

ବେଦବ୍ୟାସ ବିରଚିତ

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର

ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ

ଲେଖକ :
ପଣ୍ଡିତ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ

ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟର ଅଧିକରଣ ସୂଚୀପତ୍ର

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମ ପାଦ

ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ	ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୧ । ଜିଜ୍ଞାସାଧିକରଣ	୭	୨ । ଜନ୍ମାଧିକରଣ	୧୩
୩ । ଶାସ୍ତ୍ରଯୋଗନିର୍ଦ୍ଧାଧିକରଣ	୧୯	୪ । ସମନ୍ୱୟାଧିକରଣ	୧୩
୫ । ଈଶ୍ଵରତ୍ଵାଧିକରଣ	୫୨	୬ । ଆନନ୍ଦମୟାଧିକରଣ	୭୫
୭ । ଅନ୍ତରାଧିକରଣ	୯୭	୮ । ଆକାଶାଧିକରଣ	୧୦୪
୯ । ପ୍ରାଣାଧିକରଣ	୧୦୮	୧୦ । ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠରଣାଧିକରଣ	୧୧୩
୧୧ । ପ୍ରତର୍ଦ୍ଧନାଧିକରଣ	୧୨୭		

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦ

୧ । ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟାଧିକରଣ	୧୪୩	୨ । ଅଭ୍ରାଧିକରଣ	୧୩୪
୩ । ଗୁହାପ୍ରବିଷାଧିକରଣ	୧୫୭	୪ । ଅନ୍ତରାଧିକରଣ	୧୬୬
୫ । ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟାଧିକରଣ	୧୭୬	୬ । ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ଵାଧିକରଣ	୧୮୩
୭ । ବୈଶ୍ଵାନରାଧିକରଣ	୧୯୪		

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ତୃତୀୟ ପାଦ

୧ । ଦୁଃଖାଧିକରଣ	୨୧୧	୨ । ଭୂମ୍ୟାଧିକରଣ	୨୨୨
୩ । ଅକ୍ଷରାଧିକରଣ	୨୩୩	୪ । ଈଶ୍ଵରକର୍ମାଧିକରଣ	୨୩୭
୫ । ଦହରାଧିକରଣ	୨୪୧	୬ । ଅନୁକୃତ୍ୟାଧିକରଣ	୨୬୫
୭ । ପ୍ରମିତାଧିକରଣ	୨୭୦	୮ । ଦେବତାଧିକରଣ	୨୭୪
୯ । ଅପଶ୍ଚିଦ୍ଵାଧିକରଣ	୩୧୦	୧୦ । କର୍ମନାଧିକରଣ	୩୧୭
୧୧ । ଜ୍ୟୋତିର୍ଯାଧିକରଣ	୩୨୧	୧୨ । ଅର୍ଥାନ୍ତରତ୍ଵାଦିବ୍ୟପଦେଶା-	
୧୩ । ସୁସ୍ଵପ୍ତ୍ୟଦ୍ଵିତୀୟାଧିକରଣ	୩୨୫	ଧିକରଣ	୩୧୩

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ଚତୁର୍ଥ ପାଦ

୧ । ଅନୁମାନିକାଧିକରଣ	୩୩୦	୨ । ଚମସାଧିକରଣ	୩୫୫
୩ । ସଂଖ୍ୟାପସଂଗ୍ରହାଧିକରଣ	୩୬୨	୪ । କାରଣତ୍ଵାଧିକରଣ	୩୭୦
୫ । ବାଳାକ୍ୟାଧିକରଣ	୩୭୯	୬ । ବାକ୍ୟାନୁଯାଧିକରଣ	୩୮୮
୭ । ପଦ୍ମତ୍ୟାଧିକରଣ	୪୦୧	୮ । ସର୍ବବ୍ୟାଖ୍ୟାନାଧିକରଣ	୪୦୯

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମ ପାଦ

ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ	ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୧ । ସୂଚ୍ୟାଧିକରଣ	୪୧୩	୨ । ଯୋଗପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତ୍ୟାଧିକରଣ	୪୨୨
୩ । ବିଲକ୍ଷଣାଧିକରଣ	୪୨୫	୪ । ଶିଷ୍ୟପରିଗ୍ରହାଧିକରଣ	୪୪୮
୫ । ଭୋକ୍ତ୍ୟାପତ୍ୟାଧିକରଣ	୪୫୦	୬ । ଆରମ୍ଭଣାଧିକରଣ	୪୫୨
୭ । ଉତ୍ତରବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣ	୪୭୯	୮ । ଉପସଂହାରଦର୍ଶନାଧିକରଣ	୪୮୪
୯ । ଇଷ୍ଟପ୍ରସକ୍ତ୍ୟାଧିକରଣ	୪୮୮	୧୦ । ସର୍ବାପେତାଧିକରଣ	୪୯୫
୧୧ । ପ୍ରୟୋଜନବତ୍ତାଧିକରଣ	୪୯୭	୧୨ । ବୈଷମ୍ୟନୈଦୃଶ୍ୟାଧିକରଣ	୫୦୦
୧୩ । ସର୍ବଧର୍ମୋପପନ୍ନାଧିକରଣ	୫୦୫		

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦ

୧ । ରଚନାନୁପପନ୍ନାଧିକରଣ	୫୦୭	୨ । ମହତ୍ତ୍ଵାଧିକରଣ	୫୨୮
୩ । ପରମାଶୁଚ୍ଛନ୍ଦକାରଣାଧିକରଣ	୫୩୩	୪ । ସମୁଦୟାଧିକରଣ	୫୫୧
୫ । ଅଭାବାଧିକରଣ	୫୬୮	୬ । ଏକସ୍ମିନ୍ନସଂବତ୍ତାଧିକରଣ	୫୮୦
୭ । ପତ୍ୟାଧିକରଣ	୫୮୭	୮ । ଉପତ୍ୟସମ୍ଭବାଧିକରଣ	୫୯୪

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ତୃତୀୟ ପାଦ

୧ । ବିନ୍ଦୟାଧିକରଣ	୬୦୦	୨ । ମାତରିଶ୍ଵାଧିକରଣ	୬୧୯
୩ । ଅସମ୍ଭବାଧିକରଣ	୬୨୧	୪ । ତେଜୋଧିକରଣ	୬୨୨
୫ । ଅବଧିକରଣ	୬୨୫	୬ । ପୃଥ୍ଵ୍ୟାଧିକରଣ	୬୨୫
୭ । ତଦଭିଧାନାଧିକରଣ	୬୨୭	୮ । ବିପର୍ଯ୍ୟାୟାଧିକରଣ	୬୨୯
୯ । ଅନ୍ତରାବିଜ୍ଞାନାଧିକରଣ	୬୩୧	୧୦ । ଚରାଚରବ୍ୟାପାଶ୍ରୟାଧିକରଣ	୬୩୩
୧୧ । ଆତ୍ମାଧିକରଣ	୬୩୫	୧୨ । ଜ୍ଞାଧିକରଣ	୬୩୯
୧୩ । ଉତ୍କଳାନ୍ତରାଧିକରଣ	୬୪୨	୧୪ । କର୍ତ୍ତାଧିକରଣ	୬୬୧
୧୫ । ତନ୍ତ୍ରାଧିକରଣ	୬୬୬	୧୬ । ପରାୟଣାଧିକରଣ	୬୭୩
୧୭ । ଅଂଶାଧିକରଣ	୬୭୭		

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଚତୁର୍ଥ ପାଦ

୧ । ପ୍ରାଣୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଧିକରଣ	୬୯୪	୨ । ସପ୍ତରତ୍ୟାଧିକରଣ	୭୦୧
୩ । ପ୍ରାଣାଶୁଦ୍ଧାଧିକରଣ	୭୦୮	୪ । ପ୍ରାଣଶ୍ରେଷ୍ଠ୍ୟାଧିକରଣ	୭୦୯
୫ । ବାୟୁକ୍ରିୟାଧିକରଣ	୭୧୧	୬ । ଶ୍ରେଷ୍ଠାଶୁଦ୍ଧାଧିକରଣ	୭୧୮
୭ । ଜ୍ୟୋତିରାଦ୍ୟାଧିକରଣ	୭୧୯	୮ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଧିକରଣ	୭୨୪
୯ । ସଂଜ୍ଞାମୂର୍ତ୍ତିକ୍ରମ୍ୟାଧିକରଣ	୭୨୮		

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଅଧିକରଣର ଅନୁକ୍ରମଣିକା

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମ ପାଦ

ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୧ । ତଦନ୍ତର ପ୍ରତିପତ୍ୟାଧିକରଣ	୭୩୭
୨ । କୃତାତ୍ୟୟାଧିକରଣ	୭୫୨
୩ । ଅନିଷାଦିକାର୍ଯ୍ୟାଧିକରଣ	୭୬୪
୪ । ସାତ୍ତ୍ୱାବ୍ୟପତ୍ୟାଧିକରଣ	୭୭୩
୫ । ନୀତିଚାରାଧିକରଣ	୭୭୫
୬ । ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠିତାଧିକରଣ	୭୭୬

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ

୧ । ସନ୍ଧ୍ୟାଧିକରଣ	୭୮୨
୨ । ତଦଭାବାଧିକରଣ	୭୯୬
୩ । କର୍ମାନୁସୃତି ଶବ୍ଦବିଧିଧିକରଣ	୮୦୪
୪ । ମୁରଧାଧିକରଣ	୮୦୮
୫ । ଉଭୟଲିଙ୍ଗାଧିକରଣ	୮୧୨
୬ । ପ୍ରକୃତିତାବସ୍ଥାଧିକରଣ	୮୩୨
୭ । ପରାଧିକରଣ	୮୪୪
୮ । ପଳାଧିକରଣ	୮୫୩

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ତୃତୀୟ ପାଦ

୧ । ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟାୟାଧିକରଣ	୮୫୮
୨ । ଉପସଂହାରାଧିକରଣ	୮୬୬
୩ । ଅନ୍ୟଥାଧିକରଣ	୮୭୭
୪ । ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟାଧିକରଣ	୮୭୩
୫ । ସର୍ବାଭେଦାଧିକରଣ	୮୭୭
୬ । ଆନନ୍ଦାବ୍ୟାଧିକରଣ	୮୮୦
୭ । ଆଧ୍ୟାନାଧିକରଣ	୮୮୩

ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୮ । ଆତ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତାଧିକରଣ	୮୮୭
୯ । କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତାଧିକରଣ	୮୯୪
୧୦ । ସମାନ୍ତାଧିକରଣ	୮୯୮
୧୧ । ସମ୍ପଦାଧିକରଣ	୯୦୦
୧୨ । ସଂକ୍ରାନ୍ତାଧିକରଣ	୯୦୪
୧୩ । ପୁରୁଷାବଦ୍ୟାଧିକରଣ	୯୦୭
୧୪ । ବେଧାବ୍ୟାଧିକରଣ	୯୦୯
୧୫ । ହାନ୍ତାଧିକରଣ	୯୧୩
୧୬ । ସାଂପ୍ରାମାନ୍ୟାଧିକରଣ	୯୧୯
୧୭ । ଗତେତର୍ଥବଦ୍ୟାଧିକରଣ	୯୨୨
୧୮ । ଅନିୟମାଧିକରଣ	୯୨୪
୧୯ । ଯାବଦଧିକାରାଧିକରଣ	୯୨୭
୨୦ । ଅକ୍ଷରାଧିକରଣ	୯୩୨
୨୧ । ଜାୟାଧିକରଣ	୯୩୪
୨୨ । ଅନ୍ତରଦ୍ୱାଧିକରଣ	୯୩୭
୨୩ । ବ୍ୟତିହାରାଧିକରଣ	୯୪୦
୨୪ । ସତ୍ୟାବ୍ୟାଧିକରଣ	୯୪୨
୨୫ । କାମାବ୍ୟାଧିକରଣ	୯୪୫
୨୬ । ଆବରାଧିକରଣ	୯୪୭
୨୭ । ତନ୍ମିଧ୍ୟାଧିକରଣ	୯୫୧
୨୮ । ପ୍ରଦାନାଧିକରଣ	୯୫୫
୨୯ । ଲିଙ୍ଗଭୂୟାଧିକରଣ	୯୬୦
୩୦ । ଶୈବାନ୍ତାଧିକରଣ	୯୭୧
୩୧ । ଅଜ୍ଞାବେଦନ୍ତାଧିକରଣ	୯୭୭
୩୨ । ଭୂମିଭ୍ୟାଧିକରଣ	୯୮୦
୩୩ । ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାଧିକରଣ	୯୮୩
୩୪ । ବୈକାଳ୍ୟାଧିକରଣ	୯୮୭
୩୫ । କାମ୍ୟାଧିକରଣ	୯୮୯
୩୬ । ଯଥାଶ୍ରୟଭାବାଧିକରଣ	୯୮୯

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଚତୁର୍ଥ ପାଦ

ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୧ । ପୁରୁଷାର୍ଥାଧିକରଣ	୯୯୫
୨ । ପରାମର୍ଶାଧିକରଣ	୧୦୧୦
୩ । ସୁତିମାତ୍ରାଧିକରଣ	୧୦୨୦
୪ । ପାରିପ୍ଳବାଧିକରଣ	୧୦୨୩
୫ । ଅଗ୍ରାନ୍ତନାମ୍ୟାଧିକରଣ	୧୦୨୫
୬ । ସର୍ବାପେକ୍ଷାଧିକରଣ	୧୦୨୬
୭ । ସର୍ବାନ୍ତମତ୍ୟାଧିକରଣ	୧୦୩୦
୮ । ଆଶ୍ରମକର୍ମାଧିକରଣ	୧୦୩୪
୯ । ବିଧିରାଧିକରଣ	୧୦୩୮
୧୦ । ଚକ୍ରତ୍ୱାଧିକରଣ	୧୦୪୦
୧୧ । ଆଧିକାରିକାଧିକରଣ	୧୦୪୨
୧୨ । ବହିରାଧିକରଣ	୧୦୪୪
୧୩ । ସ୍ୱାମ୍ୟାଧିକରଣ	୧୦୪୫
୧୪ । ସହକାର୍ଯ୍ୟତରବିଧିାଧିକରଣ	୧୦୪୮
୧୫ । ଅନାବିଷ୍ଟାରାଧିକରଣ	୧୦୫୨
୧୬ । ଐହିକାଧିକରଣ	୧୦୫୪
୧୭ । ମୁକ୍ତିପଦାଧିକରଣ	୧୦୫୭

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମ ପାଦ

୧ । ଆବୃତ୍ୟାଧିକରଣ	୧୦୬୦
୨ । ଆତ୍ମହତ୍ୟାପାପନାଧିକରଣ	୧୦୬୦
୩ । ପ୍ରତୀକାଧିକରଣ	୧୦୬୪
୪ । ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟାଧିକରଣ	୧୦୬୫
୫ । ଆଦିତ୍ୟାଦିନାମାଧିକରଣ	୧୦୬୯

ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠା
୬। ଆସାନାଧିକରଣ	୧୦୮୪
୭। ଏକାଗ୍ରତାଧିକରଣ	୧୦୮୭
୮। ଆପ୍ରାୟଶାଧିକରଣ	୧୦୮୮
୯। ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳାଧିକରଣ	୧୦୯୦
୧୦। ଛତ୍ରାସଂଶ୍ଳେଷାଧିକରଣ	୧୦୯୪
୧୧। ଅନାରବ୍ୟାଧିକରଣ	୧୦୯୭
୧୨। ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦ୍ୟାଧିକରଣ	୧୦୯୮
୧୩। ବିଦ୍ୟାଜ୍ଞାନସାଧନତ୍ବାଧିକରଣ	୧୧୦୦
୧୪। ଲତିରକ୍ଷପଣାଧିକରଣ	୧୧୦୪

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦ

୧। ବାଚ୍ଯାଧିକରଣ	୧୧୦୬
୨। ମନୋଧିକରଣ	୧୧୦୯
୩। ଅଧିକ୍ଷାଧିକରଣ	୧୧୧୦
୪। ଆତ୍ମତୁଷ୍ଟପଦ୍ଧତାଧିକରଣ	୧୧୧୪
୫। ସଂସାରବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣ	୧୧୧୬
୬। ପ୍ରତିଷେଧାଧିକରଣ	୧୧୧୯
୭। ବାଗାଦିଲକ୍ଷ୍ୟାଧିକରଣ	୧୧୨୪
୮। ଅବିଭାଗାଧିକରଣ	୧୧୨୫
୯। ଚନ୍ଦୋକୋଧିକରଣ	୧୧୨୬
୧୦। ରକ୍ଷାଧିକରଣ	୧୧୨୮
୧୧। ଦକ୍ଷିଣାନ୍ତନାଧିକରଣ	୧୧୩୧

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ତୃତୀୟ ପାଦ

୧। ଅକ୍ତିରାସ୍ୟାଧିକରଣ	୧୧୩୪
୨। ବାୟୁଧିକରଣ	୧୧୩୭
୩। ଚକ୍ତିଧିକରଣ	୧୧୪୦
୪। ଅତିବାହିକାଧିକରଣ	୧୧୪୧
୫। କାର୍ଯ୍ୟାଧିକରଣ	୧୧୪୫
୬। ଅପ୍ରତୀକାଳମନାଧିକରଣ	୧୧୬୩

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ଚତୁର୍ଥ ପାଦ

ଅଧିକରଣ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୧। ସମ୍ପ୍ରସନ୍ଧ୍ୟାବିର୍ଭାବାଧିକରଣ	୧୧୭୭
୨। ଆବିର୍ଭାଗେନଦୃଷ୍ଟାଧିକରଣ	୧୧୭୦
୩। ବ୍ରାହ୍ମାଧିକରଣ	୧୧୭୧
୪। ସକଳାଧିକରଣ	୧୧୭୪
୫। ଅଭାବାଧିକରଣ	୧୧୭୬
୬। ପ୍ରଦୀପାଧିକରଣ	୧୧୭୯
୭। ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରାଧିକରଣ	୧୧୮୨



ବ୍ୟାସକୃତ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣାନୁକ୍ରମଣିକା

କ୍ର:ନଂ	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧ ।	ଅଂଶୋ ନାନାବ୍ୟପଦେଶାଦନ୍ୟଥା	୨୩୩୪୩	୬୭୭
୨ ।	ଅକରଣଦ୍ୱାଜ ନ ଦୋଷସ୍ତଥାହି	୨୪୧୧୧	୭୧୫
୩ ।	ଅକ୍ଷର ମୟରାତ୍ମକତ୍ୱେ	୧୩୩୧୦	୨୩୩
୪ ।	ଅଜ୍ଞିଦ୍ୱାନୁପପତ୍ତେ	୨୨୨୮	୫୨୧
୫ ।	ଅଶବଶ୍ଚ	୨୪୩୭	୭୦୮
୬ ।	ଅଶ୍ୱଶ୍ଚ	୨୪୧୧୩	୭୧୮
୭ ।	ଅତଏବ ଚ ନିତ୍ୟତ୍ୱମ୍	୧୩୩୨୯	୨୯୧
୮ ।	ଅତଏବ ନ ଦେବତା ଭୂତଂ ଚ	୧୧୧୨୭	୨୦୩
୯ ।	ଅତଏବ ପ୍ରାଣଃ	୧୧୧୨୩	୧୦୮
୧୦ ।	ଅଭା ଚରାଚରପ୍ରହଣାତ୍	୧୨୨୯	୧୫୫
୧୧ ।	ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା	୧୧୧୧୧	୭
୧୨ ।	ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାଦି ଗୁଣକୋ ଧର୍ମୋକ୍ତେଃ	୧୨୨୨୧	୧୮୩
୧୩ ।	ଅଦୃଷ୍ଟା ନିୟମାତ୍	୨୩୩୫୧	୬୯୦
୧୪ ।	ଅଧିକତ୍ୱ ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍	୨୧୧୨୨	୪୮୧
୧୫ ।	ଅଧିଷ୍ଠାନାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ	୨୨୨୩୯	୫୯୧
୧୬ ।	ଅନବସ୍ଥିତେତସମ୍ଭବାତ୍	୧୨୧୧୭	୧୭୩
୧୭ ।	ଅନକୃତେଷ୍ଠସ୍ୟର୍ଚ୍ଚ	୧୩୩୨୨	୨୬୫
୧୮ ।	ଅନୁଜ୍ଞାପରିହରୌ	୨୩୩୪୮	୬୮୫
୧୯ ।	ଅନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ ନ ଶାରୀରଃ	୧୨୨୩	୧୫୦
୨୦ ।	ଅନୁସ୍ଥିତେଷ୍ଠ	୨୨୨୨୫	୫୬୨
୨୧ ।	ଅନୁସ୍ଥିତେଷ୍ଠାଦରିଃ	୧୨୨୩୦	୨୦୭
୨୨ ।	ଅକ୍ଷର ଉପଦେଶେ	୧୨୨୧୩	୧୬୬
୨୩ ।	ଅକ୍ଷରା ବିଜ୍ଞାନମାନସା	୨୩୩୧୫	୬୩୧
୨୪ ।	ଅକ୍ଷର୍ୟାମ୍ୟାଧି ଦୈବାଦିଷ୍ଠ	୧୨୨୧୮	୧୭୬
୨୫ ।	ଅକ୍ଷରାମ୍ୟାଦିଷ୍ଠତା	୨୨୨୪୧	୫୯୩
୨୬ ।	ଅକ୍ଷରାଧିର୍ମୋପଦେଶାତ୍	୧୧୧୨୦	୯୭
୨୭ ।	ଅନ୍ୟାବସ୍ଥିତେ ଷୋଡ଼ଶ	୨୨୨୩୬	୫୮୭
୨୮ ।	ଅନୁପପତ୍ତାବାତ୍ ନ ଦୃଶ୍ୟାଦିବତ୍	୨୨୨୫	୫୧୬
୨୯ ।	ଅନ୍ୟଆନୁମିତୌ ଚ	୨୨୨୯	୫୨୨

କ୍ର:ନଂ	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୩୦ ।	ଅନ୍ୟଭାବ ବ୍ୟାବୃତ୍ତେଷ	୧୩୩୧୩	୨୩୫
୩୧ ।	ଅନ୍ୟାର୍ଥ ତୁ କୈମିନିଃ	୧୨୧୧୮	୩୮୫
୩୨ ।	ଅନ୍ୟାର୍ଥେ ପରାମର୍ଶଃ	୧୩୩୨୦	୨୬୩
୩୩ ।	ଅପରିତ୍ରହାକାତ୍ୟମନପେକ୍ଷା	୨୨୧୧୭	୫୪୪
୩୪ ।	ଅପି ଚ ସୂର୍ଯ୍ୟତେ	୧୩୩୨୩	୨୬୯
୩୫ ।	ଅପି ଚ ସୂର୍ଯ୍ୟତେ	୨୩୩୪୫	୬୮୦
୩୬ ।	ଅପାତୋ ତଦ୍‌ବତ୍	୨୧୧୮	୪୩୮
୩୭ ।	ଅଭିଧୋପଦେଶାତ	୧୪୧୨୪	୪୦୫
୩୮ ।	ଅଭିମାନିବ୍ୟପଦେଶସ୍ତୁ	୨୧୧୫	୪୩୦
୩୯ ।	ଅଭିବ୍ୟକ୍ତେରିଷ୍ଟରଥଃ	୧୨୨୨୯	୨୦୬
୪୦ ।	ଅଭିପ୍ରାୟାଦିଷ୍ଟପି ତୈବମ୍	୨୩୩୪୨	୬୯୧
୪୧ ।	ଅଭ୍ୟୁପଗମେତ୍ୟର୍ଥାଭାବତ୍	୨୨୧୬	୫୧୮
୪୨ ।	ଅଭିକୌକସ୍ତାଭିବ୍ୟପଦେଶାକ	୧୨୧୭	୧୫୨
୪୩ ।	ଅକ୍ଷତ୍ତ୍ୱତେରିତି ତେତ୍	୧୩୩୨୧	୨୬୪
୪୪ ।	ଅବସ୍ଥିତି ବୈଶେଷ୍ୟାଦିତି	୨୩୩୨୪	୬୪୭
୪୫ ।	ଅବସ୍ଥିତିରିତି କାଶକୃଷ୍ଣଃ	୧୪୧୨୨	୩୯୩
୪୬ ।	ଅବିରୋଧଶ୍ଚନ୍ଦନବତ୍	୨୩୩୨୩	୬୪୬
୪୭ ।	ଅଶ୍ଳାଦିବତ ତଦନ୍ତପପରିଃ	୨୧୧୨୩	୪୮୩
୪୮ ।	ଅସତି ପ୍ରତିଜ୍ଞୋପରୋଧୋ	୨୨୨୨୧	୫୫୮
୪୯ ।	ଅସଦିତି ତେନ୍	୨୧୧୭	୪୩୭
୫୦ ।	ଅସଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶାନୁତି	୨୧୧୧୭	୪୬୮
୫୧ ।	ଅସତ୍ତତେଷାବ୍ୟତିକରଃ	୨୩୩୪୯	୬୮୭
୫୨ ।	ଅସମ୍ଭବସ୍ତୁ ସତେତ୍‌ନୁପପରିଃ	୨୩୩୯	୬୨୧
୫୩ ।	ଅସ୍ତିତ୍ୱ	୨୩୩୨	୬୦୧
୫୪ ।	ଅସ୍ତିତ୍ୱସ୍ୟ ଚ ତଦ୍‌ଯୋଗମ୍	୧୧୧୧୯	୮୮
୫୫ ।	ଆକାଶସ୍ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍	୧୧୧୨୨	୧୦୪
୫୬ ।	ଆକାଶେ ଚାବିଶେଷାତ୍	୨୨୨୨୪	୫୬୦
୫୭ ।	ଆକାଶୋଽର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାଦି	୧୩୩୪୧	୩୨୩
୫୮ ।	ଆତ୍ମକୃତେଃ ପରିଣାମାତ୍	୧୪୧୨୬	୪୦୬
୫୯ ।	ଆତ୍ମନି ତୈବ	୨୧୧୨୮	୪୯୩
୬୦ ।	ଆନନ୍ଦମୟୋଽଭ୍ୟାସାତ୍	୧୧୧୧୨	୭୯

କ୍ର:ନଂ	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୬୧ ।	ଆନୁମାନିକମଧ୍ୟେକେଷାମ୍	୧୪୮୧	୩୩୦
୬୨ ।	ଆପଃ	୨୩୧୧	୬୨୫
୬୩ ।	ଆଭାସ ଏବଂ ଚ	୧୨୩୨	୬୮୮
୬୪ ।	ଆମନନ୍ତି ତୈନମସ୍ମିନ୍	୧୨୩୨	୨୦୯
୬୫ ।	ଇତରପରାମର୍ଶାତ୍ ସ	୧୩୧୮	୨୫୨
୬୬ ।	ଇତରବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୨୧୧୨	୪୭୯
୬୭ ।	ଇତରେତର ପ୍ରତ୍ୟୟଭିତ୍ତି	୨୨୧୯	୫୫୩
୬୮ ।	ଇତରେଷାଂ ଚାନ୍ଦ୍ରଲବ୍ଧେଃ	୨୧୧୨	୪୨୧
୬୯ ।	ଇକ୍ଷତି କର୍ମବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୧୩୧୩	୨୩୭
୭୦ ।	ଇକ୍ଷତେନାଶ୍ଚକ୍ଷମ୍	୧୧୧୫	୫୬
୭୧ ।	ଉତ୍କ୍ରମିଷ୍ୟତ ଏବମ୍	୧୪୨୧	୩୯୨
୭୨ ।	ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଗତ୍ୟାଗତାନାମ୍	୨୩୧୧	୬୪୨
୭୩ ।	ଉତ୍ତରାତ୍ ତେତ୍	୧୩୧୯	୨୫୩
୭୪ ।	ଉତ୍ତରୋତ୍ତାଦେ ଚ	୨୨୨୦	୫୫୬
୭୫ ।	ଉତ୍ତର୍ୟ ସମ୍ଭବାତ୍	୨୨୪୨	୫୯୪
୭୬ ।	ଉଦାସାନାନାମପି ତୈବମ୍	୨୨୨୭	୫୬୭
୭୭ ।	ଉପଦେଶ ଭେଦାନୁକୃତି	୧୧୨୭	୧୨୬
୭୮ ।	ଉପପଦ୍ୟତେ ଚାପି	୨୧୩୬	୫୦୩
୭୯ ।	ଉପଲବ୍ଧବଦନିୟମଃ	୨୩୩୬	୬୬୪
୮୦ ।	ଉପସଂହାର ଦର୍ଶନାନୁକୃତି	୨୧୨୪	୪୮୪
୮୧ ।	ଉପାଦାନାତ୍	୨୩୩୫	୬୬୨
୮୨ ।	ଉତ୍ତରଥା ଚ ଦୋଷାତ୍	୨୨୧୬	୫୪୩
୮୩ ।	ଉତ୍ତରଥା ଚ ଦୋଷାତ୍	୨୨୨୩	୫୬୦
୮୪ ।	ଉତ୍ତରଥାପି ନ କର୍ମାତସ୍ତୁ	୨୨୧୨	୫୩୩
୮୫ ।	ଏତେନ ମାତରିଶ୍ୱା	୨୩୩୮	୬୧୯
୮୬ ।	ଏତେନ ଯୋଗଃ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତଃ	୨୧୩୩	୪୨୨
୮୭ ।	ଏତେନ ଶିଷ୍ୟପରିଗ୍ରହା	୨୧୧୨	୪୪୮
୮୮ ।	ଏତେନ ସର୍ବେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ	୧୪୨୮	୪୦୯
୮୯ ।	ଏବଂ ଗୁମ୍ଫା କାହ୍ନୁମ୍	୨୨୩୪	୫୮୩
୯୦ ।	କମ୍ପନାତ୍	୧୩୩୯	୩୧୭
୯୧ ।	କରଣ ବତେନ୍ନ ଭୋଗାଦିଭ୍ୟା	୨୨୪୦	୫୯୧

କ୍ର:ନଂ	ପୁତ୍ର	ପୁତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୁଷ୍ପା
୯୨ ।	କର୍ତ୍ତା ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍	୨୩୩୩୩	୬୬୧
୯୩ ।	କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୧୨୧୪	୧୫୧
୯୪ ।	କଳ୍ପନୋପଦେଶାତ୍	୧୪୧୧୦	୩୬୦
୯୫ ।	ନାମାଳ ନାନ୍ତୁମାନପେକ୍ଷା	୧୧୧୧୮	୮୭
୯୬ ।	କାରଣଦେନ ତାକାଶାଦିଷ୍ଟ	୧୪୧୧୪	୩୬୦
୯୭ ।	କୃତ ପ୍ରୟତ୍ନାପେକ୍ଷସ୍ତୁ	୨୩୩୪୨	୬୬୫
୯୮ ।	କୃଷ୍ଣପ୍ରସକ୍ତିର୍ନିର ବୟବବତ୍	୨୧୧୨୬	୪୮୮
୯୯ ।	କ୍ଷଣିକାତ୍ମକ	୨୨୨୩୧	୫୭୮
୧୦୦ ।	କ୍ଷତ୍ରିୟତ୍ବ ଗତେଷ୍ଟେତରତ୍ବ	୧୩୩୩୫	୩୧୩
୧୦୧ ।	ଗତିଶକ୍ତ୍ୟାଂ ତଥାହି	୧୩୧୧୫	୨୪୮
୧୦୨ ।	ଗତିସାମାନ୍ୟାତ୍	୧୧୧୧୦	୭୩
୧୦୩ ।	ଗୁଣାତ୍ ବା ଲୋକବତ୍	୨୩୩୨୫	୬୪୮
୧୦୪ ।	ଗୁହ୍ୟଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟାବାମ୍ବୁନୌ	୨୨୨୧୧	୧୫୭
୧୦୫ ।	ଗୌଣଶ୍ରେତଦାମ୍ବୁଶତ୍	୧୧୧୬	୬୪
୧୦୬ ।	ଗୌଣ୍ୟସମ୍ଭବାର୍	୨୩୩୩	୬୦୩
୧୦୭ ।	ଗୌଣ୍ୟସମ୍ଭବାର୍	୨୪୧୨	୬୯୭
୧୦୮ ।	ତଧୁତାରିବତ୍	୨୪୧୧୦	୭୧୪
୧୦୯ ।	ତମସବଦବିଶେଷାତ୍	୧୪୮୮	୩୫୫
୧୧୦ ।	ତରାତରବ୍ୟାପାଶ୍ରୟସ୍ତୁ	୨୩୩୧୬	୬୩୩
୧୧୧ ।	ଛନ୍ଦୋଭିଧାନାନୁକୃତି ବେଦ୍	୧୧୧୨୫	୧୨୨
୧୧୨ ।	ଜଗଦ୍‌ବାଚିତ୍ୱାର୍	୧୪୧୧୬	୩୭୯
୧୧୩ ।	ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ	୧୧୧୨	୧୩
୧୧୪ ।	ଜୀବମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗାନୁକୃତି	୧୧୧୩୧	୧୩୫
୧୧୫ ।	ଜୀବମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗାନୁକୃତି	୧୪୧୧୭	୩୮୪
୧୧୬ ।	ଜ୍ଞେୟତ୍ୱା ବଚନାଳ	୧୪୪୪	୩୪୩
୧୧୭ ।	ଜ୍ଞେୟତ ଏବ	୨୩୩୧୮	୬୩୯
୧୧୮ ।	ଜ୍ୟୋତିରାଦ୍ୟଧୂଷାନ୍ ଦୁ	୨୪୧୧୪	୭୧୯
୧୧୯ ।	ଜ୍ୟୋତିରୁପତ୍ରମାର୍ତ୍ତ ତଥା	୧୪୪୯	୩୫୮
୧୨୦ ।	ଜ୍ୟୋତିର୍ଦର୍ଶନାର୍	୧୩୩୪୦	୩୨୧
୧୨୧ ।	ଜ୍ୟୋତିଷରଶାଜିଧାନାର୍	୧୧୧୨୪	୧୧୩
୧୨୨ ।	ଜ୍ୟୋତିଷି ଭାବାଳ	୧୩୩୩୨	୩୦୧

କ୍ର:ନଂ	ପୁତ୍ର	ପୁତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧୨୩ ।	ଜ୍ୟୋତିଷେକେଷାମ୍	୧।୪।୧୩	୩୬୯
୧୨୪ ।	ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣି	୨।୪।୧୭	୭୨୪
୧୨୫ ।	ତତ୍ତ୍ୱସମନ୍ୱୟାତ୍	୧।୧।୪	୨୨
୧୨୬ ।	ତତ୍ ପୂର୍ବକଦ୍ୱାତ୍	୨।୪।୪	୭୦୦
୧୨୭ ।	ତତ୍ ପ୍ରାକ୍ଶ୍ରୁତେଷ୍ଠ	୨।୪।୩	୬୯୯
୧୨୮ ।	ତଥା ଚ ଦର୍ଶୟତି	୨।୩।୨୭	୬୫୧
୧୨୯ ।	ତଥା ପ୍ରାଣାଃ	୨।୪।୧	୬୯୪
୧୩୦ ।	ତଦଧ୍ୟାନଦ୍ୱାର୍ଥବତ୍	୧।୪।୩	୩୩୮
୧୩୧ ।	ତଦନନ୍ୟାତ୍ ମାରମ୍ଭଶଶ୍ଚା	୨।୧।୧୪	୪୫୨
୧୩୨ ।	ତଦଭାବେ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଚ	୧।୩।୩୭	୩୧୫
୧୩୩ ।	ତଦଭିଧ୍ୟାନାଦେବ ତୁ	୨।୩।୧୩	୬୨୭
୧୩୪ ।	ତଦୁପର୍ଯ୍ୟି ବାଦଭାୟଶଃ	୧।୩।୨୬	୨୭୪
୧୩୫ ।	ତଦଗ୍ରଣ ସାରଦ୍ୱାରୁ	୨।୩।୨୯	୬୫୨
୧୩୬ ।	ତଦ୍ ହେତୁ ବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୧।୧।୧୪	୮୪
୧୩୭ ।	ତନ୍ନିଷ୍ଠସ୍ୟ ମୋକ୍ଷୋପଦେଶାତ୍	୧।୧।୭	୬୬
୧୩୮ ।	ଚକ୍ରାପ୍ରତିଷ୍ଠା ନାଦ୍ୟନ୍ୟଥା	୨।୧।୧୧	୪୪୪
୧୩୯ ।	ତସ୍ୟ ଚ ନିତ୍ୟତ୍ୱାତ୍	୨।୪।୧୬	୭୨୩
୧୪୦ ।	କେଳୋତପ୍ତଥାହ୍ୟାହ	୨।୩।୧୦	୬୨୨
୧୪୧ ।	ତ୍ରୟାଶୀମେବ ଚୈବମ୍	୧।୪।୬	୩୪୬
୧୪୨ ।	ଦହର ଉତ୍ତରେଭ୍ୟଃ	୧।୩।୧୪	୨୪୧
୧୪୩ ।	ଦୃଶ୍ୟରେ ତୁ	୨।୧।୬	୪୩୨
୧୪୪ ।	ଦେବାଦିବଦପି ଲୋକେ	୨।୧।୨୫	୪୮୬
୧୪୫ ।	ଦ୍ୟୁତ୍ୱାଦ୍ୟାୟତନଂ ସ୍ୱଶବତ	୧।୩।୧	୨୧୧
୧୪୬ ।	ଧର୍ମୋପପତ୍ତେଷ୍ଠ	୧।୩।୯	୨୩୧
୧୪୭ ।	ଧୃତେଷ୍ଠ ମହିମ୍ନୋଽସ୍ୟାସ୍ମିନ୍	୧।୩।୧୬	୨୫୦
୧୪୮ ।	ନ କର୍ମାବିଭାଗାଦିତି	୨।୧।୩୫	୫୦୨
୧୪୯ ।	ନ ତୁ କୁର୍ତ୍ତା କରଣମ୍	୨।୨।୪୩	୫୯୭
୧୫୦ ।	ନ ଚ ପର୍ଯ୍ୟାୟାଦ୍ୟବିରୋଧୋ	୨।୨।୩୫	୫୮୫
୧୫୧ ।	ନ ଚ ସ୍ୱାର୍ଗମତ	୧।୨।୧୯	୧୭୯
୧୫୨ ।	ନ ତୁ ଦୃଷ୍ଟାତ୍ତବାତ୍	୨।୧।୯	୪୩୯
୧୫୩ ।	ନ ପ୍ରୟୋଜନବଦ୍ୱାତ୍	୨।୩।୧।୩୨	୪୯୭

(୬)

କ୍ର:ନଂ	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧୫୪ ।	ନ ଭାବୋଽନୁପଲବଧେଃ	୨୨୩୩୦	୫୭୬
୧୫୫ ।	ନ ବକ୍ତ୍ରାନ୍ମୋପଦେଶାଦିତ	୧୧୧୧୯	୧୩୧
୧୫୬ ।	ନ ବାୟୁକ୍ରିୟେ ପୃଥକ୍	୨୪୮୯	୭୧୧
୧୫୭ ।	ନ ଚିନ୍ତାଦଶ୍ରୁତେଃ	୨୩୩୧	୬୦୦
୧୫୮ ।	ନ ବିଲକ୍ଷଣ ଦ୍ଵାଦଶ୍ୟ	୨୧୧୪	୪୨୫
୧୫୯ ।	ନ ସଂଖ୍ୟାପଦଂଶୁହାଦପି	୧୪୮୧୧	୩୬୨
୧୬୦ ।	ନାଶ୍ଵରତନ୍ତ୍ରତେରିତି	୨୩୩୨୧	୬୪୪
୧୬୧ ।	ନାମ୍ନଂଶ୍ରୁତେଃ	୨୩୩୧୭	୬୩୫
୧୬୨ ।	ନାନୁମାନାମତତ୍ତ୍ଵକାର୍	୧୩୩୩	୨୧୭
୧୬୩ ।	ନାଭାବ ଉପଲବଧେଃ	୨୨୨୨୮	୫୬୯
୧୬୪ ।	ନାସତୋଽହୁଷ୍ଠକାର୍	୨୨୨୨୬	୫୬୫
୧୬୫ ।	ନିତ୍ୟମେବ ତ ଭାବାର୍	୨୨୨୧୪	୫୩୮
୧୬୬ ।	ନିତ୍ୟାପଲବଧାନୁପଲ	୨୩୩୩୨	୬୬୦
୧୬୭ ।	ନେତରୋଽନୁପପତେଃ	୧୧୧୧୬	୮୫
୧୬୮ ।	ନୈକସ୍ମିନ୍ ସମ୍ଭବାର୍	୨୨୨୩୩	୫୮୦
୧୬୯ ।	ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିର୍ମନୋବଦ୍ୟ	୨୪୮୧୨	୭୧୭
୧୭୦ ।	ପଟବଜ	୨୧୧୧୯	୪୭୭
୧୭୧ ।	ପତ୍ୟାଦିଶିକ୍ଷେତ୍ୟଃ	୧୩୩୪୩	୩୨୮
୧୭୨ ।	ପତ୍ୟରସାମାଜିଷ୍ୟାର୍	୨୨୨୩୭	୫୮୬
୧୭୩ ।	ପୟୋମୁବର୍	୨୨୨୩	୫୧୫
୧୭୪ ।	ପରାବୃତ୍ତତ୍ତ୍ଵେଃ	୨୩୩୪୧	୬୬୩
୧୭୫ ।	ପଂସ୍ତୁଦିବଦ୍ଵୟ ସତଃ	୨୩୩୩୧	୬୫୯
୧୭୬ ।	ପୁରୁଷାଶ୍ଳବଦିତି ତେର୍	୨୨୨୬	୫୨୦
୧୭୭ ।	ପୃଥଗୁପଦେଶାର୍	୨୩୩୨୮	୬୫୧
୧୭୮ ।	ପୃଥ୍ଵ୍ୟଧ୍ଵାନୁପପତେଃ	୨୩୩୧୨	୬୨୫
୧୭୯ ।	ପ୍ରକରଣାତ	୧୨୨୧୦	୧୫୬
୧୮୦ ।	ପ୍ରକରଣାର୍	୧୩୩୬	୨୧୯
୧୮୧ ।	ପ୍ରକାଶାଦିବଦ୍ନୈବମ୍	୨୩୩୪୬	୬୮୧
୧୮୨ ।	ପ୍ରକୃତିଷ୍ଠ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦୃଷ୍ଟାତ୍	୧୪୮୨୩	୪୦୧
୧୮୩ ।	ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧେର୍ଲଙ୍ଗମ୍	୧୪୮୨୦	୩୯୨
୧୮୪ ।	ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନିର ବ୍ୟତିରେକାର୍	୨୩୩୬	୬୦୮

(୭)

କ୍ର:ନଂ	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧୮୫ ।	ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା	୨୧୨୨୨	୫୫୯
୧୮୬ ।	ପ୍ରଦେଶାଦିତି ଜେତ୍	୨୩୩୫୩	୬୯୧
୧୮୭ ।	ପ୍ରବୃତ୍ତେଷୁ	୨୧୨୨	୫୧୧
୧୮୮ ।	ପ୍ରସିଦ୍ଧେଷୁ	୧୩୩୧୭	୨୫୧
୧୮୯ ।	ପ୍ରାଣଭୂଜ	୧୩୩୪	୨୧୮
୧୯୦ ।	ପ୍ରାଣବତାଶଭାତ୍	୨୪୧୧୫	୭୨୨
୧୯୧ ।	ପ୍ରାଣସ୍ଥଥାୟନୁଗମାତ୍	୧୧୧୨୮	୧୨୬
୧୯୨ ।	ପ୍ରାଣଦୟା ବାକ୍ୟଶେଷାତ୍	୧୪୧୧୨	୩୬୬
୧୯୩ ।	ଭାବଂତୁ ବାଦରାୟଣଃ	୧୩୩୩୩	୩୦୨
୧୯୪ ।	ଭାବେ ଚୋପଲବ୍ଧେଃ	୨୧୧୧୫	୪୬୫
୧୯୫ ।	ଭୂତାଦି ପାଦବ୍ୟପଦେଶ	୧୧୧୨୬	୧୨୫
୧୯୬ ।	ଭୂମା ସଂପ୍ରସାଦାତ୍	୧୩୩୮	୨୨୨
୧୯୭ ।	ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୧୧୧୧୭	୮୫
୧୯୮ ।	ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍ତାନ୍ୟଃ	୧୧୧୨୧	୧୦୩
୧୯୯ ।	ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୧୩୩୫	୨୧୯
୨୦୦ ।	ଭେଦଶ୍ଚୈତେଃ	୨୪୧୧୮	୭୨୬
୨୦୧ ।	ଭୋକ୍ତାପତ୍ତେଃ	୨୧୧୧୩	୪୫୦
୨୦୨ ।	ମଧୁଦିକ୍ଷସ୍ତସ୍ତବାଦନଧିକାରମ୍	୧୨୧୩୧	୨୯୯
୨୦୩ ।	ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣାତ୍	୨୧୨୪୪	୬୭୯
୨୦୪ ।	ମହଦ୍ଦାୟବଦ୍ବା	୨୧୨୧୧	୫୨୯
୨୦୫ ।	ମହଦବତ୍	୧୪୧୭	୩୫୪
୨୦୬ ।	ମାଂସାଦିତ୍ତୋମମ୍	୨୪୧୨୧	୭୩୨
୨୦୭ ।	ମାନ୍ତବର୍ଣ୍ଣକମେବ	୧୧୧୧୪	୮୪
୨୦୮ ।	ମୁକ୍ତୋପସ୍ଥପ୍ୟବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୧୩୩୨	୨୧୫
୨୦୯ ।	ଯଥାତ ପ୍ରାଣାଦି	୨୧୧୨୦	୪୭୮
୨୧୦ ।	ଯଥା ତ ତକ୍ଷେଭ	୨୩୩୪୦	୬୬୬
୨୧୧ ।	ଯାବଦାମୁକ୍ତାବିଦ୍ବାଜ	୨୩୩୩୦	୬୫୬
୨୧୨ ।	ଯାବଦ୍ବିକାରମ୍	୨୩୩୭	୬୧୪
୨୧୩ ।	ଯୁକ୍ତେଃ ଶବ୍ଦାତରାଜ	୨୧୧୨୮	୪୬୯
୨୧୪ ।	ଯୋନିଷ୍ଟହିଗାୟତେ	୧୪୧୨୭	୪୦୮

କ୍ର.ନଂ	ସୂତ୍ର	ପୃଷ୍ଠସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୨୧୫ ।	ରତନାନୁପପରେଷ୍ଟ	୨୧୨୧୧	୫୦୭
୨୧୬ ।	ରୂପାଦିମହାତ୍	୨୧୨୧୫	୫୪୦
୨୧୭ ।	ରୂପୋନ୍ୟାସାତ୍	୧୧୨୨୩	୧୯୧
୨୧୮ ।	ଲୋକବହୁଲୀଳାକୈବଲ୍ୟାମ୍	୨୧୧୩୩	୪୯୯
୨୧୯ ।	ବଦନ୍ତାତି ତେନ୍ନୁ	୧୧୪୧୫	୩୪୪
୨୨୦ ।	ବାକ୍ୟାନୁୟାତ୍	୧୧୪୧୯	୩୮୮
୨୨୧ ।	ବିକରଣଭାନ୍ତେତି	୨୧୧୩୧	୪୯୬
୨୨୨ ।	ବିକାରଣଭାନ୍ତେତି	୧୧୧୧୩	୮୨
୨୨୩ ।	ବିଜ୍ଞାନିଭାବେ ବା	୨୧୨୪୪	୫୯୭
୨୨୪ ।	ବିପର୍ଯ୍ୟୟେଣ ତୁ	୨୩୩୧୪	୬୨୯
୨୨୫ ।	ବିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାତ୍	୨୧୨୪୫	୫୯୯
୨୨୬ ।	ବିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାତାସମାସମ୍	୨୧୨୧୦	୫୨୩
୨୨୭ ।	ବିରୋଧଃ କର୍ମଣାତି	୧୩୩୨୭	୨୭୬
୨୨୮ ।	ବିବକ୍ଷିତଗୁଣୋପପରେଷ୍ଟ	୧୧୨୨	୧୪୮
୨୨୯ ।	ବିଶେଷଭେଦବ୍ୟପଦେଶାଭ୍ୟାସ	୧୧୨୨୨	୧୯୦
୨୩୦ ।	ବିଶେଷାତ୍	୧୧୨୧୨	୧୬୨
୨୩୧ ।	ବିହାରୋପଦେଶାତ୍	୨୩୩୩୪	୬୬୨
୨୩୨ ।	ବୈଧର୍ମ୍ୟାତ୍ ନ	୨୧୨୨୯	୫୭୫
୨୩୩ ।	ବୈଲକ୍ଷଣାତ୍	୨୧୪୧୯	୭୨୬
୨୩୪ ।	ବୈଶେଷ୍ୟାତ୍	୨୧୪୨୨	୭୩୩
୨୩୫ ।	ବୈଶ୍ଵାନରଃ	୧୧୨୨୪	୧୯୪
୨୩୬ ।	ବୈଷମ୍ୟ ନୈତ୍ତୁଣ୍ୟ	୨୧୧୩୪	୫୦୦
୨୩୭ ।	ବ୍ୟତିରେକାନବସ୍ଥିତେଷ୍ଟ	୨୧୨୪	୫୧୬
୨୩୮ ।	ବ୍ୟତିରେକୋ ଗନ୍ଧବତ୍	୨୩୩୨୬	୬୪୯
୨୩୯ ।	ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ କ୍ରିୟାଯାମ୍	୨୩୩୩୬	୬୬୩
୨୪୦ ।	ଶକ୍ତିପର୍ଯ୍ୟାୟାତ୍	୨୩୩୩୮	୬୬୫
୨୪୧ ।	ଶବ୍ଦଜତ ତେନ୍ନୁତଃ	୧୩୩୨୮	୨୭୯
୨୪୨ ।	ଶବ୍ଦବିଶେଷାତ୍	୧୧୨୧୫	୧୫୧
୨୪୩ ।	ଶବ୍ଦାତ୍	୨୩୩୪	୬୦୪
୨୪୪ ।	ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାତଃ	୧୧୨୨୬	୨୦୦

କ୍ର:ନଂ	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୨୪୫ ।	ଶଦାଦେବ ପ୍ରମିତଃ	୧୩୩୨୪	୨୭୦
୨୪୬ ।	ଶାରାରଣୋରଯୋନଶ୍ଚି	୧୨୨୨୦	୧୮୧
୨୪୭ ।	ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟାତୁପଦେଶୋ	୧୧୧୩୦	୧୩୪
୨୪୮ ।	ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ବତ୍	୧୧୧୩	୧୯
୨୪୯ ।	ଶ୍ରବଣ୍ୟ ତଦନାଦର	୧୩୩୩୪	୩୦୯
୨୫୦ ।	ଶ୍ରବଣାଧ୍ୟୟନାର୍ଥ	୧୩୩୩୮	୩୧୬
୨୫୧ ।	ଶ୍ରୁତଦ୍ୱାବ	୧୧୧୧୧	୭୪
୨୫୨ ।	ଶ୍ରୁତେଷୁ ଶବ୍ଦମୂଳଦ୍ୱାର	୨୧୧୨୭	୪୮୯
୨୫୩ ।	ଶ୍ରୁତୋପନିଷତ୍ତ୍ୱଗତ୍ୟ	୧୨୨୨୬	୧୭୨
୨୫୪ ।	ଶ୍ରେଷ୍ଠସ୍ତ	୨୪୮୮	୭୦୯
୨୫୫ ।	ସଂଜ୍ଞାମୂର୍ତ୍ତିକୃତ୍ୱିସ୍ତ	୨୪୪୨୦	୭୧୮
୨୫୬ ।	ସଂପରୋରିତଜ୍ଞେନିନିଃ	୧୨୨୩୧	୨୦୮
୨୫୭ ।	ସମ୍ବନ୍ଧାନୁପ ପରେଷ୍ଟ	୨୨୨୩୮	୫୯୦
୨୫୮ ।	ସମୋଗପ୍ରାପ୍ତିରିତି	୨୨୨୩୮	୧୫୩
୨୫୯ ।	ସଂସାର ପରାମର୍ଶାତ୍	୧୩୩୩୬	୩୧୪
୨୬୦ ।	ସଦ୍ଭାବବରସ୍ୟ	୧୧୧୧୬	୪୬୭
୨୬୧ ।	ସପ୍ତଗତେ	୨୪୪୫	୭୦୧
୨୬୨ ।	ସମବାକ୍ତାନ୍ତ୍ୟପରମାତ୍	୨୨୨୧୩	୫୩୭
୨୬୩ ।	ସମାକର୍ଷାତ୍	୧୪୧୧୫	୩୭୬
୨୬୪ ।	ସମାଧିଭାବାର୍	୨୩୩୩୯	୭୬୬
୨୬୫ ।	ସମାନନାମାନୁପଦ୍ୱାର	୧୩୩୩୦	୨୯୨
୨୬୬ ।	ସମୁଦାୟଃ	୨୨୨୧୮	୫୫୧
୨୬୭ ।	ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ	୧୨୨୧	୧୪୪
୨୬୮ ।	ସର୍ବଥାନୁପପରେଷ୍ଟ	୨୨୨୩୨	୫୭୯
୨୬୯ ।	ସର୍ବଧର୍ମୋପପରେଷ୍ଟ	୨୧୧୩୭	୫୦୫
୨୭୦ ।	ସର୍ବୋପେତା ଚ	୨୧୧୩୦	୪୯୫
୨୭୧ ।	ସାକ୍ଷାତୋଚ୍ଚାୟାନାନାତ୍	୧୪୪୨୫	୪୦୬
୨୭୨ ।	ସାକ୍ଷାଦପ୍ୟବିରୋଧମ୍	୨୨୨୨୮	୨୦୪
୨୭୩ ।	ସା ଚ ପ୍ରଶାସନାର୍	୧୩୩୧୧	୨୩୫
୨୭୪ ।	ସୁଖବିଶିଷ୍ଟାରିଧାନାର୍	୧୨୧୧୫	୧୬୯
୨୭୫ ।	ସୁସ୍ତୁତ୍ୱ୍ୟାତୁତ୍ତ୍ୱାଦ୍ୟୋଃ	୧୩୩୪୨	୩୨୫
୨୭୬ ।	ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ତୁ	୧୪୪୨	୩୩୭
୨୭୭ ।	ସ୍ଥାନାଦିବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୧୨୨୧୪	୧୬୮

କ୍ର:ନଂ	ପୁତ୍ର	ପୁତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷା
୨୭୮ ।	ସ୍ଥିତ୍ୟବନାଭ୍ୟା	୧।୩।୭	୨୨୦
୨୭୯ ।	ସ୍ମରନ୍ତି ଚ	୨।୩।୪୭	୨୮୩
୨୮୦ ।	ସୂର୍ଯ୍ୟମାରଣମନ୍ତ୍ରମାନମ୍	୧।୨।୨୫	୧୯୮
୨୮୧ ।	ସୁଚେଷ୍ଟ	୧।୨।୬	୧୫୨
୨୮୨ ।	ସୂଚ୍ୟନବକାଶ ଦୋଷ	୨।୧।୧	୪୧୪
୨୮୩ ।	ସ୍ୟାଜ୍ଞେକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ	୨।୩।୫	୬୦୫
୨୮୪ ।	ସ୍ବପକ୍ଷଦୋଷାଳ	୨।୧।୨୯	୪୯୪
୨୮୫ ।	ସ୍ବପକ୍ଷଦୋଷାଳ	୨।୧।୧୦	୪୪୩
୨୮୬ ।	ସ୍ବଶବ୍ଦୋକ୍ତାନୁବାଦମ୍	୨।୩।୨୨	୬୪୫
୨୮୭ ।	ସ୍ବାମ୍ଭନା ଚୋରରୟୋଃ	୨।୩।୨୦	୬୪୩
୨୮୮ ।	ସ୍ବାପ୍ୟୟାତ୍	୧।୧।୯	୭୧
୨୮୯ ।	ହସ୍ତାୟେଷୁ	୨।୪।୬	୭୦୩
୨୯୦ ।	ହେୟତ୍ବାବଚନାଳ	୧।୩।୨୫	୨୭୨

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଅଧିକରଣର ଅନୁକ୍ରମଣିକା

କ୍ର:ନଂ	ଅଧିକରଣ	ଅଧିକରଣସଂଖ୍ୟା	ପୃଷା
୧ ।	ଅକ୍ଷରାଧିବକରଣମ୍	୧।୩।୧୦-୧୨	୨୩୩
୨ ।	ଅକ୍ରମଧିକରଣମ୍	୧।୨।୯-୧୦	୧୫୫
୩ ।	ଅର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୪୧	୩୨୩
୪ ।	ଅତୃଣ୍ୟତ୍ୱାଧିବକରଣମ୍	୧।୨।୨୧-୨୩	୧୮୩
୫ ।	ଅତୃଣ୍ୟାମଧିକରଣମ୍	୧।୨।୧୮-୨୦	୧୭୬
୬ ।	ଅନ୍ତରାଧିକରଣମ୍	୧।୧।୨୦-୨୧	୯୭
୭ ।	ଅନ୍ତରାଧିକରଣମ୍	୧।୧।୧୩-୨୭	୧୬୬
୮ ।	ଅନ୍ତରାବିଜ୍ଞାନାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୧୫	୬୩୧
୯ ।	ଅପଶ୍ଚୁଦ୍ରାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୨୨-୨୩	୨୬୫
୧୦ ।	ଅପଶ୍ଚୁଦ୍ରାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୩୪-୩୮	୩୦୯
୧୧ ।	ଅବଧିକରଣମ୍	୨।୩।୧୧	୬୨୫
୧୨ ।	ଅଭାବାଧିକରଣମ୍	୨।୨।୨୮-୩୨	୫୬୮
୧୩ ।	ଅସମ୍ଭବାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୯	୬୨୧
୧୪ ।	ଅଂଶାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୪୩-୫୩	୬୭୭
୧୫ ।	ଆକାଶାଧିକରଣମ୍	୧।୧।୨୨	୧୦୪
୧୬ ।	ଆନନ୍ଦମୟାଧିକରଣମ୍	୧।୨।୧୨-୧୯	୭୯
୧୭ ।	ଅନୁମାନିକାଧିକରଣମ୍	୧।୪।୧୧-୭	୩୩୦
୧୮ ।	ଆତ୍ମାଧିକରଣମ୍	୨।୪।୧୭	୬୩୫

କ୍ର:ନଂ	ଅଧିକରଣ	ଅଧିକରଣସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧୯ ।	ଆରମ୍ଭାଧିକରଣମ୍	୨।୨।୧୪-୨୦	୪୫୨
୨୦ ।	ଇତରବ୍ୟାପାଦେଶାଧିକରଣମ୍	୨।୧।୨୧-୨୩	୪୭୯
୨୧ ।	ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଧିକରଣମ୍	୨।୪।୧୭-୧୯	୭୨୪
୨୨ ।	ଇକ୍ଷକତିକର୍ମାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୧୩	୨୩୭
୨୩ ।	ଇକ୍ଷତ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୧।୧।୫-୧୧	୫୬
୨୪ ।	ଉତ୍କଳାନ୍ତରାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୧୯-୩୨	୬୪୨
୨୫ ।	ଉପସଂହାରଦର୍ଶନାଧିକରଣମ୍	୨।୧।୨୪।୨୫	୪୮୪
୨୬ ।	ଉପରାସ୍ୟସଂବାଧିକରଣମ୍	୨।୨।୪୨-୪୫	୫୯୪
୨୭ ।	ଏକସ୍ଥିତ୍ୱସଂବାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୩୩-୩୬	୫୮୦
୨୮ ।	କର୍ତ୍ତୃଧିକରଣମ୍	୨।୩।୩୩-୩୯	୬୬୧
୨୯ ।	କର୍ମନାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୩୯	୬୬୬
୩୦ ।	କାରଣାଧିକରଣମ୍	୧।୪।୧୪-୧୫	୩୭୦
୩୧ ।	କୃଷ୍ଣ ପ୍ରସକ୍ତ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୨।୧।୨୬-୨୯	୪୮୮
୩୨ ।	ଗୃହାଧିକରଣମ୍	୧।୨।୧୧-୧୨	୧୫୭
୩୩ ।	ତମସାଧିକରଣମ୍	୧।୪।୮-୨୦	୩୫୫
୩୪ ।	ଚରାଚରବ୍ୟାପାଶ୍ରୟାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୧୬	୬୩୩
୩୫ ।	ଜନ୍ମାନ୍ତ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୧।୧।୨	୧୩
୩୬ ।	ଜିଜ୍ଞାସାଧିକରଣମ୍	୧।୧।୧	୭
୩୭ ।	ଜ୍ୟୋତିଷରଶାଧିକରଣମ୍	୧।୧।୨୪-୨୭	୧୧୩
୩୮ ।	ଜ୍ୟୋତିରାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୪୦	୩୨୧
୩୯ ।	ଜ୍ୟୋତିରାନ୍ତ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୨।୪।୧୪-୧୬	୭୧୯
୪୦ ।	ଜ୍ଞାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୧୮	୬୩୯
୪୧ ।	ରକ୍ଷାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୪୦	୬୬୭
୪୨ ।	ତଦନ୍ତ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୧୩	୬୨୭
୪୩ ।	ତେଜୋଧିକରଣମ୍	୨।୩।୧୦	୬୨୨
୪୪ ।	ଦହରାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୧୪।୨୧	୨୪୧
୪୫ ।	ଦ୍ୟୁତ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୧-୭	୨୧୧
୪୬ ।	ଦେବତାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୨୬-୩୩	୨୬୪
୪୭ ।	ନ ପ୍ରୟୋନବକ୍ତାଧିକରଣମ୍	୧।୩।୩୨-୩୩	୪୯୭
୪୮ ।	ପ୍ରତ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୨।୨।୩୭।୪୧	୫୮୭
୪୯ ।	ପରମାଶୁକ୍ତଦକାରଣାଧିକରଣମ୍	୨।୨।୧୨।୧୭	୫୩୩
୫୦ ।	ପରାୟଣାଧିକରଣମ୍	୨।୩।୪୧-୪୨	୬୭୩
୫୧ ।	ପ୍ରକୃତ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୧।୪।୨୩-୨୭	୪୦୧
୫୨ ।	ପ୍ରତିଦିନାଧିକରଣମ୍	୧।୧।୨୮-୩୧	୧୨୭

କ୍ର:ନଂ	ଅଧିକରଣ	ଅଧିକରଣସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୫୩ ।	ପ୍ରମିତାଧିକରଣମ୍	୧୩୩୨୪-୨୫	୨୭୦
୫୪ ।	ପ୍ରୟୋଗବିଧିଧିକରଣମ୍	୨୧୧୩୩-୩୩୩	୪୯୭
୫୫ ।	ପ୍ରାଣଶ୍ରେଣୀଧିକରଣମ୍	୨୧୪୩୮	୭୦୯
୫୬ ।	ପ୍ରାଣଶ୍ରେଣୀଧିକରଣମ୍	୨୧୪୩୭	୭୦୮
୫୭ ।	ପ୍ରାଣଧିକରଣମ୍	୧୧୧୨୩	୧୦୮
୫୮ ।	ପ୍ରାଣୋପାୟଧିକରଣମ୍	୨୧୪୧୧-୪	୬୯୪
୫୯ ।	ପୃଥ୍ବୀଧିକରଣମ୍	୨୩୩୧୨	୬୨୫
୬୦ ।	ବାଳକାଧିକରଣମ୍	୧୧୪୧୧୭-୧୮	୩୭୯
୬୧ ।	ଭୂମିଧିକରଣମ୍	୧୩୩୮-୯	୨୨୨
୬୨ ।	ଭୋଗାପତ୍ୟଧିକରଣମ୍	୨୧୧୧୩	୪୫୦
୬୩ ।	ମହାତୀରାଧିକରଣମ୍	୨୧୨୧୧	୫୨୮
୬୪ ।	ମାତୃତ୍ୱଧିକରଣମ୍	୨୩୩୮	୬୧୯
୬୫ ।	ଯୋଗପଦ୍ମାଧିକରଣମ୍	୨୧୧୩	୪୨୨
୬୬ ।	ବାଳାନୁପାଧିକରଣମ୍	୧୧୪୧୧୯-୨୨	୩୮୮
୬୭ ।	ବାୟୁବିଧିଧିକରଣମ୍	୨୧୪୧୯-୧୨	୭୧୧
୬୮ ।	ବିପଦାଧିକରଣମ୍	୨୩୩୧୪	୬୨୯
୬୯ ।	ବିଦ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୨୩୩୧-୭	୬୦୦
୭୦ ।	ବିଦ୍ୟାଧିକରଣମ୍	୨୧୧୪-୧୧	୪୨୫
୭୧ ।	ବୈଶ୍ୱାନ୍ରାଧିକରଣମ୍	୧୨୨୨୪-୩୨	୧୯୪
୭୨ ।	ବୈଶ୍ୱାନ୍ରାଧିକରଣମ୍	୨୧୧୩୪-୩୬	୫୦୦
୭୩ ।	ରଚନାଧିକରଣମ୍	୨୨୨୧୧-୧୦	୫୦୭
୭୪ ।	ଶାସ୍ତ୍ରୋପାଧିକରଣମ୍	୧୧୧୩	୧୯
୭୫ ।	ଶିକ୍ଷାପଦ୍ମାଧିକରଣମ୍	୨୧୧୧୨	୪୪୧
୭୬ ।	ଶ୍ରେଣୀଧିକରଣମ୍	୨୧୪୧୩	୭୧୮
୭୭ ।	ସପ୍ତରାଶିଧିକରଣମ୍	୨୧୪୧୫-୭	୭୦୧
୭୮ ।	ସମନ୍ୱୟଧିକରଣମ୍	୧୧୧୪	୨୧
୭୯ ।	ସମ୍ବନ୍ଧଧିକରଣମ୍	୨୨୨୧୮-୨୭	୫୫୧
୮୦ ।	ସର୍ବତ୍ରାଧିକରଣମ୍	୧୨୨୧୧-୮	୧୪୩
୮୧ ।	ସର୍ବତ୍ରାଧିକରଣମ୍	୨୧୧୩୭	୫୦୫
୮୨ ।	ସର୍ବତ୍ରାଧିକରଣମ୍	୧୧୪୨୮	୪୦୯
୮୩ ।	ସର୍ବତ୍ରାଧିକରଣମ୍	୨୧୧୩୦-୩୧	୪୯୫
୮୪ ।	ସଂଖ୍ୟାପଦ୍ମାଧିକରଣମ୍	୧୧୪୧୧-୧୩	୩୬୨
୮୫ ।	ସଂଖ୍ୟାପଦ୍ମାଧିକରଣମ୍	୨୧୪୨୦-୨୨	୭୨୮
୮୬ ।	ସ୍ୱପ୍ନାଧିକରଣମ୍	୧୩୩୪୨-୪୩	୩୨୫
୮୭ ।	ସ୍ୱପ୍ନାଧିକରଣମ୍	୨୧୧୧-୨	୪୧୩

ବ୍ୟାସକୃତ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣାନୁକ୍ରମଣିକା

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧।	ଅକ୍ଷରଧର୍ମାଂ ଉବରୋଧଃ	୩-୩-୩୩	୯୩୨
୨।	ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ତୁ ତଦ୍‌କାର୍ଯ୍ୟୋର୍ଯୋବ	୪-୧-୧୬	୧୦୯୮
୩।	ଅଗ୍ନିଧାତ୍ରିଗତିଶ୍ଚୈତେରିତି ଚେନ୍	୩-୧-୪	୭୪୨
୪।	ଅଜ୍ଞାବବଦ୍‌ବାସ୍ତୁ ନ ଶାଖାସ୍ତୁ ହି	୩-୩-୫୫	୯୭୬
୫।	ଅଜ୍ଞେଷୁ ଯଥାଶ୍ରୟତାବଃ	୩-୩-୬୧	୯୮୯
୬।	ଅଚଳତ୍ଵଂ ଚାପେକ୍ଷ୍ୟ	୪-୧-୯	୧୦୮୬
୭।	ଅତଏବ ଚ ସର୍ବାଣ୍ୟନ୍ତୁ	୪-୨-୨	୧୧୦୮
୮।	ଅତଏବ ଋଗ୍‌ଗୀତନାଦ୍ୟନପେକ୍ଷା	୩-୪-୨୫	୧୦୨୫
୯।	ଅତଏବ ଋନନ୍ୟାଧିପତିଃ	୪-୪-୯	୧୧୭୫
୧୦।	ଅତଏବ ଋପମା ସୂର୍ଯ୍ୟକାଦିବତ୍	୩-୨-୧୮	୮୨୦
୧୧।	ଅତଃ ପ୍ରବୋଧୋଽସ୍ମାତ୍	୩-୨-୮	୮୦୩
୧୨।	ଅତସ୍ମାନ୍ନନୋଽପି ଦକ୍ଷିଣେ	୪-୨-୨୦	୧୧୩୧
୧୩।	ଅତସ୍ତ୍ରିତରଜ୍ୟାୟୋ ଲିଙ୍ଗାତ୍	୩-୪-୩୯	୧୦୪୦
୧୪।	ଅତିଦେଶାତ୍	୩-୩-୪୬	୯୬୨
୧୫।	ଅତୋଽନନ୍ତେନ ତଥାହିଲିଙ୍ଗମ୍	୩-୨-୨୬	୮୪୧
୧୬।	ଅତୋଽନ୍ୟାପି ହ୍ୟେକେଷାମୁଭୟୋ	୪-୧-୧୭	୧୦୯୯
୧୭।	ଅଧିକୋପଦେଶାତ୍ତୁ ବାଦରାୟଣଃ	୩-୪-୮	୧୦୦୧
୧୮।	ଅଧ୍ୟୟନମାତ୍ରବତଃ	୩-୪-୧୨	୧୦୦୬
୧୯।	ଅନଭିଭବଂ ଚ ଦର୍ଶୟତି	୩-୪-୩୫	୧୦୩୭
୨୦।	ଅନାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟେ ଏବ ତୁ ପୂର୍ବେ	୩-୧-୧୫	୧୦୯୬
୨୧।	ଅନାବିଶୁର୍ବନ୍ନନ୍ୟାତଃ	୩-୪-୫୦	୧୦୫୨
୨୨।	ଅନାବୃତ୍ତିଃ ଶବ୍ଦାଦନାବୃତ୍ତିଃ	୪-୪-୨୨	୧୧୮୭
୨୩।	ଅନିୟମଃ ସର୍ବାସାମବିରୋଧଃ	୩-୩-୩୧	୯୨୪
୨୪।	ଅନିଷାଦିକାରଣାମପି ଚ ଶ୍ରୁତମ୍	୩-୧-୧୨	୭୬୪
୨୫।	ଅନ୍ତୁବନ୍ଧାଦିଭ୍ୟଃ ପ୍ରଜ୍ଞାତର	୩-୩-୫୦	୯୬୬
୨୬।	ଅନ୍ତୁଷ୍ଟେୟଂ ବାଦରାୟଣଃ ସାମ୍ୟ ଶ୍ରୁତେଃ	୩-୪-୧୯	୧୦୧୩
୨୭।	ଅନେନ ସର୍ବଗତତ୍ଵମାୟା	୩-୨-୩୭	୮୫୨
୨୮।	ଅନ୍ତେରୋ ଚାପି ତୁ ତଦ୍‌ଦୃଷ୍ଟେଃ	୩-୪-୩୬	୧୦୩୮

(ଖ)

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୨୯।	ଅତରାତୁତଗ୍ରାମବତସ୍ତାମ୍ବନ	୩-୩-୩୫	୯୩୭
୩୦।	ଅନ୍ୟଥାଂ ଶବ୍ଦାଦିତି ଚେନ୍ନ	୩-୩-୬	୮୬୭
୩୧।	ଅନ୍ୟଥା ଭେଦାନୁପ୍ରପଞ୍ଚିତ ଚେନ୍ନ	୩-୩-୩୬	୯୩୮
୩୨।	ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠିତେଷୁ ପୂର୍ବବତ୍	୩-୧-୨୪	୭୭୬
୩୩।	ଅନ୍ୟାଦିତି ଚେତସ୍ୟାତ୍	୩-୩-୧୭	୮୮୯
୩୪।	ଅପି ଚ ସପ୍ତ	୩-୧-୧୫	୭୬୭
୩୫।	ଅପି ଚ ସୂର୍ଯ୍ୟତେ	୩-୪-୩୦	୧୦୩୩
୩୬।	ଅପି ଚ ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟତେ	୩-୪-୩୭	୧୦୩୮
୩୭।	ଅପି ଚୈବମେକେ	୩-୨-୧୩	୮୧୫
୩୮।	ଅପି ଚ ସଂରାଧନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନା	୩-୨-୨୪	୮୩୯
୩୯।	ଅପ୍ରତୀକାଳମନାନୁୟତୀତି	୪-୩-୧୫	୧୧୬୩
୪୦।	ଅବାଧାତ	୩-୪-୨୯	୧୦୩୨
୪୧।	ଅଭାବଂ ବାଦରିରାହ ହ୍ୟେବମ୍	୪-୪-୧୦	୧୧୭୬
୪୨।	ଅମ୍ଭବଦଗ୍ରହଶାତ୍ତ୍ୱନ ଚଥାତ୍ମମ୍	୩-୨-୧୯	୮୨୧
୪୩।	ଅରୂପବଦେବଂ ହି ତତ୍ପ୍ରଧାନତ୍ୱାତ୍	୩-୨-୧୪	୮୧୬
୪୪।	ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିନା ତତ୍ପ୍ରଥତଃ	୪-୩-୧	୧୧୩୪
୪୫।	ଅବିଭାଗେନ ଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍	୪-୪-୪	୧୧୭୦
୪୬।	ଅବିଭାଗୋ ବଚନାତ୍	୪-୨-୧୬	୧୧୨୫
୪୭।	ଅଶୁଦ୍ଧମିତି ଚେନ୍ନ ଶବ୍ଦାତ୍	୩-୧-୨୫	୭୭୮
୪୮।	ଅଶୁଦ୍ଧତ୍ୱାଦିତ ଚେନ୍ନଷାଦିକା	୩-୧-୬	୭୪୬
୪୯।	ଅସାର୍ବତ୍ରିକା	୩-୪-୧୦	୧୦୦୫
୫୦।	ଅସୈ୍ୟବ ଗୋପପରେରେଷ ଉଷ୍ମା	୪-୨-୧୧	୧୧୧୯
୫୧।	ଆଚାର୍ଯ୍ୟଦର୍ଶନାତ୍	୩-୪-୩	୯୯୮
୫୨।	ଆତିରାହିକାସ୍ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍	୪-୩-୪	୧୧୪୧
୫୩।	ଆତ୍ମଗୁହାତିରିତରବଦୁତରାତ୍	୩-୩-୧୬	୮୮୬
୫୪।	ଆତ୍ମଶବ୍ଦାତ୍	୩-୩-୧୫	୮୮୫
୫୫।	ଆତ୍ମା ପ୍ରକରଣାତ୍	୪-୪-୩	୧୧୬୯
୫୬।	ଆତ୍ମେତି ତୁପଗଚ୍ଛତି	୪-୧-୩	୧୦୭୦
୫୭।	ଆଦରାଦଲୋପଃ	୩-୩-୪୦	୯୪୭
୫୮।	ଆଦିତ୍ୟାଦିମତୟଶ୍ଚାଙ୍ଗ	୪-୧-୬	୧୦୭୯

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୫୯।	ଆଧାନାୟ ପ୍ରୟୋଜନାଭାବାର୍	୩-୩-୧୪	୮୮୩
୬୦।	ଆନନ୍ଦାଦୟଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ	୩-୩-୧୧	୮୮୦
୬୧।	ଆନର୍ଥକ୍ୟମିତି ଚେନ୍ନ	୩-୧-୧୦	୭୭୨
୬୨।	ଆପ୍ରାୟଶାଉତ୍ରାପି ହି ଦୃଷ୍ଟମ୍	୪-୧-୧୨	୧୦୮୮
୬୩।	ଆଭିଜ୍ୟମିତେପୀତୁଲୋମିଃ	୩-୪-୪୫	୧୦୪୬
୬୪।	ଆବୃତ୍ତିରସକୃତପଦେଶାର୍	୪-୧-୧	୧୦୬୦
୬୫।	ଆସାନଃ ସମ୍ଭାବତ୍	୪-୧-୭	୧୦୮୪
୬୬।	ଆହତ ଚକ୍ରାତ୍ରମ୍	୩-୨-୧୬	୮୧୮
୬୭।	ଇତରସ୍ୟାପେକ୍ୟବସଂଶ୍ଳେଷଃ	୪-୧-୧୪	୧୦୯୪
୬୮।	ଇତରେ ଦୂର୍ଥସାମାନ୍ୟାର୍	୩-୩-୧୩	୮୮୩
୬୯।	ଇୟଦାମନାନତ୍	୩-୩-୩୪	୯୩୪
୭୦।	ଉପପରେଷ୍ଟ	୩-୨-୩୫	୮୫୦
୭୧।	ଉପପନ୍ନୁଷ୍ଟଲ୍ଲକ୍ଷଣାର୍ଥୋପଲବ୍ଧ	୩-୩-୩୦	୯୨୩
୭୨।	ଉପପୂର୍ବମପି ଦ୍ବେକେ ଭାବମଶନ	୩-୪-୪୨	୧୦୪୩
୭୩।	ଉପମର୍ଦ୍ଦଂ ଚ	୩-୪-୧୬	୧୦୦୯
୭୪।	ଉପସଂହାରୋଽର୍ଥାଭେଦାଦ୍ବିଧିଶେଷ	୩-୩-୫	୮୬୬
୭୫।	ଉପସ୍ଥିତେତସ୍ତଦବଚନାର୍	୩-୩-୪୧	୯୪୯
୭୬।	ଉଭୟବ୍ୟପଦେଶାଦ୍ବିକୃଷ୍ଟଲବ୍ଧ	୩-୨-୨୭	୮୪୧
୭୭।	ଉଭୟବ୍ୟାମହୋଭତ୍ସିଦ୍ଧେଃ	୪-୩-୫	୧୧୪୩
୭୮।	ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେତଃସ୍ତୁ ଚ ଶବ୍ଦେ ହି	୩-୪-୧୭	୧୦୧୦
୭୯।	ଏକ ଆତ୍ମନଃ ଶରୀରେ ଭାବାର୍	୩-୩-୫୩	୯୭୧
୮୦।	ଏବଂ ମୁକ୍ତିଫଳାନିୟମଃ	୩-୪-୫୨	୧୦୫୭
୮୧।	ଏବମପ୍ୟୁପନ୍ୟାସତ୍ ପୂର୍ବଭାବାଦ୍	୪-୪-୭	୧୧୭୩
୮୨।	ଏହିକମପ୍ୟପ୍ରସୂତପ୍ରତିବନ୍ଧେ	୩-୪-୫୧	୧୦୫୪
୮୩।	କାମକାରଣେ ଚୈକେ	୩-୪-୧୫	୧୦୦୮
୮୪।	କାମାଦୀତରତ୍ରତ ତ୍ର ଉତ୍ପତ	୩-୩-୩୯	୯୪୫
୮୫।	କାମ୍ୟାସ୍ତୁ ଯଥାକାମଂ ସମୁକ୍ତା	୩-୩-୬୦	୯୮୯
୮୬।	କାର୍ଯ୍ୟ ବାଦରିରସ୍ୟ ଗତ୍ୟୁପପରେଃ	୪-୩-୭	୧୧୪୫
୮୭।	କାର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟାନାଦପୂର୍ବମ୍	୩-୩-୧୮	୮୯୪
୮୮।	କାର୍ଯ୍ୟାତ୍ୟରେ ତଦଧିକ୍ଷେଣ	୪-୩-୧୦	୧୦୪୮

(ଗ)

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୮୯।	କୃତାତ୍ୟୟେନୃତ୍ତବାନ୍	୩-୧-୮	୭୫୨
୯୦।	କୃଷ୍ଣଭାବାବୁଗୁହିଣୋପସଂହାର	୩-୪-୪୮	୧୦୫୧
୯୧।	ଗତେରର୍ଥବତ୍ପୁରୁଷଥାନ୍ୟଥା ହି	୩-୩-୨୯	୯୨୨
୯୨।	ଗୃହସାଧାରଣ୍ୟଶ୍ଚୈଷ	୩-୩-୬୪	୯୯୧
୯୩।	ଚରଣାଦିତି ତେନ୍ନୋପଲକ୍ଷଣା	୩-୧-୯	୭୬୧
୯୪।	ଚିନ୍ତିତମାତ୍ରେଣ ତଦାତ୍ମକ	୪-୪-୬	୧୧୭୨
୯୫।	ଛନ୍ଦତ ଉଭୟାବିରୋଧାତ୍	୩-୩-୨୮	୯୨୧
୯୬।	ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରବର୍ତ୍ତ ପ୍ରକରଣାତ୍	୪-୪-୧୭	୧୧୮୨
୯୭।	ତନ୍ତୁତେଃ	୩-୪-୪	୯୯୯
୯୮।	ତଦ୍‌ବିତୋଽପି ବରୁଣଃ ସମ୍ଭବତ୍	୪-୪-୩	୧୧୪୦
୯୯।	ତଦ୍ରାପି ଚ ତଦ୍‌ବ୍ୟାପାରାଦବିରୋଧଃ	୩-୧-୧୬	୭୬୭
୧୦୦।	ତଥା ଚୈକବାକ୍ୟତୋପବନ୍ଧାତ୍	୩-୪-୨୪	୧୦୨୪
୧୦୧।	ତଥାନ୍ୟପ୍ରତିକ୍ଷେପାତ୍	୩-୨-୩୬	୮୫୧
୧୦୨।	ତଦଧିଗମ ଉଭୟପୂର୍ବାଘ୍ରୟୋ	୪-୧-୧୩	୧୦୯୦
୧୦୩।	ତଦନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ନୌ ରଂହତି	୩-୧-୧	୭୩୭
୧୦୪।	ତଦଭାବେ ନାତ୍ମାସ୍ତୁ	୩-୨-୭	୭୯୬
୧୦୫।	ତଦବ୍ୟକ୍ତମାହ ହି	୩-୨-୨୩	୮୩୮
୧୦୬।	ତଦାହଂଯାତେଃ ସଂସାର ବ୍ୟପଦେଶାତ୍	୪-୨-୮	୧୧୧୭
୧୦୭।	ତଦୋକୋଗ୍ରଜ୍ଜଳନଂ ତତ୍‌ପ୍ରକାଶିତ	୪-୨-୧୭	୧୧୨୬
୧୦୮।	ତଦ୍‌ଭୂତସ୍ୟ ତୁ ନାତଦ୍‌ଭାବୋ ଜ୍ଞେମିନେଃ	୩-୪-୪୦	୧୦୪୦
୧୦୯।	ତଦ୍‌ବତୋ ବିଧାନାତ୍	୩-୪-୬	୧୦୦୦
୧୧୦।	ତନ୍ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାନିର୍ଯ୍ୟାସଦ୍‌ବଦୃଷ୍ଟେଃ	୩-୩-୪୨	୯୫୧
୧୧୧।	ତନ୍ନିଃ ପ୍ରାଣଃ ଉଭରାତ୍	୪-୨-୩	୧୧୦୯
୧୧୨।	ତନ୍ନିଭାବେ ସ୍ଵପ୍ନଦୁପପତ୍ତେଃ	୪-୪-୧୩	୧୧୭୮
୧୧୩।	ତାନି ପରେ ତଥା ହ୍ୟାହ	୪-୨-୧୫	୧୧୨୪
୧୧୪।	ତୁଲ୍ୟଂ ତୁ ଦର୍ଶନମ୍	୩-୪-୧	୧୦୦୪
୧୧୫।	ତୃତୀୟଶ୍ଚାବରୋଧଃ ସଂଶୋକ	୩-୧-୨୧	୭୭୩
୧୧୬।	ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକଦ୍‌ବୁଭୁକ୍ଷୁସ୍ଵାତ୍	୩-୧-୨	୭୪୧
୧୧୭।	ଦର୍ଶନାତ୍	୩-୧-୨୦	୭୭୨
୧୧୮।	ଦର୍ଶନାତ୍	୩-୨-୨୧	୮୨୩

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧୧୯।	ଦର୍ଶନାଳ	୩-୩-୪୮	୯୬୩
୧୨୦।	ଦର୍ଶନାଳ	୩-୩-୬୬	୯୯୩
୧୨୧।	ଦର୍ଶନାଳ	୪-୩-୧୩	୧୧୫୦
୧୨୨।	ଦର୍ଶନତତ୍ତ୍ୱେବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନେ	୪-୪-୨୦	୧୧୮୫
୧୨୩।	ଦର୍ଶନତି ଚ	୩-୩-୪	୮୬୫
୧୨୪।	ଦର୍ଶନତି ଚ	୩-୩-୨୨	୯୦୩
୧୨୫।	ଦର୍ଶନତି ଚାଥୋ ଅପି ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟତେ	୩-୨-୧୭	୮୧୯
୧୨୬।	ଦେହଯୋଗାତ୍ ବା ସୋଽପି	୩-୨-୬	୭୯୪
୧୨୭।	ଦ୍ୱାଦଶାହବହୁଭୟବିଧମ୍	୪-୪-୧୨	୧୧୭୭
୧୨୮।	ଧର୍ମ ଜୈମିନିରତ ଏବ	୩-୨-୪୦	୮୫୫
୧୨୯।	ଧାନାଳ	୪-୧-୮	୧୦୮୫
୧୩୦।	ନ ଚ କାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରତିପତ୍ୟଭିସନ୍ଧିଃ	୪-୩-୧୪	୧୧୫୦
୧୩୧।	ନ ଚାଧିକାରିକମପି	୩-୪-୪୧	୧୦୪୨
୧୩୨।	ନ ତୃତୀୟେ ତଥୋପଲକ୍ଷେ	୩-୧-୧୮	୭୭୦
୧୩୩।	ନ ପ୍ରତାକେନ ହି ସଃ	୪-୧-୪	୧୦୭୪
୧୩୪।	ନ ଭେଦାଦିତି ଚେନ୍ନ	୩-୨-୧୨	୮୧୩
୧୩୫।	ନ ବା ତତ୍ତ୍ୱସହଭାବାଶ୍ଚୂତେ	୩-୩-୬୫	୯୯୨
୧୩୬।	ନ ବା ପ୍ରକରଣଭେଦାତ୍	୩-୩-୭	୮୭୦
୧୩୭।	ନ ବା ବିଶେଷାତ୍	୩-୩-୨୧	୯୦୨
୧୩୮।	ନ ସାମାନ୍ୟାଦ୍ୟୁପଲବ୍ଧେ	୩-୩-୫୧	୯୬୯
୧୩୯।	ନ ସ୍ଥାନତୋଽପି ପରସ୍ୟୋଭୟ	୩-୨-୧୧	୮୧୨
୧୪୦।	ନାତିଚିରେଣ ବିଶେଷାତ୍	୩-୧-୨୩	୭୭୫
୧୪୧।	ନାନା ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାତ୍	୩-୩-୫୮	୯୮୩
୧୪୨।	ନାବିଶେଷାତ୍	୩-୪-୧୩	୧୦୦୭
୧୪୩।	ନିୟମାଳ	୩-୪-୭	୧୦୦୧
୧୪୪।	ନିର୍ମାତାରଂ ଚୈକେ ପ୍ରଭାବୟତ୍	୩-୨-୨	୭୮୩
୧୪୫।	ନିଶି ନେତି ଚେନ୍ନ ସମ୍ଭବ୍ୟ	୪-୨-୧୯	୧୧୧୯
୧୪୬।	ନୈକସ୍ମିନ୍ ଦର୍ଶନତୋ ହି	୪-୨-୬	୧୧୧୩
୧୪୭।	ନୋପମର୍ଦ୍ଦନାତଃ	୪-୨-୧୦	୧୧୧୯

(୪)

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧୪୮।	ପରଂ ଜୈମିନିର୍ମୁଖ୍ୟତ୍ୱାତ୍	୪-୩-୧୨	୧୧୪୯
୧୪୯।	ପରମତଃ ସେତୁମାନସମ୍ବନ୍ଧ	୩-୨-୩୧	୮୪୪
୧୫୦।	ପରାଭିଧାନାତୁ ତିରୋହିତମ୍	୩-୨-୫	୭୯୨
୧୫୧।	ପରାମର୍ଶ ଜୈମିନିରଚୋଦନା	୩-୪-୧୮	୧୦୧୧
୧୫୨।	ପରେଣ ଚ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ତାଦ୍ବିଧମ୍	୩-୩-୫୨	୯୭୦
୧୫୩।	ପାରିପ୍ଳବାଥୀ ଇତି ଚେନ୍ନ	୩-୪-୨୩	୧୦୨୩
୧୫୪।	ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାୟାମିବ ଚେତରେଷାମ୍	୩-୩-୨୪	୯୦୬
୧୫୫।	ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତଃ ଶବ୍ଦାଦିତି	୩-୪-୧	୯୯୫
୧୫୬।	ପୂର୍ବଂ ତୁ ବାଦରାୟଣଃ	୩-୨-୪୧	୮୫୬
୧୫୭।	ପୂର୍ବବଦ୍ବା	୩-୨-୨୯	୮୪୨
୧୫୮।	ପୂର୍ବବିକଳଃ ପ୍ରକରଣାତ୍	୩-୩-୪୫	୯୬୧
୧୫୯।	ପ୍ରକାଶବଜ୍ରାବୈଦୂର୍ଯ୍ୟାତ୍	୩-୨-୧୫	୮୧୭
୧୬୦।	ପ୍ରକରଣାଦିବଜ୍ରାବୈଶିଷ୍ୟମ୍	୩-୨-୨୫	୮୪୦
୧୬୧।	ପ୍ରକାଶାଶ୍ଚୟବଦ୍ବା ତେଜସ୍ୱାତ୍	୩-୨-୨୮	୮୪୨
୧୬୨।	ପ୍ରକୃତୈତାବଦ୍ବଂ ହି ପ୍ରତିଷେଧେତି	୩-୨-୨୨	୮୩୨
୧୬୩।	ପ୍ରତିଷେଧାଜ୍	୩-୨-୩୦	୮୪୩
୧୬୪।	ପ୍ରତିଷେଧାଦିତ ଚେନ୍ନ ଶାରୀରାତ୍	୪-୨-୧୨	୧୧୨୦
୧୬୫।	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଦେଶାଦିତି ଚେତ୍	୪-୪-୧୮	୧୧୮୩
୧୬୬।	ପ୍ରଥମେଽଶ୍ୱବଶାଦିତି ଚେନ୍ନ	୩-୧-୫	୭୪୪
୧୬୭।	ପ୍ରଦାନବଦେବ ତଦୁକ୍ତମ୍	୩-୩-୪୩	୯୫୫
୧୬୮।	ପ୍ରଦାପବଦେଶସ୍ତଥା ହି	୪-୪-୧୫	୧୧୭୯
୧୬୯।	ପ୍ରାଣଗତେଷ୍ଠ	୩-୧-୩	୭୪୨
୧୭୦।	ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତାନ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତିଃ	୩-୩-୧୨	୮୮୧
୧୭୧।	ଫଳତମ ଉପପତ୍ତେଃ	୩-୩-୩୮	୮୫୩
୧୭୨।	ବହିଷ୍କୃତାୟା ସ୍ତୁତେଃ	୩-୪-୪୩	୧୦୪୪
୧୭୩।	ବୃଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଃ ପାଦବତ୍	୩-୨-୩୩	୮୪୮
୧୭୪।	ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିରୁକ୍ତର୍ଥାତ୍	୪-୧-୫	୧୦୭୫
୧୭୫।	ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜୈମିନିରୂପନ୍ୟାସାଦି	୪-୪-୫	୧୧୭୧
୧୭୬।	ଭାକ୍ତଂ ବା ନାମ୍ବିଦ୍ବାଭଥା	୩-୧-୭	୭୪୯
୧୭୭।	ଭାବଂ ଜୈମିନିର୍ବି କଳାମନନାତ୍	୪-୪-୧୧	୧୧୭୭

(ଛ)

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧୭୮।	ଭାବଶିଦ୍ଧାନ୍ତ	୩-୪-୨୨	୧୦୨୨
୧୭୯।	ଭାବେ ଜାଗ୍ରତ୍ ବତ୍	୪-୪-୧୪	୧୧୭୮
୧୮୦।	ଭୂତେଷୁ ତତ୍ତ୍ୱତଃ	୪-୨-୫	୧୧୧୨
୧୮୧।	ଭୂମ୍ନଃ କ୍ରତୁବଜ୍ଞ୍ୟାୟସ୍କଂ ତଥାହି	୩-୩-୫୭	୯୮୦
୧୮୨।	ଭେଦାନୁତି ଚେନ୍ନୈକସ୍ୟାମପି	୩-୩-୨	୮୬୧
୧୮୩।	ଭୋଗମାତ୍ରସାମ୍ୟଲିଙ୍ଗାତ୍	୪-୪-୨୧	୧୧୮୬
୧୮୪।	ଭୋଗେନ ତ୍ୱିତରେ କ୍ଷପୟିତ୍ୱା	୪-୧-୧୯	୧୧୦୪
୧୮୫।	ମନ୍ତ୍ରାଦିବଦ୍ଧାବିରୋଧଃ	୩-୩-୫୬	୯୭୮
୧୮୬।	ମାୟାମାତ୍ରଂତୁ କାର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱ୍ୟନ	୩-୨-୩	୭୮୬
୧୮୭।	ମୁକ୍ତଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାତ୍	୪-୪-୨	୧୧୬୭
୧୮୮।	ମୁଗ୍ଧଧ୍ୟେର୍ଦ୍ଧ୍ୱପରି ପରିଶେଷାତ୍	୩-୨-୧୦	୮୦୮
୧୮୯।	ମୌନବଦିତରେଷାମପ୍ୟୁପଦେଶାତ୍	୩-୪-୪୯	୧୦୫୧
୧୯୦।	ଯତ୍ତ୍ୱେକାଗ୍ରତା ତତ୍ରାବିଷୋତ୍	୪-୧-୧୧	୧୦୮୭
୧୯୧।	ଯଦ୍ୟେବ ବିଦ୍ୟୟେତି ହି	୪-୧-୧୮	୧୧୦୦
୧୯୨।	ଯାବଦଧିକାରମବସ୍ଥିତିଃ	୩-୩-୩୨	୯୨୭
୧୯୩।	ଯୋଗିନଃ ପ୍ରତି ତ ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟତେ	୪-୨-୨୧	୧୧୩୨
୧୯୪।	ଯୋଗେନ ଶରୀରମ୍	୩-୧-୨୭	୭୮୧
୧୯୫।	ରଶ୍ମ୍ୟନୁସାରା	୪-୨-୧୮	୧୧୨୮
୧୯୬।	ରେତଃ ସିଗ୍ଧୋଗୋର୍ଥୀ	୩-୧-୨୬	୭୮୦
୧୯୭।	ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ତାତ୍ତ୍ୱବିକଳାୟଃ	୩-୩-୪୪	୯୬୦
୧୯୮।	ଲିଙ୍ଗାତ୍	୪-୧-୨	୧୦୬୩
୧୯୯।	ବାତ୍‌ମାନସି ଦର୍ଶନାନ୍ତାଦାତ୍	୪-୨-୧	୧୧୦୬
୨୦୦।	ବାୟୁମାତ୍ୱାଦୃବିଶେଷବିଶେଷାଭ୍ୟାମ୍	୪-୩-୨	୧୧୩୭
୨୦୧।	ବିକଳୋଦ୍‌ବିଶିଷ୍ଟଫଳତ୍ୱାତ୍	୩-୩-୫୯	୯୮୭
୨୦୨।	ବିକାରାବର୍ତ୍ତ ଚ ତଥା ହି	୪-୪-୧୯	୧୧୮୪
୨୦୩।	ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣୋଚିତି ତୁ	୩-୧-୧୭	୭୬୮
୨୦୪।	ବିଦ୍ୟେବ ତୁ ନିର୍ଦ୍ଦାରଣାତ୍	୩-୩-୪୭	୯୬୩
୨୦୫।	ବିଧୂର୍ବା ଧାରଣଦତ୍	୩-୪-୨୦	୧୦୧୫
୨୦୬।	ବିଭାଗଃ ଶତବତ୍	୩-୪-୧୧	୧୦୦୫
୨୦୭।	ବିଶେଷଂ ଚ ଦର୍ଶୟତି	୪-୩-୧୬	୧୧୬୫

(କ)

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୨୦୮।	ବିଶେଷାନୁଗ୍ରହଃ	୩-୪-୩୮	୧୦୩୯
୨୦୯।	ବିଶେଷିତଦ୍ୱାଳ	୪-୩-୮	୧୧୪୬
୨୧୦।	ବିହିତଦ୍ୱାତାଶ୍ରମକର୍ମାପି	୩-୪-୩୨	୧୦୩୪
୨୧୧।	ବୃଦ୍ଧିହ୍ରାସଭାବଦ୍ୱୟମତର୍ଜାବା	୩-୨-୨୦	୮୨୨
୨୧୨।	ବେଧାଦ୍ୟର୍ଥଭେଦାତ୍	୩-୩-୨୫	୯୦୯
୨୧୩।	ବୈଦ୍ୟୁତେନୈବ ତତସ୍ତନ୍ତୁତେଃ	୪-୩-୬	୧୧୪୫
୨୧୪।	ବ୍ୟତିରେକସଦ୍ଭାବାଭାବିଦ୍ୱାତ୍	୩-୩-୫୪	୯୭୪
୨୧୫।	ବ୍ୟତିହାରୋ ବିଶ୍ୱାସନ୍ତି ହାତର	୩-୩-୩୬	୯୪୦
୨୧୬।	ବ୍ୟାପେଷ ସମସ୍ତସମ୍	୩-୩-୯	୮୭୩
୨୧୭।	ଶମଦମାଦୁପେତଃ ସ୍ୟାଭଧାପି	୩-୪-୨୭	୧୦୨୭
୨୧୮।	ଶିଷ୍ଟେଷ	୩-୩-୬୨	୯୯୦
୨୧୯।	ଶେଷଦ୍ୱାରପୁରୁଷାର୍ଥବାଦୋ ଯଥା	୩-୪-୨	୯୯୬
୨୨୦।	ଶୁଚିତ୍ୱାଳ	୩-୨-୩୯	୮୫୫
୨୨୧।	ଶୁଚିତେଷ	୩-୪-୪୬	୧୦୪୭
୨୨୨।	ଶୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିବଳାୟସ୍ତ୍ୱାଳ ନ ବାଧଃ	୩-୩-୪୯	୯୭୪
୨୨୩।	ସକଳାଦେବ ତୁ ତନ୍ତୁତେଃ	୪-୪-୮	୧୧୭୪
୨୨୪।	ସଂଜ୍ଞାତଶ୍ରେୟଦୁକ୍ତମସ୍ତିତୁ	୩-୩-୮	୮୭୨
୨୨୫।	ସଂଧ୍ୟେ ସୃଷ୍ଟିରାହ ହି	୩-୨-୧	୭୮୨
୨୨୬।	ସ ଯଦ୍ୟାବିର୍ଭାବଃ ସ୍ୱେନଶିଳାତ୍	୪-୪-୧	୧୧୭୬
୨୨୭।	ସମନ୍ତାଦେବମନ୍ୟତ୍ରାପି	୩-୩-୨୦	୯୦୦
୨୨୮।	ସଂଭୃତିଦ୍ୟୁବ୍ୟାପ୍ରାପି ଚାତଃ	୩-୩-୨୩	୯୦୪
୨୨୯।	ସଂଯମନେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଭୂୟେତରେଷାମ୍	୩-୧-୧୩	୭୬୫
୨୩୦।	ସ ଏବ ତୁ କର୍ମାନୁସୃତିଶବ୍ଦ	୩-୨-୯	୮୦୪
୨୩୧।	ସମନ୍ଦାରମ୍ଭଶାତ୍	୩-୪-୫	୯୯୯
୨୩୨।	ସମାନ ଏବଂ ଚାଭେଦାତ୍	୩-୩-୧୯	୮୯୮
୨୩୩।	ସମାନା ଚାସ୍ତୁଧ୍ୟପକ୍ରମାଦ	୪-୨-୭	୧୧୧୪
୨୩୪।	ସମାହାରାତ୍	୩-୩-୬୩	୯୯୦
୨୩୫।	ସର୍ବଥାପି ତ ଏବୋଭୟଲିଙ୍ଗାତ୍	୩-୪-୩୪	୧୦୩୬
୨୩୬।	ସର୍ବବେଦାନ୍ତପ୍ରତ୍ୟୟମ୍	୩-୩-୧	୮୫୮
୨୩୭।	ସର୍ବାନ୍ନାନୁ ମିତିଷ୍ଟ ପ୍ରାଣାତ୍ୟୟେ	୩-୪-୨୮	୧୦୩୦

କ୍ର.ନଂ.	ସୂତ୍ର	ସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୨୩୮।	ସର୍ବାପେକ୍ଷାତ ଯଜ୍ଞାଦିଶୂତେଃ	୩-୪-୨୬	୧୦୨୬
୨୩୯।	ସର୍ବାଭେଦାଦନ୍ୟତ୍ର	୩-୩-୧୦	୮୭୭
୨୪୦।	ସହକାରିଭୈନ ଚ'	୩-୪-୩୩	୧୦୩୫
୨୪୧।	ସହକାର୍ଯ୍ୟତରବିଧିଃ ପକ୍ଷେଣ	୩-୪-୪୭	୧୦୪୮
୨୪୨।	ସାଭାବ୍ୟାପତ୍ତିରୂପପକ୍ଷେ	୩-୧-୨୨	୭୭୩
୨୪୩।	ସାମାନ୍ୟାତ୍ମ	୩-୨-୩୨	୮୪୬
୨୪୪।	ସମାପ୍ୟାତ୍ମ ତଦ୍ବ୍ୟପଦେଶଃ	୪-୩-୯	୧୧୪୭
୨୪୫।	ସାଂପରାୟେତର୍ତ୍ତବ୍ୟାଭାବାଭ୍ୟା	୩-୩-୨୭	୯୧୯
୨୪୬।	ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତେ ଏବେତି ତୁ ବାଦ	୩-୧-୧୧	୭୬୩
୨୪୭।	ସୁକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରମାଣତଃଃ ତଥୋପଲବ୍ଧେଃ	୪-୨-୯	୧୧୧୮
୨୪୮।	ସୂଚକଃ ହି ଶୂତେରାତକ୍ଷତେ ଚ	୩-୨-୪	୭୮୯
୨୪୯।	ସୈବହି ସତ୍ୟାଦୟଃ	୩-୩-୩୮	୯୪୨
୨୫୦।	ସୋଽଧ୍ୟକ୍ଷେ ତଦୁପଗମାଦିଭ୍ୟାଃ	୪-୨-୪	୧୧୧୦
୨୫୧।	ସୁତୟେନ୍ଦୁମର୍ତ୍ତିର୍ବା	୩-୪-୧୪	୧୦୦୮
୨୫୨।	ସୂତିମାତ୍ରମୁପାଦାନାଦିତି	୩-୪-୨୧	୧୦୨୦
୨୫୩।	ସ୍ଥାନବିଶେଷାତ୍ ପ୍ରକାଶାଦିବତ୍	୩-୨-୩୪	୮୪୯
୨୫୪।	ସ୍ବକ୍ଷେ ହ୍ୟକେକ୍ଷାତ୍	୪-୨-୧୩	୧୧୨୧
୨୫୫।	ସ୍ବରନ୍ତି ଚ	୩-୧-୧୪	୭୬୬
୨୫୬।	ସ୍ବରନ୍ତି ଚ	୪-୧-୧୦	୧୦୮୬
୨୫୭।	ସ୍ବର୍ଯ୍ୟତେ ଚ	୪-୨-୧୪	୧୧୨୩
୨୫୮।	ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦେଽପି ଚ ଲୋକେ	୩-୧-୧୯	୭୭୧
୨୫୯।	ସୂତେଷ୍	୪-୩-୧୧	୧୧୪୯
୨୬୦।	ସ୍ୟାଜ୍ଞୈକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣିବତ୍	୩-୨-୫	୭୯୨
୨୬୧।	ସ୍ବାଧ୍ୟାୟସ୍ୟ ତଥାଭୈନ ହି	୩-୩-୩	୮୬୪
୨୬୨।	ସ୍ବାପ୍ୟୟସ୍ୟ ପତ୍ତ୍ୟେରନ୍ୟତରାପେକ୍ଷ	୪-୪-୧୬	୧୧୮୧
୨୬୩।	ସ୍ବାମିନଃ ପଳଶୂତେରିତ୍ୟାତ୍ରେୟଃ	୩-୪-୪୪	୧୦୪୫
୨୬୪।	ହାନୋ ତୂପାୟନଶବ୍ଦଶେଷତ୍	୩-୩-୨୬	୯୧୩

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଅଧିକରଣର ଉପକ୍ରମଣିକା

କ୍ର.ନଂ.	ଅଧିକରଣ	ଅଧିକରଣସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୧।	ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦ୍ୟଧିକରଣ	୪ । ୧ । ୧୬-୧୭	୧୦୯୮
୨।	ଅଗ୍ନିଷ୍ଟନାଦ୍ୟଧିକରଣ	୩ । ୧ । ୨୫	୧୦୨୫
୩।	ଅଜାବବବନ୍ଧାଧିକରଣ	୩ । ୩ । ୫୫-୫୬	୯୭୬
୪।	ଅଜିରାଦ୍ୟଧିକରଣ	୪ । ୩ । ୧	୧୧୩୪
୫।	ଅତିବାହିକାଧିକରଣ	୪ । ୩ । ୪-୬	୧୧୪୧
୬।	ଅଧିକ୍ଷାଧିକରଣ	୪ । ୨ । ୪-୬	୧୧୧୦
୭।	ଅନାରବ୍ଧାଧିକରଣ	୪ । ୧ । ୧୫	୧୦୯୬
୮।	ଅନିଷ୍ଠାଦିକାର୍ଯ୍ୟାଧିକରଣ	୩ । ୧ । ୧୨-୨୧	୭୬୪
୯।	ଅନ୍ତରଦ୍ୱାଧିକରଣ	୩ । ୩ । ୩୫-୩୬	୯୩୭
୧୦।	ଅନ୍ୟଥାଦ୍ୱାଧିକରଣ	୩ । ୩ । ୬-୮	୮୬୭
୧୧।	ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠିତାଧିକରଣ	୩ । ୧ । ୨୪-୨୭	୭୭୬
୧୨।	ଅପ୍ରତୀକାଳମନାଧିକରଣ	୪ । ୩ । ୧୫-୧୬	୧୧୬୩
୧୩।	ଅବିଭାଗାଧିକରଣ	୪ । ୨ । ୧୬	୧୧୨୫
୧୪।	ଅବିଭାଗେନ ଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଧିକରଣ	୪ । ୪ । ୪	୧୧୭୦
୧୫।	ଅଭାବାଧିକରଣ	୪ । ୪ । ୧୦-୧୪	୧୧୭୬
୧୬।	ଅକ୍ଷରାଧିକରଣ	୩ । ୩ । ୩୩	୯୩୨
୧୭।	ଆଦରାଧିକରଣ	୩ । ୩ । ୪୦-୪୨	୯୪୭
୧୮।	ଆଧିକାରିକାଧିକରଣ	୩ । ୪ । ୪୧-୪୨	୧୦୪୨
୧୯।	ଆଧାନାଧିକରଣ	୩ । ୩ । ୧୪-୧୫	୮୮୩
୨୦।	ଆନନ୍ଦାଦ୍ୟଧିକରଣ	୩ । ୩ । ୧୧-୧୩	୮୮୦
୨୧।	ଆନାବିଷ୍ଠାରାଧିକରଣ	୩ । ୪ । ୫୦	୧୦୫୨
୨୨।	ଆପ୍ରାୟଶାଧିକରଣ	୪ । ୧ । ୧୨	୧୦୮୮
୨୩।	ଆଦିତ୍ୟାଦିମତ୍ୟଧିକରଣ	୪ । ୧ । ୬	୧୦୭୯
୨୪।	ଆବୃତ୍ୟଧିକରଣ	୪ । ୧ । ୧-୨	୧୦୬୦
୨୫।	ଆତ୍ମଗୃହୀତ୍ୟଧିକରଣ	୩ । ୩ । ୧୬-୧୭	୮୮୬
୨୬।	ଆତ୍ମଦୋଷାପନାଧିକରଣ	୪ । ୧ । ୩୦	୧୦୭୦

କ୍ର.ନଂ.	ଅଧିକରଣ	ଅଧିକରଣସ୍ୱତନ୍ତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୨୭।	ଆଶ୍ରମକର୍ମାଧିକରଣ	୩।୪।୩୨-୩୪	୧୦୩୪
୨୮।	ଆସ୍ତତ୍ୟପକ୍ରମାଧିକରଣ	୪।୨।୭	୧୧୧୪
୨୯।	ଆସାନାଧିକରଣ	୪।୧।୭-୧୦	୧୦୮୪
୩୦।	ଇତରାସଂଶ୍ଳେଷାଧିକରଣ	୪।୧।୧୪	୧୦୯୪
୩୧।	ଇତରକ୍ଷପଣାଧିକରଣ	୪।୧।୧୯	୧୧୦୪
୩୨।	ଇୟଦଧିକରଣ	୩।୩।୩୪	୯୩୪
୩୩।	ଉଦୟଲିଙ୍ଗାଧିକରଣ	୩।୨।୧୧-୨୧	୮୧୨
୩୪।	ଉପସଂହାରାଧିକରଣ	୩।୩।୫	୮୬୬
୩୫।	ଏକାଗ୍ରତାଧିକରଣ	୪।୧।୧୧	୧୦୮୭
୩୬।	ଏକାମ୍ରାଧିକରଣ	୩।୩।୫୩	୯୭୧
୩୭।	ଏହିକାଧିକରଣ	୩।୪।୫୧	୧୦୫୪
୩୮।	କର୍ମାନୁସୃତିଶିକ୍ଷାଧିକରଣ	୩।୨।୯	୮୦୪
୩୯।	କାମାଦ୍ୟାଧିକରଣ	୩।୩।୩୯	୯୪୫
୪୦।	କାମ୍ୟାଧିକରଣ	୩।୩।୬୦	୯୮୯
୪୧।	କାର୍ଯ୍ୟାଧିକରଣ	୪।୩।୭-୧୪	୧୧୪୫
୪୨।	କାର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟାନାଧିକରଣ	୩।୩।୧୮	୮୯୪
୪୩।	କୃତାତ୍ୟୟାଧିକରଣ	୩।୧।୮-୧୧	୭୫୨
୪୪।	ଗତେତରଥବଦ୍ଧାଧିକରଣ	୩।୩।୨୯-୩୦	୯୨୨
୪୫।	ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରାଧିକରଣ	୪।୪।୧୭-୨୨	୧୧୮୨
୪୬।	ତତ୍ତ୍ୱିକାଧିକରଣ	୪।୩।୩	୧୧୪୦
୪୭।	ତଦଧିଗମାଧିକରଣ	୪।୧।୧୩	୧୦୯୦
୪୮।	ତଦଭାବାଧିକରଣ	୩।୨।୭-୮	୭୯୬
୪୯।	ତଦଭୂତାଧିକରଣ	୩।୪।୪୦	୧୦୪୦
୫୦।	ତଦତ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ୟାଧିକରଣ	୩।୧।୧-୭	୭୩୭
୫୧।	ତଦୋକୋଃଧିକରଣ	୪।୨।୧୭	୧୧୨୬
୫୨।	ତନ୍ମୁଧାରଣାଧିକରଣ	୩।୩।୪୨	୯୫୧
୫୩।	ଦକ୍ଷିଣାୟନାଧିକରଣ	୪।୨।୨୦-୨୧	୧୧୩୧

(୦)

କ୍ର.ନଂ.	ଅଧିକରଣ	ଅଧିକରଣସୂତ୍ରସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୫୪।	ନାତିଚାରାଧିକରଣ	୩।୧।୨୨	୭୭୫
୫୫।	ପରାଧିକରଣ	୩।୨।୩୧-୩୭	୮୪୪
୫୬।	ପରାମର୍ଶାଧିକରଣ	୩।୪।୧୮-୨୦	୧୦୧୦
୫୭।	ପାରିପ୍ଳବାଧିକରଣ	୩।୪।୨୩-୨୪	୧୦୨୩
୫୮।	ପୁରୁଷାର୍ଥାଧିକରଣ	୩।୪।୧-୧୭	୯୯୫
୫୯।	ପୁରୁଷର୍ଥବ୍ୟାଧିକରଣ	୩।୩।୨୪	୯୦୬
୬୦।	ପ୍ରକୃତେତାବତ୍ତ୍ୱାଧିକରଣ	୩।୨।୨୨-୩୦	୮୩୨
୬୧।	ପ୍ରତିଷେଧାଧିକରଣ	୪।୨।୧୬-୧୪	୧୧୧୯
୬୨।	ପ୍ରତୀକାଧିକରଣ	୪।୧।୪	୧୦୭୪
୬୩।	ପ୍ରଦାନାଧିକରଣ	୩।୩।୪୩	୮୫୫
୬୪।	ପଦ୍ୟାଧିକରଣ	୪।୪।୧୫-୧୭	୧୧୭୯
୬୫।	ପଳାଧିକରଣ	୩।୨।୩୮-୪୧	୮୫୩
୬୬।	ବହିରାଧିକରଣ	୩।୪।୪୩	୧୦୪୪
୬୭।	ବିଧିରାଧିକରଣ	୩।୪।୩୬।୩୯	୧୦୩୮
୬୮।	ବ୍ୟତିହାରାଧିକରଣ	୩।୩।୩୭	୯୪୦
୬୯।	ବ୍ରହ୍ମବୃତ୍ତାଧିକରଣ	୪।୧।୫	୧୦୭୫
୭୦।	ବ୍ରହ୍ମାଧିକରଣ	୪।୪।୫	୧୧୭୧
୭୧।	ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟାଧିକରଣ	୩।୩।୯	୮୭୩
୭୨।	ଭୂମିଜ୍ୟାୟାଧିକରଣ	୩।୩।୫୭	୯୮୦
୭୩।	ମନୋଧିକରଣ	୪।୨।୩	୧୧୦୯
୭୪।	ମୁକ୍ତିପଳାଧିକରଣ	୩।୪।୫୨	୧୦୫୭
୭୫।	ମୁରଧାଧିକରଣ	୩।୨।୧୦	୮୦୮
୭୬।	ଯଥାଶ୍ରୟଭାବାଧିକରଣ	୩।୩।୬୧-୬୬	୯୮୯
୭୭।	ଯାବଦକାରାଧିକରଣ	୩।୩।୩୨	୯୨୭
୭୮।	ବାଗଧିକରଣ	୪।୨।୧-୨	୧୧୦୬
୭୯।	ବାଗାବିଳାସାଧିକରଣ	୪।୨।୧୫	୧୧୨୪

କ୍ର.ନଂ.	ଅଧିକରଣ	ଅଧିକରଣସୂଚକସଂଖ୍ୟା	ପୃଷ୍ଠା
୮୦।	ବାୟୁଧିକରଣ	୪।୩।୨	୧୧୩୭
୮୧।	ବିଦ୍ୟାଜ୍ଞାନସାଧନଧିକରଣ	୪।୧।୧୮	୧୧୦୦
୮୨।	ବେଧାଦ୍ୟଧିକରଣ	୩।୩।୨୫	୯୦୯
୮୩।	ବୈକିକ୍ଷାଧିକରଣ	୩।୩।୫୯	୯୮୭
୮୪।	ରଶ୍ମିଧିକରଣ	୪।୨।୧୮-୧୯	୧୧୨୮
୮୫।	ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ଥାଧିକରଣ	୩।୩।୪୪-୫୨	୯୬୦
୮୬।	ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାଧିକରଣ	୩।୩।୫୮	୯୮୩
୮୭।	ସତ୍ୟାଦ୍ୟଧିକରଣ	୩।୩।୩୮	୯୪୨
୮୮।	ସର୍ବବେଦାନ୍ତପ୍ରତ୍ୟାଧିକରଣ	୩।୩।୧-୪	୮୫୮
୮୯।	ସମାନାଧିକରଣ	୩।୩।୧୯	୮୯୮
୯୦।	ସର୍ବପେକ୍ଷାଧିକରଣ	୩।୪।୨୬-୨୭	୧୦୨୬
୯୧।	ସର୍ବାଭେଦାଧିକରଣ	୩।୩।୧୦	୮୭୬
୯୨।	ସର୍ବାନ୍ତାନୁମତ୍ୟଧିକରଣ	୩।୪।୨୮-୩୧	୧୦୩୦
୯୩।	ସହାବର୍ଯ୍ୟାନ୍ତରବିଧିଧିକରଣ	୩।୪।୪୭-୪୯	୧୦୪୮
୯୪।	ସାଧାରଣପଦ୍ୟଧିକରଣ	୩।୧।୨୨	୭୭୩
୯୫।	ସୁତିମାତ୍ରାଧିକରଣ	୩।୪।୨୧-୨୨	୧୦୨୦
୯୬।	ସକଳାଧିକରଣ	୪।୪।୮-୯	୧୧୭୪
୯୭।	ସନ୍ଧ୍ୟାଧିକରଣ	୩।୨।୧-୬	୭୮୨
୯୮।	ସଂପଦ୍ୟାବିର୍ଭାବାଧିକରଣ	୪।୪।୧-୩	୧୧୬୬
୯୯।	ସଂବନ୍ଧାଧିକରଣ	୩।୩।୨୦-୨୧	୯୦୦
୧୦୦।	ସଂଭୃତ୍ୟଧିକରଣ	୩।୩।୨୩	୯୦୪
୧୦୧।	ସଂସାରବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣ	୪।୨।୮-୧୧	୧୧୧୬
୧୦୨।	ସାଂପରାୟାଧିକରଣ	୩।୩।୨୭-୨୮	୯୧୯
୧୦୩।	ସ୍ବାମ୍ୟଧିକରଣ	୩।୪।୪୪-୪୬	୧୦୪୫
୧୦୪।	ହାନ୍ତ୍ୟଧିକରଣ	୩।୩।୨୬	୯୧୩

ବେଦବ୍ୟାସ ବିରଚିତ

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର

ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ

ପଣ୍ଡିତ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ

ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ

ପ୍ରକାଶକ ଓ ପ୍ରାପ୍ତିସ୍ଥାନ



ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର

ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା - ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ୟାଧର ସାହୁ

ପରିଚାଳକ : ଶ୍ରୀ ମହିମା ପ୍ରସାଦ ସାହୁ

ଅଲିଶା ବଜାର, କଟକ-୨

ଫୋନ୍ ନଂ- (୦୬୭୧) ୨୫୦୮୨୯୬

ମୂଲ୍ୟ : ପାଞ୍ଚଶହ ପଚାଶ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର (ବନ୍ଧେଇ ସହ)

ବେଦବ୍ୟାସ ବିରଚିତ

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ)

ଲେଖକ :

ପଣ୍ଡିତ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ

କୁଆପୁଟ, ହଳଦିଆ, ଜି : ପୁରୀ

ପ୍ରକାଶକ :

ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷୋର

ଅଲିଶା ବଜାର, କଟକ-୨

ନୂତନ ମୁଦ୍ରଣ - ୨୦୧୪

ଅକ୍ଷର ସଜ୍ଜା :

ଲିଜା ଡି.ଟି.ପି ସେଣ୍ଟର

ବିଡ଼ାନାସୀ, କଟକ

ମୁଦ୍ରାକର :

ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟା ପ୍ରେସ୍

ଅଲିଶା ବଜାର କଟକ-୨

ମୂଲ୍ୟ : ପାଞ୍ଚଶହ ପଚାଶ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର (ବନ୍ଧେଇ ସହ)

ମୁଖବନ୍ଧ

ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ପୃଥିବୀର ଏକ ପ୍ରାକ୍ତନ ସଂସ୍କୃତି । ଏହାର ଐତିହ୍ୟ ଓ ପରମ୍ପରା ଅଦ୍ୟାବଧି ସଂଜୀବିତ ହୋଇ ରହିଛି କେବଳ କେତୋଟି ସତ୍ୟତା, ପ୍ରାମାଣିକତା, ପବିତ୍ରତା ପ୍ରଭୃତିକୁ ଆଧାର କରି । ତାହାର ପ୍ରମାଣଭୂତ ତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ର ରୂପେ ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ସାଂପ୍ରତିକ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତକରି ପୁରାତନ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ର ଉପରେ ସିଂହାବଲୋକନ କଲେ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଆକାଶ ପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ଯାହାହେଉ ଅତ୍ୟ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ ଏହି ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ର ଭାରତର ସଂସ୍କୃତି, ଧର୍ମ ଓ ଅଖଣ୍ଡତାକୁ ରକ୍ଷାକରି ପୃଥିବୀକୁ ଯୁଗ ଯୁଗ ବ୍ୟାପୀ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ଦିଗନ୍ତ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଆସୁଅଛି, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତେଣୁ ମନୁଷ୍ୟତ୍ତ୍ୱରେ କୁହାଯାଇଅଛି -

ଏତଦେଶ ପ୍ରସ୍ତସ୍ୟ, ତାଗ୍ରଜ ପୂର୍ବଜନ୍ମନଃ ।

ତାନନ୍ତାନପି ଶିକ୍ଷେରନ, ପୃଥିବ୍ୟାଃ ସର୍ବେ ମାନବାଃ ॥

ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ପୁଣ୍ୟଭୂମି ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା ହାୟାନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ବଳରେ ପୃଥିବୀର ଜନସମାଜ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ତାହାର ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଲାଭ କରିବେ ।

ଏହି ଆତ୍ମ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରକୁ ନାସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ଓ ଆସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ଭେଦରେ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଏ । ନାସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟ ତିତି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ଯଥା - ଭାର୍ବାକ୍ ଦର୍ଶନ, ଜୈନଦର୍ଶନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନ । ସେହିଭଳି ଆସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ଛଅ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ଷଡ୍‌ଦର୍ଶନ ନାମରେ ନାମିତ । ଯଥା - ସାଂଖ୍ୟ, ଯୋଗ, ନ୍ୟାୟ ବୈଶେଷିକ, ମାମାଂସା ଓ ବେଦାନ୍ତ । ତାର୍ବାକ୍ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଣେତା ବୃହସ୍ପତି, ଜୈନଦର୍ଶନର ମହାବୀର ଜାନ, ବୌଦ୍ଧଦର୍ଶନର ବୁଦ୍ଧଦେବ ଅଟନ୍ତି । ସେହିପରି ଆସ୍ତିକଦର୍ଶନରେ କପିଳ ମହର୍ଷି ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ, ଯୋଗାଚାର୍ଯ୍ୟ ପତଞ୍ଜଳି ଯୋଗଦର୍ଶନ, ଅକ୍ଷପାଦ ଗୌତମ ନ୍ୟାୟଦର୍ଶନ, ମହର୍ଷି କଣାଦ ବେଶେଷିକ ଦର୍ଶନ,

(ଖ)

ଜୈମିନୀ ମାମାଂସା ଦର୍ଶନ ଏବଂ ବ୍ୟାସଦେବ ସ୍ୱୟଂ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନର ସୂତ୍ରାବଳୀକୁ ରଚନା କରି ତତ୍ତ୍ୱଧରେ ବେଦ, ଉପନିଷଦ୍ ପ୍ରଭୃତି ବୈଦିକ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଆଧାର କରି ନିଜ ନିଜ ମତକୁ ଉପସ୍ଥାପନା କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦର୍ଶନକୁ ଆଧାର କରି ବହୁତ ବିଦ୍ୱାନ୍ମାନେ ସେମାନଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ଭାଷ୍ୟ, ଉପଭାଷ୍ୟ, ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ରଚନା କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ସେହିପରି ବ୍ୟାସଦେବ ପ୍ରଣୀତ ବେଦାନ୍ତ ସୂତ୍ରକୁ କେତେକ କ୍ରାନ୍ତିକାରୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ନିଜ ନିଜ ମତରେ ପ୍ରମାଣିତ କରିଛନ୍ତି । ତାହା ସଂକ୍ଷିପ୍ତରେ ନିମ୍ନମତେ ପ୍ରଦତ୍ତ କରାଗଲା ।

ନାମ	ଭାଷ୍ୟନାମ	ସଂପ୍ରଦାୟ
୧। ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ	ଶାରୀରିକ ଭାଷ୍ୟ	ଅଦୈତବାଦ
୨। ଭାସ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ	ଭାସ୍କର ଭାଷ୍ୟ	ଭେଦାଭେଦ..ବାଦ
୩। ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ	ଶ୍ରୀଭାଷ୍ୟ	ବିଶିଷ୍ଟା ଦୈତବାଦ
୪। ମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ	ପୂର୍ଣ୍ଣପ୍ରଜ୍ଞାଭାଷ୍ୟ	ଦୈତବାଦ
୫। ନିୟାକାଚାର୍ଯ୍ୟ	ବେଦାନ୍ତ ପାରିଜାତଭାଷ୍ୟ	ଦୈତାଦୈତବାଦ
୬। ଶ୍ରୀକଣ୍ଠାଚାର୍ଯ୍ୟ	ଶୈବଭାଷ୍ୟ	ଶୈବବିଶିଷ୍ଟା ଦୈତବାଦ
୭। ଶ୍ରୀପତି	ଶ୍ରୀକରଭାଷ୍ୟ	ବୀରଶୈବବିଶିଷ୍ଟା ଦୈତବାଦ
୮। ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟ	ଅଶୁଭାଷ୍ୟ	ଶୁଦ୍ଧା ଦୈତବାଦ
୯। ବିଜ୍ଞାନ ଭିକ୍ଷୁ	ବିଜ୍ଞାନମୃତ	ଅବିଭାଗା ଦୈତବାଦ
୧୦। ବଳଦେବାଚାର୍ଯ୍ୟ	ଗୋବିନ୍ଦଭାଷ୍ୟ	ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦ

ଉପଯୁକ୍ତ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭାଷ୍ୟକାର ଶ୍ରୀ ମଢ଼ଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଅଦୈତବାଦ ଉପରେ ଆଧାରିତ ଭାଷ୍ୟକୁ ଶାରୀରିକ ଭାଷ୍ୟ କହନ୍ତି । ଶରୀର ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମା । ଯେଉଁ ଭାଷ୍ୟରେ ଆତ୍ମା ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି, ତାହାକୁ ଶାରୀରିକ ଭାଷ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ତାହା ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ସଂକ୍ଷେପରେ କୁହାଯିବ ।

ଭାଷ୍ୟକାର ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଆଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ଐଶ୍ୱରିକ ଶକ୍ତି ବଳରେ ଆହେ ତମତ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ମତ ଅପେକ୍ଷା ବଳବତ୍ତର ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଶଙ୍କରଙ୍କର ସମୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ତିମ ଭାଗ ବୋଲି ସମସ୍ତ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ଅଭିମତ ।

(ଗ)

ସାଧାରଣତଃ ତାଙ୍କର କୃତିନିବନ୍ଧ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଯଥା - (୧) ଭାଷ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ, (୨) ସ୍ତୋତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ, (୩) ପ୍ରକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଭାଷ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଭାଗ ଦ୍ଵୟରେ ବିଭାଜିତ । ପ୍ରଥମଟି ପ୍ରସ୍ଥାନ ତ୍ରୟଭାଷ୍ୟ, ଅପରଟି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ପ୍ରସ୍ଥାନ ଅର୍ଥାତ୍ ମାର୍ଗ । ପ୍ରସ୍ଥାନତ୍ରୟା ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତି ଓ ଉପନିଷଦ୍, ସ୍ମୃତି ଓ ଗୀତା, ସ୍ୱତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ମାର୍ଗ ବେଦାନ୍ତ ସ୍ୱତ୍ର । ତାଙ୍କର କୃତି ୧୨ଟି ଉପନିଷଦ୍ଭାଷ୍ୟ, ଗୀତାର ଭାଷ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱତ୍ରର ଭାଷ୍ୟ । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ବିଷ୍ଣୁସହସ୍ର ନାମ ସମେତ୍ ୩୭ ଗୋଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭାଷ୍ୟ ରଚନା କରି ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି । ସେହିପରି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବହୁ ଦେବତାଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରି ସ୍ତୋତ୍ର ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଗଣେଶ ସ୍ତୋତ୍ର ୪ଟି, ଶିବ ସ୍ତୋତ୍ର ୨୦ଟି, ଶକ୍ତି ସ୍ତୋତ୍ର ୨୨ଟି, ବିଷ୍ଣୁସ୍ତୋତ୍ର ୧୫ଟି, ଯୁଗଳ ଦେବତା ସ୍ତୋତ୍ର ୫ଟି, ନଦୀ ତୀର୍ଥ ବିଷୟକ ସ୍ତୋତ୍ର ୮ଟି ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିବିଧ ସ୍ତୋତ୍ର ୧୪ଟି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ତଦ୍ବଦ୍ ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ତତ୍ତ୍ଵଗୁଡ଼ିକୁ ଉପସ୍ଥାପନା କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ୩୯ଟି ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ‘ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀ’ ଓ ପ୍ରପଞ୍ଚସାର’ ନାମକ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଭାବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଅଛି ।

ଶାରୀରିକ ଭାଷ୍ୟ ଚାରୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଚାରୋଟି ପାଦ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦରେ କେତୋଟି ଅଧିକରଣ ରହିଛି । ଗୋଟିଏ ଅଧିକରଣରେ ଏକ ବା ତତୋଧିକ ସ୍ୱତ୍ର ସନ୍ନିହିତ । ସର୍ବମୋଟରେ ଚାରୋଟି ଅଧ୍ୟାୟ, ୧୬ଟି ପାଦ ରହିଛି । ଏହାର ସ୍ୱତ୍ର ସଂଖ୍ୟା ୫୫୫ ଓ ଅଧିକରଣ ସଂଖ୍ୟା ୧୯୧ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟର ବିଶଦ ବିବରଣୀ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ କରାଗଲା ।

ଅଧ୍ୟାୟ	ପ୍ରଥମପାଦ	ଦ୍ଵିତୀୟପାଦ	ତୃତୀୟପାଦ	ଚତୁର୍ଥପାଦ	ମୋଟ
ସଂଖ୍ୟା	ସ୍ୱତ୍ର । ଅଧି । ସ୍ୱତ୍ର । ଅଧି	ସ୍ୱତ୍ର । ଅଧି	ସ୍ୱତ୍ର । ଅଧି	ସ୍ୱତ୍ର । ଅଧି	ସ୍ୱତ୍ର । ଅଧି
	କରଣ	କରଣ	କରଣ	କରଣ	କରଣ
୧ମ	୩୧ । ୧୧ ।	୩୨ । ୭ ।	୪୩ । ୧୩ ।	୨୮ । ୮ ।	୧୩୪ । ୩୯ ।
୨ୟ	୩୭ । ୧୩ ।	୪୫ । ୮ ।	୫୩ । ୧୭ ।	୨୨ । ୯ ।	୧୫୭ । ୪୭ ।
୩ୟ	୨୭ । ୭ ।	୪୧ । ୮ ।	୬୬ । ୩୭ ।	୫୨ । ୧୭ ।	୧୮୭ । ୬୭ ।
୪ର୍ଥ	୧୯ । ୧୪ ।	୨୧ । ୧୧ ।	୧୬ । ୬ ।	୨୨ । ୭ ।	୭୮ । ୩୮ ।
ମୋଟ	୧୧୪ । ୪୪ ।	୧୩୯ । ୩୪ ।	୧୭୭ । ୭୭ ।	୧୨୪ । ୪୧ ।	୫୫୫ । ୧୯୧ ।

(ଘ)

ଏହାର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟକୁ ସମନ୍ୱୟାଧ୍ୟାୟ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟକୁ ଅବିରୋଧ,
ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟକୁ ସାଧନ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟକୁ ଫଳ ଅଧ୍ୟାୟ ରୂପେ ନାମିତ ହୋଇଛି ।
ତେଣୁ ବୈଦ୍ୟାସକି ନ୍ୟାୟମାଳାକାର ଶ୍ରୀ ଭାରତୀ ତୀର୍ଥ ମୁନି ବେଦାନ୍ତ ସ୍ୱତ୍ର ଓ ଭାଷ୍ୟ
ପ୍ରକରଣକୁ ଶ୍ଳୋକାକାରରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଶାସ୍ତ୍ରଂ ବ୍ରହ୍ମବିଚାରାଖ୍ୟମଧ୍ୟାୟଃ ସ୍ୱାତ୍ତ୍ୱତୁର୍ବଧାଃ ।
ସମନ୍ୱୟ ବିରୋଧୋଦ୍ୱୈ, ସାଧନଂ ଚଫଳ ତଥା ॥୧॥

ସମନ୍ୱୟେ ସ୍ୱଷ୍ଟଲିଙ୍ଗମ୍ ସ୍ୱଷ୍ଟଦେଃ ପୁଂପାସ୍ୟରମ୍ ।
ଞ୍ଜେୟଗଂ ପଦମାତ୍ରଞ୍ଚ, ଚିନ୍ତ୍ୟଂ ପାଦେଷ୍ଟନୁକ୍ରମାତ୍ ॥୨॥

ଦ୍ୱିତୀୟେ ସ୍ମୃତି ଚର୍କାଭ୍ୟାମବିରୋଧୋଽନ୍ୟଦୁଷ୍ଟତା ।
ଭୂତଭୋକ୍ତ ଶ୍ରୁତେଲିଙ୍ଗ ଶ୍ରୁତେରପ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧତା ॥୩॥

ତୃତୀୟେ ବିରତିସ୍ତତ୍ତ୍ୱମ୍, ପଦାର୍ଥ ପରିଶୋଧନମ୍ ।
ଗୁଣୋପସଂହୃତିର୍ଜ୍ଞାନ ରହିରଭ୍ରାଦିସାଧନମ୍ ॥୪॥

ଚତୁର୍ଥେ ଜୀବତୋ ମୁକ୍ତିରୁଚକ୍ରାନ୍ତି ଗତିରୁତ୍ତରା ।
ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଲୋକାବିତି ପଦାର୍ଥ ସଂଗ୍ରହଃ ॥୫॥

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ସ୍ମୃତଲିଙ୍ଗ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବିଚାର
କରାଯାଇଛି । କେତେକ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ଅବୟବାତ୍ମକ ଆତ୍ମ ସ୍ୱରୂପକୁ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଭୂତ ଭାବେ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଯଥା ରୀତିରେ ପ୍ରମାଣ
କରାଯାଇଅଛି । ଯତା - ‘ଯତୋ ଜପାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ, ଯେନ ଜାତେନ
ଜୀବନ୍ତି- ଜତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ଲିଙ୍ଗ (ଚିହ୍ନ ବା ସ୍ୱରୂପ) ଗୁଡ଼ିକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗ୍ରାହ୍ୟ
ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ
ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ପ୍ରଦତ୍ତ କରାଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ କେତେକ ବାକ୍ୟରେ ବହୁତ ପଦାର୍ଥକୁ
ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାମାଣ୍ୟପରକ ରୂପେ ପ୍ରମାଣ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥାରେ ବ୍ରହ୍ମର ଲିଙ୍ଗପରକ
କରାଯାଇଛି । ପରନ୍ତୁ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରି ଶେଷରେ
ବ୍ରହ୍ମର ତତ୍ତ୍ୱଂପର୍କୀୟ ପଦାର୍ଥର ମୂଳଭୂତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ‘ମନୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟୁପାସୀତ’

(୭)

ଏହି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍ ବାକ୍ୟରେ ମନୋମୟକୁ ବ୍ରହ୍ମକନ୍ଧ ରୂପେ ପ୍ରମାଣ କରେ । ପୁନଶ୍ଚ ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରୋ ଭାରୂପଃ’ ବାକ୍ୟରେ ନୋମୟକୁ ପ୍ରାଣଶରୀର ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରେ । ଏହିପରି ମତଦ୍ୱୟ ସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟକୁ ପ୍ରମାଣ ବାକ୍ୟ ରୂପେ ଉଦାହରଣ କରି ବ୍ରହ୍ମ ପରକ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରାଗଲା । ଏହିପରି ଶତ୍ୟାଧିକ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟର ସନ୍ଦିହାନ ଅର୍ଥକୁ ସମାଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ତୃତୀୟ ପାଦରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ବାକ୍ୟକୁ ସମାଧାନ କରି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଖେୟ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟ ରୂପେ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି ପ୍ରଥମେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ପରକ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟକୁ ବ୍ରହ୍ମର ଲିଙ୍ଗ ବାକ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇଥିଲା ସେହି ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଖେୟର କିପରି ଅର୍ଥ ପରକ ହୋଇଛି, ତାହାକୁ ସବିଶଦ ଭାବେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଅଛି । ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ ସାଂଖ୍ୟ ସଂପ୍ରଦାୟ ବିଚାର ହୋଇଛି । ସାଂଖ୍ୟମାନେ ଅବ୍ୟକ୍ତ (ପ୍ରକୃତି)କୁ ଅଜା ଅର୍ଥାତ୍ ‘ନ ଜାୟତେ ଇତି ଅଜା’ (ଯାହା ଅନ୍ୟ କାହାଠାରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିନାହିଁ) ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରସବ ଧର୍ମକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ । ପ୍ରକୃତିରୁ ଜନ୍ମ ନେଇଥିବା ପଦାର୍ଥ (ବୁଦ୍ଧି, ଅହଙ୍କାର ପ୍ରକୃତି)କୁ ପ୍ରଧାନ ବିଷୟ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ । ଏହିସବୁ ପ୍ରଧାନ କାରଣବାଦକୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଖଣ୍ଡନ କରି ହାକୁ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ବଳରେ ବ୍ରହ୍ମରେ ସମନ୍ୱୟ କରିଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟକୁ ‘ଅବିରୋଧୋଧ୍ୟାୟ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପ୍ରଧାନତଃ ନ୍ୟାୟମତକୁ ଆଲୋଚନା କରି ତାହାର ମୂଳୋପାଦାନ କରି ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ପ୍ରମାଣ ଏଠାରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ଏହାର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ସାଂଖ୍ୟ, ଯୋଗ, କଣାଦ ଦର୍ଶନର ମତଗୁଡ଼ିକୁ ତର୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଛି । ସାଂଖ୍ୟର ପରିଣାମବାଦ, ଯାହାକି ପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରକୃତିର ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବେଷିତ, ତାହାର ଅପ୍ରାମାଣିକତାକୁ ‘ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତାବେ ପ୍ରମାଣ କରି ଶେଷରେ ବେଶେଷିକର ପରମାତ୍ମା କାରଣବାଦକୁ ନିରାଶ କରିଛନ୍ତି । ସାଂଖ୍ୟ ମତରେ ଯେପରି ଗାଈ ତା’ର ବସ୍ତାକୁ ଦେଖିବା ମାତ୍ରେ କୌଣସି କାରଣ ନଥାଇ ଅକାରଣ ଭାବେ କ୍ଷୀର ପ୍ରସରଣ କରେ, ସେହିପରି ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ସମୁଦ୍ଭବ ହେଉଥିବା ଅନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି କାରଣ ବା ପ୍ରକୃତି ନ ରହି ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତଃପ୍ରକୃତି ଭାବେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ କାରଣ ବିନା କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ସାଂଖ୍ୟର ସତ୍ତ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟ ବାଦ ଅସତ୍ତ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରମାଣିତ ହେବ । ଏହିପରି ଅନ୍ୟ

(୪)

ମତଗୁଡ଼ିକ ଚର୍ଚ୍ଚା ଦ୍ଵାରା ଖଣ୍ଡିତ ହେବାରୁ ଏହାକୁ 'ଚର୍ଚ୍ଚାପାଦ' କହନ୍ତି । ତୃତୀୟ ପାଦରେ ପଞ୍ଚମହାଭୂତାତ୍ମକ ଜୀବର ବିରୋଧ ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଏ । ପଞ୍ଚମହାଭୂତଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ପ୍ରକୃତି ବିକାରର ଅବ୍ୟତିରେକ ନ୍ୟାୟରେ ଆକାଶାଦି ପଞ୍ଚଭୂତକୁ ବ୍ରହ୍ମର ଯୋନିର ରୂପେ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରଭୃତି ଆଲୋଚନା ବିଶଦଭାବେ ହୋଇଛି । ତତ୍ତ୍ଵସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜୀବ ପରମାତ୍ମାର ଆଭାସ ମାତ୍ର ଓ କର୍ମ ଫଳରେ ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ପର୍କ ବିଷୟ ଏହାର ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ । ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ ଲିଙ୍ଗ ଶରୀର ବିଷୟକ ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟର ଯାହା ବିରୋଧ ପୂର୍ବରୁ ହୋଇଥିଲା, ତାହାକୁ ଖଣ୍ଡନ କରି ଲିଙ୍ଗ ଶରୀରର ପ୍ରାମାଣ୍ୟକୁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରାଣର ବ୍ରହ୍ମ ବିକାରର, ବାକ୍, ପ୍ରାଣ ଓ ମନର ତେଜ ଓ ଅନ୍ନମୟ ପରି ପ୍ରାଣରେ ମୁଖ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରତିପାଦନ, ପ୍ରାଣର ସୂକ୍ଷ୍ମତ୍ଵ, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ବିକାରତ୍ଵ ଏହି ପାଦର ମୁଖ୍ୟ ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ।

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ବ୍ରହ୍ମ ସାଧନ ବିଷୟର ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରକରଣ । ଏହାର ଗତ୍ୟାଗତିଚିନ୍ତା ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ନିରୂପଣ ହିଁ ପ୍ରଧାନ ବକ୍ଷ୍ୟ । ଏହାର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ପୂର୍ବ ଶରୀରରେ ଆତ୍ମା ଅବସ୍ଥାନ କରିବା ସମୟରେ ପୂର୍ବାର୍ଜିତ କର୍ମଫଳ ଗୁଡ଼ିକ ସଂସ୍କାର ରୂପେ ରହିଯାଇଥାଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମାର ଘଟାନ୍ତର ପରେ ପରେ ଶରୀରରେ ତାହ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼େ । ତେଣୁ ଏହାକୁ କୁହାଯାଏ ଗତ୍ୟାଗତିଚିନ୍ତା । ଏହାଦ୍ଵାରା ମନୁଷ୍ୟ କିପରି ନରକସ୍ୱର୍ଗାଦି ପାଏ, ତାହା ସମ୍ୟକଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ତତ୍ ଓ ଚ୍ୟୁପଦାର୍ଥର ପରିଶୋଧନ ବିଷୟରେ ପ୍ରଧାନତଃ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ସ୍ଵପ୍ନ ଦର୍ଶନର ମାୟାଗୁଣ ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ଯୋଗରୁ ଜୀବର ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ତିରୋଭାବ କୁହାଯାଇଛି । ତାପରେ ତତ୍ ଓ ଚ୍ୟୁପଦର ଆଲୋଚନା କରି ପୂର୍ବପକ୍ଷର ଏକାଦଶ ସୂତ୍ରଠାରୁ ଅଣତିରିଶ ସୂତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଥିବା ତତ୍ତ୍ଵରୁ ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଅଛି । ତୃତୀୟ ପାଦ ହେଉଛି ପରାପର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଗୁଣ ଓ ଉପସଂହାର ବିଷୟକ । ନାମ ରୂପ ଭେଦରେ ତାହାର ଏକ ବିଧ୍ୟାକୁ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ । ପ୍ରାରବ୍ଧବିପାକ ରୂପକର୍ମର କ୍ଷୟଦ୍ଵାରା ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ବୈଦାନ୍ତିକମାନଙ୍କର ମତ । ଚତୁର୍ଥପାଦରେ ନିର୍ଗୁଣ ବଦ୍ୟାର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଓ ବହିରଙ୍ଗର ବିଚାର ହୋଇଛି । ବେଦ ଓ ଉପନିଷଦାନୁସାରେ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର କ୍ରିୟାନୁପ୍ରବେଶ ବ୍ୟତିରେକେ ପୁରୁଷାର୍ଥହେତୁତ୍ତ୍ଵ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହା ପାଁ ଯଜ୍ଞାଦି

(ଛ)

ବହିରଙ୍ଗ ଶମଦମାଦି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଆଶ୍ରମ କର୍ମଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟା ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଆଶ୍ରମ କର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠାନ କଲେ ମୁମୁକ୍ଷୁମାନେ ନିଜର ଗତବ୍ୟ ସ୍ଥଳକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

ସାଧନ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା ପରିସମାପ୍ତି ପରେ ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଫଳଶ୍ରୁତି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହାର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଜୀବନମୁକ୍ତ ନିରୂପଣ କରାଯାଏ । ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରସାର ସମୁପ୍ତ ହେବା ବିଷୟରେ ଅନାବୃତ୍ତି ହୋଇଛି । ଉଦ୍ୟୋଗାଦିରେ ଆଦିଧ୍ୟାଦିମତକୁ ଉପସ୍ଥାପନା କରି ଆସାନାୟକରଣରେ ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ଆସାନ ନିୟମ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି । ଅନାରବ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟର ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତ ବିଦ୍ୟାର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ କ୍ଷୟ, ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିର ନିତ୍ୟତା ଓ ଆରବ୍ୟ କର୍ମକ୍ଷୟ ହେଲେ ସାଧକର କୈବଲ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ବିଷୟରେ ନିଗଦିତ ହୋଇଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଗତିର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି । ବାଗାଦି ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟର ଉପଶମ, ମନର ପ୍ରାଣର ଲୟ, ପ୍ରାଣର ବିଜ୍ଞାନାମ୍ବରେ ବୃତ୍ତିଲୟ ପ୍ରଭୃତି ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ଅଟେ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରଳୟ ହୁଏ । ତୃତୀୟ ପାଦରେ ସଗୁଣ ବିଧ୍ୟାବାନ୍ର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଉତ୍ତର ମାର୍ଗକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ବଲକ୍ଷୟ ହେଉଛି ମୁକ୍ୟ ବିଷୟ । ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିମାର୍ଗଦ୍ୱାରା ସଗୁଣ ଓ ଅପରଂବ୍ରହ୍ମ ଗତିକୁ ‘କାର୍ଯ୍ୟ’ କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବରଂବ୍ରହ୍ମଗତି କରିବା ବିଷୟରେ ଜୈମିନିଙ୍କର ମତ । ଏହାକୁ ତିନୋଟି ସୂତ୍ରରେ ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଅଛି । ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତି ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକର ସ୍ଥିତି ନିରୂପଣ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ବ୍ରହ୍ମରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଅଭିନୁଭାବେ ସଙ୍ଗମରୁ ମୁକ୍ତି କୁହାଯାଏ । ବ୍ୟବହାରିକ ମତରେ ଲୋକସିଦ୍ଧ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭାବେ ଅନବସ୍ଥିତିକୁ ମଧ୍ୟ ‘ମୁକ୍ତି’ ବୋଲି ବାଦରାୟଣଙ୍କ ମତ ।

ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ମୋର ଉତ୍ସାହ କିଛି ନୁହେଁ । ଏକ କେବଳ ପ୍ରଚୋଦନା ମାତ୍ର । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟକୁ ଅନୁବାଦ କରିବା ପାଇଁ ବନ୍ଧୁ ପରିକର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଥିକ ସଙ୍କଟ ସଂପାଦନ ପାଇଁ ଏକ ବୃହତ୍ ସମସ୍ୟା । ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରୀ ସଦାଶିବ କେନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୟାପୀଠ, ପୁରୀର ନ୍ୟାୟ ପ୍ରାଧ୍ୟାପକ ମଦୀୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ରାଧାରମଣ ଦାସ ମହାରାଜଙ୍କର ଉତ୍ସାହ ଓ ପ୍ରେରଣା ସର୍ବଦା ମୋର ମନୋବଳ ଦୃଢ଼ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ପାଖରେ ବର୍ଷବାରନ୍ତରକରଣରେ ପ୍ରଣିପାତ କରୁଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ ନିମିତ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର ରାଜ୍ୟ ସଂଗ୍ରହାଳୟର ଭୂତପୂର୍ବ କ୍ୟୁରେଟର

(ଜ)

ଏବଂ ଅଧ୍ୟାପକ ଭଗବାନ ପ୍ରକାଶ ଏହି ଦୁଇଜଣ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଥମେ ମତାମତ ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କେତେକ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ପରିସ୍ଥିତି ଯୋଗୁଁ ପ୍ରକାଶନ କାର୍ଯ୍ୟ ବିଳମ୍ବ ହୋଇଅଛି । ଯାହା ହେଉ ଉକ୍ତ ଦୁଇଜଣ ମହାନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ନିକଟରେ ମୁଁ ଚିରକୃତଜ୍ଞ । ମୋର ମୁଦ୍ରଣ ବିଷୟରେ ଧାରଣା ଖୁବ୍ କମ୍ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟରେ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର ଅଧିକାରୀ, ଉଦାରଚେତା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିଦ୍ୟାଧର ସାହୁଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ, ପରାମର୍ଶ ତଥା ଦିଗ୍‌ବର୍ଣ୍ଣନ ମୋର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ବଳିଷ୍ଠ କରିଥିବାରୁ ସେହି ମହାଶୟ ମୋର ଧର୍ମବାଦୀ । ଶେଷରେ ଜେ.କେ. ପ୍ରିଣ୍ଟର୍ସର ସତ୍ତ୍ୱାଧିକାରୀ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସରୋଜ କୁମାର ପଣ୍ଡା ସ୍ୱଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ସମାପ୍ତ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ହାର୍ଦ୍ଦିକ କୃତଜ୍ଞତା ଜ୍ଞାପନ କରୁଛି ।

ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଆଉ କିଛି ଅଧିକ ବିବରଣୀ, ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦି ଆବଶ୍ୟକ କରେ, କିନ୍ତୁ ପୁସ୍ତକର କଳେବର ବୃଦ୍ଧି ଭୟରୁ ଅଧିକ କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇନାହିଁ । ପାଠକମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଅନୁରୋଧ ଯେ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥର ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ମୁଦ୍ରଣଗତ ଆଂଶିକ ଭ୍ରମ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ରହିପାରେ । ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପାଠକମାନେ ଦୟାକରି ଅବଗତ ରାଇଲେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ତାହା ଯଥାସାଧ୍ୟ ସଂଶୋଧନରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବ ।

ରାମାନନ୍ଦନୀ

୧୪-୪-୮୯

}

ଅଳମତି ବିଷ୍ଣୁରେଣ

ପଣ୍ଡିତ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ

ବ୍ରହ୍ମ ସୂତ୍ର

(ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ ସହିତ)



समन्वयाध्यायः प्रथमः ॥

ସମନ୍ବୟାଧ୍ୟାୟଃ ପ୍ରଥମଃ

उपोद्घातः

ଉପୋଦ୍ଘାତ

(୧) ମୂଳ - (କ) ମୁଷ୍ଟଦସ୍ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟଗୋଚରଯୋବିଷୟବିଷୟ ଶୋଷମଃ-
ପ୍ରକାଶବିଦ୍ ବିରୁଦ୍ଧସ୍ୱଭାବଯୋଗିତରେତରଭାବାନୁପପତ୍ତୌ ସିଦ୍ଧାୟାଂ ତଦ୍ଧର୍ମାଣାମପି
ସୁତରାମିତରେତରଭାବାନୁପପତ୍ତିଃ ଇତ୍ୟତୋଃସ୍ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟଗୋଚରେ ବିଷୟିଣି ତିଦାମ୍ଭକେ
ମୁଷ୍ଟତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟଗୋଚରସ୍ୟ ବିଷୟସ୍ୟ ତଦ୍ଧର୍ମାଣାଂ ଋଧାସଃ । (ଖ) ତଦ୍ବିପର୍ଯ୍ୟୟେଣ
ବିଷୟିଣସ୍ତଦ୍ଧର୍ମାଣାଃ ବିଷୟେଧାସୋ ମିଥ୍ୟେତି ଭବିତୁଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ତଥାପ୍ୟନ୍ୟୋନ୍ୟସ୍ମିନ୍-
ନ୍ୟୋନ୍ୟାମୂଳତାମନ୍ୟୋନ୍ୟଧର୍ମାଃ ସାଧ୍ୟେତରେ-ତରାବିବେକେନାତ୍ୟନ୍ତବିବିକ୍ତ-
ଯୋର୍ଧର୍ମଧର୍ମଶୋର୍ମଥାଜ୍ଞାନନିମିତ୍ତଃ ସତ୍ୟାନୁତେ ମିଥୁନାକୃତ୍ୟ 'ଅହମିଦଂ', 'ମମେଦଂ'
ମିତି ନୈସର୍ଗିକୋ ଲୋକବ୍ୟବହାରଃ ।

(୧) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ଅନ୍ଧକାର ଓ ଆଲୋକର ବିରୁଦ୍ଧ ଓ ସମାନଭାବ
ସମୁପାଦନ ହେବାଭଳି ତୁମ୍ଭେ ଓ ମୁଁ - ଏହି ଦୁଇଜଣଙ୍କର ଜଣାପଡୁଥିବା ବିଷୟ ଓ
ବିଷୟୀର ଇତରେତରଭାବ ବା ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରତୀତି ଅର୍ଥାତ୍ ସମାନ ଭଳି ଜଣାପଡୁଥିବା
ଜ୍ଞାନ ସିଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତେ ସେହି ସେହି ପଦାର୍ଥ ନିଷ୍ପର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ସ୍ୱଭାବତଃ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ
ପ୍ରତୀତି ହୁଏ; ସେହିଭଳି ଅସ୍ପଦୀୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିବା ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ
ବିଷୟୀରେ ମୁଷ୍ଟଦୀୟଜ୍ଞାନର ବିଷୟ ସଂପର୍କୀୟ ବିଷୟ ଓ ଏହାର ଧର୍ମ ଆରୋପକୁ
ହିଁ ଅଧ୍ୟାସ କୁହାଯାଏ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ସେହି ଅଧ୍ୟାସର ବିନାଶ ଦ୍ୱାରା ବିଷୟ ଓ ବିଷୟୀ ଦ୍ୱାରା ଜାତ ହେଉଥିବା ଆରୋପ ହିଁ ମିଥ୍ୟା ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ । (ଅତଏବ ସାଂସାରିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ‘ମୁଁ’, ‘ସେ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ନିରର୍ଥକତାକୁ ନିଷେଧ କରିବା ପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି-) ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥିବା ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମୀଗୁଡ଼ିକର ପୃଥକ୍ଜ୍ଞାନ ନ ହେବାର କାରଣ-ପ୍ରଥମବସ୍ତୁର ଦ୍ୱିତୀୟ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ପରସ୍ପର ସ୍ୱରୂପ ତଥା ଗୋଟିକର ଅନ୍ୟ ଧର୍ମ ଉପରେ ଆରୋପ କରି ସତ୍ୟ ଓ ମିଥ୍ୟାର ମିଶ୍ରଣ କରାଇ ‘ମନେଦ’ , ‘ଅହମିଦ’ (ମୋର ଏହା, ମୁଁ ଏହି) ଇତ୍ୟାଦି ପରମାର୍ଥକ ଜ୍ଞାନର ମଧ୍ୟ ସଂସାରରେ ବ୍ୟବହାର ହେବାର ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଆହ - କୋଃୟମଧାସୋ ନାମେତି । ଉତ୍ୟତେ - ସ୍ମୃତି - ରୂପ ପରତ୍ୱ ପୂର୍ବଦୃଷ୍ଟାବତ୍ତାୟଃ । (ଖ) ତଂ କେଚିତ୍-ଅନ୍ୟତ୍ରାନ୍ୟଧର୍ମାଧାସ ଇତି ବଦନ୍ତି । (ଗ) କେଚିତ୍ପୁନଃ ଯଦଧାସସ୍ତଦ୍ ବିବେକାଗ୍ରହନିବନ୍ଧନୋ ଭ୍ରମ ଇତି । (ଘ) ଅନ୍ୟେ ତୁ ଯତ୍ତ ଯଦଧାସସ୍ତସ୍ୟେବ ବିପରୀତଧର୍ମଭୁକ୍ତଜ୍ଞାନାତ-କ୍ଷତେ ଇତି । ସର୍ବଥାପି ଦୃନ୍ୟସ୍ୟାନ୍ୟଧର୍ମାଂବତ୍ତାସତାଂ ନ ବ୍ୟଭିଚରତି । ତଥା-ତ ଲୋକେଃନୁଭବଃ-ଶୁକ୍ତିକା ହି ରଜତବଦବତ୍ତାସତେ, ଏକଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଃ ସ-ଦ୍ୱିତୀୟବଦିତି ।

(୨) ଭାଷାର- (କ) ଅତଏବ କୁହାଯାଇଛି - ଏହି ଅଧ୍ୟାସର ଅର୍ଥ କଣ ? ଏହାର ସମାଧାନ ପୂର୍ବକୁ କୁହାଯାଇଛି - ପୂର୍ବରୁ ଦେଖାଯାଇଥିବା ସ୍ମୃତି ରୂପ ଜ୍ଞାନର ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତୀତି ।

(ଖ) ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ କେତେକ (ବିଜ୍ଞାନବାଦୀ ଓ ଶୂନ୍ୟବାଦୀମାନେ) ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁରେ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଆରୋପକୁ ଅଧ୍ୟାସ ବୋଲି କହନ୍ତି ।

(ଗ) କେତେକ (ମାମାଂସକ ପ୍ରଭାକର ସଂପ୍ରଦାୟମାନେ) ମତରେ-ଯାହାଠାରେ ଯାହାର ଅଧ୍ୟାସ, ତାହାର ଭେଦାଗ୍ରହନିମିତ୍ତଭ୍ରମମାତ୍ର ।

(ଘ) ପୁନଶ୍ଚ କେତେକ (ନୈୟାୟିକ) କହନ୍ତି-ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଯାହାର ଅଧ୍ୟାସ ହୁଏ, ତାହାର ବିପରୀତ ଧର୍ମ କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । ଅତଏବ ସଦାବେଳେ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ଉପରେ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଆରୋପ ହେଲେ ଏହା ବ୍ୟଭିଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ସଂସାରରେ ଗୋଟିଏ ଚନ୍ଦ୍ରର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଦ୍ୱାରା ଦୁଇଟି ରୂପରେ ଦେଖାଯିବା ଭଳି ଶୁକ୍ତିକା ମଧ୍ୟ ରଜତ ଭଳି ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ସାର୍ବଜନୀନ ଅନୁଭବ ମାତ୍ର ।

(୩) ମୂଳ - (କ) କଥଂ ପୁନଃ ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ବାନ୍ୟବିଷୟେଽଧାସୋ ବିଷୟତ-ଦ୍ୱଧର୍ମାଣାମ୍ ? ସର୍ବୋ ହି ପୁରୋଃବସ୍ଥିତେ ବିଷୟେ ବିଷୟାନ୍ତରମଧ୍ୟ-ସ୍ୟତି,



ଯୁଷ୍ମତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟାପେତସ୍ୟ ଚ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ନୋଃବିଷୟତ୍ଵଂ ବ୍ରବୀଷି ? (ଖ) ଉଚ୍ୟତେ- ନ ତାବଦୟମେକାନ୍ତେନବିଷୟଃ ଅସ୍ମତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟତ୍ଵାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷତ୍ଵାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ (ଗ) ନ ଉୟମସ୍ତି ନିୟମଃ-ପୁରୋଽବସ୍ଥିତ ଏବ ବିଷୟେ ବିଷୟାନ୍ତରମଧ୍ୟବସିତମିତି, ଅପରୋକ୍ଷେଽପି ହ୍ୟାକାଶେ ବାଳାସ୍ତଳମଳିନ-ତାଦ୍ୟଧସ୍ୟନ୍ତି । ଏବମବିରୁଦ୍ଧଃ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ନ୍ୟୟନାମ୍ବାଧ୍ୟାସଃ । (ଘ) ତମେତମେବଂଲକ୍ଷଣମଧ୍ୟାସଂ ପଣ୍ଡିତା ଅବିଦ୍ୟେତି ମନ୍ୟନ୍ତେ, ତଦ୍-ବିବେକେନ ଚ ବସ୍ତୁସ୍ପରୂପାବଧାରଣଂ ବିଦ୍ୟାମାହୁଃ ।

(୩) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ବିଷୟଶୂନ୍ୟ (ରୂପ-ରସ-ଗନ୍ଧ-ସ୍ପର୍ଶ-ଶବ୍ଦ ରହିତ) ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମା (ଚିଦାତ୍ମା)ରେ ବିଷୟ ଓ ତାହାର ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟାସ କିପରି ହୁଏ ? ସମସ୍ତେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଯୁକ୍ତ ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯୁକ୍ତ ବିଷୟର ଅଧ୍ୟାସ କରନ୍ତି, ତେଣୁ ଯୁଷ୍ମତ୍ଜ୍ଞାନ ବିରହିତ ଚିଦାତ୍ମାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ବିଷୟରହିତ ଗୁଣ ଅଛି କି ?

(ଖ) ଅତଏବ କୁହାଯାଇଛି - ହଁ ଏହା ଅସ୍ମଦ୍ଜ୍ଞାନର ବିଷୟ ଅପରୋକ୍ଷ ଓ ଚିଦାତ୍ମା ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେତୁ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ବିଷୟ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯୁକ୍ତ ବିଷୟରେ ବିଷୟ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କାହାର ଅଧ୍ୟାସ ନ ହେବାର କୌଣସି ମଧ୍ୟ ନିୟମ ନାହିଁ, କାରଣ-ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆକାଶରେ ଲୋକମାନେ ଆକାଶର ତଳ ଓ ମଳାନତା ଇତ୍ୟାଦି ଗୁଣକୁ ଆକାଶର ଗୁଣ ଭାବରେ ଆରୋପ କରିଥାଆନ୍ତି । ସେହିଭଳି ମଧ୍ୟ ଚିଦାତ୍ମାରେ ବିଷୟର ଅଧ୍ୟାସ ଓ ଏହା ଅର୍ଥାତ୍ ଚିଦାତ୍ମାରେ ଅନାତ୍ମାର ଅଧ୍ୟାସ- ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଅଧ୍ୟାସକୁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଅଧ୍ୟାସ ବୋଲି କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିବେକ ଦ୍ଵାରା କୌଣସି ପଦାର୍ଥର ସ୍ଵନିରୂପଣ କରିବା ହିଁ ବିଦ୍ୟା ଅଟେ ।

(୪) ମୂଳ - (କ) ତତ୍ତ୍ଵେବଂ ସତି ଯତ୍ର ଯଦଧ୍ୟାସଃ, ତତ୍ତ୍ଵତେନ ଦୋଷେଣ ଗୁଣେନ ବାଃଶ୍ଵମାତ୍ରେଣାପି ସ ନ ସମ୍ଭବ୍ୟତେ, ତମେତମବିଦ୍ୟାଖ୍ୟମାମ୍ବାନା-ମ୍ବାନୋରିତରେତରାଧ୍ୟାସଂ ପୁରସ୍କୃତ୍ୟଃ ସର୍ବେ ପ୍ରମାଣପ୍ରମେୟବ୍ୟବହାରାଃ ଲୌକିକାଃ ବୈଦୀକାଃ ପ୍ରବୃତ୍ତାଃ ସର୍ବାଣି ଚ ଶାସ୍ତ୍ରାଣି ବିଧିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ ମୋକ୍ଷପରାଣି । (ଖ) କଥଂ ପୁନରବିଦ୍ୟାବଦ୍ବିଷୟାଣି, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦାନି ପ୍ରମାଣାନି ଶାସ୍ତ୍ରାଣି ଚେତି ? (ଗ) ଉଚ୍ୟତେ- ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟାଦିଷ୍ଠହଂ ମମାଭିମାନରହିତସ୍ୟ ପ୍ରମାତୃଦ୍ଵାନୁପପତ୍ତୌ ପ୍ରମାଣପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟନୁପପରେଃ । ନହେନ୍ଦ୍ରିୟାଣ୍ୟନୁପାଦାୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାବିଦ୍ୟାବହାରଃ ସମ୍ଭବତି । ନରୂଧ୍ୟାନମତରେଣେନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ବ୍ୟବହାରଃ ସମ୍ଭବତି । ନ ଋନ୍ଧସ୍ତ୍ରାମ୍ଭାଭାବେନ ଦେହେନ କର୍ଣ୍ଣିଦ୍ ବ୍ୟାପ୍ରିୟତେ । ନ ଚ



ପ୍ରମାତୃତ୍ୱମତରେଣ ପ୍ରମାଣପ୍ରକୃତିରସ୍ତି । ତସ୍ମାଦବିଦ୍ୟାବଦ୍ ବିଷୟାଶ୍ୟେବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦାନି
ପ୍ରମାଣାନି ଶାସ୍ତ୍ରାଣି ।

(୪) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଯେଉଁଠାରେ ଯାହାର ଅଧ୍ୟାସ ହୁଏ, ତତ୍ତ୍ୱକୃତ
ଦୋଷ ଦ୍ୱାରା ଅଥବା ଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ଅଥବା ଅଶୁମାତ୍ରାରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ
ନଥାଏ । ଅତଏବ ଏହି ପ୍ରକାର ଅବିଦ୍ୟାକୁ ଏବଂ ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାର ପରସ୍ପର
ଅଧ୍ୟାସକୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରଖି ସମସ୍ତ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକର ପ୍ରମାଣ, ପ୍ରମେୟ
ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) ଶଙ୍କା - ତା'ହେଲେ ଅବିଦ୍ୟାପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ ପ୍ରଭୃତି
ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଉଚିତ୍ ?

(ଗ) ସମାଧାନ - ଦେହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ ରହିଥିବା 'ମୁଁ ଓ ମୋର' ଇତ୍ୟାଦି
ଅଭିମାନ ଗୁଣ ରହିତ ଆତ୍ମାର ପ୍ରମାତୃତ୍ୱଗୁଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ନ ହେଲେ କୌଣସି ପଦାର୍ଥର
ପ୍ରମାଣ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ପ୍ରକୃତି ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-କୌଣସି ପଦାର୍ଥର
ପ୍ରମାଣ ପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବ୍ୟତିରକ୍ତି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣ ହେବା
ଅସମ୍ଭବ । ପୁନଶ୍ଚ, ଅଧିଷ୍ଠାନ (ଶରୀର) ବିନା ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।
ଆଉ ପୁଣି ଆତ୍ମା ରହିତ ଦେହ ଦ୍ୱାରା କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅତଃ ସ୍ପଷ୍ଟ
ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ଯେ- ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଶରୀର, ଆତ୍ମା ଇତ୍ୟାଦି ଉପାଦାନ ନଥିଲେ ଅସଙ୍ଗ
ଆତ୍ମାର ପ୍ରମାତୃତ୍ୱ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ଏବଂ ପ୍ରମାତୃତ୍ୱ ବିନା ପ୍ରମାଣ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରକୃତି ନ
ଥାଏ । ସେହିହେତୁ ବିଷୟ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଅବିଦ୍ୟାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରନ୍ତି ।

(୫) ମୂଳ- (କ) ପଶ୍ଚାଦିଭିକ୍ଷାଭିବିଶେଷାତ୍ । ଯଥା ହି ପଶ୍ଚାଦୟଃ ଶବ୍ଦାଦିଭିଃ
ଶ୍ରୋତ୍ରାଦୀନାଂ ସମ୍ବନ୍ଧେ ସତି ଶବ୍ଦାଦିବିଜ୍ଞାନେ ପ୍ରତିକୂଳେ ଜାତେ ତତୋ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ।
ଅନୁକୂଳେ ଚ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । ଯଥା ଦକ୍ଷୋଦ୍ୟତକରଂ ପୁରୁଷମଭିମୁଖମୁପଲଭ୍ୟ ମାଂ
ହନ୍ତୁମୟମିଚ୍ଛତାତି ପଳାୟିତୁମାରମ୍ଭନ୍ତେ, ହରିତତୃଣ ପୂର୍ଣ୍ଣପାଣିମୁପଲଭ୍ୟ ତଂ
ପ୍ରତ୍ୟଭିମୁଖୀଭବନ୍ତି । (ଖ) ଏବଂ ପୁରୁଷା ଅପି ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନଚିତ୍ତାଃ କୁରଦୃଷୀନାକ୍ରୋଶତଃ
ଖଡ୍ଗୋଦ୍ୟାତକରାନ ବଳବତ ଉପଲଭ୍ୟ ତତୋ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ, ତଦ୍ବିପରୀତାନ୍ ପ୍ରତି
ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ୍ତେ, ଅତଃ ସମାନଃ ପଶ୍ଚାଦିଭିଃ ପୁରୁଷାଣାଂ ପ୍ରମାଣପ୍ରମେୟବ୍ୟବହାରଃ । (ଗ)
ପଶ୍ଚାଦୀନାଞ୍ଚ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋଽବିବେକପୁରଃସରଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିବ୍ୟବହାରଃ । ତତ୍ ସମାନ୍ୟ ଦର୍ଶନାଦ୍
ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିମତାମପି ପୁରୁଷାଣାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିବ୍ୟବହାରସ୍ତତ୍କାଳଃ ସମାନ ଇତି ନିଶ୍ଚୟତେ ।



(୫) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ପଶୁମାନଙ୍କଠାରୁ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଧିକ କିଛି ବିଶେଷତ୍ୱ ନାହିଁ । ଯେପରି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ରୋତୃହୃଦ ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତେ ଶବ୍ଦ ବିଜ୍ଞାନ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିକୂଳ ହୁଅନ୍ତେ ପଶୁମାନେ ତାହା ଜାଣି ନିବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଓ ଶବ୍ଦବିଜ୍ଞାନ ଅନୁକୂଳ ହୁଅନ୍ତେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା-ଯଷ୍ଟି ଉଠାଉଥିବା ପୁରୁଷ ମୋ ପାଖକୁ ଆସୁଥିବା ଦେଖି ‘ମୋତେ ସେ ମାରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଛି’ ବୋଲି ଜାଣି ପଳାଇଯାଆନ୍ତି ଅଥବା ହସ୍ତରେ ସବୁଜ ଡୁଣ ଧରିଥିବା ପୁରୁଷକୁ ଦେଖି ତା ପାଖକୁ ଆସନ୍ତି ।

(ଖ) ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀମାନେ ଲୋଲୁପ ଦୃଷ୍ଟି ପକାଉଥିବା ଓ ଅସ୍ତଗସ୍ତାଦି ଉପରକୁ ଉଠାଉଥିବା ଲୋକକୁ ଦେଖି ସେଠାରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଅଥବା ତାର ବିପରୀତ (ସରଳ, ବିନମ୍ର ଇତ୍ୟାଦି) ଗୁଣ ଦେଖି ତା’ ପ୍ରତି ନିବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ପଶୁମାନଙ୍କ ସହ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ପ୍ରମାଣ ପ୍ରମେୟାଦି ବ୍ୟବହାର ଜ୍ଞାନ ସମାନ ଅଟେ ।

(ଗ) ପୁଣି ପଶୁମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅବିବେକ-ପୂର୍ବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ବ୍ୟବହାରରେ ସମାନତା ରହିଛି । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରକାର ସମାନତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସଜନମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ବ୍ୟବହାର ଓ ବ୍ୟବହାରକାଳ ମଧ୍ୟ ପଶୁମାନଙ୍କ ସହ ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସମାନ ଅଟେ ।

(୬) ମୂଳ - (କ) ଶାସ୍ତ୍ରୀୟେ ତୁ ବ୍ୟବହାରରେ ଯଦ୍ୟପି ବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକାରୀ ନାବିଦିଭ୍ୟାମ୍ବନଃ ପରଲୋକସମ୍ବନ୍ଧମଧୁକ୍ରିୟତେ, ତଥାପି ନ ବେଦାନ୍ତବେଦ୍ୟମ୍ ଅଶନାୟାଦ୍ୟତୀତମ୍, ଅପେତବ୍ରହ୍ମକ୍ଷେତ୍ରାଦିଭେଦମ୍, ଅସଂସାର୍ଯ୍ୟାମ୍ବତତ୍ତ୍ୱମଧି-କାରୋଽପେକ୍ଷ୍ୟତେ, ଅନୁପଯୋଗାଦଧିକାର ବିରୋଧାତ୍ । (ଖ) ପ୍ରାକ୍ ତ ତଥାଭୂତାମ୍ବବିଜ୍ଞାନାତ୍ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନଂ ଶାସ୍ତ୍ରମବିଦ୍ୟାବଦ୍ବିଷୟତ୍ୱଂ ନାତିବର୍ତ୍ତତେ । ତଥାହି-‘ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ଯଜେତ’ ଇତ୍ୟାଦୀନି ଶାସ୍ତ୍ରାଣ୍ୟାମ୍ବନି ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମବୟୋବସ୍ଥାଦିବି-ଶେଷାଧ୍ୟାସମାଶ୍ରିତ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ।

(୭) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାରରେ ଶରୀର ଭିନ୍ନ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱର୍ଗାଦି ବିଷୟ ଅଥବା ପରଲୋକ ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ବା ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ । ତଥାପି ଏହି ଆତ୍ମା ହେଉଛି-ଉପନିଷଦ୍ବେରା, ଭକ୍ଷଣାଦି କର୍ମାଶୂନ୍ୟ, ବ୍ରାହ୍ମଣ କ୍ଷତ୍ରିୟାଦି ଜାତିଶୂନ୍ୟ, ଅସଂସାରୀ ଇତ୍ୟାଦି । ଏଠାରେ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଉପଯୋଗ ନ ଥିବାରୁ ଏବଂ ଅଧିକାର ବିରୋଧ ହେତୁ ଏହା ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।



(ଖ) ପ୍ରଥମେ ପଣ୍ଡିତ ଲୋକ ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ଆତ୍ମବିଜ୍ଞାନଯୁକ୍ତ ହେବାରୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନ ଶାସ୍ତ୍ର ଅବିଦ୍ୟାଭଳି ବିଷୟକୁ ଲଙ୍ଘନ କରେ ନାହିଁ । ଯଥା- ‘ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯାଗ କରେ’ ଏହି ବାକ୍ୟନିଷ୍ଠ ଶାସ୍ତ୍ର ଆତ୍ମାରେ ରହିଥିବାରୁ ବର୍ଣ୍ଣ, ଆଶ୍ରମ, ବୟସ, ଅବସ୍ଥା ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷ ଅଧ୍ୟାସକୁ ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ତଳେ ବା ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ।

(୭) ମୂଳ- (କ) ଅଧ୍ୟାସୋ ନାମ ଅତସ୍ମିନ୍ନବୁଦ୍ଧିଚିତ୍ୟବୋଝଃ । ତଦ୍ୟଥା ପୁତ୍ରଭାର୍ଯ୍ୟାଦିଷୁ ବିକଳେଷୁ ସକଳେଷୁ ବା ଅହମେବ ବିକଳଃ ସକଳୋ ବେତି ବାହ୍ୟଧର୍ମାନାମ୍ବନ୍ଧସତି ତଥା ଦେହଧର୍ମାନ୍ ସ୍ଥୂଳୋଽହଂ, କୃଶୋଽହଂ, ଗୌରୋଽହଂ ତିଷ୍ଠାମି, ଗହ୍ମାମି, ଲଘାମି ଚେତି । ତଥେହିୟଧର୍ମାନ୍ ମୂଳଃ, କଣାଃ, କ୍ଲବଃ, ବଧୂରଃ, ଅକ୍ଷୋଽହମିତି । ତଥାନ୍ତଃକରଣଧର୍ମାନ୍-କାମ-ସଂକଳ୍ପବିଚିକି-ସ୍ଥାଧବସାୟାଦାନ । (ଖ) ଏବମହଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିନମଶେଷସ୍ବପ୍ରଭରସାକ୍ଷିଣି ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମଧସ୍ୟ ତଂ ତ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମନଂ ସର୍ବସାକ୍ଷିଣଂ ତଦ୍ବିପର୍ଯ୍ୟୟେଶାନ୍ତଃ-କରଣାଦିଷ୍ଟଧସତି । ଏବାୟମନାଦିରନନ୍ତୋ ନୈସର୍ଗିକୋଽଧସୋ ମିଥ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୟରୂପଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ବଭୋକ୍ତୃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଃ, ସର୍ବଲୋକପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଃ । (ଗ) ଅସ୍ୟାନର୍ଥହେତୋଃ ପ୍ରହାଣାୟ ଆତ୍ମୈକତ୍ବବିଦ୍ୟାପ୍ରତିପତ୍ତୟେ ସର୍ବେ ବେଦାନ୍ତା ଆରଭ୍ୟନ୍ତେ । ଯଥା ଋୟମର୍ଥଃ ସର୍ବେଷାଂ ବେଦାନ୍ତାନାଂ ତଥା ବୟମସ୍ୟାଂ ଶାରୀରିକମାମାଂସାୟାଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟିଷ୍ୟାମଃ ।

(୭) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ଅଧ୍ୟାସ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ତାହାର ବୁଦ୍ଧି ବୋଲି ଆମେ ଆଗରୁ ତାହା କହିଅଛୁ । ଯେପରି ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କର କୌଣସି ପୂର୍ଣ୍ଣ ବା ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ମୁଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବା ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି କହି ବାହ୍ୟଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜ ଆତ୍ମାରେ ଅଧ୍ୟାସ କରେ, ସେହିଭଳି ଦେହଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ମୁଁ ମୋଟା, ପାତଳା, ଗୌର ଯାଉଛି ଅତିକ୍ରମ କରୁଛି ଇତ୍ୟାଦି ଆତ୍ମାରେ ଅଧ୍ୟାସ କରାଯାଉଛି । ପୁନଶ୍ଚ ଇହିୟ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ମୂଳ, କଣା, ନପୁଂସକ, ବଧୂର, ଅକ୍ଷ ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ଅନ୍ତଃକରଣ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ କାମ, ସଂକଳ୍ପ, ବିଚିକିସା, ଅଧବସାୟ ପ୍ରଭୃତି ଆତ୍ମାରେ ଅଧ୍ୟାସ କରାଯାଉଛି ।

(ଖ) ସେପରି ମଧ୍ୟ ଅହଂବୃତ୍ତି କରୁଥିବା ଅନ୍ତଃକରଣ ତାହାର ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତି ପାଇଁ ସାକ୍ଷୀଭୂତ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମା ଉପରେ ଅଧ୍ୟାସ କରି ସେହି ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମାକୁ ତାହାର ବିପରୀତ ଶୁଣି ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ତଃକରଣାଦିମାନଙ୍କରେ ଅଧ୍ୟାସ କରେ । ତେଣୁ ସେହି ଅନାଦି, ଅନନ୍ତ, ନୈସର୍ଗିକ, ଅଧାସିତ ହୋଇ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନରୂପ, କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ବ, ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ, ସର୍ବଲୋକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ଅଧ୍ୟାସର ଅନର୍ଥହେତୁ (ମୂଲ୍ୟହୀନ କାରଣ)କୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ନଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ସମଗ୍ର ଉପନିଷଦଶାସ୍ତ୍ର ବା ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଅଛି । ଯେଉଁ ପ୍ରକାରରେ କି ସବୁ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକତ୍ବ ପ୍ରୟୋଜନ ଅଟେ ଏବଂ ଆମେମାନେ ଶାରୀରିକ ମାମାଂସ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହା ଆଲୋଚନା କରି ଦେଖାଇବୁ ।



ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟେ ପ୍ରଥମ : ପାଦ :

ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟ - ପ୍ରଥମ ପାଦ

୧ ଜିଜ୍ଞାସାଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ୧

୧ ଜିଜ୍ଞାସାଧିକରଣମ୍

(୮) ମୂଳ-(କ) ବେଦାନ୍ତମାମାଂସାଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ବ୍ୟାତିଶ୍ୟାସିତସ୍ୟେତଦ୍ଦାଦିମଂ ସ୍ମୃତମ୍-

ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା ॥୨॥

(୮) (ଖ) ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା - ୧।୧।୧

(ଗ) ତତ୍ର ଅଥଶବ୍ଦ ଆନନ୍ତର୍ଯ୍ୟାୟଃ ପରିଗୃହ୍ୟତେ, ନାଧିକାରାର୍ଥଃ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସାୟା ଅନୁଧିକାରାତ୍ । ମଙ୍ଗଳସ୍ୟ ଚ ବାକ୍ୟାର୍ଥେ ସମନ୍ୱୟା-ଭାବାତ୍ ଅର୍ଥାନ୍ତରପ୍ରସ୍ତୁତ ଏବ ହ୍ୟଥଶବ୍ଦଃ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟା ମଙ୍ଗଳପ୍ରୟୋଜନୋ ଭବତି । ପୂର୍ବପ୍ରକୃତାପେକ୍ଷାୟାଃ ଫଳତଃ ଆନନ୍ତର୍ଯ୍ୟବ୍ୟତିରେକାତ୍ ।

(୮) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ବ୍ୟାଖ୍ୟା ନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରି ବେଦାନ୍ତମାମାଂସା ଶାସ୍ତ୍ରର ଏହି ହେଉଛି ପ୍ରଥମ ସ୍ମୃତ-

(ଖ) ଅଥ-ଏହାପରେ, ଅତଃ-ଏହି କାରଣରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସା-ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ୍ । ୧।୧।୧।

(ଗ) ସେଠାରେ ଅଥଶବ୍ଦ ହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅର୍ଥ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅଧିକାରରୂପ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସା ପାଇଁ ଆରମ୍ଭ ବା ଅଧିକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ମଙ୍ଗଳାତ୍ମକବାକ୍ୟରେ ଅଥଶବ୍ଦ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଅଥଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ । ଅଥଶବ୍ଦ ଶୁଣିବା ଦ୍ୱାରା ମଙ୍ଗଳରୂପକ ପ୍ରୟୋଜନ ହେବା ଉଚିତ୍ । କିନ୍ତୁ ଅତୀତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ଶବ୍ଦ ସହ ଅଥଶବ୍ଦ ସମନ୍ୱୟ ହେବାରୁ ଅନାନ୍ତର୍ଯ୍ୟ (ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟ)ର ସହ ଅର୍ଥ କଲେ କିଛି ଭେଦପ୍ରକାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅଥଶବ୍ଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ, କିନ୍ତୁ ମଙ୍ଗଳାର୍ଥକକୁ ନୁହେଁ ।

(୯) ମୂଳ-(କ) ସତି ରନନ୍ତର୍ଯ୍ୟାୟତ୍ୱେ ଯଥା ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା ପରିବୃତଂ ବେଦାଧ୍ୟନଂ ନିୟମେନାପେକ୍ଷତେ, ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସାପି ଯତ୍ପୂର୍ବବୃତଂ ନିୟମେନାପେକ୍ଷତେ । ତଦବଚ୍ଚବ୍ୟମ୍ । ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟାଧ୍ୟୟନାନନ୍ତର୍ଯ୍ୟଂ ତୁ ସମାନମ୍ । (ଖ) ନନ୍ଦିହ କର୍ମାବବୋଧାନନ୍ତର୍ଯ୍ୟବିଶେଷଃ । ନ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସାୟାଃ ପ୍ରାଗପ୍ୟଧାତବେଦାନ୍ତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସୋପପତ୍ତେଃ । ଯଥା ଚ ହୃଦୟାଦ୍ୟବଦାନାନା-ମାନନ୍ତର୍ଯ୍ୟନିୟମଃ, କ୍ରମସ୍ୟ ବିବକ୍ଷିତଦ୍ୱାନ୍ ତଥେହ କ୍ରମୋ ବିବକ୍ଷିତଃ, ଶେଷ- ଶେଷିତ୍ୱେଧିକୃତାଧିକାରେ ବା



ପ୍ରମାଣଭାବାର୍ଥ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସଯୋଃ ଫଳଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ଭେଦାତ୍ । (ଗ) ଅଭ୍ୟୁଦୟଫଳଂ ଧର୍ମଜ୍ଞାନଂ, ତତ୍ତ୍ୱାନୁଷ୍ଠାନାଦପେକ୍ଷମ୍ । ନିଃଶ୍ରେୟସଫଳଂ ତୁ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନଂ ନ ଗନ୍ଧୁଷ୍ଠାନାତରାପେକ୍ଷମ୍ ।

(୯) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ଅଥଗତ ଆନନ୍ଦର୍ଥ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯେପରି ଧର୍ମ ଜିଜ୍ଞାସାର ପୂର୍ବରୁ କାରଣରୂପ ବେଦାଧ୍ୟୟନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ, ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସାର ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ବସ୍ତୁରୂପିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ, ତାହା କହିବା ଉଚିତ୍ । ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ ଅଧ୍ୟୟନ ପରେ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା ବା ଧର୍ମ କରାଯିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ)- ପ୍ରଶ୍ନ - କର୍ମଜ୍ଞାନର ପରେ ପରେ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ୍ କି ?

ସମାଧାନ - ନୁହେଁ । ଉପନିଷଦକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିସାରିଥିବା ପୁରୁଷ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା ନ କରି ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା କରିପାରେ (ଅର୍ଥାତ୍- ବେଦବେଦାଙ୍ଗରେ ଦକ୍ଷତା ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରେ) । କାରଣ-ବେଦାଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଧର୍ମଜ୍ଞାନ ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ଭାବରେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ । ଯେପରି (‘‘ହୃଦୟସ୍ୟାଗ୍ରେ ବଦନ୍ତି, ଅର୍ଥ ଜିହ୍ୱାୟ, ଅଥବକ୍ଷୟଃ’’ (ତୈତ୍ତିରୀୟ ସଂହିତା) । ଅର୍ଥାତ୍ ପଶ୍ଚର ହୃଦୟକୁ ପରେ ଜିହ୍ୱା ଓ ବକ୍ଷକୁ ଛେଦନ କରାଯାଏ । ଏହିପରି ଅଗ୍ନିଷୋମୀୟ ପଶୁ ଯାଗରେ ପଶୁର ଛେଦନ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ ।) ହୃଦୟକୁ ଅବଦାନ (ଛେଦନ) ସମୟରେ ଅନନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀର ନିୟମ ଅଛି । କାହାପରେ କଣ କରିବା ଉଚିତ୍, ଏହି ପ୍ରକାର କ୍ରମ କୁହାଗଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା ସ୍ଥାନରେ ଆନନ୍ଦର୍ଥ୍ୟକ୍ରମ କୁହାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା ସମୟରେ ଅଜ୍ଞାଜିଭାବ ବା ଅଧିକୃତ୍ୟାଧିକାରଭାବ ସ୍ୱାକାର କରିବାରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ଓ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା ଓ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା ମଧ୍ୟରେ ଫଳ ଓ ଜିଜ୍ଞାସା ଭେଦ ରହିଛି ।

(ଗ) ଧର୍ମଜ୍ଞାନ ହେଉଛି ଉନ୍ନତର ଫଳ, ଏହା କୌଣସି ଅନୁଷ୍ଠାନ ବା କାର୍ଯ୍ୟକୁ ନିର୍ଭର କରେ, କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ମୋକ୍ଷପରକ ଏବଂ ଏହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।

(୧୦) ମୂଳ- (କ) ଭବ୍ୟଶ୍ଚଧର୍ମୋ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟା ନ ଜ୍ଞାନକାଳେଽସ୍ତି, ପୁରୁଷ ବ୍ୟାପାରତତ୍ତ୍ୱଦ୍ୱାରା । ଇହ ତୁ ଭୂତଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ନିଦ୍ୱଦ୍ୱାଳ ପୁରୁଷବ୍ୟାପାରତତ୍ତ୍ୱଦ୍ୱାରା, ଚେଦନାପ୍ରବୃତ୍ତିଭେଦାତ୍ । (ଖ) ଯା ହି ଚେଦନା ଧର୍ମସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣଂ ସା ସ୍ୱବିଷୟେ ନିଯୁଜ୍ଞାନୈବ ପୁରୁଷମବବୋଧୟତି । ବ୍ରହ୍ମଚେଦନା ତୁ ପୁରୁଷମବବୋଧୟତ୍ୟେବ କେବଳମ୍, ଅବବୋଧସ୍ୟ ଚେଦନାଜନ୍ୟଦ୍ୱାନ୍ ପୁରୁଷୋଽବବୋଧେ ନିଯୁଜ୍ୟତେ ।



(ଗ) ଯଥାଃକ୍ଷାର୍ଥସନ୍ନିକର୍ଷେଣାର୍ଥାବବୋଧେ, ତଦ୍‌ବଦ୍ । ତସ୍ମାତ୍ କିମପି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍
ଯଦନନ୍ତରଂ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସୋପଦିଶ୍ୟତେ ଇତି ।

(୧୦) ଭାଷାତ୍ତର - (କ) ଭବ୍ୟ (ସାଧ୍ୟ), ଜିଜ୍ଞାସା ହେଉଥିବା ଧର୍ମଜ୍ଞାନ
କାଳରେ ନଥାଏ । କାରଣ-ଏହା ପୁରୁଷ କାର୍ଯ୍ୟର ଅଧୀନ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ
ବ୍ରହ୍ମନିର୍ମାଣୀ ଶାସ୍ତ୍ର ପୂର୍ବରୁ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ଅଟେ । କାରଣ-ଏହା ନିତ୍ୟ
ଯୋଗୁଁ ପୁରୁଷ ବ୍ୟାପାରର ଅଧୀନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ରୋଦନା (ପ୍ରେରଣା ବା ବୋଧକ ପ୍ରମାଣ)ର ସହ ପ୍ରବୃତ୍ତିଭେଦରେ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟର
ଭେଦ ଅଛି । ଯେଉଁ ରୋଦନା ବା ବିଧି ଧର୍ମର ଲକ୍ଷଣ, ସେ ନିଜ ବିଷୟରେ ବୁଝାଉଥିଲେ
ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ ବୁଝାଏ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମର ବିଧି କେବଳ ପୁରୁଷକୁ ବୁଝାଏ । (ନିଜକୁ ନୁହେଁ)
ବ୍ରହ୍ମକୁ ବୁଝାଉଥିବା ବିଧିର କୌଣସି ଜନ୍ୟ (କାରଣ ବା ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥଳ) ନଥିବାରୁ ଏହା ପୁରୁଷକୁ
ବୁଝାଇବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯେପରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ ଦ୍ଵାରା କୌଣସି ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ, ସେପରି
ଏକ ସାଧାରଣ ହେତୁ କହିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ କ'ଣ କହିବା ଦରକାର ? ଯାହାପରେ
ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇପାରିବ ।

(୧୧) ମୂଳ- (କ) ଉତ୍ୟତେ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟବସ୍ତୁବିବେକଃ, ଇହାମୂତ୍ରାର୍ଥଭୋଗ
ବିରାଗଃ, ଶମଦମାଦିସାଧନସମ୍ପତ୍ତଃ, ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ଵଃ । ତେଷୁ ହି ସସ୍ତୁ ପ୍ରାଗପି ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସାୟା
ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵତ୍ଵଃ ଶକ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସିତୁଂ ଜ୍ଞାତୁଂ ତ, ନ ବିପର୍ଯ୍ୟୟେ । ତସ୍ମାଦଥଶବ୍ଦେନ
ଯଥୋକ୍ତସାଧନସଂପତ୍ତ୍ୟାନନ୍ତର୍ଯ୍ୟମୁପଦିଶ୍ୟତେ । (ଖ) ଅତଃ ଶବ୍ଦୋ ହେତୃର୍ଥଃ ।
ଯସ୍ମାଦ୍‌ବେଦ ଏବାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦୀନାଂ ଶ୍ରେୟଃସାଧନାନାମନିତ୍ୟଫଳତାଂ ଦର୍ଶୟତି-
'ତଦ୍ୟଥେହ କର୍ମତିତୋ ଲୋକୋ କ୍ଷୀୟତେ' (ଛାଂ. ୮. ୧. ୯) ଇତ୍ୟାଦିଃ । ତଥା
ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନାଦପି ପରଂ ପୁରୁଷାର୍ଥଂ ଦର୍ଶୟତି-'ବ୍ରହ୍ମବିବାସ୍ତୋତି ପରମ୍' (ତୈ ୨. ୧)
ଇତ୍ୟାଦିଃ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥୋକ୍ତ ସାଧନସଂପତ୍ତ୍ୟାନନ୍ତରଂ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ।

(୧୧) ଭାଷାତ୍ତର - (କ) କୁହାଯାଇଛି- ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟବସ୍ତୁ ବିବେକ,
ଇହାମୂତ୍ରାର୍ଥ ଭୋଗବିରାଗ, ଶମଦମାଦି ସାଧନ ସଂପତ୍ତ ଓ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ଵ-ଏହି ଚାରୋଟି
ସାଧନା ହୋଇସାରିଲା ପରେ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସାର ପୂର୍ବରୁ ବା ପରେ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା କରିବା
ପାଇଁ ଲଜ୍ଜା ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ସାଧନ ଚତୁଷ୍ଟୟର ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ । ସେହିହେତୁ ଅଥଶବ୍ଦ



ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସାଧନ ସଂସରଣାଦି ଚତୁଷ୍ଟୟର ଅଧିକାରୀ ହେଲାପରେ ଉପଦେଶ ଦେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଅତଃଶବ୍ଦ ହେତୁର୍ଥକ ଅଟେ । ଯେହେତୁ ବେଦ ମଧ୍ୟ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଯଜ୍ଞଦ୍ୱାରା ଶ୍ରେୟସାଧନଭୂତ-ଅନିତ୍ୟ ଫଳକୁ ଦେଖାଏ । ‘ଯାହାଦ୍ୱାରା ଏହି (ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର) ଠାରେ କର୍ମଦ୍ୱାରା ଉପାର୍ଜିତ ପଦାର୍ଥ କ୍ଷୟ ହୁଏ’ ଇତ୍ୟାଦି । ପୁନଶ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ପରମ ପୁରୁଷାର୍ଥ ମିଳେ । ‘ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞ ପୁରୁଷ ମୋକ୍ଷସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଏ’ ଇତ୍ୟାଦି । ସେହିହେତୁ ପୂର୍ବକଥୂତ ସାଧନ ସଂପର୍କକୁ ଅଜନ କଲାପରେ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(୧୨) ମୂଳ - (କ) ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜିଜ୍ଞାସା ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା । ବ୍ରହ୍ମ ଚ ବକ୍ଷ୍ୟମାଶଲକ୍ଷଣଂ ‘ଜନ୍ମଦ୍ୟୟ ଯତଃ’ ଇତି । ଅତଏବ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଜାତ୍ୟାଦ୍ୟର୍ଥାନ୍ତରମାଶ-କିତବ୍ୟମ୍ । ‘ବ୍ରହ୍ମଣ’ ଇତି କର୍ମଣି ସ୍ତସ୍ତୀ, ନ ଶେଷେ, ଜିଜ୍ଞାସାଂ ପେକ୍ଷଦ୍ୱାଜିଜ୍ଞାସାୟାଃ, ଜିଜ୍ଞାସାନ୍ତରାନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ । (ଖ) ନନୁ ଶେଷେ ସ୍ତସ୍ତୀପରିଗ୍ରହେଽପି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜିଜ୍ଞାସାକର୍ମଦ୍ୱଂ ନ ବିରୁଧତେ, ସମ୍ଭବସାମାନ୍ୟସ୍ୟ ବିଶେଷନିଷ୍ପତ୍ତାତ୍ । ଏବମପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ବ୍ରହ୍ମଣ କର୍ମଦ୍ୱମୁଷ୍ମଜ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ଦ୍ୱାରୋଶ ପରୋକ୍ଷଂ କର୍ମଦ୍ୱଂ କଳ୍ପୟତୋ ବ୍ୟର୍ଥଃ ପ୍ରୟାସଃ ସ୍ୟାତ୍ ।

(୧୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା । ‘ଜନ୍ମଦ୍ୟୟ ଯତଃ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଦକ୍ଷ୍ୟମାଶଲକ୍ଷଣକାରୀ ବ୍ରହ୍ମ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦର ଜାତିଗୁଣ, ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟାର୍ଥ ବିଷୟରେ ଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ‘ବ୍ରହ୍ମଣ’ ଶବ୍ଦରେ କର୍ମରେ ସ୍ତସ୍ତୀ, ଶେଷେ ସ୍ତସ୍ତୀ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ସେ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ‘ଶେଷେସ୍ତସ୍ତୀ’ ଏହି ଭାବ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବ୍ରହ୍ମର ଜିଜ୍ଞାସା କର୍ମଦ୍ୱର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ସମ୍ଭବ ସାମାନ୍ୟ ବିଶେଷରେ ରହେ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କର୍ମଦ୍ୱକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସାମାନ୍ୟ ସମ୍ଭବ ଦ୍ୱାରା ପରୋକ୍ଷ କର୍ମଦ୍ୱକୁ କଳ୍ପନା କରିବା ବ୍ୟର୍ଥମାତ୍ର ।

(୧୩) ମୂଳ - (କ) ନ ବ୍ୟର୍ଥଃ, ବ୍ରହ୍ମଶ୍ରୁତାଶେଷବିଚ୍ଛେଦପ୍ରତିଜ୍ଞାନାର୍ଥଦ୍ୱାଦିତ-ତେନ୍, ପ୍ରଧାନପରିଗ୍ରହେ ତଦପେକ୍ଷିତାନାମର୍ଥାକ୍ଷିପ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମହି ଜ୍ଞାନେନାପୁନିଷ୍ଟତମତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଧାନମ୍ । ତସ୍ମିନ୍ ପ୍ରଧାନେ ଜିଜ୍ଞାସା କର୍ମଣି ପରିଗ୍ରହୀତେ ଯୌଃ ଜିଜ୍ଞାସିତୈର୍ବିନା ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସିତଂ ନ ଭବତି ତାନ୍ୟର୍ଥାକ୍ଷିପ୍ତାନ୍ୟେ ବେତିନ ପୃଥକ୍ ସୂତ୍ରଯିତବ୍ୟାନି । (ଖ) ଯଥା ‘ରାଜାସୌ ଗଚ୍ଛତାତ୍ପ୍ୟକ୍ତେ ସପରିବାରସ୍ୟ ରାଜ୍ଞୋ ଗମନମୁକ୍ତଂ ଭବତି, ତଦ୍ୱତ୍ । ଶୂନ୍ୟନୁଗମାତ୍ ।



‘ଯତେ ବା ଜମାନି ଭୂତାନି ଜାୟତେ’ (ତୈତି ୩।୧) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାଃ ଶ୍ରୁତୟୋଃ,
‘ତଦ୍‌ବିଜ୍ଞାସସ୍ୱ ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ’ (ତୈତି ୩।୧) ଇତି ପ୍ରତକ୍ଷମେବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜିଜ୍ଞାସା କର୍ମତ୍ତ୍ୱଂ
ଦର୍ଶୟତି । ତତ୍‌କର୍ମଣି ଷଷ୍ଠାପରିଗ୍ରହେ ସୁତ୍ରେଣାନୁଗତଂ ଭବତି । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଇତି
କର୍ମଣି ଷଷ୍ଠା ।

(୧୩) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଥିବା ସମସ୍ତ
ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ବିଚାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ପାଇଁ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପ୍ରଧାନ ବସ୍ତୁର ଗ୍ରହଣ ହେଲେ
ତାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିବା ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ପାଇବା
ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ହେତୁ ଏହା ହିଁ ମୁଖ୍ୟ । ସେହି ମୁଖ୍ୟକୁ ଜିଜ୍ଞାସା କର୍ମରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା
ଲାଗି ଯେଉଁ ଜିଜ୍ଞାସା ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହେଲା, ତାହା ପୃଥକ୍ ରୂପରେ ସୂଚିତ ହେଲା ନାହିଁ ।

(ଖ) ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ- ରାଜା ଯାଉଛନ୍ତି, ଏହା କହିବା ମାତ୍ରକେ ପରିବାର
ସହ ରାଜାଙ୍କର ଗମନ ବୋଲି ବୁଝାଏ । ବେଦାଦିପତ୍ନୀ ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ କର୍ମଣି ଷଷ୍ଠୀ
ହୁଏ । ‘ଯାହାଠାରୁ ସକଳ ପ୍ରାଣୀଜଗତ୍ ଜନ୍ମ’ ଏହି ପ୍ରଥମ ବେଦବାକ୍ୟ ‘ତାହାକୁ
ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜାଣ’ ଇତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବ୍ରହ୍ମର ଜିଜ୍ଞାସା କର୍ମତ୍ତ୍ୱକୁ ବେଦବାକ୍ୟ ଦେଖାଏ ।
ତାହାକୁ କର୍ମଣିଷଷ୍ଠୀ ନିୟମ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ବେଦବାକ୍ୟ ସହ ଅନୁଗମନ ହୁଏ,
ତେଣୁ ଏହି ସ୍ଥାନରେ କର୍ମଣିଷଷ୍ଠୀ ।

(୧୪) ମୂଳ- (କ) ଜ୍ଞାତୁମିଚ୍ଛା ଜିଜ୍ଞାସା । ଅବଗତିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜ୍ଞାନଂ ସନ୍‌ବାଚ୍ୟାୟା
ଜଞ୍ଜାୟାଃ କର୍ମଂ ଫଳବିଷୟଭୂତିଚ୍ଛାୟାଃ । ଜ୍ଞାନେନ ହି ପ୍ରମାଣେନା-ବଗତୁମିଷଂ ବ୍ରହ୍ମ ।
ବ୍ରହ୍ମାବଗତିର୍ହି ପୁରୁଷାର୍ଥଃ ନିଃ ଶେଷସଂସାରବାଜାବିଦ୍ୟାଦ୍ୟନ୍ତର୍ଥା-ନିବର୍ତ୍ତଣାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍
ବ୍ରହ୍ମ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟମ୍ ।

(୧୪) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ଜିଜ୍ଞାସା । ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ଜ୍ଞାନଥିଲେ ପ୍ରତ୍ୟୟବାଚ୍ୟ ଜଞ୍ଜାର କର୍ମ ହୁଏ । କାରଣ-ଜଞ୍ଜା ଫଳର ବିଷୟକ । ଜ୍ଞାନରୂପ
ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ । ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହିଁ ମୋକ୍ଷ । କାରଣ-
ଏହା ସମଗ୍ର ସଂସାରର ବୀଜସ୍ୱରୂପ । ଅବିଦ୍ୟା ଅନ୍ତର୍ଥ ଇତ୍ୟାଦିର ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ
ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(୧୫) ମୂଳ- (କ) ତତ୍‌ପୁନର୍ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରସିଦ୍ଧମପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ବା ସ୍ୱାତ୍ । ଯଦି ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ
ନ ଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟମ୍ । ଅଥାଃପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ନୈବଂ ଶକ୍ୟଂ ଜିଜ୍ଞାସିତୁମିତି । (ଖ) ଉଚ୍ୟତେ-
ଅସ୍ତି ତାବଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ-ବୁଦ୍ଧ-ମୁକ୍ତ-ସ୍ୱଭାବ ସର୍ବଜ୍ଞଂ ସର୍ବଶକ୍ତିସମନ୍ୱିତମ୍,



ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସ୍ୟ ହି ବ୍ୟୁତ୍ପାଦ୍ୟମାନସ୍ୟ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧତ୍ବାଦୟୋଃର୍ଥାଃ ପ୍ରତୀୟନ୍ତେ ।
ବୃହତେର୍ଥାତୁତାର୍ଥାନୁଗମାତ୍ । ସର୍ବାସ୍ୟାତ୍ମତ୍ବାତ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତିତ୍ବପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ ସ୍ୟାତ୍ ସବୋ
ଲୋକୋ ନାହମସ୍ତାତି ପ୍ରତୀୟାତ୍ । ଆତ୍ମା ଚ ବ୍ରହ୍ମ ।

(୧୫) ଭାଷାତର-ଶଙ୍କା-(କ) ତାହେଲେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କି ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଯଦି
ପ୍ରସିଦ୍ଧ, ତେବେ ତାହା ଜାଣିବା କଥା ନୁହେଁ । ଯଦି ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ, ତେବେ ଜାଣିବା ପାଇଁ
ଅସମର୍ଥ ।

(ଖ) ସମାଧାନ - ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ-ମୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବାତ୍ମକ-ସର୍ବଜ୍ଞ-ସର୍ବଶକ୍ତି ସମନ୍ୱିତ
ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମ ବୃହତ୍‌ଧାତୁରୁ ଏହି ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହେତୁ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିସିଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ
ଶବ୍ଦର ନିତ୍ୟତ୍ୱ, ଶୁଦ୍ଧତ୍ୱାଦିଗୁଣ ଜଣାଯାଏ । ସର୍ମ୍ମସ୍ତକର ଆତ୍ମା ଥିବାରୁ ତଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ
ଜଣାପଡ଼େ । ଯଦି ଆତ୍ମାର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ନଥା'ନ୍ତା, ତେବେ ସମସ୍ତେ 'ମୁଁ ନାହିଁ', ବୋଲି ଜ୍ଞାନ
କରନ୍ତେ । ତେଣୁ ଆତ୍ମା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ।

(୧୬) ମୂଳ - (କ) ଯଦି ତହିଁ ଲୋକେ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭେଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧମସ୍ତି । ତତୋ
ଜ୍ଞାନମେବେତ୍ୟଜ୍ଞିଜ୍ଞାସତ୍ତ୍ୱଂ ପୁନରାପନ୍ନମ୍ ନ ତଦ୍‌ବିଶେଷଂ ପ୍ରତି ବିପ୍ରତିପତ୍ତେଃ ।
ଦେହମାତ୍ର ଚୈତନ୍ୟବିଶିଷ୍ଟମାତ୍ମେତି ପ୍ରାକୃତଜନା ଲୋକାୟତିକାଶ୍ଚ ପ୍ରତିପନ୍ନାଃ ।
ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଶ୍ୟେବ ଚେତନାନ୍ୟାତ୍ମେତ୍ୟପରେ । ମନ ଜତ୍ୟନ୍ୟେ । ବିଜ୍ଞାନମାତ୍ରଂ
କ୍ଷଣିକମିତ୍ୟେକେ । ଶୂନ୍ୟମିତ୍ୟପରେ । ଅସ୍ତି 'ଦେହାଦିବ୍ୟତିରିକ୍ତଃ ସଂସାରୀ କର୍ତ୍ତା
ଭୋକ୍ତେତ୍ୟପରେ । ଭୋକ୍ତୈବ କେବଳଂ ନ କର୍ତ୍ତୈତ୍ୟେକେ । ଅସ୍ତି ତଦ୍‌ବ୍ୟତିରିକ୍ତ
ଇଶ୍ୱରଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବଶକ୍ତିରିତି କେଚିତ୍ । ଆତ୍ମା ଭୋକ୍ତୁରିତ୍ୟପରେ ଏବଂ ବହବୋ
ବିପ୍ରତିପନ୍ନାଃ ଯୁକ୍ତିବାକ୍ୟତଦାଭାସସମାଶ୍ରୟାଃ ସତଃ (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱାବିରୂପ୍ୟଂ ଯତ୍‌କିଞ୍ଚିତ୍
ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନୋ ନିଃଶ୍ରେୟସାତ୍ ପ୍ରତିହନ୍ୟତାନର୍ଥଂ ଚେତ୍ତାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞା-
ସୋପନସାସମୁଖେନ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟମାମାଂସା ତଦ୍‌ବିରୋଧୂତକୌପକରାଣା ନିଃ
ଶ୍ରେୟସପ୍ରୟୋଜନା ପ୍ରସ୍ତୁୟନ୍ତେ ।

(୧୭) ଭାଷାତର-(କ) ଯଦ୍ୟପି ସଂସାରରେ ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମା ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ,
ତେବେ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅଜ୍ଞାସ୍ୟତ୍ୱ କିପରି ହେଲା ? ତେଣୁ ବହୁ ବିବାଦ ହେତୁ ଏହିଭଳି
ଯୁକ୍ତି ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପ୍ରାକୃତଜନ ଓ ଋର୍ବାକ୍‌ମାନେ ଚୈତନ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ଦେହମାତ୍ର ଆତ୍ମା
ବୋଲି କହନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଆତ୍ମା ବୋଲି ଅନ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି ।
ଅନ୍ୟମାନେ ମନ ବୋଲି କହନ୍ତି । ବିଜ୍ଞାନମାତ୍ର କ୍ଷଣିକ ବୋଲି କେତେକଙ୍କ ମତ ।



କେତେକ ଶୂନ୍ୟ ବୋଲି କହନ୍ତି । କେତେକ ଦେହାଦିରହିତ ସଂସାରୀ କର୍ତ୍ତା ହିଁ ଭୋକ୍ତା ବୋଲି କହନ୍ତି । ଭୋକ୍ତା କେବଳ କର୍ତ୍ତା ନୁହେଁ ବୋଲି ଅନ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଈଶ୍ବର ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବଶକ୍ତି ବୋଲି ଅନ୍ୟମତ । ଆତ୍ମା ହିଁ ଭୋକ୍ତା ବୋଲି କେତେକଙ୍କ ମତ । ଏହିଭଳି ବହୁତ ଯୁକ୍ତି ବାକ୍ୟ, ତଦାଭାସକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଅନେକ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ସେମାନେ କିଛି ବିଚାର ନ କରି ଯେକୌଣସି ମତକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ମୋକ୍ଷଠାରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ତାହା ସହିତ ମଧ୍ୟ ଅନର୍ଥରୁଦ୍ଧିଏ ମିଳେ । ସେହି ହେତୁ ‘ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା କରିବା କଥା’ ଏହିପରି ନିଶ୍ଚିତ ହୁଅନ୍ତେ ତାହାର ଅବିରୋଧ ତର୍କସାଧନ ରୂପ, ମୋକ୍ଷାନୁକୂଳ, ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ମାମାଂସାତ୍ମକ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଉଛି ।

୨ ଜନ୍ମାୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୨

୨ ଜନ୍ମାଦ୍ୟଧିକରଣମ୍

(୧) ମୂଳ-(କ) ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । କିଂ ଲକ୍ଷଣଂ ପୁନସ୍ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟତ ଆହ ଭଗବାନ୍ ସୂତକାରଃ ।

(୧) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ସେହି ବ୍ରହ୍ମର ଏଠାରେ କେଉଁ ପ୍ରକାର ଲକ୍ଷଣ ହେବା କଥା ? ଏହାପାଇଁ ସୂତକାର କହିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ଯତଃ- ଯାହାଠାରୁ, ଅସ୍ୟ-ଏହି ସଂସାରର, ଜନ୍ମାଦି-ଜନ୍ମସ୍ଥିତି, ପ୍ରକାଶ । ୧।୧।୨

ଜନ୍ମାୟାସ୍ୟ ଯତଃ ॥ ୨ ॥

ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ । (୧।୧।୨)

(୨) ମୂଳ-(କ) ଜନ୍ମୋତ୍ପତ୍ତିରାଦିରସ୍ୟେତି ତଦ୍‌ଗୁଣାସଂବିଜ୍ଞାନୋ ବହୁଦ୍ରାହିଃ । ଜନ୍ମସ୍ଥିତଭଂଗଂ ସମାସାର୍ଥଃ । ଜନ୍ମନଶ୍ଚାଦିତ୍ତଂ ଶ୍ରୁତିନିର୍ଦ୍ଦେଶାପେକ୍ଷଂ ବସ୍ତୁବୃତ୍ତାପେକ୍ଷଂ ଚ । ଶ୍ରୁତିନିର୍ଦ୍ଦେଶସ୍ତାବତ୍- ‘ଯତୋ ବା ଜମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ’, (ତୈତି ୩।୧) ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେ ଜନ୍ମସ୍ଥିତିପ୍ରକାୟାନାଂ କ୍ରମଦର୍ଶନାତ୍ । ବସ୍ତୁବୃତ୍ତମପି ଜନ୍ମନା ଲବ୍ଧସତ୍ତ୍ୱାକାସ୍ୟ



ଧର୍ମଣଃ ସ୍ଥିତିପ୍ରଳୟସମ୍ଭବତ୍ । ଅସ୍ୟେତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିସନ୍ଧିଧାପିତସ୍ୟ ଧର୍ମଣଃ ଇଦମା
ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ । ଷଷ୍ଠୀ ଜନ୍ମାଦିଧର୍ମସମ୍ଭବାର୍ଥା । ଯତ ଇତି କାରଣନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଜନ୍ମ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଥମେ ଯାହାର ଏହି ତଦ୍‌ଗୁଣ ସଂବିଜ୍ଞାନ
ବହୁହାସି । ଜନ୍ମ, ସ୍ଥିତି, ଲୟ ହେଉଛି ସମାସର ଅର୍ଥ । ଶୁଦ୍ଧି-ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଓ ବହୁସ୍ଥିତିର
ଅପେକ୍ଷା ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଥମେ ହେଉଛି । ‘ଯାହାଠାରୁ ଏହି ପ୍ରାଣୀମାନେ ଜାତ ହେଉଛନ୍ତି’- ଏହି
ବେଦବାକ୍ୟାନୁସାରେ ଜନ୍ମ, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟଗୁଡ଼ିକର କ୍ରମ ଦେଖାଯାଉଛି । ବହୁସ୍ଥିତିରେ ମଧ୍ୟ
ସମାନ କ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା-ଜନ୍ମ ହେବା ଦ୍ୱାରା ଜୀବସତ୍ତା ପାଇଥିବା ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥର
ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ‘ଅସ୍ୟ’ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଭୂତଧର୍ମା (ପଦାର୍ଥ)ର
ଇଦଂଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ । ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ଜନ୍ମାଦିଧର୍ମର ସମ୍ଭବସ୍ୱରୂପ ‘ଯତଃ’ ଶବ୍ଦ
କାରଣକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ଅସ୍ୟ ଜଗତୋ ନାମରୂପାଭ୍ୟାଂ ବ୍ୟାକୃତସ୍ୟାନେକକର୍ତ୍ତୃ-ଭୋକ୍ତ
ସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରତିନିୟତଦେଶକାଳନିମିତ୍ତକ୍ରିୟାଫଳାଶ୍ରୟସ୍ୟ ମନସାପ୍ୟତିତ୍ୟ-ରତନାରୂପସ୍ୟ
ଜନ୍ମସ୍ଥିତିଭଂଗଂ ଯତଃ ସର୍ବଜ୍ଞାତ୍ ସର୍ବଶକ୍ତେଃ କାରଣାଦ୍ ଭବତି, ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମେତି ବାକ୍ୟଶେଷଃ ।
ଅନେ୍ୟକ୍ଷାମପି ଭାବବିକାରାଣାଂ ତ୍ରିଷ୍ଟେବାତର୍ଭାବ ଇତି ଜନ୍ମସ୍ଥିତିନାଶାନାମିହ ଗ୍ରହଣମ୍ ।
(ଖ) ଯାସ୍ମିନ୍ନପିପଠିତାନାଂ ତୁ ‘ଜାୟତେଽସ୍ତି’ ଇତ୍ୟାଦିନା ଗ୍ରହଣେ ତେଷାଂ ଜଗତଃ
ସ୍ଥିତିକାଳେ ସମ୍ଭାବ୍ୟମାନଦ୍ୱାନମୂଳକାରଣା-ଦୁତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥିତିନାଶା ଜଗତୋ ନ ଗ୍ରହୀତଃ
ସ୍ୱାରିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟେତ, ତସ୍ମାତ୍ ଶଙ୍କାତି ଯୋତ୍ସିର୍ବ୍ରହ୍ମଣସ୍ତତ୍ତ୍ୱେବ ସ୍ଥିତିଃ ପ୍ରଳୟଃ ତ ଏବ
ଗୃହ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ନାମ ଓ ରୂପଦ୍ୱାରା ବିକୃତ ବା କଦାକାର ହେଉଥିବା,
ଅନେକ କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତାଙ୍କ ସହ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା, ସର୍ବଦା ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତ
(କାରଣ) ଦ୍ୱାରା କ୍ରିୟା ଫଳରେ ଆଶ୍ରୟ ହୋଇଥିବା, ମନରେ ଅତିତ୍ୟ ରତନା ରୂପ
କରୁଥିବା ଏହି ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟ ଯେଉଁ ସର୍ବଜ୍ଞ ଶକ୍ତିମାନ କାରଣଠାରୁ
ଉତ୍ପନ୍ନ, ତାହା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ- ଏହା ହିଁ ମୂଳମାତ୍ର । ଅନ୍ୟ ଭାବ ବିକାରମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ଥିତି
ଓ ଲୟ- ଏହି ତିନୋଟି ତତ୍ତ୍ୱରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେବାରୁ ଏହି ଜନ୍ମ, ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟମାନଙ୍କୁ
ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଯାସ୍ମିନ୍ନମିଙ୍କର ପଠିତ ‘ଜାୟତେଽସ୍ତି ବିପରିଣମତେ, ବର୍ଜିତେଽପକ୍ଷାୟତେ,
ବିନଶ୍ୟତି (ନିରୁକ୍ତ ୧।୧।୩) ଇତ୍ୟାଦି ଷଟ୍‌ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ସେହି ଷଟ୍‌ତତ୍ତ୍ୱରେ
ସଂସାରର ଜନ୍ମସ୍ଥିତିରେ ସମ୍ଭବ ହେତୁ ମୂଳକାରଣ (ବ୍ରହ୍ମ)ରୁ ସଂସାରର ଜନ୍ମ-ସ୍ଥିତି- ନାଶ



ଗୃହୀତ ହୋଇନପାରେ ବୋଲି ଶଙ୍କା ମଧ୍ୟ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଯାହାର ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି, ତାହାର ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ନ ଯଥୋକ୍ତ ବିଶେଷଣାସ୍ୟ ଜଗତୋ ଯଥୋକ୍ତବିଶେଷଣ-ମାଶ୍ୱରୀ ମୁକ୍ତାନ୍ୟତଃ ପ୍ରଧାନାଦତେତନାତ୍, ଅଶୁଭ୍ୟୋଽଭାବାତ୍ ସଂସାରିଣୋ ବା ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ । ନ ଚ ସ୍ୱଭାବତଃ, ବିଶିଷ୍ଟଦେଶକାଳନିମିତ୍ତାନାମି-ହୋପାଦାନାତ୍ । (ଖ) ଏତଦେବାନୁମାନଂ ସାଂସାରିତ୍ୟତିରିକ୍ତେଶ୍ୱରାସ୍ତିତ୍ୱାଦିସାଧନଂ ମନ୍ୟତ ଈଶ୍ୱରକାରଣିନଃ । ନନ୍ଦେହାପି ତଦେବୋପନ୍ୟସ୍ତଂ ଜନ୍ମାଦିସୂତ୍ରେ । (ଗ) ନ, ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟକୁସୁମଗ୍ରନ୍ଥନାର୍ଥତ୍ୱାତ୍ ସୂତ୍ରାଣାମ୍ । ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନି ହି ସୂତ୍ରେରୁ-ଦାହୃତ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ୍ୟନ୍ତେ । ବାକ୍ୟାର୍ଥ ବିରୁରଣାଧବସାନନନିର୍ବୃତ୍ତା ହି ବ୍ରହ୍ମାବଗତିଃ, ନାନୁମାନାଦିପ୍ରମାଣାନ୍ତରନିର୍ବୃତ୍ତା ।

(୪) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ପୂର୍ବକଥୃତ-ବିଶେଷଣଯୁକ୍ତ ସଂସାରର ଯଥୋଚିତ ବିଶେଷଣ-ଯୁକ୍ତ-ଈଶ୍ୱରକୁ ଛାଡ଼ି ଅତେତନ ପ୍ରଧାନରୁ, ଅଥବା ଅଶୁଭର ଅଭାବରୁ ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ସମ୍ଭାବନା କରିବା ଅନୁଚିତ । ସ୍ୱଭାବତଃ ବିଶିଷ୍ଟ ଦେଶ କାଳ ନିମିତ୍ତ ଗୁଡ଼ିକର ଉପାଦାନକାରଣରୁ ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ।

(ଖ) ଜଗତର ନିମିତ୍ତ କାରଣରୂପରେ ସ୍ୱାକାର କରୁଥିବା ନୈର୍ଦ୍ଦୋଷିକମାନେ ଜୀବଭିନ୍ନ ଈଶ୍ୱରର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ସାଧନରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ତେବେ ଜନ୍ମାଦି ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା କଣ ସଂସାର ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ନ୍ୟସ୍ତ ଅଛି କି ?

(ଗ) ତାହା ନୁହେଁ, ସୂତ୍ର ଗୁଡ଼ିକର ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ସମୂହ ପୁଲ୍ଲଗ୍ରନ୍ଥା ହେଲାଭଳି ଗୁଡ଼ା ହୋଇଛି । ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ଉଦାହରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ବିରୁଦ୍ଧ କରାଯାଇଛି । ବାକ୍ୟାର୍ଥ ବିରୁଦ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମାବଗତି ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ଏହା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୫) ମୂଳ- (କ) ସସ୍ତୁ ତୁ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟେଷୁ ଜଗତୋ ଜନ୍ମାଦିକାରଣବାଦିଷ୍ଟ ତଦର୍ଥଗ୍ରହଣାଦର୍ଥାନୁମାନମପି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟବିରୋଧି ପ୍ରମାଣଂ ଭବନ୍ ନିବାର୍ଯ୍ୟତେ, ଶୁଦ୍ଧୈବ ଚ ସହାୟତ୍ୱେନ ତର୍କସାଧୁ୍ୟପେତତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ତଥାହି-‘ଶ୍ଳୋଚବ୍ୟଃ, ମନ୍ତବ୍ୟଃ’ (ବୃହ ୨।୪।୫) ଇତି ଶୁଚିଃ, ‘ପଞ୍ଚିତୋ ମେଧାବୀ ଗନ୍ଧାରାଜେବୋପସଂପଦ୍ୟେତୈବମେ ବେହାୟର୍ଯ୍ୟବାନ୍-ପୁରୁଷୋ ବେଦ’ (ଛା ୬।୧୪।୨) ଇତି ଚ ପୁରୁଷବୃଦ୍ଧିସାହାୟମାମ୍ବନୋ ଦର୍ଶୟତି । (ଗ) ନ



ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସାୟାମବି ଶୁଦ୍ଧାଦୟଃ ଏବଂ ପ୍ରମାଣଂ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସାୟାମ୍ । କିନ୍ତୁ ଶୁଦ୍ଧାଦୟୋଽନୁଭବାଦୟଃ ଯଥାସମ୍ଭବମିହ ପ୍ରମାଣମ୍, ଅନୁଭବାବସାନ ଦ୍ୱାଦତ୍ତବସ୍ତୁବିଷୟତ୍ୱାତ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନସ୍ୟ । (ଘ) କର୍ତ୍ତବ୍ୟେ ହି ବିଷୟେ ନାନୁଭବାପେକ୍ଷାସ୍ତାତି ଶୁଦ୍ଧାଦାନାମେବ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ସ୍ୟାତ, ପୁରୁଷାଧାନାମ୍ଭାତ୍ୱାତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟସ୍ୟ । (ଙ) କର୍ତ୍ତୁମନ୍ୟଥାକର୍ତ୍ତୁମନ୍ୟଥା ବା କର୍ତ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟଂ ଲୌକିକ ବୈଦିକଞ୍ଚ କର୍ମ, ଯଥାଶ୍ୱେନ ଗଚ୍ଛତି, ପଦଭ୍ୟାମନ୍ୟଥା ବା, ନ ବା ଗଚ୍ଛତାତି ।

(୫) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଜନ୍ମାଦିସୂତ୍ରକୁ ଜଗତର କାରଣ ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିବା ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣର ଦୃଢ଼ତାନିମିତ୍ତ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଅବିରୋଧୀ ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ଯଦି ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବ, କାରଣ-ବେଦବାକ୍ୟର ସହାୟତାରେ ତର୍କ, ଅନୁମାନ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରହଣ କରିଯା'ନ୍ତି ।

(ଖ) ଯଥା 'ଶ୍ରୋତବ୍ୟଃ ମନ୍ତବ୍ୟଃ', ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ 'ପଣ୍ଡିତ, ଜ୍ଞାନୀ, ଗାନ୍ଧାର ଦେଶକୁ ପାଏ, ସେ ଆରାଧ୍ୟବାନ୍ ପୁରୁଷ ସମସ୍ତ କଥା ଜାଣେ' ଇତ୍ୟାଦି ପୁରୁଷ ବୁଦ୍ଧି ସହାୟକ ହୋଇ ଆତ୍ମାକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା ସଦୃଶ ବେଦଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା ପାଇଁ କାରଣ ନୁହଁନ୍ତି, ଶ୍ରୁତି ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ଯଥାସମ୍ଭବ ପ୍ରମାଣରୂପରେ ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ ବିଷୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହିମାନେ ଗ୍ରହଣ ଯୋଗ୍ୟ ।

(ଘ) କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିଷୟରେ ଅନୁଭବକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଅତିରିକ୍ତ ଧର୍ମାର୍ଜନ ପୁରୁଷାଧାନ ହେତୁ ଶ୍ରୁତି ହିଁ କେବଳ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ।

(ଙ) ଅତଏବ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ କର୍ମ କରିବା ଅଥବା ନ କରିବା, ଅଥବା, ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନ କରିବା ଇତ୍ୟାଦି ପୁରୁଷାଧାନ ଅଟେ । ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ- ଘୋଡ଼ାରେ ଯାଉଛି, ପାଦରେ ଯାଉଛି ଅଥବା ନ ଯାଉଛି ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଞ) ମୂଳ- (କ) ତଥା 'ଅହୋରାତ୍ରଂ ଷୋଡ଼ଶିନଂ ଗୃହ୍ଣାତି', 'ନାତିରାତ୍ରେ ଷୋଡ଼ଶିନଂ ଗୃହ୍ଣାତି', 'ଉଦିତେ ଜୁହୋତି', 'ଅନୁଦିତେ ଜୁହୋତି', ଇତିବିଧିପ୍ରତିଷ୍ଠେ-ଧାୟାତ୍ରାର୍ଥବନ୍ତଃ ସ୍ୱାଃ । ବିକଳୋହରୀପବାଦାଃ । (ଖ) ନ ତୁ ବସ୍ତ୍ୱେବଂ ନୈବମସ୍ତି ବା ବିକଳତେ । ବିକଳନାସ୍ତୁ ପୁରୁଷବୁଦ୍ଧ୍ୟପେକ୍ଷା । ନ ବସ୍ତୁଯାଥାତ୍ମ୍ୟଜ୍ଞାନଂ ପୁରୁଷବୁଦ୍ଧ୍ୟପେକ୍ଷମ୍ । କିଂ ତର୍ହି ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ରମେବ ତତ୍ ?



(ଗ) ନହିଁ ସ୍ଥାଣାବେକସ୍ଥିତ ସ୍ଥାଣୁର୍ବା ପୁରୁଷୋଽନେୟା ବେତି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନଂ ଭବତି । ତତ୍ତ୍ୱ ପୁରୁଷୋଽନେୟା ବେତି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନଂ ଭବତି । (ଘ) ତତ୍ତ୍ୱ ପୁରୁଷୋଽନେୟାବେତି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନମ୍ । ସ୍ଥାଣୋରେବେତି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନଂ ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ରଦ୍ୱାର । ଏବଂ ଭୂତବସ୍ତୁବିଷୟାଣାଂ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ରମ୍ ।

(୬) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ‘ଅହୋରାତ୍ରିରେ ଷୋଡ଼ଶୀକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ’, ‘ଅତିରାତ୍ରିରେ ଷୋଡ଼ଶୀକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ’, ‘ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ପରେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର କରାଯାଏ’, ‘ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟପୂର୍ବରୁ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର କରାଯାଏ’, - ଏହିଭଳି ବିଧି ଓ ପ୍ରତିଷେଧ ଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରନ୍ତି । ଅଥବା ବିକଳ, ତ୍ୟାଗ, ଅପବାଦ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରନ୍ତି ।

(ଖ) ଏହିଭଳି ପଦାର୍ଥ ନାହିଁ ବୋଲି ବିକଳଜ୍ଞାନ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବିକଳଜ୍ଞାନ ପୁରୁଷ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ତାହେଲେ ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ର କ’ଣ ?

(ଗ) କୌଣସି ସ୍ଥାଣୁସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାଣୁ କି ପୁରୁଷଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକିଛି ଅଛି ବୋଲି କୌଣସି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ପୁରୁଷଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକିଛି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଅଛି ।

(ଘ) ପୁନଶ୍ଚ ପୁରୁଷ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକିଛି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ଅଛି । ଏହା ସ୍ଥାଣୁ ବୋଲି ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ତାହାହିଁ ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ । ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ହେଉଛି ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ । (ସେଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ରହି ମଧ୍ୟ ତାହା ବସ୍ତୁର ଅଧୀନ । କାରଣ- ତାହା ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ)

(୭) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦୁ ଭୂତବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରାମାଣାନ୍ତରବିଷୟମେବେତି ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟ ବିଚାରଣାନର୍ଥକୈବ ପ୍ରାପ୍ତା । (ଖ) ନ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାବିଷୟଭେଦ ସମ୍ଭବୀଗ୍ରହାର୍ । ସ୍ୱାଭାବତୋ ବିଷୟବିଷୟିଣାନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ନ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟାଣି । (ଗ) ସତିହାନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟଭେଦେ ବ୍ରହ୍ମଣ ଇଦଂ ବ୍ରହ୍ମଣା ସମ୍ଭବଂ କାର୍ଯ୍ୟମିତି ଗୃହ୍ୟତେ । (ଘ) କାର୍ଯ୍ୟମାତ୍ରମେବ ତୁ ଗୃହ୍ୟମାଣଂ କିଂ ବ୍ରହ୍ମଣା ସମ୍ଭବଂ କିମନେନ କେନଚିଦ୍ ବା ସମ୍ଭବମିତି ନ ଶକ୍ୟଂ ନିଷ୍ପତ୍ତୁମ୍ । (ଙ) ତସ୍ମାନ୍ନାନୁଦିପ୍ତୃତଂ ନାନୁମାନୋପନ୍ୟାସାର୍ଥମ୍ । କି ତହିଁ ? ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟପ୍ରବର୍ତ୍ତନାର୍ଥମ୍ ।

(୭) ଭାଷାନ୍ତର-ଶଙ୍କା- (କ) ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରମାଣ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମ ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ବିଷୟ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ବିଚାର ଅର୍ଥହୀନ କି ?



ସମାଧାନ - (ଖ) ନୁହେଁ, ବ୍ରହ୍ମ ଲହିୟ ବିଷୟ ନୁହେଁ । ଅତଃ ପ୍ରକୃତରେ ଲହିୟ ବିଷୟମାନଙ୍କର ବିଷୟକ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମ ଲହିୟର ବିଷୟ ହେଲେ ଜଗତର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବ । ଏହା ସୁନିଶ୍ଚିତ ।

(ଘ) ବ୍ରହ୍ମ ସହ କାର୍ଯ୍ୟମାତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଜଗତରୂପ ଲହିୟ ଦ୍ଵାରା ଗୃହୀତ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମସହ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କାହାଦ୍ଵାରା ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବ ବୋଲି ଏହା ସ୍ଥିର ଭାବରେ କହିହେବ ନାହିଁ ।

(ଙ) ସେହି ହେତୁ ଜନ୍ମଦିସୂତ୍ର ଅନୁମାନ ଦ୍ଵାରା ସ୍ଥାପନା ହେବା ଅସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟକୁ ଦେଖାଇବାରେ ସମର୍ଥ ହେବ ।

(୮) ମୂଳ- (କ) କିଂ ପୁନରେତଦ୍‌ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାଂ ଯତ୍‌ସୂତ୍ରେଣେହ ଲିଲକ୍ଷୟିଷିତୁମ୍ ? (ଖ) ଭୃଗୁବୈ ବାରୁଣି ବରୁଣ ପିତରମୁପସସାର, ଅଧାହି ଭଗବୋ ବ୍ରହ୍ମେତି- ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମାହ- ‘ଯତୋ ବା ଜମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ, ଯେନ ଜାତାନି ଜୀବନ୍ତି, ଯତ୍ ପ୍ରଯତ୍ୟଭିସଂବିଶନ୍ତି, ତଦ୍‌ବିଜ୍ଞାସସ୍’ , (ତୈତି ୩।୧) (ଗ) ତସ୍ୟ ଚ ନିର୍ଣ୍ଣୟବାକ୍ୟମ୍- ‘ଆନନ୍ଦାଦୈବ ଖଲ୍ଲିମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ, ଆନନ୍ଦେନ ଜାତାନି ଜୀବନ୍ତି, ଆନନ୍ଦଂ ପ୍ରଯତ୍ୟଭିସଂବିଶନ୍ତି’, (ତୈତି ୩।୬) ଅନ୍ୟାନ୍ୟପେ୍ୟବଂ ଜାତୀୟକାନି ବାକ୍ୟାନି ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧମୁକ୍ତସ୍ଵଭାବସର୍ବଜ୍ଞ-ସ୍ଵରୂପକାରଣବିଷୟାଶୃ୍ୟଦାହର୍ତ୍ତବ୍ୟାନି ।

(୮) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଏହା କଣ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ, ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଏଠାରେ ଲକ୍ଷଣରୂପରେ ବିରୂପ କରାଯିବ କି ?

(ଖ) ବାରୁଣି ଭୃଗୁ, ନିଜପିତା ବରୁଣଙ୍କ ସମୀପକୁ ଗଲେ ଏବଂ କହିଲେ- ହେ ଭଗବାନ୍ ! ମୋତେ ବ୍ରହ୍ମ ପଢ଼ାଅ- ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କୁହାଗଲା ଯେ- ‘ଯାହାଠାରୁ ସମସ୍ତ ଭୂତଜୌତିକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଛନ୍ତି, ଯାହାଦ୍ଵାରା ଜୀବନଲାଭ କରୁଛନ୍ତି, ଯାହାଠାରେ ଲୟ ହୋଇ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି, ତାହା ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜାଣ ।

(ଗ) ତାହାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ବାକ୍ୟ ହେଉଛି- ଆନନ୍ଦଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଣୀମାନେ ଜାତହୁଅନ୍ତି, ଜାତହୋଇ ଆନନ୍ଦରେ କାଳଯାପନ କରନ୍ତି- ଏହିଭଳି ଅନେକପ୍ରକାର ବାକ୍ୟନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ବୁଦ୍ଧ, ମୁକ୍ତ, ସ୍ଵଭାବ ଓ ସର୍ବଜ୍ଞସ୍ଵରୂପ, କାରଣ ବିଷୟରେ ଉଦାହରଣ ଦିଅନ୍ତି ।



୩ ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୩ ॥

୩-ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ବାଧିକରଣମ୍

(୧) ମୂଳ- (କ) ଜଗତ୍କାରଣ ପ୍ରଦର୍ଶନେନ ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ୍ୟପେକ୍ଷିତତଂ ତଦେବ ବ୍ରତୟନ୍ନାହ-

(୧) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ସଂସାରର କାରଣ ଦେଖାଇ ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ତାହାକୁ ସବଳ କରୁଛି-

ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ବାତ୍ ॥ ୩ ॥

ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ବାତ୍ । ୧ । ୧ । ୩ ॥

ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ବାତ୍- ସବୁ ଶାସ୍ତ୍ରର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥଳ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ୧ । ୧ । ୩

(୨) ମୂଳ- (କ) ମହତଃ ରଗ୍ବେଦାଦେଃ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟାନେକବିଦ୍ୟାସ୍ଥାନୋ-
ପବୃଂହିତସ୍ୟ ପ୍ରଦୀପବତ୍ ସର୍ବାର୍ଥାବିଦ୍ୟୋତିନଃ ସର୍ବଜ୍ଞକଳ୍ପସ୍ୟ ଯୋନିଃ କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମ ।
(ଖ) ନ ହୀଦୃଶସ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟଗର୍ବେଦାଦିଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞଜ୍ଞାନାନୁତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞାଜ୍ଞନ୍ୟଃ
ସମ୍ଭବୋଽସ୍ତି । (ଗ) ଯଦ୍ବଦ୍ବିଷ୍ଣ୍ଵାରାର୍ଥଂ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ଯସ୍ମାତ୍ ପୁରୁଷବିଶେଷାତ୍ ସମ୍ଭବତି, ଯଥା
ବ୍ୟାକରଣାଦି ପାଣିନ୍ୟାଦେର୍ଜ୍ୟେକ-ଦେଶାର୍ଥମପି । ସ ତତୋଽପ୍ୟଧିକତର ବିଜ୍ଞାନ ଇତି
ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଲୋକେ । (ଘ) କିମ୍ନୁ ବକ୍ତବ୍ୟମନେକଶାସ୍ତ୍ରାଭେଦଭିନ୍ନସ୍ୟ ଦେବତୀର୍ଯତ୍
ମନୁଷ୍ୟବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମାଦିପ୍ରବିଭାଗ-ହେତୋର୍ଗ୍ବେଦାଦ୍ୟାଖ୍ୟସ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞାନାକାରସ୍ୟାପ୍ରୟ-
ନ୍ନେନୈବ ଲାଳା ନ୍ୟାୟେନ ପୁରୁଷବଦ୍ୟସ୍ମାନ୍ ମହତୋ ଭୂତାଦ୍ୟାନେଃ ସମ୍ଭବଃ । (ଙ)
ଅସ୍ୟ ମହତୋ ଭୂତସ୍ୟ ନିଶ୍ଚିନ୍ତିତମେତଦ୍ୟଦ୍ବଗ୍ବେଦଃ, (ବୃହ ୨।୪।୧୦) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ଚୈତେଃ,
ତସ୍ୟ ମହତୋ ଭୂତସ୍ୟ ନିରତିଶୟଂ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵଂ ସର୍ବଶକ୍ତିମଦ୍ୱୈତେ ପ୍ରଥମବର୍ଣ୍ଣକମ୍ ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଯେପରି ଦୀପ ସବୁ ସ୍ଥାନକୁ ସମାନ ଆଲୋକ ପ୍ରଦାନ କରେ, ସେପରି ଅନେକ ବିଦ୍ୟା ସଂଯୁକ୍ତ ଦୀପ୍ତିମାନ, ସର୍ବଜ୍ଞସଦୃଶ ଯେଉଁ ରଗ୍ବେଦ ପ୍ରଭୃତି ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର କାରଣ (ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥଳ) ବ୍ରହ୍ମ ।

(ଖ) ଏହି ସର୍ବଜ୍ଞାନ ଓ ଗୁଣ ସମନ୍ୱିତ ରଗ୍ବେଦାଦି ଲକ୍ଷଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ଉତ୍ପତ୍ତି ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କିଛି ହୋଇ ନପାରେ ।



(ଗ) ଯେପରି ପାଣିଜୀ ମୁନିଙ୍କର ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅଂଶବିଶେଷ, ସେପରି ବିସ୍ତାର ଶାସ୍ତ୍ରଠାରୁ ବୁଦ୍ଧ ଉକ୍ତୁଷ୍ଟତର । ଅର୍ଥାତ୍ ଏମାନେ ବୁଦ୍ଧର ଅଂଶ ବିଶେଷ ।

(ଘ) ଯେପରି ଅନେକ ଶାଖା ଭେଦରେ ଭିନ୍ନ ଦେବତା, ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ, ବର୍ଣ୍ଣ, ଆଶ୍ରମାଦି ପ୍ରଭୃତି ବିଭାଗର ଭଣ୍ଡାର, ସେପରି ରଗ୍‌ବେଦ ଇତ୍ୟାଦି ଲୀଳାନ୍ୟାୟରେ ପୁରୁଷର ନିଃଶ୍ୱାସପରି । ଏହା ବିରାଟ ପ୍ରାଣୀଠାରୁ ଉଦ୍ଭବ ।

(ଙ) ଯଥା- ଏହି ବିରାଟ ପ୍ରାଣୀର ରଗ୍‌ବେଦ ନିଃଶ୍ୱାସ ସ୍ୱରୂପ, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବିରାଟ ବୁଦ୍ଧର ନିରତିଶୟତ୍ତ୍ୱ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ, ସର୍ବଶକ୍ତିମତ୍ତ୍ୱ, ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ଅଥବା ଯଥୋକ୍ତମୃଗବେଦାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଯୋନିଃ କାରଣଂ ପ୍ରମାଣମସ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଶୋ ଯଥାବତ୍‌ସ୍ୱରୂପାୟଗମେ । (ଖ) ଶାସ୍ତ୍ରାଦେବ ପ୍ରମାଣାଞ୍ଜଗତୋ ଜନ୍ମାଦିକାରଣଂ ବୁଦ୍ଧାୟଗମ୍ୟତ ଇତ୍ୟାଦିପ୍ରାୟଃ । (ଗ) ଶାସ୍ତ୍ରମୁଦାହୃତଂ ପୂର୍ବସୂତ୍ରେ-‘ଯତୋ ବା ଇମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ’ ଇତ୍ୟାଦି । କିମର୍ଥଂ ତର୍ହୀଦଂ ସୂତ୍ରମ୍ ? ଯାବତା ପୂର୍ବସୂତ୍ର ଏବୈବଂଜାତୀୟକଂ ଶାସ୍ତ୍ରମୁଦାପୁରତା ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ୱଂ ବୁଦ୍ଧଶୋ ଦର୍ଶିତମ୍ । (ଘ) ଉତ୍ୟତେ- ତତ୍ର ପୂର୍ବସୂତ୍ରାକ୍ଷରେଣ ସ୍ୱଷଂ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟାନୁପାଦାନାଞ୍ଜନ୍ମାଦି କେବଳମନୁମାନମୁପନୟସ୍ତମିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟତ, ତାମାଶଙ୍କା ନିବର୍ତ୍ତୟିତୁମିଦଂ ସୂତ୍ରଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ୱାଦିତି ।

(୩) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଅଥବା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ରଗ୍‌ବେଦାଦିଶାସ୍ତ୍ର, ଏହାର ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନି ବା କାରଣ ବୁଦ୍ଧ ବିଷୟ, ବୁଦ୍ଧର ସ୍ୱରୂପ ବିଷୟ-ଏହିପରି ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ।

(ଖ) ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥଳ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରାୟପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଗ) ସଂସାର ତାହାଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ତାହାଠାରେ ସ୍ଥିତି ପ୍ରଭୃତି ବାକ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ଏପରି କାହିଁକି କୁହାଯାଇଛି ? ବୁଦ୍ଧର ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିତ୍ୱ କାହିଁକି ପ୍ରମାଣିତ ?

(ଘ) ସମାଧାନ- ସେଠାରେ ପୂର୍ବ ସୂତ୍ରର ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ରର ସ୍ୱଷ୍ଟତା କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ସଂସାରର କେବଳ ଜନ୍ମାଦି ଅନୁମାନ ରୂପରେ ଆଶଙ୍କା ହେବାରୁ ଏହାର ନିବୃତ୍ତ ପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ର ଯୋନିସୂତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତ ଅଟେ ।



समन्वयाधिकरणम् । सू० ४

୪-ସମନ୍ବୟାଧିକରଣ

(୧) ମୂଳ- (କ) କଥା ପୁନର୍ବୁଦ୍ଧି ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣକଦ୍ୱୟତ୍ୟାତେ । ଯାବତା ‘ଆତ୍ମାୟତ୍ତ୍ୟ କ୍ରିୟାର୍ଥଦ୍ୱାଦାନର୍ଥକ୍ୟମତଦର୍ଥାନାମ୍’, (ଜେ.ସୁ (୧।୨।୧) ଇତି କ୍ରିୟାପରଦଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତମ୍ । (ଖ) ଅତୋ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାମାନର୍ଥକ୍ୟମ୍, ଅକ୍ରିୟାର୍ଥଦ୍ୱାତ୍ କର୍ତ୍ତୃଦେବତାଦି ପ୍ରକାଶନାର୍ଥଭେନ ବା କ୍ରିୟାବିଧିଶେଷଭ୍ୱମ୍, ଉପାସନାଦିକ୍ରିୟାନ୍ତର ବିଧାନାର୍ଥଭ୍ୱ ବା । (ଗ) ନ ହି ପରିନିଷ୍ପତ୍ତବସ୍ତୁପ୍ରତିପାଦନଂ ସମ୍ଭବତି, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିବିଷୟଭ୍ୱାତ୍ ପରିନିଷ୍ପତ୍ତବସ୍ତୁନଃ, ତତ୍ପ୍ରତିପାଦନେ ତ ହେୟୋପାଦେୟରହିତେ ପୁରୁଷାର୍ଥାଭାବାତ୍ । (ଘ) ଅତଏବ ‘ସୋଃରୋଦାତ୍’ ଇତ୍ୟେବମାଦାନାମାନର୍ଥକ୍ୟଂ ମା ଭୂଦିତି ‘ବିଧାନା ଚେକବାକ୍ୟଭ୍ୱାତ୍ ସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥେନ ବିଧାନାଂ ସୁଃ’, (ଜେ.ସୁ ୧।୨।୬) ଇତି ସ୍ତାବକଭେନାର୍ଥବଦ୍ମୁକ୍ତମ୍ । (ଙ) ନ କୃତିଦିତି ବେଦବାକ୍ୟାନାଂ ବିଧିସଂସ୍ପର୍ଶମତ୍ତରେଣାର୍ଥବତ୍ତା ଇଷୋପପନ୍ନା ତ ।

(୧) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ବ୍ରହ୍ମର ଶାସ୍ତ୍ରହିଁ ପ୍ରମାଣ- ଏହି କିପରି ସମ୍ଭବ ? ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବେଦକ୍ରିୟାର୍ଥକ ଅଟେ । କାରଣ-କ୍ରିୟାଠାରୁ ଭିନ୍ନସିଦ୍ଧିବସ୍ତୁ ପ୍ରତିପାଦକ ବେଦବାକ୍ୟ ଅନର୍ଥକ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରୟୋଜନହୀନ । ତେଣୁ ଶାସ୍ତ୍ରର କ୍ରିୟାପରଦ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ଧିତ ଭାବରେ ଅଛି ।

(ଖ) ଅତଃ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ କ୍ରିୟାହୀନ ହେବା ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥହୀନ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ଅଥବା କର୍ତ୍ତା ଓ ଦେବତାମାନଙ୍କର ପ୍ରକାଶରୂପ ପ୍ରୟୋଜନ ଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ କ୍ରିୟାବିଧିର ଅଙ୍ଗ ଅଥବା ଉପାସନାଦି ଅନ୍ୟକ୍ରିୟାର ବିଧାନ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ସିଦ୍ଧିବସ୍ତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ବିଷୟ ଏବଂ ଏହାପାଇଁ ତ୍ୟାଗରୂପକ ଉପାଦେୟହୀନ ପ୍ରମାଣରେ ପୁରୁଷର ଅଭାବହେତୁ ସିଦ୍ଧିବସ୍ତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରମାଣ ହେବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ।

(ଘ) ଅତଏବ ‘ସେ କାଦୁଅଛି’ ପ୍ରଭୃତି ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥହୀନ ନୁହେଁ । ବିଧିବାକ୍ୟ ସହିତ ଅର୍ଥବାଦବାକ୍ୟର ‘ଅର୍ଥବାଦବାକ୍ୟ ସହିତ ବିଧି ସ୍ମୃତିହେତୁ ଏକବାକ୍ୟତା ଅଟେ’- ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତିପରକ ହେବାଦ୍ୱାରା ସାର୍ଥକ ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକର କ୍ରିୟା ଓ ତାର ସାଧନ ଉକ୍ତହେବାକୁ କର୍ମସହ ସମ୍ଭବ କୁହାଗଲା ।

(ଙ) ତେଣୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ଯେ- କୌଣସିଠାରେ ବେଦବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ବିଧିବାକ୍ୟର ସହାୟତା ବିନା ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।



तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

(୧) ତତ୍ତ୍ୱସମନ୍ୱୟାତ୍ ୧।୧।୪

(୨) ତତ୍-ତାହା, ତୁ-ହଁ, ସମନ୍ୱୟାତ୍-ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଯିବାରୁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷବ୍ୟାକୃତ୍ୟର୍ଥଃ । (ଖ) ତଦ୍-ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିଜଗଦ୍‌ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଲକ୍ଷକାରଣଂ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରାଦେବାବଗମ୍ୟତେ । କଥମ୍ ? ସମନ୍ୱୟାତ୍ । (ଗ) ସର୍ବେଷୁ ହି ବେଦାନ୍ତେଷୁ ବାକ୍ୟାନି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟେଣୌ ସେଧାର୍ଥସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକତ୍ୱେନ ସମନ୍ୱୟତାନି । ‘ସଦେବ ସୋମେ୍ୟଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍, ‘ଏକମେବାଦିତୀୟମ୍’ (ଛା ୬।୨।୧), ‘ଆତ୍ମା ବା ଇଦମେକ ଏବାଗ୍ର ଆସୀତ୍’ (ଐତ ୨।୧।୧।୧), ‘ତଦେତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାପୂର୍ବମନପରମାନନ୍ତରମବାହ୍ୟମ୍’, ‘ଅୟମାତ୍ମା । ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବାନୁଭୂତ୍’ (ବୃହ ୨।୫।୨୬), ‘ବ୍ରହ୍ମେବେଦମମୃତଂ ପୁରସ୍ତାତ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୨।୧।୧୧), ଇତ୍ୟାଦାନି । (ଘ) ନ ଚ ତଦ୍‌ଗତାନାଂ ପଦାନାଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପବିଷୟେ ନିଶ୍ଚିତେ ସମନ୍ୱୟେଽବଗମ୍ୟମାନେଽର୍ଥାନ୍ତରକ୍ଷଣଃ ଯୁକ୍ତଃ ଶୁଦ୍ଧାନ୍ୟଶୁଦ୍ଧକ୍ଷଣପ୍ରସଂଗାତ୍ । (ଙ) ନ ଚ ତେଷାଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱସ୍ୱରୂପପ୍ରତିପାଦନ-ପରତାବସାୟତେ, ‘ତତ୍‌କେନଜ୍ଞ ପଶ୍ୟେତ୍’ (ବୃହ ୨।୪।୧୩) ଇତ୍ୟାଦିକ୍ରିୟା-କାରଫଳନିରାକରଣଶ୍ଚୈତଃ । (ଚ) ନ ଚ ପରିନିଷ୍ଠିତ ବସ୍ତୁସ୍ୱରୂପଭେଦଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିବିଷୟତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ (ଛା ୬।୮।୭) ଇତି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବସ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରମନ୍ତରେଶାନବଗମ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ ।

(୩) ଭାଷାତଂ- (କ) ତୁଶବ୍ଦ ପକ୍ଷର ନିରାକରଣ ନିମିତ୍ତ ।

(ଖ) ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ, ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟର କାରଣ ବୋଲି ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଗ) ଯେହେତୁ ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ରୂପରେ ସମନ୍ୱିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଯଥା- ‘ହେ ସୋମ୍ୟ ! ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ ଆତ୍ମା ଥିଲା’, ‘ଏହି (ମାୟାଯୁକ୍ତ) ସେହି (ମାୟାରହିତ) ବ୍ରହ୍ମ କାରଣରହିତ, କାର୍ଯ୍ୟରହିତ, ବିଜାତୀୟଦ୍ରବ୍ୟରହିତ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ’, ‘ଏହି ଆତ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଅନୁଭବ କରେ-ଏହା ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।’ ‘ଏହି ଅମୃତମୟ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଥମେ ଥିଲା’, ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ । (ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ସମନ୍ୱିତ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମାରୁ ସଂସାର ଉତ୍ପନ୍ନ)



(ଘ) କାରଣ-ବେଦର ଅର୍ଥ କରିବାରେ ଠିକ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସୁଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଅର୍ଥାନ୍ତର (ଅନ୍ୟାର୍ଥ) କଞ୍ଚନା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହିପରି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଶୁଦ୍ଧ (ଶୁଦ୍ଧପ୍ରତିପାଦିତ ବ୍ରହ୍ମ ଅର୍ଥର ହାନି ଓ ଅଶୁଦ୍ଧି-ଶୁଦ୍ଧି ଅପ୍ରତିପାଦିତ ଯାଗାଦିକ୍ରିୟା) ଅର୍ଥର କଞ୍ଚନା କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

(ଙ) ‘କାହାଦ୍ୱାରା କିଏ ଦେଖାଯାଏ’ ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା କ୍ରିୟା, କାରକଫଳର ନିଷେଧ ହେଉଥିବାରୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱସ୍ୱରୂପପ୍ରତିପାଦନର କିନ୍ତୁ ଅବସାନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଚ) ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁସ୍ୱରୂପ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣର ବିଷୟତ୍ୱ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ସର୍ବଦା ସଫଳ ଓ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭାବ ଶାସ୍ତ୍ର ବିନା ଅବଗତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ଯତ୍ନ- ହେୟୋପାଦେୟରହିତତ୍ୱାଦୁପଦେଶାନର୍ଥକ୍ୟମିତି, ନୈଷ୍ଠୋ ଦୋଷଃ, ହେୟୋପାଦେୟଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମମତାବଗମାଦେବ ସର୍ବକ୍ଲେଶଗ୍ରହଣାତ୍ ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧେଃ । ଦେବତାଦି ପ୍ରତିପାଦନସ୍ୟ ତୁ ସ୍ୱବାକ୍ୟଗଣେପାସନାର୍ଥତ୍ୱେପି ନ କର୍ତ୍ତ୍ୱିଦ୍ବିରୋଧଃ । (ଖ) ନ ତୁ ତଥା ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାସନାବିଧିଶେଷତ୍ୱଂ ସମ୍ଭବତି, ଏକତ୍ୱେ ହେୟୋପାଦେୟଶୂନ୍ୟ ତୟା କ୍ରିୟାକାରକାଦିଦ୍ୱୈତବିଜ୍ଞାନୋପମ-ଦୋପପତ୍ତେଃ । ନ ହ୍ୟେକତ୍ୱବିଜ୍ଞାନେନୋନ୍ମୁମୟତସ୍ୟ ଦ୍ୱୈତବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପୁନ ସମ୍ଭବୋଽସ୍ତି, ଯେନୋପାସନାବିଧିଶେଷତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ । (ଗ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟନ୍ୟତ୍ର ବେଦବାକ୍ୟାନାଂ ନ ବିଧିସଂସ୍ପର୍ଶମନ୍ତରେଣ ପ୍ରମାଣତ୍ୱଂ ଦୃଷ୍ଟମ୍, ତଥାପ୍ୟାତ୍ମବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଫଳପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ-ତ୍ୱାକ ତଦ୍ବିଷୟସ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ଶକ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତୁମ୍ । (ଘ) ନ ଋନ୍ମୁମାନଗମ୍ୟଂ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ, ଯେନାନ୍ୟତ୍ର ଦୃଷ୍ଟଂ ନିଦର୍ଶନମପେକ୍ଷେତ । ତସ୍ମାତ୍ ସିଦ୍ଧଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣକତ୍ୱମ୍ ।

(୪) ଭାଷା-ଶଙ୍କା-(କ) ହେୟ (ତ୍ୟାଜ୍ୟବସ୍ତୁ), ଉପାଦେୟ (ଗ୍ରହଣୀୟ) ବିହୀନ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭାବ ଅବଗତ ହେଲେ ସବୁଦୁଃଖ ଗୁଡ଼ିକର ନିବୃତ୍ତି ଓ ପରମପୁରୁଷାର୍ଥ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ହେୟୋ ପାଦେୟରହିତ କାରଣରୁ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ନିଷ୍ଫଳ ହୁଏ- ଏହି ପ୍ରକାର ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ତାହା ବ୍ୟର୍ଥ ନୁହେଁ, ଦେବତାଦି ପ୍ରତିପାଦକବାକ୍ୟ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗତ ଉପାସନା ପରକ ହେଲେ କାହାରି ବିରୋଧ ହୁଏନାହିଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା ବିଧିର ଅଙ୍ଗ ହୋଇଥାଏ । ଏକତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଜାତହେଲେ ବ୍ରହ୍ମ ହେୟୋପାଦେୟ ନ ହେଲେ କ୍ରିୟା, କାରକାଦି ଦ୍ୱୈତବିଜ୍ଞାନର



ବାଧା ଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏକତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ହାନି ହୁଏ ଓ ଦୈତଜ୍ଞାନର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସନାବିଧିର ଅଙ୍ଗରୂପରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ବେଦାନ୍ତଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଅର୍ଥବାଦ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟମାନଙ୍କର ବିଧିସହ ସମ୍ଭବ ବିନା ପ୍ରମାଣତା ପ୍ରଦର୍ଶନ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନକୁ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାରଫଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାକାର କଲେ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ -ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରମାଣତା ଖଣ୍ଡନ ହୁଏନାହିଁ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣ୍ୟ ଅନୁମାନଗମ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ସେହିହେତୁ ବ୍ରହ୍ମଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣକ ସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଙ) ମୂଳ- (କ) ଅତ୍ରାପରେ ପ୍ରତ୍ୟବଚିଷ୍ଠତେ-ଯଦ୍ୟପି ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣକଂ ବ୍ରହ୍ମ, ତଥାପି ପ୍ରତିପତ୍ତିବିଧିବିଷୟତୟୈବ ଶାସ୍ତ୍ରେଣ ବ୍ରହ୍ମସମର୍ପ୍ୟତେ । (ଖ) ଯଥା-ଯୁପାହବନାୟାଦାନ୍ୟଲୌକିକନ୍ୟପି ବିଧିଶେଷତୟା ଶାସ୍ତ୍ରେଣ ସମର୍ପ୍ୟତେ । ତଦ୍ ବତ୍ । ପ୍ରକୃତ୍ତିନିବୃତ୍ତିପ୍ରୟୋଜନଦ୍ୱାଛାସ୍ତସ୍ୟ ।

ଭାଷାନ୍ତର - (କ) କେତେକ ବୃତ୍ତିକାର ପୂର୍ବପାକ୍ଷିକ କହନ୍ତି-ଯଦ୍ୟପି ବ୍ରହ୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣକ, ତଥାପି ପ୍ରତିପତ୍ତି (ଉପାସନା) ବିଧିର ବିଷୟ ରୂପରେ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମବୋଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେପରି ଯୁପ (ଯଜ୍ଞରେ ଆବଶ୍ୟକୀୟ କାଠଖୁଣ୍ଟ) ଅହବନୀୟ ଇତ୍ୟାଦି ଅଲୌକିକ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ବିଧିର ଅଙ୍ଗ ରୂପଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ରହ୍ମକୁ ବୁଝାଏ । ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ? ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରକୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତିର ପ୍ରୟୋଜନ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ତଥାହି ଶାସ୍ତ୍ରତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଦ ଆହୁଃ - ‘ଦୃଷ୍ଟୋ ହି ତସ୍ୟାର୍ଥଃ କର୍ମାବବୋଧନମ୍’ (ଜୈ.ସୁ ୯।୯।୯) ଇତି । ଋଦ୍ଧନେତି କ୍ରିୟାୟାଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଂ ବନତମ୍ ତସ୍ୟଜ୍ଞାନମୁପଦେଶଃ’ (ଜୈ.ସୁ ୯।୯।୫), ‘ତଦ୍ଭୂତାନାଂ କ୍ରିୟାର୍ଥେନ ସମାମ୍ନାୟଃ’ (ଜୈ.ସୁ ୯।୯।୫), ‘ଆତ୍ମାୟସ୍ୟ କ୍ରିୟାର୍ଥଦ୍ୱାଦାନର୍ଥକ୍ୟମତଦର୍ଥାନାମ୍’ (ଜୈ.ସୁ ୯।୨।୯) ଇତି । (ଖ) ଅତଃ ପୁରୁଷଂ କୃତିଦ୍‌ବିଷୟ ବିଶେଷେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତ୍ କୃତର୍ତ୍ତଦ୍‌ ବିଷୟ ବିଶେଷାନ୍ ନିବର୍ତ୍ତୟତ୍ତାର୍ଥବଚ୍ଛାସ୍ତମ୍ । (ଗ) ତଚ୍ଛେଷତୟା ଋନ୍ୟଦୁପଯୁକ୍ତମ୍ । ତତ୍‌ସାମାନ୍ୟାଦ୍ ବେଦାନ୍ତାନାମପି ତଥେବାତ୍ରାର୍ଥବଦ୍‌ ସ୍ୟାତ୍ ।



(୬) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ତାପରେ କେତେକ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ କହନ୍ତି - ‘କର୍ମର ଜ୍ଞାନ କରିବାହିଁ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟ ଅଟେ’, ‘କ୍ରିୟାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକବଚନ ହିଁ ଷେଷନା, ଧର୍ମର ଜ୍ଞାପକ ଅପୌରୁଷେୟ ବିଧିବାକ୍ୟ’, ‘ବେଦସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥର ‘ବାଚକ ପଦମାନଙ୍କର କ୍ରିୟା ବାଚକପଦ ସହିତ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଉଚିତ’, ‘ବେଦ କ୍ରିୟାର୍ଥକ ଅଟେ, ଅତଏବ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଭିନ୍ନସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥପ୍ରତିପାଦକ, ବେଦବାକ୍ୟ ନିଷ୍ଠଳ ଅଟେ ।’

(ଖ) ତେଣୁ ପୁରୁଷକୁ କୌଣସି ଏକ ବିଷୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ବା ନିବୃତ୍ତ କରିବା ଶାସ୍ତ୍ରର ସାର୍ଥକ ଅଟେ ।

(ଗ) ଦ୍ୱିତୀୟବାକ୍ୟ ଏହାର ଅଙ୍ଗଭୂତ ହୋଇ ଉପଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏହା ସହିତ ସମାନତା ହେଲେ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକାର ସାର୍ଥକ ହୁଏ ।

(୭) ମୂଳ- (କ) ସତ୍ତ୍ୱି ବିଧିପରତ୍ୱେ ଯଥା ସ୍ୱର୍ଗାଦିକାମସ୍ୟାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିସାଧନଂ ବିଧାୟତ ଏବମମୃତଦ୍ୱକାମସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନଂ ବିଧାୟତ ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍ । (ଖ) ନନ୍ଦିହ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମୁକ୍ତଂ କର୍ମକାଣ୍ଡେ ଭବ୍ୟୋଧର୍ମୋ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟଃ, ଇହତୁ ଭୂତଂ ନିତ୍ୟନିବୃତ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସ୍ୟମିତି ତତ୍ର ଧର୍ମଜ୍ଞାନଫଳାଦନୁଷ୍ଠାନ । ପେକ୍ଷାଦ୍ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । (ଗ) ନାହିତ୍ୟେବ ଭବିତୁମ୍ । କାର୍ଯ୍ୟବିଧିପ୍ରଯୁକ୍ତ ସୈବ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ । ‘ଆତ୍ମା ବାଃରେ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟଃ’ (ବୃହ ୨।୪।୫) ଇତି । ‘ଯଃ ଆତ୍ମାଽପହପାୟା ସୋଽନୈଷ୍ଟବ୍ୟଃ, ସ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଃ’ (ଛା ୮।୭।୯), ‘ଆନୈତ୍ୟେବୋପାସୀତ’, (ବୃହ ୯।୪।୭), ଆତ୍ମାନମେବ ଲୋକମୁପାସୀତ’ (ବୃହ ୯।୭।୮), ‘ବ୍ରହ୍ମ ବେଦ ବ୍ରହ୍ମୈବ ଭବତି’ (ମୁଣ୍ଡ ୨।୨।୯) (ଘ) ଇତ୍ୟାଦିବିଧିନେଷ୍ଟୁ ସସ୍ତୁ କୋଽସାବାହା, କିଂ ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ ? ଇତ୍ୟାକାଂତ୍ସାୟାଂ ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୱରୂପସମର୍ପଣେନ ସର୍ବେ ବେଦାନ୍ତା ଉପଯୁକ୍ତାଃ- ‘ନିତ୍ୟଃ ସର୍ବଗତୋ, ନିତ୍ୟତୃପ୍ତୋ, ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବୋ ବିଜ୍ଞାନମାନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟେବମାଦୟଃ ।

(୭) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ବିଧିପରକ ବ୍ରହ୍ମହେଲେ ଯେପରି ସ୍ୱର୍ଗାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଅଗ୍ନି ହୋତ୍ରାଦିକାରଣରୂପରେ ବିଧାନ କରାଯାଏ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ଅମୃତକାମ ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନକୁ କାରଣ ରୂପରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟର ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ (ଭେଦ)କୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ-କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ସାଧ୍ୟ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡରେ ସର୍ବଦା ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ । ନିତ୍ୟ



ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ଓ ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିବା ଧର୍ମଫଳଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ଫଳ ବିଲକ୍ଷଣ ହୋଇଯାଏ ।

(ଗ) ଉତ୍ତରପକ୍ଷ- ଏହା ନୁହେଁ । କାରଣ-କର୍ମବିଧିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନ ହୁଏ । ଯଥା- ‘ଆତ୍ମାକୁ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରିବା ଉଚିତ୍’, ‘ଆତ୍ମା ପାପରହିତ, ଏହାକୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଚିତ୍, ଏହା ମଧ୍ୟ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ’, ‘ଆତ୍ମାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍’, ‘ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍’, ‘ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ’ ଏହିଭଳି ଆକାଂକ୍ଷାରେ ‘ଆତ୍ମା କିଏ’, ସେ କ’ଣ ବ୍ରହ୍ମ ?

(ଘ) ଇତ୍ୟାଦି ଜିଜ୍ଞାସାରେ ତାହାର ସ୍ୱରୂପନିରୂପଣ କରିବା ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମ ନିତ୍ୟ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଗତ, ନିତ୍ୟସୁପ୍ତ, ନିତ୍ୟ-ଶୁଦ୍ଧ-ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ, ବିଜ୍ଞାନ, ଆନନ୍ଦରୂପ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଙ) ମୂଳ- (କ) ତଦୁପାସନାତ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟୋଽଦୃଷ୍ଟୋ ମୋକ୍ଷଃ ଫଳଂ ଭବିଷ୍ୟତୀତି । କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିଧ୍ୟାନନ୍ତୁ ପ୍ରବେଶେ ବସ୍ତୁମାତ୍ରକଥନେ ହାନୋପାଦାନ-ସମ୍ଭବାର୍ଥ ‘ସପ୍ତଦ୍ୱୀପା ବସୁମତୀ’, ‘ରାଜାର୍ଯ୍ୟୋ ଗଚ୍ଛତି’ ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟବଦ୍ ବେଦାନ୍ତ-ବାକ୍ୟାନାମାନର୍ଥକ୍ୟମେବ ସ୍ୟାତ୍ । (ଖ) ନନ୍ତୁ ବସ୍ତୁମାତ୍ରକଥନେଽପି ‘ରଜ୍ଜରିୟଂ ନାୟଂ ସର୍ପଃ’ ଇତ୍ୟାଦୌ ଭ୍ରାନ୍ତିଜନିତଭୀତିନିବର୍ତ୍ତନେନାର୍ଥବତ୍ଵଂ ଦୃଷ୍ଟମ୍, ତଥେହାପ୍ୟସଂସାର୍ଯ୍ୟାମ୍ବବସ୍ତୁକଥନେନ ସଂସାରିତ୍ୱଭ୍ରାନ୍ତିନିବର୍ତ୍ତନେନାର୍ଥବତ୍ଵଂ ସ୍ୟାତ୍ । ସ୍ୟାଦେତଦେବମ୍ । (ଗ) ଯଦି ରଜ୍ଜୁସ୍ୱରୂପଶ୍ରବଣ ଲବ ସପଭାନ୍ତିଃ, ସଂସାରିତ୍ୱଭ୍ରାନ୍ତିବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପଶ୍ରବଣମାତ୍ରେଣ ନିବର୍ତ୍ତେତ । (ଘ) ନ ତୁ ନିବର୍ତ୍ତେତ, ଶୁଦ୍ଧଶ୍ରବଣୋଽପି ଯଥାପୂର୍ବଂ ସୁଖଦୁଃଖାଦିସଂରିଧର୍ମଦର୍ଶନାତ୍, ‘ଶ୍ରେତବ୍ୟୋ, ମତ୍ରବ୍ୟୋ, ନିଦିଧାସିତବ୍ୟଃ (ଛା ୨।୪।୫) ଇତି ତ ଶ୍ରବଣୋତରକାଳଯୋର୍ମନନ-ନିଦିଧାସନଯୋର୍ବିଧିଦର୍ଶନାତ୍ । (ଚ) ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତିପତ୍ତିବିଧିବିଷୟତୟୈବ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ର-ମାଣକଂ ବ୍ରହ୍ମଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମିତି ।

(ଙ) ଭାଷାନ୍ତର- ପୂର୍ବପକ୍ଷ- (କ) ଏହି ଉପାସନାରୁ ଶାସ୍ତ୍ରବୋଧଅଦୃଷ୍ଟ ମୋକ୍ଷରୂପଫଳ ହୁଏ । ଯଦ୍ୟପି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିଧିର ସହିତ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ବସ୍ତୁମାତ୍ରକଥନରେ ହାନୋପାଦାନର ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ ତେବେ ‘ସପ୍ତଦ୍ୱୀପ ବିଶିଷ୍ଟ ପୃଥିବୀ’ ‘ରାଜା ଯାଉଛି’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟପରି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ନିରର୍ଥକ ହୋଇପାରେ ।

(ଖ) ଶଙ୍କା- କିନ୍ତୁ ‘ଏହା ରଜ୍ଜୁସର୍ପ ନୁହେଁ’ ଇତ୍ୟାଦି ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନଜନିତ ଭୟର ନିବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟରେ ଅର୍ଥବତ୍ତା (ସାର୍ଥକତା) ମଧ୍ୟ ଅଛି, ସେପରି ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି



ପ୍ରକାର ଅସଂସାରୀ ଆତ୍ମପଦାର୍ଥ କହିବାଦ୍ୱାରା ସଂସାରିତ୍ୱଭ୍ରାନ୍ତିର ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ସାର୍ଥକତା ହୁଏ ।

(ଗ) ରଜୁ ସ୍ୱରୂପ ଶ୍ରବଣମାତ୍ରକେ ସର୍ପଜ୍ଞାନ ହିଁ ମିଥ୍ୟା ହେଲାପରି ସଂସାରର ମିଥ୍ୟା, ମାୟା, ଇତ୍ୟାଦି ବସ୍ତୁସ୍ୱରୂପ ଶ୍ରବଣ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବାଧୁତ ହୋଇପାରେ ।

(ଘ) ସେପରି କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଶ୍ରବଣ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ପୂର୍ବଭଳି ସୁଖଦୁଃଖାଦି ସଂସାରଧର୍ମ ଦେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ଶ୍ରୋତବ୍ୟ, ମନ୍ତବ୍ୟ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରବଣର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ବିଧିଦ୍ୱୟ ଦେଖାଯାଆନ୍ତି ।

(ଙ) ସେହି ହେତୁ ଉପାସନା ବିଧିର ବିଷୟଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣକ ହୁଏ ।

(୯) ମୂଳ- (କ) ଅତ୍ରାଭିଧ୍ୟାୟତେ-ନ, କର୍ମ-ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାଫଳଯୋଃ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମ୍ । ଶାରୀରଂ ବାଚିକଂ ମାନସଞ୍ଚ କର୍ମ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିସିଦ୍ଧଂ ଧର୍ମାଣ୍ୟମ୍ ଯଦ୍‌ବିଷୟା ଜିଜ୍ଞାସା, ‘ଅଥାତୋ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା’, (ଜୈ.ସୁ ୧।୧।୧) ଇତି ସୂଚିତା । (ଖ) ଅଧର୍ମେଽପି ହିଂସାଦିଃ ପ୍ରତିଷେଧଭେଦନାଲକ୍ଷଣଶୃଙ୍ଖିଜ୍ଞାସ୍ୟଃ ପରିହାରାୟ । ତୟୋର୍ଭେଦନାଲକ୍ଷଣ-ଯୋରର୍ଥାନର୍ଥଯୋ ଧର୍ମାଧର୍ମଯୋଃ ଫଳେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ସୁଖଦୁଃଖେ ଶରୀରବାତ୍‌ମନା-ରେବୋପଭୁଜ୍ୟମାନେ ବିଷୟେହିୟସଂଯୋଗଜନେ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାବରାଚେଷ୍ଟ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ ।

(୯) ଭାଷାତଂର-ଉତ୍ତରପକ୍ଷ- (କ) ପୂର୍ବୋକ୍ତପକ୍ଷ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ-କର୍ମ ଓ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଫଳ ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ବେଦ ଓ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଶାରୀର, ବାଚିକ ଓ ମାନସିକ ରୂପରେ କର୍ମରୂପକୁ ଧର୍ମ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଯେଉଁ ବିଷୟ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ, ତାହା ‘ଅଥାତୋ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା’ ସୂଚୁଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଅଧର୍ମ ଓ ହିଂସାର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧ ଭେଦନା ରୂପରେ ଅଧର୍ମଶର ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ଅଟେ ଏବଂ ଏହି ଭେଦନାତ୍ମକ ଅର୍ଥ ଓ ଅନର୍ଥରୂପ ଧର୍ମ ଅଧର୍ମ ଶରୀର ବାକ୍ ଓ ମନଦ୍ୱାରା ଉପଭୁଜ୍ୟମାନ ତଥା ବିଷୟେହିୟସଂଯୋଗରେ ଜନ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ସୁଖଦୁଃଖରୂପ ଫଳ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ସ୍ଥାବର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

(୧୦) ମୂଳ- (କ) ମନୁଷ୍ୟଦ୍ୱାରାଭ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାଚେଷ୍ଟ ଦେହବସ୍ତୁ ସୁଖ-ତାରତମ୍ୟ ମନୁଶ୍ଚୂଳତେ, ତତ୍ତ୍ୱ ତଦ୍‌ବତୋର୍ଧର୍ମସ୍ୟ ତାରତମଂ ଗମ୍ୟତେ । (ଖ) ଧର୍ମତାରତମ୍ୟାଦ୍ୟୁକ୍ତିରି ତାରତମ୍ୟମ୍ । ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଋତ୍ୱଦ୍‌ସାମର୍ଥ୍ୟାଦି କୃତମଧିକା-ରିତାରତମ୍ୟମ୍ । (ଗ) ତଥା ତ



ଯାଗାଦ୍ୟନୁଷ୍ଠାନାନାମେବ ବିଦ୍ୟାସମାଧି ବିଶେଷାଦୁତ୍ତରେଣ ଯଥା ଗମନମ୍, କେବଳେରିଷାପୂର୍ବଦତ୍ତସାଧନୈର୍ଧୁମାଦିକ୍ରମେଣ ଦକ୍ଷିଣେନ ଯଥା ଗମନମ୍, ତତ୍ରାପି ସୁଖତାରତମ୍ୟଂ ତତ୍ ସାଧନତାରତମ୍ୟଞ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ରାତ୍ ‘ଯାବତ୍ ସଂପାତମୁଷ୍ଟିତ୍ବା (ଛା ୫।୧୦।୫) ଇତ୍ୟସ୍ମାଦ୍ ଗମ୍ୟତେ ।

(୧୦) ଭାଷାତଂ- (କ) ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ବ୍ରହ୍ମାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀରଧାରୀ ପାଖରେ ସୁଖର ତାରତମ୍ୟ ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ । ତାପରେ ତାହାଠାରୁ ସୁଖସାଧନ ଭୂତଧର୍ମର ତାରତମ୍ୟ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଖ) ଧର୍ମର ତାରତମ୍ୟ ହେଲେ ଅଧିକାରୀର ତାରତମ୍ୟ ହୁଏ । (ଫଳକାମନା ଓ ଦ୍ରବ୍ୟ ରୂପ ସାମର୍ଥ୍ୟାଦି କାରଣଗୁଡ଼ିକର ତାରତମ୍ୟ ଦେଖାଦେଲେ ଅଧିକାରୀର ମଧ୍ୟ ତାରତମ୍ୟ ହୁଏ)

(ଗ) ଯଥା- ଯାଗାଦିକର୍ମ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଉପାସନାରୂପସମାଧି-ବିଶେଷବଳରେ ଉତ୍ତର ପଥକୁ ଯାଏ, ଏବଂ ଇଷ୍ଟ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଦତ୍ତରୂପ ସାଧନଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧିପୂରୁଷ ଧୂମାଦି କ୍ରମରେ ଦକ୍ଷିଣାଗର୍ଭକୁ ଯାଏ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ମୃତ୍ୟୁର ତାରତମ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ତାରତମ୍ୟ ‘ଯାବତ୍ ସଂପାତ ମୁଷ୍ଟିତ୍ବା (ଏହି କର୍ମର କ୍ଷୟହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ ।

(୧୧) ମୂଳ- (କ) ମନୁଷ୍ୟାଦିଷ୍ଠ ନାରକସ୍ଥାବରାନ୍ତେଷୁ ସୁଖଲବଣୋଦ ନାଲକ୍ଷଣଧର୍ମସାଧ୍ୟ ଏବେତି ଗମ୍ୟତେ ତାରତମ୍ୟେନ ବର୍ତ୍ତମାନଃ । (ଖ) ତଥୋର୍ତ୍ତ ଗତେଷ୍ଠଧୋଗତେଷୁ ଚ ଦେହବସ୍ତୁ ଦୁଃଖତାରତମ୍ୟଦର୍ଶନାରତ୍ତହେତୋରଧର୍ମସ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧରେଦନାଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ତଦନୁଷ୍ଠାନାଂ ଚ ତାରତମ୍ୟଂ ଗମ୍ୟତେ । (ଗ) ଏବମବିଦ୍ୟାଦି ଦୋଷବତାଂ ଧର୍ମାଧର୍ମତାରତମ୍ୟନିମିତ୍ତଂ ଶରୀରୋପାଦାନପୂର୍ବକଂ ସୁଖଦୁଃଖତାରତମ୍ୟନିତ୍ୟଂ ସଂସାର ରୂପଂ ଶ୍ରୁତି-ସ୍ମୃତି-ନ୍ୟାୟ-ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । (ଘ) ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ “ନ ହବୈ ସଶରୀରସ୍ୟ ସତଃ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟଯୋରପହତିରସ୍ତି” । (ଛା ୮।୧୨।୧) ଇତି ଯଥା- ବର୍ଣ୍ଣତଂ ସଂସାରରୂପମନୁବଦତି ।

(୧୧) ଭାଷାତଂ- (କ) ଏହି ପ୍ରକାର ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ନାରକୀୟ ସ୍ଥାବର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବମାନଙ୍କର ତାରତମ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଖଲବ ଋଦନାତ୍ମକ ଧର୍ମଦ୍ୱାରା ଏହା ଜଣାପଡ଼େ ।



(ଖ) ସେହି ପ୍ରକାର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଗତ ଏବଂ ଅଧୋଗତ ଦେହଧାରୀ ଜୀବଠାରେ ସୁଖଦୁଃଖ ତାରତମ୍ୟ ଦେଖିବା ଦ୍ଵାରା ଏହା ହେତୁତ୍ତୁତ ପ୍ରତିଷେଧ ଝେଦନାତ୍ମକ ଅଧର୍ମର ଏବଂ ଏହାର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ତାରତମ୍ୟ, ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଗ) ଅବିଦ୍ୟାଦିଦୋଷ ବିଶିଷ୍ଟ ଜୀବର ତଥା ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ତାରତମ୍ୟ ହେତୁ ଶରୀରଗ୍ରହଣ-ପୂର୍ବକ ସୁଖ ଦୁଃଖର ତାରତମ୍ୟ ଅନିତ୍ୟ ସଂସାରରୂପ ବିଷୟ, ବେଦଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଓ ନ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

(ଘ) ଯଥା ଶ୍ରୁତି - ନିଃସନ୍ଦେହ ଏହି ସଶରୀର ଆତ୍ମାର ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ବିନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏହିପ୍ରକାର ସଂସାରରୂପକୁ ଶ୍ରୁତିଶାସ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛି ।

(୧୨) ମୂଳ- (କ) ‘ଅଶରୀରଂ ବାବ ସତଂ ନ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟେ ସ୍ଫୁଟତ’ (ଛାଂ. ୧.୨.୧୧) ଇତି ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟସ୍ଵର୍ଗନପ୍ରତିଷେଧାତ୍ମକାଦନାଲକ୍ଷଣଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟତ୍ଵଂ ମୋକ୍ଷାଖ୍ୟମାଶରୀରତ୍ଵସ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । (ଖ) ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟତ୍ଵେ ହି ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟସ୍ଵର୍ଗ ନ ପ୍ରତିଷେଧୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ (ଗ) ଅଶରୀରତ୍ଵମେବ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟମିତି ଚେନ୍ନ ତସ୍ୟ ସ୍ଵାଭାବିକତ୍ଵାତ୍ ।

ଅଶରୀରଂ ଶରୀରେଷୁ ନବସ୍ତେଷ୍ଟବସ୍ଥିତମ୍ ।

ମହାନ୍ତଂ ବିଭୂମାତ୍ମାନଂ ମତ୍ସ୍ୟାଧାରୋ ନଶୋଚର୍ଚ୍ଚି ॥

(ଘ) ‘ହ୍ୟତ୍ମନା ଶୁଭ୍ରଃ’ (ମୁଣ୍ଡ ୨.୧.୨), ‘ଅସଞ୍ଜୋ ହ୍ୟୟଂ ପୁରୁଷଃ’ (ବୃହ ୪.୩.୧୫) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତୟଃ । (ଡ) ଅତଃ ଏବାନ୍ତଃସ୍ଵେୟକର୍ମଫଳଲକ୍ଷଣଂ ମୋକ୍ଷାଖ୍ୟମାଶରୀରତ୍ଵଂ ନିତ୍ୟମିତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୧୨) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ଦେହାଦି ଅଭିମାନ ରହିତ ଆତ୍ମାକୁ ମିଥ୍ୟାଦେହ ସଂପର୍କୀୟ ସୁଖ ଦୁଃଖ ସ୍ଵର୍ଗ କରେ ନାହିଁ- ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରିୟ ଓ ଅପ୍ରିୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରତିଷେଧ ଦ୍ଵାରା ମୋକ୍ଷ ନାମକ ଶରୀର ରହିତ ଅବସ୍ଥା ଝେଦନାତ୍ମକଧର୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ, ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରତିଷେଧ ମଧ୍ୟ କରାଯାଏ ।

(ଖ) ମୋକ୍ଷକୁ ଧର୍ମର କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ସ୍ଵୀକାର କଲେ ମୋକ୍ଷରେ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟ ସ୍ଵର୍ଗର ପ୍ରତିଷେଧ ଅନୁପପନ୍ନ ହେବ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ଏହା ମଧ୍ୟ ଧର୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ଏହା ସ୍ଵାଭାବିକ । ଯଥା- ‘ଯେଉଁ ଦେବତା ଶରୀରରେ ଶରୀର ରହିତ, ତଥା ଅନିତ୍ୟରେ ନିତ୍ୟସ୍ଵରୂପ, ସେହି ମହାନ୍ ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଆତ୍ମାକୁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜାଣି ବିଦ୍ଵାନଂ ଦୁଃଖକରେ ନାହିଁ’ ।



(ଘ) ‘ପ୍ରାଣହୀନ ମନହୀନ ଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମା’, ‘ଏହି ମହାପୁରୁଷ ଅସଙ୍ଗ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରୁ ବ୍ରହ୍ମର ଅଶରୀରତ୍ୱ ସ୍ୱଭାବ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଙ) ଅତଏବ ଅନୁଷ୍ଠେୟ କର୍ମଫଳ ଦ୍ୱାରା ବିଲକ୍ଷଣ ମୋକ୍ଷ ନାମକ ଅଶରୀରତ୍ୱ ନିତ୍ୟରୂପରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୧୩) ମୂଳ- (କ) ତତ୍ର କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିଶାମି ନିତ୍ୟଂ ଯସ୍ମିନ୍ ବିକ୍ରୟମାଶେଽପି ତଦେବେଦମିତି ବୁଦ୍ଧିର୍ନ ବିହନ୍ୟତେ । ଯଥା ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଦି ଜଗନ୍ନିତ୍ୟତ୍ୱବାଦିନାମ୍ । ଯଥା ବା ସାଂଖ୍ୟାନାଃ ଗୁଣାଃ ।

(୧୩) ଭାଷାତର- (କ) ସେଠାରେ କିଛି ପରିଶାମିନିତ୍ୟ ଅଛି, ଯେଉଁଠାରେ ଏହା ବିକୃତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ‘ସେ ସେହିପରି ରହେ’ ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞାରୂପ ବୁଦ୍ଧିର ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ସଂସାରକୁ ନିତ୍ୟରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ମତରେ ପୃଥ୍ୱୀ ପରିଶାମି ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ସାଂଖ୍ୟତରେ ଗୁଣପରିଶାମୀ ନିତ୍ୟ ।

(୧୪) ମୂଳ- (କ) ଇଦଂ ତୁ ପାରମାର୍ଥକମ୍, କୃତପସ୍ତୁନିତ୍ୟଂ ବ୍ୟୋମବତ୍ସ୍ୱ-
ର୍ବ୍ୟାପି, ସର୍ବବିକ୍ରିୟାରହିତଂ, ନିତ୍ୟତୃପ୍ତମ୍, ନିରବୟବମ୍, ସ୍ୱଂୟଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱଭାବମ୍ । ଯତ୍ର ଧର୍ମାଧେର୍ମୌସହ କାର୍ଯ୍ୟେଣ କାଳତ୍ରୟଞ୍ଚ ନୋପାବର୍ତ୍ତତେ, ତଦେତଦଶରୀରତ୍ୱଂ ମୋକ୍ଷାଖ୍ୟମ୍ । (ଖ) ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାସ୍ମାତ୍ କୃତାକୃତାତ୍ । ଅନ୍ୟତ୍ର ଭୂତାତ୍ ଭବ୍ୟାତ୍’ (କଂ ୨।୧୪) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । (ଗ) ଅତ୍ରସ୍ତଦବ୍ରହ୍ମ ଯସ୍ୟେୟଂ ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରସ୍ତୁତା, ତଦ୍ୟପି କର୍ତ୍ତବ୍ୟଶେଷତ୍ୱେନୋପଦିଶେ୍ୟତ, ତେନ ଚ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେନ ସାଧୟେନ୍ମୋକ୍ଷୋଽଭ୍ୟୁପଗମେ୍ୟତ, ଅନିତ୍ୟ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ । (ଘ) ତତ୍ତ୍ୱେବ ସତି ଯଥୋକ୍ତକର୍ମଫଳେଷ୍ୱେବ ତାରତମ୍ୟାବସ୍ଥିତେଷ୍ୱନିତ୍ୟେଷ୍ୱ କର୍ତ୍ତବ୍ୟତିଶୟୋ ମୋକ୍ଷ ଇତି ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । (ଙ) ନିତ୍ୟସ୍ତ ମୋକ୍ଷଃ ସର୍ବେର୍ମୌକ୍ଷବାଦିଭିରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ଅତୋ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଶେଷତ୍ୱେନ ବ୍ରହ୍ମୋପଦେଶୋ ଯୁକ୍ତଃ । (ଚ) ଅପି ଚ ‘ବ୍ରହ୍ମ ବେଦ ବ୍ରହ୍ମେବ ଭବତି’ (ମୁଣ୍ଡ ୩।୨।୯), ‘କ୍ଷୀୟତେ ଋଷ୍ୟ କର୍ମାଣି ତସ୍ମିନ୍ ଦୃଷ୍ଟେ ପରାବରେ’ (ମୁଣ୍ଡ ୬।୨।୮), ‘ଆନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଦ୍ମାନ, ନ ବିଭେତି କୁତଶ୍ଚନ’ (ତୈତି ୨।୯), (ଛ) ‘ଅଭୟଂ ବେ ଜନକ ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି’ (ବୃହ-୪।୨।୪) ତଦାତ୍ମାନମେବାବେଦେଦଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମାତି ତସ୍ମାତ୍ ତତ୍ସର୍ବମଭବତ୍’ (ବାଜସେନୟି-ବ୍ରାହ୍ମଣୋପ-୧।୪।୧୦) (ଜ) ତତ୍ର କୋ



ମୋହ ୯୫ ଶ୍ଳୋକ ଏକତ୍ୱମନୁପଶ୍ୟତ' (ଶ୍ଳୋ-୭) ଇତେବମାଦ୍ୟାଃ ଶ୍ରୁତଯୋ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାନନ୍ତରଂ ମୋକ୍ଷଂ ଦର୍ଶୟନ୍ତ୍ୟା ମଧ୍ୟେ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତରଂ ବାରୟନ୍ତି ।

(୧୪) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ପାରମାର୍ଥକ, କୃତସ୍ତୁ, ନିତ୍ୟ, ଆକାଶପରି ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ବିକ୍ରିୟାହୀନ, ସର୍ବଦାତୃପ୍ତ, ନିରବୟବ, ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ ସ୍ୱରୂପ । ଯେଉଁଠାରେ ପରମାତ୍ମାରେ ଧର୍ମାଧର୍ମ, ସୁଖଦୁଃଖ, କାର୍ଯ୍ୟ ସହ କାଳକ୍ରୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖେନାହିଁ, ସେଠାରେ ଶରୀର ହିଁ ମୋକ୍ଷସ୍ୱରୂପ ।

(ଖ) ଯଥା- ସେହି (ଜୀବାତ୍ମା) ଧର୍ମାଧର୍ମ, କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ, ଅତୀତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ ।

(ଗ) ଯାହାର କି ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଛି । ଯଦି ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅଙ୍ଗରୂପ ଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ ଏବଂ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷସାଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକୃତ ହୁଏ । ତେବେ ଏହା ଅନିତ୍ୟ ହେବ ।

(ଘ) ମୋକ୍ଷର ଅନିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ହେଲେ ତାରତମ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବର୍ତ୍ତମାନ ଯଥୋକ୍ତ ଅନିତ୍ୟ ହେବ ଓ କର୍ମଫଳ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମୋକ୍ଷରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିପାରେ ।

(ଙ) କିନ୍ତୁ ମୋକ୍ଷ ବାଦାମାନେ ମୋକ୍ଷକୁ ନିତ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଅତଃ କାରଣ କାର୍ଯ୍ୟର ଅଙ୍ଗ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ଉପଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।

(ଚ) ପୁନଶ୍ଚ 'ବ୍ରହ୍ମଞ୍ଜ ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ' । 'ବରାବର ବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହେଲେ ସାଂସାରିକକର୍ମର କ୍ଷୟ ହୁଏ' । 'ବ୍ରହ୍ମସୁଖକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି କାହାକୁ ଭୟ କରେ ନାହିଁ ।

(ଛ) 'ହେ ଜନକ ! ତୁ ନିଶ୍ଚୟ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଇବୁ' । 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମବୋଲି ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣି, ତାହାଠାରୁ ସମସ୍ତେ ଜାତ' । ସେ ବ୍ରହ୍ମଞ୍ଜ ମୋହ ଓ ଶ୍ଳୋକକୁ ଏକତ୍ୱରେ ଦେଖେ', ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ପରେ ମୋକ୍ଷ ଦେଖାଇ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଓ ମୋକ୍ଷ ମଧ୍ୟରେ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତର ନିଷେଧ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ।

(୧୫)ମୂଳ-(କ) ତଥା 'ତଦ୍ଭେତତ୍ପଶ୍ୟନ୍ତୁଷିର୍ବାମଦେବଃ ପ୍ରତିପେଦେହଂ ମନୁରଭବଂ ସୁଯିଷ୍ଠ' (ବୃହ ୧।୪।୧୦) ଇତି ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନସର୍ବାତ୍ମଭାବଯୋର୍ମଧ୍ୟେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାନ୍ତରବାରଣାୟୋଦାହାର୍ଯ୍ୟମ୍ । (ଖ) ଯଥା-ତିଷ୍ଠନ୍ ଗାୟତ୍ରୀତି ତିଷ୍ଠତିଗାୟ-ତ୍ୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ତତ୍‌କର୍ତ୍ତୃକକାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତରଂ ନାସ୍ତୀତି ଗମ୍ୟତେ । ଚ୍ଵଂ ହି ନଃପିତା ଯୋଃସ୍ତ୍ୱାକମବିଦ୍ୟାୟାଃ ପରଂ ପାରଂ ତାରୟସି, (ପ୍ରଶ୍ନ ୬।୮) (ଗ) 'ଶ୍ରୁତହ୍ୟେବ ମେ



ଭଗବଦ୍‌ବୃଣେଭ୍ୟସ୍ତରତି ଶୋକାମମ୍ଭବଦିତି ସୋଃହଂ ଭଗବଃ ଶୋଭମି ତଂ ମା
ଭଗବନ୍ନୋକସ୍ୟ ପାରଂ ତାରୟତୁ’ (ଛା ୭।୯।୩) ‘ତସ୍ମୈମୃଦିତ କଷାୟାୟ ତମସଃ
ପାରଂ ଦର୍ଶୟତି ଭଗବନ୍‌ସନତକୁମାରଃ’, (ଛା ୭।୨୬।୨) (ଘ) ଇତି ଚୈବମାଦ୍ୟାଃ
ଶ୍ରୁତଯୋ ମୋକ୍ଷପ୍ରତିବନ୍ଧନି ବୃତ୍ତିମାତ୍ରମେବାମ୍ଭଜ୍ଞାନସ୍ୟଫଳଂଦର୍ଶୟତି ।

(୧୫) ଭାଷାତର - (କ) ସେହି ପ୍ରକାର ‘ସେ ବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଅଟେ’ ।
ଏହିପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନଲାଭ କରି ମୁନୀନ୍ଦ୍ର ବାମଦେବ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମସ୍ବରୂପ ହେଲେ ଓ କହିଲେ ‘ମୁଁ
ମନୁ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ’- ଏହି ବେଦବାକ୍ୟକୁ ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶନ ଓ ସର୍ବାତ୍ମଭାବର ମଧ୍ୟଦେଶରେ ଅନ୍ୟ
କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ନିଷେଧ କରିବା ପାଇଁ ଉଦାହରଣ-ରୂପରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଯଥା-ଠିଆ ହୋଇ ସେ ଗୀତା ବୋଲୁଛି- ଏହି ସ୍ଥଳରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଓ
ଗାୟନକ୍ରିୟା ମଧ୍ୟରେ ତତ୍ କର୍ତ୍ତୃକ ଅନ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ‘ତୁମ୍ଭେ
ଆୟମାନକର ପିତା ଅଟ’ ଯେ କି ଆତ୍ମକୁ ଅବିଦ୍ୟାର ଅନ୍ୟକୁଳକୁ ପହଞ୍ଚାଇ ଦିଅନ୍ତି’ ।

(ଗ) ‘ମୁଁ ଭଗବାନ ସଦୃଶ ଆପଣଙ୍କୁ ଜାଣିଛି ଯେ-ଆପଣ ଅବିଦ୍ୟାକୁ ପାରି କରନ୍ତି
ଏବଂ ହେ ଭଗବାନ ! ମୁଁ ଶୋକ କରୁଛି । ଯାହାଦ୍ୱାରା କି ମୋତେ ଆପଣ ଶୋକ ନଦୀରୁ
ପାର କରନ୍ତୁ - ଏହା ନାରଦ କହିଲେ । ଭଗବାନ୍ ସନତକୁମାର ଏହି ଦର୍ଶ୍ୟପାପ ନାରଦଙ୍କୁ
ଅଜ୍ଞାନରୂପୀ ଅନ୍ଧକାରଠାରୁ ପାର କରିବା ପାଇଁ ପଥ ଦେଖାଇଲେ ।’

(ଘ) ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରତିବନ୍ଧକର ନିବୃତ୍ତିମାତ୍ର । ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର ଫଳ
ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରେ ।

(୧୬) ମୂଳ - (କ) ତଥା ଋତ୍ୟ୍ୟପ୍ରଣୀତଂ ନ୍ୟାୟୋପବୃତ୍ତିତଂ ସୁତ୍ରମ୍-
‘ଦୁଃଖଜନ୍ମପ୍ରବୃତ୍ତିଦୋଷମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନାନାମୁତ୍ତରୋତ୍ତରାପାୟୋ ତଦଦନନ୍ତରାପାୟା-ଦପବର୍ଗଃ’
(ନ୍ୟା. ସୁ ୧।୧।୨) ଇତି । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନାପାୟଃ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ୱବିଜ୍ଞାନାଦ୍ ଭବତି । (ଖ) ନ
ଋତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ୱବିଜ୍ଞାନଂ ସଦୃପମ୍, ଯଥା- ‘ଅନନ୍ତଂ ବୈ ମନୋଽନନ୍ତା ବିଶ୍ୱଦେବା
ଅନନ୍ତମେବ ସ ତେନ ଲୋକଂ ଜୟତି’ (ବୃହ ଗା ୧।୯) ଇତି । (ଗ) ନ ଋଥାସ୍ବରୂପମ୍,
ଯଥା- ‘ମନୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟପାସୀତ’ (ଛା ୩।୧୮।୧), ‘ଅଦିତ୍ୟୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟାଦେଶଃ’ (ଛା
୩।୧୯।୧) ଇତି ତ ମନୋ ଆଦିତ୍ୟାଦିଷୁ ବ୍ରହ୍ମତୃଷ୍ଣଧାୟଃ ।

(୧୭) ଭାଷାତର- (କ) ସେପରି ମଧ୍ୟ ଗୌତମାତ୍ମ୍ୟ୍ୟପ୍ରଣୀତ ନ୍ୟାୟ
ସୁତ୍ରରେ ‘ଦୁଃଖ, ଜନ୍ମ, ପ୍ରବୃତ୍ତି, ଦୋଷ ଓ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନମାନଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାର୍ଯ୍ୟର



ନାଶ ହେବା ଦ୍ଵାରା ଅପବର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନର ହାନି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ଵଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ଵ ବିଜ୍ଞାନ ସବୁଠାରୁ ନୁହେଁ, ଯେପରିକି ‘ମନ ଅନନ୍ତ ଓ ବିଶ୍ଵଦେବ ମଧ୍ୟ ଅନନ୍ତ, ସେ ସଂସାରକୁ ଜୟ କରେ’ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏହା ଅସାଧ୍ୟ ରୂପ ନୁହେଁ । ଯେପରିକି - ‘ମନ ବ୍ରହ୍ମ, ଏହାକୁ ଉପାସନା କର’ । ‘ଆଦିତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଏହା ଆଦେଶ ଅଟେ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ମନ ଓ ଆଦିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମତ୍ଵେଷି ଅଧ୍ୟାସରୂପ ଅଟେ ।

(୧୭) ମୂଳ- (କ) ନାମି ବିଶିଷ୍ଟକ୍ରିୟାଯୋଗନିମିତ୍ତ, ‘ବାୟୁର୍ବାବ ସର୍ବଗ୍’ (ଛା ୪।୩।୧), ‘ପ୍ରାଣର୍ବାବ ସର୍ବଗ୍’ (ଛା ୪।୩।୩) ଇତିବତ୍ । ନା ପ୍ୟାଦ୍ୟା ବେକ୍ଷଣାଦିକର୍ମବତ୍ କର୍ମାଣଂ ସଂସ୍କାରରୂପମ୍ । (ଖ) ସମ୍ପଦାଦିରୂପେହି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ଵ- ବିଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟପରମ୍ପରାମାନେ ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’, (ଛା ୬।୮।୭), ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସି’ (ବୃ ୧।୪।୧୦), ‘ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃ ୧।୪।୧୯) ଇତ୍ୟେବମାଦୀନାଂ ବାକ୍ୟାନାଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ଵବସ୍ତୁପ୍ରତିପାଦନପରଃ ପଦସମନ୍ୱୟଃ ପାତ୍ରେୟତ । (ଗ) ‘ଭିଦ୍ୟତେ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିଷ୍ଠିଦ୍ୟତେ ସର୍ବ ସଂଶୟଃ’ (ମୁଣ୍ଡ- ୨।୨।୮) ଇତି ଚୈବମାଦିନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାନିବୃତ୍ତି ଫଳଶ୍ରବଣାନ୍ୟପରୁଧେରନ୍ । (ଘ) ବ୍ରହ୍ମ ଦେବ ବ୍ରହ୍ମେବ ଭବତି’ (ମୁଣ୍ଡ ୩।୨।୯) ଇତି ଚୈବମାଦାନି ତଦ୍ଭାବାପରିବଚନାନି ସଂପଦାଦିପକ୍ଷେ ନ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟେନୋପପଦ୍ୟେରନ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସଂପଦାଦିରୂପଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ଵବିଜ୍ଞାନମ୍, (ଡ) ଅତୋ ନ ପୁରୁଷବ୍ୟାପାରତତ୍ତ୍ଵ । ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା । କିଂ ତର୍ହି ? ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିପ୍ରମାଣବିଷୟବସ୍ତୁ ଜ୍ଞାନବଦ୍ ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ଵା । ଏବଂ ଭୂତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଶସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଚ କୟାଚିଦ୍ଯୁକ୍ତ୍ୟା ଶକ୍ୟଃ କାର୍ଯ୍ୟାନୁପ୍ରବେଶଃ କଳ୍ପୟିତୁମ୍ ।

(୧୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ବାୟୁ ସର୍ବଗ୍’, ‘ପ୍ରାଣସର୍ବଗ୍’ ଏହିପରି ସମାନ ବିଶିଷ୍ଟ କ୍ରିୟା ସମ୍ବନ୍ଧ ନିମିତ୍ତକ ଅଟେ । ଆଜ୍ୟାବେକ୍ଷଣ କର୍ମଭଳି କର୍ମାଙ୍ଗର ସଂସ୍କାର ରୂପ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କାରଣ- ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ଵ ବିଜ୍ଞାନକୁ ସଂପଦାଦି ରୂପ ସଦୃଶ ସ୍ଵାକାର କଲେ ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’, ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସି’, ‘ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ଵବସ୍ତୁ ପ୍ରତିପାଦନ ପରକ ପଦ ସମନ୍ୱୟ ବାଧ୍ଯତ ହେବ ।

(ଗ) ‘ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍କାର ପରେ ହୃଦୟର ସମସ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଭେଦ କରି ସବୁ ସଂଶୟଗୁଡ଼ିକ ଛେଦ କରେ’- ଏହି ପ୍ରକାର ଅଜ୍ଞାନ ନିବୃତ୍ତି ରୂପ ଫଳବୋଧକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ପ୍ରାୟଶଃ ବାଧ୍ଯତ ହୁଏ ।



(ଘ) ‘ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିଲେ ବ୍ରହ୍ମ ଭଳି ହୁଏ’ । ଏହି ବେଦବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମଭାବ ପ୍ରାପ୍ତି-ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ସଂପଦାଦି ପକ୍ଷରେ ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ୱଜ୍ଞାନ ସଂପଦାଦି ରୂପ ନୁହେଁ ।

(ଙ) ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ପୁରୁଷ ବ୍ୟାପାରର ଅଧୀନ ନୁହେଁ । ତାହେଲେ ଏହା କଣ ? ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହେଉଥିବା ବିଷୟବସ୍ତୁ ଜ୍ଞାନ ପରି ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ର ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମ ଓ ତତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଜ୍ଞାନର କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ କଳ୍ପନା କରିହୁଏ ନାହିଁ ।

(୧୮) ମୂଳ-(କ) ନ ଚ ଚିଦ୍ବିକ୍ରୟାକର୍ମଦେନ କାର୍ଯ୍ୟାନୁପ୍ରବେଶୋ ବ୍ରହ୍ମଣଃ, ‘ଅନ୍ୟଦେବ ତଦ୍ବିଦିତାଦଥୋ ଅବିଦିତବଧୁଃ’ (କେନ ୧।୩) ଇତି ବିଦିକ୍ରିୟାକର୍ମଦ୍ୱପ୍ରତିଷେଧାତ୍ । ‘ଯେନେଦଂ ସର୍ବଂ ବିଜାନାତି ତଂ କେନ ବିଜାନୀ ଯାତ୍’ (ବୃହ ୨।୪।୧୩) ଇତି ଚ । (ଖ) ତଥୋପାସ୍ତ୍ରିକ୍ରିୟାକର୍ମଦ୍ୱପ୍ରତିଷେଧୋଽପି ଭବତି- ‘ଯଦ୍ ବଚ୍ଚନଭ୍ୟୁଦିତଂ ଯେନ ବାଗଭ୍ୟୁଦ୍ୟତେ’ ଇତ୍ୟବିଷୟତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଉପନୟସ୍ୟ, ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମତ୍ ବଈ ନେଦଂ ଯଦିମୁପାସତେ । (କେନ ୧।୪) ଇତି ।

(୧୮) ଭାଷାଂତର-(କ) ବିଦି (ଜାଣିବା) କ୍ରିୟାର କର୍ମ ରୂପରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସହ ବ୍ରହ୍ମର ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଏହା ବିଦିତ (କାର୍ଯ୍ୟ)ଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଓ ଅବିଦିତ (କାରଣ)ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ । ‘ଯାହାଦ୍ୱାରା ସବୁ ଜଣାପଡ଼େ, ତାହାକୁ କାହାଦ୍ୱାରା ଜାଣିବା’- ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ବିଦିକ୍ରିୟା କର୍ମର ପ୍ରତିଷେଧ ହେଉଛି ।

(ଖ) ‘ଯାହା ବାଣୀ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯାହାଦ୍ୱାରା ବାଣୀ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ’- ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ଅବିଷୟତ୍ କହି ‘ସେହି ବ୍ରହ୍ମକୁ ତୁମେ ଜାଣ । ତାହାକୁ ଉପାସନା କରାଯାଏ ନାହିଁ, ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ଉପାସନା କ୍ରିୟା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନାହିଁ ।

(୧୯) ମୂଳ-(କ) ଅବିଷୟତ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶାସ୍ତ୍ରଯୋନିଦ୍ୱାନୁପପତ୍ତିରିତି ଚେତ୍ ନ, ଅବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତଭେଦନିବୃତ୍ତିପରଦ୍ୱାତ୍ତାତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ । (ଖ) ନହି ଶାସ୍ତ୍ରମିଦଂତୟା ବିଷୟଭୂତଂ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପାଦୟିଷତି । କିଂ ତର୍ହି ? ପ୍ରତ୍ୟଗାନୁଭୂତବିଷୟତୟା ପ୍ରତିପାଦୟଦବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତଂ ବେଦ୍ୟ- ବେଦିତ୍ୱ-ବେଦନାଦିଭେଦମପନୟତି । (ଗ) ତଥା ଚ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍-



ଯସ୍ୟାଂମତଂ ତମ୍ୟମତମ୍, ମତଂ ଯସ୍ୟ ନ ବେଦଃ ସଃ ।

ଅବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞାନତାମ୍, ବିଜ୍ଞାନମବିଜ୍ଞାନତାମ୍ । (କେନ ୨।୩)

(ଘ) ‘ନ ଦୃଷ୍ଟେ ଦୃଷ୍ଟାରଂ ପଶ୍ୟଃ, ନ ବିଜ୍ଞାତେର୍ବିଜ୍ଞାତାରଂ ବିଜ୍ଞାନୀୟଃ’ (ବୃହ
 ୩।୪।୨) ଇତି ଚୈବମାଦି । ଅତୋଽବିଦ୍ୟାକକ୍ଷିତସଂସାରିତ୍ୱନିବର୍ତ୍ତନେନ
 ନିତ୍ୟମୁକ୍ତାମ୍ବୁରୂପସମର୍ପଣାନ୍ ମୋକ୍ଷସ୍ୟାନିତ୍ୟତ୍ୱଦୋଷଃ ।

(୧୯) ଭାଷ୍ୟଂତର - (କ) ଯଦି ଆମ୍ଭେ ବ୍ରହ୍ମର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅବିଷୟତ୍ୱ ହେତୁ ଏହା
 ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରତି ପ୍ରମାଣକ ନୁହେଁ ବୋଲି ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ-ଶାସ୍ତ୍ର ଅବିଦ୍ୟାକକ୍ଷିତ
 ଭେଦ ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଅଛି ।

(ଖ) ଶାସ୍ତ୍ର ଇଦଂ ରୂପରେ ବିଷୟ-ଭୂତ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ଋହେଁ
 ନାହିଁ, ତେବେ ଏହା କ’ଣ ? କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମ ରୂପରେ ଅବିଷୟ ହୋଇ ପ୍ରତିପାଦନ
 କରିବାକୁ ଯାଉଥିବା ଅବିଦ୍ୟା କକ୍ଷିତ ବେଦ୍ୟ (ଜ୍ଞେୟ), ବେଦିତୃ (ଜ୍ଞାତା), ବେଦନା
 (ଜ୍ଞାନ) ଆଦିର ଭେଦ ନିବୃତ୍ତି କରେ । ଯଥା ଶାସ୍ତ୍ରାନୁସାରେ “ଯାହା ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟ, ତାହା
 ପ୍ରାମାଣ୍ୟ । ଯାହା ପ୍ରାମାଣ୍ୟ, ତାହା ଅପ୍ରାମାଣ୍ୟ । ଅଜ୍ଞେୟକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍, ଜ୍ଞେୟକୁ
 ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ” ।

(ଘ) ସାକ୍ଷାତ୍ୱ ଆତ୍ମାକୁ ଚକ୍ଷୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ଦେଖି ହୁଏ ନାହିଁ, ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିର
 ସାକ୍ଷାତ୍ୱ ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଜାଣି ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅବିଦ୍ୟା କକ୍ଷିତ ସଂସାରିତ୍ୱକୁ ବାରଣ
 କରି ନିତ୍ୟ ମୁକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଯଥାର୍ଥରୂପ ସମର୍ପଣ ହେବାରୁ ମୋକ୍ଷରେ ଅନିତ୍ୟତ୍ୱ ଦୋଷ
 ନାହିଁ ।

(୨୦) ମୂଳ-(କ) ଯସ୍ୟ ତୁୟାଦ୍ୟୋ ମୋକ୍ଷସ୍ତସ୍ୟ ମାନସଂ ବାଚିକଂ କାର୍ଯ୍ୟିକଂ
 ବା କାର୍ଯ୍ୟମପେକ୍ଷତ ଇତିମୁକ୍ତମ୍ । ତଥା ବିକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱେ ତ ତୟୋଃ ପକ୍ଷଯୋର୍ମୋକ୍ଷସ୍ୟ
 ଧ୍ରୁବମନିତ୍ୟତ୍ୱମ୍ । (ଖ) ନ ହି ଦଧାଦି ବିକାର୍ଯ୍ୟଂ ଉପାଦ୍ୟଂ ବା ଘଟାଦିନିତ୍ୟଂ ଦୃଷ୍ଟଂ
 ଲୋକେ । ନ ଋପ୍ୟତ୍ୱେନାପି କାର୍ଯ୍ୟାପେକ୍ଷା ସ୍ୱାତ୍ମସ୍ୱରୂପତ୍ୱେ ସତ୍ୟନାପ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । (ଗ)
 ସ୍ୱରୂପବ୍ୟତିରିକ୍ତତ୍ୱେଽପି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ନାପ୍ୟତ୍ୱମ୍ ସର୍ବଗତତ୍ୱେନ ନିତ୍ୟାସ୍ତ୍ୱସ୍ୱରୂପତ୍ୱାତ୍ ସର୍ବେଣ
 ବ୍ରହ୍ମଣଃ, ଆକାଶସୈବ ।

(୨୦) ଭାଷ୍ୟଂତର - (କ) ଯାହା ମତରେ ମୋକ୍ଷ ଉପାଦ୍ୟ, ସେମାନଙ୍କର
 ମତରେ ମୋକ୍ଷ ମାନସିକ, ବାଚିକ, କାର୍ଯ୍ୟିକ କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ବୁଝାତ । ତଥା ବିକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱ
 ପକ୍ଷରେ ଏବଂ ଏହି ଦୁଇଟି ପକ୍ଷରେ ମୋକ୍ଷର ଅନିତ୍ୟତ୍ୱ ଅନିଶ୍ଚିତ ଅଟେ ।



(ଖ) ସଂସାରରେ ବିକାର୍ଯ୍ୟ ଦିଧି ଓ ଉପାଦ୍ୟ ଘଟାଦିରେ ନିତ୍ୟତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହୋଇସାରିଲା ପରେ ସେ ନିଜେ ଆତ୍ମରୂପ ହେବାରୁ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆତ୍ମାର ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ମଧ୍ୟ ବଳବତ୍ତର ପ୍ରମାଣ ଏହା ହେବନାହିଁ । କାରଣ- ଆକାଶ ସଦୃଶ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ନିତ୍ୟ ଓ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ।

(୨୧) ମୂଳ- (କ) ନାମ ସଂସ୍କାର୍ଯ୍ୟୋ ମୋକ୍ଷଃ ଯେନ ବ୍ୟାପାରମପେକ୍ଷେତ ।
 (ଖ) ସଂସ୍କାରୋ ହି ନାମ ସଂସ୍କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଗୁଣଧାନେନ ବା ସ୍ୟାଦୋଷାପନୟନେ ବା ?
 (ଗ) ନ ତାବଦ୍‌ଗୁଣଧାନେନ ସମ୍ଭବତି, ଅନାଧେୟାତିଶୟବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାନମୋକ୍ଷସ୍ୟ ।
 ନାମି ଦୋଷାପନୟନେନ, ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାନମୋକ୍ଷସ୍ୟ । (ଘ) ସ୍ୱାତ୍ମଧର୍ମ ଏବ
 ସଂସ୍ଥିରୋତ୍ତୋ ମୋକ୍ଷଃ କ୍ରିୟାମାନି ସଂସ୍ଥିୟମାଣୋଽଭିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟତେ, ଯଥାଂଦର୍ଶେ
 ନିର୍ଦ୍ଦର୍ଶଣକ୍ରିୟାୟା ସଂସ୍ଥିୟମାଣୋ ଭାଷ୍ବରତ୍ୱଂ ଧର୍ମ ଇତି ଚେତ୍ - (ଙ) ନ କ୍ରିୟାଶ୍ରୟଦ୍ୱାନ୍-
 ପପଭୋରାତ୍ମନଃ । (ଚ) ଯଦାଶ୍ରୟା କ୍ରିୟା ତମବିକୁର୍ବତୀ ନୈବାତ୍ମାନଂ ଲଭତୋ (ଛ)
 ଯଦ୍ୟାତ୍ମା ସ୍ୱାଶ୍ରୁ କ୍ରିୟାୟା ବିକ୍ରିୟେତ, ଅନିତ୍ୟ ତ୍ୱମାତ୍ମନଃ ପ୍ରସଜ୍ୟେତ ।
 ‘ଅବିକାର୍ଯ୍ୟୋଽୟମୁତ୍ୟତେ’ (ଭ.ଗା ୨।୨୫) ଇତି ଚୈବମାଦାନି ବାକ୍ୟାନି ବାଧେରନ୍ ।
 (ଜ) ତଜାନିଷ୍ପତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ ସ୍ୱାଶ୍ରୟା କ୍ରିୟାଂଽତ୍ମନଃ ସମ୍ଭବତି । (ଝ) ଅନ୍ୟାଶ୍ରୟାସ୍ତୁ କ୍ରିୟାୟା
 ଅବିଷୟଦ୍ୱାନ୍ ତୟାଂଽତ୍ମନ ସଂସ୍ଥିୟତେ ।

(୨୧) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ମୋକ୍ଷ ସଂସ୍କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେ ବ୍ୟାପାରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବ ।

(ଖ) ସଂସ୍କାର ପଦାର୍ଥରେ ବିଶେଷଗୁଣ ନେବା ଅଥବା ଦୋଷକୁ ପରାହତ କରିବା ପାଇଁ ସଂସ୍କାର କଣ ଆବଶ୍ୟକ ?

(ଗ) ମୋକ୍ଷରେ ଗୁଣାଧାନ (ବିଶେଷଗୁଣ ଗ୍ରହଣ କରିବା) ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ମୋକ୍ଷ ଆଧେୟାତିଶୟ, ବିହୀନ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ଦୋଷାପନୟନରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସଂସ୍କୃତ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ-ମୋକ୍ଷ ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ଓ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ଅଟେ ।

(ଘ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ- ଯେପରି ଦର୍ପଣ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଘଷିହୋଇ ନିଜେ ଭାଷ୍ବରତ୍ୱ ଧର୍ମଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ, ସେପରି ଉପାସନା କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା



ସଂସ୍କୃତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଅବିଦ୍ୟା ବିମଳ ଦ୍ଵାରା ଚିରୋହିତ ହୋଇ ନିଜେ ମୋକ୍ଷ ରୂପ ଧର୍ମ ଦ୍ଵାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଡ) ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ କାରଣ । - ଆତ୍ମାରେ କ୍ରିୟାର ଆଗ୍ରହ ଉପପନ୍ନ ନୁହେଁ ।

(ଚ) ଯେଉଁ ଆଶ୍ରୟରେ କ୍ରିୟା ରହେ ତାହାକୁ ବୃତ୍ତି ନ କରି ସେ ନିଜେ ନିଜ ସ୍ଵରୂପକୁ ପାଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଛ) ଯଦି ଆତ୍ମା ସ୍ଵାଶ୍ରିତ କ୍ରିୟାଦ୍ଵାରା ବିକୃତ ହୋଇପାରେ, ତେବେ ଆତ୍ମାରେ ଅନିତ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ‘ଅବିକାର୍ଯ୍ୟୋଽୟମ୍ ମୁଚ୍ୟତେ’ (ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ଅବିକାର୍ଯ୍ୟ କୁହାଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ବାଧୁତ ହେବେ ।

(ଜ) ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆତ୍ମାରେ ସ୍ଵାଶ୍ରିକ୍ରିୟାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଝ) ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଆଶ୍ରୟ କ୍ରିୟାର ଆତ୍ମା ବିଷୟ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ତାହାଦ୍ଵାରା ଆତ୍ମା ସଂସ୍କୃତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(୨୨) ମୂଳ- (କ) ନନ୍ଦଦେହାଶ୍ରୟିୟା ସ୍ନାନାତମନ ଯଜ୍ଞୋପବୀତଧାରଣାଦି-କର୍ମା କ୍ରିୟାୟା ଦେହୀ ସଂସ୍କ୍ରିୟମାଣୋ ଦୃଷ୍ଟଃ । ନ ଦେହାଦିସଂହତସୌବାବିଦ୍ୟାଗୃହୀ-ତସ୍ୟାତ୍ମନଃ ସଂସ୍କ୍ରିୟମାଣତ୍ଵାତ୍ । (ଖ) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଃ ହି ସ୍ନାନାତମନାଦେବେନ୍ଦ୍ରିୟସମବାୟିତ୍ଵମ୍ । ତୟା ଦେହାଶ୍ରୟିୟା ତତ୍ସଂହତ ଏବ କର୍ତ୍ତବିଦ୍ୟମାତ୍ମତ୍ଵେନ ପରିଗୃହୀତଃ ସଂସ୍କ୍ରିୟତ ଇତି ସୁକ୍ତମ୍ । (ଗ) ଯଥା- ଦେହାଶ୍ରୟଚିକିତ୍ସାନିମିତ୍ତେନ ଧାତୁସାମ୍ୟେନ ତତ୍ସଂହତସ୍ୟ ତଦଭିମାନିନ ଆରୋଗ୍ୟଫଳମ୍ । ‘ଅହମରୋଗଃ’ ଇତି ଯତ୍ର ବୁଦ୍ଧିରୁପ୍ତବ୍ୟତେ, ଏବଂ ସ୍ନାନାତମନଯଜ୍ଞୋପବୀତାଦିନା ‘ଅହଂ ଶୁଦ୍ଧଃ ସଂସ୍କୃତ’ ଇତି ଯତ୍ର ବୁଦ୍ଧିରୁପ୍ତବ୍ୟତେ । (ଘ) ସ ଏବ ଦେହେନ ସଂସ୍କୃତ ଏବଂ । ତେନୈବ ହ୍ୟହଂ କତ୍ରଃହଂ-ପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟେଣ ପ୍ରତ୍ୟୟିନା ସର୍ବା କ୍ରିୟା ନିବର୍ତ୍ତ୍ୟନ୍ତେ, ତତ୍ଫଳଞ୍ଚେ ସ ଏବ ଅଶ୍ନାତି । ‘ତୟୋରନ୍ୟଃ ପିପ୍ପଳଂ ସ୍ଵାଦବତ୍ୟନଶ୍ଚନ୍ନନ୍ୟୋଽଭିଭକ୍ଷାତି’, (ମୁଣ୍ଡ ୩।୧।୧) ଇତି ମନ୍ତବର୍ଣ୍ଣାତ୍ । ‘ଆମ୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟମନୋଯୁକ୍ତଂଭୋକ୍ତେତ୍ୟାହୁର୍ମନାଂଷିଣଃ (କଠ-୩।୧।୩୪) ଇତି ଚ । (ଡ) ତଥା ଚିଏକୋ ଦେବଃ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଗୁଡ୍ଢ଼ଃ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସର୍ବ ଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା । କର୍ମାଧକ୍ଷଃ ସର୍ବଭୂତାତ୍ମବାସଃ, ସାକ୍ଷୀ ଚେତା କେବଳୋ ନିର୍ଗୁଣଃ’ (ଶ୍ଵେତାଶ୍ଵେତରୋ ୬।୧୧)



ଇତି । ‘ସ ପର୍ଯ୍ୟଗାଢୁକ୍ରମକାୟମ-ବ୍ରଣମସ୍ତ୍ରାବିରଂ ଶୁଦ୍ଧମପାପବିଦମ୍,’ (ଇଶ-୮) ଇତିଚେତୌ ମତ୍ତାବନାଧେୟାତିଶୟତାଂ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧତାଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦର୍ଶୟତଃ ବ୍ରହ୍ମଭାବାନ୍ ଯୋଷ୍ୟଃ । ତସ୍ମାନ୍ ସଂସ୍କାର୍ଯ୍ୟୋଽପି ମୋକ୍ଷଃ । (ତ) ଅତୋଽନ୍ୟନ୍ ମୋକ୍ଷଂ ପ୍ରତି କ୍ରିୟାନ୍ତୁପବେଶଦ୍ୱାରଂ ନ ଶକ୍ୟଂ କେନଚିଦ୍ଦର୍ଶୟିତୁମ୍ । (ଛ) ତସ୍ମାଜ୍ଞାନମେକଂ ମୁକ୍ତା କ୍ରିୟାୟା ଗନ୍ଧମାତ୍ରସ୍ୟାନ୍ତୁ ପ୍ରବେଶ ଇହ ନୋପପଦ୍ୟତେ ।

(୨୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଦେହାଶ୍ରୟ ସ୍ଥାନ, ଆତମନ ଯଜ୍ଞୋପବୀତ ଧାରଣାଦି କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ସଂସ୍କୃତ ହୁଏ କି ? ନୁହେଁ, ଦେହାଦି ସଂଘାତଯୁକ୍ତ ଅବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରତିବିମିତ ଆତ୍ମାର ସଂସ୍କାର ହୁଏ ।

(ଖ) ସ୍ଥାନ, ଆତମନାଦି କ୍ରିୟାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେହ ସହିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ହୁଏ । ଯେଉଁ ଅବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଦେହାଦି ସଂଘାତକୁ ଆତ୍ମା ରୂପରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ; ତାହାର ସେହି ଦେହାଶ୍ରିତ କର୍ମଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତ ହେବା ହିଁ ଠିକ୍ ।

(ଗ) ଯେପରି ଶରୀରାଶ୍ରିତ ଚିକିତ୍ସା ନିମିତ୍ତ ଧାତୁର ସମତା ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଦେହାଭିମାନୀ ଆତ୍ମାରେ ‘ମୁଁ ଅରୋଗ’ ଏହି ପ୍ରକାର ବୁଦ୍ଧି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଓ ଦେହ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ରଖି ଶରୀରରେ ‘ମୁଁ ମୋର’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅଭିମାନ ରଖି ଆରୋଗ୍ୟ ଫଳ ପାଏ, ସେପରି ସ୍ଥାନ, ଆତମନ, ଯଜ୍ଞୋପବୀତ ଦ୍ୱାରା ମୁଁ-ଶୁଦ୍ଧ ଓ ସଂସ୍କୃତ ଅଟେ - ଏହି ବୁଦ୍ଧି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) ଏହା ଦେହ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ‘ଏଥିରେ ଜଣେ ସ୍ୱାଦିଷ୍ଟଫଳ ଭୋଗ କରି ସାକ୍ଷୀ ରୂପରେ ରହେ’ । ‘ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଶରୀର ଓ ମନୋଯୁକ୍ତ ଆତ୍ମାକୁ ଜ୍ଞାନୀମାନେ ଭୋକ୍ତା’ ବୋଲି କହନ୍ତି । ‘ଏହାଦ୍ୱାରା ଅହଂ ପ୍ରତୀତିର ବିଷୟଭୂତ-ପ୍ରତ୍ୟୟା-ଅହଂକର୍ତ୍ତା-ଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କ୍ରିୟାରେ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଏଠାରେ ଫଳଭୋଗ କରେ ।

(ଙ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ସମସ୍ତ ଜୀବାତ୍ମାରେ ଏକ, ସ୍ୱପ୍ରକାଶ, ମୂଢ଼, ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରାତ୍ମା, କର୍ମର ଅଧିଷ୍ଠାତା, ସମସ୍ତଙ୍କର ବିଶ୍ୱାମତ୍ତ୍ୱହ, ସାକ୍ଷୀ, ନିର୍ଗୁଣ, ଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମା ଅଟେ’ । ଏହି ଆତ୍ମା ସର୍ବଗତ ଶୁଦ୍ଧ, ଅଶରୀରୀ, ଅକ୍ଷତ, ସ୍ୱାୟତ୍ବିହୀନ, ସ୍ଥୁଳ, ଶରୀରହୀନ ଓ ଅପାପହତ ଅଟେ । ଏହି ଦୁଇଟି ମନ୍ତ୍ର ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନାଧେୟତାତିଶୟତା ଓ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧତା ଦେଖାଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମଭାବ ମୋକ୍ଷ ଅଟେ ।

(ଚ) କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କାର୍ଯ୍ୟ ମୋକ୍ଷ ନୁହେଁ, ଏହି କାରଣ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରତି ଉତ୍ପତ୍ତି, ବିକୃତି, ଆସ୍ତି (ପ୍ରାପ୍ତି) ଓ ସଂସ୍କୃତି ଭିନ୍ନ କ୍ରିୟା ସମ୍ବନ୍ଧର ଦ୍ୱାର କେହି ନୁହେଁ ।

(ଛ) ତେଣୁ ମୋକ୍ଷରେ କେବଳ ଜ୍ଞାନକୁ ଛାଡ଼ି କ୍ରିୟାର ଲେଖମାତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୨୩) ମୂଳ- (କ) ନନ୍ଦୁ ଜ୍ଞାନଂ ନାମ ମାନସା କ୍ରିୟା । ନ ବୈଲକ୍ଷଣାତ୍ । କ୍ରିୟା ହି ନାମ ସା, ଯତ୍ତୁ ବସ୍ତୁସ୍ବରୂପନିରପେକ୍ଷେବ ଋଦ୍ୟତେ । ପୁରୁଷତିଭଦ୍ୟାପାରାଧାନାତ । (ଖ) ଯଥା ‘ଯଥୈବଦେବତାୟେ ହବିର୍ଗୃହୀତଂ ସ୍ୟାତ୍, ତାଂ ମନସା ଧ୍ୟେୟଦ୍ବକ୍ଷତ୍ କରିଷ୍ୟନ୍’ ଇତି, ‘ସଂଧ୍ୟା ମନସା ଧ୍ୟାୟେତ୍’ (ଐ.ବ୍ର ୩୩.୮.୧) ଇତିଚୈବମାଦିଷୁ । ଧ୍ୟାନଂ ଚିନ୍ତନଂ ଯଦ୍ୟପି ମାନସମ୍, ତଥାପି ପୁରୁଷେଣ କର୍ତ୍ତୁମକୂର୍ତ୍ତମନ୍ୟଥା ବା କର୍ତ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍, ପୁରୁଷତନ୍ତ୍ରତ୍ୱାତ୍ । (ଗ) ଜ୍ଞାନଂ ତୁ ପ୍ରମାଣଜନ୍ୟମ୍ । ପ୍ରମାଣଞ୍ଚ ଯଥାଭୂତବସ୍ତୁବିଷୟମ୍; ଅତୋ ଜ୍ଞାନଂ କର୍ତ୍ତୁମ କର୍ତ୍ତୁମନ୍ୟଥା କର୍ତ୍ତୁମଶକ୍ୟମ୍ କେବଳଂ ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ରମେବ ତତ୍ । (ଘ) ନ ଷ୍ଟେଦନାତନ୍ତ୍ରମ୍ । ନାପି ପୁରୁଷତନ୍ତ୍ରମ୍ । ତସ୍ମାନ୍ମାନସଢ୍ଢେଽପି ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ମହଦ୍ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମ୍ ।

(୨୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଜ୍ଞାନ କଣ ମାନସା କ୍ରିୟାର ନାମ ? ଏହା ନୁହେଁ । କାରଣ-ଜ୍ଞାନ ତାହାଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ । ବସ୍ତୁ ସ୍ବରୂପର ଅପେକ୍ଷା ବିନା ଯେଉଁଠାରେ ଯାହାର ବିଧାନ ହୁଏ, ତାହା କ୍ରିୟା ଓ ପୁରୁଷ ସଂକଳ୍ପର ଅଧୀନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯଥା- ‘ଯେଉଁ ଦେବତା ପାଇଁ ଅଧର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ହବିର ଗ୍ରହଣ ହୋଇପାରେ, ସେହି ସମୟରେ ବକ୍ଷ ଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚାରଣ ହୁଏ ଏବଂ ମନରେ ଧ୍ୟାନ ମଧ୍ୟ କରାଯାଏ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଧ୍ୟାନ ଓ ଚିନ୍ତନ ଯଦ୍ୟପି ମାନସା କ୍ରିୟା ହୁଏ, ତଥାପି ପୁରୁଷର ଅଧୀନ ହେତୁ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା କରିବା ଅଥବା ନ କରିବା କିମ୍ବା ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରକାରରେ କରିବା ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ଜ୍ଞାନ ହିଁ ପ୍ରମାଣଜନ୍ୟ । ପ୍ରମାଣ ହେଉଛି - ଯଥାର୍ଥ ବସ୍ତୁ ବିଷୟକ । ଅତଏବ ଜ୍ଞାନ ସିଦ୍ଧ, ଅସିଦ୍ଧ ବା ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ସିଦ୍ଧ ହେବା ପାଇଁ ଅଯୋଗ୍ୟ । କାରଣ- ଏହା କେବଳ ବସ୍ତୁର ଅଧୀନ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ବିଧିର ଅଥବା ପୁରୁଷର ଅଧୀନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏହା ମାନସିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନଠାରୁ ଖୁବ୍ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅଟେ ।

(୨୪) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ତ ‘ପୁରୁଷୋ ବାବ ଗୌତମାଗ୍ନିଃ’, ଯୋଷା ବାବ ଗୌତମାଗ୍ନିଃ’, (ଛା ୫.୩.୧୯, ୮.୯) ଇତ୍ୟତ୍ର ଯୋଷିତପୁରୁଷଯୋଗ୍ନିବୁଦ୍ଧିମାନସା ଭବତି । କେବଳଷ୍ଟେଦନାଜନ୍ୟ ଦ୍ୱାତକ୍ରିୟୈବ ସ ପୁରୁଷତନ୍ତ୍ରାତ ଯା ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଶ୍ୱାବଗ୍ନିବୁଦ୍ଧିଃ, ନ ସା ଷ୍ଟେଦନାତନ୍ତ୍ରା । ନାପି ପୁରୁଷତନ୍ତ୍ରା । (ଖ) କିଂ ତର୍ହି ? ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଷୟବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ରେବୈତି



ଜ୍ଞାନମେବେତନ୍ମୁକ୍ତିୟା । ଏବଂ ସର୍ବପ୍ରମାଣବିଷୟବସ୍ତୁଷ୍ଟୁ ବେଦିତବ୍ୟମ୍ । ତତ୍ତ୍ୱେବ ସ୍ବତି
ଯଥାଭୂତବ୍ରହ୍ମାତ୍ମବିଷୟମପି ଜ୍ଞାନଂ ନ ରୋଦନାତନ୍ମମ୍ ।

(୨୪) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯେପରି ‘ହେ ଗୌତମ ! ପୁରୁଷ ଅଗ୍ନି ସ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟ
ଅଗ୍ନି । ଏହି ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଗ୍ନିବୁଦ୍ଧି ମାନସିକ ଅଟେ । କେବଳ ବୁଦ୍ଧିଜନ୍ୟ
ହେତୁ ଏହି କ୍ରିୟା ପୁରୁଷତତ୍ତ୍ୱ, କିନ୍ତୁ ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଗ୍ନିରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଗ୍ନି ବିଧିର
ଅଧୀନ ନୁହେଁ ଅଥବା ପୁରୁଷର ଅଧୀନ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ତାହେଲେ କଣ କଣ ? ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବିଷୟର ଅଧୀନ । ଅତଃ ଏହା ଜ୍ଞାନ ।
କିନ୍ତୁ କ୍ରିୟା ନୁହେଁ । ଏହିପରି ସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣ ବିଷୟକ ବସ୍ତୁରେ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବା ଉଚିତ ।

(୨୫) ମୂଳ-(କ) ତଦବିଷୟେ ଲିଙ୍ଗଦୟଃ ଶୂନ୍ୟମାଶା ଅପ୍ୟଗ୍ନିଯୋଜ୍ୟ-ବିଷୟତ୍ୱାତ୍
କୁଶ୍ଵାଭବତ୍ତି । ଉପଲବ୍ଧିସ୍ତୁ ପ୍ରପୁରୁଷୁରତେଷ୍ଠାଦିବତ୍ ଅହେୟାନୁପାଦେୟ-ବସ୍ତୁବିଷୟତ୍ୱାତ୍ । (ଖ)
କିମର୍ଥାନି ତର୍ହି ? ‘ଆତ୍ମା ବାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ ଶ୍ରୋତବ୍ୟଃ’ (ବୃହ ୨।୪।୫) ଇତ୍ୟାଦାନି ବିଧିବଦ୍ଧାନି
ବଚନାନି ? ସ୍ୱାଭାବିକପ୍ରକୃତି ବିଷୟବିମୁଖୀକରଣାର୍ଥନାତି ହୁଏ । ଯୋ ହି ବହିର୍ମୁଖଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ
ପୁରୁଷଃ ‘ଇଷମେ ଭୂୟାଦନିଷଂ ମା ଭୂତ୍’ ଇତି । ନ ଚ ତତ୍ରାତ୍ୟନ୍ତ୍ରିକ ପୁରୁଷାର୍ଥଂ ଲଭତେ (ଗ)
ତମାତ୍ୟନ୍ତ୍ରିକପୁରୁଷାର୍ଥବାଞ୍ଛନଂ ସ୍ୱାଭାବିକ କାର୍ଯ୍ୟକରଣସଂଘାତପ୍ରକୃତି ଗୋଚରାଦ୍ ବିମୁଖୀକୃତ୍ୟ
ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମସ୍ତ୍ରୋତସ୍ତୟା ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତି - ‘ଆତ୍ମା ବାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦାନି ।

(୨୬) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯଦ୍ୟପି ଜ୍ଞାନ ବିଷୟରେ ଲିଙ୍ଗ, ଲୋଚାଦି ବିଧି
ପ୍ରତ୍ୟୟ ଶୂନ୍ୟମାଶ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଯେପରି ପ୍ରସ୍ତରାଦିରେ ତାମ୍ବୁଳ ଧାରଣ୍ଡବା କ୍ଷୁର ଘଷିଲେ
ତାହାର ତାମ୍ବୁଳ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ଉକ୍ତ ବିଧି ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟ ଅନିଯୋଜ୍ୟ
ବିଷୟକ ହେତୁ ପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତିରେ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ- ଏହା ଅହେୟାନୁପାଦେୟ
- ବସ୍ତୁ ବିଷୟକ ଅଟେ ।

(ଖ) ଅତଃ ‘ଆତ୍ମା ବାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ବିଧିତୁଲ୍ୟ ବାକ୍ୟ କାହାପାଇଁ
ପ୍ରଯୋଜନ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ବିଷୟରେ ମନୁଷ୍ୟର ଯେଉଁ ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକୃତି ହୁଏ,
ତାହାର ପରାତ୍ମମୁଖ ପାଇଁ ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ବାହ୍ୟ ବିଷୟରେ ‘ଇଷବସ୍ତୁ ମୋତେ ପ୍ରାପ୍ତ
ହେଉ, ଅନିଷ୍ଟ ନ ହେଉ’ ବୋଲି ଭାବନା କରେ, ସେ ଏହି ବିଷୟରେ ଆତ୍ୟନ୍ତ୍ରିକ
ପୁରୁଷାର୍ଥ ପାଏ ନାହିଁ ।



(ଗ) ଏହି ଆତ୍ମଧିକ ପୁରୁଷାର୍ଥର ଅଭିଳାଷକୁ ‘ଆତ୍ମାବାରେ ଦ୍ରବ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ, କାର୍ଯ୍ୟ (ଶରୀର) କରଣ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ) ସମୁଦାୟକୁ ସ୍ବାଭାବିକ ପ୍ରକୃତିର ବିଷୟ ଶବ୍ଦାଦିଠାରୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ଅନ୍ତରାତ୍ମାର ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିକୁ ପ୍ରବାହ ରୂପରେ ପ୍ରକୃତ କରେ ।

(୨୬) ମୂଳ- (କ) ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୟାତ୍ମନେଷଣାୟ ପ୍ରକୃତସ୍ୟାହେୟାନୁପାଦେୟଂ ଚ୍ଚନ୍ଦ୍ରଭ୍ରମୁଦିଶ୍ୟତେ । ‘ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାତ୍ମା’ (ବୃହ ୨।୪।୬), ‘ଯତ୍ର ଦ୍ରବ୍ୟ ସର୍ବମାତ୍ମେବାଭୁତ୍ ତତ୍ତ୍ୱେନ କଂ ବିଜ୍ଞାନୀୟାତ୍, ବିଜ୍ଞାତାରମ୍ଭରେ କେନ ବିଜ୍ଞାନୀୟାତ୍’, (ବୃ ୪।୫।୧୫), ‘ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃହ ୨।୫।୧୯) ଇତ୍ୟାଦିଭିଃ । (ଖ) ଯଦପ୍ୟକର୍ତ୍ତବ୍ୟପ୍ରଧାନମାତ୍ମଜ୍ଞାନଂ ହାନୋପାଦାୟାୟ ବା ନ ଭବତୀତି ତଥୈବେତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ - ଅଳଙ୍କାରେ ହ୍ୟୟମସ୍ମାକଂ ଯଦବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବଗତୌ ସତ୍ୟାଂ ସର୍ବକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାହାନିଃ କୃତକୃତ୍ୟତା ଚେତି । (ଗ) ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ - ‘ଆତ୍ମାନଂ ଯଦ୍ବିଜ୍ଞାନୀୟାଦୟମସ୍ମାତି ପୁରୁଷଃ । କିମିନ୍ଦ୍ରକସ୍ୟ କାମାୟ ଶରୀରମନୁସଂଜ୍ଞେରନ୍’ (ବୃହ ୪।୪।୧୨) ଇତି । ‘ଏତଦ୍ବବୁଦ୍ଧ୍ୟା ବୁଦ୍ଧିମାନ ସ୍ୟାତ୍ କୃତକୃତ୍ୟଃ ଭାରତ’, (ଭ.ଗା ୧.୫।୨୦) ଇତି ସ୍ମୃତିଃ । ତସ୍ମାନ୍ ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିଧିବିଷୟତୟା ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସମର୍ପଣମ୍ ।

(୨୭) ଭାଷାଂତର - (କ) ସେହି ଆତ୍ମାସ୍ବରୂପକୁ ଅନେଷଣ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ପୁରୁଷକୁ ‘ସେହି ସବୁ ଆତ୍ମା’ । କିନ୍ତୁ ‘ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନାବସ୍ଥାରେ ଏହା ପାଇଁ ଏହା ସବୁ ଆତ୍ମା ହେଲେ ସେଠାରେ କାହାକୁ ଦେଖିପାରେ, କିଏ କାହାକୁ ଜାଣେ । ଆରେ ! ଏହି ବିଜ୍ଞାତା କାହାଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ’ । ଏହି ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଠାରୁ ହେୟ ଓ ଉପାଦେୟରହିତ ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱର ଉପଦେଶ ମିଳେ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ଅକର୍ତ୍ତବ୍ୟ - ପ୍ରଧାନ ରୂପକ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ କାହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଆତ୍ମେମାନେ ଏହାକୁ ଏହି ପ୍ରକାରରେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଁ ଯେ - ଏହା ବେଦାନ୍ତବିଦ୍ମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଅଳଙ୍କାର ଯାହାକି ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମଭିନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମର ଐକ୍ୟଜ୍ଞାନ ହେଲେ ସବୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ହାନି ଓ କୃତକୃତ୍ୟତା ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ବିଷୟରେ ବେଦପ୍ରମାଣ - ‘ଯଦି ପୁରୁଷ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ ଆତ୍ମାକୁ ‘ମୁଁ ସେ ଅଟେ’ ଏହି ପ୍ରକାର ବିଶେଷ ରୂପ ଦ୍ୱାରା ଜାଣିପାରେ, ତେବେ କୌଣସି ଫଳ ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରିହୁଏ ଏବଂ କୌଣସି କାମନା ଦ୍ୱାରା ଶରୀର ପଞ୍ଚଦ୍ଭାଗରେ ସ୍ୱୟଂ ସନ୍ତପ୍ତ ହୁଏ । ସ୍ମୃତିପ୍ରମାଣ - ‘ହେ ଅର୍ଜୁନ ! ଗୁହ୍ୟଭମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣି ପୁରୁଷ ଜ୍ଞାନୀ ଓ କୃତକୃତ୍ୟ ହୁଏ’ । ସେହି କାରଣରୁ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ଉପାସନା ବିଧିର ବିଷୟ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ କରେ ନାହିଁ ।



(୨୭) ମୂଳ- (କ) ଯଦ୍ୟପି କେଚିଦାହୁଃ - ‘ପ୍ରବୃତ୍ତିନିବୃତ୍ତିବିଧିତତ୍ତ୍ୱଶେଷବ୍ୟତିରେକେଣ କେବଳବସ୍ତୁବାଦୀ ବେଦଭାଗୋ ନାସ୍ତି’ ଇତି-ତନ୍ନ ଔପନି-ଷଦସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟାନନ୍ୟଶେଷତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ଯୋଃସାବୁପନିଷସ୍ତେ ବାଧୁଗତଃ ପୁରୁଷୋଽସଂସାରା ବ୍ରହ୍ମ, ଉପଦ୍ୟାଦିତତୁର୍ବିଧଦ୍ରବ୍ୟବିଲକ୍ଷଣଃ ସ୍ୱପ୍ରକରଣସ୍ଥୋଽନନ୍ୟଶେଷଃ । (ଗ) ନାସ୍ତୈ ନାସ୍ତି ନାଧୁଗମ୍ୟତ ଇତି ବା ଶକ୍ୟଂ ବେଦିତୁମ୍ । ‘ସ ଏଷ ନେତି ନେତ୍ୟାମ୍ନା’, (ବୃହ୍ ୩।୯।୨୬) ଇତ୍ୟାମ୍ନଶ୍ଚାତ୍ । ଆତ୍ମନଃ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତୁମଶକ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ଯ ଏବ ନିରାକର୍ତ୍ତା ତସ୍ୟୈବାମ୍ନତ୍ୱାତ୍ ।

(୨୭) ଭାଷାଂତର - (କ) ଶଙ୍କା-ପ୍ରବୃତ୍ତି ବିଧି ଏବଂ ଏହାର ଅଙ୍ଗଠାରୁ ଭିନ୍ନ କେବଳ ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁର ପ୍ରତିପାଦକ ବେଦବାକ୍ୟ ନୁହେଁ ବୋଲି କେତେକଙ୍କ ମତ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଉପନିଷଦ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟପୁରୁଷ ଅନ୍ୟର ଶେଷ (ଅଙ୍ଗ) ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଯେଉଁ ଲୋକ ଉପନିଷଦ ପଠନ ଦ୍ୱାରା ଅସଂସାରା ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ, ସେ ଉପଦ୍ୟାଦି ଙ୍ଗର ପ୍ରକାର ଦ୍ରବ୍ୟଦ୍ୱାରା ବିଲକ୍ଷଣ, ସ୍ୱପ୍ରକରଣରେ ସ୍ଥିତଃ ଓ ଅନାନ୍ୟ ଶେଷ ହୁଏ ।

(ଗ) ସମାଧାନ - ଏହା ନାହିଁ ଏହା ଜଣାପଡୁନାହିଁ ଇତ୍ୟାଦି ବୋଲି କହିହେବ ନାହିଁ । ‘ଯାହା ନାହିଁ, ଯାହା ନାହିଁ, ତାହା ଆମ୍ଭ ଅଟେ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଆମ୍ଭେ ଅଛୁ । ତେଣୁ ଆମ୍ଭାର ନିଷେଧ କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ତାହାଠାରେ ଆମ୍ଭେ ଅଛୁ ।

(୨୮) ମୂଳ- (କ) ନନ୍ଦାମ୍ନାଃ ପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟତ୍ୱାଦୁପନିଷସ୍ତେବ ବିଜ୍ଞାୟତ ଇତ୍ୟନୁପପନ୍ନମ୍ । ନ, ତତ୍ତ୍ୱସାକ୍ଷିତ୍ୱେନ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ନନ୍ଦ୍ୟହଂ ପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟକର୍ତ୍ତୃ ବ୍ୟତିରେକେଣ ତତ୍ତ୍ୱସାକ୍ଷୀ, ସର୍ବଭୂତସ୍ଥଃ, ସମ, ଏକଃ, କୃତସ୍ଥଃ, ବିଧିକାଣ୍ଡେ ତର୍କସମୟେ ବା କେନଚିଦଧିଗତଃ ସର୍ବସ୍ୟାମ୍ନା, (ଗ) ଅତଃ ସ ନ କେନଚିତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତୁଂ ଶକ୍ୟୋ ବିଧିଶେଷତ୍ୱଂ ବା ନେତୁମ୍ ।

(୨୮) ଭାଷାଂତର - ଆମ୍ଭାରେ ‘ମୁଁ’ ରୂପକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲୋକ ପ୍ରତୀତିର ବିଷୟ ହେଲେ କେବଳ ଉପନିଷଦବାଣୀ ଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଆମ୍ଭା ‘ମୁଁ’ ରୂପକ ଲୋକପ୍ରତୀତିର ସାକ୍ଷୀ, କିନ୍ତୁ ବିଷୟ ନୁହେଁ ।



(ଖ) ‘ମୁଁ’ ରୂପକ ଲୋକପ୍ରତୀତି ବିଷୟକ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧି କର୍ତ୍ତାଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଏହାର ସାକ୍ଷୀ ସବୁପ୍ରାଣରେ ରହିଥିବା ସମାନ, ଏକ, କୃତସ୍ତ୍ର, ନିତ୍ୟ, ସମସ୍ତ ଆତ୍ମାର ପୁରୁଷ ଅଟେ । ଏହି ବିଧିକାଣ୍ଡ ବା ଚର୍ଚ୍ଚଣାସ୍ତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ କାହାଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଏତଦ୍ୱାରା ଏହାର କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ନିଷେଧ କରେ ନାହିଁ ବା କିଏ ବିଧି ଅଙ୍ଗସ୍ୱରୂପ ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ ।

(୨୯) ମୂଳ- (କ) ଆତ୍ମଭାବେବ ଚ ସର୍ବେଷାଂ ନ ହେୟୋ ନାପ୍ୟୁପାଦେୟଃ । ସର୍ବଂ ହି ବିନଶ୍ୟଦ୍‌ବିକାରଜାତଂ ପୁରୁଷାତ୍‌ ବିନଶ୍ୟତି । ପୁରୁଷୋ ବିନାଶହେତୁଭାବାଦ୍‌ବିନାଶା ବିକ୍ରିୟାହେତୁଭାବାଜ୍‌ କୃତସ୍ତ୍ରନିତ୍ୟଃ । ଅତ ଏବ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବଃ । (ଖ) ତସ୍ମାତ୍‌ ‘ପୁରୁଷାନ୍‌ ପରଂ କିଞ୍ଚିଦ୍‌ କାଷ୍ଠା ସା ପରା ଗତିଃ (କଠ ୧୩।୧୧), ‘ତଂ ହୋପନିଷଦଂ ପୁରୁଷଂ ପୂଜାମି,’ (ବୃହ ୩।୯।୨୬) ଇତି ଉପନିଷଦ୍‌ବିଶେଷଣଂ ପୁରୁଷ ସ୍ୟୋପନିଷସ୍ତୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟେନ ପ୍ରକାଶ୍ୟମାନନ୍‌ଦମୁ-ପପଦ୍ୟତେ । ଅତୋ ଭୂତବସ୍ତୁପରୋ ବେଦଭାଗୋ ନାସ୍ତୀତି ବଚନଂ ସାହସମାତ୍ରମ୍ ।

(୨୯) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର - (କ) ଏ ସବୁର ଆତ୍ମା ଅଛି । ତେଣୁ ଏହା ହେୟ ନୁହେଁ ବା ଉପାଦେୟ ନୁହେଁ । ଏହାର ସବୁ ନଷ୍ଟ ହେଲେ ବିକାରଜନ୍ୟ ସମୁଦାୟ ପୁରୁଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନଷ୍ଟ ହୁଏ । ବିନାଶ ହେତୁର ଅଭାବରେ ଆତ୍ମା କୃତସ୍ତ୍ରନିତ୍ୟ ହୁଏ । ଅତଏବ ନିତ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧ ମୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବ ଆତ୍ମା ଅଟେ ।

(ଖ) ସେହିହେତୁ ‘ପୁରୁଷବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟ କାହାପାଖରେ ନାହିଁ । ଏହା ସୂକ୍ଷ୍ମତର ଓ ପରାଗତି’ । ‘ସେହି ଉପନିଷଦ ରୂପ ପୁରୁଷକୁ ପଢ଼ନ୍ତୁଅଛି’ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ରୂପ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନଗମ୍ୟ ହେଲେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହାପାଇଁ ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ ବିଷୟକ ବେଦଭାଗ ନୁହେଁ - ଏହା କହିବା ସାହସମାତ୍ର ।

(୩୦) ମୂଳ - (କ) ଯଦପି ଶାସ୍ତ୍ରତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟବିଦ୍‌ମନୁଜମଣମ୍‌ ‘ବୃଷେ ହି ତସ୍ୟାର୍ଥଃ କର୍ମାବବୋଧନମ୍‌’ ଇତ୍ୟେବମାଦି । ତଦ୍‌ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସାବିଷୟଭାବ୍‌ ବିଧିପ୍ରତି-କ୍ଷେପଶାସ୍ତ୍ରଭିପ୍ରାୟଂ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍‌ । (ଖ) ଅପି ଚ ‘ଆତ୍ମାୟସ୍ୟ କ୍ରିୟାର୍ଥଦ୍ୱାଦାନର୍ଥକ୍ୟ-ମତଦର୍ଥାନାମ୍‌’ ଇତ୍ୟେତଦେକାନ୍ତେନାଭ୍ୟୁପଗଛତାଂ ଭୂତୋ ପଦେଶାନର୍ଥକ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗଃ । (ଗ) ପ୍ରବୃତ୍ତିନିବୃତ୍ତିବିଧିତଲ୍ଲେଷବ୍ୟତିରେକେଣ ଭୂତଂଚେଦ୍‌ବସ୍ତୁପଦିଶ୍ଚିତ୍‌ ଭବ୍ୟାର୍ଥଭେଦେନ, କଟସ୍ତ୍ର-ନିତ୍ୟଭୂତଂ ନୋପଦିଶତୀତି କୋ ହେତୁଃ ? ନହି ଭୂତମୁପଦିଶ୍ୟମାନଂ କ୍ରିୟା ଭବତି ।



(୩୦) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି 'କର୍ମର ଜ୍ଞାନ କରିବା ହିଁ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବା ଦୃଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଜନ ଅଟେ' ବୋଲି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନକର କହିବା ଠିକ୍ ହୁଏ, ତେବେ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସୀକୁ ବିଷୟ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ ଓ ବିଧି ଏବଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧଶାସ୍ତ୍ରର ଜ୍ଞାନ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ 'ବେଦ କ୍ରିୟାର୍ଥକ ଅଟେ ଏବଂ ଅକ୍ରିୟାର୍ଥକ ବେଦବାକ୍ୟ ନିଷ୍ଫଳ ଅଟେ' ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତିଭରା ନିୟମକୁ ସ୍ବାକାର କରୁଥିବା ମାମାଂସକମାନଙ୍କ ମତରେ- ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁର ପ୍ରତିପାଦକ ବେଦବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନିଷ୍ଫଳ ହୋଇପାରେ' ।

(ଗ) ଯଦି କୁହାଯାଏ- ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତିବିଧି ଓ ନିବୃତ୍ତିବିଧି ଏବଂ ଏହାର ଅଙ୍ଗ ଦ୍ବାରା ଅତିରିକ୍ତ ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁର ଉପଦେଶ ଧର୍ମପାଇଁ ଅଛି । କୁଟୁମ୍ବ-ନିତ୍ୟ-ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ - ଏହା କାହିଁକି ? କାରଣ ଉପଦିଶ୍ୟମାନ ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ କେବଳ ଉପଦେଶ ଦ୍ବାରା କ୍ରିୟାଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୩୧) ମୂଳ- (କ) ଅକ୍ରିୟାଦ୍ବେଦି ଭୂତସ୍ୟ କ୍ରିୟାସାଧନଦ୍ବାରା କ୍ରିୟାର୍ଥମେବ ଭୂତୋପଦେଶ ଇତିଚେତ୍-ନୈଷ୍ଠୋ ଦୋଷଃ । କ୍ରିୟାର୍ଥଦ୍ବେଦି କ୍ରିୟାନିବର୍ତ୍ତନଶକ୍ତିମଦ୍-ବସ୍ତୁପଦିଷ୍ଟମେବ । (ଖ) କ୍ରିୟାର୍ଥତ୍ବଂ ତୁ ପ୍ରୟୋଜନଂ ତସ୍ୟ । ନ ଚୈତାବତା ବସ୍ତୁନୁପଦିଷ୍ଟଂ ଭବତି । (ଗ) ଯଦି ନୋପୋଦିଷ୍ଟଂ କିଂ ତବ ତେନ ସ୍ୟାଦିତି ? (ଘ) (ଉଚ୍ୟତେ-) ଅନବଗତାନ୍ତବସ୍ତୁପଦେଶସ୍ତୁ ତଥୈବ ଭବିତୁମର୍ହତି । ତଦବଗତ୍ୟା ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସଂସାରହେତୋର୍ନିବୃତ୍ତିଃ ପ୍ରୟୋଜନଂ କ୍ରିୟତ ଇତ୍ୟବଶିଷ୍ଟମାର୍ଥବତ୍ଵଂ କ୍ରିୟାସାଧନବସ୍ତୁପଦେଶେନ ।

(୩୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ ଉତ୍ତମକ୍ରିୟା ନହେଲେ ମଧ୍ୟ କ୍ରିୟା ନିଷ୍ଠଭିର ସାଧନ ହେବା ଦ୍ବାରା ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁର ଉପଦେଶ କ୍ରିୟାନିମିତ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହିଭଳି ଯଦି କୁହାଯାଏ ତେବେ ଏହା ଯୁକ୍ତି ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ କ୍ରିୟା ନିମିତ୍ତ ହେଲେ କ୍ରିୟୋପାଦନ ଶକ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ବସ୍ତୁ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।

(ଖ) କ୍ରିୟାର୍ଥତ୍ବ ହିଁ ଏହାର ପ୍ରୟୋଜନ ଅର୍ଥାତ୍ କ୍ରିୟାକୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ କରିବା ହିଁ ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁର ପ୍ରୟୋଜନ ଅଟେ । ଏହା କ୍ରିୟାର୍ଥକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ ଅନୁପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ଯଦି ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁର ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହେଲେ ତୁମର ଲାଭ କଣ ? ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ସମାନ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ବାରା ଅଜ୍ଞାତ ବ୍ରହ୍ମାନ୍ତବସ୍ତୁର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉପଦେଶ



ଦେବା ହିଁ ବିଧେୟ । ଏହି ଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ସଂସାରର ହେତୁ ଭୂତ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନର ନିବୃତ୍ତି ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ । ଏହାର କାରଣ-କ୍ରିୟାର ସାଧନ ଭୂତସିଦ୍ଧି ବସ୍ତୁର ଉପଦେଶ ଭଳି ଆତ୍ମାର ଉପଦେଶ ସାର୍ଥକ ଅଟେ ।

(୩୨) ମୂଳ- (କ) ଅପି ଚ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ନ ହନ୍ତବ୍ୟଃ’ ଇତି ଚୈବମାଦ୍ୟା ନିବୃତ୍ତିରୁପଦିଶ୍ୟତେ । ନ ଚ ସା କ୍ରିୟା । ନାପି କ୍ରିୟାସାଧନମ୍ । (ଖ) ଅକ୍ରିୟାର୍ଥାନାମୁପଦେଶୋନର୍ଥକଶ୍ଚେତ୍ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ନ ହନ୍ତବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦିନିବୃତ୍ତ୍ୟୁପ-ଦେଶାନାମାନର୍ଥକ୍ୟଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । (ଗ) ନ ଋନିଷମ୍ । ନ ଚ ସ୍ଵଭାବପ୍ରାପ୍ତହନ୍ତ୍ୟର୍ଥାନୁ-ରାଗେଣ ନତ୍ତ୍ଵଶକ୍ୟପ୍ରାପ୍ତକ୍ରିୟାର୍ଥତ୍ଵଂ କଚ୍ଛୟିତୁଂ ହନନକ୍ରିୟାନିବୃତ୍ତ୍ୟୋଦାସାନ୍ୟବ୍ୟତି-ରେକେଣ । (ଘ) ନତ୍ତ୍ଵଶ୍ଚେଷ୍ଠସ୍ଵଭାବତୋ ଯତ୍ସ୍ଵସମ୍ବନ୍ଧିନୋଽଭାବଂ ବୋଧୟତାତି ।

(୩୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ହିଂସା କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟରେ ନିବୃତ୍ତିର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା କ୍ରିୟା ନୁହେଁ, କି କ୍ରିୟାସାଧନ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଯଦି କ୍ରିୟାକୁ କହୁନଥିବା ବାକ୍ୟ ଅନର୍ଥକ ହୁଏ, ତେବେ ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ନ ହନ୍ତବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ନିବୃତ୍ତିପରକ ଉପଦେଶ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏହା ଯଥାର୍ଥ ନୁହେଁ । ନଞ୍ଜର ସ୍ଵଭାବତଃ ହନନକ୍ରିୟା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ଅଥବା ହନନ କ୍ରିୟାଦ୍ଵାରା ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ବି ଔବାସିନ୍ୟର ଅତିରିକ୍ତ ଅପ୍ରାପ୍ତକ୍ରିୟାର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ନଞ୍ଜର ଏହା ସ୍ଵଭାବ ଯେ - ସେ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦାର୍ଥର ଅଭାବ କରାଏ ।

(୩୩) ମୂଳ- (କ) ଅଭାବବୁଦ୍ଧିଭୌଦାସାନ୍ୟକାରଣମ୍ । ସା ଚ ଦଗ୍ଧଧେନନାଗ୍ନିବତ୍ ସ୍ଵଂୟମେବୋପ ଶାମ୍ୟତି । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରସକ୍ତକ୍ରିୟାନିବୃତ୍ତ୍ୟୋଦାସାନ୍ୟ-ମେବ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ନ ହନ୍ତବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦିଷ୍ଟୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାର୍ଥଂ ମନ୍ୟାମହେ, ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରଜ୍ଞାପତିବ୍ରତାଦିଭ୍ୟଃ । (ଖ) ତସ୍ମାତ୍ପୁରୁଷାର୍ଥାନୁପଯୋଗ୍ୟପାଖ୍ୟାନାଦିଭୂତାର୍ଥବାଦ-ବିଷୟମାନର୍ଥକ୍ୟାଭିଧାନଂ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟମ୍ ।

(୩୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଭାବଜ୍ଞାନ କେବଳ ଉଦାସୀନତାର କାରଣ । ସେ ଦଗ୍ଧଧେନ ଅଗ୍ନି ସଦୃଶ ସ୍ଵଂୟ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଏହି କାରଣ ପ୍ରଜ୍ଞାପତି ବ୍ରତାଦିର



ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ନ ହତବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ରାଗଜନିତହନନ କ୍ରିୟାଠାରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେଲେ ଔଦାସୀନ୍ୟ ହିଁ ନିଷ୍ପ୍ରତିଷେଧର ଅର୍ଥ ରୂପରେ ଆମେ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ।

(ଖ) ସେହି ହେତୁ ପୁରୁଷାର୍ଥର ଅନୁପଯୋଗୀ ଉପାଖ୍ୟାନଗୁଡ଼ିକ ଭୂତାର୍ଥବାଦ ବିଷୟକ ଆନର୍ଥକ ଅଭିଧାନକୁ ଆମେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(୩୪) ମୂଳ- (କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍- କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିଧିନୁପ୍ରବେଶମନ୍ତରେଣ ବସ୍ତୁମାତ୍ର- ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟମାନମାନର୍ଥକଂ ସ୍ୟାତ୍, ‘ସପ୍ତଦ୍ୱାପା ବସ୍ତୁମାତା’ ଇତ୍ୟାଦିବଦିତ ତତ୍ ପରିହୃତମ୍, ‘ରଜ୍ଜୁଚିନ୍ମା ନାୟଂ ସର୍ବଃ’ ଇତି ବସ୍ତୁମାତ୍ରକଅନେଽପି ପ୍ରୟୋଜନସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ନନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତବ୍ରହ୍ମଣୋଽପି ଯଥାପୂର୍ବଂ ସଂସାରିତ୍ୱଦର୍ଶନାତ୍ ନ ରଜ୍ଜୁସ୍ୱରୂପକଅନବଦର୍ଥବ-ତ୍ୱମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । (ଗ) ଅତ୍ରୋଚ୍ୟତେ-ନାବଗତବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବସ୍ୟା ଯଥାପୂର୍ବଂ ସଂସାରିତ୍ୱଂ ଶକ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟିତୁମ୍ । ବେଦପ୍ରମାଣଜନିତ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବବିରୋଧାତ୍ । (ଘ) ନହି ଶରୀରାଦ୍ୟାତ୍ମାଭିମାନିନୋ ଦୁଃଖଭୟାଦିମତ୍ ଦୃଷ୍ଟମିତି ତଥୈବ ବେଦପ୍ରମାଣଜନିତ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମା ବଗମେ ତଦଭିମାନ ନିବୃତ୍ତୌ ତଦେବ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନନିମିତ୍ତଂ ଦୁଃଖଭୟାଦିମତ୍ ଭବତୀତି ଶକ୍ୟଂ କଷ୍ଟୟିତୁମ୍ ।

(୩୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର - (କ) ପ୍ରଥମେ କୁହାଗଲା କି - କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିଧି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ କହିଥିବା ବସ୍ତୁମାତ୍ର ‘ସପ୍ତଦ୍ୱାପାୟୁକ୍ତ ପୃଥିବୀ’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଭଳି ଅନର୍ଥକ ହୋଇପାରେ । ‘ଏହା ଦଉଡ଼ି, ସର୍ପ ନୁହେଁ’ ଏହି ପ୍ରକାର ବସ୍ତୁମାତ୍ର କଥନରେ ଭୟାଦିର ନିବୃତ୍ତିରୂପ ପ୍ରୟୋଜନ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର କହି ପରିହାର (ନିଷେଧ) କରାଯାଏ ।

(ଖ) ଶଙ୍କା- ପରତୁ ଶୁଣାଯାଇଥିବା ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ପୂର୍ବରୁ ସମାନ ସଂସାରିତ୍ୱ ଦେଖାଯାଇଥିବା ହେତୁ ରଜ୍ଜୁ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରମାଣ ଭଳି ସମାନ ପ୍ରମାଣ କରିବା ସାର୍ଥକ ହୁଏ ନାହିଁ କି ?

(ଗ) ସମାଧାନ- ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି - ‘ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବଜ୍ଞତାରେ ପ୍ରଥମେ ସମାନ ସଂସାରିତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ବେଦପ୍ରମାଣଜନିତ - ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବ ସହ ଏହା ବିରୋଧ ଅଛି ।

(ଘ) ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ - ଅନାତ୍ମଶରୀରାଦିସ୍ୱରୂପ - ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି ସ୍ୱରୂପ ପୁରୁଷଠାରେ ଦୁଃଖ ଓ ଭୟ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବେଦଜନିତ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବ ରୂପକ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ଓ ଦେହାତ୍ମବୁଦ୍ଧିର ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ଏହି ଦୁଃଖ ଭୟାଦି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ପରି ଆତ୍ମବିତ୍ ହୁଏ ବୋଲି କହିବାରେ ଯଥାର୍ଥତା ନାହିଁ ।



(୩୫) ମୂଳ- (କ) ନହି ଧନିନୋ ଗୃହସ୍ଥସ୍ୟ ଧନାଭିମାନିନୋ ଧନାପହାରନିମିତ୍ତଂ ଦୁଃଖଂ ଦୃଷ୍ଟମିତି ତସ୍ୟୈବ ପ୍ରବ୍ରଜିତସ୍ୟ ଧନାଭିମାନରହିତସ୍ୟ ତଦେବ ଧନାପହାରନିମିତ୍ତଂ ଦୁଃଖଂ ଭବତି । ନ ଚ କୁଣ୍ଡଳିନଃ କୁଣ୍ଡଳିଭାଗିମାନନିମିତ୍ତଂ ସୁଖଂ ଦୃଷ୍ଟମିତି ତସ୍ୟୈବ କୁଣ୍ଡଳବିଯୁକ୍ତସ୍ୟ କୁଣ୍ଡଳିଭାଗିମାନରହିତସ୍ୟ ତଦେବ କୁଣ୍ଡଳିଭାଗିମାନ ନିମିତ୍ତଂ ସୁଖଂଭବତି । ତଦୁକ୍ତଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟା-‘ଅଶରାରଂ ବାବସନ୍ତଂ ନ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟେ ସ୍ଵଶତ ଛା ୧୮।୧୨।୧) ଇତି ।

(୩୫) ଭାଷାଂତର - ଦ୍ଵିତୀୟ ଉଦାହରଣ - କୌଣସି ଧନଦ୍ଵାରା ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ଗୃହସ୍ଥ-ଧନୀଲୋକର ଧନରେରି ହେଲେ ଦୁଃଖ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ଧନାଭିମାନ ବିହୀନ ଲୋକର ଧନରେରି ହେଲେ ଦୁଃଖ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ତୃତୀୟ ଉଦାହରଣ - କୁଣ୍ଡଳ ପିନ୍ଧିଥିବା ଲୋକକୁ କୁଣ୍ଡଳ ପିନ୍ଧିବା ଦ୍ଵାରା ଗର୍ବ ଅନୁଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ କୁଣ୍ଡଳବିଯୁକ୍ତ କୁଣ୍ଡଳଭାଗିମାନର ହିତପୁରୁଷକୁ ସେହିପରି ସୁଖ ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯାହାକି ବେଦବାକ୍ୟରେ “ଶରୀରରହିତ ଆତ୍ମାକୁ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ସ୍ପର୍ଶ କରେ ନାହିଁ ।”

(୩୬) ମୂଳ-(କ) ଶରୀରେ ପାତିତେଃଶରୀରତ୍ଵଂ ସ୍ୟାତ୍, ନ ଜୀବତୀତି ଚେତ୍ (ଖ) ନ, ସଶରୀରତ୍ଵସ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନନିମିତ୍ତାତ୍ । ନ ହ୍ୟାତ୍ମନଃ ଶରୀରାତ୍ମାଭିମାନ-ଇକ୍ଷଣଂ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନଂ ମୁକ୍ତାନ୍ୟତଃ ସଶରୀରତ୍ଵଂ ଶକ୍ୟଂ କଞ୍ଚୟିତୁମ୍ । ନିତ୍ୟମଶରୀରତ୍ଵମକର୍ମନିମିତ୍ତଭାବିତ୍ୟବୋଝମଃ । (ଗ) ତତ୍ତ୍ଵକୃତଧର୍ମାନିମିତ୍ତଂ ସଶରୀରତ୍ଵମିତିଚେନ୍, (ଘ) ସଶରୀରସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟାସିଦ୍ଧତ୍ଵାତ୍ ଧର୍ମାଧର୍ମଯୋରାତ୍ମକୃତତ୍ଵା-ସିଦ୍ଧେଃ । (ଙ) ଶରୀରସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟ ଧର୍ମାଧର୍ମଯୋଗତ୍ତ୍ଵକୃତସ୍ୟ ଚେତରେଚରାଶ୍ଚୟତ୍ତ୍ଵସ-ଜାନ୍ୟପରମ୍ପରେଷ୍ଟାଂନାଦିକଞ୍ଚନା ।

(୩୬) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯଦି କୁହାଯାଏ - ଶରୀର ପାତ ହେଲେ ଅଶରୀରତ୍ଵ ହୁଏ କିମ୍ବା ଜୀବିତ ହୋଇ ରହେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଭୁଲ । କାରଣ- ସଶରୀରତ୍ଵ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ନିମିତ୍ତକ ଅଟେ । ‘ଶରୀର ଆତ୍ମା ଅଟେ । ଏହି ଅଭିମାନ ରୂପ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣ ଦ୍ଵାରା ଆତ୍ମାରେ ସଶରୀରତ୍ଵର କଞ୍ଚନା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କର୍ମଦ୍ଵାରା ଏହା ଉତ୍ପନ୍ନ ନହେବାରୁ ଅଶରୀରତ୍ଵ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଏହା ଆମ୍ଭେ ପ୍ରଥମେ କହିଅଛୁ ।



(ଗ) ଯଦି କହିବା- 'ଆତ୍ମକୃତ ଧର୍ମାଧର୍ମ ନିମିତ୍ତକ ଆତ୍ମାରେ ସଶରୀରତ୍ବ ଅଛି', ଏହା ମଧ୍ୟ ଅଯୌକ୍ତିକ ।

(ଘ) କାରଣ- ଆତ୍ମାର ଶରୀର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ଅସିଦ୍ଧ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଧର୍ମାଧର୍ମରେ ଆତ୍ମକୃତତ୍ବ ମଧ୍ୟ ଅସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଆତ୍ମାର ଶରୀର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ଧର୍ମାଧର୍ମ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଅନ୍ତି ।

(ଙ) ଆତ୍ମକୃତ ଧର୍ମାଧର୍ମ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ଆତ୍ମାର ଶରୀର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟ ଦୋଷର ପ୍ରସକ୍ତ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଏହି ଦୁଇଟିର କାର୍ଯ୍ୟକାରଣତାବ ଅନାଦି ଅଟେ । ଏହି ଅନାଦିତ୍ୱକଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ ଅନ୍ଧ ପରମ୍ପରା ଅଟେ ।

(୩୭) ମୂଳ - (କ) କ୍ରିୟାସମବାୟାଭାବାଜ୍ଞାନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାନୁପପତ୍ତେଃ । (ଖ) ସନ୍ନିଧାନମାତ୍ରେଣ ରାଜପ୍ରଭୃତୀନାଂ ଦୃଷ୍ଟଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱମିତି ତେତ - (ଗ) ନ, ଧନଦାନାଦ୍ୟୁପାର୍ଜିତଭୃତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧିତ୍ୱାତ୍ ତେଷାଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । (ଘ) ନ ତ୍ୱାନୁନୋ ଧନଦାନାଦିବଚ୍ଛରାଦିଭିଃ ସ୍ୱସ୍ୱାମିସମ୍ବନ୍ଧନିମିତ୍ତଂ କିଞ୍ଚିଦ୍ୱ୍ୟକ୍ୟଂ କଳ୍ପୟିତୁମ୍ । ମିଥ୍ୟାଭିମାନିନସ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଃ ସମ୍ବନ୍ଧହେତୁଃ । ଏତେନ ଯଜ୍ଞମାନତ୍ୱମାନୁନୋ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ ।

(୩୭) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) କ୍ରିୟା ସମ୍ବନ୍ଧ ସହ ଅଭାବ ହେଲେ ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି କୁହାଯାଏ- ସେବକମାନଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ମାତ୍ରକେ ରାଜାମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଧନଦାନାଦି ଉପାୟ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ସେବକମାନଙ୍କର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହେବାରୁ ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମାରେ ଶରୀରାଦି ସହ ଧନାଦି ସମାନସ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱସ୍ୱାମିତାବ ସମ୍ବନ୍ଧ କାରଣ କିଛି କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ମିଥ୍ୟାଭିମାନ ହେଉଛି ସମ୍ବନ୍ଧର ହେତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । ଏହାଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତା ପାଖରେ ଯଜ୍ଞମାନତ୍ୱାଦି ପ୍ରତିପାଦନ ହେବ ।

(୩୮) ମୂଳ- (କ) ଅତ୍ରାହୁଃ-ଦେହାଦିବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟାତ୍ମନଃ ଆତ୍ମାୟେ ଦେହାଦା-ବର୍ତ୍ତମାନିନୋ ଗୌଣୋ ନ ମିଥ୍ୟୋତି ତେତ, (ଖ) ନ, ପ୍ରସିଦ୍ଧବସ୍ତୁଭେଦସ୍ୟ ଗୌଣତ୍ୱ-ମୁଖ୍ୟତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ । (ଗ) ଯସ୍ୟ ହି ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ବସ୍ତୁଭେଦଃ ଯଥା କେସରାଦିମାନାକୃତିବିଶେଷେ-ନୃୟବ୍ୟତିରେକାଭ୍ୟାଂ ସିଂହଶବପ୍ରତ୍ୟୟଭାତ୍ ମୁଖୋଽନୟଃ



ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଚିତ୍ରଶାଳୀ ପୁରୁଷ ପ୍ରାୟିକଃ କୌର୍ଯ୍ୟଶୌର୍ଯ୍ୟାଦିଭିଃ ସିଂହଗୁଣଃ ସମ୍ପନ୍ନଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ,
(ଘ) ତସ୍ୟ ପୁରୁଷେ ସିଂହଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟୌ ଗୌଣୋ ଭବତୋ ନାପ୍ରସିଦ୍ଧବସ୍ତୁଭେଦସ୍ୟ ।
ତସ୍ୟ ଦ୍ଵାନ୍ୟତ୍ରାନ୍ୟଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟୌ ଭ୍ରାନ୍ତିନିମିତ୍ତାବେବ ଭବତୋ ନ ଗୌଣୌ ।

(୩୮) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏଠାରେ ପ୍ରଭାକର କହନ୍ତି - ଶରୀରାଦି ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ନିଜ ଦେହରେ ‘ମୁଁ’, ‘ମୋର’, ଯେଉଁ ଅଭିମାନ ଗୌଣ ଅଛି ତାହା ମିଥ୍ୟା ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରମାଣରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣିକତା ନାହିଁ । କାରଣ- ଯେଉଁଲୋକ ବସ୍ତୁଭେଦ ଜାଣିଛି, ସେ ଗୌଣ ଓ ମୁଖ୍ୟଜ୍ଞାନ କରିପାରିବ ।

(ଗ) ଯାହାକୁ ଦୁର୍ଜ୍ଵଳ ବସ୍ତୁର ଭେଦଜ୍ଞାନ ଜଣାଅଛି, ଯେପରି ଅନ୍ୟତ୍ରାନ୍ୟରେକ ଦ୍ଵାରା ସିଂହଶବ୍ଦ କହିଲେ ସିଂହଜ୍ଞାନର ବିଷୟକ କେଶରାଦିଯୁକ୍ତ ବିଶେଷାକୃତି ସହ ପୁରୁଷାକୃତି ସିଂହଶବ୍ଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏବଂ ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ପ୍ରାୟ ସିଂହର କୁରତା ଏବଂ ଶୂରଭାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ପୁରୁଷ ଜାଣେ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ବସ୍ତୁଭେଦ ଜଣାନାହିଁ, ତାହାକୁ କିଛି ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ଏହାକୁ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଅନ୍ୟଶବ୍ଦ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ ମିଥ୍ୟା ଦ୍ଵାରା ସିଦ୍ଧ, କିନ୍ତୁ ଏହା ଗୌଣ ନୁହେଁ ।

(୩୯) ମୂଳ- (କ) ଯଥା ମହାବକାରେ ସ୍ଵାଶ୍ଵରଥମିତ୍ୟଗ୍ରହମାଣବିଶେଷେ ପୁରୁଷଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟୌ ସ୍ଵାଶ୍ଵବିଶେଷୌ ଯଥା ବା ଶୁକ୍ତିକାୟାମକସ୍ମାଦ୍‌ରଜତମିତି ନିର୍ଣ୍ଣତୌ ଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟୌ, ତଦ୍‌ବଦ୍‌ଦେହାଦି ସଂଘାତେହମିତି ନିରୂପଣରେଣ ଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟାବାମ୍‌- ନାମ୍‌ବିବେକେନୋପାଦ୍ୟମାନୌ କଥଂ ଗୌଣୌ ଶକ୍ୟୌ ବଦିତୁମ୍ ? (ଖ) ଆତ୍ମାନାମ୍‌ବିବେକେନାପି ପଣ୍ଡିତାନାମଜାବିପାଳାନାମିବାବିଭ୍ରୌ ଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟୌ ଭବତଃ । (ଗ) ତସ୍ମାନ୍ନେହାଦିବ୍ୟତିରିକ୍ତାମ୍‌ସ୍ତ୍ରିଭୁବାଦିନାଂ ଦେହାଦିବାହଂପ୍ରତ୍ୟୟୌ ମିଥ୍ୟେବ, ନ ଗୌଣଃ । ତସ୍ମାନ୍‌ମିଥ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୟନିମିତ୍ତଭାବ୍ ସଶରୀରଭୂଷ୍ୟ ସିଦ୍ଧଂ ଜୀବିତୋଽପି ବିଦୁଷୋଽଶରୀରଭୂମ୍ ।

(୩୯) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯେପରିକି ଅଜ୍ଞ ଅବକାର ମଧ୍ୟରେ ‘ଏହି ସ୍ଵାଶ୍ଵ ଅଟେ’ ଏହି ବିଶେଷପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ଗ୍ରହଣ ହୋଇ ନ ପାରି ପୁରୁଷଶବ୍ଦ ଓ ଜ୍ଞାନ ସ୍ଵାଶ୍ଵରେ ହୁଏ ଏବଂ ଶୁକ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ଅକସ୍ମାତ୍ ରଜତଜ୍ଞାନ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ । ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଦେହାଦି



ସଂଜ୍ଞାତରେ ରହିଥିବା ‘ମୁଁ’ ଶବ୍ଦ ଓ ଜ୍ଞାନ, ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାର ବିବେକ ନ ହେବାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ତାହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଗୌଣଶବ୍ଦ କହିଲେ କିପରି ହୁଏ ।

(ଖ) ଆତ୍ମା ଓ ଅନାତ୍ମାକୁ ଜାଣିଥିବା ପଣ୍ଡିତକୁ ମେଷା ଓ ଛେଳିପାଳକ ସଦୃଶ ଦେହାଦିରେ ଅପୃଥକ୍ ରୂପରେ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ଓ ଜ୍ଞାନ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଆତ୍ମାକୁ ଦେହାଦିଭିନ୍ନ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିବା ଲୋକର ଦେହାଦିରେ ଅହଂପ୍ରତ୍ୟୟ ମିଥ୍ୟା ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଗୌଣ ନୁହେଁ । ଏହାଦ୍ଵାରା ସଶରୀରତ୍ଵ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଓ ଜ୍ଞାନ ହେଲା ପରେ ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମବିତ୍ତକୁ ଅଶରୀରତ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

(୪୦) ମୂଳ-(କ) ତଥା ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍‌ବିଷୟା ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ତଦ୍ୟଥାଽହିନିର୍ଲ୍ଲ-ୟନାବଲ୍ଲୀକେ ମୃତା ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମେବ ତେଜ ଏବ’ (ବୃହ ୪।୪।୭) ଇତି । ‘ସ ଚକ୍ଷୁଃକ୍ଷୁରିବ ସ କର୍ଣ୍ଣୋଽକର୍ଣ୍ଣ ଇବ ସବାତାବାରିବ ସମନା ଅମନାଜବ ସ ପ୍ରାଣୋଽପ୍ରାଣ ଇବ’ ଇତି ଚ । (ଖ) ସ୍ମୃତିରପି ଚ - ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞସ୍ୟ କା ଭାଷା’, (ଭ.ଗୀ ୧।୫.୪) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞଲକ୍ଷଣାନ୍ୟାଚକ୍ଷାଣା ବିଦୁଷଃ ସର୍ବପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧଂ ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାନ୍ନା-ବଗତବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବସ୍ୟ ଯଥାପୂର୍ବଂ ସଂସାରିତ୍ଵମ୍ । ଯସ୍ୟ ତୁ ଯଥାପୂର୍ବଂ ସଂସାରିତ୍ଵଂ ନାସାବଗତବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବ ଇତ୍ୟନବଦ୍ୟମ୍ ।

(୪୦) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ବେଦପ୍ରମାଣ ‘ସାପର କାତି ଯେପରି ଉଇଛୁଙ୍କା ଉପରେ ସର୍ପଦ୍ଵାରା ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ମଲାପରି ପଡ଼ିଥାଏ, ସେହିପରି ବିଦ୍ଵାନ୍ ଯେ କି ଅଭିମାନ ତ୍ୟାଗ କରିଛି, ଯାହାର ଶରୀର ପଡ଼ିଥାଏ ଏବଂ ଶରୀରରେ ଥିବା ଆତ୍ମା ଅଶରୀର ଅଟେ । ଏହା ଅମୃତ, ପ୍ରାଣ, ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ସ୍ଵୟଂପ୍ରକାଶ ଅଟେ’ । ଏବଂ ଏହି ବସ୍ତୁତଃ ‘ଏହା ନେତ୍ରହୀନ ହୋଇ ନେତ୍ରସମାନ, କର୍ଣ୍ଣହୀନ ହୋଇ କର୍ଣ୍ଣସମାନ, ବାଣାହୀନ ହୋଇ ବାଣା ସମାନ, ମନହୀନ ହୋଇ ମନ ସମାନ, ପ୍ରାଣହୀନ ହୋଇ ପ୍ରାଣସମାନ, ଏହି ଆତ୍ମା’ । ସ୍ମୃତିପ୍ରମାଣ - ‘ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞର ସଂଜ୍ଞା କ’ଣ ? ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞର ଲକ୍ଷଣକୁ କହୁଥିବା ବିଦ୍ଵାନମାନଙ୍କର ସବୁ ପ୍ରବୃତ୍ତିମାନଙ୍କ ସହ ସମନ୍ଵୟ ରହେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବକୁ ଜାଣିଥିବା ପଣ୍ଡିତ ସଂସାରୀ ସମାନ ରହେ, (କିନ୍ତୁ ସେ ଅସଂସାରୀ) ଯେ ପୂର୍ବରୁ ସଂସାରୀ ସମାନ, ସେ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବକୁ ଜାଣେନାହିଁ ।



(୪୧) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ନପୁନରୁକ୍ତ ଶ୍ରବଣାତ୍ପରାତାନୟୋର୍ମନନନିଦିଧିଆ ସନୟୋର୍ଦ୍ଧନାଦ୍ ବିଧିଶେଷତଃ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ନ ସ୍ବରୂପର୍ଯ୍ୟବସାୟିତ୍ବମିତି । (ଖ) ନ, ଅନବଗତ୍ୟର୍ଥଦାନମନନନିଦିଧିଆସନୟୋଃ । (ଗ) ଯଦି ହ୍ୟବଗତଂ ବ୍ରହ୍ମାନ୍ୟତ୍ର ବିନିଯୁଜ୍ୟେତ ଭବେଭଦା ବିଧିଶେଷତଃ । (ଘ) ନ ତୁ ତଦସ୍ତ୍ରି, ମନନନିଦିଧିଆସ-ନୟୋରପି ଶ୍ରବଣବଦବଗତ୍ୟର୍ଥଦାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ ପ୍ରତିପତ୍ତିବିଧିବିଷୟତୟା ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣକଂ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ସମନ୍ୱୟାଦିତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୪୧) ଭାଷ୍ୟ-ତର- (କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଶ୍ରବଣ ପରେ ମନନ ଓ ନିଦିଧିଆସନ ଦେଖାଯିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମବିଧିର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସ୍ବରୂପ ପର୍ଯ୍ୟବସାୟୀ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ସମାଧାନ - ନୁହେଁ, କାରଣ-ଶ୍ରବଣ ସଦୃଶ ମନନ ଓ ନିଦିଧିଆସନ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ।

(ଗ) ଯଦି ଜ୍ଞାତ ବ୍ରହ୍ମ କୌଣସି କର୍ମ ସହ ବିନିଯୋଗ ଅଛି, ତେବେ ତାହା ବିଧିର ଅଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ଏହା ଅସମ୍ଭବ । କାରଣ-ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟର ଶ୍ରବଣ ବିନା ବ୍ରହ୍ମ ଅଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ଶ୍ରବଣ ଭଳି ମନନ ଓ ନିଦିଧିଆସନ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ଉପାସନା ବିଧିର ବିଷୟତା ରୂପଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣକ ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ଅତଃ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସମନ୍ୱୟ ହେତୁ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣକ ।

(୪୨) ମୂଳ- (କ) ଏବଞ୍ଚ ସତି ‘ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା’ ଇତି ତଦ୍‌ବିଷୟଃ ପୃଥଗ୍‌ଶାସ୍ତ୍ରାରମ୍ଭ ଉପପଦ୍ୟତେ । ପ୍ରତିପତ୍ତିବିଧିପରତ୍ୱେ ହି ‘ଅଥାତୋ ଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା’ ଇତ୍ୟେବାରବଧଦ୍ୱାନ୍ ପୃଥଗ୍‌ଶାସ୍ତ୍ରମାରତ୍ତେୟତ । (ଖ) ଆରତ୍ୟମାଣଂ ଚୈବମାରତ୍ତେୟତ - ‘ଅଥାତଃ ପରିଶିଷ୍ଟଧର୍ମଜିଜ୍ଞାସା’ ଇତି । ‘ଅଥାତଃ କୃତ୍ୱର୍ଥପୁରୁଷାର୍ଥଯୋଜିଜ୍ଞାସା’, (ଜ୍ଞେ.ସୂ ୪।୯।୯) ଇତିବତ୍ । ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକ୍ୟାବଗତିସ୍ୱପ୍ରତିଜ୍ଞାତେତି ତଦର୍ଥୋ ଯୁକ୍ତଃ ଶାସ୍ତ୍ରାରମ୍ଭଃ- ‘ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା’ ଇତି । (ଗ) ତସ୍ମାଦହଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମାରତ୍ୟେତଦବସାନା ଏବ ସର୍ବେ ବିଧୟଃ ସର୍ବାଣି ତେତରାଣି ପ୍ରମାଣାନି । ନ ହ୍ୟହେୟାନ୍ୟପାଦେୟା ଦୈତ୍ୱାତ୍ମାବଗତୌ ନିର୍ବିଶେଷାଣ୍ୟପ୍ରମାତୃକାଣି ଚ ପ୍ରମାଣାନି ଭବିତୁମର୍ହନ୍ତୀତି । (ଘ) ଅପି ଋତୁଃ-

ଗୌଣମିଥ୍ୟାମ୍ବନୋଽସତ୍ତ୍ୱେ, ପୁତ୍ରଦେହାଦିବାଧନାତ୍ ।

ସଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାହମିତ୍ୟେବଂ, ବାଧେ କାର୍ଯ୍ୟଂ କଥଂ ଭବେତ୍ ॥୧॥



ଅନେଷବ୍ୟାପ୍ତିଜ୍ଞାନାତ, ପ୍ରାକ୍ପ୍ରମାତୃତ୍ୱମାତ୍ମନଃ ।

ଅନେଷବ୍ୟାସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରମାତୈବ, ପାପୁଦୋଷାଦିବର୍ଜିତଃ ॥୨॥

ଦେହାତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଯଦ୍ବତ, ପ୍ରମାଣଭେଦନ କଞ୍ଚିତଃ ।

ଲୌକିକଂ ତଦ୍ବଦେବେଦଂ, ପ୍ରମାଣଂ ଦ୍ୱାଃଃମୁନିଶ୍ଚୟାତ୍ ॥୩॥

(୪୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତେଣୁ ‘ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାୟା’ ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ପୃଥରାଶାସ୍ତର ଆରମ୍ଭ ହେବା ଉଚିତ୍ । ବେଦାନ୍ତ ଯଦି ଉପାସନା ବିଧିପରକ ହୁଏ, ‘ଅଥାତୋ ଧର୍ମଜ୍ଞାୟା’ ରପୁକ ମାଂମାସା ସୂତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହେବା ହେତୁ ଅନ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କାରଣ- ଆରମ୍ଭ ସୂତ୍ରରେ ‘ଏହାଠାରୁ ଅବଶିଷ୍ଟ ଧର୍ମଜ୍ଞାୟା’, ‘ଏହାପରେ କୃତ୍ୱ ଓ ପୁରୁଷାର୍ଥକୁ ଜାଣିବା କଥା’ । ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ୱ ଏକ ବୋଲି ଏକ ଅର୍ଥ ହେବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ଶାସ୍ତ୍ରାରମ୍ଭରେ ‘ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ସେହିହେତୁ ‘ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ’ ବୋଲି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଧିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରମାଣ । କିନ୍ତୁ ହେୟ, ଉପାଦେୟ ଓ ଅଦୈତ୍ୟାତ୍ମକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ନିର୍ବିଷୟ ପ୍ରମାଣହୀନ କିଛି ନାହିଁ ।

(ଘ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ଗୌଣ ଓ ମିଥ୍ୟା ଭେଦରେ ଏହା ଦୁଇପ୍ରକାର । ପୁରୁ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ପାଖରେ ‘ମୋର ଅଭିମାନ ହିଁ ଗୌଣ’, କାରଣ-

୧- ଏହି ଦୁଇଜଣଙ୍କର ଭେଦ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ଅଭିମାନ ବାଧୁତ ହେଲେ ବିଧି ଓ ନିଷେଧାଦି ବ୍ୟବହାର କିପରି ହେବ ।

୨- ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତୁପ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରମାତୃ ରହେ, ସେହି ପାପ ଓ ଦୋଷହୀନ ପ୍ରମାଣକୁ ଅନେଷଣ କର ।

୩- ଦେହାତ୍ମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣ କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । ସେହି ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ଲୌକିକ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରମାଣ ହୁଅନ୍ତି ।

୫ ଈକ୍ଷେତ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୫-୧୧

ଇକ୍ଷେତ୍ୟାଧିକରଣ-ସୂ ୫-୧୧

(୧) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ତାବଦ୍‌ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବଗତିପ୍ରୟୋ-ଜନାନାଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟେଣ ସମନ୍ୱିତାନାମତରେଣାପି କାର୍ଯ୍ୟାନୁପ୍ରବେଶଂ ବ୍ରହ୍ମଣି ପର୍ଯ୍ୟବସାନମୁକ୍ତମ୍ । ବ୍ରହ୍ମ ତ ସର୍ବଜ୍ଞଂ ସର୍ବଶକ୍ତିଜ୍ଞଶ୍ଚିତ୍ତୁପସ୍ଥିତିନାଶ-କାରଣମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।



(ଖ) ସାଂଖ୍ୟାଦୟସ୍ତୁ ପରିନିଷ୍ଠିତଂ ବସ୍ତୁ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରଗମ୍ୟମେବେତି ମନ୍ୟମାନାଃ ପ୍ରଧାନାଦାନି କାରଣାନ୍ତରାଣ୍ୟନୁମିମାମାସ୍ତଦ୍ପରତୟୈବ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନି ଯୋଜୟତି । (ଗ) ସର୍ବେଷ୍ଠେବ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟେଷୁ ସୃଷ୍ଟିବିଷୟେଷ୍ଠାନୁମାନେନୈବ କାର୍ଯ୍ୟେଣ କାରଣଂ ଲିଳକ୍ଷୟିଷିତମ୍ । ପ୍ରଧାନପୁରୁଷସଂଯୋଗା ନିତ୍ୟାନୁମେୟା ଇତି ସାଂଖ୍ୟାଃ ମନ୍ୟନ୍ତେ ।

(୧) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏପରିକି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟର କାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାନ ହୁଏ । ସେହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଜନ ହେଉଛି- ‘ଏହି ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ’, ଏହିପ୍ରକାର ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନ କରିବା ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସମନ୍ୱିତ କରାଇବା । ବେଦରେ ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ଏହି ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ, ବ୍ରହ୍ମସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତି, ପ୍ରିତି ଓ ଲୟର କାରଣ ଅଟେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ସାଂଖ୍ୟମାନେ ଏହିଭଳି ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି ଯେ- ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଓ ପ୍ରଧାନାଦି ଅନ୍ୟକାରଣର ଅନୁମାନ କରି ପ୍ରଧାନାଦିପରତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ସମନ୍ୱିତ କରାଏ ।

(ଗ) ସୃଷ୍ଟି ବିଷୟକ ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଅନୁମାନ କରି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା କାରଣର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସାଂଖ୍ୟମାନେ ଏହିଭଳି ସ୍ୱାକାର କରିଛନ୍ତି କି-ପ୍ରଧାନ ପୁରୁଷର ସଂଯୋଗ ନିତ୍ୟ ଓ ଅନୁମେୟ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) କାଶୀଦାଣ୍ଡେତେଭ୍ୟ ଏବ ବାକ୍ୟେଭ୍ୟଃ ଈଶ୍ୱରଂ ନିମିତ୍ତକାରଣମନୁମିମତେ, ଅଶୁଂଷ୍ଠ ସମବାୟିକାରଣମ୍ । (ଖ) ଏବମନ୍ୟୋଽପି ତାର୍କିକା ବାକ୍ୟାଭାସଯୁକ୍ତ୍ୟାଭାସାବଷ୍ଟମାଃ ପୂର୍ବପକ୍ଷବାଦିନଂ ଇହୋଭିଷନ୍ତେ । ତତ୍ର ପଦବ କ୍ୟପ୍ରମାଣଜ୍ଞେନାର୍ହର୍ଯ୍ୟେଣ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟନାଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବଗତିପରତ୍ୱବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବାକ୍ୟାଭାସଯୁକ୍ତ୍ୟାଭାସବିପ୍ରତିପତ୍ତୟଃ ପୂର୍ବପକ୍ଷାକୃତ୍ୟ ନିରାକ୍ରିୟନ୍ତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) କାଶୀଦମତାନୁଯାୟିମାନେ ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ- ଈଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟିର ନିମିତ୍ତ କାରଣ ଏବଂ ଅଶୁ ସମବାୟି କାରଣ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟ ତାର୍କିକମାନେ ମଧ୍ୟ ବାକ୍ୟାଭାସ ଓ ଯୁକ୍ତ୍ୟାଭାସର ଅବଲମ୍ବନରେ ଅଦ୍ୱୈତମତର ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଭାବରେ ଦେଖାଦେଇଛନ୍ତି । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ



ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବଚନି ନିମିତ୍ତ ବେଦାନ୍ତିମାନେ ବାକ୍ୟାଭାସ ଓ ଯୁକ୍ତ୍ୟାଭାସ
ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନୈରାତ୍ମକମାନଙ୍କୁ ପଦବାକ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ଖଣ୍ଡନ କରିଛନ୍ତି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଖ୍ୟାଃ ପ୍ରଧାନଂ ତ୍ରିଗୁଣମତେତନଂ ଜଗତଃ କାରଣମ୍
ମନ୍ୟମାନା ଆହୁଃ-ଯାନି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନି ସର୍ବଜ୍ଞସ୍ୟ ସର୍ବଶକ୍ତେର୍ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜଗତ୍ କାରଣମ୍
ପ୍ରଦର୍ଶୟତୀତ୍ୟବୋତସ୍ତାନି ପ୍ରଧାନକାରଣପକ୍ଷେଽପି ଯୋଜୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । (ଖ)
ସର୍ବଶକ୍ତିମତ୍ ତାବତ୍ପ୍ରଧାନସ୍ୟାପି ସ୍ୱବିକାରବିଷୟମୁପ-ପଦ୍ୟତେ । ଏବଂ ସର୍ବଜ୍ଞ
ମୁପପଦ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ, ଅତେତନ ପ୍ରଧାନ ସଂସାରର କାରଣ
ରୂପରେ ସ୍ୱାକାର କରୁଥିବା ସଂଖ୍ୟାର୍ଯ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ଯେଉଁ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ
ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ, ବ୍ରହ୍ମରେ ସଂସାର କାରଣ ତାକୁ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ।

(ଖ) ତାହା ପ୍ରଧାନ କାରଣ ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ସଂଯୋଜନା କରାଯାଇପାରେ ।
ପ୍ରଧାନର ସର୍ବଶକ୍ତିମତ୍ ମଧ୍ୟ ନିଜ ବିକାରକୁ ପ୍ରତିପାଦିତ କରାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ସର୍ବଜ୍ଞ
ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପନ କରାଯାଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) କଥମ୍ ? ଯତ୍ନ ଜ୍ଞାନଂ ମନ୍ୟସେ, ସଃ ସତ୍ତ୍ୱଧର୍ମଃ ‘ସତ୍ତ୍ୱାତ୍
ସଂଜାୟତେ ଜ୍ଞାନମ୍’, (ଗା ୧୪।୧୭) ଇତି ସ୍ମୃତେଃ । ତେନ ଚ ସତ୍ତ୍ୱଧର୍ମେଣ ଜ୍ଞାନେନ
କାର୍ଯ୍ୟକରଣବତଃ ପୁରୁଷାଃ ସର୍ବଜ୍ଞାଃ ଯୋଗିନଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧାଃ । (ଖ) ସତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ହି
ନିରତିଶଯୋକ୍ତର୍ଷେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ନ କେବଳସ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟକାରଣସ୍ୟ ପୁରୁଷୋପଲବ୍ଧ
ଧ୍ୱମାତ୍ରସ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱଂ କିଞ୍ଚିତ୍ତ୍ୱଂ ବା କଞ୍ଚୟିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରଧାନ ସର୍ବଜ୍ଞ କିପରି ହୁଏ ? ଯାହାକୁ ତୁମେ ଜ୍ଞାନ
ବୋଲି କହୁଛ, ତାହା ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ଧର୍ମ, କାରଣ-ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଇତି
ଗୀତାବାକ୍ୟ । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣ ରୂପଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟ (ଶରୀର), କରଣ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ) ଯୁକ୍ତ
ପୁରୁଷ ଯୋଗୀ ସର୍ବଜ୍ଞ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ସତ୍ତ୍ୱର ନିରତିଶୟ ଉକ୍ତର୍ଷ ହେଲେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଦେହ ଓ
ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିତ କେବଳ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ପୁରୁଷଠାରେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ କିମ୍ବା ଅଜ୍ଞତ୍ୱ ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ ।



(୫) ମୂଳ- (କ) ତ୍ରିଗୁଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞାନକାରଣଭୂତଂ ସର୍ବଂ ପ୍ରଧାନାବସ୍ଥାୟାମପି ବିଦ୍ୟତ ଇତି ପ୍ରଧାନସ୍ୟାଚେତନସୈଷେବ ସତଃ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ-ମୁଚ୍ୟତେ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟେଷୁ । (ଖ) ଅବଶ୍ୟସ୍ତ ଉଚ୍ୟାପି ସର୍ବଜ୍ଞଂ ବ୍ରହ୍ମାଭ୍ୟୁପଗମତା ସର୍ବଜ୍ଞାନଶକ୍ତିମଦ୍ୱେନୈବ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱମୁପଗତବ୍ୟମ୍ । ନ ହି ସର୍ବଦା ସର୍ବବିଷୟଂ ଜ୍ଞାନଂ କୁର୍ବଦେବ ବ୍ରହ୍ମବର୍ତ୍ତତେ ।

(୫) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ପ୍ରଧାନ ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ ହେତୁ ଏହାର ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନର କାରଣଭୂତ ସର୍ବଗୁଣ ପ୍ରଧାନ ଅବସ୍ଥାରେ ରହେ । ତେଣୁ ଏହି କାରଣ ଅଚେତନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନର ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଉପଚରିତ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍‌ଗୁଣ ବୃତ୍ତିରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଅବଶ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା ତୁମ୍ଭେମାନେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଜ୍ଞାନ ଶକ୍ତିମାନ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମରେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ- ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଦା ସବୁ ବିଷୟକୁ ଜ୍ଞାନ କରି ରହେ ନାହିଁ ।

(୬) ମୂଳ-(କ) ତଥାହି-ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ନିତ୍ୟତ୍ୱେ ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାଂ ପ୍ରତି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ହୀୟତେ । ଅଥାନିତ୍ୟଂ ତଦିତି ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାୟାଃ ଉପରମେତାପି ବ୍ରହ୍ମ, ତଦା ସର୍ବଜ୍ଞାନଶକ୍ତିମଦ୍ୱେନୈବ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱମାପନ୍ନତି । (ଖ) ଅପି ଚ ପ୍ରାଗୁପରେଃ ସର୍ବକାରଣଶୂନ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମେଷ୍ୟତେ ଉଚ୍ୟା । ନ ଚ ଜ୍ଞାନସାଧନାନାଂ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟାଦାନାମଭାବେ ଜ୍ଞାନୋପଭିଷ୍ଟ କସ୍ୟଚିଦୁପପନ୍ନା । (ଗ) ଅପି ଚ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାନେକାତ୍ମକସ୍ୟ ପରିଣାମସମ୍ଭବାତ୍ କାରଣତ୍ୱୋପପତ୍ତିର୍ନୃଦା ଦିବତ୍ ନାସଂହତସୈଷକାତ୍ମକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ ଇତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ଇବଂ ସ୍ୱତ୍ରମାରଭ୍ୟତେ ।

(୬) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଯଦି ଜ୍ଞାନ ନିତ୍ୟ, ତାହାହେଲେ ଜ୍ଞାନ କ୍ରିୟା ପ୍ରତି ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ନଷ୍ଟ ହେବ । ଅନିତ୍ୟ ହେଲେ ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟା ନ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେବେଳେ ଏହା ଉପଚରିତ ହେବ । ତେଣୁ ଏହା ସିଦ୍ଧ ଯେ- ସର୍ବଜ୍ଞାନ ସର୍ବଶକ୍ତିମତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ଯଦି ଉପଭିଷ୍ଟ ପୂର୍ବରୁ ତୁମେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ସର୍ବସଂସାର ରହିତ ହିସାବରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଜ୍ଞାନର ସାଧନଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଆଭାବରେ ଜ୍ଞାନର ଉପଭିଷ୍ଟ କୌଣସି ମତରେ ଠିକ୍ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ସର୍ବ, ରଜ, ତମ-ଏହି ଗୁଣଭେଦରେ ଅନେକାତ୍ମକପ୍ରଧାନର ପରିଣାମ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ଅତଏବ ଏହି ମୂଳିକାଦି ସମାନ କାରଣ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ସଂଘାତରହିତ ଅସତ୍ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ । ଏହିପ୍ରକାର ପୂର୍ବପକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଏହି ସ୍ମୃତ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଛି ।

इक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ୫ ॥

(୭) ଈକ୍ଷତେର୍ନାଶବ୍ଦମ୍ ୧।୧।୫

ଇକ୍ଷତେଃ- ଜଗତର କାରଣ ଈକ୍ଷଣ କର୍ତ୍ତା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜଡ଼ ପ୍ରଧାନରେ ଈକ୍ଷଣକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅଶବ୍ଦମ୍-ବେଦ ଅପ୍ରତିପାଦିତ ହେବାର କାରଣ ପ୍ରଧାନ ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୮) ମୂଳ- (କ) ନ ସାଂଖ୍ୟପରିକଳ୍ପ ତମତେତନ୍ ପ୍ରଧାନଂ ଜଗତଃ କାରଣଂ ଶକ୍ୟଂ ବେଦାନ୍ତସ୍ମାଶ୍ଚିୟତୁମ୍ । ଅଶବ୍ଦଂ ହି ତତ୍ । (ଖ) କଅମଶବ୍ଦତ୍ୱମ୍ ? ଈକ୍ଷତେଃ- ଈକ୍ଷତୃଦ୍ୱଶ୍ଚବଶାତ୍ କାରଣସ୍ୟ । କଅମ୍ ? ଏବଂ ହି ଶୂନ୍ୟତେ (ଗ) ତଦେବଂ ସୋମେୟଦମଗ୍ର ଆସାଦେକାମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍, (ଛା ୮।୨।୯) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ତଦୈକ୍ଷତ ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟେତି ତତ୍ତେଜୋଽସ୍ତଜତ, (ଛା ୮।୨।୩) ଇତି । (ଘ) ତତ୍ତେଦଂ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟଂ ନାମରୂପବ୍ୟାକୃତଂ ଜଗତ୍ପ୍ରାଗୁପରେଃ ସଦାତ୍ମନାବଧାର୍ଯ୍ୟ ତସ୍ୟୈବ ପ୍ରକୃତସ୍ୟ ସଜ୍ଜବବାଚ୍ୟସ୍ୟେକ୍ଷଣପୂର୍ବକଂ ତେଜଃ ପ୍ରଭୃତେଃ ସ୍ରଷ୍ଟୃଦ୍ ଦର୍ଶୟତି ।

(୮) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସାଂଖ୍ୟପରିକଳ୍ପିତ ଅତେତନ୍ ପ୍ରଧାନ ଜଗତର କାରଣ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ- ଏହା ବେଦପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ବେଦପ୍ରସିଦ୍ଧ କାହିଁକି ନୁହେଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, ତାହେଲେ ଏହି କାରଣରେ ଈକ୍ଷଣକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଗ) ଯଥା- ‘ହେ ପ୍ରିୟଦର୍ଶନ । ଆରମ୍ଭରେ ଏକମାତ୍ର ଏହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ ଥିଲା’ । ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ‘ଏହା ଦ୍ୱାରା ଈକ୍ଷଣ କରାଗଲା କି ମୁଁ ଅନେକ ହେବି । ଏହି ପ୍ରକାର ଦେଖି ତେଜକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲା’ ।

(ଘ) ସେଠାରେ ‘ଇଦଂ’ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ନାମରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ସତ୍ତ୍ୱରୂପରେ ଠିକ୍ କରି ପ୍ରକୃତସତ୍ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ଈକ୍ଷଣ ପୂର୍ବକ ତେଜ ଆଦିର ସ୍ରଷ୍ଟୃଦ୍ ଦେଖାଯାଏ ।



(୯) ମୂଳ- (କ) ତଥାନ୍ୟତ୍ର- ‘ଆତ୍ମା ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟମେକ ଏବାଗ୍ର ଆସୀତ୍ । ନାନ୍ୟତ୍ କିଞ୍ଚନ୍ ମିଷତ୍ । ସ ଇକ୍ଷତ ଲୋକାନୁ ସ୍ତୃଜା ଇତି । ସ ଜମାଁଲ୍ଲୋକାନସ୍ତଜତ’, (ଐତ୍ୟାସ୍ୟା-୯) ଇତ୍ୟାହା ପୂର୍ବକାମେବ ସୃଷ୍ଟିମାତତଃ । (ଖ) କୃତିକ ଷୋଡ଼ଶକଳଂ ପୁରୁଷଂ ପ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟାହ- ‘ସ ଇକ୍ଷାଞ୍ଚକ୍ଳେ ପ୍ରାଣମସ୍ତଜତ’ (ପ୍ରଶ୍ନ ୭-୩) ଇତି । ଇକ୍ଷତେରିତି ଚ ଧାତୁର୍ଥଭେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶୋଽଭିପ୍ରେତଃ ଯଜେତରିତିବତ୍ । ନ ଧାତୁନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ । (ଗ) ତେନ-

ଯଃ ସର୍ବଞ୍ଜଃ ସର୍ବବିଦ୍ୟସ୍ୟ ଜ୍ଞାନମୟଂ ତପଃ

ତସ୍ମାଦେତଦ୍ବ୍ରହ୍ମନାମ ରୂପମନ୍ମଥ ଜାୟତେ ॥ ମୁଣ୍ଡ (୧।୧।୯)

ଇତ୍ୟେବମାଦିନ୍ୟପି ସର୍ବଞ୍ଜେଶ୍ବରକାରଣପରାଣି ବାକ୍ୟାନୁଦାହର୍ତ୍ତବ୍ୟାନି ।

(୯) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଆରମ୍ଭରେ ‘ଆତ୍ମା ଏକମାତ୍ର ଥିଲା, ଏହାର ସେବାପାଇଁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରବସ୍ତୁ ନ ଥିଲା, ସେ ସଂସାର ରଚନା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କଲା, ଏହାପରେ ଲୋକମାନେ ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ’ । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦକୁ ଇକ୍ଷଣ ପୂର୍ବକ ସୃଷ୍ଟି କୁହାଯାଏ ।

(ଖ) ପୁନର୍ବାର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଷୋଡ଼ଶକଳା ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି କୁହାଯାଇଛି- ‘ଏହି ଦେଖିଲା, ସେ ପ୍ରାଣକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲା’ । ‘ଯଜତି’ ଧାତୁସଦୃଶ ଇକ୍ଷତିଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି । ଧାତୁମାତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଏହା ଦ୍ୱାରା- ‘ଯେଉଁ ସର୍ବଞ୍ଜ, ସର୍ବବିତ୍, ଯାହାର ଜ୍ଞାନମୟ ହିଁ ତପ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ନାମ, ରୂପ ଓ ଅନ୍ନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ’ । ଇତ୍ୟାଦି ସର୍ବଞ୍ଜ ଇଶ୍ବର କାରଣପୁରକବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଉଦାହରଣ ରୂପରେ ଦିଆଯାଇଛି ।

(୧୦) ମୂଳ- (କ) ଯତୁକ୍ତଂ ସତ୍ତ୍ୱଧର୍ମେଣ ଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବଞ୍ଜଂ ପ୍ରଧାନଂ ଭବିଷ୍ୟତୀତି । ତନ୍ନୋପପଦ୍ୟତେ । ନହି ପ୍ରଧାନାବସ୍ଥାୟାଂ ଗୁଣସାମ୍ୟାତ୍ ସତ୍ତ୍ୱଧର୍ମେ ଜ୍ଞାନଂ ସମ୍ଭବତି । (ଖ) ନନ୍ୂକ୍ତଂ ସର୍ବଜ୍ଞାନଶକ୍ତିମଦ୍ୱେନ ସର୍ବଞ୍ଜଂ ଭବିଷ୍ୟତୀତି । ତଦପି ନୋପପଦ୍ୟତେ । ଯଦି ଗୁଣସାମ୍ୟେ ସତି ସତ୍ତ୍ୱବ୍ୟାପାରାଶ୍ରୟାଂ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତିମାଶ୍ରିତ୍ୟ ସର୍ବଞ୍ଜଂ ପ୍ରଧାନମୁଚ୍ୟେତ, କାମଂ ରଜତ୍ରମୋ ବ୍ୟାପାରାଶ୍ରୟାମପି ଜ୍ଞାନପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଶକ୍ତିମାଶ୍ରିତ୍ୟ କିଞ୍ଚିତ୍ ଜ୍ଞତୁମୁଚ୍ୟେତ । (ଗ) ଅପି ଚ ନାସାକ୍ଷିକା ସତ୍ତ୍ୱବୃତ୍ତିର୍ଜାନାତିନାଽଭି-ଧାୟତେ । ନ ଋଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ସାକ୍ଷିତ୍ୱମସ୍ତି । ତସ୍ମାଦନୁପପନ୍ନଂ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱମ୍ । (ଘ) ଯୋଗିନାଽପି ଚେତନତ୍ୱାତ୍ ସତ୍ତ୍ୱୋକ୍ଷିନିମିତ୍ତଂ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱମୁପପନ୍ନମିତ୍ୟୁ-ଦାହରଣମ୍ ।

(୧୦) ଭାଷାଂତର- (କ) ଶଙ୍କା-ପ୍ରଧାନ ଜ୍ଞାନର ଶକ୍ତିମତ୍ ହେଲେ ସର୍ବଜ୍ଞ କିପରି ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସମାଧାନ- ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପ୍ରଧାନ (କାରଣ)ର ଗୁଣଦ୍ୱାରା ଏହା ସମାନ ହେଲେ ସ୍ୱରୂପଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ।

(ଖ) ଶଙ୍କା- ପ୍ରଧାନ ସର୍ବଜ୍ଞାନ ଶକ୍ତିମତ୍ ହେତୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ହୋଇପାରେ । ସମାଧାନ- ଗୁଣସାମ୍ୟ ହେଲେ ସ୍ୱରୂପଗ୍ୟାପାଶ୍ରୟ ଜ୍ଞାନ ଶକ୍ତିକୁ ନିର୍ଭର କରି ପ୍ରଧାନ ହିଁ ସର୍ବଜ୍ଞ ହେଉ । କାମ, ରଜ, ତମ ଗୁଣକୁ ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଶକ୍ତିର ଆଶ୍ରୟ କରି ପ୍ରଧାନକୁ ଅବିଜ୍ଞ କୁହାଯାଇପାରେ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ସାକ୍ଷୀରହିତ ସ୍ୱରୂପଗୁଣର ବୃତ୍ତିର ‘ଜ୍ଞା’ ଧାତୁ ଦ୍ୱାରା ବିଧାନ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ ସାକ୍ଷୀ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନର ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଅନୁପନ୍ନ ଅଟେ ।

(ଘ) ଯୋଗାମାନେ ଚେତନ ହେତୁ ସ୍ୱରୂପଗୁଣର ଉତ୍କର୍ଷର କାରଣ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଠିକ୍ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଉଦାହରଣଟି ଯୁକ୍ତି ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।

(୧୧) ମୂଳ- (କ) ଅଥପୁନଃ ସାକ୍ଷିନିମିରମାକ୍ଷିତୃତ୍ୱଂ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ କଷ୍ଟେତ, ଯଥାଗ୍ନିନିମିରମାୟଃପିଷ୍ଟାଦେବର୍ଦ୍ଧଧୃତ୍ୱମ୍, ତଥା ସତି ଯନ୍ନିମିରମାକ୍ଷିତୃତ୍ୱଂ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ତଦେବ ସର୍ବଜ୍ଞଂ ମୁଖ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଃ କାରଣମିତି ଯୁକ୍ତମ୍ । (ଖ) ଯତ୍ ପୁନରୁକ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପି ନ ମୁଖ୍ୟଂ ସର୍ବଂଗ୍ୟତ୍ୱମୁପପଦ୍ୟତେ, ନିତ୍ୟଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାୟେ ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାଂ ପ୍ରତି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟାସମ୍ଭବାଦିତି । (ଗ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଇଦଂ ତାବଦ୍ଭବାନ୍ପ୍ରସବ୍ୟଃ । କଥଂ ନିତ୍ୟଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାୟେ ସର୍ବଂଗ୍ୟତ୍ୱହାନିରିତି । ଯସ୍ୟ ହି ସର୍ବବିଷୟାବତ୍ତାସମ୍ଭାବନାଂ ଜ୍ଞାନଂ ନିତ୍ୟମସ୍ତି, ସୋଽସର୍ବଜ୍ଞ ଇତି ବିପ୍ରତିଷ୍ଠିକ୍ତମ୍ । ଅନିତ୍ୟେ ହି ଜ୍ଞାନସ୍ୟ କଦାଚିଜ୍ଞାନାତି କଦାଚିନ୍ନ ଜ୍ଞାନାତାତ୍ୟସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱମପି ସ୍ୟାତ, ନାସୌ ଜ୍ଞାନନିତ୍ୟତ୍ୱେ ଦୋଷୋଽସ୍ତି ।

(୧୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେଉଁଭଳି ଲୁହାପିଣ୍ଡରେ ଦଗଧତା ଅଗ୍ନିସଂଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ସେହିଭଳି ପ୍ରଧାନରେ ଈକ୍ଷିତୃତ୍ୱ ସାକ୍ଷୀ ନିମିତ୍ତକ ହୁଏ । ଏହିଭଳି ପ୍ରମାଣିତ କଲେ ପ୍ରଧାନର ଯେଉଁ ଈକ୍ଷିତୃତ୍ୱ ତାହାହିଁ ସର୍ବଜ୍ଞ ମୁଖ୍ୟ ସଂସାରର କାରଣ ଅଟେ ।

(ଖ) ଯାହା ପୁଣି କୁହାଯାଇଛି- ବ୍ରହ୍ମର ମୁଖ୍ୟସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମର ନିତ୍ୟଜ୍ଞାନକ୍ରିୟା ହେଲେ ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟା ପ୍ରତି ଏହା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।



(ଗ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ପ୍ରଥମେ ସେମାନଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେ- ବ୍ରହ୍ମର ନିତ୍ୟଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାକୁ ସ୍ୱୀକାର କଲେ କିପରି ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ହାସି ହୁଏ ? ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରକାଶ କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଛି ଏବଂ ଯାହାର ଜ୍ଞାନ ନିତ୍ୟ, ସେ ପୁଣି ଅସର୍ବଜ୍ଞ ହେବା ହିଁ ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ଭାଷଣ । ଏହାକୁ ଅନିତ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ‘କେତେବେଳେ ଜାଣେ, ନ ଜାଣେ’ ଏପରି ଅସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରେ, ତେଣୁ ଜ୍ଞାନର ନିତ୍ୟତ୍ୱପକ୍ଷ ସ୍ୱୀକାର କଲେ କିଛି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୧୨) ମୂଳ- (କ) ଜ୍ଞାନନିତ୍ୟତ୍ୱେ ଜ୍ଞାନବିଷୟଃ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟବ୍ୟପଦେଶୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ ଇତି ତେନୁ ପ୍ରତତୌଷ୍ଣପ୍ରକାଶୋଽପି ସବିତରି ଦହତି ପ୍ରକାଶୟତାତି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟବ୍ୟପଦେଶଦର୍ଶନାତ୍ । (ଖ) ନନୁ ସବିତୁଦାହ୍ୟପ୍ରକାଶ୍ୟ ସଂଯୋଗେ ସତି ଦହତି ପ୍ରକାଶୟତାତି ବ୍ୟପଦେଶଃ ସ୍ୟାତ, ନ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରାଗୁତ୍ପରେର୍ଜ୍ଞାନକର୍ମସଂଯୋଗୋଽସ୍ତାତି ବିଷମୋ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ । (ଗ) ନ, ଅସତ୍ୟପି କର୍ମଣି ସବିତା ପ୍ରକାଶୟତ ଇତି କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱବ୍ୟପଦେଶଦର୍ଶନାତ୍ । ଏବମସତ୍ୟପି ଜ୍ଞାନକର୍ମଣି ବ୍ରହ୍ମଣଃ ‘ତଦୈକ୍ଷତ’ (ଛା ୬।୨।୩) ଇତି କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ବ୍ୟପଦେଶୋପପତ୍ତେର୍ନ ବୈଷମ୍ୟମ୍ । କର୍ମାପେକ୍ଷାୟାଂ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣାକ୍ଷିତ୍ୱ-ଶ୍ରୁତୟଃ ସୁତରାମୁପପନ୍ନଃ ।

(୧୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଜ୍ଞାନକୁ ନିତ୍ୟ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଜ୍ଞାନବିଷୟକ ବ୍ରହ୍ମରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ନିରନ୍ତର ସ୍ଥାୟି ଉଷ୍ମତା ଓ ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ସୂର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଏହି ପ୍ରକାରର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ ।

(ଖ) ଯଦି କହିବ-ସୂର୍ଯ୍ୟର ଦାହ୍ୟ ଓ ପ୍ରାକାଶ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ସହିତ ସଂଯୋଗ ହେଲେ ଜଳେ ଓ ପ୍ରକାଶ କରେ, ତାହେଲେ ଜଗତ ଉପରି ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର କର୍ମସହିତ ସଂପର୍କ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ବିଷଦୃଶ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ଅଯୌକ୍ତିକ । କାରଣ- କର୍ମ ନଥାଇ ‘ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରେ’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଠାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ବ୍ୟପଦେଶ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିଭଳି ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନକର୍ମ ନଥାଇ ‘ତଦୈକ୍ଷତ’ ଏହି ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ବ୍ୟପଦେଶ ଦେଖାଯିବାରୁ କୌଣସି ବିଷମତା ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । କର୍ମର ଅପେକ୍ଷା ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ଈଶ୍ୱରକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ-ପ୍ରତିପାଦକ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱାଭାବତଃ ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ।

(୧୩) ମୂଳ-(କ) କିଂ ପୁନଃସ୍ତବକର୍ମ, ପ୍ରାଗୁପ୍ରେରୀଶ୍ଚରଂଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବିଷୟେ ଭବତୀତି ? (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ୟତ୍ତାତ୍ମ୍ୟାମନିର୍ବଚନାୟେ ନାମରୂପେ ଅବ୍ୟାକୃତେ ବ୍ୟାଚିକାର୍ଷିତେ ଇତି ବୁଝ । (ଗ) ଯଦପ୍ରସାଦାଦି ଯୋଗିନାମପ୍ୟତୀତାନାଗତବିଷୟଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଜ୍ଞାନମିଚ୍ଛନ୍ତି ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ବିଦଃ, କିମୁବକ୍ତବ୍ୟଂ ତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧସ୍ୟେଶ୍ୱରସ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିସ୍ଥିତିସଂହୃତ ବିଷୟଂ ନିତ୍ୟଜ୍ଞାନଂ ଭବତୀତି । (ଘ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତଂ ପ୍ରାଗୁପ୍ରେରୀଶ୍ଚରଂ ଶରୀରାଦିସମ୍ବନ୍ଧମନ୍ତରେଣେ କ୍ଷିତ୍ୱତ୍ୱମନୁପପନ୍ନମିତି, ନ ତଜ୍ଞୋଦ୍ୟମବତରତି । ସବିତୃପ୍ରକାଶବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପନିତ୍ୟତ୍ୱେ ଜ୍ଞାନସାଧନାପେକ୍ଷାନୁପପତ୍ତେଃ । (ଙ) ଅପି ଋବିଦ୍ୟାଦିମତଃ ସଂସାରିଣଃ ଶରୀରାଦ୍ୟପେକ୍ଷା ଜ୍ଞାନୋପଭିଃ ସ୍ୟାତ, ନ ଜ୍ଞାନପ୍ରତିବନ୍ଧକାରଣରହିତସ୍ୟେଶ୍ୱରସ୍ୟ । ମନ୍ତ୍ରୋ ତେମାବୀଶ୍ଚରସ୍ୟ ଶରୀରାଦ୍ୟ ନପେକ୍ଷତାମନବରଣଜ୍ଞାନତାଂ ତ ଦର୍ଶୟତଃ-

(ଚ) ନ ତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଂ କରଣଞ୍ଚ ବିଦ୍ୟତେ,
ନ ତତ୍ତ୍ୱସମ୍ଭାବ୍ୟଧିକଶ୍ଚ ଦୃଶ୍ୟତେ ।
ପରାଂସ୍ୟ ଶକ୍ତିର୍ବିଦିଯେବ ଶୁଦ୍ଧତେ,
ସ୍ୱାଭାବିକୀ ଗ୍ୟାନବଳକ୍ରିୟା ତ ॥ (ଶ୍ଳୋକ ୬୮)

(ଛ) ଅପାଣିପାଦୋ ଜବନୋ ଗ୍ରହୀତା,
ପଶ୍ୟଜନ୍ତୁଃ ସ ଶୃଣୋତ୍ୟକର୍ଣ୍ଣଃ ।
ସ ବେତ୍ତି ବେଦ୍ୟଂ ନ ତ ତସ୍ୟାସ୍ତି ବେତ୍ତା,
ତମାହୁରଗ୍ରାଂ ପୁରୁଷଂ ମହାତ୍ମନଃ ॥ (ଶ୍ଳୋକ ୩୯) ଇତି ତ ।

(୧୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯାହାର ଉପରି ପୂର୍ବରୁ ଇଶ୍ୱରଜ୍ଞାନ ଜଣାପଡ଼େ, ତାହାର କର୍ମ କଣ ?

(ଖ) ଯାହା ସତ୍ ଓ ଅସତ୍ ଦ୍ୱାରା ବିଲକ୍ଷଣ ଓ ଅନୀର୍ବଚନୀୟ, ସ୍ୱୟଂ ଅବ୍ୟାକୃତ (ଅବ୍ୟକ୍ତ) ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟକୁ ବ୍ୟାକୃତ କରିବା ପାଇଁ କାମନା କରେ, ତାହା ହିଁ ନାମ, ରୂପସ୍ୱରୂପ କର୍ମବୋଲି ଆମ୍ଭେ କହୁ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ବିତ୍ତମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ଯେଉଁ ଇଶ୍ୱରର ଅନୁଗ୍ରହରୁ ଯୋଗୀପୁରୁଷମାନଙ୍କୁ ଅତୀତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତ ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷଭାବରେ ଜଣାପଡ଼େ, ତାହା ନିତ୍ୟ, ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ, ଇଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ତଥା ସଂହାର ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ନିତ୍ୟ ହୁଏ, ଏହି ବିଷୟ ପୁନର୍ବାର କହିବା କି ଆବଶ୍ୟକ ?



(ଘ) ଯଦି କୁହାଯାଏ- ଉପରିର ପୂର୍ବରୁ ଶରୀରାଦି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଇ ବ୍ରହ୍ମର ଈଶ୍ଵରକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହେଲେ ଏହି ପ୍ରକାର ଆକ୍ଷେପର ଅବକାଶ ନାହିଁ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ଞାନସ୍ଵରୂପ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ଭଳି ନିଦ୍ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହି ଜ୍ଞାନନିମିତ୍ତ ସାଧନ ଅପେକ୍ଷା କରେନାହିଁ ।

(ଙ) କିନ୍ତୁ ଅବିଦ୍ୟାଯୁକ୍ତସଂସାରୀକୁ ଶରୀରାଦି ଅପେକ୍ଷା କରେ, ପରନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନପ୍ରତିବନ୍ଧକ କାରଣବିହୀନଶ୍ଵରକୁ ଶରୀରାଦି ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । କାରଣ-ନିମ୍ନଲିଖିତ ମତ୍ତଦୃଶ୍ୟ ଶ୍ଵରକୁ ଶରୀରାଦିର ଅନପେକ୍ଷତା ଓ ଅନାବରଣଜ୍ଞାନତା ଦେଖାଉଛନ୍ତି । ଯଥା-

(ଚ) “ଏହି ପରମାତ୍ମାର କାର୍ଯ୍ୟ (ଶରୀର), କରଣ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ) ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ସମାନ ବା ଅଧିକ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହି ଈଶ୍ଵର ମାୟାରୂପ ପରାଶକ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଜ୍ଞାନ, ବଳ, କ୍ରିୟା ଭେଦରେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପର ବର୍ଣ୍ଣନା ବେଦରେ ଜଣାପଡ଼େ ।”

(ଛ) ‘ଏହାର ହାତପାଦ ନ ଥାଇ ସୁଦ୍ଧା ଅତି ଶୀଘ୍ର ଏବଂ ଗ୍ରହାତା । ଆଖି ଓ କାନ ନଥାଇ ଦେଖେ ଓ ଶୁଣେ । ସେ ଜାଣେ, କିନ୍ତୁ ତାହାର ଜ୍ଞାପକ କିଏ ନାହିଁ ତାହାକୁ ମହାପୁରୁଷ ଓ ଅଗ୍ର ବୋଲି କହନ୍ତି’ ।

(୧୪) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦୁ ନାସ୍ତି ତାବଜ୍ଞାନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକାରଣବାନାଶ୍ଵରାଦ୍ୟନ୍ୟ ସଂସାରା । ‘ନାନ୍ୟୋତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନାନ୍ୟୋତୋଽସ୍ତି ବିଜ୍ଞାତା’ (ବୃହ-ମାତ୍ରା ୨୩) ଇତିଶ୍ଚୂଚେଃ । ତତ୍ତ୍ଵ କିମିଦମୃତ୍ୟୁତେ-ସଂସାରିଣଃ ଶରୀରାଦ୍ୟପେକ୍ଷା ଜ୍ଞାନୋପରିତେ-ଶ୍ଵରୋଽସ୍ୟତି ? (ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟକ୍ତ-ସତ୍ୟନ୍ ନେଶ୍ଵରାଦ୍ୟନ୍ୟ ସଂସାରା, ତଥାପି ଦେହାଦିସଂଘାତୋପାଧିସମ୍ବନ୍ଧ ଈଶ୍ଵର ଏବଂ ଘଟକରକ ଗତିରୁହାନ୍ତ୍ୟୁପାଧିସମ୍ବନ୍ଧ ଏବଂ ବ୍ୟୋମ୍ନଃ । ତତ୍ତ୍ଵତତ୍ତ୍ଵ ଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟ ବ୍ୟବହାରେ ଲୋକାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟେ ଘଟକ୍ଷିପ୍ର କରକାନ୍ତି ପ୍ରମିତ୍ୟାଦିରାକାଶାବସିତରେକେଽପି, ତତ୍ତ୍ଵତା ଉକ୍ତାଣି ଘଟକାଶାଦିଭେଦମିଥ୍ୟା-ବୁଦ୍ଧିର୍ବୁଦ୍ଧି । ତଥେହାପି ଦେହାଦିସଂଘାତୋପାଧିସମ୍ବନ୍ଧବିବେକକୃତେଶ୍ଵରସଂସାରିତେ-ମିଥ୍ୟାବୁଦ୍ଧିଃ ।

(୧୪) ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) କିନ୍ତୁ ଈଶ୍ଵର-ବ୍ୟତିରିକ୍ତ, ଜ୍ଞାନଭିନ୍ନପ୍ରତିବନ୍ଧକ, କାରଣାତ୍ମକ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ, କାରଣ- “ଏହାରୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦ୍ରଷ୍ଟା ବା ବିଜ୍ଞାତା ନାହିଁ । ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ । ତାହେଲେ ଜ୍ଞାନୋପରି ପାଇଁ ଜୀବର ଶରୀରାଦି ଅପେକ୍ଷା ଯୋଗ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଈଶ୍ଵର ଶରୀରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି କିପରି ?



(ଖ) ସମାଧାନ- ଏହା ସତ୍ୟ ଅଟେ, କାରଣ-ଲକ୍ଷ୍ମରଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟସଂସାରୀ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେପରି ଘଟ, କମଣ୍ଡଳୁ, ପର୍ବତଗହ୍ବରସମୂହର ଉପାଧି ସହିତ ଆକାଶର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି, ଯେପରି ଆକାଶାଦି ଭିନ୍ନ ନ ହୋଇ ଉପାଧିସମ୍ବନ୍ଧରେ ଘଟାକାଶ, କରକାଦି ଶବ୍ଦବ୍ୟବହାର ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧକୃତ ଘଟାକାଶାଦି ଭେଦରୂପ ଓ ମିଥ୍ୟାବୁଦ୍ଧି ଆକାଶରେ ଦେଖାଯାଏ, ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଦେହାଦିସଂସ୍କାତରୂପ ଉପାଧିରହିତ ଅବିବେକ ଦ୍ବାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ଲକ୍ଷ୍ମର ଏବଂ ସଂସାରର ଭେଦରୂପ ମିଥ୍ୟାବୁଦ୍ଧି ଦେଖାଯାଏ ।

(୧୫) ମୂଳ- (କ) ଦୃଶ୍ୟତେ ଋମ୍ଭନ ଏବ ସତୋ ଦେହାଦିସଂସ୍କାତେ- ନାମନ୍ୟାମ୍ବାଭିନିବେଶୋ ମିଥ୍ୟାବୁଦ୍ଧି ମାତ୍ରେଣ ପୂର୍ବପୂର୍ବେଣ । ସତି ଚୈବଂ ସଂସାରିତ୍ବେ ଦେହାଦ୍ୟପେକ୍ଷମାକ୍ଷିତ୍ବମୁପପନ୍ନଂ ସଂସାରିଣଃ । (ଖ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତଂ ପ୍ରଧାନସ୍ବାନେକାମ୍ କଦ୍ଦାନମ୍ବଦିବତ୍କାରଣଭେଦପରିର୍ଦ୍ଦିଷଂହତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ ଇତି । (ଗ) ଯଥାତୁ ତର୍କେଣାପି ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ କାରଣତ୍ବନିର୍ବୋ ତୁ ଶକ୍ୟତେ, ନ ପ୍ରଧାନାଦାନାଂ ତଥା ପ୍ରପଞ୍ଚାଦିକ୍ଷ୍ୟତି- ‘ନ ବିଲକ୍ଷଣଭାଦସ୍ୟ’ (ବ୍ର ୨।୧।୪) ଇତ୍ୟେବମାଦିନା ।

(୧୫) ଭାଷାତର- (କ) ସଂସ୍କାତଦ୍ବାରା ଅତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଦେହାଦି ସଂସ୍କାତରୂପ ଅନ୍ୟାମ୍ବା ଅପଦାର୍ଥରେ ଆତ୍ମତ୍ବର ଅଭିନିବେଶ ପୂର୍ବ ପୂର୍ବ ମିଥ୍ୟା ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ବାରା ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରକାର ସଂସାରିତ୍ବର ସିଦ୍ଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସଂସାରିତାରେ ଦେହାଦିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିବା ଲକ୍ଷିତ୍ବ ଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।

(ଖ) ପୂର୍ବରୁ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି- ମୃତ୍ତିକାଦି ସମାନ ଅନେକାତ୍ମକ ହେଲେ ପ୍ରଧାନ ଜଗତର କାରଣ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏକାକୀ ବ୍ରହ୍ମ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରଧାନ ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ବାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ବାରା ନିରାକୃତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତିଦ୍ବାରା ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନ କାରଣ ନୁହେଁ, ତାହାସବୁ ‘ନ ବିଲକ୍ଷଣଭାଦସ୍ୟ’ ଏହି ସୂତ୍ରଦ୍ବାରା ବିଷୟର ପୂର୍ବକ କୁହାଯିବ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ-ଯଦୁକ୍ତଂ ନାଚେତନ୍ ପ୍ରଧାନଂ ଜଗତ୍ କାରଣମ୍, ଲକ୍ଷିତ୍ବଶ୍ଚକ୍ଷଣାଦିତି, ତଦନ୍ୟଥାପ୍ୟୁପପଦ୍ୟତେ, ଅଚେତନେଽପି ଚେତନବଦ୍ବୁପର- ଦଶନାତ୍ । (ଖ) ଯଥା ପ୍ରତ୍ୟାସନ୍ନପତନତାଂ ନଦ୍ୟଃ କୁଳସ୍ୟାଲକ୍ଷ୍ୟ କୁଳଂ ପିପତିଷ୍ଠତାତ- ତ୍ୟଚେତନେଽପି କୁଳେ ଚେତନବଦ୍ବୁପରୋ ଦୃଷ୍ଟଃ, ତଦ୍ବଦ୍ବଚେତନେଽପି ପ୍ରଧାନେ ପ୍ରତ୍ୟାସନ୍ନସର୍ବେ ଚେତନବଦ୍ବୁପରୋ ଭବିଷ୍ୟତ । (ଗ) ‘ତଦୈକ୍ଷତ’ ଇତି ।



ଯଥାଲୋକେ କର୍ମୁଚେତନଃ ସ୍ମା ତ୍ୱା ଭୁକ୍ତା ଋପରାହେ ଗ୍ରାମଂ ରଥେନ
ଗମିଷ୍ୟାମାତାକ୍ଷିତ୍ୱାନନ୍ତରଂ ତଥୈବ ନିୟମେନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ, ତଥା ପ୍ରଧାନମପି ମହଦାଦ୍ୟା
କାରଣେ ନିୟମେନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ, ଯସ୍ମାଚେତନବଦୁପଚର୍ଯ୍ୟତେ । (ଘ) କସ୍ମାତ୍ପୁନଃ
କାରଣାଦ୍ବିହାୟ ମୁଖ୍ୟମାକ୍ଷିତ୍ୱ ଉ ମୌପରୀକଂ କଞ୍ଚ୍ୟତେ ? ‘ତତ୍ତ୍ୱେକ ଐକ୍ଷତ’, ‘ଆପ
ଏବ ଐକ୍ଷତ’ (ଛା ୬।୨।୩, ୪) ଇତି ଚେତନୟୋରପ୍ୟସ୍ତେଜସୋଷେତ-
ନବଦୁପରୈର୍ଦର୍ଶନାତ୍ । (ଡ) ତସ୍ମାତ୍ ସତ୍ କର୍ତ୍ତୃକମପାକ୍ଷଣମୌପରୀକମିତି ଗମ୍ୟତେ-
‘ଉପରପ୍ରାୟେ ବଚନାତ୍’ ଇତି । ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେଜଦଂ ସୂତ୍ରମାରଭ୍ୟତେ ।

(୧) ଭାଷାଂତର- ପୂର୍ବପକ୍ଷ -(କ) ପୂର୍ବକୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- କାରଣ (ବ୍ରହ୍ମ)ରେ
କ୍ଷିତିତ୍ୱ ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହା ଅନ୍ୟ
ପ୍ରକାରରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । କାରଣ-ଅଚେତନରେ ଗୌଣବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଚେତନ
ଭଳି ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ- ଯେପରି ନଦୀର ତଟ ପ୍ରଦେଶ ନଦୀରେ ଭାସିଯିବା ଦେଖି
ଅଚେତନ ତଟ ପ୍ରଦେଶରେ ଚେତନ ପଦାର୍ଥ ଭଳି ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ, ସେପରି ଅଚେତନ
ପଦାର୍ଥଠାରେ ସୃଜନଶକ୍ତି ଆସିଲେ ଚେତନ ଭଳି ବ୍ୟବହାର ହେବ ।

(ଗ) ଯଥା- ‘ତଦୈକ୍ଷତ’ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଯେପରି ସଂସାରରେ କୌଣସି
ଜୀବ ସ୍ନାନ କରି ଖାଇ ଅପରାହ୍ନରେ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଏ, ସେହିପରି କ୍ଷଣକ୍ଷଣରେ ତାହା
ନିୟମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ସେହି ପ୍ରକାର ପ୍ରଧାନ ମଧ୍ୟ ମହଦାଦି ଆକାର ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱଭାବତଃ
ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଚେତନର ଉପରର କରାଯାଏ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନଠାରେ ମୁଖ୍ୟ କ୍ଷିତିତ୍ୱକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଗୌଣକଞ୍ଚନା କାହିଁକି
କରାଗଲା ? ଯଦି ତୁମେ କୁହ ଯେ- ‘ତେଜଦ୍ୱାରା ଦେଖାଗଲା’ ‘ଜଳଦ୍ୱାରା
ଦେଖାଗଲା’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅଚେତନ ତେଜ ଓ ଜଳଠାରେ ଚେତନ ସଦୃଶ ଚେତନ
ଉପରର କରାଯାଏ ।

(ଙ) ତେଣୁ ତାହା ସକର୍ତ୍ତୃକ କ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ଔପରୀକ ଭଳି ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ-
ଉପରର ପ୍ରଚୁର ପ୍ରକରଣରେ ‘ଉପରପ୍ରାୟେ ବଚନାତ୍’ ସୂତ୍ର ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍- ଯେଉଁ
ପ୍ରକରଣରେ ଗୌଣ ଅର୍ଥ ଅଛି, ସେଠାରେ କ୍ଷଣ ହିଁ ଗୌଣ ଅଟେ । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ
ସୂତ୍ର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଛି-



गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

(୨) ଗୌଣଶ୍ଚେନ୍ନାତ୍ମଶବ୍ଦାତ୍ ୧।୧।୬

ଗୌଣଃ ଚେତନ-ପ୍ରଧାନତାରେ ଈକ୍ଷିତ୍ୱଦ୍ୱଶବ୍ଦ ଗୌଣ ନୁହେଁ, ଆତ୍ମଶବ୍ଦାତ୍ - କାରଣ- ‘ଏତଦାତ୍ମ୍ୟମ୍’ ଏହି ଦେବବାକ୍ୟରେ ଜଗତ୍ କାରଣତାରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଚେତନ ହିଁ ଜଗତର କାରଣ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ଯଦୁକ୍ତଂ ପ୍ରଧାନମଚେତନଂ ସଞ୍ଜ୍ଞାବାଚ୍ୟଂ ତସ୍ମିନ୍ନୌପଗ୍ଠରିକ ଈକ୍ଷତିଃ, ଅପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟୋରେବେତି । ତଦସତ୍, କସ୍ମାତ୍ ? (ଖ) ଆତ୍ମଶବ୍ଦାତ୍ । ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟେଦମଗ୍ର ଆସୀତ’, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ତଦୈକ୍ଷତ ତତ୍ତେଜୋଽସ୍ତୁଜତ’ (ଛାନ୍ଦୋ ୬।୨।୧, ୩) ଇତି ତ ତେଜୋଽବଦ୍ଧାନାଂ ସୃଷ୍ଟିମୁକ୍ତା ତଦେବଂ ପ୍ରକୃତଂ ସଦାକ୍ଷିତ୍ୱ, ତାନି ତ ତେଜୋଽବଦ୍ଧାନି, ଦେବତାଶ୍ଚେନ ପରାତ୍ମଶ୍ୟାହ- ‘ସେୟଂ ଦେବତୈକ୍ଷତ ହତାହମିମାସ୍ତିସ୍ତୋ ଦେବତା ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନାନ୍ତପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି’, (ଛା ୬।୩।୨) ଇତି । (ଗ) ତତ୍ର ଯଦି ପ୍ରଧାନମଚେତନଂ ଗୁଣବୃତ୍ତ୍ୟେକ୍ଷିତ୍ୱ କଞ୍ଚେତ, ତଦେବ ପ୍ରକୃତିତ୍ୱାତ୍ସେୟଂ ଦେବତେତି ପରାତ୍ମଶ୍ୟତି ନ ତଦା ଜୀବାତ୍ମଶ୍ଚେନାଭିଦଧାତ୍ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ପୂର୍ବକଥ୍ୱତାନୁସାରେ -ପ୍ରଧାନ ହେଉଛି -ଅଚେତନ, ସତ୍ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ, ତାହାଠାରେ ଜଳ ଓ ତେଜ ଇତ୍ୟାଦି ‘ଇକ୍ଷ’ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ଔପଗ୍ଠରିକ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । କାହିଁକି ?

(ଖ) ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହେତୁ ।

‘ହେ ସୌମ୍ୟ ! ପ୍ରାଗବସ୍ଥାରେ କେବଳ ସତ୍ ଥିଲା,’ ଏହି ବାକ୍ୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ‘ସେ ଦେଖିଲା ସେ ତେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା’ ଏହି ପ୍ରକାର ତେଜ, ଜଳ, ଅନ୍ନର ସୃଷ୍ଟି କହି ଏହି ଈକ୍ଷିତା ପ୍ରକୃତରେ ସତ୍ ଓ ତାହାର ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ ଇତ୍ୟାଦି ଦେବତା ଶବ୍ଦରେ ପରାମର୍ଶ କରି କହିଲା- ‘ଏହି ନାମଧେୟ ଦେବତା ପ୍ରକୃତି ଜୀବାତ୍ମା ରୂପରେ ଏହି ଦେବତାତ୍ତ୍ୱଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନାମ ଓ ରୂପକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଦେଖେ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ସେଠାରେ ଯଦି ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନକୁ ଗୌଣ ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଈକ୍ଷଣ କର୍ତ୍ତା ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତାହାଲେ ତାହା ପ୍ରକୃତ ହେତୁ ‘ସେୟଂ ଦେବତା’ ଏହି ବାକ୍ୟର ପରାମର୍ଶ ହୋଇପାରେ । ତେଣୁ ଦେବତା ଜୀବାତ୍ମା ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅଭିଧାନ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୪) ମୂଳ- (କ) ଜୀବୋ ନାମ ଚେତନଃ ଶରୀରାଧକ୍ଷଃ ପ୍ରାଣାନାଂ ଧାରୟିତା, ତତ୍ପ୍ରସିଦ୍ଧେ ନିର୍ବଚନାତ୍ । (ଖ) ସ କଥମଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାତ୍ମା ଭବେତ୍ ? ଆତ୍ମା ହି ନାମ ସ୍ୱରୂପମ୍ । ନାଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ଚେତନୋ ଜୀବଃ ସ୍ୱରୂପଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । ଅଥ ତୁ ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମ ମୁଖ୍ୟମାକ୍ଷିତ୍ୱ ପରଗୃହ୍ୟତେ । (ଗ) ତସ୍ୟ ଜୀବବିଷୟଃ ଆତ୍ମଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗଃ ଉପପଦ୍ୟତେ । ତଥା ‘ସ ଯ ଏଷୋଂଶିମୈତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବଂ ତତ୍ସତ୍ୟଂ ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି ଶ୍ୱେତକେତୋ’ (ଛା ୬.୧.୪୩) ଇତ୍ୟତ୍ତ ‘ସ ଆତ୍ମା’ ଇତି ପ୍ରକୃତଂ ସଦଶିମାନମାତ୍ମାନମାତ୍ମା ଶବ୍ଦେନୋପଦିଶ୍ୟ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସିଶ୍ୱେତକେତୋ’ ଇତି ଚେତନସ୍ୟ ଶ୍ୱେତକେତୋରାତ୍ମତ୍ୱେନୋପଦିଶତି । (ଘ) ଅପ୍ରେକ୍ଷସୋଷ୍ଠ ବିଷୟଭାବଚେତନତ୍ୱମ୍, ନାମରୂପବ୍ୟାକରଣାଦୌ ଚ ପ୍ରୟୋଦ୍ୟ ଡେନୈବ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ । (ଙ) ନ ଋତୁଶବ୍ଦବତ୍ କିଞ୍ଚିନ୍ ମୁଖ୍ୟତ୍ୱେ କାରଣମସ୍ତାତି ଯୁକ୍ତଂ କୁଳବଦ୍ଗୌଣବୃତ୍ତିକୃତ୍ୱସ୍ୟ । ତତ୍ତ୍ୱୋପପି ଚ ସତ୍ୟୁଷ୍ଣିତତ୍ତ୍ୱାପେକ୍ଷମେବେ-କ୍ଷତୃତ୍ୱମ୍ । ସତସ୍ତ୍ୱାତ୍ମାଶବ୍ଦାନ୍ତ ଗୌଣମିକ୍ଷିତୃତ୍ୱମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଜୀବ ହି ଚେତନ ଶରୀରାଧକ୍ଷ, ଏବଂ ପ୍ରାଣକୁ ଧାରଣ କରିଛି । ସେ ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏବଂ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ।

(ଖ) ସେ ଚେତନ ଆତ୍ମା କିପରି ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନର ଆତ୍ମା ହୋଇପାରେ ? ଆତ୍ମାନାମ ସ୍ୱରୂପ । ଚେତନଜୀବ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନର ସ୍ୱରୂପ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛି ମୁଖ୍ୟ ଓ ଇକ୍ଷିତ୍ୱ ।

(ଗ) ତାହାର ଜୀବ ବିଷୟକ ଆତ୍ମାଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଠିକ୍ ଅଟେ । ସେପରି ‘ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ ଏହା ସତ୍ତ୍ୱମ୍, ଅତି ସୁକ୍ଷ୍ମ, ଏତଦ୍ୱୟ ସବୁ ସତ୍ୟ ଆତ୍ମା ଅଟେ, ଯାହାକି ତୁ ନିଜେ’- ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦବାକ୍ୟରେ ଚେତନଶ୍ୱେତକେତୁକୁ ଆତ୍ମଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶ କରୁଛି ।

(ଘ) ଜଳ ଓ ତେଜରେ ଏହା ବିଷୟତା ହେବାରୁ ଏହା ଅଚେତନ, ନାମରୂପକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଜଳ ଓ ତେଜର ପ୍ରୟୋଜ୍ୟ ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ ।

(ଙ) କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଭଳି ଜଳ ଓ ତେଜର ଇକ୍ଷିତୃତ୍ୱ ନଦୀତଟ ମୃତ୍ତିକା ଭଳି ଗୌଣ ଅଟେ । ଏହି ଦୁଇଟିର ଇକ୍ଷିତୃତ୍ୱ ଲକ୍ଷଣାବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ସତ୍ତ୍ୱମ୍ ଅଧିଷ୍ଠାନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ତେଣୁ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗର କାରଣ ସତ୍ତ୍ୱର ଇକ୍ଷିତୃତ୍ୱ ଗୌଣ ନୁହେଁ ।



(୧) ମୂଳ-(କ) ଅଧୋତ୍ୟାଗେ-ଅଚେତନେଽପି ପ୍ରଧାନେ ଭବତ୍ୟାତ୍ମଶବ୍ଦଃ ଆତ୍ମନଃ ସର୍ବାର୍ଥକାରିତ୍ୱାତ୍ । ଯଥା ରାଜଃ ସର୍ବାର୍ଥକାରିଣି ଭୃତ୍ୟେ ଭବତ୍ୟାତ୍ମଶବ୍ଦୋ ମମାତ୍ମା ଭଦ୍ରସେନ ଇତି । (ଖ) ପ୍ରଧାନଂ ହି ପୁରୁଷସ୍ୟାତ୍ମନୋ ଭୋଗାପବର୍ଗୌ କୁର୍ବନ୍ତୁ ପକରୋତି, ରାଜ ଏବ ଭୃତ୍ୟଃ ସର୍ବବିଗ୍ରହାଦିଷ୍ଟ ବର୍ଜମାନଃ ଅଥୈବୈକ ଏବାତ୍ମଶବ୍ଦଶ୍ଚେତନାଚେତନ-ବିଷୟୋ ଭବିଷ୍ୟତି ଭୂତାନ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟାନ୍ତେତି ଚ ପ୍ରୟୋଗଦର୍ଶନାତ୍ । ଯଥୈକ ଏବ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଃ କ୍ରତୁଜ୍ଜଳନବିଷୟଃ । (ଗ) ତତ୍ର କୃତ ଏତ ଶାତ୍ମଶବ୍ଦାଦାକ୍ଷତେରଗୌଣଶବ୍ଦମିତି । ଅତଃ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୧) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଶଙ୍କା-ଯଦି କୁହାଯାଏ-ଯେପରି ରାଜାଙ୍କର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସଫଳ କରୁଥିବା ଭୃତ୍ୟମାନଙ୍କର ପାଖରେ ‘ଭଦ୍ରସେନ ମୋର ଆତ୍ମା’ ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ସେହିପରି ଅଚେତନପ୍ରଧାନଠାରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ, କାରଣ-ଆତ୍ମାର ସର୍ବକାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଧାନ ଆବଶ୍ୟକ ।

(ଖ) ଯେପରି ରାଜାଙ୍କର ସର୍ବବିଗ୍ରହାଦି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଭୃତ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତ ରହେ । ସେପରି ପୁରୁଷ ଓ ଆତ୍ମାର ଭୋଗ ଓ ଅପବର୍ଗ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଧାନ ଉପକାର କରେ ଅଥବା ଯେପରି ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ଅଗ୍ନି ଓ ଯଜ୍ଞଶବ୍ଦରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହୁଏ, ସେପରି ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଚେତନ ଓ ଅଚେତନ ବସ୍ତୁରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହୁଏ । କାରଣ-ଭୂତାତ୍ମା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତ୍ମା ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ କେବଳ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗଦ୍ୱାରା ଈକ୍ଷତି (କ୍ରିୟା) ଶବ୍ଦ କିପରି ମୁଖ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାହେଉଛି । ତାହାର ଉତ୍ତର ହେଉଛି ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ୭ ॥

(୨) ତନ୍ନିଷ୍ଠସ୍ୟ ମୋକ୍ଷୋପଦେଶାତ୍ ୧।୧।୭

ତନ୍ନିଷ୍ଠସ୍ୟ-ସର୍ବ ପଦାର୍ଥରେ ରହିଥିବା ଚେତନ ପୁରୁଷ ନିମିତ୍ତ, ମୋକ୍ଷୋପଦେଶାତ୍ ମୋକ୍ଷର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ନ ପ୍ରଧାନମଚେତନମାତ୍ମଶବ୍ଦାଲମ୍ବନଂ ଭବିତୁମର୍ହତି, ‘ସ ଆତ୍ମା’ ଇତି .ପ୍ରକୃତଂ ସଦଶିମାନାଦାୟ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି ଶ୍ୱେତକେତୋ’, (ଛା ୬।୮।୭), ଚେତସ୍ୟ ଶ୍ୱେତକେତୋର୍ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ତବ୍ୟସ୍ୟ ତନ୍ନିଷ୍ଠାମୁପବିଶ୍ୟ ‘ଆତ୍ମାର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ପୁରୁଷୋ ବେଦ, ତସ୍ୟ ତାବଦେବ ଚିତ୍ତଂ ଯାବନ୍ ବିମୋକ୍ଷେଥ ସମ୍ପର୍ଣ୍ଣେ’, (ଛା ୬।୨।୪।୨) ଇତି ମୋକ୍ଷୋପଦେଶାତ୍ । (ଖ) ଯଦି ହ୍ୟଚେତନଂ ପ୍ରଧାନଂ ସଂହତବାଚ୍ୟଂ ତଦସୀତି



ଗ୍ରାହଯେନ ମୁମୁକ୍ଷୁଂ ଚେତନଂ ସତ୍ତ୍ୱମଚେତ ନୋଽସୀତି, ତଦା ବିପରୀତବାଦିଶାସ୍ତ୍ରଂ ପୁରୁଷସ୍ୟାନଥାୟେତ୍ୟପ୍ରମାଣଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ତୁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷଶାସ୍ତ୍ରମପ୍ରମାଣଂ କଚ୍ଛୟିତୁଂ ପୁଚ୍ଛମ୍ ।
(ଗ) ଯଦି ଇଚ୍ଛାସ୍ୟ ସତୋ ମୁମୁକ୍ଷୋରଚେତନମନାମ୍ନାନମାମେ ତୁ୍ୟପଦିଶେତ୍ପ୍ରମାଣଭୂତଂ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍; ସ ଶ୍ରଦ୍ଧାଧୀନ ତୟାକ୍ଷଗୋଲକାଙ୍ଗୁଳନ୍ୟାୟେନ ତଦାନୁଦୃଷ୍ଟି ନ ପରିତ୍ୟଜେତ୍ ।
(ଘ) ତଦବ୍ୟତିରିକ୍ତଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମ୍ ନ ପ୍ରତିପଦ୍ୟେତ, ତଥା ସତି ପୁରୁଷାର୍ଥାତ୍ ବିହନ୍ୟତାନର୍ଥଂ ନ ରଚ୍ଛେତ୍ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ଆଲମ୍ବନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ସେ ଆତ୍ମା’ ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତ ସତ୍ତ୍ୱସ୍ଥକୁ ନେଇ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି ଶ୍ୱେତକେତୁ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ମୋକ୍ଷପରକ ଚେତନ ଶ୍ୱେତକେତୁକୁ ‘ତୁମେ ସତ୍ତ୍ୱରୂପ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଉପଦେଶ ଦେଇ ‘ଆତ୍ମାର୍ଥବାନ୍ ପୁରୁଷ ସତ୍ତ୍ୱପ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣେ, ଏହି ଆତ୍ମନିଷ୍ଠ ପୁରୁଷ ମୁକ୍ତ ହେଲେ ଏତେ ସମୟ ବିଳମ୍ବ ହୁଏ ଯେ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଦେହମୁକ୍ତ ହୋଇନଥିବ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସତ୍ତ୍ୱପଦ୍ମ ହୋଇଥିବ’ ଏହି ପ୍ରକାର ମୋକ୍ଷୋପଦେଶ ଦିଆଗଲା ।

(ଖ) ଯଦି ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନକୁ ସତ୍ତ୍ୱ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ; ତେବେ ଶାସ୍ତ୍ର ଚେତନ ମୁମୁକ୍ଷୁକୁ ‘ଅଚେତନ ତୁମେ’ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ର ଅପ୍ରମାଣିକ ବୋଲି ଆପତ୍ତି ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରକାର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅପ୍ରମାଣତ୍ୱର କଚ୍ଛନା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଯଦି ପ୍ରମାଣ ଭୂତଶାସ୍ତ୍ର ଅଙ୍ଗମୁମୁକ୍ଷୁକୁ ‘ଅଚେତନ ଅନାତ୍ମା ପଦାର୍ଥକୁ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଉପଦେଶ ଦେଇପାରେ, ତାହେଲେ ଅଙ୍ଗଗୋଲକାଙ୍ଗୁଳନ୍ୟାୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାବାନ୍ ପୁରୁଷ ଏହି ଉପଦେଶଦ୍ୱାରା ଅନାତ୍ମ ପଦାର୍ଥରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଆତ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିକୁ କଦାପି ତ୍ୟାଗ କରିପାର ନାହିଁ ।

(ଘ) ଅନାତ୍ମପଦାର୍ଥ ଭିନ୍ନ ଆତ୍ମାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରେ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଏହି ପୁରୁଷ ନିଜେ ପରମପୁରୁଷାର୍ଥଠାରୁ ଦୂରେଇ ଯାଏ ଏବଂ ଅନର୍ଥକ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱାଦ୍ୟଥା ସ୍ୱର୍ଗାଦ୍ୟର୍ଥନୋଽଗ୍ନିହୋତ୍ରବିସାଧନଂ ଯଥାଭୂତମୁପଦିଶତି । ତଥା ମୁମୁକ୍ଷୋରପି ‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି ଶ୍ୱେତକେତୋ’ ଇତି ଯଥାଭୂତମେବାତ୍ମାନମୁପଦିଶତୀ ଯୁକ୍ତମ୍ । (ଖ) ଏବଂ ସତି ତତ୍ତ୍ୱପରଶୁଗ୍ରହଣମୋ-କ୍ଷଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେନ ସତ୍ୟାଭିସନ୍ଧସ୍ୟ ମୋକ୍ଷୋପଦେଶ ଉପପଦ୍ୟତେ, ଅନ୍ୟଥା ସଦାନୁତ-ହୋପଦେଶେ ‘ଅହମୁକ୍ତଥମସ୍ମାତି ବିଦ୍ୟାତ୍’ (ଐ.ଆ.୨।୯।୨୭) ଇତିବଚ୍ ସଂପରମାର୍ତ୍ତମିତ୍ୟନିତ୍ୟପଲ୍ଲଂ ସ୍ୟାତ୍ । ତତ୍ତ୍ୱ



ମୋକ୍ଷୋପଦେଶୋ ନୋପପଦ୍ୟେତ । ତସ୍ମାନ୍ ସଦଶିମନ୍ୟାମ୍ବରାୟା ଗୌଣଭୂମି । (ଗ)
ଭୂତେଷୁ ସ୍ବାମୀଭୂତ୍ୟଭେଦସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭୂତପ୍ରପନ୍ନୋ ଗୌଣ ଆତ୍ମଶବ୍ଦୋ ମମାତ୍ମା ଭଦ୍ରସେନ
ଇତି । ଅପି ଚ କୃତିଦ୍ଗୌଣଶବ୍ଦୋ ଦୃଷ୍ଟ ଇତି ନୈତାବତା ଶବ୍ଦପ୍ରମାଣକେଽର୍ଥେଗୌଣା
କଞ୍ଚନା ଯୋଗ୍ୟା, ସର୍ବତ୍ରାନାଶ୍ବାସପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । (ଘ) ଯତ୍ତୁକ୍ତମ୍-ଚେତନା-ଚେତନୟୋଃ
ସାଧାରଣ ଆତ୍ମଶବ୍ଦଃ କୁତୁଜଳୟୋରିବ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଃ ଇତି, ତନ୍ ଅନେକପଦାର୍ଥଭୂ-
ସ୍ୟାନ୍ୟାର୍ଥଭୂତାତ୍ । ତସ୍ମାଚ୍ଚେତନବିଷୟ ଏବ ମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମଶବ୍ଦଶ୍ରେତନଭୌ ପରୋଦଭୂତାଦିଷୁ
ପ୍ରମୁକ୍ୟତେ ଭୂତାନ୍ଦେହିୟାନ୍ଦେତି ଚ । (ଙ) ସାଧାରଣଭେଦ୍ୟାତ୍ମସ୍ୟ ନ ପ୍ରକରଣମୁପପଦ୍ୟା
କିଞ୍ଚନ୍ନିଶ୍ଚାୟକମତରେଶାନ୍ୟ-ତରବୃତ୍ତିତାଂ ନିର୍ଦ୍ଧାରୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେହି ହେତୁ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛୁକ ଯେପରି
ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ଉପଯୁକ୍ତ ସାଧନଗୁଡ଼ିକୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଉପଦେଶ ଦିଏ, ସେହିପରି ମୁମୁକ୍ଷୁ ନିମିତ୍ତ ‘ସ
ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି ଶ୍ୱେତକେତୋ ।’ ଏହିପରି ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଆତ୍ମାକୁ ଉପଦେଶ ଦିଏ ।

(ଖ) ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ତପ୍ତପାର୍ଶ୍ୱାକୁ ସ୍ପର୍ଶକରି ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ପୁରୁଷ ଯେପରି ଖେଳି
କାର୍ଯ୍ୟରୁ ରକ୍ଷା ପାଏ, ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ମୁମୁକ୍ଷୁ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ମୋକ୍ଷୋପଦେଶ
ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରେ । ନୋଚେତ୍ ସଦାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱୋପଦେଶକୁ ଗୌଣରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ
‘ଅହମୁକ୍ତଂ’ ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଁ ପ୍ରାଣ, ଏହାଜାଣ’ ଏହିପ୍ରକାର କେବଳ ସମ୍ପଦ ରୂପ ଓ ଅନିତ୍ୟତା
ହୋଇପାରେ । ଏହାପାଇଁ ପରମସୁକ୍ଷ୍ମ ସତ୍ତ୍ୱରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଗୌଣ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ‘ଭଦ୍ରସେନ ମୋର ଆତ୍ମା ଅଟେ’- ଏଠାରେ ସେବକ ନିମିତ୍ତ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ
ଗୌଣ କହିବା ଠିକ୍ । କାରଣ-ଏଠାରେ ସ୍ବାମୀ ଓ ସେବକର ପ୍ରଭେଦ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ
ହେଉଛି । ଯଦି କୌଣସିଠାରେ ଗୌଣଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ, ତାହେଲେ ଅଧିକମାତ୍ରାରେ
ଶବ୍ଦ ପ୍ରାମାଣିକ ଅର୍ଥରେ କଞ୍ଚନା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ଯେପରି ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ଯାଗ ଓ ଅଗ୍ନିରେ ସାଧାରଣ, ସେପରି ଆତ୍ମଶବ୍ଦ
ଚେତନ ଓ ଅଚେତନ ମଧ୍ୟରେ ସାଧାରଣ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏକଶବ୍ଦର ଅନେକ ଅର୍ଥ
କଞ୍ଚନା ଅନୁଚିତ ଅଟେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଚେତନ ବିଷୟକ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ ଏବଂ
ଭୂତାଦିରେ ଯେଉଁ ଭୂତାତ୍ମା ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତ୍ମା ଇତ୍ୟାଦି ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ତାହାହିଁ
ଚେତନର ଉପରରେ ସମ୍ଭବ ।

(ଙ) ଯଦି ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଚେତନ ଓ ଅଚେତନ ମଧ୍ୟରେ ସାଧାରଣରୂପରେ ଗ୍ରହଣ



କରାଯାଏ । ତେବେ ପ୍ରକରଣ ଅଥବା ଉପପଦ କୌଣସି ଏକ ନିଷ୍ପାୟକ ବିନା କୌଣସି ଦୁଇ ଅର୍ଥରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବା ନିଷ୍ପାୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ନ ଉଦ୍ଭାବେତନସ୍ୟ ନିଷ୍ପାୟକଂ କିଞ୍ଚିତ୍ କରଣମସ୍ତି, ପ୍ରକୃତଂ ତୁ ସଦାକ୍ଷିତ୍, ସନ୍ନିହିତଶ୍ରେତନଃ ଶ୍ଵେତକେତୁଃ । ନ ହି ଚେତନସ୍ୟ ଶ୍ଵେତକେତୋଶ୍ରେତନ ଆତ୍ମା ସମ୍ଭବତୀ ତ୍ୟବୋରୂପଃ । (ଖ) ତସ୍ମାଜ୍ଜେତନ ବିଷୟ ଇହାତ୍ମଶବ୍ଦ ଇତି ନିଷ୍ପାୟତେ । ଜ୍ୟୋତିଃ ଶବ୍ଦୋଽପି ଲୌକିକେନ ପ୍ରୟୋଗେଣ ଜ୍ଞାନ ଏବ ରୂପଃ, ଅର୍ଥବାଦକଳ୍ପିତେନ ତୁ ଜ୍ଞାନସାଦୃଶ୍ୟେନ କ୍ରତୌ ପ୍ରବୃତ୍ତ ଇତ୍ୟଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ । (ଗ) ଅଥବା-ପୂର୍ବସୂତ୍ର ଏବାତ୍ମଶବ୍ଦଂ ନିରକ୍ଷ ସମସ୍ତ ଗୌଣଦ୍ଵାଧାରଣଦ୍ଵଶଙ୍କତୟା ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ତତଃ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଏବ ପ୍ରଧାନକାରଣ ନିରାକରଣ ହେତୁବ୍ୟାଖ୍ୟେୟଃ ‘ତନ୍ନିଷ୍ପସ୍ୟ ମୋକ୍ଷୋପଦେଶାତ୍’ ଇତି । ତସ୍ମାନ୍ନାଚେତନ ପ୍ରଧାନ ସଂକ୍ଷିପ୍ତବାଚ୍ୟମ୍ ॥

(୫) ଭାଷାଂତର (କ) ଅଚେତନ ପଦାର୍ଥର ନିଷ୍ପାୟକ ହେତୁ ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତରେ ସତ୍ ଭକ୍ଷିତ୍, ସତ୍ ହି ସନ୍ନିକର୍ଷ ଚେତନ ଶ୍ଵେତକେତୁ । ଅଚେତନ ପଦାର୍ଥ ଚେତନ ଶ୍ଵେତକେତୁର ଆତ୍ମା ହୋଇ ନପାରେ ବୋଲି ଆମର ମତ ।

(ଖ) ସେହିହେତୁ ଚେତନବିଷୟକ ଏଠାରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ବୋଲି ନିଷ୍ପତ୍ତି ଜ୍ଞାନ । ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଲୌକିକ ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ଵାରା ଅଗ୍ନିରେ ମୁଖ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥବାଦଦ୍ଵାରା କଳ୍ପିତ ଅଗ୍ନି ସାଦୃଶ୍ୟ ଯାଗରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ବିଷମ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

(ଗ) ଅଥବା ପୂର୍ବସୂତ୍ରରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ଗୌଣଦ୍ଵାଧାରଣଦ୍ଵବିଷୟକଶଙ୍କା ନିରାକରଣ କରି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଗଲା । ଏହାପାଇଁ ‘ତନ୍ନିଷ୍ପସ୍ୟ ମୋକ୍ଷୋପଦେଶାତ୍’ ସୂତ୍ରଟି ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦର ନିରାକରଣ ପାଇଁ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସୂତ୍ର । ଏହା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଯୋଗ୍ୟ । ଏହାଦ୍ଵାରା ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ ସତ୍ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ । -

हेयत्वावचनाच्च ॥ ୮ ॥

(୭) ହେୟତ୍ଵା ବଚନାଚ୍ଚ ॥ ୧ । ୧ । ୮

ପ୍ରଧାନ ସତ୍ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ କାହିଁକି ହେବ ନାହିଁ ? କାରଣ ହେୟତ୍ଵନିଷ୍ପେଷ - ବଚନ, ଅବଚନାତ୍, ତ-କୁହାଯାଇନଥିବା ହେତୁ ॥

(୭) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟନାନ୍ତୈବ ପ୍ରଧାନଂ ସତ୍ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟଂ ‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ଵମସି’ (ଛା ୬।୮।୭) ଇତ୍ୟାଦିଦିଷ୍ଟଂ ସ୍ଵାତ୍ । ସ ତଦୁପଦେଶଶ୍ରବଣା-ହନାତ୍ତତୟା ତନ୍ନିଷ୍ପୋ ମାଂ ଭୂଦିତି ମୁଖ୍ୟମାତ୍ମାନମୁପଦିଷ୍ଟସ୍ତସ୍ୟ ହେୟତ୍ଵଂବୁଦ୍ଧାତ୍ । (ଖ) ଯଥାଃରୁକ୍ତତାଂ

ଦର୍ଶନିଷ୍ଠୁସ୍ତର ସମାପସ୍ଥାଂ ସ୍ଥୂଳାଂ ତାରାମମୁଖ୍ୟାଂ ପ୍ରଥମମରୁକ୍ଷତାତି ଗ୍ରାହୟିତ୍ବା ଶ୍ଚା
ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ପଶ୍ୟଦରୁକ୍ଷତାମେବ ଗ୍ରାହୟତି, ତଦ୍‌ବଦ୍‌ନାୟମାମ୍ଭେତି ବୁଦ୍ଧାତ୍ । (ଗ) ଚ
ଚୈବମବୋଚତ୍ । ସନ୍‌ମାତ୍ରାମ୍ବାବଗତିନିଷ୍ଠେବ ହି ଷଷ୍ଠପ୍ରାପଠକପରିସମାପ୍ତିର୍ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି ଅନାମ୍ବା ପ୍ରଧାନ କେବଳ ସତ୍ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ହୁଏ
ତାହାଲେ ‘ସ ଆମ୍ବା ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଏହା ଉପଦିଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ
ଏହି ଉପଦେଶକୁ ଶୁଣି ଅନାମ୍ବାଙ୍କ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ୱେତକେତୁ ଆତ୍ମନିଷ୍ଠ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ
ମୁଖ୍ୟାମ୍ବାର ଉପଦେଶକୁ ଏହିଭଳି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରୁଥିବା ଆରାୟଣ ଅନାମ୍ବାର ହେୟତାକୁ
କହିପାରେ ।

(ଖ) ଯେପରି ଅରୁକ୍ଷତାତାରାକୁ ଦେଖାଇଥିବା ପୁରୁଷ ତାହା ପାଖରେ ଥିବା ବୃହତ୍
ଗୌଣକୁ ତାରାକୁ ପ୍ରଥମେ ଦେଖାଇ ତାକୁ ମନା କରି ପରେ ଅରୁକ୍ଷତାକୁ ଦେଖାଏ,
ସେହିପରି ଏହା ପ୍ରଧାନ ଆମ୍ବା ନୁହେଁ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏହିଭଳି କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । କେବଳ ସଦୃଶ ଆମ୍ବାର ‘ଜ୍ଞାନନିଷ୍ଠ
କରିବା ପାଇଁ ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟର ସମାପ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ।

(୮) ମୂଳ- (କ) ଚ ଶବ୍ଦଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବିରୋଧାତ୍ମ୍ୟଜୟପ୍ରଦର୍ଶନାର୍ଥଃ । ସତ୍ୟପି
ହେୟତ୍ୱବଚନେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବିରୋଧଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । କାରଣବିଜ୍ଞାନାଦି ସର୍ବଂ ବିଜ୍ଞାତମିତି
ପ୍ରତିଜ୍ଞାତମ୍ । (ଖ) ‘ଉତ ତମାଦେଶମପ୍ରାକ୍ଷୋ ଯେନାଶ୍ଚୁତଂ ଶୁଚଂ ଭବତ୍ୟମତଂ
ମତମବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞାତମିତି କଥଂ ଭଗବଃ ଆଦେଶୋ ଭବତୀତି ଯଥା ସୋମୈମ୍ୟକେନ
ମୃତ୍ ପିଣ୍ଡେନ ସର୍ବଂ ମୃନ୍‌ମୟ ବିଜ୍ଞାତଂ ସ୍ୟାଦ୍‌ବାୟୁରୟଣଂ ବିକାରୋ ନାମଧେୟଂ
ମୃତିକେତେୟବ ସତ୍ୟମ୍, ଏବଂ ସୌମ୍ୟ ସ ଆଦେଶୋ ଭବତି’ । (ଛା ୬।୧।୧।୩)
ଇତି ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେ ଶ୍ରବଣାତ୍ । (ଗ) ନ ଚ ସଞ୍ଜବବାଚ୍ୟେ ପ୍ରଧାନେ ଭୋଗ୍ୟବର୍ଗ-
କାରଣେ ହେୟତ୍ୱେନାହେୟତ୍ୱେନ ବା ବିଜ୍ଞାତେ ଭୋକ୍ତବର୍ଗୋ ବିଜ୍ଞାତୋ ଭବତି ।
ଅପ୍ରଧାନବିକାରଦ୍ୱାଦ୍‌ ଭୋକ୍ତବର୍ଗସ୍ୟ ତସ୍ମାନ୍‌ ପ୍ରଧାନଂ ସଞ୍ଜବବାଚ୍ୟମ୍ ।

(୮) ଭାଷାଂତର- (କ) ଶବ୍ଦ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ବିରୋଧର ସଂଗ୍ରହନିମିତ୍ତ । ଯଦି ପ୍ରଧାନ
ହେୟ ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ବିରୋଧ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ-କାରଣ ବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା
ସମସ୍ତଜ୍ଞାନ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେପରି ‘ଉଦାଳକ ‘ତୁମକୁ ଆରାୟଣ କହୁଅଛନ୍ତି କି ଯେ ଯାହାଦ୍ୱାରା
ଅଶୁଚ, ତାହାହିଁ ଶୁଚ, ଅମତ ମତ ହୁଏ, ଅବିଜ୍ଞାତ ବିଶେଷରୂପରେ ଜଣାପଡ଼େ ?
ଶ୍ୱେତକେତୁ ଯେ ଭଗବନ୍‌-ଆଦେଶ କିପରି ହୁଏ ? ଉଦାଳକ-ହେ ସୌମ୍ୟ, ଯେଉଁ



ଯତାଦିର କାରଣଭୂତ ମୃତ୍ତିକାର ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ସମସ୍ତମୃତ୍ତିକା ପଦାର୍ଥର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ବିକାର କେବଳ ବାଣୀର ଆଶ୍ରୟଭୂତ ନାମମାତ୍ର ଅଟେ । ମୃତ୍ତିକା ହିଁ ସତ୍ୟ ଅଟେ । ହେ ସୋମ୍ୟ ଏହା ହିଁ ଆଦେଶ ।” ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଗ) ସମସ୍ତ ଭୋଗ୍ୟପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର କାରଣଭୂତସତ୍ତ୍ୱବିବାଚ୍ୟ ପ୍ରଧାନର ହେୟତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅହେୟତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭୋକ୍ତବର୍ଗର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଭୋକ୍ତବର୍ଗ ପ୍ରଧାନର ବିକାର ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନ ସତ୍ତ୍ୱବିବାଚ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ॥୮॥

स्वाप्यत्वात् ॥ ୯ ॥

(୧) ସ୍ୱାପ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ୧।୧।୯

କେଉଁ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ପ୍ରଧାନ ସତ୍ତ୍ୱବିବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସ୍ୱାପ୍ୟତ୍ୱାତ୍- ସୁଷୁପ୍ତି ସମୟରେ ଜୀବ ସତ୍ତ୍ୱବିବାଚ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୀନ ହେବା ହେତୁ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ତଦେବ ସବ୍ଧବିବାଚ୍ୟଂ କାରଣଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟଶ୍ଚୈତେ- ‘ଯତ୍ତ୍ୱେତତ୍ପୁରୁଷଃ ସ୍ୱପିତି ନାମ ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦା ସମ୍ପନ୍ନୋ ଭବତି ସ୍ୱୟମପାତୋ ଭବତି ତସ୍ମାଦେନଂ ସ୍ୱପିତାତ୍ୟାତକ୍ଷତେ ସ୍ୱଂ ହୃପୀତୋ ଭବତି, (ଛା ୬।୮।୧) ଇତି । ଏସ୍ମା ଶ୍ରୁତି ସ୍ୱପିତାତ୍ୟେତତ୍ପୁରୁଷସ୍ୟ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ନାମ ନିର୍ବିକ୍ରି । (ଖ) ସ୍ୱଶବେନୋହାମୋତ୍ୟତେ ଯଃ ପ୍ରକୃତଃ ସ୍ୱଶବିବାଚ୍ୟସ୍ତମୀପୀତୋ ଭବତ୍ୟପିଗତୋ ଭବତୀତ୍ୟଥଃ । (ଗ) ଅପିପୂର୍ବସୈତେର୍ଲକ୍ଷ୍ୟାଥର୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ପ୍ରଭାବାପ୍ୟୟାବିତ୍ୟୁ- ପୃଷ୍ଠିପ୍ରଳୟୟୋଃ ପ୍ରୟୋଗବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଏହି ସତ୍ତ୍ୱବିବାଚ୍ୟ କାରଣକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ବେଦ କହେ- ‘ଯେଉଁ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପୁରୁଷ ଶୋଇରହେ, ହେ ସୋମ୍ୟା ସେହି ସବୁଦିନ ସହିତ ଏହା ଏକରୂପ ହୋଇ ରହେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜେ ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ସ୍ୱପିତି କହନ୍ତି । କାରଣ-ନିଜେ ନିଜଠାରେ ଲୀନ ହୁଏ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ପୁରୁଷର ସ୍ୱପିତି ସଂସାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ସ୍ୱଶବିହିଁ ଆତ୍ମାକୁ ବୁଝାଏ । ଯାହା ପ୍ରକୃତ ଓ ସତ୍ତ୍ୱବିବାଚ୍ୟ, ତାହାଠାରେ ଜୀବ ଲୀନ ହୁଏ ।

(ଗ) ଅପିଶବ ପୂର୍ବକ ଈଶ୍ୱରୀୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହିଁ ବ୍ୟାକରଣରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କାରଣ- ପ୍ରଭବ ଓ ଅପି ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ଉପରି ଓ ପ୍ରଳୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ ହେବାର ଜଣାଯାଏ ।



(୩) ମୂଳ- (କ) ମନୋପ୍ରସରୋପାଧିବିଶେଷାସମୁଦ୍ଧାଦିହିୟାଥୀନ୍ ଗୃହ୍ଣିଷ୍ଠ୍ ବିଶେଷାପନ୍ନୋ ଜୀବୋଜାଗର୍ତ୍ତ । ତଦ୍‌ବାସନାବିଶିଷ୍ଟଃ ସ୍ଵପ୍ନାନ୍‌ପଶ୍ୟନ୍‌ମନଃଶବ୍ଦବାଚ୍ୟୋ ଭବତି । (ଖ) ସ ଉପାଧିବିଶେଷପରମେ ସୁଷୁପ୍ତାବସ୍ଥାୟାମୁପାଧିକୃତବିଶେଷାଭାବା-ତ୍‌ସ୍ଵାମ୍ଭୁନି ପ୍ରଲୀନ ଇବେତି ‘ସ୍ଵ ହ୍ୟପୀତୋ ଭବତି’ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ମନର ପ୍ରସର ଇହିୟ ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ତଃକରଣର ପରିଶାମ୍ନ ବୃତ୍ତିରୂପ-ଉପାଧିବିଶେଷର ସମୃଦ୍ଧ ହେଲେ ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ଏବଂ ଏହା ସହିତ ଐକ୍ୟର ଭ୍ରାନ୍ତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିବା ଜୀବ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ । ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭୂତ ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକର ବାସନା ଦ୍ଵାରା ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସ୍ଵପ୍ନ ଦେଖେ । ଏହା ମନ ଶବ୍ଦବାକ୍ୟ କହନ୍ତି ।

(ଖ) ସେହି ଉପାଧି ଦୁଇଟିର ବିଲୟ ହେଲେ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଉପାଧିଜନ୍ୟ ବିଶେଷର ଅଭାବ ଦ୍ଵାରା ସେ ନିଜେ ନିଜରୂପରେ ବିଲୀନ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେ ନିଜକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ଯଥା ହୃଦୟଶବ୍ଦନିର୍ବଚନଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟା ଦର୍ଶିତମ୍ । ‘ସ ବା ଏଷ ଆତ୍ମା ହୃଦି ତସ୍ୟୌତଦେବ ନିରୁକ୍ତଂ ହୃଦୟମିତି ତସ୍ମାଦ୍‌ହୃଦୟମିତି’ (ଛା ୮୩୩) ଇତି । ଯଥା ବାଃଶନୋଯୋଦନ୍ୟାଶବ୍ଦପ୍ରବୃତ୍ତିମୂଳଂ ଦର୍ଶୟତି ଶ୍ରୁତିଃ । ‘ଆପ ଏବ ତଦଶିତଂ ନୟତେ, ତେଜ ଏବ ତତ୍‌ପାତଂ ନୟତେ’ (ଛା ୬୮୩, ୪) ଇତି । (ଖ) ଏବଂ ସ୍ଵୟମାତ୍ମନଂ ସଞ୍ଜ୍ଞାବ୍ୟାପ୍ୟମପୀତୋ ଭବତୀତୀମମର୍ଥଂ ସ୍ଵପିତିନାମନିର୍ବଚନେନ ଦର୍ଶୟତି । ନ ଚ ଚେତନ ଆତ୍ମାଚେତନଂ ପ୍ରଧାନଂ ସ୍ଵରୂପତ୍ଵେନ ପ୍ରତିପଦ୍ୟେତ । (ଗ) ଯଦି ପୁନଃ ପ୍ରଧାନମେବାତ୍ମାୟତ୍ଵାତ୍ ସ୍ଵଶବ୍ଦେନୈବୋଚ୍ୟେତ, ଏବମପି ଚେତନୋଚେତନମାପ୍ୟେତାତି ବିରୁଦ୍ଧମାପଦ୍ୟେତ । (ଘ) ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଞ୍ଚ-‘ପ୍ରଜ୍ଞେନାତ୍ମନା ସପରିଷ୍କେତ୍ତା ନ ବାହ୍ୟଂ କିଞ୍ଚନ ଦେବ ନାନ୍ତରମ୍’ (ବ୍ରହ୍ମ ୪୩୩ ୨୯) ଇତି ସୁଷୁପ୍ତାବସ୍ଥାୟାଂ ଚେତନେଽପ୍ୟୟଂ ସଞ୍ଜ୍ଞାବ୍ୟାପ୍ୟଜଗତଃ କାରଣଂ ନ ପ୍ରଧାନମ୍ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ହୃଦୟଶବ୍ଦର ନିର୍ବଚନ ବେଦରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା ‘ଏହି ସେହିଆତ୍ମା ହୃଦୟରେ ରହେ । ହୃଦି ଅୟଂ ହୃଦୟଂ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହାହିଁ ହୃଦୟଶବ୍ଦର ନିରୁକ୍ତ ସେହି ହେତୁ ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ହୃଦୟ କହନ୍ତି । ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଅଶନାୟା ଓ ଉଦନ୍ୟା ଏହି ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟିର ପ୍ରବୃତ୍ତି ମୂଳଶ୍ରୁତିରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା:



‘ମନୁଷ୍ୟ ଖାଦ୍ୟକୁ ହଜମ କରି ଜଳରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଜଳକୁ ତେଜରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରେ’ ।

(ଖ) ଏହିପରି ସତ୍‌ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ସ୍ୱରୂପରେ ଲୀନ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥକୁ ଶ୍ରୁତିଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ୱପିତିନିର୍ବଚନ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ଚେତନ ଆତ୍ମା ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନକୁ ଅଭେଦ ରୂପରେ ପାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯଦି ପ୍ରଧାନ ନିଜଶରୀର ଲୀନ ହୁଏ ବୋଲି କହିବ, ତେବେ ଚେତନ ଅଚେତନରେ ଲୀନ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଘ) ଯଥା ବେଦରେ ‘ପ୍ରାଜ୍ଞ ଆତ୍ମାର ସହିତ ଏକିୟ ହେଲେ ସେ କୌଣସି ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟବସ୍ତୁକୁ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଚେତନରେ ଜୀବର ବିଲୟ ଦେଖାଯାଏ । ଅତଏବ ଯେଉଁଠାରେ ସମସ୍ତ ଚେତନର ଲୟହୁଏ, ସେଠାରେ ଚେତନ ସତ୍‌ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ଓ ଜଗତର କାରଣ ପ୍ରଧାନ କଦାପି ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ॥୯॥

गतिसामान्यात् ॥ ୧୦ ॥

(୧) ଗତିସାମାନ୍ୟାତ୍ ୧।୧।୧୦

କେଉଁ କାରଣ ହେତୁ ପ୍ରଧାନ ଜଗତର କାରଣ ନୁହେଁ ? ଗତିସାମାନ୍ୟାତ୍ କାରଣ ଓ ଜ୍ଞାନ ସମାନ ହେତୁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ତାକିକସମୟ ଇବ ବେଦାନ୍ତେଷ୍ଠି ଭିନ୍ନଃ କାରଣାବଗତି-ରଭବିଷ୍ୟତ୍‌କୃତିଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମଜଗତଃ କାରଣମ୍, କୃତିଦଚେତନଂ ପ୍ରଧାନମ୍, କୃତିଦନ୍ୟଦେବେତି, ତତଃ କଦାଚିତ୍ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦାନୁରୋଧେନାପୀକ୍ଷ୍ୟତ୍ୟା ଦିଶ୍ଵବଶମବକଞ୍ଚୟିଷ୍ୟତ । (ଖ) ନ ଦ୍ଵେତଦସ୍ତି ସମାନ୍ତେବ ହି ସର୍ବେଷୁ ବେଦାନ୍ତେଷୁ ଚେତନକାରଣାବଗତିଃ ‘ଯଥାଃଶ୍ଵେତ୍‌ଜଳତଃ ସର୍ବା ଦିଶୋ ବିସ୍ଫୁଲିଙ୍ଗା ବିପ୍ରତିଷ୍ଠେରଚନ୍ନବ ମେବେତରସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ସର୍ବେ ପ୍ରାଣାଃ ଯଥାୟତନଂ ବିପ୍ରତିଷ୍ଠେତେ, ପ୍ରାଣେଭ୍ୟୋ ଦେବା, ଦେବେଭ୍ୟୋ ଲୋକାଃ,’ (କୌ ଗା୩) ଇତି । ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଆକାଶଃ ‘ସମ୍ଭୂତଃ,’ (ଜ୍ଞେ ୨।୯) ଇତି । ‘ଆତ୍ମନଃ ଏଷୋ ପ୍ରାଣୋ ଜାୟତେ’ (ପ୍ର ଗା୩) ଇତି ଋତ୍ନନଃ କାରଣତ୍ଵଂ ଦର୍ଶୟତି ସର୍ବେ ବେଦାନ୍ତାଃ । ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଚେତନବଚନ ଇତ୍ୟବୋଧଃ । (ଗ) ମହତ୍ ପ୍ରାମାଣ୍ୟକାରଣମେତଦ୍ୟଦ-ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାଂ



ଚେତନକାରଣତ୍ୱେ ସମାନଗତିତ୍ୱମ୍, ତନ୍ମୁ ରାଦାନାମିବ ରୂପାଦିଷୁ । ଅତୋ
ଗତିସାମାନ୍ୟାତ୍ ସର୍ବଞ୍ଜଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଃ କାରଣମ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଯଦି ତାର୍କିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ ସଦୃଶ ବେଦାନ୍ତ
ବାକ୍ୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କାରଣ ଜ୍ଞାନ ହେଲେ କେତେବେଳେ ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମ,
କେତେବେଳେ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ, ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପରମାତ୍ମା ଇତ୍ୟାଦି
ଜଗତର କାରଣ ହେବ, ତାହେଲେ ପ୍ରଧାନ କାରଣ ବାଦର ଅନୁରୋଧରେ
ପ୍ରଧାନତାରେ ମଧ୍ୟ ଈକ୍ଷତି ଶବ୍ଦ କଳ୍ପନା ହୋଇପାରେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଏହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ କାରଣ ଓ ଜ୍ଞାନ ସମାନ ।
ଯଥା : ‘ପ୍ରକୃତିତାଗ୍ନି ଦ୍ୱାରା ସର୍ବଦିଗ ଆଲୋକିତ ହୁଏ, ସେପରି ଆତ୍ମାଦ୍ୱାରା ସବୁପ୍ରାଣ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ)
ଯଥାଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ତଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱପକାରକ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦେବତା ପ୍ରକଟ ହୁଏ ଓ
ଦେବଲୋକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ’, ‘ଏହି ସବୁ ପ୍ରଧାନ ଆତ୍ମାରୁ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।’ ‘ଆତ୍ମାରୁ
ପ୍ରାଣଜାତ ହୁଏ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ଆତ୍ମାର କାରଣତ୍ୱକୁ ଉପନିଷଦ୍ୱାର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱିକ ଜଣାଇ ଦିଅନ୍ତି । ତେଣୁ
ଆତ୍ମାଶବ୍ଦ ଚେତନ ବାଚକ ବୋଲି ଆମେ କହୁ ।

(ଗ) ଯେପରି ତନ୍ମୁ ଆଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କଠାରେ ରୂପ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନାଦି ସମାନ,
ସେପରି ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟରେ ଚେତନ କାରଣତ୍ୱରେ ସମାନ ଜ୍ଞାନ ଜାତ ହୁଏ । ଏହି
ପ୍ରକାର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ହେଲେ ମହତ୍ କାରଣ ହୁଏ ଏବଂ ଏହି କାରଣ ଗତି ସାମାନ୍ୟ ହେତୁ
ସର୍ବଞ୍ଜ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ ।

ଶ୍ରୁତତ୍ୱାଚ୍ଛ ॥ ୧୧ ॥

(୧) ଶ୍ରୁତତ୍ୱାଚ୍ଛ ୧।୧।୧୧

କିପରି ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଞ୍ଜ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ? ଶ୍ରୁତତ୍ୱାତ୍ ତ-ବେଦପ୍ରମାଣ ରୂପକ
କାରଣରୁ ସର୍ବଞ୍ଜ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ସ୍ୱଶବ୍ଦେନୈବ ତ ସର୍ବଞ୍ଜ ଈଶ୍ୱରୋ ଜଗତଃ କାରଣମିତି ଶୂନ୍ୟତେ
ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତରାଶାଂ ମନ୍ତ୍ରୋପନିଷଦ ସର୍ବଞ୍ଜମାଶ୍ୱରଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟ- ‘ସ କାରଣଂ କାରଣାଧିପାଧିପୋ
ନ ଋଷ୍ୟ କୃତିଜଜନିତା ନ ଋଧିପଃ’ (ଶ୍ୱେ ୬।୯) ଇତି । (ଖ) ତସ୍ମାତ୍ ସର୍ବଞ୍ଜଂ ବ୍ରହ୍ମ
ଜଗତଃ କାରଣମ୍, ନାଚେତନଂ ପ୍ରଧାନମନ୍ୟଦ୍ୱେତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଏହା ସ୍ୱଶବ୍ଦ (ଇଶ୍ୱରବାଚକ ଶବ୍ଦ) ଦ୍ୱାରା ବେଦ କହେ ।
କାରଣ-ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ମନ୍ତ୍ରୋପନିଷଦରେ ସର୍ବଞ୍ଜ ଈଶ୍ୱରକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ଏହି ସର୍ବଞ୍ଜ ପରମେଶ୍ୱର



ସମସ୍ତକର କାରଣ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଧିଷ୍ଠାତା ଜୀବର ସ୍ୱାମୀ ଅଟେ । ଏହାର ପରମେଶ୍ୱରରୂପକ ଜନକ ଅପେକ୍ଷା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ୱାମୀ ନାହିଁ । ଏହି କଥା କହୁଛି ।

(ଖ) ଅତଃ ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ଅଟେ କିନ୍ତୁ ଅତେତନ ପ୍ରଧାନ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପରମାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ଜଗତର ଜନକ ନୁହେଁ ।

ଆମନ୍ଦମୟାଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ୧୨ - ୧୩

ଆନନ୍ଦମୟାଧିକରଣ-ସୂ-୧୨।୧୯

(୧) ମୂଳ-(କ) ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ‘ଶ୍ରୁତଦ୍ୱାକ’ ଇତ୍ୟେବମନ୍ତେଃ ସୂତ୍ରେର୍ଯ୍ୟାନ୍ୟଦାହୃତାନି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନି, ତେଷାଂ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବଶକ୍ତିରାଶ୍ୱରୋ ଜଗତୋ ଜନ୍ମସ୍ଥିତିଲୟକାରଣମିତ୍ୟେତସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକତ୍ୱଂ ନ୍ୟାୟପୂର୍ବକଂ ପ୍ରତିପାଦିତମ୍ । (ଖ) ଗତିସାମାନ୍ୟୋପନ୍ୟାସେନ ତ ସର୍ବେ ବେଦାନ୍ତଶ୍ରେତନକାରଣବାଦିନ ଇତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍-ଅତଃ ପରସ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥସ୍ୟ କିମୁଚ୍ ଆନମିତି ।

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ ଏହି ସୂତ୍ରଠାରୁ ‘ଶ୍ରୁତଦ୍ୱାକ’ ଏହି ସୂତ୍ରପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଥିବା ବେଦାନ୍ତ-ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତି, ଈଶ୍ୱର ଜଗତର ଜନ୍ମ, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟର କାରଣ ବିଷୟରେ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକତ୍ୱ ନ୍ୟାୟତଃ ଅଟନ୍ତି ।

(ଖ) ‘ଗତି ସାମାନ୍ୟାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରର ବିଶଦୀକରଣ ଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତ-ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞମାନେ ଚେତନକାରଣବାଦୀ ରୂପରେ ଗୃହୀତ । ତାହେଲେ ଏହାପରେ ଅନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଆରମ୍ଭ ହେବାପାଇଁ କ’ଣ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି ?

(୨) ମୂଳ- (କ) ଉଚ୍ୟତେ-ଦ୍ୱିରୂପଂ ହି ବ୍ରହ୍ମାବଗମ୍ୟତେ, ନାମରୂପବିକାରଭେଦୋପାଧିବିଶିଷ୍ଟଂ, ତଦ୍ବିପରୀତଞ୍ଚ ସର୍ବୋପାଧିବିବର୍ଜିତମ୍ । (ଖ) ‘ଯତ୍ର ହି ଦ୍ୱୈତମେବ ଭବତି, ତଦ୍ବିତର ଇତରଂ ପଶ୍ୟତି, ଯତ୍ର ଦ୍ୱୟ ସର୍ବମାନ୍ୱେବା ଭୂତ୍ୱ ଚେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍’ (ବୃହ ୪।୫।୧୫) । (ଗ) ଯତ୍ର ନାମ୍ୟତ୍ର ପଶ୍ୟତି, ନାମ୍ୟଲ୍ଲଗୋତି, ନାମ୍ୟତ୍ ବିଜ୍ଞାନାତି ସ ଭୂମାଃଥ ତଦ୍ବତ୍ତତମଥ ଯଦଞ୍ଚ ତନ୍ମର୍ତ୍ତମ୍, (ଛା ୭।୨୪।୧) (ଘ) ‘ସର୍ବାଣି ରୂପାଣି ବିଚିତ୍ର୍ୟଧାରୋ ନାମାନି କୃତ୍ୱାଭିବଦନ୍ୟଦାସ୍ତେ’, (ତୈ ୩।୧୨।୭) (ଡ) ‘ନିଷ୍କଳଂ ନିଷ୍ପ୍ରିୟଂ ଶାନ୍ତଂ ନିରବଦ୍ୟଂ ନିରଞ୍ଜନମ୍ । ଅମୃତସ୍ୟ ପରଂ ସେତୁଂ ଦଶଧ୍ୟେକନମିବାନଳମ୍ (ଶ୍ରେ ୬।୨୯) ‘ନେତି ନେତି’ (ବୃହ ୨।୩।୬) ‘ଅସ୍ତ୍ରୁଲମନଶ୍ଚୂଃ’ (ବୃ ୩।୮।୮) ଇତି । (ଚ)



ନୂନମନ୍ୟତ୍ ସ୍ଥାନଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣମନ୍ୟତ୍ ଇତି ଚୈବ ସହସ୍ରଶୋ ବିଦ୍ୟାବିଦ୍ୟାବିଷୟଭେଦେନ
ବ୍ରହ୍ମଶୋ ଦ୍ଵିରୂପତାଂ ଦର୍ଶୟତି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) କୁହାଯାଇଛି- ବ୍ରହ୍ମ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ନାମ ରୂପ ବିକାର
ବିଶେଷ ଉପାଧିଯୁକ୍ତ ଓ ଏହାର ବିପରୀତ ଉପାଧି ରହିତ ।

(ଖ) ଯଥା- ‘ଯେଉଁ ଅବିଦ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ ଦୈତ ହୁଏ, ତେବେ ଜଣେ ଜଣକୁ
ଦେଖିପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ ସମସ୍ତ-ପଦାର୍ଥ ଆତ୍ମା ହୋଇଗଲେ, ଏହି
ସମୟରେ କାହାଦ୍ଵାରା କିଏ ଦେଖାହୁଏ ?

(ଗ) ‘ବ୍ୟାପକ ଆନନ୍ଦ ସ୍ଵରୂପ ଆତ୍ମାରେ ଯାହାରହିଛି, ବିଦ୍ଵାନ୍ ନିଜ ବ୍ୟତୀତ
ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଖେ ନାହିଁ, ଶୁଣେ ନାହିଁ, ଜାଣେ ନାହିଁ, ତାହା ଭୂମା, ବ୍ୟାପକ ଓ ବ୍ରହ୍ମ
ଅଟେ, ଯିଏ ନିଜଠାରୁ ଭିନ୍ନ କିଛି ଦେଖେ, ଶୁଣେ ତାହା ବ୍ୟାପ୍ୟ ଅଟେ । ଯେ ଭୂମା,
ସେ ଅମୃତ । ଯେ ବ୍ୟାପ୍ୟ, ସେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ମରଣଶୀଳ ।’

(ଘ) ‘ଯେଉଁ ପରମେଶ୍ଵର ସମସ୍ତ ଦେବ ମାନବାଦି ଶରୀରମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି
ଏହି ଦେବତା, ଏହି ମନୁଷ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ନାମରଖି ଏହି ନାମକୁ ନିଜେ ବ୍ୟବହାର କରେ ।’

(ଙ) ‘କଳାରହିତ, ଅବୟବ ରହିତ, ନିସ୍ତ୍ରୟ, ଶାନ୍ତ, ରୋଗାଦିଦୋଷରହିତ,
ନିର୍ଲେପ, ପାପରହିତ, ଅମୃତର ଉକୃଷ୍ଟ, ସେତୁ, ଯାହାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଜଳ, ସେ ଆତ୍ମା’,
‘ଏହା ନୁହେଁ, ଏହା ନୁହେଁ ।’

(ଚ) ‘ଏହା ସ୍ଥୁଳ ନୁହେଁ କି ସୂକ୍ଷ୍ମ ନୁହେଁ । ଯାହା ଅବିଦ୍ଵାନ, ଅନ୍ୟଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ
ବ୍ୟାପକ’ ଏହିପ୍ରକାର ହଜାର ହଜାର ବିଦ୍ୟା ଓ ଅବିଦ୍ୟା ବିଷୟ ଭେଦରେ ବ୍ରହ୍ମର ଦୁଇ
ପ୍ରକାରକୁ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଉଛନ୍ତି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ଵାବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାୟାଂ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାସ୍ୟୋପାସକାଦିଲକ୍ଷଣଃ ସର୍ବୌ
ବ୍ୟବହାରଃ । ତତ୍ତ୍ଵ କାନିଚିଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାସନାନ୍ୟଭ୍ୟୁଦୟାର୍ଥୀନି, କାନିଚିତ୍ତକ୍ରମପୁନ୍ନର୍ଥୀନି,
କାନିଚିତ୍ କର୍ମସମୃଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥୀନି । ତେଷାଂ ଗୁଣବିଶେଷୋପାଧିଭେଦେନ ଭେଦଃ । (ଖ) ଏକ
ଏବ ତୁ ପର ଆମ୍ଭେଶ୍ଵରସ୍ତେଷ୍ଟେଷ୍ଟେ-ଗୁଣବିଶେଷେର୍ବିଶିଷ୍ଟ ଉପାସ୍ୟ ଯଦ୍ୟପି ଭବତି, ତଥାପି
ଯଥା-ଗୁଣୋପନାୟନମେବ ଫଳାନି ଭିଦ୍ୟନ୍ତେ । (ଗ) ‘ତଂ ଯଥା ଯଥୋପାସତେ
ତଦେବ ଭବତି’ ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । ‘ଯଥାକ୍ରତୁରସ୍ମିନ୍ଲୋକେ ପୁରୁଷୋ ଭବତି, ତଥେତଃ
ପ୍ରେତଃ ଭବତି’ (ଛା ୩।୨୪।୧) ଇତି ଚ । (ଘ) ସ୍ଵତେଷ୍ଠ-



ଯଂ ଯଂ ବାପି ସ୍ମରନ୍ତିତ୍ୟଂ ତ୍ୟଜତ୍ୟନ୍ତେ କଲେବରମ୍ ।

ତଂ ତମେବୈତି କୌନ୍ତେୟ, ସଦା ତଦ୍ଭାବଭାବିତଃ ॥ (ଭ ଗା ୮।୬)

(୩) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ସେଠାରେ ଅବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସ୍ୟ ଓ ଉପାସକାଦି ଲକ୍ଷଣ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ପାଇଁ କ୍ରମମୁକ୍ତି ପାଇଁ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ କର୍ମ ସମୃଦ୍ଧ ପାଇଁ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଗୁଣବିଶେଷରେ ଓ ଉପାଧି ଭେଦରେ ଏହାର ପରସ୍ପର ଭେଦ ଅଛି ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗୁଣବିଶେଷ ଦ୍ଵାରା ବିଶିଷ୍ଟ ପରମାତ୍ମା ଉପାସ୍ୟ ହୁଏ, ତଥାପି ସେହି ସେହି ଗୁଣର ଉପାସନା ଦ୍ଵାରା ତଦନୁରୂପ ଫଳ ମିଳେ ।

(ଗ) ଯଥା- ‘ଯିଏ ଯେଉଁ ରୂପରେ ଉପାସନା କରେ, ସେ ସେହି ରୂପରେ ପାଏ’- ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦ କହେ । ‘ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ଅଧ୍ୟବ୍ୟବସାୟକ, ସେ ଶରୀରତ୍ୟାଗ କଲେ ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରେ’ ।

(ଘ) ପୁନଶ୍ଚ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର- ‘ହେ କୌନ୍ତେୟ । ମନୁଷ୍ୟ ଯାହାର ଭାବକୁ ସ୍ମରଣ କରେ, ସେ ଅନ୍ତ କାଳରେ ଶରୀର ତ୍ୟାଗ କଲେ ମଧ୍ୟ ଭାବୁକ ସେହି ପୁରୁଷର ଭାବକୁ ପାଏ’ ?

(୪) ମୂଳ- (କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟେକ ଆତ୍ମା ସର୍ବଭୂତେଷୁ ସ୍ଥାବରଜଙ୍ଗମେଷୁ ଗୁଚ୍ଛଃ, ତଥାପି ତିଭୋପାଧିବିଶେଷତାରତମ୍ୟାଦାନଃ କୃତସ୍ଥାନିତ୍ୟଧୈକରୂପସ୍ୟାତ୍ମଭରୋ-ଭରମାବିଷ୍ଟତ୍ୟ ତାରତମ୍ୟମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଶକ୍ତିବିଶେଷେଷ୍ଠେ ଶୂନ୍ୟତେ (ଖ) ‘ତସ୍ୟ ଯ ଆତ୍ମାନମବିସ୍ତରାଂ ବେଦ’, (ଏ.ଆ ୨।୩।୨।୨) ଇତ୍ୟତ୍ । ସ୍ମୃତାବପି-‘ଯଦ୍ବଦ୍ ବିଭୂତିମତ୍ସର୍ବ’ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭୂକ୍ତିତମେବ ବା । ତତ୍ତଦେବାବଗଚ୍ଛଦ୍ ମମ ତେଜୋଽଶସମ୍ବମ୍ (ଗା ୨୦।୪୧) ଇତି । (ଗ) ଯତ୍ର ଯତ୍ର ବିଭୂତ୍ୟାଦ୍ୟବିଶାୟଃ ସଃ ସ ଈଶ୍ଵର ଇତ୍ୟୁପାସ୍ୟତୟା ଚେତ୍ୟତେ । ଏବମିହାପ୍ୟାଦିତ୍ୟମାସ୍ତଲେ ହିରଣ୍ମୟଃ ପୁରୁଷଃ ସର୍ବପାଞ୍ଚୋଦୟଲିଙ୍ଗାତ୍ ପରଃ ଏବେତି ବକ୍ଷ୍ୟତି । (ଘ) ଏବଂ ଆକାଶସ୍ତଲିଙ୍ଗାତ୍ (ବ୍ର.ସୁ ୧।୨।୨) ଇତ୍ୟାଦିଷୁ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । (ଙ) ଏବଂ ସଦ୍ୟୋମୁକ୍ତିକାରଣମପ୍ୟାତ୍ମା-ନମୁପାଧିବିଶିଷ୍ଟଦ୍ଵାରୋଽ ଉପବିଶ୍ୟମାନମପ୍ୟବିବକ୍ଷିତୋପାଧିସମ୍ବନ୍ଧବିଶେଷଂ ପରାପର ବିଷୟ ଭେଦ ସଦିହ୍ୟମାନଂ ବାକ୍ୟଗତି ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟଂ ଭବତି । (ଚ) ଯଥା- ଜହେବ



ତାବତ୍ ‘ଆନନ୍ଦମୟୋଽଭ୍ୟାସାତ୍’ ଇତି ॥ ଏବମେକମପି ବ୍ରହ୍ମାପେକ୍ଷିତୋପାଧିସମ୍ବନ୍ଧଂ ନିରସ୍ତୋପାଧିସମ୍ବନ୍ଧଂ ଗୋପାୟାନ୍ତେନ ଜ୍ଞେୟତ୍ବେନ ତ ବେଦାନ୍ତେଷୁପଦିଶ୍ୟତ ଇତି ପ୍ରଦର୍ଶୟିତୁଂ ପରୋ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆରଭ୍ୟତେ । (ଛ) ଯତ୍ ‘ଗତିସାମାନ୍ୟାତ୍’ ଇତ୍ୟତେତନକାରଣ-ନିରାକରଣମୁକ୍ତମ୍ । ତଦପି ବାକ୍ୟାନ୍ତରାଣି ବ୍ରହ୍ମବିଷୟାଣି ବ୍ୟାତକ୍ଷଣେନ ବ୍ରହ୍ମବିପରୀତ କାରଣନିଷେଧେନ ପ୍ରପଞ୍ଚୟତେ-

(୪) ଭାଷାତର- (କ) ଯଦି ଏକ ଆତ୍ମା ଜଡ଼ ଓ ଚେତନ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଖରେ ଲିପ୍ତ ଆକାରରେ ରହିଅଛି । ତଥାପି ଚିତ୍ତରୂପୀ ଉପାଧି ବିଶେଷର ତାରତମ୍ୟ ଦ୍ବାରା ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ, କୃତସ୍ତ, ନିତ, ଏକରୂପ ଆତ୍ମାର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ଶକ୍ତି ବିଶେଷ ଦ୍ବାରା ତାରତମ୍ୟ ବେଦରେ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଖ) ଯଥା- ‘ପୁରୁଷ ଶରୀରର ଆତ୍ମାକୁ ଭଲଭାବରେ ଜାଣି’ । ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ- ‘ହେ ଅର୍ଜୁନ ! ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ କାନ୍ତି ଯୁକ୍ତ ଉକ୍ତସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଗୁଡ଼ିକ ଅଛନ୍ତି, ସେ ସବୁ ମୋର ତେଜଂଶଠାରୁ ଜାତ ହୋଇଛନ୍ତି ବୋଲି ତୁମେ ଜାଣି’ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ବିଭୂତିମାନଙ୍କର ଅତିଶୟତା ରହିଛି, ସେମାନେ ଈଶ୍ବର ।

(ଘ) ଏହିଭଳି ଉଦାସ୍ୟ ରୂପଦ୍ବାରା ବିଧାନ କରାଯାଏ ।

(ଙ) ଏହିପରି ଯେଉଁ ସୂତ୍ରରେ ଆଦିତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳରେ ହିରଣ୍ମୟ ପୁରୁଷରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ‘ସେ ସମସ୍ତ କଳୁଷରହିତ ହେଲେ ପରମାତ୍ମା ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍’ ।

(ଚ) ବିଦେହମୁକ୍ତିର କାରଣ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ବିଶେଷ ଉପାଧି ଦ୍ବାରା ଉପଦେଶ ଦେଲା ପରେ ଓ ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଶେଷ ବିବକ୍ଷିତ ନ ହେଲେ ପରବିଷୟକ ହୁଏ ଅଥବା ଅପର ବିଷୟକ ହୁଏ - ଏହି ପ୍ରକାର ସନ୍ଦେହର ମାମାଂସା ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଟ) ଯେପରି କି ‘ଆନନ୍ଦମୟୋଽଭ୍ୟାସାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଏକ ବ୍ରହ୍ମ ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ଏବଂ ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରହିତ ଜ୍ଞେୟ ରୂପରେ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହେଉଛି ।

(ଠ) ଏହା କରିବା ପାଇଁ ଅଗ୍ରିମ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଉଅଛି । ‘ଗତିସାମାନ୍ୟାତ୍’ ସୂତ୍ରରେ ବ୍ରହ୍ମ କାରଣ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ସମାନ ଓ ଯେଉଁ ଅତେତନ କାରଣର ନିରାକରଣ କରାଗଲା, ତାହାର ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅନ୍ୟ ବାକ୍ୟମାନଙ୍କୁ କହିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରି ସୂତ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନକାରଣର ନିଷେଧ ଦ୍ବାରା କହୁଛନ୍ତି ।



ଆନନ୍ଦମୟୋଽଧ୍ୟାସାତ୍ ॥ ୧୨ ॥

(୫) ଆନନ୍ଦମୟୋଽଭ୍ୟାସାତ୍ ୧।୧।୧୭

ଆନନ୍ଦମୟଃ- ‘ଅନ୍ୟୋଽନ୍ତର ଆତ୍ମାନନ୍ଦମୟଃ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଆନନ୍ଦମୟ ପରମାତ୍ମା । ଜୀବ ନୁହେଁ । ଅଭ୍ୟାସାତ୍ କାରଣ-ଆନନ୍ଦଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମପାଇଁ ଅନେକଥର କୁହାଯାଇଛି ।

(୬) ମୂଳ- (କ) ତୈତରୀୟକେନ୍ଦ୍ରମୟଂ ପ୍ରାଣମୟଂ ମନୋମୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଂ ଋନୁକ୍ରମାମ୍ନାୟତେ-‘ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦ୍ ବିଜ୍ଞାନମୟାତ୍ । ଅନ୍ୟୋଽନ୍ତର ଆତ୍ମାନନ୍ଦମୟଃ’ (ତୈ ୨।୫) ଇତି । (ଖ) ତତ୍ରସଂଶୟଃକିମିହାନନ୍ଦ-ମୟଶବ୍ଦେନ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟତେ, ଯତ୍ ପ୍ରକୃତମ୍-‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ତୈ ୨।୧) ଇତି କିମ୍ବାଽନୁମୟାଦିବଦ୍ବ୍ରହ୍ମଣୋଽର୍ଥାନ୍ତରମିତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ?

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ତୈତରୀୟ ଉପନିଷଦରେ ଅନୁମୟ, ପ୍ରାଣମୟ, ମନୋମୟ ଓ ବିଜ୍ଞାନମୟକୁ ଆତ୍ମାରୂପରେ ଉପକ୍ରମ କରି ବିଜ୍ଞାନମୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଆତ୍ମା ଆନନ୍ଦମୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ସନ୍ଦେହ ଯେ- ଆନନ୍ଦମୟଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପରଃବ୍ରହ୍ମକୁ କହୁଛି । ଯେତଳି ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ କୁହାଯାଇଛି, ଅଥବା ଅନୁମୟାଦିସଦୃଶ ଏହା ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ପଦାର୍ଥ । ଏହା କଣ ହେବ ?

(୭) ମୂଳ- (କ) ବ୍ରହ୍ମଣୋଽର୍ଥାନ୍ତରମମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମାନନ୍ଦମୟଃ ସ୍ୟାତ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ଅନୁମୟାଦ୍ୟମୁଖ୍ୟାମୁପ୍ରବାହପତିତତ୍ତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ଅଥାପି ସ୍ୟାତ୍ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ୱାଦାନନ୍ଦମୟୋ ମୁଖ୍ୟୋ ଏବାମ୍ବେତି ନ ସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରିୟାଦ୍ୟବୟବଯୋଗାଛରୀରତ୍ୱଶ୍ଚବଶାତ୍ । (ଗ) ମୁଖ୍ୟଶ୍ଚେଦାନନ୍ଦମୟଃ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ପ୍ରିୟାଦିସଂସ୍ପର୍ଶ ସ୍ୟାତ୍ । ଇହ ତୁ ‘ତସ୍ୟ ପ୍ରିୟମେବ ଶିରଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁୟତେ । ଶାରୀରତ୍ୱ ଶ୍ରୁୟତେ-ତସ୍ୟେବ ଏବ ଶାରୀରଂ ଆତ୍ମା ଯଃ ପୂର୍ବସ୍ୟ’ ଇତି । (ଘ) ତସ୍ୟ ପୂର୍ବସ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନମୟସ୍ୟେଷଃ ଏବ ଆତ୍ମା ଯ ଏଷ ଆନନ୍ଦମୟଃ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ ତ ସଶରୀରସ୍ୟ ସତଃ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟସଂସ୍ପର୍ଶୋ ବାରୟିତୁଂ ଶକ୍ୟଃ । ତସ୍ମାତ୍ ସଂସାର୍ଯ୍ୟବାନନ୍ଦମୟ ଆମ୍ବେତ୍ୟବ ପ୍ରାପ୍ତେ-

(୭) ଭାଷାଂତର- ପୂର୍ବପକ୍ଷ-(କ) ଆନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନପଦାର୍ଥ ଅମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମା ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ଅନୁମୟାଦି ଅମୁଖ୍ୟାତ୍ମାର ପ୍ରବାହ ବା ପରମ୍ପରାରେ ପଡିତ ହେଉଛି ।



ବିରାଟ’ । ‘ବିଦ୍ବାନ ଏହି ଆନନ୍ଦକୁ ପାଏ’, ‘ବ୍ରହ୍ମର ଆନନ୍ଦ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି କାହାକୁ ଭୟ କରେ ନାହିଁ’, ‘ଆନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲିଜାଣ’ !

(ଡ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ବିଜ୍ଞାନ ଆନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ଆନନ୍ଦଶବ୍ଦ ଜଣାଯାଏ । ଏହିପରି ଆନନ୍ଦଶବ୍ଦର ବହୁଥର ବ୍ରହ୍ମରେ ଆବୃତ୍ତି ହେତୁ ଆନନ୍ଦମୟାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

(୯) ମୂଳ-(କ) ଯତୁକ୍ତ ମନ୍ତ୍ରମୟାବ୍ୟସୁଖ୍ୟାମୁପ୍ରବାହପତିତତ୍ତ୍ୱାଦାନନ୍ଦମୟସ୍ୟା-ପ୍ୟମୁଖ୍ୟବୃନ୍ତି, ନାସୌ ଦୋଷୋ, ‘ଆନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ନାତ୍ (ଖ) ମୁଖ୍ୟମେବ ହ୍ୟାତ୍ମାନମୁପଦିଦିଷୁ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ଲୋକବୃଦ୍ଧିମନୁସରତ୍, ଅନୁମୟଂ ଶରୀରମାତ୍ମାନ ମତ୍ୟନ୍ତମୂତାନାମାତ୍ମେନ ପ୍ରସିଦ୍ଧମନୁବ୍ୟ ମୁଷାନ୍ତିଷିକ୍ତବୃତ୍ତତାମ୍ରାଦିପ୍ରତିମାବତ୍ତୋଽନ୍ତରଂ ତତୋଽନ୍ତରମିତ୍ୟେବଂ ପୂର୍ବେଣ ପୂର୍ବେଣ ସମାନମୁତ୍ତରମୁତ୍ତରମାତ୍ମାନାମାତ୍ମେନ ଗ୍ରହଯତ୍, ପ୍ରତିପତିତ୍ୟୌକର୍ଯ୍ୟାପେକ୍ଷୟା ସର୍ବାନ୍ତରମୁଖ୍ୟମାନନ୍ଦମୟାତ୍ମାନମୁପଦିଦେଶେତି ଶ୍ଳିଷତରମ୍ । (ଗ) ଯଥାରୁକ୍ତାନିଦର୍ଶନେ ବହୁଷ୍ପତି ତାରାସ୍ତମୁଖ୍ୟାମରୁକ୍ତତାସୁ ବର୍ଣ୍ଣତାସୁ ଯାଃତ୍ୟା ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟତେ ସା ମୁଖ୍ୟୋବାରୁକ୍ତତା ଭବତି, ଏବମିହାପ୍ୟାନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ନାନୁଖ୍ୟମାତ୍ମତ୍ମ । (ଘ) ଯତୁ ବ୍ରୁଷେପ୍ରିୟାଦାନାଂ ଶିରସ୍ତ୍ୱଦିକଚ୍ଚନାଃନୁପପନ୍ନା ମୁଖ୍ୟସ୍ୟାତ୍ମନ ଇତି, ଅତୀତାନନ୍ତରୋପାଧିକୃତିତା ସା ନ ସ୍ୱାଭାବିକାତ୍ୟଦୋଷଃ । (ଚ) ଶାରୀରତ୍ୱମତ୍ୟାନନ୍ଦମୟସ୍ୟାନୁମୟାଦିଶରୀରପରମ୍ପରୟା ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟମାନତ୍ୱତ୍, ନ ପୁନଃ ସାକ୍ଷାଦେବ ଶାରୀରତ୍ୱଂ ସଂସାରିବତ୍ ତସ୍ମାଦାନନ୍ଦମୟଃ ପର ଏବାତ୍ ।

(୯) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଅନୁମୟାଦି ଅମୁଖ୍ୟାତ୍ମାର ପ୍ରବାହରେ ପଡ଼ିଲେ ଆନନ୍ଦମୟ ମଧ୍ୟ ଆମୁଖ୍ୟାତ୍ମା ହୁଏ । ଏଥିରେ ଦୋଷନାହିଁ । କାରଣ- ଆନନ୍ଦମୟ ସମସ୍ତମାୟାଦି ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

(ଖ) ମୁଖ୍ୟାତ୍ମାର ଉପଦେଶ ଦେଉଥିବା ଶାସ୍ତ୍ର ଲୋକବୃଦ୍ଧିକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଅତ୍ୟନ୍ତମୃତ ପୁରୁଷ ପାଖରେ ଆତ୍ମରୂପରେ ଅନାତ୍ମା ଅନୁମୟ ଶରୀରର ଅନୁବାଦ କରି ଛାଞ୍ଚିରେ ଥିବା ଦ୍ରବୀଭୂତ ତାମ୍ରାଦିର ପ୍ରତିମାସଦୃଶ ଏହା ଅଭ୍ୟନ୍ତର, ଏହାର ଅଭ୍ୟନ୍ତର ପୂର୍ବପୂର୍ବର ପରପର ଆତ୍ମାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରତିପତିସାକର୍ଯ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ପରବର୍ତ୍ତୀ ମୁଖ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମାକୁ ଉପଦେଶ ଦିଏ । ଏହାହିଁ ସର୍ବଦା ଠିକ୍ ।

(ଗ) ଯେପରିକି ଅରୁକ୍ତତା ତାରକାଦର୍ଶନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ବହୁତ ଗୌଣତାରାମାନଙ୍କୁ ଅରୁକ୍ତତା ରୂପରେ ଦେଖାଇ ପରିଶେଷରେ ମୁଖ୍ୟ ଅରୁକ୍ତତା ତାରାକୁ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଏ,



ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟ ସମସ୍ତକାଳରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହେତୁ ଏହାହିଁ ମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମା ।

(ଘ) ଯାହାକି କୁହାଯାଇଛି- ମୁଖ୍ୟାତ୍ମାର ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟମାନଙ୍କର ମସ୍ତକାଦିକଚ୍ଛନା ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ କହିବା ଠିକ୍ । କାରଣଆନନ୍ଦମୟର ପୂର୍ବରୁ ଓ ମନୋମୟର ପରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ ଉପାଧିଦ୍ୱାରା ଏହା କଚ୍ଛନା ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ ।

(ଙ) ଆନନ୍ଦମୟର ଶାରୀରରୁ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ନମୟାଦି ଶରୀର ପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ଦେଖାଯାଏ । ସଂସାରୀର ସଦୃଶ ଏହାର ସାକ୍ଷାତ୍ ଶରୀରରୁ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ ।

विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राचुर्यात् ॥ ୧୩ ॥

(୧) ବିକାରଶବ୍ଦାନୁକୃତି ଚେନ୍ନ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ୧।୧।୧୩

ବିକାରଶବ୍ଦାତ୍-‘ଆନନ୍ଦମୟ’ ଏହି ଶବ୍ଦରେ ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିକାରାର୍ଥକବାଚକ । ନ-ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ଆନନ୍ଦମୟ ଶବ୍ଦାର୍ଥପରକ ନୁହେଁ । ଇତିଚେତ୍ ନ-ଏହା ଯଦି କହିବା, ତଥାପି ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାତ୍-ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାର୍ଥରେ ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଧାନ କଲେ ଆନନ୍ଦମୟ ପରମାତ୍ମା ପରକ ହୋଇପାରିବ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ-ନାନନ୍ଦମୟଃ ପର ଆତ୍ମା ଉଚ୍ଚିତୁମର୍ହତି । କସ୍ମାତ୍ ? ବିକାରଶର୍ତ୍ତାତ୍ । ପ୍ରକୃତିବଚନାଦୟମନ୍ତ୍ରାଃଶବ୍ଦୋ ବିକାରବଚନଃ ସମଧ୍ୱଗତଃ ଆନନ୍ଦମୟ ଇତି ମୟଟୋ ବିକାରାର୍ଥତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାଦନ୍ନମୟାଦିଶବ୍ଦବଦ୍ବିକାରବିଷୟ ଏବାନନ୍ଦମୟଶବ୍ଦ ଇତି ଚେତ୍ । (ଖ) ନ, ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାର୍ଥେଽପି ମୟଟଃ ସ୍ମରଣାତ୍ । ‘ତତ୍ ପ୍ରକୃତିବଚନେ ମୟର୍’ ଇତି ହି ପ୍ରଚୁରତାୟାମପି ମୟର୍ ସୂର୍ଯ୍ୟତେ । ଯଥା ‘ଅନ୍ନମୟୋ ଯଜ୍ଞଃ’ ଇତ୍ୟନ୍ନପ୍ରଚୁର ଉଚ୍ୟତେ । ଏବମାନନ୍ଦପ୍ରଚୁରଂ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦମୟ ଉଚ୍ୟତେ । (ଗ) ଆନନ୍ଦପ୍ରଚୁରତ୍ୱଃ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ମନୁଷ୍ୟଦ୍ୱାଦାରତ୍ୟୋରଭିନ୍ନଭରତ୍ୱିନ୍ ସ୍ଥାନେ ଶତଗୁଣ ଆଦେଇତ୍ୟୁକ୍ତା ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦସ୍ୟ ନିରତିଶୟତ୍ୱବଧାରୁଣାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାର୍ଥେ ମୟର୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଆନନ୍ଦମୟ ପରମାତ୍ମା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ-ବିକାରଶବ୍ଦ ହେତୁ । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦଶବ୍ଦଠାରୁ ପ୍ରକୃତି ବଚନ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ଶବ୍ଦ ବିକାରବାଚକ । କାରଣ-ଆନନ୍ଦମୟଶବ୍ଦରେ ମୟର୍ ବିକାରାର୍ଥକ ।



ତେଣୁ ଅନୁମୟାଦି ଶବ୍ଦଭଳି ଆନନ୍ଦମୟଶବ୍ଦ ବିକାରାର୍ଥକ ଅଟେ । ଏହା ତୁମେ ଯଦି କୁହ- ତେବେ କହିନିକାଳେ ଠିକ୍ ହେବନାହିଁ ।

(ଖ) କାରଣ- ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ‘ପ୍ରକୃତି ବାଚକ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରାଣିନୀୟ ସ୍ଵତ୍ର ଦ୍ଵାରା ମଧ୍ୟ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ । ଯଥା ‘ଅନୁମୟୋ ଯଜ୍ଞଃ’ ବୋଲି ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଅନୁ ପ୍ରଚୁର କୁହାଯାଇଛି । ତଥା ଆନନ୍ଦ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦମୟ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରଚୁର ହିଁ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ସ୍ଥାନରେ ଶହ ଶହ ଗୁଣରେ ଆନନ୍ଦ ଅଛି ବୋଲି କହି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ଆଧିକ୍ୟକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଛି । ଅତଃ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାର୍ଥେ ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇଅଛି ।

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ ୧୪ ॥

(୧) ତତ୍ତ୍ଵେତୁ ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ୧।୧।୧୪

ତତ୍ତ୍ଵେତୁବ୍ୟପଦେଶାତ୍- ‘ଏଷଃ ହ୍ୟେବାନନ୍ଦୟତି’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ସମସ୍ତ ଜୀବମାନଙ୍କର ଆନନ୍ଦର ପ୍ରତି ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ କାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ପରମାତ୍ମା ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଇତଃ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାର୍ଥେ ମୟର୍, ଯସ୍ମାଦାନନ୍ଦହେତୁର୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବ ପଦିଶତି ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ଏଷଃ ଆନନ୍ଦୟତି’, ଇତି । ଆନନ୍ଦୟତାତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଃ ହ୍ୟନ୍ୟାନନ୍ଦୟତି ସ ପ୍ରଚୁରରାନନ୍ଦ ଇତି ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଭବତି । (ଖ) ଯଥା ଲୋକେ ଯୋଃନୈୟମ୍ନାଂ ଧନିକତ୍ଵମାପାଦୟତି, ସ ପ୍ରଚୁରଧନ ଇତି ଗମ୍ୟତେ, ତଦ୍ବଦ୍ । ଯସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାଃପି ମୟଟଃ ସମ୍ଭବାଦାନନ୍ଦମୟଃ ପର ଏବାତ୍ମା ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ତେଣୁ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାର୍ଥେ ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରାଯାଇଛି । ଯେହେତୁ ବେଦ ବ୍ରହ୍ମର ଆନନ୍ଦ ହେତୁକୁ କହୁଅଛି- ‘ଏହାହିଁ ଆନନ୍ଦ ଦିଏ’ । ‘ଆନନ୍ଦୟତି’ ଅର୍ଥ ଆନନ୍ଦୟତି । ଯେ କି ଅପରକୁ ଆନନ୍ଦ ଦିଏ ସେ ପ୍ରଚୁରାନନ୍ଦ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଖ) ଯଥା-ସଂସାରରେ ଯିଏ ଅନ୍ୟ ନିର୍ବିନ ପୁରୁଷକୁ ଧନୀ କରିଦିଏ, ସେ ହିଁ ପ୍ରଚୁର ଧନଶାଳୀ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ; ସେହିପରି ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟାର୍ଥେ ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସମ୍ଭବ ହେତୁ ଆନନ୍ଦହିଁ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।



मानववर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

(୧) ମାନ୍ବ ବର୍ଣ୍ଣକମେବ ଚ ଗୀୟତେ ୧।୧।୧୫

ମାନ୍ବବର୍ଣ୍ଣକମେବ ଚ- ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଃ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ବ୍ରହ୍ମର, ଗୀୟତେ- ‘ଅନ୍ୟୋଽନ୍ତର ଆତ୍ମାନନ୍ଦମୟତ’ ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣ ବାକ୍ୟରେ କୁହାଯାଇଛି । କାରଣ- ସେ ପ୍ରକୃତ ଅଟେ, ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଇତ୍ୟନ୍ତରାତ୍ମକମୟ ପର ଏବ ଆତ୍ମା । ଯସ୍ମାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମବିଦା- ମାତ୍ସେତି ପରମ୍, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଃ ବ୍ରହ୍ମ’ (ତେ ୧।୧) ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ମନ୍ତ୍ରେ ଯତ୍ ପ୍ରକୃତଂ ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟଜ୍ଞାନାନନ୍ତବିଶେଷଣେନିର୍ଦ୍ଧାରିତମ୍, ଯସ୍ମାଦା-କାଶାଦିକ୍ରମେଣ ସ୍ଥାବରଜଙ୍ଗମାନି ଭୂତାନ୍ୟଜାୟତ । (ଖ) ଯତ୍ ଭୂତାନି ସୃଷ୍ଟା ତାନ୍ୟନ୍ମୁପବିଶ୍ୟ ଗୁହାୟାମବସ୍ଥିତଂ ସର୍ବାନ୍ତରଂ ଯସ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନାୟ ‘ଅନ୍ୟୋଽନ୍ତର ଆତ୍ମାଽନ୍ୟୋଽନ୍ତର ଆତ୍ମା’, ଇତି ପ୍ରକ୍ରାନ୍ତମ୍ । ତନ୍ମାନୁବାର୍ଷ୍ଣିକମେବ ବ୍ରହ୍ମେହି ଗୀୟତେ, ‘ଅନ୍ୟୋଽନ୍ତର ଆତ୍ମାଶନନ୍ଦମୟଃ’ (ତେ ୨।୫) ଇତି । (ଗ) ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣଯୋର୍ଭେଦାର୍ଥଂ ଯୁକ୍ତମ୍, ଅବିରୋଧାତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ହି ପ୍ରକୃତହୀନା ପ୍ରକୃତପ୍ରକ୍ରିୟେ ସ୍ୟାତାମ୍ । ନ ଚନ୍ଦ୍ରମୟାଦିଭ୍ୟଃ ଇବାନନ୍ଦମୟାଦନ୍ୟୋଽନ୍ତର ଆତ୍ମାଽଭିଧାୟତେ । (ଘ) ଏତନ୍ନିଷ୍ପେଶିବ ଚ ‘ସୈଷା ଭାର୍ଗବା ବାରୁଣୀ ବିଦ୍ୟା’, (ତେ ୩।୬) । ତସ୍ମାଦାନନ୍ଦମୟଃ ପର ଏବାତ୍ମା ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆନନ୍ଦମୟ ପରମାତ୍ମା । କାରଣ- ‘ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣେ’ ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଃ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ, ଅନନ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ବିଶେଷଣ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରକୃତରୂପ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଇଛି, ଯଦ୍ଵାରା ଆକାଶାଦି କ୍ରମରେ ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମାଦି ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲେ ।

(ଖ) ସେହି ଭୂତଗୁଡ଼ିକୁ ସୃଷ୍ଟିକରି ସେଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ବୁଦ୍ଧି ରୂପ ଗୁହାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ, ଯାହାର ଜ୍ଞାନ ନିମିତ୍ତ ‘ଅପରତି ଅନାତ୍ମା’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେହି ମନ୍ତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଅପରତି ଆନନ୍ଦମୟ ବୋଲି କହୁଛି ।

(ଗ) ମନ୍ତ୍ର ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ଉଭୟ ଅବିରୋଧ ହେତୁ ଏକ ହୋଇପାରେ, ନୋଚେତ୍ ପ୍ରକୃତାର୍ଥକୁ ତ୍ୟାଗକରି ଅପ୍ରକୃତାର୍ଥକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିପାରେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ନମୟ ଦ୍ଵାରା ଆତ୍ମା କୁହାଗଲା ଭଳି ଆନନ୍ଦମୟଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା ଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇନାହିଁ ।



(ଘ) ତତ୍ ବିଷୟ- ‘ସେହି ବିଦ୍ୟାକୁ ଭୁଗୁକୁ ବରୁଣଦ୍ୱାରା ମିଳିଲା, ସେହି ହେତୁ ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ ।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ ୧୬ ॥

(୧) ନେତରୋପପତ୍ତେଃ ୧ । ୧। ୧୬

ଇତରଃ-ଜୀବ, ନ-ଆନନ୍ଦମୟ ନୁହେଁ । ଅନୁପପତ୍ତେଃ-କାରଣ- ‘ଓ କା-ମୟତ’ ଏହି ପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ଶୂନ୍ୟମାଣ କାମୟିତୃତ୍ୱାଦି ଧର୍ମର ଏଠାରେ ଉପପତ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତରଃ ଆନନ୍ଦମୟଃ ପର ଏବାମ୍ବା, ନେତର ଈଶ୍ୱର, ଈଶ୍ୱରାଦିତ୍ୟଃ ସଂସାରା ଜୀବ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ ଜୀବ ଆନନ୍ଦମୟଶ୍ଚେନୋନାଭିଧା-ୟତେ । (ଖ) କସ୍ମାତ୍ ? ଅନୁପପତ୍ତେଃ । ଆନନ୍ଦମୟଂ ହି ପ୍ରକୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତେ “ସୋଽକାମୟତ, ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟେତି । ସଃ ତପୋଽତପ୍ୟତ । ସ ତପସ୍ତପ୍ତା । ଇଦଂ ବର୍ମସୃଜତ । ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚ” (ତୈ ୨।୨) ଇତି । (ଗ) ତତ୍ ପ୍ରାକ୍ ଶରୀରାଦୁପତ୍ତେରଭିଧାନଂ ସୃଜ୍ୟମାନାନାଞ୍ଚ ବିକାରାଣାଂ ସ୍ରଷ୍ଟୁରବ୍ୟତିରେକଂ ସର୍ବବିକାରସୃଷ୍ଟିଃ ନ ଯରସ୍ମାଦାନୁନୋଽନ୍ୟତ୍ରୋପପଦ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ପରମାତ୍ମା, ଏହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନୁହେଁ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟଟି ଈଶ୍ୱରଠାରୁ ପୃଥକ୍ ସଂସାରା ଜୀବ । ଜୀବ ମଧ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟ ଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କିପରି ଏହା କୁହାଯାଏ ? ଅନୁପପତ୍ତିଦ୍ୱାରା ହିଁ ସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଶୁଦ୍ଧି କହେ- “ସେ କାମନା କଲେ ଯେ ମୁଁ ଏକରୁ ବହୁତ ହେବି । ସେ ତପସ୍ୟା କଲେ । ତପକରି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଉତ୍ତମ କଲେ ଯାହାକିଛି ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛି ।”

(ଗ) ତେଣୁ ଶରୀରାଦିର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ତପସ୍ୟା ଓ ସୃଷ୍ଟିର ବିକାର ସ୍ରଷ୍ଟାଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ । ଏସବୁ ପରମାତ୍ମା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସିଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ୧୭ ॥

(୧) ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାଚ୍ଚ ୧ । ୧। ୧୭

ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ତ = ‘ରସ’ ହେ୍ୟବାୟଂ ଲବ୍ଧାନନ୍ଦା ଭବତି’ ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ଜୀବ ଏବଂ ଆନନ୍ଦମୟ ଭେଦରେ ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ ଭେଦରେ ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ପରମାତ୍ମା ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ଆନନ୍ଦମୟ ସଂସାରୀ । ଯସ୍ମାଦାନନ୍ଦମୟାଧିକାରେ- ‘ରଞ୍ଜେ ବୈ ସଃ, ରସଃ ହ୍ୟେବାୟଂ ଲବ୍ଧ୍ୟାଃନନ୍ଦୀ ଭବତି (ତୈ ୨।୭) ଇତି ଜୀବାନନ୍ଦମନ୍ତେ । ଭେଦେନ ବ୍ୟପଦିଶତି । ନ ଲବ୍ଧୈବ ଲବ୍ଧବ୍ୟୋ ଭବତି । (ଖ) କଥଂ ତହିଁ ‘ଆତ୍ମାନନ୍ଦେଷ୍ୟଃ’, ‘ଆତ୍ମଲୀଭାନ୍ ପରଂ ବିଦ୍ୟତେ’ ଇତି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ? ଯାବତା ଶ୍ଚ ଲବ୍ଧୈବ ଲବ୍ଧବ୍ୟୋ ଭବତୀତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ବାତମ୍, ତଥାପ୍ୟାତ୍ମନୋଽପ୍ରତ୍ୟୁ-ତାତ୍ମାଭାବସ୍ୟେଷ୍ଟ ସତସ୍ତତ୍ତ୍ୱାନବବୋଧମିତିତୋ ମିଥ୍ୟେବ ଦେହାଦିଷ୍ଟନାତ୍ସ୍ୱାତ୍ମ-ନିଷ୍ପନ୍ନୋ ଲୌକିକୋଦୃଷ୍ଟଃ । (ଗ) ତେନ ଦେହାଦିଭୂତସ୍ୟାତ୍ମନୋଽପ୍ୟାତ୍ମାନନ୍ଦିଷ୍ଟୋ-ନେଷ୍ଟବ୍ୟୋଽଲବ୍ଧୋ ଲବ୍ଧବ୍ୟୋଽଶ୍ରୁତଃ ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋଽମତୋ ମତ୍ରବ୍ୟୋଽବିଜ୍ଞାତୋ ବିଜ୍ଞାତବ୍ୟଃ ଇତ୍ୟାଦିଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ଉପପଦ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟ-ତର-(କ) ଆନନ୍ଦମୟ ସଂସାରୀ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଆନନ୍ଦମୟାଧିକାରରେ ‘ସେ ହିଁ ରସ । ଏହାକୁ ପାଇ ଜୀବ ଆନନ୍ଦ ପାଏ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ଜୀବ ଓ ଆନନ୍ଦମୟର ଭେଦକୁ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଲବ୍ଧ୍ୟା (ଭେଦର ଉପଦେଶ ଦେଇ) ହିଁ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରେ ।

(ଖ) କିପରି ? ତାହାଲେ ଆତ୍ମାକୁ ଖୋଜିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆତ୍ମଲୀଭରୁ ଅଧିକ କିଛି ନାହିଁ- ଏପରି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିରେ ଦେଖାଯାଏ କି ? ଯଦ୍ୟପି ଲାଭ କରିବା ହିଁ ଠିକ୍, ତଥାପି ଯେଉଁ ଆତ୍ମାର ଆତ୍ମାଭାବ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ନଥାଏ, ତାହାର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ନ ବୁଝିବା ପାଇଁ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ଅନାତ୍ମ ଦେହରେ ଆତ୍ମା ରହିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ତଦ୍ୱାରା ଦେହାଦିଭୂତ ଆତ୍ମାର ଅନନ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ଅନେଷ୍ଟ ଲାଭ ନ କରି ନ ଶୁଣିବା ଉଚିତ, ଅମତ ହୋଇ ମନନ କରିବା ଉଚିତ, ନଜାଣି ଜାଣିବା ଉଚିତ, ଇତ୍ୟାଦି ଭେଦାଦିବାକ୍ୟକୁ ଉପନ୍ନୁ କରେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏବଂ ତୁ ପରମାର୍ଥଃ ସର୍ବଜ୍ଞାତ୍ ପରମେଶ୍ୱରାଦନ୍ୟେ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଶ୍ରୋତା ବା ‘ନାନ୍ୟୋଽତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ (ବୃହ ୩।୭।୨୩) ଇତ୍ୟାଦିନା । ପରମେଶ୍ୱରସ୍ତୁବିଦ୍ୟାପରିକଳ୍ପିତାଛାରାତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱୋକ୍ତବିଜ୍ଞା-ନାତ୍ମାଖ୍ୟାଦନ୍ୟଃ । (ଖ) ଯଥା ମାୟାବିନୟର୍ମଣ୍ଡଳପରାତ୍ ସୂତ୍ରୋକାକାଶ-ମଧୁରୋହତଃ ସ ଏବ ମାୟାବା ପରମାତ୍ମରୂପୋ ଭୂମିଷ୍ଟୋଽନ୍ୟଃ । ଯଥା ବା ଘଟାକାଶାଦୁପାଧିପରିଚ୍ଛିନ୍ନାଦନ୍ତପାଧିପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଆକାଶୋଽନ୍ୟଃ । ଇଦୃଶଃ ବିଜ୍ଞାନାତ୍-ପରମାତ୍ମଭେଦମାଶ୍ରିତ୍ୟ ‘ନେତରୋଽନ୍ତୁ-ପପତ୍ତେଃ ।, ‘ଭେଦବ୍ୟପଦେଫଳ, ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଏହି ପରମେଶ୍ୱରଠାରୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନାହିଁ, ବୋଲି ବେଦ ପ୍ରମାଣ ଥିବାରୁ ପରାମର୍ଥ ସର୍ବଜ୍ଞ-ପରମେଶ୍ୱରଠାରୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନଥିବାର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଛି । ପରମେଶ୍ୱର କିନ୍ତୁ ଅବିଦ୍ୟା କଳ୍ପିତ ଶରୀର କର୍ତ୍ତା, ଭୋକ୍ତା, ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଭିନ୍ନ ।

(ଖ) ଯେପରି ଜାଲ ଓ ଖଣ୍ଡା ଧରିଥିବା ସ୍ୱତ୍ରଦ୍ୱାରା ଆକାଶରେ ଥିବା ମାୟାବା ପରମର୍ଥ ସମ୍ବୃତି-ମାୟାବା ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ ପୃଥକତ୍ୱ ରହିଛି, ଯେପରି ଘଟ-ଉପାୟଯୁକ୍ତ ଆକାଶ ଉପାୟଶୂନ୍ୟ ମହାକାଶଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପରମାତ୍ମାଭେଦକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ‘ନେତରୋଽନୁପପତ୍ତେ’, ‘ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

(୧) କାମାଚ୍ଚ ନାନୁମାନାପେକ୍ଷା ୧ । ୧ । ୧୮

କାମାଚ୍ଚ = ‘ସୋଫକାମାୟତ’, ଏହିପ୍ରକାର କାମାୟିତୃଦ୍ୱର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ତେଣୁ, ନାନୁମାନାପେକ୍ଷା = ସ୍ୱୟଂବ୍ରହ୍ମକାମନା କରିବା ହେତୁ ଅନୁମାନଗମ୍ୟ ପ୍ରଧାନକୁ ଆନନ୍ଦମୟ ଶବ୍ଦଠାରୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଆନନ୍ଦମୟାତ୍ମକରେ ତ ‘ସୋଫକାମାୟତ’, ‘ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟ’, (ତୈ ୨।୬) ଇତି କାମାୟିତୃଦ୍ୱନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁମାନାଦିକମପି ସାଂଖ୍ୟପରି-କଳ୍ପିତମତେତନ୍ ପ୍ରଧାନମାନନ୍ଦମୟଭେଦେନ କାରଣଭେଦେନ ବାଃପେକ୍ଷିତବ୍ୟମ୍ । (ଖ) ‘ଇ’ତେନୀଶବ୍ଦମ୍’, (ବ୍ର.ସୁ ୧।୧।୫) ଇତି ନିରାକୃତମପି ପ୍ରଧାନଂ ପୂର୍ବସୂତ୍ରୋକ୍ତହୃତଂ କାମାୟିତୃଦ୍ୱଶ୍ରୁତିମାଶ୍ରିତ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ପୁନର୍ନିରାକ୍ରିୟତେ ଗତିସାମାନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗନାୟ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆନନ୍ଦମୟାତ୍ମକର ପ୍ରକରଣରେ ‘ସୋଫକାମାୟତେ’, ଇତ୍ୟାଦିସୂତ୍ରରେ କାମାୟିତୃଦ୍ୱନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହେବାଦ୍ୱାରା ଅନୁମାନଗମ୍ୟ-ସାଂଖ୍ୟପରିକଳ୍ପିତ ଅତେତନ୍ ପ୍ରଧାନ ମଧ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟରୂପରେ ଅଥବା କାରଣତ୍ୱରୂପରେ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ‘ଇକ୍ଷେତେନୀଶବ୍ଦମ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରଧାନ ନିରାକରଣ କରାଗଲା, ତଥାପି ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମାବଗତି ସମାନ ହୁଏ । ଏହାର ବିସ୍ତାର ପାଇଁ ପୂର୍ବସୂତ୍ର ‘ଇକ୍ଷେତେନୀଶବ୍ଦରେ ଉପହୃତକାମାୟିତୃ ବେଦକୁ ନେଇ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ପୁନର୍ବାର ନିରାକରଣ କରୁଛି ।



आस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

(୧) ଅସ୍ମିନ୍ନସ୍ୟ ତଦ୍ୟୋଗଂ ଶାସ୍ତି ୧ । ୧ । ୧୯

‘ଯଦା ହ୍ୟେବୈଷ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି, ଅସ୍ମିନ୍=ଏହି ପ୍ରକୃତ ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମାର୍ଥେ ଅସ୍ୟ=ପ୍ରତିବୁଦ୍ଧଜୀବର, ‘ତଦ୍ ଯୋଗଂ=ତଦ୍ ଭାବାପତ୍ତି-ମୁକ୍ତିର, ଶାସ୍ତି=ଉପଦେଶ କରେ ତେଣୁ ଜୀବ ଅଥବା ପ୍ରଧାନ ଆନନ୍ଦମୟ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଆନନ୍ଦମୟ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ନ ପ୍ରଧାନେ ଜୀବେ ବାନନ୍ଦମୟଶବ୍ଦଃ । ଯସ୍ମାଦସ୍ମିନ୍ନାନନ୍ଦମୟେ ପ୍ରକୃତ ଆତ୍ମାନ୍ତି ପ୍ରତିବୁଦ୍ଧସ୍ୟାଂସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ତଦ୍ୟୋଗଂ ଶାସ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ । ତଦାତ୍ମନା ଯୋଗସ୍ତଦ୍ୟୋଗଃ, ତଦ୍ଭାବାପତ୍ତିଃ ମୁକ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ ତଦ୍ଯୋଗଂ ଶାସ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ । ଯଦା ହ୍ୟେବୈଷ ଏତସ୍ମିନ୍ନୁଦ୍ଦ୍ୱ୍ୟୋଂନାମ୍ନୋଂନିରୁଦ୍ଧେଂନିଳୟନେଽଭୟଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବିନ୍ଦତେ । ଅଥ ସୋଽଭୟଂ ଭବତି । ଯଦା ହ୍ୟେବୈଷ ଏତସ୍ମିନ୍ନୁଦରମତରଂ କୁରୁତେ, ଅଥ ତସ୍ୟ ଭୟଂ ଭବତି” (ତୈ ୨।୭) ଇତି । (ଖ) ଏତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି- ଯଦୈତସ୍ମିନ୍ନାନନ୍ଦମୟେ-ଂସ୍ୟମୟତରମତାଦାତ୍ମ୍ୟରୂପଂ ପଶ୍ୟତି, ତଦା ସଂସାରଭୟାନ୍ ନିବର୍ତ୍ତତେ । ଯଦା ଦୈତସ୍ମିନ୍ନାନନ୍ଦମୟେ ନିରତରଂ ତାଦାତ୍ମ୍ୟେନ ପ୍ରତିତିଷ୍ଠତି; ତଦା ସଂସାରଭୟାନ୍ନିବର୍ତ୍ତତେ ଇତି । ତତ୍ ପରମାତ୍ମାପରିଗ୍ରହେ ଘଟତେ, ନ ପ୍ରଧାନପରିଗ୍ରହେ ଜୀବପରିଗ୍ରହେ ବା । ତସ୍ମାଦାନନ୍ଦମୟଃ ପରମାତ୍ମୋତିସ୍ଥିତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ପ୍ରଧାନ ଜୀବଠାରେ ଆନନ୍ଦମୟଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯେହେତୁ ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ-ପ୍ରକୃତ ଆତ୍ମାରେ ଜ୍ଞାନମୟ ସଂଯୋଗକୁ ଉପଦେଶ ଦିଏ । ତାହାର ଆତ୍ମା ସହିତ ଯୋଗକୁ ତଦ୍ୟୋଗ ଓ ଏହି ସଂଯୋଗଭାବକୁ ମୁକ୍ତି କୁହାଯାଏ । ତାହାରୁ ସଂଯୋଗ ବା ଉପାୟକୁ ଉପଦେଶ ଦେଉଥିବା ପଦାର୍ଥ ହିଁ ଶାସ୍ତ୍ର । ଯଥା- ‘ଯେତେବେଳେ ସାଧକ ଏହି ଅନୁଶ୍ୟ, ଅଶରୀର, ଅନିର୍ବାଚ୍ୟ ଏବଂ ନିରାଧାର ବ୍ରହ୍ମରେ ଅଭୟସ୍ଥିତି ସ୍ଥାପନ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଅଭୟ ପାଏ । ଯେତେବେଳେ ବ୍ରହ୍ମରେ ସେ କିଛି ଭେଦ ସୃଷ୍ଟି କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଭୟ ପାଏ ।’

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଏହାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତାର୍ଥ ଯେ- ଯେତେବେଳେ ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ ପରମାତ୍ମାଠାରେ କିଛି ଭେଦ ଓ ଅତାଦାତ୍ମ୍ୟରୂପ ଦେଖେ, ସେତେବେଳେ ସଂସାର ଭୟରୁ ସେ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଆନନ୍ଦମୟରେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟରୂପ



ସ୍ଥାପନ କରେ, ସେତେବେଳେ ସଂସାରଭୟରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତାହା ପରମାତ୍ମା ପରିଗ୍ରହରେ ଘଟେ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନପରିଗ୍ରହ ଅଥବା ଜୀବ ପରିଗ୍ରହରେ ଘଟେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ପରମାତ୍ମା ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଇଦଂ ଦ୍ଵିହ ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ - ‘ସ ବା ଏଷ ପୁରୁଷୋନ୍ନରସମୟଃ’, ‘ତସ୍ମାଦ୍ବା ଏତସ୍ମାଦନ୍ନମୟାବନ୍ୟୋଃତର ଆତ୍ମା ପ୍ରାଣମୟଃ’ । ତସ୍ମାତ୍ ‘ଅନ୍ୟୋଃତର ଆତ୍ମା ମନୋମୟଃ’ । ତସ୍ମାତ୍ ଅନ୍ୟୋଃତର ଆତ୍ମା ଆନନ୍ଦମୟଃ, (ତେ ୧।୧, ୨, ୩, ୪) । (ଖ) ଇତିତ ବିକାରାର୍ଥେ ମୟତ୍ ପ୍ରବାହେ ସତ୍ୟାନନ୍ଦମୟଃ ଏବାକସ୍ମା-ଦର୍ଶକରତାୟନ୍ୟାୟେନ କଥମିବ ମୟତଃ ପ୍ରାରୂପ୍ୟାର୍ଥଂ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଂ ଋଶ୍ମାୟତ ଇତି ? ମାନ୍ଦବର୍ଣ୍ଣକ ବ୍ରହ୍ମାଧିକାରାଦିତି ଚେତ, ନ ଅନ୍ନମୟାଦାନାମପି ତର୍ହି ବ୍ରହ୍ମତ୍ତ୍ଵସଙ୍ଗଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ କହିବା କଥା ଯେ- ‘ଏହି ପୁରୁଷ ଅନ୍ନରସମୟ’, ‘ଏହି ଅନ୍ନରସମୟ ସ୍ଥୁଳ ଶରୀରଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଅନ୍ତର ଆତ୍ମା ପ୍ରାଣମୟ ଅଟେ’ । ‘ଏହାର ଅନ୍ୟ ଆନ୍ତର ଆତ୍ମା ମନୋମୟ’, ‘ଏହାର ଅନ୍ତର ଆନ୍ତର ଆତ୍ମା ବିଜ୍ଞାନମୟ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ବିକାରାର୍ଥକ ମୟତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରବାହରେ କୌଣସି କାରଣ ନ ଥାଇ ଅର୍ଦ୍ଧଜରତାୟନ୍ୟାୟରେ ମୟତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରାରୂପ୍ୟାର୍ଥକ ଓ ଆନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ରୂପରେ କିପରି ଆଶ୍ରୟ ଦିଆଗଲା ? ଯଦି କୁହାଯିବ ଯେ- ମନ୍ଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକରଣ ହେବା ଉଚିତ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ହେବନାହିଁ; କାରଣ-ଏହିଭଳି ସ୍ଵୀକାର କଲେ ଅନ୍ନମୟାଦିରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତ୍ତ୍ଵ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇପାରେ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ-ଯୁକ୍ତମନ୍ନମୟାଦାନାମବ୍ରହ୍ମତ୍ତ୍ଵଂ ତସ୍ମାତ୍ତସ୍ମାଦାନ୍ତରସ୍ୟା-ନ୍ତରସ୍ୟାନ୍ୟସ୍ୟାନ୍ୟସ୍ୟାତ୍ମନ ଉତ୍ୟମାନତ୍ଵାତ୍ । ଆନନ୍ଦମୟାରୁ ନ କର୍ତ୍ତ୍ତ୍ଵଦନ୍ୟ ଆନ୍ତର ଆତ୍ମୋତ୍ୟତେ, ତେନାନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତ୍ତ୍ଵମ୍, ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରକୃତହୀନା ପ୍ରକୃତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ପ୍ରସଙ୍ଗାଦିତି । (ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଯଦ୍ୟପ୍ୟନ୍ନମୟାଦିଭ୍ୟ ଜବାନନ୍ଦମୟାବନ୍ୟୋଃତର ଆତ୍ମୋତି ଶୂନ୍ୟତେ, ତଥାପି ଆନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତ୍ତ୍ଵମ୍, ଯତ ଆନନ୍ଦମୟଃ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତେ- ‘ତସ୍ୟ ପ୍ରିୟମେବ ଶିରଃ । ମୋଦୋ ଦକ୍ଷିଣପକ୍ଷଃ । ପ୍ରମୋଦ ଉତ୍ତରଃ ପକ୍ଷଃ । ଆନନ୍ଦ ଆତ୍ମା । ବ୍ରହ୍ମପୁଷ୍ଟଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’, (ତେ ୨।୫) ଇତି । (ଗ) ତତ୍ର ଯଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ମତ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣେ ପ୍ରକୃତମ୍- ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’, ଇତି । ତଦିହ ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଷ୍ଟଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’, ଇତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ।



ତଦ୍ବିଜିଜ୍ଞାପୟିଷୟେବାନ୍ନମୟାଦନ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟ-ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଃ ପଞ୍ଚକୋଶଃ କଞ୍ଚ୍ୟନ୍ତେ । ତତ୍ତ୍ୱ
କୁତଃ ପ୍ରକୃତହାନୀଃପ୍ରକୃତପ୍ରକ୍ରିୟାପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ବୃତ୍ତିକାର ଏହା ଉପରେ କହୁଛନ୍ତି ଯେ- ଅନ୍ନମୟାଦିରେ
ବ୍ରହ୍ମ ନାହିଁ କହିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ, କାରଣ-ଏହାଠାରୁ ଆନ୍ତର ଅନ୍ୟ, ଏହାଠାରୁ ଆନ୍ତର
ଅନ୍ୟ-ଏହିପରି କୁହାଗଲା । କିନ୍ତୁ ଆନନ୍ଦମୟର ଆନ୍ତରତାବେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଆତ୍ମାକୁ
କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ, ନୋଚେତ୍ ପ୍ରକୃତି ହାନି ଓ ଅପ୍ରକୃତ
ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପ୍ରସକ୍ତି ହୋଇପାରେ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପକ୍ଷା-

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ଅନ୍ନମୟାଦି ସଦୃଶ ଆନନ୍ଦମୟ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଶ୍ରୁତିରେ
ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଆନନ୍ଦମୟ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ, କାରଣ- ଆନନ୍ଦମୟକୁ
ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ପ୍ରିୟ ଏହାର ଶିର, ମୋଦ ଦକ୍ଷିଣ ପକ୍ଷ, ଆନନ୍ଦ ହେଉଛି ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମପୁଞ୍ଜ
ହେଉଛି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନନ୍ତରୂପରେ ମନ୍ତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ହୋଇଛି,
ତାହାର ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଅନ୍ନମୟାଦି
ପାଞ୍ଚଟି କୋଷ କଞ୍ଚନା କରାଯାଇଛି । ତା ହେଲେ ପ୍ରକୃତ ହାନି ଓ ଅପ୍ରକୃତ ପ୍ରକ୍ରିୟା
କିପରି ହେବ ।

(୫) ମୂଳ- (କ) ନନ୍ଦାନନ୍ଦମୟସ୍ୟାବୟବଭେନ ‘ବ୍ରହ୍ମ’ ପୁଞ୍ଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା
ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ଅନ୍ନମୟାବାନାମିବ ‘ଇଦ । ଂ ପୁଞ୍ଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’, ଇତ୍ୟାଦି । ତତ୍ତ୍ୱ କଥଂ
ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସ୍ୱପ୍ରଧାନତ୍ୱଂ ଶକ୍ୟଂ ବିଜ୍ଞାତୁମ୍ ? ପ୍ରକୃତଭାଦିତି ବୁଝ । (ଖ) ନନ୍ଦାନନ୍ଦ-
ମୟାବୟବଭେନାପି ବ୍ରହ୍ମଣି ବିଜ୍ଞାୟମାନେ ନ ପ୍ରକୃତତ୍ୱଂ ହାୟତେ, ଆନନ୍ଦମୟସ୍ୟ
ବ୍ରହ୍ମଭାଦିତି ।

(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଯେପରି ଅନ୍ନମୟର ଅବୟବ ଦ୍ୱାରା ‘ଇଦଂ
ପୁଞ୍ଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି, ସେପରି ଆନନ୍ଦମୟର ଅବୟବ ଦ୍ୱାରା ‘ଇଦଂ
ପୁଞ୍ଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’, ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱପ୍ରଧାନ ବୋଲି ଜାଣିବା ପାଇଁ
କିପରି ସମର୍ଥ ହେବ ? ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତ ବୋଲି ଆମେ କହୁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଆନନ୍ଦମୟ ଅବୟବ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେଲେ ଏହାର ପ୍ରକୃତତ୍ୱ ନଷ୍ଟ
ହୁଏ ନାହିଁ; କାରଣ- ଆନନ୍ଦମୟ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ।



(୬) ମୂଳ- (କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ତଥା ସତି ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମାବୟବୀ, ତଦେବ ଚ ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠାବୟବ ଇତ୍ୟସାମଞ୍ଜସ୍ୟାଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଅନ୍ୟତପରିଗ୍ରହେ ତୁ ଯୁକ୍ତ ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ ଇତ୍ୟତ୍ରେବ ବ୍ରହ୍ମନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଆଶ୍ରୟିତୁମ୍, ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସଂଯୋଗାତ୍ । ଆନନ୍ଦମୟବାକ୍ୟେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସଂଯୋଗାଭାବାଦିତି । (ଖ) ଅପି ଚ ‘ବ୍ରହ୍ମପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା,’ ଇତ୍ୟୁଲ୍ଲେଦମୁତ୍ୟତେ-‘ତଦପ୍ୟେକ୍ଷ ଶ୍ଳୋକୋ ଭବତି, ଅସନ୍ନେବ ସ ଭବତି, ଅସଦ୍ବ୍ରହ୍ମେତି ବେଦ ଚେତ୍ । ଅସ୍ତି ବ୍ରହ୍ମେତି ଚେଦ୍ ବିଦ୍ । ସତ୍ତମେନଂ ତତୋ ବିଦୁରିତି,’ (ତୈ ୨।୬) ଅର୍ହ୍ଣ-ଶ୍ଚ ଶ୍ଳୋକେନନୁକୃଷ୍ଟ୍ୟାନନ୍ଦମୟଂ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ ଭାବାଭାବବେଦନଯୋଗୁଁଶାଭିଧାନାଦ୍ ଗମ୍ୟତେ । (ଗ) ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା,’ ଇତ୍ୟୁତ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ ସ୍ୱପ୍ରଧାନତ୍ୱମିତି । ନ ଉନନ୍ଦମୟସ୍ୟାତ୍ମନୋ ଭାବାଭାବଶଙ୍କା ଯୁକ୍ତା, ପ୍ରିୟମୋଦାଦିବିଶେଷସ୍ୟାନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ସର୍ବଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ ।

(୬) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପକ୍ଷରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମା ଅବୟବୀ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠାରୂପ ହିଁ ଅବୟବ ହେବ ବୋଲି ଯଦି କୁହାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ସଙ୍ଗତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ସ୍ଥଳ ଦ୍ୱୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ଏକତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କଲେ ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହିଁ ଆଶ୍ରୟ ହୋଇପାରେ, କାରଣ-ଏହି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଆନନ୍ଦମୟବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦକୁ ସମନ୍ୱୟ କରିବା ଅନୁପଯୁକ୍ତ । କାରଣ-ଏହି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦର ସମ୍ବନ୍ଧ କିଛି ନାହିଁ ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା,’ ଏହି ବାକ୍ୟ କହି ‘ସେଠାରେ ଏହି ଶ୍ଳୋକ ଅଟେ, ବ୍ରହ୍ମ ଅସତ୍, ଏହା ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଜାଣେ, ସେ ନିଜେ ଅସତ୍ ହୋଇଯାଏ, ଯଦି ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅଛି ବୋଲି ଜାଣେ, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞ-ସତକୁ ଜାଣିଛି ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଆନନ୍ଦମୟର ଅନୁବୃତ୍ତି ନ କରି ବ୍ରହ୍ମର ଭାବ ଓ ଅଭାବ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଗୁଣ ଓ ଦୋଷର ଅଭିଧାନ କରେ ।

(ଗ) ତେଣୁ ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା,’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱପ୍ରଧାନତ୍ୱ ଜଣାପଡ଼େ । ଆନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମର ଭାବ ଓ ଅଭାବ ବିଷୟକଶଙ୍କା କହିବା ଅନୁପଯୁକ୍ତ । କାରଣ- ପ୍ରିୟମୋଦାଦି ବିଶେଷଗୁଣଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆନନ୍ଦମୟ ସର୍ବବିଦିତ ହୁଏ ।

(୭) ମୂଳ-(କ) କଥଂ ପୁନଃ ସ୍ୱପ୍ରଧାନଂ ସଦ୍ବ୍ରହ୍ମ, ଆନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ପୁଞ୍ଜଭେନ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ-‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ ଇତି ? ନୈଷୋ ଦୋଷଃ, ପୁଞ୍ଜବତ୍ ପୁଞ୍ଜଂ, ପ୍ରତିଷ୍ଠା



ପରାୟଣମେକନୀତି ଲୌକିକସ୍ୟାନନ୍ଦଜାତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ଇତ୍ୟେତଦନେନବିବକ୍ଷ୍ୟତେ ।
(ଖ) ନାବୟବଦ୍ୱୟ, ‘ଏତସ୍ୟୈବାନନ୍ଦସ୍ୟାନନ୍ଦାନ୍ତି ଭୂତାନ୍ତି ମାତ୍ରାମୁପଜୀବନ୍ତି’, (ବ୍ରହ୍ମ ୪-
୩-୩୨) ଇତିଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାଦପି ଋନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଦ୍ୱେ ପ୍ରିୟାଦ୍ୟବୟବଦ୍ୱେନ ସବିଶେଷ
ବ୍ରହ୍ମାଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମ୍ । (ଗ) ନିର୍ବିଶେଷେ ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ବାକ୍ୟଶେଷେ ଶ୍ଚୟତେ
ବାତ୍ମନସୋରଗୋଚରତ୍ୱାଭିଧାନାତ୍ । ଯତୋ-‘ଯତୋ ବାରେ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ, ଅପ୍ରାପ୍ୟା
ମନସା ସହ । ଆନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଦ୍ମାନ୍ ନ ବିଭେତି କୃତଶ୍ଚନ’, (ତେ ୨-୯) ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱପ୍ନଧ୍ୟାନ ହେଲେ ତାହାର ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’
ଏହି ପ୍ରକାର ଆନନ୍ଦମୟର ପୁଞ୍ଜ ରୂପଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କିପରି ହୁଏ ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ ।
ପୁଞ୍ଜ ଅର୍ଥାତ୍ ପୁଞ୍ଜସଦୃଶ । ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଥାତ୍ ବାସସ୍ଥାନ । ଲୌକିକ ଆନନ୍ଦ ସମୁଦ୍ରର ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ
ପରସ୍ଥାନ ଏକ ଅଧିଷ୍ଠାନ ବୋଲି ଅର୍ଥ କୁହାଯାଏ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଅବୟବ ରୂପ ଅର୍ଥ ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ ଅଂଶକୁ
ନେଇ ଅନ୍ୟପ୍ରାଣୀ ଜୀବିତ ରହେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ବିଷୟ ସମ୍ବନ୍ଧ
ଦ୍ୱାରା ଆନନ୍ଦମାତ୍ରାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଅନ୍ୟପ୍ରାଣୀ ଆନନ୍ଦିତ ହୁଏ ।’ ଇତି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି । ତେଣୁ
ଯଦି ଆନନ୍ଦମୟକୁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଏହାର ପ୍ରିୟାଦି ଅବୟବ
ଦ୍ୱାରା ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱୀକାର କରାଯିବ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ବାକ୍ୟ ଶେଷରେ ହିଁ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ଶୁଣାଯାଏ, କାରଣ- ‘ଯାହାଠାରୁ
ମନ ଓ ବାଣୀଗୁଡ଼ିକ ନ ପାଇ ଫେରିଆସନ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମର ଆନନ୍ଦକୁ ଜାଣିଥିବା ଲୋକ କାହାକୁ
ଭୟ କରେ ନାହିଁ’- ଏହି ପ୍ରକାର ବାଣୀ ଓ ମନର ବିଷୟ କୁହାଯାଇଛି ।

(୮) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଚୁର ଇତ୍ୟୁଚ୍ଛେଦି ଦୃଷ୍ଟାଶ୍ଚିଦମପି ଗମ୍ୟତେ,
ପ୍ରାରୂର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଲୋକେ ପ୍ରତିଯୋଗ୍ୟକ୍ତଦାପେକ୍ଷିତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ଚ ସତି ‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟକୃଣୋତି
ନାନ୍ୟଦ୍ ବିଜାନାତି ସ ଭୂମା’, (୭-୨୪-୧) ଇତି ଭୂମି ବ୍ରହ୍ମଣି
ତଦବ୍ୟତିରିକ୍ତାଭାବଶ୍ରୁତିରୂପରୂପେତ । (ଖ) ପ୍ରତିଶରୀରଞ୍ଚ ପ୍ରିୟାଦିଭେଦାନନ୍ଦମୟସ୍ୟାପି
ଭିନ୍ନତ୍ୱମ୍, ବ୍ରହ୍ମତୁ ନ ପ୍ରତିଶରୀରଂ ଭିନ୍ୟତେ, ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନଂ ବ୍ରହ୍ମ’, (ତେ ତି ୨-
୧୧) ଇତିଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାତ୍ । (ଗ) ନ ଋନନ୍ଦମୟସ୍ୟାଭ୍ୟାସଃ ଶୂନ୍ୟତେ, ପ୍ରାତିପାଦିକାର୍ଥମେବ
ହି ସର୍ବତ୍ରାରଭ୍ୟସ୍ୟତେ ‘ରସୋ ବୈଷଃ, ରସଂ ହ୍ୟେବାୟଂ ଲବଧାଃଫନନ୍ଦା ଭବତି, କୋ



ହେବାନ୍ୟାତ୍ମକ ପ୍ରାଣୀତ, ଯଦେଷ ଆକାଶୋ ଆନନ୍ଦୋ ନ ସ୍ୟାତ୍,’ ‘ସୈଷାଂନନ୍ଦସ୍ୟ ମାମାଂସା ଭବତି,’ ‘ଆନନ୍ଦଃବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଦ୍ମାନ୍ ବିଭେତି କୃତଶ୍ଚନେତି’ (ତୈ ୨-୭, ୮, ୯) । ‘ଆନନ୍ଦୋ ବ୍ରହ୍ମେତି, ବ୍ୟଜନାର୍,’ (ତୈ ୬-୬) ଇତି ଚ ।

(୮) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନଃ ‘ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଚୁର’ ଏହିଭଳି କହିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୁଃଖର ସଭା ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ-ସଂସାରରେ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟକୁ ନିଜର ପ୍ରତିଯୋଗୀ ଅସ୍ତି ଅପେକ୍ଷା କରେ । ‘ହେ ନାରଦ । ଯେ ଅନ୍ୟ କିଛି ଦେଖେ ନାହିଁ, ଶୁଣିପାରେ ନାହିଁ, ଅନ୍ୟ କିଛି ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ, ଜାହା ଭୂମା ବା ବ୍ରହ୍ମ’- ଏହି ପ୍ରକାର ଭୂମାରୂପକ ବ୍ରହ୍ମରେ ଏହା ବ୍ୟତିରକ୍ତ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁର ଅଭାବର ପ୍ରତିପାଦକ ବେଦ ବାଧୁତ କରେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତି ଶରୀର ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ’,-ଏହି ଆନନ୍ଦ ଶ୍ରୁତି । ‘ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୁଡ଼ ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଓ ସବୁ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଏକ ବେଦ ଅଟେ’- ଅପର ବେଦବାକ୍ୟ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ବେଦରେ ଆନନ୍ଦମୟର ପୁନରୁଦ୍ଧାରଣ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ ସବୁ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରତିପାଦକାର୍ଥମାତ୍ରର ଅଭ୍ୟାସ ଦେଖାଯାଏ । ଉଦାହରଣ- “ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ରସ ହିଁ ସାର, ରସକୁ ପାଇ ମନୁଷ୍ୟ ଆନନ୍ଦ ହୁଏ । ତେବେ କେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଅପାନକ୍ରିୟା କରୁଛି ଏବଂ କିଏ ପ୍ରାଣକ୍ରିୟା ନ କରି ଆନନ୍ଦ ନ ପାଏ” ତେଣୁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ଆନନ୍ଦ ମାମାଂସା ଅଟେ । ‘ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆନନ୍ଦରୂପରେ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଜାହାକୁ ହେଲେ ଭୟ କରେ ନାହିଁ’ । ‘ଆନନ୍ଦ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଏହା ଜାଣି’, ଇତ୍ୟାଦି ବେଦରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(୯) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ଆନନ୍ଦମୟଶବ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଂ ନିଶ୍ଚିତଂ ଭବେତ୍, ତତ୍ ଉତ୍ତରେଷୁ ପ୍ୟାମନମୟାଭ୍ୟାସଃ କଞ୍ଚେତ୍ । ତ୍ୱାନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରୂପସ୍ତି, ପ୍ରିୟଶ୍ଚରସ୍ତଦ୍ଭିହେତୁଭିରିତ୍ୟବୋଧମ୍ । (ଖ) ତତ୍ସାବୁଦ୍ଧତ୍ୟକ୍ତରେ ‘ବିଜ୍ଞାନମାନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃ ୨-୯-୨୮) ଇତ୍ୟାଦିପ୍ରତିପାଦିକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣି ପ୍ରୟୋଗବର୍ଜନାର୍ । ‘ଯଦେଷ ଆକାଶ ଆନନ୍ଦୋ ନ ସ୍ୟାତ୍’, ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଃ ପ୍ରୟୋଗୋ ନ ତ୍ୱାନନ୍ଦମୟାଭ୍ୟାସ ଇତ୍ୟବଗତବ୍ୟମ୍ । (ଗ) ଯସ୍ମିନ୍ ମୟତତ୍ତସୈବାନନ୍ଦ-ଶବ୍ଦସ୍ୟାଭ୍ୟାସ-ଏତମାନନ୍ଦମୟମାତ୍ମାନୁପସଂକ୍ରାମତି’, (ତୈ ୨-୮) ଇତି । ନ ତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟରୂପସ୍ତି, ବିକାରାତ୍ମନାମେବାତ୍ମନାମାତ୍ମନାମାତ୍ମନା-ମୁପସଂକ୍ରାମିତବ୍ୟାନାଂ ପ୍ରବାହେ ପତିତ୍ୱାର୍ ।



(୯) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି ଆନନ୍ଦମୟ ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତ ହୁଏ, ତାହେଲେ ଆନନ୍ଦମୟ ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିବା ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷଣାଦ୍ୱାରା ଆନନ୍ଦମୟର ଅଭ୍ୟାସ କଳ୍ପନା ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରିୟଶ୍ରିରସାଦି କାରଣ ଦ୍ୱାରା ଆନନ୍ଦମୟ ବ୍ରହ୍ମ ପଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେମାନେ କହିବା ।

(ଖ) ଏହାପାଇଁ ‘ବିଜ୍ଞାନମାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମରେ ଆନନ୍ଦଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରିକି- ‘ଯଦେଷ ଆକାଶ ଆନନ୍ଦୋ ନ ସ୍ୟାତ୍’, ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଆନନ୍ଦମୟର ଅଭ୍ୟାସ ନୁହେଁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ‘ଏହି ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମାର ବିରୁଦ୍ଧ ହେବା ଉଚିତ୍’ । ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନ୍ତ ଆନନ୍ଦଶବ୍ଦରେ ବାରମ୍ବାର କୁହାଯାଉଛି । କିନ୍ତୁ ଏହା ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବିକାରାତ୍ ହୋଇଥିବା ଅନ୍ତଃମୟାଦି ଅନ୍ତଃ ବସ୍ତୁ ଗୁଡ଼ିକର ବାଧାପରମ୍ପରା କ୍ରମରେ ପଡ଼ିତ ହୋଇଛି ।

(୧୦) ମୂଳ-(କ) ଅନ୍ୟାନ୍ୟମୟସ୍ୟୋପସଂକ୍ରମିତବ୍ୟସ୍ୟାନ୍ତଃମୟାଦିବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱେ ନୈବ ବିଦୁଷୋ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତିଃ ଫଳଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ ଭବେତ୍ । ନୈବ ଦୋଷଃ, ଆନନ୍ଦମୟୋପସଂକ୍ରମଣନିର୍ଦ୍ଦେଶେନୈବ ପୁଞ୍ଜପ୍ରତିଷ୍ଠାଭୂତବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତେଃ ଫଳସ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ‘ତଦପେକ୍ଷ ଶ୍ଳୋକୋ ଭବତି’, ଯତୋବାରେ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ’, ଇତ୍ୟାଦି ତ ପ୍ରପଞ୍ଚମାନନ୍ଦାତ୍ । ଯା ଭ୍ୱାନନ୍ଦମୟ ସନ୍ନିଧାନେ ‘ସୋକାମୟତ ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରକାୟେୟେତି’, ଇୟଂ ଶ୍ରୁତିରୁଦ୍ଧତା, ସା ‘ବ୍ରହ୍ମପୁଞ୍ଜଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ ଇତ୍ୟନେନ ସନ୍ନିହିତତରେଣ ବ୍ରହ୍ମଣା ସମ୍ବନ୍ଧ୍ୟମାନା ଆନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତାଂ ପ୍ରତିବୋଧୟତି । ତଦପେକ୍ଷାତ୍ୱାକୋଭରସ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥସ୍ୟ ‘ରସୋ ବୈ ସଃ’, ଇତ୍ୟାଦେର୍ନାନନ୍ଦମୟବିଷୟତା ।

(୧୦) ଭାଷାଂତର- (କ) କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତଃମୟାଦି ଭଳି ଯଦି ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟକୁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା, ତାହେଲେ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ବିଦ୍ୱାନକୁ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ରୂପ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଫଳ ମିଳିବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଆନନ୍ଦମୟର ବାଧା ନିର୍ଦ୍ଦେଶଦ୍ୱାରା ପୁଞ୍ଜ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଯୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରାପ୍ତିରୂପ ଫଳର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ‘ତଦପେକ୍ଷ ଶ୍ଳୋକୋ ଭବତି’, ‘ଯତୋ ବାରେ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ’, ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଏହାର ବିସ୍ତାର କରାଗଲା । ଆନନ୍ଦମୟର ସନ୍ନିଧାନରେ ‘ସୋକାମୟତ’, ଏଠାରେ



ଯେଉଁ ସ୍ମୃତି ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଦିଆଗଲା, ତାହା ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’, ଏହି ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ପନ୍ନିହିତ ବ୍ରହ୍ମର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ଆନନ୍ଦମୟରେ ବ୍ରହ୍ମତ୍ବର ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ‘ରସୋ ବୈସଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟ ବିଷୟକ ନୁହେଁ ।

(୧୧) ମୂଳ- (କ) ନନ୍ଦୁ ‘ସୋଂକାମୟତ’ ଇତି ବ୍ରହ୍ମଣି ପୁଂଲିଙ୍ଗନିର୍ଦ୍ଦେଶୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ । ନ୍ୟାୟଂ ଦୋଷଃ । ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ’, ଇତ୍ୟନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗୋନାପ୍ୟାତ୍ମଶବ୍ଦେନ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରକୃତତ୍ବାତ୍ । (ଖ) ‘ଯା ତୁ ଭାର୍ଗବୀ ବାରୁଣୀ ବିଦ୍ୟା’, ‘ଆନନ୍ଦୋ ବ୍ରହ୍ମେତି ବ୍ୟଜନାତ୍’, ଇତି, ତସ୍ୟାଂ ମୟତ୍ବଶ୍ଚବଶାତ୍ । ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ବାଦ୍ୟଶ୍ଚବଶାତ୍ ମୁକ୍ତମାନନ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତ୍ବମ୍ । ତସ୍ମାଦଶ୍ଚମାତ୍ରମପି ବିଶେଷମାନଶ୍ଚିତ୍ୟ ନ ସ୍ବତ ଏବ ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ବାଦି ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପପଦ୍ୟତେ । (ଗ) ନ ଗ୍ରେହ-ସଂକ୍ଷେପଂ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷିତଂ ବାତ୍ସନସ୍ୟୋ’ ଗୋଚରାତିକ୍ରମଶ୍ଚୈତେ ତସ୍ମାଦନ୍ନମାୟାଦିଷ୍ଟିବାନନ୍ଦମୟୋଽପି ବିକାରାର୍ଥ ଏବ ମୟତ୍ବବିଶ୍ଳେଷୋ ନ ପ୍ରାରୂପ୍ୟାର୍ଥଃ । (ଘ) ସୂତ୍ରାଣି ଦ୍ବେବଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟେୟାନି ‘ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’, ଇତ୍ୟନ୍ତ କିମାନନ୍ଦମୟାବୟବ ଦ୍ବେନ ବ୍ରହ୍ମ ବିବକ୍ଷତ, ଉତ ସ୍ବପ୍ରଧାନତ୍ବେନେତ । (ଙ) ପୁଞ୍ଜଶବ୍ଦାବବୟବ ଦ୍ବେନେତି ପ୍ରାପ୍ତ ଉତ୍ୟତେ- ‘ଆନନ୍ଦମୟୋଽଭ୍ୟାସାତ୍’, ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମେତ୍ୟନ୍ତ ‘ବ୍ରହ୍ମପୁଞ୍ଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ ଇତି ସ୍ବପ୍ରଧାନତ୍ବେନ ବ୍ରହ୍ମୋପବିଶ୍ୟତେ, ଅଭ୍ୟାସାତ୍ । ଅସନ୍ଦେହ ସା ଭବତି’, ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ନିଗମନଶ୍ଳୋକେ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ କେବଳସ୍ୟାଭ୍ୟାସ୍ୟମାନତ୍ବାତ୍ ।

(୧୧) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ପରଂ ‘ସୋଂକାମୟତ’, ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ (ସଃ) ଶବ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ ନାହିଁ କି ? ହୁଏ । ପୁଂଲିଙ୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯିବାରେ କୌଣସି ଦୋଷନାହିଁ, କାରଣ-ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ ଏହି ବେଦ ବାକ୍ୟରେ ଏତସ୍ମାଦ୍ ଶବ୍ଦରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଆତ୍ମ-ଶବ୍ଦଦ୍ବାରା କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ଆନନ୍ଦୋ ବ୍ରହ୍ମେତି ବ୍ୟଜନାତ୍’, ଓ ‘ଯା ତୁ ଭାର୍ଗବୀ ବାରୁଣୀ ବିଦ୍ୟା’, ଏହି ଦୁଇ ବାକ୍ୟରେ କିନ୍ତୁ ମୟତ୍, ପ୍ରତ୍ୟୟ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ, ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ବାଦିମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଶ୍ରବଣ ନାହିଁ । ଏହାପାଇଁ ଆନନ୍ଦ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ କହିବା ଠିକ୍ । ତେଣୁ ଅଶ୍ଚମାତ୍ର ମଧ୍ୟ ବିଶେଷର ଆଶ୍ରୟ ନ ନେଇ ନିଜେ ନିଜେ ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ବାଦି ବ୍ରହ୍ମରେ ଯୋଗ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।



(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିପାଦନ ଇଷ୍ଟ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ବ୍ରହ୍ମବାଣୀ ଓ ମନର ଅବିଷୟ ବିଷୟ ବେଦରେ ଅଛି । ଏଥିପାଇଁ ଅନ୍ନମୟାଦି ଭଳି ଆନନ୍ଦମୟରେ ମଧ୍ୟ ମୟର୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିକାରାର୍ଥକ ଭାବରେ ବୁଝିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କିନ୍ତୁ ଏହା ପ୍ରାରୂପ୍ୟାର୍ଥକ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ହେବା ଉଚିତ ଯେ- ‘ବ୍ରହ୍ମପୁଞ୍ଜଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ । ଏହି ସ୍ଥାନରେ କ’ଣ ଅନ୍ନମୟର ଅବୟବ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମ ବିବକ୍ଷିତ ଅଥବା ସ୍ୱପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ଅଛି ?

(ଙ) ପୁଞ୍ଜ ଶବ୍ଦକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅବୟବ ରୂପରେ ବିବକ୍ଷିତ ହେଲା, ତେଣୁ ସୂତ୍ରକାର କହିଲେ- ‘ଆନନ୍ଦମୟୋଽଭ୍ୟାସାତ୍’ । ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମା ଅଟେ, ଏହି ସ୍ଥଳରେ ‘ବ୍ରହ୍ମପୁଞ୍ଜଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ସ୍ୱପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । କାହିଁକି ଏହାର ଅଭ୍ୟାସ କରାଗଲା ? କାରଣ- ‘ଅସନ୍ଦେବ ସ ଭବତି’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଅଭ୍ୟାସ୍ୟମାନ ଅଟେ ।

(୧୨) ମୂଳ-(କ) ବିକାରଶବ୍ଦାନୁକୃତି ଚେନ୍ନ ପ୍ରାରୂପ୍ୟାତ୍, ବିକାରଶବ୍ଦେନା- ବୟବଶବ୍ଦୋଽଭିପ୍ରେତଃ । ପୁଞ୍ଜମିତ୍ୟବୟବଶବ୍ଦାନୁ ସ୍ୱପ୍ରଧାନତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଇତି ଯଦୁକ୍ତମ୍, ତସ୍ୟ ପରିହାରୋ ବକ୍ତବ୍ୟଃ । (ଖ) ଅତ୍ରୋଚ୍ୟତେନାୟଂ ଦୋଷଃ, ପ୍ରାରୂପ୍ୟାଦପ୍ୟ- ବୟବଶବ୍ଦୋପପାଦେଃ । ପ୍ରାରୂପ୍ୟଂ ପ୍ରାୟାପତ୍ତିଃ । ଅବୟବପ୍ରାପ୍ତେ ବଚନମିତ୍ୟର୍ଥଃ । (ଗ) ଅନ୍ନମୟାଦୀନାଂ ହି ଶିର ଆଦିଷ୍ଠ ପୁଞ୍ଜାତେଷ୍ୱବୟବେଷ୍ଟୁକ୍ତେଷ୍ଠାନନ୍ଦମୟସ୍ୟାପି ଶିର ଆଦୀନ୍ୟବୟବାତରାଣ୍ୟଭ୍ୟାସବୟବ ପ୍ରାୟାପତ୍ତ୍ୟା ‘ବ୍ରହ୍ମପୁଞ୍ଜଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ ଇତ୍ୟାହ । (ଘ) ନାବୟବବିବକ୍ଷୟା ଯତ୍କାରଣମଭ୍ୟାସାଦିତି ସ୍ୱପ୍ରଧାନତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସମର୍ଥତମ୍ । ‘ତଦ୍‌ହେତୁବ୍ୟପାଦେଶାତ୍’ । ସର୍ବସ୍ୟ ହି ବିକାରଜାତସ୍ୟ ସାନନ୍ଦମୟସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱେନ ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ- ‘ଇଦଂ ସର୍ବମସ୍ମଜ୍ଜତ । ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚ, (ତୈ ୨।୬) ଇତି । (ଙ) ନ ଚ କାରଣଂ ସତ୍ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱବିକାରସ୍ୟାନନ୍ଦମୟସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟୟା ବୃତ୍ତ୍ୟାବୟବ ଉପପଦ୍ୟତେ । ଅପରାଣ୍ୟପି ସୂତ୍ରାଣି ଯଥାସମ୍ଭବଂ ପୁଞ୍ଜବାକ୍ୟାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟସୈବ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପପାଦକାନି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟାନି ।

(୧୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ‘ବିକାର ଶବ୍ଦାନୁକୃତି ଚେନ୍ନ ପ୍ରାରୂପ୍ୟାତ୍’, । ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବିକାରଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅବୟବଶବ୍ଦ ଅଭିପ୍ରେତ ହେଉଛି । ପୁଞ୍ଜଂ ଏହି ଅବୟବଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱପ୍ରଧାନ ହୁଏ ନାହିଁ- ଏହି ପ୍ରକାର ଯେଉଁ କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।



(ଖ) ତେଣୁ ଏଠାରେ ଦୋଷହୀନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, କାରଣ-ପ୍ରାର୍ଥୁର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ଅବୟବ ଶବ୍ଦର ଉପପତ୍ତି ହେବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପ୍ରାର୍ଥୁର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟାପତ୍ତି (ଅବୟବ କ୍ରମ ବୃଦ୍ଧିରେ ପ୍ରାପ୍ତି) । ଅବୟବ ପ୍ରାୟରେ ବଚନ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧିକତା ଦ୍ଵାରା ଅବୟବମାନଙ୍କର ପ୍ରତିପାଦକ ପ୍ରକରଣରେ ଏହା କଥିତ ବଚନ ।

(ଗ) କାରଣ-ଅନୁମୟାଦିର ଶିରାଦିଠାରୁ ପୁଞ୍ଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବୟବ କହିବା ପରେ ଆନନ୍ଦମୟର 'ଓ ଶିରାଦିର ଅନ୍ୟାବୟବକୁ କହି ଅବୟବ କ୍ରମର ପ୍ରାପ୍ତି ହେଲାପରେ 'ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା', କୁହାଯାଏ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ଅବୟବର ବିବକ୍ଷାଦ୍ଵାରା ନୁହେଁ କାରଣ- ଅଭ୍ୟାସାତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଭ୍ୟାସଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ସ୍ଵପ୍ରଧାନତ୍ଵର ସମର୍ଥନ କରାଯାଏ । 'ତଦ୍‌ହେତୁ ବ୍ୟପଦେଶାତ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ଆନନ୍ଦମୟ ସହିତ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସମୁଦାୟର କାରଣ ରୂପରେ 'ବିଶ୍ଵର ସମଗ୍ର ଯାହା କିଛି ପଦାର୍ଥ, ତାହା ଏହିଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି', ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମ ବଚତ କରା ହୋଇଅଛି ।

(ଙ) କାରଣ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମ ମୁଖ୍ୟବୃତ୍ତି ଦ୍ଵାରା ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟ ଆନନ୍ଦମୟର ଅବୟବ ହେବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଅପର ସୂତ୍ର ମଧ୍ୟ ଯଥା ସମ୍ଭବ ପୁଞ୍ଜବାକ୍ୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମର ଉପପାଦକ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

୭ ଅନ୍ତରାଧିକରଣମ୍ । ୨୦ - ୨୧

ଅଂତରାଧିକରଣ-୭

ଅନ୍ତସ୍ତଦ୍ଭର୍ମୋପଦେଶାତ୍ ॥ ୨୦ ॥

(୧) ଅଂତସ୍ତଦ୍ଭର୍ମୋପଦେଶାତ୍ ୧ । ୧ । ୨୦

ଅନ୍ତଃ- 'ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରାଧିତ୍ୟେ', 'ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରକ୍ଷିଣୀ ! ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଆଦିତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳାଦିର ଅନ୍ତର ଶୂନ୍ୟମାଣ ପୁରୁଷ ସଂସାରୀ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ପରମେଶ୍ଵର ଅଟନ୍ତି, କାରଣ- 'ତଦ୍‌ଧର୍ମୋପଦେଶାତ୍=ପାପଶୂନ୍ୟ-ଦ୍ଵାଦି ଏହି ଧର୍ମର ଉପଦେଶ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦମାମ୍ନାୟତେ- 'ଅଥ ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରାଧିତ୍ୟେ ହିରଣ୍ୟମୟଃ ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ହିରଣ୍ୟଶ୍ଚକ୍ଷୁର୍ହିରଣ୍ୟକେଶ ଆ ପ୍ରଣାଶାତ୍ ସର୍ବ ଏବ ସୁବର୍ଣ୍ଣଃ, ' ତସ୍ୟ ଯଥା କପାସଂ ପୁଷ୍ପରାକମେବମକ୍ଷିଣୀ ତସ୍ୟୋଦିତି ନାମ ସ ଏଷ ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପାପୁଭ୍ୟଃ ଉଦିତ ଉଦେତି ହ ବୈ ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପାପେଭ୍ୟୋ ଯ ଏବଂ ବେଦ' 'ଇତ୍ୟଧିଦୈବତମ୍,'



(ଛ ୨।୬।୬,୭,୮) । (ଖ) ଅଥାଧ୍ୟାତ୍ମମପି ‘ଅଥ ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ,’
(ଛା ୨-୭-୧,୫) ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରମାଣକ ବେଦ ବାକ୍ୟାନୁସାରେ- ‘ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ଆଦିତ୍ୟମଣ୍ଡଳାନ୍ତର୍ଗତ ସୁବର୍ଣ୍ଣଜ୍ୟୋତିର୍ମୟକୁ ଦେଖେ, ସେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସଦୃଶ ଦାଢ଼ି, ନିଶ ଏପରିକି ନିଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣବୟସ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ । ‘ବାନର ବସିବା ଆସନ ଭଳି ଉଭାସିତ ଅରୁଣ ସଦୃଶ ପୁଣ୍ୟରାଜପଦ୍ମବତ୍ ଏହି ପୁରୁଷର ଦୁଇଟି ନେତ୍ର ଅଛି । ଏହାର ଉତ୍ ଏହିଭଳି ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ-ଏହି ସମସ୍ତ ପାପଠାରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତପାପଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ଯିଏ ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଉଚ୍ଚନାମକ ଦେବତାଙ୍କର ଯଥୋକ୍ତପ୍ରକାରରେ ଉପାସନା କରେ, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ- ‘ସେ ସମଗ୍ରପାପଠାରୁ ମୁକ୍ତି ପାଏ’ । ‘ଏହି ଅଧିଦେବତି ଅଟେ ।’

(ଖ) ଅଧୁନା ଯେଉଁ ଚକ୍ଷୁ ନେତ୍ର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ପୁରୁଷକୁ ଦେଖାଏ’, ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ବାରା ଅଧ୍ୟାତ୍ମବିଦ୍ୟା କୁହାଯାଇଛି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ତତ୍ତ୍ଵ ସଂଶୟ-କିଂ ବିଦ୍ୟାକର୍ମାଦିଶୟବଶାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତୋକ୍ଷ୍ଣଃ କର୍ଣ୍ଣିତ୍ସଂସାରା ସୂର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡଳେ ଚକ୍ଷୁଷି ରୂପାସ୍ୟତ୍ତ୍ଵେନ ଶୂନ୍ୟତେ, କିମ୍ବା ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ପରମେଶ୍ଵର ଇତି । (ଖ) କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ସଂସାରୀତି । କୁତଃ ? ରୂପବତ୍ତ୍ଵଶ୍ଚବଶାତ୍ । ଆଦିତ୍ୟପୁରୁଷେଽପି ତଦେବାତିଦେଶେନ ପ୍ରାପ୍ୟତେ-ତତ୍ତ୍ଵେତସ୍ୟ ତଦେବ ରୂପଂ ଯଦମୁଷ୍ୟରୂପମିତି । ନ ଚ ପରମେଶ୍ଵରସ୍ୟ ରୂପବତ୍ତ୍ଵଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ‘ଅଶବ୍ଦମସ୍ପର୍ଶମରୂପମବ୍ୟୟମ୍,’ (କା ୧।୩।୧୫) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । (ଗ) ଆଧାରଶ୍ରବଣାଦ - ‘ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରାଦିତ୍ୟେ, ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରକ୍ଷିଣି,’ ଇତି । ନ ହ୍ୟନାଧାରସ୍ୟ ସ୍ଵମହିମପ୍ରତିଷ୍ଠସ୍ୟ ସର୍ବବ୍ୟାପିନଃ ପରମେଶ୍ଵରସ୍ୟାଧାର ଉପଦିଶ୍ୟତେ । ‘ସ ଭଗବତ୍ କର୍ଣ୍ଣିନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଇତି ସ୍ଵେ ମହିମ୍ନି, (ଛା ୭।୧୪।୧) ଇତି । ଆକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତଶ୍ଚ ନିତ୍ୟ ଇତି ଚ ଶ୍ରୁତୀ ଭବତଃ । (ଘ) ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମର୍ଯ୍ୟଦାଶ୍ରୁତେଶ୍ଚ । ‘ସ ଏଷ ଯେ ରୂପସ୍ୟାତ୍ ପରାଞ୍ଚୋ ଲୋକାସ୍ତେଷାଂ ଚେଷେ ଦେବକାମାନାଞ୍ଚ’ (ଛା ୧।୬।୮) ଇତ୍ୟାଦିତ୍ୟପୁରୁଷସୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମର୍ଯ୍ୟଦା । ‘ସ ଏଷ ଯେ ଚେତସ୍ତାଦର୍ବାଞ୍ଚୋ ଲୋକାସ୍ତେଷାଂ ଚେଷେ ମନୁଷ୍ୟକାମାନାଞ୍ଚ,’ (ଛା ୧।୭।୬) ଇତ୍ୟକ୍ଷ ପୁରୁଷସ୍ୟ । (ଙ) ନ ଚ ପରମେଶ୍ଵରସ୍ୟ ମର୍ଯ୍ୟଦାବଦୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଂ ଯୁକ୍ତମ୍, ଏଷ ସର୍ବେଶ୍ଵର, ଏଷ ଭୂତାତ୍ମପତି ରେଷ



ଭୂତପାଳ, ଏକ ସେତୁର୍ବିଧରଣ ଏକ୍ଷା ଲୋକାନାମସଂଭେଦାୟ,’ (ବୃ ୪।୪।୧୧) ଇତି ବିଶେଷଶ୍ରୁତେଃ । ତସ୍ମାନ୍ନାକ୍ଷ୍ୟାଦିତ୍ୟଯୋରନ୍ତଃ ପରମେଶ୍ବରଃ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏଠାରେ ଶଙ୍କା-ଅତିଶୟ ବିଦ୍ୟା ଓ କର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଦ୍ବାରା ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ କୌଣସି ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଣ୍ଡଳରେ ତଥା ତନ୍ମୁ ଦ୍ବାରା ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ଶୁଣାଯାଏ କି ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ପରମେଶ୍ବର ଶୁଣାଯାଏ ?

(ଖ) ତାହେଲେ ଏଠାରେ କଣ ହେବ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏଠାରେ ସଂସାରୀ ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି । କାରଣ-ସଂସାରୀର ରୂପବତ୍ତ୍ବ ଏଠାରେ ଶ୍ରବଣ କରାଯାଇଛି । ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷଠାରେ ହିରଣ୍ୟମୟ ଶୁକ୍ଳ ଇତ୍ୟାଦି ରୂପ କୁହାଯାଇଛି । ଅକ୍ଷି ପୁରୁଷଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅତିଦେଶ ହୋଇ ରୂପ କୁହାଯାଇଛି । ଯଥା ଅକ୍ଷପୁରୁଷଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅତିଦେଶ ହୋଇ ରୂପ କୁହାଯାଇଛି । ଯଥା ‘ଏହି ଅକ୍ଷପୁରୁଷର ଏହି ରୂପ ଯାହା ଅକ୍ଷପୁରୁଷର ରୂପ ଅଟେ ।’ ପରନ୍ତୁ ପରମେଶ୍ବରର ରୂପବତ୍ତ୍ବ ହେବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତାହା ଶବ୍ଦ-ସ୍ବର୍ଗ-ରୂପ ରହିତ ଓ ଅବିନାଶୀ ବୋଲି ବେଦ କହେ ।

(ଗ) ‘ଯାହା ଏହି ଆଦିତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳରେ ଅଛି, ତାହା ଅକ୍ଷର ବ୍ୟତିରିକ୍ତ-ଏହି ପ୍ରକାର ଆଧାର ଶ୍ରବଣ କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଆଧାର ରହିତ, ସ୍ବମହିମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ପରମେଶ୍ବରର ଆଧାର ଉପଦେଶ କରାଯାଇ ନ ପାରେ, କାରଣ- ‘ହେ ଗଗନନ୍ ! ସେ ଭୂମା କେଉଁଠାରେ ଅଛି ବୋଲି କହନ୍ତେ, ସନତ୍କୁମାର କହିଲେ, “ଏହା ଆପଣଙ୍କର ମହିମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ”, ଏବଂ ‘ଗଗନ ସଦୃଶ ଏହା ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଓ ନିତ୍ୟ’, ଏହି ଶ୍ରୁତିଦ୍ବୟ ହିଁ ପ୍ରମାଣ ।

(ଘ) ପୁନଶ୍ଚ ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷ ଓ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମର୍ଯ୍ୟାଦାର ଶ୍ରବଣ ହିଁ କାରଣ ଅଟେ । ‘ଏହି ସେହି ଉତ୍ତନାମକ ଦେବତା, ଯେକି ଏହି ଆଦିତ୍ୟ ଲୋକଠାରୁ ଉପରେ ଏବଂ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଉପଭୋଗ୍ୟ, ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଶାସନ କରେ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପାଇଁ ବେଦ ହିଁ ପ୍ରମାଣ ଏବଂ ‘ଅକ୍ଷିସ୍ତୁ ଏହି ଉତ୍ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷ ନାମକ ଦେବତା ଯେକି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଆତ୍ମାଠାରୁ ନିତଲୋକରେ । ଏହାର ତଥା ମାନବାୟକାମାନାମାନଙ୍କୁ ଶାସନ କରେ ।’ ଏହି ପ୍ରକାରର ଅକ୍ଷି ପୁରୁଷର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରମାଣ ପାଇଁ ବେଦବାକ୍ୟ ହିଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

(ଙ) ପରନ୍ତୁ ପରମେଶ୍ବରର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ସୀମିତ ରହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଏହି ସର୍ବେଶ୍ବର ଅଟେ, ଏହା ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଅଧିପତି ଅଟେ । ଏହା ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ପାଳକ । ଲୋକମାନଙ୍କର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଏହା ସମସ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବାର



ସଂଯୋଜକ ଅର୍ଥାତ୍ ବନ୍ଧ ସଦୃଶ ନିୟାମକ’- ଏହି ପ୍ରକାର ଅବିଶେଷ ଶ୍ରୁତି ରହିଛି । ନେତ୍ର ଓ ଆଦିତ୍ୟର ଅନ୍ତରପୁରୁଷ ପରମେଶ୍ୱର ନୁହେଁ ବୋଲି ଏହାଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଦ୍ଧଃ-‘ଅନ୍ତସ୍ତଦଧର୍ମୋପଦେଶାତ୍’ । ଇତି । ‘ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରାଦିତ୍ୟେ’, ‘ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରାକ୍ଷିଣି’, ଇତି ଚ ଶୂନ୍ୟମାଣଃ ପୁରୁଷଃ ପରମେଶ୍ୱର ଏବଂ ନ ସଂସାରୀ । (ଖ) କୁତଃ ? ‘ତଦ୍ ଧର୍ମୋପଦେଶାତ୍’ । ତସ୍ୟ ହି ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟ ଧର୍ମା ଇହୋପଦିଷ୍ଟା । ତଦ୍ୟଥା ‘ତସ୍ୟୋଦିତି ନାମ’, ଇତି ଶ୍ରାବୟିତ୍ୱା ତସ୍ୟାଦିତ୍ୟପୁରୁଷସ୍ୟ ନାମ ‘ସ ଏଷ ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପାପେଭ୍ୟ ଉଦିତ’ ଇତି ସର୍ବାପାପ୍ତାପଗମେନ ନିର୍ବଚ୍ଛି । (ଗ) ତଦେବ ଚ କୃତନିର୍ବଚନଂ ନାମାକ୍ଷିପୁରୁଷସ୍ୟାପ୍ୟତିଦିଶତି- ‘ଯନ୍ନାମ ତନ୍ନାମ’, ଇତି । ସର୍ବପାପ୍ତାପଗମସ୍ତ ପରମାତ୍ମନ ଏବଂ ଶୂନ୍ୟତେ- ‘ଯ ଆତ୍ମାପହତପାପ୍ତା, (ଛ ୮୩୭) ଇତ୍ୟାଦୌ । (ଘ) ତଥା ଋକ୍ଷୁଷେ ପୁରୁଷେ ‘ସେ ବର୍ଜିତ୍ ସାମ ତଦୁକ୍ତ ଋଥ ତଦ୍ୟଜୁଷ୍ଟଦ୍ବହୁ’, ଇତ୍ୟୁକ୍ ସାମାଦ୍ୟାତ୍ମକତାଂ ନିର୍ଧାରୟତି । ସା ଚ ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟୋପପଦ୍ୟତେ, ସର୍ବକାରଣତ୍ୱାତ୍ ସର୍ବାତ୍ମକ ଢୋପପଦ୍ୟତେ, ସର୍ବକାରଣତ୍ୱାତ୍ ସର୍ବାତ୍ମକଢୋପପତ୍ତେ । (ଙ) ପୃଥ୍ବ୍ୟଗ୍ନ୍ୟାଦ୍ୟାତ୍ମକେ ଋଧୁଦୈବତଂ ରକ୍ତସାମେ, ବାକପ୍ରାଣାଦ୍ୟାତ୍ମକେ ଋଧ୍ୟାତ୍ମନୁକ୍ରମ୍ୟାହ-‘ତସ୍ୟକର୍ତ୍ତ ସାମ ଚ ଗେଷ୍ଠୌ ଇତ୍ୟଧୁଦୈବତମ୍ । ତଥା ଋଧ୍ୟାତ୍ମନପି-‘ଯାବମୁଷ୍ୟ ଗେଷ୍ଠୌ ଚୌ ଗେଷ୍ଠୌ, ଇତି । ତଜ୍ଞ ସର୍ବାତ୍ମନ ଏବୋପପଦ୍ୟତେ । ‘ତଦ୍ୟ ଜମେ ବାଶାୟାଂ ଗାୟତ୍ରେୟତଂ ତେଗାୟନ୍ତି, ତସ୍ମାତ୍ତେ ଧନସନୟଃ, (ଛ ୧୩୭) ଇତି ଚ । (ଛ) ଲୌକିକେଷ୍ପତି ଗାନେଷ୍ପସୈବ ଗାୟମାନଦ୍ ଦର୍ଶୟତି । ତଜ୍ଞ ପରମେଶ୍ୱରପରିଗ୍ରହେ ଘଟତେ । ‘ଯଦ୍ ଯଦ୍ ବିଭୂତିମତ୍ସର୍ବମ୍, ଶ୍ରୀମଦର୍ଜ୍ଜିତମେବ ବା । ତତ୍ତଦେବାବଗଛ ଢୁଂ ମମ ତେଜାଂଽଶ ସମ୍ବଦାତ୍’, ଇତି ଭଗବଦ୍ ଗୀତା ଦର୍ଶନାତ୍ । ଲୋକକାମେଷିତୃତ୍ୱମପି ନିରଞ୍ଜୁଶଂ ଶୂନ୍ୟମାଣଂ ପରମେଶ୍ୱରଂ ଗମୟତି ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏହିଭଳି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ‘ଅନ୍ତସ୍ତଦଧର୍ମୋପଦେଶାତ୍’ । ସୂତ୍ର କୁହାଯାଇଛି । ‘ଏହି ଯେକି ଆଦିତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ’, ‘ଯାହାକି ଚକ୍ଷୁର ଆନ୍ତର ଏହିଭଳି ଶୁଣାଯାଉଥିବା ପୁରୁଷ ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର, କିନ୍ତୁ ସଂସାରୀ ନୁହେଁ ।

(ଖ) କାହିଁକି ? ‘ତଦ୍ ଧର୍ମଃ’ (ସେହିଧର୍ମ) ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଏହି ପରମେଶ୍ୱର ସଂପର୍କୀୟ ଧର୍ମମାନଙ୍କର ଉପଦେଶ ଏଠାରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଯଦ୍ୱାରା କି ‘ତସ୍ୟୋଦିତି ନାମ’ (ଏହାର ନାମ ଉତ୍ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଏହି ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷର ନାମ ଶ୍ରବଣ କରାଇ ‘ସେ ଯେକି ସମସ୍ତ ପାପରୁ ମୁକ୍ତ କରେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ସବୁପାପର ଅବଗମଦ୍ୱାରା ‘ଉତ’ ନାମକ ଶ୍ରୁତି ନିର୍ବଚନ କରେ ।



(ଗ) ନିର୍ବଚନ କରାଯାଇଥିବା ଏହି ନାମର ଅକ୍ଷି ପୁରୁଷରେ ‘ଯନ୍ମାମ ତନ୍ମାମ’, ‘ଯାହା ଆଦିତ୍ୟପୁରୁଷର ନାମ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷର ନାମ’, ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅତିଦେଶ କରେ । (ଗୋଟିଏ ବେଦବାକ୍ୟ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ଶୁଣାଗଲା ତାହାକୁ ଅତିଦେଶ କୁହାଯାଏ । ଯଥା-ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷର ରୂପ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷରେ ଶୁଣାଯାଏ ।) ‘ଯ ଆତ୍ମାପହତପାପ୍ମା’, ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ପରମାତ୍ମା ହିଁ ସର୍ବ ପାପରହିତ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଘ) ଏହିପ୍ରକାର ‘ଏହି ଅକ୍ଷିପୁରୁଷ ରକ୍, ସାମ, ଯଦୁ, ଉକଥ, ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷରେ ରକ୍‌ସାମାଦିର ଆତ୍ମାକତାର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରେ । ଏହି ସର୍ବାତ୍ମକତା ପରମେଶ୍ୱରରେହିଁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ-ଏହା ସମସ୍ତର କାରଣ ହେଲେ ସର୍ବାତ୍ମକ ହେବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ।

(ଙ) ‘ରକ୍, ପୃଥିବୀ ଓ ସାମ ହେଉଛି ଅଗ୍ନି, ଯାହାକି ଅଧୈବିବତ ଏବଂ ବାକ୍ ପ୍ରାଣାଦି ଆତ୍ମକ ରକ୍, ସାମ ଅଟେ ।’ ଏହିପ୍ରକାର ଆରମ୍ଭ କରି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ କହେ ଯେ - ‘ଏହି ଆଦିତ୍ୟପୁରୁଷର ରକ୍ ଏବଂ ସାମ ହେଉଛି ପୂର୍ବ ଓ ଅଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକର ସନ୍ଧିସ୍ଥଳ ।’ -- ଏହା ଅଧୈବିବତ ଅଟେ । ସେହିପ୍ରକାର ‘ଯାହା ଆଦିତ୍ୟପୁରୁଷର ପାଦପର୍ବ ତାହା ଅକ୍ଷିପୁରୁଷର ପାଦପର୍ବ ଅଟେ’,- ଏହାହିଁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ । ଏହିପ୍ରକାର ସର୍ବାତ୍ମକ ପରମେଶ୍ୱରଠାରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । ‘ଅତଃ ଯେଉଁଲୋକ ବାଣୀରେ ସ୍ମୃତି କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପରମେଶ୍ୱରର ଗାୟନ କରନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦବାକ୍ୟ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଚ) ପୁନଶ୍ଚ ଲୌକିକଗାତରେ ‘ତାହାସବୁ ପରମେଶ୍ୱରର ପରିଗ୍ରହ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । କାରଣ-ହେ କୌତେୟ ! ଯେଉଁମାନେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ, ଶ୍ରୀ ସମ୍ପନ୍ନ, ଶକ୍ତିଶାଳୀ ବସ୍ତୁ ଅଟନ୍ତି, ସେମାନେ ମୋର ତେଜଃଶଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି ବୋଲି ବୋଲି କାଣ୍ଟା’,- ଏହି ପ୍ରକାର ଭଗବଦ୍ ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ସେପରି ଲୋକ ଓ ଭୋଗପରକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପରେ ଶୂନ୍ୟମାଣସ୍ୱାମୀଦ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପରମେଶ୍ୱରର ଜ୍ଞାନ କରେ ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ଯଦୁକ୍ତ ହିରଣ୍ ମୟଶୁଶ୍ରୂଦାଦିରୂପଶ୍ରବଣଂ ପରମେଶ୍ୱରେ ନା ପପଦ୍ୟତ ଇତି । ଅତ୍ର କୁମଃ-ସ୍ୟାତ୍ ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟାପାହ୍ୱାବଶାନମୟାମୟଂ ରୂପଂ ସାଧକାନୁଗ୍ରହାର୍ଥମ୍-‘ମାୟା ହ୍ୟେଷା ମୟା ସୃଷ୍ଟା, ଯନ୍ମାମଂ ପଶ୍ୟତି ନାରଦ ! ସର୍ବଭୂତେର୍ଗୁଣୈର୍ଯୁକ୍ତଂ ମୈବ ମାଂ ଜ୍ଞାତୁମର୍ହସି ।’ ଇତି ସ୍ମରଣାତ୍ । (ଖ) ଅପି ଚ ଯତ୍ର ତୁ



ନିରସ୍ତସର୍ବବିଶେଷଂ ପାରମେଶ୍ଵରଂ ରୂପମୁପଦିଶ୍ୟତେ, ଭବତି ତତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରମ୍-
ଅଶବ୍ଦମସ୍ମିନ୍ମୁପମବ୍ୟୟମ୍, ଇତ୍ୟାଦି । (ଗ) ସର୍ବକାରଣତ୍ଵାତ୍ ବିକାରଧର୍ମେରପି
କୈଶିଦ୍ବିଶିଷ୍ଟଃ ପରମେଶ୍ଵର ଉପାସ୍ୟତ୍ଵେନ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ- ‘ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମଃ ସର୍ବଗନ୍ଧଃ
ସର୍ବରସଃ, (ଛା ୩-୧୪-୨) ଇତ୍ୟାଦିନା । ତଥା ହିରଣ୍ମୟଶ୍ଚକ୍ଷୁଦ୍ରାଦିନିର୍ଦ୍ଦେଶୋଽପି
ଭବିଷ୍ୟତି । (ଘ) ଯଦପ୍ୟାଧାରଶ୍ରବଣାନ୍ ପରମେଶ୍ଵର ଇତି, ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେସ୍ଵମହିମ-
ପ୍ରତିଷ୍ଠସ୍ୟାପ୍ୟାଧାରବିଶେଷୋପଦେଶ ଉପାସନାର୍ଥୋ ଭବିଷ୍ୟତି, ସର୍ବଗତତ୍ଵାତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ
ବ୍ୟୋମବତ୍ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ଵୋପପତ୍ତେଃ । (ଙ) ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟାମର୍ଯ୍ୟକାଶ୍ରବଣ ମପ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମାଧିଦେବ-
ତବିଭାଗାପେକ୍ଷମୁପାସନାର୍ଥମେବ । ତସ୍ମାତ୍ ପରମେଶ୍ଵର ଏବାକ୍ଷ୍ୟାଦିତ୍ୟୟୋ-
ରନ୍ତରୂପଦିଶ୍ୟତେ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ବିଷୟରେ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ହିରଣ୍ମୟଶ୍ଚକ୍ଷୁ-
ଦ୍ରାଦିରୂପର ଶ୍ରବଣ ପରମେଶ୍ଵରଠାରେ ଉପପନ୍ନ ନୁହେଁ । ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ
ଯେ- ସାଧକମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅନୁଗ୍ରହ କରିବା ପାଇଁ ଜଞ୍ଜାବଶତ ପରମେଶ୍ଵର ମାୟାରୂପ
ଧାରଣ କରିପାରେ, କାରଣ-ହେ ନାରଦ ! ଗୁଣଯୁକ୍ତ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଯାହା
ମୋତେ ଦେଖାଇଲ, ତାହା ମାୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ହେବାଦ୍ଵାରା ବିଚିତ୍ର ମୂର୍ତ୍ତିରୂପ ମାୟା ମୋର
ଉପପନ୍ନ ହୁଏ, ତେଣୁ ଏହିପ୍ରକାର ମୋତେ ଜଣାଇବା ପାଇଁ ତୁ ଅଯୋଗ୍ୟ ଅଟୁ ।’
ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ଯେଉଁଠାରେ ସମସ୍ତ ଉପାଧିବିହୀନ-ନିର୍ବିଶେଷ-ପରମେଶ୍ଵରସ୍ଵରୂପର
ଉପଦେଶ କରାଯାଏ, ସେଠାରେ ଏହା ଶବ୍ଦ-ସ୍ପର୍ଶ-ରୂପରହିତ ଓ ଅବିନାଶୀ ଅଟେ’,
ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ରବାକ୍ୟ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ।

(ଗ) ଏହା ସମସ୍ତଙ୍କର କାରଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କିଛି ବିକାର ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ପରମେଶ୍ଵରର
ଉପାସ୍ୟରୂପଦ୍ଵାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରଚନାତ୍ମକ କର୍ମକାରୀ, ସର୍ବାକାମୁକ, ସର୍ବଗନ୍ଧଯୁକ୍ତ ଏବଂ ସର୍ବରସ
ଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି । ଏହିପ୍ରକାର ମଧ୍ୟ ହିରଣ୍ୟ
ଶ୍ଚକ୍ଷୁଦ୍ରାଦିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୋଇପାରେ ।

(ଘ) ଆଧାର ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ଆଦିତ୍ୟପୁରୁଷ ଓ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷ ପରମେଶ୍ଵର ହୁଏ ନାହିଁ
- ଏହିପରି ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଥିବା ତତ୍ତ୍ଵ ଉପରେ ପୁନର୍ବାର କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ସ୍ଵ-ମହିମାରେ
ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ପରମେଶ୍ଵର ମଧ୍ୟ ଆଧାରବିଶେଷରୂପକ ଉପାସନା-ପାଇଁ ହୁଏ । କାରଣ ଆକାଶ
ପରି ସର୍ବବ୍ୟାପକ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବାନ୍ତର ହୋଇପାରେ ।



(୮) ଅଧ୍ୟାୟ ଓ ଅଧିବୈବଚ ବିଭାଗକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିବା ଉପାସନା ନିମିତ୍ତକୁ ହିଁ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମର୍ଯ୍ୟାଦାର ଶ୍ରବଣ କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ ଅକ୍ଷି ଏବଂ ଆଦିତ୍ୟର ଅନ୍ତରକୁ ହିଁ ପରମେଶ୍ଵର ବୋଲି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ ୨୧ ॥

(୧) ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାଂନ୍ୟଃ ॥ ୧-୧-୨୧ ॥

ଅନ୍ୟଃ- ‘ଅକ୍ଷି ଓ ଆଦିତ୍ୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଶୂନ୍ୟମାଣ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ପୁରୁଷ ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଶରୀରାଭିମାନୀ ଜୀବଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଅଟେ । ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ‘ଆଦିତ୍ୟତିଷ୍ଠନ୍’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଜୀବ ନିୟମ୍ୟ ଓ ପରମେଶ୍ଵରନିୟାମକ-ଏହି ଦୁଇଟିଭେଦ ବ୍ୟପଦେଶକରେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅକ୍ଷି ଋଦିତ୍ୟାଦିଶରୀରାଭିମାନିଭ୍ୟୋ ଜୀବେଭ୍ୟୋଽନ୍ୟ ଈଶ୍ଵରୋଽନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ, ‘ଯ ଆଦିତ୍ୟେ ତିଷ୍ଠନ୍ନାଦିମନ୍ତରୋ ଯମୟତେଷ ଓ ଆତ୍ମାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀମୃତଃ’, (ବୃ ୩-୭-୯) ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍ । (ଖ) ତତ୍ର ହିଁ ‘ଆଦିତ୍ୟାଦନ୍ତରୋ ଯମାଦିତ୍ୟୋ ନ ବେଦ’, ଇତି ବେଦିତୁରାଦିତ୍ୟା-ଦ୍ଵିଜ୍ଞାନାମ୍ନୋଽନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ସ୍ଵଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ, ସ ଏବେହାୟତରା ଦିତ୍ୟେ ପୁରୁଷୋ ଭବିତୁମହିତି, ଶ୍ରୁତିସାମାନ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପରମେଶ୍ଵର ଏବେହୋପଦିଶ୍ୟତୀତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଶରୀରାଭିମାନୀ ଜୀବଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଈଶ୍ଵର ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ଯାହା ଆଦିତ୍ୟପାଖରେ ରହି ଆଦିତ୍ୟ ଭିତରେ ରହେ, ଯଦ୍ଵାରା କି ଆଦିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ, ଯାହାର ଆଦିତ୍ୟ ଶରୀର ଅଟେ, ତାହା ଆଦିତ୍ୟ ଭିତରେ ରହି ଆଦିତ୍ୟକୁ ନିୟମନ କରେ । ସେ ତୁମର ଆତ୍ମା ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଅମୃତ ଅଟେ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦବାକ୍ୟରେ ଭେଦର ବ୍ୟପଦେଶ ହୋଇଥାଏ ।

(ଖ) ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ତାହା ହିଁ ଆଦିତ୍ୟଭିତରେ ରହେ, ଯାହାକୁ ଆଦିତ୍ୟ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରମାଣ ଆଦିତ୍ୟ ଜୀବାତ୍ମାଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ଵଷ୍ଟଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଆଦିତ୍ୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ତର ପୁରୁଷ ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସମାନପ୍ରକାର ଅଟନ୍ତି, ସେହିହେତୁ ପରମେଶ୍ଵରର ହିଁ ଏଠାରେ ଉପଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।



୮ ଆକାଶସ୍ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ ॥ ୨୨ ॥

(୧) ଆକାଶସ୍ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ ॥ ୧ । ୧। ୨୨ ॥

ଆକାଶଃ = ‘ଆକାଶ ଇତି ହୋବାଚ’ ଏଠାରେ ଆକାଶ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ = କାରଣ-‘ସର୍ବାଣି ହ ବା ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ଭୂତମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟ ଇତ୍ୟାଦି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଲିଙ୍ଗ ଅଟେ’ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦମାମନନ୍ତି ‘ଅସ୍ୟ ଲୋକସ୍ୟ କା ଗତିରିତ୍ୟାକାଶ ଇତି ହୋବାଚ, ସର୍ବାଣି ହ ବା ଇମାନି ଭୂତାନ୍ୟାକାଶାଦେବ ସମୁଦ୍‌ୟତ ଆକାଶଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଯାତ୍ୟାକାଶୋ ହ୍ୟେବୈତ୍ୟୋ ଜାୟାନାକାଶଃ ପରାୟଣମ୍,’ (ଛା ୧-୯-୧) ଇତି । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଶୟ-କିମାକାଶବଦନେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଭିଧାୟତ ଉତ ଭୂତାକା ଶମିତି । କୁତଃ ସଂଶୟଃ ? ଉଭୟତ୍ର ପ୍ରୟୋଗବର୍ତ୍ତନାତ୍ । ଭୂତବି ଶେଷତାବତ୍ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ଲୋକବେଦଯୋରାକାଶଶବ୍ଦୋ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟପି କୃତିତ୍ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । (ଗ) ଯତ୍ ବାକ୍ୟଶେଷବଶାଦସାଧାରଣଗୁଣଶ୍ରବଣାଦ୍ ବା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତଂ ବ୍ରହ୍ମ ଭବତି । ଯଥା- ‘ଯଦେଶ ଆକାଶ ଆନନ୍ଦୋ ନ ସ୍ୟାତ୍,’ (ତୈ ୨-୭) ଇତି । ‘ଆକାଶୋ ବୈନାମ ନାମରୂପଯୋନିର୍ବହିତା ତେ ଯଦନ୍ତରା ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ,’ (ଛା ୮-୧୪-୧) ଇତି ଚୈବମାଦୌ । ଅତଃ ସଂଶୟଃ କିଂ ପୁନରତ୍ର ଯୁକ୍ତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ‘ଶାଳବତ୍ୟ’- ‘ଏହି ପୃଥିବୀ ଲୋକର ଆଧାର କଣ ?’ ରାଜାପ୍ରବହଣ କହିଲେ,- ‘ଆକାଶ ହିଁ କାରଣ । ଏହି ସମସ୍ତବସ୍ତୁ ଆକାଶଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ଆକାଶରେ ଲୟ ହୋଇ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ଆକାଶ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ମହାନ ଏବଂ ଆକାଶ ହିଁ ଆଶ୍ରୟ ଅଟେ ।’

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ-ଆକାଶ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ପରଂବ୍ରହ୍ମ କୁହାଯାଇଛି କି ଭୂତାକାଶ କୁହାଯାଇଛି । କାହିଁକି ସନ୍ଦେହ ? ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ଆକାଶ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଦେଇଛି । ଲୋକ ଓ ବେଦ ଦ୍ୱାରା ଆକାଶ ଶବ୍ଦ ଭୂତାକାଶରେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । କେଉଁ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ବାକ୍ୟ ଶେଷବଳରେ ଅଥବା ଅସାଧାରଣ ଗୁଣ ଶ୍ରବଣ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ହୁଏ, ଯଥା- ‘ଯଦି ଏହି ଆନନ୍ଦରୂପ ଆକାଶ ନ ହୁଏ,’ କିମ୍ବା ‘ଆକାଶ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାମ ଓ ରୂପର ପ୍ରକଟକ, ସେମାନେ ଯାହାର ଅନ୍ତର



ଅଟନ୍ତି, ସେ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମା' ଇତ୍ୟାଦି ବେଦ ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକରେ ଅଛି, ସେଠାରେ ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଶୟ କଣ ଠିକ୍ କି ?

(୩) ମୂଳ-(କ) ଭୂତାକାଶମିତି । କୁତଃ ? ତହିଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧତରେଣ ପ୍ରୟୋଗେଣ ଶାନ୍ତଂ ବୁଦ୍ଧିମାରୋହତି । ନ ଋୟମାକାଶଶବ୍ଦ ଉଭୟୋଃ ସାଧାରଣଃ ଶବ୍ଦୋ ବିଜ୍ଞାତୁମ୍, ଅନେକାର୍ଥତ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ଗୌଣ ଏବାକାଶଶବ୍ଦୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । (ଖ) ବିଭୂତାଦିଭିର୍ହି ବହୁଭିର୍ଧର୍ମେଃ ସଦୃଶମାକାଶେନ ବ୍ରହ୍ମଭବତି । ନ ଚ ମୁଖ୍ୟ ସମ୍ଭବେ ଗୌଣୋଽର୍ଥୋ ଗ୍ରହଣ ମର୍ହତି । ସମ୍ଭବତି ଚେହ ମୁଖ୍ୟସୈଦ୍ଧ୍ୟବାକାଶସ୍ୟ ଗ୍ରହଣମ୍ । (ଗ) ନନ୍ତୁ ଭୂତାକାଶପରିଗ୍ରହେ ବାକ୍ୟଶେଷୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ- 'ସର୍ବାଣି ହ ବା ଜମାନା ଭୂତାନ୍ୟାକାଶାଦେବ ସମୁପ୍ପଦ୍ୟନ୍ତେ । (ଘ) ନୈଷୋ ଦୋଷଃ, ଭୂତାକାଶସ୍ୟାପି ବାୟାଦିକ୍ରମେଣ କାରଣତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । ବିଜ୍ଞାୟତେ ହି- 'ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦ୍ବାମ୍ବନ ଆକାଶଃ ସମୁତଃ । ଆକାଶାଦ୍ ବାୟୁଃ, ବାୟୋରଗ୍ନିଃ (ତୈ ୧-୧) ଇତ୍ୟାଦି । (ଢ) ଜ୍ୟାୟତ୍ସ୍ୱପରାୟଣତ୍ୱେଽପି ଭୂତାତରାପେକ୍ଷୟୋପପଦ୍ୟତେ । ଭୂତାକାଶସ୍ୟାପି ତସ୍ମାଦ୍ବାକାଶବ୍ଦେନ ଭୂତାକାଶସ୍ୟ ଗ୍ରହଣମିତ୍ୟେବମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- ପୂର୍ବପକ୍ଷ (କ) ଯେଉଁଠାରେ ଆକାଶଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଭୂତାକାଶର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ, ତାହା କିପରି ସମ୍ଭବ ? ଭୂତାକାଶ ମଧ୍ୟ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ବୁଦ୍ଧିରେ ଶାନ୍ତ ଆରୁତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଆକାଶ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟିରେ ସାଧାରଣ ଭାବେ ପ୍ରୟୋଗ ହେବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏପରି ସ୍ୱାକାର କଲେ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦରୁ ଅନେକ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିପାରେ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ଆକାଶଶବ୍ଦ ଗୌଣ ହେବା ହିଁ ଠିକ୍ ।

(ଖ) କାରଣ-ବିଭୂତାଦି ଅନେକ ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଆକାଶଶବ୍ଦ ହେବା ସମ୍ଭବ । ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥର ସମ୍ଭବ ହେଲେ ଗୌଣ ଅର୍ଥର ଗ୍ରହଣ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଏଠାରେ ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ଭୂତାକାଶର ଗ୍ରହଣ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଗ) ଭୂତାକାଶକୁ ମୁଖ୍ୟରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ 'ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଆକାଶଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଛନ୍ତି' ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଶେଷ ଉପପନ୍ନ ହେବ ନାହିଁ କି ?

(ଘ) ଉପପନ୍ନ ହେଲେ କୌଣସି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଭୂତାକାଶ ମଧ୍ୟ ବାୟୁ ଆଦିକ୍ରମରେ କାରଣ ହୋଇପାରେ ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରସିଦ୍ଧ ପରୋକ୍ଷ ଆତ୍ମା, ଏହା ମାୟା



ବିଶିଷ୍ଟ ଆତ୍ମା ଅଟେ । ଏହାଠାରୁ ଆକାଶ, ଆକାଶଠାରୁ ବାୟୁ, ବାୟୁରୁ ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଆକାଶର କାରଣତା ଜଣାଯାଏ ।

(ତ) ଅନ୍ୟ ବାୟୁ ଆଦି ଭୂତମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଭୂତାକାଶରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ବ ଓ ଆଶ୍ରୟତ୍ବ ମଧ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆକାଶଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ଭୂତାକାଶର ଗ୍ରହଣ ଯୁକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାପ୍ତେବ୍ରହ୍ମ- ‘ଆକାଶସ୍ତଲିଙ୍ଗାତ୍’ ଆକାଶଶବ୍ଦେନ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଗ୍ରହଣଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । କୃତଃ ? ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ । ପରସ୍ୟ ହି ବ୍ରହ୍ମଣ ଈଦଂ ଲିଙ୍ଗମ୍, ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା ଜମାନି ଭୂତାନ୍ୟାକାଶାଦେବ ସମୁତ୍ପନ୍ୟନ୍ତେ, ଇତି । ପରସ୍ମାଦ୍ ହି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଭୂତାନାମୁତ୍ପତ୍ତିରିତି ବେଦାନ୍ତେଷୁ ମର୍ଯ୍ୟାଦା । (ଖ) ନନୁ ଭୂତାକାଶସ୍ୟାପି ବାୟୁଦିକ୍ରମେଣ କାରଣତ୍ବଂ ଦର୍ଶିତମ୍, । ସତ୍ୟମ୍, ଦର୍ଶିତମ୍ । ତଥାପି ମୂଳ କାରଣସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପରିଗ୍ରହାଦାକାଶାଦେବେତ୍ୟବଧାରଣମ୍, ସର୍ବାଣିତା ତ ଭୂତବିଶେଷଣଂ ନାନୁକୂଳଂ ସ୍ୟାତ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହିଭଳି ହୁଅନ୍ତେ କୁହାଯାଇଛି- ‘ଆକାଶସ୍ତଲିଙ୍ଗାତ୍ ।’ ଆକାଶଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ବ୍ରହ୍ମ ଗୃହୀତ ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ-ଆକାଶ ବ୍ରହ୍ମର ଲିଙ୍ଗ (ଚିହ୍ନ) ଅଟେ । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଗୃହୀତ ହେବା ବିଷୟରେ ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା,’ ଇତି ଶୁଦ୍ଧି ଲିଙ୍ଗପ୍ରମାଣ ହୁଏ । ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ‘ପରଂବ୍ରହ୍ମଦ୍ବାରା ହି ଭୂତମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ’- ଏହା ହି ମର୍ଯ୍ୟାଦା । (ଖ) ପରନ୍ତୁ ଭୂତାକାଶ ମଧ୍ୟ ବାୟୁଆଦି କ୍ରମରେ ଦେଖାଏ କି ? ହଁ, ଦେଖାଏ । ସେ ମଧ୍ୟ ମୂଳକାରଣ ବ୍ରହ୍ମର ଅପରିଗ୍ରହଦ୍ବାରା ‘ଆକାଶଠାରୁ’ ବୋଲି ଅବଧାରଣା ଦିଆଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା’ ଇତ୍ୟାଦି ଏଠାରେ ଭୂତମାନଙ୍କର ବିଶେଷଣ ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ହୋଇନପାରେ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ତଥା ‘ଆକାଶଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଯାତି’ ଇତି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗମ୍, ‘ଆକାଶୋ ହ୍ୟେ ବୈଭ୍ୟୋ ଜ୍ୟାୟାନାକାଶଃ ପରାୟଣମ୍ ଇତି ତ ଜ୍ୟାୟତ୍ତ୍ବପରାୟଣତ୍ବେ । (ଖ) ଜାୟତ୍ତ୍ବଂ ହ୍ୟନାପେକ୍ଷିକଂ ପରମାତ୍ମନେ୍ୟ କର୍ମ୍ମିନ୍ନାମ୍ନାତମ୍=‘ଜ୍ୟାୟାନ୍ ପୃଥ୍ବ୍ୟା ଜ୍ୟାୟାନନ୍ତରାକ୍ଷାଜ୍ଞାୟାନ୍ଦିବୋ ଜ୍ୟାୟାନେଭ୍ୟୋ ଲୋକେଭ୍ୟୋ’, (ଛା ୩-୨୪-୩) ଇତି । (ଗ) ତଥା ପରାୟଣତ୍ବମପି ପରମକାରଣତ୍ବାତ୍ ପରମାତ୍ମନେ୍ୟବୋପନ୍ନ ତରମ୍ । ଶୁଦ୍ଧିବିଜ୍ଞାନମାନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମରାତେର୍ଦାତୁଃ ପରାୟଣମ୍’, (ବୃ ୩-୯-୨୮) ଇତି ।



(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେପରି ‘ଆକାଶଂପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଯାତି’ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ । ‘ଆକାଶ ଏହାଠାରୁ ମହାନ ଅଟେ, ଏବଂ ଆକାଶ ପରମାଶ୍ରୟ ଅଟେ,’ ଏହିପ୍ରକାର ଜ୍ୟାୟତ୍ତ ଓ ପରମାଶ୍ରୟତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ଲିଙ୍ଗ ଅଟନ୍ତି ।

(ଖ) ‘ଏହି ମୋର ଆତ୍ମା ପୃଥିବୀଠାରୁ ବଡ଼, ଅନ୍ତରୀକ୍ଷଠାରୁ ବଡ଼, ଦ୍ୟୁଲୋକଠାରୁ ବଡ଼, ଏହା ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଅଟେ ।’ - ଏହା ହିଁ ବେଦବାକ୍ୟ । ଏହା କେବଳ ଏକ ପରମାତ୍ମାରେ ହିଁ ଅପେକ୍ଷା ରହିତ ଜ୍ୟାୟତ୍ତ କହେ ।

(ଗ) ସେପରି ପରମାଶ୍ରୟତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପରମାକାରଣ ହେଲେ ପରମାତ୍ମାରେ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ‘ବ୍ରହ୍ମ, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ଏହା ଧନପ୍ରଦାୟକ’, ବୋଲି ବେଦ କହେ ।

(୬) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଋତ୍ୟବତ୍ସବୋଷେଣ ଶାଳବତ୍ୟସ୍ୟ ପକ୍ଷଂ ନିନ୍ଦିତ୍ୱା ଅନନ୍ତଂ କିଞ୍ଚିଦ୍ବକ୍ତୃକାମେନ ଜୈବଳିନା ଆକାଶଃ ପରିଗୃହୀତ, ତଃମାକାଶମୁଦ୍‌ଗୀଥେ ସମ୍ପାଦ୍ୟୋପସଂହରତି-ସ ଏଷ ପରୋବରାୟାନୁଦ୍‌ଗାଥ ସ ଏଷୋଽନନ୍ତଃ, (ଛ ୧-୯-୨) ଇତି । ତତ୍ତ୍ୱାନନ୍ତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗମ୍ । (ଖ) ଯତ୍ ପୁନରୁକ୍ତଂ ଭୂତାକାଶଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧବଳେନ ପ୍ରଥମତରଂ ପ୍ରତୀୟତ ଇତି । (ଗ) ଅତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ-ପ୍ରଥମତରଂ ପ୍ରତୀତମପି ସନ୍ ବାକ୍ୟଶେଷଗତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମଗୁଣାନ୍ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ନ ପରିଗୃହ୍ୟତେ । (ଘ) ଦର୍ଶିତଃ ବ୍ରହ୍ମଶ୍ୟାମ୍ୟାକାଶଶବ୍ଦଃ ‘ଆକାଶୋ ବୈନାମ ନାମରୂପଯୋନିବହିତା’, ଇତ୍ୟାଦୌ । ତଥାକାଶପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚିନାମପି ବ୍ରହ୍ମଣି ପ୍ରୟୋଗୋ ଦୃଶ୍ୟତେ-ରଗେ ଅକ୍ଷରେ ପରମେ ବ୍ୟୋମନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ଦେବା ଅଧିବିଶ୍ୱେ ନିଷେବୁଃ, (ର. ସଂ ୧-୧୭୪ ୩୯) ‘ସୈଷା ଭାର୍ଗବୀ ବାରୁଣୀ ବିଦ୍ୟା ପରମେବ୍ୟୋମନ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା’, (ତୈ ୩।୬) କଂ ବ୍ରହ୍ମ, ଖଂ ବ୍ରହ୍ମା (ଛ ୪ । ୧୦ । ୫) ‘ଖଂ ପୁରାଣମ୍’, (ବୃ ୫।୧) ଇତି ତୈବମାଦୌ । (ଡ) ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେଽପି ବର୍ତ୍ତମାନସ୍ୟାକାଶଶବ୍ଦସ୍ୟ ବାକ୍ୟବଶାଦ୍ଭୂତା ବ୍ରହ୍ମବିଷୟତ୍ୱାବଧାରଣା । ‘ଅଗ୍ନିରଧୀତେନ୍ଦ୍ରବାକମ୍’, ଇତି ହି ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମ-ଗତୋଽପ୍ୟଗ୍ନିଶବ୍ଦୋ ମାଣବକବିଷୟୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ତସ୍ମାଦକାଶଶବ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନର୍ବାର ଅନ୍ତବାଦ୍‌ବୋଷଦ୍ୱାରା ଶାଳବତ୍ୟପକ୍ଷର ନିନ୍ଦାକରି ରାଜା ଜୈବଳି କୌଣସି ଅବିନାଶୀ ବସ୍ତୁକୁ କହିବାରୁ ଇଚ୍ଛା କରି ଆକାଶ ବିଷୟରେ ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ଆକାଶକୁ ଉଦ୍‌ଗାଥରେ ସମ୍ପାଦନା କରି ‘ଏହି ସେହି ଉଦ୍‌ଗାଥ, ଯେକି ପରଠାରୁ ପରମ ଉକ୍ତଃ । ଏବଂ ଏହା ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ଲିଙ୍ଗ ।



(ଖ) କିନ୍ତୁ ଯାହା ପୁନର୍ବାର କୁହାଗଲା କି- ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବଳଦ୍ୱାରା ଆକାଶ ଶବ୍ଦଠାରୁ ପ୍ରଥମେ ଭୂତାକାଶ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଗ) ସେହି ବିଷୟରେ ଆମର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ- ଆକାଶ ପଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମେ ଭୂତ ଆକାଶ ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବାକ୍ୟଶେଷଗତ ବ୍ରହ୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିକରି ଏହାର ଶ୍ରବଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ‘ଆକାଶ ହିଁ ନାମ ଓ ରୂପକୁ ପ୍ରକଟ କରେ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଆକାଶର ପ୍ରୟୋଗ ବ୍ରହ୍ମରେ ଦେଖାଯାଏ । ଆକାଶର ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ ସେପରି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା- ‘ଉକ୍ତଃ କୂଟସ୍ତୁ ଏହି ଆକାଶରେ ସମସ୍ତବେଦ ପ୍ରମାଣ ଅଟେ’ ଏବଂ ଏଠାରେ ଦେବତାମାନେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଅଟନ୍ତି’, ‘ଏହି ଭାର୍ଗବୀ ବାରୁଣୀ- ବିଦ୍ୟା ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ’, ‘ସୁଖ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମ ଆକାଶ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ଖ (ପୁରାଣ) ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିମାନଙ୍କରେ ଆକାଶର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଙ) ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ମଧ୍ୟ ବାକ୍ୟଶେଷବଳରେ ଆକାଶଶବ୍ଦର ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ପ୍ରମାଣ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ‘ଅଗ୍ନି ଅନୁବାକ ଦେବଭାଗରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରେ’ ଏହି ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ଅଗ୍ନି ଶବ୍ଦ ମାଣବକ ବିଷୟ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଆକାଶ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

୧ ପ୍ରାଣାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୨୩

ପ୍ରାଣାଧିକରଣ - ୯

ଅତ ଏବ ପ୍ରାଣ: ॥ ୨୩ ॥

(୧) ଅତଏବ ପ୍ରାଣଃ ୧ । ୧ । ୨୩

ଅତଏବ = ତେଣୁ ପୂର୍ବସୂତ୍ରୋକ୍ତ ଉପଭୋଗିନିଜାଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣଃ=‘ପ୍ରାଣଃ ଇତି ହୋବାତ,’ ଇତି ଶ୍ରୁତିରେ ଥିବା ପ୍ରାଣ ହିଁ ପରମାତ୍ମା ହୋଇଛି ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଉଦ୍‌ଗାଥେ ‘ପ୍ରସ୍ତୋତର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ପ୍ରସ୍ତାବନାନ୍ୟତା’, (ଛା ୧।୧୦।୯) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତେ-‘କତମା ସା ଦେବେତେତି ପ୍ରାଣ ଇତି ହୋବାତ ସର୍ବାଣି ହବା ଇମାନି ଭୂତାନି ପ୍ରାଣମେବାଭିସଂବିଶନ୍ତି ।’ ‘ପ୍ରାଣମଭ୍ୟୁକ୍ତିହତେ ସୈଷା ଦେବତା ପ୍ରସ୍ତାବନାନ୍ୟତା,’ (ଛା ୧। ୧୧।୪, ୫) ଇତି ସ୍ୱସଂଶୟନିର୍ଣ୍ଣୟୋ ପୂର୍ବଦେବ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟୋ । (ଖ) ‘ପ୍ରାଣବନ୍ଧନଂ ହି ସାମ୍ୟ ମନଃ’, (ଛା ୬।୮।୨), ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମ୍,’



(୬୪ ୪୮୪୨୮) ଇତି ଚୈବମାଦୌ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ବାୟୁବିକାରେ ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧତରା ଲୋକବେଦୟୋଃ, ଉତ ଇହ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦେନ କତରସ୍ୟୋପାଦାନଂ ଯୁକ୍ତିମିତି ଭବତି ସଂଶୟଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ସାମବେଦୀୟ ଉଦ୍‌ଗାଥ ପ୍ରକରଣରେ ‘ହେ ପ୍ରସ୍ତୋତ : ଯାହା ଦେବତା ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଅନୁଗୃହତା ହୁଏ’, ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ‘ସେ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଦେବତା କିଏ ? ଋକ୍ତବଣ-‘ପ୍ରାଣ ଅଟେ’ । ଏହା କୁହାଗଲା କାରଣ- ଏହି ଭୂତଗୁଡ଼ିକ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରାଣଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ସେ ଏହି ପ୍ରାଣଦେବତା ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ଅନୁଗତ ଅଟନ୍ତି ।’, ଏହିଭଳି ବେଦବାକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ‘ହେ ପ୍ରିୟ ! ମନ ଉପାଧିଦ୍ୱାରା ଉପଲକ୍ଷିତ ଜୀବ ପ୍ରାଣବନ୍ଧନଯୁକ୍ତ ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଣୋପଲକ୍ଷିତବ୍ରହ୍ମର ସହିତ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଏକ ହୋଇଯାଏ ।’, ଏବଂ ଏହି ପ୍ରାଣକୁ କେବଳ ପ୍ରାଣ ଜାଣେ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଦେଖାଯାଏ । ଶରୀରରେ ଗତାଗତ କରୁଥିବା ବାୟୁବିକାର ପ୍ରାଣରେ ଲୋକ ଓ ବେଦାନୁସାରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ପ୍ରାଣ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା କେଉଁ ଶବ୍ଦ ଗ୍ରହଣ ଯୋଗ୍ୟହେବ ବୋଲି ସଂଶୟ ହୋଇପାରେ ?

(୩) ମୂଳ-(କ) କିଂ ପୁନରୁତ୍ତ ଯୁକ୍ତମ୍ ? ବାୟୁବିକାରସ୍ୟ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତେଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟୋପାଦାନଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ତତ୍ତ୍ୱ ହି ପ୍ରସିଦ୍ଧତରଃ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ଇତ୍ୟବୋଽଽୟଃ (ଖ) ନନ୍ତୁ ପୂର୍ବବଦିହାପି ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ ଗ୍ରହଣଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ଇହାପି ବାକ୍ୟଶେଷେ ଭୂତାନାଂ ସଂବେଶନୋଦ୍‌ଗମନଂ ପାରମେଶ୍ୱରଂ କର୍ମ ପ୍ରତୀୟତେ । ନୁମୁଖ୍ୟେଽପି ପ୍ରାଣୋ ଭୂତସଂବେଶନୋଦ୍‌ଗମନସ୍ୟ ଦର୍ଶନାଦେବମ୍ । (ଖ) ହ୍ୟାମ୍ନାୟତେ-

ଯଦାବୈ ପୁରୁଷଃ ସ୍ୱପିତି ପ୍ରାଣଂ ତର୍ହି ବାଗପେଧିତି ପ୍ରାଣଂ ଚକ୍ଷୁଃ, ପ୍ରାଣଂ ଶ୍ରୋତ୍ରଂ ପ୍ରାଣଂ ମନଃ ସଯଦା ପ୍ରବୃଧତେ ପ୍ରାଣାଦେବାଧି ପୁନର୍ଜାୟତେ, (ଶ.ବ୍ର। ୧୦। ୩। ୩। ୬) ଇତି । (ଗ) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଚେତତ୍ ସ୍ୱାପକାଳେ ପ୍ରାଣବୃତ୍ତାବପରିଲୁ-ପ୍ୟମାନାୟାମିନ୍ଦ୍ରିୟବୃତ୍ତୟଃ ପରିଲୁପ୍ୟତେ, ପ୍ରବୋଧକାଳେ ଚ ପୁନଃ ପ୍ରାଦୁର୍ଭବତିତି ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏଠାରେ କେଉଁଠି ଠିକ୍ ! ବାୟୁର ବିକାର ହୋଇଥିବା ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ପ୍ରାଣକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଠିକ୍, କାରଣ-ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବିଷୟ ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ବୋଲି ଆମେ କହୁ ।

(ଖ) ଯଦି କୁହାଯାଏ- ପୂର୍ବାଧିକରଣ ଭଳି ଏହି ଅଧିକରଣରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମ ଜଣାପଡ଼େ । ତାହା ଯୁକ୍ତି ସଂଗତ ନୁହେଁ, କାରଣ-ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଭୂତମାନଙ୍କର ଲୟ ଓ ଭୟ ଉପାଦାନ ଯାଏ ।

(ଗ) ଶ୍ରୁତି ଏଭଳି କହେ- ‘ଯେତେବେଳେ ପୁରୁଷ ଶୋଇପଡ଼େ, ସେତେବେଳେ ବାଣୀ ପ୍ରାଣରେ, ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରାଣରେ, ଶ୍ରୋତ୍ର ପ୍ରାଣରେ ଏବଂ ମନ ପ୍ରାଣରେ ଲୀନ ହୋଇଯା’ନ୍ତି ।

(ଘ) ତେଣୁ ସୁଷୁପ୍ତିକାଳରେ ପ୍ରାଣବ୍ୟାପାରର ଲୁପ୍ତତା ହେଲେ ବି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବ୍ୟାପାର ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ଓ ଜାଗ୍ରତକାଳରେ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଇନ୍ଦ୍ରିୟସାରତ୍ଵାତ୍ ଭୂତାନାମବିରୁଦ୍ଧୋ ମୁଖ୍ୟେ ପ୍ରାଣୋଽପି ଭୂତସଂବେଶନୋଦ୍ଗମବାଦୀ ବାକ୍ୟଶେଷଃ । ଅପିଚ୍ଛଦିତୋଽନ୍ତଃ ଷ୍ଟେନ୍ଦ୍ରୀୟ ପ୍ରତିହାରଯୋର୍ଦେବତେ ପ୍ରସ୍ତାବଦେବତାୟାଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟାନନ୍ତରଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତୋ ନ ଚ ତୟୋଃ ବ୍ରହ୍ମଦମ୍ଭି, ତତ୍ସାମାନ୍ୟାଜ ପ୍ରାଣସ୍ୟାପି ନ ବ୍ରହ୍ମଦମ୍ଭିତି (ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ସୂତ୍ରକାର ଆହ- ‘ଅତ ଏବ ପ୍ରାଣ’ ଇତି । ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ ପୂର୍ବ ସୂତ୍ରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମ୍ । ଅତଏବ ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦମପି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଭବିତୁମର୍ହତି । (ଗ) ପ୍ରାଣସ୍ୟାପି ହି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗସମ୍ବନ୍ଧଃ ଶୂନ୍ୟତେସର୍ବାଣି ହ ବା ଇମାନି ଭୂତାନି ପ୍ରାଣମେବାଭିସଂବିଶନ୍ତି, ପ୍ରାଣମଭ୍ୟୁଦ୍ଧିହତେ,’ (ଛା ୧।୧୧।୫) ଇତି । ପ୍ରାଣନିମିତ୍ତୋ ସର୍ବେଷାଂ ଭୂତାନାମୁପରି ପ୍ରକ୍ରିୟାବୃତ୍ୟମାନୋ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତାଂ ଗମୟତଃ । (ଘ) ନନୁଚ୍ଚଂ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣପରିଗ୍ରହେଽପି ସଂବେଶନୋଦ୍ଗମନଦର୍ଶନମବିରୁଦ୍ଧଂ ସ୍ଵାପପ୍ରବୋଧଯୋର୍ଦର୍ଶନାନ୍ନିତି । (ଙ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ ଚିଦ୍ରିୟାଶାମେବ କେବଳାନାଂ ପ୍ରାଣାଶ୍ରୟଂ ସଂବେଶନୋଦ୍ ଗମନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ, ନ ସର୍ବେଷାଂ ଭୂତାନାମ୍ । ଇହ ତୁ ସେହିୟାଶାଂ ସଶରାରାଶାଞ୍ଚ ଜୀବାବିଷ୍ଟାନାଂ ଭୂତାନାଂ ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା ଇମାନି ଭୂତାନି (ଛା ୧।୧୧।୫) ଇତି’ ଶ୍ରୁତେଃ । (ଚ) ଯଦପି ଭୂତଶ୍ରୁତିର୍ମହାଭୂତବିଷୟଃ ପରିଗୃହ୍ୟତେ, ତଦାପି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗଦମ୍ଭବିରୁଦ୍ଧମ୍ ।



(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଭୂତମାନଙ୍କର ସାରରୂପ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ଭୂତମାନଙ୍କର ଲୟ ଓ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପ୍ରତିପାଦକବାକ୍ୟଶେଷ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରସାବଦେବତା ଓ ପ୍ରାଣର କଥନପରେ ଉଦ୍‌ଗାଥ ଓ ପ୍ରତିହାରର ଦେବତା ଆଦିତ୍ୟ ଓ ଅନ୍ନର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନୁହଁନ୍ତି । ଯେପରି ଏହି ଦୁଇଟି (ଆଦିତ୍ୟ ଓ ଅନ୍ନ) ବ୍ରହ୍ମ ନୁହଁନ୍ତି, ସେପରି ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ସଦୃଶଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ।

(ଖ) ଏହିପରି ହେଲାପରେ ଭଗବାନ ସୂତ୍ରକାର କହିଛନ୍ତି ‘ଅତଏବ ପ୍ରାଣଃ’, କିନ୍ତୁ ‘ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍’ ପୂର୍ବ ସୂତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ଏହାଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଲିଙ୍ଗ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ- ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା ଇମାନି’, ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରାଣର ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ କହେ । ଏଠାରେ ପ୍ରାଣନିମିତ୍ତକ ସମସ୍ତ ଭୂତବସ୍ତୁକୁ କହି ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଲୟ ପ୍ରାଣରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ କରାଏ ।

(ଘ) ପରବ୍ରହ୍ମ ଯାହା ଏଠାରେ କୁହାଗଲା କି- ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣର ପରିଗ୍ରହ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଲୟ ଓ ଉତ୍ପତ୍ତିର ଦର୍ଶନ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସୁସ୍ଥପ୍ତ ଓ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହିଭଳି ଦେଖାଯାଏ ।

(ଙ) ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉପରେ କୁହାଗଲା କି ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ପ୍ରବୋଧ ସମୟରେ କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ହିଁ ପ୍ରାଣାଶ୍ରୟ ଲୟ ଓ ଉଦ୍‌ଗମ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସବୁ ଭୂତମାନଙ୍କର ନୁହେଁ । ପରବ୍ରହ୍ମ ଏଠାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଶରୀର ଏବଂ ଜୀବସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଭୂତମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣାଶ୍ରୟ ଲୟ ଉଦ୍‌ଗମ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା ଇମାନି’ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ହିଁ ପ୍ରମାଣ ।

(ଚ) ଯଦି ଏଠାରେ ଭୂତଶ୍ରୁତି ମହାଭୂତବିଷୟକ ବୋଲି ଗୃହୀତ ହୁଏ । ତାହେଲେ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ରହେ ନାହିଁ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ତୁ ସହାପି ବିଷୟରିନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ସ୍ୱାପପ୍ରବୋଧୟୋଃ ପ୍ରାଣୋଽୟମ୍ ଯଂ ପ୍ରାଣାତ ପ୍ରଭବଂ ଶୁଶ୍ରୂମଃ- ‘ଯଦା ସୁପ୍ତଃ ସ୍ୱପ୍ନଂ ନ କିଞ୍ଚନ ପଶ୍ୟତ୍ୟଥାସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାଣୋ ଏବେକଥା ଭବତି ତଦୈନଂ ବାକସର୍ବୋର୍ନାମଭି ସହାପେୟତି’, (କୌ ୩।୩) । ତତ୍ରାପି ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମେବ । (ଖ) ଯତ୍ପୁନରୁକ୍ତମ୍-ଅନ୍ନାଦିତ୍ୟସଂନିଧାନାତ୍ ପ୍ରାଣସ୍ୟାବ୍ରହ୍ମବିମିତି, ତଦୟୁକ୍ତମ୍ ବାକ୍ୟଶେଷବଳେନ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟତାୟାଂ ପ୍ରତୀୟମାନାୟାଂ ସନ୍ନିଧାନସ୍ୟା-କିଞ୍ଚତକରତ୍ୱାତ୍ । (ଗ) ଯତ୍ପୁନଃ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତୌ ପ୍ରସିଦ୍ଧତରତ୍ୱମ୍, ତଦାକାଶଶବ୍ଦସ୍ୟେବ ପ୍ରତିବୋଧେୟମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସିଦ୍ଧଂ ପ୍ରସାବଦେବତାୟାଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ



ବ୍ରହ୍ମଦମ୍ । (ଘ) ଅତ୍ର କେଚିଦୁଦାହରନ୍ତି- (ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମ୍, (ବୃହ ୪।୪।୧୮), ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ବନ୍ଧନଂ ହି ସୋମ୍ୟ ମନଃ’ (ଛା ୬।୮।୧) ଇତି ଚ । ତଦୟୁକ୍ତମ୍, ଶରଭେଦାତ୍ ପ୍ରକରଶାଳ ସଂଶୟାନୁପପନ୍ନେଃ । ଯଥା ପିତୁଃ ପିତେତି ପ୍ରୟୋଗେନ୍ୟଃ ପିତା ଷଷ୍ଠାନିର୍ଦ୍ଦେଶୋନ୍ୟଃ ପ୍ରଥମାନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ ପିତୁ ପିତେତି ଗମ୍ୟତେ, ତଦ୍ବଦ୍ ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣ’ ମିତ୍ର ଶରଭେଦାତ୍ ପ୍ରାଣାଦନ୍ୟଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଇତି ନିଶ୍ଚୟତେ । ନ ହି ସ ଏବ ତସ୍ୟେତି ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶାର୍ଥା ଭବତି ।

(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ଶୁଣାଯାଏ ଯେ- ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ଜାଗ୍ରତ କାଳରେ ବିଷୟମାନଙ୍କ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣରେ ଲୟ ଓ ପ୍ରାଣରୁ ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ, କାରଣ-ଯେତେବେଳେ ପୁରୁଷ ଶୋଇଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ କୌଣସି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରାଣରେ ହିଁ ଏକ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଏହି ସମୟ ଏଠାରେ ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହ ବାଣୀରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ । ପୁନଶ୍ଚ ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅନ୍ନ ଓ ଆଦିତ୍ୟର ସନ୍ନିଧିରେ ପ୍ରାଣ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସେହି କଥା ଅଯୁକ୍ତ ହେବ, କାରଣ-ବାକ୍ୟ ଶେଷ ବଳରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସନ୍ନିଧାନ ପ୍ରୟୋଜନ ରହିତ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ କୁହାଯାଇଛି- ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ପଞ୍ଚଇନ୍ଦ୍ରିୟର ପରିଚ୍ଛଳକ ଓ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣରେ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଏହି ଆକ୍ଷେପର ପରିହାର ଆକାଶଶବ୍ଦ ଭଳି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ଯେ- ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେବତା ରୂପକ ପ୍ରାଣ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ।

(ଘ) ଏଠାରେ ବୃତ୍ତିକାର ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମ୍’, ପ୍ରାଣବନ୍ଧନଂ ହି ସୋମ୍ୟ ! ମନଃ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେ କଥା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଶବ୍ଦ ଭେଦରେ ଓ ପ୍ରକରଣରେ ଏହା ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ପିତା ପିତୁଃ’ ଏହି ପ୍ରୟୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପିତା ଅନ୍ୟ ଜଣେ, ଓ ପ୍ରଥମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପିତା ଅନ୍ୟ ଜଣେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ‘ପିତା ପିତୁଃ’ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଙ) ସେପରି ମଧ୍ୟ ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମ୍’ ଏହି ଶକ୍ତି ଭେଦରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଭିନ୍ନ ପ୍ରାଣର ପ୍ରାଣକୁ ନିଷ୍ଠିତ କରାଯାଏ, କାରଣ- ଏକ ହିଁ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଉଥିବା ପଦାର୍ଥ ‘ତସ୍ୟ’ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୬) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପି ଚ ପ୍ରକରଣେ ଯୋ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ, ନାମାନ୍ତରେଣାପି ସ ଏବ ତତ୍ ପ୍ରକରଣୋ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଇତି ଗମ୍ୟତେ, ଯଥା- ‘ଜ୍ୟୋତିଷୋମାଧିକାରେ ବସନ୍ତେ ବସନ୍ତେ ଜ୍ୟୋତିଷା ଯଜେତ’, ଇତ୍ୟାଦି ଜ୍ୟୋତିଷବୋ ଜ୍ୟୋତିଷୋମବିଷୟୋ ଭବତି, (ଖ) ତଥା ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରକରଣେ ‘ପ୍ରାଣବନ୍ଧନଂ ହି ସୋମ୍ୟ । ମନଃ’, (ଛା ୬।୮।୨) ଇତି ଶୁଦ୍ଧଃ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦୋ ବାୟୁବିକାରମାତ୍ରଂ କଥମବଗମୟେତ୍ ? ଅତଃ ସଂଶୟବିଷୟଭ୍ୟାନ୍ତେ ଉଦାହରଣଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେବତାୟାଂ ତୁ ପ୍ରାଣେ ସଂଶୟପୂର୍ବପକ୍ଷ ନିର୍ଣ୍ଣୟା ଉପପାଦିତାଃ ।

(୬) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଯାହାର ପ୍ରକରଣରେ ଯାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେହି ପ୍ରକରଣରେ ଅନ୍ୟ ନାମଦ୍ୱାରା ସେହି ପ୍ରକରଣ (ପ୍ରକୃତ) ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ - ଏହି ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଯେପରିକି ଜ୍ୟୋତିଷୋମପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରତିବସନ୍ତ ଋତୁରେ ‘ଜ୍ୟୋତିଃ’ ନାମକ ପୋଷା କରାଯାଏ । ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ଜ୍ୟୋତିଷୋମ ବିଷୟକ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେପରି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକରଣରେ ‘ପ୍ରାଣବନ୍ଧନଂ’ ସୋମ୍ୟ ! ମନଃ, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଶୁଦ୍ଧପ୍ରାଣଶବ୍ଦ କେବଳ ବାୟୁର ବିକାରମାତ୍ରକୁ କିପରି ବୁଝାଇଛି ? ଅତଃ ଏହା ସଂଶୟ ବିଷୟର ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଉଦାହରଣ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପ୍ରସ୍ତାବର ଦେବତାରୂପକ ପ୍ରାଣରେ ସଂଶୟ, ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଓ ନିର୍ଣ୍ଣୟର ଉପପାଦନ କରାଯାଇଛି ।

୧୦ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠରଣାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୨୪ - ୨୭

ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠରଣାଧିକରଣ-୧୦

ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠରଣାଧିଧାନମ୍ ॥ ୨୪ ॥

(୧) ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠରଣାଭିଧାନମ୍ । । । ୪

ଜ୍ୟୋତିଃ = ‘ଯଦତଃ ପରୋ ଦିବୋ’, - ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଜ୍ୟୋତିଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ । କାରଣ-ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠରଣାଭିଧାନମ୍ = ‘ପାଦୋଽସ୍ୟ ଏହି ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ ପଦର ଅଭିଧାନ ହୋଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦମାନନ୍ତି- ‘ଅଥ ଯଦତଃ ପରୋଦିବୋ ଜ୍ୟୋତିର୍ଦିପ୍ୟତେ, ବିଶ୍ୱତଃ ପୃଷ୍ଠେଷୁ ସର୍ବତଃ ପୃଷ୍ଠେଷୁ ନୁରମେଷୁରମେଷୁ ଲୋକେଷ୍ୱିଦଂ ବାବ ତଦ୍ୟଦିମସ୍ମିନ୍ନତଃ



ପୁରୁଷେ ଜ୍ୟୋତିଃ', (ଛା ୩୨୩୩୭) ଇତି । (ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟ-କିମିହ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦେନାଦିତ୍ୟାଦିକଂ ଜ୍ୟୋତିରଭିଧୀୟତେ କିମ୍ବା ପରମାତ୍ମେତି । ଅର୍ଥାନ୍ତରବିଷୟସ୍ୟାପି ଶବ୍ଦସ୍ୟ ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟତ୍ବମୁକ୍ତମ୍ । ଇହ ତୁ ତଲ୍ଲିଙ୍ଗମେବାସ୍ତି ନାସ୍ତୀତି ବିରୋଧ୍ୟତେ । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ କହେ- 'ତଥା ଏହି ଦ୍ୟୁଲୋକଠାରୁ ଉପରେ ଯେଉଁ ପରମଜ୍ୟୋତି, ବିଶ୍ୱ ଉପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ଉପରେ କୌଣସି ଲୋକ ନାହିଁ, ସେହି ଉତ୍ତମ ଲୋକରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି, ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସେହି ପୁରୁଷ, ଯେଉଁ ପୁରୁଷର ଦେହଭିତରେ ଜ୍ୟୋତି ଅଛି' ।

(ଖ) ତେଣୁ ଏଠାରେ ସଂଶୟ ଯେ- ବେଦରେ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଆଦିତ୍ୟାଦି ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦର ଅଥବା ପରମାତ୍ମାର ଅଭିଧାନ ହୁଏ କି ? ଅନ୍ୟର୍ଥ ବିଷୟକଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ରୂପେ କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମର ଲିଙ୍ଗ ଅଛି କି ନାହିଁ ? ତେବେ କ'ଣ ହେଲା ?

(୩) ମୂଳ-(କ) ଆଦିତ୍ୟାଦିକମେବ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦେନ ପରିଗ୍ରହ୍ୟତ ଇତି । କୁତଃ ? ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ । ତମୋ ଜ୍ୟୋତିରିତି ହୀମୌ ଶବ୍ଦୋ ପରସ୍ତର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ବିବିଷୟୋ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ । ତକ୍ଷୁର୍ବୁଭେନିରୋଧକଂ ଶାର୍ବରାଦିକଂ ତମ ଉଚ୍ୟତେ । ତସ୍ୟା ଏବାନୁଗ୍ରାହକମାଦିତ୍ୟାଦିକଂ ଜ୍ୟୋତିଃ । 'ତଥା ଦୀପ୍ୟତେ' ଇତୀୟମପି ଶ୍ରୁତିରାଦିତ୍ୟାଦିବିଷୟା ପ୍ରସିଦ୍ଧା । ନ ହି ରୂପାଦିହୀନଂ ବ୍ରହ୍ମ ଦୀପ୍ୟତେ । ଇତି ମୁଖ୍ୟାଂ ଶ୍ରୁତିମହତି । (ଖ) ଦ୍ୟୁମର୍ଯ୍ୟଦାଦୁଶ୍ମୃତେଷ୍ଠ । ନ ହି ତରାତରଜୀବସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସର୍ବାତ୍ମକସ୍ୟ ଦ୍ୟୌର୍ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଯୁକ୍ତା । କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ତୁ ଜ୍ୟୋତିଷଃ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟ ଦ୍ୟୌର୍ମର୍ଯ୍ୟାଦା ସ୍ୟାତ୍ । 'ପରୋ ଦିବୋ ଜ୍ୟୋତିଃ', ଇତି ଚ ବ୍ରାହ୍ମଣମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- ପୂର୍ବପକ୍ଷ (କ) ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଆଦିତ୍ୟାଦିର ପରିଗ୍ରହ ହୁଏ କାହିଁକି ? କାରଣ-ଏମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଅନ୍ଧକାର ଓ ଜ୍ୟୋତି- ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି । ତକ୍ଷୁର୍ବୁଭିର ନିରୋଧକ ରାତ୍ରର ଅନ୍ଧକାରକୁ ତମ କହନ୍ତି । ଏହିପରି 'ଦୀପ୍ୟତେ' (ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଆଦିତ୍ୟାଦି ବିଷୟକରୂପରେ ବିଖ୍ୟାତ ଏବଂ ରୂପାଦିରହିତ ବ୍ରହ୍ମରେ 'ଦୀପ୍ୟତେ', ଏହି ଶ୍ରୁତି ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ଘଟେ ନାହିଁ,



(ଖ) କାରଣ-ଦ୍ଵ୍ୟଲୋକ ଜ୍ୟୋତିର ସୀମା ଅଛି ବୋଲି ବେଦ କହେ । ଚରାଚରସୃଷ୍ଟିର ବାଜଭୂତ-ସର୍ବାତ୍ମକ-ବ୍ରହ୍ମର ଦ୍ଵ୍ୟଲୋକମର୍ଯ୍ୟାଦା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟରୂପ-ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜ୍ୟୋତିରେ ଦ୍ଵ୍ୟଲୋକମର୍ଯ୍ୟାଦା ଯୁକ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ପରୋଦିବୋ ଜ୍ୟୋତିଃ’, ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରମାଣ ଅଛି ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦୁ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାପି ଜ୍ୟୋତିଷଃ ସର୍ବତ୍ରଃ ଗମ୍ୟମାନଦ୍ଵାଦ୍ ଦ୍ଵ୍ୟମର୍ଯ୍ୟାଦାବଦ୍‌ମସମାଜସମ୍ ? (ଖ) ଅସ୍ତୁ ତର୍ହି ଅତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତଂ ପ୍ରଥମଜମ୍, ନ ଅତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତସ୍ୟ ତେଜସଃ ପ୍ରୟୋଜନାଭାବାଦିତି । (ଗ) ଇଦମେବ ପ୍ରୟୋଜନଂ ଯଦୁପାସ୍ୟଦ୍‌ମିତି ଚେତ୍, ନ, ପ୍ରୟୋଜନାନନ୍ତରପ୍ରଯୁକ୍ତ ସୈବାଦିତ୍ୟଦେରୂପାସ୍ୟ-ଦ୍‌ଦର୍ଶନାତ୍ । ‘ତାସାଂ ତ୍ରିବୃତମେକେକାଂ କରବାଣି’, (ଛା ୬।୩।୩) ଇତି ଋକ୍‌ଶେଷଶ୍ରୁତେଃ । (ଘ) ନ ଋତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତସ୍ୟାପି ତେଜସୋ ଦ୍ଵ୍ୟମର୍ଯ୍ୟାଦାଦ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍, ଅସ୍ତୁ ତର୍ହି ତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତମେବ ତତ୍ତତ୍ତୋ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି କୁହାଯାଏ- ବ୍ରହ୍ମଭଳି କାର୍ଯ୍ୟାରୂପ ଜ୍ୟୋତି ମଧ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ଗମ୍ୟମାନ ହେତୁ ଦ୍ଵ୍ୟଲୋକ ଏହାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା (ସୀମା) ହୁଏ, ତେବେ ଏହା ଅସଂଗତ ହେବ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା କେବଳ ଅତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତ (ତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଦଉଡ଼ି ତିନୋଟି ଭାଗର ସମିଶ୍ରଣରେ ଗୋଲାକାର ହୁଏ, ସେପରି ତେଜ, ଜଳ ଓ ପୃଥିବୀକୁ ପ୍ରତ୍ୟେକକୁ ଅଧା ଅଧା କରି, ଗୋଟିଏ ଭାଗକୁ ନିଜ ସଂଗରେ ନ ମିଶାଇ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଦ୍ଵୟରେ ସମାନ ସମାନ କରି ମିଶାଇଲେ ତେଜରେ ତେଜଂଶ ୧/୨, ଜଳ ୧/୪, ପୃଥିବୀ ୧/୪ ହୋଇ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଏ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଜଳରେ ଜଳ ୧/୨, ତେଜ ୧/୪, ପୃଥିବୀ ୧/୪ ହୋଇ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଏ ପୁନଶ୍ଚ ପୃଥିବୀରେ ପାର୍ଥବଂଶ ୧/୨, ତେଜ ୧/୪, ଜଳ ୧/୨ ହୋଇଏକ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତ କୁହାଯାଏ । ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ସୃଷ୍ଟି ଆରମ୍ଭରେ ତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତ ହୋଇନଥିବ, ତାହାକୁ ‘ଅତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତ’ କୁହାଯାଏ । ତେଜକୁ ଜ୍ୟୋତି ରୂପରେ ଠିକ୍ କରିବା ସ୍ଵାକାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଏଠାରେ ଅତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତ ତେଜର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯଦି କୁହାଯାଏ- ଯେଉଁ ଅତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତତେଜ ଉପାସ୍ୟ, ତାହା ପ୍ରୟୋଜନୀୟ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ଅନ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନରେ (ଅନ୍ଧଧକାର ନିବୃତ୍ତିରେ) ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଆଦିତ୍ୟାଦି ଉପାସ୍ୟ ହିଁ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ‘ଏମାନଙ୍କ ଠାରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ତ୍ରିବୃତ୍‌ କରିବୁ’ ଏହା ହିଁ ଅବିଶେଷ ଶ୍ରୁତି ।



(ଘ) ଅଦ୍ଭିବୃତ୍ତକୃତ ତେଜର ଦ୍ୟୁମର୍ଯ୍ୟଦା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ତ୍ରିବୃତ୍ତକୃତ ସେ ତେଜ ହିଁ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ହେବ ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ନନୁକ୍ରମବାଗପି ଦିବୋଽବଗମ୍ୟତେଽଗ୍ନାଦିକଂ ଜ୍ୟୋତିରିତି, ନୈଷୋ ଦୋଷଃ, ସର୍ବତ୍ରାପି ଗମ୍ୟମାନ ଜ୍ୟୋତିଷଃ ‘ପରୋ ଦିବଃ’ ଇତ୍ୟୁପସନାର୍ଥଃ ପ୍ରଦେଶବିଶେଷପରିଗ୍ରହୋ ନ ବିରୁଧ୍ୟତେ । ନ ତୁ ନିପ୍ରଦେଶସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରଦେଶବିଶେଷକଳ୍ପନା ଭାଗିନୀ, ‘ସର୍ବତଃ ପୁଷ୍ପେଷୁନୁଭମେଷୁଭମେଷୁ ଲୋକେଷୁ’, ଇତି ଋଧାରବ୍ରହ୍ମଦ୍ୱର୍ଗୁତିଃ କାର୍ଯ୍ୟେ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟ୍ୟୁପପଦ୍ୟତେତରାମ୍ । (ଖ) ‘ଇଦଂ ବାବ ତଦ୍ୟଦିଦମସ୍ମିନ୍ନତଃ ପୁରୁଷେ ଜ୍ୟୋତିଃ’ । (ଛା ୩୩୭୩୭) ଇତି ଚ କୈଷେୟେ ଜ୍ୟୋତିଷି ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରଧ୍ୟସ୍ୟମାନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ । ସାରୂପ୍ୟ ନିମିତ୍ତାଭ୍ୟାସାଃ ଭବନ୍ତି । ଯଥା- ‘ତସ୍ୟ ଭୂରିତି ଶିର ଏକଂ ଶିର ଏକମେତଦକ୍ଷରମ୍’, (ବୃ ୫.୫.୩୩) ଇତି । କୌଷେୟସ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଷଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧମବ୍ରହ୍ମଦମ୍, ‘ତସ୍ୟୈଷା ଦୃଷ୍ଟିଃ’, ‘ତସ୍ୟୈଷା ଶ୍ରୁତିଃ’, (ଛା ୩୩୧୩୩୮) ଇତି ଗ୍ନୋଷ୍ଟ୍ୟଘୋଷଶିଷ୍ଟଦ୍ୱୟଶ୍ରବଣାତ୍ ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର - (କ) ଦ୍ୟୁଲୋକଠାରୁ ନିତରେ ରହି ଅଗ୍ନି ଆଦି ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ଅବଗତ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ନ୍ୟାୟସଂଗତ ନୁହେଁ । ସେପରି ସର୍ବତ୍ର ଗମ୍ୟମାନ ଜ୍ୟୋତିର ମଧ୍ୟ ‘ପରୋଦିବଃ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାସନା ପାଇଁ ପ୍ରଦେଶ ବିଶେଷର ଗ୍ରହଣ ବିରୋଧ ନୁହେଁ, ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରଦେଶରହିତରୂପଠାରେ ପ୍ରଦେଶ ବିଶେଷ କଳ୍ପନା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ‘ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକମାନଙ୍କ ଉପରେ କୌଣସି ଉତ୍ତମ ଦ୍ୱିତୀୟ ବସ୍ତୁ ନାହିଁ’, ଏହିପ୍ରକାର ବହୁ ଆଧାରର ପ୍ରତିପାଦକ ହୋଇ ଏହି ଶ୍ରୁତିକାର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିରେ ଅଧିକ ସଙ୍ଗତ ହେବ ।

(ଖ) ‘ଏହା ନିର୍ଣ୍ଣିତ ଯେ- ଏହି ପୁରୁଷ ଶରୀରରେ ଜ୍ୟୋତି ଅଛି । ଏହି ପ୍ରକାର କୃଷିସ୍ଥଜ୍ୟୋତିରେ ପରଜୋତିର ଆରୋପ କରାହେବ ଦେଖାଯାଇଛି ଏବଂ ଏହା ସାଦୃଶ୍ୟନିମିତ୍ତକ ଅଧ୍ୟାସ ଅଟେ । ଯେପରିକି ଏହି ପୁରୁଷର ଭୂ, ମସ୍ତକ, କାରଣଶିର ଗୋଟିଏ, ଭୂମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ।’ ପରନ୍ତୁ କୃଷିସ୍ଥ ଜ୍ୟୋତିଃ (ଜଠରାଗ୍ନି) ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ, ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି, କାରଣ- ‘ଏହି ହୃଦୟସ୍ଥ ପୁରୁଷର ଦୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ଦର୍ଶନୋପାୟ ଏବଂ ଏହା ସେହି ଶ୍ରୁତିର ଶ୍ରବଣୋପାୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଶରୀରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଉଷ୍ମତାର ଜ୍ଞାନ, ଜଠରାଗ୍ନିର ଦର୍ଶନୋପାୟ, ଶ୍ରୁତିକୁ ବନ୍ଦ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦ ବିଶେଷର ଶ୍ରବଣ ହେଉଛି ଜଠରାଗ୍ନିର ଶ୍ରବଣୋପାୟ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଉଷ୍ମତା ଓ ଘୋଷବିଶିଷ୍ଟତା ଏହା ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।



(୬) ମୂଳ-(କ) ତଦେତଦ୍ ଦୃଷ୍ଟଂ ଚ ଶୁଭଂ ଚେତୁସ୍ତପାସାତ', ଇତି ଚ ଶୁଭେଃ ଚକ୍ଷୁଷଃ ଶୁଭୋ ଭବତି ଯ ଏବଂ ବେଦ', (ଛା ୩୩୨୩୩୮) ଇତି ଋକ୍ଷଫଳଶ୍ରବଣାଦବ୍ରହ୍ମତ୍ୱମ୍ । ମହତେ ହି ଫଳାୟ ବ୍ରହ୍ମୋପାନମିଷ୍ୟତେ । ନ ଋନ୍ୟଦପି କିଞ୍ଚିତ୍ ସ୍ୱବାକ୍ୟେ ପ୍ରାଣାକାଶବଜ୍ଞୋତିଷୋଽସ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗମ୍ । (ଖ) ନ ଚ ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ନପି ବାକ୍ୟେ ବ୍ରହ୍ମନିର୍ଦ୍ଦେଶମସ୍ତି, 'ଗାୟତ୍ରୀ ବା ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଭୂତମ୍', ଇତି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ । (ଗ) ଅଥାପି କଥାଞ୍ଚିତ୍ ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ନବାକ୍ୟେ ବ୍ରହ୍ମନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଏବମପି ନ ତସ୍ୟେହ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନମସ୍ତି । ତତ୍ର ହି 'ତ୍ରିପାଦସ୍ୟାମୃତଂ ଦିବି', (ଛା ୩୩୧୨୧୨, ୬) ଇତି ଦୌଷରଧିକରଣାଦେ ନ ଶୁଭତେ, ଅତ୍ର ପୁନଃ 'ପରୋ ଦିବୋ ଜ୍ୟୋତିଃ, ଇତି ଦୌଷମର୍ଯ୍ୟାଦାଦେନ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରକୃତଂ ଜ୍ୟୋତିରିହ ଗ୍ରାହ୍ୟମିତି ।

(୬) ଭାଷାଂତର- (କ) 'ସେହି ଜ୍ୟୋତି ଦୃଷ୍ଟ ଓ ଶୁଭ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍' ଏହି ଶୁଚିଦ୍ୱାରା ଏବଂ 'ଯେଉଁ ଉପାସକ ଏହା ଜାଣିଛି, ସେ ଦର୍ଶନାୟ ଓ ବିଖ୍ୟାତ ହୁଏ', ଏହି ଅକ୍ଷଫଳର ଶ୍ରବଣଶୁଚିଦ୍ୱାରା ଜ୍ୟୋତିଃ ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ । ନିଶ୍ଚୟ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା ମହାନ ଫଳପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । ପ୍ରାଣ ଓ ଆକାଶ ଭଳି ସମାନ ଜ୍ୟୋତି ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏହିପ୍ରକାର ଦେଖାଯାଉଥିବା ଲୋକ ନିଜବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମର-ବୋଧକ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲିଙ୍ଗ ନୁହେଁ । ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଚତୁଷ୍ପାଦବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନୁହେଁ । କାରଣ- 'ସେ ସମସ୍ତପ୍ରକାର ଭୂଗାୟତ୍ରୀ ଅଟେ', ଏହି ପ୍ରକାର ଛନ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦି ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ, ତାହେଲେ ତାହାର ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏଠାରେ 'ଏହାର ତିନିପାଦ ଅମୃତ ପ୍ରକାଶମୟ ସ୍ୱାମ୍ରେ ରହିଛି' । ଏହି ପ୍ରକାର ଦ୍ୱ୍ୟଲୋକ ଆଧାରରୂପରେ ଶୁଣାଯାଏ ଏବଂ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ 'ଜ୍ୟୋତି ଦ୍ୱ୍ୟଲୋକଠାରୁ ଅନ୍ୟ', ଏହାପାଇଁ ପ୍ରକୃତ ଜ୍ୟୋତିର ଗ୍ରହଣ କରବା ଉଚିତ ।

(୭) ମୂଳ- (କ) ଇତି ପ୍ରାସ୍ତେ ବୁମଃ-ଜ୍ୟୋତିରିହ ବ୍ରହ୍ମ ଗ୍ରାହ୍ୟମ୍ । କୃତଃ ? ଚରଣାଭିଧାତାନ । ପାଦାଭିଧାନାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ ହି ବାକ୍ୟେ ଚତୁଷ୍ପାଦବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମ୍ - 'ତାବାନସ୍ୟ ମହିମା ତତୋ ଜ୍ୟାୟାଂଷ ପୁରୁଷଃ, ପାଦୋଽସ୍ୟ ସର୍ବଭୂତାନି ତ୍ରିପାଦସ୍ୟାମୃତଂ ଦିବି', (ଛା ୩୩୧୨୧୨) ଇତ୍ୟନେନ ମନ୍ତ୍ରେଣ । (ଖ) ତତ୍ର ଚତୁଷ୍ପଦୋ ବ୍ରହ୍ମଣସିପାଦୋଽମୃତଂ ଦ୍ୱ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧରୂପଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମ୍ । ତଦେବେହ ଦ୍ୱ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧାନିର୍ଦ୍ଦେଶମିତି



ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟତେ । ତତ୍ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ପ୍ରାକୃତଂ ଜ୍ୟୋତିଃ କଳ୍ପୟତଃ ପ୍ରକୃତ ହାନାପ୍ରକୃତପ୍ରକ୍ରିୟା ପ୍ରସଜେୟାତାମ୍ । (ଗ) ନ କେବଳଂ ଜ୍ୟୋତିର୍ବାକ୍ୟ ଏକ ବ୍ରହ୍ମାନୁବୃତ୍ତିଃ, ପରସ୍ୟାମପି ଶାଶ୍ୱତ୍ୟବିଦ୍ୟାୟାମାନୁବର୍ତ୍ତିତ୍ୱାତେ ବ୍ରହ୍ମ । ତସ୍ମାଦିହ ଜ୍ୟୋତିରିତି ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ- ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଜ୍ୟୋତିଃ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଗ୍ରହଣ କରାଯିବା ଉଚିତ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ପାଦର ଅଭିଧାନ ହୁଏ । ଏହି ଗାୟତ୍ରୀଶ୍ଳୋକବ୍ରହ୍ମର ମହିମା ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ ଏହାର ବିଭୂତି ଏବଂ ନିର୍ବିକାର ପୁରୁଷ ଏହାଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଛ୍ୱଷ୍ଟ । ସମସ୍ତ ଭୂତବସ୍ତୁ ଏହାର ଏକପାଦ (ଏକଅଂଶ) ବିଶିଷ୍ଟ ଏବଂ ଏହାର ତ୍ରିପାଦ ଅମୃତ ଓ ପ୍ରକାଶ ରୂପ ସ୍ୱାମୀରେ ରହିଛି । ଏହି ମନ୍ତ୍ରଠାରୁ ଚତୁଷ୍ପାଦ ବ୍ରହ୍ମପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ଚତୁଷ୍ପାଦ ବ୍ରହ୍ମର ଯେଉଁ ତ୍ରିପାଦ ଅମୃତ, ଦ୍ୱ୍ୟସମ୍ଭାଦି ରୂପ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି, ସେ ଦ୍ୱ୍ୟଲୋକ ସମ୍ଭବଦ୍ୱାରା ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୋଲି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ହୁଏ । ଏହାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପ୍ରକୃତ ଜ୍ୟୋତିର କଳ୍ପନା କରୁ ଲୋକକୁ ପ୍ରହୃତରେ ହାନି ଓ ଅପ୍ରକୃତରେ ପ୍ରକ୍ରିୟା ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଜ୍ୟୋତିଃବାକ୍ୟରେ କେବଳ ପୂର୍ବ ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମର ଅନୁବୃତ୍ତି ହୋଇପାରେ ବୋଲି କହିବା ସମୀଚିନ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବରୁ କହିଥିବା ଶାଶ୍ୱତ୍ୟବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ଅନୁବୃତ୍ତି ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ୟୋତି ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(୮) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ନଫଳ- ‘ଜ୍ୟୋତିର୍ଦ୍ୱାପ୍ୟତେ’ ଇତି ଚେତୌ ଶବ୍ଦୌ କାର୍ଯ୍ୟେ ଜ୍ୟୋତିଷି ପ୍ରସିଦ୍ଧାବିତି । ନାୟଂ ଦୋଷଃ, ପ୍ରକରଣାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାବଗମେ ସତ୍ୟନୟୋଃ ଶବ୍ଦଯୋରବିଶେଷକତ୍ୱାତ୍ । ଦୀପ୍ୟମାନ କାର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିରୁଲାକ୍ଷିତେ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟପି ପ୍ରୟୋଗସମ୍ଭବତ୍ । ‘ଯେନ ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ତପତି ତେଜସେନ୍ଦ୍ରଃ,’ (ତୈ.ବ୍ର । ୩।୧।୧।୧।୭) ଇତି ଚ ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣାତ୍ । (ଖ) ଯଦ୍ ବା ‘ନାୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃ ଶବ୍ଦଶ୍ଚକ୍ଷୁବୃତ୍ତେରେବାନୁଗ୍ରାହକେ ତେଜସି ବର୍ତ୍ତତେ; ଅନ୍ୟତ୍ରାପି ପ୍ରୟୋଗଦର୍ଶନାତ୍ ‘ବାୟେବାୟଂ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟାଷ୍ଟେ’, (ବୃ ୪।୩।୫), ‘ମନୋ ଜ୍ୟୋତିର୍ଜୁଷତମ୍’, (ତୈ. ବ୍ର। ୧।୬।୩।୩) ଇତି ଚ ତସ୍ମାଦ୍ୟଦ୍ୟତ୍ କର୍ମ୍ୟବିଦବଭାସକଂ ତତ୍ତେଜ୍ୟୋ-ତିଃଶବ୍ଦେନାଭିଧାୟତେ । (ଗ) ତଥା ସତି ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପି ଚୈତନ୍ୟରୂପସ୍ୟ ସମସ୍ତଜଗଦବଭାସ ହେତୁତ୍ୱାଦୁପପନ୍ନୋ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଃ । ‘ତମେବ



ଭାବମନୁଭାତି ସର୍ବସ, ତସ୍ୟ ଭାସା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି' (କୌ ୨।୫।୧୫), 'ତଦେକା ଜ୍ୟୋତିଷାଂ ଜ୍ୟୋତିରାୟୁର୍ହୋ ପାସତେଃପୃତମ୍', (ବୃ ୪।୪।୨୬) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ଳୁତିଭ୍ୟାଃ ।

(୮) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି- 'ଜ୍ୟୋତି' ଏବଂ 'ଦୀପ୍ୟତେ', ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ କାର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ-ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ- ପ୍ରକରଣରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମର ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତକ ନ ହେବା ହେତୁ ପ୍ରକାଶ୍ୟମାନ କାର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଦ୍ୱାରା ଉପଲକ୍ଷିତ ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, କାରଣ- 'ତେଜୋମୟ ଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଦୀପ୍ତ, ପ୍ରକାଶିତ ଓ ତପ୍ତ ହୋଇ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସଂସାରକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ', ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରମାଣିତ ।

(ଖ) ଅଥବା ଏହି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଚକ୍ଷୁକୃତ୍ତିର ଅନୁଗ୍ରାହକ ତେଜରେ ରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ, କାରଣ- 'ବାଣୀରୂପ ଜ୍ୟୋତିଦ୍ୱାରା ଏହି ପୁରୁଷ ଗାତ୍ ଅନ୍ଧକାର ମଧ୍ୟରେ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ କରେ', 'ଘୃତସେବନ କଲେ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନ ପ୍ରସ୍ତୁଲ୍ଲ ରହେ' । ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ସମଗ୍ର ଜଗତର ପ୍ରକାଶକ ହେତୁ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପବ୍ରହ୍ମରେ ମଧ୍ୟ 'ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକାଶ୍ୟମାନ ହେଲେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି', ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରାଦିଦେବଗଣ ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ୟୋତିର ଜ୍ୟୋତିରୂପରେ, ଆୟୁରୂପରେ, ଏବଂ ଅମୃତରୂପରେ ଉପାସନା କରନ୍ତୁ ।', ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ଳୁତିମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଜ୍ୟୋତିଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସଙ୍ଗତ ହୋଇଛି ।

(୯) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ଦ୍ୟୁମର୍ଯ୍ୟାଦତ୍ ସର୍ବଗତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ ଇତି, ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ସର୍ବଗତସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାସନାର୍ଥ ପ୍ରବେଶବିଶେଷପରିଗ୍ରହୋ ନ ବିରୁଧ୍ୟତେ । (ଖ) ନନୁକ୍ତଂ ବିଷପ୍ରଦେଶସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରଦେଶବିଶେଷ-କଚ୍ଚନା ନ୍ୟୋପପଦ୍ୟତେ ଇତି । ନାୟଂ ଦୋଷଃ, ନିଷ୍ପ୍ରଦେଶସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାଧି-ବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ପ୍ରଦେଶବିଶେଷକଚ୍ଚନୋପପତ୍ତେଃ । ତଥାହି 'ଆଦିତ୍ୟେ ଚକ୍ଷୁଷି ହୃଦୟେ' ଇତି । ପ୍ରଦେଶ ବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧାନି ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାସନାନି ଶୂନ୍ୟତେ । ଏତେନ 'ବିଶ୍ୱତଃ ପୃଷ୍ଠେଷୁ' ଇତ୍ୟାଧାରବହୁତ୍ୱମୁପପାଦିତମ୍ । (ଗ) ଯଦପ୍ୟେତଦୁକ୍ତମ୍ 'ଔଷ୍ଣଘୋଷାଭ୍ୟାମନୁ ମିତ୍ରେ କୌଣ୍ଡିନ୍ଦେ କାର୍ଯ୍ୟେ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ୟଧସ୍ୟମାନଦ୍ୱାତ ପରମପି ଦିବଃ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଜ୍ୟୋତି ରେବ-ଇତି



ତଦପ୍ୟୟୁକ୍ତମ୍, ପରସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ନାମାଦିପ୍ରତୀକଭୂବତ୍କୌଶେୟଭଜ୍ୟାତିଷ୍ଠ
ପ୍ରହ୍ଳବଭୋପପରେଃ । ‘ଦୃଷ୍ଟଞ୍ଚ ଶ୍ରୁତଂ ଚେତ୍ୟପାସୀତ’, ଇତି ତୁ ପ୍ରତୀକଦ୍ଵାରକଂ ଦୁଷ୍ଟଞ୍ଚ
ଭବିଷ୍ୟତି ।

(୯) ଭାଷାଂତର- (କ) ସର୍ବଗତ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଦ୍ୟୁଲୋକପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୀମିତ ରଖିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ତାହାରି ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି- ଉପାସନା ନିମିତ୍ତ ସର୍ବଗତ ବ୍ରହ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦେଶ ବିଶେଷର ପରିଗ୍ରହ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ପୂର୍ବ କଥାନୁସାରେ ପ୍ରଦେଶ ବିହୀନ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରଦେଶ ବିଶେଷର କଳ୍ପନା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ- ପ୍ରଦେଶ ରହିତ ବ୍ରହ୍ମରେ ଉପାଧି ବିଶେଷର ସମ୍ଭବ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଦେଶ ବିଶେଷର କଳ୍ପନା ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା- ‘ଆଦିତ୍ୟରେ ନେତ୍ରରେ, ହୃଦୟରେ’ ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରଦେଶ ବିଶେଷ ସମ୍ଭବ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ମୁନୀମାନେ ଜାଣିଥା’ନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ଏହାଦ୍ଵାରା ‘ବିଶ୍ଵତଃ ପୃଷ୍ଠେଷୁ’, ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ଆଧାରର ଉପାସନା ହେବାର ଜଣାପଡ଼ିଛି ।

(ଗ) ଯାହା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି- ଉଷ୍ମତା ଓ ଘୋଷଦ୍ୱାରା ଅନୁମିତ କୁଷିସ୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିରେ ଅଧ୍ୟୟନ ହେବାଦ୍ୱାରା ଦୁଧଲୋକଠାରୁ ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟ ହିଁ ଜ୍ୟୋତି ଅଟେ । ଏହା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗି ହେବ । କାରଣ-ମାନଦିର ପ୍ରତୀକ ସଦୃଶ କୁଷିସ୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟଜ୍ୟୋତି ମଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତୀକ ହୁଏ । “ଏହା ଦେଖାଯାଏ ଓ ଶୁଣାଯାଏ, ଏହାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ, ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରତୀକଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଦୃଷ୍ଟ ଓ ଶ୍ରୁତ ହୁଏ ।

(୧୦) ମୂଳ- (କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟୁକ୍ତମଜ୍ଜିମଶ୍ରବଣାନ୍ ବ୍ରହ୍ମେତି-ତଦନୁପପନ୍ନମ୍ । ନ
ହି ଇୟତେ ଫଳାୟ ବ୍ରହ୍ମାଶ୍ରୟଶାୟଂ ଇୟତେ ନେତି ନିୟମ ହେତୁରସ୍ତି । (ଖ) ଯତ୍ର ହି
ନିରସ୍ତସର୍ବବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେଦେନୋପଦିଶ୍ୟତେ, ତତ୍ତ୍ୱେକରୂପମେବ ଫଳଂ ମୋକ୍ଷ
ଇତ୍ୟବଗମ୍ୟତେ । ଯତ୍ର ତୁ ଗୁଣବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧଂ ପ୍ରତିକବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧଂ ବା
ବ୍ରହ୍ମଶୋପଦିଶ୍ୟତେ, ତତ୍ର ସଂସାରଗୋଚରାଣ୍ୟେବାଜ୍ଞବତ୍ସି ଫଳାନି ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ- ‘ଅନ୍ନାଦୌ
ବସୁଦାନୋ ବିଦନ୍ତେ ବସୁ ଯ ଏବ ବେଦ’ (ବୃ ୪।୪।୧୪) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାସୁ ଶୁଚିଷ୍ଟ । (ଗ)
ଯଦ୍ୟପି ନ ସ୍ୱବାକ୍ୟେ କିଞ୍ଚିଦ୍ଭେଦାତିଷ୍ଠୋ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗମସ୍ତି, ତଥାପି ପୂର୍ବସ୍ଥିନ୍ ବାକ୍ୟେ ଦୃଶ୍ୟମାନଂ
ଗ୍ରହୀତବ୍ୟଂ ଭବତି । ତଦନ୍ତଃ ସତ୍ତ୍ୱକାରୋ- ‘ଜ୍ୟୋତଃସ୍ୱରୋ ଭିଧାନାତ’, ଇତି ।



(୧୦) ଭାଷାଂତର - (କ) ପୁନର୍ବାର କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଅଳ୍ପ ଫଳ ଶ୍ରବଣ ଦ୍ଵାରା ଜ୍ୟୋତି ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଅଯୌକ୍ତିକ, କାରଣ-ଏହାର ଫଳପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ଫଳପାଇଁ ଆଶ୍ରୟ ଆବଶ୍ୟକ ନୁହେଁ- ଏହିପ୍ରକାର କୌଣସି ନିୟମରେ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେଉଁଠାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ-ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ଶୂନ୍ୟ କରି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଆତ୍ମାରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ, ସେଠାରେ ଏକରୂପ ତାରତମ୍ୟ ବିହୀନ ନିରତିଶୟ ମୋକ୍ଷଫଳ ହୁଏ । ଯେଉଁଠାରେ କିନ୍ତୁ ଗୁଣ ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଥକ ପ୍ରତୀକ- ବିଷୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ଗ୍ରହଣ କରି ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି, ସେଠାରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ ଓ କନିଷ୍ଠ ସଂସାରର ବିଷୟକ ଫଳ ‘ପରମେଶ୍ଵର ଜୀବରୂପରେ ଅନୁଶାସ, ଅଥବା ଦିଏ, ତେଣୁ ତାହାର ନାମ ବସୁଦାନ,’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ନିଜ ବାକ୍ୟରେ ଜ୍ୟୋତିବିଷୟକ କିଛି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ନାହିଁ, ତଥାପି ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଅତଃ ସୂତ୍ରକାର ‘ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠରଣାଭିଧାନାତ୍’ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

(୧୧) ମୂଳ-(କ) ଅତଃ ପୁନର୍ବାକ୍ୟାନ୍ତରଗତେନ ବ୍ରହ୍ମସମ୍ବିଧାନେନ ଜ୍ୟୋତିଃ ଶ୍ରୁତିଃ ସ୍ଵବିଷୟାତ୍ମକ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବୟିତୁମ୍ ? (ଖ) ନୈଷୋ ଦୋଷଃ ଯଦତଃ ‘ପରୋ ଦିବୋ ଜ୍ୟୋତିଃ, ଇତି ପ୍ରଥମତରପଠିତେନ ଯଜ୍ଞଜେନ ସର୍ବନାମ୍ନା ଦ୍ୟୁସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟମାନେ ପୂର୍ବବାକ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟେ ବ୍ରହ୍ମଣି ସ୍ଵସାମର୍ଥ୍ୟେନ ପରାମୃତ୍ତେ ସତ୍ୟାର୍ଥାଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଭେଦୋପପତ୍ତେଃ । ତସ୍ମାଦିହଜ୍ୟୋତିରିତି ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପତ୍ତିବ୍ୟମ୍ ।

(୧୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ତେଣୁ ଅନ୍ୟବାକ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ତବ୍ରହ୍ମର ସାମ୍ବିଧିଦ୍ଵାରା ଓ ସ୍ଵବିଷୟ ଦ୍ଵାରା ଜ୍ୟୋତିଃ ଶ୍ରୁତି କିପରି ଦୂର ହୋଇ ପାରିବ ?

(ଖ) ଏଠାରେ କିଛି ଦୋଷ ନୁହେଁ । ‘ଯଦତଃ ପରୋଦିବୋ ଜ୍ୟୋତିଃ’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପାଠ କରାଯାଇଥିବା ସର୍ବନାମ ‘ଯତ୍’ ଶବ୍ଦ ନିଜଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମକୁ ପରାମର୍ଶ କରେ । ଏହାଦ୍ଵାରା ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୟୁସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ଵାରା ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟମାନ ହେଲେ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ହୋଇପାରେ । ଏହାପାଇଁ ଏଠାରେ ଜ୍ୟୋତି ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

ତନ୍ଦୋଭିଧାନାନୈତିଚେନ୍ନ ତଥା ଚେତୋର୍ପଣନିଗଦା-

ତଥା ହି ଦର୍ଶନମ୍ ॥ ୨୫ ॥

(୧) ଛନ୍ଦୋଃଭିଧାନାନୈତି ଚେନ୍ନ ଚେତୋର୍ପଣନିଗଦାଭିଧାନାହି
ଦର୍ଶନମ୍ ॥ ୧-୧-୨୫

ଛନ୍ଦୋଃଭିଧାନାତ୍ = ‘ଗାୟତ୍ରୀ ବା ଇଦଂ ସର୍ବଭୂତମ୍’ । ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଛନ୍ଦ-ଗାୟତ୍ରୀର କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଗାୟତ୍ରୀ ହିଁ ଚତୁଷ୍ପଦ । ନ = କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ । ଇତି ଚେତ୍ ନ = ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତଥା=ବେଦରେ ଗାୟତ୍ରୀ ଛନ୍ଦଦ୍ୱାରା ଓ ଗାୟତ୍ରୀରେ ଅନୁଗତ ବ୍ରହ୍ମ ଦ୍ୱାରା, ଚେତୋପନିଗଦାତ୍=ତିଉର ଏକାଗ୍ରତାର ଅଭିଧାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ଚତୁଷ୍ପଦ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ, ତଥାଦର୍ଶନମ୍=ଏହି ପ୍ରକାର ‘ଏତଂ ହ୍ୟେବ’ ଆଦିସ୍ଥଳରେ ବିକାର ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦୁକ୍ତମ୍-ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ନପି ବାକ୍ୟେନ ବ୍ରହ୍ମାଭିହିତମସ୍ତି । ‘ଗାୟତ୍ରୀ ବା ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଭୂତଂ ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚ’, (ଛା ୩।୧୨।୧) ଇତି ଗାୟତ୍ରୀଖ୍ୟସ୍ୟ ଛନ୍ଦସୋଽଭିହିତତ୍ୱାଦିତି ଶକ୍ୟତେ ବକ୍ତୃମ୍ ? ଯାବତା ‘ତାବନସ୍ୟ ମହିମା’ ଇତ୍ୟେତଦସ୍ୟାମୃତି ଚତୁଷ୍ପଦବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶିତମ୍, ନୈତଦସ୍ତି, ‘ଗାୟତ୍ରୀ ବା ଇଦଂ ସର୍ବମ୍’, ଇତି ଗାୟତ୍ରୀମୁଦକ୍ରମ୍ୟ ତାମେବ ଭୂତପୃଥ୍ୱୀଶରୀରହୃଦୟବାକ୍ ପ୍ରାଣପ୍ରଭେଦେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ‘ସୌଷ୍ଠା ଚତୁଷ୍ପଦା ସ୍ମତ୍ତ୍ୱିଧା ଗାୟତ୍ରୀ ତଦେତଦୃଷ୍ଟଭ୍ୟନୁକ୍ତଂ ତାବନସ୍ୟ ମହିମା’, ଇତି ତସ୍ୟାମେବ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରୂପାୟାଂ ଗାୟତ୍ରୀମୁଦାହୃତୋ ମନ୍ତ୍ର କଥକସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଚତୁଷ୍ପଦଭିଦଧାତ୍ ? (ଗ) ଯୋଽପି ତତ୍ର ‘ଯଦ୍ବେ ତଦବ୍ରହ୍ମ’, (ଛା ୩।୧୧।୫,୬) ଇତି ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦଃ, ସୋଽପି ଛନ୍ଦସଃ ପ୍ରକୃତତ୍ୱାଛନ୍ଦୋ ବିଷୟ ଏବ ‘ଯ ଏତାମେବ ବ୍ରହ୍ମୋପନିଷଦଂ ବେଦ’, (ଛା ୩।୧୧।୩) ଇତ୍ୟତ୍ର ହି ବେଦୋପନିଷଦମିତି ବ୍ୟାତକ୍ଷତେ, ତସ୍ମାଛନ୍ଦୋଃଭିଧାନାନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରକୃତତ୍ୱମିତି ଚେତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି- ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭିଧାନ ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ଏହି ସବୁପ୍ରାଣୀମାନେ ଏବଂ ଏହିଠାରେ ଯେଉଁ ସାମାନ୍ୟ ଅଛି, ଏହାସବୁ ଗାୟତ୍ରୀ’, ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଗାୟତ୍ରୀନାମକ ଛନ୍ଦର ଅଭିଧାନ, କିନ୍ତୁ ଏହାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।



(ଖ) ଯେତେବେଳେ ‘ଏହାର ମହିମା’, ଏହି ରଙ୍ଗରେ ଚତୁଷ୍ପଦ ବ୍ରହ୍ମ ଦେଖା ଦେଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଛାନ୍ଦର ଅଭିଧାନଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଅଭିହିତ ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ଗାୟତ୍ରୀ ବା ଇଦଂ ସର୍ବମ୍’, ଏହିପ୍ରକାର ଗାୟତ୍ରୀର ଉପକ୍ରମ କରି ଏହାର ଭୂତ, ପୃଥିବୀ, ଶରୀର, ହୃଦୟ ବାଣୀ ଓ ପ୍ରାଣୀ ଭେଦଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରୂପ ଗାୟତ୍ରୀ ବିଷୟରେ ‘ସେ ଏହି ଗାୟତ୍ରୀ ଛଅ, ଛଅ ଅକ୍ଷରରେ ଚତୁଷ୍ପଦ ଏବଂ ଭୂତ, ପୃଥିବୀ ପ୍ରଭୃତି ଭେଦରେ ଛଅ ପ୍ରକାର । ଏହି ସେ ଗାୟତ୍ରୀ ନାମକ ବ୍ରହ୍ମ ।’ ଏହାର ଏହି ରଙ୍ଗଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ‘ତାବନସ୍ୟ ମହିମା’, ଉଦାହରଣରୂପରେ ଦିଆଗଲା ଯେ- ମନ୍ତ୍ର ବିନା କୌଣସି କାରଣରୁ ଚତୁଷ୍ପଦବ୍ରହ୍ମର କେଉଁ ପ୍ରକାର ଅଭିଧାନ କରାଯିବ ?

(ଗ) ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ‘ଯଦ୍ବେ ତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’, ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଯାହା ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ, ତାହା ଛନ୍ଦ ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତ ହେବାଦ୍ୱାରା ଛନ୍ଦ ବିଷୟକ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ଏହି ପ୍ରକାର ଏହି ବ୍ରହ୍ମୋପନିଷଦ ବେଦରହସ୍ୟମୟ ମଧୁବିଦ୍ୟାକୁ ଜାଣେ’, ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମୋପନିଷଦକୁ ବେଦୋପନିଷଦ କୁହାଯାଏ । ଏହାପାଇଁ ଛନ୍ଦର ଅଭିଧାନଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତ ନୁହେଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ନୈଷୋ ଦୋଷଃ, ‘ତଥା ଚେତୋର୍ପଶନିଗଦାତ୍’ ତଥା ଗାୟତ୍ର୍ୟାଖ୍ୟଛନ୍ଦୋଦ୍ୱାରେଣ ତଦନୁମିତେ ବ୍ରହ୍ମଣି ଚେତସୋଽପଶଂ ଚିତ୍ତସମାଧାନମନେନ ବ୍ରାହ୍ମଣବାକ୍ୟେନ ନିଗଦ୍ୟତେ, ‘ଗାୟତ୍ରୀ ବା ଇଦଂ ସର୍ବମିତି । (ଖ) ନ ହ୍ୟକ୍ଷରସନ୍ନିବେଶ ମାତ୍ରାୟାଃ ଗାୟତ୍ର୍ୟାଃ ସର୍ବାମ୍ବକତ୍ ସମ୍ଭବତି । ତସ୍ମାଦ୍ ଯଦ୍ଗାୟତ୍ର୍ୟାଖ୍ୟବିକାରୋଽନୁଗତଂ ଜଗତ୍କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମ ତଦିହ ସର୍ବମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ଯଥା- ‘ସର୍ବଂ ଖନ୍ଧିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ, (ଛା ୩।୨.୪।୧) ଇତି । (ଗ) କାର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚ କାରଣାଦବ୍ୟତିରିକ୍ତମିତି ବକ୍ଷ୍ୟାମଃ- ‘ତଦନନ୍ୟତ୍ୱ ମାରଂଭଣଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟଃ’ (ବ୍ର.ସୁ ୨।୧।୨.୪) ଇତ୍ୟତ୍ତ । (ଘ) ତଥା ନ୍ୟତ୍ରାପି ବିକାରଦ୍ୱାରେଣ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାସନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ-‘ଏତଂ ହ୍ୟେବ ବହ୍ବୃତ୍ ମହତ୍ୟୁକ୍ତେ ମାମାସତ ଏତମଗ୍ନାବଧୂର୍ଯିବ ଏତଂ ମହାବ୍ରତେ ଛନ୍ଦୋଗାଃ’ (ଏ.ଆ ୩।୨।୩।୧୨) ଇତି । (ଙ) ତସ୍ମାଦସ୍ତି ଛନ୍ଦୋଽଭିଧାନୋଽପି ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ବାକ୍ୟେ ଚତୁଷ୍ପଦବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମ୍ । ତଦେବ ଜ୍ୟୋତିର୍ବାକ୍ୟୋଽପି ପରାମୃଶତ ଉପାସନାନନ୍ତରଂ ବିଧାନାୟ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିଭଳି କଥନରେ ଦୋଷ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ତଥା ଚେତୋର୍ପଶ ନିଗଦାତ୍’ । ଅର୍ଥାତ୍ ଚିତ୍ତରେ ଏକାଗ୍ରତା ‘ଗାୟତ୍ରୀ ବା ଇଦଂ ସର୍ବମ୍’ - ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣବାକ୍ୟରେ କୁହାଯାଇଛି ।



(ଖ) ବସ୍ତୁ ଓ ଅକ୍ଷର ମିଳନାତ୍ମକ ଗାୟତ୍ରୀ, ସର୍ବାତ୍ମକ ନୁହେଁ । ଏହାପାଇଁ ଗାୟତ୍ରୀ ନାମକ ବିକାରରେ ଅନୁଗତ ସଂସାର ହିଁ କାରଣ ହେତୁ ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମ, ସେ ଏହି ସବୁ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଛି । ଯେପରିକି ସର୍ବ ଖଚ୍ଛିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ ।

(ଗ) କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କାରଣଠାରୁ ଅନନ୍ୟ ବୋଲି ‘ତଦନନୀଭୂମାରମ୍ଭମାଣ ଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟଃ, ଏହି ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) ଏହି ପ୍ରକାର ‘ରବିବେଦୀ ଏହି ମହାନ ଉକ୍ତ (ଶଶ୍ୱବିଶେଷ) ରୂପ ଉପାଧିରେ ଅନୁଗତ ଏହି ପରମାତ୍ମାରେ ଉପାସନା କରେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଉକ୍ତର ପରମାତ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉପାସନା ଦେଖାଯାଏ ।

(ଙ) ଏହାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବବାକ୍ୟ (ପାଦୋଦ୍ୟମ)ରେ ଛନ୍ଦର ଅଭିଧାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଚତୁଷ୍ପଦ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ଉପାସନାର ବିଧାନ କରିବା ପାଇଁ ଜ୍ୟୋତିବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ।

(ଚ) ମୂଳ-(କ) ଅପର ଆହ-ସାକ୍ଷାଦେବା ଗାୟତ୍ରୀଶବ୍ଦେନ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ, ସଂଖ୍ୟାସାମାନ୍ୟାତ୍ । ଯଥା-ଗାୟତ୍ରୀଚତୁଷ୍ପଦା ଷଡ଼କ୍ଷରୈଃ ପାଦୈଶ୍ଚଥା ବ୍ରହ୍ମ ଚତୁଷ୍ପାତ୍ । (ଖ) ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି ଛନ୍ଦୋଽଭିଧାନାଂ ଶବ୍ଦୋଽର୍ଥାନ୍ତରେ ସଂଖ୍ୟାସାମାନ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନୋ ହୃଣ୍ୟତେ, ତଦ୍ୟଥା-ତେ ବା ଏତେ ପଞ୍ଚାନେ୍ୟ ପଞ୍ଚାନେ୍ୟ ଦଶ ସତ୍ତ୍ୱକୃତକୃତମ୍, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟାହ-’ସୈଷା ବିରାଡ଼ନ୍ତାଦୌ’, (ଛା ଧାମାଂ) ଇତି । (ଗ) ଅସ୍ମିନ୍ପକ୍ଷେ ବ୍ରହ୍ମେବାଭିହିତମିତି ନ ଛନ୍ଦୋଽଭିଧାନମ୍ । ସର୍ବଥାପ୍ୟସ୍ତ୍ରୀ ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେ ପ୍ରକୃତଂ ବ୍ରହ୍ମ ।

(ଝ) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଅନ୍ୟ ଏକଦେଶୀ କହେ ଯେ- ଗାୟତ୍ରୀ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ସାକ୍ଷାତରେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ, କାରଣ-ସଂଖ୍ୟାର ସମାନତା ଅଛି । ଯେପରିକି ଗାୟତ୍ରୀ ଛଅ ଅକ୍ଷର ଯୁକ୍ତ ପାଦରେ ଚତୁଷ୍ପଦା, ସେପରି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଚତୁଷ୍ପଦା ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟସ୍ଥଳରେ ଛନ୍ଦରେ ଅଭିଧାନ କରି ଶବ୍ଦ ସଂଖ୍ୟାର ସମାନତାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରିକି ‘ଏହିମାନେ ସେମାନେ ଅଗ୍ନାଦି ଓ ବାୟୁ, ପାଞ୍ଚ (ବାଗାଦିଠାରୁ) ଅନ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ସେପରି ବାଗାଦି ଓ ପ୍ରାଣାଦିଠାରୁ ଏହିମାନେ ପାଞ୍ଚୋଟି ଅନ୍ୟ । ଏହି ପ୍ରକାର ଦଶଟି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଦଶଟି କୃତାକୃତାତ୍ମକ ପାଖରେ ଉପଲକ୍ଷିତ ହୁଏତ ହୁଏ’ । ଏହିପରି ଆରମ୍ଭ କରି ‘ତେ ଏହି ଅନ୍ନ ଭକ୍ଷକ ବିରାଟ,’ ଏହିପ୍ରକାର କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ଅଭିଧାନ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଛନ୍ଦର ଅଭିଧାନ ନାହିଁ । ପୂର୍ବ ବାକ୍ୟରେ ସର୍ବଥା ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତ ଅଟେ ।



ଭୂତାଦିପାଦବ୍ୟପଦେଶୋପପତ୍ତେଶ୍ଚୈବମ୍ ॥୨୬॥

(୧) ଭୂତାଦି ପାଦବ୍ୟପଦେଶୋପପତ୍ତେଶ୍ଚୈବମ୍ ॥୧-୧-୨୬॥

ଭୂତାଦି ବ୍ୟପଦେଶୋପପତ୍ତେଶ୍ଚୈବମ୍=‘ଗାୟତ୍ରୀ ବା ଇଦଂ ସର୍ବଂ’, ଏହି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟରେ ଭୂତାଦିପାଦମାନଙ୍କର ବ୍ୟପଦେଶ ବ୍ରହ୍ମରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଅନ୍ତଃ ଗାୟତ୍ରୀ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ଅନୁଗତବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ବୋଧ ହୁଏ । ଚୈବମ୍=ବିଷଭ୍ୟାହମିଦମ୍’, ଏହି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ସର୍ବାନ୍ତତା ଦେଖାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ତେଶ୍ଚୈବମଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମସ୍ତି । ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେ ପ୍ରକୃତଂ ବ୍ରହ୍ମେତି । ଯତୋ ଭୂତଦାନଂ ପାଦାନଂ ବ୍ୟପଦିଶତି ଶ୍ରୁତିଃ । ଭୂତପୃଥ୍ଵୀ ଶରୀରହୃଦୟାନଂ ହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟାଃ-‘ସୈଷା ଚତୁଷ୍ପଦା ସତ୍ତ୍ଵବିଧା ଗାୟତ୍ରୀ’, ଇତି । (ଖ) ନହି ବ୍ରହ୍ମନାଶ୍ରୟଣେ ନେୟମ୍ବୁକ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ୍ୟତେ-‘ତାବାନସ୍ୟ ମହିମା’, ଇତି । ଅନୟା ହି ରଋ ସ୍ଵରସେନ ବ୍ରହ୍ମେବାଭିଧାୟତେ-‘ପାଦୋଽସ୍ୟ ସର୍ବଭୂତାନି ତ୍ରିପାଦସ୍ୟାମୃତଂ ଦିବି ।’ (ଛା ୩୧ ୨୫) ଇତି ସର୍ବାନ୍ତତୋପପତ୍ତେଶ୍ଚ । ପୁରୁଷସୁକ୍ତୋଽପାୟମ୍ବୁକ୍ତପରତର୍ଯ୍ୟେବ ସମାମ୍ଭାୟତେ । (ଗ) ସ୍ମୃତିଃ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସ୍ଵରୂପତାଂ ଦର୍ଶୟତି-‘ବିଷଭ୍ୟାହମିଦଂ କୃସମେକାଂଶେନ ସ୍ଥିତୋ ଜଗତ୍’, (ଗା ୨୫ ୨) ଇତି ‘ଯଦ୍ ବେ ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ’, (ଛା ୩୧ ୨୮) ଇତି ଚ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ । ଏବଂ ସତି ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଉପପଦ୍ୟତେ । ‘ତେ ବା ଏତେ ପଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମପୁରୁଷାଃ’, (ଛା ୧୩୬) ଇତି ଚ ହୃଦୟସୁଷିଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମପୁରୁଷଶ୍ରୁତିଃ ବ୍ରହ୍ମଣ ସମ୍ବନ୍ଧିତାୟାଂ ବିବକ୍ଷିତାୟାଂ ସମ୍ଭବତି । (ଘ) ତସ୍ମାଦସ୍ତି ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତମ୍ । ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତିର୍ବାକ୍ୟେ ଦ୍ୟୁସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟମାନଂ ପରାମୃଶ୍ୟତ ଇତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି କାରଣରୁ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତ ଅଟେ । ଏହାହିଁ ସ୍ଵାକାର କରିବା ଉଚିତ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ଭୂତାଦିପାଦଙ୍କର ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ଭୂତ, ପୃଥ୍ଵୀ, ଶରୀର ଏବଂ ହୃଦୟକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଶ୍ରୁତି- ‘ସେ ଏହି ଗାୟତ୍ରୀ ଋଷିପାଦ ଯୁକ୍ତ ଓ ଛଅପ୍ରକାର’, କହେ ।

(ଖ) ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ ଗ୍ରହୀତ ନ ହୁଏ, ତେବେ ଭୂତାଦି ଛନ୍ଦର ପାଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମର ଗ୍ରହଣ ନହେଲେ ତାବାନସ୍ୟ ମହିମା’ ଏହି ରଋ ସମନ୍ୱିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁତ ଏହି ରଋଦ୍ଵାରା ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭିଧାନ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ପାଦୋଽସ୍ୟ



ସର୍ବଭୂତାନି’, ଏହି ପ୍ରକାର ସର୍ବାତ୍ମତା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ପୁରୁଷସୂକ୍ତରେ ଏହି ରତ୍ନ ବ୍ରହ୍ମପରବ୍ରହ୍ମର ଅଭିହିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ଏକ ଅଂଶରେ ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତର ବ୍ୟାପ୍ତକରି ମୁଁ ରହିଛି । ଏହି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ସର୍ବାତ୍ମତା ଦେଖାଏ । ପୂର୍ବ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ‘ଯେ ଏହି ତ୍ରିପାଦ ଅମୃତରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ସେ ଏହି ଅଟେ’ । ଏହି ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ‘ସେମାନେ ଏହି ପାଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମପୁରୁଷ’, ଏହି ପ୍ରକାର ହୃଦୟର ଛିଦ୍ରମାନଙ୍କରେ ବ୍ରହ୍ମପୁରୁଷ ପ୍ରତିପାଦକ ଏହି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ ।

(ଘ) ଏହା ବିବକ୍ଷିତ ହେଲା ପରେ ଏହା ସଙ୍ଗତ ହୁଏ ଏବଂ ଦ୍ୱ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନମାଳ ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ୟୋତିର୍ବାକ୍ୟରେ ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯାଏ ।

उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिणप्यविरोधात् ॥ ୨୭ ॥

(୧) ଉପଦେଶ ଭେଦାନେତି ଚେନ୍ନୋରୟସ୍ମିନ୍ନପ୍ୟ-
ବିରୋଧାତ୍ ॥ ୧-୧-୨୭

ଉପଦେଶ ଭେଦାତ୍ = ‘ତ୍ରିପାଦସ୍ୟା ମୃତଂ ଦିବି’, ଏବଂ ‘ଯଦତଃ ପରୋ ଦିବୋ ଜ୍ୟୋତିଃ, ଦାପ୍ୟତେ’, ଏହିପ୍ରକାର ଉପଦେଶ ଭେଦ ହୁଅନ୍ତେ; ନ=ପ୍ରକୃତ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଇତି ଚେନ୍ନ-ଏହା ଯଦି କହିବ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଅସମାଚୀନ, କାରଣ-ଉଭୟସ୍ମିନ୍ ଅପି=ଦୁଇବାକ୍ୟରେ ଅବିରୋଧାତ୍-ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟତଦୁକ୍ତଂ ପୂର୍ବତଃ-‘ତ୍ରିପାଦସ୍ୟାମୃତଂ ଦିବି’, ଇତି ସପ୍ତମ୍ୟା ଦେଘିରାଧାରଦ୍ୱେନୋପଦିଷ୍ଟା, ଇହ ପୁନଃ ‘ଅଥ ଯଦତଃ ପରୋ ଦିବଃ’, ଇତି ପଞ୍ଚମ୍ୟା ମର୍ଯ୍ୟାଦାଦ୍ୱେନ, ତସ୍ମାଦୁପଦେଶଭେଦାନ୍, ତସ୍ୟେହ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନମସ୍ତୀତି, ତତ୍ ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । (ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟରେନାୟଂ ଦୋଷଃ, ଉଭୟସ୍ମିନ୍ନପି ଅବିରୋଧାତ୍ । ଉଭୟସ୍ମିନ୍ନପି ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତେ ପଞ୍ଚମ୍ୟନ୍ତେ ଉପଦେଶେ ନ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନଂ ବିରୁଧ୍ୱତେ । (ଗ) ଯଥା ଲୋକେ ବୃକ୍ଷାଗ୍ରସମ୍ବନ୍ଧୋଽପି ଶ୍ୟେନ ଉଭୟଥୋପଦିଶ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ବୃକ୍ଷାଗ୍ରେ ଶ୍ୟେନୋ ବୃକ୍ଷାଗ୍ରାତ୍ ପରତଃ ଶ୍ୟେନ ଇତି ଚ । ଏବଂ ଦିବ୍ୟେବ ସଦ୍ବ୍ରହ୍ମ ଦିବଃ ପରମିତ୍ୟୁପଦିଶ୍ୟତେ । (ଘ) ଅପର ଆହ-ଯଥାଲୋକେ ବୃକ୍ଷାଗ୍ରେଣା-ସମ୍ବନ୍ଧୋଽପି ଶ୍ୟେନ ଉଭୟଥୋପଦିଶ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ବୃକ୍ଷାଗ୍ରେ ଶ୍ୟେନୋ ବୃକ୍ଷାଗ୍ରାତ୍ ପରତଃ ଶ୍ୟେନ ଇତି



ଚ, ଏବଂ ଚ ଦିବ୍ୟ ପରମପି ସଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ ଦିବ୍ୟାତ୍ମପଦିଶ୍ୟତେ, ତସ୍ମାଦସ୍ମି ପୂର୍ବନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟସ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଇହ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନମ୍ । ଅତଃ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତିଶଜମିତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ‘ତ୍ରିପାଦସ୍ୟ’, ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ‘ଦ୍ୟୁ’, ଆଧାରରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ଏବଂ ‘ଅଥ ନୟତଃ ପରୋ’, ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦାଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶଭେଦରୁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହେଉନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହାର ପରିହାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

(ଖ) ଅତଏବ ଏହାପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଏଠାରେ ଦୋଷ ନାହିଁ, କାରଣ- ବାକ୍ୟଦ୍ୱୟରେ ବିରୋଧ ନଥିବାରୁ ଦୁଇଟି ବାକ୍ୟର ସପ୍ତମୀତ୍ୱ ଓ ପଞ୍ଚମୀତ୍ୱ ଉପଦେଶରେ ହି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯେପରିକି ସଂସାରରେ ବୃକ୍ଷର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ରହିଥିବା ଶ୍ୟେନ (ବାଜପେୟୀ) ବୃକ୍ଷର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ବା ଅଗ୍ରଭାଗର ଅଧଃପ୍ରଦେଶରେ ଅଛି ବୋଲି ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ଦ୍ୟୁଶବ୍ଦରେ ‘ଦ୍ୟୁ’ ପରବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

(ଘ) ଅନ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ସଂସାରରେ ଯେପରି ବୃକ୍ଷର ଅଗ୍ରଭାଗ ସହିତ ଶ୍ୟେନର ସମ୍ପର୍କ ନଥାଇ ମଧ୍ୟ ବୃକ୍ଷର ଅଗ୍ରଭାଗର ଉପରେ ବା ନଳେ ଶ୍ୟେନ ଅଛି ବୋଲି ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱୟର ଉପଦେଶ କରାଯାଏ, ସେପରି ଦ୍ୟୁର ତଳେ ମଧ୍ୟ ‘ଦ୍ୟୁ’, ଅଛି ବୋଲି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ । ତେଣୁ ପୂର୍ବ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମର ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ଅଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଜ୍ୟୋତିଶବ୍ଦ ପରଂବ୍ରହ୍ମପରକଶବ୍ଦ ଅଟେ ।

୧୧ प्रतर्दनाधिकरणम् । सू० २८ - ३१

ପ୍ରତର୍ଦନାଧିକରଣ-୧୧

प्राणस्तथानुगमत् ॥ २८ ॥

(୧) ପ୍ରାଣସ୍ତଥାନୁଗମତ୍ ॥ ୧-୧-୨୮॥

ପ୍ରାଣ- ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାତା’, ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ପଠିତ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ପରମାଶୁ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ବାୟୁ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତଥା-ପୂର୍ବାପରବାକ୍ୟମାନଙ୍କର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲା ପରେ, ଅନୁଗମାତ୍-ଭକ୍ତ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟରେ ଆନନ୍ଦାଦି ପଦମାନଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମପରକ ହିଁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଅସ୍ତି କୌଷାତକି ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ପନିଷଦାହପ୍ରତର୍ଦନାଖ୍ୟାୟିକା- ‘ପ୍ରତର୍ଦନୋ ହିବୈ ଦୈବୋଦାସିରିହସ୍ୟ ପ୍ରିୟଂ ଧାମୋପଦଗାମ ଯୁକ୍ତେନ ଚ ପୌରୁଷେଣ



ଚ', ଇତ୍ୟାଦି ଭାଷାମାତ୍ରା । (ଖ) ତଥ୍ୟାଂ ଶୂନ୍ୟତେଷ ହୋବାଚ ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ନା ତଂ ମମାୟୁରମୃତମିତ୍ୟୁପାସ୍ତୁ' ଇତି । (ଗ) ତଥୋଭରତ୍ରାପି- 'ଅଥ ଖଲୁପ୍ରାଣ ଏବ ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ନେଦଂ ଶରୀରଂ ପରିଗୃହ୍ୟୋତ୍ଥାପୟତି', (କୌଞ-୧, ୨, ୩) ଇତି । (ଘ) ତଥା 'ନ ବାୟଂ ବିଜିଜ୍ଞାସୀତ ବକ୍ତାରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍, ଇତି । ଅନ୍ତେ ଚ 'ସ ଏଷ ପ୍ରାଣ ଏବ ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ନାନନ୍ଦୋଽଜରୋଽମୃତଃ' (କୌଞ-୩-୮) ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) 'ଦେବଦାସର ପୁତ୍ର ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ପରାକ୍ରମଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ପ୍ରିୟଧାମ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଗଲା', ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କୌଷାତକି ବ୍ରାହ୍ମଣୋପନିଷଦରେ ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନର ଆଖ୍ୟାୟିକା କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଏହା ଇନ୍ଦ୍ର କହିଲେ- 'ମୁଁ ପୂଣ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ନା ଅଟେ । ତେଣୁ ମୋର ଆୟୁକୁ ଅମୃତ ରୂପରେ ଉପାସନା କର', ଏହି ଶୁଚିବାକ୍ୟ ।

(ଗ) ତାପରେ ମଧ୍ୟ 'ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ଶରୀର ଧାରଣ କରିବାକୁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ହେଲାପରେ ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ନା ହେଉଛି ପ୍ରାଣ, ଏହା ଦେହକୁ ଅହତ୍ୱାମତା ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱାକାର କରି ଶୟନ ଆସନାଦି ଦ୍ୱାରା ଉପରକୁ ଉଠାଏ' ।

(ଘ) ପୁନଶ୍ଚ 'ବାଣୀକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ନ କରି ବକ୍ତାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିପାର', ଶେଷରେ 'ସେ ଏହି ପ୍ରାଣ, ଯାହା ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ନା, ଆନନ୍ଦ, ଅଜର ଓ ଅମୃତ' । ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

(୩) ମୂଳ- ତତ୍ର ସଂଶୟ- (କ) କିମିହ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦେନ ବାୟୁମାତ୍ର ମତ୍ରିଧୀୟତେ, ଉତ ଦେବତାମ୍ନା, ଉତ ଜୀବଃ ଅଥବା ପରଂବ୍ରହ୍ମେତି । (ଖ) ନନ୍ତୁ 'ଅତ୍ ଏବ ପ୍ରାଣ,' ଇତ୍ୟତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତଂ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱମ୍ । ଇହାପି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ମତ୍ରି - 'ଆନନ୍ଦୋଽଜରୋଽମୃତଃ' ଇତ୍ୟାଦି । କଥମିହ ପୁନଃ ସଂଶୟ ସମ୍ଭବତି ? ଅନେକ ଲିଙ୍ଗ ଦର୍ଶନାଦି ବୁଝାଏ । (ଗ) ନ କେବଳମିହ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗମେ-ବୋଧଲଭ୍ୟତେ, ସତ୍ତି ହୀତରଲିଙ୍ଗାନ୍ୟପି- 'ମାମେବ ବିଜ୍ଞାନାହି', (କୌଞ-୧) ଇତୀୟମ୍ ବଚନଂ ଦେବତାଲିଙ୍ଗମ୍ । (ଘ) ଇଦଂ ଶରୀରଂ ପରିଗୃହ୍ୟୋତ୍ଥାପୟତୀତି ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗମ୍ । 'ନ ବାତଂ ବିଜିଜ୍ଞାସୀତ ବକ୍ତାରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍', ଇତ୍ୟାଦି ଜୀବଲିଙ୍ଗମ୍ । ଅତଃ ଉପପନ୍ନଃ ସଂଶୟଃ

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) କ'ଣ ଏଠାରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବାୟୁମାତ୍ର କୁହାଯାଇଛି ଅଥବା ଦେବତାମ୍ନା, କିମ୍ବା ଜୀବ, କି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ?



(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ଅତଏବ ପ୍ରାଣଃ’, ଏହି ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ପରକ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ଆନନ୍ଦ, ଅଜର ଓ ଅମୃତ’ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସଂଶୟ କିପରି ହେଲା ? ଅନେକ ଲିଙ୍ଗର ଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ଏହା ହିଁ ସଂଶୟ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ ବୋଲି ଆମର ବକ୍ତବ୍ୟ ।

(ଗ)-ଏଠାରେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ଉପଲବ୍ଧ ନାହିଁ, ଏହିପରି ଅନେକଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଲିଙ୍ଗ ଅଛି । ଯେପରିକି ‘ମୋତେ ଜାଣ’, ବାକ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ଲିଙ୍ଗ ଅଛି ।

(ଘ) ଏହି ଶରୀରକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପୁନର୍ବାର ଉତ୍ଥାପନ କରେ, ‘ବାଣୀକୁ ନ ଜାଣି ବକ୍ତାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କର’, ଇତ୍ୟାଦି ଜୀବଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ଅଛି ତେଣୁ ସଂଶୟ ହେବା ଯଥାର୍ଥ ହୋଇଛି ।

(ଝ) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରସିଦ୍ଧେର୍ବାୟୁ ପ୍ରାଣ ଇତି ପ୍ରାପ୍ତ ଉତ୍ୟତେପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ବିଜ୍ଞେୟମ୍ । କୃତଃ ତଥାନ୍ତରମାତ୍ । ତଥାହି-ପୌବାପର୍ଯ୍ୟେଣ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚ୍ୟମାନେ ବାକ୍ୟ ପଦର୍ଥୀନାଂ ସମନ୍ୱୟୋ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପାଦନପର ଉପଲଭ୍ୟତେ । (ଖ) ଉପକ୍ରମେ ତାବତ୍ ‘ବରଂ ବୃଣାଷ୍ଠ’ ଇତ୍ୟାଦିଶୋକ୍ତଃ ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନଃ ପରମଂ ପୁରୁଷାର୍ଥଂ ବରମୁପତିକ୍ଷେପ- ‘ଉମେବ ମେ ବୃଣାଷ୍ଠ ଯଂ ଉଂ ମନୁଷ୍ୟାୟ ହିତତମଂ ମନ୍ୟସେ ଇତି । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱେ ହିତତମଭୈନୋପଦିଶ୍ୟମାନଃ ପ୍ରାଣଃ କଥଂ ପରମାତ୍ମା ନ ସ୍ୟାତ୍ ? ନ ହ୍ୟନ୍ୟତ୍ ପରମାତ୍ମଜ୍ଞାନାତ୍ ହିତତମପ୍ରାପ୍ତିରସ୍ଥି- ‘ତମେବ ବିଦିତ୍ୱାତ୍ମତୃତ୍ୟମେତି, ନାନ୍ୟପତ୍ତ୍ୱା ବିଦ୍ୟତେନ୍ୟନାୟ’, (ଶ୍ୱେତା ୩-୬) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । (ଘ) ତଥା ସ ଯୋ ମାଂ ବେଦ ନ ହ ବୈ ତସ୍ୟ କେନଚିନ୍ କର୍ମଶାଲୋକୋ ମାୟତେ ନ ସ୍ତେୟେନ ନ ଭୁଣହତ୍ୟାୟା, (କୌଂ-୧) ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମପରିଗ୍ରହେ ଘଟତେ । (ଙ) ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନେନ ହି ସର୍ବକର୍ମକ୍ଷୟଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ- ‘କ୍ଷାୟତେ ଋଷ୍ୟ କର୍ମାଣି ତସ୍ମିନ୍ ଦୃଷ୍ଟେ ପରାବରେ, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୨-୮) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାସ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠୁ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ୱଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମପକ୍ଷ ଏବୋପପଦ୍ୟତେ । ନ ହ୍ୟତେତନସ୍ୟ ବାୟୋଃ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ୱଂ ସମ୍ଭବତି ।

(ଝ) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସଂଶୟ ହେଲାପରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦର ବାୟୁ ବିକାର ରୂପ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେବାରୁ ଏଠାରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣର ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ ହୋଇଛି । ଏହିଭଳି ପୂର୍ବପକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମବାଚକ ଅଟେ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଏହା ଅନୁଗମ ବା ଅବଗମ ହୁଏ । ଯେପରିକି ପୂର୍ବାପର



ବାକ୍ୟର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲାପରେ ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପାଦନପରକ ବୋଲି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ଆରମ୍ଭରେ ମଧ୍ୟ ‘ବରଂ ବୃଣାଷ୍ଠ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କହିଲା ପରେ ପ୍ରତର୍ଦ୍ଧନ ପରମପୁରୁଷାର୍ଥ ରୂପକ ବରକୁ ମାଗିଥିଲେ- ‘ଆପଣ ସ୍ୱୟଂ ବିଚାର କରି ମୋତେ ଏହି ବର ଦିଅନ୍ତୁ, ଯେହେତୁ ଆପଣ ମନୁଷ୍ୟ ପାଇଁ ସବୁଠାରୁ ଉକୃଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି ।

(ଗ) ସେହି ପ୍ରାଣକୁ ହିତତମ ପ୍ରାଣୀରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିବାରୁ ସେ କାହିଁକି ପରମାତ୍ମା ନ ହେବ । ଏହି ପ୍ରତର୍ଦ୍ଧନ ନିମିତ୍ତ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ହିତତମରୂପରେ ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ଏହି ପରମାତ୍ମାକୁ ଜାଣି ପୁରୁଷ ଜନ୍ମମରଣ ରୂପସଂସାରଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ପାଇବା ପାଇଁ ପରମାତ୍ମଜ୍ଞାନଠାରୁ କୌଣସି ଭିନ୍ନ ଉପାୟ ନାହିଁ’ । ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ।

(ଘ) ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ‘ଯେ କୌଣସି ବିଦ୍ୱାନ୍ ମୋତେ ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ଅନୁଭବ କରେ’ । ତାହାର ମୋକ୍ଷରୂପଲୋକ କୌଣସି ଗୁଣରେ ଗେରି ବା ଭୂମି ହତ୍ୟାରେ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ’ । ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏହା ସଙ୍ଗତ ହୁଏ ।

(ଙ) ‘କ୍ଷୀୟନ୍ତେ ଋଷ୍ୟ କର୍ମାଣି ତସ୍ମିନ୍ ଦୃଷ୍ଟେ ପରାବରେ’, ଇତି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ମାନଙ୍କରେ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତକର୍ମ କ୍ଷୟ ହେବାହିଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ, ଏବଂ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମବର ବ୍ରହ୍ମପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଉପନ୍ନ ହୁଏ । ଅତେତନ ବାୟୁ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ତଥୋପସଂହାରୋଽପି-‘ସ ଆନନ୍ଦୋଽଜରୋଽମୃତ’, ଇତ୍ୟାନନ୍ଦଦ୍ୱାଦାନି ନ ବ୍ରହ୍ମଶୋଽନ୍ୟତ୍ର ସମ୍ୟକ୍ ସମ୍ଭବନ୍ତି । ‘ସ ନ ସାଧୁନା କର୍ମଣା ଭୂୟାନ ଭବତି ନୋ ଏବା ସାଧୁନା କର୍ମଣା କନାୟାନେଷ ହ୍ୟେବ ସାଧୁ କର୍ମ କାରୟତି ତଂ ଯମେତ୍ତେଷା ଲୋକେତ୍ୟ ଉନ୍ନିନାମ୍ଭେତେ । ଏଷ ଉ ଏବାସାଧୁ କର୍ମ କାରୟତି ତଂ ଯମେତ୍ତେଷା ଲୋକେତ୍ୟେତ୍ତେ ନିନାମ୍ଭେତେ’ । ଇତି । (ଖ) ଏଷଃ ଲୋକାଧିପତିରେଷ ଲୋକପାଳ ଏବ ଲୋକେଶଃ, (କୌଶା-୮) ଇତି ତ । ସର୍ବମେବ ତତ୍ ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟା ଶ୍ରୀୟମାଶୋଽନୁଗତ୍ତ୍ୱ ଶକ୍ୟତେନ ମୁଖ୍ୟେ ପ୍ରାଣ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପରି ଉପସଂହାରରେ ‘ଆନନ୍ଦୋଽଜରୋଽମୃତ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଆନନ୍ଦଦ୍ୱାଦି ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟଠାରେ ଭଲଭାବରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯଥା- ‘ସେ ପୁଣ୍ୟ କର୍ମଦ୍ୱାରା ମହାନ୍ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏବଂ ପାପକର୍ମଦ୍ୱାରା ନିମ୍ନକୁ ଯାଏ ନାହିଁ । ସେ ଯାହାକୁ ଏହି ଲୋକଠାରୁ ଉତ୍ତକୁ ନେବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ, ସେ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ପୁଣ୍ୟକର୍ମ



କରାଏ । ସେ ଯାହାକୁ ଏହି ଲୋକଠାରୁ ନିଜକୁ ନେବାକୁ ଇଚ୍ଛେ, ସେ ପୁରୁଷ ଦ୍ଵାରା ନିଜକର୍ମ କରାଏ ।’’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଅଛନ୍ତି ।

(ଖ) ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଆଶ୍ରୟଣ ହେବା ଦ୍ଵାରା ଠିକ୍ ଅନୁଗତ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବାୟୁବିକାର ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣର ଆଶ୍ରୟଣ ଦ୍ଵାରା ଅନୁଗତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହାଦ୍ଵାରା ସିଦ୍ଧ ହେଲା ଯେ- ପ୍ରାଣ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦରେ ବ୍ରହ୍ମର ଗ୍ରହଣ ସର୍ବଦା ଠିକ୍ ଅଟେ ।

स ऋकुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-

स्संबन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ ୨୯ ॥

(୧) ନବକ୍ତୃରାତ୍ମୋପଦେଶାଦିତି ଚେଦଧ୍ୟାତ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧଭୂମା

ହ୍ୟସ୍ମିନ୍ ॥ ୧-୧-୨୯

ନ-‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି’, ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଥିବା ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ପରଂବ୍ରହ୍ମବାଚକ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବକ୍ତୃ-ବକ୍ତା ଇନ୍ଦ୍ରିୟବଦ୍ଧ, ଆତ୍ମୋପଦେଶାତ୍ ‘ମାମେବ ବିଜ୍ଞାନାହି ! ଏହାଦ୍ଵାରା ନିଜେ ଆତ୍ମାର ଉପଦେଶ କରାଉଛି । ଇତି ଚେତ୍-ବୋଲି ଯଦି କୁହାଯାଏ, ତେବେ, ଅସ୍ମିନ୍-ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମସମ୍ବନ୍ଧ ଭୂମା-ପ୍ରାଣ ଏବଂ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା-ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବାହୁଲ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ହି-ତେଣୁ ଏହା ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ, କିନ୍ତୁ ଦେବତା ବିଶେଷର ଉପଦେଶ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦୁକ୍ତମ୍-ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମେତି’, ତଦାକ୍ଷିପ୍ୟତେ, ନ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ବକ୍ତୃରାତ୍ମୋପଦେଶାତ୍ । ବକ୍ତା ହାୟୋ ନାମା କର୍ଣ୍ଣଦ୍ଵିଗ୍ରହବନ୍ ଯେବତାବିଶେଷଃ ସ୍ଵମାତ୍ମାନଂ ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନାୟାତତଃ-‘ମାମେବ ବିଜ୍ଞାନାହି, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା, ଇତ୍ୟହଙ୍କାରବାଦେନ । (ଖ) ‘ସ ଏଷ ବକ୍ତୃରାତ୍ମଦ୍ଵେନୋପଦିଶ୍ୟମାନଃ ପ୍ରାଣଃ କଥଂ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୟାତ୍ ? ନହି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବକ୍ତୃତ୍ ସମ୍ବଦତି, ‘ଅବାଗମନା’, (ବୃହ ୩-୮-୮) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । (ଗ) ତଥା ବିଗ୍ରହସମ୍ବନ୍ଧଭିରେବ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟସମ୍ବଦଭିର୍ଧର୍ମେରାତ୍ମାନଂ ତୁଷାବ- ‘ତ୍ରିଶୀର୍ଷାଣାଂ ଦ୍ଵାସ୍ତ୍ରମହନମରୁନ୍ ମୁଖାନ୍ୟତାନ୍ ଶାଳାବୃକେଭ୍ୟଃ ପ୍ରଯଜ୍ଞମ୍, ଇତ୍ୟେବମାଦିଭି ରେବ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ସମ୍ବଦଭିଃ ପ୍ରାଣତ୍ ଚେନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ବଳବତ୍ତ୍ଵପପଦ୍ୟତେ । (ଘ) ‘ପ୍ରାଣୋ ବୈ ବଜ୍ରମ୍, ଇତିହି ବିଜ୍ଞାୟତେ । ବଳସ୍ୟ ଚେନ୍ଦ୍ରୋ ଦେବତା ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ‘ଯା ତ କାଚିତ୍ ବଳପ୍ରକୃତିରନ୍ତ୍ରକର୍ମେବ ତତ୍’, ଇତିହି ବଦନ୍ତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ପ୍ରାଣ ହି ବ୍ରହ୍ମ’ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହାକୁ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଆକ୍ଷେପକରି କହନ୍ତି ଯେ- ‘ପ୍ରାଣ ଶବ୍ଦ ପରଂବ୍ରହ୍ମବାଚକ ନୁହେଁ, କାରଣ- ବକ୍ତା ନିଜେ ଆତ୍ମାର ଉପଦେଶ କରାଏ ଏବଂ ଏଠାରେ ବକ୍ତା ଇନ୍ଦ୍ରନାମକ କୌଣସି ଦେହଧାରୀ ଏକଦେବତା ବିଶେଷ ଅଛି । ଯଦ୍ୱାରା ‘ମାମେବ ବିଜାନାହି’, ଏହି ବାକ୍ୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା’, କହି ଅହଙ୍କାରପୂର୍ବକ ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରତର୍ଦ୍ଧନ ପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦିଆହୋଇଛି ।

(ଖ) ସେ ଏହି ବକ୍ତାର ଆତ୍ମତ୍ୱରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦେବାରୁ ପ୍ରାଣ କିପରି ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇପାରେ ? ‘ଏହା ବାଣୀ ଓ ମନରହିତ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ବକ୍ତୃତ୍ୱର ସମ୍ଭବ ରହେ ନାହିଁ ବୋଲି ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମରେ ସମ୍ଭବ ନ ଥିବା ଶରୀର ସମ୍ଭବତଃ ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ର ‘ତୁଷ୍ଟର ତିନିମୁଣ୍ଡ ବିଶ୍ୱନାମକ ପୁତ୍ରକୁ ମୁଁ ମାରିଛି, ବେଦାନ୍ତଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିକୂଳ ହେଉଥିବା ସାଧୁମାନଙ୍କୁ ବଶର କୁକୁରଭଳି ଚଢ଼ିଦେଇଛି’, ଇତ୍ୟାଦି କଥାଦ୍ୱାରା ନିଜର ସ୍ମୃତି ରହିବା ହେତୁ ବଳବାନ୍ ହୋଇଥିବା ଇନ୍ଦ୍ରଠାରେ ପ୍ରାଣତ୍ୱର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) କାରଣ- ‘ପ୍ରାଣ ହିଁ ବଳ’, ଏହିବାକ୍ୟରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଇନ୍ଦ୍ର ବଳବାନ୍ ଦେବତା ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅଛି । ‘ଯେ କୌଣସି ବଳର କାମ ଅଟେ’ ସେ ଇନ୍ଦ୍ରର କର୍ମ ଅଟେ । ଏହିଭଳି ଲୋକମାନେ କହନ୍ତି ।

(ଙ) ମୂଳ- (କ) ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମତ୍ୱମୟପ୍ରତିହତ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାଦେବତାତ୍ମନଃ ସମ୍ଭବତି । ଅପ୍ରତିହତଜ୍ଞାନା ଦେବତା ଇତି ହି ବଦନ୍ତି । ନିଶ୍ଚିତେ ଚୈବଂ ଦେବତାମ୍ନୋପଦେଶେ ହିତତମତ୍ୱାଦିବଚନାନି ଯଥାସମ୍ଭବଂ ତଦ୍‌ବିଷୟାଣ୍ୟେବ ଯୋଜୟିତବ୍ୟାନି । ତସ୍ମାଦ୍‌ବକ୍ତୃରିନ୍ଦ୍ରସ୍ୟାମ୍ନୋପଦେଶାନ୍ ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟାକ୍ଷୟ ପ୍ରତି ସମାଧୀୟତେ- ‘ଅଧ୍ୟାତ୍ମସମ୍ଭବଭୂମା ହ୍ୟସ୍ମିନ୍, ଇତି । (ଖ) ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ସମ୍ଭବଃ ପ୍ରତ୍ୟଗତ୍‌ସମ୍ଭବଃ, ତସ୍ୟ ଭୂମା ବାହୁଲ୍ୟମ୍, ଅସ୍ମିନ୍ନଧ୍ୟାୟେ ଉପଲଭ୍ୟତେ । ‘ଯାବଦ୍‌ ହ୍ୟସ୍ମିନ୍ ଶରୀରେ ପ୍ରାଣୋ ବସତି, ତାବଦାୟୁଃ, ଇତି ପ୍ରାଣସୈବ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମନଃ ପ୍ରତ୍ୟରାଭୂତସ୍ୟାୟୁଷ୍ ପ୍ରଦାପସଂହାରୟୋଃ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତି, ନ ଦେବତାବିଶେଷସ୍ୟ ପରାତୀନସ୍ୟ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅପ୍ରତିହତ (ଅକୁଣ୍ଠିତ) ଜ୍ଞାନୀ ହେଲେ ଦେବତାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ହୁଏ । ତେଣୁ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକପ୍ରୟୋଗରେ ଅପ୍ରତିହତ ଜ୍ଞାନୀ ହିଁ ଦେବତା, ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗ ଅଛି । ଏହି ପ୍ରକାର ଦେବତାତ୍ମାର ଉପଦେଶ ନିଶ୍ଚିତ ହେଲାପରେ



ହରିତମାତ୍ରିକାବିକାଳୀଗୁଡ଼ିକ ଯଥାସମ୍ଭବ ସେଥିରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ବକ୍ତା ଇନ୍ଦ୍ର ଆମୋପଦେଶ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଆଶେଷ କରି ‘ଅଧ୍ୟାତ୍ମସମ୍ବନ୍ଧୁତା ହସ୍ତିନ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଏହାର ସମାଧାନ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମସମ୍ବନ୍ଧର ବାହୁଲ୍ୟ (ଅଧିକତା) ଏଠାରେ ଅନୁଭବ ହେଉଛି । ‘ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଶରୀରରେ ପ୍ରାଣ ରହେ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହା ଆତ୍ମା’, ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମ ପ୍ରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମାଦେବତା ଓ ନେବାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାକୁ ଦେଖାଏ, କିନ୍ତୁ ବାହ୍ୟଦେବତାବିଶେଷରେ ଏହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଧ) ମୂଳ-(କ) ତଥା ‘ଋଷିଭେଦେ ତ ପ୍ରାଣାନାଂ ନିଃଶ୍ରେୟସମି’ତ୍ୟଧ୍ୟାତ୍ମନେବେ-
ହିୟାଶ୍ରୟଂ ପ୍ରାଣଂ ଦର୍ଶୟତି । ତଥା- ‘ପ୍ରାଣ ଏବ ପ୍ରଜ୍ଞାମେଦଂ ଶରୀରଂ ପରିଗୃହ୍ୟେ-
ତଥାପୟତି’, (କୌଳ-୩) ଇତି, ‘ନ ବାତଂ ବିଜିଜ୍ଞାସାତ ବକ୍ତାରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍’, ଇତି
ରେପକ୍ରମ୍ୟ ‘ତଦ୍ ଯଥା ରଥସ୍ୟାରେଷୁ ନେମିରପିତା ନାଭାବରା ଅପିତା ଏବମେବେି ତା
ଭୂତମାତ୍ରଃ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରାସ୍ତପିତାଃ, ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରଃ ପ୍ରାଣେଽପିତାଃ, ସ ଏଷ ପ୍ରାଣ ଏବ
ପ୍ରଜ୍ଞାମାନନ୍ଦୋଽଜରୋଽମୃତଃ’, ଇତି ବିଷୟେହିୟବ୍ୟବହାରା ରନାଭିଭୂତଂ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମା-
ନମେବୋପସଂହରତି । (ଖ) ‘ସ ମ ଆମ୍ବେତି ବିଦ୍ୟାତ୍’ ଇତି ରେପସଂହାରଃ
ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମପରିଗ୍ରହେ ସାଧୁର୍ନ ପରାଚୀନ ପରିଗ୍ରହେ । (ଗ) ‘ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବାନୁଭୂତଃ’
(ବୃହ ୨-୫-୧୯) ଇତି ତ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରମ୍ । ତସ୍ମାଦଧ୍ୟାତ୍ମସମ୍ବନ୍ଧ ବାହୁଲ୍ୟାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମୋପଦେଶ
ଏବାୟଂ ନ ଦେବତାମୋପଦେଶଃ ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେହିପ୍ରକାର ‘ପ୍ରାଣର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହିଲେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର
ମୁକ୍ତି ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଶରୀରରେ ପ୍ରାଣ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଲେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ସକ୍ରିୟତା
ରହେ’, ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଆଶ୍ରୟ-ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମାପ୍ରାଣକୁ ଦେଖାଏ । ସେପରି
ମଧ୍ୟ ‘ପ୍ରାଣହିଁ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା, ସେ ଶରୀରକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସକ୍ରିୟ ହୋଇଉଠେ,’ ଓ ‘ବାଣୀକୁ
ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ନକରି ବକ୍ତାକୁ ଜାଣିପାର,’ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟକୁ ଆରମ୍ଭ କରି ‘ଯେପରି
ରଥର ଅରରେ ପହି ଲାଗିଥାଏ, ଏବଂ ନାଭିରେ ଅର ଲାଗିଥାଏ, ସେପ୍ରକାର ଭୂତ ଏବଂ
ବିଷୟ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରା ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଜ୍ଞାନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଣରେ ସଂଯୁକ୍ତ,
ସେ ଏହି ପ୍ରାଣ ହିଁ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା, ଆନନ୍ଦ, ଅଜର ଓ ଅମୃତ’ ଏହିପ୍ରକାର ବିଷୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ
ବ୍ୟବହାରରୂପ ଅରର ନାଭିଭୂତ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମାର ଉପସଂହାର କରେ ।



(ଖ) ସେ ମୋର ଆତ୍ମାସ୍ବରୂପ, ତୁମେ ଜାଣ', ଏହି ଉପସଂହାର ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ କଲାପରେ ହିଁ ସଂଗତ ହୁଏ କିନ୍ତୁ ବାହ୍ୟଦେବତା ଗ୍ରହଣ କଲାପରେ ନୁହେଁ । କାରଣ-‘ଏହି ଆତ୍ମା ସବୁର ଅନୁଭବୀ’ ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି । ଏହିଠାରୁ ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାସମ୍ବନ୍ଧର ବାହୁଲ୍ୟ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମର ଏହା ଉପଦେଶ, କିନ୍ତୁ ଦେବତାତ୍ମାର ଉପଦେଶ ନୁହେଁ ।

शास्त्रदृष्ट्या तुपदशो वामदेववत् ॥ ୩୦ ॥

ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟାତୁପଦେଶୋ ବାମଦେବବତ୍ ୧-୧-୩୦

(୧) ଭାଷାଂତର- ବକ୍ତାର ଆତ୍ମୋପଦେଶ କେଉଁପ୍ରକାର ହୁଏ ?

ବାମଦେବବତ୍=ବାମଦେବରକ୍ଷିକ୍ ପରି, ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା=ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିରେ, ଉପଦେଶଃ=‘ମାମେବ ବିଜାନାହି,’ ବାକ୍ୟରେ ବକ୍ତା ଇନ୍ଦ୍ରର ଏହି ଉପଦେଶ ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରତି ଯଥାର୍ଥ । ତେଣୁ ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି’, ବାକ୍ୟଦ୍ବାରା ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମପରକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇନ୍ଦ୍ରୋନାମ ଦେବତାତ୍ମାନଂ ସ୍ବାମାତ୍ମାନଂ ପରମାତ୍ମ ଦେବତାହମେବ ପରଂବ୍ରହ୍ମତ୍ୟାର୍ଣ୍ଣେଷ ଦର୍ଶନେନ ଯଥାଶାସ୍ତ୍ରଂ ପଶ୍ୟନ୍ନୁପଦିଶତି ସ୍ମ- ‘ମାମେବ ବିଜାନାହି,’ ଇତି । ଯଥା- ‘ଉଦ୍‌ହୈୟତତ୍‌ପଶ୍ୟନ୍ନୁଷିର୍ବାମ ଦେବଃ ପ୍ରତିପେଦେହଂ ମନୁରଭବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ’, ଇତି ତଦ୍‌ବତ୍, ତଦ୍ ଯୋ ଯୋ ଦେବାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟବୁଧତ ସ ଏବ ତଦଭବତ୍’, (ବୃ ୧-୪-୧୦) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । (ଖ) ଯତ୍ ପୁନରୁକ୍ତଂ ମାମେବ ବିଜାନାହି’, ଇତ୍ୟୁକ୍ତାବିଗ୍ରହଧର୍ମିରିନ୍ଦ୍ର ଆତ୍ମାନଂ ତୁଷ୍ଟାବ ଧ୍ବାଷ୍ଟ୍ରବଧାଦିଭିରିତ୍ ତତ୍ ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । (ଗ) ଅତ୍ରୋତ୍ପତେ-ନ ତାବତ୍ ଧ୍ବାଷ୍ଟ୍ରବଧାଦାନାଂ ବିଜ୍ଞେୟେନ୍ଦ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥଂଦେନୋପନ୍ୟାସଃ, ଯସ୍ମାଦେବଂ କର୍ମାହଂ ତସ୍ମାନ୍ମମାଂ ବିଜାନାହାତି । (ଘ) କଥଂ ତହିଁ ? ବିଜ୍ଞାନସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥଂଦେନ ଯତ୍‌କାରଣଂ ଧ୍ବାଷ୍ଟ୍ରବଧାଦାନି ସାହସାନ୍ୟୁପନ୍ୟସ୍ୟ ପରେଣ ବିଜ୍ଞାନସ୍ତୁତିମନ୍ତ୍ରସନ୍ଧାତି- ‘ତସ୍ୟ ମେ ତତ୍ର ଲୋମ ତ ନ ମାୟତେ, ସ ଯୋ ମାଂ ବେଦ ନ ହ ବୈତସ୍ୟ କେନ ତ କର୍ମଣା ଲୋକୋ ମାୟତେ’, ଇତ୍ୟାଦିନା । (ଙ) ଏତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି- ଯସ୍ମାଦାଦୃଶାନ୍ୟପି କୁରାଣି କର୍ମାଣି କୃତବତୋ ମମ ବ୍ରହ୍ମଭୂତସ୍ୟ ଲୋମାପି ନ ହିଂସ୍ୟତେ, ସ ଯୋଃନେମାଂସପି ମାଂ ବେଦ ନ ତସ୍ୟ କେନତିଦପି କର୍ମଣା ଲୋକୋ ହିଂସ୍ୟତ ଇତି । ବିଜ୍ଞେୟଂ ତୁ ବ୍ରହ୍ମେବ ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାତା’, ଇତି ବକ୍ଷ୍ୟମାଶମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ବାକ୍ୟମେତତ୍ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଲଘୁନାମକ ଦେବତା ଆର୍ଷଦର୍ଶନଦ୍ୱାରା ନିଜେ ଆତ୍ମାକୁ ପରମାତ୍ମା ରୂପରେ ‘ମୁଁ ମଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ’, ବେଦବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଯଥାଶାସ୍ତ୍ର ଜାଣିକରି ତଦନୁସାରେ ‘ମାମେବ ବିଜାନାହି’, ଏହି ପ୍ରକାର ଉପଦେଶ ଦିଏ । ଯେପରିକି- ‘ଏହି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆତ୍ମାରୂପରେ ଦେଖାଯାଉଥିବା ରକ୍ଷି ବାମଦେବ ଜାଣନ୍ତି । ମୁଁ ମନୁ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଥିଲି’, ‘ଏହି ଦେବତାମାନେ ଯାହାକୁ ଜାଣିଛନ୍ତି, ସେ ତତ୍ତ୍ୱପ ଅଟନ୍ତି’, ଏହି ହିଁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ।

(ଖ) ‘ମାମେବ ବିଜାନାହି’ ଏହି ପ୍ରକାର କହି ଲଘୁ ଦିକ୍ଷାର ବିଶ୍ୱରୂପବଧାଦି ଦେହଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ନିଜର ସ୍ତୁତି ଯାହା କୁହାଗଲା, ତାହାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି- ଦିକ୍ଷାର ପୁତ୍ରାଦି ବିଶ୍ୱରୂପ ବଧାଦିର ଉପନାୟ କରି- ‘ମୁଁ ଏହିଭଳି ପରାକୁମାର ଅଟେ’ ତେଣୁ ମୋତେ ଜ୍ଞାନଦିଅଁ ଇତ୍ୟାଦି ବିଜ୍ଞେୟ ଦେହଧାରୀ ଲଘୁର ସ୍ତୁତି ପାଇଁ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ତାହେଲେ ସେ କାହା ପାଇଁ ? ବିଜ୍ଞାନର ସ୍ତୁତିପାଇଁ ? କାରଣ- ଦିକ୍ଷାପୁତ୍ରର ମରଣାଦିର ସାହସ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ବିଜ୍ଞାନର ସ୍ତୁତି ‘ସେଠାରେ ମୋପରି ପରା କ୍ରମାର ବାଳ ମଧ୍ୟ ବକ୍ତା ହୁଏ ନାହିଁ,- ଏହା ହିଁ ମୋତେ ଜାଣ, ଏହାର ମୋକ୍ଷ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ’, ଇତ୍ୟାଦି ଉତ୍ତର ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଅନୁସନ୍ଧାନ କରାଯାଏ ।

(ଙ) ସେଠାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଯେ-ଏହି ହିଁ ସାମ୍ବଦ୍ଧ କୁରୁକର୍ମ କଳାପରେ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଥିବା ମୋର ଏକବାଳ ମଧ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ମୋର ବ୍ରହ୍ମରୂପତାରେ ବଳ ମଧ୍ୟ ହାନି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଲୋକ କୌଣସି ଅନ୍ୟଲୋକ ଏହି ପ୍ରକାର ମୋତେ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଜାଣେ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ’, ଏପରି ଅନୁଭବ କରେ, ତାହାର ମୋକ୍ଷରୂପ ସ୍ଥାନ କୌଣସି କର୍ମଦ୍ୱାରା ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଃ ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି’, ଏହି ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଜ୍ଞେୟ ବକ୍ଷ୍ୟମାଣ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମ । ତେଣୁ ଏହି ବାକ୍ୟସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅଟେ ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्रेति चेन्नोपसात्रैविध्या -

दाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ ୩୧ ॥

(୧) ଜୀବମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗାନୁକୃତି ଚେନ୍ନୋପାସାତ୍ରେବିଧ୍ୟାଦାଶ୍ରି
ତଦ୍ୱାଦିହ ତଦ୍ଯୋଗାତ୍ ୧-୧-୩୧

ଜୀବମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଲିଙ୍ଗାତ୍- ‘ବକ୍ତାର ବିଦ୍ୟାତ୍’, ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଜୀବଲିଙ୍ଗ ଓ ‘ଲଦଂ ଶରୀରଂ’-ଏହି ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗ ମୁଖ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନ- ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି’, ଏହି ବାକ୍ୟରେ



ପ୍ରାଣଶବ୍ଦରେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମର ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅଜ୍ଞାବ ଓ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣର ମଧ୍ୟ ବୋଧ ହୁଏ । ଇତି ଚେତ, ନ-ଏହା ଯଦି କୁହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ହେବନାହିଁ, କାରଣ-ଏପରି ହେଲେ ତିନୋଟି ଉପାସନା ସ୍ୱାକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ଦ୍ୱାରା ଏକ ବାକ୍ୟତା ଅବଗତ ହୁଏ । ଆଶ୍ରିତଦ୍ୱାର୍-‘ଏବଂ ପ୍ରାଣ ଇତି ହୋବାଚ’, ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାନରେ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ହେବାର କାରଣ-ପ୍ରାଣଶବ୍ଦର ଅର୍ଥବ୍ରହ୍ମସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଛି । ଇହ-ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ, ତଦ୍‌ଯୋଗାତ୍-ହିତତମଦ୍ୱାଦି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗର ଯୋଗହୁଏ, ପ୍ରାଣଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ଜ୍ଞାତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟଧ୍ୟାତ୍ମସମ୍ବନ୍ଧ ଭୂମିଦର୍ଶନାନ୍ ପରାତୀନସ୍ୟ ଦେବତାତ୍ମନ ଉପଦେଶଃ, ତଥାପି ନ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । କୃତଃ ? ଜୀବଲିଙ୍ଗାନ୍ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗାକ । (ଖ) ଜୀବସ୍ୟ ତାବଦସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେ ବିଷୟଂ ଲିଙ୍ଗମୁପଲଭ୍ୟତେ- ‘ନ ବାଚଂ ବିଜ୍ଞାସାତ ବକ୍ତାରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍’, ଇତ୍ୟାଦି । ଅତ୍ର ହି ବାଗାଦିଭିଃ କରଣୈବ୍ୟାପୃତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣାଧ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ବିଜ୍ଞେୟତ୍ୱମଭିଧାୟତେ । (ଗ) ତଥା ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗମପି-‘ଅଥ ଖଲୁ ପ୍ରାଣ ଏବ ପ୍ରଜ୍ଞାହେଦଂ ଶରୀରଂ ପରିଚ୍ଛେଦ୍ୟାତ୍-ଆପୟତି’, ଇତି ଶରୀର ଧାରଣାଞ୍ଚ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣସ୍ୟ ଧର୍ମଃ, ପ୍ରାଣସମ୍ବନ୍ଧେ ବାଗାଦୀନ୍ ପ୍ରାଣାନ୍ ପ୍ରକୃତ୍ୟ-‘ତାନ୍‌ରିଷଃ ପ୍ରାଣ ଉବାଚ ମା ମୋହମାପଦ୍ୟଥାହମେବୈତତ୍ ପଞ୍ଚଧାତ୍ମାନ୍ ପ୍ରବିଭଜ୍ୟେତଦ୍‌ବାଣମବଷ୍ଟଭ୍ୟ ବିଧାରୟାମି’, (ପ୍ର ୨-୩) ଇତି ଶ୍ରବଣାତ୍ । (ଘ) ତେ ତୁ ‘ଜନଂ ଶରୀରଂ ପରିଚ୍ଛେଦ୍ୟ’, ଇତି ପଠତି । ‘ତେଷାମିନଂ ଜୀବମିନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାମଂ ବା ପରିଚ୍ଛେଦ୍ୟ’, ଶରୀରମୁତ୍‌ଆପୟତାତି ବ୍ୟାଖ୍ୟେୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦ୍ୟପି ଅଧ୍ୟାତ୍ମସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଧିକତା ଦେଖାଇ ଦେଲେ ବାହ୍ୟ ଦେବତାତ୍ମାର ଉପଦେଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହେଲେ ଏହି ପ୍ରାଣବାକ୍ୟ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏଠାରେ ଜୀବଲିଙ୍ଗ ଓ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ନ ବାଚଂ ବିଜ୍ଞାସାତଂ ବକ୍ତାରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍’, ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ଜୀବଲିଙ୍ଗ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, କାରଣ-ଏହି ବାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପାର କରି ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ୱାମୀ ଜୀବ ବିଜ୍ଞେୟ ରୂପରେ ଅଭିହିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅଥ ଖଲୁ ପ୍ରାଣ-‘ପ୍ରାଣ ନିଷ୍ପୟ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା’, ଏହି ଶରୀରକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଉଠାଏ । ଏହି ବାକ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣର ମଧ୍ୟ ଲିଙ୍ଗ (ଜ୍ଞାପନ) ହୁଏ । କାରଣ-ଶରୀର



ଧାରଣ କରିବା ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ଧର୍ମ ଅଟେ । ପ୍ରାଣସମ୍ଭାବରେ ବାଣୀ ଜଡ଼ାଦି ପ୍ରାଣ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରାଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କୁ କହିଲା- ‘ତୁମେ ମୋର ଅଭିମାନକୁ ରଖନାହିଁ’ କାରଣ-ମୁଁ ତୁମକୁ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ବିଭକ୍ତି କରି ଏହି ଶରୀରକୁ ଆଲମ୍ବନ ଦେଇ ଧାରଣ କରିଛି’ । ଏହି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଘ) ‘ଇମଂ ଶରୀରଂ ସୁଲରେ ଇଦଂ ଶରୀରଂ ସ୍ବାକାର କରାଯାଇଛି । ଏହି ମତରେ ଜୀବ, ଅଥବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୂହକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଶରୀରକୁ ଉଠାଏ- ଏହିପରି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ଉଚିତ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରଜ୍ଞାନୁଭୂତି ଜୀବେ ତାବଜେତନଦ୍ୱାଦୁପପନ୍ନମ୍ । ମୁଖ୍ୟେଽପି ପ୍ରାଣେପ୍ରଜ୍ଞାସାଧନପ୍ରାଣାତରାଶ୍ଚୟଦ୍ୱାଦୁପପନ୍ନମେବ । (ଖ) ଜୀବମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ପରିଗ୍ରହେ ତ ପ୍ରାଣପ୍ରଜ୍ଞାନୁନୋଃ ସହବୃତ୍ତିଭେଦନାଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ, ସ୍ୱରୂପେଣ ତ ଜୀବଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ ଜନ୍ମଭୟଥାପି ନିଦେଶ ଉପପଦ୍ୟତେ- ‘ଯୋ ବୈ ପ୍ରାଣଃ ସା ପ୍ରଜ୍ଞା, ଯା ବୈ ପ୍ରଜ୍ଞା ସଃ ପ୍ରାଣଃ ସହ ହ୍ୟେତାବସ୍ଥିନ୍ ଶରୀରେ ବସତଃ ସହୋତକ୍ରମତଃ’ ଇତି । (ଗ) ବ୍ରହ୍ମପରିଗ୍ରହେ ତୁ କିଂ କସ୍ମାଦ୍ଭିଦ୍ୟତେ ? ତସ୍ମାଦିହ ଜୀବମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଯୋରନ୍ୟତର ଉଭୌ ବା ପ୍ରତୀୟେୟାତଂ ନ ବ୍ରହ୍ମେତି ଚେତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ଚେତନ ହେବାରୁ ଜୀବପାଖରେ ପ୍ରଜ୍ଞାନୁଭୂତି ମଧ୍ୟ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ପ୍ରଜ୍ଞା (ଜ୍ଞାନ)ରୁ ସାଧନଭୂତ ଅନ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ହେବା ଦ୍ୱାରା ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞାନୁଭୂତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯଦି ପ୍ରାଣଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଜୀବ ଓ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣକୁ ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ପ୍ରାଣ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାନୁଭୂତି ଏକ ଶରୀରରେ ଏକାଠି ରହିବା ଦ୍ୱାରା ଅଭେଦ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଓ ସ୍ୱରୂପରେ ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଭାବରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ- ‘ଯାହା ପ୍ରାଣ, ତାହା ପ୍ରଜ୍ଞା’ ଯାହା ପ୍ରଜ୍ଞା, ତାହା ପ୍ରାଣ । ଏହି ଦୁଇଟି କଣ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଶରୀରରେ ମିଶିକରି ରହନ୍ତି ଏବଂ ମିଶିକରି ବାହାରି ଯାଆନ୍ତି’ ବୋଲି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି ।

(ଗ) ଯଦି ପ୍ରାଣଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଏହା ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ ଯେ-କିଏ କାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନହୁଏ ? ସେହି ହେତୁ ଜୀବ ଓ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଏହି ଦୁଇଟିରେ କୌଣସି ଏକ ବା ଦୁଇଟି ପ୍ରାଣ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ପୂର୍ବପକ୍ଷର ମତ ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ନୈତଦେବମ୍-ଉପାସନାତ୍ରେବିଧାତ୍ । ଏବଂ ସତି ତ୍ରିବିଧମୁପାସନଂ ପ୍ରସଂଜ୍ୟତ-ଜୀବୋପାସନଂ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣୋପାସନଂ, ବ୍ରହ୍ମୋପାସନଂ ଚେତି । ନ ଚୈତଦେକସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେଽଭ୍ୟୁପଗନ୍ତୁଂ ଯୁକ୍ତମ୍, ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରାଭ୍ୟାଂ ହି ବାକ୍ୟେକତ୍ୱମବଗମ୍ୟତେ । (ଖ) ‘ମାମେବ ବିଜାନାହି’, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି’ ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ନା ତଂ ମମାୟୁରମୃତମିତ୍ୟୁପାସ୍ତୁ ଇତ୍ୟୁକ୍ତା, ଅତେ ତ ସ ଏଷ ପ୍ରାଣ ଏବ ପ୍ରଜ୍ଞାମାନନ୍ଦୋଽଜରୋଽମୃତଃ’, ଇତ୍ୟେକରୂପାବୁପକ୍ରମୋପସଂହାରୌ ଦୃଶ୍ୟତେ । ତତ୍ରାପୈକତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମା ଶ୍ରୀୟତୁମ୍ । (ଗ) ନ ଚ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗମନ୍ୟପରତେନ ପରିଶେଷତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ । ଦଶାନାଂ ଭୂତମାତ୍ରାଣାଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନ୍ୟତ୍ରାପର୍ଯ୍ୟାନ୍ତପପତ୍ତେଃ ଆଶ୍ରିତତ୍ୱାଜାନ୍ୟତ୍ରାପି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗବଶାତ୍ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣି ପ୍ରବୃତ୍ତେଃ । ଇହାପି ଚ ହିତତମୋପନ୍ୟାସାଦିବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗଯୋଗାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମୋପଦେଶ ଏବାୟମିତି ଗମ୍ୟତୋ । (ଘ) କ୍ଷତ୍ରୁ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗ ଦର୍ଶିତମ୍-‘ଇଦଂ ଶରୀରଂ ପରିଗୃହ୍ୟେ ତଥାପୟତି’, ଇତିତଦସତ୍, ପ୍ରାଣବ୍ୟାପାରସ୍ୟାପି ପରମାତ୍ମାତ୍ମତ୍ୱାତ୍ ପରମାତ୍ମନ୍ୟୁପଚରିତୁଂ ଶକ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ‘ନ ପ୍ରାଣେନ ନା ପାନେନ ମର୍ତ୍ତ୍ୟେନ ଜୀବତି କଷ୍ଟନ । ଇତରେଣ ତୁ ଜୀବନ୍ତି ଯସ୍ମିନ୍ନେତା ବୁଝାଶ୍ରିତୌ’, (କା ୦-୨-୫-୫) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) କିନ୍ତୁ ଏହିଭଳି ହେବାରେ କୌଣସି ଯଥାର୍ଥତା ନାହିଁ, କାରଣ-ଉପାସନା ତିନି ପ୍ରକାର । ୧-ଜୀବୋପାସନା, ୨-ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣୋପାସନା, ୩-ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା-ଏହି ତେବରେ ତିନି ପ୍ରକାର ଉପାସନା ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ଏହା ସବୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ଦ୍ୱାରା ଏକ ବାକ୍ୟତା ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ମାମେବ ବିଜାନାହି,’ ଏହିପରି ଆରମ୍ଭ କରି ‘ସେ ଏହି ପ୍ରାଣ ପ୍ରଜ୍ଞାମ୍ନା, ଆନନ୍ଦ, ଅଜର ଓ ଅମୃତ ଅଟେ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଏକ ଅର୍ଥର ଆଶ୍ରୟ କରିବା ଠିକ୍ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗକୁ ଅନ୍ୟ (ଜୀବ ତଥା ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ)ରେ ପରିଣତ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ-ଦଶଭୂତ ମାତ୍ର ଓ ଦଶ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରମାନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଅର୍ପଣ (ଅଧିଷ୍ଠାନରୂପଲିଙ୍ଗର ସମନ୍ୱୟ) କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମରେ ଆଶ୍ରିତ ଅଟନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ବଳରେ



ପ୍ରାଣଶିଳ ବ୍ରହ୍ମରେ ଆଶ୍ରିତ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଏଠାରେ ହିତତମଦ୍ୱର ଉପନ୍ୟାସାଦି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ସହ ଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ହିଁ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଘ) ଯେଉଁ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗ ‘ଇଦଂ ଶରୀରଂ ପରିଗୃହ୍ୟୋତ୍ପୟୟତି’, ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ପ୍ରାଣର ବ୍ୟାପାର ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମାର ଅଧୀନ । ତେଣୁ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଏହାର ଉପରୁ (ଶୈଶପ୍ରୟୋଗ) ହୋଇପାରେ । ଯେହେତୁ ‘ତାହା କୌଣସି ପ୍ରାଣୀ ନ ହୋଇ ପ୍ରାଣଦ୍ୱାରା ଜୀବିତ ରହେ, କିନ୍ତୁ ଅପାନବାୟୁ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁରେ ଆଶ୍ରିତ ‘(ଅଧସ୍ତ୍ୱ)’ ଏହା ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା କିପରି ଜୀବିତ ରହେ’, ବୋଲି ଶୁଦ୍ଧି ବାକ୍ୟ କହେ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପି ‘ନ ବାଚଂ ବିଜିଜ୍ଞାସାତ, ବକ୍ତାରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍’, ଇତ୍ୟାଦି ଜୀବଲିଙ୍ଗ ଦର୍ଶନମ୍, ତଦପି ନ ବ୍ରହ୍ମପକ୍ଷଂ ନିବାରୟତି । ନ ହି ଜୀବୋ ନାମାତ୍ୟନ୍ତଭିନ୍ନୋ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’, ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମି’, ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଭ୍ୟଃ । (ଖ) ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟୁପାଧିକୃତଂ ତୁ ବିଶେଷମାଶ୍ରିତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମେବ ସଞ୍ଜୀବଃ କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ଚେତୁଷ୍ଟ୍ୟତେ । ତସ୍ୟୋପାଧିକୃତବିଶେଷ ପରିତ୍ୟାଗେନ ସ୍ୱରୂପଂ ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶୟିତୁଂ ‘ନ ବାଚଂ ବିଜିଜ୍ଞାସାତ ବକ୍ତାରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍’, ଇତ୍ୟାଦିନା ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାଭିମୁଖୀକରଣାର୍ଥଂ ଉପଦେଶୋ ନ ବିରୁଧତେ । (ଗ) ଯଦ୍‌ବାଋନଭ୍ୟୁଦିତଂ ଯେନ ବାଗଭ୍ୟୁଦ୍ୟତେ । ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱଂ ବିଚ୍ଛିନ୍ନେଦଂ ଯଦିଦମୁପାସତେ’, (କୈ ୨।୪) ଇତ୍ୟାଦି ଚ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟନ୍ତରଂ ବଚନାଦିକ୍ରିୟା ବ୍ୟାପୃତସୈଧବାତ୍ନୋ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦ୍ୟପି ‘ନା ବାଚଂ ବିଜିଜ୍ଞାସାତ’ ବକ୍ତାରଂ ବିଦ୍ୟାତ୍’, ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଜୀବଲିଙ୍ଗ ଦେଖାଗଲା, ସେ ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ପକ୍ଷକୁ ନିବାରଣ କରେ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’; ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମି’, ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ଯେ- ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦି ଉପାଧି କୃତ ବିଶେଷ (ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱାଦି)କୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଜୀବହୋଇ କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତା ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଉପାଧିକୃତ ବିଶେଷର ତ୍ୟାଗ ଦ୍ୱାରା ଏହାର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ କରାଇବା ପାଇଁ ଏହି ବକ୍ତୃତ୍ୱର ଉପଦେଶ ବିରୋଧବାକ୍ୟ ନୁହେଁ ।



(ଗ) ‘ଯାହା ବଚନ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଯାହା ଦ୍ଵାରା ବାଣୀ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାର ସତ୍ତା ଦ୍ଵାରା ବାଣୀ ନିଜେ ବଦନଶବ୍ଦର ବ୍ୟାପାର କରେ, ଏହାକୁ ତୁମେ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜାଣ’, ଯେଉଁ କାଳାବଚ୍ଛିନ୍ନବସ୍ତୁର ଉପାସନାଦି ଯେଉଁ ଲୋକ କରନ୍ତି, ସେ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ, ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ବଚନାଦି କ୍ରିୟାରେ ବ୍ୟାପୃତ ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

(ଞ) ମୂଳ- (କ) ଯତପୁନରେତଦୁକ୍ତମ୍- ‘ସହ ହୈତାବସ୍ଥିନ୍ ଶରୀରେ ବସତଃ ସହୋତକ୍ରାମତଃ’, ଇତି ପ୍ରାଣପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ନୋର୍ଭେଦର୍ଶନଂ ବ୍ରହ୍ମବାଦେ ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତି । (ଖ) ନୈଷୋ ଦୋଷଃ । ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟାଶକ୍ତି ଦ୍ଵୟାଶ୍ରୟଯୋର୍ଭୁକ୍ତି ପ୍ରାଣଯୋଃ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାୟା ଭୂତଯୋଃ ଭେଦନିଦେଶୋପପରେଃ, ଉପାଧିବିଶେଷାଦିତ୍ୟାନ୍ତରା ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମନଃ ସ୍ଵରୂପଶୋଭେଦଃ ଇତ୍ୟତଃ ପ୍ରାଣ ଏବଂ ପ୍ରଜ୍ଞାଦୈତ୍ୟକାକରଣମବିରୁଦ୍ଧମ୍ ।

(ଞ) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ଏହି ଦୁଇଟି ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରାଣ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ଏହି ଶରୀରରେ ଏକସଂଗରେ ରହନ୍ତି ଏବଂ ଏକ ସଙ୍ଗରେ ବାହାରନ୍ତି’, ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରାଣ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମାର ଭେଦବର୍ତ୍ତନ ବ୍ରହ୍ମବାଦରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ- ଏହା ଯେଉଁ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ତାହାର କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ, କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାର ଉପାଧିରୂପ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ଓ କ୍ରିୟାଶକ୍ତିର ଆଶ୍ରୟ ବୁଦ୍ଧି ଓ ପ୍ରାଣର ଭିନ୍ନରୂପରେ ଆଦେଶ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଉପାଧିମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଉପହିତ-ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାର ସ୍ଵରୂପରେ ଅଭେଦ ଥାଏ । ତେଣୁ ‘ପ୍ରାଣ ଏବଂ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା’ ବୋଲି ଏକାକରଣ ଅବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ଅଥବା-ନୋପାସାତ୍ତ୍ରେବିଧାବାଶ୍ଚିତଦ୍ଵାଦିହ ତଦ୍‌ଯୋଗାତ୍ । ଇତ୍ୟସ୍ୟାମନୋଽର୍ଥଃ, ନ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟେଽପି ଜୀବମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଲିଂଗଂ ବିରୂଧତେ । କଥମ୍ ? ଉପାସାତ୍ତ୍ରେବିଧାତ୍ । (ଖ) ତ୍ରିବିଧାମିହ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନଂ ବିବକ୍ଷିତମ୍- ପ୍ରାଣଧର୍ମେଣ, ପ୍ରଜ୍ଞାଧର୍ମେଣ, ସ୍ଵଧର୍ମେଣ ଚ ତତ୍ର ‘ଆତ୍ମରମ୍ଭତମୁପାସ୍ତ୍ଵାୟୁଃ ପ୍ରାଣ’, ଇତି ‘ଇଦଂ ଶରୀରଂ ପରିଚ୍ଛେଦୋପାୟତ୍ତି’ ଇତି । ତସ୍ମାଦେତଦେବୋକ୍ତ-ମୁପାସାତ୍, ଇତି ଚ ପ୍ରାଣଧର୍ମଃ । (ଗ) ଅଥ ଯଥାସ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞାୟେ ସର୍ବାଣି ଭୂତାନ୍ୟେକାଭବନ୍ତି ତଦ୍‌ବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟାମଃ’, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ବାଗେବାସ୍ୟା ଏକ ମଜ୍ଜମଦୁଦୁହତ୍ ତସ୍ୟେ ନାମ ପରତତ୍ତ୍ଵାତ୍ ପ୍ରତିବିହିତା ଭୂତମାତ୍ରା ପ୍ରଜ୍ଞାୟା ବାଚଂ ସମାରୂହ୍ୟ ବାର ସର୍ବାଣି ନାମାନ୍ୟାପ୍ନୋତି’, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଜ୍ଞାଧର୍ମଃ ।



(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଥବା ‘ନୋପାସା ଟ୍ରେବିଧାଦାଶ୍ଚି ତଦ୍‌ବିହ ତଦ୍‌ ଯୋଗାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ର ଭାଗରେ ଏହାର ଅନ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମ ବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଜୀବଲିଙ୍ଗ ତଥା ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗର ବିରୋଧ ନାହିଁ । କାହିଁକି ? ଏହାପାଇଁ ଉପାସନା ତିନି ପ୍ରକାର ।

(ଖ) ଏଠାରେ ପ୍ରାଣଧର୍ମ, ପ୍ରଜ୍ଞାଧର୍ମ ଓ ସ୍ୱଧର୍ମ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ତିନିପ୍ରକାର କୁହାଯାଇଛି । ପୁନଶ୍ଚ ‘ଆୟୁ ରୂପରେ ଅମୃତରୂପରେ ମୋତେ ଉପାସନା କର, ବାୟୁ ହିଁ ପ୍ରାଣ’, ‘ଏହି ଶରୀରକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଉପରକୁ ଉଠାଏ’, ଏବଂ ‘ତେଣୁ ଏହାର ଉକ୍ତ ରୂପରେ ଉପାସନା କରିପାର’, - ଏହି ହିଁ ପ୍ରାଣଧର୍ମ ।

(ଗ) ‘ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ପ୍ରଜ୍ଞାଜୀବରେ ସମସ୍ତଭୂତ ଏକ ହୁଅନ୍ତି, ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା’, ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ବାଣୀ ଦ୍ୱାରା ଏହି ପ୍ରକାର ଏକ ଅଙ୍ଗକୁ ଦେହାର୍ଦ୍ଧଭାଗକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରାଗଲା’, ଏହାର ଜ୍ଞାପିତ ଭୂତମାତ୍ରା ଅନ୍ୟ ଦେହାର୍ଦ୍ଧ ଭାଗର କାରଣ ହୁଏ, ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଚିଦାତ୍ମା ବାଣୀଉପରେ ଆରୁଦ୍ର ହୋଇ ଅର୍ଥାତ୍ ବାଣୀର ପ୍ରେରକ ହୋଇ ସବୁନାମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ’ । ଏହି ହେଉଛି ପ୍ରଜ୍ଞା, ଜୀବଧର୍ମ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ତା ବା ଏତାଦଶୈବ ଭୂତମାତ୍ରା ଅଧିପ୍ରଜ୍ଞା ଦଶ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରା ଅଧିଭୂତମ୍ । ଯଦି ଭୂତମାତ୍ରା ନ ସ୍ୱଧର୍ମ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରା ସ୍ୱଧର୍ମ ଯଦି ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରା ନ ସ୍ୱଧର୍ମ ଭୂତମାତ୍ରା ସ୍ୱଧର୍ମ । ନହ୍ୟନ୍ୟତର ତୋ ରୂପଂ କିଞ୍ଚନ ସିଦ୍ଧେର୍ । (ଖ) ନୋ ଏତନ୍ନାନା’, ‘ତଦ୍‌ଯଥା ରଥସ୍ୟାରେଷୁ ନେମିରର୍ପିତା, ସ ଏବ ପ୍ରାଣ ଏବ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା, ଇତ୍ୟାଦିବ୍ରହ୍ମଧର୍ମଃ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବୈତଦୁପାଧିଦ୍‌ୟମର୍ଣ୍ଣେଣ ସ୍ୱଧର୍ଣ୍ଣେଣ ତୈକମୁପାସନଂ ତ୍ରିବିଧଂ ବିବକ୍ଷିତମ୍’, । (ଗ) ଅନ୍ୟତ୍ରାପି ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରଃ’, ଇତ୍ୟାଦିବ୍ରହ୍ମାଧିଧର୍ମେଣ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାସନମାଶ୍ରିତମ୍ । ଇହାପି ତଦ୍‌ଯୁଜ୍ୟତେ, ବାକ୍ୟସ୍ୟୋପକ୍ରମୋପସଂହାରାଭ୍ୟା ମେକାର୍ଥତ୍ୱାବଗମାତ୍ ପ୍ରାଣପ୍ରଜ୍ଞାବ୍ରହ୍ମ ଲିଙ୍ଗାବଗମାଳ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟ ମେତଦିତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(ଘ) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ତା ବା ଏତା’ ସେ ଏହି ଦଶଭୂତ ମାତ୍ରାଗୁଡ଼ିକ ଅଧିପ୍ରଜ୍ଞାର ଅଧୀନ ଏବଂ ଦଶ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରା ଅଧିଭୂତର ଅଧୀନ । ଯଦି ଭୂତମାତ୍ରା ନ ରହିବେ, ତେବେ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରା ମଧ୍ୟ ରହିବେ ନାହିଁ, ଯଦି ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରା ନ ରହିବେ ତେବେ ଭୂତମାତ୍ରା ରହିବେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଦୁଇଟିରେ ପରସ୍ପରଭାବରେ କୌଣସି ଗୋଟିକର ଅଭାବ ହେଲେ ଅନ୍ୟର ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହୋଇପାରେନା ।



(ଖ) କିନ୍ତୁ ନାନା ପ୍ରକାର ହୁଏନାହିଁ, ଯେପରି ‘ରଥର ଅରରେ ପହିଲଗା ହୋଇଛି, ଏବଂ ନାଭିରେ ଅର ମଧ୍ୟ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି । ସେପରି ସେହି ଭୂତମାତ୍ରା ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଜ୍ଞା ମାତ୍ରାରେ ଅର୍ପିତ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରା ପ୍ରାଣରେ ଅର୍ପିତ । ସେ ଏହି ପ୍ରାଣ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତ୍ରା ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱବ୍ରହ୍ମଧର୍ମ ଅଛି । ଏହି ହେତୁ ବ୍ରହ୍ମର ଏକତ୍ୱପାସନା (ପ୍ରାଣ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞା) ଦୁଇଟି ଓ ଉପାୟରେ ଧର୍ମ ଓ ସ୍ୱଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଏହି ତିନୋଟି ଧର୍ମ ବିବକ୍ଷିତ ଅଟେ ।

(ଗ) ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରଃ’, ଇତ୍ୟାଦିରେ ଉପାୟର ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାର ଆଶ୍ରୟ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟର ଉପାସନା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ, କାରଣ-ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟର ଏକାର୍ଥତା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରାଣ, ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗର ଅବଗତି ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି ।





प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟ - ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦ

१ सर्वत्र प्रसिद्धयधिकरणम् । सू० १ - ८

(୧) ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟଧିକରଣମ୍

(୧) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରଥମପାଦେ ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ ଇତ୍ୟାକାଶାଦଃ ସମସ୍ତସ୍ୟ ଜଗତଃ ଜନ୍ମାଦିକାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମତୁଲ୍ୟମ୍ । (ଖ) ତସ୍ୟ ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ କାରଣସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ବ୍ୟାପିତ୍ଵଂ ନିତ୍ୟତ୍ଵଂ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵଂ ସର୍ବଶକ୍ତିତ୍ଵଂ ସର୍ବାତ୍ମତ୍ଵମିତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକାଃ ଧର୍ମା ଉକ୍ତା ଏବ ଉଚ୍ଚତି । (ଗ) ଅର୍ଥାନ୍ତର ପ୍ରସିଦ୍ଧାନାଞ୍ଚ କେଷାଞ୍ଚିଦ୍ଵାନାଂ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟତ୍ଵହେତୁପ୍ରତିପାଦନେନ କାନିଚିଦ୍ବାକ୍ୟାନି ସ୍ଵଷ୍ଟବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗାନି ସନ୍ଦିହ୍ୟମାନାନି ବ୍ରହ୍ମପରତୟା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାନି । (ଘ) ପୁନରପ୍ୟନ୍ୟାନି ବାକ୍ୟାନ୍ୟସ୍ଵଷ୍ଟବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗାନି ସଂଦିହ୍ୟତେ-
କିଂ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପାଦୟତ୍ୟାହୋସ୍ଥିତାର୍ଥାନ୍ତରଂ କିଞ୍ଚିଦତି, ତନ୍ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାୟ ଦ୍ଵିତୀୟତୃତୀୟୟୌ ପାଦାବାରଭ୍ୟତେ-

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରଥମପାଦରେ ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଆକାଶ ଇତ୍ୟାଦି ସମସ୍ତ ପ୍ରପଞ୍ଚ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଜନ୍ମାଦିର କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ସେହି ପ୍ରପଞ୍ଚ ଜଗତର କାରଣ ସ୍ଵରୂପ ବ୍ରହ୍ମର ସର୍ବବ୍ୟାପକତ୍ଵ, ନିତ୍ୟତ୍ଵ, ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵ, ସର୍ବଶକ୍ତିତ୍ଵ, ସର୍ବାତ୍ମକତ୍ଵ ଏହି ପ୍ରକାର ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁ (ଆକାଶ, ପ୍ରାଣ, ଜ୍ୟୋତି, ଆଦି) ଅର୍ଥରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । (ଆକାଶ, ପ୍ରାଣ, ଜ୍ୟୋତି) ଆଦି କେତେକ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ହେତୁ ପ୍ରତିପାଦନଦ୍ଵାରା କେତେଟି ବାକ୍ୟ ଅଛି । ଯେଉଁଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ (କାରଣ) ସ୍ଵଷ୍ଟ ହୁଏ । ପରତୁ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ଯେ- ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅଟନ୍ତି କି ନୁହଁନ୍ତି ? ଏହିସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି ।



(ଘ) କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଏହି ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି’ ବୋଲି ସନ୍ଦେହ ହୁଏ କି ? ତେଣୁ ଏହି ସବୁ ନିଶ୍ଚୟକରିବା ପାଇଁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ପାଦରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

(୧) ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧୋପଦେଶାତ୍ ୧।୨।୧

ସର୍ବତ୍ର = ସବୁବେଦାନ୍ତ ଗୁଡ଼ିକରେ, ପ୍ରସିଦ୍ଧୋପଦେଶାତ୍-ସର୍ବ ଖଲ୍ଲିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ, ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଜଗତ୍ କାରଣ ରୂପବ୍ରହ୍ମର କେବଳ ମନୋମୟତ୍ଵାଦିଧର୍ମଦ୍ଵାରା ଉପଦେଶ ହୁଏ । ତେଣୁ ମନୋମୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ଜୀବ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦମାମ୍ନାୟତେ - “ସର୍ବ ଖଲ୍ଲିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନିତିଃ ଶାନ୍ତ ଉପାସାତ, ଅଥ ଖଲ୍ଲ କ୍ରତୁମୟଃ ପୁରୁଷୋ ଯଥା କ୍ରତୁରସ୍ମିଲ୍ଲୋକେ ପୁରୁଷୋ ଭବତି ତଥେତି ପ୍ରେତ୍ୟ ଭବତି, ସ କ୍ରତୁଂ କୁର୍ବାତ, ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରୋ ଭାରୂପଃ,” (ଛା ୩-୧୪-୧୨) ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) ସମସ୍ତ ଶରୀର ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ କାରଣ- “ସେହି ବ୍ରହ୍ମଦ୍ଵାରା ଏହି ସଂସାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି” । ସେଠାରେ ଲୀନ ହୁଏ, ସେଠାରେ ସ୍ଥିତି କାଳରେ ଚେଷ୍ଟା କରେ । ତେଣୁ ଶାନ୍ତ ହୋଇ ତାହାକୁ ଉପାସନା କର” । କାରଣ- ପୁରୁଷ ହିଁ ସଂକଳ୍ପମୟ । ଏହି ସଂସାରରେ ପୁରୁଷ ଯେପରି ସଂକଳ୍ପଯୁକ୍ତ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ମରଣୋପାତ୍ତ । ତେଣୁ ପୁରୁଷ ସଂକଳ୍ପରୂପ ଧ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ମନୋମୟ ପ୍ରାଣଶରୀର ଏବଂ ପ୍ରକାଶରୂପ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ-କିମିହ ମନୋମୟ ତ୍ଵାଦିଭିର୍ଧର୍ମୈଃ ଶାରୀର ଆତ୍ମୋପସ୍ୟାଦ୍ଦେନୋପ ଦିଶ୍ୟତେ, ଆହୋସ୍ମିତ୍-ପରଂବ୍ରହ୍ମେତି । (ଖ) କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ଶାରୀର ଇତି । କୁତଃ ? ତସ୍ୟ ହି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣାଧିପତେଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ମନ ଆଦିଭିଃ ସମ୍ଭବୋ ନ ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ‘ଅପ୍ରାଣୋ ହ୍ୟମନାଃ ଶୁଭଃ’ (ମୁ ୨-୧-୨) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । (ଗ) ନନ୍ତୁ ‘ସର୍ବ ଖଲ୍ଲିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି ସ୍ଵଶବ୍ଦେନୈବ ବ୍ରହ୍ମୋପାତ୍ କଥମିହ ଶାରୀର ଆତ୍ମୋପାସ୍ୟ ଆଶଙ୍କ୍ୟତେ ? (ଘ) ନୈଷଃ ଦୋଷଃ, ନେଦଂ ବାକ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାବିଧିପରମ୍ । (ଙ) କିଂ ତର୍ହି ? ଶମବିଧାରମ୍ । ଯତ୍କାରଣଂ ‘ସର୍ବ ଖଲ୍ଲିଦଂ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନିତି ଶାନ୍ତ ଉପାସାତ’ ଇତ୍ୟାହ । (ଚ) ଏତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି-‘ଯସ୍ମାତ୍ସର୍ବମିଦଂ



ବିକାରଜାତଂ ବ୍ରହ୍ମେବ, ତନ୍ନିଦ୍ବାଗ୍ନିଦ୍ବାଭଦନଦ୍ବାଜ । ନ ଚ ସର୍ବସୌକାମ୍ନକଦ୍ଦେନ
ଭାଗାଦୟଃ ସମ୍ଭବତି । ତନ୍ନାନ୍ତ ଉପାସୀତେତି । ନ ଚ ଶମବିଧିପରଦେ ସତ୍ୟନେନ
ବାକ୍ୟେନ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନଂ ନିୟନ୍ତୁଃ ଶକ୍ୟତେ । (ଛ) ଉପାସନଂ ତୁ ‘ସ କ୍ରତୁଂ କୁର୍ବାତ’
ଇତ୍ୟନେନ ବିଧାୟତେ । କ୍ରତୁଃ ସଂକଷ୍ଟୋ ଧ୍ୟାନମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତସ୍ୟ ଚ ବିଷୟଦ୍ଦେନ ଶୂନ୍ୟତେ-
‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରଃ’ ଇତି ଜୀବଲିଙ୍ଗମ୍ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସେଠାରେ ସଂଶୟ-ମନୋମୟଦ୍ବାଦି-ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ବାରା
ଜୀବାତ୍ମାର ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ କି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ ?

(ଖ) ଏଠାରେ କଣ ହେବ ? (ପୂର୍ବପକ୍ଷ) ଏଠାରେ ଜୀବାତ୍ମାର ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ
ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ; କାରଣ-ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ପ୍ରଭୁ ଏହି ଜୀବାତ୍ମାର ମନ
ପ୍ରଭୃତିକ ସଂପର୍କ ସର୍ବବିଦିତ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ନୁହେଁ, କାରଣ-‘ପ୍ରାଣ ରହିତ
ମନରହିତ ଏହା ଶୁଭ ଅଟେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ବାରା ମନ ସହିତ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିଷେଧ
କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଯଦି ‘ସର୍ବଂ ଖନ୍ତିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ସ୍ବଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ବ୍ରହ୍ମକୁ
ଉପାସନା ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତେବେ ପୁଣି ଏଠାରେ ଜୀବାତ୍ମାର ଉପାସ୍ୟରୂପରେ
ଆଶଙ୍କା କାହିଁକି କରାଯାଉଛି ?

(ଘ) ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏହି ବାକ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ବିଧିପରକ
ନୁହେଁ ।

(ଙ) ତା ହେଲେ ଏହା କଣ ? ଶମ ବିଧିପରକ ଅଟେ । କାରଣ- “ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ
ଅଟେ, ଏହି ସଂସାର ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଲୀନ ହୁଏ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ,
ଏହାର କାରଣ ଉପାସକ ଏହି ରାଗଦ୍ବେଷଠାରୁ ବିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ”
ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଚ) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ କି- ‘ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାରଜାତ ଜଗତ୍ ବ୍ରହ୍ମର
କାରଣ, ଏହିଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଲୀନ ହୁଏ, ଓ କାର୍ଯ୍ୟକରେ । ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ
ସଂସାର ଏକାମ୍ବକ ଏକବ୍ରହ୍ମ ରୂପ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ରାଗ, ଦ୍ବେଷ ଇତ୍ୟାଦି ଉତ୍ପନ୍ନ
ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଶାନ୍ତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ ।’ କିନ୍ତୁ ଶମବିଧି
ପରକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହିବାକ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାର ବିଧାୟକ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(ଛ) ଉପାସନା କିନ୍ତୁ ‘ସେ ଧ୍ୟାନ କରିପାରେ’ ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ବିଧାନ କରାଯାଇଛି । କୁତୁ-ସଙ୍କଟ ଅର୍ଥାତ୍ ଧ୍ୟାନ । ଏହି ଧ୍ୟାନର ବିଷୟ ରୂପରେ ‘ମନୋମୟ ହିଁ ପ୍ରାଣଶରୀର’ ବୋଲି ଜୀବଲିଙ୍ଗ ଶୁଣାଯାଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଅତୋବ୍ରୁମଃ-ଜୀବବିଷୟମେତଦୁପାସନମିତି । ‘ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମଃ’ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟପି ଶୂନ୍ୟମାଣଂ ପର୍ଯ୍ୟାୟେଣ ଜୀବବିଷୟମୁପପଦ୍ୟତେ । ‘ଏଷ ମ ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱଦ୍ୱୟେନ୍ଦ୍ରିୟଶାୟାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମେର୍ବା ଯବାଦ୍ବା’ ଇତି ଚ ହୃଦୟା ଯତନତ୍ୱମଶାୟସ୍ତ୍ୱଂ ଋରାଶ୍ରମାତ୍ରସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟାବକଳ୍ପତେ, ନାପରିଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ । (ଖ) ନନ୍ତୁ ‘ଜ୍ୟାୟାନ୍ ପୃଥ୍ୱ୍ୟା’ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟପି ନ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନେନ୍ଦ୍ରିୟକଳ୍ପତ ଇତି । (ଗ) ଅତୁ ବ୍ରୁମଃ-ନ ତାବଦଶାୟସ୍ତ୍ୱଂ ଜ୍ୟାୟସ୍ତ୍ୱଂ, ଷ୍ଟେଭୟମେକସ୍ମିନ୍ ସମାଶ୍ରୟିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍, ବିରୋଧାତ୍ । ଅନ୍ତରାଶ୍ରୟଣେ ଚ ପ୍ରଥମଶ୍ରୁତତ୍ୱାଦଶାୟସ୍ତ୍ୱଂ ଯୁକ୍ତମାଶ୍ରୟିତୁମ୍, ଜ୍ୟାୟସ୍ତ୍ୱଂ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଭାବାପେକ୍ଷୟା ଭବିଷ୍ୟତୀତି । (ଘ) ନିଷ୍ପତ୍ତେ ଚ ଜୀବବିଷୟତ୍ୱେ ତଦନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମ ସଂକୀର୍ତ୍ତନଂ-‘ଏତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୩-୧୪-୪) ଇତି, ତଦପି ପ୍ରକୃତପରାମର୍ଶାର୍ଥତ୍ୱା ଜୀବବିଷୟମେବ । ତସ୍ମାନ୍ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଭିର୍ଧର୍ମୈର୍ଜୀବ ଉପାସ୍ୟ ଇତ୍ୟେବମ୍-

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ଉପାସନା ଜୀବବିଷୟକ ଅଟେ । ‘ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୂନ୍ୟମାଣ ବିଶେଷଣ ମଧ୍ୟ ଅନେକଜନ୍ମପରମ୍ପରାରେ ଜୀବବିଷୟକ ହୁଏ । ‘‘ଏହି ମୋର ଆତ୍ମା ହୃଦୟ ଭିତରେ ଧ୍ୟାନ ବା ଯବଠାରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅଟେ’’ ଏହି ପ୍ରକାର ହୃଦୟସ୍ଥାନ ତଥା ଅଶାୟସ୍ତ୍ୱ ଚକର ଅରର ଅଗ୍ରଭାଗ ସଦୃଶ ଜୀବରେ ଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ‘ପୃଥ୍ୱୀଠାରୁ ବଡ଼ ଅଟେ’ ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଜୀବରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଏହି ବିଷୟରେ ତେଣୁ ଆମେ କହୁଅଛୁ ଯେ ଅଶ୍ରୁତ୍ୱ ଓ ମହତ୍ୱ ଏହି ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହି ଦୁଇଟି ପାରସ୍ପରିକ ବିରୋଧବସ୍ତୁ । ଯଦି ଦୁଇଟି ପଦାର୍ଥରେ ଗୋଟିକର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତେବେ ପ୍ରଥମଟି ଶୁଣାଗଲେ ଅଶାୟସ୍ତ୍ୱର ଆଶ୍ରୟ ନେବା ଠିକ୍ ହେବ । ଯଦ୍ୟପି ସଂସାର ଦଶାରେ ଜୀବଠାରେ ମହତ୍ୱପରିମାଣ ନାହିଁ, ତେବେ ମୋକ୍ଷଦଶାରେ ଜୀବଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଭାବର ଅପେକ୍ଷା ମହତ୍ୱ ହୋଇଯିବ ।



(ଘ) ‘ସର୍ବ ଖଳିଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟରେ ଜୀବବିଷୟଦ୍ୱାରା ନିଶ୍ଚୟ ହେଲେ ଶେଷରେ ‘ଏତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହିପ୍ରକାର ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମର ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି, ସେ ପ୍ରକୃତ ପରାମର୍ଶନିମିତ୍ତ ହେଲେ ଜୀବବିଷୟକ ହୁଏ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମ-ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଭିର୍ଧର୍ମେ ରୂପାସ୍ୟମ୍, କୃତଃ । ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧୋପଦେଶାତ୍ । ଯତ୍ ସର୍ବେଷୁ ବେଦାନ୍ତେଷୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସ୍ୟାଲମ୍ବନଂ ଜଗତ୍‌କାରଣମ୍, ଇହ ଚ ‘ସର୍ବ ଖଳିଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେ ଶୁଦ୍ଧମ୍, ତଦେବ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଧର୍ମେର୍ବିଶିଷ୍ଟସୁପଦିଶ୍ୟତ ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍ । ଏବଂ ଚ ସତି ପ୍ରକୃତହୀନା ପ୍ରକୃତକ୍ରିୟେ ନ ଭବିଷ୍ୟତଃ । (ଖ) ନନ୍ତୁ ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେ ଶମବିଧିବିବକ୍ଷୟା ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମ୍, ନ ବିବକ୍ଷୟେତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । (ଗ) ଅତ୍ରୋତ୍ପତ୍ତେ-ଯଦ୍ୟପି ଶମବିଧିବିବକ୍ଷୟ । ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ, ତଥାପି ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଷ୍ଟପଦିଶ୍ୟମାନେଷୁ ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମ ସନ୍ନିହିତଂ ଭବତି । ଜୀବସ୍ତୁ ନ ସନ୍ନିହିତୋ, ନ ଚ ସ୍ୱଶବ୍ଦେନୋ-ପାତ୍ତ ଇତି ବୈଷମ୍ୟମ୍ ।

(ଃ) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏହିଭଳି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆତ୍ମର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ ଏଠାରେ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଧର୍ମଦ୍ୱାରା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଉପାସ୍ୟ ଅଟେ, କାରଣ-ସବୁସ୍ଥାନରେ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ଅଛି । ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦର ଆଲମ୍ବନ ସଂସାରର କାରଣ ରୂପରେ ସମଗ୍ରବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ଯାହା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏବଂ ‘ସର୍ବ ଖଳିଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଆରମ୍ଭରେ ଶୁଣାଯାଏ, ତାହା ବ୍ରହ୍ମ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଧର୍ମଦ୍ୱାରା ବିଶିଷ୍ଟ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ଅଟେ ଏବଂ ଏହା ଠିକ୍ । ଏପରି ହେଲେ ପ୍ରକୃତିର ହାନି (ପ୍ରକରଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ ସମ୍ଭବ ହେଉଥିବା ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଧର୍ମର ସ୍ୱାକାର ନ କରିବା) ଏବଂ ଅପ୍ରକୃତ (ଜୀବରେ ଧର୍ମ କଳ୍ପନା କରିବା)ର ପ୍ରାପ୍ତି ହେଉନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ଶମବିଧିର ବିବକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଉଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ସ୍ୱବିବକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମର ବିଧାନକରିବାର ବିବକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଏ ।

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା କଥିତବାକ୍ୟ ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି- ଯଦ୍ୟପି ଶମବିଧିର ବିବକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଉପଦିଶ୍ୟମାନ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିରେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସନ୍ନିହିତ ହୁଏ । ଜୀବ କିନ୍ତୁ ସନ୍ନିହିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏବଂ ନିଜ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏହି ଜୀବ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୁଏ ।



विवक्षितगुणो यपत्तेस्व ॥ २ ॥

(୧) ବିବକ୍ଷିତଗୁଣୋପପତ୍ତେଷ୍ଠ ୧।୨।୨

ବିବକ୍ଷିତଗୁଣୋପପତ୍ତେଷ୍ଠ=ଉପାସନାନିମିତ୍ତ ବିବକ୍ଷିତ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପଦ୍ୱ, ଭାରୁପ-
ଦ୍ୱାଦିଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ବ୍ରହ୍ମରେ ଉପପତ୍ତି (ସମନ୍ୱୟ) ହୋଇପାରେ, ତେଣୁ ମନୋମୟ ବ୍ରହ୍ମ
ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ଜୀବ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବକ୍ତୃମିତ୍ତା ବିବକ୍ଷିତାଃ । ଯଦ୍ୟପ୍ୟପୌରୁଷେୟେ ବେଦେ
ବକ୍ତୃଭାବାନ୍ନେଚ୍ଛାର୍ଥଃ ସମ୍ଭବତି, ତଥାପ୍ୟୁ ପାଦାନେନ ଫଳେନୋପଚର୍ଯ୍ୟତେ । (ଖ)
ଲୋକେ ହି ଯଜ୍ଞଭାଗିହିତମୁପାଦେୟଂ ଭବତି, ତଦ୍ବିବକ୍ଷିତମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, ଯଦନୁପାଦେୟଂ
ତଦ୍ବିବକ୍ଷିତମିତି । (ଗ) ତଦ୍ବଦ୍ ବେଦେଽପ୍ୟୁପାଦେୟ-ଦ୍ୱେନାଭିହିତଂ ବିବକ୍ଷିତଂ ଭବତି,
ଇତରଦ୍ବିବକ୍ଷିତମ୍ । ଉପାଦାନାନୁପାଦାନେ ତୁ ବେଦବାକ୍ୟତାପୂର୍ଯ୍ୟାତା-
ପୂର୍ଯ୍ୟାଭ୍ୟାମବଗମ୍ୟତେ । (ଘ) ତଦିହ ଯେ ବିବକ୍ଷିତାଃ ଗୁଣାଃ ଉପାସନାୟା-
ମୁପାଦେୟଦ୍ୱେନୋପଦିଷ୍ଟା ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପପ୍ରଭୃତୟସ୍ତେ ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟପପଦ୍ୟନ୍ତେ । (ଙ)
ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପଦ୍ୱ ହି ସୃଷ୍ଟିସ୍ଥିତିସଂହାରେଷ୍ଠପ୍ରତିବନ୍ଧଶକ୍ତିଦ୍ୱାତ୍ ପରମାତ୍ମନ ଏବାବକଳ୍ପତେ ।
ପରମାତ୍ମଗୁଣଦ୍ୱେନ ତ “ଯ ଆତ୍ମାଽପହତପାମ୍ନା” (ଛା ୮-୭-୧) ଇତ୍ୟତ୍ର ‘ସତ୍ୟକାମଃ
ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପଃ’ ଇତି ଆକାଶାନ୍ତେତ୍ୟାଦିନା-କାଶବଦାତ୍ମସ୍ତେଷ୍ଠତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଯେଉଁମାନଙ୍କର କଥନ ଅଭିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହାକୁ ବିବକ୍ଷିତ
କୁହାଯାଏ । ଯଦ୍ୟପି ଅପୌରୁଷେୟ ବେଦରେ ବକ୍ତା ନ ହେବାର କାରଣ ଇଚ୍ଛା ରୂପ
ସନ୍ତପ୍ତତ୍ୟୟର ଅର୍ଥର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଉପାଦାନ ରୂପ ଫଳ ଦ୍ୱାରା ବିବକ୍ଷାର
ଉପରୁ କରାଯାଏ, କାରଣ-ଇଚ୍ଛାର ଫଳ ଉପାଦାନ ଅଟେ ।

(ଖ) ସେପରି ମଧ୍ୟ ଜଗତରେ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ଅଭିହିତ ବା
ଉପାଦେୟ ହୁଏ, ତାହାକୁ ବିବକ୍ଷିତ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଯାହା ଅନୁପାଦେୟ ତାହାକୁ
ଅବିବକ୍ଷିତ କହନ୍ତି ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଉପାଦେୟରୂପରେ ଅଭିହିତ ପଦାର୍ଥର ବିବକ୍ଷିତ
ଏବଂ ତଦ୍ ଭିନ୍ନପଦାର୍ଥର ଅବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଉପାଦାନ ଓ ଅନୁପାଦାନ ବେଦବାକ୍ୟର
ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଅତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅବଗତ ହୁଏ ।



(ଘ) ତେଣୁ ଏଠାରେ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପଦି ଯେଉଁ ବିବକ୍ଷିତଗୁଣ ଉପାସନାରେ ଉପାଦେୟ ରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେ ସବୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ସମନ୍ୱିତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଙ) ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥିତି ଏବଂ ଲୟରେ ଅପ୍ରତିହତଶକ୍ତି ହେବାର କାରଣ-ପରମାତ୍ମା କେବଳ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପ ହୁଏ । “ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ପାପରହିତ” ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ସତ୍ୟକାମ ଓ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପ ପରମାତ୍ମାର ଗୁଣରୂପରେ ଶୁଣାଯାଏ । ‘ଆକାଶାତ୍ମା’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦର “ଆକାଶସଦୃଶ ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ଯାହାର’ ଏହି ଅର୍ଥରେ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ସର୍ବଗତଦ୍ୱାଦିଧର୍ମମୈଃ ସମ୍ଭବତ୍ୟାକାଶେନ ସାମ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ । ‘ଜ୍ୟାୟାନ୍ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଃ’ ଇତ୍ୟାଦିନା ଚୈତଦୈବ ଦର୍ଶୟତି । ଯଦ୍ୟପ୍ୟାକାଶ ଆତ୍ମା ଯସ୍ୟେତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟତେ, ତଦାପି ସମ୍ଭବତି ଜଗତ୍‌କାରଣସ୍ୟ ସର୍ବାତ୍ମନୋ ବ୍ରହ୍ମଣ ଆକାଶାତ୍ମତ୍ୱମ୍ । ଅତଏବ ‘ସର୍ବକର୍ମା’ ଇତ୍ୟାଦି (ଖ) ଏବମିହୋପାସ୍ୟତୟା ବିବକ୍ଷିତାର୍ଗୁଣା-ବ୍ରହ୍ମଶ୍ୱପପଦ୍ୟତେ । ଯତୁକ୍ତଂ ‘ମନୋନୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରଃ’ (ଛା ୩-୧୪-୨) ଇତି ଜୀବଲିଙ୍ଗ ନ ବ୍ରହ୍ମଶ୍ୱପପଦ୍ୟତ ଇତି, ତଦପି ବ୍ରହ୍ମଶ୍ୱପପଦ୍ୟତ ଇତି ବୁଝା । ସର୍ବାତ୍ମତ୍ୱାଦହି ବ୍ରହ୍ମଣ ଜୀବସମ୍ଭାନ୍ତି ମନୋମୟତ୍ୱାଦାନି ବ୍ରହ୍ମସମ୍ଭାନ୍ତି ଭବନ୍ତି । (ଗ) ତଥା ତ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟେ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତା ଭବତଃ । ‘ତ୍ୱଂ ସ୍ତା ତ୍ୱଂ ପୁମାନସି ତ୍ୱଂ କୁମାର ଉତ ବା କୁମାରୀ । ତ୍ୱଂ ଜୀର୍ଣ୍ଣୋ ଦଣ୍ଡେନ ବଞ୍ଚସି ତ୍ୱଂ ଜାତୋ ଭବସି ବିଶ୍ୱତୋମୁଖଃ’, (ଶ୍ୱେ ୪-୩) ଇତି । ‘ସର୍ବତଃ ପାଣିପାଦଂ ତତ୍‌ସର୍ବତଃସ୍ଥି ଶିରୋମୁଖମ୍ । ସର୍ବତଃ-ଶ୍ରୁତିମଲ୍ଲୋକେ ସର୍ବମାବୃତ୍ୟ ଚିଷ୍ଟତି ।’ (ଗୀ ୧୩-୧୩) ଇତି ଚ । ‘ଅପ୍ରାଣୋ ହ୍ୟମନଃ ଶୁଭ୍ରଃ’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୧-୨) ଇତିଶ୍ରୁତିଃ । (ଘ) ଇୟତୁ ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରଃ’ ଇତି ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମବିଷୟେତି ବିଶେଷଃ । ଅତୋ ବିବକ୍ଷିତଗୁଣୋପପଦରେ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମହୋପାସ୍ୟଦ୍ୱେନୋ-ପଦିଷ୍ଟମିତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ସର୍ବଗତଦ୍ୱାଦିଧର୍ମଦ୍ୱାରା ଆକାଶ ସହିତ ବ୍ରହ୍ମର ସାଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ଏବଂ ‘ଜ୍ୟାୟାନ୍ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଃ’ ଏହିମନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଉପରୋକ୍ତ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ । ଯେତେବେଳେ ‘ଆକାଶ ଆତ୍ମା ଯାହାର’ ଏହିପରି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାହା ସମସ୍ତ ଜଗତର କାରଣ ସର୍ବାତ୍ମସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମରେ ଆକାଶାତ୍ମତ୍ୱ ହୋଇପାରେ ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମପାଇଁ ‘ସର୍ବକର୍ମା’ ଇତ୍ୟାଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ହୋଇଛି ।



(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ଏଠାରେ ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ବିବକ୍ଷିତଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ରହେ । ‘ମନୋମୟ’ ଏହା ଜୀବଲିଙ୍ଗ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ସେ ବ୍ରହ୍ମରେ ଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ବୋଲି ଏଠାରେ କୁହାଗଲେ ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭେମାନେ କହୁଁ ଯେ- ଏହି ଜୀବଲିଙ୍ଗ ବ୍ରହ୍ମରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ- ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବାତ୍ମକ ଅଟେ । ତେଣୁ ଜୀବସମ୍ବନ୍ଧୀ ମନୋମୟତ୍ବାଦିର ଧର୍ମ ବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଅଟେ ।

(ଗ) ସେପରି ମଧ୍ୟ ‘ତୁମେ ସ୍ତ୍ରୀ ବା ପୁରୁଷ, କୁମାର ବା କୁମାରୀ, ତୁମେ ବୁଢ଼ା ହୋଇ ଠେଙ୍ଗା ସାହାଯ୍ୟରେ ଗଲୁଛ, ଏବଂ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଅନେକରୂପ ହୋଇପାର ।’ “ପରନ୍ତୁ ସେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମ ଉପାଧିଦ୍ୱାରା ସବୁଆଡ଼େ ହାତ, ଗୋଡ଼, ଆଖି, ମୁଣ୍ଡ ତିଆରି କରି ନିଜେ ମୁଣ୍ଡିକ ଓ ଶ୍ରୋତା ହୋଇ ସମସ୍ତଙ୍କ କାରଣ ଅଟେ । ତେଣୁ ସଂସାରରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବ୍ୟାପି ରହେ ।” ଏହିପ୍ରକାର ବେଦ ଓ ସ୍ମୃତି ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅଟେ ।

(ଘ) “ପ୍ରାଣ ଓ ମନ ରହିତ ପବିତ୍ର” ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅଟେ ଏବଂ ‘ମନୋମୟଃ-ପ୍ରାଣଶରୀର’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅଟେ । ଏହା ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମର ଭେଦ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ବିବକ୍ଷିତ ଗୁଣର ଉପପତ୍ତିଦ୍ୱାରା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଏଠାରେ ଉପାସ୍ୟରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

अनुपपत्तेः न शारीरः ॥ ३ ॥

(୧) ଅନୁପପତ୍ତେଷୁ ନ ଶାରୀରଃ ୧।୨।୩

ଅନୁପପତ୍ତେଷୁ- ଉପାସନା ନିମିତ୍ତ ବିବକ୍ଷିତ ସତ୍ୟ ସଂକଳ୍ପତ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଜୀବରେ ସମନ୍ୱୟ ନ ହେବା ଦ୍ୱାରା, ନ-ଜୀବ ଉପାସ୍ୟ ନୁହେଁ । ଶାରୀରଃ-କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସ୍ୟ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ପୂର୍ବସୂତ୍ରରେ ବ୍ରହ୍ମରେ ପୂର୍ବ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଯଥାର୍ଥ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି । ଆତ୍ମାଠାରେ ସେହି ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକର ଅଯଥାର୍ଥ୍ୟ ବିଷୟ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ‘ତୁ’ ଶବ୍ଦ ଅବଧାରଣ ନିମିତ୍ତ ଅଛି । ବ୍ରହ୍ମ କଥନନ୍ୟାୟପରି ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଗୁଣ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ମନୋମୟତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଜୀବ ଆତ୍ମା ନୁହେଁ । ସେହିକାରଣ ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପ, ଆକାଶାତ୍ମା, ଅନିନ୍ଦ୍ରିୟ, ନିତ୍ୟ ସୁପ୍ତ ଓ ପୃଥ୍ୱୀଠାରୁ ବ୍ୟାୟାନ୍ ବୋର୍ନି ଆତ୍ମା ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ କୁହାଯାଇଛି ।



(ଖ) ଶରୀରରେ ଯାହା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତାହା ଆତ୍ମା । ଇଶ୍ବର ଜଣେ ଶରୀରରେ ଜାତହୁଏ ? ସତ୍ୟ ଶରୀରରେ ଜାତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଶରୀର ଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପୃଥିବୀଠାରୁ ବୃହତ୍, ଆକାଶଠାରୁ ବଡ଼, ଆକାଶପରି ନିତ୍ୟ ଓ ସର୍ବଗାମୀ ବୋଲି ବ୍ୟାପିତ୍ୱ ଶୁଣାଯାଏ । ଜୀବହିଁ ଶରୀରରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତାହାର ଭୋଗାଧିଷ୍ଠାନ ଶରୀର ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ନାହିଁ ।

କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବ୍ୟପଦେଶାଚ୍ଚ ॥ ୪ ॥

(୧) କର୍ମକର୍ତ୍ତୃବ୍ୟପଦେଶାଚ୍ଚ ॥ ୧-୨-୪॥

କର୍ମ କର୍ତ୍ତୃବ୍ୟପଦେଶାତ୍, ଚ-ମନୋମୟତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ଓ ଆତ୍ମାର ଉପଦେଶର କାରଣରୁ ବୁଝୁ ହିଁ ଉପାସ୍ୟ ଅଟେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘କର୍ମ ଓ କର୍ତ୍ତାର ଉପଦେଶ ଯେଉଁଠାରୁ ହୁଏ, ତାହା ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଗୁଣ ଆତ୍ମା ନୁହେଁ । ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଗୁଣ ଏଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି’ । ‘ଏତନ୍’ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକୃତ, ମନୋମୟତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ଉପାସ୍ୟ ଆତ୍ମାର କର୍ମ ରୂପରେ ଓ ପ୍ରାପ୍ୟ ରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦିଏ ।

(ଖ) ‘ଅଭିସମ୍ବିତାନ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପାସକ ଶରୀର ପ୍ରାପକ କର୍ତ୍ତା ରୂପରେ ପାଇଲି ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ । ରହି ବା ଯାଇ କର୍ମ କର୍ତ୍ତୃର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଉପାସ୍ୟ ଓ ଉପାସକ ମଧ୍ୟ ଭେଦାଧିଷ୍ଠାନ । ତେଣୁ ଆତ୍ମା ମନୋମୟତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।

ଶବ୍ଦବିଶେଷାତ୍ ॥ ୫ ॥

(୧) ଶବ୍ଦବିଶେଷାତ୍ ॥ ୧-୨୫ ॥

ଶବ୍ଦବିଶେଷାତ୍-ଶାରୀରଠାରୁ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଗୁଣ ପୃଥକ୍ ବୋଲି ଶୁଚି କହେ । ଯଥା-ଯଥା ବ୍ରାହ୍ମିବା ଯବୋ ବା ଶ୍ୟାମକୋ ବା ଶ୍ୟାମାକତଶ୍ଚୁଲୋ ବୈବମୟମତ୍ରରାତ୍ମାମ୍ ପୁରୁଷୋ ହିରଣ୍ମୟଃ’, ବୋଲି ବେଦବାକ୍ୟ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ଶରୀରଠାରୁ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିଗୁଣ ପୃଥକ୍ ଅଟେ । କାରଣ-ସମାନ ପ୍ରକରଣ ଶୁଚିରେ ଶବ୍ଦବିଶେଷ ବିଷୟ କୁହାଯାଇଛି । ଯଥା ବ୍ରାହ୍ମିବା (ଯେପରି ବିରି, ଯବ, ଶାମୁକା, ଅଥବା ଋଜୁଳ ହେଉଛି ଅତ୍ରାତ୍ମା ପୁରୁଷ ହିରଣ୍ମୟଃ) ।



(ଖ) ଆତ୍ମାର ଯାହା ଅଭିଧାୟକଶବ୍ଦ ସପ୍ତମ୍ୟକ୍ତ, ଅନ୍ତରାତ୍ମା । ତାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରଥମାତ୍ମ ପୁରୁଷଶବ୍ଦ ମନୋମୟତ୍ୱାଦିବିଶିଷ୍ଟ ଆତ୍ମାର ଅଭିଧାୟକ ଅଟେ । ତେଣୁ ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଜଣାପଡ଼େ ।

स्मृतेश्च ॥ ୬ ॥

(୧) ସ୍ମୃତେଷ୍ଠ ॥ ୧-୨-୭ ॥

ସ୍ମୃତେଷ୍ଠ-ସ୍ମୃତି ପ୍ରମାଣବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ ପ୍ରମାଣ ହୁଏ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଶାରୀର ଓ ପାରମାତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଏ । ଈଶ୍ୱରଃ (ହେ ଅର୍ଜୁନ ! ଈଶ୍ୱର ସମସ୍ତଙ୍କ ହୃଦୟରେ ରହେ । ମାୟା ରୂପକ ଯନ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ସବୁ ପ୍ରାଣୀଙ୍କୁ ବୁଲାଇ ରଖେ) । ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି- ଯାହା ‘ଅନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ ନ ଶାରୀରଃ’ ଏହି ସ୍ମୃତି ଦ୍ୱାରା ମନା କରାଯାଇଛି, ସେହି ଆତ୍ମା ପୁନଶ୍ଚ ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ କଣ ?

(ଖ) ଶ୍ରୁତି କହେ- ତାହାଠାରୁ ବଳି ଦ୍ରଷ୍ଟା କେହି ନାହିଁ, ଶ୍ରୋତା ମଧ୍ୟ କେହି ନାହିଁ, ଏହି ପ୍ରକାର ପରମାତ୍ମା ଜୀବାତ୍ମାଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଅଟେ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ସ୍ମୃତି କହେ- ‘କ୍ଷେତ୍ରଜଃ’ (ହେ ଭାରତ ! ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୋତେ ‘କ୍ଷେତ୍ରଜଃ’ ବୋଲି ଜାଣ) ।

(ଗ) ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି- ଏହା ସତ୍ୟ ଅଟେ । ପର ଆତ୍ମା ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା ପୃଥକ୍ ହୋଇ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଉପରରେ ହୁଏ । ଯେପରି କି ଘଟ, କରକାଦି ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା ପୃଥକ୍ ହୋଇ ଆକାଶର ପୃଥକ୍ତ୍ୱ ଜଣାପଡ଼େ, ସେପରି ଆତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାର ଭେଦ । ତାହା ଦ୍ୱାରା କର୍ମକର୍ତ୍ତୃ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ବ୍ୟବହାର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ବାକ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପରେ ଆତ୍ମାର ଏକତ୍ୱରେ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷାଦି ସର୍ବବ୍ୟବହାରର ପରିସମାପ୍ତି ହୁଏ ।

अर्भकौकस्त्वात्तदुपपदेशाच्च नेति चेन्न निचाप्यत्वादेवं

व्योमवच्च ॥ ୭ ॥

୧-(କ) ଅର୍ଭକୌକସ୍ତ୍ୱାଭିଦ୍ୱ୍ୟପଦେଶାତ୍ ନେତି ଚେନ୍ନ
ନିଚାପ୍ୟତ୍ୱାଦେବଂ ବ୍ୟୋମବଚ୍ଚ ॥ ୧-୨-୭ ॥

ଅର୍ଭକୌକସ୍ତ୍ୱାତ୍-କ୍ଷୁଦ୍ର ବସା ବୋଲି, ତଦ୍ୱ୍ୟପଦେଶାତ୍ ଚ-‘ଅଶୀୟାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମିବା ଯବାଦ୍ୱା’ ଏହି ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ଜୀବ ବୋଲି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି, ନେତି-କିନ୍ତୁ ସର୍ବଗତ ପରମାତ୍ମା ନୁହେଁ, ତାହା, ଚେନ୍ନ-ବର୍ତ୍ତମାନ ପରିହାର କରାଗଲା । କାରଣ-



ନିରାଶ୍ରୟତା, -ଅଶାନ୍ତତାଦିଗୁଣ ଯୁକ୍ତ ଈଶ୍ବର ହୃଦୟ ପୁଷ୍ପରାଜରେ ଦେଖାଯାଏ । ବ୍ୟୋମବତ୍ ତ-ଯେପରି ବ୍ୟାପକ ଆକାଶ ମଧ୍ୟ ଘଟପଟାକାଶ ରୂପରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅର୍ଜକ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ଧ, ଓକ୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ବନ୍ଧା । ‘ଏଷ ମ ଆତ୍ମାନ୍ତର୍ହୃଦୟେ’ ବୋଲି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନାୟତନତ୍ବ ଓ ନିଜଶବ୍ଦରେ ‘ଅଶାନ୍ତାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମିନ୍’ ବୋଲି ଅଶାନ୍ତତାବଦ୍ଧ ବ୍ୟପଦେଶ ହେତୁ ଆତ୍ମା ଅରାଗ୍ରମାତ୍ର ଜୀବ ରୂପରେ ଏଠାରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ସର୍ବଗତ ପରମାତ୍ମା ରୂପ ପ୍ରମାଣକୁ ଉପପାଦନ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଦେଶ ଆତ୍ମାର ସର୍ବଗତତ୍ବବ୍ୟପଦେଶ କାହିଁକି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇନାହିଁ । ସର୍ବଗତର ସବୁସ୍ଥାନରେ ରହିଥିବା ହେତୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଦେଶ (ଜୀବାତ୍ମା)ର ଉପଦେଶ କାହାଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ? ଯେପରି ସମଗ୍ର ସଂସାରର ଅଧିପତିକୁ ମଧ୍ୟ ଅଯୋଧ୍ୟାଧିପତିରୂପରେ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ସେହିପରି ସର୍ବଗତ ଈଶ୍ବର ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦାତ୍ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅଶାନ୍ତାନ୍ ବୋଲି ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତ୍’ ହେତୁ ବୋଲି ଆମେ କହିଁ । ଏହିପରି ଅଶାନ୍ତତାଦିଗୁଣଯୁକ୍ତ ଈଶ୍ବର ସେଠାରେ ହୃଦୟପୁଷ୍ପରାଜରେ ଦେଖାଯାଏ ବୋଲି ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି । ଯଥା-ଶାଳଗ୍ରାମରେ ହରି । ଏଠାରେ ବୁଦ୍ଧିବିଜ୍ଞାନ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ସର୍ବଗତ ଈଶ୍ବର ମଧ୍ୟ ଶାଳଗ୍ରାମରେ ପୂଜାପାଳ ସ୍ଥାପନ ହୋଇଛି ।

(ଘ) ବ୍ୟୋମବତ୍ “ଯେପରି ସର୍ବଗତ ଆକାଶ ସୂଚୀ ଓ ପାଶପ୍ରଭୃତି ବସ୍ତୁଠାରୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ବୋଲି ବ୍ୟପଦେଶ କରାଯାଏ, ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ । ନିରାଶ୍ରୟ ଅପେକ୍ଷା ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦାତ୍ ସଂପନ୍ନ ଅଶାନ୍ତତା ପାରମାର୍ଥକ ନୁହେଁ । ଯଦି ଅଶାନ୍ତତାକୁ ପାରମାର୍ଥକ ରୂପରେ ଆଶଙ୍କା କରାଯାଏ, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମର ହୃଦୟାୟତନତ୍ବ ହେତୁ, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶରୀରରେ ଭିନ୍ନ କାରଣରୁ ଭିନ୍ନ ଆୟତନ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତିର ଅନେକତ୍ବ, ସାବୟବତ୍ବ, ଅନିତ୍ୟତ୍ବାଦି ଦୋଷ ବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ଆରୋପ କରାଯିବ । ତେଣୁ ତାହା ପରିହାର କରାଯାଇଛି ।

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ୮ ॥

(୧) ସଂଭୋଗପ୍ରାପ୍ତିରିତି ଚେନ୍ନବୈଶେଷ୍ୟାତ୍ ॥ ୧-୨-୮ ॥

ସଂଭୋଗପ୍ରାପ୍ତି ଇତି-ସର୍ବଗତବ୍ରହ୍ମର ସୁଖଦୁଃଖାଦି ଉପଭୋଗପ୍ରାପ୍ତି ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ନ-ତାହା ନୁହେଁ । କାରଣବୈଶେଷ୍ୟାତ୍-‘ତତ୍ତ୍ବମସି’ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ସୁଖଦୁଃଖାଦିଭୋଗ ଧର୍ମାଧର୍ମତ୍ବ ଉପାଧି ବ୍ୟପଦେଶ କରାଯାଏ ।



(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଆକାଶପରି ସର୍ବଗତବ୍ରହ୍ମର ସର୍ବପ୍ରାଣିହୃଦୟସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁ ଚିତ୍ତରୂପରେ ଶାରୀରାଦି ଅବଶିଷ୍ଟ ହେତୁ, ସୁଖଦୁଃଖାଦି ସଂଭୋଗ ମଧ୍ୟ ଅବଶିଷ୍ଟ ରୂପରେ ଉପସ୍ଥର ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତାହା ଏକହେତୁ ପରମାତ୍ମା କୌଣସି ଅନ୍ୟ ସଂସାରୀ ନାହିଁ । ନାନ୍ୟୋତ୍ତର (ଏହାଠାରୁ ଅନ୍ୟ କେହି ବିଜ୍ଞାତା ନାହିଁ) ଏହା ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ । ତେଣୁ ପରମାତ୍ମାର ସଂସାର ସଂଭୋଗପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ବୈଶେଷ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବପ୍ରାଣିହୃଦୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁ ‘ଶାରୀରବତ୍’ ବୋଲି କୁହାଗଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ବ୍ରହ୍ମର ସମ୍ଭୋଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଅତିଶୟାର୍ଥଭାବେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ଶାରୀର ଓ ପରମେଶ୍ବର ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି । ଜଣେ ମାତ୍ର କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ଧର୍ମାଧର୍ମ ସାଧନ କରେ, ସୁଖଦୁଃଖକୁ ଭୋଗକରେ । ତାହାର ବିପରୀତ ଅପହତପାପୁତାଦିଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଅନ୍ୟ ଜଣେ । ତେଣୁ ଶାରୀର ଓ ପରମେଶ୍ବର ମଧ୍ୟରେ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଥିବାରୁ ଜଣେ ଭୋଗକରେ ଅପରଟି ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଯଦି ସନ୍ନିଧାନମାତ୍ରରୁ ବସ୍ତୁଶକ୍ତିକୁ ଆଶ୍ରୟ ନ କରି କାର୍ଯ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ବାକାର କରା ନଯାଏ; ତେବେ ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତିର ଦେହାଦି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଅନେକ ଆତ୍ମା ବୋଲି ସ୍ବାକାର କରୁଥିବାଲୋକକ ମତରେ ତାହା ସମବେତ ହୋଇ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଅଛନ୍ତି । ଯାହାକି ଏକତ୍ୱଥିବା ବ୍ରହ୍ମର ଆତ୍ମାନ୍ତର ନଥିବାରୁ ଶାରୀରର ଭୋଗଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଭୋଗପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏଠାରେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ଉକ୍ତପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦେବାନାମ୍ ପ୍ରିୟ ପରୋକ୍ତା ଉଚିତ୍ । ଏହା କିପରି ଆତ୍ମାନ୍ତରାଭାବର ଅଧିବସାୟ କରାଯାଏ ? ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି’ ‘ନାନ୍ୟୋତ୍ତରଶ୍ଚି ବିଜ୍ଞାତା’ ଇତ୍ୟାଦିଶାସ୍ତ୍ରରୁ ବୋଲି ଯଦି କହ, ତାହା ଶାସ୍ତ୍ରାନୁସାରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥଜରତୀୟ ନ୍ୟାୟପରି ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଶାସ୍ତ୍ର କିନ୍ତୁ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ବୋଲି ମହାବାକ୍ୟକୁ ଆପହତପାପୁତାଦିବିଶେଷଣ ରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଶାରୀରର ଆତ୍ମାରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଶାରୀରର ଉପଭୋକ୍ତୃତ୍ୱଗୁଣକୁ ବାରଣ କରେ । ଶାରୀର ଉପଭୋଗ କଲେ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଭୋଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ କାହିଁ ବା ଆସିବ ।

(ଗ) ଶାରୀର ଉପଭୋଗକୁ ଗ୍ରହଣ ନକଲେ, ତାହା ବ୍ରହ୍ମେକତ୍ୱ, ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନନିମିତ୍ତ ହେଲେ ଶାରୀରର ଉପଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ପରମାର୍ଥରୂପ ବ୍ରହ୍ମର ସଂସ୍ପର୍ଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା-ପିଲାମାନେ ଆକାଶର ତଳଭାଗକୁ ମଳିନ କଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ତଳମଳିନତାଦିବିଶିଷ୍ଟ ଆକାଶ ବୋଲି ପ୍ରକୃତରେ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ ।



(ଘ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି- ବିଶେଷ ହେତୁ ଏହା ନୁହେଁ । ଶାରୀରର ଏକତ୍ୱ ଥିଲେ ବି ଉପତୋଗ ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ଉପତୋଗପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ବୈଶେଷ୍ୟାତ୍ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ଓ ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ରହେ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ପରିକଳ୍ପିତ ଉପତୋଗ ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ଏକତ୍ୱ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ କଳ୍ପନା ଦ୍ୱାରା ଉପତୋଗ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟ ବସ୍ତୁ ସ୍ୱର୍ଗ କରେ, ତେଣୁ ଇଶ୍ୱରଠାରେ ଉପତୋଗଗନ୍ଧ ମଧ୍ୟ କଳ୍ପନା କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

अन्ताधिकरणम् । सू० १ - १०

ଅନ୍ତାଧିକରଣ-୨

अन्ता चराचरग्रहणात् ॥ १ ॥

(୧) ଅନ୍ତା ଚରାଚରଗ୍ରହଣାତ୍ ॥ ୧-୨-୯ ॥

ଅନ୍ତା-ପରମାତ୍ମା ଏଠାରେ ଭକ୍ଷକ ହୁଏ । ଚରାଚରଗ୍ରହଣାତ୍-ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମ ସମସ୍ତଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁପଥରୂପେ ଗୃହୀତ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଅନ୍ତା ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରମାତ୍ମାର ବ୍ରହ୍ମ ଓ କ୍ଷେତ୍ର ଉଭୟେ ଅନ୍ନ ଅଟନ୍ତି । ଯାହାର ମୃତ୍ୟୁ ହେଉଛି ଉପସେଚନ (ମୃତମିଶ୍ରିତ ଅନ୍ନ), ସେହିଁ କାରଣାତ୍ମାରୂପରେ ରହିଛି- ଏହା କଠବଲ୍ଲୀରେ ପଡ଼ାଯାଇଛି । ଏଠାରେ କୌଣସି ଅନ୍ନଭକ୍ଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ କଥା ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଅଗ୍ନି ଅନ୍ତା ହୋଇପାରେ, ଅଥବା ଜୀବ, ଅଥବା ପରମାତ୍ମା ବୋଲି ସଂଶୟ ହୁଏ । କାରଣ-ବିଶେଷର ଅନବଧାରଣ ହେତୁ । ଜୀବ, ଅଗ୍ନି ଓ ପରମାତ୍ମା- ଏହି ତିନୋଟି ବିଷୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରଶ୍ନ ରୂପରେ ଉପନ୍ୟାସ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ କଣ ହେବ ? ଅନ୍ତା ଅର୍ଥାତ୍ ଅଗ୍ନି । କିପରି ? ‘ଅଗ୍ନି ହେଉଛି ଅନ୍ନଦାତା’ ଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧବାକ୍ୟ । ଜୀବ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତା ହୋଇପାରେ କାରଣ- ‘ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ପିପ୍ପଳର ସ୍ୱାଦକୁ ଋଷେ’ ବୋଲି ବାକ୍ୟ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ପରମାତ୍ମା ନୁହେଁ, କାରଣ- କିଛି ଭକ୍ଷଣ ନକରି ସେ ଅନାଇ ରହିଛି ବୋଲି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି । ଏହା ପ୍ରାୟ ହୁଅନ୍ତେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ-

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅନ୍ତା କେବଳ ପରମାତ୍ମା ହୁଏ । କାରଣ-



ଚରାଚରଗ୍ରହଣାତ୍ । ଚରାଚର ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଥାବରଜଙ୍ଗମ ମୃତ୍ୟୁର ଉପସେଚନ ପ୍ରଥମେ ଜଣାପଡ଼େ । ସେହିପରି ପ୍ରଥମ ପରମାତ୍ମାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଅତ୍ୱତ୍ୱ ଅଛି । ପରମାତ୍ମା ବିକାରରୁଜାତ ହୋଇ ସଂହାର ହୋଇ ସବୁ ଭକ୍ଷଣ କରେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇଛି

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ଚରାଚରଗ୍ରହଣ ମିଳେ ନାହିଁ, ତେବେ କାହିଁକି ସିଦ୍ଧବଚନପରି ଚରାଚରଗ୍ରହଣକୁ କାରଣ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ? ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । ମୃତ୍ୟୁର ଉପସେଚନ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣାନିକାୟ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମ ଓ କ୍ଷେତ୍ର ଉଭୟର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହେତୁ ତାହାର ପ୍ରଦର୍ଶନ ନିମିତ୍ତ କୁହାଯାଇଛି । ଯାହା ପରମାତ୍ମାର ଅତ୍ୱତ୍ୱକୁ ଉପନ୍ନ କରେ ନାହିଁ । ତାହା ‘ଅନଶ୍ଚିନ୍ନନ୍ୟାଂଭିରକଶାତି’ ବାକ୍ୟରେ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଗ) ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି- କର୍ମଫଳ ଭୋଗର ଏହାହିଁ ପ୍ରତିଷେଧକଦର୍ଶନ; କାରଣ-ପରମାତ୍ମାର ସନ୍ନିଧିରେ ତାହା ବିଦ୍ୟମାନ । କିନ୍ତୁ ତାହା ବିକାରସମୂହର ପ୍ରତିଷେଧକ ନୁହେଁ । ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତରେ ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟର କାରଣରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟମାନ । ତେଣୁ ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଅଭା ହେବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

(୧) ପ୍ରକରଣାଚ ୧।୨।୧୦

ପ୍ରକରଣାଚ- ‘ନ ଜାୟତେ’ ଏହି ପ୍ରକରଣ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ‘କ ଜତ୍ତଥା ବେଦ ଯତ୍ର ସଃ’ ଏହି ଦୁର୍ବିଜ୍ଞାନରୂପ ଲିଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଅତ୍ୱବାକ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ଅଭା ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଜତଃ ପରମାତ୍ମେବେହାଂଭା ଭବିତୁମର୍ହିତି । ଯତ୍କାରଣଂ ପ୍ରକରଣମିଦଂ ପରମାତ୍ମନଃ ‘ନ ଜାୟତେ ପ୍ରିୟତେ ବା ବିପଣ୍ଡିତ୍’ (କାଠ ୧-୧-୧୮) ଜତ୍ୟାଦି । ପ୍ରକୃତ ଗ୍ରହଣସ୍ତ ନ୍ୟାୟମ୍ । ‘କ ଜତ୍ତଥା ବେଦ ଯତ୍ର ସଃ’ ଇତି ତ ଦୁର୍ବିଜ୍ଞାନତ୍ୱଂ ପରମାତ୍ମଲିଙ୍ଗମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହାଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମା ଅଭା (ଭକ୍ଷକ) ହେବା ଉଚିତ୍, କାରଣ- ‘ମୋଧାବା ଆତ୍ମାର ଜନ୍ମ ବା ମରଣ ହୁଏ ନାହିଁ’ ଜତ୍ୟାଦି ପ୍ରକରଣ ପରମାତ୍ମାର ହୁଏ । ପ୍ରକୃତ ଗ୍ରହଣ ଠିକ୍ ଅଟେ । ‘ସେ ଯେଉଁଠାରେ ଏହି ପ୍ରକାର ତାହାକୁ ଅଧିକାରୀ ବିନା କିଏ ଜାଣିପାରେ’ ଏହି ଦୁର୍ବିଜ୍ଞାନତ୍ୱ ପରମାତ୍ମାର ଲିଙ୍ଗ ଅଟେ ।



ଗୃହାଧିକରଣମ୍

ଗୃହାଧିକରଣମ୍-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि नदर्शनात् ॥ ११ ॥

(୧) ଗୃହାଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟାବାମ୍ନାନୌ ହି ନଦର୍ଶନାତ୍ ୧।୨।୧୧

ଗୃହାଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟୌ ଆମ୍ନାନୌ-‘ରତଂ ପିବନ୍ତଂ’ ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରରେ ଜୀବ ଏବଂ ପରମାତ୍ମା ଦୁହେଁ ଗୃହରେ ପଶିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଜୀବ ନୁହେଁ । ତଦ୍‌ଦର୍ଶନାତ୍-କାରଣ, ଶ୍ରୁତିରେ ଏହିଭଳି ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) କଣ୍ଠବଲ୍ଲୀକ୍ଷେପ ପଠ୍ୟତେ- “ରତଂ ପିବନ୍ତୌ ମୁକୁତସ୍ୟ ଲୋକେ, ଗୃହାଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟୌ ପରିମେ ପରାର୍ଚ୍ଚୋ ଛାୟାତପୌ ବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ବଦନ୍ତି, ପଞ୍ଚାଶ୍ଵମୋ ଯେ ଚ ତ୍ରିଶୀତିକେତାଃ” (କାଠ ୧-୩-୧) । (ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ- କିମିହ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୌ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟୌ, ଉତ ଜୀବ ପରମାତ୍ମା ନାବିତି । ଯଦି ବୁଦ୍ଧିଜୀବୌ, ତତଶ୍ଚ ବୁଦ୍ଧିପ୍ରଧାନାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣସଂଘାତାତ୍ ବିଲକ୍ଷଣୋ ଜୀବଃ ପ୍ରତିପାଦିତୋ ଭବତି । (ଗ) ତଦପାହ ପ୍ରତିପାଦୟିତବ୍ୟମ୍- “ଯେୟଂ ପ୍ରେତେ ବିଚିକିକ୍ଷା ମନୁଷ୍ୟେଽସ୍ତାତ୍ୟେକେ ନାୟମସ୍ତାତି ଚୈକେ । ଏତଦ୍‌ ବିଦ୍ୟାମନୁଶିଷ୍ଠସ୍ତୁତ୍ତ୍ଵାହାମ୍, ବରାଣାମେଷ ବରସ୍ତୃତୀୟଃ (କାଠ ୧-୧-୨୦) ଇତି ପୃଷ୍ଠାତ୍ । (ଘ) ଅଥ ଜୀବପରମାତ୍ମାନୌ ତତୋ ଜୀବାଦ୍‌ବିଲକ୍ଷଣଃ ପରମାତ୍ମା ପ୍ରତିପାଦିତୋ ଭବତି । ତଦପାହ ପ୍ରତିପାଦୟିତବ୍ୟମ୍, ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାସ୍ମାତ୍ କୃତାକୃତାତ୍ । ଅନ୍ୟତ୍ର ଭୂତାତ୍ ଭବ୍ୟାତ୍ ଯତ ତତ୍ ପଶ୍ୟସି ତଦ୍‌ବଦ୍ । (କାଠ ୧-୨-୨୪) ଇତିପୃଷ୍ଠାତ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଯଥା କଣ୍ଠବଲ୍ଲୀରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- “ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା କହେ କି ଶରୀରରେ ବୁଦ୍ଧିରୂପ ଗୃହାମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଥାନରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନିଜେ କର୍ମଫଳକୁ ଉପଭୋଗ କରୁଥିବା ଛାୟା ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗସଦୃଶ ବିଲକ୍ଷଣ ତତ୍ତ୍ଵ ଦୁଇଟି ଅଛି । ଏହି କଥା ନଚିକେତାଗ୍ନିର ଚୟନ ଗାଥର ଚୟନ କରାଗଲା ।

(ଖ) ସଂଶୟ - ଏଠାରେ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଜୀବ, ଅଥବା ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମା କ’ଣ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ? ଯଦି ବୁଦ୍ଧି ଓ ଜୀବ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତେବେ ବୁଦ୍ଧି ଯେଉଁଠାରେ



ପ୍ରଧାନ ଅଟେ, ସେହିଠାରେ ହିଁ ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ସଂଘାତ ଦ୍ଵାରା ବିଲକ୍ଷଣ ଜୀବ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ସେ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିବା ପାଇଁ ଉଚିତ ଅଟେ । କାରଣ- “ମନୁଷ୍ୟର ମରଣ ପରେ ଆତ୍ମା ଅଛି ବୋଲି କେତେକ କହନ୍ତି । କେତେକ ଆତ୍ମା ନାହାନ୍ତି ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହିପରି ସଂଶୟ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ ତୁମଠାରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପାଇଁ ମୁଁ ଏହି ଆତ୍ମାବିଦ୍ୟାକୁ ଜାଣିପାରିବି । ବରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ମୋର ବୃତ୍ତାନ୍ତବର” ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନ କରାଯାଇଛି ।

(ଘ) ଯଦି ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମା ଅଛନ୍ତି, ତେବେ ଜୀବଦ୍ଵାରା ପରମାତ୍ମା ବିଲକ୍ଷଣ ହୋଇ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ଏହା ଏଠାରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଯୋଗ୍ୟ, କାରଣ- “ଯାହା ଧର୍ମଦ୍ଵାରା ପୃଥକ୍, ଅଧର୍ମଦ୍ଵାରା ପୃଥକ୍ ତଥା ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ରୂପା ପ୍ରପଞ୍ଚଦ୍ଵାରା ପୃଥକ୍ ଏବଂ ଯାହା ଭୂତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ଏହିପ୍ରକାର ଯାହା ଆପଣ ଜାଣନ୍ତି, ତାହା ମୋତେ କହନ୍ତୁ” ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନ କରାଯାଇଛି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ଅତ୍ରେହାକ୍ଷେପ୍ତା-ଉଭାବପ୍ୟେତୌ ପକ୍ଷୌ ନ ସମ୍ଭବତିଃ । କସ୍ମାତ୍ ? ରତପାନଂ କର୍ମପଂକୋପଭୋଗଃ ‘ସୁକୃତସ୍ୟ ଲୋକେ’ ଇତି ଲିଙ୍ଗାତ୍ । ତକ୍ତେତନସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞସ୍ୟ ସମ୍ଭବତି, ନାଚେତନାୟାଃ ବୁଦ୍ଧେଃ । ‘ପିବନ୍ତୌ’ ଇତି ଚ ଦ୍ଵିବଚନେନ ଦ୍ଵୟୋଃ ପାନଂ ଦର୍ଶୟତି ଶ୍ରୁତିଃ । ଅତୋ ବୁଦ୍ଧି କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞପକ୍ଷସ୍ତାବନ୍ ସମ୍ଭବତି । (ଖ) ଅତଏବ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞପରମାତ୍ମାପକ୍ଷୋଽପି ନ ସମ୍ଭବତି, ଚେତନେଽପି ପରମାତ୍ମନି ରତପାନସମ୍ଭବାତ୍ । “ଅନଶ୍ଚନ୍ନନେୟାଃଭିରକଶୀତି” (ମୁଣ୍ଡ ୩-୧-୧) ଇତି ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣାଦିତି । (ଗ) ଅତ୍ରୋତ୍ପତେ-ନୈଷୋ ଦୋଷଃ, ଛତ୍ରିଣୋ ଗଛନ୍ତାତ୍ୟ-କେନାପି ଛତ୍ରିଣାଂ ବହୁନାଂ ଛତ୍ରିଢ୍ଵୋପରଘରଦର୍ଶନାତ୍ । ଏବମେକେନାପି ପିବତା ଦ୍ଵୌ ପବନ୍ତାବୁତ୍ୟେତେ । ଯଦ୍ ବା ଜୀବସ୍ତାବତ୍ପିବତି, ଲକ୍ଷ୍ମରସ୍ତୁ ପାୟୟତି । ପାୟନ୍ନପି ପିବତାତ୍ୟୁତ୍ୟେତେ, ପାତୟତ୍ୟପି ପକ୍ତୃତ୍ଵପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦଶ ନାତ୍ । (ଘ) ବୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ-ପରିଗ୍ରହେଽପି ସମ୍ଭବତି, କରଣେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵୋପରଘାତ୍ । “ଏଥାଂସି ପତନ୍ତୀତି”, ପ୍ରୟୋଗଦର୍ଶନାତ୍ । ନ ଋଧାତ୍ମାଧିକାରେଽନୈଫା କୌଚିଦ୍ ଦ୍ଵାବୃତଂ ପିବନ୍ତୌ ସମ୍ଭବତଃ, ତସ୍ମାଦ୍ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୌ ସ୍ୟାତାମ୍, ଜୀବପରମାତ୍ମୌ ବେତି ସଂଶୟଃ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏଠାରେ ଶକାକରି କୁହାଯାଇଛି କି- ଏହି ଦୁଇପକ୍ଷ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ରତପାନ’ର ଅର୍ଥ କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗ, ‘ସୁକୃତସ୍ୟ ଲୋକେ’ ହିଁ ଏହାର ଲିଙ୍ଗ । ଏ ଏହି ଚେତନ କ୍ଷେତ୍ରଞ୍ଚରେ ସମ୍ଭବ ଅଟେ । ଅଚେତନ ବୁଦ୍ଧିରେ ନୁହେଁ । ‘ପିବନ୍ତୋ’ ଏହି ଦ୍ଵିବଚନଦ୍ଵାରା ଶୁଦ୍ଧି ବାକ୍ୟ ଦ୍ଵୟରେ କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ବୁଦ୍ଧି କ୍ଷେତ୍ରଞ୍ଚ (ଜୀବ) ପକ୍ଷରେ ଏହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଏହି କାରଣରୁ ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାର ପକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଚେତନ ପରମାତ୍ମାରେ କର୍ମଫଳର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରମାଣ “ନ ଖାଇ ସାକ୍ଷୀରୂପରେ ଦେଖେ” ଇତି ଶୁଦ୍ଧି ।

(ଗ) ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଛତାଗୁଡ଼ିକ ଯାଉଛନ୍ତି’ ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା ଗୋଟିଏ ଛତା ଧରିଥିବା ପୁରୁଷ ଦ୍ଵାରା ବହୁ ଛତାର ଉପସ୍ଥର ଦେଖାଯାଏ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଜଣେ ପାନ କଲେ ଦୁଇଜଣ ପାନ କରନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅଥବା ଜୀବ ପାନ କରେ ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ମଫଳ ଭୋଗକରେ ଏବଂ ଈଶ୍ଵର ପାନ କରାଏ । ପାନ (ଉପଭୋଗ) କରାଇ ଈଶ୍ଵରଠାରେ ମଧ୍ୟ ପାନ କରିବା ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । କାରଣ- ପାତକଠାରେ ପାକକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଦେଖାଯାଏ ।

(ଘ) ପୁନଶ୍ଚ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଜୀବର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । କାରଣ-କରଣଠାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵର ଉପସ୍ଥର ହୁଏ । ଯେପରି ବଡ଼କାଠଗୁଡ଼ିକ ପରିଯା’ନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ସେପରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ପ୍ରକରଣରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପାନ ବା କର୍ମଫଳ ଭୋଗ କରନ୍ତି । ଏହା ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଜୀବର ଉପଦେଶ ହୁଏ ଅଥବା ପରମାତ୍ମା ହୁଏ - ଏହି ହିଁ ସଂଶୟ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ବୁଦ୍ଧିକ୍ଷେତ୍ରଞ୍ଚାବିତି । କୃତଃ ? ‘ଗୃହସ୍ତବିଷ୍ଣୋ’ ଇତି ବିଶେଷଣାତ୍ । ଯଦି ଶରୀରଂ ଗୃହା, ଯଦି ବା ହୃଦୟଂ, ଉଭୟଥାପି ବୁଦ୍ଧିକ୍ଷେତ୍ରଞ୍ଚୋ ଗୃହାଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟାକୁପକ୍ଷପଦ୍ୟେତେ । (ଖ) ନ ଚ ସତି ସତି ସମ୍ଭବେ ସର୍ବଗତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଶିଷ୍ଟଦେଶତ୍ଵଂ ଯୁକ୍ତଂ କଳ୍ପୟିତୁମ୍ । (ଗ) ‘ସୁକୃତସ୍ୟ ଲୋକେ’ ଇତି ଚ କର୍ମଗୋଚରାନତିକ୍ରମଂ ଦର୍ଶୟତି । ପରମାତ୍ମା ତୁ ନ ସୁକୃତସ୍ୟ ବା ଗୋଚରେ ବର୍ତ୍ତତେ । (ଘ) “ନ କର୍ମଣା ବର୍ତ୍ତତେ, ନୋ କନାୟାନ୍” ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । ‘ଛାୟାତପୌ’ ଇତି ଚ ଚେତନାଚେତନଯୋନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଉପପନ୍ୟାତେ; ଛାୟାତପବତ୍ ପରସ୍ପର ବିଲକ୍ଷଣାଦ୍ଵାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବୁଦ୍ଧିକ୍ଷେତ୍ରଞ୍ଚାବିହୋ ତ୍ୟେୟାତାମିତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୁମଃ-



(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ତାହେଲେ ଏଠାରେ କଣ ହେବ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ବୁଦ୍ଧି ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞର ନିର୍ଦ୍ଦେଶପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କିପରି ? ‘ଗୁହା’ ପ୍ରବିଷ୍ଟୋ ଏହି ବିଶେଷଣ ଦ୍ଵାରା । ଏହାଦ୍ଵାରା ଶବ୍ଦର ବା ହୃଦୟ ଗୁହା ହେଉ । ଏହା ଦୁଇପ୍ରକାରେ ବୁଦ୍ଧି ତଥା ଜୀବ ଗୁହାରେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇ ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) ଏହା ସମ୍ଭବ (ଗୁହାରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟରୂପରେ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଜୀବର ଗ୍ରହଣ) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି ସର୍ବଗତ ପରମାତ୍ମାରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଦେଶର କଳ୍ପନା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ‘ସୁକୃତସ୍ୟ ଲୋକେ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ କର୍ମଫଳର ଅନତିକ୍ରମ ଦେଖାଏ । ପରମାତ୍ମା କିନ୍ତୁ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତ ବିଷୟକ ଫଳରେ ରହେ ନାହିଁ । କାରଣ-

(ଘ) ‘କର୍ମଦ୍ଵାରା ଏହା ବଢ଼େ ନାହିଁ କି ଘଟେ ନାହିଁ’ । ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ । “ଛାୟା ଓ ଆତପ ସମାନ ପରସ୍ପର ବିଲକ୍ଷଣ” ଏହି ଚେତନ ଅଚେତନରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ-ଛାୟା ଏବଂ ଆଲୋକ ସଦୃଶ ପରସ୍ପର ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ । ଏହାର କାରଣ ବୁଦ୍ଧି ଏବଂ ଜୀବକୁ ହିଁ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(୫) ମୂଳ- (କ) ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମପରମାତ୍ମନାବିହୋତ୍ୟେୟାତାମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ଆତ୍ମାନୌ ହି ତାବୁଭାବପି ଚେତନୌ ସମାନସ୍ଵଭାବୌ । ସଂଖ୍ୟାଶ୍ରବଣେ ଚ ସମାନ ସ୍ଵଭାବେଷ୍ଠେବ ଲୋକେ ପ୍ରତୀତିର୍ଦ୍ଦଶ୍ୟତେ । (ଖ) ଅସ୍ୟ ଗୋଦ୍ଵିତୀୟୋଽନୈଷ୍ଠବ୍ୟ ଇତ୍ୟୁକ୍ତେ ଗୌରେବ ଦ୍ଵିତୀୟୋଽନୈଷ୍ଠ୍ୟତେ, ନାଶ୍ଚ ପୁରୁଷୋ ବା । ତଦିହ ରତପାନେନ ଲିଙ୍ଗେନ ନିଷ୍ଠିତେ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନି ଦ୍ଵିତୀୟାନୈଷ୍ଠଶାୟାଂ ସମାନସ୍ଵଭାବେଷ୍ଠେତନଃ ପରମାତ୍ମୈବ ପ୍ରତୀୟତେ । (ଗ) ନନୁକ୍ତଂ ଗୁହାହିତଦ୍ଵଦର୍ଶନାନ୍ ପରମାତ୍ମା ପ୍ରତ୍ୟେତବ୍ୟ ଇତି, ଗୁହାହିତଦ୍ଵଦର୍ଶନାଦେବ ପରମାତ୍ମା ପ୍ରତ୍ୟେତବ୍ୟ ଇତି ବଦ୍ୟାଃ । (ଘ) ଗୁହାହିତଦ୍ଵଂ ତୁ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିସ୍ମୃତ୍ ପରମାତ୍ମନ ଏବ ଦୃଶ୍ୟତେ- “ଗୁହାହିତଂ ଗହ୍ଵରେଷ୍ଠ ପୁରାଣମ୍” (କାଠ ୧-୨-୧୨), “ଯୋ ବେଦ ନିହିତଂ ଗୁହାୟାଂ ପରମେ ବ୍ୟୋମନ” (ତୈ ୨+୧), “ଆତ୍ମାନମନିଚ୍ଛ ଗ୍ରହାଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟମ୍” ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାସୁ । (ଙ) ସର୍ବଗତସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟର୍ଥେ । ଦେଶବିଶେଷୋପଦେଶା ନ ବିରୂପତ ଇତ୍ୟେତଦପ୍ୟୁକ୍ତମେବ । (ଚ) ସୁକୃତଲୋକବର୍ତ୍ତଦ୍ଵଂ ତୁ ଛତ୍ରିଭୁବଦେକସ୍ମିନ୍ନପି ବର୍ତ୍ତମାନମୁଭୟୋରବିରୁଦ୍ଧମ୍ । ତାୟାତପାବିତ୍ୟପ୍ୟବିରୁଦ୍ଧମ୍ । ଛାୟାତପବତ୍ ପରସ୍ପରବିଲକ୍ଷଣଭାତ୍,



ସଂସାରିତ୍ୱାସଂସାରିତ୍ୱଯୋଃ । (ଛ) ଅବିଦ୍ୟାକୃତତ୍ୱାତ୍‌ସଂସା-ରିତ୍ୱସ୍ୟ ପାରମାକତ୍ୱାନ୍ତଃ ସଂସାରିତ୍ୱସ୍ୟ । ତସ୍ମାଦ୍ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ - ପରମାତ୍ମନୌ ଗୁହ୍ୟଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟୌ ଗୁହ୍ୟେତେ ।

(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତପକ୍ଷଃ ‘ଗୁହ୍ୟ ପ୍ରବିଷ୍ଟୌ’ ଏହି ପ୍ରୟୋଗରେ ଜୀବ ଏବଂ ପରମାତ୍ମା କୁହାଯାଇପାରନ୍ତି । କାରଣ-ଏହି ଦୁଇଟି ଆତ୍ମା ତେତନ ଓ ସମାସସ୍ୱଭାବଶୀଳ । ସଂଖ୍ୟାର ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ସଂସାରରେ ସମାନ ସ୍ୱଭାବଶୀଳାମାନଙ୍କର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେପରିକି ‘ଏହି ବଳଦ ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ଏକ ସାଥୀ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।’ ଏହା କହିଲେ ବଳଦର ସଜାତୀୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ବଳଦକୁ ଖୋଜାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଏହାର ବିଜାତୀୟ ଅଶ୍ୱ ଅଥବା ପୁରୁଷକୁ ଖୋଜାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କର୍ମଫଳ ଭୋଗ ରୂପଲିଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଜୀବାତ୍ମାର ନିଷ୍ଠିତ ହେଲାପରେ ଦ୍ୱିତୀୟକୁ ଅନ୍ୱେଷଣ ପାଇଁ ସମାନ ସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ତେତନ ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏପରି ଯାହା କୁହାଗଲା କି- ଗୁହ୍ୟରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ଦେଖିବା ଦ୍ୱାରା ସର୍ବବ୍ୟାପକ ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରତୀତି ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆମେ କହୁ କି- ଗୁହ୍ୟର ପ୍ରବିଷ୍ଟ ଦେଖିବା ଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ; କାରଣ-ଗୁହ୍ୟରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତିରେ ବହୁବାର ପରମାତ୍ମାର ଦର୍ଶନ ହୁଏ ।

(ଘ) ଯେପରିକି “ବୁଦ୍ଧିରୂପ ଗୁହ୍ୟରେ ସ୍ଥିତ, ଅନେକପ୍ରକାର ଅନର୍ଥଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣଦେହରେ ରହେ” । “ଅନାଦି ପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମାକୁ ଜାଣି ଅଧିକାରୀ ପୁରୁଷ ହର୍ଷଶୋକକୁ ତ୍ୟାଗ କରେ” । “ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୃଦୟ ଆକାଶରେ ସ୍ଥିତ ବୁଦ୍ଧିରୂପୀ ଗୁହ୍ୟରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣେ, ଏହା ସମସ୍ତକାମକୁ ଲାଭ କରେ” । “ବୁଦ୍ଧିରୂପୀଗୁହ୍ୟରେ ରହିଥିବା ଆତ୍ମାକୁ ବିଚାର କର” ଇତ୍ୟାଦି ବେଦ ଓ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରମାଣ ରହିଛି ।

(ଙ) ସର୍ବବ୍ୟାପକ ବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପାଇଁ ହୃଦୟାଦି ଦେଶବିଶେଷର ଉପଦେଶ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଚ) ସୁକୃତକାର୍ଯ୍ୟଶରୀରରେ ରହିବା ଛତ୍ରିତ୍ୱର ସଦୃଶ ଏକଜୀବରେ କର୍ମଫଳ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱାଦି ହେଲେ ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ଅବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ଛାଇ ଓ ଖରାଭଳି ଏହା କହିବା ଅବିରୁଦ୍ଧମାତ୍ର । କାରଣ-ସଂସାରିତ୍ୱ ଓ ଅସଂସାରିତ୍ୱ ଛାୟା ଓ ଆତପ ସମାନ ପରସ୍ପର ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ।



(ଛ) ସଂସାରିତ୍ୱ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ଓ ଅସଂସାରିତ୍ୱ ପାରମାର୍ଥକ ଅଟେ । ତେଣୁ ଗୁହ୍ୟରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ଜୀବାତ୍ମା ତଥା ପରମାତ୍ମାର ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

विशेषणाच्च ॥ ୧୨ ॥

(୧) ବିଶେଷଣା ଜ ॥ ୧।୨।୧୨ ॥

(୧)-ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) କେଉଁ କାରଣଦ୍ୱାରା ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୋଇଛି ।

ବିଶେଷଣାର୍ଥ ଚ=‘ଆତ୍ମାନଂ ରଥ୍ନଂ ବିଚ୍ଛି’ ‘ସୋଽଧୁନଃ ପାରମାତ୍ମୋତି’ ଏହିପ୍ରକାର ଗତା ଓ ଗତବ୍ୟାଦି ବିଶେଷଣ ଦ୍ୱାରା ହୃଦୟରୁପୀ ଗୁହ୍ୟରେ ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବିଶେଷଣାଞ୍ଚ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପରମାତ୍ମାନୋରେବ ଭବତି । ‘ଆତ୍ମାନଂ ରଥ୍ନଂ ବିଚ୍ଛି, ଶରୀରଂ ରଥମେବ ତୁ’ (କା ୧-୩-୩) ଇତ୍ୟାଦିନା ପରେଣ ଗ୍ରହେନ ରଥରଥାଦିରୂପକଚ୍ଛନ୍ଦା ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାନଂ ରଥ୍ନଂ ସଂସାରମୋକ୍ଷଯୋ-ର୍ଭବତଃ କଚ୍ଛନ୍ଦତି । (ଖ) ‘ସୋଽଧୁନଃ ପାରମାତ୍ମୋତି ତଦବିଷ୍ଣୋଃ ପରମଂ ପଦମ୍’, (କା ୧।୩।୯) ଇତି ଚ ପରମାତ୍ମନଂ ଗତବ୍ୟମ୍, (ଗ) ତଥା ଚ ‘ତଂ ଦୁର୍ବର୍ଣ୍ଣଂ ଗୁଡ଼ମନୁପ୍ରବିଷ୍ଟମ୍, ଗୁହ୍ୟହିତଂ ଗହ୍ମରେଷୁ ପୁରାଣମ୍ । ଆଧ୍ୟାତ୍ମଯୋଗାଧିଗମେନଂ ଦେବଂ, ମତ୍ତା ଧାରୋ ହର୍ଷଶୋକୌ ଜହାତି’ (କା ୧।୨।୧୨) । ଇତି ପୂର୍ବସ୍ଥିତପି ଗ୍ରହେ ମତ୍ତମତ୍ତବ୍ୟଦ୍ୱେନୈତାବେବ ବିଶେଷିତୌ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଗତା ଓ ଗତବ୍ୟାଦି ବିଶେଷଣ ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାରେ ସମ୍ଭବ ଅଟେ । ‘ତୁ ଆତ୍ମାକୁ ରଥୀ ଓ ଶରୀରକୁ ରଥ ବୋଲି ଜାଣି’ ଇତ୍ୟାଦି ଉତ୍ତର ବାକ୍ୟ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ରଥୀ ଓ ରଥାଦିର ରୂପ କଚ୍ଛନା କରି ଯମରାଜ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ଓ ଜୀବାତ୍ମା ସଂସାର ଓ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରତି ଗତାରୂପରେ ରଥ କଚ୍ଛନା କରିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ‘ଏହି ସଂସାର ମାର୍ଗ ଦ୍ୱାରା ପାର-ଏହି ବ୍ୟାପକ ପରମାତ୍ମାର ପରମପଦକୁ ପାଏ’, ଏହାଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମାର ଗତବ୍ୟରୂପରେ କଚ୍ଛନା କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରକାର ମଧ୍ୟ ‘ଦୁର୍ବିଜ୍ଞେୟ, ଗୁଡ଼ ମାୟାରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ, ଗୁହ୍ୟକୁଞ୍ଜରେ ସ୍ଥିତ, ଗହ୍ମର ଅନେକ ଅନ୍ତର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପ୍ତ, ଦେହରେ ରହିଥିବା, ସର୍ବଦା ଅଧ୍ୟାତ୍ମା ଯୋଗ ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତା ହଟାଇ ଆତ୍ମାରେ ସଂଲଗ୍ନ କରିବା, ଏହାର ପ୍ରାପ୍ତିରେ ଆତ୍ମାରେ ମନନ କରି ଧାର ପୁରୁଷ ହର୍ଷ ଓ ଶୋକକୁ ତ୍ୟାଗ କରେ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ପୂର୍ବଗ୍ରହଣେ ମନ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତବ୍ୟ ରୂପରେ ଦୁହିଁଙ୍କୁ ବିଶେଷିତ କରାଯାଇଛି ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରକରଣ ଚେଦ ପରମାତ୍ମନଃ । ‘ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା’ ବଦନ୍ତି’ ଇତି ଚବକ୍ତବିଶେଷୋପାଦାନଂ ପରମାତ୍ମପରିଗ୍ରହେ ଘଟତେ । ତସ୍ମାଦିହ ଜୀବପର-ମାତ୍ମନାବୁଚ୍ୟେୟାତାମ୍ । (ଖ) ଏଷ ଏବ ନ୍ୟାୟଃ ‘ହା ସୁପର୍ଣ୍ଣା ସମୁଜା ସଖାୟା’ (ମୁଣ୍ଡ ୩।୧।୧) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଠପି । ତଦ୍ରାପି ହ୍ୟଧ୍ୟାତ୍ମାଧିକାରାନ୍ ପ୍ରାକୃତୌ ସୁପର୍ଣ୍ଣାବୁଚ୍ୟେତେ । ‘ତୟୋରନ୍ୟଃ ପିପ୍ପଳଂ ସ୍ବାଦବଚି’ ଇତ୍ୟଦନ ଲିଙ୍ଗାଦ୍ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ଭବତି । ‘ଅନଶ୍ଚନ୍ନନ୍ୟୋଃଭିରକଶାତି’ ଇତ୍ୟନଶନଚେତନଦ୍ୱାଭ୍ୟାଂ ପରମାତ୍ମା । (ଗ) ଅନନ୍ତରେ ତ ମନ୍ତ୍ରେତାବେବ ବ୍ରହ୍ମବ୍ରହ୍ମବ୍ୟଭାବେନ ବିଶିନଷ୍ଟ-ସମାନବୃକ୍ଷେ ପୁରୁଷୋ ନିମଗ୍ନୋଽନୀଶୟା ଶୋଚତି ମୁହ୍ୟମାନଃ । କୁଷଂ ଯଦା ପଶ୍ୟତ୍ୟନ୍ୟମୀଶମସ୍ୟ ମହିମାନମିତି ବୀତଶୋକଃ’ । (ମୁଣ୍ଡ ୩।୧।୨) ।

(୩) ଭାଷ୍ୟ-ତର- (କ) ଏହି ପ୍ରକରଣ ପରମାତ୍ମାର ‘ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାମାନେ କହନ୍ତି’ ଏହି ପ୍ରକାର ବକ୍ତା ବିଶେଷଣର ଗ୍ରହଣ ପରମାତ୍ମାର ସ୍ୱୀକାର କଲେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାର କଥନ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ‘ଦୁଇଟି ସୁନ୍ଦର ଓ ସମାନଧର୍ମକ ପକ୍ଷା ଅଛନ୍ତି । ସେ ଦୁହେଁ ଏକାଠି ରହନ୍ତି ଏବଂ ଏକ ବୃକ୍ଷ (ଶରୀର)କୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହିଛନ୍ତି’ । ଇତ୍ୟାଦି ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ବିରର (ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାର ବିରର) କରାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ପ୍ରକରଣର କାରଣ ହେଉଛି ଯେ ଲୌକିକପକ୍ଷାମାନଙ୍କର ହୋଇନାହିଁ । ଏଠାରେ ‘ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଏକ ପକ୍ଷା ମଧୁର ଫଳ (କର୍ମ)ଭୋଗ କରେ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଅଦନ (ଭକ୍ଷଣ) ଲିଙ୍ଗଦ୍ୱାରା ଜୀବାତ୍ମା ଅବଗତ ହୁଏ । ଏବଂ ‘ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଭୋଗ ନକରି ପ୍ରକାଶ କରେ’, ଏଠାରେ ଅଭକ୍ଷଣାଦ୍ ଓ ଚେତନତ୍ୱ ରୂପ ଲିଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମା ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହାର ପୂର୍ବମନ୍ତରେ ‘ଏକ ହିଁ ଶରୀରରୁପାବୃକ୍ଷରେମୁହ୍ୟମାନ ଦେହ ମୁଁ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଦେହରେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଅଭିମାନକୁ ପାଇ ଦରିଦ୍ରଭାବରେ ମୋହ ହୋଇ ଶୋକକରେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଅନେକ ଯୋଗମାର୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ହୋଇ ପରମାତ୍ମାର ମହିମାକୁ ଜାଣେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଶୋକଶୂନ୍ୟ ହୁଏ’ । ଏପରି ଦୁଇଟି ଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଭାବରେ ବିଶେଷିତ ହୋଇ ରହିଛି ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଅପର ଆହ- ‘ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’ ଇତି ନେୟମୁଗସ୍ୟାଧିକରଣସ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଂ ଭଜତେ, ପୌଳି ରହସ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣୋନାନ୍ୟଥା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଦ୍ୱାର୍ । ‘ତୟୋରନ୍ୟଃ ପିପ୍ପଳଂ ସ୍ବାଦବଚାତି ସରମନଶ୍ଚନ୍ନନ୍ୟୋଃଭିରକଶାତାତ୍ୟନଶ୍ଚନ୍ନନ୍ୟୋଃଭିପଶ୍ୟତି,



ଜ୍ଞସ୍ତାବେତୌ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୌ' ଇତି । (ଖ) ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୋ ଜୀବଃ, କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଶବ୍ଦଃ ପରମାତ୍ମେତି ଯଦୁଚ୍ୟତେ, ତନ୍ନ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଶବ୍ଦଯୋରନ୍ତଃକରଣ ଶାରୀରପରତୟା ପ୍ରସିଦ୍ଧିଂଭାବ । ତତ୍ତ୍ୱେବ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଂଭାବ-ତଦେତଦସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର ଯେନ ସ୍ୱପ୍ନଂ ପଶ୍ୟତି, ଅଥ ଯୋଃସ୍ତଂ ଶାରୀର ଉପଦେଷ୍ଟା ସ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞସ୍ତାବେତୌ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୌ ଇତି । (ଗ) ନାପ୍ୟସ୍ୟାଧିକରଣସ୍ୟ ପୂର୍ବପକ୍ଷଂ ଭଜତେ । ନହ୍ୟତ୍ର ଶାରୀରଃ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଭୋକ୍ତୃଭିନ୍ନା ସଂସାର ଧର୍ମେଣୋପେତୋ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ । କଥଂ ତର୍ହି ? ସର୍ବସଂସାରଧର୍ମୀତୀତୋ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱଭାବଶ୍ଚେତନ୍ୟମାତ୍ରସ୍ୱରୂପଃ, 'ଅନଶ୍ନ-ନୁନ୍ୟୋଃଭିନ୍ନକଶୀତି' 'ଅନଶ୍ନନନ୍ୟୋଃଭିନ୍ନପଶ୍ୟତି ଜ୍ଞଃ' ଇତି ବଚନାତ୍ । 'ତତ୍ତ୍ୱମସି', କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ-ରୂପି ମାଂ ବିଦ୍ଧି' (ଗା ୧୩-୨) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିଭ୍ୟଶ୍ଚ । (ଘ) ତାବତା ତ ବିଦ୍ୟୋପସଂହାରଦର୍ଶନମେବ ମେବାବକଳ୍ପତେ । ତାବେତୌ 'ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୌ ନ ହ ବା ଏବଂ ବିଦି କିଂଚନ ରଜ ଆଧିଂସତେ' ଇତ୍ୟାଦି । (ଙ) କଥଂ ପୁନରସ୍ମିନ୍‌ପକ୍ଷେ 'ତଯୋରନ୍ୟଃ ପିପପଳଂ ସ୍ୱାଦବଭାତି ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର', ଇତ୍ୟତେତନେ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର ଭୋକ୍ତୃଭବତନମିତି ? ଉଚ୍ୟତେ-ନେୟଂ ଶ୍ରୁତିରଚେତନସ୍ୟ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର ଭୋକ୍ତୃ ବକ୍ଷ୍ୟମାମିତି ପ୍ରବୃତ୍ତା । କି ତର୍ହି ଚେତନସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞସ୍ୟାଭୋକ୍ତୃ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱଭାବତଂ ତ ବକ୍ଷ୍ୟମାମିତି । ତଦର୍ଥଂ ସୁଖାଦିବିକ୍ରିୟାବତି ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର ଭୋକ୍ତୃମଧ୍ୟା-ରୋପୟତି । ଇଦଂ ହି କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱଂ ତ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଯୋରିତ-ରେତରସ୍ୱଭାବାବିବେକକୃତଂ କଳ୍ପ୍ୟତେ । (ଚ) ପରମାର୍ଥସ୍ତୁ ନାନ୍ୟତରସ୍ୟାପି ସମ୍ଭବତି ଅଚେତନଭାବ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର, ଅବିକ୍ରିୟାଭାବ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞସ୍ୟ । ଅବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତସ୍ୱଭାବଭାବ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର ସୁତରାଂ ନ ସମ୍ଭବତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ମତରେ- 'ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଯ୍ୟା' ଏହି ମନ୍ତ୍ର ରକ୍ ଅଧିକରଣରୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ନାହିଁ । କାରଣ-ପୈଞ୍ଜିରହସ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଏହାର ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି । ଯଥା- "ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ମଧୁରଫଳ ଭୋଗ କରେ, ସେ ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର (ବୁଦ୍ଧି) ଅଟେ । ଅନ୍ୟଟି ଭକ୍ଷଣ ବିନା କେବଳ ଦେଖେ, ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ମଫଳ ଭୋଗନକରି କେବଳ ଦେଖେ, ସେ ଜ୍ଞ ବା କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ । ଏହି ଦୁଇଟି ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ" ।

(ଖ) ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର ଜୀବବାଚକ ଅଟେ ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଶବ୍ଦ ପରମାତ୍ମାବାଚକ ଅଟେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସବ୍‌କ୍ଷେତ୍ର ଏବଂ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଶବ୍ଦ ଅନ୍ତଃକରଣ ତଥା ଜୀବପରକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ଏବଂ ପୌଞ୍ଜରହସ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣଗ୍ରନ୍ଥରେ "ଯାହାଦ୍ୱାରା ସ୍ୱପ୍ନ



ଦେଖେ, ସେ ସବୁ । ଯେ ଶରୀର ଉପଦେଷ୍ଟା ସେ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ, ଏହି ପ୍ରକାର ଦୁହେଁ ସବୁ ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଅଟନ୍ତି’ ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ରକ୍ (ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା) ଅଧିକରଣରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଭାବ (ସତ୍ତ୍ଵଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ବୁଦ୍ଧି ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ଜୀବର ଗ୍ରହଣ)ର ପ୍ରତିପାଦନ ହୋଇନାହିଁ । ବସ୍ତୁତଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ସଂସାରୀ ଧର୍ମ ଦ୍ଵାରା ଯୁକ୍ତ ଶରୀର କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଏଠାରେ ବିବକ୍ଷିତ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ସବୁ ସଂସାର ଧର୍ମ ଦ୍ଵାରା ଅତୀତ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵଭାବ ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ରସ୍ଵରୂପ ବିବକ୍ଷିତ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ଅନ୍ୟ ପରମାତ୍ମା ଉପଭୋଗ ନ କରି କେବଳ ଦେଖେ’, ‘କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ, ତୁମେ ମୋତେ ଜାଣ’ ଇତି ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ପ୍ରମାଣଦ୍ଵାରା ଅର୍ଥ ହୋଇଛି ।

(ଘ) କେବଳ ମତ୍ତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଦ୍ଵାରା ‘ସେ ଦୁଇଟି ସବୁ ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ । ଏହି ବିଦ୍ୟାରୁ ଅବିଦ୍ୟାକୁ ଜାଣିଥିବା ଲୋକରୁ ଅବିଦ୍ୟା ସ୍ଵର୍ଗ କରେ ନାହିଁ’ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟାର ଉପସଂହାରର ଦର୍ଶନ ଜୀବନ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା କହିବା ଦ୍ଵାରା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଙ) ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ‘ତୟୋରନ୍ୟଃ ପିପ୍ପଳଂ ସ୍ଵାଦବତ୍ରି’ ସ୍ଥଳରେ ଅଚେତନ ସବୁଠାରେ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ବଚନ କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ଅଚେତନ ସବୁଠାରେ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ କହିବା ଉଚିତ, ତେଣୁ ‘ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’ ଏହି ଶ୍ରୁତି ଏଠାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଚେତନ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଠାରେ ଅଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ଓ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵଭାବତ୍ଵ କହିପାରିବା । ଏହାପାଇଁ ସୁଖାଦି ବିକ୍ରିୟା ବିକାରୀସବୁଠାରେ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ଅଧାରୋପ କରୁଛି । ପରମାର୍ଥତଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଓ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ସବୁ ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞର ପରସ୍ପର ସ୍ଵଭାବରେ ଅବିବେକ ଦ୍ଵାରା କଳ୍ପିତ ଅଟେ ।

(ଚ) ତେଣୁ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବୁଦ୍ଧି ଅଚେତନ ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ କୃତସ୍ଥ, ବିକାରରହିତ ଅଟେ । ଅବିଦ୍ୟା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ ସ୍ଵଭାବୀ ହେଲେ ସତ୍ତ୍ଵଗୁଣରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ-‘ଯତ୍ର ବା ଅନ୍ୟଦିବ ସ୍ୟାତ୍ତତ୍ତ୍ଵନେମ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟେତ୍’ ଇତ୍ୟାଦିନା ସ୍ଵପ୍ନଦୃଶ୍ୟ ହସ୍ତାଦିବ୍ୟବହାରବଦବିଦ୍ୟାବିଷୟ ଏବଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଦି-ବ୍ୟବହାର ଦର୍ଶୟତି । (ଖ) ‘ଯତ୍ର ଦୃଶ୍ୟ ସର୍ବମାତ୍ମେବାତ୍ମତତ୍ତ୍ଵେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍’ (ବୃ ୪।୫।୧୫) ଇତ୍ୟାଦିନା ଚ ବିବେକିନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଦିବ୍ୟବହାରଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିପ୍ରକାର ‘ଯେଉଁଠାରେ ଅବିଦ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଦୈତି ହୁଏ, ତେବେ ସେ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଦ୍ଵାରା ସ୍ଵପ୍ନରେ



ଦେଖା ଯାଉଥିବା ହସ୍ତୀ ଇତ୍ୟାଦିର ବ୍ୟବହାର ସଦୃଶ ଅବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ହିଁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦିବ୍ୟବହାର ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ଯେଉଁଠାରେ ଏହାପାଇଁ ସବୁ ଆତ୍ମା ହୋଇଗଲେ, କିଏ କାହାକୁ ଦେଖିପାରିବ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଏହି ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ତଠାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦି ବ୍ୟବହାରର ଅଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଏ ।

୪ अन्तराधिकरणम् । सू० १३ - १७

ଅନ୍ତରାଧିକରଣମ୍ - ୪

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

(୧) ଅନ୍ତର ଉପପତ୍ତେଃ । ୧।୨।୧୩

ଅନ୍ତର-‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟମାନ ନେତ୍ରାଭ୍ୟନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଛାୟାମ୍ବା ନୁହେଁ । ଉପପତ୍ତେଃ-କାରଣ ଉକ୍ତ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦିତ ଆତ୍ମତ୍ୱ ଅନୁତ୍ୱାଦିଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ପରମାତ୍ମାରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତ ଏଷ ଆତ୍ମେତି ହୋବାଚୈତଦ୍‌ନୃତମଭୟମେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମେତି । ତଦ୍ୟପ୍ୟପ୍ୟସ୍ମିନ୍ ସର୍ପିବୋଦକଂ ବା ସିଞ୍ଚତି ବମ୍ବନା ଏବ ଗଚ୍ଚତି (ଛା ୪-୧୫-୧) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତ୍ୟତୋ (ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟ-କିମୟଂ ପ୍ରତିବିମ୍ବାଃ କ୍ଷୟଧିକରଣୋ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ, ଅଥବା ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ଉତ ଦେବତାନ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତା, ଅଥେଶ୍ୱର ଇତି । କିଂ ତାବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତମ୍ (ଗ) ଛାୟାମ୍ବା ପୁରୁଷପ୍ରତିରୂପ ଇତି । କୁତଃ ତସ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟମାନତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ । ‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ ଉଚିତ ପ୍ରସିଦ୍ଧବହୁପଦେଶାତ୍ । ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନୋ ବାଃୟଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍ । ସ ହି ତକ୍ଷୁ ଶା ରୂପଂ ପଶ୍ୟନ୍ତ୍ୟକ୍ଷୁଂଷି ସନ୍ନିହିତୋ ଭବତି । (ଘ) ଆତ୍ମଶବ୍ଦଃ ସ୍ମିନ୍-ପକ୍ଷେନ୍ଦୁକୂଳୋ ଭବତି । ଆଦିତ୍ୟପୁରୁଷୋ ବା ତକ୍ଷୁଷୋନ୍ଦୁଗ୍ରାହକଃ ପ୍ରତୀୟତେ, ‘ରଶ୍ମିଭିରେଷାଃ ସ୍ମିନ୍‌ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ’, (ବୃହ ୫-୫-୨) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ, ଅନୁତ୍ୱାଦାନାଂ ତ ଦେବତାତ୍ମାନ୍ୟପି କଥଞ୍ଚିତ୍ ସମ୍ଭବତ୍ । ନେଶ୍ୱରଃ, ସ୍ଥାନବିଶେଷନିର୍ଦ୍ଦେଶାଦିତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ଦେଖାଯାଏ, ଏହା ଆତ୍ମା ଅଟେ । ଏହା ଅମୃତ, ଅଭୟ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ଏହି ପୁରୁଷର ସ୍ଥାନରୂପ ନେତ୍ରରେ ଯଦି ଘିଅ ବା ଜଳ ଢଳାଯାଏ, ତେବେ ସେ ନିମିଷକେ ଗଲିଯାଏ’ ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ନେତ୍ର ଅଧିକରଣଯୁକ୍ତ କଣ ଛାୟା ଆଥବା ଜୀବ ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତା ବା ଈଶ୍ୱରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଟେ । ତେବେ ଏଠାରେ କଣ ହେବ ?

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପୁରୁଷର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଛାୟାହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ । କିପରି । ଏହାଦ୍ୱାରା ତାହାର ଦୃଶ୍ୟମାନତ୍ୱ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଅଥବା ଜୀବାତ୍ମା-ବିଷୟକ ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶଯୁକ୍ତ, କାରଣ-ସେ ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ରୂପକୁ ଦେଖି ନେତ୍ରରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ସୃଷ୍ଟିକରେ ।

(ଘ) ଏହି ପକ୍ଷରେ ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଅନୁକୂଳ ସଙ୍ଗତ ହୁଏ, ଅଥବା ନେତ୍ରେନ୍ଦ୍ରିୟର ଅନୁଗ୍ରାହକ ଆଦିତ୍ୟପୁରୁଷ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, କାରଣ- ‘କିରଣଦ୍ୱାରା ଏହି ସୂର୍ଯ୍ୟ ନେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଏବଂ ଅମୃତଦ୍ୱାଦିର ଦେବତାତ୍ମାରେ ଯଥା କଥଂଚିତ୍ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ସ୍ଥାନବିଶେଷନିର୍ଦ୍ଦେଶଦ୍ୱାରା ସର୍ବଗତ ଈଶ୍ୱରର ଗ୍ରହଣ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେତ୍ସୁମଃ-ପରମେଶ୍ୱର ଏବାକ୍ଷିଣ୍ୟଭ୍ୟନ୍ତରଃ ପୁରୁଷ ଇହୋପଦିଷ୍ଟ ଇତି । କସ୍ମାତ୍ ? ଉପପତ୍ତେଃ । ଉପପଦ୍ୟତେ ହି ପରମେଶ୍ୱରେ ଗୁଣଜାତମିହୋପଦିଶ୍ୟମାନମ୍ । ଆତ୍ମତ୍ୱ ତାବନ୍ମୁଖ୍ୟତ୍ୱା ବୃତ୍ତ୍ୟା ପରମେଶ୍ୱର ଉପପଦ୍ୟତେ, ‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । (ଖ) ଅମୃତଦ୍ୱାଦୟତ୍ୱେ ଚ ତସ୍ମିନ୍ନସକୃତ୍ତୋ ଶ୍ରୁୟତେ, ତଥା ପରମେଶ୍ୱରାନୁରୂପମେତଦକ୍ଷିପ୍ତାନମ୍ । ଯଥା ହି ପରମେଶ୍ୱରଃ ସର୍ବଦୋଷୈରଲିପ୍ତଃ, ଅପହତପାମ୍ନଦ୍ୱାଦ୍ୱିଶ୍ୱବଣାତ, ତଥାକ୍ଷିପ୍ତାନଂ ସର୍ବଲେପରହିତମୁପଦିଷ୍ଠଂ, ‘ତଦ୍ୟପ୍ୟପ୍ୟସ୍ମିନ୍ ସର୍ପିର୍ବୋଦକଂ ବା ସିଞ୍ଚତି ବାମୁନୀ ଏବ ଗଚ୍ଛତି’ ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । (ଗ) ସଂଯଦବାମଦ୍ୱାଦ୍ୱିଗୁଣୋପଦେଶଶ୍ଚ ତସ୍ମିନ୍ନବକଚ୍ଚତେ-‘ଏତଂ ସଂଯଦବାମ ଇତ୍ୟାତକ୍ଷତେ, ଏତଂ ହି ସର୍ବାଣି ବା ମାନ୍ୟଭିସଂଯତି’ । ‘ଏଷ ଉ ଏବ ବାମନାରେଷ ହି ସର୍ବାଣି ବାମାନି ନିଯତି ।’ ‘ଏଷ ଉ ଏବ ଭାମନାରେଷ ହି ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ ଭାତି ।’ (ଛା ୪।୧୫।୨, ୩, ୪) ଇତି ଚ । ଅତ ଉପପତ୍ତେରାନ୍ତରଃ ପରମେଶ୍ୱରଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଚକ୍ଷୁର ଅଭ୍ୟନ୍ତର ପୁରୁଷଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ ପରମେଶ୍ୱର ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ; କିପରି ? ଏହା ପ୍ରତିପାଦିତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଏଠାରେ ଉପପତ୍ତି



ହୁଏ, ବେଦରେ ଉପଦିଶ୍ୟମାନଗୁଣସମୂହ ପରମେଶ୍ବରଠାରେ ଘଟେ । ‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ବମସି’ ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ବାରା ଉପଦିଷ୍ଟ ଆତ୍ମା ମୁଖ୍ୟବୃତ୍ତି ଦ୍ବାରା ପରମେଶ୍ବରଠାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଅମୃତତ୍ବ ଓ ଅଭୟତ୍ବ ବେଦରେ ପରମେଶ୍ବର ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ଶୁଣାଯାଉଛି; ସେପରି ଅକ୍ଷିପ୍ତାନ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ଲେପରହିତ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । କାରଣ- ‘ତଦ୍ୟତ୍ୟତ୍ୟସ୍ମିନ୍’ (ଏହି ସୂତ୍ରର ଆରମ୍ଭରେ ଦେଖ) ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ।

(ଗ) ‘ଏହାକୁ ସଂଯଦ୍ ବାମ କୁହାଯାଏ, କାରଣ ସମସ୍ତ ସେବନୀୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ସମସ୍ତଙ୍କର ଆରମ୍ଭରେ ଏହାକୁ ମିଳେ’, ‘ନିଶ୍ଚୟ ଏହା ବାମନୀ ଅଟେ, କାରଣ- ସବୁପ୍ରାଣୀଙ୍କର ପୁଣ୍ୟଫଳକୁ ବହନ କରେ’, ‘ଏହି ନିଶ୍ଚୟ ଯେ ଅକ୍ଷିପ୍ତରୂପ ଭାମନୀ ଅଟେ, କାରଣ-ଆଦିତ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଦିରୂପରେ ଏହି ସବୁ ଲୋକରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ,’ ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଯଦ୍ ବାମଦ୍ବଦିଗୁଣର ଉପଦେଶ ମଧ୍ୟ ପରମେଶ୍ବରଠାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ଉପପତ୍ତିରେ ଅକ୍ଷି ଅଭ୍ୟନ୍ତର ପୁରୁଷ ପରମେଶ୍ବର ଅଟେ ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ ୧୪ ॥

(୧) ସ୍ଥାନାଦିବ୍ୟପଦେଶାତ୍ । ୧।୨।୧୪

ସ୍ଥାନାଦିବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ତ-‘ଯତ୍ ଚକ୍ଷୁଷି ତିଷ୍ଠନ୍’ ଧ୍ୟାନନିମିତ୍ତ ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ଥାନାଦିର କଥନଦ୍ବାରା ସର୍ବଗତ ପରମେଶ୍ବରର ଅକ୍ଷି ସ୍ଥାନ ହୁଏ । ଅତଃ ‘ଯ ଏଷୋଽକ୍ଷିଣି’ ଏଠାରେ ଅକ୍ଷିପୁରୁ ହିଁ ପରମେଶ୍ବର ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) କଥଂ ପୁନରାକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽକ୍ଷ୍ୟକ୍ଷଂ ସ୍ଥାନ- ମୁପପଦ୍ୟତ ଇତି ? ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଭବେଦେଷ୍ଟାନ୍ନବକ୍ତୃଃ । ଯଦେ୍ୟତଦେବୈକଂ ସ୍ଥାନମସ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ ଭବେତ୍ । ସନ୍ତି ହନ୍ୟାନ୍ୟପି ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦାନି ସ୍ଥାନାନ୍ୟସ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାନି- ‘ଯଃ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଂ ତିଷ୍ଠନ୍’, (ବୃ ୩।୭।୩) ଇତ୍ୟାଦିନା । ତେଷୁ ଚକ୍ଷୁରପି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମ- ଯଜରୁଷି ତିଷ୍ଠନ୍ ଇତି । (ଖ) ‘ସ୍ଥାନାଦିବ୍ୟପଦେଶାତ୍’ ଇତ୍ୟାଦିଗ୍ରହଣେନୈ ତଦର୍ଶୟତି । ନ କେବଳଂ ସ୍ଥାନମେବୈକମନୁଚିତଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନୁଚିତଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟମାନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ- ‘ତସ୍ୟୋଦିତି ନାମ’, ‘ହିରଣ୍ୟଶ୍ଚକ୍ଷୁଃ’, (ଛା ୧।୬।୬, ୭) ଇତ୍ୟାଦି । (ଗ) ନିର୍ଗୁଣମପି ସଦ୍ବ୍ରହ୍ମ ନାମରୂପଗତୈର୍ଗୁଣୈଃ ସଗୁଣମୁପାସନାର୍ଥଂ ତତ୍ତ୍ବ ତତ୍ରୋପଦିଶ୍ୟତ ଇତ୍ୟେତଦପ୍ୟୁକ୍ତମେବ । (ଘ) ସର୍ବଗତସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପଲବଧ୍ୟାର୍ଥଂ ସ୍ଥାନବିଶେଷା ନ ବିରୁଦ୍ଧ୍ୟତେ, ଶାଳଗ୍ରାମ ଇବ ବିଷ୍ଣୋରିତ୍ୟେତଦପ୍ୟୁକ୍ତମେବ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଗଗନ ସଦୃଶ ସର୍ବଗତବ୍ରହ୍ମର ନେତ୍ରରୂପ ଅଜ୍ଞସ୍ଥାନ କିପରି ହୋଇପାରେ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ଏହି ଏକସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତେବେ ଏହା ଅନୁପରି ହେବ । ପରନ୍ତୁ ‘ଯିଏ ପୃଥିବୀରେ ରହି ପୃଥିବୀକୁ ଚଳାଏ, ଯାହାକୁ ପୃଥିବୀ ଜାଣିନାହିଁ ।’ ଏହାଦ୍ୱାରା ପୃଥିବୀ ଆଦି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ଏହାପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଟେ । ଏହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ‘ଯକ୍ଷ୍ମଂଶ୍ଚି ତିଷ୍ଠନ୍’ ଏହିପ୍ରକାର ଚକ୍ଷୁର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି ।

(ଖ) ‘ସ୍ଥାନାଦିବ୍ୟପଦେଶାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଆଦିପଦଗ୍ରହଣଦ୍ୱାରା ସୂତ୍ରକାର ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଯେ-ବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟମାନ କେବଳ ଏକ ହିଁ ଅନୁଚିତ ସ୍ଥାନ ଦେଖାଇନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ‘ଏହାର ‘ଉତ୍’ ଏପରି ନାମ ଯେ- ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବପାପରହିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମାକୁ ‘ଉତ୍’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏବଂ ହିରଣ୍ୟଗୁଣ୍ଡ ଅର୍ଥାତ୍ ସୁବର୍ଣ୍ଣମୟୀ ଦାତ୍ରୀ ଓ ନିଶଧାରୀ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ନାମ ଓ ରୂପରହିତ ବ୍ରହ୍ମର ଏହିପ୍ରକାର ଅନୁଚିତ ନାମ, ରୂପାଦି ଦେଖାଦେଇଛି ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଗୁଣ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ନାମ ତଥା ରୂପଗତଗୁଣଦ୍ୱାରା ସଗୁଣର ଉପାସନା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଏହା ଏଠାରେ ହିଁ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) ଯେପରି ଉପାସନାନିମିତ୍ତ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଶାଳଗ୍ରାମରେ ଉପଦେଶ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି ସର୍ବବ୍ୟାପକ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଲବ୍ଧିନିମିତ୍ତ ବିଶେଷସ୍ଥାନରେ ବିରୁଦ୍ଧ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରଥମେ କୁହାଯାଇଛି ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ ୧୫ ॥

(୧) ସୁଖବିଶିଷ୍ଟାଭିଧାନାଦେବ ଚ ॥ ୧।୨।୧୫॥

ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ, କଂ ବ୍ରହ୍ମ, ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ ଏହିପ୍ରକାର ବାକ୍ୟରେ, ସୁଖବିଶିଷ୍ଟାଭିଧାନାତ୍ ଏବ ଚ-ସୁଖବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭିଧାନ କରାଯାଇଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା ‘ଯ ଏଷୋଂକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ ଏହି ନେତ୍ରର ଅଭ୍ୟନ୍ତର ପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମା କେବଳ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଅପି ଚ ନୈବାତ୍ର ବିବଦିତବ୍ୟାସକିଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟୋଽଭିଧାୟତେ ନ ବେତି । ସୁଖବିଶିଷ୍ଟାଭିଧାନାଦେବ ବ୍ରହ୍ମଦ୍ଵଂ ସିଦ୍ଧମ୍ । (ଖ) ସୁଖବିଶିଷ୍ଟଂ ହି ଯଦ୍‌ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେ ପ୍ରକାଞ୍ଚଂ ‘ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ କଂ ବ୍ରହ୍ମ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି ତଦେବେ ଅଭିହିତଂ, ପ୍ରକୃତପରିଗ୍ରହସ୍ୟ ନାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାତ୍ । ‘ଆର୍ୟ୍ୟସ୍ତୁ ତେ ଗୀତଂ ବକ୍ତା’, (ଛା ୪।୧୪।୧) ଇତି ଚ ଗୀତମାତ୍ରାଭିଧାନ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାତ୍ । (ଗ) କଥଂ ପୁନଃ ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେ ସୁଖବିଶିଷ୍ଟଂ ବ୍ରହ୍ମ



ବିଜ୍ଞାୟତ ଇତି ଉତ୍ୟତେ- ‘ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ କଂ ବ୍ରହ୍ମ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟତଦଗ୍ନାନାଂ ବଚନଂ ଶ୍ରୁତ୍ୱୋପକୋସଳଂ ଉବାଚ- ବିଜ୍ଞାନାମ୍ୟହଂ ଯତ୍ ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ କଂ ବ୍ରହ୍ମ ଖଂ ତ ତୁ ନ ବିଜ୍ଞାନମି’ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭିଧାନ ହୁଏ କି ହୁଏ ନାହିଁ ଏହି ବିଷୟରେ ବିବାଦ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସୁଖବିଶିଷ୍ଟର ଅଭିଧାନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ, କଂ ବ୍ରହ୍ମ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ବାକ୍ୟର ଉପକ୍ରମରେ ଯାହା ସୁଖବିଶିଷ୍ଟବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ, ତାହାର ହିଁ ‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ ବୋଲି ଅଭିଧାନ ଅଟେ, କାରଣ-ପ୍ରକୃତର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତିରେ କୁହାଯାଇଥିବା ପ୍ରକୃତବାଚକ ‘ଯଃ’ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତ ବ୍ରହ୍ମର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ । ‘ହେ ଗୁରୁ, ତୁମେ ବାଟ ବତାଇଦିଅ’ ଏହିପ୍ରକାର ଗୀତମାତ୍ରାର ଅଭିଧାନକୁ ଅଗ୍ନି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କଲେ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ସୁଖବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମର ବିଜ୍ଞାନ କିପରି ହୁଏ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି- ‘ପ୍ରାଣୋବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମର କଥାଶୁଣି ଉପକୋସଳ କହିଲେ- ‘ପ୍ରାଣ ବୃହତ୍ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମହୁଏ, ଏହା ମୁଁ ଜାଣିଛି । କିନ୍ତୁ କ ଓ ଖ କୁ ଜାଣିନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ କଂ-ବିଷୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସଂଯୋଗଜନ୍ୟସୁଖ, ଖଂ-ଭୂତାକାଶ ଏହି ଦୁଇ ଅନିତ୍ୟ ଓ ଜଡ଼ହେବା ଦ୍ୱାରା କେଉଁପ୍ରକାରରେ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ବୋଲି ମୁଁ ଜାଣିନାହିଁ ।’

(୩) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱେଦଂ ପ୍ରତିବଚନମ୍-‘ଯଦ୍ବାବ କଂ ତଦେବଂ ଖଂ, ଯଦେବଂ ଖଂ ତଦେବଂ କମ୍’, (ଛା ୪-୧୦-୫) ଇତି । ତତ୍ର ଖଂଶବ୍ଦୋ ଭୂତାକାଶେ ନିରୂପେ ଲୋକେ । (ଖ) ଯଦି ତସ୍ୟ ବିଶେଷଣତ୍ୱେନ କଂଶବ୍ଦଃ ସୁଖବାଚୀ ନୋପାଦୀୟେତ, ତଥା ସତି କେବଳେ ଭୂତାକାଶେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦୋ ନାମାଦିଷ୍ଟିବ ପ୍ରତୀକାଭିପ୍ରାୟେଣ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଇତି ପ୍ରତୀତିଃ ସ୍ୟାତ୍ । (ଗ) ତଥା କଂଶବ୍ଦସ୍ୟ ବିଷୟେହିଂଜନିତେ ସାମୟେ ସୁଖେ ପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ । ଯଦି ତସ୍ୟ ଖଂଶବ୍ଦୋ ବିଶେଷଣତ୍ୱେନ ନୋପାଦୀୟେତ, ଲୌକିକଂ ସୁଖଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ପ୍ରତୀତିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଇତରେତର ବିଶେଷିତୌ ତୁ କଂ ଖଂଶବ୍ଦୋ ସୁଖାତ୍ମକଂ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତଃ । (ଘ) ତତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦେନ୍ନୁପାଦୀୟମାନେ କଂ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟେବୋଚ୍ୟମାନେ କଂଶବ୍ଦସ୍ୟ ବିଶେଷଣତ୍ୱେନେ ବୋଧଯୁକ୍ତ ଦ୍ୱାର୍ ସୁଖସ୍ୟ ଗୁଣସ୍ୟାଧ୍ୟେୟତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍ । ତନମା ଭୂଦିତ୍ୟୁଭୟୋ କଂ ଖଂଶବ୍ଦୟୋ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦଶିରସ୍ତ୍ୱଂ ‘କଂବ୍ରହ୍ମ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉତ୍ତର- ‘ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ସେ- କଂ ସୁଖ, ଖଂ ଆକାଶ ଅଟେ ଏବଂ ଯିଏ କ, ସେହି ଖ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ‘ଖ’ ଶବ୍ଦ ଭୂତାକାଶରେ ରୂପ ହୋଇ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଖ) ଯଦି ତାହାର ବିଶେଷଣ ରୂପରେ ସୁଖବାଚୀ ‘କ’ ଶବ୍ଦର ଗ୍ରହଣ ନ କରାଯିବ ତାହାଲେ ନାମାଦି ପ୍ରତୀକସ୍ଥାନରେ ଯେପରି ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇପାରେ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ପ୍ରତୀକର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା କେବଳ ଭୂତାକାଶରେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରକାର ବିଷୟ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସଂଯୋଗରେ କନ୍ୟା ସଦୃଶ ସୁଖରେ କଂଶବ୍ଦର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେବାର କାରଣ ରହିଛି । ଯଦି ଏହା ବିଶେଷଣ ରୂପରେ ଖ ଶବ୍ଦର ଗ୍ରହଣ ନହୁଏ, ତେବେ, ଲୌକିକ ସୁଖ ବ୍ରହ୍ମ ହେବ-ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ପରସ୍ପର ଏକ ଅନ୍ୟଦ୍ଵାରା ବିଶେଷିତ ହୋଇ କଂ ଏବଂ ଖଂ ଶବ୍ଦ ସୁଖାତ୍ମକ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତୀତ କରାଏ ।

(ଘ) ସେଠାରେ ଯଦି କଂ ଶବ୍ଦର ଉତ୍ତର ଦ୍ଵିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦ ଗୃହୀତ ନ ହୁଏ, ତେବେ କେବଳ କଂ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ ଏହିଭଳି କହିଲେ କଂ ଶବ୍ଦର ବିଶେଷଣ ରୂପରେ ଉପଯୋଗ ହେବାରୁ କାରଣ ଗୁଣଭୂତମୁଖ୍ୟ ଥେୟ ହେବନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହା ନ ହେଉ, ତେଣୁ କଂ ଓ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦଦ୍ଵୟର ଉତ୍ତର ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦର କଂ ବ୍ରହ୍ମ, ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ଇଷଂ ହି ସୁଖସ୍ୟାପି ଗୁଣସ୍ୟ ଗୁଣବତ୍ ଥେୟତ୍ । ତଦେବଂ ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେ ସୁଖବିଶିଷ୍ଟଂ ବ୍ରହ୍ମୋପଦିଷ୍ଟମ୍ । (ଖ) ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ତ ଗାର୍ହପତ୍ୟାଦୟୋଃଶୂନ୍ୟଃ ସ୍ଵଂ ସ୍ଵଂ ମହିମାନମୁପଦିଶ୍ୟ ‘ଏଷା ସୋମ୍ୟ ତେଃସ୍ମଦ୍ବିଦ୍ୟାମ୍ବିଦ୍ୟା ତ’ ଇତ୍ୟୁପସଂହରତଃ ପୂର୍ବତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମିତି ଜ୍ଞାପୟତି । ‘ଆତ୍ମାର୍ଯ୍ୟସ୍ତୁ ତେ ଗାତଂ ବକ୍ତ୍ବା’ ଇତି ତ ଗତିମାତ୍ରାଭିଧାନପ୍ରତିଜ୍ଞାନମର୍ଥାତରବିବକ୍ଷାଂ ବାରୟତି । ‘ଯଥା ପୁଷ୍ପରପଳାଶ ଆପୋ ନ ଶ୍ଳିଷ୍ୟତ ଏବମେବଂ ବିଦି ପାପଂ କର୍ମ ନ ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ’, (ଛା ୪-୧୪-୩) ଇତି ରକ୍ଷିସ୍ଥାନଂ ପୁରୁଷଂ ବିଜାନତଃ ପାପେନାନୁପପାତଂ ବ୍ରବନ୍ନକ୍ଷିସ୍ଥାନସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତ୍ଵଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଗ) ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରକୃତସୈବ ବ୍ରହ୍ମଶୋଃକ୍ଷିସ୍ଥାନତାଂ ସଂଯଦ୍ବାମଭାଦିଗୁଣତାଂ ଚେକ୍ଷ୍ମାଃକିରାଦିକାଂ ତଦ୍ବିଦୋ ଗତିଂ ବକ୍ଷାମାତ୍ମ୍ୟପକ୍ତମତେ-‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତ ଏଷ ଆତ୍ମେତି ହୋବାଚ’, (ଛା ୪-୧୫-୧) ଇତି ।



(୪) ଭାଷାଂତର - (କ) ଗୁଣରୂପ ସୁଖର ଗୁଣା ଧ୍ୟାନ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ବାକ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ଏହି ସୁଖ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମ ଉପଦିଷ୍ଟ ଅଟେ ।

(ଖ) ଗାର୍ହପତ୍ୟାଦି ଅଗ୍ନିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ନିଜ ନିଜ ମହିମାର ଉପଦେଶ ଦେଇ ‘ହେ ସୋମ୍ୟ ! ସେ ନିଜର ବିଦ୍ୟା ଓ ଆତ୍ମା ବିଦ୍ୟା ତୁମକୁ କହିଲି’, ଏହିପ୍ରକାର ଉପସଂହାର କରି ପ୍ରଥମେ ବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି । ‘ଆରାଧ୍ୟମ୍ବୁ ତେ ଗତିଂ ବକ୍ତା’ ଏଠାରେ ଗତିମାତ୍ର ଅଭିଧାନର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଅନ୍ୟାର୍ଥ ବିବକ୍ଷାକୁ ନିବାରଣ କରୁଛି । ଯଥା ‘ଯେପରି ପଦ୍ମପତ୍ରର ଜଳ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ, ସେପରି ବିଜ୍ଞାନରେ କର୍ମଫଳର ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ’ ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଅକ୍ଷିପ୍ତ ପୁରୁଷକୁ ଜାଣିଥିବା ଲୋକର ପାପକର୍ମ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ ।

(ଗ) ‘ଯିଏ ଆଖିରେ ପୁରୁଷକୁ ଦେଖେ, ସେ ଆତ୍ମା’ ଏହିବାକ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ଆରାଧ୍ୟମ୍ବୁ ପ୍ରକୃତି ବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷିପ୍ତାନନ୍ଦ ଓ ସଂଯତ୍ ବା ମତ୍ତାଦି ଗୁଣକୁ କହି ତାହାକୁ ଜାଣିଥିବା ଅର୍ଥ ଆଦି ଗତିକୁ କହିବି-ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ କରାଯାଇଛି ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधाना च्च ॥ ୧୬ ॥

(୧) ଶ୍ରୁତୋପନିଷତ୍‌କଗତ୍ୟଭିଧାନା ଚ ॥ ୧-୨-୧୬

ଶ୍ରୁତୋପନିଷତ୍‌କଗତ୍ୟଭିଧାନାତ୍ ଚ- ‘ଅଥୋତ୍ତରୋଶ ତପସ୍ୟା’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନାର ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ କରୁଥିବା ଲୋକର ଗତି ଅଭିହିତ ଅଟେ । ସେ ଗତିମାର୍ଗ ନେତୃସ୍ଵରୂପକୁ ଜାଣେ । ତେଣୁ ଅକ୍ଷିପ୍ତ ପୁରୁଷ ପରମେଶ୍ଵର ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଜତଶ୍ଚକ୍ଷିପ୍ତାନଃ ପୁରୁଷଃ ପରମେଶ୍ଵରଃ, ଯସ୍ମାଦ୍ଭୂତୋପନି-ଷତ୍‌କସ୍ୟ ଶ୍ରୁତରହସ୍ୟବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ଯା ଗତିର୍ଦେବଯାନାଶ୍ୟା ପ୍ରସିଦ୍ଧା ଶ୍ରୁତୋ-‘ଅଥୋତ୍ତରୋଶ ତପସ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟେଣ ଶ୍ରବଣା ବିଷୟାତ୍ମାନମନିଷ୍ୟାଦିତ୍ୟ-ମଭିଜୟନ୍ତେ । ଏତଦ୍ ହି ପ୍ରାଣାନାମୟତନମେତଦ୍‌ତୃତମଭୟମେତତ୍ ପରୟଣମେତତସ୍ମାନ୍ ପୁନରାବର୍ତ୍ତନ୍ତେ’, (ପ୍ରଶ୍ନ ୧-୧୦) । (ଖ) ଜତି ସ୍ମୃତାବପି-‘ଅଗ୍ନିଜ୍ୟୋତିରହଃ ଶୁକ୍ଳଃ ସତ୍‌ମାସା ଭରାୟଣମ୍ । ତତ୍ତ୍ଵ ପ୍ରୟାଣ ଗଚ୍ଛତି ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ଜନଃ’, (ଗୀତା ୬-୨୪) ଜତି । (ଗ) ସୈବେହାକ୍ଷିଣୀ ପୁରୁଷବିଦୋଽଭିଧାୟମାନା ଦୃଶ୍ୟତେ । ‘ଅଥ ଯଦ୍ଵ ଚୈବମସ୍ମିନ୍ନିଦଂ କୁର୍ବନ୍ତି ଯଦିତ



ନାଚିଷମେବାଭିଷଂଭବତି' ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ 'ଆଦିତ୍ୟାଜନ୍ମମସଂ ଚନ୍ଦ୍ରମସୋ ବିଦ୍ୟୁତଂ ତତପୁରୁଷୋଽମାନବଃ ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତେ' ଯ ଦେବପଥା ବ୍ରହ୍ମପଥେ ଏତେନ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନା ଜମଂ ମାନବମାବର୍ତ୍ତଂ ନାବର୍ତ୍ତନ୍ତେ, (ଛା ୪-୧୫-୫) ଇତି । ତଦିହ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ ବିଷୟା ପ୍ରସିଦ୍ଧିୟା ଗତ୍ୟାକ୍ଷିପ୍ତାନସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଦ୍ ନିଶ୍ଚୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ହେତୁଦ୍ୱାରା ନେତ୍ରସ୍ଥପୁରୁଷ ପରମେଶ୍ୱର ଅଟେ କାରଣ- ଯିଏ ଉପନିଷଦ୍ ଶୁଣୁଛି, ସେ ହିଁ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସକ । ତାହା ହିଁ ଦେବଯାନ ନାମ ଗତି । 'ଶରୀର ପାତ ପରେ ପରେ ସ୍ୱର୍ଗ ରୂପ ତପ, ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧା ଏବଂ ବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାର ସନ୍ଧାନ କରି ଉତ୍ତର ମାର୍ଗରୁ ଆଦିତ୍ୟ ଲୋକ ମିଳେ । ଏହା ପ୍ରାଣର ଆଶ୍ରୟ, ଏହା ଅମୃତ, ଅଭୟ ଓ ପରମଗତି ଅଟେ । ଏହା ମିଳିଲେ ପ୍ରାଣର ପୁନରାବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ - ଏହା ଶ୍ରୁତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

(ଖ) 'ଅଗ୍ନି', ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ, ଷଟ୍‌ମାସ, ଉତ୍ତରାୟଣ ନାମକ ଦେବତା ଅଛନ୍ତି । ମରଣ ପରେ ଏହି ଦେବତା ମାର୍ଗଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଉପାସକ ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଏ' । ଏହି ସ୍ୱତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି ।

(ଗ) 'ଉପାସକର ଦେହ ପାତାନନ୍ତରର ଏହାର ପୁତ୍ରବାନ୍ଧବାଦି ଔର୍ଜ୍ଜ୍ୱଦୈହିକ କରୁ ବା ନ କରୁ, କିନ୍ତୁ ଦୁଇଦଶାରେ ଏହି ଉପାସକ ଉପାସନାର ମହିମା ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଚ୍ଚି ଅଭିମାନୀ ଦେବତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ' । ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି 'ଆଦିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ରମାକୁ, ଚନ୍ଦ୍ରମାଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟୁତକୁ ମିଳେ, ତାହାଠାରୁ ଅମାନବ ଏହି ଉପାସକ କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ପାଖରେ ପହଞ୍ଚେ । ଏହି ହେଉଛି ଦେବପଥ ଓ ବ୍ରହ୍ମପଥ । ଏହି ମାର୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଜାଣିଥିବା ଉପାସକ ଏହିମାନବ ମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ', ଏହି ପ୍ରକାର ଏଠାରେ ନେତ୍ରସ୍ଥ ପୁରୁଷକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ଯେ କୌଣସିଠାରେ ଗତି ଦେଖାଯାଏ । ଯାହାକି ବ୍ରହ୍ମୋପାସକମାନଙ୍କ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ହୁଏ, ଯେ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଗତି ଦ୍ୱାରା ଅକ୍ଷିପୁରୁଷ ପରମେଶ୍ୱର ହୁଏ ।

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

(୧) ଅନବସ୍ଥିତତେରସମ୍ଭବାଚ୍ଚ ନେତରଃ ॥ ୧।୨।୧୭॥

ଅନବସ୍ଥିତେଃ-ସଦା ବେଳେ ସ୍ଥିତି ନ ରହିଲେ ଓ 'ଅସମ୍ଭବାତ୍ ଚ-ଅମୃତତ୍ୱାଦି ଗୁଣର ଅସମ୍ଭବ ହେବାଦ୍ୱାରା, ଇତରଃ-ବ୍ରହ୍ମ ଭିନ୍ନ । ଛାୟାତ୍ୱାଦି ଅକ୍ଷିପୁରୁଷ, ନ-ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ପୁନରୁକ୍ତଂ ଛାୟାମ୍, ବିଜ୍ଞାନାମ୍ ଦେବତାମ୍ ବା ସ୍ୟାଦକ୍ଷସ୍ତାନ
 ଇତି । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ନ ଛାୟାମ୍ବିରିତର ଇହ ଗ୍ରହଣମର୍ହତି । କସ୍ମାତ୍ ? ଅନବସ୍ଥିତେଃ ।
 (ଖ) ନ ତାବଛାୟାମ୍ବିରିତଃ କ୍ଷି ନିତ୍ୟମବସ୍ଥାନଂ ସମ୍ଭବତି, ଯଦୈବ ହି କର୍ଣ୍ଣେ
 ପୁରୁଷକ୍ଷୁରାସାଦିତି, ତଥା ଚକ୍ଷୁଷି ପୁରୁଷଛାୟା ଦୃଶ୍ୟତେ, ଅପରତେ ତସ୍ମିନ୍ ଦୃଶ୍ୟତେ ।
 ‘ଯ ଏଷୋଽକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷଃ’ ଇତି ଚ ଶ୍ରୁତିଃ ସନ୍ନିଧାନାତ୍ତକ୍ଷୁଷିଦୃଶ୍ୟମାନଂ ପୁରୁଷମୁପାସ୍ୟ
 ଦେନୋପଦିଶତି । (ଗ) ନ ରୋପାସନାକାଳେ ଛାୟାକାରଂ କିଞ୍ଚିତ୍ପୁରୁଷଂ ଚକ୍ଷୁଃସମାପେ
 ସନ୍ନିଧାୟୋପାସ୍ୟ ଯୁକ୍ତଂ କଳ୍ପୟିତୁମ୍ । ‘ଅସୈବ ଶରୀରସ୍ୟ ନାଶମନ୍ଦେଷ ନଶ୍ୟତି’ (ଛା
 ୮-୯-୧) ଇତି ଶ୍ରୁତିଛାୟାମ୍ବିରିତଂ-ନବସ୍ଥିତତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଅକ୍ଷିପୁ ପୁରୁଷ ଛାୟାମ୍ ବିଜ୍ଞାନାମ୍ ଅଥବା ଦେବତାମ୍
 ଅଟେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ପରମେଶ୍ୱରଠାରୁ ଭିନ୍ନ
 ଛାୟାମ୍ବିରିତ ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? ଅକ୍ଷିପୁରୁଷଦ୍ୱାରା ଛାୟାମ୍ବିରିତ
 ଅନବସ୍ଥିତ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଖ) ପ୍ରତିବିମ୍ବରୂପଛାୟାମ୍ବିରିତ ଚକ୍ଷୁରେ ନିତ୍ୟ ଅବସ୍ଥାନ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯଦି କୌଣସି
 ପୁରୁଷ ଆଖିପାଖକୁ ଆସେ, ତେବେ ଚକ୍ଷୁରେ ପୁରୁଷର ଛାୟା ଦେଖାଯାଏ । ପୁରୁଷ ଗଲିଗଲେ
 ଦେଖାମିଳେ ନାହିଁ । ‘ଯ ଏଷୋଽକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷଃ’ ଏହି ଶ୍ରୁତି ସମାପକ୍ତ ବସ୍ତୁ ଆସିଲେ ନେତ୍ରରେ
 ଦେଖାଯାଉଥିବା ପୁରୁଷର ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦିଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଉପାସନା ସମୟରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବର କାରଣଭୂତ କୌଣସି ପୁରୁଷକୁ
 ନେତ୍ର ସମ୍ମୁଖରେ ବସାଇ ଉପାସନା କରାଯାଏ ବୋଲି ଭାବିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ‘ଏହି
 ଶରୀରର ନାଶ ହେଲେ ସେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଛାୟାମ୍ବିରିତ
 ଅନବସ୍ଥିତି ଦେଖାଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅସମ୍ଭବାତ୍ ତସ୍ମିନ୍ନୃତତ୍ୱାଦାନାଂ ଗୁଣାନାଂ ନ ଛାୟାମ୍ବିରିତ ପ୍ରତୀତିଃ ।
 ତଥା ବିଜ୍ଞାନାମ୍ବିରିତୋପି ସାଧାରଣେ କୃଷ୍ଣଶରୀରେହିୟ ସମକ୍ଷେ ସତି ଚକ୍ଷୁସୈବବାବସ୍ଥିତଂ
 ବକ୍ତୁଂ ନ ଶକ୍ୟମ୍ । (ଖ) ବ୍ରହ୍ମଣସ୍ତ ବ୍ୟାପିନୋଽପି ଦୃଷ୍ଟ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟର୍ଥୋ
 ହୃଦୟାଦିଦେଶବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧଃ । ସମାନଶ୍ଚ ବିଜ୍ଞାନାମ୍ବିରିତତ୍ୱାଦାନାଂ ଗୁଣାନାଂ
 ସମ୍ବନ୍ଧଃ । (ଗ) ଯଦ୍ୟପି ବିଜ୍ଞାନାମ୍ବିରିତ ପରମାମ୍ବିରିତନ୍ୟ ଏବ, ତଥାପି ବିଦ୍ୟକାମକୃତଂ
 ତସ୍ମିନ୍ନୃତତ୍ୱାଦାନାମ୍ବିରିତଂ ଇତ୍ୟତ୍ତତ୍ୱାଦାନାମ୍ବିରିତେ ନୋପପଦ୍ୟତେ । ସଂଯତ୍ ବାମ୍
 ଦ୍ୱାଦୟ ଶୈତସ୍ମିନ୍ନୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟା-ଦନ୍ତୁପପନ୍ନା ଏବ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅମୃତଭାଦି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ଅକ୍ଷିପ୍ତ ପୁରୁଷ ଛାୟାମା ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅମୃତଭାଦିଗୁଣର ଏହି ଛାୟାମାରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ସମାନ ସମ୍ଭବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନାମାର କେବଳ ଚକ୍ଷୁରେ ଅବସ୍ଥିତି ହୁଏ । ଏହା କିନ୍ତୁ ହୋଇ ନପାରେ ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ତଥାପି ସେଥିରେ ଉପଲବ୍ଧ ନିମିତ୍ତ ହୃଦୟାଦି ଦେଶ ବିଶେଷର ସମ୍ଭବ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଅମୃତଭାଦି ଗୁଣମାନଙ୍କର ଅସମ୍ଭବ ବିଜ୍ଞାନାମା ପାଖରେ ସମାନ ଅଟେ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ବିଜ୍ଞାନାମା ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନ ହୁଏ, ତଥାପି ଅବିଦ୍ୟା କାମକର୍ମଦ୍ୱାରା ସେଠାରେ ମରଣ ଏବଂ ଭୟ ଅଧାରୋପିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେଥିରେ ଅମୃତତ୍ୱ ଏବଂ ଅଭୟତ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସଂଯତ୍ ବାମଭାଦି ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଅଭାବରେ ସେଠାରେ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ଦେବାତ୍ମନସ୍ତୁ । ‘ରଶ୍ମିଭିରେଷୋଽସ୍ମନ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ’ ଇତି ଶ୍ରୁତେଯଦ୍ୟପି ଚକ୍ଷୁଷ୍ୟବସ୍ତୁନଂ ସ୍ୟାତଥାପ୍ୟତ୍ତ୍ୱଂ ତାବନ୍ ସମ୍ଭବତି, ପରାଗୁପଦ୍ୱାର । (ଖ) ଅମୃତଭାଦିଯୋଽପି ନ ସମ୍ଭବତି, ଉତ୍ପତ୍ତିପ୍ରକୟଶ୍ରବଣାତ୍ । ଅମରତ୍ୱମପି ଦେବାନାଂ ଚିରକାଳାବସ୍ଥାନାପେକ୍ଷାତ୍ । ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମପି ପରମେଶ୍ୱରାୟତ୍ତ୍ୱଂ ନ ସ୍ୱାଭାବିକମ୍, ‘ଭାଷ୍ପାଂସ୍ତାଦ୍ୱାତଃ ପବତେ, ଭାଷୋଽଦେତି ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଭାଷୋଽସ୍ତାଦଗ୍ନିଷ୍ଟେନ୍ଦ୍ରିୟ ମୃତ୍ୟୁର୍ଧାବତି ପଞ୍ଚମଃ’ (ତୈ ୨-୮) ଇତି ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣାତ୍ । (ଗ) ତସ୍ମାତ୍ ପରମେଶ୍ୱର ଏବାୟମକ୍ଷିପ୍ତାନ୍ତଃ ପ୍ରତ୍ୟେତବ୍ୟଃ । ଅସ୍ମିନ୍ନପକ୍ଷେ ଦୃଶ୍ୟତ ଇତି ପ୍ରସିଦ୍ଧବଦୁପାଦାନଂ ଶାସ୍ତ୍ରାଦ୍ୟପେକ୍ଷା ବିଦ୍ୱଦବିଷୟଂ ପ୍ରରୋଚନାଥାମିତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘କିରଣଦ୍ୱାରା ଏହା ସେଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଯଦ୍ୟପି ଦେବତାମାର ନେତ୍ରରେ ଅବସ୍ଥିତି ହୁଏ, ତଥାପି ସେଠାରେ ଆତ୍ମତ୍ୱ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ପରାଗୁପ-ବାହ୍ୟ ଅନାତ୍ମରୂପ ଅଟେ ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଅମୃତଭାଦିର ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ- ତାହା ଭୟ ଓ ପ୍ରଳୟ ଶ୍ରୁତିରେ କୁହାଯାଇଛି । ଦେବତାମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଅମୃତତ୍ୱ ତାହାର ଚିରକାଳ ଅବସ୍ଥିତିର ଅପେକ୍ଷା କରେ । ତାହାର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ପରମେଶ୍ୱରର ଅଧୀନ କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାମୀ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଏହି ପରମେଶ୍ୱରର ଭୟରେ ବାୟୁ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ, ଏହାର ଭୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ



ଉଦିତ ହୁଏ, ଏହାର ଭୟରେ ଅଗ୍ନି ଓ ଜନ୍ମ ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ଓ ପଞ୍ଚମ ମୃତ୍ୟୁ ଏହାର ଭୟରେ ଗତାୟୁ ଲୋକର ପାଖକୁ ଦୌଡ଼େ । ଏହି ମନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏହା ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ଯେ- ଅକ୍ଷିପୁରୁଷ ପରମେଶ୍ଵର ଅଟେ । ଏହି ପକ୍ଷରେ ‘ଦୃଶ୍ୟତେ’ ଏହି ଲୌକିକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପରି ଶାସ୍ତ୍ରର ଅପେକ୍ଷାରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ବିଦ୍ଵଦ୍ ବିଷୟକ ଅଟେ । ଅଥବା ପ୍ରରୋଚନାର୍ଥକ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ଉଚିତ ।

୫ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୧୮ - ୨୦

ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟଧିକରଣମ୍ - ୫

ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟାଧିଦୈବାଦିଷୁ ତଦ୍ଵ୍ୟର୍ଥୋପଦେଶାତ୍ ॥ ୧୮ ॥

(୧) ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟଧିଦୈବାଦିଷୁ ତଦ୍ଵ୍ୟର୍ଥୋପଦେଶାତ୍ ୧ । ୨ । ୧୮

ଅଧିଦୈବାଦିଷୁ - ‘ଯଃ ପୃଥୁବ୍ୟାଂ ତିଷ୍ଠନ୍’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅଧିଦୈବାଦିରେ ପ୍ରତିପାଦିତ, ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ-ନିର୍ଯ୍ୟାମକ ପରମେଶ୍ଵର ଅଟେ । ତଦ୍ଵ୍ୟର୍ଥୋପଦେଶାତ୍ କାରଣ- ଅମୃତତ୍ଵାଦି ଏହି ଧର୍ମର ବ୍ୟାପଦେଶ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ‘ଯଂ ଜମଂ ଚ ଲୋକଂ ପରଂ ଚ ଲୋକଂ ସର୍ବାଣି ଚ ଭୂତାନ୍ତି ଯୋଃତରୋ ଯମୟତି’ ଜତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତେ - ‘ଯଃ ପୃଥୁବ୍ୟାଂ ତିଷ୍ଠନ୍ ପୃଥୁବ୍ୟାଂ ଅନ୍ତରୋ ଯଂ ପୃଥୁବ୍ୟା ନ ବେଦ, ଯସ୍ୟ ପୃଥୁବ୍ୟା ଶରୀରଂ ଯଃ ପୃଥୁବ୍ୟା ମନ୍ତରୋ ଯମୟତେଷ୍ଠ ଚ ଆତ୍ମାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟମୃତଃ’, (ବୃହ ୩-୭-୧, ୨) ଇତ୍ୟାଦି । (ଖ) ଅତ୍ରାଧିଦୈବତମଧିଲୋକମଧିବେଦମଧିଯଜ୍ଞମଧିଭୂତମଧ୍ୟାତ୍ମଂ ଚ କର୍ଣ୍ଣଦନ୍ତର-ବସ୍ତ୍ରତୋ ଯମୟିତାଃତନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟତି ଶୂନ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର - (କ) ‘ଯିଏ ଏହି ସଂସାରର, ପରଲୋକର ଓ ସବୁ ପ୍ରାଣୀ ମାନଙ୍କର ଶରୀରରେ ରହି ଚଳାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି, ଯେ ପୃଥୁବ୍ୟାରେ ରହି ପୃଥୁବ୍ୟାରୁ ଅନ୍ତର ହୁଏ, ଯାହାକୁ ପୃଥୁବ୍ୟା ଜାଣେ ନାହିଁ, ଯାହାର ଶରୀର ପୃଥୁବ୍ୟା ଅଟେ, ଯାହା ଭିତରେ ରହି ପୃଥୁବ୍ୟାକୁ ପରିଚାଳନା କରେ, ଏହି ଭୂମର ଆତ୍ମା ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଅମୃତ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ଅଧିଦୈବ, ଅଧିଲୋକ, ଅଧିବେଦ, ଅଧିଯଜ୍ଞ, ଅଧିଭୂତ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ମଧ୍ୟରେ ରହି ଏହା ସମସ୍ତଙ୍କର ନିୟନ୍ତ୍ର କୌଣସି ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି କହେ ।



(୩) ମୂଳ - (କ) ସ କିମଧୈବାଦ୍ୟଭିମାନା ଦେବତାମ୍ନା କର୍ଣ୍ଣିତ, କିମ୍ବା ପ୍ରାପ୍ତାଣିମାଦ୍ୟୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଃ କର୍ଣ୍ଣିଦ୍ଯୋଗୀ, କିମ୍ବା ପରମାତ୍ମା, କିମ୍ବା ଅର୍ଥାନ୍ତରଂ, କିଞ୍ଚିଦିତ୍ୟପୂର୍ବସଂଜ୍ଞାଦର୍ଶନାତ୍ ସଂଶୟଃ । କିଂ ତାବନ୍ନଃ ପ୍ରତିଭାତି ? (ଖ) ସଂଜ୍ଞାୟା ଅପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ୱେ ସଂଜ୍ଞନାପ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧେନାର୍ଥନ୍ତରେଣ କେନଚିଦ୍ ଭବିତବ୍ୟମିତି । ଅଥବା ରୂପିତରୂପମର୍ଥାନ୍ତରଂ ଶକ୍ୟମସ୍ତାତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗନ୍ତୁମ୍ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀଶବ୍ଦଶ୍ରୁତ୍ୟ-ମନଯୋଗେନ ପ୍ରକୃତୋ ନାତ୍ୟନ୍ତପ୍ରସିଦ୍ଧଃ । (ଗ) ତସ୍ମାତ୍ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦ୍ୟଭିମାନା କର୍ଣ୍ଣିଦଦେବୋଽନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥା ଚ ଶୂନ୍ୟତେ - ‘ପୃଥ୍ବ୍ୟେବ ଯସ୍ୟାୟତନମଗ୍ନିର୍ଲୋକେ ମନୋ ଜ୍ୟୋତିଃ’, (ବୃହ ୩-୯-୧୦) ଇତ୍ୟାଦି । (ଘ) ସ ଚ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣବତ୍ତ୍ୱାତ୍ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦ୍ୟନନ୍ତମିଷ୍ଟନ୍ୟମୟତାତି ଯୁକ୍ତଂ ଦେବତାମ୍ନୋ ଯମୟିତୃତ୍ୱମ୍ । ଯୋଗିନୋ ବା କସ୍ୟଚିତ୍ସିଦ୍ଧସ୍ୟ ସର୍ବାନୁପ୍ରବେଶେନ ଯମୟିତୃତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ତୁ ପରମାତ୍ମା ପ୍ରତୀୟତେ ଅକାର୍ଯ୍ୟକରଣତ୍ୱାଦିତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସେ କ’ଣ ଅଧୈବାଦିର ଅଭିମାନୀ କୌଣସି ଦେବତାମ୍ନା, ଅଥବା ଅଣିମାଦି ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟକୁ ପାଇଥିବା କୌଣସି ଯୋଗୀ, ଅଥବା ପରମାତ୍ମା, ଅଥବା କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ କି ? ‘ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ’ ଏହି ଅପୂର୍ବ ନାମକୁ ଶୁଣିବା ଦ୍ୱାରା ସଂଶୟ ହେଉଛି । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଏହା ଆତ୍ମମାନଙ୍କୁ ଜଣାପଡୁଛି କି ?

(ଖ) ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ନାମର ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଲେ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ନାମକ କୌଣସି ଏକ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦାର୍ଥ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ, ଅଥବା ଯାହାର ନିରୂପଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ, ଏପରି କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ହୋଇପାରେ ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । ‘ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ’ ଶବ୍ଦ ଅନ୍ତର୍ନିୟମନ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ତେଣୁ ପୃଥ୍ବୀ ଆଦି କୌଣସି ଅଭିମାନୀ ଦେବତା ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ପ୍ରକାର ‘ପୃଥ୍ବୀ ଯାହାର ଆଶ୍ରୟ ଅଟେ, ଅଗ୍ନି ନେତ୍ର ଅଟେ, ମନଃ ସଂକଳ୍ପ ଜ୍ୟୋତି ଅଟେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(ଘ) ସେ କାର୍ଯ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃକ ହେଲେ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦିର ଭିତରେ ରହି ଏହାର ନିୟମାନ୍ତ କରେ, ତେଣୁ ଦେବତାମ୍ନା ଯମୟିତା କହିବା ଠିକ୍ । ଅଥବା କୌଣସି ସିଦ୍ଧଯୋଗୀ ସର୍ବଗାମୀ ହେବାରୁ ଯମୟିତା ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟ (ଶରୀର) କରଣ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ) ଶୂନ୍ୟ ହେଲେ ‘ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ’ ପଦଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମା ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୪) ମୂଳ - (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ଇଦଂମୁତ୍ୟତେ - ଯୋଃତ୍ରୟାମ୍ୟଧୈବଦିଷ୍ଟୁ ଶୂନ୍ୟତେ, ସ ପରମାତ୍ମେବ ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ୟ ଇତି । କୁତଃ ? ତଦ୍ଧର୍ମବ୍ୟପଦେଶାତ୍ । (ଖ) ତସ୍ୟ ହି ପରମାତ୍ମନୋ ଧର୍ମା ଇହ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ୟମାନା ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ । ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦି ତାବଦଧୈବଦିତ୍ତେଦଭିନ୍ନଂ ସମସ୍ତଂ ବିକାରଜାତମତସ୍ତ୍ରିଷ୍ଟନ୍ୟମୟତାତି ପରମାତ୍ମନୋ ଧର୍ମା ଇହ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ୟମାନା ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ । ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦି ତାବଦଧୈବଦିତ୍ତେଦଭିନ୍ନଂ ସମସ୍ତଂ ବିକାରଜାତମତସ୍ତ୍ରିଷ୍ଟନ୍ୟମୟତାତି ପରମାତ୍ମନୋ ଯମୟିତୃତ୍ୱଂ ଧର୍ମ ଉପପଦ୍ୟତେ, ସର୍ବବିକାରକାରଣତ୍ୱେ ସତି ସର୍ବଶକ୍ତ୍ୟପପତ୍ତେଃ । (ଗ) ‘ଏଷ ତ ଆତ୍ମାତ୍ରୟାମ୍ୟମୃତଃ’, ଇତି ଋମଦ୍ୱାମୃତତ୍ୱେ ମୁଖ୍ୟେ ପରମାତ୍ମନ ଉପପଦ୍ୟତେ । (ଘ) ‘ଯଂ ପୃଥ୍ବୀ ନ ବେଦ’ ଇତି ତ ପୃଥ୍ବୀଦେବତାୟାଃ ଅବିଜ୍ଞେୟମତ୍ରୟାମିଣାଂ ବୁଦ୍ଧନ ଦେବତାତ୍ମନୋତ୍ରୟାମିଣାଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଙ) ‘ପୃଥ୍ବୀ ଦେବତା ହୃଦମସ୍ମି ପୃଥ୍ବୀତ୍ୟାତ୍ମାନଂ ବିଜ୍ଞାନାୟାତ୍’, ତଥା ଅଦୃଷ୍ଟୋଽଶ୍ଚୁତଃ’, ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟପଦେଶୋ ରୂପାଦିବିହୀନତ୍ୱାତ୍ ପରମାତ୍ମନୋ ଉପପଦ୍ୟତେ ଇତି । ଯଦ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟକରଣସ୍ୟ ପରମାତ୍ମନୋ ଯମୟିତୃତ୍ୱଂ ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତି । (ଚ) ନୈଷ୍ଠୋ ଦୋଷଃ, ଯାନ୍ତିଯଜ୍ଞତି, ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟକରଣୈରେବ ତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟକରଣ ବତ୍ତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । (ଛ) ତସ୍ୟାପ୍ୟନ୍ୟୋ ନିୟତେତ୍ୟନବସ୍ଥାଦୋଷସ୍ତ ନ ସମ୍ଭବତି, ଭେଦାଭାବାତ୍ । ଭେଦେ ହି ସତ୍ୟନବସ୍ଥାଦୋଷୋପପତ୍ତେଃ, ତସ୍ମାତ୍ ପରମାତ୍ମେବାତ୍ରୟାମା ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏହାର ସମାଧାନ କୁହାଯାଇଛି- ଅଧୈବ ଆଦିରେ ଯାହା ଅତ୍ରୟାମା ରୂପରେ ଶୁଣାଯାଏ, ସେ ପରମାତ୍ମା, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହଁ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ସେହି ଧର୍ମର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(ଖ) ନିର୍ଣ୍ଣିତ ଭାବରେ ସେ ପରମାତ୍ମାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ୟମାନ ଧର୍ମ ଦେଖାଯାଏ । ଅଧୈବଦି ତେଦରେ ଭିନ୍ନପୃଥ୍ବ୍ୟାଦି ସମସ୍ତ ବିକାର ସମୁଦାୟଭିତରେ ରହି ଏହାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରେ । ଏହା ନିୟମନକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଧର୍ମ ପରମାତ୍ମାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ- ସେ ସବୁ ବିକାରର କାରଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ତାହାଠାରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ଏହି ତୁମର ଆତ୍ମା ଅତ୍ରୟାମା ଓ ଅମୃତ ଅଟେ ।’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମାତ୍ୱ ଏବଂ ଅମୃତତ୍ୱ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଘ) ‘ଯାହାକୁ ପୃଥ୍ବୀ ଅଭିମାନୀ ଦେବତା ବୋଲି ଜାଣେ ନାହିଁ’ ଏହି ଶ୍ରୁତି ପୃଥ୍ବୀ ଅଭିମାନୀଦେବତାଦ୍ୱାରା ଅଜ୍ଞେୟ ଅତ୍ରୟାମାକୁ କହି ଦେବତାଭିନ୍ନ ଅତ୍ରୟାମାକୁ ଦେଖାଏ ।



(ଡ) ଯଦି ପୃଥିବୀର ଅଧିଷ୍ଠାତୃଦେବତା ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ହୁଏ, ତେବେ ‘ମୁଁ ପୃଥିବୀ’ ଏହିପ୍ରକାର ନିଜକୁ ଜାଣେ । ଏହି ପ୍ରକାର ‘ଅଦୃଷ୍ଟୋଃଶ୍ରୁତଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟପଦେଶ ରୂପାଦି ରହିତ ହେଲେ ପରମାତ୍ମାରେ ଏହା ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରହିତ ପରମାତ୍ମାରେ ନିୟାମକତ୍ୱ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଚ) ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଯାହାକୁ ସେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରେ, ଯାହାର ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ସେ ଶରୀରଧାରୀ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଧାରୀ ବୋଲି କହେ ।

(ଛ) ତାହାର ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟନିୟନ୍ତ୍ରଣ ହେବାରେ ଅନବସ୍ଥା ଦୋଷ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ- ବସ୍ତୁତଃ ଭେଦର ଅଭାବ ହୁଏ । ଭେଦ ହେଲେ ଅନବସ୍ଥା ଦୋଷର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ, ତେଣୁ ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଅଟେ ।

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ ୧୯ ॥

(୧) ନ ଚ ସ୍ମାର୍ତମତଦ୍ଧର୍ମାଭିଳାପାତ୍ । ୧ । ୨ । ୧୯

ସ୍ମାର୍ତମ୍ - ସାଂଖ୍ୟସୂତିକକ୍ଷିତ ପ୍ରଧାନ, ନ-ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଅତଦ୍ଧର୍ମାଭିଳାପାତ୍-ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରଧାନଭିନ୍ନ ଚେତନନିଷ ଦ୍ରଷ୍ଟୃ ଶ୍ରୋତୃଦ୍ୱାଦି ଧର୍ମର ଅଭିଧାନ କରାଯାଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତର୍ । ଅଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦୟୋ ଧର୍ମାଃ ସାଂଖ୍ୟସୂତି କକ୍ଷିତସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାପ୍ୟପଦ୍ୟତେ, ରୂପାଦିହାନତୟା ତସ୍ୟ ତୈରଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ‘ଅପ୍ରତର୍କ୍ୟମବିଜ୍ଞେୟଂ ପ୍ରସ୍ତୁପ୍ତମିବ ସର୍ବତଃ’, (ମନ୍ୱ ୧-୫) ଇତି ହି ସ୍ମରତି । (ଖ) ତସ୍ୟାପି ନିୟନ୍ତ୍ରୁଂ ସର୍ବବିକାରକାରଣାଦୁପପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରଧାନମନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ସ୍ୟାତ୍ । ‘‘ଇକ୍ଷତେର୍ନଶିକ୍ଷମ୍, (ବ୍ର ସୁ ୧-୧-୫) ଇତ୍ୟତ୍ ନିରାକୃତମପି ସତ୍ପ୍ରଧାନମିହାଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶସମ୍ଭବେନ ପୁନରାଶଙ୍କ୍ୟତେ । (ଗ) ଅତଉତ୍ତରମୁଚ୍ୟତେ - ନ ଚ ସ୍ମାର୍ତଂ ପ୍ରଧାନମନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀଶବ୍ଦଂ ଭବିତୁମର୍ହିତି । କସ୍ମାତ୍ ? ଅତ୍ ଧର୍ମାଭିଳାପାତ୍ । (ଘ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ସମ୍ଭବତି, ତଥାପି ନ ଦ୍ରଷ୍ଟୃଦ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶଃ ସମ୍ଭବତି, ପ୍ରଧାନସ୍ୟା ଚେତନତ୍ୱେନ ତୈରଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । (ଡ) ‘ଅଦୃଷ୍ଟୋ ଦ୍ରଷ୍ଟୋଃଶ୍ରୁତଃ ଶ୍ରୋତାଂମତୋ ମତାଂବିଜ୍ଞାନତୋ ବିଜ୍ଞାତା,’ (ବୃହ ୩-୭-୨୩) ଇତି ହି ବାକ୍ୟଶେଷ ଇହ ଭବତି । ଆତ୍ମରୂପି ନ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାପପଦ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାଚର - (କ) ଏହା ଠିକ୍ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ସାଂଖ୍ୟମତରେ ଅଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦି ଧର୍ମ ପ୍ରଧାନଠାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ-ସାଂଖ୍ୟବାଦୀମାନେ ପ୍ରଧାନକୁ ରୂପାଦିରହିତ



ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ‘ଯାହା ଚର୍ଚ୍ଚ ବିଷୟ ନୁହେଁ, ତାହା ରୂପାଦି ରହିତ ହେଲେ ନେତ୍ରାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିର ବିଷୟ ନୁହେଁ ଏବଂ ଜଡ଼ ହେଲେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରୁ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୁଏ’, ଏହାହିଁ ସ୍ମୃତିକାର କହିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ତାହା ସବୁ ବିକାରର କାରଣ ହେଲେ ତାହାଠାରେ ମଧ୍ୟ ନିୟନ୍ତୃତ୍ୱ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନ ‘ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ’ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ହୁଏ । ‘ଇକ୍ଷତେଃ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରଧାନର ନିରାକରଣ ହୋଇଛି, ତଥାପି ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଅଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାଦି ବ୍ୟପଦେଶର ସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ପୁନର୍ବାର ଆଶଙ୍କା କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ସାଂଖ୍ୟ ସ୍ମୃତି ପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କିପରି ? ଶୁଦ୍ଧିରେ ରହୁ ନଥିବା ଧର୍ମକୁ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) ଯଦ୍ୟପି ଅଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାଦି ଧର୍ମର ବ୍ୟପଦେଶ କଥନ ପ୍ରଧାନରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ତଥାପି ଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାଦି ବ୍ୟପଦେଶ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହା ପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି ।

(ଙ) ‘ସେ ଅଦୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଅଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଶ୍ରେୀତା, ଅମତ ହୋଇ ମନ୍ତ୍ରୀ, ଅବିଜ୍ଞାତା ହୋଇ ଜ୍ଞାତା’ ଏହି ପରି ବାକ୍ୟଶେଷ ହୁଏ । ପ୍ରଧାନରେ ଆତ୍ମତ୍ୱ ହିଁ ଉପପନ୍ନ ନୁହେଁ ।

(୩) ମୂଳ - (କ) ଯଦି ପ୍ରଧାନମାତ୍ମଦ୍ରଷ୍ଟୃତ୍ୱାଦ୍ୟସମ୍ଭବାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟଭ୍ୟୁପ-ଗମ୍ୟତେ, ଶାରୀରସ୍ତୃଷ୍ଟିତ୍ୱାମୀ ଭବତୁ । ଶାରୀରୋ ହି ଚେତନତ୍ୱାଦ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟା । ଶ୍ରେୀତା ମନ୍ତ୍ରୀ ବିଜ୍ଞାତା ତ ଭବତି ଆତ୍ମା ତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ଅମୃତତ୍ୱ ଧର୍ମାଧର୍ମତ୍ୱଲୋପଭୋ-ଗୋପପତ୍ତେଃ । ଅଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାଦୟତ୍ୱ ଧର୍ମାଃ ଶାରୀରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧାଃ ଦର୍ଶନାଦିନ୍ଦ୍ରିୟାୟାଃ କର୍ତ୍ତୃରି ପ୍ରକୃତ୍ତିବିରୋଧାତ୍ । ‘ନ ଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାତଃ ପଶ୍ୟେଃ’ (ବୃ ୩-୪-୨) ଇତ୍ୟଦି ଶୁଦ୍ଧିଭ୍ୟତ୍ । (ଗ) ତସ୍ୟ ତ କାର୍ଯ୍ୟକରଣସଂଘାତମନ୍ତର୍ଯ୍ୟମୟିତୁଂ ଶୀଳମ୍, ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନାରୋହନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମାତ୍ୟତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଯଦି ଆତ୍ମତ୍ୱ ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟୃତ୍ୱାଦି ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଅସମ୍ଭବରେ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରଧାନକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଶାରୀର ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ହୋଇପାରେ, କାରଣ- ଜୀବ ଚେତନ ହେଲେ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଶ୍ରେୀତା, ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ବିଜ୍ଞାତା ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଅଭ୍ୟନ୍ତର ହେଲେ ସେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମା ହୁଏ ।

(ଖ) ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ଫଳୋପଭୋଗର ଉପପତ୍ତିଦ୍ୱାରା ସେ ଅମୃତ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ନାଶ ରହିତ ହେଲେ କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଅଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାଦି ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଜୀବରେ



ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । କାରଣ ‘ବୁଦ୍ଧି ପରିମାଣରୂପ ଦୃଷ୍ଟି ଦ୍ରଷ୍ଟାକୁ ତୁମେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିପାରିବ ନାହିଁ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଦର୍ଶନାଦି କ୍ରିୟା ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଜର୍ଜାଠାରେ ବିରୋଧ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଦର୍ଶନ କର୍ତ୍ତା ଦର୍ଶନ କ୍ରିୟାର ବିଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୂହର ନିୟମନ କରିବା ଏହାର ସ୍ୱଭାବ ଅଟେ । କାରଣ- ସେ ଭୋକ୍ତା, ତେଣୁ ଜୀବାତ୍ମା ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଅଟେ । ଅତଃ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି ।

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैवमभिधीयते ॥ ୨୦ ॥

(୧) ଶାରୀରଝୋଭୟେଽପି ହି ଭେଦେନୈବମଭିଧୀୟତେ

୧।୨।୨୦

ଶାରୀରଃ-ଜୀବ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ହି-କାରଣ, ଉତ୍ତରଭେଦ-କାରଣ ଓ ମାଧ୍ୟନ୍ଦିନଶାଖାସମ୍ପ୍ରଦାୟମାନେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀଦ୍ୱାରା ନିୟମ୍ୟ ହେବାର କାରଣ, ଏନମ୍-ଏହି ଜୀବକୁ, ଭେଦେନ-ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀଭିନ୍ନ, ଅଧୀୟତେ-କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଅଧିଦେବିବାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ପରମାତ୍ମା ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନେତି ପୂର୍ବସୂତ୍ରାଦନ୍ତୁବର୍ତ୍ତତେ । ଶାରୀରଃ ନାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀଷ୍ୟତେ । କସ୍ମାତ୍ ? ଯଦ୍ୟପି ଦ୍ରଷ୍ଟୃଦ୍ୱୟୋ ଧର୍ମାତ୍ମସ୍ୟ ସମ୍ଭବନ୍ତି, ତଥାପି ଘଟାକାଶବଦୁପାଧି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କାର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱେନ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଦିଷ୍ଟତରବସ୍ତୁତୁ ନିୟତଂ ଚ ଶକ୍ନୋତି । (ଖ) ଅପି ଭେଦଭେଦେଽପି ହି ଶାଖିନଃ କାର୍ଣ୍ଣାଃ ମାଧ୍ୟନ୍ଦିନଶାଖାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିଣୋ ଭେଦେନୈବମାଶାରୀରଂ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଦିବଦଧିଷ୍ଠାନ ଦ୍ୱେନ ନିୟମ୍ୟଦ୍ୱେନ ଗ୍ରହାୟତେ- ‘ଯୋ ବିଜ୍ଞାନେ ତିଷ୍ଠନ୍’, (ବୃ ୩-୭-୨୨) ଇତି କାର୍ଣ୍ଣାଃ, ‘ଯ ଆତ୍ମନି ତିଷ୍ଠନ୍,’ ଇତି ମାଧ୍ୟନ୍ଦିନଃ । (ଗ) ‘ଯଃ ଆତ୍ମନି ତିଷ୍ଠନ୍’ ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ସ୍ତାବତ୍ପାଠେ ଭବତ୍ୟାତ୍ମଗତଃ ଶାରୀରସ୍ୟ ବାଚକଃ । ‘ଯୋ ବିଜ୍ଞାନେ ତିଷ୍ଠନ୍’, ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ପାଠେ ବିଜ୍ଞାନଶବ୍ଦେନ ଶାରୀର ଉଚ୍ୟତେ । ବିଜ୍ଞାନମଯୋ ହି ଶାରୀରଃ । ତସ୍ମାଜ୍ଜରୀରାଦନ୍ୟ ଇଶ୍ୱରୋଽନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀତି ସିଦ୍ଧମ୍ । (ଘ) କଥଂ ପୁନରେକସ୍ମିନ୍ ଦେହେ ଦ୍ୱୈ ଦ୍ରଷ୍ଟାରାବୃତ୍ତପଦ୍ୟତେ ? ଯତ୍ତାୟମାଶ୍ୱରାଽନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଯତ୍ତାୟମିତରଃ ଶାରୀରଃ । କା ପୁନରିହାନୁପପତ୍ତିଃ ? ‘ନାନେ୍ୟାଽତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବଚନଂ ବିରୁଦ୍ଧତେ । (ଙ) ଅଥ ହି ପ୍ରକୃତାଦନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିଣୋଽନ୍ୟଂ ଦ୍ରଷ୍ଟାରଂ ଶ୍ରୋତାରଂ ମତାରଂ ବିଜ୍ଞାତାରଂ ଋତ୍ନାନଂ



ପ୍ରତିଷେଧତି । ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ପ୍ରତିଷେଧାର୍ଥ ମେତଦ୍‌ବଚନମିତି ଚେତ୍ ନ ନିୟନ୍ତ୍ରଣପ୍ରସଙ୍ଗାନ୍
ବିଶେଷ ଶ୍ରବଣାତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ‘ନ’ ଶବ୍ଦର ପୂର୍ବସୂତ୍ରରେ ଅଧ୍ୟାହାର
ହୁଏ । ଶାରୀର (ଜୀବ)ର ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ହେବା ଜଣାନାହିଁ । କାରଣ- ଯଦ୍ୟପି ଦ୍ରଷ୍ଟୃଦ୍ୱାର୍ତ୍ତ
ଧର୍ମ ଏଠାରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଘଟାକାଶ ସମାନ ତାହାଠାରେ ଉପାଧିଶରୀରାଦିଦ୍ୱାରା
ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେବାର କାରଣ ସବୁପ୍ରକାର ପୃଥ୍ବୀ ଆଦି ଭିତରେ ରହିଥିବା ଅଥବା ସେମାନଙ୍କର
ନିୟମନ କରିବା ସାମର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଦ୍ୱିତୀୟତଃ କାଶ୍ଚ ଓ ମାଧ୍ୟନ୍ଦିନଶାଖା ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀଠାରୁ ଭିନ୍ନ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦି ସମାନ
ଅଧିଷ୍ଠାନ (ଆଶ୍ରୟ) ରୂପରେ ଓ ନିୟମ୍ୟରୂପରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି । କାଶ୍ଚ ‘ଯୋ ବିଜ୍ଞାନେ
ତିଷ୍ଠନ୍’ ଏବଂ ମାଧ୍ୟନ୍ଦିନ ‘ଯ ଆତ୍ମନି ତିଷ୍ଠନ୍’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି ।

(ଗ) ‘ଯ ଆତ୍ମନି ତିଷ୍ଠନ୍’ ଏହିପାଠରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଜୀବର ବାଚକ । ‘ଯୋ
ବିଜ୍ଞାନେ ତିଷ୍ଠନ୍’ ଏହିପାଠରେ ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଶାରୀର ଜୀବନ କଥକ
କରାଯାଇଛି । କାରଣ-ଶାରୀର ବିଜ୍ଞାନମୟ ଅଟେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହୁଏ ଯେ-
ଶାରୀର ଭିନ୍ନ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଇଶ୍ୱର ଅଟେ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଯିଏ ଏହି ଇଶ୍ୱର ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଯିଏ ଶରୀରାଦି
ସଂସ୍ଥାତର ଜୀବ- ଏହି ଦୁଇଟି ଦ୍ରଷ୍ଟା ଏକ ଶରୀରରେ କିପରି ରହେ ? ଯଦି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ
କହେ ଯେ- ଏହି ଦୁଇଟି ଦ୍ରଷ୍ଟାର ଏକ ଶରୀରରେ ରହିଲେ କ’ଣ ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ?
ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଅନୁପପତ୍ତି ଏହା ଯେ- ‘ଏହାରୁ ଭିନ୍ନ କୌଣସି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନାହିଁ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିବଚନ
ଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ହେବ ।

(ଙ) କାରଣ- ଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରକୃତି ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଶ୍ରୋତା, ମନ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ
ବିଜ୍ଞାତା ଆତ୍ମାକୁ ନିଷେଧ କରେ । ଶରୀରଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ପ୍ରତିଷେଧ ପାଇଁ ଏହାହିଁ
ବଚନ ଅଟେ । ଏହା ଯଦି କୁହାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଏଠାରେ
ଅନ୍ୟ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ପ୍ରୟୋଗ ନାହିଁ ଏବଂ କୌଣସି ବିଶେଷ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଶ୍ରବଣ ନାହିଁ ।
ଅର୍ଥାତ୍ ‘ନାନ୍ୟୋଽତୋଽସ୍ତି’ । ଏହି ଶୁଦ୍ଧିରେ ସାଧାରଣ ରୂପରେ ଅନ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟାର ନିଷେଧ
କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନିଷେଧ କରାଯାଇ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଅବିଦ୍ୟାପ୍ରଭ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣୋପା-
ଧୁନିମିତ୍ତୋଽୟଂ ଶାରୀରାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିଣୋର୍ଭେଦବ୍ୟପଦେଶୋ ନ ପାରମାର୍ଥୀକଃ । (ଖ)
ଏକସୈବ ତୁ ଭେଦବ୍ୟବହାର ଉପାଧିକୃତଃ, ଯଥା ଘଟାକାଶୋ ମହାକାଶଜତି । ତତଶ୍ଚ
ଜ୍ଞାତୃଜ୍ଞେୟାଦିଭେଦଶୁଦୟଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦୀନି ତ ପ୍ରମାଣାନି ସଂସାରାନୁଭବୋ



ବିଧିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧଶାସ୍ତ୍ର ଚେତି ସର୍ବମେତଦୁପପଦ୍ୟତୋ (ଗ) ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ-ଯତ୍ର ଦ୍ଵୈତମେବ ଭବତି, ତଦିତର ଇତରଂ ପଶ୍ୟତି', ଇତ୍ୟବିଦ୍ୟା ବିଷୟେ ସର୍ବଂ ବ୍ୟବହାରଂ ଦର୍ଶୟତି । 'ଯତ୍ର ଦ୍ଵସ୍ୟ ସର୍ବମାଗ୍ନୈବାଭୁଭାତ୍ କେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍', ଇତି ବିଦ୍ୟା ବିଷୟେ ସର୍ବଂ ବ୍ୟବହାରଂ ବାରୟତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର - ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଜୀବ ଓ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀର ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା ଉପସ୍ଥାପିତ ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟରୂପଉପାଧିର ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ଵାରା ପରମାର୍ଥତଃ ହୁଏ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁତଃ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମ ଏକ ଅଟେ । ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଦୁଇଟିର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ଘଟାକାଶ ଓ ମହାକାଶରେ ଉପାଧିକୃତ ଭେଦବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ସେପରି ଏକରେ ଭେଦବ୍ୟବହାର ଉପାଧିକୃତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା କଳ୍ପିତ ଉପାତ୍ମଦ୍ଵାରା ଜ୍ଞାତାଜ୍ଞେୟର ଭେଦପ୍ରତିପାଦନ ଶ୍ରୁତି, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିପ୍ରମାଣ, ସଂସାରାନୁଭବ, ବିଧିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧଶାସ୍ତ୍ର ସବୁ ଉପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରକାର 'ଯେଉଁଠାରେ ଦ୍ଵୈତ ହୁଏ, ସେଠାରେ ସ୍ଵୟଂ ଅନ୍ୟ ହୋଇ ଦେଖେ' ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅବିଦ୍ୟା ବିଷୟରେ ସବୁବ୍ୟବହାରକୁ ଦେଖାଏ । 'ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନକାଳରେ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀର ସବୁ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ କିଏ କାହାକୁ ଦେଖେ', ଏହି ଶ୍ରୁତି ବିଦ୍ୟାବିଷୟରେ ସବୁବ୍ୟବହାରକୁ ନିଷେଧ କରିଛି ।

६ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ २१ - २३ ॥

ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ଵାଧିକରଣମ୍-

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१॥

(୧) ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ଵାଦିଗୁଣକୋ ଧର୍ମୋକ୍ତେଃ ॥ ୧-୨-୨୧

ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ଵାଦିଗୁଣକୋ- 'ଯଉଦଦ୍ରେଶ୍ୟମଗ୍ରାସ୍ୟା' ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିରେ ଉକ୍ତ ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ଵାଦିଗୁଣଥବା ଭୂତଯୋନି ପରମାତ୍ମା ଅଟେ, ପ୍ରଧାନାଦିନୁହେଁ । ଧର୍ମୋକ୍ତେଃ- 'ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିତ୍' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଏହି ଧର୍ମର କଥନ ହୋଇଛି ।

(୨) ମୂଳ - (କ) 'ଅଥ ପରା ଯୟା ତଦକ୍ଷରମଧିଗମ୍ୟତେ', ଯଉଦଦ୍ରେଶ୍ୟମଗ୍ରାହ୍ୟମଗୋତ୍ରମବର୍ଣ୍ଣମତକ୍ଷୁଣ୍ଣୋତ୍ରଂ ତଦପାଣିପାଦମ୍ । ନିତ୍ୟଂ ବିଭୁଂ ସର୍ବଗତଂ ସୁସୂକ୍ଷ୍ମମ୍, ତଦବ୍ୟୟଂ ଯଦଭୂତଯୋନିଂ ପରିପଶ୍ୟନ୍ତି ଧାରାଃ' (ମୁଣ୍ଡ ୧।୧।୫) ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟତଃ । (ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ-କିମୟମଦ୍ରେଶ୍ୟତ୍ଵାଦି ଗୁଣକୋ ଭୂତଯୋନିଃ ପ୍ରଧାନଂ



ସ୍ୟାତ୍, ଉତ ଶାରୀରଃ, ଆହୋସିତ୍ ପରମେଶ୍ୱର ଇତି । ତତ୍ ପ୍ରଧାନମଚେତନଂ ଭୂତ
ଯୋନିରିତି ଯୁକ୍ତମ୍ ଅଚେତନାନାମେବ ତଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ୱେନୋ ପାଦାନାତ୍ । ‘ଯଥୋର୍ଦ୍ଧ୍ୱନାଭିଃ
ସ୍ୱଳତେ ଗୃହତେ ଚ, ଯଥା ପୃଥ୍ୱ୍ୟାମୋଷଧୟଃ ସମ୍ଭବନ୍ତି । ଯଥା ସତଃ ପୁରୁଷାତ୍
କେଶଲୋମାନି, ତଥାକ୍ଷରାତ୍ ସମ୍ଭବତାହ ବିଶ୍ୱମ୍ (ମୁଷ୍ଟ ୧-୧-୭) । (ଗ) ନନୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱନାଭିଃ
ପୁରୁଷଃ ଚେତନାବିହ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ୱେ-ନୋପାତ୍ତୋ । ନେତି ବ୍ରୁମଃ । ନହି କେବଳସ୍ୟ
ଚେତନସ୍ୟ ତତ୍ ସୂତ୍ରଯୋନିତ୍ କେଶଲୋମଯୋନିତ୍ ବାସ୍ତି । ଚେତନାଧିଷ୍ଠିତଂ
ହ୍ୟଚେତନମୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱନାଭିଶରୀରଂ ସୂତ୍ରସ୍ୟ ଯୋନିଃ, ପୁରୁଷଶରୀରଞ୍ଚ କେଶ ଲୋମ୍ବାମିତି
ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । (ଘ) ଅପିତ ପୂର୍ବତ୍ରା ଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦ୍ୟଭିଳାପସମ୍ଭବେଽପି ଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦ୍ୟଭିଳାପାସମ୍ଭବାନ୍
ପ୍ରଧାନ-ମତ୍ସ୍ୟପଗତବ୍ୟମ୍ । ଇହ ଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦୟୋ ଧର୍ମାଃ ପ୍ରଧାନେ ସମ୍ଭବନ୍ତି । ନ ଚତ୍
ବିରୂପମାନୋ ଧର୍ମାଃ କର୍ଣ୍ଣଦିଭିଲପ୍ୟତେ । (ଙ) ନନୁ ‘ଯଃ ସର୍ବଞ୍ଜଃ ସର୍ବବିତ୍’, (ମୁଷ୍ଟ
୧।୧।୯) ଇତ୍ୟୟଂ ବାକ୍ୟଶେଷୋଽଚେତନେ ପ୍ରଧାନେ ନ ସମ୍ଭବତି । କଥଂ ପ୍ରଧାନଂ
ଭୂତଯୋନିଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ)- ‘ଅପରବିଦ୍ୟାକୁ କହି ସାରିବା ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ
ପରବିଦ୍ୟା କୁହାଯାଉଛି । ଯାହାଦ୍ୱାରା ବକ୍ଷ୍ୟମାଣବିଶେଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଏହି ଅକ୍ଷରର ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତ
ହୁଏ ।’ ‘ସେ ଯେଉଁ ଅଦୃଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟର ଅବିଷୟ, ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟର ଅବିଷୟ,
ଅଗୋଚ୍ର, ଅବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରାହ୍ମଣଦ୍ୱାଦିକାଚରହିତ ଅଥବା ଶୁକ୍ଳଦ୍ୱାଦିବର୍ଣ୍ଣରହିତ, ଚକ୍ଷୁ ଓ ଶ୍ରୋତ୍ରରହିତ,
ପାଣିପାଦରହିତ, କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟରହିତ, ନିତ୍ୟ, ବିଭୁ, ସର୍ବଗତ, ସୁସ୍ପଷ୍ଟ, ଦୁର୍ବିଜ୍ଞେୟ, ଅବିନାଶୀ
ଅଟେ । ବିଦ୍ୱାନଲୋକ ଭୂତକୁ କାରଣ ରୂପରେ ଦେଖେ ।’ ଏହି ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଖ) ସଂଶୟ-ଅଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦିଗୁଣଯୁକ୍ତ ଭୂତଯୋନି କ’ଣ ପ୍ରଧାନ ଅଟେ’ ଅଥବା ଜୀବ,
ଅଥବା ପରମେଶ୍ୱର ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଏହି ତିନୋଟିଠାରୁ ଅଚେତନପ୍ରଧାନ ଭୂତଯୋନିଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।
କାରଣ ଜଗତକାରଣ ଭୂତଯୋନିରେ ଅଚେତନର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।
‘ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ବୁଢ଼ାଆଣୀ ଜାଲକୁ ନିର୍ମାଣ ଓ ଗ୍ରହଣ କରେ, ସେପରି ପୃଥ୍ୱୀରେ ଔଷଧଗୁଡ଼ିକ
ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଯେପରି ମଧ୍ୟ ଜୀବିତ ପୁରୁଷଠାରୁ କେଶ ଓ ଲୋମ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେପରି
ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷରରୁ ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।’

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ବୁଢ଼ାଆଣୀ ଓ ପୁରୁଷ- ଏହି ଦୁଇଟି ଚେତନର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପରେ ଗ୍ରହଣ
କରାଯାଏ । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହା ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମେ କହୁଁ । କେବଳ ଚେତନ ହିଁ ଏଠାରେ



ତନ୍ତ୍ରର ଅଥବା କେଶଲୋମର କାରଣ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଚେତନାଠାରୁ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଅଚେତନ ବୁଢ଼ାଆଣାର ଶରୀର ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରର କାରଣ ହୁଏ ଏବଂ ପୁରୁଷଶରୀରର କେଶ ଓ ଲୋମର କାରଣ ଅଟେ । ଏହା ହିଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

(ଘ) ପୁରୁଷାଧିକରଣରେ କଣ ଅଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦିଧର୍ମର କଥନ ପ୍ରଧାନରେ ସମ୍ଭବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦିଧର୍ମର କଥନ ଅସମ୍ଭବ ହେବାପାଇଁ ପ୍ରଧାନ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଅଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦିଧର୍ମ ପ୍ରଧାନଠାରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଭିଧାନ ନୁହେଁ ।

(ଙ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ - ‘ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିତ୍’ ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନପାଖରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନ ଭୂତଯୋନି ଅଟେ । ଏହା ପ୍ରତିଜ୍ଞା କିପରି ହୁଏ ?

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ- ‘ଯୟା ତଦକ୍ଷରମଧିଗମ୍ୟତେ’, ‘ଯଉଦହେଶ୍ୟମ୍’ ଇତ୍ୟକ୍ଷରଶବ୍ଦୋନାଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦିଗୁଣକ ଭୂତଯୋନିଂ ଶ୍ରାବୟିତ୍ୱା ପୁନରନ୍ତେ ଶ୍ରାବୟିଷ୍ୟତି - ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୧୨) ଇତି । (ଖ) ଯତ୍ର ‘ଯଃ ପରୋଽକ୍ଷରା ଭୂତଃ, ସଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ, ସର୍ବବିତ୍ ସଂଭବିଷ୍ୟତି । ପ୍ରଧାନମେବ ଦକ୍ଷରଶବ୍ଦନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଭୂତଯୋନିଃ । ଯଦା ତୁ ଯୋନିଶବ୍ଦୋ ନିମିତ୍ତବାଚୀ, ତଦା ଶରୀରୋଽପି ଭୂତଯୋନିଃସ୍ୟାତ୍, ଧର୍ମାଧର୍ମାଭ୍ୟାଂ ଭୂତଜାତସ୍ୟୋପାର୍ଜନାଦିତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ଉତ୍ତର ଦେବାରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ‘ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେ ଅକ୍ଷର ଅଧିଗତଜ୍ଞାତ ହୁଏ ।’ ‘ଯାହା ତାହା ଅଦୃଶ୍ୟ ଅଟେ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅକ୍ଷରଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଅଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦିଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଭୂତଯୋନିର ଶ୍ରବଣକରି ଶେଷରେ ପୁନଃ ଶ୍ରୁତି- ‘ସବୁଠାରୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ସେହି ଅକ୍ଷରଠାରୁ ଯେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ’ ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରବଣ କରାଏ ।

(ଖ) ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଯାହା ଅକ୍ଷରଦ୍ୱାରା ପରିଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ, ସେ ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବବିତ୍ ହୋଇପାରେ । ଅକ୍ଷରଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଭୂତଯୋନି ହିଁ ପ୍ରଧାନ । ଯଦି ‘ଯୋନି’ ଶବ୍ଦ ନିମିତ୍ତବାଚକ ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତାହେଲେ ଶାରୀର (ଜୀବାତ୍ମା) ମଧ୍ୟ ଭୂତଯୋନି ହେବ । କାରଣ-ଏହାର ଧର୍ମ ଅଧର୍ମଦ୍ୱାରା ଭୂତସମୂହର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେଽଭିଧିୟତେ- ଯୋଽୟମଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦିଗୁଣକୋ ଭୂତଯୋନିଃ ସ ପରମେଶ୍ୱର ଏବ ସ୍ୟାନ୍ମାନ୍ୟ ଇତି । କଥମେତଦବବଗମ୍ୟତେ ?



ଧର୍ମୋକ୍ତେଃ । ପରମେଶ୍ଵରସ୍ୟ ହି ଧର୍ମ ଇହୋତ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ-ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିତ୍' ଇତି । (ଖ) ନହି ପ୍ରଧାନସ୍ୟାଚେତନସ୍ୟ ଶାରୀରସ୍ୟ ବୋଧାଧିପରିଚ୍ଛନ୍ନଦୃଷ୍ଟେଃ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵଂ ସର୍ବବିତ୍ ବା ସମ୍ଭବତି । ନନ୍ୟକ୍ଷର ଶବ୍ଦନିର୍ଦ୍ଦେଶାଦ୍ ଭୂତଯୋନେଃ ପରସ୍ୟେବେତତ୍ତ୍ଵସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵଂ ସର୍ବବିତ୍ ନ ଚ ଭୂତଯୋନିବିଷୟମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । (ଗ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ନୈବଂ ସମ୍ଭବତି । ଯତ୍କାରଣଂ 'ଅକ୍ଷରାତ୍ ସମ୍ଭବତାହ ବିଶ୍ୱମ୍', ଇତି ପ୍ରକୃତଂ ଭୂତଯୋନିମିହ ଜାୟମାନ ପ୍ରକୃତିତ୍ଵେନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟାନନ୍ତରମପି ଜାୟମାନପ୍ର-କୃତିତ୍ଵେନୈବ ସର୍ବଜ୍ଞଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟତି- (ଘ) 'ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିଦସ୍ୟ ଜ୍ଞାନମୟଃ ତପଃ । ତସ୍ମାଦେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ନାମ ରୂପମନ୍ମ ତଜାୟତେ', ଇତି । ତସ୍ମାନ୍ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ-ସାମ୍ୟେନ ପ୍ରତିଭିଜ୍ଞାୟମାନଦ୍ଵାତ୍ ପ୍ରକୃତସ୍ୟେବାକ୍ଷରସ୍ୟ ଭୂତଯୋନେଃ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵଂ ସର୍ବବିତ୍ ଚ ଧର୍ମ ଉତ୍ୟତେ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ଵାଦି ଗୁଣକ, ଯାହା ଭୂତାଦିର କାରଣ ଅଟେ, ସେ ପରମେଶ୍ଵର, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହା କିପରି ଜଣାପଡ଼ିବ ? ଧର୍ମୋକ୍ତ ଦ୍ଵାରା । ଏଠାରେ 'ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବବିତ୍' ଏହି ବାକ୍ୟ ଶେଷରେ ପରମେଶ୍ଵରଙ୍କ ଧର୍ମ ହିଁ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଅଚେତନପ୍ରଧାନରେ ଅଥବା ଉପାଧିଦ୍ଵାରା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଦୃଷ୍ଟିଥିବା ଜୀବଠାରେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵ ଓ ସର୍ବବେତ୍ତୃତ୍ଵ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ଅକ୍ଷରଶବ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶଭୂତ ଭୂତଯୋନିଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟ (ପରମେଶ୍ଵର)ଠାରେ ସେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵ, ସର୍ବବେତ୍ତୃତ୍ଵ ହୁଏ । ଭୂତଯୋନିଠାରେ ନୁହେଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵ ଓ ସର୍ବବେତ୍ତୃତ୍ଵ ଭୂତଯୋନିବିଷୟକ ନୁହେଁ, ଯାହାକି ପଛରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି- ଏହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅକ୍ଷରଦ୍ଵାରା ଏହି ବିଶ୍ଵ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତଯୋନିର ଉପାଦ୍ୟମାନ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରତି କାରଣରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଏହାର ଆଗରେ ।

(ଘ) 'ଯେ ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବବିତ୍, ଯାହାର ଜ୍ଞାନମୟତପ ଅଛି, ଯାହାଦ୍ଵାରା ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତ ଦେବଦତ୍ତାଦି ନାମ ଶୁକ୍ଳ, ନୀଳରୂପାଦିରୂପ ଏବଂ ବ୍ରାହି ଯବାଦି ଅନ୍ନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ,' ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଉପାଦ୍ୟମାନ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରତି କାରଣ ରୂପରେ ହିଁ ସର୍ବଜ୍ଞର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ । ଏହାଦ୍ଵାରା ସମାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାର ବିଷୟ ହେଲେ ପ୍ରକୃତ ଅକ୍ଷର ଭୂତଯୋନିର ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵ ଓ ସର୍ବବେତ୍ତୃତ୍ଵ ଧର୍ମ କୁହାଯାଇଛି ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।



(୫) ମୂଳ- (କ) ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ନ ପ୍ରକୃତାଦ୍ ଭୂତଯୋନେରକ୍ଷରାତ୍ ପରଃ କର୍ତ୍ତୃଦଭିଧାୟତେ । କଥମେ ତଦିବଗମ୍ୟତେ ? ‘ଯେନାକ୍ଷରଂ ପୁରୁଷଂ ବେଦ ସତ୍ୟଂ ପ୍ରୋବାଚ ତାଂ ତତ୍ତ୍ୱତୋ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାମ୍’, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୨-୧୩) ଇତି ପ୍ରକୃତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱୋପବା-କ୍ଷରସ୍ୟ ଭୂତଯୋନେର ଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାଦିଗୁଣକସ୍ୟ ବକ୍ତବ୍ୟ ଡେନପ୍ରତିଜ୍ଞାତତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) କଥଂ ତହିଁ ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ ଇତି ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ ? ଇତି ଉତ୍ତରସ୍ତୁତେତଦ୍ବଚନାମଃ । ଅପି ଋତ୍ରେ ଦ୍ୱେ ବିଦ୍ୟେ ବେଦିତବ୍ୟେ ଉକ୍ତେ- ‘ପରା ଚୈବା ପରା ତ’ ଇତି । (ଗ) ତତ୍ରାପରାମୃତବେଦା-ଦିଲକ୍ଷଣାଂ ବେଦମୁକ୍ତା ବ୍ରବାତି - ‘ଅଥପରୋ ଯୟା ତଦକ୍ଷରମଧୁଗମ୍ୟତେ’, ଇତ୍ୟାଦି । ତତ୍ର ପରସ୍ୟାବିଦ୍ୟାୟା ବିଷୟଦେନାକ୍ଷରଂ ଶ୍ରୁତମ୍ । (ଘ) ଯଦି ପୁନଃ ପରମେଶ୍ୱରାଦନ୍ୟଦଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାଦିଗୁଣକମକ୍ଷରଂ ପରିକଳ୍ପେତ, ନେୟଂ ପରା ବିଦ୍ୟା ସ୍ୟାତ୍ । ପରାପରବିଭାଗୋ ହ୍ୟୟଂ ବିଦ୍ୟୟୋରଭ୍ୟୁଦୟନିଃଶ୍ରେୟସ୍ତଲତୟା ପରିକଳ୍ପ ତେ ନ । ତ ପ୍ରଧାନବିଦ୍ୟା ନିଃଶ୍ରେୟସ୍ତଲ୍ଲା କେନଚିଦଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ?

(୫) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଭୂତଯୋନି- ଅକ୍ଷର ବ୍ୟତିତ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଅଭିହିତ ନୁହେଁ । ଏହା କିପରି ଜାଣିଲ ? ‘ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଶିଷ୍ୟ ସତ୍ୟ ଓ ଅକ୍ଷର ପୁରୁଷକୁ ଜାଣେ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟାକୁ ଆରମ୍ଭ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ରୂପରେ କହିଛନ୍ତି,’ ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତ ଭୂତଯୋନି ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପନ୍ନ ଅକ୍ଷରର ବକ୍ତବ୍ୟରୂପରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୋଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହାଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ ଯେ- ଭୂତଯୋନି ଅକ୍ଷର ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।

(ଖ) ତାହେଲେ ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ ଏହି ବ୍ୟପଦେଶ କିପରି କରାଯାଇଛି ? ଏହା ପରସ୍ପରରେ କହିବୁ । ପରାବିଦ୍ୟା ଓ ଅପରା ବିଦ୍ୟା - ଏହି ଦୁଇଟି ବିଦ୍ୟାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଏଠାରେ ରଗବେଦାଦିକୁ ଅପରାବିଦ୍ୟା କରି ‘ଅପରାକୁ ନିରୂପଣ କଲେ ପରାବିଦ୍ୟା କୁହାଯାଏ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଏହି ଅକ୍ଷର ଅଧଗତ ହୁଏ,’ ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ପରାବିଦ୍ୟାର ବିଷୟରୂପରେ ଅକ୍ଷର ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଘ) ଏଠାରେ ଯଦି ପରମେଶ୍ୱରଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଦୃଶ୍ୟତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଅକ୍ଷରର ତୁଳନା କରାଯାଏ, ତେବେ ପରାବିଦ୍ୟା ହେବ ନାହିଁ । ନିଶ୍ଚୟ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଓ ନିଃଶ୍ରେୟସ୍ତଲ୍ଲ ଅପେକ୍ଷା ବିଦ୍ୟାରେ ଏହି ପରା ଓ ଅପରାବିଦ୍ୟାର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।



ପ୍ରଧାନ ବିଦ୍ୟା ମୋକ୍ଷ ଫଳବାନ୍ । ଏହା କିଏ ସ୍ୱୀକାର କରିନାହିଁ ? ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

(୬) ମୂଳ-(କ) ତିସ୍ରଃ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟେରନ, ଉତ୍ପକ୍ଷେଃକ୍ଷରାଦ୍ ଭୂତଯୋନେଃ ପରସ୍ୟ ପରମାତ୍ମନଃ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟମାନଦ୍ୱାର୍ । ଦ୍ୱେ ଏବ ତୁ ବିଦ୍ୟେ ବେଦିତବ୍ୟେ ଇହ ନିର୍ବିଷେ । ‘କସ୍ମିନ୍ ଭଗବୋ ବିଜ୍ଞାତେ ସର୍ବମିଦଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ଭବତି’, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୩) ଇତି ଟେକବିଜ୍ଞାନେନାସର୍ବବିଜ୍ଞାନାପେକ୍ଷଣଂ ସର୍ବାତ୍ମକେ ବ୍ରହ୍ମଣି ବିବକ୍ଷ୍ୟମାଣୋଽବକକ୍ଷ୍ୟତେ, ନାଚେତନମାତ୍ରେକାୟତନେ ପ୍ରଧାନେ, ଭୋଗ୍ୟବ୍ୟତିରିକ୍ତେ ବା ଭୋକ୍ତାରି । (ଖ) ଅପି ଚ ‘ସ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାଂ ସର୍ବବିଦ୍ୟା ପ୍ରତିଷ୍ଠାମଥର୍ବାୟ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ରାୟ ପ୍ରାହ’ (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୧) ଇତି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାଂ ପ୍ରାଧାନ୍ୟେନୋପତ୍ରମ୍ୟ ପରାପର ବିଭାଗେନ ପରାଂ ବିଦ୍ୟାମକ୍ଷରାଧିଗମନାଂ ଦର୍ଶୟଂସ୍ତସ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାଦ୍ ଦର୍ଶୟତି, ସା ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାସମାଖ୍ୟା ତଦଧିଗମ୍ୟସ୍ୟା-କ୍ଷରସ୍ୟାବ୍ରହ୍ମଦେ ବାଧୂତା ସ୍ୟାତ୍ ।

(୬) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ତୁମ୍ଭ ମତରେ ଭୂତଯୋନି-ଅକ୍ଷରଠାରୁ ଅନ୍ୟ ପରମାତ୍ମା ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ତିନିପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟାର ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ପରବ୍ରୁ ଏଠାରେ ଦୁଇଟି ବିଦ୍ୟାକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଶୌନକ - ‘ହେ ଭଗବାନ୍ ! କାହାକୁ ଜାଣିବା ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜାଣିହୁଏ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଗୋଟିଏ ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ସର୍ବବିଜ୍ଞାନର ଅପେକ୍ଷା ସର୍ବାତ୍ମକ ବ୍ରହ୍ମର ବିବକ୍ଷା କଲେ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଅଚେତନମାତ୍ରର ଏକ ଆଶ୍ରୟ ପ୍ରଧାନ ଅଥବା ଭୋଗ୍ୟଭିନ୍ନ ଭୋକ୍ତାର ବିବକ୍ଷା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ‘ତାହାଦ୍ୱାରା ଆପଣଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଅଥର୍ବର ସମସ୍ତବିଦ୍ୟାର ଆଶ୍ରୟଭୂତ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି’, ଏହା ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନରୂପରେ ଆରମ୍ଭ କରି ପର ଓ ଅପରକୁ ବିଭାଗ କରି ପରାବିଦ୍ୟାକୁ ଅକ୍ଷରକୁ ବୁଝାଉଥିବା ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ବୋଲି ଦେଖାଯାଉଛି ଏବଂ ଏହି ବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଅଧିଗମ୍ୟ ଅକ୍ଷରକୁ ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରା ନ ଯାଏ, ତେବେ ଏହାର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ନାମ ହିଁ ବାଧୁତ ହେବ ।

(୭) ମୂଳ-(କ) ଅପରଗର୍ବେଦାଦିଲକ୍ଷଣା କର୍ମବିଦ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମୋବିଦ୍ୟୋପକ୍ରମେ ଉପନ୍ୟସ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାପ୍ରଣଂସନାୟୈ । ‘ପୂବା ହ୍ୟେତେ ଅଦୃତା ଯଜ୍ଞରୂପା, ଅଷ୍ଟାବଶୋକ୍ରମବରଂ ଯେଷୁ କର୍ମ । ଏତେଛ୍ଛେୟୋ ଯେଽଭିନନ୍ଦତି ମୃତାଃ, କରାମୃତ୍ୟୁଂ ତେ ପୁନରାବିପିୟତି’ (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୭) ଇତ୍ୟେବମାଦି ନିନ୍ଦାବଚନାତ୍ । (ଖ) ନିନ୍ଦିତ୍ୱା



ରୂପରାଂ ବିଦ୍ୟାଂ ତତୋ ବିରକ୍ତସ୍ୟ ପରାବିଦ୍ୟାଧିକାରଂ ଦର୍ଶୟତି, ପରାକ୍ଷ୍ୟ ଲୋକାନଂ କର୍ମଚିତାନଂ ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ନିର୍ବେଦମାୟାନ୍ନାସ୍ତ୍ୟକୃତଃ କୃତେନ । ତଦ୍ ବିଜ୍ଞାନାର୍ଥଂ ସ ଗୁରୁମେବାଭିଗଚ୍ଛେତ୍ ସମିତ୍ପାଣିଃ ଶ୍ରେତ୍ରେୟଂ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠମ୍ (ମୁଷ୍ଟ ୧-୨-୧୨) ଇତି । (ଗ) ଯତ୍ନୁକ୍ରମଅଚେତନାନାଂ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦାନାଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତତ୍ତ୍ୱେନୋପାଦାନାଦାର୍ଷା-ନ୍ତିକେନାପ୍ୟଚେତନେନ ଭୂତଯୋନିନା ଭବିତବ୍ୟମିତି । ତଦ୍ୱିଯୁକ୍ତମ୍, ନ ହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦାର୍ଷାନ୍ତିକଯୋରତ୍ୟକ୍ତସାମ୍ୟେନ ଭବିତବ୍ୟମିତି ନିୟମୋଽସ୍ତି । (ଘ) ଅପି ଚ ସ୍ଥୁଳଃ ଏବ ଦାର୍ଷାନ୍ତିକୋ ଭୂତଯୋନିରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱା-ଦିଗୁଣକୋ ଭୂତଯୋନିଃ ପରମେଶ୍ୱର ଏବ ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ରଗ୍ବେଦାଦି ଅପରା କର୍ମବିଦ୍ୟାର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଉପକ୍ରମରେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଣୀୟାନିମିତ୍ତ ଉପନ୍ୟାସ କରାଯାଇଛି । କାରଣ-ଯେଉଁଠାରେ ଅବର ନିକୃଷ୍ଟ କର୍ମର ଆଶ୍ରୟ ହୁଏ, ସେଠାରେ ସେମାନେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଯଜ୍ଞରୂପ (୧) ରତ୍ନିକ, ଯଜମାନ, ଓ ଯଜମାନପତ୍ନୀ) ଯଜ୍ଞର ସାଧନ ଅସ୍ଥିର ଓ ନଷ୍ଟକୁ ବତାଇଦିଏ । ଯେଉଁ ମୁକ୍ତ ଏହାକୁ ଶ୍ରେୟ ଭାବି ଅଭିନନ୍ଦନ କରେ, ସେ ଜରା ଓ ମରଣ ଭୋଗ କରେ ନାହିଁ ।' ଇତ୍ୟାଦି ନିନ୍ଦାର କଥନ ଅଛି ।

(ଖ) 'କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଲୋକ ପରାକ୍ଷା କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ ନିର୍ବେଦ ପାଏ, କାରଣ-ସଂସାରରେ ନିତ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ନାହିଁ ଏବଂ କୃତ ଅନିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା କ'ଣ ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ ? ତେଣୁ ଏହି ନିତ୍ୟ ବସ୍ତୁକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଏହି ମୁମୁକ୍ଷୁ ପୁରୁଷ ହସ୍ତରେ ସମିଧନେଇ ଶ୍ରେତ୍ରିୟ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ପୁରୁଷଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଏ' । ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକାର ଅପରାବିଦ୍ୟାକୁ ନିନ୍ଦାକରି ଏହାର ବିରକ୍ତପୁରୁଷର ପରାବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ଯାହା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି କି- ପୃଥ୍ୱୀ ଆଦି ଅଚେତନ ପଦାର୍ଥ ଗୁଡ଼ିକର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କଲାପରେ ଦାର୍ଷ୍ଟିକ ମଧ୍ୟ ଅଚେତନ ଭୂତଯୋନି ହେବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏବଂ ଦାର୍ଷ୍ଟିକର ସର୍ବାଂଶରେ ପୂର୍ବରୂପରେ ସମାନତା ହେବାର ନିୟମ ନାହିଁ ।

(ଘ) ସ୍ଥୁଳ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଦାର୍ଷ୍ଟିକ ଭୂତଯୋନି ମଧ୍ୟ ସ୍ଥୁଳ ହେବା ପାଇଁ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । ଏହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ନିୟମ ଦ୍ୱାରା ଅଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦି ଗୁଣାତ୍ମକ ଭୂତଯୋନି ପରମେଶ୍ୱର ହୁଏ ।



विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

(୧) ବିଶେଷାଣଭେଦବ୍ୟପଦେଶାଭ୍ୟାଂ ଚ ନେତରୌ ॥ ୧-୨-୨୨

ବିଶେଷଣଭେଦବ୍ୟପଦେଶାଭ୍ୟାମ୍ - ବିଶେଷଣ ଏବଂ ଭେଦର ବ୍ୟପଦେଶ କହିବା ଦ୍ଵାରା ଭୂତଯୋନି ପରମାତ୍ମା ହୁଏ । ଚ ନେତରୌ-ଜାତର ଜୀବ ଓ ପ୍ରଧାନ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଜତଃ ପରମେଶ୍ଵର ଏବଂ ଭୂତଯୋନି ନେତରୌ-ଶାରୀରଂ ପ୍ରଧାନଂ ବା । କସ୍ମାତ୍ ? ବିଶେଷଣଭେଦବ୍ୟପଦେଶାଭ୍ୟାମ୍ । (ଖ) ବିଶିନଷ୍ଟ ହି ପ୍ରକୃତଂ ଭୂତଯୋନିଂ ଶାରୀରାଦ୍ ବିଲକ୍ଷଣଭେଦେନ-‘ଦିବ୍ୟୋ ହ୍ୟମୂର୍ତ୍ତଃ ପୁରୁଷଃ, ସ ବାହ୍ୟାଭତରୋ ହ୍ୟଜଃ । ଅପ୍ରାଣୋ ହ୍ୟମନଃ ଶୁଭ୍ରଃ’, (ମୁଣ୍ଡ ୨-୧-୨) ଇତ୍ୟାଦି । (ଗ) ନ ହେତ୍ୟଦ୍ ଦିବ୍ୟତ୍ଵାଦି ବିଶେଷଣମବିଦ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତନାମରୂପ ପରିଚ୍ଛେଦାଭିମାନିନସ୍ତଦ୍ ଧର୍ମାନ୍ ସ୍ଵାମିନି କଚ୍ଛନ୍ଦତଃ ଶାରୀରସ୍ୟୋପପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ସାକ୍ଷାଦୌପନିଷଦଃ ପୁରୁଷ ଇହୋତ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି କାରଣରୁ ପରମେଶ୍ଵର ହିଁ ଭୂତଯୋନି ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ଜୀବ ତଥା ପ୍ରଧାନ ନୁହେଁ । କିପରି ? ବିଶେଷଣ ଓ ଭେଦର ବ୍ୟପଦେଶ (କଥନ) ଅଛି ।

(ଖ) ‘ସେ ଅକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଦିବ୍ୟ ଅମୂର୍ତ୍ତ ପୁରୁଷ, ବାହ୍ୟରେ ଓ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ, ଅଜନ୍ମା ଅପ୍ରାଣ, ମନୋରହିତ, ବିଶୁଦ୍ଧ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅକ୍ଷର ଦ୍ଵାରା ଉକ୍ତ ଅଟେ ।’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ପ୍ରକୃତ ଭୂତଯୋନିକୁ ଜୀବଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣରୂପରେ ବିଶେଷିତ କରାଏ ।

(ଗ) ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଏହି ଦିବ୍ୟତ୍ଵାଦିବିଶେଷଣ ଅବିଦ୍ୟା ଦ୍ଵାରା ଉପସ୍ଥାପିତ ନାମ-ରୂପ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନରେ ଅଭିମାନ କରୁଥିବା ଏବଂ ଏମାନଙ୍କର ଜଡ଼ତ୍ଵାଦିଧର୍ମର କଚ୍ଛନ୍ଦା କରୁଥିବା ଜୀବଠାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସାକ୍ଷାତ୍ ଉପନିଷଦ୍ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ପୁରୁଷ ହିଁ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ତଥା ପ୍ରଧାନାଦପି ପ୍ରକୃତଂ ଭୂତଯୋନିଂ ଭେଦେନ ବ୍ୟପଦିଶିତି- ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ ଇତି । ଅକ୍ଷରମବ୍ୟାକୃତଂ ନାମରୂପବାଜ-ଶକ୍ତିରୂପଂ ଭୂତସ୍ଥମାଶ୍ଵରାଶ୍ରୟଂ ତସ୍ୟୈବାପାଧୁଭୂତଂ ସର୍ବସ୍ମାଦ୍ବିକାରାତ୍ ପରୋ ଯୋ ବିକାରସ୍ତସ୍ମାତ୍



ପରତଃ ପର ଇତି ଭେଦେନ ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ପରମାତ୍ମନମିହ ବିବକ୍ଷିତଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଖ) ନାତୁ ପ୍ରଧାନଂ ନାମ କିଞ୍ଚିତ୍ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଂ ତତ୍ତ୍ୱମତ୍ତ୍ୟୁପଗମ୍ୟ ତସ୍ମାଦ୍ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ଉଚ୍ୟତେ । କିଂ ତହିଁ ? (ଗ) ଯଦି ପ୍ରଧାନମପି କଳ୍ପମାନଂ ଶୁଦ୍ଧବିରୋଧେନାବ୍ୟାକୃତାଦିଶବ୍ଦବାଚ୍ୟଂ ଭୂତସୂକ୍ଷ୍ମଂ ପରିକଳ୍ପେ ତ, ପରିକଳ୍ପ୍ୟତାମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ପରମେଶ୍ୱରୋ ଭୂତଯୋନିରିତ୍ୟେତଦିହ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ପ୍ରକାର ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ପ୍ରଧାନକୁ ପ୍ରକୃତ ଭୂତଯୋନିର ଭିନ୍ନରୂପରେ ବ୍ୟପଦେଶ କରୁଛି । ଯାହା ଅବ୍ୟାକୃତ ନାମ ରୂପର କାରଣଭୂତ ଈଶ୍ୱରର ଶକ୍ତିରୂପ ଅଟେ । ଯେଉଁଠାରେ ଭୂତମାନଙ୍କର ସଂସ୍କାର ରହିଛି, ଚିନମାତ୍ର ଈଶ୍ୱର ଯାହାର ଆଶ୍ରୟ, ତାହାର ଉପାଧୁଭୂତ ସର୍ବବିକାରୀ ଭିନ୍ନ ଯେଉଁ ଅବିକାର ଅକ୍ଷର, ତାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଈଶ୍ୱର ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ଭେଦ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପଦେଶ ହେବାରୁ ଏଠାରେ ପରମାତ୍ମାର ବିବକ୍ଷିତ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରଧାନ ନାମଥୁବା କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପଦାର୍ଥ ସ୍ୱାକାର କରି ତାହାଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଈଶ୍ୱରର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଏହା କିନ୍ତୁ କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । ତାହାଲେ କ’ଣ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଯଦି କଳ୍ପମାନ ପ୍ରଧାନର ଶୁଦ୍ଧିର ବିରୋଧରେ ଅବ୍ୟାକୃତାଦି ଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟଭୂତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୂପରେ କଳ୍ପନା ହୋଇଛି, ତାହେଲେ ଏପରି କଳ୍ପନା କର । ଏହି ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଭୂତଯୋନି ପରମେଶ୍ୱର ବୋଲି ଏଠାରେ ଶୁଦ୍ଧି ଓ ସ୍ୱତିରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଅଛି ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

(୧) ରୂପୋପନ୍ୟାସାଚ୍ଚ ୧ । ୨ । ୨୩

‘ଅଗ୍ନିମୂର୍ତ୍ତୀ’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ସର୍ବାତ୍ମକତ୍ୱର ଉପନ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ଭୂତଯୋନି ପରମେଶ୍ୱର ହିଁ ରହେ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଅପି ତ ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’, ଇତ୍ୟସ୍ୟାନନ୍ତରମ୍ ‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’ ଇତି ପ୍ରାଣପ୍ରଭୃତୀନାଂ ପୃଥୁବାପର୍ଯ୍ୟାତୀନାଂ ତତ୍ତ୍ୱାନାଂ ସର୍ଗମୁକ୍ତା ତସ୍ୟୈବ ଭୂତଯୋନେଃ ସର୍ବବିକାରୀତ୍ୱକଂ ରୂପ ସୁପନ୍ୟାସ୍ୟମାନଂ ପଶ୍ୟାମଃ- ‘ଅଗ୍ନିମୂର୍ତ୍ତୀ



ଚକ୍ଷୁଷା ଚନ୍ଦ୍ରସୂର୍ଯ୍ୟୋ, ଦିଶଃ ଶ୍ରୋତ୍ରେ ବାର୍ତ୍ତିବୃତାଃ ବେଦାଃ । ବାୟୁଃ ପ୍ରାଣୋ ହୃଦୟଂ
ବିଶ୍ୱମସ୍ୟ, ପଦ୍ଭ୍ୟାଂ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଂ ହ୍ୟେଷ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ନା । (ମୁଷ୍ଟ ୨।୧।୪) । (ଖ)
ତଜ ପରମେଶ୍ୱର ସୈବୋଚିତମ୍, ସର୍ବବିକାରକାରଣଦ୍ୱାର । ନ ଶାରୀରସ୍ୟ ତନ୍ମୁମହିମ୍ନଃ
ନାପି ପ୍ରଧାନସ୍ୟାୟଂ ରୂପୋପନ୍ୟାସଃ ସମ୍ଭବତି, ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ନା-ସମ୍ଭବାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍
ପରମେଶ୍ୱର ଏବ ଭୂତଯୋନେନେ ତରାବିତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ପରେ
‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’, ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରାଣଠାରୁ ପୃଥ୍ବୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି
କହିସାରି ଏହି ଭୂତଯୋନିର ସର୍ବବିକାରାତ୍ମକ ଉପନ୍ୟାସମାନ (କହିବା ବିଷୟ) ରୂପକୁ
‘ଅଗ୍ନି ଦ୍ୟୁର୍ଲୋକ ଯାହାର ମସ୍ତକ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ନେତ୍ରସ୍ୱରୂପ, ଦିଗ ହେଉଛି ବାଣୀ, ବାୟୁ
ହେଉଛି ପ୍ରାଣ, ବିଶ୍ୱ ହେଉଛି ହୃଦୟ, ଯାହାର ପାଦରୁ ପୃଥ୍ବୀ ଉତ୍ପତ୍ତି, ‘ସେହି ବେଦତା
ସମସ୍ତ ଭୂତଙ୍କର ଅନ୍ତରାତ୍ମା’, ଏହିପ୍ରକାର ଆମ୍ଭେ ଦେଖୁ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟ ପରମେଶ୍ୱରଠାରେ ପ୍ରମୁଜ୍ୟ, କାରଣ ସେ ସମସ୍ତ
ବିକାରର କାରଣ ଅଟେ । ଅଜ୍ଞ ମହିମା ଥିବା ଜୀବାତ୍ମାଠାରେ ଏହି ଉପନ୍ୟାସ ସମ୍ଭବ
ନୁହେଁ । ପ୍ରଧାନଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଉପନ୍ୟାସ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହି ଦୁଇପାଖରେ
ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ପରମେଶ୍ୱର ଭୂତଯୋନି ଅଟେ । ଅନ୍ୟ
ଦୁଇଟି ଶାରୀର ଓ ପ୍ରଧାନ ଭୂତଯୋନି ନୁହେଁ ବୋଲି ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ- (କ) କଥଂ ପୁନଃ ଭୂତଯୋନେରୟଂ ରୂପୋପନ୍ୟାସଃ ଇତି
ଗମ୍ୟତେ ? ପ୍ରକରଣାତ୍ । ‘ଏଷଃ’ ଇତି ତ ପ୍ରକୃତାନୁକର୍ଷଣାତ୍ । ଭୂତଯୋନିଂ ହି ପ୍ରକୃତ୍ୟ
‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’, ‘ଏଷଃ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ନା’, ଇତି ବଚନଂ
ଭୂତଯୋନିବିଷୟମେବ ଭବତି । (ଖ) ଯଥୋପାଧ୍ୟାୟଂ ପ୍ରକୃତୈତସ୍ମାଦପ୍ୟାଶ୍ୱେବ
ବେଦବେଦାଙ୍ଗପାରଣ ଇତି ବଚନମୁପାଧ୍ୟାବିଷୟଂ ଭବତି । ତଦ୍‌ବତ୍ । (ଗ) କଥଂ
ପୁନରଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱିଗୁଣକସ୍ୟ ଭୂତଯୋନେର୍ବିଗ୍ରହ ବଦୁପ ସମ୍ଭବତି ? ସର୍ବାତ୍ମବିବକ୍ଷୟେ-
ଦମୁତ୍ୟତେ, ନ ତୁ ବିଗ୍ରହବତ୍ତ୍ୱବିବକ୍ଷୟେତ୍ୟ ଦୋଷଃ । ‘ଅହମନ୍ନମହମନ୍ନାଦଃ’, (ତୈ
୩।୧୦।୬) ଇତ୍ୟାଦିବତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏହି ପରମେଶ୍ୱର ହି ଭୂତଯୋନି ବୋଲି କିପରି
ଜଣାପଡ଼େ ? ପ୍ରକରଣଦ୍ୱାରା । କାରଣ- ‘ଏଷଃ’ ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତିର ଅନୁକର୍ଷଣ
ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ଭୂତଯୋନିକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’, ‘ଏଷଃ
ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ନା’, ଏହି ଶ୍ରୁତିବଚନ ଭୂତଯୋନି ବିଷୟକ ଅଟେ ।



(ଖ) ଯେପରି ଉପାଧ୍ୟାୟଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି କୁହାଯାଇଛି- ‘ଏହା ପାଖରେ ପାଠ ପଢ଼, ଏହିବେଦ ଓ ବେଦାଙ୍ଗର ପାରଙ୍ଗତ ବିଦ୍ଵାନ୍ ଅଟେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାଧ୍ୟାୟ ବିଷୟକ ହୁଏ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଅଦୃଶ୍ୟଦ୍ଵାଦି ଗୁଣଥିବା ଭୂତଯୋନିର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ରୂପ କିପରି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ? ସର୍ବାତ୍ମକତ୍ଵର ବିବକ୍ଷାଦ୍ଵାରା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଶରୀର ଥିବାର ବିବକ୍ଷାଦ୍ଵାରା ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । ‘ମୁଁ ଅନ୍ନ ଏବଂ ମୁଁ ତାହାର ଭକ୍ଷକ’, ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟ ଭଳି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ଅନ୍ୟ ପୁନର୍ମନ୍ୟନ୍ତେ- ନାୟଂ ଭୂତଯୋନେଃ ରୂପୋ-ପନ୍ୟାସଃ, ଜାୟମାନତ୍ଵେନୋପନ୍ୟାସାତ୍ । ‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣୋ ମନଃ ସର୍ବେହିୟାଣି ଚ । ଖଂ ବାୟୁ ଜ୍ୟୋତିରାପଃ ପୃଥିବୀ ବିଶ୍ଵସ୍ୟ ଧାରିଣୀ’, ଇତି ପୂର୍ବତ୍ର ପ୍ରାଣାଦି ପୃଥିବ୍ୟନ୍ତଃ ତତ୍ତ୍ଵଜାତଂ ଜାୟମାନତ୍ଵେନ ନିରଦିକ୍ଷତ୍ । (ଖ) ଉତ୍ତରତ୍ରାପି ଚ ‘ଏତସ୍ମାଦଗ୍ନିଃ ସମିଧୋ ଯସ୍ୟ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ’, ଇତ୍ୟେବମାଦିଃ ‘ଅତଶ୍ଚ ସର୍ବା ଔଷଧଯୋ ରସାଣ୍’, ଇତ୍ୟେବମନ୍ତଂ ଜାୟମାନତ୍ଵେନୈବ ନିର୍ଦ୍ଦେକ୍ଷ୍ୟତି । (ଗ) ଇହିେବ କଥମକସ୍ମାଦନ୍ତରାଳେ ଭୂତଯୋନେଃ ରୂପମୁପନ୍ୟସେତ୍ ? ସର୍ବାତ୍ମମର୍ପି ସ୍ଵକ୍ଷି ପରିସମାପେ୍ୟାପଦେକ୍ଷ୍ୟତି ‘ପୁରୁଷ ଏବେଦଂ ବିଶ୍ଵଂ କର୍ମ’ (ମୁକ୍ଷ ୨।୧।୧୦) ଇତ୍ୟାଦିନା ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନଶ୍ଚ ଅନ୍ୟମାନେ ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି - ଏହି ଭୂତଯୋନିର ରୂପୋପନ୍ୟାସ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହାର ଜାୟମାନରୂପରେ ଉପନ୍ୟାସ ହୁଏ । ‘ଏହି ଅ’ର ପୁରୁଷଠାରୁ ପ୍ରାଣ, ମନ, ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଆକାଶ, ବାୟୁ, ତେଜ, ଜଳ ଓ ବିଶ୍ଵକୁ ଧାରଣ କରୁଥିବା ପୃଥିବୀ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ପୂର୍ବମନ୍ତ୍ରଠାରୁ ପୃଥିବୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତତ୍ତ୍ଵ ସମୂହର ଜାୟମାନରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାହୋଇଛି ।

(ଖ) ପ୍ରଥମେ ‘ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯାହାର ସମିଧ ଅଟେ, ସେ ଅଗ୍ନି ଦ୍ୟୁଲୋକ ଏହି ପୁରୁଷଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ’ । ଏହିଠାରୁ ‘ଏହାଦ୍ଵାରା ସମଗ୍ର ଔଷଧ ଓ ରସ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ’ । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାୟମାନରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛି ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଅକସ୍ମାତ୍ ବିନାକାରଣରେ ଭୂତଯୋନିର ରୂପୋପନ୍ୟାସ କିପରି ହୋଇଛି ? ‘ଏହା ସମଗ୍ରପ୍ରପଞ୍ଚ ଓ କର୍ମପୁରୁଷ ଅଟେ’ । ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତିର ପରିସମାପ୍ତି କରି ସର୍ବାତ୍ମତ୍ଵର ଉପବେଶ କରିବ ।



(୫) ମୂଳ- (କ) ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତ୍ୟୋଃ ଚୈଲୋକ୍ୟ ଶରୀରସ୍ୟ ପ୍ରଜାପତେର୍ଜନ୍ମାଦି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ୟମାନମୁପଲଭାମହେ- ‘ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ସମବର୍ତ୍ତତାଗ୍ରେ, ଭୂତସ୍ୟ ଜାତଃ ପତିରେକ ଆସାତ । ସଦାଧାର ପୃଥ୍ବୀଂ ଦ୍ୟାମୁତେମାଂ, କସ୍ତୈ ଦେବାନ୍ଧ ହବିଷା ବିଧେମ,’ (ର ୧୦-୧୨୧-୧) ଇତି । ସମବର୍ତ୍ତତେତ୍ୟଜ୍ଞାୟତେତ୍ୟର୍ଥଃ । (ଖ) ତଥା ‘ସ ବୈ ଶରୀରା ପ୍ରଥମ ସ ବୈ ପୁରୁଷ ଉତ୍ୟତେ । ଆଦିକର୍ତ୍ତା ସବୁଜ୍ଞାନାଂ ବ୍ରହ୍ମାଗ୍ରେ ସମବର୍ତ୍ତତେ’, ଇତି ଚ । ବିକାର ପୁରୁଷସ୍ୟାପି ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମନ୍ ସମ୍ଭବତି, ପ୍ରାଣାତ୍ମନା ସର୍ବଭୂତାନାମଧ୍ୟାତ୍ମନାବସ୍ଥାନାତ୍ । (ଗ) ଅସ୍ମିନ୍ପକ୍ଷେ ‘ପୁରୁଷଂ ଏବେଦଂ ବିଶ୍ୱ କର୍ମ’ ଇତ୍ୟାଦି ସର୍ବଭୂତୋପାୟନୀୟଃ । ପରମେଶ୍ୱର ପ୍ରତିପତ୍ତିହେତୁରିତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟମ୍ ।

(୫) ଭାଷାଂତର - (କ) ଆମ୍ଭେ ବେଦ ଓ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ରରେ ଥିବା, ପ୍ରଜାପତିର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ୟମାନ ଜନ୍ମାଦିକୁ ‘ପ୍ରଥମେ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା, ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସେ ଭୂତସମୂହର ଏକମାତ୍ର ଅଧିଷ୍ଠାତା ହେଲା । ସେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୟୁଲୋକ ଏବଂ ପୃଥ୍ବୀକୁ ଧାରଣ କଲା; ସେ ଏକ ପ୍ରଜାପତିଦେବର ପରିଚର୍ଯ୍ୟା ଛାତରେ କରିପାର’, ଏହି ପ୍ରକାର ଉପଲବ୍ଧ କରୁଛୁ । ଏହି ଶ୍ରୁତିସ୍ତ ‘ସମବର୍ତ୍ତତ’ ପଦର ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଅର୍ଥ ଅଟେ ।

(ଖ) ତଥା ‘ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଏହି ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାଳରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବାରୁ ପ୍ରଥମ ଶରୀର ଏବଂ ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ କୁହାଯାଏ । ଭୂତମାନଙ୍କର ଆଦିକର୍ତ୍ତା ଏହି ବ୍ରହ୍ମା ପ୍ରଥମେ ଜନ୍ମ ହେଲେ’ । ବିକାର ପୁରୁଷ (ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ) ସମସ୍ତ ଭୂତମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ହୋଇପାରେ, କାରଣ- ସେ ପ୍ରାଣରୂପରେ ସବୁ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପାଖରେ ରହିଛି ।

(ଗ) ଏହି ପକ୍ଷରେ ‘ପୁରୁଷ କେବଳ ଏହି ସମସ୍ତ ପ୍ରପଞ୍ଚ କର୍ମ ଓ ତପଗୁଡ଼ିକର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ’ ଇତ୍ୟାଦି ସର୍ବାତ୍ମକତ୍ୱର ଉପନୀୟ ପରମେଶ୍ୱର ପ୍ରତିପତ୍ତି ପାଇଁ ଅଛି । ଏହିପରି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ଉଚିତ ।

୬ वैश्वानराधिकरणम् ॥ सू० २४ - ३२ ॥

ବୈଶ୍ୱାନରାଧିକରଣମ୍ - ୭

वैश्वनरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

(୧) ବୈଶ୍ୱାନରଃ ସାଧାରଣଶବ୍ଦବିଶେଷାତ୍ ୧ । ୨ । ୨୪

ବୈଶ୍ୱାନରଃ- ‘ଯସ୍ତେତମେବ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନ ବୈଶ୍ୱାନର ପରମାତ୍ମା ଅଟନ୍ତି । ସାଧାରଣ ଶବ୍ଦବିଶେଷାତ୍ - ଯଦ୍ୟପି ଏହି ସାଧାରଣ ବୈଶ୍ୱାନର ଶବ୍ଦ ଜଠରାଗ୍ନି, ଭୂତାଗ୍ନି ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିପାଦକ ହୁଏ, ଏବଂ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଜୀବ ତଥା ପରମାତ୍ମାର



ପ୍ରତିପାଦକ ହୁଏ । ତେବେ ‘ମୂର୍ଦ୍ଧେବ ସୁତେଜାତଃ’ ଏହି ବିଶେଷ ପରମାତ୍ମାରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ଯୋଗ୍ୟ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ‘କୋ ନ ଆତ୍ମା, କିଂ ବ୍ରହ୍ମ ଇତି ‘ଆତ୍ମାନମେବେମଂ ବୈଶ୍ଵାନରଂ ସଂପ୍ରତ୍ୟଧ୍ୟକ୍ଷି ତମେବ ନୋ ବୁଧି’ (ଛ ୫।୧୧।୧,୨) ଇତି ଷେଷପତ୍ରମ୍ୟ ଦ୍ୟୁସୂର୍ଯ୍ୟ ବାୟୁକାଶବାରିପୃଥ୍ବୀନାଂ ସୁତେଜସ୍ଵାଦିଗୁଣ ଯୋଗମେକୈକୋ ପାସନନିନ୍ଦୟା ବୈଶ୍ଵାନରଂ ପ୍ରତ୍ୟେଷାଂ ମୂର୍ଦ୍ଧାଧିଭାବମୁପଦିଶ୍ୟାମ୍ନୟତେ- (ଖ) ଯସ୍ତେତମେବଂ ପ୍ରାଦେଶ- ମାତ୍ରମଭିଦିମାନମାତ୍ମାନଂ ବୈଶ୍ଵାନରମୁପାସେ, ସ ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ ସର୍ବେ ମାତୃସ୍ପନ୍ନମସି ହ ବା ଏତସ୍ୟାତ୍ମନୋ ବୈଶ୍ଵାନରସ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧେବ ସୁତେଜାଷ୍ଟ୍ବର୍ଣ୍ଣରୂପଃ ପ୍ରାଣ ପୃଥରାବମ୍ଭା ସଂଦେହୋ ବହୁଲୋ ବସ୍ତିରେବ ରୟିଃ ପୃଥ୍ବ୍ୟେବ ପାଦାବୁର ଏବ ବେଦିଲୋମାନି ବହିର୍ହୃଦୟଂ ଗାର୍ହପତ୍ୟୋ ମନୋଽନ୍ତାହାର୍ଯ୍ୟପଚନ ଆସ୍ୟମାହବନୀୟଃ’, (ଛା ୫।୧୮।୨) ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଆତ୍ମର ଆତ୍ମା କିଏ, ଓ ବ୍ରହ୍ମ କ’ଣ ? ଏହି ସମୟରେ ଆପଣ ବୈଶ୍ଵାନର ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣିଛନ୍ତି । ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଆପଣ ଆତ୍ମକୁ କହନ୍ତୁ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ଦ୍ୟୁ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ବାୟୁ, ଆକାଶ, ଜଳ ଓ ପୃଥ୍ବୀଠାରୁ ସୁତେଜସ୍ଵାଦି ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ଏକ ଉପାସନାର ନିନ୍ଦାକରି ଏବଂ ବୈଶ୍ଵାନର ପ୍ରତି ଏହାର ମୂର୍ଦ୍ଧାଧିଭାବର ଉପଦେଶ ଦେଇ ।

(ଖ) ଶ୍ରୁତି ‘ସେ କୌଣସି ମୁଁ ଅଟେ ।’ ଏହିପ୍ରକାର ଅଭିମାନର ବିଷୟ ହୋଇଥିବା ଏହି ପ୍ରଦେଶ ମାତ୍ର ବୈଶ୍ଵାନରର ଆତ୍ମାର ଉପାସନା କରେ । ସେ ସମସ୍ତ ସଂସାରରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀଠାରେ ଓ ସମସ୍ତ ଆତ୍ମାରେ ଅନ୍ନ ଭକ୍ଷଣ କରେ । ଏହି ପ୍ରକାର ବୈଶ୍ଵାନର ଆତ୍ମାର ମସ୍ତକ ହିଁ ସୁତେଜା (ଦ୍ୟୁଲୋକ) ଅଟେ । ତସ୍ତୁ ବିଶ୍ଵରୂପ (ସୂର୍ଯ୍ୟ) ପ୍ରାଣ ପୃଥରାବମ୍ଭା (ବାୟୁ) ଦେହର ମଧ୍ୟଭାଗ ବହୁଳ (ଆକାଶ), ବସ୍ତି ସୁତୁସ୍ଥାନ ରୟି (ଜଳ), ପୃଥ୍ବୀ ପାଦ, ବକ୍ଷସ୍ଥଳ ବେଦୀ, ଲୋମ କୁଶ, ହୃଦୟ ଗାର୍ହପତ୍ୟାଗ୍ନି, ମନ ଅନ୍ତାହାର୍ଯ୍ୟପଚନ, ମୁଖ ଆହବନୀୟ ଅଟନ୍ତି’, ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଇଛି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ - କିଂ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦେନ ଜାଠରୋଽ- ଗ୍ନିରୂପଦିଶ୍ୟତେ, ଉତ ଭୂତାଗ୍ନି, ଅଥ ତଦଭିମାନିନୀ ଦେବତା, ଅଥବା ଶାରୀରଃ, ଆହୋସ୍ଥିର୍ ପରମେଶ୍ଵର ଇତି । କିଂ ପୁନରତ୍ର ସଂଶୟକାରଣମ୍ ? ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି । (ଖ) ଜାଠରଭୂତାଗ୍ନି ଦେବତାନାଂ ସାଧାରଣଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୋଗବାମ୍ବେତି ତ ଶାରୀର



ପରମେଶ୍ଵରଯୋଃ । ତତ୍ର କସ୍ୟୋପାଦାନଂ ନ୍ୟାୟଂ, କସ୍ୟ ବା ହନାମିତି ଭବତି ସଂଶୟଃ । କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ଜାଠରୋଽଗ୍ନିରିତି । କୁତଃ ? (ଗ) ତତ୍ର ହି ବିଶେଷଣ କୃତିତ୍ଵପ୍ରୟୋଗୋ ଦୃଶ୍ୟତେ- ‘ଅୟମଗ୍ନିବୈଶ୍ଵାନରୋ ଯୋଃଽୟମନନ୍ତଃ ପୁରୁଷେ ଯେନେଦମନ୍ନଂ ପଚ୍ୟତେ ଯଦିଦମଦ୍ୟତେ’ (ବୃହ ୫।୯) ଇତ୍ୟାଦୌ । (ଘ) ଅଗ୍ନିମାତୁଂ ବା ସ୍ୟାତ୍ ସାମାନ୍ୟନାପି ପ୍ରୟୋଗଦର୍ଶନାତ୍ ‘ବିଶ୍ଵସ୍ତ୍ଵାଅଗ୍ନିଂ ଭୁବନାୟ ଦେବା, ବୈଶ୍ଵାନରଂ କେତୁମହ୍ନାମକୃଶ୍ଵନ୍’, (ର. ସଂ ୧୦।୮।୧୨) ଇତ୍ୟାଦୌ । (ଙ) ଅଗ୍ନିଶରୀରୋ ବା ଦେବତା ସ୍ୟାତ୍, ତସ୍ୟାପି ପ୍ରୟୋଗ ଦର୍ଶନାତ୍, ‘ବୈଶ୍ଵାନରସ୍ୟ ସୁମତୌ ସ୍ୟାମ ରାଜା ହି କଂ ଭୁବନାନାମଭିଶ୍ରୀଃ’, (ର. ସଂ ୧।୧୮।୧) ଇତ୍ୟବମାଦ୍ୟାୟାଃ ଶ୍ରୁତେର୍ଦେବତାୟା ମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଦ୍ୟୁପେତାୟାଂ ସମ୍ଭବାତ୍ । (ଚ) ଅଥାତ୍ମଶବ୍ଦସାମାନ୍ୟକରଣାଦୁପକ୍ରମେ ଚ ‘କୋ ନ ଆତ୍ମା, କିଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି କେବଳାତ୍ମଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗାଦାତ୍ମଶବ୍ଦବଶେନ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦ ପରିଶେଷ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ’, ତଥାପି ଶରୀର ଆତ୍ମା ସ୍ୟାତ୍, ତସ୍ୟ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵେନ ବୈଶ୍ଵାନର ସନ୍ନିକର୍ଷାତ୍ । (ଛ) ପ୍ରାଦେଶିକାତ୍ମତ୍ଵିତି ଚ ବିଶେଷଣସ୍ୟ ତସ୍ମିନ୍ ଉପାଧିପରିଚ୍ଛିନ୍ନେ ସମ୍ଭବାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନେଶ୍ଵରୋ ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ସଂଶୟ - ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ଜାଠରାଗ୍ନିର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ କି ଭୂତାଗ୍ନି କି ତଦଭିମାନୀ ଦେବତାର ଅଥବା ଜୀବର ଅଥବା ପରମେଶ୍ଵରର ? ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହେବାର କାରଣ କଣ ଅଛି ? ବୈଶ୍ଵାନର ।

(ଖ) ଜାଠରାଗ୍ନି ଭୂତାଗ୍ନି ଓ ଦେବତାମାନଙ୍କଠାରେ ସମାନରୂପରେ ବୈଶ୍ଵାନର ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ଏବଂ ଜୀବ ଓ ପରମେଶ୍ଵରଠାରେ ସାଧାରଣରୂପରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ତାହେଲେ କଣ ହେବ ?

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ଏହି ସ୍ଥାନତ୍ରୟର ଜଠରାଗ୍ନିର ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବ । କାରଣ- ତାହାଠାରେ କୌଣସି ‘ଏହି ଅଗ୍ନି ବୈଶ୍ଵାନର, ଯାହା ପୁରୁଷ ଭିତରେ ରହିଛି, ଯାହାଦ୍ଵାରା ଏହି ଅନ୍ନ ଯାହା ଭକ୍ଷଣ କରାଯାଏ, ସେ ପକାଇ ଦିଆଯାଏ ।’ ଏହା ବିଶେଷରୂପରେ ବୈଶ୍ଵାନର ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦେବତାମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଆସେ ।

(ଘ) ଅଥବା କେବଳ ଭୂତାଗ୍ନି ହେଉ, କାରଣ- ସେଠାରେ ‘ସବୁ ଭୂତାଗ୍ନିନିର୍ମିତ ଦେବତାମାନେ ବୈଶ୍ଵାନର ଅଗ୍ନି-ସୂର୍ଯ୍ୟର ଦିନ ଚିହ୍ନକୁ ସଂସାର ପାଇଁ ତିଆରି କରେ,



କାରଣ- ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ହେଲେ ଦିନ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟରେ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦର ସାମାନ୍ୟ ରୂପରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

(ତ) ଅଥବା ଅଗ୍ନି ଶରୀରରୂପକ ଦେବତା ହୋଇପାରେ । କାରଣ- ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ‘ଆମ୍ଭେ ବୈଶ୍ଵାନରର ସୁମିତପାଖରେ ରହୁଁ, କାରଣ- ସେ ସୁଖ ଦେଇ ଭୁବନର ରାଜା ହୁଏ ଏବଂ ତାହାର ଅଭିମୁଖ ଅଟେ’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିରେ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେବତାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବୈଶ୍ଵାନର ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।

(ତ) ଯଦି ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ସାମାନ୍ୟଶବ୍ଦରୂପ ଓ ‘କୋ ନ ଆତ୍ମା, କିଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମରେ କେବଳ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେବାକୁ ଏବଂ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ବଳରେ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦ ଅଗ୍ନିକୁ ଛାଡ଼ି ଆତ୍ମାପାଇଁ ହୁଏ । ଏପରି କହିଲେ ଜୀବାତ୍ମା ଆତ୍ମା ହୋଇପାରେ । କାରଣ । ଭୋକ୍ତା ହେଲେ ସେ ବୈଶ୍ଵାନର ପାଖରେ ରହେ ।

(ଛ) ଦ୍ଵିତୀୟ କଥା ହେଲା - ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର- ଏହି ବିଶେଷଣର ଏହି ଉପାଧି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜୀବଠାରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ତେଣୁ ବୈଶ୍ଵାନର ପରମେଶ୍ଵର ନୁହେଁ ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ-ତତ ଇଦମୁତ ତେବୈଶ୍ଵାନରଃ ପରମାତ୍ମା ଭବିତୁମର୍ହତୀତି । କୁତଃ ? ସାଧାରଣଶବ୍ଦବିଶେଷାତ୍ । ସାଧାରଣଶବ୍ଦଯୋଗ୍ୟବିଶେଷଃ ସାଧାରଣଶବ୍ଦବିଶେଷଃ । (ଖ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟତାବୁଭାବସ୍ୟାମ୍ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦେ ସାଧାରଣଶବ୍ଦୋ, ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦସ୍ତୁ ତ୍ରୟସ୍ୟ ସାଧାରଣଃ, ଆତ୍ମଶବ୍ଦଃ ଦ୍ଵୟସ୍ୟ, ତଥାପି ବିଶେଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ଯେନ ପରମେଶ୍ଵରପରତ୍ଵଂ ତୟୋରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ‘ତସ୍ୟ ହ ବା ଏତସ୍ୟାମ୍ବନୋ ବୈଶ୍ଵାନରସ୍ୟ ମୂର୍ଦ୍ଧେବ ସୁତେଜା’, ଇତ୍ୟାଦି । (ଗ) ଅତ୍ର ହି ପରମେଶ୍ଵର ଏବଂ ଦୁ ମୂର୍ଦ୍ଧଭାଦିବିଶିଷ୍ଟୋଽବସ୍ଥାତରଗତଃ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମଦେନୋପନ୍ୟସ୍ତ ଆଧ୍ୟାତ୍ମାୟେତି ଗମ୍ୟତେ, କାରଣଭାବ୍ । କାରଣସ୍ୟ ହି ସର୍ବାଭି କାର୍ଯ୍ୟଗତାଭିରବସ୍ଥାଭିର ବସ୍ତାବଭ୍ୟାଦ୍ୟୁଲୋକାଦ୍ୟ-ବୟବବଭ୍ୟୁପପଦ୍ୟତେ । ‘ସ ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ, ସର୍ବେଷ୍ଠାମ୍ବସ୍ତମଗ୍ନି’, ଇତି ତ ସର୍ବଲୋକାଦ୍ୟାଶ୍ରୟଂ ପଳଂ ଶୂନ୍ୟମାଣଂ ପରମକାରଣପରିଗ୍ରହେ ସମ୍ଭବତି । (ଘ) ‘ଏବଂ ହାସ୍ୟ ସର୍ବେ ପାପାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁୟତେ’, (ଛା ୫।୨୪।୩) ଇତି ତ ତଦବିଦଃ ସର୍ବପାପୁପ୍ରଦାହଶ୍ରବଣମ୍ । ‘କୋ ନ ଆତ୍ମା, କିଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି ଋତ୍ଵଶବ୍ଦାଭ୍ୟାମୁପକ୍ରମ ଇତ୍ୟେବମେତାନି ଲିଙ୍ଗାନି ପରମେଶ୍ଵରମେବାବଗମୟନ୍ତି । ତସ୍ମାତ୍ ପରମେଶ୍ଵର ଏବଂ ବୈଶ୍ଵାନରଃ ।



(୪) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ବୈଶ୍ଵାନର ପରମାତ୍ମା ହୋଇପାରେ । କିପରି ? ଏହାଠାରୁ ସାଧାରଣ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ ହୁଏ । ସାଧାରଣସମାନଶବ୍ଦର ବିଶେଷକୁ ସାଧାରଣ ଶବ୍ଦବିଶେଷ କୁହାଯାଏ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ଆତ୍ମା ଓ ବୈଶ୍ଵାନର - ଏହି ଦୁଇଶବ୍ଦ ସାଧାରଣ ଶବ୍ଦ ଅଟନ୍ତି, ବୈଶ୍ଵାନର ଶବ୍ଦ କିନ୍ତୁ ଜଠରାଗ୍ନି, ଭୂତାଗ୍ନି ଏବଂ ଦେବତା- ଏହି ତିନିଜଣଙ୍କର ପାଖରେ ସମାନ ଅଟେ ଏବଂ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଜାବାତ୍ମା ପରମାତ୍ମା- ଏହି ଦୁଇ ଅର୍ଥରେ ସମାନ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ‘ସେହି ଆତ୍ମାରୂପୀ ବୈଶ୍ଵାନର ମୂର୍ତ୍ତି ଅତିତେଜସ୍ଵୀ ଅଟେ’, ଇତ୍ୟାଦି ବିଶେଷଣ ଦେଖିଯାଏ ।

(ଗ) ଯାହା ଦ୍ଵାରା କି ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଓ ବୈଶ୍ଵାନର ଶବ୍ଦ ପରମେଶ୍ଵରପରକ ରୂପେ ସ୍ଵୀକୃତ । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର କାରଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୟୁମୁର୍ତ୍ତିରୂପି ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ବିରାଟ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ପରମେଶ୍ଵରର ଉପାସନା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମ ରୂପରେ ଯେଉଁଠାରେ ଉପନ୍ୟସ୍ତ, ତାହା ଅବଗତ ହୁଏ । କାରଣ- ଏହା ସମସ୍ତଙ୍କ କାରଣ । କାରଣ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଗତ ସମସ୍ତ ଅବସ୍ଥା ଦ୍ଵାରା ତାର ଅବସ୍ଥା ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ପରମେଶ୍ଵରର ଦ୍ୟୁଲୋକାଦି ଅବୟବର ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ‘ଯିଏ କୌଣସି ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ବୈଶ୍ଵାନର ଆତ୍ମାକୁ ଉପାସନା କରେ, ସେ ସମସ୍ତ ସଂସାରରେ ପ୍ରାଣୀଠାରେ ଓ ଆତ୍ମାରେ ରହି ଅନ୍ନଭକ୍ଷଣ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ମଫଳ ଭୋଗ କରେ ।’ ଏହିପ୍ରକାର ସବୁଲୋକ ଯଦି ଆଶ୍ରୟ ଶୂନ୍ୟମାଣଫଳ ପରମକାରଣ-ପରମେଶ୍ଵରର ପରିଗ୍ରହଦ୍ଵାରା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଘ) ‘ଏହି ପ୍ରକାର ଯେ ଜାଣିକରି ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର କରେ, ତାହାର ସବୁ ପାପଧ୍ଵଂସ ହୋଇଯାଏ’ ଏହା ପ୍ରକାର ବୈଶ୍ଵାନର ଜ୍ଞାତାର ସବୁ ପାପନାଶକୁ ଶୁଣି ‘କୋ ନ ଆତ୍ମା, କିଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମା ଓ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ଉପକ୍ରମ ବୋଲି ସବୁଲିଙ୍ଗ ପରମେଶ୍ଵରକୁ ଜ୍ଞାନ କରାନ୍ତି । ପରମେଶ୍ଵର ହିଁ ବୈଶ୍ଵାନର ଅଟେ ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ ୨୫ ॥

(୧) ସ୍ମର୍ୟମାଣମନୁମାନଂ ସ୍ୟାଦିତି ॥ ୧-୨-୨୫ ॥

ସ୍ମର୍ୟମାଣଂ= ‘ଯସ୍ୟାଗ୍ନିରାସ୍ୟା’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ପ୍ରତିପାଦିତ ତୈଲୋକ୍ୟାତ୍ମକ ରୂପ ନିଜ ନିଜ ମୂଳଭୂତ ଶୁଦ୍ଧିର ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପରମାତ୍ମା, ଅନୁମାନଂ=ଜ୍ଞାପକ, ସ୍ୟାତ୍-ହୋଇପାରେ, ଇତି-ବୈଶ୍ଵାନର ତେଣୁ ପରମାତ୍ମା ହୁଏ ।



(୨) ମୂଳ- (କ) ଇତଃ ପରମେଶ୍ଵର ଏବଂ ବୈଶ୍ଵାନରଃ, ଯସ୍ମାତ୍ ପରମେଶ୍ଵର ସୈ ବାଗ୍ନିରାସ୍ୟଂ ଦ୍ଵୌ ମୂର୍ଦ୍ଧେତାଦୃଶଂ ତ୍ରେଲୋକ୍ୟାତ୍ମକଂ ରୂପଂ ସ୍ଫୁର୍ଯ୍ୟତେ- ‘ଯସ୍ୟାଗ୍ନିରାସ୍ୟଂ ଦ୍ୟୋର୍ମୂର୍ଦ୍ଧା ଖଂ ନାଭିଷ୍ଠରଶୌ କ୍ଷିତିଃ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚକ୍ଷୁର୍ଦିଶଃ ଶ୍ରୋତ୍ରଂ ତସ୍ମୈ ଲୋକାତ୍ମନେ ନମଃ ।’ ଇତି । (ଖ) ଏତତ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟମାଶଂରୂପଂ ମୂଳଭୂତଂ ଶ୍ରୁତିମନୁମାପୟଦସ୍ୟ ବୈଶ୍ଵାନରପଦସ୍ୟ ପରମେଶ୍ଵର ପରଦ୍ଵେନ୍ଦୁମାନଂ ଲିଂଗଂ ଗମକଂ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଇତିଶବ୍ଦୋ ହେତୁର୍ଥଃ । ଯସ୍ମାଦିଦଂ ଗମକଂ ତସ୍ମାଦପି ବୈଶ୍ଵାନରଃ ପରମାତ୍ମେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । (ଗ) ଯଦ୍ୟପି ସ୍ମୃତିରିୟଂ ‘ତସ୍ମୈ ଲୋକାତ୍ମନେ ନମଃ’ ଇତି । ସ୍ମୃତିଦ୍ଵୟମପି ନାସତି ମୂଳଭୂତେ ବେଦବାକ୍ୟେ ସମ୍ୟଗାଦୃଶେନ ରୂପେଣ ସମ୍ଭବତି । ‘ଦ୍ୟାଂ ମୂର୍ଦ୍ଧାନଂ ଯସ୍ୟ ବିପ୍ରା ବଦନ୍ତି, ଖଂ ବୈ ନାଭିଂ ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ତ୍ରୟୋଂ ଚ ନେତ୍ରେ । ଦିଶଃ ଶ୍ରୋତ୍ରେ ବିଦ୍ଧି ପାଦୌ କ୍ଷିତିଂ ଚ, ସୋଽତିତ୍ୟାମ୍ନା ସର୍ବଭୂତପ୍ରଣେତା’ । ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକା ଚ ସ୍ମୃତିରିହୋଦାହର୍ତ୍ତବ୍ୟା ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଏହାଦ୍ଵାରା ପରମେଶ୍ଵରହିଁ ବୈଶ୍ଵାନର ହୁଏ କାରଣ- ‘ତାହାର ଅଗ୍ନି ମୁଖ ଅଟେ, ଦ୍ୟୁର୍ଲୋକ ମୂର୍ଦ୍ଧା ଅଟେ- ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ପରମେଶ୍ଵରର ତ୍ରେଲୋକ୍ୟାତ୍ମକରୂପକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ‘ଯାହାର ଅଗ୍ନିମୁଖ, ଦ୍ୟୁର୍ଲୋକ ମସ୍ତକ, ଆକାଶ ନାଭି; ପୃଥ୍ଵୀ ଚରଣ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ନେତ୍ର ଓ ଦିଗ କାନ ଏହି ପ୍ରକାର ତ୍ରେଲୋକ୍ୟାତ୍ମକ ନମସ୍କାର ଯୋଗ୍ୟ’ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ଏହି ସ୍ଫୁର୍ଯ୍ୟମାଶରୂପ ମଧ୍ୟ ନିଜର ମୂଳଭୂତ ସ୍ମୃତିର ଆନୁମାନ କରାଇ ଏହି ବୈଶ୍ଵାନର ଶବ୍ଦର ପରମେଶ୍ଵର ପରକ ହେଲେ ଅନୁମାନ-ଲିଙ୍ଗାଦିକ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ଵାରା ବୈଶ୍ଵାନର ପରମେଶ୍ଵର ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ ଏବଂ ସ୍ମୃତିରେ ଇତିଶବ୍ଦ ହେତୁର୍ଥକ ଅଟେ । ଯାହାଦ୍ଵାରା ବୈଶ୍ଵାନର ପରମେଶ୍ଵର ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରାଏ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ‘ତସ୍ମୈ ଲୋକାତ୍ମନେ ନମଃ’ ଏହି ସ୍ମୃତି ଅଛି, ତଥାପି ମୂଳଭୂତ ବେଦବାକ୍ୟରେ ଏପରି ଅଭାବହେତୁ ଏହିପ୍ରକାର ସମ୍ୟଗ୍ ରୂପରେ ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ବିଦ୍ଵାନ୍ ଲୋକ ଦ୍ୟୁର୍ଲୋକ ଯାହାର ମସ୍ତକ, ଆକାଶ ଯାହାର ନାଭି, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯାହାର ନେତ୍ର, ଦିଗ ଯାହାର କାନ, ପୃଥିବୀ ଯାହାର ପାଦ, ସେ ଅତିତ୍ୟାମ୍ନା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂତର ପ୍ରଣେତା ବୋଲି ଜାଣ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଏହାର ଉଦାହରଣ ରୂପରେ ଦେବା ଆବଶ୍ୟକ ।



शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्टयुप-

देशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ ୨୬ ॥

(୧) ଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟୋଽନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନାଚ୍ଚ ନେତି ଚେନ୍ନ ତଥା-

ଦ୍ରଷ୍ଟୃପଦେଶାଦସମ୍ଭବାତ୍ ପୁରୁଷମପି ଚୈନମଧିଧୀୟତେ ॥ ୧-୨-୨୬ ॥

ଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟଃ- ‘ସ ଏଷୋଂଗ୍ରିବୈଶ୍ଵାନରଃ’, ହୃଦୟଂ ଗାର୍ହପତ୍ୟ’ ଏହି ପ୍ରକାର ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ଜଠରାଗ୍ନି ଇତ୍ୟାଦି ଅଗ୍ନିତ୍ରୟର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଏହି ପ୍ରାଣ ଆହୁତିର ଆଧାରରୂପେ କୁହାଯାଇଛି । ଚ-ଏବଂ, ଅନ୍ତଃପ୍ରତିଷ୍ଠାନାତ୍-‘ପୁରୁଷେଽନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବେଦ’, ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ବୈଶ୍ଵାନରର ଅନ୍ତର ସ୍ଥିତି କୁହାଯାଇଛି । ଅନ୍ତଃ, ନ-ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଇତି ଚେନ୍ନ-ଯଦି ଏହା କୁହାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଦ୍ରଷ୍ଟୃପଦେଶାତ୍-କାରଣ ଜାଠରାଗ୍ନିରେ ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିର ଉପଦେଶ ହୁଏ । ତଥା ଅସମ୍ଭବାତ୍-‘ଏହାର ଦ୍ୟୁଲୌକ ମସ୍ତକ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ନେତ୍ର ଅଟେ । ପୁରୁଷ ଦ୍ଵାରା ଅଭିଧୀୟତେ-ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ପରମେଶ୍ଵରର ଗ୍ରହଣ ହୋଇଛି ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଅତ୍ରାହ-ନ ପରମେଶ୍ଵରୋ ବୈଶ୍ଵାନରୋ ଭବିତୁମର୍ହତି ? ଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟୋଽନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନାଚ୍ଚ । ଶବ୍ଦସ୍ତ୍ରୀବଦ୍ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦୋ ନ ପରମେଶ୍ଵରେ ସମ୍ଭବତି, ଅର୍ଥାତ୍ତରେ ରୂଡ଼ଦ୍ଵାର । (ଖ) ତଥାଂଗ୍ରିଶବ୍ଦଃ ‘ସ ଏଷୋଂଗ୍ରିବୈଶ୍ଵାନରଃ’ ଇତି । ଆଦିଶବ୍ଦାତ୍ ହୃଦୟଂ ଗାର୍ହପତ୍ୟ’, (ଛା ୫।୧।୮।୨) ଇତ୍ୟାଦି ଗ୍ରି ତ୍ରେତାପ୍ରକଳ୍ପନମ୍ । ତଦ୍ୟାଦ୍ଭକ୍ତଂ ପ୍ରଥମମାଗ୍ନିଃଶବ୍ଦବୋମୀୟମ୍’, (ଛା ୫।୧।୯।୧) ଇତ୍ୟାଦି ନା ଚ ପ୍ରାଣାହୃତ୍ୟଧିକରଣତାସଂକାର୍ତ୍ତନମ୍ । ଏତେଭ୍ୟା ହେତୁଭ୍ୟା ଜାଠରୋ ବୈଶ୍ଵାନରଃ ପ୍ରତେତବ୍ୟଃ । (ଗ) ତଥାଽନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନମ-ପିଶ୍ଟୁୟତେ- ‘ପୁରୁଷେଽନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବେଦଂ’ ଇତି । ତତ୍ତ୍ଵ ଜାଠରେ ସମ୍ଭବତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ବୈଶ୍ଵାନର ପରମେଶ୍ଵର ହୋଇନପାରେ ? କିପରି ? ଏହାଦ୍ଵାରା ଶବ୍ଦାଦି ଓ ଅନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ ହୁଏ । ପ୍ରଥମରେ ଶବ୍ଦ କିନ୍ତୁ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦର ପରମେଶ୍ଵରତାରେ ପ୍ରୟୋଗ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ ସେ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ରୂଡ଼ ଅଟେ ।

(ଖ) ତଥା ‘ସ ଏଷୋଂଗ୍ରିବୈଶ୍ଵାନରଃ’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଅଗ୍ନିଶବ୍ଦ ସହିତ ବୈଶ୍ଵାନର ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେଲେ ଅଗ୍ନିଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ପରମେଶ୍ଵରତାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।



ପୂର୍ତ୍ତସ୍ତି ‘ଶିବାଦିତ୍ୟ’, ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ‘ହୃଦୟ’ ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୟ’ ଇତି ଅଗ୍ନିତ୍ରୟର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ‘ଭୋଜନ ସମୟରେ ଯେଉଁ ଅନ୍ନ ପ୍ରଥମେ ମିଳେ, ଏହାକୁ ହବନ (ଯଜ୍ଞରେ ଦାନ) କରିବା ଉଚିତ୍ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣାହୁତିର ବୈଶ୍ୱାନରଠାରେ ଅଧିକରଣତା କୁହାଯାଇଛି । ଏହି କାରଣରୁ ବୈଶ୍ୱାନର ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଜାଠରାଗ୍ନି ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ପୁରୁଷ ଶରୀର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ପଦାର୍ଥକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।’ ସେ ଭିତର ସ୍ଥିତିର ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ । ସେ ଜାଠରାଗ୍ନିରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-‘ମୂର୍ଦ୍ଧେବ ସୁତେଜା’, ଇତ୍ୟାଦେର୍ବିଶେଷାତ୍ କାରଣାତ୍ ପରମାତ୍ମା ବୈଶ୍ୱାନର ଇତି । (ଖ) ଅତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ-କୁତୋ ହେୟସ ନିର୍ଣ୍ଣୟଃ ? ଯଦୁଭୟଥାପି ବିଶେଷପ୍ରତିଭାନେ ସତି ପରମେଶ୍ୱରବିଷୟ ଏବଂ ବିଶେଷ ଆଶ୍ରୟଣୀୟୋ ନ ଜାଠର ବିଷୟ ଇତି । (ଗ) ଅଥବା ଭୂତାଗ୍ନିରତ୍ତର୍ବିହ୍ୱାବତିଷ୍ଠମାନସୈ ବ ନିର୍ଦ୍ଦେଶୋ ଭବିଷ୍ୟତି । ତସା ପି ହି ଦ୍ୟୁଲୋକାଦିସମ୍ଭବୋ ମନ୍ତବର୍ଣ୍ଣାଦବଗମ୍ୟତେ- ‘ଯୋ ଭାନୁନା ପୃଥୁବୀଂ ବ୍ୟାମୁତେମାମାତତାନ ରୋଦସୀ ଅତରାକ୍ଷମ୍’ (ର. ସଂ ୧୦।୮।୩) ଇତ୍ୟାଦୌ । (ଘ) ଅଥବା ତଜ୍ଜରାରାୟ ଦେବତାୟା ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଯୋଗାଦ୍ୟୁଲୋକାଦ୍ୟବୟବଦ୍ ଭବିଷ୍ୟତି । ତସ୍ମାନ୍ନ ପରମେଶ୍ୱରୋ ବୈଶ୍ୱାନର ଇତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ‘ଯାହାର ମୂର୍ଦ୍ଧା ଅତି ତେଜସ୍ୱୀ ଅଟେ’ ଇତ୍ୟାଦି ବିଶେଷଣରୂପ କାରଣ ଦ୍ୱାରା ବୈଶ୍ୱାନର ପରମାତ୍ମା ଅଟେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି,

(ଖ) ଏହା ଉପରେ ଆମ୍ଭେ (ପୂର୍ବପକ୍ଷ) କହୁଛୁ- ପରମାତ୍ମାର ବିଶେଷ (ଦ୍ୟୁମୂର୍ଦ୍ଧଦ୍ୱାଦି) ତଥା ଜାଠରାଗ୍ନିର ବିଶେଷ (ହୋମଧାରଦ୍ୱାଦି) ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରକାର ବିଷୟର ଏଠାରେ ପ୍ରତିଭାନ ହେବାରୁ ପରମେଶ୍ୱର ବିଷୟକବିଶେଷର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଜାଠରାଗ୍ନି ବିଷୟକ ବିଶେଷର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ତେବେ ଏହାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ କିପରି ହୁଏ ?

(ଗ) ଅଥବା ବାହାରେ ଓ ଭିତରେ ରହିଥିବା ଭୂତାଗ୍ନିର ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ । କାରଣ- ଏହାର ମଧ୍ୟ ଦ୍ୟୁଲୋକାଦି ସହିତ ସମ୍ଭବ ‘ଯେଉଁ ଭୂତାଗ୍ନି ଦ୍ୱାରା ଏହି ପୃଥ୍ୱୀ ଦ୍ୟୁଲୋକ ଏବଂ ଅତରାକ୍ଷର ବ୍ୟାପ୍ତ ହୁଏ’, ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତଦ୍ୱାରା ଅବଗତ ହୋଇଛି ।

(ଘ) ଅଥବା ଭୂତାଗ୍ନି ଯାହାର ଶରୀର, ସେହି ଦେବତାର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ବଳରେ ଦ୍ୟୁଲୋକାଦିର ଅବୟବ ସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ବୈଶ୍ୱାନର ପରମେଶ୍ୱର ନୁହେଁ ।



(୪) ମୂଳ - (କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ନ ତଥାଦୃଷ୍ଟ୍ୟପଦେଶାଦିତି । ଶିବାଦିଭ୍ୟଃ କାରଣେଭ୍ୟଃ ପରମେଶ୍ବରସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟାଶାନଂ ସୁକ୍ତମ୍ । କୃତଃ ? ତଥା ଜାଠରାପରିତ୍ୟାଗେନ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟପଦେଶାତ୍ । (ଖ) ପରମେଶ୍ବରଦୃଷ୍ଟି ଜାଠରେ ବୈଶ୍ବାନର ଇହୋପଦିଶ୍ୟତେ । ‘ମନୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟୁପାସାତ’, (ଛା ୩।୧୮।୧) ଇତ୍ୟାଦିବତ୍ । ଅଥବା ଜାଠର ବୈଶ୍ବାନରୋପାୟା ପରମେଶ୍ବର ଇହ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟତେନୋପଦିଶ୍ୟତେ । ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରୋଭାରୂପଃ’ (ଛା ୩।୧୪।୨) ଇତ୍ୟାଦିବତ୍ । (ଗ) ଯଦି ତେହ ପରମେ ଶ୍ବରୋ ନ ବିବକ୍ଷେତ, କେବଳ ଏବ ଜାଠରୋଽଗ୍ନିବିବକ୍ଷେତ, ତତୋ ମୂର୍ତ୍ତିବ ସୁତେଜା-ଇତ୍ୟାଦେଃ ବିଶେଷସ୍ୟା ସମ୍ଭବ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ । (ଘ) ଯଥାତୁ ଦେବତାଭୂତାଗ୍ନିବ୍ୟାପାଶ୍ରୟେଶାପ୍ୟୟଂ ବିଶେଷ ଉପପାଦୟିତୁଂ ନ ଶକ୍ୟେ ତ, ତଥୋତ୍ତରସୂତ୍ରେ ବକ୍ଷ୍ୟାମଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସେହି ପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟିର ଉପଦେଶ ଅଛି । ଶ୍ରୁତିସ୍ଥିତବୈଶ୍ବାନର ଶିବାଦି ଦ୍ବାରା ପରମେଶ୍ବରର ନିରାକରଣ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଜାଠରାଗ୍ନିର ପରିତ୍ୟାଗ ନ କରୁଥିବା ଦୃଷ୍ଟିର ଉପଦେଶ ଏଠାରେ ଅଛି ।

(ଖ) ‘ମନ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ଏହା ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ସଦୃଶ ଏଠାରେ ପରମେଶ୍ବରର ଦୃଷ୍ଟିର ଜାଠର ବୈଶ୍ବାନରଠାରେ ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି । ଅଥବା ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରୋ ଭାରୂପଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ସମାନ ଜାଠର ବୈଶ୍ବାନର ଉପାୟସୁକ୍ତ ପରମେଶ୍ବର ଏଠାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟରୂପରେ ଉପଦେଶ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦି ଏଠାରେ ପରମେଶ୍ବର ବିବକ୍ଷିତ ନ ହୁଏ, କେବଳ ଜାଠରାଗ୍ନି ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ, ତେବେ ‘ମୂର୍ତ୍ତିବ ସୁତେଜା’, ଇତ୍ୟାଦି ବିଶେଷର ଅସମ୍ଭବ ହୋଇଯିବ ।

(ଘ) ଦେବତା ଓ ଭୂତାଗ୍ନିର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣକଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବିଶେଷର ଉପାଦାନ ଯେଉଁଭଳି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଏହି ସବୁ ପରସ୍ପରରେ କୁହାଯିବ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ତ କେବଳ ଏବ ଜାଠରୋ ବିବକ୍ଷେତ ପୁରୁଷେଽଽଽ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ କେବଳଂ ତସ୍ୟ ସ୍ୟାନ୍ନତୁ ପୁରୁଷତ୍ବମ୍ । ପୁରୁଷମପି ତୈନମଭିଧାୟତେ ବାଜସନେୟିନଃ-ସ ଏଷୋଽଗ୍ନି ବୈଶ୍ବାନରୋ ଯତ୍ ପୁରୁଷ ସ ଯୋ ହେତମେବଗ୍ନିଂ ବେଶ୍ବାନରଂ ପୁରୁଷଂ ପୁରୁଷେଽଽଽ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବେଦଂ, (ଶ ବ୍ରା ୧୦।୫।୧୧) ଇତି ପରମେଶ୍ବରସ୍ୟ ତୁ ସର୍ବାମୃତାତ୍ ପୁରୁଷତ୍ବଂ ପୁରୁଷେଽଽଽ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ଶେଷେନୁପପଦ୍ୟତେ । (ଖ) ଯେ ତୁ ପୁରୁଷବିଧମପି ତୈନମଭିଧାୟତେ, ଇତି ସୂତ୍ରାବୟବଂ ପଠନ୍ତି,



ତେଷାମେଷୋଽର୍ଥ-କେବଳ-ଜାଠର ପରିଗ୍ରହେ ପୁରୁଷେଽଽଽ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ କେବଳଂ ସ୍ୟାନ୍ ପୁରୁଷବିଧମ୍ । (ଗ) ପୁରୁଷବିଧମପି ତୈନମଭିଧାୟତେ ବାଜସେୟିନଃ- ‘ପୁରୁଷବିଧଂ ପୁରୁଷେଽଽଽ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ଛେଦ’, ଇତି । ପୁରୁଷବିଧଂ ଚ ପ୍ରକରଣାଦ୍ୟଧୈବତଂ ଦ୍ୟୁମୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱାଦି ପୃଥ୍ୱୀପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍ୱାତମ, ଯଜାଧ୍ୟାମ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଦ୍ୟୁମୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱାଦି-ରୁବୁକ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍ୱାତଂ ତତ୍ ପରିଗ୍ରହ୍ୟତେ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି କେବଳ ଜାଠରାଗ୍ନି ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ, ତେବେ ସେଠାରେ ପୁରୁଷ (ଶରୀର)ର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ସ୍ଥିତିମାତ୍ର ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ପୁରୁଷତ୍ୱ ନୁହେଁ । ଏବଂ ‘ଯାହା ପୁରୁଷ ଅଟେ, ତାହା ଏହି ବୈଶ୍ୱାନର ଅଗ୍ନି । ଯେଉଁ ବୈଶ୍ୱାନର ଅଗ୍ନିକୁ ଏହିପ୍ରକାର ପୁରୁଷ ସଦୃଶ ଏବଂ ପୁରୁଷ ଭିତରେ ରହି ଜାଣେ, ସେ ସବୁ ଭୋଗ କରେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ବାଜସନେୟୀଶାଖାଯୁକ୍ତ ବୈଶ୍ୱାନର ପୁରୁଷ ରୂପରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରେ । ସର୍ବାତ୍ମକ ହେଲେ ପରମେଶ୍ୱରଠାରେ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ଏହି ଦୁଇଟି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେଉଁ ଲୋକ ‘ପୁରୁଷବିଧମପି’ ଏହି ସୂତ୍ରର ଅନ୍ତିମ ଭାଗର ପାଠ ସ୍ୱୀକାର କରେ, ତାହାଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଅର୍ଥ- କେବଳ ଜାଠରାଗ୍ନିକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ପୁରୁଷ ଭିତରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱମାତ୍ର ସମ୍ଭବ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ପୁରୁଷତ୍ୱସଦୃଶ ନୁହେଁ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ‘ଯାହା ଏହି ପୁରୁଷ ସଦୃଶ ଓ ପୁରୁଷବ୍ୟତିରିକ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜାଣେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ବାଜସନେୟୀ ଶାଖାଯୁକ୍ତ ଏହାର ପୁରୁଷ ସଦୃଶରୂପରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରେ । ଦ୍ୟୁମୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱାଦିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପୃଥ୍ୱୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଅଧୈବ ଏବଂ ଦ୍ୟୁମୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱାଦିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ରୁବୁକ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ପୁରୁଷସଦୃଶତ୍ୱ ଅଛି, ତାହା ପ୍ରକରଣଠାରୁ ଗ୍ରହଣ ହୋଇଛି ।

अतएव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

(୧) ଅତ ଏବ ନ ଦେବତା ଭୂତଂ ଚ ॥ ୧-୨-୨୭ ॥

ଅତଏବ-ଦ୍ୟୁମୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱାଦିଧର୍ମର ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ଦେବତା-ଦେବତା, ଚ-ଅଥବା, ଭୂତମ୍-ଭୂତାଗ୍ନି, ନ-ବୈଶ୍ୱାନର ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ ପୁନରୁକ୍ତଂ ଭୂତାଗ୍ନୋରପି ମନ୍ତବର୍ଣ୍ଣେ ଦ୍ୟୁଲୋକାଦି ସମ୍ଭବଦର୍ଶନାନ୍ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟୋଽବ ସୁତେଜା ଇତ୍ୟାଦ୍ୟବୟବକଞ୍ଚନଂ ତସ୍ୟୈବ ଭବିଷ୍ୟତୀତି ତତ୍ତ୍ୱରାୟା ଦେବତାୟା ବୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଯୋଗାଦିତି, ତତ୍ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । (ଖ) ଅତ୍ରୋଚ୍ୟତେ-



ଅତ ଏବୋକ୍ତେଭ୍ୟୋ ହେତୁଭ୍ୟୋ ନ ଦେବତା ବୈଶ୍ଵାନରଃ । ତଥା ଭୂତାଗ୍ନିରପି ନ ବୈଶ୍ଵାନରଃ । ନ ହି ଭୂତାଗ୍ନୌଶ୍ଵାସ୍ୟ ପ୍ରକାଶମାତ୍ରାତ୍ମକସ୍ୟ ଦ୍ୟୁମୂର୍ଧ୍ବାଦିକଚ୍ଚନୋ ପପଦ୍ୟତେ, ବିକାରସ୍ୟ ବିକାରାତରାତ୍ମସମ୍ଭବାତ୍ । (ଗ) ତଥା ଦେବତାୟାଃ ସତ୍ୟପୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଯୋଗେ ନ ଦ୍ୟୁମୂର୍ଧ୍ବାଦିକଚ୍ଚନା ସମ୍ଭବତି । ଅକାରଶତ୍ବାତ୍ ପରମେଶ୍ଵରାଧୀନୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟତ୍ବାତ୍ । ଆତ୍ମଶକ୍ତୀସମ୍ଭବଃ ସର୍ବେଶ୍ଵେଷ୍ଠ ପକ୍ଷେଷ୍ଠ ସ୍ଥିତ ଏବ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ମନ୍ତ୍ରରେ ଭୂତାଗ୍ନିର ମଧ୍ୟ ଦ୍ୟୁଲୋକାଦିର ସହ ସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ‘ମୂର୍ଧ୍ୟେବ ସୁତେଜଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଅବୟବ କଚ୍ଚନା ସେଠାରେ ହୁଏ । ଅଥବା ସେହି ଶରୀର ଥିବା ଦେବତାଠାରେ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଯୋଗରେ ଉକ୍ତ ଅବୟବ କଚ୍ଚନା ହେବ । ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ଉକ୍ତ ହେତୁ ଦ୍ଵାରା ବୈଶ୍ଵାନର ଦେବତା ନୁହେଁ । ତଥା ଭୂତାଗ୍ନି ମଧ୍ୟ ବୈଶ୍ଵାନର ନୁହେଁ, କାରଣ-ଔଷ୍ଠପ୍ରକାଶମାତ୍ରାତ୍ମକ ଭୂତାଗ୍ନିର ଦ୍ୟୁମୂର୍ଧ୍ବାଦି କଚ୍ଚନା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବିକାର ଅନ୍ୟ ବିକାରର ଆତ୍ମା (ସ୍ଵରୂପ) ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ତଥା ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦେବତା ପାଖରେ ଦୁମୂର୍ଧ୍ବାଦି କଚ୍ଚନା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେ କାହାର ଉପାଦାନକାରଣ ନୁହେଁ ଏବଂ ତାହାର ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ପରମେଶ୍ଵରର ଅଧୀନ ଅଟେ । ଉକ୍ତ ସମସ୍ତ ପକ୍ଷରେ ଆତ୍ମଶକ୍ତର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇଛି ।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

(୧) ସାକ୍ଷାଦପ୍ୟବିରୋଧଂ ଜୈମିନିଃ ॥ ୧-୨-୨୮

ଜୈମିନିଃ-ଜୈମୁନି ମୁନିଙ୍କ ମତରେ-ବ୍ରହ୍ମରେ, ସାକ୍ଷାଦପି-ଜାଠରାଗ୍ନି ରୂପ ଉପାଧିବିନା ମଧ୍ୟ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦର, ଅବିରୋଧମ୍-ବିରୋଧ ନାହିଁ, ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦ ସାକ୍ଷାତ୍ପରମେଶ୍ଵର ବାଚକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ପୂର୍ବ ଜାଠରାଗ୍ନି ପ୍ରତୀକୋ ଜାଠରାଗ୍ନିପାଧିକୋ ବା ପରମେଶ୍ଵର ଉପାସ୍ୟ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍ଵାଦ୍ୟନୁରୋଧେନ, ଇଦାନୀନ୍ତୁ ବିନୈବ ପ୍ରତୀକୋପାଧିକଚ୍ଚନାଭ୍ୟାଂ ସାକ୍ଷାଦପି ପରମେଶ୍ଵରୋପାସନପରିଗ୍ରହେ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିରୋଧ ଇତି ଜୈମିନିରାୟୋଂ ମନ୍ୟତେ । (ଖ) ନନ୍ତୁ ଜାଠରାଗ୍ନିପରିଗ୍ରହେଽନ୍ତଃ- ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍ଵବଚନଂ



ଶବ୍ଦାଦାନି ଚ କାରଣାନି ବିରୁଧେରନ୍ତିତି । (ଗ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଅନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍‌ବଚନଂ ତାବନ୍ ବିରୁଧତେ । ନହାହ ‘ପୁରୁଷବିଧଂ ପୁରୁଷେଷଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବେଦ’, ଇତି ଜାଠରାଗ୍ନିପ୍ରାୟେଶେଦମୁତ୍ୟତେ, ତସ୍ୟା ପ୍ରକୃତଦ୍‌ବଦ୍ୟ-ଶକ୍ତିଯଦ୍‌ବା । (ଘ) କଥଂ ତହିଁ ? ଯତ୍ ପ୍ରକୃତଂ ମୂର୍ଧାଦିରୁକ୍ତକାନ୍ତେଷୁ ପୁରୁଷାବୟବେଷୁ ପୁରୁଷବିଧଂ କଞ୍ଚିତଂ ତଦଭିପ୍ରାୟେଶେଦମୁତ୍ୟତେ- ‘ପୁରୁଷବିଧଂ ପୁରୁଷେଷଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବେଦ’ ଇତି । ଯଥା ବୃକ୍ଷେ ଶାଖାଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତାଂ ପଶ୍ୟତୀତି ତଦ୍‌ବତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରଥମେ ‘ଅନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍’ ପ୍ରଭୃତି ବାକ୍ୟ ଦ୍ଵାରା କୁହାଗଲା କି- ଜଠରାଗ୍ନି ଯାହାର ଉପାଧି, ସେପରି ପରମେଶ୍ଵର ଉପାସ୍ୟ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆରମ୍ଭ୍ୟ ଜୈମିନିଙ୍କର ଅଭିମତ ଯେ-ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତୀକ ଓ ଉପାଧିର କଞ୍ଚନାକୁ ତ୍ୟାଗକରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତଃ ପରମେଶ୍ଵରର ଉପାସନା ସ୍ଵାକାର କରିବାରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି ଜଠରାଗ୍ନିକୁ ସ୍ଵାକାର କରାନଯାଏ, ତେବେ ପରମେଶ୍ଵର ପାଖରେ ଅନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍ ବଚନ ଓ ଶବ୍ଦାଦିକାରଣ ବାଧିତ ହୁଏ କି ?

(ଗ) ତେଣୁ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଏ କି ଅନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍ ବଚନ କିନ୍ତୁ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ, କାରଣ ‘ପୁରୁଷସଦୃଶ ଓ ପୁରୁଷର ଅନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍‌କୁ ଯିଏ ଜାଣେ’, ଏହି କଥା ଜଠରାଗ୍ନିର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା କୁହାଯାଇ ନାହିଁ, କାରଣ ଏଠାରେ ଜଠରାଗ୍ନିର ପ୍ରକରଣ ନାହିଁ ଏବଂ ଅଗ୍ନି ଆଦି ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ତେବେ କେଉଁ ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଏହା କୁହାଗଲା ? ମସ୍ତକଠାରୁ ଓଠ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁରୁଷର ଅବୟବଗୁଡ଼ିକରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତ ପୁରୁଷ ସଦୃଶତ୍ଵ କଞ୍ଚିତ ଅଟେ, ତାହାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା ‘ପୁରୁଷବିଧଂ ପୁରୁଷେଷଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବେଦ’ ଏହି ପ୍ରକାର କୁହାଗଲା, ଯେପରିକି ବୃକ୍ଷର ଶାଖାକୁ ଅନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍ ହୋଇଥିବା ଦେବତା’ ହୁଏ, ସେପରି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅଥବା ଯଃ ପ୍ରକୃତଃ ପରମାତ୍ମାଧ୍ୟାତ୍ମମଧୈବିବତଂ ଚ ପୁରୁଷବିଧଂଦ୍ଵୋପାଧୂଷ୍ୟ ଯତ୍‌କେବଳଂ ସାକ୍ଷିରୂପଂ ତଦଭିପ୍ରାୟେଶେଦମୁତ୍ୟତେ- ‘ପୁରୁଷବିଧଂ ପୁରୁଷେଷଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବେଦ’, ଇତି । (ଖ) ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟେ ଚ ପୂର୍ବାପରାଲୋଚନବଶେନ ପରମାତ୍ମାପରିଗ୍ରହେ ତଦ୍‌ବିଷୟ ଏବଂ ବୈଶ୍ଵାନରଶବ୍ଦଃ କେନଚିଦ୍ ଯୋଗେନ ବର୍ତ୍ତିଷ୍ୟତେ । ବିଶ୍ଵାୟଂ ନରଷ୍ଠେତି, ବିଶ୍ଵେଷାଂ ବାୟଂ ନରଃ, ବିଶ୍ଵେ ବା ନରା ଅସ୍ୟେତି ବିଶ୍ଵାନରଃ ପରମାତ୍ମା ସର୍ବାତ୍ମହ୍ । ବିଶ୍ଵାନର ଏବଂ ବୈଶ୍ଵାନରଃ । ତଦ୍‌ବିରୋଧନମ୍‌ଅର୍ଥଃ,



ରାକ୍ଷସ ବାୟାଦିବତ୍ । (ଗ) ଅଗ୍ନିଶବ୍ଦୋପ୍ୟଗ୍ରଣାଦ୍ୱାଦିଯୋଗାଶ୍ରୟଣେନ ପରମାତ୍ମାବିଷୟ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତି । ଗାର୍ହପତ୍ୟାଦିକଳ୍ପନଂ ପ୍ରାଣାହୃତ୍ୟଧିକରଣତ୍ୱଂ ତ ପରମାତ୍ମନୋଽଗ୍ନି ସର୍ବାତ୍ମହୃଦପଦ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେପରି ପ୍ରକୃତରେ ଅଛି, ଅଥବା ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତ ପରମାତ୍ମାର ଅଧିବୈବ ଏବଂ ଅଧାତ୍ମପୁରୁଷସଦୃଶତ୍ୱ ଉପାଧି ଅଟେ, ତାହାର ଉପାଧି ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଯେଉଁ କେବଳ ସାକ୍ଷାରୂପ ଅଟେ, ତାହାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାରା ‘ପୁରୁଷବିଧ୍ୱଂ ପୁରୁଷେଷଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବେଦ’, ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ପୂର୍ବାପରପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାର ବଳରେ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ନିଷିଦ୍ଧ ହେଲେ ବୈଶ୍ୱାନରଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଯୋଗବୃତ୍ତିରେ ପରମେଶ୍ୱରପୂର୍ବକ ହେବ । ‘ସକଳ ପ୍ରପଞ୍ଚ ରୂପ ଏହି ନରପୁରୁଷ’ ଅଥବା ‘ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟର କର୍ତ୍ତା, ଅଥବା ସଂସାରରେ କର୍ତ୍ତା’ ଅଟେ ଯେ ସେ ବିଶ୍ୱାନର ଅର୍ଥାତ୍ ପରମାତ୍ମା, କାରଣ ସେ ପରମାତ୍ମାକ ସର୍ବାତ୍ମକ ଅଟେ । ବିଶ୍ୱାନରକୁ କଣ ବୈଶ୍ୱାନର କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ ତଦ୍ୱିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ସ୍ୱାର୍ଥରେ ଅଛି; ରାକ୍ଷସ ଓ ବାୟାଦିଶବ୍ଦଭଳି ।

(ଗ) ଅଗ୍ନିଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଅଗ୍ରଣାଦ୍ୱାଦିର ଯାଗର ଆଶ୍ରୟଣ କରି ପରମାତ୍ମାବିଷୟକ ହେବ । ଏହା ସର୍ବାତ୍ମକ ହେଲେ ପରମାତ୍ମାରେ ମଧ୍ୟ ଗାର୍ହପତ୍ୟାଦିକଳ୍ପନା ଏବଂ ପ୍ରାଣାହୃତିରେ ଅଧିକରଣତ୍ୱଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କଥଂ ପୁନଃ ପରମେଶ୍ୱରପରିଗ୍ରହେ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତିରୂପ-ପଦ୍ୟତେ ଇତି ତାଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତୁମ୍ଭାରଭତେ-

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ବୈଶ୍ୱାନର ଆଦିଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପରମେଶ୍ୱରର ପରିଗ୍ରହ ହେଲେ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରର ଶ୍ରୁତି କିପରି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ? ଏହିପରି ଆଶଙ୍କା ହେବାରୁ ଏହି ଶ୍ରୁତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ପାଇଁ ସୂତ୍ର ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଛି ।

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ୨୧ ॥

(୨) ଅଭିବ୍ୟକ୍ତେରିତ୍ୟାଶ୍ମରଥ୍ୟଃ ॥ ୧-୨-୨୯

ଆଶ୍ମରଥ୍ୟଃ-ଆଶ୍ମରଥ୍ୟକ ମତରେ, ଇତି-ଏହି ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ଶ୍ରୁତି, ଅଭିବ୍ୟକ୍ତେ-ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାରା ହୁଏ ।



(୩) ମୂଳ- (କ) ଅତିମାତ୍ରସ୍ୟାପି ପରମେଶ୍ବରସ୍ୟ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର
ଦ୍ବ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତିନିମିତ୍ତଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟତେ କିଳ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ପରିମାଣଃ ପରମେଶ୍ବର
ଉପାସକାନାଂ କୃତୋ ପ୍ରଦେଶେଷୁ ବା ହୃଦୟାଦିଷ୍ଟପଲବ୍ଧସ୍ଥାନେଷୁ ବିଶେଷେଣା-
ଭିବ୍ୟକ୍ତେ ।' (ଖ) ଅତଃ ପରମେଶ୍ବରେଽପି ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରଶ୍ଚିତ୍ତଭିବ୍ୟକ୍ତେରୂପପଦ୍ୟତ,
ଇତ୍ୟାଶ୍ଚରଥ୍ୟଃ ତ ଆରାଧ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ନିଃସାମ ସର୍ବଗତପରମେଶ୍ବରଠାରେ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର କଥନ
ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିନିମିତ୍ତ ଅଛି । ଉପାସକ ପାଇଁ ପରମେଶ୍ବର ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରପରିମାଣ ରୂପରେ
ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ । ଅଥବା ପ୍ରଦେଶବିଶେଷରେ ହୃଦୟାଦି ଉପଲବ୍ଧସ୍ଥାନରେ ବିଶେଷ
ରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ ।

(ଖ) ତେଣୁ ପରମେଶ୍ବରଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରଶ୍ଚିତ୍ତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର କାରଣ ଉପପନ୍ନ
ହୁଏ । ଏହା ଆରାଧ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ୟ ସ୍ବାକାର କରିଛନ୍ତି ।

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ୩୦ ॥

(୧) ଅନୁସ୍ମୃତେର୍ବାଦରିଃ ॥ ୧-୨-୩୦ ॥

ଅନୁସ୍ମୃତେଃ-ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ପରିମାଣଥୁବା ହୃଦୟରେ ରହିଥୁବା ମନଦ୍ବାରା ଧ୍ୟେୟ
ହେବା ପାଇଁ ପରମେଶ୍ବର ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର କୁହାଯାଉଛି । ବାଦରିଃ-ଏହା ଆରାଧ୍ୟ
ବାଦରିକର ମତ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାଦେଶ ମାତ୍ର ହୃଦୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠେନ ବାଃୟଂ ମନସାଃ-ନୁସ୍ମର୍ତ୍ତ୍ୟତେ,
ତେନ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ଯଥା ପ୍ରସ୍ତୁତିତା ଯବାଃ ପ୍ରସ୍ତା ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ ତଦ୍ବଚ୍ ।
(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ତ ଯବେଷୁ ସ୍ବଗତମେବ ପରିମାଣଂ ପ୍ରସ୍ତସମ୍ଭାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତାତେ, ନ ଷ୍ଠେହ
ପରମେଶ୍ବରଗତଂ କିଞ୍ଚିତ୍ପରିମାଣମସ୍ତି, ଯଦହୃଦୟସମ୍ଭାତ୍ ବ୍ୟକ୍ତେ । (ଗ) ତଥାପି
ପ୍ରସ୍ତକ୍ରାୟାଃ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରଶ୍ଚିତେଃ ସମ୍ଭବତି, ଯଥା କଥଂଚିଦ୍ନୁସ୍ମରଣମ ଲମ୍ବନମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ,
ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରତ୍ବେନ ବାୟମପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରୋଽ-ପ୍ୟନୁସ୍ମରଣାୟଃ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର ଶ୍ରୃତ୍ୟର୍ଥବତ୍ତାୟେ ।
ଏବମନୁସ୍ମୃତିନିମିତ୍ତା ପରମେଶ୍ବରେ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରଶ୍ଚିତ୍ତିତି ବାଦରିରାୟର୍ଯ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର ହୃଦୟସ୍ଥିତ ମନରେ ଏହି ପରମେଶ୍ବର
ସ୍ମରଣ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ସେ ପରମେଶ୍ବରକୁ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର କୁହାଯାଏ । ଯେପରି
ପ୍ରସ୍ତପରିମିତଯବକୁ ପ୍ରସ୍ତା କୁହାଯାଏ । ସେପରି ଏହା ମଧ୍ୟ ।



(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ଯବର ନିଜର ପରିମାଣ ହିଁ ପ୍ରସ୍ତୁତସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ, ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ପରମେଶ୍ୱରଗତ କୌଣସି ପରିମାଣ ନାହିଁ, ଯାହାକି ହୃଦୟସମ୍ବନ୍ଧରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇପାରେ ।

(ଗ) ତଥାପି ପରମେଶ୍ୱରର ଧ୍ୟାନରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବା ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ଶ୍ରୁତିର କୌଣସି ପ୍ରକାରରେ ଆଲମ୍ବନ ହୋଇପାରେ, ତେଣୁ ଏପରି କୁହାଗଲା । ଅଥବା ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତିର ସାର୍ଥକ ପାଇଁ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପରମେଶ୍ୱରର ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରରୂପରେ ହୃଦୟରେ ସ୍ମରଣ କରାଯାଏ । ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତି ପରମେଶ୍ୱରର ଆରାଧନା ନିମିତ୍ତ ବାଦରି ଆରାଧ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କରିଛନ୍ତି ।

संपत्तेरित जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

(୧) ସମ୍ପତ୍ତେରିତି ଜୈମିନିସ୍ତଥା ହି ଦର୍ଶୟତି । ୧-୨-୩୧

ସମ୍ପରକ୍ଷ-ମୁଣ୍ଡଠାରୁ ୭୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରସ୍ଥାନରେ ସମ୍ପତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବୈଶ୍ଵାନରକୁ ଉପାସ୍ୟରୂପେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ପରମେଶ୍ୱରଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରତ୍ୱ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏହା, ଜୈମିନି-ଦୈମିନିଆରାଧ୍ୟାଙ୍କର ମତ । ତଥାହି ଦର୍ଶୟତି-ସେପରି ମଧ୍ୟ ବାଜସନେୟ-ବ୍ରାହ୍ମଣ ମୁଣ୍ଡଠାରୁ ୭୦ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ବୈଶ୍ଵାନରକୁ ସମ୍ପାଦନ କରି ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ପ୍ରମାଣ କରିଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସମ୍ପତ୍ତିନିମିତ୍ତା ବା ସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତିଃ । କୁତଃ ? ତଥାହି ସମାନପ୍ରକରଣଂ ବାଜସେୟବ୍ରାହ୍ମଣଂ ଦ୍ୱ୍ୟୁପଭୃତାନଂ ପୃଥ୍ୱବାପର୍ଯ୍ୟାନ୍ତଂ ସ୍ତ୍ରେଲୋ-କ୍ୟାମ୍ବନୋ ବୈଶ୍ଵାନରସ୍ୟାବୟବାନଧ୍ୟାମ୍ବୁମୂର୍ଧପ୍ରଭୃତିଷ୍ଠ ରୁବୁକପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେଷୁ ଦେହାବୟବେଷୁ ସମ୍ପାଦୟତ୍ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ର ସମ୍ପତ୍ତିଂ ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟ ଦର୍ଶୟତି- (ଖ) ‘ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରମିବ ବୈ ଦେବାଃ ସୁବିଜିତା ଅଭିସମ୍ପନ୍ନାସ୍ତଥା ନୁ ବ ଏତାନ୍ ବକ୍ଷ୍ୟାମି ଯଥା ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରମେବା-ଭିସମ୍ପାଦୟିଷ୍ୟାମାତି । ସ ହୋବାତ-ମୂର୍ଧାନ୍ ପଦିଶନ୍ତୁ ବା ଚୈଷ ବୈ ପୃଥଗ୍ବର୍ମାମ୍ବା ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି । ତକ୍ଷୁଷା ଉପଦିଶନ୍ତୁ ବା ଚୈଷ ବୈ ସୁତେଜା ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି । ନାସିକେ ଉପଦିଶନ୍ତୁ ବା ଚୈଷ ବୈ ପୃଥଗ୍ବର୍ମାମ୍ବା ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି । ମୁଖ୍ୟମାକାଶମୁପଦିଶନ୍ତୁ ବା ଚୈଷ ବୈ ବହୁଲୋ ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି । ମୁଖ୍ୟା ଅପ ଉପଦିଶନ୍ତୁ ବା ଚୈଷ ବୈ ରୟିର୍ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି । ତରୁକମୁପଦିଶନ୍ତୁ ବା ଚୈଷ ବୈ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି ।’ ରୁବୁକମିତ୍ୟଧରଂ ମୁଖପଳକମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । (ଗ) ଯଦ୍ୟପି ବାଜସନେୟକେ



ଦେବୀରତିଷ୍ଠାଦ୍‌ଗୁଣା ସମାମ୍ବାୟତେ, ଆଦିତ୍ୟଃ ସୁତେଜସ୍ବଗୁଣଃ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ପୁନଃଦେବୀଃ
ସୁତେଜସ୍ବଗୁଣା ସମାମ୍ବାୟତେ । ଆଦିତ୍ୟଃ ବିଶ୍ବରୂପଦ୍‌ଗୁଣଃ । (ଘ) ତଥାପି ନୈତାବତା
ବିଶେଷେଣ କିଂଚିତ୍ ହାୟତେ, ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତେରବିଶେଷାତ, ସର୍ବଶାଖା ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍‌ବାଜ ।
ସମ୍ପତ୍ତିନିମିତ୍ତାଂ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତିଂ ଯୁକ୍ତତରାଂ ଜୈମିନିରାୟର୍ଯ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତି ସମ୍ପତ୍ତିନିମିତ୍ତକ ହୋଇପାରେ । କାରଣ-
ଏହି ପ୍ରକାର ସମାନ ପ୍ରକରଣ ଥିବା ବାଜସନେୟବ୍ରହ୍ମଣ ଦ୍ଵ୍ୟୁଆଦିଲୋକଠାରୁ ପୃଥ୍ଵୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ତ୍ରେଲୋକ୍ୟ ସ୍ବରୂପ ବୈଶ୍ଵାନରର ଅବୟବକୁ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ମୁଣ୍ଡଠାରୁ ଓଠପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେହିକ
ଅବୟବରେ ସମ୍ପାଦନା କରି ପରମେଶ୍ଵରର ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ପୂର୍ବକାଳରେ ଦେବତା ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଈଶ୍ଵରକୁ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପତ୍ତି ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଦେଶ
ମାତ୍ର ଭଳି ଜାଣି ପାଆନ୍ତି । ଯେପରିକି ମୁଁ ବୈଶ୍ଵାନରକୁ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର ସମ୍ପାଦନା
କରିପାରେ, ସେପରି ଏହି ଦ୍ଵ୍ୟୁଲୋକାଦି ଅବୟବକୁ କହୁଛି ।’ ତେଣୁ ସେ କହିଲା, -
‘ମସ୍ତକକୁ ଉପଦେଶ କରି ତାହାଦ୍ଵାରା ନିଶ୍ଚିତ ଏହି ମୋରମସ୍ତକ ଭୂଆଦିଲୋକଠାରୁ
ଉପରେ ଅଛି । ତେଣୁ ଦ୍ଵ୍ୟୁଲୋକ ବୈଶ୍ଵାନର ଅଟେ । ତସ୍ତୁକୁ ଉପଦେଶ କରି କହିଲା,
-‘ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତେଜସ୍ଵୀ ବୈଶ୍ଵାନର ଅଟେ । ନାସିକାକୁ ଉପଦେଶ
ଦେଇ କହିଲା- ‘ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଗତିଶୀଳବାୟୁ ବୈଶ୍ଵାନର ଅଟେ । ମୁଖସ୍ଥ ଆକାଶକୁ
ଉପଦେଶ ଦେଇ ଏହା ବ୍ୟାପକ ବୈଶ୍ଵାନର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଓଠକୁ ଉପଦେଶ
ଦେଇ ଏହା ରଯି ରୂପଜଳ ବୈଶ୍ଵାନର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।’ ମୁହଁର ନିମ୍ନଭାଗକୁ
ଚିବୁକ ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଖଫଳକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ବାଜସନେୟ ଦ୍ଵ୍ୟୁଲୋକକୁ ଅତିଷ୍ଠତ୍ (ଉପରେ ଥିବା) ଗୁଣୀ ଏବଂ
ଆଦିତ୍ୟକୁ ସୁତେଜସ୍ବଗୁଣୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) ତଥାପି ଏପରି ବିଶେଷଣ ଦ୍ଵାରା କିଛି କ୍ଷତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର
ଶ୍ରୁତି ସମାନ ଏବଂ ସମସ୍ତ ଶାଖାରେ ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ବୈଶ୍ଵାନର ଉପାସନା ସମାନ ଏକ
ଅଟେ । ଅତଃ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର ଶ୍ରୁତିକୁ ସମ୍ପତ୍ତି ନିମିତ୍ତକ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର ହିଁ ବିଶେଷଯୁକ୍ତ
ଅଟେ ବୋଲି ଜୈମିନି ଆର୍ୟ୍ୟଙ୍କର ମତ ଅଟେ ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ୩୨ ॥

(୧) ଆମନନ୍ତି ଚୈନମସ୍ମିନ୍ ॥ ୧-୨-୩୨ ॥

ଆମନନ୍ତି-ଜାବାଳଶାଖାନୁଯାୟୀ କହନ୍ତି, ଅସ୍ମିନ୍-ପ୍ରାଦେଶପରିମାଣରେ ମସ୍ତକ ଏବଂ
ଓଠ ମଧ୍ୟରେ, ଏନମ୍-ପରମେଶ୍ଵରର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଆମନ୍ତ୍ରଣ ଚୈତ୍ୟ ପରମେଶ୍ଵରମନ୍ତ୍ରୀନ୍ ମୂର୍ଧନ୍ନୁକାନ୍ତରାଳେ ଜାବାଳାଃ-‘ଯ ଏଷୋଫନତୋବ୍ୟକ୍ତ ଆତ୍ମା, ସୋବିମୁକ୍ତେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଇତି । କା ବୈ ବରଣା କା ଚ ନାସାତି,’ (ଜାବାଳ-୧) (ଖ) ତତ୍ର ଗେମାବେବ ନାସିକାଂ ଯା ସର୍ବାଣାଦ୍ଭୟକୃତାନି ପାପାନି ବାରୟତାତି ସା ବରଣା, ସର୍ବାଣିହିୟକୃତାନି ପାପାନି ନାଶୟତାତି ସା ନାସାତି ବରଣା ନାସାତି ନିରୂପ୍ୟ ପୁନରପ୍ୟାମନନ୍ତି- (ଗ) କତମଶ୍ଵାସ୍ୟ ସ୍ଥାନଂ ଭବତାତି ଭୁବୋ ଘାଣସ୍ୟ ଚ ଯଃ ସନ୍ଧିଃ, ସ ଏଷ ଦ୍ୟୁଲୋକସ୍ୟ ପରସ୍ୟ ଚ ସନ୍ଧି ଭବତାତି’, (ଜାବା-୧), ତସ୍ମାଦ୍ଭୁପପନ୍ନା ପରମେଶ୍ଵରେ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତିଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଜାବାଳ ଶାଖାନୁଯାୟୀ ଏହି ମସ୍ତକ ଓ ଓଠମଧ୍ୟରେ ପରମେଶ୍ଵରର ସ୍ଥାନ କୁହାଯାଇଛି । ‘ଯାହା ସେହି ଅନନ୍ତ, ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଆତ୍ମା ଅଟେ, ସେ ଜୀବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ସେ ଜୀବ କେଉଁଠି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ? ବରଣା ଓ ନାସିକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ବରଣା ଓ ନାସିକ ତେବେ କଣ ?

(ଖ) ସେଠାରେ ସେହି ଭୁବ ସହିତ ନାସିକାର ବରଣା ଓ ନାସିକର ବିବେଚନା କରାଯାଏ । ଯାହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୃତ ସମସ୍ତ ପାପକୁ ନାଶ କରେ ସେ ନାସିକା ଅଟେ । ଏପରି ନିରୂପଣ କରି ପୁଣି କୁହାଯାଇଛି-

(ଗ) ‘ଏହା କେଉଁସ୍ଥାନ ଅଟେ, ଭୁ ଓ ନାସିକାର ଯେଉଁ ସନ୍ଧିସ୍ଥଳ, ସେ ଏହି ଦ୍ୟୁଲୋକ ଏବଂ ପରଲୋକର ସନ୍ଧି ଅଟେ ।’ ତେଣୁ ପରମେଶ୍ଵରରେ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରଶ୍ରୁତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅଭିବିମାନଶ୍ରୁତିଃ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମଭାଗିପ୍ରାୟା । ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମତୟା ସର୍ବେଷାଃ ପ୍ରାଣିଭିରଭିବିମାନତେ ଇତ୍ୟଭିବିମାନଃ । ଅଭିଗତୋ ବାଂଘଂ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମଭାଦ୍ ବିମାନଃ ମାନବିଯୋଗାଦିତ୍ୟଭିବିମାନଃ । ଅଭିବିମିମୀତେ ବା ସର୍ବଂ ଜଗତ୍‌କାରଣାଦ୍‌ ଦ୍ଵିତ୍ୟଭିବିମାନଃ । ତସ୍ମାତ୍ ପରମେଶ୍ଵରୋ ବୈଶ୍ଵାନର ଇତି ସିଦ୍ଧିମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଭିବିମାନଶ୍ରୁତି ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମାରୂପରେ ସବୁପ୍ରାଣୀ ଯାହାକୁ ଜାଣିପାରନ୍ତି, ସେ ଅଭିବିମାନ । ଅଥବା ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମରୂପରେ ଅଭିମତ ଏବଂ ବିମାନ (ପରିମାଣରହିତ) ହେଲେ ସେ ଅଭିବିମାନ ହୁଏ । ଅଥବା ଜଗତର କାରଣ ହେଲେ ସେ ସବୁର ନିର୍ମାଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ଅଭିବିମାନ । ଏହାଦ୍ଵାରା ପରମେଶ୍ଵର ବୈଶ୍ଵାନରରୂପରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।



ପ୍ରଥମାଧ୍ୟାୟେ ତୃତୀୟଃ ପାଦଃ ।

ପ୍ରଥମୋଽଧ୍ୟାୟ ଚୂତୀୟ ପାଦ

୧ ଯୁଧ୍ବାୟାଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ୧ - ୭

ଦୁଧ୍ବାଦ୍ୟାଧିକରଣ - ୧

ଯୁଧ୍ବାୟାୟତନଂ ସ୍ବଶବ୍ଦାତ୍ ॥ ୧ ॥

(୧) ଦୁଧ୍ବାଦ୍ୟାୟତନଂ ସ୍ବଶବ୍ଦାତ୍ ॥ ୧-୩-୧

ଦୁଧ୍ବାଦ୍ୟାୟତନମ୍ = 'ଯସ୍ମିନ୍ ଦେୱୀଃ ପୃଥ୍ବୀ ଋତରାକ୍ଷମୋତମ୍', ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଦୁଲୋକ, ଭୂଗୋଳ, ଅନ୍ତରିକ୍ଷାଦିଲୋକ ଯେଉଁଠାରେ କଞ୍ଚିତ ହୁଏ, ସେ ପ୍ରତୀୟମାନ ଆଶ୍ରୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମର ବାଚକ-ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଶ୍ରୁତିରେ ହିଁ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦଂ ଶୂନ୍ୟତେ-ଯସ୍ମିନ୍ଦେୱୀଃ ପୃଥ୍ବୀ ଋତରାକ୍ଷମୋତମ୍ ମନଃ ସହ ପ୍ରାଣୈଷ୍ଠ ସବୈଃ । ତମେବୈକଂ ଜ୍ଞାନଥ ଆତ୍ମନମନ୍ୟା ବାରେ ବିମୁଞ୍ଚଥା ମୁତସୈବ ସେତୁଃ'' (ମୁଣ୍ଡ ୨-୨-୪) ଇତ୍ୟତ୍ର ଯଦେତ ଦୁଧ୍ବାପ୍ରଭୃତୀନାମୋତତ୍ତ୍ୱ-ବଚନାଦାୟତନଂ କିଞ୍ଚିଦବଗମ୍ୟତେ । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱକିଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୟାତ୍ ଆହୋସ୍ତି ଦର୍ଥୀନ୍ତରମିତି ସଦିହ୍ୟତେ । (ଗ) ତତ୍ରାର୍ଥାନ୍ତରଂ କିମପ୍ୟାୟତନଂ ସ୍ୟାଦିତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? 'ଅମୃତସୈଷ୍ଠଃ ସେତୁଃ' ଇତିଶ୍ରବଣାତ୍ । ପାରାବାନ୍ ହି ସେତୁ ପ୍ରଖ୍ୟାତଃ । ନ ଚ ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପାରାବତ୍ ଶକ୍ୟମଭ୍ୟୁପଗମନ୍ତୁ 'ଅନନ୍ତମପାରମ୍', (ବୃହ ୨-୪-୧୨) ଇତିଶ୍ରବଣାତ୍ । ଅର୍ଥାନ୍ତରେ ଋୟତନେ ପରିଗୃହ୍ୟମାଣେ ସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ପ୍ରଧାନଂ ପରିଗ୍ରହୀତବ୍ୟମ୍, ତସ୍ୟ କାରଣଦ୍ୱାଦାୟତନତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । (ଘ) ଶ୍ରୁତି ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ବା ବାୟୁଃ ସ୍ୟାତ୍ । 'ବାୟୁର୍ବୈ ଗୌତମ ତତ୍ସ୍ତୁତ୍ରଂ ବାୟୁନା ବୈ ଗୌତମସ୍ତୁତ୍ରେଣାୟଂ ତ ଲୋକଃ ପରଃ ଲୋକଃ ସର୍ବାଣି ଚ ଭୂତାନି ସଂହୃବଧାନି ଭବନ୍ତି', (ବୃ ୩-୭-୨) ଇତି ବାୟୋରପି ବିଧାରଣଦ୍ୱଶ୍ରବଣାତ୍ । ଶାରୀରୋ ବା ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ୟାପି ଭୋକ୍ତୃଦ୍ୱାଦ୍ଭୋଗ୍ୟଂ ପ୍ରପଞ୍ଚଂ ପ୍ରତ୍ୟାୟତନତ୍ୱୋପପତ୍ତେରିତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଯେଉଁଠାରେ ଦ୍ୟୁଲୋକ, ପୃଥିବୀ ଏବଂ ଅନ୍ତରାକ୍ଷ ଓ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ) ସହିତ ମନ ଗୁଡ଼ା ହୋଇଛି, ସେହି ଏକ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣି, ସେ ସବୁ କଥାକୁ ଛାଡ଼ିଦିଅ, ଏହା ଅମୃତ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତିର ସେତୁ ସାଧନ ଅଟେ ।’ - ଏହି ଅମୃତ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତିର ସେତୁ ସାଧନ ଅଟେ, - ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ । ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଦ୍ୟୁଲୋକାଦିର ଓତପ୍ରୋତ କଥନ ଦ୍ଵାରା ଯେ କୌଣସି ଆଶ୍ରୟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେ କ’ଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମ କି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ? ଏହା ଉପରେ କିଛି ସନ୍ଦେହ ହେଉଛି ।

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ଆଶ୍ରୟ ଅଟେ । ଏହା କିପରି ହୁଏ ? ଏହାଦ୍ଵାରା ‘ସେ ଅମୃତର ସେତୁ ଅଟେ’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ । ସେତୁ ଅପରକୁଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ପାରାବତ୍ସ୍ଵ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଏହା ସଂସାରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ଅନନ୍ତମପାରମ୍’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥକୁ ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ସ୍ଵାକାର କରିବାକୁ ହେଲେ (ସାଂଖ୍ୟ) ସ୍ଫୁଟି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରଧାନର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କାରଣ- ସେ କାରଣ ହେଲେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ହେବ ।

(ଘ) ଅଥବା ଶ୍ରୁତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବାୟୁ ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ରୟ ହୋଇପାରେ, କାରଣ- ‘ହେ ଗୌତମ ବାୟୁ ହେଉଛି ସୂତ୍ର । ବାୟୁରୂପ-ସୂତ୍ର ଦ୍ଵାରା ଏହି ଲୋକ ପରଲୋକ, ଏବଂ ସମସ୍ତ ଭୂତ ସମୁଦାୟ ଗୁଡ଼ା ହୋଇଛି । ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ବାୟୁର ବିଧାରକର ପ୍ରମାଣ । ଅଥବା ଜୀବାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ରୟ ହୋଇପାରେ । କାରଣ-ସେ ଭୋକ୍ତା ହେଲେ ଲେଖ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରତି ଆଶ୍ରୟ ହେବ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ଇଦମାହ-ଦ୍ୟୁଭ୍ଵାଦ୍ୟାୟତନମିତି । ଦେୱୀଃ, ଭୂଃ, ଦ୍ୟୁଭୂବୌ, ଦ୍ୟୁଭୁବାବାଦା ଯସ୍ୟ ତଦିଦଂ ଦ୍ୟୁଭ୍ଵାଦି । ଯଦେତଦସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେ ଦେୱୀଃ ପୃଥିବ୍ୟନ୍ତରାକ୍ଷଂ ମନ ପ୍ରାଣା ଇତ୍ୟେବମାତ୍ମକଂ ଜଗଦୋତ୍ତେଜେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ ତସ୍ୟାୟତନଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଇତିତୁମର୍ହିତି । କୁତଃ ? ସ୍ଵଶବ୍ଦାତ୍ । ଆତ୍ମଶବ୍ଦାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଆତ୍ମଶବ୍ଦୋ ହାହ ଭବତ- ‘ତମେବୈକଂ ଜାନଥ ଆତ୍ମାନିମିତି । ଆତ୍ମଶବ୍ଦଃ ପରମାତ୍ମ ପରିଗ୍ରହେ ସମ୍ୟଗବକକ୍ଷତେ, ନାର୍ଥାନ୍ତରପରିଗ୍ରହେ । (ଖ) କୃତିକ ସ୍ଵଶବ୍ଦେନୈବ ବ୍ରହ୍ମଣ ଆୟତନତ୍ଵଂ ଶୂନ୍ୟତେ- ‘ସନମୂଳାଃ ସୋମେମାଃ ସର୍ବାଃ ପ୍ରଜାଃ ସଦାୟତନାଃ ସତ୍ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ (ଛା ୬-୮-୪) ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହାପରେ କୁହାଯାଇଛି- ‘ଦ୍ୟୁଭ୍ଵାଦ୍ୟାୟତନମ୍’ ଇତି । ଦେୱୀଃ ଭୂଃ ଦ୍ୟୁଭୂବୌ । ଦ୍ୟୁଭୂବୌ ଆଦି ଯାହାର ଦ୍ୟୁଭ୍ଵାଦି । ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଦ୍ୟୁ, ପୃଥିବୀ, ଅନ୍ତରିକ୍ଷ, ପ୍ରାଣ, ମନ ଆଦି ସ୍ଵରୂପ, ଯାହା ସଂସାରରେ



ଓତପ୍ରୋତଭାବେ ଜଡ଼ିତ । ଏହାର ଆଶ୍ରୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହୋଇପାରେ, କାରଣ-ଏହା ସ୍ୱଶବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଯୋଗୁଁ । ଯେଉଁଠାରେ ‘ସେହି ଏକ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣ’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଛି ଏବଂ ଆତ୍ମଶବ୍ଦକୁ ପରମାତ୍ମାରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ (ଜୀବପ୍ରାଣୀନାଦି)ର ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ଉପଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କୌଣସିଠାରେ ‘ହେ ସୋମ୍ୟ ! ଏହି ପ୍ରକାର ସବୁ ପ୍ରଜା ସନ୍ ମୂଳକ ଅଟେ । ସତ୍ କେବଳ ଏହାର ଆଶ୍ରୟ ଅଟେ ଏବଂ ସତ୍ ହିଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ ହିଁ ପ୍ରଜାର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ କାରଣ ହୁଏ, ସ୍ଥିତିରେ ଆଶ୍ରୟ ଓ ଲୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୁଏ,’ ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦବାକ୍ୟ ସ୍ୱଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆୟତନ ବୋଲି କହେ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୱଶବ୍ଦେନୈବ ତେହ ପୁରସ୍ତାଦୁପରିଷ୍ଟାଜ ବ୍ରହ୍ମ ସଂକୀର୍ତ୍ତନେ- ‘ପୁରୁଷ’ ଏବେଦଂ ବିଶ୍ୱଂ କର୍ମ ତପୋ ବ୍ରହ୍ମ ପରାମୃତମ୍’, ଇତି । ‘ବ୍ରହ୍ମେବେଦମମୃତଂ ପୁରସ୍ତାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ, ପଶ୍ଚାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ, ଦକ୍ଷିଣତଃ ଷୋରରେଣ’, (ମୁଣ୍ଡ ୨।୨।୧୧) ଇତି ଚ । ତତ୍ତ୍ୱ ଭାୟତନାୟତନବଦ୍ଭାବଶ୍ଚବଶାତ୍ । (ଖ) ସର୍ବଂ ହି ବ୍ରହ୍ମେତି ଚ ସାମାନ୍ୟାଧିକରଣ୍ୟାତ୍ । ଯଥାନେକାତ୍ମକୋ ବୃକ୍ଷା ଶାଖା ସ୍ୱୟଂ; ମୂଳଂ ତେତ୍ୟେବଂ ନାନାରସୋ ବିଚିତ୍ର ଆନେତ୍ୟାଶଙ୍କା ସମ୍ଭବତି । (ଗ) ତାଂ ନିବର୍ତ୍ତୟିତୁଂ ସାବଧାରଣାହ- ‘ତମେବୈକ ଜାନଥ ଆତ୍ମାନମ୍’, ଇତି । ଏତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ ଭବତି-ନ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚବିଶିଷ୍ଟୋ ବିଚିତ୍ର ଆତ୍ମା ବିଜ୍ଞେୟଃ । କିଂ ତର୍ହି ? ଅବିଦ୍ୟାକୃତଂ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚଂ ବିଦ୍ୟୟା ପ୍ରବିକାପୟସ୍ତମେବୈ କମାୟତନଭୂତମାତ୍ମାନଂ ଜାନଥୈକରସମିତି । ଯଥା ଯସ୍ମିନ୍ନାସ୍ତେ ଦେବଦତ୍ତସ୍ତଦାନୟେତ୍ୟୁକ୍ତ ଆସନମେବାନୟତି ନ ଦେବଦତ୍ତମ୍, ତଦ୍ବଦାୟତନଭୂତସୈବୈକରସସ୍ୟାତ୍ମନୋ ବିଜ୍ଞେୟତ୍ତମୁପଦିଶ୍ୟତେ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ‘ପୁରୁଷ କେବଳ କର୍ମ ଓ ତପ ଅଟେ । ପର ଓ ଅମୃତ ରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ’, ‘ଏହି ଅମୃତରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଆଗରେ, ବ୍ରହ୍ମ ପଛରେ, ବ୍ରହ୍ମ ଦକ୍ଷିଣ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଉତ୍ତରରେ ଅଛି’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଆଗରେ ଓ ପଛରେ ସ୍ୱଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ଏବଂ ଏହି ଶ୍ରୁତିମାନଙ୍କରେ ଆଧାର-ଆଧେୟ ଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ସର୍ବଂ ବ୍ରହ୍ମ’- ଏହା କଣ ସାମାନ୍ୟାଧିକରଣ୍ୟ ଅଟେ, ତେଣୁ ଯେପରି ଶାଖା, ସ୍ୱୟଂ ଓ ମୂଳ ଭେଦରେ ବୃକ୍ଷ ଅନେକାତ୍ମକ ସେପରି ନାନାରସ (ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ) ସ୍ୱରୂପ ଥିବା ବିଚିତ୍ର ଆତ୍ମା ଅଟେ । ଏହିପରି ଆଶଙ୍କା ହୋଇପାରେ ।



(ଗ) ଏହାର ନିବାରଣ ପାଇଁ ‘ତମେବୈକଂ ଜାନଥ’ ଏହି ପ୍ରକାର ସାବଧାରଣ ଶ୍ରୁତି କହେ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି-କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଚିତ୍ର ଆତ୍ମା ବିଜ୍ଞେୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚର ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ବାଧାପାଇ ଆୟତନଭୂତ ଏକ ରସପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣ । ଯେପରି ‘ଯାହା ଉପରେ ଦେବଦତ୍ତ ବସିଛି, ତାହାକୁ ଆଣ’ । ଏହା କହି ସାରିଲା ପରେ ଆସନକୁ ଆଣେ, କିନ୍ତୁ ଦେବଦତ୍ତକୁ ନୁହେଁ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ରୟଭୂତ ଏକରସ ଆତ୍ମା ବିଜ୍ଞେୟରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।

(୫) ମୂଳ- (କ) ବିକାରାନୁତାଡ଼ିସନ୍ଧ୍ୟା ଋପବାଦଃ ଶୂନ୍ୟତେ- ‘ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମାପ୍ନୋତି ଯ ଇହ ନାନେକ ପଶ୍ୟତି’, (କା ୨।୪।୧୧) ଇତି । ସର୍ବ ବ୍ରହ୍ମେତି ତୁ ସାମାନ୍ୟକରଣ୍ୟଂ ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଳାପନାର୍ଥଂ ନାନେକରସତାପ୍ରତିପାଦନାର୍ଥମ୍ । ‘ସ ଯଥା ସର୍ବେ ବଘନୋଽନନ୍ତରୋ ବାହ୍ୟଃ କୃଷ୍ଣୋ ରସଧନଃ ଏବୈବଂ ବା ଅରେଽୟମାମ୍ବାନନ୍ତରୋଽବାହ୍ୟଃ କୃଷ୍ଣଃ ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନ ଏବ’, (ବୃହ ୪।୫।୧୩) ଇତ୍ୟେକରସତାଶ୍ଚିବଶାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ଦୁଷ୍ପୃଦ୍ୟା ଯତନଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ । (ଖ) ଯତ୍ତୁକ୍ତମ୍-ସେତୁଶୂନ୍ୟତେ ସେତୋଷ୍ଠ ପାରବତ୍ତୋପପତେର୍ବ୍ରହ୍ମଣୋଽର୍ଥାନ୍ତରେଣ ଦୁଃଖାଦ୍ୟାୟ ତନେନ ଭବିତବ୍ୟମିତି । (ଗ) ଅତ୍ରୋକ୍ୟତେ-ବିଧାରଣତ୍ୱମାତ୍ରମତ୍ର ସେତୁଶୂନ୍ୟତା ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ ନ ପାରବତ୍ତାଦି । ନହି ମୃଦାରୂପଯୋ ଲୋକେ ସେତୁର୍ଦୃଷ୍ଟ ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ମୃଦାରୂପୟ ଏବ ସେତୁରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ସେତୁଶୂନ୍ୟତୋଽପି ବିଧାରଣତ୍ୱମାତ୍ରମେବ ନ ପାରବତ୍ତାଦି । ଷିଞ୍ଜୋ ବନ୍ଧନକର୍ମଣଃ ସେତୁଶୂନ୍ୟତାପ୍ରଭେଦଃ ।

(୫) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ମିଥ୍ୟାଶରୀରାଦିବିକାରରେ ଆତ୍ମାଭିମାନୀ କରୁଥିବା ଲୋକର ‘ଯେଉଁ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ସେ ଭେଦ ଦେଖେ, ସେ ମୃତ୍ୟୁଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁ-ଜନ୍ମ ପରମ୍ପରାକୁ ପାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ନିନ୍ଦା ଶୁଣେ । ସର୍ବଂ ବ୍ରହ୍ମ-ଏହି ସାମାନ୍ୟକରଣ୍ୟ କିନ୍ତୁ ପ୍ରପଞ୍ଚକୁ ବାଧାଦିଏ । ବ୍ରହ୍ମର ଅନେକରସତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ କିଛି ନାହିଁ, କାରଣ- ‘ଯେପରି ଲୁଣର ପାତ୍ର ଅନ୍ତର ଓ ବାହ୍ୟଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରସଘନ ହୁଏ । ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ଏହି ପ୍ରକାର ସେ ଆତ୍ମା ଅନ୍ତର ବାହ୍ୟ ଭେଦରେ ଶୂନ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନ ଜ୍ଞାନୈକରସ ହୁଏ’ । ଏହିପ୍ରକାର ଆତ୍ମା ଏକରସ (ଏକରୂପ)ରେ ଶୁଣାଯାଏ । ଅତେବ ଦୁଃଖଲୋକ ଭୂଲୋକାଦିର ଆୟତନ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।

(ଖ) ଯାହା ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି-ଶ୍ରୁତିରେ ସେତୁ ଶବ୍ଦ ଅଛି, ଏବଂ ସେତୁ ପାରାବାନ୍ ହୁଏ । ଅତଃ ଦୁଃଖ ଭୂଲୋକର ଆଶ୍ରୟ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ହୋଇପାରେ ।



(ଗ) ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି- ଏଠାରେ ଶୁଦ୍ଧି ସେତୁଦ୍ୱାରା ତାହାଠାରେ କେବଳ ବିଧାରଣଦ୍ୱାରା ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ, ପାରାବଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । ସଂସାରରେ ମାଟି ଓ କାଠରେ ବନ୍ଧ ନିର୍ମାଣ ହେବା ଦେଖାଯାଏ, ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ମୃତ୍ତିକା ଓ ଦାରୁମୟ ନିର୍ମିତ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇନାହିଁ । ତେଣୁ ସେତୁ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ବିଧାରଣଦ୍ୱାରା ହୁଏ, ପାରାବଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । କାରଣ-ବନ୍ଧନାର୍ଥକ କ୍ଷିପ୍ତ ଧାତୁରୁ ସେତୁ ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ଅପର ଆହ-‘ତମେବୈକଂ ଜାନଥ ଆମ୍ଭାନମ୍’, ଇତି ଯଦେତତ୍ସଂକୀର୍ତ୍ତମାମ୍ଭାଜାନଂ, ଯଚ୍ଚେତତ୍ ‘ଅନ୍ୟା ବାରେ ବିମୁଞ୍ଚଥ’, ଇତି ବାଗ୍ମିମୋଚନମ୍, ତଦତ୍ରା ମୃତଦ୍ୱୟାଧନଦ୍ୱାରା ‘ଅମୃତସୈଷ ସେତୁଃ’, ଇତି ସେତୁଶ୍ରୁତ୍ୟା ସଂକୀର୍ତ୍ତ୍ୟତେ, ନ ତୁ ଦ୍ୱ୍ୟଭ୍ୟାସାତନମ୍ । ତତ୍ ତଦ୍ଭୁତଂ ସେତୁଶ୍ରୁତେର୍ବ୍ରହ୍ମଣୋଽର୍ଥାନ୍ତରେଣ ଦ୍ୱ୍ୟଭ୍ୟାସାତନେନ ଭାବ୍ୟମିତ୍ୟେତଦ୍ ଯୁକ୍ତମ୍ ।

(ଙ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅନ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ‘ସେହି ଏକ ଆତ୍ମାକୁ ତୁମେ ଜାଣ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଯେଉଁ ଆତ୍ମାଜ୍ଞାନର ସଂକୀର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇଛି, ‘ସେ ସବୁ କଥାକୁ ଛାଡ଼ି ଦିଅ’, ଏହି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନାତିରିକ୍ତ ଅନାମ୍ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକ ଯେଉଁ ଅନ୍ୟ ବାଣୀର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି, ସେ ସବୁର ଅମୃତତ୍ୱ ସାଧନ ହେତୁ ‘ଅମୃତସୈଷ ସେତୁଃ’, ଏହି ସେତୁ ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱ୍ୟ, ଭୁପ୍ରଭୃତିକର ଆୟତନରୂପରେ କୁହାଯାଇନାହିଁ । ଏଠାରେ ତେଣୁ ସେତୁ ଶ୍ରୁତିରୁ ବ୍ରହ୍ମର ଅନ୍ୟାର୍ଥଦ୍ୱାରା ଦ୍ୱ୍ୟ, ଭୂ ଇତ୍ୟାଦିର ଆୟତନଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ ୨ ॥

(୧) ମୁକ୍ତୋପସୃପ୍ୟବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ॥ ୧-୩-୨

‘ତଥା ବିଦ୍ୱାନ୍ ନାମରୂପାଦ୍ ବିମୁକ୍ତ’, ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା, ମୁକ୍ତୋପସୃପ୍ୟ=‘ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଏ’, ବ୍ୟପଦେଶାତ୍=ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଦ୍ୱ୍ୟ, ଭୂତ, ଇତ୍ୟାଦିର ଅଧ୍ୟୟନ ବ୍ରହ୍ମ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତସ୍ତ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ଦ୍ୱ୍ୟଭ୍ୟାସାତନମ୍ । ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତମୁକ୍ତେ ପସୃପ୍ୟତାଃସ୍ୟ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟମାନା ଦୃଶ୍ୟତେ । ମୁକ୍ତେରୂପସୃପ୍ୟଂ ମୁକ୍ତୋପସୃପ୍ୟମ୍ ।



ଦେହାଦିଷ୍ଟନାମହମସ୍ତାତ୍ୟାମୁବୁଦ୍ଧିରବିଦ୍ୟା, ତତସ୍ତତ୍ପୂଜନାଦୌ ରାଗସ୍ତତ୍ପରିଭବାନ୍ତେ
ଦୈଷ୍ଟସ୍ତଦୁଲ୍ଲେଦବର୍ଜନାଦଭୟଂ ମୋହଶ୍ରେତ୍ୟେବମାନନ୍ତଭେଦୋଦୟନର୍ଥବ୍ରାତଃ ସନ୍ତତଃ ସର୍ବେଷାଂ
ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତଃ ତଦ୍ବିପର୍ଯ୍ୟୟେଶାବିଦ୍ୟାରାଗଦୈଷ୍ଟାଦିଦୋଷମୁକ୍ତିରୂପସ୍ତୃପ୍ୟଂ ଗମ୍ୟମେତଦିତି
ଦ୍ୟୁତ୍ବଦ୍ୟାୟତନଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ବ୍ୟପଦେଶୋଭବତି । (ଖ) କଥମ୍ ? ‘ଭିଦ୍ୟତେ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିଦ୍ୟାନ୍ତେ
ସର୍ବଦଂଶୟାଃ, କ୍ଷାୟନ୍ତେ ଋଷ୍ୟ କର୍ମାଣି ତସ୍ମିନ୍ଦୃଷ୍ଟେ ପରାବରେ (ମୁଷ୍ଟ ୨-୨-୮) ଇତ୍ୟୁକ୍ତା
ବ୍ରବାତି- ‘ତଥା ବିଦ୍ୟାନାମରୂପାଦ୍ ବିମୁକ୍ତଃ, ପରାତ୍ପରଂ ପୁରୁଷମୁପେତି ଦିବ୍ୟମ୍’, (ମୁଷ୍ଟ ୩-
୨-୮) ଇତି । ବ୍ରହ୍ମଶାସ୍ତ୍ର ମୁକ୍ତୋପସ୍ଥପ୍ୟତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଶାସ୍ତ୍ର- ‘ଯଦାଂ ସବେ ପ୍ରମୁତ୍ୟନ୍ତେ କାମା
ଯେଃସ୍ୟ ହୃଦିସ୍ଥିତାଃ । ଅଥ ମର୍ତ୍ତ୍ୟୋଃମୃତୋ ଭବେତ୍ୟତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ ସମଶ୍ଚୂତେ’, (ବୃ ୪-୪-୭)
ଇତ୍ୟେବମାଦୌ । ପ୍ରଧାନାଦାନାଂ ତୁ ନ କ୍ୱଚିନ୍ମୁକ୍ତୋପସ୍ଥପ୍ୟତ୍ପାସ୍ତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଏହାଦ୍ୱାରା ଦ୍ୟୁ ଆଦି ଆୟତନ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।
କାରଣ-ଏଠାରେ ମୁକ୍ତିଠାରୁ ପ୍ରାପ୍ୟତା ବ୍ୟପଦେଶ ଦୃଷ୍ଟ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ମୁକ୍ତ
ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଦେହାଦି ଅନାମ୍ ପଦାର୍ଥରେ ‘ମୁଁ ଅଛି’
ବୋଲି କହିବା (ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି)କୁ ଅବିଦ୍ୟା କୁହାଯାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହି ଦେହାଦିରେ
ପୂଜନ ସମ୍ମାନାଦିଦ୍ୱାରା ରାଗ, ଏହାର ଅପମାନାଦିଦ୍ୱାରା ଦୈଷ୍ଟ, ଏହାର ନାଶଦର୍ଶନଦ୍ୱାରା
ଭୟ ଓ ମୋହ - ଏହିପ୍ରକାର ଅନେକ ପ୍ରକାରର ନିରନ୍ତର ବର୍ତ୍ତମାନ ସବୁଠାରେ
ରହିଛି, ଅନର୍ଥ ସମୁଦାୟ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । ପରନ୍ତୁ ଏହାର ବିପରୀତ ଅବିଦ୍ୟା,
ରାଗ ଓ ଦୈଷ୍ଟାଦି ଗୁଣଦ୍ୱାରା ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପୁରୁଷ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ-ଉପସ୍ଥପ୍ୟ ପାଏ । ଦ୍ୟୁକୁ
ପ୍ରକୃତିର ଆୟତନ (ବ୍ରହ୍ମ)କୁ ପ୍ରକୃତି ବ୍ୟପଦେଶ ହୋଇଛି ।

(ଖ) କିପରି ? ‘ସେ ପରାବରବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରିଲା ପରେ ଏହି
ଜୀବର ହୃଦୟ ଗ୍ରନ୍ଥି ଛିନ୍ନ ହୋଇଯାଏ । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସାର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ, ଏମାନଙ୍କର
କର୍ମ କ୍ଷାଣ୍ଡ ହୋଇଯାଏ,’ ଏବଂ ‘ଯେଉଁ ସମୟରେ ଏହାର ହୃଦୟରେ ଆଶ୍ରିତ ଏହିକ
ଓ ପାରଲୌକିକ ଭାଗର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବାସନା ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ସେହି ସମୟେ
ମରଣଶାଳ ମଣିଷ ମଧ୍ୟ ଅମୃତ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଶରୀରରେ ଏହାକୁ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି
ହୁଏ’, ଜାତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବ୍ରହ୍ମ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସିଦ୍ଧ ।
ପ୍ରଧାନାଦି କିନ୍ତୁ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ‘ତମେବୈକଂ ଜାନଥ ଆମ୍ଭନମନ୍ୟା ବାରେ ବିମୁକ୍ତଥାମୁତସ୍ୟେଷ ସେତୁଃ’, ଇତି ବାର୍ତ୍ତିମୋକପୂର୍ବକଂ ବିଜ୍ଞେୟଦ୍ୱିଧି ଦ୍ୟୁତ୍ୱାଦ୍ୟାୟତନ ସ୍ୟୋତ୍ୟତେ । (ଖ) ତତ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦୃଷ୍ଟମ୍-‘ତମେବ ଧାରୋ ବିଜ୍ଞାୟ ପ୍ରଜ୍ଞା କୁର୍ବାତ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ । ନାନୁଧାରାୟ ବହୁନଶ୍ଚିଦାନଂ ବାରେ ବିଶ୍ଳାପନଂ ହି ତତ୍ ।’, (ବ୍ରହ୍ମ ୪-୪-୨୧) ଇତି । ତସ୍ମାଦପି ଦ୍ୟୁତ୍ୱାଦ୍ୟାୟତନଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟ-ତର- (କ) ଏହାର ଅତିରିକ୍ତ ‘ଏହି ଏକ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣି ଓ ସବୁ କଥାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କର । ଏହି ଅମୃତ ‘ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି’ର ସେତୁ (‘ସାଧନ’) ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ବାଣୀ ତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ଭୂପ୍ରଭୃତିର ଆଶ୍ରୟ (ବ୍ରହ୍ମ) କେବଳ ଏଠାରେ ବିଜ୍ଞେୟ ରୂପରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ‘ତାହାକୁ ଜାଣି ବୁଦ୍ଧିମାନ ବ୍ରହ୍ମଣ ସେଠାରେ ପ୍ରଜ୍ଞା କରିପାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନର ସମ୍ପାଦନ କରିପାରେ, ବହୁତ ଶବ୍ଦର ଚିନ୍ତା କରିପାରେ ନାହିଁ । ସେ କିନ୍ତୁ ବାଣୀ ନିମିତ୍ତ ଶ୍ରମ ଅଟେ । ଏହି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ବିଜ୍ଞେୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ବୋଲି ଜଣାଗଲା, ଏହାଦ୍ୱାରା ଦ୍ୟୁ, ଭୃଦିର ଆୟତନ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ ।

ନାନୁମାନମତଚ୍ଛଦ୍ଧାତ୍ ॥ ୩ ॥

(୧) ନାନୁମାନମତଚ୍ଛଦ୍ଧାତ୍ ॥ ୧-୩-୩

ଅନୁମାନମ୍=ସାଂଖ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ କଳ୍ପିତ ପ୍ରଧାନ, ନ=ଦ୍ୟୁ ଭୃଦିର ଆଶ୍ରୟ ନୁହେଁ । ଅତଚ୍ଛଦ୍ଧାତ୍=କାରଣ-ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରଧାନପ୍ରତିପାଦକ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରତିପାଦକୋ ବୈଶେଷିକୋ ହେତୁରୁକ୍ତୋ ନୈବମର୍ଥାନ୍ତରସ୍ୟ ବୈଶେଷିକୋ ହେତୁଃ ପ୍ରତିପାଦକୋଽସ୍ତାତ୍ୟାହ । (ଖ) ନାନୁମାନିକଂ ସାଂଖ୍ୟସ୍ମୃତିପରିକଳ୍ପିତଂ ପ୍ରଧାନମିହ ଦ୍ୟୁତ୍ୱାଦ୍ୟାୟତନଭେଦେ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ଅତଚ୍ଛଦ୍ଧାତ୍ । ତସ୍ୟାଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକଃ ଶବ୍ଦସ୍ତଚ୍ଛଦ୍ଧଃ, ନ ତଚ୍ଛଦ୍ଧୋଽତଚ୍ଛଦ୍ଧଃ । (ଗ) ନ ହ୍ୟତ୍ରାଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକଃ କର୍ଣ୍ଣଚ୍ଛଦ୍ଧୋଽସ୍ତି, ଯେନାଚେତନଂ ପ୍ରଧାନଂ କାରଣଭେଦନାୟତନଭେଦେ ବାଞ୍ଚିତମ୍ୟତେ । ତଦ୍ବିପରୀତସ୍ୟ ଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକଶ୍ଚୋଽସ୍ତି - ‘ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିତ୍’, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୯) ଇତ୍ୟାଦିଃ, ଅତଏବ ନ ବାୟୁରପାହ ଦ୍ୟୁତ୍ୱାଦ୍ୟାୟତନଭେଦନାଶ୍ରାୟତେ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଉକ୍ତପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଯେପରି ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିପାଦକ ବିଶେଷ ଅସାଧାରଣ ହେତୁ (ଆତ୍ମଶବ୍ଦ) କୁହାଯାଇଛି, ସେପରି ଅନ୍ୟପଦାର୍ଥର ପ୍ରତିପାଦକ କୌଣସି ବିଶେଷ ହେତୁ ନାହିଁ ।

(ଖ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ‘ନାନୁମାନିକମ୍’, ସାଂଖ୍ୟସୂତ୍ରରେ କହିତ ପ୍ରଧାନକୁ ଏଠାରେ ଦୁଧ, ଭୃପ୍ରଭୃତିର ଆଶ୍ରୟରୂପରେ ସ୍ବାକାର କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସେ ଅତତ୍ତ୍ବ । ସେହି ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନର ପ୍ରତିପାଦକଶବ୍ଦ ‘ତତ୍ତ୍ବଶବ୍ଦ’ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ବଶବ୍ଦଠାରୁ ଭିନ୍ନ ‘ଅତତ୍ତ୍ବଶବ୍ଦ’ ହେଉଛି ।

(ଗ) ଏଠାରେ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନର ପ୍ରତିପାଦକ ଏପରି କୌଣସି ଶବ୍ଦ ନାହିଁ; କି ଯାହାଠାରୁ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ କାରଣରୂପରେ ଅଥବା ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ଅବଗତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏହାର ବିପରୀତ ଚେତନର ‘ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିତ୍’, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିପାଦକ ଶବ୍ଦ ଅଛି । ଏହି କାରଣଦ୍ବାରା ବାୟୁକୁ ଏଠାରେ ଦୁଧଭାଦିର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

प्राणभृच्च ॥ ୪ ॥

(୧) ପ୍ରାଣଭୃଚ୍ଚ ॥ ୧-୩-୪

ଜୀବ ମଧ୍ୟ ଦୁଧ ଭାଦିର ଆଶ୍ରୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହାର ପ୍ରତିପାଦ ଶବ୍ଦ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦପି ପ୍ରାଣଭୃତୋ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନ ଆତ୍ମତ୍ବ ଚେତନତ୍ବ ସମ୍ଭବତି, ତଥାପ୍ୟୁପାଧିପରିଚ୍ଛିନ୍ନଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ବଦ୍ୟସମ୍ଭବେ ସତ୍ୟସ୍ଥାଦେବାତଜ୍ଞାକାର ପ୍ରାଣଭୃତପି ନ ଦୁଧଭାଦ୍ୟାୟତନତ୍ବେନାଶ୍ରୟିତବ୍ୟଃ । (ଖ) ନ ଚେପ୍ୟାଧିପରିଚ୍ଛିନ୍ନ-ସ୍ୟାବିଭୋଃ ପ୍ରାଣଭୃତୋ ଦୁଧଭାଦ୍ୟାୟତନତ୍ବମପି ସମ୍ୟକ୍ ସମ୍ଭବତି । ପୃଥଗ୍ ଯୋଗକରଣମୁତ୍ତରାର୍ଥମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରାଣଧାରାଜୀବରେ ଆତ୍ମତ୍ବ ଓ ଚେତନତ୍ବ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଉପାଧିଦ୍ବାରା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜ୍ଞାନତ୍ବବା ଜୀବପାଖରେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ବଦିର ସମ୍ଭବ ନ ହେବାର କାରଣ ଏହି ‘ଅତତ୍ତ୍ବ’ ଶବ୍ଦଦ୍ବାରା କେବଳ ଜୀବାତ୍ମାର ଦୁଧ ଭୃ ଇତ୍ୟାଦିର ଆୟତନରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଉପାଧି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅବିଭୂ ଅବ୍ୟାପକ ଜୀବାତ୍ମା କ’ଣ ଦୁଧ, ଭୃ ଆଦିର ଆଶ୍ରୟ ଭଲଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଗ୍ନି ସ୍ମୃତିରେ କେବଳ ଜୀବର ଗ୍ରହଣ ହୋଇପାରେ । ଏହାର ଆବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଏହି ସ୍ମୃତିର ପୃଥକ୍ ରଚନା ହୋଇଛି ।



(୧) ମୂଳ-(କ) କୃତଃ ନ ପ୍ରାଣଭୃଦ୍ୟୁଦ୍ୟାୟାୟତନଦେନାଶ୍ରୟିତବ୍ୟଃ ।

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) କେଉଁ କାରଣରୁ ଜୀବର ଦ୍ୟୁ, ଭୂ, ଆଦିର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ ?

भेदव्यपदेशात् ॥ ୫ ॥

ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ॥ ୧-୩-୫

‘ତମେବୈକଂ ବିଜାନଥ’, ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ ଜ୍ଞାତା ସ ଜ୍ଞେୟରୂପରେ ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାର ଭେଦ କଥନ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଜୀବ ଦ୍ୟୁ, ଭୂ ଆଦିର ଆଶ୍ରୟ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାଶ୍ଚେହ ଭବତି- ‘ତମେବୈକଂ ଜାନଥ ଆତ୍ମାନମ୍’, ଇତି ଜ୍ଞେୟଜ୍ଞାତୃଭାବେନ । ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାଣଭୃତ୍ତାବନ୍ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱାଞ୍ ଜ୍ଞାତା ପରିଶେଷାଦାତ୍ମଶବ୍ଦବାଚ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞେୟଂ ଦ୍ୟୁଭୃଦ୍ୟାୟତନମିତି ଗମ୍ୟତେ, ନ ପ୍ରାଣଭୃତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ତମେବୈକଂ ଜାନଥ ଆତ୍ମାନମ୍’ ଏହିପ୍ରକାର ଜ୍ଞେୟ ଓ ଜ୍ଞାତୃଭାବରେ ଭେଦକଥନ କରାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ଜୀବ ମୁମୁକ୍ଷୁ ହେଲେ ଜ୍ଞାତା ହୁଏ ଏବଂ ପରିଶେଷରେ ଅବଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ, ଜ୍ଞେୟ, ବ୍ରହ୍ମ ଦ୍ୟୁ, ଭୃଦିର ଆଶ୍ରୟ ହୁଏ କିନ୍ତୁ ଜୀବର ଆଶ୍ରୟ ନୁହେଁ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କୃତଃ ନ ପ୍ରାଣଭୃଦ୍ୟୁଦ୍ୟାୟାୟତନଦେନାଶ୍ରୟିତବ୍ୟଃ-

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) କେଉଁ କାରଣରୁ ଜୀବର ଦ୍ୟୁ, ଭୃଦିର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ।

प्रकरणात् ॥ ୬ ॥

ପ୍ରକରଣାତ୍ ॥ ୧।୩।୬

‘କସ୍ମିନ୍ନୁ ଭଗବୋ ବିଜ୍ଞାତେ’ ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକରଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜୀବ, ଦ୍ୟୁ ଓ ଭୃଦିର ଆଶ୍ରୟ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରକରଣଂ ତେଦଂ ପରମାତ୍ମନଃ କସ୍ମିନ୍ନୁ ଭଗବୋ ବିଜ୍ଞାତେ ସର୍ବମିଦଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ଭବତି’, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୩) ଇତ୍ୟେକବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନା-



ପ୍ରେକ୍ଷଣାତ୍ । ପରମାତ୍ମନି ହି ସର୍ବାତ୍ମକେ ବିଜ୍ଞାତେ ସର୍ବମିଦଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ସ୍ୟାନ୍ କେବଳେ ପ୍ରାଶଂଭୂତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ପ୍ରକରଣ ପରମାତ୍ମାର ଅଟେ । କାରଣ- ‘ହେ ଭଗବନ୍ ! କାହାର ବିଜ୍ଞାତ ହେଲାପରେ ଏହିସବୁ ଜ୍ଞାତ ହୋଇଯାଏ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଜଣକର ଜ୍ଞାନ ହେବା ଦ୍ଵାରା ସବୁବିଜ୍ଞାନର ଅପେକ୍ଷା (ଜିଜ୍ଞାସା) ହୁଏ । ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସର୍ବାତ୍ମକ ପରମାତ୍ମାର ବିଜ୍ଞାତ ହେଲେ ଏହିସବୁ ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ, କେବଳ ଜୀବର ବିଜ୍ଞାତ ହେଲେ ଏହିସବୁ ବିକାରମାତ୍ର ଜ୍ଞାତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କୃତଃ ନ ପ୍ରଶଂଭୂତ୍ୟାଦ୍ୟାୟତନଭେନାଶ୍ରୟିତବ୍ୟଃ ?

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ଦ୍ଵ୍ୟ, ଭୂ ଇତ୍ୟାଦିର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ଜୀବର ଗ୍ରହଣ କାହିଁକି କରାଯାଏ ନାହିଁ ?

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ୭ ॥

ସ୍ଥିତ୍ୟଦନାଭ୍ୟାଞ୍ଚ ॥ ୧-୩-୭

‘ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ପରମେଶ୍ଵରର ଉଦାସୀନଭାବରେ ସ୍ଥିତି ଓ ଅନ୍ୟଜୀବର କର୍ମଫଳ ଭକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୋଇଛି । ଏହିପରି ସ୍ଥିତି ଓ ଭକ୍ଷଣ ରୂପ ହେତୁ ଦ୍ଵାରା ଦ୍ଵ୍ୟ, ଭୂ ଇତ୍ୟାଦିର ଆଶ୍ରୟ ଜୀବ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଦ୍ଵ୍ୟଭ୍ୟାୟତନଂ ଚ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ‘ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା ସମୁକ୍ତା ସଖାୟାଃ’, (ମୁକ୍ତ ୩-୧-୧) ଇତ୍ୟଦ୍ଵିତ୍ୟଦନେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟତେ । ‘ତୟୋରନ୍ୟଃ ପିପ୍ପଳଂ ସ୍ଵାଦବର୍ତ୍ତି’, ଇତି କର୍ମଫଳାଶନମ୍ । ‘ଅନଶ୍ଚନ୍ନନ୍ୟୋଽଭିରକ୍ଷଣାତି’, ଇତ୍ୟୈବାସାନ୍ୟନାବସ୍ଥାନଂ ଚ । (ଖ) ତାଭ୍ୟାଂ ଚ ସ୍ଥିତ୍ୟଦନୀଭ୍ୟାମାଶ୍ଵରକ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୌ ତତ୍ର ଗୃହ୍ୟତେ । ଯଦି ଚେଶ୍ଵରୋ ଦ୍ଵ୍ୟଭ୍ୟାୟତନଭେନ ବିବକ୍ଷିତସ୍ତତସ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରକୃତସ୍ୟେଶ୍ଵରସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞାତ୍ ପୃଥଗ୍ ବଚନମବକ୍ଷତେ, ଅନ୍ୟଥା ହ୍ୟପ୍ରକୃତବଚନମାକସ୍ମି କମସମ୍ଭବଂ ସ୍ୟାତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ଦ୍ଵ୍ୟ, ଭୂ ଇତ୍ୟାଦି ଆଶ୍ରୟକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ଏକାଠି ରହୁଥିବା ତଥା ସମାନ ଆଖ୍ୟାନମୁକ୍ତ ଦୁଇପକ୍ଷୀ ଶରୀରରୂପୀ ହୋଇ ଏକବୃକ୍ଷରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି, ଏହିମନ୍ତ୍ରରେ ସ୍ଥିତି ଓ ଭକ୍ଷଣର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି । ‘ଏହା ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଜୀବ ସ୍ଵାଦିଷ୍ଟ ମଧୁର କର୍ମଫଳ ଭୋଗ କରେ’, ଏହି ମନ୍ତ୍ରାଂଶବାକ୍ୟରେ



କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗ ଓ ‘ଦ୍ଵିତୀୟଜଣକ ଭୋଗନକରି କେବଳ ଦେଖେ’, ଏଠାରେ ଉଦାସୀନତାପୂର୍ବକ ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏହି ସ୍ଥିତି ଓ ଭକ୍ଷଣଦ୍ଵାରା ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଈଶ୍ଵର ଓ ଜୀବର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଯଦି ଈଶ୍ଵର ଦୁଧ, ଭୂଆଦିର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ, ତେବେ ସେହି ପ୍ରକୃତ ଈଶ୍ଵରର କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଦ୍ଵାରା ପୃଥକ୍ ବଚନ (ଅନଶ୍ଵନେୟା) ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦ ତଦାପି କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞସ୍ୟେଶ୍ଵରାତପୃଥକ୍ ବଚନମାକସ୍ମିକମେବ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । (ଖ) ନ ତସ୍ୟାବିବକ୍ଷିତତ୍ଵାତ୍ । କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୋ ହି କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵେନ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵେନ ତ ପ୍ରତିଶରୀରଂ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟୁପାଧିସମନ୍ଧୋ ଲୋକତ ଏବ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ନାନାୟୋ ଶ୍ରୁତ୍ୟା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟେଣ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ । (ଗ) ଈଶ୍ଵରସ୍ତୁ ଲୋକତୋଽପ୍ରସିଦ୍ଧତାନ୍ତତ୍ୟା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟେଣ ବିବକ୍ଷ୍ୟତ ଇତି ନ ତସ୍ୟାକସ୍ମିକଂ ବଚନଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ‘ଗୃହାଂ ପ୍ରବିଷାବାମ୍ନନୌହି’, (ବ୍ର ୧-୨-୧୧-୩) ଇତ୍ୟତ୍ରାପ୍ୟେତଦର୍ଶିତ ‘ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’ ଇତ୍ୟାମୃତାଶ୍ଵରକ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞା-ବୁଦ୍ଧ୍ୟେତେ ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ତୁମ୍ଭର ମଧ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଜୀବର ଈଶ୍ଵରଠାରୁ ପୃଥକ୍‌କଥନ ଆକସ୍ମିକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ କି ?

(ଖ) ନୁହେଁ, କାରଣ-ଜୀବ ଅବିବକ୍ଷିତ ଅଟେ । କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ କିନ୍ତୁ କର୍ତ୍ତା ଓ ଭୋକ୍ତାରୂପରେ ପ୍ରତିଶରୀରେ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିଉପାଧିଦ୍ଵାରା ଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ସଂସାରରେ ଏହା ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ତେଣୁ ସେ ଶ୍ରୁତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଈଶ୍ଵର କିନ୍ତୁ ଜଗତରେ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଲେ ଶ୍ରୁତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟରେ ବିବକ୍ଷିତ, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହାର ପ୍ରତିପାଦନରେ ଶ୍ରୁତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଅଛି । ତେଣୁ ଆକସ୍ମିକ କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ‘ଗୃହାଂ ପ୍ରବିଷାବାମ୍ନନୌ ହି’, ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମା ଦେଖାଯାଇଛି । ‘ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’, ଏହି ରକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ଵର ଏବଂ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ କୁହାଯାଇଛି ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଯଦାପି ପୈଞ୍ଜ୍ୟପନିଷତକୃତେନ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନେନାସ୍ୟମୃତି ମତ୍ତ୍ଵକ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞାବୁଦ୍ଧ୍ୟେତେ, ତଦାପିନ ବିରୋଧଃ କର୍ଣ୍ଣିତ୍ । କଥମ୍ ? (ଖ) ପ୍ରାଣଭୂତାହ ଘଟାଦିହିତ୍ରବତ୍ ସଦ୍‌ବ୍ୟୁପାଧିମାନିତ୍ଵେନ ପ୍ରତିଶରୀରଂ ଗୃହ୍ୟମାଣୋ ଦୁଧ୍ଵାଦ୍ୟାୟତନଂ ନ ଭବତୀତି, ନିଷିଧତେ । (ଗ) ଯସ୍ତୁ ସର୍ବଶରୀରେଷୁପାଧିବି ନୋପଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ପରମାତ୍ମେବ ସ ଭବତି । ଯଥା ଘଟାଦିହିତ୍ରାଣି ଘଟାଦିଭିରୁପାଦିଭିର୍ବି ନୋପଲକ୍ଷ୍ୟମାଣାନି ମହାକାଶ ଏବ ଭବନ୍ତି, ତଦ୍‌ବତ୍ ପ୍ରାଣଭୂତଃ ପରସ୍ଵାଦନ୍ୟଦ୍ଵାନୁପପଭେଃ । ପ୍ରତିକ୍ଷେଧୋ



ନୋପପଦ୍ୟତେ ତସ୍ମାତ୍ ସତ୍ୟାଦ୍ୟୁପା-ଧିଭିମାନିନ ଏବ ଦ୍ୟୁତ୍ବାଦ୍ୟାୟତନତ୍ବପ୍ରତିଷେଧଃ । ତସ୍ମାତ୍ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ଦ୍ୟୁତ୍ବାଦ୍ୟାୟତନମ୍ । (ଘ) ତଦେତର, ‘ଅଦୃଶ୍ୟଭାଦିଗୁଣକୋ ଧର୍ମୋକ୍ତେଃ’, (ବ୍ର.ସୁ ୧-୨-୨୧) ଇତ୍ୟନ୍ତେବ ସିଦ୍ଧମ୍ । ତସ୍ୟେବ ହି ଭୂତଯୋନିବାକ୍ୟସ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଇଦଂ ପଠିତମ୍ । ଯସ୍ମିନ୍ ଦେଘି ପୃଥ୍ବୀ ଋତରିକ୍ଷମ୍ ଇତି । ପ୍ରପଞ୍ଚାର୍ଥଂ ନ ପୁନରୁପନ୍ୟସ୍ତମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦ୍ୟପି ପୈଙ୍ଗା ଉପନିଷଦ୍ କୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଅନୁସାରେ ଏହି ରଘୁରେ ବୁଦ୍ଧି ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ କୁହାଯାଇଛି, ତାହାର କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

(ଖ) କାରଣ- ଏଠାରେ ଘଟକ୍ଷିତ୍ର ସଦୃଶ ତତ୍ତ୍ୱାଦି ଉପାଧାର ଅଭିମାନ ରୂପଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଶରୀରରେ ଗୃହ୍ୟମାଣ ଜୀବାତ୍ମା ଦ୍ୟୁ, ଭୂଆଦିର ଆଶ୍ରୟ ନୁହେଁ ବୋଲି ନିଷେଧ କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁ ସବୁ ଶରୀରରେ ଉପାଧି ବିନା ଉପଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବା ଘଟାଦିକ୍ଷିତ୍ର (ଆକାଶ) ବସ୍ତୁତଃ ମହାକାଶ ଅଟେ । ସେପରି ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଅନ୍ୟତ୍ୱ ଅନୁପପତ୍ତି ହେଲେ ଜୀବାତ୍ମାର ଦ୍ୟୁ, ଭୂଆଦିର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ପ୍ରତିଷେଧ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପ୍ରତ୍ୟୁତ ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ଅଭିମାନୀର ଦ୍ୟୁ, ଭୂ ପ୍ରଭୃତିର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ପ୍ରତିଷେଧ ହୋଇଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା ପରଂବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ଦ୍ୟୁ, ଭୂ ଇତ୍ୟାଦିର ଆୟତନ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଘ) ଏପରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ‘ଅଦୃଶ୍ୟଭାଦି’, (ବ୍ର.ସୁ ୧-୨-୨୧) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଏହି ଭୂତଯୋନି ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ‘ଯସ୍ମିନ୍ ଦୈଃ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଗଢ଼ାଯାଇଛି । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ବିସ୍ତାରନିମିତ୍ତ ପୁନଃ ଏହାର ଉପନ୍ୟାସ କରାଗଲା ।

୨ ଭୂମାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୮ - ୧

ଭୂମାଧିକରଣ-୨

ଭୂମା ସମ୍ପ୍ରସାଦାଦଧ୍ୟୁପଦେଶାତ୍ ॥ ୮ ॥

(୧) ଭୂମା ସଂପ୍ରସାଦାଦଧ୍ୟୁପଦେଶାତ୍ ॥ ୧-୩-୮

ଭୂମା = ‘ଭୂମାଦେବ ଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଃ’ ଏହି ଶ୍ରୁତ୍ୟୁକ୍ତ ଭୂମା ପରମାତ୍ମା ଅଟେ । ସଂପ୍ରସାଦାଦ୍=କାରଣ-ସଂପ୍ରସାଦସଂଜ୍ଞକ ପ୍ରାଣର ଉପଦେଶ ପରେ ପରେ, ଉପଦେଶାତ୍=ଏହାର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦଂ ସମାମନନ୍ତି-‘ଭୂମା ଡେ ବିଜିଜ୍ଞାସିତଃବ୍ୟ’ ଇତି ଭୂମାନଂ ଭଗବୋ ବିଜିଜ୍ଞାସ ଇତି । ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି ନାନ୍ୟହ୍ମଣୋତି, ନାନ୍ୟଦ୍ ବିଜାନାତି, ସ ଭୂମାଽଥ ଯତ୍ରାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତ୍ୟନ୍ୟହ୍ମଣୋତ୍ୟନ୍ୟଦ୍ ବିଜାନାତି ତଦନ୍ତମ୍, (ଛା ୭-୨୩, ୨୪) ଇତ୍ୟାଦି । (ଖ) ତତ୍ରସଂଶୟଃ-କିଂ ପ୍ରାଣୋ ଭୂମାସ୍ୟାତ୍ ଆହୋସ୍ଥିତ୍ ପରମାମ୍ବେତି । କୃତଃ ସଂଶୟଃ-ଭୂମେତି ଉାବଦ୍ ବହୁଦ୍‌ମଭିଧାୟତେ’ ‘ବହୋର୍ଲୋପୋ ଭୂ ଚ ବ୍ରହ୍ମାଃ’, (ପା ୬-୪-୧୫୮) ଇତି ଭୂମଶବ୍ଦସ୍ୟ ଭାବପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତତାସ୍ମରଣାତ୍ । କିମାତ୍ମକଂ ପୁନଶ୍ଚଦ୍‌ବହୁଦ୍‌ମିତି ବିଶେଷାକତ୍‌କ୍ଷାୟାଂ ‘ପ୍ରାଣୋ ବା ଆଶାୟା ଭୂମାନ’, (ଛା ୭-୧୫-୧) ଇତି ସନିଧାନାତ୍ ପ୍ରାଣୋ ଭୂମେତି ପ୍ରତିଭାତି । (ଗ) ତଥା ‘ଶୁଦ୍ଧଂ ହେୟବ ଭଗବଦ୍‌ଦୃଶେଭ୍ୟସ୍ତରତି ଶୋକମାତ୍‌ବିଦିତି । ସୋଽହଂ ଭଗବଃ ଶୋଭମି, ତଂ ମାଂ ଭଗବଂ ଶୋକସ୍ୟ ପାରଂ ତାରୟତୁ’, (ଛା ୭-୧-୩) ଇତି ପ୍ରକରଣୋତ୍‌ଥାନାତ୍ ପରମାତ୍ମା ଭୂମେତ୍ୟପି ପ୍ରତିଭାତି । ତତ୍ର କସ୍ୟୋପାଦାନଂ ନାର୍ଯ୍ୟଂ କସ୍ୟ ବା ହାନମିତି ଭବତି ସଂଶୟଃ । କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ?

(୨) ଭାଷାଂତର- ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ‘ସନତ୍କୁମାର-ହେ ନାରଦ ! ଭୂମାର ବିଶେଷରୂପରେ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ୍ । ନାରଦ-ହେ ଭଗବାନ୍ ! ମୁଁ ଭୂମାର ବିଶେଷରୂପରେ କରୁଛି । ତାପରେ ସନତ୍କୁମାର ଭୂମାସ୍ବରୂପକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠି ଅନ୍ୟ କଥାକୁ ଦେଖନ୍ତି, ଶୁଣନ୍ତି, ଜାଣେ, ତାହାସବୁ ଅସ୍ଥ ଅଟେ’ ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ସଂଶୟ-ପ୍ରାଣ ଭୂମା କି ପରମାତ୍ମା ? ସଂଶୟ କାହିଁକି ହୁଏ ? କାରଣ-ଭୂମା ବହୁତକୁ କୁହାଯାଇଛି । ‘ବହୋର୍ଲୋପୋ’ ଏହି ପାଣିନୀୟସୂତ୍ରଦ୍ବାରା ଭୂମାଶବ୍ଦକୁ ଭାବ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତାହେଲେ ଏହାର କେଉଁ ପ୍ରକାର ବହୁ ଅଛି ? ଏହିପ୍ରକାର ଭାବନାରେ ଅଧକର ବିଶେଷ ଆକାତ୍‌କ୍ଷାର କ୍ରମରେ, ‘ପ୍ରାଣ ହି ଆଶାଠାରୁ ଅଧିକ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ସାନ୍ନିଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଣହିଁ ଭୂମା ଅଟେ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ପ୍ରକରଣାନୁସାରେ ‘ନାରଦ-ମୁଁ ଯାହା ଆପଣଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣିଛି ଯେ- ଆତ୍ମବତ୍ତା ଶୋକକୁ ପାଇ ନିଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଶୋକଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏବଂ ହେ ଭଗବନ୍ ! ମୁଁ ଶୋକଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ମୋତେ ଶୋକରୁ ପାର କରିଦିଅନ୍ତୁ । ଶୋକରୁ ମୁକ୍ତ କରନ୍ତୁ । ଏହିପରି ପରମାତ୍ମା ଭୂମା ଅଟେ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଦୁଇବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ କାହାକୁ ଗ୍ରହଣ ଏବଂ କାହାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ସଂଶୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ କଣ ହେବ ?



(୩) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାଣୋ ଭୂମେତି । କସ୍ମାତ୍ ? ଭୂୟପ୍ରଶ୍ନପ୍ରତିବଚନ ପରମ୍ପରାଦର୍ଶନାତ୍ । ଯଥା ହି ‘ଅସ୍ତିଭଗବୋ ନାମ୍ନୋ ଭୂୟଃ’ ଇତି । ‘ବାରବାବ ନାମ୍ନୋ ଭୂୟସୀ’, ଇତି । ‘ତଥା ‘ଅସ୍ତି ଭଗବୋ ବାରେ ଭୂୟଃ’, ଇତି । ‘ମନେ ବାବ ବାରେ ଭୂୟଃ’ ଇତି ତ ନାମାଦିଭ୍ୟୋ ହ୍ୟ ପ୍ରାଣାଦ୍ଭୂୟଃ ପ୍ରଶ୍ନପ୍ରତିବଚନପ୍ରବାହଃ ପ୍ରବୃତ୍ତଃ । (ଖ) ନୈବଂ ପ୍ରାଣାତ୍ ପରଂ ଭୂୟଃ ପ୍ରତିବଚନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ- ‘ଅସ୍ତି ଭଗବଃ ପ୍ରାଣାଦ୍ଭୂୟଃ’, ଇତି । ‘ଅଦୋ କଃବ ବାବ ପ୍ରାଣାଦ୍ ଭୂୟଃ’ ଇତି । (ଗ) ପ୍ରାଣମେବ ତୁ ନାମାଦିଭ୍ୟଃ ଆଶାନ୍ତେଭ୍ୟୋ ଭୂୟାଂସଂ ‘ପ୍ରାଣୋ ବା ଆଶାୟା ଭୂୟାନ୍’ ଇତ୍ୟାଦିନା ପ୍ରପଞ୍ଚମୁକ୍ତା ପ୍ରାଣଦର୍ଶନଶ୍ଚାତିବାଦିତ୍ୱମ୍-ଅତି ବାଦ୍ୟସୀତ୍ୟତି ବାଦ୍ୟସ୍ଥାତି ବୃନ୍ଦାନ୍ନାପହୁବୀତ’ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟନୁଜ୍ଞାୟ ‘ଏଷ ତୁ ବା ଅତିବଦତି ଯଃ ସତ୍ୟେନାତି ବଦତ’, ଇତି ପ୍ରାଣବ୍ରତମତି ବାଦିତ୍ୱମନୁକୃପ୍ୟାପରିତ୍ୟଜ୍ଞୈବଂ ପ୍ରାଣଂ ସତ୍ୟାଦି ପରମ୍ପରୟା ଭୂମାନମବତାରୟନ୍ ପ୍ରାଣମେବ ଭୂମାନଂ ମନ୍ୟତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପ୍ରାଣ ଭୂମା ଅଟେ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହାର ଆଗରେ ଥିବା ଭୟ ଆଧିକ୍ୟବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ ଏବଂ ଉତ୍ତରରେ ପରମ୍ପରାର ଦର୍ଶନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରିକି-‘ନାରଦ-ହେ ଭଗବାନ୍ । କଣ ନାମଦ୍ୱାରା କିଛି ଅଧିକ ଅଛିକି ?’ ‘ସନତ୍ କୁମାର-ବାଣୀ ନାମଠାରୁ ଅଧିକା’, ‘ନାରଦ-ହେ ଭଗବନ୍ ! ବାଣୀଠାରୁ ଅଧିକ କିଏ ଅଛି ?’, ‘ସନତ୍ କୁମାର-ମନ ବାଣୀଠାରୁ ଅଧିକା’, ଏହି ପ୍ରକାର ନାମାଦିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପ୍ରାଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କ୍ରମଶଃ ଅଧିକତା ବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ଉତ୍ତରର ପ୍ରବାହ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣଠାରୁ ଆଗରେ ‘ହେ ଭଗବନ୍ ! ପ୍ରାଣଠାରୁ ଅଧିକ କି ଅଛିକି ? ‘ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଏହା ପ୍ରାଣଠାରୁ ଅଧିକା’ । ଏହି ପ୍ରକାର ଓ ପ୍ରଥମ ଅଧିକାର ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ପ୍ରତିବଚନ କ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ‘ପ୍ରାଣ ହିଁ ଆଶାଠାରୁ ଅଧିକ’, ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ବିସ୍ତାରପୂର୍ବକ ପ୍ରାଣକୁ ନାମାଦିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆଶା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ପଦାର୍ଥଠାରୁ ଅଧିକ ବୋଲି କହି ‘ତୁମେ ଅତିବାଦୀ ଅଟ, କାହାକୁ ଏହିପରି ପ୍ରଶ୍ନକରି ‘ମୁଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠବାଦୀ ଅଟେ’,



ଏହିପରି କହିପାରେ । ନିଜର ଅତିବାଦୀ ହେବାକୁ ନିଷେଧ କରିପାରେ ନାହିଁ, ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରାଣଦର୍ଶୀରେ ଅତିବଦିତା ସ୍ୱାକାର କରି ‘ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ଅତିବାଦୀ ଅଟେ, ଯାହା ସତ୍ୟଠାରୁ ଅତିବାଦୀ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଅତିବାଦୀଙ୍କ ପ୍ରାଣବୃତ୍ତିର ଅନୁକୃତି କରି ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ ନ କରିବା ବିନା ସତ୍ୟାଦିପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ଭୂମାର ଅବତରଣ କରି କରି ସନତ୍କୁମାର ପ୍ରାଣକୁ ଭୂମା ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଛି ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) କଥା ପୁନଃ ପ୍ରାଣେ ଭୂମି ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟମାନେ ‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି’, ଇତ୍ୟେତଦ୍ ଭୂମ୍ନୋ ଲକ୍ଷଣପରଂ ବଚନଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟେୟମେତେତି ? (ଖ) ଉତ୍ୟତେ-ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟ ବସ୍ତାୟାଂ ପ୍ରାଣଗ୍ରସ୍ତେଷୁ କରଣେଷୁ ଦର୍ଶନାଦିବ୍ୟବହାରନିବୃତ୍ତିଦର୍ଶନାତ୍ ସମ୍ଭବତି ପ୍ରାଣାଧ୍ୟାୟି ‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି’, ଇତ୍ୟେତଲ୍ଲକ୍ଷଣମ୍ । ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ-‘ନ ଶୃଣୋତି ନ ପଶ୍ୟତି’, ଇତ୍ୟାଦିନା ସର୍ବକରଣ ବ୍ୟାପାରପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମୟରୂପାଂ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟବସ୍ଥାମୁକ୍ତା ପ୍ରାଣାସ୍ଥିୟଃ ଏବୈତସ୍ମିନ୍ ପୁରେ ଜାଗ୍ରତ’, (ପ୍ର ୪-୨-୧) ଇତି ତସ୍ୟାମେବାବସ୍ତାୟାଂ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତେଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଜାଗରଣଂ ବ୍ରୁବତୀ ପ୍ରାଣ ପ୍ରାଧାନଂ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟବସ୍ଥାଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଗ) ଯଚ୍ଛୈତଦ୍ ଭୂମ୍ନଃ ସୁଖଂ ଶ୍ରୁତମ୍-ଯୋ ବୈଭୂମା ତତସୁଖମ୍ (ଛା ୪-୨୩) ଇତି । ତଦପ୍ୟବିରୁଦ୍ଧମ୍ ‘ଅତ୍ରେଷ ଦେବଃ ସ୍ୱପ୍ନାନ୍ ପଶ୍ୟତ୍ୟଥ ଯଦେତସ୍ମିନ୍ନିଶ୍ଚରାରେ ସୁଖଂ ଭବତି’ (ପ୍ର ୪-୪) ଇତି । ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟବସ୍ଥାୟାମେବ ସୁଖଶ୍ରବଣାତ୍ । ଯଚ୍ ‘ଯୋ ବୈ ଭୂମା ତଦମୃତମ୍’, (ଛା ୪-୨୪-୧) ଇତି ତଦପି ପ୍ରାଣସ୍ୟାବିରୁଦ୍ଧମ୍ ‘ପ୍ରାଣୋ ବା ଅମୃତମ୍’, (କୌ ୩-୨) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । (ଘ) କଥା ପୁନଃ ପ୍ରାଣଂ ଭୂମାନଂ ମନ୍ୟମାନସ୍ୟ ‘ତରତି ଶୋକମାମୁବିତ୍’, ଇତ୍ୟାମୁବିବିକ୍ଷିଷୟା ପ୍ରକରଣସ୍ୟୋତ୍ ଆନମୁପପଦ୍ୟତେ ? ପ୍ରାଣ ଏବେହାମ୍ନା ବିବକ୍ଷିତ ଇତି ଭୂମଃ । (ଙ) ତଥାହି ‘ପ୍ରାଣୋହ ପିତା ପ୍ରାଣୋ ମାତା ପ୍ରାଣୋ ଭ୍ରାତା ପ୍ରାଣଃ ସ୍ୱପ୍ନା ପ୍ରାଣ ଆତାର୍ଯ୍ୟଃ ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ’, (ଛା ୩-୧୫-୧) ଇତି ପ୍ରାଣମେବ ସର୍ବମ୍ନାନଂ କରୋତି । ‘ଯଥା ବା ଅରା ନାଭୌ ସମର୍ପିତା ଏବମସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାଣେ ସର୍ବଂ ସମର୍ପିତମ୍ ଇତି ଚ ସର୍ବାମ୍ଭାରନାଭିନିଦର୍ଶନାଭ୍ୟଂ ଚ ସମ୍ଭବତି ବୈପୁଲ୍ୟାମ୍ବିକା ଭୂମରୂପତା ପ୍ରାଣସ୍ୟ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଣୋ ଭୂମେତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି ପ୍ରାଣକୁ ଭୂମାରୂପରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା, ତେବେ ‘ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି’ ବେଦବାକ୍ୟରେ ଭୂମାକୁ ଲକ୍ଷଣପରକ ଏହିବାକ୍ୟର କେଉଁ ପ୍ରକାରରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇପାରେ ।



(ଖ) ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ କହେ କି- ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରାଣରେ ଲୀନ ହୋଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ଦର୍ଶନାଦି ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ‘ଯେଉଁଠାରେ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ’ ଏହିପ୍ରକାର ଭୂମାର ସ୍ୱରୂପପ୍ରତିପାଦକ ଏହି ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରାଣରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କାରଣ- ‘ସୁଷୁପ୍ତି ପୁରୁଷ ଦେଖେନାହିଁ, କି ଶୁଣେନାହିଁ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୁତି ଯେଉଁଠାରେ ସବୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ବ୍ୟାପାର ଲୋପଯାଏ, ସେହିଠାରେ ଅସ୍ତମୟରୂପସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାକୁ କହି ‘ପ୍ରାଣରୂପକ ଅଗ୍ନି ଏହି ଶରୀରରେ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଛି ଏବଂ ସ୍ୱବ୍ୟାପାର କରୁଛି, ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତି ସଂଯୁକ୍ତ ପ୍ରାଣର ଜାଗରଣକୁ କହି ପ୍ରାଣ ପ୍ରଧାନ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ଏବଂ ‘ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଯାହାଭୂମା, ତାହା ସୁଖ ଅଟେ’, ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଭୂମାକୁ ସୁଖସ୍ୱରୂପ ବୋଲି କହେ । ସେ ମଧ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସେହି ସମୟ ଏହି ଦେବଜୀବସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେନାହିଁ, ସେହି ସମୟରେ ଶରୀରରେ ଏହି ସୁଖସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଖପଦ ଶୁଣାଯାଏ’ ସେ ଅମୃତଦମୟ ପ୍ରାଣରେ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ପ୍ରାଣ ହିଁ ଅମୃତ ଅଟେ’, ଏହି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(ଘ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ପରନ୍ତୁ ପ୍ରାଣକୁ ଭୂମା ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ‘ଆତ୍ମବେତ୍ତା ଶୋକରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ’, ଏହି ଆତ୍ମବିଜ୍ଞାନୀର ଇଚ୍ଛାରେ ପ୍ରକରଣର ଆରମ୍ଭ କିପରି ଉପପନ୍ନ ହେବ ।

(ଙ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ମତରେ ଏହିପ୍ରାଣ ଆତ୍ମରୂପରେ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । କାରଣ-ପ୍ରାଣ ହେଉଛି ପିତା, ପ୍ରାଣ ହିଁ ମାତା, ପ୍ରାଣ ହିଁ ଭାଇ, ପ୍ରାଣ ଭଉଣୀ, ପ୍ରାଣ ଆତ୍ମର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରାଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ’ ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣ ସର୍ବସ୍ୱରୂପ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏବଂ ‘ଯେପରି ଚକରେ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶସ୍ଥ ନାଭିରେ ଅରଗୁଡ଼ିକ ସଂଲଗ୍ନ, ସେପରି ପ୍ରାଣରେ ସମସ୍ତେ ଅର୍ପିତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାର ସର୍ବାତ୍ମକତା ଓ ଅରନାଭିସଦୃଶ ପ୍ରାଣରେ ବିପୁଳସ୍ୱରୂପତା ଭୂମରୂପତା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣ ଭୂମା ଅଟେ, ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଃ) ମୂଳ- (କ) ତତ ଇଦମୁତ୍ୟତେପରମାମ୍ନୈବେହ ଭୂମା ଭବିତୁମହନ୍ତି, ନ ପ୍ରାଣଃ, କସ୍ମାତ୍ ? ସଂପ୍ରସାଦାଦଧୃପଦେଶାତ୍ । ସଂପ୍ରସାଦ ଇତି ସୁଷୁପ୍ତଂ ସ୍ଥାନମୁତ୍ୟତେ, ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରସାଦତ୍ୟସ୍ମିନ୍ନିତି ନିର୍ବଚନାତ୍ ବୃହଦାରଣ୍ୟକେ ତ ସ୍ୱପ୍ନକାଗରିତସ୍ଥାନାଭ୍ୟାଂ ସହ ପାଠାତ, ତସ୍ୟାଂତ ସଂପ୍ରସାଦାବସ୍ଥାୟାଂ ପ୍ରାଣୋଜାଗର୍ତ୍ତାତି ପ୍ରାଣୋହତ୍ ସଂପ୍ରସାଦଂଭିପ୍ରେୟତେ । ପ୍ରାଣରାଦୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱଂ ଭୂମ୍ନ ଉପଦିଶ୍ୟମାନଦାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । (ଖ) ପ୍ରାଣ ଏବ ତେଦ୍ ଭୂମା ସ୍ୟାତ୍ । ସ ଏବ ତସ୍ମାଦୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁପଦିଶ୍ୟେତେତ୍ୟ-ଶ୍ଳିଷ୍ଟମେବୈତତ୍ ସ୍ୟାତ୍ । ନହି ନାମ୍ନୈବ ନାମ୍ନୋ ଭୂୟ ଇତି ନାମ୍ନ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁପଦିଶ୍ୟ । କିଂ ତହିଁ ? ନାମ୍ନୋଽନ୍ୟଦର୍ଥାନ୍ତରମୁପଦିଶ୍ୟଂ ବାଗାଖ୍ୟମ୍-



‘ବାଗବାବ ନାମୋଭୂୟସା’ ଇତି । ତଥା ବାଗାବିଭୋଫ୍ୟ ପ୍ରାଣାଦର୍ଥାନ୍ତରମେବ ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱୋର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁପଦିଷ୍ୟନ୍ । ତଦ୍‌ବଚ୍ ପ୍ରାଣାଦୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁପଦିଷ୍ୟମାନୋ ଭୂମା ପ୍ରାଣାଦର୍ଥାନ୍ତ-ରଭୂତୋ ଭବିତୁମାର୍ହତି ।

(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଏଠାରେ ଭୂମା ହେବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । କାରଣ-ସଂପ୍ରସାଦର ପରେ ଭୂମାଶବ୍ଦର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି । ଯେଉଁଠାରେ ଭଲଭାବରେ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇଥାଏ, ସେ ସଂପ୍ରସାଦ-ଏହି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରେ ସଂପ୍ରସାଦ ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନକୁ କୁହାଯାଇଛି । ବୃହଦାରଣ୍ୟକରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଜାଗ୍ରତିସ୍ଥାନ ସହ ଏହା ପାଠ କରାଯାଇଛି । ଏବଂ ସେହି ସଂପ୍ରସାଦ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରାଣ, ଜାଗ୍ରତାସ୍ୱବ୍ୟାପାର କରେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ସଂପ୍ରସାଦ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ‘ଲକ୍ଷଣାଦିବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣ ଅଭିପ୍ରେତ ଅଟେ’ । ପ୍ରାଣ ପରେ ଭୂମାର ଉପଦେଶ କରାଗଲେ ଭୂମା ପରମାତ୍ମା ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

(ଖ) ଯଦି ପ୍ରାଣହିଁ ଭୂମା ହୁଏ ତେବେ ସେହି ପ୍ରାଣ ପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହେଲେ ସେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ । କାରଣ-ନାମହିଁ ନାମଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ନାମ ପରେ ନାମର ଉପଦେଶ ହୋଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ‘ବାଣାହିଁ ନାମଠାରୁ ଅଧିକ’, ଏହିପ୍ରକାର ନାମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ବାଗ୍‌ନାମକ ଅର୍ଥାନ୍ତର ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତଥା ପ୍ରାଣାଠାରୁ ପ୍ରାଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ସେହି ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି । ସେହିଭଳି ପ୍ରାଣରପରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଥିବା ଭୂମା ପ୍ରାଣଠାରୁ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ହେବା ଠିକ୍ ହେବ ।

(୬) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦିହ ନାସ୍ତିପ୍ରଶ୍ନଃ- ‘ଅସ୍ତି ଭଗବଃ ପ୍ରାଣାଦ୍ ଭୂୟଃ’, ଇତି, ନାପି ପ୍ରତି ବଚନମସ୍ତି ପ୍ରାଣାଦ୍ ବାବ ଭୂୟୋଽସ୍ତାତି, କଥଂ ପ୍ରାଣାଦଧି ଭୂମୋପଦିଷ୍ୟତି ଇତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ? ପ୍ରାଣବିଷୟମେବ ଋତିବାଦିତ୍ୱମୁତ୍ତର ତ୍ରାନ୍ତୁକୃଷ୍ୟମାଣଂ ପଶ୍ୟାମଃ ‘ଏଷଃ ତୁ ବା ଅତିବଦତି ଯଃ ସତ୍ୟେନାତିବଦତି ଇତି । ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତି ପ୍ରାଣାଦଧିପ୍ରଦେଶ ଇତି । (ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ନ ତାବତ୍ ପ୍ରାଣବିଷୟସୈବାତିବାଦିତ୍ୱସୈତଦ୍‌ଈ-କର୍ଷଣମିତି ଶକ୍ୟଂ ବକ୍ତଂ ବିଶେଷବାଦାତ୍ ଯଃ ସତ୍ୟେନାତି ବଦତି’, ଇତି । (ଗ) ନନ୍ତୁ ବିଶେଷବାଦୋଽୟଂ ପ୍ରାଣବିଷୟ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତି । କଥମ୍ ? ଯଥୈଷୋଽଗ୍ନି ହୋତ୍ରୀ ଯଃ ସତ୍ୟଂ ବଦତାତୁକ୍ତେଃ ନ ସତ୍ୟବଦନେନାଗ୍ନିହୋତ୍ରିତ୍ୱଂ, କେନ ତହିଁ ? ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରେଣୈବ, ତତ୍‌ସତ୍ୟବଦନଂ ଦ୍ୱିଗ୍ନିହୋତ୍ରିଣୋ ବିଶେଷ ଉତ୍ୟତେ । ତଥା ‘ଏଷ



ତୁ ବା ଅତିବଦତି ଯଃ ସ ସତ୍ୟେନାତିବଦତି, ଇତ୍ୟୁକ୍ତେ, ନ ସତ୍ୟ ବଦନେନା-ତିବାଦିତ୍ୱମ୍ । କେନ ତହିଁ ? ପ୍ରକୃତେନ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନେନୈବ । ସତ୍ୟବଦନଂ ତୁ ପ୍ରାଣବିଦୋ ବିଶେଷୋ ବିବକ୍ଷ୍ୟତ ଇତି ।

(୬) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ହେ ଭଗବନ୍ ! ପ୍ରାଣଠାରୁ ଅଧିକ କଣ ଅଛି ? ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇ ନପାରେ । ‘ପ୍ରାଣଠାରୁ ଏହା ଅଧିକ’, ଏତାଦୃଶ ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣର ପରେ ଭୂମାର ଉପଦେଶ ଅଛି । ଏହିଭଳି କିପରି କୁହାଯାଉଛି ? ଏବଂ ‘ଯାହା ସତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଅତିବାଦୀ ହୁଏ, ସେହି ଅତିବାଦୀ’, ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରାଣବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅତିବାଦିତ୍ୱର ଆଗରେ ଆମେ ଅନୁକୃଷ୍ଟ ଦେଖୁ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣାବ୍ୟତିରିକ୍ତ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ଉପଦେଶ ନାହିଁ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ପ୍ରାଣ ବିଷୟକ ଅତିବାଦିତ୍ୱର ଏହା ଅନୁକର୍ଷଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । କାରଣ- ‘ଯିଏ ସତ୍ୟରେ ଅନୁବାଦୀ ଅଟେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ବିଶେଷବାଦ ଅଛି ।

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପରନ୍ତୁ ଏହି ବିଶେଷବାଦ ପ୍ରାଣବିଷୟକ ହେବ କିପରି ? ଯେପରିକି ଏହା ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଅଟେ ‘ଯେ ସତ୍ୟ କହେ’ ଏହା କହିଲା ମାତ୍ରେ ସତ୍ୟବଦନଦ୍ୱାରା ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରିତ୍ୱ ହେବନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରର ବିଶେଷତା କହିବାକୁ ଯାଉଛି । ଏହିପ୍ରକାର ‘ଯିଏ ସତ୍ୟବାଦୀ, ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଅତିବାଦୀ’, ଏହିପରି କହିବା ଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟ ଭାଷଣରେ କିଏ ଅତିବାଦୀ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅତିବାଦୀ ହୁଏ । ସତ୍ୟବାଦୀ କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣବେତାର ବିଶେଷରୂପେ ବିବକ୍ଷିତ ହେଉଛି ।

(୭) ମୂଳ- (କ) ନେତିବ୍ରୁମଃ-ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥ ପରିତ୍ୟାଗପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଶ୍ରୁତ୍ୟା ହ୍ୟତ୍ର ସତ୍ୟବଦନେନାତିବଦତି ପ୍ରତୀୟତେ-‘ଯଃ ସତ୍ୟେନାତିବଦତି, ସୋଽତିବଦତି ଇତି । ନାତ୍ର ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସଂକାର୍ଜନମସ୍ତି । (ଖ) ପ୍ରକରଣାତ୍ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନଂ ସମୃଦ୍ଧ୍ୟତେ । ତତ୍ର ପ୍ରକରଣାନୁରୋଧେନ ଶ୍ରୁତିଃ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ସ୍ୟାତ୍ । ପ୍ରକୃତବ୍ୟାବୃତ୍ୟର୍ଥେଷୁ ତୁଶଙ୍ଗୋ ନ ସଂଗଚ୍ଛେତ୍ । ‘ଏଷ ତୁ ବା ଅତିବଦତି’, ଇତି । ‘ସତ୍ୟତ୍ୱେବ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟମ୍’ (ଛା ୭-୧୬) ଇତି ଚ ପ୍ରୟତ୍ନାନ୍ତରକରଣମର୍ଥାନ୍ତର-ବିବକ୍ଷାଂ ସୂଚୟତି । (ଗ) ତସ୍ମାଦ୍ୟଥୈକବେଦପ୍ରଶଂସାୟାଂ ପ୍ରକୃତାୟାମେଷ ତୁ ମହାବାହୁଶୋ ଯଶ୍ଚତୁରୋ ବେଦାନଧାତ ଇତ୍ୟେକବେଦେଭ୍ୟୋଽର୍ଥାନ୍ତରଭୂତଶ୍ଚ-ତୁର୍ବେଦଃ ପ୍ରଶଂସ୍ୟତେ, ତାଦୃଗେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟମ୍ । ନ ଚ ପ୍ରଶ୍ନପ୍ରତିବଚନରୂପୟୈ-ବାର୍ଥାନ୍ତରବିବକ୍ଷୟା ଭବିତବ୍ୟମ୍ ଚି



ନିୟମୋଽସ୍ତି, ପ୍ରକୃତ ସମ୍ଭାଷଣବ୍ୟବହାର-ଦର୍ପାନ୍ତର ବିବକ୍ଷାୟାଃ । ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାଣାନ୍ତମନୁଶାସନଂ ଶୁଦ୍ଧା ଦୃଷ୍ଟାଭୂତଂ ନାରଦଂ ସ୍ୱୟମେବ ସନତ୍କୁମାରୋ ବ୍ୟୁତ୍ପାଦୟତି । (ଘ) ଯତ୍ତ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନେନ ବିକାରାନ୍ତୁ ତଦ୍ବିଷୟେଶାନ୍ତିବାଦିଦ୍ୱମନନ୍ତିବାଦିଦ୍ୱମେବ, ତତ୍ତ୍ୱ ‘ଏଷ ତୁ ବା ଅତିବଦତି, ଯଃ ସତ୍ୟନାତିବଦତି,’ ଇତି । ତତ୍ତ୍ୱ ସତ୍ୟମିତି ପରଂବ୍ରହ୍ମା ଚ୍ୟତେ, ପରମାର୍ଥ ରୂପଦ୍ୱାର ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’, (ତୈ ୨-୧) ଇତି ଚ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାତ୍ । ତଥା ବ୍ୟୁତ୍ପାଦନାୟ ନାରଦାୟ ‘ସୋଽହଂ ଭଗବଃ ସତ୍ୟେନାତିବଦାନି’, ଇତ୍ୟେବଂ ପ୍ରବୃତ୍ତାୟ ବିଜ୍ଞାନାଦିସାଧନପରମ୍ପରାୟା ଭୂମାନମୁପଦିଶତି । (ଙ) ତତ୍ତ୍ୱ ଯତ୍ପ୍ରାଣାଦୟଃ ସତ୍ୟଂ ବକ୍ତବ୍ୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାତମ୍, ତଦେବେହ ଭୂମେତ୍ତ୍ୟତ୍ୟତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦସ୍ତି ପ୍ରାଣାଦୟଃ ଭୂମ୍ନଃ ଉପଦେଶ ଇତ୍ୟତଃ ପ୍ରାଣାଦନ୍ୟଃ ପରମାତ୍ମା ଭୂମ୍ନା ଭବିତୁମର୍ହିତି । ଏବଂ ତେହାମୁବିବିଷୟା ପ୍ରକରଣସ୍ୟୋତ୍ଥାପନମୁପପନ୍ନଂ ଭବିଷ୍ୟତି ।

(ଞ) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏହା ସ୍ୱାକାର କଲେ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥ ପରିତ୍ୟାଗ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ । ‘ଯଃ ସତ୍ୟେନାତିବଦତି,’ ସୋଽତିବଦତି’, ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ ସତ୍ୟବାଦଠାରୁ ଅତିବାଦିତ୍ୱ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଏଠାରେ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନର ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି ପ୍ରକରଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନର ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରକରଣ ବଳରେ ଶ୍ରୁତିରେ ପରିତ୍ୟାଗ ହେବ, ଏବଂ ଏକତ୍ୱ ଅତିବଦତି’ ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ତୁଣ୍ଡ ସଂଗତ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ସନତ୍ କୁମାର-ସତ୍ୟର ବିଶେଷ ରୂପରେ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟପ୍ରମାଦ ବା ବିଚାରର ବିଧାନ ଅର୍ଥର ବିବକ୍ଷାକୁ ସୂଚିତ କରେ ।

(ଗ) ଯେପରିକି ଏକବେଦରେ ପ୍ରଶଂସା ପ୍ରସ୍ତୁତ କଲାପରେ ଯିଏ ଋଗ୍ବେଦକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରେ, ସେ କିନ୍ତୁ ଋଷ୍ଟାଳ ହୁଏ, ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ବେଦପାଠ କରିଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାନ୍ତର ଚତୁର୍ବେଦର ପ୍ରଶଂସା ହୁଏ । ସେହି ପ୍ରକରଣରେ ସତ୍ୟର ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରଣତିନ୍ତୁ ଭୂମାକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ପ୍ରଶ୍ନ ଏବଂ ଉତ୍ତର ରୂପରେ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥର ବିବକ୍ଷା ହେବାର କୌଣସି ନିର୍ଯ୍ୟାସ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବିବକ୍ଷା ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥର ସମ୍ଭବ ନ ହୋଇ ହେଉଛି । ଅର୍ଥାନ୍ତରର ବିବକ୍ଷା ରହିଲା ପରେ ତାହାର ପ୍ରାଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପଦେଶ ଶୁଣି ଦୃଷ୍ଟାଭୂତ ନାରଦଙ୍କୁ ନିଜେ ସନତ୍ କୁମାର ବୁଝାଉଛନ୍ତି କି- ‘ଏକତ୍ୱ’ ଇତ୍ୟାଦି ।



(ଘ) ଯାହା ବିକାର ଓ ଅମୃତବିଷୟକ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ଅତିବାଦିତ୍ ହୁଏ । ସେ କିନ୍ତୁ ଅତିବାଦିତ୍ ନୁହେଁ । ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ‘ସତ୍ୟମ୍’ ଏହାଦ୍ଵାରା ପରଂବ୍ରହ୍ମ କୁହାଯାଏ । କାରଣ-ସେ ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମାନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ’ ହେତୁ ପରମାର୍ଥରୂପ । ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏହାକାଣି ସାବଧାନ ହୋଇ ଏବଂ ‘ହେ ଭଗବାନ୍, ମୁଁ ମୁଁ ସତ୍ୟରୁ ଅତିବାଦୀ ହେବି ।’ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ବ୍ୟୁତ୍ପାଦିତନାରଦକୁ ବିଜ୍ଞାନାଦି (ନିଦିଧ୍ୟାସନାଦି) ସାଧନ ପରମ୍ପରାଠାରୁ ଭୂମାର ଉପଦେଶ କରେ ।

(ଙ) ଭୂମାର ଉପଦେଶ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲାପରେ ପ୍ରାଣ ବ୍ୟତୀତ ଯେଉଁ ସତ୍ୟ ବକ୍ତବ୍ୟ, ତାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହେଲା । ସେ ମଧ୍ୟ ବିଷୟ ବାକ୍ୟରେ ଭୂମା କୁହାଗଲା ବୋଲି ଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣା ବ୍ୟତିତ ଭୂମାର ଉପଦେଶ ଅଛି । ତେଣୁ ପ୍ରାଣ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ପରମାତ୍ମା ଭୂମା ହେବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ପ୍ରକାର ଏଠାରେ ଆତ୍ମାର ବିଜ୍ଞାନ ପାଇବାର ଇଚ୍ଛାରେ ପ୍ରକରଣ ଆରମ୍ଭ କରିବା ସଙ୍ଗତପୂର୍ଣ୍ଣ ।

(ଠ) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାଣ ଏବେହାତ୍ମା ବିବକ୍ଷିତ ଇତ୍ୟେତଦପି ନୋପପଦ୍ୟତେ । ନହି ପ୍ରାଣସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟାୟା ବୃତ୍ତ୍ୟାଃସମୁଦ୍‌ମସ୍ତି । ନ ଚନ୍ୟତ୍ର ପରମା-ତ୍ମଜ୍ଞାନାଲ୍ଲୋକବିନିବୃତ୍ତିରସ୍ତି, ନାନଃ ପଦ୍ମଃ ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ’, (ଶ୍ଳୋ ୬-୧୫) ଇତି ଗ୍ରେପକ୍ରମୋପାସଂହରତି- ‘ତଦ୍ବୈମୁଦିତକକ୍ଷାୟାୟ ତମସଃ ପାରଂ ଦର୍ଶୟତି ଭଗବାନ୍ ସନତ୍ କୁମାରଃ’, (ଛା ୭-୨୬-୨) ଇତି । ତମ ଇତି ଶୋକାଦିକାରଣ-ମବିଦ୍ୟୋତ୍ୟତୋ ପ୍ରାଣାନ୍ତେ ଗ୍ରେନୁଶାସନେ ନ ପ୍ରାଣସ୍ୟାନ୍ୟାୟଭତୋତ୍ୟେତ । ‘ଆତ୍ମତଃ ପ୍ରାଣଃ’ (ଛା ୭-୨୬-୧) ଇତି ତ ବ୍ରାହ୍ମଣମ୍ । (ଗ) ପ୍ରକରଣାନ୍ତେ ପରମାତ୍ମାବିବକ୍ଷା ଭବିଷ୍ୟତି ଭୂମାତୁ ପ୍ରାଣ ଏବେତି ଚେତ୍-ନ ‘ସ ଭଗବଃ କର୍ତ୍ତ୍ତ୍ବିନ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତୋ ଇତି ସ୍ଵେ ମହିମି’, (ଛା ୭-୨୪-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା ଭୂମା ଏବାପ୍ରକରଣ-ସମାପ୍ତେରନୁକର୍ଷଣାତ୍ । ବୈପୁଲ୍ୟାତ୍ମିକା ତ ଭୂତରୂପତା ସର୍ବକାରଣାତ୍ମାତ୍‌ପରମାତ୍ମନଃ ସ୍ତୁତରାମୁପପଦ୍ୟତେ ।

(ଠ) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରାଣ ଏଠାରେ ଆତ୍ମରୂପରେ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ମୁଖ୍ୟ ବୃତ୍ତି ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଣ ଆତ୍ମା ନୁହେଁ । ପରମାତ୍ମାର ଜ୍ଞାନ ବିନା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାରରେ ଶୋକ ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ନାନ୍ୟ ପଦ୍ମା ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ’, ଏହି ହିଁ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ।



(ଖ) ‘ଏପରି ଶୋକ ମୋତେ ଆପଣ ଶୋକଦ୍ୱାରା ପାର କରନ୍ତୁ’ । ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ରାଗ, ଦେଷାଦି ଦୋଷଶୂନ୍ୟ ନାରଦଙ୍କୁ ଭଗବାନ୍ ସନତ୍କୁମାର ଅବିଦ୍ୟା ରୂପତମ୍ ଠାରୁ ପାରମାତ୍ମ କିନ୍ତୁ ପାରହେବା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାର ଉପସଂହାର କରି ‘ତମ’ ଏହି ଶବ୍ଦରେ ଶୋକାଦିର କାରଣଭୂତ ଅବିଦ୍ୟା କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଯଦି ପ୍ରାଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପଦେଶ ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରାଣରେ ଅନ୍ୟର ଅଧୀନତା କହି ହେବନାହିଁ । କାରଣ- ‘ଆତ୍ମାଠାରୁ ପ୍ରାଣଜାତ ହେଲା’, ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣବାକ୍ୟ ।

(ଘ) ପ୍ରକରଣଶେଷରେ ପରମାତ୍ମାର ବିବକ୍ଷା ହେବ । ଭୂମା ହିଁ ପ୍ରାଣ କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ନାରଦ-ହେ ଭଗବାନ୍ ସେ ଭୂମା କେଉଁଠି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ? ସନତ୍କୁମାର-ମହିମାରେ । ଏହି ପ୍ରକରଣର ସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୂମରୂପକା ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କ କାରଣ ହେଲେ ପରମାତ୍ମାରେ ସ୍ମୃତରାଁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

ଧର୍ମୋପପତ୍ତେଷ୍ଠ ॥ ୧ ॥

(୧) ଧର୍ମୋପପତ୍ତେଷ୍ଠ ॥ ୧।୩।୯

‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ର ପଶ୍ୟତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦିତ ଦର୍ଶନାଦି ବ୍ୟବହାରର ଅଭାବରୂପ ଭୂମାଧର୍ମର ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଉପପତ୍ତି ହେଲେ ଭୂମା ପରମାତ୍ମା ହିଁ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ଯେ ଭୂମି ଶୂନ୍ୟତ୍ୱେ ଧର୍ମାଞ୍ଜେ ପରମାତ୍ମନ୍ୟପପଦ୍ୟତେ- ‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ର ପଶ୍ୟତି ନାନ୍ୟଲ୍ଲୁଣୋତି, ନାନ୍ୟଦ୍ବିଜାନାତି ସ ଭୂମା’ ଇତି ଦର୍ଶନାଦିବ୍ୟବହାରାଭାବଂ ଭୂମରୂପବଗମୟତି । (ଖ) ପରମାତ୍ମନି ଋୟଂ ଦର୍ଶନାଦିବ୍ୟବହାରାଭାବୋଽବଗତଃ ‘ଯତ୍ର ଦ୍ୱୟ ସର୍ବମାତ୍ମେବାଭୂତକେନ କଂ ପଶ୍ୟତ୍’, (ବୃ ୪-୫-୧୫) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାତ୍ । (ଗ) ଯୋଽପ୍ୟସୌ ସୁଷୁପ୍ତାବସ୍ଥାୟାଂ ଦର୍ଶନାଦିବ୍ୟବହାରାଭାବବିବକ୍ଷୟା ପରମାତ୍ମପ୍ରକାଶାତ୍ । ଯଦପି ତସ୍ୟାମବସ୍ଥାୟାଂ ସୁଖମୁକ୍ତମ୍, ତଦପ୍ୟାତ୍ମନ ଏବ ସୁଖରୂପଦ୍ବିବକ୍ଷୟୋକ୍ତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଭୂମାର ଯେଉଁ ଧର୍ମ ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତିପାଦିତ, ସେମାନେ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ର ପଶ୍ୟତି, ନାନ୍ୟଲ୍ଲୁଣୋତି ନାନ୍ୟଦ୍ବିଜାନାତି, ସ ଭୂମା’ । ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଭୂମାରେ ଦର୍ଶନାଦିବ୍ୟବହାରର ଅଭାବକୁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଏ ।



(ଖ) ‘ଯତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱୟ ସର୍ବମାତ୍ମେବାଭୁବତ୍ କେନ କଂ ପଶ୍ୟତ୍’, ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଦର୍ଶନାଦି ବ୍ୟବହାରର ଅଭାବକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ସୁଷ୍ପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଯାହା ସେ ଦର୍ଶନାଦି ବ୍ୟବହାରର ଅଭାବ କୁହାଯାଇଛି, ସେ ଆତ୍ମାର ଅସଂଗତର ବିବକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହା ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରକରଣ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ସୁଖ କୁହାଯାଇଥିଲା, ସେ ଆତ୍ମା ସୁଖ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ ବୋଲି ବିବକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଛି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯତ ଆହ-ଏକ୍ଷୋଽସ୍ୟପରମ ଆନନ୍ଦ ଏତସ୍ୟୈବାନନ୍ଦ-ସ୍ୟାନ୍ୟାନି ଭୂତାନି ମାତ୍ରାଗ୍ରପକାବନ୍ତି’, (ବୃ ୪-୩-୩୨) ଇତି । ଇହାପି ‘ଯୋ ବୈ ଭୂମା ତତ୍ ସୁଖଂ ନାଚ୍ଛେ ସୁଖମସ୍ତି ଭୂମୈବ ସୁଖମ୍’, ଇତି ସାମୟସୁଖନିରାକରଣେନ ବ୍ରହ୍ମୈବ ସୁଖଂ ଭୂମାନଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଖ) ‘ଯୋ ବୈ ଭୂମା, ତଦମୃତମ୍’, ଇତ୍ୟମୃତମପାହ ଶୂନ୍ୟମାଶଂ ପରମକାରଣଂ ଗମୟତି, ବିକାରମୃତଦ୍ୱୟାପେକ୍ଷିତତ୍ୱାତ୍ । (ଗ) ‘ଅତୋଽନ୍ୟଦାର୍ଭମ୍’, (ବୃ ୩-୪-୨) ଇତି ଚ ଶୂନ୍ୟତ୍ୱରାତ୍ । ତଥା ଚ ସତ୍ୟତ୍ୱଂ ସ୍ୱମହିମପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱଂ ସର୍ବଗତତ୍ୱଂ ସର୍ବାତ୍ମତ୍ୱମିତି ତୈତେ ଧର୍ମାଃ ଶୂନ୍ୟମାଶଃ ପରମାତ୍ମନ୍ୟେବୋପପଦ୍ୟନ୍ତେ, ନାନ୍ୟତ୍ର । ତସ୍ମାଦ୍ଭୂମା ପରମାତ୍ମେତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ‘ସେ ଏହାର ପରମ ଆନନ୍ଦ ଅଟେ, ଏହି ଆନନ୍ଦ ଅଂଶର ଆଶ୍ରିତ ଅନ୍ୟପ୍ରାଣୀ ଜୀବନ ଧାରଣ କରନ୍ତି’, ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ସେ ଏହାର ପରମାନନ୍ଦ ଅଟେ, ସେ ସୁଖ ଅଟେ, ଅନ୍ଧରେ ସୁଖ ନାହିଁ, ଭୂମା ହିଁ ସୁଖ ସ୍ୱରୂପ’, ଏହି ପ୍ରକାର ସାମୟିକ ସୁଖ (ନାଶାଦି ଦୋଷଯୁକ୍ତ ସାମୟିକ ସୁଖ)ର ନିରାକରଣ ଦ୍ୱାରା ସୁଖ ସ୍ୱରୂପ ଭୂମା ବ୍ରହ୍ମକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ‘ଯୋ ବୈ ଭୂମା ତଦମୃତମ୍’, ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଶୂନ୍ୟମାଶ ଅମୃତତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପରମ କାରଣର ଜ୍ଞାନ କରାଏ । କାରଣ-ପ୍ରାଣାଦିବିକାରର ଅମୃତତ୍ୱ ଆପେକ୍ଷିକ ଅଟେ ।

(ଗ) ଯେପରି ‘ଏହି ଆତ୍ମାଭିନ୍ନ ସବୁ ମିଥ୍ୟା ଓ ବିନାଶୀ’, ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟବାକ୍ୟ, ସେପରି ସତ୍ୟତ୍ୱ ନିଜର ମହିମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ସର୍ବଗତତ୍ୱ ଓ ସର୍ବାତ୍ମତ୍ୱ । ସେମାନେ ଶୂନ୍ୟମାଶଧର୍ମ ପରମାତ୍ମାରେ କେବଳ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ନୁହେଁ, ଏହାଦ୍ୱାରା ଭୂମା ପରମାତ୍ମା ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।



୩ ଅକ୍ଷରାଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ୧୦ - ୧୨

ଅକ୍ଷରାଧିକରଣ-୩

ଅକ୍ଷରମ୍ବରାନ୍ତସୂତେ: ॥ ୧୦ ॥

(୧) ଅକ୍ଷରମନ୍ଦରାନ୍ତସୂତେ ॥ ୧ । ୩ । ୧୦

ଅକ୍ଷରମ୍-ଏତଦ୍ଦେ ତଦକ୍ଷରଂ ଗାର୍ଗୀ, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ଅକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଅମରାନ୍ତସୂତେ-କାରଣ-ପୃଥ୍ବୀଠାରୁ ଆକାଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ବିକାର ପଦାର୍ଥକୁ ସେ ଧାରଣ କରିଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘କସ୍ମିନ୍ନ ଖଲ୍ଲାକାଶ ଓତଷ୍ଠ ପ୍ରୋତକ୍ଷେତି’ ‘ସ ହୋବାଚୈ-ତଦ୍ଦେ ତଦକ୍ଷରଂ ଗାର୍ଗୀ ବ୍ରାହ୍ମଣା ଅଭିବଦନ୍ତ୍ୟସ୍ତୁଳମନଶ୍ଚ’, (ବୃ-୮-୭, ୮) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ । (ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟ-କିମକ୍ଷରଶବ୍ଦେନ ବର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ୟତେ, କିମ୍ବା ପରମେଶ୍ବର ଇତି । ତତ୍ରାକ୍ଷରସମମ୍ଭାସ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ଷରଶବ୍ଦସ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଭୂତ, ପ୍ରସିଦ୍ଧତିକ୍ରମସ୍ୟ ଚ୍ୟୁତ୍ତରାତ୍ । (ଗ) ଓଁକାର ଏବେଦଂ ସର୍ବମ୍’, (ଛା ୨-୨୩-୩) ଇତ୍ୟାଦୌ ଚ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ବର୍ଣ୍ଣସ୍ୟାପ୍ୟୁପାସ୍ୟତ୍ତେ ନ ସର୍ବାମ୍ଭକତ୍ବାବଧାରଣାତ୍, ବର୍ଣ୍ଣ ଏବ ଅକ୍ଷରଶବ୍ଦ ଇତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) “ଗାର୍ଗୀ-କିନ୍ତୁ ଆକାଶ କେଉଁଠି ଓତପ୍ରୋତ ଅଟେ । ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ-ହେ ଗାର୍ଗୀ, ଯାହା ତୁମେ ପଚାରୁଛ । ଏହି ତତ୍ତ୍ବକୁ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ଅକ୍ଷର କହେ । ଏହା ସ୍ତୁଳ ନୁହେଁ କି ସୂକ୍ଷ୍ମ ନୁହେଁ ।” ଏହି ପ୍ରକାର ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଖ) ସଂଶୟ-ଅକ୍ଷରଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ବର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ କି ପରମାତ୍ମାର ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-‘ତତ୍ରାକ୍ଷରସମମ୍ଭାସ୍ୟା’, ଏଠାରେ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦ ବର୍ଣ୍ଣରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧର ଅତିକ୍ରମଣ କରିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ‘ଏହି ସବୁ ଓଁକାର ଅଟେ’, ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିଦ୍ବାରା ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣରେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବାମ୍ଭକତ୍ବର ଅବଧାରଣା ହୁଏ, ତେଣୁ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦ ବର୍ଣ୍ଣ ବାଚକ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ଉଚ୍ୟତେ-ପର ଏବାମ୍ଭାକ୍ଷରଶବ୍ଦବାଚ୍ୟଃ । କସ୍ମାତ୍ । (ଖ) ଅମରାନ୍ତସୂତେ-ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦେରାକାଶାନ୍ତସ୍ୟ ବିକାରଜାତସ୍ୟ ଧାରଣାତ୍ । ତତ୍ର ହି ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦେଃ ସମସ୍ତବିକାରଜାତସ୍ୟ କାଳତ୍ରୟବିଭକ୍ତସ୍ୟ ‘ଆକାଶ ଏବ ତଦ୍ବୋତଂ ଚ ପ୍ରୋତଂ ଚ’, ଇତ୍ୟାକାଶେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ତ୍ବମୁକ୍ତା ‘କସ୍ମିନ୍ନ ଖଲ୍ଲାକାଶ ଓତଷ୍ଠ ପ୍ରୋତକ୍ଷେତି’,



ଇତ୍ୟନେନ ପ୍ରଶ୍ନେନେଦମକ୍ଷରମବତାରିତମ୍ । ତଥା ଚେପସଂହୃତମ୍-‘ଏତସ୍ମିନ୍ ଖଲ୍ଲକ୍ଷରେ ଗାର୍ଗ୍ୟାକାଶ ଓତଃ ପ୍ରୋତଃ’, ଇତି । (ଗ) ନ ଚେଦମୟରାତ୍ରଧୃତିର୍ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନ୍ୟତ୍ର ସମ୍ଭବତି । ଯଦପି ‘ଓଁକାର ଏବେଦଂ ସର୍ବମ୍’, ଇତି । ତଦପି ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପତ୍ତିସାଧନଦ୍ୱାରା ସ୍ତୂତ୍ୟର୍ଥଂ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟମ୍ ତସ୍ମାନ୍ନ କ୍ଷରତ୍ୟଶ୍ଚୂତେ ଚେତି ନିତ୍ୟତ୍ୱ ବ୍ୟାପିତ୍ୱାଭ୍ୟାମକ୍ଷରଂ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହି ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତେ ପରମାତ୍ମା ଅକ୍ଷରଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିପରି ?

(ଖ) ଏହା ଦ୍ୱାରା ‘ସେ ଆକାଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରଣ କରେ । ଅର୍ଥାତ୍ ପୃଥିବୀଠାରୁ ଆକାଶପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିକାଶ ସମୂହକୁ ଧାରଣ କରେ । ଅତୀତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତକାଳରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପୃଥିବ୍ୟାଦିସବୁ ବିକାର ସମୂହକୁ ‘ଆକାଶ ଏବଂ ତଦ୍‌ବୋତଂ ପ୍ରୋତଃ’, ବୋଲି ଏହା ଆକାଶରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ‘କସ୍ମିନ୍ ଖଲ୍ଲକାଶ ଓତଃ ପ୍ରୋତଃ’, ବୋଲି ପ୍ରଶ୍ନରେ ଏହି ଅକ୍ଷରର ଅବତାରଣ କରାଯାଇଛି । ପୁନଶ୍ଚ ‘ଏତସ୍ମିନ୍ ଖଲ୍ଲକ୍ଷରେ ଗାର୍ଗ୍ୟାକାଶ ଓତଃ ପ୍ରୋତଃ’ କହି ଉପସଂହାର କରିଛି ।

(ଗ) ଏହି ଆକାଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରଣ କରିବା ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟଠାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ‘ଓଁକାର ଏବେଦଂ ସର୍ବମ୍’, ଏହି ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ସାଧନ ହେବାରୁ ଏହା ସ୍ତୁତି ପାଇଁ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ତେଣୁ ‘ଏହା ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଅଟେ’, ଏହି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଅକ୍ଷର ନିତ୍ୟ ଓ ବ୍ୟାପକ ହେବାରୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍-କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଚେତ୍ କାରଣାଧୀନତ୍ୱମ୍-ମରାତ୍ରଧୃତିରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦିନୋଽପାୟମୁପଦ୍ୟତେ । କଥମୟ-ରାତ୍ରଧୃତେ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱପ୍ରତିପ୍ରତିଷ୍ଠିତି ? ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ଆକାଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକୁ କାରଣର ଅଧୀନରେ ଉଦ୍ଧିବା ଯଦି ଅମରାତ୍ରଧୃତିର ଅର୍ଥ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦିର ମତରେ ପ୍ରଧାନଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅମରାତ୍ରଧୃତି ଉପପନ୍ନ ହେବା ସମ୍ଭବ ବୋଲି ଶଙ୍କା କରାଯାଏ । ଆକାଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରଣା କରିବା ଦ୍ୱାରା ଅକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ କିପରି ହୁଏ ? ଏହାର ସମାଧାନ ପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି-



सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

(୨) ସା ଚ ପ୍ରାଶାସନାତ୍ । ୧ । ୩ । ୧୧

ସା ଚ - ଏହି ଅମରାନ୍ତଧୃତ ପାରମେଶ୍ଵରର କର୍ମ ହୁଏ । ପ୍ରଶାସନାତ୍-କାରଣ-
'ଏତସ୍ୟ ବା ଅକ୍ଷରସ୍ୟ ପ୍ରଶାସନେ ଗାର୍ଗି' ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ପ୍ରଶାସନ କୁହାଯାଇଛି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ସା ଋମରାନ୍ତଧୃତିଃ ପରମେଶ୍ଵରସୈବ କର୍ମ । କସ୍ମାତ୍ ?
ପ୍ରଶାସନାତ୍ । ପ୍ରାଶାସନଂ ହାହ ଶ୍ରୁୟତେ - 'ଏତସ୍ୟ ବା ଅକ୍ଷରସ୍ୟ ପ୍ରଶାସନେ ଗାର୍ଗି
ସୂର୍ଯ୍ୟଚନ୍ଦ୍ରମସୌ ବିଧୃତୌ ତିଷ୍ଠତି', (ବୃହ ୩-୮-୯) ଇତ୍ୟାଦି । (ଖ) ପ୍ରଶାସନଞ୍ଚ
ପାରମେଶ୍ଵରଂ କର୍ମ, ନା ଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରଶାସନଂ ଭବତି, ନ ହ୍ୟଚେତନାନାଂ
ଘଟାଦିକରଣାନାଂ ମୃଦାଦାନାଂ ଘଟାଦିବିଷୟଂ ପ୍ରଶାସନମସ୍ତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାଚର- (କ) ଏହି ଆକାଶପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରଣ କରିବା ପରମେଶ୍ଵରର
କାର୍ଯ୍ୟ । କାରଣ-ବେଦରେ ପ୍ରଶାସନଶବ୍ଦ କୁହାଯାଇଛି । 'ହ ଗାର୍ଗୀ । ଏହି ଅକ୍ଷର
ଅନୁସାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ବିଶେଷ ରୂପରେ ଧାରଣ ହୋଇ ସ୍ଥିର ରହନ୍ତି', ଇତ୍ୟାଦି ଏହି
ପ୍ରଶାସନର ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(ଖ) ପ୍ରଶାସନ ପରମେଶ୍ଵରର କର୍ମ, କିନ୍ତୁ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନତାରେ ପ୍ରଶାସନ
ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଘଟାଦିର କାରଭୂତ ଅଚେତନମୃଦାଦିରେ ଘଟାଦିବିଷୟକ
ଅନୁଶାସନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

अन्यभावव्यावृत्तेस्त्य ॥ १२ ॥

(୧) ଅନ୍ୟ ଭାବବ୍ୟାବୃତ୍ତେଷ୍ଟ ॥ ୧-୩-୧୨

ଅନ୍ୟଭାବବ୍ୟାବୃତ୍ତେଷ୍ଟ ଚ = ପ୍ରଧାନାଦିର ଧର୍ମ ଅଚେତନତ୍ଵାଦି ରହିତ ହେଲେ
ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷର ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ । ପ୍ରଧାନ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅନ୍ୟଭାବବ୍ୟାବୃତ୍ତେଷ୍ଟ କାରଣାତ୍ ବ୍ରହ୍ମେବାକ୍ଷରଶବ୍ଦବାଚ୍ୟମ୍ ।
ତସୈବାମରାନ୍ତଧୃତିଃ କର୍ମ ନାନ୍ୟସ୍ୟ କସ୍ୟଚିତ୍ । କିମିଦନ୍ୟ ଭାବ ବ୍ୟାବୃତ୍ତେରିତି ?
ଅନ୍ୟସ୍ୟ ଭାବୋଽନ୍ୟଭାବଃ, ତସ୍ମାଦ୍ବ୍ୟାବୃତ୍ତିରନ୍ୟଭାବ ବ୍ୟାବୃତ୍ତିରିତି ତସ୍ୟାଃ । (ଖ)
ଏତଦ୍ଭୂତଂ ଭବତି-ଯଦନ୍ୟତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽକ୍ଷର ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ମିତ୍ରାଶଙ୍କ୍ୟତେ
ତଦ୍ଭାବାଦିଦମରାନ୍ତଧିଧାରଣମକ୍ଷରଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି ଶ୍ରୁତିଃ- 'ତଦ୍ବା ଏତଦକ୍ଷରଂ ଗାର୍ଗୀ'



ଦୃଷ୍ଟଂ, ଦ୍ରଷ୍ଟୃଶ୍ଚିତଂ, ଶ୍ରୋତ୍ରମତଂ ମନ୍ତ୍ରବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞାତୁଂ, (ବୃ ୩-୮-୧୧) ଇତି । (ଗ) ତତ୍ରା ଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାପି ସମ୍ଭବତି, ଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶସ୍ତୁ ନ ସମ୍ଭବତି, ଅଚେତନତ୍ୱାତ୍ । ତଥା ‘ନାନ୍ୟଦତୋଃସ୍ତ୍ରି ଦ୍ରଷ୍ଟୂ ନାନ୍ୟଦତୋଃସ୍ତ୍ରି ଶ୍ରୋତୁ, ନାନ୍ୟଦତୋଃସ୍ତ୍ରିମନ୍ତୁ ନାନ୍ୟଦତୋଃସ୍ତ୍ରି ବିଜ୍ଞାତୁ’, ଇତ୍ୟାମୃତେଦ ପ୍ରତିଷେଧାତ୍ । (ଘ) ନ ଶରୀରସ୍ୟାପ୍ୟୁପାଧିମତୋଃକ୍ଷରଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତ୍ୱମ୍, ‘ଅଚକ୍ଷୁଷମମଶ୍ରୋତ୍ରମବାଗମନଃ’, (ବୃ ୩-୮-୮) ଇତି ଉପାଧିମତା ପ୍ରତିଷେଧାତ୍ । ନହି ନିରୂପାଧିକଃ ଶାରୀରୋ ନାମ ଭବତି । ତସ୍ମାତ୍ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମକ୍ଷରମିତି ନିଶ୍ଚୟଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅନ୍ୟଭାବ ବ୍ୟାବୃତ୍ତିରୂପକାରଣଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ହୁଏ । ଆକାଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରଣ କରିବା ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟର ନୁହେଁ । ଏହି ଅନ୍ୟଭାବବ୍ୟାବୃତ୍ତି କଣ ? ଅନ୍ୟର ଭାବ, ଅନ୍ୟଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟର ଧର୍ମ, ଏହାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁଭେଦ, ତାହାକୁ ଅନ୍ୟଭାବବ୍ୟାବୃତ୍ତି କୁହାଯାଏ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଏହାହିଁ ତାପର୍ଯ୍ୟ ଯେ-ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟର ଅର୍ଥ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ଅଟେ ବୋଲି ଶଙ୍କା ହେଉଛି । ପରନ୍ତୁ ‘ହେ ଗାର୍ଗୀ । ସେ ଏହି ଅକ୍ଷର ନିଜଦୃଷ୍ଟିର ବିଷୟ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଶ୍ରବଣ ବିଷୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୋତା ମନନବିଷୟ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ମତ୍ତା ନିଜେ ଅବିଜ୍ଞାତ ହୋଇ ଅନ୍ୟର ସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାରା ଏହା ଆକାଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାରଣ କରିଥିବା ଅକ୍ଷରର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରୁଛି ।

(ଗ) ଏଥିରେ ଅଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶ ପ୍ରଧାନତାରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଦ୍ରଷ୍ଟଦ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶ ଏଠାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ; କାରଣ ସେ ଅଚେତନ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ‘ଏହା ପ୍ରକୃତରେ ଅକ୍ଷରଭିନ୍ନ କୌଣସି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନୁହେଁ’; ଏହି ଶ୍ରୁତି ଆତ୍ମଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ।

(ଘ) ତେଣୁ ଉପାଧିଯୁକ୍ତ ଜୀବ ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ସେ ଚକ୍ଷୁରହିତ, ଶ୍ରୋତ୍ର ରହିତ, ବାଣୀରହିତ ତଥା ମନରହିତ’, ଏହିପ୍ରକାର ବେଦବାକ୍ୟରେ ଉପାଧିମନ୍ତ୍ରର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଛି । ଉପାଧି ବିନା ଜୀବଭାବ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ନିଶ୍ଚିତ ଯେ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ପରଃବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।



୪ ଈକ୍ଷତିକର୍ମବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ୧୩

ଇକ୍ଷତିକର୍ମବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣ-୪

ଈକ୍ଷତିକର୍ମବ୍ୟପଦେଶାତ୍ସଃ ॥ ୧୩ ॥

(୧) ଇକ୍ଷତି କର୍ମବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ସଃ ॥ ୧-୩-୧୩

ସଃ = 'ଯଃ ପୁନରେତଂ' ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମହିଁ ଧ୍ୟାନଯୋଗ୍ୟ । ଇକ୍ଷତିକର୍ମବ୍ୟପଦେଶାତ୍=କାରଣ, ପରାତ୍ପରଂ ପୁରାଣୟଂ ପୁରୁଷମାୟତେ, ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷରେ ଧ୍ୟେୟର ଦର୍ଶନ-ବିଷୟରୂପଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) 'ଏତର୍ଘ୍ନେ ସତ୍ୟକାମ ପରଂ ଉପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ଯଦୌକାରସ୍ତ-
ସ୍ମାଦବିଦ୍ୱାନେତେନୈବାୟତନେନୈକ ତରମନ୍ୱେତି', ଇତି ପ୍ରକୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତେ 'ଯଃ
ପୁନରେତଂ ତ୍ରିମାତ୍ରେଶୋମିତ୍ୟେତେନୈବାକ୍ଷରେଣ ପରଂ ପୁରୁଷମଭିଧାୟାତ (ପ୍ର ୫-୨-
୫) ଇତି । (ଖ) କିମସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଭିଧାତବ୍ୟପ୍ରପଦିଶ୍ୟତେ ଆହୋସ୍ୱିଦପରମିତି ।
ଏତେନୈବାୟତନେନ ପରମପରଂ ବୈକତରମନ୍ୱେତାତି ପ୍ରକୃତ୍ୟାତ୍ସଂଶୟଃ । (ଗ)
ତତ୍ରାପରମିଦଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ପ୍ରାପ୍ତାମ୍ କସ୍ମାତ୍ ? ସ ତେଜସି ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ସମ୍ପନ୍ନଃ ସ
ସାମଭିରୁନ୍ନାୟତେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକମ୍', ଇତି ତ ତଦ୍ବିଦୋ ଦେଶପରିଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟ
ଫଳସ୍ୟୋତ୍ୟମାନଦ୍ୱାତ୍ । ନହି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବିଦେଶ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଂ ଫଳମଶ୍ୱବିତେତି ଯୁକ୍ତମ୍,
ସର୍ବଗତଦ୍ୱାତ୍ ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ (ଘ) ନନ୍ଦପରଂବ୍ରହ୍ମପରିଗ୍ରହେ ପରଂ ପୁରୁଷମିତି ବିଶେଷଣଂ
ନୋପପଦ୍ୟତେ, ନୈଷୋ ଦୋଷଃ, ପିଣ୍ଡାପେକ୍ଷୟା ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପରତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) 'ପିପ୍ପଳାଦ-ହେ ସତ୍ୟକାମ ! ଏଠାରେ ଯେଉଁ
ଓଁକାର ଅଛି, ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପର ଓ ଅପର ବ୍ରହ୍ମ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଏହି ଓଁକାର
ଧ୍ୟାନ ରୂପ ପ୍ରାପ୍ତି ସାଧନଦ୍ୱାରା ତାହାଠାରେ ଏକତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ', ଏତାଦୃଶ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି
'କିନ୍ତୁ ଯାହା ଉପାସକ ତ୍ରିମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ ଓଁ ଏହି ଅକ୍ଷରଦ୍ୱାରା ପରମପୁରୁଷକୁ ଧ୍ୟାନ
କରେ ।' ଏହି ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଖ) ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଧ୍ୟାତବ୍ୟ ରୂପରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମର କି ଅପରଂବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ
ହେଉଛି ? ଏହି ଓଁ ରୂପ ପ୍ରାପ୍ତି ସାଧନଦ୍ୱାରା ପର ଓ ଅପର ଦୁହିଁଙ୍କଠାରୁ ଏକବ୍ରହ୍ମ
ମିଳେ । ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତ ହେଲେ ସଂଶୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏଠାରେ ଓଁ କାର ଅପରଂବ୍ରହ୍ମ, କାରଣ- 'ସେ ତେଜୋମୟ
ସୂର୍ଯ୍ୟଲୋକକୁ ପାଏ', 'ସାମଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ସେ ନେଇଯାଏ', ଏହିପ୍ରକାର



ଓଁକାର ଜାଣିବା ନିମିତ୍ତ ଦେଶ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ (ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଗମନରୂପ ସୀମିତ) ଫଳ କୁହାଯାଏ । ପରଂବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ଦେଶପରିଚ୍ଛିନ୍ନଫଳ ଭୋଗକରେ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଗତ ଅଟେ ।

(ଘ) ପରବ୍ରହ୍ମ ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କଲାପରେ ‘ପରଂପୁରୁଷ’ ଏହି ବିଶେଷଣ ସଙ୍ଗତ ହୁଏ ନାହିଁ କି ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପିଣ୍ଡ (ବିରାଟ)ର ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାଣରେ ମଧ୍ୟ ପରତ୍ୱ ହୋଇପାରେ ।

(ଗ) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେଽଭିଧାୟତେପରମେବ ବ୍ରହ୍ମୋହାଭିଧାତବ୍ୟମୁପ-
ଦିଶ୍ୟତେ । କସ୍ମାତ୍ ? ଈକ୍ଷତି କର୍ମବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ଈକ୍ଷତିଦର୍ଶନମ୍ । ଦର୍ଶନବ୍ୟାପ୍ୟ-
ମାକ୍ଷତିକର୍ମ । ଈକ୍ଷତିକର୍ମଦେନାସ୍ୟାଭିଧାତବ୍ୟସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟ ବାକ୍ୟଶେଷେ ବ୍ୟପଦେଶୋ
ଭବତି ସ ଏତସ୍ମାଜ୍ଜୀବନ୍ତନାତ୍ପରାତ୍ ପରଂ ପୁରିଶଃ ପୁରୁଷମାକ୍ଷତେ’, ଇତି । (ଖ)
ତାତ୍ରାଭିଧାୟତେରତଥାଭୂତମପି ବସ୍ତୁ କର୍ମ ଭବତି, ମନୋରଥକଚ୍ଛିତସ୍ୟାଭିଧାୟ-
ତିକର୍ମତ୍ୱାତ୍ । ଈକ୍ଷତେଷୁ ଯଥାଭୂତମେବ ବସ୍ତୁ ଲୋକେ କର୍ମଦୃଷ୍ଟମିତ୍ୟତଃ ପରମାମ୍ନେବାୟଂ
ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନଭୂତବିଷୟଭୂତଂ ଈକ୍ଷତିକର୍ମଦେନ ବ୍ୟପଦିଷ୍ଟ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । ସ ଏବ
ତେହ ପରପୁରୁଷଶବ୍ଦାଭ୍ୟାମଭିଧାତବ୍ୟଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତେ ।

(ଗ) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-‘ଯଃ ପୁନରେତଂ’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ
ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଅଭିଧାତବ୍ୟରୂପରେ ଉପଦେଶ ଅଛି । କାରଣ-ଈକ୍ଷତିର କର୍ମ
କୁହାଯାଇଛି । ଈକ୍ଷତି ଅର୍ଥ ଦର୍ଶନ, ଈକ୍ଷତି କର୍ମ ଅର୍ଥ ଦର୍ଶନ ବିଷୟ ରୂପରେ ବ୍ୟପଦେଶ
ହୁଏ । ଓଁକାରର ଉପାସକ ଜୀବନ୍ତ-ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ରୂପ ପରଠାରୁ ପରଶରୀରରେ
ପ୍ରବେଶ କରି ପୁରୁଷପରମାତ୍ମାକୁ ‘ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ବୋଲି କହେ ।’

(ଖ) ଏଠାରେ ଅତଥାଭୂତ ମିଥ୍ୟାବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ଅଭିଧାନର ବିଷୟ ହୁଏ । ପରବ୍ରହ୍ମ
ଈକ୍ଷତିର କର୍ମ ସତ୍ୟବସ୍ତୁ କେବଳ ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନର
ବିଷୟରୂପ ଏହି ପରମାତ୍ମା ଈକ୍ଷତିକର୍ମଦ୍ୱାରା ଉପଦିଷ୍ଟ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ସେ ପର
ଏବଂ ପୁରୁଷଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅଭିଧାତବ୍ୟରୂପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦଜ୍ଞାନେ ପରଃ ପୁରୁଷ ଉକ୍ତଃ, ଈକ୍ଷଣେ ତୁ ପରାତ୍ପରଃ
କଥମିତର ଇତରତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିଜ୍ଞାୟତ ଇତି । (ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ପତେପରପୁରୁଷଶବ୍ଦୋ
ତାବଦ୍ଭାୟତ ସାଧାରଣୋ ନ ଋତ୍ର ଜୀବନ୍ତନଶବ୍ଦେନ ପ୍ରକୃତୋଽଭିଧାତବ୍ୟଃ ପରଃ



ପୁରୁଷ ପରାମୃଣ୍ୟତେ, ଯେନ ତସ୍ମାତ୍, ପରାତ୍ପରୋଽୟମାକ୍ଷିତବ୍ୟଃ ପୁରୁଷୋଽନ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍ । (ଗ) କସ୍ତହି ଜୀବଘନ ଇତି ? ଉତ୍ୟତେ-ଘନୋ ମୂର୍ତ୍ତିଃ । ଜୀବଲକ୍ଷଣୋ ଘନୋ ଜୀବଘନଃ । ସୈନ୍ଦବଶିଳ୍ୟବଦ୍ୟଃ ପରମାତ୍ମନୋ ଜୀବରୂପଃ ଖିଲ୍ୟଭାବଃ ଉପାଧିକୃତଃ ପରଃ ବିଷୟେହିୟେଭ୍ୟଃ ସୋଽତ୍ର ଜୀବଘନ ଇତି । (ଘ) ଅପର ଆହ-
 ‘ସ ସାମଭିରୁନ୍ନାୟତେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକମ୍’, ଇତ୍ୟତୀତାନନ୍ତରବାକ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟୋ ଯୋ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଃ ପରଃ ଲୋକାତରେଭ୍ୟଃ ସୋଽତ୍ର ଜୀବଘନ ଇତ୍ୟୁତ୍ୟତେ । (ଙ) ଜୀବାନାଂ ହି ସର୍ବେଷାଂ କରଣପରିବୃତ୍ତାନାଂ ସର୍ବକରଣାତ୍ମନି ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକନିବାସିନି ସଂଘାତୋପପତେର୍ଭବତି ବ୍ରହ୍ମଲୋକୋ ଜୀବଘନଃ । ତସ୍ମାତ୍ ପରୋ ଯଃ ପରମାତ୍ମନେକ୍ଷଣକର୍ମଭୂତଃ ସ ଏବାଭିଧାନେଽପି କର୍ମଭୂତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରତୁ ଅଭିଧାନରେ ପରପୁରୁଷ କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ଦର୍ଶନରେ ପରଠାରୁ ପର ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଏକର ଇତରତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟାଭିଜ୍ଞା କିପରି ହେବ ?

(ଖ) ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି- ପର ଓ ପୁରୁଷଶବ୍ଦ କିନ୍ତୁ ‘ଅକ୍ଷରେଣ ପରଂ ପୁରୁଷମଭିଧାୟାତ,’ ‘ସ ଏତସ୍ମାତ୍ ଜୀବଘନାତ୍ ପରାତ୍ ପରଂ ପୁରିଶଂ ପୁରୁଷମାକ୍ଷତେ’, ଏହି ଦୁଇବାକ୍ୟରେ ସମାନ ଅର୍ଥ । ଏଠାରେ ଜାନଘନଶବ୍ଦରେ ପ୍ରକୃତ ଅଭିଧାତବ୍ୟ ପରପୁରୁଷର ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯାହାଦ୍ୱାରାକି ସେହି ପରଠାରୁ ପର ଏହି ଦର୍ଶନୀୟ ପୁରୁଷ ଭିନ୍ନ ହୋଇପାରେ ।

(ଗ) ତାହେଲେ ଜୀବଘନ କିଏ ? କୁହାଯାଇଛି-ଘନ ଅର୍ଥ ମୂର୍ତ୍ତି । ଜୀବରୂପ ଘନ ଜୀବଘନ । ଲବଣ ପିଣ୍ଡ ଭଳି ପରମାତ୍ମାର ଉପାଧିକୃତ ଜୀବରୂପ ଅଜ୍ଞିଭାବ, ଯାହା ବିଷୟ ଏବଂ ଇହିୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ସେ ଏଠାରେ ଜୀବଘନ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

(ଘ) ଏହି ବିଷୟ ପୁନଶ୍ଚ ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି- ‘ସେ ଉପାସକ ସାମ ଅଭିମାନା ଦେବତା ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାଏ ।’ ଏହା ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ, ଯାହା ଅନ୍ୟ ଲୋକଠାରୁ ପର, ସେ ହିଁ ଜୀବଘନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଙ) ବ୍ରହ୍ମଲୋକନିବାସୀ ସର୍ବେହିୟାତ୍ମକ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଇହିୟ ପରିବେଷନୀରେ ସବୁ ଜୀବର ସମସ୍ତ ରୂପ ଅଟେ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ହିଁ ଜୀବଘନ । ତେଣୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ- ପରପୁରୁଷ ଯାହା ପରମାତ୍ମାଦର୍ଶନର ବିଷୟଭୂତ, ସେ ଅଭିଧାନରେ ମଧ୍ୟ କର୍ମଭୂତ ଅଟେ ।



(୫) ମୂଳ-(କ) ପରଂ ପୁରୁଷମିତି ଚ ବିଶେଷଣଂ ପରମାତ୍ମପରିଗ୍ରହେ ଏବାବକଶ୍ଚତେ । ପରୋହି ପୁରୁଷଃ ପରମାତ୍ମେବ ଭବତି, ଯସ୍ମାତ୍ପରଂ କିଞ୍ଚିଦନ୍ୟନ୍ନାସ୍ତି, ‘ପୁରୁଷାନ୍ନ ପରଂ କିଂଚିତ୍ ସା କାଷ୍ଠା ସା ପରା ଗତିଃ’, ଇତି ଚ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାତ୍ । (ଖ) ‘ପରଂ ଉପରଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମ ଯଦୌକାରଃ’, ଇତି ଚ ବିଭିନ୍ନ ଅନନ୍ତର ମୌକାରେଣ ପରଂ ପୁରୁଷମଭିଧାତବ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମନ୍ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ପରଂ ପୁରୁଷଂ ଗମୟତି । ‘ଯଥା ପଦୋଦରସ୍ତ୍ବର ବିନିର୍ମୂଳ୍ୟତ ଏବ ହ ବୈ ସ ପାପପମା ବିନିର୍ମୂଳ୍ୟତେ’, ଇତି ପାପବିନିର୍ମୌକଫଳବଚନଂ ପରମାତ୍ମନମିହାଭିଧାତବ୍ୟଂ ସୂଚୟତି । (ଗ) ଅଥ ଯଦୁକ୍ତଂ-ପରମାତ୍ମାଭିଧାୟିନୋ ନ ଦେଶପରିଚ୍ଛିନ୍ନଫଳଂ ଯୁଜ୍ୟତ ଇତି । (ଘ) ଅତ୍ତୋଚ୍ୟତେତ୍ତି ମାତ୍ରେଣେ । କାରେଣାଲମ୍ବନେନ ପରମାତ୍ମ-ମନଭିଧାୟତଃ ଫଳଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକପ୍ରାପ୍ତିଃ କ୍ରମେଣ ଚ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନୋପରିଚିତି କ୍ରମମୁକ୍ତ୍ୟଭିପ୍ରାୟମେତଦ୍ ଭବିଷ୍ୟତାତ୍ୟଦୋଷଃ ।

(୫) ଭାଷାଂତର- ‘ପରଂ ପୁରୁଷଂ’ ଏହି ବିଶେଷଣ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଦ୍ଵାରା ଏହା ସଙ୍ଗତ ହୁଏ । କାରଣ-ପର ପୁରୁଷ ହିଁ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ । ଯାହାଦ୍ଵାରା ପର ଓ ଅପର କିଛି ନାହିଁ । ‘ପୁରୁଷଠାରୁ ପର କିଛି ନାହିଁ । ସେ ପରମ ଅବଧି ଓ ପରମ ଗତି ଅଟେ ।’ ଏହାହିଁ ଦ୍ଵିତୀୟଶ୍ରୁତି ।

(ଖ) ‘ଯାହା ଓଁକାର ସେ ପର ଓ ଅପରବ୍ରହ୍ମ ।’ ଏହିପରି ବିଭାଗ କରି ଅନନ୍ତର ଓଁକାର ଦ୍ଵାରା ପରପୁରୁଷକୁ ଅଭିଧାତବ୍ୟ, କହି ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ପର ପୁରୁଷ ରୂପରେ ନିଜ୍ଞା କରାଏ । ‘ଯେପରି ସର୍ପ ନିଜକାତିରୁ ବାହାରି ମୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେପରି ଉପାସକ ପାପରୁ ବାହାରି ମୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ପାପରୁ ବିନିର୍ମୂଳରୂପାଫଳର କଥନ ଏଠାରେ ପରମାତ୍ମାକୁ ଅଭିଧାତବ୍ୟ ରୂପରେ ସୂଚିତ କରେ ।

(ଗ) ଯାହା ଏଠାରେ କୁହାଗଲା କି-ପରମାତ୍ମାର ଅଭିଧାନ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଦେଶ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଫଳଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ତାହା ଉପରେ କୁହାଗଲା-ମାତ୍ରାତ୍ମୟଯୁକ୍ତ ଓଁକାରରୂପ ଆଲମ୍ବନ ଦ୍ଵାରା ପରମାତ୍ମାର ଅଭିଧାନ କରୁଥିବା ଉପାସକକୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକର ପ୍ରାପ୍ତି ଓ କର୍ମଦ୍ଵାରା ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନର ଉତ୍ପତ୍ତି ରୂପଫଳ ମିଳେ । ଏଠାରେ କ୍ରମମୁକ୍ତିର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଦେଶ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି କୌଣସି ଦୋଷ ନୁହେଁ ।



୫ ଦହରାଧିକରଣମ୍ । ୧୪ - ୨୧

ଦହରାଧିକରଣ - ୫

ଦହର ଉତ୍ତରେଭ୍ୟ: ॥ ୧୪ ॥

(୧) ଦହର ଉତ୍ତରେଭ୍ୟଃ ॥ ୧-୩-୧୪

ଦହର-‘ଅଥ ଯଦିଦମସ୍ମିନ୍’ ଇତ୍ୟାଦିବେଦବାକ୍ୟରେ ପଠିତଦହରାକାଶ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ । ଉତ୍ତରେଭ୍ୟଃ-କାରଣ-‘ଯାବାନ୍ ବା ଅୟମାକାଶସ୍ତାବାନୋଷ୍ଟୋତ୍ରହୃଦୟଃ’, ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଶେଷଗତ ଆକାଶୋପମାନଦ୍ୱାଦି ହେତୁଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିପାଦନ ହେଉଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ଅଥ ଯଦିଦମସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମପୁରେ ଦହରଂ ପୁଣ୍ଡରୀକଂ ବେଶ୍ମ ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନୁତ୍ତରାକାଶସ୍ତସ୍ମିନ୍ୟଦନ୍ତସ୍ତଦନ୍ଦେଷ୍ଟବ୍ୟଂ ତଦବାବ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟମ୍’ (ଛା ୮-୧-୧) ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟ ସମାମ୍ଭାୟତେ । ତତ୍ର ଯୋଃୟଂ ଦହରେ ହୃଦୟପୁଣ୍ଡରୀକେ ଦହର ଆକାଶଃ ଶ୍ରୁତଃ ସଃ କିଂ ଭୂତାକାଶଃ, ଅଥବା ପରମାତ୍ମେତି ସଂଶୟତେ । (ଖ) କୃତଃ ସଂଶୟଃ ? ଆକାଶବ୍ରହ୍ମପୁରଣଭାଷ୍ୟମ୍ । ଆକାଶଶବ୍ଦୋ ହ୍ୟୟଂ ଭୂତାକାଶେ ପରସ୍ମିନ୍ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ତତ୍ର କିଂ ଭୂତାକାଶ ଇତି ଦହରଃ ସ୍ୟାତ୍ । କିଂବ ପର ଇତି ସଂଶୟଃ । (ଗ) ତଥା ବ୍ରହ୍ମପୁରମିତି କିଂ ଜାବୋଽତ୍ର ବ୍ରହ୍ମନାମା ତସ୍ୟେଦଂ ପୁରଂ ଶରୀରଂ ବ୍ରହ୍ମପୁରମ୍, ଅଥବା ପରସ୍ୟେ ବା ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପୁରଂ ବ୍ରହ୍ମପୁରମିତି । ତତ୍ର ଜାବସ୍ୟ ପରସ୍ୟ ବା ଅନ୍ୟତରସ୍ୟ ପୁରସ୍ୱାମିନୋ ଦହରାକାଶରେ ସଂଶୟଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ବ୍ରହ୍ମପୁର ଶରୀରରେ ଯେଉଁ ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଆକାଶ ଅଛି, ଏହା ଭିତରେ ଯେଉଁବସ୍ତୁ ଅଛି, ଏହାର ଅନୈଷଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହାର ବିଶେଷ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ୍ ।’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟ ଅଛି । ଏଠାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମହୃଦୟକମଳରେ ଯେଉଁ ଏହି ଦହର ଅଛି ଆକାଶ ଶୁଣାଯାଏ, ସେ ଭୂତାକାଶ କି ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା କି ପରମାତ୍ମା ବୋଲି ସଂଶୟ ହେଉଛି ?

(ଖ) କିପରି ସଂଶୟ ହେଉଛି ? ଏହି ବେଦରେ ଆକାଶ ଓ ବ୍ରହ୍ମପୁର ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା । ଏହି ଆକାଶଶବ୍ଦ ଭୂତାକାଶରେ ଏବଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ । ସେଠାରେ କଣ ଭୂତାକାଶ ଦହରା ହୋଇପାରେ, କି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ?



(ଗ) ‘ବ୍ରହ୍ମପୁର’ କହିଲେ ଏଠାରେ କଣ ଜୀବନାମକ ବ୍ରହ୍ମ, ତସ୍ୟ ଏହି ପୁର ବା ଶରୀର ବ୍ରହ୍ମପୁର, ଅର୍ଥାତ୍ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ପୁର ଶରୀର ବ୍ରହ୍ମପୁର । ସେଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଜୀବର ବା ପରର ବା ଅନ୍ୟକାହାର ପୁରସ୍ଥାନୀ ବା ଘରର ମାଲିକ ବ୍ରହ୍ମପୁର ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱାକାଶଶବ୍ଦ୍ୟ ଭୂତାକାଶେ ରୂତଦ୍ୱାଦ୍ଭୂତାକାଶ ଏବ ଚ ଦହରଶବ୍ଦ ଇତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ତସ୍ୟ ଚ ଦହରାୟତନାପେକ୍ଷୟା ଦହରତ୍ୱମ୍ । ‘ଯାବାନ୍ ବା ଅୟମାକାଶସ୍ତାବାନେଷୋଽନ୍ତଃସ୍ତଦୟ ଆକାଶ !’ ଇତି ଚ ବାହ୍ୟାଭ୍ୟ-
ନ୍ତରଭାବକୃତଭେଦସ୍ୟୋପମାନୋପମେୟଭାବଃ, ଦ୍ୟାବାପୃଥିବ୍ୟାଦି ଚ ତସ୍ମିନ୍ନନ୍ତଃ ସମାହିତମ୍,
ଅବକାଶାତ୍ନାକାଶସୈକତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ଅଥବା ଜୀବୋ ଦହର ଇତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍, ବ୍ରହ୍ମପୁରଶବ୍ଦାତ୍ ।
ଜୀବସ୍ୟ ହାବଂ ପୁରଂ ସଚ୍ଚରୀରଂ ବ୍ରହ୍ମପୁରମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, ତସ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗମଣୋପାର୍ଜିତଦ୍ୱାର୍ ।
ଭକ୍ତ୍ୟା ଚ ତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତ୍ୱମ୍, (ଗ) ନ ହି ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶରୀରେଣ ସ୍ୱସ୍ୱାମିଭାବଃ
ସମ୍ଭବୋଽସ୍ତି । ତତ୍ ପୁରସ୍ୱାମିନଃ ପୁରୈକଦେଶେଽବସ୍ଥାନଂ ଦୃଷ୍ଟମ୍ ଯଥା ରାଜଃ । ମନ
ଉପାଧିକ୍ଷ ଜୀବଃ, ମନଃ ପ୍ରାୟେଣ ହୃଦୟେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତମିତ୍ୟତୋ ଜୀବସୈବେବଂ
ହୃଦୟେଽନ୍ତରାବସ୍ଥାନଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଦହରତ୍ୱମପି ଚ ସୈବ ଆରାଗ୍ରୋପମିତଦ୍ୱାଦବକଚ୍ଚତେ ।
(ଘ) ଆକାଶୋପମିତଦ୍ୱାଦି ଚ ବ୍ରହ୍ମାଭେଦବିବକ୍ଷୟା ଭବିଷ୍ୟତି । ନ ଚତ୍ର ଦହରସ୍ୟାକାଶ-
ସ୍ୟାନୁଷ୍ଟବ୍ୟତ୍ୱଂ ଚ ଶୂନ୍ୟତେ । ‘ତସ୍ମିନ୍ୟଦନ୍ତଃ’ ଇତି ପରବିଶେଷଣଭେନୋପାଦାନାଦିତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏଠାରେ ଆକାଶଶବ୍ଦ-ଭୂତାକାଶରେ ରୂତ ଅଟେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦହରଶବ୍ଦ ଭୂତାକାଶରେ ବାଚକ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାପଡୁଛି । ଅନ୍ଧ ଆୟତନ ଅପେକ୍ଷା ତାହାଠାରେ ଦହରତ୍ୱ ଅନ୍ଧତ୍ୱ ଅଟେ । ‘ଯେତେ ବଡ଼ ଭୂତାକାଶ, ସେତେବଡ଼ ହୃଦୟର ମଧ୍ୟରେ ଦହରାକାଶ ରହେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତରକୃତ ଭେଦକୁ ନେଇ ଅର୍ଥାତ୍ କଚ୍ଛିତ ଭେଦକୁ ନେଇ ଉପମାନୋ-ପମେୟଭାବ ହୁଏ । ଦ୍ୟୁ ପୃଥିବ୍ୟାଦି ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଗତ । କାରଣ-ଅବକାଶ ରୂପରେ ଆକାଶ ଏକ ଅଟେ ।

(ଖ) ଅଥବା ଜୀବର ପୁରଥିବାରୁ ସେ ଶରୀର ବ୍ରହ୍ମପୁର ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କାରଣ- ଜୀବ ତାହାର ନିଜ କର୍ମରେ ଉପାର୍ଜିତ କରେ ଓ ଗୌଣଶବ୍ଦରେ ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ପରଂବ୍ରହ୍ମର କିନ୍ତୁ ଶରୀର ସହିତ ସ୍ୱସ୍ୱାମିତ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । ସଂସାରରେ ଏହା ଜଣାପଡ଼େ କି-ନଗରର ସ୍ୱାମୀ ନଗରର ଗୋଟିଏ ଅଂଶରେ ରହେ ଓ ରାଜା



ରାଜଧାନୀର ଏକ ଅଂଶରେ ରହେ, ସେରିପ ମନଭପାୟକ ଜୀବ ମଧ୍ୟ ରହେ । ମନ ପ୍ରାୟ ହୃଦୟରେ ରହେ, ଏହାଦ୍ୱାରା ଜୀବରହୃଦୟ ଭିତରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ ଆରାଗ୍ରଭାଗରେ ଉପମିତ ହେବାବାରା ତାହାପାଖରେ ଦହରନ୍ତୁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) ଆକାଶ ସହିତ ତାହାର ଉପମାଦି ଓ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଅଭେଦବିବକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ହୁଏ । ‘ତଦ୍ୱିନ୍ୟଦନ୍ତଃ’ (ତାହାଠାରେ ଯାହା ଅନ୍ତ) ଏହିଠାରେ ଏହି ଦହର ଆକାଶରେ ଅନେଷ୍ଟବ୍ୟତ୍ତ ଏବଂ ବିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟ ଥିବାର ଶୁଣାଯାଆନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପରର ବିଶେଷଣ ରୂପରେ ଏହାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅଭ୍ୟନ୍ତରବସ୍ତୁର ଆଧାରରୂପରେ ଦହରାକାଶର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଅତ ଉତ୍ତରଂ ବ୍ରୁମଃ-ପରମେଶ୍ୱର ଏବାତ୍ର ଦହରାକାଶୋ ଭବିତୁମାହିତି, ନ ଭୂତାକାଶୋ ଜୀବୋ ବା । କସ୍ମାତ୍ ? ଉତ୍ତରେଭ୍ୟୋ ବାକ୍ୟଶେଷଗତେଭ୍ୟୋ ହେତୁଭ୍ୟଃ । (ଖ) ତଥାହି ଅନେଷ୍ଟବ୍ୟତୟାଭିହିତସ୍ୟ ଦହରାକାଶସ୍ୟ ‘ତଂ ଚେଦ୍ ବ୍ରୁୟୁଃ, ଜତୁମକ୍ରମା ‘କିଂ ତଦତ୍ର ବିଦ୍ୟତେ ଯଦନେଷ୍ଟବ୍ୟଂ ଯଦ୍ ବାବ ବିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟମ୍’, ଜତେ୍ୟବମାକ୍ଷେପପୂର୍ବକଂ ପ୍ରତିଷମାଧାନବଚନଂ ଭବତି- ‘ସ ବ୍ରୁୟାଦ୍ୟାବାନ୍ ବା ଅୟମାକାଶସ୍ତାବାନେ-ଷୋଽଅନ୍ତଃହୃଦୟ ଆକାଶ ଉଭେ ଅସ୍ମିନ୍ ଦ୍ୟାବା ପୃଥିବୀ ଅନ୍ତରେବ ସମାହିତେ’, (ଛାଂ।୧।୩) ଜତ୍ୟାଦି । (ଗ) ତତ୍ର ପୁଣ୍ୟରାକଦହରଦେନ ପ୍ରାପ୍ତଦହରଦ୍ୱୟାକାଶସ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧାକାଶୋପମେନ ଦହରତ୍ ନିବର୍ତ୍ତୟନ ଭୂତାକାଶତ୍ ଦହରସ୍ୟାକାଶସ୍ୟ ନିବର୍ତ୍ତୟତାତି ଗମ୍ୟତେ । (ଘ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟାକାଶଶବ୍ଦୋ ଭୂତାକାଶେ ରୁଦ୍ଧଃ, ତଥାପି ତେନେବ ତସ୍ୟୋପମା ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତି ଭୂତାକାଶଶବ୍ଦା ନିବର୍ତ୍ତତା ଭବତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏଠାରେ ପରମେଶ୍ୱର ହିଁ ଦହରାକାଶ ହେବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ଭୂତାକାଶ ଅଥବା ଜୀବ ନୁହେଁ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟଶେଷଗତ ଏହିପ୍ରକାରର ହେତୁ ଅଟେ ।

(ଖ) ଯେପରିକି ଅନେଷ୍ଟବରୂପରେ ଅଭିହିତ ଦହରାକାଶ ‘ସେମାନଙ୍କୁ ଯଦି ପଚରାଯାଏ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ଏଠାରେ ଏହା କଣ ଯାହାକି ଅନେଷ୍ଟବ୍ୟ ଓ ବିଶେଷ ରୂପରେ ବିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟ’, ଏହିପ୍ରକାର ଆକ୍ଷେପପୂର୍ବକ ତାହାର ପ୍ରତିଷମାଧାନବଚନ ରହିଛି । ଯଥା- ‘ସେ କହେ ଯେ- ଯେତେବଡ଼ ଏହାର ବାହ୍ୟ ଆକାଶ, ସେତେବଡ଼ ହୃଦୟର ଆଭ୍ୟନ୍ତର, ସେହି ଆକାଶ ଅଟେ । ଏହା ଦ୍ୟୁଲୋକ ଓ ପୃଥିବୀ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି’ ।



(ଗ) ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ କି ହୃଦୟକମଳର ଅସ୍ତତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ଯାହାକୁ ଅସ୍ତତ୍ୱ ମିଳେ, ତାହା ଆକାଶରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆକାଶ ସଦୃଶଦ୍ୱାରା ଅସ୍ତତ୍ୱ ନିବୃତ୍ତ କରି ଆରାଧ୍ୟ ଦହରାକାଶରେ ଭୂତାକାଶର ନିବୃତ୍ତି କରେ ।

(ଘ) ଯଦ୍ୟପି ଆକାଶଶବ୍ଦ ଭୂତାକାଶରେ ରୁଦ୍ଧ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା ସହ ତାହାର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଦହରାକାଶ ଭୂତାକାଶ ବୋଲି ଶଙ୍କା ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦୁକସ୍ୟାପ୍ୟକାଶସ୍ୟ ବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତରଦ୍ୱକକ୍ଷିତେନ ଭେଦେ-
ନୋପମାନୋପମେୟଭାବଃ ସମ୍ଭବତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକ୍ତମ୍ । ନୈବଂ ସମ୍ଭବତି, ଅଗତିକା ହୀୟଂ ଗତିଃ,
ଯତ୍କାଞ୍ଚନିକ ଭେଦାଶ୍ରୟତାମ୍ । ଅପି ଚ କକ୍ଷୟିତ୍ୱାପି ଭେଦୋପମାନୋପମେୟଭାବଂ
ବର୍ଣ୍ଣୟତଃ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତାଦଭ୍ୟନ୍ତରାକାଶସ୍ୟ ନ ବାହ୍ୟାକାଶପରିମାଣତ୍ୱମୁପପଦ୍ୟତେ । (ଖ)
ନନ୍ନୁ ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟାପି ‘ଜ୍ୟାୟାନାକାଶତ୍’, (ଶତଂ ବ୍ରାଂ ୧।୬।୩।୨) ଇତି
ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାନ୍ୱେବାକାଶ-ପରିମାଣତ୍ୱମୁପପଦ୍ୟତେ । (ଗ) ନୈଷୋ ଦୋଷଃ,
ପୁଣ୍ୟରାକବେଷ୍ଟନପ୍ରାପ୍ତଦହର-ଦ୍ୱନିବୃତ୍ତିପରତ୍ୱାଦ୍ ବାକ୍ୟସ୍ୟ ନ ତାବତ୍ପ୍ରତିପାଦନପରତ୍ୱମ୍ ।
ଉଭୟପ୍ରତିପାଦନେ ହି ବାକ୍ୟଂ ଭିଦ୍ୟତେ । (ଘ) ନ ଚ କକ୍ଷିତଭେଦେ ପୁଣ୍ୟରାକବେଷ୍ଟିତ
ଆକାଶସୈକଦେଶେ ବ୍ୟାବାପୃଥ୍ବ୍ୟାଦାନାମତଃ ସମାଧାନମୁପପଦ୍ୟତେ । ‘ଏଷ
ଆତ୍ମାଽପହତପାପ୍ତା ବିକରୋ ବିମୃତ୍ୟୁ ଶୋକୋବିଜିହ୍ଵସୋଽପିପାସ ସତ୍ୟକାମଃ ସତ୍ୟକକ୍ଷ ।
ଇତି ଋତୁଦ୍ୱାପହତପାପ୍ତାଦ୍ୱାଦୟଃ ଗୁଣାଃ ନ ଭୂତାକାଶେ ସମ୍ଭବନ୍ତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଗୋଟିଏ ଆକାଶରେ ମଧ୍ୟ ବାହ୍ୟ ଓ ଆଭ୍ୟନ୍ତର
କକ୍ଷିତ ଭେଦରେ ଉପମାନ-ଉପମେୟଭାବ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଯାହା
କାଞ୍ଚନିକଭେଦର ଆଶ୍ରୟ, ତାହା ଅଗତିକା ଗତି ଅଟେ । ପୁନଶ୍ଚ ଦ୍ୱିତୀୟକଥା ହେଲା-
ଭେଦର କକ୍ଷନା କରି ଉପମାନ ଉପମେୟ ଭାବର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିବା ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମତରେ
ଆଭ୍ୟନ୍ତର-ଆକାଶ-ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଲେ ବାହ୍ୟାକାଶ ସଦୃଶ ପରିମାଣଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ଆକାଶଠାରୁ ଅଧିକ’, ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା
ପରମେଶ୍ୱର ଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆକାଶର ଭଳି ପରିମାଣତ୍ୱଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।



(ଗ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ କିଛି ଦୋଷ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହି ବାକ୍ୟ ପୁଣ୍ୟରାକର ବେଷ୍ଟନ ହୋଇଥିବା ଅକ୍ଷର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଭୂତାକାଶରେ ସମାନ ପରିମାଣର ପରିମାଣ ପ୍ରତିପାଦନରେ ବାକ୍ୟଭେଦ ହୋଇପାରେ ।

(ଘ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏଠାରେ କୌଣସି ଦୋଷନାହିଁ ପୁଣ୍ୟରାକବେଷ୍ଟିତ କହିତ ଭେଦକ ଆକାଶର ଏକ ଦେଶରେ ଦ୍ଵ୍ୟଲୋକ ଓ ପୃଥିବୀ ଇତ୍ୟାଦିର ଅନ୍ତରବସ୍ଥାନ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଏହି ଆତ୍ମା ପାପରହିତ, ଜରା-ମରଣ-ଶୋକରହିତ, କ୍ଷୁଧା ଓ ପିପାସାଠାରୁ ମୁକ୍ତ, ସତ୍ୟକାମ ଓ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପ’ ଏହିପ୍ରକାର ଆତ୍ମା, ପାପରହୀନତା, ଆଦିଗୁଣ ଭୂତାକାଶରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟାତ୍ମଶବ୍ଦୋ ଜୀବେ ସମ୍ଭବତି, ତଥାପି ତରେତ୍ୟଃ କାରଣତ୍ୟୋ ଜୀବାଶଙ୍କାଃପି ନିବର୍ତ୍ତତା ଭବତି । ନ ହ୍ୟପ୍ୟାତ୍ମପରିଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟାରା-ଗ୍ରୋପମିତସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ପୁଣ୍ୟରାକବେଷ୍ଟନକୃତଂ ଦହରତ୍ ଶକ୍ୟଂ ନିବର୍ତ୍ତୟିତୁମ୍ । (ଖ) ବ୍ରହ୍ମଭେଦବିବିକ୍ଷୟା ଜୀବସ୍ୟ ସର୍ବଗତତ୍ଵାଦି ବିବକ୍ଷେପତ, ତସ୍ୟୈବ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସାକ୍ଷାତ୍ସର୍ବଗତତ୍ଵାଦି ବିବକ୍ଷ୍ୟତାମିତି ସ୍ମୃତମ୍ । ଯଦ୍ୟୁକ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମପୁରମିତି ଜୀବେନ ପରସ୍ୟୋପଲକ୍ଷିତତ୍ଵାତ୍ତାଞ୍ଜ ଜବ ଜୀବସ୍ୟୈବେଦଂ ପୁରସ୍ଵାମିନଃ ପୁରେକଦେଶବର୍ତ୍ତୟମସ୍ଥିତି । (ଗ) ଅତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ-ପରସ୍ୟୈବେଦଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପୁରଂ ସଙ୍କରାତଂ ବ୍ରହ୍ମପୁରମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସ୍ୟ ତସ୍ମିନ୍ ମୁଖ୍ୟତ୍ଵାତ୍ । ତସ୍ୟାପ୍ୟସ୍ଥି ପୁରେଶାନେନ ସମ୍ବନ୍ଧଃ, ଉପଲବ୍ଧ୍ୟଧିଷ୍ଠାନତ୍ଵାତ୍ । ‘ସ ବା ଅୟଂ ପୁରୁଷଃ ସର୍ବାସୁ ପୁରୁଷ୍ଠ ପରିଶୟଃ’, (ବୃ ୨।୫।୧୮) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ଚିତିତ୍ୟାଃ । (ଘ) ଅଥବା ଜୀବପୁର ଏବାସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ସନ୍ନିହିତମୁପଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ଯଥା ଶାଳଗ୍ରାମେ ବିଷ୍ଣୁଃ ସନ୍ନିହିତ ଇତି, ତଦ୍ଭବତ୍ । ‘ତଦ୍ୟଥେହ କର୍ମଚିତୋ ଲୋକଃ କ୍ଷାୟତ ଏବାମେବାମୁତ୍ର ପୁଣ୍ୟଚିତୋ ଲୋକୋ କ୍ଷାୟତେ, (ଛା ୮।୧।୬) ଇତି ଚ କର୍ମଣା ମତ୍ତବତ୍ ଫଳତ୍ଵମୁକ୍ତା ‘ଅଥ ଯ ଇହାତ୍ମାନମାନୁବିନ୍ଦ୍ୟ ବ୍ରଜତ୍ୟତାଂଃ ସତ୍ୟାନ୍ କାମାଂଶ୍ରେଷ୍ଠାଂ ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ କାମାତ୍ମରୋ ଭବତି’ । ଇତି ପ୍ରକୃତ ଦହରାକାଶବିଜ୍ଞାନସ୍ୟାନନ୍ତଫଳତ୍ଵଂ ବଦନ୍ ପରମାତ୍ମଦ୍ଵୟସ୍ୟ ସୁତୟତି ।

(ଞ) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯଦ୍ୟପି ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଜୀବରେ ସମ୍ଭବ, ତଥାପି ଅନ୍ୟ କାରଣରୁ ଜୀବବିଷୟକ ଆଶଙ୍କା ନିବୃତ୍ତ ହେଉଛି । ଉପାଧିଦ୍ଵାରା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ତଥା ଚକ୍ରସ୍ଥିତ ଅରର ଅଗ୍ରଭାଗ ସଂଯୋଗ ଭଳି ଉପମିତଜୀବରେ କମଳ ବେଷ୍ଟନକୃତ ଅକ୍ଷର ନିବାରଣ କରାଯାଇଛି ।



(ଖ) ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ ଅଭେଦବିବକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ଜୀବରେ ସର୍ବଗତତ୍ୱାଦିର ବିବକ୍ଷା କରେ, ତେବେ ଆହାରରୂପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମସହିତ ଅଭେଦ ସ୍ୱୀକାର କରି ଜୀବରେ ସର୍ବଗତତ୍ୱାଦି ଧର୍ମର ବିବକ୍ଷା କରିବା ଅପେକ୍ଷା ଏହା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବଯେ- ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ହିଁ ସାକ୍ଷାତ୍ ସର୍ବଗତତ୍ୱାଦିଧର୍ମର ବିବକ୍ଷା କରାଯାଇପାରେ । ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଜୀବଦ୍ୱାରା ଶରୀରରୂପାପୁରର ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ରାଜାଭଳି ପୁରର ସ୍ୱାମୀଜୀବର ପୁର ଭାଗରେ ରହିବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ପରଂବ୍ରହ୍ମର ପୁର ହେବାରୁ ଏହି ପୁର ବ୍ରହ୍ମପୁର ଅଟେ । କାରଣ-ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ମୁଖ୍ୟ । ତାହାର ମଧ୍ୟ ଏହି ପୁରସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି । କାରଣ-ସେ ତାହାର ଉପଲବ୍ଧର ସ୍ଥାନ । ‘ସେ ଉପାସକ ଜୀବଘନ ଦ୍ୱାରା ପର-ଉକ୍ତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଶରୀରରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ପରମାତ୍ମାର ଦର୍ଶନ କରେ’, ଏବଂ ‘ସେ ପୁରୁଷ ସମସ୍ତ ଶରୀରରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ହୃଦୟରେ ରହିବାର କାରଣକୁ ‘ପୁରିଶୟ’ କୁହାଯାଏ’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟ ।

(ଘ) ଅଥବା ଯେପରି ଶାଳଗ୍ରାମରେ ବିଷ୍ଣୁ ସନ୍ନିହିତ ହେବାର ଉପଲକ୍ଷିତ କରାଯାଏ । ସେପରି ଏହି ଜୀବପୁରରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ସନ୍ନିହିତ ହେବାର ଉପଲକ୍ଷିତ କରାଯାଏ । ଯଥା-‘ଯେପରି ଏଠାରେ କର୍ମ ସମ୍ପାଦିତ ଫଳ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯାଏ, ସେହିପ୍ରକାର ଏହି ପରଲୋକରେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରଦିପୂର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱାରା ଉପାର୍ଜିତ ସର୍ବଲୋକାଦିର ଫଳ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର କର୍ମର ଫଳ ନଶ୍ୱର କହି ‘ଯାହା ଏଠାରେ ଆତ୍ମା ତଥା ଏହାର ଆଶ୍ରିତ ସତ୍ୟକାମ, ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପାଦିଗୁଣର, ଶାସ୍ତ୍ର ଏବଂ ଆର୍ୟ୍ୟର ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ, ଧ୍ୟାନଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବ କରି ପରଲୋକରେ ଜାତ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ ସାର୍ବଭୌମ ରାଜାସଦୃଶ ସମସ୍ତ ଲୋକରେ ଯଥେଚ୍ଛ ବିହାର କରି ଓ ଅଭିଷେକସ୍ଥକୁ ପାଇ ରହେ’ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତ ଦହରାକାଶରୂପକ ବିଜ୍ଞାନ ଫଳର ଅନନ୍ତତ୍ୱ କହି ଦହରାକାଶ ପରମାତ୍ମା ବୋଲି ଶ୍ରୁତି ସୂଚନା ଦିଏ ।

(ଙ)ର ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟେତଦୁକ୍ତମ୍-ନ ଦହରାସ୍ୟାକାଶସ୍ୟାନେଷ୍ଟବ୍ୟତ୍ତ୍ୱଂ ବିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟତ୍ତ୍ୱଂ ତ ଶ୍ରୁତମ୍, ପରବିଶେଷଣଦ୍ୱେନୋପାଦାନାଦିତି । (ଖ) ଅତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ-ଯଦ୍ୟାକାଶୋନାନେଷ୍ଟବ୍ୟତ୍ତ୍ୱେନୋକ୍ତ ସ୍ୟାତ୍, ‘ଯାବାନ୍ ବା ଅୟମାକାଶସ୍ତା-ବାନେଷୋଽନ୍ତର୍ହୃଦୟ ଆକାଶଃ’, ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାକାଶସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିବର୍ତ୍ତନଂ ନୋପଯୁଜ୍ୟେତ ।

(ଞ) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଦହରାକାଶର ଅନୁଷ୍ଟବ୍ୟ ତଥା ବିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟ-ରୂପରେ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ପରର ବିଶେଷଣ ରୂପରେ ଏହା ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ।



(ଖ) ଯାହା ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ କୁହାଯାଇଥିଲା, ତାହା ଉପରେ ଆମେ କହୁଛୁ- ଯଦି ଦହରାକାଶ ଅନେଷବ୍ୟରୂପରେ କୁହାଯାଇ ନଥାନ୍ତା, ତେବେ ଯାବାନ୍ ବା ଅୟମାକାଶସ୍ତାବାନେଷୋଽନ୍ତର୍ହୃଦୟ ଆକାଶଃ, ଇତ୍ୟାଦି ଆକାଶସ୍ବରୂପର ପ୍ରଦର୍ଶନ ଉପଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରିନଥାନ୍ତା ।

(୮) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦେତଦପ୍ୟତ୍ତବର୍ତ୍ତବସ୍ତୁସଦ୍ଭାବପ୍ରଦର୍ଶନାୟୈବ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟତେ । ‘ତଂ ଚେଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଯଦିଦମସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମପୁରେ ଦହରଂ ପୁଷ୍ପରାକଂ ବେଶ୍ମ ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରାକାଶଃ କିଂ ତଦତ୍ର ବିଦ୍ୟତେ ଯଦନେଷବ୍ୟଂ, ଯଦ୍ବାବ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟମ୍’, ଇତ୍ୟାକ୍ଷିପ୍ୟ ପରିହାରବସର ଆକାଶୌପମ୍ୟୋପକ୍ରମେଣ ଦ୍ୟାବ-ପୃଥିବ୍ୟାଦାନାମନ୍ତଃ ସମାହିତଦ୍ବଦର୍ଶନାତ୍ । (ଖ) ନୈତଦେବମ୍ ଏବଂ ହି ସତି ଯଦନ୍ତଃ ସମାହିତଃ ଦ୍ୟାବାପୃଥିବ୍ୟାଦି ତଦନେଷବ୍ୟଂ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଂ, ଚେକ୍ତଂ ସ୍ୟାତ୍ । ତତ୍ର ବାକ୍ୟଶେଷୋ ନୋପପଦ୍ୟେତ । (ଗ) ‘ଅସ୍ମିନ୍ କାମାଃ ସମାହିତାଃ’ ଏଷ ଆତ୍ମାଽପହତପାପ୍ମା, ଇତି ହି ପ୍ରକୃତଂ ଦ୍ୟାବାପୃଥିବ୍ୟାଦିସ-ମାଧାନାଧାରମାକାଶମାକୃଷ୍ୟ ‘ଅଥ ଯ ଇହମାନମନୁବିଦ୍ୟ ବ୍ରଜନ୍ତ୍ୟତାଂଃ ସତ୍ୟାନ୍ କାମାନ୍’, ଇତି ସମୁଚ୍ଛୟାର୍ଥେନ ବାକ୍ୟଶେଷୋ ଚ ଶବ୍ଦେନାତ୍ମାନ୍ କାମାଧାରମାଶ୍ରିତା ଷ୍ଚ କାୟାନ୍ ବିଜ୍ଞେୟାନ୍ ଦର୍ଶୟତି । (ଘ) ତସ୍ମାଦ୍ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେଽପି ଦହର ଏବାକାଶୋ ହୃଦୟପିଣ୍ଡରା-କାୟୁଷ୍ମାନଃ ସହାନ୍ତଃସ୍ଥୈଃ ସମାହିତୈଃ ପୃଥିବ୍ୟାଦିଭିଃ ସତୈଃଃ କାମୈର୍ବିଜ୍ଞେୟ ଉକ୍ତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । ସ ଚେକ୍ତେଭ୍ୟୋ ହେତୁଭ୍ୟଃ ପରମେଶ୍ବର ଇତି ।

(୮) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ବସ୍ତୁର ସଦ୍ଭାବ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି । କାରଣ-‘ଆରାୟ ଶିଷ୍ୟକୁ କହିଲେ, “ଏହି ବ୍ରହ୍ମପୁରରେ ଯେଉଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ କମଳାକାର ଗୁହ ଅଛି, ସେଥିରେ ଯେଉଁ ଅଳ୍ପ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଅଛି, ତାହା ଭିତରେ କଣ ଅଛି- ଏହାହିଁ ଅନେଷଶ ଯୋଗ୍ୟ ଏବଂ ବିଶେଷ ରୂପରେ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ’, ଏହିପରି ଆକ୍ଷେପ କରି ପରିହାର କରିବା ସମୟରେ ‘ଯାବାନ୍ ବା’, ଏହି ମନ୍ତରେ ଆକାଶ ସମାନ ଉପକ୍ରମରେ ଦ୍ୟୁଲୋକ, ପୃଥିବ୍ୟାଦିର ଅନ୍ତରବସ୍ଥାନ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏପରି ହେଲେ ଏହାର ଅନ୍ତରବସ୍ଥିତ ଯେଉଁ ଦ୍ୟୁଲୋକ, ପୃଥିବ୍ୟାଦି ଅଛି, ସେମାନେ ଅନେଷବ୍ୟ ଓ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟରୂପରେ ଉକ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ଥିତିରେ ବାକ୍ୟଶେଷ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(ଗ) ‘ଏଥିରେ ଅଭିଳାଷ ଓ କାମନା ଅବସ୍ଥିତ’, ‘ଏହି ଆତ୍ମା ପାପମୁକ୍ତି, ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତିଧ୍ୟାନଲୋକ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦି ଯେଉଁଠାରେ ଅଛି, ସେହି ଆକାଶର ଅନୁକୃତି କରି ‘ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଆତ୍ମାର ଏବଂ ଏହି ସତ୍ୟକାମର ଆରମ୍ଭ୍ୟଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ଅନୁଭବ କରି ପରଲୋକକୁ ଯାଏ’, ଏହିପ୍ରକାର ଏଠାରେ ବାକ୍ୟଶେଷ, ସମୁଦୟବାଚକ ‘ଚ’ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କାମର ଆଧାରକୁ ଆତ୍ମାକୁ ଏବଂ ଏହାର ଆଶ୍ରିତ କାମକୁ ବିଜ୍ଞେୟ ରୂପରେ ଦେଖାଏ ।

(ଘ) ଏହାଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ବାକ୍ୟର ଉପକ୍ରମରେ ମଧ୍ୟ ହୃଦୟକମଳ ଯାହାର ଆଧାର ଅଟେ । ସେ ଦହରାକାଶ ହିଁ ଅତସ୍ଥିତ ହୋଇ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦି ସହିତ ତଥା ସତ୍ୟକାମ ସହ ବିଜ୍ଞେୟ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଏହି ଉକ୍ତ ହେତୁଦ୍ୱାରା ଦହରାକାଶ ପରମେଶ୍ୱର ରୂପରେ ସିଦ୍ଧ ହେଲା ।

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्ट लिङ्गं च ॥ ୧୫ ॥

(୧) ଗତିଶବ୍ଦାଭ୍ୟାଂ ତଥାହି ଦୃଷ୍ଟଂ ଲିଙ୍ଗଞ୍ଚ ॥୧-୩-୧୫॥

ଗତିଶବ୍ଦାଭ୍ୟାମ୍-‘ଇମା ସର୍ବାଃ ପ୍ରଜାଃ’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଗମନ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଦହର କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ତଥାହି ଦୃଷ୍ଟମ୍-ଏହି ପ୍ରକାର ‘ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦା ସମ୍ପନ୍ନୋ ଭବତି’ ଏହି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ଜୀବଗମ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ଲିଙ୍ଗଞ୍ଚ-ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିପ୍ରତିପାଦିତ ଜୀବର ପ୍ରତିଦିନ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯିବା ଅସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ‘ବ୍ରହ୍ମେବ ଲୋକଃ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଃ’, ଏହି କର୍ମଧାରୟସମାସରେ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ ପ୍ରତିଦିନ ଗମନ ହିଁ ଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ଞାପକ ହେତୁ ଅଟେ । ସୂତ୍ରସ୍ଥ ‘ଚ’ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ‘ନିଗାଦସ୍ଥପତିନ୍ୟାୟ’ ମଧ୍ୟ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟର ଗ୍ରହଣରେ ସୂଚିତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଦହରଃ ପରମେଶ୍ୱର ଉତ୍ତରେଭ୍ୟୋ ହେତୁଭ୍ୟ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ତୁ ଏବୋତ୍ତରେ ହେତବ ଇଦାନାଂ ପ୍ରପଞ୍ଚୟତେ । ଇତଃ ପରମେଶ୍ୱର ଏବ ଦହରଃ, ଯସ୍ମାଦହର ବାକ୍ୟଶେଷେ ପରମେଶ୍ୱର ସୈବ ପ୍ରତିପାଦକୌ ଗତିଶବ୍ଦୋ ଭବତଃ- ‘ଇମାଃ ସର୍ବାଃ ପ୍ରଜାଃ ଅହରହର୍ଗଚ୍ଛତ୍ୟ ଏତଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଂ ନିବିଦନ୍ତି’, (ଛାଂ ୩୩ ୨) ଇତି । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକୃତଂ ଦହରଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦେନାଭିଧାୟ ତଦ୍ବିଷୟା ଗତିଃ ପ୍ରଜାଶବ୍ଦବାଚ୍ୟାନାଂ ଜୀବାନାମଧ୍ୟାୟାନାମ ଦହରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତାଂ ଗମୟତି । (ଗ) ତଥାହି ହ୍ୟଦରହର୍ଜୀବାନାଂ ସୁଷ୍ପ୍ରପ୍ରାବସ୍ଥାୟାଂ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଂ ଗମନଂ ଦୃଷ୍ଟଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ‘ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି’, (ଛା ୬ ୩ ୧) ଇତ୍ୟେବମାଦୌ । ଲୋକେଽପି କିଳଂ ଗାତଂ ସୁଷ୍ପ୍ରପ୍ରମାତକ୍ଷତେ-



‘ବ୍ରହ୍ମାଭୂତୋ ବ୍ରହ୍ମଣଂ ଗତଃ’ ଇତି । (ଘ) ତଥା ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦୋଽପି ପକୃତ ଦହରେପ୍ରଯୁଜ୍ୟ-ମାନୋ ଜୀବଭୂତାକାଶରଜ୍ଞାଂ ନିବର୍ତ୍ତୟନ୍ ବ୍ରହ୍ମତାମସ୍ୟ ଗମୟତି । (ଙ) ନନ୍ଦୁ କମଳାସନଲୋକମପି ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦୋ ଗମୟତେ, ଗମୟେଦ୍ୟଦି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଲୋକ ଇତି ଷଷ୍ଠୀସମାସବୃତ୍ତ୍ୟା ବ୍ୟୁତ୍ପାଦେୟତ, ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟବୃତ୍ତ୍ୟା ତୁ ବ୍ୟୁତ୍ପାଦ୍ୟମାନେ ବ୍ରହ୍ମେବ ଲୋକୋ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଇତି ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ଗମିଷ୍ୟତି । (ଚ) ଏତଦେବ ଋହରହବ୍ରହ୍ମଲୋକଗମନଂ ଦୃଷ୍ଠଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦସ୍ୟ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟବୃତ୍ତି ପରିଗ୍ରହେ ଲିଙ୍ଗମ୍ । ନ ହ୍ୟହରହରିମାଃ ପ୍ରଜାଃ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଲୋକଂ ସତ୍ୟଲୋକାଶ୍ୟଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତାତି ଶକ୍ୟଂ କଷ୍ଟୟିତୁମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବାକ୍ୟଶେଷଗତ ହେତୁଦ୍ୱାରା ଦହର ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ଆଶୁଥିବା ହେତୁଗୁଡ଼ିକର ଭଲଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ଏହାଦ୍ୱାରା ପରମେଶ୍ୱର ହିଁ ଦହର ଅଟେ । କାରଣ- ‘ଯେ ସମସ୍ତ ଜୀବ ହୃଦୟାନ୍ତର୍ଗତ ଦହରାକାଶ ନାମକ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ସୁସ୍ଥପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପାଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅନାଦିଅଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଆବୃତ୍ତ ଏହାକୁ ଜାଣେନାହିଁ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ଦହର ବାକ୍ୟଶେଷରେ ଏହି ଗତି ଓ ଶବ୍ଦ ପରମେଶ୍ୱରର ପ୍ରତିପାଦକ ଅଟେ ।

(ଗ) ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଦହରର ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କହି ତାହାଠାରେ ପ୍ରଜାଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ଜୀବକୁ କହୁଥିବା ଗତି ଦହରରେ ବ୍ରହ୍ମଦ୍ୱର ଜ୍ଞାନକରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ‘ଦହରାକାଶ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ’ ବୋଲି ଅବଗତ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ‘ସତା ସୋମ୍ୟ, ସଦା ସମ୍ପନ୍ନୋଭବତି’, ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ସୁସ୍ଥପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତିଦିନ ଜୀବର ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଗମନ ଦେଖାଯାଏ, ସଂସାରରେ ମଧ୍ୟ ଗାତ୍ରସୁସ୍ଥପ୍ରପୁରୁଷକୁ ‘ବ୍ରାହ୍ମଭୂତ’ ବ୍ରହ୍ମଦ୍ୱକୁ ପାଇବା କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତ ଦହରରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିବା ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଜୀବ ଓ ଭୂତାକାଶର ଆଶଙ୍କାକୁ ନିବୃତ୍ତ କରାଇ ଦହରାକାଶ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରାଏ ।

(ଙ) ପରନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଲୋକଶବ୍ଦ ହିଁ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ, ତାହା କଣ ବ୍ରହ୍ମଲୋକର ଜ୍ଞାନ କରାଏ ? ହିଁ ଅବଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କରାଏ । ଯଦି ‘ବ୍ରହ୍ମର ଲୋକ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ’ ଏହି ଷଷ୍ଠୀସମାସ ବୃତ୍ତିରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି କରାଯାଏ, ତଥାପି ଏଠାରେ କର୍ମଧାରୟ ସମାସ ଦ୍ୱାରା ‘ବ୍ରହ୍ମେବ ଲୋକଃ’, ଏହି ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟବୃତ୍ତିରେ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ହେଉଥିବା ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ଞାନ କରାଇବ ।

(ଚ) କିନ୍ତୁ ସର୍ବଦା ‘ଏହି ବ୍ରହ୍ମଲୋକ-ଗମନ ହିଁ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଶବ୍ଦର ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟ ବୃତ୍ତିରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ଲିଙ୍ଗ ହେତୁ ହେବାର’ ଦେଖାଯାଏ ।



ପ୍ରତିଦିନ ଏମାନେ ଜୀବସତ୍ୟଲୋକନାମକ କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି କବ୍ଧନା କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

धृतेस्व महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे: ॥ ୧୬ ॥

(୧) ଧୃତେଷ୍ଠ ମହିମ୍ନୋଽସ୍ୟାସ୍ମିନ୍ନୁପଲବ୍ଧେଃ । ୧-୩-୧୬ ।

ଧୃତେଷ୍ଠ-‘ଅଥ ଯ ଆତ୍ମା’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଉକ୍ତ ଧୃତି, ଚ-ଏବଂ ‘ଏଷ ଭୂତପାଳଃ’ ଅସ୍ୟ ମହିମ୍ନଃ-ସମସ୍ତ ଲୋକଙ୍କୁ ଧାରଣ କରିବାର ମହିମା, ଅସ୍ମିନ୍-ପରମାତ୍ମାରେ ଉପଲବ୍ଧେଃ-ଉପଲବ୍ଧ ହେବାରୁ ଦହରାକାଶ ହିଁ ପରମେଶ୍ଵର ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଧୃତେଷ୍ଠ ହେତୋଃ ପରମେଶ୍ଵର ଏବାୟଂ ଦହରଃ । କଥମ୍ ? ‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନତରାକାଶଃ’ ଇତିହି ପ୍ରକୃତ୍ୟାକାଶୋପମ୍ୟପୂର୍ବକଂ ତସ୍ମିନ୍ ସର୍ବସମାଧାନମୁକ୍ତା ତସ୍ମିନ୍ନୈବ ଋମ୍ଭଶବଂ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟା ପହତ ପାପୁତ୍ଵାଦି ଗୁଣଯୋଗଂ ଷ୍ଟେପଦିଶ୍ୟ ତମେବାନତିବୃତ୍ତପ୍ରକରଣଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶତି- ‘ଅଥ ଯ ଆତ୍ମା ସ ସେତୁର୍ବିଧୃତିରେଷାଂ ଲୋକାନାମସଂଭେଦାୟ’, (ଛା ୮।୪।୧) ଇତି । (ଖ) ତତ୍ ବିଧୃତିରିତ୍ୟାତ୍ମଶବ୍ଦସାମା- ନାଧିକରଣ୍ୟାଦ୍ ବିଧାରୟିତୋତ୍ୟତୋକ୍ତିତଃ କର୍ତ୍ତ୍ତ୍ବି ସ୍ମରଣାତ୍ । ଯଥୋଦକସନ୍ତାନସ୍ୟ ବିଧାରୟିତା ଲୋକେ ସେତୁଃ କ୍ଷେତ୍ରସଂପଦାନସଂଭେଦାୟ, ଏବମୟମାତ୍ମେଷାମଧ୍ୟା- ମାଦିଭେଦଭିନ୍ନାନାଂ ଲୋକାନାଂ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମାଦାନାଂ ଚ ବିଧାରୟିତା ସେତୁସଂଭେଦାୟା- ସଂକରାୟେତି । (ଗ) ଏବମିହ ପ୍ରକୃତେ ଦହରେ ବିଧାରଣଲକ୍ଷଣଂ ମହିମାନଂ ଦର୍ଶୟତି । ଅୟଂ ଚ ମହିମା ପରମେଶ୍ଵର ଏବ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାଦୁପଲବ୍ଧ୍ୟତେ । ‘ଏତସ୍ୟ ବାକ୍ଷରସ୍ୟ ପ୍ରଶାସନେ ଗାର୍ଗି ସୂର୍ଯ୍ୟାତନ୍ତ୍ରମସୌ ବିଧୃତୌ ତିଷ୍ଠତିଃ’, ଇତ୍ୟାଦେଃ । (ଘ) ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି ନିଶ୍ଚିତେ ପରମେଶ୍ଵରବାକ୍ୟେ ଶୁଦ୍ଧତେ-‘ଏଷ ସର୍ବେଶ୍ଵର ଏଷ ଭୂତାଧିପତିରେଷ ଭୂତପାଳ ଏଷ ସେତୁର୍ବିଧରଣ ଏଷାଂ ଲୋକନାସଂଭେଦାୟ । ଇତି । ଏବଂ ଧୃତେଷ୍ଠ ହେତୋଃ ପରମେଶ୍ଵର ଏବାୟଂ ଦହରଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଧୃତିରୂପ ହେତୁ ଦ୍ଵାରା ମଧ୍ୟ ଏହି ଦହର ପରମେଶ୍ଵର ହୁଏ । କାରଣ- ‘ଏଠାରେ ଦହର ଅନ୍ତରାକାଶ ଅଟେ ।’ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଆକାଶ ସହିତ ସାଦୃଶ୍ୟପୂର୍ବକ ସେଠାରେ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ସ୍ଥିତି କିହି ଆତ୍ମଶବ୍ଦକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଏବଂ ଅପହୃତ ପାପୁତ୍ଵାଦିଗୁଣକୁ ସମ୍ବନ୍ଧର ଉପଦେଶ ଦେଇ, ଅସମାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ଏହି



ପ୍ରକରଣର ‘ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ଅଛି, ଏହା ସେତୁ ଅଟେ । ଏହି ଲୋକର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ସାକର୍ଯ୍ୟ ନ ହେଉ, ଏହାହିଁ ତାହାର ବିଧାରକ ଅଟେ ।’ ଏହା ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ବିଧୃତିଶବ୍ଦର ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ସହ ସାମାନ୍ୟାଧିକରଣ୍ୟ ହେଲେ ବିଧାରୟିତା କୁହାଯାଏ । କାରଣ- ‘ଭିତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ କର୍ତ୍ତାର ଅର୍ଥରେ ବିଧାନ କରାଯାଇଛି । ଯେପରି ଜଳର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରବାହର ବିଧାରକ ସେତୁ ଲୋକରେ କ୍ଷେତ୍ରସମ୍ପତ୍ତିର ମିଶ୍ରଣ ନ ହେବାପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ସେପରି ଏହି ଆତ୍ମା ଅଧ୍ୟାତ୍ମାଦିଭେଦରେ ଭିନ୍ନ ଏହି ସଂସାରର ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମାଦିର ଅଂଶଭେଦ ପାଇଁ ବିଧାରକ ସେତୁ ଅଟେ ।

(ଗ) ଏତାଦୃଶ ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଦହରାକାଶରେ ବିଧାରଣ ରୂପମହିମାକୁ ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଏ । ଏହି ମହିମା ‘ହେ ଗାର୍ଗୀ । ଏହି ଅକ୍ଷରର ଆଜ୍ଞାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ବିଧାରକ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ।’ ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟାନ୍ୟବେଦବାକ୍ୟରେ ପରମେଶ୍ୱରଠାରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଘ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ‘ଏହା ସର୍ବେଶ୍ୱର ଅଟେ, ଭୂତର ପାଳକ । ଏହି ଲୋକମର୍ଯ୍ୟାଦାର ସଙ୍କର ନ ହେବା ପାଇଁ ବିଧାରକ ସେତୁ ରହିଛି ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପରମେଶ୍ୱର ବାକ୍ୟରେ ଶୁଣାଯାଏ । ଏପରି ଧୃତି ରୂପ ହେତୁ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଦହର ପରମେଶ୍ୱର ହୁଏ ।

प्रसिद्धेऽस्य ॥ ୧୭ ॥

(୧) ପ୍ରସିଦ୍ଧିଷ୍ଟେ । ୧ । ୩ । ୧୭ ।

‘ଆକାଶୋ ବୈ ନାମ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଆକାଶଶବ୍ଦ ପରମାତ୍ମାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଦହରାକାଶ ପରମେଶ୍ୱର ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟୁ ପରମେଶ୍ୱର ଏବଂ ‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନୁତରାକାଶଃ’, ଇତ୍ୟୁତ୍ୟତେ । ଯତ୍କାରଣମାକାଶଶବ୍ଦଃ ପରମେଶ୍ୱରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ । ‘ଆକାଶୋ ବୈ ନାମ ନାରୂପଯୋର୍ନିବହିତା’, (ଛା ୧।୧୪), ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା ଜମାନି ଭୂତାନ୍ତ୍ୟାକାଶା ଦେବ ସମୁପ୍ପଦ୍ୟନ୍ତେ’, (ଛା ୧।୯।୧) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗଦର୍ଶନାର୍ଥ । (ଖ) ଜୀବେ ହିଁ ନ କୃତିବାକାଶଶବ୍ଦଃ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ଭୂତାକାଶସ୍ତୁ ସତ୍ୟାମପ୍ୟାକାଶ-ଶବ୍ଦପ୍ରସିଦ୍ଧାବୁପମାନୋପମେୟଭାବାଦ୍ୟସମ୍ଭବାନ୍ ଗ୍ରହୀତବ୍ୟ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ହେତୁଦ୍ୱାରା ‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରାକାଶଃ’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ପରମେଶ୍ୱର କୁହାଗଲା । କାରଣ- ‘ଆକାଶ ନାମଦ୍ୱାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆତ୍ମା ନାମ ରୂପାତ୍ମକପ୍ରପଞ୍ଚର ନିର୍ବାହକ, ‘ଏହିମାନେ ସମସ୍ତଭୂତ ଆକାଶଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି’, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବା ଦ୍ୱାରା ଆକାଶଶବ୍ଦ ପରମେଶ୍ୱରଠାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ଜୀବପାଇଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଆବଶ୍ୟକ କୌଣସିଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଯଦ୍ୟପି ଭୂତାକାଶରେ ଆକାଶ ଶବ୍ଦର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି, ତଥାପି ଉପମାନ ଉପମେୟ ଭାବବାଦୀର ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ତାହାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ବୋଲି ବ୍ରହ୍ମସ୍ମୃତି ୧-୩-୧୪ ସ୍ତୋତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି ।

इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात् ॥ ୧୮ ॥

(୧) ଇତରପରାମର୍ଶାତ୍ ଇତି ଚେନ୍ନାସମ୍ଭବାତ୍ ॥ ୧-୩-୧୮

‘ଏକ୍ଷ ସମ୍ପ୍ରସାଦଃ’ ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ସମ୍ପ୍ରସାଦଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା, ଇତରପରାମର୍ଶାତ୍=ଜୀବର ପରାମର୍ଶ ହୁଏ । ତେଣୁ, ସଃ-ଜୀବ ହିଁ ଦହରାକାଶ ଅଟେ । ଇତି ଚେନ୍ନ=ଏହିଭଳି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅସମ୍ଭବାତ୍=କାରଣ-ଆକାଶର ଉପମେୟତ୍ୱ ଶାପରହିତତ୍ୱାଦି ଧର୍ମଜୀବରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ବାକ୍ୟଶେଷବଳେନ ଦହର ଇତି ପରମେଶ୍ୱରଃ ପରିଗୃହ୍ୟେତାସ୍ତାତରସ୍ୟାପି ଜୀବସ୍ୟ ବାକ୍ୟଶେଷେ ପରାମର୍ଶଃ-‘ଅଥ ଯ ଏକ୍ଷ ସମ୍ପ୍ରସାଦୋଽସ୍ମାନ୍ନିଚାରାତ୍ ସମୁତ୍ଥାୟ ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୁପସଂପଦ୍ୟ ସ୍ୱେନ ରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଏକ୍ଷ ଆତ୍ମେତି ହୋବାତ’, (ଛା ୮୩୩୪) ଇତି । (ଖ) ଅତ୍ରହି ସଂପ୍ରସାଦଶବ୍ଦଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ସ୍ପଷ୍ଟପ୍ରାବସ୍ଥାୟାଂ ଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାରଦବସ୍ଥାବନ୍ତଂ ଜୀବଂ ଶକ୍ନୋତ୍ୟୁ-ପସ୍ଥାଶୟିତୁଂ ନାର୍ଥାନ୍ତରମ୍ । ତଥା ଶରୀରବ୍ୟାପାଶ୍ରୟସୈବ ଜୀବସ୍ୟ ଶରୀରାତ୍ ସମୁତ୍ଥାନଂ ସମ୍ଭବତି (ଗ) ଯଥାକାଶବ୍ୟାପାଶ୍ରୟାଣାଂ ବାୟୁଦାନାମାକାଶାତ୍ ସମୁତ୍ଥାନଂ, ତଦ୍ବଦ୍ । ତଥା ଋତୃଷ୍ଣୋଽପି ଲୋକେ ପରମେଶ୍ୱରବିଷୟ ଆକାଶଶବ୍ଦଃ ପରମେଶ୍ୱର ଧର୍ମସମ୍ପତ୍ତିବ୍ୟାହାରାତ୍ ଆକାଶୋ ବୈ ନାମ ନାମରୂପଯୋନିର୍ବିହତା’, ଇତ୍ୟେବମାଦୌ ପରମେଶ୍ୱର ବିଷୟୋଽଭ୍ୟୁପଗତଃ । ଏବଂ ଜୀବବିଷୟୋଽପି ଭବିଷ୍ୟତି । ତତ୍ସଦି-ତରପରାମର୍ଶାତ୍ ‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରାକାଶଃ’, ଇତ୍ୟତ୍ର ସ ଏବ ଜୀବ ଉଦ୍ୟତ ଇତିଚେତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବାକ୍ୟଶେଷବଳରେ ଯଦି ଦହରହିଁ ପରମେଶ୍ୱର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ‘ବ୍ରହ୍ମା କହିଲେ ଯେ-ଯାହା ଏହି ସଂପ୍ରସାଦଜୀବ,



ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୂହରେ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧିକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ଭିନ୍ନବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତକାର କରି ପରଜ୍ୟୋତିସ୍ଵରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏବଂ ନିଜସ୍ଵରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ, ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ ।’ ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷରେ ଇତରଜୀବର ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ସଂପ୍ରସାଦଶବ୍ଦ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଏହି ସଂପ୍ରସାଦଶବ୍ଦ ଏହି ଅବସ୍ଥାଯୁକ୍ତ ଜୀବର ଉପସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟର ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଯେପରି ଆକାଶ ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟବ୍ୟାପ୍ତି ଆକାଶଠାରୁ ସମୁତ୍ଥାନ ହୁଏ, ସେପରି ଲୋକ ବ୍ୟବହାରରେ ପରମେଶ୍ଵର ବିଷୟକ ଆକାଶଶବ୍ଦ ଅଟେ । ଏହି ଅଦୃଷ୍ଟ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ‘ଆକାଶ ନାମଦ୍ଵାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆତ୍ମା ନାମ ଓ ରୂପର ନିର୍ମାଣକାରୀ ଅଟେ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପରମେଶ୍ଵର ଧର୍ମର ସମଭିବ୍ୟାପାର-ସମାପନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହେଲେ ପରମେଶ୍ଵର ବିଷୟ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ ? ଜୀବ ବିଷୟ ସ୍ଵୀକାର ମଧ୍ୟ କରାଯିବ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟର ପରାମର୍ଶ ଦ୍ଵାରା ‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରାକାଶଃ’, ଏଠାରେ ସେ ଜୀବ କୁହାଯାଇଛି ବୋଲି ପୂର୍ବପକ୍ଷର ଅଭିମତ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ନୈତଦେବଂ ସ୍ୟାତ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ଅସମ୍ଭବାତ୍ । ନହି ଜୀବୋ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟୁପାଧିପରିଚ୍ଛେଦାଭିମାନୀ ସନ୍ନାକାଶେନୋପମାୟତେ । ନ ଷ୍ଠେୟାଧିଧାନ-ଭିମନ୍ୟମାନସ୍ୟାପହତପାପୁତ୍ଵାଦୟୋ ଧର୍ମାଃ ସମ୍ଭବନ୍ତି । ପ୍ରପଞ୍ଚତଂ ଚୈତନ୍ତ ପ୍ରଥମସୂତ୍ରେ । (ଖ) ଅତିରେକାଶକାପରିହାରାୟାତୁ ତୁ ପୁନରୁପନ୍ୟସ୍ୟ । ପଠିଷ୍ୟତି ଷ୍ଠେପରିଷାତ୍ ‘ଅନ୍ୟାର୍ଥେ ପରାମର୍ଶତଃ’ (ବ୍ର.ସୁ. ୧.୩.୧୦) ଇତି ।

(ଘ) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହା ଅସମ୍ଭବ । ବୁଦ୍ଧି ଆଦି ଉପାଧିଠାରୁ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ଵାଭିମାନୀ ହୋଇଥିବା ଜୀବଧର୍ମକୁ ଅଭିମାନ କରୁଥିବା ଜୀବଠାରେ ପାପରହିତତ୍ଵାଦି ଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଅଧିକରଣରେ ପ୍ରଥମସୂତ୍ରରେ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଭଲଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ବନ୍ଧ୍ୟମାଣ ଅଧିକ ଆଶଙ୍କା ପରିହାର ପାଇଁ ଏହାର ପୁନଃ ଉପନ୍ୟାସ କରାଯାଇଛି । ପରେ ‘ଅନ୍ୟାର୍ଥେ ପରାମର୍ଶ’, (୧-୩-୨୦) ସୂତ୍ରରେ ଜୀବ ପରାମର୍ଶର ପ୍ରୟୋଜନ କୁହାଯିବ ।

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ ୧୧ ॥

(୧) ଉତ୍ତରାଚ୍ଚେଦାବିର୍ଭୂତ ସ୍ଵରୂପସ୍ତୁ ॥ ୧-୩-୧୯

ଉତ୍ତରାଦ୍ = ‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି’ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଜାପତିବାକ୍ୟରେ ଜାଗ୍ରଦାଦି ଅବସ୍ଥାପନ୍ନ ଜୀବରେ ପାପରହିତତ୍ଵାଦିଧର୍ମର ସମ୍ଭବ ହେଲେ ଜୀବ ଦହରାକାଶ ହୁଏ ।



ଚେତ = ଯଦି ଏହା କୁହାଯାଏ, ଆବିର୍ଭୂତ ସ୍ବରୂପଃ=ପରମାର୍ଥରୂପରେ ଜୀବ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ, ଜୀବରୂପରେ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଜୀବ ଦହରକାଶ ନୁହେଁ । ଅପିତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ତୁ=‘ତୁ’ (କିନ୍ତୁ) ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତରପରାମର୍ଶାଦ୍ୟା ଜୀବଶଙ୍କା ଜାତା ସାଂସୟସବାନ୍ନିରାକୃତା । ଅଥେଦାନାଂ ମୃତସ୍ୟେକାମୃତସ୍ୟେକାତ୍ ପୁନଃ ସମୁତ୍ଥାନଂ ଜୀବଶଙ୍କାୟାଃ କ୍ରିୟତେ-ଉଚ୍ଚରସ୍ମାତ୍ ପ୍ରଜାପତ୍ୟାଦ୍ ବାକ୍ୟାତ୍ । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ହି ‘ଯ ଆତ୍ମାଂପହତପାପ୍ମା’ ଇତ୍ୟ-ପହତପାପ୍ମାଦ୍ବିଗୁଣକମାତ୍ମନମନେଷ୍ଟବ୍ୟମନେଷ୍ଟବ୍ୟଂ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଂ ଚ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟ ‘ଯ ଏଷୋଂକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ଏଷ ଆତ୍ମା’, (ଛା ୮-୭-୪) ଇତି ବ୍ରୁବନ୍ନକ୍ଷିପ୍ତଂ ଦ୍ରଷ୍ଟାରଂ ଜୀବମାତ୍ମାନଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶତି । (ଗ) ‘ଏତଂ ଦ୍ୱେବ ତେ ଭୂୟୋଂନୁବ୍ୟାଖ୍ୟାସାମି’, (ଛା ୮-୯-୩) ଇତି ଚ ତମେବ ପୁନଃ ପୁନଃ ପରାମର୍ଶ୍ୟ ‘ଯ ଏଷ ସ୍ୱପ୍ନେ ମହାମାନ-ଶ୍ଚରତ୍ୟେଷ ଆତ୍ମା’, (ଛା ୫-୧୦-୧) ଇତି ‘ତଦତ୍ତ୍ୱେତତ୍ତ୍ୱସ୍ତୁପ୍ତଃ ସମସ୍ତଃ ସଂପ୍ରସନ୍ନଃ ସ୍ୱପ୍ନଂ ନ ବିଜାନାତ୍ୟେଷ ଆତ୍ମା’, (ଛା ୮-୧୧-୧) ଇତି ଚ ଜୀବମେବାବସ୍ଥାନ୍ତରଗତଂ ବ୍ୟାଚକ୍ଷେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଅନ୍ୟର ପରାମର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଜୀବବିଷୟକ ଆଶଙ୍କା ଜାତ ହୁଏ; ଏହାର ପରିହାର ଜୀବରେ ପାପରହିତତ୍ୱାଦି ଧର୍ମର ଅସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ଏହା କରାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅମୃତ ଛିଞ୍ଚିଲାମାତ୍ରେ ଯେପରି ମୃତପ୍ରାଣୀ ପୁନର୍ବାର ଉଠେ, ସେପରି ଅନନ୍ତରୋକ୍ତ ପ୍ରଜାପତି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଜୀବ ବିଷୟକ ଆଶଙ୍କାର ପୁଣି ଉତ୍ଥାନ ଅଛି ।

(ଖ) କାରଣ- ଏଠାରେ ‘ଯ ଆତ୍ମାପହତପାପ୍ମା’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ପାପ-ରହିତତ୍ୱାଦି ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅନେଷଣ କରିବା ଉଚିତ୍’, ବିଶେଷରୂପରେ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ‘ଯିଏ ଅକ୍ଷିରେ ପୁରୁଷ ଦେଖାଏ, ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ’, ଏହିପ୍ରକାର ‘କହୁଥିବା ପ୍ରଜାପତି ଅକ୍ଷିପୁ ଦ୍ରଷ୍ଟାଜୀବର ଆତ୍ମାରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରନ୍ତି ।

(ଗ) ‘ଏହି ଆତ୍ମା ବିଷୟରେ ମୁଁ ତୁମକୁ କହୁଛି ।’ ଏହାର ବାରମ୍ବାର ପରାମର୍ଶ କରି ‘ଯାହା ସେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ମହିମାନ-ସ୍ତ୍ରୀ ଆଦି ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ହୋଇ ବିଭବ କରାଏ,’ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୋଗର ଅନୁଭବ କରେ, ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ’, ପୁନଶ୍ଚ ‘ଯେଉଁ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଏହା ଶୋଇ ଦର୍ଶନାବିବୃଦ୍ଧିହୀନ ଓ ସମ୍ୟକ୍ ରୂପରେ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନକୁ ଅନୁଭବ କରେ ନାହିଁ । ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ’, ଏହିପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥାନ୍ତରଗତ ଜୀବର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରନ୍ତି ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ତଥ୍ୟେବ ଉପହତପାପୁଡ଼ାଦି ଦର୍ଶୟତି- ‘ଏତଦମୃତମଭୟମେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’, ଇତି । ନାହ ଖଲ୍ଲୟମେବ ସଂପ୍ରତ୍ୟାମ୍ଭାନଂ ଜାନାତ୍ୟୟମହମସ୍ମାତି ନୋ ଏବେମାନି ଭୂତାନି’, (ଛା ୮-୧୧-୧, ୨) ଇତି ଚ ସୁଷ୍ଟୁପାବସ୍ଥାୟାଂ ଦୋଷମୁପକ୍ରମ୍ୟ ଶରୀରସମ୍ବନ୍ଧନିନ୍ଦାପୂର୍ବକଂ ‘ଏଷ ସଂପ୍ରସାଦୋଽସ୍ମାନ୍ନରୀରାତ୍ ସମୁତଥାୟ ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୁପସଂପଦ୍ୟସ୍ତେନ ରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ, ସ ଉତମଃ ପୁରୁଷଃ’, ଇତି ଜୀବମେବ ଶରୀରାତ୍ସମୁତଥୂତମୁତମପୁରୁଷଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଖ) ତସ୍ମାଦସ୍ତି ସମ୍ଭବୋ ଜୀବେ ପାରମେଶ୍ୱରାଣାଂ ଧର୍ମାଣାମ୍ । ଅତଃ ‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନୁତ୍ତରାକାଶଃ’, ଇତି ଜୀବ ଏବୋକ୍ତ ଇତି ଚେତ୍ କର୍ଣ୍ଣିଦ୍ବୟାତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) “ଏତଦମୃତମଭୟମେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହିବାକ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାପରହିତତ୍ୱାଦି ରୂପରେ ଦେଖାଏ । ‘ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଏହା ମୁଁ ଅଟେ, ଏହି ପ୍ରକାର କୌଣସି ଆତ୍ମା ନିଜକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ ଏବଂ ସେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଜାଣେ ନାହିଁ’, ଏହିପ୍ରକାର ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଦୋଷ ଦେଖି ‘ଏହାକୁ ମୁଁ ପୁନର୍ବାର ତୁମକୁ କହୁଛି, ଏହା ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନୁହେଁ, ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମା କରି ଶରୀରସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନିନ୍ଦାପୂର୍ବକ ‘ଏହି ସଂପ୍ରସାଦଜୀବ ଏହି ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ଉଠି ପରଜ୍ୟୋତିକୁ ପାଇ ପୁଣି ସ୍ୱରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ’ । ଏହିପ୍ରକାର ଶରୀରଦ୍ୱାରା ସମୁତଥୂତ ଜୀବକୁ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ରୂପରେ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ତେଣୁ ପରମେଶ୍ୱରର ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଜୀବଠାରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଅତଃ ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନୁତ୍ତରା କାଶଃ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଦହରାକାଶ ଜୀବ ବୋଲି କେତେକ କହନ୍ତି ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ତଂ ପ୍ରତି ବୁଝାତ୍-‘ଆବିର୍ଭୂତସ୍ୱରୂପସ୍ତୁ’ ଇତି । ତୁଶ୍ମଃ ପୂର୍ବପକ୍ଷବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଃ ନୋଭରସ୍ମାଦପି ବାକ୍ୟାଦିହ ଜୀବସ୍ୟାଶଙ୍କା ସମ୍ଭବତାତ୍ୟର୍ଥଃ । କସ୍ମାତ୍ ? ଯତସ୍ତତ୍ରାପ୍ୟାବିଭୂର୍ତ୍ତରବରୂପୋ ଜୀବୋ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ । ଆବିର୍ଭୂତଂ ସ୍ୱରୂପମ୍ ସେତ୍ୟାବିଭୂର୍ତ୍ତସ୍ୱରୂପଃ । ଭୂତପୂର୍ବଗତ୍ୟା ଜୀବବଚନମ୍ । (ଖ) ଏତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି- ‘ଯୋଃକ୍ଷିଣି’ ଇତ୍ୟକ୍ଷିଲକ୍ଷିତଂ ଦ୍ରଷ୍ଟାରଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟାଦ ଶରୀରବ୍ରାହ୍ମଣେନୈନଂ ଶରୀରାତ୍ପତ୍ୟା ବ୍ୟୁତଥାୟ ‘ଏତଂ ଦେବଂ ତେ’, ଇତି ପୁନଃ ପୁନସ୍ତମେବ ବ୍ୟାଖ୍ୟେୟଦେନାକୃଷ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନସୁଷ୍ପ୍ରୋପନ୍ୟାସକ୍ରମେଣ ‘ପରଂ ଜ୍ୟୋତିସ୍ୱରୂପସଂପଦ୍ୟ ସ୍ତେନ ରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ’, ଇତି ଯଦସ୍ୟ ପାରମାର୍ଥିକଂ ସ୍ୱରୂପଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ତଦ୍ଭୂତଭେନଂ ଜୀବଂ ବ୍ୟାଚକ୍ଷେ, ନ ଜ୍ଞେବେନ ରୂପେଣ । (ଗ) ଯତ୍ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୁପସଂପଦ୍ୟଂ ଶୁଦ୍ଧଂ ତତ୍ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ । ତଜ୍ଜପହତପାପୁଡ଼ା-ଦିଧର୍ମିକଂ, ତଦେବଂ ଚ ଜୀବସ୍ୟ ପାରମାର୍ଥିକଂ ସ୍ୱରୂପମ୍ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟାଦିଶାସ୍ତ୍ରୋକଃ,



ନେତରଦୁପାଧିକୃତିତମ୍ । ଯାବଦେବ ହି ସ୍ଥାଣାବିବ ପୁରୁଷବୁଦ୍ଧିଂ ଦୈତଲକ୍ଷଣାବିଦ୍ୟାଂ ନିବର୍ତ୍ତୟନ୍ କୃତସ୍ଥନିତ୍ୟ ଦୃକ୍ସ୍ବରୂପମାମାନମହଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମାତି ନ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ତାବଜ୍ଞାବସ୍ୟ ଜୀବତ୍ତମ୍ । (ଘ) ଯଦା ତୁ ଦେହେହିୟମନୋବୁଦ୍ଧି ସଂଘାତାଦ୍ବରୂପାପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟା ପ୍ରତିବୋଧତେ, ନାସିତ୍ ଦେହେହିୟମନୋବୁଦ୍ଧିସଂଘାତଃ, ନାସି ସଂସାରୀ, କିଂ ତର୍ହି ? ତଦ୍ୟତ୍ସତ୍ୟଂ ସ ଆତ୍ମା ଚୈତନ୍ୟମାତ୍ରସ୍ବରୂପ-ସ୍ବରୂପସାତି, ତଦା କୃତସ୍ଥନିତ୍ୟଦୃକ୍ ସ୍ବରୂପମାମାନଂ ପ୍ରତି ବୁଦ୍ଧ୍ୟାସ୍ଥାଛରାରାଦ ଭିମାନନାତ୍ ସମୁର୍ତ୍ତସ୍ବତ୍ ସ ଏବ କୃତସ୍ଥନିତ୍ୟଦୃକ୍ସ୍ବରୂପ ଆତ୍ମା ଭବତି । (ଙ) ‘ସ ଯୋ ହ ବୈ ତତ୍ପରମଂ ବ୍ରହ୍ମ ବେଦ ବ୍ରହ୍ମୈବ ଭବତି’, (ମୁଣ୍ଡ ୩-୨-୯) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ତଦେବ ଋଷ୍ୟ ପାରମାର୍ଥକଂ ସ୍ବରୂପଂ ଯେନ ଶରୀରାତ୍ ସମୁତଥାୟ ସ୍ବେନରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ପୂର୍ବପକ୍ଷମାନଙ୍କୁ କୁହାଯାଉଛି କି- ‘ଆବିର୍ଭୂତ ସ୍ବରୂପସ୍ତୁ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ତୁଣ୍ଡ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତିନିମିତ୍ତ ଅଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବର ଆଶଙ୍କା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ- ଏହି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ ହୁଏ । କାରଣ- ଏଠାରେ ଆବିର୍ଭୂତ ସ୍ବରୂପ ପ୍ରଜୀବ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଜାଗ୍ରତାଦି ଅବସ୍ଥାରେ ଏହା ପରିଷ୍କାର କରି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛି ଯେ-ନିଜ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଭିନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମସ୍ବରୂପ ଯାହାର କି ସେ ଆବିର୍ଭୂତ ସ୍ବରୂପ । ଭୂତପୂର୍ବ ଅଜ୍ଞାନ ଅବସ୍ଥାର ଅପେକ୍ଷା ସେ ଜୀବବଚନ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ଅଭିପ୍ରାୟକି-‘ଯ ଏକୋଽକ୍ଷିଣି’ ଏହି ପ୍ରକାର ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ଉପଲକ୍ଷିତ (ବିଶ୍ବରୂପ) ଦ୍ରଷ୍ଟାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଉଦଶରାବଦ୍ରାହ୍ମାତାଦ୍ୱାରା ଶରୀରରେ ଆତ୍ମଦ୍ୱାରା ଏହି ଜୀବକୁ ଅଲଗା କରି ‘ଏହି ବିଷୟରେ ମୁଁ ତୁମକୁ ପୁନର୍ବାର କହୁଛି ।’ ଏହିପ୍ରକାର ପୁନର୍ବାର ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତିର ଉପନ୍ୟାସ କ୍ରମେରେ ‘ପରଂଜ୍ୟୋତି ସ୍ବରୂପକୁ ପାଇ ନିଜ ରୂପରେ ଅଭିନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଏହି ଜୀବର ଯଥାର୍ଥ-ପରମାର୍ଥକରୂପ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଏହି ରୂପରେ ଜୀବର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଜୀବ ରୂପରେ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟ ଯେଉଁ ପରଂଜ୍ୟୋତି ଶ୍ରୁତିପ୍ରତିପାଦିତ ସେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ, ସେ ପାପରହିତଦ୍ୱାଦି ଧର୍ମଯୁକ୍ତ । ସେ ଜୀବର ତତ୍ତ୍ୱମସି ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଜ୍ଞାତବ୍ୟଃ ପାରମାର୍ଥକ ସ୍ବରୂପ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ଉପାଧିକୃତିକ ସ୍ବରୂପ ପାରମାର୍ଥକ ନୁହେଁ । ଯେତେ



ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାଣୁରେ ପୁରୁଷକୁଳି ସଦୃଶ ଦୈତଲକ୍ଷଣ ଅବିଦ୍ୟାକୁ ନିବୃତ୍ତ କରି କୃତସ୍ତ୍ର, ନିତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନସ୍ବରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ‘ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ’, ଏହିପରି ନ ଜାଣିଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବ ପାଖରେ ଜୀବନ୍ତ ଅଛି ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ସଂଘାତଦ୍ୱାରା ପୃଥକ୍ କରି ତୁମେ ଦେହ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ମନ ବୁଦ୍ଧି ରୂପର ସଂଘାତ ନୁହଁ, କି ସଂସାରୀ ମଧ୍ୟ ନୁହଁ, କିନ୍ତୁ ଯାହା ସତ୍ୟ, ଚୈତନ୍ୟସ୍ବରୂପ ଆତ୍ମା ଅଟେ । ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିବୋଧିତ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ କୃତସ୍ତ୍ର, ନିତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନସ୍ବରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣି ଏହି ଶରୀରାଦି ଅଭିମାନକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସେ କୃତସ୍ତ୍ର, ନିତ୍ୟ, ଜ୍ଞାନ-ସ୍ବରୂପ ଆତ୍ମା ହୋଇଯାଏ ।

(ଙ) କାରଣ- ‘ଯେ ସେହି ପରମବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣେ, ନିଃସନ୍ଦେହଭାବରେ ସେ ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ । ଶରୀରଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାଭିମାନକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଯାହାପରମଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ବରୂପକୁ ପାଏ, ସେ ତାହାର ପାରମାର୍ଥକ ସ୍ବରୂପ ଅଟେ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) କଥଂ ପୁନଃ ସ୍ୱଂ ଚ ରୂପଂ ସ୍ୱେନୈବ ଚ ନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତି ସମ୍ଭବତି କୃତମ-ନି ତସ୍ୟ ? ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦାନଂ ତୁ ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତର ସଂପର୍କାଦଭିଭୂତ ସ୍ବରୂପାଣା-ମନଭିବ୍ୟକ୍ତାସାଧାରଣବିଶେଷାଣାଂ କ୍ଷାରପ୍ରେକ୍ଷେପାଦିଭିଃ ଶୋଧମାନାନଂ ସ୍ବରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍ । (ଖ) ତଥା ନକ୍ଷତ୍ରାଦାନାମହନ୍ୟ ଭୂତ ପ୍ରକାଶାନାମଭାବକବିଯୋଗେ ରାତ୍ନୋ ସ୍ବରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପତ୍ତିଃସ୍ୟାତ୍ ନ ତୁ ତଥାତ୍ଚୈତନ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଷୋ ନିତ୍ୟସ୍ୟ କେନଚିଦଭିଭବଃ ସମ୍ଭବତ୍ୟସଂସର୍ଗିତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ୟୋମ୍ ଜବ, ଦୃଷ୍ଟବିରୋଧାତ୍ । (ଗ) ଦୃଷ୍ଟଶ୍ରୁତିମତି ବିଜ୍ଞାତଯୋ ହି ଜୀବସ୍ୟ ସ୍ବରୂପମ୍ । ତତ୍ତ୍ୱ ଶରୀରାଦସମୁତ୍ପତ୍ତସ୍ୟାପି ଜୀବସ୍ୟ ସଦା ନିଷ୍କର୍ମମେବ ଦୃଶ୍ୟତେ, ସର୍ବେହି ଜୀବଃ ପଶ୍ୟନ୍ ଶୁଶ୍ରାନ୍ ମନ୍ଦାନୋ ବିଜାନନ୍ ବ୍ୟବହରତି, ଅନ୍ୟଥା ବ୍ୟବହାରନୁପପତ୍ତେଃ । (ଘ) ତଚ୍ଚେତଃଛରୀରାତ୍-ସମୁତ୍ପତ୍ତସ୍ୟ ନିଷ୍ପଦ୍ୟତ, ପ୍ରାକ୍ସମୁତ୍ଥାନାଦ୍ ଦୃଷ୍ଟୋ ବ୍ୟବହାରୋ ବିରୁଧତେ । ଅତ୍ କିମାତ୍ମକମିଦଂ ଶରୀରାତ୍ ସମୁତ୍ଥାନମ୍, କିମାତ୍ମିକା ବା ସ୍ବରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପତ୍ତିରିତି ?

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ନିଜର ସ୍ବରୂପ ନିଜଦ୍ୱାରା ନିଷ୍କନ୍ତ ହୁଏ, ଏହା ନିତ୍ୟକୃତସ୍ତ୍ରରେ କିପରି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ? ଅନ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟର ସଂସର୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଯାହାର ସ୍ବରୂପ ଅଭିଭୂତ ହୋଇଯାଏ । ତଥା ଅସାଧାରଣ ବିଶେଷଗୁଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, କ୍ଷାରପ୍ରେକ୍ଷେପାଦିଦ୍ୱାରା ଶୋଧନ ହୋଇଥିବା ଏହି ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦିର ସ୍ବରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ।



(ଖ) ତଥାଦିନରେ ଯାହାର ପ୍ରକାଶକ ଅଭିଭବ ହୁଏ, ସେ ନକ୍ଷତ୍ରାଦିର ରାତ୍ରିରେ ଅଭିଭବ କରୁଥିବାର ଅଭାବରେ ସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାରା ଅଭିଭବ ହୁଏ-ଏହାହିଁ ସମ୍ଭବ । ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଚୈତନ୍ୟରୂପନିତ୍ୟଜ୍ୟୋତିର ଏପରି କାହାଦ୍ୱାରା ଅଭିଭବ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆକାଶ ସଦୃଶ ସେ ସଂସର୍ଗରହିତ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିରୋଧ ହୁଏ ।

(ଗ) କାରଣ-ଦର୍ଶନ, ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ଜୀବର ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ସେ ଶରୀରଠାରୁ ଅଭିମାନକୁ ତ୍ୟାଗ ନ କରୁଥିବା ଜୀବଠାରେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ରହନ୍ତି । ସମସ୍ତ ଜୀବ ଦେଖି, ଶୁଣି, ବିଚାର କରି ଏବଂ ଜାଣି ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ଅନ୍ୟଥା ବ୍ୟବହାରର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ସେ ସ୍ୱରୂପ ଯଦି ଶରୀରଠାରୁ ଅଭିମାନ ତ୍ୟାଗକଲେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ସମୁତ୍ଥାନର ପୂର୍ବରୁ ଦେଖାଦେଉଥିବା ବ୍ୟବହାର ବାଧ୍ୟତ ହେବ । ତେଣୁ ଶରୀରଠାରୁ ସମୁତ୍ଥାନର ସ୍ୱରୂପ କଣ ଓ ସ୍ୱରୂପ ଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱରୂପ କଣ ?

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ପ୍ରାଗ୍‌ବିବେକ ବିଜ୍ଞାନୋପଭୋଃ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟ-ମନୋବୁଦ୍ଧିବିଷୟବେଦନୋପାଧିଭିରବିବିକ୍ଳମିବ ଜୀବସ୍ୟ ଦୃଷ୍ୟାଦିଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱରୂପଂଭବତି । ଯଥା-ଶୁଦ୍ଧସ୍ୟ ସ୍ୱଚିକସ୍ୟ ସ୍ୱାହ୍ୟଂ ଶୌକ୍ୟଂ ଚ ସ୍ୱରୂପଂ ପ୍ରାଗ୍ ବିବେକଗ୍ରହଣାଦ୍ରୁକ୍ତନୀଳା-ଦ୍ୟୁପାଧିଭିରବିବିକ୍ଳମିବ ଭବତି । (ଖ) ପ୍ରମାଣଜନିତ ବିବେକଗ୍ରହଣାତ୍ମ ପରାଚୀନଃ ସ୍ୱଚିକଃ ସ୍ୱାହ୍ୟେନ ଶୌକ୍ଳେନ ଚ ସ୍ୱେନ ରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁତ୍ୟତେ, ପ୍ରାଗପି ତଥୈବ ସନ୍, ତଥା ଦେହାଦ୍ୟୁପାଧିବିବିକ୍ଳସୈବ ସତୋ ଜୀବସ୍ୟ ଶୁଚିକୃତଂ ବିବେକବିଜ୍ଞାନଂ ଶରୀରାତ୍ ସମୁତ୍ଥାନମ୍ ବିବେକ ବିଜ୍ଞାନଫଳଂ ସ୍ୱରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପତ୍ତିଃ କେବଳାତ୍-ସ୍ୱରୂପାବଗତିଃ । (ଗ) ତଥା ବିବେକାବିବେକମାତ୍ରଶୈବାତ୍ମନୋଽଶରୀରତ୍ ସଶରୀରତ୍ସ୍ଥ ମନ୍ଦବର୍ଣ୍ଣାତ୍, ‘ଅଶରୀରଂ ଶରୀରେଷୁ’, (କା ୧-୨-୨୨) ଇତି; ‘ଶରୀରସ୍ତ୍ରେଽପି କୌତ୍ସେୟଂ ନ କରୋତି ନ ଲିପ୍ୟତେ’, (ଗୀ ୧୩-୩୧) ଇତି ଚ ସଶରୀରତ୍। ଶରୀରତ୍ ବିଶେଷ । ଭାବସ୍ମରଣାତ୍ । (ଘ) ତସ୍ମାଦ୍ ବିବେକବିଜ୍ଞାନାଭାବାଦନାବିର୍ଭୂତ ସ୍ୱରୂପଃ ସନ୍ ବିବେକ ବିଜ୍ଞାନାଦାବିର୍ଭୂତସ୍ୱରୂପ ଇତ୍ୟୁତ୍ୟତେ । ନ ତ୍ୱାନାୟୁଶା ବାବିର୍ଭାବାନାବିର୍ଭାବୌ ସ୍ୱରୂପସ୍ୟ ସମ୍ଭବତଃ ସ୍ୱରୂପତ୍ୱାଦେବ । ଏବଂ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନକୃତ ଏବ ଜୀବପରମେଶ୍ୱରଯୋର୍ଭେଦୋ ନ ବସ୍ତୁକୃତଃ ବ୍ୟୋମବଦସଙ୍ଗତ୍‌ବିଶେଷାତ୍ ।



(୬) ଭାଷାନ୍ତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଯେପରି ଶୁଦ୍ଧସ୍ଫଟିକର ସ୍ପଷ୍ଟତା ଏବଂ ଶୁକ୍ଳ ରୂପ ବିବେକଜ୍ଞାନ ହେଲେ ପୂର୍ବରକ୍ତ ନୀଳାଦି ଉପାଧିଦ୍ଵାରା ଅବିବିକ୍ତ ହୋଇଯାଏ; ସେପରି ବିବେକଜ୍ଞାନର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲେ ପୂର୍ବଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ବିଷୟ ବେଦନାରୂପ ଉପାଧି ଦ୍ଵାରା ଜୀବର ଦୃଷ୍ଟାଦି ଜ୍ୟୋତି ସ୍ଵରୂପ ଅବିବିକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ବିବେକଜ୍ଞାନଦୋଷର ପୂର୍ବରୁ ସ୍ଫଟିକ ସେପରି ଶୁକ୍ଳ ଏବଂ ସ୍ପଷ୍ଟ ଥାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣଜନିତ ବିବେକଜ୍ଞାନର ପରେ ସ୍ଫଟିକ ନିଜେ ନିଜେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଶୁକ୍ଳରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେବାର କୁହାଯାଇଛି, ସେହିପ୍ରକାର ଦେହାଦି ଉପାଧିଠାରୁ ଅବିବିକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଜୀବର ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ବିବେକଜ୍ଞାନ ହିଁ ଶରୀରଠାରୁ ସମୁତ୍ପାନ୍ନ ହୁଏ, ଏବଂ ସେ ବିବେକ ବିଜ୍ଞାନର ଫଳ କେବଳ ଆତ୍ମସ୍ଵରୂପର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହିଁ ସ୍ଵରୂପାଭିବ୍ୟକ୍ତି ଅଟେ ।

(ଗ) ସେହିପ୍ରକାର ‘ଶରୀରରେ ଅଶରୀର ଅଛି’, ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ବିବେକ ଏବଂ ଅବିବେକ ମାତ୍ରରେ ହିଁ ଆତ୍ମା ଅଶରୀର ଓ ସଶରୀର ହୁଏ । ‘ହେ କୌତେନ୍ଦ୍ର ! ସେ ଶରୀରରେ ରହି ପ୍ରକୃତରେ କିଛି କରେ ନାହିଁ, ବା କୌଣସି କର୍ମରେ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ସଶରୀରତ୍ଵ ଓ ଅଶରୀରତ୍ଵ ବିଷୟକ ବିଶେଷାଭାବ ଭାବଭାବର ସ୍ମରଣ ହୁଏ ।

(ଘ) ତେଣୁ ବିବେକଜ୍ଞାନର ଅଭାବରୁ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ଵରୂପ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଜୀବ ବିବେକବିଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ଵରୂପ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅନ୍ୟପ୍ରକାରରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ଵରୂପରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ ସେ ସ୍ଵରୂପ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର ଜୀବ ଏବଂ ଇଶ୍ଵରର ଭେଦ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ଜାତ ହୁଏ, ବାସ୍ତବିକ୍ ନୁହେଁ କାରଣ-ଆତ୍ମାରେ ଆକାଶ ସଦୃଶ ଅସଙ୍ଗତ୍ଵ ଅବିଶେଷ ଅଟେ ।

(୭) ମୂଳ- (କ) କୁତଃକେତବେବଂ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ ? ଯତୋ ‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’, ଇତ୍ୟୁପଦିଶ୍ୟ ‘ଏତଦମୃତମଭୟମେତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ’, ଇତ୍ୟୁପଦିଶତି, ଯୋଃକ୍ଷିଣି ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ଦ୍ରଷ୍ଟୃଦ୍ଵେନ ବିଭାବ୍ୟତେ, ସୋଃମୃତାଭୟଲକ୍ଷଣାଦ୍‌ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନ୍ୟତ୍ଵେତ୍ ସ୍ୟାତ୍, ତତୋଽମୃତାଭୟ-ବ୍ରହ୍ମସାମାନ୍ୟକରଣ୍ୟଂ ନ ସ୍ୟାତ୍, ନାପି ପ୍ରତିଛାୟାତ୍ମାଃମକ୍ଷିଲକ୍ଷିତୋ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ, ପ୍ରଜାପତେର୍ମୂଷାବାଦିଦ୍‌ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । (ଖ) ତଥା ଦ୍ଵିତୀୟେଽପି ପର୍ଯ୍ୟାୟେ ‘ଯ ଏଷ ସ୍ଵପ୍ନେ ମହାୟମାନଃସ୍ଵରତି’, ଇତି ନ ପ୍ରଥମପର୍ଯ୍ୟାୟ-ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାଦକ୍ଷି ପୁରୁଷାଦବ୍ରହ୍ମରୂପେନା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଃ, ‘ଏତଂ ଦେବ ତେ ଭୂୟୋଽନୁବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟାମି’,



ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମାତ୍ । କିଞ୍ଚିଦ୍ଦମବ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନେ ହସ୍ତିନମଦ୍ରାକ୍ଷମ୍, ନେଦାନାଂ ପଶ୍ୟାମାତି ଦୃଷ୍ଟମେବ ପ୍ରତିବୁଦ୍ଧଃ ପ୍ରତ୍ୟାଚକ୍ଷେ, ଦ୍ରଷ୍ଟାରଂ ତୁ ତମେବ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜାନାତି ‘ଯ ଏବାହଂ ସ୍ୱପ୍ନମଦ୍ରାକ୍ଷଂ ସ ଏବାହଂ ଜାଗରିତଂ ପଶ୍ୟାମି’ ଇତି । (ଗ) ତଥା ତୃତୀୟେ ପର୍ଯ୍ୟାୟେ ‘ନହି ଖଲ୍ଲୟମେବଂ ସଂପ୍ରତ୍ୟମାନଂ ଜାନାତ୍ୟୟମହମସ୍ମାତି ନୋ ଏବେମାନି ଭୂତାନି’, ଇତି ସୁଷୁପ୍ତାବସ୍ଥାୟାଂ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନାଭାବମେବ ଦର୍ଶୟତି ନ ପ୍ରାୟମେବ ନ ବିଜ୍ଞାତୃବିନାଶାଭିପ୍ରାୟମ୍ । ‘ନହି ବିଜ୍ଞାତୃର୍ବିଜ୍ଞାତେଃ ବିପରିଲୋପୋ ବିଦ୍ୟତେଽବିନାଶିତ୍ୱାତ୍’, (ବୃ ୪-୩-୩୦) ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାତ୍ । (ଘ) ତଥା ଚତୁର୍ଥେଽପି ପର୍ଯ୍ୟାୟେ ‘ଏତଂ ଦେବ ତେ ଭୂୟୋଽନୁବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟାମି ନୋ ଏବାନ୍ୟତ୍ୱେତସ୍ମାତ୍’, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ମଘବନ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଂ ବା ଇଦଂ ଶରୀରମ୍’, ଇତ୍ୟାଦିନା ପ୍ରପଞ୍ଚେନ ଶରୀରାଦ୍ୟୁପାଧିସମ୍ବନ୍ଧପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନେନ ସଂପ୍ରସାଦଶବ୍ଦୋଦିତଂ ଜାବଂ ‘ସ୍ୱେନ ରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ’ ଇତି ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପାପନ୍ନଂ ଦର୍ଶୟନ୍ ପରସାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଶୋଫତାଭୟସ୍ୱରୂପାଦନ୍ୟଂ ଜାବଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଏହା କିପରି ଜଣାପଡ଼େ ? ଏହାଦ୍ୱାରା ‘ଯ ଏଷୋଽକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ ଏହା ଉପଦେଶ ଦେଇ ‘ଏତଦ୍ଦମୃତମଭୟମେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ ବୋଲି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ଆଖିରେ ଯାହା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିଶ୍ୱ ରୂପଦକ୍ଷା ରୂପରେ ଜଣାଯାଏ, ତାହା ଯଦି ଅମୃତ ଓ ଅଭୟ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ଅମୃତ ଓ ଅଭୟରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏହି ଅକ୍ଷି ପୁରୁଷର ସାମାନାତ୍ମକରଣ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅକ୍ଷିଲକ୍ଷିତ ଏହି ପ୍ରତିବିମ୍ବାମ୍ବା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ, କାରଣ-ପ୍ରଜାପତି ମିଥ୍ୟା ହୋଇଯିବ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ‘ଯାହା ସ୍ୱପ୍ନରେ ଭୋଗର ଭୋକ୍ତା ବୋଲି ବିଚାର କରାଯାଇଛି, ତାହା ଆତ୍ମା, ଦ୍ୱିତୀୟଥର ପ୍ରଥମଥରର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷରୂପଦକ୍ଷା ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଟାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନୁହେଁ, କାରଣ-‘ଏହାକୁ ମୁଁ ପୁଣି କହୁଛି’, ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ ଅଛି । ‘ଆଜି ସ୍ୱପ୍ନରେ ମୁଁ ହାତୀ ଦେଖିଲି କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିନାହିଁ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଦ୍ରଷ୍ଟାର ଜାଗରଣ କରି କ’ଣ ନିଷେଧ କରୁଛି କି ? ‘ଯାହା ମୁଁ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭବ କଲି, ତାହା ଜାଗ୍ରଦବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭବ କରୁଛି’, ଏହି ପ୍ରକାର ସେ ଦ୍ରଷ୍ଟାର ପ୍ରତିଭିଜ୍ଞା କରୁଛି ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ତୃତୀୟଥରରେ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ‘ଏହି ମୁଁ ଅଚେ’, ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତ ଜ୍ଞାନ ଏହି ଆତ୍ମା ନିଜକୁ ଜାଣେ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଜାଣେ ନାହିଁ, ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନର ଅଭାବ ଦେଖାଏ । ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ‘ସେ ବିନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ’ ଏହା ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ବିଜ୍ଞାନର ବିନାଶର ଅଭିପ୍ରାୟରେ କୁହାଯାଇଛି- ବିଜ୍ଞାତା ବିନାଶର ଅଭିପ୍ରାୟ ନୁହେଁ,



କାରଣ-‘ନ ହି ବିଜ୍ଞାତୁର୍ବିଜ୍ଞାନେ’ (ବିଜ୍ଞାତାର ବିଜ୍ଞପ୍ତି ବିଜ୍ଞାନଶକ୍ତିର କଦାପି ଲୋପ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସେ ଅବିନାଶୀ ଅଟେ) ।

(ଘ) ପୁନଶ୍ଚ ଚତୁର୍ଥଧରରେ ‘ଏହାକୁ ମୁଁ ତୁମକୁ ପୁନର୍ବାର କହୁଛି, ଅନ୍ୟକୁ ନୁହେଁ’ ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ହେ ଇନ୍ଦ୍ର ! ନିଃସନ୍ଦେହଭାବରେ ଏହି ଶରୀର ମରଣଶୀଳ ଅଟେ’, ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟର ପୂର୍ବକ ଶରୀରାଦି ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧର ନିଷେଧ କରି ସଂପ୍ରସାଦଶବ୍ଦରେ କଥିତ ଜୀବର ‘ନିଜ ସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ’, ଏହି ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ପ୍ରାପ୍ତି ଦେଖାଇ ପ୍ରଜାପତି ଅମୃତ, ଅଭୟସ୍ୱରୂପ ଓ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଦ୍ୱାରା ଜୀବକୁ ଦେଖେ, ଅନ୍ୟକୁ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) କେଚିତ୍ତୁ-ପରମାତ୍ମାବିବକ୍ଷାୟାଂ ‘ଏତଂ ଡେବ ତେ’ ଇତି ଜୀବାକର୍ଷଣମନାର୍ଥ୍ୟଂ ମନ୍ୟମାନା ଏତମେବ ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମସ୍ମୃତିତମ ପହତପାପ୍ମାଦ୍-ଗୁଣକମାତ୍ମାନଂ ‘ତେ ଭୂୟୋଽନୁବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟାମାତି-କଷ୍ଟଋତି । (ଖ) ତେଷାମେତମିତି ସନ୍ନିହିତାବଲମ୍ବିନା ସର୍ବନାମଶ୍ରୁତିର୍ବିପ୍ର କୃଷ୍ୟେତ, ଭୂୟଃ ଶ୍ରୁତିଷ୍ଟୋପରୁଧେତ, ପର୍ଯ୍ୟାୟା-ତରାଭିହିତସ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟାତରେନଭିଧାୟମାନଦ୍ୱାତ୍ । ‘ଏତଂ ଡେବ ତେ’ ଇତି ଚ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟ ପ୍ରାକ୍ତତୂର୍ଥାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟାୟାଦନ୍ୟମନଂ ବ୍ୟାତକ୍ଷାଣସ୍ୟ ପ୍ରଜାପତେ ପ୍ରତାରକତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । (ଗ) ତସ୍ମାଦ୍ୟଦବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତମପାରମାର୍ଥକଂ ଜୈବଂ ରୂପଂ କର୍ତ୍ତୁ-ଭୋକ୍ତୁରାଗଦ୍ୱେଷାଦିଦୋଷକଲୁଷିତମନେକାର୍ଥଯୋଗି ତଦ୍ବିଲୟନେନ ତଦ୍ବିପରୀତ-ମପହତପାପ୍ମାଦ୍ବିଗୁଣକଂ ପାରମେଶ୍ୱରଂ ସ୍ୱରୂପଂ ବିଦ୍ୟମ୍ନା ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ, ସର୍ପାଦିବି-ଲୟନେନୈବ ରଞ୍ଜାଦାନ ।

(ଘ) ଭାଷାଂତର-(କ) କେତେକ ଆରମ୍ଭ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ପରମାତ୍ମାର ବିବିକ୍ଷାରେ ‘ଏବଂ ଡେବ ତେ’ ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଜୀବର ଅନୁବୃତ୍ତି ଅନୁଚିତ ଜାଣୁଥିବା (ଯ ଆତ୍ମାପହତପାପ୍ମା) ଏହି ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମରେ ସ୍ମୃତିତ ପାପରହିତତ୍ୱ ଆଦି ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ‘ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ତୁମପାଇଁ ପୁନଃ ପୁନଃ କହିବି ବୋଲି କଳ୍ପନା କରନ୍ତି ।

(ଖ) ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ସନ୍ନିହିତଜ୍ଞାନ କରୁଥିବା ‘ଏତମ୍’ ଏହି ସର୍ବନାମ ଶ୍ରୁତି ଦୂରାନ୍ୱିତ ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବକୁ ପ୍ରତିପାଦନ ନକରି ଅଧୁନା ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଲାଗେ ଏବଂ ଭୂୟଃ ଏହି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଯିବ, କାରଣ- ‘ଯ ଏଷୋଃକ୍ଷିଣି’ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଭିହିତର ଦ୍ୱିତୀୟପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅଭିଧାନ ନୁହେଁ । ‘ଏତଂ ଡେବ ତେ’ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ଚତୁର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପୂର୍ବ



ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରୁଥିବା ପ୍ରଜାପତିଙ୍କୁ ପ୍ରକାରକତ୍ୱ-ମିଥ୍ୟାବାଦିତ୍ୱ ବୋଧ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଗ) ଅତଃ ଯେପରି ସର୍ପାଦିର ବାଧହେଲେ ରଜ୍ଜ୍ୱାଦିର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପର ପ୍ରତିପାଦନ ହୁଏ, ସେପରି ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଉପସ୍ଥାପିତ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ-ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ-ରାଗଦ୍ୱେଷାଦି ବୋଧଦ୍ୱାରା ଦୂଷିତ ଅନେକ ଅନର୍ଥଯୁକ୍ତ ଜୀବର ଅପରମାର୍ଥକ ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରତିରୋଧ କରି ବିଦ୍ୟା ଏହାର ବିପରୀତପାପରହିତତ୍ୱାଦିଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ପରମେଶ୍ୱରର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ।

(୯) ମୂଳ-(କ) ଅପରେ ତୁ ବାଦିନଃ ପାରମାର୍ଥକମେବ ଜୈବଂ ରୂପମିତି ମନ୍ୟନ୍ତେଃସ୍ୱଦୀୟାଃ କେଚିତ୍ । ତେଷାଂ ସର୍ବେଷାମାତ୍ମେକତ୍ୱସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନ ପ୍ରତିପକ୍ଷ-ଭୂତାନାଂ ପ୍ରତିକ୍ଷେପାୟେଦଂ ଶାରୀରିକମାରବ୍ୟମ୍ । (ଖ) ଏକ ଏବ ପରମେଶ୍ୱରଃ କୃତସ୍ତ୍ୱଂ ନିତ୍ୟା ବିଜ୍ଞାନଧାତୁରବିଦ୍ୟୟା ମାୟୟା ମାୟାବିବଦନେକଧା ବିଭାବ୍ୟତେ ନାନ୍ୟା ବିଜ୍ଞାନଧାତୁରସ୍ତୀତି । (ଗ) ଯଦ୍ୱଦଂ ପରମେଶ୍ୱରବାକ୍ୟେ ଜୀବମାଶଙ୍କ୍ୟ ପ୍ରତିକ୍ଷେପତ ସୁତ୍ରକାରଃ ‘ନାସମ୍ଭବାତ୍’ (ବ୍ର.ସୁ.୧-୩-୧୮) ଇତ୍ୟାଦିନା ।

(୯) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଓ କେତେକ ଅସ୍ୱଦୀୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତପକ୍ଷର ଆତ୍ମର୍ଥ୍ୟମାନେ ଜୀବର ରୂପ ପାରମାର୍ଥକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଆତ୍ମେକତ୍ୱ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନର ପ୍ରତିପକ୍ଷାତ୍ମତ୍ୱ ସେହି ସମସ୍ତବାଦୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହା ଶାରୀରିକ ଶାସ୍ତ୍ର ଆରମ୍ଭ କରାଗଲା ।

(ଖ) ଏକ ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର କୃତସ୍ତ୍ୱ, ନିତ୍ୟ, ବିଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ, ଅବିଦ୍ୟାରୂପୀ ମାୟା ଦ୍ୱାରା ମାୟାବୀର ସମାନ ଅନେକ ହୁଏ, ଯାହାକି ପ୍ରତୀତି ହୁଏ, ତାହାଠାରୁ ଅନ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ‘ଯ ଆତ୍ମାଃପହତପାପୁ ।’ ଏହି ପରମେଶ୍ୱର ବାକ୍ୟରେ ଜୀବକୁ ଶଙ୍କା କରି ‘ନାସମ୍ଭବାତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ସୁତ୍ରକାର ଏହାର ପ୍ରତିକ୍ଷେପ କରନ୍ତି ।

(୧୦) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ରାୟମଭିପ୍ରାୟଃ-ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧଯୁକ୍ତ ସ୍ୱଭାବେ କୃତସ୍ତ୍ୱନିତ୍ୟ ଏକସ୍ମିନ୍ ସଂସାର ପରମାତ୍ମନି ତଦ୍ବିପରୀତଂ ଜୈବଂ ରୂପଂ ବ୍ୟୋମ୍ନୀବ ତଳମଳାଦି ପରିକଳ୍ପିତମ୍ । ତଦାତ୍ମେକତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନପରେର୍ବାକ୍ୟେର୍ନ୍ୟାୟୋ-ପେତୈର୍ଦ୍ଦୈତବାଦ-ପ୍ରତିକ୍ଷେପୈଷ୍ଟାଫନେଷ୍ୟାମାତି ପରମାତ୍ମନୋ ଜୀବାଦନ୍ୟତ୍ୱଂ ଦ୍ରୁତୟତି । (ଖ) ଜୀବସ୍ୟ ତୁ ନ ପରସ୍ତ୍ୱାଦନ୍ୟତ୍ୱଂ ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷତି କିନ୍ତୁ ବଦତ୍ୟେବାବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତଂ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧଂ



ଜୀବଭେଦମ୍ । ଏବଂ ହି ସ୍ବାଭାବିକର୍ତ୍ତୃତ୍ବଭୋକ୍ତୃଦ୍ବାନ୍ନବାଦେନ ପ୍ରବୃତ୍ତଃ କର୍ମବିଧୟୋ ନ ବିରୁଧନ୍ତି ଇତି ମନ୍ୟତେ । (ଗ) ପ୍ରତିପାଦ୍ୟଂ ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥମାତ୍ମେ-କଦମେବ ଦର୍ଶୟତି-
'ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ଦୃପଦେଶୋ ବାମଦେବବର୍ତ୍ତ', (ବ୍ର.ସୁ. ୧-୧-୩୦) ଇତ୍ୟାଦିନା ।
ବର୍ଣ୍ଣିତଶ୍ଚାସ୍ମାଭିବିଦ୍ବଦ୍ଭେଦେନ କର୍ମବିଧିବିରୋଧପରିହାରଃ ।

(୧୦) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଯେ-ନିତ୍ୟ-ବୁଦ୍ଧ-ଶୁଦ୍ଧ-
ମୁକ୍ତସ୍ବାଭାବ, କୃତସ୍ତୁ, ନିତ୍ୟ, ଏକ, ଅସଙ୍ଗ ପରମାତ୍ମାରେ ତାହାର ବିପରୀତ ଜୀବରୂପ
ଆକାଶରେ ମଳିନତାଦିର ସମାନ ପରିକଳ୍ପିତ ଅଟେ । ନ୍ୟାୟସୁକ୍ତ ଦୈତବାଦୀର
ପ୍ରତିକ୍ଷେପକ ଏବଂ ଆତ୍ମେକଦ୍ ପ୍ରତିପାଦନ ପରବାକ୍ୟ ଦ୍ବାରା ଏହାର ଅପନୟନ
କରାଯିବ । ଏହି ବିଷୟଦ୍ବାରା ପରମାତ୍ମାର ଜୀବାତ୍ମା ଦ୍ବାରା ଭେଦ ଦୃଢ଼ କରେ ।

(ଖ) ଜୀବର ପରମାତ୍ମାଦ୍ବାରା ଭେଦପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଋହେଁ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ
ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ବାରା କଳ୍ପିତ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ-ଜୀବଭେଦର କେବଳ ଅନୁବାଦ କରନ୍ତି ।
ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ବାଭାବିକ ଅବିଦ୍ୟକ କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ ଭୋକ୍ତୃଦ୍ବାର ଅନୁବାଦ କରିବାପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ
ହୋଇ କର୍ମବିଧିଗୁଡ଼ିକ ବିରୋଧ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି ।

(ଗ) 'ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ତୃପଦେଶୋ ବାମଦେବବର୍ତ୍ତ' ଏହାଦ୍ବାରା ସ୍ମୃତିକାର ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରର
ପ୍ରତିପାଦ୍ୟବିଷୟ କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମେକଦ୍ ବୋଲି ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଆତ୍ମେମାନେ ବିଦ୍ବାନ୍ ଓ
ଅବିଦ୍ବାନ୍ ଭେଦରେ କର୍ମବିଧିର ବିରୋଧକୁ ପରିହାର ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଛନ୍ତି ।

अन्यार्थस्य परामर्शः ॥ २० ॥

(୧) ଅନ୍ୟାର୍ଥସ୍ ପରାମର୍ଶଃ ॥ ୧।୩।୨୦ ॥

ପରାମର୍ଶଃ- 'ଅଥ ଯ ଏଷଃ ସଂପ୍ରସାଦଃ' ଏହି ବାକ୍ୟରେ ସଂପ୍ରସାଦଶବ୍ଦ
ଦ୍ବାରା ଯାହା ଜୀବର ପରାମର୍ଶ କରେ, ସେ, ଅନ୍ୟାର୍ଥଃ-ଅନ୍ୟପାଇଁ ଅର୍ଥାତ୍ ପରମାତ୍ମାର
ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଥ ଯୋ ଦହରବାକ୍ୟଶେଷେ ଜୀବପରାମର୍ଶୋଦର୍ଶିତ- 'ଅଥ
ଯ ଏଷ ସଂପ୍ରସାଦଃ', (ଛା ୮-୩-୩) ଇତ୍ୟାଦିଃ । ସ ଦହରେ ପରମେଶ୍ବରେ
ବ୍ୟଖ୍ୟାୟମାନେ ନ ଜୀବୋପାସନୋପଦେଶୋ ନ ପ୍ରକୃତବିଶେଷୋପଦେଶ ଇତ୍ୟନ୍ତର୍ଯ୍ୟକଦ୍
ପୁଞ୍ଜୋତୀତି । (ଖ) ଅତ ଆହଅନ୍ୟାର୍ଥୋଽୟଂ ଜୀବପରାମର୍ଶୋ ନ
ଜୀବସ୍ବରୂପପର୍ଯ୍ୟବସାୟା । କି ତହିଁ ? ପରମେଶ୍ବରସ୍ବରୂପପର୍ଯ୍ୟବସାୟା । (ଗ) କଥମ୍ ?



ସଂପ୍ରସାଦଶବ୍ଦୋଦ୍ଭବତା ଜାବୋ ଜାଗରିତବ୍ୟବହାରେ ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ-ପଞ୍ଚରାଧ୍ୟକ୍ଷୋ ଭୁକ୍ତା ତଦ୍ବାସନାନିର୍ମିତାଂ ସ୍ୱପ୍ନାନ୍ନାତ୍ମାରୋଽନୁଭୂୟ ଶାନ୍ତଃ ଶରଣଂ ପ୍ରେମସୁରୁଭୟରୂପାଦପି ଶରୀରାଭିମାନାତ୍ ସମୁତ୍ଥାୟ ସୁଷୁପ୍ତାବସ୍ଥାୟାଂ ପରଂଜ୍ୟୋତି-ରାକାଶଶବ୍ଦିତଂ ପରଂଜ୍ୟୋତିର୍ଯେନ ସ୍ୱେନ ରୂପେଣାୟମଭିନିଷ୍ପନ୍ୟତେ, ସ ଏବ ଆତ୍ମାଂପହତପାପୁଦ୍ୱାଦିଗୁଣ ଉପାସ୍ୟ ଇତ୍ୟେବମର୍ଥୋଽୟଂ ଜୀବପରାମର୍ଶୁଃ ପରମେଶ୍ୱର ବାଦିନୋଽପ୍ୟୁପଦ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହା ଦହରବାକ୍ୟଶେଷରେ ‘ଅଥ ଯ ଏଷ ସଂପ୍ରସାଦଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଜୀବର ପରାମର୍ଶ ଦେଖାଏ । ସେ ଦହର ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ଜୀବର ଉପାସନାର ଉପଦେଶ ନ କରି ଏବଂ ପ୍ରକୃତ ଦହରାକାଶର ବିଶେଷ ଉପଦେଶ ନ କରିବାର କାରଣ ଅନର୍ଥକ ହେବ ବୋଲି ଯଦି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କର ।

(ଖ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ସେ ଜୀବର ପରାମର୍ଶ ଅନ୍ୟାର୍ଥକ ଅଟେ । ଜୀବର ସ୍ୱରୂପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାୟୀ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ପରମେଶ୍ୱରର ସ୍ୱରୂପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାୟୀ ଅଟେ ।

(ଗ) କିପରି ? ସଂପ୍ରସାଦଶବ୍ଦରେ ଉକ୍ତଜୀବ ଜାଗ୍ରତ୍ ଅବସ୍ଥାରେ ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ପଞ୍ଚରାଧ୍ୟକ୍ଷ ହୋଇ ନାଡ଼ିରେ ଯାଇ ଜାଗ୍ରତ୍ ଅବସ୍ଥାରେ ଅନୁଭବ ଜନ୍ୟ ବାସନା ଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନପଦାର୍ଥର ଅନୁଭବ କରି ଯେତେବେଳେ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ବିଶ୍ରାମସ୍ଥାନ ପାଇବା ଲକ୍ଷରେ ଦୁଇପ୍ରକାରର ଶରୀର ଅଭିମାନଦ୍ୱାରା ଉଠି ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଆକାଶ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇ ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱରୂପ ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଇ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନବଦ୍ଧର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ସେ ଏହି ଆତ୍ମା ପାପରହିତଦ୍ୱାଦିଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଉପାସ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ଜୀବର ପରାମର୍ଶ ପରମେଶ୍ୱରବାଦୀର ମତରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ ୨୧ ॥

(୧) ଅଳ୍ପଶ୍ରୁତେରିତି ଚେତଦୁକ୍ତମ୍ ॥ ୧ । ୩ । ୨୧ ॥

ଅଳ୍ପଶ୍ରୁତେଃ-‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନୁକ୍ତରାକାଶଃ’ ଏହାଦ୍ୱାରା ଆକାଶରେ ଅଳ୍ପଦୂର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ଅତଃ ଦହରାକାଶ ପରମେଶ୍ୱର ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଜୀବ ଅଟେ । ଇତି ଚେତ୍ ଯଦି ଏହା ତୁମେ କହ (ତଦୁକ୍ତମ୍) ଏହାର ‘ଅର୍ତ୍ତକୌକସ୍ୱାତ୍, (ବ୍ର.ସୁ ୧-୨-୭) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ସମାଧାନ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଦହରାକାଶ ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର’ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟୁକ୍ତମ୍- ‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରାକାଶଃ ଇତ୍ୟାକାଶସ୍ୟାନ୍ତର୍ଘ୍ନଃ’ ଶୂନ୍ୟମାଶଂ ପରମେଶ୍ଵରେ ନୋପପଦ୍ୟତେ, ଜୀବସ୍ୟ ଦ୍ଵାରାଗ୍ରୋପମିତସ୍ୟାନ୍ତର୍ଘ୍ନଫଳକଚ୍ଛତ ଇତି, ତସ୍ୟ ପରିହାରୋ ବକ୍ତବ୍ୟଃ । (ଖ) ଉକ୍ତୋ ହ୍ୟସ୍ୟ ପରିହାର ପରମେଶ୍ଵରସ୍ୟାପେକ୍ଷି କମନ୍ତର୍ଘ୍ନଫଳକଚ୍ଛତ ଇତି । ‘ଅଭ କୌକିଷ୍ଠାଭଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶାତ ନେତି ତେନ୍ନ ନିରୂପ୍ୟଦ୍ଵାଦେବଂ ବ୍ୟୋମବଚ୍ଚ’, (ବ୍ର.ସୁ ୧-୨-୭) ଇତ୍ୟତ୍ । (ଗ) ସ ଏବେହ ପରିହାରୋଽନୁସନ୍ଧାତବ୍ୟ ଇତି ସୂଚୟତି । ଶୁଦ୍ଧୈବ ତେଦମନ୍ତର୍ଘ୍ନଂ ପ୍ରଯୁକ୍ତଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧେନା-କାଶେନୋପମିମାନୟା ‘ଯାବାନ୍ ବା ଅୟମାକାଶସ୍ତାବାନେଷୋଽନ୍ତର୍ଘ୍ନଂ ଆକାଶଃ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରାକାଶଃ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଆକାଶରେ ଶୂନ୍ୟମାଶ ଅନ୍ତର୍ଘ୍ନ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅରର ଅଗ୍ରଭାଗ ପରି ଜୀବରେ ଅନ୍ତର୍ଘ୍ନ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ, ଏପରି ଯାହା କୁହାଗଲା, ତାହାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ ।

(ଖ) ଏହାର ପରିହାର କିନ୍ତୁ ‘ଅର୍ଜକୌକିଷ୍ଠାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି କି ପରମେଶ୍ଵରର ଅନ୍ତର୍ଘ୍ନ ଆପେକ୍ଷିକ ହୋଇପାରେ ।

(ଗ) ‘ଏହି ପରିହାରର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଚିତ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ସୂତ୍ରକାର ସୂଚିତ କରନ୍ତି । ଏବଂ ‘ଯେତେବଡ଼ ଏହି ବାହ୍ୟାକାଶ, ସେତେ ବଡ଼ ହୃଦୟାନ୍ତର୍ଗତ ଏହି ଆକାଶ’, ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆକାଶର ସହିତ ଉପମା ଦେଉଥିବା ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବହୁରାକାଶରେ ଏହି ଅନ୍ତର୍ଘ୍ନର ନିରାସ କରାଯାଇଛି ।

୬ ଅନୁକୃତ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୨୨ - ୨୩

ଅନୁକୃତ୍ୟଧିକରଣମ୍ - ୬

ଅନୁକୃତେଃସ୍ୟ ଚ ॥ ୨୨ ॥

(୧) ଅନୁକୃତେଷ୍ଠସ୍ୟ ଚ ॥ ୧।୩।୨୨ ॥

ଅନୁକୃତେ- ‘ନ ତନ୍ନ ସୁର୍ଯ୍ୟୋ ଯାତି’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତିପାଦିତବସ୍ତୁର କୌଣସି ତେଜ ବିଶେଷ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । କାରଣ-‘ଅନୁମାତି’ ତାହାର ପ୍ରକାଶକର ସମସ୍ତ ଅନୁକରଣ କରନ୍ତି । ଚ-ମଧ୍ୟ, ତସ୍ୟ-ଏହାର ପ୍ରକାଶକ-ଦ୍ଵାରା ଏହି ସମସ୍ତ ଜଗତ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ନ ତନ୍ନ ସୁର୍ଯ୍ୟୋ ଭାତି ନ ଚନ୍ଦ୍ରତାରକମ୍, ନେମାଂ ବିଦ୍ୟୁତୋ ଭାତି କୁତୋଽୟମଗ୍ନିଃ । ତମେବ ଭାତମନୁଭାତି ସର୍ବମ୍, ତସ୍ୟଭାଷା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି’ ।



(ମୁଖ୍ୟ ୨-୨-୧୦) ଇତି ସମାପନନ୍ତି । (ଖ) ଯତ୍ର ଯଂ ଭବତମନ୍ତ୍ରଭାବି ସର୍ବମ୍, ଯସ୍ୟ ଚ ଭାଷା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି', ସ କିଂ ତେଜୋଧାତୁଃ କର୍ଣ୍ଣଦୁତ ପ୍ରାଞ୍ଜ ଆମ୍ବେତି ବିଚିକିଷାୟାଂ ତେଜୋଧାତୁରିତି ତାବତପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? (ଗ) କୁତଃ ? ତେଜୋଧାତୁନାମେବ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦୀନାଂ ଭାନପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାତୁ । ତେଜଃସ୍ୱଭାବକଂ ଚନ୍ଦ୍ରତାରକାଦି ତେଜସ୍ୱଭାବକଂ ଏବ ସୂର୍ଯ୍ୟେ ଭାସମାନେହନି ନ ଭାସତ ଇତି ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । (ଘ) ତଥା ସହ ସୂର୍ଯ୍ୟେଣ ସର୍ବମିଦଂ ଚନ୍ଦ୍ରତାରକାଂ ଯସ୍ମିନ୍ ଭାସତେ, ସୋଽପି ତେଜଃସ୍ୱଭାବ ଏବ କର୍ଣ୍ଣଦିତ୍ୟବଗମ୍ୟତେ । (ଙ) ଅନୁଭାନମପି ତେଜଃ-ସ୍ୱଭାବକଂ ଏବୋପପଦ୍ୟତେ, ସମାନସ୍ୱଭାବକେଷ୍ବନୁ-କାରଦର୍ଶନାତ୍, ଗଚ୍ଛତମନ୍ତ୍ରଗ-ଚ୍ଛତତାତିବତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ତେଜୋଧାତୁଃ କର୍ଣ୍ଣଦିତି ।

(୨) ଭାଷାଂଚର- (କ) 'ଏଠାରେ ଏହି ଆତ୍ମସ୍ବରୂପ ବ୍ରହ୍ମରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ତାରା ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ବିଜୁଳୀ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆଉ ନିରନ୍ତର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆସୁଥିବା ଅଗ୍ନି କଥା କଣ କହିବା ? ତାହାର ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ସବୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ଏବଂ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଏହାର ପ୍ରକାଶରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି', ଏହି ଶ୍ରୁତି ।

(ଖ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟରେ ଯାହାର ପ୍ରକାଶ ହେଲେ ସେ ସମସ୍ତ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଯାହାର ପ୍ରକାଶରେ ଏହି ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ କି ଏହା କ'ଣ କୌଣସି ତେଜସ୍ୱୀପଦାର୍ଥ ଅଥବା ପରମାତ୍ମା ?

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହା ତେଜସ୍ୱୀ ପଦାର୍ଥ ହୋଇପାରେ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ତେଜସ୍ୱୀ ପଦାର୍ଥ ଗୁଡ଼ିକର ଦୀପ୍ତିକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏହା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯେ- ଦିନରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ତେଜସ୍ୱୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ତେଜସ୍ୱ ଭାବ ଚନ୍ଦ୍ର, ତାହା ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଘ) ଏହା ଜଣାପଡ଼େ ଯେ- ଯଦ୍ୟପି ସୂର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ଏହି ଚନ୍ଦ୍ର ତାରାଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ସେ କୌଣସି ତେଜଃ ସ୍ୱଭାବପଦାର୍ଥ ଅଟେ ।

(ଙ) 'ଅନୁଭାନ' ମଧ୍ୟ ତେଜଃ ସ୍ୱଭାବ ପଦାର୍ଥ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ-ସମାନସ୍ୱଭାବ ଯୁକ୍ତଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁକାର (ଅନୁକରଣ) ଦେଖାଯାଏ; ଯେପରି ଯାଉଛି କହିଲେ ପଛରେ ଯାଉଛି ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ- ଏହା କୌଣସି ଏକ ତେଜସ୍ୱୀ ପଦାର୍ଥ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବୃନ୍ଦା-ପ୍ରାଜ୍ଞ ଏବାମ୍ଭ ଭବିଷ୍ୟତ । କସ୍ତାତ୍ ? ଅନୁକୃତେଃ ଅନୁକରଣମନୁକୃତିଃ । ଯଦେତତ୍, ‘ତମେବ ଭାବମନୁଭାତି ସର୍ବମିତ୍ୟନୁଭାନ୍’, ତତ୍ପ୍ରାଜ୍ଞପରିଗ୍ରହେବକକ୍ଷତେ । ‘ଭାରୁପଃ-ସତ୍ୟସଂକକ୍ଷଃ’ (ଛା ୩-୧୪-୨) ଇତି ହି ପ୍ରାଜ୍ଞମାମାନମାନନ୍ତି । (ଖ) ନ ତୁ ତେଜୋଧାତୁଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟୋଽନୁଭାନ୍ତାତି ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ସମଦ୍ବାଜ ତେଜୋଧାତୁନାଂ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦାନାଂ ନ ତେଜୋଧାତୁମନ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟପେକ୍ଷାସ୍ତି, ଯଂ ଭାବମନୁଭାୟୁଃ, ନ ହି ପ୍ରଦୀପଃ ପ୍ରଦୀପାନ୍ତରମନୁଭାତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଅସ୍ତ୍ରଦାୟ ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ-ଏହା ପ୍ରକାଶକ ପରମାତ୍ମା ହେବା ଠିକ୍ ଅଟେ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ଅନୁକୃତି ଶ୍ରବଣ ହେଉଛି । ଅନୁକୃତି ଅର୍ଥ ଅନୁକରଣ । ‘ତମେବ ଭାବମନୁଭାତି ସର୍ବମ୍’, - ଏଠାରେ ଯାହା ଅନୁକରଣ କରାଯାଉଛି, ସେ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ କଲେ ସଙ୍ଗତ ହେବ । ‘ଭାରୁପଃ ସତ୍ୟସଂକକ୍ଷଃ’ (ସେ ପ୍ରକାଶରୂପ ଓ ସତ୍ୟସକ୍ଷ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶରୂପ ପରମାତ୍ମାକୁ ବୁଝାଏ ।

(ଖ) କୌଣସି ତେଜସ୍ୱୀ ପଦାର୍ଥର ପରେ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ନାହିଁ । ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ତେଜସ୍ୱୀ ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକ ନିଜ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଅନ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । କାରଣ-ଦୃଷ୍ଟେ ସମାନ ତେଜସ୍ୱୀ ପଦାର୍ଥ ଅଟନ୍ତି, ଯେପରି ପ୍ରଦୀପ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦୀପ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ସମାନସ୍ୱଭାବକେଷୁନୁକାରୋ ଦୃଶ୍ୟତ ଇତି । ନାୟମେକାନ୍ତୋ ନିୟମଃ । ଭିନ୍ନସ୍ୱଭାବକେଷୁପି ହ୍ୟନ୍ୟକାରୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ଯଥା-ସୁତପ୍ତୋଽୟଃପିଞ୍ଜୋଽଗ୍ନ୍ୟକୃତିରଗ୍ନିଃ ସହଜମନୁଦହତି; ଭୌମଂ ବା ରଜୋ ବାୟୁଂ ବହଜମନୁ ବହଜାତି । (ଖ) ‘ଅନୁକୃତେଃ’ ଇତ୍ୟନୁମାନମନୁସୂସୁତତ୍ । ‘ତସ୍ୟ ଚ’ ଇତି ଚତୁର୍ଥଂ ପାଦମସ୍ୟ ଶ୍ଳୋକସ୍ୟ ସୂତୟତି । ‘ତସ୍ୟ ଭାସା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି’, ଇତି, ତଦ୍ଦେହରୂପଂ ଭାନ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦେରୂପମାନ୍ ପ୍ରାଜ୍ଞମାମାନ୍ ଗମୟତି । (ଗ) ତଦ୍ଦେବା ଜ୍ୟୋତିଷାଂ ଜ୍ୟୋତିରାୟୁର୍ହୋପାସତେଽମୃତମ୍’, (ବୃ ୪-୪-୧୬) ଇତି ହି ପ୍ରାଜ୍ଞମାମାନମାନନ୍ତି । ତେଜୋତ୍ତରେଣ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦିତେଜୋ ବିଭାତୀତ୍ୟପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିରୁଦ୍ଧଂ ଚ, ତେଜୋତ୍ତରେଣ ତେଜାନ୍ତରସ୍ୟ ପ୍ରତିଘାତାତ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯାହା ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି-ସମାନ ସ୍ୱଭାବକଠାରେ କେବଳ ଅନୁକରଣ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ କୌଣସି ଅବ୍ୟଭିଚରିତ ନିୟମ



ନାହିଁ । କାରଣ-ଭିନ୍ନ ସ୍ୱଭାବଠାରେ ଅନୁକରଣ ଦେଖାଯାଏ, ଯେପରି ଖୁବ୍ ଗରମ ଥିବା ଲୌହପିଣ୍ଡ ଅଗ୍ନିକୁ ଅନୁକରଣ କରେ ଓ ଜଳ ଅଗ୍ନିର ପଛେ ଜଳେ ଅଥବା ପାର୍ଥବରଜ ନିଜେ ପ୍ରବାହିତବାୟୁର ପଛେ ପଛେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ଅନୁକୃତେଃ’ ଏହି ସୁତ୍ରଭାଗ ଅନୁମାନକୁ ସୂଚିତ କରେ । ‘ତସ୍ୟ’ ତ’ ଏହି ସୁତ୍ରଭାଗ ଉକ୍ତଶ୍ରୁତି । ତସ୍ୟ ‘ଭାଷା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି’ର ଚତୁର୍ଥ ପାଦକୁ ସୂଚିତ କରେ । ‘ତସ୍ୟ ଭାଷା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭାତି’ ଏହି ପ୍ରକାର ସୂର୍ଯ୍ୟାଦିରେ କୁହା ହୋଇଥିବା ତଦହେତୁକ ପ୍ରକାଶ ପରମାତ୍ମାର ଜ୍ଞାନ କରାଏ ।

(ଗ) ‘ସେହି ଆଦିତ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିମାନଙ୍କର ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱରୂପ ଅମୃତର ଦେବଗଣ ଆୟୁ ରୂପରେ ଉପାସନା କରେ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ପରମାତ୍ମାକୁ କହେ । ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ତେଜ ଅନ୍ୟ ତେଜଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏଠାରେ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ବିରୁଦ୍ଧ ମଧ୍ୟ ଅଛି । କାରଣ ଗୋଟିଏ ତେଜର ଅନ୍ୟ ତେଜଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଘାତ ହୁଏ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ଅଥବା ନ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦିନାମେବ ଶ୍ଳୋକପରିପଠିତାନାମିଦଂ ତଦହେତୁକଂ ବିଭାନମୁତ୍ୟତେ କିଂ ତର୍ହି ? ସର୍ବମିଦମ୍ ଇତ୍ୟବିଶେଷଶ୍ରୁତେଃ ସର୍ବସୈବାସ୍ୟ ନାମରୂପକ୍ରିୟାକାରକ ଫଳଜାତସ୍ୟ ଯାଃଭିବ୍ୟକ୍ତିଃ ସା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟୋତିଃ ସଭାନିମିତ୍ତା, ଯଥା ସୂର୍ଯ୍ୟାଦିଜ୍ୟୋତିଃସଭାନିମିତ୍ତା ସର୍ବସ୍ୟ ରୂପଜାତସ୍ୟାଭିବ୍ୟକ୍ତିସ୍ତଦ୍ୱଦ୍ । (ଖ) ‘ନ ତତ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଭାତି’ ଇତି ତ ତତ୍ ଶବ୍ଦମାହରନ୍ ପ୍ରକୃତଗ୍ରହଣଂ ଦର୍ଶୟତି । ପ୍ରକୃତଂ ତ ବ୍ରହ୍ମ ‘ଯସ୍ମିନ୍ ଦୈଃ ପୃଥିବୀ ଋତରିକ୍ଷମୋତମ୍’, (ମୁ ୨-୨-୫) ଇତ୍ୟାଦିନା । (ଗ) ଅନନ୍ତରଂ ତ ହିରଣ୍ମୟେ ପରେ କୋଶେ ବିରଜଂ ବ୍ରହ୍ମ ନିଷ୍କଳମ୍, ତଚ୍ଛ୍ରୁତଂ ଜ୍ୟୋତିଷାଂ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟଦାଦ୍ୟମ୍ବିଦୋ ବିଦୁଃ’, ଇତି । କଥଂ ତଜ୍ଜ୍ୟୋତିଷାଂ ଜ୍ୟୋତିରିତ୍ୟତ ଇଦମୁତ୍ଥତମ୍- ‘ନ ତତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଭାତି’, ଇତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଥବା ଶ୍ରୁତିରେ ପରିପଠିତ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦିରେ ତଦହେତୁକ (ବ୍ରହ୍ମହେତୁକ) ପ୍ରକାଶ କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ଜ୍ୟୋତିର ସଭାରେ ସମସ୍ତ ରୂପ ସମୁଦାୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ, ସେପରି ‘ସର୍ବମିଦମ୍’, ଏହି ସାମାନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ଏହି ସମସ୍ତ ନାମ, ରୂପ, କ୍ରିୟା, କାରକ ଓ ଫଳ ସମୁଦାୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ, ସେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟୋତିର ସଭାଦ୍ୱାରା ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ନ ତତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟୋଭାତି’, ଏହିମନ୍ତରେ ‘ତତ୍ର’ ଶବ୍ଦକହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରକୃତିର ଗ୍ରହଣ ଦେଖାଏ ଏବଂ ‘ଯାହାଠାରେ ଦ୍ୟୁଲୋକ ପୃଥିବୀ ଓ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ ଓତପ୍ରୋତ ହୁଏ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଅଟେ ।



(ଗ) ସେ ନିର୍ମଳ ଓ କଳାହୀନ ବ୍ରହ୍ମ ହିରଣ୍ୟମୟ - ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପରମକୋଶରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଟେ । ସେ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପଦାର୍ଥର ଜ୍ୟୋତି ଅଟେ । ଏବଂ ସେ ଯାହାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପୁରୁଷ ଜାଣେ, ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରକୃତବ୍ରହ୍ମକୁ କହେ । ସେ ଜ୍ୟୋତିର ଜ୍ୟୋତି କିପରି ହୁଏ ? ଏହି ଶଙ୍କାର ଉତ୍ତରରେ ‘ନ ତତ୍ତ୍ୱ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଭାତି’, ଏହି ମନ୍ତ୍ର ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ସୂର୍ଯ୍ୟାଦାନାଂ ତେଜସାଂ ଭାନପ୍ରତିଷେଧସ୍ତେଜୋ-
ଘାତାବେବାନ୍ୟସ୍ମିନ୍ନବକଜ୍ଜତେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଭବେତରେଷାମିତି । ତତ୍ତ୍ୱ ତୁ ସ ଏବ ତେଜୋଧା-
ତୁରନ୍ୟେନ ନ ସମ୍ଭବତୀତ୍ୟୁପାପାଦିତମ୍ । (ଖ) ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟପି ତୈଷାଂ ଭାନପ୍ରତି
ଷେଧାଽବକଜ୍ଜତେ । ଯତଃ-ଯଦୁପଲଭ୍ୟତେ ତତ୍ ସର୍ବଂ ବ୍ରହ୍ମଣୈବ ଜ୍ୟୋତି
ଷୋପଲଭ୍ୟତେ, ବ୍ରହ୍ମ ତୁ ନାନ୍ୟେନ । ଜ୍ୟୋତିଷୋପଲଭ୍ୟତେ, ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାର,
ଯେନ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦୟସ୍ତସ୍ମିନ୍ଭାୟୁଃ । (ଗ) ବ୍ରହ୍ମ ତୁ ‘ଆତ୍ମନୈବାୟଂ ଜ୍ୟୋତିଷୋଽସ୍ତେ, (ବୃ
ଧାମାଂ)’, ‘ଅଗ୍ନିହୋ ନହି ଗୃହ୍ୟତେ’, (ବୃ ଧାମାଂ) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ।

(ଘ) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ସୂର୍ଯ୍ୟଠାରେ ଅନ୍ୟ ତେଜର ପ୍ରତିଷେଧକ ସମାନ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦିତେଜର ପ୍ରକାଶର ପ୍ରତିଷେଧ ତେବେ ସଙ୍ଗତ ହେବ । ଯଦି କୌଣସି ଅନ୍ୟ ତେଜସ୍ୱୀ ପଦାର୍ଥ ହୁଏ, ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏହାର ଉତ୍ତରରେ-ସେ ବ୍ରହ୍ମହିଁ ତେଜୋମୟ ପଦାର୍ଥ ଅଟେ । ତାହାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ତେଜର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଯାହା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ସେ ସବୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଜ୍ୟୋତିରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ‘ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ତେବେ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ଏହାର ପ୍ରକାଶକ ହୁଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅନ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଦ୍ୱାରା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସେ ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱରୂପ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ପ୍ରକାଶ ହୁଏ । ‘ଆତ୍ମାରୂପ ଜ୍ୟୋତିଦ୍ୱାରା ଏହା ପ୍ରକାଶିତ’, ‘ସେ ଅଗ୍ନିହୋ, ତାହାର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇନାହିଁ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଅନ୍ୟପଦାର୍ଥକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ । ପରନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

अपि च स्मर्यते ॥ ୧୩ ॥

(୧) ଅପି ଚ ସ୍ମର୍ୟତେ ॥ ୧-୩-୨୩ ॥

ସ୍ମର୍ୟତେ-‘ନ ତଦଭାସୟତେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋ’, ‘ଯଦାଦିତ୍ୟଗତଂ ତେଜୋ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଏହି ସ୍ମୃତି, ଅପି=ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚେଦ୍ବିଚ୍ଛେଦଂ ପ୍ରାଞ୍ଜୟୈବାନଂ ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟତେ । ଭଗବଦ୍
ଗୀତାସୁ-‘ନ ଚତ୍ତାସୟତେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ନଶଶାଙ୍କଃ ନ ପାବକଃ । ଯଦଗତ୍ତା ନ ନିବର୍ତ୍ତତେ
ତଦଧ୍ୟାମପରମ୍ ମମ’, (୧୫-୬), ‘ଯଦାଦିତ୍ୟଗତଂ ତେଜୋ ଜଗଦ୍ଭାସ-ଯତେଃଶିଳମ୍ ।
ଯଜନ୍ତୁମସି ଯଜାଗ୍ନୋ ତରେଜୋ ବିଦ୍ଧି ମାମକମ୍’ (୧୫-୨୨) ଇତି ଚ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟ-ତର- (କ) ଭଗବଦ୍ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ‘ସେହି ଜ୍ୟୋତିସ୍ୱରୂପକୁ
ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରେ ନାହିଁ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଅଗ୍ନି ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ କରିପାରେ ନାହିଁ ।
ତାହାହିଁ ମୋର ପରମ ଧାମ, ଯାହାକୁ ପାଇ ମଣିଷ ପୁନର୍ବାର ସଂସାରକୁ ଆସେ
ନାହିଁ,’ ଏବଂ ‘ଯେଉଁ ତେଜ ସୂର୍ଯ୍ୟରେ ରହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ ତଥା
ଯେଉଁତେଜ ଚନ୍ଦ୍ରମାରେ ଅଛି, ଯାହା ଅଗ୍ନିରେ ଅଛି, ତାହାକୁ ମୋର ତେଜ ବୋଲି
ଜାଣ’, ଏପରି ସ୍ୱରୂପ ପରମାତ୍ମାର ହିଁ କୁହାଯାଇଛି ।

୭ ପ୍ରମିତାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୨୪ - ୨୫

ପ୍ରମିତାଧିକରଣ-୭

शब्दादेव प्रमितः ॥ ୨୪ ॥

(୧) ଶବ୍ଦାଦେବ ପ୍ରମିତଃ ॥ ୧-୩-୨୪ ॥

ପ୍ରମିତଃ = ‘ଅଲ୍ପାଂଶାତଃ ପୁରୁଷୋ’ ଏହି ପ୍ରମିତବାକ୍ୟରେ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ପୁରୁଷ
ପରମାତ୍ମା ଅଟେ । ଶବ୍ଦାଦେବ=କାରଣ-‘ଇଶାନୋ ଭୂତଭବ୍ୟସ୍ୟ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ
ଇଶାନଶବ୍ଦ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ଅଲ୍ପାଂଶାତଃ ପୁରୁଷୋ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମନି ତିଷ୍ଠତି’ ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟତେ ।
ତଥା ‘ଅଲ୍ପାଂଶାତଃ ପୁରୁଷୋ ଜ୍ୟୋତିରିବାଧିମକଃ । ଈଶାନୋ ଭୂତଭବ୍ୟସ୍ୟ ସ ଏବାଦ୍ୟ
ସ ଉଶ୍ୱ ଏତଚ୍ଚୈତତ୍’, (କା ୨।୧।୧୩) ଇତି ଚ । ତତ୍ର ଯୋଃୟମାଲ୍ପାଂଶାତଃ ପୁରୁଷଃ
ଶ୍ରୁତ୍ୟତେ, ସ କିଂ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା କିଂ ବା ପରମାତ୍ମେତି ସଂଶୟଃ । (ଖ) ତତ୍ର
ପରିମାଣୋପଦେଶାଭାବଦ୍ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମେତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ନ ହ୍ୟନନ୍ତାୟାମବିସ୍ତାରସ୍ୟ
ପରମାତ୍ମନୋଽଲ୍ପାଂଶ ପରିମାଣପ୍ରପଦ୍ୟତେ । ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନସ୍ତୁପାଧିମକତ୍ ସମ୍ଭବତି କୟାଚିତ୍
କଞ୍ଚନୟାଽଲ୍ପାଂଶାତ୍ତଦ୍ମ । (ଗ) ସୂତେଷ୍ଠ-‘ଅଥ ସତ୍ୟବତଃ କାୟାତ୍ ପାଶବଞ୍ଚଂ ବଶଂ
ଗତମ୍ । ଅଲ୍ପାଂଶାତଃ ପୁରୁଷଂ ନିଷ୍କର୍ଷଂ ଯମୋ ବଳାତ୍ । (ମ-ଭାରତ ୩।୨୯୭।୧୭)



ଇତି । ନହି ପରମେଶ୍ଵରୋ ବଳାଦ୍ୟମେନ ନିଷ୍ପତ୍ତଃ ଶକ୍ୟଃ । ତେନ ତତ୍ତ୍ଵ ସଂସାର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାତୋ ନିର୍ଘିତଃ, ସ ଏବେହାପାତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଯାହା ଅଜ୍ଞାତପରିମାଣ ପୁରୁଷ ଶରୀର ଭିତରେ ରହେ ।’ ଏବଂ ‘ଯାହା ଅଜ୍ଞାତପାତ୍ର ପୁରୁଷ ଧୂମରହିତ ଜ୍ୟୋତି ସହ ସମାନ । ଏହା ଭୂତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ଶାସକ । ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନକାଳରେ ଅଛି’, ଭବିଷ୍ୟତରେ ରହିବ । ନିଷ୍ପତ୍ତ ଏହା ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ଵ ଅଟେ ।’, ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି, ସେ କଣ ଜାବାମ୍ନା କି ପରମାତ୍ମା ? ଏହାହିଁ ସଂଶୟ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହି ଶ୍ରୁତିର ପରିମାଣର ଉପଦେଶଦ୍ଵାରା ଜାବାମ୍ନା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ ଅନନ୍ତ, ଆୟାମ ଓ ବିଶ୍ରାମ ହୋଇଥିବା ପରମାତ୍ମା ଅଜ୍ଞାତପାତ୍ର ପରିମାଣ ଯୁକ୍ତ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ଉପାଧିଯୁକ୍ତ ହେଲେ କୌଣସି କଳ୍ପନା ଦ୍ଵାରା ଅଜ୍ଞାତପାତ୍ର ପରିମିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ‘ଏହା ପରେ ଯମ ସତ୍ୟବାନର ଶରୀରରୁ ନିଜ ପୀଠରେ ବନ୍ଧା ହୋଇଥିବା କର୍ମବଶାତୁତ ଅଜ୍ଞାତପାତ୍ର ପୁରୁଷକୁ ବଳପୂର୍ବକ ଟାଣିଲେ’, ଏତିପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅଛି । ପରମେଶ୍ଵର ଯମଦ୍ଵାରା ବଳପୂର୍ବକ ଟାଣାହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ- ଏହାଦ୍ଵାରା ସ୍ମୃତିରେ ଜାବମଧ୍ୟ ଅଜ୍ଞାତପାତ୍ର ପରିମାଣଯୁକ୍ତ ନିର୍ଘିତ ଭାବରେ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମାଃପରମାତ୍ମେବାୟମଜ୍ଞାତପାତ୍ରପରିମିତଃ ପୁରୁଷୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । କସ୍ମାତ୍ ? ଶବ୍ଦାତ୍ ‘ଜଞ୍ଜାନୋ ଭୂତଭବ୍ୟସ୍ୟ’, ଇତି । (ଖ) ନ ହ୍ୟନ୍ୟଃ ପରମେଶ୍ଵରାଦ୍ ଭୂତ ଭବ୍ୟସ୍ୟ ନିରଜ୍ଞାଣମାଶିତା (ଖ) ‘ଏତର୍ଘ୍ନେ ତତ୍’ ଇତି ତ ପ୍ରକୃତଂ ପୃଷ୍ଠମିହାନୁସନ୍ଧ୍ୟାତି । ଏତର୍ଘ୍ନେ ତଦ୍ୟତ୍ପୃଷ୍ଠଂ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟର୍ଥଃ । ପୃଷ୍ଠଂ ତେହ ବ୍ରହ୍ମ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାସ୍ମାତ୍କୃତକୃତାତ୍ । ଅନ୍ୟତ୍ର ଭୂତାଜ୍ଞ ଭବ୍ୟାଜ୍ଞ ଯତ୍ତତ୍ ପଶ୍ୟସି ତଦ୍ବଦ୍’, (କା ୧।୨।୨୪) ଇତି । ଶବ୍ଦାଦେବେତି-ଅଭିଧାନଶ୍ରୁତିରେବେଶାନ ଇତି ପରମେଶ୍ଵରୋଽବଗମ୍ୟତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏଠାରେ ଏହା ଅଜ୍ଞାତପାତ୍ରପରିମିତ ପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମା-ବାଚ୍ୟ କିପରି ? ଏହାଦ୍ଵାରା ‘ଜଞ୍ଜାନୋ ଭୂତଭବ୍ୟସ୍ୟ । ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଜଞ୍ଜାନଶବ୍ଦ ଅଛି । ଭୂତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ନିରଜ୍ଞାଣ ଈଶିତା ପରମେଶ୍ଵରଠାରୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ।



(ଖ) ନଚିକେତା ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟରେ ପଚାରିଲା, ଏହା ସେହି ଅଟେ । ‘ଧର୍ମଠାରୁ ଅନ୍ୟ, ଅଧର୍ମଠାରୁ ଅନ୍ୟ ତଥା ଏହିକାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଏବଂ ଭୂତ, ଭବିଷ୍ୟତ ତଥା ବର୍ତ୍ତମାନଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ଯାହାକୁ ଆପଣ ଦେଖନ୍ତି, ଅନୁଭବ କରନ୍ତି, ତାହାକୁ କହ’ ଏହିପ୍ରକାର ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ । ଶବ୍ଦରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଅଭିଧାନ ଶୁଦ୍ଧିରୁ ଏହି ପରମେଶ୍ବର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କଥା ପୁନଃ ସର୍ବାଗତତ୍ତ୍ୱ ପରମାତ୍ମନଃ ପରିମାଣୋପଦେଶଃ ? ଇତ୍ୟତ୍ର ବ୍ରୁମଃ-

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ସବୁଠାରେ ବ୍ୟାପକ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର ପରିମାଣର ଉପଦେଶ କିପରି ହୁଏ ? ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଛୁ-

ହୃଦୟେକ୍ଷୟା ତୁ ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରତ୍ୱାତ୍ ॥ ୨୫ ॥

(୨) ହୃଦୟେକ୍ଷୟା ତୁ ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରତ୍ୱାତ୍ ॥ ୧-୩-୨୫ ॥

ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରତ୍ୱାତ୍=ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମନୁଷ୍ୟ ଅଧିକୃତ ଅଟେ । ମନୁଷ୍ୟର ହୃଦୟ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର ହୁଏ । ତୁ=ଶବ୍ଦ ଶଙ୍କା ନିବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥ । ହୃଦୟେକ୍ଷୟା । = ଏହି ହୃଦୟର ଅପେକ୍ଷା ପରମେଶ୍ବର ମଧ୍ୟ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ସର୍ବାଗତତ୍ତ୍ୱାପି ପରମାତ୍ମନୋ ହୃଦୟେକ୍ଷୟାବସ୍ଥାନମପେକ୍ଷ୍ୟା-ଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ରତ୍ୱମିଦମୁଚ୍ୟତେ । ଆକାଶସ୍ୟେ ବ ବଂଶପର୍ବାପେକ୍ଷମରତ୍ନମାତ୍ରତ୍ୱମ୍ । ନ ହ୍ୟଞ୍ଜିସାଂତିମାତ୍ରସ୍ୟ ପରମାତ୍ମନୋଽଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ରତ୍ୱମୁପପଦ୍ୟତେ, ନ ଚନ୍ୟଃ, ପରମାତ୍ମନ ଇହ ଗ୍ରହଣମର୍ହତୀଶାନଶଙ୍କାଦିଭ୍ୟ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । (ଖ) ନନ୍ତୁ ପ୍ରତିପ୍ରାଣିଭେଦଂ ହୃଦୟାନାମନବସ୍ଥିତତ୍ୱାଭେଦପେକ୍ଷମପ୍ୟଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ରତ୍ୱଂ ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟତ ଉତ୍ତରମୁଚ୍ୟତେ-ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରତ୍ୱାଦିତି । (ଗ) ଶାସ୍ତ୍ରଂ ହ୍ୟବିଶେଷପ୍ରବୃତ୍ତମପି ମନୁଷ୍ୟାନେବାଧିକାରୋତି, ଶକ୍ତିତ୍ୱାଦର୍ଥତ୍ୱାଦପର୍ଯ୍ୟୁତ-ସ୍ୱତ୍ୱାଦୁପନୟନାଦିଶାସ୍ତ୍ରାଜ୍ଞେତି ବର୍ଣ୍ଣିତମେତଦଧିକାରଲକ୍ଷଣେ (ଜେ. ପୃ. ୬୮୧) ମନୁଷ୍ୟାଣାଂ ତ ନିୟତପରିମାଣଃ କାୟଃ । (ଘ) ଔଚିତ୍ୟେନ ନିୟତପରିମାଣମେବ ତେଷାମଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ରଂ ହୃଦୟମ୍ । ଅତୋ ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରତ୍ୱାତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟହୃଦୟାବସ୍ଥାନାପେକ୍ଷ-ମଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ରତ୍ୱମୁପପନ୍ନଂ ପରମାତ୍ମନଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେପରି ବାଉଁଶ ପର୍ବରେ ରହିଥିବା କାରଣ ଆକାଶ ଅରହିହସ୍ତ, ସେପରି ହୃଦୟସ୍ଥିତର ଅପେକ୍ଷା ସର୍ବାଗତ ପରମାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର



ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କାରଣ-ପରିମାଣତୀତ ପରମେଶ୍ୱରର ମୁଖ୍ୟରୂପରେ ଅଲ୍ଲୁଷ ମାତ୍ର ହେବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ଏବଂ ଏହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଜ୍ଞାନଶିଦ୍ଧାନ୍ତି ହେତୁ ହେବାଦ୍ୱାରା ପରମେଶ୍ୱର ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କିଛି ଗ୍ରହଣ କରାଯିବ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାଣୀର ହୃଦୟ ଭିନ୍ନ-ଭିନ୍ନ ପରିମିତ ହୁଏ, ଏକ ନୁହେଁ, ଅତଃ ଏହା ଅପେକ୍ଷା ପରମାତ୍ମାର ଅଲ୍ଲୁଷମାତ୍ର ପରିମାଣ ହେବା ଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ କି ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ-ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରଦ୍ୱାର ।

(ଗ) ଶାସ୍ତ୍ର ସାମାନ୍ୟନିୟମରେ ପ୍ରକୃତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଅଧିକୃତ କରେ । କାରଣ-ସେମାନେ ସମର୍ଥ ଅଟନ୍ତି, କାମନା ବିଶେଷଯୁକ୍ତ ଅଟେ, ଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ଅନିରାକୃତ ହୁଏ । ଶାସ୍ତ୍ର ସେମାନଙ୍କର ଉପନୟନଦ୍ୱାରା ବିଧାନ କରେ, ଏପରି ଅଧିକାର ଲକ୍ଷଣରେ ଜୈମିନି ମୁନି କହିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀର ନିର୍ଦ୍ଦିତ ପରିମାଣକ ହୁଏ ।

(ଘ) ତେଣୁ ସେ ହୃଦୟର ପରିମାଣ ମଧ୍ୟ ଉଚିତରୂପରେ ନିୟତ ଅଲ୍ଲୁଷମାତ୍ର ହେବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯେ-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମନୁଷ୍ୟର ଅଧିକାର ହେଲେ ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ହେବାର କାରଣ ପରମାତ୍ମାର ଅଲ୍ଲୁଷ ପରିମାଣ ହେବା ଠିକ୍ ଅଟେ ।

(ଝ) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ପରିମାଣୋପଦେଶାତ୍ ସ୍ୱତେଷ୍ଠ ସଂସାର୍ଯ୍ୟୋ-ବାୟମଲ୍ଲୁଷମାତ୍ରଃ ପ୍ରତ୍ୟେତବ୍ୟ ଇତି । (ଖ) ତତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ୟତେ-‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି’, ଇତ୍ୟାଦିବତ୍ ସଂସାରିଣ ଏବ ସତୋଃଲ୍ଲୁଷମାତ୍ରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନିତମୁପବିଶ୍ୟତ ଇତି । (ଗ) ଦ୍ୱିରୁପା ହି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାଂ ପ୍ରକୃତଃ, କୃତିତ୍ ପରମାତ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ ପରା । କୃତିତ୍ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନଃ ପରମାତ୍ମେକତ୍ୱୋପଦେଶପରା । ତଦତ୍ତ୍ୱ ବିକାରାତ୍ମନଃ ପରମାତ୍ମନୈକତ୍ୱମୁପବିଶ୍ୟତେ, ନାଲ୍ଲୁଷମାତ୍ରତ୍ୱଂ କସ୍ୟଚିତ୍ । (ଘ) ଏତମେବାର୍ଥଂ ପରେଣ ସ୍ମୃତିକରିଷ୍ୟତି ‘ଅଲ୍ଲୁଷମାତ୍ରଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତରାତ୍ମା ସଦା ଜନାନାଂ ହୃଦୟେ ସଂନିବିଷ୍ଠଃ । ତଂ ସ୍ୱଚ୍ଛରୀରାତ୍ ପ୍ରକୃହେନ୍ମୁଆଦିବେଷାକାଂ ଧୈର୍ଯ୍ୟୋଶଂ । ତଂ ବିଦ୍ୟାଛୁକ୍ତମତୃତମ୍’, (କା ୨।୩।୧୭) ଇତି ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି-ପରିମାଣର ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ଏହାର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା ସଂସାରୀ ପୁରୁଷକୁ ହିଁ ଅଲ୍ଲୁଷମାତ୍ର ପୁରୁଷ ବୁଝାଏ ।

(ଖ) ଏହାର ଉତ୍ତରରେ-‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟାଦି ଭଳି ଏହି ଅଲ୍ଲୁଷମାତ୍ର ସଂସାରିକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଏହା ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।



(ଗ) କାରଣ-ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟର ଦୁଇପ୍ରକାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅଛି । କେଉଁଠି ପରମାତ୍ମା ସ୍ବରୂପ ନିରୂପଣ ପରକ ଏବଂ କେଉଁଠି ଜୀବାତ୍ମାରେ ପରମାତ୍ମେକତ୍ବପରକ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଏଠାରେ ଜୀବାତ୍ମାର ପରମାତ୍ମା ସହିତ ଏକତ୍ବର ଉପଦେଶ ହୋଇଛି । କାହାର ମଧ୍ୟ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର ପରିମାଣର ଉପଦେଶରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଏହି ଅର୍ଥକୁ ‘ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର ପୁରୁଷ ଯାହା ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଅଟେ । ସର୍ବଦା ଜୀବର ହୃଦୟଦେଶରେ ରହେ । ମୁଖିଠାରୁ ଲୁହାବାଡ଼ ସମାନ, ତାହାକୁ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ବକ ନିକଟଗରୀରେ ବାହାରି ତାହାର ଶୁକ୍ଳ ଏବଂ ଅମୃତରୂପ ବୋଲି ଜାଣ’, ଏହି ଉତ୍ତରବାକ୍ୟରେ ଯମରାଜ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବେ ।

୮ ଦେବତାଧିକରଣम् ॥ ସଂ ୨୬ - ୩୩ ॥

ଦେବତାଧିକରଣ - ୮

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ ୨୬ ॥

(୧) ତଦୁପର୍ଯ୍ୟପି ବାଦରାୟଣଃ ସମ୍ଭବାତ୍ ॥ ୧-୩-୨୬ ॥

ତଦୁପର୍ଯ୍ୟପି=ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦେବତାମାନଙ୍କ ପାଖରେ, ସମ୍ଭବାତ୍=ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧିକାରର କାରଣର ସମ୍ଭବ ହେଲେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାରୀ ହୁଅନ୍ତି । ବାଦରାୟଣଃ=ଏହା ବାଦରାୟଣାଭିମତ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ରଶ୍ରୁତିର୍ମନୁଷ୍ୟହୃଦୟାପେକ୍ଷା ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରଦ୍ବାଚ୍ଛାସ୍ତେ-
ତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ତତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗେନେଦମୁତ୍ୟତେ । ବାତମ୍, ମନୁଷ୍ୟାନଧିକରୋତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ । ନ ତୁ
ମନୁଷ୍ୟାନେବେତାହ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନେ ନିୟମୋଽସ୍ତି । (ଖ) ତେଷାଂ ମନୁଷ୍ୟାଣାମୁ-ପରିଷ୍କାବ୍ୟେ
ଦେବାଦୟସ୍ତାନପ୍ୟଧିକରୋତି, ଶାସ୍ତ୍ରମିତି ବାଦରାୟଣ ଆଭିର୍ଯ୍ୟେ ମନ୍ୟତେ । କସ୍ମାତ୍ ?
ସମ୍ଭବାତ୍ । ସମ୍ଭବତି ହି ତେଷାମପ୍ୟର୍ଥୁଦ୍ୟା-ଧିକାରକାରଣମ୍ । ତତ୍ତ୍ୱର୍ଥତ୍
ତାବାନ୍ମୋକ୍ଷବିଷୟଂ ଦେବାଦୀନାମପି ସମ୍ଭବତି ବିକାର
ବିଷୟବିଭୂତ୍ୟନିତ୍ୟଦ୍ବାଲୋଚନାଦିନିମିତ୍ତମ୍ । (ଗ) ତଥା ସାମର୍ଥ୍ୟମପି ତେଷାଂ ସମ୍ଭବତି,
ମନ୍ତ୍ରର୍ଥବାଦେତି ହାସପୁରାଣଲୋକେଭ୍ୟା ବିଗ୍ରହବଦ୍ଭା-ଦ୍ୟବଗମାତ୍ । (ଘ) ନ ତ ତେଷାଂ
କର୍ଣ୍ଣତ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧୋଽସ୍ତି ନ ଉପନୟନ-ଶାସ୍ତ୍ରଶୈଷାଧିକାରୋ ନିବର୍ତ୍ତେତ, ଉପନୟନସ୍ୟ
ବେଦାଧ୍ୟୟନଦ୍ୱାତ୍ । ତେଷାଞ୍ଚ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରତିଭାତବେଦଦ୍ୱାତ୍ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର ଶୁଦ୍ଧି ମନସ୍ୟ ହୃଦୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ, କାରଣଶାସ୍ତ୍ରରେ ମନୁଷ୍ୟର ଅଧିକାର ଅଛି । ସେହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାହା କୁହାଯାଇଛି ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ତାହା ଠିକ୍ । ମନୁଷ୍ୟକୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧିକୃତ କରେ । ପରନ୍ତୁ ସେ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଅଧିକାର କରେ ବୋଲି ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ଞାନରେ ଏପରି ନିୟମ ନାହିଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ବାଦରାୟଣ ଆରମ୍ଭ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦେବାଦିମାନଙ୍କୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧିକାର କରେ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ଏପରି ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କାରଣ- ତାହାଠାରେ ଅର୍ଥଦ୍ୱାଦି ଅଧିକାରର କାରଣ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କାରଣ-ବିକାର ବିଷୟବିଭୂତିରେ ଅନିତ୍ୟତ୍ୱ ଆଲୋଚନାଦି ନିମିତ୍ତକ ମୋକ୍ଷବିଷୟକ ଅର୍ଥତ୍ୱ ଦେବାଦିରେ ସମ୍ଭବ ।

(ଗ) ସେହିପ୍ରକାର ତାହାଠାରେ ସାମର୍ଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, କାରଣ-ମନ୍ତ୍ର, ଅର୍ଥବାଦ, ଇତିହାସ, ପୁରାଣ, ଏବଂ ଲୋକ ଅନୁଭବଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ଶରୀରଧାରୀ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(ଘ) ଏମାନଙ୍କ ପାଇଁ କୌଣସି ପ୍ରତିଷେଧ ନାହିଁ । ଉପନୟନାଦି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଅଧିକାର ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଉପନୟନ ବେଦାଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ । ଏହାକୁ ବେଦଜ୍ଞାନ ସ୍ୱୟଂ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅପି ତୈଷାଂ ବିଦ୍ୟାଗ୍ରହଣାର୍ଥଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦି ଦର୍ଶୟତି ‘ଏକଶତଂ ହବୈ ବର୍ଷାଣି ମନ୍ତ୍ରବାନପ୍ରଜାପତୌ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟମୁବାସ’, (ଛା ୮-୧୧-୩), ‘ଭୃଗୁର୍ବୈ ବାରୁଣଃ ବରୁଣଂ ପିତରମୁପସସାର । ଅଧାହି ଭଗବୋ ବ୍ରହ୍ମ’, (ତୈ ୩-୧) ଇତ୍ୟାଦି । (ଖ) ଯଦ୍ୟପି କର୍ମସ୍ୱନଧିକାରକାରଣମୁକ୍ତମ୍- ‘ନ ଦେବାନାଂ ଦେବତାତରାଭାବାତ୍’, (ଜୈ ୬-୧-୬) ଇତି, ‘ନ ରକ୍ଷାଶାମାର୍ଷେୟାତରାଭାବାତ୍’, (ଜୈ ୬-୧-୭) ଇତି । (ଗ) ନ ତଦ୍ବିଦ୍ୟାସୃଷ୍ଟି । ‘ନ ହାବ୍ରାଦାନାଂ ବିଦ୍ୟାସ୍ୱଧିକ୍ରିୟମାଶାନାମିନ୍ଦ୍ରାଦ୍ୟୁଦ୍ଧେଶେନ କିଞ୍ଚିତ୍ କୃତ୍ୟମସ୍ତି । ନ ତ ଭୃଗବାଦାନାଂ ଭୃଗୁବିଷଗୋତ୍ରତୟା । (ଘ) ତସ୍ମାଦ୍ଦେବାଦାନାମପି ବିଦ୍ୟାସ୍ୱଧିକାରଃ କେନ ବାର୍ଯ୍ୟତେ ? ଦେବାଦ୍ୟଧିକାରେଽପ୍ୟଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ରଶୁଦ୍ଧିଃ ସ୍ୱାଙ୍ଗାପେକ୍ଷୟା ନ ବିରୁଧତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଇନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ ପାଖରେ ଏକଶହ ଏକ ବର୍ଷ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ବାସ କଲେ । ବରୁଣର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧପୁତ୍ର ଭୃଗୁ ନିଜପିତା ବରୁଣ ପାଖକୁ



ଗଲେ ଏବଂ କିହଲେ, ‘ହେ ଭଗବନ୍ ! ମୋତେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ଉପଦେଶ ଦିଅ’ ।
ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ।

(ଖ) ସେହି ଦେବତାମାନଙ୍କ ପାଖରେ ବିଦ୍ୟାଗ୍ରହଣ କରିବାପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ
ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖାନ୍ତି । ‘ଦେବତାମାନଙ୍କ କର୍ମରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ, କାରଣ-ଅନ୍ୟ
ଦେବତାମାନଙ୍କର ଅଭାବ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଇନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଅନ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ର ଅଭାବ
ଅଟେ’ । ରକ୍ଷାମାନଙ୍କର କର୍ମରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ, କାରଣ-ଅନ୍ୟରକ୍ଷିର ଅଭାବ
ଦେଖାଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ତନ୍ମାମ ବା ସେହିରୂପର ଅନ୍ୟରକ୍ଷି ନାହିଁ, ଯାହା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ
କାମ କରାଯିବ’, ଏହିପ୍ରକାର ଯାହା ଏହାର କର୍ମରେ ଅନଧିକାରର କାରଣ କୁହାଗଲା ।

(ଘ) ତେଣୁ ଦେବାଦିର ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର କିଏ ମନା କରିବ ? ଦେବାଦିର
ଅଧିକାରରେ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠମାତ୍ର ଶ୍ରୁତି ନିଜ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠର ଅପେକ୍ଷାରେ ବିରୁଦ୍ଧ କରେ ।

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ ୨୭ ॥

(୧) ବିରୋଧଃ କର୍ମଣୀତି ତେନ୍ନାନେକପ୍ରତିପତ୍ତେର୍ଦର୍ଶନାତ୍ ॥୧-୩-୨୭

ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଯଦି ଶରୀର ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ, କର୍ମଣି
ବିରୋଧଃ=କର୍ମରେ ବିରୋଧ ହୋଇଯିବ । ଇତି ତେନ୍ନ-ଏହାଯଦି କହ, ତେବେ
ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅନେକପ୍ରତିପତ୍ତେଃ=କାରଣ - ଯୁଗପତ୍ ଗୋଟିଏ ଅନେକ
ଶରୀର ମିଳିପାରେ । ଏହିପରି, ଦର୍ଶନାତ୍=‘ସ ଏକଥା ଭବତି’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ
ଦେଖାଯାଏ, ଅଥବା ଅନେକ କର୍ମରେ ଏକର ଅଙ୍ଗହେବା ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ,
ତେଣୁ ଇନ୍ଦ୍ରଆଦିର ମଧ୍ୟ ଅନେକସ୍ଥାନରେ ହବିଗ୍ରହଣ କରିବା ଠିକ୍ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଯଦି ବିଗ୍ରହଭାବ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମେନ ଦେବାଦୀନାଂ
ବିଦ୍ୟାସ୍ୱଧିକାରୋ ବର୍ଣ୍ଣେୟତ । ବିଗ୍ରହବତ୍ତ୍ୱାଦୃଦ୍ଧି ଗାଦିବନ୍ଦ୍ୟାଦିନାମପି ସ୍ୱରୂପସଂନିଧାନେନ
କର୍ମାଙ୍ଗଭାବୋଽଭ୍ୟୁପଗମେୟତ୍ । (ଖ) ତଦା ଚ ବିରୋଧଃ କର୍ମଣିସ୍ୟାତ୍, ନ ହ୍ୟାଦ୍ରାଦୀନାଂ
ସ୍ୱରୂପସଂନିଧାନେନ ଯାଗେଽଙ୍ଗଭାବୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ନ ଚ ସମ୍ଭବତି, ବହୁଷୁ ଯାଗେଷୁ
ଯୁଗପଦେକସୌହୃଦ୍ୟ ସ୍ୱରୂପସଂନିଧାନାତାନ୍ତୁପପତ୍ତିରିତି, ନାୟମସ୍ତି ବିରୋଧଃ । (ଗ)
କସ୍ମାତ୍ ? ଅନେକପ୍ରତିପତ୍ତେଃ । ଏକସ୍ୟାପି ଦେବତାମାନୋ ଯୁଗପଦନେକସ୍ୱରୂପପ୍ରତି-
ପତ୍ତି ସମ୍ଭବତି । କଥମେତଦବଗମ୍ୟତେ ? ଦର୍ଶନାତ୍ । (ଘ) ତଥାହି ‘କତି ଦେବାଃ’,



ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ (ତ୍ରୟଷ୍ଟ ଡ୍ରୀ ଚ ଶତା ତ୍ରୟଷ୍ଟ ଡ୍ରୀ ଚ ସହସ୍ରା', ଇତି ନିରୁତ୍ୟ 'କତମେତେ', ଇତ୍ୟାସ୍ୟାଂ ପୃଷ୍ଠାୟାଂ 'ମହାମାନ ଏବୈଷାମେତେ ତ୍ରୟଷ୍ଟିଂଶସ୍ତେ ଦେବା', (ବୃ ୩-୯-୧, ୨) ଇତି ବ୍ରବତୀ ଶ୍ରୁତିରେକୈକସ୍ୟ ଦେବତାମୁନୋ ଯୁଗପଦନେକରୂପତାଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିପରି ହୋଇପାରେ-ଯଦି ଶରୀରାଧାରୀ ସ୍ବାକାର କରି ଦେବାଦିର ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର କୁହାଯାଏ, ତେବେ ଶରୀର ରହିଲେ ରହିବ ଆଦି ଭଳି ଇନ୍ଦ୍ରାଦିର ମଧ୍ୟ ସ୍ବରୂପସନ୍ନିଧାନଦ୍ବାରା କର୍ମରେ ଅଙ୍ଗଭାବ ସ୍ବାକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

(ଖ) ତେବେ କର୍ମରେ ବିରୋଧ ହେବ, କାରଣ-ଯାଗରେ ସ୍ବରୂପସନ୍ନିଧିରୁ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଅଙ୍ଗଭାବ ଦେଖିବାରେ ଆସେ ନାହିଁ, ଏବଂ ଏହା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ବହୁତ ଯାଗରେ ଗୋଟିଏ ସମୟରେ ଗୋଟିଏ ଇନ୍ଦ୍ର ସ୍ବରୂପ ଦ୍ବାରା ଉପସ୍ଥିତି ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ, ଏହା ଯଦି କୁହାଯାଏ, ତେବେ ଏଠାରେ ବିରୋଧ ହେବନାହିଁ ।

(ଗ) କିପରି ? ଏହାଦ୍ବାରା ଅନେକ ପ୍ରତିପକ୍ଷ ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ଦେବତାଠାରେ ଏକ ସମୟରେ ଅନେକଶରୀରର ପ୍ରାପ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଏହା କିପରି ବୁଝାଯିବ ? ଦର୍ଶନ ହେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତିରେ ଏହିପରି ଦେଖାଯାଏ ।

(ଘ) କାରଣ-'କତି ଦେବାଃ' ଏହାକୁ ଆରମ୍ଭ କରି 'ତ୍ରୟଷ୍ଟ ଡ୍ରୀ ଚ' (ତିନିଶହ ତିନିହଜାର ତିନି ଅର୍ଥାତ୍ ୩୩୦୬) ଏହିପ୍ରକାର ନିର୍ବଚନ କରି 'କତମ ତେ' (ସେମାନେ କେତେ) ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ 'ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ-ସେମାନେ ଏହାର ମହିମା ଅଟନ୍ତି । ଦେବତା ଆଠବସୁ, ଏକାଦଶ ରୁଦ୍ର, ଦ୍ବାଦଶ ଆଦିତ୍ୟ, ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ପ୍ରଜାପତି ଏହିପ୍ରକାର ୩୩ ଜଣ ଅଟନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର କହୁଥିବା ଶ୍ରୁତି ଏକ ଏକ ସମୟରେ ଅନେକରୂପତା ଦେଖାଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତଥା ତ୍ରୟଂସ୍ତଶତୋଽପି ଷଡ଼ାଦ୍ୟନ୍ତର୍ଭାବକ୍ରମେଣ 'କତମ ଏକୋ ଦେବ ଇତି ପ୍ରାଣଃ', ଇତି ପ୍ରାଣୈକରୂପତାଂ ଦେବାନାଂ ଦର୍ଶୟତୀ ତସ୍ୟୈବୈକସ୍ୟ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଯୁଗପଦନେକରୂପତାଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଖ) ସ୍ମୃତିରପି 'ଆତ୍ମନୋ ବେ ଶରୀରାଣି ବହୁନି ଭରତସ୍ତ ଭ । ଯୋଗୀ କୁର୍ଯ୍ୟାଦ୍ବଳଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ତୈଷ୍ଠ ସର୍ବୈର୍ମହାଂ ଚରେତ୍ । ପ୍ରାପ୍ତୁୟାଦ୍ ବିଷୟାନ୍ କୈଶ୍ଚିତ୍ କୈଶ୍ଚଦୁଗ୍ରାଂ ତପସ୍ବରେତ୍ । ସଂକ୍ଷେପାକ ପୁନସ୍ତାନି ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ରଶ୍ମିଗଣାନିବ ॥'', ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକା ପ୍ରାପ୍ତାଣିମାଦୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ଯୋଗିନାମପି ଯୁଗପଦେକ-ଶରୀରଯୋଗଂ ଦର୍ଶୟତି ।



(୩) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ତେତିଶ ଶହ ଦେବତାମାନଙ୍କର କ୍ରମଶଃ ୬,୩,୨,୧ରେ ଅନ୍ତର୍ଭାବ ଦେଖାଇ ‘ସେ ଏକଦେବ କିଏ ? ପ୍ରାଣ ଅଟେ’ ଏହିପ୍ରକାର ଦେବତାମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣରୂପ ଏକ ସ୍ୱରୂପ ଦେଖାଉଥିବା ଶ୍ରୁତି ସେହି ଏକ ପ୍ରାଣୀର ଯୁଗପତ୍ ଅନେକରୂପତା ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ତଥା-“ହେ ଭରତ କୂଳଶ୍ରେଷ୍ଠ ! ଯୋଗୀ ଯୋଗିମହିମାଦ୍ୱାରା ନିଜେ ଅନେକ ଶରୀର ଧାରଣ କରେ, ଶରୀରଦ୍ୱାରା ପୃଥିବୀରେ ବିଚରଣ କରେ । ଏଠାରେ କେତେକ ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ବିଷୟଭୋଗ ମିଳେ ଏବଂ କେତେକ ଶରୀର ଦ୍ୱାରା ଭଗ୍ନତପ କରେ ଏବଂ ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟ ତାର ରଶ୍ମିକୁ ନିଜେ ନିଜେ ଏକାଠି କରନ୍ତି ।” ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ୱତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ଅଣିମାଦି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ଯୋଗୀମାନଙ୍କର ଯୁଗପତ୍ ଅନେକ ଶରୀରଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ଦେଖାଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) କିମ୍ବ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟମାଜାନସିଦ୍ଧାନାଂ ଦେବାନାମ୍ । ଅନେକ ରୂପପ୍ରତିପତ୍ତିସମ୍ଭବାଜ୍ଞେକେକା ଦେବତା ବହୁଭିଃ ରୂପେରାତ୍ମନଂ ପ୍ରବିଭଜ୍ୟ ବହୁଷୁ ଯୋଗେଷୁ ଯୁଗପଦଜ୍ଞଭାବଂ ଗଚ୍ଛତୀତି । (ଖ) ପରେଷ୍ଠ ନ ଦୃଶ୍ୟତେ- ଚର୍ଚ୍ଚାନାନଦିକ୍ରିୟାଯୋଗାଦିତ୍ୟୁପପଦ୍ୟତେ । (ଗ) ଅନେକପ୍ରତିପତ୍ତେଦର୍ଶନା-ଦିତ୍ୟସ୍ୟପରା ବ୍ୟାଖ୍ୟା-ବିଗ୍ରହବତାମପି କର୍ମାଜ୍ଞଭାବସେବନାସ୍ତନେକା ପ୍ରତିପତ୍ତି-ଦୃଶ୍ୟତେ । କେଚିଦକୋଽପି ବିଗ୍ରହବାନନେକତ୍ୱ ଯୁଗପଦଜ୍ଞଭାବଂ ନ ଗଚ୍ଛତି, ଯଥା ବହୁଭିର୍ଭୋଜୟଦ୍ଭିର୍ନୈକୋ ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ଯୁଗପଦ୍ ଭୋଜ୍ୟତେ । (ଘ) କୃତିଜ୍ଞେକୋଽପି ବିଗ୍ରହବାନନେକତ୍ୱ ଯୁଗପଦଜ୍ଞଭାବଂ ଗଚ୍ଛତି, ଯଥା-ବହୁଭିର୍ନିମସ୍କୁ-ର୍ବାଣୈରେକୋ ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ଯୁଗପଦ୍ନମସ୍ତ୍ରିୟତେ । (ଙ) ତଦ୍ବଦିହୋଭେଶପରିତ୍ୟାଗା-ମୁକତ୍ୱାଦ୍ୟାଗସ୍ୟ ବିଗ୍ରହବତାମପେକାଂ ଦେବତାମୁଦିଶ୍ୟ ବହବଃ ସ୍ୱଂ ସ୍ୱଂ ଯୁଗପତ୍ ପରିତ୍ୟକ୍ଷ୍ୟନ୍ତିତି ବିଗ୍ରହଭେଦେପି ଦେବତାନାଂ ନ କିଞ୍ଚିତ୍ କର୍ମଣି ବିରୁଧତେ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ଜନ୍ମସିଦ୍ଧି ଦେବତାମାନଙ୍କ ବିଷୟରେ ଆଉ କ’ଣ କହିବା ? ଅନେକ ସ୍ୱରୂପଧାରଣ କରି ସାମର୍ଥ୍ୟର କାରଣ ଏକ-ଏକ ଦେବତା ବହୁରୂପ ଶରୀରଦ୍ୱାରା ନିଜକୁ ବିଭକ୍ତ କରି ଏକସମୟରେ ବହୁଯାଗରେ ଅଜ୍ଞଭାବକୁ ପାଆନ୍ତି ।

(ଖ) ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନାଦି ଯୋଗକ୍ରିୟାର ସାମର୍ଥ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟପୁରୁଷ ଏହାକୁ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଶରୀରଧାରୀ ସିଦ୍ଧ ହେଲେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।



(ଗ) ‘ଅନେକପ୍ରତିପତ୍ତେଦର୍ଶନାଦ୍’ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ଅନ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟା-
ଦେହଧାରିକର କର୍ମର ଅଙ୍ଗଭାବକୁ ବିଧାନ କରୁଥିବା ବିଧିବାକ୍ୟର ଅନେକ ପ୍ରତିପତ୍ତି
ଦେଖାଯାଏ । କୌଣସିଠାରେ ଏକ ହିଁ ଶରୀରଧାରୀ ଅନେକସ୍ଥଳରେ ଯୁଗପତ୍
ଅଙ୍ଗଭାବକୁ ପାଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ଭୋଜନ କରାଉଥିବା ବହୁଯାକମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା
ଯୁଗପତ୍ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଭୋଜନ କରାଯାଇ ନପାରେ ।

(ଘ) ଏହିପ୍ରକାର କୌଣସିଠାରେ ଅନେକସ୍ଥଳରେ ଏକ ଅଙ୍ଗଭାବକୁ ପାଏ,
ଯେପରି ବହୁତ ନମସ୍କାର କରୁଥିବା ଲୋକଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନମସ୍କାର ପାଏ ।

(ଙ) କିନ୍ତୁ ଏହିପ୍ରକାର ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଉଦେଶ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗାତ୍ମକ ଯାଗରେ
ଏକଶରୀରଦେବତାର ଉଦେଶ୍ୟରେ ବହୁତ ଯାଜ୍ଞିକଲୋକ ନିଜ ନିଜର ଭବିଷ୍ୟ
ରୂପଦ୍ରବ୍ୟକୁ ଯୁଗପତ୍ ତ୍ୟାଗକରନ୍ତି । ତେଣୁ ଦେବତା ଶରୀରଧାରୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ
କର୍ମରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवातप्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ୨୮ ॥

(୧) ଶବ୍ଦ ଇତି ଚେନ୍ନାତଃ ପ୍ରଭବାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନାଭ୍ୟାମ୍ ॥ ୧-୩-୨୮

ଶବ୍ଦ=ଦେବବାକ୍ୟରେ ବିରୋଧ ହେବ, ଇତି ଚେନ୍ନ=ଏହିପରି ଯଦି କୁହାଯାଏ,
ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ, ଅତଃ=ବୈଦିକଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା,
ପ୍ରଭାବାତ=ଦେବାଦିଜଗତ୍‌ର ପ୍ରଭାବ ହୁଏ । ଏହି କଥା, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନାଭ୍ୟାମ୍=ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
- ଶ୍ରୁତି ଓ ଅନୁମାନ ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ମା ନାମ ବିଗ୍ରହବତ୍ତ୍ୱେ ଦେବାଦାନାମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ କର୍ମଣି
କର୍ତ୍ତୃବିରୋଧଃ ପ୍ରସଞ୍ଜି । ଶବ୍ଦେ ତୁ ବିରୋଧଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । କଥମ୍ ? ଔପୁଷିକଂ ହି
ଶବ୍ଦସ୍ୟାର୍ଥେନ ସମ୍ବନ୍ଧମାଶ୍ରିତ୍ୟ ‘ଅନପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍’ ଇତି ବେଦସ୍ୟ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ସ୍ଥାପିତମ୍ ।
(ଖ) ଇଦାନୀଂ ତୁ ବିଗ୍ରହବତୀ ଦେବତାଃଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନା ଯଦ୍ୟପୈଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ-
ଯୋଗାଦ୍ୟୁପପଦନେକକର୍ମସମୂହାନି ହବୀଂସି ଭୁଞ୍ଜତ, ତଥାପି ବିଗ୍ରହଯୋଗାଦସ୍ମଦାଦି-
ବଞ୍ଚନନମରଣବତୀ ସେତି ନିତ୍ୟସ୍ୟ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ନିତ୍ୟନାର୍ଥେନ ନିତ୍ୟେ ସମ୍ବନ୍ଧେ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନେ
ଯଦ୍‌ବୈଦିକେ ଶବ୍ଦେ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂସ୍ଥିତି, ତସ୍ୟ ବିରୋଧଃ ସ୍ୟାଦିତି ଚେତ-(ଗ) ନାୟମପ୍ୟସ୍ଥି
ବିରୋଧଃ । କସ୍ମାତ୍ ? ଅତଃ ପ୍ରଭାବାତ୍ । ଅତଏବ ହି ବୈଦିକାଛଦ୍ଧାବେବାଦିକଂ ଜଗତ୍
ପ୍ରଭବତି । (ଘ) ନନ୍ତୁ ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ (ବ୍ର ସୁ. ୧-୧-୨) ଇତ୍ୟତ୍ର ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭବତ୍
ଜଗତୋଽବଧାରିତମ୍ । କଥମିହ ଶବ୍ଦପ୍ରଭବତ୍‌ମୃତ୍ୟୁତେ ? ଅପି ତ ଯଦି ନାମ ବୈଦିକା-



ଛଦାଦସ୍ୟ ପ୍ରଭବୋଽଭ୍ୟୁପଗତଃ କଥମେତାବତା ବିରୋଧଃ ଶବ୍ଦେ ପରିହୃତଃ ? (ଡ)
ଯାବତା ବସବୋ ରୁଦ୍ରା ଆଦିତ୍ୟା ବିଶ୍ୱଦେବା ମରୁତ' ଇତ୍ୟେତେଽର୍ଥା ଅନିତ୍ୟା
ଏବୋପୁଞ୍ଜିମତ୍ୱାତ୍ । ତଦନିତ୍ୟତ୍ୱେ ତ ତଦ୍ୱାଚିନାଂ ବୈଦିକାନାଂ ବସ୍ତାଦିଶବ୍ଦାନାମନିତ୍ୟତ୍ୱଂ
କେନ ନିବାର୍ଯ୍ୟତେ ? ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହି ଲୋକେ ଦେବଦତ୍ତସ୍ୟ ପୁତ୍ର ଉତ୍ପନ୍ନେ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତ ଇତି
ତସ୍ୟ ନାମ କ୍ରିୟତ ଇତି । ତସ୍ମାଦ୍ବିରୋଧ ଏବ ଶବ୍ଦ ଇତି ଚେତ୍-

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ଦେବତାମାନଙ୍କର ଶରୀର ସ୍ୱାକାର କଲେ କର୍ମରେ
କୌଣସି ବିରୋଧ ପ୍ରସକ୍ତ ହୋଇନପାରେ । କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦରେ ବିରୋଧ ହେବ । କାରଣ-
ଅର୍ଥ ସହିତ ଶବ୍ଦର ଔପୁଞ୍ଜିକ-ସ୍ୱାଭାବିକ-ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ୱାକାର କରି । 'ଅନପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍'
(ପ୍ରମାଣାନ୍ତର ଅପେକ୍ଷା ନ ହେଲେ) ଏହିପ୍ରକାର ବେଦସ୍ତୁତ୍ରାମାଣ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ଦେବତାର ଶରୀର ସ୍ୱାକାର କରିଜାଣି ମଧ୍ୟ ଯଦ୍ୟପି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଯାଗଦ୍ୱାରା
ଯୁଗପତ୍ ଅନେକକର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀ ହବିଷ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତଥାପି ଶରୀର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ
ରଖିଲେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଭଳି ସେମାନେ ଜନ୍ମମରଣଶୀଳ ହୋଇଯିବେ, ତେଣୁ ନିତ୍ୟଶବ୍ଦର
ନିତ୍ୟ ଅର୍ଥ ସହିତ ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନ ହେଲେ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରମାଣାନ୍ତର
ଅନପେକ୍ଷତ୍ୱରୂପ-ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ହୋଇଛି- ଏହାର ବିରୋଧ ହୋଇଯିବ ।

(ଗ) ଏହା ଯଦି କହୁ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ବିରୋଧ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହାଦ୍ୱାରା
ଦେବତାମାନଙ୍କର ପ୍ରଭବ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ ବୈଦିକଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଦେବାଦି
ଜଗତ୍ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ 'ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ' ଏହି ସୂତ୍ରରେ ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ
ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶବ୍ଦଠାରୁ ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତିବୋଲି କିପରି କୁହାଯାଇଛି ?

(ଙ) ତେବେ ଯେତେବେଳେ ବସ୍ତୁ, ରୁଦ୍ର, ଆଦିତ୍ୟ ବିଶ୍ୱଦେବ ଏବଂ ମରୁଦଗଣ
ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ପତ୍ତିଶୀଳ ହେବାରୁ ଅନିତ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା
ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ଯଦି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଏହି ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦରେ
ବିରୋଧ ପରିହାର କିପରି ହୁଏ ? ବସ୍ତୁଆଦିର ଅନିତ୍ୟ ହେଲେ ତାହାର ବାଚକ 'ବୈଦିକ'
ଆଦିଶବ୍ଦର ଅନିତ୍ୟତ୍ୱ କିଏ ନିବାରଣ କରିବ ? ସଂସାରରେ ଦେବଦତ୍ତର ପୁତ୍ର ହେଲେ
ତାହାର ନାମ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତ ରଖାଯାଏ ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗ ଅଛି । ତେଣୁ ଶବ୍ଦରେ ଏହା ବିରୋଧ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ନ ଗବାଦିଶବ୍ଦାର୍ଥସମ୍ବନ୍ଧନିତ୍ୟତ୍ବଂ ନାତ୍ । ନହି ଗବାଦିବ୍ୟ-
କ୍ତାନାମୁପରିମତେ ତଦାକୃତାନାମପ୍ରାପ୍ତିମତ୍ ସ୍ୟାତ୍ । ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣ କର୍ମଣାଂ ହି ବ୍ୟକ୍ତିୟ
ଏବୋପଦ୍ୟନ୍ତେ, ନାକୃତିୟଃ । (ଖ) ଆକୃତିଭିଷ୍ ଶବ୍ଦାନାଂ ସମ୍ବନ୍ଧଃ, ନ ବ୍ୟକ୍ତିଭିଃ,
ବ୍ୟକ୍ତାନାମାନନ୍ତ୍ୟାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧଗ୍ରହଣାନୁପପତ୍ତେଃ । ବ୍ୟକ୍ତିସ୍ତୁପଦ୍ୟମାନାସ୍ବାପ୍ୟାକୃତାନାଂ ନିତ୍ୟତ୍ବାନ୍
ଗବାଦିଶବ୍ଦେଷୁ କର୍ଣ୍ଣଦ୍ ବିରୋଧୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । (ଗ) ତଥା ଦେବାଦିବ୍ୟକ୍ତି
ପ୍ରଭାବାଭ୍ୟୁପଗମେଽପ୍ୟାକୃତି ନିତ୍ୟତ୍ବାନ୍ କର୍ଣ୍ଣଦ୍ବଶ୍ଚାଦିଶବ୍ଦେଷୁ ବିରୋଧ ଇତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । (ଘ)
ଆକୃତିବିଶେଷସ୍ତୁ ଦେବାଦାନାଂ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥବାଦିଭ୍ୟା ବିଗ୍ରହବତ୍ତ୍ବା-ଦ୍ୟବଗମାଦବଗତବ୍ୟଃ ।
ସ୍ଥାନବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧନିମିତ୍ତାଣ୍ଡେନ୍ଦ୍ରାଦିଶବ୍ଦଃ ସେନାପତ୍ୟା-ଦିଶବ୍ଦବତ୍ । ତତ୍ତ୍ବ ଯୋ ଯସ୍ତତ୍
ସ୍ଥାନମଧିକରୋତି ସ ସ ଇନ୍ଦ୍ରାଦିଶବ୍ଦେରଭିଧାୟତ ଇତି ନ ଦୋଷୋ ଭବତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିପ୍ରକାର କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-
ଗୋପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିତ୍ୟ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଗୋ ଆଦି ବ୍ୟକ୍ତିର
ଉପରି ହେଲେ ସେହି ଆକୃତି (କାତି)ର ଉପରି ହୁଏ ନାହିଁ । ଦ୍ରବ୍ୟ, ଗୁଣ ଓ କର୍ମ
ଏହି ତିନୋଟି ବ୍ୟକ୍ତିର ଉପରି ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଆକୃତିର ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଶବ୍ଦର ସମ୍ବନ୍ଧ ଆକୃତିର ସହିତ ହୁଏ । କାରଣ-ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ଅନନ୍ତ । ତେଣୁ
ଏହା ସହିତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ବନ୍ଧ ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ବ୍ୟକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଉପଦ୍ୟମାନ ହେଲେ
ମଧ୍ୟ ଆକୃତି ନିତ୍ୟ ହେବାରୁ ‘ଗୋ’ ଶବ୍ଦାଦିରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରକାର ଦେବାଦିବ୍ୟକ୍ତିର ଉପରି ସ୍ବାକାର କଲାପରେ ଆକୃତିର ନିତ୍ୟ
ହେଲେ ‘ବସୁ’ ଆଦି ଶବ୍ଦରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଘ) ମନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥ ବାଦାଦିରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଶରୀରଧାରଣାଦିର ଅବଗତ
ହେଲେ ଏହାର ଆକୃତି ବିଶେଷ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ସେନାପତି
ଇତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦର ସମାନସ୍ଥାନବିଶେଷର ସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ବାରା ଇନ୍ଦ୍ରାଦିଶବ୍ଦ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ । ତେଣୁ
ଯାହା ଯାହା ସେହି ସ୍ଥାନ ଉପରେ ଆରୁତ ହୁଏ, ସେ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଶବ୍ଦ ଦ୍ବାରା କୁହାଯାଇଛି ।
ତେଣୁ କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ନ ଚେଦଂ ଶବ୍ଦପ୍ରଭବତ୍ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭବତ୍ବଦ୍ବୁ ପାଦାନକାର-
ଶାଭିପ୍ରାୟେଶୋକ୍ୟତେ । କଥଂତର୍ହି ? ସ୍ଥିତେ ବାଚକାତ୍ମନା ନିତ୍ୟେ ଶବ୍ଦେ ନିତ୍ୟାର୍ଥସମ୍ବନ୍ଧାନି
ଶବ୍ଦବ୍ୟବହାରଯୋଗ୍ୟାର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି ନିଷ୍ପତ୍ତିଃ ‘ଅତଃ ପ୍ରଭବ’ ଇତ୍ୟୁକ୍ୟତେ । (ଖ) କଥଂ



ପୁନରବଗମ୍ୟତେ ଶବ୍ଦାତ୍ ପ୍ରଭବତି ଜଗଦିତି ? ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନାଭ୍ୟାମ୍ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଶ୍ରୁତିଃ, ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପେକ୍ଷଦ୍ୱାର । ଅନୁମାନଂ ସ୍ମୃତିଃ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ପ୍ରତି ସାପେକ୍ଷ୍ୟଦ୍ୱାର । (ଗ) ତେ ହି ଶବ୍ଦପୂର୍ବାଂ ସୃଷ୍ଟି ଦର୍ଶୟତଃ- ‘ଏତ ଇତି ବେ ପ୍ରଜାପତିର୍ଦେବାନ ସୃଜତାସ୍ତଗ୍ରମିତି ମନୁଷ୍ୟାନିନ୍ଦବ ଇତି ପିତୃଷ୍ଟିରଃ ପବିତ୍ରମିତି ଗ୍ରହନାଶବ ଇତି ସ୍ରୋତ୍ରଂ ବିଶ୍ୱାନାତି ଶସ୍ତ୍ରମଭିସୌଜେତ୍ୟନ୍ୟାଃ ପ୍ରଜାଃ’ ଇତି ଶ୍ରୁତିଃ । (ଘ) ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି ‘ସ ମନସା ବାଚଂ ମିଥୁନଂ ସମଭବତ୍’, (ବୃ ୧-୨-୪) ଇତ୍ୟାଦିନା ତତ୍ର ତତ୍ର ଶବ୍ଦପୂର୍ବକା ସୃଷ୍ଟିଃ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ଶବ୍ଦ ପ୍ରଭବତ୍ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭବତ୍ ଭଳି ଉପାଦାନ କାରଣଦ୍ୱାରା ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇନାହିଁ । ତେବେ କିପରି ? ନିତ୍ୟ ଅର୍ଥ ସହିତ ସମ୍ଭବ ରଖିଲେ ଯଦି ନିତ୍ୟଶବ୍ଦ, ବାଚକରୂପରେ ରହେ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ଯୋଗ୍ୟ-ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତିର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦରୁ ପ୍ରଭବ (ଉତ୍ପତ୍ତି) ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ସଂସାର କିପରି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଏବଂ ଅନୁମାନଦ୍ୱାରା । ଶ୍ରୁତି ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, କାରଣ-ସେ ନିଜେ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ-ପ୍ରତି କୌଣସି ପ୍ରମାଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେନାହିଁ । ଅନୁମାନ ହିଁ ସ୍ମୃତି । କାରଣ-ସେ ନିଜେ ପ୍ରମାଣତା ପାଇଁ ମୂଳଭୂତଶ୍ରୁତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ।

(ଗ) ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦପୂର୍ବକ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଦେଖାଏ । ‘ଏତେ ଏହି ପଦଦ୍ୱାରା ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି, ପ୍ରଜାପତି ଦେବାର ‘ଅସ୍ତଗ୍ରମ’ ଏହି ପଦଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି, ମନୁଷ୍ୟର ‘ଆଶବ’ ପଦଦ୍ୱାରା ସ୍ରୋତ୍ରର ସ୍ମରଣ କରି, ସ୍ରୋତ୍ରର ‘ବିଶ୍ୱାନି’ ପଦଦ୍ୱାରା ଶସ୍ତ୍ରର ସ୍ମରଣ କରି, ଶସ୍ତ୍ରର ‘ଅଭିସୌଭଗା’, ଏହି ପଦ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି, ଅନ୍ୟପ୍ରଜାର ସୃଷ୍ଟିର’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟ ।

(ଘ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ‘ଏହି ପ୍ରଜାପତି ବେଦବ୍ରହ୍ମାରୂପା, ବାଣୀର ଦୃଢ଼ଭାବର ଭାବନାର ଅର୍ଥାତ୍ ମନଦ୍ୱାରା ବେଦକ୍ରୟର ଆଲୋଚନାର ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଶବ୍ଦପୂର୍ବକ ସୃଷ୍ଟିର ଶ୍ରବଣ କରାଏ । ଏହି ହିଁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ସ୍ମୃତିରପି-ଅନାଦିନିଧନା ନିତ୍ୟା ବାଗୁପୁଷ୍ପା ସ୍ୱଂୟଂଭୁବା । ଆଦୌ ବେଦମୟା ଦିବ୍ୟା ଯତଃ ସର୍ବାଃ ପ୍ରବୃତ୍ତୟଃ’, (ମ.ଭା.ଶା.ପ ୨୩୩-୨୪) ଇତି । ଉସର୍ଗୋଽପ୍ୟଂ ବାଚଃ ସଂପ୍ରଦାପ୍ରବର୍ତ୍ତନାମୁକୋ ଦୁଷ୍ଟବ୍ୟଃ’, ଅନାଦିନିଧନାୟା ଅନ୍ୟାଦୃଶ୍ୟସ୍ୟୋସ୍ତର୍ଗସ୍ୟାସମ୍ଭବତ୍ । (ଖ) ତଥା-‘ନାମ ରୂପ ଚ ଭୂତାନାଂ, କର୍ମଣାଂ ଚ



ପ୍ରବର୍ତ୍ତନମ୍ । ବେଦଶବ୍ଦେଭ୍ୟ ଏବାଦୌ ନିର୍ମମେ ସ ମହେଶ୍ୱରଃ', (ମନୁ ୧-୨୯)
 'ସ ବେଷାଂ ତୁ ସ ନାମାନି, କର୍ମାଣି ଚ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ । ବେଦଶବ୍ଦେଭ୍ୟ ଏବାଦୌ,
 ପୃଥକ୍ ସଂସ୍ଥାୟ ନିର୍ମମେ । (ଗ) ଅପିଚ ଚିକାର୍ଷିତମର୍ଥମନୁତିଷ୍ଠସ୍ୟ ବାଚକଂ ଶବ୍ଦଂ
 ପୂର୍ବଂ ସ୍ୱଭା ପଶ୍ୟାତମର୍ଥମନୁତିଷ୍ଠତାତି ସର୍ବେଷାଂ ନଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମେତତ୍ । ତଥାପି
 ରଜାପତେରପି ସ୍ତ୍ରୀଃ ସୃଷ୍ଟେଃ ପୂର୍ବଂ ବୈଦିକାଃ ଶବ୍ଦା ମନସି ପ୍ରାଦୁର୍ଭବୁଃ,
 ପଶ୍ୟାତଦନୁଗତାନାର୍ଥାନ୍ ସସର୍ଜେତି ଗମ୍ୟତେ । (ଘ) ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ 'ସଭୂରିତ
 ବ୍ୟାବହରତ୍ ସଃ ଭୂମିମସ୍ତଜତ', (ତୈ.ବ୍ରା ୨।୨।୪।୨) ଇତ୍ୟେବମାଦିକା
 ଭୂରାଦିଶବ୍ଦେଭ୍ୟ ଏବ ମନସି ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତେଭ୍ୟା ଭୂରାଦିଲୋକାନୁସୃଷ୍ଟାନ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-(କ) 'ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭରେ ସ୍ୱୟଂଭୂତ ଅନାଦି, ଅନନ୍ତ, ନିତ୍ୟ
 ଏବଂ ଦିବ୍ୟ ବେଦମୟୀ ବାଣୀକୁ ଉତ୍ସର୍ଗ-ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଯଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ
 ପ୍ରକୃତିଗୁଡ଼ିକ ଜାତ ହେଲେ' । ଏହି ସ୍ୱତି ମଧ୍ୟ ଅଛି । ବାଣୀର ଏହି ଉତ୍ସର୍ଗ (ଉତ୍ପତ୍ତି) ମଧ୍ୟ
 ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟୟନ ରୂପ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପରମ୍ପରା ରୂପକୁ ବୁଝାଏ,
 କାରଣ-ଅନାଦି ଓ ହାନନ୍ତବାଣୀର ଅନ୍ୟପ୍ରକାରଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ତଥା 'ସେହି ମହେଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭରେ ବୈଦିକଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଭୂତଗୁଡ଼ିକର
 ନାମ, ରୂପ ଏବଂ ସତ୍ତ୍ୱକର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରକୃତି ନିର୍ମାଣଉତ୍ପନ୍ନ କଲେ' । ଏବଂ
 'ଏହାର ଆରମ୍ଭରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ପୃଥକ ନାମ, ରୂପ, କର୍ମ ଏବଂ ଅବସ୍ଥାର
 ନିର୍ମାଣ ବେଦଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ହେଲା', ଏହି ସ୍ୱତିଗୁଡ଼ିକ ବେଦଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟି ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଆମର ସବୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବ ଯେ- ଯେତେବେଳେ କୌଣସି
 ପୁରୁଷ କୌଣସି ଅଭାଷବସ୍ତୁକୁ ନିର୍ମାଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛେ, ତେବେ ସେ ପ୍ରଥମେ ସେହି
 ବସ୍ତୁର ଶବ୍ଦବାଚକକୁ ମନେପକାଇ ପଶ୍ଚାତ୍ ସେହି ବସ୍ତୁକୁ ନିର୍ମାଣ କରେ । ଏହି
 ପ୍ରକାର ସ୍ରଷ୍ଟା ପ୍ରଜାପତି ମନରେ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମେ ବୈଦିକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ
 ହୋଇ ତାହାର ଅନୁଗତ ଅର୍ଥର ରଚନା କରେ-ଏହିପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ।

(ଘ) ପୁନଶ୍ଚ 'ଏହାଦ୍ୱାରା 'ଭୂ' ଏହିପ୍ରକାର ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ପୃଥିବୀ ସୃଷ୍ଟି
 କରେ' । ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିମାନରେ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ହୋଇ 'ଭୂ' ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ
 ହୋଇ ଭୂଆଦି ଲୋକକୁ ଦେଖାଏ ।



(୭) ମୂଳ-(କ) କିମାତ୍ମକଂ ପୁନଃ ଶବ୍ଦମଭିପ୍ରେତ୍ୟେତଂ ଶବ୍ଦପ୍ରଭବତ୍-ମୁତ୍ୟତେ ? ଷୋଡ଼ମିତ୍ୟାହା ବର୍ଷପକ୍ଷେ ହି ତେଷାମୁତ୍ପନ୍ନପ୍ରଧୁଂସିଦ୍ଭାନ୍ନିତ୍ୟୋଭ୍ୟଃ ଶବ୍ଦଭ୍ୟୋ ଦେବାଦିବ୍ୟକ୍ତାନାଂ ପ୍ରଭବ ଇତ୍ୟନ୍ତପପନ୍ନଂସ୍ୟାତ୍ । (ଖ) ଉତ୍ପନ୍ନଧୁଂସିନଃ ବର୍ଷା, ପ୍ରତ୍ୟୁଜାରଣମନ୍ୟଥା ଋନ୍ୟଥା ଚ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନଭାତ୍ । ତଥା ହି ଅଦୃଶ୍ୟମାନୋଽପି ପୁରୁଷବିଶେଷୋଽଧ୍ୟୟନଧ୍ବନିଶ୍ରବଣାଦେବ ବିଶେଷତୋ ନିର୍ଦ୍ଧାର୍ଯ୍ୟତେ-
ଦେବଦତ୍ତୋଽୟମଧୀତେ, ଯଜ୍ଞଦତ୍ତୋଽୟମଧୀତେ ଇତି । (ଗ) ନ ଋୟଂ ବର୍ଷବିଷୟୋଽନ୍ୟଥାତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନଂ ବାଧକପ୍ରତ୍ୟୟାଭାବାତ୍ । ନ ଚ ବର୍ଷେଭ୍ୟୋଽର୍ଥାବରତିର୍ଯୁକ୍ତା । ନ ହ୍ୟେକେକୋ ବର୍ଷୋଽର୍ଥପ୍ରତ୍ୟୟୟେତ୍ ବ୍ୟଭିଚରାତ୍ । ନ ଚ ବର୍ଷସମୁଦାୟପ୍ରତ୍ୟୟୋଽସ୍ତି କ୍ରମବତ୍ପ୍ରାଦ୍ବର୍ଷାନାମ୍ ।

(୬) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନଃ ଏହିଶବ୍ଦ କିଦୃଶ ବୋଲି ଆକାଂକ୍ଷା କରି ଶବ୍ଦପ୍ରଭବତ୍ ବୋଲି କହୁଅଛନ୍ତି କି ? ଏହା ଷୋଡ଼ମୂଳ କି ବର୍ଷାମୂଳ ? (ବୈୟାକରଣମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହା ଷୋଡ଼ମୂଳ) ଯଦି ବର୍ଷାମୂଳ ଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ସୃଷ୍ଟି ବୋଲି ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ତାହାର ଉତ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ନଷ୍ଟ ହେବାରୁ ନିତ୍ୟଶବ୍ଦ ଦ୍ବାରା ଦେବାଦି ବ୍ୟକ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ ।

(ଖ) ବର୍ଷ ଉତ୍ପନ୍ନ ଓ ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ । କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଏମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି, ଯେପରିକି ଅଧ୍ୟୟନଧ୍ବନିର ଶ୍ରବଣ ଦ୍ବାରା ଅଦୃଶ୍ୟମାନ ପୁରୁଷବିଶେଷ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୁଏ, ଯଥା-ଏହି ଦେବଦତ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନ କରେ, ଏହି ଯଜ୍ଞଦତ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନ କରେ ।

(ଗ) ପୁଣି ବର୍ଷବିଷୟକ ଏହି ଅନ୍ୟଥାତ୍ (ଭିନ୍ନ) ପ୍ରତୀତି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏହା କୌଣସି ବାଧକ ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ । ବର୍ଷଦ୍ବାରା ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁକି ? କାରଣ-(୧) ଏଠାରେ ବ୍ୟଭିଚର ହେଉଛି, (୨) ତଥା ବର୍ଷସମୁଦାୟର ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟାୟକ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ବର୍ଷ କ୍ରମଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ।

(୭) ମୂଳ-(କ) ପୂର୍ବପୂର୍ବ ବର୍ଷାନୁଭବଜନିତସଂସ୍କାରସହିତୋଽତ୍ୟୋ ବର୍ଷୋଽର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟାୟକ୍ଷମତୀତି ଯଦୁଚ୍ୟତ । ତନ୍ନ । ସମ୍ବନ୍ଧ ଗ୍ରହଣାପେକ୍ଷା ହି ଶବ୍ଦଃ ସ୍ବୟଂ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନୋଽର୍ଥଂ ପ୍ରତ୍ୟୟୟେତ୍, ଧୂମାଦିବତ୍ । (ଖ) ନ ଚ ପୂର୍ବପୂର୍ବବର୍ଷାନୁ ଭବଜନିତସଂସ୍କାରସହିତସ୍ବାତ୍ଯବର୍ଷସ୍ୟ ପ୍ରତୀତିରସ୍ତି, ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ବସଂସ୍କାରାଶାମ୍ । (ଗ)



କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରତ୍ୟାୟିନୈଃ ସଂସ୍କାରିଃ ସହିତୋଽନ୍ତ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣୋଽର୍ଥଂ ପ୍ରତ୍ୟାୟିଷ୍ୟତୀତ ତେତ, (ଘ) ନ, ସଂସ୍କାରକାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାପି ସ୍ମରଣସ୍ୟ କ୍ରମବର୍ତ୍ତିତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ତୋତ୍ର ଏବଂ ଶବ୍ଦଃ । (ଙ) ସ ଚୈକୈକବର୍ଣ୍ଣପ୍ରତ୍ୟାହିତସଂସ୍କାରବାଜେତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଜନିତପରିପାକେ ପ୍ରତ୍ୟୟିନ୍ୟେକ ପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟତୟା ଝଟତି ବଭାସତୋ ।

(୭) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯଦି ଏପରି କହ ଯେ-ପୂର୍ବପୂର୍ବ-ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଭବଜନ୍ୟ ସଂସ୍କାର ସହିତ ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥର ବୋଧ କରାଇବ, ତେବେ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଶବ୍ଦ ସମ୍ବନ୍ଧ ଗ୍ରହଣର ଅପେକ୍ଷାରେ ରଖି ସେ ଶବ୍ଦ ଧୂମାଦିର ସମାନ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନ ହୋଇ ଅର୍ଥର ବୋଧ-କରାଏ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣର ଅନୁଭବଜନ୍ୟ ସଂସ୍କାର ସହିତ ଅନ୍ତ୍ରୀବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସଂସ୍କାର ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଟେ ।

(ଗ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ-ଶାବ୍ଦବୋଧରୂପକାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାପିତ ସଂସ୍କାର ଦ୍ୱାରା ମୁକ୍ତ ଅନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥର ପ୍ରତୀତି କରାଇବ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(ଘ) କାରଣ-ସଂସ୍କାରର କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପ ସ୍ମରଣ ମଧ୍ୟ କ୍ରମସୂଚକ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକରେ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତିର ଅଭାବ ହେଲେ ସ୍ତୋତ୍ର ହିଁ ଶବ୍ଦ ହୁଏ ।

(ଙ) ଏକ ଏକବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରତୀତି ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁଠାରେ କି ସଂସ୍କାର ରୂପବାଜ୍ଞ ବଦନ କରାଯାଇଅଛି ଏବଂ ଅନ୍ତ୍ରୀବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରତୀତି ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁଠି ପରିପାକ-ଅନ୍ତ୍ରୀ ସଂସ୍କାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି, ସେହି ଚିତ୍ତରେ ଏକ ପ୍ରତୀତିର ବିଷୟ ରୂପରେ ଏହି ସ୍ତୋତ୍ର ଶାନ୍ତ ଅବତୀତ ବା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ।

(୮) ମୂଳ-(କ) ନ ଋୟମେକପ୍ରତ୍ୟୟୋ ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟା ସ୍ମୃତିଃ, ବର୍ଣ୍ଣନାମନେକ-ଦ୍ୱାଦେକ ପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟଭାନ୍ତପତ୍ତରେ । ତସ୍ୟ ଚ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତାରଣଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନମାନ-ଭୂମିତ୍ୟତ୍ତମ, ଭେଦପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ତସ୍ମାନ୍ନିତ୍ୟାହ୍ୱକାତ୍ ସ୍ତୋତ୍ରରୂପା-ବର୍ତ୍ତ୍ୟାୟକାର୍ କ୍ରିୟାକାରକଫଳଲକ୍ଷଣଂ ଜଗଦଭିଧେୟତ୍ୱତଃ ପ୍ରଭବତୀତି । ‘ବର୍ଣ୍ଣା ଏବଂ ତୁ ଶବ୍ଦ, ଇତି ଭଗବାନୁପ ବର୍ଣ୍ଣଃ । (ଗ) ନନୁପନ୍ନପ୍ରଧୁଂସିଦ୍ଵଂ ବର୍ଣ୍ଣାନାମୁକ୍ତମ୍, ତନ୍ନ ତ ଏବେତି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାତ୍ । (ଘ) ସାଦୃଶ୍ୟାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନଂ କେଶାଦିଷ୍ଟିବେତେ ତେତ, ନ, ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରମାଣାତରେଣ ବୋଧାନୁପପତ୍ତେଃ । (ଙ) ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ-ମାକୃତିନିମିତ୍ତମିତି ତେତ, ନ ବ୍ୟକ୍ତିପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାତ୍ । (ଚ) ଯଦି ହି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତାରଣଂ ଗବାଦିବ୍ୟକ୍ତିବଦନ୍ୟା ଅନ୍ୟା



ବର୍ଣ୍ଣବ୍ୟକ୍ତୟଃ ପ୍ରବାୟେନ୍ ଷ୍ଟ ଆକୃତିନିମିତ୍ତଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଦେତଦନ୍ତ୍ରୀ
ବର୍ଣ୍ଣବ୍ୟକ୍ତୟ ଏବ ହି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତାରଣଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟତେ । ଦ୍ୱିର୍ଗୋଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରିତ ଇତିହି କ୍ଷତିପତ୍ତିର୍ନ
ତୁ ଦ୍ୱୌ ଗୋଶବ୍ଦାଦିତି,

(୮) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ଏକ ପ୍ରତ୍ୟୟବର୍ଣ୍ଣବିଷୟକସ୍ମୃତି ନୁହେଁ । କାରଣ-
ବର୍ଣ୍ଣ ଅନେକ ହେଲେ ଏକ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବିଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଚ୍ଚାରଣ
ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାର ବିଷୟକ ହେଲେ ନିତ୍ୟ ହୁଏ । ଭେଦପ୍ରତ୍ୟୟ କିନ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟକ ହୁଏ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଷୋଡ଼ରୂପ ନିତ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କ୍ରିୟା, କାରକ ଓ ଫଳରୂପ
ଅଭିଧେୟଭୂତ ଜଗତ୍ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଭଗବାନ-ଉପବର୍ଷକ ବଚନ-ବର୍ଣ୍ଣ ହିଁ ଶବ୍ଦ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏହା କୁହାଗଲା ଯେ- ବର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିନାଶଶୀଳ
ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ସେମାନେ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ’ ଏହି ରୂପରେ
ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ହୁଏ । (ଘ) ବାଳ କାଟିଲା ପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ବାଳର ସାଦୃଶ୍ୟ
ଦ୍ୱାରା ଏହା କେଶଗୁଚ୍ଛ ବୋଲି ଯେପରି ଭ୍ରମାତ୍ମକ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ହୁଏ, ସେହିପରି ବର୍ଣ୍ଣରେ
ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ହୁଏ ବୋଲି ଯଦି କୁହାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ,
କାରଣ- ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାର ପ୍ରମାଣାନ୍ତରଦ୍ୱାରା ବାଧ୍ୟ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଙ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ- ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ଆକୃତିଜାତିନିମିତ୍ତକ ଅଟେ,
ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ହୋଇ ନପାରେ, କାରଣ-ସେଠାରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ହୁଏ ।

(ଚ) ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଗୋ ଆଦି ବ୍ୟକ୍ତିଭଳି ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟକ୍ତି
ପ୍ରତୀତି ହୁଏ, ତେବେ ଆକୃତି ନିମିତ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ହୁଏ,-ଏପରି ଯଦି କୁହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ
ଏହା ଠିକ୍ ହୋଇନପାରେ । କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ବର୍ଣ୍ଣବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାତ
ହୁଏ । ଯେପରି ଦ୍ୱିର୍ଗୋଶବ୍ଦ (ଦୁଇଥର ଗୋଶବ୍ଦ) ସ୍ଥଳରେ ଦୁଇଥର ଗୋଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚାରଣ
କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏହା ଦୁଇଟି ଗାଈର ଉଚ୍ଚାରଣ ବୋଲି ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୯) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣା ଅପ୍ୟୁକ୍ତାରଣଭେଦେନ ଭିନ୍ନଃ ପ୍ରତୀୟତେ
ଦେବଦନ୍ତଯଜ୍ଞଦନ୍ତଯୋରଧ୍ୟୟନଧ୍ୱନିଶ୍ରବଣାଦେବ ଭେଦପ୍ରତୀତେରିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । (ଖ)
ଅତ୍ରାଭିଧାୟତେସ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟେ ନିଶ୍ଚିତେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନେ ସଂଯୋଗବିଯୋଗାଭି-ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟଦ୍ୱାଦ୍
ବର୍ଣ୍ଣାନାମଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ନିମିତ୍ତୋଽୟଂ ବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟୋ ବିଚିତ୍ରଃ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଯ-



ସ୍ୱରୂପନିମିତ୍ତ । (ଗ) ଅପି ଚ ବର୍ଣ୍ଣବ୍ୟକ୍ତି ଭେଦବାଦିନାପି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା-ନସିଦ୍ଧୟେ ବର୍ଣ୍ଣାକୃତୟଃ କଞ୍ଚୟିତବ୍ୟାଃ । (ଘ) ତାସୁ ଚ ପରୋପାଧିକୋ ଭେଦପ୍ରତ୍ୟୟଃ ସ୍ୱରୂପନିମିତ୍ତଂ ଚ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନନିତି କଞ୍ଚନାଲାଭବତ୍ । (ଙ) ଏବ ଚ ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟସ୍ୟ ଭେଦପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ୟ ବାଧକଃ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଯତ୍ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନତ୍ ।

(୯) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଉଚ୍ଚାରଣ ଭେଦଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । କାରଣ-ଦେବଦତ୍ତ ଓ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତର ଅଧ୍ୟୟନଧ୍ୱନି ଶୁଣିବା ଦ୍ୱାରା ଯାହା ଭେଦପ୍ରତୀତି ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟକ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହେଲେ (କଣ୍ଠ ତାଳୁ ଆଦି ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକର ସହ କୋଷସ୍ଥ ବାୟୁର) ସଂଯୋଗ ଓ ବିଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟ ହେବାର କାରଣ ବର୍ଣ୍ଣରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତକ ବିଚିତ୍ରଧ୍ୱନିମିତ୍ତ ଏହିବର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟକ ବିଚିତ୍ରପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣାକୃତି ଜାତିର କଞ୍ଚନା କରିବାକୁ ପଡ଼େ ଏବଂ ଉଦାହାରିଭେଦପ୍ରତ୍ୟୟ ତା'ଠାରେ ଅନ୍ୟ ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା ହୁଏ-ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

(ଘ) ତେଣୁ ଏହା ଉତ୍ତମ ସ୍ୱୀକାର ଯେ.... ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଭେଦପ୍ରତୀତି ଅନ୍ୟ ଉପାଧିଦ୍ୱାରା 'ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କଞ୍ଚନା ଲାଭବ ।

(ଙ) ଏଠାରେ ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟକ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ଅଛି, ସେ ବସ୍ତୁବିଷୟକ ଭେଦପ୍ରତ୍ୟୟର ବାଧକପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଟେ ।

(୧୦) ମୂଳ-(କ) କଥଂ ହ୍ୟେକସ୍ମିନ୍‌କାଳେ ବହୁନାମୁଚ୍ଚାରୟତାମେକ ଏବ ସାନ୍‌ଗକାରୋ ଯୁଗପଦନେକରୂପଃ ସ୍ୟାତ୍ ? ଉଦାହରଣଦ୍ୱାରା ସ୍ୱରିତଶ୍ଚ ସାନ୍‌ନାସିକଶ୍ଚ ନିରନ୍ତୁନାସିକଶ୍ଚୋତି । ଅଥବା-ଧ୍ୱନିକୃତୋଽୟଂ ପ୍ରତ୍ୟୟଭେଦୋ ନ ବର୍ଣ୍ଣାକୃତ ଇତ୍ୟଦୋଷଃ । (ଖ) କଃ ପୁନରୟଂ ଧ୍ୱନିର୍ନାମ ? ଯୋ ଦୂରାବା-କର୍ଣ୍ଣୟତୋ ବର୍ଣ୍ଣବିବେକ ସପ୍ରତିପ୍ରାଦ୍ୟମାନସ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣପଥମବତରତି । ପ୍ରତ୍ୟାସାଦତଶ୍ଚ ପରୁମୁଦୁଦ୍ୱାଦିଭେଦଂ ବର୍ଣ୍ଣେଷ୍ଟାସଞ୍ଜୟତି । ତନ୍ନିବନ୍ଧନାଶୋଦାରାଦୟୋ ବିଶୋଷୋ ନ ବର୍ଣ୍ଣସ୍ୱରୂପନିବନ୍ଧନଃ,



ବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତାରଣଂ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିଜ୍ଞାୟମାନଦ୍ୱାର । (ଗ) ଏବଂ ଚ ସତି ସାଲମ୍ବନା ଏବେତେ ଉଦାହାରିପ୍ରତ୍ୟୟାଃ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି । ଇତରଥା ହି ବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିଜ୍ଞାୟମାନାନାଂ ନିର୍ଭେଦଦ୍ୱାର ସଂଯୋଗବିଭାଗକୃତା ଉଦାହାରି ବିଶେଷଃ କଚ୍ଛେରନ୍ । (ଘ) ସଂଯୋଗବିଭାଗାନାଂ ଋପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦ୍ୱାନ୍ ତଦାଶ୍ରୟା ବିଶେଷା ବର୍ଣ୍ଣେଷ୍ଠଧବସାତୁଂ ଶକ୍ୟତ ଇତ୍ୟତୋ ନିରାଲମ୍ବନା ଏବେତ ଉଦାହାରିପ୍ରତ୍ୟୟାଃ ସ୍ୱାଃ ।

(୧୦) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏକ ସମୟରେ ବହୁତ ଲୋକଙ୍କଦ୍ୱାରା ଉଚ୍ଚାରିତ ଏକ ପ୍ରକାର ହୋଇ ଗକାର ‘ଗ’ ଯୁଗପତ୍ ଉଦାହ, ଅନୁଦାହ, ସ୍ଵରିତ, ସାମୁଦାୟିକ ଏବଂ ଅନୁସାଧିକଭେଦରେ ଅନେକରୂପ କେଉଁ ପ୍ରକାରରେ ହେବ ? ଅଥବା ଏହି ଭେଦ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଧ୍ୱନିକୃତ ଅଟେ, ବର୍ଣ୍ଣକୃତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ କୌଣସି ଦୋଷନୁହେଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଏହି ଧ୍ୱନିନାମ ବସ୍ତୁ କଣ ? ଦୂରରୁ ଶୁଣୁଥିବା ଓ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ନ ଜାଣୁଥିବା ପୁରୁଷର କାନରେ ଯାହା ପ୍ରବେଶ କରେ ଏବଂ ପାଖରେ ଶୁଣିବା ପାଇଁ ପଡ଼ୁଥିବା, ମୃଦୁତ୍ୱାଦିଭେଦର ବର୍ଣ୍ଣରେ ଆରୋପ କରେ, ସେ ଧ୍ୱନି ଅଟେ । ଉଦାହାରି ବିଶେଷ ଏହାଦ୍ୱାରା ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱରୂପ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । କାରଣ- ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିଜ୍ଞାର ବିଷୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହିପରି ହେଲେ ଏହି ଉଦାହାରିପ୍ରତ୍ୟୟ ଅବଲମ୍ବନ ହୁଅନ୍ତି । ନଚେତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିଜ୍ଞାର ବିଷୟ ଭୂତବର୍ଣ୍ଣରେ ଭେଦ ନହେଲେ ଭେଦାହାରି ବିଶେଷ ସଂଯୋଗବିଯୋଗ ହୁଏ ବୋଲି କହ୍ନା କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

(ଘ) ସଂଯୋଗବିଯୋଗ ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେତୁ ତଦାଶ୍ରୟ ଉଦାହାରି ବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣରେ ଆରୋପିତ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ଉଦାହାରି ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିରାଧାର ହୁଏ ।

(୧୧) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ନେବେତଦଭିନିବେଷ୍ୟମ୍ବୁଦାହାରି ଭେଦେନ ବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିଜ୍ଞାୟମାନାନାଂ ଭେଦୋଭବେଦିତି । ନ ହ୍ୟନ୍ୟସ୍ୟ ଭେଦେନାନ୍ୟ-ସ୍ୟାଭିବ୍ୟାପାନସ୍ୟ ଭେଦୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । (ଖ) ନ ହି ବ୍ୟକ୍ତିଭେଦେନ ଜାତିଂ ଭିନ୍ନାଂ ମନ୍ୟନ୍ତେ । ବର୍ଣ୍ଣେଭ୍ୟଶ୍ଚାର୍ଥପ୍ରତୀତେଃ ସମ୍ଭବାତ୍ ଷ୍ଟୋଟକଚ୍ଛନାଃନାର୍ଥକା । (ଗ) ନ କଚ୍ଛନ୍ୟାମ୍ୟହଂ ଷ୍ଟୋଟମ୍ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମେବ ଦେନମବଗଛମି । ଏକେକ ବର୍ଣ୍ଣଗ୍ରହଣସଂସ୍କାରାୟା ବୁଝି ଝଟିତି ପ୍ରତ୍ୟବଭାସନାଦିତି ଚେତ, (ଘ) ନ, ଅସ୍ୟା ଅପି ବୁଝେବର୍ଣ୍ଣବିଷୟଦ୍ୱାର’ ଏକେକ ବର୍ଣ୍ଣଗ୍ରହଣୋତ୍ତରକାଳା ହାୟମେକା ବୁଝିଗୌରିତି ସମସ୍ତବର୍ଣ୍ଣବିଷୟାନାର୍ଥାନ୍ତର ବିଷୟା । (ଙ) କଥମେତଦ-ବଗମ୍ୟତେ ? ଯତୋଽସ୍ୟାମପି ବୁଝି ଗକାରାଦୟୋ ବର୍ଣ୍ଣା ଅନୁବର୍ତ୍ତନ୍ତେ, ନ ତୁ ଦକାରାଦୟଃ । (ଚ) ଯଦି ହ୍ୟସ୍ୟା ବୁଝେଂଗକାରାବିଭେଦା-



ଅର୍ଥାତ୍ ଖୋଟା ବିଷୟୋ ସ୍ୱାଭାବେ ଦକାରାଦୟ ଇବ ଗକାରାଦୟୋଽପ୍ୟସ୍ୟା
ବୁଦ୍ଧିବ୍ୟାବେର୍ତ୍ତନ, ନତୁ ତଥାସ୍ତି । ତଦ୍ୱାଦିଯମେକବୁଦ୍ଧିବ-ର୍ଣ୍ଣବିଷୟେବ ସ୍ୱତଃ ।

(୧୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ଉଦାଭାଦି ଭେଦରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନମାନ
ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ଭେଦ ହେବ, କାରଣ-କୌଣସି ଗୋଟିକର ଭେଦରେ ଅନ୍ୟ ଅଭିଦ୍ୟମାନ
ପଦାର୍ଥର ଭେଦହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ବ୍ୟକ୍ତିର ଭେଦହେଲେ ଜାତରି ଭେଦ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ ବୋଲି
ଝୋଟବାଦିକୁ ଏହିପ୍ରକାର ଆଗ୍ରହ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-

(ଗ) ମୁଁ କେବଳ ଝୋଟର କଳ୍ପନା କରୁନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁଭୂତି
ମୋତେ ହେଉଛି, କାରଣ-ଏକବର୍ଣ୍ଣର ଗ୍ରହଣଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବଜନ୍ୟ ସଂସ୍କାର ସହିତ
ବୁଦ୍ଧିରେ ଶୀଘ୍ର ଝୋଟ ପ୍ରତ୍ୟବଭାସ ହୁଏ । ଯଦି ଏହା କୁହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ

(ଘ) ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ ଏହି ବୁଦ୍ଧି ବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟକ ଅଟେ । ଏକ ଏକ
ବର୍ଣ୍ଣର ଗ୍ରହଣ ହେଲେ ପରେ ‘ଗୋ’ ଏହି ଯେଉଁ ଏକପ୍ରକାର ବୁଦ୍ଧି ହୁଏ, ସେ ସମସ୍ତ
ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟକ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥାତ୍ତର ଝୋଟ ବିଷୟକ ନୁହେଁ ।

(ଙ) ଏହା କିନ୍ତୁ କିପରି ହୁଏ ? ଏହା ସମ୍ଭବ୍ୟ କି ? ଏହି ବୁଦ୍ଧିରେ ମଧ୍ୟ
ଗକାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣାଦିର ଅନୁବୃତ୍ତି ହୁଏ, ଦକାରାଦିର ନୁହେଁ ।

(ଚ) ଯଦି ଏହି ବୁଦ୍ଧିର ଗକାରାଦି ସଦୃଶ ଗକାରାଦି ମଧ୍ୟ ସେହି ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା
ବ୍ୟାବୃତ୍ତା ହେବା ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି ପୂର୍ବଗକାର ବିଷୟକ ବୁଦ୍ଧିରେ ଦକାରାଦିବିଷୟକ
ଅନୁବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଏହି ଏକ ବୁଦ୍ଧି ବର୍ଣ୍ଣବିଷୟକ ହିଁ ସ୍ୱତଃ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନନେନେକଦ୍ୱାଦ୍ ବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ନୈକବୁଦ୍ଧିବିଷୟ-ତୋପପନ୍ୟତ
ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ତତ୍ପ୍ରତି ବୁଝାସମ୍ଭବତ୍ୟ ନେକସ୍ୟାପେକବୁଦ୍ଧି ବିଷୟଦ୍ୱମ୍ । ପଢ଼କ୍ତିର୍ବିନ୍
ସେନାଶତଂ ସହସ୍ରମିତ୍ୟାଦିଦର୍ଶନାତ୍ । ଯା ତୁ ଗୌରିତ୍ୟ-କୋଫୟଂ ଶବ୍ଦ ଇତି ବୁଦ୍ଧିଃ,
ସା ବହୁଷ୍ଟେବ ବର୍ଣ୍ଣେଷ୍ଟକାର୍ଥା ବହ୍ନେଦନିବନ୍ଧ-ନୋପରାଜିକା ବନସେନାଦିବୁଦ୍ଧିବଦେବ ।
(ଖ) ଅଭ୍ରାହ-ଯଦି ବର୍ଣ୍ଣା ଏବ ସାମ-ସ୍ତ୍ରୋନୈକବୁଦ୍ଧିବିଷୟତାମାପଦ୍ୟମାନାଃ ପଦଂ
ସ୍ୱାସ୍ତତୋ ଜାରା-ରାଜା, କପିଃପିକ ଇତ୍ୟାଦିଷ୍ଟ ପଦବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିର୍ନ ସ୍ୟାତ୍ । ତ ଏବ
ହି ବର୍ଣ୍ଣା ଇତିରତ୍ର ଚେତରତ୍ର ଚ ପ୍ରତ୍ୟବଭାସତ ଇତି । (ଗ) ଅତ୍ର ବଦ୍ୟାଃସତ୍ୟପି
ସମସ୍ତବର୍ଣ୍ଣପ୍ରତ୍ୟବମର୍ଶେ ଯଥା କ୍ରମାନୁରୋଧ୍ୱନ୍ୟ ଏବ ପିପାଳିକାଃ ପଢ଼କ୍ତିବୁଦ୍ଧିମାରୋହତି,



ଏବଂ କ୍ରମାନୁରୋଧେନ ଏବବର୍ଣ୍ଣାଃ ପଦବୁଦ୍ଧିମାରୋଷ୍ୟତି । ତତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣାନାମବିଶେଷେଷେପି କ୍ରମବିଶେଷକୃତା ପଦବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିର୍ନି ବୁରୁଧତେ ।

(୧୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ଅନେକତ୍ୱ ହେଲେ ସେଠାରେ ଏକବୁଦ୍ଧିର ବିଷୟତା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଉପରେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଅନେକ ମଧ୍ୟ ଏକବୁଦ୍ଧିର ବିଷୟ ହୋଇପାରେ । ଯେପରି ପତଙ୍ଗି, ବନସେନା ଦଶ, ଶତ, ସହସ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ଏକବୁଦ୍ଧି ବିଷୟତା ଦେଖାଯାଏ । ‘ଗୌ’ ଏହି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ, ଏପରି ଯେଉଁ ବୁଦ୍ଧି ଜାତ ହୁଏ, ସେ ବନ, ସେନାଦି ବୁଦ୍ଧି ଭଳି ବହୁତ ବର୍ଣ୍ଣରେ ଏକାର୍ଥବୋଧକସମ୍ଭବରେ ଔପଚାରିକ ରୂପରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଷ୍ଟୋଟବାଦୀ ଏଠାରେ କହନ୍ତି-ଯଦି ବର୍ଣ୍ଣ କେବଳ ସମସ୍ତେ ମିଳିକରି ଗୋଟିଏ ବୁଦ୍ଧିର ବିଷୟତାକୁ ପାଇ ପଦନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି, ତେବେ ଜାରା,-ରାଜା, କପିପିକ ଇତ୍ୟାଦି ପଦବିଶେଷର ପ୍ରତୀତି ହେବନାହିଁ, କାରଣ-ସେହି ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଏପଟସେପଟ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟଭାସିତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଗ) ଏହା ଉପରେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ-ଶବ୍ଦରେ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତ୍ୟବମର୍ଶ ସ୍ମୃତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯେପରି କ୍ରମାନୁସାର ପିପାଳିକାରେ ପଂକ୍ତିବୁଦ୍ଧି ହୁଏ, ସେପରି ମଧ୍ୟ କ୍ରମାନୁସାରବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ ପଦବୁଦ୍ଧିରେ ଆରୂପ ହୁଏ । ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ଅଭିନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କ୍ରମବିଶେଷକୃତପଦ ବିଶେଷର ପ୍ରତୀତି ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୧୩) ମୂଳ-(କ) ବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟବହାରରେ ତେମେ ବର୍ଣ୍ଣାଃ କ୍ରମାଦ୍ୟନୁଗୃହୀତା ଗୃହୀତାର୍ଥବିଶେଷସମ୍ଭାଷାଃ ସତଃ ସ୍ୱ ବ୍ୟବହାରେଽପ୍ୟକୈକବର୍ଣ୍ଣଗ୍ରହଣାନନ୍ତରଂ ସମସ୍ତପ୍ରତ୍ୟବମର୍ଶନାମଂ ବୁଦ୍ଧୌ ତାଦୃଶା ଏବ ପ୍ରତ୍ୟବଭାବମାନାନ୍ତଃ ତମର୍ଥମବ୍ୟଭିଚାରେଣ ପ୍ରତ୍ୟାୟକ୍ଷିପ୍ୟନ୍ତାତି ବର୍ଣ୍ଣବାଦିନୋ ଲାଭାୟସୀ କଚ୍ଚନା । (ଖ) ଷ୍ଟୋଟବାଦିନସ୍ତୁ-ଦୃଷ୍ଟିହାନିରଦୃଷ୍ଟକଚ୍ଚନା ଚ, ବର୍ଣ୍ଣାଣ୍ଡେମେ କ୍ରମେଣ ଗୃହ୍ୟମାଣାଃ ଷ୍ଟୋଟଂ ବ୍ୟଞ୍ଜୟନ୍ତି, ସ ଷ୍ଟୋଟୋଽର୍ଥଂ ବ୍ୟନକ୍ତାନ୍ତି ଗରାୟସୀ କଚ୍ଚନା ସ୍ୟାତ୍ । (ଗ) ଅଥାପି ନାମ ପ୍ରତ୍ୟୁଚ୍ଚାରଣ-ମନେଽନେ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣାଃ ସ୍ୱାଃ, ତଥାପି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନମନଭାବେନ ବର୍ଣ୍ଣସାମାନ୍ୟା-ନାମବଶ୍ୟା-ଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟଦ୍ୱାଦ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣେଷ୍ୱର୍ଥପ୍ରତିପାଦନପ୍ରକ୍ରିୟା ରଚିତା ସା ସାମାନ୍ୟେଷ ସଞ୍ଚାରୟିତବ୍ୟା । ତତଶ୍ଚ ନିତେଭ୍ୟଃ ଶବ୍ଦେଭ୍ୟଃ ଶବ୍ଦେଭ୍ୟା ଦେବାଦିବ୍ୟଜ୍ଞାନାଂ ପ୍ରଭବ ଇତ୍ୟୁପିରୁଦ୍ଧମ୍ ॥



(୧୩) ଭାଷାଂତର- (କ) କ୍ରମାଦି ଅନୁସାରେ ଗୃହୀତ ସେହି ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟବହାରରେ (ଶକ୍ତିଗ୍ରହ ଦଶାରେ) ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ନିଜେ ମଧ୍ୟମ ବ୍ୟବହାରରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବର୍ଣ୍ଣର ଗ୍ରହଣ ହେଲେ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ବିଷୟ କରୁଥିବା ବୁଦ୍ଧିରେ ସେହିପରି ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସେହି ସେହି ଅର୍ଥକୁ ଅବ୍ୟତିରକ୍ତରୂପରେ ଜ୍ଞାନ କରାଏ । ଏହିପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣବାଦାର କଳ୍ପନାରେ ଲାଘବ ହୁଏ ।

(ଖ) ଷୋଡ଼ଶବୀମାନେ ଦୃଷ୍ଟହାନି ଓ ଅଦୃଷ୍ଟକଳ୍ପନା କରନ୍ତି । କ୍ରମରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିବା ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ଷୋଡ଼ଶ ବ୍ୟକ୍ତ କରେ । ସେ ଷୋଡ଼ଶକୁ ଅର୍ଥକୁ ବ୍ୟକ୍ତି କରେ । ଏହିପ୍ରକାର କଳ୍ପନାଗୌରବ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଚ୍ଚାରଣରେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି, ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ତିଜ୍ଞାର ଆଧାରରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣଗତ ଜାତିମାନଙ୍କ ସ୍ୱୀକାର ହେଲାପରେ ବର୍ଣ୍ଣରେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥପ୍ରତିପାଦନପ୍ରକ୍ରିୟା ରଚନା କରାଯାଇଛି, ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣଗତ ଜାତିମାନଙ୍କରେ ସଞ୍ଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ନିତ୍ୟଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଦେବାଦିବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବ । ତେଣୁ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

अतएव च नित्यत्वम् ॥ ୨୧ ॥

(୧) ଅତଏବ ଚ ନିତ୍ୟତ୍ୱମ୍ ॥ ୧-୩-୨୯ ॥

ଅତଏବ ଚ-ଏପରି ଦେବାଦି ସମସ୍ତଜଗତ ବେଦଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଭିନ୍ନ ହେବାର କାରଣ, ନିତ୍ୟତ୍ୱମ୍-ବେଦରେ ନିତ୍ୟତ୍ୱ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃଃ ସ୍ମରଣାଦିଭିଃ ସ୍ଥିତେ ବେଦସ୍ୟ ନିତ୍ୟତ୍ୱେ ଦେବାଦି ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଭାବାଭ୍ୟୁପଗମେନ ତସ୍ୟ ବିରୋଧମାଶଙ୍କ୍ୟ ‘ଅତଃ ପ୍ରଭାବତ୍’, ଇତି ପରିହୃତ୍ୟେଦାନାଂ ତଦେବ ବେଦନିତ୍ୟତ୍ୱଂ ସ୍ଥିତଂ ଦ୍ରୁତୟତିଅତଏବ ନିତ୍ୟତ୍ୱମିତି । (ଖ) ଅତଏବ ନିୟତାତ୍ୱକୃତେର୍ଦେବାଦେର୍ବିଗତୋ ବେଦଶବ୍ଦପ୍ରଭିବଦ୍ୱାଦ୍ ବେଦଶବ୍ଦେ ନିତ୍ୟତ୍ୱମପି ପ୍ରତ୍ୟେତବ୍ୟମ୍ । (ଗ) ତଥାତ ମନ୍ତବର୍ଣ୍ଣଃ ‘ଯଜ୍ଞେନ ବାତଃ ପଦବାୟ-ମାୟତ୍ତାମନୁବିନ୍ଦ ନୃଷିଷ୍ଠ ପ୍ରବିଷ୍ଠମ୍’ (ରି. ସଂ ୧୦-୭୯-୩) ଇତି ସ୍ଥିତାମେବ ବାତମନୁବିନ୍ଦଂ ଦ୍ରୁତୟତି । (ଘ) ବେଦବ୍ୟାସଷ୍ଟେବମେବ ସ୍ମରତି-‘ଯୁଗାତ୍ରେତର୍ହିତାନ୍ ବେଦାନ୍ ସେତିହାସାନ୍ ମହର୍ଷୟଃ । ଲେଭିରେ ତପସା ପୂର୍ବମନୁଜ୍ଞାତଃ ସ୍ୱୟଂଭୁବା’ । ଇତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) (ବେଦାଦିପୁରୁଷେୟାଧିକରଣରେ) ବେଦରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରକର୍ତ୍ତାର ସ୍ମରଣ ନ ହେଲେ ଓ ନିତ୍ୟତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେଲେ ତଥା ଦେବାଦିବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ସ୍ୱୀକାର କଲେ (ଦେବାଦିର ବାଚକ, ଇନ୍ଦ୍ରାଦିଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପତ୍ତି ମାନିବାକୁ ପଡ଼ିବ) । ବେଦରେ ନିତ୍ୟତ୍ୱ ଅଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଏହି ବିରୋଧର ଆଶଙ୍କାକୁ ‘ଅତଃ ପ୍ରଭାବାତ’; ଏହି ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା ପରିହାର କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ସେହି ବେଦନିତ୍ୟତ୍ୱକୁ ‘ଅତଏବ ନିତ୍ୟତ୍ୱମ୍’, ଏହାଦ୍ୱାରା ଦୃଢ଼ କରନ୍ତି ।

(ଖ) ଏହାଦ୍ୱାରା ନିୟତଆକୃତିବିଶିଷ୍ଟ ଦେବାଦିଜଗତର ବେଦଶିଦ୍ଧଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବାରୁ ବେଦଶିଦ୍ଧରେ ନିତ୍ୟତ୍ୱ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ତଥା ‘ପୂର୍ବସ୍ମୃତପୁଣ୍ୟକର୍ମଦ୍ୱାରା ବେଦଲୀଭର ଯୋଗ୍ୟତା ପାଇ ଯାଜ୍ଞିକ-ପୁରୁଷରକ୍ଷିତାରେ ରହିଥିବା ବେଦବାଣୀକୁ ପାଏ’ । ଏହି ମନ୍ତ୍ର ପୂର୍ବକଳ୍ପସିଦ୍ଧବେଦମୟା ବାଣୀର ଉପଲବ୍ଧି ଦେଖାଏ ।

(ଘ) ଭଗବାନ୍ ବେଦବ୍ୟାସ ମଧ୍ୟ ଏହା କହିଛନ୍ତି- ‘ଅବାନ୍ତର ପ୍ରଳୟ ପରେ ମହର୍ଷି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଅନୁଜ୍ଞା ପାଇ ଯୁଗର ଶେଷରେ ତିରୋଭୂତ ଇତିହାସ ସହିତ ବେଦକୁ ତପସ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ପାଏ’ ଏହି ସ୍ମୃତି ଅଛି ।

समानानामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेऽस्य ॥ ३० ॥

(୧) ସମାନନାମରୂପ ଭ୍ରାତାବୃତ୍ତାବପ୍ୟବିରୋଧୋ ଦର୍ଶନାତ୍
ସ୍ମୃତେଷ୍ଠ ॥ ୧-୩-୩୦ ॥

ଆବୃତ୍ତାବପି-ସ୍ମୃତି ଓ ପ୍ରଳୟର ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଅବିରୋଧଃ-ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନିତ୍ୟତାରୂପ ବିରୋଧ ନୁହେଁ । ସମାନନାମରୂପଭ୍ରାତ-କାରଣ-ଭରକଳ୍ପପ୍ରପଞ୍ଚ ପୂର୍ବକଳ୍ପପ୍ରପଞ୍ଚର ସମାନନାମ ରୂପ ଅଛି । କିପରି ?, ଦର୍ଶନାତ୍-ଧାତା, ଯଥାପୂର୍ବମକଳ୍ପୟତ, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତେଷ୍ଠ-ଯଥାର୍ଥସ୍ମୃତଲିଙ୍ଗାନି ନାନାରୂପାଣି ପର୍ଯ୍ୟୟେ’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଥାପି ସ୍ୟାତ, ଯଦି ପଶ୍ଚାଦିବ୍ୟକ୍ତିବଦେବାଦି ବ୍ୟକ୍ତିଯୋଃପି ସନ୍ତତ୍ୟିବୋପଦ୍ୟେନନ୍ନିରୁଧେରଂଶ୍ଚ ତତୋଽଭିଧାନାଭିଧାତୁ ବ୍ୟବହାରାବିଚ୍ଛେଦାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧନିତ୍ୟତ୍ୱେନ ବିରୋଧଃ ଶବ୍ଦେ ପରିହୃୟତେ । (ଖ) ଯଦାତୁ ଖଲୁ ସକଳଂ ତ୍ରେଲୋକ୍ୟଂ ପରିତ୍ୟକ୍ତନାମରୂପଂ ନିର୍ଲେପଂ ପ୍ରଳାୟତେ, ପ୍ରଭବତି ଋତ୍ନିନବମିତି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିବାଦା ବଦନ୍ତି, ତଦା କଥମବିରୋଧ ଇତି ?



(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯଦି ପଶୁ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଭଳି ସମାନ ଦେବାଦିବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସନ୍ତତ ଜନ୍ମ ଓ ବିନାଶ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ନାମ, ବିଷୟବସ୍ତୁର ବ୍ୟବହାର ବିଚ୍ଛେଦ ନ ହେବାଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ନିତ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ ବିରୋଧର ପରିହାର ହୁଏ ବୋଲି କଣ ସମ୍ଭବ କି ?

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ‘ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତ୍ରିଲୋକ୍ୟନାମରୂପକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସମ୍ଭବ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ଏବଂ ପୁନର୍ବାର ନବୀନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେତେବେଳେ କିପରି ଅବିରୋଧ ହେବ ?

(୩) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱେକମତାଧୀନତେସମାନନାମରୂପଭାବିତି । ତଦାପି ସଂସାରସ୍ୟ ନାଦିତ୍ୱଂ ତାବଦଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମ୍ । ପ୍ରତିପାଦୟିଷ୍ୟତି ଋଷର୍ଯ୍ୟଃ ସଂସାରସ୍ୟା ନାଦିତ୍ୱମ୍- ‘ଉପପଦ୍ୟତେ ଋଷ୍ୟଲଭ୍ୟତେ ଚ’, (ବ୍ର.ସୁ. ୨-୧-୩୭) ଇତି । (ଖ) ଅନାଦୌ ଚ ସଂସାରେ ଯଥା ସ୍ୱାପପ୍ରବୋଧଯୋଃ ପ୍ରଜୟପ୍ରଭବଶ୍ଚବଶେଃପି ପୂର୍ବପ୍ରବୋଧବଦୁତ୍ତରପ୍ରବୋଧେଽପି ବ୍ୟବହରନ୍ତୁ କର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱିରୋଧଃ, ଏବଂ କଳ୍ପାନ୍ତର ପ୍ରଭବ ପ୍ରଜୟଯୋରପାତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । (ଗ) ସ୍ୱାପପ୍ରବୋଧଯୋଃ ପ୍ରଜୟପ୍ରଭବୌ ଶୂନ୍ୟେତେ-“ଯଦା ସୁପ୍ତଃ ସୁପ୍ତଂ ନ କଞ୍ଚନ ପଶ୍ୟତ୍ୟଥାସ୍ମିନ ପ୍ରାଣ ଏବୈକଧା ଭବତି, ତଦୈନଂ ବାକ୍ସର୍ବୈର୍ନାମତିଃ ସହାପ୍ୟତି ଚକ୍ଷୁଃସର୍ବୈଃ ରୂପେଃ ସହାପ୍ୟତି ଶ୍ରୋତ୍ରଂ ସର୍ବୈଃ ଶବ୍ଦେଃ ସହାପ୍ୟତି, ନମଃ ସର୍ବୈଧାନୈଃ ସହାପ୍ୟତି, ସ ଯଦା ପ୍ରତିବୁଧ୍ୟତେ ଯଥାଃଶ୍ଳେଷଜଳତଃ ସର୍ବାଦିଶୋ ବିଚ୍ଛୁଲିଜା ବିପ୍ରତିଷ୍ଠେରନ୍ତେ ବମେବୈତସ୍ମାଦାନଃ ସର୍ବେପ୍ରାଣା ଯଥାୟତନ୍ ବିପ୍ରତିଷ୍ଠେତେ ପ୍ରାଣେଭ୍ୟା ଦେବା ଦେବେଭ୍ୟା ଲୋକା’, (କୌ ୩-୩) ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି- ତଥାପି ସଂସାରକୁ ଅନାଦି ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ- ‘ସମାନନାମରୂପଭାବ’ ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଇଛି । ଆର୍ୟମାନେ ‘ଉପପଦ୍ୟତେ’, ଏହି ସୂତ୍ରରେ ସଂସାରର ଅନାଦିତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବେ ।

(ଖ) ସଂସାରକୁ ଅନାଦିତ୍ୱରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟଶବ୍ଦ ଶୁଣିଲେ ମଧ୍ୟ ଯାହାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବପ୍ରବୋଧର ସଦୃଶ ଉତ୍ତରଜାଗ୍ରତ କବସ୍ଥାରେ ବ୍ୟବହାର ହେଲେ ଯେପରି କୌଣସି ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବକଳ୍ପର ଲୟ ଓ ଉତ୍ତରକଳ୍ପର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ବୈଦିକ ନିତ୍ୟତାରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।



(ଗ) 'ଯେତେବେଳେ ସେ ସୁପ୍ତ କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖେନାହିଁ' ସେତେବେଳେ ସେ ସେହିପ୍ରାଣରୂପପରମାତ୍ମାରେ ଏକ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅଜିତ୍ ରୂପରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତେଣୁ ସବୁ ନାମ ସହିତ ବାଣୀ ମଧ୍ୟ ତା'ଠାରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ଶ୍ରୋତୃ ଶବ୍ଦସହିତ ତେତ୍ରସବୁ ରୂପସହ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ ତାହାଠାରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ମନ ସଂକଳ୍ପର ସହିତ ତା'ଠାରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ଯେତେବେଳେ ସେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ; ସେତେବେଳେ ଜଳି ଅଗ୍ନିଠାରୁ ଯେପରି ତାହାର ଅଗ୍ନିକଣା ଋଷିଆଡ଼େ ବିଚ୍ଛୁରିତ ହୋଇଯାଏ, ସେପରି ଏହି ଆତ୍ମାଠାରୁ ସବୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ରୂପପ୍ରାଣ ନିଜେ ନିଜେ ଗୋଲକ ରୂପସ୍ଥାନକୁ ପାଏ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟବ୍ୟତିତ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ଦେବତା ଓ ଦେବତା ବ୍ୟତିତ ବିଷୟରୂପଲୋକ ପ୍ରକଟିତ ହୁଅନ୍ତି ।'' ଏହିପ୍ରକାର ବେଦବାକ୍ୟରେ ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ସଂସାରର ଲୟ ଓ ଉତ୍ପତ୍ତି କୁହାଯାଇଛି ।

(୪) ମୂଳ-ସ୍ୟାଦେତତ୍-(କ) ସ୍ବାପେ ପୁରୁଷାନ୍ତରବ୍ୟବହାରାବିଚ୍ଛେଦାତ୍ ସ୍ବୟଂ ଚ ସୁଷୁପ୍ତପ୍ରବୃତ୍ତସ୍ୟ ପୂର୍ବପ୍ରବୋଧ ବ୍ୟବହାରାନ୍ତୁ ସନ୍ଧାନ ସମ୍ଭବାଦବିରକ୍ଷମ୍ । (ଖ) ମହାପ୍ରଳୟେତୁ ସର୍ବବ୍ୟବହାରୋଚ୍ଛେଦାଦ୍ବାଦ୍ ବୈଷମ୍ୟମିତି । (ଗ) ନୈଷୋ ଦୋଷଃ, ସତ୍ୟମି ସର୍ବବ୍ୟବହାରୋଚ୍ଛେଦିନି ମହାପ୍ରଳୟେ ପରମେଶ୍ବରାନୁଗ୍ରହାଦୀଶ୍ବରାଣାଂ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭାଦାନାଂ କଳ୍ପାନ୍ତର ବ୍ୟବହାରାନ୍ତୁସନ୍ଧାନୋପପତ୍ତେଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହା ଠିକ୍ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷର ବ୍ୟବହାର ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେବାରୁ ସୁଷୁପ୍ତି ଦ୍ବାରା ପ୍ରବୃତ୍ତପୁରୁଷକୁ ସ୍ବୟଂ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ବ୍ୟବହାରର ସନ୍ଧାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ଅବିରୁଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ମହାପ୍ରଳୟରେ ସବୁବ୍ୟବହାରର ଉଚ୍ଛେଦ ହେଲେ ଜନ୍ମାନ୍ତର ବ୍ୟବହାର ସଦୃଶ କଳ୍ପାନ୍ତରବ୍ୟବହାର ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ (ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓ ଦ୍ରାଷ୍ଟାନ୍ତିକରେ) ବିଷମତା ଅଛି ।

(ଗ) ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । ସର୍ବବ୍ୟବହାରର ଉଚ୍ଛେଦ କରିଥିବାରୁ ମହାପ୍ରଳୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପରମେଶ୍ବରର ଅନୁଗ୍ରହଦ୍ବାରା ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭାଦି ଇଶ୍ବରକୁ କଳ୍ପାନ୍ତର ବ୍ୟବହାରର ଅନୁସନ୍ଧାନ (ସ୍ମରଣ) ହୁଏ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରାକୃତଃ ପ୍ରାଣିନୋ ନ ଜନ୍ମାନ୍ତର ବ୍ୟବହାରମନ୍ତୁ ସନ୍ଧାତା ଦୃଶ୍ୟନ୍ତ ଇତି, ତଥାପି ନ ପ୍ରାକୃତବଦୀଶ୍ବରାଣାଂ ଭବିତବ୍ୟମ୍ । (ଖ) ଯଥା ହି



ପ୍ରାଣିଭାବିଶେଷେଽପି ମନୁଷ୍ୟାଦି ସ୍ତମ୍ଭପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେଷୁ ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟା ଦିପ୍ତିବନ୍ଧ୍ୟ ପରେଣ ପରେଣ ଭୂୟାନ୍, ଭବନ୍, ଦୃଶ୍ୟତେ, ତଥା ମନୁଷ୍ୟାଦିଷ୍ଟେବ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେଷୁ ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟାବ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତିରପି ପରେଣ ପରେଣ ଭୂୟସୀ ଭବତୀତ୍ୟତଃସ୍ମୃତି ସ୍ମୃତି ବାଦେଷ୍ଟମକୃଦନୁଶ୍ଚୟମାଣାଂ ନ ଶକ୍ୟଂ ନାସ୍ତୀତି ବଦିତୁମ୍ । (ଗ) ତତଶ୍ଚାତୀତକଞ୍ଚନାନୁଷ୍ଠିତ ପ୍ରକୃଷ୍ଟଜ୍ଞାନ କର୍ମଣାମାଶ୍ୱରୀଣାଂ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭାଦୀନାଂ ବର୍ତ୍ତମାନ କଞ୍ଚାଦୌ ପ୍ରାଦୁର୍ଭବତାଂ ପରମେଶ୍ୱରାନୁଗ୍ରହାତୀନାଂ ସୁସ୍ଥପ୍ରତିବୁଦ୍ଧବତ୍-କଞ୍ଚାନ୍ତର ବ୍ୟବହାରାନୁସନ୍ଧାନୋପପତ୍ତିଃ । (ଘ) ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ଯୋ ବ୍ରହ୍ମାଣଂ ବିଦଧାତି ପୂର୍ବଂ ଯୋ ବୈ ବେଦାଂଶ୍ଚ ପ୍ରହିଣୋତି ତସ୍ମୈ, ତଂ ହ ଦେବମାତ୍ମବୁଦ୍ଧି ପ୍ରକାଶଂ ମୁମୁକ୍ଷୁର୍ବୈ ଶରଣମହଂ ପ୍ରପଦ୍ୟେ’ । (ଶ୍ଳୋ ୬-୧୮) ଇତି । (ଙ) ସ୍ମରନ୍ତି ଚ ଶୌନକାଦୟଃ ‘ମଧୁଚ୍ଛନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତିଭିରସିଦ୍ଧିର୍ଦାଶତର୍ଯ୍ୟୋ ଦୃଷ୍ଟା’, ଇତି । ପ୍ରତିବେଦଂ ଚୈବମେବ କାଣ୍ଡାର୍ଯ୍ୟାଦୟଃ ସୂର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ॥

(୫) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯଦି ପ୍ରାକୃତପ୍ରାଣୀ ଜନ୍ମାନ୍ତର ବ୍ୟବହାରକୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ଦେଖେନାହିଁ, ତଥାପି ଇଶ୍ୱରକୁ ସେହି ପ୍ରକୃତ ପ୍ରାଣୀସଦୃଶ ଭାବିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ପ୍ରାଣିରୂପମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟଭାବିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସ୍ତମ୍ଭ (ବୃକ୍ଷାଦି) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କଠାରେ ଜ୍ଞାନ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟାଦିର ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବଢ଼ି ବଢ଼ି ଦେଖାଯାଏ, ସେପରି ମନୁଷ୍ୟାଦିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ହିରଣ୍ୟ ଗର୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜ୍ଞାନ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟାଦିର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଅଧିକ ହୁଏ । ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ଏବଂ ସ୍ମୃତି ବଚନ ଦ୍ୱାରା ବାରମ୍ବାର ଶୁଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହିପ୍ରକାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ବା କୁହାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଅତୀତ କଞ୍ଚରେ ଯାହାକୁ ସର୍ବୋତ୍ତମ ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରାଯାଇଛି, ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ କଞ୍ଚର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଯାହା ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇଛି, ତଥା ପରମେଶ୍ୱରଠାରୁ ଅନୁଗ୍ରହାତ ହୋଇ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭାଦି ଇଶ୍ୱରକୁ ସୁଷ୍ପଷ୍ଟି ଦ୍ୱାରା ଉଠି ପୁରୁଷଭଳି ପୂର୍ବକଞ୍ଚର ବ୍ୟବହାର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଠିକ୍

(ଘ) କାରଣ- ‘ଯାହା ସୃଷ୍ଟିରେ ଆରମ୍ଭରେ ବ୍ରହ୍ମାକୁ ଉପନ୍ନ କରେ, ଯାହା ତାହାର ବୁଦ୍ଧିରେ ବେଦକୁ ସୃଷ୍ଟିକରେ, ନିଜବୁଦ୍ଧିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରି ସେହି ବେଦର ମୁଁ ମୁମୁକ୍ଷୁକୁ ଶରଣ ଗ୍ରହଣ କରେ’, ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୁତି ।



(ଡ) ‘ମଧୁଛନ୍ଦାଦି ରକ୍ଷିମାନେ ଦଶମଶୂଳଯୁକ୍ତ ରଗବେଦର ରକ୍ତ ଦେଖନ୍ତି’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶୈଳକାଦିରକ୍ଷ ମାନେ କହିଛନ୍ତି । ତଥା ବୋଧାୟନାଦିରକ୍ଷିମାନେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକବେଦରେ କାଣ୍ଡାଦିସ୍ତ୍ରୀରକ୍ଷି ମାନଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରନ୍ତି ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ସ୍ମୃତିରପ୍ୟୁଷ୍ପିଜ୍ଞାନୁପର୍ବକମେବ ମନ୍ତ୍ରେଶାନୁଷ୍ଠାନଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘ଯୋ ହ ବା ଅବିଦିତ୍ୟର୍ଷେୟଛନ୍ଦୋ ଦୈବତବ୍ରାହ୍ମଣେନ ମନ୍ତ୍ରେଣ ଯାଜୟତି ବାଧାପୟତି ବା ସ୍ଥାଣ୍ଠ ବର୍ହତି ଗର୍ଭଂ ବା ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ’, (ସର୍ବାନ୍ଠ ପରିଂ) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ତସ୍ମାଦେତାନି ମନ୍ତ୍ରେ ମନ୍ତ୍ରେ ବିଦ୍ୟାତ୍’, ଇତି । (ଖ) ପ୍ରାଣିନାଂ ଚ ସୁଖପ୍ରାପ୍ତୟେ ଧର୍ମୋ ବିଧାୟତେ । ଦୁଃଖ ପରିହାରାୟ ଋଧର୍ମାଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତେ । ଦୃଷ୍ଟାନୁଷ୍ଠବିକ ସୁଖଦୁଃଖବିଷୟୌ ଚ ରାଗଦ୍ୱେଷୌ ଭବତଃ, ନ ବିଲକ୍ଷଣବିଷୟାବିତ୍ୟତୋ ଧର୍ମାଧର୍ମଫଳଭୂତୋତ୍ତରା ସୃଷ୍ଟି ନିଷ୍ପଦ୍ୟମାନା ପୂର୍ବ ସୃଷ୍ଟିସଦୃଶୈବ ନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ । (ଗ) ସ୍ମୃତେଷ୍ଠ- ‘ତେଷାଂ ଯେ ଯାନି କର୍ମାଣି, ପ୍ରାକ୍ସୃଷ୍ଟ୍ୟଂ ପ୍ରତି ପେଦିରେ । ତାନେ୍ୟବ ତେ ପ୍ରପଦ୍ୟନ୍ତେ, ସ୍ୟଜ୍ୟମାନାଃ ପୁନଃ ପୁନଃ ॥ ହିଂସାହିଂସେ ମୃଦୁକ୍ତରେ ଧର୍ମାଧର୍ମାବୃତ୍ତାନୁତେ । ତଦଭାବିତାଃ ପ୍ରପଦ୍ୟନ୍ତେ ତସ୍ମାଦସ୍ୟ ରୋଚତେ ।’ ଇତି ।

(ଞ) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ରେରେ ଛନ୍ଦ, ରକ୍ଷି, ଦେବତା ତଥା ବିନିଯୋଗର ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ; ତାହାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ କରାଯାଏ, ଯାହା ଅଧାପନା କରାଯାଏ ସେ ସ୍ଥାଣ୍ଠ ହୁଏ, ଅଥବା ନରକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ’ । ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନ୍ତ୍ରେରେ ରକ୍ଷି ପ୍ରଭୃତି ଜାଣିବା ଉଚିତ’ ଏହି ପ୍ରକାର ମଧ୍ୟ ରକ୍ଷିଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବକ ମନ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ପ୍ରାଣୀର ସୁଖପାଇବା ପାଇଁ ଧର୍ମର ବିଧାନ କରାଯାଏ ଏବଂ ଦୁଃଖ ପରିହାର ପାଇଁ ଅଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ କରାଯାଇଛି । ଐହିକ ଓ ପାରଲୌକିକ ସୁଖ ଦୁଃଖ ବିଷୟକ ରାଗ ଓ ଦ୍ୱେଷ ହୁଏ, ଅନ୍ୟ ବିଷୟରେ କିନ୍ତୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ଫଳଭୂତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବସୃଷ୍ଟିର ସଦୃଶ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଯେଉଁ କର୍ମ ପ୍ରଥମ ସୃଷ୍ଟିରେ କରାଯାଇ ସେହି କର୍ମକୁ ସେମାନେ ପୁନଃପୁନଃ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ହିଂସା ଓ ଅହିଂସା, ମୃଦୁ ଓ କ୍ରୁର, ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମ, ସତ୍ୟ ଓ ଅସତ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ଧର୍ମଦ୍ୱାରା ସ୍ଥିର ଓ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଏହା ମିଳେ ଏବଂ ସେ ତାହାକୁ ରୁଚିକର ହୁଏ ।’ ଏହାହିଁ ସ୍ମୃତି ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରଲୀୟମାନମପି ରେଦଂ ଜଗଜ୍ଜନ୍ମ୍ୟବଶେଷମେବ ପ୍ରଲୀୟତେ । ଶକ୍ତିମୂଳମେବ ଚ ପ୍ରଭବତି, ଇତରଥାଃଃକସ୍ମିକତ୍ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । (ଖ) ନ ଋନେକକାରାଃ



ଶକ୍ତିୟ ଶକ୍ୟାଃ କଞ୍ଚୟିତୁମ୍ । ତତଶ୍ଚ ବିଚ୍ଛଦ୍ୟ ବିଚ୍ଛଦ୍ୟା-ପୁଦ୍ଗଳବତଂ ଭୂରାଦିଲୋକ-
ପ୍ରବାହାଣାଂ ଦେବତର୍ଯ୍ୟତ୍ମମନୁଷ୍ୟ ଲକ୍ଷଣାନାଂ ଚ ପ୍ରାଣିନିକାୟପ୍ରବାହାଣାଂ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମଧର୍ମ-
ଫଳବ୍ୟବସ୍ଥାନାଂ ଋନାଦୌ ସଂସାରେ ନିତ୍ୟତ୍ମମିନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟସମ୍ବନ୍ଧ ନିୟତତ୍ବବଦ୍
ପ୍ରତ୍ୟେତବ୍ୟମ୍ । (ଗ) ନ ହାନ୍ଦିୟସମ୍ବନ୍ଧାଦେବ୍ୟ ବହାରସ୍ୟ ପ୍ରତିସର୍ଗମନ୍ୟଥାତ୍
ଷଷ୍ଠେନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟକଞ୍ଚଂ ଶକ୍ୟମୁଚ୍ଚେଷ୍ଟିତୁମ୍ । ସର୍ବକଞ୍ଚନାଂ ତୁଲ୍ୟାବ୍ୟବହାରଦ୍ୱାତ୍
କଞ୍ଚାତରବ୍ୟବହାରାନୁସନ୍ଧାନକ୍ଷମତ୍ୱାଜେଶ୍ୱରାଣା ସମାନନାମରୂପା ଏବ ପ୍ରତିସର୍ଗଂ ବିଶେଷାଃ
ପ୍ରାଦୁର୍ଭବନ୍ତି । (ଘ) ସମାନନାମରୂପତ୍ୱାକୃତାମପି ମହାସର୍ଗମହାପ୍ରଳୟଲକ୍ଷଣାୟାଂ
ଜଗତୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନାୟ ନ କର୍ଣ୍ଣିକପ୍ରାମାଣ୍ୟାଦିବିରୋଧଃ । (ଙ) ସମାନନାମରୂପତାଂ
ଚ ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ଦର୍ଶନତଃ-ସୂର୍ଯ୍ୟାଚନ୍ଦ୍ରମସୌ ଧାତା ଯଥାପୂର୍ବମକଞ୍ଚୟତ୍ । ଦିବଂ ଚ ପୃଥିବୀଂ
ଋତରିକ୍ଷମଥୋ ସ୍ୱଃ'', (ର. ସଂ ୧୦-୧୯୦-୧୩) ଇତି । ଯଥା ପୂର୍ବସ୍ଥିତ୍ କଞ୍ଚେ
ସୂର୍ଯ୍ୟାଚନ୍ଦ୍ରମଃ ପ୍ରଭୃତି ଜଗତ୍କୁପ୍ତଂ ତଥାସ୍ଥିତ୍ କଞ୍ଚେ ପରମେଶ୍ୱରୋ-ଽକଞ୍ଚୟତିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

(୭) ଭାଷାଂତର-(କ) ପ୍ରଳାୟମାନ ହେଉଥିବା ଏହି ଜଗତ ଶକ୍ତିର ଅବଶିଷ୍ଟ
ପ୍ରଚଳନ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଅନ୍ୟଥା ସଂସାରରେ ଅକାରଣତ୍ୱ
ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉପସ୍ଥିତି ହୁଏ ।

(ଖ) ଅବିଦ୍ୟାରୂପ ଉପାଦାନକାରଣରେ ଲୀନ, କାର୍ଯ୍ୟରୂପ ସଂସ୍କାରଭିନ୍ନ ଅନେକ
ପ୍ରକାରର ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ କଞ୍ଚନା କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ, (କାରଣ-ଏହି କଞ୍ଚନାରେ କୌଣସି
ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ।) ତେଣୁ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ଭୂଆଦି ଲୋକପ୍ରବାହ ଓ
ଦେବ, ପଶୁ, ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରାଣୀ ସମୂହର ପ୍ରବାହ, ବର୍ଣ୍ଣ ଆଶ୍ରମ, ଧର୍ମ ଓ ଫଳରବ୍ୟବସ୍ଥାର
ନିତ୍ୟତ୍ୱ ଅନାଦି ସଂସାରରେ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟ ସମ୍ବନ୍ଧର ନିତ୍ୟତ୍ୱ ସଦୃଶ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ଛଅ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମନ ବିଷୟର ଭଳି ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୃଷ୍ଟିରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟ
ସମ୍ବନ୍ଧାଦି ବ୍ୟବହାରର ଭେଦକଞ୍ଚନା କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ
ସବୁକଞ୍ଚରେ ସମାନଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କଲେ ଏବଂ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭାଦି ଈଶ୍ୱରକୁ
ଅନ୍ୟକଞ୍ଚର ବ୍ୟବହାର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେଲେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୃଷ୍ଟିରେ
ସମାନନାମ ରୂପଥିବା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଘ) ନାମ ଓ ରୂପ ଭଳି ହେଲେ ଜଗତର ମହାସୃଷ୍ଟି ଓ ମହାପ୍ରଳୟରୂପ
ଆବୃତ୍ତି ସ୍ୱାକାର କଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାମାଣ୍ୟାଦିରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।



(ଡ) ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ସବୁକ୍ଷରେ ନାମରୂପର ସମାନତା ଦେଖାଏ । ‘ବ୍ରହ୍ମା ପୂର୍ବକକ୍ଷରେ ଭଳି ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ରମା, ଦ୍ୟୁଲୋକ, ପୃଥିବୀ, ଅନ୍ତରିକ୍ଷ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ରଚନା କଲେ ।’ ପୂର୍ବକକ୍ଷରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ରମାଦି ଜଗତର ଯେପରି କଳ୍ପନା ଥିଲା, ସେପରି ଏହି କକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ପରମେଶ୍ୱର ତାହାକୁ କଳ୍ପନା କଲେ, ଏହାହିଁ ଅର୍ଥ ।

(ଫ) ମୂଳ-(କ) ତଥା ‘ଅଗ୍ନିର୍ବା’ ଅକାମୟତା ଅନ୍ନାଦୋ ଦେବାନଂ ସ୍ୟାମିତି । ସ ଏତମଗ୍ନୟେ କୃତ୍ରିକାଭ୍ୟଃ ପୁରୋଡ଼ାଶମଷାକପାଳଂ ନିରବପତ୍ ।’ ତୈ.ବ୍ରା ୩ । ୧ । ୪ । ୧) ଇତି ନକ୍ଷତ୍ରେଷ୍ଟିବପୌ ଯୋଃଶ୍ୱିର୍ନିରବପଦ୍ୟସ୍ତୈ ବାଃଗ୍ନୟେ ନିରବପତଭୟୋଃ ସମାନନାମରୂପତାଂ ଦର୍ଶୟତାତ୍ୟେବଂଜାତାୟକା ଶ୍ରୁତିରିହୋଦାହର୍ତ୍ତବ୍ୟା । (ଖ) ସ୍ମୃତିରପି- ‘ରକ୍ଷାଶାଂ ନାମଧେୟାନି ଯାଷ୍ଟ ବେଦେଷୁ ଦୃଷ୍ଟୟଃ । ଶର୍ବର୍ଯ୍ୟତ ପ୍ରସୂତାନାଂ ତାନେ୍ୟବୈଭ୍ୟା ଦଦାତ୍ୟଜଃ । ଯଥା ବୁଷ୍ଟୁଭୁଲିଙ୍ଗାନି ନାମରୂପାଣି ପର୍ଯ୍ୟୟେ । ଦୃଶ୍ୟତେ ତାନି ତାନେ୍ୟବ ତଥାଭାବା ଯୁଗାଦିଷୁ । ଯଥାଭିମାନିନୋଃତାତାସ୍ତୁଲ୍ୟାସ୍ତେ ସାଂପ୍ରତୈରିହ । ଦେବା ଦେବୈରତାତେହି ରୂପିନାମଭିରେବ ତ ।’ ଇତ୍ୟେବଂଜାତାୟକା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା ।

(ଘ) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ‘ମୁଁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ନ ଭକ୍ଷକ ଅଗ୍ନିରୂପ ହେବି ବୋଲି ଯଜ୍ଞମାନ କାମନା କଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା କୃତ୍ରିକା ନକ୍ଷତ୍ରର ଅଭିମାନୀ ଅଗ୍ନି ପାଇଁ ଆଠଟି କପାଳରେ ନିର୍ମାଣ ହୋଇଥିବା ପୁରୋଡ଼ାଶ (ହବିଷ୍ୟ) ଅର୍ପଣ କରାଗଲା” । ଏହି ଶ୍ରୁତି ନକ୍ଷତ୍ରେଷ୍ଟି ବିଧିରେ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞମାନ ରୂପ ଅଗ୍ନିଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅଗ୍ନିପାଇଁ ହବିଷ୍ୟ ଅର୍ପଣ କରାଗଲା, ସେହି ଦୁଇଟି ନାମରୂପର ସମାନତାକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଙ) ପୂର୍ବକକ୍ଷରେ ଯାହା ରକ୍ଷିତ ନାମଥିଲା, ଓ ଯାହା ବେଦବିଷୟକ ଦୃଷ୍ଟିଥିଲା, ପ୍ରକାଶଶେଷରେ ପୁଣି ତାହାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା ତାହାର ନାମ ଓ ଶକ୍ତିକୁ ସେହି ରକ୍ଷିକୁ ଦେଲେ । ଯେପରି ବସନ୍ତଦିଗ୍ଗନ୍ତ ରତ୍ନରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ତାହାର ନବପଲ୍ଲବାଦି ଚିହ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ସେମାନେ ରତ୍ନ ଆସିଲେ ଦେଖାଯା’ନ୍ତି । ସେପରି ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିରେ ପଦାର୍ଥ ଦେଖାଯାଏ । ତନ୍ମୁ ଆଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ଅଭିମାନୀ ଯାହା ଅତୀତ କକ୍ଷରେ ଦେବତା ଥିଲେ, ସେପରି ଏହି କକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ଦେବତା ଅଟନ୍ତି । ଅତୀତଦେବତାମାନଙ୍କର ନାମରୂପ ସଦୃଶ ତାହାର ନାମରୂପ ମଧ୍ୟ ଅଛି । “ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ନାମରୂପସମାନତାରେ ପ୍ରାଣରୂପରେ ବୁଝାଯାଏ ।



मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

(୧) ମଧ୍ବାଦିଷ୍ଠସମ୍ଭବାଦନିଧିକାରଂ ଜୈମିନିଃ ॥୧-୩-୩୧

ମଧ୍ବାଦିଷ୍ଠ = ‘ଅସୌ ବା ଆଦିତ୍ୟୋ ଦେବମଧୁ’ ଇତ୍ୟାଦି ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରକ ମଧ୍ବାଦି ଉପାସନାରେ, ଅସମ୍ଭବାତ୍ = ଦେବାଦି ଅଧିକାରର ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ, ଅନଧିକାରମ୍ = ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ଦେବାଦିର ଅଧିକାର ନାହିଁ । ଜୈମିନିଃ=ଏହିପରି ଜୈମିନି ଆରାଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇହ ଦେବାଦିନାମସି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟାମସ୍ତ୍ୟଧିକାର ଇତି ଯତ୍ପ୍ରତିଜ୍ଞାତଂ ତତ୍ପର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତ୍ୟତେ । ଦେବାଦାନାମନଧିକାରଂ ଜୈମିନିରାଭ୍ୟର୍ଥେୟା ମନ୍ୟତେ । କସ୍ମାତ୍ ? ମଧ୍ବାଦିସମ୍ଭବାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟାମଧିରାଭ୍ୟୁପଗମେ ହି ବିଦ୍ୟାଭାବିଶେଷାନ୍ ମଧ୍ବାଦିବିଦ୍ୟାସ୍ୱପ୍ୟଧିକାରୋଽଭ୍ୟୁପଗମେୟତ । (ଖ) ନ ଚୈବଂ ସମ୍ଭବତି । କଥମ୍ ? ‘ଅସୌ ବା ଆଦିତ୍ୟୋ ଦେବମଧୁ’ (ଛା ୩ । ୧ । ୨) ଇତ୍ୟତ୍ ମନୁଷ୍ୟା ଆଦିତ୍ୟଂ ମଧୁଧାସେନୋପାସୀରନ୍ ଦେବାଦିଷ୍ଠହୁତ୍ୟାସକେଷ୍ଟୁଧ୍ୟ-ପଗମ୍ୟମାନେଷ୍ଠାଦିତ୍ୟଃ କମନ୍ୟମାଦିତ୍ୟମୁପାସୀତ ? (ଗ) ପୁନଶ୍ଚାଦିତ୍ୟବ୍ୟପଶ୍ଚନ୍ନାଶି ପଞ୍ଚ ରୋହିତାଦାନ୍ୟମୃତାନ୍ୟପକ୍ରମ୍ୟ ବସବୋ ରୁଦ୍ରା ଆଦିତ୍ୟା ମରୁତଃ ସାଧାଷ୍ଠ ପଞ୍ଚ ଦୈବଗତଃ କ୍ରମେଣ ତତ୍ତଦମୃତମୁପଜୀବନ୍ତୀତ୍ୟୁପଦିଶ୍ୟ ‘ସ ଯ ଏତଦେବମମୃତଂ ବେଦ ବସୁନାମେବୈକୋ ଭୂଭୂଃଶ୍ଚିନୈବ ମୁଖେନୈତଦେବାମୃତଂ ଦୃଷ୍ଣାତୁଷ୍ୟତି ।’ ଇତ୍ୟାଦିନା ବସ୍ତୁଧ୍ୟୁପଜୀବ୍ୟାନ୍ୟମୃତାନି ବିଜାନତାଂ ବସ୍ତାଦିମହିମାପ୍ରାପ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏଠାରେ ଯାହା “ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଦେବାଦିର ଅଧିକାର ଅଛି” ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଇଅଛି । ତାହା ଉପରେ ଆଶ୍ରେ ପ କରାଯାଇଛି । ଜୈମିନିଙ୍କର ମତରେ-ଦେବାଦିର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ମଧ୍ବାଦିରେ ତାହାର ଅଧିକାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ସେହି ଅଧିକାର ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବିଦ୍ୟାଭ୍ ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ସମାନ ହେବାରୁ ମଧ୍ବାଦି ବିଦ୍ୟାରେ ତାହାର ଅଧିକାର ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏହା ଅସମ୍ଭବ । କାରଣ-‘ଆଦିତ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ଭାବରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ମଧୁ ଅଟେ’ । ଏଠାରେ ମଧୁର ଅଧ୍ୟାସ୍ତ୍ରା ଆଦିତ୍ୟର ମନୁଷ୍ୟ



ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ । ପରନ୍ତୁ ଦେବାଦିକୁ ଉପାସକରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଜାଣିବା ପରେ ଆଦିତ୍ୟ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ଆଦିତ୍ୟକୁ ଉପାସନା କରେ କି ?

(ଗ) “ଆଦିତ୍ୟର ଆଶ୍ରିତ ରୋହିତାଦି ପାଞ୍ଚକିରଣ ଅମୃତ ଅଟେ । ଏହିପରି ଆରମ୍ଭ କରି ବସୁ, ରୁଦ୍ର, ଆଦିତ୍ୟ, ମରୁତ ଓ ସାଧ ଏହି ପାଞ୍ଚ ଦେବଗଣକ୍ରମରେ ସେହି ଅମୃତର ଉପଯୋଗ କରନ୍ତି । ଏହିପରି ଉପଦେଶ କରି ‘ସେ ଯେଉଁ ଏହିପ୍ରକାର ଅମୃତକୁ ଦେଖି ତୃପ୍ତ ହୋଇଯାଏ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ବସ୍ତୁଦିର ଉପଜୀବ୍ୟ ଅମୃତର ଜ୍ଞାତାନିମିତ୍ତ ବସ୍ତୁଦିର ମହିମାପ୍ରାପ୍ତି ଦେଖାଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ବସ୍ତୁଦୟସ୍ତୁ କାନନ୍ୟାନ୍ବସ୍ତାଦାନମୃତୋପଜୀବିନୋ ବିଜ୍ଞାନୀୟଃ ? କଂ ବାଂନ୍ୟଂ ବସ୍ତୁଦିମହିମାନଂ ପ୍ରେପ୍ନେୟଃ । (ଖ) ତଥା ଅଗ୍ନିଃପାଦୋ ବାୟଃ ପାଦ ଆଦିତ୍ୟଃ ପାଦୋ ଦିଶଃ ପାଦଃ’, (ଛା ୩।୧୮।୨) ‘ବାୟର୍ବାବ ସଂବର୍ତ୍ତଃ’, (ଛା ୪।୩।୧), ‘ଆଦିତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟାଦେଶଃ’, (ଛା ୩।୧୧।୪) ଇତ୍ୟାଦିଷୁ ଦେବାତମୋପାସନେଷୁ ନ ତେଷାମେବ ଦେବତାମୂଳାମଧିକାରଃ ସମ୍ଭବତି । (ଗ) ତଥା ‘ଇମାବେବ ଗୀତମଭରତ୍ୱାଜାବୟମେବ ଗୌତମୋଽୟଂ ଭରତ୍ୱାଜଃ’, (ବୃ ୨।୨।୧) ଇତ୍ୟାଦିଷ୍ଟପୃଷ୍ଠିସମ୍ବନ୍ଧେଷ୍ଟପାସନେଷୁ ନ ତେଷାମେବର୍ଷାଣାମଧିକାରଃ ସମ୍ଭବତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି ବସ୍ତୁଦିକୁ ଉପାସକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ବସ୍ତୁଦି ଅମୃତୋପଜୀବୀ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଦିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ କି ? ଅଥବା କୌଣସି ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଦିର ମହିମାକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଚାହେଁ କି ?

(ଖ) ତଥା “ଅଗ୍ନିପାଦ, ବାୟୁପାଦ, ଆଦିତ୍ୟପାଦ, ଦିଗଗୁଡ଼ିକ ପାଦ” ବାୟୁ ନିଷ୍ପିତ ଭାବରେ ସବର୍ତ୍ତ ଅଟେ । ‘ଆଦିତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଏହାହିଁ ଆଦେଶ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦେବତାମୂଳ ଉପାସନାରେ ସେହି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଅଧିକାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଏହିପ୍ରକାର ‘ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକ ହିଁ ଗୌତମ ଓ ଭରତ୍ୱାଜ । ଯିଏ ଗୌତମ, ସେ ହିଁ ଅନ୍ୟ ଭରତ୍ୱାଜ ଅଟେ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ରକ୍ଷିତସମ୍ବନ୍ଧୀ ଉପାସନାରେ ସେହି ରକ୍ଷିତମାନଙ୍କର ଅଧିକାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କୃତଃ ଦେବାଦାନାଧିକାରଃ ମନଧିକାରଃ ?

ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେଉଁ କାରଣରୁ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଅନଧିକାର ?



ଜ୍ୟୋତିଷି ଭାବାଚ୍ଚ ॥ ୩୨ ॥

(୧) ଜ୍ୟୋତିଷି ଭାବାଚ୍ଚ ॥ ୧-୩-୩୨ ॥

ଜ୍ୟୋତିଷି=ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳରେ ଭାବାଚ୍ଚ = ଆଦିତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଓ ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ । ସେମାନେ ମଣ୍ଡଳ ଅଚେତନ ଅଟନ୍ତି । ତାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଶରୀରାଦିଯୁକ୍ତ ଅଚେତନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ଅଜ୍ଞାତ । ତେଣୁ ଶରୀରରହିତ ହେଲେ ଦେବତାଦି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଅଧିକାରୀ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦିଏ ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ ଦ୍ଵ୍ୟସ୍ଥାନମହୋରାତ୍ରାଭ୍ୟାଂ ବଂଭ୍ରମ-ଜଗଦବତ୍ତାସୟତି, ତସ୍ମିନ୍ନାଦିତ୍ୟାଦୟୋ ଦେବତାବତନାଃ ଶବ୍ଦାଃ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟନ୍ତେ । ଲୋକ-ପ୍ରସିଦ୍ଧେର୍ବାକ୍ୟଶେଷପ୍ରସିଦ୍ଧେଷ୍ଠ । (ଖ) ନ ଚ ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳସ୍ୟ ହୃଦୟାଦିନା ବିଗ୍ରହେଣ ଚେତନତୟାଽର୍ଥଦ୍ଵାଦିନା ବା ଯୋଗୋଽବଗତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ମୁଦାଦିବଦ୍ଚେତନତ୍ଵାବଗମାତ୍ । ଏତେନାଗ୍ନ୍ୟାଦୟୋ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା । (ଗ) ସ୍ୟାଦେତତ୍-ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥବାଦେତିହାସପୁରାଣଲୋକେଭ୍ୟା ଦେବାଦାନାଂ ବିଗ୍ରହବଦ୍ଵାବ୍ୟବଗମାଦୟମଦୋଷ ଜତି, (ଘ) ନେତ୍ୟୁତ୍ୟତେ । ନହି ତାବଲ୍ଲୋକୋ ନାମ କିଞ୍ଚିତ୍ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣମସ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିଭ୍ୟ ଏବ ହ୍ୟବିରୋଧିତ ବିଶେଷେଭ୍ୟ ପ୍ରମାଣେଭ୍ୟଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏବାଥୌ ଲୋକାତ୍ପ୍ରସିଦ୍ଧିଂ ଜତ୍ୟୁତ୍ୟତେ । (ଙ) ନ ଇତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦାନାମନ୍ୟତମଂ ପ୍ରମାଣମସ୍ତି । ଜତିହାସପୁରାଣମପି ପୌରୁଷେୟଦ୍ଵାତ୍ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରଂ ମୂଳମାକାତ୍ଷତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଦ୍ଵ୍ୟଲୋକରେ ରହିଥିବା ଏହି ଯେଉଁ ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ ଦିନ ରାତି ଭ୍ରମଣ କରି ସଂସାରକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ । ତାହାଠାରେ ଆଦିତ୍ୟାଦି ଦେବତାବାଚକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି; କାରଣ-ଏହି ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଓ ବାକ୍ୟଶେଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅଟେ ।

(ଖ) ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳର ହୃଦୟାଦିଶରୀର ସହ ଅଥବା ଚେତନତା ଓ ଅର୍ଥଦ୍ଵାଦି ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ଜାଣି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ମୁଦାଦି ଭଳି ସେମାନେ ଅଚେତନ ବୋଲି ଜଣା ଯାଆନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାର ଅଗ୍ନି ଜତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ଏହିପରି ହୋଇପାରେ-ମନ୍ତ୍ର, ଅର୍ଥବାଦ, ଜତିହାସ, ପୁରାଣ ଏବଂ ଲୋକ ବ୍ୟବହାରଦ୍ଵାରା ଏହା ପ୍ରତି ହୁଏ କି ଦେବାଦିଠାରେ ବିଗ୍ରହବଦ୍ଵାଦିର ଜ୍ଞାନୋଦୟ ହେଲେ ଏହି ଅନୁଧିକାରରୂପ ଦୋଷ ନୁହେଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।



(ଘ) କିନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଲୋକ କୌଣସି ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣ ନୁହେଁ । ଯାହାର ବିଶେଷ ବିଷୟରେ ବିଚାର କରାଯାଇନାହିଁ- ଏପରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ବାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ଅର୍ଥ ସଂସାରରେ ହୋଇଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଙ) ଦେବତାର ଶରୀର ରହିଥିବା ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିରେ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଇତିହାସ, ପୁରାଣ ମଧ୍ୟ ପୁରୁଷପ୍ରଣୀତ ହେଲେ ମୂଳଭୂତ ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣକୁ ଅପେକ୍ଷା ରଖେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅର୍ଥବାଦା ଅପି ବିଧୁନୈକବାକ୍ୟଦ୍ବାର୍ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରୀଃ ସନ୍ତୋ ନ ପାର୍ଥଗର୍ଥୋନ ଦେବାଦାନାଂ ବିଗ୍ରହାଦିସଦ୍ଭାବେ କାରଣଭାବଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟନ୍ତେ । (ଖ) ମନ୍ତ୍ରାଅପି ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦିବିନିଯୁକ୍ତାଃ ପ୍ରୟୋଗସମବାୟିନୋଽଭିଧାନାର୍ଥା ନ କସ୍ୟଚିଦ୍ବର୍ଥସ୍ୟ ପ୍ରମାଣମିତ୍ୟାଚକ୍ଷତେ । ତସ୍ମାଦଭାବୋ ଦେବାଦାନାମଧିକାରସ୍ୟ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଅର୍ଥବାଦ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବିଧୁର ସହିତ ଏକବାକ୍ୟତା (ଏକାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକତା) ହେତୁ ସ୍ବୃତି ଅର୍ଥକ ହୋଇ ବିଧୁବାକ୍ୟର ଅର୍ଥଠାରୁ ଭିନ୍ନ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ ଦେବତାଦିର ଶରୀର ସଦ୍ ଭାବରେ କାରଣତ୍ବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଶ୍ରୁତାଦିଦ୍ବାରା ବିନିଯୋଗକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେ ମନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରୟୋଗ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନ କରୁଥିବା ଅର୍ଥର ଅଭିଧାନ କରନ୍ତି । ସ୍ବତନ୍ତ୍ରରୂପରେ କୌଣସି ଅର୍ଥରେ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ବୋଲି ମାମାଂସକମାନେ କହନ୍ତି । ତେଣୁ ଶରୀରାଦି ଅଭାବ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଦେବତାଦିର ଅଧିକାର ରହେନାହିଁ ।

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

(୧) ଭାବଂ ତୁ ବାଦରାୟଣୋଽସ୍ତି ହି । ୧-୩-୩୩।

ତୁ=ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷକୁ ବ୍ୟାବୃତିପାଇଁ ଅଛି । ବାଦରାୟଣଃ=ବାଦରାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ, ଭାବମ୍ = ଶରୀରଧାରୀ ହେଲେ ଦେବାଦିର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ହୁଏ । ହି = କାରଣ-ଅସ୍ତି = ତାହାଠାରେ ଅର୍ଥଦ୍ବାଦି ଅଧିକାରର କାରଣ ହୋଇଥିବାରୁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ୍ଦଃ ପୂର୍ବପକ୍ଷଂ ବ୍ୟାବର୍ଜୟତି । ବାଦରାୟଣସ୍ତ୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟୋ ଭାବମଧିକାରସ୍ୟ ଦେବାଦାନାମପି ମନ୍ୟତେ । ଯଦ୍ୟପି ମଧ୍ବାଦିବିଦ୍ୟାସ୍ତୁ ଦେବତାଦି-ବ୍ୟାପିଶ୍ରୀସ୍ବସମ୍ବୋଧିକାରସ୍ୟ, ତଥାପ୍ୟସ୍ତି ହି ଶୂନ୍ୟାୟାଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟାଂ ସମ୍ଭବଃ । (ଖ) ଅର୍ଥଦ୍ବାର୍ଥାର୍ଥାପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାଦ୍ୟପେକ୍ଷାଦ୍ବାଦଧିକାରସ୍ୟ । ନଚ କୃତିଦସମ୍ଭବ ଇତ୍ୟତାବତା



ଯତ୍ତ ସମ୍ଭବସ୍ତ୍ରାପ୍ୟଧିକାରୋଽପୋଦେୟତ । ମନୁଷ୍ୟଶାମାପି ନ ସର୍ବେଷାଂ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦାନାଂ
ସର୍ବେଷୁ ରାଜସୂୟାଦିଷ୍ଟଧିକାରଃ ସମ୍ଭବତି । ତତ୍ତ ଯୋ ନ୍ୟାୟଃ ସୋଽତ୍ରାପି ଭବିଷ୍ୟତି ।
(ଗ) ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାଂ ତ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ଭବତି ଦର୍ଶନଂ ଶ୍ରୋତ୍ରଂ ଦେବାଦ୍ୟଧିକାରସ୍ୟ ସୂଚକମ୍-
'ତଦେ୍ୟା ଯୋ ଦେବାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟବୁଧତି ସ ଏବ ତଦଭବଭଅଷା' ଶାଂ ତଥା ମନୁଷ୍ୟଶାମ୍'
(ବୃ ୧-୪-୧୦) ଇତି । (ଘ) ତେ ହୋତୁର୍ହୂତ ତମାମାନମନ୍ତିହାମୋ ଯମାମାନମନ୍ତିଷ୍ୟ
ସର୍ବାଣ୍ ଲୋକାନାଷୋତି ସର୍ବାଣ୍ କାମାନ', ଇତି । 'ଇନ୍ଦ୍ରୋ ହ ବୈ ଦେବାନା-
ମଭିପ୍ରବକ୍ରାଜ ବିରୋଚନୋଽସୁରାଶାମ୍', (ଛା ୮-୭-୨) ଇତ୍ୟାଦି ତ । ସ୍ୱାର୍ତ୍ତମପି
ଗନ୍ଧର୍ବଯାଜ୍ଞବଲ୍ଲକ୍ୟ ସମାଦାଦି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ସୂତ୍ରରେ ଥିବା ତୁଶ୍ମ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତି କରୁଛି ।
ବାଦରାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଏପରି ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି ଯେ-ଦେବତାଦିର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ
ଅଧିକାର ଅଛି । ଯଦ୍ୟପି ଦେବତା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମ୍ପନ୍ନିତ ମଧ୍ୱାଦିବିଦ୍ୟାରେ ତାହାର
ଅଧିକାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଯଦି କୌଣସି (ମଧ୍ୱାଦି ବିଦ୍ୟାରେ) ଅଧିକାରର ଅସମ୍ଭବ
ହୁଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏତେମାତ୍ରରେ ଏଠାରେ (ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ) ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେହି ଅଧିକାରର ନିଷେଧ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟ ପାଖରେ
ମଧ୍ୟ ସବୁବ୍ରାହ୍ମଣାଦିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜସୂୟାଦିରେ ଅଧିକାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେଠାରେ
ଯେଉଁ ନ୍ୟାୟା ଅଛି, ସେ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇପାରିବ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଦେବତାଦିର ଅଧିକାର ସୂଚକ 'ସେହି
ଦେବତାମାନଙ୍କଠାରୁ ଯିଏ ଯେତେ ଜାଣିଛି, ସେ ତତ୍ତ୍ୱପ ହେବ' । ଏହିପ୍ରକାର ରକ୍ଷି ଓ
ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ଯିଏ ଯେତେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରିଛି, ସେ ସେପରି ବ୍ରହ୍ମରୂପ ହୋଇଯାଏ ।

(ଘ) 'ସେମାନେ କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ- ଆମେ ସେହି ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣିବାକୁ ଚାହୁଁ;
ଯାହାକୁ ଜଣିଶିଳାପରେ ଜୀବ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋକ ଓ ଭୋଗକୁ ପାଏ । ଏହା ନିଷ୍ପତ୍ତି କରି
ଦେବତାମାନଙ୍କର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ଅସୁରର ରାଜା ବିରୋଚନ ଏହି ଦୁଇଜଣ ପରସ୍ପର
ଜର୍ଷାକରି ହାତରେ ସମିଧ ନେଇ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲେ' । ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୋତ ଲିଙ୍ଗ
ଦର୍ଶନ ଅଛି । ସେପରି ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ ଯାଜ୍ଞବଲ୍ଲକ୍ୟର ସମାଦାହି ସ୍ମୃତିଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ଅଛି ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-‘ଜ୍ୟୋତିଷି ଭାବାଜେତି’ । ଅତ୍ର ବୁଝା-
 ଜ୍ୟୋତିରାଦିବିଷୟା ଅପି ଆଦିତ୍ୟାଦୟୋ ଦେବତାବତନାଃ ଶକ୍ତାଷ୍ଟେତନାବନ୍ତ-
 ମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟାଦ୍ୟପେତଂ ତତଂ ଦେବତାମାନଂ ସମର୍ପୟନ୍ତି, ମନ୍ତାର୍ଥବାଦାଦିଷୁ ତଥା ବ୍ୟବହାରାତ୍ ।
 (ଖ) ଅସ୍ତି ହୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଯୋଗାଦେବତାନାଂ ଜ୍ୟୋତିରାଦ୍ୟାମୁଭିଷ୍ଟାବସ୍ଥାତୁମ୍ । ଯଥେଷ୍ଠଂ ତ ତଂ
 ତଂ ବିଗ୍ରହଂ ଗ୍ରହାତୁଂ ସାମର୍ଥ୍ୟମ୍ । ତଥାହି ଶୂନ୍ୟତେ ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟାର୍ଥବାଦେନେଘାତିଥେର୍ମେଷେତି ।
 ‘ନେଘାତିଥୁ’ ହ କାଶୀୟୁନମିନ୍ଦ୍ରୋ ମେଷୋ, ଭୃତ୍ତାଜହାର’ (କ୍ଷନ୍ଦିଶି ବ୍ରା ୧-୧) ଇତି ।
 (ଗ) ସ୍ପର୍ଯ୍ୟତେ-‘ଆଦିତ୍ୟଃ ପୁରୁଷୋ ଭୃତ୍ତା କୁତ୍ତାମୁପଜଗାମହ’, ଇତି । ମୁଦାଦିଷ୍ଟପି ଚେତନା
 ଅଧିଷ୍ଠାତାରେଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ମୃଦବ୍ରବାଦାପୋଽବୁଦ୍ଧିଂ, ଇତ୍ୟାଦିଦର୍ଶନାତ୍ । (ଘ) ଜ୍ୟୋତି
 ରାଦେଷୁ ଭୂତିଧାତୋରାଦିତ୍ୟାଦିଷ୍ଟଚେତନଦ୍ୱମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ଚେତନାତ୍ ସ୍ୱଧିଷ୍ଠାତାରୋ
 ଦେବତାମାନୋ ମନ୍ତାର୍ଥବାଦାଦିବ୍ୟବହାରାଦିଭ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଜ୍ୟୋତିଷି ଭାବାଜ’, ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି,
 ତାହା ଉପରେ ଆମେମାନେ କହୁଁ, - ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳାଦିବିଷୟକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ
 ଦେବତାବାଚକ ଆଦିତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦ ଚେତନାମୁକ୍ତ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟାଦିମୁକ୍ତ ସେହି ସେହି ଦେବତାକୁ
 ବୋଧ କରାଏ । କାରଣ-ମନ୍ତ୍ର, ଅର୍ଥବାଦରେ ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି ।

(ଖ) ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟର ଯାଗଦ୍ୱାରା ଦେବତାମାନଙ୍କର ଜ୍ୟୋତି ଆଦିତ୍ୟରୂପରେ
 ଅବସ୍ଥାନ ହେବ ଏବଂ ଯଥେଷ୍ଠଭାବରେ ସେହି ବିଗ୍ରହ ଧାରଣ କରିବାରୁ ସେଠାରେ
 ସେହି ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଛି । ଏହି ପ୍ରକାର ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟାର୍ଥବାଦରେ ‘ଇନ୍ଦ୍ର ମେଷା ହୋଇ କଣ୍ଠ
 ପୁତ୍ର ମେଘାତିଥୁକୁ ଅପହରଣ କଲେ’ । ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ‘ଇନ୍ଦ୍ରପତି ମେଘାତିଥୁର
 ମେଷ’ ଏହିପରି ସମୋଧନ ଅଛି ।

(ଗ) ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷ ହୋଇ କୁତ୍ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲେ’ ଏହିପରି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ
 ଅଛି । ମୃତ୍ତିକାଦିରେ ମଧ୍ୟ ଚେତନ ଅଧିଷ୍ଠାତା ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଛି’, କାରଣ-
 ‘ମୃତ୍ତିକୁ କୁହାଗଲା, ଜଳକହିଲା’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତ ଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ।

(ଘ) ଆଦିତ୍ୟାଦିରେ ଜ୍ୟୋତିମଣ୍ଡଳାଦି ଭୌତିକବସ୍ତୁର ଅଚେତନ ସ୍ୱାକାର
 କରାଯାଇଛି । ମନ୍ତ୍ର, ଅର୍ଥବାଦି ଇତ୍ୟାଦିରର ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳାଦି
 ଭୌତିକ ବସ୍ତୁର ଅଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତା ଚେତନ ଅଟେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥବାଦଯୋରନ୍ୟାର୍ଥଦ୍ୱାନ୍ ଦେବତା-
ବିଗ୍ରହାଦିପ୍ରକାଶନସାମର୍ଥ୍ୟମିତି । (ଖ) ଅତ୍ର ବୃନ୍ଦାଂପ୍ରତ୍ୟୟପ୍ରତ୍ୟୟୋ ହି
ସଦ୍ଭାବାସଦ୍ଭାବଯୋଃ କାରଣଂ ନାନ୍ୟାର୍ଥଦ୍ୱ୍ୟାମନନ୍ୟାର୍ଥଦ୍ୱଂ ବା । ତଥାହ୍ୟାନାର୍ଥ ମପି
ପ୍ରସ୍ତିତଃ ପଥ ପତିତଂ ତୃଣପର୍ଣ୍ଣାଦ୍ୟସ୍ତାତ୍ୟେବଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ । (ଗ) ଅତ୍ରାହ-ବିଷମ
ଉପନ୍ୟାସଃ । ତତ୍ର ହି ତୃଣପର୍ଣ୍ଣାଦିବିଷୟଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ପ୍ରକୃତମସ୍ତି, ଯେନ ତଦସ୍ତିତ୍ୱଂ
ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ । (ଘ) ଅତ୍ର ପୁନଃ ବିଧୁକ୍ଷେଣେକବାକ୍ୟଭାବେନ ସୁତ୍ୟର୍ଥେର୍ଥବାଦେ ନ
ପାର୍ଥଗର୍ଥେନ ବୃତ୍ତାନ୍ତବିଷୟା ପ୍ରକୃତ୍ତିଃ ଶକ୍ୟାଂଧାବସାତୁମ୍ । (ଙ) ନହି, ମହାବାକ୍ୟେର୍ଥ
ପ୍ରତ୍ୟାୟକେଂବାନ୍ତରବାକ୍ୟସ୍ୟ ପୃଥକ୍ପ୍ରତ୍ୟା-ୟିକତ୍ୱମସ୍ତି । ଯଥା ‘ନ ସୁରା’ ପିବେତ୍’,
ଇତି ନଞ୍ଜିବତି ବାକ୍ୟେ ପାଦତ୍ରୟସମୁଦ୍ଧାତ୍ ସୁରାଗାନପ୍ରତିଶେଧ
ଏବୈକୋଂଥୋଂବଗମ୍ୟତେ, (ଚ) ନ ପୁନଃ ସୁରାଂ ପିବେଦିତି ପଦଦ୍ୱୟସମ୍ବନ୍ଧାତ୍
ସୁରାପାନବିଧିରପାତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ମନ୍ତ୍ର ଓ ଅର୍ଥବାଦରେ
ଅନ୍ୟାର୍ଥକତ୍ୱ ହେଲେ ଦେବତାର ବିଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶନର ସାମର୍ଥ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି- ବସ୍ତୁର ସଦ୍ଭାବ ଓ ଅସଦ୍ ଭାବରେ ଏହାର
ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ଅପ୍ରତ୍ୟୟ କେବଳା କାରଣ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାର୍ଥକତ୍ୱ ଓ ଅନନ୍ୟାର୍ଥକତ୍ୱ
କାରଣ ନୁହେଁ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ-କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରସ୍ଥାନ
କରାଯାଇଥିବା ଓ ପୁରୁଷମାର୍ଗରେ ପଡ଼ିଥିବା ତୃଣପର୍ଣ୍ଣାଦିର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଏହାହିଁ ବିଷମଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ସେଠାରେ
ତୃଣପର୍ଣ୍ଣାଦିବିଷୟକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷପ୍ରକୃତ ହୁଏ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବିଧିବାକ୍ୟର ସହ ଏକବାକ୍ୟତାପ୍ରାପ୍ତ କଲେ ସୁତ୍ୟର୍ଥକ
ଅର୍ଥବାଦରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ ଭୂତାର୍ଥବିଷୟକ ପ୍ରକୃତିର ନିଷିଦ୍ଧ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ।

(ଙ) ଅର୍ଥବୋଧକ ମହାବାକ୍ୟରେ ଅବାନ୍ତରବାକ୍ୟକୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ
ଅର୍ଥବୋଧକତ୍ୱ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ‘ମଦପିଇବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ’ । ଏହିପ୍ରକାର
ନକାରାର୍ଥକ ବାକ୍ୟରେ ପଦତ୍ରୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ସୁରାପାନର ପ୍ରତିଷେଧରୂପ
ଏକ ହିଁ ଅର୍ଥ ଅବଗତ ହୁଏ ।



(ଚ) କିନ୍ତୁ 'ସୁରାଂ ପିବେତ୍' ଏହି ପଦଦ୍ୱୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ସୁରାପାନର ପ୍ରତିଷେଧରୂପ ଏକପ୍ରକାରକ ଅର୍ଥ ଅବଗତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ବିଷମ ଉପନୟାସଃ । ଯୁକ୍ତଂ ଯତ୍ସୁରାପାନ-ପ୍ରତିଷେଧେ ପଦାନୁୟୋଜ୍ୟକଦ୍ୱାଦବାନ୍ତରବାକ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟାଗ୍ରହଣମ୍ । ବିଧ୍ୟଦ୍ୱେଶାର୍ଥବା-ଦୟୋସ୍ତ୍ୱର୍ଥବାଦସ୍ଥାନି ପଦାନି ପୃଥଗନ୍ୟବୃତ୍ତାନ୍ତବିଷୟଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟାନନ୍ତରଂ କିମର୍ଥ୍ୟବଶେନ କାମଂ ବିଧେଃ ସ୍ତ୍ରାବକତ୍ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ । (ଖ) ଯଥାହି ବାୟବ୍ୟଂ ଶେତମାଲଭେତ ଭୂତିକାମଃ', ଇତ୍ୟାଦୃ ବିଧ୍ୟୁଦେଶବର୍ତ୍ତନାଂ ବାୟବ୍ୟାଦିପଦାନାଂ ବିଧିନା ସମ୍ବନ୍ଧଃ, ନୈବଂ ବାୟବେ ଶେପିଷା ଦେବତା ବାୟୁମେବ ସ୍ୱେନ ଭାଗଧେୟେନୋପାଧାବତି ସ ଏବୈନଂ ଭୂତିଗମୟତି', ଇତ୍ୟେଷାମର୍ଥବାଦଗତାନାଂ ପାଦାନାମ୍ । (ଗ) ନହି ଭବତି ବାୟୁର୍ବା ଆଲଭେତେତ୍ୟାଦି । ବାୟୁସ୍ୱଭାବସଂକୀର୍ତ୍ତନେନ ଦ୍ୱବାନ୍ତରମନ୍ୱୟେ ପ୍ରତିପଦ୍ୟେବଂ ବିଶିଷ୍ଟ-ଦୈବତ୍ୟମିଦଂ କର୍ମେତି ବିଧିଂ ସ୍ମୃବନ୍ତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-(କ) ତେଶୁ କୁହାଯାଇଛି- ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିଷମ ଅଟେ । ସୁରାପାନର ପ୍ରତିଷେଧରେ ପଦାନୁୟୋଜ୍ୟ ଏକ ହେବାରୁ 'ସୁରାଂ ପିବେତ୍' ଏହି ଅବାନ୍ତର ବାକ୍ୟାର୍ଥର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ବିଧିବାକ୍ୟ ଓ ଅର୍ଥବାଦରେ ଅର୍ଥବାଦସ୍ତୁ ପଦ ଭୂତାର୍ଥବିପିୟକ ପୃଥକ ଅନ୍ୱିତ ହୋଇ ପରେ କୈମର୍ଥ୍ୟ (ଅର୍ଥବାଦର ଆବଶ୍ୟକ କଣ ଓ କାହାପାଇଁ ?) ଦ୍ୱାରା ଯଥେଷ୍ଟ ବିଧିବାକ୍ୟର ସ୍ଥାବକ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଗ) ଯେପରି 'ଏଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟକୁ ଋହୁର୍ଥବା ବାୟବ୍ୟ ଶ୍ୱେତପଶୁକୁ ଆଲମ୍ବନ କରିବା ଉଚିତ' । ଏଠାରେ ବିଧିବାକ୍ୟଗତପଦମାନଙ୍କର ବିଧି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । 'ବାୟୁର୍ବା ଆଲଭେତ' ଅଥବା 'ଯେପିଷା ବା ଦେବତା ଆଲଭେତ', ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବିଧି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ବାୟୁର ସ୍ୱାଭାବକଥନଦ୍ୱାରା ଅବାନ୍ତର ଅନ୍ୱୟ ପାଇଁ ଏହିପ୍ରକାର ବିଶିଷ୍ଟ ଦେବତା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କର୍ମ ହୁଏ- ଏହି ପ୍ରକାର ବିଧିର ସ୍ମୃତି କରନ୍ତି ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ତଦ୍ୟତ୍ର ସୋଽବାନ୍ତରବାକ୍ୟାର୍ଥଂ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରଗୋଚରୋ ଭବତି, ତତ୍ର ତଦନୁବାଦେନାର୍ଥବାଦଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ । ଯତ୍ର ପ୍ରମାଣାନ୍ତରବିରୁଦ୍ଧତ୍ର ଗୁଣବାଦେନ । (ଖ) ଯତ୍ର ତୁ ତଦୁଭୟଂ ନାସ୍ତି, ତତ୍ର କିଂ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରାଭାବାଦ୍, ଗୁଣବାଦଃ ସ୍ୟାତ୍ ।



ଆହୋସ୍ବିତ୍ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରାବିରୋଧାଦ୍ ବିଦ୍ୟମାନବାଦ ଇତି ପ୍ରତୀତିଶରଣେର୍ବିଦ୍ୟମାନବାଦ
ଆଶ୍ରୟଶାୟୋ ନ ଗୁଣବାଦଃ । ଏତେନ ମନ୍ତ୍ରୋ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ ।

(୬) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ଏଠାରେ ଯେଉଁ ଅବାନ୍ତରବାକ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରର ବିଷୟ
ହୁଏ, ସେଠାରେ ତାହାର ଅନୁବାଦଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥବାଦ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ । ଯେଉଁଠାରେ
ପ୍ରମାଣାନ୍ତରଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଗୁଣବାଦଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେଉଁଠାରେ ଏହି ଦୁଇଟି ନାହିଁ, ସେଠାରେ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରର ଅଭାବରେ
ଗୁଣବାଦ ହେଉ ଅଥବା ପ୍ରମାଣାନ୍ତରର ଅବିରୋଧରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅର୍ଥବାଦ ହେଉ, ଏହି
ପ୍ରକାର ସମ୍ବେଦ ହେବାରୁ ପ୍ରତୀତି ଶରଣ ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟମାନ ଅର୍ଥବାଦ (ଭୂତାର୍ଥବାଦ)
କେବଳ ଆଶ୍ରୟଶାୟ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ମନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରର ସମ୍ବାଦ ଓ ବିସମ୍ବାଦର
ଅଭାବରୁ ସ୍ୱାର୍ଥରେ ପ୍ରମାଣଭୂତ ହୁଏ ।

(୭) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ବିଧିରେବେନ୍ଦ୍ରାଦିଦୈବତ୍ୟାନି ହବ୍ୟଂଷି ଷ୍ଟେଦୟ-
ଦ୍ୱିତୀୟେଷ୍ଟିତମିନ୍ଦ୍ରାଦାନାଂ ସ୍ୱରୂପମ୍ । ନହି ସ୍ୱରୂପରହିତା ଇନ୍ଦ୍ରାଦୟଷ୍ଟେତସ୍ୟା-ରୋପୟିତୁଂ
ଶକ୍ୟତେ । ନ ଚ ତେତସ୍ୟାନାରୁଭାୟେ ତସ୍ୟେ ତସ୍ୟେ ଦେବତାୟେ ହବିଃ ପ୍ରଦାତୁଂ
ଶକ୍ୟତେ । (ଖ) ଶ୍ରାବୟତି ଚ- “ତସ୍ୟେ ଦେବତାୟେ ହବିଃପ୍ରଦାତଂ ସ୍ୟାତ୍ମା ଧ୍ୟାୟେତ୍
ବଷଟ୍ କରିଷ୍ୟନ୍”, (ସି.ବ୍ରା. ୩-୮-୧) ଇତି । (ଗ) ନ ଚ ଶବ୍ଦମାତ୍ରମର୍ଥ୍ୟସ୍ୱରୂପଂ
ସମ୍ଭବତି, ଶବ୍ଦାର୍ଥଯୋଗେଦାତ୍ । ତତ୍ତ୍ୱ ଯାଦୃଶଂ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥ ବାଦଯୋଗିନ୍ଦ୍ରାଦାନାଂ ସ୍ୱରୂପ
ମବଗତଂ ନ ତତ୍ତ୍ୱାଦୃଶଂ ଶବ୍ଦପ୍ରମାଣକେନ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତୁଂ ଯୁକ୍ତମ୍, ଇତିହାସପୁରାଣମପି
ବ୍ୟାଖ୍ୟାତେନ ମାର୍ଗେଣ ସମ୍ଭବନ୍ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥବାଦମୂଳଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭବତି ଦେବତାଦିବିଗ୍ରହାଦି
ସାଧୟିତୁମ୍ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିମୂଳମପି ସମ୍ଭବତି । (ଘ) ଭବତି ହ୍ୟସ୍ମାକ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମପି ଚିରନ୍ତାନାଂ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମ୍ । ତଥା ଚ ବ୍ୟାସାଦୟୋ ଦେବାଦିଭିଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ବ୍ୟବହରନ୍ତୀତି ସ୍ମର୍ୟାତେ ।
(ଙ) ଯସ୍ମୁ ବୁଦ୍ଧାଦାଦାନୀନ୍ତ-ନାନୀତିବପୁର୍ବୋଷାମପି ନାସ୍ତି, ଦେବାଦିଭିର୍ବ୍ୟହର୍ତୁଂ
ସାମର୍ଥ୍ୟମିତି, ମ ଜଗଦ୍ନୈତିତ୍ୱଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଧେତ୍ । ଇଦାନୀମିବ ଚ ନାନ୍ୟଦାପି ସାର୍ବଭୌମଃ
କ୍ଷତ୍ରିୟୋଽପି ବୁଦ୍ଧାତ୍ । ତତଶ୍ଚ ରାଜସ୍ୱୟାଦିଷ୍ଟେଦନୋପସୁନ୍ୟାତ । ଇଦାନୀମିବ ଚ
କାଳାନ୍ତରେଽପ୍ୟାବ୍ୟବସ୍ଥିତପ୍ରାୟାନ୍ ବର୍ଷାଶ୍ରମଧର୍ମାନ୍ ପ୍ରତିଜାନାତ । ତତଶ୍ଚ
ବ୍ୟବସ୍ଥାବିଧାୟିଶାସ୍ତ୍ରମନର୍ଥକଂ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ଧର୍ମୋକ୍ତର୍ଷବଶାଜିରତନା ଦେବାଦିଭିଃ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ବ୍ୟବଜହୁଦିତି ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ । (ଚ) ଅପିତସ୍ମରନ୍ତି ‘ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟିଷ୍ଠ ଦେବତାସଂପ୍ରୟୋଗଃ’,



(ଯୋ. ସୂ ୨-୪୪) ଇତ୍ୟାଦି, ଯୋଗୋଽପ୍ୟଶିମାଦୈ୍ୟ-ଶୂର୍ଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିଫଳଃ ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟମାଣୋ ନ ଶକ୍ୟତେ ସାହସମାତ୍ରେଣ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତୁମ୍ । (ଛ) ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠ ଯୋଗମାହାତ୍ମ୍ୟଂ ପ୍ରଖ୍ୟାୟୟତି-
‘ପୃଥ୍ବ୍ୟସ୍ତଜୋଽନିଳଶେ ସମୁତ୍ପତ୍ତେ ପଞ୍ଚାମୃକେ ଯୋଗଗୁଣେ ପ୍ରବୃତ୍ତୋ, ନ ତସ୍ୟ ରୋଗୋ
ର ଇରା ନ ମୃତ୍ୟୁ ପ୍ରାପ୍ତସ୍ୟ ଯୋଗାଗ୍ନିମୟଂ ଶରୀରମ୍’, (ଶ୍ରେ ୨-୧୨) ଇତି । ରକ୍ଷାଶାମପି
ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଦର୍ଶିତାନାଂ ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ନାସ୍ମଦାୟେନ ସାମର୍ଥେନେପମାତୁଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ତସ୍ମାତ୍
ସମ୍ବଳମିତିହାସ ପୁରାଣମ୍ ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତା ସମକ୍ଷା ହବିଷ୍ୟ ଦେବାପାଇଁ
ପ୍ରେରଣା କରୁଥିବା ବିଧିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରାଦିର ସ୍ୱରୂପକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ବସ୍ତୁତଃ
ସ୍ୱରୂପରହିତ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତରେ ଆରୋପ ଧ୍ୟାନ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।
ଚିତ୍ତରେ ଅନାରୁଦ୍ଧ ସେହି ସେହି ଦେବତାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ହବିଷ୍ୟ ଦେବାପାଇଁ ସମର୍ଥ
ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ‘ଯେଉଁ ଦେବତାପାଇଁ ହବିର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି, ସେହି ଦେବତାର
ବକ୍ଷେ, ଏହି ଶୁଦ୍ଧକୁ ଉଦ୍ଧାରଣ କରି ପ୍ରଥମେ ଧ୍ୟାନ କରାଯାଏ’ । ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଖ) କେବଳ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥସ୍ୱରୂପ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ-ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ
ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଅଛି । ସେହି ମନ୍ତ୍ର ଓ ଅର୍ଥବାଦରେ ଇନ୍ଦ୍ରାଦିର ଯେପରି ସ୍ୱରୂପ
ଅବଗତ ହୁଏ, ସେପରି ସ୍ୱରୂପ ଶବ୍ଦପ୍ରମାଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ
ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟ ମନ୍ତ୍ର ଓ ଅର୍ଥବାଦ ମୂଳକ ହେବାରୁ ଉକ୍ତରୀତିରେ ଦେବତାଦି-
ବିଗ୍ରହାଦିସିଦ୍ଧ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି ଓ ଦେବତାର ଶରୀରାଦିରେ ପ୍ରତ୍ୟାକ୍ଷାଦି
ମୂଳତଃ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଗ) ଆତ୍ମଲୋକକୁ ସେହି ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ଚିରନ୍ତନ ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କର
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଟେ । ଯେପରି ବ୍ୟାସାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବ୍ୟବହାର
କରନ୍ତି ବୋଲି ସ୍ମୃତି ଅଛି ।

(ଘ) ଆଜିକାଲିର ଭଳି ପ୍ରାଚୀନ ଲୋକଙ୍କର ଦେବତାମାନଙ୍କର ସହ ବ୍ୟବହାର
କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ନଥିଲା ବୋଲି ଆଜି ଯାହା କୁହାଯାଉଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ସେହି ଜଗତର
ବିଚିତ୍ରାକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଷ କରାଏ ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭଳି ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ସାର୍ବଭୌମ
କ୍ଷତ୍ରିୟ ନଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ରାଜସ୍ୱୟାଦି ବିଧିଗୁଡ଼ିକ ବାଧ୍ୟତା ହୁଏ ।

(ଙ) ଆଜିକାଲି ଭଳି କଣ ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ବର୍ଷାଶ୍ରମଧର୍ମ ଅବ୍ୟବସ୍ଥିତ
ଆକାରରେ ଥିଲା ? ଏପରି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କଲେ ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ ବ୍ୟବସ୍ଥା ବିଧାୟକ ଶାସ୍ତ୍ର



ଅନର୍ଥକ ହୁଏ, ଓ ଏହାଦ୍ୱାରା ଧର୍ମର ଉକ୍ଳଷ୍ଟ ହେତୁ ପ୍ରାଚୀନଲୋକ ଦେବତାସହ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ।

(ଚ) ‘ସଧ୍ୟାୟଦ୍ୱାରା, ସିଦ୍ଧିମନ୍ତ ଜପଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷଦେବତାର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଏବଂ ଏହା ସହ ସମ୍ପାଷଣ ହୁଏ’, ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ଅଛି । ଅଶିମାଦି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ପଳବାନ ଓ ସୁତିସିଦ୍ଧ ।

(ଛ) ‘ପୃଥିବୀ, ଜଳ, ତେଜ, ବାୟୁ ଓ ଆକାଶ- ଏହି ପଞ୍ଚଭୂତ ନିଜର ବଣ ହେଲେ ଏବଂ ଅଶିମାଦି ସିଦ୍ଧିର ପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ତେଜୋମୟ ଦେହର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଯୋଗୀକୁ ରୋଗ, ଜରା ଓ ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ’ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ମନ୍ତ୍ର ତଥା ବ୍ରାହ୍ମଣରୂପ ବେଦର ଦ୍ରଷ୍ଟା ରସିମାନଙ୍କର ସାମର୍ଥ୍ୟ ନିଜସାମର୍ଥ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ତୁଳନା କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଇତିହାସ, ପୁରାଣ ସବୁ ସମୂଳ ପ୍ରମାଣଭୂତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଠ) ମୂଳ-(କ) ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧିରପି ନ ସତି ସମ୍ଭବେ ନିରାଲମ୍ବନାଃଅ-ଧର୍ବସାତୁଂ ଯୁକ୍ତା ‘ତସ୍ମାଦୁପପନ୍ନୋ ମନ୍ତ୍ରାଦିତ୍ତ୍ୟୋ ଦେବାଦାନାଂ ବିଗ୍ରହବ-ଦ୍ୱାଦ୍ୟବଗମଃ । (ଖ) ତତଶ୍ଚାର୍ଥଦ୍ୱାଦିସମ୍ଭବଦୁପପନ୍ନୋ ଦେବାଦାନାମପି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟାମଧିକାରଃ । କ୍ରମମୁକ୍ତି ଦର୍ଶନାନ୍ୟପ୍ୟେକମେବୋପପଦ୍ୟତେ ।

(ଠ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ଆଲମ୍ବନ ହେଲେ ନିରାଧାର ନିଷ୍ପତ୍ତି କରିବା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ, ତେଣୁ ମନ୍ତ୍ରାଦିଦ୍ୱାରା ଦେବାଦିରେ ବିଗ୍ରହବଦ୍ୱାଦି ପ୍ରତୀତି ଠିକ୍ ଅଟେ । (ଖ) ସେଠାରେ ଅର୍ଥଦ୍ୱାଦି ସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ଦେବତାଦିର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ କ୍ରମମୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକଶାସ୍ତ୍ର ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ।

୧ अपशूद्राधिकरणम् । सू० ३४ - ३८

ଅପଶୁଦ୍ରାଧିକରଣ-୯

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

(୧) ଶୁଗସ୍ୟ ତଦନାଦରଶ୍ରବଣାତ୍ତଦାଦ୍ରବଣାତ୍ ସୂଚ୍ୟତେ ହି ॥୧-୩-୩୪॥

ଅର୍ଥ୍ୟ = ଜାନଶ୍ରୁତିର, ତଦନାଦରଶ୍ରବଣାତ୍=ଏହାଦ୍ୱାରା ନିଜର ଅନାଦର ଶ୍ରବଣ କରିବାଦ୍ୱାରା, ଶୁକ୍-ଶୋକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ, ସେ ସୂଚ୍ୟତେ-ଶୁଦ୍ରଦ୍ୱାରା ସୂଚିତ କରାଯାଇଛି । ତଦାଦ୍ରବଣାତ୍-ଶୋକଠାରୁ ମଧ୍ୟ ରେକ୍‌ପାଖକୁ ଗଲା ଏବଂ ଶୁଦ୍ରକୁ କହିଲା ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ମନୁଷ୍ୟାଧିକାରନିୟମପୋଦ୍ୟ, ଦେବାଦାନାମପି ବିଦ୍ୟାସ୍ତ୍ବର ଉକ୍ତସ୍ତଥୈବ ଦ୍ବିଜାତ୍ୟାଧିକାରନିୟମାପବାଦେନ ଶୁଦ୍ରସ୍ୟାପ୍ୟାଧିକାରଃ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟେତାମାଶଙ୍କାଂ ନିବର୍ତ୍ତୟିତୁମିଦମଧିକରଣମାରଭତେ । (ଖ) ତତ୍ର ଶୁଦ୍ରସ୍ୟାପ୍ୟାଧିକାରଃ ସ୍ୟାଦିତି ତାବତ୍ ପ୍ରସ୍ତମ୍ଭ, ଅର୍ଥରୂପାର୍ଥଯୋଃ ସମ୍ଭାବାର୍ଥ 'ତସ୍ମାନ୍ନନ୍ଦେ ଯଜ୍ଞେନବକ୍ତୁପୁଃ', (ତୈ. ସଂ ୭-୧-୧-୨୬) ଇତିବତ୍ । 'ଶୁଦ୍ରୋ ବିଦ୍ୟାୟାମନବକ୍ତୁପୁଃ' ଇତି ଚ ନିଷେଧାଶ୍ରବଣାର୍ଥ । (ଗ) ଯଜ୍ଞ କର୍ମସ୍ବନାଧିକାରଣକାରଣଂ ଶୁଦ୍ରସ୍ୟାନଗ୍ନିରୂପ, ନ ତତ୍ବିଦ୍ୟାସ୍ବାଧିକାରସ୍ୟାପବାଦଙ୍କ ଲିଙ୍ଗମ୍ । ନ ହ୍ୟାହବନୀୟାଦିରହିତେନ ବିଦ୍ୟା ବେଦିତୁଂ ନ ଶକ୍ୟତେ, ଭବତି ଚ ଲିଂଗଂ ଶୁଦ୍ରାଧିକାରସ୍ୟୋ ପୋଦ୍ବଚନମ୍ । (ଘ) ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାୟାଂ ହି ଜାନଶ୍ରୁତିଂ ପୌତ୍ରାୟଣଂ ଶୁଶ୍ରୁଷ ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦେନ ପରାମ୍ବଶିତ- 'ଅହ ହା ରେ ବା ଶୁଦ୍ର ତବୈବ ସହ ଗୋଭିଷୁ', (ଛା ୪-୨-୨) ଇତି । ବିଦୁରପ୍ରଦୁରପ୍ରଭୃତୟଃ ଶୁଦ୍ରଯୋନିପ୍ରଭବା ଅପି ବିଶିଷ୍ଟବିଜ୍ଞାନସଂପନ୍ନା ସ୍ବର୍ଯ୍ୟକ୍ଷୋ ତସ୍ମାଦଧିକ୍ରିୟତେ ଶୁଦ୍ରୋ ବିଦ୍ୟାସ୍ବିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) କେବଳ ମନୁଷ୍ୟର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଅଛି । ଏହି ନିୟମ ଯେପରି ଦେବତାମାନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ସେପରି ଦ୍ବିଜାତିମାନ (ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ବୈଶ୍ୟ)ର ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଅଛି । ଏହି ଶଙ୍କାକୁ ନିବୃତ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ଅଧିକାର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ 'ଶୁଦ୍ରର ଅଧିକାର ଅଛି । କାରଣ-ଅର୍ଥରୂ ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟ ତାହାଠାରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ । ମନୁଷ୍ୟ ଅଗ୍ନିରହିତ ହେଲେ ଶୁଦ୍ର ଯଜ୍ଞରେ ଅସମର୍ଥ ହୁଏ', ଏହିଭଳି ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ର ବିଦ୍ୟାରେ ଅସମର୍ଥ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ନିଷେଧର ଶ୍ରବଣ ନୁହେଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ନିଷେଧକ ଶ୍ରୁତି ନୁହେଁ ।

(ଗ) କୌଣସିଠାରେ ଶୁଦ୍ରର ଅନାଧିକାରର କାରଣରୁ ଯାହା ଅଗ୍ନି ରହିତତ୍ବ, ସେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାରର ଅପବାଦକ ଲିଙ୍ଗ ନୁହେଁ । ଆହବନିୟାଦି ଅଗ୍ନିବ୍ୟତିରିକ୍ତ ପୁରୁଷଦ୍ବାରା ବିଦ୍ୟା ସମ୍ପାଦନ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ତେଣୁ ଶୁଦ୍ରାଧିକାରର ସମର୍ଥକ ଶ୍ରୋତ ଲିଙ୍ଗ ଶ୍ରୁତି ।

(ଘ) ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାରେ ଶ୍ରବଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାଥିବା ପୌତ୍ରାୟଣ ଜାତଶ୍ରୁତିର ରୈଦ୍ବକୁ 'ହେ ଶୁଦ୍ର ! ଶାଳ ସହିତ ଏହି ହାରମୁକ୍ତ ରଥ ତୁମ୍ଭ ପାଖରେ ଅଛି । - ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ର



ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପରାମର୍ଶ କରାଯାଇଛି । ବିଦୁରାଦି-ଶୁଦ୍ରଯୋନିରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ପନ୍ନ ଥିଲେ ବେଳି ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ର କହେ । ତେଣୁ ଶୁଦ୍ର ବିଦ୍ୟାର ଅଧିକାର ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବୃନ୍ଦା-ନ ଶୁଦ୍ରସ୍ୟାଧିକାରଃ, ବେଦାଧ୍ୟୟନାଭାବାତ୍ । ଅଧ୍ୟାତବେଦୋ ହି ବିଦିତବେଦୋଽଥା ବେଦେଷ୍ଟଧିକ୍ରିୟତେ । ନ ଚ ଶୁଦ୍ରସ୍ୟ ବେଦାଧ୍ୟୟନମସ୍ତି; ଉପନୟନପୂର୍ବକତ୍ୱାଦ୍ ବେଦାଧ୍ୟୟନସ୍ୟ । ଉପନୟନସ୍ୟତବର୍ଷକ୍ରୟ ବିଷୟତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ଯତ୍ତ୍ୱର୍ଥଂ ନ ତଦସତି ସାମର୍ଥ୍ୟେଧିକାରକାରଣଂ ଭବତି । ସାମର୍ଥ୍ୟମପି ନ ଲୌକିକଂ କେବଳମଧିକାରକାରଣଂ ଭବତି, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟେଽର୍ଥେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟସ୍ୟ ସାମର୍ଥ୍ୟସ୍ୟାନପେକ୍ଷିତ୍ୱାତ୍, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟସ୍ୟ ଚ ସାମର୍ଥ୍ୟନାଧ୍ୟନନିରାଚରଣେନ ନିରାକୃତ୍ୱାତ୍ । (ଗ) ଯଜ୍ଞେଦଂ ‘ଶୁଦ୍ରୋଯଜ୍ଞେନବକ୍ଳୁପ୍ତଃ’ ଇତି ତନ୍ମ୍ୟାୟପୂର୍ବକତ୍ୱାଦ୍ ବିଦ୍ୟାୟାମପ୍ୟନବକ୍ଳୁପ୍ତଂ ଦ୍ୟୋତିୟତି, ନ୍ୟାୟସ୍ୟ ସାଧାରଣତ୍ୱାତ୍ । (ଘ) ଯତ୍ପୁନଃ ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାୟାଂ ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦଶ୍ରବଣଂ ଲିଂଗଂ ମନ୍ୟସେ, ନ ତଲ୍ଲିଙ୍ଗମ୍, ନ୍ୟାୟାଭାବାତ୍ । ନ୍ୟାୟୋକ୍ତେ ଚ ଲିଂଙ୍ଗଦର୍ଶନଂ ଦ୍ୟୋତକଂ ଭବତି । ନ ଋତ୍ର ନ୍ୟାୟୋଽସି । (ଙ) କାମଂ ଋୟଂ ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦଃ ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାୟାମେବେକିକସ୍ୟାଂ ଶୁଦ୍ରମଧିକୃର୍ଯ୍ୟାତ୍ ତଦବିଷୟତ୍ୱାତ୍, ନ ସର୍ବାସୁ । ବିଦ୍ୟାସୁ । ଅର୍ଥ ବାବସ୍ତାବତ୍ୱାତ୍ ନ କୃତ୍ରିୟତ୍ୱାୟଂ ଶୁଦ୍ରମଧିକୃର୍ଯ୍ୟୁଗ୍ରସହତେ । ଶକ୍ୟତେ ଋୟଂ ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦୋଽଧିକୃତବିଷୟୋ ଯୋଜୟିତୁମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ)-ବେଦାଧ୍ୟୟନ ନ ହେବାରୁ ଶୁଦ୍ରର ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ । ଅଧ୍ୟାତ ବେଦ ଓ ବିଦିତବେଦାର୍ଥପୁରୁଷର ବେଦାର୍ଥ ବିଷୟରେ ଅଧିକାର ଅଛି । ଶୁଦ୍ରପାଇଁ ବେଦାଧ୍ୟୟନ ନାହିଁ । କାରଣ-ବେଦାଧ୍ୟୟନ ଉପନୟନ ପୂର୍ବକ କରାଯାଏ । ଉପନୟନ ମଧ୍ୟ ବର୍ଷକ୍ରୟ (ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ବୈଶ୍ୟ) ବିଷୟକ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯିଏ ଅର୍ଥତ୍ୱ, ତାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ନ ହେଲେ ଅଧିକାରର କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ଲୌକିକ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଧିକାରର କାରଣ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ-ଅର୍ଥରେ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସାମର୍ଥ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ ଏବଂ ଅଧ୍ୟୟନର ନିରାକରଣ ଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସାମର୍ଥ୍ୟର ନିରାକରଣ ହେବାର ବୁଝାଯାଏ ।

(ଗ) ଏହି ନ୍ୟାୟ ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ସମାନ । ତେଣୁ ନ୍ୟାୟପୂର୍ବକ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାରେ ‘ଶୁଦ୍ରୋ ଯଜ୍ଞେନବକ୍ଳୁପ୍ତଃ’ ଏହା କିଣ ଅସାମର୍ଥ୍ୟପୂର୍ବକ କରୁଛି କି ?



(ଘ) ସଂବର୍ଗ ବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦ ଶ୍ରବଣକୁ ତୁମେ ଯେଉଁ ଲିଙ୍ଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରୁଛ, ସେ ଲିଙ୍ଗ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବେଦାର୍ଥ ଜ୍ଞାନସାମର୍ଥ୍ୟରୂପ ଅନୁକୂଳ ନ୍ୟାୟ ନୁହେଁ । ଲିଙ୍ଗ ଦର୍ଶନ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ବିଷୟର ସୂଚକ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଉକ୍ତନ୍ୟାୟ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ନୁହେଁ ।

(ଙ) ଏଠାରେ ଏହି ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦ କେବଳ ଏକ ସଂବର୍ଗ ବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଦ୍ରକୁ ଅଧିକାର ଦିଏ ବୋଲି ମନେକରାଯାଏ । କାରଣ-ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦ ସଂବର୍ଗ ବିଦ୍ୟାରେ ପଠିତ । ସବୁବିଦ୍ୟାରେ ତାହାର ଅଧିକାର ନାହିଁ, ଶୁଦ୍ର ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥବାଦବାକ୍ୟରେ ପଠିତ ହେବାରୁ କୌଣସି ବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଦ୍ରକୁ ଅଧିକାର ଦିଆଯାଇ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ଶୁଦ୍ର ଶବ୍ଦ ଅଧିକୃତ ବିଷୟକ (ଦ୍ୱିଜାତି) ପୁରୁଷ ପାଇଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) କଥମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ ? ‘କମ୍ବରଂ ଏନମେତତସ୍ତତଃ ସମୁଗବା-ନମିବ ରୈକ୍ତମାତଥମ୍’, (ଛା ୪-୧-୩) ଇତ୍ୟମ୍ବାଦହଂସ ବାକ୍ୟାଦାନୁନୋଽନାଦରଂ ଶ୍ରୁତବତୋ ଜାନଶ୍ରୁତେଃ ପୌତ୍ରାୟଶସ୍ୟ ଶୁଗୁପ୍ତେଦେ, ତାମୃଷୀରେକ୍ତଃ ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦେନାନେନ ସୂତୟାଂବଭୂବାନୁଃ ପରେଷତାଖ୍ୟା ପନାୟେତି ଗମ୍ୟତେ, ଜାତିଶୁଦ୍ରସ୍ୟାନଧିକାରାତ୍ । (ଖ) କଥଂ ପୁନଃ ଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦେନ ଶୁଗୁପ୍ତନ୍ନା ସୂଚ୍ୟତ ଇତି ? ଉଚ୍ୟତେ-ତଦାଶ୍ରବଣାତ୍ । ଶୁଭମଭିଦୁଦ୍ରାବ, ଶୁଭଃ ବାଂଞ୍ଜିଦୁଦ୍ରାବେ, ଶୁଭଃ ବା ରୈକ୍ତମଭିଦୁଦ୍ରାବେତି ଶୁଦ୍ରଃ, ଅବଲବାର୍ଥସମ୍ଭବାଦ୍ ରୂପାର୍ଥସ୍ୟ ଓମମ୍ଭବାତ୍ । ଦୃଶ୍ୟତେ ଓୟମର୍ଥେଽସ୍ୟାମାଖ୍ୟାୟିକାୟାମ୍ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) କାହିଁକି ଏହି ପ୍ରକାର ? ‘ଅରେ ତୁ କେଉଁ ମହର୍ଷି ସଂପନ୍ନ ଏହି ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରତି ଏହି ପ୍ରକାର ସମ୍ମାନିତ ବଚନ କହୁଛୁ, କଣ ତୁ ସେହି ଗାଡ଼ି ବାଲା ରୈକ୍ତେରଷି ଭଳି ଶିଖାଉଛୁ ? ଏହି ହଂସବାକ୍ୟରେ ନିଜେ ଅନାଦରକୁ ଶୁଣୁଥିବା ପୌତ୍ରାୟଶଜାନଶ୍ରୁତିକୁ ଶୋକ ସଂପନ୍ନ କରେ । ଏଠାରେ ରୈକ୍ତେରଷି ନିଜେ ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞତାକୁ କହିବା ନିମିତ୍ତ ଏକଶୁଦ୍ରଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଶୋକ ସୂଚନା ଦିଏ । କାରଣ- ଏଠାରେ ଜାତିଗତଶୁଦ୍ରର ଅଧିକାର ନୁହେଁ ।

(ଖ) ରାଜାକୁ ଉପନ୍ନ କରି ଶୋକ ଏହି ଶୁଦ୍ର ଶବ୍ଦରେ କିପରି ସୂଚିତ କରେ ? କୁହାଯାଇଛି- ତାହାର ଆଦ୍ର ବଶଦ୍ୱାରା ସେ ଶୋକ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ଅର୍ଥାତ୍ ଶୋକରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ଅଥବା ଶୋକଦ୍ୱାରା ରୈକ୍ତ ପାଖକୁ ଗଲା । ତେଣୁ ସେ ଶୁଦ୍ର କହିଲା-କାରଣ-ଏଠାରେ ଅବୟବ (ଯୌଗିକ) ଅର୍ଥର ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ରୂଢ଼ି ଅଥ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହି ଆଖ୍ୟାୟିକାରେ, ଏହି ଅର୍ଥ ଦେଖାଯାଏ ।



କ୍ଷତ୍ରିୟତ୍ବଗତେଽସ୍ତୋତ୍ତରତି ଚୈତ୍ରରଥେନ ଲିଙ୍ଗାତ୍ ॥ ୩୫ ॥

(୧) କ୍ଷତ୍ରିୟଦ୍ବଗତେଷ୍ଠୋତ୍ତରତି ଚୈତ୍ରରଥେନ
ଲିଙ୍ଗାତ୍ ॥ ୧-୩-୩୫ ॥

କ୍ଷତ୍ରିୟଦ୍ବଗତେଷ୍ଠ = କ୍ଷତ୍ରିୟଦ୍ବଜ୍ଞାନ ହେଲେ ଜାନଶ୍ରୁତି ମୁଖ୍ୟଶୁଦ୍ର ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଉତ୍ତରତ୍ର=ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାର ବାକ୍ୟଶେଷରେ, ଚୈତ୍ରରଥେନ=ପ୍ରସିଦ୍ଧକ୍ଷତ୍ରିୟ ଚୈତ୍ରରଥ ଅଭିପ୍ରତାରୀ ସହ, ଲିଙ୍ଗାତ୍ = ସମଭିବ୍ୟାହାରରୁପଲିଙ୍ଗଦ୍ବାରା ଜାନଶ୍ରୁତି କ୍ଷତ୍ରିୟ ଜାତ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ବାରା ବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଦ୍ରର ଅଧିକାର ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ନ ଜାତିଶ୍ଚିଦ୍ରୋ ଜାନଶ୍ରୁତିଃ । ଯତ୍କାରଣଂ ପ୍ରକରଣ- ନିରୂପଣେନ କ୍ଷତ୍ରିୟଦ୍ବସ୍ୟୋତ୍ତରତ୍ର ଚୈତ୍ରଥେନାଭିପ୍ରତାରିଣା କ୍ଷତ୍ରିୟେଣ ସମଭବ୍ୟା- ହାରାଲିଙ୍ଗାଦ୍ ଗମ୍ୟତେ । (ଖ) ଉତ୍ତରତ୍ର ହି ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାବାକ୍ୟଶେଷେ ଚୈତ୍ରରଥରଭିପ୍ରତାରୀ କ୍ଷତ୍ରିୟଃ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ୍ୟତେ-‘ଅଥ ହ ଶୌନକଂ ଚ କାପେୟମଭିପ୍ରତାରିଣଂ ଚ କାକ୍ଷସେନଂ’ (ସ୍ବଦେନ) ପରିବିଷ୍ୟମାଣୌ ବ୍ରହ୍ମରା ବିଭିକ୍ଷେ’, (ଛା ୪।୩।୫) (ଗ) ଚୈତ୍ରରଥ ଦ୍ଵଂ ଋଭିପ୍ରମାରିଣଃ କାପେୟଯୋଗାଦ୍-ବଗତବ୍ୟମ୍ । କାପେୟଯୋଗୋ ଦୁ ଚିତ୍ରଥସ୍ୟାବଗତଃ ‘ଏତେନ ବୈଚିତ୍ରରଥଂ କାପେୟା ଅଯାଜୟନ୍’, (ତାଣ୍ଡ୍ୟବ୍ରା ୨୦।୧୨।୫) ଇତି । ସମାନାନୁୟାନାଂ ଚ ପ୍ରାୟେଣ ସମାନାନୁୟା ଯାଜକା ଭବନ୍ତି । ‘ତସ୍ମାଚ୍ଚୈତ୍ରରଥର୍ନାମୈକଃ କ୍ଷତ୍ରପତିରଜାୟତ’, ଇତି ଚ କ୍ଷତ୍ରପତିଦ୍ବାବଗମାତ୍ କ୍ଷତ୍ରିୟଦ୍ବସ୍ୟାବଗତବ୍ରମ୍ । (ଘ) ତେଜ କ୍ଷତ୍ରିୟେଣାଭିପ୍ରତାରିଣା ସହ ସମାନାୟଂ ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାୟଂ ସଂକୀର୍ତ୍ତନଂ ଜାତଶ୍ରୁତେରପି କ୍ଷତ୍ରିୟଦ୍ଵଂ ସୂଚୟତି । ସମାନାନାମେବ ହି ପ୍ରାୟେଣ ସମଭିବ୍ୟାହାରା ଭବନ୍ତି । କ୍ଷତ୍ରିୟପ୍ରେକ୍ଷଣାବୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଯୋଗାତ୍ ଜାନଶ୍ରୁତେଃ କ୍ଷତ୍ରିୟଦ୍ବାବଗତିଃ । ଅତେ ନ ଶୁଦ୍ରସ୍ୟାଧିକାରଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏହି କାରଣରୁ ଜାନଶ୍ରୁତି ଜାତିରେ ଶୁଦ୍ର ନୁହେଁ । କାରଣ-ପ୍ରକରଣର ନିରୂପଣ ଦ୍ବାରା ପ୍ରଥମେ ଚୈତ୍ରରଥ ଅଭିପ୍ରତାରୀ କ୍ଷତ୍ରିୟ ସହିତ ସମଭିବ୍ୟାହାରସ୍ବରୂପ ଲିଙ୍ଗରେ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଖ) ଉତ୍ତରତ୍ର - ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାର ବାକ୍ୟଶେଷରେ ଚୈତ୍ରରଥ ଅଭିପ୍ରତାରୀ କ୍ଷତ୍ରିୟର ‘ଅରେ କପି ଗୋତ୍ରକ ଶୌନକ ଏବଂ କକ୍ଷସେନର ପୁଅ ଅଭିପ୍ରତାରୀରୁ ଯେତେବେଳେ ସେ ଭୋଜନ ପରିବେଶ କରିଥିଲା ସେ ବ୍ରହ୍ମରା ହୋଇ ଭିକ୍ଷା ମାଗିଥିଲେ’ । ଏହି ବଚନ ଅଟେ ।



(ଗ) ଅଭିପ୍ରତାରରେ ଚୈତ୍ରଥୟ କାପେୟ ସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ୱାରା ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ‘ଏହି ଦ୍ୱିରାତ୍ରେଷ୍ଠଦ୍ୱାରା କାପେୟ ଚିତ୍ରଥୟକୁ ଯଜ୍ଞ କରାଇଲେ’, ଏହାଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ରଥୟର କାପେୟ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅବଗତ ହୁଏ । ପ୍ରାୟ ସମାନବଂଶଜର ଯାଜକ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜବଂଶୀୟର ପ୍ରାୟ ପୁରୋହିତବଂଶୀୟ ଯାଜକ ହୁଅନ୍ତି । ‘ତାହାଠାରୁ ଚୈତ୍ରଥୟଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ରଥୟ ନାମକ ଏକ କ୍ଷତ୍ରପତିଜାତ ହେଲା’, ଏହି ପ୍ରକାର କ୍ଷତ୍ରପତିଦ୍ୱାରା ଅବଗତି ଦ୍ୱାରା ଏହି ଚୈତ୍ରଥୟରେ କ୍ଷତ୍ରିୟତ୍ୱ ସୂଚିତ କରେ ।

(ଘ) ତେଣୁ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ଅଭିପ୍ରତାର ହୋଇ ସମାନସଂବର୍ଗ ବିଦ୍ୟାରେ ଜାତ ଶୁଦ୍ଧିର କ୍ଷତ୍ରିୟତ୍ୱ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ଜଣାପଡ଼େ । ସମାନର ପ୍ରାୟଶଃ ସମଭିବ୍ୟହାର ହୁଏ । ସାରଥ୍ୟପ୍ରେଷଣା (ଭୋଜନା ବି) ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଯାଗରେ ଜାନଶୁଦ୍ଧିରେ କ୍ଷତ୍ରିୟତ୍ୱ ଅବଗତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଶ୍ରୋତବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଦ୍ଧର ଅଧିକାର ନାହିଁ ।

संस्कारपरामर्शान्तदभावाभिलाषाच्च ॥ ३६ ॥

(୧) ସଂସ୍କାର ପରାମର୍ଶାନ୍ତଦଭାବାଭିଳାପାଚ ॥ ୧-୩-୩୬ ॥

ସଂସ୍କାର ପରାମର୍ଶାନ୍ତ = ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଉପନୟନ ସଂସ୍କାରର ପରାମର୍ଶ ହୁଏ । ଏବଂ ତଦଭାବାଭିଳାପାଚ = ଶୁଦ୍ଧ ଉପନୟନ ସଂସ୍କାରର ଅଭାବଯୋଗୁ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଦ୍ଧର ଅଧିକାର ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୟାଧିକାରଃ ଯଦ୍ବିଦ୍ୟାପ୍ରଭେଶେ-ସୁପନୟନାଦୟଃ ସଂସ୍କାରଃ ପରାମର୍ଶ୍ୟତେ-‘ତଂ ହୋପନିନେୟ’, (ଶ.ବ୍ର ୧୧।୫।୩।୧୩), ‘ଅଧାହି ଭଗବ ଇତି ହୋପସସାଦ’, (ଛା ୬।୧।୧) (ଖ) ବ୍ରହ୍ମପରା ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠା ପରଂବ୍ରହ୍ମାନୁଷ୍ଠାନାଶା ଏଷ ହ ବୈ ତତ୍ତ୍ୱସର୍ବ ବକ୍ଷତାତି ତେ ହ ସମିତ୍ପ୍ରାଣୟୋ ଭଗବତ୍ ପିପ୍ପଳାବମୁପସନ୍ନଃ (ପ୍ର ୧।୧) ଇତି ଚ । ‘ତାନ୍ ହାନୁପନାୟୈବ’, (ଛା ୬।୧।୧।୭) ଇତ୍ୟପି ପ୍ରଦର୍ଶିତେବୋପନୟନପ୍ରାପ୍ତିର୍ଭବତି । (ଖ) ଶୁଦ୍ଧସ୍ୟ ସଂସ୍କାରା-ଭାବୋଽଭିଳିପ୍ୟତେ, ଶୁଦ୍ଧତ୍ୱତ୍ୱୋ ବର୍ଣ୍ଣ ଏକଜାତିଃ’, (ମନୁ ୧୦।୪) ଇତ୍ୟେକଜାତ-ସ୍ମରଣାତ୍ । ନ ଶୁଦ୍ଧ ପାତକଂ କିଂଚିନ୍ନ ଚ ସଂସ୍କାରମର୍ହତି’, (ମନୁ ୧୦।୧୨।୭) ଇତ୍ୟାଦିଭିଷ୍ଣ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ତେଣୁ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ତାହାର ଉପନୟନ କରାଗଲା’, ହେ ଭଗବନ୍ ? ମୋତେ ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତୁ- ଏହିପରି କହି ନାରଦ ସନତ୍ କୁମାରଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲେ’ ।



(ଖ) ଏମାନେ ଅପର ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା କରୁଥିବା ଓ ତଦନୁକୂଳ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ତତ୍ପରଭରଦ୍ୱାଜାଦି ଛଅ ରକ୍ଷି ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ଜିଜ୍ଞାସା କରି ଭଗବାନ ପିପ୍ପଳାଦ ପାଖରେ ଦୁଃଖ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଯେ-ଏହିମାନେ ସେହି ବିଷୟରେ ସବୁକିଛି ବତାଇ ଦେବେ ଏବଂ ହାତରେ ସମିଧ ନେଇ ଗଲେ । ଏହି ପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟା ପ୍ରକରଣରେ ଉପନୟନାଦି ସଂସ୍କାରକୁ ପରାମର୍ଶ କରେ । ‘ସେମାନଙ୍କର ଉପଦେଶ ନ ଦେଇ ରାଜା ସେହି ବିଦ୍ୟାରେ ଉପଦେଶ ଦେଲେ’, ଏଠାରେ ଉପନୟନପ୍ରାପ୍ତି ଦେଖା ଦିଆଯାଇଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ‘ଶୁଦ୍ର ହିଁ ଚତୁର୍ଥବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଉପଦେଶରହିତ ଅଟେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତିରେ ସେ ଗୋଟିଏ ଜାତିରୂପେ କୁହାଯାଇଛି । ‘ଶୁଦ୍ର ରସୁଣାଦି ଭକ୍ଷଣ କଲେ ତାକୁ କୌଣସି ପାପ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ସେ ଉପନୟନାଦି ସଂସ୍କାରର କରେନାହିଁ ।’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା ଶୁଦ୍ରରେ ସଂସ୍କାରର ଅଭାବ କୁହାଯାଇଛି ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्ते: ॥ ३७ ॥

(୧) ତଦଭାବନିର୍ଦ୍ଧାରଣେ ଚ ପ୍ରବୃତ୍ତେଃ ॥୧-୩-୩୭॥

ତଦଭାବନିର୍ଦ୍ଧାରଣେ=ସତ୍ୟକାମରେ ସତ୍ୟକଥନ ଦ୍ୱାରା ଶୁଦ୍ରଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କଲାପରେ, ପ୍ରବୃତ୍ତେଃ-ଗୌତମ ସତ୍ୟକାମକୁ ପାଇ ଉପଦେଶ ଇତ୍ୟାଦି କରିବାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା, ଚ = ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଦ୍ରର ଅନଧିକାର ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ନ ଶୁଦ୍ରସ୍ୟାଧିକାରଃ । ଯତ୍ସତ୍ୟବଚନେନ ଶୁଦ୍ରଦ୍ୱାରାବେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତେ ଜାବାଳଂ ଗୌତମ ଉପନେତୁମନୁଶାସିତୁଂ ଚ ପ୍ରବବୃତ୍ତେ । ‘ତୈତତ୍ତ୍ୱବ୍ରାହ୍ମଣୋ ବିବକ୍ରମୁହୂତି, ସମିଧଂ ସୋମ୍ୟାହରୋପ ଦ୍ୱା ନେଷ୍ୟୋ ନ ସତ୍ୟବଗାଃ’ (ଛା ୪।୪।୫) ଇତି ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗାତ୍ ।’

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏହିଯୋଗୁଁ ଶୁଦ୍ରର ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ, କାରଣ-ସତ୍ୟ କହିଲେ ଶୁଦ୍ରଦ୍ୱାରାବର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କଲାପରେ ଗୌତମ ସତ୍ୟକାମର ଉପନୟନ କରି ସେହି ବିଦ୍ୟାକୁ ଉପଦେଶ ଦେବାପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ‘ତେଣୁ ଗୌତମ କହିଲେ- ଏହିପରି ସ୍ୱତ୍ୱଭାଷଣ କୌଣସି ବ୍ରହ୍ମଣେତର ଲୋକ କରିପାରନା, ଅତଃ ହ ସୌମ୍ୟ । ତୁମର ସମିଧ ଆଣ, ମୁଁ ତୁମର ଉପନୟନ କରିବି । କାରଣ-ତୁମେ ସତ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରି ନାହିଁ’ । ଏହି ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗ ଅଟେ ।



श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेऽस्व ॥ ३८ ॥

(୧) ଶ୍ରବଣାଧ୍ୟୟନାର୍ଥପ୍ରତିଷେଧାତ୍ସ୍ମୃତେଷ୍ଠ ॥ ୧-୩-୩୮ ॥

ସ୍ମୃତେଃ=‘ଅଥାସ୍ୟ ବେଦମୁପଶ୍ଵଶ୍ଚତଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିଦ୍ଵାରା, ଶ୍ରବଣାଧ୍ୟୟନ ପ୍ରତିଷେଧାତ୍=ଶୁଦ୍ର ପାଇଁ ବେଦର ଶ୍ରବଣ, ଅଧ୍ୟୟନ, ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଶୁଦ୍ରର ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ନ ଶୁଦ୍ରସ୍ୟାଧିକାରଃ, ଯଦସ୍ୟ ସ୍ମୃତେଃ ଶ୍ରବଣାଧ୍ୟୟନାର୍ଥ-ପ୍ରତିଷେଧୋ ଭବତି । ବେଦଶ୍ରବଣପ୍ରତିଷେଧୋ ବେଦାଧ୍ୟୟନ ପ୍ରତିଷେଧସ୍ତଦର୍ଥଜ୍ଞାନା-ନୁଷ୍ଠାନଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧଃ ଶୁଦ୍ରସ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଯ୍ୟତେ । ଶ୍ରବଣପ୍ରତିଷେଧସ୍ତାବତ୍ ‘ଅଥାସ୍ୟ ବେଦମୁପଶ୍ଵଶ୍ଚତସ୍ତୁକ୍ତତ୍ଵ୍ୟାଂ ଶ୍ରୋତ୍ର ପ୍ରତିପୁରଣମ୍’, ଇତି । ପଦ୍ୟ ହ ବା ‘ଏତଃଶ୍ଵଶ୍ଚାନଂ ଯଜୁରସ୍ତସ୍ମାଜୁଦ୍ର ସମାପେଫି ନାଧେତବ୍ୟମ୍’, ଇତି ଅତ ଏବାଧ୍ୟୟନପ୍ରତିଷେଧଃ । (ଖ) ଯସ୍ୟ ହି ସମାପେଫି ନାଧେତବ୍ୟ ଭବତି, ସ କଥମଶ୍ରୁତମଧ୍ୟାୟତ ? ଭବତି ଚ ବେଦୋବାରେଣ ଜିହ୍ଵାଛେଦୋ ଧାରଣେ ଶରୀରଭେଦ ଇତି । ଅତଏବ ଋତ୍ୟିଦର୍ଥ-ଜ୍ଞାନାନୁଷ୍ଠାନଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧୋ ଭବତି । ‘ନ ଶୁଦ୍ରାୟ ମତିଂ ଦଦ୍ୟାତ୍’ ଇତି ଦ୍ଵିଜାତୀୟାଧ୍ୟୟନ-ମିଜ୍ୟାଦାନମ୍’, ଇତି ଚ । (ଗ) ଯେଷାଂ ପୁନଃ ପୂର୍ବକୃତସଂସ୍କାରବଶାଦ୍ ବିଦୁର ଧର୍ମବ୍ୟାଧପ୍ରଭୃତାନାଂ ଜ୍ଞାତୋପତି ସ୍ତେଷାଂ ନ ଶକ୍ୟତେ, ଫଳପ୍ରାପ୍ତିଃ ପ୍ରତିଷେଦ୍ଭୁମ୍, ଜ୍ଞାନସୌକାନ୍ତିକ ଫଳଦ୍ଵାର୍ । ‘ଶ୍ରାବୟେଜ୍ଞତୁରୋ ବର୍ଣ୍ଣାନ’, ଇତି ଗୋତିହାସପୁରାଣାଧିଗମେ ଋତୁବର୍ଣ୍ଣସ୍ୟାଧିକାରସ୍ମରଣାତ୍ । ବେଦପୂର୍ବକସ୍ତୁ ନାସ୍ୟାଧିକାରଃ ଶୁଦ୍ରାଣାମିତି ସ୍ଥିତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ତେଣୁ ଶୁଦ୍ରର ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ, କାରଣ-ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାହାପାଇଁ ଶ୍ରବଣ, ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଅର୍ଥଜ୍ଞାନର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଛି । ସ୍ମୃତିରେ ଶୁଦ୍ର ପାଇଁ ବେଦର ଶ୍ରବଣ, ବେଦର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ବେଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଅନୁଷ୍ଠାନର ନିଷେଧ କରାଯାଇଛି । ‘ପାଖରେ ବେଦକୁ ଶ୍ରବଣ କରୁଥିବା ଶୁଦ୍ରପାଇଁ ଦୁଇଟି କାନ ସାସା ଓ ଲାଖରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି । ଏବଂ ‘ଶୁଦ୍ର ନିଃସନ୍ଦେହରେ ପାଦପୁଷ୍ପ ଶୁଣାନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଶୁଦ୍ର ପାଖରେ ବେଦର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ’, ଏହିପ୍ରକାର ବେଦର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଶ୍ରବଣର ନିଷେଧ ହେଲେ ଅଧ୍ୟୟନରେ ନିଷେଧ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ । କାରଣ-ଯାହାପାଖରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ସେ ଅଶ୍ରୁତବେଦର ଅଧ୍ୟୟନ କିପରି



ହେବ ? ବେଦର ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ପରେ ତଥା ଶୁଦ୍ରର ଜିହ୍ଵା ଉଚ୍ଛେଦ ଓ ଧାରଣ କଲାପରେ ଶରୀରର ଭେଦ ବିଧାନ କରାଯାଏ । ବେଦାଧ୍ୟୟନର ଅଭାବରେ ଶୁଦ୍ର ପାଇଁ ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନର ନିଷ୍ପେଧ ଅର୍ଥରୁ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ‘ଶୁଦ୍ରକୁ ବେଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଦିଅନାହିଁ’ । ‘ଦ୍ଵିଜାତିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଅଧ୍ୟୟନ ଯଜ୍ଞ ତଥା ଦାନର ବିଧାନ କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ବିଦୁର ଧର୍ମବ୍ୟାଧାଦି ଯେଉଁମାନଙ୍କର ପୂର୍ବକର୍ମର ସଂସ୍କାର ଦ୍ଵାରା ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି, ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତିର ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ କରାଯାଇନାହିଁ କାରଣ-ଜ୍ଞାନ ଓ ଅବ୍ୟଭିଚାରର ଫଳ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ‘ଋଗ୍‌ବିଶ୍ଵକୁ ଶୁଣାଇବା ଉଚିତ । ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ଇତିହାସ ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକରେ ଜ୍ଞାନ କରାଇବାରେ ଋଗ୍‌ବିଶ୍ଵର ଅଧିକାର ଶିଖାଏ । ତେଣୁ ଏହାଦ୍ଵାରା ବେଦାଧ୍ୟୟନ ପୂର୍ବକ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତ କରିବାର ଅଧିକାର ଶୁଦ୍ରର ନାହିଁ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହେଲା ।

୧୦ କମ୍ପନାଧିକରଣମ୍ । ସୂ. ୩୧

କମ୍ପନାଧିକରଣମ୍ - ୧୦

କମ୍ପନାତ୍ ॥ ୩୧ ॥

(୧) କମ୍ପନାତ୍ ॥ ୧-୩-୩୯ ॥

ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚ (ଏହି ସାରାଜଗତ୍ ପ୍ରାଣଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଚେଷ୍ଟା କରେ) ଏହି କମ୍ପନଦ୍ଵାରା ପ୍ରତାପମାନ ପ୍ରାଣ ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅବସିତଃ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକୋଽଧିକାରବିଚାରଃ । ପ୍ରକୃତାମେବେଦାନାଂ ବାକ୍ୟାର୍ଥବିଚାରାଣାଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାୟିଷ୍ୟାମଃ । ‘ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚ ଜଗତ୍ ସର୍ବପ୍ରାଣ ଏକତି ନିଃସୃତମ୍ । ମହଦ୍‌ଭୟଂ ବଜ୍ରାମୁଦ୍ୟତଂ ଯ ଏତଦ୍ ବିଦୁରମୃତାସ୍ତେ ଭବନ୍ତି ।’ (କା ୨।୬।୩) । ଏତଦ୍‌ବାକ୍ୟଂ ‘ଏକ କମ୍ପନେ’ ଇତି ଧାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତରମାଲ୍ଲିଙ୍ଗମ୍ । (ଖ) ଅସ୍ମିନ୍‌ବାକ୍ୟେ ସର୍ବମିଦଂ ଜଗତ୍‌ପ୍ରାଣାଶ୍ରୟଂ ସ୍ଵୟତେ, ମହକ କିଞ୍ଚିଦ୍‌ଭୟକାରଣଂ ବଜ୍ରଶବ୍ଦତମୁଦ୍ୟତମ୍, ତଦ୍‌ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାମୃତଦ୍‌ପ୍ରାପ୍ତିରିତି ଶୁଦ୍ଧତେ । (ଗ) ତତ୍ର କୋଽସୌ ପ୍ରାଣଃ, କିଂ ତଦ୍‌ଭୟାନକଂ ବଜ୍ରମିତ୍ୟପ୍ରତିପତ୍ତେ-ର୍ବିଚାରେ କ୍ରିୟମାଣେ ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିର୍ବାୟୁଃ ପ୍ରାଣ ଇତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧେରେବ ଋଶିନିର୍ବିକ୍ତଂ ସ୍ୟାତ୍ । ବାୟୋଽଷ୍ଟେଦଂ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ୍ୟତେ । କଥମ୍ ? ସର୍ବମିଦଂ ଜଗତ୍ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତୌ ବାୟୋ ପ୍ରାଣଶକ୍ତିତେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାୟେକତି । (ଘ) ବାୟୁନିମଗ୍ନମେବ ତ ମହଦ୍‌ଭୟାନକଂ ବଜ୍ରମୁଦ୍ୟମ୍ୟତେ । ବାୟୌ



ହି ପଞ୍ଚନ୍ୟରାବେନବିବର୍ତ୍ତମାନେ ବିଦ୍ୟୁତ୍ସ୍ପନ୍ଦନନ୍ଦିନୁକୃଷ୍ୟଶନୟୋ ବିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ
ଜତ୍ୟାଚକ୍ଷତେ । ବାୟୁବିଜ୍ଞାନାଦେବ ଚେଦମମୃତତ୍ୱମ୍ । ତଥାପି ଶୁଦ୍ୟନ୍ତରମ୍- ‘ବାୟୁରେବ
ବ୍ୟଞ୍ଜି, ବାୟୁ ସମକ୍ଷିରପି ପୁନର୍ମୃତ୍ୟୁଂ ଜୟତି ଯ ଏବଂ ବେଦ’, ଇତି । ତସ୍ମାଦ୍ ବାୟୁରୟମିହ
ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟ ଇତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ଅଧିକାର ବିଚାର ସମାପ୍ତ ହେଲା ।
ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରକୃତବାକ୍ୟାର୍ଥ ବିଚାରକୁ ଦେଖିବା । ‘ଯାହା କିଛି ସମଗ୍ର ସଂସାରର
ପ୍ରାଣବ୍ରହ୍ମରେ ଉଦୟ ହୋଇ ତାହାଠାରୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ସେ ବ୍ରହ୍ମ ମହାନ ଉଦୟରୂପ ଓ
ହାତରେ ଉଠାଉଥିବା ବଳ ସମାନ ଅଟେ । ଯିଏ ଏହା ଜାଣେ, ସେ ଅମର
ହୋଇଯାଏ । ‘ଏକ୍’ ଧାତୁର ଅର୍ଥ କର୍ମିବା - ଏହି ବାକ୍ୟ ଏହି ଧାତୁର ଅର୍ଥକୁ
ଅନୁଗମ ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ ପ୍ରାଣକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ।
ସେ ଉଦ୍ୟତ ବଳର ସଦୃଶ ଭୟାନକ କୌଣସି ମହାନ ଅଟେ । ତାହାର ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା
ଅମୃତପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ବେଦବାକ୍ୟ ।

(ଗ) ସେଠାରେ ଏହି ପ୍ରାଣୀ କିଏ ? ସେ ଭୟାନକ ବଳ କ’ଣ ? ଏହାର
ନିଶ୍ଚିତ ନ ହେବାରୁ ବିଚାର କଲାପରେ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧଠାରୁ ଏହା ଜଣାଯାଏ ଯେ-
ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନ ବାୟୁ ପ୍ରାଣ ଅଟେ । ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧିରୁ ବଳ ଅଶନୀ (ବଳ) ହୁଏ ।
ସେ ବାୟୁର ମାହାତ୍ମ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି, କିପରି ? ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତି ଯୁକ୍ତ
ପ୍ରାଣନାମକ ବାୟୁରେ ରହି ବ୍ୟାପାର କରେ ।

(ଘ) ବାୟୁର ସେହି ମହାନ ଭୟାନକ ତଳ ଉଠେ । ବାୟୁ ପଞ୍ଚନ୍ୟ ଭାବରେ
ବିବର୍ତ୍ତମାନ ହେଲେ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ମେଘ, ବୃଷ୍ଟି ଓ ଅଶନିରୂପରେ ମଧ୍ୟ ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ-
ଏହାହିଁ କୁହାଯାଇଅଛି । ବାୟୁକୁ ଜାଣିଲେ ଅମୃତତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ତେଣୁ ବାୟୁ ହିଁ
ବ୍ୟଞ୍ଜି, ବାୟୁ ହିଁ ସମକ୍ଷି, ଯାହା ଏହିପରି ଜଣାଯାଏ, ସେ ଅପମୃତ୍ୟୁକୁ ଜୟ କରେ ।
ଏହାହିଁ ଅନ୍ୟଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ପ୍ରାଣକୁ ବାୟୁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୁମଃ-ବ୍ରହ୍ମେବେଦମିହ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।
କୁତଃ ? ପୂର୍ବୋକ୍ତରାଲୋଚନାତ୍ । ପୂର୍ବୋକ୍ତରଯୋର୍ହି ଗ୍ରହଭାଗଯୋରୁ-‘ହ୍ନୈବ
ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟମାନମୁପାଲଭାମହେ । ଇହୈବ କଥମକସ୍ମାଦନ୍ତରାଳେ ବାୟୁଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟମାନଂ
ପ୍ରତିପଦ୍ୟେମହି ? ପୂର୍ବତ୍ର ତାବତ୍ ‘ତଦେବ ଶୁଦ୍ରଂ ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ ତଦେବାମୃତମୁତ୍ୟତେ ।
ତସ୍ମିଁ ଲ୍ଲୋକାଃ ଶ୍ରୂତା ସର୍ବେ ତଦ୍ ନାତ୍ୟେତି କଣ୍ଠନ’, (କା ୨-୬-୧) ଇତି ବ୍ରହ୍ମ



ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । (ଖ) ତଦେବେହାପି ସନ୍ନିଧାନାତ୍, ଜଗତ୍‌ସର୍ବଂ ପ୍ରାଣ ଏକତୀର୍ତ୍ତ ଚ ଲୋକାଶ୍ରୟତ୍ ପ୍ରତିଭିଜ୍ଞାନାନିର୍ଦ୍ଦେଶମିତି ଗମ୍ୟତେ । ପ୍ରାଣଶବ୍ଦୋପ୍ୟୟଂ ପରମାତ୍ମ୍ୟନ୍ୟେବ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ, ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମ୍’, (ବୁ ୪-୪-୧୮) ଇତି ଦର୍ଶନାତ୍ । (ଗ) ଏକଯିତୁତ୍ୱମପାଦଂ ପରମାତ୍ମନ ଏବୋପପଦ୍ୟତେ ନ ବାୟୁମାତ୍ରସ୍ୟ । ତଥା ଷ୍ଟେକ୍ତମ୍- ‘ନ ପ୍ରାଣେନ ନପାନେନ ମର୍ତ୍ତ୍ୟୋ ଜୀବତି କଷ୍ଟନା ଇତରେଣ ତୁ ଜୀବତି ଯସ୍ମିନ୍ନେତାବୁପାଶ୍ଚିତୌ (କା ୨-୫-୫) ଇତି । (ଘ) ଉତ୍ତରତ୍ରାପି - ‘ଭୟାଦସ୍ୟଗ୍ନିଷ୍ଠପତି ଭୟାତପତି ତତ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ । ଭୟାଦିନ୍ଦ୍ରଃ ବାୟୁଃ, ମୃତ୍ୟୁର୍ଧାବତି ପଞ୍ଚମଂ’, (କା ୨-୬-୩) ଇତି ବ୍ରହ୍ମେବ ନିର୍ବେକ୍ୟତେ ନ ବାୟୁଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏଠାରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ । କିପରି ? ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତରବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନ କରିବାଦ୍ୱାରା’ ଏହି ବାକ୍ୟର ପୂର୍ବ ତଥା ଉତ୍ତର ଗ୍ରନ୍ଥ ଭାଗରେ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟମାନ ରୂପରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାପଡ଼େ । ତାହାଲେ ଏଠାରେ ଆମ୍ଭ ଭିତରେ ଅକସ୍ମାତ୍ ବାୟୁକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟମାନ ବୋଲି କିପରି ବୁଝାଯିବ ? ‘ଏହି ଯେଉଁ ସଂସାର ବୃକ୍ଷର ମୂଳ ଅଟେ । ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ୟୋତିସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ଓ ସେ ହିଁ ଅମୃତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସମଗ୍ର ସଂସାର ସେଠାରେ ଆଶ୍ରିତ । କିଏ ଏହାକୁ ଅତିକ୍ରମଣ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏହା ନିଷ୍ପିତ ଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମ ।’ ଏହି ପୂର୍ବ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅଟେ ।

(ଖ) ସନ୍ନିଧାନଦ୍ୱାରା ସମଗ୍ର ଜଗତ୍ ପ୍ରାଣରେ ଚେଷ୍ଟା କରେ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଲୋକାଶ୍ରୟରୂପରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହେଲେ ସେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାଯାଇଛି । ଏହି ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମାରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ, କାରଣ-‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମ୍’, ଇତି ବେଦବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ।

(ଗ) ଏକଯିତୁତ୍ୱ-କମ୍ପନକତ୍ୱ ପରମାତ୍ମାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ବାୟୁମାତ୍ରାରେ ନୁହେଁ । କାରଣ-‘କୌଣସି ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରାଣୀ, ପ୍ରାଣ ବା ଅପାନଦ୍ୱାରା ଜୀବିତ ରହେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟମାନେ ଜୀବିତ ରହନ୍ତି । ଯେଉଁଠି ଏହି ଦୁଇଟି ଆଶ୍ରିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରାଣୀ ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ଜୀବିତ ରହନ୍ତି’ । ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) ପ୍ରଥମେ ‘ଏହି ପରମାତ୍ମାର ଭୟରେ ଅଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୁଏ, ଏହାର ଭୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଜଳେ ଓ ଏହାର ଭୟରେ ଇନ୍ଦ୍ର, ବାୟୁ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ମୃତ୍ୟୁ ଦୌଡ଼େ । ଅର୍ଥାତ୍ ନିୟମତଃ ନିଜ ନିଜ ବ୍ୟାପାରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯିବ କିନ୍ତୁ ବାୟୁର ନୁହେଁ ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ସ୍ବାୟମ୍ଭୁଜସ୍ୟ ଜଗତୋ ଭୟହେତୁତ୍ପତ୍ତିଧାନାତ୍ । ତଦେବେହାପି ସନ୍ନିଧାନାତ୍ । ‘ମହଦ୍ଭୟଂ ବଜ୍ରମୁଦ୍ୟତମ୍’, ଇତି ତ ଭୟହେତୁତ୍ପତ୍ତି-ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମିତି ଗମ୍ୟତୋ ବଜ୍ରଶବ୍ଦୋଽୟଂ ଭୟହେତୁତ୍ପତ୍ତିସାମାନ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । (ଖ) ଯଥାହି ବଜ୍ରମୁଦ୍ୟତଂ ମନୈବ ଶିରସି ନିପତେଦ୍ୟଦ୍ୟହମସ୍ୟ ଶାସନଂ ନ କୁର୍ଯ୍ୟାମିତ୍ୟନେନ ଭୟେନ ଜନୋ ନିୟମେନ ରାଜାଦିଶାସନେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ, ଏବମିଦମ-ଗ୍ରିବାୟୁସ୍ତୂର୍ଯ୍ୟାଦିକଂ ଜଗଦସ୍ମାଦେବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଭ୍ୟନ୍ନିୟମେନ ସ୍ବାଧ୍ୟାୟାରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ ଇତି ଭୟାନକଂ ବଜ୍ରୋପମିତଂ ବ୍ରହ୍ମ । (ଗ) ତଥା ତ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଂ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟତରମତ୍ରାଷାଃ-ସ୍ନାଦ୍ବାତଃ ପବତେ । ଭାଷ୍ୟାଃସ୍ନାଦଗ୍ନିଷ୍ଟେନ୍ଦ୍ରଷ୍ଟ । ମୃତ୍ୟୁର୍ଧାବତି ପଞ୍ଚମଃ’, (ତୈ ୮-୧୬) ଇତି । ଅମୃତତ୍ପଳଶ୍ରବଣାଦପି ବ୍ରହ୍ମେବେଦମିତି ଗମ୍ୟତେ । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ପ୍ରାପ୍ତିଃ । ‘ତମେବ ବିଦିତ୍ୱାଃତିମୃତ୍ୟୁମେତି ନାନ୍ୟ ପଦ୍ମା ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ’, (ଶ୍ବେ ୬-୧୫) ଇତି ମନ୍ତବର୍ଣ୍ଣାତ୍ । (ଘ) ଯତ୍ନୁ ବାୟୁବିଜ୍ଞାନାତ୍ କୃତିଦମୃତତ୍ପତ୍ତିହିତମ୍, ତଦାପେକ୍ଷିକମ୍ । ତତ୍ତ୍ୱେବ ପ୍ରକରଣାତ୍ତରକରଣେନ ପରମାତ୍ମନମଭିଧାୟ ‘ଅତୋଽନ୍ୟଦାର୍ଭମ୍’, (ବୃ ୩-୪) ଇତି ବାୟୁଦେଶରୀର୍ତ୍ତତ୍ପତ୍ତିଧାନାତ୍ । (ଙ) ପ୍ରକରଣାଦନ୍ୟତ୍ର ପରମାତ୍ମନିଷ୍ପତ୍ତଃ, ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାସ୍ମାତ୍ କୃତକୃତାତ୍ । ଅନ୍ୟତ୍ର ଭୂତାଜଭବ୍ୟାଜ ଯତ୍ତତ୍ପଶ୍ୟସି ତଦ୍ବଦ୍ ।’ (କା ୧-୨-୧୪) ଇତି ପରମାତ୍ମନଃ ପୃଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) କାରଣ-ଏଠାରେ ବାୟୁ ସହିତ ସଂସାରର ଭୟ ହେତୁତ୍ପତ୍ତି ଅଭିଧାନ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ସନ୍ନିଧାନପ୍ରକରଣ ଦ୍ୱାରା ଓ “ଭଦ୍ୟତବଜ୍ର ହି ଖୁବ୍ ଭୟପ୍ରଦ” ଏହି ପ୍ରକାର ଭୟ ହେତୁତ୍ପତ୍ତି ରୂପ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହେଲେ ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ଯଦି ମୁଁ ଏହାର ଆଜ୍ଞା ପାଳନ ନ କରିବି, ତେବେ ଭଦ୍ୟତ ବଜ୍ର ମୋ ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ପଡ଼ିବ-ଏହି ଭୟରେ ଯେପରି ଲୋକ ରାଜାମାନଙ୍କର ଶାସନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେପରି ଅଗ୍ନି ବାୟୁ, ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ଜଗତ୍ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଭୟକରି ନିୟମ ସହିତ ନିଜ ବ୍ୟାପାରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଭୟାନକ ବଜ୍ର ସହିତ ବ୍ରହ୍ମର ଉପମା ତୁଳନା କରାଗଲା ।

(ଗ) ‘ଏହାର ଭୟରେ ବାୟୁ ବହେ, ଏହାର ଭୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହୁଏ, ଏହାର ଭୟରେ ଅଗ୍ନି, ଜହ୍ନ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ଧାଆନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ନିୟମିତ ଭାବରେ ନିଜ ନିଜର



କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି ।’ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଏବଂ ଅମୃତତ୍ୱ ଫଳର ଶ୍ରବଣ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଜଣାଯାଏ କି-ପ୍ରାଣ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନଠାରୁ ଅମୃତ ମିଳେ । କାରଣ-ମନ୍ତ୍ରରେ ‘ଏହା ଜାଣି ମନୁଷ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଅତିକ୍ରମଣ କରେ । ଏତଦଭିନ୍ନ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତିର କୌଣସି ଅନ୍ୟ ମାର୍ଗ ନାହିଁ’ । କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ବାୟୁ ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅମୃତତ୍ୱ କୁହାଯାଇଛି, ସେ ସାପେକ୍ଷିକ, କାରଣ-ସେ ଅନ୍ୟପ୍ରକରଣରେ ପରମାତ୍ମାର ଅଭିଧାନ କରି ‘ଏହିଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଆର୍ତ୍ତବିନାଶୀ ଅଟେ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ବାୟୁ ଇତ୍ୟାଦିର ନାଶତ୍ୱ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଙ) ପ୍ରକରଣଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ ପରମାତ୍ମା ନିଶ୍ଚିତ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ଯାହା ଧର୍ମଭିନ୍ନ, ଯାହା ଅଧର୍ମଭିନ୍ନ ତଥା ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣରୁ ପପ୍ରସ୍ତଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ଯାହା ଅତୀତ ଏବଂ ଭବିଷ୍ୟତଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ଏହା ଯିଏ ଦେଖି ଅନୁଭବ କରେ, ତାହା ମୋତେ ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତୁ ।’ ଏହିପ୍ରକାର ନଚିକେତା ପରମାତ୍ମାକୁ ପଚାରିଲେ ।

୧୧ ଜ୍ୟୋତିରାଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ୪୦

ଜ୍ୟୋତିରଧିକରଣ-୧୧

ଜ୍ୟୋତିର୍ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୪୦ ॥

(୧) ଜ୍ୟୋତିର୍ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୧-୩-୪୦ ॥

ଜ୍ୟୋତିଃ=‘ଏକ୍ଷ ସମ୍ପ୍ରସାଦୋ’ ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ । ଦର୍ଶନାତ୍=କାରଣ-‘ଯ ଆତ୍ମା’ ଏହି ଉପକ୍ରମ ବାକ୍ୟର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିପାଦକରୂପରେ ଅନୁବୃତ୍ତି ଦେଖାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ଏକ୍ଷ ସମ୍ପ୍ରସାଦୋଽସ୍ମାହ୍ନରାତ୍ ସମୁତଥାୟ ପରଂଜ୍ୟୋତି-ରଣସଂପଦ୍ୟ ସ୍ୱେନ ରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ’, (ଛା ୮-୧୨-୩) ଇତି ଶ୍ରୁୟତେ । (ଖ) ତତ୍ ସଂଶୟତେ-କିଂ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଂ ଚକ୍ଷୁର୍ବିଷୟତମୋପହଂ ତେଜଃ, କିଂ ବା ପରଂବ୍ରହ୍ମେତି । କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? (ଗ) ପ୍ରସିଦ୍ଧମେବ ତେଜୋ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦମିତି । କୁତଃ ? ତତ୍ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦସ୍ୟ ରୂପଦ୍ୱାର୍ । ‘ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦୋପାଧିନାତ୍ ।’ (ବ୍ର. ସୁ ୧-୧-୨୪) ଇତି ହି ପ୍ରକରଣା-ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଃ ସ୍ୱାର୍ଥଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣି ବର୍ତ୍ତତେ । ନ ରୋହ ତଦ୍ବିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ ସ୍ୱାର୍ଥଂ ପରିତ୍ୟାଗେ କାରଣଂ ଦୃଶ୍ୟତୋ (ଘ) ତଥା ଚ ନାତ୍ମାଶ୍ଚେ-



‘ଅଥ ଯତ୍ରେତଦସ୍ମାନ୍-ରୀରାଦୁତ୍ କାମତ୍ୟର୍ଥେତେରେବ ରଶ୍ମି ଭିରୁକ୍ମାକ୍ରମତେ’, (ଛା ୮-୬-୫) ଇତି ମୁମୁକ୍ଷୋରାଦିତ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ରହିଛିତା । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧମେବ ତେଜୋ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦମିତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) “ଏହି ସମ୍ପ୍ରସାଦ ଜୀବ ଅବିଦ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ ଦେହାଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ଆତ୍ମାର ଉପଦେଶ ଦ୍ଵାରା ଦେହରେ ଆତ୍ମାଭିମାନକୁ ଛାଡ଼ି ପରମଜ୍ୟୋତିଶକୁ ପାଇ ନିଜ ସ୍ଵରୂପଦ୍ଵାରା ଅଭିନିଷ୍ଠନ ହୁଏ ।” ଏହା ହିଁ ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟ ।

(ଖ) ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ତତ୍ତ୍ଵ ବିଷୟଘଟାଦି ପଦାର୍ଥ ଗୁଡ଼ିକର ଆବରକ, ଅନ୍ଧକାରର ନାଶକ କ’ଣ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ତେଜ କି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ? ଏଠାରେ କ’ଣ ହୁଏ ?

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପ୍ରସିଦ୍ଧତେଜ ହିଁ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ଵାରା ତାହାଠାରେ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ହିଁ ରୁଚ୍ଛି ହୁଏ । ‘ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦଶାବିଧାନାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରକରଣ ଦ୍ଵାରା ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ନିଜ ଅର୍ଥକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବ୍ରହ୍ମରୂପକ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ତାହାଭଳି ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ତୋଜୋରୂପ ଅର୍ଥରେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ତେଣୁ ନାଡ଼ୀଖଣ୍ଡରେ ‘ପୁନଶ୍ଚ ଯେତେବେଳେ ଏହା ଶରୀରଠାରୁ ଉତ୍କ୍ରମଣ ହୁଏ, ସେ ସମୟରେ ନାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକର ରଶ୍ମି ପଡ଼ି ଉପରକୁ ଚଢ଼େ ।’ ଏହିପ୍ରକାର ମୁମୁକ୍ଷୁ ପାଇଁ ଆଦିତ୍ୟର ପ୍ରାପ୍ତି ଅଭିଧାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧତେଜ ମଧ୍ୟେ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେରବ୍ରୁମାଃ-ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ଦର୍ଶନାତ୍ । ତସ୍ୟ ହାଦ୍ ପ୍ରକରଣେ ବକ୍ତବ୍ୟଢ୍ଵେନାନୁବୃତ୍ତିର୍ଦୃଶ୍ୟତେ । (ଖ)ର ‘ଯ ଆତ୍ମାଽପହତି ପାପା’, (ଛା ୮-୬-୧) ଇତ୍ୟାଦିପଦାପ୍ତଦ୍ଵିଗୁଣକ-ସ୍ୟାତ୍ମନଃ ପ୍ରକରଣାଦାବନ୍ଦେଷ୍ୟବ୍ୟଢ୍ଵେନ ଚ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାତ୍ । ‘ଏତଂ ଢ୍ଵେବ ତେ ଭୂୟୋଽନୁବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟାମି’, (ଛା ୮-୯-୩) ଇତି ଋନୁସନ୍ଧାନାତ୍ । ‘ଅଶରୀରଂ ବାବ ମନ୍ତଂ ନ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟେ ସ୍ଵଶତଃ’, (ଛା ୧୨-୧) ଇତି ଋଶରୀରତାୟେ ଜ୍ୟୋତିଃସଂପରୋରସ୍ୟାଭିଧାନାତ୍ । (ଗ) ବ୍ରହ୍ମଭାବାକ୍ରମତଃଶରୀର-ତାନୁପପତ୍ତେଃ । ‘ପରଂ ଜ୍ୟୋତିଃ’, ‘ସ ଉତ୍ତମଃ ପୁରୁଷଃ’, (ଛା ୮-୧୨-୩) ଇତି ଚ ବିଶେଷଣାତ୍ । (ଘ) ଯତ୍ତୁଳ୍ଲ ମୁମୁକ୍ଷୋରାଦିତ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ରହିଛିତେତି, ନାସାବାତ୍ୟନ୍ତିକୋ ମୋକ୍ଷେ ଗତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିସମ୍ଭାତ୍ । ନ ହ୍ୟାତ୍ୟନ୍ତିକେ ମୋକ୍ଷେ ଗତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତି ସ୍ଥ ଇତି ବକ୍ଷାମଃ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - (କ) ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟୋତିଶବିଦ୍ୟା ଅଟେ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ତାହାର ଦର୍ଶନ (ଅନୁବୃତ୍ତି) ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ବକ୍ତବ୍ୟ ରୂପରେ ତାହାର ଅନୁବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ, କାରଣ-

(ଖ) ଏହିପ୍ରକାର ପାପରହିତଦ୍ୱାଦିଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଆତ୍ମାର ପ୍ରକରଣରେ ଅନେଷ୍ଟବ୍ୟ ରୂପ ଓ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟରୂପଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଇଛି । ‘ମୁଁ ତୁମ୍ଭପ୍ରତି ଏହାର ପୁନର୍ବାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବି’, ଅଶରୀର ହେଲେ ପ୍ରିୟ ଓ ଅପ୍ରିୟ ସ୍ପର୍ଶ କରେ ନାହିଁ ଏହି ପ୍ରକାର ଶରୀର ରହିତ ସ୍ୱରୂପ ପାଇଁ ଏହି ଜୀବକୁ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱରୂପତା ରୂପରେ କହିଛି ।

(ଗ) ବୃହତ୍ତାବ ବ୍ୟତୀତ ଅଶରୀରର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଯାହା ପରଂଜ୍ୟୋତି, ସେ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ’, ଏହିପ୍ରକାର ବିଶେଷଣ ।

(ଘ) ‘ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ମୁମୁକ୍ଷୁ ପାଇଁ ଆଦିତ୍ୟର ପ୍ରାପ୍ତିର ଅଭିଧାନ ହୁଏ, ସେ କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମତ୍ତ୍ୱିକ ମୋକ୍ଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତାହାଠାରେ ଗତି ବା ଉଚ୍ଚକ୍ରାନ୍ତିର ସମ୍ଭବ ଅଛି । ଆତ୍ମତ୍ତ୍ୱିକ ମୋକ୍ଷରେ ଗତି ଓ ଉଚ୍ଚକ୍ରାନ୍ତି ନ ହେବା କଥା ପରେ କୁହାଯିବ ।

୧୨ ଅର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ୪୧

ଅର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣଂ - ୧୨

ଆକାଶୋଽର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ॥ ୪୧ ॥

(୧) ଆକାଶୋଽର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ॥ ୧-୩-୪ ॥

ଆକାଶ-‘ଆକାଶୋ ବୈନାମ ନାମରୂପଯୋନିର୍ବହିତା’, ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତିପାଦକ ଆକାଶ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଅର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାଦି ବ୍ୟପଦେଶାତ୍-‘ତେ ଯଦନ୍ତରା’ ଏଠାରେ ଆକାଶର ନାମରୂପରେ ଅର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାଦିରୂପରେ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ‘ଆଦି’ ଶବ୍ଦରେ ‘ତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ତଦମୃତଂ ସ ଆତ୍ମା’, ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ଆକାଶୋ ବୈ ନାମ ନାମରୂପଯୋନିର୍ବହିତା ତେ ଯଦନ୍ତରା ବ୍ରହ୍ମ ତଦମୃତଂ ସ ଆତ୍ମା’, (ଛା ୮-୧୪-୧) ଇତିଶ୍ରୁୟତେ । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱିକାକାଶଶବ୍ଦଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ କିଂବା ପ୍ରସିଦ୍ଧମେବ ଭୂତାକାଶମିତି ବିଚିତ୍ରେ ଭୂତପରିଗ୍ରହୋ ଯୁକ୍ତଃ, ଆକାଶଶବ୍ଦସ୍ୟ ତସ୍ମିନ୍ ରୁଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ । (ଗ) ନାମରୂପନିର୍ବିହଣସ୍ୟ ଋବକାଶବାନଦ୍ୱାରେଣ ତସ୍ମିନ୍ ଯୋଜୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତ୍ୱାତ୍; ସ୍ପଷ୍ଟତ୍ୱାଦେଃ ସ୍ପଷ୍ଟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗସ୍ୟାଶ୍ରବଣାଦିତି ।



(୨) ଭାଷାତର- (କ) ‘ଆକାଶ ନାମରୂପଦ୍ୱାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆତ୍ମା ନାମ ଓ ରୂପର ନିର୍ବାହକ । ସେମାନେ (ନାମ ଓ ରୂପ) ଯାହାର ଭିତରେ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମ, ସେ ଆତ୍ମା’, ଏପରି ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(ଖ) ସେ ଆକାଶଶବ୍ଦ ପରଂବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଅଥବା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭୂତାକାଶ ବିଷୟ ? ଏହିପରି ବିଚାର ହୁଅନ୍ତେ ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ ଭୂତାକାଶରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଠିକ୍, କାରଣ- ସେଠାରେ ଆକାଶ ଶବ୍ଦହିଁ ରୂପ ଅଟେ ।

(ଗ) ଅବକାଶ ଦେବାର କାରଣ ହେଉଛି- ନାମରୂପର ନିର୍ବାହକଦ୍ୱାରା ଯୋଜନା ସେଠାରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ଏବଂ ଶ୍ରୁତିରେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ସ୍ପଷ୍ଟବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାୟେ ଇଦମ୍ବଚ୍ୟତେ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମେହାକାଶ ଶବ୍ଦ ଭବିତୁମହ ତି ? କସ୍ମାତ୍ ? ଅର୍ଥାନ୍ତରତବାଦିବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ‘ତେ ଯଦନ୍ତରା ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ’, ଇତି ନାମରୂପାଭ୍ୟାମର୍ଥାନ୍ତରଭୂତମାକାଶଂ ବ୍ୟପଦିଶତି । ନ ଚ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽ- ନ୍ୟନାମରୂପାଭ୍ୟାମର୍ଥାନ୍ତରଂ ସମ୍ଭବତି । ସର୍ବସ୍ୟ ବିକାରଜାତସ୍ୟ ନାମରୂପାଭ୍ୟାମେବ ବ୍ୟକୃତତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ନାମରୂପଯୋରପି ନିର୍ବିହଣଂନିରଞ୍ଜଣ ନ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନ୍ୟତ୍ର ସମ୍ଭବତି, ‘ଅନେନ ଜାବେନାତ୍ମନାନ୍ତୁପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି’, (ଛା ୬-୩-୨) ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମ କର୍ତ୍ତୃକତ୍ୱଶ୍ଚବଶାତ୍ । (ଗ) ନନ୍ତୁ ଜୀବସ୍ୟାପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନାମରୂପବିଷୟଂ ନିର୍ବୋତ୍ତୁମସ୍ତି । ବାତମସ୍ତି । ଅଭେଦସ୍ଥିତ ବିବକ୍ଷିତଃ । ନାମରୂପ-ବିଷୟଂ ନିର୍ବୋତ୍ତୁମସ୍ତି । ବାତମସ୍ତି । ଅଭେଦସ୍ଥିତ ବିବକ୍ଷିତଃ । ନାମରୂପନିର୍ବିହଣାଭିଧାନାଦେବ ଚ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗ ମଭିହିତଂ ଭବତି । ‘ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ ତଦମୃତଂ ସ ଆତ୍ମା’, (ଛା ୮-୧୩) ଇତି ଚ ବ୍ରହ୍ମବାଦସ୍ୟ ଲିଙ୍ଗାନି, ‘ଆକାଶସ୍ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍’ (ବ୍ର. ସୁ ୧-୧-୨୨) ଇତ୍ୟସ୍ୟେବାୟଂ ପ୍ରପଞ୍ଚଃ ।

(୩) ଭାଷାତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏଠାରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଆକାଶଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ । କିପରି ? ଏହି ପ୍ରମାଣଯୋଗୁଁ ଏଠାରେ ଅର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାଦିର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ‘ସେମାନେ ଯାହାର ଭିତରେ ଅଛନ୍ତି, ସେ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହିପ୍ରକାର ନାମ ଓ ରୂପଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥଭୂତ ଆକାଶର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମ-ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ନାମ ଓ ରୂପଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସମସ୍ତବିକାରସମୂହ ନାମରୂପରେ ବ୍ୟାକୃତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହିପ୍ରକାର ନାମ ଓ ରୂପର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ ନିର୍ବିହଣ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ କାରଣ- ‘ମୁଁ ଏହି ଜୀବାତ୍ମା ରୂପରେ ଏହି ଦେବତାତ୍ମୟରେ ପ୍ରବେଶକରି ନାମରୂପର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରିବି ?’ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।



(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଜୀବଠାରେ ନାମରୂପ ବିଷୟକ ନିର୍ବାହଣ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ସତ୍ୟ, ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଅଭେଦ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ନାମରୂପ ନିର୍ବାହଣଅଭିଧାନଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟିଦ୍ୱି ବ୍ରହ୍ମଲିଙ୍ଗର ଅଭିଧାନ ହୁଏ । ‘ତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ, ତଦ୍ ମୃତ, ସ ଆତ୍ମା’ ବାକ୍ୟରେ ଏହିମାନେ ବ୍ରହ୍ମବାଦର ଲିଙ୍ଗ ଅଟନ୍ତି । ଏହିସୂତ୍ର ‘ଆକାଶଶୃଙ୍ଖଳିଙ୍ଗାତ୍’ ଏହିସୂତ୍ରର ବିସ୍ତାରମାତ୍ର ।

୧୩ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟୁକ୍ରାନ୍ତ୍ୟଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ୪୨ - ୪୩

ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟୁକ୍ରାନ୍ତ୍ୟଧିକରଣ - ୧୩

ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟୁକ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋର୍ଭେଦେନ ॥ ୪୨ ॥

(୧) ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟୁକ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋର୍ଭେଦେନ । ୧। ୩। ୪୨ ।

‘ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିମାନଙ୍କରେ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟମାନ ପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ । କାରଣ-ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟୁକ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋ-‘ପ୍ରାଣେନାତ୍ମନା’, ଏହିପ୍ରକାର ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକରେ ଭେଦେନ-ଜୀବଠରୁ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ବ୍ୟପଦେଶାତ୍’ ଇତ୍ୟନ୍ତୁବର୍ତ୍ତତୋ ବୃହଦାରଣ୍ୟକେ ଷଷ୍ଠେ ପ୍ରପାଠକେ ‘କତମ ଆତ୍ମେତି ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ ହୃଦନ୍ତର୍ଜ୍ୟୋତିଃ ପୁରୁଷଃ’, (ବୃ ୪-୩-୭) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ ଉଦ୍ଧାନାତ୍ବିଷୟଃ ପ୍ରପଞ୍ଚଃ କୃତଃ । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱିଂ ସଂସାରିତ୍ୱରୂପମାତ୍ମନାମ୍ୟାନପରଂ ବାକ୍ୟମ୍, ଉତାସଂସାରିତ୍ୱରୂପପ୍ରତିପାଦନପରମିତି ସଂଶୟଃ । (ଗ) କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ସଂସାରିତ୍ୱରୂପମାତ୍ରବିଷୟମେବେତି । କୃତଃ ? ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରଭ୍ୟାମ୍ । ଉପକ୍ରମେ ‘ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ’ ଇତି ଶାରୀରଲିଙ୍ଗାତ୍ । ଉପସଂହାରେ ଚ ‘ସାବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମା ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ’, (ବୃ ୪-୪-୨୨) ତଦପରିତ୍ୟାଗାତ୍ । ମଧ୍ୟେଽପି ବୁଦ୍ଧାନ୍ତାଦ୍ୟବସ୍ଥୋପନ୍ୟାସେନ ତତ୍ତ୍ୱୋକ ପ୍ରପଞ୍ଚନାଦିତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ‘ବ୍ୟପଦେଶାତ୍’ ଏହିପଦର ଅନୁବୃତ୍ତି ପୂର୍ବସୂତ୍ରରେ କରାଯାଇଛି । ବୃହଦାରଣ୍ୟକର ଷଷ୍ଠ ପ୍ରପାଠ କରେ ‘ଜନକ-‘ମୁଁ ବୁଦ୍ଧିବିଷୟ ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ’, ମନ ଓ ପ୍ରାଣାଦିରେ ଆତ୍ମା କିଏ ?, ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ-ଏହା ଯେଉଁ ପ୍ରାଣରେ ବୁଦ୍ଧି ବୃତ୍ତିର ସାକ୍ଷିଭୂତହୃଦୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବିଜ୍ଞାନମୟ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱରୂପ ଅଟେ, ସେ ଆତ୍ମା’, ଏହା ଉପକ୍ରମ କରି ଆତ୍ମବିଷୟରେ ବହୁବିସ୍ତାର କରାଯାଇଛି ।



(ଖ) ସେ ବାକ୍ୟ କେବଳ ସଂସାରୀ ଜୀବ-ସ୍ୱରୂପର ଅନୁବାଦପରକ କି ପରମାତ୍ମାସ୍ୱରୂପର ପ୍ରତିପାଦନପରକ ? ଏହିପ୍ରକାର ସଂଶୟ ହେବାରୁ କ'ଣ ତାହା ହେବ ?

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ‘କତମ ଆମ୍ବେତି’, ଏହିବାକ୍ୟ କେବଳ ଜୀବସ୍ୱରୂପ ବିଷୟକ । କିପରି ? ଏହା ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାରଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ । ଉପକ୍ରମରେ ‘ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ’, - ଏହା ଜୀବର ଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ‘ସେ ଏହି ମହାନ ଅଜନ୍ମା ଆତ୍ମା, ଯେ କି ଏହିପ୍ରାଣରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ’, ଉପସଂହାରରେ ଏହାର ପରିତ୍ୟାଗ ନୁହେଁ ଏବଂ ମଝିରେ ଜାଗ୍ରଦାଦି ଅବସ୍ଥାର ଉପନ୍ୟାସରେ ତାହାର ବିସ୍ତାର ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝା-ପରମେଶ୍ୱରୋପଦେଶପରମେବେଦଂ ବାକ୍ୟଂ ନ ଶାରୀରମାତ୍ରାନ୍ତାତ୍ମାନ୍ୟାନପରମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ସୁଷୁପ୍ତା ବୁତ୍କ୍ରାନ୍ତୋ ଚ ଶାରୀରାତ୍ ଭେଦେନ ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟ ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ । (ଖ) ସୁଷୁପ୍ତୋ ତାବତ୍ ‘ଅୟଂ ପୁରୁଷଃ ପ୍ରଜ୍ଞେନାତ୍ମନା ସଂପରିଷ୍କ୍ରୋ ନ ବାହ୍ୟଂ କିଞ୍ଚନ ବେଦ ନାନ୍ତରମ୍’, (ବୃ ୪-୨-୨୧) ଇତି ଶାରୀରାତ୍ ଭେଦେନ ପରମେଶ୍ୱରଂ ବ୍ୟପଦିଶତି । (ଗ) ତତ୍ ପୁରୁଷଃ ଶାରୀରଃ ସ୍ୟାତ୍ତସ୍ୟ ବେଦିତୃତ୍ୱାତ୍ । ବାହ୍ୟାତ୍ମନ୍ତର ବେଦନପ୍ରସଙ୍ଗେ ସତି ତତ୍ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧସମ୍ଭବାତ୍, ପ୍ରାଜ୍ଞଃ ପରମେଶ୍ୱରଃ, ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱଲକ୍ଷଣାୟା ପ୍ରଜ୍ଞାୟା ନିତ୍ୟମବିଯୋଗାତ୍ । (ଘ) ତଥୋତ୍କ୍ରାନ୍ତାବପି ‘ଅୟଂ ଶାରୀର ଆତ୍ମା ପ୍ରାଜ୍ଞେନାତ୍ମନାନ୍ତରୂତ୍ ଉତ୍ସର୍ଜନୀୟାତି’, (ବୃ ୪-୩-୩୫) ଇତି ଜୀବାଦ୍ ଭେଦେନ ପରମେଶ୍ୱରଂ ବ୍ୟପଦିଶତି, ତତ୍ରାପି ଶାରୀରୋ ଜୀବଃ ସ୍ୟାତ୍, ଶରୀରସ୍ୱାମିତ୍ୱାତ୍ । (ଚ) ପ୍ରାଜ୍ଞସ୍ତ ସ ଏବ ପରମେଶ୍ୱରଃ, ତସ୍ମାତ୍ ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତୋର୍ଭେଦେନ ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ପରମେଶ୍ୱର ଏବାତ୍ ବିବକ୍ଷିତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ‘କତମ ଆତ୍ମା’ ଏହିବାକ୍ୟ ପରମେଶ୍ୱରର ଉପଦେଶପରକ ଅଟେ । କେବଳ ଜୀବ ସ୍ୱରୂପର ଅନୁବାଦପରକ ନୁହେଁ । କିପରି ? ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି (ମରଣ)ରେ ଜୀବଭିନ୍ନ ରୂପଦ୍ୱାରା ପରମେଶ୍ୱରର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(ଖ) ସୁଷୁପ୍ତିରେ କିନ୍ତୁ ‘ଏହି ପୁରୁଷ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ଦ୍ୱାରା ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୋଇ ଏକ ହେଲେ କୌଣସି ବାହାରକୁ ବା ଭିତରକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ’, ଏହି ଶୂନ୍ତି ଜୀବଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପରମେଶ୍ୱରର ବ୍ୟପଦେଶ କରେ ।

(ଗ) ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ପୁରୁଷଶବ୍ଦ ଜୀବବାଚକ ହୁଏ, କାରଣ-ସେ ବେଦିତା ହେଲେ ବାହ୍ୟ ଓ ଭିତର ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାହାର ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ



ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଜ୍ଞ ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର । କାରଣ-ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱଲକ୍ଷଣ ପ୍ରଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ତାହାର ନିତ୍ୟ ସମ୍ଭବ ଅଛି ।

(ଘ) ଏହି ପ୍ରକାର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିରେ ‘ସେହି ପ୍ରକାର ଏହି ଦେହୀ ଆତ୍ମା ପ୍ରାଜ୍ଞାମୁଦ୍ୱାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ପରମେଶ୍ୱରର ଜୀବଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ତାହାଠାରେ ମଧ୍ୟ ଶରୀର ହିଁ ଜୀବ, କାରଣ-ସେ ଶରୀରର ସ୍ୱାମୀ ।

(ଙ) ପ୍ରାଜ୍ଞ ସେ ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର । ତେଣୁ ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିରେ ଜୀବ ଓ ପରମେଶ୍ୱରର ଭେଦରେ ବ୍ୟପଦେଶ ହେବାରୁ ଏଠାରେ ପରମେଶ୍ୱର ହିଁ ବିବକ୍ଷିତ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(ଠ) ମୂଳ-(କ) ଯଦୁକ୍ରମାଦ୍ୟୁତ୍ତମଧେଷୁ ଶାରୀରଲିଙ୍ଗାଭର୍ତ୍ତ ପରତ୍ୱମସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟେତି, ଅଥ ବୁଝା-ଉପକ୍ରମେ ତାବତ୍ ‘ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ’, ଇତି ନ ସଂସାରିସ୍ୱରୂପଂ ବିବକ୍ଷିତମ୍, (ଖ) କିଂ ତର୍ହି ? ଅନୁଦ୍ୟସଂସାରିସ୍ୱରୂପଂ ପରେଶ ବ୍ରହ୍ମଣାଃସୈ୍ୟକତାଂ ବିବକ୍ଷିତା ଯତେ । ‘ଧାୟତୀବ ଲେଳାୟତୀବ’ ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟୁତ୍ତରଗ୍ରନ୍ଥପ୍ରବୃତ୍ତିଃ ସଂସାରିଧର୍ମନିରାକରଣପରା ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । (ଗ) ତଥୋପସଂହାରେଽପି ଯଥୋପକ୍ରମେବୋପସଂହରତି, ‘ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମା ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ’, ଇତି । ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ ସଂସାରା ଲକ୍ଷ୍ୟତେ ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମା ପରମେଶ୍ୱର ଏବାସ୍ତାଭିଃ ପ୍ରତିପାଦିତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଠ) ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) ଯାହା କୁହାଗଲା ଯେ- ଆଦି, ଅନ୍ତ ଓ ମଧ୍ୟରେ ଶାରୀରଲିଙ୍ଗଦ୍ୱାରା ଏହିବାକ୍ୟ ଜୀବପରକ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁ ଯେ- ଉପକ୍ରମରେ ‘ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ’, (ଯେଉଁପ୍ରାଣରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ) ସଂସାରିର ସ୍ୱରୂପ ବିବକ୍ଷିତ ନୁହେଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଜୀବର ସ୍ୱରୂପକୁ ଅନୁବାଦ କରି ତାହାର ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହ ଏକତାର ଶ୍ରୁତି ବିବକ୍ଷା କରେ । କାରଣ- ‘ସେ ଧ୍ୟାନ କରେ ଓ ବୁଲେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଉତ୍ତର ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଆତ୍ମାଠାରେ ସଂସାରାଧର୍ମର ନିରାକରଣ କରିବାରେ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହିପ୍ରକାର ଉପସଂହାରରେ ମଧ୍ୟ ଉପକ୍ରମ ଭଳି ‘ସେ ଏହି ମହାନ ଅଜନ୍ମା ଆତ୍ମା, ଯାହାକି ସେ ପ୍ରାଣରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ ଅଟେ’ ଏହି ଶ୍ରୁତି କୁହାଯାଇଛି ।



ତେଣୁ ଯେଉଁ ପ୍ରାଣରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ ସଂସାରୀ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ସେ ମହାନ ଅଜନ୍ମା ଆତ୍ମା ପରମେଶ୍ଵର ଅଟେ, ଏହା ଆମେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛୁ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ଯସ୍ତୁ ମଧ୍ୟେ ବୁଦ୍ଧାତ୍ମାଦ୍ୟବସ୍ଥୋପନ୍ୟାସାତ୍ ସଂସାରିସ୍ଵରୂପ ବିବକ୍ଷାଂ ମାନ୍ୟତେ, ସ ପ୍ରାଚୀନପି ଦିଶଂ ପ୍ରସ୍ଥାପିତଃ ପ୍ରତୀଚୀନପି ଦିଶଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠେତ । ଯତୋ ନ ବୁଦ୍ଧାତ୍ମାଦ୍ୟବସ୍ଥୋପନ୍ୟାସେନାବସ୍ଥାବତ୍ ସଂସାରିତ୍ ବା ବିବକ୍ଷିତି, କିଂ ତର୍ହି ? ଅବସ୍ଥାରହିତତ୍ଵମସଂସାରିତ୍ ତ । (ଖ) କଥମେତଦବଗମ୍ୟତେ ? ଯତ୍ ‘ଅତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବ’ ବିମୋକ୍ଷାୟେବ ବୁଦ୍ଧି’, ଇତି ପଦେ ପଦେ ପୃଚ୍ଛତି । ଯତ୍ ‘ଅନନ୍ତାପତସ୍ତେନ ଭବତ୍ୟ ସଙ୍ଗୋ ହ୍ୟୟଂ ପୁରୁଷଃ’, (ବୃ ୪-୩-୧୪-୧୫) ଇତି ପଦେ ପଦେ ପ୍ରତିବ୍ୟକ୍ତି । ‘ଅନନ୍ତାଗତଂ ପୁଣ୍ୟେନାନନ୍ତାଗତଂ ପାପେନ ତୀର୍ଣ୍ଣୋ ହି ତଦା ସର୍ବାନ୍ ଶୋକାନ୍ ହୃଦୟସ୍ୟ ଭବତି’, (ବୃ ୪-୩-୨୨) ଇତି ତ । ତସ୍ମାଦ୍ ସଂସାରି ସ୍ଵରୂପ ପ୍ରତିପାଦନପରମେ-ବୈତଦ୍‌ବାକ୍ୟମିତ୍ୟ ବଗତବ୍ୟମ୍ ।

(୫) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯାହା ମଝିରେ ଜାଗ୍ରଦାଦିଅବସ୍ଥାର ଉପନ୍ୟାସରେ ସ୍ଵରୂପର ବିବକ୍ଷାକୁ ସ୍ଵୀକାର କରେ, ସେ ଯେପରି ପୂର୍ବଦିଗକୁ ପଠାଇବାରେ ପକ୍ଷିମଦିଗରୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରେ, (ସେପରି ପରମାତ୍ମାପରକ ଉପଦେଶକୁ ଜୀବପରକ ବୁଝିବାକୁ ପଡ଼େ) କାରଣ-ଜାଗ୍ରଦାଦି ଅବସ୍ଥାର ଉପନ୍ୟାସ ଦ୍ଵାରା ଆତ୍ମା ଅବସ୍ଥାବାନ୍ ବା ସଂସାରୀ ହୁଏ-ଏହାହିଁ କହେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସେ ଅବସ୍ଥାରହିତ ଓ ଅସଂସାରୀ ହୁଏ ବୋଲି ବିବକ୍ଷା କରେ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ସେ କିପରି ଜଣାପଡ଼େ ? (ଜନକ ଓ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ସମ୍ବାଦରେ) ‘ଜନକ-ପ୍ରଥମେ ମୋତେ ମୋକ୍ଷପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତୁ’ ଏହିପ୍ରକାର ବାରମ୍ବାର ପ୍ରଶ୍ନ ଜନକ କରନ୍ତି । ‘ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଅସମ୍ଭବ ରହେ । କାରଣ-‘ଏହି ପୁରୁଷ ଅସଙ୍ଗତ ଅଟେ’ ବୋଲି ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ଏପରି ବାରମ୍ବାର ଉତ୍ତର ଦିଅନ୍ତି । ‘ସେହି ସମୟରେ ଏହି ପୁରୁଷର ପୁଣ୍ୟରୁ ଅସମ୍ଭବ ଓ ପାପରୁ ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ, ହୃଦୟର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୋକକୁ ପାର କରାଯାଏ’ । ଏହିପରି ଶୁଚି । ଏହାଦ୍ଵାରା ଏହିବାକ୍ୟ ଅସଂସାରୀର ସ୍ଵରୂପକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାପାଇଁ ନିଶ୍ଚୟ କରିଛି ।



ପତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦୋଧ୍ୟ: ॥ ୪୩ ॥

୧ । ପତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦୋଦ୍ୟତ୍ୟ ॥ ୧-୩-୪୩ ॥

ପତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦୋଦ୍ୟତ୍ୟ-ସର୍ବସ୍ୟ ବଶାଂ ଇତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦୋଦ୍ୟତ୍ୟ ପତି ଆଦି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଏହା ସିଦ୍ଧ ଯେ- ଏଠାରେ ଅସଂସାରୀ ହିଁ ପରମେଶ୍ୱରର ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ନିରୂପଣ ହୋଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦୋଦ୍ୟତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନପରମେଶ୍ୱରବିତଦ୍ୱାକ୍ୟ-ମିତ୍ୟବଗତବ୍ୟମ୍ । ଯଦସ୍ମିନ୍ ବାକ୍ୟେ ପତ୍ୟାଦ୍ୟତ୍ୟ ଶବ୍ଦା ଅସଂସାରିସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିପାଦନ-ପରାଃ ସଂସାରିସ୍ୱଭାବପ୍ରତିଷେଧନାଃ ଭବନ୍ତି । (ଖ) ‘ସର୍ବସ୍ୟ ବଶାଂ ସର୍ବସ୍ୟେଶାନାଃ ସର୍ବସ୍ୟାଧିପତିଃ’, ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକା ଅସଂସାରିସ୍ୱଭାବ ପ୍ରତିପାଦନତରାଃ । ‘ସ ନ ସାଧୁନା କର୍ମଣା ଭୂୟାନ୍ନ ଏବାସାଧୁନା କନାୟାନ୍’, ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକାଃ ସଂସାରିସ୍ୱଭାବ ପ୍ରତିଷେଧନାଃ । ତସ୍ମାଦସଂସାରୀ ପରମେଶ୍ୱର ଇହୋକ୍ତ ଇତ୍ୟେବଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହାଦ୍ୱାରା ସ୍ଥିର କରିବା ଉଚିତ ଯେ-ଏହି ବାକ୍ୟ ଅସଂସାରିସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିପାଦନପରକ ଅଟେ । କାରଣ-ଏହି ବାକ୍ୟରେ ପତି ଆଦି ଶବ୍ଦ ଅସଂସାରିର ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ଏବଂ ସଂସାରିର ସ୍ୱଭାବ (ଧର୍ମ)ର ପ୍ରତିଷେଧ ମଧ୍ୟ କରେ ।

(ଖ) ‘ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିଜ ଅଧୀନରେ ରଖୁଥିବା ଓ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଶାସନ କରୁଥିବା ଏହି ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଧିପତି ଅଟେ’ ଏହିପ୍ରକାର ଅସଂସାରିସ୍ୱଭାବକୁ ସମାପ୍ତ କରି ‘ସେ ସାଧୁ କର୍ମଦ୍ୱାରା ବଡ଼ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଅସାଧୁକାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା କନିଷ୍ଠ ନୁହେଁ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ସଂସାରି ସ୍ୱଭାବକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରେ । ତେଣୁ ଅସଂସାରୀ ପରମେଶ୍ୱର ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।



प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

प्रथम अध्याय - ଚତୁର୍ଥପାଦ

१ अनुमानिकाधिकरणम् । सू० १ - ७

ଆନୁମାନିକାଧିକରଣ - ୧

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहि-

तेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

୧ । ଆନୁମାନିକମପ୍ୟେକେଷାମିତି ଚେନ୍ନ ଶରୀର-

ରୂପକବିନ୍ୟସ୍ତ ଗୃହୀତେର୍ଦର୍ଶୟତି ॥ ୧।୪୧ ॥

ଏକେଷାମ୍-କେତେକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ‘ମହତଃ ପରମବ୍ୟକ୍ତମ୍’ ଇତ୍ୟାଦିରେ, ଆନୁମାନିକମପି-ଆନୁମାନଗମ୍ୟ ପ୍ରଧାନକୁ ମଧ୍ୟ ଅବ୍ୟକ୍ତ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରଧାନଠାରେ ଅଶବ୍ଦର ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଇତି ଚେତ, ନ-ଏହା ଯଦି କୁହାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଶରୀର ରୂପକ ବିନ୍ୟସ୍ତ ଗୃହୀତେ-କାରଣ- ‘ଶରୀରଂ ରଥମେବ ତୁ’ ଏହି ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ ରଥରୂପକଚ୍ଛିତ ଶରୀରର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଦର୍ଶୟତି ତ-ପୂର୍ବାପର ଗ୍ରନ୍ଥର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ପ୍ରକୃତ ଶରୀରକୁ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାହ୍ୟ ବୋଲି ଦେଖାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସାୟାଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟା ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଲକ୍ଷଣମୁକ୍ତମ୍ ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ (ବ୍ର. ସୁ. ୧।୧।୨) ଇତି । ତଲ୍ଲକ୍ଷଣଂ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାପି ସମାନମିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ତଦଶବ୍ଦଭେଦନ ନିରାକୃତମ୍-‘ଲକ୍ଷତେର୍ନାଶବ୍ଦମ୍’, (ବ୍ର.ସୁ. ୧।୧।୫) ଇତି । (ଖ) ଗତି ସାମାନ୍ୟଂ ତ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାଂ ବ୍ରହ୍ମକାରଣବାଦଂ ପ୍ରତି ବିଦ୍ୟତେ ନ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦଂ ପ୍ରତୀତିପ୍ରପଞ୍ଚତଂ ଗତେନ ଗ୍ରହେନ । (ଗ) ଇଦଂ ଦ୍ୱିଦାନାମବଶିଷ୍ଟମାଶଙ୍କ୍ୟତେ-ଯଦୁକ୍ତଂ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାଶବ୍ଦଂ ତଦସିଦ୍ଧମ୍, କାସ୍ତୁତିଛାଖାସୁ ପ୍ରଧାନସମର୍ପଣାଭାସାନାଂ ଶବ୍ଦାନାଂ ଶୂନ୍ୟମାଶବ୍ଦାତ୍ । ଅତଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ କାରଣତ୍ୱଂ ବେଦସିଦ୍ଧମେବ ମହଦ୍ଭିଃ ମହର୍ଷିଭିଃ କପିଳପ୍ରଭୃତିଭିଃ ପରଗୃହୀତମିତି ପ୍ରସଙ୍ଗତେ । (ଘ) ତଦ୍ୟାବଭେଷାଂ ଶବ୍ଦାନାଂ ମନ୍ୟପରତ୍ୱଂ



ନ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ ତାବତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଃ କାରଣମିତି ପ୍ରତିପାଦିତମପ୍ୟାକୁଳାଭବେତ୍ ।
ଅତସ୍ତେଷାମନ୍ୟପରତ୍ ଦର୍ଶୟିତୁଂ ପରଃ ସଦର୍ଥଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଅଥାତୋ’ ଏହି ପ୍ରଥମ ସୂତ୍ରରେ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସୀକୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ ଏହି ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ତାହାର ଲକ୍ଷଣ କୁହାଯାଇଛି । ସେହି ଲକ୍ଷଣ କୁହାଯାଇଛି । ସେହି ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରଧାନର ଲକ୍ଷଣ ସହ ସମାନ ଅଟେ । ଏପରି ଆଶଙ୍କା କରି ଶୁଦ୍ଧିପ୍ରତିପାଦିତ ନ ହେବାରୁ ‘ଲକ୍ଷତେର୍ନାଶଙ୍କମ୍’ ସୂତ୍ରରେ ଏହାର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ‘ବ୍ରହ୍ମକାରଣବାଦ’ ପ୍ରତି ସମାନ ଗତି (ଜ୍ଞାନ) ଅଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦ ପ୍ରତି ନୁହେଁ । ଏହା ପୂର୍ବଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ଗତିସାମାନ୍ୟାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବିସ୍ତାର ପୂର୍ବକ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବଶିଷ୍ଟବିଷୟକ ଆଶଙ୍କା ହୋଇଛି- ଏହା ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ପ୍ରଧାନ ଅଶବ୍ଦ ଓ ଅସ୍ମୁକ୍ତ । କାରଣ-କୌଣସି-ଏକ ଶାଖାରେ ଏପରି ଶବ୍ଦ ଶୁଣାଯାଏ, ଯାହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଅଭ୍ୟାସ ପ୍ରଧାନ-ଯରକ ଅଟେ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନରେ କାରଣତ୍ୱ ବେଦ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ଓ ତାହାକୁ କପିଳାଦି ମହାନ ପରମମହର୍ଷିମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରସକ୍ତି ଅଛି ।

(ଘ) ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୟପରତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରାନଯାଇଛି ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ-ଏହା ଯେଉଁ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି, ଏହା ହିଁ ବାଧୁତ ହେବା ଉଚିତ । ତେଣୁ ସେ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୟପରତ୍ୱ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଅଗ୍ରିମ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଆନୁମାନିକମପ୍ୟନୁମାନନିରୂପିତମପି ପ୍ରଧାନମେକେଷାଂ ଶାଖିନାଂ ଶବ୍ଦବଦ୍ଧମିତ୍ୟତେ । କାଠକେ ହି ପଠ୍ୟତେ-‘ମହତଃ ପରମବ୍ୟକ୍ତମ-ବ୍ୟକ୍ତାତ୍ ପୁରୁଷଃ ପରଃ’ (୧।୩।୧୧) ଇତି । ତତ୍ର ଯ ଏବ ଯନ୍ମାନାନୋ ଯତ୍କ୍ରମାଣ୍ ମହଦବ୍ୟକ୍ତପୁରୁଷାଃ ସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧାସ୍ତ ଏବେହ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟତେ । (ଖ) ତତ୍ରାବ୍ୟକ୍ତିମିତି ସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ପ୍ରଧାନମଭିଧାୟତେ । ତସ୍ୟ ଶବ୍ଦବଦ୍ଧାଦଶବଦ୍-ମନୁପପନ୍ନମ୍ । ତଦେବ ତ ଜଗତଃ କାରଣଂ ଶୁଦ୍ଧି-ସ୍ମୃତି-ନ୍ୟାୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧିତ୍ୟ ଇତି ତେତ୍- (ଗ) ନୈତଦେବମ୍ । ନ ହ୍ୟେତତ୍ କାଠକଂ ବାକ୍ୟଂ ସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧିଯୋର୍ମହ-ଦୁବ୍ୟକ୍ତଯୋରସ୍ଥିତ୍ୱପରମ୍ । ନହ୍ୟତ୍



ଯାଦୃଶଂ ସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ସ୍ମୃତନ୍ତଃ କାରଣଂ ତ୍ରିଗୁଣଂ ପ୍ରଧାନଂ ତାଦୃଶଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟତେ ।
(ଘ) ଶବ୍ଦମାତ୍ରଂ ହ୍ୟତ୍ରାବ୍ୟକ୍ତମିତି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟତେ । ସ ଚ ଶବ୍ଦୋ ନ ବ୍ୟକ୍ତମବ୍ୟକ୍ତମିତି
ଯୌଗିକଦ୍ୱାଦନ୍ୟସ୍ମିନ୍ନପି ସୂକ୍ଷ୍ମେ ସୁଦୁର୍ଲ୍ଲକ୍ଷ୍ୟେ ଚ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-ପୂର୍ବପକ୍ଷ-(କ) ଆନୁମାନିକ ଅନୁମାନଦ୍ୱାରା ନିରୂପିତ ପ୍ରଧାନ
ମଧ୍ୟ ଜଗତ୍ କାରଣ କତିପୟ ବୈଦିକ ଶାଖାଧିବା ମନଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବା ଉପଲବ୍ଧ
ହୁଏ । ଯେପରି ‘ମହତଦ୍ୱାରା ଅବ୍ୟକ୍ତ ମୂଳପ୍ରକୃତି ପର ସୂକ୍ଷ୍ମତର ଅଟେ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତଦ୍ୱାରା
ମଧ୍ୟ ପୁରୁଷ ପର-ଅତିସୂକ୍ଷ୍ମ, ଏହା କାଠକରେ ପଠିତ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ଯେଉଁ ନାମ, ଓ କ୍ରମ, ମହତ୍ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଓ ପୁରୁଷ ସାଂଖ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ
ପ୍ରସିଦ୍ଧ, ସେମାନେ ଏଠାରେ କଠଗୁଡ଼ିରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଗ) ସେଠାରେ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦ ସାଂଖ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେବାରୁ ଓ ଶବ୍ଦାଦି ରହିତ
ହେବାରୁ ତଥା ଯାହାବ୍ୟକ୍ତ ନୁହେଁ, ସେ ଅବ୍ୟକ୍ତ, ଏହି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିର ସମ୍ଭବ ହେତୁ ସାଂଖ୍ୟ
ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରଧାନର ଅଭିଧାନ କରେ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତିପ୍ରତିପାଦିତ ହେବାରୁ ତାହାକୁ ଅଶବ୍ଦ
କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ଓ ଡକ୍ଟରେ ଏହି ପ୍ରଧାନ ଜଗତର କାରଣ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଗ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହି କାଠକଶ୍ରୁତି ସାଂଖ୍ୟ
ସ୍ମୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଜଗତର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରକାରଣ ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ସେପରି ଏଠାରେ
ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ କେବଳ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦମାତ୍ରର ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ହୁଏ । ଏବଂ ସେ
ଶବ୍ଦ ଯାହା ନୁହେଁ, ସେ ଅବ୍ୟକ୍ତ-ଏହି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଅନୁସାରେ ଯୌଗିକ କାରଣରୁ ପ୍ରଧାନଭିନ୍ନ
ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ୍ୟପଦାର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସଙ୍ଗତ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ନ ଋୟଂ କସ୍ମିନ୍ନିଦୁତଃ । ଯାତୁ ପ୍ରଧାନାବାଦିନାଂ ରୁଃଡ଼ି, ସା
ତେଷାମେବ ପାରିଭାଷିକା ସତି ନ ବେଦାର୍ଥନିରୂପଣେ କାରଣଭାବଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ । ନ ଚ
କ୍ରମମାତ୍ରସାମାନ୍ୟାତ୍ ସମାନାର୍ଥ ପ୍ରତିପତ୍ତିର୍ଭବତ୍ୟ ସତି ତଦୁପପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନେ । (ଖ) ନ
ହ୍ୟଶ୍ୱସ୍ଥାନେ ଗାଂ ପଶ୍ୟନ୍ନଶ୍ୱେୟମିତ୍ୟମୁତୋଽଧବସ୍ୟତି । ପ୍ରକରଣନିରୂପଣାୟାଂ ଋତୁ ନ
ପରପରିକଳ୍ପିତଂ ପ୍ରଧାନଂ ପ୍ରତୀୟତେ, ଶରୀରରୂପକବିନ୍ୟସ୍ତଗୃହାତଃ । (ଗ) ଶରୀରଂ ହ୍ୟତ୍ର
ରଥରୂପକବିନ୍ୟସ୍ତମବ୍ୟକ୍ତ-ଶବ୍ଦେନ ପରିଗୃହ୍ୟତେ । କୁତଃ ? ପ୍ରକରଣାତ୍ ପରିଶେଷାତ୍ ।
ତଥା ହ୍ୟନନ୍ତରାତାତୋ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆତ୍ମଶରୀରାଦାନାଂ ରଥରଥାଦି ରୂପକକୁପ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘ଆତ୍ମାନାଂ
ରଥନଂ ବିଦ୍ଧି, ଶରୀରଂ ରଥମେବ ତୁ । ବୁଦ୍ଧିଂ ତୁ ସାରଥ୍ୟଂ ବିଦ୍ଧି, ମନଃ ପ୍ରଗ୍ରହମେବ ଚ ।



ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ହୟନାହୁର୍ବିଷୟାଂସ୍ତେଷୁ ଗୋଚରାନ୍ । ଆମେହିନ୍ଦ୍ରିୟ-ମନୋଯୁକ୍ତଂ
ତୋକ୍ତେତ୍ୟାହୁର୍ମନାସିଶଃ ॥', (କା ୧।୩।୩, ୪) ଇତି । (ଘ) ଚୈଷେ-ହିନ୍ଦ୍ରିୟାଦିଭିରସଂଯତୈଃ
ସଂସାରମଧୁଗଚ୍ଛତି । ସଂଯତୈଷ୍ଠଧୁନଃ ପାରଂ ତଦ୍ବିଷ୍ଣୋ ପରମଂ ପଦମାପ୍ନୋତୀତି ଦର୍ଶୟିତ୍ବା
କିଂ ତଦଧୁନଃ ପାରଂ ବିଷ୍ଣୋଃ ପରସ୍ପଦମିତ୍ୟସ୍ୟା-ମାକାତକ୍ଷାୟାମ୍ (ତ) ତେଭ୍ୟ ଏବ ପ୍ରକୃତେଭ୍ୟାଂ
ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିଭ୍ୟାଂ ପରତ୍ବେନ ପରମାତ୍ମ-ନମଧୁନଃ ପାରଂ ବିଷ୍ଣୋଃ ପରମପଦଂ ଦର୍ଶୟତି-
'ଇନ୍ଦ୍ରିୟେଭ୍ୟଃ ପରା ହ୍ୟଥା ଅର୍ଥେଭ୍ୟଶ୍ଚ ପରଂ ମନଃ । ମନସ୍ତସ୍ତୁ ପରା ବୁଦ୍ଧିଃ, ବୁଦ୍ଧିରାତ୍ମା
ମହାନ୍ପରଃ ॥ ମହତଃ ପରମବ୍ୟକ୍ତମବ୍ୟକ୍ତାତ୍ ପୁରୁଷଃ ପରଃ । ପୁରୁଷାନ୍ନ କରଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ସା
କାଷ୍ଠା ସା ପରା ଗତିଃ ॥ (କା ୧।୩।୧୦, ୧୧) ଇତ୍ୟାଦି ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦ କୌଣସି ଅର୍ଥରେ ରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ, ଯାହା
ପ୍ରଧାନବାଦି ରୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଧାନ ହିଁ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ । ସେ ତାହାର ପାରିଭାଷିକ
ହେଲେ ଅପୌରୁଷେୟ ବେଦାର୍ଥନିରୂପଣ କରିବାରେ କାରଣ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।
ବସ୍ତୁରୂପର ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ନ ହେଲେ କେବଳ କ୍ରମର ସମାନତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମାନ ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ
ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କୌଣସି ବୁଦ୍ଧିମାନ ପୁରୁଷ ଅଶ୍ୱସ୍ଥାନରେ ଗାଈ ଦେଖି ଏହା ଅଶ୍ୱ ବୋଲି
ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରେ ନାହିଁ ।' ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରକରଣ ନିରୂପଣ କଲାବେଳେ ପ୍ରତିପକ୍ଷପରିକଳ୍ପିତ
ପ୍ରଧାନର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ ଶରୀରରୂପ ବିନ୍ୟାସ ହିଁ ଗୃହୀତ ।

(ଗ) ନିଃସନ୍ଦେହଭାବରେ ଏଠାରେ ରଥରୂପକ ବିନ୍ୟାସ ଶରୀରର ଅବ୍ୟକ୍ତ
ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କାରଣ-ଏହା ପ୍ରକରଣ ଓ ପରିଶେଷ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ
ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର- 'ତୁମେ ଆତ୍ମାକୁ ରଥ ଓ ଶରୀରକୁ ରଥ ବୋଲି ଜାଣ, ବୁଦ୍ଧିକୁ
ସାରଥୀ ଓ ମନକୁ ଲଗାମ ବୋଲି ବୁଝ । ବିବେକୀ ପୁରୁଷ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ଅଶ୍ୱ ଓ
ସେମାନଙ୍କର ଅଶ୍ୱ ରୂପରେ କଳ୍ପିତ ହେବା ଜାଣି ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ବାଟ ବତାଏ । ଏବଂ
ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ ମନଯୁକ୍ତ ଆତ୍ମାକୁ ଭୋକ୍ତା କହନ୍ତି ।' ଏହି ବ୍ୟବହିତ ଅତୀତ ଗ୍ରନ୍ଥ
ଆତ୍ମା ଶରୀରାଦିରେ ରଥୀ, ରଥାଦିରୂପକର କୁପ୍ତି (କଳ୍ପନା) ଦେଖାଏ' ।

(ଘ) ସେହି ଅସଂଯତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରା ସେ ଜନ୍ମ-ମରଣରୂପ ସଂସାରକୁ ପାଏ ଓ
ସେହି ସଂଯତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଜନ୍ମମରଣରହିତ ସେହି ବିଷ୍ଣୁ ପରମପଦକୁ ପାଏ ।'



ଏହିପରି ଦେଖାଏ । ତେବେ ଜନ୍ମମରଣ ରହିତ ବିଷୟ କଣ ? ଏହିପ୍ରକାର ନଚିକେତର ଆକାଂକ୍ଷା ହେବାରୁ,

(ଘ) ଯମରାଜ କହିଲେ, “ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅପେକ୍ଷା ଏହାର ବିଷୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ । ବିଷୟଠାରୁ ମନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ମନଠାରୁ ବୁଦ୍ଧି ଅଧିକ ଓ ବୁଦ୍ଧିଠାରୁ ମହାନ ଆତ୍ମା (ମହତ୍) ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ମହତଠାରୁ ଅବ୍ୟକ୍ତ (ସୂକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରକୃତି) ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତଠାରୁ ପୁରୁଷ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ପୁରୁଷଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ । ସେ ସୂକ୍ଷ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପରକାଷ୍ଠା ଅବଧୂ, ସେ ହିଁ ପରା ଭକ୍ତଙ୍କ ଗତି ।” ଏହି ଶ୍ରୁତି ସେହି ପ୍ରକୃତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରମାତ୍ମାକୁ ଜନ୍ମ ମରଣରହିତ ବିଷ୍ଣୁର ପରମପଦକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ର ଯ ଏବେହିୟାଦୟଃ ପୂର୍ବସ୍ୟାଂ ରଥରୂପକକଞ୍ଚନା-
ଯାମଶ୍ୱାଦିଭାବେନ ପ୍ରକୃତାସ୍ତ ଏବେହ ପରିଗୃହ୍ୟତେ ପ୍ରକୃତହାନୀପ୍ରକୃତ ପ୍ରକ୍ରିୟାପରିହାରାୟ ।
(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱେହିୟା ମନୋବୁଦ୍ଧୟସ୍ତାବତ୍ପୂର୍ବତ୍ତେହ ଚ ସମାନଶବ୍ଦା ଏବ । ଅର୍ଥା ଯେ ଶବ୍ଦାଦୟୋ
ବିଷୟା ଇନ୍ଦ୍ରିୟହୟଗୋଚରତ୍ୱେନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାସ୍ତେଷାଂ ତେହିୟେଭ୍ୟଃ ପରତ୍ୱମ୍ । ‘ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ
ଗ୍ରହତ୍ୱଂ ବିଷୟାଣାମତିଗ୍ରହତ୍ୱମ୍’, (ବୃ ୩।୨) ଇତି ଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ । (ଗ) ବିଷୟେଭ୍ୟଃ
ମନସଃ ପରତ୍ୱମ୍, ମନୋମୂଳତ୍ୱାଦ୍ ବିଷୟେହିୟାବ୍ୟବହାରସ୍ୟ । ‘ମନସସ୍ତୁ ପରା ବୁଦ୍ଧିଃ ।
ବୁଦ୍ଧିମାରୁହ୍ୟ ଭୋଗଜାତଂ ଭୋକ୍ତାରମୁପସର୍ପତି । ବୁଦ୍ଧିରାତ୍ମା ମହାନପରଃ’, ଯଃ ସଃ ‘ଆତ୍ମାନଂ
ରଥମ୍ ବିଦି’, ଇତି ରଥତ୍ୱେନୋପକ୍ଷିପ୍ତଃ, କୁତଃ ? ଆତ୍ମଶବ୍ଦାତ୍ । ଭୋକ୍ତୁଃ
ଭୋଗୋପକରଣାତ୍ ପରତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । ମହତ୍ୱଂ ଋଷ୍ୟ ସ୍ୱାମିତ୍ୱାଦୁପପନ୍ନମ୍ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-(କ) ସେହି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରଥମେ ରଥରୂପକରର କଞ୍ଚନାରେ ଅଶ୍ୱାଦି
ରୂପରେ ଯାହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ପ୍ରକୃତ ଅଟେ, ସେ ପ୍ରକୃତର ହାନି ଓ ଅପ୍ରକୃତ (ପ୍ରଧାନ)ର କଞ୍ଚନାରୂପ
ଦୋଷର ପରିହାର ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

(ଖ) ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ପୂର୍ବବାକ୍ୟରେ ଓ ଏଠାରେ
ସମାନଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଟେ । ଅର୍ଥ ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦାଦି ବିଷୟ ଯାହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ରୂପ
ଅଶ୍ୱର ମାର୍ଗରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ସେମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକଠାରୁ ପର (ଶ୍ରେଷ୍ଠ) କାରଣ (ଦ୍ରାଣ,
ରସନା, ବାକ, ନେତ୍ର, ପ୍ରୋତ, ମନ, ହସ୍ତ ଡାକ ଏହି ଆଠଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ବେଦରେ ଗ୍ରହ
ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କାରଣ-ପୁରୁଷ ପଶୁକୁ ଯେଉଁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ନିଜର ବଣ
କରେ । ପରନ୍ତୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଗନ୍ଧ, ରସ, ନାମ, ରୂପ, ଶବ୍ଦ, କାମ, କର୍ମ ଓ ସ୍ପର୍ଶାଦି



ବିଷୟ ସମ୍ବନ୍ଧବିନା ସ୍ବତଃ ଏହି ପୁରୁଷ ପଶୁକୁ ନିଜର ବଶ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଏବଂ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଅତିଗ୍ରହ ଅଟନ୍ତି । ଏପରି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଗ) ବିଷୟଠାରୁ ମନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । କାରଣ-ବିଷୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବହାର ମନର ଅଧୀନ ଅଟେ । ବୁଦ୍ଧି ମନଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଭୋଗ୍ୟ ସମୁଦାୟ ବୁଦ୍ଧି ଉପରେ ଆରୁଡ଼ ହୋଇ ଭୋକ୍ତାର ପାଖକୁ ଯାଏ । ଯିଏ ‘ଆତ୍ମାନଂ ରଥୀନଂ’ ବୋଲି ରଥୀରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମହାନ ଆତ୍ମା, ସେ ବୁଦ୍ଧିଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତିରେ ଆତ୍ମ ଶବ୍ଦହିଁ ଅଛି । ଭୋଗର ସାମଗ୍ରୀ ଦ୍ବାରା ଭୋକ୍ତା ଉକ୍ତ ହୋଇପାରେ । ସ୍ବାମୀ ହେଲେ ସେ ମହାନ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ଅଥବା ‘ମନୋ ମହାନ ମତିର୍ବୁଦ୍ଧା ପୂର୍ବୁଦ୍ଧିଃ ଖ୍ୟାତିରୀଶ୍ବରଃ । ପ୍ରଜ୍ଞା ସଂବିଚ୍ଚିତିର୍ଭୈବ ସ୍ବତିଷ୍ଠ ପରିପଠ୍ୟତେ ।’ ଇତି ସ୍ବତଃ । ‘ଯୋ ବ୍ରହ୍ମଣଂ ବିଦଧାତି ପୂର୍ବଂ ଯୋ ବୈ ବେଦ୍ୟାଂ ପ୍ରହିଣୋତି ତସ୍ମୈ’, (ଶ୍ବେ ୬।୧୮) ଇତି ଚ ଶ୍ରୁତେଃ । ଯା ପ୍ରଥମଜସ୍ୟ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭସ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିଃ, ସା ସର୍ବାସାଂ ବୁଦ୍ଧୀନାଂ ପରା ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ସେହି ମହାନାମ୍ବେଦ୍ୟତ୍ୟତେ । (ଖ) ସା ଚ ପୂର୍ବତ୍ର ବୁଦ୍ଧି ଗ୍ରହଣେନୈବ ଶୃଙ୍ଖଳା ସତୀ ହିରୁଗିହୋପଦିଶ୍ୟତେ, ତସ୍ୟା ଅପ୍ୟସ୍ମଦାୟାଭ୍ୟୋ ବୁଦ୍ଧିଭ୍ୟଃ ପରତ୍ବୋପପଦଭେଃ (ଗ) ‘ଏତସ୍ମିନ୍ନୁପକ୍ଷେପରମାତ୍ମବିଷୟଶୈବ ପରେଣ ପୁରୁଷଗ୍ରହଣେନ ରଥୀନମାତ୍ମନୋ ଗ୍ରହଣଂ ଦ୍ରବ୍ୟବ୍ୟୟମ୍, ପରମାର୍ଥତଃ ପରମାତ୍ମା ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନୋ ଭୈଦାଭାବାତ୍ । ତଦେବଂ ଶରୀରମେବୈକଂ ପରିଶିଷ୍ୟତେ । (ଘ) ଇତରାଣାନ୍ଦ୍ରିୟାଦାନି ପ୍ରକୃତାନ୍ୟେବ ପରମପଦ ବିଦର୍ଶୟିଷ୍ୟା ସମନୁକ୍ରମାନ୍ ପରିଶିଷ୍ୟମାଣେନେହାତ୍ତ୍ୟେନାବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦେନ ପରିଶିଷ୍ୟମାଣଂ ପ୍ରକୃତିଂ ଶରୀରଂ ଦର୍ଶୟତୀତି ଗମ୍ୟତେ । ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟ ମନୋବୁଦ୍ଧି ବିଷୟବେଦନାସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟ ହ୍ୟବିଦ୍ୟାବତୋ ଭୋକ୍ତୁଃ ଶରୀରାଦୀନାଂ ରଥାଦିରୂପକଚ୍ଛନ୍ଦୟା ସଂସାରମୋକ୍ଷଗତିନିରୂପଣେନ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମବ୍ରହ୍ମବଗତିରିହ ବିବକ୍ଷିତା ।

(ଞ) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ଅଥବା ‘ସମସ୍ତେ, ବୁଦ୍ଧି, ମନନଶକ୍ତି, ଭାବନିଷ୍ଠୟ, ବ୍ୟାପିନୀ, ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମା, ଭୋଗ୍ୟବର୍ଗର ଆଶ୍ରୟ, ତାତ୍କାଳିକନିଷ୍ଠୟ, କାର୍ତ୍ତିଶକ୍ତି, ନିୟମନଶକ୍ତି, ତ୍ରେକାଳିକଶକ୍ତି, ସଂଘିତ, ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜିକା, ଚିତ୍ ଓ ସ୍ବତି କୁହାଯାଇଛି’, ଏହି ସ୍ବତି ଅନୁସାରେ ଏବଂ ‘ଯିଏ ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭରେ ବ୍ରହ୍ମାକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ ଓ ତାହାର ବୁଦ୍ଧିରେ ବେଦଗୁଡ଼ିକ ଆବିର୍ଭାବ’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟାନୁସାରେ ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ପନ୍ନ



ହୋଇଥିବା ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର ଯାହାବୁଦ୍ଧି, ସେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହୁଏ । ସେ ହିଁ ଏଠାରେ ମହାନ ଆତ୍ମା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ପ୍ରଥମ ମନ୍ତ୍ର (ଆତ୍ମାନଂ ରଥୁନଂ ବିଦ୍ଧି)ରେ ପଠିତବୁଦ୍ଧି ଶବ୍ଦର ଗ୍ରହଣ ଦ୍ଵାରା ସେ ଗୃହୀତ । ଏଠାରେ ତାହା ପୃଥକଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । କାରଣ-ସେଠାରେ ଅସ୍ପଦାଦି ବୁଦ୍ଧିର ଅପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ଵ ଉପପନ୍ନ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ପକ୍ଷରେ ଅତିମପରମାତ୍ମା ବିଷୟକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୁରୁଷ ଶବ୍ଦର ଗ୍ରହଣ ଦ୍ଵାରା ରଥୀ ଆତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ବୁଝାଯାଏ । କାରଣ-ପ୍ରକୃତରେ ପରମାତ୍ମା ଓ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ସେଠାରେ କେବଳ ଏକଶରୀର ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ ।

(ଘ) ଏଠାରେ ସ୍ଵତଃ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ-ପରମପଦକୁ ଦେଖାଉଥିବା ଇଚ୍ଛାଦ୍ଵାରା ପୂର୍ବ ମନ୍ତ୍ରରେ ପଠିତ ଅନ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିର ଅନୁକ୍ରମରେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା କଠୋପନିଷଦ ଏଠାରେ ଅବଶିଷ୍ଟ ଅତିମ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ପରିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକୃତ ଶରୀରକୁ ଦେଖାଏ । ଅତଃ ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି ବିଷୟ ଓ ବେଦନାଦ୍ଵାରା ସମ୍ବନ୍ଧ ଅବିଦ୍ୟାବାନ ଭୋକ୍ତାର ଶରୀରାଦିକୁ ରଥାଦି ସହ ସାଦୃଶ୍ୟକ୍ଷଣ ଦ୍ଵାରା ସଂସାରଗମନ ଓ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତିର ନିରୂପଣ କରି ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମାର ବ୍ରହ୍ମରୂପର ଜ୍ଞାନ କରେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ତଥା ତ ‘ଏଷ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ ରୁଡାତ୍ମା ପ୍ରକାଶୟେତ୍ । ଦୃଶ୍ୟତେ ଦୃଶ୍ୟା ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ସ୍ପର୍ଶ୍ୟା ସ୍ପର୍ଶଦର୍ଶିତ୍’, (କା ୨-୩-୧୨) ଇତି ବେଷ୍ଟବସ୍ୟ ପରମପଦସ୍ୟ ଦୁରବଗମଦୃମୁକ୍ତା ତଦବଗମାର୍ଥଂ ଯୋଗଂ ଦର୍ଶୟତି-‘ଯଜ୍ଞେଦ୍ବାତ୍ମନସା ପ୍ରାଜ୍ଞସ୍ତଦ୍ୟଜ୍ଞେଦ୍ ଜ୍ଞାନ ଆତ୍ମନି । ଜ୍ଞାନମାତ୍ମନି ମହତି ନିୟଜ୍ଞେଦ୍ୟଜ୍ଞେଦାତ୍ ଆତ୍ମନି’, (କା ୧-୩-୧୩) ଇତି । (ଖ) ତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି- ବାଚଂ ମନସି ସଂଯେଜ୍ଞେତ୍ ବାଗାଦିବାହ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟବ୍ୟାପାରମୁସ୍ତୁଜ୍ୟ ମନୋମାତ୍ରେଣାବତିଷେତ୍ । ମନୋଽପି ବିଷୟ ବିକଳାଭିମୁଖଂ ବିକଳଦୋଷଦର୍ଶନେନ ଜ୍ଞାନଶବ୍ଦେଦିତାୟାଂ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାବଧବସାୟ ସ୍ଵଭାବାୟାଂ ଧାରୟେତ୍ । (ଗ) ତାମପି ବୁଦ୍ଧିଂ ମହତ୍ୟାତ୍ମନି ଭୋକ୍ତର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାୟାଂ ବା ବୁଦ୍ଧୌ ସ୍ପର୍ଶାତାପ୍ରତିପାଦନେନ ନିୟଜ୍ଞେତ୍ । ମହାତ୍ମଂ ଦ୍ଵାତ୍ମାନ ଶାନ୍ତ ଆତ୍ମନି ପ୍ରକରଣବତ ପରସ୍ମିନ୍ ପୁରୁଷେ ପରସ୍ୟାଂ କାଷାୟ । ପ୍ରତିଷ୍ଠାପୟେବିତି ତ । ତଦେବଂ ପୂର୍ବପରାଲୋଚନାୟାଂ ନ୍ୟସ୍ତ୍ୟତ୍ ପରପରିକଳ୍ପିତସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାବକାଶଃ ॥



(୭) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ‘ସମଗ୍ରପ୍ରାଣୀଠାରେ ଗୁପ୍ତ ଭାବରେ ରହିଥିବା ଏହି ଆତ୍ମା ପ୍ରକାଶମାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ସୂକ୍ଷ୍ମଦର୍ଶୀ ପୁରୁଷ ନିଜେ ତାହା ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଦେଖାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମାକାର ବୃତ୍ତିରେ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରେ ।’ ଏହିପ୍ରକାର ବିଷ୍ଣୁ ପରମପଦର ଦୁର୍ବିଜ୍ଞେୟତା କହି ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ‘ବିବେକୀ ପୁରୁଷ ବାଗିନ୍ଦ୍ରିୟର ମନରେ ଭୟ କରି ତାହାର ପ୍ରକାଶ ସ୍ୱରୂପ ବୁଦ୍ଧିରେ ଲୟ କର । ବୁଦ୍ଧି ମହାନ୍ ଆତ୍ମାରେ ଲୀନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଶାନ୍ତ ଆତ୍ମାରେ ନିଯୁକ୍ତ କର ।’, ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଯୋଗକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ତାହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଯେ - ବାଣୀର ମନରେ ଲୟକରି ଅର୍ଥାତ୍ ବାଣୀ ଆଦି ବାହ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିର ବ୍ୟାପାରକୁ ତ୍ୟାଗକରି କେବଳ ମନରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହିପାରେ ବିଷୟ ବିକଳ୍ପାଭିମୁଖ ମନରେ ମଧ୍ୟ ବିକଳ୍ପସମ୍ବନ୍ଧୀ ଦୋଷଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା କଥିତ ନିଷ୍ପନ୍ନାତ୍ମକବୁଦ୍ଧିରେ ଲୟ ରଖିପାରେ ।

(ଗ) ସେହି ବୁଦ୍ଧିର ମହାନ୍ ଆତ୍ମା ଭୋକ୍ତାରେ ଅଥବା ସମାଧିର ପରିପାକଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ବୁଦ୍ଧିରେ ଅଧିକ ସୂକ୍ଷ୍ମତା ସମ୍ପାଦନା ଦ୍ୱାରା ଲୟ କରିପାରେ ଏବଂ ସେହି ମହାନ୍ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରକରଣ ପ୍ରାପ୍ତ ଅତିମ କାଷ୍ଠ ଅବଧି ଶାନ୍ତ ଆତ୍ମା ଉପରେ ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୟ କରିପାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ’, ଏପରି ଅଭେଦ ରୂପରେ ସ୍ଥିତିର ଅନୁଭବ କରିପାରେ । ଏହି ପ୍ରକାର ପୂର୍ବାପରବାକ୍ୟର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲା ପରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା ପରିକଳ୍ପିତ ପ୍ରଧାନର ଏଠାରେ କୌଣସି ଅବକାଶ ନାହିଁ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ ୨ ॥

(୧) ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ତୁ ତଦର୍ହତ୍ୱାତ୍ ॥ ୧-୪-୨

ସୂକ୍ଷ୍ମମ-ସ୍ଥାନଶରୀରର ଆରମ୍ଭକ ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତ (ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀର)ର ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦରେ ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ତଦର୍ହତ୍ୱାତ୍-କାରଣ-ସେମାନେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ତୁ-ଶବ୍ଦ-ଶଙ୍କା ନିବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଉକ୍ତମେତତପ୍ର କରଣପରିଶେଷାଭ୍ୟାଂ ଶରୀରମବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦଂ ନ ପ୍ରଧାନମିତି । ଇଦମିଦାନୀମାଶଙ୍କ୍ୟତେ-କଥମବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦାହ୍ୱଂ ଶରୀରସ୍ୟ । ଯାବତା ସ୍ଥୁଳଦ୍ୱାର ସୂକ୍ଷ୍ମତରମିଦଂ ଶରୀରଂ ବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦାହ୍ୱମସୂକ୍ଷ୍ମବଚନ ସ୍ୱବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦ ଇତି । (ଖ) ଅତ ଉତ୍ତରମୁତ୍ୟତେ-ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ଦ୍ୱିହ କାରଣାତ୍ମନା ଶରୀରଂ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ, ସୂକ୍ଷ୍ମସ୍ୟାବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦାହ୍ୱାତ୍ ।



ଯଦ୍ୟପି ସ୍ଥୂଳମିଦଂ ଶରୀରଂ ନ ସ୍ୱୟମବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦମର୍ହତି ତଥାପି ତସ୍ୟ ଦ୍ୱାରମ୍ଭକଂ ଭୂତସୂକ୍ଷ୍ମମବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦମର୍ହତି ତଥାପି ତସ୍ୟ ଦ୍ୱାରମ୍ଭକଂ ଭୂତସୂକ୍ଷ୍ମମବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦମର୍ହତି ତଥାପି ତସ୍ୟଦ୍ୱାରମ୍ଭକଂ ଭୂତସୂକ୍ଷ୍ମମବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦ ମର୍ହତି । (ଗ) ପ୍ରକୃତିଶବ୍ଦଃ ବିକାରେ ଦୃଷ୍ଟଃ । ଯଥା ‘ଗୋଭିଃ ଶ୍ରୀଶୀତ ମସ୍ତରମ୍’ (ର. ସଂ ୯-୪୭-୪) ଇତି । ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠ ‘ତଦ୍‌ବେଦଂ ତର୍ହ୍ୟବ୍ୟାକୃତମାସୀତ୍’, (ବୃ ୧-୪-୭) ଇତ୍ୟାଦିମେବ ବ୍ୟାକୃତନାମରୂପବିଭିନ୍ନଂ ଜଗତ୍‌ପ୍ରାଗବସ୍ତାୟାଂ ପରିତ୍ୟକ୍ତବ୍ୟ-କୃତନାମରୂପଂ ବୀଜଶକ୍ତିବସ୍ତୁମବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦଯୋଗ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପ୍ରକରଣ ଓ ପରିଶେଷରେ କୁହାଯାଇଛି-ଶରୀର ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ, ପ୍ରଧାନ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ଶଙ୍କା ହୁଏ ଯେ-ଯେତେବେଳେ ସ୍ଥୂଳ ହେବାରୁ ଏହି ଶରୀର ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ରୂପରେ ବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସେ ଶରୀର ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟ କିପରି ହୁଏ ? ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦ କିନ୍ତୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟବାଚକ ଅଟେ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଏଠାରେ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କାରଣରୂପ ହେଲେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । କାରଣ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ । ଯଦ୍ୟପି ଏହି ସ୍ଥୂଳଶରୀର ସ୍ୱୟଂ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ, ତଥାପି ତାହାର ଆରମ୍ଭକ (ଆକାଶାଦି) ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ ।

(ଗ) ପ୍ରକୃତଶବ୍ଦ ବିକାରାର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ‘ଗାଈର ବିକାର ଦୁଧ ସହ ସୋମରସରେ ମିଶ୍ରଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।’ କିନ୍ତୁ ଏହିପ୍ରକାର ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ‘ତେବେ ପ୍ରାଗବସ୍ତାରେ ଏହି ଜଗତ୍ ଅବ୍ୟାକୃତ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଥିଲା’, ଏପରି ଏଠାରେ ପରୋକ୍ଷାତ୍ମକ ବ୍ୟାକୃତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପଧାରୀ ଜଗତ୍ ମଧ୍ୟ ଯାହାକି ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ନିଜେ ବ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପକୁ, ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବୀଜଶକ୍ତିରୂପ (ସଂସ୍କାରରୂପ) ଦ୍ୱାରା ଅବସ୍ଥିତ ରହେ । ତାହାକୁ ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତି ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦର ଅନୁରୂପ ଦେଖାଏ ।

तदधीनत्वार्थवत् ॥ ३ ॥

(୧) ତଦଧୀନତ୍ୱାର୍ଥବତ୍ ॥ ୧-୪-୩

ତଦଧୀନତ୍ୱାର୍-ଅବ୍ୟକ୍ତ ଈଶ୍ୱରର ଅଧୀନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ । ଅର୍ଥବତ୍- ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ଈଶ୍ୱରର ସହାୟକ ହେଲେ ସାର୍ଥକ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ-ଯଦି ଜଗଦ୍‌ବିଦମନଭିବ୍ୟକ୍ତନାମରୂପଂ ବୀଜାତ୍ମକଂ ପ୍ରାଗବସ୍ତୁମବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦମର୍ହମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟେତ, ତଦାତ୍ମନା ତ ଶରୀରସ୍ୟାପ୍ୟ-ବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦମର୍ହଦ୍ଵଂ



ପ୍ରତିଜ୍ଞାଯେତ ସ ଏବ ତହିଁ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦଂ ଏବ ସତ୍ୟାପଦେୟତ । (ଖ) ଅସୌ୍ୟବ ଜଗତଃ ପ୍ରାଗବସ୍ଥାୟାଃ ପ୍ରଧାନତ୍ୱେ ନାଭ୍ୟୁପଗମାଦିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତ ନାମରୂପଧାରୀ ପୂର୍ବବସ୍ଥାରେ ରହିଥିବା ବୀଜାତ୍ମକ ଏହି ଜଗତ୍ ଯଦି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ଓ ସେହି ରୂପରେ ଶରୀରରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଯୁକ୍ତିର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୋଇପାରେ, ତେବେ ସେହି ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦର ପ୍ରସକ୍ତି ହେବ ।

(ଖ) କାରଣ-ସାଂଖ୍ୟବାଦୀ ଜଗତର ପ୍ରାଗବସ୍ଥା (କାରଣାବସ୍ଥା)କୁ ପ୍ରଧାନରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଯଦି ବୟଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରାଂ କାଂଚିତ୍ ପ୍ରାଗବସ୍ଥାଂ ଜଗତଃ କାରଣତ୍ୱେନାଭ୍ୟୁପଗଛେମ, ପ୍ରସଂଜୟେମ ତଦା ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦମ୍ । (ଖ) ପରମେଶ୍ୱରାଧୀନା ଦ୍ୱୟମସ୍ମାଭିଃ ପ୍ରାଗବସ୍ଥା ଜଗତୋଽଭ୍ୟୁପଗମେୟତ, ନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରା । ସା ଋବଶ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟା । (ଗ) ଅର୍ଥବତୀ ହି ସା । ନହି ତୟା ନିନା ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟା ସ୍ୱଷ୍ଟଂ ସିଦ୍ଧ୍ୟତି । ଶକ୍ତିରହିତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟନୁପପରେଃ । ମୁକ୍ତାନାଂ ଚ ପୁନରନୁପୁଞ୍ଜିଃ । (ଘ) କୁତଃ ? ବିଦ୍ୟୟା ତସ୍ୟା ବୀଜଗଚ୍ଛେଦାହାର୍ । ଅବିଦ୍ୟାତ୍ମିକା ହି ବୀଜଶକ୍ତିରବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦନିର୍ଦେଶ୍ୟା ପରମେଶ୍ୱରାଶ୍ରୟା ମାୟାମୟୀ ମହାସୁଷ୍ଟୁପ୍ତିଃ ଯସ୍ୟାଂ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିବୋଧ ରହିତାଃ ଶେରତେ ସଂସାରିଣୋ ଜୀବାଃ । (ଙ) ତଦେତଦବ୍ୟକ୍ତଂ କୃତିଦାକାଶଶବ୍ଦନିର୍ଦ୍ଦେଶମ୍-‘ଏତସ୍ମିନ୍ନୁ ଖଲୁକ୍ଷରେ ଗାର୍ଗ୍ୟାକାଶ ଓତଶ୍ଚ ପ୍ରୋତଶ୍ଚ’, (ବୃ ୧-୮-୧୧) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । କୃତିଦକ୍ଷର ଶବ୍ଦୋଦିତମ୍ ‘ଅକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ (ମୁ ୨-୧-୨) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । କୃତିନିର୍ମାୟେତି ସୁଚିତମ୍ । ‘ମାୟା ତୁ ପ୍ରକୃତିଂ ବିଦ୍ୟାନ୍ ମାୟିନଂ ତୁ ମହେଶ୍ୱରମ୍’, (ଶ୍ୱେ ୪-୧୦) ଇତି ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣାତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଯଦି ଆମ୍ଭେମାନେ ସଂସାରର କାରଣ ରୂପରେ କୌଣସି ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାଗବସ୍ଥାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ତେବେ ଆମ୍ଭେ ପ୍ରଧାନ କାରଣ ବାଦର ଅନୁଯାୟୀ ସମର୍ଥ ହେବା ।

(ଖ) ପରତୁ ଆମ୍ଭେ ଜଗତର ଏହି ପ୍ରାଗବସ୍ଥା (କାରଣାବସ୍ଥା)କୁ ପରମେଶ୍ୱରର ଅଧୀନକୁ ସ୍ୱୀକାର କରୁ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରକୁ ନୁହେଁ । ତାହା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ।



(ଗ) ସେ ପ୍ରୟୋଜନ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ‘ତାହା ବିନା ନିର୍ଗୁଣ ନିଷ୍ପ୍ରୟ ପରମେଶ୍ୱର ସ୍ରଷ୍ଟା ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଘ) କାରଣ-ଶକ୍ତରହିତ ପରମେଶ୍ୱରଠାରେ ପ୍ରକୃତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ମୂଳ ପୁରୁଷର ବନ୍ଧ ପୁନର୍ବାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ବିଦ୍ୟାଠାରୁ ସେହି ବୀଜଶକ୍ତିର ନାଶ (ବାଧ) ହୁଏ । ଅବିଦ୍ୟାତ୍ମକ ଏହି ବୀଜଶକ୍ତି ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । ପରମେଶ୍ୱରର ଆଶ୍ରିତ ମାୟାମୟ ଓ ମହାସୁକ୍ଷ୍ମ ଅଟେ । ଯେଉଁଠି ସ୍ୱରୂପଜ୍ଞାନରହିତ ସଂସାରାଜୀବ ଶୟନ କରେ,

(ଙ) ସେହି ଅବ୍ୟକ୍ତ କୌଣସିଠାରେ ‘ହେ ଗାର୍ଗି, ଅଛି ଅକ୍ଷରରେ ଆକାଶ ଓତପ୍ରୋତ ଅଟେ’, ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଆକାଶଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ଏବଂ କାହା ଉପରେ ‘ଅକ୍ଷରଠାରୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉକ୍ତ ଅଟେ’, ଏହି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଅକ୍ଷରଶବ୍ଦରୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ‘ପ୍ରକୃତିକୁ ମାୟା ବୋଲି ଜାଣ ଓ ମହେଶ୍ୱରକୁ ମାୟାବା ବୋଲି ଜାଣ’, ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ମାୟାଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ସୂଚିତ ହୁଏ ।

(ଠ) ମୂଳ-(କ) ଅବ୍ୟକ୍ତା ହି ସା ମାୟା, ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ୟତ୍ତ୍ୱନିରୂପଣସ୍ୟା ଶକ୍ୟତ୍ୱତ୍ । ‘ମହତଃ ପରମବ୍ୟକ୍ତମ୍’, ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ଅବାକ୍ତପ୍ରବତ୍ତାନ୍ ମହତଃ, ଯଦା ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭା ବୁଦ୍ଧିର୍ମହାନ୍ । ଯଦା ତୁ ଜୀବୋ ମହାନ୍ ତଦାପ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତା ଧୀନଦ୍ୱାଜୀବଭାବସ୍ୟ, ‘ମହତଃ ପରମବ୍ୟକ୍ତମ୍’, ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । (ଖ) ଅବିଦ୍ୟା ହ୍ୟବ୍ୟକ୍ତମ୍ । ଅବିଦ୍ୟାବଢ଼େନୈବ ଜୀବସ୍ୟ ସର୍ବଃ ସଂବ୍ୟବହାରଃ ସନ୍ତୁତୋ ବର୍ତ୍ତତେ । ତତ୍ତ୍ୱାବ୍ୟକ୍ତଗତଂ ମହତଃ ପରତ୍ୱମଭେଦୋ-ପରାଭବିକାରେ ଶରୀରେ ପରିକଳ୍ପତେ । (ଗ) ସତ୍ୟପି ଶରୀରବଦିହିୟାଦୀନାଂ ତଦ୍ୱିକାରତ୍ୱା ବିଶେଷ ଶରୀରୈବାଭେଦୋପରାଦବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦେନ ଗ୍ରହଣମ୍ । ଇହିୟାଦୀନାଂ ସ୍ୱଶବ୍ଦେରେବ ଗୃହୀତତ୍ୱାତ୍ ପରିଶିଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍ ଶରୀରସ୍ୟ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ସେ ମାୟା ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅଟେ ।’ କାରଣ - ସେ ସଦୃଶ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ଅଥବା ଭିନ୍ନ ଏହିପ୍ରକାର ତାହାର ନିରୂପଣ କରାଯାଇନାହିଁ । ଯଦି ମହତ୍ତ୍ୱର ଅର୍ଥ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର ବୁଦ୍ଧି ହୁଏ, ତେବେ ଅବ୍ୟକ୍ତଠାରୁ ମହତ୍ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ । ତେଣୁ ‘ମହତଃ ପରମବ୍ୟକ୍ତମ୍’ ଏହା ଉପରେ ସେହି ପୂର୍ବାବସ୍ଥା କୁହାଯାଇଛି । ଯଦି ମହତର ଅର୍ଥ ଜୀବ ହୋଇପାରେ କିନ୍ତୁ ଜୀବଭାବ ଅବ୍ୟକ୍ତର ଅଧୀନ ହେଲେ ମହତଠାରୁ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅବ୍ୟକ୍ତଠାରେ ଜୀବଠାରୁ ପରତ୍ୱ କଥନ ଠିକ୍ ଅଟେ ।



(ଖ) ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଅବିଦ୍ୟା ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅଟେ । ଅବିଦ୍ୟାପାଇଁ ଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଜୀବର ସର୍ବଦା ସବୁ ପ୍ରକାରର ବ୍ୟବହାର ରହେ । ଅବ୍ୟକ୍ତରେ ଯାହା ମହତ୍ତ୍ୱଠାରୁ ପରତ୍ତ୍ୱ (ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ) ଅଛି; ତାହାର ଅଭେଦୋପାଧିଦ୍ୱାରା ତାହାର ବିକାର ଶରୀରରେ କଳ୍ପନା ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ଶରୀର ସଦୃଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିରେ (ଅବ୍ୟକ୍ତ) ବିକାରତ୍ୱ ସମାନ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ଅଭେଦୋପଗନ୍ତଠାରୁ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଶରୀର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । କାରଣ- ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିର ସ୍ୱବାଚକଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କେବଳ ଶରୀର ହିଁ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ । ତେଣୁ ତାହାର ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ଅନ୍ୟେ ତୁ ବର୍ଣ୍ଣୟନ୍ତି-ଦ୍ୱିବିଧଂ ହି ଶରୀରଂ ସୂକ୍ଷ୍ମଂ, ସୁଲକ୍ଷ୍ମ । ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ଯଦି ଦମ୍ଭପଲ୍ୟଭ୍ୟତେ । ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ଯଦୁତ୍ତରତ୍ତ୍ୱ ବକ୍ଷ୍ୟତେ-‘ତଦନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତୌ ରଂହତି ସଂପରିଷ୍କଳ୍ମଃ ପ୍ରଶ୍ନନିରୂପଣାଭ୍ୟାମ୍’, (ବୃ ୩-୧-୧) ଇତି । (ଖ) ତତ୍କୋଭୟମପି ଶରୀରବିଶେଷାତ୍ ପୂର୍ବତ୍ତ୍ୱ ରଥଭେଦେନ ସଂକୀର୍ତ୍ତିତମ୍ । ଇହ ତୁ ସୂକ୍ଷ୍ମମବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦେନ ପରିଗୃହ୍ୟତେ, ସୂକ୍ଷ୍ମସ୍ୟା ବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦାର୍ହତ୍ୱାତ । (ଗ) ତଦଧ୍ୟାନତ୍ୱାକ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷବ୍ୟବହାରସ୍ୟ ଜୀବାତ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ପରତ୍ତ୍ୱମ୍ । ଯଥାଆଧ୍ୟାନତ୍ୱାଦିନ୍ଦ୍ରିୟବ୍ୟାପାର ସେହିଯେତ୍ୟଃ ପରତ୍ତ୍ୱମର୍ଥାନାମିତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-(କ) କେତେକ ଆରମ୍ଭ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ-ଶରୀର ଦୁଇପ୍ରକାର । ସୁକ୍ଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ । ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ଯାହା ଉପଲବ୍ଧ କରାଯାଏ, ସେ ସୁକ୍ଳ । ଯାହା ସୂକ୍ଷ୍ମ, ତାହା ‘ତଦନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତୌ’, ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ କହିବୁ ।

(ଖ) ଏହି ଦୁଇଟି ଶରୀର ସମାନରୂପରେ ପୂର୍ବବାକ୍ୟ (ଆତ୍ମାନଂ ରଥୁନଂ ବିଚ୍ଛି, ଶରୀରଂ ରଥମେବ ତୁ)ରେ ରଥରୂପରେ କୁହାଯାଇଛି । ‘ଇନ୍ଦ୍ରିୟେତ୍ୟଃ ପାରାଃ ହ୍ୟର୍ଥାଃ’ ଏହି ଉତ୍ତର ବାକ୍ୟର ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କେବଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କାରଣ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟ ।

(ଗ) ଯେପରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟାପାର ଅର୍ଥଶବ୍ଦାଦି ବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକର ଅଧ୍ୟାନ ହେବାରୁ ଅର୍ଥରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ, ସେହିପରି ବନ୍ଧ ଓ ମୋକ୍ଷ ବ୍ୟବହାର ସୂକ୍ଷ୍ମଶରୀରର ଅଧ୍ୟାନ ହେଲେ ସେଠାରେ ଜୀବଠାରୁ ସେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ହୁଏ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ତୈସ୍ୱେତଦ୍ବକ୍ତ୍ୟବମ୍-ଅବିଶେଷେଣ ଶରୀରତ୍ୱୟସ୍ୟ ପୂର୍ବତ୍ତ୍ୱ ରଥଭେଦେ ସଂକୀର୍ତ୍ତିତ୍ୱାତ୍ ସମାନଯୋଃ ପ୍ରକୃତତ୍ୱପରିଶିଷ୍ଟତ୍ୱଯୋଃ କଥଂ ସୂକ୍ଷ୍ମମେବ ଶରୀରମିହ ଗୃହ୍ୟତେ, ନ ପୁନଃ ସୁକ୍ଳମପାତି । ଆତ୍ମାତସ୍ୟାର୍ଥଂ ପ୍ରତିପତ୍ତୁଂ ପ୍ରଭବାମାଃ, ନାମ୍ନାତଂ



ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଯୋଜୁମ୍ । (ଖ) ଆତ୍ମାତଂ ଋବ୍ୟକ୍ତପଦଂ ସୁକ୍ଷ୍ମମେବ ପ୍ରତିପାଦୟିତୁଂ ଶକ୍ନୋତି, ନେତରତ୍ । ଅବ୍ୟକ୍ତଦ୍ୱାରାସ୍ୟେତି ଚେତ୍ତନ, ଏକବାକ୍ୟତାଧୀନଦ୍ୱାଦର୍ଥପ୍ରତିପତ୍ତେଃ । ନ ହାମେ ପୂର୍ବୋକ୍ତରେ ଆତ୍ମାତେ ଏକବାକ୍ୟତାମନାପଦ୍ୟ କିଞ୍ଚିଦର୍ଥଂ ପ୍ରତିପାଦୟତଃ ପ୍ରକୃତହୀନା ପ୍ରକୃତପ୍ରକ୍ରିୟା-ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । (ଗ) ନ ଋକାତ୍‌କ୍ଷାମତ୍ତରେତୌକବାକ୍ୟତା ପ୍ରତିପତ୍ତିରିଷ୍ଠି । ତତ୍ରାବିଶିଷ୍ଟାୟାଂ ଶରୀରଦ୍ୱୟସ୍ୟ ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାକାତ୍‌କ୍ଷାଂ ଯଥାକାତ୍‌କ୍ଷାଂ ସମ୍ବନ୍ଧେନନଭ୍ୟୁ-ପଗମ୍ୟମାନ ଏକବାକ୍ୟତୈବ ବାଧୂତା ଭବତି, କୁତ ଆତ୍ମାତସ୍ୟାର୍ଥପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ?

(୬) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) (ବୃତ୍ତିକାର ମତରେ ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି) ପରନ୍ତୁ ସେମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ପୂର୍ବ ବାକ୍ୟରେ ରଥରୂପରେ ଶରୀର ଦ୍ୱୟର ସମାନ ରୂପରେ କହିବାରୁ ଶରୀରରେ ପ୍ରକୃତଦ୍ୱ ପରିଶିଷ୍ଟ ସମାନ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କେବଳ ସୁକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, କି ସ୍ଥୂଳଶରୀରର ? ଆମେ ବେଦର ଅର୍ଥ ଜାଣିବା ଓ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ । ପରନ୍ତୁ ବେଦ ଉପରେ ଏହା କରିହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ବେଦୋକ୍ତ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦ ସୁକ୍ଷ୍ମର ପ୍ରତିପାଦନ କରିପାରେ । କିନ୍ତୁ ସ୍ଥୂଳର ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେ ବ୍ୟକ୍ତ ଅଟେ-ଏହା ଯଦି କୁହାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ଏକବାକ୍ୟତାର ଅଧୀନ ଅଟେ । ଏହି ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଏକବାକ୍ୟତା ନପାଇ କୌଣସି ଅର୍ଥର ପ୍ରତିପାଦନ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରକୃତିର ହାନି ଓ ଅପ୍ରକୃତପ୍ରକ୍ରିୟାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦରେ ସ୍ଥୂଳଶରୀର ଗ୍ରହଣ ନକରିବା ଅପ୍ରକୃତ ସୁକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା’- ଏହି ପ୍ରକୃତହୀନି, ଅପ୍ରକୃତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ରୂପଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଗ) ଆକାତ୍‌କ୍ଷା ବିନା ଏକବାକ୍ୟତାର ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହି ପୂର୍ବୋକ୍ତର ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଶରୀର ଦୁଇଟିର ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱାକାତ୍‌କ୍ଷା ସମାନ ହେବାରୁ ଆକାତ୍‌କ୍ଷାନୁସାରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ, ଏକବାକ୍ୟତା ବାଧୂତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥର ବୋଧ କିପରି ହେବ ?

(୭) ମୂଳ-(କ) ନ ଜୈବଂ ମତ୍ତବ୍ୟମ୍-‘ଦୁଃଶୋଧଦ୍ୱାଦ୍‌ସୁକ୍ଷ୍ମସୈବ ଶରୀରସ୍ୟୋହ ଗ୍ରହଣଂ ସ୍ଥୂଳସ୍ୟ ତୁ ଦୃଷ୍ଟବିଭବତୟା ସୁଶୋଧଦ୍ୱାଦ୍‌ଗ୍ରହଣମିତି । ଯତୋ ନୈବେହ ଶୋଧନଂ



କସ୍ୟଚିଦ୍ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ । ନହ୍ୟତୁ ଶୋଧନବିଧାୟି କିଞ୍ଚଦାଖ୍ୟାତମସ୍ତି । (ଖ) ଅନନ୍ତରଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଦ୍ୱାରୁ କିଂ ତଦ୍‌ବିଷ୍ଣୋଃ ପରମଂ ପଦମିତୀଦମିହ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ । ତଥାହାଦମସ୍ମାତ୍ ପରମିଦମସ୍ମାତ୍ ପରମିତ୍ୟୁକ୍ତା ‘ପୁରୁଷାନୁପରଂ କିଞ୍ଚିତ୍’, ଇତ୍ୟାହ । (ଗ) ସର୍ବଥାପି ଦ୍ୱାନୁମାନିକନିରା କରଣୋ-ପପତ୍ତେଷ୍ଠଥା ନାମାସ୍ତୁ । ନ ନଃ କିଞ୍ଚିଦ୍‌ବ୍ୟତେ ।

(୭) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ୱାକାର କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ଯେ- ଅନାମ୍ଭବ-ନିଷ୍ପନ୍ନରୂପ ଶୋଧନ ଦୁଷ୍ଟର ହେବାରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରର ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ନାନା ଦୋଷଦ୍ୱାରା ଦୂଷିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦୃଶାର ବିଷୟ ହେଲେ ଅନମ୍ଭବିଷ୍ଣୁରୂପ ଶୋଧନ ସୁକର ହେବାରୁ ସୁକ୍ଷ୍ମଶରୀର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହି ପ୍ରକରଣରେ କାହାର ଶୋଧନ ବିବକ୍ଷିତ ନୁହେଁ ଓ ଏଠାରେ ଶୋଧନର ବିଧାନ କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି କ୍ରିୟାପଦ ନାହିଁ ।

(ଖ) ତେବେ ବିଷ୍ଣୁର ପରମପଦ କ’ଣ ? ‘ଆତ୍ମାନଂ ରଥୁନଂ ବିଦ୍ଧି’, ଏହି ବାକ୍ୟର ପରବର୍ତ୍ତାପଦ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେଲେ ସେହି ଏଠାରେ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । କାରଣ- ‘ଏହା ଏହିଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ’, ‘ଏହା ଏହାଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ’, ଅର୍ଥାତ୍ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଠାରୁ ବିଷୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ, ବିଷୟଠାରୁ ମନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ’, ଏହି ପ୍ରକାର କହି ‘ପୁରୁଷଠାରୁ କିଛି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନାହିଁ’ ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଗ) ସବୁ ପ୍ରକାରର ଅନୁମାନନିରୂପିତ ପ୍ରଧାନର ନିରାକରଣ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଉତ୍ତମ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମର କିଛି ହାନି ନୁହେଁ ।

ଜ୍ଞେୟତ୍ବାବଚନାଚ୍ଚ ॥ ୪ ॥

(୧) ଜ୍ଞେୟତ୍ବାବଚନାଚ୍ଚ ॥ ୧।୪।୪ ॥

ଜ୍ଞେୟତ୍ବାବଚନାତ୍ ତ = ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଜ୍ଞେୟ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତିରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରଧାନର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଜ୍ଞେୟତ୍ବେନ ତ ସାଂଖ୍ୟିଃ ପ୍ରଧାନଂ ସୂର୍ଯ୍ୟତେ ଗୁଣପୁରୁଷାନ୍ତରଙ୍ଗାନାତ୍ କୈବଲ୍ୟମିତି ବଦଦ୍‌ଭିଃ । ନ ହି ଗୁଣସ୍ୱରୂପମଜ୍ଞତ୍ୱା ଗୁଣେଭ୍ୟଃ ପୁରୁଷସ୍ୱାନ୍ତରଂ ଶକ୍ୟଂ ଜ୍ଞାତୁମିତି । କୃଚିତ୍ ବିଭୂତିବିଷୟପ୍ରାପ୍ତୟେ ଜ୍ଞେୟମିତି ସ୍ମରତି । (ଖ) ନ ଚେଦମିହାବ୍ୟକ୍ତଂ ଜ୍ଞେୟତ୍ବେନୋଚ୍ୟତେ । ପଦମାତ୍ରଂ ହ୍ୟବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦଃ । ନେହାବ୍ୟକ୍ତଂ



ଜ୍ଞାତବ୍ୟମୁପାସିତବ୍ୟଂତେତି ବାକ୍ୟମସ୍ତି । (ଗ) ନ ଋନ୍ନୁପଦିଷ୍ଠଂ ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନଂ ପୁରୁଷାର୍ଥମିତି ଶକ୍ୟଂ ପ୍ରତିପତ୍ତୁମ୍ ତସ୍ମାଦପି ନାବ୍ୟକ୍ରମେନ ପ୍ରଧାନମଭିଧାୟତେ । ଅସ୍ମାକନ୍ତୁ ରଥରୂପକକ୍ଳୁପଶରୀରାଦ୍ୟନ୍ନୁସରଣେନ ବିଷୋରେବ ପରମଂ ପଦଂ ଦର୍ଶୟିତୁମୟମୁପନ୍ୟାସ ଇତ୍ୟନବଦ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ସତ୍ତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ଓ ପୁରୁଷର ଭେଦଜ୍ଞାନରୁ ମୋକ୍ଷ ହୁଏ । ଏହିଭଳି କହୁଥିବା ସାଂଖ୍ୟମତାନୁଯାୟୀ ବିଦ୍ୱାନ୍ ପ୍ରଧାନର ଜ୍ଞେୟରୂପରେ ସ୍ମରଣ କରନ୍ତି । କାରଣ-ସତ୍ତ୍ୱାଦିଗୁଣର ସ୍ୱରୂପ ନ ଜାଣିଲେ କେବଳ ଗୁଣଦ୍ୱାରା ପୁରୁଷର ଭେଦ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ଅଣିମାଦି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ପାଇବା ପାଇଁ ପ୍ରଧାନ ଜ୍ଞେୟ ବୋଲି କେତେକ ସ୍ମୃତିରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ମହତଃ ପରମବ୍ୟକତମ୍’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଅବ୍ୟକ୍ତକୁ ଜ୍ଞେୟ ରୂପରେ କୁହାଯାଇନାହିଁ । ଏଠାରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦ କେବଳ ଗୋଟିଏ ପଦ । ଅବ୍ୟକ୍ତ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ବା ରପାସିତବ୍ୟ ବୋଲି ଏହି ବିଷୟରେ କୌଣସି ଏପରି ବିଧାୟକ ବାକ୍ୟ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଅନ୍ନୁପଦିଷ୍ଠ ପଦାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ପୁରୁଷାର୍ଥ ଅଟେ । ଏପରି ଜଣାନାହିଁ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରଧାନକୁ କରେ ନାହିଁ । ଆମ୍ଭ ମତରେ- ରଥସାଦୃଶ୍ୟ କଷ୍ଟ ତ ଶରୀରାଦିର ଅନୁସରଣ କରି ବିଷ୍ଣୁର ପରମପଦ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଏହା ଉପନ୍ୟାସ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ ।

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ୫ ॥

(୧) ବଦତୀତି ତେନ୍ନୁ ପ୍ରାଜ୍ଞୋ ହି ପ୍ରକରଣାତ୍ ॥ ୧।୪।୫

ବଦତି=‘ମହତଃ ପରଂଧ୍ରୁବଂ ନିରୂପ୍ୟ’ ଏହି ଉତ୍ତରବାକ୍ୟ ପ୍ରଧାନକୁ ଜ୍ଞେୟ ବୋଲି କହେ । ଇତି ତେତ, ନ=ଯଦି ଏହା କୁହ, ତେବେ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପ୍ରକରଣାତ୍=କାରଣ-‘ପୁରୁଷାନ୍ନ ପରଂ’, ଏହି ଆତ୍ମପ୍ରକରଣରେ, ପ୍ରାଜ୍ଞୋହି=ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଏଠାରେ ଜ୍ଞେୟ ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ ସାଂଖ୍ୟଃ-‘ଜ୍ଞେୟତ୍ୱାବଚନାତ୍’ ଇତ୍ୟସିଦ୍ଧମ୍, କଥମ ? ଶ୍ରୁୟତେ ହ୍ୟୁତ୍ତରତ୍ୱାବ୍ୟକ୍ରମେନୋଦିତସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ଜ୍ଞେୟତ୍ୱାବଚନମ୍- ‘ଅଶବ୍ଦମସ୍ପର୍ଶସ୍ପରୁ-ପମବ୍ୟୟମ୍, କଥାଽରସଂ ନିତ୍ୟମଗନ୍ଧବଚ୍ଚ ଯତ୍ ॥ ଅନାଦ୍ୟନିତ୍ୟଂ ମହତଃ ପରଂ ଧ୍ରୁବମ୍, ନିରୂପ୍ୟ ତଂ ମୃତ୍ୟୁମୁଖାତ୍ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ ॥ (କା ୨-୩-୧୫) ଇତି । (ଖ) ଅତ୍ର ହି



ଯାଦୃଶଂ ଶବ୍ଦାଦିହୀନଂ ପ୍ରଧାନଂ ମହତଃ ପରଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରୀ ନିରୂପିତମ୍, ତାଦୃଶମେବ ନିରୂପ୍ୟତ୍ତେନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରଧାନମେବେଦମ୍, ତଦେବ ଉତ୍ତମଶବ୍ଦନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏଠାରେ ସାଂଖ୍ୟ କହେ- ‘ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବତନାତ୍’ ଏହି ହେତୁ ଅସିଦ୍ଧ ହୁଏ । କାରଣ-‘ଯାହା ଅଶବ୍ଦ ଅସ୍ପର୍ଶ, ଅରୂପ, ଅବ୍ୟୟ, ରସହୀନ, ନିତ୍ୟ ତଥା ଗନ୍ଧରହିତ । ଯାହା ଅନାଦି, ଅନନ୍ତ, ମହତଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନିଷ୍କଳ ଅଟେ । ସେହି ତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ପାଇ ପୁରୁଷ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ’, ବୋଲି ଏହି ଉତ୍ତରବାକ୍ୟରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦ ସହିତ ପ୍ରଧାନର ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବତନ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଖ) ସାଂଖ୍ୟସୂତ୍ରରେ ଶବ୍ଦାଦିରହିତ ମହତଠାରୁ ପରପ୍ରଧାନର ଯେପରି ନିରୂପଣ ଅଛି, ସେପରି ଏଠାରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଏହା ପ୍ରଧାନ ଏବଂ ସେ ହିଁ ଏଠାରେ ‘ମହତଃ ପରମବ୍ୟକ୍ତମ୍’ ବାକ୍ୟରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ-ନେହ ପ୍ରଧାନଂ ନିରୂପ୍ୟତ୍ତେନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟମ୍ । ‘ପ୍ରାଜ୍ଞୋ ହୀବ ପରମାତ୍ମା ନିରୂପ୍ୟତ୍ତେନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । (ଖ) କୁତଃ ? ପ୍ରକରଣାତ୍ । ପ୍ରାଜ୍ଞସ୍ୟ ହି ପ୍ରକରଣଂ ବିତତଂ ବର୍ତ୍ତତେ’, ‘ପୁରୁଷାନ୍ନ ପରଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ସା କାଷ୍ଠା ସା ପରା ଗତିଃ’, ଇତ୍ୟାଦି ନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ । ‘ଏସହଂ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ ଗୁଡ୍ଢାତ୍ମା ନ ପ୍ରକାଶତେ’, ଇତି ତ ଦୁର୍ଜ୍ଞାତତ୍ୱ ବଚନେନ ତସ୍ୟୈବ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା-ତ୍ୱକ୍ଷଣାତ୍ । ‘ଯଚ୍ଛେଦବାତ୍ ମନସା ପ୍ରାଜ୍ଞଃ’ ଇତି ତ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନାୟୈବ ବାଗାଦି-ସଂଯମସ୍ୟ ବିହିତତ୍ୱାତ୍, ମୃତ୍ୟୁମୁଖ-ପ୍ରମୋକ୍ଷଣଫଳତ୍ୱାତ୍ । (ଗ) ନ ହି ପ୍ରଧାନମାତ୍ରଂ ନିରୂପ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁମୁଖାତ୍ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ’ ଇତି ସାଂଖ୍ୟ ଗିଷ୍ୟତେ । ତେତନାମ୍ବିଜ୍ଞାନାଦ୍ ହି ମୃତ୍ୟୁମୁଖାତ୍ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତ’, ଇତି ତେଷା-ମଭ୍ୟୁପଗମଃ । (ଘ) ସର୍ବେଷୁ ବେଦାନ୍ତୋଷୁ ପ୍ରାଜ୍ଞସ୍ୟୈମାମ୍ବନୋଽ-ଶବ୍ଦାଦିଧର୍ମତ୍ୱମଭିଲିପ୍ୟତେ । ତସ୍ମାନ୍ନ ପ୍ରଧାନ ସ୍ୟାତ୍ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବତମବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟତଂ ବା ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହି ମନ୍ତ୍ର (ଅଶବ୍ଦମସ୍ପର୍ଶ)ରେ ପ୍ରଧାନ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଜ୍ଞ ପରମାତ୍ମା କେବଳ ଏଠାରେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।



(ଖ) କିପରି ? ତାହାର ପ୍ରକରଣହେତୁ । ପ୍ରାଞ୍ଜର ବିସ୍ତୃତ ପ୍ରକରଣ ସର୍ବତ୍ର ରହିଛି । ‘ପୁରୁଷଠାରୁ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନୁହେଁ । ସେ ହିଁ ପରମଗତି ଅଟେ ଇତ୍ୟାଦି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିଛି । ‘ସମଗ୍ରଜୀବଠାରେ ଲୁଚି ରହିଥିବା ଏହି ଆତ୍ମା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ’ । ଏହିପ୍ରକାର ଦୁର୍ଜ୍ଞାନ କଥନରୁ ଏହାର ଜ୍ଞେୟ ରୂପରେ ଆତ୍ମକାକ୍ଷା ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ତଥା ‘ବିବେକୀ ପୁରୁଷ ବାଣୀର ମନରେ ଲୟରଖିବା ଉଚିତ୍’, ଏହିପ୍ରକାର ତାହାର ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ବାଣୀ ଆଦିର ସଂଯମନ ବିଧାନ କରେ ଓ ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରେ ଶୀଘ୍ର ମୋକ୍ଷପାଇବା ଜ୍ଞାନର ଫଳ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ସାଂଖ୍ୟମାନେ ଏହାକୁ ସ୍ୱୀକାର ନକରି କହନ୍ତି ଯେ- କେବଳ ପ୍ରଧାନର ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ଯେ- ଚେତନ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଘ) ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାଞ୍ଜ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଅଶବ୍ଦଦ୍ୱାଦି ଧର୍ମକୁ କହେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ପ୍ରଧାନ ଜ୍ଞେୟ ନୁହେଁ ଏବଂ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ ।

प्रयाणमेव चैवमुपन्यासः प्रसन्नस्य ॥ ६ ॥

(୧) ତ୍ରୟାଶୀମେବ ଚୈବମୁପନ୍ୟାସଃ ପ୍ରଶ୍ନଃ ॥ ୧।୪।୬ ॥

ଏବଂ = ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ବାକ୍ୟର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ଦ୍ୱାରା, ତ୍ରୟାଶୀମେବ-ଅଗ୍ନି, ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମା-ଏହି ତିନୋଟିର, ଉପନ୍ୟାସଃ-ବକ୍ତବ୍ୟରୂପରେ ଉପନ୍ୟାସ ହୋଇଛି । ପ୍ରଶ୍ନଃ-ପ୍ରଶ୍ନ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ବିଷୟରେ ଅଛି । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ(କ) ଇତଃ ନ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତ୍ୱଂ ଜ୍ଞେୟତ୍ୱଂ ବା । ଯସ୍ମାତ୍ ତ୍ରୟାଶୀମେବ ପଦାର୍ଥାନାମଗ୍ନିଜୀବପରମାତ୍ମନାମସ୍ମିନ୍ନଗ୍ରନ୍ଥେ କଠବଲ୍ଲୀଷ୍ଠ ବର ପ୍ରଦାନସାମର୍ଥ୍ୟାଦ୍ବକ୍ତବ୍ୟତୟୋପନ୍ୟାସୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । (ଖ) ତଦ୍ବିଷୟ ଏବଂ ତ ପ୍ରଶ୍ନଃ- ‘ନାତୋଽନ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନ ଉପନ୍ୟାସୋବାହୁ । ତତ୍ରତାବତ୍ ‘ସ ତ୍ୱମଗ୍ନିଂ ସ୍ୱର୍ଗମଧ୍ୟେଷି ମୃତ୍ୟୋ ପ୍ରହୁହି ତଂ ଶ୍ରବଧାନାୟ ମହ୍ୟମ୍’, (କା ୧-୧-୧୩) ଇତ୍ୟଗ୍ନି ବିଷୟଃ ପ୍ରଶ୍ନଃ । (ଗ) ‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତି ବିଚିକିକ୍ଷା ମନୁଷ୍ୟଃସ୍ତୀତ୍ୟେକେ ନାୟମସ୍ତୀତି ଚୈକେ । ଏତଦ୍ବିଦ୍ୟାମନୁଶିଷ୍ଟସ୍ତାୟଂ, ବରାଣାମେଷୋ ବରୁଷ୍ଠତାୟଃ’, (କା ୧-୧-୨୦) ଇତି



ଜୀବବିଷୟ ପ୍ରଶ୍ନ । (ଘ) ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାସ୍ମାତ୍ କୃତକୃତାତ୍ । ଅନ୍ୟତ୍ର ଭୂତାଜ ଭବ୍ୟାଜ ଯତ୍ତତ୍ପଶ୍ୟସିତଦ୍ବଦ୍’, (କା ୧-୨-୧୪) ଇତି ପରମାତ୍ମାବିଷୟ । (ଙ) ପ୍ରତିବଚନମପି ‘ଲୋକାଦିମନ୍ତ୍ରୀ ତମୁକାତ ତସ୍ମୈ’ । ଯା ଇଷକା ଯାବତୀବା ‘ଯଥା ବା’, । (କା ୧-୧-୧୫) ଇତ୍ୟଗ୍ନିବିଷୟମ୍ । (ଚ) ‘ହନ୍ତ ତ ଜଦଂ ପ୍ରବକ୍ଷ୍ୟାମି ଗୁହ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ସନାତନମ୍ । ଯଥା ତ ମରଣଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ଆତ୍ମା ଭବତି ଗୌତମଃ’, । ଯୋନିମନେ୍ୟ ପ୍ରପଦ୍ୟନ୍ତେ ଶରୀରଦ୍ଵାୟ ଦେହିନଃ । ସ୍ଥାଶୁମନେ୍ୟଃନୁ-ସଂଯନ୍ତି ଯଥାକର୍ମ ଯଥାଶ୍ରୁତମ୍’, (କା ୨-୫-୬-୭) ଇତି ବ୍ୟବହିତଂ ଜୀବବିଷୟମ୍ । (ଛ) ‘ନ ଜାୟତେ ମିୟତେ ବା ବିପଶ୍ଚିତ୍’ (କା ୧-୧-୧୮) ଇତ୍ୟାଦି ବହୁ ପ୍ରପଞ୍ଚଂ ପରମାତ୍ମାବିଷୟମ୍ । ନୈବଂ ପ୍ରଧାନବିଷୟଃ ପ୍ରଶ୍ନୋଽସ୍ତି, ଅପୃଷ୍ଟତତ୍ତ୍ଵଜାନୁପନ୍ୟସନାୟତ୍ ତସ୍ୟେତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି କାରଣରୁ ପ୍ରଧାନ ଅବକ୍ତ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ଅଥବା ଜ୍ଞେୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବର ପ୍ରଦାନ ସାମର୍ଥ୍ୟଦ୍ଵାରା ଏହି କଠବଲ୍ଲୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବକ୍ତବ୍ୟ ରୂପରେ ଅଗ୍ନି, ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମା- ଏହି ତିନୋଟିର ଉପନ୍ୟାସ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ତଦ୍ବିଷୟକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନ ଅଥବା ଉପନ୍ୟାସ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ସେଥିରେ ନଚିକେତା-ହେ ମୃତ୍ୟୁ ! ତୁମେ ସ୍ଵର୍ଗର ସାଧନଭୂତ ଅଗ୍ନିକୁ ଜାଣିଛ, ଶ୍ରଦ୍ଧାକୁ ମୋତେ ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କର, ଏହି ଅଗ୍ନିବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ ଅଟେ ।

(ଗ) ‘ମୃତକବିଷୟରେ ଯାହା ସନ୍ଦେହ ଅଛି’- ସେହି ବିଷୟରେ କେତେକ କହନ୍ତି ଯେ- ଦେହାଦିସଂଘାତ ଦ୍ଵାରା ଅତିରିକ୍ତ ଦେହାନ୍ତର ସମ୍ଭାଷା ଆତ୍ମା-ଅଟେ । କେତେକ କହନ୍ତି-ଏହିପ୍ରକାର ଆତ୍ମା ନାହିଁ । ତୁମଦ୍ଵାରା ଉପଦେଶ ପାଇଥିବା ମୁଁ ଏହା ଜାଣିବି । ଏହାହିଁ ବର ମଧ୍ୟରେ ଶେଷ ଓ ତୃତୀୟ ବର’ । ଏହି ଜୀବ ବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ ଅଟେ’ ।

(ଘ) ‘ଯାହା ଧର୍ମଠାରୁ ପୃଥକ, ଅଧର୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନ, କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣଠାରୁ ଅନ୍ୟ, ଭୂତ ଭବିଷ୍ୟତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନଠାରୁ ଅନ୍ୟ’- ଏହିପ୍ରକାର ତୁମେ ଯାହା ଦେଖୁଛ, ତାହା ମୋତେ କହ’ । ଏହି ପରମାତ୍ମା ବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ ଅଟେ ।

(ଙ) ପ୍ରତିବଚନ ମଧ୍ୟ ‘ତେବେ ଜଗତ୍‌ର କାରଣଭୂତ ସେହି ଅଗ୍ନିର ଓ ତାହାର ଚୟନ କରିବାରେ ଯେପରି ଓ ଯେତେ ଜଟିଳ ବରକାର ହୁଏ, ଓ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ସ୍ପଷ୍ଟିକରେ



ତାହାର ଚୟନ କରାଯାଇଛି, ସେହିସବୁ ନଚିକେତାକୁ ଯମରାଜୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ’, ଏହି ଅଗ୍ନି ବିଷୟକ ଉତ୍ତର ଅଟେ ।

(ଚ) ‘ହେ ଗୌତମ ! ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁଁ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଏହି ଗୁହ୍ୟ ଓ ସନାତନ ବ୍ରହ୍ମର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବି ଓ (ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣି ନଥିବା) ମରଣଶୀଳ ଆତ୍ମା ଯେପରି ହୁଏ, (ତାହା ବତାଇ ଦେବି) । ନିଜର କର୍ମ ଓ ଜ୍ଞାନର ଅନୁସାରେ କେତେକ ଆତ୍ମା ଶରୀରଧାରଣ କରିବା ପାଇଁ କେତେ ଯୋନିକୁ ପାଆନ୍ତି ଓ କେତେକ ସ୍ଥାବର ଭାବକୁ ଲାଭ କରନ୍ତି’ । ଏହି ବ୍ୟବଧାନରେ (ଅବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ) ଜୀବବିଷୟକ ଉତ୍ତର ଅଟେ ।

(ଛ) ‘ଏହି ବିଦ୍ବାନ୍ ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ, ମରେ ନାହିଁ’, ଇତ୍ୟାଦି ବହୁତ ବିସ୍ତୃତ ପରମାତ୍ମା ବିଷୟକ ପ୍ରତିବଚନ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଧାନବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ଅପୃଷ୍ଟ ହେଲେ ଉପନ୍ୟାସ ଯୋଗ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ-ଯୋଃୟମାତ୍ମବିଷୟଃ ପ୍ରଶ୍ନୋ ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ ବିଚିକିଷା ମନୁଷ୍ୟେଃସ୍ତୀତି କିଂ ସ ଏବାୟସ୍ । ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାଧର୍ମାତ୍’, ଇତି ପୁନରନୁକୃଷ୍ୟତେ’ କିଂ ବା ତତୋଽନ୍ୟୋୟମପୂର୍ବଃ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତଥାପ୍ୟତ ଇତି । (ଖ) କିଂ ଋତଃ ସ ଏବାୟଂ ପ୍ରଶ୍ନଃ ପୁନରନୁକୃଷ୍ୟତ ଇତି ଯଦୁଚ୍ୟତ, ଦ୍ଵୟୋରାତ୍ମବିଷୟୋଃ ପ୍ରଶ୍ନୟୋରେକତାପରେତ୍ଵିବିଷୟ ଆତ୍ମବିଷୟଃ ହାବେବ ପ୍ରଶ୍ନବିତ୍ୟତୋ ନ ବକ୍ତବ୍ୟଂ ତ୍ରୟାଣାଂ ପ୍ରଶ୍ନୋପନ୍ୟାସାଦିତି । (ଗ) ଅଥାନ୍ୟୋୟମପୂର୍ବଃ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତଥାପ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତ, ତତୋ ଯଥୈବ ବରପ୍ରଦାନବ୍ୟତିରେକେଣ ପ୍ରଶ୍ନକଞ୍ଚନାୟାସଦୋଷଃ । ଏବଂ ପ୍ରଶ୍ନବ୍ୟତିରେକେଣାପି ପ୍ରଧାନୋପନ୍ୟାସକଞ୍ଚନାୟାମଦୋଷଃ ସ୍ୟାଦିତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ’ ଏହି ଯେଉଁ ଆତ୍ମବିଷୟକ ଅଟେ, ତାହାର କ’ଣ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦ୍’ ଏଠାରେ ପୁନର୍ବାର ଅନୁକୃତି ଅଥବା ଅନ୍ୟ ଅପୂର୍ବ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିଯାଏ । ସେହି ପ୍ରକରଣରେ ହେଲା ? ‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ’ ସେହି ପ୍ରଶ୍ନର ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦ୍’ ଏହି ଅନୁକୃତି-ଏହା ଯଦି କହ, ତେବେ ଆତ୍ମ ବିଷୟକ ଦୁଇଟି ପ୍ରଶ୍ନରେ ଅଭେଦ ହେଲେ ଅଗ୍ନିବିଷୟକ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନ ଦୁଇଟି ହୁଅନ୍ତି । ଅଥଃ ତିନୋଟି ପଦାର୍ଥ ବିଷୟକ ହିଁ ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ଉପନ୍ୟାସ ଅଟେ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଯଦି କୁହ ଯେ ଏଠାରେ ଅପୂର୍ବ ପ୍ରଶ୍ନ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଯେପରି ବରପ୍ରଦାନ ଦ୍ଵାରା ଅତିରିକ୍ତ କଞ୍ଚନାରେ ତୁମ୍ଭର ଦୋଷ ନାହିଁ ।



(ଗ) ଯେପରି ପ୍ରଶ୍ନ ବିନା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନର ଉପନ୍ୟାସ କଳ୍ପନାରେ ଆସର ଦୋଷ ନାହିଁ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ନୈବଂ ବୟମିହ ବରପ୍ରଦାନ ବ୍ୟତିରେକେଣ ପ୍ରଶ୍ନଂ କିଞ୍ଚିତ୍ କଳ୍ପୟାମଃ ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ । (ଖ) ବରପ୍ରଦାନୋପକ୍ରମା ହି ମୃତ୍ୟୁନିଚିକେତଃ ସମ୍ଭାବରୂପା ବାକ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତିରାସମାପ୍ତେଃ କଠବଲ୍ଲାନାଂ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ମୃତ୍ୟୁଃ କିଳ ନଚିକେତ ସେ ପିତ୍ରା ପ୍ରହିତାୟତ୍ରାନ୍ ବରାନ୍ନପଦଦୌ । ନଚିକେତଃ କିଳ ତେଷାଂ ପ୍ରଥମେନ ବରେଣ ପିତୁଃ ସୌମନସ୍ୟଂ ବତ୍ରେ, ଦ୍ଵିତୀୟେନାତ୍ମବିଦ୍ୟାମ୍ ‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ’, ଇତି ‘ବରାଣାମେଷ ବରସ୍ତୃତାୟଃ’, (କାଃ ୧-୧-୨୦) ଇତିଲିଙ୍ଗାତ୍ । (ଗ) ତତ୍ର ଯଦ୍ୟନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦିତ୍ୟନ୍ୟୋଽୟମୂର୍ବଃ ପ୍ରଶ୍ନ ଉତଥାପ୍ୟେତ, ତତୋ ବରପ୍ରଦାନବ୍ୟତିରେକେଣାପି ପ୍ରଶ୍ନକଳ୍ପନାଦ୍ବାକ୍ୟଂ ବାଧେତ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏଠାରେ ଆରମ୍ଭ ଏହି ବର ପ୍ରଦାନର ଅତିରିକ୍ତ କୌଣସି ପ୍ରଶ୍ନ କଳ୍ପନା କରୁ । କାରଣ-ବାକ୍ୟର ଉପକ୍ରମସାମର୍ଥ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକାର ହୁଏ ।

(ଖ) ବର ପ୍ରଦାନଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କଠବଲ୍ଲାର ସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯମରାଜ ଓ ନଚିକେତାର ସମ୍ଭାବରୂପ ବାକ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତି ଏହିପରି ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ପିତା ପଠାଇଥିବା ନଚିକେତାକୁ ଯମରାଜ ତିନୋଟି ବର ପ୍ରଦାନ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ବରଟି ନଚିକେତାପିତାଙ୍କର ପ୍ରସନ୍ନତା, ଦ୍ଵିତୀୟ ବରରେ ଅଗ୍ନିବିଦ୍ୟା ଓ ତୃତୀୟ ବରରେ ଆତ୍ମବିଦ୍ୟା ମାଗିଲେ । କାରଣ-‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ’ ଏବଂ ‘ବରାଣାମେଷ’ ଏହି ଶ୍ରୁତି ଲିଙ୍ଗ ଅଟେ ।

(ଗ) ସେଥିରେ ଯଦି ‘ଅନ୍ୟତ୍ ଧର୍ମାତ୍’ ଏହି ନୂତନ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠାଯାଏ, ତେବେ ବର ପ୍ରଦାନରେ ଅତିରିକ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନର କଳ୍ପନା ହେଲେ ଉପକ୍ରମ ବାକ୍ୟର ବାଧକ ହୋଇଯାଏ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ନନୁ ପ୍ରଶ୍ନବ୍ୟଭେଦାଦ ପୂର୍ବୋଽୟଂ ପ୍ରଶ୍ନୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । ପୂର୍ବୋ ହି ପ୍ରଶ୍ନୋ ଜୀବବିଷୟଃ, ‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ’ ବିଚିକିତ୍ସା ମନୁଷ୍ୟେଽସ୍ତି ନାସ୍ତୀତି ବିଚିକିତ୍ସାଭିଧାନାତ୍ । (ଖ) ଜୀବଃ ଧର୍ମାଦିଗୋଚରାନୁନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦିତି ପ୍ରଶ୍ନମର୍ହତି । ପ୍ରାଞ୍ଜୟୁ



ଧର୍ମାଦ୍ୟତୀତାଦୃଦନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦିତି ପ୍ରଶ୍ନମର୍ହତି । (ଗ) ପ୍ରଶ୍ନଛାୟା ନତ ନ ସମାନା ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ପୂର୍ବସ୍ୟାସ୍ତିତ୍ୱନାରିତ୍ୱବିଷୟତ୍ୱଭ୍ରମରସ୍ୟ ଧର୍ମାଦ୍ୟ ତୀତବସ୍ତୁ ବିୟତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାଭାବାତ୍ ପ୍ରଶ୍ନଭେଦଃ ।

(୫) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ (ଜୀବ ଓ ଇଶ୍ୱରରୂପ) ପ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟପଦାର୍ଥର ଭେଦ ହେଲେ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍’, ଏଠାରେ ନୂତନ ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ । ପୂର୍ବ ପ୍ରଶ୍ନ ଜୀବ ବିଷୟକ ଅଟେ, କାରଣ- ‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ମୃତକ ମନୁଷ୍ୟର ବିଷୟରେ ଦେହାଦିସଂସ୍କାରଭିନ୍ନ ଆତ୍ମା ଅଟେ-ଏହି ପ୍ରକାର ଶଙ୍କା ହୋଇପାରେ ।

(ଖ) ଜୀବଧର୍ମାଦିର ଆଶ୍ରୟ ହେଲେ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍’ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ପ୍ରାଜ୍ଞ କିନ୍ତୁ ଧର୍ମାଦିଠାରୁ ଅତୀତ ହେବାରୁ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍’ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଯୋଗ୍ୟତା ଆସେ । କେବଳ ପ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଭେଦରେ ପ୍ରଶ୍ନର ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଦୁଇଟି ମନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରଶ୍ନ ସାଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସମାନ ଭାବରେ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- ‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ’ ଏହି ପୂର୍ବ ପ୍ରଶ୍ନ ଅସ୍ତି ଓ ନାସ୍ତିବିଷୟକ ଅଟେ ଓ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍’ ଏହି ଉତ୍ତର ପ୍ରଶ୍ନ ଧର୍ମାଦି ଅତୀତ ବସ୍ତୁ ବିଷୟକ ଅଟେ । ଅତଃ ପୂର୍ବ ମନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ବସ୍ତୁର ଉତ୍ତର ମନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନର ଅଭାବ ହେବାରୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଗୁଡ଼ିକରେ ପରସ୍ପର ଭେଦ ହୁଏ ।

(୬) ମୂଳ-(କ) ନ ପୂର୍ବସୈବୋତ୍ତରତ୍ରାନୁକର୍ଷଣମିତି ଚେତଃ, ନ । ଜୀବପ୍ରାଜ୍ଞାୟୋରେକତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଭବେତ୍ ପ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଭେଦାତ୍ ପ୍ରଶ୍ନଭେଦୋ ଯଦ୍ୟନେ୍ୟା ଜୀବଃ ପ୍ରାଜ୍ଞାତ୍ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ତ୍ୱନ୍ୟତ୍ୱମସ୍ତି । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାତ୍ୟାଦି-ଶ୍ରୁତିଧ୍ୱଜରେଭ୍ୟଃ । ଇହ ଚ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍’ ଇତ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତିବଚନଂ ‘ନ ଜାୟତେ ପ୍ରିୟତେ ବା ବିପଶ୍ଚିତ୍’, ଇତି ଜନ୍ମମରଣ ପ୍ରତିକ୍ଷେପେନ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନଂ ଶାରୀର ପରମେଶ୍ୱରଯୋରଭେଦଂ ଦର୍ଶୟତି । ସତି ହି ପ୍ରସଙ୍ଗେ ପ୍ରତିକ୍ଷେପୋ ଭାଗାଭବତି । (ଗ) ପ୍ରସଙ୍ଗଃ ଜନ୍ମମରଣଯୋଃ ଶାରୀରସଂସ୍କର୍ଷାଚ୍ଛରୀରସ୍ୟ ଭବତି ନ ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟ । (ଘ) ତଥା ‘ସ୍ୱପ୍ନାତ୍ ଜାଗରିତାତ୍’ ଚେତ୍ତୌ ଯେନାନୁପଶ୍ୟତି । ମହାତ୍ ବିଭ୍ରମାତ୍ମାନଂ ମତ୍ତା ଧାରୋ ନ ଶୋଚତି’, (କା ୨-୪-୪) ଇତି ସ୍ୱପ୍ନଜାଗରିତଦୃଶୋ ଜୀବସୈବ ମହତ୍ତ୍ୱବିଭ୍ରତ୍ ବିଶେଷଣସ୍ୟ ମନନେନ ଶୋକ ବିଚ୍ଛେଦଂ ଦର୍ଶୟନ୍ତୁ ପ୍ରାଜ୍ଞାଦନେ୍ୟା ଜୀବ ଇତି ଦର୍ଶୟତି । ପ୍ରାଜ୍ଞବିଜ୍ଞାନାଦି ଶୋକବିଚ୍ଛେଦ ଇତି ବେଦାନ୍ତୁପଦିଷ୍ଟଃ ।



(୧) ଭାଷାଂତର- ସମାଧାନ-(କ) ଯଦି ତୁମେ କୁହ ଯେ-ପୂର୍ବ-ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ବାକ୍ୟରେ ଅନୁବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଜୀବ ଓ ପ୍ରାଜ୍ଞରେ ଏକଭୃସ୍ମାକାର କରାଯାଇଛି । ଯଦି ଜୀବ ପ୍ରାଜ୍ଞଠାରୁ ଅନ୍ୟକିଛି ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରତ୍ୟେକଦେବରେ ପ୍ରଶ୍ନର ଭେଦ ହୁଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟଶୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଦୁଇଟିରେ ଭେଦ ନାହିଁ, ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହେଉଛି । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦ୍’ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ‘ନ ଜାତେୟମ୍ ପ୍ରିୟତେ ବା ବିପକ୍ଷିତ୍’ ଏହି ପ୍ରକାର ଜନ୍ମମରଣ ପ୍ରତିଷେଧରେ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନ ପ୍ରତିବଚନ ଜୀବ ଓ ପରମେଶ୍ୱରର ଅଭେଦ ଦେଖାଏ । ଜନ୍ମମରଣର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେଲେ ପ୍ରତିଷେଧଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଶରୀର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ଜୀବାତ୍ମାରେ ଜନ୍ମମରଣର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ପରମେଶ୍ୱରଠାରେ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ଏହି ପ୍ରକାର ‘ଯାହାଦ୍ୱାରା ସ୍ୱପ୍ନରେ ଜଣାଯାଉଥିବା ଓ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖାଉଥିବା ଦୁଇପ୍ରକାର ପଦାର୍ଥକୁ ଦେଖେ । ସେହି ମହାନ ଓ ବିଭୁ ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣି ବୁଦ୍ଧିମାନ ପୁରୁଷ ଶୋକ କରେ ନାହିଁ’, ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଜାଗ୍ରତ ପଦାର୍ଥକୁ ଦେଖୁଥିବା ମହତ୍ତ୍ୱ ଓ ବିଭୁତ୍ୱ ବିଶିଷ୍ଟ ଜୀବର ଚିନ୍ତନରୁ ଶୋକର ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିବୃତ୍ତି ଦେଖାଇ ଯମରାଜ ପ୍ରାଜ୍ଞ ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଜୀବ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ବୋଲି ଦେଖାଏ । ଏହି ବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯେ- ପ୍ରାଜ୍ଞର ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଶୋକ ନାଶ ହୁଏ ।

(୭) ମୂଳ-(କ) ତଥାତ୍ତ୍ୱେ ‘ଯଦେବେହ ତଦମୃତ ଯଦମୃତ ତଦନ୍ଦିହ । ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମାପ୍ନୋତି ଯ ଇହ ନାନେବ ପଶ୍ୟତି’, (କା ୨-୪-୧୦) ଇତି ଜୀବପ୍ରାଜ୍ଞଭେଦ ଦୃଷ୍ଟମପବଦତି । (ଖ) ତଥା ଜୀବବିଷୟସ୍ୟାସ୍ତିତ୍ୱନାସ୍ତିତ୍ୱପ୍ରଶ୍ନସ୍ୟା-ନନ୍ତରମ୍” ‘ଅନ୍ୟ ବରଂ ନଚିକେତୋ ବୃଣାଷ୍’ ଇତ୍ୟାଦିମ୍ବ ମୃତ୍ୟୁନା ଡେଇଁ ଡେଇଁ ପ୍ରଲୋଭ୍ୟମାନୋଽପି ନଚିକେତା ଯଦା ନ ଚକ୍ଷ୍ମ, ତଦୈନଂ ମୃତ୍ୟୁରଭ୍ୟୁ ପଦୟନିଃଶ୍ରେୟସବିଭାଗପ୍ରଦର୍ଶନେନ ବିଦ୍ୟା ବିଦ୍ୟା ବିଭାଗପ୍ରଦର୍ଶନେନ ‘ବିଦ୍ୟାଭାପ୍ତ୍ୟିନଂ ନଚିକେତସଂ ମନେନ ନତ୍ସ କାମା ବହୁବୋଽଲୋଲୁପତ’, (କା ୧।୨।୪) ଇତି ପ୍ରଶ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନମପି ତଦାୟଂ ପ୍ରଶଂସନ୍ୟଦୁବାଚଂ ‘ତଂ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶଂ ଗୁରୁମନୁପ୍ରବିଷଂ ଗୁହାହିତଂ ଗହ୍ମରେଷଂ ପୁରାଣମ୍ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମୋପାୟୋଽଗ୍ରମୋନ ଦେବମ୍,



ମତ୍ସ୍ୟା ଧୀରୋ ହର୍ଷଶୋକୌ ଜହାତି', (କା ୧।୨।୧୨) ଇତି । ତେନାପି ଜୀବପ୍ରାଜ୍ଞୟୋରେଭେଦ ଏବଂ ବିବକ୍ଷିତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । (ଗ) ଯତ୍ ପ୍ରଶ୍ନନିମିତ୍ତାଂ ଚ ପ୍ରଶଂସାଂ ମହତୀଂ ମୃତ୍ୟୋଃପ୍ରତ୍ୟପଦ୍ୟତ ନଚିକେତା ଯଦି ତଂ ବିହାୟ ପ୍ରଶଂସନା-ନନ୍ତରମନ୍ୟମେବ, ପ୍ରଶ୍ନମୁପକ୍ଷିପେଦସ୍ଥାନ ଏବ ସା ସର୍ବା ପ୍ରଶଂସା ପ୍ରସାରିତା ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ 'ଯେ ଯ ପ୍ରେତେ' ଇତ୍ୟର୍ଥେବ ପ୍ରଶ୍ନସୈତଦନୁକର୍ଷଣମ୍ 'ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍', ଇତି ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ପ୍ରକାର ଆଗରେ- 'ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱ ଏହି ଦେହେହିୟ ସଂସାରରେ ଭାଷେ, ସେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେହାଦିରେ ରହେ । ଯେ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ରହେ, ସେ ଏଠାରେ ରହେ । ଯେଉଁ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱରେ ନାନାଭିପ୍ରାୟରେ ଦେଖାଦିଏ, ସେ ମୃତ୍ୟୁରୁ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଜନ୍ମମରଣକୁ ପାଏ', ଏହି ପ୍ରକାର ମନ୍ତ୍ର ଜୀବ ଓ ପ୍ରାଜ୍ଞରେ ଭେଦବୃତ୍ତିରେ ନିଷେଧ କରେ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ନଚିକେତାର ଜୀବବିଷୟକ ଅସ୍ଥିତ୍ୱ, ନାସ୍ଥିତ୍ୱ ପ୍ରଶ୍ନର ପରେ 'ହେ ନଚିକେତା, ଆତ୍ମବିଷୟକ ବରକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟବର ମାଗ', ଏହିପ୍ରକାର ଆରମ୍ଭ କରି ଯମରାଜଦ୍ୱାରା ପୁତ୍ର ଦାରା ଆଦି ଅନେକ ଚତୁର୍ତ୍ତ କାମନାଗୁଡ଼ିକରୁ ଅବ୍ୟକ୍ତ ପ୍ରଲୋଭିତ କରାଗଲେ ମଧ୍ୟ ନଚିକେତା ଯେତେବେଳେ ନିଜ ବର ଦ୍ୱାରା ବିଚଳିତ ନ ହୋଇ ନଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଧର୍ମରାଜ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଓ ମୋକ୍ଷର ବିଭାଗଭେଦପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ବିଦ୍ୟା ଓ ଅବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା 'ମୁଁ ତୁମ (ନଚିକେତା)କୁ ବିଦ୍ୟାଭିଳାଷୀ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରୁଛି । କାରଣ-ତୋତେ ବହୁତ ଭୋଗରେ ଲୋଭ ହୋଇନଥିଲା' । ଏହିପ୍ରକାର ନଚିକେତାର ପ୍ରଶଂସା କରି ତାହାର ପ୍ରଶ୍ନର ପ୍ରଶଂସା କରି 'ସେହି ଦୁଃଖରେ ଦେଖୁଥିବା, ଗୁଡ଼ସ୍ଥାନରେ ଅନୁପ୍ରବିଷ୍ଟ (ଗୁହା) ବୁଦ୍ଧିରେ ସ୍ଥିତ, ଅନେକ ଅନର୍ଥବ୍ୟାପ୍ତ ଦେହରେ ରହିଥିବା, ପୁରାତନ ଦେବକୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଯୋଗର ପ୍ରାପ୍ତିଦ୍ୱାରା ଜାଣି ବୁଦ୍ଧିମାନ ପୁରୁଷ ହର୍ଷ-ଶୋକକୁ ତ୍ୟାଗ କରେ', ଏହା କୁହାଯାଇଛି । ଅତଏବ ଜୀବ ଓ ପ୍ରାଜ୍ଞ ପରମାତ୍ମାର ଅଭେଦହିଁ ଏଠାରେ ବିବକ୍ଷିତ ବୋଲି ଏହାଠାରୁ ଜଣାଯାଏ ।

(ଗ) ଯେଉଁ ପ୍ରଶ୍ନର କାରଣ ମୃତ୍ୟୁଦ୍ୱାରା ନଚିକେତାର ମହତୀ ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଅଛି, ତାହାକୁ ଛାଡ଼ି ପ୍ରଶଂସାର ଅନନ୍ତର ଅନ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନକୁ ଉଠାଏ । ସେହିସବୁ ପ୍ରଶଂସା ଅନୁପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରସାରିତ ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନୁପଯୁକ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ଜାଣିବାର କାରଣ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଯିବ । ତେଣୁ 'ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ, ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ମଧ୍ୟ 'ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍' ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଅନୁବୃତ୍ତି ହୁଏ ।



(୮) ମୂଳ-(କ) ଯଦୁ ପ୍ରଶଂସାୟା ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମୁକ୍ତମ୍, ତଦଦୃଷଣମ୍ । ଦଦାୟସୈବ ବିଶେଷସ୍ୟ ପୁନଃ ପୁଞ୍ଜ୍ୟମାନଦ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ପୂର୍ବତୁ ହି ଦେହାଦିବ୍ୟତିରକ୍ତସ୍ୟାମ୍ନୋଃସ୍ତ୍ରିତ୍ ପୃଷ୍ଠମ୍, ଉତ୍ତରତୁ ତୁ ତସୈବାସଂସାରିତ୍ ପୃଷ୍ଠ୍ୟତ ଇତି । ଯାବନ୍ନିବିଦ୍ୟା ନ ନିବର୍ତ୍ତତେ, ତାବନ୍ନିର୍ଦ୍ଦିଶୋଚରତ୍ ଜୀବନ୍ୟ ଜୀବତ୍ ନ ନିବର୍ତ୍ତତେ । ତନ୍ନିବୃତ୍ତୌ ତୁ ପ୍ରାଞ୍ଜ ଏବ ତତ୍ତ୍ୱମସୀତି ଶ୍ରୁତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟାୟତେ । (ଗ) ନ ଋବିଦ୍ୟାବଦ୍ୱେ ତଦପଗମେ ଚ ବସ୍ତୁନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱିବିଶେଷୋଽସ୍ତି । ଯଥା କର୍ତ୍ତୃ ସତ୍ତମସେ ଯତିତାଂ କାଶ୍ଚିଦ୍ଭୁମିଂ ମନ୍ୟମାନୋ ଭାତୋ ବେପମାନଃ ପଳାୟତେ, ତଂ ଋପରୋ ବୁଝାନ୍ ମା ଭୈଷାନୀୟମହା ରଜ୍ଜୁରେବେତି । ସ ଚ ତଦୁପଶ୍ରୁତ୍ୟା ହି କୃତଂ ଭୟମୁତ୍ସୁଜେଦ୍ ବେପଥୁଂ ପଳାୟନଞ୍ଚ । (ଘ) ନ ଦ୍ୱିହ ବୁଦ୍ଧିକାଳେ ତଦପଗମକାଳେ ଚ ବସ୍ତୁନ କର୍ତ୍ତୃ ବିଶେଷଃସ୍ୟାତ୍ । ତଥୈବୈତଦପି ଦ୍ରବ୍ୟମ୍ । ତତଶ୍ଚ ‘ନ ଜାୟତେ ପ୍ରିୟତେ ବା’, ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟପି ଭବତ୍ୟସ୍ତ୍ରିତ୍ପ୍ରଶ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତିବଚନମ୍ ।

(୮) ଭାଷାଂତର-(କ) ଦୁଇଟି ପ୍ରଶ୍ନରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ନ ହେବାରୁ ବୈଲକ୍ଷଣ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସେ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତାହାର ବିଶେଷ ପୁଣି ପଚରାଗଲା ।

(ଖ) ପୂର୍ବବାକ୍ୟ ‘ଯେ ଯଂ ପ୍ରେତେ’ରେ ଦେହାଦିଭିନ୍ନ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପଚରାଗଲା ଓ ଉତ୍ତର ମନ୍ତରେ କିନ୍ତୁ ତାହାର ଅସଂସାରିତ୍ୱ ପଚରାଗଲା । ତେଣୁ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବିଦ୍ୟା ନିବୃତ୍ତ ନ ହୋଇଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବରେ ଧର୍ମାଦି ଆଶ୍ରୟତ୍ୱ ଓ ଜୀବତ୍ୱ ନିବୃତ୍ତ ହେବନାହିଁ । ତାହାର ନିବୃତ୍ତ ହେଲା ପରେ ସେ ପ୍ରାଞ୍ଜ ହୁଏ । ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତୀତି କରାଏ ।

(ଗ) ଅବିଦ୍ୟାର ଯୋଗରେ ବା ନିବୃତ୍ତହେଲେ ବସ୍ତୁରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ଆସେ ନାହିଁ । ଯେପରି ଅନ୍ଧକାରରେ ପଡ଼ି କୌଣସି ରଜ୍ଜୁରେ ସର୍ପ ବୋଲି ଭାବି କୌଣସି ପୁରୁଷ ଭୟରେ ଥରି ଥରି ସେଠାରୁ ପଳାଇଯାଏ । ସେହିସ୍ଥାନରେ ଯଦି କୌଣସି ଅନ୍ୟ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି କହେ ଯେ- ଭୟ କର ନାହିଁ, ଏହା ସର୍ପ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ରଜ୍ଜୁ । ତେବେ ସେ ପୁରୁଷ ତାହାର କଥା ଶୁଣି ସର୍ପଜ୍ଞାନଜନ୍ୟ ଭୟ, କମ୍ପନ ଓ ପଳାୟନ କରେ ନାହିଁ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ସର୍ପବୁଦ୍ଧି କାଳରେ ଅଥବା ତାର ନିବୃତ୍ତି କାଳରେ ବସ୍ତୁ (ରଜ୍ଜୁ)ରେ କୌଣସି ବିଶେଷତା ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଏଠାରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭେଦ ହେଲେ ‘ନ ଜାୟତେ ପ୍ରିୟତେ ବା’ ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରଶ୍ନର ପ୍ରତିବଚନ ଅଟେ ।



(୯) ମୂଳ-(କ) ସୂତ୍ରଂ ଦ୍ବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତଜୀବପ୍ରାଜ୍ଞଭେଦାପେକ୍ଷୟା ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ । ଏକତ୍ବେପି ହ୍ୟାତ୍ବିଷୟସ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରାୟଶାବସ୍ଥାୟାଂ ଦେହବ୍ୟ-ତିରିକ୍ତାସ୍ଥିତମାତ୍ବଚିତ୍ତକ୍ଷମାର୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ବଦିସଂସାରସ୍ବଭାବାନପୋହନାଜ ପୂର୍ବସ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟସ୍ୟ ଜୀବବିଷୟତ୍ବମୁତ୍ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟତେ । (ଖ) ଉତ୍ତରସ୍ୟ ତୁ ଧର୍ମାଦ୍ୟତ୍ୟୟଂ-କୀନାତ୍ ପ୍ରାଜ୍ଞବିଷୟତ୍ବମିତି । ତତଶ୍ଚ ଯୁକ୍ତାଃଶ୍ଚ ଜୀବପରମାତ୍ମାକଞ୍ଚନା । ପ୍ରଧାନକଞ୍ଚ-ନାୟାନ୍ତୁ ନ ବରପ୍ରଦାନଂ ନ ପ୍ରଶ୍ନୋ ନ ପ୍ରତିବଚନମିତି ବୈଷମ୍ୟମ୍ ।

(୯) ଭାଷାଂତର-(କ) (ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ) ଅବିଦ୍ୟା କଳ୍ପିତ ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମ ଭେଦର ଅପେକ୍ଷା ସୂତ୍ରର ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ । ଯଦ୍ୟପି ଆତ୍ମବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନ ଏକ ଅଟେ, ତଥାପି ମରଣାବସ୍ଥାରେ ଦେହଭିନ୍ନ ଆତ୍ମାରେ ଅସ୍ଥିତ ମାତ୍ରାର ସଂଶୟ ହେଲେ ଓ କର୍ତ୍ତୃତ୍ବଦି ସଂସାର ସ୍ବଭାବର ନିଷେଧ ନ ହେଲେ ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟାୟ (ପ୍ରଶ୍ନ)ରେ ଜୀବ ବିଷୟକ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ହୁଏ ।

(ଖ) ଉତ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଧର୍ମାଦିରାହିତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲେ ସେ ପ୍ରାଜ୍ଞବିଷୟକ ହୁଏ । ତେଣୁ ଅଗ୍ନି, ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାର କଞ୍ଚନା ଠିକ୍ ଅଟେ । ପ୍ରଧାନର କଞ୍ଚନାରେ ବରପ୍ରଦାନ ନାହିଁ, କି ପ୍ରଶ୍ନ ନାହିଁ, କି ପ୍ରତିବଚନ ନାହିଁ, ଏହି ପ୍ରକାର ବୈଷମ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

महद्वच्य ॥ ७ ॥

(୧) ମହଦ୍ବଚ ॥ ୧-୪-୭

ମହଦ୍ବଚ - ‘ବୃକ୍ଷେରାତ୍ମା ମହାନ୍ ପରଃ’ ଏଠାରେ ପଠିତ ‘ମହତ୍’ ଶବ୍ଦ ଯେପରି ସାଂଖ୍ୟାଭିମତତତ୍ତ୍ବର ବାଚକ ନୁହେଁ, ତ-ସେପରି ବୈଦିକ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦ ପ୍ରଧାନର ବାଚକ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ମହତ୍ତ୍ବଃ ସାଂଖ୍ୟଃ ସଭାମାତ୍ରେପି ପ୍ରଥମଜେ ପ୍ରୟତ୍ନୋ ନ ତମେବ ବୈଦିକେଽପି ପ୍ରୟୋଗେଽଭିଧତେ । ‘ବୃକ୍ଷେରାତ୍ମା ମହାନ୍ ପରଃ’, (କା ୧।୩।୧୦), ମହାତ୍ମଂ ବିଭ୍ରମାତ୍ମାନମ୍’, (କା ୧।୨।୨୨), ବେଦାହମେତଂ ପୁରୁଷଂ ମହାତ୍ମମ୍’, (ଶ୍ବେ ୩।୮) ଇତ୍ୟେବମାଦାବାତ୍ମଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗାଦିଭ୍ୟୋ ହେତୁଭ୍ୟଃ । (ଖ) ତଥାଽବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦୋଽପି ନ ବୈଦିକେ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଧାନମୟିଧାତୁମହିତି । ଅତଶ୍ଚ ନାସ୍ତ୍ୟାନୁମାନିକସ୍ୟ ଶବ୍ଦବତ୍ତ୍ବମ୍ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେପରି ସାଂଖ୍ୟାଭିଧାନମତରେ ସଭାମାତ୍ର ପ୍ରଥମୋପନୁ
ମହତ୍ତ୍ୱ ଅର୍ଥରେ ‘ମହାନ ବିଭୁ ଆତ୍ମାକୁ’, ‘ମୁଁ ଏହି ମହାନ ପୁରୁଷକୁ ଜାଣିଛି, ଜଡ଼୍ୟାଦିରେ
ଆତ୍ମଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗାଦିହେତୁରୁ ବୈଦିକ ପ୍ରୟୋଗରେ ତାହାର ଅର୍ଥକୁ କହେ ।

(ଖ) ସେହି ପ୍ରକାର ମଧ୍ୟ ଅବ୍ୟକ୍ତଶବ୍ଦ ବୈଦିକ ପ୍ରୟୋଗରେ ପ୍ରଧାନର ଅଭିଧାନକୁ
କରିପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅନୁମାନଗମ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦିତ ନୁହେଁ ।

୨ चमसाधिकरणम् । सू० ८-१०

ଚମସାଧିକରଣ-୨

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

(୧) ଚମସବଦବିଶେଷାତ୍ ॥ ୧-୪-୮

ଚମସବଦ-‘ଅବାରବିଳମସଶ୍ଚର୍ମସଃ’, ଚମସ (ଯଜ୍ଞପାତ୍ର)ର ସଦୃଶ,
ଅବିଶେଷାତ୍-ଅବିଶେଷ ହେବାରୁ ଶ୍ରୁତିପଠିତ ଅଜାଣତ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନର ବାଚକ ନୁହେଁ
ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି ଅର୍ବାଗ୍ ବିଳତ୍ ସାମାନ୍ୟ ଧର୍ମ ହେବାରୁ ଚମସର ବାଚକ ନୁହେଁ ।
ସେପରି ଅକାତ୍ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ସାମାନ୍ୟହେବାରୁ ପ୍ରଧାନ ବାଚକ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପୁନରପି ପ୍ରଧାନବାଦ୍ୟଶବ୍ଦଂ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାସିଦ୍ଧମିତ୍ୟାହ ।
କସ୍ମାତ୍ ? ମନ୍ତବର୍ଣ୍ଣାତ୍-‘ଅଜାମେକାଂ ଲୋହିତ ଶୁକ୍ଳକୃଷ୍ଣାମ୍, ବହୁଃ ପ୍ରଜାଃ ସୃଜମାନାଂ
ସ୍ୱରୂପାଃ । ଅଜୋ ହେୟକୋ ଜୁଷମାଶୋଽନୁଶେତେ, ଜହାତେୟନାଂ
ଭୁକ୍ତଭୋଗାମଜୋଽନ୍ୟଃ’, (ଶ୍ଳୋ ୪-୫) ଇତି । ଅତ୍ର ହି ମନ୍ତେ ଲୋହିତଶୁକ୍ଳକୃଷ୍ଣଶବ୍ଦେଃ
ରଜଃସଦୃତମାଂସ୍ୟଭିଧାୟତେ । (ଖ) ଲୋହିତଂ ରଜଃ, ରଞ୍ଜନାତ୍ମକତ୍ୱାତ୍ । ଶୁକ୍ଳଂ ସବ୍ଦଂ
ପ୍ରକାଶାତ୍ମକତ୍ୱାତ୍, କୃଷ୍ଣଂ ତମଃ ଆବରଣାତ୍ମକତ୍ୱାତ୍ । ତେଷାଂ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାଽବୟ-
ବଧର୍ମେର୍ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ ଲୋହିତଶୁକ୍ଳକୃଷ୍ଣେତି । (ଗ) ‘ନ ଜାୟତ’ ଇତି ଝଜା ସ୍ୟାତ୍ ।
ମୂଳପ୍ରକୃତିରବିକୃତିଃ’ ଇତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । (ଘ) ନନ୍ଦକାର୍ଣ୍ଣବଜ୍ରାଗାୟାଂ ରୁଦ୍ଧଃ । ବାତମ୍,
ସାତୁ ରୁଦ୍ଧିରିହ ନାଶ୍ଚିୟିତୁଂ ଶକ୍ୟା, ବିଦ୍ୟାପ୍ରକରଣାତ୍ । ସା ତ ବହୁଃ ପ୍ରଜାସ୍ତୈର୍ଗୁଣାନ୍ୱିତା
ଜନୟତି । ତାଂ ପ୍ରକୃତିମଜଃ ଏକଃ ପୁରୁଷୋ ଜୁଷମାଶଃ ପ୍ରିୟମାଶଃ ସେବମାନୋ
ବାଽନୁଶେତେ । ତାମେବା ବିଦ୍ୟୟାଽମ୍ଭେଦେନୋପଗମ୍ୟ ସୁଖୀ ଦୁଃଖୀ
ମୃତୋଽହମିତ୍ୟବିବେକତୟା ସଂସରତି । (ଙ) ଅନ୍ୟଃ ପୁନରଜଃ ପୁରୁଷ



ଉତ୍ପନ୍ନବିବେକଜ୍ଞାନୋ ବିରକ୍ତେ ଜହାତ୍ୟେନାଂ ପ୍ରକୃତିଂ ଭୁକ୍ତଭୋଗାଂ କୃତଭୋଗାପବର୍ଗାଂ
ପରିତ୍ୟଜତିମୁଚ୍ୟତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତସ୍ମାନ୍ନୃତି-ମୂଳେିବ ପ୍ରଧାନାଦିକଞ୍ଚନା କାପିଳାନାମିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପ୍ରଧାନବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ପ୍ରଧାନକୁ ଅଶବ୍ଦ ଶ୍ରୁତି
ଦ୍ବାରା ଅପ୍ରତିପାଦିତ କହିବା ଅସିଦ୍ଧ ଅଟେ । କିପରି ? ‘ନିଜ ଅନୁରୂପ ଅନେକ ସନ୍ତାନ
ଉତ୍ପନ୍ନ କରୁଥିବା, ଲୋହିତ, କୃଷ୍ଣ ଓ ଶୁକ୍ଳ ବର୍ଣ୍ଣର ଗୋଟିଏ ମାଛଛେଳିକୁ ଏକ ଅଣ୍ଡିରା
ଛେଳି ଭକ୍ଷଣକରି ଭୋଗକରେ ଓ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅଣ୍ଡିରାଛେଳି ସେହି ଭୁକ୍ତ ଭୋଗକୁ
ତ୍ୟାଗକରେ’, ଏହି ହିଁ ମନ୍ତ୍ର ଅଟେ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଲୋହିତ, ଶୁକ୍ଳ, କୃଷ୍ଣ ଶବ୍ଦଦ୍ବାରା
ରଜ, ସବୁ ଓ ତମର ଅଭିଧାନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଲୋହିତ ରାଗାତ୍ମକ ରଜ, ଶୁକ୍ଳ ପ୍ରକାଶାତ୍ମକ ହେଲେ ସବୁ, କୃଷ୍ଣ ଆବରଣାତ୍ମକ
ହେଲେ ତମ ହୁଅନ୍ତି । ତାହାର ଅବୟବ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକଦ୍ବାରା ଲୋହିତ, ଶୁକ୍ଳ ଓ କୃଷ୍ଣ ରୂପକୁ
ସାମ୍ୟାବସ୍ଥା କୁହାଯାଏ ।

(ଗ) ଯାହା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେ ଅଜା ହୁଏ । କାରଣ ମୂଳ ପ୍ରକୃତି କାହାର
କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ-ଏହାହିଁ ସାଂଖ୍ୟ ଲୋକମାନେ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି ।

(ଗ) ଯାହା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେ ଅଜା ହୁଏ । କାରଣ ମୂଳ ପ୍ରକୃତି କାହାର
କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ-ଏହାହିଁ ସାଂଖ୍ୟ ଲୋକମାନେ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି ।

(ଘ) ଅଜା ଶବ୍ଦ କ’ଣ ପ୍ରକୃତିରେ ରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ? ହିଁ, ଏହା ସତ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ
ସେହି ରୁଦ୍ଧିର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହା ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣ
ଅଟେ । ସେ ଅଜା ନିଜର ଅନୁରୂପ ତ୍ରିଗୁଣାଦିତ-ସୁଖ-ଦୁଃଖ-ମୋହାତ୍ମକ ଦେବତା,
ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ ଆଦି ବହୁତ ଜୀବଙ୍କୁ ଜନ୍ମଦିଏ । ଏକ ଅଜ-ପୁରୁଷ ସେହି ପ୍ରକୃତି ଉପରେ
ପ୍ରେମ ରଖେ ଓ ତାହାକୁ ଉପଭୋଗ କରେ, ତାହାର ପାଖରେ ଶୁଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିଦ୍ୟା
ଦ୍ବାରା ତାହାକୁ ଆତ୍ମରୂପରେ ସ୍ବାକାର କରି ‘ମୁଁ ସୁଖୀ, ଦୁଃଖୀ ଓ ମୃତ୍’ ଏହିପ୍ରକାର
ଅବିବେକରୁ ଜନ୍ମ ମରଣକୁ ପାଏ ।

(ଙ) ପରନ୍ତୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା, ବିବେକ ଜ୍ଞାନଥିବା, ଅନ୍ୟଗୋଟିଏ ଅଜ ବିରକ୍ତ
ପୁରୁଷ, ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ଭୋଗ ଓ ଅପବର୍ଗ ସମ୍ପାଦନା କରେ, ସେହି ଭୁକ୍ତଭୋଗା ପ୍ରକୃତିକୁ
ପରିତ୍ୟାଗ କରେ, ତାହାଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଅର୍ଥ ହୁଏ ।
କପିଳମତାନୁଯାୟୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନାଦିକଞ୍ଚନା ଶ୍ରୁତି ମୂଳକ ଅଟେ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବୁଝା-ନାନେନ ମନ୍ତ୍ରେଣ ଶ୍ରୁତିମତ୍ ସାଂଖ୍ୟବାଦସ୍ୟ ଶକ୍ୟମାଶ୍ରୟିତୁମ୍ । ନ ହ୍ୟୟଂ ମନ୍ତ୍ରଃ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ରେଣ କିଞ୍ଚଦପି ବାଦଂ ସମର୍ଥୟି ତୁମୁସ୍ତତ୍ତେ, ସର୍ବତ୍ରାପି ଯଯା କୟାରିତକ୍ଷେନୟାଃଜାତ୍ବାଜାତ୍ବାଦିସମ୍ବାଦନୋ-ପପତ୍ତେଃ, ସାଂଖ୍ୟବାଦ ଏବେହାଭିପ୍ରେତଜତି ବିଶେଷାବଧାରଣକାରଣାଭାବାତ୍ । (ଖ) ତମସବତ୍ । ଯଥାହି ‘ଅର୍ବାଗ୍ବିଳକ୍ଷମସ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଗ୍ନୁଃ’, (ବୃ ୨।୨।୩) ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ମନ୍ତ୍ରେ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ରେଣାୟାଂ ନାମାସୌ ତମସୋଽଭିପ୍ରେତ ଜତି ନ ଶକ୍ୟତେ ନିରୂପୟିତୁମ୍ । (ଗ) ସର୍ବତ୍ରାପି ଯଥାକଥମ୍ଭବାର୍ବାଗ୍ବିଳକ୍ଷମୋପପତ୍ତେଃ । ଏବମିହାପ୍ୟ ବିଶେଷଃ ‘ଅଜାମେକାମ୍’ ଇତ୍ୟସ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରସ୍ୟ ନାସ୍ମିନ୍ ମନ୍ତ୍ରେ ପ୍ରଧାନମେବାଜାଂପ୍ରେତେତି ଶକ୍ୟତେ ନିୟତୁମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ‘ଅଜାମେକାମ୍’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ ସାଂଖ୍ୟବାଦ ଶ୍ରୁତିପ୍ରତିପାଦିତ ଅଟେ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହି ମନ୍ତ୍ର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରରୂପରେ କୌଣସିବାଦର ସମର୍ଥନ କରିବାରେ ଉପାଦେୟ କରେ ନାହିଁ । ସମସ୍ତଙ୍କର ମତରେ ଅଜାତ୍ବାଦିର ସମ୍ବାଦନ ଉପନ୍ନ ହୁଏ । ସାଂଖ୍ୟବାଦହିଁ ଏଠାରେ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ । ଏହି ବିଶେଷର ନିଶ୍ଚୟକ କୌଣସି କାରଣ-ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ।

(ଖ) ତମସର ସଦୃଶ ‘ଯାହା ନିତର ଛିନ୍ନ ଓ ଉପରର ଉତ୍ଥାନ କରେ ସେ ତମସ ଅଟେ’, ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ ଏହି ତମସ ନାମକ ଯଜ୍ଞପାତ୍ର ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ ବୋଲି ନିରୂପଣ କରାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ-ସର୍ବତ୍ର କୌଣସି ନା କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅର୍ବାଗ୍ବିଳକ୍ଷର କ୍ଷେନା ହୋଇପାରେ ।

(ଗ) ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ଅଜାମେକାମ୍’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦିତ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ମନ୍ତ୍ରେ ଅଜାଗବଦ୍ଭାବ ପ୍ରଧାନ ଅଭିପ୍ରେତ ବୋଲି ନିୟମନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ର ତୁ ‘ଇଦଂ ତଚ୍ଛିର ଏଷ ହ୍ୟର୍ବାଗ୍ବିଳକ୍ଷମସ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଗ୍ନୁଃ’ ଜତି ବାକ୍ୟଶେଷାଜମସବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିର୍ଭବତି । ଇହ ପୁନଃ କେୟମଜା ପ୍ରତିପତ୍ତି-ବ୍ୟତି ? ଅତ୍ର ବୁଝା ।

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ସେଠାରେ ‘ସେ ଏହି ଶିର ଅଟେ, ଯାହାକି ଅଧୋମୁଖ, ଉପରକୁ ଉଠୁଥିବା ଗୋଲାକାର’ । ଏହିପ୍ରକାର ବାକ୍ୟଶେଷରେ ତମସ ବିଶେଷର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଅଜାପଦ କାହାକୁ ବୁଝାଇବା ଉଚିତ ? ଏହା ଉପରେ ଆମେ କହି-



ज्योतिरूपकमा तु तथा ह्यभिधीयत एके ॥ ६ ॥

(୨) ଜ୍ୟୋତିରୂପକମା ତୁ ତଥା ହ୍ୟଭିଧୀୟତ ଏକେ ॥ ୧-୪-୯ ॥

ଜ୍ୟୋତିରୂପକମା-ତେଜ ଯାହାର ଉପକ୍ରମ ଆରମ୍ଭରେ ଅଛି, ସେହି ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନରୂପ ପ୍ରକୃତିର ଅଜଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରିବା ଉଚିତ । ପ୍ରାଧାନ ନୁହେଁ । ହି-କାରଣ, ତଥା-ସେହିପରି ଏକେ-ଛାୟୋଗ୍ୟ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନରୂପ ପ୍ରକୃତିର ରୋହିତାଦି ରୂପ, ଅଧୀୟତେ-କୁହାଯାଏ, ତୁ-ତୁ ଶବ୍ଦ ଅବଧାରଣାର୍ଥକ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ପରମେଶ୍ଵରାଦୁତ୍ପନ୍ନା ଜ୍ୟୋତିଃପ୍ରମୁଖା ତେଜୋବନ୍ଦୁ ଲକ୍ଷଣା ଚତୁର୍ବିଧସ୍ୟ ଭୂତଗ୍ରାମସ୍ୟ ପ୍ରକୃତିଭୂତେୟମଜା ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟା । ତୁଣ୍ଡବୋଧବଧାରଣାର୍ଥଃ, ଭୂତତ୍ରୟଲକ୍ଷଣୈବେୟମଜା ବିଜ୍ଞେୟା, ନ ଗୁଣତ୍ରୟଲକ୍ଷଣା । (ଖ) କସ୍ମାତ୍ ? ତଥା ହ୍ୟେକେ ଶାନ୍ତିନିସ୍ତେଜୋବନ୍ଦାନାଂ ପରମେଶ୍ଵରାଦୁତ୍ପନ୍ନିମାମ୍ନାୟ ତେଷାମେବ ରୋହିତାଦି-ରୂପତାମାମନନ୍ତି ‘ଯଦଗ୍ନେ ରୋହିତଂ ରୂପଂ, ତେଜସ୍ଵତ୍ରୂପଂ ଯଜ୍ଞକ୍ଲଂ ତଦପାଂ ଯତକୃଷ୍ଣଂ ତଦନ୍ମସ୍ୟ’, ଇତି, ତାନ୍ୟେବେହ’ ତେଜୋବନ୍ଦାନି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟନ୍ତେ; (ଗ) ରୋହିତାଦି ଶବ୍ଦସାମାନ୍ୟାତ୍ । ରୋହିତାଦାନାଞ୍ଚ ଶବ୍ଦାନାଂ ରୂପବିଶେଷେଷୁ ମୁଖ୍ୟତାଦ୍ଭୋକ୍ତାଦ୍ଵାକ ଗୁଣ ବିଶେଷସ୍ୟ । ଅସଦିତ୍ତେ ଧନ ଚ ସଦିତ୍ ଧସ୍ୟ ନିତମନଂ ନାୟଂ ମନ୍ୟନ୍ତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରମେଶ୍ଵରଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ତେଜପ୍ରମୁଖା ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନରୂପ ଅଟେ । ଜରାଯୁକ୍ତ, ଅଣ୍ଡଜ, ସ୍ଵେଦଜ, ଉଦ୍‌ଭିଦ୍‌ଜ ରୂପ ଋତ୍ଵି ପ୍ରକାରର ଭୂତସମୂହର କାରଣରୂପ ଅଟେ । ସେ ଏଠାରେ ଅଜାପଦରେ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ । ସୂତ୍ରସ୍ଥ ‘ତୁ’ ଶବ୍ଦ ଅବଧାରଣ (ନିଶ୍ଚୟ) ଅର୍ଥରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଟେ । ଏହି ଅଜା ତେଜ, ଜଳ, ଅନ୍ନ ଭୂତତ୍ରୟାତ୍ମକ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ । କିନ୍ତୁ ଗୁଣ କ୍ରୟାତ୍ମକ-ପ୍ରାଧାନର ନୁହେଁ ।

(ଖ) କାରଣ-ଏହି ପ୍ରକାର ଛାୟୋଗ୍ୟ ଶାଖାମାନେ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନର ପରମେଶ୍ଵରଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କିହି ‘ଯେଉଁ ଅଗ୍ନିରେ ରୋହିତ-ରକ୍ତରୂପ ଅଟେ, ସେ ତେଜର ଅଟେ । ଯାହା ଶୁକ୍ଳରୂପ, ସେ ଜଳର ଅଟେ । ଯାହା କୃଷ୍ଣରୂପ ସେ ଅନ୍ନ-ପୃଥ୍ଵୀବାର’, ଏହିପ୍ରକାର ସେହି ତିନୋଟିର ରୋହିତାଦିରୂପ କୁହାଯାଏ । ସେହି ଅଜାମନ୍ତରେ ସେହି ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନର ଲୋହିତ, ଶୁକ୍ଳ ଓ କୃଷ୍ଣ ରୂପରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞା ହୁଏ ।



(ଗ) କାରଣ-ରୋହିତାଦି ମନ୍ତ୍ରଦ୍ୱୟରେ ସମାନ ହୁଏ । ରୋହିତାଦିଶବ୍ଦ ରୂପ ବିଶେଷରେ ଗୌଣ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ରୋହିତାଦିଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥ ତେଜ ଇତ୍ୟାଦିର ରୂପ ବିଶେଷ ଅଟେ । ସତ୍ତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ଗୌଣ୍ୟ ଅଟେ ଓ ଅସଦିଗ୍ଧବାକ୍ୟରୁ ସଦିଗ୍ଧ ବାକ୍ୟର ନିଗମନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ତଥେହାପି ‘ବ୍ରହ୍ମବାଦିନୋ ବଦନ୍ତି । କିଂ କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମ’, (ଶ୍ଳୋ ୧-୧) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ତେ ଧ୍ୟାନଯୋଗାନୁଗତା ଅପଶ୍ୟନ୍ ଦେବାମୁକଶନ୍ତି ସ୍ୱରୂପେନିରୂପାନ୍’, (ଶ୍ଳୋ ୧-୩) ଇତି, ପାରମେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟାଃ ଶକ୍ତେଃ ସମସ୍ତଜଗତଃ ବିଧାର୍ଯ୍ୟନ୍ୟା ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେବଗାତ୍ । (ଖ) ବାକ୍ୟଶେଷେପି ‘ମାୟାଂ ତୁ ପ୍ରକୃତିଂ ବିଦ୍ୟାନ୍ମାୟିନଂ ତୁ ମହେଶ୍ୱରମ୍’, ଇତି । ‘ଯୋ ଯୋନିଂ ଯୋନିମଧିଷ୍ଠତ୍ୟେକଃ’, (ଶ୍ଳୋ ୪-୧୦, ୧୧) ଇତି ଚ ତସ୍ୟା ଏବାବଗମାନୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରା କାଚିତ୍ ପ୍ରକୃତିଃ ପ୍ରଧାନଂ ନାମାଜ୍ଞାମାତ୍ରେଣାମ୍ନାୟତ ଇତି ଶକ୍ୟତେ ବଚ୍ଛମ୍ । (ଗ) ପ୍ରକରଣାତୁ ସୈବ ଦୈବା ଶକ୍ତିରବ୍ୟାକୃତନାମରୂପା ନାମରୂପଯୋଃ ପ୍ରାଗବସ୍ଥାନେନାପି ମତ୍ରେଣାମ୍ନାୟତ ଇତ୍ୟୁକ୍ୟତେ । ତସ୍ୟାସ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱବିକାର ବିଷୟେଣ ତ୍ରେରୂପେଣ ତ୍ରେରୂପ୍ୟ ମୁଚ୍ଛମ୍ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ସେହି ପ୍ରକାର ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାଲୋକମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ଜଗତର କାରଣଭୂତ ବ୍ରହ୍ମ କିପରି ହୁଏ ? ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ କରି ସେହି ରକ୍ଷିମାନେ ଧ୍ୟାନଯୋଗକୁ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ କରି ନିଜ ଗୁଣଠାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭାବରେ ଲୁଚି ଦେବାମୁକଶ୍ଚିର ସାକ୍ଷାତକାର କରନ୍ତି’, ଏହିପ୍ରକାର ବାକ୍ୟର ଉପକ୍ରମରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରୁଥିବା ପରମେଶ୍ୱରଶକ୍ତି ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଖ) ବାକ୍ୟ ଶେଷରେ ମଧ୍ୟ ‘ପ୍ରକୃତିକୁ ମାୟା ଓ ମହେଶ୍ୱରକୁ ମାୟାବା ବୋଲି ଜାଣ’, ଓ ‘ଯେଉଁ ପରମାତ୍ମା ନିଜେ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୋନିର ଅଧିଷ୍ଠାତା’ ଏହି ପ୍ରକାର ସେହି ଶକ୍ତିର ଅବଗତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ନାମର କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରକୃତି ଅଜ୍ଞାନସ୍ତରେ କହେ ବୋଲି କହିବା ଅସମ୍ଭବ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏହା କୁହାଯାଏ ଯେ- ପ୍ରକରଣରେ ସେହି ଦୈବାଶକ୍ତି ଅବ୍ୟାକୃତ ନାମ ରୂପଯୁକ୍ତ ନାମ ଓ ରୂପର ପୂର୍ବାବସ୍ଥା ସେହି ମନ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି । ତ୍ରେରୂପ୍ୟ ସ୍ୱାକାର ବିଷୟ ହେତୁ ତାହାକୁ ତ୍ରେରୂପ୍ୟ କୁହାଗଲା ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କଥଂ ପୁନସ୍ତେଜୋବନ୍ଦ୍ୱାନ୍ତନା ତ୍ରେରୂପେଣ ତ୍ରେରୂପାଂଜା ପ୍ରତିପତ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ? ଯାବତା ନ ତାବତେଜୋଷ୍ଠେଜାକୃତିରସ୍ତି । ନ ଚ ଅତି ଉତ୍ତରଂ ପଠନ୍ତି-



(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) (ରତିକୁ ନେଇ ଶଙ୍କା) ଯେତେବେଳେ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନରେ ଅଜାର ଜାତି ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ ତ୍ୱେରୂପ୍ୟ ହେଲେ ଅଜା ତ୍ୱିରୂପ କି ପ୍ରକାରରେ ବୁଝାଯାଏ ? ‘ନ ଜାୟତେ’ ଇତି ଅଜା’- ଏହି ଯୌଗିକକୁ ନେଇ କୁହାଯାଇଛି । ତେଜ ଓ ଅନ୍ନକୁ ଉତ୍ତରି ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ସେଠାରେ ଜନ୍ମାଭାବ ନିମିତ୍ତକ ଅଜାଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଉତ୍ତରସୂତ୍ରରେ କୁହେ-

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॥ ୧୦ ॥

(୨) କଳ୍ପନୋପଦେଶାତ୍ ମଧ୍ବାଦିବଦବିରୋଧଃ ॥ ୧-୪-୧୦ ॥

କଳ୍ପନୋପଦେଶାତ୍=ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନରୂପ ପ୍ରକୃତିରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ସୂଚିତ କରିବା ପାଇଁ କଳ୍ପନା ଦ୍ୱାରା ଅଜାଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶ କରାଯାଏ । ମଧ୍ବାଦିବଦ=ଯେପରି ମଧୁଭିନ୍ନ ଆଦିତ୍ୟରେ ମଧୁରର ଉପଦେଶ ହୁଏ, ସେପରି ଅଜାଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତିରେ ଅଜାଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶ ହେଲେ ଅବିରୋଧଃ=ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନ ଶ୍ରୁତିପ୍ରତିପାଦିତ ନୁହେଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ନାୟମଜାକୃତିନିର୍ଭୋଜ୍ୟଶବ୍ଦଃ । ନାପି ଯୌଗିକଃ । କିଂ ତହିଁ ? କଳ୍ପନୋପଦେଶୋଽୟମ୍ । ଅଜାରୂପ ‘ଅଜାରୂପକକୁପ୍ରିସ୍ତେଜୋବନ୍ନ ଲକ୍ଷଣାୟାଶ୍ଚ-ରାଚରଯୋନେରୂପବିଶ୍ୟତେ । (ଖ) ଯଥା ହି ଲୋକେ ଯଦୃଚ୍ଛୟା କାଚିଦଜା ଲୋହିତ ଶୁକ୍ଳକୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣା ସ୍ୟାଦ୍ବହୁବର୍କରା ସରୂପବର୍କରା ଚ, ତାଂ ଚ କଣ୍ଠଦଜୋ ଜୁଷ୍ଟମାଣୋଽନୁଶୟାତ, କଶ୍ମିଜୈନାଂ ଭୁକ୍ତଭୋଗାଂ ଜହ୍ୟାତ୍ । ଏବମିୟମପି ତେଜୋବନ୍ନଲକ୍ଷଣା ଭୂତପ୍ରକୃତିସ୍ତ୍ରିବର୍ଣ୍ଣା ବହୁସରୂପଂ ଚରାଚରଲକ୍ଷଣା ବିକାରଜାତଂ ଜନୟତି, ଅବିଦୁଷା ଚ କ୍ଷେତ୍ରକ୍ଷେନୋପଭୁଜ୍ୟତେ, ବିଦୁଷା ଚ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟତ ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏହି ଅଜାଶବ୍ଦ ଜାତିନିମିତ୍ତକ ରୁଚି ନୁହେଁ ଓ ଯୌଗିକ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ, ତାହେଲେ କ’ଣ ? ଏହା କାଳ୍ପନିକ ଉପଦେଶ । ଚରାଚର ଜଗତର କାରଣ ଭୂତ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନରୂପ ପ୍ରକୃତିର ଆଜାସାଦୃଶ୍ୟ କଳ୍ପନାର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଯେପରି ସଂସାରରେ ଦୈବବଶ ରକ୍ତ, ଶୁକ୍ଳ ଓ କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ କୌଣସି ଏକ ମାଲିଛେଳି ହୁଏ, ତାହାର ସମାନ ରୂପ ଥିବା ବହୁତ ଛେଳି ହୁଅନ୍ତି । ତାହା ଉପରେ କୌଣସି ଏକ ଛେଳି ପ୍ରେମ କରେ, ତାହାର ପଛେ ପଛେ ଫେରେ ଓ କୌଣସି ଏକ ଛେଳି ଭୋଗ କଲାପରେ ତାହାକୁ ଛାଡ଼ିଦିଏ । ସେପରି ଏହି ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନରୂପ ତ୍ରିବର୍ଣ୍ଣାତ୍ମକ ଭୂତପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟ ସମାନରୂପ ଧାରଣ କରି ଚରାଚରାତ୍ମକ ବିକାର ସମୂହକୁ



ଉପନ୍ନ କରେ । ଅବିଦ୍ବାନ୍ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଏହାର ଉପଭୋଗ କରେ; ଓ ବିଦ୍ବାନ୍ ତାହାର ପରିତ୍ୟାଗ କରେ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ନ ରେଦମାଶକ୍ତିବ୍ୟୟ-ଏକଃ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୋଽନୁଶେଷେ, ଅନ୍ୟା ଜହାତୀତ୍ୟତଃ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଭେଦଃ ପାରମାର୍ଥକଃ ପରୋପାସିଷଃ ପ୍ରାପ୍ନୋତୀତି । (ଖ) ନ ହୀୟଂ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଭେଦପ୍ରତିପାଦୟିଷା, କିନ୍ତୁ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରତିପାଦୟିଷା ଦେଖା । ପ୍ରସିଦ୍ଧିରୁ ଭେଦମନୁଦ୍ୟ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରତିପାଦୟତୋ ଭେଦସ୍ତୁପାଧି-ନିମିତ୍ତୋ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନକକ୍ଷିତୋ ନ ପାରମାର୍ଥକଃ । (ଗ) ‘ଏକୋ ଦେବଃ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଗୁଡ଼ଃ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା’ । ଇଦ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ମଧ୍ୟାଦିବତ୍ । ଯଥା ‘ଆଦିତ୍ୟ-ସ୍ୟାମଧୁନୋ ମଧୁର୍ଦ୍ଦମ୍’, (ଛା ୬-୧), ‘ବାଚଶ୍ଚାଧେନୋର୍ଧନୁଷ୍ଠମ୍’, (ବୃ ୫-୮) ‘ଦ୍ୟୁଲୋକାଦୀନାଂ ଋନଗ୍ନାନାମଗ୍ନିବତ୍’, (ବୃ ୮-୨-୯) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକଂ କକ୍ଷ୍ୟତେ, ଏବମିଦ ମନଜାୟା ଅଜାତଂ କକ୍ଷ୍ୟତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତସ୍ମାଦବିରୋଧ ସ୍ତେଜୋ ବନ୍ଦେଷ୍ଠକାଶବ ପ୍ରୟୋଗସ୍ୟ’ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ଶଙ୍କା ଏଠାରେ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ-ଏକ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ସେବନ କରି ଏହାର ପାଖରେ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର ଏହାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରେ’, ଏହାଦ୍ୱାରା ପାରମାର୍ଥକ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞର ଭେଦ, ଯାହା ପର (ସାଂଖ୍ୟ)କୁ ଇଷ୍ଟ, ସେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

(ଖ) କାରଣ-ଏହି କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଭେଦର ପ୍ରତିପାଦନର ଇଚ୍ଛାନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବନ୍ଧ ମୋକ୍ଷ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ଅଛି । ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭେଦର ଅନୁବାଦ କରି ବନ୍ଧମୋକ୍ଷ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ଭେଦ କିନ୍ତୁ ଉପାଧି ନିମିତ୍ତକ ଓ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା କକ୍ଷିତ । କିନ୍ତୁ ପରମାର୍ଥକ ନୁହେଁ ।

(ଗ) କାରଣ-ଗୋଟିଏ ଦେବତା ସମଗ୍ର ଜୀବଠାରେ ଗୁଡ଼ୁ, ସବୁସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟାପକ ଓ ସବୁପ୍ରାଣୀର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଅଟେ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ମଧୁ ଇତ୍ୟାଦି ସମାନ ଅର୍ଥାର୍ଥ ଯେପରି ‘ମଧୁଭିନ୍ନ ଆଦିତ୍ୟକୁ ମଧୁ କୁହାଯାଏ’ । ‘ଧନୁଭିନ୍ନବାଣୀରେ ଧନୁଶରର ପ୍ରୟୋଗ କରାଗଲା’, ‘ଅଗ୍ନିଦ୍ୟୁଲୋକରେ ଅଗ୍ନିଶରର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି’, ଏହି ପ୍ରକାର କଳ୍ପନା ଜାତ ହୁଏ । ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅନଜା-ଅଜାଭିନ୍ନରେ ଏହି ଅଜାତର କଳ୍ପନା ହୋଇଛି । ଏହାହିଁ ଅର୍ଥ । ତେଣୁ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନରେ ଅଜା ଶରର ପ୍ରୟୋଗ ବିରୋଧ ନୁହେଁ ।



୩ ସାଂଖ୍ୟୋପସଂଗ୍ରହାଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ୧୧ - ୧୩

ସଂଖ୍ୟୋପସଂଗ୍ରହାଧିକରଣ - ୩

ନ ସାଂଖ୍ୟୋପସଂଗ୍ରହାଦପି ମାନାଭାବାଦତିରେକାଚ୍ଛ ॥ ୧୧ ॥

(୧) ନ ସଂଖ୍ୟୋପସଂଗ୍ରହାଦପି ମାନାଭାବାଦତିରେକାଚ୍ଛ ॥ ୧-୪-୧୧ ॥

ସଂଖ୍ୟୋପସଂଗ୍ରହାଦପି-‘ଯସ୍ମିନ୍ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନଃ ‘ଆକାଶଃ’ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଶୂନ୍ୟମାତ୍ର ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ପଦରୁ ପରିଶ ସଂଖ୍ୟାର ଗ୍ରହଣ କଲେ ମଧ୍ୟ, ନ-ପ୍ରଧାନ ଶ୍ରୁତିପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ମାନାଭାବାଦ-କାରଣ-ଏହା ବିଧିପ୍ରକାର ଅଟେ । ଅତିରେକାଚ୍ଛ-ଆତ୍ମା ଓ ଆକାଶ ଅତିରିକ୍ତ କୁହାଗଲେ, ତେଣୁ ସପ୍ତବିଂଶତିତତ୍ତ୍ୱ ମାନିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତେଣୁ ଏହା ଅପସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହେବ । ଅତଃ ପ୍ରଧାନାଦିତତ୍ତ୍ୱର ଶ୍ରବଣ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପରିହୃତେଽପ୍ୟଜାମନ୍ତେ ପୁନରନ୍ୟସ୍ମାନ୍ମତ୍ତାତ୍ ସଂଖ୍ୟଃ ପ୍ରତିବତ୍ତିଷ୍ଠତେ । ‘ଯସ୍ମିନ୍ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନଃ ଆକାଶଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ, ତମେବ ମନ୍ୟ ଆତ୍ମାନଂ ବିଦ୍ମାନଂ ବ୍ରହ୍ମମୃତୋଽମୃତମ୍’, (ବୃ ୪-୪-୧୭) ଇତି । (ଖ) ଅସ୍ମିନ୍ ମନ୍ତ୍ରେ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନଃ ଇତି ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାବିଷୟାଽପରା ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟା ଶୂନ୍ୟତେ; ପଞ୍ଚଶବ୍ଦଦ୍ୱୟଦର୍ଶନାତ୍ । (ଗ) ତ ଏତେ ପଞ୍ଚପଞ୍ଚକଃ ପଞ୍ଚବିଂଶତିଃ ସମ୍ପଦ୍ୟନ୍ତେ । ତଥା ପଞ୍ଚବିଂଶତିସଂଖ୍ୟାୟ । ଯାବନ୍ତଃ ସଂଖ୍ୟୋପସଂଗ୍ରହାଦ୍ୱ୍ୟାତ୍ମାତ୍ମ୍ୟତ୍ତେ, ତାବନ୍ତ୍ୟେବ ତ ତତ୍ତ୍ୱାନି ସଂଖ୍ୟୋପସଂଗ୍ରହାଦ୍ୱ୍ୟାତ୍ମ୍ୟତ୍ତେ-‘ମୂଳପ୍ରକୃତିରବିକୃତିଃ ମହଦାଦ୍ୟଃ ପ୍ରକୃତିବିକୃତୟଃ ସପ୍ତ । ଷୋଡ଼ଶକସ୍ତୁ ବିକାରୋ ନ ପ୍ରକୃତିର୍ନ ବିକୃତିଃ ପୁରୁଷଃ’ । (ସଂ, କା-୩) ଇତି । ତଥା ଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧିୟା ପଞ୍ଚବିଂଶତିସଂଖ୍ୟାୟା ତେଷାଂ ସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧିନାଂ ପଞ୍ଚବିଂଶତି-ତତ୍ତ୍ୱାନାମୁପସଂଗ୍ରହାତ୍ପ୍ରାପ୍ତଂ ପୁନଃ ଶ୍ରୁତିମତ୍ତମେବ ପ୍ରଧାନାଦାନାମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅଜାମନ୍ତରେ ସଂଖ୍ୟାଭିମତପ୍ରଧାନାଦିର ପରିହାର ହେବାରୁ ଅନ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରରେ ଆଧାରିତ ସଂଖ୍ୟା ପୁନର୍ବାର ପକ୍ଷ କରନ୍ତି- ‘ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ପାଞ୍ଚ, ପଞ୍ଚଜନ ଓ ଆକାଶ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ସେହି ଆତ୍ମାର ମୁଁ ଅମୃତ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରୁଁ । ସେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିଥିବା ମୁଁ ଅମୃତ’, ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟା ବିଷୟକ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । କାରଣ-ଦୁଇଥର ପାଞ୍ଚଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ ।



(ଖ) ସେ ଏହି ୫ x ୫ ମିଶ୍ର ୨୫ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ପଚାଶ ସଂଖ୍ୟାରୁ ଯେତେ ସଂଖ୍ୟା ଯୁକ୍ତର ଆକାଂକ୍ଷା ହୁଏ, ସେତେତରୁ ମଧ୍ୟ ସଂଖ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଗଣାଯାଏ ‘ମୂଳ ପ୍ରକୃତି ଅବିକୃତି, ମାତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ କାହାର ବିକୃତି ନାହିଁ । ମହାଦାଦି ପ୍ରକୃତି ଓ ବିକୃତି ଦୁଇଟି । ଷୋଡ଼ଶତରୁ ବିକାର । ପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ କି, ବିକୃତି ନୁହେଁ । ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଚାଶସଂଖ୍ୟାଦ୍ୱାରା ସେହି ସ୍ୱତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଚାଶତରୁ ଉପସଂଗ୍ରହ ହେବାରୁ ପ୍ରଧାନାଦି ଶ୍ରୁତିପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତତୋ ବୁଝା-ନ ସାଂଖ୍ୟୋପସଂଗ୍ରହାଦପି ପ୍ରଧାନାଦାନାଂ ଶ୍ରୁତିମତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଶା କର୍ତ୍ତବ୍ୟା । କସ୍ମାତ୍ ? ନାନାଭାବାତ୍ । ନାନା ହେତୁନାମି ପଞ୍ଚବିଂଶତିତତ୍ତ୍ୱାନି । ନୈଷାଂ ପଞ୍ଚଶଃ ପଞ୍ଚଶଃ ସାଧାରଣୋ ଧର୍ମୋଽସ୍ତି, ଯେନ ପଞ୍ଚବିଂଶତେ-ରତରାଳେ ପରାଃ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟା ନିବିଶେନ୍ । ନ ହ୍ୟେକନିବନ୍ଧନ ମତ୍ତରେଣ ନାନାଭୂତେଷୁ ଦ୍ୱିତୀୟାଃ ସଂଖ୍ୟାଃ ନିବିଶନ୍ତି । (ଖ) ଅଥୋତ୍ୟତେ ପଞ୍ଚବିଂଶତିସଂଖ୍ୟୋ-ବେୟମବୟବଦ୍ୱାରେଣ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ଯଥା ‘ପଞ୍ଚ ସପ୍ତ ଚ ବର୍ଷାଣି ନବବର୍ଷ ଶତକ୍ରତୁଃ’, ଇତି ଦ୍ୱାଦଶ ବାର୍ଷିକାମନାବୃଷ୍ଟିଂ କଥୟନ୍ତି, ତଦ୍ବଦତି । (ଗ) ତଦପି ନୋପପଦ୍ୟତେ, ଅୟମେବାସ୍ମିନ୍ ପକ୍ଷେ ଦୋଷୋ ଯଲ୍ଲକ୍ଷଣାଶ୍ରୟଣୀୟା ସ୍ୟାତ୍ । ପରସ୍ମାତ୍ ପଞ୍ଚଶବୋ ଜନଶବ୍ଦେନ ସମସ୍ତ ପଞ୍ଚଜନା ଇତି, ଭାଷିକସ୍ୱରେଣୈକପଦଦ୍ୱନିଷ୍ପନ୍ନାତ୍ । ପ୍ରୟୋଗାନ୍ତରେ ଚ ‘ପଞ୍ଚାନାଂ ତ୍ୱାଂ ପଞ୍ଚଜନାନାମ୍’, (ତେ ୧-୬-୨-୨) ଇତ୍ୟେକ-ପଦୈକସ୍ୱର୍ଯ୍ୟେକବିଭକ୍ତିକଦ୍ୱାବଗମାତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ସଂଖ୍ୟାର ସଂଗ୍ରହରୁ ପ୍ରଧାନାଦି ଶ୍ରୁତିପାଦିତ ଅଟେ । ଏପରି ଆଶା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ନାନାଭାବ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁମାନେ ପଚାଶତରୁ ନାନା ପୃଥକ୍ ଅଟନ୍ତି, ଏହି ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଞ୍ଚକର ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ପଚାଶ ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ପାଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇପାରନ୍ତି ।

(ଖ) ଯଦି କହ ଯେ- ‘ପାଞ୍ଚ ଓ ସାତବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୨ ବର୍ଷ ଇନ୍ଦ୍ରବୃଷ୍ଟି କଲେ ନାହିଁ’, ଏଠାରେ ଦ୍ୱାଦଶବର୍ଷର ଅନାବୃଷ୍ଟି କୁହାଯାଇଛି । ସେପରି ‘୫x୫’ ଏହି ଅବାନ୍ତର ଅବୟବଦ୍ୱାରା ପଚାଶସଂଖ୍ୟା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ,

(ଗ) ଏହା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ । ଏହି ପକ୍ଷରେ ଏହାହିଁ ଦୋଷ ଯେ ଲକ୍ଷଣା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ ପାଞ୍ଚଶବ୍ଦର ସହ ମିଶିକରି ପଞ୍ଚଜନ ହୋଇଛି । କାରଣ-



ଭାଷିକସ୍ୱରରୁ ଏକପଦରୁ ନିର୍ଗତ ହୁଏ ଏବଂ ‘ତୁମକୁ ପାଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚ ଜଣକୁ’ ଏହି ଅନ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗରେ ଏକପଦ, ଏକସ୍ୱର ଓ ଏକ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(୪) ପୂଜା-(କ) ସମସ୍ତଦ୍ୱାର ନ ବାପସା ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚ’ ଇତି । ନ ତ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାୟା ଏକସ୍ୟାଃ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାୟା ପରୟା ବିଶେଷଣଂ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚକା ଇତି’, ଉପସର୍ଜନସ୍ୟ ବିଶେଷଣେନାସଂଯୋଗାତ୍ । (ଖ) ନନ୍ଦାପନ୍ନ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାକାଃ ଜନା ଏବ ପୁନଃ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାୟା ବିଶେଷ୍ୟମାଣାଃ ପଞ୍ଚବିଂଶତିଃ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ୟତେ । ଯଥା ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚପୁଲ୍ୟ ଇତି ପଞ୍ଚବିଂଶତି ପୁଲ୍ୟଃ ପ୍ରତୀୟତେ, ତଦ୍ୱଦ୍ । (ଗ) ନେତି ବୁଝଃ । ଯୁକ୍ତଂ ଯତ୍ ପଞ୍ଚପୁଲ୍ୟ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ସମାହାରାଭିପ୍ରାୟତ୍ୱାତ୍ କତୀତି ସତ୍ୟାଂ ଭେଦାକାତ୍‌କ୍ଷାୟାଂ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚପୁଲ୍ୟ ଇତି ବିଶେଷଣମ୍, ଇହ ତୁ ପଞ୍ଚଜନା ଇତ୍ୟାଦିତ (ଘ) ଏବ ଭେଦୋପାଦାନାତ୍ କତୀତ୍ୟସତ୍ୟାଂ ଭେଦାକାତ୍‌କ୍ଷାୟାଂ ନ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନା ଇତି ବିଶେଷଣଂ ଭବେତ୍ । ଭବଦପାଦଂ ବିଶେଷଣଂ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାୟା ଏବ ଭବେତ୍ । ତତ୍ତ୍ୱ ଚେକ୍ତୋ ଦୋଷଃ । ତସ୍ମାତ୍ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନା ଇତି ନ ପଞ୍ଚବିଂଶତିତତ୍ତ୍ୱାଭିପ୍ରାୟମ୍ । (ଙ) ଅତିରେକାଳ ନ ପଞ୍ଚବିଂଶତି ତତ୍ତ୍ୱାଭିପ୍ରାୟମ୍ । ଅତିରେକୋ ହି ଭବତ୍ୟାତ୍ମାକାଶାଭ୍ୟାଂ ପଞ୍ଚବିଂଶତିସଂଖ୍ୟାୟାଃ । ଆତ୍ମା ତାବଦିହ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଂ ପ୍ରତ୍ୟାଧାରଭୈନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଃ’ ଯସ୍ମିନ୍ନିତି ସପ୍ତମୀସୂଚିତସ୍ୟ ‘ତମେବ ମନ୍ୟେ ଆତ୍ମାନମ୍’, ଇତ୍ୟାଦିଭୈନାନୁକର୍ଷଣାତ୍ । (ଚ) ଆତ୍ମା ତ ଚେତନଃ ପୁରୁଷଃ । ସ ତ ପଞ୍ଚବିଂଶତାବତ୍ତର୍ଜିତ ଏବେତି ତତ୍ତ୍ୱେକାଧାରତ୍ୱ-ମାଧେୟତ୍ୱଂ ଯୁଜ୍ୟତେ । ଅର୍ଥାନ୍ତରପରିଗ୍ରହେ ତ ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଖ୍ୟାତିରେକଃ ସିଦ୍ଧାନ୍ତବିରୁଦ୍ଧଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ସମସ୍ତପଦ ହେବାରୁ ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚ’ ଏହି ବାପସା (ଦୁଇଥର କଥନ) ନୁହେଁ ଏବଂ ଏହାଦ୍ୱାରା ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚ’ ଏହିପ୍ରକାର ଦୁଇଟି ପାଠକର ଗ୍ରହଣ ନୁହେଁ । ଶଙ୍କା- ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚକାଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ଏକପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାର ଅନ୍ୟପାଞ୍ଚ ସଂଖ୍ୟା ସହ ବିଶେଷଣ ଅନ୍ୱୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏକ ବିଶେଷଣର ଅନ୍ୟ ବିଶେଷଣ ସହ ଅନ୍ୱିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପରରୁ ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାକୁ ପାଞ୍ଚଥରା ମଣିଷ ପୁନଶ୍ଚ ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ୍ୟମାଣ ହୋଇ ପତିଶରୁପରେ ପ୍ରତୀତ ହେବେ । ଯେପରିକି ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚ ପୁଲ୍ୟଃ’ (ପାଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚର ଗୁଣନ) ଏଠାରେ ପତିଶ ଗୁଣନ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।



(ଗ) ଏହାଭଳି ଏତାଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରକରଣରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ପାଞ୍ଚପୁଲୀ ଶବ୍ଦରେ ସମାହାର ଅଭିପ୍ରେତ ହେଲେ କେତୋଟି ପଞ୍ଚପୁଲୀ ହୁଏ । ପ୍ରକାର ଭେଦର ଆକାଂକ୍ଷା ହେବାରୁ ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚ ପୁଲ୍ୟଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ପାଞ୍ଚପୁଲୀର ବିଶେଷଣ ପୁଣି ପାଞ୍ଚଯୁତ ହୁଏ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ପଞ୍ଚଜନାଃ’ ଏହି ଆରମ୍ଭରେ ଭେଦ (ବିଶେଷଣ)ର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ଅତଃ ‘କେତୋଟି’ ଏହିପ୍ରକାର ଭେଦର ଆକାଂକ୍ଷା ନ ହେଲେ ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନାଃ’ ଏହି ପ୍ରକାର ପଞ୍ଚଜନର ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟା ବିଶେଷଣ ନୁହେଁ । ଯଦି ବିଶେଷଣ ହୁଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ କେବଳ ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାର ହେବ । (ଜନପଦର ନୁହେଁ) । ଏହି ପକ୍ଷରେ ଦୋଷ (ଉପସର୍ଜନସ୍ୟ ବିଶେଷଣେନା ସଂଯୋଗାତ୍) କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନାଃ’ ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ପଚିଶତତ୍ତ୍ୱର ଅଭିପ୍ରାୟରେ ନୁହେଁ ।

(ଙ) ସଂଖ୍ୟାର ଅଧିକତାରୁ ପଚିଶତତ୍ତ୍ୱର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆମ୍ଭ ଓ ଆକାଶକୁ ନେଇ ପଚିଶସଂଖ୍ୟାଠାରୁ ଅଧିକ ହୁଏ । ଏଠାରେ ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରତିଷ୍ଠାନର ଆଧାରରୂପରେ ଆହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ଅସ୍ମିନ୍’ ଏହି ସପ୍ତମୀ ବା ସପ୍ତମ୍ୟନ୍ତ ‘ଯତ୍’ ପଦର ସୂଚିତର ‘ତାହାକୁ ମୁଁ ଆହା ବୋଲି ଜାଣିଛି’, ଏହିପ୍ରକାର ଆହାରରୂପରେ ଆକର୍ଷଣ ହୁଏ ।

(ଚ) ଆହା ଚେତନ ପୁରୁଷ ଓ ସେ ସଂଖ୍ୟାଭିମତ ପଚିଶତତ୍ତ୍ୱର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ତେଣୁ ସେଠାରେ ଆଧାର ଆଧେୟତାବ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ତତ୍ତ୍ୱଭିନ୍ନ ଅର୍ଥର ଗ୍ରହଣ କରାଗଲେ ସାଂଖ୍ୟତତ୍ତ୍ୱର ବିରୁଦ୍ଧତତ୍ତ୍ୱ ସଂଖ୍ୟାରେ ଅଧିକତା ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ତଥା ‘ଆକାଶଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ’ ଇତ୍ୟାକାଶସ୍ୟାପି ପଞ୍ଚବିଂଶତାବନ୍ତର୍ଗତସ୍ୟ ନ ପୃଥଗୁପାଦାନଂ ନ୍ୟାୟମ୍ । ଅଥାତ୍ତରପରିଗ୍ରହେ ଷ୍ଟେକ୍ତଂ ଦୃଷ୍ଟମ୍ । (ଖ) କଥଂ ତ ସଂଖ୍ୟାମାତ୍ରଶ୍ରବଣେ ସତ୍ୟଶ୍ରୁତାନାଂ ପଞ୍ଚବିଂଶତିତତ୍ତ୍ୱାନା-ମୁପସଂଗ୍ରହଃ ପ୍ରତୀୟତ ? ଜନଶବ୍ଦସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱେଷୁରୁଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ତରୋପସଂଗ୍ରହେଽପି ସଂଖ୍ୟାପପତ୍ତଃ । (ଗ) କଥଂତତ୍ତ୍ୱ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନା ଇତି ? ଉତ୍ତେୟତ- ‘ଦିକ୍ସଂଖ୍ୟେ ସଂଜ୍ଞାୟାମ୍’ (ଯା. ସୁ ୨-୧-୪୦) ଇତି ବିଶେଷପୁରଣାତ୍ ସଂଜ୍ଞାୟାମେବ ପଞ୍ଚଶବ୍ଦସ୍ୟ ଜନଶବ୍ଦେନ ସମାସଃ । ତତ୍ତ୍ୱେ ରୁଦ୍ଧତ୍ୱାଭିପ୍ରାୟେଣୈବ କେଚିତ୍ ପଞ୍ଚଜନା ନାମ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ । (ଘ) ନ ସାଂଖ୍ୟତତ୍ତ୍ୱାଭିପ୍ରାୟେଣ । ତେ କତାତ୍ୟସ୍ୟାମାକାଂକ୍ଷାୟାଂ ପୁନଃ ପଞ୍ଚେତି ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେ । ପଞ୍ଚଜନା ନାମ ଯେ କେଚିରେ ଚ ପଞ୍ଚେବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ସପ୍ତର୍ଷିୟଃ ସପ୍ତେତି ଯଥା ।



(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ପ୍ରକାର ପରିଶିଷ୍ଟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଆକାଶର ‘ଆକାଶଶ୍ଚ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ପୃଥକ୍ ଗ୍ରହଣ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥର ଗ୍ରହଣ କଲେ ଉକ୍ତ ଦୋଷ (ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟା) ହୁଏ ।

(ଖ) ସଂଖ୍ୟା ମାତ୍ରର ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ଶ୍ରୁତି ଅପ୍ରତିପାଦିତ ପରିଶିଷ୍ଟର ସଂଗ୍ରହ କେଉଁ ପ୍ରକାର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ? କାରଣ-ଜନଶବ୍ଦ ତତ୍ତ୍ୱରେ ରୁଚ୍ଛି ନୁହେଁ; ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥର ସଂଗ୍ରହ କଲେ ସଂଖ୍ୟା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନଃ’ କିପରି ହୁଏ ? କୁହାଯାଇଛି- ଦିଗ୍ ଓ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦର ସଂଜ୍ଞାଅର୍ଥରେ ସୁବନ୍ଧ ଉତ୍ତରପଦର ସହ ସମାସ ହୁଏ । ଏହି ବିଶେଷ ସ୍ୱତ୍ୱଦ୍ୱାରା ସଂଜ୍ଞାରେ ପଞ୍ଚଶବ୍ଦର ଜନପଦସହ ସମାନ ହୁଏ । ବସ୍ତୁତଃ ରୁଚ୍ଛିତ୍ୱର ଅଭିପ୍ରାୟରେ କୌଣସି ପାଞ୍ଚଜନ ନାମ ଏଠାରେ ବିବକ୍ଷିତ ଅଟେ । ସେ ପାଞ୍ଚ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ ହୁଏ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ସଂଖ୍ୟାଭିମତ ପରିଶିଷ୍ଟର ଅଭିପ୍ରାୟରେ ନୁହେଁ । ସେମାନେ କେତୋଟି ଅଛନ୍ତି ? ଏହିପ୍ରକାର ଆକାଶ ହେଲେ ତାହାର ଉତ୍ତରରେ ଏଠାରେ ପଞ୍ଚଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ଯେପରି ସପ୍ତର୍ଷି ସାତୋଟି’ ସେପରି ପଞ୍ଚଜନ ନାମାତ୍ମକା ଯେ କୌଣସି ଅଟେ । ସେ ପାଞ୍ଚ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କେ ପୁନଶ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନା ନା ନାମେତି ? ତଦୁତ୍ପତ୍ତେ-

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୁନଶ୍ଚ ସେମାନେ ପଞ୍ଚଜନ ନାମକ କିଏ କିଏ ? ସେମାନେ କହନ୍ତି-

प्रणादयो वाक्यशेषात् ॥ ୧୨ ॥

(୧) ପ୍ରାଣାଦୟୋ ବାକ୍ୟଶେଷାତ୍ ॥ ୧-୪-୧୨

ପ୍ରାଣାଦୟଃ-ଏଠାରେ ପଞ୍ଚଜନଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣ, ଚକ୍ଷୁ, ଶ୍ରୋତ୍ର, ଅନ୍ତ୍ର ଓ ମନ କୁହାଯାଇଛି । ବାକ୍ୟଶେଷାତ୍=କାରଣ ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମ୍ ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷରେ ରହିଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ଯସ୍ମିନ୍ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନଃ’, ଇତ୍ୟତ ଉତ୍ତରସ୍ମିନ୍ ମନ୍ତ୍ରେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣାୟ ପ୍ରାଣାଦୟଃ ପଞ୍ଚ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାଃ ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମୁତ ଚକ୍ଷୁଷ୍ଟକ୍ଷୁରୁତ ଶ୍ରୋତ୍ରସ୍ୟ ଶ୍ରୋତ୍ରମନ୍ତ୍ରସ୍ୟାନ୍ତଃ ମନସୋ ଯେ ମନୋ ବିଦୁଃ’, ଇତି । ତେତ୍ତ୍ୱ ବାକ୍ୟଶେଷଗତାଃ ସଂନିଧାନାତ୍ ପଞ୍ଚଜନଃ ବିବକ୍ଷ୍ୟନ୍ତେ । (ଖ) କଥଂ ପୁନଃ ପ୍ରାଣାଦିଷ୍ଠ ଜନଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗଃ ? ତତ୍ତ୍ୱେଷୁ ବା କଥଂ ଜନଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗଃ ? ସମାନେ ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧତିକ୍ରମେ ବାକ୍ୟଶେଷବଶାତ୍



ପ୍ରାଣାଦୟ ଏବଂ ଗ୍ରହୀତବ୍ୟା ଭବନ୍ତି । (ଗ) ଜନସମ୍ବଳ ପ୍ରାଣାଦୟୋ ଜନଶିକ୍ଷିତାଜୋ ଭବନ୍ତି । ଜନବଚନଶ୍ଚ ପୁରୁଷଶିକ୍ଷଃ ପ୍ରାଣେଷୁ ପ୍ରଯୁକ୍ତଃ-‘ତେ ବା ଏତେ ପଞ୍ଚବ୍ରହ୍ମପୁରୁଷାଃ’, (ଛା ୫-୧୫-୧) ଇତ୍ୟାଦି ଚ ବ୍ରାହ୍ମମଣମ୍ । ସମାସବଳାଜ ସମୁଦାୟସ୍ୟ ରୁଦ୍ରଦମବିରୁଦ୍ଧମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଯସ୍ମିନ୍ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନାଃ’ ଏହି ଅଗ୍ରିମ ମନ୍ତ୍ରରେ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପର ନିରୂପଣ କରିବା ପାଇଁ ‘ଯାହା ସେହି ପ୍ରାଣର ପ୍ରାଣ, ଚକ୍ଷୁର ଚକ୍ଷୁ; ଶ୍ରୋତ୍ରର ଶ୍ରୋତ୍ର ଅନ୍ତର ଅନ୍ତ ତଥା ମନର ମନକୁ ଜାଣେ, ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରାଣାଦି ପାଞ୍ଚଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଟେ । ବାକ୍ୟଶେଷରେ ସନ୍ନିହିତ ହେବାରୁ ସେମାନେ ପ୍ରାଣାଦି ‘ଯସ୍ମିନ୍’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ପଞ୍ଚଜନ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପ୍ରାଣାଦିରେ ଜନଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କିପରି ହୁଏ ? ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ତତ୍ତ୍ୱରେ ଜନଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କିପରି ହୁଏ ? ପ୍ରସିଦ୍ଧିରୁଦ୍ଧିର ଦୁଇପକ୍ଷରେ ତ୍ୟାଗ ସମାନ ହେଲେ ବାକ୍ୟଶେଷ ବଳରେ ପଞ୍ଚଜନଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣାଦି ପାଞ୍ଚ ହିଁ ଗ୍ରହଣ ଯୋଗ୍ୟ ଓ ମନୁଷ୍ୟ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ପ୍ରାଣାଦି ଜନଶବ୍ଦର ଭାଗୀ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ସେ ସେମାନେ ପାଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମପୁରୁଷ ଅଟନ୍ତି’ ଏଠାରେ ଜନବାଚକ ପୁରୁଷଶବ୍ଦ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ସେହି ପ୍ରକାର ‘ପ୍ରାଣ ହିଁ ପିତା, ପ୍ରାଣ ହିଁ ମାତା’, ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରାହ୍ମଣ ସ୍ମୃତି । ସମାସବଳରେ ସମୁଦାୟକୁ ରୁଦ୍ରରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ କୌଣସି ବିରୁଦ୍ଧ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) କଥଂ ପୁନରସତି ପ୍ରଥମପ୍ରୟୋଗେ ରୁଦ୍ଧିଃ ଶକ୍ୟାଃଶ୍ରୟିତୁମ୍ ? ଶକ୍ୟୋଦ୍ଭିଦାଦିବଦିତ୍ୟାହପ୍ରସିଦ୍ଧାର୍ଥସନ୍ନିଧାନେ ହ୍ୟପ୍ରସିଦ୍ଧାଥଃ ଶବ୍ଦଃ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନଃ ସମଭିବ୍ୟାହାରାଭଦୃଷିୟୋ ନିୟମ୍ୟତେ । (ଖ) ଯଥା ‘ଭଦ୍ଭିଦା ଯଜେତ’, ‘ସୂପଂ ଜ୍ଞିନଭି’, ‘ବେଦିଂ କରୋତି’, ଇତି । ତଥାୟମପି ପଞ୍ଚଜନଶବ୍ଦଃ ସମାସାଦ୍ୱାଖ୍ୟାନାଦବଗତସଂଜ୍ଞାଭାବଃ ସଂଜ୍ଞାକାଂକ୍ଷୀ ବାକ୍ୟଶେଷସମ-ଭିବ୍ୟାହୃତେଷୁ ପ୍ରାଣାଦିଷୁ ବର୍ତ୍ତିଷ୍ୟତେ । (ଗ) କୈଣିଚ୍ଚ ଦେବା ପିତରୋ ଗନ୍ଧର୍ବା ଅସୁରା ରକ୍ଷାସି ଚ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ । ଅନ୍ତୈଷ୍ଠ ଚତ୍ୱାରୋ ବର୍ଣ୍ଣା ନିଷାଦପଞ୍ଚମାଃ ପରିଗ୍ରହୀତାଃ’ (ଗ) କୃଚିଜ ‘ଯତ୍ ପାଞ୍ଚଜନ୍ୟୟା ବିଶ’, (ର. ସଂ ୮-୫୩-୭) ଇତି ପ୍ରଜାପରଃ ପ୍ରୟୋଗଃ ପଞ୍ଚଜନଶବ୍ଦସ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟତେ । (ଘ) ତତ୍ ପରିଗ୍ରହେଽପାହ ନ କର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱିରୋଧଃ



ଆରମ୍ଭେଂ ହୁ ନ ପଞ୍ଚବିଂଶତେଽବତୀନାମିହ ପ୍ରତୀତିରସ୍ତାତ୍ୟେବଂ ପରତୟା 'ପ୍ରାଣାଦୟୋ ବାକ୍ୟଶେଷାତ୍' ଇତି ଜଗାଦ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ପଞ୍ଚଜନ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମ-ପ୍ରାଣାଦିରେ ପ୍ରୟୋଗର ଅସିଦ୍ଧି ହେଲେ ରୁଦ୍ଧିର କେଉଁ ପ୍ରକାର ଆଶ୍ରୟ କରାଯାଇପାରିବ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ଉଦ୍ଭିଦାଦି ସଦୃଶ ପଞ୍ଚଜନଶବ୍ଦର ରୁଦ୍ଧି ହୋଇପାରିବ । ପ୍ରସିଦ୍ଧାର୍ଥ ପଦର ସନ୍ନିଧାନରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଅପ୍ରସିଦ୍ଧାର୍ଥବାଚକ ଶବ୍ଦର ସମ୍ଭବିତ୍ୱାହାର ବଳରେ ତଦ୍ବିଷୟକ ଅର୍ଥ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ନିୟମ ।

(ଖ) ଯେପରି 'ପଶୁକାମୁକ ଉଦ୍ଭିଦନାମକ ଯାଗକରିବା ଉଚିତ୍', 'ଯୁପର ଛେଦନ କରି ସଂସ୍କାର କରିବା ଉଚିତ୍', 'ବେଦିର ସଂସ୍କାର କରିବା ଉଚିତ୍', ଇତ୍ୟାଦିରେ ହୁଏ । ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଏହି ପଞ୍ଚଜନ ଶବ୍ଦ ସମାସକୁ କହିବାରୁ ସଂଜ୍ଞାଭାବକୁ ପାଇ ସଂଜ୍ଞାର ଆକାଂକ୍ଷା କରେ । ବାକ୍ୟଶେଷ ଓ ସମ୍ଭବିତ୍ୱାହୃତ ସହୋଚ୍ଚାରିତ ପ୍ରାଣାଦିରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ।

(ଗ) କୌଣସି ଲୋକ କହେ ଯେ- ଦେବତା, ପିତୃଗଣ, ଗନ୍ଧର୍ବ, ଅସୁର ଓ ରାକ୍ଷସ ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ପଞ୍ଚଜନ ଅଟନ୍ତି । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ବର୍ଣ୍ଣରାଜୀ ଓ ପଞ୍ଚମରେ ନିଷାଦ (ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦ୍ୱାରା ଶୂଦ୍ରଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ସନ୍ତାନ)ର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । କୌଣସିଠାରେ ମଧ୍ୟ 'ଯତ୍ ପଞ୍ଚଜନ୍ୟୟା ବିଶା', ଏହି ପ୍ରକାର ପଞ୍ଚଜନଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଜା ପାଇଁ ଦେଖାଇଦିଏ ।

(ଘ) ଏହାର ଗ୍ରହଣ କଲେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ । ଆରମ୍ଭ୍ୟ ପଚିଶ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଏଠାରେ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ 'ପ୍ରାଣାଦୟୋ ବାକ୍ୟଶେଷାତ୍', ବୋଲି ସ୍ମୃତ କହିଛନ୍ତି ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ଉବେୟୁଷାବତ୍ପ୍ରାଣାଦୟଃ ପଞ୍ଚଜନାଃ ମାଧ୍ୟାଦିନାର୍ଜାମ୍, ଯେଂନ୍ମଂ ପ୍ରାଣାଦିଷ୍ଟାମନନ୍ତି । କାଶ୍ୱାନାନ୍ତୁଂ କଥଂ ପ୍ରାଣାଦୟଃ ପଞ୍ଚଜନାଃ ଉବେୟୁଃ । ଯେଂନ୍ମଂ ପ୍ରାଣାଦିଷ୍ଟୁ ନାମନନ୍ତି ? ଅତଃ ଉତ୍ତରଂପଠିତ ।

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରାଣାଦିରେ ଅନ୍ନପାଠ କରୁଥିବା ମଧ୍ୟାଦିନଶାଖା ମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାଣାଦି ପଞ୍ଚଜନ ହେଉ, ପରନ୍ତୁ କାଶ୍ୱଶାଖା ଯାହା ପ୍ରାଣାଦିରେ ଅନ୍ନର ପାଠକରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାଣାଦି ପଞ୍ଚଜନ କିପରି ହେବ ? ଏହାପାଇଁ ଉତ୍ତର ପଢ଼ା ହେଉଛି ।



ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

(୧) ଜ୍ୟୋତିଷୈକେଷାମସତ୍ୟନ୍ନେ । ୧।୪।୧୩।

ଏକେଷାମ୍=କାଣ୍ଡଶାଖାମାନଙ୍କମତରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରାଣାଦିରେ, ଅନ୍ନେ ଅସତି = ଅନ୍ନ ନ ହେବାର କାରଣ, ଜ୍ୟୋତିଷା=‘ତଦେବା’ ଏହି ପୂର୍ବବାକ୍ୟସ୍ଥ ଜ୍ୟୋତିଦ୍ୱାରା ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାର ପୂର୍ତ୍ତି କରିବା ଉଚିତ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅସତ୍ୟପି କାଣ୍ଡନାମ୍ନାନ୍ନେ ଜ୍ୟୋତିଷା ତେଷାଂ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟା ପୂର୍ଯ୍ୟେତ । ତେଽପି ହି ‘ଯସ୍ମିନ୍ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନଃ’ ଇତ୍ୟତଃ ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ ମନ୍ତ୍ରେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପନିରୂପଣୋଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିରଭିଧାୟତେ-‘ତଦେବା ଜ୍ୟୋତିଷାଂ ଜ୍ୟୋତିଃ’ ଇତି । (ଖ) କଥଂ ପୁନରୁଦ୍ଧେଷାମପି ତୁଲ୍ୟବଦିଦଂ କେଷାଞ୍ଚ ପଠ୍ୟମାନଂ ସମାନମନ୍ତ୍ରଗତୟା ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାୟା କେଷାଞ୍ଚ ମାଧ୍ୟଦିନାନାଂ ହି ସମାନମନ୍ତ୍ର ନ୍ନେତି ? (ଗ) ଅପେକ୍ଷା ଭେଦାଦିତ୍ୟାହ ଜନଜାତାନ୍ନାସ୍ମିନ୍ ମନ୍ତ୍ରାନ୍ତରପଠିତେ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ୟପେକ୍ଷା ଭବତି । ତଦଲ୍ଲଭାତୁ କାଣ୍ଡାନାଂ ଭବତ୍ୟପେକ୍ଷା । ଅପେକ୍ଷାଭେଦାତ୍ ସମାନେଽପିମନ୍ତ୍ରେ ଜ୍ୟୋତିଷୋ ଗ୍ରହଣାଗ୍ରହଣେ, ତଦ୍ବଦ୍ । (ଘ) ଯଥା ସମାନେଽପ୍ୟତି ରାତ୍ରେ ବଚନଭେଦାତ୍ ଷୋଡ଼ଶିନୋ ଗ୍ରହଣାଗ୍ରହଣେ, ତଦ୍ବଦ୍ । ତଦେବଂ ନ ତାବଚ୍ଛୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ କାଚିତ୍ ପ୍ରଧାନବିଷୟାସ୍ତି । ସ୍ମୃତିନ୍ୟାୟପ୍ର ସିଦ୍ଧି ତୁ ପରିହରିଷ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) କାଣ୍ଡଶାଖାମାନଙ୍କ ପାଠରେ ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମୂତ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଅନ୍ନର ଗ୍ରହଣ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଦ୍ୱାରା ତାହାର ପଞ୍ଚମ ସଂଖ୍ୟାର ପୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଯିବ । କାରଣ-ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ‘ଯସ୍ମିନ୍ ପଞ୍ଚ ପଞ୍ଚଜନଃ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରଠାରୁ ପୂର୍ବ ମନ୍ତ୍ରେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପନିରୂପଣ କରିବା ପାଇଁ ସେହି ଆଦିତ୍ୟାଦି ଜ୍ୟୋତିଗୁଡ଼ିକର ଜ୍ୟୋତିସ୍ୱରୂପ ଅମୃତର ଆୟୁକୁ ଦେବଗଣ ଉପାସନା କରନ୍ତି ।’ ଏହିପ୍ରକାର ଜ୍ୟୋତିର ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଦୁଇଶାଖାମାନଙ୍କ ପାଠରେ ସମାନରୂପରେ ପଢ଼ା ହୋଇଥିବା ଏହି ଜ୍ୟୋତିର ଗୋଟିଏ ମନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାଦ୍ୱାରା କେତେକ ଲୋକ (କାଣ୍ଡଶାଖା) କାହିଁକି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଓ ଆଉ କେତେକ (ମାଧ୍ୟଦିନଶାଖା) କାହିଁକି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ ?



(ଗ) କାରଣ-ଅପେକ୍ଷା (ଆକାଂକ୍ଷା)ର ଭେଦହେତୁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣମୃତ,’ ଏହି ଗୋଟିଏ ମନ୍ତ୍ରରେ ଅନ୍ନର ଗ୍ରହଣ ହେଲେ ପ୍ରାଣାଦି ପଞ୍ଚଜନର ମାଧ୍ୟମିନକୁ ଲାଭ ହେବାରୁ ପୂର୍ବ ମନ୍ତ୍ରରେ ପଠିତ ଜ୍ୟୋତିର ଅପେକ୍ଷା ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ନର ଗ୍ରହଣ ନହେଲେ ଏକମନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାଣାଦି ପଞ୍ଚଜନର ଲାଭ ନ ହେବାରୁ କାଣ୍ଡ ଶାଖାକୁ ଜ୍ୟୋତିର ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଋଗେତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚମତି କିଏ ହେବ ? ଏହି ପ୍ରକାର ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ ।

(ଘ) ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଅତିରାତ୍ରରେ ବଚନ ଭେଦହେତୁ କୌଣସି ସୋଡ଼ଶୀ (ଯଜ୍ଞପାତ୍ର)ର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ଓ କାହାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଅପେକ୍ଷା ଭେଦରେ ଗୋଟିଏ ମନ୍ତ୍ରରେ ପଠିତ ଜ୍ୟୋତିର ଗ୍ରହଣ ଓ ଅଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରଧାନବିଷୟକ କୌଣସି ଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାହିଁ । ସ୍ମୃତି ଓ ନ୍ୟାୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧର ପରିହାର ଆଗରେ କୁହାଯିବ ।

୪ କାରଣତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୧୪ - ୨୫ ॥

କାରଣତ୍ବାଧିକରଣ-୪

କାରଣତ୍ବେନ ଚାକାଶାଦିଷ୍ଠ ଯଥାବ୍ୟପଦିଷ୍ଟୋକ୍ତେ: ॥ ୧୪ ॥

(୧) କାରଣତ୍ବେ ନ ଝକାଶାଦିଷ୍ଠ ଯଥାବ୍ୟପଦିଷ୍ଟୋକ୍ତେଃ ॥ ୧।୪।୧୪ ॥

କାରଣତ୍ବେ = ବ୍ରହ୍ମର ଜଗତର କାରଣ ହେବାରେ, ନ-କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ । କାରଣ-ଆକାଶାଦିଷ୍ଠ-ସୃଜ୍ୟମାନ ଆକାଶାଦିପଦାର୍ଥ ବିଷୟରେ, ଯଥା ବ୍ୟପଦିଷ୍ଟୋକ୍ତୋଃ-ଯାଦୃଶ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଉପନିଷଦରେ କାରଣ ରୂପରେ ବ୍ୟପଦିଷ୍ଟ ଓ ତାଦୃଶ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ କାରଣ ରୂପରେ କଥିତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରତିପାଦିତଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଲକ୍ଷଣମ୍, ପ୍ରତିପାଦିତଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଂ ଗତିସାମାନ୍ୟଂ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାମ୍ । ପ୍ରତିପାଦିତଂ ଚ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାଶବ୍ଦମ୍ । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱେଦମପରମାଶଙ୍କ୍ୟତେ-ନ ଜନ୍ମାଦିକାରଣତ୍ବଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଂ ବା ଗତିସାମାନ୍ୟଂ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାଂ ପ୍ରତିପାଦୟିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ବିଗାନଦର୍ଶନାତ୍ । ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତଂ ହ୍ୟନ୍ୟାନ୍ୟା ସ୍ତୃଷ୍ଟ ରୂପଲଭ୍ୟତେ, କ୍ରମାଦିବୈଚିତ୍ର୍ୟାତ୍ । (ଗ) ତଥାହି କୃଚିତ୍ ‘ଆତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ’, (ତୈ ୨।୧) ଇତ୍ୟାଦିକା ସୃଷ୍ଟିରାତ୍ମାୟତେ । କୃଚିତ୍ତେଜ ଆଦିକା- ‘ତତ୍ତ୍ୱେକୋଽସୃଜତ’, (ଛା ୬।୨।୩) ଇତି । କୃଚିତ୍ପ୍ରାଣାଦିକା ‘ସ ପ୍ରାଣମସୃଜତ ପ୍ରାଣଛଦମ୍’, (ପ୍ର ୬।୪) ଇତି । କୃଚିଦକ୍ରମେଣୈବ ଲୋକାନାମୁତ୍ପତ୍ତିରାତ୍ମାୟତେ- ‘ସ ଇମାଂ ଲୋକାନସୃଜତ । ଅସ୍ତେ ମରୀଚାର୍ମରମାପଃ’ (ଐ. ଉ ୪।୧।୨) ଇତି । ତଥା



କୃତ୍ରିମସତ୍ପୂର୍ବିକା ସୃଷ୍ଟି ପଠ୍ୟତେ-‘ଅସଦ୍ବା ଜଦମଗ୍ର ଆସାଭେଜୋ ବୈ ସଦଜୟାତ’, (ତୈ ୨।୭) ଇତି । ‘ଅସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସାଭତ୍ସଦାସାଭତ୍ ସମଭବତ୍’, (ଛା ୩।୧୯।୧) ଇତି ଚ । (ଘ) କୃତ୍ରିମସଦ୍ବାଦନିରାକରଣେନ ସତ୍ପୂର୍ବିକା ପ୍ରକ୍ରିୟା ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତେ- ‘ତଦ୍ବୈକ ଆହୁରସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘କୁତସ୍ତୁ ଖଲୁ ସୋମୈ୍ୟବ ସ୍ୟାଦିତି ହୋବାଚ କଥମସତଃ ସଜ୍ଞାୟେତେତି ସତ୍ତ୍ୱେବ ସୋମୈ୍ୟଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’, (ଛା ୬।୨।୧, ୨) ଇତି । (ଙ) କୃତିତ୍ ସ୍ୱୟଂ କର୍ତ୍ତୃକୈବ ବ୍ୟାକ୍ରିୟା ଜଗତୋ ନିଗଦ୍ୟତେ- ‘ତଦ୍ବୈକଂ ତତ୍ତ୍ୱ୍ୟବ୍ୟାକୃତମାସାଭନ୍ନାମରୂପାଭ୍ୟାମେବ ବ୍ୟାକ୍ରିୟତେ’, (ବୃ ୧।୪।୭) ଇତି । (ଚ) ଏବମନେକଥା ବିପ୍ରଭିପତ୍ତେର୍ବସ୍ତୁନି ଚ ବିକଳସ୍ୟାନୁପପତ୍ତେଃ ନ ବେଦାନ୍ତ-ବାକ୍ୟାନାଂ ଜଗତ୍ କାରଣାବଧାରଣପରତା ନାୟା । ସ୍ମୃତି ନ୍ୟାୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧାଭ୍ୟାଂ ତୁ କାରଣାନ୍ତରପିଗ୍ରହୋ ନ୍ୟାୟଃ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରରେ ଜଗତ୍ ଜନ୍ମାଦିକାରଣତ୍ୱ ବୋଲି ବ୍ରହ୍ମର ଲକ୍ଷଣ କୁହାଯାଇଛି । (ଗତି ସାମାନ୍ୟାତ, ଏହି ସୂତ୍ରରେ) ସବୁ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟ ସମାନରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମର କାରଣତ୍ୱ ବୋଧକ ହୁଏ ବୋଲି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି । (‘ଇକ୍ଷତେର୍ନାଶଭମ୍’, ଏହି ସୂତ୍ରରେ) ପ୍ରଧାନ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦିତ ନୁହେଁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଖ) ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ ଆଶଙ୍କା କରାଯାଏ ଯେ- ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର ଜନ୍ମାଦି କାରଣ ଅଟେ’ । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ କାରଣ ଗତି ଜ୍ଞାନ ସମାନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । କିପରି ? ଏଠାରେ ବିଗାନ ଅର୍ଥାତ୍ ବିରୋଧ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପନିଷଦରେ କ୍ରମାଦିବୈଚିତ୍ର୍ୟରୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସୃଷ୍ଟି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯେପରି କୌଣସିଠାରେ ‘ଆତ୍ମାଠାରୁ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି’, ଏହି ପ୍ରକାର ଆକାଶପୂର୍ବକ ସୃଷ୍ଟି କୁହାଯାଇଛି । କୌଣସିଠାରେ ‘ସେ ତେଜକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା’ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରାଣପୂର୍ବକ ସୃଷ୍ଟି କଥା । କୌଣସିଠାରେ ‘ସେ ଏହି ସଂସାରର ସୃଷ୍ଟିର ଜଳମୟଶରୀର ଥିବା ସ୍ୱର୍ଗଲୋକ, ସୂର୍ଯ୍ୟକିରଣରୁ ବ୍ୟାପ୍ତ ଅନ୍ତରିକ୍ଷ ଲୋକ, ମନୁଷ୍ୟଲୋକ ଓ ଜଳମୟ ପ୍ରାଣଲୋକ’, ଏହିପ୍ରକାର କ୍ରମବ୍ୟତିତ ସୃଷ୍ଟି କୁହାଯାଇଛି । ଏପରି କୌଣସିଠାରେ ‘ପ୍ରଥମେ ଏହି ଜଗତ୍ ଅସଦ୍ ଥିଲା, ତାହାଦ୍ୱାରା



ସତ୍- ନାମରୂପାୟକ ବ୍ୟକ୍ତି ହେଲା’, ଏବଂ ପ୍ରଥମ ଅସତ୍ ଥିଲା ସେସତ୍-ହେଲା, ସେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହେଲା ଅର୍ଥାତ ଅଜ୍ଞୁରିତ ହେଲା’ ‘ଏହିପ୍ରକାର ଅସତ୍ ପୂର୍ବକ ସୃଷ୍ଟି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଅସତ୍ ବାଦର ନିରାକରଣ କରି ‘ଏହି ଜଗତ୍ କାରଣର ବିଷୟରେ କୌଣସି ଲୋକ ଆରମ୍ଭରେ ଅସତ୍ ଥିଲା’ ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି’, ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି, ‘କିନ୍ତୁ ହେ ସୋମ୍ୟ । ଏହା କିପରି ହୋଇପାରେ ? ଅସତ୍‌ରୁ ସତ୍ କିପରି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ? ଅତଃ ହେ ସୋମ୍ୟ । ପ୍ରଥମେ ଏହି ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍‌ଥିଲା ଏହିପ୍ରକାର ଆରୁଣି କହିଲେ’, ଏହିପ୍ରକାର ସତ୍ ପୂର୍ବକ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୋଇଛି ।

(ଙ) କୌଣସିଠାରେ ସେ ଏହି ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ଅବ୍ୟାକୃତ ଥିଲା, ଯେ ନାମରୂପରେ ବ୍ୟାକୃତ ବ୍ୟକ୍ତି ହେଲା’, ଏହିପ୍ରକାର ଜଗତ୍‌ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱୟଂ କର୍ତ୍ତୃକ ନିଜେ ହିଁ କହେ ।

(ଚ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନେକ ରୀତିରେ ସୃଷ୍ଟି ଆଦି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିର ପରସ୍ପରର ବିରୋଧ ହେଲେ ଏବଂ ବସ୍ତୁରେ ବିକଳର ଅନୁପଦତ୍ତି ହେଲେ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଜଗତ୍ କାରଣର ଅବଧାରଣପରତା ଠିକ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଃ ସ୍ମୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ କାରଣର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଯୁକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ରୂପଃ-ସତ୍ୟମି ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତଂ ସୃଜମାନେଷ୍ଠା-କାଶାଦିଷ୍ଠ କ୍ରମାଦିଦ୍ୱାରକେ ବିଗାନେ ନ ସ୍ରଷ୍ଟି କିଞ୍ଚିଦ୍‌ଗାନମସ୍ତି । (ଖ) କୃତଃ ? ଯଥାବ୍ୟପଦିଷୋକ୍ତେଃ । ଯଥାଭୂତୋ ହ୍ୟେକସ୍ମିନ୍ ବେଦାନ୍ତେ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବେଶ୍ୱରଃ ସର୍ବାର୍ତ୍ତୋକୋଽଦ୍ୱିତୀୟଃ କାରଣତ୍ୱେନ ବ୍ୟପଦିଷ୍ଠଥାଭୂତ ଏବ ବେଦାନ୍ତାନ୍ତରେଷ୍ଠମି ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ । (ଗ) ତଦଥା ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’, (ତୈ ୨-୧) ଇତି । ଅଦ୍ୱିତୀବଜ୍ ଜ୍ଞାନଶବ୍ଦେନ ପରେଣ ଚ ତଦ୍ ବିଷୟେଣ କାମୟିତୃତ୍ୱବଚନେନ ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମ ନ୍ୟରୂପୟତ୍, ଅପରପ୍ରୟୋଜ୍ୟତ୍ୱେନେଶ୍ୱରଂ କାରଣମବ୍ରୁବାତ୍ । ତଦ୍‌ବିଷୟେଶୈବ ପରେଣାମ୍ନଶବ୍ଦେନ ଶରୀରାଦିକୋଷପରମ୍ପରୟା ଋତରନ୍ତୁ-ପ୍ରବେଶେନ ସର୍ବେଷାମନ୍ତଃ ପ୍ରତ୍ୟାୟାତ୍ମନଂ ନିରଧାରୟତ୍ । (ଘ) ‘ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟ’, (ତୈ ୨-୬) ଇତି ଋତ୍‌ବିଷୟେଣ ବହୁଭବନାନୁଶଂସନେନ ସୃଜମାନାନାଂ ବିକାରାଣାଂ ସ୍ରଷ୍ଟରଭେଦମଭାଷତ । (ଙ) ତଥା ‘ଇଦଂ ସର୍ବମସୃଜତ । ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚ’, (ତୈ ୨-୬) ଇତି ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟି ନିର୍ଦ୍ଦେଶେନ ପ୍ରାକସୃଷ୍ଟେର ଦ୍ୱିତୀୟଂ ସ୍ରଷ୍ଟାରମାତଷ୍ଠେ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପନିଷଦରେ ସୃଜନାନେ ଆକାଶାଦିରେ କ୍ରମାଦିଦ୍ୱାରକ ବିରୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ରଷ୍ଟା ବିଷୟରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

(ଖ) କିପରି ? ଯେପରି ଏକତ୍ର ସ୍ରଷ୍ଟାର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ; ସେପରି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ଉପନିଷଦରେ ସୃଜ୍ୟମାନ ଆକାଶାଦିରେ ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବେଶ୍ୱର, ସର୍ବାତ୍ମା, ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ, କାରଣରୂପରେ ବ୍ୟପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେପରି ଅନ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟପଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ ।

(ଗ) ସେପରି ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ, ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଜ୍ଞାନଶବ୍ଦରେ ସେ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ (ସୋଫାମୟତ) କାମୟିତୃତ୍ୱବଚନଦ୍ୱାରା ଚେତନବ୍ରହ୍ମର ନିରୂପଣ କରି ଶ୍ରୁତି ଈଶ୍ୱରକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପରେ କାରଣ କହେ । ଅନନ୍ତରୋକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଆତ୍ମଶବ୍ଦରେ ଓ ଶରୀରାଦିକୋଷ ପରମ୍ପରାଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତଙ୍କ ଭିତରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରିବାରୁ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମାର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଗଲା । ‘ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟ’ ଏହିପ୍ରକାର ଆତ୍ମ ବିଷୟକ ଅନେକ ସ୍ୱରୂପ ହେବା ବିଷୟ କହିବାରୁ ସୃଜ୍ୟମାନବିକାରର ସ୍ରଷ୍ଟାର ଅଭେଦ କୁହାଗଲା ।

(ଢ) ସେହିପ୍ରକାର ‘ଏଠାରେ ଯାହା କିଛି ଅଛି, ତାହା ଏହି ପ୍ରକାର ତାହାଙ୍କର ରଚନା’, ସମସ୍ତ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବ କେବଳ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ରଷ୍ଟାକୁ ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ତଦତ୍ତ ଯଲ୍ଲକ୍ଷଣଂ ବ୍ରହ୍ମ କାରଣଭେଦେନ ବିଜ୍ଞାତମ୍, ତଲ୍ଲକ୍ଷଣ-ମେବାନ୍ୟତ୍ରାପି ବିଜ୍ଞାୟତେ-‘ସଦେବ ସୋମେୟଦମଗ୍ର ଆସାଦେକମେବାହ ତାୟମ୍’, ‘ତଦୈକ୍ଷତ ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟେତି । ତରେଜୋଽସୃଜତ’, (ଛ ୬-୨-୧, ୩) ଇତି । ତଥା ‘ଆତ୍ମା ବା ଇଦମେକ ଏବାଗ୍ର ଆସାନ୍ମାନ୍ୟକିଞ୍ଚନମିଷତ୍ । ସ ଈକ୍ଷତ ଲୋକାନୁ ସୃଜେ’, (ସି. ଉ. ୪-୧-୧, ୨) ଇତି । (ଖ) ଏବଂ-ଜାତୀୟକସ୍ୟ କାରଣସ୍ୱରୂପନିରୂପଣପରସ୍ୟ ବାକ୍ୟଜାତସ୍ୟ ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତମବିଗୀତାର୍ଥଭାବ୍ । କାର୍ଯ୍ୟବିଷୟଂ ତୁ ବିଗୀନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ । କୃତିଦାକାଶାଦିକା ସୃଷ୍ଟିଃ କୃତିରେକ ଆଦିକେତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକମ୍’ (ଗ) ନ ତ କାର୍ଯ୍ୟବିଷୟେଣ ବିଗୀନେନ କାରଣମପି ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବବେଦାନ୍ତେଷୁ ବିଗୀତମଧିଗମ୍ୟମାନବିବକ୍ଷିତଂ ଭବିତୁମର୍ହତୀତି ଶକ୍ୟତେ ବକ୍ତୁ ମତିପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ।



(୪) ଭାଷ୍ୟ-ତର-(କ) ଯେଉଁପ୍ରକାର ଏଠାରେ ତୈତରୀୟ ଉପନିଷଦରେ ଯେଉଁ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ବାଦି ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ ଜରଣ ରୂପରେ ବିଜ୍ଞାତ, ସେହି ପ୍ରକାର ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ‘ହେ’ ଚ୍ଛଦ୍ୱିତ୍ୟ, । ପ୍ରଥମେ ଏହି ସାରା ପ୍ରପଞ୍ଚ ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ ଥିଲା’ ‘ସେହି ସତ୍ ଶିକ୍ଷଣ କଲା ଯେ- ମୁଁ ବହୁତ ହେବି, ଅନେକପ୍ରକାରରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବି’ । ଏହି ପ୍ରକାର ଶିକ୍ଷଣ କରି ସେ ଷ୍ଟେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା’, ଏହି ପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ସମଗ୍ର ଜଗତ କେବଳ ଆତ୍ମରୂପ ଥିଲା । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସତେଷା ପଦାର୍ଥ ନ ଥିଲା । ସେ ଶିକ୍ଷଣ କଲା ଯେ- ମୁଁ ସଂସାରକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବି’ । ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟତ୍ର ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟାଦି ଉପନିଷଦରେ କାଣିବାକୁ ପଡ଼େ ।

(ଖ) କାରଣ-ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣରକ ଏହିପ୍ରକାର ବାକ୍ୟସମୁଦାୟର କାରଣ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପନିଷଦରେ ଅର୍ଥବିଷୟକ ଅବିରୋଧ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ କୌଣସି ଆକାଶର ପ୍ରଥମସୃଷ୍ଟି କୌଣସି ତେଜର ପ୍ରଥମ ସୃଷ୍ଟି, ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ ଏହି ପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟକ ବିରୋଧ ।

(ଗ) କାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟକ ବିରୋଧ ହେଲେ ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ଅବିରୁଦ୍ଧ ରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଆବିବକ୍ଷତ ହେବା ଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ହୋଇ ନପାରେ, କାରଣ-ଏହିଭଳି ସ୍ୱାକାର କଲେ ଅତି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ସମାଧିସ୍ୟତି ଋତ୍ନର୍ଯ୍ୟଃ କାର୍ଯ୍ୟବିଷୟମପି ବିଶାନ୍ ‘ନ ବିୟଦଶ୍ଚୈତଃ’, (ବ୍ର.ସୁ. ୨-୩-୧) ଇତ୍ୟାଦିତ୍ୟଃ । ଭବେଦପି କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ବିଗୀତତ୍ୱ-ମପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ନହ୍ୟୟଂ ସୃଷ୍ଟାଦିପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରତିପାଦୟିଷିତଃ । ନହିତତ୍ୱପ୍ରତିବନ୍ଧଃ କର୍ତ୍ତୃ ପୁରୁଷାର୍ଥୋ ଦୃଶ୍ୟତେ ଶୂନ୍ୟତେ ବା । ନ ତ କଷ୍ଟୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରାଭ୍ୟାଂ ତତ୍ ତତ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟୈର୍ବାକ୍ୟୈଃ ସାକମେକବାକ୍ୟତାୟା ଗମ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ଦଶୟତି ତ ସୃଷ୍ଟାଦିପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପରମର୍ଥତାମ୍ ‘ଅନେନ ସୋମ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗେନୋପୋ ମୂଳମନ୍ତ୍ରିଜ୍ଞାଦ୍ଭିଃ ସୋମ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗେନ ତେଜୋ ମୂଳକନ୍ତିଜ୍ଞ ତେଜସା ସୋମ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗେନ ସନ୍ମୂଳମନ୍ତ୍ରିଜ୍ଞ’, (ଛ ୬-୮-୪) ଇତି । (ଗ) ମୁଦାଦିଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେଷ୍ଠ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣେନାଭେଦଂ ବଦିତୁଂ ସୃଷ୍ଟାଦିପ୍ରପଞ୍ଚଃ ଶ୍ରାବ୍ୟତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । ତଥାତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟବିହୋବଦନ୍ତି- ‘ମୂଲୋହବିଘ୍ନୁଲିଙ୍ଗାଦୈଃ ସୃଷ୍ଟିର୍ଯା ଋଦିତାତ୍ୟଥା । ଉପାୟଃ ସୋଽବତାରାୟ ନାସ୍ତି ଜେଦଃ କଥଞ୍ଚିତ୍’, (ମାଣ୍ଡୁକ ୩-୧୫) ଇତି । (ଘ) ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପତ୍ତିପ୍ରବନ୍ଧଂ ତୁଂ ଫଳଂ



ଶୂନ୍ୟରେ ‘ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାପ୍ରୋତି ପରମ୍’, (ତେ ୩-୮) ‘ତମେବ ବିଦିତ୍ବାଂତିମୃତ୍ୟୁମେତି’, (ଶ୍ରେତ ୩-୮) ଇତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାବଗମଂ ଶେଷଂ ଫଳମ୍ । ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟସଂସାର୍ଯ୍ୟାମୁଦ୍ୱପ୍ରତିପତ୍ତୌ ସତ୍ୟାଂ ସଂସାର୍ଯ୍ୟାମୁଦ୍ୱବ୍ୟାବତେଃ ।

(୫) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ନ ବିୟଦଶ୍ଚତେଃ’ ଏହି ବେଦାନ୍ତ ସୂତ୍ରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କାର୍ଯ୍ୟବିଷୟକ ବିରୋଧର ଆରମ୍ଭ ସମାଧାନ କରିବେ । ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ନ ହେବାରୁ କାର୍ଯ୍ୟବିଷୟକ ବିରୋଧ ହୋଇପାରେ, ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ବିଷୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପ୍ରପଞ୍ଚସମ୍ବନ୍ଧରୁ କୌଣସି ପୁରୁଷାର୍ଥ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ କି ତାହାର ଜନ୍ମନା ମଧ୍ୟ କରାଯାଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାରଦ୍ୱାରା ସେହି ୨ ଉପନିଷଦରେ ରହିଥିବା ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ବାକ୍ୟ ସହ ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟର ଏକବାକ୍ୟତା ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ହେ ସୋମ୍ୟ ! ଅନ୍ନରୂପ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଜଳରୂପ ମୂଳର ସନ୍ଧାନ ପାଇ, ହେ ସୋମ୍ୟ । ଜଳରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ଲିଙ୍ଗରେ ତେଜରୂପମୂଳକୁ ପାଇ ଓ ହେ ସୋମ୍ୟ । ତେଜ ରୂପକାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସମୁଦ୍ରପ ମୂଳର ନିଷ୍ପତ୍ତି କର’, ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନକୁ ପାଇବା ପାଇଁ ସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚ ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ଏଠାରେ ଏପରିଜ୍ଞାନ ହୁଏ ଯେ- ମୃତ୍ତିକାଦିଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ ସହିତ ଅଭେଦରୂପ କହିବା ପାଇଁ ସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚ ଶ୍ରବଣ କରେ । ‘ମୃତ୍ତିକା, ଲୋହଶସ୍ତ୍ର ଓ ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗାଦିଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ୱାରା ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ସୃଷ୍ଟିର ନିରୂପଣ କରାଗଲା । ସେ ବ୍ରହ୍ମାଦିଙ୍କରେ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଉପାୟମାତ୍ର ଅଟେ । ବସ୍ତୁତଃ ସେଠାରେ କୌଣସି ଭେଦନାହିଁ ।’ ଏହିପ୍ରକାର ସମ୍ପ୍ରଦାୟବିଦ ଆରମ୍ଭ ଗୌଡ଼ପାଦ କହନ୍ତି- ‘ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଭେଦନାହିଁ’ । ଏହିପ୍ରକାର ସମ୍ପ୍ରଦାୟବିଦ ଆରମ୍ଭ ଗୌଡ଼ପାଦ କହନ୍ତି- ‘ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଏ’, ‘ଆତ୍ମବିତ୍ ଶୋକମୟ ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ’, ‘ଏହାକାଣି ପୁରୁଷ ମୃତ୍ୟୁକୁ ପାରନ୍ତୁ’, ‘ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ବନ୍ଧଫଳର ଶ୍ରୁତି ହୁଏ । (ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୱାନକୁ ପରମାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି, ଶୋକନିବୃତ୍ତି ଓ ମୃତ୍ୟୁର ଅତିକ୍ରମଣରୂପ ଫଳ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭବରେ ଆଣେ) କାରଣ-ଯେତେବେଳେ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅସଂସାରୀ ଆତ୍ମର ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭବ ହୁଏ’ ସେତେବେଳେ ସଂସାରୀ ଆତ୍ମର ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଯାଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ପୁନଃ କାରଣବିଷୟଂ ବିଗାନଂ ଦର୍ଶିତମ୍-‘ଅସଦ୍ ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ତତ୍ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-



(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ‘ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମରେ ଏହି ଅସତ୍ ଥିଲା’, ଇତ୍ୟାଦି ଯେଉଁକାରଣ ବିଷୟକ ବିରୋଧ ଦେଖାଇ ଦିଆଗଲା, ତାହାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ଉପରେ ସୂତ୍ରକାର କହିଲେ-

समाकर्षात् ॥ २५ ॥
 ସମାକର୍ଷାତ୍ । ୧।୪।୧୫।

ଅସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’, ଏହି ପ୍ରକାର ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତ ନାମ-ରୂପ-ବାଚୀ ଅସତ୍ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା, ସମାକର୍ଷାତ୍-ସତ୍ ଆକର୍ଷଣ ହୁଏ । ଅତଃ ଅସତ୍ କାରଣ ବିଷୟକ ଆଶଙ୍କା ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ‘ଅସଦ୍‌ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’, (ତୈ ୨-୭) ଇତି ନାତ୍ରାସନ୍ନିରାତ୍ମକଂ କାରଣଭେଦ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ, (ଖ) ଯତଃ ‘ଅସନ୍ନେବ ସ ଭବତି, ଅସଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମେତି ବେଦ ତେତ୍ । ଅସ୍ତି ବ୍ରହ୍ମେତି ତେଦ୍‌ବେଦ । ସତ୍ତମେନଂ ତତୋ ବିଦୁଃ’, ଇତ୍ୟସଦ୍‌ବାଦାପବାଦେନାସ୍ତିତ୍ୱଲକ୍ଷଣଂ ବ୍ରହ୍ମାନୁମାୟାଦିକୋଶପରମ୍ପରାୟା ପ୍ରତ୍ୟଗାହୀନଂ ନିର୍ଦ୍ଧାର୍ୟା ‘ସୋଽକାମୟତ’, ଇତି ତମେବ ପ୍ରକୃତଂ ସମାକୃଷ୍ୟ ସପ୍ରପଞ୍ଚାଂ ସୃଷ୍ଟିଂ ଓ ତତ୍ତ୍ୱାବୟିତ୍ୱା ତତ୍‌ସତ୍ୟମିତ୍ୟାତକ୍ଷତେ’, ଇତି ରୈପସଂହୃତ୍ୟ ‘ତଦପ୍ୟେଷ ଶ୍ଳୋକୋ ଭବତି’, ଇତି ତସ୍ମିନ୍ନେବ ପ୍ରକୃତେଽର୍ଥେ ଶ୍ଳୋକମିମମୁଦାହରତି-ଅସଦ୍ ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’, ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମରେ ଏହି ଅସତ୍ ହିଁ ଥିଲା, ଏହି ତୈତ୍ତିରିୟାୟ ଉପନିଷଦରେ ସ୍ୱରୂପ ରହିତ ଅସତ୍‌ର କାରଣ ରୂପରେ ଶ୍ରବଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କାରଣ-ଯଦି ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମ ଅସତ୍, ଏହା ତୁମେ ଜାଣିଛ, ତେବେ ସେ ସ୍ୱୟଂ ମଧ୍ୟ ଅସତ୍ ହୋଇପାରେ ଯେ ବ୍ରହ୍ମସତ୍ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ସେହି ସତ୍‌କୁ ଜାଣେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଅସଦ୍‌ବାଦର ଅପବାଦଦ୍ୱାରା ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅନୁମାୟାଦି କୋଷ ପରମ୍ପରାଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାତ୍ମରୂପଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ‘ସେ ପରମାତ୍ମା କାମନା କଲେ’, ଏହି ପ୍ରକାର ସେହି ପ୍ରକୃତ ବ୍ରହ୍ମର ସମାକର୍ଷଣ କରି ସେଥିରେ ବିସ୍ତୃତ ସୃଷ୍ଟିର ଶ୍ରବଣ କରାଇ ‘ସେ ସତ୍ୟ ଅଟେ, ଏହି ଲୋକମାନେ କହନ୍ତି’, ଏହିପ୍ରକାର ଉପସଂହାର କରି ‘ସେହି ବିଷୟରେ ଶ୍ଳୋକ ଅଛି, ଏହିପ୍ରକାର ସେହି ପ୍ରକୃତ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଅର୍ଥରେ ‘ଅସଦ୍ ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରକୁ ଉଦାହରଣ ରୂପରେ କହନ୍ତି ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ଉପନିରାମକମର୍ଦ୍ଦିଂକ୍ଳୋକେଽଭିପ୍ରେକ୍ଷେତ, ତତୋଽନ୍ୟସମାକର୍ଷଣେନ୍ୟସେଧାଦାହରଦସମ୍ବନ୍ଧଂ ବାକ୍ୟମାପଦେଧତ । (ଖ) ତସ୍ମାନ୍ନାମରୂପବ୍ୟାକୃତବସ୍ତୁବିଷୟଃ ସଂଜ୍ଞାଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧା ଇତି ତଦ୍ବ୍ୟାକରଣାଭାବାପେକ୍ଷୟା ପ୍ରାଗୁପରେଃ ସଦୈବ ବ୍ରହ୍ମାସଦିବାସାଦିତ୍ୟୁପଚର୍ଯ୍ୟତେ । (ଗ) ଏଷେବ ‘ଅସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସୀତ’, (ଘ) ୩-୧୯-୧) ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ଯୋଜନା, ‘ତତ୍ ସଦାସୀତ’, ଇତି ସମାକର୍ଷଣାତ୍ । ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବାଭ୍ୟୁପଗମେ ହି ‘ତତ୍ସଦାସୀତ’, ଇତି କିଂ ସମାକୃଷ୍ୟେତ ? (ଘ) ‘ତବେକ ଆହୁରସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସୀତ’, (ଘ । ୬-୨-୧) ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ନ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରାଭିପ୍ରାୟେଣାୟମେକାୟମତୋପନ୍ୟାସଃ କ୍ରିୟାୟାମିବ ବସ୍ତୁନି ବିକଳସ୍ୟାସମ୍ଭବାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନୁତିପରିଗୃହୀତସତ୍ ପକ୍ଷଦାତୈର୍ଯ୍ୟାୟେବାୟଂ ମନ୍ଦମତିପରିକଳ୍ପିତସ୍ୟାସତ୍ ପକ୍ଷସେଧାପନ୍ୟସ୍ୟ ନିରାସ ଇତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । (ଙ) ‘ତଦ୍ବେଦଂ ତର୍ହ୍ୟବ୍ୟାକୃତମାସୀତ’, (ବୃ ୧-୪-୭) ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ନ ନିରଧ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ଜଗତେ ବ୍ୟାକରଣଂ କଥ୍ୟତେ, ‘ସ ଏଷ ଇହ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ଆ ନିଶାଗ୍ରେଭ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟଧ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ବ୍ୟାକୃତକାର୍ଯ୍ୟାନୁପ୍ରବେଶିତ୍ୱେନ ସମାକର୍ଷାତ୍ । (ଚ) ନିରଧ୍ୟକ୍ଷେ ବ୍ୟାକରଣାଭ୍ୟୁପଗମେ ହ୍ୟନନ୍ତରୋଽପ୍ୟୁକ୍ତାବଲମ୍ବିନା ସ ଇତ୍ୟନେନ ସର୍ବନାମ୍ । କଃ କାର୍ଯ୍ୟାନୁପ୍ରବେଶିତ୍ୱେନ ସମାକୃଷ୍ୟେତ । (ଛ) ଚେତନସ୍ୟ ଝୟମାୟାନଃ ଶରୀରେନ୍ନୁପ୍ରବେଶଃ ଶୂନ୍ୟତେ । ଅନୁପ୍ରବିଷ୍ଟସ୍ୟ ଚେତନଦ୍ୱଶ୍ଚବଶାତ୍, ‘ପଶ୍ୟଂଷ୍ମଃ ଶୃଣ୍ଢନ୍ ଶ୍ରୋତ୍ରଂ ମନ୍ଦାନୋ ମନୋ’, ଇତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯଦି ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ସ୍ୱରୂପ ରହିତ ଅସତ୍ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ, ତେବେ ଅନ୍ୟର ସମାକର୍ଷଣ ହେଲେ ଅନ୍ୟର ଉଦାହରଣ ଦେବାଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ସତ୍ ପ୍ରକୃତିର ଏଠାରେ ସମାକର୍ଷଣ କରାଗଲା, ତାହାଭିନ୍ନ ଅସତ୍ର ଉଦାହରଣ ହେଲେ ଏହିବାକ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇଯାଏ ।

(ଖ) ତେଣୁ ନାମରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ବସ୍ତୁରେ ପ୍ରାୟଃ ସତ୍ତ୍ୱଶବ୍ଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏଣୁ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମେ ନାମରୂପର ବ୍ୟାକୃତାଭାବର ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ସତ୍ତ୍ୱବ୍ରହ୍ମ ଅସତ୍ ଆକାରରେ ଥିଲା ବୋଲି ଉପଲବ୍ଧ କରାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଗୁଣବୃତ୍ତିରେ ଅସତ୍ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଉପଲବ୍ଧ କରାଯାଏ ।

(ଗ) ‘ଅସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସୀତ’, ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଏହାହିଁ ଯୋଜନା କାରଣ- ‘ତତ୍ ସଦାସୀତ’ ଏହି ବାକ୍ୟଘଟକ ‘ତତ୍’ପଦଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବବାକ୍ୟ ଗତ ‘ସତ୍’ର କ’ଣ



ସମାକର୍ଷଣ ହୁଏ ? ଯଦି ଅତ୍ୟନ୍ତାତ୍ମାବ ରୂପ ଅସତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ‘ତତ୍ ସଦାସୀଦ୍’ ଏହିବାକ୍ୟରେ କାହାର ସମାକର୍ଷଣ ହେବ ? ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱରୂପଶୂନ୍ୟ ଅସତ୍ତ୍ୱ ସମାକର୍ଷଣ ଅସମ୍ଭବ ଓ ଅସତ୍ତ୍ୱ ସତ୍ତ୍ୱପରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ।

(ଘ) ‘ସେହି ବିଷୟରେ ଜଣେ କିଏ କହିଲେ ଯେ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମେ ଏହି ଅସତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ଥିଲା’, ଏଠାରେ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିର ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ଏହା କୌଣସି ଏକାନ୍ୟମତର ଉପନ୍ୟାସ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ମନ୍ତ୍ରର କୌଣସି ଶାଖାଥୁବା କାରଣକୁ ଅସତ୍ତ୍ୱ କୁହାଯାଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏନାହିଁ । କାରଣ-ତ୍ରିୟାସଦୃଶ ବସ୍ତୁରେ ବିକଳ୍ପର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ଯେ- ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ପରିଚ୍ଛେଦିତ ସତ୍ତ୍ୱ ପକ୍ଷକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ପାଇଁ ମନ୍ତ୍ରମତି ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା ପରିକଳ୍ପିତ ଅସତ୍ତ୍ୱ ପକ୍ଷର ଉପନ୍ୟାସ କରି ଏହା ପରିହାର କରାଯାଏ ।

(ଙ) ‘ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ଏହିଜଗତ୍ ଅବ୍ୟାକୃତ ଥିଲା’, ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟକ୍ଷରହିତ ସଂସାରର ବ୍ୟାକରଣ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ସେ ଏହି ବ୍ୟାକାର୍ତ୍ତା ଏହି ଶରୀରରେ ନିଖାଗ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବେଶ କରିଛି’, ଏହି ପ୍ରକାର ଅଧ୍ୟକ୍ଷର ବ୍ୟାକୃତବସ୍ତୁରେ ପ୍ରବେଶ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ରୂପରେ ସମାକର୍ଷଣ ହୁଏ ।

(ଚ) ଅଧ୍ୟକ୍ଷବ୍ୟତିତ ବ୍ୟାକରଣ ନାମରୂପରେ ଜଗତ୍ତ୍ୱ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱାକାର ନ କଲେ ‘ସ ଏକ୍ଷ ଇହ ପ୍ରବିଷ୍ଠ’ ସେହି ଅନନ୍ତର ଗୁରୁବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥର ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିବା ‘ସଃ’ ଏହି ସର୍ବନାମଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶଦ୍ୱାରା କାହାର ଆକର୍ଷଣ ହେବ ।

(ଛ) ଚେତନ ଆତ୍ମାର ଶରୀରରେ ଏହି ଅନୁପ୍ରବେଶ ଶୁଣାଯାଏ । କାରଣ- ‘ଦେଖିବାରୁ ଏହି ଚକ୍ଷୁ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଶୁଣିବାରୁ କାନ ଶ୍ରୋତା, ମନନ କରିବାରୁ ମନ ମତ୍ତା ହୁଏ’, ଏହି ପ୍ରକାର ଅନୁପ୍ରବେଶ କରିବା ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଚେତନତ୍ୱର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ଅପିତ ଯାଦୃଶମିଦମଦ୍ୟତ୍ୱେ ନାମରୂପାଭ୍ୟାଂ ବ୍ୟାକ୍ରିୟମାଣଂ ଜଗତସାଧକ୍ଷଂ ବ୍ୟାକ୍ରିୟତ, ଏବମାଦିସର୍ଗୋପାତି ଗମ୍ୟତେ, ଦୃଷ୍ଟବିପରୀତକଳ୍ପ-ନାନୁପପତ୍ତେଃ । ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରମପି ‘ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନାନୁପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି’, (ଛା ୬-୩-୨) ଇତି ସାଧ୍ୟକ୍ଷାମେବ ଜଗତୋ ବ୍ୟାକ୍ରିୟାଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଖ) ବ୍ୟାକ୍ରିୟତ ଇତ୍ୟପି କର୍ମକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱି ଲକାରଃ ସତ୍ୟେବ ପରମେଶ୍ୱରେ ବ୍ୟାକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱି ସୌକର୍ଯ୍ୟମପେକ୍ଷ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ । ଯଥା-ଲୁପ୍ତତେ କେଦାରଃ ସ୍ୱୟମେବେତି ସତ୍ୟେବ ପୂର୍ଣ୍ଣକେ



ଲବିତରି । (ଗ) ଯଦ୍ବା-କର୍ମଣ୍ୟବୈଷ୍ଣ ଲକାରୋଽର୍ଥାକ୍ଷିପ୍ତଂ କର୍ତ୍ତାରମପେକ୍ଷ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ ।
ଯଥା-ଗମ୍ୟତେ ଗ୍ରାମ ଇତି ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର-(କ) ବର୍ତ୍ତମାନ ସମୟରେ ନାମରୂପରେ ବ୍ୟାକୃତ ହୋଇଥିବା ଏହି ସଂସାର ଯେପରି ସକର୍ତ୍ତୃକ ବ୍ୟାକୃତ ହୁଏ, ସେପରି ଆଦି ସୃଷ୍ଟିରେ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । କାରଣ-ଦୃଷ୍ଟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିରୁ ବିପରୀତକଳ୍ପନା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ମୁଁ ଏହି ଜୀବାତ୍ମାରୂପରେ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ - ଏପରି ତିନିଦେବତାକଠାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ନାମ ଓ ରୂପର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରିବି’, ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଜଗତର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିସକର୍ତ୍ତୃକ ହିଁ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ‘ବ୍ୟାକ୍ତିୟତେ’ ଏହି କର୍ମକର୍ତ୍ତାରେ ଲକାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କର୍ତ୍ତା ପରମେଶ୍ବରର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସୌକର୍ଯ୍ୟର ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ବାରା ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଯେପରି ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ କାରୁଥିବା କୌଣସି ପୂର୍ଣ୍ଣକ ନାମବ୍ୟକ୍ତି ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ‘ଲୁୟତେ’ କେଦାରଃ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର କାରୁଛି ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।

(ଗ) ଅଥବା ଯେପରି ‘ଗମ୍ୟତେ ଗ୍ରାମଃ’ (ଗ୍ରାମରେ ପହଞ୍ଚିଲା) ଏଠାରେ କର୍ତ୍ତା ଆକ୍ଷେପ କରାଗଲା, ଯେପରି ଅର୍ଥଦ୍ବାରା ଆକ୍ଷିପ୍ତ କର୍ତ୍ତାର ଅପେକ୍ଷାରେ କର୍ମ ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଲକାର ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

୫ ବାଳାକ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୧୬ - ୧୭

ବାଳାକ୍ୟାଧିକରଣମ୍ - ୫

ଜଗଦ୍ବାଚିତ୍ବାତ୍ ॥ ୧୬ ॥

(୧) ଜଗଦ୍ବାଚିତ୍ବାତ୍ ॥ ୧-୪।୧୭॥

‘ଯୋ ହ ବୈ ବାଳାକେ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ କର୍ମଶବ୍ଦ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରପଞ୍ଚର ବାଚକ ହେବାରୁ ଏହା କର୍ତ୍ତା ପରମାତ୍ମା ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) କୌଷତକାତ୍ରାହ୍ନଶେ ବାଳାକ୍ୟଜାତଶତ୍ରୁସମ୍ବନ୍ଧେ ଶ୍ରୁୟତେ-‘ଯୋ ବୈ ବାଳାକ ଏତେଷାଂ ପୁରୁଷାଣାଂ କର୍ତ୍ତା ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ତ୍ବକର୍ମ ସ ବୈ ବେଦିତବ୍ୟଃ’, (କୌ. ବ୍ରା. ୪-୧୯) ଇତି । (ଖ) ତତ୍ର କିଂ ଜାବୋ ବେଦିତବ୍ୟତ୍ବେନୋଷଦିଶ୍ୟତେ । ଉତ ମୁଖ୍ୟଃ ପ୍ରାଣଃ, ଉତ ପାରମାତ୍ମେତି ବିଶୟଃ । (ଗ) କିଂ ତାବତପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ପ୍ରାଣ ଇତି । କୁତଃ ? ‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ତ୍ବକର୍ମ’, ଇତି ଶ୍ରବଣାତ୍ । ପରିଷଦଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ତ କର୍ମଣଃ ପ୍ରାଣାଶ୍ରୟତ୍ବାତ୍,



ବାକ୍ୟଶେଷେ ଚ ‘ଅଥାସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାଣେ ଏବୈକଧା ଭବତି’, ଇତି ପ୍ରାଣଶବ୍ଦବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ । ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ଚ ମୁଖ୍ୟେ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ । (ଘ) ଯେ ଚୈତେ ପୁରସ୍ତାଦ୍‌ବଳାକିନା ‘ଆଦିତ୍ୟେ ପୁରୁଷସ୍ତ୍ରମସି ପୁରୁଷା’, ଇତ୍ୟେବମାଦାୟ ପୁରୁଷା ନିର୍ଦ୍ଦେଶାସ୍ତେଷାମପି ଭବତି ପ୍ରାଣଃ କର୍ତ୍ତା । (ଙ) ପ୍ରାଣାବସ୍ଥାଦିବିଶେଷତ୍ୱାଦାଦିତ୍ୟାଦିବେତାମ୍ନାନାମ୍- ‘କତମ ଏକୋ ଦେବ ଇତି ପ୍ରାଣ ଇତି ସ ବ୍ରହ୍ମ ତ୍ୟଦିତ୍ୟା-ଚକ୍ଷତେ’, (ବୃ ୩-୯-୯) ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) କୌଷ୍ଠକି ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ବାଳାକି ଓ ଅଜାତଶତ୍ରୁର ସମ୍ବାଦରେ ‘ହେ ବାଳାକି, ଯାହା ଏହି ପୁରୁଷର କର୍ତ୍ତା, ଯାହାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରପଞ୍ଚ କର୍ମ, ସେହି ଜାଣିବା ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ’ । ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ବେଦିତବ୍ୟରୂପରେ କଣ ଜାବ ଉପଦିଷ୍ଟ ଅଥବା ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ, ଅଥବା ପରମାତ୍ମା ? ଏହାହିଁ ସଂଶୟ ଅଟେ ।

(ଗ) ତେବେ ଏଠାରେ କଣ ହେବ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପ୍ରାଣ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଟେ, କାରଣ- ‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ କର୍ମ’, ଏହି ହିଁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ । ଚଳନାତ୍ମକ କର୍ମ ପ୍ରାଣର ଆଶ୍ରିତ ଅଟେ । ‘ଜଗତ୍ ଓ ସ୍ୱପ୍ନଜନକ କର୍ମର ଉପରତିପରେ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରାଣରେ ସବୁ ଏକ ହୁଏ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟଶେଷରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଆଦିତ୍ୟରେ ପୁରୁଷ ଅଛି ଓ ଚନ୍ଦ୍ରମାରେ ପୁରୁଷ ଅଛି, ଏହି ପ୍ରକାର ବାଳାକି ଏହି ଯେଉଁ ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ, ତାହାର ମଧ୍ୟ କର୍ତ୍ତା ପ୍ରାଣ ହୁଏ ।

(ଘ) କାରଣ- ଆଦିତ୍ୟାଦି ଦେବତା ପ୍ରାଣର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା, ‘ଶାଳଲ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦେବତା କିଏ ? ଯାଜ୍ଞବଲକ୍ୟ ସେ ପ୍ରାଣ, ସେ ବ୍ରହ୍ମ ତାହାକୁ ତ୍ୟତ୍ (ପରୋକ୍ଷ) ବୋଲି କହନ୍ତି’ । ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଜୀବୋ ବାଃୟମିହ ବେଦିତବ୍ୟତୟୋପଦିଶ୍ୟତେ । ତସ୍ୟାପି ଧର୍ମାଧର୍ମଲକ୍ଷଣା କର୍ମ ଶକ୍ୟତେ ଶ୍ରାବୟିତୁମ୍-‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ କର୍ମ’, ଇତି । ସୋଽପି ଭୋକ୍ତୃଦ୍ୱାଦ୍ ଭୋଗୋପକରଣଭୂତାନାମେତେଷାଂ ପୁରୁଷାଣାଂ କର୍ତ୍ତୋପପଦ୍ୟତେ । ବାକ୍ୟଶେଷେ ଚ ଜୀବଲିଙ୍ଗମବଗମ୍ୟତେ । (ଖ) ଯତ୍କାରଣାଂ ବେଦିତବ୍ୟତୟୋପନୟସ୍ତସ୍ୟ ପୁରୁଷାଣାଂ କର୍ତ୍ତୃବୈଦନାୟୋପେତଂ ବାଳାକିଂ ପ୍ରତି ବୁବୋଧୟିଷ୍ମୁରଜାତଶତ୍ରୁଃ ସୁପ୍ତଂ ପୁରୁଷମାମନ୍ତ୍ର୍ୟାମନ୍ତ୍ରଣଶବ୍ଦାଶ୍ରବଣାତ୍ । ପ୍ରାଣଶବ୍ଦାନାମଭୋକ୍ତୃଂ ପ୍ରତିବୋଧ



ଯଷ୍ଟିଧାତୋତଥାନାତ୍ ପ୍ରାଣାଦିବ୍ୟତିରିକ୍ତଂ ଜୀବଂ ଭୋକ୍ତାରଂ ପ୍ରତିବୋଧୟତା
ତଥାପରସ୍ତାଦପି ଜୀବଲିଙ୍ଗମବଗମ ଡେ । (ଗ) ‘ତଦ୍‌ଯଥା ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ସ୍ୱୈଭୂତକ୍ତେ ଯଥା
ବା ସ୍ୱାଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠିନ୍ ଭୁଞ୍ଜତ୍ୟେବମେବେଷ ପ୍ରଜ୍ଞାନ୍ତୈରାତ୍ମଭିର୍ଭୂତକ୍ତେ ଏବମେବେତି ଆତ୍ମାନ
ଏତମାତ୍ମାନଂ ଭୁଞ୍ଜତି’, (କୌ.ବ୍ରା. ୪-୧୦) ଇତି । ପ୍ରାଣଭୂତଜ ଜୀବସ୍ୟୋପପନ୍ନଂ
ପ୍ରାଣଶବ୍ଦଦ୍ୱୟ । ତସ୍ମାନ୍ନୀବମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣୟୋରନ୍ୟତର ଇହ ଗ୍ରହଣୀୟୋ ନ ପରମେଶ୍ୱରଃ
ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାନବଗମାଦିତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ଅଥବା ଏଠାରେ ବେଦିତବ୍ୟରୂପରେ ଏହି ଜୀବ ହିଁ
ଉପଦିଷ୍ଟ । ତାହାର ଧର୍ମାଧର୍ମରୂପ କର୍ମ ‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ କର୍ମ’, ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଣାଯାଏ ।
ସେ ଭୋକ୍ତା ହେଲେ ଭୋଗର ସାଧନଭୂତ ଏହି ପୁରୁଷର ଅଦୃଷ୍ଟ ଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତା ହୋଇପାରେ ।
ବାକ୍ୟ ଶେଷରେ ମଧ୍ୟ ଜୀବର ଲିଙ୍ଗ ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଖ) କାରଣ-ବେଦିତବ୍ୟରୂପରେ ଯେଉଁ ପୁରୁଷର କର୍ତ୍ତା, ତାହାର ଜ୍ଞାନ ଜାଣିବା
ପାଇଁ, ବାଳକକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଅଭିଳାଷୀ ଅଜାତଶତ୍ରୁ ସୁପ୍ତ ପୁରୁଷକୁ କହି ସେହି
ଆତ୍ମଶରଣକୁ ନ ଶୁଣିବାରୁ ପ୍ରାଣାଦି ଅଭୋକ୍ତା ହୁଏ । ଏହିପରି ଜ୍ଞାନକରି ବାଡ଼ିରେ
ପ୍ରହାର କରି ସୁପ୍ତପୁରୁଷକୁ ଉଠାଇଲା ଭଳି ଏହା ଶଣାଯାଏ ଯେ- ପ୍ରାଣାଦିଠାରୁ ଜୀବ
ଭିନ୍ନ ଓ ଭୋକ୍ତା ଅଟେ ।

(ଗ) ତଥା ଅଗ୍ନିମ ବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ‘ଯେପରି ସ୍ୱାମୀ ନିଜର ସେବକାଦି ଦ୍ୱାରା
ବ୍ୟବହୃତ ବସ୍ତ୍ରର ଉପଭୋଗ କରେ ଓ ସେମାନେ ସେବକାଦି ସେହିସ୍ୱାମୀ ଦ୍ୱାରା ଅଜୀବିକା
ପାଏ, ସେହିପରି ଏହି ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ଏହି ଆତ୍ମାଦ୍ୱାରା ଉପଭୋଗ କରେ ଏବଂ ସେମାନେ
ଆତ୍ମାଦେବତା ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ସେହି ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମାର ଆଶ୍ରିତ ଭୋଗପାଏ’ । ଏହିପ୍ରକାର ଜୀବଲିଙ୍ଗ
ଅବଗତ ହୁଏ । ଜୀବଠାରେ ପ୍ରାଣଧାରୀ ହେଲେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଜୀବ
ଓ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ଏକର ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ, ପରମେଶ୍ୱର ନୁହେଁ । କାରଣ-
ତାହାର ଲିଙ୍ଗ ଜ୍ଞାତ ନୁହେଁ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝା-ପରମେଶ୍ୱର ଏବାୟମେତେଷାଂ ପୁରୁଷାଣାଂ
କର୍ତ୍ତା ସ୍ୟାତ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ଉପକ୍ରମସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ । ଇହ ହି ବାଳାକିରଜାତ-ଶତ୍ରୁଣାଂ ସହ
‘ବ୍ରହ୍ମତେ ବ୍ରବାଣି’, ଇତି ସମ୍ବଦିତୁମୁପଚକ୍ରମେ । ସ ଚ କତିଚିଦାଦିତ୍ୟାଦ୍ୟାଧିକରଣାନ୍



ପୁରୁଷାନମୁଖ୍ୟବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିଭାଜକ ଉଦ୍ଭାତସ୍ତ୍ରୀବଭୂବ । ତମଜାତଶତ୍ରୁଃ ‘ମୁଷା ବୈଶଲୁମ୍ବା ସମୁଦିଷା ବ୍ରହ୍ମତେ ବ୍ରବାଣି’, ଜତ୍ୟମୁଖ୍ୟବ୍ରହ୍ମବାଦିତୟାଃପୋଦ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱକର୍ତ୍ତାରମନ୍ୟ ବେଦିତବ୍ୟତୟୋପରିକ୍ଷେପ । (ଖ) ଯଦି ସୋଽପ୍ୟମୁଖ୍ୟବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିଭାକ୍ ସ୍ୟାତ, ଉପକ୍ରମୋ ବାଧେତ । ତସ୍ମାତ୍ ପରମେଶ୍ୱର ଏବାୟଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । (ଗ) କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ଚୈତେଷାଂ ପୁରୁଷାଣାଂନ ପରମେଶ୍ୱରାଦନ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ରେୟଶାବକକ୍ଷତେ ‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ କର୍ମ’, ଜତ୍ୟପି ନାୟଂ ପରିକ୍ଷୟଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ଧର୍ମାଧର୍ମଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ବା କର୍ମଣୋ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ, ତୟୋରନ୍ୟ-ତରସ୍ୟାପ୍ୟପ୍ରକୃତତ୍ୱାତ୍, ଅସଂଶ୍ଚିତତ୍ୱାତ୍ । (ଘ) ନାପି ପୁରୁଷାମୟଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ, ଏତେଷାଂ ପୁରୁଷାଣାଂ କର୍ତ୍ତେତ୍ୟେବଂ ତେଷାଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍, ଲିଙ୍ଗବଚନାକ । (ଙ) ନାପି ପୁରୁଷବିଷୟସ୍ୟ କରୋତ୍ୟର୍ଥସ୍ୟ କ୍ରିୟାଫଳସ୍ୟ ବାଃୟଂନି ଚ୍ଚେଶଃ, କର୍ତ୍ତୃଶବେନୈବ ତୟୋରୁପାଭତ୍ୱାତ୍ । (ଚ) ପାରିଶେଷ୍ୟାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସମ୍ବନ୍ଧିତଂ ଜଗତ୍ ସର୍ବନାମ୍ନୈତଚ୍ଛବେନୈବ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ, କ୍ରିୟତ ଇତି ତ ତଦେବ ଜଗତ୍ କର୍ମ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହି ପରମେଶ୍ୱର ଏହି ପୁରୁଷର କର୍ତ୍ତା ହେଉ । କିପରି ? କାରଣ-ଉପକ୍ରମର ସାମର୍ଥ୍ୟ ହେତୁ । ଏଠାରେ ବାଳାକ୍ରି ଅଜାତଶତ୍ରୁ ସହ ‘ବ୍ରହ୍ମ ତେ ବ୍ରବାଣି’, ଏହିପ୍ରକାର କଥାବାର୍ତ୍ତା ଆରମ୍ଭ କଲେ ଓ ଆଦିତ୍ୟାଦିରେ ରହିଥିବା ଅମୁଖ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିର ଭାଗା କିଛି ପୁରୁଷକୁ କହି ସେ ତୁପରପ ହୋଇ ଗଲେ । ‘ତୁମେ ମୋତେ ଏହା ମିଛ କହିଲ ଯେ- ମୁଁ ତୁମକୁ ବ୍ରହ୍ମ ଉପଦେଶ ଦେଉଛି’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅଜାତଶତ୍ରୁ ବାଳାକିର ଅମୁଖ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବାଦି ରୂପରେ ନିକ୍ଷେପ କରି ତାହାର କର୍ତ୍ତା ଅନ୍ୟକୁ ବେଦିତବ୍ୟରୂପରେ ଆକ୍ଷେପ କଲେ ।

(ଖ) ଯଦି ସେ ବେଦିତବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅମୁଖ୍ୟବ୍ରହ୍ମ (ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ) ଦୃଷ୍ଟିର ଭାଗା ହୁଏ, ତେବେ ଉପକ୍ରମ ବାଧା ପାଇବ । ତେଣୁ ଏହା ପରମେଶ୍ୱର ହେବା ଉଚିତ ।

(ଗ) ପରମେଶ୍ୱର ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କେହି ଏହି ପୁରୁଷର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ କର୍ତ୍ତା ନାହିଁ । ‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ କର୍ମ’, ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଚଳନାତ୍ମକ ଅଥବା ଧର୍ମାଧର୍ମାତ୍ମକକର୍ମର ବିଷୟରେ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହି ଦୁଇଟିରେ କୌଣସି ଯଥାର୍ଥତା ନାହିଁ, ଏବଂ ଶ୍ରୁତିପ୍ରତି ପାଦିତ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ପୁରୁଷ ପାଇଁ ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନୁହେଁ । କାରଣ-‘ଏହି ପୁରୁଷର କର୍ତ୍ତା’ ଏହିପ୍ରକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୋଇଛି ଏବଂ ଲିଙ୍ଗ ଓ ବଚନର ଭେଦ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ କର୍ମ’, ଏଠାରେ ଏକବଚନ ଓ ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ କୁହାଯାଇଛି ।



(ଡ) ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଅଥବା ତାହାର ପଳ ପୁରୁଷଜନ୍ମର ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନାହିଁ । କାରଣ-କର୍ତ୍ତୃଶବ୍ଦରେ ଦୁଇଟିର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

(ଚ) ପରିଶେଷରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସନ୍ନିହିତ ଜଗତର ସର୍ବନାମ ‘ଏତତ୍’ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି ଯାହା କରାଯାଇପାରେ, ସେ କର୍ମ-ଏହି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଦ୍ଵାରା ସେ ଜଗତ ହିଁ କର୍ମ ଅଟେ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦୁ ଜଗଦପ୍ୟପ୍ରକୃତମଶବ୍ଦିତ୍ଵଂ ଚ । ସତ୍ୟମେତତ୍ । ତଥାପ୍ୟସତି ବିଶେଷୋପାଦାନେ ସାଧାରଣୋନାର୍ଥେନ ସନ୍ନିଧାନେନ ସନ୍ନିହିତବସ୍ତୁ-ମାତ୍ରସ୍ୟାୟଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଇତି ଗମ୍ୟତେ, ନ ବିଶିଷ୍ଟସ୍ୟ କସ୍ୟଚିତ୍’, ବିଶେଷସନ୍ନିଧାନା-ଭାବାତ୍’ ପୂର୍ବତ୍ର ଚ ଜଗଦେକଦେଶଭୂତାନାଂ କର୍ତ୍ତା କିମନେନ ବିଶେଷେଣ, ଯସ୍ୟ କୃଷ୍ଣମେବ ଜଗଦବିଶେଷିତଂ କମେତି । ବାଶ୍ଚ ଏକଦେଶାବଚ୍ଛିନ୍ନକ-ଶ୍ଚୈଦ୍ବ୍ୟାବୃତ୍ୟର୍ଥଃ । (ଗ) ଯେ ବାଳାକିନୀ ବ୍ରହ୍ମଭୂତିମତଃ ପୁରୁଷଃ କାର୍ତ୍ତିତାସ୍ତେଷାମବ୍ରହ୍ମଭୂତ୍ୟାପନାୟ ବିଶେଷୋପାଦାନମ୍, ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବ୍ରାଜକନ୍ୟାୟେନ ସାମାନ୍ୟବିଶେଷାଭ୍ୟାଂ ଜଗତଃ କର୍ତ୍ତା ବେଦିତବ୍ୟତ-ଯୋପଦିଶ୍ୟତେ । ପରମେଶ୍ଵରଃ ସର୍ବଜଗତଃ କର୍ତ୍ତା ସର୍ବବେଦାନ୍ତେଷୁବଧାରିତଃ ।

(ଃ) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ପରତ୍ରୁ ଜଗତ୍ ମଧ୍ୟ ଅପ୍ରକୃତ ଏବଂ ଶ୍ରୁତି ଅପ୍ରତିପାଦିତ ଅଟେ । ଏହା ହିଁ ସତ୍ୟ ତଥାପି ଏପରି ଜଣାଯାଏ ଯେ- ବିଶେଷବସ୍ତୁର ଗ୍ରହଣ ନ ହେଲେ ସାଧାରଣ ଅର୍ଥ ସହ ସନ୍ନିଧାନ ହେଲେ ସନ୍ନିହିତ ବସ୍ତୁ ମାତ୍ରର ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ । ଆଉ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହାର ବିଶେଷ ସନ୍ନିଧାନ ନାହିଁ । ପୂର୍ବ ବାକ୍ୟରେ ଜଗତର ଏକ ଦେଶଭୂତ ପୁରୁଷର ବିଶେଷ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ- ଅବିଶେଷିତ (ସାମାନ୍ୟ) ଜଗତର ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

(ଖ) ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଯେ, ସଂସାରରେ ଏକ ଦେଶଭୂତ ସେହି ପୁରୁଷର ଯିଏ କର୍ତ୍ତା ଏହାଠାରୁ ଆଉ କଣ ବିଶେଷଣ ହୋଇପାରେ ? ଯାହାର କିନ୍ତୁ ସାମାନ୍ୟରୂପରେ ସାରାଜଗତ୍ ହିଁ ଯାହାର କର୍ମ ହୁଏ, (ଯସ୍ୟ ବା ଏତତ୍ କର୍ମ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବା ଶବ୍ଦ ଏକ ଦେଶର କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ଅଛି ।

(ଗ) ବାଳାକିଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଅଭିମତ ଯେଉଁ ପୁରୁଷ କୁହାଗଲେ, ସେମାନେ ଅବ୍ରହ୍ମ । ଏହା କହିବା ପାଇଁ ବିଶେଷଣ ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବ୍ରାଜକ ନ୍ୟାୟରେ



ସାମାନ୍ୟ ଓ ବିଶେଷ ଦ୍ଵାରା ଜଗତର କର୍ତ୍ତା ବେଦିତବ୍ୟରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । ସେହି ବେଦାନ୍ତରେ ଏହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୁଏ ଯେ- ପରମେଶ୍ଵର ହିଁ ସମସ୍ତ ସଂସାରର କର୍ତ୍ତା ।

जीवमुख्यप्रणालिङ्गान्नेतिचेत्तव्याख्यातम् ॥ ୧୭ ॥

(୧) ଜୀବମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗାନେତି ଚେତ୍ତଦ୍‌ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ ॥ ୧।୪।୧୭॥

ଜୀବମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗାତ୍ = ପୂର୍ବ ବାକ୍ୟରେ ଜୀବ ଓ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ଲିଙ୍ଗ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ନ=ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ବ୍ରହ୍ମପରକ ନୁହେଁ । ଇତି ଚେତ୍ = ଯଦି ଏହିପରି କୁହ, ତେବେ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାନମ୍=ପ୍ରତର୍ଦ୍ଧନାଧିକରଣରେ ତାହା ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଥଯଦୁକ୍ତମ୍-ବାକ୍ୟଶେଷଗତାଜୀବଲିଙ୍ଗାନ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗାତ ତଥୋରେବାନ୍ୟତରସ୍ୟେହ ଗ୍ରହଣଂ ନାୟଂ ନ ପରମେଶ୍ଵରସ୍ୟେତି, ତତ୍‌ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । (ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ପରିହୃତଂ ଚୈତତ, ‘ନୋପାସାତ୍ରେବିଧାବାଶ୍ଚି-ତତ୍‌ଦିଦିହ ତଦ୍ୟୋଗାତ୍’, (ବ୍ର. ସୁ. ୧-୧-୩୧) ଇତ୍ୟତ୍ । ତ୍ରିବିଧଂ ହ୍ୟତ୍ରୋପାସନମେବଂ ସତି ପ୍ରସଙ୍ଗେତ-ଜୀବୋପାସନଂ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣୋପାସନଂ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନମିତି । (ଗ) ନ ଚୈତନ୍ୟାୟମ୍ । ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରଭ୍ୟାଂ ହି ବ୍ରହ୍ମବିଷୟତ୍ଵମସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟାବଗମ୍ୟତେ । ତତ୍ରୋପକ୍ରମସ୍ୟ ତାବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟତ୍ଵଂ ଦର୍ଶିତମ୍ । ଉପସଂହାରସ୍ୟାପି ନିରତିଶୟଫଳଶ୍ରବଣାଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମବିଷୟତ୍ଵଂ ଦୃଶ୍ୟତେ- ‘ସର୍ବାନ୍ ପାପୁନୋଽପହତ୍ୟ ସର୍ବେଷାଞ୍ଚ ଭୂତାନାଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠଂ ସ୍ଵାରାଜ୍ୟମାଧିପତ୍ୟଂ ପର୍ଯ୍ୟତି ଯ ଏବଂ ବେଦ’, ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ବାକ୍ୟ ଶେଷଗତ ଭୋକ୍ତୃତ୍ ଜୀବଲିଙ୍ଗ ଦ୍ଵାରା ଏବଂ ସ୍ଵୟନ ରୂପ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଲିଙ୍ଗଦ୍ଵାରା ଏଠାରେ ଜୀବ ଓ ପ୍ରାଣରେ କୌଣସି ଏକର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ, କିନ୍ତୁ ପରମେଶ୍ଵର ନୁହେଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହାହିଁ ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ, ।

(ଖ) ଏହାପରେ କୁହାଯାଇଛି- ‘ନୋପାସାତ୍ରେ ବିଧାତ୍’, ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଏହାର ପରିହାର କରାଗଲା, କାରଣ ଏପରି ହେଲାପରେ ଜୀବୋପାସନା ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣୋପାସନା ଓ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା-ଏହି ତିନିପ୍ରକାର ଉପାସନା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏହା ଉପଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ଦ୍ଵାରା ‘ଯୋ ବୈ ବାଳାକେ’ ଏହି ବାକ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅବଗତ ହୁଏ । ସେହି ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ଉପକ୍ରମ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ‘ଯାହା ଏହି ପ୍ରକାର ଜାଣେ, ସେ ସମସ୍ତ



ପାପକୁ ନାଶ କରି ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀଠାରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ବ, ସ୍ବରାଜ୍ୟ ଓ ଆଧିପତ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଉପସଂହାର ମଧ୍ୟ ନିରତିଶୟ ଫଳର ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଦେଖାଯାଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦେବଂ ସତି ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନବାକ୍ୟନିର୍ଣ୍ଣୟେନୈବେଦମପି ବାକ୍ୟା ନିର୍ଣ୍ଣୟତେ, ନ ନିର୍ଣ୍ଣୟତେ ‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ତ୍ବର୍ଜ୍ୟମ୍’, ଇତ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟଭେଦ ଚିତ୍ରାବିଚିତ୍ତ୍ବାର୍ତ୍ତ । ତସ୍ମାଦତ୍ର ଜୀବମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଶକ୍ତୀ ପୁନରୁପଦ୍ୟମାନା ନିବର୍ତ୍ତ୍ୟତେ । (ଖ) ପ୍ରାଣଶକ୍ତ୍ୟୋପି ବ୍ରହ୍ମବିଷୟୋ ଦୃଷ୍ଟଃ ‘ପ୍ରାଣବନ୍ଧନଂ ହି ସୋମ୍ୟ ମନୁଃ’, (ଛା ୬-୮-୨) ଇତ୍ୟତ୍ର । ଜୀବଲିଙ୍ଗମପ୍ୟୁପକ୍ରମୋପସଂହାରାୟୋର୍ବ୍ରହ୍ମବିଷୟତ୍ବାଦ-ଭେଦାଭିପ୍ରାୟେଣ ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ଏପରି ହେଲେ ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନବାକ୍ୟର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଦ୍ବାରା ଏହି ବାକ୍ୟର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-‘ଯସ୍ୟ ବୈତତ୍ତ୍ବର୍ଜ୍ୟମ୍’, ଏହାର ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟ ରୂପରେ ଏଠାରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ପୁଣି ଉପନ୍ନ ହେଉଥିବା ଜୀବ ଓ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ଶକ୍ତିର ନିଷେଧ କରେ ।

(ଖ) ‘ହେ ସୋମ୍ୟ ! ମନ ପ୍ରାଣରୂପ ବନ୍ଧନବାଲା’, ଏଠାରେ ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଦେଖାଯାଏ । ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ହେଲେ ଜୀବଲିଙ୍ଗର ମଧ୍ୟ ଅଭେଦାଭିପ୍ରାୟରେ ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

(୧) ଅନ୍ୟାର୍ଥକୁ ଜୈମିନିଃ ପ୍ରଶ୍ନବ୍ୟାଖ୍ୟାନାଭ୍ୟାମପି ଚୈବମେକେ ॥ ୧-୪-୧୮ ॥

ଜୈମିନିଷ୍ଠୁ=ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୈମିନି ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି ଯେ- ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଜୀବର ପରାମର୍ଶ, ଅନ୍ୟାର୍ଥମ୍=ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । କାରଣ-ପ୍ରଶ୍ନବ୍ୟାଖ୍ୟାନାଭ୍ୟାମ୍=‘କ୍ଷେଷ ଏତଦ୍ ବାଳାକେ’, ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ‘ଯଦା ସୁପ୍ତସ୍ବପ୍ନ’, ଏହି ଉତ୍ତର ଅଛି । ଅପିଚ=କଣ ? , ଏକେ=ବାଜସନେୟ ସଂପ୍ରଦାୟମାନେ, ଏବଂ ‘ଯ ଏଷ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ’ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ‘ଯ ଏଷୋଽନ୍ତର୍ହୃଦୟଃ’, ଏହି ଉତ୍ତର ଦ୍ବାରା ସ୍ପଷ୍ଟ କୁହାଯାଏ ଯେ-ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ନୈବାତ୍ର ବିବଦିତବ୍ୟମ୍ ଜୀବପ୍ରଧାନଂ ବେଦଂ ବାକ୍ୟଂ
 ସ୍ୟାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଧାନଂ ବେତି । ଯତୋନ୍ୟଥାର୍ଥଂ ଜୀବପରାମର୍ଶଂ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପତ୍ୟାର୍ଥଂ ମସ୍ମିନ୍ବାକ୍ୟେ
 ଜୈମିନିରାଭ୍ୟୈଃ ମନ୍ୟତେ । (ଖ) କସ୍ମାତ୍ ? ପ୍ରଶ୍ନବ୍ୟାଖ୍ୟାନାଭ୍ୟାମ୍ । ପ୍ରଶ୍ନସ୍ତାବତ୍
 ସୁପ୍ତପୁରୁଷପ୍ରତିବୋଧନେନ ପ୍ରାଣାଦିବ୍ୟକ୍ତିରିକ୍ତେ ଜୀବେପ୍ରତିବୋଧୂତେ
 ପୁନର୍ଜୀବବ୍ୟତିରିକ୍ତବିଷୟୋ ଦୃଶ୍ୟତେ- ‘କୈଷ ଏତଦ୍ବାଳାକେ ପୁରୁଷୋଽଶୟିଷ କ୍ବଚା
 ଏତଦଭୂତ କୁତ ଏତଦାଗାତ୍’, (କୌ. ବ୍ରା ୪-୧୯) ଇତି । (ଗ) ପ୍ରତିବଚନମପି
 ‘ଯଦା ସୁପ୍ତଃ ସ୍ବପ୍ନଂ ନ କଞ୍ଚନ ପଶ୍ୟତ୍ୟଥାସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାଣ ଏବୈକଧା ଭବତି’, ଇତ୍ୟାଦି,
 ‘ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ପ୍ରାଣା ଯଥାୟତନଂ ବିପ୍ରତିଷ୍ଠତେ ପ୍ରାଣେଭ୍ୟୋ ଦେବା, ଦେବେଭ୍ୟୋ
 ଲୋକା’, (କୈ. ବ୍ରା ୪-୨୦) ଇତି ଚ । ସୁଷୁପ୍ତିକାଳେ ଚ ପରେଣ ବ୍ରହ୍ମଣା ଜୀବ
 ଏକତାଂ ଗଚ୍ଛତି । ପରସ୍ମାତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରାଣାଦିକଂ ଜଗଜ୍ଜାୟତ ଇତି ବେଦାନ୍ତମର୍ଯ୍ୟାଦା ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏହିବାକ୍ୟ ଜୀବ ପ୍ରଧାନ ଅଟେ; ଅଥବା ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଧାନ,
 କାରଣ-ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଆଭ୍ୟର୍ଥ୍ୟ ଜୈମିନି ଜୀବ ପରାମର୍ଶକୁ ଅନ୍ୟାର୍ଥକ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତିପତ୍ତି
 ପାଇଁ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି ବୋଲି ଏଠାରେ ବିବାଦ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ।

(ଖ) କାହିଁକି ? କାରଣ-ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ (ଉତ୍ତର) ଅଛି । ଶୋଇଥିବା ପୁରୁଷକୁ
 ଉଠାଇ ପ୍ରାଣାଦିଦ୍ବାରା ଅନ୍ୟଜୀବର ପ୍ରତିବୋଧୂତ ହେଲାପରେ ‘ହେ ବାଳାକେ ଏହି
 ପୁରୁଷ କେଉଁଠି ଶୁଏ ? ଏହାର ଶୟନ କାହିଁକି ହେଲା ? ଅର୍ଥାତ୍ ସୁପ୍ତପୁରୁଷ କ’ଣ
 ପାଇଲା ? ଏବଂ ଏକ୍ୟତ୍ରଂଶରୂପ ଆଗମନ କେଉଁଠୁ ହେଲା’, ? ଏହିପ୍ରକାର ଜୀବଭିନ୍ନ
 ବିଷୟକ ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ‘ଶୋଇଥିବା ପୁରୁଷ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ସ୍ବପ୍ନ ଦେଖେ ନାହିଁ,
 ସେତେବେଳେ ଏହି ପ୍ରାଣାଠାରେ ଏକ ହୁଏ’ ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ‘ଏହି ଆତ୍ମାରୁ ବିଶୁଦ୍ଧିଜା
 ଭଳି ବାଗାଦିପ୍ରାଣ ନିଜନିଜ ସ୍ଥାନରେ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରାଣାରୁ ଦେବତା, ଦେବତାରୁ ଲୋକ
 ବାହାରେ, ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି,’ ଏହି ହିଁ ପ୍ରତିବଚନ । ସୁଷୁପ୍ତି କାଳରେ ଜୀବ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହ
 ଏକ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ପ୍ରାଣାଦି ଜଗତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ - ଏହାହିଁ ବେଦାନ୍ତ
 ମର୍ଯ୍ୟାଦା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତସ୍ମାଦ୍ୟତ୍ରାସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ନିଃସମୋଧତା ସ୍ବଚ୍ଛତାରୂପଃସ୍ବାପ
 ଉପାଧୁଜନିତ ବିଶେଷଜ୍ଞାନରହିତଂ ସ୍ବରୂପଂ ଯତସ୍ତଦ୍ବ୍ରତ୍ରଂଶରୂପମାଗମନଂ ସୋଽତ୍ର ପରମାତ୍ମା



ବେଦିତବ୍ୟତୟା ଶ୍ରାବିତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । (ଖ) ଅପି ଚୈବମେକେ ଶାଖିନୋ ବାଜସନେୟିନୋଽସ୍ମିନ୍ନେବ ବାଳାକ୍ୟାଜାତଶତ୍ରୁସମାଦେ ସ୍ବଷ୍ଟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଶବ୍ଦେନ ଜୀବମାତ୍ମାୟ ତଦ୍ବ୍ୟତିରିକ୍ତଂ ପରମାତ୍ମାନମାମନନ୍ତି- ‘ଯ ଏଷ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପୁରୁଷଃ କୈଷଃ ତଦାଭୂତକୃତ ଏତଦାଗାତ୍’, (ବୃ ୨-୧-୧) ଇତି ପ୍ରଶ୍ନେ । ପ୍ରତିବଚନେଽପି ‘ଯ ଏଷୋଽନ୍ତର୍ହୃଦୟ ଆକାଶସ୍ତସ୍ମିନ୍ ଶେତେ’, ଇତି । ଆକାଶଶବ୍ଦଃ ପରମାତ୍ମନି ପ୍ରଯୁକ୍ତଃ ‘ଦହ୍ନିରୋଽସ୍ମିନ୍ନୁତରା କାଶଃ’, (ଛା ୮-୧-୧) ଇତ୍ୟତ୍ । (ଗ) ସର୍ବ ଏତ ଆତ୍ମନୋ ବ୍ୟୁତ୍ତରନ୍ତି, ଇତି ରୈପାଧିମତାମାତ୍ମନା-ମନ୍ୟତୋ ବ୍ୟୁତ୍ତରଣ ମାମନନ୍ତଃ ପରମାତ୍ମାନମେବ କାରଣଦେନାମନନ୍ତାତି ଗମ୍ୟତେ । ପ୍ରାଣନିରାକରଣସ୍ୟାପି ସୁସ୍ତପୁରୁଷୋତ୍ଥାପନେନ ପ୍ରାଣାଦିବ୍ୟତିରିକ୍ତୋପଦେଶୋଽଭ୍ୟୁଜୟଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ- ଯେଉଁଠାରେ ଏହି ଜୀବର ଜ୍ୟୋତିରହିତ ସ୍ବଚ୍ଛତା ରୂପ ସ୍ଥାପ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଉପାଧିଜନିତ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନ ରହିତ ସ୍ବରୂପ, ଯାହାର ସ୍ବରୂପଦ୍ୱାରା ସେ ପଞ୍ଚନରୂପ ଆଗମନ ହୁଏ, ସେ ପରମାତ୍ମା ଏଠାରେ ବେଦିତବ୍ୟରୂପରେ ଶୁଣାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ଏକ ବାଜସନେୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ବାଳାକି ଓ ଅଜାତଶତ୍ରୁର ଏହି ସମ୍ବାଦରେ ବିଜ୍ଞାନମୟଶବ୍ଦରେ ଜୀବର ସ୍ବଷ୍ଟ ଶ୍ରବଣ କରାଇ ତାହାଠାରୁ ଅନ୍ୟ ପରମାତ୍ମାକୁ ‘ଯେଉଁ ବିଜ୍ଞାନମୟ ପୁରୁଷ ଅଟେ, ଯେତେବେଳେ ସେ ଶୋଇଥାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ କେଉଁଠି ଥିଲା ? କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲା ?’ ଏହିପରି ପ୍ରତିବଚନରେ କୁହାଯାଇଛି । ‘ଏଠାରେ ଯେଉଁ ସୁସ୍ଥାକାଶ ରହିଛି’, ସେ ଛାୟୋଗ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ଆକାଶଶବ୍ଦ ପରମାତ୍ମାରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଆତ୍ମାରୁ ବାହାରିଛନ୍ତି ।

(ଗ) ଏହିପ୍ରକାର ଜଣାଯାଏ ଯେ- ଉପାଧିଯୁକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅନ୍ୟପ୍ରକାରେ ବାହାରି ଶ୍ରବଣ କରାଇ ପରମାତ୍ମାର ମଧ୍ୟ କାରଣ ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି । ପ୍ରାଣର ନିରାକରଣରେ ସୁଷୁପ୍ତ ପୁରୁଷର ଉତ୍ଥାନ ସହ ପ୍ରାଣାଦି ଦ୍ୱାରା ଜୀବର ଉପଦେଶ ରୂପ ହେତୁର ମଧ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ଉଚିତ । ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଣର ନିରାକରଣରେ ଏହା ହେତୁ ଅଟେ ।



୬ ବାକ୍ୟାନ୍ବୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ୧୧ - ୨୨

ବାକ୍ୟାନୁୟାଧିକରଣ-୬

ବାକ୍ୟାନ୍ବୟାତ୍ ॥ ୧୧ ॥

(୧) ବାକ୍ୟାନୁୟାତ୍ । ୧-୪-୧୯ ।

‘ଆତ୍ମା ବାହରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ’, ଏହି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟାଦିରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ଆତ୍ମା ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଅଟେ । କାରଣ ଉପକ୍ରମାଦିର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ,- ବାକ୍ୟାନୁୟାତ୍-ବ୍ରହ୍ମରେ ବାକ୍ୟର ଅନ୍ୟ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବୃହଦାରଣ୍ୟକେ ମୈତ୍ରେୟୀବ୍ରାହ୍ମଣୋଽଭିଧାୟତେ- ‘ନବା ଅରେ ପଦ୍ମଃ କାମାୟ’, ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ନ ବା ଅରେ ସର୍ବସ୍ୟ କାମାୟ ସର୍ବଂ ପ୍ରିୟଂ ଭବତ୍ୟାତ୍ମନସ୍ତୁ କାମାୟ ସର୍ବଂ ପ୍ରିୟଂ ଭବତ୍ୟାତ୍ମା ବା ଅରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ, ଶ୍ରୋତବ୍ୟା, ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟା, ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟା, ମୈତ୍ରେୟୀମାନୋ ବା ଅରେ ଦର୍ଶନେନ ଶ୍ରବଣେନ ମତ୍ୟା, ବିଜ୍ଞାନେନେଦଂ ସର୍ବଂ ବିଦିତମ୍’, (ବୃ ୪-୫-୬) ଇତି । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱେତଦ୍ ବିଚିକିତ୍ସତେ- କିଂ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମେବାୟଂ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଶ୍ରୋତବ୍ୟାଦିରୂପେଣୋପଦିଶ୍ୟତ ଆହୋସ୍ୱିତ୍ ପରମାତ୍ମେତି । କୃତଃ ପୁନରେଷା ବିଚିକିତ୍ସା ? ପ୍ରିୟସଂସୂଚିତେନାତ୍ମନା ଭୋକ୍ତୋପକ୍ରମାଦ୍ ବିଜ୍ଞାନମ୍ନୋପଦେଶ ଇତି ପ୍ରତିଭାତି । ତଥାତ୍ମବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନୋପଦେଶାତ୍ ପରମାତ୍ମୋପଦେଶ ଇତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ?

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ବୃହଦାରଣ୍ୟକର ମୈତ୍ରେୟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ‘ଅରେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ସ୍ତ୍ରୀକୁ ପତି ପାଇଁ ପତିପ୍ରିୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଆରମ୍ଭ କରି ପ୍ରଥମେ ‘ଆରେ ମୈତ୍ରେୟୀ, ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନ ପାଇଁ ସବୁପ୍ରିୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ନିଜର ପ୍ରୟୋଜନ ସୁଖ ପାଇଁ ସବୁ ପ୍ରିୟ ହୁଏ । ଅତଃ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ଆତ୍ମା ଦର୍ଶନର ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ । ଅତଃ ତାହାର ଶ୍ରବଣ କରିବା ଉଚିତ । ମନନ କରିବା ଉଚିତ । ନିଦିଧ୍ୟାସନ କରିବା ଉଚିତ । ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଆତ୍ମାର ଦର୍ଶନ, ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ସବୁ ଜଣାପଡ଼େ’ । ଏହିପ୍ରକାର ଅଧ୍ୟୟନ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଏହି ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ-ଶ୍ରୋତବ୍ୟାଦି ରୂପଦ୍ୱାରା ଉପଦିଷ୍ଟ ଅଥବା ପରମାତ୍ମା ? ଏହି ସଂଶୟ କାହିଁକି ହୁଏ ? ପ୍ରିୟ ଶବ୍ଦରୁ ସୂଚିତ ଭୋକ୍ତା ଆତ୍ମାର ଉପକ୍ରମ ହେବାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ- ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାର ଉପଦେଶ ହୁଏ । ସେହି



ପ୍ରକାର ଆତ୍ମା ବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ସବୁ ବିଜ୍ଞାନର ଉପଦେଶ ହେଲେ ପରମାତ୍ମାର ଉପଦେଶ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ତାହେଲେ ଏଠାରେ କ'ଣ ହେବ ?

(୩) ମୂଳ-(କ) ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମୋପଦେଶ ଇତି । କସ୍ତାତ୍ ? ଉପକ୍ରମସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ । ପ୍ରତିଜାତ୍ୟାପୁତ୍ରବିଭାଦିକଂ ହି ଭୋଗ୍ୟଭୂତଂ ସର୍ବଂ ଜଗଦାତ୍ମାର୍ଥତୟା ପ୍ରିୟଂ ଭବତିତା ପ୍ରିୟସଂସୂଚିତଂ ଭୋକ୍ତାରମାତ୍ମାମୁପ-କ୍ରମ୍ୟାନନ୍ତରମିଦମାତ୍ମନୋ ଦର୍ଶନାଦ୍ୟୁପଦିଶ୍ୟମାନଂ କସ୍ୟାନ୍ୟସ୍ୟାତ୍ମନଃ ସ୍ୟାତ୍ ? (ଖ) ମଧ୍ୟେଽପି ଇଦଂ ମହଦ୍ଭୂତମନନ୍ତମପାରଂ ବିଜ୍ଞାନଘନ ଏବୈତେଭ୍ୟା ଭୂତେଭ୍ୟଃ ସମୁତ୍ଥାୟ ତାନ୍ୟବାନ୍ନୁବିନଶ୍ୟତି ନ ପ୍ରେତ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାସ୍ତି', ଇତି ପ୍ରକୃତସୈବ ମହତୋ ଭୂତସ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟସ୍ୟ ଭୂତେଭ୍ୟଃ ସମୁତ୍ଥାୟ ବିଜ୍ଞାନାତ୍-ଭାବେନ ବୁଦ୍ଧବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନ ଏବେଦଂ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଦ୍ ଦର୍ଶୟତି । (ଗ) ତଥା 'ବିଜ୍ଞାତାମରେ କେନ ବିଜ୍ଞାନାତାତ୍', ଇତି କର୍ତ୍ତୃବଚନେନ ଶବ୍ଦେନୋପସଂହରନ୍ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନ-ମେବେହୋପଦିଷ୍ଠଂ ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାଦାତ୍ମବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନବଚନଂ ଭୋକ୍ତ୍ରାର୍ଥଦ୍ଵାଦ୍ ଭୋଗ୍ୟଜାତ ସୈପରାରିକଂ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମିତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- ପୂର୍ବପକ୍ଷ-(କ) ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାର ଏହି ହିଁ ଉପଦେଶ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ଵାରା ଉପକ୍ରମର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଛି । ପତି, ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁତ୍ର, ସମ୍ପତ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ଭୋଗ ରୂପ ସମଗ୍ର ସଂସାରର ଆତ୍ମାପାଇଁ ପ୍ରିୟ ହୁଏ । ଅତଏବ ପ୍ରିୟଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ସଂସୂଚିତ ଭୋକ୍ତା ଆତ୍ମାର ଉପକ୍ରମ କରି ପରେ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଆତ୍ମାର ଦର୍ଶନାଦି କୌଣସି ଅନ୍ୟ ଆତ୍ମାକୁ ବୁଝାଏ କି ?

(ଖ) ମଝିରେ ମଧ୍ୟ 'ଏହି ମହାନ ସତ୍ୟ, ଅନନ୍ତ, ଅପାର ଓ ବିଜ୍ଞାନନୈକରସ ଏହି ଭୂତଠାରୁ ବିଶେଷରୂପରେ ସମୁତ୍ଥୁତ ହୋଇ ତାହା ସହ ନଷ୍ଟ ହୁଏ, ଏହିପ୍ରକାର ମଲାପରେ ଏହାର ସଂଜ୍ଞା ରହେନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ମହାନ ଭୂତର ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାରୂପରେ କରୁଥିବା ଶ୍ରୁତିବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏହା ଜଣାଯାଏ ଯେ- 'ବିଜ୍ଞାତା କିପରି ଜଣାପଡ଼େ; ଏହି ପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତୃବାଚକଶବ୍ଦରେ ଉପସଂହାର କରୁଥିବା ଶ୍ରୁତି ବିଜ୍ଞାତା ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ହିଁ ଉପଦିଷ୍ଟ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ତେଣୁ ଏହା ଜାଣିବା ଯେ ବିଜ୍ଞାନ ରୂପରେ ସବୁ ବିଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ଏହିକଥା ଭୋକ୍ତା ପାଇଁ ଭୋଗ୍ୟସମୂହରେ ଗୌଣ ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ଏବାଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୁମଃ-ପରମାତ୍ମୋପଦେଶ ଏବାୟମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ବାକ୍ୟାନୁୟାତ୍ । ବାକ୍ୟଂ ହୀଦଂ ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟୋଶାବେକ୍ଷ୍ୟମାଶଂ ପରମାତ୍ମାନଂ ପ୍ରତି ଅନୁତାବୟବଂ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । (ଖ) କଥମିତି, ତଦୁପପାଦ୍ୟତେ, “ଅମୃତଭୃଷ୍ୟ ତୁ ଯଦାସ୍ତି ବିଭେନ”, ଇତି ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟାଦୁପଶ୍ଚୂତ୍ୟ ‘ଯେନାହଂ ନାମୃତା ସ୍ୟାଂ କିମହଂ ତେନ କୁର୍ଯ୍ୟାଂ ଯଦେବ ଭଗବାନ୍ବେଦ ତଦେମ ମେ ବୁଧି’, ଇତ୍ୟମୃତଭୃମାଶାସାନାୟା ମୈତ୍ରେୟା ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ଆତ୍ମବିଜ୍ଞାନମିଦମୁପଦିଶତି । ନ ଋନ୍ୟତ୍ର ପରମାତ୍ମବିଜ୍ଞାନା-ନାଦମୃତଭୃମସ୍ତାତି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିବାଦା ବଦନ୍ତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରମାତ୍ମାର ଉପଦେଶ ଏଠାରେ ଅଛି । କିପରି ? ଏଠାରେ ବାକ୍ୟର ଅନୁୟ ହେବାରୁ । ପୂର୍ବାପରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରେ ଏହି ବାକ୍ୟର ଅବୟବ ଅବେକ୍ଷ୍ୟମାଣ ପରମାତ୍ମାରେ ଅନୁତ ହେବାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଏ ।

(ଖ) କିପରି ? ଅନୁତ ହୁଏ ? ତାହାର ଉପପାଦନ କରୁଛି- ‘ଅମୃତଭୃର ଧନରେ ଆଶା ନାହିଁ ? ଏହି ପ୍ରକାର ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟଠାରୁ ଶୁଣିକରି ‘ଯାହାଦ୍ୱାରା ମୁଁ ଅମର ନ ହେବା ଉଚିତ, ଏହାକୁ ନେଇ ମୁଁ କ’ଣ କରିବି ? ହେ ଭଗବାନ ! ଯେଉଁ ଅମୃତ ଭୃର ସାଧନ କାଶିଛି । ତାହାକୁ ହିଁ ମୋତେ ବତାଅ’, ଏହିପ୍ରକାର ଅମୃତଭୃର ଆଶା ରଖିଥିବା ମୈତ୍ରେୟାକୁ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ଏହି ଆତ୍ମବିଜ୍ଞାନର ଉପଦେଶ କରନ୍ତି । ପରମାତ୍ମା ବିଜ୍ଞାନର ସେବା ଅମୃତଭୃର ପ୍ରାପ୍ତି ନୁହେଁ; ଏହି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିବଚନ କହନ୍ତି ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ତଥା ଋତୁବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନମୁତ୍ୟମାନଂ ନାନ୍ୟତ୍ର ପରମକାରଣବିଜ୍ଞାନାନ୍ ମୁଖ୍ୟମବକ୍ଷତେ । ନ ଚୈତଦୌପଚ୍ଛରିକମାଶ୍ରୟିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍, ଯତ୍କାରଣମାତ୍ମବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟାନତରେଣ ଗ୍ରହେନ ତଦେବୋପପାଦୟତି । ‘ବ୍ରହ୍ମ ତଂ ପରାଦଦ୍ୟୋଃନ୍ୟତ୍ରାତ୍ମନୋ ବ୍ରହ୍ମ ବେଦ’, ଇତ୍ୟାଦିନା । (ଖ) ଯୋ ହି ବ୍ରହ୍ମକ୍ଷତ୍ରାଦିକଂ ଜଗଦାତ୍ମନୋଽନ୍ୟତ୍ର ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଶ୍ଚ ଲବ୍ଧ-ସଦ୍ଭାବଂ ପଶ୍ୟତି ତଂ ମିଥ୍ୟାଦର୍ଶନଂ ତମେବ ମିଥ୍ୟାଦୃଷ୍ଟଂ ବ୍ରହ୍ମକ୍ଷତ୍ରାଦିକଂ ଜଗତ୍ପରା-କରୋତୀତି ଭେଦସୃଷ୍ଟିମପୋଦ୍ୟ ‘ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାତ୍ମା’ ଇତି ସର୍ବସ୍ୟ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟା-ମୁବ୍ୟତିରେକମବତାରୟତି । (ଗ) ଦୁନ୍ନୁଭ୍ୟାଦିଦୃଷ୍ଟାନ୍ତୈଶ୍ଚ, (ବୃ ୪-୫-୮) ତମେବାବ୍ୟତିରେକ ବ୍ରହ୍ମୟତି । ‘ଅସ୍ୟ ମହତୋ ଭୂତସ୍ୟ ନିଶ୍ଚିସିତମେତଦ୍ୟଦ୍ଭଗବେଦଃ’, (ବୃ ୪-୫-୯) ଇତ୍ୟାଦୀନା ତ ପ୍ରକୃତସ୍ୟାତ୍ମନୋ ନାମରୂପକର୍ମପ୍ରପଞ୍ଚକାରଣତାଂ



ବ୍ୟାଚକ୍ଷାଣଃ ପରମାତ୍ମାନମେନଂ ଗମୟତି । (ଘ) ‘ତଥୈବୈକାୟନପ୍ରକ୍ରିୟାୟାମପି’, (ବୃ ୪-୫-୧୨) ସବିଷୟସ୍ୟ ସେହିୟସ୍ୟ ସାତ୍ତ୍ୱକରଣସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚସୈଦ୍ଧ୍ୟକାୟନମନ-
ତରମବାହ୍ୟଂ କୃତ୍ୱଂ ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନଂ ବ୍ୟାଚକ୍ଷାଣଃ ପରମାତ୍ମାନମେନଂ ଗମୟତି । ତସ୍ମାତ୍
ପରମାତ୍ମନ ଏବାୟଂ ଦର୍ଶନାଦ୍ୟୁପଦେଶଃ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୫) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ଆତ୍ମବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଥିବା ଯେଉଁ
ସର୍ବବିଜ୍ଞାନ, ସେ ପରକାରଣ ବିଜ୍ଞାନର ବିନା ମୁଖ୍ୟରୂପରେ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି
କଥନ ଔପଚାରିକରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଆତ୍ମବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ସର୍ବ
ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତି ତାହାକୁ ପରାସ୍ତ କରିଦିଏ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିକୁ ଆତ୍ମଭିନ୍ନ
ବୋଲି ଭାବେ, ଇତ୍ୟାଦି ଅଗ୍ରିମ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାହାର ଉପପାଦନ କରେ ।

(ଖ) ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମ କ୍ଷତ୍ରୀଦି ଜଗତକୁ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପରେ ସରାମୁକ୍ତ ଭାବରେ
ଦେଖେ । ସେ ମିଥ୍ୟାଦୃଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମ କ୍ଷତ୍ରୀଦି ଜଗତ୍ ସେହି ମିଥ୍ୟାଦର୍ଶୀକୁ କଳ୍ୟାଣ ମାର୍ଗରେ ଭ୍ରଷ୍ଟକରେ ।
ଏହିପ୍ରକାର ଭେଦ ଦୃଷ୍ଟିରେ ନିଷେଧ କରି ‘ଏହା ଯାହା କିଛି, ସେ ସବୁ ଏହି ଆତ୍ମା’, ଏହିପ୍ରକାର
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ବୁଦ୍ଧିକୁ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ଅବତରଣ କରେ ।

(ଗ) ଦୁରୁଦ୍ଧି ଆଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ସେହି ଅଭେଦକୁ ଦୃଢ଼କରେ । ‘ଯେଉଁ ଏହି
ରଗବେଦ, ସେ ଏହି ସତ୍ୟ, ବ୍ରହ୍ମର ନିଃଶ୍ୱାସ ଅଟେ’, ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକୃତ ଆତ୍ମାରେ ନାମ,
ରୂପ, କର୍ମ, ପ୍ରପଞ୍ଚର କାରଣତାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନକୁ ଇଚ୍ଛା କରି ଏହି ପରମାତ୍ମାର ଅବଗମ
(ବୋଧ) କରାଏ ।

(ଘ) ଏହିପ୍ରକାର ଏକାୟନ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ମଧ୍ୟ ବିଷୟ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ଅତ୍ତଃକରଣ ସହ
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଏକ ଆଧାର ବାହ୍ୟ ଓ ଆଭ୍ୟନ୍ତର ଭେଦଶୂନ୍ୟ, ଅଖଣ୍ଡ ଏବଂ ପ୍ରାଣାନୈକରସର
ବ୍ୟାଖ୍ୟାନର ଇଚ୍ଛା କରି ଯାଜ୍ଞବଲକ୍ୟ ଏହି ପରମାତ୍ମାର ବୋଧ କରାଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ
ଯେ- ପରମାତ୍ମାର ମଧ୍ୟ ଏହି ଦର୍ଶନାଦି ଉପଦେଶ ଅଛି ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ ପୁନରୁକ୍ତମ-ପ୍ରିୟସଂସୂତିତୋପକ୍ରମାଦ୍ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନ ଏବାୟଂ
ଦର୍ଶନାଦ୍ୟୁପଦେଶଃ ଇତି । ଅତ୍ରବୁମ୍ଭଃ ।

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯାହା କୁହାଗଲା ଯେ- ପ୍ରିୟଶବ୍ଦରୁ ସୂଚିତ ଭୋକ୍ତା ଆତ୍ମାର
ଉପକ୍ରମରେ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାର ଏହି ଦର୍ଶନାଦି ଉପଦେଶ ହୁଏ । ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି-



प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमस्थः ॥ २० ॥

(୨) ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧେର୍ଲିଙ୍ଗମାଶ୍ରମଥ୍ୟଃ ୧।୪।୨୦

‘ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧେଃ-ଗୋଚିଏ ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ସବୁଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ସିଦ୍ଧରେ ଲିଙ୍ଗ-ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭେଦାଂଶକୁ ନେଇ ଜୀବର ଉପକ୍ରମ ହେତୁ ହୁଏ । ଆଶ୍ରମଥ୍ୟଃ-ଆଶ୍ରମ ରଥ୍ୟ ଆରମ୍ଭ୍ୟକର ମତ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅଷ୍ଟାତ୍ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ‘ଆତ୍ମନିବିଜ୍ଞାତେ ସର୍ବମିଦଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ଭବତି’ । ‘ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାତ୍ମା’, ଇତି ଚ । ତତ୍ୟାଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟାଃ ସିଦ୍ଧିଂ ସୂଚୟତେତଲ୍ଲିଂଗଂ ଯତପ୍ରିୟ ସଂସୂଚିତସ୍ୟାତ୍ମନୋ ବ୍ରହ୍ମଭାବି ସଂକୀର୍ତ୍ତନମ୍ । (ଖ) ଯଦି ହି ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପରମାତ୍ମନୋଽନ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍ତତଃ ପରମାତ୍ମବିଜ୍ଞାନେଽପି ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ନ ବିଜ୍ଞାତ ଇତ୍ୟେକବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ଯତ୍ପ୍ରତିଜ୍ଞାତଂ ତଦତା ହୀୟେତ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଂ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପରମାତ୍ମନୋର ଭେଦାଂଶେନୋପକ୍ରମ-ଶମିତ୍ୟାଶ୍ରମଥ୍ୟଃ ଆରମ୍ଭ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଆତ୍ମା ବିଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ଏହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ’, ଏବଂ ‘ଏହି ଆତ୍ମା ସବୁ କିଛି’, । ଏହାହିଁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା । ପ୍ରିୟ ଶବ୍ଦରୁ ସଂସୂଚିତ ଆତ୍ମାର ଯାହା ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟଭାବିସଂକୀର୍ତ୍ତନ ହୁଏ, ସେ ଏହି ଲିଙ୍ଗ ସେହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ସିଦ୍ଧକୁ ସୂଚିତ କରାଏ ।

(ଖ) ଯଦି ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଅନ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ପରମାତ୍ମାର ବିଜ୍ଞାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ବିଜ୍ଞାତ ହେବନାହିଁ । ଏହିପରି ଏକ ବିଜ୍ଞାନ ହେଲେ ସବୁ ବିଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଯାହାକୁ ଏଠାରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଗଲା, ସେ ବାଧୁତ ହୋଇଯିବ । ତେଣୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାର ଅଭେଦାଂଶକୁ ନେଇ ଉପଗମ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଆଶ୍ରମଥ୍ୟ ଆରମ୍ଭ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

छत्किमप्यत एवंभावादित्यैडुलोमिः ॥ २१ ॥

(୧) ଉତ୍କ୍ରମିଷ୍ୟତ ଏବଂ ଭାବାଦିତ୍ୟୈଡୁଲୋମିଃ ୧।୪।୨୧

ଉତ୍କ୍ରମିଷ୍ୟତଃ-ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହେଲେ ଅନନ୍ତରଦେହାଦିସଂଘାତଦ୍ୱାରା ଉତ୍କ୍ରମଣ କରି ଜୀବର, ଏବଂ ଭାବାତ୍-ପରମାତ୍ମାର ସହିତ ଐକ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ଭବିଷ୍ୟତ ଅଭେଦକୁ ନେଇ ଜୀବର ଉପକ୍ରମ ହୁଏ । ଔଡୁଲୋମିଃ-ଏହା ଔଡୁଲୋମି ଆରମ୍ଭ୍ୟକ ମତ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ବିଜ୍ଞାନାମ୍ବର ଏବଂ ଦେହେହିୟମନୋବୁଦ୍ଧି ସଂଜ୍ଞାତୋପାଧିସଂପର୍କାତ୍ କଲୁଷା ଭୂତସ୍ୟ ଜ୍ଞାନଧାନାଦିସାଧନାନୁଷ୍ଠାନାତ୍ ସଂପନ୍ନସ୍ୟ ଦେହାଦିସଂଜ୍ଞାତାକୁତ୍ସନ୍ନମିତ୍ୟତଃ ପରମାତ୍ମେକ୍ୟୋପପତ୍ତେରିଦମଭେଦେନୋପକ୍ରମଣ- ମିତୌତ୍ୟତ୍ତୁଲୋମିରାଉର୍ଯ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ । (ଖ) ଶ୍ରୁତିଶ୍ଳେଷ୍ ଉବତି, ‘ଏଷ ସମ୍ପ୍ରସାଦୋଽସ୍ମାନ୍ନରାରାତ୍ ସମୁତଥାୟ ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୂପସଂସଦ୍ୟ ସ୍ୱେନ ରୂପେଶାନ୍ତନି- ସ୍ତବ୍ୟତେ’, (ଛା ୮-୧୨-୩) ଇତି । (ଗ) କୃତିକ ଜୀବାଶ୍ରୟମପି ନାମରୂପଂ ନଦାନିଦର୍ଶନେନ ଜ୍ଞାପୟତି, - ‘ଯଥା ନଦ୍ୟଃ ସ୍ୟନ୍ଦମାନଃ ସମୁଦ୍ରେଷ୍ଠଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ନାମରୂପେ ବିହାୟ । ତଥା ବିଦ୍ୱାନାମରୂପାଦବିମୁକ୍ତଃ, ପରାପରଂ ପୁରୁଷ ମୁପେତି ଦିବ୍ୟମ୍’, (ମୁଣ୍ଡ ୩।୨।୮) ଇତି ଯଥା ନଦ୍ୟଃ ସ୍ୱାଶ୍ରୟମେବ ନାମରୂପଂ ବିହାୟ ପରଂ ପୁରୁଷମୁପେତାତି ହି ତତ୍ରଥଃ ପତାୟତେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦାର୍ଷ୍ଟାନ୍ତିକଯୋଷ୍ଟୁଲ୍ୟତାୟେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ସଂଜ୍ଞାତ ରୂପ ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଲୁଷିତ ବିଜ୍ଞାନାମ୍ବର ହିଁ ଜ୍ଞାନ, ଧ୍ୟାନାଦିସଂଜ୍ଞାତର ଅନୁଷ୍ଠାନ ଦ୍ୱାରା ସଜ୍ଜପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ଦୃଷ୍ଟ ଦେହାଦିସଂଜ୍ଞାତରେ ଉତ୍କ୍ରମଣ ହେବାପରେ ପରମାତ୍ମାର ସହିତ ଐକ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଅତଃ ଏଠାରେ ଅଭେଦଦ୍ୱାରା ଉପକ୍ରମ ହୁଏ । ଏପରି ଔତୁଲୋମି ଆର୍ୟ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି ।

(ଖ) ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଏହା କହେ ଯେ- ‘ଏହି ସମ୍ପ୍ରସାଦ ଜୀବ ଏହି ଶରୀରରୁ ଉଠି ଅନାତ୍ମାଭିମାନ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପରମଜ୍ୟୋତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ସ୍ଥିତ ହୁଏ ।

(ଗ) କେଉଁଠି ମଧ୍ୟ ଜୀବାଶ୍ରୟନାମ ରୂପକୁ ଔତୁ ଲୋମି ଆର୍ୟ୍ୟ ନଦୀ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଜ୍ଞାପନ କରନ୍ତି । ‘ଯେପରି ସଂସାରରେ ନଦୀଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱାଶ୍ରୟନାମରୂପକୁ ତ୍ୟାଗକରି ସମୁଦ୍ରରେ ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି, ସେପରି ଜୀବମଧ୍ୟ ସ୍ୱାଶ୍ରୟ ନାମ ରୂପକୁ ତ୍ୟାଗକରି ପରମପୁରୁଷକୁ ପାଏ,’ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓ ଦାର୍ଷ୍ଟିକ ଗୁଡ଼ିକର ତୁଲ୍ୟତା ପାଇଁ ଏହି ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ।

अवस्थितेरिति काशकृस्मः ॥ २२ ॥

ଅବସ୍ଥିତେରିତି କାଶକୃସ୍ମଃ । ୧।୪।୨୨।

ଅବସ୍ଥିତେଃ-ଅବିଦ୍ୟା କଳିତଭେଦରେ ବ୍ରହ୍ମହିଁ ଜୀବ ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ । ତେଣୁ ଜୀବଠାରୁ ଉପଶେଷର ଉପକ୍ରମ ଅଛି । ଇତି କାଶକୃସ୍ମଃ-ଏହା କାଶକୃସ୍ମକର ମତ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଅସୌଧବ ପରମାତ୍ମନୋଽନେନାପି ବିଜ୍ଞାନାତ୍ତାବେନା-
ବସ୍ତାନାଦୁପପନ୍ନମିଦମଭେଦେନୋ ପକ୍ରମଣମିତି କାଶକୃଷ୍ଣ ଆରୁର୍ଯ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ । ତଥା
ଚ ବ୍ରାହ୍ମଣମ୍-‘ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନାନ୍ତୁପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି’, (ଛା ୬-
୩-୨) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତାୟକଂ ପରଜେସ୍ୟବାତ୍ମନୋ ଜୀବାତ୍ତାବେନାବସ୍ତାନଂ ଦର୍ଶୟତି ।
ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣସ୍ ‘ସର୍ବାଣି ରୂପାଣି ବିଚିତ୍ୟ ଧାରୋ ନାମାନି କୃତ୍ୱାଭିବଦନ୍ୟଦାସ୍ତେ’, (ତେ ଆ
୩-୧୨-୭) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତାୟକଃ । (ଖ) ନ ଚ ତେଜଃ ପ୍ରଭୃତୀନାଂ ସୃଷ୍ଟୋ ଜୀବସ୍ୟ
ପୃଥକ୍ ସୃଷ୍ଟିଃ ଶୁଭା, ଯେନ ପରସ୍ମାଦାତ୍ମନୋଽନ୍ୟସ୍ତଦ୍ବିକାରୋ ଜୀବଃ ସ୍ୟାତ୍ । (ଗ)
କାଶକୃଷ୍ଣସ୍ୟା ଋର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାବିକୃତଃ ପରମେଶ୍ୱରୋ ଜୀବୋ ନାନ୍ୟ ଇତି ମତମ୍ । ଆଶ୍ୱରଥସ୍ୟ
ତୁ ଯଦ୍ୟପି ଜୀବସ୍ୟ ପରସ୍ମାଦନ୍ୟଦ୍ବିମଭିପ୍ରେତଂ ତଥାପି ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧେରିତି
ସାପେକ୍ଷତ୍ୱାଭିଧାନାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବଃ କିୟାନସ୍ୟଭିପ୍ରେତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) କାଶକୃଷ୍ଣ ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ଯେ- ଏହି
ପରମାତ୍ମାର ଜୀବାତ୍ମା ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତିହେବାରୁ ଅଭେଦ ରୂପରେ ଏହି ଉପକ୍ରମ ଯଥାର୍ଥ
ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର ‘ମୁଁ ଏହି ଜୀବାତ୍ମା ରୂପରେ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ- ଏହି
ଦେବତାତ୍ରୟାଠାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ନାମ ଓ ରୂପକୁ ଅବିବ୍ୟକ୍ତ କରିବି । ଏହି ପ୍ରକାର
ବ୍ରାହ୍ମଣବାକ୍ୟ ପରମାତ୍ମାର ଜୀବାତ୍ମାରୂପରେ ଅବସ୍ଥାନ ଦେଖାଏ । ସର୍ବଜ୍ଞ ସମସ୍ତ ଚରାଚରକୁ
ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ତାହାର ନାମ ରୂପ ଓ ସେଥିରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଭାଷଣାଦି ବ୍ୟବହାର କରି
ରହେ’ । ଏହି ପ୍ରକାର ମନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(ଖ) ତେଜାଦିର ସୃଷ୍ଟିରେ ଜୀବର ପୃଥକ୍ ସୃଷ୍ଟି ଶୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଯଦ୍ୱାରା କି ଜୀବ
ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଏବଂ ତାହାର ବିକାର ହୋଇପାରେ ।

(ଗ) କାଶକୃଷ୍ଣ ଆରୁର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମତରେ- ଅବିକୃତ ପରମେଶ୍ୱର ଜୀବ ଅଟେ ।
ଅନ୍ୟ କିଏ ନୁହେଁ ! କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ୱରଥ ଯଦ୍ୟପି ଜୀବାତ୍ମାର ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଅନନ୍ୟଦ୍ବି
ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ, ତଥାପି ‘ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧେ’ ଏହିପ୍ରକାର ସାପେକ୍ଷତ୍ୱାଭିଧାନ ଦ୍ୱାରା ଯତ୍ନକ୍ଷିତ
କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଔତୁଲୋମିପକ୍ଷେ ପୁନଃ ସୃଷ୍ଟମେବାବସ୍ଥାତ୍ତରାପକ୍ଷୋ
ଭେଦାଭେଦୌ ଗମ୍ୟତେ । ତତ୍ର କାଶକୃଷ୍ଣାୟଂ ମତଂ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟନ୍ତୁସାରାତି ଗମ୍ୟତେ,
ପ୍ରତିପାଦୟିଷିତାର୍ଥନ୍ତୁସାରାତ୍ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’, ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଭ୍ୟଃ । ଏବଂ ଚ ସତି



ତଜ୍ଞାନାଦମୃତତ୍ୱମବକଜ୍ଞତେ । (ଖ) ବିକାରାତ୍ମକତ୍ୱେ ହି ଜୀବସ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ
ବିକାରସ୍ୟ ପ୍ରକୃତିସମ୍ବନ୍ଧେ ପ୍ରଳୟପ୍ରସଙ୍ଗାନ୍ ତଜ୍ଞାନାଦମୃତତ୍ୱମବକଜ୍ଞତେ । ଅତଃ ସ୍ୱାଶ୍ରୟସ୍ୟ
ନାମରୂପସ୍ୟାସମ୍ଭବାଦୁପାଧ୍ୟା ଶ୍ରୀୟ ନାମରୂପଂ ଜୀବ ଉପଚର୍ଯ୍ୟତେ । ଅତ ଏବୋପୃଥ୍ବିରପି
ଜୀବସ୍ୟ କୃତିଦଗ୍ଧି ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗୋଦାହରଣେନ ଶ୍ରୀବ୍ୟମାଣୋପାଧ୍ୟାଶ୍ରୟେବ ବେଦିତବ୍ୟ । (ଗ)
ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ପ୍ରକୃତସୈବ ମହତୋ ଭୂତସ୍ୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟସ୍ୟ ଭୂତେଭ୍ୟଃ ସମୁତ୍ଥାନମ୍
ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାଭାବେନ ଦର୍ଶୟନ୍ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନ ଏବେଦଂ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତାତି, ତଦ୍ରାପାୟମେବ
ତ୍ରିସୂତ୍ରା ଯୋଜୟିତବ୍ୟା ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୁନଶ୍ଚ ଔତ୍ତୁଲୋମାକ ମତରେ ସଂସାରଦଶାର ଅପେକ୍ଷା
ଭେଦ ଓ ମୋକ୍ଷାବସ୍ଥାର ଅପେକ୍ଷା ଅଭେଦ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ-
ଆରମ୍ଭ୍ୟ କାଶକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମତ ଶୁଦ୍ଧି ଅନୁରୂପ ପରି ଜଣାଯାଏ । କାରଣ- ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟାଦି
ଶୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦନର ଅଭାଷ ଅର୍ଥର ଅନୁସାରେ ହୁଏ । ଶୁଦ୍ଧି ଅନୁରୂପ ହେଲେ
ତାହାର ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅମୃତତ୍ୱ ହୋଇପାରେ ।

(ଖ) ଯଦି ଜୀବକୁ ବ୍ରହ୍ମର ବିକାରମ୍ଭବ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ପ୍ରକୃତି
ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ବିକାରର ଲକ୍ଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯୋଗୁଁ ତାହାର ଜ୍ଞାନରେ ଅମୃତତ୍ୱ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।
ଅତଃ ସ୍ୱାଶ୍ରୟ ନାମରୂପର ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ଉପାଧି ଆଶ୍ରୟ ନାମ ରୂପର ଜୀବରେ ଉପରୋଧ
ହୁଏ । ଏହାର କାରଣ- କୌଣସିଠାରେ ଅଗ୍ନି ଓ ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗର ଉଦାହରଣ ଦ୍ୱାରା ଶୁଣାଯାଉଥିବା
ଜୀବର ଉପୃକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଉପାଧିର ଆଶ୍ରିତ ବୋଲି ବୁଝିବା ଉଚିତ ।

(ଗ) ଏଠାରେ ଏହା କୁହାଗଲା ଯେ- ପ୍ରକୃତ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ମହାନ୍ ସତ୍ୟ ସ୍ୱରୂପର
ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମରୂପରେ ଭୂତମାନଙ୍କଠାରୁ ସମୁତ୍ଥାନ ଦେଖାଯାଉଥିବା ମୁନି ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ
ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ହିଁ ଏହା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଏବଂ ଦେଖାଯାଏ ମଧ୍ୟ । ସେଠାରେ ଏହି ତ୍ରିସୂତ୍ରାର ଯୋଜନା
କରିବା ଉଚିତ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) “ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧେଲିଙ୍ଗମାଶ୍ୱରଥଃ” (ବ୍ର: ସୁ ୧-୪-୨୦) ଇଦମତ୍ର
ପ୍ରତିଜ୍ଞାତମ୍ । ‘ଆତ୍ମନି ବିଦିତେ ସର୍ବଂ ବିଦିତଂ ଭବତି, ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାତ୍ମା’, (ବୁ
୨-୪-୬) ଇତି ଚ । ଉପପାଦିତଂ ଚ ସର୍ବସ୍ୟ ନାମରୂପକର୍ମ ପ୍ରପଞ୍ଚେଷ୍ଠେୟକ
ପ୍ରସବଦ୍ୱାଦେକପ୍ରଳୟଯତ୍ନାତ୍ । ଦୁରୁଦ୍ୟାଦିଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେଷ୍ଠ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋରବ୍ୟତିରେକ-
ପ୍ରତିପାଦନାତ୍ । ତସ୍ୟା ଏବ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟାଃ ସିଦ୍ଧିଂ ସୂଚୟତେତଲ୍ଲିଙ୍ଗଂ ଯନ୍ ମହତୋ ଭୂତସ୍ୟ



ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟସ୍ୟ ଭୂତେଭ୍ୟଃ ସମୁତ୍ଥାନଂ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାବେନ କଥିତ ମିତ୍ୟାଶ୍ଚରଥଃ ଆରାଧ୍ୟେୟା ମନ୍ୟତେ । ଅଭେଦେହି ସତ୍ୟେକବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାତମବକଚ୍ଛତ ଇତି । (ଖ) “ଉତ୍କ୍ରମିଷ୍ୟତ ଏବଂ ଭାବାଦିତ୍ୟୋ ଭୁଲୋମିଃ । (ବ୍ର. ସୁ. ୧-୪-୨୦) ଉତ୍କ୍ରମିଷ୍ୟତୋ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନୋ ଜ୍ଞାନଧାନାଦିସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ ସଂପ୍ରସନ୍ନସ୍ୟ ପରେଶାତ୍ମନୈକ୍ୟସମ୍ଭବାଦିଦମଭେଦାଭିଧାନ ମିତ୍ୟୋକ୍ତୁଲୋମିରାଧ୍ୟେୟା ମନ୍ୟତେ । (ଗ) ‘ଅବସ୍ଥିତେରିତି କାଶକୃଷ୍ଣ’, ଅସୈବ ପରମାତ୍ମନୋଽନେନାପି ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାବେନା-ବସ୍ଥାନାଦୁପପନ୍ନମିଦ ମଭେଦାଭିଧାନମିତି କାଶକୃଷ୍ଣ ଆରାଧ୍ୟେୟା ମନ୍ୟତେ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧେ’ ଏଠାରେ ‘ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣିଲେ ସବୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଏବଂ ‘ଏହିସବୁ ଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଆତ୍ମା’, ଏହାହିଁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହେଉଛି । ନାମ, ରୂପ ଓ କର୍ମ ସମଗ୍ର ପ୍ରପଞ୍ଚର ଆତ୍ମରୂପତ୍ୱ ଏବଂ ଦୁର୍ଭୁକ୍ତି ଆଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣର ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ଯେଉଁ ମହର୍ଷି ସତ୍ୟଭୂତ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ଭୂତମାନଙ୍କଠାରୁ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମରୂପରେ ସମୁତ୍ଥାନ କୁହାଯାଇଛି । ସେ ଲିଙ୍ଗ ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ସିଦ୍ଧିକୁ ସୂଚିତ କରେ- ଏହାହିଁ ଆଶ୍ଚ ରଥ୍ୟ ଆରାଧ୍ୟଙ୍କର ମତ । କାରଣ-ଏହା ଅଭେଦ ହେଲେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାତ ଏକ ବିଜ୍ଞାନରୁ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ଉତ୍ କ୍ରମିଷ୍ୟତଃ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରୁଥିବା ଜ୍ଞାନ ଧାନାଦିର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରସନ୍ନ ହେଉଥିବା ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାର ପରମାତ୍ମା ସହିତ ଏକତ୍ୱ ସମ୍ଭବ ହେଲେ ଏହି ଅଭେଦ କଥନ ଟିକାହୁଏ- ଏହା ଔତୁଲୋମା ଆରାଧ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ‘ଅବସ୍ଥିତେରିତି’, ଏହି ପରମାତ୍ମାର ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ହେଲେ ଏହି ଅଭେଦର ଅଭିଧାନ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ- ଏହା କାଶକୃଷ୍ଣ ଆରାଧ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କରିଛନ୍ତି ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ନନୁଚ୍ଛେଦାଭିଧାନମେତତ୍ ‘ଏତେଭ୍ୟା ଭୂତେଭ୍ୟଃ ସମୁତ୍ଥାୟ ତାନେ୍ୟବାନୁବିଶ୍ୟତି ନ ପ୍ରେତ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାସ୍ତି’, (ବ୍ର. ୨-୪-୧୨) ଇତି, କଥମେତଦଭେଦାଭିଧାନମ୍ ? (ଖ) ନୈଷୋ ଦୋଷଃ, ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନ ବିନାଶାଭି ପ୍ରାୟମେତଦ୍ ବିନାଶାଭିଧାନମ୍, ନାମୋଚ୍ଛେଦାଭିପ୍ରାୟମ୍ । ‘ଅତ୍ରେିବ ମା ଭଗବାନମୁମୁହୁନ୍ ପ୍ରେତ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାସ୍ତି’, ଇତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତୁକ୍ତ୍ୟ ସ୍ୱୟମେବ ଶ୍ରୃତ୍ୟାତ୍ମାତରସ୍ୟ ଦର୍ଶିତତ୍ୱାତ୍- ‘ନ ବାଃରେହଂ ମୋହଂ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ୟବିନାଶା ବାଃଅରେହମମାନୁକ୍ଷିତିଧର୍ମା ମାତ୍ରାସଂସର୍ଗସ୍ତସ୍ୟ ଭବତି’, ଇତି । (ଗ) ଏତଦୁକ୍ତ ଭବତି- କୃତସ୍ଥାନିତ୍ୟ ଏବାୟଂ ବିଜ୍ଞାନ ଘନ ଆତ୍ମା



ନାସ୍ୟୋଲ୍ଲେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗୋଽସ୍ତି । ମାତ୍ରାଭିସ୍ଵସ୍ୟ ଭୂତେହିୟଲକ୍ଷଣାଭିବିଦ୍ୟାକୃତାଭିରସଂସର୍ଗୋ ବିଦ୍ୟାୟା ଭବତି । ସଂସାର୍ଗାଭାବେ ଚ ତତକୃତସ୍ୟ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନସ୍ୟାଭାବାନ୍ ପ୍ରେତ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାସ୍ତାତ୍ମ୍ୟମୁକ୍ତ-ମିତି । (ଘ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍- “ବିଜ୍ଞାତାରମରେ କେନ ବିଜାନାୟାତ୍”, ଇତି କର୍ତ୍ତୃବଚନେନ ଶବ୍ଦେନୋପସଂହାରାଦ୍ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନ ଏବେଦଂ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମିତି ତଦପି କାଶକୃଷ୍ଣାୟେନୈବ ଦର୍ଶନେନ ପରିହରଣୀୟମ୍ ।

(୫) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ‘ଏହି ପ୍ରକୃତ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଆତ୍ମାମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଚଭୂତ ରୂପ ଉପାଧି ଦ୍ଵାରା ଜୀବଭାବକୁ ପାଇ ବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା ଉପାଧିର ନିବୃତ୍ତି ପରେ ନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଦେହେହିୟ ଭାବରେ ମୁକ୍ତ ହେଲାପରେ ଏହାର କୌଣସି ବିଶେଷ ସଂଜ୍ଞା ରହେ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଏହି ଉଲ୍ଲେଦର ଅଭିଧାନ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଅଭେଦର ଅଭିଧାନ କିପରି ହୁଏ ?

(ଖ) ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏହି ବିନାଶର ଅଭିଧାନ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନର ବିନାଶକ ଅଭିପ୍ରାୟରେ ହୁଏ । ଆତ୍ମୋଲ୍ଲେଦର ଅଭିପ୍ରାୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-ହେ ଭଗବାନ୍ ! ଶରୀରପାତର ପରେ ପରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ସଂଜ୍ଞା ରହେ ନାହିଁ, ଏହା କହି ନିଜେ ମୋତେ ମୋହରେ ପକାଇଦେଲା’, ଏହିପ୍ରକାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଯୋଗ (ଶଙ୍କ) କରି ଶୁଦ୍ଧି ଦ୍ଵାରା ସ୍ଵୟଂ ହିଁ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ଦେଖାଏ । ‘ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ-ଆରେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ମୁଁ ମୋହ ବିଷୟରେ ଉପଦେଶ ଦେଉନାହିଁ, ନାଶହେତୁ ରହିତ ହେଲେ ଏହି ଆତ୍ମା ଅବିନାଶୀ ହୁଏ । ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ସହ ଏହାର ସଂସର୍ଗ ନାହିଁ ।

(ଗ) ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଯେ- ‘ଏହି ଆତ୍ମା କୃତସ୍ତୁ, ନିତ୍ୟ, ବିଜ୍ଞାନୈକରସ ଅଟେ । ଏହାର ଉଲ୍ଲେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନାହିଁ । ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ଭୂତେହିୟାତ୍ମକ ମାତ୍ରା ଗୁଡ଼ିକର ସହ ଏହାର ସଂସର୍ଗାଭାବ ବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା ହୁଏ । ସଂସର୍ଗାଭାବ ହେଲେ ସଂସର୍ଗକୃତ ବିଶେଷ, ବିଜ୍ଞାନର ଅଭାବ ହେଲେ ‘ନ ପ୍ରେତ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାସ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

(ଘ) ‘ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ବିଜ୍ଞାତାକୁ କିପରି ଜାଣିବା’, ଏହିପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତୃବୀଚକ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ଉପସଂହାର ହେଲେ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାର ଏହି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ରୂପ ଉପଦେଶ ହୁଏ । ଏହାହିଁ କୁହାଯାଇଛି । ତାହାର ମଧ୍ୟ କାଶକୃଷ୍ଣର ଦର୍ଶନ ଦ୍ଵାରା ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ “ଯତ୍ର ହି ଦୈତମିବ ଭବତି ତଦିତର ଇତରଂ ପଶ୍ୟତି”, (ବୃ ୨-୪-୧୩) ଇତ୍ୟାଦିଭାବିଦ୍ୟାବିଷୟେ ତଥୈବ ଦର୍ଶନାଦିଲକ୍ଷଣା ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନଂ



ପ୍ରଥମ୍ୟ ‘ଯତ୍ତ ଦୃଷ୍ୟ ସର୍ବମାମ୍ବେବାଭୂତକେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍’, ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟା ବିଷୟେ ତସ୍ୟେବ ଦର୍ଶନାଦିଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନସ୍ୟାମ-ଭାବମଭିଦଧାତି । (ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ବିଷୟାଭାବେଽପି ଆତ୍ମାନଂ ବିଦାନାୟାତ୍, ଇତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ‘ବିଜ୍ଞାତାମରେ କେନ ବିଜାନାୟାତ୍’, ଇତ୍ୟାହ । (ଗ) ତତଶ୍ଚ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନାଭାବୋପପାଦାନପରଦ୍ୱାଦ୍ୱାକ୍ୟସ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନଧାତୁରେବ କେବଳଃ ସନ୍ତତ୍ ପୂର୍ବଗତ୍ୟା କର୍ତ୍ତୃବଚନେନ ତୃତ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । (ଘ) ଦର୍ଶିତନ୍ତୁ ପୁରସ୍ତାତ୍ କାଶକୃଷ୍ଣାୟ ସକ୍ଷୟା ଶ୍ରୁତିମଦ୍ୱମ୍ । ଅତଶ୍ଚ ବିଜ୍ଞାନାମ୍ପରମାମ୍ବନୋର-ବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତନାମରୂପରଚିତ ଦେହାଦ୍ୟୁପାଧିନିମିତ୍ତୋ ଭୋଦୋ ନ ପାରମାର୍ଥକ ଇତ୍ୟେଷୋଽର୍ଥଃ ଇତ୍ୟେଷୋଽର୍ଥଃ ସର୍ବେର୍ବେଦାନ୍ତବାଦିଭିରଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟଃ ।

(୬) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୁଣି ‘ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଅବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ଦୈତ ହୁଏ । ସେଠାରେ ଅନ୍ୟ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ । ଏହା ଆରମ୍ଭ କରି ଅବିଦ୍ୟା ବିଷୟରେ ତାହାର ଦର୍ଶନାଦି ରୂପ ବିଶେଷ ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରପଞ୍ଚକରି ‘କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ଏହାପାଇଁ ସବୁ ଆତ୍ମା ହୋଇଗଲା, ସେଠାରେ କିଏ କାହାକୁ ଦେଖିଲା ? ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଏହାପାଇଁ ସବୁ ଆତ୍ମା ହୋଇଗଲା, ସେଠାରେ କିଏ କାହାକୁ ଦେଖିଲା ? ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟା ବିଷୟରେ ତାହାର ଦର୍ଶନାଦି ରୂପାତ୍ମକ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନର ଅଭାବ କୁହାଯାଏ ।

(ଖ) ବିଷୟର ଅଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମାକୁ ବିଶେଷ ରୂପରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଏହାହିଁ ଆଶଙ୍କା କରି ‘ବିଜ୍ଞାତାର ମରେ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଏହି ବାକ୍ୟ ବିଶେଷ ବିଜ୍ଞାତାର ଅଭାବର ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ତେଣୁ ଏହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- କେବଳ ବିଜ୍ଞାନନୈକରସ ଭୂତପୂର୍ବଗତି ଅବିଦ୍ୟା ଦଶାରୁ କର୍ତ୍ତୁବାଚକ ‘ତୃତ୍ୱ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଟେ ।

(ଘ) ଏହା ପ୍ରଥମେ ଦେଖାଗଲା ଯେ- କାଶକୃଷ୍ଣର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଶ୍ରୁତି ଅନୁରୂପ ଅଟେ । ତେଣୁ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାର ଭେଦ ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଉପସ୍ଥାପିତ ନାମ-ରୂପରେ ରଚିତ କଳ୍ପିତ ଦେହାଦି ଉପାଧିଦ୍ୱାରା ହୁଏ । ପାରମାର୍ଥକ ନୁହେଁ । ଏହି ଅର୍ଥାହିଁ ସବୁ ବେଦାନ୍ତ ବାଦୀମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

(୭) ମୂଳ-(କ) ‘ସଦେବ ସୋମେଶ୍ୱରାଗ୍ର ଆସାଦେକମେବା-ମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍’, (ଛା ୬-୨-୧), “ଆମ୍ବେବେଦଂ ସର୍ବମ୍”, (ଛା ୭-୨-୫-୬), ‘ବ୍ରହ୍ମେବେଦଂ ସର୍ବମ୍’, (ମୁକ୍ତ ୨-୨-୧୧), ‘ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାତ୍ମା’, (ବୃ ୨-୪-୬) ‘ନାନ୍ୟୋଽତୋଽସ୍ତି



ଦ୍ରଷ୍ଟା', (ବୃ ୩-୭-୨୩), 'ନାନ୍ୟଦତୋଽସ୍ତିଦ୍ରଷ୍ଟୃ', (ବୃ ୬-୮-୧୧), ଇତ୍ୟେବଂ
 ରୂପାଭ୍ୟଃ ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । (ଖ) ସ୍ମୃତିଭ୍ୟଃ 'ବାସୁଦେବଂ ସର୍ବମିତି', (ଗା.୬-୧୯), 'କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଂ
 ଋପି ମାଂ ବିଚ୍ଛି ସର୍ବକ୍ଷେତ୍ରେଷୁ ଭାରତ', (ଗା ୧୩-୨), 'ସମଂ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ ତିଷ୍ଠତଂ
 ପରମେଶ୍ୱରମ୍', (ଗା ୧୩-୧୭) ଇତ୍ୟେବଂ ରୂପାଭ୍ୟଃ ଭେଦଦର୍ଶନା ପବାଦାକ । (ଗ)
 ଅନ୍ୟୋଽସାବନ୍ୟୋଽହମସ୍ମାତି ନ ସ ବେଦ ଯଥା ପଶୁ', (ବୃ ୧-୪-୧୦), 'ମୃତ୍ୟୋଃ ସ
 ମୃତ୍ୟୁମାପ୍ନୋତି ଯ ଇହ ନାନ୍ୟେବ ପଶ୍ୟତି', (ବୃ ୪-୪-୧୯) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକାର୍ ।
 'ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମାଽଜରୋଽମରୋଽମୃତୋଽଭୟୋ ବ୍ରହ୍ମ', (ବୃ ୪।୪।୨୫)
 ଇତି । (ଘ) ଋମୁନି ସର୍ବବିକ୍ରିୟା ପ୍ରତିକ୍ଷେଧାତ୍' ଅନ୍ୟଥା ଚ ମୁମୁକ୍ଷୁଣାଂ
 ନିରପଦବିଜ୍ଞାନାନୁପପତ୍ତେଃ ସୁନିଶ୍ଚିତାର୍ଥତ୍ୱାନୁପପତ୍ତେଃ । ନିରପବାଦଂ ହି ବିଜ୍ଞାନଂ
 ସର୍ବାକାତ୍ମସାନିବର୍ତ୍ତକମାତ୍ମବିଷୟମିଷ୍ୟତେ, 'ବେଦାନ୍ତବିଜ୍ଞାନ ସୁନିଶ୍ଚିତାର୍ଥଃ', (ମୁଣ୍ଡ ୩-
 ୨-୬) ଇତି ଚ ଶ୍ରୁତେଃ । (ଙ) ତତ୍ର କୋ ମୋହଃ କଃ ଶୋକ 'ଏକତ୍ୱମନୁପଶ୍ୟତଃ',
 (ଜିଶା-୭) ଇତି ଚ । 'ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞଲକ୍ଷଣସ୍ମୃତେଷ୍ଠ', (ଗା ୨-୫୪) ସ୍ଥିତେ ଚ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ
 ପରମାତ୍ମେକତ୍ୱବିଷୟେ ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନେ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞଃ ପରମାତ୍ମେତି ନାମମାତ୍ରଭେଦାତ୍ । (ଚ)
 କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୋଽୟଂ ପରମାତ୍ମାନୋ ଭିନ୍ନଃ, ପରମାତ୍ମାୟଂ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞାଦ୍‌ଭିନ୍ନଃ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକ
 ଆତ୍ମଭେଦବିଷୟୋ ନିର୍ବିକ୍ଷୋ ନିରର୍ଥକଃ । ଏକେ୍ୟ ହ୍ୟୟମାତ୍ମା ନାମମାତ୍ରଭେଦେନ
 ବହୁଧାଭିଧାୟତେ ଇତି ।

(୭) ଭାଷାଂତର- (କ) ହେ ସୌମ୍ୟ, ଆରମ୍ଭରେ ଏହି ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ୱିତୀୟ
 ସତ୍ ଥିଲା', । ଆତ୍ମା କେବଳ ଏହି ସବୁ ଅଟେ', । 'ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସବୁ', 'ଏହି ସବୁ
 ଆତ୍ମା', 'ଏହାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ କେହି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନୁହେଁ', । ଏହାଠାରୁ ଅନ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା ନାହିଁ ।
 ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ।

(ଖ) 'ସବୁ ହିଁ ବାସୁଦେବ', ହେ ଭାରତ ! ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ବୋଲି
 ମୋତେ ଜାଣ', 'ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂତରେ ସମଭାବରେ ରହିଥିବା ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଦେଖେ',
 ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକ ।

(ଗ) 'ଏହା ଅନ୍ୟ ଅଟେ', ମୁଁ ଅନ୍ୟ 'ଅଟେ' ଯିଏ ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାସନା କରେ,
 ସେ ପଶୁ ସଦୃଶ, ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ' । 'ଯିଏ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଆତ୍ମାର ଅନେକ ରୂପରେ ଦେଖେ,
 ସେ ମୃତ୍ୟୁ ଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁକୁ ପାଏ' । ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ଭେଦ ଦର୍ଶନର ଅପବାଦ ହୁଏ ।



କାରଣ-ସେ ଏହି ମହାନ ଅଜ୍ଞାନ, ଆତ୍ମା ଅଜ୍ଞ, ଅମର, ଅମୃତ ଓ ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ', । ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମାରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ ।

(ଘ) ନୋଚେତ୍ ମୁମୁକ୍ଷୁର ଅପବାଦ (ବାଧ) ରହିତ ଜ୍ଞାନର ଅନୁପପତ୍ତି ହେବ । ସୁନିଶ୍ଚିତାର୍ଥତ୍ୱ ନିଶ୍ଚୟର ମଧ୍ୟ ଅନୁପପତ୍ତି ହେବ । କାରଣ-ସବୁ ଆକାଂକ୍ଷାର ନିବର୍ତ୍ତକ ଅପବାଦ ରହିତ ଆତ୍ମବିଷୟକ ବିଜ୍ଞାନ ଇଷ୍ଟ ଅଟେ । କାରଣ- 'ଯାହାଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତ ବିଜ୍ଞାନରୁ ଜ୍ଞେୟ ଅର୍ଥର ଉତ୍ତମ ପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚୟ କରିନିଏ ।

(ଙ) ଏହି ସମୟରେ ଏକତ୍ୱ ଦେଖୁଥିବା ସେହି ବିଦ୍ୱାନକୁ କ'ଣ ମୋହ ଓ କ'ଣ ଶୋକ' ଏହି ହିଁ ବେଦ ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଅଛନ୍ତି ଓ ଏତାଦୃଶ ସ୍ଥିତ ପ୍ରଜ୍ଞ ଲକ୍ଷଣ କହୁଥିବା ସୂତି । ଏହିପ୍ରକାର କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଓ ପରମାତ୍ମାର ଏକତ୍ୱ ବିଷୟକ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ନିଶ୍ଚିତ ହେଲାପରେ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ପରମାତ୍ମା । ଏହିପ୍ରକାର ନାମମାତ୍ରର ଭେଦହେଲେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଚ) ଏହି ଏକ ଆତ୍ମା ନାମମାତ୍ରର ଭେଦରେ ବହୁତ ପ୍ରକାରରେ କୁହାଯାଏ ।

(ଠ) ମୂଳ-(କ) ନହି 'ସତ୍ୟଜ୍ଞାନମନନ୍ତଃ ବ୍ରହ୍ମ', 'ଯୋ ବେଦ ନିହିତଂ ଗୁହାୟାମ୍' (ତୈ ୨-୬) ଇତି କାଞ୍ଚିଦେବୈକାଂ ଗୁହାୟାୟତ୍ୱତ୍ୟତଦୁକ୍ତମ୍ । ନ ଚ ବ୍ରହ୍ମଶୋଃନେୟା ଗୁହାୟାଂ ନିହିତୋଃସ୍ତି । 'ତତ୍‌ସ୍ପଷ୍ଟା ତଦ୍ରେକାନ୍ତପ୍ରାବିଶତ୍', (ତୈ ୨-୬) ଇତି ସ୍ପଷ୍ଟରେବ ପ୍ରବେଶଶ୍ରବଣାତ୍ । (ଖ) ଯେ ତୁ ନିର୍ବନ୍ଧଂ କୁର୍ବନ୍ତି ତେ ବେଦାନ୍ତାର୍ଥଂ ବାଧମାନଃ ଶ୍ରେୟୋ ଦ୍ୱାରଂ ସମ୍ୟଗ୍‌ବାଦର୍ଶନମେବ ବାଧନ୍ତେ, କୃତକମନିତ୍ୟଞ୍ଚ ମୋକ୍ଷଂ କଞ୍ଚୟନ୍ତି । ନ୍ୟାୟେନ ଚ ନ ସଙ୍ଗଞ୍ଚନ୍ତି ଇତି ।

(ଠ) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) 'ବ୍ରହ୍ମସତ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନନ୍ତ' ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ତାହାକୁ ବୁଦ୍ଧିରୂପ ପରମାକାଶରେ ନିହିତ ବୋଲି ଜାଣେ', ଏହି କଥନ କୌଣସି ଏକ ଗୁହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । (କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ବୁଦ୍ଧିରୂପ ଗୁହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କୁହାଯାଇଛି' । ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକିଛି ଗୁହାରେ ନାହିଁ । କାରଣ- 'ଏହା ରଚନା କରି ସେ ଏଥିରେ ଅନୁପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲା' । ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ପଷ୍ଟର ଅନୁପ୍ରବେଶର ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଆରାଧ୍ୟ ଭେଦାଦିକୁ ଆଗ୍ରହ କରନ୍ତି । 'ସେମାନେ ବେଦାନ୍ତାର୍ଥ (ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖ ନିବୃତ୍ତି)ର ବାଧକରି ଶ୍ରେୟ ଦ୍ୱାର ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନର ମଧ୍ୟ ବାଧ କରନ୍ତି । କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନିତ୍ୟମୋକ୍ଷର କଞ୍ଚନା କରନ୍ତି କିନ୍ତୁ ନ୍ୟାୟର ଅନୁସରଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ ।



୭ ପ୍ରକୃତ୍ୟଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୨୩ - ୨୭

ପ୍ରକୃତ୍ୟଧିକରଣ-୭

ପ୍ରକୃତିଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାନୁପରୋଧାତ୍ ॥ ୨୩ ॥

(୧) ପ୍ରକୃତିଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାନୁପରୋଧାତ୍ ॥ ୧।୪।୨୩

ପ୍ରକୃତିଃ-ବ୍ରହ୍ମ ଉପାଦାନ କାରଣ ଓ ନିମିତ୍ତକାରଣ ଅଟେ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାନୁ-
ରୋଧାତ୍-କାରଣ- ‘ଯେନାଶ୍ଚିତଂ ଶ୍ଚିତଂ ଭବତି’, ଏହିପ୍ରକାର ଗୋଟିଏ ବିଜ୍ଞାନରୁ
ସମସ୍ତ ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଯଥା ‘ସୌମ୍ୟୋକ୍ତେନ ମୃତ୍ୟୁପିଣ୍ଡେନ’ ଏହିପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର
ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥାଭ୍ୟୁଦୟହେତୁଭାବ୍ ଧର୍ମୋ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟଃ, ଏବଂ
ନିଃଶ୍ରେୟସହେତୁଭାବ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ବ୍ରହ୍ମ ଚ ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ (ବ୍ର. ସୁ
୧-୧-୨) ଇତି ଲକ୍ଷିତାମ୍ ତତ୍ତ୍ୱଲକ୍ଷଣାଂ ଘଟରୁତକାଦାନାଂ ମୃତ୍ୟୁବର୍ତ୍ତ୍ୟାଦିବତ୍ । ପ୍ରକୃତିତ୍ୱେ
କୁଳାଳସୁବର୍ତ୍ତକାରାଦିବନ୍ନିମିତ୍ତତ୍ୱେ ଚ ସମାନମିତ୍ୟତୋ ଭବତି ବିମର୍ଶ-କିମାତ୍ମକଂ
ପୁନର୍ବ୍ରହ୍ମଣଃ କାରଣତ୍ୱଂ ସ୍ୟାଦିତି । ତତ୍ର ନିମିତ୍ତକାରଣମେବ ତାବତ୍ତ୍ୱେବଳଂ ସ୍ୟାଦିତି
ପ୍ରତିଭାତି । କସ୍ମାତ୍ ? (ଖ) ଈକ୍ଷାପୂର୍ବକକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଶ୍ଚବଶାତ୍ । ଈକ୍ଷାପୂର୍ବକଂ ହି ବ୍ରହ୍ମଣଃ
କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱମବଗମ୍ୟତେ- ‘ସ ଈକ୍ଷାଂଚକ୍ରେ’, (ପ୍ର. ୬-୩), ‘ସ ପ୍ରାଣମସଜତ’, (ପ୍ର: ୬-
୪) ଇତ୍ୟାଦିଶୁଚିତ୍ୟଃ । (ଗ) ଈକ୍ଷାପୂର୍ବକଂ ଚ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ନିମିତ୍ତକାରଣତ୍ୱେବ
କୁଳାଳାଦିସୁଦୃଷ୍ଟମ୍ । ଅନେକକାରଣପୂର୍ବକା ଚକ୍ରିୟାପଳ ସିଦ୍ଧିଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟା । ସ ଚ
ନ୍ୟାୟ ଆଦି କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାପି ଯୁକ୍ତଃ ସଂକ୍ରମୟିତୁମ୍, (ଘ) ‘ଶ୍ୱରତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧେଷ୍ଠ’- ଶ୍ୱରାଣାଂହି
ରାଜବୈବସୂତାଦାନାଂ ନିମିତ୍ତକାରଣତ୍ୱମେବ ଯୁକ୍ତଂ ପ୍ରତିପତ୍ତୁମ୍ । କାର୍ଯ୍ୟଂ ଚେଦଂ
ଜଗତ୍ସାବୟବଚେତନମଶୁଦ୍ଧଂ ଚ ଦୃଶ୍ୟତେ, କାରଣେନାପି ତସ୍ୟ ତାଦୃଶେନୈବ
ଭବିତବ୍ୟମ୍, କାର୍ଯ୍ୟକାରଣୟୋ ସାରୂପ୍ୟଦର୍ଶନାତ୍ । (ଙ) ବ୍ରହ୍ମଂ ଚ ନୈବ
ଲକ୍ଷଣମବଗମ୍ୟତେ ‘ନିଷ୍ଠଳଂ ନିଷ୍ପିନ୍ଦଂ ଶାନ୍ତଂ ନିରବଦ୍ୟଂ ନିରଞ୍ଜନମ୍’, (ଶ୍ୱେ ୬-୧୯)
ଇତ୍ୟାଦିଶୁଚିତ୍ୟ । ପାରିଶେଷ୍ୟାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଶୋଽନ୍ୟଦୁପାଦାନକାରଣସ୍ତଶ୍ଚାଦିକଗୁଣଙ୍କ
ସ୍ୱତିପ୍ରସିଦ୍ଧସକ୍ତ୍ୟପଗତବ୍ୟମ୍ । ବ୍ରହ୍ମକାରଣତ୍ୱଶ୍ଚେତେ-ନିମିତ୍ତତ୍ୱମାତ୍ରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାନାଦିତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେପରି ଅଭ୍ୟୁଦୟର ହେତୁ ହେଲେ ଧର୍ମହିଁ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ହୁଏ । ସେହିପରି ମୋକ୍ଷର କାରଣ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବ୍ରହ୍ମର ଲକ୍ଷଣ କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ଲକ୍ଷଣରୁ ବ୍ରହ୍ମଘଟ, ଆଭ୍ୟୁଷଣାଦିର ପ୍ରତି ମୃତ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦିର ସଦୃଶ ଉପାଦାନକାରଣ ଓ କୁମ୍ଭାର ବଣିଆ ଭଳି ନିମିତ୍ତ କାରଣ ହୁଏ । ଏହି ହିଁ ସାଦୃଶ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ଯେ- ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ?

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଦୁଇଟି କାରଣରେ ବ୍ରହ୍ମ କେବଳ ନିମିତ୍ତକାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିପରି ? ଏଠାରେ ଲକ୍ଷଣପୂର୍ବକ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ‘ସେ-ଦେଖିଲା’, ‘ସେ ପ୍ରାଣକୁ ସୃଷ୍ଟିକଲା’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ଯେ-

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମ ଲକ୍ଷଣ ପୂର୍ବକ କର୍ତ୍ତା, ଲକ୍ଷ୍ୟାପୂର୍ବକ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ କୁମ୍ଭାରାଦିନିମିତ୍ତ କାରଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ଅନେକ କାରକ (କର୍ତ୍ତା କର୍ମାଦି) ପୂର୍ବକ କୁମ୍ଭାର ଫଳସିଦ୍ଧି ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ନ୍ୟାୟାଦି କର୍ତ୍ତାରେ ମଧ୍ୟ ସଂକ୍ରମିତ ହେବା ଠିକ୍ ଅଟେ ।

(ଘ) ଈଶ୍ୱରତ୍ୱର ପ୍ରସିଦ୍ଧିରୁ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ନିମିତ୍ତକ କାରଣ । କାରଣ- ଯେପରି ରାଜା ବୈବସ୍ୱତମନୁ ପ୍ରଭୃତି ଈଶ୍ୱର କେବଳ ନିମିତ୍ତକାରଣ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି । ସେପରି ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କେବଳ ନିମିତ୍ତକାରଣ କହିବା ଠିକ୍ ଓ କାର୍ଯ୍ୟରୂପ ଜଗତ୍ ସାବୟବ, ଅଚେତନ ଓ ଅଶୁଦ୍ଧ ଦେଖାଯାଏ । ତାହାର କାରଣ ମଧ୍ୟ ଏହିଭଳି ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଙ) ପରନ୍ତୁ ‘ଅବୟବ ରହିତ, ଅକ୍ରିୟ, ଶାନ୍ତ, ଦୋଷରହିତ, ନିର୍ଲୋକ’, ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଏପରି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଅତଃ ପରିଶେଷରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକୃତ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠେୟ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରସକ୍ତ ଅଭାବରୁ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅଶୁଦ୍ଧି ଆଦି ଗୁଣଯୁକ୍ତ ସୃତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରଧାନକୁ ଉପାଦାନ କାରଣ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ । କାରଣ- ବ୍ରହ୍ମରେ କାରଣତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିର ନିମିତ୍ତକାରଣ ମାତ୍ରରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାନ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାସ୍ତେ କୁମ୍ଭାର-ପ୍ରକୃତି ଷୋପାଦାନକାରଣଅ ବ୍ରହ୍ମାଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟଂ ନିମିତ୍ତକାରଣଂ-ତ । ନ କେବଳଂ ନିମିତ୍ତକାରଣମେବ । କସ୍ମାତ୍ ? ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦୃଷ୍ୟକ୍ତୋ ଶ୍ରୋତୋ ନୋପରୁଧେତେ । ପ୍ରତିଜ୍ଞା ତାବତ୍ ‘ଉତ ତମାଦେଶମାପ୍ରାକ୍ଷୋ ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତ୍ୟମତଂ ମତମବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞାତମ୍’, (ଛା ୬-୧-୨) ଇତି । (୨) ତତ୍ର ଚୈକେନ ବିଜ୍ଞାତେନ ସର୍ବମନ୍ୟଦବିଜ୍ଞାତମପି ବିଜ୍ଞାତଂ ଭବତୀତି ପ୍ରତୀୟତେ ।



ତତୋପାଦାନକାରଣବିଜ୍ଞାନେ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ସମ୍ଭବତ୍ପ୍ରାପ୍ତାଦାନକାରଣାବ୍ୟତିରେକାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ । ନିମିତ୍ତକାରଣାବ୍ୟତିରେକସ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ନାସ୍ତି ଲୋକେ ତତ୍ତ୍ଵଃ ପ୍ରାସାଦବ୍ୟତିରେକଦର୍ଶନାତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରକୃତି ଅର୍ଥାତ୍ ଉପାଦାନକାରଣ ଓ ନିମିତ୍ତକାରଣରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ । କେବଳ ନିମିତ୍ତକାରଣ ନୁହେଁ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଓ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଅନୁପରୋଧ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମକୁ ଉଭୟକାରଣ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ପ୍ରତିପାଦିତ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଓ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବାଧୁତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତୁମେ କ’ଣ ଗୁରୁକୁ ଏହି ଆଦେଶ ପରାରିଲ ? ଯଦ୍ୱାରା ଅଶୁଦ୍ଧ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ଅମତ ମତ ହୁଏ, ଅବିଜ୍ଞାତା ବିଶେଷରୂପରେ ବିଜ୍ଞାତା ହୁଏ । ଏହିହିଁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ।

(ଖ) ଏଠାରେ ଏହା ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ଯେ- ଗୋଟିଏର ବିଜ୍ଞାତା ହେଲେ ଅନ୍ୟସବୁ ଅବିଜ୍ଞାତା ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାତା ହୋଇଯାଏ । ସେ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନ ଉପାଦାନକାରଣର ବିଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ କାରଣ- କାର୍ଯ୍ୟ ଉପାଦାନ କାରଣରୁ ଅଭିନ୍ନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ନିମିତ୍ତ କାରଣକୁ ଅଭିନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସଂସାରରେ କାରିଗର ପ୍ରାସାଦଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଦେଖାଯାଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେହି-‘ଯଥା ସୌମ୍ୟେକେନ ମୃତ୍ପିଣ୍ଡେନ ସର୍ବଂ ମୃତନୟଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ସ୍ୟାଦ୍ ବାରରମ୍ଭଣଂ ବିକାରୋ ନାମଧେୟଂ ମୃତ୍ତିକେତ୍ୟେବଂ ସତ୍ୟମ୍’, ଇତ୍ୟୁପାଦାନକାରଣଗୋଚର ଏବାମ୍ନାୟତେ । ତଥା ‘ଏକେନ ଲୋହମଣିନା ସର୍ବଂ ଲୋହମୟଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ସ୍ୟାତ୍, ଏକେନ ନଖନିକୃତନେନ ସର୍ବଂ କାର୍ଷ୍ଣାୟସଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ସ୍ୟାତ୍’, (ଛା ୬-୧-୪, ୫, ୬) ଇତି ଚ । (ଖ) ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି ‘କସ୍ମିନ୍ନୁ ଭଗବୋ ବିଜ୍ଞାତେ ସର୍ବମିଦଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ଭବତି’, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୨) ଇତି ପ୍ରତିଜ୍ଞା । ‘ଯଥା ପୃଥ୍ବ୍ୟାମୋଷଧୟଃ ସମ୍ଭବତି’, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୭) ଇତି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ ତଥା ‘ଆତ୍ମନି ଖଲ୍ଲରେ ଦୃଷ୍ଟେ ଶୁଦ୍ଧେ ମତେ ବିଜ୍ଞାତ ଇଦଂ ସର୍ବଂ ବିଦିତମ୍’ ଇତି ପ୍ରତିଜ୍ଞା । ‘ଯଥା ଦୁରୁଭେଦନ୍ୟମାନସ୍ୟ ନ ବାହ୍ୟାତ୍ ଶବ୍ଦାତ୍ ଶବ୍ଦମାଦଗ୍ରହଣାୟ ଦୁରୁଭେଷୁ ଗ୍ରହଣେନ ଦୁରୁଭ୍ୟାଘାତସ୍ୟ ବା ଶବ୍ଦୋ ଗୃହୀତଃ’, (ବ୍ର ୪-୫-୬, ୮) ଇତି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯଥା ‘ହେ ସୌମ୍ୟ । ଯେପରି ଏକ ମୃତପିଣ୍ଡର ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ସବୁମୃତ୍ତିକାର ବିକାରଗୁଡ଼ିକ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ବିକାର କେବଳ ପ୍ରାଣୀର ଆଶ୍ରୟଭୂତ ନାମାମତ୍ର ଅଟେ । “ସତରେ କେବଳ ମୃତ୍ତିକା ଅଛି” । ସେପରି ‘ଗୋଟିଏ



ଲୌହମଣି ସୁବର୍ଣ୍ଣମଣିର ବିଜ୍ଞାତ ହେଲେ ସବୁସୁବର୍ଣ୍ଣ ବିକାର ଜ୍ଞାତ ହୁଅନ୍ତି । ‘ଗୋଟିଏ ନିହଣର ଲୁହାପିଣ୍ଡଜ୍ଞାନରୁ ସବୁଲୁହାର ବିକାର ଜଣାପଡ଼େ’ । ଏହିପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଉପାଦାନ କାରଣ ବିଷୟକ କୁହାଗଲା ।

(ଖ) ସେହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟସ୍ଥଳରେ ‘ଶୌନକ-ହେ ଭଗବାନ । କାହାକୁ ଜାଣିଲେ ସବୁ କିଛି ଜଣାପଡ଼େ’ ଏହାହିଁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା । ‘ଯେପରି ପୃଥିବୀରେ ଔଷଧଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି’ । ଏହାହିଁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ତଥା ‘ହେ ପମୈତ୍ରେୟୀ ! ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଆତ୍ମାର ଦର୍ଶନ, ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ଜାଣିଲେ ଏହିସବୁର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ’ । ଏହିପରି ପ୍ରତିଜ୍ଞା । ‘ସେହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏପରି ଯେ- ଯାହା ଉପରେ ବାଡ଼ିରେ ଆଘାତ ହୁଏ, ସେହି ଦୁନ୍ଦୁଭିର ବାହ୍ୟଶବ୍ଦକୁ ଯେପରି କିଏ ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଦୁନ୍ଦୁଭିର ଆଘାତକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ତାହାର ଶବ୍ଦ ଗୃହୀତ ହୁଏ,’ ଏହାହିଁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ଯଥାସମ୍ଭବ ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦୃଷ୍ଟାନ୍ତୌ ପ୍ରକୃତିଦ୍‌ସାଧନୌ ପ୍ରତ୍ୟେକବେଶ୍ୟ । ଯତ୍ ଇତାଦ୍ୟଂ ପଞ୍ଚମୀ, ‘ଯତୋ ଜମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ, ଜତ୍ୟନ୍ତ୍ର ‘ଜନିକର୍ତ୍ତୃଷ୍ଠ ପ୍ରକୃତିଃ’, (ପା. ସୁ ୧-୪-୩୦) ଇତି ବିଶେଷସ୍ମରଣାତ୍ ପ୍ରକୃତିଲକ୍ଷଣା ଏବୋପାଦାନେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା । (ଖ) ନିମିତ୍ତତ୍ୱଂ ଉତ୍ପତ୍ତାନ୍ତରାଭାବାଦଧୃଗନ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଯଥା ହି ଲୋକେ ମୃତସୁବର୍ଣ୍ଣବିକମ୍ପାଦାନକାରଣଂ କୁଳାଳସୁବର୍ଣ୍ଣକାରାଦାନଧୃଷ୍ଟାତ୍ତନପେକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ, ନୈବ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାଦାନକାରଣସ୍ୟ ସତୋଽନ୍ୟୋଽଧୃଷ୍ଟାତାପେକ୍ଷାଽସ୍ତି, ପ୍ରାଗୁପ୍ତଭେରେ- କମେବାଦ୍‌ଦ୍ୱିତୀୟମିତ୍ୟବଧାରଣାତ୍ । ଅଧୃଷ୍ଟାନ୍ତରାଭାବେଽପି ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାନୁପରୋଧ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦଧୃଷ୍ଟାନ୍ତରାଭାବାଦାନନ୍ତ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱମ୍ପାଦାନା-ନ୍ତରାଭାବାତ ପ୍ରକୃତିତ୍ୱମ୍ ।

(୫) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ଯଥାସମ୍ଭବ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ଉପାଦାନ କାରଣକୁ ସିଦ୍ଧକରୁଥିବା ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଓ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଜାଣିବା ଦରକାର । ‘ଯାହାଠାରୁ ଭୂତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି’, ଏହି ଶ୍ରୁତିସ୍ଥ ‘ଯତଃ’ ଏହି ପଦରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ‘ଜନିକର୍ତ୍ତୃଷ୍ଠ’ (ଜାୟମାନ ପ୍ରକୃତିର ସଂଜ୍ଞା ଉପାଦାନ ହୁଏ) ଏହି ବିଶେଷ ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତିରୂପ ଅପାଦାନ ଅର୍ଥରେ ଜାଣିବା ଦରକାର ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମର ଅନ୍ୟ ଅଧୃଷ୍ଟାତା ନ ହେବାରୁ ନିମିତ୍ତକାରଣ ବୁଝାଯାଏ । ଯେପରି ସଂସାରରେ ମୃତ୍ତିକା, ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦିଉପାଦାନ କାରଣ ହୋଇଥିବା କୁମ୍ଭର ବଣିଆ ପ୍ରଭୃତି ଅଧୃଷ୍ଟାତାର ଅପେକ୍ଷା ରଖି ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ, ସେପରି ଉପାଦାନ କାରଣ ସତ୍‌ବ୍ରହ୍ମର ଅନ୍ୟ



ଅଧିଷ୍ଠାତାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । କାରଣ-ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ସଜାତାୟ ବିଜାତାୟ, ସ୍ୱଗତ ଭେଦଶୂନ୍ୟ କେବଳ ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଥିଲା । ଏହାହିଁ ଅବଧାରଣା । ଅନ୍ୟ ଅଧିଷ୍ଠାତାର ଅଭାବ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଓ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ବାଧାଭାବରୁ କୁହାଗଲା ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ ।

(ଗ) ଉପାଦାନ କାରଣ ଦ୍ୱାରା ଅଧିଷ୍ଠାତାର ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଜାଣିବା ପରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ବିଜ୍ଞାନରୁ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନର ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଓ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ବାଧା ହେବ ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ଅଧିଷ୍ଠାତାର ନ ହେଲେ ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତା ହୁଏ ଓ ଅନ୍ୟ ଉପାଦାନର ନ ହେଲେ ପ୍ରକୃତି ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କୁତସ୍ମାତ୍ନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ପ୍ରକୃତିତ୍ୱେ-

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ଆତ୍ମା ନିମିତ୍ତ କାରଣ ଓ ଉପାଦାନ କାରଣ କିପରି ?

अभिध्योपदेशाच्च ॥ ୨୪ ॥

ଅଭିଧ୍ୟୋପଦେଶାଚ ॥ ୧-୪-୨୪ ॥

‘ସୋଂକାମୟତ’ ଏହିପ୍ରକାର ଅଭିଧାନ ସଂକଳ୍ପର ଉପଦେଶ ହେଲେ ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତା, ନିମିତ୍ତକାରଣ ହୁଏ । ‘ବହୁସ୍ୟାମ୍’ ‘ଏହି ପ୍ରକାର ଅଭିଧାନର ଉପଦେଶ ହେଲେ ପ୍ରକୃତି ଉପାଦାନକାରଣ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଭିଧ୍ୟୋପଦେଶସ୍ମାତ୍ନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱପ୍ରକୃତିତ୍ୱେ ଗମୟତି ‘ସୋଂକାମୟତ ବହୁସ୍ୟାମ୍ ପ୍ରଜାୟେୟ ଇତି, ତଦୈକ୍ଷତ ବହୁସ୍ୟାମ୍ ପ୍ରଜାୟେୟ’, ଇତି ଚ । (ଖ) ତତ୍ରାଭିଧାନପୂର୍ବକାୟାଃ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତେଃ କର୍ତ୍ତେତି ଗମ୍ୟତେ । ବହୁସ୍ୟାମିତି ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମବିଷୟତ୍ୱାଦ୍ ବହୁଭବନାଭିଧାନସ୍ୟ ପ୍ରକୃତିରତ୍ୟପି ଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ସେହି କାମନା କଲା ଯେ- ମୁଁ ବହୁତ ହେବି ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବି’, ‘ସେ ଈକ୍ଷଣ ସଂକଳ୍ପ କଲା ଯେ- ମୁଁ ବହୁତ ହେବି’ । ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ପଷ୍ଟ ସଂକଳ୍ପର ଉପଦେଶ ଆତ୍ମାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଓ ପ୍ରକୃତିତ୍ୱ ବୋଧୁତ କରେ ।

(ଖ) ସେଥିରେ ସଂକଳ୍ପପୂର୍ବକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତାନିମିତ୍ତ କାରଣ ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଏବଂ ‘ବହୁସ୍ୟାମ୍ ପ୍ରଜାୟେୟ’ ଏହିପ୍ରକାର ବହୁତ ହେବାର



ସଂକଳ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମା ବିଷୟକ ହେଲେ ଏହା ଜଣାଯାଏ ଯେ- ଆତ୍ମା ପ୍ରକୃତି ଉପାଦାନ କାରଣ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ ୨୫ ॥

(୧) ସାକ୍ଷାଚ୍ଚୋଭୟାମ୍ନାନାତ୍ ॥ ୧-୪-୨୫ ॥

(ସାକ୍ଷାତ୍ ଉଭୟ ଆତ୍ମାନାତ୍- ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା ଜମାନି ଭୂତାନି’ ଏହିପ୍ରକାର ଆକାଶ ଶବ୍ଦରୁ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସାକ୍ଷାତ୍ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟ ଶୁଣାଯାଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜଗତର ଉପାଦାନକାରଣ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରକୃତିଦ୍ୱୟାୟମଭ୍ୟୁତୟଃ ଜତଃ ପ୍ରକୃତିର୍ବ୍ରହ୍ମ, ଯତ୍ କାରଣଂ ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମେବ କାରଣମୁପାଦାୟୋକ୍ତୋ ପ୍ରଭବପ୍ରଳୟାବାମ୍ନାୟେତେ ‘ସର୍ବାଣି ହ ବା ଜମାନି ଭୂତାନ୍ୟାକାଶାଦେବ ସମୁତ୍ପନ୍ୟତେ । ଆକାଶଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଯନ୍ତି’, (ଛା ୧-୯-୧) ଜତି । (ଖ) ଯଦି ଯସ୍ମାତ୍ ପ୍ରଭବତି ଯଦ୍ୱିଷ୍ଠ ପ୍ରଳାୟତେ ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୟୋପାଦାନଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ଯଥା ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦାନାଂ ପୃଥ୍ୱବୀ । ‘ସାକ୍ଷାତ୍’ ଇତି ଚେପାଦାନାତ୍ତରାନ୍ମୁପାଦାନଂ ଦର୍ଶୟତ୍ୟାକାଶାଦେବେତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମୟଃ ନୋପାଦାନାଦନ୍ୟତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟଦୃଷ୍ଟଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଉପାଦାନ କାରଣ ହେଲେ ଏହି ଅନ୍ୟ ହେବ, ଏହାଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତି ଅଟେ । କାରଣ- ‘ସେହି ସମସ୍ତରୁତ ଆକାଶରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମର ହିଁ କାରଣ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟ ଦୁଇଟି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) କାରଣ- ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯେ- ‘ଯାହା ଯେଉଁଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ଏବଂ ଯେଉଁଠାରେ ଲୟ ହୁଏ, ସେ ତାହାର ଉପାଦାନ ହୁଏ, ଯେପରି ଧାନ, ଯବ, ଇତ୍ୟାଦିର ପୃଥ୍ୱବୀ ଉପାଦାନକାରଣ । ଶ୍ରୁତିସ୍ଥ ‘ଆକାଶାଦେବ’ ଏହି ପଦଦ୍ୱାରା ସୂଚିତ ଅନ୍ୟ ଉପାଦାନର ଅଗ୍ରହଣକୁ ଭଗବାନ ସୂତ୍ରକାର ‘ସାକ୍ଷାତ୍’ ପଦଦ୍ୱାରା ଦେଖାଏ । କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଳୟ ମଧ୍ୟ ଉପାଦାନଠାରୁ ଭିନ୍ନରେ ଦେଖାଯାଇନାହିଁ ।

अत्माकृतेः परिणामात् ॥ ୨୬ ॥

(୧) ଆତ୍ମାକୃତେଃ ପରିଣାମାତ୍ ॥ ୧-୪-୨୬ ॥

ଆତ୍ମାକୃତେଃ-‘ତଦାତ୍ମାନଂ ସ୍ୱୟମକୃକୃତ’, ଏଠାରେ ଆତ୍ମସ୍ୱୟମକୃତିର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ଅତଃ ବ୍ରହ୍ମଉଭୟ କାରଣ ଅଟେ । ‘ପରିଣାମାତ୍’-କାରଣ-କର୍ତ୍ତାରୂପରେ



ପୂର୍ବସିଦ୍ଧିବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ବିବର୍ତ୍ତରୂପରେ ସାଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ କୃତିର କର୍ମ ବିଷୟ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ- ଇତ୍ୟ ଶ୍ରୁତିବ୍ରହ୍ମ, ଯତ୍କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକ୍ରିୟାୟାଂ ‘ତଦାତ୍ମାନଂ ସ୍ୱୟମକ୍ରୁରୁତ’, (ତେ ୨-୭) ଇତ୍ୟାତ୍ମନଃ କର୍ମଦ୍ଵଂ କର୍ତ୍ତୃଦ୍ଵଂ ଚ ଦର୍ଶୟତି । ଆତ୍ମାନମିତି କର୍ମଦ୍ଵଂ, ସ୍ୱୟମକ୍ରୁରୁତେତି କର୍ତ୍ତୃଦ୍ଵମ୍ ।’ (ଖ) କଥଂ ପୁନଃ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧିସ୍ୟ ସତ୍ୟକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱେନ ବ୍ୟବସ୍ଥିତସ୍ୟ କ୍ରିୟାମାଣଦ୍ଵଂ ଶକ୍ୟଂ ସମ୍ପାଦୟିତୁମ୍ ? ପରିଣାମାଦିତି ବ୍ରୁମଃ । ପୂର୍ବସିଦ୍ଧୋଽପି ହି ସନ୍ନାମା ବିଶେଷେଣେ ବିକାରାତ୍ମନା ପରିଣାମାୟାସାତ୍ମାନମିତି । ବିକାରାତ୍ମନା ଚ ପରିଣାମୋ ମୃଦାଦ୍ୟାସୁ ପ୍ରକୃତିସୁପଲବ୍ଧଃ । ସ୍ୱୟମିତି ଚ ବିଶେଷଶାନ୍ତିନିଭାତରାନପେକ୍ଷଦ୍ଵମପି ପ୍ରତୀୟତେ । ପରିଣାମାଦିତି ବା ପୃଥକ୍ସୂତମ୍ । (ଗ) ତସ୍ୟେଷାଃଅର୍ଥ-ଇତ୍ୟ ଶ୍ରୁତିବ୍ରହ୍ମ ଯତ୍କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ ବିକାରାତ୍ମନା ପରିଣାମଃ ସାମାନ୍ୟକରଣୋପାୟାୟତେ ‘ସଚ୍ଚ ତତ୍ତାଭବତ୍ । ନିରୁକ୍ତଂ ଋନିରୁକ୍ତଂ ଚ’, (ତେ ୨-୭) ଇତ୍ୟାଦିନେତ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି କାରଣରୁ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତି ଅଟେ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ‘ସେ ନିଜକୁ ନାନାରୂପାତ୍ମକ ଜଗତ-ରୂପରେ ରଚନା କଲା’, ଏହିପ୍ରକାର ଏହି ଶ୍ରୁତି ଆତ୍ମାକୁ କର୍ମ ଓ କର୍ତ୍ତୃ ରୂପରେ ଦେଖାଏ । ‘ଆତ୍ମାନମ୍’ ଏହି ପଦରୁ କର୍ମଦ୍ଵଂ ଓ ‘ସ୍ୱୟମକ୍ରୁରୁତ’ ଏହି ପଦରୁ ଆତ୍ମାରେ କର୍ତ୍ତୃଦ୍ଵଂ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ଏବଂ କର୍ତ୍ତାରୂପରେ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ପଦାର୍ଥକୁ କ୍ରିୟାବିଷୟକ୍ କିପରି ସମ୍ପାଦନା କରାଗଲା ? ପରିଣାମାଦୃଶା ବୋଲି ଆମେ କହୁ । ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମା ଅବିଦ୍ୟା ବଳରେ ନିଜକୁ ବିଶେଷ ବିକାରରୂପରେ ପରିଣତ କଲା । ବିକାର ରୂପରେ ପରିଣାମ ମୃତ୍ତିକାଦି ଉପାସନା କାରଣରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଏଠାରେ ‘ସ୍ୱୟ’ ଏହି ବିଶେଷଦ୍ୱାରା ଏହାଠାରୁ ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଅଥବା ‘ପରିଣାମାତ୍’ ଏହି ଅଂଶ ପୃଥକ୍ ସୂତ୍ର ଅଟେ ।

(ଗ) ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଲା- ଏହି କାରଣରୁ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତି ଅଟେ । କାରଣ- ‘ସେ ବ୍ରହ୍ମ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଅମୂର୍ତ୍ତି, ନିର୍ବଚନ ଯୋଗ୍ୟ ଓ ନିର୍ବଚନ ଅଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ’, ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୁତି ସାମାନ୍ୟକାରଣରୁ ବ୍ରହ୍ମର ବିକାରରୂପରେ ଏହି ପରିଣାମକୁ କହେ ।



योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

(୧) ଯୋନିଷ୍ଠ ହି ଗୀୟତେ ॥ ୧-୪-୨୭ ॥

ହି-କାରଣ, ‘ଯୋନିଷ୍ଠ ଗୀୟତେ’- ଯଦ୍ ଭୂତ ଯୋନିଂ ପରିପକ୍ୟନ୍ତି’ ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତିବାଚକ ଯୋନିଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା କୁହାଗଲା । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଉପାଦାନ ଓ ନିର୍ମିତକାରଣ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ପ୍ରକୃତିର୍ବ୍ରହ୍ମ, ଯତ୍ କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମଯୋନିରିତ୍ୟପି ପଠ୍ୟତେ ବେଦାନ୍ତେଷୁ ‘କର୍ତ୍ତାରମୀଶଂ ପୁରୁଷଂ ବ୍ରହ୍ମଯୋନିମ୍’, (ମୁଣ୍ଡ ୩-୧-୩) ଇତି । ‘ଯଦ୍ ଭୂତଯୋନିଂ ପରିପକ୍ୟନ୍ତି ଧାରାଃ’, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୬) ଇତି ଚ । (ଖ) ଯୋନିଶବ୍ଦେ ପ୍ରକୃତି ବଚନଃ ସମ୍ୟଗ୍ଗତୋ ଲୋକେ- ‘ପୃଥ୍ବୀ ଯୋନିରୌଷଧିବନସ୍ବତୀନାମ୍’, ଇତି । ସ୍ତ୍ରୀ ଯୋନେରପ୍ୟସ୍ତେଷାବୟବଦ୍ୱାରେଣ ଗର୍ଭଂ ପ୍ରତ୍ୟୁପଦାନକାରଣତ୍ୱମ୍ । କୃତିତ୍ୱସ୍ଥାନବଚନୋଽପି ଯୋନିଶବ୍ଦୋ ଦୃଷ୍ଟଃ-‘ଯୋନିଷ୍ଠ ଇନ୍ଦ୍ର ନିଷଦେ ଅକାରି’, (ର. ସଂ ୧-୧୦୪-୧) ଇତି । ବାକ୍ୟଶେଷାଭ୍ୟୁତ୍ପାଦ ପ୍ରକୃତି ବଚନତା ପରିଗୃହ୍ୟତେ । ‘ଯଥାର୍ଣ୍ଣନାଭିଃ ସ୍ଥୂଳତେ ଗୃହ୍ୟତେ ଚ’, (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୭) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକାତ୍ । ଏବଂ ପ୍ରକୃତିର୍ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । (ଗ) ଯତ୍ ପୁନରିଦମୁକ୍ତମୀକ୍ଷାପୂର୍ବକଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ନିର୍ମିତକାରଣେଷ୍ୱେବ କୁଳାଳାଦିଷୁ ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟଂ ନୋପାଦାନେଷ୍ଠିତ୍ୟାଦି । (ଘ) ତତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ୟତେ- ନ ଲୋକବଦିହ ଭବିତବ୍ୟମ୍ । ନହ୍ୟୟମନୁମାନଗମ୍ୟୋଽର୍ଥଃ । ଶବ୍ଦଗମ୍ୟତ୍ୱାଭିପ୍ରାୟସ୍ୟ ଯଥାଶବ୍ଦମିହ ଭବିତବ୍ୟମ୍ । ନହ୍ୟୟମନୁମାନ ଗମ୍ୟୋଽର୍ଥଃ । ଶବ୍ଦଗମ୍ୟତ୍ୱାଭିପ୍ରାୟସ୍ୟ ଯଥାଶବ୍ଦମିହ ଭବିତବ୍ୟମ୍ । ଶବ୍ଦ ଶ୍ରେୟଶ୍ଚିତ୍ରରାଶ୍ଚରସ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର୍ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପାଦୟତୀତ୍ୟବୋଧମ୍ । ପୁନର୍ଭୈତତ୍ ସର୍ବଂ ବିଷ୍ଣୁରେଣ ପ୍ରତି ବକ୍ଷ୍ୟାମାଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ଏହି ହେତୁରୁ ବ୍ରହ୍ମ ହି ପ୍ରକୃତି ଅଟେ । କାରଣ- ‘ବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତ୍ତ୍ୱାନ ଏହି ଜଗତ୍ କର୍ତ୍ତା ଇଶ୍ୱର ପୁରୁଷକୁ ଦେଖାଏ’, ଏବଂ ‘ଯେଉଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂତର କାରଣ ଏହି ବିବେକାଲୋକ ସବୁ ଦିଗକୁ ଦେଖେ,’ ଏହିପ୍ରକାର ବେଦାନ୍ତ ଉପନିଷଦ୍ରେ ବ୍ରହ୍ମଯୋନି ବୋଲି ଏହା ପଢ଼ା ହୋଇଛି ।

(ଖ) ‘ଔଷଧ ଓ ବନସ୍ପତିର ଉପସ୍ଥିତ୍ତ୍ୱାନ ପୃଥ୍ବୀ’, ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ୟବହାରରେ ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରାଗଲା ଯେ- ଯୋନିଶବ୍ଦ ପ୍ରକୃତିବାଚକ ଅଟେ । ସ୍ତ୍ରୀର ଯୋନି ମଧ୍ୟ ଅବୟବ



ଶୋଣିତ ଦ୍ଵାରା ଗର୍ଭପ୍ରତି ଉପାଦାନ କାରଣ । ‘ହେ ଇନ୍ଦ୍ର ! ଆପଣ ବସିବା ପାଇଁ ମୁଁ ସ୍ଥାନ କରିଛି’, ଏହିପ୍ରକାର କୌଣସି ସ୍ଥାନବାଚକ ମଧ୍ୟ ଯୋନିଶବ୍ଦ ଦେଖାଗଲା । ‘ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ବୁଦ୍ଧିଆଣୀ ତାରକାଲକ୍ଷ୍ମୀ ନିର୍ମାଣ କରେ ଓ ଗ୍ରହଣ କରେ’, ଏହିପ୍ରକାର ବାକ୍ୟ ଶେଷରେ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଯୋନିଶବ୍ଦ ପ୍ରକୃତି ବାଚକ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ସେହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମରେ ଉପାଦାନକାରଣରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଗ) ଈକ୍ଷାପୂର୍ବକ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଲୋକରେ କୁମ୍ଭାରାଦିନିମିତ୍ତକାରଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ଉପାଦାନକାରଣରେ ନୁହେଁ ଇତ୍ୟାଦି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) ତାହାର ନିରାକରଣ କରୁଁ କି ? ଏଠାରେ ସଂସାର ସଦୃଶ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହା ଅନୁମାନ ଗମ୍ୟ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦଗମ୍ୟା ତେଣୁ ଏହି ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ଶବ୍ଦଶ୍ରୁତିର ଅନୁସାରେ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆମର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ- ଶବ୍ଦ ହେବ ଇକ୍ଷଣ କର୍ତ୍ତା ଈଶ୍ଵର ପ୍ରକୃତି ଅଟେ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହିସବୁ ବିସ୍ତାର ପୂର୍ବକ ଯରେ (ବ୍ର. ସୁ. ୨-୧-୪) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵରେ କହିବୁ ।

୮ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् । सू० २८

ସର୍ବବ୍ୟାଖ୍ୟାନାଧିକରଣମ-୮

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २८ ॥

(୧) ଏତେନ ସର୍ବେବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ ॥୧-୪-୨୮॥

ଏତେନ-ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦର ନିରାକରଣ ଯୋଗୁଁ, ସର୍ବେ-ଅଶୁସ୍ଵଭାବ, ଅସଦାଦିକୁ ଜଗତକାରଣ ରୂପରେ ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିବା (ନ୍ୟାୟମତ) ମଧ୍ୟ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ-ନିରାକରଣ କରିବା ଉଚିତ । ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା-ଏହି ପଦର ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ଵିତୀୟବାର ଉକାରଣ ଅଧ୍ୟାୟ ସମାପ୍ତିର ଦେହାତକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ଇକ୍ଷତେର୍ନାଶବ୍ଦମ୍’ (ବ୍ର. ସୁ. ୧।୧।୫) ଇତ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦଃ ସୂତ୍ରେରେବ ପୁନଃ ପୁନରାଶଙ୍କ୍ୟ ନିରାକୃତଃ । ତସ୍ୟ ହି ପକ୍ଷସ୍ୟୋ-ପୋଦ୍ ବଳକାନି କାନିଚିଲ୍ଲିଙ୍ଗାଭାସାନି ବେଦାନ୍ତେଷ୍ଠାପାତେନ ମନ୍ଦମତାନୁ ପ୍ରତିଭାଷାତି ।



ସ ଚ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣାନନ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟାସନ୍ନେ। ବେଦାନ୍ତବାଦସ୍ୟ । ଦେବଲପ୍ରଭୃତିଷ୍ଠ କୈଷିଦ୍ ଧର୍ମସୂତ୍ରକାରୈଃ ସ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥେଷ୍ଠାଶ୍ରିତଃ, ତେନ ତତ୍ ପ୍ରତିଷେଧେ ଯନ୍ତ୍ରୋତ୍ପାଦକୃତୋ ନାଶ୍ୱାଦିକାରଣବାଦପ୍ରତିଷେଧେ । (ଖ) ତେଽପି ତୁ ବ୍ରହ୍ମକାରଣବାଦ ପକ୍ଷସ୍ୟ ପ୍ରତିପକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତିଷେଧବ୍ୟାଃ । ତେଷାମପ୍ୟୁପୋଦ୍ ବଳକଂ ବୈଦିକଂ କିଞ୍ଚଲ୍ଲିଙ୍ଗମାପାତେନ ମନ୍ଦମତୀନ୍ ପ୍ରତିଭାୟାଦିତି । ଅତଃ ପ୍ରଧାନମଲ୍ଲୁନିବର୍ତ୍ତଣନ୍ୟାୟେ-ନାତିଦିଶତି- ଏତେନ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦ ପ୍ରତିଷେଧନ୍ୟାୟକଳାପେନ ସର୍ବେଶ୍ୱାଦିକାରଣ-ବାଦା ଅପି ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧବ୍ୟା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ଇତି ପଦାର୍ଥସୋଽଧ୍ୟାୟପରିସମାପ୍ତିଂ ଦେ୍ୟାତୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଇକ୍ଷତେନାଶବନ୍ ? ଏହି ସୂତ୍ରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅନ୍ୟ ସୂତ୍ରଦ୍ୱାରା ପୁନର୍ବାର ଆଶଙ୍କା କରି ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦର ନିରାକରଣ କରାଗଲା । କାରଣ-ମନ୍ଦମତିମାନଙ୍କୁ ଏହି ପକ୍ଷର ପୋଷାକ ଅକ୍ଷଲିଙ୍ଗାଭାଷ ବେଦାନ୍ତରେ ଆପାତତଃ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ସେ ପକ୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ଅଭେଦ ସ୍ୱାକାର କ୍ଲେବେ ବେଦାନ୍ତବାଦର ଅତିନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୁଏ ଓ ଦେବଳାଦି କେତେକ ଧର୍ମ ସୂତ୍ରକାର ନିଜଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆଶ୍ରୟ ଦେଲେ । ତେଣୁ ଏହା ପ୍ରତିଷେଧରେ ଅତ୍ୟଧିକ ଯତ୍ନ କରାଗଲା । କିନ୍ତୁ ପରମାଶୁ ଆଦି କାରଣବାଦର ପ୍ରତିଷେଧରେ ଅତ୍ୟଧିକ ଯତ୍ନ କରାଯାଇ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମକାରଣବାଦ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରତିପକ୍ଷ ହେଲେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧ କରିବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ । କାରଣ- ମନ୍ଦମତିମାନଙ୍କୁ ଆପାତତଃ ତାହାର ପୋଷାକ କୌଣସି ବୈଦିକଲିଙ୍ଗ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ‘ପ୍ରଧାନମଲ୍ଲୁନିବର୍ତ୍ତଣନ୍ୟାୟରେ ଅତିଦେଶ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦର ପ୍ରତିଷେଧନ୍ୟାୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ସବୁ ଅଶ୍ୱାଦିକାରଣବାଦ ପ୍ରତିଷେଧ ରୂପରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୋଇ ବୁଝିଯିବା ଉଚିତ । କାରଣ- ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନର ସଦୃଶ ଅଶବ ଶୁଦ୍ଧି ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ ଏହିପ୍ରକାର ପଦର ଅଭ୍ୟାସ ଦୁଇଥର ଉଚ୍ଚାରିତ ଅଧ୍ୟାୟ ସମାପ୍ତିର ଦେ୍ୟାତକ ହେଉଛି ।

ଇତି ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ଚତୁର୍ଥ ପାଦ ସମାପ୍ତ

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର - ଶାଂକରଭାଷ୍ୟ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ - ପ୍ରଥମ: ପାଦ
ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ - ପ୍ରଥମପାଦ

୧ ସ୍ମୃତ୍ୟଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ୧ - ୨

ସ୍ମୃତ୍ୟଧିକରଣ - ୧

(୧) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରଥମୋକ୍ତାୟେ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବେଶ୍ଵରୋ ଜଗତ ଉତ୍ପତ୍ତିକାରଣମ୍, ମୃତସୁବର୍ଣ୍ଣାଦୟ ଇବ ଘଟରୁତକାଦାନାମ୍, ଉତ୍ପନ୍ନସ୍ୟ ଜଗତୋ ନିୟନ୍ତ୍ରଦେନ ସ୍ଥିତିକାରଣମ୍, ମାୟାବାବ ମାୟାୟାଃ ।

(ଖ) ପ୍ରସାରିତସ୍ୟ ଚ ଜଗତଃ ପୁନଃ ସ୍ଵାମ୍ବୋଦ୍ୟୋଗୋଽହାର କାରଣମ୍ । ଅବନିରିବ ଚତୁର୍ବିଧସ୍ୟ ଭୂତଗ୍ରାମସ୍ୟ । ସ ଏବ ଚ ସର୍ବେଷାଂ ନ ଆତ୍ମନୋତଦ୍‌ବେଦାନ୍ତ-ବାକ୍ୟସମନ୍ୱୟପ୍ରତିପାଦନେନ ପ୍ରତିପାଦିତମ୍ । ପ୍ରଧାନାଦିକରଣବାଦାଶ୍ଵାଶ୍ଵାଦେନ ନିରାକୃତଃ ।

(ଗ) ଇଦାନାଂ ସ୍ଵପକ୍ଷେ ସ୍ଵତିନ୍ୟାୟବିରୋଧପରିହାରଃ, ପ୍ରଧାନାଦିବାଦାନାଂ ଚ ନ୍ୟାୟାଭାସୋପବୃଂହିତଦ୍ଵମ୍; ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତଃ ସୃଷ୍ଟାଦିପକ୍ତିୟାୟା ଅବିଗୀତଦ୍‌ମିତ୍ୟ-ସ୍ୟାର୍ଥକାତସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନାୟ ଦ୍ଵିତୀୟୋକ୍ତାୟା ଆରଭ୍ୟତେ । ତତ୍ର ପ୍ରଥମଂ ତାବତ୍ ସ୍ଵତିବିରୋଧମୁପନୟସ୍ୟ ପରିହରତି ।

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେପରି ମୃତ୍ତିକା ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦି କଳସା ଓ ଅଳଙ୍କାର ଗୁଡ଼ିକର କାରଣ ଅଟନ୍ତି, ସେହିପରି ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବେଶ୍ଵର ସଂସାରର ଉତ୍ପତ୍ତିକାରଣ ଅଟେ ଏବଂ ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବେଶ୍ଵର ନିୟନ୍ତ୍ରାରୂପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଜଗତ୍ ସ୍ଥିତିର କାରଣ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେପରି ପୃଥ୍ବୀ ଗୁରିପ୍ରକାର (ଜରାୟୁଜ୍ଞ, ଅଣ୍ଡଜ, ଭିତ୍ତି ଓ ସ୍ଵେଦଜ୍ଞ)ର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଉପସଂହାର କାରଣ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହାର ନିଜଠାରେ ଉପସଂହାର କରିନିଏ, ସେହିପରି ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବେଶ୍ଵର ପ୍ରସାରିତ ଜଗତର ପୁନର୍ବାର ନିଜଠାରେ ଉପସଂହାରର କାରଣ ହୁଏ । ସେ ଏହି ସମସ୍ତ ଆତ୍ମା ବୋଲି ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସମନ୍ୱୟ ପ୍ରତିପାଦନଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିପାଦିତ କରାଗଲା ଏବଂ ପ୍ରଧାନାଦିକାରଣବାଦର ଶୁଦ୍ଧି-ଅପ୍ରତିପାଦିତ ହେତୁଦ୍ଵାରା ନିରାକରଣ କରାଗଲା ।



(ଗ) ବର୍ତ୍ତମାନ ନିଜପକ୍ଷରେ ସ୍ମୃତି ଓ ନ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ବିରୋଧର ପରିହାର, ପ୍ରଧାନପ୍ରଭୃତି କାରଣବାଦୀଗୁଡ଼ିକର ନ୍ୟାୟାଭାସକତା, ଭ୍ରାନ୍ତିମୂଳକତା ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପନିଷଦ୍ରେ ସୃଷ୍ଟି ଆଦି ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଅବିରୋଧ-ଏହି ବିଷୟ ସମୁଦାୟର ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଆରମ୍ଭ କରାଗଲା । ଏହି ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରଥମେ ସ୍ମୃତିବିରୋଧର ଉପନ୍ୟାସ କରି ପରିହାର କରୁଛୁ ।

स्मृत्यनवकादोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्य-

चेन्नान्यस्मृत्यकाशदाषप्रसङ्गात् ॥ ୧ ॥

(୨) ସ୍ମୃତ୍ୟନବକାଶଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତି ଚେନ୍ନାନ୍ୟସ୍ମୃତ୍ୟନବା-
କାଶଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ୨।୧।୧

ସ୍ମୃତ୍ୟନବକାଶଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ-ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ହେଲେ, କପିଳପ୍ରଣୀତ ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା ଅନବକାଶଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଏହାଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତର ବ୍ରହ୍ମରେ ସମନ୍ୱୟ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ଇତି ଚେନ୍-ଏହିଭଳି ଯଦି କହ, ତଥାପି ଏହା ଯୁକ୍ତି ସଂଗତ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟ ସ୍ମୃତ୍ୟନବକାଶ ଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍- ଚେତନ କାରଣବାଦୀ ଅନ୍ୟ ମନୁ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ମୃତି ଗୁଡ଼ିକରେ ଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିଯିବ । ଯେଣୁ ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁସାରୀ ସ୍ମୃତି ପ୍ରମାଣ ହୁଏ ଏବଂ ତଦ୍ଭିନ୍ନ ସ୍ମୃତି ଅପ୍ରମାଣ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସମନ୍ୱୟର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଦୁକ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମେକ ସର୍ବଜ୍ଞଂ ଜଗତଃ କାରଣମିତି, ତଦୟୁକ୍ତମ୍ । କୁତଃ ? ସ୍ମୃତ୍ୟନବକାଶଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ସ୍ମୃତିଃ ତନ୍ମାତ୍ରାଂ ପରମର୍ଷପ୍ରଣୀତା ଶିଷ୍ପପରିଚ୍ଛେଦଃ, ଅନ୍ୟାଂ ତଦନୁସାରିଣ୍ୟଃ ସ୍ମୃତୟଃ । ତା ଏବଂ ସତ୍ୟନବାକାଶଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେନ । ତାସ୍ତୁ ହ୍ୟଚେତନଂ ପ୍ରଧାନଂ ସ୍ମୃତନ୍ତଃ ଜଗତଃ କାରଣମୁପନିବଧତେ ।

(ଖ) ମନୁଦିସ୍ମୃତିଯସ୍ତାବଚୋତନାଲକ୍ଷଣୋନାହିହୋତ୍ରାଦିନା ଧର୍ମଜାତେନାପେକ୍ଷି ତମର୍ଥଂ ସମର୍ପୟନ୍ତ୍ୟଃ ସାବକାଶଃ ଭବନ୍ତି । ଅସ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣସ୍ୟାସ୍ମିନ୍ କାଳେନେନ ବିଧାନେ-ନୋପନୟନମ୍, ଲବ୍ଧଶିକ୍ଷାଚାରଃ, ଇତଥ ବେଦାଧ୍ୟୟନମ୍, ଇତ୍ୟଂ ସମାବର୍ତ୍ତନମ୍, ସହଧର୍ମଚାରିଣା ସଂଯୋଗ ଇତି । ତଥା ପୁରୁଷାର୍ଥଂ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମଧର୍ମାନୁନ୍ଦାବିଧାନ ବିଦଧତି ।

(ଗ) ନୈବ କପିଳାଦିସୂତା ନାମନୁଷ୍ଠେୟେ ବିଷୟେବକାଶୋଽସ୍ତି । ମୋକ୍ଷ-ସାଧନମେବହି ସମ୍ୟଗ୍ଦର୍ଶନମଧୃକୃତ୍ୟ ତାଃ ପ୍ରଣୀତାଃ । ଯଦି ତତ୍ରାପ୍ୟନବକାଶଃ ସ୍ମୁରନର୍ଥ କ୍ୟମେବାସ୍ୟା ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ତସ୍ମାଦ୍ଭବିରୋଧେନ ବେଦାନ୍ତା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତବ୍ୟା ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜଗତର କାରଣ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ଅସଙ୍ଗତ । କିପରି ? ଏହି ସ୍ମୃତି ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ଅନବକାଶ ରୂପ ଦୋଷର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ଶାସ୍ତ୍ର ନାମକ ସେହି ସ୍ମୃତି ପରମରଷି ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଣୀତ ଓ ଶିଷ୍ଟ ପୁରୁଷଦ୍ଵାରା ଗୃହୀତ ଏବଂ ସେହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ହେଲେ ସେହି ସବୁ ସ୍ମୃତି ଗୁଡ଼ିକ ଅନବକାଶ ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଯିବେ । କାରଣ- ସେଠାରେ ଅତେତନ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ ଜଗତର କାରଣ ଉପନିବନ୍ଧ ଓ ଅଜ୍ଞାକୃତ ।

(ଖ) ମନୁଦି ସ୍ମୃତିଗ୍ରନ୍ଥ କିନ୍ତୁ ରେଘନାମ୍ବକ-ବିଧାମ୍ବକ-ବିଧିପ୍ରମାଣକ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିଧର୍ମ ସମୂହ ଦ୍ଵାରା ଅପେକ୍ଷିତ ଅର୍ଥକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସାବକାଶ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣର ଏହି କାଳରେ ଏହି ବିଧାନ (ବିଧି)ରେ ଉପନୟନ, ଏହି ପ୍ରକାର ଆରତ, ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦାଧ୍ୟୟନ, ଏହିପ୍ରକାର ସମାବର୍ତ୍ତନ, ଏପରି ନିଜର ପତ୍ନୀ ସହିତ ବ୍ୟବହାର ଇତ୍ୟାଦି ସମସ୍ତ ବିଧି ସେଠାରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି । ପୁଣି ପୁରୁଷାର୍ଥକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଧର୍ମାର୍ଥକାମମୋକ୍ଷକୁ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମର ବିବିଧ ଧର୍ମକୁ ବିଧାନ କରନ୍ତି ।

(ଗ) ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ କପାଳାଦିପ୍ରଣୀତ ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଷ୍ଠେୟବିଷୟରେ ଅବକାଶ ନାହିଁ । କାରଣ-ମୋକ୍ଷରେ ସାଧନ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନକୁ ଅଧିକୃତ କରି ସେ ସବୁ ରଚନା କରାଯାଇଅଛି । ଯଦି ସେଠାରେ ଅନବକାଶ (ଅବକାଶ ରହିତ) ହୁଏ । ତେବେ ତାହା ଅନର୍ଥକ ହେବ । ତେଣୁ କପିଳାଦି ସ୍ମୃତି ଗୁଡ଼ିକ ସହ ବିରୋଧ ନ ହୋଇ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(୪) ମୂଳ- କଥଂ ପୁନରାକ୍ଷତ୍ୟାଦିଭେଦା ହେତୁଭେଦା ବ୍ରହ୍ମେବ ସର୍ବଜ୍ଞଂ ଜଗତଃ କାରଣମିତ୍ୟବଧାରିତଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥଃ ସ୍ମୃତ୍ୟନବକାଶଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗେନ ପୁନରାକ୍ଷିତ୍ୟତେ ?

(ଖ) ଭବେଦୟମନାକ୍ଷେପଃ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରପ୍ରଜ୍ଞାନାମ୍ । ପରତନ୍ତ୍ରପ୍ରଜ୍ଞାସ୍ତୁ ପ୍ରାୟେଣ ଜନଃ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ରେଣ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥମବଧାରିତ୍ଵମଗକୁବନ୍ଧଃ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ପ୍ରଣେତୃକାସୁ ସ୍ମୃତିଷ୍ଟବଲମ୍ବେନ । ତଦ୍ ବଳେନ ଚ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥଂ ପ୍ରତିପିନ୍ଦ୍ରେନ । ଅସ୍ମତ୍ କୃତେ ଚ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନେ ନ ବିଶ୍ଵସ୍ତ୍ୟଃ ବହୁମାନାତ୍ ସ୍ମୃତାନାଂ ପ୍ରଣେତୃଷ୍ଠା ।

(ଗ) କପିଳପ୍ରଭୃତାନାଂ ଚାଷ୍ଠଂ ଜ୍ଞାନମପ୍ରତିହତଂ ସ୍ମର୍ୟତେ । ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠ ଭବତି- ‘ରଷିଂ ପ୍ରସୂତଂ କପିଳଂ ଯସ୍ମଗ୍ରେ ଜ୍ଞାନେଃ ବିଭର୍ତ୍ତି ଜାୟମାନଞ୍ଚ ପଶ୍ୟତ୍’ (ଶ୍ଳୋ ୫-୨) ଇତି । ତସ୍ମାନ୍ନୈଷାଂ ମତମୟଆର୍ଥଂ ଶକ୍ୟଂ ସମ୍ଭାବୟିତୁମ୍ । ଚର୍ଚ୍ଚାବ୍ୟସ୍ତେନ ଚୈତେର୍ଥଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପୟନ୍ତି । ତସ୍ମାଦପି ସ୍ମୃତି ବଳେନ ବେଦାନ୍ତଃ ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟା ଇତି ପୁନରାକ୍ଷେପଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେତେବେଳେ ଈକ୍ଷତି ଆଦି ହେତୁଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ୍ କାରଣ ବୋଲି ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥଦ୍ଵାରା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଗଲା



ଯେତେବେଳେ ସ୍ମୃତିର ଅନବକାଶ ଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥ ଉପରେ ପୁନର୍ବାର କାହିଁକି ଆକ୍ଷେପ କରାଗଲା ?

(ଖ) ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥର ଅବବୋଧରେ ସ୍ମୃତିରୁ ରଖିଥିବା ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହି ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାୟ ପରତନ୍ତ୍ରରୁ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ମୃତିରୁ ପରେ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥକୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ ହୋଇ ପ୍ରସିଦ୍ଧବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଶୀତ ସ୍ମୃତିକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରେ ଏବଂ ତାହାର ବଳରେ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ସ୍ମୃତିର ପ୍ରଣେତାମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅଧିକ ଆଦର ହେବାରୁ ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନେ ଆକ୍ଷେପ କରିଥିବା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ କରି ନ ପାରନ୍ତି ।

(ଗ) କପିଳ ପ୍ରଭୃତିର ଜ୍ଞାନ ଆର୍ଷ ଓ ଅପ୍ରତିହତ ଅଟେ ବୋଲି ସ୍ମୃତି କହେ । ‘ରଷି ପ୍ରସୂତ’ (ଯିଏ ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ କପିଳରଷି (ହିରଣ୍ୟ ଗର୍ଭ)କୁ ଜ୍ଞାନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା, ଏବଂ ଜନ୍ମ ନେଇ ଦେଖା ହେଲା) ଏହି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ କହେ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ମତ ଅଯଥାର୍ଥ କହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେମାନେ ତର୍କବଳରେ ଅର୍ଥ ସ୍ଥାପନ କରନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ସ୍ମୃତି ବଳରେ ବେଦାନ୍ତ ଓ ଉପନିଷଦ୍ୱର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ହିଁ ପୁନର୍ବାର ଆକ୍ଷେପ କରାଗଲା ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱ ସମାଧି-ନାନ୍ୟସ୍ମୃତ୍ୟନବକାଶ ଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗାଦିତି । ଯଦି ସ୍ମୃତ୍ୟନବକାଶଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗେନେଶ୍ୱର କାରଣବାଦ ଆକ୍ଷିପ୍ୟେତ, ଏତାମପ୍ୟନ୍ୟା ଈଶ୍ୱରକାରଣ ବାଦିନ୍ୟଃ ସ୍ମୃତଯୋନବକାଶଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେରନ୍ ।

(ଖ) ତା ଉବାହରିଷ୍ୟାମଃ-‘ଯତଃ ସ୍ମରଣବିଜ୍ଞେୟମ୍’ ଇତି ପରଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ‘ସ ହ୍ୟତରାମ୍ନା ଭୂତାନାଂ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞେତି କଥ୍ୟତେ’ ଇତିଚୋକ୍ତା ତସ୍ମାଦବ୍ୟକ୍ତମୁତ୍ପନ୍ନଂ ତ୍ରିଗୁଣଂ ଦ୍ୱିଜସତମ୍’ ଇତ୍ୟାହ । ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି ‘ଅବ୍ୟକ୍ତଂ ପୁରୁଷେ ବ୍ରହ୍ମନ୍ନିର୍ଗୁଣେ ସଂପ୍ରଳାୟତେ’ ଇତ୍ୟାହ । ‘ଅତଃ ସଂକ୍ଷେପମିମଂ ଶୁଣ୍ଠ୍ୟ ନାରାୟଣଃ ସର୍ବମିଦଂ ପୁରାଣଃ । ସ ଚ ସର୍ଗକାଳେ ଚ କରୋତି ସର୍ବମ୍, ସଂହାରକାଳେ ଚ ତଦଗ୍ନିଭୂୟଃ’ । ଇତିପୁରାଣେ ।

(ଗ) ଭଗବତ୍ଗୀତାସୁ ଚ-‘ଅହଂ କୃତ୍ସନ୍ୟଜଗତଃ ପ୍ରଭବଃ ପ୍ରଳୟସ୍ତଥା’ (ଭ. ଗୀ ୭-୬) ଇତି । ପରମାତ୍ମାନମେବ ଚ ପ୍ରକୃତ୍ୟାପସ୍ତସ୍ତଃ ପଠତି- ‘ତସ୍ମାତ୍ କାୟାଃ ପ୍ରଭବନ୍ତି ସର୍ବେସମ ମୂଳଂ ଶାଶ୍ୱତିକଃ ସ ନିତ୍ୟଃ’ (ଧ. ସୁ ୧-୮-୨୩-୨) ଇତି । ଏବମନେକାଶଃ ସ୍ମୃତିଷ୍ପାଶ୍ୱରଃ କାରଣଦ୍ୱେନୋପପାଦନଦ୍ୱେ ନ ଚ ପ୍ରକାଶ୍ୟତେ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ଏହାର ସମାଧାନ କରାଯାଇଛି ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଏହା ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ସ୍ମୃତି ଗୁଡ଼ିକରେ ଅନବକାଶ ଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଯଦି ସାଂଖ୍ୟ ସ୍ମୃତିର ଅନବକାଶ ଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ



ଦ୍ଵାରା ଈଶ୍ଵରକାରଣବାଦର ଉପରେ ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଏ, ତେବେ ଏହିପ୍ରକାର ଈଶ୍ଵର କାରଣ ପ୍ରତି ପାଦକ ଅନ୍ୟ (ମନୁ) ପ୍ରଭୃତି ସ୍ମୃତି ଅନବକାଶଦୋଷଦ୍ଵାରା ପ୍ରସକ୍ତ ହେବେ ।

(ଖ) ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇଅଛି- ‘ଯତଃ ସୂକ୍ଷ୍ମ’ (ଯାହା ସେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଅବିଜ୍ଞେୟ) ଏହିପ୍ରକାର ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ସହ୍ୟତରାମ୍ନା’ (ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ସେ ଭୂତର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଅଟେ- ଏହାହିଁ କୁହାଯାଇଅଛି) ଏହା କହି ‘ତସ୍ମାଦବ୍ୟକ୍ତ’ (ହେ ଦ୍ଵିଜଶ୍ରେଷ୍ଠ ! ତାହାଦ୍ଵାରା ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ ଅବ୍ୟକ୍ତ ନାମ ରୂପରେ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତ ଜଗତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ) ଏହାହିଁ କୁହାଗଲା । ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ‘ଅବ୍ୟକ୍ତ’ (ହେ ବ୍ରହ୍ମନ୍ ! ନିର୍ଗୁଣ ପୁରୁଷଠାରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ) ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ପୁନଶ୍ଚ ‘ଅତଶ୍ଚ ସଂକ୍ଷେପମିମଂ’ ତୁମେ ଏହାକୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ଶୁଣ । ଏହି ସମସ୍ତ ଜଗତ ପୁରାଣପୁରୁଷ ନାରାୟଣରୂପ ଅଟେ । ସେ ସୃଷ୍ଟିକାଳରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ ଏବଂ ସଂହାରକାଳରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଲୟ କରେ, ଏହିପ୍ରକାର ପୁରାଣରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ଭଗବତ୍ ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ‘ଅହଂ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ’ (ମୁଁ ସମସ୍ତ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଲୟସ୍ଥଳ ଅଟେ) କୁହାଯାଇଛି । ପରମାତ୍ମାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଆପଣ୍ଡସରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି- ‘ତସ୍ମାଦକାୟଃ’ (ସେ ପରମେଶ୍ଵରରୁ ବ୍ରହ୍ମାଦିଠାରୁ ସ୍ଵୟଂ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସବୁ ଶରୀର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେ ଉପାଦାନ, କୃତସ୍ଥ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ) ଏହିପରି ଅନେକ ପ୍ରକାରରେ ସ୍ମୃତିରେ ଈଶ୍ଵର ନିର୍ମିତ କାରଣ ଓ ଉପାଦାନ କାରଣ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ସ୍ମୃତିବଳେନ ପ୍ରତ୍ୟବତୀଷ୍ଟମାନସ୍ୟ ସ୍ମୃତିବଳେନୈବୋତ୍ତରଂ ବକ୍ଷାମୀତ୍ୟତୋଽୟମନ୍ୟ ସ୍ମୃତ୍ୟନବକାଶଦୋଷୋପନ୍ୟାସଃ । ଦର୍ଶିତଂ ତୁ ଶ୍ରୁତୀ ନାମାଶ୍ଵର କାରଣ ବାଦଂ ପ୍ରତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

(ଖ) ବିପ୍ରତିପତ୍ତୌ ସ୍ମୃତାନାମବଶ୍ୟକର୍ତ୍ତା ବ୍ୟକ୍ତ୍ୟ ଚରପରିତ୍ରହେନ୍ୟତର ପରିତ୍ୟାଗେ ଚ ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁସାରିଣାଃ ସ୍ମୃତୟଃ ପ୍ରମାଣମ୍ । ଅନ୍ୟପେକ୍ଷ୍ୟ ଇତରାଃ । ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମଂ ପ୍ରମାଣ ଲକ୍ଷଣେ- ‘ବିରୋଧଂ ଭ୍ଵନପେକ୍ଷଂ ସ୍ୟାଦସତି ହ୍ୟନୁମାନମ୍’ (ଜୈ. ସୂ ୧-୩-୩) ଇତି ।

(ଗ) ନ ଋତାଦ୍ଵିଧାନର୍ଥାଞ୍ଜ ଶ୍ରୁତି ମନ୍ତରେଣ କର୍ଣ୍ଣଦୁପ ଲଭତ ଇତି ଶକ୍ୟଂ ସମ୍ଭାବୟିତୁମ୍, ନିମିତ୍ତାଭାବାତ୍ । ଶକ୍ୟଂ କପିଳାଦାନାଂ ସିଦ୍ଧାନାମପ୍ରତିହତ ଜ୍ଞାନଭାଦିତି ତେତ୍-ନ, ସିଦ୍ଧେରପି ସାପେକ୍ଷତ୍ଵାତ୍ ।

(ଘ) ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନାପେକ୍ଷା ହି ସିଦ୍ଧିଃ । ସ ଚ ଧର୍ମଶ୍ଳୋଦନା ଲକ୍ଷଣଃ । ତତଶ୍ଚ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧାୟାଶ୍ଵେତଦନାୟା ଅର୍ଥୋ ନ ପଶ୍ୟମ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷବଚନ ବଶେନାତି ଶଙ୍କିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । ସିଦ୍ଧ ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟକଳନାୟାମପି ବହୁତ୍ଵାତ୍ ସିଦ୍ଧାନାଂ ପ୍ରଦର୍ଶିତେନ ପ୍ରକାରେଣ ସ୍ମୃତିବିପ୍ରତିପତ୍ତୌ ସତ୍ୟାଂ ନ ଶ୍ରୁତିବ୍ୟାପାଶ୍ରୟାଦନ୍ୟନ୍ନିର୍ଣ୍ଣୟ କାରଣମସ୍ତି ।



(୬) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ସ୍ମୃତି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ଆତ୍ମମତକୁ ବିରୋଧ କରୁଥିବା ପକ୍ଷକୁ ଆମେ ହିଁ ସ୍ମୃତି ବଳରେ କହିବୁ । ତେଣୁ ଏହା ଅନ୍ୟସ୍ମୃତି ଅନବକାଶ ବୋଧର ଉପନାସ କରାଗଲା । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଇଶ୍ବର କାରଣବାଦରେ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଉଅଛି ।

(ଖ) ସ୍ମୃତିର ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ବିରୋଧ ହେଲେ ଗୋଟିକର ଗ୍ରହଣ ଓ ଅନ୍ୟଟିର ପରିତ୍ୟାଗ କରାଗଲେ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁସାରୀ ପ୍ରମାଣ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟ ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକ (ଯେଉଁମାନେ କି ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁସାରୀ ନୁହଁନ୍ତି, ସେମାନେ) ଅନପେକ୍ଷା ପ୍ରମାଣ ଅଟନ୍ତି । କାରଣ- ‘ବିରୋଧେ ଭେଦେଷ’ ଉପଲବ୍ଧ ଶ୍ରୁତିର ସହିତ ସ୍ମୃତିର ଯଦ୍ୟପି ବିରୋଧ ହୁଏ, ତେବେ ସେ ସ୍ମୃତି ଅପ୍ରମାଣରୂପ ହୁଏ । ବିରୋଧ ନ ହେଲେ ଶ୍ରୁତିର ଅନୁମାନ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଲକ୍ଷଣରେ ତାହା କୁହାଗଲା ।

(ଗ) ଶ୍ରୁତି ବ୍ୟତିତ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଅର୍ଥର କୌଣସି ଉପଲବ୍ଧ କରାଯାଏ ବୋଲି ସମ୍ଭାବନା କରାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କିଏ ନିର୍ମିତକାରଣ ନୁହେଁ, (ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତି ହିଁ ସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣର ନିର୍ମିତ୍ତ, କାରଣ ଯୋଗୁଁ ସେ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁର ପ୍ରମାଣ ଅଟେ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ- ଅପ୍ରତିହତ ଜ୍ଞାନଯୋଗୁଁ କପିଳାଦିସିଦ୍ଧ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଅର୍ଥର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସିଦ୍ଧ ହିଁ ସାପେକ୍ଷ ।

(ଘ) ସିଦ୍ଧ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ହୁଏ । ସେହି ଧର୍ମ ଚେଦନାତ୍ମକ ବିଧି ପ୍ରମାଣକ । ତେଣୁ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ-ଚେଦନାରୂପକ ଅର୍ଥ ଅନନ୍ତରସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷର ବଚନବଳରେ ଆକ୍ଷେପ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ । ସିଦ୍ଧପୁରୁଷମାନଙ୍କର ବଚନଗୁଡ଼ିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ବେଦାର୍ଥର କଳ୍ପନା କରିବାରେ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ ବହୁତ ହେବାରୁ ପୂର୍ବରୁ ବହୁପ୍ରକାରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ସ୍ମୃତି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବିରୋଧ ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରୁତି ଆଶ୍ରୟର ବ୍ୟତୀତ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ନୁହେଁ ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ପରତନ୍ତ୍ରସ୍ୟାପି ନାକସ୍ମାତ୍ ସ୍ମୃତି ବିଶେଷ ବିଷୟଃ ପକ୍ଷପାତୋ ଯୁକ୍ତଃ, କସ୍ୟଚିତ୍ କୃଚିତ୍ ପକ୍ଷପାତେ ସତି ପୁରୁଷମତି ବୈଶ୍ବରୂପେୟା ତତ୍ତ୍ବାବ୍ୟବସ୍ଥାନପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନସ୍ୟାପି ସ୍ମୃତିବିପ୍ରତିପତ୍ତ୍ୟୁପନାସେନ ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁସାରୀନୁସାର ବିଷୟ ବିବେଚନତେନ ତ ସନ୍ମାର୍ଗେ ପ୍ରଜ୍ଞା ସଂଗ୍ରହଣାୟା ।

(ଖ) ଯା ତୁ ଶ୍ରୁତିଃ କପିଳସ୍ୟ ଜ୍ଞାନାତିଶୟଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟତୀ ପ୍ରଦର୍ଶିତା ନ ତୟା ଶ୍ରୁତିବିରୁଦ୍ଧମପି କାପିଳଂ ମତଂ ଶ୍ରଦ୍ଧାତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍, କପିଳମିତି ଶ୍ରୁତିସାମାନ୍ୟମାତ୍ମଭାବେ, ଅନ୍ୟସ୍ୟ ତ କପିଳସ୍ୟ ସଗରପୁତ୍ରାଣାଂ ପ୍ରତୁଷ୍ଟର୍ବାସୁଦେବନାମ୍ନଃ ସ୍ମରଣାତ୍ । ଅନ୍ୟାର୍ଥ ଦର୍ଶନସ୍ୟଃ ତ ପ୍ରାପ୍ତିରାହିତସ୍ୟାସାଧକଭାବଃ ।



(ଗ) ଭବତି ଋନ୍ୟା ମନୋର୍ମାହନ୍ୟଂ ପ୍ରଖ୍ୟାପୟତୀ ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ଯଦ୍ ବୈ କିଞ୍ଚ ମନୁରବଦଭଦ୍ ଭେଷଜମ୍’ (ତୈ. ସଂ ୨-୨--୧୦-୨) ଇତି ।

(ଘ) ମନୁନା ଚ ‘ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଋତ୍ନାନଂ ସର୍ବ ଭୂତାନି ଋତ୍ନିନି । ସଂପ୍ରାପ୍ୟାନ୍ନାମାଜୀ ବୈ ସ୍ଵାରାଜ୍ୟମଧିଗଚ୍ଛତି’ (୧୨-୯୧) ଇତି ସର୍ବାମ୍ଭଦ୍-ଦର୍ଶନଂ ପ୍ରଶଂସତା କାପିଳଂ ମତଂ ନିନ୍ଦ୍ୟତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । କପିଳୋ ହି ନ ସର୍ବାମ୍ଭଦ୍-ଦର୍ଶନମନୁମନ୍ୟତେ, ଆତ୍ମଭେଦାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ।

(୭) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରତନ୍ତ୍ରବୁଦ୍ଧିକୁ ସ୍ଵାକାର କରୁଥିବା ପୁରୁଷର ଅକସ୍ମାତ୍ ବିନାକାରଣରେ କୌଣସି ବିଶେଷସ୍ଵତ୍ତ୍ଵର ବିଷୟରେ ପକ୍ଷପାତ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-କୌଣସି ପରତନ୍ତ୍ରପ୍ରଜ୍ଞାର କୌଣସି ବିଶେଷ ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵରେ ପକ୍ଷପାତ ହେଲେ ପୁରୁଷ ବୁଦ୍ଧିର ବିଚିତ୍ରତା ଦ୍ଵାରା ତତ୍ତ୍ଵର ଅବ୍ୟବସ୍ଥା ହେବ । ଏଣୁ ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵ ବିରୋଧୀର ଉପନ୍ୟାସ ହେଲେ ଏହିସ୍ଵତ୍ତ୍ଵ ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁସାରୀ ହୁଏ, ବା ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁସାରୀ ହୁଏ- ଏହି ବିଷୟରେ ବିବେଚନା କରି ତାହାର ବୁଦ୍ଧି ସନ୍ମାର୍ଗରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଯେଉଁ ଶ୍ରୁତି କପିଳର ଜ୍ଞାନାତିଶୟକୁ ଦେଖାଇ ଦେଉଛି’ ଓ ଦେଖାଇଦେଲା ବିରୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା କପିଳମତ ଉପରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରାଯାଇପାରେ । କାରଣ- ‘କପିଳ’ ଏହି ପ୍ରକାର କେବଳ ସାମାନ୍ୟଶ୍ରୁତିମାତ୍ର ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ସାଂଖ୍ୟସ୍ଵତ୍ତ୍ଵପ୍ରଣେତା କପିଳ ଓ ଶ୍ରୁତ୍ୟକ୍ତ କପିଳ-ଏହି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ଶବ୍ଦସାଦୃଶ୍ୟ । ଯଜ୍ଞାୟ ଅଶ୍ଵକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମିତ୍ତ ନିମୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ସଗରପୁତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଶାପଦ୍ଵାରା ବନ୍ଦନ କରିଥିବା ବାସୁଦେବ ନାମକ ଏକ ଅନ୍ୟ କପିଳ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟନ୍ତି । କୌଣସି ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣ ଦ୍ଵାରା ଅପ୍ରାପ୍ତ ଅନ୍ୟାର୍ଥଦର୍ଶନ-ଅନ୍ୟଅର୍ଥର ଅନୁବାଦ ସ୍ଵାର୍ଥସାଧକ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ‘ଯଦ୍ ବୈ କିଞ୍ଚ’ (ଯାହାକୁ ଯାହା ମନୁ କହିଛନ୍ତି ସେହି ସବୁ ଔଷଧ) ଏହି ପ୍ରକାର ମନୁର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଥିବା ବେଦବାକ୍ୟ ଅଛି । ‘ସର୍ବଭୂତେଷୁ’ (ସବୁ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କଠାରୁ ଆତ୍ମାକୁ ଓ ଆତ୍ମାରେ ସମସ୍ତଭୂତକୁ ଦେଖି ଆତ୍ମଯାନୀ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ସ୍ଵରାଜ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ- ସର୍ବାମ୍ଭଦ୍-ଦର୍ଶନର ପ୍ରଶଂସା କରି ମନୁ କପିଳମତକୁ ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି । କପିଳ କିନ୍ତୁ ସର୍ବାମ୍ଭଦ୍ ଦର୍ଶନକୁ ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ-ସେ ଆତ୍ମ ଭେଦକୁ ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ମହାଭାରତେଽପି ‘ବହବଃ ପୁରୁଷା ବ୍ରହ୍ମନୁତାହୋ ଏକ ଏବ ତୁ’ ଇତି ବିରୂପ୍ୟ ‘ବହବଃ ପୁରୁଷାଃ ରାଜନ୍ ସାଂଖ୍ୟ ଯୋଗବିଘ୍ନରିଶାମ୍’ ଇତି ପରପକ୍ଷମୁପନ୍ୟସ୍ୟ ତଦ୍ ବ୍ୟୁଦାସେନ- ‘ବହୁନାଂ ପୁରୁଷାଣାଂ ହି ଯଥୈକା ଯୋନିରୁତ୍ୟତେ, ତଥା ତଂ ପୁରୁଷଂ ବିଶ୍ଵମାଖ୍ୟାସ୍ୟାମି ଗୁଣାଧିକମ୍’ ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ମମାତ୍ମରାତ୍ମା ଏବ ଚ ଯେ ଋନ୍ୟେ ଦେହସଂସ୍ଥିତାଃ । ସର୍ବେଷାଂ ସାକ୍ଷିଭୂତୋଽସୌ ନ ଗ୍ରାହ୍ୟ କେନଚିତ କୃତିତ୍ ॥



ବିଶ୍ୱମୂର୍ତ୍ତୀ ବିଶ୍ୱଭୂଜୋ ବିଶ୍ୱପାଦାକ୍ଷିନୀସିକଃ । ଏକଶ୍ୱରତି ଭୂତେଷୁ ସ୍ୱୈରଚାରୀ
ଯଥାସୁଖମ୍ ॥ ଇତି ସର୍ବାମୃତେବ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତା ॥

(ଖ) ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠ ସର୍ବାମୃତାୟାଂ ଭବତି- ଯସ୍ମିନ୍ ସର୍ବାଣି ଭୂତାନ୍ୟାମୈବାଭୁର୍
ବିଜାନତଃ । ତତ୍ର କୋ ମୋହଃ କଃ ଶୋକ ଏକତ୍ୱମନୁପଶ୍ୟତଃ' ଈଶା-୭)
ଇତ୍ୟେବଂବିଧା । ଅତଶ୍ଚ ସିଦ୍ଧମାମ୍ଭେଦକଚ୍ଛନ୍ନୟାମି କପିଳସ୍ୟ ତତ୍ରଂ ବେଦବିରୁଦ୍ଧଂ
ବେଦାନୁସାରିମାନୁବଚନ ବିରୁଦ୍ଧଞ୍ଚ, ନ କେବଳଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରକୃତିକଚ୍ଛନ୍ନୟୋବେତି ।

(ଗ) ବେଦସ୍ୟ ହି ନିରପେକ୍ଷଂ ସ୍ୱାର୍ଥେ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ରବେରିବ ରୂପବିଷୟୋ
ପୁରୁଷବଚସାଂ ତୁ ମ୍ ଲାଭରାନପକ୍ଷଂ କଳ୍ପସ୍ମୃତିବ୍ୟବହିତଂ ତୋତି ବିପ୍ରକର୍ଷଃ ।
ତସ୍ମଦ୍ଭେଦବିରୁଦ୍ଧେ ବିଷୟେ ସ୍ୱତ୍ୟନବକାଶପ୍ରସଙ୍ଗୋ ନ ଦୋଷଃ ।

(ଘ) ଭାଷାଂତର-(କ) ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ 'ବହବଃ ପୁରୁଷାଃ(ହେ ବ୍ରହ୍ମନ୍ !
ଆତ୍ମା ବହୁତ ଅଥବା ଏକ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ବିଚାର କରି 'ବହବଃ ପୁରୁଷାଃ' (ହେ
ରାଜନ୍ ! ସାଂଖ୍ୟ ଓ ଯୋଗର ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ମତରେ ପୁରୁଷ ଆତ୍ମା ବହୁତ । ଅର୍ଥାତ୍
ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶରୀରରେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ) ଏହିପରି ପରମକ୍ଷର ଉପନାୟ କରି ଏହାର ନିରାକରଣ
କରିବା ପାଇଁ 'ବହୁନାଂ ପୁରୁଷାଣାଂ' (ଯେପରି ବହୁତ ପୁରୁଷାକାର ଦେହଗୁଡ଼ିକର ଗୋଟିଏ
ପୃଥ୍ୱୀ ଉପାଦାନରୂପରେ କୁହାଯାଇଅଛି, ସେପରି ମଧ୍ୟ ଯାହା ସମସ୍ତଙ୍କର ଉପାଦାନ ହେଲେ
ସର୍ବାତ୍ମକ ଓ ସର୍ବଶୁଣ-ସଂପନ୍ନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଆତ୍ମା କୁହାଯାଏ) ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି
'ମମାତ୍ମରାତ୍ମା' (ମୋର ଏବଂ ତୁମର ଯାହା ଅତ୍ମରାତ୍ମା, ଏବଂ ଦେହସ୍ଥିତ, ଯାହା ଅନ୍ୟ ଆତ୍ମା,
ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ସାକ୍ଷିଭୂତ ଅଟେ । ସେ କାହା ଉପରେ କାହାଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାହ୍ୟ ନୁହେଁ । ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ
ଦେବ, ମନୁଷ୍ୟାଦି ସମସ୍ତଙ୍କର ମସ୍ତକ ତାହାର ମସ୍ତକ । ସେହିପରି ସମସ୍ତଙ୍କର ହାତ, ଡାଳ
ହାତ । ସମସ୍ତଙ୍କର ପାଦ, ନେତ୍ର, ନାସିକା ହେଉଛନ୍ତି ତାହାର ପାଦ, ନେତ୍ର, ନାସିକା,
ଏକାକୀ, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ସୁଖପୂର୍ବକ ଭୂତଗୁଡ଼ିକରେ ବିଚରଣ କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜାଣେ) ଏହିପ୍ରକାର
ସର୍ବାତ୍ମକ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଗଲା ।

(ଗ) 'ଯସ୍ମିନ୍ ସର୍ବାଣି' (ଯେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନୀପୁରୁଷ ପାଇଁ ସର୍ବଭୂତ ହିଁ ଆତ୍ମା
ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଏକତ୍ୱକୁ ଦେଖୁଥିବା ସେହି ବିଦ୍ୱାନକୁ କ'ଣ ମୋହ, କ'ଣ ବା
ଶୋକ ହେବ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ସର୍ବାମୃତାରେ ଅଛି । ତେଣୁ କେବଳ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର
ପ୍ରଧାନର କଚ୍ଛନ୍ନାକରିବାରେ ନୁହେଁ, କେବଳ ଆମ୍ଭେଦର କଚ୍ଛନ୍ନାରେ ମଧ୍ୟ କପିଳତନ୍ତ୍ର
ବେଦବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ବେଦାନୁସାରି ମାନୁବଚନଦ୍ୱାରା ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ, କାରଣ-ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟର
ରୂପ ବିଷୟରେ ନିରପେକ୍ଷଗ୍ରାମାଣ୍ୟ ସେପରି ନିଜ ଅର୍ଥରେ ବେଦର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ନିରପେକ୍ଷ
ଅଟେ । ପୁରୁଷବଚନଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ କିନ୍ତୁ ମୂଳାତ୍ମରୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ଏବଂ



ସେଠାରେ ବକ୍ତାର ଅର୍ଥ ସ୍ଵତ୍ଵର ବ୍ୟବଧାନ । ଏହାହିଁ ମହାନ ଅନ୍ତର । ତେଣୁ ବେଦବିରୁଦ୍ଧ ବିଷୟରେ ସ୍ଵତ୍ଵର ଅନବକାଶ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦୋଷ ନୁହେଁ ।

(୧) ମୂଳ-କୃତଶ୍ଚ ସ୍ଵତ୍ୟନବକାଶପ୍ରସଙ୍ଗୋ ନ ଦୋଷଃ ?

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ସ୍ଵତ୍ଵର ମଧ୍ୟ ଅନବକାଶପ୍ରସଙ୍ଗ ଦୋଷ କାହିଁକି ନ ହୁଏ ?

इतरेषां चानुपलब्धे: ॥२॥

ଇତରେଷାଂ ଉନ୍ନପଲବ୍ଧୋଃ ॥୨।୧।୨॥

ଇତରେଷାଂ- ସାଂଖ୍ୟ ସ୍ଵତ୍ଵରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରଧାନଭିନ୍ନ ମହତ୍ ଆଦି ତତ୍ତ୍ଵଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ନପଲବ୍ଧୋଃ-ଲୋକ ଅଥବା ବେଦରେ ଉପଲବ୍ଧ ନ ହେଲେ ସାଂଖ୍ୟସ୍ଵତ୍ଵର ଅପ୍ରମାଣ ସ୍ଵୀକାର କରିବାରେ କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରଧାନାଦିତରାଣି ଯାନି ପ୍ରଧାନ ପରିଣାମଦେନ ସ୍ଵତ୍ଵୋ କକ୍ଷିତାନି ମହଦାଦାନି ନ ତାନି ବେଦେ ଲୋକେ ବୋଧଲଭ୍ୟନ୍ତେ । ଭୂକ୍ରେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ତାବଲ୍ଲୋକବେଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଭାବେନାସନ୍ତି ସ୍ଵର୍ଭୂମି । ଆଲୋକବେଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଭାବେ ମହଦାଦାନଂ ଷଷ୍ଠସେବେନ୍ଦ୍ରିୟାର୍ଥସ୍ୟ ନ ସ୍ଵତ୍ଵରବକ୍ଷତେ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି କୃତିତତ୍ ପରମିବ ଶ୍ରବଣମବଭାଷତେ, ତଦପ୍ୟତତ୍ ପରଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ 'ଆନୁମାନିକମପେକେଷାମ୍' (ବ୍ର. ୧।୪।୧) ଇତ୍ୟତ୍ । କାର୍ଯ୍ୟସ୍ଵତେରପ୍ରାମାଣ୍ୟାତ୍ କାରଣସ୍ଵତେରପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ଯୁକ୍ତମିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ । ତସ୍ମାଦପି ନ ସ୍ଵତ୍ୟନବକାଶପ୍ରସଙ୍ଗୋ ଦୋଷଃ, ତର୍କାବଷ୍ଟୟଂ ତୁ 'ନ ବିଲକ୍ଷଣତତ୍ତ୍ଵାତ୍' (ବ୍ର. ସୁ. ୨।୧।୪) ଇତ୍ୟାବତ୍ୟୋକ୍ତୁଷ୍ୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେଉଁ ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟତିରିକ୍ତମହଦାଦି ତତ୍ତ୍ଵଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଧାନର ପରିମାଣ ରୂପରେ ସାଂଖ୍ୟ ସ୍ଵତ୍ଵରେ କ୍ଷଣିକା କରାଯାଇଅଛି, ସେମାନେ ବେଦ ଓ ଲୋକରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଲୋକ ଓ ବେଦରେ ଏହା ବିଖ୍ୟାତ ହେତୁ ଭୂତ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଵତ୍ଵରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଅନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଲୋକ ଓ ବେଦରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନ ହେଲେ ଷଷ୍ଠ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସଦଶ ମହାଦାଦିର ସ୍ଵତ୍ଵରେ ପ୍ରତିପାଦନ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି କେଉଁ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଶ୍ରୁତି ମହାଦଦିପରକ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ତାହାର ମଧ୍ୟ 'ଆନୁମାନିକମପେକେଷା' ସ୍ମୃତିରେ ଶ୍ରୁତି ଅତତ୍ ପରତ୍ ମହଦାଦି ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ନାହିଁ-ଏହା ହିଁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଅଛି । କାର୍ଯ୍ୟ-ମହଦାଦିସ୍ଵତ୍ଵର ଅପ୍ରମାଣ ହେଲେ କାରଣ ପ୍ରଧାନ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵତ୍ଵରେ ଅପ୍ରମାଣ୍ୟ ହୁଏ- ଏହା ହିଁ ଅଭିପ୍ରାୟ । ତେଣୁ ସ୍ଵତ୍ଵର



ଅନବକାଶ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦୋଷ ନୁହେଁ ଏବଂ ସୂତ୍ରକାର ତର୍କାବଲମ୍ବନର ଖଣ୍ଡନ ‘ନ ବିଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାର’ ଏହି ସୂତ୍ରଠାରୁ କରିବେ ।

୨ ଯୋଗପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୩

ଯୋଗପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟଧିକରଣ - ୨

एतेन योगः प्रत्युत्कः ॥ ୩॥

(୧)-ଏତେନ ଯୋଗଃ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତଃ ୨-୧-୩

ଏତେନ-ସାଂଖ୍ୟ ସ୍ମୃତିରେ ନିରାକରଣ ଦ୍ୱାରା ଯୋଗଃ-ଯୋଗସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ, ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତଃ-ନିରାକୃତ କରାଗଲା ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଏତେନ ସାଂଖ୍ୟସ୍ମୃତିପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନେନ ଯୋଗସ୍ମୃତିରପି ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟତ୍ୟତିବିଚିତି । ତତ୍ରାପି ଶ୍ରୁତିବିରୋଧେନ ପ୍ରଧାନଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରମେବ କାରଣମ୍, ସହବାଦାନ ଚ କାର୍ଯ୍ୟାଣ୍ୟଲୋକବେଦପ୍ରସିଦ୍ଧାନ୍ତି କଷ୍ଟ୍ୟତେ ।

(ଖ) ନନ୍ଦେବଂ ସତି ସମାନନ୍ୟାୟଦ୍ୱାର ପୂର୍ବେଣୈବ ତଦ୍ଗତମ୍, କିମର୍ଥଂ ପୁନରତିବିଶ୍ୟତେ ? ଅସ୍ତି ହ୍ୟାତ୍ରାତ୍ୟୟିକା ଶଙ୍କା । ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନାଭ୍ୟୁଦୟୋ ହି ଯୋଗୋ ବେଦେ ବିହିତଃ “ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋ ମତ୍ରବ୍ୟୋ ନିଦିଧାସିତବ୍ୟଃ” (ଛା ୨-୪-୫) ଇତି । ତ୍ରିଗୁନତଂ ସ୍ଥାପ୍ୟ ସମଂ ଶରୀରମ୍’ (ଶ୍ୱେ ୨-୮) ଇତ୍ୟାଦିନା ଋସନାଦିକଚ୍ଛନ୍ନା ପୁରଃସରଂ ବହୁପ୍ରପଞ୍ଚଂ ଯୋଗବିଧାନଂ ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତରୋପନିଷଦି ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଲିଙ୍ଗାନି ଚ ବୈଦିକାନି ଯୋଗବିଷୟାଣି ସହସ୍ରଶ ଉପଲଭ୍ୟତେ- ‘ତାଂ ଯୋଗମିତ ମନ୍ୟତେ ସ୍ଥିରାନିନ୍ଦ୍ରିୟଧାରଣାମ୍’ (କା ୨-୬-୧୮) ଇତି । ବିଦ୍ୟାମେତାଂ ଯୋଗବିଧିଂ କୃଷ୍ଣମ୍’ (କା ୨-୬-୧୮) ଇତି । ଚୈବମାଦାନି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଏହି ସାଂଖ୍ୟ ସ୍ମୃତିର ନିରାକରଣ ହେବା ଦ୍ୱାରା ଯୋଗ ସ୍ମୃତିର ମଧ୍ୟ ନିରାକରଣ ହେଲା ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଏହିପ୍ରକାର ସୂତ୍ରକାର ସୂତ୍ରରେ ପୂର୍ବନ୍ୟାୟର ଅତିଦେଶ କରିଛନ୍ତି । ଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କାରଣ ଅଟେ ଏବଂ ଲୋକ ଓ ବେଦର ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ମହାଦାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ଏହିପରି ଶ୍ରୁତିବିରୁଦ୍ଧ କଚ୍ଛନ୍ନା କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଯଦି ସାଂଖ୍ୟସ୍ମୃତି ଓ ଯୋଗସ୍ମୃତିରେ ସମାନତା ଅଛି । ତେବେ ଏକନ୍ୟାୟରେ ପୂର୍ବାଧିକରଣର କଥନଦ୍ୱାରା ଏହି ଅଧିକରଣର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଆସିଲା । ତେଣୁ ପୁନର୍ବାର ଏହାର ଅତିଦେଶ କାହିଁକି କରାଗଲା ? ତେଣୁ ଏଠାରେ ଅଧିକ ଆଶଙ୍କା ଅଛି କି- ‘ଶ୍ରୋତବ୍ୟଃ (ଆତ୍ମାକୁ ଶ୍ରବଣ କରିବା ଉଚିତ, ମନନ କରିବା ଉଚିତ, ଓ ନିଦିଧାସନ କରିବା ଉଚିତ)



ଏହିପ୍ରକାର ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନର ସାଧନଭୂତ ଯୋଗ ବେଦରେ ବିହିତ ଅଛି । ‘ତ୍ରିଗୁନ୍ତ’ (ବକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳ, ଗ୍ରାସା ଓ ତ୍ରିଗୁନ୍ତ ଶରୀରକୁ ସମାନ ଭାବରେରଖି ଯୋଗ କରାଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା ଆସନାଦିରକଳ୍ପନା କରି ବିଷ୍ଣୁର ପୂର୍ବକ ଯାଗର ବିଧାନ ଶ୍ଵେତାଶ୍ଵେତରୋପନିଷଦରେ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ‘ତା’ ଯୋଗମିତି’ (ସେହିସ୍ଥିର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଧାରଣକୁ ଯାଗ କହନ୍ତି) ଏବଂ ‘ବିଦ୍ୟାମେତା’ (ସେହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଓ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୋଗବିଧିକୁ ପାଇ ନଚିକେତା ବ୍ରହ୍ମଭାବକୁ ପାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଯୋଗ ବିଷୟକ ସହସ୍ର ବୈଦିକଲିଙ୍ଗ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରୋପି ‘ଅଥ ତତ୍ତ୍ଵଦର୍ଶନୋପାୟୋ ଯୋଗଃ’ ଇତି ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନାଭ୍ୟୁପାୟଭେଦେନିବ ଯୋଗୋଽଙ୍ଗୀକ୍ରୀୟତେ । ଅତଃ ସଂପ୍ରତିପଦ୍ମାର୍ଥେ କଦେଶଦ୍ଵାଦ୍‌ଞ୍ଜକାଦିସ୍ମୃତି ବଦ୍ ଯୋଗସ୍ମୃତିରପ୍ୟପବଦନୀୟା ଭବିଷ୍ୟତୀତି-ଇନ୍ଦ୍ରମପ୍ୟଧିକାଶଙ୍କାଃତିଦେଶେନ ନିବର୍ତ୍ତ୍ୟତେ, ଅଥୈକଦେଶସଂପ୍ରତିପତ୍ତାବପ୍ୟର୍ଥେ କଦେଶବିପ୍ରତିପତ୍ତେଃ ପୂର୍ବୋକ୍ତାୟାଃ ଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଖ) ସତ୍ୟାତ୍ମ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମବିଷୟାସୁ ବହ୍ମାସ୍ତୁ ସ୍ମୃତିଷ୍ଠ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗସ୍ମୃତ୍ୟୋରେବ ନିରାକରଣେ ଯନ୍ତ୍ରକୃତଃ । ସାଂଖ୍ୟଯୋଗୋ ହି ପରମପୁରୁଷାର୍ଥସାଧନତ୍ଵେନ ଲୋକେ ପ୍ରଖ୍ୟାତୋ, ଶିଷ୍ଟେଷ୍ଠ ପରିଗୃହୀତୋ, ଲିଂଗେନ ଚ ଶୌଚେନୋପବୃତ୍ତିତୋ । ‘ତତ୍‌କାରଣଂ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗାଭିପନ୍ନଂ ଜ୍ଞାତ୍ଵା ଦେବଂ ମୁଚ୍ୟତେ ସର୍ବପାଶୈଃ’ (ଶ୍ଵେ ୬-୧୩) ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଅଥ ତତ୍ତ୍ଵଦର୍ଶନଂ’ (ଯୋଗ ହି ତତ୍ତ୍ଵଦର୍ଶନର ସାଧନ ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଯୋଗକୁ ସମ୍ୟଗ୍‌ ଦର୍ଶନର ସାଧନ ରୂପରେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ପ୍ରାମାଣିକ ଅର୍ଥେକ ଅର୍ଥର ଏକଦେଶ (ଯୋଗୀଂଶ) ହେଲେ ଅଞ୍ଜକାଦି ସ୍ମୃତି ଭଳି ଯୋଗସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅନିରାକରଣୀୟ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଅଧିକଶଙ୍କା ମଧ୍ୟ ଅତିଦେଶ ଦ୍ଵାରା ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ-ଅର୍ଥର ଗୋଟିଏ ଅଂଶରେ ସଂପ୍ରତିପତ୍ତି (ପ୍ରାମାଣ୍ୟ) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥର ଏକଦେଶ (ପ୍ରାଧାନାଦି)ରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବିପ୍ରତିପତ୍ତିବିରୋଧ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ଅଧ୍ୟାତ୍ମବିଷୟକ ହେତୁ ସ୍ମୃତି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାଂଖ୍ୟସ୍ମୃତି ଓ ଯୋଗସ୍ମୃତିର ନିରାକରଣରେ ଯନ୍ କରାଗଲା, କାରଣ-ସାଂଖ୍ୟ ଓ ଯୋଗ ମୋକ୍ଷର ସାଧନ ରୂପରେ ସଂସାରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଶିଷ୍ଟପୁରୁଷ (ସାଧୁ)ମାନେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ‘ତତ୍‌ କାରଣଂ’ (ସାଂଖ୍ୟ ଓ ଯୋଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେ ସମଗ୍ର କାରଣ ରୂପଦେବତାକୁ ଜାଣି ପୁରୁଷ ସମସ୍ତ ବନ୍ଧନଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧିଲିଙ୍ଗ ଦ୍ଵାରା ସେ ପୁଷ୍ଟ (ଆଧାରିତ) ଅଟେ ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ନିରାକରଣଂ ତୁ-ନ ସାଂଖ୍ୟଜ୍ଞାନେନ ବେଦନିରପେକ୍ଷେଣ ଯୋଗ ମାର୍ଗେଣ ବା ନିଃଶ୍ରେୟସସମଧିଗମ୍ୟତ ଇତି । ଶ୍ରୁତିର୍ହି ବୈଦିକାଦୀନ୍ଦୈକଭୂତି-ଜ୍ଞାନାଦନ୍ୟନିଃଶ୍ରେୟସସାଧନଂ କାରୟତି- ‘ତମେବ ବିଦିତ୍ବାଃତିମୃତ୍ୟୁମେତି, ନାନ୍ୟଃ ପରା ବିଦ୍ୟତେଃସନ୍ୟାୟ’ (ଶ୍ଳୋ ୩-୮) ଇତି । ଦୈତିନୋ ହି ତେ ସାଂଖ୍ୟା ଯୋଗାଂଶ ନାନ୍ଦୈକଭୂତି-ଦର୍ଶନଃ ।

(ଖ) ଯତ୍ତୁ ଦର୍ଶନମୁକ୍ତଂ ‘ତତ୍ତ୍ୱକାରଣଂ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗାଭିପନ୍ନସ’ ଇତି । ବୈଦିକମେବ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନଂଧ୍ୟାନଞ୍ଚ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗଶବ୍ଦାଭ୍ୟାମଭିଲକ୍ୟତେ, ପ୍ରତ୍ୟାସତ୍ତ୍ୱେରିତ୍ୟ-ବପତବ୍ୟମ୍ । ଯେନ ଦ୍ୱଂଶେନ ନ ବିରୁଦ୍ଧେତେ ତେନେଷ୍ଠ ମେ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗସ୍ବତ୍ୟୋଃ ସାବକାଶଦ୍ୱମ୍ । ତଦ୍ୟଥା- ‘ଅସଙ୍ଗୋ ହ୍ୟୟଂ ପୁରୁଷଃ’ (ବୃ ୪-୩-୧୬) ଇତ୍ୟେବମା-ଦିଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧମେବ ପୁରୁଷସ୍ୟବିଶୁଦ୍ଧତ୍ୱଂ ନୁର୍ଯ୍ୟୁଷପୁରୁଷନିରୂପଣେନ ସାଂଖ୍ୟୋରତ୍ତ୍ୱ-ପରମ୍ୟତେ ।

(ଗ) ତଥା ତ ଯୋଗୈରପି ‘ଅଥ ପରବ୍ରାତ୍ ବିବର୍ଣ୍ଣବାସା ମୁଷୋଃପରିଗ୍ରହଃ’ (ଜାବା-୫) ଇତ୍ୟେବମାଦି ଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧମେବ ନିବୃତ୍ତିନିଷ୍ଠତ୍ୱଂ ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟାଦ୍ୟୁପଦେଶେ ନାନୁଗମ୍ୟତେ ।

(ଘ) ଏତେନ ସର୍ବାଣି ତର୍କସ୍ପରଶାନି ପ୍ରତିବକ୍ତବ୍ୟାନି । ତାନ୍ୟପି ତର୍କୋପପତ୍ତିଭ୍ୟାଂ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନାୟୋପକୁର୍ବତୀତି ତେଦୁପକୁର୍ବନ୍ତୁ ନାମ । ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନଂ ତୁ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟେଭ୍ୟଃ ଏବ ଭବତି ‘ନାବେଦବିନମୁନୁତେ ତଂ ବୃହତ୍ତମ’ (ତୈ. ବ୍ରା ୩।୧୨।୯।୭) ‘ତଂ ହୈପନିଷଦଂ ପୁରୁଷଂ ପୂଜାମି’ (ବୃ ୩।୯।୨୬) ଇତ୍ୟେବମାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) କିନ୍ତୁ ବେଦ ନିରପେକ୍ଷ ସାଂଖ୍ୟସ୍ମୃତଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଅଥବା ଯୋଗ ମାର୍ଗଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷ ମିଳେ ନାହିଁ- ଏହି କାରଣ ହେତୁ ଦୁଇମତର ନିରାକରଣ ହୋଇଛି । ‘ତମେବ’ (ସେହି ମହାନ ପୁରୁଷକୁ ଜାଣି ପୁରୁଷ ମୃତ୍ୟୁକୁ ପାରହୁଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ପରମପଦ ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ କୌଣସି ଅନ୍ୟମାର୍ଗ ନାହିଁ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବୈଦିକ ଆନ୍ଦୈକଭୂତି ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଅତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟମୋକ୍ଷ ସାଧନକୁ ନିବାରଣ କରେ । ନିଃସନ୍ଦେହ ଭାବରେ ସେହି ସାଂଖ୍ୟ ଓ ଯୋଗ ଦୈତବାଦୀ ଅଟନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆନ୍ଦୈକଭୂତିଦର୍ଶୀ ନୁହଁନ୍ତି ।

(ଖ) ‘ତତ୍ତ୍ୱକାରଣଂ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗାଭିପନ୍ନମ୍’ ଏହି ପ୍ରକାର ଯେଉଁ ଦର୍ଶନ କୁହାଗଲା ସେଠାରେ ଏହା ଜାଣିବା ଉଚିତ ଯେ- ସାଂଖ୍ୟ ଓ ଯୋଗଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ସାମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁ ବୈଦିକଜ୍ଞାନ ଓ ଧ୍ୟାନ ହିଁ କୁହାଗଲା । ଯେଉଁ ଅଂଶରେ ଶ୍ରୁତିର ବିରୋଧ ନାହିଁ, ସେହି ଅଂଶରେ ସାଂଖ୍ୟ ଏବଂ ଯୋଗସ୍ମୃତି ଗୁଡ଼ିକର ସାବକାଶଦ୍ୱ ଇଷ୍ଟ ହୁଏ । ଯେପରି ‘ଅସଙ୍ଗୋ’ (ଏହି ଆତ୍ମା ନିର୍ଗତ ଭାବରେ ଅସଙ୍ଗ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷଠାରେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଗୁଣପୁରୁଷର ନିରୂପଣ ଦ୍ୱାରା ବିଶୁଦ୍ଧତ୍ୱ ସାଂଖ୍ୟଲୋକ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି ।



(ଗ) ତେଣୁ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ‘ଅଥପରିବାଡ଼’ (ପରିବ୍ରାଜକକୁ କଷ୍ଟାୟବସ୍ତ୍ରଧାରୀ, ମୁଣ୍ଡ ଲଣ୍ଠା ଓ ପରିଗ୍ରହ (ଦାନ) ରହିତ ହେବା ଉଚିତ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିପ୍ରସିଦ୍ଧ ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗର ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟାଦି ଉପଦେଶଦ୍ଵାରା ଅନୁସରଣ କରନ୍ତି ।

(ଘ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ବିରୋଧ ଦ୍ଵାରା ଅର୍ଥାତ୍ ସାଂଖ୍ୟସୂତି ଓ ଯୋବଂସୂତିର ନିରାକରଣ-ନ୍ୟାୟରେ ସବୁତର୍କସୂଚିର ନିରାକରଣ ହେବା ଦରକାର । ଯଦି ସୂତିଗୁଡ଼ିକ ତର୍କ (ଅନୁମାନ) ଉପପତ୍ତି (ତର୍କର ଅନୁଗ୍ରାହିକା ଯୁକ୍ତି) ଦ୍ଵାରା ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନର ଉପକାରକ ହେବେ, ତେବେ ବେଦକୁ ନ ଜାଣିଥିବାବେଳେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ) ‘ତ’ ଉଦ୍ଘୋଷନିଷଦଂ (ମୁଁ କିନ୍ତୁ ଉପନିଷଦ୍ ଗମ୍ୟ ଏହି ପୁରୁଷକୁ ପଚାରୁଛି) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ଵାରା ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା ସିଦ୍ଧ ହେବାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

୩ ବିଲକ୍ଷଣତ୍ବାଧିକରଣମ୍ । ସୁ. ୪ - ୧୨

ବିଲକ୍ଷଣତ୍ବାଧିକରଣମ୍ - ୩

ନ ବିଲକ୍ଷଣତ୍ବାଦସ୍ୟ ତଥାତ୍ଵଂ ଚ ଶବ୍ଦାତ୍ ॥ ୪ ॥

(୧) ନ ବିଲକ୍ଷଣତ୍ବାଦସ୍ୟ ତଥାତ୍ଵଂ ଚ ଶବ୍ଦାତ୍ ॥୨।୧।୪॥

ଅସ୍ୟ-ଏହିଜଗତର, ନ-ବ୍ରହ୍ମ ଉପାଦାନକାରଣ ନୁହେଁ, ବିଲକ୍ଷଣତ୍ବାତ୍-କାରଣ-ତାହା ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍, ବ୍ରହ୍ମଚେତନ । ଜଗତ୍ ଅଚେତନ ଶବ୍ଦାତ୍-ବିଜ୍ଞାନଂ ଚାବିଜ୍ଞାନଂ ଚାଭବତ୍’ ଏହି ଶୁଦ୍ଧିରେ, ତଥାତ୍ଵଂ ଚ-ବିଲକ୍ଷଣତ୍ଵ ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ (କ) ବ୍ରହ୍ମସ୍ୟ ଜଗତୋ ନିମିତ୍ତକା । ରଣଂ ପ୍ରକୃତିଃସ୍ତେତ୍ୟସ୍ୟ ପକ୍ଷସ୍ୟାକ୍ଷେପ ସ୍ଵଭିନିମିତ୍ତଃ ପରିହୃତଃ । ତର୍କ ନିମିତ୍ତ ଇଦାନୀମାକ୍ଷେପଃ ପରିହିୟତେ ।

(ଖ) କୁତଃ ପୁନରସ୍ମିନ୍ନବଧାରିତ ଆଗମାର୍ଥେ ତର୍କନିମିତ୍ତ ସ୍ୟାକ୍ଷେପସ୍ୟାବକାଶଃ ? ନନ୍ତୁ ଧର୍ମ ଇବ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ଆଗମୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । ଭବେଦୟମବସ୍ତେନା ଯଦି ପ୍ରମାଣାନ୍ତରାନବଗାହ୍ୟ ଆଗମମାତ୍ର ପ୍ରମେୟୋଽୟମର୍ଥଃ ସ୍ୟାଦନ୍ତୁଷ୍ଟେୟରୂପ ଇବ ଧର୍ମଃ, ପରିନିଷ୍ପନ୍ନରୂପଂ ତୁ ବ୍ରହ୍ମାବଗମ୍ୟତେ । ପରିନିଷ୍ପନ୍ନେ ଚ ବସ୍ତୁନି ପ୍ରମାଣାନ୍ତରାଶାସ୍ତ୍ୟବକାଶୋ ଯଥା ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦିଷୁ ।

(ଗ) ଯଥା ଚ ଶୁଦ୍ଧାନାଂ ପରସ୍ପରବିରୋଧେ ସତ୍ୟେକଦଶେନେତରା ନାୟତ୍ତେ ଏବଂ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରାବିରୋଧେଽପି ତଦ୍ବଶେନୈବ ଶୁଦ୍ଧିର୍ନାୟତେ । ଦୃଷ୍ଟସାମ୍ୟୋନ ଋଦୃଷ୍ଟମର୍ଥଂ ସମର୍ଥୟତା ଯୁକ୍ତିଭିରନୁଭବସ୍ୟ ସନ୍ନିକୁଷ୍ଠ୍ୟତେ । ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟ୍ୟତେ ତୁଶୁଚିରେ ତିହ୍ୟାଯାତ୍ରେଣ ସ୍ଵାର୍ଥାଭିଧାନାତ୍ ।



(ଘ) ଅନୁଭବାବସାନଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନମବିଦ୍ୟାୟା ନିବର୍ତ୍ତକଂ ମୋକ୍ଷସାଧନଞ୍ଚ ଦୃଷ୍ଟଫଳତୟେଷ୍ୟତେ । ଶ୍ରୁତିରପି ଶ୍ରୋତବ୍ୟଃ ମତ୍ରବ୍ୟଃ ଇତି ଶ୍ରବଣବ୍ୟତିରେକେଣ ମନନଂ ବିବଧତା ତର୍କ ମପ୍ୟତ୍ରାର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତି । ଅତସ୍ତର୍କନିମିତ୍ତଃ ପୁନରାକ୍ଷେପଃ କ୍ରିୟତେ, ‘ନ ବିଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାଦସ୍ୟ’ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ବ୍ରହ୍ମ ଏହି ଜଗତର ନିମିତ୍ତକାରଣ ଓ ଉପାଦାନ କାରଣ ଅଟେ, ଏହିପକ୍ଷ ଉପରେ ସାଂଖ୍ୟସ୍ମୃତିନିମିତ୍ତକ ଆକ୍ଷେପର ପରିହାର କରାଗଲା । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ତର୍କ ନିମିତ୍ତକ ଆକ୍ଷେପର ପରିହାର କରାଯାଉଅଛି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ନିଷ୍ପତି ଭାବରେ ଏହି ବେଦାର୍ଥରେ ତର୍କନିମିତ୍ତକ ଆକ୍ଷେପର ଅବକାଶ କେଉଁଠି ହୁଏ ବୋଲି ଆଶଙ୍କା କରାଯାଏ । କାରଣ ଧର୍ମଭଳି ବ୍ରହ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ବେଦ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣ ହେବା ଠିକ୍ ଅଟେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଠିକ୍ ହୁଏ, ଯଦି ଅନୁଷ୍ଠେୟ ଧର୍ମଭଳି ଏହି ବ୍ରହ୍ମରୂପର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରଦ୍ୱାରା ଅଗ୍ରାହୀ କେବଳ ଆଗମମାତ୍ର ଜ୍ଞେୟ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମସିଦ୍ଧିବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଦି ସଦୃଶ ସିଦ୍ଧିବସ୍ତୁରେ ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣ ଗୁଡ଼ିକର ଅବକାଶ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯେପରି ବେଦବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ହେଲେ ଏକ ବଳବାନ୍ ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ଅନ୍ୟ ଦୁର୍ବଳଶ୍ରୁତିର ଅର୍ଥ କରାଯାଏ, ସେହିପରି ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣମାନଙ୍କ ସହିତ ଶ୍ରୁତିର ବିରୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି ନିରବକାଶ (ଶଙ୍କାଶୂନ୍ୟ)ରେ ଶ୍ରୁତିର (ବଳବାନହେତୁ) ଅର୍ଥ କରାଯାଏ । ଅନୁଭୂତ ଅର୍ଥଭଳି ଅଦୃଷ୍ଟ ପରୋକ୍ଷ ଅର୍ଥକୁ ସମର୍ଥନ କରୁଥିବା ତର୍କ ସ୍ମୃତି ଅନୁଭବର ସନ୍ନିହିତ ହୁଏ । ଶ୍ରୁତି କିନ୍ତୁ ଐତିହ୍ୟମାତ୍ର (ପରୋକ୍ଷରୂପ ପ୍ରବାହପରମ୍ପରା ମାତ୍ର) ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱକାୟ ଅର୍ଥକୁ କହେ ।

(ଘ) ତେଣୁ ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଏହା ଦୂର ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋକ୍ଷର ସାଧନ ଭୂତ-ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଅବିଦ୍ୟାର ନିବର୍ତ୍ତକ ହୋଇ ଦୃଷ୍ଟଫଳ ସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାରା ଅଭିଷ୍ଟ ହୁଏ । ‘ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋ ମତ୍ରବ୍ୟଃ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରବଣଭିନ୍ନ ମନନର ବିଧାନ କରି ଶ୍ରୁତିମଧ୍ୟ ତର୍କକୁ ଏଠାରେ ଆଦର ଯୋଗ୍ୟ ରୂପରେ ଦେଖାଏ । ତେଣୁ ‘ନ ବିଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାଦସ୍ୟ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ତର୍କ ନିମିତ୍ତକ ପୁନର୍ବାର ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଇଅଛି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୱକ୍ତଂ ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଃ କାରଣଂ ପ୍ରକୃତିରିତି ତନ୍ନୋପପଦ୍ୟତେ, କସ୍ମିନ୍ ? ବିଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାଦସ୍ୟ ବିକାରସ୍ୟ ପ୍ରକୃତ୍ୟଃ । ଇଦଂ ହି ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟଂ ଦେନାଭିପ୍ରେୟମାଣଂ ଜଗତ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଲକ୍ଷଣମଚେତନମଶ୍ଚିଦ୍ ଚ ଦୃଶ୍ୟତେ । ବ୍ରହ୍ମ ଚ ଜଗତ୍‌ବିଲକ୍ଷଣଂ ଚେତନଂ ଶୂନ୍ୟଞ୍ଚ ଶୂନ୍ୟତେ । ନ ଚ ବିଲକ୍ଷଣତ୍ୱେ ପ୍ରକୃତି ବିକାରଭାବୋ ଦୃଷ୍ଟଃ ।

(ଖ) ନହି ରୂତକାଦୟୋ ବିକାରା ମୃତପ୍ରକୃତିକା ଭବନ୍ତି । ଶରବାଦୟୋ ବା ସୁବର୍ଣ୍ଣପ୍ରକୃତିକାଃ । ମୃଦୈବ ତୁ ମୃଦାନ୍ୱିତା ବିକାରାଃ କ୍ରିୟତେ, ସୁବର୍ଣ୍ଣେନ ଚ ସୁବର୍ଣ୍ଣାନ୍ୱିତାଃ ।



ତଥେଦମପି ଜଗଦଚେତନଂ ସୁଖଦୁଃଖମୋହାନିତଂ ସଦଚେତନସୈବ
ସୁଖଦୁଃଖମୋହାତ୍ମକସ୍ୟ କାରଣସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଭବିତୁମର୍ହୀତୀତି ନ ବିଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ।
ବ୍ରହ୍ମବିଲକ୍ଷଣାତ୍ ଋଷ୍ୟ ଜଗତୋଽଶୁଦ୍ଧ୍ୟଚେତନତ୍ ଦର୍ଶନାଦବତୀକ୍ରନ୍ତମ୍ ।

(ଗ) ଅଶୁଦ୍ଧିଂ ହି ଜଗତ୍ ସୁଖଦୁଃଖମୋହାତ୍ମକତୟା ପ୍ରୀତି ପରିତାପବିଷାଦାଦି
ହେତୁଦ୍ଵାର୍ତ୍ତ ସ୍ୱର୍ଗ ନରକାଦ୍ୟୁ ଜୀବତ ପ୍ରପଞ୍ଚଭ୍ରାଜ । ଅଚେତନଂ ଚେଦଂ ଜଗତ୍ ଚେତନଂ
ପ୍ରତି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବେନୋପକରଣଭାବୋପଗମାତ୍ । ନ ହି ସାମ୍ୟେ ସତ୍ୟୁପକାର୍ଯ୍ୟୋ
ପକାରକଭାବୋ ଭବତି । ନହି ପ୍ରଦୀପୌ ପରସ୍ପରସ୍ୟୋପକରୁତଃ ।

(ଘ) ନନ୍ୁ ଚେତନମପି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଂ ସ୍ୱାମି ଭୃତ୍ୟନ୍ୟାୟେନ ଭୋକ୍ତୁ ରୂପକରିଷ୍ୟତି
ନ, ସ୍ୱାମି ଭୃତ୍ୟୟୋରପ୍ୟ ଚେତନାଂଶସୈବ ଚେତନଂ ପ୍ରତ୍ୟୁକାରକଦ୍ଵାର୍ତ୍ତ । ଯୋ ହ୍ୟେକସ୍ୟ
ଚେତନସ୍ୟ ପରିଗ୍ରହୋ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିର ଚେତନ ଭାଗଃ ସ ଏବାନ୍ୟସ୍ୟ ଚେତନସ୍ୟୋ
ପକୋରତି । ନ ତୁ ସ୍ୱଂୟମେବ ଚେତନଶ୍ଚେତନାକ୍ରତ୍ । ସ୍ୟୋପକରୋତ୍ୟପକୋରତି
ବା ନିରତିଶୟା ହ୍ୟକର୍ତ୍ତାରଶ୍ଚେତନା ଇତି ସାଂଖ୍ୟା ମନ୍ୟନ୍ତେ । ତସ୍ମାଦ ଚେତନଂ
କାର୍ଯ୍ୟକାରଣମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ପ୍ରକୃତି ରୂପରେ ଯାହା
କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ।
ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ଜଗତ୍ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ହୋଇ ଅଚେତନ ଓ
ଅଶୁଦ୍ଧିରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ହୋଇ ଚେତନ ଓ
ଶୁଦ୍ଧିରୂପରେ ଶୁଣାଯାଏ । ବିଲକ୍ଷଣ ହେଲେ ବିଲକ୍ଷଣରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବ ଦେଖାଯାଏ
ନାହିଁ । ସେପରି ଶରା, ମାଠିଆ ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ଉପାଦାନ ନୁହଁନ୍ତି । କିନ୍ତୁ
ମୃତ୍ତିକାଠାରୁ ଅନୃତ ହୋଇ ଘଟାଦିବିକାର ମୃତ୍ତିକାରୁ ତିଆରି ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ସୁବର୍ଣ୍ଣାନୃତ
ଅଭୂଷଣ ଇତ୍ୟାଦି ବିକାର ସୁବର୍ଣ୍ଣରୁ ନିର୍ମିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେହିପ୍ରକାର ଏହି ଜଗତ୍ ମଧ୍ୟ
ଅଚେତନ ସୁଖ, ଦୁଃଖ ଓ ମୋହଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅଚେତନ ସୁଖ, ଦୁଃଖ ଏବଂ
ମୋହାତ୍ମକକାରଣର କାର୍ଯ୍ୟହେବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । କିନ୍ତୁ ବିଲକ୍ଷଣ ବ୍ରହ୍ମର ନୁହେଁ । ଅଶୁଦ୍ଧି ଓ
ଅଚେତନତ୍ତ୍ୱକୁ ଦେଖିବା ଦ୍ଵାରା ଏହି ସଂସାର ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ ।

(ଖ) ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଏହି ଜଗତ୍ ଅଶୁଦ୍ଧ ଅଟେ, କାରଣ-ସୁଖ, ଦୁଃଖ ଓ
ମୋହାତ୍ମକରୂପରେ ପ୍ରୀତି ପରିତାପ ଓ ବିଷାଦାଦିର ହେତୁ ହୁଏ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗ ଓ ନରକାଦି
ଅନେକପ୍ରକାରର ପ୍ରପଞ୍ଚରୂପ ହୁଏ । ଏହି ଜଗତ୍ ଅଚେତନ ଅଟେ । କାରଣ-ଶରୀର
ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିରୂପରେ ଚେତନର ପ୍ରତି ଉପକରଣଭାବରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସାବୃଣ୍ୟ ହେଲେ
ମଧ୍ୟ ଉପକାର୍ଯ୍ୟ - ଉପକାରଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯେପରିକି ଦୁଇଟି ପ୍ରଦୀପ ଗୋଟିକର
ଅନ୍ୟଟି ଉପକାର କରେ ନାହିଁ ।



(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ଅଚେତନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ବାମିଭୂତ୍ୟନ୍ୟାୟରେ ଭୋକ୍ତାର ଉପକାର କରେ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସ୍ବାମୀ ଓ ଭୂତ୍ୟର ଅଚେତନ ଅଂଶହିଁ ଚେତନର ଉପକାରକ ଅଟେ । ଗୋଟିଏ ଚେତନର ପରିଗ୍ରହ ଯାହା ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ଅଚେତନଭାଗ ଅଟେ, ସେହି ଅନ୍ୟ ଚେତନର ଉପକାର କରେ, ପରନ୍ତୁ ସ୍ବୟଂ ଚେତନ ଅନ୍ୟଚେତନର ଉପକାର କରେ ନାହିଁ ବା ଅପକାର କରେ ନାହିଁ, କାରଣ- ଚେତନ ହେଉଛି ଅତିଶୟରହିତ ଓ ଅକର୍ତ୍ତା ବୋଲି ସାଂଖ୍ୟମତାବଲମ୍ବୀ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି, ତେଣୁ ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ଅଚେତନ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ନ ଚ କାଷ୍ଠଲେଷାଦାନାଂ ଚେତନତ୍ବେ କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରମାଣମସ୍ତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧିଶାୟଂ ଚେତନାଚେତନପ୍ରବିଭାଗୋ ଲୋକେ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଲକ୍ଷଣାଦ୍ବାନ୍ୱେଦଂ ଜଗତ୍ପ୍ରକୃତିକମ୍ ।

(ଖ) ଯୋଃପି କର୍ଷିଦାତକ୍ଷାତ-ଶୂଦ୍ରା ଜଗତଶ୍ଚେତନପ୍ରକୃତିକତାଂ ତଦ୍ବଳେ-ନୈବ ସମସ୍ତଂ ଜଗଜ୍ଜେତନାବଗମୟିଷ୍ୟାମି । ପ୍ରକୃତିରୂପସ୍ୟ ବିକାରୋଽନୁମୟର୍ଗମାର୍ ।

(ଗ) ଅବିଭାବନଂ ତୁ ଚୈତନସ୍ୟ ପରିଣାମବିଶେଷାଦ୍ ଭବିଷ୍ୟତ । ଯଥା ସ୍ବଷ୍ଟ ଚୈତନ୍ୟାନାମପ୍ୟାତ୍ମନାଂ ସ୍ବାପମୁଦ୍ରାଦ୍ୟବସ୍ଥାସୁଚୈତନ୍ୟଂ ନ ବିଭାବ୍ୟତେ, ଏବଂ କାଷ୍ଠଲେଷାଦାନାମପି ଚୈତନ୍ୟଂ ନ ବିଭାବୟିଷ୍ୟତେ ।

(ଘ) ଏତସ୍ମାଦେବ ବିଭାବିତାବିଭାବିତତ୍ବକୃତାଦ୍ ବିଶେଷାଦ୍ ରୂପାଦିଭାବା-ଭାବାଭ୍ୟାଂ ଚ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣାନାମାତ୍ମନାଂ ଚ ଚେତନତ୍ବାବିଶେଷେଽପି ଗୁଣପ୍ରଧାନଭାବୋ ନ ବିରୋଧ୍ୟତେ । ଯଥା ଚ ପାର୍ଯ୍ୟବତ୍ବାବିଶେଷେଽପି ମାଂସସୂଯୋଦନାଦାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟାତ୍ମବଦ୍ଭିନୋ ବିଶେଷାତ୍ ପରସ୍ପରୋପକାରିତ୍ବଂ ଭବତ୍ୟେବମିହାପି ଭବିଷ୍ୟତି ।

(ଙ) ପ୍ରବିଭାଗପ୍ରସିଦ୍ଧିରପ୍ୟତ ଏବେ ନ ବିରୋଧ୍ୟତ ଇତି । ତେନାପି କଥଞ୍ଜିଜ୍ଞେତନାଚେତନତ୍ବଲକ୍ଷଣଂ ବିଲକ୍ଷଣତ୍ବଂପରିହିୟତେ । ଶୁଦ୍ଧ୍ୟଶୁଦ୍ଧିତ୍ବଲକ୍ଷଣଂ ତୁ ବିଲକ୍ଷଣଂ ନୈବ ପରିହିୟତେ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) କାଠ ଓ ଟେକାପଥର ଇତ୍ୟାଦି ଚେତନ ହେବା ପାଇଁ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ସଂସାରରେ ଏହି ଚେତନ ଓ ଅଚେତନ ବିଭାଗ କିନ୍ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ହେଲେ ଏହି ଜଗତ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତିକ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି ଚେତନ ଜଗତର ପ୍ରକୃତି (ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥଳ) ବୋଲି କେହି କହେ, ଏହା ଶୁଣି ତାହାବଳରେ ସମସ୍ତଜଗତକୁ ଚେତନରୂପରେ ସିଦ୍ଧ ହେବ, କାରଣ-ପ୍ରକୃତି ସ୍ବରୂପର ଅନୁୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ବିଶେଷ ପରିଣାମ କାରଣରୁ ସେଠାରେ ଚୈତନ୍ୟ ଅପ୍ରତୀତ ଅବିଭକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ସ୍ବକ୍ଷରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଆତ୍ମାଗୁଡ଼ିକରେ ଚୈତନ୍ୟ, ନିଦ୍ରା,



ମୂର୍ତ୍ତିଦି ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି କାଷ୍ଠ ଓ ଲୋଷାଦିର ମଧ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରତୀତି ହେବ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତିକନ୍ୟ ବିଶେଷରୁ ଏପରିରୂପାଦିର ଭାବା ଭାବହେତୁ ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ଆତ୍ମାରେ ଚେତନତ୍ୱପରି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ଭାବର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ମାଂସ, ତାଲି ଓ ଅନ୍ନ ପ୍ରଭୃତିରେ ପାର୍ଥବତ୍ୱ ସମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ହେତୁ ପରସ୍ପର ଉପକାରିତ୍ୱ ଅଟନ୍ତି, ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ଅଟେ ।

(ଙ) ଏହାଦ୍ୱାରା (ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତି) ବିଭାଗ (ଚେତନ ଓ ଅଚେତନ)ର ପ୍ରସିଦ୍ଧିରେ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଚେତନତ୍ୱ ଓ ଅଚେତନତ୍ୱରୂପ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟର ପରିହାର ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ଶୁଦ୍ଧି ଓ ଅଶୁଦ୍ଧିରୂପ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟର ପରିହାର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ନ ଚେତନତ୍ୱପି ବିଲକ୍ଷଣତ୍ୱ ପରିହରୁ ଶକ୍ୟତ ଇତ୍ୟାହ-ତଥାତ୍ୱ ଚ ଶବ୍ଦାଦିତି । ଅନବଗମ୍ୟମାନମେବ ହାବଂ ଲୋକେ ସମସ୍ତସ୍ୟ ବସ୍ତୁନଶ୍ଚେତନତ୍ୱଂ ଚେତନପ୍ରକୃତି କତ୍ୱ ଶ୍ରବଣାଛଦଶରଶତୟା କେବଳତୟୋତ୍ ପ୍ରେକ୍ଷେତ, ତଚ ଶବ୍ଦାଦେନୈବ ବିରୁଧତେ । ଯତଃ ଶବ୍ଦାଦପି ତଥାତ୍ମବଗମ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତଥାତ୍ମମିତି ପ୍ରକୃତି ବିଲକ୍ଷଣତ୍ୱ କଥୟତି । ଶବ୍ଦ ଏବଂ ‘ବିଜ୍ଞାନ’ ଚାବିଜ୍ଞାନ’ ଚ’ (ଚୈ ୨-୬) ଇତି କସ୍ୟଚିତ୍ ବିଭାଗସ୍ୟା ଚେତନତାଂ ଶ୍ରାବୟଂଶ୍ଚେତନାତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଲକ୍ଷଣମଚେତନଂ ଜଗନ୍ନାବୟତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟର ମଧ୍ୟ ପରିହାର ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ‘ତଥାତ୍ମ ଚ’ ଶବ୍ଦାତ୍, ଚ ସଂସାରରେ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଚେତନତ୍ୱରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଜଗତ ଚେତନ ଉପାଦାନଯୁକ୍ତ । ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରବଣରେ ଯଦି କେବଳ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣର ଆଧାର ଉପରେ ସେଠାରେ ଚେତନର କବ୍ଧନା କରାଯାଏ, ତେବେ ସେହି କବ୍ଧନା ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ, କାରଣ-ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ହିଁ ତଥାତ୍ (ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ) ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଖ) ତଥାତ୍ମପଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତିରୁ ବିଲକ୍ଷଣତାକୁ ସୂଚକାର କହନ୍ତି । ‘ବିଜ୍ଞାନ’ ଚାବିଜ୍ଞାନ’ ଚ’ (ଚେତନ ଓ ଅଚେତନ) ଏହିପ୍ରକାର କୌଣସି ବିଭାଗକୁ ଅଚେତନତ୍ୱ ଶ୍ରବଣ କରାଇ ଶ୍ରୁତି ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଜଗତ ବିଲକ୍ଷଣ ଓ ଅଚେତନ ବୋଲି ଶ୍ରବଣ କରାଏ ।

(୧) ମୂଳ- ନନ୍ତୁ ଚେତନତ୍ୱମପି କୃତିଦଚେତନତ୍ୱଭିମତାନାଂ ଭୂତେହିୟାଣାଂ ଶୂନ୍ୟତେ । ଯଥା ‘ମୁଦବ୍ରବୀତ୍’ ‘ଆପୋ ବ୍ରୁବନ୍’ (ଶ-ବ୍ରା ୬-୧-୩-୨-୪) ଇତି ।



‘ତତ୍ତ୍ୱେକ ଐକ୍ଷତ’ ‘ତା ଆପ ଐକ୍ଷତ’ (ଛା ୬-୨-୩-୪) ଇତି । ତୈବମାଦ୍ୟା ଭୂତବିଷୟା ଚେତନତ୍ୱଶ୍ଚିତ୍ତିଃ ।

(ଖ) ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟାଣି ‘ତେ ହେମେ ପ୍ରାଣା ଅହଂ ଶ୍ରେୟସେ ବିବଦମାନ । ବ୍ରହ୍ମ ଜଗ୍ନୁ’ (ବୃ ୬-୧-୭) ଇତି । ‘ତେହ ବାଚମୁରୁଷ୍ଠ୍ୟଂ ନ ଉଦ୍‌ଗାୟେତି’ (ବୃହ - ୧-୩-୨) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟେତି । ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଅଚେତନତ୍ୱରେ ଅଭିମତ ଆକାଶାଦିଭୂତ ଓ ଚକ୍ଷୁ ଆଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ କେଉଁ କେଉଁ ଚେତନତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ଯେପରି ‘ମୁଦବ୍ରତ୍’ (ମାତି ପୃଥ୍ୱୀକୁ କହିଲା, ଜଳ କହିଲା) ଏହିପ୍ରକାର ଏବଂ ‘ତତ୍ତ୍ୱେକ’ ଐକ୍ଷତ’ (ସେ ତେଜ ଦେଖିଲା, ସେ ଜଳ ଇକ୍ଷଣ କଲା) ଇତ୍ୟାଦି ଭୂତବିଷୟକ ଚେତନତ୍ୱ ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(ଖ) ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସେପରି ଶ୍ରୁତି ମିଳେ । ଯଥା ‘ତେ ହେମେ’ (ସେମାନେ ଏହି ପ୍ରାଣ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ‘ମୁଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ମୁଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ’ ଏହିପ୍ରକାର ବିଷାଦ କରି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ପାଖକୁ ଗଲେ) ‘ତେ ହ’ (ସେହି ଦେବତା ବାଣାଦ୍ୱାରା କହିଲେ- ତୁମେ ଆତ୍ମପାଇଁ ଉଦ୍‌ଗାନ କର) ଇତ୍ୟାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟକ ଚେତନତ୍ୱ ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ତେଣୁ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ଆମ୍ଭେ କହି-

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥୫॥

(୨) ଅଭିମାନିବ୍ୟପଦେଶସ୍ତୁ ବିଶେଷାନୁଗତିଭ୍ୟାମ୍ ॥୨।୧।୫॥

ତୁ- ତୁ ଶବ୍ଦ ଶଙ୍କାର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଦିଆଯାଇଛି । ଅଭିମାନ ବ୍ୟପଦେଶ- ‘ତେହ ପ୍ରାଣା’ ଇତି ଶ୍ରୁତିରେ ‘ପ୍ରାଣା’ ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରାଣ ଅଭିମାନୀ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ କୁହାଯାଇଅଛି । ବିଶେଷାନୁଗତିଭ୍ୟାମ୍- ଏହା ବିଶେଷ ଓ ଅନୁଗତି ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ୍ଦ ଆଶଙ୍କାମପନୁଦତି । ନ ଖଲୁ ‘ମୁଦବ୍ରବୀତ୍’ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକଥା ଶ୍ରୁତ୍ୟା ଭୂତେନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ଚେତତ୍ୱମାଶଙ୍କନାୟମ୍ । ଯତୋଽଭିମାନିବ୍ୟପ-ଦେଶ ଏଷଃ । ମୃଦାଦ୍ୟଭିମାନିନ୍ୟେ ବାଗାଦ୍ୟଭିମାନିନ୍ୟସ୍ତ ଚେତନା ବେଦତା ବଦନ ସଂବଦନାଦିଷ୍ଟ ଚେତନୋଚିତେଷୁ ବ୍ୟବହାରେଷୁ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟନ୍ତେ । ନ ଭୂତେନ୍ଦ୍ରିୟମାତ୍ରମ୍ ।

(ଖ) କସ୍ମାତ୍ ? ବିଶେଷାନୁଗତିଭ୍ୟାମ୍ । ବିଶେଷୋ ହି ଭୋକ୍ତୃଣାଂ ଭୂତେନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ଚ ଚେତନାଚେତନପ୍ରବିଭାଗଲକ୍ଷଣାଃ ପ୍ରାଗଭିହିତଃ । ସର୍ବଚେତନ ତାୟାଂ ଋଷୌ ନୋପପଦ୍ୟେତ ।



(ଗ) ଅପି ଚ କୌଷୀତକିନଃ ପ୍ରାଣସଂବାଦେ କାରଣମାତ୍ରାଶଙ୍କାବିନି-
ବୃତ୍ତୟୋଽଧିଷ୍ଠାତୃତେତନ ପରିଗ୍ରହାୟ ଦେବତାଶବ୍ଦେନ ବିଶିଷ୍ଟନ୍ତି- ‘ଏତା ହ ବୈଦେବତା
ଅହଂ ଅହଂଶ୍ରେୟସେ ବିବଦାମାନଃ’ ଇତି । ‘ତା ବା ଏତାଃ ସ୍ୱର୍ବ ସର୍ବା ଦେବତାଃ
ପ୍ରାଣେ ନିଃଶ୍ରେୟସଂ ବିଦିତ୍ବା’ (କୌଷୀ ୨-୧୪) ଇତି ଚ ।

(ଘ) ଅନୁଗତାଶ୍ଚ ସର୍ବତ୍ରାଭିମାନିନ୍ୟଶ୍ଚେତନା ଦେବତା ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥବାଦେତିହାସ-
ପୁରାଣାଦିଭ୍ୟୋବଚମ୍ୟନ୍ତେ । ‘ଅଗ୍ନିର୍ବାଗଭୃତ୍ବା ମୁଖଂ ପ୍ରାବଶିତ୍’ (ଐ ଆ ୨-୪-୨-୪)
ଇତ୍ୟବମାଦିକା ଚ ଶୁଦ୍ଧିଃ କରଣେଷେ ସ୍ପନ୍ଦୁଗ୍ରାହିକାଂ ଦେବତାମନୁଗତାଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଙ) ପ୍ରାଣ ସମ୍ବାଦବା କ୍ୟଶେଷେ ଚ ‘ତେ ହ ପ୍ରାଣାଃ ପ୍ରଜାପତିଂ ପିତରମି-
ତ୍ୟୋରୁଃ’ (ଛା ୫-୧୭) ଇତି ଶ୍ରେଷ୍ଠଦୁର୍ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାୟ ପ୍ରଜାପତିଗମନମ୍, ତଦ୍‌ବଚ-
ନାଚ୍ଛେଦକୈକୋ ତତ୍ତ୍ୱମଣେନାନ୍ୟ ବ୍ୟତିରେକାଭ୍ୟାଂ ପ୍ରାଣଶ୍ରେଷ୍ଠ୍ୟପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ।
‘ତସ୍ମୈବଲିହରଣମ’ (ବୃ ୬-୧-୧୩) ଇତି ଚୈବଂଜାତୀୟକୋଽସ୍ମଦାଦିଷ୍ଟିବ-
ବ୍ୟବହାରୋଽନୁଗମ୍ୟମାନୋଽଭିମାନିବ୍ୟପଦେଶଂ ଦ୍ରୁତୟତି ।

(ଚ) ‘ତତ୍ତ୍ୱେକ ଐକ୍ଷତ’ ଇତ୍ୟପି ପରସ୍ୟଏବ ଦେବତାୟା ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀଃ
ସ୍ୱବିକାରେଷ୍ଠନୁଗତାୟା ଇୟମାୟା ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତି ଇତିଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବିଲକ୍ଷଣମେବେବଂ
ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜଗତ୍ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ତୁ ଶବ୍ଦ ଆଶଙ୍କାକୁ ନିବାରଣ କରେ । ‘ମୁଦବ୍ରବାତ୍’
ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଭୂତ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ ଚେତନତ୍ୱ ଆଶଙ୍କା କରିବା
ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ମୁଦବ୍ରବାତ୍’ ଏହିକଥା ତାହାର ଅଭିମାନୀ-ଦେବତା ବିଷୟକ
ଅଟେ । ମୃତ୍ତିକା (ପୃଥ୍ବୀ) ଆଦିର ଅଭିମାନୀ ଏବଂ ବାଣୀ ଇତ୍ୟାଦିର ଅଭିମାନୀ ଚେତନ
ଦେବତାମାନଙ୍କର ବାଦବିବାଦି ଚେତନୋଚିତ ବ୍ୟବହାରରେ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।
କେବଳ ଭୂତ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟକ ବ୍ୟପଦେଶ ନୁହେଁ ।

(ଖ) କିପରି ? ଏହାର ବିଶେଷ ଓ ଅନୁଗତି ଦ୍ୱାରା । ଭୋକ୍ତାଗୁଡ଼ିକ ଭୂତ ଏବଂ
ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ ଚେତନ ଓ ଅଚେତନ ବିଭାଗ ରୂପବିଶେଷ (ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ) ପୂର୍ବ (ବ୍ର. ସୁ-
୨-୧-୪) ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯାଉଅଛି । ସମସ୍ତ ଜଗତକୁ ଚେତନ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ
ଏହା ଚେତନାଚେତନବିଭାଗରୂପ ବିଶେଷ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) କୌଷୀତକିଶାଖା ସଂପ୍ରଦାୟ ପ୍ରାଣସମ୍ବାଦରେ କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ
ଚେତନତ୍ୱର ଆଶଙ୍କା ନିବୃତ୍ତି କରିବା ପାଇଁ ଏବଂ ଅଧିଷ୍ଠାତୃଚେତନକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ପାଇଁ
‘ଏତା ବୈ’ (ଯିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେବତା ‘ମୁଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ମୁଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ’ ଏହିପ୍ରକାର ବିବାଦ କରି)
ଏବଂ ‘ତାବା ଏତାଃ’ (ସେମାନେ ସବୁ ଦେବତା ପ୍ରାଣରେ ନିଃଶ୍ରେୟସଜାଣି) ଏହିପ୍ରକାର
ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ପ୍ରାଣକୁ ଦେବତା ଶବ୍ଦରେ ବିଶେଷିତ କରନ୍ତି ।



(ଘ) ଅଭିମାନୀ ଚେତନଦେବତା ସର୍ବତ୍ର (ଭୂତ ଓ ଜନ୍ତୁମାନଙ୍କରେ) ଅନୁଗତ ହୁଏ । ଏହା ଅନୁଗତି, ମନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥବାଦ ଇତିହାସ, ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରୁ ଜଣାଯାଏ । ଯଥା- ‘ଅଗ୍ନି ବାଗ୍ଭୁତ୍ୱା’ (ଅଗ୍ନି ବାଣୀ ହୋଇ ମୁଖରେ ପ୍ରବେଶ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଜନ୍ତୁମାନଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରାହକ (ପ୍ରକାଶକ) ଏବଂ ‘ତେ ହ ପ୍ରାଣାଃ’ (ସେହି ପ୍ରାଣମାନେ ପିତାପ୍ରଜାତିଙ୍କ ପାଖକୁ ଯିବା ଓ ତାହାଙ୍କ କଥାରେ ଜଣ ଜଣକର ଉପକ୍ରମଣରେ ଅନୁୟ ବ୍ୟତିରେକଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତୀତି ‘ତସ୍ମୈ ବଳିଂ ହରଣମ୍’ (ତସ୍ମୁ ଓ ଜନ୍ତୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ବଳି ଦିଆଯାଏ, ଏହି ପ୍ରକାରରେ ଆତ୍ମଲୋକଙ୍କ ସଦୃଶ ଜାଣି ବ୍ୟବହାର ଅଭିମାନୀ ଦେବତା ବିଷୟକ କଥାକୁ ଦୃଢ଼ କରେ ।

(ଙ) ‘ତତ୍ତ୍ୱେକ ଐକ୍ୟତା’ ଏହା ମଧ୍ୟ ନିଜର ବିକାରରେ ଅନୁଗତ ଅନ୍ୟ ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ର ଦେବତାବିଷୟକ ଏହି ଈଶ୍ଵର ବ୍ୟପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଏଣୁ ଏହି ଜଗତ୍ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ।

୧ ମୂଳ- ବିଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାରା ନ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତିକମିତ୍ୟାକ୍ଷିପ୍ତେ ପ୍ରତିବିଧରେ ।

(୧) ଭାଷ୍ୟ-ତତ- ବିଲକ୍ଷଣ ହେଲେ ଜଗତ୍ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାଦାନଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପରି ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ଷେପ କରିବା ଜାଣି ଉତ୍ତର କହେ ଯେ-

ଦୃଶ୍ୟତେ ତୁ ॥ ୬ ॥

ଦୃଶ୍ୟତେ ତୁ ॥ ୨-୧-୬ ॥

ଦୃଶ୍ୟତେ- କିନ୍ତୁ ଚେତନାଠାରୁ ଚେତନବିଲକ୍ଷଣ ଅଚେତନ ପଦାର୍ଥର ଏବଂ ଅଚେତନଠାରୁ ତାହାର ବିଲକ୍ଷଣ ଚେତନ ପଦାର୍ଥଶୁଦ୍ଧିକର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଅଚେତନ ଜଗତ୍ ଚେତନପ୍ରକୃତିକ ଅଟେ । ତୁ-ତୁଶବ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ପାଇଁ କୁହାଯାଇଅଛି ।

୨ ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ ପକ୍ଷ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି । ଯଦୁକ୍ତ ବିଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାନ୍ୱେଦଂ ଜଗଦ୍ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତିକମିତି । ନାୟମେକାନ୍ତଃ ଦୃଶ୍ୟତେହି ଲୋକେ ଚେତନତ୍ୱେନ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଭ୍ୟଃ ପୁରୁଷାଦିଭ୍ୟଃ ବିଲକ୍ଷଣାନ୍ କେଶନଶାଦାନାମୁତ୍ପତ୍ତିଃ, ଅଚେତନତ୍ୱେ ନ ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଭ୍ୟା ଗୋମୟାଦିଭ୍ୟା ବୃକ୍ଷିକାଦାନାମ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ୱଚେତନାନ୍ୟେବ ପୁରୁଷାଦିଶରୀରାଣ୍ୟଚେତନାନାଂ କେଶନ-ଶାଦାନାଂ କାରଣାନ୍ତି, ଅଚେତନାନ୍ୟେବ ତ ବୃକ୍ଷିକାଦିଶରୀରାଣ୍ୟ-ଚେତନାନାଂ ଗୋମୟାଦାନାଂ କାର୍ଯ୍ୟାଣାତି ।



(ଗ) ଉତ୍ପାଦ-ଏକମାତ୍ର କିଞ୍ଚିଦ୍‌ଚେତନଂ ଚେତନସ୍ୟାୟତନା-ଭାବମୁପଗच्छତି, କିଞ୍ଚିନ୍ନୈତ୍ୟସ୍ତେଷାବ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମ୍ । ମହାଂଶାୟଂ ପାରିଶାମିକଃ ସ୍ଵଭାବବିପ୍ରକର୍ଷଃ ପୁରୁଷାଦାନାଂ କେଶନଖାଦାନାଂ ସ୍ଵରୂପାଦିଭେଦାତ୍ । ଯଥା ଗୋମୟାଦାନାଂ ବୃକ୍ଷିକାଦିନାଂ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ସାରୂପ୍ୟେ ତ ପ୍ରକୃତି ବିକାର ଭାବ ଏବ ପ୍ରଳାୟତେ' ।

(ଘ) ଅଥୋଚ୍ୟତ-ଅସ୍ମି କର୍ଣ୍ଣିତ୍ ପାର୍ଥବତ୍ଵାଦିସ୍ଵଭାବଃ ପୁରୁଷାଦାନାଂ କେଶନଖାଦିଷ୍ଟନ୍ ବର୍ତ୍ତମାନୋ ଗୋମୟାଦାନାଂ ବୃକ୍ଷିକାଦିଷ୍ଠିତି । ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପି ତର୍ହି ସରାଳକ୍ଷଣଃ ସ୍ଵଭାବ ଆକାଶାଦିଷ୍ଟନ୍ ବର୍ତ୍ତମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତୁ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ବିଲକ୍ଷଣ ହେଲେ ଏହି ଜଗତ୍ ବ୍ରହ୍ମୋପାଦାନକ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ଏହି ନିୟମ ଐକାନ୍ତ (ଅବ୍ୟଭିଚରିତ) ନୁହେଁ । କାରଣ-ସଂସାରରେ ଏପରି ଦେଖାଯାଏ କି- ଚେତନ ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ପୁରୁଷାଦିଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଅଚେତନ କେଶନଖାଦିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ଅଚେତନ ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗୋମୟାଦିରୁ ବୃକ୍ଷିକା (ପୋକ)ର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ପୁରୁଷାଦିର ଅଚେତନଶରୀର ମଧ୍ୟ ଅଚେତନ କେଶନଖାଦିର କାରଣ ହୁଏ ଏବଂ ବୃକ୍ଷିକାଦିର ଅଚେତନ ଶରୀର ମଧ୍ୟ ଅଚେତନ ଗୋମୟାଦିର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ କି ?

(ଖ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ଏହିପ୍ରକାର କୌଣସି ଅଚେତନ ଚେତନର ଆଶ୍ରୟ ଭାବକୁ ପାଏ ଏବଂ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ପାଏ ନାହିଁ- ଏହାହିଁ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ । ଏଠାରେ ପରିଶାମାତ୍ମକ ସ୍ଵଭାବର ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ମହାନ ଅଟେ । କାରଣ-ପୁରୁଷାଦି ଓ କେଶନଖାଦିର ସ୍ଵରୂପାଦିରେ ଭେଦ ଅଛି । ସେହିପରି ଗୋମୟାଦି ଓ ବୃକ୍ଷିକାଦିର ପରିଶାମାତ୍ମକ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମହାନ ଅଟେ ଏବଂ ଦୁଇଟିର ସ୍ଵରୂପ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଭେଦ ଅଛି । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ମଧ୍ୟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସାଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବର (ପ୍ରକୃତି ବିକାରଭାବର) ବିଲୟ ହୋଇଯାଏ ।

(ଘ) ଯଦି କହ ଯେ- ପୁରୁଷାଦିର କୌଣସି ପାର୍ଥବତ୍ଵାଦି ସ୍ଵଭାବ କେଶନଖାଦିରେ ଏବଂ ଗୋମୟାଦିର କୌଣସି ପାର୍ଥବତ୍ଵାଦି ସ୍ଵଭାବ ବୃକ୍ଷିକାଦିରେ ଅନୁବର୍ତ୍ତମାନ ହୁଏ କି ? ତେବେ ବ୍ରହ୍ମର ସରାମ୍ଭକସ୍ଵଭାବ ଆକାଶାଦିରେ ଅନୁବର୍ତ୍ତ ମାନହୋଇ ଦେଖାଯାଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ବିଲକ୍ଷଣଭେଦେନ ତ କାରଣେନ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତିକତ୍ ଜଗତୋ ଦୃଷ୍ଟୟତା କିମଶେଷସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵଭାବସ୍ୟାନୁବର୍ତ୍ତନଂ ବିଲକ୍ଷଣାଦ୍‌ଫଳିତ୍ଵେୟତ ଉତ ଯସ୍ୟ କସ୍ୟଚିତ୍, ଅଥ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟେତି ବଚ୍ଚବ୍ୟମ୍ ।



. (ଖ) ପ୍ରଥମେ ବିକଳେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକୃତି ବିକାରୋ ଛେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ ନ ହ୍ୟତିଶ୍ୟମେ ପ୍ରକୃତି ବିକାର ଇତି ଭବତି । ଦ୍ଵିତୀୟେ ଗୁପ୍ତିକାଦି । ଦୃଶ୍ୟତେ ହି ସରାଲକ୍ଷଣୋ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵଭାବ ଆକାଶାଦିଷ୍ଟନୁବର୍ତ୍ତମାନ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ତୃତୀୟେ ତୁ ଦୃଷ୍ଟାତାଭାବଃ ।

(ଗ) କିଂ ହି ଯଜ୍ଞେତନ୍ୟେନାନୁଦିତଂ ତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତିକଂ ଦୃଷ୍ଟମିତି ବ୍ରହ୍ମବାଦିନଂ ପ୍ରତ୍ୟୁଦହିୟେତ, ସମସ୍ତସ୍ୟ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତିକତ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଆଗମବିରୋଧସ୍ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏବ, ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଃ କାରଣଂ ପ୍ରକୃତିକ୍ଷେତ୍ୟାଗମତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରସାଧିତ୍ଵାତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ବିଲକ୍ଷଣାଦ୍ ହେତୁଦ୍ଵାରା ଜଗତ୍ତର ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତି କତ୍ତରେ ଦୋଷ ଦେଉଥିବାରୁ ଅଶେଷ (ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ) ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵଭାବର ଅନୁବୃତ୍ତିର ଅଭାବ ବିଲକ୍ଷଣାଦ୍ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ । ଯିଏ ଯେ କୌଣସି ଅନୁବୃତ୍ତିର ଅଭାବ, ଅଥବା ଚୈତନ୍ୟର ଅନୁବୃତ୍ତି ଅଭାବ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ ବୋଲି କ’ଣ କହିବା ଉଚିତ ?

(ଖ) ପ୍ରଥମ ପକ୍ଷରେ କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ଭାବ ଉଛେଦ ହୋଇଯିବ, କାରଣ-ପ୍ରକୃତି ଓ ବିକୃତିରେ ଅତିଶୟ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ନ ହେଲେ ସେ ପ୍ରକୃତି ହୁଏ, ସେ ମଧ୍ୟ ବିକାର ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ବିକୃତିଭାବ ରହେ ନାହିଁ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପକ୍ଷରେ ଅସିଦ୍ଧରୂପ ଦୋଷ ହୁଏ; କାରଣ- ସରାଲକ୍ଷଣ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵଭାବର ଆକାଶାଦିରେ ଅନୁବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ବୋଲି ପ୍ରଥମେ କୁହାଯାଇଅଛି । ତୃତୀୟ ପକ୍ଷରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଅଭାବ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯାହା ଚୈତନ୍ୟଦ୍ଵାରା ଅନୁଦିତ ନୁହେଁ; ସେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତିକ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏପରି କେଉଁ ଉପାହରଣ ବ୍ରହ୍ମବାଦୀ ପ୍ରତି ଦେବା ? କାରଣ- ଏହି ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ସମୁଦାୟକୁ ବ୍ରହ୍ମ ଉପାଦାନକ ରୂପେ ସ୍ଵୀକାର କରାଗଲା । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶାସ୍ତ୍ରବିରୋଧ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ; କାରଣ-ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ୍ତର ନିମିତ୍ତକାରଣ ଓ ଉପାଦାନ କାରଣ ଅଟେ- ଏହି ଆଗମର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧ କରାଗଲା ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ଵିଚ୍ଛା ପରିନ୍ଦ୍ଵଷ୍ଟନିଷ୍ଠାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ପ୍ରମାଣାନ୍ତରାଶି ସମବେୟୁରିତି, ତଦପି ମନୋରଥମାତ୍ରମ୍ ରୂପାଦ୍ୟଭାବାଦ୍ ବିନାୟମର୍ଥଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ଗୋଚରଃ, ଲିଙ୍ଗାଦ୍ୟଂଭାବାଦ୍ ନାନୁମାନାଦାନାଦାନାମ୍ ।

(ଖ) ଆଗମମାତ୍ର ସମଧିଗମ୍ୟ ଏବ ଉପମର୍ଥୋ ଧର୍ମବତ୍, ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃନୈଷା ତର୍କେଣ ମତିରାପନେୟାପ୍ରାକ୍ତାନ୍ୟେନୈବ, ସୁଜ୍ଞାନାୟଂ ପ୍ରେଷ୍ଠ’ (କା ୧-୨-୯) ଇତି । ‘କୋ ଅଦ୍ଵା ବେଦ ଇବ ପ୍ରବୋଚତ୍’ ‘ଇୟଂ ବିସ୍ମୃଷ୍ଟଃ ଯତ୍ ଆବଭୁବ’ (ର-ସଂ ୧-୩୦-୬) ଇତି ଚେତେ ରତୌ ସିଦ୍ଧାନାମପାଶ୍ଵରାଣାଂ ଦୁର୍ବୋଧତାଂ ଜଗତ୍କାରଣସ୍ୟ ଦର୍ଶୟତଃ ।



(ଗ) ସ୍ମୃତିରପି ଭବତି- ‘ଅତିତ୍ୟାଃ ଖଲୁ ଯେ ଭାବା ନ ତାଂସ୍ରଜ୍ଞେଶ ଯୋଜୟେତ୍’ ଇତି । ‘ଅବ୍ୟକ୍ତୋଽୟମତିତ୍ୟୋଽୟମବିକାର୍ଯ୍ୟୋଽୟମୁଚ୍ୟତେ’ (ଗୀ-୨-୨୫) ଇତି ଚ । ‘ନ ମେ ବିଦୁଃ ସୁରଗଣାଃ ପ୍ରଭବଂ ନ ମହର୍ଷୟଃ । ଅହମାଦି ହିଁ ଦେବାନାଂ ମହର୍ଷୀଣାଂ ତୁ ସର୍ବଶଃ (ଗୀ ୧୦-୨) ଇତି ଚୈବଂଜାତୀୟକା ।

(ଘ) ଯଦପି ଶ୍ରବଣବ୍ୟତିରେକେଣ ମନନଂ ବିଧଦ୍ଭବ ଏବତର୍କମପ୍ୟାଦର୍ଶ୍ୟବ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତାତ୍ମ୍ୟକ୍ରମଂ । ନାନେନ ମିଶ୍ରେଣ ଶୁଷ୍କତର୍କସ୍ୟାତ୍ରାତ୍ମାଭଃ ସମ୍ଭବତି । ଶୁଦ୍ଧ୍ୟନୁଗ୍ରହାତ ଏବ ହ୍ୟତ୍ର ତର୍କୋଽନୁଭବାଜ୍ଞାଦେନାଶ୍ରୀୟତେ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯାହା ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି- ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ସେ କିନ୍ତୁ ମନୋରଥମାତ୍ର; କାରଣ-ରୂପାଦିର ଅଭାବହେଲେ ଅନୁମାନାଦିର ବିଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଯେଉଁବସ୍ତୁ ଧର୍ମଭଳି କେବଳ ଅଗମମାତ୍ରରୁ ଅଧିଗମ୍ୟ ହୁଏ, ସେହି ବିଷୟରେ ‘ନିଷ୍ପା ତର୍କେଣ’ (ହେ ପ୍ରିୟତମ ! ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଶୁଷ୍କତାର୍କିକଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ଏହି ବୁଦ୍ଧି କୁହାଯାଇଅଛି । ଯାହାକୁ ତୁମେ ପାଇଛ, ତର୍କଦ୍ଵାରା ତାହା ପାଇବା ପାଇଁ ଅଥବା ଦୂର ହେବା ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୁତି । ପୁନଶ୍ଚ ‘କୋ ଅବା ବେଦ’ (କିଏ ସାକ୍ଷାତଭାବେ ତାହାକୁ ଜାଣେ, ଅଥବା ତାହାକୁ ଠିକ୍ ରୂପରେ ବୁଝେ । ଏହି ବିବିଧ ସୃଷ୍ଟି ଯାହାଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା) ଏହି ଦୁଇଟି ରଚ୍ଚ ଜଗତ୍‌ର କାରଣ ବ୍ରହ୍ମରେ ସିଦ୍ଧ, ଯୋଗାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଦୁର୍ବିଜ୍ଞେୟତ୍ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ‘ଅତିତ୍ୟାଚ ଖଲୁ’ (ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ଅତିତ୍ୟ, ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ଗୁଡ଼ିକର ଉଦ୍ଧାରକ ମନୁଷ୍ୟଠାରୁ ଦେବତା ରକ୍ଷି ପ୍ରଭୃତିର ବୁଦ୍ଧିରେ ଅଗମ୍ୟ ହୁଏ, ସେହି ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକ ତର୍କରେ ନିୟୋଜନ କର) ଏବଂ ଅବ୍ୟକ୍ତଂ (ଏହା ଅବ୍ୟକ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଅବିଷୟ) ଏହି ଅତିତ୍ୟ (ମନର ଅବିଷୟ ଓ ଅବିକାର୍ଯ୍ୟ), ‘ନ ମେ ବିଦୁଃ (ହେ ଅର୍ଜୁନ ! ମୋର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଭୂତି ସହିତ ଲାଳାରେ ପ୍ରକଟ ହେବାକୁ ଦେବତା ମହର୍ଷିମାନେ ଜାଣିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ ମୁଁ ସବୁପ୍ରକାର ଦେବତା ଓ ମହର୍ଷି ମାନଙ୍କର ଆଦିକାରଣ ଅଟେ ।) ଏହିପ୍ରକାର ଏହି ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ।

(ଘ) ଶ୍ରବଣ ଭିନ୍ନ ମନନର ବିଧାନ କରୁଥିବା ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ତର୍କର ଆଦର କରେ ଓ ଦେଖାଏ । ଏହି ମନନ ବିଧିର ମିଶ୍ରଣ କଲେ ଏଠାରେ ଶୁଦ୍ଧ ତର୍କ ହେବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତିର ଅନୁଗ୍ରହାତ ତର୍କ ଅନୁଭବର ସହାୟକ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଅଛି ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ସ୍ଵପ୍ନାତ୍‌ବୁଦ୍ଧାତ୍ମୟୋରୁ ଭୟଯୋରିତରେତର ବ୍ୟଭିଚାରାଦି-ମୁନୋଽନନ୍ଦଗତଭୂମି, ସଂପ୍ରସାଦେଃ ପ୍ରପଞ୍ଚ ପରିତ୍ୟାଗେନ ସଦାତ୍ମନା ସଂପରେର୍ନିଷ୍ଠ ପ୍ରପଞ୍ଚ



ସଦାନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ, ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭବତ୍ୱାତକାର୍ଯ୍ୟକାରଣା ନନ୍ୟଦ୍ୱନ୍ୟାୟେନ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରେକ ଭେଦ୍ୟବଂଜାତାୟକଃ ।

(ଖ) ‘ତର୍କାପ୍ରତିଷ୍ଠାନାତ୍’ (ବ୍ର-ସୂ ୧-୧-୧୧) ଇତି ଚ କେବଳସ୍ୟ ତର୍କସ୍ୟ ବିପ୍ରଲମ୍ବକତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟିଷ୍ୟତି । ଯୋଃପି ଚେତନକାରଣ ଶ୍ରବଣବଳେନେବ ସମସ୍ତସ୍ୟ ଜଗତ୍ସ୍ୱେତନତାମୁତ୍ ପ୍ରେକ୍ଷେତ, ତସ୍ୟାପି ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଋବିଜ୍ଞାନଞ୍ଚ’ ଇତି ଚେତନା ଚେତନବିଭାଗଶ୍ରବଣଂ ବିଭାବନା ବିଭାବନାଭ୍ୟାଂ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ଶକ୍ୟତ ଇତି ଯୋଜୟିତୁମ୍ ।

(ଗ) ପରଜ୍ୟେ ବ ଦ୍ୱିଦମପି ବିଭାଗଶ୍ରବଣଂ ନ ଯୁସିତେ । କଥମ୍ ? ପରମକାରଣସ୍ୟ ହ୍ୟତ୍ର ସମସ୍ତ ଜଗଦାତ୍ମନା ସମବସ୍ଥାନ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ-‘ବିଜ୍ଞାନ ଋବିଜ୍ଞାନଂ ଋଭବତ୍’ ଇତି । ତତ୍ର ଯଥା ଚେତନସ୍ୟାଚେତନଭାବୋ ନୋପପଦ୍ୟାତେ, ବିଲକ୍ଷଣତ୍ୱାତ୍ । ଏବମଚେତନସ୍ୟାପି ଚେତନଭାବୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତତ୍ୱାତ୍ ବିଲକ୍ଷଣତ୍ୱସ୍ୟ ଯଥାଶ୍ଚୈତ୍ୟେବ ଚେତନଂ କାରଣ ଗ୍ରହୀତବ୍ୟ ଭବତି ।

୫-ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ଓ ଜାଗ୍ରଦବସ୍ଥା ଏହି ଦୁଇଟିରେ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟଭିଚାର ହେଲେ ଆତ୍ମା ଏହାଠାରୁ ଅସଂସ୍ପଷ୍ଟ (ପରିତ୍ୟାଗୀ ହୁଏ ଏବଂ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରପଞ୍ଚର ତ୍ୟାଗପୂର୍ବକ ସତ୍ତ୍ୱରୂପ ସହିତ ଏକହୋଇ ଆତ୍ମା ନିଷ୍ପ୍ରପଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଏ । ପ୍ରପଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ । ଏହି ଅନ୍ୟାୟରେ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅଭିନ୍ନ-ଏହିପ୍ରକାର ତର୍କ ଅଙ୍ଗିକୃତ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ତର୍କାପ୍ରତିଷ୍ଠାନାତ୍ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଶ୍ରୁତି ନିରପେକ୍ଷତର୍କକୁ ଅପ୍ରମାପକ-ପ୍ରମାଣାନୁକୁ ଉପନ୍ନ ନ କରି ଦେଖାଇଦେବ । ଯେକୌଣସି (ଏକଦେଶୀ) ବ୍ରହ୍ମକୁ ଚେତନ କାରଣ ରୂପ ପ୍ରତିପାଦିତ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ବଳରେ ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ରେ ଚେତନତ୍ୱର କଳ୍ପନା କରାଯାଇପାରେ । ତାହାମତରେ ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନ ଋବିଜ୍ଞାନଞ୍ଚ’ ଏହିପ୍ରକାର ଚେତନ ଓ ଅଚେତନର ବିଭାଗଶ୍ରବଣ ଓ ଚୈତନ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଯୋଜନା କରାଯାଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ସଂଖ୍ୟାମତରେ ଏହି ବିଭାଗ ଶ୍ରବଣ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ବିଜ୍ଞାନ ଋବିଜ୍ଞାନଞ୍ଚ’ (ଚେତନ ଓ ଅଚେତନ ହେଲା) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଏଠାରେ ପରମକାରଣକୁ ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତିର ଶ୍ରବଣ କରାଏ । ଯେପରି ସେଠାରେ ବିଲକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ଚେତନରେ ଅଚେତନଭାବ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି ଅଚେତନରେ ମଧ୍ୟ ଚେତନଭାବ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଅଥବା ସାରୂପ୍ୟ ଓ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲେ ଚେତନ ଓ ଅଚେତନର ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟର ପରିହାର କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ଚେତନକାରଣର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ ।



असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥७॥

୧ । ଅସଦିତି ଚେନ୍ନ ପ୍ରତିଷେଧମାତ୍ରତ୍ଵାତ୍ ୨।୧।୭

ଅସତ୍-ଉତ୍ତର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଜଗତ ଅସତ ଥିଲା, ତେତନ-ଏହା ଯଦି କହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପ୍ରତିଷେଧମାତ୍ରତ୍ଵାତ୍- ‘ତଦସତ୍’ ବାକ୍ୟ ହିଁ କେବଳ ପ୍ରତିଷେଧମାତ୍ର ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ତେନନ୍ ଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦାଦିହୀନ ତ ବ୍ରହ୍ମ ତଦ୍ ବିପରୀତ-ସ୍ଵାଚେତସାଶୁଦ୍ଧ୍ୟ ଶବ୍ଦାଦିମତଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣମିଷ୍ଠ୍ୟତ, ଅସତ୍ତ୍ଵେ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତୁରେରିତି ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଅନିଷ୍ଟ ଚୈତତ୍ ସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟବାଦିନସ୍ତବେତି ଚେତ ।

(ଖ) ନୈଷ୍ଠୋ ଦୋଷଃ ପ୍ରତିଷେଧମାତ୍ରତ୍ଵାତ । ପ୍ରତିଷେଧମାତ୍ର ହୀନ ନାସ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧସ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧମସ୍ତି ନ ହ୍ୟୟଂ ପ୍ରତିଷେଧଃ ପ୍ରାପ୍ତୁରେଷ ସଦ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଷ୍ଟୁ ଶକ୍ନୋତି ।

(ଗ) କଥମ ? ଯଥୈବ ହୀନାନାମପାଦଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କାରଣମୁନାସତ, ଏବଂ ପ୍ରାଗୁକ୍ତଭେରପାତି ଗମ୍ୟତେ । ନ ତାଦାଦା ମପିଦଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କାରଣମୁନାମତ୍ତରେଣ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ମେବାସ୍ତି । ସର୍ବଂ ତଂ ପରାଦାଦ୍ୟୋନ୍ୟତ୍ରାତ୍ମନଃ ସର୍ବଂ ବେଦଂ (ବୃ ୨-୪-୬) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରବଣାତ । କାରଣମୁନା ତୁ ସଦ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରାଗୁକ୍ତଭେରବଶିଷ୍ଟମ୍ ।

(ଘ) ନନ୍ନୁ ଶବ୍ଦାଦିହୀନଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଃ କାରଣମ ବାତସ, ନ ତୁ ଶବ୍ଦାଦିମତକାର୍ଯ୍ୟଂ, କାରଣମୁନା ହୀନଂ ପ୍ରାଗୁକ୍ତଭେରିଦାନାଂ ବାଃସ୍ତି । ତେନ ନ ଶକ୍ୟତେ ବକ୍ତୁଂ ପ୍ରାଗୁକ୍ତଭେରସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟମିତି । ବିସ୍ତରେଣ ଚୈତତକାର୍ଯ୍ୟକାରଣାନନ୍ୟଦ୍ଵବାଦେ ବକ୍ଷ୍ୟମଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି ତେନନ୍ ଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦାଦିରହିତ ବ୍ରହ୍ମ ନିଜଠାରୁ ବିପରୀତ ଅଚେତନ, ଅଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦାଦିଯୁକ୍ତ ଜଗତରୂପ କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ ରୂପରେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଉତ୍ତର ପୂର୍ବରୁ ଏହିକାର୍ଯ୍ୟ ଅସତରୂପରେ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ଏହିପ୍ରକାର ସତକାର୍ଯ୍ୟବାଦୀ ପାଇଁ ଏହା ଅନିଷ୍ଟ ହେବ ବୋଲି ଯଦି କହ,

(ଖ) ତଥାପି ଏହା ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏଠାରେ ପ୍ରତିଷେଧମାତ୍ର ହିଁ ଅଛି । ଏହା କେବଳ ପ୍ରତିଷେଧମାତ୍ର । ଏହି ପ୍ରତିଷେଧର କୌଣସି ପ୍ରତିଷେଧ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରତିଷେଧର ଉତ୍ତର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟସତ୍ତାର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଗ) କହିଲେ ? ଯେପରି ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ କାରଣରୂପରେ ସତ ଅଟେ, ଏହିପ୍ରକାର ଉତ୍ତର ପୂର୍ବରୁ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ସ୍ଵରୂପ ବିନା ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ସର୍ବଂ’ ତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସେ ପରାସ୍ତ କରିଦିଏ, ଯିଏ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ



ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦେଖେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚି । ଉତ୍ତରି ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ରୂପହେଲେ ବର୍ତ୍ତମାନଠାରୁ କୌଣସି ବିଶେଷ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଶବ୍ଦାଦି ରହିତ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ କି ? ହଁ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦାଦିଯୁକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ରୂପରେ ନ ରହିଥିବାରୁ ଉତ୍ତରିର ପୂର୍ବରୁ ନ ଥିଲା, କି ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ । ଏହାଠାରୁ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣରୂପ ହେଲେ ଉତ୍ତରିର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ରୂପରେ ନ ରହିଥିବାରୁ ଉତ୍ତରିର ପୂର୍ବରୁ ନ ଥିଲା, କି ବର୍ତ୍ତମାନ ନାହିଁ । ଏହାଠାରୁ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣରୂପ ହେଲେ ଉତ୍ତରିର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅସତ୍ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ, କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ଅଭେଦବର୍ଣ୍ଣନା ଏହାପରେ ବିସ୍ତୃତ କରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯିବ ।

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ୨ ॥

(୧) ଅପୀତୌ ତଦ୍‌ବତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗାଦସମଞ୍ଜସମ୍ ॥ ୨-୧-୮ ॥

ଅପୀତୌ-ପ୍ରଳୟକାଳରେ, ତଦ୍‌ବତ୍-କାର୍ଯ୍ୟଭଳି, ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍-କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଅଶୁଦ୍ଧଭାବାଦି ହେବାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୋଇଯିବ । ଅତଃ, ଅସମଞ୍ଜସମ୍-ଶୁଦ୍ଧତ୍ବାଦି ଗୁଣଯୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର ଉପାଦାନ ହେବା ଅଯୌକ୍ତିକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ରାହ-ଯଦି ସ୍ତୌଲ୍ୟସାବୟବତ୍‌ପ୍ରାଚେତନତ୍-ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍-ଶୁଦ୍ଧାଦିଧର୍ମକଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମକାରଣମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ତଦାପୀତୌ ପ୍ରଳୟେ ପ୍ରତିସଂସ୍ପ-ଜ୍ୟମାନଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କାରଣା ବିଭାଗମାପଦ୍ୟମାନଂ କାରଣମାତ୍ମାୟେନ ଧର୍ମେଣ ଦୃଷ୍ଟୟେଦିତ୍ୟପୀତୌ କାରଣସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟେବାଶୁଦ୍ଧାଦିରୂପପ୍ରସଙ୍ଗାତ ସର୍ବଞ୍ଜଃ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତକାରଣମିତ୍ୟସମଞ୍ଜସମିଦମୌପନିଷଦଂ ଦର୍ଶନମ୍ ।

(ଖ) ଅପିତ ସମସ୍ତସ୍ୟ ବିଭାଗସ୍ୟା ବିଭାଗପ୍ରାପ୍ତେଃ ପୁନରୁତ୍ପତ୍ତୌ ନିୟମକାରଣା-ଭାବାଦ୍‌ଭୋକ୍ତା ଭୋଗ୍ୟାଦିବିଭାଗେନୋତ୍ପତ୍ତିର୍ନ ପ୍ରାପ୍ତୋତ୍ୟସମଞ୍ଜସମ୍ ।

(ଗ) ଅପି ତ ଭୋକ୍ତୃଣାଂ ପରେଣ ବ୍ରହ୍ମଣାଽବିଭାଗଂ ଗତାନାଂ କର୍ମଦିନିମିତ୍ତ ପ୍ରଳୟେଽପି ପୁନରୁତ୍ପାଦବଦ୍‌ଭ୍ୟୁପଗମମାନାୟଂ ମୁକ୍ତାନାମପି ପୁନରୁତ୍ପତ୍ତିପ୍ରସଙ୍ଗାଦ-ସମଞ୍ଜସମ୍ ।

(ଘ) ଅଥେଦଂ ଜଗଦ୍‌ପାତାବଦି ବିଭକ୍ତମେବ ପରେଣ ବ୍ରହ୍ମଣାବଚିକ୍ଷେତ, ଏବମପ୍ୟ ପାତଃ ନ ସମ୍ଭବତି କାରଣାବଚିକ୍ଷିତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନ ସମ୍ଭବତାତ୍ୟସମଞ୍ଜସମେବେତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ଏଠାରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ କହନ୍ତି ଯେ- ସ୍ଥୂଳତ୍, ସାବୟବତ୍, ଅଚେତନତ୍, ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ ଅଶୁଦ୍ଧାଦିଧର୍ମବିଶିଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ ବୋଲି ଯଦି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ପ୍ରଳୟ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ କାରଣ ସହିତ ଅବିଭାଗ ପ୍ରାପ୍ତ



ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣକୁ ନିଜ ଧର୍ମଦ୍ଵାରା ଦୂଷିତ କରିବ । ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଳୟରେ କାରଣ ବ୍ରହ୍ମରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସଦୃଶ ଅଶୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିରୂପର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଏହାଦ୍ଵାରା ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାଣ ହୁଏ- ଏହାହିଁ ଔପନିଷଦଦର୍ଶନର ଅସଙ୍ଗତପ୍ରସଙ୍ଗ ।

(ଖ) ସମସ୍ତ ବିଭାଗର କାରଣ ସହିତ ଅବିଭାଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ପୁନର୍ବାର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ନିୟମକାରଣର ଅଭାବ ହେଲେ ଭୋକ୍ତାଭୋଗ୍ୟାଦି ବିଭାଗଠାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଅସଙ୍ଗତ ।

(ଘ) ଯଦି ଜଗତ ପ୍ରଳୟରେ ମଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ଅବସ୍ଥାନ କରେ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କଲେ ପ୍ରଳୟର କଦାପି ସମ୍ଭବ ହେବ ନାହିଁ ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣଠାରୁ ଅଭିନ୍ନତ୍ଵ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଔପନିଷଦଦର୍ଶନ ଅସଙ୍ଗତ ହୁଏ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି-

ନ ତୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଭାବାତ୍ ॥ ୬ ॥

(୧) ନ ତୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଭାବାତ୍ ॥ ୨-୧-୯ ॥

ନ ତୁ - ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅସାମାଞ୍ଜସ୍ୟ ଅସଂଗତତ୍ଵ ଦୋଷ ନୁହେଁ, ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଭାବାତ୍ କାରଣ-କାରଣରେ ଲୀନ ହେଉଥିବା କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣକୁ ଦୂଷିତ କରେ ନାହିଁ, ଏହି ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-ନୈବସ୍ଵଦାୟେ ଦର୍ଶନେ କିଞ୍ଚିଦସାମାଞ୍ଜସ୍ୟମସ୍ତି ଯତ୍ତାବଦଭିହିତଂ କାରଣମପିଗଚ୍ଛତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଂ କାରଣମାତ୍ମାୟେନ ଧର୍ମେଣ ଦୃଷ୍ଟୟେଦିତି, ତଦଦୃଷ୍ଟଶମ୍ଭା, କସ୍ମାତ୍ ? ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଭାବାତ୍ ।

(ଖ) ସତ୍ତି ହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତା ଯଥା କାରଣମପିଗଚ୍ଛତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଂ କାରଣମାତ୍ମାୟେନ ଧର୍ମେଣ ଦୃଷ୍ଟୟତି । ତଦ୍ୟଥା ଶରାବାଦୟୋ ମୃତପ୍ରକୃତିକା ବିକାରା ବିଭାଗାବସ୍ଥାୟା-ମୁକ୍ତାବଚମଧ୍ୟମପ୍ରେତେଦାଃ ସତଃ ପୁନଃ ପ୍ରକୃତିମପିଗଚ୍ଛତ୍ତେ ନ ତାମାତ୍ମାୟେନ ଧର୍ମେଣ ସଂସୃଜତି ।

(ଗ) ପୃଥ୍ଵୀବିକାରଣତୁବିଧୋ ଭୂତଗ୍ରାମୋ ନ ପୃଥ୍ଵୀମପାତାବାତ୍ମାୟେନ ଧର୍ମେଣ ସଂସୃଜତି । ଉତ୍ପାଦକସ୍ୟ ତୁ ନ କର୍ଣ୍ଣଦୃଷ୍ଟାନ୍ତୋଽସ୍ତି । ଅପାତିରେବ ହି ନ ସମ୍ଭବେଦ୍ୟଦି କାର୍ଣ୍ଣେଣ କାର୍ଯ୍ୟଂ ସ୍ଵଧର୍ମେଣୈବାବତିଷ୍ଠେତ୍ । ଅନନ୍ୟଦ୍ଵେଧି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣୟୋଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣାତ୍ମତ୍ଵଂ ନ ତୁ କାରଣସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମତ୍ଵଂ ନ ତୁ କାରଣସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତତ୍ଵଂ 'ଆରମ୍ଭଶଶବାଦିତ୍ୟଃ' (ବ୍ର.-ସୂ ୨-୧-୧୪) ଇତି ବକ୍ଷ୍ୟାମଃ ।



(ଘ) ଅଳ୍ପଦୃଢ଼ ଚେଦମୁତ୍ୟତେ କାର୍ଯ୍ୟମପାତାବାନାୟେନ ଧର୍ମେଣ କାରଣ ସଂସୃଜେଦିତି । ସ୍ଥିତାବିତି ସମାନୋଽୟଂ ପ୍ରସଂଗଃ, କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋରନନ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ‘ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାମ୍ବା’ (ବୃ ୨-୪-୬) ‘ଆତ୍ମେବେଦଂ ସର୍ବମ୍’ (ଛା ୭-୨୫-୨), ‘ବ୍ରହ୍ମେବେଦମମୃତଂ ପୁରସ୍କାର୍’ (ମୁ ୨-୨-୧୧) ‘ସର୍ବଂ ଖନ୍ନିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୩-୧-୪-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟାଭିହି ଶ୍ରୁତିଭିରବିଶେଷେଣ ତ୍ରିଷ୍ପି କାଳେଷୁ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣାନନ୍ୟତ୍ୱଂ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ ।

(ଙ) ତତ୍ର ଯଃ ପରିହାରଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ତଦ୍ଧର୍ମକାଣାଂ ଋବିଦ୍ୟାଧାରୋପିକ୍ଷଦ୍ୱାନ୍ ତୈକାରଣ ସଂସୃଜ୍ୟତ ଇତି ଅପିତାବସି ସ ସମାନଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆମ୍ଭ ଦର୍ଶନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅନୌଚିତ୍ୟ ନାହିଁ, କାରଣରେ ଲୀନ ହେଉଥିବା କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣକୁ ନିଜଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଦୂଷିତ କରିପାରେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଯେପରି କାରଣରେ ଲୀନ ହେଉଥିବା କାରଣକୁ ଦୂଷିତ ନ କରିବା ବିଷୟରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଛି, ଯେପରି ମୃତ୍ତିକା ଉପାଦାନକ ଶରା (ମାଟିପାତ୍ର ବିଶେଷ) ଇତ୍ୟାଦିବିକାର ବିଭାଗ ଅବସ୍ଥାରେ ଛୋଟ, ବଡ଼, ମଧ୍ୟମ ଆକାରର ହୋଇ ପୁନର୍ବାର ପ୍ରକୃତିରେ ଲୀନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ନିଜଧର୍ମରେ ସଂସୃଷ୍ଟ କରେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ସେହି ପ୍ରକାର ଚାରିପ୍ରକାର ପୃଥୁବୀର ବିକାର ପ୍ରାଣସମୂହ ଲୟ ହୋଇ ପୃଥୁବୀକୁ ନିଜଧର୍ମରେ ସଂସୃଷ୍ଟ କରେ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ତୁମ୍ଭ ପକ୍ଷରେ କୌଣସି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନାହିଁ । ଯଦି କାରଣରେ କାର୍ଯ୍ୟ ନିଜ ଧର୍ମ ସହ ରହେ, ତେବେ ପ୍ରଳୟର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ଅନନ୍ୟତ୍ୱ (ଅଭେଦ) ହେଲେ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣାତ୍ମକ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ବିଷୟରେ ‘ଆରତ୍ୱଶଶବାଦିଭ୍ୟାଃ’ ସୂତ୍ରରେ ଆମ୍ଭେ କହିବୁ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପ କୁହାଗଲା ଯେ- ପ୍ରଳୟ ସମୟରେ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣକୁ ନିଜଧର୍ମରୁତ୍ତିକ ସହ ସଂସୃଷ୍ଟ କରେ, ସ୍ଥିତି କାଳରେ ଏହି ପ୍ରସଂଗ ମଧ୍ୟ ସମାନତୁଲ୍ୟ ରହେ । କାରଣ- କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣର ଅନନ୍ୟତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ଅଛି । ‘ଉଦଂ ସର୍ବଂ’ (ଏହା ଯାହା କିଛି ସେ ସବୁ ଆମ୍ବା), ‘ଆତ୍ମେବେଦଂ’ (ଏହି ସବୁ ଆମ୍ବା) ବ୍ରହ୍ମେବେଦମ୍’ (ଏହି ଅମୃତବ୍ରହ୍ମ ସମସ୍ତଙ୍କର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରେ ଅଛି) ‘ସର୍ବ ଖନ୍ନୁ ଇଦଂ’ (ଏହି ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ତିନି କାଳରେ ସମାନରୂପରେ ଅଭେଦ କାରଣଠାରେ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଙ) ସେଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ତାହାର ଧର୍ମ ଅବିଦ୍ୟାଠାରୁ ଅଧାରୋପିତ ହେଲେ ତାହାଠାରୁ କାରଣ ସଂସୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟକାଳରେ ଯାହା ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି, ସେହି ପ୍ରଳୟରେ ମଧ୍ୟ ସେପରି ପରିହାର କରାଯାଏ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଅସ୍ତି ଋୟମପରୋ ଦୃଷାନ୍ତୋ ଯଥା ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରସାରିତତୟା ମାୟୟା ମାୟାବୀ ତ୍ରିଷ୍ପତି କାଳେଷୁ ନ ସଂସ୍ଫୁଟ୍ୟତେ, ଅବସ୍ଥୁତ୍ଵାତ୍ । ଏବଂ ପରମାତ୍ମାପି ସଂସାରମାୟୟା ନ ସଂସ୍ଫୁଟ୍ୟତ ଇତି ।

(ଖ) ଯଥା ଚ ସ୍ଵପ୍ନ ଦୃଶୋକଃ ସ୍ଵପ୍ନଦର୍ଶନମାୟୟା ନ ସଂସ୍ଫୁଟ୍ୟ ଇତି । ପ୍ରବୋଧସଂପ୍ରସାଦଯୋରନନ୍ତାତତ୍ଵାତ୍ । ଏବମବସ୍ଥୁତ୍ଵାତ୍ତୟାସାକ୍ଷ୍ୟକୋଽବ୍ୟଭିଭୂତ୍ୟବସ୍ଥୁ ତ୍ରୟେଣ ବ୍ୟଭିଭୂତିଶା ନ ସଂସ୍ଫୁଟ୍ୟତେ ।

(ଗ) ମାୟାମାତ୍ରଂ ହ୍ୟେତଦ୍ଵୟତ୍ ପରମାତ୍ମନୋଽବସ୍ଥୁତ୍ଵାତ୍ତୟାତ୍ମନାବଭାସାନଂ ରକ୍ତା ଇବ ସର୍ପାଦି ଭାବନେତି । ଅତ୍ରୋକ୍ତଂ ବେଦାନ୍ତାର୍ଥସଂପ୍ରଦାୟବିଦ୍ଭିରାଭର୍ଯ୍ୟେଃ- ‘ଅନାଦି ମାୟୟା ସୁପ୍ତୋ ଯଦାଜାବଃ ପ୍ରବୁଧତେ । ଅଜମନିଦ୍ରମସ୍ଵପ୍ନମଦୈତଂ ବୁଧତେ ତଦା’ (ଗୌଡ଼ କାରି ୧-୬) ଇତି ।

(ଘ) ତତ୍ର ଯଦୁକ୍ତମପୀତୌ କାରଣସ୍ୟାପି କାର୍ଯ୍ୟସୈବ ଶ୍ରେଣ୍ୟାଦିଦୋଷ ପ୍ରସଂଗ ଇତ୍ୟତଦ୍ଵୁକ୍ତମ ।

(ଙ) ଯତ ପୁନରେତଦ୍ଵୁକ୍ତମ - ସମସ୍ତସ୍ୟ ବିଭାଗସ୍ୟା ବିଭାଗପ୍ରାପ୍ତେଃ ପୁନର୍ବିଭାଗେନୌପୁତ୍ତୌ ନିୟମକାରଣଂ ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତି, ଅୟମପ୍ୟଦୋଷଃ, ଦୃଷାନ୍ତଭାବାଦେବ । ଯଥାହି ସୁଷୁପ୍ତିସମାଧାଦାବପି ସତ୍ୟାଂ ସ୍ଵଭାବିକ୍ୟାମବିଭାଗପ୍ରାପ୍ତୌ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନସ୍ୟାନପୋଦିତତ୍ଵାତ ପୂର୍ବବତ ପୁନଃ ପ୍ରବୋଧେ ବିଭାଗୋ ଭବତି, ଏବମିହାପି ଭବିଷ୍ୟତି ।

(ଚ) ଶ୍ରୁତିଶ୍ଚାତ ଭବତି - ‘ଜମାଃ ସର୍ବାଃ ପ୍ରଜାଃ ସତି ସମ୍ପଦ୍ୟ ନ ବିଦୁଃ ସତି ସମ୍ପଦ୍ୟାମହ ଇତି, ତ ଇହ ବ୍ୟାଘ୍ରୋ ବା ସିଂହୋ ବା ବରାହୋ ବା କାଗୋ ବା ପତଙ୍ଗୋ ବା ଦଂଶୋ ବା ମଶକୋ ବା ଯଦ୍ଵୟଦ୍ ଭବିଷ୍ୟତି, ତଦା ଭବତି’ (ଛା ୬-୯-୨, ୩) ଇତି ।

(ଛ) ଯଥା ହ୍ୟବିଭାଗେଽପି ପରମାତ୍ମନି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନପ୍ରତିବନ୍ଧୋ ବିଭାଗବ୍ୟବହାରଃ ସ୍ଵପ୍ନବଦ ବ୍ୟାହତଃ ସ୍ଥିତୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ଏବମପୀତାବପି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନପ୍ରତିବନ୍ଧେବ ବିଭାଗଶକ୍ତିରନୁମାସ୍ୟତେ । ଏତେନ ମୁକ୍ତାନାଂ ପୁନରପୃତିପ୍ରସଙ୍ଗଃ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତଃ ସମ୍ୟଗ୍ଞାନେନ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନସ୍ୟାପୋଦିତତ୍ଵାତ ।

(ଜ) ଯ ପୁନରାୟମନ୍ତେଽପରୋ ବିକଳ ଉତପ୍ରେକ୍ଷାତୋଽଥେବଂ ଜଗଦପୀତାବପି ବିଭକ୍ତମେବ ପରେଣ ବ୍ରହ୍ମଣାବତିଷ୍ଠେତେତି ସୋଽପ୍ୟନଭ୍ୟୁପ-ଗମାଦେବ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ । ତସ୍ମାତ୍ ସମଞ୍ଜସମିଦମୌପନିଷଦଂ ଦର୍ଶନମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦୃଷାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଯେପରି ନିଜେ ମାୟା ବିସ୍ତାର ହୋଇ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ତିନିକାଳରେ ସ୍ଵୟଂ ମାୟାବୀ ସଂସ୍ଫୁଟ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-



ସେ ବସୁ ମାୟା ଅବସ୍ଥା (ମିଥ୍ୟା) ଅଟେ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମା ଦ୍ଵାରା ସଂସ୍କାରମାୟା ସଂସୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ଏକ ସ୍ଵପ୍ନ ଦ୍ରଷ୍ଟା ସ୍ଵପ୍ନଦର୍ଶନ ମାୟାଦ୍ଵାରା ସମ୍ବୋଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-କାଗ୍ରତ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି କାଳରେ ସେହି ସ୍ଵପ୍ନଦର୍ଶନ ମାୟାଦ୍ଵାରା ସମ୍ପର୍କିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି କାଗ୍ରଦାଦି ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟରେ ସାକ୍ଷୀ, ଏକ ଓ ଅବ୍ୟଭିଚାରୀ (କାଳତ୍ରୟରେ ସମାନରୂପରେ ରହିଥିବା) ଏହି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଅବସ୍ଥା ତ୍ରୟଦ୍ଵାରା ସଂସୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯେପରି ଦଉଡ଼ି ସର୍ପାଦି ରୂପରେ ପ୍ରତୀତି ହେବା ହିଁ ମିଥ୍ୟା, ସେପରି ପରମାତ୍ମାର ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟ (ସୃଷ୍ଟି-ସ୍ଥିତି-ପ୍ରଳୟ) ରୂପରେ ମିଥ୍ୟା ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ଏହି ବିଷୟରେ ବେଦାନ୍ତ ସଂପ୍ରଦାୟର ଗୌଡ଼ପାଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହିଛନ୍ତି- ‘ଅନାଦି ମାୟାୟା’ (ଯେତେବେଳେ ଅନାଦି-ମାୟାଦ୍ଵାରା ଶୋଇ ଜୀବ ଜୀବ (ତତ୍ତ୍ଵମସି) ଇତ୍ୟାଦି ମାହାବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା କାଗ୍ରତ ରହେ ଅର୍ଥାତ୍ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଅଜ, ଅନିଦ୍ର ଓ ସ୍ଵପ୍ନ ରହିତ ଅଦୈତ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ଵକୁ ପାଏ) ।

(ଘ) ପ୍ରଳୟରେ କାର୍ଯ୍ୟପରି କାରଣରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥୂଳଦ୍ଵାଦିଦୋଷଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଅଯୁକ୍ତ ।

(ଙ) ପର୍ଲ୍ଲୟରେ କାରଣ ସହିତ ସମସ୍ତ ବିଭାଗର ଅବିଭାଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ପୁଣି ବିଭାଗ ପୂର୍ବକ ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ନିୟମ-କାରଣ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏହି ବିଷୟରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଛି । ଯେପରି ସୁଷୁପ୍ତି, ସମାଧି ପ୍ରଭୃତିରେ ସ୍ଵାଭାବିକ ଅବିଭାଗ (ପୃଥକତ୍ଵ) ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ନିବୃତ୍ତ ନ ହେବାରୁ କେବଳ ପ୍ରବୋଧ କାଗ୍ରତ ହେଲାପରେ ହିଁ ପୂର୍ବଭଳି ସମାନ ବିଭାଗ ହୁଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଳୟ ପରେ ସୃଷ୍ଟି କାଳରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ ସୃଷ୍ଟି ଭଳି ବିଭାଗ ହେବ ।

(ଚ) ଏହି ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ କହେ- ‘ଇମାଃ ପ୍ରଜାଃ ସୃଷ୍ଟାଃ’ (ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଜା ସଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଇ ସେମାନେ ପାଇଛନ୍ତି ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ) ଏଠାରେ ସୁଷୁପ୍ତିପୂର୍ବରୁ ପ୍ରବୋଧ ସମୟରେ ବ୍ୟାଘ୍ର, ସିଂହ, ହାତୀ, ଶୁକର, କୀଟ, ପତଙ୍ଗ, ଡାଁଉଣୀ ଆଦି ମଣା ଯାହା ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ ଉଠି ପୁନର୍ବାର ପାଆନ୍ତି ।)

(ଛ) ଯେପରି ସ୍ଥିତିକାଳରେ ପରମାତ୍ମାରେର ଅବିଭାଗ ପ୍ରତିବକ୍ଷ ବିଭାଗ ବ୍ୟବହାର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ସ୍ଵପ୍ନଭଳି ଅବ୍ୟାହତ (ଅବାଧୂତ) ସ୍ଥିତି ଦେଖିବାରେ ଆସେ, ସେପରି ପ୍ରଳୟରେ ମଧ୍ୟପ୍ରତିବକ୍ଷ (ସମ୍ବନ୍ଧ) ବିଭାଗ ଶକ୍ତିର ଅନୁମାନେ ହେବ । ଏହାଦ୍ଵାରା ମୁକ୍ତପୁରୁଷମାନଙ୍କର ପୁନରୁତ୍ପତ୍ତି ନିରାକରଣ ହେଲା, କାରଣ-ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନର ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ।



(କ) ଶେଷରେ ଏହି ଜଗତ୍ ପ୍ରଳୟ ସମୟରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ବିଭକ୍ତ ହେବ ବୋଲି ଯାହା ଅପର ବିକଳ୍ପ କରାଯାଇଅଛି, ତାହା ସ୍ଵୀକାର ନ କଲେ ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ଡିଏ । ଏହାଦ୍ଵାରା ଏହି ଔପନିଷଦର୍ଶନ ସଂଗତ ହୁଏ ।

स्वपक्षदोषात् ॥ ୧୦ ॥

(୧) ସ୍ଵପକ୍ଷଦୋଷାତ୍ ୨।୧।୧୦

ସାଂଖ୍ୟମତ ବାଦୀମାନେ ଆତ୍ମମତରେ ଦୋଷ ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ସ୍ଵପକ୍ଷଦୋଷାତ୍ କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ମତରେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ରହିଛି । ତେଣୁ ଦୋଷ ଏବଂ ତାହାର ପରିହାର ଦୁହିଁଙ୍କ ମତରେ ସମାନ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ଵପକ୍ଷେ ଚୈତେ ପ୍ରତିବାଦିନଃ ସାଧାରଣାଃ ଦୋଷାଃ ପ୍ରାଦୁଃସ୍ପ୍ୟଃ । କଥମିତି ?

(ଖ) ଉଚ୍ୟତେ-ଯତ୍ନାବଦଭିହିତମ୍-ବିଲକ୍ଷଣାଦ୍ଵାନ୍ନେଦଂ ଜଗଦ୍ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତିକମିତି, ପ୍ରଧାନପ୍ରକୃତିକତାୟାମପି ସମାନମେତତ୍, ଶବ୍ଦାଦିହୀନାତ୍ ପ୍ରଧାନାଛଦାଦିମତୋ ଜଗତ୍ ଉପଭ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଅତଏବତ ବିଲକ୍ଷଣକାର୍ଯ୍ୟୋପଭ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ସମାନଃ, ପ୍ରାଗୁପ୍ରେରସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟବାଦପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(ଗ) ତଥାଂପୀତୌ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣାବିଭାଗାଭ୍ୟୁପଗମାଉଦ୍ବଦ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗୋଽପି ସମାନଃ । ତଥା ମୁଦିତସର୍ବବିଶେଷେଷୁ ବିକାରେଷ୍ଠପାତାବବିଭାଗାସ୍ମାତ୍ ଗତେଷ୍ଠିଦମସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟୋପାଦାନମିଦମସ୍ୟେତି ପ୍ରାକ୍ପ୍ରଳୟାତ ପ୍ରତିପୁରୁଷଂ ଯେ ନିୟତା ଭେଦାଃ, ନ ତେ ତଥୈବ ପୁନରୁପଭୌ ନିୟନ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟତେ, କାରଣାଭାବାତ୍ । ବିନୈବ କାରଣେନ ନିୟମେଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ କାରଣାଭାବସାମ୍ୟାନ୍ ମୁକ୍ତାନାମପି ପୁନର୍ବନ୍ଧପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(ଘ) ଅଥ କେଚିଦ୍ଭେଦା ଅପାତାବିଭାଗମାପଦ୍ୟନ୍ତେ କେଚିନ୍ନୈତି ଚେତ୍ ଯେ ନୋପଦ୍ୟନ୍ତେ ତେଷାଂ ପ୍ରଧାନକାର୍ଯ୍ୟଦ୍ଵଂ ନ ପ୍ରାପ୍ତୋତାବମେତେ ଦୋଷାଃ ସାଧାରଣ-ଦ୍ଵାନ୍ନାନ୍ୟତରସ୍ଥିନ୍ ପକ୍ଷେ ଚେଦୟିତବ୍ୟା ଭବତୀତ୍ୟଦୋଷତାମେବୈଷାଂ ବ୍ରତୟତି ଅବଶ୍ୟାଶ୍ରୟିତବ୍ୟଦ୍ଵାତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପ୍ରତିବାଦୀମାନଙ୍କର ନିଜପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ମୂଲିଭୂତ ସାଧାରଣଦୋଷଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । କିପରି ?

(ଖ) ବିଲକ୍ଷଣ ହେଲେ ଏହି ଜଗତ୍ ବ୍ରହ୍ମୋପାଦାନକ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ସେ କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନକୁ ଜଗତର ଉପାଦାନକାରଣରୂପର ସ୍ଵୀକାର କଲେ ସମାନ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ-ଶବ୍ଦାଦିରହିତ ପ୍ରଧାନଦ୍ଵାରା ଶବ୍ଦାଦିଯୁକ୍ତ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ



ସାଂଖ୍ୟମାନେ ସ୍ୟକାର କରନ୍ତି । ଏହି ବିଲକ୍ଷଣ କାରଣଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱାକାର କରିବା ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟବାଦ ପ୍ରସଙ୍ଗ ତାଦୃଶ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେହିପରି ପ୍ରଳୟରେ କାରଣସହିତ କାର୍ଯ୍ୟର ଅବିଭାଗ ସ୍ୱାକାର କଲେ କାର୍ଯ୍ୟର ଧର୍ମଦ୍ୱାରା କାରଣ ସଂସ୍ପୃଷ୍ଟ ହେବା ମଧ୍ୟ ତାଦୃଶ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟର ସ୍ଥୂଳଦ୍ୱାଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା କାରଣ ରୂପରେ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଉଥିବା ପ୍ରଧାନରେ ସ୍ଥୂଳଦ୍ୱାଧିପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ଏବଂ ଯେଉଁ ବିକାର ଗୁଡ଼ିକର ଜାତି ପ୍ରଭୃତି ସବୁବିଶେଷ ନଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି, ପ୍ରଳୟ ସମୟରେ କାରଣ ସହିତ ଅଭେଦ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ପ୍ରଳୟ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁରୁଷପ୍ରତି ଏହି ପୁରୁଷ ଉପାଦାନ ହୁଏ । ‘ପୁରୁଷର ଏହିପରି ଯାହା ନିୟତଭେଦ ଥିଲା, ସେମାନଙ୍କର ସେହିପ୍ରକାର ପୁନରୁତ୍ପତ୍ତିରେ ନିୟମନ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଯନ୍ତି କାରଣ ବିନା ନିୟମନ ସ୍ୱାକାର କରାଯିବ, ତେବେ କାରଣାଭାବ ଭଳି ମୁକ୍ତାମ୍ବାଗୁଡ଼ିକୁ ପୁନର୍ବାର ସଂସାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଘ) ପ୍ରଳୟରେ କିଛି ବିଶେଷ ଅବିଭାଗକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି କହନ୍ତି, କେତେକ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଯାହା ସବୁ କିନ୍ତୁ ଅବିଭାଗକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଧାନର କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଦୋଷସବୁ ଦୁଇ ପକ୍ଷରେ ସାଧାରଣ ହେଲେ ଏକପକ୍ଷରେ ଆକ୍ଷେପ ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ- ଏହିକଥା ଦୋଷଗୁଡ଼ିକୁ ଓ ଅଦୋଷତାକୁ ଦୃଢ଼ କରେ, କାରଣ- ଏହି ଦୋଷଗୁଡ଼ିକ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱାକାର ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ ।

तर्काप्रतिष्ठानादप्यथानुमेयमितिचेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ୧ ୧ ॥

(୧) ତର୍କପ୍ରତିଷ୍ଠାନାଦପ୍ୟଥାନୁମେୟମିତି ଚେଦେବମ-
ପ୍ୟବିମୋକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗଃ ॥ ୨।୧।୧ ॥

ତର୍କାପ୍ରତିଷ୍ଠାନାଦପି-କେବଳ ତର୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ନ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମରେ ବେଦାନ୍ତ-ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସମନ୍ୱୟରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କୌଣସି ତର୍କର ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଅନ୍ୟଥା-ଅନ୍ୟପ୍ରକାରରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ତର୍କ ଦ୍ୱାରା, ଅନୁମେୟମ-ବେଦାନ୍ତ ସମନ୍ୱୟ ବିରୋଧର ଅନୁମାନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଇତି ଚେତ-ଯଦି ଏହା କହ, କିନ୍ତୁ ଏବମପି-କୌଣସି ତର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଅବିମୋକ୍ଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ-ପ୍ରକୃତ ବିଷୟରେ ତର୍କ ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତଦ୍ୱୟୋଷରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଥବା କପିଳ, କଶାଦାଦିର ପରସ୍ପରବିରୁଦ୍ଧ ତର୍କଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ସଂସାରଠାରୁ କେବେହେଲେ ମୋକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ନାଗମଗମ୍ୟୋଽର୍ଥେ କେବଳେନ ତର୍କେଣ ପ୍ରତ୍ୟବ-ସ୍ଥାତବ୍ୟମ୍ । ଯଦ୍ୱିନ୍ନିରାଗମାଃ ପୁରୁଷୋତ୍ ପ୍ରେକ୍ଷାମାତ୍ର ନିବନ୍ଦନାସ୍ତର୍କାଃ ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ଭବନ୍ତି,



ଉତ୍ପ୍ରସାଦା ନିରଞ୍ଜନଦ୍ଵାର । ତଥା ହି କୈଶିଦତ୍ତିୟକ୍ଳେ ଯନ୍ତେନୋତ୍ ପ୍ରେକ୍ଷିତାସ୍ତର୍କ୍
ଅଭିଯୁକ୍ତତରୈରନ୍ୟୋରାଭସ୍ୟାମାନା ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ । ତୈରୁପ୍ପାତ୍ ପ୍ରେକ୍ଷିତଃ ସତସ୍ତୁତୋଽନ୍ୟ-
ରଭାସ୍ୟନ୍ତ ଇତି ନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ ତର୍କାଣାଂଶକ୍ୟମାଶ୍ରୟିତୁମ୍, ପୁରୁଷମତି ବୈରୂପ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ଅଥ କସ୍ୟଚିତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧମାହାତ୍ମ୍ୟସ୍ୟ କପିଳସ୍ୟ ଋନ୍ୟସ୍ୟ ବା ସମସ୍ତସ୍ତର୍କଃ
ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଇତ୍ୟାଶ୍ରାୟେତ, ଏବମପ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ତ୍ଵମେବ, ପ୍ରସିଦ୍ଧମାହାତ୍ମ୍ୟାନୁମତାନାମପି
ତୀର୍ଥକରାଣାଂ କପିଳକଣ୍ଡଭୁକ୍ ପ୍ରଭୃତାନାଂ ପରସ୍ପରବିପ୍ରପତ୍ତିଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଗ) ଅଥୋତ୍ୟେତାନ୍ୟଥା ବୟମନୁମାସ୍ୟାମହେ ଯଥା ନାପ୍ରତିଷ୍ଠାଦୋଷୋ
ଭବିଷ୍ୟତି । ନହି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତସ୍ତର୍କଃ ଏବା ନାସ୍ତାତି ଶକ୍ୟତେ ବଲ୍ଲୁମ୍ । ଏତଦପି ହି
ତର୍କାଣାମପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ ତର୍କେଣୈବ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପ୍ୟତେ । କେଷାଞ୍ଚୈକାଣାମପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍
ଦର୍ଶନେନାନ୍ୟସ୍ୟାମପି ତତ୍ତାତାୟକାନାଂ ତକାଣାମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ କଞ୍ଚନାତ୍ ।

(ଘ) ସର୍ବତର୍କପ୍ରତିଷ୍ଠାୟାଞ୍ଚ ଲୋକବ୍ୟବହାରୋଚ୍ଛେଦପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଅତୀତବର୍ତ୍ତମାନା
ଧୂସାମେୟନ ହ୍ୟନାଗତେଽପ୍ୟଧୁନି ସୁଖଦୁଃଖପ୍ରାପ୍ତି ପରିହାରାୟ ବର୍ତ୍ତମାନୋ
ଲୋକୋଦୃଶ୍ୟତେ । ଶୁଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥବିପ୍ରତିପତ୍ତୌ ଋଥାଭାସନିରାକରଣେନ ସମ୍ୟଗର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣଂ
ତର୍କେଣୈବ ବାକ୍ୟବୃତ୍ତିନିରୂପଣରୂପେଣ କ୍ରାୟତେ ।

(ଙ) ମନୁରପି ତୈବଂ ମନ୍ୟତେ-ପ୍ରେତ୍ୟକ୍ଷ ମନୁମାନଞ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ରଞ୍ଚ ବିବିଧାଗମମ୍,
ତ୍ରୟଂ ସୁବିଦିତଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଧର୍ମଶୁଦ୍ଧିମଭାପ୍ ସତା' ଇତି । 'ଆର୍ଷଂ ଧର୍ମୋପଦେଶଞ୍ଚ ବେଦଶାସ୍ତ୍ର
ବିରୋଧୁନା । ଯସ୍ତର୍କେଣାନୁସନ୍ଧତେ ସ ଧର୍ମଂ ବେଦ ନେତରଃ' (୧୨-୧୦୫, ୧୦)
ଇତି ଚବ୍ରୁବନ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତେଣୁ ଆଗମଗମ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବେଦ ନିରପେକ୍ଷ-ତର୍କକୁ
ବିରୋଧ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆଗମ ହେଉଛି ନିରପେକ୍ଷ । ସେଠାରେ
କେବଳ ପୁରୁଷ ହିଁ କଞ୍ଚନାମୂଳକ ତର୍କ କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- କଞ୍ଚନା ହିଁ
ନିରଞ୍ଜନ । ଯେପରି କୌଣସି ପଣ୍ଡିତ ଯନ୍ତ୍ରପୂର୍ବକ କଞ୍ଚିତ ତର୍କ ଅନ୍ୟ ବିଶେଷ ପଣ୍ଡିତଦ୍ଵାରା
ଆଭାସ ଦ୍ଵାରା ଦେଖେ ଏବଂ ତଦ୍ଵାରା କଞ୍ଚିତତର୍କ ତାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଦ୍ଵାନର
ଆଭାସମାତ୍ର କରେ । ତେଣୁ ତର୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଦାପି ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-
ପୁରୁଷର ବୁଦ୍ଧି ହିଁ ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ।

(ଖ) ଯଦି କୌଣସି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମହାତ୍ମା କପିଳଙ୍କର ବା କୌଣସି ଅନ୍ୟପୁରୁଷର
ସମସ୍ତ ତର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବ, ତେବେ ସେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷଦ୍ଵାରା ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ,



କାରଣ ଯାହାର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ସେମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ତଥା କପିଳ ଓ କଣାଦ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏହିପରି କୁହାଯାଇପାରେ । ନୋଚେତ୍ ଯେପରି ଅପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦୋଷ ନ ହେବ, ସେହିପରି ଅନ୍ୟରାତିରେ ଏହି ଅନୁମାନ କରାଯିବ । ଯଦି ତର୍କ କଦାପି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନୁହେଁ ବୋଲି କୁହା ନ ଯିବ, ତେବେ ତର୍କଗୁଡ଼ିକର ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱକୁ ତର୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରାଯିବ । କୌଣସି ତର୍କରେ ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱର ଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱାତୀୟ ଅନ୍ୟ ତର୍କରେ ମଧ୍ୟ ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ସବୁ ତର୍କଗୁଡ଼ିକର ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ କିନ୍ତୁ ଲୋକବ୍ୟବହାରର ଉଚ୍ଛେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୋଇପାରେ, କାରଣ-ଭୂତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଷୟକସାଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାରା ଭବିଷ୍ୟତ ବିଷୟରେ ସୁଖପ୍ରାପ୍ତି ଓ ଦୁଃଖର ପରିହାର ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ । ଶୁଦ୍ଧତ୍ୟର୍ଥ ବିରୋଧ ହେଲେ ଅର୍ଥାଭାସର ନିରାକରଣ ପୂର୍ବକ ଯଥାର୍ଥ ଅର୍ଥର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ବାକ୍ୟବୃତ୍ତି ନିରୂପଣ ତର୍କ ଦ୍ୱାରା କରାଯାଏ ।

(ଙ) ମନୁ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ତର୍କକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି- ଏହି ତିନୋଟି ଦ୍ୱାରା ଧର୍ମକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ‘ଆର୍ଷ ଧର୍ମୋପଦେଶ’ (ରଷି ପ୍ରଣୀତ ଧର୍ମୋପଦେଶର ବେଦ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ଅବିରୁଦ୍ଧ ତର୍କଦ୍ୱାରା ଯାହା ଅନୁସନ୍ଧାନ କରେ, ସେ ଧର୍ମକୁ ଜାଣେ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କିଏ ନୁହେଁ) ଇତ୍ୟାଦି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅୟମେବ ତର୍କସ୍ୟାଳଙ୍କାରୋ ଯଦପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱଂ ନାମ ଏବଂ ହି ସାବଦ୍ୟତର୍କପରିତ୍ୟାଗେନ ନିରବ୍ୟବସ୍ତୁକଃ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟୋ ଭବତି । ନହି ପୂର୍ବଜୋ ମୂଢ଼ ଆସାଦିତ୍ୟାତ୍ମନାପି ମୂଢ଼େନ ଭବିତବ୍ୟମିତି କିଞ୍ଚିନସ୍ତି ପ୍ରମାଣମ୍ ।

(ଖ) ତସ୍ମାନ୍ ତର୍କା ପ୍ରତିଷ୍ଠାନଂ ଦୋଷ ଇତି ଚେତ୍ ଏବମପ୍ୟବିମୋକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଯଦ୍ୟପି କୃତ୍ରିୟ ବିଷୟେ ତର୍କସ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱମୁପଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ତଥାପି ପ୍ରକୃତେ ତାବଦ୍ ବିଷୟେ ପ୍ରସଙ୍ଗ୍ୟତ ଏବାପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱଦୋଷାଦନିର୍ମୋକ୍ଷସ୍ତକସ୍ୟ ।

(ଗ) ନ ହାବମତିଗମ୍ଭୀରଂ ଭାବ ଯାଥାତ୍ମ୍ୟଂ ମୁକ୍ତିନିବନ୍ଧନମାଗମାତ୍ମରେଣୋତ୍ପେକ୍ଷିତୁଃ ଶକ୍ୟମ୍ । ରୂପାଦ୍ୟଭାବାଦ୍ ହି ନାୟମର୍ଥଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗୋଚରଃ, ଲିଙ୍ଗାଦ୍ୟଭାବାତ ନାନୁମାନାଦାନାମିତି ଉଚ୍ୟତମ୍ ।

(ଘ) ଅପି ଚ ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନାନାମ୍ ମୋକ୍ଷ ଇତି ସର୍ବେଷାଂ ମୋକ୍ଷବା-ଦିନାମଭ୍ୟୁପଗମାଃ ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନମେବ ରୂପମ୍ ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱତ୍ୱାତ୍ । ଏକରୂପେଣ ହ୍ୟବସ୍ଥିତୋ ଯୋଃର୍ଥଃ ସ ପରମାର୍ଥଃ ।

(ଙ) ଲୋକେ ତଦ୍ ବିଷୟଂ ଜ୍ଞାନଂ ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ- ଯଥାଗ୍ନିରୁଷ୍ମ ଇତି । ତତ୍ତ୍ୱେବ ସତି ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନେ ପୁରୁଷାଣାଂ ବିପ୍ରତିପତ୍ତିରନୁପପନ୍ନା ।



(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ତର୍କର ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ଵ ହେବା ହିଁ ତାର ଅଲଙ୍କାର ସଦୃଶ । ଏହିପ୍ରକାର ଦୋଷ ଥିବା ତର୍କକୁ ଛାଡ଼ି ଦୋଷରହିତ ତର୍କକୁ ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଠିକ୍ । କ୍ରଣେ ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ମୁକ୍ତ (ମୁକ୍ତି) ଥିଲା, ତେଣୁ ସେ ମୁକ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍ ବୋଲି କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଅତିଏବ ଯଦି ତୁମେ କହ ଯେ- ତର୍କର ଅପ୍ରତିଷ୍ଠାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାର ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଏପରି ଦୋଷ ସ୍ଵୀକାର କଲେ ସେ ଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦ୍ୟପି କୌଣସି ଏକ ବିଷୟରେ ତର୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଉପଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରକୃତ ବିଷୟରେ ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ଵ ଦୋଷଦ୍ଵାରା ତର୍କରେ ଅବିମୋକ୍ଷ (ମୁକ୍ତି ନ ହେବା) ରୂପକ ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଗ) ଏହି ଅତି ଗନ୍ଧାର (ବେଦବ୍ୟତୀତ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ) ମୁକ୍ତି ହେତୁ ଜଗତର କାରଣରୂପକ ବ୍ରହ୍ମର ଅଦ୍ଵିତୀୟତା ନିଶ୍ଚୟ (ସ୍ଥିର କରିବା) ଶାସ୍ତ୍ର ବିନା କେବଳ କଳ୍ପନା ଦ୍ଵାରା ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ରୂପାଦିରହିତ ହେଲେ ଏହି ପଦାର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣର ବିଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଲିଙ୍ଗାଦିର ଅଭାବ ହେଲେ ତାହା ଅନୁମାନ ପ୍ରାମାଣାଦିର ବିଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଆମେ କହିଁ ।

(ଘ) ତେଣୁ ସବୁ ମୋକ୍ଷବାଦୀମାନଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯେ- ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ହିଁ ମୋକ୍ଷ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ସମ୍ୟଗ୍‌ ଜ୍ଞାନରୂପ ଅଟେ, କାରଣ-ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ବସ୍ତୁର ଅଧୀନ ଅଟେ । ତେଣୁ ସର୍ବଦା ଏକରୂପରେ ପଦାର୍ଥ ରହି ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଦିଏ ।

(ଙ) ତଦ୍ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ସଂସାରରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ଯଥା- ଅଗ୍ନି ହିଁ ଭସ୍ମ । ମୋକ୍ଷର ସାଧନ ସମ୍ୟଗ୍‌ ଜ୍ଞାନରେ ଏକ ହେଲେ ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନର ବିଷୟରେ ପୁରୁଷର ବିପ୍ରତିପତ୍ତି ବିରୋଧ ଅନୁକାପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଚ) ମୂଳ-(କ) ତର୍କଜ୍ଞାନାନାଂ ଦୃନ୍ଦ୍ୟାନ୍ୟବିରୋଧାତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧା ବିପ୍ରତିପତ୍ତିଃ । ଯଦି କେନଚିତ୍ତାକିକେଶେବମେବ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନମିତି ପ୍ରତିପାଦିତଂ ତଦପରେଣ ବ୍ୟୁତ୍‌ଥାପ୍ୟତେ, ତେନାପି ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତଂ ତତୋଽପରେଣ ବ୍ୟୁତ୍‌ଥାପ୍ୟତ ଇତି ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଲୋକେ, କଥମେକରୂପାନବସ୍ଥିତ ବିଷୟଂ ତର୍କ ପ୍ରଭବଂ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନଂ ଭବେତ ?

(ଖ) ନ ତ ପ୍ରଧାନବାଦୀ ତର୍କବିଦାମୁଖମ ଇତି ସର୍ବେଷ୍ଠାର୍କକୈଃ ପରିଗୃହ୍ୟାତୋ ଯେନ ତଦାୟଂ ମତଂ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନମିତି ପ୍ରତିପଦ୍ୟମହି । ନ ତ ଶକ୍ୟତେଽତୀତାନାଗତ ବର୍ତ୍ତମାନାଷ୍ଠାର୍କିକା । ଏକସ୍ମିନ୍ ଦେଶେ କାଳେ ଚ ସମାହଂଷୁଁ ଯେନ ତନ୍ ମତିରେକଂ ରୂପେ୍ୟକାର୍ଥବିଷୟା ସମ୍ୟତ୍ ମତିରିତି ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଗ) ନ ତ ବେଦସ୍ୟ ତୁ ନିତ୍ୟତ୍ଵେ ବିଜ୍ଞାନୋପସ୍ଥିତତ୍ଵତ୍ଵେ ଚ ସତି ବ୍ୟବସିତାର୍ଥ ବିଷୟଦ୍ଵୋପପତ୍ତେଃ, ତନ୍ନିତ୍ୟସ୍ୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସମ୍ୟକ୍‌ତ୍ଵମତୀତାନାଗତ ବର୍ତ୍ତମାନେଃ ସର୍ବେରପି ତାର୍କିକୈରପହ୍ନୋତୁମଶକ୍ୟମ୍ । ଅତଃ ସିଦ୍ଧମସୈ୍ୟବୌପନିଷଦସ୍ୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନତ୍ଵମ୍ ।



(ଘ) ଅତୋଽନ୍ୟତ୍ର ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନଦ୍ଵାନୁପପତ୍ତେଃ ସଂସାରାବିମୋକ୍ଷ ଏବ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଅତ ଆଗମବଶେନାଗମାନୁସାରିତ ତର୍କ ବଶେନ ନ ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତଃ କାରଣଂ ପ୍ରକୃତିକ୍ଷେତି ସ୍ଥିତମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ତର୍କଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ହେଲେ ବିପ୍ରତିପତ୍ତି-ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । କୌଣସି ଏକ ତାର୍କିକର ତର୍କଦ୍ଵାରା ଯାହା ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟଦ୍ଵାରା ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଏ, ସେହିପରି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ତାର୍କିକର ତର୍କଦ୍ଵାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ତର୍କଦ୍ଵାରା ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଅଛି- ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ତେବେ ଗୋଟିଏ ରୂପରେ ଅନବସ୍ଥିତ ବିଷୟକ ତର୍କଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନଜ୍ଞାନ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ କିପରି ହେବ ?

(ଖ) ପ୍ରଧାନବାଦୀ ସାଂଖ୍ୟମାନେ ତର୍କଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନରୁ ଉତ୍ତମବୋଲି ତାର୍କିକମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଆମ୍ଭେମାନେ ସେହି ମତକୁ ଉତ୍ତମ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରୁଁ । ଅତୀତ, ଭବିଷ୍ୟତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନକୁ ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିବା ତାର୍କିକମାନେ ଏକଦେଶ ଓ ଏକ ସମୟରେ ଏକତ୍ରିତ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧି ଏକରୂପ ଓ ଏକାର୍ଥ ବିଷୟକ ହୋଇ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରିବ ।

(ଗ) ବେଦହିଁ ନିତ୍ୟ ଓ ସବୁଜ୍ଞାନର ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥଳ ହେଲେ ସେ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଅର୍ଥ ବିଷୟକ ହୋଇପାରେ । ତାହାଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନଜ୍ଞାନର ଯଥାର୍ଥତ୍ଵର ଭୂତ, ଭବିଷ୍ୟତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନରେ ନିଷେଧ ସବୁ ତାର୍କିକ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଉପନିଷଦ୍ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ହୋଇଛି ।

(ଘ) ତେଣୁ ତଦ୍ ଭିନ୍ନ ଜ୍ଞାନ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ ଏବଂ ସେହିହେତୁ ସଂସାରଠାରୁ ମୁକ୍ତିମିଳେ ନାହିଁ । ଆଗମ ବଳରେ ଏବଂ ଆଗମାନୁକୂଳ ତର୍କ ବଳରେ ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର ନିମିତ୍ତକାରଣ ଓ ଉପାଦାନ କାରଣ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହେଲା ।

୪ ଶିଷ୍ଟପରିଗ୍ରହାଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ॥ ୧ ୨ ॥

ଶିଷ୍ଟପରିଗ୍ରହାଧିକରଣମ୍ - ୪

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ ୧ ୨ ॥

(୧) ଏତେନ ଶିଷ୍ଟାପରିଗ୍ରହା ଅପି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ॥ ୨-୧-୧୨ ॥

ଏତେନ-ଦେବଳ ପ୍ରଭୃତି ମହର୍ଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା କୌଣସି ଅଂଶରେ ଗୃହୀତ ପ୍ରଧାନ କାରଣବାଦର ନିରାକରଣ ପରେ, ଶିଷ୍ଟାପରିଗ୍ରହା ଅପି-ମୁନିରକ୍ଷିମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସ୍ଵୀକୃତ ଅପରିଗୃହୀତ ଅଣୁ ଆଦି କାରଣବାଦ ମଧ୍ୟ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ-ନିରାକରଣ କରାଯିବ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ବୈଦିକସ୍ୟ ଦର୍ଶନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟାସନ୍ନଦ୍ଵାଦ୍ ଗୁରୁତର ତର୍କ ବଳୋପେତୈଦ୍ଵାଦ୍ ବେଦାନୁସାରିତ୍ଵିଷ୍ଠ କୈଶ୍ଚିଦ୍ଵିଷ୍ଠେଃ କେଚିତଦଂଶେନ ପରିଗୃହୀତଦ୍ଵାଦ୍ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦଂ ତାବଦ୍ ବ୍ୟାପୀଶ୍ଚିତ୍ୟ ଯସ୍ତର୍କନିମିତ୍ତ ଆକ୍ଷେପୋ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟେଷୁଦ୍ ଭାବିତଃ ସ ପରିହୃତଃ ।

(ଖ) ଇଦାନାମଶ୍ଵାଦିବାଦବ୍ୟାପାଶ୍ରୟେଣାପି କୈଶ୍ଚିନ୍ ମନମତିତ୍ଵିଃ ବେଦାନ୍ତ-ବାକ୍ୟେଷୁ ପୁନସ୍ତର୍କନିମିତ୍ତ ଆକ୍ଷେପ ଆଶଙ୍କ୍ୟତ ଇତ୍ୟତଃ ପ୍ରଧାନମଲ୍ଲୁନିର୍ବହଣନ୍ୟାୟୋନାତି ଦିଶତି ।

(ଗ) ପରିଗୃହ୍ୟତ ଇତି ପରିଗ୍ରହଃ, ନ ପରିଗ୍ରହାଅପରିଗ୍ରହଃ, ଶିଷ୍ଟାନାମପରିଗ୍ରହଃ ଶିଷ୍ଟାପରିଗ୍ରହଃ । ଏତେନ ପ୍ରକୃତେନ ପ୍ରଧାନାକାରଣବାଦନିରାକରଣତେନ ଶିଷ୍ଟର୍ମନୁବ୍ୟାସପ୍ରଭୃତିତ୍ଵିଃ କେନଚିଦଂ ଶେନାପରିଗ୍ରହୀତା ଯେଃଶ୍ଵାଦିକାରଣବାଦବାସ୍ତେଽପି ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧତୟା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ନିରାକୃତା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟାଃ ତୁଲ୍ୟଦ୍ଵାନିରାକରଣକାରଣସ୍ୟ, ନାତ୍ର ପୁନରାଶଙ୍କିତବ୍ୟଂ କିଞ୍ଚଦସ୍ତି ।

(ଘ) ତୁଲ୍ୟମତ୍ରାପି ପରମଗମ୍ଭୀରସ୍ୟ ଜଗତ୍ କାରଣସ୍ୟ ତର୍କାନବଗାହ୍ୟଦ୍ଵଂ ତର୍କସ୍ୟାପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ଵମନ୍ୟଥାନୁମାନେଽପ୍ୟବିମୋକ୍ଷ ଆଗମବିରୋଧସ୍ତେତେବଂଜାତୀୟକ ନିରାକରଣ କାରଣମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବୈଦିକ ଦର୍ଶନରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମାପବର୍ତ୍ତୀ ଅନେକ ପ୍ରବଳ ତର୍କ ସମନ୍ୱିତ, ବେଦାନୁସାରୀ ମହର୍ଷିଙ୍କଦ୍ଵାରା କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ପରିଗୃହୀତ ହୋଇଥିବା, ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଥିବା ଯେଉଁ ତର୍କ ନିମିତ୍ତ ଆକ୍ଷେପ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ କରାଯାଇଥିଲା, ସେହି ସବୁର ପରିହାର ବର୍ତ୍ତମାନ କରାଯାଉଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଶୁ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କେତେକ ମତମତି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟ ଉପରେ ତର୍କ ନିମିତ୍ତ ଆକ୍ଷେପ ଆଶଙ୍କା କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାହା ପ୍ରଧାନମଲ୍ଲୁନିର୍ବହଣନ୍ୟାୟ ଅନୁସାରେ ଅତିଦେଶ କରେ ।

(ଖ) ଯାହା ନିର୍ବିବାଦରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ସେହିଗୁଡ଼ିକ ପରିଗ୍ରହ । ଯାହା ପରିଗ୍ରହ ନୁହେଁ, ସେହିଗୁଡ଼ିକ ଅପରିଗ୍ରହ । ଯାହା ଶିଷ୍ଟମାନଙ୍କଦ୍ଵାରା ପରିଗୃହୀତ ନୁହେଁ, ତାହା ଶିଷ୍ଟାପରିଗ୍ରହ । ଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥାତ୍ ମନୁ, ବ୍ୟାସ ପ୍ରଭୃତି ମହର୍ଷିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଯେଉଁସ୍ଥଳରେ ଅଶୁ ଇତ୍ୟାଦି କାରଣବାଦ ସ୍ଵୀକୃତ କରାଯାଇନାହିଁ ସେହି କାରଣ ବାଦ ଏଠାରେ ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦର ନିରାକରଣର ପରେ ପରେ ନିରାକୃତ ହେଉଛି । ନିରାକରଣର କାରଣ ସମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି ଏଠାରେ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟ ସମନ୍ୱୟପରକ ଅନ୍ୟକିଛି ଆଶଙ୍କା କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯେଉଁଠି ବୈଶେଷିକ ପ୍ରଭୃତି ମତରେ ପରମଗମ୍ଭୀର ଜଗତକାରଣର ତର୍କାଗମ୍ୟତ୍ଵ, ତର୍କର ଅପ୍ରତିଷ୍ଠାନ, ଅନ୍ୟପ୍ରକାରରେ ଅନୁମାନ କଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ମୋକ୍ଷାଭାବ ଓ ଆଗମବିରୋଧ ବୋଲି ନିରାକରଣ କରାଯାଉଛି ।



भोक्त्रापत्यधिकरणम् । सू० ॥ १३ ॥

ଭୋକ୍ତ୍ରାପତ୍ୟାଧିକରଣ - ୫

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

- ଭୋକ୍ତ୍ରାପତ୍ତେରବିଭାଗଶ୍ଚେତ୍ ସ୍ୟାଲ୍ଲୋକବତ୍ ॥ ୨-୧-୧୩ ॥

ଭୋକ୍ତ୍ରାପତ୍ତେ-ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ଯଦି ଜଗତ୍‌ର ଉପାଦାନ ହୁଏ, ତେବେ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ହୁଏ, ଭୋଗ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଭୋକ୍ତା ହୋଇଯିବ । ତେଣୁ ଓ ଅବିଭାଗ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସିଦ୍ଧି ଭୋକ୍ତୃଭୋଗ୍ୟବିଭାଗ ରହିବ ନାହିଁ । ଚେତ୍-ଯଦି ଏହା ତୁମେ କହ, ତେବେ, ଲୋକବତ୍-ଯେପରି ଲୋକବ୍ୟବହାରରେ ଘଟାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ମୃତ୍ତିକାଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ଓ ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ହୁଏ, ସ୍ୟାତ୍-ସେହିପରି କାରଣଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଭୋକ୍ତା, ଭୋଗ୍ୟାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚର ପରସ୍ପର ବିଭାଗ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅନ୍ୟଥା ପୁନର୍ବ୍ରହ୍ମକାରଣବାଦସ୍ତର୍ବଳେନୈବାକ୍ଷିପ୍ୟତେ । ଯଦ୍ୟପି ଶ୍ରୁତିଃ ପ୍ରମାଣଂ ସ୍ୱବିଷୟେ ଭବତି ତଥାପି ପ୍ରମାଣାନ୍ତରେଣ ବିଷୟାପହାରୋଽନ୍ୟପରା ଭବିତୁମର୍ହତି । ଯଥା ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥବାଦୌ । ତର୍କୋଽପି ସ୍ୱବିଷୟାଦନ୍ୟତ୍ରାପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ ସ୍ୟାତ୍ ଯଥା ଧର୍ମାର୍ଥଯୋଃ ।

(ଖ) କିମତୋ ଯଦ୍ୟେବମ୍ । ଅତ୍ ଲବମୟୁକ୍ତଂ ଯତ ପ୍ରମାଣାନ୍ତର ପ୍ରସିଦ୍ଧାର୍ଥବାଧନଂ ଶ୍ରୁତେଃ । କଥଂ ପୁନଃ ପ୍ରମାଣାନ୍ତରପ୍ରସିଦ୍ଧୋଽର୍ଥଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟା ବାଧତ ଇତି ।

(ଗ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ- ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ହ୍ୟୟଂ ଭୋକ୍ତୃଭୋଗ୍ୟବିଭାଗୋ ଲୋକେଭୋକ୍ତା ଚେତନଃ, ଶାରୀରୋ ଭୋଗ୍ୟଃ ଶବ୍ଦାଦୟୋ ବିଷୟା ଇତି । ଯଥା ଭୋକ୍ତା ଦେବଦତ୍ତୋ ଭୋଜ୍ୟ ଓଦନ ଇତି । ତସ୍ୟ ଚ ବିଭାଗସ୍ୟାତ୍ବାବଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ ଯଦି ଭୋକ୍ତା ଭୋଗ୍ୟଭାବମାସଦ୍ୟେତ । ଭୋଗ୍ୟଂ ବା ଭୋକ୍ତୃଭାବମାଦ୍ୟେତ । ତୟୋଃଶ୍ଚେତ-ରେତରଭାବସ୍ଥାପତିଃ ପରମକାରଣାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନନ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ ।

(ଘ) ନରକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧସ୍ୟ ବିଭାଗସ୍ୟ ବାଧନଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ଯଥା ଦୃବ୍ୟଦ୍ୱେ ଭୋକ୍ତୃଭୋଗ୍ୟଯୋର୍ବିଭାଗୋ ଦୃଷ୍ଟସ୍ଥାତୀତାନାଗତୟୋରପି କଳ୍ପୟିତବ୍ୟଃ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧସ୍ୟାସ୍ୟ ଭୋକ୍ତୃଭୋଗ୍ୟବିଭାଗସ୍ୟାତ୍ବାବପ୍ରସଙ୍ଗାଦୟୁକ୍ତମିଦଂ ବ୍ରହ୍ମକାରଣତାବଧାରଣମିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୁନର୍ବାର ଅନ୍ୟପ୍ରକାରରେ ବ୍ରହ୍ମକାରଣବାଦ ତର୍କ ବଳରେ ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଉଛି । ଯଦ୍ୟପି ଶ୍ରୁତି ସ୍ୱବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ ଅଟେ, ତେବେ ତାହା ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ବିଷୟର ବାଧକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଗୌଣବିଷୟକ ହୁଏ । ଯଥା- ଧର୍ମ ଓ



ଅଧର୍ମ ଯଦି ହୁଏ, ତେବେ କାହିଁକି ହୁଏ ? ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥ ଶ୍ରୁତିଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୁଏ ବୋଲି ଯୁକ୍ତିସଙ୍ଗତ କଥା କୁହାଯାଇନାହିଁ ।

ପୁନଶ୍ଚ ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣଦ୍ଵାରା ଅର୍ଥର ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ବାଧାପାଏ ବୋଲି କିପରି କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି- ସଂସାରରେ ଭୋକ୍ତ-ଭୋଗ୍ୟ-ବିଭାଗ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ଭୋକ୍ତା ହେଉଛି ଚେତନ ଓ ଜୀବାତ୍ମା । ଶରୀରବିଷୟ ଗୁଡ଼ିକ ଭୋଗ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ଉଦାହରଣସ୍ଵରୂପ- ଦେବଦତ୍ତ ଭୋକ୍ତା ଅଟେ ଓ ଭାତ ଭୋଜ୍ୟ ଅଟେ । ଯଦି ଭୋକ୍ତା ଭୋଗ୍ୟଭାବରେ ଓ ଭୋଗ୍ୟ ଭୋକ୍ତାଭାବରେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ବିଭାଗର ଅଭାବ ହୋଇପାରେ । ଏହି ଦୁଇଟି ପରମ କାରଣ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ପୃଥକ ନ ହେବାରୁ ତାହା ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ ହେବ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବିଭାଗଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ବାଧାପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । ଯେପରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୋକ୍ତ-ଭୋଗ୍ୟ-ବିଭାଗ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସିଦ୍ଧ ଅଟେ, ସେପରି ଭୂତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଏହାର କଳ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ୍, ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭୋକ୍ତଭୋଗ୍ୟ ବିଭାଗର ଅଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମକାରଣତ୍ଵ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ଭାବେ ଅଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଚେତ୍ କର୍ମଜୋଦୟତ୍ ପ୍ରତି ବୁଝାତ୍-ସ୍ୟାଲ୍ଲୋକବଦିତି । ଉପପଦ୍ୟତ ଏବମୟମସ୍ମତ୍ପଦକ୍ଷେପି ବିଭାଗଃ ଏବଂ ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟଦ୍ଵାତ୍ ।

(ଖ) ତଥାହି-ସମୁଦ୍ରାଦୁକମ୍ବନୋଽନନ୍ୟତ୍ଵେପି ତଦ୍‌ବିକାରାଣାଂ ଫେନବିଚୀତରଜଃ ବୁଦ୍‌ବୁଦାଦାନାମିତରେତରବିଭାଗ ଇତରେତରସଂଶ୍ଳେଷାଦିଲକ୍ଷଣସ୍ଵ ବ୍ୟବହାର ଉପଲଭ୍ୟତେ ।

(ଗ) ନତସମୁଦ୍ରାଦୁକମ୍ବନୋଽନନ୍ୟତ୍ଵେପି ତଦ୍‌ବିକାରାଣାଂ ଫେନତ-ରଜାଦାନାମିତରେତରଭାବାପରିତ୍ତବତି । ନତ ତେଷାମିତରେତରଭାବାନାପଭାବପି ସମୁଦ୍ରାଦୁକ୍ତୋଽନନ୍ୟତ୍ଵଂ ଭବତି, ଏବମିହାପି ନତ ଭୋକ୍ତଭୋଗ୍ୟଯୋରିତରେତର ଭାବାପରିତ୍ତଃ, ନତ ପରସ୍ପାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନନ୍ୟତ୍ଵଂ ଭବିଷ୍ୟତି ।

(ଘ) ଯଦ୍ୟପି ଭୋକ୍ତାନବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିକାରଃ । ‘ତତ୍ ସୃଷ୍ଟା ତଦେବାନୁପ୍ରବିଶତ୍’ (ତୈ ୧-୬) ଇତି ସୃଷ୍ଟରେବାବିକୃତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାନୁନୁପ୍ରବେଶେନ ଭୋକ୍ତଦ୍ଵଶ୍ଚବିଶାତ୍, ତଥାପି କାର୍ଯ୍ୟମନୁପ୍ରବିଷ୍ୟ ସ୍ଵଃପାୟନିମିତ୍ତୋ ବିଭାଗ ଆକାଶସ୍ୟେବ ଘଟାଦ୍ୟୁପାୟନିମିତ୍ତ ଇତ୍ୟତଃ ପରମକାରଣାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନନ୍ୟତ୍ଵେପ୍ୟୁପପଦ୍ୟତେ ଭୋକ୍ତଭୋଗ୍ୟଲକ୍ଷଣୋ ବିଭାଗସମୁଦ୍ର ତରଙ୍ଗାଦିନ୍ୟାୟେନେତ୍ୟୁକ୍ତିମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଉକ୍ତ ପ୍ରକାରରେ ଯଦି କେହି ଶଙ୍କାକରେ, ତାହାପ୍ରତି ‘ସଂସାରରେ ସମାନ ବିଭାଗ ହେବ’ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ୍ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ



ଏହି ବିଭାଗ ଠିକ୍ ଅଟେ, କାରଣ-ସଂସାରରେ ଭୋକ୍ତଭୋଜ୍ୟବିଭାଗର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରହିଛି । ଯେପରିକି ଜଳରାଶି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୁଦ୍ର ଫେଣ, ତରଙ୍ଗ ଓ ଫୋଟକା ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ବିକାରଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନହୋଇ ସେମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ବିଭାଗ ଓ ସଂଶ୍ଳେଷାଦି ରୂପ ବ୍ୟବହାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଉଦକରୂପ ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନହେଲେ ବି ଏହାର ବିକାର ଫେନ ତରଙ୍ଗାଦି ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାତ୍ମକତା ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାତ୍ମକତା ନ ହେଲେ ବି ସେମାନେ ସମୁଦ୍ର ରୂପରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହଁନ୍ତି ।

(ଗ) ସେହିପରି ଏଠାରେ ଭୋକ୍ତା ଓ ଭୋଗ୍ୟର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଭାବାପରି ହୁଏ ନାହିଁ, କିମ୍ବା ପରଂବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହେବ ନାହିଁ । ଯଦ୍ୟପି ଭୋକ୍ତା ବ୍ରହ୍ମର ବିକାର ନୁହେଁ, କାରଣ-ତତ୍ତ୍ୱସୃଷ୍ଟି (ଏହାକୁ ରଚନା କରି ସେଠାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଅବିକୃତ ସ୍ୱରୂପରେ ଭୋକ୍ତା ଶୁଣାଯାଏ । ତଥାପି ଘଟାଦି ଉପାଧିନିମିତ୍ତ ଆକାଶପରି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଭୋକ୍ତା ଭୋଗ୍ୟରୂପ ବିଭାଗ 'ସମୁଦ୍ର ତରଙ୍ଗନ୍ୟାୟ' ପରି ସୁସଙ୍ଗତ ଅଟେ ।

୬ ଆରମ୍ଭଣାଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ॥୧୪-୨୦ ॥

ଆରମ୍ଭଣାଧିକରଣ - ୬

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ ୧୪ ॥

(୧) ତଦନନ୍ୟତ୍ୱମାରମ୍ଭଣ ଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୧୧।୧।୪ ॥

ତଦନନ୍ୟତ୍ୱମ୍ - କାର୍ଯ୍ୟଜଗତର କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଭିନ୍ନତା କିଛି ନାହିଁ । ଆରମ୍ଭଣଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟଃ-କାରଣ-‘ବାଋରମ୍ଭଣ’ ବିକାରଃ’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ ଏହା ଅବଗତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟ ଚେନଂ ବ୍ୟାବହାରିକଂ ଭୋକ୍ତଭୋଗ୍ୟଲକ୍ଷଣଂ ବିଭାଗଂ ସ୍ୟାଲୋକବଦିତି ପରିହାରୋଽଭିହିତଃ । ନଦ୍ୱୟଂ ବିଭାଗଃ ପରମାର୍ଥତୋଽସ୍ତି ଯସ୍ମାତ୍ତୟୋଃ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋର ନନ୍ୟତ୍ୱମବଗମ୍ୟତେ । କାର୍ଯ୍ୟମକାଶାଦିକଂ ବହୁପ୍ରପଞ୍ଚଂ ଜଗତ୍ । କାରଣଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ କସ୍ମାତ୍ କାରଣାତ୍ ପରମାର୍ଥତୋଽନନ୍ୟତ୍ୱଂ ବ୍ୟତିରେକେଶାତ୍ତବଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାବଗମ୍ୟତେ ।

(ଖ) କୁତଃ ? ଆରମ୍ଭଣଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟଃ । ଆରମ୍ଭଣଶବ୍ଦସ୍ତାବତ୍ । ଏକବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାପେକ୍ଷାୟାମୁତ୍ୟତେ- ‘ଯଥା ସୋମୈମକେନ ମୃତ୍ତ୍ୱପିଣ୍ଡେନ ସର୍ବଂ ମୃଦ୍ନୟଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ସ୍ୟାଦ୍ ବାଋରମ୍ଭଣଂ ବିକାରୋ ନାମଧେୟଂ ମୃତ୍ତିକେତ୍ୟେବ ସତ୍ୟମ୍’ (ଛା. ୧-୧-୬) ଇତି ।

(ଗ) ଏତଦ୍ଭୁକ୍ତଂ ଭବତି- ଏକେନ ମୃତ୍ତ୍ୱପିଣ୍ଡେନ ପରମାର୍ଥତୋ ମୃଦାମ୍ଭନାବିଜ୍ଞାତେନ ସର୍ବଂ ମୃଦ୍ନୟଂ ଘଟଶରାବୋଦଞ୍ଚନାଦିକଂ ମୃଦାମ୍ଭନାଦ୍ୱିଶେଷାଦ୍ ବିଜ୍ଞାତଂ ଭବେତ୍ । ଯତୋ



ବାଋମୟଣୀ ବିକାରୋ ନାମଧେୟଂ ବାଋଈବ କେବଳମସ୍ତ୍ରୀତ୍ୟାରଭ୍ୟତେ । ବିକାରୋ ଘଟଃ ଶରୀର ଉଦଞ୍ଚନଂ ଚେତି ନତୁ ବସ୍ତୁବୃତ୍ତେନ ବିକାରୋ ନାମ କର୍ତ୍ତୃଦଃ । ନାମଧେୟମାତ୍ରଂ ହ୍ୟେତଦନ୍ତତଂ ମୃତ୍ତିକେତ୍ୟେବଂ ସତ୍ୟମିତି । ଏଷ ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଆତ୍ମାତଃ । ତତ୍ର ଶ୍ରୂତାଦ୍ ବାଋମୟଣୀଶବ୍ଦାର୍ଥାନ୍ତକେଽପି ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରେକେଣ କାର୍ଯ୍ୟଜାତସ୍ୟାତ୍ମାବ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ପୁନଶ୍ଚ ତେଜୋବନ୍ନାନାଂ ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟତାମୁଚ୍ଛା ତେଜୋବନ୍ନକାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ତେଜୋବନ୍ନବ୍ୟତି-ରେକେଶାତ୍ମାବଂ ବ୍ରବାତି-‘ଅପାଗାଦଗ୍ନେରଗ୍ନିର୍ଦ୍ଵଂ ବାଋମୟଣୀବିକାରୋ ନାମଧେୟଂ ତ୍ରାଣି ରୂପାଣୀତ୍ୟେବ ସତ୍ୟମ୍ (ଛାନ୍ଦ-୪-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା ।

(ଘ) ଆରମ୍ଭଶଶବଦିତ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦାର୍ଥ ‘ଔତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବଂ ତତ୍ ସତ୍ୟଂ ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ଵମସି’ (ଛା ୬-୮-୭), ‘ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାତ୍ମା’ (ବୃ ୨-୪-୬) ବ୍ରହ୍ମେବେଦଂ ସର୍ବମ୍ (ମୁ ୨-୨-୧୧), ଆତ୍ମେବେଦଂ ସର୍ବଂ (ଛା ୭-୨୫-୨), ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ (ବୃ ୪-୪-୧୯) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟପ୍ୟାତ୍ମେକତ୍ଵପ୍ରତିପାଦନପରଂ ବଚନଜାତମୁଦାହର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

(ଙ) ନରଂନ୍ୟଥୈକବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ସଂପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥା ଘଟକରକାଦ୍ୟାକାଶାନାମହାଶାନନ୍ୟତ୍ଵଂ, ଯଥାତ ମୃଗତୃଷ୍ଣିକୋଦକାଦୀନା ମୁଷରାଦିଭୋଧାନନ୍ୟତ୍ଵଂ ଦୃଷ୍ଟନଷ୍ଟସ୍ଵରୂପତ୍ଵାତ୍ ସ୍ଵରୂପେଣାନୁପାଖ୍ୟତ୍ଵାତ୍, ଏବମସ୍ୟ ଭୋଗ୍ୟଭୋଜ୍ୟାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚଜାତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରେକେଶାତ୍ମାବ ଇତି ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏଠାରେ ବ୍ୟାବହାରିକ ଭୋକ୍ତା ଭୋଗ୍ୟ ରୂପ ବିଭାଗ ସ୍ଵୀକାର କରି ‘ସ୍ୟାଲ୍ଲୋକବତ୍’ (୨-୧-୧୩) ସୂତ୍ରଭାଗରେ ତାହା ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଅଛି । ପରନ୍ତୁ ଏହି ବିଭାଗ ପରମାର୍ଥତଃ ନୁହେଁ । ଯଦ୍ଵାରା ସେମାନେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣତାବର ଅଭିନୁତାକୁ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । ଆକାଶାଦି ବହୁତ ବିସ୍ତୃତ ସଂସାର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ ଏବଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ କାରଣ ଅଟେ । ସେହିହେତୁ କାର୍ଯ୍ୟର ପୃଥକ୍ତ୍ଵର ଅଭାବ ପ୍ରକୃତରେ କାରଣ ସହିତ କାର୍ଯ୍ୟର ଅଭିନୁତା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଖ) କିପରି ? ଆରମ୍ଭଶବଦିହେତୁ । ଗୋଟିଏ ବିଜ୍ଞାନରୁ ସମସ୍ତ ବିଜ୍ଞାନକୁ ସ୍ଵୀକାର କରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଅପେକ୍ଷାରେ ‘ଯଥା ସୌମ୍ୟେକେନ’ (ହେ ସୌମ୍ୟ ! ଶ୍ଵେତକେତୁ ! ଯେପରି ଗୋଟିଏ ମୃତ୍ତିକା ପିଣ୍ଡରୁ ସମସ୍ତ ମୃତ୍ତିକାର ଜଣାପଡ଼େ ଯେ- ବିକାର କେବଳ ବାଣୀର ଆଶ୍ରୟଭୂତ ନାମ ମାତ୍ର ଅଟେ, ସତ୍ୟ ମଧ୍ୟ କେବଳ ମୃତ୍ତିକା ଅଟେ) ଏହିପରି ଆରମ୍ଭଶବ୍ଦ କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ପ୍ରକୃତରେ ମୃତ୍ତିକା ରୂପରୁ ଜଣାପଡୁଥିବା ମୃତ୍ତିକାପିଣ୍ଡ ମୃତ୍ତିକାମୟଘଟ, ଶରା, କୁଆଁପ୍ରଭୃତି ବିକାର କେବଳ ବାଣୀଦ୍ଵାରା ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅନୁହରିରୁ କୌଣସି ବିକାର ହୁଏ ନାହିଁ, ନାମମାତ୍ର ଏହିସବୁ ମିଥ୍ୟା ଅଟେ । କେବଳ ମୃତ୍ତିକା ହିଁ ସତ୍ୟ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ କୁହାଯାଇଅଛି ।



ଯେଉଁଠାରେ ଶ୍ରୁତବାଚନମଣ୍ଡଳରୁ ଦାର୍ଶନିକଠାରେ କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମରୁ କାର୍ଯ୍ୟସମୂହ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ପୁନଶ୍ଚ ଶ୍ରୁତି ତେଜ, ବଳ ଓ ଅନ୍ନକୁ ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କହି ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନକୁ କାର୍ଯ୍ୟଭୂତ ତେଜ ଜଳ ଓ ଅନ୍ନଠାରୁ ଭେଦାତ୍ମାବ ରୂପରେ ‘ଅପାଗ ଦଗ୍ଧେରନ୍ନିତ୍’ (ଏହି ପ୍ରକାର ଅଗ୍ନିରୁ ଅଗ୍ନିରୁ ନିବୃତ୍ତି ହେଲା, କାରଣ- ଅଗ୍ନିରୁଷ୍ଟବିକାର ବାଣାଦ୍ୱାରା କହିବା ପାଇଁ ନାମମାତ୍ର ଅଟେ, ଏହା ତିନୋଟିରୂପ ଅଟେ, ଏହାହିଁ ସତ୍ୟ) ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଘ) ‘ଆରମ୍ଭଶଶବଦିଭ୍ୟଃ’ ଏଠାରେ ଗଠିତ ଆଦିଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ‘ଐତଦାତ୍ମ୍ୟ’ (ଏହିସବୁ ଏତଦ୍ ରୂପ ଅଟେ, ସେ ସତ୍ୟ ଅଟେ ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ ଏବଂ ହେ ଶ୍ୱେତକେତୁ । ସେହିଁ ତୁମେ) ‘ଇଦଂ ସର୍ବଂ’ (ଏଠାରେ ଯାହା କିଛି ଅଛି, ସେ ସବୁ ଆତ୍ମା), ବ୍ରହ୍ମେବେଦଂ ସର୍ବମ୍’ (ଏହା ସବୁ ବ୍ରହ୍ମଅଟେ) ‘ଆତ୍ମେବେଦଂ’ (ଆତ୍ମାହି ବ୍ରହ୍ମଅଟେ), ନେହ ନାନାସ୍ତି (ଏହି ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକ କିଛି ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଆତ୍ମେକତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନପରକ ବାକ୍ୟସମୂହାୟ ଉଦାହରଣରୂପରେ ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

(ଙ) ନୋତେତ୍ ଗୋଟିଏ ବିଜ୍ଞାନରେ ସମସ୍ତ ବିଜ୍ଞାନ ସଂପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯେପରି ଘଟକାଶ, କରକାକାଶାଦି ମହାକାଶଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ଏବଂ ଯେପରି ମୃଗତୃଷ୍ଣା ଜଳାଦିବାଲୁକାମୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସେ ଦୃଷ୍ଟନଷ୍ଟସ୍ୱରୂପ ଅଟେ ଅର୍ଥାତ୍ ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧିଷ୍ଠାନ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ବାଧିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ସ୍ୱରୂପରହିତ ହୁଏ । ସେହିପରି ଭୋକ୍ତଭୋଗ୍ୟାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚସମୂହ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନନୁହେଁ ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

(ଘା) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦନେକାତ୍ମକଂ ବ୍ରହ୍ମ, ଯଥା ବୃକ୍ଷୋଽନେକଶାଖା ଏବମନେକ ଶକ୍ତି ପ୍ରବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ । ଅତ ଏକତ୍ୱଂ ନାନାତ୍ୱଂ ଷେତଭୟମପି ସତ୍ୟମେବ । ଯଥା ବୃକ୍ଷ ଇତ୍ୟକୃତ୍ ଶାଖା ନାନତ୍ୱମ୍ । ଯଥାତ ସମୁଦ୍ରାତ୍ମନୈକତ୍ୱଂ ଫେନତରଙ୍ଗାଦ୍ୟାତ୍ମନା ନାନାତ୍ୱମ୍ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱେକତ୍ୱାଂଶେନ ଜ୍ଞାନାନୁମୋକ୍ଷବ୍ୟବହାରଃ ସେସ୍ୟତ ଇତି । ଏବଞ୍ଚ ମୃଦାଦିଦୃଷ୍ଟାନ୍ତା ଅନୁରୂପା ଭବିଷ୍ୟନ୍ତାତି ।

(ଗ) ନୈବଂ ସ୍ୟାତ୍ । ‘ମୃତ୍ତିକେତ୍ୟେବ ସତ୍ୟମ୍’ ଇତି ପ୍ରକୃତିମାତ୍ରସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେ ସତ୍ୟତ୍ୱାବଧାରଣାତ୍ । ବାଚନମଣ୍ଡଳଦେନ ତ ବିକାରଜାତସ୍ୟାନୁଭୂତିଧାନାତ୍ । ଦାର୍ଶନିକେଽପି ‘ଐତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବଂ ତତସ୍ୟତମ୍’ ଇତି ତ ପରମକାରଣସୌବେକସ୍ୟ ସତ୍ୟତ୍ୱାବଧାରଣାତ୍ ‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି ଶ୍ୱେତକେତୋ’ ଇତି ତ ଶାରୀରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଭାବୋପଦେଶାତ୍ ।

(ଘ) ଯାୟଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ହେୟତଜ୍ଞାରୀରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତ୍ୱମୁପଦିଶ୍ୟତେ ନ ଯଦାନ୍ତରପ୍ରସାଧ୍ୟମ୍ । ଅତଶ୍ୱେଦଂ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତ୍ୱମବଗମ୍ୟମାନଂ ଶରୀରାତ୍ମତ୍ୱସ୍ୟ ସ୍ୱାଭାବିକସ୍ୟ ବାଧକଂ ସମ୍ପଦ୍ୟତେ, ରଜାଦିବୁଦ୍ଧୟ ଇବ ସର୍ପାଦିବୁଦ୍ଧାନାମ୍ ।



(ଡ) ବାଧ୍ୟତେ ଚ ଶାରୀରାତ୍ମକେ ତଦାଶ୍ରୟଃ ସମସ୍ତଃ ସ୍ଵାଭାବିକୋ ବ୍ୟବହାରୋ ବାଧ୍ୟତେ ଭବତି ଯତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧିୟେ ନାନାଦ୍ଵାଂଶୋଽପରୋ ବ୍ରହ୍ମଣଃ କଞ୍ଚେତ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ବ୍ରହ୍ମ ଅନେକାତ୍ମକ ଅଟେ । ଯେପରି ବୃକ୍ଷର ଅନେକ ଶାଖା ରହିଛି, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଶକ୍ତିଦ୍ଵାରା ପ୍ରକୃତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏକତ୍ଵ ଓ ନାନାତ୍ଵ- ଏହି ଦୁଇଟି ସତ୍ୟ ଅଟେ । ଯେପରି ବୃକ୍ଷ ଏହି ରୂପରେ ଏକ ଓ ନାନାରୂପରେ ଅନେକ, ଯେପରି ସମୁଦ୍ର ରୂପରେ ଏକ ଏବଂ ଫେନ ଓ ତରଙ୍ଗାଦିରୂପରେ ଅନେକ,

(ଖ) ସେହିପରି (ବ୍ରହ୍ମକାରଣ ରୂପରେ ଏକ ଓ ଭୋକ୍ତା ଭୋଗ୍ୟାଦିରୂପରେ ଅନେକ) ଏହି ଦୁଇଟି ଏକତ୍ଵଂଶରର ଜ୍ଞାନକୁ ମୋକ୍ଷ ବ୍ୟବହାର ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ଏବଂ ନାନାତ୍ଵଂଶର ଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିବା ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ ବ୍ୟବହାର ସିଦ୍ଧି ହୁଏ । ସେହିପରି ମୃତ୍ତିକାଦିରୂପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନୁରୂପ ହୁଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏହା ସମାଚୀନ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ମୃତ୍ତିକେତ୍ୟେବ ସତ୍ୟମ୍’ ଏହି ପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ପ୍ରକୃତି ମାତ୍ରର ସତ୍ୟତ୍ଵ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ବିଚାରମ୍ଭଣ ଶକ୍ତିଦ୍ଵାରା ବିକାର ସମୁଦାୟରେ ଅନୃତତ୍ଵ ଅଭିଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ଦାର୍ଶନିକରେ ମଧ୍ୟ ‘ଐତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବମ୍’ ବାକ୍ୟରେ ଏକପରମ କାରଣରେ ସତ୍ୟତ୍ଵର ଅବଧାରଣା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ଵମସି’ ଶ୍ଵେତକେତୋ’ ବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଜୀବାତ୍ମାକୁ ବ୍ରହ୍ମଭାବରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

(ଘ) ଜୀବାତ୍ମାକୁ ଏହି ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ଵର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ର ସାଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତ୍ଵର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇ ନାହିଁ । ଯେପରି ରକ୍ତାଦି ବୁଦ୍ଧି କଳ୍ପିତ ସର୍ପପ୍ରଭୃତି ବୁଦ୍ଧି ବାଧକ ହୁଏ, ସେପରି ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅବଶ୍ୟମାନ (ଅବଗତ ହେଉଥିବା) ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତ୍ଵ ନଥିବା ଜୀବାତ୍ମତ୍ଵର ବାଧକ ହୁଏ ।

(ଙ) ଜୀବାତ୍ମା ବାଧ୍ୟତ ହେଲେ ତାହାର ଆଶ୍ରିତ ସମସ୍ତ ଅବିଦ୍ୟକ, ଲୌକିକ ବୈଦିକ ବ୍ୟବହାର, ଯାହାର ସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ବ୍ରହ୍ମରେ ଏକତ୍ଵଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନାନାଦ୍ଵାଂଶରେ କଳ୍ପନା କରିବାକୁ ପଡ଼େ, ତାହାହିଁ ବାଧ୍ୟତ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଦର୍ଶୟତି ଚ- ‘ଯତ୍ର ଦ୍ଵୟ ସର୍ବମାତ୍ମୈବାଭୁଭତ୍ତ୍ଵେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍’ (ବୃ ୪-୫-୧୫) ଇତ୍ୟାଦିନା ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଦର୍ଶନଂ ପ୍ରତି ସମସ୍ତସ୍ୟ କ୍ରିୟାକାରକଫଳଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ବ୍ୟବହାରସ୍ୟାଭାବମ୍ ।

(ଖ) ନରଂ ବ୍ୟବହାରାଭାବୋଽବସ୍ଥାବିଶେଷନିବନ୍ଧୋଽଭିଧାୟତ ଇତି ଯୁକ୍ତଂ ବକ୍ତୁମ୍, ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ ଇତି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭାବସ୍ୟାନବସ୍ଥାବିଶେଷନିବନ୍ଧନଦ୍ଵାର୍ ।

(ଗ) ତତ୍ତ୍ଵମଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେନ ଚ୍ଚନ୍ଦ୍ରତାଭିସଂକ୍ଷସ୍ୟ ବନ୍ଧନଂ ସତ୍ୟାଭିସକ୍ଷସ୍ୟ ଚ ମୋକ୍ଷଂ ଦର୍ଶୟନ୍ନେକତ୍ଵମେବୈକଂ ପାରମାର୍ଥିକଂ ଦର୍ଶୟତି’ (ଛା ୬-୧୬) । ମିଥ୍ୟାଭିଜ୍ଞାନ ବିକୃନ୍ତିତଂ



ଚ ନାନାଦମ୍ । ଉଭୟସତ୍ୟତାୟାଂ ହି କଥଂ ବ୍ୟବହାରଗୋଚରୋଽପି ଜନ୍ତୁରନୃତାଭିସନ୍ଧ
ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ‘ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମ୍ନୋତି ଯ ଇହ ନାନେବ ପଶ୍ୟତି’ (ବୃ ୪-୪-୧୯)
ଇତି ଚ ଭେଦଦୃଷ୍ଟିମପବନ୍ନେବେତଦ୍ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଘ) ନରଂସ୍ତ୍ରୀନ୍ ଦର୍ଶନେ ଜ୍ଞାନାତ୍ ମୋକ୍ଷ ଇତ୍ୟୁପପଦ୍ୟତେ । ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନାପନୋଦ୍ୟସ୍ୟ
କସ୍ୟଚିନମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସଂସାରକାରଣତ୍ୱେନନ ତ୍ୱ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଉଭୟେ ସତ୍ୟତୟାଂହି
କଥମେକତ୍ୱାଜ୍ଞାନେନ ନାନାଦ୍ୱାଜ୍ଞାନମପନୁଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ ।

(ଙ) ନନ୍ଦେକତୈକାନ୍ତାତ୍ମ୍ୟପରମେ ନାନାଦ୍ୱାଭାବାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦାନି ଲୌକିକାନି
ପ୍ରମାଣାନି ବ୍ୟାହନେୟରନ୍ନିର୍ବିଷୟତ୍ୱାତ୍, ସ୍ଥାଣ୍ଡାଦିଷ୍ଟିବ ପୁରୁଷାଦିଦିଜ୍ଞାନାନି । ତଥା
ବିଧିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧଶାସ୍ତ୍ରମପି ଭେଦାପେକ୍ଷତ୍ୱାଭାବତ୍ୱାବେ ବ୍ୟାହନେୟତ, ମୋକ୍ଷଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟାପି
ଶିଷ୍ୟଶାସିତ୍ରାଦିଭେଦାପେକ୍ଷତ୍ୱାଭାବତ୍ୱାବେ ବ୍ୟାଘାତଃ ସ୍ୟାତ୍ । କଥଂ ଚନ୍ତ୍ରତେନ ମୋକ୍ଷଶାସ୍ତ୍ରୋଽ
ପ୍ରତିପାଦିତସ୍ୟାମୈକତ୍ୱସ୍ୟ ସତ୍ୟତ୍ୱମୁପପଦ୍ୟତେତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ଯତ୍ର ଦ୍ୱୟ’ (ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନାବସ୍ଥାରେ ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କ
ପାଇଁ ସବୁ ଆତ୍ମା ହେଲେ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ କାହାକୁ କେଉଁ ଧାଧନରେ କିଏ ଦେଖେ)
ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମବର୍ଣ୍ଣା ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି କ୍ରିୟା, କାରକ ଓ ଫଳରୂପ ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାରର
ଅଭାବ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଏହିବାକ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଏହି ବ୍ୟବହାରର ଅଭାବ ହେଲେ କୌଣସି
‘ଅବସ୍ଥା (ମୋକ୍ଷ)ର ଅଧୀନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । କାରଣ- ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ
ଜୀବନର ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମବ କାହାର ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥାର ଅଧୀନ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଚେରର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ମିଥ୍ୟାବସ୍ତୁକୁ ଆଗ୍ରହ କରୁଥିବା ବନ୍ଧନ ଓ ସତ୍ୟାଭିସନ୍ଧର
ମୋକ୍ଷପରକଶ୍ଚୁତି କେବଳ ଏକତ୍ୱ, ଏକ ପାରମାର୍ଥୀକକୁ ଦେଖାଏ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା
ନିରାତ୍ମ କହିତ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯଦି ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ - ଏହି ଦୁଇଟି ସତ୍ୟ
ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ଭେଦବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ପୁରୁଷ ଅନୃତାଭିସନ୍ଧ ବୋଲି କିପରି ସମ୍ଭବ
ହୁଏ ? ‘ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମା (ଯାହା ଏହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ନାନାରୂପରେ ଦେଖେ,
ସେ ମୃତ୍ୟୁ ଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାରର ଶ୍ରୁତି ଭେଦଦୃଷ୍ଟିକୁ ଅପବାଦ କରି
ଅଭେଦକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଘ) ଏହି ଭେଦ ଓ ଅଭେଦବାଦ ଦର୍ଶନରେ ଜ୍ଞାନରୁ ମୁକ୍ତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।
କାରଣ-ସେମାନେ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ନିବାରଣ ଯୋଗ୍ୟ କୌଣସି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନକୁ ସଂସାରର
କାରଣ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଦୁଇଟି ଯାକ ସତ୍ୟ ହେଲେ ଏକତ୍ୱ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା
ନାନାଦ୍ୱାଜ୍ଞାନ ନିବୃତ୍ତ ହେବା କିପରି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ?



(୭) ପରନ୍ତୁ ଏକତ୍ଵକୁ ସ୍ଵୀକାର କଲାପରେ ନାନାଦ୍ଵାର ଅଭାବରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ଲୌକିକ ପ୍ରମାଣ ନିର୍ବିଷୟକ ହୋଇ ବାଧୁତ ହୁଏ । ଯେପରି ସ୍ଵାଶ୍ଵାଦିରେ ପୁରୁଷାଦିର ଜ୍ଞାନ ବାଧୁତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଭେଦକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ବିଧି, ପ୍ରତିଷେଧାଦିଶାସ୍ତ୍ରର ଭେଦାଭାବରେ ବାଧୁତ ହେବେ । ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଭେଦକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବାରୁ ମୋକ୍ଷ ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ତା'ର ଅଭାବରେ ବାଧୁତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ମିଥ୍ୟା ମୋକ୍ଷଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ଆତ୍ମେକତ୍ଵ କିପରି ସତ୍ୟ ହେବ ?

(୫) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ନୈଷ ଦୋଷଃ ସର୍ବବ୍ୟବହାରାଣାମେବ ପ୍ରାଗ୍ରହ୍ନାମ୍ଭାବିଜ୍ଞାନାତ୍ସତ୍ୟଦ୍ଵୋପପତ୍ତେଃ । ସ୍ଵପ୍ନବ୍ୟବହାରସ୍ୟେବ ପ୍ରାକ୍ପ୍ରବୋଧାତ୍ ।

(ଖ) ଯାବଦ୍ଧି ନ ସତ୍ୟାତ୍ମେକତ୍ଵପ୍ରତିପତ୍ତିସ୍ତାବତ୍ପ୍ରମାଣପ୍ରମେୟଫଳଲକ୍ଷଣେଷୁ ବିକାରେଷୁ ନୃତଦ୍ଵର୍ଦ୍ଧିନି କସ୍ୟଚିଦ୍ଵପଦ୍ୟତେ । ବିକାରାନେବ ଦୃଢ଼ଂ ମମେତ୍ୟବିଦ୍ୟୟା-ମ୍ନାମ୍ନାୟେନ ଭାବେନ ସର୍ବୋ ଜନ୍ତୁଃ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ସ୍ଵାଭାବିକାଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଣାଂ ହିଦ୍ଵା ।

(ଗ) ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଗ୍ରହ୍ନାମ୍ଭାବପ୍ରତିଷେଧାଦ୍ଵପପନ୍ନଃ ସର୍ବୋ ଲୌକିକୋ ବୈଦିକଶ୍ଚ ବ୍ୟବହାରଃ ।

(୫) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଆତ୍ମର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ- ଏଠାରେ କିଛି ଦୋଷ ନାହିଁ । କାରଣ- ଯେପରି ଜାଗ୍ରତ ହେବାର ପୂର୍ବରୁ ସବୁସ୍ଵପ୍ନ ବ୍ୟବହାର ସତ୍ୟରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମେକତ୍ଵ ରୂପକ ଜ୍ଞାନର ପୂର୍ବରୁ ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାର ସତ୍ୟ ।

(ଖ) ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସତ୍ୟ ଆତ୍ମେକତ୍ଵ ପ୍ରତିପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରମାଣ, ପ୍ରମେୟ ଓ ଫଳରୂପ ବିକାରରେ ମଧ୍ୟ କାହାକୁ ହେଲେ ମିଥ୍ୟାତ୍ଵବୁଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ସ୍ଵଭାବିକବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା ସବୁପ୍ରାଣୀ ବିକାରରେ 'ମୁଁ ମୋର' ଇତ୍ୟାଦି ଆତ୍ମଭାବ ଏବଂ ଆତ୍ମାତ୍ମଭାବକୁ ପାଆନ୍ତି ।

(ଗ) ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମବିଜ୍ଞାନରେ ପୂର୍ବରୁ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ ସବୁ ବ୍ୟବହାର ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ।

(୬) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ସୁପ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରାକୃତସ୍ୟ ଜନସ୍ୟ ସ୍ଵପ୍ନ ଉଦାବାତ୍ସନଃ ଭାବାନୁପଶ୍ୟତୋ ନିଶ୍ଚିତମେବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଭିମତଂ ବିଜ୍ଞାନଂ ଭବତି ପ୍ରାକ୍ ପ୍ରବୋଧାତ୍, ନଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଭାସାଭିପ୍ରାୟସ୍ତତ୍ କାଳେ ଭବତି, ତଦ୍‌ବତ୍ ।

(ଖ) କଥା ଦୃଷ୍ଟେୟନ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟେନ ସତ୍ୟସ୍ୟ-ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଦୃଷ୍ୟ ପ୍ରତିପତ୍ତି ରୂପପଦ୍ୟତ । ନ ହି ରଜ୍ଜୁସର୍ପେଣ ଦକ୍ଷୋ ମିଥ୍ୟତେ । ନାପି ମୃଗତୃଷ୍ଣିକାମସା ପାନାବଗାହନାଦିପ୍ରୟୋଜନଂ ତ୍ରିୟତ ଇତି ।

(ଗ) ନୈଷ ଦୋଷଃ । ଶଙ୍କାବିଷାଦିନିମିତ୍ତ ମରଣାଦିକାର୍ଯ୍ୟୋପଲବ୍ଧେଃ । ସ୍ଵପ୍ନ ଦର୍ଶନାବସ୍ଥସ୍ୟ ତ ସର୍ପଦର୍ଶନୋଦକସ୍ନାନାଦିକାର୍ଯ୍ୟଦର୍ଶନାତ୍ ।



(ଘ) ତତ୍ କାର୍ଯ୍ୟମପ୍ୟନୃତମେବେତି ଚେଦ୍ବୁଝାତ୍ । ତତ୍ର କୁମ୍ଭା-ଯଦ୍ୟପି ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନାବସ୍ଥୁଷ୍ୟ ସର୍ପ ଦଂଶନୋଦକସ୍ନାନାଦିକାର୍ଯ୍ୟମନୃତଂ ତଥାପି ତଦବଗତିଃ ସତ୍ୟମେବ ଫଳମ୍, ପ୍ରତିବୁଦ୍ଧସ୍ୟାପ୍ୟବାଧମାନଦ୍ୱାର୍ ।

(ଙ) ନହି ସ୍ୱପ୍ନାଦୁତ୍ ଥୂତଃ ସ୍ୱପ୍ନଦୃଷ୍ଟଂ ସର୍ପଦଂଶନୋଦକସ୍ନାନାଦିକାର୍ଯ୍ୟଂ ମିଥ୍ୟେତି ମନ୍ୟମାନସ୍ତଦବଗତିମପି ମିଥ୍ୟେତି ମନ୍ୟତେ କଣ୍ଠିତ୍ ।

(ଚ) ଏତେନ ସ୍ୱପ୍ନ ଦୃଶୋଽବଗତ୍ୟବାଧନେନ ଦେହମାତ୍ରାମୁବାଦୋ ଦୃଷ୍ଟିତୋ ବେଦିତବ୍ୟଃ । ତଥାତ ଶ୍ରୁତିଃ-‘ଯଦା କର୍ମସୁ କାମ୍ୟେଷୁ ସ୍ଥିୟଂ ସ୍ୱପ୍ନେଷୁ ପଶ୍ୟତି । ସମୃଦ୍ଧି ତତ୍ର ଜାନାୟାତ ସ୍ଥିନ୍ ସ୍ୱପ୍ନନିଦର୍ଶନେ’ (ଛା ୫-୨-୯) ଇତ୍ୟସତେଂନ ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନେନ ସତ୍ୟାୟାଃ ସମୃଦ୍ଧେଃ ପ୍ରତିପତ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଛ) ତଥା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶନେଷୁ କେଷୁଚିଦରିଷ୍ଟେଷୁ ଜାତେଷୁ ‘ନ ଚିରମିବ ଜୀବିଷ୍ୟତାତି ବିଦ୍ୟାତ୍’ ଇତ୍ୟୁକ୍ତା ‘ଅଥ ସ୍ୱପ୍ନଃ ପୁରୁଷଂ କୃଷ୍ଣଂ କୃଷ୍ଣଦନ୍ତଂ ପଶ୍ୟତି, ସ ଏନଂ ହତି’ ଇତ୍ୟାଦିନା ତେନ ତେନାସତ୍ୟେନୈବ ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନେନ ସତ୍ୟଂ ମରଣଂ ସୂଚ୍ୟତ ଇତି ଦର୍ଶୟତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଗେଦଂ ଲୋକେନ୍ଦ୍ରିୟବ୍ୟତିରେକ-କୁଶଳାନାମାଦୃଶେନ ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନେନ ସାଧ୍ୱାରମଃ ସୂଚ୍ୟତ ଇଦୃଶେନାସାଧ୍ୱାରମ ଇତି ।

(ଞ) ଭାଷାଂତର -(କ) ଯେପରି ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅନେକ ପଦାର୍ଥ ଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖିଥିବା ଯାଧାରଣ ସ୍ୱପ୍ନ ପୁରୁଷ ଜାଗ୍ରତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ତାହା ବିଜ୍ଞାନ ବୋଲି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବେ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ସେହି ସମୟରେ ତାହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବକର ଅଭିପ୍ରାୟ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ପ୍ରକୃତରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଅସତ୍ୟ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଜ୍ଞାନ କିପରି ଉପପନ୍ନ ହେବ ? କାରଣ-ରଜ୍ଜୁରେ କଞ୍ଚିତ ସର୍ପର ଦଂଶନଦ୍ୱାରା କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ମରେ ନାହିଁ, ଏବଂ ଫୁଗା ଡୁଷ୍ଟାର ଜଳରେ କୌଣସି ପାନ ବା ସ୍ନାନାଦି କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ତାହା ଏଠାରେ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବିଷ ଭକ୍ଷଣ ନ କରି ବିଷର ଶଙ୍କା କଲେ ମରଣାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ଏବଂ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ପୁରୁଷକୁ ସର୍ପଦଂଶନ ଓ ଜଳ ସ୍ନାନାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଘ) ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ ଯଦି ଅସତ୍ୟ ବୋଲି କହ, ତେବେ ସେହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଯଦ୍ୟପି ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଥିବା ପୁରୁଷକୁ ସର୍ପଦଂଶନ ଜଳସ୍ନାନାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ଅସତ୍ୟ ହୁଏ, ତଥାପି ଏହି ଜ୍ଞାନରୂପ ଫଳ ସତ୍ୟ ଅଟେ । କାରଣ-ଜାଗ୍ରତ ପୁରୁଷର ଏହି ଜ୍ଞାନ ବାଧ୍ଯତ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(ଡ) ସ୍ଵପ୍ନରୁ ଉଠିଥିବା ପୁରୁଷ ସ୍ଵପ୍ନଦୃଷ୍ଟ ସର୍ପଦଂଶନ ଉଦକଦ୍ଵାରା ସ୍ନାନାଦି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ମିଥ୍ୟାରୂପରେ ଜ୍ଞାନ କରିବା ହିଁ ମିଥ୍ୟାବୋଲି କୌଣସି ଲୋକ ସ୍ଵାକାର କରେ ନାହିଁ ।

(ଚ) ଏହାଦ୍ଵାରା ସ୍ଵପ୍ନଦୃଷ୍ଟା ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନର ବାଧା ନ ହେବାଦ୍ଵାରା ଦେହମାତ୍ରକୁ ଆତ୍ମା ବୋଲି ସ୍ଵାକାର କରିବା ମତ ଖଣ୍ଡନ ହେବା ଉଚିତ୍ । ସେହିପରି ‘ଯଦା କର୍ମସୁ’ (ଯେତେବେଳେ କାମକର୍ମକୁ କରୁଥିବା ପୁରୁଷ ସ୍ଵପ୍ନରେ ସୁନ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଦେଖେ, ସେତେବେଳେ ସ୍ଵପ୍ନଦର୍ଶନମାତ୍ରକେ ସେ କର୍ମ (କାମକର୍ମଜନିତ ଲାଭନାଦି)ର ସମ୍ବନ୍ଧ ଜାଣେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅସତ୍ୟ ସ୍ଵପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଦ୍ଵାରା ସତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧିକ ଜ୍ଞାନ ଦେଖାଏ ।

(ଛ) ଏହିପ୍ରକାର ହେଉଥିବା କିଛି ଅନିଷ୍ଟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶନ ହେଲେ ‘ନ ଚିରମିବ’ (ଚିରକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଏ ନାହିଁ-ଏହା ଜାଣିବା ଉଚିତ) ଏହା କହି ‘ଯଃ ସ୍ଵପ୍ନେ’ (ଯିଏ କିଛି ସ୍ଵପ୍ନରେ କାଳବାନ୍ତ ଦେଖୁଥିବା କାଳପୁରୁଷକୁ ଦେଖେ, ସେହି କାଳପୁରୁଷ ତାକୁ ମାରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ସେହି ଅସତ୍ୟ ସ୍ଵପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଦ୍ଵାରା ସତ୍ୟମରଣ ସୂଚିତ ହୁଏ- ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଏ । ଅନ୍ୟବ୍ୟତିରେକରେ କୁଶଳ ପୁରୁଷକୁ ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ଵପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଦ୍ଵାରା ଶୁଭପ୍ରାପ୍ତି ଓ ଏହି ସ୍ଵପ୍ନ ଦର୍ଶନ ଦ୍ଵାରା ଅଶୁଭ ପ୍ରାପ୍ତି ସୂଚିତ ହୁଏ ବୋଲି ସଂସାରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ତଥାକାରାଦିସତ୍ୟାକ୍ଷରପ୍ରତିପତ୍ତିର୍ଦୃଷ୍ଟା ରେଖା ନୃତାକ୍ଷରପ୍ରତିପତ୍ତେଃ । ଅପି ଋତ୍ୟମିଦଂ ପ୍ରମାଣମାତ୍ମେନିକଦୃଷ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକଂ ନାତଃ ପରଂ କିଞ୍ଚିଦାକାତ୍ମକମସ୍ତି ।

(ଖ) ଯଥାହିଲୋକେ ଯଜେତତ୍ୟକ୍ତେ କିଂ କେନ କଥମିତ୍ୟାକାତ୍ମକ୍ୟତେ ନୈବଂ ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’, ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସି’ ଇତ୍ୟକ୍ତେ କିଞ୍ଚିଦନ୍ୟଦାକାତ୍ମକ୍ୟମସ୍ତି, ସର୍ବାତ୍ମେନିକଦ୍-ବିଷୟଭାବଗତେଃ । ସତି ହ୍ୟନ୍ୟସ୍ମିନ୍ନବଶିଷ୍ୟମାଣୋଽର୍ଥ ଆକାଂକ୍ଷା ସ୍ୟାତ୍ । ନଦ୍ଵାତ୍ମେନିକଦ୍ବ୍ୟତିରେକେଣା ବଶିଷ୍ୟମାଣୋଽନ୍ୟୋଽର୍ଥୋଽସ୍ତି ଯ ଆକାଂକ୍ଷ୍ୟେତ ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏପରି ରେଖାଗୁଡ଼ିକରେ ଅସତ୍ୟ ଅକ୍ଷରଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିବା ଦ୍ଵାରା ଅକାରାଦି ସତ୍ୟ ଅକ୍ଷର ସମୂହର ଜ୍ଞାନ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଆତ୍ମେନିକଦ୍ ପ୍ରତିପାଦକ ହିଁ ଅନ୍ତିମ ପ୍ରମାଣ ଅଟେ । ଏହାବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟକିଛି ଆକାଂକ୍ଷା ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ସଂସାରରେ ‘ଯଜେତ’ ଏହା କହିଲେ କୌଣସି ଫଳପାଇଁ, କୌଣସି ସାଧନଦ୍ଵାରା ଅଥବା କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆକାଂକ୍ଷା ହୁଏ, ସେପରି ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସି’ ଇତ୍ୟାଦିରେ କିଛି କହିଲା ପରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଆକାଂକ୍ଷା ହୁଏ ନାହିଁ । ୧ କାରଣ- ସେ ସର୍ବାତ୍ମକଦ୍ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ ଅଟେ । ଅନ୍ୟ ଅବଶିଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ହେଲେ ଏହାର କିଛି ଅନ୍ୟ ଆକାଂକ୍ଷା ହୋଇଥା’ନ୍ତା । ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମେନିକଦ୍ଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅବଶେଷ ଅନ୍ୟପଦାର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯାହାକି ଅନ୍ୟକୁ ଆକାଂକ୍ଷା କରିବ ।



(୮) ମୂଳ-(କ) ନ ଶେଷମବଗତିର୍ନୌପଦ୍ୟତ ଇତି ଶକ୍ୟଂ ବକ୍ତୃମ୍, ‘ତଦବାସ୍ୟ ବିକଳୋ’ (ଛା ୬-୧୬-୩) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ଅବଗତିସାଧନାନାଂ ଚ ଶ୍ରବଣାଦାନାଂ ବେଦାନ୍ତ ବଚନାଦାନାଂ ଚ ବିଧାନାତ୍ ।

(ଖ) ନ ଶେଷମବଗତିରନର୍ଥକା ଭ୍ରାନ୍ତିର୍ବେତି ଶକ୍ୟଂ ବକ୍ତୃମ୍ । ଅବିଦ୍ୟାନିବୃ-
ତ୍ତିଫଳଦର୍ଶନାତ୍, ବାଧକଜ୍ଞାନାତ୍ରରାଭାବାତ୍ ।

(୮) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ଅବଗତି (ଜ୍ଞାନ) ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ, କାରଣ - ‘ତଦ୍ବାସ୍ୟ’ (ପିତାଙ୍କର ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ୱେତକେତୁ ସେହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଯଥାର୍ଥରୂପରେ ଜାଣିଲା) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ଏବଂ ଅବଗତିର ସାଧନ ଶ୍ରବଣ ଓ ବେଦାଧ୍ୟୟନାଦିର ବିଧାନ ଅଟେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଏହି ଅବଗତି ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ଅଥବା ଭ୍ରାନ୍ତିମୂଳକ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ; କାରଣ- ଅବିଦ୍ୟାର ନିବୃତ୍ତିରୂପ ଫଳ ଦେଖାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଅନ୍ୟ ବାଧକ ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଏହାର ନାହିଁ ।

(୯) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାକ୍ତତ୍ତ୍ୱେକତ୍ୱାବଗତେରବ୍ୟାହତଃ ସର୍ବଃ ସତ୍ୟାନ୍ତତତ୍ୟ-
ବହାରୋ ଲୌକିକୋ ବୈଦିକଶ୍ରେତ୍ୟବୋରଃମ୍ । ତସ୍ମାଦତ୍ୟେନ ପ୍ରମାଣେନ ପ୍ରତିପାଦିତ
ଆତ୍ମେକତ୍ୱେ ସମସ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନସ୍ୟ ଭେଦବ୍ୟବହାରସ୍ୟ ବାଧୁତତ୍ତ୍ୱାନ୍ନା-
ନେକାତ୍ମକବ୍ରହ୍ମକଚ୍ଛନାବକାଶୋଽସ୍ତି ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ମୃଦାଦିଦୃଷ୍ୟାନ୍ତପ୍ରଣୟାତ୍ପରିଣାମବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟାଭିମତମିତି ଗମ୍ୟତେ ।
ପରିଣାମିନୋ ହି ମୃଦାଦୟୋଽଥା ଲୋକେ ସମଧୁଗତା ଇତି ।

(ଗ) ନେତ୍ୟୁତ୍ୟତେ । ‘ସ ବା ଏଷ ମହାଜନ ଆତ୍ମାଂଜରୋଽମରୋ-
ଽମୃତୋଽଭୟୋ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃ ୪।୪।୨୫) ‘ସ ଏଷ ନେତି ନେତ୍ୟାତ୍ମା’ (ବୃ ୩-୯-
୨୬), ‘ଅସ୍ମୁଳମନଶୁ’ର (ବୃ ୩-୮-୮-) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାଭ୍ୟଃ ସର୍ବବିକ୍ରିୟାପ୍ରତି-
ଷେଧଶ୍ରୁତିଭ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମଣଃ କୃତସ୍ତ୍ୱଭାବଗମାତ୍ ।

(ଘ) ନ ହ୍ୟେକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପରିଣାମଧର୍ମତ୍ ତଦରହିତତ୍ୱଂ ଚ ଶକ୍ୟଂ ପ୍ରତିପଚ୍ଛୁମ୍ ।
ସ୍ଥିତିଗତିବଦ୍‌ସ୍ୟାଦିତି ତେତ୍ । ନ । କୃତସ୍ତ୍ୱସ୍ୟେତି ବିଶେଷଣାତ୍ । ନହି କୃତସ୍ତ୍ୱସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ
ସ୍ଥିତିଗତିବଦ୍‌ନେକଧର୍ମାଶ୍ରିତତ୍ୱଂ ସମ୍ଭବତି ।

(ଙ) କୃତସ୍ତ୍ୱଞ୍ଜ ନିତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବବିକ୍ରିୟାପ୍ରତିଷେଧାଦିତ୍ୟବୋରଃମ୍ । ନ ଚ ଯଥା
ବ୍ରହ୍ମଣ ଆତ୍ମେକତ୍ୱଦର୍ଶନଂ ମୋକ୍ଷସାଧନମେବଂ ଦିଃ ଜଗଦାକାର ପରିଣାମିତ୍ୱଦର୍ଶନମପି
ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରମେବ କର୍ତ୍ତୈତିତ୍ ଫଳାୟାମଭିପ୍ରେୟତେ । ପ୍ରମାଣାଭାବାତ୍ ।
କୃତସ୍ତ୍ୱବ୍ରହ୍ମାତ୍ମବିଜ୍ଞାନାଦେବ ହି ଫଳଂ ଦର୍ଶୟତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍- ‘ସ ଏଷ ନେତି ନେତ୍ୟାତ୍ମା’
ଉତ୍ପାଦକମ୍ୟ ‘ଅଭୟଂ ବୈଜନକ ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି (ବୃ ୪-୨୫) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକମ୍ ।



(୯) ଭାଷାଂତର-(କ) କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ- ଆମ୍ଭେକିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ପୂର୍ବରୁ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ, ସତ୍ୟ ଓ ମିଥ୍ୟା ସବୁବ୍ୟବହାର ଅବାଧିତ ରହେ, କାରଣ- ସର୍ବୋକ୍ତ ଅଭିମତମାନ ଦ୍ଵାରା ଆମ୍ଭେକିନ୍ତୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲେ ତାହାର ପୂର୍ବରୁ ଭୋକ୍ତ ଭୋଗ୍ୟାତ୍ମକ ସମସ୍ତ ଭେଦ ବ୍ୟବହାର ବାଧିତ ହେବାରୁ ଅନେକାତ୍ମକ ବ୍ରହ୍ମର ଜନ୍ମନାରେ ଅବକାଶ ରହେନାହିଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ମୃଦାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେବାହେତୁ ଏଠାରେ ଏହିଜ୍ଞାନ ହୁଏ- କିପରିଶାମି ବ୍ରହ୍ମହିଁ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅଭିମତ ଅଟେ । କାରଣ-ସଂସାରରେ ମୃତ୍ତିକାଦି ପଦାର୍ଥ ହିଁ ପରିଶାମୀ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ହୁଏ ନାହିଁ- ‘ସ ବା ଏଷ’ (ସେ ଏହି ମହାନ ଅଜନ୍ମ, ଆତ୍ମା, ଅଜର, ଅମର ଅମୃତ ଏବଂ ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ‘ସ ଏଷ’ (ସେ ଏହା ନୁହେଁ, ଏହା ନୁହେଁ (ଏହିପରି ଅନ୍ୟର ନିଷେଧ ଦ୍ଵାରା ମଧୁକାଣ୍ଡରେ ଆତ୍ମା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ) ‘ଅସ୍ତୁଲ୍ଲ’ ‘ସ୍ତୁଲ ନୁହେଁ କି ସ୍ତୁଲ ନୁହେଁ’ ଇତ୍ୟାଦି ସବୁ ବିକ୍ରିୟାର ପ୍ରତିଷେଧକ ଶୁଦ୍ଧିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମକୁଟସ୍ତ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଘ) ଏକ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପରିଶାମ୍ୟର୍ଥ ଯୁକ୍ତ ଓ ପରିଶାମ ଧର୍ମବିହୀନ ରୂପରେ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ଯଦି ଏହା ସ୍ଥିତି ଓ ଗତିରେ ସମାନ ବୋଲି ସମାନ ବୋଲି କୁହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘କୁଟସ୍ତସ୍ୟ’ (କୁଟସ୍ତର) ବୋଲି ବିଶେଷଣ ଦିଆଯାଇଛି । କୁଟସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ଥିତି ଓ ଗତି ସଦୃଶ ଅନେକ ଧର୍ମର ଆଶ୍ରୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଙ) ଏଠାରେ ଆମ୍ଭେ ଏହା କହିଁ ଯେ ଜନ୍ମାଦି ସବୁ ବିକ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତିଷେଧ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମକୁଟସ୍ତ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଯେପରି ବ୍ରହ୍ମର ଆମ୍ଭେକିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେକିନ୍ତୁ ମୋକ୍ଷର ସାଧନ ହୁଏ, ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମର ଜଗତ ରୂପରେ ପରିଶାମିତ୍ଵଦର୍ଶନ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରଭାବରେ କୌଣସି ଫଳ ପାଇଁ ଅଭିପ୍ରେତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେହି ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ‘ସ ଏଷ ନେତି’ ଏହି ଉପକ୍ରମ କରି ‘ଅଭୟ ବୈ’ (ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ହେ ଜନକ ତୁମ୍ଭେ ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଇଛ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶାସ୍ତ୍ର କୁଟସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକ ବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ମୋକ୍ଷରୂପ- ଫଳକୁ ଦେଖାଏ ।

(୧୦) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ଵେତତ୍ତ୍ଵିକ୍ଷଂ ଭବତିବ୍ରହ୍ମପ୍ରକରଣେ ସର୍ବଧର୍ମ ବିଶେଷ ରହିତ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନାଦେବ ଫଳସିଦ୍ଧି ସତ୍ୟାଂ ଯତ୍ରତ୍ରାତ୍ମନଂ ଶୂନ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜଗଦାକାର- ପରିଶାମିତ୍ଵାଦି ତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନୋପାୟଭେଦେନ ବିନିଯୁଜ୍ୟତେ, ଫଳବତ୍ ସଂନିଧାବତ୍ ଫଳ ତଦଙ୍ଗମିତିବତ୍ । ନତୁ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଫଳାୟକଜ୍ୟତ ଇତି । ନହି ପରିଶାମ- ବଦ୍ଧବିଜ୍ଞାନାର୍ ପରିଶାମବଦ୍‌ମାନଃ ଫଳଂ ସ୍ୟାଦିତି ବକ୍ତୂଂଯୁକ୍ତମ୍, କୁଟସ୍ତନିତ୍ୟତ୍ଵାନ୍ ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ।



(ଖ) କୃତସ୍ତୁବ୍ରହ୍ମାତ୍ମବଦିନ ଏକତ୍ୱେକାନ୍ତ୍ୟା ଦୀକ୍ଷିତ୍ରୀଶିତବ୍ୟାଭାବ ଇଶ୍ୱର-
କାରଣପ୍ରତିଜ୍ଞାବିରୋଧ ଇତି ଚେତ୍ । ନ । ଅବିଦ୍ୟାତ୍ମକନାମରୂପ ବୀଜବ୍ୟାକରଣା-
ପେକ୍ଷତ୍ୱସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱସ୍ୟ ।

(ଗ) ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସମୁତ୍ପତ୍ୟ’ (ତୈ ୨-୧) ଇତ୍ୟାଦି
ବାକ୍ୟେଭ୍ୟା ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପାତ୍ ସର୍ବଜ୍ଞାତ୍ ସର୍ବଶକ୍ତେରୀଶ୍ୱରଜଗଜ୍ଜନିସ୍ଥିତି ପ୍ରକାଶା
ନାଚେତନାତ୍ ପ୍ରଧାନାଦନ୍ୟସ୍ମାଦ୍ ବେତେ୍ୟଷୋଽର୍ଥଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞତଃ ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ (ବ୍ର-
ସୂ ୧-୧-୨) ଇତି । ସା ପ୍ରତିଜ୍ଞା ତଦବଚସ୍ତୈବନ ତଦ୍ବିରୁଦ୍ଧୋଽର୍ଥଃ ପୁନରିହୋତ୍ୟତେ ।

(ଘ) କଅଁ ନୋତ୍ୟତେଽତ୍ୟକ୍ତମାତ୍ମାନ ଏକତ୍ୱମଦ୍ୱିତୀୟତ୍ୱଂ ଚ ବୁଦ୍ଧତା । ଶୁଶ୍ରୁ
ଯଥା ନୋତ୍ୟତେ । ସର୍ବ ଜ୍ଞସ୍ୟେଶ୍ୱରସ୍ୟାତ୍ମଭୂତ ଭବାବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତେ ନାମରୂପେ
ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ୟଦ୍ୱାଭ୍ୟାମନିର୍ବଚନାୟେ ସଂସାର ପ୍ରପଞ୍ଚବାଜଭୂତେ ସର୍ବଜ୍ଞସ୍ୟେଶ୍ୱରସ୍ୟ ମାୟାଶକ୍ତିଃ
ପ୍ରକୃତିରିତ ଚ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତ୍ୟୋରଭିଲକ୍ଷ୍ୟେତେ ।

(ଙ) ତାଭ୍ୟାମନ୍ୟଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ଇଶ୍ୱର ଆକାଶେ ବୈମରୂନାମରୂପୟୋନିବିହିତା ଯଦକ୍ତପ
‘ତରାବ୍ରହ୍ମ’ (ଛ ୮-୧୪-୧) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । ବନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି’ (ଛ ୬-୩୨-୧) ।
ସର୍ବଶକ୍ତି ରୂପାଣି ବିଚିତ୍ର୍ୟ ଧାରୋ ନାମାନା କୃତ୍ୱଃଭିବଦନ୍ୟଦାସ୍ତେ’ (ତୌ.ଆ ୩-୧୨-୭) ଏକ
ବାକ୍ୟଂ ବହୁଧା ଯଃ କରୋତି’ (ଶ୍ୱେ-୩-୧୨) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଶ୍ଚ ।

(ଚ) ଏବମବିଦ୍ୟକୃତନାମରୂପୋପାଧିନୁରୋଧୀଶ୍ୱରୋ ଭବତି, ବ୍ୟେମେବା
ଘଟକରକାଦ୍ୟୁପାଧିନୁରୋଧି । ସ ଚ ସ୍ୱାତ୍ମଭୂତାନାନେବ ଘଟାକାଶସ୍ଥାନୀୟା-
ନୁବିଦ୍ୟାପଦ୍ମପସ୍ତା ପିତନାମରୂପକୃତ କର୍ମ୍ୟକରଣଂ ଘୋଡାନୁରୋଧୁନୋ ଜୀବାଖ୍ୟାନ୍
ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନଃ ପ୍ରତୀକ୍ଷେ ବ୍ୟବହାରବିଷୟେ ।

(ଛ) ତଦେବମବିଦ୍ୟାତ୍ମକୋପଧିପରିଚ୍ଛେଦାପେକ୍ଷମେବେଶ୍ୱରସ୍ୟେ ଶ୍ୱରତ୍ୱଂ
ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱଂ ସର୍ବଶକ୍ତିରୂପଞ୍ଚନ ପରମାର୍ଥତୋ ବିଦ୍ୟୟା ପାସ୍ତସକର୍ବୋପାଧିସ୍ୱରୂପ
ଆତ୍ମନାଶିତ୍ରୀଶିତବ୍ୟସର୍ବଜ୍ଞାଦ୍ୱାବିଦ୍ୟବହାର ଉପପଦ୍ୟତେ ।

(୧୦) ଭାଷାଂତର-(କ) ସେଠାରେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକରଣରେ ସବୁଧର୍ମ
ବିଶେଷରହିତ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଫଳସିଦ୍ଧ ହେଲାପରେ ସେହି ପ୍ରକରଣରେ ବ୍ରହ୍ମର ଯେଉଁ
ଅଫଳ ଜଗତ୍ ରୂପଦ୍ୱାରା ପରିଣାମିତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଦର୍ଶନର ଉପାରୁପାନ୍ତର
ଦ୍ୱାରା ହୁଏ । ଯେପରି ଫଳଯୁକ୍ତକର୍ମର ସନ୍ନିଧିରେ ଅଫଳ । ତାର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ
ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପରେ ଫଳଦେବା ପାଇଁ ତାହାର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ପରିଣାମିବଶ୍ଚର
ବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାରେ ପରିଣାମିବଦ୍ ଫଳ ହୁଏ ବୋଲି ଲିହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-
ମୋକ୍ଷକୃତସ୍ତୁ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ ।



(ଖ) ଯଦି କହେ- କୃଷ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱାରାଦୀମାନଙ୍କରେ ଏକାନ୍ତିକତାବେ ଏକତ୍ୱ ହେଲେ ଈଶିତା ଓ ଈଶିତବ୍ୟର ଅଭାବ ହେଲେ ଈଶ୍ଵର ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଦ୍ଵାରା କଣ ବିରୋଧ ହୁଏ ? ସେ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସର୍ବତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅବିଦ୍ୟାତ୍ମକ ନାକରୂପ-ବାଜକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ସେ ଅପେକ୍ଷା କରେ ।

(ଗ) ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବା’ (ଏହି ଆତ୍ମାରୁ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା) ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା ନିତ୍ୟ, ଯୁକ୍ତ, ବୁଦ୍ଧ, ମୁକ୍ତସ୍ଵରୂପ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଈଶ୍ଵରଠାରୁ ସଂସାରର ଜନ୍ମ, ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରକାୟ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନଠାରୁ ବା ଅନ୍ୟକାହାରୁ ନୁହେଁ । ଏହି ଅର୍ଥ ‘ଜନ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟ ଯତଃ’ ସ୍ଵରୂପେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଇଅଛି । ତାହାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଠିକ୍ ସେହିପରି କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମେକତ୍ୱପ୍ରତିପାଦକଶ୍ରୁତିରେ ତାହାରୁ କୌଣସି ବିରୋଧ କୁହାଯାଇନାହିଁ ।

(ଘ) ଆତ୍ମଣ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଏକ ଓ ଅଦ୍ଵିତୀୟ ଅଟେ- ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରମାଣ କରୁଥିବା ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କାହିଁକି ବିରୋଧ କରାଉ ନଗଲା ବୋଲି କହୁଛ ? ତେବେ ଶୁଣ ‘ସର୍ବଜ୍ଞ ଈଶ୍ଵର ହେଉଛି ଆତ୍ମଭୂତ, ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା କଳ୍ପିତ, ସର୍ବ ଓ ଅସର୍ବଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ, ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଏବଂ ସଂସାରପ୍ରପଞ୍ଚର ବାଜଭୂତ, ନାମ-ରୂପ-ସର୍ବଜ୍ଞ-ମାୟାଶକ୍ତି ପ୍ରକୃତିରେ ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି କହେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଙ) ଏହି ଦୁଇଗୁଣଠାରୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ଈଶ୍ଵର ଭିନ୍ନ ଅଟେ । କାରଣ ‘ଆକାଶ ବୈ’ (ଆକାଶ ନାମଦ୍ଵାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆତ୍ମା ନାମ ଓ ରୂପର ବ୍ୟାକର୍ତ୍ତା ଅଟେ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହାକୁ ସ୍ଥୂଳ ରୂପରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରେ । ସେହି ଦୁଇଟି ଯାହାର ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଅଟେ ସେ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ) ବୋଲି ବେଦ କହେ । ‘ନାମରୂପେ’ । ମୁଁ ନାମ ଓ ରୂପକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରିବି, ‘ସର୍ବାଣି ଧାରେ ପରମେଶ୍ଵର ସବୁରୂପକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ସେହି ସମସ୍ତଙ୍କର ନାମ ରଖି ସେଠାରେ ପ୍ରବେଶକରି ବଦନାଦିକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ସ୍ଥିରହୋଇ ରହେ ।’ ‘ଏକଂବାଜମ୍’ (ଯିଏ ଏକବାକ ସେ ଅନେକରୂପ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟ ଅଛି ।

(ଚ) ଯେପରି ଘଟକରକାଦି ଉପାୟ ଅନୁରୋଧର ଅନୁସାରେ ଆକାଶ ହୁଏ, ସେହିପରି ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ନାମ ଓ ରୂପର ଅନୁରୋଧ ଈଶ୍ଵର ହୁଏ । ସେହି ଈଶ୍ଵର ଅବିଦ୍ୟା ଦ୍ଵାରା ଉପସ୍ଥାପିତ ନାମ ଓ ରୂପକୃତ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟସଂଘାତର ଅନୁରୋଧ ଘଟାକାଶସ୍ଥାନୀୟ, ସ୍ଵାତ୍ମଭୂତ, ଜୀବାତ୍ମା, ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମାଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ବ୍ୟବହାର ବିଷୟରେ ଶାସ୍ତ୍ର କରେ ।

(ଛ) ଏହିପ୍ରକାର ଅବିଦ୍ୟାରୂପ-ଉପାୟର ପରିଚ୍ଛେଦ ଅପେକ୍ଷା । ଈଶ୍ଵରଠାରେ ଈଶ୍ଵରତ୍ୱ, ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିତ୍ୱ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା ନିରସ୍ତବସମସ୍ତ ଉପାୟସ୍ଵରୂପ ଆତ୍ମରେଇଶିତତ୍ୱ ଓ ଈଶିତକ୍ତ୍ୟତ୍ୱ, ସର୍ବଜ୍ଞାତ୍ମାଦି ବ୍ୟବହାର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୧୧) ମୂଳ-(କ) ତଥା ଚେକ୍ଷତ-ଯତ୍ ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି ନାନ୍ୟନ୍ତୁଶୋତି ନାନ୍ୟଦ୍ବିକାନାତି ସ ଭୂମା' (ଛା ୭-୨୪-୧) ଇତି, 'ଯତ୍ ଦୃଷ୍ୟ ସର୍ବମାଦୈବୀଭୂତଭବକେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍' (ବୃ ୪-୫-୧୫) ଇତ୍ୟାଦିନା ଚ । ଏବଂ ପରମାର୍ଥାବସ୍ଥାୟାଂ ସର୍ବବ୍ୟବହାରଭାବଂ ବଦନ୍ତି ବେଦାନ୍ତଃ ସର୍ବେ ।

(ଖ) ତଥେଶ୍ବରଗୀତାସ୍ତପି- 'ନ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ନ କର୍ମଣି ଲୋକସ୍ୟ ସୃଜତି ପ୍ରଭୁଃ । ନ କର୍ମଫଳସଂଯୋଗଂ ସ୍ୱଭାବସ୍ତୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ । ନାଦତ୍ତେ କସ୍ୟଚିତ୍ପାପଂ ନ ଚୈବ ସୁକୃତଂ ବିଭୁଃ । ଅଜ୍ଞାନେକାବୃତଂ ଜ୍ଞାନଂ ତେନ ମୁହ୍ୟତି ଦନ୍ତବଃ' (ଗା ୫-୧୪-୧୫) ଇତି, ପରମାର୍ଥାବସ୍ଥାୟାମାଶିତ୍ରାଶିତବ୍ୟାଦିବ୍ୟବହାରଭାବଃ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟତେ ।

(ଗ) ବ୍ୟବହାରାବସ୍ଥାୟାଂ ଦୃଢ଼ଃ ଶ୍ରୁତାବପାଶ୍ଚାଦିବ୍ୟବହାରଃ 'ଏଷ ସର୍ବେଶ୍ବର ଏଷ ଭୂତାଧିପତିରେଷ ଭୂତପାଳ ଏଷ ସେତୁର୍ବିଧରଣ ଏଷାଂ ଲୋକାନାମ ସଂଭେଦାୟ' (ବୃ ୪-୪-୨୨) ଇତି । ତଥା ଚେଶ୍ବରଗୀତାସ୍ତପି- 'ଇଶ୍ବରଃ ସର୍ବଭୂତାନାଂ ହୃଦେଶେଃଶ୍ଚ୍ଛିନ୍ନ ଚିନ୍ତତି । ଭ୍ରାମୟନ୍ ସର୍ବଭୂତାନି ଯନ୍ତ୍ରାଭୂତାନି ମାୟୟା' (ଗା ୨୮-୬୧) ଇତି ।

(ଘ) ସୂତ୍ରକାରୋଽପି ପରମାର୍ଥାଭିପ୍ରାୟେଣ ତଦନନ୍ୟତ୍ୱମିତ୍ୟାହ । ବ୍ୟବହାରାଭିପ୍ରାୟେଣ ତୁ ସ୍ୟାଲ୍ଲୋକବଦିତି ମହାସମୁଦ୍ରସ୍ଥାନାୟତାଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ କଥୟତି । ଅପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାୟେବ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚଂ ପରିଣାମପ୍ରକ୍ରିୟାଂ ଋଶ୍ମୟତି ସଗୁଣେଷୁପାସନେଷୁ- ପଯୋଷ୍ୟତ ଇତି ।

(୧୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର 'ଯତ୍ ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି' (ସନତ୍ କୁମାର- 'ଯେଉଁଠାରେ କିଛି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, କିଛି ଶୁଣାଯାଏ କିଛି ଜାଣେ ନାହିଁ, ନାହିଁ, ସେହି ଭୂମା ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏବଂ 'ଯତ୍ ଦୃଷ୍ୟ' (ଯେଉଁଠାରେ ଆତ୍ମବିଭ ପାଇଁ ସବୁ ଆତ୍ମା ହେଲେ ସେଠାରେ କେଉଁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରା କଣ ଦେଖାଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଇଛି । ଏହିପରି ପରମାର୍ଥ ଅବସ୍ଥାରେ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ର ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାରର ଅଭାବକୁ କହେ ।

(ଖ) ଏହିପରି ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ 'ନ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ' (ପରମେଶ୍ବର ସଂସାରର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ (କାର୍ଯ୍ୟ) ବା କର୍ମଫଳକୁ ସଂଯୋଗ କରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାହାପାଇଁ ସ୍ୱଭାବମାୟା ହିଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ସେ ପରମେଶ୍ବର କାହାର ପାପକର୍ମକୁ, କାହାର ପୁଣ୍ୟକର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ ଅଥବା ସଂହାର କରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ଆବୃତ ହୁଏ, ତାହାଦ୍ୱାରା ଜୀବ ମୋହିତ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ପରମାର୍ଥଅବସ୍ଥାରେ ଈଶ୍ବର ଓ ଈଶିତବ୍ୟାଦିର ବ୍ୟବହାରର ଅଭାବ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ବ୍ୟବହାର ଅବସ୍ଥାରେ ଶ୍ରୁତିରେ ଈଶ୍ବରାଦିବ୍ୟବହାର କୁହାଯାଇଅଛି- 'ଏଷ ସର୍ବେଶ୍ବରଃ' (ଏହା ସର୍ବେଶ୍ବର, ଏହିସବୁ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଅଧିପତି ଏବଂ ଭୂତପାଳ) । ଏହି ଲୋକର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଭଙ୍ଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରୟୋଜନରେ ଏହାକୁ ଧାରଣ କରିବାହିଁ



ସେତୁ ଅଟେ) ସେପରି ଭଗବଦ୍ ଗୀତାରେ - ‘ଶଶ୍ଵର ସର୍ବଭୂତାନ୍ତା’ (ହେ ଅର୍ଜୁନ ! ଶରୀରରୂପ ଯନ୍ତ୍ରରେ ଆରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ସବୁପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ପରମେଶ୍ଵର ନିଜ ମାୟାରେ ତାହାର କର୍ମାନୁସାରେ ଭ୍ରମଣ କରାଇ ସବୁ ଭୂତ ପ୍ରାଣୀ ମାନଙ୍କର ହୃଦୟ ଦେଶରେ ରହେ) ।

(ଘ) ସୂକ୍ତକାର ପରମାର୍ଥର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା ‘ତଦନ୍ୟତ୍ଵମ୍’ (କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ଅନନ୍ୟତ୍ଵ (ଅଭିନ୍ନତ୍ଵ) ଅଟେ)- ଏହା କହିଛନ୍ତି । ବ୍ୟବହାରର ଅଭିପ୍ରାୟରେ କିନ୍ତୁ ‘ସ୍ୟାଲ୍ଲୋକବତ୍’ (ଲୋକଭଳି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ବିଭାଗ ହେଉ) ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମକୁ ମହାସମୁଦ୍ରସ୍ଥାନୀୟ କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ନ କରି ସଗୁଣ ଉପାସନାଠାରେ ଉପଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା ପରିଶାମପ୍ରକ୍ରିୟାର ଆଶ୍ରୟ ନିଅନ୍ତି ।

भावे चोपलब्धे ॥ ୧୫ ॥

୧ । ଭାବେ ଉପଲବ୍ଧଃ ॥ ୨।୧।୧୫ ॥

ଚ-ଏବଂ ଭାବେ-କାରଣ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧଃ-କାର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ଵାରା କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣଠାରୁ ଅନନ୍ୟ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ କାରଣାଦନ୍ୟତ୍ଵଂ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ, ଯତ୍ତ୍ଵକାରଣଂ ଭାବ ଏବଂ କାରଣସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ମୁପଲଭ୍ୟତେ ନାଭାବେ । ତଦ୍ୟଥା ସତ୍ୟଂ ମୁଦି ଘଟ ଉପଲଭ୍ୟତେ ସସ୍ତୁତ ତତ୍ତ୍ଵସ୍ତୁ ପଟଃ । ନ ତ ନିୟମେନାନ୍ୟଭାବେନ୍ୟସ୍ୟୋପଲବ୍ଧଃ ଦୃଷ୍ଟା । ନହ୍ୟଶ୍ଵୋ ପୋରନ୍ୟଃ ସନ୍ ଗୋର୍ଭାବ ଏବୋପଲଭ୍ୟତେ । ନ ଚ କୁଲାଳଭାବ ଏବଂ ଘଟ ଉପଲଭ୍ୟତେ । ସତ୍ୟପି ନିମିତ୍ତନୈମିତ୍ତିକଭାବେନ୍ୟତ୍ଵାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ୟସ୍ୟ ଭାବେନ୍ୟସ୍ୟୋପଲବ୍ଧିର୍ନିୟତା ଦୃଶ୍ୟତେ; ଯଥାଗ୍ନି ଭାବେ ଧୂମସ୍ୟେତି । ନେତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ଉଦ୍‌ବାପିତେନ୍ୟଗ୍ନୌ । ଗୋପାଳ ଘୃତିକାଦିଧାରିତସ୍ୟ ଧୂମସ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟମାନତ୍ଵାତ୍ । ଅଥ ଧୂମଂ କୟାତିଦବସ୍ତୁୟା ବିଶିଷ୍ୟାଦାଦୃଶୋ ଧୂମୋ ନାସତ୍ୟଗ୍ନୌ ଭବତୀତି । ନୈବନାପି କର୍ଷିଦ୍‌ଦୋଷଃ ତଦ୍‌ଭାବାନୁରକ୍ତାଂ ହି ବୁଦ୍ଧିଂ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋରନନ୍ୟତ୍ଵେ ହେତୁଂ ବୟଂ ବଦାମଃ । ନ ଉସାବଗ୍ନିଧୂମଯୋର୍ବିଦ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) କାରଣର ଅସ୍ତିତ୍ଵରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ତେଣୁ କାରଣଠାରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ କାରଣର ଅଭାବରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା ମୃତ୍ତିକା ଥିବାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଘଟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ଏବଂ ତତ୍ତ୍ଵ ରହିଲେ ପଟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣ ଥାଇ ଯେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି ବିଷୟରେ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । ଯଥା- ଅଶ୍ଵ ଗୌଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ଗୌପରି ଉପଲବ୍ଧ



ହୁଏ ନାହିଁ । କୁମ୍ଭାର ନିମିତ୍ତକାରଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଘଟର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବ ହେଲେ ହିଁ ଦୁଇଟି (କୁମ୍ଭାର ଓ ଘଟ)ର ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟର ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ଅନ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧ ନିୟମରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ଅଗ୍ନି ରହି ଧୂମର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆମ୍ଭେ ଏଠାରେ କହିଁ ଯେ- ଏହିପରି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅଗ୍ନିକୁ ଲିଭାଇଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ଗୋପାଳ ଗୋଠରେ ଧୂମ ଦେଖାଯାଏ । ଯଦି ଧୂମକୁ ବିଶେଷ-ବିଶେଷଣ ଦ୍ୱାରା ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଗଲେ ଏହିପ୍ରକାର ଧୂମ ଅଗ୍ନିର ଅଭାବରେ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କଲେ କୌଣସି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ସତ୍ତ୍ୱଦ୍ୱାରା ଅନୁରକ୍ତ ବୁଦ୍ଧକୁ ଆମ୍ଭେ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ଅନନ୍ୟତ୍ୱରେ ହେତୁ ବୋଲି କହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ‘ଭାବାଜ୍ଞୋପଲବ୍ଧେ’ ରିତି ବା ସୂତ୍ରମ୍ । ନ କେବଳ ଶବ୍ଦାଦେବ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋରନ୍ୟତ୍ୱ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଲବ୍ଧଭାବାଦ ତୟୋରନ୍ୟତ୍ୱନିତ୍ୟର୍ଥ ।

(ଖ) ଭବତି ହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଲବ୍ଧଃ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋରନ୍ୟତ୍ୱେ । ତଦ୍ୟଥାତନ୍ତୁ ସଂସ୍ଥାନେ ପଟେ ତନ୍ତୁ ବ୍ୟତିରେକେଣ ପଟୋ ନାମ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନୈବୋପଲଭ୍ୟତେ କେବଳାସ୍ତୁ ତନ୍ତବ ଆତାବିତାନବନ୍ତଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମୁପଲଭ୍ୟତେ, ତଥା ତନ୍ତୁଷ୍ଟଶବୋଃଶୁଷ୍ଟତଦବୟବଃ ।

(ଗ) ଅନୟା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଲବ୍ଧ୍ୟା ଲୋହିତଶୁକ୍କକୃଷାନ୍ତି ତ୍ରୀଣି ରୂପାଣି ତତୋ ବାୟୁମାତ୍ର ମାକାଶମାତ୍ରଂ ଚେତ୍ୟନ୍ତମେୟମ୍ (ଛା ୬-୪) ତତଃ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମେକମେବାଦିତାୟଂ, ତତ୍ର ସର୍ବପ୍ରମାଣାନାଂ ନିଷ୍ପାମବୋଧମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଥବା ‘ଭାବେ ରୂପଲବ୍ଧେଃ’ ଏହି ସୂତ୍ର । କେବଳ ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ଅନନ୍ୟତ୍ୱ ହୁଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଲବ୍ଧ ଭାବଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଅନନ୍ୟତ୍ୱ ହୁଏ, ଏହାହିଁ ଅର୍ଥ ।

(ଖ) କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ଅନନ୍ୟତ୍ୱରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଯଥା- ତନ୍ତୁର ବିଶେଷରଚନାତ୍ମକ ପଟରେ ତନ୍ତୁଭିନ୍ନ ପଟନାମକ କାର୍ଯ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ଆତାନବିତାନ (ଇତସ୍ତତଭାବେ ରହିଥିବା) ତନ୍ତୁ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଅବୟବା ତନ୍ତୁରୂପିକରେ ଅନେକ ଅବୟବରୂପ ଅଂଶ, ସେହି ଅଂଶରେ ସେମାନଙ୍କର ଅବୟବ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଉପଲବ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ଲୋହିତ, ଶୁକ୍ଳ ଓ କୃଷ- ଏହି ତିନିରୂପ ହୁଏ । ତାପରେ କେବଳ ବାୟୁ ଓ ଆକାଶମାତ୍ରା ହୁଏ- ଏହାହିଁ ଅନୁମାନ କରିବା ଉଚିତ ।



ଏହାପରେ କେବଳ ଅଦ୍ଵିତୀୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଶେଷରେ ରହେ । ସେଥିରେ ସବୁ ପ୍ରାଣୀର ପର୍ଯ୍ୟବସାନ (ବିଲୟ) ବୋଲି ଆମେ କହୁଁ ।

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ ୧୬ ॥

୧ । ସତ୍ତ୍ଵାଚ୍ଚାବରସ୍ୟ ॥ ୨।୧।୧୬ ॥

ଅବରସ୍ୟ-କାର୍ଯ୍ୟର, ସତ୍ତ୍ଵା-‘ଆତ୍ମା ବା ଇନ୍ଦ୍ରୀୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବସତ୍ତା ହିଁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ଵାରା କାର୍ଯ୍ୟର ସତ୍ତା କାରଣତାରୁ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟକ୍ କାରଣାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାନନ୍ୟତ୍ଵଂ, ଯତ୍କାରଣଂ ପ୍ରାଗୁତ୍ପତ୍ତେଃ, କାରଣାତ୍ପତ୍ତିର୍ବ କାରଣେ ସତ୍ତ୍ଵମବରକାଳାନସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତେ । ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟଦମଗ୍ର ଅସୀତ୍’ (ଛା ୬-୨-୧), ‘ଆତ୍ମା ବା ଇନ୍ଦ୍ରମେକ ଏବାଗ୍ର ଆସୀତ୍’ (ଐ. ଆ-୨-୪-୧-୧) ଇତ୍ୟାଦାଦିଦଂଶବ୍ରତ୍ତହୀତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣେନ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ଯତ୍ତ ଯଦାତ୍ମନା ଯତ୍ତ ନ କର୍ତ୍ତେତ ନ ତତ୍ତତ୍ତ ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ, ଯଥା ସିକତାଭ୍ୟ ଶ୍ଵେତମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ପ୍ରାଗୁତ୍ପତ୍ତେରନନ୍ୟତ୍ଵାଦୁତ୍ପନ୍ନମପ୍ୟନନ୍ୟଦେବ କାରଣାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ମିତ୍ୟବଗମିତେ । ମଥାତ୍ କାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମ ତ୍ରିଷ୍ଟୁ କାଳେଷୁ ସତ୍ତ୍ଵଂ ନ ବ୍ୟଭିଚରତ୍ୟେବଂ କାର୍ଯ୍ୟମପି ଜଗତ୍ତ୍ରିଷ୍ଟୁ କାଳେଷୁ ସତ୍ତ୍ଵଂ ନ ତ୍ୟଭିଚରତି । ଏକସ୍ତ ପୁନଃ ସତ୍ତ୍ଵମତୋଽପ୍ୟନନ୍ୟତ୍ଵଂ କାରଣାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ତେଣୁ କାରଣତାରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅର୍ବାଚନ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ କାରଣରୂପରେ କାରଣର ସତ୍ତା ଶୁଣାଯାଏ । ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟ !! (ହେ ସୋମ୍ୟ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଜଗତ୍ ସବୁପ ଥିଲା) ଏବଂ ‘ଆତ୍ମାବାହରେ’ (ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଏହିଜଗତ୍ କେବଳ ଆତ୍ମାରୂପ ହିଁ ଥିଲା) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ‘ଇନ୍ଦ୍ରୀୟ’ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ ସହିତ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଯାହା ଯେଉଁ ସ୍ଵରୂପତାରୁ ଯେଉଁଠାରେ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେ ତାହାତାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ବାଲିରୁ ତେଲ ଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଅବଗତ ହୁଏ କି ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଅଭିନ୍ନ ହେଲେ ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଉଥିବା କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କାରଣତାରୁ ଅଭିନ୍ନ ହୁଏ । ଯେପରି କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ତିନିକାଳରେ ସତ୍ତାତାରୁ ବ୍ୟଭିଚରିତ (ପାର୍ଥକ୍ୟ) ହୁଏ ନାହିଁ । ସେପରି କାର୍ଯ୍ୟ ଜଗତ୍ ମଧ୍ୟ ତିନିକାଳରେ ସତ୍ତାତାରୁ ବ୍ୟଭିଚରିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ସତ୍ତା ଏକ ଅଟେ । ତେଣୁ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣତାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ।



असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

୧ । ଅସଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶାନ୍ନେତି ଚେନ୍ନ ଧର୍ମାନ୍ତରେଣ

ବାକ୍ୟଶେଷାତ୍ ॥ ୨ । ୧ । ୧୭ ॥

ଅସଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶାତ୍- ‘ଅସଦ୍‌ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ‘ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଦୃଶ୍ୟମାନଜଗତ୍ ଅସତ୍ ଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ନ-ତେଣୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରଣରୂପରେ ସତ୍ତାଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଇତି ଚେନ୍ନ-ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଧର୍ମାନ୍ତରେଣ-ଏହି କଥା ନିଅନ୍ତୁ ଧର୍ମାଠାରୁ ଅବ୍ୟାକୃତରୂପ ହୁଏ । ବାକ୍ୟଶେଷାତ୍-କାରଣ- ‘ତତ୍‌ସତ୍ ଆସୀତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଶେଷ ଅଟେ । ତେଣୁ କାର୍ଯ୍ୟର ସତ୍ତା କାରଣଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ନୁ କୃତିଦସଦ୍‌ମପି ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ୟପଦେଶିତି ଶ୍ରୁତିଃ ‘ଅସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍’ (ଛା ୩-୧ ୯-୧) ଇତି; ‘ଅସଦ୍‌ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍’ (ତ୍ୱେ ୨-୭-୧) ଇତି ଚ । ତସ୍ମାଦ୍‌ସଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶାନ୍ନ ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ସଦ୍‌ମିତି ଚେତ୍ ।

(ଖ) ନେତି ବ୍ରମଃ । ନହ୍ୟୟମତ୍ୟତ୍ତାସଦ୍‌ଭିପ୍ରାୟେଣ ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେଃ କାର୍ଯ୍ୟସାସଦ୍‌ ବ୍ୟପଦେଶଃ,

(ଗ) କିଂ ତର୍ହି ବ୍ୟାକୃତନାମରୂପତ୍ୱାଦ୍ ଧର୍ମାଦବ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପତ୍ୱଂ ଧର୍ମାନ୍ତରଂ ତେନ ଧର୍ମାନ୍ତରେଣାୟମସଦ୍‌ ବ୍ୟପଦେଶଃ ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେଃ ସତ୍ ଏବ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣ ରୂପେଣାନନ୍ୟତ୍ୱସ୍ୟ ।

(ଘ) କଥମେତଦବଚନମିତ୍ୟେତେ । ବାକ୍ୟଶେଷାତ୍ । ଯଦୁପକ୍ରମେ ସଂହିତ୍ୟାର୍ଥଂ ବାକ୍ୟଂ ତଲ୍ଲେକ୍ଷ୍ୟନିଶ୍ଚାୟତେ । ଇହତ ଡାକ୍ତ୍ ‘ଅସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍’ ଇତ୍ୟସ୍ତତ୍ତ୍ୱେନୋପକ୍ରମେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ ଯତ୍ତଦେବ ପୁନଃସ୍ତତ୍ତ୍ୱେନ ପରାମୃତ୍ୟ ସଦିତି ବିଶିଷ୍ଟସ୍ତି ‘ତତ୍‌ସଦାସୀତ୍’ ଇତି । ଅସତଶ୍ଚ ପୂର୍ବାପରକାଳାସମ୍ଭାସାଦାସାଞ୍ଛବାନ୍ନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ ।

(ଙ) ‘ଅସଦ୍‌ ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍’ ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ‘ତଦାମ୍ଭାନଂ ସ୍ୱୟମକ୍ତରୁତ’ ଇତି ବାକ୍ୟଶେଷେ ବିଶେଷଶାନ୍ତାତ୍ୟତ୍ତାସଦ୍‌ମ । ତସ୍ମାଦ୍‌ଧର୍ମାନ୍ତରେଣି ବୋଧ୍ୟମସଦ୍‌ବ୍ୟପେଦଶଃ ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେଃକାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ । ନାମରୂପ ବ୍ୟାକୃତଂ ହି ବସ୍ତୁ ସକ୍ଷିଭାହିଂ ଲୋକେ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ଅତଃ ପ୍ରାତ୍ ନାମରୂପବ୍ୟାକରଣାଦସଦ୍‌ବାସାଦିତ୍ୟୁପତର୍ଯ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ କେଉଁଠାରେ ‘ଅସଦେବ’ ‘ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଜଗତ୍ ଅସତ୍ ଥିଲା ଏବଂ ‘ଅସଦ୍‌ ବା’ (ଆରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଜଗତ୍ ଅସତ୍ ଥିଲା) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବକାର୍ଯ୍ୟରେ ଅସତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ଏହା ଯଦି କହ ଯେ- ଅସତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟପଦେଶରେ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟର ସତ୍ତା ରହେନାହିଁ ।



(ଖ) ତେଣୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଏହାନ୍ତୁହେଁ, କାରଣ-ଉତ୍ତର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟକ ଯାହା ଅସଦ୍ ବ୍ୟପଦେଶ, ସେ କିନ୍ତୁ ଅସତର ଅଭିପ୍ରାୟରେ ନୁହେଁ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପର୍ଯ୍ୟଦ୍ଵାରା ଅବ୍ୟାକୃତନାମରୂପର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଅଟେ । ତଦ୍‌ଭିନ୍ନର୍ଯ୍ୟଦ୍ଵାରା ଉତ୍ତର ପୂର୍ବରୁ କାରଣ ରୂପରେ ଅଭିନ୍ନ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟର ଅସଦ୍ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ ହିଁ ଅସଦ୍‌କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(ଘ) ଏହା କିପରି ହୁଏ ? ବାକ୍ୟଶେଷଦ୍ଵାରା । ଉପକ୍ରମରେ ଯାହା ସଂଦିଗ୍ଧାର୍ଥ ବାକ୍ୟ, ତାହାର ବାକ୍ୟଶେଷରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରାଯାଇଅଛି । ଯେପରି ଏଠାରେ ‘ଅସଦେବେଦଗ୍ର’ ଏହି ଉପକ୍ରମରେ ଯାହା ‘ଅସତ୍’ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ତାହାପୁଣି ‘ତତ୍’ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ପରାମର୍ଶ କରି ‘ତତ୍‌ସଦାସାତ୍’ (ସେ ସତ୍ ଥିଲା) ଏହିପ୍ରକାର ଏହାକୁ ‘ସତ୍’ ଏହି ବିଶେଷଣ ଦ୍ଵାରା ବିଶେଷିତ କରାଗଲା । ‘ଅସତ୍’ର ପୂର୍ବୋତ୍ତର କାଳଦ୍ଵାରା ସମ୍ଭବ ନ ହେଲେ ‘ଆସାତ୍’ ଏହି ଶବ୍ଦର ଅନୁପପତ୍ତିହେବ ।

(ଙ) ‘ଅସଦ୍ ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’ ଏହିବାକ୍ୟରେ ‘ତଦାମ୍ଭାନ’ ସେ ନିଜେ ନିଜକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲା । ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟଶେଷରେ ବିଶେଷଣ ହେଲେ (ଏହିକାର୍ଯ୍ୟ) ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସତ୍ ନୁହେଁ । ନାମରୂପରେ ବ୍ୟାକୃତ ହୋଇଥିବା ବସ୍ତୁ ‘ସତ୍’ ଶବ୍ଦର ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ସଂସାରରେ କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ ନାମରୂପରେ ବ୍ୟାକୃତ ବ୍ୟକ୍ତି ହେଲେ ପୂର୍ବରୁ ଅସତ୍ ହିଁ ଥିଲା, ଏହାର ଉତ୍ତର ପୂର୍ବରୁ ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅସତ୍‌ଶବ୍ଦର ଉପସ୍ଥାନ ଗୌଣରୂପରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଅଛି ।

युक्तैः शब्दान्तराच्च ॥ ୧୮ ॥

୧ । ଯୁକ୍ତେଃ ଶବ୍ଦାନ୍ତରାଚ୍ଚ ॥ ୨-୧-୧୮ ॥

ଯୁକ୍ତେଃ-ଯୁକ୍ତିଦ୍ଵାରା, ତ-ମଧ୍ୟ, ଶବ୍ଦାନ୍ତରାଚ୍-ସଦେବ ସୋମ୍ୟଦମଗ୍ର ଆସାତ୍’ ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟର ସଦ୍‌ଭାବ ଏବଂ କାରଣଠାରୁ ଅନନ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯୁକ୍ତେଷ୍ଠ ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ସତ୍‌ମନନ୍ୟତ୍ଵଂ ତ କାରଣାଦବଗମ୍ୟତେ, ଶବ୍ଦାନ୍ତରାଚ୍ । ଯୁକ୍ତିସ୍ତାବଦ୍ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟତେ-ଦଧିଘଟରୁତକାଦ୍ୟର୍ଥଭିଃ ପ୍ରତିନିୟତାନି କାରଣାନି ସ୍ଥାନମୃତ୍ତିକାସୁବର୍ଣ୍ଣ୍ୟଦାନ୍ୟପାଦ୍ୟମାନାନି ଲୋକେ ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ । ନହି ଦଧିର୍ଥଭିର୍ମୃତ୍ତିକୋପାଦ୍ୟାୟତେ ନ ଘଟାର୍ଥଭିଃ ସ୍ଥାନଂ ତଦସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟବାଦେ ନୋପପଦ୍ୟେତ ।

(ଖ) ଅବିଶିଷ୍ଟେ ହି ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେଃ ସର୍ବସ୍ୟ ସର୍ବତ୍ରାସତ୍ତ୍ଵେ କସ୍ମାତ୍ ସ୍ଥାନାଦେବ ବଧୁପ୍ପଦ୍ୟତେ ନ ମୃତ୍ତିକାୟାଃ, ମୃତ୍ତିକାୟା ଏବ ତ ଘଟ ଉପ୍ପଦ୍ୟତେ ନ ସ୍ଥାନାତ୍ ।



ଅଥାବିଶିଷ୍ଟେଽପି ପ୍ରାଗସଦେ କ୍ଷୀର ଏବ ଦଧିଃ କର୍ଣ୍ଣଦତିଶଯୋ ନ ମୃତ୍ତିକାୟାଂ ବୃତ୍ତିକାୟାମେବ
ଚ ଘଟସ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣଦତିଶଯୋ ନ କ୍ଷୀର ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତ, ତର୍ହ୍ୟତିଶୟବଦ୍ୱାତ୍ ପ୍ରାଗବସ୍ତାୟା
ଅସତ୍କାର୍ଯ୍ୟବାଦହାନିଃ ସତ୍କାର୍ଯ୍ୟବାଦସିଦ୍ଧିଃ ।

(ଗ) ଶକ୍ତିଃ କାରଣସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟନିୟମାର୍ଥା କଞ୍ଚ୍ୟମାନା ନାନ୍ୟାଃସତୀ ବା କାର୍ଯ୍ୟଂ
ନିଯତ୍ତେତ୍ । ଅସଦ୍ୱୋବିଶେଷାଦନ୍ୟଦ୍ୱାବିଶେଷାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ କାରଣସ୍ୟାମୃତତା ଶକ୍ତିଃ
ଶକ୍ତେଷ୍ୱାମୃତତଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ଅପିତ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ଯୋର୍ହବ୍ୟ ଗୁଣାଦୀନାଂ ଚର୍ଣ୍ଣମହିଷବଦ୍
ଭେଦବୁଦ୍ଧ୍ୟଭାବାଭାଦ୍ୟାମଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯୁକ୍ତି ଓ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟର ସତ୍ତା
ଏବଂ କାରଣଠାରୁ ଅନନ୍ୟତା ଅବଗତ ହୁଏ । ପ୍ରଥମଯୁକ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି-
ଲୋକବ୍ୟବହାରରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ- ଦଧି, ଘଟ ଓ ରୁଚକ (ଭୂଷଣ) ପ୍ରଭୃତିକୁ ଇଚ୍ଛା
କରୁଥିବା ପୁରୁଷ ଯଥାକ୍ରମେ କ୍ଷୀର, ମୃତ୍ତିକା ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦି ନିୟତକାରଣଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରହଣ
କରେ । ଦହିକୁ ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ପୁରୁଷ କ୍ଷୀର ଖୋଜେ ନାହିଁ । ସେ
ଅସତ୍କାର୍ଯ୍ୟବାଦରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କାରଣ-ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ସବୁଠାରେ ସଦ୍ଭାବ ଅବଶିଷ୍ଟ ହେଲେ
କ୍ଷୀରରୁ ଦଧି କାହିଁକି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତ ? କିନ୍ତୁ ବୃତ୍ତିକାଠାରୁ ନୁହେଁ । କାହିଁକି ? ମୃତ୍ତିକାରୁ
କେବଳ ଘଟଜାତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଦଧିପ୍ରଭୃତି ନୁହେଁ କାହିଁକି ? ଯଦି ତୁମେ କହ ଯେ-
ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ସଦ୍ଭାବ ସମାନ ହେଲେ ଦୁଧରେ ଦହି କୌଣସି ଅତିଶୟ ବିଶେଷ
ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ମୃତ୍ତିକାରେ ନୁହେଁ । ମୃତ୍ତିକାରେ ହିଁ ଘଟର ଅତିଶୟ ବିଶେଷ ଅଛି, କିନ୍ତୁ
ଦହିରେ ନୁହେଁ । ତେବେ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବାବସ୍ଥାରେ ଅତିଶୟ ବିଶିଷ୍ଟ ହେଲେ
ଅସତ୍କାର୍ଯ୍ୟବାଦର ହାନି ଓ ସତ୍କାର୍ଯ୍ୟବାଦର ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ।

(ଗ) କାର୍ଯ୍ୟର ନିୟମନପାଇଁ କଞ୍ଚ୍ୟମାନ କାରଣଶକ୍ତି କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଥବା
ଅସତ୍ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟର ନିୟମନ କରିହେବ ନାହିଁ । କାରଣ-ସେଠାରେ ଅସତ୍ତ୍ୱ ସମାନ
ଅଟେ ଏବଂ ଅନ୍ୟତ୍ୱ ସମାନ ଅଟେ । ତେଣୁ କାରଣର ଆତ୍ମଭୂତଶକ୍ତି ଅଛି, ଏବଂ ଶକ୍ତିର
ଆତ୍ମଭୂତ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅଛି । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣରେ ତଥା ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣାଦିରେ ଅଶ୍ୱମହିଷାଦି ଭଳି
ସମାନଭେଦବୁଦ୍ଧି ଅଭାବ ହେଲେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ସମବାୟ କଞ୍ଚନାୟାମପି ସମବାୟସ୍ୟ ସମବାୟିଭିଃ
ସମକ୍ଷେଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ତସ୍ୟ ତସ୍ୟାନେମାନ୍ୟଃ ସମକ୍ଷଃ କଞ୍ଚୟିତବ୍ୟ
ଇତ୍ୟନବସ୍ଥାପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଅନଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ଚ ବିଚ୍ଛେଦପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(ଖ) ଅଥ ସମବାୟଃ ସ୍ୱୟଂସମକ୍ଷରୂପଦ୍ୱାଦନପେକ୍ଷ୍ୟିବାପରଂ ସମକ୍ଷଂ ସମକ୍ଷ୍ୟତେ,
ସଂଯୋଗୋଽପି ତର୍ହି ସ୍ୱୟଂ ସମକ୍ଷରୂପଦ୍ୱାଦପେକ୍ଷ୍ୟିବ ସମବାୟଂ ସମକ୍ଷ୍ୟତେ ।



(ଗ) ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରତୀତେଷ୍ଠ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣାଦାନାଂ ସମବାୟକଜ୍ଞନାର୍ଥକ୍ୟମ୍ । କଥସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟମବୟବବିଦ୍ରବ୍ୟଂ କାରଣେଷୁ ବୟବଦ୍ରବ୍ୟେଷୁ ବର୍ତ୍ତମାନଂ ବର୍ତ୍ତତେ । କିଂ ସମସ୍ତେଷୁବୟବେଷୁ ବର୍ତ୍ତେତୋତ ପ୍ରତ୍ୟବୟବମ୍ ।

(ଘ) ଯଦି ତାବତ୍ସମସ୍ତେଷୁ ବର୍ତ୍ତେତ ତତୋଽବୟବ୍ୟନୁପଲବ୍ଧଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ, ସମସ୍ତାବୟବସଂନିକର୍ଷସ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ନହି ବହୁତ୍ୱଂ ସମସ୍ତସ୍ତ୍ରଣ୍ଡୟେଷୁ ବର୍ତ୍ତମାନଂ ବ୍ୟସ୍ତାଶ୍ରୟଗ୍ରହଣେନ ଗୃହ୍ୟତେ ।

(ଙ) ଅଥାବୟବଶଃ ସମସ୍ତେଷୁ ବର୍ତ୍ତେତ ତଦାପ୍ୟାରମ୍ଭକାବୟବ ବ୍ୟତିରେକିଣାବୟବିନୋଽବୟବାଃ କଷ୍ଟେୟରନ୍ ଯୈରାମ୍ଭକେଷ ବୟବେଷୁ ବୟବଶୋଽବୟବୋ ବର୍ତ୍ତେତ କୋଣାବୟବବ୍ୟତିରିକ୍ତେହ୍ୟୟବୈରସିଃ କୋଣଂ ବ୍ୟାପ୍ନୋତି । ଅନବସ୍ଥା ଚୈବଂ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ତେଷୁ ତେଷୁବୟବେଷୁବର୍ତ୍ତୟିତୁ- ମନେଷାମବୟବାନାଂ କଜ୍ଞନାୟତ୍ୱାତ୍ ।

(ଞ) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ସମବାୟ କଜ୍ଞନା କଲାପରେ ମଧ୍ୟ ସମବାୟ ସହ ସମବାୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ତତ୍ସମବାୟ ପାଇଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧର କଜ୍ଞନା କରିବାକୁ ପଡେ । ଏହି ପ୍ରକାର କଲେ ଅନବସ୍ଥାପ୍ରସଙ୍ଗ ହୋଇଯିବ ଏବଂ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ୱୀକାର ନକଲେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ତଥା ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣାଦିର ବିଚ୍ଛେଦ ହେବ ।

(ଖ) ଯଦି କହ ଯେ- ସମବାୟ ସ୍ୱୟଂ ସମ୍ବନ୍ଧରୂପ ହେଲେ ଅନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସମବାୟସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବ । କିନ୍ତୁ ସଂଯୋଗ ମଧ୍ୟ ସମବାୟରୂପ ହେଲେ ସମବାୟକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ସମ୍ବନ୍ଧସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇଯିବ ।

(ଗ) ତାଦାତ୍ମ୍ୟପ୍ରତୀତି ହେଲେ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣାଦିରେ ସମବାୟ କଜ୍ଞନା ନିଷ୍ଫଳ ହୁଏ ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟ ଅବୟବାଦ୍ରବ୍ୟ କାରଣ ଅବୟବଦ୍ରବ୍ୟରେ କିପରି ରହି ଦେଖାଯାଏ ? ସେ ସମସ୍ତ ଅବୟବରେ ରହେ, କି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବୟବରେ ?

(ଘ) ଯଦି ସମସ୍ତ ଅବୟବରେ ରହିବ, ତେବେ ଅବୟବୀର ଅନୁପଲବ୍ଧ ହେବ, କାରଣ-ସମସ୍ତ ଅବୟବରେ ଲହିୟ ସହିତ ସନ୍ନିକର୍ଷ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଯେପରିକି ସମସ୍ତ ଆଶ୍ରୟରେ ରହିଥିବା ବହୁତ୍ୱର କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଆଶ୍ରୟର ଗ୍ରହଣରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଙ) ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବୟବରେ ରହି ସମସ୍ତ ଅବୟବରେ ରହିବ, ତେବେ ଯେଉଁ ଆରମ୍ଭକ ଅବୟବରେ ଅବୟବୀ ଅବୟବ ବା ବିଚ୍ଛେଦକରେ ରହେ, ସେହି ଆରମ୍ଭକ ଅବୟବୀଦ୍ୱାରା ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅବୟବୀର ଅବୟବ କଜ୍ଞନା କରିବାକୁ ପଡେ । ଯେପରିକି କୋଣ (ଖୋଲ) ରୂପକ ଅବୟବ (ଅବୟବ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ) ଅବୟବକଜ୍ଞନାକରି ଖଣ୍ଡା



ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ରହେ, ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ, କାରଣ-ସେହି ଅବୟବରେ ରହିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟଅବୟବର କଞ୍ଚନା କରିବାକୁ ପଡେ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଅଥ ପ୍ରତ୍ୟବୟବଂ ବର୍ତ୍ତେତ ତଦୈକତ୍ର ବ୍ୟାପରେନ୍ୟ କ୍ରାନ୍ତ୍ୟାପାରଃ ସ୍ୟାତ୍ । ନହି ଦେବଦତ୍ତଃ ସ୍ତନ୍ନେ ସଂନିଧୀୟମାନସ୍ତଦହରେଦ୍, ପାଟଳିପୁତ୍ରଃପି ସଂନିଧୀୟେତ । ଯୁଗପଦନେକତ୍ର ବୃତ୍ତାବନେକତ୍ର ପ୍ରସଙ୍ଗଃସ୍ୟାତ୍ । ଦେବଦତ୍ତଃସ୍ତନ୍ନେୟୋରିବ ସ୍ତନ୍ନପାଟଳିପୁତ୍ରନିବାସିନୋଃ ।

(ଖ) ଗୋଦ୍ୱାଦିବତ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ପରିସମାପ୍ତେର୍ନ ଦୋଷ ଇତି ତେତ୍ । ନ । ତଥା ପ୍ରତୀତ୍ୟଭାବାର୍ । ଯଦି ଗୋଦ୍ୱାଦିବତ ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ପରିସମାପ୍ତୋଽବୟବୀ ସ୍ୟାଦ୍ୟଥା ଗୋଦ୍ ପ୍ରତିବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଗୃହ୍ୟତ ଏବମବୟବ୍ୟପି ପ୍ରତ୍ୟବୟବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଗୃହ୍ୟେତାନ ଚୈବଂ ନିୟତଂ ଗୃହ୍ୟତେ ।

(ଗ) ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରିସମାପ୍ତୌ ଋବୟବିନଃ କାର୍ଯ୍ୟେଣା ଧ୍ୱକାରାରସ୍ୟ ଚୈକଦ୍ୱା-କ୍ଷ୍ମଜେଣାପି ସ୍ତନକାର୍ଯ୍ୟଂ କୁର୍ଯ୍ୟାଦୁରସାତପୃଷ୍ଠକାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ନ ଚୈବଂ ଦୃଶ୍ୟତେ । ପ୍ରାଗୁପଭେଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାସଦ୍ ଉପରିରକର୍ତ୍ତୃକା ନିରାତ୍ରିକାତ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଘ) ଉପରିଷ୍ଠ ନାମକ୍ରିୟା, ସା ସକର୍ତ୍ତୃକୈବ କଞ୍ଚେତ୍ ।

(ଙ) ତଥାତ ସତି ଘଟ ଉପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତେ କୁଳାଳାଦୀନାମପୁ୍ୟପଦ୍ୟମାନତା ପ୍ରତିପତେ । ଉପନୃତାପ୍ରତାତେଷ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି କାର୍ଯ୍ୟ (ଅବୟବୀ) ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବୟବରେ, ରହିବ ତେବେ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ, କାରଣ-ସ୍ତନ୍ନ (ସ୍ଥାନରେ ନାମ) ରେ ରହି ଦେବଦତ୍ତ ସେହିଦିନ ପାଟଳିପୁତ୍ରରେ ରହନ୍ତା ନାହିଁ । ଯଦି ଯୁଗପଦ୍ (ଏକ ସମୟରେ) ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ରହିବ, ତେବେ ସ୍ତନ୍ନ ଓ ପାଟଳିପୁତ୍ରନିବାସୀ ଦେବଦତ୍ତ ଏବଂ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତପରି ସେଠାରେ ଅନେକତ୍ର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୋଇଯିବ ।

(ଖ) ଯଦି ଏହିପରି କହ ଯେ- ଗୋଦ୍ୱାଦି ପରି ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ପରିସମାପ୍ତି ହେଲେ ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେବେ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହିପରି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ଗୋଦ୍ୱାଦିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଅବୟବର ଅବୟବୀ ପରିସମାପ୍ତି ହୁଏ, ତେବେ ଯେପରି ଗୋଦ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକବ୍ୟକ୍ତିରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ, ସେପରି ଅବୟବୀ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବୟବରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷଭାବରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏତାଦୃଶନିୟମ ଗୃହୀତଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବୟବରେ ଯଦି ପରିସମାପ୍ତି ହୁଏ, ତେବେ ଅବୟବୀର କାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ଅଧିକାର (ସମ୍ପନ୍ନ) ହେଲେ ଏବଂ ତାହାର ଏକହେଲେ ଗାଈର ଶିଘରେ ସ୍ତନକାର୍ଯ୍ୟ



ଓ ବକ୍ଷଦ୍ଵାରା ପୃଷ୍ଠକାର୍ଯ୍ୟ ହେବ । ତେଣୁ ଏହିପରି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଯଦି ଉତ୍ତରର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅସତ୍ ହୁଏ, ତେବେ ଉତ୍ତରକର୍ତ୍ତୃରହିତ ଏବଂ ନିରାତ୍ମକ (ଅକାରଣାତ୍ମକ) ହୋଇପାରେ ।

(ଘ) ଉତ୍ତର ଅର୍ଥ କ୍ରିୟା, ତାହା ଗତ୍ୟାଦି କ୍ରିୟାପରି ସକର୍ତ୍ତୃକ ହୁଏ । ତେଣୁ ଅରେ କ୍ରିୟା ସକର୍ତ୍ତୃକ ଓ ଅରେ ଅକର୍ତ୍ତୃକ ରୂପେ ସ୍ଵାକାର କଲେ ଉଭୟେ ବିରୁଦ୍ଧ ହେବେ । ଘଟର ରୁଚ୍ୟମାନ ଉତ୍ତରଘଟକର୍ତ୍ତୃକ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟକର୍ତ୍ତୃକ କଞ୍ଚନା କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ସେହିପ୍ରକାର ମଧ୍ୟ କପାଳପ୍ରଭୃତିର ରୁଚ୍ୟମାନ ଉତ୍ତର ଅନ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃକ ରୂପେ କଞ୍ଚନା ହୁଏ ।

(ଙ) ଏହିପରି ଘଟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଓ କୁଳାଳାଦିକାରଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, - ଏହାହିଁ କୁହାଯିବ । ପରନ୍ତୁ ସଂସାରରେ ‘ଘଟଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ’ ଏହିକି ହେଲାପରେ କୁଳାଳାଦିର ଉତ୍ପଦ୍ୟମାନତା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଉତ୍ପନ୍ନତା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ଅଥ ସ୍ଵକାରଣସଭାସମ୍ବନ୍ଧ ଏବୋପୃଷ୍ଠିରାତ୍ମକାରଣ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟେତି ଚେତ, କଥମଲବ୍ଧାତ୍ମକ ସମ୍ବନ୍ଧେତେତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ସତେହିଁ, ଦୃଶ୍ୟେଃ ସମ୍ବନ୍ଧ ସମ୍ଭବତି ନ ସଦସତୋରସତୋର୍ବା । ଅଭାବସ୍ୟ ଚ ନିରୂପାଖ୍ୟତ୍ଵାତ୍ ପ୍ରାଗୁପ୍ପଭେରିତି ମର୍ଯ୍ୟାଦାକରଣମନୁପପନ୍ନମ୍ ।

(ଖ) ସତଂ ହି ଲୋକେ କ୍ଷେତ୍ରଗୃହାଦୀନାଂ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦୃଷ୍ଟା ନାଭାବସ୍ୟ । ନହି ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ରୋ ରାଜା ବଭୂବ ପ୍ରାକ୍ପୂର୍ଣ୍ଣବର୍ମଣୋଽଭିଷେକାଦିତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକେନ ମର୍ଯ୍ୟାଦାକରଣେନ ନିରୂପାଖ୍ୟା ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ରୋ ରାଜା ବଭୂବ ଉବତି ଭବିଷ୍ୟତୀତି ବା ବିଶେଷ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଯଦି ଚ ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ରୋଽପିକାରକବ୍ୟାପାରାଦୃଷ୍ଟଂ ଭବିଷ୍ୟତୀତି । ବୟଂ ତୁ ପଶ୍ୟାମୋ ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ରସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାଭାବସ୍ୟ ଋତାବତ୍ତାବିଶେଷାଦ୍ୟଥା ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ରଃ କାରକବ୍ୟାପାରାଦୃଷ୍ଟଂ ନ ଭବିଷ୍ୟତ୍ୟେବଂ କାର୍ଯ୍ୟଭାବୋଽପି କାରକବ୍ୟାପାରାଦୃଷ୍ଟଂ ନ ଭବିଷ୍ୟତୀତି ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି କହ ଯେ- ନିଜର କାରଣ ଅଥବା ନିଜର ସଭା ସହିତ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ତର ଏବଂ ସ୍ଵରୂପପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ତେବେ ଏହା କହିବା ଉଚିତ ଯେ- ଯିଏ ଆତ୍ମଲାଭ ପାଇନାହିଁ, ତାହା ସଙ୍ଗରେ ସମ୍ପର୍କ କିପରି ହେବ ? କାରଣ-ଦୁଇଟି ସତ୍ ପଦାର୍ଥର ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ସମ୍ଭବ ଅଟେ । ସତ୍ ଓ ଅସତ୍ ଅଥବା ଦୁଇଟି ଅସତ୍ତର ସମ୍ବନ୍ଧ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଅଭାବର ଅସତ୍ ତୁଚ୍ଛ ହେଲେ ସେଠାରେ ଉତ୍ତରର ପୂର୍ବରୁ ରହିପରି ମର୍ଯ୍ୟାଦା କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(ଖ) କାରଣ- ସଂସାରରେ ସତକ୍ଷେତ୍ର, ଗୃହାଦି ପଦାର୍ଥ ଗୁଡ଼ିକର (ଉତ୍ତରର ପୂର୍ବରୁ, ଅଥବା ପରେ) ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦେଖାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅଭାବର ନୁହେଁ । ଯଥା- ପୂର୍ଣ୍ଣବର୍ମାର



ରାଜ୍ୟଭିଷେକ ପୂର୍ବରୁ ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ର ରାଜାଥିଲେ, - ଏହି ପ୍ରକାର ମର୍ଯ୍ୟାଦା କରିବାରେ ‘ତୁଳ୍ଲ ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ର ରାଜାଥିଲେ’- ଏହି ପ୍ରକାର ବିଶେଷଣରେ ବିଶେଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯଦି ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ର କାରକବ୍ୟାପାରର ପରେ ହୁଏ, ତେବେ ଅସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କାରକବ୍ୟାପାରର ପରେ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ । କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେ ଦେଖୁଁ ଯେ- ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ର ଓ କାର୍ଯ୍ୟଭାବରେ ଅଭାବଦୃଶ୍ୟମାନ ହେଲେ ଯେପରି କାରକବ୍ୟାପାର ବିନା ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ର ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି ଅସତ୍‌ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ କାରକବ୍ୟାପାର ବିନା ହେବନାହିଁ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦବଂ ସତି କାରକବ୍ୟାପାରୋଽନର୍ଥକଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଯଥୈବ ହି ପ୍ରାକ୍‌ସିଦ୍ଧାତ୍ କାରଣସ୍ବରୂପସିଦ୍ଧିଯୋଽପି ନ କର୍ଣ୍ଣିତ୍ବ୍ୟାପ୍ରିୟେତ । ବ୍ୟାପ୍ତିୟତ୍ତେତ ଚ ।

(ଖ) ଅତଃ କାରକବ୍ୟାପାରାର୍ଥବଦ୍ଭାୟ ମନ୍ୟାମହେ ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେରଭାବଃ କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୟେତି । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ଯତଃ କାର୍ଯ୍ୟକାରେଣ କାରଣଂ ବ୍ୟବସ୍ଥାପୟତଃ କାରବ୍ୟାପାରସ୍ୟାର୍ଥବଦ୍‌ମୁପପଦ୍ୟତେ । କାର୍ଯ୍ୟା-କାରୋଽପି କାରଣସ୍ୟାମୃତ୍ବୁତ ଏବାନାମୃତ୍ବୁତସ୍ୟାନାରଭ୍ୟଦ୍‌ବିତ୍ୟଭାଣି ।

(ଗ) ନଚ ବିଶେଷଦର୍ଶନମାତ୍ରେଣ ବସ୍ତୁନ୍ୟତ୍ବଂ ଭବତି । ନହି ଦେବଦତ୍ତଃ ସଙ୍କୋଚିତହସ୍ତପାଦଃ ପ୍ରସାରିତ ହସ୍ତପାଦଃ ବିଶେଷେଣ ଦୃଶ୍ୟମାନୋଽପି ବସ୍ତୁନ୍ୟତ୍ବଂ ଗଚ୍ଛତି, ସ ଏବେତି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାତ୍ । ତଥା ପ୍ରତିଦିନମନେକସଂସ୍ଥାନାନାମପି ପିତ୍ରାଦୀନାଂ ନ ବସ୍ତୁନ୍ୟତ୍ବଂ ଭବତି, ମମ ପିତା ମମ ଭ୍ରାତା ମମ ପୁତ୍ର ଇତି ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାତ୍ ।

(ଘ) ଭାଷାଂତର- (କ) କିନ୍ତୁ ଏହିପରି ସ୍ବାକାର କଲେ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସତ୍ ହୁଏ, ତଦ୍‌ଦ୍ୱାରା କାରକବ୍ୟାପାର ନିଷ୍ପଳ ହୁଏ । ଯେପରି ପୂର୍ବରୁ ଏହା ସିଦ୍ଧ ହେବାରୁ କାରଣ ସ୍ବରୂପର ସିଦ୍ଧି ପାଇଁ କୌଣସି ବ୍ୟାପାର କରେ ନାହିଁ, ସେପରି ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ସିଦ୍ଧ ହେଲେ ଏବଂ କାରଣଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟର ସ୍ବରୂପସିଦ୍ଧି ପାଇଁ କୌଣସି ବ୍ୟାପାର ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଧରନ୍ତୁ ‘ବ୍ୟାପାର କରେ’ ଏହାଦ୍ୱାରା କାରକବ୍ୟାପାରର ସାର୍ଥକତା ପାଇଁ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟର ଅଭାବ’ ଆମ୍ଭେ ସ୍ବାକାର କରୁଁ । ଏଠାରେ କିଛି ଦୋଷ ନାହିଁ । କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ କାରଣକୁ ବ୍ୟବସ୍ଥାପିତ କରୁଥିବା କାରକବ୍ୟାପାରରେ ପ୍ରଯୋଜନବଦ୍ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କାର୍ଯ୍ୟର ଆକାର ମଧ୍ୟ କାରଣର ଆମୃତ୍ବୁତ ଓ ସ୍ବରୂପତ୍ବୁତ ହୁଏ, କାରଣ-ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣାତ୍ମକ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେ ତାହାଦ୍ୱାରା ଆରଭ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।



(ଗ) ବିଶେଷଦର୍ଶନମାତ୍ରରେ ପଦାର୍ଥ ଅନ୍ୟ କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ । ସଙ୍କୁଚିତ ହସ୍ତପାଦ ଓ ପ୍ରସାରିତ ହସ୍ତପାଦବିଶିଷ୍ଟ ଦେବଦତ୍ତ କିଛି ବିଶେଷରୂପରେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହେଲେ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ସେ ଅଟେ’ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିକା ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ପିତା ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଆକୃତିର କେତେକ ବିଶେଷଣ ଆଣିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁ ନୁହଁନ୍ତି । କାରଣ-ମୋର ପିତା, ମୋର ଭାଇ, ମୋର ପୁଅ, -ଏହିପରି ପ୍ରତିକ୍ଷିକା ହୁଏ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ଜନ୍ମୋଚ୍ଛେଦାନନ୍ତରିତଦ୍ଵାରତ୍ର ଯୁକ୍ତ ନାନ୍ୟତ୍ଵେତି ଚେତ୍ । ନ । କ୍ଷୀରାଦାନାମପି ଦଧାଦ୍ୟାକାରସଂସ୍ଥାନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ଵାତ୍ । ଅଦୃଶ୍ୟମାନାନାମପି ବଚ୍ଚଧାନାଦାନାଂ ସମାନଜାତୀୟାବୟବାନ୍ତରୋପତିତାନାମକୁରାଦିଭାବେନ ଦର୍ଶନଗୋଚରତାପଶ୍ୟେ ଜନ୍ମସଂଜ୍ଞା ।

(ଙ) ତେଷାମେବାବୟବାନାମପତୟବଶାଦଦର୍ଶନାପ ଭାବୁଚ୍ଛେଦଂସଞ୍ଜା । ତତ୍ତ୍ଵେଦୂରାଜଜନ୍ମୋଚ୍ଛେଦାନ୍ତରିତଜେଦମସତଃ ସଦ୍ଵାପଭିସ୍ତଥା ସତି ଗର୍ଭବାସିନ ଉତ୍ଥାନଶାୟିନଃ ଭେଦପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(ଚ) ତଥାତ ବାଲ୍ୟ ଯୌବନସ୍ଥାବିରେଷ୍ଠପି ଭେଦପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ପିତ୍ରାଦିବ୍ୟବହାର-ଲୋପପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଏତେନ କ୍ଷଣଭଙ୍ଗବାଦଃ ପ୍ରତିବଦିତବ୍ୟଃ ।

(ଛ) ଯସ୍ୟ ପୁନଃ ପ୍ରାଗୁପ୍ପତ୍ତେରସତ୍କାର୍ଯ୍ୟଂ ତସ୍ୟ ନିର୍ବିଷୟଃ କାରଣବ୍ୟାପାରଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅଭାବସ୍ୟ ବିଷୟତ୍ଵାନୁପପତ୍ତେରାକାଶହନନପ୍ରୟୋଜନ ଖତ୍ଵାଦ୍ୟନେକାୟୁଧ ପ୍ରଯୁକ୍ତିବତ୍ । ସମବାୟିକାରଣବିଷୟଃ କାରକବ୍ୟାପାରଃ ସ୍ୟାଦିତି ଚେତ୍ । ନା ଅନ୍ୟବିଷୟେଣ କାରକବ୍ୟାପାରେଣାନ୍ୟନିଷ୍ପତ୍ତେରତିପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି ଜହ ଯେ- ଜନ୍ମ ଓ ମରଣର ବ୍ୟବଧାନ ହେଲେ ‘ପିତା’ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିକା ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ନୁହେଁ । ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଦୁଧ ପ୍ରଭୃତି ଦଧି ଇତ୍ୟାଦି ଆକାର ବିଶେଷରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ । ଅଦୃଶ୍ୟମାନ ବଚ୍ଚବାଜାଦିରେ ଅନ୍ୟ ସମାନଜାତୀୟାବୟବଦ୍ଵାରା ବୁଦ୍ଧିକୁ ପାଇ ଅକୁରାଦିଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଲେ ତାହାକୁ ‘ଜନ୍ମସଂଜ୍ଞା’ କହନ୍ତି ।

(ଙ) ସେହି ଅବୟବ ଗୁଡ଼ିକର କ୍ଷୟ ହେଲେ ଅଦର୍ଶନତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ପରେ ଉଚ୍ଛେଦମରଣସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ସେଠାରେ ଏତାଦୃଶ ଜନ୍ମ ଓ ମରଣ ବ୍ୟବଧାନ ହେଲେ ଯଦି ଅସତକୁ ସତର ପ୍ରାପ୍ତ ଓ ସତକୁ ଅସତର ପ୍ରାପ୍ତି ହେବ । ତାହେଲେ ଗର୍ଭବାସୀ ଭୂତାନ ହେଲେ ଶୟନ କରୁଥିବା ପ୍ରାଣୀଠାରେ ଭେଦପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଚ) ବାଲ୍ୟ, ଯୌବନ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟରେ ଭେଦର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିବ ଏବଂ ପିତା ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟବହାରର ଲୋପପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତେଣୁ କ୍ଷଣଭଙ୍ଗ ବାଦର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କାଣିବା ଉଚିତ ।



(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଯାହାମତରେ ଉପୃକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଅସତ୍ ଅଟେ, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଆକାଶକୁ ମାରିବା ପାଇଁ ଖଡ୍ଗାଦି ଅନେକ ଆୟୁଧଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରୟୋଗ ପରି କାରକବ୍ୟାପାର ନିର୍ବିଷୟକ ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ ଅଭାବବିଷୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଙ) ଯଦି କହ ଯେ- ସମବାୟିକାରଣବିଷୟକ କାରକବ୍ୟାପାର ହୁଏ, ଏହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅନ୍ୟବିଷୟକ କାରକବ୍ୟାପାର ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହେଲେ ଅତିପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଚ) ଯଦି ଏହା କହଯେ- ସମବାୟିକାରଣର ଆତ୍ମାତିଶୟ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟବାଦର ପ୍ରସକ୍ତ (ଅତିବ୍ୟାପ୍ତି) ହେବ ।

(ଠ) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ପ୍ରାତ୍ କ୍ଷୀରାଦ୍ୟାନ୍ୟେବ ଦ୍ରବ୍ୟାଣି ଦଧାଦିଭାବେନାବତିଷ୍ଠମାନାନି କାର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟାଂ ଲଭନ୍ତି ଇତି ନ କାରଣାଦନ୍ୟତ୍ତ୍ଵକାର୍ଯ୍ୟଂ ବର୍ଷଣତେନାପି ଶକ୍ୟଂ ନିଷ୍ପେତୁମ୍ । ତଥା ମୂଳକାରଣମେବାତ୍ମାତ୍ତ୍ଵକାର୍ଯ୍ୟାଭେନ ତେନ କାର୍ଯ୍ୟାକାରଣେ ନଟବତ୍ ସର୍ବବ୍ୟବହାରାନ୍ତଦତ୍ତଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ।

(ଖ) ଏବଂ ଯୁକ୍ତଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରାଗୁପତ୍ତୋଃ ସଦ୍ଵାନନ୍ୟତ୍ତ୍ଵଂ ଚ କାରଣାଦବଗମ୍ୟତେ । ଶବ୍ଦାନ୍ତରାଜ୍ଞେତଦବଗମ୍ୟତେ । ପୂର୍ବସୂତ୍ରେଽସଦ୍ ବ୍ୟପଦେଶିନଃ ଶବ୍ଦସ୍ୟେବା ଦାହତଦ୍ଵାଭିତୋଽନ୍ୟଃ ସଦ୍ ବ୍ୟପଦେଶୀ ଶବ୍ଦଃ ଶବ୍ଦାନ୍ତରମ୍- ‘ସଦେବ ସୋମେଦମଗ୍ର ଆସୀଦେକମେବାଦ୍ଵିତୀୟମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଗ) ତଦବୈକ ଆହୁରସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍’ ଇତି ଋସତ୍ ପକ୍ଷପୁପକ୍ଷିପ୍ୟ ‘କଥମସତଃ ସର୍ଜାଯୋତ’ ଇତ୍ୟାକ୍ଷିପ୍ୟ ‘ସଦେବ ସୋମେଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍’ (ଛା ୬-୨-୧) ଇତ୍ୟବଧାରୟତି ।

(ଘ) ତତ୍ତ୍ଵେଦଂ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରାଗୁପତ୍ତୋଃ ସଞ୍ଜବବାଚ୍ୟେନ କାରଣେନ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟସ୍ୟ ଶୂନ୍ୟମାଶତ୍ଵାତ୍ ସଦ୍ଵାନନ୍ୟତ୍ତ୍ଵେ ପ୍ରସିଧତ୍ । ଯଦି ତୁ ପ୍ରାଗୁପ୍ତଭେରସତ୍ତ୍ଵକାର୍ଯ୍ୟଂ ସ୍ୟାତ୍ ପଶ୍ୟାକୋପ୍ରଦ୍ୟମାନଂ କାରଣେ ସମବେକ୍ଷାଭିଦାନ୍ୟତ୍ତ୍ଵକାରଣାତ୍ ସ୍ୟାତ୍ । ତତ୍ତ୍ଵ ‘ଯେନାଶ୍ଚିତଂ ଶୁଦ୍ଧଂ ଭବତି’ (ଛା ୬-୧-୩) ଇତୀୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ପାଡ଼େତ୍ । ସଦ୍ଵାନନ୍ୟତ୍ଵାବଗତେଷ୍ଟିୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ସମର୍ଥ୍ୟତେ ।

(ଠ) ଭାଷାଂତର-(କ) ତେଶୁ କ୍ଷୀର ପ୍ରଭୃତି ପଦାର୍ଥ ଦଧିପ୍ରଭୃତି ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହି କାର୍ଯ୍ୟସଂଜ୍ଞାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, କାରଣଠାରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଅଟେ- ଏହିପରି ଶହେବର୍ଷ ପରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସ୍ଥିରତା ହେବ ନାହିଁ । ସେହିପରି ମୂଳକାରଣ ହିଁ ଅନ୍ତିମ କାର୍ଯ୍ୟପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ସେହି କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ସବୁବ୍ୟବହାରକୁ ଆଶ୍ରୟ କରନ୍ତି ।

(ଖ) ସେହିପରି ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟର ସତ୍ତ୍ଵ ଓ କାରଣଠାରୁ ଅନନ୍ୟତା ଯୁକ୍ତିଦ୍ଵାରା ଅବଗତ ହୁଏ ଏବଂ ‘ଶବ୍ଦାନ୍ତରାତ୍’ ଅନ୍ୟଶୁଦ୍ଧିରେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଅଛି । ପୂର୍ବ ସୂତ୍ରରେ ଅସତ୍କୁ



କହୁଥିବା (ଅସଦେବେଦମଗ୍ର ଆସୀତ) ଶବ୍ଦଶ୍ରୁତି ଉଦାହୃତ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟସତ୍ତ୍ଵ କଥନ କରୁଥିବା ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟ ! (ହେ ପ୍ରିୟଦର୍ଶନା ଉତ୍ତପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଏକ ଅଦ୍ଵିତୀୟ ସତ୍ତ୍ଵ ଥିଲା) ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ।

(ଗ) ‘ତଦ୍ଭବେକ’ (କେତେକ କହନ୍ତି ଯେ- ଉତ୍ତପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଅସଦ୍ଭୁତ ଥିଲା) ଏହିପ୍ରକାର ଅସତ୍ ପକ୍ଷକୁ ଉପକ୍ଷେପ (ଉତ୍ଥାନ) କରି ‘କଥମସତଃ’ (ଅସତ୍ଠାରୁ ସତ୍ କିପରି ଉତ୍ତପନ୍ନ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଆକ୍ଷେପ କରି ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟଦମଗ୍ର ଆସୀତ’ (ହେ ସୋମ୍ୟ ଉତ୍ତପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ସଦ୍ଭୁତ ଥିଲା) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରେ ।

(ଘ) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ‘ଇଦମ୍’ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟର ପୂର୍ବରୁ ‘ସତ୍’ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ କାରଣର ସହିତ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟ ଶୁଣାଯାଏ । ଏହାଦ୍ଵାରା ସତ୍ ଓ ଅନନ୍ୟତ୍ଵ କାରଣର ସହିତ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟ ଶୁଣାଯାଏ । ଏହାଦ୍ଵାରା ସତ୍ ଓ ଅନନ୍ୟତ୍ଵ ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵାବରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଯଦି ଉତ୍ତପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅସତ୍ ହୁଏ, ତେବେ କାରଣରୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ଜାତ ହୋଇପାରେ । ଏହିପରି ହେଲେ ‘ଯେନାଶ୍ରୁତଂ’ (ଯାହାଦ୍ଵାରା ଅଶ୍ରୁତ ହିଁ ଶ୍ରୁତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା ବାଧୁତ ହୁଏ । କାର୍ଯ୍ୟର ସତ୍ ଓ ଅନନ୍ୟତ୍ଵର ଅବଗତି ଦ୍ଵାରା ଏହିଶ୍ରୁତିଜ୍ଞା ସମର୍ଥନ କରାଯାଏ ।

पटवच्च ॥ ୧୧ ॥

୧ । ପଟବଚ୍ଚ ॥ ୨-୧-୧୯ ॥

ପଟବଚ୍ଚ ଚ = ଯେପରି ସଂବେଷିତ ଓ ପ୍ରସାରିତ ବସ୍ତୁରେ ସେହି ସମୟରେ ବିଲକ୍ଷଣପ୍ରତୀତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବସ୍ତୁରେ କୌଣସି ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ମୃତ୍ତିକା ଓ ଘଟରେ ଭେଦ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ଚ ସଂବେଷିତଃପଟୋ ନ ବ୍ୟକ୍ତଂ ଗୃହ୍ୟତେ କିମୟଂ ପଟଃ କିଂ ବାନ୍ୟତଦ୍ବ୍ୟାପିତି । ସ ଏବ ପ୍ରସାରିତୋ ଯତ୍ସଂବେଷିତଂ ଦ୍ରବ୍ୟଂ ତତ୍ପଟଂ ଏବେତି ପ୍ରସାରଣୋଦ୍ଭବ୍ୟକ୍ତୋ ଗୃହ୍ୟତେ ।

(ଖ) ଯଥାଚ ସଂବେଷନସମୟେ ପଟ ଇତି ଗୃହ୍ୟମାଣୋଽପି ନ ବିଶିଷ୍ଟାୟାମବିସ୍ତାରୋ ଗୃହ୍ୟତେ ସ ଏବ ପ୍ରସାରଣସମୟେବିଶିଷ୍ଟାୟାମବିସ୍ତାରୋ ଗୃହ୍ୟତେ ନ ସଂବେଷିତରୂପାଦନେ୍ୟାୟଂ ଭିନ୍ନଃ ପଟ ଇତି ।

(ଗ) ଏବଂ ତଦ୍ଭାଦିକାରଣାବସ୍ଥା ପଟାଦି କାର୍ଯ୍ୟମସ୍ପଷ୍ଟଂ ସତ୍ ତୁରାବେମକୁବିହାଦି-କାରକ ବ୍ୟାପାରାଦିଭିର୍ବ୍ୟକ୍ତଂ ସ୍ପଷ୍ଟଂ ଗୃହ୍ୟତେ । ଅତଃ ସଂବେଷିତ ପ୍ରସାରିତପଟନ୍ୟା-ୟେନୈବାନନ୍ୟତ୍ଵକାରଣାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେପରି ଗୁଡ଼ା ହୋଇଥିବା ଲୁଗା ‘ଏହା ଲୁଗା ଅଥବା କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ’ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ କି ? ତାହା ଖୋଲିଦେଲା ପରେ ଯାହା ସଂବେଷିତ ଦ୍ରବ୍ୟପଦାର୍ଥ ଥିଲା, ସେହି ବସ୍ତ୍ର-ଏହି ପ୍ରକାର ମେଲାଜଲା ପରେ ହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଖ) ଯେପରି ସଂବେଷ୍ଟନସମୟରେ ‘ଏହାହିଁ ପଟ’ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ, ପରନ୍ତୁ ପ୍ରସାରଣ ସମୟରେ ଏହାର ବିସ୍ତାର ଜଣାପଡ଼େ, କିନ୍ତୁ ସଂବେଷିତ ରୂପ ଭିନ୍ନଲୁଗା ରୂପରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ସେପରି ତନ୍ତୁ କାରଣ ରୂପରେ ସ୍ଥିତ ପଟାଦିକାର୍ଯ୍ୟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ତୁରୀ, ବେମ, ତନ୍ତୀ ଇତ୍ୟାଦି କାରକବ୍ୟାପାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତ୍ରବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ତେଣୁ ସଂବେଷିତ ଓ ପ୍ରସାରିତ ପଟନ୍ୟାୟରେ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ।

यथा च प्राणादिः ॥ ୧୦ ॥

(୧) ଯଥା ଚ ପ୍ରାଣାଦିଃ ॥ ୨-୧-୨୦ ॥

ଯଥା ଚ ପ୍ରାଣାଦିଃ=ଯେପରି ପ୍ରାଣାୟମ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ନିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରାଣ, ଅପାନାଦି ଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟଭିନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ରହେ ନାହିଁ, ସେପରି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଭେଦହେଲେ କାରଣରେ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ଚ ଲୋକେ ପ୍ରାଣାପାନାଦିଷୁ ପ୍ରାଣଭେଦେଷୁ ପ୍ରାଣାୟମେନ ନିରୁଦ୍ଧେଷୁ କାରଣମାତ୍ରେଣ ରୂପେଣ ବର୍ତ୍ତମାନେଷୁ ଜୀବନମାତ୍ରଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନିର୍ବିଭ୍ୟତେ ନାକୁଞ୍ଚନପ୍ରସାରଣାଦିକଂ କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତରମ୍ । ତେଷ୍ଠେବ ପ୍ରାଣଭେଦେଷୁ ପୁନଃ ପ୍ରବୃତ୍ତେଷୁ ଜୀବନାଦଧିକମାକୁଞ୍ଚନ ପ୍ରସାରଣାଦିକମପି କାର୍ଯ୍ୟାନ୍ତରଂ ନିର୍ବିଭ୍ୟତେ । ନଚ ପ୍ରାଣଭେଦାନାଂ ପ୍ରଭେଦବତଃ ପ୍ରାଣାଦନ୍ୟତ୍, ସମାରଣସ୍ୱଭାବାବିଶେଷାତ୍ ।

(ଖ) ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣାଦନନ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ଅତଶ୍ଚ କୃତ୍ରସ୍ୟ ଜଗତୋ ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରଦନନ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ସିଦ୍ଧୌଷା ଶ୍ରେୀତା ପ୍ରତିଜ୍ଞା ‘ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତ୍ୟମତଂ ମତମବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞାତମ୍’ (ଛା ୬-୧-୧) ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେପରି ସଂସାରରେ ପ୍ରାଣ, ଅପାନାଦିପ୍ରାଣଭେଦର ପ୍ରାଣାୟମଦ୍ୱାରା ନିରୁଦ୍ଧ ହେଲାପରେ ଓ କାରଣ ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲା ପରେ ଜୀବନମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପାଦିତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଆକୁଞ୍ଚନ ଓ ପ୍ରସାରଣାଦି ଅନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ସେହି ପ୍ରାଣ ଭେଦରେ ପୁନଃ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ ଜୀବନଠାରୁ ଅଧିକ ଆକୁଞ୍ଚନ, ପ୍ରସାରଣାଦି



ଅନ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ସଂପାଦିତ ହୁଅନ୍ତି । ଭେଦବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାଣଠାରୁ ତାହା ପ୍ରାଣଭେଦ ନୁହେଁ । କାରଣ-
ସମାରଣ ସ୍ୱଭାବ ବାୟୁର ସ୍ୱଭାବ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ସମାନ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣଠାରୁ ଅନନ୍ୟ ହୁଏ । ତେଣୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ
ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ଓ ତାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନ ହେଲେ ‘ଯୋନଶ୍ଚିତ’ (ଯାହାର ଶ୍ରବଣ
ଦ୍ୱାରା ଅଶ୍ଚିତ ଶ୍ଚିତ ହୁଏ, ମନନ ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ମନନ ହୁଏ, ଅବିଜ୍ଞାତ ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ)
ଏହି ଶ୍ଚିତ ପ୍ରତିପାଦିତପ୍ରତିଜ୍ଞା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

ଇତର ବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣ - ୭

୭ इतरव्यपदेशाधिकरणम् । सू० ॥ ୨୧-୨୩ ॥

୧ । ଇତରବ୍ୟପଦେଶାଦ୍ ହିତାକରଣାଦିଦୋଷପ୍ରସକ୍ତିଃ ॥ ୨-୧-୨୧ ॥

ଇତରବ୍ୟପଦେଶାତ୍=‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଇତରଜୀବରେ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱ
ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ଅଥବା ‘ଅନେକ ଜୀବେନାତ୍ମନା’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ଜୀବତ୍ୱ
ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମା ହିଁ ସୃଷ୍ଟା, ଜୀବସୃଷ୍ଟି କରେ । ହିତାକରଣାଦିଦୋଷ-
ପ୍ରସକ୍ତିଃ = ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିଜେ ଅହିତ, ମରଣାଦି ଅନେକଅନର୍ଥ କରଣରୂପଦୋଷର ପ୍ରସକ୍ତି
ହେବ । ତେଣୁ ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅନ୍ୟଥା ପୁନଶ୍ଚେତନ କାରଣବାଦ ଆକ୍ଷିପ୍ୟତେ । ଚେତନାଦହି
ଜଗତ୍ ପ୍ରକ୍ରିୟାୟାମାଶ୍ରୀୟମାଶାୟାଂ ହିତକରଣାଦୟୋ ଦୋଷାଃ ପ୍ରସଜ୍ୟନ୍ତେ । କୃତାଃ
ଇତରବ୍ୟପଦେଶାତ୍ । ଇତରସ୍ୟ ଶାରୀରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନ୍ତଃ ବ୍ୟପଦିଶତି ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି
ଶ୍ୱେତକେତୋ’ (ଛା ୬-୪-୭) ଇତି ପ୍ରତିବୋଧନାତ୍ ।

(ଖ) ଯଦ୍ବା । ଇତରସ୍ୟତ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶାରୀରାତ୍ମନ୍ତଃ ବ୍ୟପଦିଶତି ‘ତତ୍ ସୃଷ୍ଟା
ତଦେବାନୁପ୍ରାପିଶତ୍’ (ତେ ୨-୬) ଇତି ସୃଷ୍ଟରେବାବିକୃତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ କାର୍ଯ୍ୟାନୁପ୍ରାବେ-
ଶେନ ଶାରୀରାତ୍ମତ୍ୱପ୍ରଦର୍ଶନାତ୍ । ‘ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମାନୁପ୍ରାପିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି’
(ଛା ୬-୩-୧) ଇତିତପରା ଦେବତା ଜୀବମାତ୍ମଣୋନେନ ବ୍ୟପଦିଶନ୍ତା ନ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଭିନ୍ନଃ
ଶାରୀର ଇତି ପ୍ରଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାଦ୍ୟଦ୍ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସୃଷ୍ଟୃଦ୍ ତତ୍ତ୍ୱାରାଧ୍ୟେବେତି ।

(ଗ) ଅତଃ ସ ସ୍ମୃତନ୍ତଃ କର୍ତ୍ତାସନ୍ ହିତମେବାତ୍ମନଃ ସୌମନସ୍ୟ କରଂ କୁର୍ଯ୍ୟାନ୍ନାହିତଂ
ଜନ୍ମମରଣଜରାରୋଗାଦ୍ୟନେକାନର୍ଥଜାଲମ୍ । ନହି କର୍ଣ୍ଣଦପରତତ୍ତ୍ୱୋ ବନ୍ଧନାଗାରମାତ୍ମନଃ
କୃତ୍ୱାନୁପ୍ରାପିଶତି । ନ ଚ ସ୍ୱୟମତ୍ୟନ୍ତର୍ନିର୍ମଳଃ ସନ୍ନତ୍ୟନ୍ତମକିନଂ ଦେହମାତ୍ମତ୍ୱେ ନୋପେୟାତ୍ ।
କୃତମପି କଥଂଚିଦ୍ ଯଦ ଦୃଶ୍ୟକରଂ ତଦିଚ୍ଛୟା ଜହ୍ୟାତ୍ । ସୁଖ କରଂ ଟୋପାଦଦାତ ।
ସ୍ମୃରେଜ ମୟେଦଂ ଜଗଦ୍ବିନ୍ଦଂ ବିଚିତ୍ରଂ ବିରଚିତମିତି ।



(ଘ) ସର୍ବେହି ଲୋକଃ ସ୍ବର୍ଷଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କୃତ୍ୱା ସ୍ମରତି ମୟେଦଂକୃତମିତି । ଯଥାବ ମାୟାବୀ ସ୍ବୟଂ ପ୍ରସାରିତାଂ ମାୟାମିଚ୍ଛୟାନାପାୟା ସେନୈବୋପସଂହରତି, ଏବଂ ଶାରୀରୋଽପୀମାଂ ସୃଷ୍ଟିମୁପସଂହରେତ୍ । ସ୍ବୟମପି ତାବଚ୍ଛରୀରଂ ଶାରୀରୋନଶକ୍ତୋତ୍ୟନାୟାସେନୋପସଂହର୍ତ୍ତୁମ୍, ଏବଂ ହିତକ୍ରିୟାଦ୍ୟଦର୍ଶନାଦନ୍ୟାୟା ଚେତନାଜଗତ ପ୍ରକ୍ରିୟେତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଚେତନକାରଣବାଦ ପରପ୍ରକରଣଠାରୁ ପୁନର୍ବାର ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଇଅଛି । ଚେତନରୁ ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟି ଆଶ୍ରୟଣ କଲାପରେ ହିତାକରଣ ଇତ୍ୟାଦିଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବେ । କିପରି ? ଇତରର ବ୍ୟପଦେଶ ହେତୁ । ଇତରଜୀବାତ୍ମାର ବ୍ରହ୍ମାମ୍ବୁସ୍ମରୁପରେ ଶ୍ରୁତି ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ଯଥା- ‘ଯ ଆତ୍ମା’ (ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ ! ହେ ଶ୍ରେତକେତୁ ! ସେ ତୁ ଆତ୍ମାଅଟୁ) ଏହାହିଁ ଜ୍ଞାନ କରାଏ ।

(ଖ) ଅଥବା ଇତର ବ୍ରହ୍ମର ଜୀବାତ୍ମାରୂପରେ ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । କାରଣ- ‘ତତ୍ସୃଷ୍ଟା’ (ତାହାକୁ ରଚନା କରି ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲା) ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ରଷ୍ଟା ଆବିର୍ଭୂତବ୍ରହ୍ମକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରା ଜୀବାତ୍ମା ଦେଖାଏ । ‘ଅନେକ ଜୀବେନ’ (ମୁଁ ଏହି ଜୀବାତ୍ମାରୂପରେ ତିନି ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ନାମ ଓ ରୂପକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରିବି) ଏହିପରି ପରଦେବତାଜୀବର ଆତ୍ମଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବ୍ୟପଦେଶ କରୁଥିବା ଶାରୀର ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ବୋଲି ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ (ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭେଦ ହେଲେ) ସ୍ରଷ୍ଟୃ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ମଧ୍ୟ ଶାରୀରର ହୁଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରକର୍ତ୍ତା ହୋଇ ମନୋଽନୁକୂଳ ନିଜର ଉପକାର କରେ ଜନ୍ମ, ମରଣ, ଜରା ରୋଗ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଅନର୍ଥସମୂହରୂପ ଅହିତ କରେ ନାହିଁ, କାରଣ-ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୋଇ କିଏ ହେଲେ ନିଜ ନିଜ ପାଇଁ ବନ୍ଧନଘର ନିର୍ମାଣ କରି ସେହି କାରାଗାରରେ ପ୍ରବେଶ କରେ ନାହିଁ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ଯଦି ଦୁଃଖରେ ସେ କିଛି କରେ, ସେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ତ୍ୟାଗକରେ, ସୁଖକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ଏବଂ ମୁଁ ଏହି ବିଚିତ୍ରସଂସାରକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ।

(ଘ) କାରଣ- ସେ (ଆତ୍ମା) ସମସ୍ତେ କାମ କରି ‘ମୁଁ ଏହା କରିଛି’ ବୋଲି ସ୍ମରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଏହା ସ୍ବର୍ଷ ଭାବରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଯେପରି ମାୟାବୀ ନିଜେ ବିସ୍ତାର ହୋଇ ତାର ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ବିନାପରିଶ୍ରମରେ ଉପସଂହାର କରେ, ସେପରି ଶାରୀର ମଧ୍ୟ ଏହି ସୃଷ୍ଟିର ଉପସଂହାର କରେ, ପରନ୍ତୁ ଶାରୀର ନିଜଶରୀରର ଅନାୟାସ ଉପସଂହାର କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ହିତକ୍ରିୟାଦିର ଅଦର୍ଶନରୁ ଏହି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ- ଚେତନାଦ୍ୱାରା ଜଗତ୍ ପ୍ରକ୍ରିୟା ସ୍ୱାକାର କରିବା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଅନ୍ୟାୟ ଅଟେ ।



अधिकंतु भेदनिर्देशात् ॥ २ ॥

୧- ଅଧିକତ୍ଵ ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ ॥ ୨-୧-୧୧ ॥

ତୁ=ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଦିଆଯାଇଛି । ଅଧିକତ୍ଵ=ଜୀବଠାରୁ ସର୍ବଜ୍ଞ, ଭିନ୍ନ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟା ହୁଏ । ତେଣୁ ସେଥିରେ ହିତାକରଣାଦି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍=କାରଣ-‘ଆତ୍ମା ବାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ଵାରା କଳ୍ପିତ ଭେଦରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ୍ଦ ପକ୍ଷ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି । ଯତ୍ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବଶକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧମୁକ୍ତସ୍ଵଭାବ ଶାରୀରାଦଧିକତ୍ଵମନ୍ୟତ, ତଦ୍ ବୟଂ ଜଗତଃ ସୃଷ୍ଟି କୁମ୍ଭଃ । ନ ତସ୍ମିନ୍ ହିତାକରଣାଦୟୋ ଦୋଷାଃ ପ୍ରସଜ୍ୟନ୍ତେ । ନହି ତସ୍ୟ ହିତଂ କିଞ୍ଚିଦକର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ମସ୍ତ୍ରାହିତଂ ବା ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ, ନିତ୍ୟମୁକ୍ତସ୍ଵଭାବତ୍ଵାତ୍ । ନ ଚ ତସ୍ୟ ଜ୍ଞାନପ୍ରତିବନ୍ଧଃ ଶକ୍ତିପ୍ରତିବନ୍ଧୋ ବା କୃତିଦପ୍ୟସ୍ତି, ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵାତ୍ ସର୍ବଶକ୍ତିତ୍ଵାତ୍ । ଶାରୀରସ୍ତ୍ରେନେବ ବିଧିସ୍ତ-ସ୍ମିନ୍ ପ୍ରସଜ୍ୟନ୍ତେ ହିତାକରଣାଦୟୋ ଦୋଷାଃ । ନତୁ ତଂ ବୟଂ ଜଗତଃ ସୃଷ୍ଟାରଂ କୁମ୍ଭଃ ।

(ଖ) କୃତ ଏତତ୍ । ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ । ‘ଆତ୍ମା ବାରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଶ୍ରୋତବ୍ୟା ମତ୍ରବ୍ୟା ନିବିଧାସିତବ୍ୟଃ’ (ବୃ ୨-୪-୫), ‘ସୋଽନେନ୍ଦ୍ରିୟବ୍ୟଃ ସ ବିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଃ’ (ଛା ୬-୭-୧), ‘ସତାସୋମ୍ୟ ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି’ (ଛା ୬-୮-୧) ‘ଶାରୀର ଆତ୍ମା ପ୍ରାନ୍ତଜ୍ଞେନାତ୍ମନାରୂତଃ’ (ବୃ ୪-୩-୩୫) ଇତେବ ଜାତୀୟକଃ କର୍ତ୍ତୃକର୍ମାଦିଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶୋ ଜୀବାଦଧିକତ୍ଵ ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତୁଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷକୁ ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ଯାହା ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ, ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ବୁଦ୍ଧ ଓ ମୁକ୍ତସ୍ଵଭାବ ବ୍ରହ୍ମ ଜୀବଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଆମ୍ଭେ ତାକୁ ସଂସାରର ସୃଷ୍ଟା ବୋଲି କହିବା । ସେଥିରେ ହିତାକରଣ ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତାହାଠାରୁ ଅଧିକ କିଛି ହିତକାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର ନାହିଁ, ଏବଂ ଅହିତକାର୍ଯ୍ୟ ପରିହାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ନିତ୍ୟ, ମୁକ୍ତ ସ୍ଵଭାବ ଅଟେ । ସେ ସର୍ବଜ୍ଞ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ହେଲେ ସେହି ଜ୍ଞାନର ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଅଥବା ଶକ୍ତିର ପ୍ରତିବନ୍ଧ କେଉଁଠାରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅହିତକରିବାଦି ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେ ତାକୁ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟା ବୋଲି କହି ନାହିଁ ।

(ଖ) କାହିଁକି ? କାରଣ-ତାହା ସୃଷ୍ଟିଦ୍ଵାରା ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଯଥା- ‘ଆତ୍ମା ବାରେ’ ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ଆତ୍ମାକୁ ଦେଖିବା ଉଚିତ, ମନନ କରିବା ଉଚିତ, ନିବିଧାସନ କରିବା ଉଚିତ, (‘ସୋଽନେନ୍ଦ୍ରିୟବ୍ୟଃ’) ସେ ଅନେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଜ୍ଞାସିତବ୍ୟ (‘ସତାସୋମ୍ୟ’) ! ହେ ସୋମ୍ୟ ! ସ୍ଵସ୍ଥପ୍ତିରେ ସତ୍ ସହିତ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ



(‘ଶାରୀର’ ଆତ୍ମା) ମରଣକାଳରେ ଏହି ଜୀବାତ୍ମା ପରମାତ୍ମା ଦ୍ଵାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଯାଏ (ଏହି ପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତୃକର୍ମାଦି ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଜୀବଠାରୁ ଭିନ୍ନବ୍ରହ୍ମକୁ ଦେଖାଏ ।)

(୩) ମୂଳ-(କ) ମନୁଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶଶୋଧି ଦର୍ଶିତଃ ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ ଇତ୍ୟେବଂ-ଜାତୀୟକଃ । କଥଂ ଭେଦାଭେଦୌ ବିରୁଦ୍ଧୌ ସମ୍ଭବେୟାତାମ୍ । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ଆକାଶ ଘଟାକାଶନ୍ୟାୟେନୋଭୟସମ୍ଭବସ୍ୟ ଚତ୍ର ଚତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତଦ୍ଵାର୍ ।

(ଖ) ଅପି ଚ ଯଦା ତତ୍ତ୍ଵମସୀତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକେନାଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶେନା ଭେଦଃ ପ୍ରତିବାଧିତୋ ଭବତ୍ୟପଗତଂ ଭବତି, ତଦା ଜୀବସ୍ୟ ସଂସାରିତ୍ଵଂ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସ୍ଵଷ୍ଟୃତ୍ଵଂ, ସମସ୍ତ୍ୟ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନବିକୃଷ୍ଟିତସ୍ୟ ଭେଦବ୍ୟବହାରସ୍ୟ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନେନ ବାଧିତଦ୍ଵାର୍ ।

(ଗ) ଚତ୍ର କୁତ ଏବ ସୃଷ୍ଟିଃ କୁତୋ ବା ହିତାକରଣାଦୟୋ ଦୋଷାଃ । ଅବି-ଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ ନାମରୂପକୃତକାର୍ଯ୍ୟକରଣସଂଘାତୋପାଧିବିବେକକୃତା ହି ଭ୍ରାନ୍ତିହିତା-କରଣାଦିଲକ୍ଷଣଃ ସଂସାରୋ ନତୁ ପରମାର୍ଥତୋଷ୍ଠାତ୍ୟ ସକୃଦବୋରଂ । ଜନ୍ମମରଣଛେଦନ ଭେଦନାଦ୍ୟଭିମାନବତ୍ ।

(ଘ) ଅବାଧିତେ ତୁ ଭେଦବ୍ୟବହାରେ ‘ସୋଽନେଷ୍ଠବ୍ୟଃ ସ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକେନ ଭେଦ ନିର୍ଦ୍ଦେଶେନାବଗମ୍ୟମାନଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଧିକୃତ୍ଵଂ ହିତାକରଣା-ଦିଦୋଷପ୍ରସକ୍ତିଂ ନିରୁଣାନ୍ତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରତୁ ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ ପରି ଅଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ପୁନର୍ବାର ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ଅଭେଦ କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ- ମହାକାଶ ଓ ଘଟାକାଶନ୍ୟାୟଭଳି ସେହିସେହି ସ୍ଥାନ ଗୁଡ଼ିକରେ ଦୁଇଟି ପଦାର୍ଥର ସମ୍ଭବ (ପ୍ରାପ୍ତି) ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରାଗଲା ।

(ଖ) ଯେତେବେଳେ ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ପରି ଅଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶଦ୍ଵାରା ଜୀବ ଅଭେଦ ପ୍ରତିବୋଧିତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବର ସଂସାରିତ୍ଵ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ଵଷ୍ଟୃତ୍ଵ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ- ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ବିଷ୍ଠାର ହୋଇଥିବା ସମସ୍ତ ଭେଦ ବ୍ୟବହାରର ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ବାଧିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏହିପରି ସ୍ଥିତିରେ ସୃଷ୍ଟି କିପରି ହିତାକରଣ ଦୋଷ ହୁଏ । ହିତାକରଣ ପ୍ରଭୃତି ରୂପ ସଂସାର ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ ନାମ ଓ ସ୍ଵରୂପକୃତ ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଘାତ ରୂପ ଉପାଧିର ଅବିବେକଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ମିଥ୍ୟା ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପରମାର୍ଥତଃ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ ଅନେକଥର କହିଛୁ । ଯେପରି ଶରୀରର ଜନ୍ମ-ମରଣ, ଛେଦନ-ଭେଦନ ଇତ୍ୟାଦିର ଆତ୍ମାରେ ଅଭିମାନଦ୍ଵାରା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।



(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଭେଦବ୍ୟବହାର ଅବାଧୃତ ହେଲାପରେ ‘ସୋଂନେଷବ୍ୟଃ’ ‘ସଃ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଃ’ ଏହିପ୍ରକାରର ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶଦ୍ଵାରା ଅବଗତ ହୋଇ ବ୍ରଶଗତ ଭେଦ ହିତାକରଣାଦି ଦୋଷର ପ୍ରସକ୍ତିକୁ ବାଧାଦିଏ ।

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ ୨୩ ॥

(୧) ଅସ୍ମାଦିବଚ୍ଚ ତଦନୁପପତ୍ତିଃ ॥ ୨-୧-୨୩ ॥

ଅସ୍ମାଦିବଚ୍ଚ - ଗୋଟିଏ ପୃଥ୍ବୀଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଯେପରି ବଜ୍ର, ବୈଦୂର୍ଯ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ଭେଦରେ ପୃଥକ୍ ରୂପେ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମରେ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ, ତଦନୁପପତ୍ତିଃ-ଅନ୍ୟକଳ୍ପିତ ଦୋଷର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ଚ ଲୋକେ ପୃଥ୍ବୀଭୂସାମାନ୍ୟାନ୍ନିତାତାମୟଶ୍ଚନାଂ କେଚିନ୍ନହାହାଁ ମଣୟୋବଜ୍ରବୈଦୂର୍ଯ୍ୟାଦନ୍ୟୋଽନ୍ୟେ ମଧ୍ୟମବୀର୍ଯ୍ୟାଃ ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତା-ଦୟୋଽନ୍ୟେ ପ୍ରହୀଣାଃ ଶ୍ଵବାୟସପୁଷ୍ପେପେଶାହୀଃ ପାଷାଣା ଇତ୍ୟନେକବିଧଂ ବୈଚିତ୍ର୍ୟଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(ଖ) ଯଥା ଟେକପୃଥ୍ବୀବ୍ୟାପାଶ୍ରୟାଣାମପି ବାଜାନାଂ ବହୁବିଧଂ ପତ୍ରପୁଷ୍ପଫଳ-ଗନ୍ଧରସାଦିବୈଚିତ୍ର୍ୟଂ ଚନ୍ଦନକିଂପାକାଦିସ୍ମୃତଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ଯଥା ଟେକସ୍ୟାପ୍ୟନ୍ନରସସ୍ୟ ଲୋହିତାଦାନି କେଶଲୋମାଦାନି ଚ ବିଚିତ୍ରାଣି କାର୍ଯ୍ୟାଣି ଭବନ୍ତି ।

(ଗ) ଏବମେକସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜୀବପ୍ରାଞ୍ଜ ପୃଥକ୍ କାର୍ଯ୍ୟବୈଚିତ୍ର୍ୟଂ ଗ୍ରେପପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟତସ୍ତଦନୁପପତ୍ତିଃ । ପରପରିକଳ୍ପିତଦୋଷାନୁପପତ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶୁଦେଷ୍ ପ୍ରମାଣ୍ୟାଦବିକାରସ୍ୟ ଚ ବାଘରମ୍ଭଣମାତ୍ରଦ୍ଵାରା ସ୍ୱପ୍ନଦୃଶ୍ୟଭାବବୈଚିତ୍ର୍ୟବଜ୍ଞେତ୍ୟଭ୍ୟୁକ୍ତୟଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେପରି ବ୍ୟବହାରରେ ପୃଥ୍ବୀଭୂଗୁଣଯୁକ୍ତ ପଥରରେ କୌଣସି ପଥର ଯଥା-ବଜ୍ର, ବୈଦୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ମୂଲ୍ୟମଣି ଅଛନ୍ତି । କେତେକ ଅନ୍ୟ ସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟମ ମୂଲ୍ୟ ମଣି ରହନ୍ତି ଓ ଅନ୍ୟ ନିକୃଷ୍ଟ ପଥର କୁକୁରକୁ ଅଥବା କୁଅରେ ଫୋପାଡ଼ିବା ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟହେବା ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ପାଷାଣରେ ଅନେକପ୍ରକାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ଯେପରି ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ପୃଥ୍ବୀକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଥିବା ବାଜକୁ ପାତ୍ର, ପୁଷ୍ପ, ଫଳ, ଗନ୍ଧ, ରସ, ଇତ୍ୟାଦି ଅନେକପ୍ରକାରର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଚନ୍ଦନ, ତାଳ, ଚମ୍ପକାଦି ବୃକ୍ଷରେ ଉପଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ଯେପରି ଏକହିଁ ଅନ୍ନରସର ରୁଧିର ପ୍ରଭୃତି କେଶଲୋମାଦି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ଠିକ୍ ସେହିପରି ଏକବ୍ରହ୍ମରୁ ଜୀବ ଓ ପ୍ରାଞ୍ଜରୂପେ ପୃଥକ୍ ଓ କାର୍ଯ୍ୟବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହିଦୋଷର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟଦ୍ଵାରା ପରିକଳ୍ପିତ



ଦୋଷର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ବୁଝାଯାଏ । ଶ୍ରୁତିପ୍ରାମାଣ୍ୟହେଲେ ଓ ବିକାରର ବାଞ୍ଛନୀୟତାହେଲେ ସ୍ୱପ୍ନପଦାର୍ଥର ବିଚିତ୍ରତା ପରି ଏହା ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ; ସେହିପରି ଅନ୍ୟର ସଂଗ୍ରହ କରିବା ଉଚିତ ।

୮ **उपसंहारदर्शनाधिकरणम् । सु० ॥ २४-२५ ॥**

ଉପସଂହାର ଦର୍ଶନାଧିକରଣ-୮

उपसंहारदर्शान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

(୧) ଉପସଂହାରଦର୍ଶନାନୁକୃତି ଚେନ୍ନ କ୍ଷୀରବଦ୍ଧି ॥ ୨-୧-୨୪ ॥

ଉପସଂହାରଦର୍ଶନାତ୍-ସଂସାରରେ ଘଟାଦିର କର୍ତ୍ତା କୁମ୍ଭାରକୁ ଦଣ୍ଡ ଇତ୍ୟାଦି ଉପଯୋଗୀ ସାମଗ୍ରୀର ସଂଗ୍ରହ କରିବା କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି, ନ-ଅସହାୟ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର ଉପାଦାନ ଅଥବା ନିମିତ୍ତକାରଣ ହେବା ଅସମ୍ଭବ । ଇତି ଚେନ୍ନ- ଯଦି ଏହା କୁହାଯାଏ, ତେବେ ଏହା ଅସମୀଚୀନ । କାରଣ-କ୍ଷୀରବଦ୍ଧି ଯେପରି ଦୁଧ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ନିଜେ ଦଧିରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ସେପରି ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟକାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସଂସାରକୁ ସୃଷ୍ଟି କରେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମେକମଦ୍ୱିତୀୟଂ ଜଗତଃ କାରଣମିତି ଯଦୁକ୍ତଂ ତନ୍ନୋପଦ୍ୟତେ । କସ୍ମାତ୍ ? ଉପସଂହାରଦର୍ଶନାତ୍ । ଇହ ହି ଲୋକେ କୁଳାଳାଦିଯୋ ଘଟପଟାଦୀନାଂ କର୍ତ୍ତାରୋ ମୁଦ୍ଧଶ୍ଚକ୍ଷୁସ୍ତ୍ରାଦ୍ୟନେକ କାରକୋପସଂହାରୋଣ ସଂଗୃହୀତ ସାଧନଃ ସତସତକାର୍ଯ୍ୟଂ କୁର୍ବାଣା ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମ ଋଷହାୟଂ ତବାଭିପ୍ରେତଂ ତସ୍ୟ ସାଧନାତରାନୁପସଂଗ୍ରହେ ସତି କଥଂ ସ୍ତବ୍ଧମୁପପଦ୍ୟତ । ତସ୍ମାନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ୍ କାରଣମିତି ଚେତ୍ । ନୈଷଦୋଷଃ ଯତଃ କ୍ଷୀରବଦ୍ଧ ବ୍ୟସ୍ତଭାବବିଶେଷାଦୁପପଦ୍ୟତେ । ଯଥା ଲୋକେ କ୍ଷୀରଂଜଳଂ ବା ସ୍ୱୟମେବ ଦଧିହିମଭାବେନ ପରିଣମତେଽନପେକ୍ଷ୍ୟ ବାହ୍ୟଂ ସାଧନଂ ତଥେହାପି ଭବିଷ୍ୟତି । ତନ୍ନୁ କ୍ଷୀରାଦ୍ୟପି ଦଧିହିତାବେନ ପରିଣାମମନପେକ୍ଷ୍ୟତ ଏବ ବାହ୍ୟଂ ସାଧନ ମୌଷାଦିକଂ କଥମୁପପଦେ କ୍ଷୀରବଦ୍ଧାତି ।

(ଗ) ନୈଷ ଦୋଷଃ । ସ୍ୱୟମପି ହି କ୍ଷୀରଂ ଯାଂ ତ ଯାବତଂ ତପରିଣାମମାତ୍ରାମନ୍ନ ଭବତି ତାବତ୍ୟେବ ଦ୍ୱାର୍ଯ୍ୟତେ ଦୌଷ୍ଟ୍ୟଦିନା ଦଧିଭାବାୟ । ଯଦି ତ ସ୍ୱୟଂ ବଧିଭାବଶାଳତା ନ ସ୍ୟାନ୍ନୈବୌଷ୍ଟ୍ୟାଦିନାପି ବଳାଦଧିଭାବମାପଦ୍ୟତେ । ନହି ବାୟୁରାକାଶୋ ବୈଷ୍ଟ୍ୟାଦିନା ବଳାଦଧିଭାବମାପଦ୍ୟତେ । ସାଧନାସାମଗ୍ରୀତ ତସ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ସଂପାଦ୍ୟତେ । ପରିପୂର୍ଣ୍ଣଶକ୍ତିକଂ ତୁ ବ୍ରହ୍ମ । ନ ତସ୍ୟାନେ୍ୟନ କେନଚିତ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ସଂପାଦୟିତବ୍ୟା ।



(ଘ) ଶୁଭକ୍ଷ ଭବତି - ନ ତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଂ କରଣଂ ଚ ବିଦ୍ୟତେ, ନ ତତ୍ତ୍ଵମାତ୍ମାଧ୍ୟାତ୍ମକଃ ଦୃଶ୍ୟତେ । ପରାସ୍ୟ ଶକ୍ତିର୍ବିଦିଧେବ ଶୂନ୍ୟେତେ, ସ୍ଵଭାବିକା ଜ୍ଞାନବଳକ୍ରିୟା ଚ ॥, (ଶ୍ଳୋକ-୨) ଇତି । ତତ୍ତ୍ଵାଦେକସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଚିତ୍ରଶକ୍ତିଯୋଗାତ୍ ସାରାଦିବଦ୍‌ବିଚିତ୍ର ପରିଣାମ ଉପପଦ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏକ ଅଦ୍ଵିତୀୟ ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମଜଗତ୍‌ର କାରଣ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଉପପନ୍ନ ନୁହେଁ । କିପରି ? କାରଣ-ତାହା ଉପସଂହାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହିଲୋକରେ ଘଟ, ଘଟାଦି କର୍ତ୍ତା କୁମ୍ଭାର ପ୍ରଭୃତି ମୃତ୍ତିକା, ଦଣ୍ଡ, ଚକ୍ର, ସୂତା, ଜଳ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକକାରକ ସାଧନଗୁଡ଼ିକର ସଂଗ୍ରହ ଦ୍ଵାରା ସଂଗୃହୀତ ସାଧନ ହୋଇ ସେହି ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅସହାୟ ଅଭିପ୍ରେତ ଅଟେ- ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଅନ୍ୟସାଧନ ଗୁଡ଼ିକର ସାଧନସଂଗ୍ରହବ୍ୟତୀତ ତାହା କିପରି ସ୍ରଷ୍ଟ ହୁଏ ? ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ନୁହେଁ- ଏହିପରି କୁହାଗଲେ କୌଣସି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-କ୍ଷୀର ପରି ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ଵଭାବ ବିଶେଷଭାବରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯେପରି ଜଗତରେ ଦୁଧ କିମ୍ବା ଜଳ କୌଣସିବାହ୍ୟସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ନିଜେ ନିଜେ ଦଧି ବା ହିମକରକାଦିରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ସେପରି ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମ କୌଣସି ସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସଂସାରକୁ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ପରନ୍ତୁ ଦୁଧ ଇତ୍ୟାଦି ଦଧିରୂପରେ ପରିଣାମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଉଷ୍ମତା ପ୍ରଭୃତି ବାହ୍ୟସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କ୍ଷୀରଭଳି କିପରି କୁହାଯାଏ ?

(ଗ) ହଁ, ଏହା ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ । କାରଣ-ସ୍ଵୟଂ ଦୁଧ ଯେଉଁ ପରିଣାମ ବା ଯେତେ ପରିଣାମରେ ପରିଣାମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଉଷ୍ମତାଦିରେ ମଧ୍ୟ ସେତେ ପରିମାଣ ମାତ୍ରାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଉଷ୍ମତାଦିଦ୍ଵାରା ସେଠାରେ ଦହି ଶାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଦି ତାହାର ଦଧିଭାବ ହେବାପାଇଁ ସ୍ଵଭାବ ନହୁଏ, ତେବେ ଉଷ୍ମତାଦିଦ୍ଵାରା ବଳପୂର୍ବକ ଦଧିଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେପରି ବାୟୁ ଓ ଆକାଶ ଉଷ୍ମତାଦିଦ୍ଵାରା ବଳପୂର୍ବକ ଦଧିଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସାଧନସାମଗ୍ରୀଦ୍ଵାରା କେବଳ ତାହାର ପୂର୍ଣ୍ଣତାସଂପାଦନ କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣଶକ୍ତିଶାଳୀ, ତେଣୁ ତାହାର ପୂର୍ଣ୍ଣତା କୌଣସି ଅନ୍ୟ ସଂପାଦନ କରିବାରେ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ତେଣୁ ଏଠାରେ ‘ନ ତସ୍ୟ’ (ତାହାର ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନାହିଁ) । ତଦ୍‌ଗୁଣ ଓ ତାହାଠାରୁ ଅଧିକ ପଦାର୍ଥ କିଛି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାହାର ପରାଶକ୍ତି (ମାୟା) ନାନାପ୍ରକାରରେ ଶୁଣାଯାଏ । ତାହା ସ୍ଵାଭାବୀର ଜ୍ଞାନକ୍ରିୟା ଓ ବଳକ୍ରିୟା ଅଟେ) । ଏହା ଶୁଦ୍ଧି କହେ ତେଣୁ ଏକବ୍ରହ୍ମର ବିଚିତ୍ର ପରିଣାମ ଦୁଧ ଇତ୍ୟାଦିର ପରିଣାମ ପରି ବିଚିତ୍ର ଶକ୍ତିବଳରୁ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।



देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

(୧) ଦେବାଦିବଦପି ଲୋକେ ॥ ୨-୧-୨୫ ॥

ଲୋକେ-ମନ୍ତ୍ର, ଅର୍ଥବାଦ, ଇତିହାସ, ଦିତ୍ପୁରାଣପ୍ରଭୃତିରେ, ଦେବାଦିବତ୍ ସେପରି ଚେତନ ଦେବତା ଇତ୍ୟାଦି ବାହ୍ୟସାଧନର ବ୍ୟତୀତ ସଂକଳ୍ପମାତ୍ର ଦ୍ଵାରା ବିବିଧ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମମଧ୍ୟ, ଅପି-ଅସହାୟ ହୋଇ ଏହି ବିଚିତ୍ର ଜଗତର ଉପାଦାନ ଓ ନିମିତ୍ତକାରଣ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଉପପଦ୍ୟତେ କ୍ଷାରାଦାନାମଚେତନାନାମନ-ପେକ୍ଷ୍ୟାପି ବାହ୍ୟଂ ସାଧନଂ ଦଧାଦିଭାବଃ, ଦୃଷ୍ଟଂ । ଚେତନଃ ପୁନଃ କୁଳାଳାଦୟଃ ସାଧନସାମଗ୍ରୀମପେକ୍ଷେବ ତସ୍ମୈ ତସ୍ମୈ କାର୍ଯ୍ୟାୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନା ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ ।

(ଖ) କଥଂ ବ୍ରହ୍ମଚେତନଂ ସଦସହାୟଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେତେତେ । ଦେବାଦିବଦିତି କୁମଃ । ଯଥାଲୋକେ ଦେବାଃ ପିତର ଋଷୟ ଇତ୍ୟେବମାଦୟୋ ମହାପ୍ରଭାବାକ୍ଷେତନା ଅପି ସତ୍ତ୍ଵୋଦ୍ଭବପେକ୍ଷେବ କୃତ୍ସନ୍ ବାହ୍ୟଂ ସାଧନମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟବିଶେଷଯୋଗାଦଭିଧାନମାତ୍ରେଣ ସ୍ଵତ ଏବ ବହୁନି ନାନାସଂସ୍ଥାନାନି ଶରୀରାଣି ପ୍ରାସାଦାଦାନିଚ ରଥାଦାନିଚ ନିର୍ମିତାଣା ଉପଲଭ୍ୟନ୍ତେ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥବାଦେତିହାସପୁରାଣପ୍ରମ୍ୟାଣାତ୍ ।

(ଗ) ତନ୍ମୁନାଭିଷ୍ଠତଃଏବ ତନ୍ମୁନ୍ ସୃଜତି । ବଳାକା ଋତ୍ତରେଣୈବ ଶୁକ୍ଳଂ ଗର୍ଭଂଧରେ । ପଦ୍ମିନୀ ଋନପେକ୍ଷ୍ୟ କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରସ୍ଥାନସାଧନଂ ସରୋତ୍ତରାତ୍ ସରୋତରଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠେତ ଏବଂ ଚେତନମପି ବ୍ରହ୍ମାନପେକ୍ଷ୍ୟ ବାହ୍ୟଂସାଧନଂସ୍ଵତ ଏବ ଜଗତଃ ସ୍ରଷ୍ଟ୍ୟତି ।

(ଘ) ସ ଯଦି ବ୍ରୁୟାଦ୍ୟଏତେ ଦେବାଦୟୋ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତା ଉପାଭାଷେ ଦାର୍ଶନିକେନ ବ୍ରହ୍ମଣା ନ ସମାମାଭବନ୍ତି । ଶରୀରମେବ ହ୍ୟଚେତନଂ ଦେବାଦାନାଂ ଶରୀରାତ୍ରାଦିବିଭୂତ୍ୟୁପାଦନ ଉପାଦାନଂ ନତୁ ଚେତନ ଆତ୍ମା । ତନ୍ମୁନାଭିଷ୍ଠତଃସ୍ଵତ-ତରଜନ୍ମଭକ୍ଷଣାତ୍ ଲାଳା କଠିନତାମାପଦ୍ୟମାନା ତନ୍ମୁର୍ଭବତି । ବାଳାକାତସ୍ତନୟୁନୁରବ-ଶ୍ରଣାଦ୍ ଗର୍ଭଂ ଧୃତେ । ପଦ୍ମିନୀତ ଚେତନପ୍ରଯୁକ୍ତା ସତ୍ୟ ଚେତନେନୈବ ଶରୀରେଣ ସରୋତରାତ୍ ସରୋତରସ୍ତପସର୍ପତି । ବଲ୍ଲୀବ ବୃକ୍ଷଂ, ନ ତୁ ସ୍ଵୟମେବାଚେତନା ସରୋତରୋପସର୍ପଣେ ବ୍ୟାପ୍ତିୟନ୍ତେ । ତସ୍ମାନ୍ନୈତେ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତା ଇତି ।

(ଙ) ତଂ ପ୍ରତିବ୍ରୁୟାନ୍ନାୟଂ ଦୋଷଃ । କୁଳାଳାଦିଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟମାତ୍ରସ୍ୟ ବିବକ୍ଷିତତ୍ଵାଦିତି । ଯଥାହି କୁଳାଳାଦାନାଂ ଦେବାଦାନାଞ୍ଚ ସମାନେ ଚେତନଭ୍ଵେ କୁଳାଳାଦୟଃ କାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭେ ବାହ୍ୟଂ ସାଧନମପେକ୍ଷନ୍ତେ ନ ଦେବାଦୟଃ, ତଥାବ୍ରହ୍ମ ଚେତନମପିନବାହ୍ୟଂ ସାଧନମପେକ୍ଷିଷ୍ୟତ ଇତ୍ୟେତାବଦ୍ ବୟଂ ଦେବାଦ୍ୟୁପାହରଣେନ ବିବକ୍ଷ୍ୟାମଃ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥୈକସ୍ୟ ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ଦୃଷ୍ଠଂ ତଥା ସର୍ବେଷାମେବ ଭବିତୁମର୍ହତୀତି ନାସ୍ତ୍ରୋପକାନ୍ତ ଇତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଚେତନ ଦୁଧପ୍ରଭୃତି ପଦାର୍ଥ ବାହ୍ୟସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ଦଧି ଇତ୍ୟାଦିଭାବକୁ ଉପପନ୍ନ କରିବାହିଁ ଠିକ୍ କାରଣ- ସେହିପରି ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଚେତନଂ କୁମ୍ଭାର ପ୍ରଭୃତି ସାଧନସାମଗ୍ରୀକୁ ଅପେକ୍ଷା କରନ୍ତି ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଚେତନ ହେଲେ ଅସହାୟ (ସାଧନସହାୟତାର ବ୍ୟତିତ) ହୋଇ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ କି ? ତେଣୁ ଆମ୍ଭେ କହିଁ- ଦେବତାମାନଙ୍କ ପରି, ଯେପରି ସଂସାରରେ ଦେବଗଣ, ପିତୃଗଣ ଓ ରକ୍ଷିଗଣ ଇତ୍ୟାଦି ମହାପ୍ରଭାବଶାଳୀ ଚେତନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ବାହ୍ୟସାମଗ୍ରୀକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟବିଶେଷ ବଳରେ କେବଳ ସଙ୍କଳ୍ପମାତ୍ରରୁ ସ୍ଵତଃ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆକାରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମଶରୀର, ପ୍ରାସାଦ ଓ ରଥାଦି ନିର୍ମାଣ କରିବା ଦେଖାଯାଏ । ମନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥବାଦ, ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣଦ୍ଵାରା ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ବୁଦ୍ଧିଆଶୀ ନିଜେ ନିଜର ତତ୍ତ୍ଵଗୁଡ଼ିକୁ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ମାଛବଗ ଶୁକ୍ରବାର୍ଯ୍ୟ ବିନା ମଧ୍ୟ ଗର୍ଭଧାରଣ କରେ । ପଦ୍ମିନୀସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ପାଇଁ କୌଣସି ସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀରୁ ଅନ୍ୟପୋଖରୀକୁ ଚାଲିଯାଏ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମ ବାହ୍ୟସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ନିଜେ ସଂସାରକୁ ସୃଷ୍ଟି କରେ ।

(ଘ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ଯଦି କହ ଯେ- ବ୍ରହ୍ମପାଇଁ ଯେଉଁ ଦେବତାମାନେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପରେ ଗୃହୀତ, ସେମାନେ ଦାର୍ଶନିକ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସମାନ ନୁହଁନ୍ତି । କାରଣ- ଦେବତା ପ୍ରଭୃତିର ଅଚେତନ ଶରୀର ଅନ୍ୟ ଶରୀର ଇତ୍ୟାଦିର ବିଭୂତି ଉପନ୍ନ କରିବାରେ ଉପାଦାନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଚେତନ ଆତ୍ମାର ଶରୀର ଉପାଦାନ ନୁହେଁ । ବୁଦ୍ଧିଆଶୀ ବହୁତ କ୍ଷୁଦ୍ରକ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରାଣୀକୁ ଭକ୍ଷଣ କରେ, ତେଣୁ ସେହି ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଲାଳ କଠିନ ହୋଇ ତନ୍ତୁ ହୁଏ । ମାଛବଗ ମେଘଗର୍ଜନ ଶୁଣିଲେ ଗର୍ଭଧାରଣ କରେ । ଯେପରି ଲତା ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷରୁ ଅନ୍ୟ ବୃକ୍ଷକୁ ମାଡ଼େ, ସେପରି ପଦ୍ମିନୀ ଚେତନ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅଚେତନଶରୀର ରୂପକ ପୋଖରୀରୁ ଅନ୍ୟ ପୋଖରୀକୁ ଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ସ୍ଵୟଂ ଅଚେତନ ହୋଇ ଅନ୍ୟ ପୋଖରୀକୁ ଯିବାପାଇଁ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ ନାହିଁ, ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନୁହଁନ୍ତି ।

(ଙ) ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆତ୍ମର ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ- ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ- । କାରଣ- କୁଳାଳାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ଵାରା କେବଳ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ମାତ୍ର ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଯେପରି କୁଳାଳ ଓ ଦେବତାମାନଙ୍କଠାରେ ଚେତନ ସମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କୁଳାଳାକାଦିର୍ଯ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ବାହ୍ୟ ସାଧନ (ମୃତଦଣ୍ଡାଦି)କୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । କିନ୍ତୁ ଦେବତାମାନେ ରଖନ୍ତି ନାହିଁ । ସେହିପରି ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମବାହ୍ୟ ସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ ଦେବତାଦି ଉଦାହରଣରେ କହିବାକୁ ଚାହିଁ । ତେଣୁ ଜଣକର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦେଖାଗଲେ ସମସ୍ତଙ୍କର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦେଖାଯିବା ଉଚିତ ବୋଲି ଏପରି ଅବ୍ୟଭିଚରିତ ନିୟମ ନାହିଁ- ଏହାହିଁ ଆତ୍ମର ଅଭିପ୍ରାୟ ।



୧ କୃତ୍ସନ୍ନପ୍ରସବ୍ଦ୍ୟଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ॥ ୨୬-୨୯ ॥

କୃଷ୍ଣପ୍ରସବ୍ଦ୍ୟଧିକରଣ-୯

କୃତ୍ସନ୍ନପ୍ରସବ୍ଦ୍ୟଧିକରଣବଦ୍‌ଶବ୍ଦକୋପୋ ବା ॥ ୧୬ ॥

(୧) କୃଷ୍ଣପ୍ରସବ୍ଦ୍ୟଧିକରଣବଦ୍‌ଶବ୍ଦକୋପୋ ବା ॥ ୨-୧-୨୬ ॥

କୃଷ୍ଣପ୍ରସବ୍ଦ୍ୟଧିକରଣ=ଯଦି ନିରବୟବ ବ୍ରହ୍ମର ପରିଣାମ ହୁଏ, ତେବେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ପରିଣାମ ପ୍ରସବ୍ଦ ହେବ । ନିରବୟବଦ୍‌ଶବ୍ଦକୋପୋ ବା - ଯଦି ଏକ ଅଂଶରେ ପରିଣାମ ହୁଏ, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମର ସାବୟବଦ୍‌ ହେଲେ ‘ନିଷ୍କଳ’ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିରବୟବ ପ୍ରତିପାଦକଶ୍ରୁତି ସହ ବିରୋଧ ବିରୋଧ ହେବ । ତେଣୁ ଦୁଇ ପ୍ରକାରରେ ବ୍ରହ୍ମ ଅନିତ୍ୟ ଅଟେ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ୍ ଉପାଦାନକାରଣ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଚେତନମେକମଦ୍‌ବିତାୟଂ ବ୍ରହ୍ମ କ୍ଷୀରାଦିବଦେବାଦିରୂପେନପେକ୍ଷ୍ୟ ବାହ୍ୟସାଧନଂ ସ୍ୱୟଂ ପରିଣାମମାନଂ ଜଗତଃ କାରଣମିତି ସ୍ଥିତମ୍ । ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥପରିଶୁଦ୍ଧୟେ ତୁ ପୁନରାକ୍ଷିପତି । କୃଷ୍ଣପ୍ରସବ୍ଦ୍ୟଧିକରଣ ବ୍ରହ୍ମଣଃ କାର୍ଯ୍ୟରୂପେଣ ପରିଣାମଃ ପ୍ରାପ୍ନୋତି ନିରବୟବତ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ ପୃଥୁବ୍ୟାଦିବତ୍‌ସାବୟବମତ୍‌ବିଷୟଭୂତୋଽସୈଷ୍ୟକଦେଶଃ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତସ୍ୟଦେକଦେଶଶ୍ଚାବାସ୍ତାସ୍ୟାତ୍ । ନିରବୟବଂ ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରୁତିଭେଦ୍ୟାଂବଗମ୍ୟାତେ- ‘ନିଷ୍କଳଂ ନିଷ୍ପିନ୍ନଂ ଶାନ୍ତଂ ନିରବୟବଂ ନିରଂଜନମ୍’ (ଶ୍ଳୋ ୬-୨୯), ‘ଦିବ୍ୟୋହ୍ୟମୂର୍ତ୍ତଃ ପୁରୁଷଃ ସବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତରୋ ହ୍ୟଜଃ’ (ମୁ ୨-୧-୨), ‘ଇଦଂ ମହଦ୍‌ଭୂତମନ୍ତମପାରଂ ବିଜ୍ଞାନଘନଂ ଏବ’ (ବୃ ୨-୪-୧୨) ‘ସ ଏଷ ନେତି ନେତ୍ୟାୟା’ (ବୃ ୩-୯-୨୬), ‘ଅସ୍ମିନମନଶ୍ଚ’ (ବୃ ୩-୮-୮) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାରଭ୍ୟଃ ସର୍ବବିଶେଷ-ପ୍ରତିଷେଧନାଭ୍ୟଃ ।

(ଗ) ତତର୍ଥେକଦେଶପରିଣାମାସମ୍ଭବାତ୍ କୃଷ୍ଣପରିଣାମପ୍ରସବ୍ଦୋ ସତ୍ୟାଂ ମୂଳୋଚ୍ଛେଦଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟତୋପଦେଶାନାର୍ଥକ୍ୟଂ ରୂପନୁୟତ୍‌ଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ, ତଦବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟ ଚ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽସମ୍ଭବାତ୍ ଅଜଦ୍ୱାଦିଶବ୍ଦକୋପଶ୍ଚ ।

(ଘ) ଅପୈତଦୋଷପରିଜିହାର୍ଥୟା ସାବୟବମେକ ବ୍ରହ୍ମଭୂୟପଗମ୍ୟେତେ ତଥାପି ଯେ ନିରବୟବଦ୍‌ସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକଃ ଶବ୍ଦା ଉଦାହୃତାଞ୍ଚେ ପ୍ରକୃତ୍ୟୋୟଃ । ସାବୟବଦ୍‌ ରୂପେନିତ୍ୟଦ୍‌ପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତି । ସର୍ବଥାୟଂ ପକ୍ଷୋ ନ ଘଟୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତ ଇତ୍ୟାକ୍ଷିପତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଦୁଧ ଓ ଦେବାଦି ପରି ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଚେତନବ୍ରହ୍ମ ବାହ୍ୟସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସ୍ୱୟଂ ପରିଣତ ହୋଇ ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥର ପରିଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ପୁନର୍ବାର ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଇଛି ଯେ- କୃଷ୍ଣପ୍ରସବ୍ଦ୍ୟଧିକରଣ=ଯଦି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜଗତର କାରଣ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବା, ତେବେ ସ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ପରିଣାମ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ- ସେ ନିରବୟବ ଅଟେ ।



(ଖ) ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ ପୃଥ୍ବୀ ପରି ସାବୟବ ହୁଏ, ତେବେ ତାହାର ଗୋଟିଏ ଦେଶରେ ପରିଣାମ ହୁଏ, ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦେଶରେ ପରିଣାମ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ‘ନିଷ୍କଳ’ ଯିଏ କଳାହାନ ଅବୟବରହିତ, ନିଷ୍ପ୍ରୟ, ଶାନ୍ତ, ଦୋଷରହିତ ଓ ନିରଞ୍ଜନ) ଦିବ୍ୟା’ (‘ସେ ଅକ୍ଷର ନିଷ୍ପ୍ରୟ ଭାବରେ ଦିବ୍ୟ, ଅମୂର୍ତ୍ତ, ପୁରୁଷ ବାହାରେ ଓ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଏବଂ ଜନ୍ମରହିତ ଅଟେ’), ‘ଇଦଂ ମହତ୍’ (ଏହା ମହାନ ପରିନିଷ୍କନ୍ନ, ଅନନ୍ତ, ଅପାର ଓ ବିଜ୍ଞାନଘନ), ‘ଅସ୍ତୁଳଂ’ (ଯାହା ସ୍ତୁଳ ନୁହେଁ, ଅଶୁ ନୁହେଁ) ଇତ୍ୟାଦି ସବୁ ବିଶେଷପ୍ରତିଷେଧକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମର ନିରବୟବତ୍ତ୍ୱକୁ ଜଣାଇ ଦିଅନ୍ତି ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏକ ଦେଶରେ ପରିଣାମ ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମର ପରିଣାମ ପ୍ରସକ୍ତି ହେଲେ ମୂଳୋଚ୍ଛେଦ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ‘ଆତ୍ମା ବାହରେ ଦ୍ରଷ୍ୟବ୍ୟାଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ଦ୍ରଷ୍ୟବ୍ୟାଦିର ଉପଦେଶ ଅନର୍ଥକ ହେବ । କାରଣ- କାର୍ଯ୍ୟଯନ୍ତର ବିନା ଦେଖାଯାଆନ୍ତି । କାର୍ଯ୍ୟଭିନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମପାଇଁ ଅଜଡ଼ ପ୍ରତିପାଦିତ ଶ୍ରୁତି ଦାୟ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଘ) ଯଦି ଏହି ଦୋଷର ପରିହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ବ୍ରହ୍ମକୁ ସାବୟବରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯିବ, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିରବୟବରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିବା ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ବାଧୁତ ହେବେ । ସାବୟବ ହେଲେ ଅନିତ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଏହିପରି ‘ପୂର୍ବପକ୍ଷ’ ଏହିପକ୍ଷ ସର୍ବଦା ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆକ୍ଷେପ କରନ୍ତି ।

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ ୧୭ ॥

(୧) ଶ୍ରୁତେଷୁ ଶବ୍ଦମୂଳତ୍ୱାତ୍ ॥ ୨-୧-୨୭ ॥

ତୁ-ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାକୃତିନିମିତ୍ତ । ଶ୍ରୁତେ-‘ସେୟଂ ଦେବତୈକ୍ଷତ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମଜଗତର ଉପାଦାନକାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ‘ତାବନସ୍ୟ ମହିମା’ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟର କାର୍ଯ୍ୟଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମର ସରା ପୃଥକ୍ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମର ସର୍ବାତ୍ମନା କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ପରିଣାମ ନାହିଁ, କାରଣ- ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତିରେ ଶ୍ରୁତିବାଧା ହିଁ ଅସମ୍ଭବ । ଶବ୍ଦମୂଳତ୍ୱାତ୍- କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦମୂଳକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତୁଶବେନାକ୍ଷେପଂ ପରିହରତି, ନ ଖଲ୍ଲୁପୁରପକ୍ଷେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମିଦଂ ଦୋଷୋଽସ୍ତି । ନ ତାବତ୍‌କୃଷ୍ଣପ୍ରସକ୍ତିରସ୍ତି । କୁତଃ ? ଶ୍ରୁତେଃ । ଯଥୈବ ହି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜଗତ୍‌ପୂର୍ବିଃ ଶୂନ୍ୟତ ଏବଂ ବିକାରବ୍ୟତିରେକେଣାପି ବ୍ରହ୍ମଣୋଽବସ୍ଥାନଂ ଶୂନ୍ୟତେ ।

(ଖ) ପ୍ରକୃତିବିକାରଯୋଗେଦେନ ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ‘ସେୟଂ ଦେବତୈକ୍ଷତ’ ହତାହନିମାସ୍ତିସ୍ୟୋ ଦେବତା ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନାନ୍ତପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି’ (ଛା ୬-୩-୨) ଇତି, ‘ତାବନସ୍ୟ ମହିମା ତତୋ ଜ୍ୟାୟାଂଷ ପୁରୁଷଃ । ପାଦୋଽସ୍ୟ



ସର୍ବାଭୂତାନି ତ୍ରିପାଦସ୍ୟାମୃତଂ ଦିବି' (ଛା ୩-୧୨-୬) ଇତି ଚୈବଂଜାତୀୟକାର୍ତ୍ତ । ତଥା ହୃଦୟାୟତନଦ୍ବବଚନାତ୍ ସଂତ୍ ସଂପରିବଚନାତ୍ । ଯଦି ତ କୃଷ୍ଣଂ ବ୍ରହ୍ମ କାର୍ଯ୍ୟଭାବେ ନୋପଯୁକ୍ତଂ ସ୍ୟାତ୍ 'ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି' (ଛା ୬-୮-୧) ଇତି ସୁଷ୍ଟପ୍ରିଗତଂ ବିଶେଷଣମନୁପପନ୍ନଂ ସ୍ୟାତ୍ । ବିକୃତେନ ବ୍ରହ୍ମଣା ନିତ୍ୟସଂପନ୍ନତ୍ବାଦବିକୃତସ୍ୟ ତ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଭାବାତ୍ । ତଥେହିୟଗୋଚରତ୍ବପ୍ରତିଷେଧାତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିକାରସ୍ୟ ତେହିୟଗୋଚରତ୍ବୋପପତ୍ତେଃ । ତସ୍ମାଦସ୍ତ୍ୟବିକୃତଂ ବ୍ରହ୍ମ ।

(ଗ) ନଚନିରବୟବଦ୍ବଶବକୋପୋଽସ୍ତି, ଶୂନ୍ୟମାଣତ୍ବାଦେବ ନିରବୟବତ୍ବାସ୍ୟା-ପ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନତ୍ବାତ୍ । ଶବ୍ଦମୂଳଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦପ୍ରମାଣକଂ ନେହିୟାଦିପ୍ରମାଣକଂ ତଦ୍ୟଥାଶବ୍ଦମଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମ୍ । ଶବ୍ଦଶ୍ରେୟମପି ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରତିପାଦୟତ୍ୟକୃଷ୍ଣପ୍ରସକ୍ତିଂ ନିରବୟବତ୍ବଞ୍ଚ ।

(ଘ) ଲୌକିକାନାମପି ମଣିମନ୍ତ୍ରୈଷଧ୍ବପ୍ରଭୃତୀନାଂ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତବୈଚି-ତ୍ର୍ୟବଶୀକ୍ଷକ୍ତୟୋ ବିରୁଦ୍ଧାନେକକାର୍ଯ୍ୟବିଷୟା ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ । ତା ଅପି ତାବନ୍ନୋପଦେଶମତ୍ତରେଣ କେବଳେନ ତର୍କେଣାବଗତ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟନ୍ତେଽସ୍ୟ ବସ୍ତୁନ ଏତାବତ୍ୟ ଏତତ୍ସହାୟା ଏତଦ୍ ବିଷୟା ଏତତ୍ପ୍ରୟୋଜନାଶ୍ଚ ଶକ୍ତୟ ଇତି ।

(ଙ) କିମୁଚାଚିନ୍ତ୍ୟସ୍ବଭାବସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପଂ ବିନା ଶବ୍ଦେନ ନିରୂପେ୍ୟତ । ତଥାତ୍ତଦ୍ବିଧୈ ପୌରାଣିକାଃ- 'ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଖଲୁ ଯେ ଭାବା ନ ତାଂସ୍ତର୍କେଣ ଯୋଜୟେତ୍ । ପ୍ରକୃତିଭ୍ୟଃ ପରଂ ଯତ୍ ତଦଚିନ୍ତ୍ୟସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍' ଇତି । ତସ୍ମାଦ୍ଭବମୂଳ ଏବାତାହୁର୍ଯ୍ୟାଥାମ୍ୟାଧିଗମଃ ।

(ଚ) ନନୁ ଶବ୍ଦେନାପି ନ ଶକ୍ୟତେ ବିରୁଦ୍ଧୋଽର୍ଥଃ ପ୍ରତ୍ୟାୟୟିତୁଂ ନିରବୟବଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମ ପରିଣମତେ ନଚ କୃଷ୍ଣମିତି । ଯଦି ନିରବୟବଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୟାନ୍ନୈବ ପରିଣମେତ । କୃଷ୍ଣମେବ ବା ପରିଣମେତ । ଅଥ କେନଚିଦ୍ବିରୂପେଣ ପରିଣମେତ କେନଚିତ୍ସବତିଷ୍ଠେତି ରୂପଭେଦକଜ୍ଞାନାତ୍ ସାବୟବମେବ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । କ୍ରିୟା ବିଷୟେ ହି 'ଅତିରାତ୍ରେ ଷୋଡଶିନଂ ଗୃହାତି' 'ନାତିରାତ୍ରେ ଷୋଡଶିନଂ ଗୃହାତି' ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକାର୍ଯ୍ୟା ବିରୋଧପ୍ରତୀତାବପି ବିକଳାଶ୍ରୟଣଂ ବିରୋଧପରିହାରକାରଣଂ ଭବତି ପୁରୁଷତନ୍ତ୍ରତ୍ବାକାନ୍ତୁଷ୍ଟାନସ୍ୟ ।

(ଛ) ଇହ ତୁ ବିକଳାଶ୍ରୟଣେନାପି ନ ବିରୋଧପରିହାରଃ ସମ୍ଭବତ୍ୟପୁରୁଷତନ୍ତ୍ରତ୍ବାଦ୍ ବସ୍ତୁନଃ ତସ୍ମାଦ୍ ଦୁର୍ଘଟମେତଦିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ସୁତ୍ରକାର ତୁଶବଦ୍ବାରା ପରିହାର କରନ୍ତି । ତେଣୁ ଆମ୍ଭ ପକ୍ଷରେ କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ, କାରଣ-ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ପରିଣାମ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ



ନାହିଁ । କିପରି ? ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ପ୍ରମାଣହେଉ । ଯେପରି ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ବେଦରେ ଶୁଣାଯାଏ, ସେପରି କାର୍ଯ୍ୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମର ଅବସ୍ଥିତି ବେଦରେ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଖ) କାରଣ- ‘ସେୟଂ ଦେବତୈଷ୍ଠତ’ (ସେହି ସତ୍ତ୍ଵଂଜ୍ଞକଦେବତା ଈଶ୍ଵରୀକଳା ଯେ- ମୁଁ ଏହି ଜୀବାତ୍ମାରୂପରେ ଏହି ତିନିଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ନାମ ଓ ରୂପକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବି), ‘ତାବାନସ୍ୟ’ (ସେହି ଗାୟତ୍ରୀସଂଜ୍ଞକ ବ୍ରହ୍ମର ମହିମା ଅଟେ, ନିର୍ବିକାରପୁରୁଷ ଏହାଠାରୁ ଉକ୍ତୁଷ୍ଟ ଅଟେ । ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଭୂତ ଏହାର ଏକପାଦ ଏବଂ ଏହି ନିର୍ବିଶେଷପୁରୁଷର ତିନିପାଦ ଅନୃତ ପ୍ରକାଶମୟସ୍ଵାତ୍ମରେ ରହେ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭେଦ ବ୍ୟପଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ସେପରି ମଧ୍ୟ ହୃଦୟ ଆୟତନରୁ ବଚନ (ସବାଏଷଆତ୍ମା ହୃଦି) ଦ୍ଵାରା ଓ ସତ୍ତ୍ଵସହିତ ସମ୍ପତ୍ତି-ସୌକ୍ୟବଚନ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭେଦର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଯଦି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମ କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ତେବେ ‘ସତା ସୋମ୍ୟ’ ! (ହେ ସୋମ୍ୟ ! ଏହି ସମୟରେ ଏହି ସତ୍ତ୍ଵ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସମନ୍ୱୟ ହୁଏ) ଏହି ସୁଷୁପ୍ତିଗତ ବିଶେଷଣ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ-ବିକୃତ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ନିତ୍ୟରୂପ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ଅବିକୃତ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭାବ ହୁଏ । ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠେୟ କରାଯାଏ ଏବଂ ବିକାରରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ, ତେଣୁ ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମ ଅଦ୍ଵିତୀୟ ରୂପେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଗ) ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିରବୟବରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିବା ବେଦବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ବାଧା ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହା ଶୂନ୍ୟମାଣ ହେଲେ ନିରବୟବରୂପ ସ୍ଵାକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ବ୍ରହ୍ମହିଁ ଶ୍ରୁତିମୂଳକ ଓ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣକ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରମାଣକ ନୁହଁନ୍ତି । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ତାହାକୁ ସ୍ଵାକାର କରିବା ଉଚିତ । ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମର ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣକାର୍ଯ୍ୟପ୍ରସକ୍ତି ଏବଂ ନିରବୟବରୂପ - ଏହି ଦୁଇଟିକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ।

(ଘ) ଲୌକିକ ମଣି, ମନ୍ତ୍ର, ଔଷଧ ପ୍ରଭୃତିର ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତର ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ, ଅନେକକାର୍ଯ୍ୟବିଷୟକ ଦେଖାଏ । ସେହି ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଉପଦେଶ ବିନା କେବଳ ତର୍କରୁ ବସ୍ତୁରେ ରହିଥିବାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ଏହାର ତାହା ସହାୟକକାରଣ ଅଟନ୍ତି । ଏହା କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ପ୍ରୟୋଜନ ଅଟେ ।

(ଙ) ଅତିତ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵରୂପର ନିରୂପଣ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟବିନା ନ ହେବାରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଣ ଅଛି ? ସେହିପରି ‘ଅତିତ୍ୟାଃ ଖଲୁ’ (ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ଅତିତ୍ୟ ଅଟେ, ସେ ବିଷୟରେ ତର୍କ ଅନାବଶ୍ୟକ । ଯାହା ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ଭିନ୍ନ, ସେହି ଅତିତ୍ୟର ସ୍ଵରୂପ ଅଟେ) ବୋଲି ପୌରାଣିକମାନେ କହନ୍ତି । ତେଣୁ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଅର୍ଥର ଯଥାର୍ଥସ୍ଵରୂପକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୁତି ହିଁ ଆବଶ୍ୟକ ।



(ଚ) ପରନ୍ତୁ ନିରବୟବରୂପେ ବ୍ରହ୍ମ ପରିଣତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ବିରୁଦ୍ଧଅର୍ଥର ପ୍ରତୀତି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଯଦି ବ୍ରହ୍ମ ନିରବୟବ ହୁଏ, ତେବେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଯଦ୍ୟପି ତାର ପରିଣାମ ହୁଏ, ତାହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ହୁଏ । ଯଦି କୌଣସି ଏକଦେଶରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ଅନ୍ୟଦେଶରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହେ, ତେବେ ଏହିପ୍ରକାର ରୂପଭେଦର କଳ୍ପନାଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ସାବୟବ ହେବ । ତ୍ରିୟାବିଷୟରେ କିନ୍ତୁ ଅତିରାତ୍ରନାମକ ଯାଗରେ ଷୋଡଶୀପାତ୍ରର ଗ୍ରହଣ କରେ, ଅତିରାତ୍ରରେ ଷୋଡଶୀକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରତୀତିରେ ବିକଳର ଆଶ୍ରୟ ବିରୋଧ ପରିହାରର କାରଣ ହୁଏ, କାରଣ-ଅନୁଷ୍ଠାନ ପୁରୁଷର ଅଧୀନ ଅଟେ ।

(ଛ) ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ବିକଳର ଆଶ୍ରୟରେ ବିରୋଧ ପରିହାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବସ୍ତୁ ପୁରୁଷର ଅଧୀନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏହି ଶ୍ରୁତିପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଦୁର୍ଦ୍ଦିତ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ନୈଷ ଦୋଷଃ । ଅବିଦ୍ୟାକଳ୍ପତରୂପଭେଦାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ନନ୍ଦ୍ୟବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତେନ ରୂପଭେଦେନ ସାବୟବଂ ବସ୍ତୁ ସଂପଦ୍ୟତେ । ନହି ତିମିରୋ-ପହତନୟନେନାନେକ ଇବ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଦୃଶ୍ୟମାନୋନେନେକ ଏବ ଭବତି । ଅବିଦ୍ୟା-କଳ୍ପିତେନ ଚ ନାମରୂପଲକ୍ଷଣେନ ରୂପଭେଦେନ ବ୍ୟାକୃତାବ୍ୟାକୃତାମୁକେନ ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ୟତ୍ୱା-ଭ୍ୟାମନିର୍ବଚନାୟେନ ବ୍ରହ୍ମ ପରିଣାମାଦିସର୍ବବ୍ୟବହାରାନ୍ୱଦତ୍ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ।

(ଖ) ପାରମାର୍ଥକେନ ଚ ରୂପେଣ ସର୍ବବ୍ୟବହାରତାତମପରିଣତମବତିଷ୍ଠତେ । ବାୟୁରକ୍ଷଣାତ୍ରତ୍ୱାକାବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତସ୍ୟ ନାମରୂପଭେଦସ୍ୟେତି ନ ନିରବୟବତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ କୁପ୍ୟତି ।

(ଗ) ନ ଷ୍ଟେୟଂ ପରିଣାମଶ୍ରୁତିଃ ପରିଣାମପ୍ରତିପାଦନାର୍ଥା, ତତ୍ପ୍ରତିପତ୍ତୌ ଫଳାନବଗମାତ୍ । ସର୍ବବ୍ୟବହାରହୀନବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବପ୍ରତି ପାଦନାର୍ଥା ଦୈଷ୍ଟା, ତତ୍ପ୍ରତି-ଫଳାନବଗମାତ୍ । ‘ସ ଏଷ ନେତି ନେତ୍ୟାମ୍ନା’ ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମାହ- ‘ଅଭୟଂ ବୈ ଜନକ ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି’ (ବୃ ୪-୨-୪) ଇତି । ତତ୍ପ୍ରାଦସ୍ମତ୍ପକ୍ଷେ ନ କର୍ଣ୍ଣଦପି ଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗୋଽସ୍ତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାତର- (୩) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-କିନ୍ତୁ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ ଅବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତ ରୂପଭେଦ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଅବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତ ରୂପ ଭେଦଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁ ସାବୟବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ଅନ୍ଧକାରରୂପକ ଦୋଷଦ୍ୱାରା ଭୂଷିତ ହୋଇ ନେତ୍ର ଅନେକ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଦେଖିଲା ପରି ଅନୁଭବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଅନେକ ନୁହେଁ । ସେପରି ଅବିଦ୍ୟାକଳ୍ପିତ ନାମ-ରୂପାତ୍ମକ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତି ରୂପ, ସତ୍ ଓ ଅସତ୍ ରୂପଦ୍ୱାରା ବିଲକ୍ଷଣ ଓ ଅନିର୍ବଚନୀୟରୂପଭେଦରେ ବ୍ରହ୍ମ ପରିଣାମାଦି ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ।



(ଖ) ପରସ୍ତ ପରମାର୍ଥକ ରୂପରେ ସବୁ ବ୍ୟବହାର ଦ୍ଵାରା ଅତୀତ ଓ ପରିମାଣ ରହିତ ହୋଇ ରହେ । ଅବିଦ୍ୟାକ୍ଷିତ ନାମ ରୂପଭେଦ କେବଳ ବାଞ୍ଛରାମ୍ଭଣ ମାତ୍ରକ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ନିରବୟତ୍ କଳ୍ପନା କଲେ ବାଧ୍ଯତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଏହି ପରିଣାମ ଶ୍ରୁତି ପରିଣାମର ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ନୁହେଁ । କାରଣ- ତାହାର କଳ୍ପନା ଦ୍ଵାରା ଫଳ ଅବଗତ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ରୁତି ସର୍ବବ୍ୟବହାରଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ଅଛନ୍ତି । କାରଣ-ତାହାର ଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ଫଳ ଅବଗତ ହୁଏ । ‘ସ ଏଷ ନେତି’ ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ଅଭୟଂ ବୈଜନକ’ (ହେ ଜନକ !) ନିଃସନ୍ଦେହରେ ତୁମେ ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମପଦକୁ ପାଇଛ) କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଆତ୍ମପକ୍ଷରେ ଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗ ନାହିଁ ।

आत्मानि चैवं विचित्राश्च हि ॥ ୨୮ ॥

(୧) ଆତ୍ମାନି ଚୈବ ବିଚିତ୍ରାଷ୍ଚହି ॥ ୨-୧-୨୮ ॥

ହି=କାରଣ, ଆତ୍ମାନି=‘ନ ତତ୍ତ୍ଵ ରଥା ନ ରଥଯୋଗାଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ସ୍ଵପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଏକ ଆତ୍ମାରେ ‘ବିଚିତ୍ରାଃ’=ଅନେକ ପ୍ରକାରର ସୃଷ୍ଟି କହିଅଛନ୍ତି । ଚ=ଏବଂ ସଂସାରରେ ଐହ୍ମଜାଲିକରେ ତାହାର ସ୍ଵରୂପ ନକରି ବିଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ଦେଖାଏ । ଏବଂ=ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ବିଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପିଚ ନୈବାତ୍ତ ବିବଦୟି ତବ୍ୟଂ କଥମେକସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ସ୍ଵରୂପାନୁମର୍ଦ୍ଦେନୈବାନେକକାରା ସୃଷ୍ଟିଃ ସ୍ୟାଦିତି । ଯଦି ଆତ୍ମନ୍ୟପେକସ୍ମିନ୍ ସ୍ଵପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟି ସ୍ଵରୂପାନୁମର୍ଦ୍ଦେନୈବାନେକକାରା ସୃଷ୍ଟିଃ ପଠ୍ୟତେ’- ନ ତତ୍ତ୍ଵ ରଥା ନ ରଥଯୋଗା ନ ପରାନ୍ତୋ ଭବନ୍ତ୍ୟଥ ରଥାନ୍ ରଥଯୋଗାନ୍ ପଥଃ ସ୍ଵଜତେ’ (ବୁ ୪-୩-୧୦) ଇତ୍ୟାଦିନା ।

(ଖ) ଲୋକେଽପି ଦେବାଦିଷ୍ଟ ମାୟାବ୍ୟାଦିଷ୍ଟ ଚ ସ୍ଵରୂପାନୁମର୍ଦ୍ଦେନୈବ ବିଚିତ୍ରା ହସ୍ତ୍ୟଶ୍ଵାଦି ସୃଷ୍ଟୟୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ତଥୈକସ୍ମିନ୍ନପି ବ୍ରହ୍ମଣି ସ୍ଵରୂପାନୁମର୍ଦ୍ଦେନୈବାନେକକାରା ସୃଷ୍ଟି ଭବିଷ୍ୟତୀତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ଵରୂପ ନାଶ ନ ହୋଇ ଏକ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକ ପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟି କିପରି ହେବ ? ଏହି ବିଷୟରେ ବିବାଦ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ନ ତତ୍ତ୍ଵ ରଥାଃ’ (ସ୍ଵପ୍ନରେ ରଥ ନାହିଁ, ଅଶ୍ଵ ନାହିଁ, ମାର୍ଗ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସ୍ଵପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟାରଥ, ଅଶ୍ଵ ଏବଂ ତାହାର ମାର୍ଗକୁ ରଚନା କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ସ୍ଵପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟା ଏକ ଆତ୍ମାରେ ସ୍ଵରୂପନାଶ ନ କରି ଅନେକ ପ୍ରକାରର ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।



(ଖ) ସଂସାରରେ ଦେବତା ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ମାୟାବା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱରୂପନାଶ ନହୋଇ ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦି ବିଚିତ୍ରସୃଷ୍ଟିକୁ ଦେଖେ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଏକ ବ୍ରହ୍ମରେ ସ୍ୱରୂପନାଶ ନହୋଇ ଅନେକ ପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ ୨୧ ॥

(୧) ସ୍ୱପକ୍ଷଦୋଷାଚ୍ଚ ॥ ୨-୧-୨୯ ॥

ସ୍ୱପକ୍ଷଦୋଷାଚ୍ଚ = ସାଂଖ୍ୟାଦିପକ୍ଷରେ ଏହା ଦୋଷ । କେବଳ ଆତ୍ମପକ୍ଷରେ ଦୋଷ ଦେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମକାରଣତ୍ୱବାଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପରେଷାମପେକ୍ଷ ସମାନଃ ସ୍ୱପକ୍ଷେ ଦୋଷଃ । ପ୍ରଧାନବାଦିନୋଽପି ହି ନିରବୟବମପରିଚ୍ଛିନ୍ନଂ ଶବ୍ଦାହିହୀନଂ ପ୍ରଧାନଂ ସାବୟବସ୍ୟ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନସ୍ୟ ଶବ୍ଦାଦିମତଃ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣମିତି ସ୍ୱପକ୍ଷଃ । ତତ୍ରାପି କୃଷ୍ଣପ୍ରସକ୍ତିର୍ନିରବୟବତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରାୟୋଗି ନିରବୟବତ୍ୱଭ୍ୟୁପ ମଗକୋପର୍ବା ।

(ଖ) ନନୁ ନୈବ ତୈର୍ନିରବୟବଂ ପ୍ରଧାନମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମାଂସି ତ୍ରୟୋ ଗୁଣା ନିତ୍ୟାସ୍ତେଷାଂ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥା ପ୍ରଧାନଂ ତୈରେବାବୟବେଷ୍ଟ-ତ୍ୱସାବୟବମିତି । ନୈବଂଜାତାୟକେନ ସାବୟବତ୍ୱେନ ପ୍ରକୃତୋ ଦୋଷଃ ପରିହର୍ତ୍ତୁଂ ପାର୍ଯ୍ୟତେ । ଯତଃ ସତ୍ତ୍ୱରଜସ୍ତମସାପେ୍ୟକୈକସ୍ୟ ସମାନଂ ନିରବୟବତ୍ୱମ୍ । ଏକୌକମେବ ଚେତରତ୍ୱମାନୁଗୃହୀତଂ ସଜାତାୟସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟୋପାଦାନମିତି ସମାନତ୍ୱାତ୍ ସ୍ୱପକ୍ଷଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗସ୍ୟ ।

(ଗ) ତର୍କାପ୍ରତିଷ୍ଠାନାତ୍ ସାବୟବତ୍ୱମେବେତି ଚେତ୍ । ଏବମପ୍ୟନିତ୍ୟ-ତ୍ୱାଦିଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଅଥ ଶକ୍ତୟ ଏବ କାର୍ଯ୍ୟବୈଚିତ୍ର୍ୟସୂଚିତା ଅବୟବା ଇତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ । ତାସ୍ମ ବ୍ରହ୍ମବାଦିନୋଽପ୍ୟବିଶିଷ୍ଟାଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଅନ୍ୟବାଦି (ପୂର୍ବପକ୍ଷ)ର ପକ୍ଷରେ ଏହିଦୋଷ ସମାନ ଅଟେ । କାରଣ- ପ୍ରଧାନବାଦୀର ନିଜପକ୍ଷରେ ଏହି ଦୋଷ ଯେ- ନିରବୟବ (ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଶବ୍ଦାଦିରହିତ) ପ୍ରଧାନସାବୟବ (ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଶବ୍ଦାଦିଯୁକ୍ତ) କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ ହୁଏ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ନିରବୟବ ହେଲେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣପ୍ରଧାନର କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ପରିଣାମ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ, ଅଥବା ପ୍ରଧାନର ନିରବୟବତ୍ୱ ସ୍ୱାକାରରେ ବାଧାହେବ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ସେମାନେ ପ୍ରଧାନକୁ ନିରବୟବରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ, ତମ- ଏହି ତିନୋଟି ନିତ୍ୟଗୁଣ ଅଟେ । ତିନିଗୁଣର ସାମ୍ୟାବସ୍ଥା ହିଁ ପ୍ରଧାନ । ତାର ଗୁଣ, ରୂପ ଅବୟବଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ ପ୍ରଧାନ ସାବୟବ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ସାବୟବତ୍ୱଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତଦୋଷର ପରିହାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ,



ତମୋଗୁଣରେ ପ୍ରତ୍ୟେକର ନିରବୟବଦ୍ଵୟ ସମାନ ଅଟେ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗୁଣ ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ଗୁଣଦ୍ଵାରା ଅନୁଗୃହୀତ ହୋଇ ସଜାତୀୟପ୍ରପଞ୍ଚର ଉପାଦାନ ହୁଏ । ଏହିପରି ସ୍ଵପକ୍ଷରେ ଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦି କହଯେ- ତର୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନ ହେଲେ ସାବୟବଦ୍ଵୟ ହୁଏ, ତେବେ ଏହିପରି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅନିତ୍ୟତ୍ଵଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଦି ତର୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ, ତେବେ କାର୍ଯ୍ୟର ବୈଚିତ୍ର୍ୟଦ୍ଵାରା ସୂଚିତ ଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଅବୟବ ହୁଏ, ସେମାନେ କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମବାଦିକ ପାଇଁ ସମାନ ଅଟନ୍ତି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତଥାଶୁବାଦିନୋଽପ୍ୟଶୁରଶ୍ଚେତରଶ ସଂଯୁଜ୍ୟମାନୋ ନିରବୟବଦ୍ଵାଦ୍ୟଦି କାର୍ଯ୍ୟେନ ସଂଯୁଜ୍ୟେତ ତତଃ ପ୍ରଥମାନୁପପତ୍ତେରଶ୍ଚାମତ୍ରଦ୍ଵୟସଙ୍ଗଃ ।

(ଖ) ଅପୈକଦେଶେନ ସଂଯୁଜ୍ୟେତ ତଥାପି ନିରବୟବଦ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମକୋପ ଇତି ସ୍ଵପକ୍ଷେଽପି ସମାନ ଏକ ଦୋଷଃ । ସମାନଦ୍ଵାଜ ନାନ୍ୟ ତରସ୍ମିନ୍ନେବ ପକ୍ଷ ଉପେକ୍ଷେପ୍ରୟୋ ଭବତି । ପରିହୃତସ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମବାଦିନା ସ୍ଵପକ୍ଷେ ଦୋଷଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ସେହି ଅଶୁବାଦିର ମତରେ ଗୋଟିଏ ଅଶୁ ଅନ୍ୟଅଶୁ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନିରବୟବଦ୍ଵାରା ଯଦି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ତେବେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମା (ଅଧିକପରିଣାମ)ର ଅନୁପପତ୍ତି ହେବାରୁ ସେଥିରେ ଅଶୁମାତ୍ରତ୍ଵର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯଦି ଏକଦେଶରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ନିରବୟବଦ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମ ବାଧୁତ ହେବ । ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ଵପକ୍ଷରେ ଦୋଷ ସମାନ ଅଟେ । ଦୁଇତିଯାକ ଦୋଷ ସମାନ ହେଲେ ଦୁଇଟି ଦୋଷରୁ ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷ ଉପରେ ଆକ୍ଷେପ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମବାଦିମାନେ ନିଜପକ୍ଷର ଦୋଷକୁ ପରିହାର କରିଛନ୍ତି ।

୧୦ ସର୍ବାପେତାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ॥ ୩୦-୩୨ ॥

ସର୍ବୋପେତାଧିକରଣ-୧୦

सर्वापेता च नदर्शनात् ॥ ୩୦ ॥

(୧) ସର୍ବୋପେତା ଚ ତଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୨-୧-୩୦ ॥

ଚ-ଏବଂ, ସର୍ବୋପେତା= ପରା ଦେବତା, ସର୍ବଶକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ତଦର୍ଶନାତ୍-କାରଣ-‘ସର୍ବକମା ସର୍ବକାମଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ତାହାର ସର୍ବଶକ୍ତି ଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଏକସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଚିତ୍ରଶକ୍ତିଯୋଗାଦୁପପଦ୍ୟତେ ବିଚିତ୍ରୋ ବିକାରେପ୍ରପଞ୍ଚ ଇତ୍ୟୁକ୍ତିମ୍ । ତତ୍ ପୁନଃ କଥମବଗମ୍ୟତେ ବିଚିତ୍ରଶକ୍ତିଯୁକ୍ତଂ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମେତି । ତଦୁତ୍ୟତେ । ସର୍ବୋପେତା ଚ ତଦର୍ଶନାତ୍ । ସର୍ବଶକ୍ତିଯୁକ୍ତା ଚ ପରା ଦେବତେତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମ୍ ।



(ଖ) କୃତଃ । ତଦର୍ଶନାତ୍ । ଯଥାହି ଦର୍ଶୟତି ଶ୍ରୁତିଃ ସର୍ବଶକ୍ତିଯୋଗଂ ପରସ୍ୟା ଦେବତାୟାଃ-‘ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମଃ ସର୍ବଗନ୍ଧଃ ସର୍ବରସଃ ସର୍ବମିଦମଭ୍ୟା-
ଭୋଽବାକ୍ୟନାଦରଃ’ (ଛ ୩-୧୪-୪), ‘ସର୍ବକାମଃ ସତ୍ୟସକ୍ତଃ (ଛ ୮-୭-୧),
‘ୟଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିତ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୧-୯-୯)’ ଏତସ୍ୟ ବା ଅକ୍ଷରସ୍ୟ ପ୍ରଶାସନେ
ଗାର୍ଗିସୂର୍ଯ୍ୟାତରୁପସୌ ବିଧୂତୌ ତିଷ୍ଠତଃ (ବୃ ୩-୮-୯) ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକା ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଗୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମର ବିଚିତ୍ରଶକ୍ତି ଯୋଗବଳରେ ବିଚିତ୍ର
କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚହେବା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା କିପରି ପରଂବ୍ରହ୍ମ
ବିଚିତ୍ରଶକ୍ତିଯୁକ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି-
ସର୍ବୋତପେତାତତଦର୍ଶନାତ୍ ପରା ଦେବତା ସର୍ବଶକ୍ତିମାନଂ ଅଟେ ବୋଲି ସ୍ବାକାର କରିବା ଉଚିତ ।

(ଖ) କିପରି ? ଏହା ଶ୍ରୁତି ଦ୍ବାରା ଦେଖାଯାଏ, ଯଥା- ‘ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମଃ’
(ଯାହା ସର୍ବକର୍ମା, ସର୍ବକାମ, ସର୍ବଗନ୍ଧ, ସର୍ବରସ । ଏହିସବୁକୁ ସବୁଦିଗରୁ ବ୍ୟାପ୍ତକରି
ବାକ୍ ରହିତ ଓ ନିଷ୍କାମ ହୁଏ), ‘ସତ୍ୟକାମଃ’ (ଯାହା ସତ୍ୟକାମ ଓ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପ ଅଟେ),
(ୟଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ’ (ଯାହା ସର୍ବଜ୍ଞ ଓ ସର୍ବବିତ୍ ଏତସ୍ୟ ବା’ (ହେ ଗାର୍ଗି ! ଏହି ଅକ୍ଷର
ବ୍ରହ୍ମର ଶାସନରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ବିଧୂତହୋଇ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ପରା
ଦେବତାଠାରେ ସର୍ବଶକ୍ତିର ଯୋଗ ଦେଖାଏ ।

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥ ୩୨ ॥

(୧) ବିକରଣତ୍ବାନ୍ନେତି ତେଉଦୁକ୍ତମ୍ ॥ ୨-୧-୩୧ ॥

ବିକରଣତ୍ବାତ୍-‘ଅତକ୍ଷୁଷ୍ଣଶ୍ଳୋତ୍ରମ୍’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରହିତ ପ୍ରତିପାଦିତ
ହେଲେ, ନ-କର୍ତ୍ତା ହୁଏ ନାହିଁ । ଇତିତେତ୍-ଏହାଯଦି କହା ତଦୁକ୍ତମ୍=ଏହି ବିଷୟରେ
ଯାହା କହିବାର ଥିଲା, ତାହା ‘ଦେବତାଦିବଦପି ଲୋବେ’ ସୂତ୍ରକେ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ ବିକରଣାଂ ପରାଂ ଦେବତାଂ ଶାସ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍-
‘ଅତକ୍ଷୁଷ୍ଣଶ୍ଳୋତ୍ରମବାଗମନଃ’ (ବୃ ୩-୮-୮) ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକମ୍ । କଥଂ ସା
ସର୍ବଶକ୍ତିଯୁକ୍ତା ଅପିସତ୍ । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକକାର୍ଯ୍ୟ କରଣସଂପନ୍ନା ଏବ ତସ୍ମୈ ତସ୍ମୈ କାର୍ଯ୍ୟାୟ
ପ୍ରଭବନ୍ତେ ବିଜ୍ଞାୟନ୍ତେ ।

(ଖ) କଥଂ ତ ‘ନେତି ନେତି, (ବୃ-୩-୯-୨୭) ଇତି ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧ-ସର୍ବବିଶେଷାୟା
ଦେବତାୟାଃ ସର୍ବଶକ୍ତିଯୋଗଃ ସମ୍ଭବେଦିତି ତେତ୍ । ଯଦତ୍ତ ବକ୍ତବ୍ୟଂ
ତତ୍ପୁନସ୍ତାଦେବୋକ୍ତମ୍ । ଶ୍ରୁତ୍ୟବଗାହ୍ୟମେବେଦମତିଗମ୍ଭୀରଂ ବ୍ରହ୍ମ ନ ତର୍କାବଗାହ୍ୟମ୍ ।
ନ ତ ଯଥୈକସ୍ୟ ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ଦୃଷ୍ଟଂ ତଥାନ୍ୟସ୍ୟାପି ସାମର୍ଥ୍ୟମ୍ ଭବିତବ୍ୟମିତି
ନିୟମୋଽସ୍ଥୀତି ।



(ଗ) ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧସର୍ବବିଶେଷସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସର୍ବଶକ୍ତିଯୋଗଃ ସମ୍ଭବତାତ୍ୟ-
ତଦପ୍ୟବିଦ୍ୟାକଳିତରୂପଭେଦେ ପନ୍ୟାସନୋକ୍ତମେବ । ତଥା ଚ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍- ‘ଅପାଣିପାଦୋ
ଜବନୋ ଗ୍ରହୀତା ପଶ୍ୟତ୍ୟରକ୍ଷୁଃ ନ ଶ୍ଵଶୋତ୍ୟକର୍ଣ୍ଣଃ’ (ଶ୍ଵେ ୩-୧୯) ଇତ୍ୟକରଣସ୍ୟାପି
ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସର୍ବସାମର୍ଥ୍ୟଯୋଗ୍ୟ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହାହିଁ ଠିକ୍ । ପରନ୍ତୁ ‘ଅତକ୍ଷୁଷ୍ପ’ (ସେ ନେତ୍ର ରହିତ
ଶ୍ରୋତ୍ରରହିତ, ବାଣୀରହିତ ଓ ମନରହିତ ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ପରାଦେବତାକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିତ
ରୂପରେ କହେ । ସେ ଦେବତା ସର୍ବଶକ୍ତିପୁରୁଷ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ତାର ସମର୍ଥ୍ୟ
ଅଛି କି ? ଦେବତା ପ୍ରଭୃତି ଚେତନ ଓ ସର୍ବଶକ୍ତିପୁରୁଷ ହୋଇ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସଂପନ୍ନ
ହୋଇ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେବାର ଜଣାପଡେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ‘ନେତି ନେତି’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ ଯେଉଁ ବିଶେଷର ପ୍ରତିଷେଧ
କରାଯାଏ, ସେହି ଦେବତାଠାରେ ସର୍ବଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ଯୋଗ କିପରି ହେବ ? ଯଦି ଏହା
କହ, ତେବେ ଏହି ବିଷୟରେ ଯାହା କହିବାର କଥା, ତାହା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଏହା
ଅତିଗମ୍ଭୀର ବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତର୍କଦ୍ଵାରା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଯେପରି
ଗୋଟିକର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ସେପରି ଅନ୍ୟର ସାମର୍ଥ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ ବୋଲି
କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯାହାପାଇଁ ସବୁବିଶେଷର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଅଛି, ସେହି ବ୍ରହ୍ମରେ
ସର୍ବଶକ୍ତିଯୋଗ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଏହି ଶକ୍ତିଯୋଗ ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା କଳିତ ରୂପ ଭେଦର
ଉପନ୍ୟାସରୁ କୁହାଯାଇଛି । ସେପରି ‘ଅପାଣିପାଦେ’ (ସେ ହସ୍ତ ଓ ପାଦରହିତ ହୋଇ
ବେଗବାନ୍ ଓ ଗ୍ରହୀତା ହୁଏ । ନେତ୍ର ନଥାଇ ଦେଖେ । କର୍ଣ୍ଣ ନ ଥାଇ ଶୁଣେ) ଏହି
ଶ୍ରୁତିକରଣ ରହିତ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିତ ବ୍ରହ୍ମରେ ସର୍ବଶକ୍ତିର ଯୋଗସମ୍ଭବ ଦେଖାଏ ।

୧୧ ପ୍ରୟୋଜନବତ୍ତ୍ଵାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ॥ ୩୨-୩୩ ॥

ନ ପ୍ରୟୋଜନବତ୍ତ୍ଵାଧିକରଣ - ୧୧

ନ ପ୍ରୟୋଜନବତ୍ତ୍ଵାତ୍ ॥ ୩୨ ॥

(୧) ନ ପ୍ରୟୋଜନବତ୍ତ୍ଵାତ୍ ॥ ୨-୧-୩୨ ॥

ନ-ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ୍ତ୍ଵର କର୍ତ୍ତା ନୁହେଁ । ପ୍ରୟୋଜନବତ୍ତ୍ଵାତ୍-କାରଣ-ପ୍ରବୃତ୍ତି ହିଁ ପ୍ରୟୋଜନ
ଯୁକ୍ତ । ନିତ୍ୟ ତୃପ୍ତ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନ ଥାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅନ୍ୟଥା ପୁନଶ୍ଚେତନକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ଜଗତ ଆକ୍ଷିପତି । ନ ଖଲୁ
ଚେତନଃ ପରମାତ୍ମେଦଂ ଜଗଦ୍ ବିମ୍ବଂ ବିରଚୟିତୁମର୍ହତି । କୃତଃ । ପ୍ରୟୋଜନବତ୍ତ୍ଵା-



ଉପବୃତ୍ତୀନାମ୍ । ଚେତନୋ ହି ଲୋକେ ବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକାରୀ ପୁରୁଷଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନୋ ନ ମୟୋପକ୍ରମାମପି ତାବତ୍ ପ୍ରବୃତ୍ତିମାନୁପ୍ରୟୋଜନାନୁପଯୋଗିନୀମାରଭମାଣୋ ଦୃଷ୍ଟଃ ।

(ଖ) ଜିମୁତ ଗୁରୁତରସଂରକ୍ଷାମ୍ । ଭବତି ଚ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟନୁବାଦିନୀ ଶ୍ରୁତିଃ-‘ନ ବା ଅରେ ସର୍ବସ୍ୟ କାମାୟ ସର୍ବଂପ୍ରିୟଂ ଭବତ୍ୟାତ୍ମନସ୍ତୁ କାମାୟ ସର୍ବଂ ପ୍ରିୟଂ ଭବତି’ (ବୃ ୨-୪-୫) ଇତି । ଗୁରୁତର ସଂରକ୍ଷା ଗ୍ରେୟଂ ପ୍ରବୃତ୍ତିର୍ଯଦୁଚ୍ଚାବଚପ୍ରପଞ୍ଚଂ ଜଗଦ୍ ବିନ୍ଦୁ ବିରଚୟିତବ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ଯଦାୟମପି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଶ୍ରେତନସ୍ୟ ପରମାତ୍ମନ ଆନୁପ୍ରୟୋଜନୋପଯୋଗିନୀ ପରିକ୍ଷେପତ ପରିତୃପ୍ତଂ ପରମାତ୍ମନ ଶ୍ରୁୟମାଣଂ ବାଧେତ । ପ୍ରୟୋଜନାଭାବେ ବା ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟଭାବୋଽପି ସ୍ୟାତ । ଅଥ ଚେତନୋଽପି ସନ୍ନନ୍ଦତୋ ବୁଦ୍ଧ୍ୟପରାଧାବନ୍ତରେ-ଶୈବାନୁପ୍ରୟୋଜନଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନେ । ହୃଷ୍ଣସ୍ତଥା ପରମାତ୍ମାପି ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ୍ଷ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତ । ତଥାସତି ସର୍ବଜ୍ଞଂ ପରମାତ୍ମନଃ ଶ୍ରୁୟମାଣଂ ବାଧେତ । ତସ୍ମାଦଶ୍ଳିଷ୍ଟା ଚେତନାତ୍ ସୃଷ୍ଟିରିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଚେତନ ଜଗତ୍ କର୍ତ୍ତା ଏହି ବିଷୟରେ କେତେକ ଆକ୍ଷେପ କରନ୍ତି । ଚେତନପରମାତ୍ମାରୁ ଏହି ଜଗନ୍ନଶ୍ଚଳ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଅସମ୍ଭବ, କାରଣ-ପ୍ରବୃତ୍ତି ପ୍ରୟୋଜନଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ସଂସାରରେ ବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକ କାର୍ଯ୍ୟକରୁଥିବା ଚେତନ ପୁରୁଷ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୋଇ ନିଜର ପ୍ରୟୋଜନ ଅନୁଯୋଗୀ ଅଜ୍ଞୟନ୍ ସାଧ ପ୍ରବୃତ୍ତି କାମକୁ ଆରମ୍ଭ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପୁଣି ଗୁରୁତର ପ୍ରୟତ୍ନସାଧ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ବିଷୟରେ କହିବା କଣ ଦରକାର ? ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧର ଅନୁବାଦିନୀ ‘ନ ବା ଅରେ’ (ଅରେ ମୈତ୍ରେୟୀସବୁର ପ୍ରୟୋଜନ ପାଇଁ ସବୁପ୍ରିୟ ନୁହେଁ, ନିଜର ପ୍ରୟୋଜନ ପାଇଁ ସବୁପ୍ରିୟ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି । ଯାହା ଅନେକପ୍ରକାର ପ୍ରପଞ୍ଚଯୁକ୍ତ ଜଗତକୁ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ଋହେଁ, ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଗୁରୁତର ପ୍ରୟତ୍ନସାଧ୍ୟ ଅଟେ ।

(ଗ) ଯଦି ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଚେତନ ପରମାତ୍ମାର ନିଜପ୍ରୟୋଜନର ଉପଯୋଗିନୀ କଳ୍ପନା କରେ, ତାହା ପରମାତ୍ମାରେ ଶ୍ରୁୟମାଣ ପରିତୃପ୍ତଦ୍ୱାଧିତ ହୁଏ, ଅଥବା ପ୍ରୟୋଜନର ଅଭାବରେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅଭାବ ହୁଏ । ଯଦି କହଯେ- ଚେତନ ହୋଇ ଉନ୍ମତ୍ତ ପୁରୁଷ ବୁଦ୍ଧିର ଅପରାଧ ବିନା ପ୍ରୟୋଜନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପ୍ରକାର ପରମାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହେବ । କିନ୍ତୁ ତାଦୃଶହେଲେ ପରମାତ୍ମାରେ ଶ୍ରୁୟମାଣ ସର୍ବଜ୍ଞଦ୍ୱର ବାଧାହେବ ଓ ଚେତନରୁ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ସ୍ୱାକାର କରିବା ଅସମ୍ଭବ ହେବ ।



लेकवतु लीलाकैवल्यम् ॥३३॥

(୧) ଲୋକବତ୍ସୁ ଲୀଳା କୈବଲ୍ୟମ୍ ॥୨-୧-୩୩॥

ଲୋକବତ୍ସୁ-ତୁଣ୍ଡ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଅଛି, ଲୋକବତ୍ ତୁ-ଯେପରି ସଂସାରରେ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ପୁରୁଷର ପ୍ରୟୋଜନ ନ ଥାଇ କ୍ରୀଡ଼ା ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମାର ଏହି ବିଚିତ୍ର ରଚନା, ଲୀଳା କୈବଲ୍ୟମ୍-ପ୍ରୟୋଜନବ୍ୟତିତ ଲୀଳାମାତ୍ର ହୁଏ । ତେଣୁ ଉକ୍ତ ସମନ୍ୱୟର ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତୁଣ୍ଡଭେନାକ୍ଷେପଂ ପରିହରତି । ଯଥାଲୋକେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟତାପ୍ତେ-ଷଣସ୍ୟ ବା ବ୍ୟତିରିକ୍ତଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରୟୋଜନମଭିସନ୍ଧାୟ କେବଳଂ ଲୀଳାରୂପାଃ ପ୍ରବୃତ୍ତୟଃ କ୍ରୀଡ଼ାବିହାରେଷୁ ଭବନ୍ତି । ଯଥା- ଉଲ୍ଲାସପ୍ରଶ୍ନାସାଦୟୋଽନଭିସନ୍ଧାୟ ବାହ୍ୟଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରୟୋଜନଂ ସ୍ୱଭାବାଦେବ ସମ୍ଭବନ୍ତି ଏବମୀଶ୍ୱରସ୍ୟାପ୍ୟନପେକ୍ଷ୍ୟା କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରୟୋଜନାତ୍ତରଂ ସ୍ୱଭାବାଦେବ କେବଳଂ ଲୀଳାରୂପା ପ୍ରବୃତ୍ତର୍ତ୍ତସ୍ୟତି ।

(ଖ) ନିହୀଶ୍ୱରସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନାତ୍ତରଂ ନିରୂପ୍ୟମାଣଂ ନାୟତଃ ଶ୍ରୁତିତୋ ବା ସମ୍ଭବତି । ନଚ ସ୍ୱଭାବଃପର୍ଯ୍ୟନ୍ତୁଯୋକ୍ତଂ ଶକ୍ୟତେ । ଯ୍ୟଦପ୍ୟସ୍ମାକମିନ୍ଦଂ ଜଗଦ୍ବିମ୍ବବିରଚନା ଗୁରୁତରସଂରମ୍ଭେବା ଭତି ତଥାପି ପରମେଶ୍ୱରସ୍ୟ ଲୀଳୈବ କେବଳେୟଂ, ଅପରିମିତଶକ୍ତିଭାବ୍ ।

(ଗ) ଯଦି ନାମ ଲୋକେ ଲୀଳାସ୍ୱପି କିଞ୍ଚିତ୍ ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ପ୍ରୟୋଜନମୁତ୍ ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟେତ ତଥାପି ନେବାତ୍ର କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରୟୋଜନମୁତ୍ ପ୍ରେକ୍ଷିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ, ଆପ୍ତକାମଶ୍ରୁତେଃ । ନାମ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତି ରୁନ୍ନଭପ୍ରବୃତ୍ତିର୍ବା, ସୃଷ୍ଟିଶ୍ରୁତେଃ ସର୍ବଜ୍ଞଶ୍ରୁତେଷ୍ । ନ ଚେୟଂ ପରମାର୍ଥ ବିଷୟା ସୃଷ୍ଟିଶ୍ରୁତିଃ, ଅବିଦ୍ୟାକଳ୍ପତନାମରୂପବ୍ୟବହାରଗୋଚରଭାବ୍; ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭାବପ୍ରତି-ପାଦନପରତ୍ୱାଜ୍ଞେତ୍ୟତଦପି ନୈବ ବିସ୍ମର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ତୁଣ୍ଡଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବପକ୍ଷର ଆକ୍ଷେପ ପରିହାର କରାଯାଉଛି । ଯେପରି ଲୋକରେ ଆପ୍ତେଷଣକାରୀ (ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରୁଥିବା) ଯେ କୌଣସି ରାଜା ଓ ମନ୍ତ୍ରୀର କ୍ରୀଡ଼ାକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନକୁ ଅଭିଳାଷ ନ କରି କେବଳ ଲୀଳାରୂପା ହୁଏ । ଯେପରି ଉଲ୍ଲାସ ଓ ପ୍ରଶାସାଦି କୌଣସି ବାହ୍ୟପ୍ରୟୋଜନର ଇଚ୍ଛାବ୍ୟତିତ ସ୍ୱତ ହୁଏ, ସେପରି କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ନିଜେ ନିଜେ ଈଶ୍ୱରର ଲୀଳାରୂପ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବ ।

(ଖ) କାରଣ-ଯୁକ୍ତି ଓ ଶ୍ରୁତିରେ ଈଶ୍ୱରର ନିରୂପ୍ୟମାଣ ଅନ୍ୟପ୍ରୟୋଜନର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ସ୍ୱଭାବ ବିଷୟରେ ଆକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ୱରର ଏପରି



ସ୍ୱଭାବ କାହିଁକି ? କିନ୍ତୁ ଏପରି ଆକ୍ଷେପ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଯଦ୍ୟପି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବିରଚନା ଆତ୍ମକୁ ଅତ୍ୟଧିକ ସାଧ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଏହା ପରମେଶ୍ୱରର ଲୀଳାମାତ୍ର । କାରଣ ତାହାର ଶକ୍ତି ଅପରିମିତ ଓ ଅନନ୍ତ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ଲୌକିକଲୀଳାରେ କୌଣସି ଲୀଳାପ୍ରୟୋଜନକୁ ପ୍ରୟୋଜନ କରାଯାଏ, ତଥାପି ଏଠାରେ ପରମାତ୍ମା ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ କବ୍ଧନାଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପରମେଶ୍ୱର ଆପ୍ତକାମ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି କହେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଅପ୍ରକୃତ ଅଥବା ଉନ୍ନତର ପ୍ରକୃତି ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସୃଷ୍ଟି ଓ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତି କହେ । ଏହି ସୃଷ୍ଟି ଶ୍ରୁତି ପାରମାର୍ଥକ ବିଷୟବ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଅବିଦ୍ୟା-କବ୍ଧିତ ନାମରୂପାତ୍ମକବ୍ୟବହାରର ବିଷୟକ ଅଟେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବ ପ୍ରତିପାଦନପରକ ଅଟେ । ଏହା ବିସ୍ମରଣ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

୧୨ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । सू० ॥ ୩୪-୩୫ ॥

ବୈଷମ୍ୟନୈର୍ଘଣ୍ୟାଧିକରଣ-୧୨

वैषम्यनैर्घृणये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ୩୪ ॥

(୧) ବୈଷମ୍ୟନୈର୍ଘଣ୍ୟ ନ ସାପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ତଥାହି ଦର୍ଶୟତି ॥୨-୧-୩୪॥

ବୈଷମ୍ୟନୈର୍ଘଣ୍ୟ ନ = ବ୍ରହ୍ମରେ ବିଷମତା ଓ ନିଷ୍କରୁଣତାରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଦୋଷନୁହେଁ । ସାପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍=କାରଣ-ସେ ଜୀବର କର୍ମାନୁସାରେ ଫଳଦିଏ ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ତଥାହି ଦର୍ଶୟତି=ଏହି କଥାକୁ ‘ଏକ ହେଏବ ସାଧୁକର୍ମ କାରୟତି’ ଏହି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପୁନଶ୍ଚ ଜଗଜ୍ଜନ୍ମାଦିହେତୁତ୍ତମାଶ୍ୱରସ୍ୟାକ୍ଷିପ୍ୟତେ ସ୍ଥାନାନିଖନ--ନନ୍ୟାୟେନ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ତସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ତୃତୀକରଣାୟ । ନେଶ୍ୱରୋ ଜଗତଃ କାରଣମୁପ-ପଦ୍ୟତେ । କ୍ରୂତଃ । ବୈଷମ୍ୟନୈର୍ଘଣ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । କାଂକ୍ଷିତଦତ୍ତସ୍ତୁଷ୍ଟଭାଜଃ କରୋତି ଦେବାଦାନ, କାଂକ୍ଷିତଦ୍ୟତ୍ତଦୁଷ୍ଟଭାଜଃ ପଶ୍ୱାଦାନ, କାଂକ୍ଷିନ୍ନଧମଭୋଗଭାଜୋ ମନୁଷ୍ୟାଦାନୀତେତ୍ୟବଂ ବିଷମାଂସୃଷ୍ଟିଂ ନିର୍ମମାଣସ୍ୟେଶ୍ୱରସ୍ୟପୃଥରାଜନସ୍ୟେବ ରାଗଦ୍ୱେଷୋପପତ୍ତେଃ । ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତ୍ୟ ବଧାରିତସ୍ମୁଚ୍ଛଦ୍ୱାଦାଶ୍ୱରସ୍ୱଭାବ ବିଲୋପଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ ।

(ଖ) ତଥା ଖଳଜନୈରପି ଜୁଗୁପ୍ସତଂ ନିର୍ଘୃଣତ୍ୱମତିକ୍ରୁରତ୍ୱଂ ଦୁଃଖଯୋଗ-ବିଧାନାତ୍ ସର୍ବପ୍ରଜୋପସଂହାରାଜ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ତସ୍ମାଦ୍ବୈଷମ୍ୟ-ନୈର୍ଘଣ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାନ୍ନେ-ଶ୍ୱରଃ କାରଣମ୍ ।



(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଈଶ୍ଵର ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି-କାରଣ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାତଅର୍ଥକୁ ସୁଶାନିଖନନ୍ୟାୟରେ ଦୃଢ଼ କରିବା ପାଇଁ ପୁନର୍ବାର ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଉଛି । ଈଶ୍ଵର ଜଗତର କାରଣ ହେବା ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ, କାରଣ=ବୈଷମ୍ୟ ଓ ନୈରୂପଣ୍ୟର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ । ସେ କେତେକ ଦେବତାଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତସୁଖର ଭାଗୀ କରାଏ । କେତେକ ପଶୁକୁ ଦୁଃଖଭୋଗ କରାଏ ଏବଂ କେତେକ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କୁ ମଧ୍ୟଭାଗର ଭାଗୀ କରାଏ । ଏହିପରି ବିଷମସୃଷ୍ଟିକୁ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିବା ଈଶ୍ଵରଠାରେ ସାଧାରଣ ଲୋକ ପରି ରାଗଦ୍ଵେଷର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲେ ଶୁଚି, ସୃତିଦ୍ଵାରା ଅବଧାରିତ ସ୍ଵଚ୍ଛତାଦି ଈଶ୍ଵର ସ୍ଵଭାବର ଲୋପ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଖ) ସେପରି ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀଗୁଡ଼ିକୁ ଦୁଃଖଯୋଗର ବିଧାନ ଓ ସମଗ୍ର ପ୍ରକାର ଉପସଂହାର କରିବାରେ ସେହି ଦୁଃଖଜନଠାରୁ ଅଧିକ ଅତିନିନ୍ଦିତ ଅତିକୁରଦ୍ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ବିଷମତା ଓ ନିରୂପଣତାରୂପର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେତୁ ଈଶ୍ଵରକାରଣ ନୁହେଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୂମଃବୈଷମ୍ୟନୈରୂପଣ୍ୟେ ନେଶ୍ଵରସ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ୍ୟେତେ । କସ୍ମାତ୍ । ସାପେକ୍ଷତ୍ଵାତ୍ । ଯଦି ହି ନିରପେକ୍ଷଃ କେବଳ ଈଶ୍ଵରୋ ବିଷମାଂ ସୃଷ୍ଟିଂ ନିର୍ମମାତେ ସ୍ୟାତାମେତୌ ଦୋଷୌ ବୈଷମ୍ୟଂ ନିର୍ଦ୍ଦୃଶ୍ୟଥ । ନତୁ ନିରପେକ୍ଷସ୍ୟ ନିମାତୃତ୍ଵମସ୍ତି । ସାପେକ୍ଷୋ ହାଶ୍ଵରୋ ବିଷମାଂ ସୃଷ୍ଟିଂ ନିର୍ମମାତେ । କିମପେକ୍ଷତ ଇତି ତେତ୍ । ଧର୍ମାଧର୍ମାବପେକ୍ଷତ ଇତି ବଦାମ ତ । ଅତଃ ସୃଜ୍ୟମାନ ପ୍ରାଣୀଧର୍ମାଧର୍ମାପେକ୍ଷା ବିଷମା ସୃଷ୍ଟିରିତି ନାୟମାଶ୍ଵରସ୍ୟାପରାଧଃ ।

(ଖ) ଈଶ୍ଵରସ୍ତୁ ପର୍ଜନ୍ୟବଦ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ । ଯଥାହି ପର୍ଜନ୍ୟା ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦିସୃଷ୍ଟୌ ସାଧାରଣଂ କାରଣଂ ଭବତି, ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦିବୈଷମ୍ୟେ ତୁ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାବଗତାନେକବା-ସାଧାରଣାନି ସାମ୍ୟାର୍ଥମାନି କାରଣାନି ଭବନ୍ତି । ଏବମାଶ୍ଵରୋ ଦେବମନୁଷ୍ୟାଦିସୃଷ୍ଟୌ ସାଧାରଣଂ କାରଣଂ ଭବତି । ଦେବମନୁଷ୍ୟାଦି ବୈଷମ୍ୟେ ତୁ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାବଗତାନେକବାସାଧାରଣାନି କର୍ମାଣି କାରଣାନି ଭବନ୍ତିଏବମାଶ୍ଵର ସାପେକ୍ଷତ୍ଵାନ୍ନ ବୈଷମ୍ୟନୈରୂପଣ୍ୟାଭ୍ୟାଂ ଦୃଷ୍ୟତି ।

(ଗ) କଥଂ ପୁନରବଗମ୍ୟେତେ ସାପେକ୍ଷ ଈଶ୍ଵରୋ ନୀତ ମଧ୍ୟମୋଭମଂ ସଂସାରଂ ନିର୍ମମାତ ଇତି । ତଥାହି ଦର୍ଶୟତି ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ଏକ ହ୍ୟେବ ସାଧୁ କର୍ମ କାରୟତି ତଂ ଯମେତ୍ୟୋ ଲୋକେଭ୍ୟ ଉନ୍ନିନାସତ ଏକ ଉ ଏବାସାଧୁ କର୍ମ କାରୟତି ତଂ ଯମଥୋ ନିନାସତେ’ (କୌ. ବ୍ରା ୩-୮) ଇତି । ‘ପୁଣ୍ୟୋ ବୈ ପୁଣ୍ୟକ କର୍ମଣା ଭବତି ପାପଃ ପାପେନ’ (ବୃ ୩-୨-୧୩) ଇତି ତ । ସୂତିରପି ପ୍ରାଣିକର୍ମବିଶେଷାପେକ୍ଷ-ମେବେଶ୍ଵରସ୍ୟାନୁଗ୍ରହାତୃତ୍ଵଂ ନିଗ୍ରହାତୃତ୍ଵଂ ତ ଦର୍ଶୟତି- ‘ଯେ ଯଥା ମାଂ ପ୍ରପଦ୍ୟନ୍ତେ ତାଂସ୍ତଥୈବଭଜାମ୍ୟହମ୍’ (ଭ. ଗା. ୪-୧୧) ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକା ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ବୈଷମ୍ୟ ଓ ନୈଦୃଶ୍ୟ ଈଶ୍ବରଠାରେ ପ୍ରସକ୍ତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତଦ୍ଭାବ ସେ ସାପେକ୍ଷ ଅଟେ । ଯଦି ଈଶ୍ବର କେବଳ ନିରପେକ୍ଷ ହୋଇ ବିଷମ ସୃଷ୍ଟିକୁ ନିର୍ମାଣ କରେ ଓ ବୈଷମ୍ୟ ନୈଦୃଶ୍ୟ ଦୋଷ ହୁଅନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ସେହି ନିରପେକ୍ଷ ହୋଇ ନିର୍ମାଣ କରେ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟୁତକ୍ଷଣ ସାପେକ୍ଷ ହୋଇ ବିଷମ ସୃଷ୍ଟିକୁ ନିର୍ମାଣ କରେ । ଯଦି ସେ କାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ବୋଲି କହ, ତେବେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ସୃଜ୍ୟମାନ ପ୍ରାଣୀର ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଦ୍ବାରା ବିଷମ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ।

(ଖ) ଈଶ୍ବର କିନ୍ତୁ ପର୍ଜନ୍ୟପରି ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଯେପରି ବ୍ରାହ୍ମି ଯବାଦିର ସୃଷ୍ଟିରେ ପର୍ଜନ୍ୟ (ବର୍ଷା) ସାଧାରଣକାରଣ ହୁଏ, ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମି ଯବାଦିର ବିଷମତାରେ ସେହି ବାଜଗତ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅସାଧାରଣ କାରଣ ହୁଏ, ସେହିପରି ଦେବ ଓ ମନୁଷ୍ୟାଦିର ସୃଷ୍ଟିରେ ଈଶ୍ବର ସାଧାରଣକାରଣ ହୁଏ । ଦେବ ଓ ମନୁଷ୍ୟାଦିର ବିଷମତାରେ ସେହି ସେହି ଜୀବଗତକର୍ମ ଅସାଧାରଣ କାରଣ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଈଶ୍ବର ସାପେକ୍ଷ ହେଲେ ବୈଷମ୍ୟ ଓ ନୈଦୃଶ୍ୟ ଦ୍ବାରା ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ତାହା କିପରି ହୁଏ ଯେ- କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଈଶ୍ବର ନିମ୍ନ (ପଶୁ ଜତ୍ୟାଦି), ମଧ୍ୟମ (ମନୁଷ୍ୟାଦି) ଓ ଉଚ୍ଚମ (ଦେବତାଦି) ସଂସାରର ନିର୍ମାଣ କରେ । ସେହିପରି ‘ଏକ୍ଷଃ ହ୍ୟେବ’ (ଯାହାକୁ ଏହିଲୋକଠାରୁ ଉପରକୁ ନେଇଯାଏ, ତାହାଦ୍ବାରା ଏହି ଈଶ୍ବର ପୁଣ୍ୟ କର୍ମ କରେ ଓ ଯଦି ନିକୃଷ୍ଟ ଲୋକକୁ ନେବାକୁ ଚାହେଁ, ସେ ପାପ କର୍ମ କରେ), ‘ପୁଣ୍ୟୋ ବୈ’ (ସେ ପୁଣ୍ୟକର୍ମ ଦ୍ବାରା ପୁଣ୍ୟବାନ ଓ ପାପକର୍ମରୁ ପାପୀ ହୁଏ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି କହେ । ପ୍ରାଣୀର କର୍ମବିଶେଷକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଈଶ୍ବର ଅନୁଗ୍ରହ ଓ ନିଗ୍ରହର କର୍ତ୍ତା ହୁଏ । ‘ଯୋ ଯଥା ମାଂ’ (ଯିଏ ମୋତେ ଯେପରି ଭଜନ କରେ, ମୁଁ ତାକୁ ସେପରି ଭଜନ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଏ ।

न कर्माविगादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ୩୫ ॥

(୧) ନ କର୍ମବିଭାଗାଦିତ ତେନ୍ନାନାଦିତ୍ବାତ୍ ॥ ୨-୧-୩୫ ॥

ଅବିଭାଗାତ୍ = ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟଦମଗ୍ର’ ଜତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିରେ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ଭେଦର ଅଭାବ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି, ତେଣୁ ସେହିସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ନ କର୍ମ=କର୍ମ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ବିଷମ ସୃଷ୍ଟି କିପରି ହୁଏ ? ଇତି ତେନ୍ନ=ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅନାଦିତ୍ବାତ୍=କାରଣ-ସଂସାର ଅନାଦି ହେଲେ ସୃଷ୍ଟି ଓ କର୍ମର ଜୀବ ଓ ଅଜ୍ବର ପରି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବ ହୁଏ । ତେଣୁ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଦ୍ବାରା ବିଷମତା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ସଦେବ ସୋମୋଦମଗ୍ର ଆସାଦେକମେବାଦିତୀୟମ୍’ (ଛା ୬-୨-୧) ଇତି ପ୍ରାକ୍ସୃଷ୍ଟେରବିଭାଗାବଧାରଣାନ୍ନାସ୍ତି କର୍ମ ଯଦପେକ୍ଷ୍ୟ ବିଷମା ସୃଷ୍ଟିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ସ୍ରଷ୍ଟ୍ୟଭରକାଳଂ ହି ଶରୀରାଦିବିଭାଗାପେକ୍ଷଂ କର୍ମ, କର୍ମାପେକ୍ଷୟ ଶରୀରାଦିବିଭାଗ ଇତୀତରେତରାଶ୍ରୟତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଅତୋ ବିଭାଗାଦୁଚ୍ଚ୍ଵି କର୍ମାପେକ୍ଷ ଈଶ୍ଵରଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତାଂ ନାମ ।

(ଖ) ପ୍ରାରବିଭାଗାଦ୍ ବୈଚିତ୍ର୍ୟନିମିତ୍ତସ୍ୟ କର୍ମଶୋଭବାତ୍ ତୁଲ୍ୟବ୍ୟତ୍ରା ସୃଷ୍ଟିଃ ପ୍ରାପ୍ନୋତୀତି ତେତ୍ । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ଅନାଦିହଦ୍ଵାରସଂରସ୍ୟ । ଭବେଦେକ୍ଷ ଦୋଷୋ ଯଦ୍ୟଦିମନ୍ ସଂସାରଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅନାଦୌ ତୁ ସଂସାର ବାଜାକୁରବଦ୍ ହେତୁମଦ୍ଭାବେନ କର୍ମଣଃ ସର୍ଗବୈଷମସ୍ୟ ଚ ପ୍ରବୃତ୍ତିର୍ନି ବିରୁଧତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟ’ ହେ ପ୍ରିୟର୍ଶନ ! ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ଵିତୀୟ ସତ୍ ଥିଲା । ଏହି ପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ଭେଦାଭାବସ୍ଥିର କରିବା ଦ୍ଵାରା ଯାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ବିଷମସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ତାହାର କର୍ମ ନାହିଁ । ଶରୀରାଦି ବିଭାଗକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି କର୍ମ ସୃଷ୍ଟିର ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଭେଦ ହୁଏ ।

(ଖ) ଶରୀରାଦିବିଭାଗ କର୍ମାପେକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଭାଗ ପରେ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିବା ଈଶ୍ଵର ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ପରରୁ ବିଭାଗ ପରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ନିମିତ୍ତକକର୍ମର ଅଭାବ ହେଲେ ଆଦ୍ୟସୃଷ୍ଟି ଦୁଇପକ୍ଷରେ ହେବା ସମ୍ଭବ । ଯଦି ଏପରି କହ, ତେବେ ଦୋଷ ନାହିଁ । କାରଣ-ସଂସାର ଅନାଦି ଅଟେ । ଯେତେବେଳେ ସଂସାର ପ୍ରଥମେ ଜନ୍ମଲାଭ କଲେ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଦୋଷ ହୁଏ । ପରରୁ ସଂସାର ଅନାଦି ହେଲେ ବାଜ ଓ ଅକୁର ପରି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ଉପରେ କର୍ମ ଓ ବିଷମ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରବୃତ୍ତ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୧) କଥଂ ପୁନରବଗମ୍ୟତେନାଦିରେକ୍ଷ ସଂସାର ଇତି । ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି ।

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ସଂସାର ଅନାଦି ବୋଲି କିପରି ଅବଗତ ହୁଏ, ଏହା ଆମ୍ଭେ ଉତ୍ତରରେ କହିବୁ ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ୩୬ ॥

(୧) ଉପପଦ୍ୟତେ ଉପୁପଲଭ୍ୟତେ ॥ ୨।୧।୩୬ ॥

ଉପପଦ୍ୟତେ-ସଂସାରର ଅନାଦିତ୍ଵ କରିବା ଠିକ୍ । ଉପଲଭ୍ୟତେ ଚ- ‘ଧାତା ଯଥା ପୂର୍ବମକଳ୍ପୟତ୍ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ଏବଂ ‘ନ ରୂପ ମସ୍ୟେହ ତଥୋପଲଭ୍ୟତେ’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିରେ ସଂସାରର ଅନାଦିତ୍ଵ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଉପପନ୍ୟାସେ ଚ ସଂସାରସ୍ୟାନାଦିତ୍ୱମ୍ । ଆଦିମତ୍ତେ ହି ସଂସାରସ୍ୟାକସ୍ମାଦ୍ ଉଦ୍ଭୂତେର୍ମୁକ୍ତାନାମପିପୁନଃ ସଂସାରୋଦ୍ ଭୂତିପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ଅକୃତାଭ୍ୟା-ଗମପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ସୁଖଦୁଃଖାଦିବୈଷମ୍ୟସ୍ୟ ନିର୍ନିମିତ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ନୟେଶ୍ୱରୋ ବୈଷମ୍ୟହେତୁ ରିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ନୟବିଦ୍ୟା କେବଳା ବୈଷମ୍ୟସ୍ୟ କାରଣଂ, ଏକରୂପତ୍ୱାତ୍ । (ଖ) ରାପାଦିକ୍ଲେଶବାସନାକ୍ଷିପ୍ତକର୍ମାପେକ୍ଷା ଦ୍ୱିଦିଦ୍ୟା ବୈଷମ୍ୟାକରା ସ୍ୟାତ୍ । ନଚ କର୍ମାନ୍ତରେଣ ଶରୀରଂ ସମ୍ଭବତି । ନଚ ଶରୀରମନ୍ତରେଣ କର୍ମ ସମ୍ଭବତୀତୀତରେତରାଶ୍ରୟତ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଅନାଦିତ୍ତେ ତୁ ବାଜାକୁରନ୍ୟାୟେନୋପପତ୍ତେର୍ନ କର୍ଣ୍ଣଦୋଷୋ ଭବତି । ଉପଲଭ୍ୟତେ ଚ ସଂସାରସ୍ୟାନାଦିତ୍ୱଂ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତ୍ୟୋଃ । (ଗ) ଶ୍ରୁତୌ ତାବତ୍ ‘ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନା’ (ଛା ୨-୩-୨) ଇତି ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରମୁଖେ ଶାରୀରମାତ୍ମନଂ ଜୀବଶବ୍ଦେନ ପ୍ରାଣଧାରଣନିମିତ୍ତେନାଭିଲପନ୍ନାନାଦିଃ ସଂସାର ଇତି ଦର୍ଶୟତି । ଆଦିମତ୍ତେ ତୁ ପ୍ରାଗନବ ଧାରିତପ୍ରାଣଃ ସନ୍ କଥଂ ପ୍ରାଣଧାରଣନିମିତ୍ତେନ ଜୀବଶବ୍ଦେନ ସ୍ୱର୍ଗପ୍ରମୁଖେଽଭିଲପେୟତ । ନ ଚ ଧାରୟିଷ୍ୟତୀତତୋଽଭିଲପେୟତ । ଅନାଗତାନ୍ତି ସମ୍ଭାବତୀତଃ ସମ୍ଭାଷୋ ବଳବାନ୍ ଭବତି, ଅଭିନିଷ୍ଟନ୍ନତ୍ୱାତ୍ ।

(ଘ) ସୂର୍ଯ୍ୟାଚନ୍ଦ୍ର ମସୌ ଧାତା ଯଥାପୂର୍ବମକଳ୍ପୟତ୍ (ର.ସଂ ୧୦-୧୯୦-୩) ଇତି ଚ ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ପୂର୍ବକଳ୍ପସଦ୍ଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି । ସ୍ମୃତାବ୍ୟୟାନାଦିତ୍ୱଂ ସଂସାରସ୍ୟୋପଚର୍ଚ୍ଚ୍ୟତେ ‘ନ ରୂପମସ୍ୟେହ ତଥୋପଲଭ୍ୟତେ ନାନ୍ତୋ ନ ଋଦିର୍ନ ଚ ସଂପ୍ରତିଷ୍ଠା । (ଗା ୧୫-୩) ଇତି । ପୁରାଣେ ଷଡ଼ତାତନାଗତାନାଂ ଚ କଳ୍ପାନାଂ ନ ପରିମାଣମସ୍ତାତି ସ୍ଥାପିତମ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସଂସାରର ଅନାଦିତ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଦି ସଂସାର ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ, ତେବେ ତାହାର ଅକସ୍ମାତ ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲେ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ମଧ୍ୟ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ସାଦି ନ ହେଲେ କର୍ମଫଳ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ-ଏପରି ପରିସ୍ଥିତିରେ ସୁଖ-ଦୁଃଖର ବିଷମତା ଅନିମିତ୍ତକ ହେବ । ଈଶ୍ୱର ବିଷମତା ହେତୁ ନୁହେଁ ବୋଲି ଏଠାରେ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଏକରୂପ ହେଲେ କେବଳ ଅବିଦ୍ୟାବିଷମତାର କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ରାଗାଦିକ୍ଲେଶର ବାସନା ଦ୍ୱାରା ଆକୃଷ୍ଟକର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଅବିଦ୍ୟା ବୈଷମ୍ୟ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । କର୍ମବ୍ୟତିତ ଈଶ୍ୱରର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଓ ଶରୀର ବ୍ୟତିତ କର୍ମ ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ- ଏହିପରି ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ପରନ୍ତୁ ସଂସାରକୁ ଅନାଦି ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବାଜାକୁର ନ୍ୟାୟପରି ହୋଇ କୌଣସି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ସଂସାରର ଅନାଦିତ୍ୱ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।



(ଗ) ଶୁଦ୍ଧିରେ ‘ଅନେକ ଜୀବେନାମ୍ନା’ ଏହିପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭରେ ଜୀବାତ୍ମାକୁ ପ୍ରାଣଧାରଣନିମିତ୍ତ ଜୀବଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା କହି ସଂସାରର ଅନାଦିକୁ ଦେଖାଏ । ପରନ୍ତୁ ସଂସାର ସାଦି ହେଲେ ପୂର୍ବ ପ୍ରାଣଧାରଣ ନକଲେ ସର୍ଗର ଆରମ୍ଭରେ ତାହାର ପ୍ରାଣଧାରଣ ନିମିତ୍ତକ ଜୀବଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା କିପରି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ? ‘ଧାରୟିଷ୍ୟତି’ ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଏହିଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇ ନପାରେ । କାରଣ-ଅତୀତ ସମ୍ଭବ ଅଭିନିଷ୍ଟନ୍ନ ହେଲେ ତାହା ଅନାଗତ ସମ୍ଭବ ଦ୍ଵାରା ବଳବାନ ହୁଏ ।

(ଘ) ସୂର୍ଯ୍ୟାତନ୍ତ୍ରମସୌ ଧାତା’ (ବିଧାତା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରର ପୂର୍ବକଳ୍ପନାନୁସାରେ କଳ୍ପନା କଲେ) ଏହି ମନ୍ତ୍ର ପୂର୍ବକଳ୍ପର ସଦ୍ଭାବ ଦେଖାଏ । ‘ନ ରୂପମସ୍ୟେହ’- (ପରନ୍ତୁ ଏହି ସଂସାର ବୃକ୍ଷସ୍ଵରୂପ ବୋଲି ଯେପରି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି, ସେପରି ଏହି ବିଚାର କାଳରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତାହାଠାରେ ସେ ଆଦି ନୁହେଁ । ଅତ ନୁହେଁ, ଭଲଭାବରେ ସ୍ଥିତ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ) ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅତୀତ ଅନାଗତ କଳ୍ପର ପରିମାଣ ନୁହେଁ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି ।

୧୩ ସର୍ବଧର୍ମୋପପତ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ॥ ୩୭ ॥

ସର୍ବଧର୍ମୋପପତ୍ୟାଧିକରଣ-୧୩

ସର୍ବଧର୍ମୋପପତ୍ୟେଚ୍ଚ ॥ ୩୭ ॥

୧ ସର୍ବଧର୍ମୋପପତ୍ୟେଚ୍ଚ ॥ ୨-୧-୩୭ ॥

ସର୍ବଧର୍ମୋପପତ୍ୟେଚ୍ଚ-ଜଗତ୍-କାରଣତ୍ଵ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵାଦି ସବୁଧର୍ମର ଉପପତ୍ତି ବ୍ରହ୍ମରେ ହେଲେ ଜଗତ୍ କାରଣତ୍ଵ ବ୍ରହ୍ମରେ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମଜଗତଃ କାରଣଂ ପ୍ରକୃତିଷ୍ଟେତ୍ୟସ୍ମିନ୍ନବଧାରିତେ ବେଦାଥେ ପରେରୂପକ୍ଷିପ୍ରାନ୍ତିଲକ୍ଷଣାଦ୍ଵାଦାୟୋଷାନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତାଶ୍ଵାଦାୟର୍ଯ୍ୟଃ । ଇଦାନୀଂ ପରପକ୍ଷପ୍ରତିଷ୍ଠେଧପ୍ରଧାନଂ ପ୍ରକାରଣଂ ପୁରିପ୍ସମାଣଃ ସ୍ଵପକ୍ଷପରିଗ୍ରହପ୍ରଧାନଂ ପ୍ରକରଣମୁପସଂହରତି ।

(ଖ) ଯସ୍ମାଦସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି କାରଣେ ପରିଗୃହ୍ୟମାଣେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତେନ ପ୍ରକାରଣେ ସର୍ବେ କାରଣଧର୍ମା ଉପପଦ୍ୟନ୍ତେ ‘ସର୍ବଜ୍ଞଂ ସର୍ବଶକ୍ତି ମହାମାୟଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି, ତସ୍ମାଦନତିଶକ୍ତନାୟନିବର୍ତ୍ତୋପନିଷଦଂ ଦର୍ଶନମିତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଚେତନ ବ୍ରହ୍ମଜଗତରେ ନିମିତ୍ତକାରଣ ଓ ଉପାଦାନ କାରଣ ଅଟେ । ଏହି ଅବଧାରିତବେଦାର୍ଥରେ ପ୍ରତିପକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଇଥିବା ବିଲକ୍ଷଣଭାବିବୋଧକୁ ଆତ୍ମାର୍ଯ୍ୟମାନେ ପୂର୍ବରୁ ପରିହାର କରିଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁଠାରେ ପରପକ୍ଷପ୍ରତିକ୍ଷେପ ମୁଖ୍ୟହୁଏ, ସେହି ପ୍ରକରଣରେ ଆରମ୍ଭକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସୂତ୍ରକାର ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱପକ୍ଷପରିଗ୍ରହ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ, ତାହାର ଉପସଂହାର କରିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ଏହି ବ୍ରହ୍ମକୁ କାରଣ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରକାରରେ ‘ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଜ୍ଞ’, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ଓ ମହାମାୟାବା’ ରୂପରେ ସବୁ କାରଣ ଧର୍ମ ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହି ଔପନିଷଦ୍ ଦର୍ଶନ ପରେ ଅଧିକ ଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ।

ଇତି ଶ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦଭଗବତ୍ ପୂଜ୍ୟପାଦଶିଷ୍ୟଶଙ୍କରଭଗବତ୍ ପୂଜ୍ୟପାଦକୃତୌ ଶାରୀରିକଭାଷ୍ୟେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟସ୍ୟ ପ୍ରଥମପାଦଃ ସମାପ୍ତଃ ।





ଦ୍ଵିତୀୟାଧ୍ୟାୟେ - ପାଦ:

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ - ଦ୍ଵିତୀୟପାଦ

୧ ରଚନାନୁପପତ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ॥ ୧ - ୧୦ ॥

ରଚନାନୁପପତ୍ୟାଧିକରଣ-୧

ରଚନାନୁପପତ୍ତେଽଚ୍ଚ ନାନୁମାନମ୍ ॥୧ ॥

୧- ରଚନାନୁପପତ୍ତେଽଚ୍ଚ ନାନୁମାନମ୍ ॥ ୨-୨-୧ ॥

ଅନୁମାନମ୍-ସଂସାର ସୁଖଦୁଃଖମୋହାତ୍ମକବସ୍ତୁଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ-ସୁଖଦୁଃଖମୋହରୁ ଅନିତ୍ ଅଟେ । ଯଥା-ଘଟ ମୃତ୍ତିକାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସେହି ମୃତ୍ତିକାରେ ଅନିତ୍ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ଅନୁମାନରୁ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ଯେ, ନ-ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର ଉପାଦାନକାରଣ ନୁହେଁ । ରଚନାନୁପପତ୍ତେଽଚ୍ଚ-କାରଣ-ଜତ ପ୍ରଧାନଠାରୁ ବିଚିତ୍ର ଜଗତ୍ ରଚନା ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପାଦଂ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନାମୈଦଂଯୌ ନିରୂପୟିତୁଂ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ପ୍ରବୃତ୍ତଂ ନ ତର୍କଶାସ୍ତ୍ରବତ୍ କେବଳାଭିର୍ଯୁକ୍ତିଭିଃ କଂଚିତ୍ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଂ ସାଧୟିତୁଂ ଦୂଷୟିତୁଂ ବା ପ୍ରବୃତ୍ତମ୍, ତଥାପି ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନି ବ୍ୟାଚକ୍ଷାଣୈଃ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନ ପ୍ରତିପକ୍ଷଭୂତାନି ସଂଖ୍ୟାଦିଦର୍ଶନାନି ନିରାକରଣୀୟାନୀତି ତତର୍ଥଂ ପରଃ ପାଦ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତେ । ବେଦାନ୍ତର୍ଥନିର୍ଣ୍ଣୟସ୍ୟତ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନାର୍ଥଭାତନିର୍ଣ୍ଣୟେନ ସ୍ଵପକ୍ଷସ୍ଥାପନଂ ପ୍ରଥମଂ କୃତମ୍ ତଦ୍ବହ୍ମଭ୍ୟର୍ହତଂ ପରପକ୍ଷପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନାଦିତି ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ମୁମୁକ୍ଷୁଣାଂ ମୋକ୍ଷସାଧନଭେଦେନ ସମ୍ୟଗ୍ଦର୍ଶନନିରୂପଣାୟ ସ୍ଵପକ୍ଷସ୍ଥାପନମେବ କେବଳଂ କର୍ତ୍ତୃମୁକ୍ତଂ ହି ପରପକ୍ଷନିରାକରଣେନ ପରଦେକ୍ଷକରେଣ । ବାତମେବମ୍ । ତଥାପି ମହାଜନ ପରିଗୃହୀତାନି ମହାନ୍ତି ସାଂଖ୍ୟାଦିତତ୍ତ୍ଵାଣି ସମ୍ୟଗ୍ଦର୍ଶନା ପଦେଶେନ ପ୍ରବୃତ୍ତାନୁସମ୍ବଳଭ୍ୟା ଉବେତ୍ କେଷାଂଚିଦ୍ନିନ୍ଦ୍ରୀୟମତୀନାମେତାନ୍ୟପି ସମ୍ୟଗ୍ଦର୍ଶନାଯୋଗାଦେୟାନୀତ୍ୟପେକ୍ଷା ।

(ଗ) ତଥା ଯୁକ୍ତିଗାତ୍ତ୍ଵସମ୍ଭବେନ ସର୍ବଜ୍ଞଭାଷିତଭାବ ଶ୍ରବ୍ଧା ତ ତେଷୁ । ଇତ୍ୟତସ୍ତଦସାରିତୋପପାଦନାୟ ପ୍ରୟତ୍ୟତେ । ନନ୍ତୁ ଇକ୍ଷତେନିର୍ଗନ୍ଧମ୍ (ବ୍ର-ସୁ-୧-୧-୫) 'କାମାତ୍ମ ନାନୁମାନାପେକ୍ଷା' (ବ୍ର-ସୁ-୧-୧-୧୮), 'ଏତେନ ସର୍ବେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ



ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ' (ବ୍ର.ସ୍ମୃ ୧-୪-୨୮) ଇତି ଚ ପୂର୍ବତ୍ରାପି ସାଂଖ୍ୟାଦିପକ୍ଷପ୍ରତିକ୍ଷେପଃ କୃତଃ କିଂ ପୁନଃ କୃତକରଣେନେତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯଦ୍ୟପି ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ର ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଇଦଂପରତ୍ୱ (ବ୍ରହ୍ମପରତ୍ୱ) ନିରାକରଣ ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତର୍କଶାସ୍ତ୍ରପରି କେବଳ ଯୁକ୍ତିରେ କୌଣସି ପଦାର୍ଥକୁ ସିଦ୍ଧ ଓ ଦୂଷିତ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତଥାପି ମଧ୍ୟ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରୁଥିବା ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନର ପ୍ରତିପକ୍ଷଭୂତ ସାଂଖ୍ୟାଦିଦର୍ଶନର ନିରାକରଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ଦ୍ୱିତୀୟପାଦ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଛି ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନରେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଏହି ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମ ସ୍ୱପକ୍ଷର ସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଅଛି । କାରଣ-ଅନ୍ୟପକ୍ଷକୁ ଖଣ୍ଡନ କରିବା ଅପେକ୍ଷା ସେହି ଅଭ୍ୟର୍ହତ ଅଧିକ ଅଭୀଷ୍ଟ ଅଟେ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ମୁମୁକ୍ଷୁର ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତିର ସାଧନ ରୂପରେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ନିରୂପଣ କରିବା ପାଇଁ କେବଳ ସ୍ୱପକ୍ଷରେ ସ୍ଥାପନା କରିବା ଠିକ୍ । ଅନ୍ୟ ସହିତ ଦୈକ୍ଷ କରି ଅନ୍ୟମତକୁ ଖଣ୍ଡନ କରିବାରେ ପ୍ରୟୋଜନ କଣ ? ଏହା ଠିକ୍ ଅଟେ । ତଥାପି ବଡ଼ ବଡ଼ ସାଂଖ୍ୟାଦିଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ମହାଜନମାନେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ଅପନିନ୍ଦା ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ତାହାକୁ ପ୍ରାପ୍ତିକରି କେତେକ ମନ୍ଦମତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ସେମାନେ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଉପାଦେୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ସେହିପରି ସେଠାରେ ଦୃଢ଼ତରଯୁକ୍ତିର ସମ୍ଭବ ହେଲେ ଏବଂ ସର୍ବଜ୍ଞଦ୍ୱାରା ଉପଦିଷ୍ଟହେଲେ ସେଥିରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ହୁଏ । ତେଣୁ ସେହି ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଅସାର ଅଟେ । ସେହିପରି ପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରକ୍ଷନ୍ କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ 'ଇକ୍ଷତେର୍ନାଶଙ୍ଗମ୍' 'କାମାତ୍ମ ନାନୁମାନାପେକ୍ଷା', 'ଏତେନ ସର୍ବେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରରେ ପୂର୍ବରୁ ସଂଖ୍ୟପ୍ରଭୃତି ପକ୍ଷର ମତଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ପୁନର୍ବାର ଖଣ୍ଡନ କରି ଲାଭ ବା କଣ ଅଛି ?

(୩) ମୂଳ-(କ) ତଦୂଚ୍ୟତେ-ସାଂଖ୍ୟାଦୟଃ ସ୍ୱପକ୍ଷସ୍ଥାପନାୟ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟାନ୍ୟ ପୁ୍ୟଦାହୃତ୍ୟ ସ୍ୱପକ୍ଷାନୁଗୁଣ୍ୟେନୈବ ଯୋଜୟନ୍ତୋ ବ୍ୟତପକ୍ଷେ, ତେଷାଂ ଯଦ୍ବ୍ୟାଖ୍ୟାନାଂ ତଦ ବ୍ୟବଭାସଂ ନ ସମ୍ୟଗ୍ବ୍ୟାଖ୍ୟାନମିତ୍ୟେ ତାବତ୍ପୂର୍ବଂ କୃତମ୍ । ଇହତୁ ବାକ୍ୟନିରପେକ୍ଷ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରସ୍ୱୟଯୁକ୍ତିପ୍ରତିକ୍ଷେପଃ କ୍ରିୟତ ଇତ୍ୟେଷ ବିଶେଷଃ ।

(ଖ) ତତ୍ର ସାଂଖ୍ୟା ମନ୍ୟତେଯଥା ଘଟଶରାବାଦଯୋ ଭେଦଃ ମୃଦାମୃଦାନାୟମାନ ମୃଦାମୃଦାସାମାନ୍ୟ ପୂର୍ବକା ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟଃ । ତଥା ସର୍ବ ଏବ ବାହ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମିକା ଭେଦା ସୁଖଦୁଃଖମୋହାମୃତଯାନ୍ତାୟମାନଃ ସୁଖଦୁଃଖମୋହାନ୍ତକାମାନ୍ୟପୂର୍ବକା ଭବିତୁମର୍ହନ୍ତି ।



(ଗ) ଯତ୍ ତତ୍ ସୁଖଦୁଃଖ ମୋହାତ୍ମକଂ ସାମାନ୍ୟଂ ତଦ୍ବିଗୁଣଂ ପ୍ରଧାନଂ ମୃଦବଦଚେତନଂ
ଚେତନସ୍ୟ ପୁରୁଷାର୍ଥଂ ସାଧୟିତୁଂ ସ୍ଵଭାବେନୈବବିଚିତ୍ରେଣ ବିକାରାତ୍ମନା ବିବର୍ତ୍ତତ ଇତି । ତଥା
ପରିମାଣାଦିଭିରପି ଲିଙ୍ଗୈଷ୍ଠଦେବ ପ୍ରଧାନମନୁମିତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି- ସାଂଖ୍ୟାଦିନିଜପକ୍ଷକୁ ସ୍ଥାପନ
କରିବା ପାଇଁ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ନିଜପକ୍ଷାନୁସାରେ ସେମାନଙ୍କର
ଯୋଜନା କରି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଯାହା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା
ବ୍ୟାଖ୍ୟାନାଭାସ, କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ସମ୍ୟକ୍ ରୂପରେ ନୁହେଁ । ଏହାହିଁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରତିପାଦନ
କରାଯାଇଛି । ଏହିପାଦରେ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ
ତାହାର ଯୁକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରିକ୍ଷେଧ କରାଯାଇଛି- ଏହାହିଁ ବିଶେଷ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସାଂଖ୍ୟମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ଯେ- ଯେଉଁ ଲୋକରେ ଘଟଣା-
ବାଦିକାର୍ଯ୍ୟ ମୃତ୍ତିକା ରୂପରେ ଅନୃତ ହୋଇ ମୃତ୍ତିକା ରୂପ ସାମାନ୍ୟକାରଣ ପୂର୍ବକ
ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ସବୁ ବାହ୍ୟ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କାର୍ଯ୍ୟ ସୁଖଦୁଃଖମୋହ ରୂପରେ
ଅନୃତ ହୋଇ ସୁଖଦୁଃଖମୋହରୂପ ସାମାନ୍ୟକାରଣ ପୂର୍ବକ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଗ) ଯାହା ସୁଖଦୁଃଖମୋହାତ୍ମକ ସାମାନ୍ୟକାରଣ ସେହି ତ୍ରିଗୁଣାତ୍ମକ ପ୍ରଧାନ
ମୃତ୍ତିକା ପରି ଅଚେତନ ଚେତନ ପୁରୁଷର ଭୋଗ ଓ ମୋକ୍ଷରୂପ ପ୍ରୟୋଜନକୁ ସିଦ୍ଧ
କରିବା ପାଇଁ ସ୍ଵଭାବତଃ ବିଚିତ୍ରବିକାର ରୂପରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ସେହିପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟଗତ
ପରିମାଣାଦିଲିଙ୍ଗ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଧାନର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ର ବଦାମଃ-ଯଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତବଳେନୈବୈତନ୍ନିରୂପେତ, ନାଚେତନଂ
ଲୋକେ ଚେତନାନୁଷ୍ଠିତଂ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରଂ କିଞ୍ଚିଦ୍ ବିଶିଷ୍ଟ ପୁରୁଷାର୍ଥନିବର୍ତ୍ତନ ସମର୍ଥାନ୍ ବିକାରାନ୍
ବିରତୟନ୍ଦୃଷ୍ଟମ୍ । ଗେହ ପ୍ରାସାଦଶୟନାସନ ବିହାରଭୂମ୍ୟାଦୟୋ ହି ଲୋକେ ପ୍ରଜ୍ଞାବଦ୍ ଭିଃ
ଶିକ୍ଷିତ୍ରିର୍ଯଥାକାଳଂ ସୁଖଦୁଃଖପ୍ରାପ୍ତି ପରିହାରଯୋଗ୍ୟା ରଚିତା ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ ।

(ଖ) ତଥେଦଂ ଜଗଦଖିଳଂ ପୃଥୁବ୍ୟାଦି ନାନାକର୍ମଫଳୋପଭୋଗଯୋଗ୍ୟଂ ବାହ୍ୟମ୍
ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକଞ୍ଚ ଶରୀରାଦି ନାନାଜାତ୍ୟନ୍ତଂ ପ୍ରତିନିୟତାବୟବ ବିନ୍ୟାସମନେ-
କକର୍ମଫଳାନୁଭବାଧିଷ୍ଠାନଂ ଦୃଶ୍ୟମାନଂ ପ୍ରଜ୍ଞାବଦ୍ଭିଃ ସମ୍ଭବିତତମୈଃ ଶିକ୍ଷିତ୍ରିର୍ଯନମାପ୍ୟା-
ଲୋଚୟିତୁମଶକ୍ୟଂ ସତ୍ କଥମଚେତନଂ ପ୍ରଧାନଂ ରଚୟେତ୍ । ଲୋକପ୍ରାଣାଶାଦିଷ୍ଟ-
ଦୃଷ୍ଟଦ୍ଵାତ୍ । ମୃଦାଦିଷ୍ଟପି କୁମ୍ଭକାରାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠିତେଷୁ ବିଶିଷ୍ଟକାରା ରଚନା ଦୃଶ୍ୟତେ ତଦ୍ବଦ୍
ପ୍ରଧାନସ୍ୟାପି ଚେତନାନ୍ତରାଧିଷ୍ଠିତତ୍ତ୍ଵପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।



(ଗ) ନ ଚ ମୃଦାଦ୍ୟପାଦାନସ୍ବରୂପବ୍ୟାପାଶ୍ରୟେଣୈବ ଧର୍ମେଣ ମୂଳକାରଣ-
ମବଧାରଣାୟଂ ନ ବାହ୍ୟକୁଳକାରାଦି ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟେଣୈତି କିଞ୍ଚିନ୍ନିରାମକମସ୍ତି । ନଚୈବଂ
ସତି କିଞ୍ଚିଦ୍ ବିରୂଧତେ, ପ୍ରତ୍ୟୁତ ଶ୍ରୁତିରନୁରୂହ୍ୟତେ ଚେତନକାରଣ ସମର୍ପଣାତ୍ । ଅତୋ
ରଚନାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠେତି ହେତୋର୍ନାଚେତନଂ ଜଗତ୍କାରଣମନୁମାତବ୍ୟଂ ଭବତି ।
ଅନ୍ୟାଦ୍ୟନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠେତି ଚଶବ୍ଦେନ ହେତୋରସିଦ୍ଧିଂ ସମୁଚ୍ଚିନୋତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଯଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବଳରେ ଏହା ନିରାକରଣ କରାଯିବ ।
ତେବେ ସଂସାରରେ ଚେତନଦ୍ୱାରା ଅତ୍ୟୁଷ୍ଟିତ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରରୂପରେ ଅଚେତନ ବିଶିଷ୍ଟ ପୁରୁଷାର୍ଥ
ସଂପାଦନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିବା ବିକାରକୁ ରଚନା କରିବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।
ସଂସାରରେ ଘର, କୋଠାଘର, ଶଯ୍ୟା, ଆସନ ବିହାର ଭୂମି ଇତ୍ୟାଦିକୁ ସମାଧାନୁସାରେ
ବୁଦ୍ଧିମାନଶିଳ୍ପୀ ସୁଖପ୍ରାପ୍ତି ଓ ଦୁଃଖପରିହାର ଯୋଗ୍ୟକୁ ରଚନା କରେ ।

(ଖ) ସେପରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗ ଯୋଗ୍ୟ ପୃଥିବୀପ୍ରଭୃତି ଏହି ସମଗ୍ର
ଜଗତ୍କୁ ଅନେକପ୍ରକାର ଜାତି ଦ୍ୱାରା ସମ୍ବନ୍ଧ କରି ଅସାଧାରଣ ଅବୟବଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇ
ଅନେକ କର୍ମଫଳକୁ ଅନୁଭବ କରି ଆଶ୍ରୟ ଦେଖୁଥିବା ଶରୀରାଦି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜଗତ, ଯାହାର
କି ଆଲୋଚନା ମହାନଶିଳ୍ପୀମାନେ ମନରେ ମଧ୍ୟ କଷ୍ଟନା କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ତାହାର ରଚନା
ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ କିପରି ନିର୍ମାଣ କରିପାରିବ ? କାରଣ-ଅଚେତନ ଟେକା, ପଥର
ପ୍ରଭୃତିରେ ରଚନାଶକ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କୁମ୍ଭାର ପ୍ରଭୃତିରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ମୃତ୍ତିକା
ଇତ୍ୟାଦିରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଆକାର ରଚନା ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଧାନକୁ ମଧ୍ୟ
ଅନ୍ୟଚେତନ ଦ୍ୱାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ବୋଲି ମାନିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

(ଗ) ମୃତ୍ତିକା ପ୍ରଭୃତି ଉପାଦାନ ସ୍ବରୂପର ବ୍ୟାପାଶ୍ରିତ ଧର୍ମଦ୍ୱାରା ମୂଳକାରଣକୁ ସ୍ଥିର
କରିବା ଉଚିତ୍ । କିନ୍ତୁ ବାହ୍ୟକୁଳାଳାଦିର ବ୍ୟାପାଶ୍ରିତଧର୍ମରୁ ନିଷ୍ପତ୍ତି କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଏହି
ବିଷୟରେ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ ଅଥବା କୌଣସି ବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ବରଂ ଶ୍ରୁତି ଏହାକୁ
ଗ୍ରହଣ କରେ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ଚେତନରେ କାରଣତ୍ୱ ସମର୍ପଣ କରେ । ଅତଏବ
ରଚନାନୁପପତ୍ତିରୂପ ହେତୁ (ଅଚେତନ ଜଗତ୍)ର କାରଣ ହୁଏ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା
ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ଏବଂ ‘ଅନ୍ୟାଦ୍ୟନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠେ’ (ଅନ୍ୟାଦିରେ ଅନୁପପତ୍ତି ହେଲେ) ଏହି କାରଣର
ଅସିଦ୍ଧି (ସ୍ବରୂପାସିଦ୍ଧି)ର ‘ଚ’ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ସମୁକ୍ତମ୍ଭ କରେ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ନହି ବାହ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମିକାନାଂ ଭେଦାନାଂ ସୁଖଦୁଃଖମୋହାତ୍ମକ
ତୟାନୁୟ ଉପପଦ୍ୟତେ, ସୁଖାଦାନାଂ ଋତରତ୍ତପ୍ରତୀତେଷ୍ଠ, ଶବ୍ଦାଦାନାଂ ଋତଦ୍ବରୂପତ୍ୱ
ପ୍ରତୀତେଷ୍ଠ । ତନ୍ନିମିତ୍ତତ୍ୱପ୍ରତୀତେଷ୍ଠ । ଶବ୍ଦାଦ୍ୟବିଶେଷେଷେଽପି ଚ ଭାବନାବିଶେଷାତ୍
ସୁଖାଦିବିଶେଷୋପଲବ୍ଧେଷ୍ଠ,



(ଖ) ତଥା ପରିମିତାନାଂ ଭେଦାନାଂ ମୂଳାଙ୍କୁରାଦାନାଂ ସଂସର୍ଗପୂର୍ବକତ୍ ଦୃଷ୍ଟା ବାହ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମିକାନାଂ ଭେଦାନାଂ ପରିମିତତ୍ଵାତ୍ ସଂସର୍ଗପୂର୍ବକତ୍ ମନୁମିମାନ୍ୟ ସଦ୍‌ରଜସ୍ତମସାମପି ସଂସର୍ଗପୂର୍ବକତ୍‌ପ୍ରସଙ୍ଗଃ ପରିମିତତ୍ଵାବିଶେଷାତ୍ । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣତାବାଦ୍ ପ୍ରେକ୍ଷାପୂର୍ବକନିର୍ମିତାନାଂ ଶୟନାସନାଦାନାଂ ଦୃଷ୍ଟ ଇତି ନ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣତାବାଦ୍ ବାହ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମିକାନାଂ ଭେଦାନାମଚେତନ ପୂର୍ବକତ୍ ଶକ୍ୟଂ କଞ୍ଚୟିତୁମ୍ ।

(୫) ଭାଷାଂତର-(କ) ବାହ୍ୟ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାରଗୁଡ଼ିକର ସୁଖଦୁଃଖ ମୋହାତ୍ମକ ସହିତ ଅନୁୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସୁଖ ପ୍ରଭୃତିର ଆନ୍ତରପ୍ରତୀତି ହୁଏ ଏବଂ ଶବ୍ଦାଦି ଅତଦ୍‌ରୂପର ବାହ୍ୟପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ଶବ୍ଦାଦିବିଶେଷର ପ୍ରତୀତି ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭାବନା ବିଶେଷର ସୁଖାଦିବିଶେଷ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହିପ୍ରକାର ମୂଳାଙ୍କୁରାଦିପରିମିତ ବିକାରର ସଂସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ଦେଖି ବାହ୍ୟ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାର ପରିମିତ ହେଲେ ସଂସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ହୁଏ- ଏହି ଅନୁମାନ କରୁଥିବା ଲୋକକୁ ସତ୍, ରଜ, ତମ ମଧ୍ୟ ସଂସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ରୂପେ ସ୍ୱାକାର କରିବାକୁ ପଡେ । କାରଣ- ସେଠାରେ ପରିମିତତ୍ଵ ସମାନ ଅଟେ । ପ୍ରେକ୍ଷା (ବୁଦ୍ଧି) ପୂର୍ବକ ନିର୍ମିତ ଶୟନ, ଆସନାଦିର କାର୍ଯ୍ୟକାରଣତାବ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ବାହ୍ୟ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକବିକାରରେ ଅଚେତନ ପୂର୍ବକତ୍ଵର କଞ୍ଚନା କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

प्रवृत्तेश्च ॥ ୨ ॥

(୧) ପ୍ରବୃତ୍ତେଷ୍ଠ ॥ ୨-୨-୨ ॥

ପ୍ରବୃତ୍ତେଷ୍ଠ ୨-ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନର ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାର ପ୍ରତ୍ୟୁତିରୂପ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଚେତନ ବ୍ୟତିତ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନ ଜଗତ୍‌ର କାରଣ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଆଶ୍ରାଂ ତାବଦିୟଂ ରଚନା । ତତ୍ ସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥା ଯା ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାନାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁତିଃ ସଦ୍‌ରଜସ୍ତମସାମଜାଜିଭାବରୂପାପତିଃ ବିଶିଷ୍ଟକାର୍ଯ୍ୟାଭିମୁଖ-ପ୍ରବୃତ୍ତିତା ସାପି ନାଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରସୋପପଦ୍ୟତେ ମୁଦାଦିଗୁଦର୍ଶନାଦ୍ରଥାଦିଷ୍ଟ ତ । ନହି ମୁଦାଦୟୋ ରଥାଦୟୋ ବା ସ୍ଵୟମଚେତନଃ ସତ୍ତ୍ଵେତନୈଃ କୁଳାଳାଦିଭିରଶ୍ଵାଦିଭିର୍ବାନୁଷ୍ଠିତା ବିଶିଷ୍ଟକାର୍ଯ୍ୟାଭିମୁଖପ୍ରବୃତ୍ତୟୋ ଦୃଶ୍ୟତେ ଦୃଷ୍ଟାୟଦୃଷ୍ଟସିଦ୍ଧିଃ ।

(ଖ) ନନ୍ନୁ ଚେତନସ୍ୟାପି ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ କେଳସ୍ୟ ନ ଦୃଷ୍ଟା । ସତ୍ୟମେତତ୍ । ତଥାପି ଚେତନସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟ ରଥାଦେରଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିର୍ଦୃଷ୍ଟା । ନଚ୍ଚେତନସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟ



ଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିଦୃଷ୍ଟା । କିଂ ପୁନରତ୍ମୁକ୍ତମ୍ । ଯସ୍ମିନ ପ୍ରବୃତ୍ତିଦୃଷ୍ଟା- ତସ୍ୟ ସୋତ ଯତ୍ ସଂପ୍ରଯୁକ୍ତସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟା ତସ୍ୟ ସେତି ।

(ଗ) ନନ୍ଦୁୟସ୍ମିନ୍ ଦୃଶ୍ୟତେ ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ ତସ୍ୟୈବ ସେତି ଯୁକ୍ତମୁକ୍ତୟୋଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦ୍ୱାର । ନତୁ ପ୍ରବୃତ୍ତିଶ୍ଚାଶ୍ରୟଭେଦେନ କେବଳକ୍ଷେତନୋ ରଥାଦିବତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଃ । ପ୍ରବୃତ୍ତିଶ୍ଚାଶ୍ରୟଦେହାଦିସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟୈବ ତୁ ଚେତନସ୍ୟ ସଦ୍ଭାବସିଦ୍ଧିଃ କେବଳାଚେତ- ରଥାଦିବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟଂ ଜୀବଦେହସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟମିତି । ଅତଏବ ତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଦେହେ ସତି ଦର୍ଶନାଦସତି ଋଦର୍ଶନାଦେହସ୍ୟୈବ ଚୈତନ୍ୟମପାତି ଲୌକାୟତିକାଃପ୍ରତିପନ୍ନଃ । ତସ୍ମାଦ୍ଚେତନସ୍ୟୈବ ପ୍ରବୃତ୍ତିରିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ବିଚିତ୍ର ରଚନାକୁ ରଖିଦିଅ । ସେହି ରଚନା ସିଦ୍ଧିପାଇଁ ଯେଉଁ ପ୍ରଧାନର ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟୁତିରୂପ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ସଦ୍, ରଜ, ତମ- ଏହି ତିନିଗୁଣର ଅଜ୍ଞାଜି ଭାବର ଆପତ୍ତି (ପ୍ରାପ୍ତିରୂପ) ବିଶେଷ କାର୍ଯ୍ୟର ସଂପାଦନା ପାଇଁ ଯେଉଁ ପ୍ରବୃତ୍ତିତା ହୁଏ, ସେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନର ନୁହେଁ । କାରଣ-ମୃତ୍ତିକା ପ୍ରଭୃତି ଓ ରଥାଦିରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ମୃତ୍ତିକା ଅଥବା ରଥାଦି ସ୍ୱୟଂ ଅଚେତନ ହେଲେ ଚେତନ କୁଳାଳ ପ୍ରଭୃତି ଅଥବା ଅଶ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ଅନଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ବିଶିଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟର ଅଭିମୁଖ ପ୍ରବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନାହିଁ ଏବଂ ଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାରା ଅଦୃଷ୍ଟର ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅନୁପପତ୍ତି ରୂପ ହେତୁଦ୍ୱାରା ଅଚେତନ ଜଗତର କାରଣ ଅନୁମାତବ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ କେବଳ ଚେତନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହେବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ କି ? ହଁ, ଏହା ଠିକ୍ । କିନ୍ତୁ ଚେତନସଂଯୁକ୍ତ ଅଚେତନ ରଥର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଅଚେତନ ସଂଯୁକ୍ତ ଚେତନର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଦୁଇଟିରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ କି ? ଯାହାଠାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ, ତାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅଛି । ଅଥବା ଯାହାର ସଂସର୍ଗରୁ ଅଚେତନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ, ତାହାର କଣ ହୁଏ କି ?

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଯାହାଠାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ, ସେହି ତାର ଅଟେ, କାରଣ- ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ଆଶ୍ରୟ ଏହି ଦୁଇଟି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ କେବଳ ଚେତନ ରଥାଦିପର ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଆଶ୍ରୟଭୂତ ଦେହାଦିରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଚେତନର ଅସ୍ଥିତ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । କାରଣ-ଜୀବିତ ଶରୀରରେ କେବଳ ଅଚେତନ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଅତଏବ ଦେହ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଲେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଦେହ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନ ହେଲେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଦେହ ହିଁ ଚେତନ-ଏହା ଲୌକାୟତିକ (ଋଷୀକ) ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଅତଃ ଅଚେତନର ପ୍ରବୃତ୍ତି ରହିଛି ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ତଦଭିଧାୟତେ-ନ ବୁଝେନ ଯଦ୍ବିନ୍ନଚେତନେ ପ୍ରକୃତ୍ତିର୍ଦୃଶ୍ୟତେ ନ ତସ୍ୟ ସେତି । ଭବତୁ ତସ୍ୟେବ ସା । ସା ତୁ ଚେତନାତ୍ ଭବତୀତି ବୁଝାଃ । ତଦଭାବେ ଭାବାଭଦଭାବେ ଉଭାବାତ୍ । ଯଥା କାଷ୍ଠାଦିବ୍ୟାପାଶ୍ରୟାପି ଦାହପ୍ରକାଶଲକ୍ଷଣା ବିକ୍ରିୟାନୁପଲଭ୍ୟମାନାପି ଚ କେବଳେ ଜ୍ଵଳନେ ଜ୍ଵଳନାଦେବ ଭବତି, ତତ୍ସଂଯୋଗେ ଦର୍ଶନାଭଦ୍ବିଯୋଗେ ଉଦର୍ଶନାଭଦ୍ବତ୍ । ଲୌକାୟତିକାନାମପି ଚେତନ ଏବ ଦେହୋଽଚେତନାନାଂ ରଥାଦାନାଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକୋ ଦୃଷ୍ଟ ଇତ୍ୟବିପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ଚେତନସ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ୱମ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ତବ ଦେହାଦିସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟାପ୍ୟାତ୍ମନୋ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପମାତ୍ରବ୍ୟତିରେକେଣ ପ୍ରକୃତ୍ୟନୁପପତ୍ତେରନୁପପନ୍ନଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ୱମିତି ଚେତ୍ । ନ ଅୟସ୍ମାନ୍ତବତ୍ ରୂପାଦିବଳ ପ୍ରକୃତିରହିତସ୍ୟାପି ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । ଯଥାୟସ୍ମାନ୍ତେ, ମଣିଃ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକୃତି ରହିତୋଽପ୍ୟୟଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକୋ ଭବତି, ଯଥା ବା ରୂପାଦିଯୋ ବିଷୟଃ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକୃତିରହିତା ଅପି ଚକ୍ଷୁରାଦିନାଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକା ଭବନ୍ତି, ଏବଂ ପ୍ରକୃତିରହିତୋଽପ୍ୟାଶ୍ୱରଃ ସର୍ବଗତଃ ସର୍ବାତ୍ମା ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବଶକ୍ତିଶ୍ଚ ସର୍ବଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟେଦିତ୍ୟୁପପନ୍ନମ୍ ।

(ଗ) ଏକତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟାଭାବେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ୱାନୁପପତ୍ତିରିତି ଚେତ୍ । ନ । ଅବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତନାମରୂପମାୟାବେଶବଶେନାସକୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସମ୍ଭବତି ପ୍ରକୃତିଃ ସର୍ବଜ୍ଞକାରଣତ୍ୱେ ନତ୍ଚେତନକାରଣତ୍ୱେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଅଚେତନରେ ପ୍ରକୃତି ଦେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ଅଚେତନର ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ କହୁନାହୁଁ । ଅଚେତନରେ ପ୍ରକୃତି ଦେଖାଗଲେ ବି ଚେତନଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତି ହୁଏ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ କହୁଁ । କାରଣ ଚେତନର ହେଲେ ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । ଚେତନର ଅଭାବରେ ପ୍ରକୃତିର ଅଭାବ ହୁଏ । ଯେପରି କାଷ୍ଠ ପ୍ରଭୃତିରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିବା ଦାହ ଓ ପ୍ରକାଶରୂପ ବିକ୍ରିୟା କେବଳ ଅଗ୍ନିରେ ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହେଲେ ବି ଅଗ୍ନିରେ ଆଶ୍ରୟ ନିଏ । କାରଣ-କାଷ୍ଠର ଅଗ୍ନିସହ ସଂଯୋଗ ହେଲେ ଦାହାଦିକାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ତାହା ବିଯୋଗ ହେଲେ ଅଗ୍ନି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଚେତନାଦିର ଶରୀର ସହ ସଂଯୋଗ ହେଲେ ପ୍ରକୃତି ଦେଖାଯାଏ । ଶରୀର ସହ ବିଯୋଗ ହେଲେ ଏହା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଋକ୍ ସାମଜୁଆନଙ୍କ ମତରେ ଚେତନ ଦେହ ଅଚେତନ ରଥାଦିର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ଚେତନର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ପ୍ରକୃତି ହେଲେ କୌଣସି ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି ଏହା କୁହାଯାଏ ଯେ- ତୁମ୍ଭରି ମତରେ ଦେହାଦି ଦ୍ୱାରା ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଆତ୍ମାର ବିଜ୍ଞାନ ରୂପମାତ୍ରା ଦ୍ୱାରା ଅତିରିକ୍ତ ପ୍ରକୃତିର ଅନୁପପତ୍ତି ହୋଇ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ୱ ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ; ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଅୟସ୍ମାନ୍ତମଣି ଓ ରୂପା ପ୍ରଭୃତି ପରି ସମାନ



ପ୍ରବୃତ୍ତି ରହିତ ବସ୍ତୁରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ ହୁଏ । ଯେପରି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନମଣି ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରବୃତ୍ତିରହିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଏକ ଲୌହଖଣ୍ଡର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ହୁଏ, ଅଥବା ଯେପରି ରୂପାଦି ବିଷୟ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରବୃତ୍ତିରହିତ ହୋଇ ତନ୍ମୁର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ହୁଏ, ସେପରି ପ୍ରବୃତ୍ତି ରହିତ ହୋଇ ଈଶ୍ୱର ସର୍ବଗତ, ସର୍ବାତ୍ମା, ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ହୋଇ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରେ । ଏହାହିଁ ଠିକ୍ ।

(ଗ) ଏକତ୍ୱରେ କାରଣ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟ ନ ହେଲେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେବେ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ପରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ ନାମ ରୂପାତ୍ମକ ମାୟାର ଆବେଶବଳରେ (ଚେତନରେ ଈଶ୍ୱରଭାବ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଭାବ) ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହିପରି ଅନେକଥର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ସର୍ବଜ୍ଞଙ୍କୁ କାରଣ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଅଚେତନକୁ କାରଣ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ୩ ॥

(୧) ପୟୋମ୍ବୁବଚ୍ଚେତ୍ତତ୍ରାପି ॥ ୨-୨-୩ ॥

ପୟୋମ୍ବୁବଚ୍-ଯେପରି ବାହୁରା ଖାଇବା ପାଇଁ ଦୁଧ ଆପେ ଆପେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ, ଜଳ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ, ସେପରି ପ୍ରଧାନ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଚେତ-ଯଦି ଏହା କହ, ତଥାପି ତତ୍ରାପି-ସେଠାରେ ଚେତନଦ୍ୱାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୁଏ । କାରଣ- ‘ଯୋଃସ୍ତୁ ତିଷ୍ଠନ୍’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରଧାନ ଜଗତ୍ତର କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଯଥା କ୍ଷୀରମଚେତନଂ ସ୍ୱଭାବେନୈବ ବସ୍ତବିବୃଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ, ଯଥାତ ଜଳମଚେତନଂ ସ୍ୱଭାବେନୈଷ୍ଠବ ଲୋକୋପକାରାୟ ସ୍ୱୟଂ ଏବଂ ପ୍ରାଣମଚେତନଂ ସ୍ୱଭାବେନୈବ ଲୋକୋପକାରାୟ ସ୍ୱୟଂ ଏବଂ ପ୍ରାଣମଚେତନଂ ସ୍ୱଭାବେନୈବ ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧିକ୍ଷେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିଷ୍ୟତ ଇତି ।

(ଖ) ନୈତତ୍ ସାଧୁତ୍ୟତେ । ଯତସ୍ତତ୍ରାପି ପୟୋମ୍ବୁବଚ୍ଚେତ-ନାଧିଷ୍ଠିତଯୋରବ ପ୍ରବୃତ୍ତିରିତ୍ୟନୁମିମାମହେ । ଉଭୟବାଦିପ୍ରସିଦ୍ଧେ ରଥାବାବଚେତନେ କେବଳେ ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟ ଦର୍ଶନାତ୍ । ଶାସ୍ତ୍ରଂ ତ ‘ଯୋଃସ୍ତୁ ତିଷ୍ଠନ୍ ଯୋଃପୋଷତରୋ ଯମୟତି’, (ବୃ ୩-୭-୪) ‘ଏତସ୍ୟ ବା ଅକ୍ଷରସ୍ୟ ପ୍ରାଣାସନେଗାର୍ତ୍ତି ପ୍ରାତ୍ୟୋନ୍ୟା ନଦ୍ୟଃ ସ୍ୱୟଂ ଚେତ’ (ବୃ ୩-୮-୯) ଇତ୍ୟେବଂଜାତାୟାଂ ସମସ୍ତସ୍ୟ ଲୋକପରିସ୍ଫୁଟିତସ୍ୟେଶ୍ୱରାଧିଷ୍ଠିତତାଂ ଶ୍ରୀୟବତି ।

(ଗ) ତସ୍ମାତ୍ ସାଧ୍ୟପକ୍ଷନିଷ୍ପିପ୍ତତ୍ୱାତ୍ ପୟୋମ୍ବୁବଚ୍ଚିତ୍ୟନୁମନ୍ୟାସଃ । ଚେତନାୟାଃ ଧେନ୍ୱାଃ ସ୍ୱେହେଚ୍ଛୟା ପୟସଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । ବସ୍ତୁରେଷଣେନ ନ ପୟସ



ଆକୃଷ୍ୟମାଣଦ୍ଵାରା । ତତ୍ତ୍ଵସ୍ମୁନ୍ନୋପ୍ୟତ୍ୟତମନପେକ୍ଷାଂ, ନିମ୍ନଭୂମ୍ୟାଦ୍ୟପେକ୍ଷଦ୍ଵାରା ସ୍ଵାଦନସ୍ୟ ।

(ଘ) ଚେତନାପେକ୍ଷତଃ ତୁ ସର୍ବତ୍ରୋପଦର୍ଶିତମ୍ । ‘ଉପସଂହାର ଦର୍ଶନାନୁକୃତି ଚେନ୍ନ ସ୍ଥାନବଦ୍ଧି’ (ବ୍ର. ସୁ. ୨।୧।୨୪) ଇତ୍ୟତ୍ର ତୁ ବାହ୍ୟନିମିତ୍ତନିରପେକ୍ଷମପି ସ୍ଵାଶ୍ରୟଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଭବତୀତ୍ୟେତଲ୍ଲୋକଦୃଷ୍ୟା ନିଦର୍ଶିତମ୍ । ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ୟା ତୁ ପୁନଃ ସର୍ବତ୍ରୈବେଶ୍ଵରା ପେକ୍ଷଦ୍ଵମାପଦ୍ୟମାନଂ ନ ପରାଶୁଦ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହା ହୋଇପାରେ ଯେ- ଯେପରି ଅଚେତନ ଦୁଧ ଆପେ ଆପେ ବାଛୁରୀର ବିଶେଷ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ, ଏବଂ ଯେପରି ଅଚେତନ ଜଳ ନିଜେ ନିଜେ ସଂସାରର ଉପକାର ପାଇଁ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ସେହିପରି ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵଭାବତଃ ପୁରୁଷାର୍ଥର ସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ଭାବେ କୁହାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ-ଚେତନାଧିଷ୍ଠିତ ଦୁଧ ଓ ଜଳରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଏପରି ଅନୁମାନ ଆସେ କରୁଁ । କାରଣ-ଉଭୟବାଦିର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଚେତନଦ୍ଵାରା ଅନଧିଷ୍ଠିତ କେବଳ ରଥାଦିରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ । ‘ଯୋଃପସ୍ତୁ’ (ଯାହା ଜଳରେ ରହେ, ଯାହା ଜଳର ଭିତରେ ରହି ଅନ୍ୟକୁ ନିୟମନ କରେ), ‘ଏତସ୍ୟ ବା’ (ହେ ଗାର୍ଗି ! ଏହି ଅକ୍ଷରର ପ୍ରଶାସନରେ ପୂର୍ବବାହିନୀ ଓ ଅନ୍ୟନଦୀଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ଵେତପର୍ବ ତରୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଛନ୍ତି) । ଏହିପ୍ରକାର ଶାସ୍ତ୍ର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋକକ୍ରିୟାକୁ ଈଶ୍ଵର ଦ୍ଵାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ କରାଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ତେଣୁ ଯେଉଁଠି ସାଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧ କରାଯାଇଛି, ସେହି ପକ୍ଷକୁ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହେଲେ ‘ପୟୋମୁବତ୍’ ଏହି ବ୍ୟଭିଚାରସ୍ଥଳ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଚେତନ ଗାଈର ସ୍ନେହ ଇଚ୍ଛାରେ ଦୁଧ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ବାଛୁରୀ ତୁଚ୍ଛମିବା ଦ୍ଵାରା ଦୁଧ ବାହାରି ଆସେ । ସେପରି ଜଳ ମଧ୍ୟ କାହାରିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଜଳର ବହନକ୍ରିୟା ନିମ୍ନଭୂମିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ।

(ଘ) ସେପରି ଚେତନ ଅନ୍ୟକାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଦେଖାଯାଏ । ‘ଉପସଂହାର ଦର୍ଶନାନୁକୃତି ଚେନ୍ନ ସ୍ଥାନବଦ୍ଧି’ ସୂତ୍ରରେ ବାହ୍ୟନିମିତ୍ତ ତଳକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସ୍ଵାଶ୍ରୟକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ଏହା ଲୋକଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଣାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟିରେ ସବୁସ୍ଥାନରେ ଈଶ୍ଵର ପ୍ରାପ୍ତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ପରପକ୍ଷ ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି ।



व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

(୧) ବ୍ୟତିରେକାନବସ୍ଥିତେଷ୍ଟାନପେକ୍ଷତ୍ବାତ୍ ॥ ୨-୨-୪ ॥

ବ୍ୟତିରେକାନବସ୍ଥିତେଃ-ପ୍ରଧାନର ଭିନ୍ନକର୍ମାଦି ସହକାରୀ ନହେଲେ, ତ-ମଧ୍ୟ, ଅନପେକ୍ଷତ୍ବାତ୍-ପୁରୁଷର ଅସଙ୍ଗତ୍ ହେବାରୁ ପ୍ରକୃତି ଓ ନିବୃତ୍ତିରେ ଅପେକ୍ଷା ସ୍ୱୀକାର ନହେଲେ ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନ ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସାଂଖ୍ୟାନାଂ ତ୍ରୟୋ ଗୁଣାଃ ସାମ୍ୟୋନାବତିଷ୍ଠମାନାଃ ପ୍ରଧାନମ୍ । ନତୁ ତଦ୍‌ବ୍ୟତିରେକେଣ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଂ ନିବର୍ତ୍ତକଂ ବା କିଞ୍ଚିଦ୍ ବାହ୍ୟ-ମପେକ୍ଷ୍ୟମବସ୍ଥିତମସ୍ତି ।

(ଖ) ପୁରୁଷଃ ତୁଦାସାନୋ ନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକୋ ନ ନିବର୍ତ୍ତକ ଇତ୍ୟତୋଽନପେକ୍ଷଂ ପ୍ରଧାନମ୍, ଅନପେକ୍ଷତ୍ବାତ୍ କଦାଚିତ୍ ପ୍ରଧାନଂ ମହାଦାଦ୍ୟାକାରେଣ ପରିଣମତେ କଦା-ଚିନ୍ନ ପରିଣମତ ଇତ୍ୟତଦ୍‌ଯୁକ୍ତମ୍ । ଈଶ୍ବରସ୍ୟ ତୁ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ବାତ୍ ସର୍ବଶକ୍ତିଦ୍ୱାନ୍ନହାମାୟତ୍ବାତ୍ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତା ନ ବିରୁଦ୍ଧେତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ସାଂଖ୍ୟମତରେ ତିନିଗୁଣର ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାହିଁ ପ୍ରକୃତି । ପରନ୍ତୁ ତାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରଧାନର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଅଥବା ନିବର୍ତ୍ତକ କୌଣସି ବାହ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ରହେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପୁରୁଷ କିନ୍ତୁ ଉଦାସୀନ ଅଟେ । ତାହା ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ନୁହେଁ କି ନିବର୍ତ୍ତକ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନ ଅନପେକ୍ଷ ଅଟେ । ଅନପେକ୍ଷ ହେଲେ କେତେବେଳେ ପ୍ରଧାନ ମହଦାଦି ଆକାର ଦ୍ୱାରା ପରିଣତ ହେବ ଓ କେତେବେଳେ ହେବ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଅସଙ୍ଗତ । ଈଶ୍ବର ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ଓ ମହାମାୟାମୟରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ପ୍ରକୃତି ଓ ନିବୃତ୍ତିରେ କିଛି ବିରୋଧ ହେବ ନାହିଁ ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

(୧) ଅନ୍ୟତ୍ରାଭାବାଚ୍ଚ ନ ତୃଣାଦିବତ୍ ॥ ୨-୨-୫ ॥

ତ-ଏବଂ, ତୃଣାଦିବତ୍-ତୃଣପରି ପ୍ରଧାନର ସ୍ୱଭାବତଃ ପରିଣାମ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟତ୍ରାଭାବାତ୍-କାରଣ-ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୁଧରୂପରେ ତୃଣପରିଣାମର ଅଭାବ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଯଥା ତୃଣପଲ୍ଲବୋଦକାଦି ନିମିତ୍ତାନ୍ତରନିରପେକ୍ଷଂ ସ୍ୱଭାବାଦେବ ସ୍ୱୀରାଦ୍ୟାକାରେଣ ପରିଣମତ ଏବଂ ପ୍ରଧାନମପି ମହଦାଦ୍ୟାକାରେଣ



ପରିଶଂସ୍ୟତ ଲତି । କଥା ତ ନିମିତ୍ତାନ୍ତରନିରପେକ୍ଷ ତୃଣାଦୀତି ଗମ୍ୟତେ । ନିମିତ୍ତାନ୍ତରାନୁପଲକ୍ଷାତ୍ ।

(ଖ) ଯଦି ହି କିଂଚିନ୍ନିମିତ୍ତମୁପଲଭେମହି ତତୋ ଯଥାକାମଂ ତେନ ତୃଣାଦ୍ୟୁ-ପାଦାୟ କ୍ଷୀରଂ ସଂପାଦୟେମହି । ନତୁ ସଂପାଦୟାମହେ । ତସ୍ମାତ୍ସ୍ଵାଭାବିକସ୍ତୃଣାଦେଃ ପରିଶାମସ୍ତଥା ପ୍ରଧାନସ୍ୟାପି ସ୍ୟାଦିତି ।

(ଗ) ଅତ୍ରାତ୍ୟତେ-ଭବେତ୍ତୃଣାଦିବତ୍ ସ୍ଵାଭାବିକଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟାପି ପରିଶାମୋ ଯଦି ତୃଣାଦେରପି ସ୍ଵାଭାବିକଃ ପରିଶାମୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟେତ । ନତୁଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ନିମିତ୍ତାନ୍ତରୋପଲବ୍ଧଃ । କଥା ନିମିତ୍ତାନ୍ତରୋପଲବ୍ଧଃ, ଅନ୍ୟତ୍ରାଭାବତ୍ । ଧେନୈବ ହ୍ୟୁପଯୁକ୍ତଂ ତୃଣାଦି କ୍ଷୀରାଭବତି ନ ପ୍ରହୀଣମନତୁଦାଦ୍ୟୁପଯୁକ୍ତଂ ବା । ଯଦି ହି ନିର୍ନିମିତ୍ତମେତସ୍ୟାତ୍ ଧେନୁରାଶରସମ୍ଭାବନ୍ୟତ୍ରାପି ତୃଣାଦି କ୍ଷୀରାଭବେତ୍ ।

(ଘ) ନଚ ଯଥାକାମଂ ମାନୁଷ୍ୟେନ ଶକ୍ୟଂ ସଂପାଦୟିତୁମିତ୍ୟେତାବତା ନିର୍ନିମିତ୍ତଂ ଭବତି । ଭବତି ହି କିଞ୍ଚିତ୍ କାର୍ଯ୍ୟଂ ମାନୁଷସଂପାଦ୍ୟଂ କିଞ୍ଚିଦେବସଂପାଦ୍ୟମ୍ । ମନୁଷ୍ୟା ଅପି ଶକ୍ତୁବତ୍ୟେବେତିତେନୋପାୟେନ ତୃଣାଦ୍ୟୁପାଦାୟ କ୍ଷୀରଂ ସଂପାଦୟିତୁମ୍ । ପ୍ରଭୃତଂହି କ୍ଷୀରଂ କାମାୟମାନଃ ପ୍ରଭୃତଂ ଘାସଂ ଧେନୁମ୍ ଗରୟତି । ତତଶ୍ଚ ପ୍ରଭୃତଂ କ୍ଷୀରଂ ଲଭତେ । ତସ୍ମାନ୍ନ ତୃଣାଦିବତ୍ସ୍ଵାଭାବିକଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପରିଶାମଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ହଁ ଏହା ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯେପରି ତୃଣ, ପଲ୍ଲବ, ଉଦକ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ସ୍ଵଭାବତଃ କ୍ଷୀରାଦି ରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଅନ୍ତି, ସେପରି ପ୍ରଧାନ ମହଦାଦିରୂପରେ ପରିଣତି ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ତୃଣ ପ୍ରଭୃତି ନିମିତ୍ତାନ୍ତରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ବୋଲି କିପରି ଜଣାପଡେ ? କାରଣ-ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି ଆମେ ଅନ୍ୟକୌଣସି ନିମିତ୍ତ ଉପଲବ୍ଧ କରୁଁ ତେବେ ତାହାର ଲକ୍ଷ୍ଯାନୁସାରେ ତୃଣ ପ୍ରଭୃତିକୁ ନେଇ ଦୁଧର ସଂପାଦନ କରୁଁ । କିନ୍ତୁ ନିଜେ ସଂପାଦନ କରିପାରୁ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତୃଣାଦିରେ ପରିଶାମ ସ୍ଵାଭାବିକ ଅଟେ । ଏହିପରି ପ୍ରଧାନର ପରିଶାମ ହୁଏ ।

(ଗ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଯଦି ତୃଣପ୍ରଭୃତିର ସ୍ଵାଭାବିକ ପରିଶାମ, ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ତୃଣାଦିପରି ପ୍ରଧାନର ସ୍ଵାଭାବିକ ପରିଶାମ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟସ୍ଥଳରେ ତୃଣାଦିର ସ୍ଵାଭାବିକ ପରିଶାମ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ-ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ କି ? ହଁ, ଅନ୍ୟର ଅଭାବ ହୁଏ । କାରଣ-ଗାଈ ଘାସ ଖାଇବା ଦ୍ଵାରା କ୍ଷୀର ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବଳଦ ଖାଇଲେ ତୃଣରୁ ଦୁଧ ହୁଏ



ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯଦି ନିମିତ୍ତ ବିନା ଏହା ହୁଏ । ତେଣୁ ଧେନୁ ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟତ୍ର ତୃଣ ଦୁଧରେ ପରିଣତ ହୁଏ ।

(ଘ) ମନୁଷ୍ୟ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ତାହା ସଂପାଦନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏତେ ପରିମାଣରେ ନିର୍ନିର୍ମିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ, କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମାଣଯୋଗ୍ୟ । ମନୁଷ୍ୟ ଉଚିତ ଉପାୟରେ ଘାସ ଇତ୍ୟାଦି ନେଇ ଦୁଧକୁ ସଂପାଦନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ପୁଷ୍କଳକ୍ଷୀର ଋହୁଁ ଥିବା ପୁରୁଷ ଗାଈକୁ ପୁଷ୍କଳଘାସ ଖୁଆଇ ଦିଏ, ତଦ୍ଦ୍ଵାରା ପୁଷ୍କଳଦୁଧ ମିଳେ । ତେଣୁ ତୃଣପରି ପ୍ରଧାନର ପରିଣାମ ସ୍ଵାଭାବିକ ନୁହେଁ ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ୬ ॥

(୧) ଅଭ୍ୟୁପଗମେଽପ୍ୟର୍ଥାଭାବାତ୍ ॥ ୨-୨-୬॥

ଅଭ୍ୟୁପଗମେ-ପ୍ରଧାନର ସ୍ଵତଃପ୍ରକୃତି ତା ସ୍ଵାକାର କରାଗଲେ ମଧ୍ୟ, ଅର୍ଥାଭାବାତ୍-ପ୍ରକୃତିର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନ ହୋଇ ଦୋଷ ତଦବସ୍ଥୁ ହୋଇ ରହେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ଵାଭାବିକା ପ୍ରଧାନପ୍ରକୃତିର୍ନ ଭବତୀତି ସ୍ଥାପିତମ୍ । ଅଥାପି ନାମ ଭବତଃ ଶ୍ରଦ୍ଧାମନୁରୂପମାନଃ ସ୍ଵାଭାବିକାମେବ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରକୃତିମଭ୍ୟୁପଗଛେମ ତଥାପି ଦୋଷୋଽନୁଷ୍ଠଜ୍ୟେତୈବ । କୃତଃ । ଅର୍ଥାଭାବାତ୍ ।

(ଖ) ଯଦି ତାବତ୍ ସ୍ଵାଭାବିକା ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର୍ ନ କିଞ୍ଚିଦନ୍ୟଦିହାପେକ୍ଷ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟେତ ତତୋ ଯଥୈବ ସହକାରି କିଞ୍ଚିନ୍ନାପେକ୍ଷତ ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜନମର୍ଥ କିଞ୍ଚିନ୍ନାପେକ୍ଷିତ୍ୟତେ ଇତ୍ୟତଃ ପ୍ରଧାନଂ ପୁରୁଷସ୍ୟାର୍ଥଂ ସାଧୟିତୁଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ ଇତୀୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହାୟେତ ।

(ଗ) ସ ଯଦି ବୃକ୍ଷାତ୍ ସହକାର୍ଯ୍ୟେବ କେବଳଂ ନାପେକ୍ଷତେ ନ ପ୍ରୟୋଜନମପାତି । ତଥାପି ପ୍ରଧାନପ୍ରକୃତେଃ ପ୍ରୟୋଜନଂ ବିବେକ୍ତବ୍ୟଂ ଭୋଗୋ ବା ସ୍ୟାଦପବର୍ଗୋ ବୋଭୟଂ ବେତି ।

(ଘ) ଭୋଗଶ୍ଚେତ୍କାଦୃଶୋଽନାମଧେୟାତିଶୟସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟ ଭୋଗୋ ଭବେତ୍ । ଅନିର୍ମୋକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଅପବର୍ଗଶ୍ଚେତ୍ ପ୍ରାଗପି ପ୍ରକୃତ୍ ତେରପବର୍ଗସ୍ୟ ସିଦ୍ଧତ୍ଵାତ୍ ପ୍ରକୃତିରନର୍ଥକା ସ୍ୟାତ୍ । ଶବ୍ଦାଦ୍ୟନୁପଲବ୍ଧପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଉଭୟାର୍ଥତା-ଭ୍ୟୁପଗମେଽପି ଭୋକ୍ତବ୍ୟାନାଂ ପ୍ରଧାନମାତ୍ରାଣାମନନ୍ତ୍ୟାଦନିର୍ମୋକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗ ଏବ ।



(୭) ନ ଚୈତ୍ ସୁକ୍ୟନିବୃତ୍ୟର୍ଥା ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ । ନହି ପ୍ରଧାନସ୍ୟାଚେତନ ସେୱୀସୁକ୍ୟଂ ସମ୍ଭବତି । ନଚ ପୁରୁଷସ୍ୟ ନିର୍ମଳସ୍ୟ ନିଷ୍କଳସେୱୀସୁକ୍ୟମ୍ । ଦୃକ୍ ଶକ୍ତି ସର୍ଗ ଶକ୍ତି ବୈରଥ୍ୟଭୟାଜେତ୍ ପ୍ରବୃତ୍ତିସ୍ତହି ଦୃକ୍ ଶକ୍ତ୍ୟନୁଛେଦବତ୍, ସର୍ଗଶକ୍ତ୍ୟନୁଛେଦାତ୍, ସଂସାରୁନୁଛେଦାଦନିର୍ମୋକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗ ଏବ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପୁରୁଷାର୍ଥା ପ୍ରବୃତ୍ତିରିତ୍ୟେତଦ୍‌ସ୍ମୃତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରଧାନଙ୍କ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସ୍ଵାଭାବିକ ନୁହେଁ ବୋଲି ସିଦ୍ଧି କରାଯାଉଅଛି । ପରନ୍ତୁ ନିଜର ଶ୍ରଦ୍ଧାନୁସାରେ ଆମ୍ଭେ ପ୍ରଧାନର ସ୍ଵାଭାବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ସ୍ଵୀକାର କରୁଛୁ । ତଥାପି ସେଠାରେ ଦୋଷପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ । କିପରି ? କାରଣ- ପ୍ରୟୋଜନର ଅଭାବ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ- ପ୍ରଧାନର ସ୍ଵାଭାବିକୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅଛି, ସେଥିରେ କୌଣସି ଅନ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ତେବେ ଯେଉଁପରି ପ୍ରଧାନ କୌଣସି ସହକାରୀକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେନାହିଁ, ସେପରି ସ୍ଵାଭାବିକୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି କୌଣସି ସହକାରୀକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନ ପୁରୁଷର ଭୋଗ ଓ ମୋକ୍ଷରୂପାର୍ଥକୁ ସିଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ । ଅତଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ହାନି ଘଟେ ।

(ଗ) ପ୍ରଧାନ କେବଳ ସହକାରୀକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜନକୁ ମଧ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଯଦି କୁହାଯାଏ, ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ସେ ପ୍ରୟୋଜନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ପ୍ରୟୋଜନକୁ ବିବେଚନା କରିବା ଉଚିତ ଯେ- ଭୋଗ ବା ମୋକ୍ଷ ଅଥବା ଦୁଇ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ କି ?

(ଘ) ଯଦି ଭୋଗ ହୁଏ, ତେବେ ସୁଖାଦି ଅଧିକରଣର ଅତିଶୟ ନ ଥିବା ପୁରୁଷଠାରେ ଭୋଗ କିପରି ହେବ ? ମୋକ୍ଷଭାପ୍ରସଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ହେବ । ଯଦି ମୋକ୍ଷ ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ, ତେବେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ମୋକ୍ଷ ସିଦ୍ଧ ହେଲେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିଷ୍କଳ ହେବ ଓ ଶବ୍ଦାଦିର ଅନୁଲବ୍ଧି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଦୁଇଟି ପ୍ରୟୋଜନ ସ୍ଵୀକାର କଲେ ଭୋଗ୍ୟଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରଧାନତନ୍ମାତ୍ର ଗୁଡ଼ିକର ଅନନ୍ତ ସ୍ଵୀକାର କରି ମୋକ୍ଷର ଅଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ ।

(ଙ) ଉତ୍ସୁକତାର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- ଅଚେତନ ପ୍ରଧାନରେ ଉତ୍ସୁକତା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଏବଂ ନିର୍ମଳ, ନିଷ୍କଳ ପୁରୁଷଠାରେ ଉତ୍ସୁକତା ହୁଏ ନାହିଁ । ପୁରୁଷଠାରେ ଦୃତଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରଧାନଠାରେ ସର୍ଗଶକ୍ତିର ବ୍ୟର୍ଥତା ଭୟରେ ଯଦି ପ୍ରବୃତ୍ତି ସ୍ଵୀକାର କରାଯିବ । ତେବେ ଦୃତଶକ୍ତିର ଅନୁଛେଦ (ନିତ୍ୟ) ପରି ସର୍ଗଶକ୍ତିର ଅନୁଛେଦ ହେଲେ



ସଂସାରର ଅନୁଲ୍ଲେଦ ହୋଇ ମୋକ୍ଷାଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତେଣୁ ପ୍ରଧାନର ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷର ପ୍ରୟୋଜନ ପାଇଁ ବୋଲି କହିବା ଅସଙ୍ଗତ ।

ପୁରୁଷାଶ୍ମବଦିତି ଚେତଥାପି ॥୭॥

(୧) ପୁରୁଷାଶ୍ମବଦିତିଚେତଥାପି ॥୭-୨-୭॥

ପୁରୁଷାଶ୍ମବଦ୍-ଅର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚ ପୁରୁଷ ପରି ଅଥବା ଅୟତ୍ତମାଣିପରି ପୁରୁଷ ପ୍ରଧାନର ବିବର୍ତ୍ତକ ଅଟେ । ଇତି ଚେତ୍-ହଦି ତୁମେ ଏପରିକହଁ ତଥାପି-ତଥାପି ଦୋଷ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଯଥା କର୍ଣ୍ଣପୁରୁଷୋ ଦୃକ୍ ଶକ୍ତି ପପନ୍ନଃ ପ୍ରକୃତିଶକ୍ତିବିହୀନଃ ପଞ୍ଚରପରଃ ପୁରୁଷଃ ପ୍ରକୃତିଶକ୍ତିସଂପନ୍ନଃ ଦୃକ୍-ଶକ୍ତିବିହୀନମନ୍ୟସାୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତେ । ଯଥା ବାୟଂସ୍ତୋତ୍ରଃ ସ୍ତୂୟମପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନୋଽପ୍ୟୟଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତି । ଏବଂ ପୁରୁଷ ପ୍ରଧାନଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟିଷ୍ୟତାତି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତପ୍ରତ୍ୟୟେନ ପୁନଃ ପ୍ରତ୍ୟବସ୍ଥାନମ୍ ।

(ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ତଥାପି ନୈବ ଦୋଷା ନ୍ନିର୍ମୋକ୍ଷୋଽସ୍ତି । ଅଭ୍ୟୁପେତହୀନଂ ତାବଦୋଷ ଆପତତି ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରକୃତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ପୁରୁଷ ଚ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ବନିଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । କଥଂ ଷେଦାସୀନଃ ପୁରୁଷଃ ପ୍ରଧାନଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟେତ୍ । ପଞ୍ଚରପି ହ୍ୟକ୍ଷଂ ବାଗାଦିଭିଃ ପୁରୁଷଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତି ।

(ଗ) ନୈବଂ ପୁରୁଷସ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣଦପି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନବ୍ୟାପାରୋଽସ୍ତି, ନିଷ୍ପ୍ରିୟତ୍ବାତ୍ । ନାପ୍ୟୟତ୍ତାତ୍ବତ୍ ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରେଣ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟେତ୍ । ସନ୍ନିଧିନିତ୍ୟତ୍ବେନ ପ୍ରକୃତିନିତ୍ୟତ୍ବ-ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଅୟତ୍ତାତ୍ବସ୍ୟ ତ୍ବନିତ୍ୟସନ୍ନିଧେରସ୍ତି ସ୍ବବ୍ୟାପାରଃ ସନ୍ନିଧିଃ, ପରିମାର୍ଜନାଦ୍ୟ-ପେକ୍ଷା ଋଷ୍ୟାସ୍ତାତ୍ୟନ୍ତୁପନ୍ୟାସଃ ପୁରୁଷାଶ୍ମବଦିତି ।

(ଘ) ତଥା ପ୍ରଧାନସ୍ୟାଚୈତନ୍ୟାତ୍ପୁରୁଷସ୍ୟ ଗୌଡାସୀନ୍ୟାତ୍ ତୃତୀୟସ୍ୟ ଚ ତତୋଃ ସଂବନ୍ଧସ୍ତିତୁରଭାବାତ୍, ସଂବନ୍ଧାନୁପପତ୍ତିଃ । ଯୋଗ୍ୟତାନିମିତ୍ତେ ଚ ସଂବନ୍ଧେ ଯୋଗ୍ୟତାନୁଲ୍ଲେଦାଦନିର୍ମୋକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗଃ ପୂର୍ବବେଦେହାପ୍ୟର୍ଥାଭାବୋ ବିକଳସ୍ଥିତିବ୍ୟୟଃ । ପରମାତ୍ମନସ୍ତ୍ବରୂପବ୍ୟାପୀଶ୍ଚ ମୌଦାସୀନ୍ୟଂ ମାୟାବ୍ୟାପୀଶ୍ଚ ଚ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ବ ନିତ୍ୟସ୍ଥାତିଶୟଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହା ହୋଇପାରେ । ଯେପରି ଦୃଷ୍ଟି ଶକ୍ତି ସଂପନ୍ନ ଓ ପ୍ରକୃତିଗମନଶକ୍ତିହୀନ କୌଣସି ପଞ୍ଚପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତି ଶକ୍ତିସଂପନ୍ନ କିନ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟି ଶକ୍ତି ବିହୀନ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷର କାନ୍ଧରେ ବସି ପ୍ରକୃତି କରେ ଅଥବା ଯେପରି ଅୟତ୍ତମାଣି ସ୍ବୟଂ ଅପ୍ରବଅତ୍



ହୋଇ ଲୁହାକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରେ, ସେହିପରି ପୁରୁଷ ପ୍ରଧାନକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରେ ଏହିପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତବଳରେ ପୁନଃ ସାଂଖ୍ୟଶିଳ୍ପ କରେ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ତଥାପି ଏହି ଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତନୁହେଁ; କାରଣ-ସ୍ବାକୃତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ହାନି ପ୍ରଧାନର ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସ୍ବାକାର କରିବା ଦ୍ଵାରା ଓ ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ରୂପରେ ସ୍ବାକାର ନ କରିବା ହେତୁ ଦୋଷ ହୁଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ବଦାସାନ ପୁରୁଷ ପ୍ରଧାନକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରେକି ? ପଞ୍ଚପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ଧ ପୁରୁଷକୁ ବାଣୀରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରେ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏହିପ୍ରକାର ପୁରୁଷଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜନିତ ବ୍ୟାପାର ନାହିଁ । କାରଣ-ସେ ନିଷ୍ପିନ୍ନ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଅଟେ । ଅୟତ୍ତାନ୍ତମଣି ପରି ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସନ୍ନିଧିନିତ୍ୟ ହେଲେ ପ୍ରବୃତ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟତ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ । ଏବଂ ଅୟତ୍ତାନ୍ତମଣିର ଅନିତ୍ୟ ସନ୍ନିଧି ହେଲେ ତାହାର ନିଜ ବ୍ୟାପାର ସନ୍ନିଧି ଅନିତ୍ୟ ହୁଏ । ତାହା ପରିମାର୍ଜନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ତେଣୁ ‘ପୁରୁଷାଶ୍ଵବର୍’ ଏତାଦୃଶ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉପନ୍ୟାସ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ତେଣୁ ପ୍ରଧାନକୁ ଅଚେତନ ଓ ପୁରୁଷକୁ ଉଦାସୀନରୂପରେ ସ୍ବାକାର କଲେ ଦୁଇଟିର ସମ୍ବନ୍ଧ କରାଯାଉଥିବା ତୃତୀୟର ଅଭାବ ହେଲେ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅନୁପପତି ହୁଏ । ତାହାର ଯୋଗ୍ୟତା ନିମିତ୍ତକସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ବାକାର କରିବାକୁ ପଡେ । କିନ୍ତୁ ଯୋଗ୍ୟତାର ଅନୁଚ୍ଛେଦ ନିତ୍ୟ ହେଲେ ମୋକ୍ଷାଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ । ପୂର୍ବପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ ଭୋଗ ଓ ମୋକ୍ଷର ଅଭାବକୁ ବିକଳ କରିବା ଉଚିତ୍ । ପରମାତ୍ମା କିନ୍ତୁ ସ୍ଵରୂପ ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟ ଉଦାସୀନ ଓ ମାୟାର ଆଶ୍ରୟ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେହି ଅତିଶେଷ (ବିଶେଷ) ଅଟେ ।

ଅङ्ଗିତ୍ଵାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ ॥୮॥

(୧) ଅଙ୍ଗିଦ୍ଵାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ ॥୨-୨-୮॥

ଅଙ୍ଗିଦ୍ଵାନୁପପତ୍ତିଃ ୧ - ଗୁଣର ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗିଭାବର ଅନୁପପତ୍ତି ହେଲେ ପ୍ରଧାନର ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟନ୍ତ ନ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିରବକଳ୍ପତେ । ଯଦି ସଦୃଶସ୍ତମସାମନୋନ୍ୟଗୁଣ ପ୍ରଧାନଭାବମୁତପୃକ୍ତ୍ୟ ସାମ୍ୟେନ ସ୍ଵରୂପମାତ୍ରୋପାଦେୟାନ୍ ବା ପ୍ରଧାନାବସ୍ଥା । ତସ୍ୟାମବସ୍ଥାୟାମନପେକ୍ଷ ସ୍ଵରୂପାଣାଂ ସ୍ଵରୂପପ୍ରଣାଶଭୟାତ୍ ପରସ୍ପର ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗାଙ୍ଗି ଭାବାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ । ବାହ୍ୟସ୍ୟ ଚ କସ୍ୟଚିତ୍ତକ୍ଷୋଭାଦ୍ଵିତ୍ତରଭାବାଦ୍ ଗୁଣା ବୈଷମ୍ୟନିମିତ୍ତୋ ମହଦାତ୍ମ୍ୟପ୍ରାଦୋ ନ ସ୍ୟାତ୍ ।



(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି କାରଣରୁ ପ୍ରଧାନର ପ୍ରକୃତି ନାହିଁ । କାରଣ- ସଦ୍, ରଜ, ତମର ପରସ୍ପରଗୁଣ ପ୍ରଧାନଭାବକୁ ଛାଡି ସମାନଭାବରେ କେବଳ ସ୍ୱରୂପ ମାତ୍ରରେ ଅବସ୍ଥିତ ହିଁ ପ୍ରଧାନାବସ୍ଥା । ସେହି ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ଜଣେ ଦ୍ୱିତୀୟର ସ୍ୱରୂପକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସ୍ୱାଦିଗୁଣର ସ୍ୱକାୟସ୍ୱରୂପ ବିନାଶ ହେବା ଭୟରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଅଜ୍ଞାଜିଭାବ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସେଠାରେ କ୍ଷୋଭ ଉପପନ୍ନ କରୁଥିବା କୌଣସି ବାହ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ନହୋଇ ଗୁଣର ବିଷମତା ନିମିତ୍ତକ ମହଦାଦିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

अन्यथानୁमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ୧ ॥

ଅନ୍ୟଥାନୁମିତୌ ଚ ଜ୍ଞଶକ୍ତିବିଯୋଗାତ୍ ॥ ୨-୨-୯ ॥

ଆମ୍ଭେ ଅନପେକ୍ଷଗୁଣର ଅନୁମାନ କରୁନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟଥାନୁମିତୌ-ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ ପରସ୍ପର ସାପେକ୍ଷଗୁଣର ଅନୁମାନ କରୁଁ । ଯଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ନହେବ । ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଜ୍ଞଶକ୍ତିଯୋଗାତ୍ କାରଣ- ଏପରି ସ୍ୱାକାର କଲେ ଗୁଣରେ ଜ୍ଞଶକ୍ତି ନରହିଲେ ସ୍ୱୟଂ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ବିରୂପିତ ନ ହୋଇ ପରସ୍ପର ଅଜ୍ଞାଜିଭାବ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ମହଦାଦିର ଅନୁପ୍ରତିଦୋଷ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ରହେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଥାପି ସ୍ୟାଦନ୍ୟଥା ବୟମନୁମିମାମହେ ଯଥା ନାୟମନନ୍ତରୋ ଦୋଷଃ ପ୍ରସଜ୍ୟତ । ନହ୍ୟ ନପେକ୍ଷସ୍ୱଭାବାଃ କୃତସ୍ଥାୟାତ୍ତ୍ୱିର୍ଗୁଣା ଅଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ପ୍ରମାଣାଭାବାତ୍ । କାର୍ଯ୍ୟବଶେନ ତୁ ଗୁଣାନାଂ ସ୍ୱଭାବୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ଯଥା ଯଥା କାର୍ଯ୍ୟୋପାଦ ଉପପଦ୍ୟତେ ତଥା ତଥୈଷାଂ ସ୍ୱଭାବୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ଚଳଂ ଗୁଣବୃତ୍ତମିତି ଋଷ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମଃ । ତସ୍ମାତ୍ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାୟାମପି ବୈଷମ୍ୟୋପଗମଯୋଗ୍ୟା ଏବ ଗୁଣା ଅବଚିକ୍ଷନ୍ତି ।

(ଖ) ଏକମପି ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ଜ୍ଞଶକ୍ତିବିଯୋଗାତ୍ ବଚନାନୁପପତ୍ୟାଦୟଃ ପୂର୍ବୋକ୍ତା ଦୋଷାସ୍ତଦବସ୍ଥା ଏବ । ଜ୍ଞଶକ୍ତିମପି ଦ୍ୱନୁମିମାନଃ ପ୍ରତିବାଦିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିବର୍ତ୍ତେତ । ଚେତନ-ମେକମନେକପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ଜଗତ୍ ଉପାଦାନମିତି ବ୍ରହ୍ମବାଦପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ।

(ଗ) ବୈଷମ୍ୟୋପଗମଯୋଗ୍ୟା ଅପି ଗୁଣାଃ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାୟାଂ ନିମିତ୍ତାବାଦ୍ୱୈବ ବୈଷମ୍ୟଂ ଭବେରନ୍ । ଭଜମାନା ବା ନିମିତ୍ତାଭାବାବିଷେଷାତ୍ସର୍ବଦୈବ ବୈଷମ୍ୟଂ ଭଜେରନ୍ନିତି ପ୍ରସଜ୍ୟତ ଏବାୟମନନ୍ତରୋଽପି ଦୋଷଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୂର୍ବୋପକ୍ଷ-ଯେପରି ପୂର୍ବୋକ୍ତଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଆମ୍ଭେ ଅନ୍ୟପ୍ରକାରରେ ଅନୁମାନ କରୁଁ । ଆମ୍ଭେ ଗୁଣକୁ ନିରପେକ୍ଷ ସ୍ୱଭାବ ତଥା



କୃତସ୍ମରୁପରେ ସ୍ଵାକାର କରୁନାହିଁ । କାରଣ-ଏପରି ସ୍ଵାକାର କରିବାରେ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । କାର୍ଯ୍ୟାନୁସାରେ ଗୁଣରସ୍ୱଭାବ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ । ଯେପରି କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେହିପରି ତାହାର ସ୍ୱଭାବ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ । ଗୁଣର ସ୍ୱଭାବ ହେଉଛି ଚଳନରୂପ ଏହା ଆତ୍ମସିଦ୍ଧାନ୍ତ । ତେଣୁ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ଗୁଣ ବୈଷମ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିର ଯୋଗ୍ୟ ରହେ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହିପରି ଅନୁମାନ କଲାପରେ ପ୍ରଧାନରେ ଜ୍ଞାନଶକ୍ତିର ଅଭାବ ହେଲେ ରଚନାରେ ଅନୁପପତ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ପୂର୍ବୋକ୍ତଦୋଷ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ରହେ । ସେହି ଦୋଷର ପରିହାର ପାଇଁ ଯଦି ସାଂଖ୍ୟ ପ୍ରଧାନତାରେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ତେବେ ସେ କଣ ପ୍ରତିପକ୍ଷଦ୍ୱାରା ନିବୃତ୍ତ ହେବ । କାରଣ-ଏକତେତନ ଅନେକ ପ୍ରପଞ୍ଚରୂପ ଜଗତର ଉପାଦାନ କାରଣ ହୁଏ । ଏହା ବ୍ରହ୍ମବାଦର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଗ) ବୈଷମ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିର ଯୋଗ୍ୟଗୁଣ ସାମ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ନିମିତ୍ତକ ନ ହେଲେ ବୈଷମ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଯଦି ସେମାନେ ନିମିତ୍ତକ ବିନା ବିଷମତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଯୋଗ୍ୟ ହେବ, ତେବେ ନିମିତ୍ତର ଅଭାବ ପରି ସର୍ବଦା ହିଁ ବିଷମତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ- ଏହିପ୍ରକାର ପୂର୍ବୋକ୍ତଦୋଷ (କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁପପତ୍ତି) ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ୧୦ ॥

(୧) ବିପ୍ରତିଷେଧାତ୍ମସମଞ୍ଜସମ୍ ॥ ୧୦-୧୧୦ ॥

ବିପ୍ରତିଷେଧାତ୍ ଚ-ପୁନଶ୍ଚ ସାଂଖ୍ୟ ଲୋକ କେତେବେଳେ ମହଦ୍‌ରୁ ତନ୍ମାତ୍ରାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି । କେତେବେଳେ ଅହଙ୍କାରତାରେ । ଏହିପରି ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ହେଲେ, ଅସମଞ୍ଜସମ୍-ସାଂଖ୍ୟମତ ଅସଙ୍ଗତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧଶାୟଂ ସାଂଖ୍ୟାନାମଭ୍ୟୁପଗମଃ । କୃତିତ୍‌ସପ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟାଣ୍ୟନୁକ୍ରାମନ୍ତି, କୃତିଦେବାଦଶଃ । ତଥା କୃତିନୁହତସ୍ତାନ୍ନାତ୍ରସର୍ଗମୁପ ଦିଶନ୍ତି । କୃତିଦହଂକାରାତ୍ । ତଥା କୃତିସ୍ତ୍ରାଣ୍ୟନ୍ତଃକରଣାନି ବର୍ଣ୍ଣୟନ୍ତି କୃତିଦେକମିତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏବ ତୁ ଶ୍ରୁତ୍ୟେଶ୍ଵରକାରଣବାଦିନ୍ୟା ବିରୋଧସ୍ତଦନୁବର୍ତ୍ତନ୍ୟା ତ ସ୍ମୃତ୍ୟା । ତସ୍ମାଦପ୍ୟସମଞ୍ଜସଂ ସାଂଖ୍ୟାନାଂ ଦର୍ଶନମିତି ।

(ଖ) ଅତ୍ରାହ-ନନ୍ଦୋପନିଷଦାନାମପ୍ୟସମଞ୍ଜସମେବ ଦର୍ଶନଂ ତପ୍ୟତାପକୟୋଃ ଜାତ୍ୟନ୍ତରଭାବାନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଏକଂ ହି ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବାତ୍ମକଂ ସର୍ବସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ କାରଣମୁଭ୍ୟୁପଗଞ୍ଜତାମେକସୈବାମ୍‌ନୋ ବିଶେଷୋ ତପ୍ୟତାପକୌ ନ ଜାତ୍ୟନ୍ତରଭୂତାଦିତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍ ।



(ଗ) ଯଦି ଚୈତ୍ତୋ ତପ୍ୟତାପକାବେସକସ୍ୟାମ୍ବନୋ ବିଶେଷୋ ସ୍ୟାତାଂ ସ ତାଭ୍ୟାଂ ତାପ୍ୟତାପକାଭ୍ୟାଂ ନ ନିର୍ମୂର୍ତ୍ୟତ ଇତି ତାପୋପଶାନ୍ତୟେ ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନ-ମୁପଦିଶ୍ଚାସ୍ତମନର୍ଥକଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନହେୟିଷ୍ୟ ପ୍ରକାଶଧର୍ମକସ୍ୟ ପ୍ରକାଶସ୍ୟ ତଦବସ୍ତୈବ ତାଭ୍ୟାଂ ନିର୍ନୋଷ ଉପଦ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସାଂଖ୍ୟର ଏହିମତ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ଅଟେ, କାରଣ- ସେମାନେ କେତେବେଳେ ସପ୍ତଜନ୍ମକୁ (ମନ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ପଞ୍ଚକର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ) କହନ୍ତି । କେତେବେଳେ ଏକାଦଶ ଜନ୍ମକୁ (ପଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ମନ) ଏବଂ କେତେବେଳେ ମହତ୍ତାରୁ ତନ୍ମାତ୍ରା ଗୁଡ଼ିକ (ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ)ର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ଉପଦେଶ କରନ୍ତି । କେତେବେଳେ ଅହଙ୍କାରରୁ ତନ୍ମାତ୍ରାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି । କେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧିରୁ ମଧ୍ୟ । ଈଶ୍ୱରକୁ ଜଗତର କାରଣ ରୂପରେ କହି ଶୁଦ୍ଧି ଏବଂ ତାହାର ଅନୁବର୍ତ୍ତନୀ ସ୍ୱତି ଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଅସଙ୍ଗତ ଅଟେ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ ଅସଙ୍ଗତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । କାରଣ- ସେଠାରେ, ତପ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁଃଖ ଭୋକ୍ତାଜୀବ ଓ ତାପକ ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁଃଖପ୍ରଦ ସଂସାର)ର ଜାତିଭେଦ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇ ନାହିଁ । ବେଦାନ୍ତରେ ଏକ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବାତ୍ମକ ଅଟେ ଏବଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣପ୍ରପଞ୍ଚର କାରଣ ହୁଏ- ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ୱାକାର କରୁଥିବା ତପ୍ୟ ଓ ତାପକ ଏକହିଁ ଆତ୍ମାର ବିଶେଷ ଅଟେ । ତେଣୁ ସେମାନେ ଭିନ୍ନ ନୁହଁନ୍ତି ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

(ଗ) ଯଦି ଏହି ତପ୍ୟ ଓ ତାପକ ଏକ ହିଁ ଆତ୍ମାର ବିଶେଷ ଅଟେ, ତେବେ ସେ ଏହି ତପ୍ୟତାପକଙ୍କଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାପର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ଉପଦେଶ କରୁଥିବା ଉପନିଷଦ୍ ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ । ଉଷ୍ମତା ଓ ପ୍ରକାଶ ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ପ୍ରଦୀପ ଅଟେ । ତାହା ଯୁକ୍ତ ଦୀପକ ଉଷ୍ମତା ଓ ପ୍ରକାଶଧର୍ମରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ଯୋଃପି ଜଳତରଙ୍ଗବାଚୀତାପେନାଦ୍ୟୁପନୟାସଃ, ତତ୍ରାପି ଜଳାତ୍ମନ ଏକସ୍ୟ ବାଚ୍ୟାଦୟୋ ବିଶେଷା ଆବିର୍ଭାବତିରୋଭାବରୂପେଣ ନିତ୍ୟା ଏବେତି ସମାନୋ ଜଳାତ୍ମନୋ ବାଚ୍ୟାଦିଭିରନିର୍ନୋଷଃ । ପ୍ରସିଦ୍ଧଶ୍ଚାୟଂ ତପ୍ୟତାପକଯୋର୍ଜାତ୍ୟ-ତରତାରୋ ଲୋକେ ।

(ଖ) ତଥାହି-ଅର୍ଥା ଋର୍ଥଶ୍ଚାନେୟାନ୍‌ଭିନ୍ନୋ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ଯଦ୍ୟର୍ଥନଃ ସ୍ୱତୋଃନେୟାର୍ଥୋ ନ ସ୍ୟାତ୍, ଯସ୍ୟାର୍ଥନୋ ଯଦ୍‌ବିଷୟମର୍ଥଦ୍ ସ ତସ୍ୟାର୍ଥୋ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ



ଏବେତି ନ ତସ୍ୟ ତଦ୍‌ବିଷୟମର୍ଥଂ ସ୍ୟାତ୍, ଯଥା ପ୍ରକାଶାତ୍ମନଃ ପ୍ରଦୀପସ୍ୟ ପ୍ରକାଶାଶ୍ୟୋଃର୍ଥୋ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ଏବେତି ନ ତସ୍ୟ ତଦ୍‌ବିଷୟମର୍ଥଂ ଉଚ୍ଚତି । ଅପ୍ରାପ୍ତେହ୍ୟର୍ଥେର୍ଥନୋର୍ଥଂ ସ୍ୟାଦିତି ।

(ଗ) ତଥାର୍ଥସ୍ୟାପ୍ୟର୍ଥସ୍ୟତ୍ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ଯଦି ସ୍ୟାତ୍ ସ୍ଵାର୍ଥତ୍ଵମେବ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଚୈତଦସ୍ତି । ସଂବନ୍ଧଶବ୍ଦୋ ହେତାବର୍ଥା ଶ୍ଵାର୍ଥଶ୍ଚେତି । ଦ୍ଵୟୋଽଽସ୍ତ୍ୟସ୍ତ୍ୟସ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧଃ ସ୍ୟାନ୍ନୈକସୈଷବ ତସ୍ମାଦ୍‌ଭିନ୍ନାବେତାବର୍ଥର୍ଥନୋ । ତଥା ନର୍ଥାନର୍ଥନାବଦି ।

(ଘ) ଅର୍ଥନୋନୁକୂଳୋର୍ଥଃ ପ୍ରତିକୂଳୋନର୍ଥସ୍ତାଭ୍ୟାମେକପର୍ଯ୍ୟାୟେଶୋଭାଭ୍ୟାଂ ସଂବନ୍ଧ୍ୟତେ । ତତ୍ତ୍ଵାର୍ଥସ୍ୟାନ୍ତାୟାନ୍ତ୍ଵାଦ୍‌ଭୟସ୍ତ୍ଵାଜାନର୍ଥସ୍ୟୋଭାବପାର୍ଥନର୍ଥବନର୍ଥ ଏବେତି ତାପକଃ ସ ଉଚ୍ୟତେ । ତତ୍ୟସ୍ତୁ ପୁରୁଷୋ ଯ ଏକଃ ପର୍ଯ୍ୟାୟେତିଶାଭାଭ୍ୟାଂ ସମ୍ବନ୍ଧ୍ୟତ ଇତି ତୟୋଷ୍ଟପ୍ୟତାପକଯୋରେକାତ୍ମତାୟାଂ ମୋକ୍ଷନୁପପତ୍ତିଃ ।

(ଙ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯାହା ଜଳର ତରଙ୍ଗ, ଜେଉ, ଫେଣ ଇତ୍ୟାଦିର ଉପନୟାସ, ସେଠାରେ ଏକହିଁ ଜଳସ୍ଵରୂପର ତରଙ୍ଗାଦିବିଶେଷ କେତେବେଳେ ବିଲୀନପ୍ରକଟ ଓ କେତେବେଳେ ରୂପରେ ଲୀନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଜଳସ୍ଵରୂପ ତରଙ୍ଗାଦିରୁ ମୁକ୍ତ ନ ହୋଇ ସମାନ ହୋଇ ରହେ । ପରନ୍ତୁ ତପ୍ୟତାପକର ସଂସାରରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥ ଓ ଅର୍ଥା ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନଭାବରେ ଲକ୍ଷିତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) ଯଦି ଅର୍ଥରୁ ସ୍ଵତଃ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତି ନହୁଏ, ଯେଉଁ ଅର୍ଥର ଯେଉଁ ବିଷୟରେ ଅର୍ଥତ୍ଵ ଅଛି, ତାହାପାଇଁ ସେହି ଅର୍ଥନିତ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ତାହାର ତଦ୍‌ବିଷୟକ ଅର୍ଥତ୍ଵ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅପ୍ରାପ୍ତ ଅର୍ଥରେ ଅର୍ଥର ଅର୍ଥତ୍ଵ ହୁଏ ।

(ଗ) ତଦ୍‌ବର୍ତ୍ତ ଅର୍ଥର ଅର୍ଥତ୍ଵ ମଧ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ଯଦି ଅର୍ଥତ୍ଵ ହୁଏ, ତାହା ନିଜପାଇଁ ହେବ । ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଯାହା ଅର୍ଥ ଓ ଅର୍ଥସମ୍ବନ୍ଧି ଶବ୍ଦ, ତାହା ସେହି ଦୁଇଟି ସମ୍ବନ୍ଧର ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ, ଗୋଟିକର ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ଓ ଅର୍ଥାଭିନ୍ନ ଅଟେ । ସେପରି ଅନର୍ଥ ଓ ଅନର୍ଥା- ଉଭୟେ ଭିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ଓ ଅର୍ଥାଭିନ୍ନ ଅଟେ । ସେପରି ଅନର୍ଥ ଓ ଅନର୍ଥା- ଉଭୟେ ଭିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି ।

(ଘ) ଅର୍ଥାର ଅନୁକୂଳ ଅର୍ଥ ଓ ପ୍ରତିକୂଳ ଅନର୍ଥ ହୁଏ । ଗୋଟିକର ଏହି ଦୁଇଟିର ସହିତ କ୍ରମରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ । ସେଠାରେ ଅର୍ଥର ଅନ୍ତ ଓ ଅନର୍ଥର ଅଧିକ ହେଲେ ଅର୍ଥ ଓ ଅନର୍ଥ ମିଶି ଅନର୍ଥ ହୁଏ । ତେଣୁ ତାକୁ ତାପକ କୁହାଯାଏ । ଯାହା ଏକ କ୍ରମରେ ଦୁଇଟି ସମ୍ବନ୍ଧ କରେ, ସେହି ପୁରୁଷ ତପ୍ୟ ଅଟେ । ସେହି ତପ୍ୟ ଓ ତାପକର ଏକରୂପ ହେଲେ ମୋକ୍ଷର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ଜାତ୍ୟନ୍ତରଭାବେ ତୁ ତତ୍ସଂଯୋଗହେତୁ ପରିହାରତ୍ସ୍ୟାଦପି କଦାଚିନ୍ମୋକ୍ଷପଦ୍ମରିତି । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେନ । ଏକତ୍ୱାଦେବ ତପ୍ୟତାପକଭାବାନ୍ନୁପପତ୍ତିଃ । ଭବେଦେଷ ଦୋଷୋ ଯଦ୍ୟେକାତ୍ମତାୟାଂ ତପ୍ୟତାପକାବନେ୍ୟାନ୍ୟସ୍ୟ ବିଷୟବିଷୟିଭାବଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟେୟାତାତ୍ମା ନତ୍ୱେତଦସ୍ତ୍ୟେକତ୍ୱାଦେବ । ତତ୍ତ୍ୱ୍ୟଗ୍ନିରେକଃ ସନ୍ସ୍ୱମାତ୍ମାନଂ ଦହତି ପ୍ରକାଶୟତି ବା ସତ୍ୟପୌଷ୍ୟପ୍ରକାଶାଦିଧର୍ମଭେଦେ ପରିଣାମିତ୍ୱେ ଚ ।

(ଖ) କିଂ କୃତସ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟେକସ୍ମିଂସ୍ତପ୍ୟତାପକଭାବଃ ସମ୍ଭବେତ୍ । କ୍ୱପୁନରୟଂ ତପ୍ୟତାପକଭାବଃ ସ୍ୟାଦିତି । ଉତ୍ୟତେ-କିଂ ନ ପଶ୍ୟସି କର୍ମଭୂତୋ ଜୀବଦେହସ୍ତ-ପ୍ୟସ୍ତାପକଃ ସବିତେତି । ନନ୍ନୁ ତପ୍ତିର୍ନାମ ଦୁଃଖଂ ସା ଚେତୟିତୁର୍ନାଚେତନସ୍ୟ ଦେହସ୍ୟ ।

(ଗ) ଯଦି ହି ଦେହସୈବ ତପ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍ ସା ଦେହନାଶେ ସ୍ୱୟମେବ ନଶ୍ୟତାତି ତନ୍ନାଶାୟ ସାଧନଂ ନୈଷ୍ଠିତବ୍ୟଂ ସ୍ୟାଦିତି । ଉତ୍ୟତେ-ଦେହାଭାବେଽପି କେବଳସ୍ୟ ଚେତନସ୍ୟ ତପ୍ତିର୍ନଦୃଷ୍ଟା । ନ ଚ ଭୂୟାପି ତପ୍ତିର୍ନାମ ବିକ୍ରିୟା ଚେତୟିତୁଃ । କେବଳସ୍ୟେଷ୍ୟତେ । ନାପି ଦେହଚେତନୟୋଃ ସଂହତତ୍ୱମଶୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ନଚତପ୍ତେରେବ ତପ୍ତିମଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛସି ।

(ଘ) କଥଂ ତବାପି ତପ୍ୟତାପକଭାବଃ ସତ୍ ତପ୍ୟଂ ତାପକଂ ଚରଜ ଇତି ଚେତ୍ । ନା ତାଭ୍ୟାଂ ଚେତନସ୍ୟ ସଂହତତ୍ୱାନ୍ନୁପପତ୍ତେଃ । ସତ୍ତ୍ୱାନୁରୋ-ଧୃତ୍ୱାଜ୍ଞେତନୋଽପି ତପ୍ୟତ ଇବେତି ଚେତ୍, ପରମାର୍ଥତସ୍ତସ୍ମିନ୍ନୈବ ତପ୍ୟତ ଇତ୍ୟାପତତାବଶଜପ୍ରୟୋଗାତ୍ । ନ ଚେତ୍ ତପ୍ୟତେ ନେବଶବ୍ଦୋ ଦୋଷାୟ ।

(ଙ) ନହି ତୁତ୍ତୁଭଃ ସର୍ପ ଇବେତ୍ୟତାବତା ସବିଷ୍ଟୋ ଭବତି । ସର୍ପୋ ବା ତୁତ୍ତୁଭ ଇବେତ୍ୟେତାବତା ନିର୍ବିଷ୍ଟୋ ଭବତି । ଅତଶ୍ଚାବିଦ୍ୟାକୃତୋଽୟଂ ତପ୍ୟତା-ପକଭାବୋ ନ ପରମାର୍ଥଜ ଇତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମିତି । ନୈବଂ ସତି ମମାପି କିଞ୍ଚିଦୁଷ୍ୟତି । ଅଥ ପରମାର୍ଥଜମେବ ଚେତନସ୍ୟ ତପ୍ୟତ୍ୱମଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛସି ତବୈବ ସୁତରାମାନିର୍ମୋକ୍ଷଃ ପ୍ରସଞ୍ଜେତ, ନିତ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାଜ ତାପକସ୍ୟ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯଦି ସେଥିରେ ଭେଦ ହୁଏ, ତାହାଲେ ତାହା ସଂଯୋଗ ହେତୁର ପରିହାର ହେଲେ ବେଳେବେଳେ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୋଇପାରେ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଏହା ନୁହେଁ । କାରଣ-ପରମାର୍ଥରେ ଏକତ୍ୱ ହେଲେ ତପ୍ୟତାପକଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ଏକତ୍ୱରେ ତପ୍ୟତାପକ ପରସ୍ପର ବିଷୟବିଷୟିଭାବକୁ



ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତେବେ ଏହା ଦୋଷ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏକତ୍ୱ ହେଲେ ଏହିପରି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏକ ଅଗ୍ନି ଯଦ୍ୟପି ଉଷ୍ମତା, ପ୍ରକାଶାଦିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ଓ ପରିଣାମଶାଳୀ ହୁଏ, ତେବେ ସେ ନିଜକୁ ଜଳାଏ ନାହିଁ କି ପ୍ରକାଶିତ କରେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ଏକକୃତସ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ତପ୍ୟତାପକଭାବ କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? ପୁଣି ଏହି ତପ୍ୟତାପକଭାବ କେଉଁଠି ହେବ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି-କର୍ମରୂପ ଜୀବିତ ଦେହ ତପ୍ୟ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ତାପକ ବୋଲି କଣ ଦେଖେ ନାହିଁ କି ? ପରନ୍ତୁ ତପ୍ତି ଅର୍ଥ ଦୁଃଖ । ସେହି ଚେତନର ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅଚେତନ ଦେହର ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଯଦି ଶରୀରକୁ ଦୁଃଖ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା ଦେହରେ ବିନାଶ ହେଲା ପରେ ସ୍ୱୟଂ ନଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହାକୁ ନାଶ କରିବା ପାଇଁ ସାଧନକୁ ଖୋଜିବା ଆବଶ୍ୟକ ନୁହେଁ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି- ଦେହର ଅଭାବରେ କେବଳ ଚେତନ ଦୁଃଖ ଦେଖେ ନାହିଁ । ତପ୍ତିକ୍ରିୟା ଚେତନର ବୋଲି ତୁମେ ସ୍ୱୀକାର କର ଏବଂ ତାପକୁ ତାପହେବା ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରନାହିଁ ।

(ଘ) ତେବେ ତୁମ୍ଭମତରେ ତପ୍ୟତାପକଭାବ କିପରି ସିଦ୍ଧ ହେବ । ଯଦି କହଯେ ସ୍ୱରୂପ ଓ ରଜୋଗୁଣ ସହିତ ଚେତନର ସଂହତି ନାହିଁ । ଯଦି କହ ଯେ- ସ୍ୱରୂପ ଅନୁସାରେ ଚେତନ ନିଜେ ତପ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ଦୁଃଖ ଭୋଗକରେ । କିନ୍ତୁ ପରମାର୍ଥରେ ସେହି ଦୁଃଖ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଜବ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେଲେ ଏହାହିଁ ହୁଏ । ଯଦି ପରମାର୍ଥତଃ ଚେତନ ତପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେବେ ଜବଶବ୍ଦ ଦୋଷନିମିତ୍ତକ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଙ) ‘ତୁଷ୍ଟୁ ଭି ହିଁ ସର୍ପପରି’ ଏହିପରି କହିଲେ ତୁଷ୍ଟୁର ବିଷୟୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ସର୍ପ ମଧ୍ୟ ତୁଷ୍ଟୁର ପରି କହିଲେ ସର୍ପ ବିଷରହିତ ହୁଏ ନାହିଁ ତେଣୁ ତପ୍ୟତାପକ ଭାବ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ଅଟେ । ପରମାର୍ଥକ ନୁହେଁ- ଏହାହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ । ଏପରି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଆମ୍ଭ ପକ୍ଷରେ କୌଣସି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ତୁମେ ଚେତନକୁ ପାରମାର୍ଥକତପ୍ୟ ବୋଲି କହ, ତେବେ ତୁମ୍ଭମତରେ ମୋକ୍ଷଭାବ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । କାରଣ ତୁମ୍ଭ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ତାପକ (ରଜୋଗୁଣ) ନିତ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଅଛି ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ତପ୍ୟତାପକଶବ୍ଦୋର୍ନି ତ୍ୟତ୍ତ୍ୱେପି ସନିମିତ୍ତସଂଯୋଗପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ ତପ୍ତଃ ସଂଯୋଗନିମିତ୍ତାଦର୍ଶନନିବୃତ୍ତାବାତ୍ୟତିକ୍ଷଃ ସଂଯୋଗୋପରମଃ, ତତ୍ତ୍ୱାତ୍ୟତିକ୍ଷୋ ମୋକ୍ଷ ଉପପନ୍ନ ଇତି ଚେତ୍ । ନା ଅଦର୍ଶନସ୍ୟ ତମସୋ ନିତ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ।



(୫) ଗୁଣାନାଂ ଚେଦଭବାଭିଭବଯୋଗନିୟତତ୍ବାଦନିୟତଃ ସଂଯୋଗନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟୋପରମ ଇତି ବିଯୋଗସ୍ୟାପ୍ୟନିୟତତ୍ବାତ୍ ସାଂଖ୍ୟସୈବାନିର୍ଦ୍ଦୋଷୋଽପରିହାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୟାତ୍ । ଔପନିଷଦସ୍ୟ ଦ୍ଵାନ୍ୱୈକତ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମାଦେକସ୍ୟ ଚ ବିଷୟବିଷୟି ଭାବାନ୍ନୁପପତ୍ତେର୍ବିକାରଭେଦସ୍ୟ ଚ ବାର୍ତ୍ତମୟତାଦୃଶ୍ଵବଶାଦନିର୍ଦ୍ଦୋଷଶଙ୍କା ସ୍ଵପ୍ନେଽପି ନୋପକାୟତେ । ବ୍ୟବହାରେ ତୁ ଯତ୍ର ଯଥା ଦୃଶ୍ଵସ୍ତପ୍ୟତାପକଭାବସ୍ତତ୍ର ତଥୈବ ସ ଇତି ନ ଚେଦୟିତବ୍ୟଃ ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟା ବା ଭବତି ।

(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି କୁହାଯାଏ- ତପ୍ୟ ଓ ତାପକଶକ୍ତି ନିତ୍ୟ ହେଲେ ତାପ ନିର୍ମିତ ସହ ସଂଯୋଗକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ, ତେଣୁ ସଂଯୋଗନିର୍ମିତ ଅଜ୍ଞାନେ ନିବୃତ୍ତି ଜାଣିଲେ ସଂଯୋଗ ଆତ୍ୟନ୍ତକ ଉପରତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆତ୍ୟନ୍ତକ ମୋକ୍ଷ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ- ଏହାହିଁ କହିବା ଠିକ୍ । କାରଣ-ଅଜ୍ଞାନରୂପ ତମୋଗୁଣ ସର୍ବଦା ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଅଛି । ଗୁଣର ଉଦ୍ଭବ ଓ ଅଭିଭବ (ଲୟ) ଅନିୟତ ହେଲେ ସଂଯୋଗ ନିର୍ମିତର ଉପରମ ଅନିୟତ ହୁଏ । ସେପରି ସେମାନଙ୍କର ବିଯୋଗ ଅନିୟତ ହେଲେ ସାଂଖ୍ୟମତରେ ମୋକ୍ଷାଭାବ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ବେଦାନ୍ତରେ ଆନ୍ୱୈକତ୍ଵ ସ୍ଵାକାର କଲେ ଗୋଟିକରେ ବିଷୟବିଷୟି ଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । ବିକାରଭେଦ କିନ୍ତୁ ବାର୍ତ୍ତମୟତା ଅଟେ । ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ହେଲେ ମୋକ୍ଷାଭାବର ଶଙ୍କା ସ୍ଵପ୍ନରେ ମଧ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ବ୍ୟବହାରେ ଯେଉଁଠି ଯେପରି ତପ୍ୟତାପକଭାବ ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସେଠାରେ ସେହିପରି ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ ଶଙ୍କା କରିବା ଅଥବା ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

୨ महदीर्घाधिकरम् । सु० ॥ ୧ ॥

ମହାଦୀର୍ଘାଧିକରଣ - ୨

(୧) ମୂଳ - (କ) ପ୍ରଧାନକାରଣବାଦୋ ନିରାକୃତଃ । ପରମାଣୁ କାରଣବାଦ ଇଦାନାଂ ନିରାକର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ । ତତ୍ରାଦୌ ତାବଦ୍ୟୋଃଶୁ ବାଦିନା ବ୍ରହ୍ମବାଦିନି ଦୋଷ ଉପେକ୍ଷ୍ୟତେ ସ ପ୍ରତିସମାଧାୟତେ । ତତ୍ରାୟଂ ବୈଶେଷିକାଣାମଭ୍ୟୁପଗମଃ - କାରଣ ଦ୍ରବ୍ୟ ସମବାୟିନୋ ଗୁଣାଃ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟେ ସମାନ ଜାତାୟଂ ଗୁଣାନ୍ତର ମାରଜତ୍ଵେ । ଶୁକ୍ଳେଭ୍ୟସ୍ତନ୍ତ୍ରଭ୍ୟଃ ଶୁକ୍ଳସ୍ୟ ପଟସ୍ୟ ପ୍ରସବ ଦର୍ଶନାଭଦ୍ବିପର୍ଯ୍ୟୟାଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଖ) ତସ୍ମାଜ୍ଜେତନସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜଗତ୍ କାରଣତ୍ଵେଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନୋ କାର୍ଯ୍ୟେଽପି ଜଗତି ଚୈତନ୍ୟଂ ସମବେକ୍ଷାତ୍ । ତଦଦର୍ଶନାତୁ ନ ଚେତନଂ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ୍ କାରଣଂ ଭବିତୁମର୍ହିତାତି । ଜମମଭ୍ୟୁପଗମଂ ତଦାୟତ୍ତୈବ ପ୍ରକ୍ରିୟାୟ ବ୍ୟଭିଚାରୟତି ।



(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରଧାନ କାରଣ ବାଦର ନିରାକରଣ କରାଗଲା ବର୍ତ୍ତମାନ ପରମାଣୁ କାରଣ ବାଦର ନିରାକରଣ କରାଯିବ । ଏହି ବିଷୟରେ ପ୍ରଥମେ ପରମାଣୁ କାରଣବାଦିମାନେ ବ୍ରହ୍ମବାଦୀଙ୍କ ଉପରେ ଯେଉଁ ଦୋଷ ଲଦି ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହାର ସମାଧାନ କରାଯାଉଅଛି । ସେଠାରେ ବୈଶେଷିକଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯେ- କାରଣ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ଗୁଣ, କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ସମାନ ଜାତୀୟ ଅନ୍ୟ ଗୁଣକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ଯଥା- ଶୁକ୍ଳତନ୍ତୁ ଦ୍ଵାରା ଶୁକ୍ଳପତ୍ରର ଜନ୍ମ ଦେଖାଯାଏ । ତାହାର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହେଲେ ଶୁକ୍ଳପତ୍ର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଅତେତନ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜଗତର କାରଣ ରୂପରେ ସ୍ଵୀକାର କଲେ କାର୍ଯ୍ୟ ଜଗତରେ ମଧ୍ୟ ତେତନା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେବା ଉଚିତ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଦର୍ଶନ ନ ହେଲେ ତେତନ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହାର ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ନିଜର ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦ୍ଵାରା ବ୍ୟାଖ୍ୟାକରିତ କରୁଛି ।

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ୧ ୧ ॥

(୨)-ମହଦ୍ଵାର୍ଦ୍ଧ ବଦ୍ଧା ହ୍ରସ୍ଵପରି ମଣ୍ଡଳାଭ୍ୟାମ୍ । ୨-୨-୧୧

ହ୍ରସ୍ଵପରି ମଣ୍ଡଳାଭ୍ୟାମ୍-ହ୍ରସ୍ଵ, ଦ୍ୟଶୁକ ଓ ପରମାଣୁଦ୍ଵାରା, ମହଦ୍ଵାର୍ଦ୍ଧ ବଦ୍ଧା ମହତ ଓ ଦାର୍ଦ୍ଧ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ସେହିପରି ତେତନ ବ୍ରହ୍ମରୁ ଅତେତନ ଜଗତ୍ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ (କ) - ଏକା ତେଷାଂ ପ୍ରକ୍ରିୟା - ପରିମାଣବଃ କିଳ କଂଚିତ୍ କାଳ ମନାରବ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଯଥା ଯୋଗଂ ରୂପାଦିମତଃ ପରିମାଣୁଲ୍ୟ ପରିମାଣାଷ୍ଠ ତିଷ୍ଠତି । ତେ ତ ପ୍ରକ୍ଷାଦଦୃଷ୍ଟାଦି ପୁରଃସରାଃ ସଂଯୋଗ ସଚିବାଷ୍ଠ ସତ୍ତ୍ଵେ ଦ୍ୟଶୁକାଦିକ୍ରମେଣ କୃଷ୍ଣଂ କାର୍ଯ୍ୟଜାତ ମାରଭତେ । କାରଣ ଗୁଣାଷ୍ଠ କାର୍ଯ୍ୟେ ଗୁଣାନ୍ତରମ୍ ।

(ଖ) ଯଦା ଦ୍ଵୌ ପରମାଣୁ ଦ୍ୟଶୁକମାରଭେତେ, ତଦା ପରମାଣୁଗତା ରୂପାଦି ଗୁଣା ବିଶେଷାଃ ଶୁକ୍ଳାଦୟୋ ଦ୍ୟଶୁକେ ଶୁକ୍ଳାଦାନ ପରାମାର ଭେତେ, ଦ୍ୟଶୁକସ୍ୟ ପରିମାଣାନ୍ତର ଯୋଗାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଅଶୁଦ୍ଧ ହ୍ରସ୍ଵଦେ ହି ଦ୍ୟଶୁକବର୍ତ୍ତନୀ ପରିମାଣେ ବର୍ଣ୍ଣୟତି ।

(ଗ) ଯଦାପି ଦେ ଦ୍ୟଶୁକେ ତତୁରଶୁକମାରଭେତେ ତଦାପି ସମାନଂ ଦ୍ୟଶୁକ ସମବାୟିନାଂ ଶୁକ୍ଳାଦାନାମାରମ୍ଭକତ୍ । ଅଶୁଦ୍ଧହ୍ରସ୍ଵତେ ତୁ ଦ୍ୟଶୁକ ସମବାୟିନୀ ଅପି ନୈବାରଭେତେ, ତତୁରଶୁକସ୍ୟ ମହଦ୍ଵ ଦାର୍ଦ୍ଧିତ୍ଵ ପରିମାଣ ଯୋଗାଭ୍ୟୁ ପଗମାତ୍ । ଯଦାପି ବହବଃ ପରମାଣବୋ ବହୁନି ବା ଦ୍ୟଶୁକାନି ଦ୍ୟଶୁକସହିତୋ ବା ପରମାଣୁଃ କାର୍ଯ୍ୟମାରଭେତେ ତଦାପି ସମାନୈଷା ଯୋଜନା ।



(ଘ) ତଦେବଂ ଯଥା ପରିମାଣୋଃ ପରିମଣ୍ଡଳାତ ସତୋଃଶୁ ହ୍ରସ୍ବଂ ଚ ଦ୍ୟଶୁକ ଜାୟତେ ବହାଦୀର୍ଘଂ ବ ତ୍ର୍ୟଶୁକାଦି ପରିମଣ୍ଡଳମ୍ ଯଥା ବା ଦ୍ୟଶୁକାଦଶୋହ୍ନିସ୍ବଦାକ ସତୋ ମହଦ୍ଦୀର୍ଘଂ ଚ ତ୍ର୍ୟଶୁକଂ ଜାୟତେ ନାଶୁ ନୋ ହ୍ରସ୍ବମ୍, ଏବଂ ଚେତନାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଃ ଚେତନଂ ଜଗଜ୍ଜନିଷ୍ୟତ ଇତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମେ କିଂ ତବ ହିନ୍ଦୁମ୍ ।

(ଙ) ଅଥ ମନ୍ୟସେ ବିରୋଧୁନା ପରିମାଣାତ୍ତରେଣାକ୍ରାନ୍ତଂ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟଂ ଦ୍ୟଶୁକାଦୀତ୍ୟତୋ ନାରମ୍ଭକାଣି କାରଣଗତାନି ପାରିମାଣୁଲ୍ୟାଦାନୀ ତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗଛାମି, ନତୁ ଚେତନା ବିରୋଧୁନା ଗୁଣାତ୍ତରେଣ ଜଗତ ଆକ୍ରାନ୍ତଦ୍ୱମସ୍ତି, ଯେନ କାରଣଗତା ଚେତନା କାର୍ଯ୍ୟେ ଚେତନାତ୍ତରଂ ଯରତ୍ତେତ । ନହ୍ୟ ଚେତନା ନାମ ଚେତନାବିରୋଧୀ କର୍ଷିଦ୍ଗୁଣୋଽସ୍ତି, ଚେତନାପ୍ରତିଷ୍ଠେଧମାତ୍ରଦ୍ୱାର୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପାରିମାଣୁଲ୍ୟାଦି ବୈଷମ୍ୟାତ୍ ପ୍ରାପ୍ନୋତି ଚେତନାୟା ଆରମ୍ଭ କଦୁମିତି ।

(ଞ) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେମାନଙ୍କର ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ଯଥାଯୋଗରୂପାଦି ଯୁକ୍ତ ପାରିମାଣୁଲ୍ୟ ପରିମାଣ (ଅଶୁଗତ ପରିମାଣ) ବିଶିଷ୍ଟ ପରମାଣୁ କିଛି କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଆରମ୍ଭ ନ କରି ରହେ । ପରେ ସେମାନେ ଅଦୃଷ୍ଟାଦୀ କାରଣ ପୂର୍ବକ ସଂଯୋଗ ସହକାରୀ ଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଦ୍ୟଶୁକାଦି କ୍ରମରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟସମୂହ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । କାରଣର ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସମାନ ଜାତୀୟ ଅନ୍ୟ ଗୁଣକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ।

(ଖ) ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁଇଟି ପରମାଣୁ ଦ୍ୟଶୁକକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ପରମାଣୁ ଗତ ଗୁଣ ବିଶେଷ ପାରିମାଣୁଲ୍ୟ ଦ୍ୟଶୁକରେ ଅନ୍ୟ ପାରିମାଣୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ନାହିଁ । କାରଣଦ୍ୟଶୁକରେ ଅନ୍ୟ ପରିମାଣର ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଦ୍ୟଶୁକବର୍ତ୍ତୀ ପରିମାଣକୁ ଅଶୁଦ୍ଧ ଓ ହ୍ରସ୍ବଦ୍ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁଇଟି ଦ୍ୟଶୁକ ତତ୍ତ୍ୱରଶୁକକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ଏବଂ ଦ୍ୟଶୁକରେ ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଶୁକ୍ଳାଦିଗୁଣକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଅଶୁଦ୍ଧ ଓ ହ୍ରସ୍ବଦ୍ ଦ୍ୟଶୁକରେ ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରହିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ କାର୍ଯ୍ୟର ଆରମ୍ଭକ ନୁହଁନ୍ତି । କାରଣ-ତତ୍ତ୍ୱରଶୁକର ମହଦ୍ ଓ ଦୀର୍ଘଦ୍ ପରିମାଣ ଯୋଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ପରନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ବହୁତ ପରିମାଣ, ବହୁତ ଦ୍ୟଶୁକ ଅଥବା ଦ୍ୟଶୁକ ସହିତ ପରମାଣୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଏହାର ଯୋଜନା ସମାନ ପ୍ରକାର ହୁଏ ।

(ଘ) ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରକାର ଯଦି ପରିମଣ୍ଡଳ ପରମାଣରୁ ଅଶୁହ୍ରସ୍ବଦ୍ୟଶୁକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ମହତ ଓ ଦୀର୍ଘ ଦ୍ୟଶୁକ ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପରିମଣ୍ଡଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଅଥବା ଯେପରି ଅଶୁ ଓ ହ୍ରସ୍ବଦ୍ୟଶୁକରୁ ମହତ ଓ ଦୀର୍ଘ ତ୍ର୍ୟଶୁକ ଉତ୍ପନ୍ନ



ହୁଏ, ଅଶୁ ଓ ହସ୍ତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଚେତନବ୍ରହ୍ମରୁ ଅଚେତନ ଜଗତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହିପରି ସ୍ଵୀକାର କଲେ ତୁମ୍ଭର ହାନି କଣ ଅଛି ?

(୭) ଯଦି ତୁମ୍ଭେ ସ୍ଵୀକାର କର ଯେ ଦ୍ୟୁଷ୍ଟକାଦି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ବିରୋଧୀ ଅନ୍ୟ ପରିମାଣରୁ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୁଏ, ତେବେ ଆମ୍ଭେ ସ୍ଵୀକାର କରୁ ଯେ ତାହାଠାରୁ କାରଣ ଗତ ପାରିମାଣିକ୍ୟାଦି ଆରମ୍ଭକ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଚେତନର ବିରୋଧୀ ଅନ୍ୟ ଗୁଣରୁ ଜଗତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ଗତ ଚେତନା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ଚେତନକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ନାହିଁ, କାରଣ-ଅଚେତନା ନାମକ ଚେତନାର ବିରୋଧୀ କୌଣସି ଗୁଣ କେବଳ ଚେତନାର ଅଭାବ ମାତ୍ର ଅଛି । ତେଣୁ ପାରିମାଣିକ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଭିନ୍ନ ହେଲେ ଚେତନାରେ ଆରମ୍ଭକତ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ (କ)- ମୈବଂ ସଂସ୍ଥାଃ । ଯଥା କାରଣେ ବିଦ୍ୟମାନାନାମପି ପାରିମାଣିକ୍ୟା ଦୀନାମ୍ ନାରମ୍ଭକତ୍ଵମେବଂ ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟାପାତ୍ୟସ୍ୟାଂଶସ୍ୟ ସମାନତ୍ଵାତ୍ । ନ ଚ ପରିମାଣାନ୍ତରାକ୍ରାନ୍ତତ୍ଵଂ ପାରିମାଣିକ୍ୟାଦୀନାମନାରମ୍ଭକତ୍ଵେ କାରଣମ୍, ପ୍ରାକ୍-ପରିମାଣାନ୍ତରରମ୍ଭାତ୍ ପାରିମାଣିକ୍ୟାଦୀନାମନାରମ୍ଭକତ୍ଵୋପପତ୍ତଃ । ଆରବ୍ଧମପି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟଂ ପ୍ରାଗ୍ଗୁଣାରମ୍ଭାତ୍ କ୍ଷଣମାତ୍ରମଗୁଣଂ ତିଷ୍ଠତାତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ।

(ଖ) ନ ଚ ପରିମାଣାନ୍ତରରମ୍ଭେ ବ୍ୟଗ୍ରାଣି ପାରିମାଣିକ୍ୟାଦୀନାତ୍ୟତଃ ସ୍ଵସମାନ ଜାତୀୟଂ ପରିମାଣାନ୍ତରଂ ନାରଭନ୍ତେ ପରିମାଣାନ୍ତରସ୍ୟାନ୍ୟ ହେତୁ ଦ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ‘କାରଣ-ବହୁତ୍ଵାତ୍ କାରଣ ମହତ୍ଵାତ୍ ପ୍ରତୟ ବିଶେଷାକ୍ତ ମହତ’ (ବୈ.ସୁ. ୭-୧-୧୭ ‘ତଦ୍ ବିପରୀତମଶୁ’ (୭-୧-୧୦), ‘ଏତେନ ଦୀର୍ଘତ୍ଵହସ୍ତଦ୍ଵେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତେ’ (୭-୧-୧୭) ଇତି ଚ କାରଣଭୁଜାନି ସୂତ୍ରାଣି ।

(ଗ) ତ୍ଵ ଚ ସଂନିଧାନ ବିଶେଷାତ୍ କୃତର୍ଣ୍ଣତ୍ଵ କାରଣ ବହୁତ୍ଵାଦୀନ୍ୟେବାରଭନ୍ତେ ନ ପାରିମାଣିକ୍ୟାଦୀନାତ୍ୟତ୍ୟେତ, ବ୍ରହ୍ମାନ୍ତରେ ଗୁଣାନ୍ତରେ ବାରତ୍ୟମାଣେ ସର୍ବେଷାମେବ କାରଣ ଗୁଣାନାଂ ସ୍ଵାଶ୍ରୟସମବାୟା ବିଶେଷାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ଵଭାବାଦେବ ପାରମାଲ୍ୟଦୀନା-ମନାରମ୍ଭକତ୍ଵମ୍, ତଥା ଚେନାୟା ଅପାତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ଏହିପରି ସ୍ଵୀକାର କର ନାହିଁ । କାରଣ-ଯେପରି କାରଣରେ ବିଦ୍ୟମାନ ପାରିମାଣିକ୍ୟାଦି ଅନାରମ୍ଭକ ହୁଅନ୍ତି, ସେପରି ଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଂଶରେ ଦୁଇଟି ପକ୍ଷରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହୁଏ । ପାରିମାଣିକ୍ୟାଦିର ଅନାରମ୍ଭକତ୍ଵରେ ଅନ୍ୟ ପରିମାଣ ଦ୍ଵାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହେବାରେ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । କାରଣ- ଅନ୍ୟ ପରିମାଣ (ଅଶୁଦ୍ଧ ଓ ହସ୍ତତ୍ଵ)ର ଆରମ୍ଭର ପୂର୍ବରୁ ପାରମାଣିକ୍ୟାଦି ଆରମ୍ଭକ ହୁଅନ୍ତି । ଆରବ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଆରମ୍ଭକ ପୂର୍ବରୁ କ୍ଷଣମାତ୍ର ଗୁଣରହିତ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି ।



(ଖ) ପାରିମାଣ୍ଡଲ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟ ପରିମାଣର ଆରମ୍ଭରେ ବ୍ୟଗ୍ର ହେବା ହେତୁ ସମାନ ଜାତୀୟ ଅନ୍ୟ ପରିମାଣର ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପରିମାଣାନନ୍ତର ଅନ୍ୟ ହେତୁ (କାରଣ ଗତ ସଂଖ୍ୟା) ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଅଛି । ‘କାରଣ ହେତୁତ୍ୱାତ’ (କାରଣର ବହୁତ ଯୋଗୁଁ, କାରଣର ମହତ୍ତ୍ୱରୁ ଓ ଅବୟବଗୁଡ଼ିକର ସଂଯୋଗ ବିଶେଷରୁ ମହତ୍ ପରିମାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ), ‘ତଦ୍‌ବିପରୀତମଣ୍ଡଃ’ (ତେଣୁ ତାହାର ବିପରୀତ ଅଣୁପରିମାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ‘ଏତେନ’ (ଏହାଠାରୁ ଦୀର୍ଘତ୍ୱ ଓ ହ୍ରସ୍ୱତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୋଇଛି) ବୋଲି କଣାଦକର ସ୍ମୃତି ।

(ଗ) କୌଣସି ସମାଧାନବିଶେଷରେ କାରଣବହୁତ୍ୱାଦି ଆରମ୍ଭକ ହୁଅନ୍ତି । ପାରିମାଣ୍ଡଲ୍ୟାଦି ନୁହେଁ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅନ୍ୟତ୍ରବ୍ୟ ଧର୍ମ ଅନ୍ୟଗୁଣକୁ ଆରମ୍ଭ କରିବାରେ ସବୁକାରଣଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱାଶ୍ରୟ ସମବାୟପରି ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ସ୍ୱଭାବରୁ ପାରିମାଣ୍ଡଲ୍ୟାଦି ଅନାରମ୍ଭକ ଅଟନ୍ତି । ସେପରି ଚେତନା ଅନାରମ୍ଭକ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ସଂଯୋଗାତ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟାଦୀନାଂ ବିଲକ୍ଷଣାନାମୁପୁତ୍ତିଦର୍ଶନାତ୍ ସମାନଜାତୀୟୋପୁତ୍ତିବ୍ୟତିରକ୍ଷଃ । ଦ୍ରବ୍ୟେ ପ୍ରକୃତେ ଗୁଣୋଦାହରଣମୁକ୍ତିମିତି ଚେତ୍ । ନ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେନ ବିଲକ୍ଷଣାରମ୍ଭମାତ୍ରସ୍ୟ ବିଚିକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ । ନଚ ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟମେବୋଦାହର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ଗୁଣସ୍ୟ ବା ଗୁଣଂ ଏବେତି କର୍ଷିତ୍ରିୟମେ ହେତୁରସ୍ତି । ସୂତ୍ରକାରୋଽପି ଭବତାଂ ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ଗୁଣମୁଦା କହାର-‘ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଣାମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ ସଂଯୋଗସ୍ୟ ପଞ୍ଚମ୍ବକ ନ ବିଦ୍ୟତେ’ (ବୈ-ସୁ-୪-୨-୨) ଇତି ।

(ଖ) ଯଥା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଯୋଃ ଭୂମ୍ୟାକାଶଯୋଃ ସମବୟନ୍ ସଂଯୋଗଃପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଷୁ ପଞ୍ଚସ୍ତୁ ଭୂତେଷୁ ସମବୟହରାମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ସ୍ୟାତ୍ । ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷଂ ହି ଶରୀରମ୍ । ତସ୍ମାନ୍ ପାଞ୍ଚଭୌତିକମିତି । ଏତଦୁକ୍ତଭବତିଗୁଣାଣ୍ ସଂଯୋଗା ଦ୍ରବ୍ୟଂ ଶରୀରମ୍ । ‘ଦୃଶ୍ୟତେ ତୁ’ (ବ୍ର. ସୁ ୨-୧-୨) ଇତି ଋତ୍ରାପି ବିଲକ୍ଷଣୋପୁତ୍ତିଃ ପ୍ରପଞ୍ଚତା ।

(ଗ) ନନ୍ଦେ ସତି ତେନୈବୈତଦ୍‌ଗତମ୍ । ନେତି ବ୍ରୁମଃ । ତତ୍ ସାଂଖ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ଏତଦ୍ଧୁ ବୈଶେଷିକଂ ପ୍ରତି । ନନ୍ଦତିଦେଶୋଽପି ସମାନନ୍ୟୟତୟା କୃତଃ । ‘ଏତେନ ଶିଷ୍ୟପରିଗ୍ରହା ଅପି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ’ (ବ୍ର-ସୁ ୨-୧-୧୨) ଇତି । ସତ୍ୟମେତତ୍ । ତସ୍ୟୈବ ଭୂୟଂ ବୈଶେଷିକ ପ୍ରକ୍ରିୟାରମ୍ଭେ ତତ୍‌ପ୍ରକ୍ରିୟାନୁଗତେନ ନିଦର୍ଶନେନ ପ୍ରପଞ୍ଚଃ କୃତଃ ।



(୫) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ତେଣୁ ସଂଯୋଗରୁ ବିଲକ୍ଷଣଦ୍ରବ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସମାନଜାତୀୟର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ବ୍ୟତିରକ୍ତ ହୁଏ । ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ- ପ୍ରକୃତ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ଗୁଣର ଉଦାହରଣ ଅସମାଚୀନ ଅଟେ, ତେବେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ କେବଳ ବିଲକ୍ଷଣ ଆରମ୍ଭ ମାତ୍ରରେ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଦ୍ରବ୍ୟର ଦ୍ରବ୍ୟ ଉଦାହରଣ ହେବା ଉଚିତ୍ ଅଥବା ଗୁଣର ଗୁଣବୋଲି ନିୟମରେ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆପଣଙ୍କ (କଣାଦସୂତ୍ରରେ) ସୂତ୍ରକାର ଦ୍ରବ୍ୟର ଗୁଣ ଉଦାହରଣ ଦେଇଛନ୍ତି- ‘ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଶାମ୍’ (ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ସଂଯୋଗ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନ ହେଲେ ଶରୀର ପଞ୍ଚଭୂତାତ୍ମକ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭୂମି ଓ ଆକାଶରେ ସମବାୟସମ୍ବନ୍ଧରେ ରହି ତାଙ୍କର ସଂଯୋଗ ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ, ସେହିପରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମ୍ ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପଞ୍ଚଭୂତରେ ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରହି ଶରୀର ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଚ ଭୌତିକ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହିକି ଯେ- ସଂଯୋଗ ହିଁ ଗୁଣ ଓ ଶରୀର ଦ୍ରବ୍ୟ । ‘ଦୃଶ୍ୟତେ ତୁ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବିଲକ୍ଷଣ ଉତ୍ପତ୍ତିର ବିଷୟ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ଵାରା ଏହିସୂତ୍ର ଗତ୍ୟର୍ଥକ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମେ କହୁଁ । ସେମାନେ ସାଂଖ୍ୟମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଯାହା କହିଛନ୍ତି, ଏହିସୂତ୍ରକୁ ଆମେ ବୈଶେଷିକମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କହୁଛୁ । ପରନ୍ତୁ ‘ଏତେନ ଶିଷ୍ୟ ପରିଗ୍ରହା ଅପି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ’ (ତେଣୁ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅପରିଗ୍ରହାତର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍) ଏହିପ୍ରକାର ସମାନନ୍ୟାୟରେ ଅତିଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ଏହା ସତ୍ୟ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ତାହା ବୈଶେଷିକ ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଆରମ୍ଭରେ ତାହାର ପ୍ରକ୍ରିୟା ଅନୁସାରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ଵାର ବିଷୟ କରାଯାଇଅଛି ।

३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् । सू० ॥ १२-१७ ॥

ପରମାଣୁ ଜଗଦକାରଣତ୍ଵାଧିକରଣ -୩

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

ଉଭୟଥାପି ନ କର୍ମାତସ୍ତଦଭାବଃ ॥ ୧-୧-୧୭ ॥

ଉଭୟଥାପି-ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ଏହି ପରମାଣୁରେ, ନ କର୍ମ = ଉତ୍ପତ୍ତିବିଷୟକକ୍ରିୟା ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଃ ତଦଭାବଃ-ତେଣୁ ପରମାଣୁରୁ ବ୍ୟକ୍ତିକ ପ୍ରଭୃତି କର୍ମଦ୍ଵାରା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦାନାଂ ପରମାଶୁକାରଣବାଦଂ ନିରାକରୋତି । ସ ଚ ବାଦ ଇତ୍ୟଂ ସମୁଦ୍ଧିଷ୍ଠତେ-ପଟାଦାନି ହି ଲୋକେ ସାବୟବାନି ଦ୍ରବ୍ୟାଣି ସ୍ୱାନୁଗତୈରେବ ସଂଯୋଗସଚିବୈଷ୍ଣବଦିଭିଃ ଦ୍ରବ୍ୟେରାରମାଣ୍ୟମାଣାନି ଦୃଷ୍ଟାନି । ତତ୍ସାମାନ୍ୟେନ ଯାବତ୍ କିଞ୍ଚିତ୍ ସାବୟବଂ ତତ୍ ସର୍ବଂ ସ୍ୱାନୁଗତୈରେବ ସଂଯୋଗସଚିବୈଃ ତୈଷ୍ଠେନ୍ଦ୍ରବୈରାରବ୍ୟମିତି ଗମ୍ୟତେ ।

(ଖ) ସ ଋୟମବାୟବାବୟବିବିଭାଗୋ ଯତୋ ନିବର୍ତ୍ତତେ, ସୋଽପକର୍ଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଗତଃ ପରମାଶୁଃ । ସର୍ବଂ ଶ୍ରେଦଂ ଜଗଦ୍ ସିରିସମୁଦ୍ରାଦିକଂ ସାବୟବଂ ସାବୟବଦ୍ୱାରବ୍ୟବତ୍ । ନ ଋକାରଣେନ କାର୍ଯ୍ୟଣ ଭବିତବ୍ୟମିତ୍ୟତଃ ପରମାଶବୋ ଜଗତଃ କାରଣମିତି କଣ୍ଠଗୁଗ୍ଧପ୍ରାୟଃ ।

(ଗ) ତାନୀମାନି ତଦ୍ୱାରି ଭୂତାନି ଭୂମ୍ୟୁଦକତେଜଃପବନାଖ୍ୟାନି, ସାବୟବାନ୍ୟପଲଭ୍ୟାତତୁର୍ବଧାଃ ପରମାଶବଃ ପରିକଳ୍ପ୍ୟନ୍ତେ ତେଷାଂ ଋପକର୍ଷ-ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଗତଭୂତେନ ପରତୋ ବିଭାଗାସମ୍ଭବାଦ୍ ବିନଶ୍ୟତାଂ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଦାନାଂ ପରମାଶୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତୋ ବିଭାଗୋ ଭବତି ସ ପ୍ରଲୟକାଳଃ ।

(ଘ) ତତଃ ସର୍ଗକାଳେ ଚ ବାୟବାୟେଷ୍ଟସ୍ପଷ୍ଟଦୃଷ୍ଟାପେକ୍ଷା କର୍ମୋପଦ୍ୟତେ ତତ୍ତ୍ୱର୍ମା ସ୍ୱାଶ୍ରୟମଶୁମଶୁକ୍ତରେଣ ସଂଯୁନକ୍ତି ତତୋ ଦ୍ୟଶୁକାଦିକ୍ରମେଣ ବାୟୁରୂପଦ୍ୟତେ । ଏବମଗ୍ନିରେବମାପ ଏବଂ ପୃଥ୍ୱୀ ଏବମେବ ଶରୀରଂ ସେହିୟମିତି । ଏବଂ ସର୍ବମିଦଂ ଜଗଦଶୁଭ୍ୟଃ ସମ୍ଭବତି । ଅଶୁଗତେଭ୍ୟଃ ରୂପାଦିଭ୍ୟୋ ଦ୍ୟଶୁକାଦିଗତାନି ରୂପାଦାନି ସମ୍ଭବନ୍ତି ତନ୍ମୁପଚନ୍ୟାୟେନେତି କାଶୀଦା ମନ୍ୟନ୍ତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ବର୍ତ୍ତମାନ ପରମାଶୁ କାରଣବାଦର ନିରାକର ନିରାକରଣ କରାଯାଉଛି-ସେହିବାଦ ଏହିପ୍ରକାର ଉପସ୍ଥିତ କରେ । ସଂସାରରେ ପଟାଦି ସାବୟବଦ୍ରବ୍ୟ ସ୍ୱାନୁଗତସଂଯୋଗ ସହକାରୀ ତନ୍ମୁପଭୂତି ଦ୍ରବ୍ୟଦ୍ୱାରା ଉପନ୍ନ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ସାମାନ୍ୟ ଉଦାହରଣ ଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ ଯେ- ଯେଉଁସବୁ ସାବୟବଦ୍ରବ୍ୟ ଅଛନ୍ତି, ସେସବୁ ନିଜେ ଅନୁଗତସଂଯୋଗସହକାରୀ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସେହି ସେହିଦ୍ରବ୍ୟରୁ ଆରବ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) ଏହା ଯେଉଁ ଅବୟବଅବୟବିଭାଗ ଯେଉଁଠାରେ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ, ସେ ନ୍ୟୁନତମ ପରିମାଣକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପରମାଶୁ ହୁଏ । ପର୍ବତ ସମୁଦ୍ରାଦି ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ୍ ସାବୟବ ଅଟେ । ସାବୟବ ହେଲେ ତାହାର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତ ରହେ । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ବିନା ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପରମାଶୁ ଜଗତ୍‌ର କାରଣ ଅଟେ- ଏହାହିଁ କଣାଦର ଆଶ୍ରୟ ଅଟେ ।



(ଗ) ପୃଥ୍ବୀ, ଜଳ, ଅଗ୍ନି ଓ ବାୟୁ ଏହି ଋଗିଭୂତକୁ ସାବଧାନ ଦେଖି ଋଗି ପ୍ରକାରର ପରମାଣୁକୁ କଷ୍ଟନା କରାଯାଇଅଛି । ନ୍ୟୁନତମପରିମାଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭକ୍ତ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ଆଦି ହୁଏ । ବିଭାଗର ସମ୍ଭବ ନ ହେଲେ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇ ସେହି ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତିର ପରମାଣୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାହା ବିଭାଗ ହୋଇଅଛି, ସେହି ପ୍ରଳୟ କାଳ ।

(ଘ) ତାପରେ ସୃଷ୍ଟି ସମୟରେ ବାୟୁର ପରମାଣୁରେ ଜୀବର ଅବସ୍ଥାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଦ୍ଵାରା କ୍ରିୟା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହିପରି ସାରାଜଗତ୍ ଅଶ୍ଵରୂପିକରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଯେପରି ତତ୍ତ୍ଵରୂପର ପଟଗତ ରୂପ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେପରି ପରମାଣୁ ଗତ ରୂପାଦିରୁ ଦ୍ୟଶ୍ଵକାଦିଗତରୂପାଦି ଜାତ ହୁଅନ୍ତି- ଏହାହିଁ ବୈଶେଷିକମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ।

(ଗା) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ଵେକମତାଧାରରେ-ବିଭାଗାବସ୍ଥାନାଂ ତାବଦଶ୍ଵନାଂ ସଂଯୋଗଃ କର୍ମାପେକ୍ଷାଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟଃ, କର୍ମବତାଂ ତତ୍ତ୍ଵାଦାନାଂ ସଂଯୋଗ ଦର୍ଶନାତ୍ । କର୍ମଣସ୍ଵ କାର୍ଯ୍ୟଭିନ୍ନମିତ୍ । କିମପଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମ୍ । ଅନଭ୍ୟୁପଗମେ ନିମିତ୍ତଭାବାନ୍ନଶ୍ଵାଦ୍ୟଂ କର୍ମ ସ୍ୟାତ୍ । ଅଭ୍ୟୁପଗମେଽପି ଯଦି ପ୍ରଯନ୍ତେଽଭିଜ୍ଞାତବିର୍ବା ଯଥାଦୃଷ୍ଟଂ କିମପି କର୍ମେଣୋ ନିମିତ୍ତମଭ୍ୟୁପଗମେତ ତସ୍ୟା ସମ୍ଭବାନ୍ନୈବାଶ୍ଵାଦ୍ୟଂ କର୍ମ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ନହିଁ ତସ୍ୟାମବସ୍ଥାୟାମାତ୍ମଗୁଣଃ ପ୍ରଯମଃ ସମ୍ଭବତି ଶରୀରଭାବାତ୍ । ଶରୀର ପ୍ରତିଷ୍ଠେ ହି ମନସ୍ୟାତ୍ମନଃ ସଂଯୋଗେ ସତ୍ୟାତ୍ମଗୁଣଃ ପ୍ରଯମେ । ଜାୟତେ । ଏତେନାଭିଜ୍ଞାତାଦ୍ୟପି ନଷ୍ଟଂ ନିମିତ୍ତଂ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତବ୍ୟମ୍ । ସର୍ଗୋତ୍ତରକାଳଂ ହି ତତ୍ତ୍ଵର୍ବଂ ନାଦ୍ୟସ୍ୟ କର୍ମେଣୋ ନିମିତ୍ତଂ ସମ୍ଭବତି ।

(ଗ) ଅଥାଦୃଷ୍ଟମାଦ୍ୟସ୍ୟ କର୍ମେଣୋ ନିମିତ୍ତମିତ୍ୟତ୍ୟେତ ତତ୍ତ୍ଵପୁନରାତ୍ମସମବାୟି ବା ସ୍ୟାଦଶ୍ଵସମବାୟିବା । ଉଭୟଥାପି ନାଦୃଷ୍ଟନିମିତ୍ତମଶ୍ଵଷ୍ଟ କର୍ମାବକ୍ଷେତାଦୃଷ୍ଟସ୍ୟା-ଚେତନତ୍ଵାତ୍ । ନହ୍ୟଚେତନଂ ଚେତନେନାନୁଷ୍ଠିତଂ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତି ବେତି ସାଂଖ୍ୟ ପ୍ରକ୍ରିୟାୟାମଭିହିତମ୍ । ଆତ୍ମନଶ୍ଚାନୁପୁନେଚେତନସ୍ୟ ତସ୍ୟାମବସ୍ଥାୟା-ମଚେତନତ୍ଵାତ୍ ଆତ୍ମସମବାୟିତ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ନାଦୃଷ୍ଟମଶ୍ଵଷ୍ଟ କର୍ମେଣୋ ନିମିତ୍ତଂ ସ୍ୟାଦସମ୍ଭବତ୍ ।

(ଘ) ଅଦୃଷ୍ଟବତାପୁରୁଷେଣାଶ୍ଵ୍ୟଶ୍ଵନାଂ ସମ୍ଭବ ଇତି, ସମ୍ଭବସାତତ୍ୟାତ୍ ପ୍ରବୃତ୍ତି-ସାତତ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗଃ ନିୟାମକାତରାଭାବାତ୍ । ତଦେବଂ ନିୟତସ୍ୟ କସ୍ୟଚିତ୍ କର୍ମନିମିତ୍ତସ୍ୟା-ଭାବାନ୍ନାଶ୍ଵାଦ୍ୟଂ କର୍ମ ସ୍ୟାତ୍ । କର୍ମାଭାବାତ୍ନିବନ୍ଧନଃ ସଂଯୋଗୋ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ସଂଯୋଗାଭାବାତ୍ ତନ୍ନିବନ୍ଧନଂ ଦ୍ୟଶ୍ଵକାଦି କାର୍ଯ୍ୟଜାତଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଗା) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ବିଭାଗାବସ୍ଥାରେ ରହିଥିବା ପରମାଣୁର ସଂଯୋଗ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ଆମେ ସ୍ଵୀକାର କରୁଁ । କାରଣ- ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ



କର୍ମଯୁକ୍ତତନ୍ତ୍ର ଇତ୍ୟାଦିର ସଂଯୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କର୍ମ ହିଁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ତାହାର କୌଣସି ନିମିତ୍ତକାରଣ ସ୍ୱାକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ନିମିତ୍ତକାରଣ ସ୍ୱାକାର ନ କଲେ ନିମିତ୍ତର ଅଭାବ ହେତୁ ପରମାଶୁର ଆଦ୍ୟକର୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ବ୍ୟବହାରରେ ଯେପରି କର୍ମର ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାୟନ୍ ଅଥବା ଅଭିଯାତ (ଶବ୍ଦଜନକସଂଯୋଗବିଶେଷ) ପ୍ରଭୃତିରେ ଦେଖାଯାଏ, ସେହି ପରିମାଣୁ କର୍ମର କୌଣସି ନିମିତ୍ତକାରଣ ସ୍ୱାକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତାହା ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ପରମାଶୁରେ ଆଦ୍ୟକର୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କାରଣ- ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମାର ଗୁଣ, ପ୍ରାୟନ୍ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ- ସେହି ସମୟରେ ସେ ଶରୀର ନୁହେଁ । ଶରୀର ରହିଲେ ମନ ସହ ଆତ୍ମା ସଂଯୋଗ ହେଲେ ଆତ୍ମାର ଗୁଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ଭକ୍ତିରେ ଅଭିଯାତାଦିଦୃଷ୍ଟି ନିମିତ୍ତର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ଏହିସବୁ ସୃଷ୍ଟିର ପରେ ଆଦ୍ୟକର୍ମ ନିମିତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ- ଅଦୃଷ୍ଟ ଆଦ୍ୟକର୍ମର ନିମିତ୍ତ ଅଟେ । ତେବେ ସେହି ଅଦୃଷ୍ଟ ଆତ୍ମାରେ ସମବାୟ ସମ୍ଭବ ହେଲେ ରହେ କି ଅଶୁସମବାୟୀ ଅବସ୍ଥାରେ ରହେ ? ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରକାରରେ ଅଦୃଷ୍ଟନିମିତ୍ତକ ପରମାଶୁରେ କର୍ମର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ- ଅଦୃଷ୍ଟ ହିଁ ଅଚେତନ । ଚେତନ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ଅଚେତନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରୂପରେ ପ୍ରକୃତି ହୁଏ ନାହିଁ କି କାହାକୁ ପ୍ରକୃତି କରେ ନାହିଁ- ଏହାହିଁ ସାଂଖ୍ୟପ୍ରକ୍ରିୟାରେ କୁହାଯାଇଛି । ଯେଉଁସ୍ଥାନରେ ଚୈତନ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହି ଆତ୍ମା ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ଅଚେତନ ଅଟେ । ଆତ୍ମାର ସମବାୟତ୍ୱ ସ୍ୱାକାର କଲେ ଅଦୃଷ୍ଟ ପରିମାଣୁରେ କର୍ମର ନିମିତ୍ତହେବ ନାହିଁ । କାରଣ- ତାହାର ଅଦୃଷ୍ଟ ସହ କୌଣସି ସମ୍ଭବ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ- ଅଦୃଷ୍ଟପୁରୁଷର ସହ ଅଶୁରୁଡ଼ିକ ସମ୍ଭବ ରହେ, ତେବେ ସମ୍ଭବର ନିରନ୍ତର ହେଲେ ସର୍ବଦା ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । କାରଣ-ସେଠାରେ ଅନ୍ୟ ନିୟାମକର ଅଭାବ ଅଛି । ସେହିପରି କୌଣସି ନିୟତ କର୍ମ ନିମିତ୍ତକର ଅଭାବ ହେଲେ ଅଶୁରେ ଆଦ୍ୟକର୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ । କର୍ମର ଅଭାବ ହେଲେ କର୍ମନିମିତ୍ତକସଂଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ସଂଯୋଗର ଅଭାବ ହେଲେ ତନ୍ମିମିତ୍ତକଦ୍ୟଶୁକାଦି କାର୍ଯ୍ୟସମୁଦାୟର ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ସଂଯୋଗଶ୍ଚଶୋରଶ୍ଚକ୍ତରେଣ ସର୍ବାତ୍ମନା ବା ସ୍ୟାଦେକଦେଶେନ ବା । ସର୍ବାତ୍ମନା ଚେଦୁପତୟାନୁପପତ୍ତେରଶୁମାତ୍ରଂଢ୍ରପ୍ରସଙ୍ଗୋ ଦୃଷ୍ଟବିପର୍ଯ୍ୟୟ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ପ୍ରଦେଶବତୋ ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଦେଶବତା ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରରେଣ ସଂଯୋଗସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍ । ଏକଦେଶେନ ଚେତ୍ ସାବୟବଦ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।



(ଖ) ପରମାଶୁନାଂ କଞ୍ଚିତଃ ପ୍ରଦେଶଃ ସ୍ଵୀରିତି ଚେତ, କଞ୍ଚିତାନାମବସ୍ତୁଦ୍ଵା-
ଦବସ୍ତେବ ସଂଯୋଗ ଇତି ବସ୍ତୁନଃ କାର୍ଯ୍ୟସାଧନବାଧିକାରଣଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ଅସତି
ରସମବାଧିକାରଣେ ଦ୍ୟଶ୍ଚୂଳାଦି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟଂ ନୋପଦ୍ୟେତ । ଯଥାର୍ଥଦିସର୍ବେ ନିମିତ୍ତଭାବାତ୍
ସଂଯୋଗୋପତ୍ୟର୍ଥଂ କର୍ମ ନାଶୁନାଂ ସମ୍ଭବତ୍ୟେବଂ ମହାପ୍ରଳୟେଽପି ବିଭାଗୋପତ୍ୟର୍ଥଂ
କର୍ମ ନୈବାଶୁନାଂ ସମ୍ଭବେତ୍ । ନହି ତଦ୍ରାପି କିଞ୍ଚିନ୍ନିୟତଂ ତନ୍ନିମିତ୍ତଂ ଦୃଷ୍ଟମସ୍ତି ।

(ଗ) ଅଦୃଷ୍ଟମପି ଭୋଗପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଂ ନ ପ୍ରଳୟସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥମିତ୍ୟତୋ ନିମିତ୍ତଭାବାନ୍ନ
ସ୍ୟାଦଶୁନାଂ ସଂଯୋଗୋପତ୍ୟର୍ଥଂ ବିଭାଗୋପତ୍ୟର୍ଥଂ ବା କର୍ମ । ଅତଃ
ସଂଯୋଗବିଭାଗାଭାବାଦ୍ଵାୟତଯୋଃ ସର୍ବପ୍ରଳୟଯୋରଭାବଃ ପ୍ରସଜ୍ୟେତ ।
ତସ୍ତାଦନୁପପନ୍ନୋଽୟଂ ପରମାଶୁ କାରଣବାଦଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର - (କ) ଗୋଟିଏ ପରମାଶୁର ଅନ୍ୟ ପରମାଶୁ ସହ ସଂଯୋଗ
ସର୍ବାମ୍ଭାବ ହେବ କି ଏକଦେଶରେ ହେବ ? ଯଦି ସର୍ବାମ୍ଭାବ ହେବ, ତେବେ ଉପତୟ
(ସ୍ଥୁଳତା)ର ଅନୁପପତ୍ତି ହୋଇ ପରମାଶୁ ମାତ୍ରଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଦୃଷ୍ଟବିପର୍ଯ୍ୟୟଦ୍ରବ୍ୟ ହେବ ।
କାରଣ - ପ୍ରଦେଶଯୁକ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟର ପ୍ରଦେଶଯୁକ୍ତ ଅନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ସହ ସଂଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।
ଯଦି ଏକ ଦେଶରେ ହୁଏ ତାହେଲେ ପରମାଶୁରେ ସାବଧବଦ୍ରବ୍ୟ ହେବ ।

(ଖ) ଯଦି କୁହାଯାଏ ଯେ - ପରମାଶୁର କଞ୍ଚିତ ପ୍ରଦେଶ ହେବ, ତେବେ
କଞ୍ଚିତଟି ଅବସ୍ଥୁ ରୂପ ହେଲେ ତାହାର ସଂଯୋଗ ଅବସ୍ଥୁରୂପ ହେବ । ତେଣୁ ସେହି ବସ୍ତୁ
କାର୍ଯ୍ୟର ଅସମବାଧିକାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅସମବାଧିକାରଣ ନ ହେଲେ ଦ୍ୟଶ୍ଚୂଳାଦି
କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ଆଦିତ୍ୟରେ ନିମିତ୍ତର ଅଭାବ ହେଲେ
ସଂଯୋଗର ଉତ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ ପରମାଶୁରେ କର୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ - ସେଠାରେ ଏହି
ବିଭାଗର କୌଣସି ନିୟତନିମିତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଅଦୃଷ୍ଟ ଧର୍ମାଧର୍ମ ଭୋଗର ସିଦ୍ଧିପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଳୟର ସିଦ୍ଧିପାଇଁ
ନୁହେଁ । ତେଣୁ ନିମିତ୍ତର ଅଭାବରେ ପରମାଶୁରେ ସଂଯୋଗ ନିମିତ୍ତ ପାଇଁ ଅଥବା ବିଭାଗର
ଉତ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ କର୍ମ ନୁହେଁ । ଅତଏବ ସଂଯୋଗ ଓ ବିଭାଗର ଅଭାବରେ ତାହାର
ଅଧୀନରେ ଥିବା ସର୍ଗ ଓ ପ୍ରଳୟର ଅଭାବ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ଏହି ପରମାଶୁ
କାରଣବାଦ ଅନୁପପନ୍ନ (ଅସମାଚୀନ) ହୁଏ ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादमवस्थिते: ॥ ୧ ୩ ॥

(୧) ସମବାୟାଭ୍ୟୁପଗମାଚ୍ଚ ସାମ୍ୟାଦମବସ୍ଥିତେ ॥ ୨-୨-୧୩ ॥

ତ - ଏବଂ, ସମବାୟାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ - ଯେପରି ପରମାଶୁଠାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନଦ୍ୟଶ୍ଚୂଳ
ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାହା ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେ - ଏହା ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ ।



ସେପରି ସମବାୟ ମଧ୍ୟ ସମବାୟୀଠାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ଅନ୍ୟ ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ୱାରା ତାହା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବ । ସାମ୍ୟାତ୍-କାରଣ-ଅତ୍ୟନ୍ତଭେଦ ଏହି ଦୁଇଟିରେ ସମାନ ଅଟେ । ଅନବସ୍ଥିତେ-ଏହିସ୍ଥିତିରେ ସମବାୟ ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ସମବାୟର କ୍ଷମା କରିବାକୁ ପଡ଼େ, ତେଣୁ ଅନବସ୍ଥା ହେଲେ ଦ୍ୟଶୁକାଦିକ୍ରମରେ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ସମବାୟାଭ୍ୟୁପଗମାଜ ତଦଭାବ ଇତି ପ୍ରକୃତେନାଶୁବାଦ-ନିରାକରଣେନ ସଂବଧତେ । ଦ୍ୱାଭ୍ୟାଂ ଚାଶୁଭ୍ୟାଂ ଦ୍ୟଶୁକାଦିପ୍ରଦ୍ୟମାନମତ୍ୟନ୍ତଭିନ୍ନମାଶୁ ଭ୍ୟାମଶ୍ୱେଃ ସମବୈତାତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ଭବତା । ନ ଚୈବଭ୍ୟୁପଗଛତା ଶକ୍ୟତେଃଶୁକାରଣତା ସମର୍ଥୟିତୁମ୍ ।

(ଖ) କୃତଃ । ସାମ୍ୟାଦିନବସ୍ଥିତେଃ । ଯଥୈବ ହ୍ୟଶୁଭ୍ୟାମତ୍ୟନ୍ତଭିନ୍ନଂ ସତ୍ ଦ୍ୟଶୁକଂ ସମବାୟଲକ୍ଷଣେନ ସମ୍ବନ୍ଧେନ ତାଭ୍ୟାଂ ସମ୍ବନ୍ଧ୍ୟତ ଏବଂ ସମବାୟୋଽପି ସମବାୟିଭ୍ୟୋଽତ୍ୟନ୍ତଭିନ୍ନଃ ସନ୍ ସମବାୟଲକ୍ଷଣେନାନ୍ୟେନୈବ ସଂବନ୍ଧେନ ସମବାୟିଭିଃ ସମ୍ବନ୍ଧେତତ୍ୟନ୍ତଭେଦସାମ୍ୟାତ୍ । ତତଶ୍ଚ ତସ୍ୟ ତସ୍ୟାନ୍ୟାନ୍ୟଃ ସମ୍ବନ୍ଧଃ କ୍ଷୟିତବ୍ୟ ଇତ୍ୟନବସ୍ଥିବ ପ୍ରକଳ୍ପେତ ।

(ଗ) ନନ୍ଦିହ ପ୍ରତ୍ୟୟଗ୍ରାହ୍ୟଃ ସମବାୟୋ ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧ ଏବ ସମବାୟିଭିର୍ଭୁତ୍ୟୁତେ ନାସମ୍ବନ୍ଧଃ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ତରାପେକ୍ଷୋ ବା । ତତଶ୍ଚ ତସ୍ୟ ତସ୍ୟାନ୍ୟଃ ସମ୍ବନ୍ଧଃ କ୍ଷୟିତବ୍ୟୋ ଯେନାବସ୍ଥା ପ୍ରସଙ୍ଗେତେତି ।

(ଘ) ନେତ୍ୟୁତ୍ୟତେ । ସଂଯୋଗୋଽପ୍ୟେବଂ ସତି ସଂଯୋଗିଭିର୍ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧଂ ଏବେତି ସମବାୟବନ୍ଧୁନ୍ୟଂ ସମ୍ବନ୍ଧମପେକ୍ଷେତ । ଅଥାର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାତ୍ ସଂଯୋଗଃ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ତରମପେକ୍ଷେତ, ସବବାୟୋଽପି ତତ୍ତ୍ୱାର୍ଥାନ୍ତରତ୍ୱାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ତରମପେକ୍ଷେତ । ନ ଚ ଗୁଣତ୍ୱାତ୍ ସଂଯୋଗଃ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ତରମପେକ୍ଷେତ ନ ସମବାୟୋଽଗୁଣତ୍ୱାଦିତି ଯୁକ୍ତ୍ୟେତ ବକ୍ତୁମ୍ । ଅପେକ୍ଷାକାରଣସ୍ୟ ତୁଲ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ଗୁଣପରିଭାଷାୟାତନ୍ତରତ୍ୱାତ୍ ।

(ଙ) ତସ୍ମାଦର୍ଥାନ୍ତରଂ ସମବାୟମଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛତଃ ପ୍ରସଙ୍ଗ୍ୟତୈବାନବସ୍ଥା । ପ୍ରସଙ୍ଗ୍ୟମାନାୟାଂ ଚାନବସ୍ଥାୟାମେକାସିକ୍ଷୌ ସର୍ବାସିକ୍ଷେଃ ଦ୍ୱାଭ୍ୟା ମଶୁଭ୍ୟାଂ ଦ୍ୟଶୁକଂ ନୈବୋପଦ୍ୟେତ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟନୁପପନ୍ନଃ ପରମାଶୁ କାରଣବାଦଃ ।

(୬) ଭାଷାଂତର - (କ) ବୈଶେଷିକମାନେ ସମବାୟସ୍ୱାକାର କଲେ ସୃଷ୍ଟି ଓ ପ୍ରକୟର ଅଭାବ ହୁଏ । ତାହାର ପ୍ରକୃତ କାରଣବାଦର ଦ୍ୟଶୁକ ନିରାକରଣ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି । ଦୁଇଟି ପରମାଶୁ ଦ୍ୱାରା ଉପଦ୍ୟମାନ ପରମାଶୁରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ପରମାଶୁ ଗୁଡ଼ିକରେ ସମବେତ ହୁଏ ବୋଲି ଆପଣ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ପରରୁ ଏପରି ସ୍ୱାକାର କରି ଆପଣ ପରମାଶୁରେ କାରଣ ସମର୍ଥନ କରୁନାହାନ୍ତି କି ?



(ଖ) କାହିଁକି ? ସାମ୍ୟ ଓ ଅନବସ୍ଥିତକାରଣହେତୁ । ଯେପରି ପରମାଶୁରୁ ପୃଥକ୍ ନ ହୋଇ ଦ୍ୟଶୁକ ସମବାୟ ରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ସେମାନଙ୍କ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖେ, ସେହି ପ୍ରକାର ସମବାୟ ସମବାୟୀଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନ ହୋଇ ସମବାୟରୂପ ଅନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମବାୟୀ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରଖେ, କାରଣ - ସମବାୟ ଓ ସମବାୟୀ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ କିଛି ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେହି ସମବାୟ ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ କଳ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ । ତେଣୁ ଅନବସ୍ଥାହି ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ଇହ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରତୀତଦ୍ଵାରା ବାହ୍ୟସମବାୟ ସମବାୟୀ ଦ୍ଵାରା ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ଅସମ୍ବନ୍ଧ ବା ଅନ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଗୃହୀତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତାହାପାଇଁ ଅନ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧକୁ କଳ୍ପନା କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ତଦ୍ଦ୍ଵାରା ଅନବସ୍ଥା ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଘ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏପରି ହେଲେ ସଂଯୋଗ ମଧ୍ୟ ସଂଯୋଗୀ ସହିତ ନିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ । ତାହା ଦ୍ଵାରା ସମବାୟ ପରି ସଂଯୋଗ ଅନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ରହେ ନାହିଁ । ଯଦି ସଂଯୋଗୀ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ, ତଥାପି ସମବାୟ ମଧ୍ୟ ସମବାୟୀଠାରୁ ଭିନ୍ନ ପଦାର୍ଥଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବ । ଗୁଣ ହେଲେ ସଂଯୋଗ ଅନ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ଏବଂ ଅଗୁଣ ହେଲେ ସବାୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଅଯୌକ୍ତିକ । କାରଣ-ଦୁଇଟିରେ ଅପେକ୍ଷା କରିବାର କାରଣ ଅର୍ଥାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଭିନ୍ନତା ସମାନ ଅଟେ ଓ ଗୁଣ ପରି ଭାଷା ଅଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅଟେ ।

(ଙ) ତେଣୁ ସବବାୟକୁ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥରୂପରେ ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିବା ବୈଶେଷିକ ମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅନବସ୍ଥା ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ଅନବସ୍ଥାର ପ୍ରସକ୍ତ ହେଲେ ଗୋଟିକର ଅସିଦ୍ଧଦ୍ଵାରା ସମସ୍ତଙ୍କର ଅସିଦ୍ଧ ହୋଇ ପରମାଶୁ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଦ୍ୟଶୁକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପରମାଶୁ କାରଣବାଦ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ ।

नित्यमेव च भावात् ॥ ୧୪ ॥

୧- ନିତ୍ୟମେବ ତ ଭାବାତ୍ ॥ ୨-୨-୧୪ ॥

ପରମାଶୁର ପ୍ରକୃତି ସ୍ଵରୂପ ସ୍ଵୀକାର କଲେ, ନିତ୍ୟମେବ-ପ୍ରକୃତିର ନିତ୍ୟ ହେଲେ, ଭାବାତ୍-ପ୍ରକାଶଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତ-ଏବଂ ପରମାଶୁର ନିବୃତ୍ତ ସ୍ଵରୂପ ସ୍ଵୀକାର କଲେ ନିବୃତ୍ତି ନିତ୍ୟ ହୁଏ । ସୃଷ୍ଟିର ଅଭାବପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତେଣୁ ପରମାଶୁ କାରଣବାଦ୍ ଅନିତ୍ୟ ଅଟେ ।



(୨) ମୂଳ- (କ) ଅପିଚାଣବଃ ପ୍ରବୃତ୍ତିସ୍ୱଭାବା ବା ନିବୃତ୍ତି ସ୍ୱଭାବା ବୋଭୟସ୍ୱଭାବ ବାନ୍ଦୁଭୟସ୍ୱଭାବା ବାନ୍ଦୁପରମ୍ୟତେ ଗତ୍ୟନ୍ତରାଭାବାତ୍ । ତତୁର୍ଥାପି ନୋପପଦ୍ୟତେ । ପ୍ରବୃତ୍ତିସ୍ୱଭାବଢ୍ଵେ ନିତ୍ୟମେବ ପ୍ରବୃତ୍ତେର୍ଭାବାତ୍ ପ୍ରଳୟାଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ନିବୃତ୍ତିସ୍ୱଭାବଢ୍ଵେପି ନିତ୍ୟମେବ ନିବୃତ୍ତେର୍ଭାବାତ୍ ସର୍ଗାଭାବପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(ଖ) ଉଭୟସ୍ୱଭାବଢ୍ଵଂ ଚ ବିରୋଧାଦସମାଜ୍ଞସମ୍ । ଅନୁଭୟସ୍ୱଭାବଢ୍ଵେ ତୁ ନିମିତ୍ତ ବିଶାତ୍ ପ୍ରବୃତ୍ତିବୃତ୍ତିଭ୍ୟୋରଭ୍ୟୁପରଗମ୍ୟମାନୟୋର ଦୃଷ୍ଟାନେର୍ନିମିତ୍ତତ୍ୱ୍ୟ ନିତ୍ୟସଂ ନିଧାନିନ୍ନି ତ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଅମାତ୍ତଢ୍ଵେପ୍ୟଦୃଷ୍ଟା ଦେର୍ନିତ୍ୟା ପ୍ରବୃତ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟନୁପପନ୍ନଃ ପରମାଣୁ କାରଣବାଦଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ପରମାଣୁ ପ୍ରବୃତ୍ତିସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ, ନିବୃତ୍ତିସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ଉଭୟ ସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ଅଥବା ଅଥବା ଅନୁଭୟସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ କି ? କାରଣ- ଏମାନଙ୍କଠାରୁ ଅତିରିକ୍ତ ଗତି (ଅନ୍ୟପଦ୍ଧା) ନାହିଁ । ଚାରିପ୍ରକାର ଏଠାରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ପ୍ରବୃତ୍ତି ସ୍ୱଭାବଢ୍ଵେ ହେଲେ ନିତ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତି ହେଲେ ପ୍ରଳୟର ଅଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ନିବୃତ୍ତିସ୍ୱଭାବ ହେଲେ, ନିତ୍ୟ ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଅସମ୍ଭବ ।

(ଖ) ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି- ଏହି ଦୁଇଟି ସ୍ୱଭାବ ହେଲେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧର କାରଣ ଅସଙ୍ଗତ ହୁଏ । ଯଦି ପ୍ରବୃତ୍ତି ବା ନିବୃତ୍ତି ଏହି ଉଭୟର ସ୍ୱାକାର କରା ନ ଯାଏ, ତେବେ କୌଣସି କାରଣବଶତଃ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି ସ୍ୱାକାର କଲେ ଅଦୃଷ୍ଟ ଓ ନିମିତ୍ତର ନିତ୍ୟ ସନ୍ନିହିତ ହେଲେ ନିତ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସ୍ୱାକାର ହେବ । ଅଦୃଷ୍ଟାଦି ନିର୍ଯ୍ୟାମକ ହେଲେ ନିତ୍ୟ ଅପ୍ରବୃତ୍ତି ହେବ । ତେଣୁ ପରମାଣୁ କାରଣବାଦ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ ।

ରୂପାଦିମତ୍ତ୍ୱାଚ୍ଚ ବିପର୍ଯ୍ୟୟୋ ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୨୫ ॥

(୧) ରୂପାଦିମତ୍ତ୍ୱାତ ବିପର୍ଯ୍ୟୟୋ ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୨-୨-୧୫ ॥

ଚ-ଏବଂ, ରୂପାଦିମତ୍ତ୍ୱାତ୍ - ବୈଶେଷିକ ମତରେ ପରମାଣୁ ରୂପାଦିମତ୍ତ୍ୱାତ୍ ହେଲେ, ବିପର୍ଯ୍ୟୟଃ, -ସେଠାରେ ନିରବୟବଢ୍ଵେ ଅଶ୍ୱରୂପିର ବିପରୀତ ସାବୟବଢ୍ଵାଦିର ପ୍ରସକ୍ତି ହେବ । ଦର୍ଶନାତ୍-କାରଣ- ବ୍ୟବହାରରେ ରୂପାଦି ଯୁକ୍ତ ଘଟାଦିରେ ଏହିପରି ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ସାବୟବାନାଂ ଦ୍ରବ୍ୟାଣାମବୟବଶୋ ବିଭଜ୍ୟମାନାନାଂ ଯତଃ ପରୋ ବିଭାଗେ ନ ସମ୍ଭବତି ତେ ତତୁର୍ବିଧା ରୂପାଦିମତ୍ତ୍ୱାତ୍ ପରମାଣବଶ୍ଚତୁର୍ବିଧସ୍ୟ ରୂପାଦିମତେ ଭୂତ ଭୌତିକସ୍ୟାବୟବକା ନିତ୍ୟାଶ୍ଚେତି ଯଦ୍ ବୈଶେଷିକା ଅଭ୍ୟୁପ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ସ ତେଷାମଭ୍ୟୁପଗମୋ ନିରାଳମ୍ବନ ଏବ । ଯତୋ ରୂପାଦିମତ୍ତ୍ୱାତ୍ ପରମାଣୁନାମମଣ୍ଡୁ ନିତ୍ୟଢ୍ଵେ



ବିପର୍ଯ୍ୟାୟଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ପରମକାରଣାପେକ୍ଷୟା ସ୍ଥୂଳଦ୍ଵନ୍ଦ୍ବନିତ୍ୟତ୍ଵଂ ଚ ତେଷାମଭିପ୍ରେତ
ବିପରୀତମାପଦ୍ୟେତେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଖ) କୃତଃ ଏବଂ ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟତ୍ଵାତ । ଯଦି ଲୋକେ ରୂପାଦିମତ୍ ବସ୍ତୁ ତତ୍
ସ୍ଵକାରଣାପେକ୍ଷୟା ସ୍ଥୂଳ ମନିତ୍ୟସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟମ୍ । ତଦ୍ୟଥା ପଟସ୍ତତ୍ତ୍ଵନପେକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥୂଳୋଽନିତ୍ୟତ୍ଵ
ଭବତି ତତ୍ତ୍ଵବ୍ୟଂଶୁନପେକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥୂଳା ଅନିତ୍ୟତ୍ଵ ଭବତି, ତଥାତମା ପରମାଣବୋ ରୂପାଦିମତ୍
ସ୍ତେରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ତସ୍ମାନ୍ନେତ୍ତି କାରଣବତ୍ତତ୍ତ୍ଵପେକ୍ଷୟା ସ୍ଥୂଳା ଅନିତ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ନବତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଅବୟବ କ୍ରମରେ ବିଭଜ୍ୟମାନ ସାବୟବଦ୍ରବ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର
ପ୍ରଥମେ ବିଭାଗ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ସେହି ଚାରିପ୍ରକାରର ରୂପାଦି ଯୁକ୍ତ ପରମାଣୁ ରୂପାଦି
ବିଶିଷ୍ଟ ଚାରିପ୍ରକାରର ଭୂତ ଓ ଭୌତିକର ଆରମ୍ଭକ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ - ଏହା ଯାହା
ବୈଶେଷିକମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି, ସେପରି ସ୍ଵୀକାର ନିରାଲମ୍ବନ ଓ ନିରାଧାର ଅଟେ,
କାରଣ - ସେ ରୂପାଦି ବିଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ପରମାଣୁ ଗୁଡ଼ିକୁ ଅଣୁତ୍ଵ ଓ ନିତ୍ୟତ୍ଵର ବିପର୍ଯ୍ୟାୟ
(ସ୍ଥୂଳତ୍ଵ ଓ ଅନିତ୍ୟତ୍ଵ)ର ପ୍ରସୁକ୍ତି ହେବ । ପରମକାରଣର ଅପେକ୍ଷା ତାହାକୁ ଅଭିପ୍ରେତର
ବିପରୀତ ସ୍ଥୂଳତ୍ଵ ଅନିତ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ - ଏହି ଅର୍ଥ ହୁଏ ।

(ଖ) କଣ ? କାରଣ - ସଂସାରରେ ଏହିପ୍ରକାର ଦେଖାଯାଏ । ସଂସାରରେ ଯେଉଁ
ରୂପାଦିଯୁକ୍ତ ବସ୍ତୁ ଅଛି, ସେ ନିଜର କାରଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ସ୍ଥୂଳ ଓ ଅନିତ୍ୟ ହେବାର
ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ପଟ ତତ୍ତ୍ଵଗୁଡ଼ିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ସ୍ଥୂଳ ଓ ଅନିତ୍ୟ ହୁଏ ତତ୍ତ୍ଵ ନିଜେ
ଅବୟବକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ସ୍ଥୂଳ ଓ ଅନିତ୍ୟ ହୁଏ ସେପରି ସେହି ପରମାଣୁ ମଧ୍ୟ ରୂପାଦି
ହେବା ସେମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନେ କାରଣଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି ଏବଂ ତାହାକୁ
ଅପେକ୍ଷା କରି ସ୍ଥୂଳ ଓ ଅନିତ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ - (କ) ଯଦ୍ବିନିତ୍ୟତ୍ଵେ କାରଣଂ ତୈରୁକ୍ତମ୍ - ‘ସଦକାରଣବନ୍ଧିତ୍ୟମ୍’
(ବୈ.ସୁ ୪-୧-୧) ଇତି । ତଦପ୍ୟେବଂ ସତ୍ୟଶୁଷ୍ଟୁ ନ ସମ୍ଭବତି । ଉକ୍ତେନ ପ୍ରକାରେଣା
ଶୂନାମପି କାରଣବଦ୍ଵେପପତ୍ତୋଃ ଯଦପି ନିତ୍ୟତ୍ଵେ ଦ୍ଵିତୀୟଂ କାରଣମୁକ୍ତମ୍ - ‘ଅନିତ୍ୟମିତି
ଚ ବିଶେଷତଃ ପ୍ରତିଷେଧାଭାବଃ’ (ବୈ ୪-୧-୪) ଇତି । ତଦପି ନାବଶ୍ୟଂ ପରମାଣୁନାଂ
ନିତ୍ୟତ୍ଵଂ ସାଧୟତି ।

(ଖ) ଅସତି ହି ଯସ୍ମିନ୍ନକସ୍ମିଂଝିନ୍ନିତ୍ୟେ ବସ୍ତୁନି ନିତ୍ୟଶବ୍ଦେନ ନଃ ସମାସୋ
ନୋପଦ୍ୟତେ । ନ ପୁନଃ ପରମାଣୁନିତ୍ୟତ୍ଵମେବାପେକ୍ଷ୍ୟତେ । ତତ୍ତ୍ଵାସ୍ତେଷାମ୍ବ ନିତ୍ୟଂ
ପରମାକାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମ । ନ ଚ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ବ୍ୟବହାରମାତ୍ରେଣ କସ୍ୟଚିଦର୍ଥସ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧିର୍ଭବତି
ପ୍ରମାଣତରସିଦ୍ଧିଯୋଃ-ଶବ୍ଦାର୍ଥଯୋବ୍ୟବାହାରାବତାରାତ୍ ।



(୩) ଭାଷାଂତର—(କ) ‘ସଦକାରଣବନ୍ନିତ୍ୟମ୍’ (ସତ୍ ଅକାରଣ ହେଲେ ନିତ୍ୟ ହୁଏ) ଏହିପରି ପରମାତ୍ମାର ନିତ୍ୟତ୍ବ ବିଷୟରେ ସେମାନେ ଯେଉଁ କାରଣ କହିଲେ, ସେହି କାରଣ ପରମାତ୍ମା କାରଣ ହେଲେ ପରମାତ୍ମାରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସ୍ୱର୍ଗବତ୍ ଓ ପରିଚ୍ଛନ୍ନବଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମା କାରଣଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ‘ଅନିତ୍ୟତ୍ବମିତି’ (ଏହା ଅନିତ୍ୟ ବୋଲି ବିଶେଷ ରୂପରେ ପ୍ରତିଷେଧର ଅଭାବ କୁହାଯାଇଛି । ଏହିପରି ପରମାତ୍ମାର ଅନିତ୍ୟତ୍ବବିଷୟ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଅବଶ୍ୟ ପରମାତ୍ମାଶୁଦ୍ଧିକରେ ନିତ୍ୟତ୍ବ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି ତାହା କୌଣସି ନିତ୍ୟବସ୍ତୁ ନ ହୁଏ, ତେବେ ନିତ୍ୟଶବ୍ଦ ସହିତ ନିଷ୍ପତ୍ତ୍ୟାସ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ପରମାତ୍ମାର ନିତ୍ୟତ୍ବକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ସେ ନିତ୍ୟ ପରମବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ବ୍ୟବହାର ମାତ୍ରରୁ କୌଣସି ଅର୍ଥ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ବ୍ୟବହାର ଓ ଅବତାରଣା କରାଯାଏ ।

(୪) ମୂଳ—(କ) ଯଦପି ନିତ୍ୟତ୍ବେ ତୃତୀୟଂ କାରଣମୁକ୍ତମ୍ - ‘ଅବିଦ୍ୟା ତ’ (ବୈ ୪-୧-୫) ଇତି, ତଦ୍ୟଦ୍ୟେବଂ ବିଦ୍ବାନ୍ମତେ ସତାଂ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନକାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ କାରଣାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେଣାରହଣବିଦ୍ୟେତି, ତତୋ ଦ୍ୟଶ୍ଚୁକ୍ତିତ୍ୟତାଃପ୍ୟାପଦ୍ୟେତ । ଅଥାଦ୍ରବ୍ୟତ୍ବେ ସତୀତି ବିଶେଷ୍ୟତ ତଥାପ୍ୟକାରଣବଦ୍ଭାବେ ନିତ୍ୟତାନିମିତ୍ତମାପଦ୍ୟେତ । ତସ୍ୟ ତ ପ୍ରାଗେବୋକ୍ତଦ୍ୱାର୍ ‘ଅବିଦ୍ୟା ତ’ ଇତି ପୁନରୁକ୍ତଂ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ଅଥାପି କାରଣବିଭାଗାତ୍ କାରଣବିନାଶାକାନ୍ୟସ୍ୟ ତୃତୀୟସ୍ୟ ବିନାଶ-ହେତୋରସମ୍ଭବୋଽବିଦ୍ୟା ସା ପରମାତ୍ମନାଂ ନିତ୍ୟତ୍ବଂ ଖ୍ୟାପୟତାତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟେତ । ସଂଯୋଗସତିବେ ନାବଶ୍ୟଂ ବିନଶ୍ୟଦବସ୍ତୁ ଦ୍ୱାଭ୍ୟାମେବ ହେତୁଭ୍ୟାଂ ବିନଷ୍ଟମର୍ହତୀତି ନିୟମୋଽସ୍ତି । ହ୍ୟନେକସଂଖ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟେ ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରସ୍ୟାରମ୍ଭକେଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନ ଏତଦେବଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଯଦା ଦ୍ୱପାସ୍ତବିଶେଷଂ ସାମାନ୍ୟାତ୍ମକଂ କାରଣଂ ବିଶେଷବଦବ-ସ୍ଥାନ୍ତରମାପଦ୍ୟମାନମାରମ୍ଭକମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ତଦା ଶୂନ୍ୟତାଽନିବିଲୟନବତ୍ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟବସ୍ଥାବିଲୟନୋନାପି ବିଶ ଉପପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ୱପାଦିମଦ୍ୱାର୍ ସ୍ୟାବଭିପ୍ରେ-ତପର୍ଯ୍ୟୟଃ ପରମାତ୍ମ ନାମ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟନୁପପନ୍ନଃ ପରମାତ୍ମକାରଣବାଦଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର—(କ) ‘ଅବିଦ୍ୟା ତ’ ଏହି ପ୍ରକାର ପରମାତ୍ମାର ନିତ୍ୟତ୍ବ-ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ତୃତୀୟକାରଣ କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହାର ଯଦି “ଯାହାର କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଅଟେ, ସେପରି ବିଦ୍ୟମାନ କରଣକୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଭାବେ ଅଗ୍ରହଣ ଅବିଦ୍ୟା ଅଟେ” ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ତେବେ ଏହାଦ୍ୱାରା ଦ୍ୟଶ୍ଚୁକ୍ତିର ନିତ୍ୟତ୍ବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଯଦି ‘ଅଦ୍ରବ୍ୟତ୍ବେ ସତି’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଅକାରଣବଦ୍ଭେସତି’ ଏହି ବିଶେଷଣ ଦିଅ; ତେବେ



ମଧ୍ୟ ଅକାରଣବଦ୍ ନିତ୍ୟତ୍ବ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତାହାର ପୂର୍ବରୁ କୁହାଗଲେ ‘ଅବିଦ୍ୟା ଚ’ ଏହି ପୁନରୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ ।

(ଖ) ଯଦି କାରଣ-ବିଭାଗରୁ ଓ କାରଣର ବିନାଶ ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟ ଦୃତୀୟବିନାଶ ହେତୁର ଅସମ୍ଭବ ଅବିଦ୍ୟା ଅଟେ ଏବଂ ସେ ପରମାଶୁର ନିତ୍ୟତ୍ବ କହେ ଏହିପରି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କର, ତଥାପି ବିନାଶ ହୋଇ ବସ୍ତୁ ଅବଶ୍ୟ ଦୁଇଟି ହେତୁରେ ବିନଷ୍ଟ ହେବାର ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । କାରଣ- ସଂଯୋଗସଂବିତ ଅନେକଦ୍ରବ୍ୟକୁ ଅନ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟର ଆରମ୍ଭକ ସ୍ଵାକାର କରିବା ନିୟମ ଥାଇପାରେ । ପରତୁ ବିଶେଷ ନିବୃତ୍ତ ହେଲା, ତାହା ସାମାନ୍ୟାତ୍ମକ କାରଣ ବିଶେଷ ମୁକ୍ତ ଅନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଆରମ୍ଭକ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇ ଅଛି । ତେଣୁ ଘୃତର କାଠିନ୍ୟବିଲୟପରି ମୂର୍ତ୍ତି ଅବସ୍ଥାର ବିଲୟଦ୍ଵାରା ବିନାଶ ହେବା ସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ପରମାଶୁ ରୂପାଦି ବିଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ସେଠାରେ ଅଭିପ୍ରେତର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହେବ । ତେଣୁ ପରମାଶୁ କାରଣବାଦ ଅନୁପପନ୍ନ ଅଟେ ।

उभयथा च दोषात् ॥ ୧୬ ॥

(୧) ଉଭୟଥା ଚ ଦୋଷାତ୍ ॥ ୨-୨-୨୬ ॥

ଉଭୟଥା- ପରମାଶୁ ଉପଚିତାପଚିତ ଗୁଣାତ୍ମକ ଅଟେ କି ନୁହେଁ ? ପ୍ରଥମ ପକ୍ଷରେ ଅଶୁଦ୍ଧର ଭଙ୍ଗ ହେବ, ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ପକ୍ଷରେ ସେମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ପୃଥ୍ବୀ- ଇତ୍ୟାଦିରେ ରୂପାଦିର ଅନୁପଲବ୍ଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଏହିପରି ଦୁଇପ୍ରକାରରେ, ଚ- ମଧ୍ୟ, ଦୋଷାତ୍- ଦୋଷ ହେଲେ ପରମାଶୁ କାରଣବାଦ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଗନ୍ଧରସରୂପସ୍ପର୍ଶଗୁଣାଃ ସ୍ଥୂଳା ପୃଥ୍ଵୀ, ରୂପରସସ୍ପର୍ଶଗୁଣାଃ ସୂକ୍ଷ୍ମା ଆପଃ, ରୂପସପର୍ଶଗୁଣାଃ ସୂକ୍ଷ୍ମତମୋ ସୂକ୍ଷ୍ମତରଂ ତେଜଃ, ସ୍ପର୍ଶଗୁଣାଃ ବାୟୁରିତ୍ୟେବଂ ମେତାନି ଚତ୍ଵରି ଭୂତାନ୍ୟୁପଚିତାପଚିତ ଗୁଣାନି ସ୍ଥୂଳସୂକ୍ଷ୍ମସୂକ୍ଷ୍ମତରସୂକ୍ଷ୍ମତମତତାରତମୋପେୟ- ତାନି ଚ ଲୋକେ ଲକ୍ଷ୍ୟନ୍ତେ, ତଦ୍‌ବଦ୍ ପରମାଣବୋଽପ୍ୟୁପଚିତାପଚିତଗୁଣାଃ କଷ୍ଟ୍ୟରନ୍ତୁ ବା । ଉଭୟଥା ଚ ଦୋଷାନୁଷଙ୍ଗୋପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଏବସ୍ୟାତ୍ । କଷ୍ଟ୍ୟମାନେ ତାବଦୁପଚିତାପ- ଚିତଗୁଣାଦ୍ ଉପଚିତଗୁଣାନାଂ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟୁପଚୟାଦପରମାଶୁତ୍ବପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(ଖ) ନଚାତ୍ତରେଣାପି ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟୁପଚୟଂ ଗୁଣୋପଚୟୋ ଭବତୀତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, କାର୍ଯ୍ୟସ୍ତୁ ଭୂତେଷୁ ଗୁଣୋପଚୟେ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟୁପଚୟବର୍ଜନାତ୍ । ଅକଷ୍ଟ୍ୟମାନେ ଭୂପଚିତାପଚିତଗୁଣାଦ୍ ପରମାଶୁ ଦ୍ଵସାମ୍ୟପ୍ରସିଦ୍ଧୟେ ଯଦି ତାବତ୍‌ସର୍ବଂ ଏକେଅକଗୁଣା ଏବ କଷ୍ଟ୍ୟରଂ ସ୍ତ୍ରଷ୍ଟେକସି ସ୍ପର୍ଶସେ୍ୟାପଲବ୍ଧ୍ୟୁର୍ନ ସ୍ୟାତ, ଅପସ୍ତୁ ରୂପସ୍ପର୍ଶୟୋଃ, ପୃଥ୍ଵୀସ୍ତ ରସରୂପସ୍ପର୍ଶାନାଂ,



କାରଣଗୁଣପୂର୍ବକଦ୍ୱାର୍ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଣାନାମ୍ । ଅଥ ସର୍ବେ ଚତୁର୍ଗୁଣ ଏବ କଷ୍ଟ୍ୟରନ, ତତୋଽପସ୍ପଦି
ଗନ୍ଧସ୍ୟୋପଲବ୍ଧଃ ସ୍ୟାତ୍ ତେଜସି ଗନ୍ଧରସଯୋଃ, ବାୟୌ ଗନ୍ଧରସରୂପାନାମ୍ । ନ ଚୈବଂ
ଦୃଶ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ଦୟମନୁପପନ୍ନଃ ପରମାଣୁ କାରଣବାଦଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଗନ୍ଧ, ରସ, ରୂପ, ଓ ସ୍ପର୍ଶ ଗୁଣଶାଳୀ ପୃଥ୍ବୀ ଅଟେ ।
ରୂପ, ରସ ଓ ଜର୍ଣ୍ଣଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଜଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅଟେ । ରୂପ ଓ ସ୍ପର୍ଶଗୁଣବାନ୍ ତେଜ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ଏବଂ
ସ୍ପର୍ଶଗୁଣବାନ୍ ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ଅଟେ- ଏହିପ୍ରକାର ଏହି ଋରିଭୂତ ଅଧିକ ଓ ନ୍ୟୁନଗୁଣବାନ୍ ସୁକ୍ଳ,
ସୂକ୍ଷ୍ମ, ସୂକ୍ଷ୍ମତର ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମତମ ତାରତମ୍ୟ ଯୁକ୍ତ ହେବା ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହିପ୍ରକାର
ସୁକ୍ଳ-ସୂକ୍ଷ୍ମ ପୃଥ୍ବୀ ଜଳପରି ତାହାର ପରମାଣୁ ଉପଚିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଧିକ, ଅପଚିତ ଅର୍ଥାତ୍
ନ୍ୟୁନଗୁଣଶାଳୀରୂପେ କଞ୍ଚନା କରାଯାଏ କି ନୁହେଁ ? ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ଦୋଷର ପ୍ରସକ୍ତି
ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ହେବ । ଉପଚିତ ଅପଚିତଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ପରମାଣୁରୁ କଞ୍ଚନା କଲାପରେ ଉପଚିତ
ଗୁଣଶାଳୀ ପରମାଣୁର ମୂର୍ତ୍ତି (ଆକାର)ର ଉପତୟ ହେଲେ ଅପରମାଣୁରୁର ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଖ) ମୂର୍ତ୍ତିର ଉପତୟ ବିନା ଗୁଣର ଉପତୟ ହେବ ବୋଲି କୁହାଯାଇନପାରେ,
କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟ ଭୂତଗୁଡ଼ିକରେ ଗୁଣର ଉପତୟ ହେଲାପରେ ମୂର୍ତ୍ତିର ଉପତୟ ଦେଖାଯାଏ ।
ଯଦି ଉପଚିତ ଓ ଅପଚିତଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ପରମାଣୁର କଞ୍ଚନା ନକରି ପରମାଣୁରୁର ସାମ୍ୟସିଦ୍ଧି
ପାଇଁ ସବୁ ପରମାଣୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗୁଣରେ ସମନ୍ୱିତ ହେବା ସ୍ୱାକାରକରାଯାଏ ।
କିନ୍ତୁ ତେଜର ସ୍ପର୍ଶର ଜଳରେ ରୂପ ଓ ସ୍ପର୍ଶର, ପୃଥ୍ବୀରେ ରସ, ରୂପ ଓ ସ୍ପର୍ଶର ଉପଲବ୍ଧ
ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ- କାର୍ଯ୍ୟର ଗୁଣ କାରଣ ଗୁଣ ପୂର୍ବକ ହୁଅନ୍ତି । ଯଦି ସମସ୍ତେ
ଚାରିଗୁଣଯୁକ୍ତ ରୂପେ କଞ୍ଚନା କରାଯାଏ, ତେବେ ଜଳରେ ଗନ୍ଧର, ତେଜର ଗନ୍ଧ ଓ
ରସର, ବାୟୁରେ ଗନ୍ଧ, ରୂପ ଓ ରସର ଉପଲବ୍ଧ ହେବ । ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ଦେଖାଯାଏ
ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ପରମାଣୁ କାରଣବାଦ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्ष ॥ ୧୭ ॥

(୧) ଅପରିଗ୍ରହାତ୍ୟନ୍ତମନପେକ୍ଷା ॥ ୨-୨-୧୭ ॥

ଅପରିଗ୍ରହାତ - ପରମାଣୁ କାରଣବାଦକୁ ମନୁ ପ୍ରଭୃତି ସେମାନଙ୍କର କୌଣସି
ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ଅତ୍ୟନ୍ତମନପେକ୍ଷା-କଲ୍ୟାଣାର୍ଥୀ ପୁରୁଷକୁ ସେଠାରେ
ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନପେକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରଧାନ କାରଣବାଦୋ ଦେବବିଦ୍ଭିରପି କୈଶିକ୍ ମନ୍ୟାଦିଭିଃ
ସତ୍କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାୟଂ ଶୋପଜୀବନାଭିପ୍ରାୟେଶୋ ପନିବଦ୍ଧଃ । ଅୟଂ ତୁ ପରମାଣୁକାରଣବାଦୋ



ନ କୈଶିଦପି ଶିଷ୍ଟେଃ କେନଚିଦପ୍ୟଂଶେନ ପରିଗୃହୀତ ଇତ୍ୟତ୍ୟନ୍ତମେବାନାଦରଣୀୟୋ
ବେଦବାଦିଭିଃ । ଅପି ଚ ବୈଶେଷିକାସ୍ତନ୍ନାଥଭୂତାନ୍ ସତ୍ତ୍ଵପଦାର୍ଥାନ୍ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣକର୍ମସାମାନ୍ୟ
ବିଶେଷ ସମବାୟାଖ୍ୟାନିତ୍ୟନ୍ତଭିନ୍ନାନ୍ ଭିନ୍ନ-ଲକ୍ଷଣାନ୍-ଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛନ୍ତି । ଯଥା ମନୁଷ୍ୟୋଽଶ୍ଵଃ
ଶଶ ଇତି । ତଥାହଂ ଋଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟ ତଦ୍‌ବିଗୁଞ୍ଛିଂ ଦ୍ରବ୍ୟାଧାନଂ ଶେଷାଶାମଗ୍ରାପଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

(ଖ) ତନ୍ନୋପପଦ୍ୟତୋ କଥମ୍ । ଯଥା ହି ଲୋକେ ଶଶକୁଶପଲ୍ଲାଶ
ପ୍ରଭୃତିନାମତ୍ୟନ୍ତଭିନ୍ନାନ୍ ସତ୍ତ୍ଵଂ ନେତରେତରାଧାନଂ ଭବତି, ଏବଂ ଦ୍ରବ୍ୟାଦାନାମ
ତ୍ୟନ୍ତଭିନ୍ନତ୍ଵାନୈବ ଦ୍ରବ୍ୟାଧାନଂ ଗୁଣାଦାନାଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । ଅଥ ଭବତିଂ ଦ୍ରବ୍ୟାଧାନଂ
ଗୁଣାଦାନାଂ ତତୋ ଦ୍ରବ୍ୟଭାବେ ଭାବାଦ୍ ଦ୍ରବ୍ୟାଭାବେଽଭାବାଦ୍ ଦ୍ରବ୍ୟମେବ
ସଂସ୍ଥାନାଦିଭେଦାଦନେକଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟଭାରା ଭବତି ଜଦ୍‌ବତ୍ । ତଥା ସତି ସାଂଖ୍ୟସିଦ୍ଧାନ୍ତ
ପ୍ରସଙ୍ଗଃ ସ୍ଵସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବିରୋଧସ୍ଥାପଦ୍ୟେୟାତାମ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ଦଗ୍ନେରନ୍ୟସ୍ୟାପି ସତୋ ଧୂମସ୍ୟାଗ୍ରାଧାନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ । ସତ୍ୟଂ
ଦୃଶ୍ୟତୋ ଭେଦପ୍ରତୀତେଷୁ ତତ୍ରାଗ୍ନିଧୂମଯୋରନ୍ୟଂ ନିଶ୍ଚୟତେ । ଇହ ତୁ ଶୁକ୍ଳଃ
କମ୍ବୁଲୋ ରୋହିଣୀ ଧେନୁର୍ନୀଳମ୍ବୁପୁଲମିତି ଦ୍ରବ୍ୟସୈବ ତସ୍ୟ ତସ୍ୟ ତେନ ତେନ
ବିଶେଷଣେନ ପ୍ରତୀୟମାନତ୍ଵାନୈବ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣଯୋରଗ୍ନିଧୂମଯୋରିବ ଭେଦପ୍ରତୀ-
ତିରକ୍ଷି । ତସ୍ମାଦ୍ ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ମକତା ଗୁଣସ୍ୟ । ଏତେନ କର୍ମସାମାନ୍ୟ ବିଶେଷ ସମବାୟାନାଂ
ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ମକତା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ।

(ଘ) ଗୁଣାଦାନାଂ ଦ୍ରବ୍ୟାଧାନଂ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣଯୋରଯୁତ ସିଦ୍ଧିଦ୍ଵିତି ଯଦୁଚ୍ୟତେ,
ତତ୍‌ପୁନରୟୁତସିଦ୍ଧିଦ୍ଵମପୃଥଗ୍ ଦେଶଂ ବା ସ୍ୟାଦପୃଥକ କାଳଂ ବାଽପୃଥକସ୍ଵଭାବଂ
ବା । ସର୍ବଥାପି ନୋପପଦ୍ୟତେ । ଅପୃଥଗ୍ ଦେଶଫେ ଚାବତ୍‌ସ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମୋ ବିରୁଦ୍ଧେତ୍ ।
କଥମ୍ । ତଦ୍‌ଭାରବୋଧ ହି ପଟସ୍ତଦ୍‌ଦେଶୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ନ ପଟଦେଶଃ । ପଟସ୍ୟ ତୁ
ଗୁଣାଃ ଶୁକ୍ଳଦ୍ଵୟଃ ପଟଦେଶା ଅଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟନ୍ତେ ନ ତୟଦେଶାଃ । ତଥାପ୍ୟାହୁଃ- ‘ଦ୍ରବ୍ୟାଣି
ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରମାରଭନ୍ତେ ଗୁଣାଃ ଗୁଣାନ୍ତରମ୍’ (ବୈ ୧-୧-୧୦) ଇତି । ତତ୍ତ୍ଵେବା ହି
କାରଣଦ୍ରବ୍ୟାଣି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟଂ ପଟମାରମ୍ଭନ୍ତେ । ତତ୍ତ୍ଵଗତାଃ ଗୁଣାଃ ଶୁକ୍ଳଦ୍ଵୟଃ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟେ
ପଟେ ଶୁକ୍ଳାଦିଗୁଣାନ୍ତରମାରଭନ୍ତି ଇତି ହି ତେଽଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛନ୍ତି । ସୋଽଭ୍ୟୁପଗମୋ
ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣଯୋର ପୃଥଗ୍ ଦେଶଫେଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ବାଧେତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) କୌଣସି ଏକ ବେଦବିତ୍ ମନୁ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ
କାରଣବାଦକୁ ସତକାର୍ଯ୍ୟାଦିର ଅଂଶରୂପେ ଉପଜୀବନ କରନ୍ତି-ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ସେ



ନିଜେ ସ୍ୱତ୍ୱିଗ୍ରହରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଏହି ପରମାଶୁ କାରଣବାଦ କୌଣସି ଏକ ଅଂଶରେ କୌଣସି ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୋଇନାହିଁ । ତେଣୁ ବେଦବାଦିମାନେ ସ୍ୱଷ୍ଟଭାବେ ଅନାଦରଣୀୟ ଅଟନ୍ତି । ବୈଶେଷିକ ନିଜେ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥଭୂତ ଦ୍ରବ୍ୟ, ଗୁଣ, କର୍ମ, ସାମାନ୍ୟ, ବିଶେଷ ଓ ସମବାୟ ନାମର ମନୁଷ୍ୟ, ଅଶ୍ୱ ଓ ଶଶକପରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନ ଓ ଭିନ୍ନଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ଛଅଟି ପଦାର୍ଥ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସେହିପରି ସ୍ୱୀକାର କରି ତାହାର ବିରୁଦ୍ଧ ଶେଷ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଦ୍ରବ୍ୟର ଅଧୀନ ରୂପେ ମାନନ୍ତି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ତାହା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଯେପରି ବ୍ୟବହାରରେ ଶଶକ, କୁଶ, ପଳାଶାଦି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ଜଣେ ଅନ୍ୟଜଣକର ଅଧିନ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଦ୍ରବ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତଭିନ୍ନ ହେଲେ ଗୁଣ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ରବ୍ୟର ଅଧୀନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଯଦ୍ୟପି ଗୁଣ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ରବ୍ୟର ଅଧୀନ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ଦ୍ରବ୍ୟ ଭାବରେ ଭାବ ଓ ଦ୍ରବ୍ୟର ଅଭାବରେ ଅଭାବ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଦ୍ରବ୍ୟ କେବଳ ସଂସ୍ଥାନାଦି ଭେଦରେ ଅନେକ ଶବ୍ଦ ଓ ପ୍ରତୀତିର ଭାଗୀ ହୁଏ । ସେହିପରି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ସାଂଖ୍ୟ ବେଦାନ୍ତର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏବଂ ସ୍ୱସିଦ୍ଧାନ୍ତର ବିରୋଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ଧୂମ ଅଗ୍ନିର ଅଧୀନରୂପେ ଦେଖାଯାଏ । ଠିକ୍ ରୂପେ ଦେଖାଯାଏ, ଭେଦପ୍ରତୀତି ହେଲେ କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଅଗ୍ନି ଓ ଧୂମର ଅନ୍ୟତ୍ୱ ନିଶ୍ଚିତ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶୁକ୍ଳ, କମ୍ବଳ, ନାଲିଗାଈ ଏବଂ ନୀଳକମଳ, ଏହି ପ୍ରକାର ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତୀୟମାନ ହେବାରୁ ଅଗ୍ନି ଓ ଧୂମ ସଦୃଶ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଗୁଣର ଭେଦପ୍ରତୀତି ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଗୁଣ ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ମକ ଅଟେ, ତଦ୍ୱାରା କର୍ମ, ସାମାନ୍ୟ, ବିଶେଷ ଓ ସମବାୟ ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଘ) ଯଦି କହ ଯେ- ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଗୁଣ ଅନୁତସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ତେଣୁ ଗୁଣ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ରବ୍ୟର ଅଧୀନ ଅଟେ । ତେବେ ସେ ଅଯୁକ୍ତ ସିଦ୍ଧି ଅପୃଥକ୍ ଦେଶରୁ ଅଟେ । ଅଥବା ଅପୃଥକ୍ କାଳରୁ ଅଥବା ଅପୃଥକ୍ ସ୍ୱଭାବରୁ ଅଟେ । ସର୍ବଦା ତାହା ଉପପନ୍ନ ନୁହେଁ । ଯଦି ଅପୃଥକ୍ ଦେଶରୁ ହୁଏ, ତେବେ ସ୍ୱସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ହେବ, କାରଣ-ତନ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଉପନ୍ନ ହେଉଥିବା ପଟ୍ଟ ତନ୍ତ୍ର ଦେଶକୁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପଟ୍ଟ ଦେଶ ନୁହେଁ ଏବଂ ପଟ୍ଟର ଶୁକ୍ଳତ୍ୱାଦି ଗୁଣ ପଟ୍ଟଦେଶରୁପେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ତନ୍ତ୍ର ଦେଶ ଯୁକ୍ତ ନୁହଁନ୍ତି । ତେଣୁ ବୈଶେଷିକମାନେ କହନ୍ତି- ‘ଦ୍ରବ୍ୟାଣି’ (ଦ୍ରବ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ଏବଂ ଗୁଣ ଅନ୍ୟଗୁଣକୁ ମଧ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି) ଏହିପରି କାରଣ ଦ୍ରବ୍ୟ ତନ୍ତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟପଟ୍ଟକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱଗତ ଶୁକ୍ଳାଦିଗୁଣ କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ପଟ୍ଟରେ ଅନ୍ୟ ଶୁକ୍ଳାଦିଗୁଣକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଗୁଣକୁ ଅପୃଥକ୍ ଦେଶରୁପେ ସ୍ୱୀକାର କଲା ପରେ ସେହି ପ୍ରମାଣ ବାଧ୍ୟତା ହେବ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଅଥା ପୃଥକ୍ କାଳଦ୍ଵୟମୁତସିଦ୍ଧିଦ୍ଵୟତଃ ସବ୍ୟଦକ୍ଷିଣଯୋରପି ଗୋବିଷାଣଯୋରମୁତସିଦ୍ଧିଦ୍ଵୟ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ତଥାଽପୃଥକ୍ ସ୍ଵଭାବଦ୍ଵେ ଦ୍ଵୟମୁତସିଦ୍ଧିଦ୍ଵେନ ଦ୍ରବ୍ୟ ଗୁଣଯୋରମୁତଦଃ ସମ୍ଭବତି, ତସ୍ୟ ତାଦାନ୍ତ୍ୟେନୈବ ପ୍ରତୀକ୍ଷ୍ୟମାନଭାବଃ । ମୁତସିଦ୍ଧିଯୋଃ ସମ୍ଭବଃ ସଂଯୋଗାଽମୁତସିଦ୍ଧିଯୋସ୍ତୁ ସମବାୟ ଇତ୍ୟୟମଭ୍ୟୁପଗମୋ ମୃଷ୍ଟେବ ତେଷାମ୍, ପ୍ରାକ୍ସିଦ୍ଧସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାତ୍ କାରଣସ୍ୟାମୁତସିଦ୍ଧିଦ୍ଵାନୁପପତ୍ତେଃ । ଅଥାନ୍ୟ ତରାପେକ୍ଷ ଏବାୟମଭ୍ୟୁପଗମଃ ସ୍ୟାଦ୍ଵୟମୁତସିଦ୍ଧସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣେନ ସଂବନ୍ଧଃ ସମବାୟ ଇତି, ଏବମପି ପ୍ରାଗସିଦ୍ଧସ୍ୟାଲବ୍ୟାମୁକସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କାରଣେନ ସମ୍ଭବୋ ନୋପୋଦ୍ୟତେ ଦ୍ଵୟାୟତ୍ତଦ୍ଵାତ୍ ସଂବନ୍ଧସ୍ୟ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧଂ ଭୂତ୍ଵା ସଂବଧତ ଇତି ଚେତ୍, ପ୍ରାକ୍ କାରଣ ସଂବନ୍ଧାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ସିଦ୍ଧାବଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନାୟମମୁତସିଦ୍ଧ୍ୟଭାଗାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋଃ ସଂଯୋଗବିଭାଗୌ ଚ ବିଦ୍ୟେତେ ଇତାବଂ ଦୁରୁକ୍ତଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଯଥା ଗ୍ରେହନମାକ୍ରସ୍ୟକ୍ରିୟସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ବିଭୂତିରାକାଶାଦିଭିଃ ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ତରୈଃ ସଂବନ୍ଧଃ ସଂଯୋଗ ଏବାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ନ ସମବାୟଃ, ଏବଂ କାରଣଦ୍ରବ୍ୟୋପି ସଂବନ୍ଧଃ ସଂଯୋଗ ଏବ ସ୍ୟାନ୍ ସମବାୟଃ । ନାପି ସଂଯୋଗସ୍ୟ ସମବାୟସ୍ୟ ବା ସଂବନ୍ଧସ୍ୟ ସଂବନ୍ଧି ବ୍ୟତିରେକେଶାସ୍ତିଦ୍ଵଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରମାଣମସ୍ତି ।

(ଗ) ସଂବନ୍ଧିଶ୍ଚପ୍ରତ୍ୟୟବ୍ୟତିରେକେଶ ସଂଯୋଗ ସମବାୟଶ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟୟଦର୍ଶନାତ୍ ତଥେରସ୍ତିତ୍ଵମିତି ଚେତ୍ । ନା ଏକତ୍ଵେଽପି ସ୍ଵରୂପବାହ୍ୟରୂପାପେକ୍ଷୟା ନେକଶ୍ଚପ୍ରତ୍ୟୟଦର୍ଶନାତ୍ । ଯଥୈକୋଽପି ସନ୍ ଦେବଦତ୍ତୋ ଲୋକେ ସ୍ଵରୂପଂ ସଂବନ୍ଧିରୂପଂ ଋପେକ୍ଷାନେକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରତ୍ୟୟଭାଗ୍ ଭବତି, ମନୁଷ୍ୟୋ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ଶ୍ରୋକ୍ରିୟୋ ବଦାନ୍ୟୋ ବାଲୋ ଯୁବା ସ୍ତ୍ରବିରଃ, ପିତା, ପୁତ୍ରଃ, ପୌତ୍ରୋ, ଭ୍ରାତ୍ରା, ଜାମାତେତି, ଯଥା ଚୈକାପି ସତୀରେଖା ସ୍ଥାନାନ୍ୟତ୍ଵେନ ନିବିଶମାନୈକ ଦଶଶତ ସହସ୍ରାଦି ଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟଭେଦମନୁଭବତି, ତଥାସଂବନ୍ଧିନୋରେବ ସଂବନ୍ଧି ଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟ ବ୍ୟତିରେକେଶ ସଂଯୋଗ ସମବାୟଶ୍ଚପ୍ରତ୍ୟୟାତ୍ମନ୍ ନ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ବସ୍ତୁସ୍ତିଦ୍ଵେନ, ଇତ୍ୟୁପଲବଧ୍ଵ ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରାପ୍ତସ୍ୟାନୁପଲବଧେରଭାବୋ ବସ୍ତୁତରସ୍ୟ ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯଦି ଅପୃଥକ୍ କାଳଦ୍ଵୟମୁତସିଦ୍ଧିଦ୍ଵୟ କୁହ, ତେବେ ଗାଈର ବାମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଶିଘ୍ର ଅମୁତସିଦ୍ଧି ହେବେ । ସେହି ପ୍ରକାର ଅପୃଥକ୍ ସ୍ଵଭାବଦ୍ଵୟମୁତସିଦ୍ଧିଦ୍ଵୟ ହେଉ, କିନ୍ତୁ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଗୁଣରୁ ସ୍ଵରୂପଭେଦ ଅସମ୍ଭବ ଅଟେ, କାରଣ-ଏହି ଗୁଣ ତାଦାନ୍ତ୍ୟରୁ ପ୍ରତୀକ୍ଷ୍ୟମାନ ହୁଏ । ମୁତସିଦ୍ଧି ପଦାର୍ଥ ଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ଭବ ସଂଯୋଗ ଅଟେ ଏବଂ ଅମୁତସିଦ୍ଧି ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ଭବ ସମବାୟ ଅଟେ । ଏହିପରି ସେମାନଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ମିଥ୍ୟା ଅଟେ । କାରଣ- କାର୍ଯ୍ୟର ପୂର୍ବସିଦ୍ଧି କାରଣ ଅମୁତସିଦ୍ଧି ନୁହେଁ । ଯଦି କହ ଯେ- କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅପେକ୍ଷା ସ୍ଵାକାର ହେବ, ତେଣୁ ଅମୁତସିଦ୍ଧି କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ



ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ସମ୍ବନ୍ଧାୟ । କିନ୍ତୁ ଏହିପରି ଅଜ୍ଞାକାର କଲେ ଯିଏ ନିଜ ସ୍ୱରୂପକୁ ପାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ତାହାର ପୂର୍ବ ଅସିଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟର କାରଣ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧ ଦୁଇଟିଯାକର ଅଧୀନ ଅଟେ ।

(ଖ) ଯଦି କହ ଯେ- କାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହେଲେ କାରଣ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ପ୍ରଥମେ କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କଲାପରେ ଅୟୁତସିଦ୍ଧର ଅଭାବ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ବିଭାଗସଂଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଉକ୍ତି ଅସଙ୍ଗତ ହେବ । ଯେପରି ଉପନ୍ନ ମାତ୍ର କ୍ରିୟାରହିତ ବ୍ରହ୍ମର ବିଭୁ ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ସଂଯୋଗ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧାୟ ନୁହେଁ, ସେହିପରି କାରଣ ବ୍ରହ୍ମସହ ସଂବନ୍ଧସଂଯୋଗ ହେବ, ସମ୍ବନ୍ଧାୟର ନୁହେଁ । ସମ୍ବନ୍ଧମାନଙ୍କଠାରୁ ପୃଥକ୍ ସଂଯୋଗ ଅଥବା ସମ୍ବନ୍ଧାୟ ସମ୍ବନ୍ଧର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯଦି କହ ଯେ- ‘ସମ୍ବନ୍ଧୀ’ ଏହି ଶବ୍ଦ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅତିରିକ୍ତ ସଂଯୋଗ ଅଥବା ସମ୍ବନ୍ଧାୟ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ପ୍ରତୀତିର ଦର୍ଶନରୁ ସେମାନଙ୍କର ପୃଥକ୍ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହେ । ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଗୋଟିକରେ ସ୍ୱରୂପ ଓ ବାହ୍ୟରୂପ ବ୍ୟତୀତ ଅନେକ ଶବ୍ଦ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ଦେବଦତ୍ତ ଜଣେ ହୋଇ ବ୍ୟବହାରରେ ସ୍ୱରୂପ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧରୂପକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ମନୁଷ୍ୟ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଶ୍ରେଷ୍ଠିୟ ଦାତା, ବାଳକ, ଯୁବା, ବୃଦ୍ଧ, ପିତା, ପୌତ୍ର, ଭ୍ରାତୃ, ଜାମାତା-ଏହିପରି ଅନେକ ଶବ୍ଦ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ଭାଗୀ ହୁଅନ୍ତି । ଯେପରି ଏକ ରେଖା ସ୍ଥାନ ଭେଦରେ ନିୟୋଜିତ ହୋଇ ଏକ, ଦଶ, ଶତ, ସହସ୍ରାଦି ଶବ୍ଦ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟୟ ବିଶେଷର ଅନୁଭବ ବିଷୟ ହୁଏ । ସେହିପରି ଦୁଇଟି ସମ୍ବନ୍ଧୀ ସଂବନ୍ଧର ଅନୁଯୋଗୀ ଓ ପ୍ରତିଯୋଗୀ ସଂବନ୍ଧୀ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭେଦରେ ସଂଯୋଗ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧାୟ- ଏହି ଶବ୍ଦ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅତିରିକ୍ତ ବସ୍ତୁର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । ଏହିପରି ଉପଲବ୍ଧ ରୂପ ଲିଙ୍ଗରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର (ସଂଯୋଗାଦି ସଂବନ୍ଧୀଠାରୁ ଭିନ୍ନ) ଅନୁପଲବ୍ଧରୁ ଅଭାବ ସ୍ଥିର କରାଯାଏ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ନାମି ସଂବନ୍ଧିବିଷୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧଶବ୍ଦ ପ୍ରତ୍ୟୟଯୋଃ ସଂତତଭାବପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ସ୍ୱରୂପ ବାହ୍ୟରୂପାପେକ୍ଷାୟେତ୍ଯକ୍ତୋଭରତ୍ୱାତ୍ । ତଥାଂଶ୍ୱାତ୍ମମସାମପ୍ରଦେଶଭାନ୍ନ ସଂଯୋଗଃ ସମ୍ବନ୍ଧତି, ପ୍ରଦେଶବତୋ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟ ପ୍ରଦେଶବତା ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମରେଣ ସଂଯୋଗ ଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଙ) କଞ୍ଚିତଃ ପ୍ରଦେଶଃ ଅଶ୍ୱାତ୍ମମସାଂ ଭବିଷ୍ୟତୀତି ଚେତ୍ । ନ । ଅବିଦ୍ୟମାନାର୍ଥ କଞ୍ଚନାୟାଂ ସର୍ବାର୍ଥସିଦ୍ଧିପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । କ୍ୱାବାନେବାବିଦ୍ୟମାନୋ ବିରୁଦ୍ଧୋଽବିରୁଦ୍ଧୋ ବାର୍ଥଃ କଞ୍ଚନାୟୋ ନାତୋଽଧିକଃ ଇତି ନିୟମହେତୁଭାବାତ୍ । କଞ୍ଚନାୟାଃ ସ୍ୱାୟତ୍ତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଭୃତଦ୍



ସଂଭବାତ୍ । ନଚ ବୈଶେଷିକୈଃ କଞ୍ଚିତେଭ୍ୟଃ ଷଡ୍ଭ୍ୟଃ ପଦାର୍ଥେଭ୍ୟୋଽନେ୍ୟଧିକାଃ ଶତଂ ସହସ୍ରଂ ବାର୍ଥା ନ କଞ୍ଚୟିତବ୍ୟା ଇତି ନିବାରକୋ ହେତୁରସ୍ତି । ତସ୍ମାଦ୍ୟଦ୍ୱୈ ଯଦ୍ୱୈ ଯଦ୍ ଯଦ୍ ରୋଚତେ ତତ୍ତତ୍ ସିଧେତ୍ । କର୍ଣ୍ଣିତ୍ କୃପାଲୁଃ ପ୍ରାଣିନାଂ ଦୁଃଖବହୁଳଃ ସଂସାର ଏବ ମାତୁଦିତି କଞ୍ଚୟେତ୍ । ଅନ୍ୟୋ ବା ବ୍ୟସନା ପୁତ୍ରାନାମପି ପୁନରୁପୁତ୍ରିଂ କଞ୍ଚୟେତ୍ । କଞ୍ଚୟୋର୍ନିବାରକଃ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଗ) କିଞ୍ଚାନ୍ୟତ୍ । ଦ୍ଵାଭ୍ୟାଂ ପରମାଶୁଭ୍ୟାଂ ନିରବୟବାଭ୍ୟାଂ ସାବୟବସ୍ୟ ଦ୍ଵଶ୍ଚୁକସ୍ୟାକାଶେନେବ ସଂଶ୍ଳେଷାନୁପପତ୍ତିଃ । ନହ୍ୟାକାଶସ୍ୟ ପୃଥ୍ଵ୍ୟାଦ୍ୟାନାଞ୍ଚ ଜତୁକାଷ୍ଟବତ୍ ସଂଶ୍ଳେଷୋଽସ୍ତି । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଦ୍ରବ୍ୟଯୋରାଶ୍ରିତାଶ୍ରିୟଭାବୋଽନ୍ୟଥା ନେପପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟବଶ୍ୟଂ କଞ୍ଚ୍ୟଃ ସମବାୟ ଇତି ଚେତ୍ । ନା ଇତରେତରାଶ୍ଚୟତ୍ । କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋର୍ହି ଭେଦସିଦ୍ଧିବାଶ୍ଚିତା ଶ୍ରିୟଭାବସିଦ୍ଧିରାଶ୍ରିତାଶ୍ରିୟଭାବସିଦ୍ଧୌ ଚ ତୟୋର୍ଭେଦସିଦ୍ଧିଃ କୁଣ୍ଠବଦରବଦିତୀତରେତରାଶ୍ଚୟତା ସ୍ୟାତ୍ । ନହି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋର୍ଭେଦ ଆଶ୍ରିତାଶ୍ରିୟଭାବୋ ବା ବେଦାନ୍ତବାଦିଭିରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, କାରଣସୈ୍ୟବ ସଂସ୍ଥାନମାତ୍ରଂ କାର୍ଯ୍ୟମିତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ।

(ଘ) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେହିପରି ସମ୍ବନ୍ଧଶବ୍ଦ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟୟସମ୍ବନ୍ଧା ବିଷୟ ହେଲା ପରେ ତାହାର ସର୍ବଦା ଅସ୍ତିତ୍ଵପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ନାହିଁ, କାରଣ-ସେହି ସ୍ଵରୂପ ଓ ପରରୂପର ଅପେକ୍ଷାରେ ହୁଏ । ଏହାର ଉତ୍ତର ଦିଆଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ପରମାଶୁ, ଆତ୍ମା ଓ ମନର ପ୍ରବେଶ ନ ହେଲେ ସଂଯୋଗ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରବେଶ ବିଶିଷ୍ଟ ସାବୟବ ଦ୍ରବ୍ୟର ପ୍ରବେଶ ଯୁକ୍ତ ସାବୟବ ଅନ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ସହିତ ସଂଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ଯଦି କହ ଯେ- ଅଶୁ, ଆତ୍ମା ଓ ମନର କଲ୍ପିତ ପ୍ରବେଶ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଅବିଦ୍ୟମାନ ପଦାର୍ଥ କଲ୍ପନା କଲାପରେ ସର୍ବାର୍ଥସିଦ୍ଧି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଏଭଳି ଅବିଦ୍ୟାମାନ ବିରୁଦ୍ଧ ଅଥବା ଅବିରୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥର କଲ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ୍, ଅଧିକ ନୁହେଁ । ଏହି ବିଷୟରେ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । କଲ୍ପନା କିନ୍ତୁ ନିଜର ଅଧିକ ଅଟେ । ତେଣୁ ତାହାଠାରୁ ଅଧିକ ହେବା ପାଇଁ କିଛି ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ବୈଶେଷିକ ଦ୍ଵାରା କଲ୍ପିତ ଛଅ ପଦାର୍ଥଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅତିରକ୍ତ ଶତ, ଅଥବା ସହସ୍ର ପଦାର୍ଥର କଲ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଏହାର କୌଣସି ନିବାରକ କାରଣ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯିଏ ଯାହାର ରୁଚିକର ହେବ, ସେ ସେପରି ସିଦ୍ଧ ହେବ । କୌଣସି ଦୟାଲୁ ପ୍ରାଣୀ ପାଇଁ ଦୁଃଖବହୁଳ ସଂସାର ନ ହେଉ, ଅଥବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟସନ ଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ପୁନରୁପୁତ୍ରି କଲ୍ପନା ହେବ ବୋଲି କଲ୍ପନା କରିବ । ଏହି ସ୍ଥିତିରେ ସେମାନଙ୍କର କିଏ ନିବାରକ ହେବ ?



(ଗ) ଏହା ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଦୋଷ ଅଟେ ଯେ- ଆକାଶ ସହିତ ସାବୟବ ଦ୍ୟୁଶ୍ଚକ ପରି ନିରବୟବ ଦୁଇଟି ପରମାଣୁରୁ ସଂଶ୍ଳେଷ ହୁଏ ନାହିଁ, ଆକାଶ ଓ ପୃଥିବୀ ପ୍ରଭୃତିର କର ଓ କାଷ୍ଠପରି ସଂଶ୍ଳେଷ ନୁହେଁ । କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣ ଦ୍ରବ୍ୟର ଆଶ୍ରିତା ଶ୍ରଦ୍ଧଭାବ ଅନ୍ୟଥା ଉପପନ୍ନ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସମବାୟର କଳ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ଯଦି କହ, ଯେବେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟ ହେବ । କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର କୁଣ୍ଠବଦର ପରି ଭେଦସିଦ୍ଧ ହେଉ, କିନ୍ତୁ ଆଶ୍ରିତାଶ୍ରୟଭାବର ସିଦ୍ଧି ହେଉ । ଆଶ୍ରିତାଶ୍ରୟଭାବରୁ ସିଦ୍ଧି ହେଉ, କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଭେଦ ହେଉ । ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟ ହେବ । ବେଦାନ୍ତବାଦୀ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ଭେଦ ଅଥବା ଆଶ୍ରିତାଶ୍ରୟଭାବ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ-କାରଣର ସଂସ୍ଥାନ ମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ- ଏହା ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) କିଞ୍ଚାନ୍ୟତ୍ । ପରମାଣୁନାଂ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଦ୍ୱାଦ୍ୟାବତ୍ୟୋ ଦିଶଃ ସ୍ପର୍ଶଶ୍ଚ ଦଶ ବା ତାବଦ୍ଭିରବୟବୈଃ ସାବୟବାସ୍ତେ ସ୍ୱୟଃ ସାବୟବଦ୍ୱାଦନିତ୍ୟା ଶ୍ଵେତି ନିତ୍ୟଦ୍ନିରବୟବଦ୍ୱାଦ୍ୱାପଗମୋ ବାଧେତ । ଯାଂସ୍ତୁ ଦିଗ୍ଭେଦଭେଦିନୋଽବୟବାନ୍ କଞ୍ଚୟତି ତ ଏବ ପରମାଣବ ଇତି ଚେତ୍ । ନ ସ୍ଥୁଳ ସୂକ୍ଷ୍ମତାରତମ୍ୟକ୍ରମେ-ଶାପରମକାରଣାଦ୍ ବିନାଶୋପପତ୍ତେଃ । ଯଥା ପୃଥିବୀ ଦ୍ୟୁକାଦ୍ୟାପେକ୍ଷୟା ସ୍ଥୂଳତମା ବସ୍ତୁଭୂତାପି ବିନଶ୍ୟତି, ତତଃ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୂକ୍ଷ୍ମତରଂ ଚ ପୃଥିବ୍ୟେକଜାତୀୟକଂ ବିନଶ୍ୟତି, ତତୋ ଦ୍ୟୁଶ୍ଚକଂ, ତଥା ପରମାଣବୋଽପି ପୃଥିବ୍ୟେକଜାତୀୟକଦ୍ୱାଦ୍ ବିନଶ୍ୟେୟଃ ।

(ଖ) ବିନଶ୍ୟନ୍ତୋଽପ୍ୟବୟବବିଭାଗେନୈବ ବିନଶ୍ୟନ୍ତୀତି ଚେତ୍ । ନାୟଂ ଦୋଷଃ । ଯତୋ ଗୃତକାଠିନ୍ୟବିଲୟନବଦପି ବିନାଶୋପପତ୍ତିମବୋଝମ । ଯଥାହି ଗୃତସୁବର୍ଣ୍ଣାଦୀନାମ ବିଭଜ୍ୟମାନାବୟବାନାମପ୍ୟଗ୍ନିସଂଯୋଗାଦ୍ବଦ୍ୱାବାପତ୍ୟା କାଠିନ୍ୟବିନାଶୋ ଭବତି ଏବଂ ପରମାଣୁନାମପି ପରମକାରଣଭାବାପତ୍ୟା ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟାଦିବିନାଶୋ ଭବିଷ୍ୟତି । ତଥା କାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭୋଽପି ନାବୟବସଂଯୋଗେନୈବ କବଳେନ ଭବତି, କ୍ଷୀରଜଳାଦୀନାମନ୍ତରେଣାପ୍ୟବୟବସଂଯୋଗାନ୍ତରଂ ଦଧିମାଦିକାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଗ) ତଦେବ ମସାରତରତର୍କ ସଂଦୃବ୍ୟଦ୍ୱାଦାଶ୍ୱରକାରଣଶ୍ରୁତି ବିରୁଦ୍ଧଦ୍ୱିଚ୍ଛତି ପ୍ରବର୍ତ୍ତେଷ୍ଠ ଶିଷ୍ଟେର୍ମଦ୍ୱାଦିଭିର ପରିଗୃହୀତଦ୍ୱାଦତ୍ୟକ୍ରମେବାନପେକ୍ଷାସ୍ଥିନ୍ ପରମାଣୁ କାରଣବାଦେ କାର୍ଯ୍ୟା ଶ୍ରେୟୋର୍ଭୂତ୍ରିତି ବାକ୍ୟଶେଷଃ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅନ୍ୟ ଦୋଷ ଅଟେ-ପରମାଣୁଗୁଡ଼ିକ ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ହେଲେ ଛଅ, ଆଠ, ଦଶ ଅଥବା ଦଶ ଦିଗ ଅଟନ୍ତି, ସେହି ଅବୟବରେ ସେମାନେ ସାବୟବ ହେବେ । ସାବୟବ ହେଲେ ଅନିତ୍ୟ ହେବେ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କ ନିତ୍ୟତ୍ୱ ନିରବୟବତ୍ୱ



ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବାଧ୍ୟତ ହେଉ । ଯଦି କହିବ ଯେ-ଦିଗଭେଦରେ ଭେଦବିଶିଷ୍ଟ ଯେଉଁ ଅବୟବର କଳ୍ପନା କରିବ, ସେ ସବୁ ଆତ୍ମମତରେ ପରମାଣୁ ଅଟେ । ଏହି କଥା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସ୍ଥୁଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମର ତାରତମ୍ୟ କ୍ରମରେ ପରମ କାରଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିନାଶ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯେପରି ପୃଥିବୀ ଦ୍ୟୁଶୁକାଦି ଅପେକ୍ଷା ସ୍ଥୁଳତମ ଓ ବସ୍ତୁଭୂତ ହୋଇ ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହାଠାରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ପୃଥିବୀ ରୂପ ଏକ ଜାତୀୟ ନଷ୍ଟ ହୁଏ, ଏବଂ ତାହା ପରେ ଦ୍ୟୁଶୁକ, ସେହିପରି ପରମାଣୁ ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀରୁ ଏକ ଜାତୀୟ ହେଲେ ବିନଷ୍ଟ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଯଦି କହ ଯେ- ବିନଷ୍ଟ ହୋଇ ଅବୟବ ବିଭାଗରୁ ତାହା ବିନଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି, ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଦୃଢ଼କାଠିନ୍ୟ ବିଲୟ ହେବା ପରି ସେ ବିନାଶ ହୁଏ ବୋଲି ଆମେ କହୁଁ । ଯେପରି ଅବିଭକ୍ତମାନ ଅବୟବବାନ୍ ଦୃଢ଼ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ନି ସଂଯୋଗରୁ ଦ୍ରବ୍ୟଭାବ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବାରୁ କାଠିନ୍ୟ ବିନାଶ ହୁଏ । ସେହିପରି ପରମାଣୁ ଗୁଡ଼ିକର ପରମ କାରଣ ଭାବ ପ୍ରାପ୍ତି ଦ୍ଵାରା ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ବିନାଶ ହେବ । ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟର ଆରମ୍ଭ କେବଳ ଅବୟବ ସଂଯୋଗରୁ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଅନ୍ୟ ଅବୟବ ସଂଯୋଗ ବିନା କ୍ଷୀର, ଜଳାଦି ଦଧି, ହିମାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହେବା ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ସେହି ପ୍ରକାର ପରମାଣୁ କାରଣବାଦ ଅସାରତରତକଠାରୁ ବିରଚିତ ତଥା ଈଶ୍ଵର କାରଣରୁ ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିରେ ବିରୁଦ୍ଧ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରବଶଶିଷ୍ଟ ମନୁ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵାରା ଅସ୍ଵୀକୃତ ହେବାରୁ ଶ୍ରେୟକୁ ଚାହୁଁଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟପୁରୁଷକୁ ପରମାଣୁ କାରଣ ବାଦରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉପେକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍-ଏହାହିଁ ବାକ୍ୟଶେଷ ଅଟେ ।

୪ समुदायाधिकरणम् । सू० ॥ ୨୮-୨୭ ॥

ସମୁଦାୟାଧିକରଣ - ୪

समुदाय उमयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ ୨୮ ॥

ସମୁଦାୟ ଉଭୟ ହେତୁ କେଝପି ତଦପ୍ରାପ୍ତିଃ ॥ ୨-୨-୧୮ ॥

ଉଭୟ ହେତୁକେଝପି ସମୁଦାୟ-ପରମାଣୁ ହେତୁକ ବାହ୍ୟ ସମୁଦାୟ ଓ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ହେତୁକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସମୁଦାୟରେ, ତଦପ୍ରାପ୍ତିଃ-ସମୁଦାୟର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅଚେତନ ପରମାଣୁ ଓ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ନିଜେ ନିଜେ ସମୁଦାୟର ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି କୃତସ୍ଥ ଚେତନ ସଂଘାତକର୍ତ୍ତାର ଅଭାବ ରହିଛି । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ମତ ଭ୍ରାନ୍ତିମୂଳକ ଅଟେ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ବୈଶେଷିକରାଜାନ୍ତୋ ଦୁର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତିଯୋଗାଦ୍ ବେଦବିରୋଧାନ୍ତିଷ୍ଠା-
ପରିଗ୍ରହାତ ନାପେକ୍ଷିତବ୍ୟ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ସୋର୍ଧବୈନାଶିକ ଇତି ବୈନାଶିକଦ୍ୱୟାମ୍ୟାତ୍
ସର୍ବବୈନାଶିକରାଜାନ୍ତୋ ନେତରାମପେକ୍ଷିତବ୍ୟ ଇତାଦିମାନାମୁପପାଦୟାମଃ ।

(ଖ) ସ ଚ ବହୁପ୍ରକାରଃ ପ୍ରତିପତ୍ତିଭେଦାଦ୍ ବିନେୟଭେଦାଦ୍ୱା । ତତ୍ତ୍ୱେତେ
ତ୍ରୟୋ ବାଦିନୋ ଭବନ୍ତି-କେଚିତ୍ ସର୍ବାସ୍ତିତ୍ୱବାଦିନଃ କେଚିଦ୍ବିଜ୍ଞାନାସ୍ତିତ୍ୱବାଦିନଃ,
ଅନ୍ୟେ ପୁନଃ ସର୍ବଶୂନ୍ୟବାଦିନ ଇତି । ଚତୁ ଶେଷେ ସର୍ବାସ୍ତିତ୍ୱବାଦିନୋ ବାହ୍ୟମାନ୍ତରଂ ଚ
ବସ୍ତୁଭ୍ୟୁପଗଛନ୍ତି ଭୂତଂ ଗୌତିକଂ ଚ ଚିତ୍ତଂ ଚୈତ୍ତଂ ଚ, ତାଂସ୍ତ୍ରାବତ ପ୍ରତି ବୁଝାମଃ । ତତ୍ତ୍ୱ
ଭୂତଂ ପୃଥ୍ୱବାଧାତ୍ୱାଦୟଃ । ଗୌତିକଂ ରୂପାଦୟଃ କ୍ଷୁରାଦୟଃ । ଚତୁଷ୍ଟୟେ ଚ
ପୃଥ୍ୱବ୍ୟାଦିପରମାଣବଃ ଖରସ୍ନେହୋଷ୍ଠେଶ୍ଵରାସ୍ତେ ପୃଥ୍ୱବ୍ୟାଦିଭାବେନ ସଂହନ୍ୟନ୍ତ
ଇତି ମନ୍ୟନ୍ତେ । ତଥା ରୂପବିଜ୍ଞାନବେଦନାସଂଜ୍ଞା ସଂସ୍କାର ସଂଜ୍ଞକାଃ ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧାଃ ।
ତେଽପ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମ ସର୍ବବ୍ୟବହାରାନ୍ତଦଭାବେନ ସଂହନ୍ୟନ୍ତ ଇତି ମନ୍ୟନ୍ତେ ।

(ଗ) ତତ୍ତ୍ୱେଦମତିଧୀୟତେଯୋଽୟମୁଭୟହେତୁକ ଉଭୟପ୍ରକାରଃ
ସମୁଦାୟପରେଷାମଭିପ୍ରେତୋଽଶ୍ୱହେତୁକଃ ଭୂତଗୌତିକ ସଂହତିରୂପଃ ସ୍ୱକ୍ଷହେତୁକଃ
ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧାରୂପଃ ତସ୍ମିନ୍ନୁଭୟହେତୁକେଽପି ସମୁଦାୟେଽଭିପ୍ରେୟାମାଣେ ତଦପ୍ରାପ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍
ସମୁଦାୟାପ୍ରାପ୍ତିଃ । ସମୁଦାୟଭାବାନୁପପତ୍ତିରିତ୍ୟର୍ଥଃ । କୁତଃ । ସମୁଦାୟିନାମ
ଚେତନତ୍ୱାତ୍ । ଚିତ୍ତାଭିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଚ ସମୁଦାୟ ସିଦ୍ଧ୍ୟଧୀନତ୍ୱାତ୍ । ଅନ୍ୟସ୍ୟ ଚ
କସ୍ୟଚିଚ୍ଚେତନସ୍ୟ ଭୋକ୍ତୁଃ ପ୍ରଣାସିତୁର୍ବାସ୍ଥିରସ୍ୟ ସଂହତ୍ତ୍ୱରନଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ।

(ଘ) ନିରପେକ୍ଷପ୍ରକୃତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମେ ଚ ପ୍ରକୃତ ନୁପରମପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ।
ଆଶୟସ୍ୟାପ୍ୟନ୍ୟଦାନନ୍ୟଦାଭ୍ୟାମନିରୂପ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । କ୍ଷଣିକତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ନିର୍ବ୍ୟାପାରତ୍ୱାତ୍
ପ୍ରକୃତ୍ୟନୁପପତ୍ତେଃ । ତସ୍ମାତ୍ ସମୁଦାୟାନୁପପତ୍ତିଃ । ସମୁଦାୟାନୁପପତ୍ତୌ ଚ ତଦାଶ୍ରୟା
ଲୋକଯାତ୍ରା ଲୁପେତ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- କୁତର୍କର ଯୋଗ,
ବେଦ ବିରୁଦ୍ଧ ଓ ଶିଷ୍ୟ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ଅସ୍ୱୀକୃତ ବୈଶେଷିକଦର୍ଶନର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଗୁଚ୍ଛିତ୍ୱ ଅପେକ୍ଷା
କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ସେମାନେ ଅର୍ଦ୍ଧବୈନାଶିକ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ବୈନାଶିକଦ୍ୱୟାଦୃଶ୍ୟରୁ
ସର୍ବବୈନାଶିକସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆମେ
ତାହାର ଉପପାଦନ କରିବା ।

(ଖ) ପ୍ରତିପତ୍ତିର ଭେଦରେ ଅଥବା ଶିଷ୍ୟ ଭେଦରେ ଏହା ବହୁତ ପ୍ରକାର ।
ଏଠାରେ ତିନି ବାଦୀ ଅଛନ୍ତି- କେତେକ ସର୍ବାସ୍ତିତ୍ୱବାଦୀ, ବିଜ୍ଞାନାସ୍ତିତ୍ୱବାଦୀ ଓ
ସର୍ବଶୂନ୍ୟବାଦୀ । ସେଠାରେ ଯେଉଁ ସର୍ବାସ୍ତିତ୍ୱବାଦୀ ବାହ୍ୟଭୂତ ଓ ଗୌତିକ, ଆନ୍ତର



ଚିତ୍ତ ଓ ଚିତ୍ତ ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି । ପ୍ରଥମେ ସେମାନଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଆମେ ନିରାକରଣ କରିବୁ । ସେଠାରେ ଭୂତ ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ଧାରୁ ଅଛନ୍ତି । ଗୌତିକ ରୂପାଦି ଓ ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରଭୃତି ଅଛନ୍ତି । ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ଚାରି ପ୍ରକାରର ପରମାଣୁ କଠିନ, ସ୍ନେହ, ଉଷ୍ମ ଓ ତଳନ ସ୍ଵଭାବ ଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ ପୃଥ୍ବୀ ଇତ୍ୟାଦି ରୂପରେ ସଂଘଟିତ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ । ସେହିପରି ରୂପ, ବିଜ୍ଞାନ, ବେଦନା, ସଂଜ୍ଞା ଓ ସଂସ୍କାର ନାମକ ପାଞ୍ଚଟି ଘଟଣା ଅଛି । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧୀ ହୋଇ ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାରର ବିଷୟ ରୂପରେ ସଂଘଟିତ ହୁଅନ୍ତି - ଏହାହିଁ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ଏହି ବିଷୟରେ କୁହନ୍ତି-ଏହା ଯେଉଁ ଉଭୟହେତୁକ, ଉଭୟ ପ୍ରକାରର ସମୁଦାୟ ଅନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧରୁ ଅଭିପ୍ରେତ ଅଟେ, ଯାହାର ଏହି ଭୂତ ଗୌତିକ ସଂଘାତ ରୂପ ଅଟେ, ସେ ଅଶୁ ଅଟେ । ଯାହାର ପାଞ୍ଚଘଟଣାରୁ ସେହି ଉଭୟହେତୁକ ସମୁଦାୟ ସ୍ଵାକାର କଲାପରେ ତଦପ୍ରାପ୍ତି-ସମୁଦାୟର ଅପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ତାହା ଘଟଣା ଅଟେ । ସେହି ସମୁଦାୟଭାବର ଅନୁପପତ୍ତି ଏହିସ୍ଥାନର ଅର୍ଥ । କିପରି ? ତେଣୁ ସମୁଦାୟ ଅଟେତନ, କାରଣ-ଚିତ୍ତାଦିକ୍ଳାନ୍ତ ସମୁଦାୟାଦିର ଅଧୀନ ଅଟେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥିରଚେତନ ଭୋକ୍ତା ବା ଶାସିତାକୁ ସଂଘାତ କର୍ତ୍ତାରୂପରେ ସ୍ଵୀକୃତ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଅପେକ୍ଷା ରହିତ ପ୍ରକୃତି ସ୍ଵାକାର କଲେ ପ୍ରକୃତିର ଅନୁପରମ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଆଶ୍ରୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସନ୍ତାନ (ବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରବାହ)ର ସନ୍ତାନଠାରୁ ଅନ୍ୟରୂପରେ ଅଥବା ଅନ୍ୟ ରୂପରେ ନିରୂପଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ ଏବଂ ତାହାର କ୍ଷଣିକ ସ୍ଵାକାର କଲେ ବ୍ୟାପାର ରହିତ ହେବାରୁ ଏହାର ପ୍ରକୃତି ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସମୁଦାୟର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ । ସମୁଦାୟର ଅନୁପପତ୍ତି ହେଲେ ତଦାଶ୍ରୟ ଲୋକଯାତ୍ରା (ବ୍ୟବହାର)ଲୁପ୍ତ ହେବ ।

ईतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नेत्यत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ ୧୧ ॥

୧- ଇତରେତର ପ୍ରତ୍ୟୟତ୍ବାଦିତି ଚେନ୍ନୋପତ୍ତି ମାତ୍ରନିମିତ୍ତତ୍ବାତ୍

॥ ୨-୨-୧୯ ॥

ଇତରେତର ପ୍ରତ୍ୟୟତ୍ବାତ୍-ଅବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିର ପରସ୍ପର କାରଣ ହେଲେ ଘଟଣା ଯନ୍ତ୍ରପରି ଅବିଦ୍ୟା ପ୍ରକୃତିର ସର୍ବଦା ଭ୍ରମଦ୍ଵାରା ଆଶିଷ୍ଟ ସଂଘାତର ଉପପତ୍ତି ହେବ । ଇତିଚେନ୍ନ-ଏହା ଯଦି କହ, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଉପତ୍ତି ମାତ୍ର ନିମିତ୍ତତ୍ବାତ୍ କାରଣ-ସେମାନେ କେବଳ ଉପତ୍ତିରେ ନିମିତ୍ତ ଅଟନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପି ଭୋକ୍ତା ପ୍ରଶାସିତା ବା କର୍ତ୍ତୃଚେତନଃ ସଂହତା ସ୍ଥିରୋ ନାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟନ୍ତେ ତଥାପ୍ୟବିଦ୍ୟାଦାନାମିତରେତର କାରଣତ୍ବାଦୁପପଦ୍ୟତେ ଲୋକଯାତ୍ରା ।



ତଦ୍ୟାଂ ଶ୍ରେୟସ୍ୟମାନାୟାଂ ନ କିଞ୍ଚିଦପରମପେକ୍ଷିତବ୍ୟମସ୍ତି । ତେ ଋବିଦ୍ୟାଦୟୋଽବିଦ୍ୟା
ସଂସ୍କାରୋ ବିଜ୍ଞାନଂ ନାମରୂପଂ ସ୍ପର୍ଶାନନ୍ଦଂ ସ୍ବର୍ଗୋ ବେଦନା ତୃଷ୍ଣା ଉପାଦାନଂ ଭବୋ
ଜାତିର୍ଜରା ମରଣଂ ଶୋକଃ ପରିବେଦନା ଦୁଃଖଂ ଦୁର୍ମନସ୍ତେତ୍ୟର୍ବଜାତୀୟକା
ଇତରେତରହେତୁକାଃ ସୌଗତେ ସମୟେ କୃତିତ୍ ସଂକ୍ଷିପ୍ତା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟା କୃତିତ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚତାଃ ।

(ଖ) ସର୍ବେଷାମପ୍ୟୟମବିଦ୍ୟାଦିକଳାପୋଽପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟୟଃ । ତଦେବମ-
ବିଦ୍ୟାଦିକଳାପେ ପରପରନିମିତ୍ତନୈମିତ୍ତିକଭାବେନ ଘଟୀୟନ୍ତବଦନିଶମାବର୍ତ୍ତମା-
ନୋଽର୍ଥାକ୍ଷିପ୍ତଃ ଉପପନ୍ନଃ ସଂଘାତ ଇତି ଚେତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଯଦ୍ୟପି ଭୋକ୍ତା ଅଥବା ପ୍ରଶାସିତା,
ସଂଘାତକର୍ତ୍ତା କୌଣସି ସ୍ଥିର ଚେତନ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ ତଥାପି ଅବିଦ୍ୟା ପରସ୍ପର
କାରଣ ହେଲେ ଲୋକଯାତ୍ରା ଅର୍ଥାତ୍ ଲୋକ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ତାହା ସିଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ
ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅପେକ୍ଷିତବ୍ୟ ନାହିଁ । ଅବିଦ୍ୟା, ସଂସ୍କାର, ବିଜ୍ଞାନ, ନାମ, ରୂପ,
ସ୍ପର୍ଶାୟତନ, ସ୍ବର୍ଗ, ବେଦନା, ତୃଷ୍ଣା, ଉପାଦାନ, ଭବ, ଜାତି, ଜରା, ମରଣ, ଶୋକ,
ପରିବେଦନା ଦୁଃଖ ଓ ଦୁର୍ମନସ୍ତା-ଏହିପରି ପରସ୍ପର କାରଣ ଭୂତ ସେହି ଅବିଦ୍ୟାଦି ଓ
ବୌଦ୍ଧସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସଂକ୍ଷେପରେ ଓ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ବିସ୍ତାର
ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ଏହି ଅବିଦ୍ୟାଦି କଳାପ ସମସ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦ୍ବାରା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଯୋଗ୍ୟ
ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଯଦି କହ ଯେ- ଏହି ପ୍ରକାର ଅବିଦ୍ୟାଦି ସମୁଦାୟର ପରସ୍ପର ନିମିତ୍ତ
ନୈମିତ୍ତିକଭାବ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣରୂପରେ ଘଟୀୟନ୍ତ ପରି ସର୍ବଦା ଆବର୍ତ୍ତମାନ ହୋଇ ଅର୍ଥାକ୍ଷିପ୍ତ
ସଂଘାତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତନ୍ମ । କସ୍ମାତ୍ । ଉତ୍ପତ୍ତି ମାତ୍ରନିମିତ୍ତତ୍ବାତ୍ । ଭବେଦୁପପନ୍ନଃ
ସଂଘାତୋ ଯଦି ସଂଘାତସ୍ୟ କିଞ୍ଚିନ୍ନିମିତ୍ତମବଗମ୍ୟେତ । ନ ଦ୍ବବଗମ୍ୟେତେ । ଯତ
ଇତରେତରପ୍ରତ୍ୟୟଭେଦଽପ୍ୟବିଦ୍ୟାଦାନାଂ ପୂର୍ବପୂର୍ବମୁତ୍ତରୋତ୍ତରସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିମାତ୍ରନିମିତ୍ତଂ
ଭବଦ୍ଭବେନ୍ନ ତୁ ସଂଘାତୋତ୍ତରଃ କିଞ୍ଚିନ୍ନିମିତ୍ତଂ ସ ମ୍ଭବତି ।

(ଖ) ନନ୍ନ ବିଦ୍ୟାଦିଭିରର୍ଥାଦାକ୍ଷିପ୍ୟତେ ସଂଘାତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଯଦି
ତାବଦୟମଭିପ୍ରାୟୋଽବିଦ୍ୟାଦୟଃ ସଂଘାତମତ୍ତରେଣାତ୍ମାନମଲଭମାନା ଅପେକ୍ଷତେ
ସଂଘାତମିତି, ତତସ୍ତସ୍ୟ ସଂଘାତସ୍ୟ ନିମିତ୍ତଂ ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ତଚ୍ଚ ନିତ୍ୟେଷ୍ଟପ୍ୟଶୁଷ୍ପ-
ଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେଷ୍ବାଶ୍ରୟାଶ୍ରୟିତୃତେଷୁ ତ ଭୋକ୍ତୃସୁସ୍ଥସୁନ ସମ୍ଭବତୀତ୍ୟୁକ୍ତଂ ବୈଶେଷିକ-
ପରାକ୍ଷାୟାମ୍ । କିମଙ୍ଗ ପୁନଃ କ୍ଷଣିକେଷ୍ଟପ୍ୟଶୁଷ୍ପ ଭୋକ୍ତୃରହିତେଷ୍ବାଶ୍ରୟାଶ୍ରୟିଶୂନେ୍ୟସୁ
ବାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେଷୁ ସମ୍ଭବେତ୍ ।



(ଗ) ଅଥାୟମଞ୍ଜିପ୍ରାୟୋଃବିଦ୍ୟାଦୟ ଏବଂ ସଂଘାତସ୍ୟ ନିମିତ୍ତମସ୍ତି । କଥଂ ତମେବାଶ୍ରିତ୍ୟାତ୍ମନଂ ଲଭମାନାସ୍ତସ୍ୟେବ ନିମିତ୍ତଂ ସ୍ୟୁଃ । ଅଥ ମନସ୍ୟେ ସଂଘାତା ଏବାନାଦୌ ସଂସାରେ ସଂତତ୍ୟାନୁବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ତଦାଶ୍ରୟାଶ୍ଚବିଦ୍ୟାଦୟ ଇତି, ତଦପି ସଂଘାତାତ୍ ସଂଘାତାନ୍ତରମୁଦ୍ୟମାନଂ, ନିୟମେନ ବା ସଦୃଶମେବୋପଦ୍ୟେତ, ଅନିୟମେନ ବା ସଦୃଶଂ ବିସଦୃଶଂ ବୋପଦ୍ୟେତ ।

(ଘ) ନିୟମାଭ୍ୟୁପଗମେ ମନୁଷ୍ୟପୁଂସକସ୍ୟ ଦେବତିର୍ଯ୍ୟରଯୋନିନା-ରକପ୍ରାପ୍ତଭାବଃ ପ୍ରାପ୍ତୟାତ୍ । ଅନିୟମାଭ୍ୟୁପଗମେଽପି ମନୁଷ୍ୟ ପୁଂସକଃ କଦାଚିତ୍ କ୍ଷଣେନ ହସଂ ଭୁଂକ୍ତି । ଦେବୋ ବା ପୁନର୍ମନୁଷ୍ଠେୟା ବା ଭବେଦିତି ପାପୁୟାତ୍ । ଉଭୟମପ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମବିରୁଦ୍ଧମ୍ । ଅପି ଚ ଯଦ୍ ଭୋଗାର୍ଥଂ ସଂଘାତଃ ସ୍ୟାତ୍ ସ ନାସ୍ତି ସ୍ଥିରୋ ଭୋକ୍ତେତି ତବାଭ୍ୟୁପଗମଃ । ତତଶ୍ଚ ଭୋଗୋ ଭୋଗାର୍ଥ ଏବ ସ ନାନ୍ୟେନ ପ୍ରାର୍ଥନୀୟଃ । ଏବ ସ ନାନ୍ୟେନ ପ୍ରାର୍ଥନୀୟଃ । ତଥା ମୋକ୍ଷୋ ମୋକ୍ଷାର୍ଥ ଏବେତି ମୁମୁକ୍ଷୁଣା ନାନ୍ୟେନ ଭବିତବ୍ୟମ୍ । ଅନ୍ୟେନ ଚେତ୍ ପ୍ରାର୍ଥେତୋଭୟଂ ଭୋଗମୋକ୍ଷକାଳାବସ୍ଥାୟିନା ତେନ ଭବିତବ୍ୟମ୍ । ଅବସ୍ଥାୟିତ୍ଵେ କ୍ଷଣିକଦ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମବିରୋଧଃ । ତସ୍ମାଦିତରେତରୋ-ପୂର୍ତ୍ତିମାତ୍ରନିମିତ୍ତତ୍ଵମବିଦ୍ୟାଦୀନାଂ ଯଦି ଭବେଦ୍ ଭବତୁ ନାମ ନତୁ ସଂଘାତଃ ସିଦ୍ଧ୍ୟେତ୍ । ଭୋକ୍ତୃଭାବଦିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ ।

(ଗ) ଭାଷାଂତର-(କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? କାରଣ ସେମାନେ ଏହି ଉପରିମାତ୍ରର ନିମିତ୍ତ ଅଟେ । ଯଦି ସଂଘାତର କୌଣସି ନିମିତ୍ତ ଅବଗତ ହୁଏ, ତଥାପି ସଂଘାତ ଉପନ୍ନ ହେଉ । ପରନ୍ତୁ ତାହାର କୌଣସି ନିୟମ ଅବଗତ ନାହିଁ, କାରଣ-ଅବିଦ୍ୟାଦି ପରସ୍ପର କାରଣ ହେଲେ ପୂର୍ବପୂର୍ବ ଉତ୍ତରୋତ୍ତରର କେବଳ ଉପରିର ନିମିତ୍ତ ହେଉ, ପରନ୍ତୁ ସଂଘାତୋପରିର କୌଣସି ନିମିତ୍ତ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଅବିଦ୍ୟାଦିଦ୍ଵାରା ଅର୍ଥାକ୍ଷିପ୍ତ ସଂଘାତ ହୁଏ । ଏହି ବିଷୟରେ ଯଦି କୌଣସି ଅଭିପ୍ରାୟ ହୁଏ, ଯାହାକି ଅବିଦ୍ୟାଦି ସଂଘାତ ବ୍ୟତିତ ନିଜସ୍ଵରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହୋଇ ସଂଘାତକୁ ଅପେକ୍ଷା କରନ୍ତି । ତେବେ ତଦ୍ଵାରା ସଂଘାତ ନିମିତ୍ତ କହିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ବୈଶେଷିକ ପରାକ୍ଷାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଅଶୁର ନିଦ୍ଦି ସ୍ଵାକାର କଲେ ଏବଂ ଆଶ୍ରୟାଶ୍ରୟିତ୍ଵେ ସ୍ଥାୟୀ ଭୋକ୍ତା ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ସଂଘାତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଭୋକ୍ତୁରହିତ ଅଥବା ଆଶ୍ରୟାଶ୍ରୟିଭାବଦ୍ଵାରା ଶୂନ୍ୟ କ୍ଷଣିକ ପରମାଶୁର ବୋଲି ସ୍ଵାକାର କରିବା କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ?

(ଗ) ଅବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ସଂଘାତର ନିମିତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଏଠାରେ ଅଭିପ୍ରାୟ ହେଉ । ତେବେ ତାହାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ନିଜସ୍ଵରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ତାହାର ନିମିତ୍ତ କିପରି ହେବ ? ତୁମ୍ଭେ ଯଦି ସଂଘାତ ଅନାଦି ସଂସାରରେ ନିରନ୍ତର ପ୍ରବାହରୂପରେ ଆବର୍ତ୍ତମାନ ହୁଏ



ଏବଂ ତାହାର ଆଶ୍ରୟରୁ ଅବିଦ୍ୟାଦି ହୁଏ' ବୋଲି କହ, ତଥାପି ସଂଘାତରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ଅନ୍ୟସଂଘାତ ନିୟମରୁ ଏତାଦୃଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ ଅଥବା ଅନିୟମ ଦ୍ଵାରା ସମାନ ଅଥବା ବିସଦୃଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ ?

(ଘ) ନିୟମ ସ୍ଵାକାର କଲେ ମନୁଷ୍ୟଶରୀର କେବେକେବେ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ହସ୍ତା ହୋଇ, ଅଥବା ଦେବ ଅଥବା ମନୁଷ୍ୟ ହେବ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଦୁଇଟି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ଯାହାର ଭୋଗପାଇଁ ସଂଘାତ ହେବ, ସେହି ଭୋକ୍ତା ସ୍ଥିର ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ତୁମ୍ଭର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହୁଏ । ତାହାଦ୍ଵାରା ଭୋଗ ଭୋଗପାଇଁ ହୁଏ ଅନ୍ୟର ପ୍ରାର୍ଥନାୟ ହେବନାହିଁ । ସେହିପରି ମୋକ୍ଷ ମୋକ୍ଷପାଇଁ ହେବ । ତଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟ ମୁମୁକ୍ଷୁ ପାଇଁ ନୁହେଁ । ଯଦି ଏହି ଦୁଇଟି ଅନ୍ୟଦ୍ଵାରା ପ୍ରାର୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ଭୋଗ ଓ ମୋକ୍ଷକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ସ୍ଥାୟୀ ହେବା ଉଚିତ୍ । ସ୍ଥାୟିତ୍ଵ ସ୍ଵାକାର କଲାପରେ କ୍ଷଣିକତ୍ଵ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବିରୋଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ଯଦି ଅବିଦ୍ୟାଦି କେବଳ ପରସ୍ପରର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ନିମିତ୍ତ ହେଉ, କିନ୍ତୁ ସ୍ଥାୟୀଭୋକ୍ତା ନ ହେଲେ ସଂଘାତ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଆମ୍ଭର ଅଭିପ୍ରାୟ ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ ୨୦ ॥

ଉତ୍ତରୋତ୍ପାଦେ ଚ ପୁନର୍ନିରୋଧାତ୍ ॥ ୨-୨-୨୦ ॥

ଚ-ଏବଂ, ଉତ୍ତରୋତ୍ପାଦେ-ଉତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମୟରେ, ପୂର୍ବ-ନିରୋଧାତ୍-କାରଣ-କ୍ଷଣର ନାଶ ସ୍ଵାକାର ହେଲେ ସୁଗତମତରେ ହେତୁର ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଉକ୍ତମେତବିଦ୍ୟାଦାନାମୁତ୍ପତ୍ତିମାତ୍ରନିମିତ୍ତତ୍ଵାନ୍ ସଂଘାତ-ସିଦ୍ଧିରସ୍ତୀତି । ତଦପି ତ୍ଵତ୍ପତ୍ତିମାତ୍ରନିମିତ୍ତତ୍ଵଂ ନ ସମ୍ଭବତା ତାଦମିଦାନାମୁପପାଦ୍ୟତେ । କ୍ଷଣଭଙ୍ଗବାଦିନୋଽୟମଭ୍ୟୁପଗମ ଉତ୍ତରସ୍ଥିତକ୍ଷଣ ଉତ୍ପଦ୍ୟମାନେ ପୂର୍ବ କ୍ଷଣୋ ନିରୁଧତ ଇତି । ନଚୈବ ମଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛତା ପୂର୍ବୋତ୍ତରଯୋକ୍ଷଣଯୋର୍ହେତୁଫଳଭାବଃ ଶକ୍ୟତେ ସଂପାଦୟିତୁମ୍ । ନିରୁଧମାନସ୍ୟ ନିରୁଦ୍ଧସ୍ୟ ବା ପୂର୍ବକ୍ଷଣସ୍ୟାଭାବଗ୍ରସ୍ତତ୍ଵା-ଦୁତ୍ତରକ୍ଷଣହେତୁତ୍ଵାନୁପପତ୍ତେଃ ।

(ଖ) ଅଥ ଭାବଭୂତଃ ପରିନିଷ୍ପନ୍ନାବସ୍ଥୁଃ ପୂର୍ବକ୍ଷଣ ଉତ୍ତରକ୍ଷଣସ୍ୟ ହେତୁରିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟସ୍ତଥାପି ନୋପପଦ୍ୟତେ । ଭାବଭୂତସ୍ୟ ପୁନର୍ବ୍ୟାପାରକଳ୍ପନାୟାଂ କ୍ଷଣାନ୍ତରସମ୍ବନ୍ଧପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଅଥବା ଏବାସ୍ୟବାପାର ଇତ୍ୟଭିପ୍ରାୟସ୍ତଥାପି ନୈବୋପପଦ୍ୟତେ । ହେତୁସ୍ଵଭାବାନୁପରତ୍ତ୍ଵସ୍ୟ ଫଳସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟସମ୍ଭବତ୍ । ସ୍ଵଭାବୋପ-ରାଗାଭ୍ୟୁପଗମେ ଚ ହେତୁସ୍ଵଭାବସ୍ୟ ଫଳକାଳାବସ୍ଥାୟିତ୍ଵେ ସତି କ୍ଷଣଭଙ୍ଗାଭ୍ୟୁପ-



ଗମତ୍ୟାଗପ୍ରସଙ୍ଗଃ ବିନୈବ ବା ସ୍ଵଭାବୋପରାଗେଣ ହେତୁଫଳଭାବମଭ୍ୟୁପଗଛତଃ ସର୍ବତ୍ର ତତ୍ପ୍ରାପ୍ତେରତିପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(ଗ) ଅପି ଉପାଦାନିରୋଧୌ ନାମ ବସ୍ତୁନଃ ସ୍ଵରୂପମେବ ବା ସ୍ୟାତାମବ-
ସ୍ଥାନ୍ତରଂ ବା ବସ୍ତୁନ୍ତରମେବ ବା । ସର୍ବଥାପି ନୋପପଦ୍ୟତେ । ଯଦି ତାବଦ୍ ଯତ୍ ପୁନଃ
ସ୍ଵରୂପମେବୋପାଦାନିରୋଧୌ ସ୍ୟାତାଂ ତତୋ ବସ୍ତୁଶ୍ଚ ଉପାଦାନିରୋଧାଶଙ୍କୌ ଚ
ପର୍ଯ୍ୟାୟାଃ ପ୍ରାପ୍ତୟୁଃ । ଅଥାସ୍ତି କର୍ତ୍ତୃବିଶେଷ ଇତିମେନ୍ୟତୋପାଦାନିରୋଧାଶଙ୍କାଭ୍ୟାଂ
ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତନୋ ବସ୍ତୁନ ଆଦ୍ୟନ୍ତାଶ୍ୟେ ଅବସ୍ଥେ ଅଭିଲେଖ୍ୟତେ ଇତି । ଏବମପ୍ୟାଦତ୍ତମଧ୍ୟକ୍ଷଣ-
ତ୍ରୟସମ୍ବନ୍ଧିତ୍ଵାଦ୍ ବସ୍ତୁନଃ ସ୍ୟାତାମଶ୍ଚମହିଷବତଃ; ତତୋବସ୍ତୁ ଉପାଦାନିରୋଧାଭ୍ୟାମସଂସୃଷ୍ଟମିତି
ବସ୍ତୁନଃ ଶାଶ୍ଵତତ୍ତ୍ଵପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଯଦି ଚ ଦର୍ଶନାଦର୍ଶନେ ବସ୍ତୁନ ଉପାଦାନିରୋଧୌ ସ୍ୟାତାମ୍ ।
ଏବମପି ଦ୍ରଷ୍ଟୂଧର୍ମୌ ଚୌ ନ ବସ୍ତୁଧର୍ମାବିତି ବସ୍ତୁନଃ ଶାଶ୍ଵତତ୍ତ୍ଵପ୍ରସଙ୍ଗ ଏବ ।
ତସ୍ମାଦପ୍ୟସଂଗତଂ ସୌଗତଂ ମତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଅବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ପରସ୍ପର
କେବଳ ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ନିମିତ୍ତ ହେବାରୁ ସଂଘାତସିଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ସେମାନେ ଉତ୍ପତ୍ତି
ମାତ୍ରର ନିମିତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେସବୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । କ୍ଷଣଭଙ୍ଗ
ବାଦୀମାନଙ୍କର ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯେ-ଉପଦ୍ୟମାନ ଉତ୍ତରକ୍ଷଣରେ ପୂର୍ବକ୍ଷଣ ନାଶ ହୁଏ ।
ଏହିପରି ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିବା ତୁମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତରକ୍ଷଣର କାର୍ଯ୍ୟକାରଣତାବ ସଂପାଦନ
କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ନଷ୍ଟ ହେଲେ ପୂର୍ବକ୍ଷଣ ଅଭାବଗ୍ରସ୍ତ ହେଲେ ଉତ୍ତରକ୍ଷଣର
କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଏଠାରେ ଅଭିପ୍ରାୟ ଯେ- ଭାବରୂପ ସିଦ୍ଧାବସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବକ୍ଷଣ
ଉତ୍ତରକ୍ଷଣର ହେତୁ ଅଟେ । ତଥାପି ଏହା ଉତ୍ପନ୍ନ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଭାବରୂପରେ ପୁନର୍ବାର
ବ୍ୟାପାର କଳ୍ପନା କଲାପରେ ଅନ୍ୟକ୍ଷଣ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଯଦି ଉତ୍ପତ୍ତି
ତାହାର ବ୍ୟାପାର ହୁଏ ବୋଲି କହ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ହେବନାହିଁ । କାରଣ-ହେତୁସ୍ଵଭାବରୁ
ଉପରକ୍ତ (ସମ୍ବନ୍ଧ) ନ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସ୍ଵଭାବରେ ଉପରାଗ
ସ୍ଵୀକାର କଲେ ହେତୁସ୍ଵଭାବକୁ ଫଳପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାୟୀ ହେଲାପରେ କ୍ଷଣଭଙ୍ଗ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର
ତ୍ୟାଗପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଅଥବା ହେତୁ ସ୍ଵଭାବଦ୍ଵାରା ଉପରକ୍ତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ଭାବକୁ
ସ୍ଵୀକାର କରୁନଥିବା ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ସବୁଠାରେ ତାହାର ପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ ଅତିପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଗ) ଉପାଦ ଓ ନିରୋଧବସ୍ତୁର ସ୍ଵରୂପ ହେଉ ଅଥବା ଅନ୍ୟବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଉ, ବା
ଅନ୍ୟବସ୍ତୁ ହେଉ, କିନ୍ତୁ ତାହା ସବୁ ସମୟରେ ଉପପନ୍ନ ନୁହେଁ, ଯଦି ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିନାଶ



ବସ୍ତୁ ସ୍ବରୂପ ହୁଏ, ତେବେ ତାହାଦ୍ବାରା ବସ୍ତୁଶବ୍ଦ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିନାଶ ଶବ୍ଦବାଚୀ ହେବ, ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥର ଦୁଇଟି ନାମ ହେବ । ଯଦି ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିନାଶ ଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ବସ୍ତୁର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତିମ ଅବସ୍ଥା ଅଛି- ଏହା କୌଣସି ବିଶେଷ ବୋଲି ଯଦି ସ୍ବାକାର କର, ଏହା ହେଲାପରେ ବସ୍ତୁର ଆଦି ମଧ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତ- ଏହି ତିନୋଟି କ୍ଷଣ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ସେଠାରେ କ୍ଷଣିକତ୍ବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହାନି ହେବ । ଯଦି ଅଶ୍ବ ଓ ମଇଁଷି ପରି ଉତ୍ପାଦ ଓ ନିରୋଧ ବସ୍ତୁଦ୍ବାରା ଅଧିକ ଭିନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ଉତ୍ପାଦ ବିନାଶଦ୍ବାରା ବସ୍ତୁ ଅସମ୍ବନ୍ଧ ହେବ । ତେଣୁ ବସ୍ତୁର ଶାଶ୍ବତ ହେବାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଯଦି ଦର୍ଶନ ଓ ଅଦର୍ଶନ ବସ୍ତୁର ଉତ୍ପାଦ ଓ ନିରୋଧ ହୁଏ, ତେବେ ଏହା ହେଲାପରେ ସେମାନେ ଦ୍ରଷ୍ଟାର ଧର୍ମ ହୁଅନ୍ତି, ବସ୍ତୁର ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ବସ୍ତୁର ଶାଶ୍ବତ ହେବାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିବ । ତେଣୁ ସୌଗତମତ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगोपद्यमन्यथा ॥ ୨୧ ॥

(୧) ଅସତି ପ୍ରତିଜ୍ଞୋପରୋଧୋ ଯୌଗପଦ୍ୟମନ୍ୟଥା ॥ ୨-୨-୨୧ ॥

ଅସତି-କାରଣ ବ୍ୟତିତ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ସ୍ବାକାର କଲେ, ପ୍ରତିଜ୍ଞୋପରୋଧଃପ୍ରତିଜ୍ଞା ବାଧା ପାଏ । ଅନ୍ୟଥା-କାର୍ଯ୍ୟପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାରଣ ରହିଲେ, ଯୌଗପଦ୍ୟମ ଦୁଇଟିର ଏକ ସମୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ କ୍ଷଣିକତ୍ବ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ହାନି ହେବ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) କ୍ଷଣଭଙ୍ଗବାଦେ ପୂର୍ବକ୍ଷଣୋ ନିରୋଧଗ୍ରସ୍ତତ୍ତ୍ବେନୁଭରସ୍ୟ କ୍ଷଣସ୍ୟ ହେତୁର୍ଭବତୀତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅଥାସତ୍ୟେବ ହତୌ ପଂକୋତ୍ପତ୍ତିଂ ବୁଝାତ୍ । ତତଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞୋପରୋଧଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଚତୁର୍ବିଧାନ ହେତୁନଃ ପ୍ରତୀତ୍ୟ ଚିତ୍ତଚୈତ୍ତ୍ବ ଉତ୍ପଦ୍ୟନ୍ତ ଇତୀୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୀୟେତ । ନିର୍ହେତୁକାୟାଂ ଗେହଭାବପ୍ରତିବନ୍ଧାତ୍ ସର୍ବଂ ସର୍ବତ୍ରୋତ୍ପଦ୍ୟତୋ । ଅଥୋଭରକ୍ଷଣୋତ୍ପତ୍ତିର୍ଯାବତ୍ତାବଦବତିଷ୍ଠତେ ପୂର୍ବକ୍ଷଣ ଇତି ବୁଝାଉତୋ ଯୌଗପଦ୍ୟଂ ହେତୁଫଳଯୋଃ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥାପି ପ୍ରତିଜ୍ଞୋପରୋଧେ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ । କ୍ଷଣିକାଃ ସର୍ବେ ସଂସ୍କାର ଇତୀୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞୋପରୁଧେତ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- କ୍ଷଣଭଙ୍ଗବାଦରେ ପୂର୍ବକ୍ଷଣ ନିରୋଧ ଗ୍ରସ୍ତହେଲେ ଉଭରକ୍ଷଣ ହେତୁ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି । ଯଦି ହେତୁର ନ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି ତୁମେ କହ, ନା, ତଦ୍ବାରା ପ୍ରତିଜ୍ଞା ବାଧା ପାଇବ । ଗୁରିପ୍ରକାର ହେତୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତକରି ଚିତ୍ତ ଓ ଚୈତ୍ତ୍ବ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ହାନି ଘଟେ । ନିର୍ହେତୁକ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ସ୍ବାକାର କରିବାରୁ ତାହା ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନ ହେବାରୁ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହୁଏ । ଯଦି କହ ଯେ-ଉଭରକ୍ଷଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂର୍ବକ୍ଷଣ ଅବସ୍ଥିତ ରହେ, ତେବେ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣ ସମକାଳୀନ ହେବେ । ତାହା ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ବାଧକ । ସମସ୍ତ ସଂସ୍କାର କ୍ଷଣିକ ଅଟେ- ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା ମଧ୍ୟ ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ।



प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥२२॥

(୧) ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାଃପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧାପ୍ରାପ୍ତିରବିଚ୍ଛେଦାତ୍ ॥୨-୨-୨୨॥

ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାଃପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧାପ୍ରାପ୍ତିଃ-ସନ୍ତାନ ଓ ସନ୍ତାତିଠାରେ ବୁଦ୍ଧି ପୂର୍ବକ ନାଶ ଓ ଅବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକ ନାଶର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଅବିଚ୍ଛେଦାତ୍-କାରଣ-ସନ୍ତାନ ଓ ସନ୍ତାତିର ବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେହି ଦୁଇଟିର ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅର୍ଥେ ତ ବୈନାଶିକାଃ କଳ୍ପଲକ୍ଷି ବୁଦ୍ଧିବୋଧଂ ତୁୟାଦନ୍ୟତ୍ସଂସ୍କୃତଂ କ୍ଷଣିକଂ ଚେତି । ତଦପି ତତ୍ରାୟଂ ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧାବାକାଶଂ ଚେତାତକ୍ଷତେ । ତୁୟମପି ଚୈତନ୍ୟବସ୍ତୁଭାବମାତ୍ରଂ ନିରୁପାଖ୍ୟମାତ୍ରଂ ନିରୁପାତ୍ୟମିତି ମନ୍ୟନ୍ତେ । ବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକଃ କିଳ ବିନାଶୋ ଭାବନାଂ ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧୋ ନାମ ଭାଷ୍ୟତେ; ତଦ୍ବିପରୀତୋଽପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧଃ, ଆବରଣାଭାବମାତ୍ରମାକାଶମିତି । ତେଷାମାକାଶଂ ପରସ୍ତାତ୍ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟତି । ନିରୋଧଦ୍ଵୟମିଦାନଂ ପ୍ରତ୍ୟାତକ୍ଷେ । ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାଃପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧଯୋଗପ୍ରାପ୍ତିଃ । ଅସମ୍ଭବ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଖ) କସ୍ମାତ୍ । ଅବିଚ୍ଛେଦାତ୍ । ଏତୌ ହି ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାଃପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧୌ ସନ୍ତାନଗୋଚରୌ ବା ସ୍ୟାତାଂ ଭାବତୋଚରୌ ବା । ନ ତାବତ୍ସନ୍ତାନଗୋଚରୌ ସମ୍ଭବତଃ । ସର୍ବେଷ୍ଠସ୍ଥି ସନ୍ତାନେଷୁ ସନ୍ତାନିନାମବିଚ୍ଛିନ୍ନେନ ହେତୁ ଫଳଭାବେନ ସନ୍ତାନ ବିଚ୍ଛେଦସ୍ୟାସମ୍ଭବାତ୍ । ନାପି ଭାବଗୋଚରୌ ସମ୍ଭବତଃ । ନହିଭାବାନାଂ ନିରନ୍ତରୋ ନିରୁପାଖ୍ୟୋ ବିନାଶଃ ସମ୍ଭବତି, ସର୍ବାସ୍ପର୍ଯ୍ୟବସ୍ତୁସ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନବଳେନାନୁୟମ୍ୟବିଚ୍ଛେଦ-ଦଦର୍ଶନାତ୍ । ଅସ୍ପଷ୍ଟପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନସ୍ପର୍ଯ୍ୟବସ୍ତୁସ୍ତୁ କୃତିକୃଷ୍ଟେନାନୁୟମ୍ୟବିଚ୍ଛେଦେନାନ୍ୟତ୍ରାପି ତଦନୁମାନାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପରପରିକଳ୍ପିତସ୍ୟ ବିରୋଧଦ୍ଵୟସ୍ୟାନୁପପତ୍ତିଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୁନଶ୍ଚ ବୈନାଶିକମାନେ କଳ୍ପନା କରନ୍ତି ଯେ-ବୁଦ୍ଧିବୋଧ, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରମେୟମାତ୍ର ଉପାଦ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିଠାରୁ ଭିନ୍ନ କ୍ଷଣିକ ଅଟେ । ଏହି ତିନୋଟି ପ୍ରତି ସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧ, ଅପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧ ଓ ଆକାଶକୁ କହନ୍ତି । ଏହି ତିନୋଟିକୁ ଅଭାବମାତ୍ର ତୁଚ୍ଛ ଅଟେ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଭାବର ବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକ ବିନାଶ ହେଉଛି ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧ, ତାହାର ବିପରୀତ ଅପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧ ଏବଂ ଆବରଣର ଅଭାବ ମାତ୍ରକୁ ଆକାଶ କୁହାଯାଏ । ସେଠାରେ ଆକାଶର ପ୍ରଥମେ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି । ଏହି ସମୟ ଦୁଇଟି ନିରୋଧକୁ ନିରାକରଣ କରେ-ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧ ଓ ଅପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧର ଅସମ୍ଭବ । ଏହାହିଁ ଶ୍ଵର୍ଷାର୍ଥ ।



(ଖ) କିପରି ? କାରଣ-ତାହାର ଅବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ । ଏମାନେ ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧ ଓ ଅପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧ ସନ୍ତାନଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି ଅଥବା ଭାବଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି କି ? କିନ୍ତୁ ସନ୍ତାନଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ-ସମସ୍ତ ସନ୍ତାନରେ ସନ୍ତାନୀଗୁଡ଼ିକର ବିଚ୍ଛେଦରହିତ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବ ହେଲେ ସନ୍ତାନର ବିଚ୍ଛେଦ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପ୍ରକାର ଭାବଗୋଚର ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ-ଭାବର ନିରନ୍ତର ଅବସ୍ଥା (ମିଥ୍ୟାବିନାଶ) ହୁଏ ନାହିଁ । ସବୁ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନରୁ ଅନ୍ୟର ବିଚ୍ଛେଦ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନଶାଳୀ ଅବସ୍ଥାରେ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଇ ଅନ୍ୟର ଅବିଚ୍ଛେଦଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟତ୍ର ତାହାର ଅନୁମାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ବୈନାଶିକ ପରିକଳ୍ପିତ ନିରୋଧ ଦ୍ୱୟର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ।

उभयथा च दोषात् ॥ ୨୩ ॥

(୧) ଉଭୟଥା ଚ ଦୋଷାତ୍ ॥ ୨-୨-୨୩ ॥

ଉଭୟଥା ଚ-ଅବିଦ୍ୟାର ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନରୁ ବିନାଶ ହୁଏ । ଅଥବା ନିଜେ ନିଜେ ବିନାଶ ହୁଏ । ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରକାରରେ ଦୋଷ ହେବାରୁ ସୌଗତମାନଙ୍କର ମତ ଅସଙ୍ଗତ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯୋଃକ୍ଷମବିଦ୍ୟାଦିନିରୋଧଃ ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧାନ୍ତଃପାତୀ ପରପରିକଳ୍ପିତଃ, ସ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନାଦ୍ ବା ସପରିକଳ୍ପରାତ୍ ସ୍ୟାତ୍ ସ୍ୱୟମେବ ବା । ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ବିକଳ୍ପେ ନିର୍ହେତୁକବିନାଶାଭ୍ୟୁପଗମହାନି ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଉତ୍ତରସ୍ମିନ୍ସୁ ମାର୍ଗୋ-ପଦେଶାନର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଏବମୁଭୟଥାପି ଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗାଦସମାଜ୍ଞସମିଦଂ ଦର୍ଶନମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ନିରୋଧରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଉଥିବା ଏହି ଅବିଦ୍ୟାଦି ନିରୋଧ ଉପରେ ପରିକଳ୍ପିତ କରାଯାଇଅଛି । ତାହା ସହାୟକ ସାଧନ ସହିତ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଅଥବା ସ୍ୱୟଂ ହୁଏ ? ପୂର୍ବ ବିକଳ୍ପରେ ନିର୍ହେତୁକ ବିନାଶର ଅଭ୍ୟୁପଗମହାନି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଦ୍ୱିତୀୟ ବିକଳ୍ପରେ ମାର୍ଗୋପଦେଶର ଆନର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଏହିପରି ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବାରୁ ଏହି ଦର୍ଶନ ଅସଙ୍ଗତ ହୁଏ ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ ୨୪ ॥

(୧) ଆକାଶେ ଚାବିଶେଷାତ୍ ॥ ୨-୨-୨୪ ॥

ଆକାଶେ ଚ-‘ଆତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସଂଭୂତଃ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଶବ୍ଦ ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ଆକାଶରେ ମଧ୍ୟ, ଅବିଶେଷାତ୍-ପୃଥ୍ୱୀଦ୍ୱାଦିପରି ସମାନବସ୍ତୁରୁ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ତେଣୁ ତାହା ଅବସ୍ଥୁ ନୁହେଁ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ତେଷାମେବାଭିପ୍ରେତଂ ନିରୋଧଦ୍ଵୟମାକାଶଂ ଚ ନିରୂପାଖ୍ୟମିତି, ତତ୍ ନିରୋଧଦ୍ଵୟସ୍ୟ ନିରୂପାଖ୍ୟତ୍ ପୁନଶ୍ଚାନ୍ନିରାକୃତମ୍ । ଆକାଶ-ସେୟଦାନାଂ ନିରାକ୍ରିୟତେ । ଆକାଶେ ଋଯୁକ୍ତୋ ନିରୂପାଖ୍ୟତ୍ପ୍ରାପ୍ୟପଗମଃ । ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟା ସ୍ଵପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧଯୋଗିବ ବସ୍ତୁତ୍ପତ୍ତିପତ୍ତେରବିଶେଷାତ୍ । ଆଗମପ୍ରାମାଣ୍ୟଭାବତ୍ ‘ଆତ୍ମନଃ ଆକାଶଃ ସମୂତ’ (ତେ ୨-୧) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ଆକାଶସ୍ୟ ଚ ବସ୍ତୁତ୍ପତ୍ତିର୍ହି । ବିପ୍ରତିପନ୍ନାନ୍ ପ୍ରତି ତି ଶବ୍ଦଗୁଣାନୁମେୟତ୍ ବକ୍ରବ୍ୟମ୍, ଗନ୍ଧାଦାନାଂ ଗୁଣାନାଂ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦିବସ୍ତୁଶ୍ରୟତ୍ଵଦର୍ଶନାତ୍ । ଅପି ଋଦରଣା ଭାବମାତ୍ରମାକାଶମିଚ୍ଛତାମେକସ୍ମିନ୍ ସୁପର୍ଣ୍ଣେ ପତତ୍ୟାବରଣସ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନତ୍ଵାତ୍ ସୁପ-ର୍ଣ୍ଣାନ୍ତରସ୍ୟୋପ୍ରିସ୍ତତୋନବକାଶତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଯତ୍ରାବରଣଭାବସ୍ତତ୍ ପତିଷ୍ୟତାତି ଚେତ୍ । ଯେନାବରଣା ଭାବୋ ବିଶେଷ୍ୟତେ ତତ୍ତ୍ଵି ବସ୍ତୁଭୂତ ମେବାକାଶଂ ସ୍ୟାତ୍, ନାବରଣାଭାବମାତ୍ରମ୍ । ଅପିଋଦରଣାଭାବମାତ୍ରମାକାଶଂ ମନ୍ୟମାନସ୍ୟ ସୌଗତସ୍ୟ ସ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମବିରୋଧଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ ।

(ଗ) ସୌଗତେ ହି ସମୟେ ‘ପୃଥ୍ବୀ ଭଗବଃ କିଂସଂନିଶ୍ଚୟା ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ପ୍ରତିବଚନପ୍ରବାହେ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦାନାମତେ ‘ବାୟଃ କିଂସଂ ନିଶ୍ଚୟଃ’ ଇତ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତିବଚନଂ ଭବତି ‘ବାୟୁରାକାଶସଂନିଶ୍ଚୟଃ’ ଇତି । ତଦାକାଶସ୍ୟାବସ୍ତୁତ୍ଵେ ନ ସମଞ୍ଜସଂ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟଯୁକ୍ତମାକାଶସ୍ୟାବସ୍ତୁତ୍ଵମ୍ । ଅପିଚ ନିରୋଧ ଦ୍ଵୟମାକାଶଂ ଚ ତ୍ଵୟମପେୟତନ୍ମିରୂପାଖ୍ୟମବସ୍ତୁ ନିତ୍ୟଂଚେତି ନିତ୍ୟତ୍ଵଂ ବା ସମ୍ଭବତି, ବସ୍ତୁଶ୍ରୟତ୍ଵାଦ୍ଧର୍ମଧର୍ମବ୍ୟବହାରସ୍ୟ । ଧର୍ମଧର୍ମିଭାବେ ହି ଘଟାଦିବଦ୍ ବସ୍ତୁତ୍ଵମେବ ସ୍ୟାନ୍ ନିରୂପାଖ୍ୟତ୍ଵମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଦୁଇଟି ନିରୋଧ ଓ ଆକାଶ ତୁଚ୍ଛ ଅଟେ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଅଭିପ୍ରେତ ଅଟେ । ସେଠାରେ ଦୁଇଟି ନିରୋଧର ତୁଚ୍ଛତ୍ଵ ପ୍ରଥମେ ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି, ବର୍ତ୍ତମାନ ଆକାଶର ତୁଚ୍ଛତ୍ଵକୁ ନିରାକରଣ କରାଯାଉଅଛି । ଆକାଶରେ ତୁଚ୍ଛତ୍ଵସ୍ଵାକାର ଅଯୁକ୍ତ ଅଟେ । କାରଣ-ସେଠାରେ ପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧ ଓ ଅପ୍ରତିସଂଖ୍ୟାନିରୋଧ ସଦୃଶ ବସ୍ତୁର ପ୍ରତିପତ୍ତି ହୁଏ । ସେଠାରେ ଆଗପ୍ରମାଣଦ୍ଵାରା ବସ୍ତୁତ୍ଵ ହୁଏ । ‘ଆତ୍ମନଃ’ (ଆତ୍ମାଠାରୁ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଆକାଶରେ ବସ୍ତୁତ୍ଵ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ହୁଏ । ଆଗମ ପ୍ରାମାଣ୍ୟକୁ ସ୍ଵାକାର କରୁ ନଥିବା ପ୍ରତିପକ୍ଷମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଆକାଶ ଶବ୍ଦ ଗୁଣାନୁମେୟ ହୁଏ-ଏହାହିଁ କହିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) କାରଣ-ଗନ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣର ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ବସ୍ତୁ ଆଶ୍ରୟରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ । ଆକାଶକୁ ଆବରଣାଭାବମାତ୍ର ରୂପେ ସ୍ଵାକାର କରିବା ମତରେ ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷୀ ଉଡ଼ିଗଲାପରେ ଆବରଣ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବି ଉଡ଼ିବାକୁ ଅଭିଳାଷ କରୁଥିବା ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷୀର ଅନବକାଶତ୍ଵପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଯଦି କହମେ-ଏଠାରେ ଆବରଣର ଅଭାବ ଅଛି; ସେଠାରେ



ଉଡ଼ିବ, ତେବେ ଯାହାଦ୍ୱାରା ଆବରଣ ଅଭାବ ବିଶେଷିତ ହୁଏ, ତେବେ ସେଠାରେ ବସ୍ତୁଭୂତ ଆକାଶ ରହେ । ଆବରଣର ଅଭାବମାତ୍ର ନୁହେଁ । ଆବରଣର ଅଭାବ ମାତ୍ରକୁ ଆକାଶରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ନିଜେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଗ) କାରଣ ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନରେ ‘ପୃଥିବୀ ଭଗବ’ (ହେ ଭଗବନ୍ ପୃଥିବୀ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଆଶ୍ରିତ ରହେ) ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ପ୍ରବାହରେ ପୃଥିବୀ ପ୍ରଭୃତିର ଶେଷରେ ‘ବାୟୁକିମ୍’ (ବାୟୁ କେଉଁଠାରେ ଆଶ୍ରିତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନର ‘ବାୟୁରାକାଶ’ (ବାୟୁ ଆକାଶରେ ଆଶ୍ରିତ ହୁଏ) ଏହା ଉତ୍ତର । ଆକାଶକୁ ଅବସ୍ଥୁରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ତାହା ସଂଗତ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆକାଶର ଅବସ୍ଥୁର ଅସ୍ତ୍ରୁତ ଅଟେ । ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ନିରୋଧ ଏବଂ ଆକାଶ, - ଏହି ତିନୋଟି ନିରୂପାଖ୍ୟ, ଅବସ୍ଥୁ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଏହା ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ଅଟେ । କାରଣ-ଅବସ୍ଥୁ ନିତ୍ୟ ଅଥବା ଅନିତ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଧର୍ମଧର୍ମବ୍ୟବହାର ବସ୍ତୁର ଆଶ୍ରିତ ଅଟେ । ଧର୍ମଧର୍ମଭାବ ହେଲେ ଘଟାଦିପରି ବସ୍ତୁର ହେବ । ତାହା ତୁଚ୍ଛ ନୁହେଁ ।

अनुस्मृतिश्च ॥ २५ ॥

୧-ଅନୁସ୍ମୃତେଷ୍ଠ ॥ ୨-୨-୨୫ ॥

ଉପଲବ୍ଧ ହେଲାପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ସ୍ମରଣ ଅନୁସ୍ମୃତି ଅଟେ । ତଦ୍ୱାରା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ଯେ- ଅନୁଭବକର୍ତ୍ତା ଆତ୍ମା କ୍ଷଣିକ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପିଚ ବୈନାଶିକଃ ସର୍ବସ୍ୟ ବସ୍ତୁନଃ କ୍ଷଣିକତାମଭ୍ୟୁପ-
ଯନ୍ନୁପଲବ୍ଧୁରପି କ୍ଷଣିକତା ମଭ୍ୟୁପେକ୍ଷାତ୍ । ନ ଚ ସା ସମ୍ଭବତି । ଅନୁସ୍ମୃତେଃ
ଅନୁଭବମୂଳବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନମୁଦ୍ୟମାନଂ ସ୍ମରଣମେବାନୁସ୍ମୃତିଃ । ସା ଚେପଲବ୍ଧ୍ୟକକର୍ତ୍ତୃକା ସତୀ
ସମ୍ଭବତି । ପୁରୁଷାତ୍ତରୋପଲବ୍ଧ୍ୟ ବିଷୟେ ପୁରୁଷାତ୍ତରସ୍ୟ ସୂତ୍ୟଦର୍ଶନାତ୍ । କଥଂ
ହ୍ୟହମଦୋଃଦ୍ରାକ୍ଷମିଦଂ ପଶ୍ୟାମାତି ଚ ପୂର୍ବୋତ୍ତରଦର୍ଶନେ୍ୟକସ୍ମିନ୍ନସତି ପ୍ରତ୍ୟୟଃ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ଅପିଚ ଦର୍ଶନସ୍ମରଣଯୋଃ କର୍ତ୍ତର୍ଯ୍ୟକସ୍ମିନ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିକ୍ଷା ପ୍ରତ୍ୟୟଃ ସର୍ବସ୍ୟ
ଲୋକସ୍ୟ ପ୍ରିୟଦୋଃହମଦୋଃଦ୍ରାକ୍ଷମିଦଂ ପଶ୍ୟାମାତି । ଯଦି ହି ତୟୋର୍ଭିନ୍ନଃ କର୍ତ୍ତା ସ୍ୟାତତୋଽହଂ
ସ୍ମରାମ୍ୟଦ୍ରାକ୍ଷାଦନ୍ୟ ଇତି ପ୍ରତୀକ୍ଷାତ୍ । ନ ଡେବଂ ପ୍ରତ୍ୟେତି କର୍ତ୍ତ୍ରିତ୍ । ଯତ୍ତ୍ରେବଂ ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ତୁତ୍ତ
ଦର୍ଶନସ୍ମରଣଯୋର୍ଭିନ୍ନମେବ କର୍ତ୍ତାରଂ ସର୍ବାଲୋକୋଽବଗଚ୍ଛତି । ସ୍ମରାମ୍ୟହମସା ଦୋଃଦ୍ରାକ୍ଷାଦିତି ।
ଇହ ଡ୍ଵହମଦୋଃଦ୍ରାକ୍ଷମିତି ଦର୍ଶନସ୍ମରଣଯୋବୈନାଶିକୋଽପ୍ୟାତ୍ମାନମେବେକଂ
କର୍ତ୍ତାରମବଗଚ୍ଛତି । ନ ନାହମିତ୍ୟାତ୍ମନୋ ଦର୍ଶନଂ ନିହୁତଂ ନିହୁତେ ଯଥାଗ୍ନିରୁଷ୍ଣୋଽପ୍ରକାଶ
ଇତି ବା । ତତ୍ତ୍ରେବଂ ସତ୍ୟେକସ୍ୟ ଦର୍ଶନସ୍ମରଣଲକ୍ଷଣ-କ୍ଷଣଦ୍ୱୟସମ୍ଭବେ କ୍ଷଣିକଦ୍ୱାଭ୍ୟୁ-
ପଗମହାନିରପରିହାର୍ଯ୍ୟୋ ବୈନାଶିକସ୍ୟ ସ୍ୟାତ୍ ।



(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିଠାରୁ ଅତିରିକ୍ତ ବୈନାଶିକ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁର କ୍ଷଣିକତା ସ୍ଵୀକାର କରି ଉପଲବ୍ଧିର କ୍ଷଣିକତା ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । ତାହା କିନ୍ତୁ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅସୁସ୍ଥି ହିଁ ପ୍ରମାଣ । ଅନୁଭବ ହେବାପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ସ୍ମରଣକୁ ଅନୁସୂତି କରନ୍ତି । ତାହାର ଓ ଉପଲବ୍ଧିର ଗୋଟିଏ କର୍ତ୍ତା ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି । କାରଣ-ଗୋଟିଏ ପୁରୁଷର ଅନୁଭବ ବିଷୟରେ ପୁରୁଷର ସୂଚି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ମୁଁ ଏହା ଦେଖିଲି, ମୁଁ ଏହା ଦେଖୁଅଛି । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ପୂର୍ବୋତ୍ତର ଏକ ଦୃଷ୍ଟାରେ ନ ହେଲେ କିପରି ହେବ ?

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଅନୁଭବ ଓ ସ୍ମରଣ ଗୋଟିଏ କର୍ତ୍ତା ‘ହେଲେ ମୁଁ ଏହା ଦେଖିଥିଲି, ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଦେଖୁଅଛି’ ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିକ୍ଷାପ୍ରତ୍ୟୟ ସର୍ବଲୋକରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଯଦି ସେହି ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ କର୍ତ୍ତା ହୁଏ, ତେବେ ତାହାଦ୍ଵାରା ‘ମୁଁ ସ୍ମରଣ କରୁଛି, ଅନ୍ୟଜଣେ ଦେଖିଥିଲା, ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେବ । ପରନ୍ତୁ କାଳକୁ ଏପରି ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଏପରି ପ୍ରତୀତି ହୁଏ, ସେଠାରେ ଜ୍ଞାନ ଓ ସ୍ମରଣଭିନ୍ନ କର୍ତ୍ତାକୁ ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି ଯେ- ମୁଁ ସ୍ମରଣ କରୁଅଛି, ସେ ତାହା ଦେଖିଲା ।’ ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ମୁଁ ଏହା ଦେଖିଲି’ ଏହି ଦର୍ଶନ ଓ ସ୍ମରଣର ଏକତ୍ଵ କର୍ତ୍ତାରୂପରେ ଆତ୍ମାକୁ ବୈନାଶିକମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । ଯେଉଁଠି କର୍ତ୍ତା ରୂପରେ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହାର ‘ମୁଁ ନୁହେଁ’ ଏହା କହି ଅପଲାପ କରେ ନାହିଁ । ଯେପରି ‘ଅଗ୍ନିର ଅନୁଷ୍ଠ ଓ ଅପ୍ରକାଶ ଅଟେ’ ଏହା କହି ଅପଲାପ କରେ ନାହିଁ । ସେଠାରେ ଏପରି ହେଲେ ଗୋଟିକର ଦର୍ଶନ ଓ ସ୍ମରଣରୂପ ଦୁଇଟି କ୍ଷଣର ସହିତ ସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ବୈନାଶିକକୁ କ୍ଷଣିକତ୍ଵ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହାନି ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ହେବ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତଥାନ୍ତରାମନନ୍ତରାମାୟନ ଏବ ପ୍ରତିପତ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିକ୍ଷା-ନୈକକର୍ତ୍ତୃକାମୋଭମାଦୁଷ୍ଟାସାଦତାତାତ୍ଵ ପ୍ରତିପତ୍ତିରାଜଦ୍ଵନ୍ ଆତ୍ମେକକର୍ତ୍ତୃକାଃ ପ୍ରତିସଂଦଧାନଃ କଥଂ କ୍ଷଣଭଜାବାଦୀ ବୈନାଶିକୋ ନାପତ୍ରପେତ । ସ ଯଦି ବୁଦ୍ଧାତ୍ତସାଦୃଶ୍ୟାଦେତତ୍ ସଂପ୍ରସ୍ୟତ ଇତି । ତଂ ପ୍ରତି ବୁଦ୍ଧାତ୍ । ତେନେଦଂ ସଦୃଶମିତିଦୃଶ୍ୟାଭିଭାବ୍ୟାଦୃଶ୍ୟାସ୍ୟ, କ୍ଷଣଭଜାବାଦିନଃ ଯଦୃଶୟୋର୍ଦ୍ଵୟୋଃ ବସ୍ତୁନୋର୍ଗ୍ରହୀତୁରେକସ୍ୟାଭାବାତ୍, ସାଦୃଶ୍ୟନିମିତ୍ତଂ ପ୍ରତିସଂଧାନମିତି ମିଥ୍ୟାପ୍ରକାପ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ସ୍ୟାଜେତ୍ ପୂର୍ବୋତ୍ତରୟୋଃ କ୍ଷଣୟୋଃ ସାଦୃଶ୍ୟସ୍ୟ ଗ୍ରହଣତୈକଃ, ତଥାସତ୍ୟେକସ୍ୟ କ୍ଷଣଦୃଶ୍ୟାବସ୍ଥାନାତ୍ କ୍ଷଣିକତ୍ଵପ୍ରତିଜ୍ଞା ପାତ୍ତ୍ୟତେ । ତେନେଦଂ ସଦୃଶମିତି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନ୍ତରମେବେଦଂ ନ ପୂର୍ବୋତ୍ତରକ୍ଷଣଦୃଶ୍ୟଗ୍ରହଣନିମିତ୍ତମିତି ତେତ୍ । ନ । ତେନେଦମିତି ଭିନ୍ନପଦାର୍ଥୋପାଦାନାତ୍ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନ୍ତରମେବ ତେତସାଦୃଶ୍ୟବିଷୟଂ ସ୍ୟାତ୍ ତେନେଦଂ ସଦୃଶମିତି ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗୋନର୍ଥକଃ ସ୍ୟାତ୍ । ସାଦୃଶ୍ୟମେତ୍ୟବ ପ୍ରୟୋଗଃ ପ୍ରାପ୍ତୟାତ୍ ।



(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ସେହିପରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଦଶାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ଷଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ତ୍ତମାନ ହେଉଥିବା ପ୍ରତିପତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମକର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରତିସନ୍ଧାନ କରି କ୍ଷଣଭଙ୍ଗ ବାଦୀ ବୈନାଶିକ କାହିଁକି ଲଜିତ ହେଉ ନାହାନ୍ତି ? ଯଦି ସେମାନେ ଏପରି କହନ୍ତି ଯେ- ସାଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାରା ଏହି ପ୍ରତିସନ୍ଧାନ ହୁଏ, ତେବେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କହିବା କଥା ଯେ- ‘ତେନେଦଂ ସଦୃଶମ୍’ (ଏହି ତାଦୃଶ ଅଟେ) ଏହି ସାଦୃଶ୍ୟ ଦୁଇଟିର ଅଧୀନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହି ଦୁଇଟି ସଦୃଶ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ଗ୍ରହଣ କ୍ଷଣଭଙ୍ଗବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ଜଣକର ନହୋଇ ସାଦୃଶ୍ୟନିର୍ମିତକ ପ୍ରତିସଂଧାନ ହୁଏ । ଏହା ମିଥ୍ୟା ପ୍ରକାପ ହେବ ।

(ଖ) ଯଦି ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର କ୍ଷଣର ସାଦୃଶ୍ୟକୁ ଜଣେ ଗ୍ରହଣୀତା ରହେ, ତେବେ ଏହିପରି ହେବାରୁ ଗୋଟିକୁ କ୍ଷଣ ଦ୍ୱୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବସ୍ଥିତ ହେବାରୁ କ୍ଷଣିକତ୍ୱ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ବାଧ୍ୟତ ହେବ । ଯଦି କହ ଯେ- ‘ତେନେଦଂ ସଦୃଶମ୍’ ଏହା ଭିନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ଏହି କ୍ଷଣଦ୍ୱୟଗ୍ରହଣ ନିର୍ମିତକ ନୁହେଁ, ତଥାପି ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ ‘ତେନେଦମ୍’ ଏହିପ୍ରକାର ଭିନ୍ନ ପଦାର୍ଥର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ । ଯଦି ଏହି ସାଦୃଶ୍ୟ ବିଷୟକ ଅନ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ, ତେବେ ‘ତେନେଦଂ ସଦୃଶମ୍’ ଏହି ବାକ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ଅନର୍ଥକ ହେବ । ‘ସାଦୃଶ୍ୟମ୍’ ଏହି ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଯଦା ହି ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧି ପଦାର୍ଥ ପରାକ୍ଷକେନ୍ ପରିଗ୍ରହ୍ୟତେ ତଦା ସ୍ୱପକ୍ଷସିଦ୍ଧି ପରପକ୍ଷଦୋଷୋ ବୋଭୟମପ୍ୟୁଷ୍ୟମାନଂ ପରାକ୍ଷକାରଣମାତ୍ମନଃ ଯଥାର୍ଥତ୍ୱେନ ନ ବୁଦ୍ଧିସନ୍ତାନମାରୋହତି । ଏବମେବେଷୋଃର୍ଥଃ ଇତି ନିଶ୍ଚିତଂ ଯତ୍ତଦେବ ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ତତୋଽନ୍ୟଦୃଷ୍ୟମାନଂ ବହୁପ୍ରକାପିତ୍ୱମାତ୍ମନଃ କେବଳଂ ପ୍ରଖ୍ୟାପୟେତ୍ । ନ ଗନ୍ଧଂ ସାଦୃଶ୍ୟାତ୍ ସଂବ୍ୟବହାରୋ ଯୁକ୍ତଃ । ତଦ୍ଭାବାବଗମାତ୍-ତସଦୃଶଭାବାନବଗମାତ୍ ।

(ଖ) ଭବେଦପି କଦାଚିଦ୍ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁନି ବିପ୍ରଲମ୍ବସମ୍ଭବରାଜଦେବେଦଂ ସ୍ୟାଉତସଦୃଶଂ ବେତି ସନ୍ଦେହଃ । ଉପଲବ୍ଧିହି ତୁ ସନ୍ଦେହୋଽପି ନ କଦାଚିଦ୍ ଭବତି ସ ଏବାହଂ ସ୍ୟାଂ ତତ୍ସଦୃଶୋ ବେତି । ଯ ଏବାହଂ ପୂର୍ବେଦ୍ୱ୍ୟରଦ୍ରାଷ୍ଠଂ ସ ଏବାହମସ୍ୟ ସ୍ମରାମାତି ନିଶ୍ଚିତ ତଦ୍ଭାବୋପଲମ୍ବତ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟୁପପନ୍ନୋ ବୈନାଶିକସମୟଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେଉଁ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧି ପଦାର୍ଥର ପରାକ୍ଷକ ଦ୍ୱାରା ପରିଗ୍ରହଣ ନ ହେବ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱପକ୍ଷର ସିଦ୍ଧି ଓ ପରପକ୍ଷର ଦୋଷ ଏହି ଦୁଇଟି କହି ଯଥାର୍ଥରୂପରେ ପରାକ୍ଷକର ଓ ନିଜବୁଦ୍ଧି ସନ୍ତାନରେ ଆସେ ନାହିଁ । ଏହି ପଦାର୍ଥ ଏପରି ଅଟନ୍ତି, ଏହା ଯାହା ନିଶ୍ଚିତ ଅଟେ, ତାହା କହିବା ଉଚିତ୍ । ତାହା ଭିନ୍ନକୁ କହି କେବଳ ନିଜେ ବହୁ ପ୍ରକାପିତ୍ୱ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କରିବ । ଏହି ସଂବ୍ୟବହାର ସାଦୃଶ୍ୟରୁ ହେବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ସେ ଏହା’ ଏହି ସଦ୍ଭାବର ଜ୍ଞାନହୁଏ ଏବଂ ତାହାର ସମାନ ଏହା’ ସେହିପରି ତତ୍ସଦୃଶଭାବ ଅବଗତ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(ଖ) ବାହ୍ୟବସ୍ତୁରେ ବିପ୍ଳବକ ସମ୍ଭବ ହେଲେ ‘ସେ ଏହା ଅଟେ’ ଅଥବା ‘ତାହା ସଦୃଶ ଅଟେ’- ଏହି ସନ୍ଦେହ କଦା ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧ ଆତ୍ମାରେ ‘ସେ ମୁଁ ଅଟେ’ ଅଥବା ‘ତାହା ସଦୃଶ ମୁଁ’ ଏହିପରି ସନ୍ଦେହ କଦାପି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଯାହାକୁ ମୁଁ ପ୍ରଥମ ଦିନରେ ଦେଖିଥିଲି, ତାହାକୁ ଆଜି ସ୍ମରଣ କରୁଅଛି । ଏହି ପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚିତ ତତ୍ତ୍ଵାବ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ବୈନାଶିକଦର୍ଶନ ଅନୁପପନ୍ନ ନୁହେଁ ।

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ ୨୬ ॥

୧-ନାସତୋଽଦୃଷ୍ଟତ୍ଵାତ୍ ॥ ୨-୨-୨୬ ॥

ଅସତଃ-ଅଭାବରୁ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି, ନ-ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଦୃଷ୍ଟତ୍ଵାତ୍-କାରଣ ଅସତ୍ ନରଶୃଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତିରୁ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟନ୍ତୁପପନ୍ନୋ ବୈନାଶିକସମୟଃ, ଯତଃ ସ୍ଥିର ମନୁଯାୟି-କାରଣମନଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛତାମଭାବାଦ୍ ଭାବୋତ୍ପତ୍ତିରିତ୍ୟେତଦାପଦ୍ୟତେ । ଦର୍ଶୟନ୍ତି ଚ ଭାବାଦ୍ ଭାବୋତ୍ପତ୍ତିମ୍-‘ନାନୁପମଦ୍ୟ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବାତ୍’ ଇତି । ବିନଷ୍ଟାଦ୍ ହି କିଳ ବୀଜାଦଞ୍ଜୁର ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ, ତଥା ବିନଷ୍ଟାତ୍ କ୍ଷୀରାଦ୍ୟ । ମୃତ୍ପିଣ୍ଡାଜ ଘଟା । କୃତସ୍ତ୍ରାଜେତ୍ କାରଣାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟମୁତ୍ପଦ୍ୟତାବିଶେଷାତ୍ ସର୍ବଂ ସର୍ବତ ଉତ୍ପଦ୍ୟତ । ତସ୍ମାଦଭାବଗ୍ରସ୍ତେଭ୍ୟ ବୀଜାଦିଭ୍ୟୋଽଞ୍ଜୁରାଦାନାମୁତ୍ପଦ୍ୟମାନଦ୍ଵାଦଭାବାଦ୍ ଭାବୋତ୍ପତ୍ତିରିତି ମନ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ଵେଦମୁତ୍ୟତେ-‘ନାସତୋଽଦୃଷ୍ଟତ୍ଵାତ୍’ ଇତି ନାଭାବାଦ୍ ଭାବ ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ । ଯଦ୍ୟଭାବାଦଭାବ ଉତ୍ପଦ୍ୟତାଭାବାଦ୍ଵା ବିଶେଷାତ୍ କାରଣବିଶେଷାଭ୍ୟୁପଗମୋଽନର୍ଥକଃ ସ୍ୟାତ୍ । ନହି ବୀଜାଦାନାମୁପମୁଦିତାନାଂ ଯୋଽଭାବସ୍ତସ୍ୟାଭାବସ୍ୟ ଶଶବିଷାଣାଦାନାଂ ତ ନିଃସ୍ଵଭାବଦ୍ଵାବିଶେଷାଦଭାବତ୍ଵେ କର୍ତ୍ତ୍ଵିଦ୍ବିଶେଷାଃସ୍ତ୍ରି, ଯେନ ବୀଜାଦେବାଞ୍ଜୁରୋ ଜାୟତେ କ୍ଷୀରାଦେବ ଦଧିତାତ୍ୟେବଂ ଜାତାୟକଃ କାରଣ ବିଶେଷାଭ୍ୟୁପଗମୋଽର୍ଥବାନ୍ ସ୍ୟାତ୍ । ନିର୍ବିଶେଷସ୍ୟ ଦ୍ଵାବସ୍ୟ କାରଣଦ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମେ ଶଶବିଷାଣାରିଭ୍ୟୋପ୍ୟଞ୍ଜୁରାଦୟୋ ଜାୟେରନ୍ । ନ ଚୈବଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଯଦି ପୁନରଭାବସ୍ୟାପି ବିଶେଷୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତୋତ୍ପଳାଦାନାମିବ ନାଳଦ୍ଵାଦିସ୍ତତୋ ବିଶେଷବଦ୍ଵାଦେବାଭାବସ୍ୟ ଭାବଦ୍ଵାମୁତ୍ପଳାଦିବତ୍ ପ୍ରସଜ୍ୟେତ । ନାପ୍ୟଭାବଃ କସ୍ୟଚିଦୁତ୍ପତ୍ତି ହେତୁଃ ସ୍ୟାତ୍, ଅଭାବଦ୍ଵାଦେବ, ଶଶବିଷାଣାଦିବତ୍ । ଅଭାବାଜ୍ଞ ଭାବୋତ୍ପତ୍ତିରଭାବନିତମେବ ସର୍ବଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ସ୍ୟାତ୍ ନ ଚୈବଂ ଦୃଶ୍ୟତେ । ସର୍ବସ୍ୟ ତ ବସ୍ତୁନଃ ସ୍ଵେନ ସ୍ଵେନ ରୂପେଣ ଭାବାମ୍ବେନୈବୋପଲଭ୍ୟମାନଦ୍ଵାତ୍ । ନଚ ମୃଦାଦ୍ଵିତାଃ ଶରାବାଦୟୋ ଭାବାସ୍ତଦ୍ଵାଦିବିକାରାଃ କେନଚିଦଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ମୃଦ୍ ବିକାରାନେବ ତୁ ମୃଦାଦ୍ଵିତାନ୍ ଭାବାଂଲୋକଃ ପ୍ରତ୍ୟେତି ।



(ଘ) ଯଦ୍ଭୁକ୍ତଂ ସ୍ୱରୂପୋପମର୍ଦ୍ଦମନ୍ତରେଣ କସ୍ୟଚିଦତ୍ କୂଟସ୍ଥସ୍ୟ ବସ୍ତୁନଃ କାରଣଦ୍ୱାନୁପପତ୍ତେରଭାବାଦ୍ ଭାବୋପୃତ୍ତିର୍ବିତ୍ତୁର୍ହତୀତି । ତଦ୍ଦୁରୁକ୍ତମ୍ । ସ୍ଥିରସ୍ୱଭାବାନାମେବ ସୁବର୍ଣ୍ଣଦାନଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାୟମାନାନାଂ ରୂପକାଦିକାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବଦର୍ଶନାତ୍ । ଯେଷ୍ପି ବୀଜାଦିଷୁ ସ୍ୱରୂପୋପମର୍ଦ୍ଦୋ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ ତେଷ୍ପି ନାଃସାରୁପମୃଦ୍ୟମାନା ପୂର୍ବାବସ୍ଥୋତ୍ତରାବସ୍ଥାୟାଃ କାରଣମତ୍ତ୍ୱ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ଅନୁପମୃଦ୍ୟମାନାନାମେବାନୁପାୟିନାଂ ବୀଜାଦ୍ୟବୟବାନାମଜ୍ଞରାଦି କାରଣଭାବତ୍ତ୍ୱ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍‌ସଦଭ୍ୟଃ ଶଶବିଷାଣାଦିଭ୍ୟଃ ସଦୁପଭ୍ୟଦର୍ଶନାତ୍ ସଦଭ୍ୟଃ ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦିଭ୍ୟଃ ସଦୁପଭି ଦର୍ଶନାଦନୁପପନ୍ନୋଽୟମଭାବାଦ୍ ଭାବୋପୃତ୍ତିମତ୍ତ୍ୱ୍ୟୁପଗମଃ ।

(ଙ) ଅପିତ ଚତୁର୍ଭିର୍ଭୂତୈଷା ଉପାଦ୍ୟନ୍ତେ, ପରମାଣୁଭ୍ୟଃ ଭୂତଭୌତିକଲକ୍ଷଣଃ ସମୁଦାୟ ଉପାଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟତ୍ତ୍ୱ୍ୟୁପଗମ୍ୟ ପୁନରଭାବାଦ୍ ଭାବୋପୃତ୍ତିଂ କଞ୍ଚୟଦ୍ ଭିରତ୍ତ୍ୱ୍ୟ ପଗତମପହ୍ନୁବାନୈବୈନାଶିକୈଃ ସର୍ବୋ ଲୋକ ଆକୂଳାକ୍ରିୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ତେଣୁ ବୈନାଶିକ ଦର୍ଶନ ଅପୃକ୍ତ ଅଟେ, କାରଣ- ସ୍ଥିର ଓ ଅନୁପାୟୀ (କାର୍ଯ୍ୟ) ଅନୁସ୍ଥିତ କାରଣ ସ୍ୱାକାର କରୁନଥିବା ମତରେ ଅଭାବରୁଭାବ ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବ-ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ‘ନାନୁପମୃଦ୍ୟ’ (କାରଣ ନାଶ ହୋଇ ବିନାକାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରାପ୍ତଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଅଭାବରୁଭାବ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ସେ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି ଅଭାବରୁ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି । ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ବିନଷ୍ଟ ବୀଜରୁ ଅଙ୍କୁର, ବିନଷ୍ଟ ଦୁଧରୁ ଦଧି, ଓ ବିନଷ୍ଟ ମୃତ୍ତିପିଣ୍ଡରୁ ଘଟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ଯଦି କୂଟସ୍ଥ କାରଣରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ କୂଟସ୍ଥତ୍ୱ ସମାନ ହେଲେ ସମସ୍ତେ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ଅଭାବଗ୍ରସ୍ତବୀଜାଦିରୁ ଅଙ୍କୁରାଦି ଉତ୍ପଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି ।

(ଖ) ସେହି ବିଷୟରେ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି- ‘ନାସତୋଽଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାର୍’ ଅଭାବରୁ ଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ଅଭାବରୁଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ଅଭାବରୁ ସର୍ବତ୍ର ସମାଛି ହେବାର ବିଶେଷ ସ୍ୱାକାର ନିଷ୍ପଳ ହେବ । ଏହା ବିନଷ୍ଟ ହୋଇ ବୀଜାଦିର ଅଭାବ ହୁଏ । ସେହି ଅଭାବରେ ଏବଂ ଶଶବିଷାଣାଦିର ନିଃସ୍ୱଭାବତଃ ସମାନତା ହେଲେ ଅଭାବତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା କିଛି ବିଶେଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରିକି ବୀଜରୁ ଅଙ୍କୁର, ଦୁଧରୁ ଦଧି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାରର କାରଣ ବିଶେଷର ସ୍ୱାକାର ପ୍ରୟୋଜନବାନ୍ ହେବା ଉଚିତ, ନିର୍ବିଶେଷ ଅଭାବକୁ କାରଣ ରୂପ ସ୍ୱୀକୃତ କଲେ ଶଶବିଷାଣରୁ ଅଙ୍କୁରାଦି ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବେ । ପରନ୍ତୁ ଏପରି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯେପରି ନାଳଦ୍ୱାଦି କମଳାଦି ବିଶେଷ ଅଟେ, ସେପରି ଯଦି ଅଭାବର ବିଶେଷ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ବିଶେଷତ୍ୱର ହେଲେ କମଳପରି ଅଭାବରେ ଭାବ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।



ଅଭାବ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଉତ୍ପତ୍ତିର ହେତୁ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- ତାହା ଶଶବିଷାଣାଦି ପରି ଅଭାବ ହୁଏ । ଯଦି ଅଭାବରୁ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି, ତେବେ ସବୁକାର୍ଯ୍ୟଭାବାନ୍ୱିତ ହୁଅନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଏତାଦୃଶ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ନିଜର ସ୍ଵରୂପକୁ ଭାବରୂପରୁ ଉପଲବ୍ଧ କରନ୍ତି । ମୃତ୍ତିକାଠାରୁ ଅନ୍ୱିତ ଶରାବାଦି ପଦାର୍ଥକୁ ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିର ବିକାରରୂପରେ କିଛି ସ୍ଵାକୃତ କରେ ନାହିଁ । ଲୋକ ମୃତ୍ତିକାର ବିକାରକୁ ମୃତ୍ତିକା ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୱିତ କରି ଭାବ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ।

(ଘ) ସ୍ଵରୂପର ବିନାଶ ହେଲେ କୌଣସି କୃତସ୍ଥ ବସ୍ତୁର କାରଣତ୍ଵ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ଅଭାବରୁ ଅଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିଜ୍ଞାର ବିଷୟଭୂତ ସ୍ଥିର ସ୍ଵଭାବଶୀଳ ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦିର ରୁଚକାଦି ସହିତ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ଭାବ ଦେଖାଯାଏ । ଯେଉଁ ବାକାଦିରେ ସ୍ଵରୂପନାଶ ଦେଖାଯାଏ, ସେଠାରେ ନଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ପୂର୍ବାବସ୍ଥା ଉତ୍ତରାବସ୍ଥାର କାରଣ ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ବିନଷ୍ଟ ହୋଇ ଅନୁଯାୟୀ ବାକାଦିର ଅବୟବକୁ ଅଙ୍କୁରାଦି ପ୍ରତି କାରଣ ଭାବ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ଅସତ୍ ଶଶବିଷାଣାଦୀରୁ ସତର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ଏବଂ ସତ୍ ସୁବର୍ଣ୍ଣାଦିରୁ ସତର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଅଭାବରୁ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଵାକାର କରିବା ଅନୁପପନ୍ନ ଅଟେ ।

(ଙ) ଅଧିପତି ପ୍ରଭୃତି ଋରୋଚି କାରଣରୁ ଚିତ୍ତ (ବିଜ୍ଞାନ) ଓ ଚୈତ୍ତ (ସୁଖାଦି) ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ପରମାଶୁରୁ ଭୂତଭୌତିକ ସମୁଦାୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହା ସ୍ଵାକାର କରି ପୁନଶ୍ଚ ଅଭାବରୁ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି କଳ୍ପନା କରୁଥିବା ଓ ପୂର୍ବ ସ୍ଵାକୃତକୁ ନିଷେଧ କରୁଥିବା ବୌଦ୍ଧମାନେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଅନ୍ତି ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ ୨୭ ॥

୧ - ଉଦାସୀନାନାମପି ଚୈବଂ ସିଦ୍ଧିଃ ॥୨-୨-୨୭॥

ଚ-ଏବଂ, ଏବଂ-ଅଭାବରୁ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଵାକାର କଲେ, ଉଦାସୀନାନାମ୍ ଅପି-ସେହି କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧିରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ନ ହୋଇ ଲୋକଙ୍କୁ, ସିଦ୍ଧିଃ-ନିଜ ନିଜ ଅଭାଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ହେବ । ତେଣୁ ବୌଦ୍ଧମତ ଭ୍ରାନ୍ତି ମଳକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ଋଭାବାଦଂଭାବୋତ୍ପତ୍ତିରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟେତ ଏବଂ ସତ୍ୟଦାସୀ ନାନାମନାହମାନାମପି ଜନାନାମଭିମତସିଦ୍ଧିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅଭାବସ୍ୟ ସୁଲଭଭୂତ । କୃଷୀବଳସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରକର୍ମଣ୍ୟପ୍ରଯତମାନସ୍ୟାପ୍ୟମତ୍ରୋତ୍ପତ୍ତିଃ । ତତ୍ତ୍ଵବାୟସ୍ୟାପି ତତ୍ତ୍ଵନ ତତ୍ତ୍ଵାନସ୍ୟାପି ତତ୍ତ୍ଵାନସ୍ୟେବ ବସ୍ତୁଲାଭଃ । ସ୍ଵର୍ଗାପବର୍ଗଯୋଷ୍ଟ ନ କିଛିତ୍ କଥଂଚିତ୍ ସମା



ହେତ । ନ ଚୈତନ୍ୟଜ୍ୟତେଃଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ବା କେନଚିତ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟନୁପପନ୍ନୋଽ-
ୟମଭାବାଦ୍ ଭାବୋପ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ଯଦି ଅଭାବରୁ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଚେଷ୍ଟାରହିତ ଉଦାସୀନ ପୁରୁଷର ଅଭିମତ ସିଦ୍ଧି ହେବ । କାରଣ- ଅଭାବ ସର୍ବତ୍ର ସୁଲଭ ହୁଏ । ଶସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁନଥିବା କୃଷକ ମଧ୍ୟ ଧାନ ପାଇପାରେ । ମୃତ୍ତିକାର ସଂସ୍କାର କ୍ରିୟାରେ କାର୍ଯ୍ୟକରୁନଥିବା କୁସାରର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇପାରେ । ତନ୍ତ୍ରକୁ କୁଣ୍ଡା କରୁନଥିବା ତନ୍ତୀକୁ ବସ୍ତ୍ରବୟନ ପରି ବସ୍ତ୍ର ଲାଭ ହେବ । ସେପରି ସ୍ୱର୍ଗ ଓ ମୋକ୍ଷ ପାଇଁ କୌଣସି ପୁରୁଷ କିଛି ପ୍ରୟତ୍ନ କରିବ ନାହିଁ । ଏହାକିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କିଛି ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅଭାବରୁ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତିର ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଅନୁପପନ୍ନ ଅଟେ ।

୫ ଅଭାବାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ । ୨୮-୩୨

ଅଭାବାଧିକରଣ-୫

ନାଭାବ उपलब्धे: ॥ ୨୮ ॥

ନାଭାବ ଉପଲବ୍ଧେଃ ॥ ୨-୨-୨୮ ॥

ଅଭାବଃ-ବିଜ୍ଞାନଠାରୁ ପୃଥକ୍ ପଦାର୍ଥର ଅଭାବ, ନ-ହୁଏ ନାହିଁ । ଉପଲବ୍ଧେଃ-
କାରଣ-ବିଜ୍ଞାନଠାରୁ ଅତିରିକ୍ତ ମଦାର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ବାହ୍ୟାର୍ଥ ବାଦମାଣ୍ଡିତ୍ୟଂ ସମୁଦାୟାପ୍ରାପ୍ତ୍ୟାଦିଷୁ ଦୁଷ୍ଟଶେଷ୍ଟଦ୍
ଭାବିତେଷୁ ବିଜ୍ଞାନବାଦୀ ବୌଦ୍ଧ ଇଦାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟବିତଷ୍ଠତେ । କେଷାଞ୍ଚିତ୍ କିଳ ବିନେୟାମନାଂ
ବାହ୍ୟେବସ୍ତୁନ୍ୟଭିନିବେଶମାଲକ୍ଷ୍ୟ ତଦନୁରୋଧେନ ବାହ୍ୟାର୍ଥବାଦପ୍ରକ୍ରିୟେୟଂ ବିରଚିତା ।
ନାସୌ ସୁଗତାଭିପ୍ରାୟଃ । ତସ୍ୟ ତୁ ବିଜ୍ଞାନେ କସ୍ତନ୍ନବାଦ ଏବାଭିପ୍ରେତଃ । ତସ୍ମିଂଶ୍ଚ
ବିଜ୍ଞାନବାଦେ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାରୁତେନ ରୂପେଣାନ୍ତସ୍ତୁ ଏବ ପ୍ରମାଣପ୍ରମେୟ ଫଳବ ବହାରଃ ସର୍ବ
ଉପପଦ୍ୟତେ । ସତ୍ୟପି ବାହ୍ୟେଽର୍ଥ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାରୋହମନ୍ତରେଣ ପ୍ରମାଣାଦିବ୍ୟବହାରାନବତାରାତ୍ ।

(ଖ) କଥଂ ପୁନରବଗମ୍ୟତେଃତସ୍ମ ଏବାୟଂ ସର୍ବବ୍ୟବହାରୋ ନ ବିଜ୍ଞାନ
ବ୍ୟତିରିକ୍ତୋ ବାହ୍ୟୋଽର୍ଥୋଽଭିପ୍ରାପ୍ତି । ତଦସମ୍ଭବାଦିତ୍ୟାହ । ସ ହି ବାହ୍ୟୋଽର୍ଥୋଭ୍ୟୁପ-
ଗମ୍ୟମାନଃ ପରମାଣବୋ ବା ସ୍ୱପ୍ନତସ୍ତ୍ୱ ସମୁଦ୍ରା ବା ସ୍ତମ୍ଭାଦୟଃ ସ୍ୱ୍ୟଃ । ତତ୍ତ୍ୱ ନା
ତାବତ୍ପରମାଣବଃ ସ୍ତମ୍ଭାଦିପ୍ରତ୍ୟୟ ପରିଚ୍ଛେଦ୍ୟା ଭବିତୁମର୍ହତି (ପରମାଣ୍ୱାଭା-



ସଞ୍ଜାନୁପପରେଷ) । ନାପି ତତ୍ସମୂହା ସ୍ତମ୍ଭାଦୟଃ, ତେଷାଂ ପରମାଶୁଭୋନ୍ୟଦାନନଦ୍ଵାଭ୍ୟାଂ ନିରୂପୟିତୁମଶକ୍ୟତ୍ଵାତ୍ ଏବଂ ଜାତ୍ୟାଦାନାପି ପ୍ରତ୍ୟାଚକ୍ଷାତ ।

(ଗ) ଅପିତ୍ତଗୁଣାବ-ମାତ୍ରେଣ ସାଧାରଣାମୁନୋ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ କାୟମାନସ୍ୟ ଯୋଃୟଂ ପ୍ରତିବିଷୟଂ ପକ୍ଷପାତଃ ସ୍ଥମ୍ଭଜ୍ଞାନଂ କୁତ୍ସଜ୍ଞାନଂ ଘଟଜ୍ଞାନଂ ପଟଜ୍ଞାନମିତି, ନାସୌ ଜ୍ଞାନଗତ ବିଶେଷ ମନ୍ତରେଣୋପପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟବଶ୍ୟଂ ବିଷୟସାରୂପ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନସ୍ୟାଜ୍ଞାନକର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଅଜ୍ଞୀକୃତେ ଚ ତସ୍ମିନ୍ ବିଷୟାକାରସ୍ୟ ଜ୍ଞାନେନୈବା ବରୁଣଦ୍ଵାଦପାର୍ଥକ୍ୟା ବାହ୍ୟର୍ଥସଦ୍ଭାବକଚ୍ଛନା । ଅପିତ ସହୋପଲମ୍ବନିୟମାଦତେଦୋ ବିଷୟବିଜ୍ଞାନଯୋ-ରାପତତି । ନହ୍ୟନୟୋରେକ-ସ୍ୟାନୁପଲମ୍ବେନ୍ୟସ୍ୟୋପଲମ୍ବୋଽସ୍ତି । ନ ଚୈତତ୍ ସ୍ଵଭାବବିବେକେ ଯୁକ୍ତମ୍, ପ୍ରତିବନ୍ଧ କାରଣାଭାବାତ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟର୍ଥାଭାବଃ । ସ୍ଵପ୍ନା ଦିବଜେଦଂ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । ଯଥାହି ସ୍ଵପ୍ନମାୟାମରାଚ୍ୟୁଦକ ଗନ୍ଧର୍ବ ନଗରାଦିପ୍ରତ୍ୟୟା ବିନୈବ ବାହ୍ୟନାଥୈନ ଗ୍ରାହ୍ୟଗ୍ରାହକକାକାରା ଭବନ୍ତି, ଏବଂ ଜାଗରିତଗୋଚରା ଅପି ସ୍ତମ୍ଭାଦିପ୍ରତ୍ୟୟା ଭବିତୁମର୍ହନ୍ତାତ୍ୟବଗମ୍ୟତେ । ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ଵାବିଶେଷାତ୍ ।

(ଘ) କଥଂ ପୁନରସତି ବାହ୍ୟାର୍ଥେ ପ୍ରତ୍ୟୟବୈଚିତ୍ର୍ୟମୁପପଦ୍ୟତେ । ବାସନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟାଦିତ୍ୟାହ । ଅନାଦୌ ହି ସଂସାରେ ବାଜାକ୍ଷୁରବଦ୍ବିଜ୍ଞାନାଂ ବସନାନାଂ ଋନୋନ୍ୟନିମିତ୍ତ ନୈମିତ୍ତିକ ଭାବେନ ବୈଚିତ୍ର୍ୟଂ ନ ବିପ୍ରତିଷ୍ଠିଧତେ । ଅପି ଋନ୍ୟବ୍ୟତିରେକାଭ୍ୟାଂ ବାସନାନିମିତ୍ତମେବ ଜ୍ଞାନବୈଚିତ୍ର୍ୟମିତ୍ୟବଗମ୍ୟତେ । ସ୍ଵପ୍ନାଦିଷ୍ଟନ୍ତରେଣା ପ୍ୟର୍ଥଂ ବାସନାନିମିତ୍ତସ୍ୟ ଜ୍ଞାନାବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସ୍ୟୋଭଭ୍ୟମମାପ୍ୟାବା-ଭ୍ୟାମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନତ୍ଵାତ୍ । ଅନ୍ତରେଣ ତୁ ବାସନାମର୍ଥନିମିତ୍ତସ୍ୟ ଜ୍ଞାନବୈଚିତ୍ର୍ୟସ୍ୟ ମୟାନଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନତ୍ଵାତ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟଭାବୋ ବାହ୍ୟାର୍ଥ ସ୍ୟେତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପରି ବାହ୍ୟାର୍ଥବାଦକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ସମୁଦାୟର ଅପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଦୁଷ୍ଟଶକ୍ତି ଉଦ୍‌ଭାବିତ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଜ୍ଞାନବାଦୀ ବୌଦ୍ଧବିବାଦ ପାଇଁ ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଛନ୍ତି-କୌଣସି ମନ୍ଦମତି ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ବାହ୍ୟପଦାର୍ଥରେ ଆଗ୍ରହ ଦେଖି ସେମାନଙ୍କର ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ ଏହି ବାହ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ରଚନା କଲେ । ବସ୍ତୁତଃ ଏହା ସୁଗତର ଅଭିପ୍ରାୟ ନୁହେଁ । ତାହାକୁ କେବଳ ଏକ ବିଜ୍ଞାନସ୍ଫୁଟବାଦ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ । ସେହି ବିଜ୍ଞାନବାଦରେ ବୁଦ୍ଧିରେ ଆରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଅତ୍ୟସ୍ଥ ହୋଇଥିବା ସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣ, ପ୍ରମେୟ ଓ ଫଳ ବ୍ୟବହାର ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । କାରଣ-ବାହ୍ୟାର୍ଥର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିରେ ଆରୁତ ହୋଇ ବିନା ପ୍ରମାଣାଦିରେ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ସର୍ବବ୍ୟବହାର ଅତ୍ୟସ୍ଥ ଅଟେ, ବିଜ୍ଞାନଭିନ୍ନ ବାହ୍ୟାର୍ଥ ନୁହେଁ ବୋଲି କିପରି ଜଣାପଡେ ? ତାହାର ବାହାର ସମ୍ଭବ ନ ହେଲେ କହନ୍ତି ଯେ- ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଥିବା ତାହା ବାହ୍ୟାର୍ଥପରମାଶୁ ଅଟେ ଅଥବା ସେମାନଙ୍କର ସମୂହ ସ୍ତମ୍ଭାଦି



ହୁଅନ୍ତି କି ? ସେଠାରେ ପରମାଶୁ କିନ୍ତୁ ସ୍ତମ୍ଭାଦି ଜ୍ଞାନବିଷୟକ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ପରମାଶୁର ପ୍ରତୀତିରୂପଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସ୍ତମ୍ଭାଦି ସେମାନଙ୍କର ସମୂହ ନୁହଁନ୍ତି । କାରଣ-ସେମାନଙ୍କର ପରମାଶୁ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟରୂପରେ ବା ଅନ୍ୟ ରୂପରେ ନିରୂପଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଜାତି ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ଅନୁଭବମାତ୍ରରୁ ଜାୟମାନ ସାଧାରଣରୂପ ଜ୍ଞାନର ସ୍ତୂଭଜ୍ଞାନ, କୃତ୍ୟଜ୍ଞାନ, ଘଟଜ୍ଞାନ, ପଟଜ୍ଞାନ ଏହା ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟରେ ପକ୍ଷପାତ ହୁଏ, ତାହା ଜ୍ଞାନଗତ ବିଶେଷବିନା ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଜ୍ଞାନରେ ବିଷୟର ସାରୂପ୍ୟ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଜ୍ଞାନରେ ବିଷୟର ସାରୂପ୍ୟ ଅଜ୍ଞାକାର କଳାପରେ ବିଷୟାକାରକୁ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଅବରୁଦ୍ଧ ହେଲେ ବାହ୍ୟାର୍ଥର ସଦ୍ଭାବ କଳ୍ପନା ବ୍ୟର୍ଥ ହୁଏ । ପୁଣି ସହୋପଲଭର ନିୟମରୁ ବିଷୟ ଓ ବିଜ୍ଞାନର ଅଭେଦ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ-ସେଠାରେ ଗୋଟିକରେ ଉପଲଭ ନ ହେଲେ ଅନ୍ୟର ଉପଲଭ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ସ୍ୱଭାବ ଭେଦରେ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ପ୍ରତିବନ୍ଧର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅର୍ଥର ଆଭବ ହୁଏ । ଏହି ସ୍ୱପ୍ନାଦିପରି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଯେପରି ସ୍ୱପ୍ନ, ମାୟା, ମରାରୂପକଦଳ, ଗନ୍ଧର୍ବନଗର ପ୍ରଭୃତି ଜ୍ଞାନ ବାହ୍ୟାର୍ଥକ ବିନା ଗ୍ରାହ୍ୟ ଓ ଗ୍ରାହକରୂପରେ ହୁଅନ୍ତି, ସେପରି ଜାଗ୍ରତ୍ ବିଷୟକ ସ୍ତୂଭାଦି ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା ଅବଗତ ହୁଏ । କାରଣ-ଦୁଇଟି ଜ୍ଞାନରେ ଜ୍ଞାନତ୍ୱ ସମାନ ଅଟେ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ବାହ୍ୟ ଅର୍ଥର ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ କିପରି ଉପପନ୍ନ ହେବ ? ବାସନାରୂପିକର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଦ୍ୱାରା ହୁଏ ବୋଲି କହନ୍ତି । କାରଣ-ଅନାଦି ସଂସାରରେ ବାଜାଙ୍କୁର ପରି ବିଜ୍ଞାନ ଓ ବାସନାର ପରସ୍ପର ନିମିତ୍ତ ନୈମିତ୍ତିକ ବା କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଭାବରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠେୟ କରାଯାଇ ନାହିଁ ଏବଂ ଅନ୍ୟତ୍ରାପତ୍ତିରେକରୁ ଜ୍ଞାନ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବାସନା ନିମିତ୍ତକ ବୋଲି ଅବଗତ ହୁଏ । କାରଣ- ସ୍ୱପ୍ନାଦିରେ ଅର୍ଥ ବିନା ବାସନା ନିମିତ୍ତକ ଜ୍ଞାନବୈଚିତ୍ର୍ୟକୁ ଆତ୍ମେ ଦୁଇଟି ସ୍ୱୀକାର କରୁଁ । କିନ୍ତୁ ବାସନା ବିନା ଅର୍ଥନିମିତ୍ତକ ଜ୍ଞାନବୈଚିତ୍ର୍ୟକୁ ମୁଁ ସ୍ୱୀକାର କରୁନାହିଁ । ତେଣୁ ବାହ୍ୟାର୍ଥର ଅଭାବ ହୁଏ ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝା-‘ନାଭାବ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟେ’ ଇତି । ନ ଖଲ୍ଭାତାବୋ ବାହ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟାଧବସାତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । କସ୍ମାତ୍ । ଉପଲବ୍ଧ୍ୟେ । ଉପଲଭ୍ୟତେ ହି ପ୍ରତିପ୍ରତ୍ୟୟଂ ବାହ୍ୟାର୍ଥଃ ସ୍ତମ୍ଭ କୃତ୍ୟଂ ଘଟଃ ପଟଃ ଇତି । ନ ଉପଲଭ୍ୟମାନ ସୈବାଭାବୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । କର୍ତ୍ତୃଦ୍ଭୁଜାନୋ ଭୁକ୍ତିସାଧ୍ୟାୟାଂ ତୃପ୍ତୌ ସ୍ୱୟମନୁଭୂୟମାନାୟାନେବଂ ବୁଝାନ୍ନାହଂ ଭୁଞ୍ଜେ ନ ବା ତୃପ୍ୟମିତି; ତଦ୍ବଦିନ୍ଦ୍ରିୟସଂ-ନିକର୍ଷେଣ ସ୍ୱୟମୁପଲଭତମାନ ଏବ ବାହ୍ୟମର୍ଥଂ ନାହମୁପଲଭେ ନଚ ସୋଽସ୍ତୀତି ବୁଦ୍ଧନ୍ କଥମୁପାଦେୟବଚନଃ ସ୍ୟାତ୍ ।



(ଖ) ନନ୍ଦୁ ନାହାମେବ ବ୍ରହ୍ମାମି ନ କିଂଚିଦର୍ଥମୁପଲଭ ଇତି କିଂ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ ବ୍ୟତିରିକ୍ତଂ ନୋପଲଭ ଇତି ବ୍ରହ୍ମାମି । ବାତମିବ ବ୍ରହ୍ମାକ୍ଷି ନିରଜ୍ଞଶବ୍ଦାତ୍ରେ ତୁଣ୍ଡସ୍ୟ । ନତୁ ଯୁକ୍ତ୍ୟପେତଂ ବ୍ରହ୍ମାକ୍ଷି । ଯତ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟବ୍ୟତିରେକୋଽପି ବଳାଦର୍ଥସ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟେରେବ । ନହି କର୍ଣ୍ଣଦୁପଲବ୍ଧ୍ୟମେବ ସ୍ପନ୍ଧ କୁତ୍ୟଂ ଚେତୁସ୍ତପଲଭତେ । ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ ବିଷୟଭେଦେନିବ ତୁ ସ୍ପନ୍ଧକୁତ୍ୟାଦାନ ସର୍ବେ ଲୌକିକା ଉପଲଭତେ । ଅତିଶ୍ଳେଷମେବ ସର୍ବେ ଲୌକିକା ଉପଲଭତେ ଯତ୍ପ୍ରତ୍ୟାଚକ୍ଷାଣା ଅପି ବାହ୍ୟାର୍ଥମେବ ବ୍ୟାଚକ୍ଷତେ ଯଦନ୍ତଃ ଖେୟରୂପଂ ତଦ୍ବହିର୍ବଦ୍ବଭାସତ ଇତି ।

(ଗ) ତେଽପି ସର୍ବଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧାଂ ବହିର୍ଭବଭାସମାନଂ ସଂବିଦଂ ପ୍ରତିଲମ୍ବାମାନଃ ପ୍ରତ୍ୟାଶ୍ୟାତୁକାମାଣଃ ବାହ୍ୟମର୍ଥଂ ବହିର୍ବଦିତି ବଚ୍ଚକାରଂ କୁର୍ବନ୍ତି । ଇତରଥା ହି କସ୍ମାଦ୍ବହିର୍ବଦିତି ବୁଝୁଃ । ନହି ବିଷମିତ୍ରୋ ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ରବଦ୍ବଭାସତ ଇତି କର୍ଣ୍ଣଦାଚକ୍ଷାତ । ତସ୍ମାଦ୍ବ୍ୟଥାନୁଭବଂ ତତ୍ତ୍ଵମଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟଃ ବହିରେବାବଭାସତ ଇତି ଯୁକ୍ତମଭ୍ୟୁପଗନ୍ତୁଂ ନତୁ ବହିର୍ବଦ୍ବଭାସତ ଇତି ।

(ଘ) ନନ୍ଦୁ ବାହ୍ୟସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟାସମ୍ଭବାଦ୍ ବହିର୍ବଦ୍ବଭାସତ ଇତ୍ୟଧବସିତମ୍ । ନାୟଂ ସାଧୁରଧବସାୟୋ ଯତଃ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରକୃତ୍ୟପ୍ରକୃତିପୂର୍ବକୌ ସମ୍ଭବାସମ୍ଭବାବଧାର୍ଯ୍ୟତେ ନ ପୁନଃ ସମ୍ଭବାସମ୍ଭବପୂର୍ବକେ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରକୃତ୍ୟପ୍ରକୃତା । ଯଦ୍ ହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦାନାମନ୍ୟତମେନାପି ପ୍ରମାଣେନୋପଲଭ୍ୟତେ ତତ୍ସମ୍ଭବତି । ଯତ୍ତୁ ନ କେନଚିଦପି ପ୍ରମାଣେନୋପଲଭ୍ୟତେ ତନ୍ନ ସମ୍ଭବତି ।

(ଙ) ଇହତୁ ଯଥାସ୍ମଂ ସର୍ବେରେବ ପ୍ରମାଣୈର୍ବାହ୍ୟୋଽର୍ଥ ଉପଲଭ୍ୟମାନଃ କଥଂ ବ୍ୟତିରେକାବ୍ୟତିରେକାବିବିକଚ୍ଛେନ ସମ୍ଭବତାତ୍ମ୍ୟତୋପଲବ୍ଧ୍ୟେରେବ । ନଚ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବିଷୟସାରୂପ୍ୟାଦ୍ ବିଷୟନାଶୋ ଭବତି, ଅସତି ବିଷୟେ ବିଷୟସା-ରୂପ୍ୟାନୁପପତ୍ତେଃ, ବହିରୂପଲବ୍ଧ୍ୟେଷ୍ଠ ବିଷୟସ୍ୟ । ଅତଏବ ସହୋପଲମ୍ବନିୟମୋଽପି ପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟଯୋରୂପା ଯୋପେୟଭାବହେତୁକୋ ନାଭେଦହେତୁକ ଇତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଅପିତ ଘଟଜ୍ଞାନଂ ପଟଜ୍ଞାନମିତି ବିଶେଷଣଯୋରେବ ଘଟପଟଯୋର୍ଭେଦୋ ନ ବିଶେଷ୍ୟସ୍ୟ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ । ଯଥା ଶୁକ୍ଳେ ଗୌଃ କୃଷ୍ଣୋ ଗୌରିତି ଶୌକ୍ଲ୍ୟକାର୍ଷ୍ଣ୍ୟଯୋରେବ ଭେଦୋ ନ ଗୋତ୍ଵସ୍ୟ । ଦ୍ଵାଭ୍ୟାଂ ଚ ଭେଦ ଏକସ୍ୟ ସିଦ୍ଧୋ ଭବତ୍ୟେକସ୍ମାକ୍ ଦୃଶ୍ୟୋଃ । ତସ୍ମାଦର୍ଥଜ୍ଞାନଯୋର୍ଭେଦଃ । ତଥା ଘଟଦର୍ଶନଂ ଘୟସ୍ମରଣମିତ୍ୟଦ୍ରାପି ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଅଦ୍ରାପି ହି ବିଶେଷ୍ୟଯୋରେବ ଦର୍ଶନସ୍ମରଣଯୋର୍ଭେଦୋ ନ ବିଶେଷଣସ୍ୟ ପଟସ୍ୟ । ଯଥା କ୍ଷୀରଗନ୍ଧଃ କ୍ଷୀରରସ ଇତି ବିଶେଷ୍ୟଯୋରେବ ଗନ୍ଧରସଯୋର୍ଭେଦୋ ନ ବିଶେଷଣସ୍ୟ କ୍ଷୀରସ୍ୟ ତଦ୍ବଚ୍ ।

(ଚ) ଅପିତ ଦୃଶ୍ୟୋର୍ବିଜ୍ଞାନଯୋଃ ପୂର୍ବୋତ୍ତରକାଳଯୋଃ ସ୍ଵସଂ ବେଦନେ-
ନୈବୋପକ୍ଷାଣଯୋରିତରେତର ଗ୍ରାହ୍ୟଗ୍ରାହକଦ୍ଵାନୁପପତ୍ତିଃ । ତତଶ୍ଚ ବିଜ୍ଞାନଭେଦପ୍ରତିଜ୍ଞା



କ୍ଷଣିକଭାବିର୍ଯ୍ୟପ୍ରତିଜ୍ଞା ସ୍ୱଳକ୍ଷଣସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣବାସ୍ୟ ବାସକଭାବିଦେହପଲ୍ଲବ
ସଦସଦ୍ୟର୍ଥବନ୍ଧନୋକ୍ଷାଦିପ୍ରତିଜ୍ଞାୟ ସ୍ୱଶାସ୍ତ୍ରଗତାୟ ହାୟେରନ୍ । କିଞ୍ଚାନ୍ୟତ୍ । ବିଜ୍ଞାନଂ
ବିଜ୍ଞାନନିତ୍ୟଭୂୟପଗଚ୍ଛତା ବାହ୍ୟୋଽର୍ଥଃ ସ୍ତମ୍ଭଃ କୁତଂନିତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକଃ କସ୍ମାନ୍ନାଭୂୟପଗମ୍ୟତ
ଇତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ବିଜ୍ଞାନମନୁଭୂୟତ ଇତି ଚେତ୍ । ବାହ୍ୟୋଽପର୍ଥୋଽନୁଭୂୟତ ଏବେତି
ଯୁକ୍ତମଭୂୟପଗଚ୍ଛମ୍ । ଅଥ ବିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରକାଶାତ୍ମକତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଦୀପବତ୍ ସ୍ୱୟମେବାନୁ-ଭୂୟତେ ନ
ତଥା ବାହ୍ୟୋଽପ୍ୟର୍ଥ ଇତି ଚେତ୍ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧାଂ ସ୍ୱାତ୍ମନି କ୍ରିୟାମଭୂୟ-ପଗଚ୍ଛସ୍ୟଗ୍ନିରମ୍ଭାନାଂ
ଦହତାତିବତଃ ଅବିରୁଦ୍ଧଂ ତୁଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ସ୍ୱାତ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତେନ ବିଜ୍ଞାନେନ ବାହ୍ୟୋଽର୍ଥୋଽନୁଭୂୟତ
ଇତି ନେଚ୍ଛସଂହୋ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଂ ମହଦର୍ଶିତମ୍ । ନରଥାବ୍ୟତରିକ୍ତମପି ବିଜ୍ଞାନଂ
ସ୍ୱୟମେବାନୁଭୂୟତେ, ସ୍ୱାତ୍ମନି କ୍ରିୟାବିରୋଧାଦେବ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ବିବାଚ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ‘ନାଭାବଃ
ଉପଲବ୍ଧ୍ୟେଷ’ । ଏହି ବାହ୍ୟ ଅର୍ଥର ସ୍ଥିର କରାଯାଏ କିପରି ? ତାହାର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।
ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜ୍ଞାନରେ ସ୍ତମ୍ଭ, କୁତ୍ସ ଘଟ, ପଟ ଏହିପ୍ରକାର ବାହ୍ୟ ଅର୍ଥ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।
ଉପଲବ୍ଧ୍ୟମାନ ଅର୍ଥର ଅଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେପରି କୌଣସି ଲୋକ ଭୋଜନ କରିସାରି
ଭୋଜନ ସାଧ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ଅନୁଭୂୟମାନ ହୁଏ ହେଲାପରେ ନିଜେ କହେ ଯେ- ଭୋଜନ
କରିନାହିଁ ଅଥବା ମୁଁ ଆନନ୍ଦିତ ନୁହେଁ । ସେପରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ (ସଂଯୋଗାଦି ସମ୍ବନ୍ଧ)ରୁ
ବାହ୍ୟ ଅର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇ ମୁଁ ଉପଲବ୍ଧ କରୁନାହିଁ ଏବଂ ସେ ଏହା ନୁହେଁ- ଏହା
କହି ପୁରୁଷ ଉପାଦେୟବଚନ କିପରି ହୁଏ ?

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ମୁଁ ଏହା କହୁ ନାହିଁ ଯେ-କୌଣସି ଅର୍ଥକୁ ମୁଁ ଉପଲବ୍ଧ କରେ
ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧ ଭିନ୍ନ ଉପଲବ୍ଧ କରାଯାଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହେ । ଠିକ୍ ତୁମେ
ଏହାହିଁ କହୁଛ । କାରଣ-ତୁମର ମୁଖ ନିରଘ୍ନୁଣ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ତୁମେ ଯୁକ୍ତି ଯୁକ୍ତି କଥା
କହୁ ନାହିଁ, କାରଣ-ଉପଲବ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥର ଭେଦ ବଳପୂର୍ବକ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ
ପଡ଼ିବ, କାରଣ-ଏହିପରି ଅର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କୌଣସି ଉପଲବ୍ଧକୁ ସ୍ତମ୍ଭ ଓ
କୁତ୍ସାରୂପରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସ୍ତମ୍ଭ ଓ କୁତ୍ସାଦିକୁ ଉପଲବ୍ଧରୁ ବିକ୍ଷୟ
ରୂପରେ ସବୁଲୋକ ଉପଲବ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହିପ୍ରକାର ସବୁଲୋକ ଉପଲବ୍ଧ
କରନ୍ତି ଯେ- ବାହ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରନ୍ତି ଯାହା ଅନ୍ତର୍ଜ୍ଞେୟରୂପ
ତାହା ‘ବହିର୍ବତ୍’ ଅବତାସିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ସମସ୍ତେ ସର୍ବଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ବହିରବତ୍ତାସମାନ ସଂବିତ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧ କରି
ଏବଂ ବାହ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ପାଇଁ ଜଟ୍ଟା କରି ବହିର୍ବତ୍ ଏହିପରି ‘ବତ୍’ର ପ୍ରୟୋଗ
କରନ୍ତି । ନୋଚେତ୍ ‘ବହିର୍ବତ୍’ ଏପରି ପ୍ରୟୋଗ କିପରି କହିବ ? ବିଷ୍ଣୁମିତ୍ର ବନ୍ଧ୍ୟାପୁତ୍ର



ପରି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ବୋଲି କୌଣସି ଲୋକ କହେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅନୁଭବ ଅନୁସାରେ ତତ୍କୁ ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିବା ଲୋକଦ୍ଵାରା ପଦାର୍ଥ ବହିଃ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ଏହା ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଠିକ୍ ଅଟେ । ନୋଟେର୍ 'ବହିର୍ବତ୍' ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ବାହ୍ୟାର୍ଥର ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ବହିର୍ବତ୍ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ-ଏହା ନିଶ୍ଚୟ କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ପ୍ରମାଣ ପ୍ରକୃତି ଓ ଅପ୍ରକୃତି, ପୂର୍ବକ ସମ୍ଭବ ଅସମ୍ଭବର ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସଂଭବ ଓ ଅସଂଭବ ପୂର୍ବକ ପ୍ରମାଣର ପ୍ରକୃତି ଓ ଅପ୍ରକୃତିର ନୁହେଁ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣଦ୍ଵାରା ଏକ ପ୍ରମାଣରୁ ଯାହା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ତାହା ସଂଭବ ନୁହେଁ । ଯାହା କୌଣସି ପ୍ରମାଣରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହାର ସଂଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଙ) ଏଠାରେ କିଛି ସ୍ଵଭାବର ଅନୁସାରେ ପ୍ରମାଣଦ୍ଵାରା ଉପଲବ୍ଧ୍ୟମାନ ବାହ୍ୟାର୍ଥର ଭେଦ ଓ ଅଭେଦାଦି ବିକଳରୁ ଅସଂଭବ ହୁଏ-ଏହା କିପରି କୁହାଯାଇଛି ? କାରଣ-ବାହ୍ୟାର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନରେ ବିଷୟର ସାରୂପ୍ୟ ହେଲେ ବିଷୟର ନାଶ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବିଷୟ ନ ହେଲେ ବିଷୟର ସାରୂପ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ବିଷୟର ବହିଃ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଅତଏବ ଜ୍ଞାନ ଓ ବିଷୟର ସହୋପଲ୍ଲଭ ନିୟମ ମଧ୍ୟ ଉପାୟୋପେୟଭାବେ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଅଭେଦହେତୁକ ନୁହେଁ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଘଟଜ୍ଞାନ, ପଟଜ୍ଞାନ-ଏଠାରେ ଘଟପଟର ବିଶେଷଣ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ବିଶେଷ୍ୟଜ୍ଞାନର ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ । ଯେପରି 'ଶୁକ୍ଳ ଗୌ, କୃଷ୍ଣ ଗୌ' ଏଠାରେ ଶୁକ୍ଳ ଓ କୃଷ୍ଣର ଭେଦ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଗୋଡ଼ରେ ଭେଦ ନାହିଁ । ଗୋଟିକର ଭେଦ ଦୁଇଟିରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଦ୍ଵାରା ଦୁଇଟିର ଭେଦ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ-ଏହିପରି ଅର୍ଥ ଓ ଜ୍ଞାନର ଭେଦ ଅଛି । ସେହିପରି ଶ୍ଵଚ୍ଛାନ୍ଦ ଓ ଘଟସ୍ପରଣ ବିଷୟରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଏଠାରେ ବିଶେଷ୍ୟଜ୍ଞାନ ଓ ସ୍ପରଣର ଭେଦ ଅଛି । ବିଶେଷଣ ଘଟ ନୁହେଁ । ଯେପରି କ୍ଷୀରଗନ୍ଧ, କ୍ଷୀରରସ-ଏଠାରେ ବିଶେଷ୍ୟଗନ୍ଧ ଓ ରସ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଅଛି, ସେହିପରି ବିଶେଷଣକ୍ଷୀରରେ ଭେଦ ନାହିଁ । ସ୍ଵୟଂବେଦନରେ ଉପକ୍ଷାଣ ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର କାଳାନ-ଏହି ଦୁଇଟି ବିଜ୍ଞାନର ପରସ୍ପର ଗ୍ରାହ୍ୟ ଗ୍ରାହକଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଚ) ତେଣୁ ବିଜ୍ଞାନଭେଦର ପ୍ରତିଜ୍ଞା, କ୍ଷଣିକଭାବି ଧର୍ମର ପ୍ରତିଜ୍ଞା, ସ୍ଵଲକ୍ଷଣ, ସାମାନ୍ୟଲକ୍ଷଣ, ବାସ୍ୟବାସକଭାବ, ଅବିଦ୍ୟାର ସଂସର୍ଗରୁ ସଦସଦ୍ଧର୍ମ ଏବଂ ବନ୍ଧ, ମୋକ୍ଷାଦି ସ୍ଵଶାସ୍ତ୍ରଗତ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ସେମାନଙ୍କର ହାନି ହେବ । ପରନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନ, ବିଜ୍ଞାନ ଏହା ସ୍ଵୀକାର କରି ତୁଂଭେ ସ୍ତୁତ, କୃତ୍ୟ-ଏହି ପ୍ରକାରର ବାହ୍ୟାର୍ଥକୁ କାହିଁକି ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି ? ଯଦି କହ ଯେ- ବିଜ୍ଞାନର ଅନୁଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବାହ୍ୟାର୍ଥର ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ-ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯଦି କହ ଯେ- ବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶାତ୍ମକ



ହେଲେ ପ୍ରଦାପ ପରି ସ୍ୱତଃ ଅନୁଭବର ବିଷୟ ହୁଏ । ସେହିପରି ବାହ୍ୟାର୍ଥ ଅନୁଭବରେ ଆସେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନି ନିଜକୁ ଜଳାଏ-ଏହିପରି ନିଜେ ଆତ୍ମାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧ କର୍ମକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାବ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ବସ୍ତୁଭିନ୍ନ ବିଜ୍ଞାନରୁ ବାହ୍ୟାର୍ଥର ଅନୁଭବର ବିଷୟ ହୁଏ-ଏହିପରି ଅବିରୁଦ୍ଧ ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଥାକୁ ତୁଂଭେ ସ୍ୱୀକାର କରନାହିଁ । ହଁ । ତୁଂଭେନିଜର ମହାନ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟକୁ ଦେଖାଇଛି । ଅର୍ଥରେ ଏହା ଅଭିନ୍ନ ହୁଏ ଯେ- ବିଜ୍ଞାନ ସ୍ୱୟଂ ହିଁ ଅନୁଭବର ବିଷୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-ନିଜେ କ୍ରିୟାର ବିରୋଧ ଅଟେ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱେ ତଦପ୍ୟନେ୍ୟନ ଗ୍ରାହ୍ୟଂ ତଦପ୍ୟନେ୍ୟନେତ୍ୟନବସ୍ତୁ ପ୍ରାପ୍ନୋତି । ଅପି ଚ ପ୍ରଦାପବଦବତ୍ତାସାମ୍ବକଦ୍ୱାର୍ତ୍ତ ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଜ୍ଞାନାନ୍ତରଂ କକ୍ଷୟତଃ ସମତ୍ୱାଦବତ୍ତାସ୍ୟାବତ୍ତାସକତ୍ତାବାନ୍ତୁପପତ୍ତେଃ କକ୍ଷାନର୍ଥକ୍ୟମିତି ।

(ଖ) ତଦୁଭୟମପ୍ୟସତ୍ । ବିଜ୍ଞାନ ଗ୍ରହଣମାତ୍ର ଏବ ବିଜ୍ଞାନସାକ୍ଷିଣୋ ଗ୍ରହଣ କାତକ୍ଷାନୁସ୍ଥାପନବସ୍ତୁଶାଳାନ୍ତୁପପତ୍ତେଃ । ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧସ୍ୟ ଚ ସାକ୍ଷିଣୋଽପ୍ରତ୍ୟା-ତ୍ୟେୟତ୍ୱାତ୍ ।

(ଗ) କିଞ୍ଚିନ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଦାପବଦବିଜ୍ଞାନମବତ୍ତାସକାନ୍ତରନିରପେକ୍ଷଂ ସ୍ୱୟମେବ ପ୍ରଥତ ଇତି ବୁବତାଃପ୍ରମାଣଗମ୍ୟଂ ବିଜ୍ଞାନ ମନବର୍ଗଭୃକମିତ୍ୟୁକ୍ତଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଶିଳାଘନ ମଧ୍ୟସ୍ଥପ୍ରଦାପସହସ୍ରପ୍ରଥନବତ୍ ।

(ଘ) ବାତମେବମ୍, ଅନୁଭବରୂପତ୍ୱାତ୍ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟେଷା ନଃ ପକ୍ଷସ୍ତ୍ୱୟାଃନୁଜ୍ଞାୟତ ଇତି ଚେତ୍ । ନ । ଅନ୍ୟସ୍ୟାବଗତୁଷ୍ଟକ୍ଷୟାଧନସ୍ୟ ପ୍ରଦାପାଦିପ୍ରଥମର୍ଶନାତ୍ । ଅତୋ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟାପ୍ୟବତ୍ତାସ୍ୟାଦ୍ୱିଶେଷାତ୍ ସତ୍ୟେବାନ୍ୟସ୍ମିନ୍ନବଗତ୍ତରି ପ୍ରଥମଂ ପ୍ରଦାପବଦିତ୍ୟ ବଗମ୍ୟତେ ।

(ଙ) ସାକ୍ଷିଣୋଽବଗତୁଃ ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧତାମୁପକ୍ଷିପତା ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରଥତେ ବିଜ୍ଞାନମିତ୍ୟେଷ ଏକ ମମ ପକ୍ଷସ୍ତ୍ୱୟା ବାରେୟୁକ୍ତ୍ୟନ୍ତରେଣାଶ୍ଚିତ ଇତି ଚେତ୍ । ନ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟୋପ୍ରାପ୍ତିପ୍ରଧ୍ୱଂସାନେକଦ୍ୱାଦିବିଶେଷବଦ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଅତଃ ପ୍ରଦାପବଦ୍ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟାପି ବ୍ୟତିରିକ୍ତା ବଗମ୍ୟତ୍ୱମସ୍ମାଭିଃ ପ୍ରସାଧିତମ୍ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନ ନିଜଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ଗ୍ରାହ୍ୟ ହୁଏ । ସେ ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା କିନ୍ତୁ ଗ୍ରାହ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ତାହା ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୁଏ ବୋଲି ଅନବସ୍ଥାପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରଦାପଭଳି ଅବତ୍ତାସାମ୍ବକ ହେଲେ ଜ୍ଞାନର ଅନ୍ୟ ଜ୍ଞାନକଚ୍ଛନା କରୁଥିବା ମତରେ ଅବତ୍ତାସାମ୍ବକ ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ସେଠାରେ ଅବତ୍ତାସ୍ୟ ଓ ଅବତ୍ତାସକତ୍ତାବ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ କଚ୍ଛନା ଅନର୍ଥକ ହେବ ।



(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ପରନ୍ତୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଶିକ୍ଷା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବିଜ୍ଞାନର ଗ୍ରହଣମାତ୍ରରୁ ବିଜ୍ଞାନର ସାକ୍ଷୀ ଗ୍ରହଣ ଆକାଂକ୍ଷା ଉତ୍ପନ୍ନ ନ ହେଲେ ଅନବସ୍ଥାପନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସାକ୍ଷୀ ଓ ଜ୍ଞାନରେ ସ୍ଵଭାବର ବୈଷମ୍ୟରୁ ଉପଲବ୍ଧ ଓ ଉପଲବ୍ଧମାନ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ-ସ୍ଵୟଂସିଦ୍ଧ ସାକ୍ଷୀର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପୁଣି ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରମାଣ ଯେ- ପ୍ରତ୍ୟାପପରି ବିଜ୍ଞାନ ଅନ୍ୟ ଅବତୀରଣକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ସେହିପରି ପ୍ରମାଣ କରୁଥିବା ତୁମ୍ଭେମାନେ ‘ବିଜ୍ଞାନ ଅପ୍ରମାଣଗମ୍ୟ ଓ ଅବଗତା ରହିତ ଅଟେ ବୋଲି କହିବ । ଯେପରି ଶିଳାଘନର ଭିତରେ ସହସ୍ର ପ୍ରତ୍ୟାପ ରହେ । ସେହିପରି ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନର ଅନୁଭବରୂପ ହେବାରୁ ଆମର ଅଭିମତ ପକ୍ଷ ତୁମ୍ଭେ ସ୍ଵୀକାର କଲ । ଯଦି ଏହା କହ, ତେବେ ଏହା ଠିକ୍ । କାରଣ ନେତ୍ର ଯାହାର ସାଧନ ଅଟେ,-ଏହିପରି ଅନ୍ୟଜ୍ଞାନର ପ୍ରତ୍ୟାପଦି ପ୍ରକାଶ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ବିଜ୍ଞାନରେ ଅବତୀରଣର ସମାନହେଲେ ଅନ୍ୟଅବଗତାର ହେବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟାପପରି ତାହା ପ୍ରକାଶ ହୁଏ । ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅଟେ ।

(ଙ) ଅବଗତା ସାକ୍ଷୀର ସ୍ଵୟଂସିଦ୍ଧତାକୁ ସମର୍ଥନ କରୁଥିବା ତୁମ୍ଭେମାନେ ‘ବିଜ୍ଞାନ ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ମୋର ପକ୍ଷକୁ ଅନ୍ୟଶବ୍ଦ ବିଶେଷ ଦ୍ଵାରା ଆଶ୍ରୟ କରାଯାଇଛି । ଏହା ଯଦି କହ, ତେବେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବିଜ୍ଞାନରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ନାଶ, ଏବଂ ଅନେକଦ୍ଵାଦିବିଶେଷ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟାପପରି ବିଜ୍ଞାନ ଅନ୍ୟଦ୍ଵାରା ଅବଗମ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ଆମେ ପ୍ରମାଣ କରୁଁ ।

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ ୨୯ ॥

ବୈଧର୍ମ୍ୟାଚ୍ଚ ନ ସ୍ଵପ୍ନାଦିବତ୍ ॥ ୨-୨-୨୯ ॥

ବୈଧର୍ମ୍ୟାତ୍ ତ=ସ୍ଵପ୍ନବିଜ୍ଞାନ ଓ ଜାଗ୍ରତ ବିଜ୍ଞାନର ବାଧ୍ୟତା ଓ ଅବାଧ୍ୟତା ବିଷୟରୂପ ବୈଧର୍ମ୍ୟରୁ ନ ସ୍ଵପ୍ନାଦିବତ୍=ସ୍ଵପ୍ନାଦିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତବଳରେ ଜାଗ୍ରତ ଜ୍ଞାନ ନିରାଧାର ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦୁକ୍ତଂ ବାହ୍ୟାର୍ଥାପଲମ୍ବିନା ସ୍ଵପ୍ନାଦିପ୍ରତ୍ୟୟବଜ୍ରାଗରିତଗୋଚରା ଅପି ସ୍ତମ୍ଭାଦିପ୍ରତ୍ୟୟା ବିନୈବ ବାହ୍ୟନାର୍ଥେନ ଭବେୟଃ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ଵାବିଶେଷାଦିତି । ତତ୍ତ୍ଵପ୍ରତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେନ ସ୍ଵପ୍ନାଦିପ୍ରତ୍ୟୟବଜ୍ରାଗ୍ରତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟ । ଭବିତୁମ୍ଭବିତି । କସ୍ମାତ୍ । ବୌଧର୍ମ୍ୟାତ୍ । ବୈଧର୍ମ୍ୟଂ ହି ଭବତି ସ୍ଵପ୍ନଜାଗରିତୟୋଃ ।



(ଖ) କିଂ ପୁନର୍ବେଧର୍ଯ୍ୟମ୍ । ବାଧାବାଧାବିତି ତୁମଃ । ବାଧତେ ହି ସ୍ୱପ୍ନୋ ପଲବ୍ଧଂ
ବସ୍ତୁ ପ୍ରତିବୁଦ୍ଧସ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ମୟୋପଲବୋଧ ମହାଜନସମାଗମ ଇତି, ନହ୍ୟସ୍ତ୍ର ମମ
ମହାଜନମାଗମୋ ନିଦ୍ରାଗ୍ନାନଂ ତୁ ମେ ମନୋ ବଭୂବ ତେନୈଷା ଭ୍ରାନ୍ତିରୁଦ୍ଧର୍ତ୍ତ୍ୱେବେତି ।
ଏବଂ ମାୟାଦିଷ୍ଟପିତ୍ତବତି ଯଥାଯଥଂ ବାଧଃ । ନୈବଂ ଜାଗରିତେପଲବ୍ଧଂ ବସ୍ତୁ ସ୍ତମ୍ଭାଦିକଂ
କସ୍ୟାଂତିଦପ୍ୟବସ୍ଥାୟାଂ ବାଧତେ ।

(ଗ) ଅପିତ ସ୍ମୃତିରେଷ । ଯତ୍ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନମ୍ । ଉପଲବ୍ଧସ୍ତୁ ଜାଗରିତଦର୍ଶନମ୍ ।
ସ୍ୱପ୍ନପଲବୋଧାୟଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମନ୍ତରଂ ସ୍ୱୟମନୁଭୂୟତେତ୍ୟବିପ୍ରୟୋଗସଂପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକମିଷ୍ଠଂ
ପୁତ୍ର ସ୍ମରାମି ନୋପଲଭ ଉପଲବ୍ଧୁ ମିଚ୍ଛାମାତି । ତତ୍ତ୍ୱେବଂସତି ନ ଶକ୍ୟତେ ବକ୍ତୁଂ ମିଥ୍ୟା
ଜାଗରିତୋପଲବ୍ଧରୂପଲବ୍ଧଦ୍ୱାର ସ୍ୱପ୍ନୋପଲବ୍ଧ ବଦିତ୍ୟୁଦୟୋକ୍ତରଂ ସ୍ୱୟମନୁଭାବତା ।
ନଚ ସ୍ୱାନୁଭବାପଳାପଃ ପ୍ରାଜ୍ଞମାନିଭିର୍ଯୁକ୍ତଃ କର୍ତ୍ତୁମ୍ ।

(ଘ) ଅପିତ୍ତନ୍ତରାବବିରୋଧପ୍ରସଙ୍ଗଜାଗରିତ ପ୍ରତ୍ୟୟାନାଂ ସ୍ୱତୋ ନିରାଲମ୍ବନତଂ
ବକ୍ତୁମଶକ୍ନୁବତା ସ୍ୱପ୍ନପ୍ରତ୍ୟୟସାଧର୍ଯ୍ୟାଦ୍ ବକ୍ତୁମିଷ୍ୟତ୍ୟତେ । ନଚ ଯୋ ଯସ୍ୟ ସ୍ୱତୋ ଧର୍ମୋ
ଧର୍ମୋ ନ ସମ୍ଭବତି ସୋଽନ୍ୟସ୍ୟ ସାଧର୍ଯ୍ୟାଭାସ୍ୟ ସମ୍ଭବିଷ୍ୟତି । ନହ୍ୟଗ୍ନିରୁଷୋଽନୁଭୂୟମାନ
ଉଦକସାଧର୍ଯ୍ୟାହୀତୋ ଭବିଷ୍ୟତି । ଦର୍ଶିତଂ ତୁ ବୈଧର୍ଯ୍ୟଂ ସ୍ୱପ୍ନଜାଗରିତଯୋଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ସ୍ୱପ୍ନ ପ୍ରଭୃତି ଜ୍ଞାନପରି ଜାଗ୍ରତ ବିଷୟକ ସଂଭାଦି ଜ୍ଞାନ
ବାହ୍ୟାର୍ଥବିନା ହେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଦୁଇଟି ଜ୍ଞାନରେ ଜ୍ଞାନତ୍ୱ ସମାନ ହୁଏ ।
ଏହି ବାହ୍ୟ ଅର୍ଥର ପ୍ରତିଷେଧ କରୁଥିବା ଲୋକକୁ ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହାର ପରିହାର
କରିବା ବିଧେୟ । ଏହି ବିଷୟରେ ଆଂଭେ କହୁଁ ଯେ-ଜାଗ୍ରତ ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱପ୍ନାଦିଜ୍ଞାନ ପରିହୁଏ
ନାହିଁ । କିପରି ? ଏଠାରେ ଦୁଇଟିରେ ବୈଧର୍ଯ୍ୟ ଅଛି । ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଜାଗ୍ରତ୍ ଅବସ୍ଥାର
ଜ୍ଞାନରେ ବୈଧର୍ଯ୍ୟ ଅଛି ।

(ଖ) ପୁଣି ସେହି ବୈଧର୍ଯ୍ୟ କଣ ? ଆଂଭେ କହୁଁ-ବାଧ ଓ ଅବାଧ ଅଟେ । କାରଣ-
ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଉପଲବ୍ଧ ବସ୍ତୁ ଜାଗ୍ରତ ପୁରୁଷକୁ ବାଧୁତ କରେ- ‘ମୋତେ ଯେଉଁ ମହାଜନ
ସମାଗମ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଅଛି, ତାହା ମିଥ୍ୟା ଅଟେ । ମୋତେ ମହାଜନ ସମାଗମ ହୋଇନାହିଁ,
ମୋର ମନ ନିଦ୍ରାରେ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି, ଯେଉଁଠିକି ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ଏହି
ପ୍ରକାର ମାୟାଦିରେ ଯଥାଯୋଗ ବାଧା ହୋଇଛି । ପରତୁ ଜାଗ୍ରତରେ ଉପଲବ୍ଧ ସଂଭାଦିବସ୍ତୁ
କୌଣସି ଅବସ୍ଥାରେ ଏହିପ୍ରକାର ବାଧୁତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯାହା ସ୍ୱପ୍ନଜ୍ଞାନ ଅଟେ, ତାହାହିଁ ସ୍ମୃତି । ଜାଗରିତ ଦର୍ଶନ ଉପଲବ୍ଧ
(ଅନୁଭବ) ଅଟେ । ଯେପରି ଇଷ୍ଟପୁତ୍ରର ସ୍ମରଣ କରୁଛି, କିନ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧ କରୁନାହିଁ ।



ଉପଲବ୍ଧ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଛି । ଏହି ପ୍ରକାର ସୃତି ଓ ଉପଲବ୍ଧରେ ଅର୍ଥ ବିପ୍ରୟୋଗ ଓ ସଂପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରୂପରେ ଭେଦ ସ୍ୱୟଂ ଅନୁଭବ ହୁଏ । ସେପରି ବୈଧର୍ମ୍ୟସିଦ୍ଧି ହେଲାପରେ ଦୁଇଟି ମଝିରେ ସ୍ୱୟଂ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ତୁଁ ଭେ ‘ଜାଗରିତ ଉପଲବ୍ଧ ମିଥ୍ୟା ହୁଏ, ଉପଲବ୍ଧ ହେଲେ ସ୍ୱପ୍ନ ଉପଲବ୍ଧିପରି ହୁଏ’ ବୋଲି କରିପାରିବ ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧିମାନ ଲୋକ ଅନୁଭବର ଅପାଳାପ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ଅନୁଭବ ସହିତ ବିରୋଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଭୟରେ ଜାଗ୍ରତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଗୁଡ଼ିକକୁ ନିଜେ ନିରାଲମ୍ବନତା କରିବାରେ ଅସମର୍ଥ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସାଧର୍ମ୍ୟରୁ ତାହାର ଧର୍ମ ହେବ ନାହିଁ । ଅଗ୍ନି, ଉଷ୍ମ, ଅନୁଭବମାନ ହେଲେ ଜଳର ସାଧର୍ମ୍ୟରୁ ଶୀତଳ ହୁଏ ନାହିଁ । ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଜାଗ୍ରତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ବୈଧର୍ମ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଦେଖାଇଦିଆଗଲା ।

न भावोऽनुपलब्धे: ॥ ୩୦ ॥

୧- ନଭାବୋଽନୁପଲବ୍ଧେଃ ॥ ୨-୨-୩୦ ॥

ଅନୁପଲବ୍ଧେଃ-ତୁଁଭମତରେ ବାହ୍ୟ ଅର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି ନହେବାରୁ, ନ ଭାବଃ-ତତ୍ତ୍ୱମ୍ୟ ବାସନା ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତଂ ବିନାପ୍ୟର୍ଥେନ ଜ୍ଞାନବୈଚିତ୍ର୍ୟଂ ବାସନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟାଦେବାବକଷ୍ୟତ ଇତି । ତତ୍ ପ୍ରତିବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ନ ଭାବୋ ବାସନାନାମୁପପଦ୍ୟେତ ଉତ୍ପତ୍ତେଃ ଅନୁପଲବ୍ଧେର୍ବାହ୍ୟାନାମର୍ଥାନାମ୍ । ଅର୍ଥୋ-ପଲବ୍ଧିନିମିତ୍ତା ହି ପ୍ରତ୍ୟର୍ଥଂ ନାନାରୂପା ବାସନା ଭବତି । ଅନୁପଲବ୍ଧମାନେଷୁ ଉର୍ଥେଷୁ କିଂନିମିତ୍ତା ବିଚିତ୍ରା ବାସନା ଭବେୟୁଃ । ଅନାଦିତ୍ତ୍ୱେଽପ୍ୟନ୍ତପରଂ-ପରାନ୍ୟାୟେନା ପ୍ରତିଷ୍ଠେବାନବସ୍ଥା ବ୍ୟବହାରଲାପିନୀ ସ୍ୟାନ୍ନାଭିପ୍ରାୟସିଦ୍ଧିଃ । ଯାବପ୍ୟନ୍ତୟବ୍ୟତିରେକା-ବର୍ଥାପଲାପିନୋପନ୍ୟସ୍ତୈ ବାସନାନିମିତ୍ତମେବେଦଂ ଜ୍ଞାନଜାତଂ ନାର୍ଥନିମିତ୍ତମିତି ତାବପ୍ୟେବଂସତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତୌ ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟୌ । ବିନାର୍ଥୋପଲବଧ୍ୟା ବାସନାନୁପପତ୍ତେଃ ।

(ଖ) ଅପିତ ବିନାପି ବାସନାଭିରର୍ଥୋପଲବଧ୍ୟା ବାସନୋପରାୟ ନଭ୍ୟୁପଗମାଦର୍ଥ ସଦ୍ଭାବମେବାନ୍ତୟବ୍ୟତିରେକାବପି ପ୍ରତିଷ୍ଠାପୟତଃ । ଅପିତ ବାସନା ନାମ ସଂସ୍କାର ବିଶେଷାଃ । ସଂସ୍କାରାଶୁ ନାଶ୍ଚୟମତରେଶାବକଷ୍ୟତେ ଏବଂ ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟଭାତ୍ । ନଚ ତବ ବାସନାଶ୍ଚୟଃ କର୍ତ୍ତୃଦସ୍ତି ପ୍ରମାଣତୋଽନୁପଲବ୍ଧେଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ବାହ୍ୟାର୍ଥ ବିନା ଜ୍ଞାନବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବାସନାର ବୈଚିତ୍ର୍ୟରୁ ହୁଏ- ଏହା ଯେଉଁ କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ବିଷୟ ଉପରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ବାସନାଗୁଡ଼ିକର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତୁମ୍ଭ



ମତରେ ବାହ୍ୟାର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅର୍ଥରେ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ବାସନା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଅର୍ଥ ଅନୁପଲଭ୍ୟମାନ ହେଲା ପରେ ବିଚିତ୍ର ବାସନାଗୁଡ଼ିକ କାହାର ନିମିତ୍ତଦ୍ଵାରା ହେବେ ? ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅନାଦି ହେଲା ପରେ ଅନ୍ଧ ପରମ୍ପରା ନ୍ୟାୟରେ ବ୍ୟବହାରଲୋପିନୀ ଅପ୍ରତିଷ୍ଠାରୂପ ଅନବସ୍ଥା ହେବ । ତେଣୁ ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଜ୍ଞାନ ବାସନା ନିମିତ୍ତକ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥନିମିତ୍ତକ ନୁହେଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ବାହ୍ୟାର୍ଥର ନିଷେଧକ ଦ୍ଵାରା ଯାହା ଅନ୍ୟ ବ୍ୟତିରେକର ଉପନ୍ୟାସ କରାଯାଏ, ଏହା ହେଲାପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ଥନିମିତ୍ତକ ବାସନା ହେଲାପରେ ଏହି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ନିରାକୃତ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । କାରଣ-ଅର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି ବିନା ବାସନା ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ବାସନା ବ୍ୟତିତ ଅର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଅଛି । ଅର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି ବିନା ବାସନା ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ଅନ୍ୟ-ବ୍ୟତିରେକ ଅର୍ଥର ସଦ୍ଭାବକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ସଂସ୍କାରବିଶେଷ ଅଟେ ଏବଂ ସଂସ୍କାର ଆଶ୍ରୟ ବିନା ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ବ୍ୟବହାରରେ ଏହା ଦେଖାଯାଏ । ତୁମ୍ଭର ମତରେ ବାସନାର ଆଶ୍ରୟ କିଛି ନାହିଁ । କାରଣ-ତାହାର ପ୍ରମାଣ ଦ୍ଵାରା ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।

କ୍ଷଣିକତ୍ବାଚ୍ଚ ॥ ୩୨ ॥

(୧) କ୍ଷଣିକତ୍ବାଚ୍ଚ ॥ ୨-୨-୩୧ ॥

ଆଲକ୍ଷ୍ୟବିଜ୍ଞାନକୁ କ୍ଷଣିକ ବୋଲି ସ୍ଵାକାର କଲେ ତାହା ବାସନାର ଆଶ୍ରୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟଲକ୍ଷ୍ୟବିଜ୍ଞାନଂ ନାମ ବାସନାଶ୍ରୟତ୍ଵେନ ପରିକଳ୍ପିତଂ ତଦପି କ୍ଷଣିକତ୍ବାଭ୍ୟୁପଗମାଦନବସ୍ଥିତସ୍ଵରୂପଂ ସତ୍ପ୍ରକୃତିବିଜ୍ଞାନବନ୍ନ ବାସନାନାମଧିକରଣଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । ନହି କାଳତ୍ରୟସମ୍ବନ୍ଧିନେ କସ୍ମିନ୍ନନ୍ୟାନ୍ୟସ୍ଥିତି କୃତସ୍ତେ ବା ସର୍ବାର୍ଥଦର୍ଶନି ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତାପେକ୍ଷବାସନାଧାନସ୍ଥିତିପରତିସନ୍ଧାନାଦିବ୍ୟବହାରଃ ସମ୍ଭବତି । ସ୍ଥିରସ୍ଵରୂପତ୍ଵେ ଦ୍ଵାଲକ୍ଷ୍ୟବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସିଦ୍ଧାନ୍ତହାନିଃ । ଅପିଚ ବିଜ୍ଞାନାବାଦେଽପି କ୍ଷଣିକତ୍ବାଭ୍ୟୁପଗମସ୍ୟ ସମାନତ୍ଵାଦ୍ୟାନି ବାହ୍ୟାର୍ଥବାଦେ କ୍ଷଣିକତ୍ଵନିବନ୍ଧନାନି ଦୁଷ୍ଟଶାନ୍ତ୍ୟଦ୍ ଭାବିତାନି ‘ଉତ୍ତରୋପାଦେ ଚ ପୂର୍ବନିରୋଧାତ୍’ ଇତ୍ୟେବମାଦାନି ତାନାହାପ୍ୟନୁସନ୍ଧାତବ୍ୟାନି ।

(ଖ) ଏବମେତୌ ଦ୍ଵାବପି ବୈନାଶିକପକ୍ଷେ ନିରାକୃତୌ ବାହ୍ୟାର୍ଥବାଦିପକ୍ଷେ ବିଜ୍ଞାନବାଦିପକ୍ଷେ । ଶୂନ୍ୟବାଦିପକ୍ଷସ୍ତୁ ସର୍ବପ୍ରମାଣବିପ୍ରତିଷିଦ୍ଧଂ ଇତି ତନ୍ନିରାକରଣାୟ ନାଦରଃ



କ୍ରିୟାରେ, ନିହଂୟଂ ସର୍ବପ୍ରମାଣସିଦ୍ଧେ। ଲୋକବ୍ୟବହାରୋଽନ୍ୟଭଦ୍ରମନଧିଗମ୍ୟ
ଶକ୍ୟତେଽପହ୍ନୋତୁମପବାଦାଭାବ ଉତ୍ସର୍ଗପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯାହା ଆଳୟବିଜ୍ଞାନର କଳ୍ପନା ବାସନାର ଆଶ୍ରୟ
ରୂପରେ କରାଯାଇଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ କ୍ଷଣିକତର ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଦ୍ଵାରା ଅନବସ୍ଥିତ ସ୍ଵରୂପ
ହୋଇ ପ୍ରକୃତିବିଜ୍ଞାନ ପରି ବାସନାଗୁଡ଼ିକ ଆଶ୍ରୟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । କାଳତ୍ରୟରେ ସମ୍ଭବ
ରଖୁଥିବା ଏକ ଅନ୍ୟା କୃତସ୍ଥ ଅଥବା ସର୍ବାର୍ଥଦର୍ଶୀର ନ ହେଲାପରେ ଦେଶ, କାଳ ଓ
ନିମିତ୍ତର ଅପେକ୍ଷାରେ ବାସନାର ଅଧୀନ ସ୍ଵତ୍ତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାଦି ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ନାହିଁ ।
ଯଦି ଆଳୟବିଜ୍ଞାନର ସ୍ଥିର ସ୍ଵରୂପ ହୁଏ, ତେବେ କ୍ଷଣିକତ୍ଵ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହାନି ହେବ ଏବଂ
ବିଜ୍ଞାନବାଦୀରେ କ୍ଷଣିକତ୍ଵ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସମାନ ହେଲେ ବାହ୍ୟଅର୍ଥବାଦରେ କ୍ଷଣିକତର ଅଧୀନ
'ଉତ୍ତରୋପାଦେ ଚ ପୂର୍ବନିରୋଧାତ୍' ଇତ୍ୟାଦି ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟି ଉଦ୍ଭାବିତ କରାଯାଇଅଛି,
ତାହାର ଏଠାରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଚିତ ।

(ଖ) ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ପକ୍ଷ କିନ୍ତୁ ସର୍ବପ୍ରମାଣ-ବିରୁଦ୍ଧ ଅଟେ । ତେଣୁ ତାହାର
ନିରାକରଣରେ ଆଦର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ସର୍ବପ୍ରମାଣସିଦ୍ଧ ଏହି ଲୋକ ବ୍ୟବହାର କୌଣସି
ଭିନ୍ନତତ୍ତ୍ଵ ସ୍ଵୀକାର କରି ବିନାନିଷେଧରେ କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅପବାଦର ଅଭାବରେ
ଉତ୍ସର୍ଗ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

(୧) ସର୍ବାର୍ଥାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ ॥୨-୨-୩୨ ॥

ସର୍ବଥା-ବୌଦ୍ଧଦର୍ଶନ ସବୁପ୍ରକାରରେ, ଅନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ-ଅସଂଗତ ହେଲେ, ତ-
ମଧ୍ୟ ମୁମୁକ୍ଷୁର ଆଦରଣୀୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) କିଂ ବହୁନା । ସର୍ବପ୍ରକାରେଣ ଯଥାଯଥାୟଂ ବୈନାଶିକସମୟ
ଉପପତ୍ତିମତ୍ତାୟ ପରୀକ୍ଷ୍ୟତେ ତଥାତଥା ସିକତାକୂପବଦ୍ ବିଦାର୍ଯ୍ୟତେ ଏବ । ନ
କିଞ୍ଚିଦପ୍ୟତ୍ରୋପପତ୍ତିଂ ପଶ୍ୟାମଃ । ଅତଶ୍ଚାନୁପପନ୍ନୋ ବୈନାଶିକତତ୍ତ୍ଵବ୍ୟବହାରଃ । ଅପିଚ
ବାହ୍ୟାର୍ଥ ବିଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟବାଦତ୍ରୟମିତରେତର ବିରୁଦ୍ଧମୁପପିଶତା ସୁଗତେନ
ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵାକୃତମାନୁନୋସଂବନ୍ଧପ୍ରଳାପିତ୍ଵଂ, ପ୍ରଦେଷୋ ବା ପ୍ରଜାସୁ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥପ୍ରତିପତ୍ତ୍ୟା
ବିମୁହ୍ୟେୟୁରିମଃ ପ୍ରଜାଂ ଇତି । ସର୍ବଥାପ୍ୟ ନାଦରଣୀୟୋଽୟଂ ସୁଗତସମୟଃ
ଶ୍ରେୟସ୍ଵାମୈରିତିପ୍ରାପ୍ୟଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଅଧିକ କହିବାରେ ପ୍ରୟୋଜନ କଣ ଅଛି ? ଏହି
ବୈନାଶିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଉପପତ୍ତି କରିବା ପାଇଁ ଯାହା ଯାହା ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଏ, ସିକତା
କୂପପରି ବିଦାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆମେ କୌଣସି ଉପପତ୍ତି ଦେଖୁନାହିଁ । ଅତଃ ବୈନାଶିକ



ତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ବାହ୍ୟାର୍ଥବାଦ, ବିଜ୍ଞାନବାଦ ଓ ଶୂନ୍ୟବାଦ ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ଏହି ତିନୋଟି ବାଦର ଉପଦେଶ ଦେଇ ବୁଦ୍ଧ ନିଜେ ଅସମ୍ଭବ ପ୍ରକାପିତକୁ ଅସ୍ପଷ୍ଟ କରନ୍ତି । ଅଥବା ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଏହି ପ୍ରକା ଗୁଡ଼ିକ ମୋହକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକାପତି ଅତି ବିଦେଷ କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ଶ୍ରେୟଃ ଅଭିଳାଷୀ ପୁରୁଷ ଦ୍ଵାରା ସବୁ ପ୍ରକାରର ଏହି ସୁଗତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନାଦରଣୀୟ ଅଟେ ବୋଲି ଅଭିପ୍ରାୟ ଆସର ।

୬ ଏକସ୍ମିନ୍ନସମ୍ଭବାଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ୩୩-୩୩

ଏକସ୍ମିନ୍ନସମ୍ଭବାଧିକରଣ-୭

ନୈକସ୍ମିନ୍ନସମ୍ଭବାତ୍ ॥ ୩୩ ॥

୧-ନୈକସ୍ମିନ୍ନସମ୍ଭବାତ୍ ॥ ୨-୨-୩୩ ॥

ଏକସ୍ମିନ୍-ଏକ ପରାମର୍ଥରୂପ ବସ୍ତୁରେ, ଅସମ୍ଭବାତ୍-ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମର ସମ୍ଭବ ନ ହେଲେ, ନ-ବସ୍ତୁରେ ଅନେକରୂପତା ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନିରସ୍ତଃ ସୁଗତସମାୟଃ । ବିବସନସମାୟ ଇଦାନାଂ ନିରସ୍ୟତେ । ସପ୍ତ ତୈଷାଂ ପଦାର୍ଥାଃ ସଂମତା ଜୀବଜୀବାସୁବସଂବରନିର୍ଜରବନ୍ଧମୋକ୍ଷା ନାମ ସଂକ୍ଷେପତତ୍ତ୍ଵ ଦ୍ଵାବେଦ ପଦାର୍ଥେ । ଜୀବାଜୀବାଶ୍ଚ୍ୟାମି । ଯଥାଯୋଗଂ ତୟୋରେବେତରାନ୍ତର୍ଜୀବାଦିତ ମନ୍ୟନ୍ତେ । ତୟୋରିମମପରଂ ପ୍ରପଞ୍ଚମାଚକ୍ଷତେ ପଞ୍ଚାସ୍ତିକାୟା ନାମ ଜୀବାସ୍ତିକାୟଃ ପୁଂଲିଙ୍ଗାସ୍ତିକାୟୋ ଧର୍ମାସ୍ତିକାୟୋଽଧର୍ମାସ୍ତିକାୟ ଆକାଶାସ୍ତିକାୟଶ୍ଚେତି । ସର୍ବେଷାମପେକ୍ଷାମବାନ୍ତରପ୍ରଭେଦାନ ବହୁବିଧାନ ସ୍ଵସମାୟପରିକଳ୍ପିତାନ ବର୍ଣ୍ଣୟନ୍ତି ।

(ଖ) ସର୍ବତ୍ର ତେମଂ ସପ୍ତଭଙ୍ଗନୟଂ ନାମ ନ୍ୟାୟମବତାରୟନ୍ତି । ସ୍ୟାଦସ୍ତି, ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ତି, ସ୍ୟାଦସ୍ତି ଚ ନାସ୍ତିତ, ସ୍ୟାଦବକ୍ତବ୍ୟଃ, ସ୍ୟାଦସ୍ତି ଋବକ୍ତବ୍ୟଃ, ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ତି ଋବକ୍ତବ୍ୟଃ, ସ୍ୟାଦସ୍ତି ଚ ନାସ୍ତି, ଋବକ୍ତବ୍ୟଶ୍ଚେତି । ଏବମେବୈକଦ୍ଵିନିତ୍ୟଦ୍ଵାଦିଷ୍ଟପାମଂ ସପ୍ତଭଙ୍ଗନୟଂ ଯୋଜୟନ୍ତି ।

(ଗ) ଅତ୍ରାତନ୍ତ୍ର ହେନାୟମଭ୍ୟୁପଗମୋ ଯୁକ୍ତ ଇତି । କୃତଃ । ଏକସ୍ମିନ୍ନ ସମ୍ଭବାତ୍ । ନ ହେ୍ୟକସ୍ମିନ୍ଧର୍ମଶି ଯୁଗପତ୍ ସଦସ୍ତ୍ଵାଦିବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମସମାବେଶଃ ସମ୍ଭବତି ଶୀତୋଷ୍ଣବତ୍ । ଯ ଏତେ ସପ୍ତପଦାର୍ଥା ନିର୍ଧାରିତା ଏତାବନ୍ତ ଏବଂ ରୂପାଶ୍ଚେତି ତେ ତଥୈବ ବା ସ୍ଵ୍ୟର୍ନୈବ ବା ତଥା ସ୍ଵ୍ୟଃ । ଇତରଥା ହି ତଥା ବା ସ୍ଵ୍ୟର ତଥା ବେତ୍ୟନିର୍ଧାରିତରୂପଂ ଜ୍ଞାନଂ ସଂଶୟଜ୍ଞାନବଦପ୍ରମାଣମେବ ସ୍ୟାତ୍ ।



(ଘ) ନନ୍ଦନେକାମୃକଂ ବସ୍ତୁତି ନିର୍ଧାରିତରୂପମେବ ଜ୍ଞାନମୁପଦ୍ୟମାନଂ ସଂଶୟଜ୍ଞାନବନ୍ଧାପ୍ରମାଣଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । ନେତି ବ୍ରମଃ । ନିରଞ୍ଜଣଂ ହ୍ୟନେକାତ୍ଵଂ ସର୍ବବସ୍ତୁଷୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାନସ୍ୟ ନିର୍ଧାରଣସ୍ୟାପି ବସ୍ତୁାଦିବିଶେଷାତ୍ ସ୍ୟାଦସ୍ତି ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ତୀତ୍ୟାଦିବିକଳୋପନିପତାଦନିର୍ଧାରଣାମୃକତୟେବ ସ୍ୟାତ୍ । ଏବଂ ନିର୍ଧାରୟିତୁ ନିର୍ଧାରଣଫଳସ୍ୟ ଚ ସ୍ୟାତ୍ପକ୍ଷେଷ୍ଠିତା ସ୍ୟାଜ ପକ୍ଷେ ନାସ୍ତିତେତି ।

(ଙ) ଏବଂ ସତି କଥଂ ପ୍ରମାଣଭୂତଃ ସଂସ୍ଥାର୍ଥକରଃ ପ୍ରମାଣପ୍ରମେୟ ପ୍ରମାତୃପ୍ରମିତି ଷ୍ଟନିର୍ଧାରିତାସୁପଦେଷୁଂ ଶକ୍ନୁୟାତ୍ । କଥଂବା ତଦଭିପ୍ରାୟାନୁସାରିଣସ୍ତଦୁପଦିଷ୍ଠେ ଥେନିର୍ଧାରିତରୂପେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେରନ୍ । ଐକାନ୍ତିକଫଳଭୁନିର୍ଧାରଣେ ହି ସତି ତତ୍ସାଧନାନୁଷ୍ଠାନାୟ ସର୍ବେ ଲୋକୋଽନାକୁଳଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେତ ନାନ୍ୟଥା । ଅତଃନିର୍ଧାରିତାର୍ଥଂ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ପ୍ରଣୟନ୍ ମତୋନୁଭବଦନୁପାଦେୟବଚନଃ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥା ପଞ୍ଚାନାମସ୍ତିକାୟାନାଂ ପଞ୍ଚଦ୍ଵ୍ୟଂଖ୍ୟାସ୍ତି ବା ନାସ୍ତିବେତି ବିକଳ୍ୟମାନା ସ୍ୟାତ୍ବାବଦେକସ୍ମିନ୍ ପକ୍ଷେ ପକ୍ଷାନ୍ତରେତୁ ନ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟତୋ ନ୍ୟୁନସଂଖ୍ୟାଦ୍ଫଳଧିକସଂଖ୍ୟାଦ୍ ବା ପ୍ରାପ୍ତୟାତ୍ ।

(ଚ) ନଚୈଗାଂ ପଦାର୍ଥାନାମବକ୍ତବ୍ୟତ୍ଵଂ ସମ୍ଭବତି । ଅବକ୍ତବ୍ୟାଣ୍ଡେ-ନ୍ନୋଚ୍ୟରନ୍ । ଉଚ୍ୟତେ ଉଚ୍ଚକ୍ତବ୍ୟାଣ୍ଡେତି ବିପ୍ରତିଷ୍ଠିକମ୍ । ଉଚ୍ୟମାନାଣ୍ଡ ତଥୈବାବଧାର୍ଯ୍ୟତେ ନାବଧାର୍ଯ୍ୟତ ଇତି ଚ । ତଥା ତଦବଧାରଣଫଳଂ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନମସ୍ତି ବା ନାସ୍ତିବା, ଏବଂ ତଦ୍ ବିପରୀତମସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନମସ୍ୟସ୍ତି ବା ନାସ୍ତି ବେତି ପ୍ରଜପନ୍ ମତୋନୁଭବପକ୍ଷେଷ୍ଠିକ ସ୍ୟାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାୟିତବ୍ୟପକ୍ଷସ୍ୟ । ସ୍ଵର୍ଗାପବର୍ଗଯୋଶ୍ଚ ପକ୍ଷେଭାବଃ ପକ୍ଷେ ଉଭାବସ୍ତଥା ପକ୍ଷେ ନିତ୍ୟତା ପକ୍ଷେ ଋନିତ୍ୟତେତ୍ୟନବଧାରଣାୟାଂ ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟନୁପପତ୍ତିଃ ।

(ଛ) ଅନାଦିସିଦ୍ଧିଜୀବ ପ୍ରଭୃତାନାଂ ଚ ସ୍ଵଶାସ୍ତ୍ରବଧୃତସ୍ଵଭାବାନାମଥାବଧୃତ ସ୍ଵଭାବତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଏବଂ ଜୀବାଦିଷ୍ଟୁ ପଦାର୍ଥେଷ୍ଟେକସ୍ମିନ୍ ଧର୍ମଶିସତ୍ତ୍ଵାସତ୍ତ୍ଵଯୋର୍ବିରୁଦ୍ଧଯୋଃ ଧର୍ମଯୋରସମ୍ଭବାଦସ୍ତେ ଚୈକସ୍ମିନ୍ ଧର୍ମେଽସତ୍ତ୍ଵସ୍ୟ ଧର୍ମାନ୍ତରସ୍ୟାସମ୍ଭବାଦସ୍ତେ ଚୈବଂ ସତ୍ତ୍ଵସ୍ୟାସମ୍ଭବାଦସଂଗତମିଦମର୍ହତଂ ମତମ୍ । ଏତେନୈକାନେକନିତ୍ୟାନିତ୍ୟବ୍ୟତିରିକ୍ତାବ୍ୟ-ତିରିକ୍ତାବ୍ୟନେକାନ୍ତାଭ୍ୟୁପଗମା ନିରାକୃତା ମତବ୍ୟାଃ । ଯତ୍ତୁ ପୁଦଗଳସଂଜ୍ଞକେତୋଽଶ୍ଵଭାବଃ ସଂଘାତାଃ ସମ୍ଭବତୀତି କଳ୍ପୟତି ତତ୍ପୂର୍ବେଣୌବାଣୁବାଦନିରାକରଣେନ ନିରାକୃତଂ ଭବତୀତ୍ୟତୋ ନ ପୃଥକ୍ନିରାକରଣାୟ ପ୍ରଯତ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ସୁଗତ (ବୌଦ୍ଧ) ମତକୁ ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୈନମତ ନିରାକରଣ କରାଯିବ । ତାହାକୁ ଜୀବ, ଅଜୀବ, ଆସ୍ରବ, ସମ୍ଭର, ନିର୍ଜର, ବନ୍ଧ ଓ ମୋକ୍ଷ- ଏହିପରି ସାତପ୍ରକାର ଅଭିମତ ରହିଛି । ସଂକ୍ଷେପରେ ଜୀବ ଓ ଅଜୀବ ନାମକ ଦୁଇଟି ପଦାର୍ଥ ଅଟେ । କାରଣ-ଅନ୍ୟର ସେହି ଦୁଇଟିରେ ଯଥାଯୋଗ



ଅନ୍ତର୍ଭାବ ହୁଏ ବୋଲି ସେମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଜୀବାସ୍ତିକାୟ, ପୁଦ୍ଗଳାସ୍ତିକାୟ, ଧର୍ମାସ୍ତିକାୟ, ଅଧର୍ମାସ୍ତିକାୟ ଓ ଆକାଶାସ୍ତିକାୟ-ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଅସ୍ତିକାୟ ଜୀବାଜୀବ ମଧ୍ୟରେ ବିସ୍ତାରପୂର୍ବକ କୁହାଯାଇଅଛି । ସେହି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସ୍ୱଶାସ୍ତ୍ରରେ ପରିକଳ୍ପିତ ବହୁତ ପ୍ରକାର ଅବାଚର ପ୍ରଭେଦ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି ।

(ଖ) ସର୍ବତ୍ର ଏହି ସପ୍ତଭଙ୍ଗା ନୟନାତ୍ମକ ନ୍ୟାୟର ଅବତରଣ କରନ୍ତି । ସ୍ୟାଦସ୍ତି, ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ତି, ସ୍ୟାଦସ୍ତି ଚ ନାସ୍ତି ଚ, ସ୍ୟାଦବକ୍ତବ୍ୟଃ, ସ୍ୟାଦସ୍ତି ଋବକ୍ତବ୍ୟଃ, ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ତି ଋବକ୍ତବ୍ୟଃ, ସ୍ୟାଦସ୍ତି ଚ ନାସ୍ତି ଋବକ୍ତବ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକାର ଏକତ୍ୱ ଓ ନିତ୍ୟତ୍ୱାଦିରେ ଏହି ସପ୍ତଭଙ୍ଗା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯୋଜନା କରିଛି ।

(ଗ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହି ବିଷୟରେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ଏହି ଜୈନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଗୋଟିକରେ ତାହା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଗୋଟିଏ ଧର୍ମରେ ଏକ ସମୟରେ ସତ୍ତ୍ୱ ଓ ସତ୍ତ୍ୱାଦି ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମର ଶାତୋଷ୍ଠ ପରି ସମାବେଶ ସଂଭବ ନୁହେଁ । ଯାହା ଏହି ସାତୋଟି ପଦାର୍ଥ ଏତେ ପରିମାଣ ଓ ଏତେରୂପବାନ୍ ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୁଏ, ସେମାନେ ସେହିପରି ହୁଅନ୍ତୁ ଅଥବା ସେପରି ନ ହୁଅନ୍ତୁ, ଅନ୍ୟଥା ସେହି ପ୍ରକାରର ହେଉ ଅଥବା ନ ହେଉ, - ଏହିପରି ଅନିର୍ଦ୍ଧାରିତଜ୍ଞାନ ସଂଶୟଜ୍ଞାନ ପରି ଅପ୍ରମାଣ ହେବ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ବସ୍ତୁ ଅନେକାତ୍ମକ ଅଟେ । ଏଠାରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ରୂପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଜ୍ଞାନ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ପରି ଅପ୍ରମାଣ ନୁହେଁ । ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ-ଏହା ନୁହେଁ, କାରଣ-ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁରେ ନିରଞ୍ଜଣ ଅନେକାତ୍ମତ୍ୱର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିବା ମତରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣକୁ ବସ୍ତୁପରି ହେଲାପରେ ‘ସ୍ୟାଦସ୍ତି, ସ୍ୟାନ୍ନାସ୍ତି’ ଏହିପ୍ରକାର ବିକଳ୍ପର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ପରେ ତାହା ଅନିର୍ଦ୍ଧାରଣାତ୍ମକତ୍ୱ ହେବ । ଏହି ପ୍ରକାର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରୁଥିବା ଓ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ପକ୍ଷରେ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ହେବ, ଏବଂ ପକ୍ଷରେ ନାସ୍ତିତ୍ୱ ହେବ ।

(ଙ) ଏହା ହେଲେ ପ୍ରମାଣଭୂତ ହୋଇ ତୀର୍ଥୀଙ୍କୁ ପ୍ରମାଣ, ପ୍ରମେୟ, ପ୍ରମାତା ଏବଂ ପ୍ରମିତିର ଅନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେଲାପରେ ଉପଦେଶଦେବାରେ କିପରି ସମର୍ଥ ହେବ ? ଅଥବା ତାହାର ଅଭିପ୍ରାୟ ଅନୁସରଣ କରୁଥିବା ଶିଷ୍ୟ ତାହାର ଉପଦିଷ୍ଟ ଅନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ରୂପ ଅର୍ଥରେ କିପରି ପ୍ରକୃତ ହୁଅନ୍ତି ? ପରନ୍ତୁ ଅବ୍ୟଭିଚରିତଫଳର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ହେଲା ପରେ ତାହାର ସାଧନାନୁଷ୍ଠାନ ପାଇଁ ସବୁଲୋକ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ପ୍ରକୃତ ହୁଅନ୍ତି । ନୋଚେତ୍ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ନିର୍ଧାରିତ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରି ମତ ଓ ଉନ୍ନତ ପରି ଅନୁପାଦେୟ ବଚନ ହେବ । ସେହିପରି ପଞ୍ଚାସ୍ତିକାୟର ବିକଳ୍ପିତ ହୋଇ ପଞ୍ଚତ୍ୱସଂଖ୍ୟା ହୁଏ ଅଥବା ହୁଏ ନାହିଁ । ଏକପକ୍ଷରେ ‘ସ୍ୟାତ୍’, ଓ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ, ନ ସ୍ୟାତ୍ ଦ୍ୱାରା ମୂଳ ସଂଖ୍ୟାତ୍ୱ ଅଥବା ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟାତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ।



(୮) ଏହି ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ଅବକ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ସଂଭବ ନୁହେଁ । ଯଦି ଅବକ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ପୁଣି ଅବକ୍ରବ୍ୟ ଅଟେ ଏବଂ ଏହା ଅବିରୁଦ୍ଧ ଅଟେ । ଏହି ଉତ୍ୟମାନ ପଦାର୍ଥ ସେହିପରି ଅବଧାରିତ ହୁଅନ୍ତି । ପୁଣି ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ ଏହିପରି ତାହାର ଅବଧାରଣାପକ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନ ହୁଏ, ଅଥବା ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକାପ କରୁଥିବା ମତୋନ୍ମତ ପକ୍ଷର ହେବ । କିନ୍ତୁ ନିଶ୍ଚୟାତ୍ମକପକ୍ଷର ନୁହେଁ । ସ୍ୱର୍ଗ ଓ ଅପବର୍ଗ ପକ୍ଷରେ ଭାବ ଓ ଅନ୍ୟପକ୍ଷରେ ଅଭାବ ହୁଏ । ସେହିପରି କୌଣସିପକ୍ଷରେ ନିତ୍ୟତା ଓ ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଅନିତ୍ୟତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । ଏହିପରି ଅବଧାରଣା ନ ହେବାରୁ ସେଠାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଛ) ସେପରି ଅନାଦିସିଦ୍ଧ ଜୀବାଦି ଯାହାର ସ୍ୱଭାବ ନିଜଶାସ୍ତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଧିତ କରାଯାଏ, ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ବସ୍ତୁଠାରୁ ବିପରୀତସ୍ୱଭାବ ହେବାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ଏବଂ ଜୀବାଦି ପଦାର୍ଥଠାରୁ ଏକଧର୍ମରେ ବିରୁଦ୍ଧ ଧର୍ମସତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆସତ୍ତ୍ୱର ଅସଂଭବହେବାରୁ ସତ୍ତ୍ୱରୂପ, ଏକଧର୍ମରେ ଅନ୍ୟ ଅସତ୍ତ୍ୱ ଧର୍ମର ଅସଂଭବ ହେତୁ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରକାର ଅସତ୍ତ୍ୱରେସତ୍ତ୍ୱର ସଂଭବ ନ ହେବାରୁ ଏହି ଆର୍ତ୍ତତମତ ଅସଙ୍ଗତ ଅଟେ । ଏହିପରି ସତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅସତ୍ତ୍ୱର ନିରାକରଣଦ୍ୱାରା ଏକ, ଅନେକ, ନିତ୍ୟ, ଅନିତ୍ୟ, ଭିନ୍ନ ଓ ଅଭିନ୍ନାଦି ଅନେକ ସ୍ୱାକାରକୁ ନିରାକରଣ କରିବାକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ । ପୃଥ୍ୱୀଲକ୍ଷ୍ୟାଞ୍ଜଳ ଅଶ୍ୱଠାରୁ (ପୃଥ୍ୱୀ ପ୍ରଭୃତି) ସଂଘାତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଯାହା କଳ୍ପନା କରନ୍ତି, ତାହାର ପୂର୍ବରୁ ଅଶ୍ୱବାଦର ନିରାକରଣଦ୍ୱାରା ତାହା ନିରାକୃତ ହୋଇଛି । ଅତଏବ ସେମାନଙ୍କର ନିରାକରଣ ପାଇଁ ପୃଥକ୍ ଯତ୍ନ କରାଯାଇଅଛି ।

एवं चात्माऽकात्स्नर्यम् ॥ ३४ ॥

୧-ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟକାକ୍ଷ୍ୟମ୍ ॥ ୨-୨-୩୪ ॥

ଏବଂ ତ - ଏହିପ୍ରକାର ଜୈନମତରେ, ଆତ୍ମା-ଆତ୍ମାଠାରେ, ଅକାକ୍ଷ୍ୟମ୍-ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱ ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ଆତ୍ମାଘଟାଦିପରି ଅନିତ୍ୟ ହେବ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥୈକସ୍ଥିତଧର୍ମିଣି ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମାସମ୍ଭବୋ ଦୋଷଃ ସ୍ୟାଦ୍‌ବାଦେ ପ୍ରସକ୍ତ ଏବମାତ୍ମନୋଽପି ଜୀବସ୍ୟାକାକ୍ଷ୍ୟେନାପରୋ ଦୋଷଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । କଥମ୍ । ଶରୀରପରିମାଣୋ ହି ଜୀବ ଇତ୍ୟାର୍ତ୍ତତା ମନ୍ୟତେ । ଶରୀରପରିମାଣତାୟାଂ ତ ସତ୍ୟାମକୃଷ୍ଣୋଽସର୍ବଗତ୍ୟଃ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଆତ୍ମେତ୍ୟତୋ ଘଟାଦିବଦନିତ୍ୟତ୍ୱମାତ୍ମନଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଶରୀରାଣାଂ ଚନ୍ଦନସ୍ଥିତପରିମାଣଦ୍ୱାନୁଷ୍ଠ୍ୟଜୀବୋ ମନୁଷ୍ୟଶରୀର-ପରିମାଣୋ ଭୂତା ପୁନଃ କେନଚିତ୍ କର୍ମବିପାକେନ ହସ୍ତିକନ୍ଥପ୍ରାପ୍ତବନ୍ କୃଷ୍ଣଃ ପୁଷ୍ପିକାଶରୀରେ ସମାୟେତ । ସମାନ ଏଷ ଏକସ୍ଥିତ୍ୱପି ଜନ୍ମନି କୌମାରଯୌବନସ୍ଥବିରେଷୁ ଦୋଷଃ ।



(ଖ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଅନନ୍ତାବୟବୋ ଜୀବସ୍ତସ୍ୟ ତ ଏବାବୟବା ଅନ୍ତେଶରୀରେ ସଙ୍କୁଚେୟମ୍ଭୂତଃ ଚ ବିକସେୟୁରିତି । ତେଷାଂ ପୁନରନନ୍ତାନାଂ ସମାନ ଦେଶତଃ ପ୍ରତିହନ୍ୟତେ ବା ନ ବେତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ପ୍ରତିଘାତେ ତାବନ୍ନାନନ୍ତାବୟବାଃ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନେ ଦେଶେ ସମୀୟେରନ୍ । ଅପ୍ରତିଘାତେଽପ୍ୟକାବୟବଦେଶତଃ । ପପରେଃ ସର୍ବେଷାମବୟବାନାଂ ପ୍ରଥମାନୁପପରେର୍ଜୀବସ୍ୟାଶିମାତ୍ରପ୍ରସଙ୍ଗଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅପିତ ଶରୀରମାତ୍ର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନାନାଂ ଜୀବାବୟବାନାମାନନ୍ତ୍ୟଂ ନୋପେକ୍ଷିତୁମପି ଶକ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ଯେପରି ସ୍ୟାଦ୍ବାଦରେ ଏକଧର୍ମୀରେ ବିରୁଦ୍ଧ ଧର୍ମା ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ ଓ ଅସତ୍ ଅସମ୍ଭବ ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ, ଏବଂ ଜୀବାତ୍ମାର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱ ଅନ୍ୟ ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । କିପରି ? ସେପରି ଜୀବ ଶରୀର ପରିମାଣଯୁକ୍ତ ଅଟେ ବୋଲି ଆହତମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଶରୀର ପରିମାଣତ୍ୱ ହେଲେ ଆତ୍ମା ଅକୃଷ୍ଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଅସର୍ବଗତ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆତ୍ମାକୁ ଘଟପରି ଅନିତ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଶରୀର ଅନିଷ୍ଠିତ ପରିମାଣ ହେଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବ ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀର ପରିମାଣ ହୋଇ ପୁନଃ କୌଣସି କର୍ମବିପାକଦ୍ୱାରା ହସ୍ତିଜନ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହସ୍ତୀଶରୀରକୁ ବ୍ୟାପ୍ତ କରିବ ନାହିଁ । ପିମ୍ପୁଡ଼ି ଜନ୍ମ ପାଇ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ପିମ୍ପୁଡ଼ିର ଶରୀରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବ ନାହିଁ । ଏକ ଜନ୍ମରେ କୌମାର, ଯୌବନ ଓ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟରେ ଏହି ଦୋଷ ସମାନ ହୁଏ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପରନ୍ତୁ ଜୀବ ଅନନ୍ତ ଅବୟବଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ତାହାର ସେମାନେ ହୁଅନ୍ତି । ଅବୟବ ଅଳ୍ପ ଶରୀରରେ ସଙ୍କୁଚିତ ହେବେ ଏବଂ ବିଶାଳଶରୀରରେ ବିକସିତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଦି ଏହା ହୁଏ, ତେବେ ପୁଣି ଜୀବର ସେହି ଅନନ୍ତ ଅବୟବର ଏକଦେଶତ୍ୱ ପ୍ରତିଘାତ ହୁଏ କି ନାହିଁ ? ଏହା ପଚାରିବା ଉଚିତ । ପ୍ରତିଘାତ ହେଲେ ଅନନ୍ତ ଅବୟବ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଦେଶରେ ମିଳିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଅପ୍ରତିଘାତ ହେଲେ ଗୋଟିଏ ଅବୟବ ଦେଶତ୍ୱର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ଓ ସମସ୍ତ ଅବୟବରେ ସୁଲତା ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଜୀବକୁ ଅଶ୍ୱିମାତ୍ରତ୍ୱ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ଏବଂ ଶରୀର ମାତ୍ର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜୀବ ଅବୟବର ଆନନ୍ତ୍ୟକୁ କଳ୍ପନା କରିବ ନାହିଁ ।

(୧) ମୂଳ-ଅଥ ପର୍ଯ୍ୟାୟେଣ ବୃହତ୍ତରୀରପ୍ରତିପତ୍ତୌ କେଚିଜ୍ଜୀବାବୟବୋ ଉପଗଚ୍ଛନ୍ତି ତନ୍ମୁଶରୀରପ୍ରତିପତ୍ତୌ ଚ କେଚିଦପଗଚ୍ଛନ୍ତିତ୍ୟୁଚେତ, ତତ୍ରାପ୍ୟୁଚ୍ୟତେ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଯଦି କହ ଯେ- କ୍ରମରୁ ବୃହତ୍ ଶରୀର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ କିଛି ଜୀବାବୟବ ପାଖକୁ ଆସେ ଏବଂ ଆଜ୍ଞଶରୀର ପ୍ରାପ୍ତହେବାରୁ ଜୀବାବୟବ ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି-



न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

ନ ଚ ପର୍ଯ୍ୟାୟାଦପ୍ୟବିରୋଧୋ ବିକାରାଦିଭ୍ୟଃ ॥୨-୨-୩୫॥

ପର୍ଯ୍ୟାୟାଦପି-କ୍ରମଶଃ ଅବୟବଗୁଡ଼ିକ ବିଚ୍ୟୁତି ଓ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ, ନ ବିରୋଧଃ-
ଶରୀର ପରିମାଣଦ୍ୱାରା ଅବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ବିକାରାଦିଭ୍ୟଃ-କାରଣ- ସାବୟବ ହେଲେ
ବିକାରାଦି ଦୋଷପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ଏବଂ ଆତ୍ମାର ଅନିତ୍ୟହେଲେ ବନ୍ଧ ଓ ମୋକ୍ଷବ୍ୟବସ୍ଥା
ବାଧିତ ହେବ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନଚ ପର୍ଯ୍ୟାୟେଣାପ୍ୟବୟବୋପଗମାପଗମାଭ୍ୟାମେତ-
ଦେହପରିମାଣଦ୍ୱଂ ଜୀବସାଧ୍ୟବିରୋଧେନୋପପାଦୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । କୁତଃ ?
ବିକାରାଦିଦୋଷପ୍ରସକ୍ତାତ୍ । ଅବୟବୋପଗମାପଗମାଭ୍ୟାଂ ହ୍ୟନିଶମା-ପୂର୍ଯ୍ୟମାଣସ୍ୟା-
ପକ୍ଷାୟମାଣସ୍ୟ ଚ ଜୀବସାଧ୍ୟବିକ୍ରିୟାବଦ୍ ତାବଦପରିହାର୍ଯ୍ୟମ୍, ବିକ୍ରିୟାବଦ୍ୱେ ଚ ଚର୍ମାଦିବ-
ନିତ୍ୟଦ୍ ପ୍ରସଜ୍ୟେତ । ତତଶ୍ଚ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷାଭ୍ୟୁପଗମୋ । ବାଧ୍ୟତେ କର୍ମାଞ୍ଜଳପରିବେଷିତସ୍ୟ
ଜୀବସ୍ୟାଲାବୁବଦ୍ ସଂସାରସାଗରେ ନିମଗ୍ନସ୍ୟ ବନ୍ଧନୋକ୍ଷେଦାଦୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗାମିଦ୍ ଭବତୀତି ।

(ଖ) କିଞ୍ଚାନ୍ୟାତ୍ । ଆଗଚ୍ଛତାମପଗଚ୍ଛତାଂ ଋବୟବାନାମାଗକ୍ଷାପାୟଧର୍ମବଦ୍-
ଦେବାନାମ୍ବଦ୍ ଶରୀରାଦିବତ୍ । ତତଶ୍ଚାବସ୍ଥିତଃ କର୍ଣ୍ଣିଦବୟବ ଆନ୍ତେତି ସ୍ୟାତ୍ । ନଚ ସ
ନିରୂପୟିତୁ ଶକ୍ୟତେଽୟମସାବିତି । କିଞ୍ଚାନ୍ୟାତ୍ । ଆଗଚ୍ଛତାଭୈତେ ଜୀବାବୟବାଃ କୁତଃ
ପ୍ରାଦୁର୍ଭବନ୍ତ୍ୟପଗଚ୍ଛତଶ୍ଚ କ୍ୱ ବା ଲୀୟନ୍ତ ଇତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ନହି ଭୂତେଭ୍ୟଃ
ପ୍ରାଦୁର୍ଭବେୟୁର୍ଭୂତେଷୁ ଚ ନିଳାୟେରନ୍, ଅଭୌତିକଦ୍ୱାଜୀବସ୍ୟ । ନାପି କର୍ଣ୍ଣିଦନ୍ୟଃ
ସାଧାରଣୋଽସାଧାରଣୋ ବା ଜୀବାନାମବୟବାଧାରୋ ନିରୂପ୍ୟତେ ପ୍ରମାଣାଭାବାତ୍ ।

(ଗ) କିଞ୍ଚାନ୍ୟାତ୍ । ଅନବଧୃତସ୍ୱରୂପଭୈବଂସତ୍ୟାତ୍ମା ସ୍ୟାତ୍ । ଆଗଚ୍ଛତାମପ-
ଗଚ୍ଛତାଂ ଋବୟବାନାମନିୟତପରିଣାମଦ୍ୱାତ୍ । ଅତ ଏବମାଦିଦୋଷପ୍ରସକ୍ତାନୁ
ପର୍ଯ୍ୟାୟେଣାପ୍ୟବୟବୋପଗମାପଗମାବାମ୍ବନ୍ଧ ଆଶ୍ରୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(ଘ) ଅଥବା ପୂର୍ବେଣ ମୁଦ୍ରେଣ ଶରୀରପରିମାଣସ୍ୟାତ୍ମନ ଉପଚିତାପଚିତଶରୀରା-
ନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତାବକାର୍ଣ୍ଣ୍ୟପ୍ରସଞ୍ଜନଦ୍ୱାରୋଶାନିତ୍ୟତାୟାଂ ଷ୍ଟେଦିତାୟାଂ ପୁନଃ ପର୍ଯ୍ୟାୟେଣ
ପରିମାଣାନବସ୍ଥାନେଽପି ସ୍ରୋତଃସନ୍ତାନନିତ୍ୟତାନ୍ୟାୟେନାତ୍ମନୋ ନିତ୍ୟତା ସ୍ୟାତ୍ ଯଥା
ରକ୍ତପଟାନାଂ ବିଜ୍ଞାନାନବସ୍ଥାନେଽପି ତତ୍ ସନ୍ତାନନିତ୍ୟତା ତଦ୍ବଦ୍ ବସିଷ୍ଟମପାତ୍ୟଶକ୍ୟାନେନ
ପୂତ୍ରେଣୋତ୍ତରମୁଚ୍ୟତେ । ସନ୍ତାନସ୍ୟ ତାବଦବସ୍ତୁଦ୍ୱେ ନୈରାତ୍ମ୍ୟବାଦପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ବସ୍ତୁଦ୍ୱେ-
ପ୍ୟାତ୍ମନୋ ବିକାରାଦିଦୋଷପ୍ରସକ୍ତାଦସ୍ୟ ପକ୍ଷସ୍ୟାନୁପପତ୍ତିରିତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) କ୍ରମଶଃ ଅବୟବ ଗୁଡ଼ିକର ଆଗମନ ଅଥବା ଗମନ ଦ୍ଵାରା ଜୀବରେ ଦେହଗତ ପରିମାଣଦ୍ଵାରା ଅବିରୋଧରୁ ଉପପାଦନ କରାଯାଇନପାରେ । କିପରି ? ତେଣୁ ବିକାରାଦି ଦୋଷର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ । ଅବୟବଗୁଡ଼ିକର ଆଗମନ ଓ ଗମନଦ୍ଵାରା ସର୍ବଦା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅପକ୍ଷୟ ହେଲେ ଜୀବର ବିକାରବଦ୍ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ହେବ ଏବଂ ବିକାରଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଚର୍ମପରି ସେଠାରେ ଅନିତ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତାହାଦ୍ଵାରା ବନ୍ଧ ମୋକ୍ଷର ବାଧୂତ ହେବ । ଆଠପ୍ରକାରର କର୍ମଦ୍ଵାରା ପରିବେଷିତ ସଂସାର ସାଗରରେ ନିମଗ୍ନଜୀବ ବନ୍ଧନର ଉଚ୍ଛେଦ ହେଲେ ପାଣିକଖାରୁ ପରି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵଗାମୀ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହା ଏକ ଅନ୍ୟ କଥା ଯେ- ଆଗମନ ଓ ଗମନଶୀଳ ଅବୟବ ଆପମ ଓ ଅପାୟ ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଶରୀରପରି ଅନ୍ୟାତ୍ମା ହେବ । ତେଣୁ ଅବସ୍ଥିତ କୌଣସି ଅବୟବ ଆତ୍ମା ହେବ । ଏସେ ଏହା ଅଟେ-ଏହିପରି ତାହାର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି । ପୁନଶ୍ଚ ଆୟୁଥିବା ଏତେ ଜୀବାବୟବ କେଉଁଠୁ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି, ଏବଂ ଗମନ କରି କେଉଁଠି ବିଲୀନ ହୁଏ- ଏହା କଣ କହିବା ଉଚିତ କି ? ଭୂତରୁ ଆବିର୍ଭୂତ ହେବେ ଏବଂ ଭୂତରେ ଲୀନ ହେବେ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଜୀବ ଅତ୍ୟୌତିକ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର ଜୀବର ଅବୟବଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣ ଅଥବା ଅସାଧାରଣ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ଆଧାରରେ ନିରୂପଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ । କାରଣ-ସେଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ଏହାହେଲେ ଆତ୍ମାର ସ୍ଵରୂପ ଅନିଶ୍ଚିତ ହେବ । କାରଣ-ଆଗମନ ଓ ଗମନଶୀଳ ଅବୟବର ଅନିୟତ ପରିମାଣ ଅଛି । ଅତଏବ ଇତ୍ୟାଦି ଦୋଷର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେତୁ ଓ କ୍ରମରୁ ଅବୟବଗୁଡ଼ିକର ଆଗମନ ଓ ଗମନ ଆତ୍ମାରେ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଅଥବା ପୂର୍ବସୂତ୍ରରେ ଶରୀର ପରିମାଣବାନ୍ ଆତ୍ମାର ଉପଚିତ, ଅପଚିତ ଅନ୍ୟ ଶରୀରର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଅକୃଷ୍ଣ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତେଣୁ ଅନିତ୍ୟତାର ଶଙ୍ଖା ହେଲାପରେ ପୁନଶ୍ଚ କ୍ରମଦ୍ଵାରା ପରିମାଣ ଅନିଶ୍ଚିତ ହୁଏ । ଯେପରି ସ୍ରୋତର ସନ୍ତାନ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରବାହ ନିତ୍ୟ ଅଟେ, ସେହି ନ୍ୟାୟରେ ସେପରି ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ ହେବ । ଅଥବା ଯେପରି ରକ୍ତବସ୍ତ୍ରରେ ବୌଦ୍ଧ ବିଜ୍ଞାନର ଅବସ୍ଥିତି ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସନ୍ତାନ ନିତ୍ୟ ଅଟେ, ସେହିପରି ଦିଗମ୍ବରର ସନ୍ତାନ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଏହିପରି ଶଙ୍କାକରି ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଉତ୍ତର କୁହାଯାଇଅଛି । ସନ୍ତାନର ଅବସ୍ଥା ହେଲେ ନୈରାତ୍ମ୍ୟବାଦ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ସନ୍ତାନର ବସ୍ତୁ ହେଲେ ଆତ୍ମାର ବିକାରାଦି ଦୋଷର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୋଇ ଏହି ପକ୍ଷର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ।



‘अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविरोधः ॥ ३६ ॥

୧- ଅନ୍ତ୍ୟାବସ୍ଥିତେଷ୍ଠୋଭୟ ନିତ୍ୟତ୍ଵାଦବିଶେଷଃ ॥ ୨-୨-୩୭॥

ଅନ୍ତ୍ୟାବସ୍ଥିତେଃ-ମୋକ୍ଷାବସ୍ଥାପନ୍ନ ଜୀବ-ପରିମାଣ ନିତ୍ୟ ହେବାରୁ, ଉଭୟ-ନିତ୍ୟତ୍ଵାତ୍-ଆଦି ଓ ମଧ୍ୟ ପରିମାଣରେ, ତ-ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତେଣୁ, ଅବିଶେଷଃ-ତିନୋଟି ପରିମାଣରେ ସାମ୍ୟ ହେବ । ଅତଃ ବୌଦ୍ଧମତ ପରି ଏହିମତ ଅପ୍ରାମାଣିକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଋତ୍ୟସ୍ୟ ମୋକ୍ଷାବସ୍ଥାଭାବିନୋ ଜୀବପରିମାଣସ୍ୟ ନିତ୍ୟତ୍ଵମିଷ୍ୟତେ ଜୈନେଃ । ତଦ୍ ବଦ୍ ପୂର୍ବଯୋରପ୍ୟାଦ୍ୟ ମଧ୍ୟମଯୋର୍ଜୀବ ପରିମାଣ ଯୋନି ତ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରସଙ୍ଗାଦବିଶେଷପ୍ରସଙ୍ଗଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଏକଶରୀରପରିମାଣତୈବ ସ୍ୟାନ୍ନୋପଚିତାପଚିତଶରୀରାନ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତିଃ । ଅଥବାଋତ୍ୟସ୍ୟ ଜୀବପରିମାଣସ୍ୟା ବସ୍ଥିତତ୍ଵାତ୍ ପୂର୍ବଯୋରପ୍ୟବସ୍ଥାଯୋରବସ୍ଥିତ ପରିମାଣ ଏବ ଜୀବଃ ସ୍ୟାତ୍, ତତଶ୍ଚ ବିଶେଷେଣ ସର୍ବଦୈବାଶୁର୍ମହାନ୍ ବା ଜୀବାଃଋତ୍ୟପଗନ୍ତବ୍ୟୋ ନ ଶରୀରପରିମାଣଃ । ଅତଶ୍ଚ ସୌଗତବବାହତମପି ମତମସଂଗତମିତ୍ୟୁପେକ୍ଷିତବ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଶେଷରେ ମୋକ୍ଷବସ୍ଥାଭାବା ଜୀବପରିମାଣକୁ ଜୈନ ନିତ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । ସେହିପରି ପୂର୍ବରୁ ଆଦି ଓ ମଧ୍ୟ ଜୀବପରିମାଣକୁ ନିତ୍ୟତ୍ଵ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେଲେ ତିନୋଟିଯାକ ପରିମାଣ ସମାନ ହୋଇଯିବେ । ଯଦି ଗୋଟିଏ ଶରୀର ପରିମାଣର ପରି ଆତ୍ମା ହେବ, ତେବେ ସେ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥୁଳ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଅଥବା ଅତିମ ଜୀବପରିମାଣର ଅବସ୍ଥିତ ହେଲେ ପୂର୍ବବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ଜୀବ ଅବସ୍ଥିତ ପରିମାଣଶାଳ ହେବ । ତାହାଦ୍ଵାରା ସମାନରୂପରେ ସର୍ବଦା ଜୀବ ଅଶୁ ଅଥବା ମହାନ୍ ରୂପେ ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଉଚିତ । ଶରୀର ପରିମାଣବାନ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ବୌଦ୍ଧମତ ପରି ଆହତମତ ଅସଂଗତ ଅଟେ । ତେଣୁ ସେ ଉପେକ୍ଷଣୀୟ ହୁଏ ।

୭ पत्यधिकरणम् । सू० ३७ - ४१

ପତ୍ୟଧିକରଣ-୭

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

୧- ପତ୍ୟୁରସାମଞ୍ଜସ୍ୟାତ୍ ॥ ୨-୨-୩୭॥

ପତ୍ୟୁଃ-ଜଣ୍ଡର ପ୍ରଧାନାଦି ଉପାଦାନର ପ୍ରେରକ ହେଲେ ଜଗତର ନିମିତ୍ତ କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅସାଞ୍ଜସ୍ୟାତ୍-କାରଣ-ବିଷମ ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ ରାଗ, ଦ୍ଵେଷାଦି ପ୍ରସଙ୍ଗ ତାହା ଅସଂଗତ ହୁଏ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦାନଂ କେବଳାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀଶ୍ଚରକାରଣବାଦଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତେ । ତତ୍ କଥମବଗମ୍ୟତେ । ‘ପ୍ରକୃତିଶ୍ଚ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାନୁପରୋଧାତ୍’, ‘ଅଭିଧୋପଦେଶାକ୍’ (ବ୍ର ୧-୪-୨୩, ୨୪) ଇତ୍ୟତ୍ ପ୍ରକୃତିଭାବେନାଧିଷ୍ଠାତୃ-ଭାବେନ ଉଭୟସ୍ୱଭାବସ୍ୟେଶ୍ଚରସ୍ୟ ସ୍ୱୟମେବାଭ୍ୟର୍ଯ୍ୟଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିପତୟାତ୍ । ଯଦି ପୁନରବିଶେଷଶେଶ୍ଚର କାରଣବାଦମାତ୍ରମିହ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତେତ ପୂର୍ବୋତ୍ତରବିରୋଧାଦ୍ ବ୍ୟାହତାଭିବ୍ୟାହାରଃ ସୂତ୍ରକାରଃ ଇତ୍ୟେତଦାପଦେ୍ୟତ । ତସ୍ମାଦ୍‌ପ୍ରକୃତିରଧିଷ୍ଠାତା କେବଳଂ ନିମିତ୍ତକାରଣମାଶ୍ଚର ଇତ୍ୟେଷ ପକ୍ଷୋ ବେଦାନ୍ତବିହିତ ବ୍ରହ୍ମେକତ୍ୱପ୍ରତିପକ୍ଷଦ୍ୱାଦ୍ୟନ୍ୱେନାତ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତେ । ସା ଉଚ୍ୟତ୍ ବେଦବାହ୍ୟେଶ୍ଚରକଳ୍ପନାନେକପ୍ରକାରା ।

(ଖ) କେଚିତ୍ତାବତ୍‌ସାଂଖ୍ୟ ଯୋଗବ୍ୟାପାଶ୍ରୟଃ କଳ୍ପୟନ୍ତି ପ୍ରଧାନପୁରୁଷଯୋରଧିଷ୍ଠାତା କେବଳଂ ନିମିତ୍ତକାରଣମାଶ୍ଚର ଇତିରେତରବିଲକ୍ଷଣାଃ ପ୍ରଧାନପୁରୁଷେଶ୍ଚରା ଇତି । ମାହେଶ୍ୱରାସ୍ତୁ ମନ୍ୟତେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋଗବିଧିଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାଃ ଏଞ୍ଚ ପଦାର୍ଥାଃ ପଶୁପତିନେଶ୍ଚରେଣ ପଶୁପାଶବିମୋକ୍ଷଣାୟୋପଦିଷ୍ଟାଃ ପଶୁପତିରାଶ୍ଚରୋ ନିମିତ୍ତକାରଣମିତି ବର୍ଣ୍ଣୟନ୍ତି । ତଥା ବୈଶେଷିକାଦୟୋଽପି କେଚିତ୍ କଥଂଚିତ୍ ସ୍ୱପ୍ରକ୍ରିୟାନୁସାରେଣ ନିମିତ୍ତକାରଣମାଶ୍ଚର ଇତି ବର୍ଣ୍ଣୟନ୍ତି ।

(ଗ) ଅତ ଉତ୍ତରମୁତ୍ୟତେ-‘ପଦ୍ମରସାମାଞ୍ଜୟାମ୍’ ଇତି । ପଦ୍ମରାଶ୍ଚରସ୍ୟ ପ୍ରଧାନପୁରୁଷଯୋରଧିଷ୍ଠାତୃଦ୍ୱେନ ଜଗତ୍କାରଣତ୍ୱଂ ନୋପପଦ୍ୟତେ କସ୍ମାତ୍ । ଅସମାଞ୍ଜସ୍ୟାତ୍ । କିଂ ପୁନରସାମାଞ୍ଜୟାମ୍ । ହାନମାଧମୋତ୍ ତମଭାବେନ ହି ପ୍ରାଣିଭୋଦାନୁଦଧତ ଈଶ୍ଚରସ୍ୟ ରାଗଦ୍ୱେଷାଦିଦୋଷପ୍ରସକ୍ତେରସ୍ତଦାଦିବଦନାଶ୍ଚରତ୍ୱଂ ପ୍ରସଜ୍ୟତ । ପ୍ରାଣିକର୍ମାଦେଽସିତଦ୍ୱାଦଦୋଷ ଇତି ଚେତ୍ । ନ । କର୍ମେଶ୍ଚରଯୋଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟିତୃତ୍ୱେ ଇତରେତରାଶ୍ଚରଯୋଷପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ନାନାଦିଦ୍ୱାଦିତି ଚେତ୍ । ନ । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳବଦତାତେଷ୍ଠପି କାଳେଷ୍ଠିତରେତରାଶ୍ଚରଯୋଷା- ବିଶେଷାଦନ୍ତପରମିରାନ୍ୟାୟାପତେଃ । ଅପି ତ ‘ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାଲକ୍ଷଣା ଦୋଷଃ’ (ନ୍ୟା. ସୁ ୧-୧-୧୮) ଇତି ନ୍ୟାୟବିତ୍‌ସମୟଃ । ନହି କର୍ତ୍ତୃଦଦୋଷପ୍ରସକ୍ତଃ ସ୍ୱାର୍ଥେ ପରାର୍ଥେ ବା ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ସ୍ୱାର୍ଥପ୍ରଯୁକ୍ତ ଏବ ଚ ସର୍ବେ ଜନଃ ପରାର୍ଥେଽପି ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ ଇତ୍ୟେବମପ୍ୟସାମାଞ୍ଜୟଂ, ସ୍ୱାର୍ଥବଦ୍ୱାଦାଶ୍ଚରସ୍ୟାନାଶ୍ଚରତ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ପୁରୁଷବିଶେଷାଭ୍ୟୁପଗମାକ୍ଷେଶ୍ଚରସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟ ଚୌଦାସାନାଭ୍ୟୁପଗମାଦସାମାଞ୍ଜୟାମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବର୍ତ୍ତମାନ କେବଳ ଅଧିଷ୍ଠାତା (ନିମିତ୍ତ) ଈଶ୍ଚର କାରଣବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ କରାଯାଏ । ସେ କିପରି ଅବଗତ ହୁଅନ୍ତି ? କାରଣ- ‘ପ୍ରକୃତିଶ୍ଚ’ ‘ଅଭିଧୋପଦେଶାକ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତି ରୂପରେ ଓ ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ରୂପରେ ଉଭୟସ୍ୱଭାବ ଈଶ୍ଚରକୁ ଆଭ୍ୟର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରିଛନ୍ତି । ଯଦି ଏଠାରେ ସମାନ ରୂପରେ ଈଶ୍ଚର



କାରଣବାଦମାତ୍ରକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠେୟ କରନ୍ତି, ତେବେ ପୂର୍ବୋତ୍ତରର ବିରୋଧ ହେଲେ ସୁତ୍ରକାର ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ ବଚନ କହନ୍ତି- ଏହା ହିଁ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ଈଶ୍ଵର ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ । ଅଧିଷ୍ଠାତା କେବଳ ନିମିତ୍ତ କାରଣ ହୁଏ । ଏହି ପକ୍ଷର ବେଦାନ୍ତ ବିହିତ ବ୍ରହ୍ମେକତ୍ଵର ବିରୋଧୀ ହେଲେ ଏଠାରେ ଯନ୍ ସହକାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠେୟ କରାଯାଏ । ସେହି ବେଦବାହ୍ୟ ଈଶ୍ଵର କଞ୍ଚନା ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଅଟେ ।

(ଖ) କେତେକ ଲୋକ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କଞ୍ଚନା କରନ୍ତି ଯେ- ପ୍ରଧାନ ଓ ପୁରୁଷର ଅଧିଷ୍ଠାତା ଈଶ୍ଵର କେବଳ ନିମିତ୍ତକାରଣ ଅଟେ, ପ୍ରଧାନ, ପୁରୁଷ ଓ ଈଶ୍ଵର-ଏମାନେ ପରସ୍ପର ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟନ୍ତି । ମାହେଶ୍ଵର ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି ଯେ- କାର୍ଯ୍ୟ, କାରଣ, ଯୋଗ, ବିଧି ଓ ଦୁଃଖାନ୍ତ ମୋକ୍ଷ-ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି ପଦାର୍ଥ ପଶୁପତି ଈଶ୍ଵରଠାରୁ ଜୀବବନ୍ଧନର ବିନାଶ ପାଇଁ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି । ପଶୁପତି ଈଶ୍ଵର ନିମିତ୍ତକାରଣ ଅଟେ, - ଏହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି କୌଣସି ବୈଶେଷିକାଦି ମଧ୍ୟ ବେଳେବେଳେ ନିଜର ପ୍ରକ୍ରିୟା ଅନୁସାରେ ଈଶ୍ଵର ନିମିତ୍ତକାରଣ ଅଟେ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ତେଣୁ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ପଦ୍ମ୍ୟର- ସାମାଜ୍ୟସ୍ୟାତ୍ ପତି ଅର୍ଥାତ୍ ଈଶ୍ଵର ପ୍ରଧାନ ଓ ପୁରୁଷର ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ରୂପରେ ଜଗତ୍କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । କିପରି ? ତେଣୁ ଏହା ଅସାମାଜ୍ୟ ଅଟେ । ପୁନଶ୍ଚ ସେହି ଅସାମାଜ୍ୟ୍ୟ କାହିଁକି ହୁଏ ? ହାନ, ମଧ୍ୟମ ଓ ଉତ୍ତମଭାବରୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଉପନ୍ନ କରୁଥିବା ଈଶ୍ଵରଠାରେ ରାଗ, ଦ୍ଵେଷାଦି ଦୋଷର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବାରୁ ଅନୀଶ୍ଵରତ୍ଵ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଯଦି କହ ଯେ- ପ୍ରାଣୀମାନେ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କଲେ ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେବେ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-କର୍ମ ଓ ଈଶ୍ଵରର ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ୍ଵଭାବ ହେଲାପରେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟଦୋଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଘ) ଏହା ନୁହେଁ, କାରଣ-ସେ ଅନାଦି ଅଟେ । ଏହା ଯଦି ତୁମେ କୁହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳପରି ଅତୀତକାଳରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟ ଦୋଷ ସମାନ ହେଲେ ଅନ୍ଧପରଂପରା ନ୍ୟାୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ‘ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଲକ୍ଷଣା ଦୋଷାଃ’ (ପ୍ରବୃତ୍ତିର ହେତୁଭୂତ ଦୋଷ ନୁହେଁ) ଏହା ନ୍ୟାୟବେତ୍ତାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅଟେ । କୌଣସି ଲୋକ ଦୋଷ ବିନା ସ୍ଵାର୍ଥ ଅଥବା ପରାର୍ଥରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସ୍ଵାର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସବୁଲୋକ ପରାର୍ଥରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଅସାମାଜ୍ୟ୍ୟ (ଅସଂଗତ) ହୁଏ । କାରଣ-ସ୍ଵାର୍ଥଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଈଶ୍ଵରଠାରେ ଅନୀଶ୍ଵର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଈଶ୍ଵରକୁ ପୁରୁଷବିଶେଷ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଛି ଏବଂ ପୁରୁଷରେ ଔଦାସୀନ୍ୟ ସ୍ଵାକାର କରିବା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଅସଂଗତ ଅଟେ ।



ସଂବନ୍ଧାନୁପପତ୍ତେଃ ॥ ୩୮ ॥

୧- ସମ୍ବନ୍ଧାନୁପପତ୍ତେଃ ॥ ୨-୨-୩୮ ॥

ପ୍ରେମ୍ ପ୍ରଧାନାଦି ସହିତ ପ୍ରେରକ ଲକ୍ଷଣର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅନୁପପତ୍ତି ହେଲେ ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରେରକ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପୁନରସ୍ୟସାମାଞ୍ଜସ୍ୟମେବ । ନହି ପ୍ରଧାନପୁରୁଷବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଲକ୍ଷଣୋତ୍ତରେଣ ସମ୍ବନ୍ଧଂ ପ୍ରଧାନପୁରୁଷଯୋଗାଶିଷ । ନ ତାବତ୍ ସଂଯୋଗଲକ୍ଷଣଃ ସମ୍ବନ୍ଧଃ ସମ୍ଭବତି, ପ୍ରଧାନପୁରୁଷେଶ୍ଵରାଣାଂ ସର୍ବଗତତ୍ଵାନୁରକଯବତ୍ଵାତ୍ । ନାପି ସମବାୟଲକ୍ଷଣଃ ସମ୍ବନ୍ଧଃ, ଆଶ୍ରୟାଶ୍ରୟିତାବାନିରୂପଣାତ୍ । ନାପ୍ୟନ୍ୟଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟଗମ୍ୟଃ ସମ୍ବନ୍ଧଃ, ଶକ୍ୟତେ କଷ୍ଟଯିତୁମ୍, କାର୍ଯ୍ୟକାରଣତାବସ୍ୟେବାଦ୍ୟାପ୍ୟସିଦ୍ଧତ୍ଵାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମବାଦିନଃ କଥମିତି ତେତ୍ । ନ । ତସ୍ୟ ତାଦାତ୍ମ୍ୟଲକ୍ଷଣସମ୍ବନ୍ଧୋପପତ୍ତେଃ । ଅପିରୂପମବଲେନ ବ୍ରହ୍ମବାଦୀ କାରଣାଦିସ୍ଵରୂପଂ ନିରୂପୟତାତି ନାବଶ୍ୟଂ ତସ୍ୟ ଯଥାତୃଷ୍ଣମେବ ସର୍ବମତ୍ତ୍ଵପଗତବ୍ୟମିତି ନିୟମୋଽସ୍ତି ।

(ଖ) ପରସ୍ୟ ତୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତବଳେନ କାରଣାଦିସ୍ଵରୂପ ନିରୂପୟେତା ଯଥାତୃଷ୍ଣମେବ ସର୍ବମତ୍ତ୍ଵପଗତବ୍ୟମିତ୍ୟୟମସ୍ତତିଶୟଃ । ପରସ୍ୟାପି ସର୍ବଜ୍ଞପ୍ରାଣାତାଗମସଦ୍ ଭାବାତ୍ ସମାନମାଗମବଳମିତି ତେତ୍ । ନ । ଇତରେତର । ଶ୍ରୀୟତ୍-ପ୍ରସଙ୍ଗାଦାଗମପ୍ରତ୍ୟୟାତ୍ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵସିଦ୍ଧିଃ ସର୍ବଜ୍ଞପ୍ରତ୍ୟୟାରୂପମସିଦ୍ଧିରିତି । ତସ୍ମାଦନୁପପନ୍ନଃ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗବାଦିନାମାଶ୍ଵରକଳ୍ପନା । ଏବମନ୍ୟାସ୍ତପି ବେଦବାହ୍ୟସ୍ଵାଶ୍ଵରକଳ୍ପନାସୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ମସାମାଞ୍ଜସ୍ୟଂ ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ପୁନଶ୍ଚ ଅସାମାଞ୍ଜସ୍ୟ ହୁଏ । କାରଣ-ପ୍ରଧାନ ଓ ପୁରୁଷଭିନ୍ନ ଲକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ବିନା ପ୍ରଧାନ ଓ ପୁରୁଷର ଲକ୍ଷଣ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ସଂଯୋଗରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ-ଆଶ୍ରୟାଶ୍ରୟିତାବର ନିରୂପଣ ନୁହେଁ । ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟଗମ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣତାବ ଅସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଯଦି କହ ଯେ- ବ୍ରହ୍ମବାଦୀର ମତରେ କିପରି ହୁଏ ? ତେବେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ତାହାର ମତରେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟରୂପ ସଂବନ୍ଧ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମବାଦୀ କିନ୍ତୁ ଆଗମବଳରେ କାରଣ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ଵରୂପ ନିରୂପଣ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଏହି ନିୟମ ନାହିଁ । ଯଥାସମ୍ଭବ ସେ ସବୁକୁ ସ୍ଵାକାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତବଳରେ କାରଣ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ଵରୂପ ନିରୂପଣ କରି ପୂର୍ବପକ୍ଷକୁ ଯଥାତୃଷ୍ଣ ସବୁ ସ୍ଵାକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ବିଶେଷ ଅଟେ । ଯଦି କହ ଯେ- ପ୍ରତି ପକ୍ଷକୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ପ୍ରଣାତ ଆଗମର ସଦ୍ଭାବରୁ ଆଗମବଳ ସମାନ ଅଟେ, ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍



ନୁହେଁ, କାରଣ-ଆଗମଜ୍ଞାନରୁ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵସିଦ୍ଧି ଓ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵ ଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ଆଗମସିଦ୍ଧି ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଶୃଙ୍ଖଳା ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତେଣୁ ସାଂଖ୍ୟଯୋଗବାଦୀର ଈଶ୍ଵର କଳ୍ପନା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ବେଦ ବାହ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଈଶ୍ଵର କଳ୍ପନାରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅସାମାନ୍ୟତା ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ଅଧିଷ୍ଠାନାନୁପପତ୍ତେଃ ॥ ୩୬ ॥

୧-ଅଧିଷ୍ଠାନାନୁପପତ୍ତେଃ ॥ ୨-୨-୩୯ ॥

ଈଶ୍ଵର ରୂପାଦିହୀନ ପ୍ରଧାନର ପ୍ରେରକ ନ ହେଲେ ନିମିତ୍ତକାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ- ଇତିହାସାନୁପପତ୍ତିତ୍ଵ ପରିକଳ୍ପିତସ୍ୟେଶ୍ଵରସ୍ୟ । ସ ହି ପରିକଳ୍ପ୍ୟମାନଃ କୁଠକାର ଇବ ମୃଦାଦାନିପ୍ରଧାନାଦାନ୍ୟଧିଷ୍ଠାୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟେତ୍ । ନ ଚୈବମୁପପଦ୍ୟତେ । ନହ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ରୂପାଦିହୀନଞ୍ଚ ପ୍ରଧାନମାଶ୍ଵରସ୍ୟାଧିଷ୍ଠେୟଂ ସଂଭବତି ମୃଦାଦି ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟାତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ତେଣୁ ତାତ୍ତ୍ଵିକ ପରିକଳ୍ପିତ ଈଶ୍ଵର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ । ଯେପରି କୁମ୍ଭାର ମୃତ୍ତିକା ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରି ପ୍ରବୃତ୍ତ କରେ, ସେପରି ସେ ପରିକଳ୍ପିତ ହୋଇ ପ୍ରଧାନାଦିକୁ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରି ପ୍ରବୃତ୍ତ କରିବ । ପରନ୍ତୁ ସେହିପରି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ରୂପାଦିହୀନ ପ୍ରଧାନ ଈଶ୍ଵରର ଅଧିଷ୍ଠେୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସେ ମୃତ୍ତିକା ପ୍ରଭୃତିର ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ।

କରଣବଚ୍ଚେନ୍ନ ଭୋଗାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୪୦ ॥

୧-କରଣବଚ୍ଚେନ୍ନ ଭୋଗାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୨-୨-୪୦ ॥

କରଣବଚ୍-ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଲେ ଯେପରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଜୀବଦ୍ଵାରା ପ୍ରେରିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରଧାନ ଈଶ୍ଵରଦ୍ଵାରା ପ୍ରେରିତ ହୁଅନ୍ତି । ଚେନ୍-ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଭୋଗାଦିଭ୍ୟଃ-କାରଣ-ଏହିପରି ସ୍ଵାକାର କଲେ ଜୀବରାପି ଈଶ୍ଵରଠାରେ ଭୋଗାଦି ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଯଥା କରଣଗ୍ରାମଂ ଚକ୍ଷୁରାଦିକମପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ରୂପାଦିହୀନଂ ଚ ପୁରୁଷୋଽଧିଷ୍ଠିତ୍ୟେବଂ ପ୍ରଧାନମପାଶ୍ଵରୋଽଧିଷ୍ଠାସ୍ୟତାତି । ତଥାପି ନୋପପଦ୍ୟତେ । ଭୋଗାଦିଦର୍ଶନାଦି କରଣଗ୍ରାମସାଧିଷ୍ଠିତତ୍ଵଂ ଗମ୍ୟତେ । ନତ୍ତତ୍ ଭୋଗାଦୟୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । କରଣଗ୍ରାମସାମ୍ୟେ ବାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ସଂସାରିଣା- ମିବେଶ୍ଵରସ୍ୟାପି ଭୋଗାଦୟଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେରନ୍ ।



(ଖ) ଅନ୍ୟଥା ବା ମୁତୁଦୟଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟତେ- ‘ଅଧିଷ୍ଠାନାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ’ ଇତ୍ୟାନୁପପତ୍ତି ସ୍ତାକିକପରିକଳ୍ପିତସ୍ୟେଶ୍ଵରସ୍ୟ । ସାଧୁଷାନ୍ତୋ ହି ଲୋକେ ସଶରୀରୋ ରାଜା ରାଷ୍ଟ୍ରସ୍ୟେଶ୍ଵରଃ ଦୃଶ୍ୟତେ ନ ନିରାଧିଷ୍ଠାନଃ । ଅତଶ୍ଚ ତଦୃଷ୍ଟାନ୍ତବଶେନାଦୃଷ୍ଟମୀଶ୍ଵରଂ କଳ୍ପୟିତୁମିଚ୍ଛତଃ ଈଶ୍ଵରସ୍ୟାପି କିଞ୍ଚିଦ୍ଧରୀରଂ କରଣାୟତନଂ ବର୍ଣ୍ଣୟିତବ୍ୟଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନଚ ତଦ୍ ବର୍ଣ୍ଣୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । ସ୍ଵଷ୍ଟ୍ୟଭରକାଳଭାବିତ୍ଵାତ୍ ଶରୀରସ୍ୟ ପ୍ରାକ୍ସୃଷ୍ଟେଷ୍ଠଦନ୍ତୁପପତ୍ତେଃ ।

(ଗ) ନିରାଧିଷ୍ଠାନତ୍ଵେ ଶ୍ଵେଶ୍ଵରସ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକତ୍ଵାନୁପପତ୍ତିଃ । ଏବଂ ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟତ୍ଵାତ୍ । ‘କରଣବଚେନ୍ନ ଭୋଗାଦିଭ୍ୟଃ’ । ଅଥ ଲୋକଦର୍ଶନାନୁସାରେଶେଶ୍ଵରସ୍ୟାପି କିଞ୍ଚିତ୍ କରଣାନାମାୟତନଂ ଶରୀରଂ କାମେନ କଳ୍ପ୍ୟତ । ଏବମପି ନୋପପଦ୍ୟତେ । ସଶରୀରତ୍ଵେ ହି ସତି ସଂସାରିବଦ୍ ଭୋଗାଦିପ୍ରସଙ୍ଗାଦୀଶ୍ଵରସ୍ୟାପ୍ୟନୀଶ୍ଵରତତ୍ଵଂ ପ୍ରସଜ୍ୟେତ ।

(୨) ଭାଷାଂତାର- (କ) ଏହା ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯେପରି ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ରୂପାଦି ରହିତ (ଉଦ୍ଭୂତରୂପାଦି ରହିତ) ନେତ୍ରାଦି କରଣ ସମୁଦାୟକୁ ପୁରୁଷ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରେ, ସେପରି ଈଶ୍ଵର ପ୍ରଧାନକୁ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରିବ ସେପରି ମଧ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଭୋଦିର ଦର୍ଶନରୁ କରଣ ସମୁଦାୟର ଅଧିଷ୍ଠିତତ୍ଵ ଅବଗତ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ (ଈଶ୍ଵରଠାରେ) ଭୋଗାଦି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୁଦାୟର ସହ ପ୍ରଧାନର ସାମ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କଲାପରେ ସଂସାରୀପରି ଈଶ୍ଵରକୁ ଭୋଗପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଖ) ଅଥବା ଏହି ଦୁଇଟି ସୂତ୍ରର ଅନ୍ୟରୀତିରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି- ‘ଅଧିଷ୍ଠାନାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ’ ଏହାଦ୍ୱାରା ତାକିକପରିକଳ୍ପିତ ଈଶ୍ଵର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ-ସଂସାରରେ ଅଧିଷ୍ଠାନ ସହିତ ସଶରୀର ରାଜା ରାଷ୍ଟ୍ରର ଈଶ୍ଵରରୂପେ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଅଧିଷ୍ଠାନ ରହିତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସେହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବଳରେ ଅଦୃଷ୍ଟ ଈଶ୍ଵରକୁ କଳ୍ପନା କରୁଥିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ଈଶ୍ଵର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଆୟତନ କୌଣସି ଶରୀର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯୋଗ୍ୟ ହେବ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ-ଶରୀର ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ତର କାଳଭାବା ଅଟେ । ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ତାହାର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ।

(ଘ) ନିରାଧିଷ୍ଠାନ ହେଲେ ଈଶ୍ଵର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସଂସାରରେ ସେପରି ଦେଖାଯାଏ । ‘କରଣବଚେନ୍ନ ଭୋଗାଦିଭ୍ୟଃ’ ଯଦି ଲୋକ ଦର୍ଶନାନୁସାରେ ଈଶ୍ଵରର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟ କୌଣସି ଶରୀର ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ କଳ୍ପନା କର । ତେବେ ଏହିପ୍ରକାର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସଶରୀର ହେଲେ ସଂସାରୀସଦୃଶ ଭୋଗପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବାର ଈଶ୍ଵରରୂପରେ ଅନୀଶ୍ଵରତ୍ଵ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।



अन्तवत्त्वमसर्वज्ञाता वा ॥ ୪୧ ॥

୧- ଅନ୍ତବତ୍ତ୍ୱମସର୍ବଜ୍ଞତା ବା ॥ ୨-୨-୪୧ ॥

ପ୍ରଧାନ, ଜୀବ ଓ ନିଜର ସଂଖ୍ୟା, ବା-ଅଥବା ପରିମାଣରେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଈଶ୍ଵର କରେ କି ନୁହେଁ । ପ୍ରଥମ ପକ୍ଷରେ ଅନ୍ତବତ୍ତ୍ୱ-ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ସଂଖ୍ୟା ଓ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ପରିମାଣ ହେଲେ ତିନୋଟି ଘଟ ସଦୃଶ ବିନାଶ ହେବେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପକ୍ଷରେ ‘ଅସର୍ବଜ୍ଞତା’ ଈଶ୍ଵରଠାରେ ଅସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେବ । ତେଣୁ ମାହେଶ୍ଵର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଭ୍ରାନ୍ତିମୂଳକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ (କ)- ଇତ୍ୟାନ୍ତପରିସ୍ଵାର୍ଜିକପରିକଳ୍ପିତସ୍ୟେଶ୍ଵରସ୍ୟ । ସ ହି ସର୍ବଜ୍ଞସ୍ତେ ରତ୍ନପ୍ରଗମ୍ୟତେନନ୍ତର । ଅନନ୍ତଂ ଚ ପ୍ରଧାନମନନ୍ତାର୍ଥ ପୁରୁଷା ମିଥୋ ଭିନ୍ନା ଅଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟନ୍ତେ । ତତ୍ତ୍ୱ ସର୍ବଜ୍ଞେନେଶ୍ଵରେଣ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପୁରୁଷାଣାମାତ୍ମନଶ୍ଚେୟତା ପରିଚ୍ଛିଦ୍ୟତ ବା ନ ବା ପରିଚ୍ଛିଦ୍ୟତ । ଉଭୟଥାପି ଦୋଷୋଽନୁଷ୍ଠିତ ଏବ । କଥମ୍ । ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ ତାବଦ୍ବିକଳ୍ପ ଇୟତାପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଧାନ ପୁରୁଷେଶ୍ଵରାଣାମନ୍ତବତ୍ତ୍ୱମବଶ୍ୟତାବୋବଂ ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟତ୍ । ଯଦି ଲୋକ ଇୟତାପରିଚ୍ଛିନ୍ନଂ ବସ୍ତୁ ପଟାଦି ତଦନ୍ତବଦ୍ୱଷଂ ତଥା ପ୍ରଧାନପୁରୁଷେଶ୍ଵର-ତ୍ରୟମପାୟତାପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱାଦନ୍ତବତ୍ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ସାଂଖ୍ୟ ପରିମାଣଂ ତାବତ୍ ପ୍ରଧାନପୁରୁଷେଶ୍ଵରତ୍ରୟରୂପେଣ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନମ୍ । ସ୍ଵରୂପପରିମାଣମପି ତଦ୍ଗତମାଶ୍ଵରେଣ ପରିଚ୍ଛିଦ୍ୟତେତି । ପୁରୁଷଗତା ଚ ମହାସଂଖ୍ୟା । ତତଶ୍ଚେୟତାପରିଚ୍ଛିନ୍ନାମଂ ମଧ୍ୟେ ଚ ସଂସାରିଣଃ ସଂସାରାନମୁତ୍ୟନ୍ତେ ତେଷାଂ ସଂସାରୋଽନ୍ତବାନ୍ ସଂସାରିତ୍ୱଂ ଚ ତେଷାମନ୍ତବତ୍ । ଏବମିତରେଷ୍ଠପି କ୍ରମେଣ ମୁତ୍ୟମାନେଷୁ ସଂସାରସ୍ୟ ସଂସାରିଣାଂ ଋନ୍ତବତ୍ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଗ) ପ୍ରଧାନଂ ଚ ସବିକାରଂ ପୁରୁଷାର୍ଥମାଶ୍ଵରସ୍ୟାଧିଷ୍ଠେୟଂ ସଂସାରିତ୍ୱେ ନାଭିମତଂ ତତ୍ତ୍ୱନ୍ୟତାୟାମାଶ୍ଵରଃ କିମଧିଷ୍ଠେତ୍ । କିଂବକ୍ଷୟେ ବା ସର୍ବଜ୍ଞତେଶ୍ଵରତେ ସ୍ୟାତାମ୍ । ପ୍ରଧାନପୁରୁଷେଶ୍ଵରାଣାଂ ଚୈବମନ୍ତବତ୍ ସତ୍ୟାଦିମତ୍ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଆଦ୍ୟନ୍ତବତ୍ତ୍ୱେ ଚ ଶୂନ୍ୟବାଦପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଅଥ ମା ଭୂଦେଷ ଦୋଷ ଇତ୍ୟୁତ୍ତରୋ ବିକଳୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତ ନ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ପୁରୁଷାଣାମାତ୍ମନଶ୍ଚେୟତାପରିଚ୍ଛିଦ୍ୟତ ଇତ, ତତ୍ ଈଶ୍ଵରସ୍ୟ ସର୍ବଜ୍ଞ ତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମହାନିରପରୋ ଦୋଷଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟସଂଗତସ୍ଵାର୍ଜିକପରିଗୃହୀତ ଈଶ୍ଵରକାରଣବାଦଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତେଣୁ ତାର୍ଜିକ ପରିକଳ୍ପିତ ଈଶ୍ଵର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ- ସେହି ଈଶ୍ଵର ସର୍ବଜ୍ଞ ଓ ଅନନ୍ତ ଅଟେ । ଏହା ସେମାନେ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ପ୍ରଧାନ ଅନନ୍ତ ଅଟେ, ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ଅନନ୍ତ ଓ ଏହିଦୁହେଁ ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି



ସେମାନେ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି । ସେଠାରେ ଈଶ୍ବରଠାରୁ ପ୍ରଧାନ, ପୁରୁଷ ଏବଂ ନିଜର ଈୟତା (ସଂଖ୍ୟା ଅଥବା ପରିମାଣ) ଜଣାଯାଏ ଅଥବା ଜଣାଯାଏ ନୁହେଁ କି ? ଦୁଇ ପ୍ରକାରରେ ଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ କାହିଁକି ? ପୂର୍ବ ବିକଳରେ ଈୟତା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଲେ ପ୍ରଧାନ, ପୁରୁଷ ଓ ଈଶ୍ବରର ଅନ୍ତବତ୍ ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ହୁଏ । କାରଣ-ବ୍ୟବହାରରେ ଏହା ଦେଖାଯାଏ । ସଂସାରରେ ଈୟତା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ପଟାଦିବସ୍ତ୍ର ଅଟେ । ସେ ଅନ୍ତବାନ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ପ୍ରଧାନ, ପୁରୁଷ ଓ ଈଶ୍ବର-ଏହି ତିନୋଟି ଈୟତା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଲେ ଅନ୍ତବାନ ହେବେ ।

(ଖ) ସଂଖ୍ୟା ପରିମାଣ କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନ, ପୁରୁଷ ଓ ଈଶ୍ବରତ୍ରୟରୁପରେ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୁଏ । ସେଠାରେ ସ୍ଥିତ ସ୍ବରୂପପରିମାଣ ଈଶ୍ବରଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ । ପୁରୁଷଗତ ମହାସଂଖ୍ୟା ଅଟେ । ତେଣୁ ଈୟତାପରିଚ୍ଛିନ୍ନର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସଂସାରୀ ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେମାନଙ୍କର ସଂସାର ଅନ୍ତବାନ ଓ ସେମାନଙ୍କର ସଂସାରରୁ ଅନ୍ତବାନ ହେବ । ଏହି ପ୍ରକାର କ୍ରମରେ ଅନ୍ୟଟି ମୁକ୍ତ ହେଲାପରେ ସଂସାର ସଂସାରୀର ଅନ୍ତବତ୍ ହେବ ।

(ଗ) ବିକାର ସହିତ ପ୍ରଧାନ ପୁରୁଷର ଭୋଗ ଓ ମୋକ୍ଷ ପାଇଁ ଈଶ୍ବର ଅଧିଷ୍ଠେୟ ହୁଏ ତଥା ସଂସାର ରୂପରେ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ । ତାହାର ଶୂନ୍ୟ ହେଲାପରେ ଈଶ୍ବର କାହାକୁ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରିବ ଅଥବା କେଉଁ ବିଷୟରେ ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ଓ ଈଶ୍ବରତ୍ୱ ହେବ ? ପ୍ରଧାନ, ପୁରୁଷ ଓ ଈଶ୍ବରର ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ତବତ୍ ହେଲେ ଆଦିମାନ୍ ହେବାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ଏବଂ ଆଦି ଓ ଅନ୍ତବାନ ହେଲେ ଶୂନ୍ୟବାଦ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଏହା ଦୋଷ ନ ହୋଇପାରେ । ତେଣୁ ଯଦି ପ୍ରଧାନ, ପୁରୁଷ ଓ ନିଜର ଈୟତା ଈଶ୍ବରଦ୍ୱାରା ଅବଗତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ବିକଳକୁ ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ । ତେବେ ଈଶ୍ବରର ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱ ସ୍ବାକାର ତ୍ୟାଗ ଅନ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତେଣୁ ତାର୍କିକ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତା ଈଶ୍ବର କାରଣବାଦ ଅସଙ୍ଗତ ।

୮ उत्पत्तयसंभवाधिकरणम् । सू० ४२-४५

ଉତ୍ପତ୍ତୟସମ୍ଭବାଧିକରଣ-୮

उत्पत्तयसंभवात् ॥ ४२ ॥

ଉତ୍ପତ୍ତୟସମ୍ଭବାତ୍ ॥ ୨-୨-୪୨ ॥

ବାସୁଦେବ ଦ୍ୱାରା ଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ନହେଲେ ଭାଗବତ ମତ ଅସଂଗତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯେଷାମପ୍ରକୃତିରଧିଷ୍ଠାତା କେବଳ ନିମିତ୍ତକାରଣ-ମାତ୍ରରୋହିତମତସ୍ତେଷାଂ ପକ୍ଷ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ । ଯେଷାଂ ପୁନଃ ପ୍ରକୃତିଷ୍ଠାଧିଷ୍ଠାତା ଚେତ୍ତୟୋର୍ଯୁକ୍ତଂ



କାରଣମାଣ୍ଡବୋଧିମତସ୍ତେଷାଂ ପକ୍ଷଃ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାୟତେ । ନନ୍ଦୁଶ୍ଚିତ୍ତମାଶ୍ରୟଣେନାପ୍ୟେବଂ ରୂପ
ଏବେଶ୍ଚରଃ ପ୍ରାତଃନିର୍ଧାରିତଃ ପ୍ରକୃତିଶ୍ଚାଧିଷ୍ଠାତା ଗେତି । ଶୁଦ୍ଧ୍ୟନ୍ତୁସାରିଣା ଚ ସୃତିଃ ପ୍ରମାଣମିତି
ସ୍ଥିତିଃ । ତତ୍ତ୍ଵକସ୍ୟ ହେତୋରେଷ ପକ୍ଷଃ ପ୍ରତ୍ୟାପିତ୍ୟାସିତ ଇତି ।

(ଖ) ଉତ୍ପତ୍ତେ-ଯଦ୍ୟପ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକୋଂଶଃ ସମାନଭ୍ୟାନ୍
ବିସମାଦଗୋଚରୋ ଭବତ୍ୟସ୍ତ୍ରିଂଶାନ୍ତରଂ ବିସମାଦସ୍ଥାନମିତ୍ୟତସ୍ତତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନାୟାରମ୍ଭଃ ।
ତତ୍ର ଭାଗବତା ମନ୍ୟନ୍ତେ । ଭଗବାନୈବୈକୋ ବାସୁଦେବୋ ନିରଂଜନଜ୍ଞାନ ସ୍ଵରୂପଃ
ପରମାର୍ଥତତ୍ତ୍ଵଂ ସ ଚତୁର୍ଥାମ୍ଭନଂ ପ୍ରବିଭଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତୋ ବାସୁଦେବବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟୁପେଶ
ସଂକର୍ଷଣବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟୁପେଶ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟୁପେଶାନିରୁଦ୍ଧବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟୁପେଶ ଚ । ବାସୁଦେବୋ ନାମ
ପରମାତ୍ମୋତ୍ପତ୍ତେ । ସଙ୍କର୍ଷଣୋ ନାମ ଜୀବଃ । ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନୋ ନାମ ମନଃ । ଅନିରୁଦ୍ଧୋ
ନାମାହଂକାରଃ । ତେଷାଂ ବାସୁଦେବଃ ପରା ପ୍ରକୃତିରିତରେ ସଙ୍କର୍ଷଣାଦୟଃ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ।
ତମିତ୍ୟଂଭୂତଂ ପରମେଶ୍ଵରଂ ଭଗବନ୍ତମଭିଗମନୋପାଦାନେଜ୍ୟାସ୍ଵାଧ୍ୟାୟଯୋଗୈ-
ର୍ବର୍ଷଣତମିଷ୍ଠ । କ୍ଷୀଣକ୍ଳେଶୋ ଭଗବନ୍ତମେବ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତ ଇତି ।

(ଗ) ଯତ୍ର ଯତ୍ନା ବହୁତ୍ୟେତ ଯୋଃସୌ ନାରାୟଣଃ ପରୋଽବ୍ୟକ୍ତାତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ
ପରମାତ୍ମା ସର୍ବାତ୍ମା ସ ଆତ୍ମନାତ୍ମାନମନେକଧା ଦ୍ୟୁହ୍ୟାବସ୍ଥିତ ଇତି ତନ୍ମ ନିରାକ୍ରିୟତେ, 'ସ
ଏକଧା ଭବତି କ୍ରିଧାଭବତି' (ଛା ୭-୨୭-୨) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ଚୁତିଭ୍ୟଃ ପରମାତ୍ମ-
ନୋଽନେକାତ୍ମାବସ୍ୟାଧିଗତତ୍ଵାତ୍ । ଯଦପି ତସ୍ୟ ଭଗବତୋଽଭିଗମନା-
ଦିଲକ୍ଷଣମାରାଧନମଜସ୍ର ମନନ୍ୟତିଭତୟାଭିପ୍ରେୟତ, ତଦପି ନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିଧତେ ।
ଶ୍ଚୁତିସ୍ତୁତ୍ୟୋରାଶ୍ଵରପ୍ରଣିଧାନସ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ଵାତ୍ । ଯତ୍ ପୁନରିତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ବାସୁଦେବାତ୍ସଙ୍କର୍ଷଣ
ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ ସଙ୍କର୍ଷଣାତ୍ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଃ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନାଜାନିରୁଦ୍ଧ ଇତି ।

(ଘ) ଅତ୍ର ବ୍ରୁମଃ ନ ବାସୁଦେବସଂଜ୍ଞକାତ୍ ପରମାତ୍ମନଃ ସଙ୍କର୍ଷଣସଂଜ୍ଞକସ୍ୟ
ଜୀବସ୍ୟୋପୃତିଃ ସମ୍ଭବତି । ଅନିତ୍ୟଭାବିବୋଷପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଉତ୍ପତ୍ତିମତ୍ତେ ହି
ଜୀବସ୍ୟାନିତ୍ୟଭାବଯୋ ଦୋଷଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେରନ୍ । ତତଶ୍ଚ ନୈବାସ୍ୟ ଭଗବତପ୍ରାପ୍ତି
ମୋକ୍ଷସ୍ୟାତ୍ । କାରଣପ୍ରାପ୍ତୌ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରବିଲୟପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧିଷ୍ଠତ ଋତ୍ତର୍ଯ୍ୟୋ
ଜୀବସ୍ୟୋପୃତିମ୍- 'ନାତ୍ମାଂଶୁତେନିତ୍ୟତ୍ଵାତ୍ ତାଭ୍ୟଃ । (ବ୍ର-ସୁ ୨-୩-୧୭) ଇତି ।
ତସ୍ମାଦସଂଗତେ ସା କଲ୍ପନା ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯାହାକୁ ଈଶ୍ଵର ଅପ୍ରକୃତ ବା ଅନୁପାଦାନ, ଅଧିଷ୍ଠାତା
କେବଳ ନିମିତ୍ତ କାରଣରୂପରୁ ଅଭିମତ ହୁଏ, ସେମାନଙ୍କର ପକ୍ଷକୁ ନିରାକରଣ
କରାଯାଇଅଛି । ପରନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ପ୍ରକୃତି ଏବଂ ଅଧିଷ୍ଠାତା-ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର କାରଣ ରୂପରେ
ଈଶ୍ଵର ଅଭିମତ ହୁଏ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହିପକ୍ଷର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଅଛି । ପରନ୍ତୁ ଶ୍ଚୁତିର



ଆଶ୍ରୟରୁ ଏହିପ୍ରକାରର ଈଶ୍ବର ପ୍ରକୃତି ଓ ଅଧିଷ୍ଠାତାରୂପରେ ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଇଛି । ଶ୍ରୁତିଅନୁସାରିଣୀ ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଏହା ସ୍ଥିତି ଅଟେ । କିନ୍ତୁ କେଉଁ ହେତୁରୁ ଏହିପକ୍ଷକୁ ନିରାକରଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ଅଛି ?

(ଖ) କୁହାଯାଇଛି- ଯଦ୍ୟପି ଏହି ପ୍ରକାରର ଅଂଶ ସମାନ ହେଲେ ବିସଂବାଦର ବିଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ତଥାପି ଅନ୍ୟ ଅଂଶ ବିସଂବାଦ ସ୍ଥାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ତାହାର ନିରାକରଣ ପାଇଁ ଏହା ଆରମ୍ଭ ଅଟେ । ଏହି ବିଷୟରେ ଭଗବତ ସ୍ବାକାର କରେ- କେବଳ ଏକ ଭଗବାନ ବାସୁଦେବ ନିରଞ୍ଜନ, ଜ୍ଞାନସ୍ବରୂପ, ପରମାର୍ଥତତ୍ତ୍ବ ଅଟେ । ସେ ନିଜେ ଚାରିପ୍ରକାରରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଯଥା- ବାସୁଦେବବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନରୂପ, ସଙ୍କର୍ଷଣବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନରୂପ, ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନରୂପ ଓ ଅନିରୁଦ୍ଧବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନରୂପ ଏହି ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତି । ବାସୁଦେବ ପରମାତ୍ମା କୁହାଯାଏ । ସଙ୍କର୍ଷଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବ । ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍ ମନ । ଅନିରୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥ ଅହଙ୍କାର ଅଟେ । ସେଠାରେ ବାସୁଦେବ ପରାପ୍ରକୃତି ଅଟେ । ଅନ୍ୟ ସଙ୍କର୍ଷଣାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ସେହି ଭଗବାନ ପରମେଶ୍ବରର ଅଭିଗମନ, ଉପାଦାନ, ଇଚ୍ଛା, ସ୍ବାଧୀୟ ଓ ଯୋଗଦ୍ବାରା ଶହେ ବର୍ଷ ପୂଜା କରି କ୍ଷୀଣକ୍ଲେଶ ହୋଇ ଜୀବ ଭଗବାନକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

(ଗ) ସେଠାରେ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଯାହା ସେହି ନାରାୟଣ ଅବ୍ୟକ୍ତରୁ ପରପ୍ରସିଦ୍ଧ ପରମାତ୍ମା ସର୍ବାତ୍ମା ଅଟେ, ସେ ନିଜକୁ ନିଜେ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ରଚନା କରି ରହେ, ତାହାର ନିରାକରଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ସ ଏକଧା ଭବତି’ (ସେ ଏକରୂପ ହୁଏ, ତିନିରୂପ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ବାରା ପରମାତ୍ମାର ଅନେକ ପ୍ରକାରଭାବ ଅଧିଗତ ହୁଏ । ଯିଏ ଭଗବାନକୁ ସର୍ବଦା ଅନନ୍ୟ ଚିତ୍ତରେ ଅଭିଗମନାଦି ରୂପ ଆରାଧନ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ, ତାହାର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ଈଶ୍ବର ପ୍ରଣିଧାନ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ପରତୁ ଯାହା ପୁଣି କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ବାସୁଦେବଠାରୁ ସଙ୍କର୍ଷଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ସଙ୍କର୍ଷଣଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନଠାରୁ ଅନିରୁଦ୍ଧ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଘ) ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ବାସୁଦେବ ସଂଜ୍ଞକ ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ସଙ୍କର୍ଷଣନାମକ ଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଅନିତ୍ୟତ୍ବାଦି ଦୋଷର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଜୀବ ଉତ୍ପତ୍ତିମାନ ହେଲାପରେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଅନିତ୍ୟାଦି ଦୋଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ତାହାର ଭଗବତ ପ୍ରାପ୍ତି ରୂପ ମୋକ୍ଷ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ-କାରଣର ପରାପ୍ତିରେ କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରବିଳୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ‘ନାମାଃଶ୍ରୁତେଷ୍ଠ’ (ଆତ୍ମା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଉତ୍ପତ୍ତିପ୍ରକରଣରେ ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଶ୍ରୁତି ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ତାହାର ବିପରୀତ ଶ୍ରୁତି ଗୁଡ଼ିକଦ୍ବାରା ତାହାର ନିତ୍ୟତା ଅବଗତ ହୁଏ) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଆରମ୍ଭ୍ୟ ଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରତିଷେଧ କରିବେ । ତେଣୁ ଏହି କଲ୍ପନା ଅସଂଗତ ଅଟେ ।



नच कर्तुः करणम् ॥ ୪୩ ॥

୧-ନ ଚ କର୍ତ୍ତୃକରଣମ୍ ॥ ୨-୨-୪୩॥

ଚ=ଏବଂ କର୍ତ୍ତୃ=କର୍ତ୍ତାର, କରଣମ୍=କରଣର, ନ=ଉତ୍ପତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।
ତେଣୁ ଜୀବଦ୍ଵାରା ମନର ଉତ୍ପତ୍ତି ଅସଙ୍ଗତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟାସଙ୍ଗତେଷା କଳ୍ପନା । ଯସ୍ମାନ୍ ହି ଲୋକେ
କର୍ତ୍ତୃବୈବଦତ୍ତାଦେଃ କରଣଂ ପରଶ୍ଚାଦ୍ୟୁତ୍ପନ୍ୟମାନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ । ବର୍ଣ୍ଣୟନ୍ତି ଚ ଭାଗବତଃ
କର୍ତ୍ତୃଜୀବାସଂକର୍ଷଣସଂଜ୍ଞକାତ୍ କରଣଂ ମନଃ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ୟସଂଜ୍ଞକମୁତ୍ପନ୍ୟତେ । କର୍ତ୍ତୃଜାଳ
ତସ୍ମାଦନିରୁଦ୍ଧସଂଜ୍ଞକୋଽହଂକାର ଉତ୍ପନ୍ୟତ ଇତି । ନ ଚୈତଦ୍ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମନ୍ତରେଣାଧ୍ୟବସାତୁଂ
ଶକ୍ନୁମଃ । ନ ଚୈବଂଭୂତାଂ ଶ୍ରୁତିମୁପଲଭାମହେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- ତେଣୁ ଏହି କଳ୍ପନା ଅସଂଗତ ଅଟେ, କାରଣ-ସଂସାରରେ
କର୍ତ୍ତା ଦେବବରଜତ୍ୟାଦିଦ୍ଵାରା କୁଠାର ପ୍ରଭୃତି କରଣ ଉତ୍ପନ୍ୟମାନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।
ଭାଗବତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି ଯେ- ସଙ୍କର୍ଷଣ ନାମକ କର୍ତ୍ତାଜୀବରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ୟସଂଜ୍ଞକ କରଣ ମନ
ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । କର୍ତ୍ତାଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ସେହିମନରୁ ଅନିରୁଦ୍ଧସଂଜ୍ଞକ ଅହଂକାର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।
ପରନ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତବିନା ତାହାର ସ୍ଥିର କରିବାରେ ଆମେ ସମର୍ଥ ନୋହୁଁ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରକାର
ଆମେ ଶ୍ରୁତି ଉପଲବ୍ଧ କରୁନାହୁଁ ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ୪୪ ॥

୧-ବିଜ୍ଞାନାଦିଭାବେ ବା ତଦପ୍ରତିଷେଧଃ ॥ ୨-୨-୪୪ ॥

ବିଜ୍ଞାନାଦିଭାବେ ବା=ସଙ୍କର୍ଷଣାଦି ତିନୋଟିର ବାସ୍ତବେକପରି ବିଜ୍ଞାନାଦି ଅଥବା ଭାବ
(ସ୍ବରୂପ) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତଦ ପ୍ରତିଷେଧଃ=ଉତ୍ପତ୍ତି ଅସମ୍ଭବ ଦୋଷର ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଥାପି ସ୍ୟାନ୍ ଚୈତେ ସଂକର୍ଷଣାଦୟୋଃ
ଜୀବାଦିଭାବେନାଭିପ୍ରେୟତେ କିଂ ତର୍ହୀଶ୍ଵରା ଏ ବୈତେ ସର୍ବେ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ-
ଶକ୍ତିବଳବାୟତେଜୋଭିରୈଶ୍ଵରେୟମୈରନ୍ଦିତା ଅଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ବାସ୍ତବେବା ଏ ବୈତେ
ସର୍ବେ ନିର୍ଦୋଷା ନିରୟଶାନା ନିରବଦ୍ୟାଶ୍ଵେତି । ତସ୍ମାନ୍ନାୟଂ ଯଥାବର୍ଣ୍ଣିତ
ଉତପତତ୍ୟସମ୍ଭବୋ ଦୋଷଃ ପ୍ରାପ୍ନୋତୀତି । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଏବମପି ତଦପ୍ରତିଷେଧ
ଉତ୍ପତ୍ୟସମ୍ଭବସ୍ୟାପ୍ରତିଷେଧଃ ପ୍ରାପ୍ନୋତ୍ୟେବାୟମୁତ୍ପତତ୍ୟସମ୍ଭବୋ ଦୋଷଃ
ପ୍ରକାରାନ୍ତରେଣେତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ । କଥମ୍ ।



(ଖ) ଯଦି ତାବଦୟମଭିପ୍ରାୟଃ ପରସ୍ପରଭିନ୍ନା-ଏବୈତେ ବାସୁଦେବାଦୟଶ୍ଚଦ୍ୱାର
 ଈଶ୍ୱରାସ୍ତୁଲ୍ୟଧର୍ମଣୋ ନୈଷାମେକାତ୍ମକତ୍ୱମସ୍ତାତି, ତତୋଽନେକେଶ୍ୱର କଞ୍ଚନାନର୍ଥକ୍ୟମ୍;
 ଏକେନୈବେଶ୍ୱରେଶେଶ୍ୱରକାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧେଃ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତହାନିଶ୍ଚ । ଭଗବାନେବୈକୋ
 ବାସୁଦେବଃ ପରମାର୍ଥତତ୍ତ୍ୱମିତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଅଥାନ୍ୟମଭିପ୍ରାୟ ଏକସୈବ ଭଗବତ ଏତେ
 ଚଦ୍ୱାରୋ ବ୍ୟୁତ୍ଥାଃ ତୁଲ୍ୟଧର୍ମାଣ ଇତି, ତଥାପି ତଦବସ୍ତୁ ଏବୋପତ୍ ଡ୍ୟସମ୍ଭବଃ । ନହି
 ବାସୁଦେବାଦସଂକର୍ଷଣସ୍ୟୋପତ୍ତିଃ ସଂଭବତି, ସଙ୍କର୍ଷଣାଚ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାଋନିରୁଦ୍ଧସ୍ୟ
 ଅତିଶୟାଭାବାତ୍ ।

(ଗ) ଭବିତବ୍ୟଂ ହି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣଯୋଗତିଶ୍ଚୟେନ ଯଥା ମୃଦ୍‌ଘଟଯୋଃ ।
 ନହ୍ୟସତ୍ୟତିଶୟେ କାର୍ଯ୍ୟଂ କାରଣାମିତ୍ୟବକଞ୍ଚତେ । ନ ଚ ପଞ୍ଚରାତ୍ର ସିଦ୍ଧାନ୍ତିଭିର୍ବାସୁ-
 ଦେବାଦିଷ୍ଟେକସ୍ମିନ୍ ସର୍ବେଷୁ ବା ଜ୍ଞାନୈଶ୍ଚାର୍ଯ୍ୟାଦିତାରତମ୍ୟ କୃତଃ
 କସ୍ମିଦ୍ଭେଦୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ବାସୁଦେବା ଏବ ହି ସର୍ବେ ବ୍ୟୁତ୍ଥା ନିର୍ବିଶେଷା ଇଷ୍ୟନ୍ତେ ।
 ନଚୈତେ ଭଗବଦ୍‌ବ୍ୟୁତ୍ଥାଶ୍ଚତୁଃସଂଖ୍ୟାୟାମେବାବତିଷ୍ଠେରନ୍, ବ୍ରହ୍ମାଦିସ୍ତଂଭବପର୍ଯ୍ୟନ୍ତସ୍ୟ
 ସମସ୍ତସୈବ ଜଗତୋ ଭଗବଦ୍‌ବ୍ୟୁତ୍ଥାବଗମାତ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ଯଦି ତୁମେ କହ ଯେ- ଏହି ସଙ୍କର୍ଷଣାଦି ଜୀବାଦିଭାବରେ
 ଅଭିପ୍ରୋତ ନୁହଁନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏମାନେ ସବୁଜ୍ଞାନ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ଶକ୍ତି, ବଳ, ବୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ତେଜରୂପ
 ଈଶ୍ୱରସମ୍ଭା ଧର୍ମରେ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇ ଈଶ୍ୱର ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ନିର୍ଦୋଷ,
 ନିରଧିଷ୍ଠାନ ଓ ନିରବଦ୍ୟ ବାସୁଦେବ ଅଟେ । ତେଣୁ ଯଥାବର୍ଣ୍ଣିତ ଉତ୍ପତ୍ତିର ଅସଂଭବ ଦୋଷ
 ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ଏହା ହେଲେ ତଦପ୍ରତିଷ୍ଠେତ୍
 ସେହି ଉତ୍ପତ୍ତିର ଅସଂଭବ ଅପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ ହୁଏ । ଏହି ଉତ୍ପତ୍ତିର ଅସଂଭବ ଦୋଷ ଅନ୍ୟ
 ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ- ଏହା ହିଁ ଅଭିପ୍ରାୟ । କିପରି ?

(ଖ) ଯଦି ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟ ହୁଏ ଯେ- ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ହୋଇ ଏହି ବାସୁଦେବାଦି
 ଋରୋଟି ଈଶ୍ୱର ତୁଲ୍ୟ ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏଠାରେ ଏକାତ୍ମକତ୍ୱ ନୁହେଁ । ତେବେ ତାହା
 ଦ୍ୱାରା ଅନେକ ଈଶ୍ୱର କଞ୍ଚନା ନିଷ୍ପଳ ହୁଏ । କାରଣ- ଗୋଟିଏ ଈଶ୍ୱରଠାରୁ ଈଶ୍ୱର କାର୍ଯ୍ୟ
 ସିଦ୍ଧ ହେଉ । ଏକହିଁ ଭଗବାନ୍ ବାସୁଦେବ ପରମାର୍ଥତତ୍ତ୍ୱ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ୱାକାର
 କଲେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ହାନି ହୁଏ । ଯଦି ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟ ହୁଏ ଯେ- ଏକ ହିଁ ଭଗବାନ୍, ତା'ର
 ଋରୋଟି ବ୍ୟୁତ୍ଥ ସମାନଧର୍ମା ଅଟନ୍ତି, ତଥାପି ଉତ୍ପତ୍ତିର ଅସଂଭବ ସେପରି ହେବ । କାରଣ-
 ଅତିଶୟବିଶେଷଭେଦର ଅଭାବରୁ ବାସୁଦେବଙ୍କଠାରୁ ସଙ୍କର୍ଷଣ, ସଙ୍କର୍ଷଣଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ,
 ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନଠାରୁ ଅନିରୁଦ୍ଧ ଉତ୍ପତ୍ତି ସଂଭବ ନୁହେଁ ।



(ଗ) କାର୍ଯ୍ୟକାରଣରେ ଅତିଶୟ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଯେପରିକି ମୃତ୍ତିକା ଓ ଘଟର ହୁଏ । ଅତିଶୟ ନ ହେଲେ ‘ଏହା କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ, ଏହା କାରଣ ଅଟେ’- ଏହିପରି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପଞ୍ଚରାତ୍ରସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବାସୁଦେବଦିରେ ଏକରେ ବା ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ଜ୍ଞାନ, ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟାଦିଚାରତମ୍ୟକୃତ କୌଣସି ଭେଦ ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ବାସୁଦେବ ହିଁ ସମସ୍ତ ବ୍ୟୁତ୍ତ ଓ ନିର୍ବିଶେଷ ଅଟନ୍ତି- ଏହା ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଏହି ବ୍ୟୁତ୍ତ ଋରୋଚି କେବଳ ସଂଖ୍ୟାରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମାଦିଠାରୁ ସ୍ଥମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ ଭଗବଦ୍ ବ୍ୟୁତ୍ତରୂପରେ ଅବଗତ ହୁଏ ।

विप्रतिषेधच्च ॥ ୪୫ ॥

୧-ବିପ୍ରତିଷେଧକ ॥୨-୨-୪୫॥

ବିପ୍ରତିଷେଧାକ - ପରସ୍ପର ବିରୁଦ୍ଧ କଥନରେ ଏହି ମତ ଅସଂଗତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବିପ୍ରତିଷେଧକ୍ଷାସ୍ମିନ୍ ଶାସ୍ତ୍ର ବହୁବିଧ ଉପଲଭ୍ୟତେ ଗୁଣଗୁଣିତ୍ୱ କଳ୍ପନାଦିଲକ୍ଷଣମ୍ । ଜ୍ଞାନୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଶକ୍ତିବଳକାର୍ଯ୍ୟତେଜାଂସି ଗୁଣାଃ, ଆତ୍ମାନ ଏବୈତେ ଭଗବନ୍ତୋ ବାସୁଦେବା ଇତ୍ୟାଦିଦର୍ଶନାତ୍ । ବେଦବିପ୍ରତିଷେଧକ୍ ଭବତି । ଚତୁର୍ଥୁ ବେଦେଷୁ ପରଂଶ୍ରେୟୋଽଲବ୍ଧା ଶାସ୍ତ୍ରଲ୍ୟ ଇଦଂ ଶାସ୍ତ୍ରମଧ୍ୟଗତବାନିତ୍ୟାଦି ବେଦନିନ୍ଦାଦର୍ଶନାତ୍ । ତସ୍ମାଦସଂଗତୈଷା କଳ୍ପନେତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗୁଣ-ଗୁଣିତ୍ୱକଳ୍ପନାଦିରୂପ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ବିରୋଧ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କାରଣ-ଜ୍ଞାନ, ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ, ଶକ୍ତି, ବଳ, ବୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ତେଜ ଭଗବାନଙ୍କର ଗୁଣ ଅଟେ ଏମାନେ ଆତ୍ମାରଗୁଣ ହୋଇ ଭଗବାନଙ୍କର ବାସୁଦେବଙ୍କର ହୁଅନ୍ତି- ଏହାହିଁ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ବେଦ ବିରୋଧ ହୁଏ । କାରଣ-ଚାରି ବଦରେ ପରମଶ୍ରେୟ ନ ମିଳିବାର କାରଣ-ଶାସ୍ତ୍ରଲ୍ୟ ସେହି ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ପଞ୍ଚରାତ୍ରରେ ଶରଣ ନେଇଛନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ବେଦନିନ୍ଦାର ଦର୍ଶନ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଏହି କଳ୍ପନା ଅସଙ୍ଗତ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

ଇତି ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦ ସମାପ୍ତ





ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ - ତୃତୀୟ ପାଦ

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

१ वियदधिकरणम् । स० १-७

ବିୟଦଧିକରଣ-୧

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

୧- ନ ବିୟଦଶ୍ରୁତେଃ ॥ ୧-୩-୧॥

ବିୟଦ-ଆକାଶ, ନ-ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆଶ୍ରୁତେଃ-କାରଣ-ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବେଦାନ୍ତେଷୁ ତତ୍ତ୍ଵ ତତ୍ତ୍ଵ ଭିନ୍ନ ପ୍ରସ୍ଥାନା ଉତ୍ପତ୍ତିଶ୍ରୁତୟ ଉପଲଭ୍ୟତେ । କେଚିଦାକାଶସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିମାମନନ୍ତି । କେଚିନ୍ । ତଥା କେଚିଦ୍‌ବା-ୟୋରୁତ୍ପତ୍ତିମାମନନ୍ତି, କେଚିନ୍ ଏବଂ ଜୀବସ୍ୟ ପ୍ରାଣାନାଞ୍ଚ । ଏବମେବ କ୍ରମାଦିଦ୍ଵାରକୋଽପି ବିପ୍ରତିଷେଧଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେଷୁପଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ବିପ୍ରତିଷେଧାତ୍ ପରପକ୍ଷାମାମନପେକ୍ଷିତଦ୍ ସ୍ଥାପିତଂ ତଦ୍‌ବତ୍‌ସ୍ପଷ୍ଟସ୍ୟାପି ବିପ୍ରତିଷେଧାଦେବାନପେକ୍ଷିତଦ୍‌ମାଗ୍ଧ୍ୟେତେତ୍ୟତଃ ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ଗତସ୍ତୃଷ୍ଟି ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥନିର୍ମଳତ୍ଵାୟ ପରଃ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଆରଭ୍ୟତେ । ତଦ୍‌ର୍ଥନିର୍ମଳତ୍ଵେ ତ ଫଳଂ ଯଥୋକ୍ତାଶଙ୍କାନିବୃତ୍ତିରେବ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ଵ ପ୍ରଥମଂ ତାବଦାକାଶମାଶ୍ରୁତ୍ୟ ଚିନ୍ତ୍ୟତେ କିମସ୍ୟାକାଶସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିରସ୍ତ୍ୟୁତ ନାସ୍ତିତି । ତତ୍ତ୍ଵତାବତ୍ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ- ‘ନ ବିୟଦଶ୍ରୁତେଃ’ ଇତି । ନ ଖଲ୍ଲ୍‌କାଶମୁଦ୍ୟତେ । କସ୍ମାତ୍ । ଅଶ୍ରୁତେଃ । ନହ୍ୟସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିପ୍ରକରଣେ ଶ୍ରବଣମସ୍ତି । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ହି ‘ସଦେବ ସୋମୋଦମଗ୍ର ଆସୀଦେକମେବାଦ୍‌ବିତୀୟମ୍’ (ଛା ୬-୨-୧) ଇତି ସଞ୍ଜ୍ଞବାଚ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ‘ତଦୈକ୍ଷତ’ ‘ତତ୍ତ୍ଵେକୋଽସ୍ତୈକତ’ (ଛା ୩-୨-୩) ଇତି ତ ପଞ୍ଚାନାଂ ମହାଭୂତାନାଂ ମଧ୍ୟମଂ ତେଜ ଆଦିଂ କୃତ୍ଵାତ୍ରୟାଶାଂ ତେଜୋବନ୍ଧନାମୁତ୍ପତ୍ତିଃ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ । ଶ୍ରୁତିଶ୍ଵନଃ ପ୍ରମାଣମତାଦ୍‌ବିଧିଆର୍ଥବିଜ୍ଞାନୋତ୍ପତ୍ତିଃ । ନତ୍ତତ୍ତ୍ଵ ଶ୍ରୁତିରସ୍ତ୍ୟାକାଶସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରତିପାଦିନୀ । ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତ୍ୟାକାଶସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିରିତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବେଦାନ୍ତରେ ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକରଶସ୍ତ୍ର ଉପରି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । କେତେକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଆକାଶର ଉପରି ବିଷୟରେ କହନ୍ତି କେତେକ କହନ୍ତି ନାହିଁ । ସେପରି କେତେକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ବାୟୁର ଉପରି ବିଷୟରେ କହନ୍ତି ଏବଂ କେତେକ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ନାହିଁ । କେତେକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଜୀବ ଓ ପ୍ରାଣୀର ଉପରି କହନ୍ତି, କେତେକ ପ୍ରମାଣିତ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେହିପରି କ୍ରମ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵାରକ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ବିରୋଧ ଉପଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ଏବଂ ବିରୋଧ ହେଲେ ପରପକ୍ଷକୁ ଅନପେକ୍ଷିତ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ସ୍ଵପ୍ନରେ ଅନପେକ୍ଷିତ ଆଶଙ୍କା କରାଯାଏ । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତଗତ ଶ୍ରୁତିର ଅର୍ଥ ନିର୍ମଳତା ପାଇଁ ପରେ ଆରମ୍ଭ କରାଯିବ ଏବଂ ସେହି ଅର୍ଥର ନିର୍ମଳ ହେଲେ ଯଥୋକ୍ତ ଶଙ୍କାର ନିବୃତ୍ତି ଫଳ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେଠାରେ ପ୍ରଥମେ ଆକାଶକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି- ଏହି ଆକାଶର ଉପରି ଅଛି କି ନାହିଁ ? ସେଠାରେ ପ୍ରଥମେ ‘ନ ବିୟଦଶ୍ଚୈତଃ’ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଆକାଶ କିପରି ଉପନ୍ନ ହୋଇନାହିଁ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ତାହା ପାଇଁ ନାହିଁ । ତାହାର ଉପରିର ପ୍ରକରଣରେ ଶ୍ରୁତି ନାହିଁ । କାରଣ-ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ‘ସଦେବ’ (ହେ ସୋମ୍ୟ ! ଆରଂଭରେ ଏହି ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ଵିତୀୟ ସର୍ବ ଥିଲା) ଏହିପରି ସର୍ବ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ତଦୈକତ’ (ସେ ଈକକ୍ଷଣ କଲା । ତାହାଦ୍ଵାରା ତେଜ ଉତପନ୍ନ ହୋଇଛି) ଏହିପ୍ରକାର ପାଞ୍ଚମହାଭୂତରେ ମଧ୍ୟମ ତେଜକୁ ଆରଂଭ କରି ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ - ଏହି ତିନୋଟିକୁ ଉପନ୍ନ କରିବା ଶୁଣାଯାଏ । ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଅର୍ଥର ବିଜ୍ଞାନ ଉପରିରେ ଆଂଭପକ୍ଷର ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆକାଶର ଉପରି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆକାଶର ଉପରି ନାହିଁ ।

अस्ति तु ॥ ୨ ॥

ଅସ୍ତିତ୍ଵ ॥୨-୩-୨॥

ତୁ ଶବ୍ଦ ପକ୍ଷାନ୍ତରର ପରିଗ୍ରହ ଅର୍ଥରେ ଅଛି । ଅସ୍ତି-ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ଆକାଶର ଉପରି-ପ୍ରତିପାଦକଶ୍ରୁତି ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତୈତ୍ତେରୀୟରେ ଅଛି । ତେଣୁ ଏହିପରି ବିରୋଧ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ୍ଦ ପକ୍ଷାନ୍ତର ପରିଗ୍ରହେ । ମା ନାମାକାଶସ୍ୟ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଭୂଦୁପରିଃ, ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ଦୃଷ୍ଟି । ତୈତ୍ତେରୀୟକାହିଁ ସମାମନନ୍ତି-‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତି ପ୍ରକୃତ୍ୟ ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦାନନ୍ ଆକାଶଃ ସଂଭୂତଃ’ (ତୈ ୨-୧) ଇତି । ତତସ୍ତୁ ଶ୍ରୁତ୍ୟାବିପ୍ରତିଷେଧଃ କୃତିତ୍ତେଜଃ ପ୍ରମୁଖା ସୃଷ୍ଟି କୃତିବାକାଶପ୍ରମୁତ୍ୟେତି ।



(ଖ) ନନ୍ଦେକ ବାକ୍ୟତାନୟୋଃ ଶୁଦ୍ଧୋର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତା । ସତ୍ୟମ୍' ସା ଯୁକ୍ତା ନତୁ ସାବଗନ୍ତୁ ଶକ୍ୟତେ । କୃତଃ । 'ତତ୍ତ୍ୱେକୋଽସ୍ତଜତ' (ଛା ୩-୨-୩) ଇତି ସକୃଷ୍ଟତସ୍ୟ ସ୍ୱଷ୍ଟଃସ୍ୱଷ୍ଟବ୍ୟବ୍ଧୟେନ ସମ୍ବନ୍ଧାନୁପପତ୍ତେଃ 'ଇତ୍ତେକୋଽସ୍ତଜତ' 'ତଦାକାଶମସ୍ତଜତି' ଇତି ।

(ଗ) ନତୁ ସକୃଷ୍ଟତସ୍ୟାପି କର୍ତ୍ତୃଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବ୍ଧୟେନ ସମ୍ବନ୍ଧୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ଯଥା ସୁପ୍ତ ପକ୍ୱେଦନଂ ପତତାତି, ଏବଂ ତଦାକାଶଂ ସ୍ୱଷ୍ଟା ତତ୍ତ୍ୱେକୋଽସ୍ତଜତେତି ଯୋଜୟିଷ୍ୟାମି । ନୈବଂ ଯୁଜ୍ୟତେ । ପ୍ରଥମଜନ୍ମଂ ହି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ତେଜସୋଽବଗମ୍ୟତେ ତୈତିରିୟାୟକେ ଝକାଶସ୍ୟ । ନରେଭୟୋଃ ପ୍ରଥମଜଂ ସଂଭବତି ।

(ଘ) ଏତେନେତରଶୁଦ୍ଧତ୍ୟକ୍ଷରବିରୋଧୋଽପି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ । 'ତସ୍ମାଦ୍ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସଂଭୂତଃ' (ତୈ ୨-୧) ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ତସ୍ମାଦାକାଶଃ ଷ୍ଟମୃତସ୍ତସ୍ମାଭେଜଃ ସଂଭୂତମିତି ସକୃଷ୍ଟତସ୍ୟାପାଦାନସ୍ୟ ସମ୍ଭବନସ୍ୟ ଚ ବିୟତେକୋଭ୍ୟାଂ ଯୁଗପଦ୍‌ସମ୍ବନ୍ଧାନୁପପତ୍ତେଃ । 'ବାୟୋରଗ୍ନଃ' (ତୈ ୨-୧) ଇତି ଚ ପୃଥଗାତ୍ମାନାତ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ତୁଶ୍ମ ଅନ୍ୟପକ୍ଷର ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଅଛି । ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ମତରେ ନ ଥାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ତ ଅଛି । 'ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମାନନ୍ତଃ ବ୍ରହ୍ମା' ଏହା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ତସ୍ମାଦ୍‌ବା' (ଏହି ପ୍ରତ୍ୟଗଭିନ୍ନ ସେହି ପରମାତ୍ମାରୁ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି) ଏହି ପ୍ରକାର ତୈତେରୀୟଶାଖା କହନ୍ତି । ତେଣୁ କେଉଁଠି ତେଜ ସମୂହ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, କେଉଁଠି ଆକାଶ ପ୍ରମୁଖ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, କେଉଁଠି ଆକାଶ ପ୍ରମୁଖ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ-ଏହିପରି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱୟରେ ବିରୋଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଏକବାକ୍ୟତା ଅଛି କି ? ହଁ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ତାହା ଅବଗତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- 'ତତ୍ତ୍ୱେକୋ' (ଏହିଠାରୁ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି) ଏହିପରି ଥରେମାତ୍ର ଶ୍ରୁତି ସ୍ୱଷ୍ଟର 'ତତ୍ତ୍ୱେକୋଽସ୍ତଜତ' 'ତଦାକାଶମସ୍ତଜତ' ଏହିପରି ଦୁଇଟି ସ୍ୱଷ୍ଟବ୍ୟର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଥରେମାତ୍ର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ କର୍ତ୍ତାର ଦୁଇଟି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଏ । ଯେପରି 'ତାଲି ପକାଇ ଝଉଳ ପଡ଼େ', ସେପରି 'ସେ ଆକାଶକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ପରେ ତେଜକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲା)-ଏହିପରି ଯୋଜନା କରିବୁ କି ? ନା, ତାହା ନୁହେଁ, କାରଣ-ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ତେଜର ପ୍ରଥମ ଉତ୍ପତ୍ତି ଅବଗତ ହୋଇଛି ଏବଂ ତୈତିରିୟାୟକେ ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଆକାଶ ଓ ତେଜ-ଏହି ଉଭୟର ଏକ ସମୟରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ।



(ଘ) ଏହିପରି ବିରୋଧ କଥାରେ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟର ସହ ବିରୋଧ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି । କାରଣ- ‘ତସ୍ମାଦ୍ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସଂଭୂତଃ’- ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ଏହାଠାରୁ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି ।’ ଏହାଠାରୁ ତେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି’ ଏହିପରି ଥରେମାତ୍ର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅପାଦାନ (ତସ୍ମାତ୍ ପଞ୍ଚମା ବିଭକ୍ତି) ଏବଂ ସମ୍ଭବନ (ଉତ୍ପତ୍ତି)ର ଆକାଶ ଓ ତେଜ ସହ ଏକ ସମୟରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’ (ବାୟୁଠାରୁ ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ) ଏହି ପୃଥକ୍ ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(୧) ମୂଳ-ଅସ୍ମିନ୍ ବିପ୍ରତିଷେଧେ କର୍ଣ୍ଣଦାହ ।

(୧) ଭାଷାଂତର-ଏହାର ବିରୋଧ ହେଲାପରେ କେତେକ କହନ୍ତି-

ଗୌଣ୍ୟସଂଭବାତ୍ ॥ ୩ ॥

ଗୌଣ୍ୟ ସମ୍ଭବାତ୍ ॥ ୨-୩-୩ ॥

ଗୌଣ୍ୟ-ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତିବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ଗୌଣ୍ୟ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ମୁଖ୍ୟ ନୁହେଁ । ଅସମ୍ଭବାତ୍-କାରଣ-ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ସମ୍ଭବାଦିକାରଣ ପ୍ରଭୃତି ଅଭାବ ଅଟେ । ତାହା ବ୍ୟାପକ ହେଲେ ସେଠାରେ ନିତ୍ୟତ୍ଵର ଅନୁମାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନାସ୍ତି ବିୟତ ଉତ୍ପତ୍ତିରଶ୍ରୁତେରେବ । ଯା ଦ୍ଵିତରା ବିୟଦୁତ୍ପତ୍ତିବାଦିନା ଶ୍ରୁତିରୁଦାହୃତା ଯା ଗୌଣ୍ୟ ଉଚ୍ଚିତ୍ତୁମର୍ହତି । କସ୍ମାତ୍ । ଅସମ୍ଭବାତ୍ । ନହ୍ୟାକାଶସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିଃ ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ଶକ୍ୟା ଶ୍ରୀମତ୍ କଣ୍ଠଭୂଗଭିପ୍ରାୟାନ୍ଧୁସାରିଷୁ ଜୀବସୁ । ତେ ହି କାରଣସାମଗ୍ର୍ୟସମ୍ଭବାଦାକାଶସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିଂ ବାରୟନ୍ତି । ସମ୍ଭାବ୍ୟସମ୍ଭାବି ନିମିତ୍ତକାରଣେଭ୍ୟୋ ହି କିଳ ସର୍ବମୁଦ୍ୟମାନଂ ସମୁଦ୍ୟତେ । ଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ଷ୍ଟେକଜାତାୟକମନେକଂ ଚ ଦ୍ରବ୍ୟଂ ସମ୍ଭାବ୍ୟ କାରଣଂ ଭବତି ।

(ଖ) ନ ଋକାଶସୈକଜାତାୟକମନେକଂ ଚ ଦ୍ରବ୍ୟମାରମ୍ଭକମସ୍ତି, ଯସ୍ମିନ୍ ସମ୍ଭାବ୍ୟକାରଣେ ସତ୍ୟସମ୍ଭାବ୍ୟକାରଣେ ଚ ତତ୍ତ୍ଵଂଯୋଗ ଆକାଶ ଉତ୍ପଦେତ । ତଦଭାବାତତୁ ତଦନୁଗ୍ରହପ୍ରବୃତ୍ତଂ ନିମିତ୍ତକାରଣଂ ଦୂରାପ୍ରେତମେବାକାଶସ୍ୟ ଭବତି । ଉତ୍ପତ୍ତିମତାଂ ଚ ତେଜଃପ୍ରଭୃତାନାଂ ପୂର୍ବୋତ୍ତରକାଳଯୋର୍ବିଶେଷଃ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ପ୍ରାଗୁତ୍ପତ୍ତେଃ ପ୍ରକାଶାଦିକାର୍ଯ୍ୟଂ ନ ବଭୂବ ପଶ୍ୟାତ୍ ଭବତୀତି । ଆକାଶସ୍ୟ ପୁନର୍ନ ପୂର୍ବୋତ୍ତରକାଳଯୋର୍ବିଶେଷଃ ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(ଗ) କିଂ ହି ପ୍ରାଗୁତ୍ପତ୍ତେରନବକାଶମସ୍ତିରମହିତ୍ଵଂ ବଭୂବେତି ଶକ୍ୟତେଽବସାଦୁମ୍ । ପୃଥ୍ଵ୍ୟାଦିବୈଧର୍ମ୍ୟାତ୍ ବିଭୂତ୍ଵାଦିଲକ୍ଷଣାଦାକାଶସ୍ୟାଜଦୃଷିଷିଃ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥା ଲୋକ ଆକାଶଂ କୁର୍ବାକାଶୋ ଜାତ ଇତ୍ୟେବଂଜାତାୟକୋ ଗୌଣ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗୋ ଭବତି । ଯଥାତ ଘଟାକାଶଃ



କରକାକାଶୋ ଗୃହାକାଶ ଇତ୍ୟେକସ୍ୟାପ୍ୟାକାଶ-ସୈବଂଜାତୀୟକୋ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶୋ ଗୌଣୋ ଭବତି, ବେଦେଽପି ‘ଆରଣ୍ୟାନାକାଶେଷ୍ଠାଲଭେରନ’ ଇତି ଏବମୁପସ୍ଥିତଶ୍ରୁତିରପି ଗୌଣା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ-ସେହି ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଯାହା ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରତିପାଦକ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଉଦାହୃତ ଅଟନ୍ତି, ସେହି ସବୁ ଗୌଣା ହେବା ଉଚିତ୍, କାରଣ-ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ଅସଂଭବ ଅଟେ । କଣାଦମତକୁ ଅନୁସରଣ କରୁଥିବା ଦାର୍ଶନିକ ବଞ୍ଚୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ସଂଭାବନା କରିପାରିବେ ନାହିଁ, କାରଣ-ସେମାନେ କାରଣ ସମୂହର ଅସଂଭବରୁ ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ବାରଣ କରନ୍ତି । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍ପଦ୍ୟମାନ କାର୍ଯ୍ୟ ସମବାୟୀ, ଅସମବାୟୀ ଓ ନିର୍ମିତ କାରଣରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏକଜାତୀୟ ଅନେକ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟର ସମବାୟି କାରଣ ହୁଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଆକାଶର ଏକ ପ୍ରକାର ଅନେକ ଆରଂଭକ ଦ୍ରବ୍ୟ ନାହିଁ, ଯେପରିକି ସମବାୟି କାରଣ ହେଲେ ବି ଏବଂ ତାହା ସହ ସଂଯୋଗ ଅସମବାୟି କାରଣ ହେଲା ପରେ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉ । ସେହି କାରଣ ନହେଲେ ତାହାର ଅନୁଗ୍ରହରୁ ପ୍ରକୃତ ଆକାଶର ନିର୍ମିତ କାରଣ ଦୂରରେ ରହିପାରେ । ତେଜର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ତାର ପ୍ରକାଶ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ନଥିଲା । ତେଜର ଉତ୍ପତ୍ତି ପରେ ତେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ସେହିପରି ଉତ୍ପତ୍ତିମତ୍ ତେଜଃ ପ୍ରଭୃତିରେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତର କାଳରେ ବିଶେଷର ସଂଭାବନା କରିଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଅନବକାଶ, ଅସୂକ୍ଷ୍ମର (ବଡ଼ଗାତଶୂନ୍ୟ) ଓ ଅଛିଦ୍ର ଥିଲା ବୋଲି କଣ ନିଷ୍ପତ୍ତି କରାଯାଇପାରେ ? ପୃଥିବୀ ପ୍ରଭୃତିଠାରୁ ବିରୁଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଓ ବିଭିନ୍ନାଦି ରୂପ ହେଲେ ଆକାଶ ଅଜରୂପେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ଯେପରି ସଂସାରରେ ‘ଆକାଶ କର’ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା’ ଏହି ପ୍ରକାର ଗୌଣ ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଛି, ଯେପରି ଘଟାକାଶ, କରକାକାଶ, ଗୃହାକାଶ-ଏହିପ୍ରକାର ଏକ ଆକାଶରେ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ଗୌଣ ହୁଏ । ସେହିପରି ବେଦରେ ‘ଅରଣ୍ୟବାସୀ ପଶୁ ଆକାଶରେ ଆଲମ୍ବନ କରେ’ - ଏହିପରି ଗୌଣ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ସେପରି ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିକୁ ଗୌଣରୂପେ ଗ୍ରହଣ କର ।

शब्दाच्च ॥ ୪ ॥

୧- ଶବ୍ଦାଚ୍ଚ ॥ ୨-୩-୪ ॥

ବାୟୁଶ୍ଚାତ୍ତରିକ୍ଷଂ ତୈତଦମୃତମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଆକାଶଠାରେ ଅମୃତଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଶବ୍ଦ ଖଳାକାଶସ୍ୟାଜତ୍ ଖ୍ୟାପୟତି । ଯତ ଆହ
‘ବାୟୁଶ୍ଚାତ୍ତରିକ୍ଷ’ ଚୈତଦମୃତମ୍ (ବୃ ୨-୩-୩) ଇତି । ନହ୍ୟମୃତସ୍ୟୋପଭିରୂପ-
ପଦ୍ୟତେ । ‘ଆକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତଃ ନିତ୍ୟଃ’ ଇତି ଉକାଶେନ ବ୍ରହ୍ମ
ସର୍ବଗତତ୍ଵନିତ୍ୟତ୍ଵାଭ୍ୟାଂ ଧର୍ମାଭ୍ୟାମୁପଗମିମାନ ଆକାଶସ୍ୟାପି ତୌ ଧର୍ମୌ ସୂଚୟତି । ନ
ଚ ତାଦୃଶସ୍ୟୋପଭିରୂପପଦ୍ୟତେ ।

(ଖ) ‘ସ ଯଥାନତୋଽୟମାକାଶ ଏବାନନ୍ତ ଆତ୍ମା ବେଦିତବ୍ୟଃ’ ଇତି
ଭେଦାହରଣମ୍ । ‘ଆକାଶଶରୀରଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ତୈ ୧-୬-୨), ‘ଆକାଶ ଆତ୍ମା’ (ତୈ ୧-
୭-୧) ଇତି ଚ । ନହ୍ୟାକାଶସ୍ୟୋପଭିମତ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଶସ୍ତେନ ବିଶେଷଣଂ ସମ୍ଭବତି
ନୀଳେନେବୋପଲକ୍ଷ୍ୟ । ତସ୍ମାନ୍ନିତ୍ୟମେବାକାଶେନ ସାଧାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ଆକାଶ ଅଜ ଅଟେ ବୋଲି ଶୁଦ୍ଧି କହେ । କାରଣ-
‘ବାୟୁଶ୍ଚାତ୍ତରିକ୍ଷ’ (ବାୟୁ ଏବଂ ଅତ୍ତରିକ୍ଷ (ଏମାନେ ଅମୃତ ଅଟନ୍ତି) ଏହା ଶୁଦ୍ଧି କହେ ।
ଅମୃତର ଉପଭି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଆକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତଃ’ (ଆକାଶ ପରି ସର୍ବଗତ
ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ) ଏହିପରି ଆକାଶଦ୍ଵାରା ସର୍ବଗତତ୍ଵ ଓ ନିତ୍ୟତ୍ଵଧର୍ମ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଉପମା ଦେଇ
ଶୁଦ୍ଧି ସେହି ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ଆକାଶରେ ସୂଚିତ କରାଏ । ତେଣୁ ସେହି ପ୍ରକାର ସର୍ବଗତ ଓ
ନିତ୍ୟର ଉପଭି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ‘ସ ଯଥା’ (ଯେପରି ଏହି ଆକାଶ ଅନନ୍ତ ଅଟେ, ସେପରି ଆତ୍ମା ଅନନ୍ତ
ଅଟେ ବୋଲି ଜାଣ) ଏବଂ ‘ଆକାଶଶରୀରଂ ବ୍ରହ୍ମ’, ‘ଆକାଶ ଆତ୍ମା’ ଏହିପରି
ଭେଦାହରଣ ଅଛି । ଯେପରି ନୀଳ ଉତ୍ପଳର ବିଶେଷଣ ଅଟେ, ସେହିପରି ଆକାଶ
ଉପଭିକାରୀ ହେଉ କିନ୍ତୁ ତାହା ବ୍ରହ୍ମର ବିଶେଷଣ ନୁହେଁ । ଏହାଦ୍ଵାରା ଜଣାପଡ଼େ-
ନିତ୍ୟ ହିଁ ଆକାଶର ତୁଲ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ୫ ॥

୧-ସ୍ୟାଚ୍ଚୈକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦବତ୍ ॥ ୨-୩-୫ ॥

ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦବତ୍ = ଯେପରି ଗୋଟିଏ ପ୍ରକରଣରେ ବିଷୟଭେଦରେ ‘ଅନ୍ନଂ ବ୍ରହ୍ମ’
ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ଗୌଣ ଅଟେ, ଏବଂ ‘ଆନନ୍ଦୋ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏଠାରେ ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ,
ସେହିପରି ପ୍ରକୃତରେ ବିଷୟ ଭେଦରୁ, ଏକସ୍ୟ=ଏକ ହିଁ ‘ସଂଭୂତଃ’ ଶବ୍ଦ ଗୌଣ ଓ
ମୁଖ୍ୟ, ସ୍ୟାଚ୍=ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦଂ ପଦୋତ୍ତରଂ ସୂତ୍ରମ୍ । ସ୍ୟାଦେତତ୍ । କଥଂ ପୁନରେକସ୍ୟ
ସମ୍ଭୂତଶବ୍ଦସ୍ୟ ତସ୍ମାଦ୍ବା ଏ ‘ତସ୍ମାଦ୍ବାତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ’ (ତୈ ୨-୧)



ଇତ୍ୟଦ୍ବିନ୍ୟୁକାରୋ ପରୋଷ୍ଠ ତେଜଃପ୍ରଭୃତି ସ୍ବନୁବର୍ତ୍ତମାନସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ସମ୍ଭବତ୍ୟାକାଶୋ
ଚ ଗୌଣଭୂମିତି ।

(ଖ) ଅତ ଉତ୍ତରମୁଚ୍ୟତେ-ସ୍ୟାଜ୍ଞୌକସ୍ୟାପି ସଂଭୃତଶବ୍ଦସ୍ୟ ବିଷୟବିଶେଷଶାବ୍ଦ
ଗୌଣୋ ମୁଖ୍ୟଶ୍ଚ ପ୍ରୟୋଗୋ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦବତ୍ । ଯଥୈକସ୍ୟାପି ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସ୍ୟ ‘ତପସା ବ୍ରହ୍ମ
ବିଜିଜ୍ଞାସସ୍ୱ, ତପୋ ବ୍ରହ୍ମ’ (ତୈ ୩-୨) ଇତ୍ୟାଦିନ୍ୟୁକାରୋଽନ୍ୟାଦିଷୁ ଗୌଣଃ ପ୍ରୟୋଗ
ଆନୟେ ଚ ମୁଖ୍ୟଃ । ଯଥାତ ତପସି ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନସାଧନେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦୋ ଭକ୍ତ୍ୟା
ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେଽଞ୍ଜସା ତୁ ବିଜ୍ଞେୟେ ବ୍ରହ୍ମଣି ତଦ୍ଭବତ୍ । କଥଂ ପୁନରନୁପ୍ରତ୍ୟୈ ନଭସଃ
‘ଏକମେବା ଦ୍ବିତୀୟମ୍’ (ଛା ୬-୨-୧) ଇତୀୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ସମର୍ଥ୍ୟତେ ।

(ଗ) ନନୁ ନଭସା ଦ୍ବିତୀୟେନ ସଦ୍ଦ୍ବିତୀୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାପ୍ନୋତି । କଥଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମଣି
ବିଦିତେ ସର୍ବଂ ବିଦିତଂ ସ୍ୟାଦିତି । ତଦୁଚ୍ୟତେ-ଏକମେବେତି ତାବତ୍ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟାପେ-
କ୍ଷଯୋପପଦ୍ୟତେ । ଯଥା ଲୋକେ କର୍ଣ୍ଣତ୍କୁମ୍ଭକାରକୁଳେ ପୂର୍ବେଦ୍ୟୁର୍ମୁଦ୍ଦିଷ୍ଟଚକ୍ରାଦାନି
ରେପଲଭ୍ୟାପରେଦ୍ୟୁଷ୍ଠ ନାନାବିଧାନ୍ୟମତ୍ରାଣି ପ୍ରସାରିତାନ୍ୟପଲଭ୍ୟ ବୃନ୍ଦାନମ୍ବଦେବୈକାକିନୀ
ପୂର୍ବେଦ୍ୟୁରାସାଦିତି ସ ଚ ତୟାବଧାରଣୟା ମୃତକାର୍ଯ୍ୟଜାତମେବ ପୂର୍ବେଦ୍ୟୁର୍ନିସାଦିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟାନ୍
ଦକ୍ଷତକ୍ରାନ୍ତି, ତଦ୍ଭବଦ୍ଦ୍ବିତୀୟଶ୍ଚିତ୍ତରୂପସ୍ୱାତନ୍ତରଂ ବାରୟତି । ଯଥା ମୃଦୋଽମତ୍ରପ୍ରକୃତେଃ
କୁମ୍ଭକାରୋଽଧିଷ୍ଠାତା ଶକ୍ୟତେ ନୈବଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜତତ୍ପ୍ରକୃତେରନ୍ୟୋଽଧିଷ୍ଠାତାସ୍ତାତି ।

(ଘ) ନଚନଭସାପି ଦ୍ବିତୀୟେନ ସଦ୍ଦ୍ବିତୀୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରସକ୍ୟତେ । ଲକ୍ଷଣାନୁୟ-
ତ୍ବନିମିତ୍ତଂ ହି ନାନାତ୍ମମ୍ । ନଚ ପ୍ରାଗୁପରେର୍ବ୍ରହ୍ମନଭସୋର୍ଲକ୍ଷଣାନ୍ୟତ୍ମମସ୍ତି କ୍ଷୀରୋଦକ-
ଯୋରିବ ସଂସ୍ପୃଷ୍ଟଯୋର୍ବ୍ୟାପିତ୍ୱାମର୍ତ୍ତଭାଦିଧର୍ମସାମାନ୍ୟାତ୍ । ସର୍ଗକାଳେ ତୁ ବ୍ରହ୍ମ
ଜଗଦୁପାଦୟିତୁଂ ଯତତେ ସ୍ଥିତିମିତିରବତ୍ ତିଷ୍ଠତି । ତେନାନ୍ୟତ୍ମମବସାୟତେ । ତଥାତ
‘ଆକାଶଶରୀରଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ତୈ ୧-୬-୨) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ଚୂତି ଭୋଧ୍ୟାଽପି
ବ୍ରହ୍ମାକାଶଯୋରଭେଦୋପରୋ ରିକ୍ଷିଃ । ଅତଏବ ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବ ବିଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧିଃ ।

(ଙ) ଅପିତ ସର୍ବଂ କାର୍ଯ୍ୟମୁପଦ୍ୟମାନମାକାଶେନାବ୍ୟତିରିକ୍ତଦେଶକାଳ-
ମେବାପଦ୍ୟତେ, ବ୍ରହ୍ମଣା ଋବତିରିକ୍ତଦେଶକାଳମେବାକାଶଂ ଭବତୀତି, ଅତୋ ବ୍ରହ୍ମଣା
ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟେଣ ଚ ବିଜ୍ଞାତେନ ସହ ବିଜ୍ଞାତମେବାକାଶଂ ଭବତି । ଯଥା କ୍ଷୀରପୂର୍ଣ୍ଣେ ଘଟେ
କଟିଚିଦବକ୍ତିହବଃ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତଃ ସତଃ କ୍ଷୀରଗ୍ରହଣେନୈବ ଗୃହୀତା ଭବନ୍ତି, ନହି କ୍ଷୀରଗ୍ରହଣାଦବକ୍ତିରୁ
ଗ୍ରହଣଂ ପରିଶିଷ୍ୟତେ, ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଣା ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟେଣାବ୍ୟତିରିକ୍ତ-ଦେଶକାଳଭାଦ୍ ଗୃହୀତମେବ
ବ୍ରହ୍ମଗ୍ରହଣେନ ନଭୋଭବତି । ତସ୍ମାଦ୍ ଭାକ୍ତଂ ନଭସଃ ସମ୍ଭବଶ୍ରବଣମିତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ସୂତ୍ରଟି ଏକ ଶକାନିବାରଣ ପାଇଁ ଉଦ୍ଧୃତ ହୁଏ । ‘ତଦ୍ଭାଦ୍ ବା ଏତଦ୍ଭାଦ୍‌ମନଃ ଆକାଶଃ ସଂଭୂତଃ’ ଏହି ଅଧିକାର (ପ୍ରକରଣ)ରେ ଅନୁକ୍ରମେ ଏକହିଁ ‘ସଂଭୂତଃ’ ଶବ୍ଦ ଅନନ୍ତରୋକ୍ତ ତେଜ ପ୍ରଭୃତିରେ ମୁଖ୍ୟ ଓ ଆକାଶରେ ଗୌଣ କିପରି ହୁଏ ? ଏଠାରେ ଶଙ୍କା ହୁଏ ।

(ଖ) ତେଣୁ ତାହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ‘ସଂଭୂତଃ’ ଶବ୍ଦ ଯଦ୍ୟପି ଏକ ଅଟେ, ତଥାପି ବିଷୟ ବିଶେଷର କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦର ସହିତ ତାହାର ଗୌଣ ଓ ମୁଖ୍ୟପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯେପରି ଏକ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦର ମଧ୍ୟ ‘ତପସା ବ୍ରହ୍ମ’ (ତପସ୍ୟା ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରି ତପ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅଧିକାରରେ ଅନ୍ନାଦିରେ ଗୌଣ ଓ ଆନନ୍ଦରେ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯେପରି ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନର ସାଧନ ତପସ୍ୟାରେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ଗୌଣବୃତ୍ତିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ମୁଖ୍ୟରୂପରେ ବିଜ୍ଞେୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେପରି ଏଠାରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ । ପରନ୍ତୁ ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ନ ହେଲେ ‘ଏକମେବ’ (ଏକ ହିଁ ଅଦ୍ଵିତୀୟ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାର କେଉଁପ୍ରକାରେ ସମର୍ଥନ ହେବ ?

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଆକାଶଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମ ସଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମ ବିଦିତ ହେଲେ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ କିପରି ଜଣାପଡ଼େ ? ଏହାକୁ ଆମେ କହିଁ ଯେ- ‘ଏକମେବ’- ଏହା ସ୍ଵକାର୍ଯ୍ୟର ଅପେକ୍ଷାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯେପରି ଲୋକରେ କୁମ୍ଭାରର ଘରେ ପ୍ରଥମ ଦିନରେ ମୃତ୍ତିକା, ଦଣ୍ଡ, ଚକ୍ରପ୍ରଭୃତିକୁ ଦେଖି ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ଦିନରେ ବହୁପ୍ରକାରର ରହିଥିବା ପାତ୍ରକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରି କିଏ କହେ ଯେ- ପ୍ରଥମଦିନ ମୃତ୍ତିକା ଥିଲା ଏବଂ ସେହିଦିନ ମୃତ୍ତିକାର କାର୍ଯ୍ୟ (ଘଟାଦି) ନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦଣ୍ଡ ଚକ୍ରାଦି ନ ଥିଲା- ଏହାକୁ ଅଭିପ୍ରାୟ କରେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଅଦ୍ଵିତୀୟ ଶ୍ରୁତି ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତାର ନିଷେଧ କରେ । ଯେପରି ଘଟାଦିପାତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକୃତି (ଉପାଦାନ କାରଣ) ମୃତ୍ତିକାର କୁମ୍ଭକାର ଅଧିଷ୍ଠାତାରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ, ସେହିପରି ଜଗତର ଉପାଦାନକାରଣ ବ୍ରହ୍ମର ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତା ନୁହେଁ ।

(ଘ) ଦ୍ଵିତୀୟ ଆକାଶଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମ ସଦ୍ଵିତୀୟ ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଲକ୍ଷଣଭେଦରେ ତାହା ନାନାଦ୍ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆକାଶରେ ଲକ୍ଷଣଭେଦ ନଥାଏ, କାରଣ-କ୍ଷାର ଓ ଉଦକପରି ସଂସ୍ପର୍ଷରେ ବ୍ୟାପିତ୍ ଓ ଅମୃତତ୍ଵ ଧର୍ମ ସମାନ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ସୃଷ୍ଟିକାଳରେ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବା ପାଇଁ ଯତ୍ନ କରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଆକାଶ ନିଷ୍କଳ ରହେ । ତାହାଦ୍ଵାରା ଦୁର୍ହିଙ୍କର ଭେଦ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥିର ରହେ । ସେହିପରି ‘ଆକାଶଶରୀରଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ଆକାଶର ଅଭେଦୋପସର ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଅତଏବ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ସର୍ବବିଜ୍ଞାନର ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ।



(ତ) ପୁନଶ୍ଚ ଉପଦ୍ୟମାନ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଆକାଶଦ୍ୱାରା ଅବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଦେଶକାଳରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ଦେଶ କାଳରେ ଆକାଶ ଜାତ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ତାହାର କାର୍ଯ୍ୟର ବିଜ୍ଞାନ ହେବା ସହିତ ଆକାଶ ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ଯେପରି ଦୁର୍ଗଧାପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟରେ କିଛି ଜଳବିନ୍ଦୁ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲେ ଦୁର୍ଗଧାପାନ କଲାବେଳେ ଜଳ ମଧ୍ୟ ପାନ କରାଯାଏ । ଦୁର୍ଗଧା ଗ୍ରହଣ କଲା ସମୟରେ ଜଳବିନ୍ଦୁକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ହୁଏ ନାହିଁ । ସେପରି ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ତାର କାର୍ଯ୍ୟ ସହିତ (ଆକାଶ) ଅଭିନ୍ନ ଦେଶକାଳ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କଲାବେଳେ ଆକାଶ ମଧ୍ୟ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆକାଶର ସମ୍ଭବ ଶୁଚିରେ ଗୌଣ ଅଟେ ।

୧-ମୂଳ-ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ଇଦମାହ-

ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ-

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ୬ ॥

ପ୍ରତିଜ୍ଞାଃହାନିରବ୍ୟତିରେକାଛବ୍ଦେଭ୍ୟଃ ॥ ୨-୩-୬ ॥

ଅବ୍ୟତିରେକାତ୍-ଉପନିଷଦ୍ ପ୍ରତିପାଦିତ ବ୍ରହ୍ମରେ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଅଭେଦ ହେଲେ, ପ୍ରତିଜ୍ଞାଃହାନିଃ-ଗୋଟିଏ ବିଜ୍ଞାନଠାରୁ ସମସ୍ତ ବିଜ୍ଞାକର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ବାଧୃତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶବ୍ଦେଭ୍ୟଃ-‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟ’, ‘ଏତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ’ ଏହିପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟ କାରଣର ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦନପରକ ଶୁଚିବାକ୍ୟଠାରୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧି ଅବଗତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତ୍ୟମତଂ ମତମବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞାତମ୍ (ଛା ୬-୧-୧) ଇତି, ‘ଆତ୍ମନି ଖଲ୍ରେ ଦୃଷ୍ଟେ ଶ୍ରୁତେମତେବିଜ୍ଞାତ ଇଦଂ ସର୍ବଂ ବିଦିତମ୍’ (ବୃ ୪-୫-୬) ଇତି । ‘କର୍ତ୍ତୃନ୍ମୁଭଗବୋ ବିଜ୍ଞାତେ ସର୍ବମିଦଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ଭବତି’ (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୩) ଇତି, ‘ନ କାଚନ ମଦ୍‌ବହିର୍ଯା ବିଦ୍ୟାସ୍ତି’ ଇତି ଚୈବଂରୂପା ପ୍ରତିବେଦାତ୍ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ବିଜ୍ଞାୟତେ । ତସ୍ୟାଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟା ଏବମହାନିରନୁପରୋଧଃ ସ୍ୟାତ୍, ଯଦ୍ୟବ୍ୟତିରେକଃ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟ ବିଜ୍ଞେୟାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସ୍ୟାତ୍ । ବ୍ୟତିରେକେ ହି ସତ୍ୟେକବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାୟତ ଇତୀୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୀୟେତ ।

(ଖ) ସ ଋବ୍ୟତିରେକ ଏବମୁପପଦ୍ୟତେ ଯଦି କୃଷ୍ଣଂ ବସ୍ତୁଜାତମେକସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଉପଦ୍ୟେତ । ଶବ୍ଦେଭ୍ୟଃ ପ୍ରକୃତିବିକାରାବ୍ୟତିରେକନ୍ୟାୟେନୈବ ପ୍ରତିଜ୍ଞାସିଦ୍ଧିରବଗମ୍ୟତେ । ତଥାହି- ‘ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତି’ ଇତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟା ମୃଦାଦିଦୃଷ୍ୟାନ୍ତଃ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣାଭେଦପ୍ରତିପାଦନପରିଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞେଷା ସମର୍ଥମତେ । ତତ୍‌ସାଧନାୟୈବ ଷେଷରେ ଶବ୍ଦଃ ‘ସଦେବ ସୋମୋଦମଗ୍ର ଆସାଦେକମେବାଦିତୀୟମ୍’ (ଛା ୬-୨-୧), ‘ତଦୈକ୍ଷତ,



ତତ୍ତ୍ଵେକାଂଶୁକତ' (ଛା ୬-୨-୩) ଇତ୍ୟେବଂ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟାବ୍ୟତିରେକଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟତି- 'ସୌତାଦାତ୍ମମିଦଂ ସର୍ବମ୍' (ଛା ୬-୮-୭) ଇତ୍ୟାଦିପ୍ରାଠକପରିସମାପ୍ତେ । ତଦ୍ୟଦ୍ୟାକାଶଂ ନ ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟଂ ସ୍ୟାନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ବିଜ୍ଞାତ ଆକାଶଂ ବିଜ୍ଞାୟେତ, ତତଶ୍ଚ ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନି ସ୍ୟାତ୍ । ନତ ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନ୍ୟା ବେଦସ୍ୟାପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ଯୁକ୍ତଂ କର୍ତ୍ତୁମ୍ । ତଥାହି-ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତଂ ତେ ତେ ଶବ୍ଦାସ୍ତେନ ତେନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତେନ ତାମେବ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଂ ଖ୍ୟାପୟତି 'ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାମ୍ନା' (ବୃ ୨-୪-୬) 'ବ୍ରହ୍ମେବେଦମମୃତଂ ପୁରସ୍ତାତ, (ମୁଣ୍ଡ ୨-୨-୧୧) ଇତ୍ୟେବମାଦୟଃ ତସ୍ମାନ୍ନୂଜନାଦିବଦେବ ଗଗନମାପ୍ୟୁପଦବ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଯଦୁକ୍ତମଶ୍ରୁତେନ ବିୟଦୁପଦ୍ୟତ ଇତି, ତଦୟୁକ୍ତମ୍, ବିୟଦୁପରିବିଷୟଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରସ୍ୟ ଦର୍ଶିତଦ୍ଵାର୍ 'ତସ୍ମାଦ୍ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ (ତୈ ୨-୧) ଇତି । ସତ୍ୟଂ ଦର୍ଶିତମ୍ । ବିରୁଦ୍ଧନ୍ତୁ 'ତତ୍ତ୍ଵେକାଂଶୁକତ' ଇତ୍ୟନେନ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେଣା ନ । ଏକବାକ୍ୟଦ୍ଵାର୍ ସର୍ବଶ୍ରୁତାନାମ୍ । ଭବତ୍ତ୍ଵେକବାକ୍ୟତ୍ଵମବିରୁଦ୍ଧାନାମ୍ । ଇହ ତୁ ବିରୋଧ ଉକ୍ତଃ ସକୃତ୍ତତସ୍ୟସ୍ତତ୍ତ୍ଵଃ ସ୍ତତ୍ତ୍ଵ ବ୍ୟବହାରସମ୍ଭାସମ୍ଭବଦଦ୍ଵୟୋଷ୍ଠ ପ୍ରଥମଜଦ୍ଵାସମ୍ଭବଦ୍ ବିକଳସମ୍ଭବଜେତି ।

(ଘ) ନୈଷ ଦୋଷଃ । ତେଜଃସର୍ଗସ୍ୟ ଚୈତ୍ତିରିରାୟକେ ତୃତୀୟଦ୍ଵଶ୍ରବଣାତ୍ 'ତସ୍ମାଦ୍ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ । ଆକାଶାଦ୍ ବାୟୁଃ । ବାୟୋରଗ୍ନିଃ' (ତୈ ୨-୧) ଇତି । ଅଶକ୍ୟା ହାୟଂ ଶ୍ରୁତିରନ୍ୟଥା ପରିଶେତୁମ୍ । ଶକ୍ୟା ତୁ ପରିଶେତୁମ୍ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟଶ୍ରୁତିସ୍ତଦାକାଶଂ ବାୟୁଂ ଚ ସୃଷ୍ଟା 'ତତ୍ତ୍ଵେକାଂଶୁକତ ଇତି ।

(ଙ) ନହାୟଂ ଶ୍ରୁତିସ୍ତେକୋଜନିପ୍ରଧାନା ସତୀ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରସିଦ୍ଧାମାକାସ୍ୟୋ-ପୂର୍ତ୍ତିଂ ବାରୟିତୁଂ ଶକ୍ନୋତି । ଏକସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ୟାପାରଦ୍ଵୟାସମ୍ଭବତ । ସୃଷ୍ଟା ତ୍ଵେକୋଽପି କ୍ରମେଣାନେକଂ ସୃଷ୍ଟବ୍ୟ ସୃଜେତ୍ । ଇତ୍ୟେକବାକ୍ୟକଳନାୟାଂ ସମ୍ଭବତ୍ୟା ନ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥତ୍ଵେନ ଶ୍ରୁତିଃ ହାତବ୍ୟା । ନତ୍ତସ୍ମାଦ୍ଗିଃ ସକୃତ୍ତତସ୍ୟ ସ୍ତତ୍ତ୍ଵଃ ସ୍ତତ୍ତ୍ଵବ୍ୟବହାରସମ୍ଭାସମ୍ଭବତେ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରବଶେନ ସୃଷ୍ଟବ୍ୟାନ୍ତରୋପସଂଗ୍ରହାତ୍ । ଯଥାତ 'ସର୍ବଂ ଖଲ୍ବିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ ତଜ୍ଜକାତ୍' (ଛା ୩-୧୪-୧) ଇତ୍ୟତ୍ର ସାକ୍ଷାଦେବ ସର୍ବସ୍ୟ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜତ୍ଵଂ ଶୂନ୍ୟମାଶଂ ନ ପ୍ରଦେଶାନ୍ତର ବିହିତଂ ତେଜଃପ୍ରମୁଖମୁପ୍ରିକ୍ରମଂ ବାରୟତି, ଏବଂ ତେଜସୋଽପି ବ୍ରହ୍ମଜତ୍ଵଂ ଶୂନ୍ୟମାଶଂ ନ ପ୍ରଦେଶାନ୍ତର ବିହିତଂ ତେଜଃପ୍ରମୁଖମୁପ୍ରିକ୍ରମଂ ବାରୟତି, ଏବଂ ତେଜସୋଽପି ବ୍ରହ୍ମଜତ୍ଵଂ ଶୂନ୍ୟମାଶଂ ନ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରବିହିତଂ ନତ୍ତପ୍ରମୁଖମୁପ୍ରିକ୍ରମଂ ବାରୟିତୁମର୍ହତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) 'ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତମ୍' (ଯାହାଦ୍ଵାରା ଅଶ୍ରୁତ ଶ୍ରୁତ, ଅମତ ମତ, ଏବଂ ଅବିଜ୍ଞାତ ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ) 'ଆତ୍ମନି ଖଲ୍ବରେ' (ହେ ମୈତ୍ରେୟା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଆତ୍ମାର ଦର୍ଶନ, ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ହେଲାପରେ ସେସବୁ ବିଦିତ



ହୁଏ), କସ୍ମିନ୍ ଭଗବୋ' (ହେ ଭଗବାନ୍ ! କାହାକୁ ବିଜ୍ଞାତ ହେଲେ ସେ ସବୁ ବିଜ୍ଞାତ ହୋଇଯାଏ), ଏବଂ 'ନ କାଚନ' (ମୋଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଏବଂ କୌଣସି ବିଦ୍ୟା ନାହିଁ) ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବେଦାନ୍ତରେ ଜଣାପଡ଼େ । ଯଦି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବସ୍ତୁ ସମୂହ ବିଜ୍ଞେୟବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ସେହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାକୁ ସେହିପ୍ରକାର ଅହାନି (ଅବାଧ) ହେବ । ଭିନ୍ନ ହେଲେ କିନ୍ତୁ 'ଏକର ବିଜ୍ଞାତ ହେଲେ ସମସ୍ତର ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ' ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ହାନି ହୁଏ ।

(ଖ) ସେହି ଅବ୍ୟତିରେକ (ଅଭିନ୍ନତ୍ୱ) ଏହି ପ୍ରକାର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ କି ? ଯଦି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣବସ୍ତୁସମୂହ ଏକ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉ ଏବଂ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକଠାରୁ 'ପ୍ରକୃତି ବିକାର' ଅର୍ଥାତ୍ ଅବ୍ୟତିରେକନ୍ୟାୟରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ସିଦ୍ଧି ଅବଗତ ହୁଏ । ଯେପରି 'ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତି' ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ-ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦନ ପରକ ମୂର୍ତ୍ତିକାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଏହା ପ୍ରତିଜ୍ଞାକୁ ସମର୍ଥନ କରାଯାଇଅଛି ଏବଂ ଏହାକୁ ସିଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ଉତ୍ତର ଶବ୍ଦ (ଶ୍ରୁତି) 'ସଦେବ ସୋମ୍ୟ ! (ହେ ସୋମ୍ୟ ! ଆରମ୍ଭରେ ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ ଅଲା), 'ତଦୈକ୍ଷତ' (ସେହି ସତ୍ ଈକ୍ଷଣ କଲା । ସେ ତେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା) ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ କାର୍ଯ୍ୟସମୂହର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦେଖାଇ 'ଏତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବମ୍' (ଛା ୬-୮-୭) ଏହା ଆରମ୍ଭ କରି ଅଧ୍ୟାୟର ସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବ୍ୟତିରେକ (ଅଭେଦ) ଦେଖାଏ । ତେଣୁ ଯଦି ଆକାଶ ବ୍ରହ୍ମଣ କାର୍ଯ୍ୟ ନ ହୁଏ, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମ ବିଜ୍ଞାତ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଆକାଶ ବିଜ୍ଞାତ ହେବ ନାହିଁ ଏବଂ ତଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ବାଧ୍ୟ ହେବ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନି ହେଲେ ବେଦର ପ୍ରମାଣୀୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- 'ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାତ୍ମା' (ଏହା ସବୁ ଆତ୍ମା ଅଟେ, 'ବ୍ରହ୍ମେବେଦମମୃତଂ ପୁରସ୍କାତ୍ (ଏହି ଅମୃତ ବ୍ରହ୍ମ ସମସ୍ତଙ୍କ ସମୁଖରେ ଅଛି) ଇତ୍ୟାଦି ସେହି ସେହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପନିଷଦରେ ସେହି ସେହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଜ୍ଞାଜାପନ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ଅଗ୍ନି ପରି ଆକାଶ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ଶ୍ରୁତି ନ ହେଲେ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ କାରଣ- 'ତସ୍ମାଦବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ଆକାଶଃ ସଂଭୂତଃ' ଏହି ପ୍ରକାର ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟକ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଯାଏ । ହଁ, ଦେଖାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ 'ତତ୍ତ୍ୱେକୋଽସୃଜତ' (ସେ ତେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା) ଏହି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ତାହା ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ସମସ୍ତ ଶ୍ରୁତିର ଏକବାକ୍ୟତା ଅଛି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଅବିରୁଦ୍ଧ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ଏକବାକ୍ୟତା ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ତାହା ବିରୋଧ କରାଯାଇଛି, କାରଣ-ଥରେ ମାତ୍ର ଶ୍ରୁତି ବିଷୟକ ସ୍ରଷ୍ଟାର ଦୁଇଟି ସ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟର ସହିତ ସମ୍ଭବ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଦୁଇଟିର ପ୍ରଥମୋତ୍ପତ୍ତିର ଅସମ୍ଭବ ଏବଂ ବିକଳର ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ ।



(ଘ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ନା, ତାହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦାନୁଷ୍ଠ’ (ଏହି ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ୍ତ୍ଵ ସେହି ଆତ୍ମାଠାରୁ ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ଆକାଶରୁ ବାୟୁ ଏବଂ ବାୟୁରୁ ଅଗ୍ନି) ଏହି ପ୍ରକାର ଟେରିରିୟାଲକରେ ତେଜର ସୃଷ୍ଟି ତିନିଥର ଶୁଣାଯାଏ । ତେଣୁ ଏହି ଶ୍ରୁତି କଦାପିପରିଣତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ‘ତଦାକାଶଃ’ (ସେ ଆକାଶ ଓ ବାୟୁକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ସେ ତେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା)- ଏହି ପ୍ରକାର ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟଶ୍ରୁତି ପରିଣତ ହୁଏ ।

(ଙ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ତେଜର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ନିବାରଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ବ୍ୟାପାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଗୋଟିଏ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା କ୍ରମଦ୍ଵାରା ଅନେକ ସୂକ୍ଷ୍ମବ୍ୟକ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ । ଏହିପରି ଏକବାକ୍ୟତାକୁ କଞ୍ଚନା ସମ୍ଭବ ହେଲେ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥ ଦ୍ଵାରା ଶ୍ରୁତିର ହାନି କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଥରେ ମାତ୍ର ଶ୍ରୁତିଶ୍ରୁତିପାଦକ ସୂକ୍ଷ୍ମର ଦୁଇଟି ସୂକ୍ଷ୍ମବ୍ୟ ସହିତ ସମ୍ଭବ ଆନ୍ଦେମାନେ ଋହୁଁ ନାହୁଁ । କାରଣ-ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରମାଣଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମବ୍ୟର ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଏ । ଯେପରି ‘ସର୍ବଂଖଲ୍ଲିତଂ’ (ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସେ ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) । ଏହା ତାହାଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସେଠାରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ସେଠାରେ ତେଜ୍ଞ କରେ) ଏଠାରେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ସମୁଦାୟର ବ୍ରହ୍ମଦ୍ଵାରା ସାକ୍ଷାତ୍ ଉତ୍ପତ୍ତି ଶୁଦ୍ଧମାଣ ହୁଏ । ସେ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ବିହିତ ତେଜ ପ୍ରମୁଖ ଉତ୍ପି କ୍ରମର ବାରଣ କରେ ନାହିଁ । ଯେପରି ତେଜର ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଶୁଦ୍ଧମାଣ ଉତ୍ପତ୍ତି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ବିହିତ ଆକାଶ ପ୍ରମୁଖ ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମକୁ ବାରଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ତୁ ଶମବିଧାନାର୍ଥମେତଦ୍ ବାକ୍ୟମ୍, ‘ତତ୍ତ୍ଵଜାନିତି ଶାନ୍ତି ଉପାସୀତ’ ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ ନେତତ୍ ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟଂ ତସ୍ମାଦେତନ୍ନପ୍ରଦେଶାନ୍ତର ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ କ୍ରମମୁପରୋକ୍ତମର୍ହତାତି । ‘ତତ୍ତ୍ଵେତ୍ତେଜୋଽସୃଜତ’ ଇତ୍ୟେତତ୍ ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ବତ୍ତ ଯଥାଶ୍ରୁତି କ୍ରମୋ ଗ୍ରହତବ୍ୟ ଇତି ।

(ଝ) ନେତୁ୍ୟତ୍ୟତେ । ନହି ତେଜଃପ୍ରାଥମ୍ୟାନୁରୋଧେନ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ବିୟତପଦାର୍ଥ ପରିତ୍ୟକ୍ତବ୍ୟୋ ଭବତି, ପଦାର୍ଥଧର୍ମଦ୍ଵାରା କ୍ରମସ୍ୟ । ଅପିତ ‘ତତ୍ତ୍ଵେତ୍ତେଜୋଽସୃଜତ’ ଇତି ନାତ୍ର କ୍ରମସ୍ୟ ବାଚକଃ କଶିଚ୍ଛବୋଽସ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ତୁ କ୍ରମୋଽବରମ୍ୟତେ । ସ ତ ‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’ ଇତ୍ୟନେନ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରପ୍ରସିଦ୍ଧେନ କ୍ରମେଣ ନିବାର୍ଯ୍ୟତେ । ବିକଳସମୁଜ୍ଞୟୋ ରୁ ବିୟତେଜସୋଃ ପ୍ରଥମଜଦ୍ବିଷୟାବସମ୍ଭବାନଭ୍ୟୁପଗମାଭ୍ୟାଂ ନିବାରିତୋ । ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତି ଶ୍ରୁତ୍ୟୋର୍ବିପ୍ରତିଷେଧଃ ।



(ଗ) ଅପିଚ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ‘ଯେନାଶ୍ଚିତଂ ଶ୍ଚିତଂ ଭବତି’ ଇତ୍ୟେତାଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଂ ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମେ ଶ୍ଚିତଂ ସମର୍ଥୟିତୁମସମାମ୍ନାତମପି ବିୟଦୁପୁରାବୁପସଂଖ୍ୟାତବ୍ୟଂ, କିମିଦଂ ପୁନଃପ୍ରତିରାୟକେ ସମାମ୍ନାତଂ ନଭୋ ନ ସଂଗୃହ୍ୟତେ । ଯତ୍ସେକ୍ଷିତମାକାଶସ୍ୟ ସର୍ବେଶାନନ୍ୟ ଦେଶକାଳଦ୍ୱାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣା ତତ୍କାର୍ଯ୍ୟେଷ୍ଠ ସହବିଦିତମେବ ତଦ୍ ଭବତ୍ୟତୋ ନ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୀୟତେ, ନଚ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍ ଇତି ଶ୍ଚିତିକୋପୋ ଭବତି କ୍ଷୀରୋଦକବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମନଭସୋର ବ୍ୟତିରେକୋପପତ୍ତେରିତି ।

(ଘ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ । ନ କ୍ଷୀରୋଦକନ୍ୟାୟେନେଦମେକବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ନେତବ୍ୟମିତି ଗମ୍ୟତେ । କ୍ଷୀରୋଦକନ୍ୟାୟେନ ଚ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ କଷ୍ଟ୍ୟମାନଂ ନ ସମ୍ୟଗ୍ବିଜ୍ଞାନଂ ସ୍ୟାତ୍ । ନହି କ୍ଷୀରଜ୍ଞାନଗୃହୀତସ୍ୟୋଦକସ୍ୟ ସମ୍ୟଗ୍ବିଜ୍ଞାନ ଗୃହୀତବ୍ୟମସ୍ତି । ନ ଚ ବେଦସ୍ୟ ପୁରୁଷାଶାମିବ ମାୟାଲୀକବଞ୍ଚନା-ଦିଭିରର୍ଥାବଧାରଣମୁପପଦ୍ୟତେ । ସାବଧାରଣା ଷ୍ଟେୟମ୍ ‘ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍’ ଇତି ଶ୍ଚିତିଃ କ୍ଷୀରୋଦକନ୍ୟାୟେନ ନୀୟମାନା ପାତ୍ୟେତ ।

(ଙ) ନଚ ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟୋପେକ୍ଷୟେଦଂ ବଞ୍ଚେକଦେଶବିଷୟଂ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନମେକମେବାଦ୍ୱିତୀୟତାବଧାରଣଂ ଚେତି ନ୍ୟାୟମ୍, ମୃଦାଦିଷ୍ଟପି ହି ତତସମ୍ଭବାନ୍ ତଦପୂର୍ବ ବଦୁପନ୍ୟସିତବ୍ୟଂ ଭବତି ‘ଶ୍ୱେତକେତୋ ଯନ୍ତୁ ସୋମୋଦଂ ମହାମନା ଅନୁରୂପମାନା ସ୍ତବଧୋଽସ୍ତ୍ୟୁତ ତମୋଦେଶ-ପ୍ରାଣେଷା ଯେନଶ୍ଚିତଂ ଶ୍ଚିତଂ ଭବତି, (ଛାନ୍ଦ-୧-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା । ତସ୍ମାଦ୍ଦେଶସବସ୍ତୁବିଷୟମେବେଦଂ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ସର୍ବସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟତାପେକ୍ଷୟୋପନ୍ୟସ୍ତ୍ୟୁତ ଇତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(ଞ) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ‘ତଜ୍ଜଳାନିତ ଶାନ୍ତ ଉପାସାତ’ ତାହାଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା, ତାହାଠାରେ ଲୀନ ହେଉଥିବା, ସେଠାରେ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିବା ବ୍ରହ୍ମକୁ ଶାନ୍ତହୋଇ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ଶ୍ଚିତିରେ ଏହିବାକ୍ୟ ଶମକୁ ବିଧାନ କରେ । ତେଣୁ ଏହା ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧକ୍ରମର ବିରୋଧ କରେ ନାହିଁ । ‘ତତ୍ତେଜୋଽସ୍ତଜତ’ ଏହା ସୃଷ୍ଟିବାକ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଶ୍ଚିତି ଅନୁସାରେ କ୍ରମ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଝ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ତେଜକୁ ପ୍ରଥମତାର ଅନୁରୋଧରୁ ତୈରିରାୟ ଶ୍ଚିତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆକାଶ ପଦାର୍ଥ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-କ୍ରମ ପଦାର୍ଥର ଧର୍ମ ଅଟେ । ‘ତତ୍ତେଜୋଽସ୍ତଜତ’ ଏହି ଶ୍ଚିତିରେ କ୍ରମବାଚକ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଅର୍ଥତଃ କ୍ରମ ଅବଗତ ହୁଏ ନାହିଁ କି ? ତେଣୁ ତାହାର ‘ବାୟୋରଗ୍ନି (ବାୟୁରୁ ଅଗ୍ନିଜାତ ହେଲା) ଏହି ଅନ୍ୟଶ୍ଚିତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ କ୍ରମରେ ନିବାରଣ କରାଯାଇଛି । ଆକାଶ



ଓ ତେଜର ପ୍ରଥମୋପବିଷୟକ ବିକଳ ଓ ସମୁଦୟ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ ଏବଂ ଅସ୍ଵାକାର କଲେ ନିରସ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଶୁଦ୍ଧିଗୁଡ଼ିକରେ ତାହା ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଛାନ୍ଦୋରାଧରେ ‘ଯେନାଶୁତ’ (ଯାହାଦ୍ଵାରା ଅଶୁତ ଶୁତ ହୁଏ) ଏହି ବାକ୍ୟୋପକ୍ରମରେ ଏହି ଶୁଦ୍ଧିପ୍ରତିଜ୍ଞାର ସମର୍ଥନ ପାଇଁ ଅଶୁତ ଆକାଶର ମଧ୍ୟ ଉପରି ପ୍ରକରଣରେ ଉପସଂଖ୍ୟାନ (ଗ୍ରହଣ) କରାଯିବା ଉଚିତ୍ କି ? କିନ୍ତୁ ହେ ଅଜ୍ଞ ! ଚୈତ୍ତିରୀୟଉପନିଷଦ୍ରେ ପଠିତ ଆକାଶର ସଂଗ୍ରହ କଣ ହୁଏ ନାହିଁ କି ? ଆକାଶର ସମସ୍ତଙ୍କ ସହ ଅନନ୍ୟଦେଶକାଳ ହେବାର କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ତାହାର କାର୍ଯ୍ୟସହିତ ସେ ବିଦିତ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହାନି ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଏକମେବାଦ୍ଵିତୀୟମ୍’ ଏହି ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟର ବାଧା ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଦୁର୍ବଳ ଓ ଜଳପରି ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆକାଶର ଅଭେଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ-କ୍ଷାରୋଦକନ୍ୟାୟରେ ‘ଗୋଟିଏ ବିଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ସମସ୍ତବିଜ୍ଞାନ’ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ମୃତ୍ତିକାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ପ୍ରକୃତିବିକାରନ୍ୟାୟରେ ଏହି ସବୁ ବିଜ୍ଞାନକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍, ଏହାହିଁ ଜଣାପଡେ । କ୍ଷାରୋଦକନ୍ୟାୟରେ କଷ୍ଟ୍ୟମାନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ହେବନାହିଁ । କାରଣ-କ୍ଷାରଜ୍ଞାନଦ୍ଵାରା ଗୃହୀତ ଜଳର ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ବେଦ ଅର୍ଥନିଶ୍ଚୟ ପୁରୁଷପରି ମାୟାଦ୍ଵାରା ମିଥ୍ୟାଭାଷଣ ଓ ତଦ୍ଵାରା ବଞ୍ଚନାଦିଠାରୁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ‘ଏକମେବାଦ୍ଵିତୀୟମ୍’ ଏହି ସାବଧାନ ଶୁଦ୍ଧି କ୍ଷାରୋଦକନ୍ୟାୟବଳରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ, ତାହା ପୁରାପୁରି ବାଧୁତ ହେବ ।

(ଙ) ‘ସର୍ବବିଜ୍ଞାନ’ ଏବଂ ‘ଏକ ହି ଅଦ୍ଵିତୀୟ’ ଏହି ନିଶ୍ଚୟ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ବସ୍ତୁ ଏକଦେଶ ବିଷୟକ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ମୃତ୍ତିକାଦିରେ ତାହା ସମ୍ଭବପର । ‘ଶ୍ଵେତାକେତୋ ଯନ୍ମୁ’ (ଉଦାଳକ-ହେ ଯୋଗ୍ୟ ଶ୍ଵେତକେତୁ ! ତୁ ଯାହା ମହାମନା, ପଣ୍ଡିତମନ୍ୟ ଏବଂ ଅବିନାଶ ହୁଅ, ସେହି ଆଦେଶରେ ଅଶୁତ ଶୁତ ହୁଏ, ସେହି ଆଦେଶକୁ ତୁମ୍ଭେ ଆରାଧ୍ୟକୁ ପଚାରୁଅଛି କି ? ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ତାହାର ଅପୂର୍ବପରି ଉପନ୍ୟାସ କରିବା ନ୍ୟାୟ ସଜାତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ବିଷୟକ ଏହି ସର୍ବବିଜ୍ଞାନ ସମସ୍ତବ୍ରହ୍ମ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷାକରି ଉପନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଛି ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଠ) ମୂଳ- ଯତ୍ପୁନରେତଦୁକ୍ତମସମ୍ଭବାଦ୍ ଗୌଣୀ ଗଗନସ୍ୟୋପରି-ଶୁଦ୍ଧିରିତି ।
ଅତ୍ର ବୁଝ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଉପରିର ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ଆକାଶର ଉପରି ବିଷୟକ ଶୁଦ୍ଧି ଗୌଣୀ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ଉପରେ ଆମ୍ଭେ କହୁ ଯେ-



यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

ଯାବଦ୍‌ବିକାରଂ ତୁ ବିଭାଗୋ ଲୋକବତ୍ ॥ ୭-୩-୬॥

ତୁ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷନିବାରଣ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଯାବଦ୍‌ବିକାରମ୍-ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ଘଟ ଓ ଶରବାଦି ବିକାର ଅଛନ୍ତି, ବିଭାଗ-ସେ ସବୁର ଅଟେ ଏବଂ ବିଭକ୍ତ ହେଲେ ସେମାନେ ସବୁକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ଲୋକବତ୍-ସେହି ଲୌକିକ ପଦାର୍ଥପରି ଆକାଶ ବିଭକ୍ତ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତୁଷ୍ଟଭୋଗସମ୍ଭବାଶଙ୍କା ବ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥ୍ୟଃ । ନ ଖଲ୍ବାକାଶୋପଭା-
ବସମ୍ଭବାଶଙ୍କା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଯତୋ ଯାବଦ୍‌କିଞ୍ଚିଦ୍‌ବିକାରଜାତଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ଘଟ ଘଟି କୋଦଞ୍ଚିନାଦି
ବା କଟକକେୟୂରକୁଣ୍ଡଳାଦି ବା ସୂତାନାକ୍ଷରତନିସ୍ତୁଂଶାଦି ବା ତାବନେବ ବିଭାଗୋ ଲୋକେ
ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ନତ୍ତୁବିକୃତଂ କୃତଶ୍ଚିଦ୍ ବିଭକ୍ତମୁପଲଭ୍ୟତେ । ବିଭାଗଃ ଋକାଶସ୍ୟ
ପୃଥୁବ୍ୟାଦିଭୋଗବଗମ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍‌ସୋଽପି ବିକାରୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । ଏତେନ
ଦିକ୍‌କାଳମାନଃପରମାଣ୍ୱାଦାନାଂ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ଦ୍ୟାୟାକାଶାଦିଭ୍ୟୋ ବିଭକ୍ତ ଇତି ତସ୍ୟାପି କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱଂ ଘଟାଦିବତ୍ ପ୍ରାପ୍ନୋତି ।
ନ । ‘ଆତ୍ମନ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ’ (ତୈ ୨-୧) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । ଯଦି ହ୍ୟାତ୍ମାପି ବିକାରଃ
ସ୍ୟାତ୍‌ସ୍ମାତ୍ ପରମାନ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୁତମିତ୍ୟାକାଶାଦି ସର୍ବଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନିରାତ୍ମକମାତ୍ମନଃ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱେ ସ୍ୟାତ୍ ।
ତଥାତ ଶୂନ୍ୟବାଦଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଆତ୍ମଭେଦୋ ନିରାକରଣଶଙ୍କାନ୍ତୁପପତ୍ତିଃ । ନହ୍ୟାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକଃ
କସ୍ୟଚିତ୍, ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧାତ୍ ।

(ଗ) ନହ୍ୟାତ୍ମାତ୍ମନଃ ପ୍ରମାଣପକ୍ଷ୍ୟ ସିଧତି । ତସ୍ୟହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦାନି ପ୍ରମାଣାନ୍ୟ-
ପ୍ରସିଦ୍ଧପ୍ରମେୟସିଦ୍ଧିୟ ଉପାଦାୟତେ । ନହ୍ୟାକାଶାଦୟଃ ପଦାର୍ଥାଃ ପ୍ରମାଣନିରପେକ୍ଷାଃ
ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧାଃ କେନଚିଦ୍‌ଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ଆତ୍ମା ତୁ ପ୍ରମାଣାଦିବ୍ୟବହାରାଶ୍ରୟତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରାଗେବ
ପ୍ରମାଣାଦିବ୍ୟ ବହାରାତ୍ ସିଧତି । ନତ୍ତେଦୃଶସ୍ୟ ନିରାକରଣଂ ସମ୍ଭବତି । ଅଗନ୍ତୁକଂହିବସ୍ତୁ
ନିରାକ୍ରିୟତେ ନ ସ୍ୱରୂପମ୍ । ଯ ଏବ ହି ନିରାକର୍ତ୍ତା ତଦେବ ତସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପମ୍ । ନହ୍ୟଗ୍ନେ-
ରୌଷ୍ୟମଗ୍ନିନା ନିରାକ୍ରିୟତେ ।

(ଘ) ତଥାହମେବେଦାନାଂ ଜାନାମି ବର୍ତ୍ତମାନଂ ବସ୍ତୁହମେବାତ୍ମାତମତାତତରଂ
ଋକ୍ଷାସିଷମହମେବାନାଗତମନାଗତତରଂ ତ ଜ୍ଞାସ୍ୟାମୀତ୍ୟତାନାଗତବର୍ତ୍ତମାନଭା-
ବେନନ୍ୟଥା ଭବତ୍ୟପି ଜ୍ଞାତବ୍ୟେ ନ ଜ୍ଞାତୁରନ୍ୟଥାଭାବୋଽସ୍ତି । ସର୍ବଦା ବର୍ତ୍ତମାନ
ସ୍ୱଭାବାତ୍ । ତଥା ଭସ୍ମାଭବତ୍ୟପି ଦେହେ ନାତ୍ମନ ଉଚ୍ଛେଦୋ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ୱଭାବାଦ-
ନ୍ୟଥାସ୍ୱଭାବତ୍ ବା ନା ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ । ଏବମପ୍ରତ୍ୟା-ଶ୍ଳେଷୟସ୍ୱଭାବ-
ତ୍ୱାଦେବାକାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମାତ୍ମନଃ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱଂ ଋକାଶସ୍ୟ ।



(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ତୁ ଶବ୍ଦ ଅସମ୍ଭବର ଆଶଙ୍କା ନିବୃତ୍ତିପାଇଁ ଅଛି । ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ଅସଂଭବ ଆଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଯାହା କିଛି ଘଟ, ଘଟିକା, ଉଦ୍‌ଘଟନ ଆଦି ଅଥବା କଟକ, କେନ୍ଦୁର କୁଣ୍ଡଳ ପ୍ରଭୃତି ଅଥବା ଛୁଆଁ, ବାଣ, ଖଡ଼ଗ ପ୍ରଭୃତି ବିକାର ସମୂହ ଦେଖାଯାଏ, ସେସବୁ ସଂସାରରେ ବିଭକ୍ତ ରୂପରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଏବଂ ଅବିକୃତ ପଦାର୍ଥ କାହାକୁ କିହତ୍ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆକାଶର ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତିରୁ ବିଭାଗ ଅବଗତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହିପରି କାର୍ଯ୍ୟହେବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ବିଭାଗ ସିଦ୍ଧିରୁ ଦିଗ, କାଳ, ମନ, ପରମାଣୁ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତିଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ତାହାକୁ ଘଟ ପ୍ରଭୃତି ପରି କାର୍ଯ୍ୟରୂପାନ୍ତ ହୁଏ କି ? ତହା ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଆତ୍ମନଃ ଆକାଶଃ ସଂଭୂତଃ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି । ଯଦି ଆତ୍ମା କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ, ତଥାପି ତାହା ଉପରେ ଅନ୍ୟକୌଣସି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦନ କରିନାହିଁ, ତେଣୁ ଆତ୍ମାର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲାପରେ ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତି ସବୁକାର୍ଯ୍ୟ ନିରାତ୍ମକ ହୋଇଯିବେ ଏବଂ ତାହାଦ୍ୱାରା ଶୂନ୍ୟବାଦ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ସମସ୍ତଙ୍କର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ହେଲେ ଆତ୍ମାର ନିରାକରଣ-ଶଙ୍କା ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ଆତ୍ମା କୌଣସି କାରଣର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେ ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଗ) ନିଜର ପ୍ରମାଣକୁ ଅପେକ୍ଷାକରି ଆତ୍ମା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରମେୟର ସିଦ୍ଧିପାଇଁ ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତି, କାରଣ-ଆକାଶାଦି ପଦାର୍ଥ ପ୍ରମାଣ-ନିରପେକ୍ଷ ସ୍ୱୟଂ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ-ଏହି କଥା କିଏ ହେଲେ ସ୍ୱୀକାର କରିନାହାନ୍ତି । ଆତ୍ମା କିନ୍ତୁ ପ୍ରମାଣାଦିବ୍ୟବହାରର ଆଶ୍ରୟ ହେଲେ ପ୍ରମାଣାଦି ବ୍ୟବହାରରେ ପୂର୍ବରୁ ସିଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପରି ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ ଆତ୍ମାର ନିରାକରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଆଗନ୍ତୁକ ବସ୍ତୁର ନିରାକରଣ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପର ନିରାକରଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯିଏ ନିରାକର୍ତ୍ତା, ସେହି ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ଯଥା-ଅଗ୍ନିର ଔଷ୍ଣ ଅଗ୍ନିଦ୍ୱାରା ନିରାକରଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ସେପରି ମୁଁ ସେହି ସମୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବସ୍ତୁକୁ ଜାଣେ । ମୁଁ ଅତୀତ ଓ ଏହାର ପୂର୍ବବସ୍ତୁକୁ ଜାଣେ । ମୁଁ ଭବିଷ୍ୟତ ଓ ତାହାଠାରୁ ଦୂରଭବିଷ୍ୟତ ବସ୍ତୁକୁ ଜାଣେ । ଏହିପ୍ରକାର ଅତୀତ, ଅନାଗତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନରୂପରେ ଜ୍ଞାତବ୍ୟବସ୍ତୁର ଅନ୍ୟଥାଭାବ ହେଲା ପରେ ଜ୍ଞାତାର ଅନ୍ୟଥାଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ସେ ସର୍ବଦା ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ୱଭାବ ଅଟେ । ସେହିପ୍ରକାର ଦେହ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହେଲେ, ମଧ୍ୟ ବି ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ୱଭାବ ହେଲେ ଆତ୍ମାର ଉଦ୍ଧେଦ (ବିନାଶ) ତଥା ଅନ୍ୟଥାସ୍ୱଭାବତ୍ୱକୁ ସଂଭାବନା କରେ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ନିରାକରଣର ଅଯୋଗ୍ୟ ସ୍ୱଭାବ ହେଲେ ଆତ୍ମା ଅକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ଏବଂ ଆକାଶ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ଭୁକ୍ତଂ ସମାନଜାତୀୟମନେକଂ କାରଣଦ୍ରବ୍ୟଂ ବ୍ୟାପ୍ତୋ ନାସ୍ତୀତି, ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ୟତେ-ନ ତାବତ୍ସମାନଜାତୀୟମେବାରଭତେ ନ ଭିନ୍ନଜାତୀୟ-ମିତି ନିୟମୋଽସ୍ତି । ନହି ତଦ୍ଭୂତଂ ତତ୍ସଂଯୋଗାନାଂ ତ ସମାନଜାତୀୟତ୍ବମସ୍ତି, ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଣଭାବ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ନଚ ନିମିତ୍ତକାରଣାନାମପି ତୁରୀ ବେଦ୍ୟାଦୀନାଂ ସମାନଜାତୀୟତ୍ବନିୟମୋଽସ୍ତି ।

(ଖ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ସମବାୟିକାରଣବିଷୟ ଏବ ସମାନଜାତୀୟତ୍ବାଭ୍ୟୁପଗମୋ ନ କାରଣାନ୍ତରିବିଷୟ ଇତି । ଦପ୍ୟନୈକାନ୍ତିକମ୍ । ସୂତ୍ରଗୋବାଳେହିୟ-ନେକଜାତୀୟୈରେକା ରଜଃ ସୂତ୍ର୍ୟମାନା ଦୃଶ୍ୟତେ । ତଥା ସୁତ୍ତେରୁଣୀଦିଭିଷ୍ଟ ବିଚିତ୍ରାନ୍ କମ୍ବଳାନ୍ ବିତନ୍ତେ ।

(ଗ) ସ୍ବଭୂତବ୍ୟଭାବ୍ୟପେକ୍ଷା ବା ସମାନଜାତୀୟତ୍ବେ କଷ୍ୟମାନେ ନିୟମାନର୍ଥକ୍ୟଂ, ସର୍ବସ୍ୟ ସର୍ବେଣ ସମାନଜାତୀୟକତ୍ବାତ୍ । ନାପ୍ୟନେକମେବାରଭତେ ନୈକମିତି ନିୟମୋଽସ୍ତି । ଅଶୁମନସୋରାଦ୍ୟକର୍ମାରମ୍ଭାରମ୍ଭାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଏକୈକୋ ହି ପରମାଶୁର୍ନିଷ୍ଠାଦ୍ୟଂ କର୍ମାରଭତେ ନ ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରିଃ ସଂହତ୍ୟତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସମାନଜାତୀୟ ଅନେକ କାରଣ ଦ୍ରବ୍ୟ ଆକାଶରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହାର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଅଛି- ସମାନଜାତୀୟ ହେଲେ ଆରମ୍ଭକ ହୁଏ । ଭିନ୍ନଜାତୀୟ ହେଲେ ଆରମ୍ଭକ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବାରେ କୌଣସି କାରଣ ବା ନିୟମ ନାହିଁ । ତତ୍ତୁ ଏବଂ ତାହାର ସଂଯୋଗ ସମାନଜାତୀୟ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସମାନକୁ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଗୁଣରୂପରେ ସ୍ବାକାର କରାଯାଇଛି । ସେହିପରି ତୁରୀ, ବେଦ୍ୟାଦି ନିମିତ୍ତକାରଣର ସମାନଜାତୀୟତ୍ବ ନିୟମ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଆଜ୍ଞା, ପୁନଶ୍ଚ ହୋଇପାରେ- ସମବାୟିକାରଣ ବିଷୟକ ହିଁ ସମାନ ଜାତୀୟତ୍ବ ସ୍ବାକାର ହୋଇପାରେ, ଏହାପାଇଁ ଅନ୍ୟ କାରଣ ବିଷୟକ ନୁହେଁ । ଏହା ମଧ୍ୟ ବ୍ୟଭିଚରିତ ହୁଏ, କାରଣ-ଅନେକଜାତୀୟ ସୂତ୍ରର ସମନ୍ୱୟରେ ଗୋଟିଏ ରଜ୍ଜୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ଲୋକମାନଙ୍କ ସୂତ୍ର ଓ ବୁଢ଼ୀଆଣି ଦ୍ବାରା ନିର୍ମିତ ଏକବିଚିତ୍ର କମ୍ବଳ ବୁଣାଯାଏ ।

(ଗ) ଅଥବା ସତ୍ତ୍ୱ ଓ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷାକରି ସମାନଜାତୀୟତ୍ବର କଷ୍ଟନା କରାଗଲେ ନିୟମ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ-ସମସ୍ତେ ସମସ୍ତଙ୍କ ସହିତ ସମାନଜାତୀୟ ଅଟନ୍ତି । ଅନେକ କେବଳ ଆରମ୍ଭକ ଅଟେ' କିନ୍ତୁ ଏକ ନୁହେଁ ବୋଲି କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । କାରଣ-ପରମାଶୁ ଓ ମନ ଆଦ୍ୟକର୍ମର ଆରମ୍ଭକକୁ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ଦ୍ରବ୍ୟାରମ୍ଭ ଏବାନେକାରମ୍ଭକଦ୍ଵିଧାର୍ଯ୍ୟ ଇତି ଚେତ୍ । ନ । ପରିଣାମାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଭବେଦେଷ ନିର୍ଯ୍ୟମୋ ଯଦି ସଂଯୋଗ ସଚିବଂ ଦ୍ରବ୍ୟଂ ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରସ୍ୟାରମ୍ଭକମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତ । ତଦେବ ତୁ ଦ୍ରବ୍ୟଂ ବିଶେଷବଦବସ୍ଥା-ନ୍ତରମାପଦ୍ୟମାନଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନାମାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ତତ୍ କୃତିଦନେକଂ ପରିଣମତେ ମୃଦବାଜାଦ୍ୟଙ୍କୁରାଦିଭାବେନ । କୃତିଦେକଂ ପରିଣମତେ କ୍ଷୀରାଦିଦଧାଦିଭାବେନ । ନେଶ୍ଵରଶାସନସଂସ୍ଥାନେକମେବ କାରଣଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଜନୟତାତି । ଅତଃ ଶ୍ରୁତିପ୍ରାମାଣ୍ୟା-ଦେକସ୍ଥାବଦବସ୍ତୁଣଃ ଆକାଶାଦି ମହାଭୂତୋପୁତ୍ତିକ୍ରମେଣ ଜଗଜ୍ଜାତମିତି ନିର୍ଣ୍ଣୟତେ ।

(ଖ) ତଥାରେକ୍ତମ୍-‘ଉପସଂହାରଦର୍ଶନାନୁକୃତି ଚେନ୍ନ କ୍ଷାରବଚ୍ଛି’ (ବ୍ର. ସୂ. ୨-୧-୨୪) ଇତି । ଯରେକ୍ତମାକାଶସ୍ୟୋପୁତ୍ତୌ ପୂର୍ବୋତ୍ତରକାଳଯୋର୍ବିଶେଷଃ ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତ ଇତି । ତଦୟୁକ୍ତମ୍ ଯେନୈବ ହି ବିଶେଷେଣ ପୃଥୁବ୍ୟାଦିଭ୍ୟୋ ବ୍ୟତିରିଚ୍ୟମାନଂ ନଭଃ ସ୍ଵରୂପ ବଦିଦାନାମଧ୍ୟବସାୟତେ ସ ଏବ ବିଶେଷଃ ପ୍ରାଗୁପୁତ୍ତେର୍ନାସାଦିତି ଗମ୍ୟତେ । ଯଥା ଚ ବ୍ରହ୍ମ ନ ସ୍ଥୂଳାଦିଭିଃ ପୃଥୁବ୍ୟାଦି ସ୍ଵଭାବୈଃ ସ୍ଵଭାବବତ୍ ।

(ଗ) ‘ଅସ୍ଥୂଳମନଶ୍ଚ’ (ବୃ. ୩-୮-୮) ଇତିବିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ଏବମାକାଶସ୍ଵଭାବେନାପି ନ ସ୍ଵଭାବବଦନାକାଶମିତି ଶ୍ରୁତେରବଗମ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଗୁପୁତ୍ତେରନାକାଶମିତି ସ୍ଥିତମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଦ୍ରବ୍ୟର ଆରମ୍ଭରେ ସେ ଅନେକ ଆରମ୍ଭକଦ୍ଵିଧାର୍ଯ୍ୟ ଅଛି ବୋଲି ତୁମେ କହ, ତେବେ ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ ପରିଣାମକୁ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ । ଏହି ନିର୍ଯ୍ୟମ ହୁଏ, ଯଦି ସଂଯୋଗସଚିବ ଦ୍ରବ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟର ଆରମ୍ଭକ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ସେହି ଦ୍ରବ୍ୟ ସବିଶେଷ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟନାମରେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ । ସେ କେଉଁଠି ଅନେକ ମୃତ୍ତିକାବାଜାଦି ଅଙ୍କୁରାଦିଭାବରେ ପରିଣତ ହୁଏ ଏବଂ କେଉଁଠି ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଗାଦି ଦଧି ପ୍ରଭୃତି ଭାବରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଈଶ୍ଵରଙ୍କର ଆଦେଶ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅନେକ କାରଣ ଗୋଟିଏ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି । ଅତଃ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରାମାଣ୍ୟରୁ ଏକବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଆକାଶାଦି ମହାଭୂତର ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମରେ ଜଗତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି- ‘ଉପସଂହାରଦର୍ଶନାର୍’ (ଉପସଂହାର ଦେଖିଲେ ବ୍ରହ୍ମଜଗତର କାରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଯଦି କୁହ, ତେବେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ତାହା କ୍ଷୀରପରି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ) । ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର କାଳରେ କେତେକ ବିଶେଷ (ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ) ସମ୍ଭାବିତ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ବ୍ୟତିରିକ୍ତ



ହୋଇ ଆକାଶ ସ୍ୱରୂପବତ୍ ବର୍ତ୍ତମାନରେ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ, ସେ ବିଶେଷ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ନଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(ଗ) ଯେପରିକି ‘ଅସ୍ତ୍ରକମନଶ୍ଚ’ (ସେ ସ୍ତ୍ରୁକ ନୁହେଁ କି ଅଶ୍ତ୍ର ନୁହେଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ତ୍ରୁକାଦି ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱଭାବରୁ ସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି ଆକାଶର ସ୍ୱଭାବରୁ ସେ ସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ‘ଅନାକାଶମ୍’ (ଆକାଶରହିତ) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଅବଗତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅନାକାଶ ଥିଲା ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରାଯାଇଛି ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତଂ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦିବୈଧର୍ମ୍ୟାଦାକାଶସ୍ୟାଜୟମିତି । ତଦପ୍ୟସତ୍ । ଶ୍ରୁତିବିରୋଧେ ସତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାନ୍ନୁମାନସ୍ୟାଭାସଭୋପପତ୍ତେଃ । ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟ-
ନୁମାନସ୍ୟ ତ ଦର୍ଶିତଭାତ୍ । ଅନିତ୍ୟମାକାଶମନିତ୍ୟଗୁଣାଶ୍ରୟଭାଦ୍ ଘଟାଦିବଦିତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗସମ୍ଭବ । ଆତ୍ମନ୍ୟ ନୈକାନ୍ତକମିତି ଚେତ୍ । ନ । ତସ୍ୟେପିପନିଷଦଂ ପ୍ରତ୍ୟନିତ୍ୟଗୁଣାଶ୍ରୟଭାସିଦ୍ଧେଃ । ବିଭୂତ୍ୱାଦାନାଂ ଋକାଶସ୍ୟୋପଭିବାଦିନଂ ପ୍ରତ୍ୟସିଦ୍ଧଭାତ୍ ।

(ଖ) ଯତ୍ସେକ୍ତମେତତ୍ତଦାତ୍ମେତି, ତତ୍ରାତ୍ମତତ୍ତ୍ୱଶ୍ରୁତିସ୍ତ୍ରାବଦ୍ବିୟତ୍ୟମୃତା ଦିବୌକସ ଇତିବଦ୍ବିଷୟା । ଉତ୍ପତ୍ତିପ୍ରକୟଯୋଗୁପପାଦିଭାତ୍ । ‘ଆକାଶବତ୍ସର୍ବଗତଶ୍ଚ ନିତ୍ୟଃ, ଇତ୍ୟାପି ପ୍ରସିଦ୍ଧମହର୍ଷିନାକାଶେନୋପମାନଂ କ୍ରିୟତେ ନିରତିଶୟମହତ୍ୱାୟ ନାକାଶସମତ୍ୱାୟ । ଯଥେଷ୍ଟରିବ ସବିତା ଧାବତାତି କ୍ଷିପ୍ରଗତିଭାୟୋତ୍ୟତେ ନେଷୁ ତୁଲ୍ୟଗତିଭାୟ ତଦ୍ବତ୍ । ଏତେନାନତ୍ତଭୋପମାନ ଶ୍ରୁତିର୍ବ୍ୟାଖ୍ୟାତା ।

(ଗ) ଜ୍ୟାୟାନ୍ତାକାଶାତ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଣ ଆକାଶସ୍ୟୋନ-
ପରିମାଣଭୂସିଦ୍ଧିଃ । ‘ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରତିମାସ୍ତି’ (ଶ୍ଳୋ ୪-୧୯) ଇତିଚବ୍ରହ୍ମଣୋ-ଽନୁପମାନଭୂ
ଦର୍ଶୟତି । ‘ଅତୋଽନ୍ୟଦାର୍ତ୍ତମ୍’ (ବୃ ୩-୪-୨) ଇତି ଚ ବ୍ରହ୍ମଣୋ-ଽନ୍ୟେଷାମାକାଶା-
ଦାନାମର୍ତ୍ତଭୂଂ ଦର୍ଶୟତି । ତପସି ବ୍ରହ୍ମଣଇବଦାକାଶସ୍ୟ ଜନ୍ମଶ୍ରୁତେର୍ଗୌଣଭୂମିତ୍ୟ-
ତଦାକାଶସମ୍ଭବଶ୍ରୁତ୍ୟନୁମାନାଭ୍ୟାଂ ପରିହୃତମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟଂ ବିୟଦିତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(ଃ) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ପୃଥ୍ବୀ ଇତ୍ୟାଦିଠାରୁ ବିରୁଦ୍ଧ ଧର୍ମ (ବିଭୂତ୍ୱ, ନିରବୟବତ୍ୱାବଲେକ) ହେଲେ ଆକାଶ ଉତ୍ପତ୍ତିରହିତ ହୁଏ, ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ସହିତ ବିରୋଧ ହେଲେ ଉତ୍ପତ୍ତିର ଅସମ୍ଭବବାନ୍ନୁମାନଟ ଆଭାସମାତ୍ର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ଉତ୍ପତ୍ତିର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ- ‘ଆକାଶ ଅନିତ୍ୟ ଅତେ କାରଣ-ତାହା ଅନିତ୍ୟଗୁଣର ଆଶ୍ରୟ ଘଟ ପରି’ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରୟୋଗର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।



(ଖ) ଅନିତ୍ୟ ଗୁଣାଶ୍ରୟତ୍ଵ ହେତୁର ଆତ୍ମାରେ ବ୍ୟକ୍ତିତାର ବୋଲି ଯଦି କହ, ତେବେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଔପନିଷଦ୍‌ବାଦୀଙ୍କ ମତରେ ଆତ୍ମାରେ ଅନିତ୍ୟ, ଗୁଣାଶ୍ରୟତ୍ଵ ଅସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ସମର୍ଥ କରୁଥିବା ଲୋକଙ୍କ ମତରେ ଆକାଶରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ଅସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ‘ଶବ୍ଦାତ’ (ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା) ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି- ସେଠାରେ ଅମୃତତ୍ଵଶ୍ରୁତି ‘ସ୍ଵର୍ଗରେ ଦେବତା ଅମୃତ ଅଟେ ଓ ତାହାପରି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରଳୟର ଉପାଦାନ କରାଯାଇ ଅଛି । ‘ଆକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତଶ୍ଚ ନିତ୍ୟଃ’ (ଆକାଶ ପରି ସର୍ବଗତ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ) ଏହା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମରେ ନିରତିଶୟ ମହତ୍ଵ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଆକାଶର ସହିତ ଉପମାନ କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଆକାଶର ସମତ୍ଵ ପାଇଁ ନୁହେଁ । ଯେପରି ବାଣପରି ସବିତା ଦୌଡ଼େ, ଏହା କ୍ଷିପ୍ରଗତିପାଇଁ କୁହାଯାଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ବାଣର ତୁଲ୍ୟଗତି ପାଇଁ ନୁହେଁ, ତେଣୁ ଅନନ୍ତତ୍ଵ ଉପମାନଥିବା ଶ୍ରୁତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ‘ଜ୍ୟାୟାନ୍ତାକାଶାତ୍ (ଆକାଶରୁ ବଡ଼) ଜତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଠାରୁ ଆକାଶର ପରିମାଣ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ କ୍ଷୁଦ୍ରରୂପ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ‘ନ ତସ୍ୟ’ (ତାହାର ଉପମା ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅନୁପମତ୍ଵ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ‘ଅତୋଽନ୍ୟଦାର୍ଭମ୍’ (ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ସବୁ ଅନିତ୍ୟ ଅଟେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତିର ଅନିତ୍ୟତ୍ଵ ଦେଖାଏ ଯେପରି ତପରେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ଗୌଣ ଅଟେ, ସେହିପରି ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତିଶ୍ରୁତି ଗୌଣ ଅଟେ । ତାହା ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ଓ ଅନୁମାନ ଦ୍ଵାରା ପରିହାର କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଆକାଶ ବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

୨ ମାତରିଶ୍ଵାଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ୮

ମାତରିଶ୍ଵାଧିକରଣ-୨

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ୮ ॥

୧-ଏତେନ ମାତରିଶ୍ଵା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ ॥ ୨-୩-୮ ॥

ଏତେନ-ଆକାଶ ଉତ୍ପତ୍ତିଶାଳ ଅଟେ-ଏହିପରି କଥାରେ, ମାତରିଶ୍ଵା-ବାୟୁ ମଧ୍ୟ ଆକାଶୋପାଧିକ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ-ଏହା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅତିଦେଶୋଽୟମ୍ । ଏତେନ ବିୟଦ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନେବ ମାତରିଶ୍ଵାପି ବିୟଦାଶ୍ରୟୋ ବାୟୁର୍ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ । ତତ୍ରାପ୍ୟେତେ ଯଥାଯୋଗଂ ପକ୍ଷା ରତୟିତବ୍ୟଃ । ନ ବାୟୁରୁପଦ୍ୟତେ ଛାନ୍ଦୋଗାନାମୁତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରକରଣେନାମ୍ନାନାଦିତ୍ୟେକଃ ପକ୍ଷଃ । ଅସ୍ଥିତୁ



ତୈତ୍ତିରୀୟାଶାମୁଦ୍ରି ପ୍ରକରଣ ଆମ୍ଭାନମ୍ 'ଆକାଶାଦ୍ବାୟଃ' (ତୈ ୨-୧) ଇତି ପକ୍ଷାତ୍ତରମ୍ । ତତଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟୋକ୍ତିପ୍ରତିଷେଧେ ସତି ଗୌଣା ବାୟୋରୁପ୍ରତିଶ୍ରୁତିରସଂଭବାଦିତ୍ୟପରୋକ୍ତିପ୍ରାୟଃ ।

(ଖ) ଅସଂଭବଃ ସୈଷ୍ଟାହନସ୍ତମିତା ଦେବତା ଯଦ୍ବାୟଃ' (ବୃ ୧-୫-୨୨) ଇତ୍ୟସ୍ତମୟପ୍ରତିଷେଧାତ୍, ଅମୃତଦ୍ୱାଦିଶ୍ରବଣାତ୍ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାନୁପରୋଧାଦ୍ୟାବଦ୍ବିକାରଂ ଚ ବିଭାଗାଭ୍ୟୁପଗମାଦୁଦ୍ୟତେ ବାୟୁରିତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ । ଅସ୍ତମୟପ୍ରତିଷେଧୋଽପରବିଦ୍ୟାବିଷୟ ଆପେକ୍ଷିକଃ ଅଗ୍ନୀଦାନାମିବ ବାୟୋରସ୍ତମୟଭାବାତ୍ । କୃତି ପ୍ରତି ବିଧାନଂ ଋମୃତଦ୍ୱାଦିଶ୍ରବଣମ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ତୁ ବାୟୋରାକାଶସ୍ୟ ଚ ତୁଲ୍ୟୟୋରୁପ୍ରତିପ୍ରକରଣେ ଶ୍ରବଣାଶ୍ରବଣଯୋରେକମେବାଧିକରଣମୁଭୟବିଷୟମସ୍ତୁ କିମତିଦେଶେନାସତି ବିଶେଷ ଇତି । ଉଚ୍ୟତେସତ୍ୟମେବମେତତ୍ । ତଥାପି ମୟଧ୍ୱୟଂ ଶବ୍ଦମାତ୍ରକୃତାଶକାନିବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥୋଽୟମତିଦେଶଃ କ୍ରିୟତେ । ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାଦିଷ୍ଟ ହ୍ୟପାସ୍ୟତୟା ବାୟୋର୍ମହାଭାଗତ୍ତ୍ୱବଶାତ୍ । ଅସ୍ତମୟ ପ୍ରତିଷେଧାଦିତ୍ୟସ୍ତ ଉଚିତ୍ ନିତ୍ୟଦ୍ୱାଶକା କସ୍ୟଚିଦିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହା ଅତିଦେଶ ଅଟେ । ଏହି ଆକାଶ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ମାତରିଶ୍ୱାପି (ଆକାଶାଶ୍ରୟ ବାୟୁ) ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ସେଠାରେ ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ଏହି ପକ୍ଷକୁ ରଚନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ବାୟୁ ଉଦ୍ଗନ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଛାୟୋଗ୍ୟର ଉଦ୍ଭି ପ୍ରକରଣରେ ଏହା ପଠିତ ନୁହେଁ । ଏହା ଏକ ପକ୍ଷ ଅଟେ । ତାହାଠାରୁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟର ବିରୋଧ ହେଲେ ବାୟୁର ଉଦ୍ଭି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ଗୌଣ ହୁଏ, କାରଣ-ଉଦ୍ଭିର ଅସଂଭବ ହେବ । ଏହା ଏକ ଅନ୍ୟ ଅଭିପ୍ରାୟ ।

(ଖ) 'ସୈଷ୍ଟାହନସ୍ତମିତା, (ଏହା ଯେଉଁ ବାୟୁ ଅଟେ, ସେ ଅବିନାଶୀ ଦେବତା) ଏହିପ୍ରକାର ଅସ୍ତମୟ ପ୍ରତିଷେଧ ଓ ଅମୃତଦ୍ୱାଦିର ଶ୍ରବଣଦ୍ୱାରା ବାୟୁର ଉଦ୍ଭି ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ବାଧା ନ ହେଲେ ଏବଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣବିକାରର ବିଭାଗ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲେ ବାୟୁ ଉଦ୍ଗନ୍ ହୁଏ- ଏହା ହିଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ।

(ଗ) ଅସ୍ତମୟର ପ୍ରତିଷେଧ ଅପରବିଦ୍ୟାବିଷୟକ ଏବଂ ଆପେକ୍ଷିକ ଅଟେ, କାରଣ- ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ପରି ବାୟୁ ଅସ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଅମୃତ ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରୁତିର ସମାଧାନ କରାଯାଉ ଅଛି । ପରନ୍ତୁ ଉଦ୍ଭି ପ୍ରକରଣରେ ବାୟୁ ଓ ଆକାଶର ତୈତ୍ତିରୀୟକ ଉପନିଷଦ୍ରେ ଏବଂ ଅଶ୍ରବଣ ଛାୟୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍ରେ ସବୁ ସମାନ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଉଭୟବିଷୟକ ଏକ ଅଧିକରଣ ହେଉ, ବିଶେଷର ନ ହେଲେ ଅତିଦେଶର ପ୍ରୟୋଜନ କଣ ଅଛି ? ତେଣୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଏହା ସତ୍ୟ ଅଟେ । ତଥାପି ସ୍ୱଚ୍ଛବୁଦ୍ଧି ଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ଶବ୍ଦ



ମାତ୍ରରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଆଶଙ୍କାର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଏହା ଅତିଦେଶ କରାଯାଇଅଛି, କାରଣ-
ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିରେ ଉପାସ୍ୟରୂପରେ ବାୟୁରେ ମହାଭାଗତ୍ ଶୁଣାଯାଏ । ଅସ୍ତମୟର
ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାଦିରେ କାହାର ହେଲେ ନିତ୍ୟତ୍ଵର ଆଶଙ୍କା ହୁଏ ।

୩ ଅସଂଭବାଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ୬

ଅସମ୍ଭବାଧିକରଣ-୩

ଅସଂଭବସ୍ତୁ ସତୋଽନୁପପତ୍ତେ: ॥ ୧ ॥

୧-ଅସମ୍ଭବସ୍ତୁ ସତୋଽନୁପପତ୍ତେଃ ॥ ୨-୩-୯॥

ତୁଷ୍ଟି ଆଶଙ୍କାକୁ ନିବାରଣ କରିବା ପାଇଁ ଅଛି । ସତଃ=ସତ୍ସ୍ଵରୂପବ୍ରହ୍ମର,
ଅସମ୍ଭବଃ-ଉତ୍ପତ୍ତି ଅସମ୍ଭବ ଅଟେ । ଅନୁପପତ୍ତେଃ-କାରଣ-ସତ୍ସାମାନ୍ୟଦ୍ଵାରା
ସତ୍ସାମାନ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବିୟତ୍ପବନଯୋରସଂଭାବ୍ୟମାନଜନ୍ମନୋରପ୍ପୁଂସ୍ତୁପଶ୍ଚୂତ୍ୟ
ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପି ଭବେତ୍ କୃତଶ୍ଚିଦୁତ୍ପତ୍ତିରିତି ସ୍ୟାତ୍ କସ୍ୟଚିନ୍ନତିଃ । ତଥା ବିକାରେଭ୍ୟା
ଏବାକାଶାଦିଭ୍ୟ ଉତ୍ତରେଷାଂ ବିକାରାଣାମୁତ୍ପତ୍ତିମୁପଶ୍ଚୂତ୍ୟାକାଶସ୍ୟାପି ବିକାରାଦେବ ବ୍ରହ୍ମଣ
ଉତ୍ପତ୍ତିରିତି କର୍ଣ୍ଣନନ୍ୟତ । ତାମାଶଙ୍କାମପନେତୁମିଦଂ ସୂତ୍ରମ୍- ‘ଅସମ୍ଭବସ୍ତୁ’ ଇତି ।

(ଖ) ନଖକୁ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସଦାତ୍ମକସ୍ୟ କୃତଶ୍ଚିଦନ୍ୟତଃ ସମ୍ଭବ ଉତ୍ପତ୍ତିରାଶଙ୍କିତବ୍ୟା ।
କସ୍ମାତ୍ । ଅନୁପପତ୍ତେଃ । ସନ୍ନାତ୍ରଂ ହି ବ୍ରହ୍ମ । ନ ତସ୍ୟ ସନ୍ନାତ୍ରାଦେବୋତ୍ପତ୍ତିଃ ସମ୍ଭବତି,
ଅସତ୍ୟତିଶୟେ ପ୍ରକୃତିବିକାରଭାବାନୁପପତ୍ତେଃ । ନାପି ସଦ୍‌ବିଶେଷାଦ୍ ଦୃଶ୍ୟବିପର୍ଯ୍ୟାତ୍ ।
ସାମାନ୍ୟାନ୍ ବିଶେଷା ଉତ୍ପଦ୍ୟମାନା ଦୃଶ୍ୟତେ ଘଟାଦୟୋ ନତୁ ବିଶେଷେଭ୍ୟଃ ସାମାନ୍ୟମ୍ ।
ନାପ୍ୟସତୋ ନିରାତ୍ମକତ୍ଵାତ୍ ।

(ଗ) ‘କଥମସତଃ ସଜ୍ଜାୟେତ’ (ଛା ୮-୭-୧) ଇତି ଋକ୍ଷେପଶ୍ରବଣାତ୍ । ‘ସ
କାରଣଂ କରଣାଧିପାଧିପୋ ନ ଋଷ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣଜନିତା ନ ଋଧିଃ’ (ଶ୍ଳୋ ୬-୯) ଇତି ତ
ବ୍ରହ୍ମଣେ ଜନୟିତାରଂ ବାରୟତି । ବିୟତ୍ପବନଯୋଃ ପୁନରୁତ୍ପତ୍ତିଃ ପ୍ରଦର୍ଶିତା ନ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣଃ
ସାସ୍ତୀତି ବୈଷମ୍ୟମ୍ । ନ ତ ବିକାରେଭ୍ୟା ବିକାରାତ୍ତରୋତ୍ପତ୍ତିଦର୍ଶନାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପି
ବିକାରତ୍ଵଂ ଭବିତୁମର୍ହତୀତି ମୂଳପ୍ରକୃତ୍ୟନଭ୍ୟୁପଗମେନବସ୍ତ୍ଵାପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଯା
ମୂଳପ୍ରକୃତିରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ତଦେବ ତ ନୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟବିରୋଧଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ, ସେମାନେ
ଆକାଶ ଏବଂ ବାୟୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ଶୁଣି ବ୍ରହ୍ମର ଉତ୍ପତ୍ତି କିପରି ହେବ, ଏହା କାହାରବୁଦ୍ଧି ?



ଏହିପ୍ରକାର ଆକାଶାଦି ବିକାରରୁ ବାୟୁ ବିକାରର ଉତ୍ପତ୍ତି କଥା ଶ୍ରବଣ କରି ଆକାଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ହେବ ବୋଲି କେତେକ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି । ଏହି ଶଙ୍କାକୁ ଖଣ୍ଡନ କରିବାପାଇଁ ‘ଅସମ୍ଭବସ୍ତୁ’ ଏହିସ୍ମୃତି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) କୌଣସି ଅନ୍ୟଠାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତିର ଆଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? କାରଣ-କୌଣସି ଉପପତ୍ତି ନାହିଁ । ସନ୍ମାତ୍ର ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ତାହାର ସନ୍ମାତ୍ର ଦ୍ବାରା ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତାହା ଅତିଶୟ ନ ହେଲେ ପ୍ରକୃତିବିକାର ଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । ସର୍ବବିଶେଷରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦ୍ବାରା ତାହା ବିରୋଧ ଅଟେ । ସାମାନ୍ୟରୁ ବିଶେଷ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା-ମୃତ୍ତିକାଠାରୁ ଘଟ । ପରରୁ ବିଶେଷର ସାମାନ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସେପରି ଅସତ୍ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ସତ୍ଋ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ସେ ନିରାତ୍ମକ ଅଟେ ।

(ଗ) କଥମସତଃ ସଜ୍ଜାୟତେ (ଅସତ୍ଠାରୁ ସତ୍ କେଉଁ ପ୍ରକାରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ?) ଏହିପରି ଆକ୍ଷେପ ଶୁଣାଯାଏ । ‘ସ କାରଣ’ (ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର କାରଣ ଅଟେ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଧିଷ୍ଠାତାଜୀବର ସ୍ବାମୀ ଅଟେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମର ଉତ୍ପତ୍ତି କର୍ତ୍ତାକୁ ବାରଣ କରେ । ଆକାଶ ଏବଂ ବାୟୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଏ । ପରରୁ ବ୍ରହ୍ମନୁହେଁ- ଏହାହିଁ ବୈଷମ୍ୟ ଅଟେ । ବିକାରଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟବିକାରର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦେଖିବାରେ ବ୍ରହ୍ମ ବିକାର ହେଉ ବୋଲି ନ ହୋଇପାରେ । କାରଣ-ମୂଳପ୍ରକୃତି ସ୍ବାକାର ନକଲେ ଅନବସ୍ଥାପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଯାହା ମୂଳପ୍ରକୃତି ରୂପେ ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ, ସେହି ଆରମ୍ଭ ବ୍ରହ୍ମ । ତେଣୁ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

୪ तेजोऽधिकरणम् ॥ सू० ॥ २०

ତେଜୋଧିକରଣ-୪

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ २० ॥

୧-ତେଜୋଃତତ୍ତ୍ୱଥା ହ୍ୟାହ ॥ ୨-୩-୧୦ ॥

ତେଜଃ-ତେଜ, ଅତଃ-ବାୟୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ହି-କାରଣ, ତଥା-ଏହିପରି, ଆହ-ବାୟୋରଗ୍ନି ଏହି ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଛାୟୋଗ୍ୟ ସନ୍ମୂଳଦ୍ଵଂ ତେଜସଃ ଶ୍ରାବିତମ୍, ତୈତ୍ତିରୀୟକେ ତୁ ବାୟୁମୂଳଦ୍ଵଂ, ତତ୍ ତେଜୋଯୋନିଂ ପ୍ରତି ଶ୍ରୁତିବିପ୍ରତିପତ୍ତୌ ସତ୍ୟାଂ ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଯୋନିକଂ ତେଜ ଇତି । କୃତଃ । ‘ସଦେବ’ ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ତତ୍ତେଜୋଃସଜ୍ଜତ’ ଇତ୍ୟୁପଦେଶାତ୍ । ସର୍ବବିଜ୍ଞାନପ୍ରତିଜ୍ଞାୟାଃ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭବତ୍ ସର୍ବସ୍ୟ ସମ୍ଭବତ୍ । ‘ତତ୍ତ୍ୱଳାତ୍’



(ଛା ୮-୭-୧) ଇତି ଋବିଶେଷଶ୍ରୁତେ ‘ଏତସ୍ମାଦ୍ଭାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’ (ମୁଷ୍ଟ ୨-୧-୩) ଇତି ଋଷପକ୍ରମ୍ୟ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ସର୍ବସ୍ୟାବିଶେଷେଣ ବ୍ରହ୍ମଜଦ୍ଵାପଦେଶାତ୍ । ତୈରିରାୟକେ ଚ ‘ସ ତପସ୍ତସ୍ତ୍ୱା । ଇଦଂ ସର୍ବମସୃଜତ । ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚ’ (ତୈ ୩-୭-୧) ଇତ୍ୟବିଶେଷଶ୍ରବଣାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’ ଇତି କ୍ରମୋପଦେଶୋ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା ବାୟୋରନନ୍ତରମଗ୍ନିଃ ସମ୍ଭୂତି ଇତି ।

(ଖ) ଇତି ପ୍ରାପ୍ତ ଉତ୍ୟତେ - ‘ତେଜୋଽତୋ ମାତରିଶ୍ୱନୋ ଜାୟତ ଇତି । କସ୍ମାତ୍ । ତଥାହ୍ୟାହ-‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ ଇତି’ । ଅବ୍ୟାହିତେ ହି ତେଜସୋ ବ୍ରହ୍ମଜଦ୍ଵେ ସତ୍ୟସତି ବାୟୁଜଦ୍ଵେ ବାୟୋରଗ୍ନିରିତାୟଂ ଶ୍ରୁତିଃ କଦର୍ଥତା ସ୍ୟାତ୍ । ନନ୍ତୁ କ୍ରମର୍ଥେଷା ଭବିଷ୍ୟତାତ୍ମ୍ୟକ୍ରମ । ନେତି ବୁଝା-ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦ୍ଭାୟନ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ’ (ତୈ ୨-୧-୧) ଇତି ପୁରସ୍ତାତ୍ ସମ୍ଭବତ୍ୟପାଦାନସ୍ୟାୟନଃ ପଞ୍ଚମାନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍, ତସ୍ୟେବେ ଚ ସମ୍ଭବତେରିହାଧିକାରାତ୍, ପରସ୍ତାଦପି ଚ ତଦଧିକାରେ ‘ପୃଥବ୍ୟା ଔଷଧୟଃ (ତୈ ୨-୧-୧ ଇତ୍ୟପାଦାନପଞ୍ଚମାଦର୍ଶନାଦ୍ ବାୟୋରଗ୍ନିରିତ୍ୟାପାଦା-ନପଞ୍ଚମେ୍ୟବୈଷେତ ଗମ୍ୟତେ । ଅପି ଚ ବାୟୋରୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱମଗ୍ନିଃ ସମ୍ଭୂତ ଇତି କଞ୍ଚ୍ୟ ଉପପଦାର୍ଥଯୋଗଃ କୁ ପ୍ରସ୍ତ କାରକାର୍ଥ ଯୋଗୋ ବାୟୋରଗ୍ନିଃ ସମ୍ଭୂତ ଇତି । ତସ୍ମାଦେଷା ଶ୍ରୁତିର୍ବାୟୁଯୋନିଦ୍ ତେଜସୋଽବମୟତି ।

(ଗ) ନନ୍ଦିତିରାପି ଶ୍ରୁତିର୍ବ୍ରହ୍ମଯୋନିଦ୍ ତେଜସୋଽବଗମୟତି ‘ତତ୍ତେଜୋଽସୃଜତ’ ଇତି । ନ । ତସ୍ୟାଃ ପାରମ୍ପରିୟମଜଡ଼େଽୟ ବିରୋଧାତ୍ । ଯଦାପି ହ୍ୟାକାଶଂ ବାୟୁଞ୍ଚ ସ୍ପଷ୍ଟ ବାୟୁଭାବାପନ୍ନଂ ବ୍ରହ୍ମ ତେଜୋଽସୃଜତେତି କଞ୍ଚ୍ୟତେ, ତଦାପି ବ୍ରହ୍ମଜଦ୍ଵଂ ତେଜସୋ ନ ବିରୁଧ୍ୟତେ । ଯଥା ତସ୍ୟାଃ ଶ୍ରୁତଂ ତସ୍ୟା ଦଧି ତସ୍ୟ ଆମିକ୍ଷେତ୍ୟାଦି । ଦର୍ଶୟତି ଚ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିକାରାୟନାବସ୍ଥାନଂ ‘ତଦାୟାନଂ ସ୍ୱୟମକ୍ରୁରୁତ’ (ତୈ ୨-୭-୧) ଇତି । ତଥା ଋଶ୍ୱର ସ୍ମରଣଂ ଭବତି- ‘ବୁଦ୍ଧିର୍ଜ୍ଞାନମସଂମୋହଃ, (ଭ.ଗା ୧୦-୪) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟନୁକ୍ରମ୍ୟ ‘ଭବତି ଭାବା ଭୂତାନାଂ ମତ୍ତ ଏବ ପୃଥଗ୍ବିଧାଃ’ (ଭ.ଗା ୧୦-୫) ଇତି । ଯଦ୍ୟପି ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦୟଃ ସ୍ୱକାରଣେତ୍ୟଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ଭବନ୍ତୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ତଥାପି ସର୍ବସ୍ୟ ଭାବଜାତସ୍ୟ ସାକ୍ଷାତ୍ ପ୍ରାଣାତ୍ମ୍ୟା ବେଶ୍ୱରବଂଶ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ଏତେନାକ୍ରମବତ୍ ସୃଷ୍ଟି ବାଦିନ୍ୟଃ ଶ୍ରୁତଯୋ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତାଃ । ତାସାଂ ସର୍ବଥୋପପତ୍ତେଃ । କ୍ରମବତ୍ସୃଷ୍ଟିବାଦିନାନାଂ ତ୍ୱନ୍ୟଥାନୁପପତ୍ତେଃ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାପି ସଦ୍ ବଂଶ୍ୟତ୍ୱମାତ୍ରମପେକ୍ଷତେ ନାବ୍ୟବହିତଜନ୍ୟତ୍ୱମିତ୍ୟ ବିରୋଧଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ତେଜକୁ ସତ୍ମୂଳଦ୍ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ତେଜର ମୂଳ ସତ୍ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ତୈରିରାୟକରେ ବାୟୁ ମୂଳଦ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ତେଜର ମୂଳ ବାୟୁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହି ଦୁଇଟିରେ ତେଜର କାରଣ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟର ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମକାରଣକ ତେଜ ଅଟେ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ



ହୁଏ । କାରଣ- ‘ସଦେବ ସତ୍’ ଏହିପ୍ରକାର ଆରମ୍ଭ କରି ‘ତତ୍ତ୍ୱେକୋଽସ୍ତୃଜତ’ (ସେ ତେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା) ଏହା ହିଁ ଉପଦେଶ ଅଟେ । ‘ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ’ ଏହି ଅବିଶେଷ ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଜନ୍ୟ ହେବାରୁ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ‘ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟତେ’ (ଏହାଠାରୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ) ଏହା ଉପକ୍ରମ କରି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ସବୁ ସମାନରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି’- ଏହିପ୍ରକାର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ‘ତୈତ୍ତିରିୟାୟକରେ ସ ତପ୍ତସ୍ତସ୍ମା’ (ସେ ତପସ୍ୟା କରି ଏହା ଯାହା କିଛି, ସେସବୁକୁ ରଚନା କଲା) ଏହା ଅବିଶେଷ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ତେଣୁ ‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’ (ବାୟୁଠାରୁ ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା) ଏହିପରି ବାୟୁପରେ ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା- ଏହିପରି କ୍ରମୋପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହାପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ- ‘ତେଜଃ ଅତଃ’ ବାୟୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା । କିପରି ? କାରଣ- ‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ତେଜର ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବେ ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବାରୁ ଏବଂ ବାୟୁରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ନ ହେବାରୁ ‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’, ଏହିସ୍ମୃତି ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । ପରନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ରୁତି କ୍ରମପାଇଁ ହେବ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା କିନ୍ତୁ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ତସ୍ମାଦବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ଆକାଶଃ ସଂଭୂତଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରିୟାର ଅପାଦାନ ଆତ୍ମାର ପଞ୍ଚମୀଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ । ସେହି ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରିୟାର ଏଠାରେ ଅଧିକାର ରହିଛି । ପ୍ରଥମେ ତାହାର ଅଧିକାରରେ ‘ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଂ ଔଷଧୟଃ’ (ପୃଥ୍ୱୀଠାରୁ ଔଷଧ ଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଅପାଦାନ ପଞ୍ଚମୀକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ । ତେଣୁ ‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’- ଏହା ଅପାଦାନ ପଞ୍ଚମୀ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ, ‘ବାୟୋରୁର୍ଗ୍ନିମଗ୍ନିଃ’ (ବାୟୁର ପରେ ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି) ଏହିପରି ଉପପଦକୁ ଅର୍ଥରେ ଯୋଗ କରାଯାଏ । ‘ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’ ଏଠାରେ କାରକ ଅର୍ଥରେ ଯୋଗ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଏହି ଶ୍ରୁତି ତେଜ ବାୟୁକାରକ ବୋଧ କରାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ତେଜର ବାୟୁ କାରଣ ଅଟେ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ‘ତତ୍ତ୍ୱେକୋଽସ୍ତୃଜତ’ ଏହି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ତେଜର ବ୍ରହ୍ମକାରଣତ୍ୱକୁ ବୋଧ କରାଏ-ଏହାହିଁ କଟ୍ଟନା କରାଯାଇଅଛି । ତେଜ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି,- ଏଥିରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ । ଯେପରି ‘ତସ୍ୟାଃଶ୍ରୁତିଂ’ (ଗାଈର ଦୁଧ ଗରମ କଲେ ତାହାର ଦହି, ତାହାର ଛେନା) ଇତ୍ୟାଦି । ‘ତଦାତ୍ମାନଂ ସ୍ୱୟମକୁରୁତ’ (ସେ ନିଜେ ତାହାକୁ ରଚନା କରିଛି) ଏହିଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମର ବିକାରରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ଦେଖାଏ । ସେପରି ଭଗବଦ୍ ଗୀତାରେ କୁହାଯାଇଅଛି- ‘ବୁଦ୍ଧିଜ୍ଞାନମସଂମୋହଃ (ବୁଦ୍ଧି, ଜ୍ଞାନ ଓ ଅମୃତତା) ଇତ୍ୟାଦି ଉପକ୍ରମ କରି ‘ଭବନ୍ତି ଭାବା’ (ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ନାନା ପ୍ରକାର ବୁଦ୍ଧି ଇତ୍ୟାଦି ମୋଠାରୁ ଜନ୍ମ ନେଇଛନ୍ତି) । ଯଦ୍ୟପି ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱକରଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଦେଖାଯାନ୍ତି, ତଥାପି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣପଦାର୍ଥ



ସାକ୍ଷାତ୍ ବା ପରମ୍ପରାରେ ଜିଣ୍ଡାରଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା କହିବା ଦ୍ଵାରା କ୍ରମରହିତ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୋଇଛି । କାରଣ-ସେମାନଙ୍କର ସବୁପ୍ରକାର ଉପପତ୍ତି ଅଛି । ପରନ୍ତୁ କ୍ରମପ୍ରତି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟଥା ଅନୁପପନ୍ନ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ସତରୁଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଅବ୍ୟବହିତ ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ତାହା ଅବିରୋଧ ଘଟେ ।

୫ ଅବଧିକରଣମ୍ । ସଂ ୧୧

ଅବଧିକରଣ-୫

ଆପ: ॥ ୧୧ ॥

୧-ଆପ: ॥୨-୩-୧୧॥

ଜଳ ତେଜଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ ଅଗ୍ନେରାପ: ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ- ‘ଅତସ୍ତଥା ହ୍ୟାହ’ ଇତ୍ୟନ୍ତୁବର୍ତ୍ତତେ । ଆପୋଃତସ୍ତେଜସୋ ଜାୟତେ । କସ୍ମାତ୍ । ତଥା ହ୍ୟାହ-‘ତଦପୋଃସ୍ପୃଜତ’ ଇତି ‘ଅଗ୍ନେରାପ:’ ଇତି ଚ ସତି ବଚନେ ନାସ୍ତି ସଂଚିୟଃ । ତେଜସସ୍ତୁ ସୃଷ୍ଟିଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ପୃଥୁବ୍ୟା ବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟନ୍ନପୋ-ଃତ୍ତରିୟାମିତ୍ୟାପ ଇତି ସୂତ୍ରମାଂବଭୁବ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ‘ଅତସ୍ତଥାହ୍ୟାହ’ ଏହା ପୂର୍ବସୂତ୍ରର ଅନୁବୃତ୍ତି ଅଟେ । ଜଳ ତେଜଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । କାରଣ- ‘ତଦପୋଃସ୍ପୃଜତ’ (ତାହାଠାରୁ ଜଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା) ଏବଂ ‘ଅଗ୍ନେରାପ:’ (ଅଗ୍ନିରୁ ଜଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି କହେ । ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟହେତୁ ସଂଶୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଜକୁ ସୃଷ୍ଟିରୂପେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ପୃଥୁବାର ସୃଷ୍ଟିକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ସୂତ୍ରକାର ଦ୍ଵାରା ଜଳର ମଝିରେ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ‘ଆପ:’ ଏହିସୂତ୍ର ରଚନା କରାଯାଇଛି ।

୬ ପୃଥାବ୍ୟଧିକାରାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୧୧

ପୃଥୁବ୍ୟଧିକରଣ-୬

ପୃଥାବ୍ୟଧିକାରରୂପଶବ୍ଦାନ୍ତରେଭ୍ୟ ॥ ୧୨ ॥

୧-ପୃଥୁବ୍ୟଧିକାରରୂପଶବ୍ଦାନ୍ତରେଭ୍ୟ ॥୨-୩-୧୨॥

ପୃଥୁବୀ-ଅନୁଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ଏଠାରେ ପୃଥୁବୀ ବିବକ୍ଷିତ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଓଦନ ପ୍ରଭୃତି ନୁହେଁ । ଅଧିକାରରୂପଶବ୍ଦାନ୍ତରେଭ୍ୟ-କାରଣ-‘ତତେଜୋଃସ୍ପୃଜତ’ ଏହିପ୍ରକାର ମହାଭୂତର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରକରଣ ଅଛି । ‘ଯତ୍କୃଷ୍ଣ ତଦନ୍ନସ୍ୟ’ (ଯାହା କୃଷ୍ଣରୂପ, ତାହା ହିଁ ଅନ୍ନ) ଏହିପ୍ରକାର



ପୃଥ୍ବୀଭର ଜ୍ଞାପକ କୃଷ୍ଣରୂପର ଶ୍ରବଣ ଅଟେ ଏବଂ ‘ଅଦ୍ଭ୍ୟାସ ପୃଥ୍ବୀ’ ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ତା ଆପ ଐକ୍ଷତ ବହ୍ନଃ ସ୍ୟାମ ପ୍ରଜାୟେମହାତି ତା ଅନ୍ନମସ୍ତଜତ’ (ଛା ୬-୨-୪) ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟତେ । ତତ୍ର ସଂଶୟଃ-କିମନେନାନୁଶବେନ ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦ୍ୟଭ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ଋଦନାଦ୍ୟୁତ୍ୟତେ କିଂ ବା ପୃଥ୍ବୀତି । ତତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବଦ୍-ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦ୍ୟୋଦନାଦି ବା ପରିଗ୍ରହାତବ୍ୟମିତି । ତତ୍ର ହ୍ୟନ୍ନଶବ୍ଦଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ଲୋକେ ବାକ୍ୟଶେଷୋଽପ୍ୟେତମର୍ଥମୁପୋଦବଳୟତି । ‘ତସ୍ମାଦ୍ୟତ୍ର କୃତ ବର୍ଷତି ତଦେବ ଭୂୟିଷ୍ୟମନ୍ନଂ ଭବତୀ’ତି । ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦ୍ୟେବ ହି ସତି ବର୍ଷଣେ ବହୁ ଭବତି ନ ପୃଥ୍ବୀତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୃକ୍ଷ-ପୃଥ୍ବ୍ୟେବେୟମନ୍ନଶବେନାଦତ୍ୟୋ ଜାୟମାନା ବିବକ୍ଷ୍ୟତ ଇତି । କସ୍ମାତ୍ । ଅଧିକାରାଦ୍ବିପ୍ରାଞ୍ଛଭାବରାଜ । ଅଧିକାରସ୍ତାବତ୍ ‘ତତ୍ତେଜୋଽସ୍ତଜତ’, ‘ତଦପୋଽସ୍ତଜତ’ ଇତି ମହାଭୂତବିଷୟୋ ବର୍ଣ୍ଣିତେ । ତତ୍ର କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତାଂ ପୃଥ୍ବୀଂ ମହାଭୂତଂ ବିଲଂଘ୍ୟ ନାକସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମାଦିପରିଗ୍ରହୋ ନ୍ୟାୟଃ । ତଥା ରୂପମପି ବାକ୍ୟ ଶେଷେ ପୃଥ୍ବ୍ୟନ୍ନୁଗ୍ରହଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ‘ଯତକୃଷ୍ଣଂ ତଦନ୍ନସ୍ୟ’ ଇତି । ନହ୍ୟୋଦନାଦେରଭ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ କୃଷ୍ଣଦ୍ବିନିୟମୋଽସ୍ତି । ନାପି ବ୍ରାହ୍ମାଦାନାମ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ ପୃଥ୍ବ୍ୟା ଅପି ନୈବ କୃଷ୍ଣଦ୍ବିନିୟମୋଽସ୍ତି ପୟଃପାଣ୍ଡୁରସ୍ୟାଜ୍ଞାର-ରୋହିତସ୍ୟ ଚ କ୍ଷେତ୍ରସ୍ୟ ଦର୍ଶନାତ୍ । ନାୟଂ ଦୋଷଃ । ବାହୁଲ୍ୟାପେକ୍ଷତ୍ବାତ୍ । ଭୂୟିଷ୍ୟଂ ହି ପୃଥ୍ବ୍ୟାଃ କୃଷ୍ଣଂ ରୂପଂ ନ ତଥା ଶ୍ଵେତରୋହିତେ । ପୌରାଣିକା ଅପି ପୃଥ୍ବୀଛାୟାଂ ଶବ୍ଦରାମୁପଦିଶନ୍ତି । ସା ଚ କୃଷ୍ଣାଭାସେତ୍ୟତଃ କୃଷ୍ଣଂ ରୂପଂ ପୃଥ୍ବ୍ୟା ଇତି ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ । ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରମପି ସମାନାଧିକାରମଦ୍ଭ୍ୟାଃ ପୃଥ୍ବୀତି ଭବତି । ତଦ୍ୟଦପାଂ ଶର ଆସୀତତ୍ ସମହନ୍ୟତ ସା ପୃଥ୍ବ୍ୟଭବତ୍’ (ବୃ ୧-୨-୨) ଇତି ଚ । ପୃଥ୍ବ୍ୟାସ୍ତୁ ବ୍ରାହ୍ମାଦେରୁପତ୍ରିଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘ପୃଥ୍ବ୍ୟା ଔଷଧୟଃ ଔଷଧିଭ୍ୟୋଽନ୍ନମ୍’ ଇତି ଚ । ଏବମଧିକାରାଦିଷ୍ଟୁ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଃ ପ୍ରତିପାଦକେଷୁ ସସ୍ତୁ କୁତୋ ବ୍ରାହ୍ମାଦିପ୍ରତିପତ୍ତିଃ । ପ୍ରସିଦ୍ଧିରଧ୍ୟାଧିକାରାଦିଭିରେବ ବାଧ୍ୟତେ । ବାକ୍ୟଶେଷୋଽପି ପାର୍ଥବତ୍ବାଦନ୍ନାଦ୍ୟସ୍ୟ ତଦ୍ଭାରେଣ ପୃଥ୍ବ୍ୟା ଏବଦ୍ଭ୍ୟାଃ ପ୍ରଭବତ୍ଵଂ ସୂଚୟତାତି ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପୃଥ୍ବୀୟମନ୍ନଶବେତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ତା ଆପ ଐକ୍ଷତ’ (ସେହି ଜଳରେ ଈକ୍ଷଣ କଲା-ଆମେ ବହୁତ ହେବୁ, ଅନେକରୂପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବୁ’ ସେ ଅନ୍ନକୁ ରଚନା କଲା) ଏହି ଶ୍ରୁତି । ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଏହି ଅନ୍ନଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ବ୍ରାହ୍ମି, ଯବ ପ୍ରଭୃତି କୁହାଯାଇଛି, କି ଭକ୍ଷ୍ୟ ଓଦନକୁ, କି ପୃଥ୍ବୀକୁ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ହିଁ, ବ୍ରାହ୍ମି, ଯବାଦି ଅଥବା ଓଦନ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି, ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ- ସଂସାରରେ ଅନ୍ନଶବ୍ଦ ସେଠାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ



ଅଟେ ଏବଂ ‘ତସ୍ମାଦ୍ୟତଃ’ (ତେଣୁ ଯେଉଁଠି କେଉଁଠି ବୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ସେହି ସ୍ଥାନରେ ବହୁତ ଅନ୍ନ ହୁଏ) । ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷ ଏହି ଅର୍ଥକୁ ବଳବୀର୍ଯ୍ୟ କରେ କାରଣ- ବୃଷ୍ଟି ହେଲାପରେ ବ୍ରାହ୍ମି, ଯବାଦି ବହୁତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ପୃଥିବୀ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁ ଯେ- ଜଳଠାରୁ ଜାତ ହୋଇଥିବା ଏହି ପୃଥିବୀ ଅନ୍ନଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ, କିପରି ? କାରଣ- ତାହା ଅଧିକାର (ପ୍ରକରଣ) ଅଟେ । ରୂପ ଅଟେ ଏବଂ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ‘ତତ୍ତ୍ଵେକୋଽସ୍ତୈକତ’ (ସତେକ ସୃଷ୍ଟି କଲା । ସେ ଜଳ ସୃଷ୍ଟି କଲା) ଏହିପରି ମହାଭୂତବିଷୟକ ଅଧିକାର ଅଟେ । ସେଠାରେ କ୍ରମପ୍ରାପ୍ତ ମହାଭୂତ ପୃଥିବୀକୁ ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ କରି ଅକସ୍ମାତ୍ ବ୍ରାହ୍ମି, ଯବାଦିର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ‘ଯତ୍ କୃଷ୍ଣ’ (ଯାହା କୃଷ୍ଣରୂପ ଅଟେ, ତାହା ଅନ୍ନର) ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷରେ ରୂପ ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀର ଅନୁକୂଳ ଦେଖାଯାଏ, କାରଣ ଭକ୍ଷ୍ୟ ଓଦନାଦିରେ କୃଷ୍ଣରୂପ ହେବାର ନିୟମ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ପୃଥିବୀର କୃଷ୍ଣରୂପ ହେବାର ନିୟମ ନାହିଁ, କାରଣ- ଦୁର୍ଗ୍ଧ ହିଁ ଧବଳ, ଅଜ୍ଞାର ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେ ବହୁଳତାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ପୃଥିବୀର ବହୁସ୍ଥାନରେ କୃଷ୍ଣରୂପ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ପୃଥିବୀର ରୂପ କୃଷ୍ଣ-ଏହା ସଂଗତ ଅଟେ । ସେହିପରି ‘ଅଦୈବ୍ୟା ପୃଥିବୀ’ (ପୃଥିବୀଠାରୁ ଔଷଧ ଓ ଔଷଧଠାରୁ ଅନ୍ନଜାତ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ପୃଥିବୀଠାରୁ ବ୍ରାହ୍ମିପ୍ରଭୃତିର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ଦେଖାଏ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀର ପ୍ରତିପାଦକ ଅଧିକାର ହୋଇ ଅନ୍ନଶବ୍ଦରୁ ବ୍ରାହ୍ମିଆଦିର ପ୍ରତିପତ୍ତି କିପରି ହେବ ? ପ୍ରସିଦ୍ଧି ପ୍ରକରଣ ଦ୍ଵାରା ବାଧିତ ହୁଏ । ବାକ୍ୟଶେଷ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ନପ୍ରଭୃତି ପାର୍ଥିବ ହେଲେ ତାହାଦ୍ଵାରା ପୃଥିବୀର ଜଳପ୍ରଭବତ୍ ସୂଚିତ କରେ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ଏହି ପୃଥିବୀ ଅନ୍ନଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ଅଟେ ।

୭ तदभिध्यानाधिकरणम् । सू० १३

ତଦଭିଧ୍ୟାନାଧିକରଣ-୭

तदभिध्यानादेव तु ताल्लिङ्गत्सः ॥ १३ ॥

ତଦଭିଧ୍ୟାନାଦେବ ତୁ ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ ସଃ ॥୨-୩-୧୩॥

ତୁଷ୍ଣ ଶକ୍ତିନିଦାନଶ ପାଇଁ ଅଛି । ସଃ-ସେହି ଈଶ୍ଵର, ତଦଭିଧ୍ୟାନାଦେବ-ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟକ ଈକାଗ୍ରାନ୍ତ ଅଭିଧାନରୁ ଈକ୍ଷିତ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଅଧିଷ୍ଠାତା ହୋଇ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ । ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍-କାରଣ-‘ଯଃ ପୃଥିବ୍ୟାଂ ତିଷ୍ଠତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ସେହି ପରମାତ୍ମା ସର୍ବରନିୟନ୍ତ୍ରରୂପେ ଶୁଣାଯାଏ । ତେଣୁ ପରମେଶ୍ଵରରୁ ଅଧିଷ୍ଠିତଭୂତ ସଷ୍ଟା ହୁଏ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତିର ଏକବାକ୍ୟତା ଅଛି ।



(୨) ମୂଳ-(କ) କିମିମାନି ବିୟଦାଦାନି ଭୂତାନି ସ୍ୱୟମେବ ସ୍ୱବିକାରାନ୍ ସୃଜନ୍ତ୍ୟାହୋସ୍ୱିତପରମେଶ୍ୱର ଏବ ତେନ ତେନାମ୍ନାବତିଷ୍ଠମାନୋଽଭିଧାୟନ୍ତଃ ତଂ ବିକାରଂ ସୃଜତୀତି ସନ୍ଦେହେ ସତି ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବତ୍ ସ୍ୱୟମେବ ସୃଜତୀତି । କୁତଃ । ‘ଆକାଶାଦ୍ ବାୟୁର୍ବାୟୋରଗ୍ନିଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଶ୍ରବଣାତ୍ । ନନ୍ଦଚେତନାନାଂ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରାଣାଂ ପ୍ରକୃତିଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିକା । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ‘ତତ୍ତ୍ୱେକ ଐକ୍ଷତ ତା ଆପ ଐକ୍ଷତ’ (ଛା ୬-୨-୪) ଇତି ଚ ଭୂତାନାମପି ଚେତନତ୍ୱଶ୍ରବଣାଦିତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତୋଽଭିଧାୟନ୍ତେ-ସ ଏବ ପରମେଶ୍ୱରସ୍ତେନ ତେନାମ୍ନାବତିଷ୍ଠମାନୋଽଭିଧାୟନ୍ତଃ ତଂ ବିକାରଂ ସୃଜତୀତି । କୁତଃ । ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ । ତଥାହି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ ‘ଯଃ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଂ ତିଷ୍ଠନ୍ ପୃଥ୍ୱ୍ୟା ଅନ୍ତରୋ ଯଂ ପୃଥ୍ୱ୍ୟା ନ ବେଦ ଯସ୍ୟ ପୃଥ୍ୱୀ ଶରୀରଂ ଯଃ ପୃଥ୍ୱୀମନ୍ତରୋ ଯମୟତି’ (ବୃ ୩-୭-୩) ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକଂ ସାଆକ୍ଷୀଶାମେବ ଭୂତାନାଂ ପ୍ରକୃତିଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଗ) ତଥା ‘ସୋଽକାମୟତ ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟ’ ଇତି ପ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟ ‘ସଜ ଭୃଗ୍ଭବତ୍’ । ତଦାମ୍ନାଂ ସ୍ୱୟମକୁରୁତ’ (ତୈ ୨-୬-୧) ଇତି ଚ ତଥୈବ ଚ ସର୍ବାମ୍ଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି । ଯତ୍ତୁ ଈକ୍ଷଣଶ୍ରବଣମପ୍ରେକ୍ଷୋକ୍ଷତପରମେଶ୍ୱରା ବେଶବଶା ଦେବ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ‘ନାନୋଽତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ (ବୃ ୩-୭-୨୩) ଇତ୍ୟାକ୍ଷିତ୍ୱତରପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାତ୍, ପ୍ରକୃତଦ୍ୱାଜ ସତ ଈକ୍ଷିତୁଃ ‘ତଦୈକ୍ଷତ ବହୁ ସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟ’ ଇତ୍ୟତ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଏହି ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତି ଭୂତସ୍ୱୟଂ ନିଜବିକାରକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି କି ? ଅଥବା ପରମେଶ୍ୱର ତତ୍ସ୍ୱରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ ଈକ୍ଷଣକରି ସେହି ସେହି ବିକାରକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି ? ଏହି ପ୍ରକାର ସନ୍ଦେହ ହେବାରୁ ପୂର୍ବପକ୍ଷି ଏହି ଭୂତ ସ୍ୱୟଂ ନିଜନିଜର ବିକାର ଗୁଡ଼ିକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି- ଏହାହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ କାହିଁକି ? କାରଣ- ‘ଆକାଶାଦ୍ ବାୟୁଃ’ ବାୟୁଠାରୁ (ଆକାଶଠାରୁ ବାୟୁ ଏବଂ ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଶୁଣାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଚେତନର ପ୍ରକୃତି ନିଷିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ତତ୍ତ୍ୱେକୋ ଐକ୍ଷତ’ ସେ ତେଜଦ୍ୱାରା ଈକ୍ଷଣ କଲା, ସେ ଜଳଦ୍ୱାରା ଈକ୍ଷଣ କଲା ଏହି ପ୍ରକାର ଭୂତଗୁଡ଼ିକରେ ଚେତନତ୍ୱ ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଖ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ କୁହାଯାଇଛି- ଏହି ପରମେଶ୍ୱର ସେହି ସେହି ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ ଈକ୍ଷଣ କରି ସେହି ସେହି ବିକାରକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି । କିପରି ? କାରଣ-ତାହାର ଲିଙ୍ଗ ଅଛି । ଯଥା ‘ଯଃ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଂ’ (ଯାହା ପୃଥ୍ୱୀରେ ରହି ପୃଥ୍ୱୀର ଆଭ୍ୟନ୍ତର ହୁଏ, ଯାହାକୁ ପୃଥ୍ୱୀ ଜାଣେ ନାହିଁ । ଯାହାର ପୃଥ୍ୱୀ ଶରୀର ଅଟେ ଏବଂ ତାହା ଭିତରେ ରହି ପୃଥ୍ୱୀକୁ ନିୟମନ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ସାଧ୍ୟ ଭୂତ ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକୃତି ଦେଖାଏ ।



(ଗ) ସେହି ପ୍ରକାର ‘ସୋଫାକାମୟତ’ (ସେ ବହୁତ ଇଚ୍ଛାକଲେ ଯେ ମୁଁ ବହୁତ ହେବି । ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବି) ଏହିପରି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ସଜ ଦ୍ଵକାମବତ୍’ (ସେ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଅମୂର୍ତ୍ତି ହେଲା । ସେ ସ୍ଵୟଂ ନିଜକୁ ରଚନା କଲା) ଏହି ଶ୍ରୁତି ତାହାର ସର୍ବାମୁଖାବ ଦେଖାଏ । ଜଳ ଓ ତେଜକୁ ଈକ୍ଷଣ ବିଷୟରେ ଯାହା ଶ୍ରୁତି ଅଛି, ତାହା ପରମେଶ୍ଵର ସମ୍ବନ୍ଧର ଅଧିକ ଅଟେ । କାରଣ ‘ନାନୋଫାତୋଃସ୍ତ୍ରୀ ଦ୍ରଷ୍ଟା’ (ତାହାଠାରୁ ଅନ୍ୟ କେହି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନାହିଁ) ଏହାଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟ ଈକ୍ଷିତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠେୟ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ‘ତଦୈକ୍ଷତ’ ଏଠାରେ ସତ୍ ଈକ୍ଷଣ କର୍ତ୍ତା ପ୍ରକୃତ ଅଟେ ।

୮ ‘विपर्ययाधिकरणम् । सू० १४

विपर्ययाधिकरणम् - ୧୪

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपहते च

୧- ବିପର୍ଯ୍ୟୟେଣ ତୁ କ୍ରମୋତ ଉପପଦ୍ୟତେ ଚ ॥୨-୩-୧୪ ॥

ତୁ-କିନ୍ତୁ, ଅତଃ-ଉତ୍ପତ୍ତି କ୍ରମରେ, ବିପର୍ଯ୍ୟୟେଣ-ବିପରୀତକ୍ରମରେ, କ୍ରମଃ-ପ୍ରଳୟ କ୍ରମ ହୁଏ । କାରଣ-ନିଜେ କାରଣର କାର୍ଯ୍ୟ ଲୟ ହୁଏ । ଉପପଦ୍ୟତେ ଚ-ଏହା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଭୂତାନାମୁତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମର୍ଣ୍ଣତିତଃ । ଅଥେଦାନାମପ୍ୟୟ-କ୍ରମର୍ଣ୍ଣତ୍ୟତେ । କିମନିୟତେନ କ୍ରମେଣାପ୍ୟୟ ଉତୋତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମେଣାଥବା ତଦ୍‌ବିପରୀତେନେତି । କ୍ରୟୋଽପି ଶେତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥିତି ପ୍ରଳୟାଃ ଭୂତାନାଂ ବ୍ରହ୍ମାୟତାଃ ଶୂନ୍ୟତେ ‘ଯତୋ ବା ଜାମାନି ଭୂତାନି ଜାୟତେ । ଯେନ ଜାତାନି ଜୀବନ୍ତି । ଯତ୍‌ପ୍ରୟନ୍ତ୍ୟଭିସଂବିଶନ୍ତି’ (ତୈ ୩-୧-୧) ଇତି । ତତ୍ତ୍ଵାନିୟମୋଽବିଶେଷାଦିତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ଅଥବୋତ୍ପତେଃ କ୍ରମସ୍ୟ ଶ୍ରୁତଦ୍ଵାତ୍ ପ୍ରଳୟସ୍ୟାପି କ୍ରମାକାତ୍‌କ୍ଷିଣଃ ସ ଏବ କ୍ରମଃ ସ୍ୟାଦିତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତଂ ତତୋ ବ୍ରୁମଃ-ବିପର୍ଯ୍ୟୟେଣ ତୁ ପ୍ରଳୟୋକ୍ରମୋଽତ ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମାଦ୍ ଭବିତୁମର୍ହତି । ତଥାହି ଲୋକେ ଦୃଶ୍ୟତେ ଯେନ କ୍ରମେଣ ସୋପାନମାରୁଦ୍ଧସ୍ତତୋ ବିପରୀତେନ କ୍ରମେଣାବରୋହୟତୀତି । ଅପି ତ ଦୃଶ୍ୟତେ ମୃଦୋଜାତଂ ଘଟଶରାବାଦ୍ୟପ୍ୟୟକାଳେ ମୃଦ୍‌ଭାବମପ୍ୟେତ୍ୟଦ୍‌ଭ୍ୟକ୍ଷ୍ମ ଜାତଂ ହିମକରକାଦ୍ୟବଭାବମପ୍ୟେତୀତି । ଅତଶ୍ଚୋପପଦ୍ୟତ ଏତତ୍ । ଯତ୍ ମୃତ୍ୟୁବ୍ୟବଭୋଧା ଜାତା ସତ୍ୟସ୍ତେଜୋଽପାୟୁଃ । ଏବଂ କ୍ରମେଣ ସ୍ପଷ୍ଟଂ ସ୍ପଷ୍ଟତର ଋନନ୍ତରମନନ୍ତରଂ କାରଣମପୀତ୍ୟ ସର୍ବଂ କାର୍ଯ୍ୟଜାତଂ ପରମକାରଣଂ ପରମସ୍ପଷ୍ଟଂ ବ୍ରହ୍ମାପ୍ୟେତୀତି ବେଦିତବ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ନହି ସ୍ଵକାରଣବ୍ୟତିକ୍ରମେଣ କାରଣକାରଣେ କାର୍ଯ୍ୟାପ୍ୟୟୋ ନ୍ୟାୟଃ । ସ୍ଵଭାବପ୍ରାପ୍ତପତ୍ତିକ୍ରମବିପର୍ଯ୍ୟୟେଣୈବାପ୍ୟୟକ୍ରମସ୍ତତ୍ ତତ୍ ଦର୍ଶିତଃ-‘ଜଗତ୍‌ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦେବର୍ଷେ



ପୃଥ୍ବ୍ୟଽଽ ସ୍ତୁ ପ୍ରଳାୟତେ । ଜ୍ୟୋତିଷ୍ୟାପଃ ପ୍ରଳାୟତେ ଜ୍ୟୋତିର୍ବାୟୋ ପ୍ରଳାୟତେ
ଇତ୍ୟେବମାଦୌ । ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମସ୍ତୁତ୍ପତ୍ତାବେବ ଶୁତଦ୍ୱାନ୍ନାପ୍ୟୟେ ଭବିତୁମର୍ହତି ।
ନୟସାବଯୋଗ୍ୟଦ୍ୱାଦପ୍ୟୟେନାକାତ୍ୟତେ । ନ ହି କାର୍ଯ୍ୟେ ଧାୟମାଣେ କାରଣସ୍ୟାପ୍ୟୟୋ
ଯୁକ୍ତଃ କାରଣାପ୍ୟୟେ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାବସ୍ଥାନୁପପତ୍ତେଃ । କାର୍ଯ୍ୟାପ୍ୟୟେ ତୁ କାରଣସ୍ୟାବସ୍ଥାନାଂ
ଯୁକ୍ତଂ ମୁଦାଦିଷ୍ଟେବଂ ଦୃଷ୍ଟଦାତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମ ବିଷୟରେ ବିଚାର
କରାଯାଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଳୟକ୍ରମର ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ଅନିୟତ କ୍ରମରେ
ପ୍ରଳୟ ହୁଏ, କି ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମଦ୍ୱାରା, କି ସେମାନଙ୍କର ବିପରୀତ କ୍ରମରେ ? ‘ଯତୋ
ବା’ (ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ- ଏହି ସବୁ ଭୂତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ
ଯାହାଙ୍କର ଆଶ୍ରୟରେ ଜୀବିତ ରହନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରବେଶ କରି ଯେଉଁଠାରେ ସେମାନେ ଲୀନ
ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ଶୁଦ୍ଧ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟ - ଏହି ତିନୋଟି ବ୍ରହ୍ମର ଅଧୀନ
ବୋଲି କହେ । କିନ୍ତୁ ଶୁଦ୍ଧିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ବିଶେଷ ନ ହେଲେ ବି ପ୍ରଳୟ
ବିଷୟରେ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅଥବା ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମ ଶୁଦ୍ଧିରେ
ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲେ କ୍ରମାକାଂକ୍ଷା ପ୍ରଳୟର ସୃଷ୍ଟି କ୍ରମ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ପ୍ରଳୟକ୍ରମ ଉତ୍ପତ୍ତି
କ୍ରମଠାରୁ ବିପରୀତ ହେବା ବିଧେୟ । ଯେପରି ସଂସାରରେ ‘ଯେଉଁ କ୍ରମରେ ଶିତିଉପରକୁ
ଚଢ଼ାଯାଏ, ତାହାର ବିପରୀତ କ୍ରମରେ ତଳକୁ ଓହ୍ଲାଇଯାଏ’ ଏପରି ଦେଖାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ
ମୃତ୍ତିକାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଘଟ, ଶରାବାଦି ଲୟକାଳରେ ମୃତ୍ତିକା ଅବସ୍ଥାକୁ ଗତି କରନ୍ତି
ଏବଂ ଜଳରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ହିମ କରକାଦି ଜଳଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି- ଏହା ମଧ୍ୟ
ସଂସାରକ୍ରମ । ତେଣୁ ଜଳରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ପୃଥ୍ବୀ ସ୍ଥିତିକାଳର ଅବସ୍ଥାନ ହେଲାପରେ
ଜଳରେ ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ । ତେଜରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଜଳ ତେଜରେ
ଲୀନ ହୁଏ । ଏହିପରି କ୍ରମରୁ ଅନନ୍ତର ଅନନ୍ତରତର, ସୂକ୍ଷ୍ମ, ସୂକ୍ଷ୍ମତର କାରଣରେ ଲୀନ
ହୋଇ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସମୁଦାୟ ପରମକାରଣ ପରମ ସୂକ୍ଷ୍ମବ୍ରହ୍ମରେ ଲୟ ହୁଏ । ଏହାହିଁ
ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) କାରଣ- ନିଜେ କାରଣକୁ ବ୍ୟତିକ୍ରମ କରି କାରଣର କାରଣରେ କାର୍ଯ୍ୟର
ଲୟ ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, ଯଥା- ‘ଜଗତ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ (ହେ ଦେବର୍ଷ । ଜଗତର ଆଧାର ଭୂତ
ପୃଥ୍ବୀ ଜଳରେ ପ୍ରଲୀନ ହୁଏ ଏବଂ ଜଳ ତେଜରେ ଲୀନହୁଏ ଏବଂ ତେଜ ବାୟୁରେ
ଲୀନ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପତ୍ତି କ୍ରମରେ ବିପରୀତ ରୂପରେ କ୍ରମ ସେହି ସେହି
ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଏ । ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମ କିନ୍ତୁ ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ଶୁଣାଯାଏ । ତେଣୁ ସେ ପ୍ରଳୟରେ
ଯୁକ୍ତ ହେବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅଯୋଗ୍ୟହେଲେ ସେହି ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମ ପ୍ରଳୟ ଦ୍ୱାରା ଆକାତ୍ଷିତ
ହୁଏ ନାହିଁ । କାର୍ଯ୍ୟରେ ରହିଲା ପରେ କାରଣର ବିନାଶ ମିଶେ ନାହିଁ; କାରଣ-କାରଣର



ବିନାଶ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟର ଅବସ୍ଥିତି ରହେ ନାହିଁ । କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରଳୟ ହେଲେ କାରଣର ଅବସ୍ଥିତି ହୁଏ । କାରଣ ମୃତ୍ତିକା ପ୍ରଭୃତି ସେହିପରି ଦେଖାଯାଏ ।

୬ ଅନ୍ତରାବିଜ୍ଞାନାଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ୨୫

ଅନ୍ତରାବିଜ୍ଞାନାଧିକରଣ - ୧୫

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाबिसेषात् । ୧୫

୧- ଅନ୍ତରା ବିଜ୍ଞାନମନସୀ କ୍ରମେଣ ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାଦିତି

ଚେନ୍ନାବିଶେଷାତ୍ ॥୨-୩-୧୫ ॥

ଅନ୍ତରା=ଆତ୍ମା ଏବଂ ଭୂତ ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ, ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍=‘ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ସୃଷ୍ଟି ବୋଧକବାକ୍ୟରୁ, ବିଜ୍ଞାନମନସୀ=ବୁଦ୍ଧି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ମନର ଅନୁକ୍ରମ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆତ୍ମାରୁ ବୁଦ୍ଧି, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ମନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । କ୍ରମେଣ=ଏହିକ୍ରମର ସୃଷ୍ଟି କ୍ରମର ବିରୋଧ ଅଟେ, ଇତି ଚେନ୍ନ=ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅବିଶେଷାତ୍=କାରଣ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ବୁଦ୍ଧି, ମନର ଭୌତିକ ହେଲେ ଭୂତୋତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିର ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମ ସାମ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଭୂତାନାମୁତ୍ପତ୍ତିପ୍ରଳୟାବନୁଲୋମପ୍ରତିଲୋମାଭ୍ୟାଂ ଭବତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଆତ୍ମାଦିରୁତ୍ପତ୍ତିଃ ପ୍ରଳୟଶ୍ଚାତ୍ମାତ୍ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ସେହିଯଥା ତୁ ମନସୋ ବୁଦ୍ଧେଷ୍ଠ ସଦ୍ଭାବଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତ୍ୟୋଃ । ‘ବୁଦ୍ଧିଂ ତୁ ସାରଥ୍ୟଂ ବିଦି ମନଃ ପ୍ରଗହମେବ ଚ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ହୟନାହୁଃ’ (କଂ ୩-୩) ଇତ୍ୟାଦିଲିଙ୍ଗେଭ୍ୟଃ । ତଥୋରପି କସ୍ମିଂଶ୍ଚ ଦନ୍ତରାଳେ କ୍ରମେଣାତ୍ମା ପ୍ରଳୟାବୁପସଂଗ୍ରାହ୍ୟା, ସର୍ବସ୍ୟ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜଡ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଅପିତ୍ତର୍ବଣ ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରକରଣେ ଭୂତାନାମାନୁନିଷ୍ଠାନ୍ତରାଳେ କରଣାନ୍ୟନ୍ତୁ କ୍ରମ୍ୟନ୍ତେ । ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟତେ ପ୍ରାଣୋ ମନଃ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ଚ । ଖଂ ବାୟୁର୍ଜ୍ୟୋତିରାପଃ ପୃଥ୍ବୀ ବିଶ୍ୱସ୍ୟ ଧାରିଣୀ’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୧-୩) ଇତି ।

(ଖ) ତସ୍ମାତ୍ ପୂର୍ବୋକ୍ତୋତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଳୟକ୍ରମଭଜ୍ଞ ପ୍ରସଙ୍ଗୋ ଭୂତାନାମିତି ଚେତ୍ । ନ । ଅବିଶେଷାତ୍ । ଯଦି ତାବଦ୍ଭୌତିକାନି କରଣାନି ତତୋ ଭୂତୋତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଳୟାଭ୍ୟାମେବେଷାମୁତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଳୟୋ ଭବତ ଇତି ନୈତୟୋଃ କ୍ରମାନ୍ତରଂ ମୁଗ୍ୟମ୍ । ଭବତି ଚ ଭୌତିକତ୍ୱେ ଲିଙ୍ଗମ୍ କରଣାନାମ୍ । ‘ଅନୁମୟଂ ହି ସୋମ୍ୟ ନ ଆପୋମୟଃ ପ୍ରାଣସ୍ତେଜୋମୟୀ ବାକ୍’ (ଛା ୬-୫-୪) ଇତ୍ୟୋକ୍ତଂ ଜାତୀୟକମ୍ । ବ୍ୟପଦେଶୋଽପି କୃତିଦ୍ଭୂତାନାଂ କରଣାନାଞ୍ଚ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବ୍ରାଜକନ୍ୟାୟେନ ନେତବ୍ୟଃ ।



(ଗ) ଅଥ ବୃତ୍ତୋତିକାନି କରଣାନି ତଥାପି ଭୂତୋପ୍ପତ୍ତିକ୍ରମୋ ନ କରଣୈର୍ବିଶେଷ୍ୟତେ ପ୍ରଥମଂ କରଣାନ୍ୟୁପଦ୍ୟନ୍ତେ ଚରମଂ ଭୂତାନି ପ୍ରଥମଂ ବା ଭୂତାନ୍ୟୁପଦ୍ୟନ୍ତେ ଚରମଂ ବା କରଣାନାତି । ଆଥର୍ବଣେ ତୁ ସମାନ୍ୟାୟକ୍ରମମାତ୍ରଂ କରଣାନ୍ତାଂ ଭୂତାନାଞ୍ଚ । ନ ତତ୍ତ୍ୱୋପ୍ପତ୍ତିକ୍ରମ ଉଚ୍ୟତେ । ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି ପୃଥଗେବ ଭୂତକ୍ରମାତ୍ମକରଣକ୍ରମ-ଆତ୍ମାୟତେ ପ୍ରଜାପତିବାଂ ଇଦମଗ୍ର ଆସାତ୍ସ ଆତ୍ମାନ ମୈକ୍ଷତ ସ ମନୋଽସ୍ତଜତ ତନ୍ନନ ଏବାସାତ୍ତଦାତ୍ମାନମୈକ୍ଷତ ତଦ୍ବାଚମସ୍ତଜତ' ଇତ୍ୟାଦିନା । ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତି ଭୂତୋପ୍ପତ୍ତିକ୍ରମସ୍ୟ ଭଙ୍ଗଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରଳୟ ଯାହାକି ଅନୁଲୋମ ଓ ପ୍ରତିଲୋମ କ୍ରମରେ ରହୁଅଛି, ସେ ସବୁ କୁହାଯାଇଅଛି ଏବଂ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଓ ଆତ୍ମାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଳୟ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । 'ବୁଦ୍ଧିଂ ତୁ' (ବୁଦ୍ଧିକୁ ସାରଥ୍ ବୋଲି ଜାଣି, ମନକୁ ଲଗାମ ବୋଲି ଜାଣି, ବିବେକୀପୁରୁଷ ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ଅଶ୍ୱ କହନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଲିଙ୍ଗରୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ମନ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ସଦ୍ଭାବ ଶୁଦ୍ଧି ଓ ସ୍ୱତ୍ତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି । ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥକୁ ବ୍ରହ୍ମଜନ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ତାହାର କ୍ରମରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟର କାହା ମଧ୍ୟରେ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ଉଚିତ୍ । 'ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟତେ ପ୍ରାଣଃ' (ତାହାଠାରୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ମନ, ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଆକାଶ, ବାୟୁ, ତେଜ, ଜଳ ଏବଂ ସଂସାରକୁ ଧାରଣ କରିଥିବା ପୃଥିବୀ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ପ୍ରକାର ଆଥର୍ବଣରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରକରଣରେ ଭୂତ ଓ ଆତ୍ମାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକର ଅନୁକ୍ରମ ହୁଏ ।

(ଖ) ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଉତ୍ପତ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରଳୟ କ୍ରମର ଭଙ୍ଗ ହେବ ବୋଲି ଯଦି କହ, ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତାହା ଅବିଶେଷ ଅଟେ-ଯଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଭୌତିକ ଅଟନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଭୌତିକର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟରୁ ସେମାନଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଅନ୍ୟକ୍ରମର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । 'ଅନ୍ନମୟ ହି' (ହେ ସୋମ୍ୟ ! ମନ ଅନ୍ନମୟ, ପ୍ରାଣ ଜଳମୟ, ଏବଂ ବାଣୀ ତେଜୋମୟ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଭୌତିକତ୍ୱରେ ଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । କେଉଁଠି ଭୂତ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟପଦେଶ (ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗ) ବ୍ରାହ୍ମଣ-ପରିବ୍ରାଜକମ୍ୟାୟରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକର ଅଭୌତିକ ଅଟନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଭୂତର ଉତ୍ପତ୍ତି କ୍ରମ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଠାରୁ ପୃଥକ ହୁଏ ନାହିଁ- ପ୍ରଥମେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତାପରେ ଭୂତ । ଅଥବା ଭୂତ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଥମେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ତାପରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ । ଆଥର୍ବଣରେ କିନ୍ତୁ ଭୂତ ଓ କରଣର ପାଠକ୍ରମ ହୁଏ । ସେଠାରେ ଉତ୍ପତ୍ତିକ୍ରମ କୁହାଯାଇନାହିଁ । ଏହିପରି 'ପ୍ରଜାପତିର୍ବା ଇଦମଗ୍ର' (ଆରମ୍ଭରେ ଏହି ପ୍ରଜାପତି ଥିଲେ । ସେ ନିଜ ବିଷୟରେ



ଇକ୍ଷଣ କଲେ । ସେ ମନ ରଚନା କଲେ । ସେହି ମନହିଁ ଥିଲା । ସେ ନିଜ ବିଷୟରେ
ଇକ୍ଷଣ କଲେ । ସେ ବାଣୀ ରଚନା କଲେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟସ୍ଥଳରେ କରଣକ୍ରମ
ଭୂତକ୍ରମଠାରୁ ପୃଥକ୍ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଭୂତୋପଭିକ୍ରମ ଭଙ୍ଗ ନୁହେଁ ।

୧୦ ଚରାଚରବ୍ୟପାଶ୍ରୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୧୬

ଚରାଚରବ୍ୟପାଶ୍ରୟାଧିକରଣ - ୧୬

ଚରାଚରବ୍ୟପାଶ୍ରୟସ୍ତୁ ସ୍ୟାତ୍ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶୋ

ଭାକ୍ତସ୍ତଦ୍‌ଭାବଭାବିତ୍ବାତ୍ ॥ ୧୬ ॥

୧- ଚରାଚରବ୍ୟପାଶ୍ରୟସ୍ତୁ ସ୍ୟାଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶୋ ଭାବସ୍ତଦ୍‌ଭାବ

ଭାବିତ୍ବାତ୍ ॥ ୨-୩-୧୬ ॥

ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶୋ=ଜନ୍ମମରଣର ଯାହାକି ଲୌକିକବ୍ୟବହାର ଅଟେ; ଚରାଚର
ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟସ୍ତୁ=ସେ ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମ ଦେହ ବିଷୟକ ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ । ଭାବଃ=ଜୀବରେ ଗୋଟି
ଅଟେ । ତଦ୍‌ଭାବଭାବିତ୍ବାତ୍-କାରଣ-ଜନ୍ମମରଣର ବ୍ୟପଦେଶ ଦେହର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ନାଶର ଅନୁଭବ
ଓ ବ୍ୟତିରେକକୁ ଅନୁସରଣ କରେ । ଦେହର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ହେଲେ ଜାତକର୍ମାଦିର ବିଧାନ ହୁଏ ।
ତେଣୁ ଜୀବର ନିତ୍ୟତ୍ଵ-ପ୍ରତିପାଦକଶାସ୍ତ୍ରର କିଛି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଷ୍ଟୋ ଜୀବସ୍ୟାପ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିପ୍ରଳୟୌ, ଜାତୋ ଦେବଦତ୍ତୋ ମୃତୋ
ଦେବଦତ୍ତ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତା କାୟଲୌକିକବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ଜାତକର୍ମାଦିସଂସ୍କାର ବିଧାନାଂଜାତି
ସ୍ୟାତ୍ କସ୍ୟଚିଦ୍ ଭ୍ରାନ୍ତିଃ ତାମପନୁଦାମଃ । ନ ଜୀବସ୍ୟାପ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିପ୍ରଳୟୌ ସ୍ତଃ,
ଶାସ୍ତ୍ରଫଳସମ୍ବନ୍ଧୋପପତ୍ତେଃ । ଶରୀରାନୁବିନାଶିନି ହି ଜୀବେ ଶରୀରାନ୍ତରଗତେଷା-
ନିଷ୍ପ୍ରାପ୍ତିପରହାରାର୍ଥେ । ବିଧିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାବନର୍ଥକୌ ସ୍ୟାତାମ୍ । ଶୂନ୍ୟତେ ଚ ଜୀବପେତଂ
ବାବ କିଲେଦଂ ପ୍ରିୟତେ ନ ଜୀବୋ ପ୍ରିୟତେ' (ଛା ୬-୧୧-୩) ଇତି ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ଲୌକିକୋ ଜନ୍ମମରଣ ବ୍ୟପଦେଶୋ ଜୀବସ୍ୟ ଦର୍ଶିତଃ । ସତ୍ୟଂ
ଦର୍ଶିତଃ । ଭାବସ୍ତଦ୍‌ଭାବ ଜୀବସ୍ୟ ଜନ୍ମମରଣ ବ୍ୟପଦେଶଃ । କିମାଶ୍ରୟଃ ପୁନରୟଂ ମୁଖ୍ୟୋ
ଯଦପେକ୍ଷୟା ଭାବ ଇତି । ଉଚ୍ୟତେଚରାଚର ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟଃ । ସ୍ଥାବରଜଙ୍ଗମଶରୀରବିଷୟୌ
ଜନ୍ମମରଣଶବ୍ଦୌ । ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମାନି ହି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ ଚ ପ୍ରିୟତେ ଋତସ୍ତଦ୍‌ବିଷୟୌ
ଜନ୍ମମରଣଶବ୍ଦୌ ମୁଖ୍ୟୌ ସତ୍ତ୍ଵେ ତତ୍ତ୍ଵେ ଜୀବାମନୁସମ୍ବନ୍ଧେନିତ୍ୟତେ, ତଦ୍‌ଭାବଭାବିତ୍ବାତ୍ ।
ଶରୀରପ୍ରାଦୁର୍ଭାବତିରୋଭାବଯୋର୍ହି ସତ୍ତ୍ଵେଜନ୍ମମରଣଶବ୍ଦୌ ଭବତୋ ନାସତୋଃ ।



(ଗ) ନହି ଶରୀରସମ୍ବନ୍ଧାଦନ୍ୟତ୍ର ଜୀବ ଜାତୋ ମୃତୋ ବା କେନଚିଲ୍ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ‘ସବା ଅୟଂ ପୁରୁଷୋ ଜାୟମାନଃ ଶରୀରମତିସଂପଦ୍ୟମାନଃ ସ ଉତ୍କ୍ରାମନ୍ ପ୍ରିୟମାଣଃ’ (ବୃ ୪-୩-୮) ଇତି ଚ ଶରୀରସଂଯୋଗବିଯୋଗ ନିମିତ୍ତାବେଦ ଜନ୍ମମରଣଶବ୍ଦୋ ଦର୍ଶୟତି । ଜାତକର୍ମାଦିବିଧାନମପ ଦେହପ୍ରାଦୁର୍ଭାବାପେକ୍ଷମେବ ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । ଅଭାବାଜ୍ଞାବପ୍ରାଦୁର୍ଭାବସ୍ୟ । ଜୀବସ୍ୟ ପରସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଉତ୍ପତ୍ତିର୍ବିୟଦାଦାନାମିବାସ୍ତି ନାସ୍ତି ବେତ୍ୟତଦୁତ୍ତରେଣ ସୁତ୍ରେଣ ବକ୍ଷ୍ୟତି । ଦେହାଶ୍ରୟୋ ଡାବଜ୍ଞାବସ୍ୟ ସ୍ଥୂଳାବୃତ୍ତିପ୍ରକୟୋ ନ ସ୍ତ ଇତ୍ୟେତଦନେନ ସୁତ୍ରେଣାବୋଚତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟ ହୁଏ । କାରଣ ଦେବଦତ୍ତ ଜନ୍ମ ହୋଇ ମରିଗଲା-ଏହିପ୍ରକାର ଲୌକିକ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ଜାତକର୍ମ ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କାରର ବିଧାନ ହୁଏ । କାହାକୁ କିପ୍ରକାର ଭ୍ରମ ହେଉ ନା କାହିଁକି । ସେ ସବୁକୁ ଆମ୍ଭେ ନିବୃତ୍ତ କରୁଁ । ଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଶାସ୍ତ୍ରଫଳର ସମ୍ବନ୍ଧ ନୋଚେତ୍ ଉପପତ୍ତି ହେବ । ଶରୀରର ବିନାଶ ସହ ଜୀବର ମଧ୍ୟ ବିନାଶ ହେଉ । ଅନ୍ୟ ଶରୀରଗତ ଇଷ୍ଟପ୍ରାପ୍ତି ଓ ଅନିଷ୍ଟ ପରିହାର ପାଇଁ ବିଧି ଓ ନିଷେଧ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବେ । ‘ଜୀବାପ୍ୟେତଂ’ (ଜୀବରହିତ ଏହି ଶରୀର ମରେ, ଜୀବ ମରେ ନାହିଁ) ଏହି ହିଁ ଶୁଦ୍ଧି ଅଟେ ।

(ଖ) ପରବ୍ରହ୍ମ ଲୌକିକ ଜନ୍ମମରଣର ବ୍ୟପଦେଶ ଜୀବରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହାହିଁ ସତ୍ୟ । ଏହି ଜନ୍ମ ମରଣ ବ୍ୟପଦେଶ ଜୀବରେ ଗୌଣ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ପୁନର୍ବାର ଏହି ମୁଖ୍ୟବ୍ୟପଦେଶର ଆଶ୍ରୟ କିଏ, ଯାହାର କି ଅପେକ୍ଷାରେ ଏହା ଗୌଣ ହୁଏ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ‘ଚର’ (ଜଙ୍ଗମ) ଓ ସ୍ଥାବର ଶରୀରର ଆଶ୍ରିତ ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ । ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମ ଶରୀର ବିଷୟକ ଜନ୍ମ ମରଣ ଶବ୍ଦ ଅଟେ, କାରଣ-ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମ ଭୂତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ଓ ମରନ୍ତି । ତେଣୁ ସେଠାରେ ଜନ୍ମମରଣଶବ୍ଦ ମୁଖ୍ୟହୋଇ ରହିଥିବା ଜୀବାତ୍ମାରେ ଗୌଣ ଅଟନ୍ତି । କାରଣ-ତଦ୍ ଭାବ ଭାବୀ ଅଟେ । ଶରୀରର ଆବିର୍ଭାବ ଓ ତିରୋଭାବ ହୋଇ ଜନ୍ମ ମରଣଶବ୍ଦ ହୁଅନ୍ତି । ତାହା ନହେଲେ ଜନ୍ମ ମରଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧ ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟତ୍ର ‘ଜୀବ ଜାତହୋଇ ମରେ’ - ଏହା କିଏ ହେଲେ ଦେଖିନାହାନ୍ତି । ‘ସ ବା ଅୟଂ’ (ସେ ଏହି ପୁରୁଷ ଜନ୍ମ ନେବା ସମୟରେ ଶରୀରକୁ ଆତ୍ମଭାବରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସେ ଶରୀରରୁ ବାହାରି ମରା ହେଉଛି) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ଶରୀରର ସଂଯୋଗ ଓ ବିଯୋଗ ନିମିତ୍ତକ ଜନ୍ମମରଣଶବ୍ଦ ଦେଖାଏ । ଜାତକର୍ମାଦିର ବିଧାନ ଦେହର ଆବିର୍ଭାବକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । କାରଣ-ଜୀବର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଅଭାବ ଅଟେ । ଜୀବ ପରମାତ୍ମାରୁ ଆକାଶ ପରିଜନ୍ମ ହୁଏ କି ନୁହେଁ- ଏହା ଆମ୍ଭେ ଆଗ ସୂତ୍ରରେ କହିଛୁ । ଦେହାଶ୍ରୟସ୍ଥୂଳ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟ ଜୀବରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ସୂତ୍ରକାର ଏହି ସୂତ୍ରରେ କହିଛନ୍ତି ।



୧୧ ଆତ୍ମାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୨୭ ॥

ଆତ୍ମାଧିକରଣ - ୧୭

ନାତ୍ମାଽଶ୍ରୁତେର୍ନିତ୍ୟତ୍ବାଚ୍ଚ ତାଭ୍ୟଃ ॥ ୧୭ ॥

୧- ନାତ୍ମାଃଶ୍ରୁତେର୍ନିତ୍ୟତ୍ବାଚ୍ଚ ତାଭ୍ୟଃ ॥୨-୩-୧୭ ॥

ଆତ୍ମା-ଜୀବ, ନ-ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଶ୍ରୁତେଃ-କାରଣ-ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ନାହିଁ । ତାଭ୍ୟଃ-‘ସ ବାଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମା’ ଓ ‘ଅଜୋନିତ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତିରେ ଜୀବ ନିତ୍ୟରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅସ୍ତ୍ରାତ୍ମା ଜୀବାଖ୍ୟଃ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟ ପଞ୍ଚରାଧ୍ୟକ୍ଷ କର୍ମଫଳସମ୍ବନ୍ଧୀ । ସ କିଂ ବ୍ୟୋମାଦି ବଦୁତ୍ପଦ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମଣ ଆହୋସ୍ଥିତବ୍ରହ୍ମବଦେବ ନୋତ୍ପଦ୍ୟତେ ଇତି ଶ୍ରୁତିବିପ୍ରତିପତ୍ତେଃ ବିଷୟଃ । କାସ୍ତୁତିକୃତିଷ୍ଟଗ୍ନିବିଶ୍ଵଲିଙ୍ଗାଦିନିଦର୍ଶନେର୍ଦ୍ଦୀବାମ୍ନଃ ପରସ୍ମାଦ୍ବ୍ରହ୍ମଣଃ । ଉତ୍ପତ୍ତିରାମ୍ଭାୟତ୍ତେ । କାସ୍ତୁତିଶ୍ଚବିକୃତସୈବ ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣଃ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରବେଶେନ ଜୀବଭାବୋ ବିଜ୍ଞାୟତେ ନଭେତ୍ପତ୍ତିରାମ୍ଭାୟତେ ଇତି ।

(ଖ) ତତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବଦୁତ୍ପଦ୍ୟତେ ଜୀବ ଇତି । କୃତଃ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାନୁପରୋଧା-ଦେବ । ଏକସ୍ମିନ୍ବିଦିତେସର୍ବମିଦଂ ବିଦିତମ୍ । ଇତୀୟଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ସର୍ବସ୍ୟ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭବତ୍ତ୍ଵେ ସତି ନୋପରୁଧେତ । ତତ୍ତ୍ଵାନ୍ତରତ୍ତ୍ଵେ ତୁ ଜୀବସ୍ୟ ପ୍ରତିଜ୍ଞେୟମୁପରୁଧେତ । ନଭବିକୃତଃ ପରମାତ୍ମେବ ଜୀବ ଇତି ଶକ୍ୟତେ ବିଜ୍ଞାତୁଂ ଲକ୍ଷଣଭେଦାତ୍ । ଅପହତପାଶ୍ଵାଦ୍-ଦିଧର୍ମିକୋ ହି ପରମାତ୍ମା, ତଦ୍ବିପରୀତୋ ହି ଜୀବଃ । ବିଭାଗାର୍ଥସ୍ୟ ବିକାରତ୍ଵସିଦ୍ଧିଃ । ଯାବାନ୍ ହ୍ୟାକାଶାଦିଃ ପ୍ରବିଭକ୍ତଃ ସ ସର୍ବୋ ବିକାରସ୍ତସ୍ୟ ଙ୍କାଶାଦେରୁତ୍ ପରିଃ ସମଧୁଗତା । ଜୀବାତ୍ମାପି ପୁଣ୍ୟାପୁଣ୍ୟକର୍ମା ସୁଖଦୁଃଖ ଯୁକ୍ତପ୍ରତିଶରୀରଂ ପ୍ରବିଭକ୍ତ ଇତି । ତସ୍ୟାପି ପ୍ରପଞ୍ଚୋତ୍ ପତ୍ୟବସର ଉତ୍ପତ୍ତିର୍ବିଦୁମର୍ହତି ।

(ଗ) ଅପିତ ‘ଯଥାଃଶ୍ରୋଃ କ୍ଷୁଦ୍ରା ବିଶ୍ଵଲିଙ୍ଗା ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରତ୍ୟେବମେବାସ୍ମାଦାମ୍ନଃ ସର୍ବେପ୍ରାଣାଃ’ (ବୃ ୨-୧-୨୦) ଇତି ପ୍ରାଣାଦେଭୋଗ୍ୟଜାତସ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିଃ ଶିଷ୍ଟା ‘ସର୍ବ ଏବ ଆତ୍ମାନୋ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଇତି ଭୋକ୍ତୃଶାମାମ୍ନାଂ ପୃଥକସୃଷ୍ଟିଂ ଶାସ୍ତି । ଯଥା ସୁଦୀପ୍ରାତ୍ପାବକାଦ୍ ବିଶ୍ଵଲିଙ୍ଗାଃ ସହସ୍ରଶଃ ପ୍ରଭବତ୍ତେ ସ୍ଵରୂପାଃ । ତଥାଃକ୍ଷରାଦ୍ ଦ୍ଵିବିଧାଃ ସାମ୍ୟ ଭାବାଃ ପ୍ରଜାୟନ୍ତେ, ତତ୍ର ଚୈବାପିୟତି’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୧-୧) ଇତି ଚ ଜୀବାତ୍ମାନାମୁତ୍ପତ୍ତିପ୍ରଳୟାବୃତ୍ୟତେ । ସରୂପବଚନାତ୍ ଜୀବାତ୍ମାନୋ ହି ପରମାତ୍ମନା ସ୍ଵରୂପା ଭବନ୍ତି ଚୈତନ୍ୟଯୋଗାତ୍ । ନଚ କୃତିଦଶ୍ରବଣମନ୍ୟତ୍ର ଶ୍ରୁତଂ ବାରୟିତୁମର୍ହତି । ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଗତସ୍ୟା-ପ୍ୟବିରୁଦ୍ଧସ୍ୟାଧିକସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ସର୍ବତ୍ରୋପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟତ୍ଵାତ୍ । ପ୍ରବେଶଶ୍ରୁତିରପେକ୍ଷଂ ସତି



ବିକାରଭାବାପତ୍ତ୍ୟେବ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତବ୍ୟା, 'ତଦାତ୍ମାନଂ ସ୍ୱୟମକୁରୁତ' ଇତ୍ୟାଦିବତ୍ । ତସ୍ମାଦୁତ୍ପଦବ୍ୟତେ ଜୀବ ଇତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରୂପା ପଂଜରର ସ୍ୱାମୀ ଓ କର୍ମ ଫଳର ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଜୀବ କାମକ ଆତ୍ମା ଅଟେ । ସେହି ଆକାଶପରି ବ୍ରହ୍ମରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଅଥବା ବ୍ରହ୍ମ ପରି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ? ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ହେଲେ ସଂଶୟ ହୁଏ । କୌଣସି ଶ୍ରୁତିରେ ଅଗ୍ନି ବିଶ୍ୱଲିଙ୍ଗାଦିବୃକ୍ଷାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଜୀବାତ୍ମା-ପରଂବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କୌଣସି ଶ୍ରୁତିରେ ଅବିକୃତ ପରଂବ୍ରହ୍ମର କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଜୀବଭେଦରେ ଜଣାପଡ଼େ । ପରନ୍ତୁ ଉତ୍ପତ୍ତି କୁହାଯାଇନାହିଁ ।

(ଖ) ଏହିପରି ସଂଶୟ ହେବାରୁ ଜୀବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ଅବାଧ ହୁଏ । 'ଏକସ୍ମିନ୍ ବିଦିତେ' (ଜଣେ ଜଣା ପଡ଼ିଲେ ସମସ୍ତେ ଜଣାଯା'ନ୍ତି) ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା ବସ୍ତୁସମୂହ ବ୍ରହ୍ମଜନ୍ୟ ହେଲେ ବାଧୁତ ହେବେ ନାହିଁ । ଜୀବର ଅନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ହେଲେ ଏହିପ୍ରତିଜ୍ଞା ବାଧୁତ ହେବେ । ଅବିକୃତ ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଜୀବ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତାହା ଲକ୍ଷଣଭେଦ ଅଟେ । ପରମାତ୍ମା ପାପରହିତ, ଧର୍ମଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ଜୀବ ତାହାର ବିପରୀତ । କିନ୍ତୁ ବିଭାଗଦ୍ୱାରା ଜୀବରେ ବିକାରତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଯେଉଁ ଆକାଶାଦି ପ୍ରବିଭକ୍ତ ଅଟେ, ସେ ସବୁ ବିକାର ଅଟେ । ସେହି ଆକାଶାଦିର ଉତ୍ପତ୍ତି ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ଅଛି । ଏହିପ୍ରକାର ଜୀବାତ୍ମା ପୁଣ୍ୟପାପକର୍ମଯୁକ୍ତ, ସୁଖଦୁଃଖରେ ରହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶରୀରରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଉତ୍ପତ୍ତି ବେଳେ ତାହାର ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ 'ଯଥାଶ୍ରେଷ୍ଠ' (ଯେପରି ଅଗ୍ନିଦ୍ୱାରା ଛୋଟ ଛୋଟ ଅଗ୍ନିକଣା ବାହାରନ୍ତି, ସେପରି ଆତ୍ମାରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣ ବାହାରେ) ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରାଣାଦି ଭୋଗ୍ୟ ସମୁଦାୟର ସୃଷ୍ଟି କହି 'ସର୍ବ ଏବ' (ଏହି ସବୁ ଆତ୍ମାରୁ ବାହାରିଛନ୍ତି) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଭୋକ୍ତା ଜୀବାତ୍ମାର ପୃଥକ ସୃଷ୍ଟିକୁ ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ଯଥା ସୁଦାସ୍ତାତ, (ଯେପରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଦାପ୍ତ ଅଗ୍ନିରୁ ତାହା ସଦୃଶ ତାସହସ୍ର ଅଗ୍ନିକଣା ବାହାରେ, ହେ ସୋମ୍ୟ ! ସେହିପରି ଏହି ଅକ୍ଷରରୁ ଅନେକଭାବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ସେଠାରେ ଅନେକ ଭାବ ଲାନ ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଜୀବାତ୍ମାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରକୟ କୁହାଯାଇଛି । କାରଣ-ଶ୍ରୁତିରେ ସ୍ପରୁପବଚନ ଅଛି । ଜୀବାତ୍ମା ପରମାତ୍ମା ପରି ସମାନ । କାରଣ- ସେଠାରେ ଚୈତନ୍ୟ ଯୋଗ ହୋଇଛି । କେଉଁଠି ଅଶ୍ରବଣ ଅନ୍ୟର ଶ୍ରୁତିକୁ ବାରଣ କରେ ନାହିଁ, କାରଣ-ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିଗତ ଅବିରୁଦ୍ଧ ଅଧିକ ଅର୍ଥ ସର୍ବତ୍ର ଉପସଂହାର କରେ । ଏହା ହେବାରୁ 'ତଦାତ୍ମାନଂ ସ୍ୱୟମକୁରୁତ' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିପରି ପ୍ରବେଶ ରୂପ ଶ୍ରୁତିର ବିକାର ଭାବାପତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବୁଝା-ନାମା ଜୀବ ଉତ୍ପତ୍ୟତ ଇତି । କସ୍ତାତ୍ । ଅଶ୍ଵତେଃ । ନହ୍ୟସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିପ୍ରକରଣେ ଶ୍ରବଣମସ୍ତି ଭୂୟସ୍ ପ୍ରଦେଶେଷୁ । ନନ୍ କୃତିବଶ୍ରବଣମନ୍ୟତ୍ର ଶ୍ରୁତଂ ନ ବାରୟତାତ୍ମ୍ୟକ୍ତମ୍ । ସତ୍ୟମୁକ୍ତମ୍ । ଉତ୍ପତ୍ତିରେବ ଝସ୍ୟ ନ ସମ୍ଭବତାତି ବଦାମଃ । କସ୍ତାତ୍ । ନିତ୍ୟତ୍ଵାଜ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ତଶ୍ଚାଦଜଜ୍ଞାଦିତ୍ୟାୟ । ନିତ୍ୟତ୍ଵଂ ହ୍ୟସ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ଭେଦାବମନ୍ୟତେ ତଥାଜ୍ଞାନବିକାରିତ୍ଵମବିକୃତସୈବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜୀବାତ୍ମନା ବସ୍ତାନଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମା ତେତି । ନ ତୈବଂରୂପସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିରୂପପଦ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତାଃ କାଃ ଶ୍ରୁତୟଃ । ‘ନ ଜୀବୋ ମିୟତେ’ (ଛା ୬-୧୧-୩) ‘ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମାଃକରୋଽମରୋଽମୃତୋଽଭୟୋ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃ ୪-୪-୨୨) ‘ନ ଜାୟତେ ମିୟତେ ବା ବିପଶିତ୍’ (କଠ ୨-୧୮) ‘ଅଜୋଶାଶ୍ଵତୋଽୟଂ ପୁରାଣଃ’ (କଠ ୨-୧୮) ‘ତତ୍ତ୍ଵସ୍ତୃଷ୍ଟା ତଦେବାନୁପ୍ରାବିଶତ୍’ (ତୈ ୨-୬-୧), ‘ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନାନ୍ନପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣି’ (ଛା ୬-୩-୨), ‘ସ ଏଷ ଇଦ ପ୍ରବିଷ୍ଠ ଆ ନଶାଗ୍ରେଭ୍ୟଃ’ (ବୃ ୧-୪-୭) ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ (ଛା ୬-୮-୭), ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସି’ (ବୃହ ୧-୪-୧୦) ‘ଅୟମାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବାନୁଭୂଃ’ (ବୃ ୨-୫-୧୯) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟା ନିତ୍ୟତ୍ଵବାଦିନ୍ୟଃ ସତ୍ୟୋ ଜୀବସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିଂ ପ୍ରତିବଧୁତି ।

(ଗ) ନନ୍ ପ୍ରବିଭକ୍ତତ୍ଵାଦ୍ବିକାରୋ ବିକାରତ୍ଵାତ୍ତେପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅତ୍ରୋତ୍ପତ୍ତେ ନାସ୍ୟ ପ୍ରବିଭାଗଃ ସୁତୋଽସ୍ତି । ‘ଏକୋ ଦେବଃ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଗୁଚ୍ଛିଃ’ । ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା’ (ଶ୍ଵେ ୬-୧୧) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟୁପାଧିନିମିତ୍ତଂ ଝସ୍ୟ ପ୍ରବିଭାଗ ପ୍ରତିଭାନମାକାଶସ୍ୟେକ ଘଟାଦିସଂବନ୍ଧନିମିତ୍ତମ୍ । ତଥାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍- ‘ସ ବା ଅୟମାତ୍ମାବ୍ରହ୍ମ ବିଜ୍ଞାନମୟୋ ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣମୟଶ୍ଚତୁର୍ଥୟଃ ଶ୍ଵେତ୍ରମୟଃ’ (ବୃ ୪-୪-୫) ଇତ୍ୟେବମାଦି ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବାବିକୃତସ୍ୟ ସତୋଽପ୍ୟେକସ୍ୟାନେକବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିମୟତ୍ଵଂ ଦର୍ଶୟତି । ତନ୍ମୟତ୍ଵଂ ଝସ୍ୟ ବିବିକ୍ତସ୍ଵରୂପାନଭିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟା ତଦୁପରକ୍ତସ୍ଵରୂପତ୍ଵଂ ତଦପତ୍ୟ ଏବୋପାଧିସମ୍ଭାନ୍ନେତବ୍ୟମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେ କହୁ- ଜୀବ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କିପରି ? କାରଣ-ସେହି ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରକରଣରେ କିଛି ଶ୍ରୁତି ନାହିଁ । କେତେକସ୍ଥଳରେ ଅଶ୍ରବଣ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିକୁ ବାରଣ କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ଠିକ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେ କହୁ ଯେ- ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କିପରି ? ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ତାହାର ନିତ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ଅଜ୍ଞାଦିଧର୍ମଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ତାହା ଅବଗତ ହୁଏ । ତାହାର ନିତ୍ୟତ୍ଵ ତଥା ଅଜ୍ଞତ୍ଵ, ଅବକାରିତ୍ଵ ଏବଂ ଅବିକୃତ ବ୍ରହ୍ମର ଜୀବରୂପରେ ଓ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଅବତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହିପରି ରୂପଯୁକ୍ତ ଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତି ଠିକ ନୁହେଁ ।



(ଖ) ସେଗୁଡ଼ିକ କେଉଁ ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି ? ‘ନ ଜାବୋ ମିୟତେ (ଜୀବ ମରେ ନାହିଁ), ‘ସ ବା ଏଷି’ (ସେ ଏହି ମହାନ ଅକ ଆତ୍ମା ଅଟେ, ଅଜର, ଅମର, ଅମୃତ ଏବଂ ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ), ‘ନ ଜାୟତେ’ (ବିଦ୍ବାନ୍ ଜନ୍ମେ ବା ମରେ ନାହିଁ), ‘ଅଜୋ (ସେ ଜନ୍ମ ରହିତ, ନିତ୍ୟ, ଶାଶ୍ୱତ, ଓ ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ), ‘ତତସ୍ତସ୍ତ୍ୱ’ (ସେ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ସେଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରେ), ‘ଅନେନ’ (ସେ ଜୀବ ରୂପରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ନାମ ଓ ରୂପକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବି), ‘ସ ଏଷ ଇହ’ (ସେ ଏହି ସେଠାରେ ନିଶାଗ୍ରପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବେଶ କରେ), ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ (ସେ ତୁମେ ଅଟ), ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମି’ (ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ), ‘ଅୟମାତ୍ମା’ (ଏହି ଆତ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କର ଅନୁଭବ ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଜୀବର ନିତ୍ୟତ୍ୱ-ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଜୀବର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ନିଷେଧ କରେ ।

(ଗ) ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି- ତାହାର ବିଭାଗ ସ୍ୱତଃ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଏକୋ ଦେବଃ’ (ଜଣେ ଦେବତା ସମସ୍ତ ଭୂତରେ ଗୁହ୍ମ । ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ଏବଂ ଭୂତର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଅଟନ୍ତି) ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୁତି କହେ । ଯେପରି ଆକାଶର ବିଭାଗ ଘଟାଦିସମ୍ବନ୍ଧ ନିମିତ୍ତକରୂପରେ ରହେ, ସେପରି ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ନିମିତ୍ତଦ୍ୱାରା ଜୀବରେ ପ୍ରବିଭାଗ ପ୍ରତିଭାସ ହୁଏ । ଯେପରି ‘ସ ବା ଅୟମାତ୍ମା’ (ସେ ଏହି ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ସେ ବିଜ୍ଞାନମୟ, ମନୋମୟ, ପ୍ରାଣମୟ, ଚକ୍ଷୁର୍ଯ୍ୟମ୍ ଓ ଶ୍ରୋତ୍ରମୟ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଅବିକୃତ ଏକ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମର ଅନେକ ବୁଦ୍ଧିମୟତ୍ୱକୁ ଦେଖାଏ । ସ୍ୱାପରତନ୍ତ୍ର କାମା ପୁରୁଷକୁ ଯେପରି ସ୍ୱାମୟକାମାସକ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ସେହିପରି ବିବିକ୍ତସ୍ୱରୂପର ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତଦ୍ୱାରା ସେହିବୁଦ୍ଧିରୁ ଉପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱରୂପେ ଅର୍ଥାତ୍ ତାଦାତ୍ମ୍ୟମୟତ୍ୱ ତାହାର ତନ୍ମୟମତ୍ୱ ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପି କୃତିଦସ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିପ୍ରଳୟଶ୍ରବଣଂ ତଦପ୍ୟତ ଏବୋପାଧିସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ନେତବ୍ୟମ୍ । ଉପାଧୁତ୍ପତ୍ତିତ୍ୟସ୍ୟୋତପତିପ୍ରଳୟେନ ଚ ପ୍ରଳୟ ଇତି । ତଥାତ ଦର୍ଶୟତି ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନ ଏବିତେଭ୍ୟଃଭୂତେଭ୍ୟଃ ସମୁତଥାୟ ତାନେ୍ୟବାନ୍ କିନଶ୍ୟତି ନ ପ୍ରେତ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାଃସ୍ତ୍ରି’ (ବୃ ୪-୫-୧୩) ଇତି । ତଥୋପାଧିପ୍ରଳୟ ଏବାୟଂ ନାମ୍ବିଲୟ ଇତ୍ୟେତଦପ୍ୟତ୍ତ୍ୱେବ ‘ମା ଭଗବାନ୍ ମୋହାନ୍ତମାପାପଦନ୍ ବା ଅହମିମଂ ବିଜନାମି ନ ପ୍ରେତ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାଃସ୍ତ୍ରି’ (ବୃ ୪-୫-୧୩) ଇତି ପ୍ରଶ୍ନପୂର୍ବକଂ ପ୍ରତିପାଦୟତି - ‘ନ ବା ଅରେଃହଂ ମୋହଂ ବ୍ରବୀମ୍ୟବିନାଶା ବା ଅରେଃୟମାତ୍ମାଃନୁଚ୍ଛି ତତିଧର୍ମା ମାତ୍ରାଃସଂସର୍ଗସ୍ତସ୍ୟ ଭବତି’ (ବୃ ୪-୫-୧୪) ଇତି । ପ୍ରତିଜ୍ଞାନୁପରୋଧୋଽପ୍ୟ ବିକୃତସୈବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜୀବାତ୍ମାବତ୍ତ୍ୱପରମାତ୍ ।

(ଙ) ଲକ୍ଷଣଭେଦୋଽପ୍ୟନୟୋରୁପାଧିନିମିତ୍ତତ୍ୱ ଏବ । ‘ଅତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଂ ବିମୋକ୍ଷାୟେବ ବୁଦ୍ଧି’ (ବୃ ୪-୩-୧୫ ଇତି ଚ ପ୍ରକୃତସୈବ ବିଜ୍ଞାନମୟସ୍ୟାତ୍ମନଃ ସର୍ବସଂସାର-ଧର୍ମପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନେନ ପରମାତ୍ମାବପ୍ରତିପାଦନାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନୈବାମୋତପଦ୍ୟତେ ପ୍ରବିଳାୟତେ ଚେତି ।



(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯାହା ଯେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଏହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟର ଶ୍ରବଣ କରେ, ସେହି ଏହି ଉପାଧିର ସ୍ଵରୂପସମ୍ବନ୍ଧକୁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଉପାଧିର ଉତ୍ପତ୍ତିଦ୍ଵାରା ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ତାହାର ପ୍ରଳୟରୁ ପ୍ରଳୟ ଜାତହୁଏ । ଯେପରି ‘ପ୍ରଜ୍ଞାନନ୍ଦନ’ (ଭୂତଦ୍ଵାରା ଏହିପ୍ରଜ୍ଞାନନ୍ଦନ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ଏହିଭୂତଗୁଡ଼ିକୁ ବିନାଶ କରି ତାହା ସହିତ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ମରଣାନନ୍ତର ସଂଜ୍ଞାମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଏ । ଏପରି ଉପାଧିର ପ୍ରଳୟ ଏପରି ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମାର ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ‘ଅତ୍ରେବ ମା’ (ହେ ଭଗବାନ ଏହା ମୋତେ ମୋହକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କଲା । ମୁଁ ଏହାକୁ ବିଶେଷରୂପରେ ଜାଣି ନାହିଁ କି ମରଣାନନ୍ତର ସଂଜ୍ଞା ନୁହେଁ) ଏହିପରି ପ୍ରଶ୍ନ ପୂର୍ବକ ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି । ‘ନ ବାଃରେହଂ’ (ଯାଜ୍ଞବଲ୍ଲକ୍ୟ ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ମୁଁ ମୋହ ବିଷୟରେ କହୁନାହିଁ । ଅରୀ । ଏହି ଆତ୍ମା ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ଅବିନାଶୀ ଅଟେ । କୌଣସି ବିଷୟର ସହ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ) ଏହିପ୍ରକାର ଅବିକୃତବ୍ରହ୍ମର ଜୀବ ଭାବ ସ୍ଵାକାର କଲେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ଅବାଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଲକ୍ଷଣ ଭେଦ ଉପାଧିନିମିତ୍ତକ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ଅତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵଂ’ (ତାହାର ଆଗରେ ବିମୋକ୍ଷ ପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦିଅ) ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ବିଜ୍ଞାନମୟ ଆତ୍ମାର ସବୁଧର୍ମର ନିରାକରଣ ପାଇଁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ପ୍ରତି ପାଦିତ କରେ । ତେଣୁ ଆତ୍ମା ଉତ୍ପତ୍ତ ନୁହେଁ, ଏବଂ ପ୍ରବିଲୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

୧୨ ଜ୍ଞାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୨୮

ଜ୍ଞାଧିକରଣ - ୧୨

ज्ञोऽत एव ॥ ୧୮ ॥

୧- ଜ୍ଞୋଽତ ଏବ ॥୨-୩-୧୮ ॥

ଜୀବ, ଜ୍ଞ=ସ୍ଵୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ଵରୂପ ଅଟେ । ଅତଏବ=କାରଣ-ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ କିଂ କଣଭୁଜାନାମିବାଗଭୁକଚୈତନ୍ୟଃ ସ୍ଵତୋଽଚେତନ ଆହୋସ୍ଥିତ୍‌ସଂଖ୍ୟାନାମିବ ନିତ୍ୟଚୈତନ୍ୟସ୍ଵରୂପ ଏବେତି ବାଦିବିପ୍ରତିପତ୍ତେଃ ସଂଶୟଃ । କିଂ ତାବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ଆଗଭୁକମାନୁନର୍ଷ୍ଟେତନ୍ୟମାନୁନଃ ସଂଯୋଗଜମଗ୍ନି ଘଟସଂଯୋଗଜ-ରୋହିତାଦିଗୁଣବଦିତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ନିତ୍ୟଚୈତନ୍ୟତ୍ଵେ ହି ସ୍ଵପ୍ନମୂର୍ଚ୍ଛାବିନିଶ୍ଚୟନାମି ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୟାତ୍ । ତେ ପୃଷ୍ଠଃ ସନ୍ତୋ ନ କିଞ୍ଚିଦ୍‌ବୟମଚେତନାୟାମହାତି ଜଞ୍ଜୟତି ସ୍ଵପ୍ନାୟ ଚୈତନ୍ୟମାନ ଦୃଶ୍ୟତେ । ଅତଃ କାଦାଚିତ୍‌କଚୈତନ୍ୟଦ୍ଵାବାଗଭୁକ ଚୈତନ୍ୟ ଆତ୍ମେତି ।



(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେତିଧାର୍ଯ୍ୟତେ-ଜ୍ଞୋ ନିତ୍ୟଚୈତନ୍ୟୋଽୟମାମ୍ନାତ ଏବ, ଯସ୍ମାଦେବ ନୋପ୍ୟତେ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମାବିକୃତମୁପାଧିସଂପର୍କାଜ୍ଞାବ ଭାବେନାବତିଷ୍ଠତେ । ପରସ୍ୟ ହି ବ୍ରହ୍ମଣଶ୍ଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପତ୍ୱମାମ୍ନାତମ୍-‘ବିଜ୍ଞାନମାନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃ ୩-୯-୨୮) ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ତୈ ୨-୧-୧), ‘ଅନନ୍ତରୋଽବାହ୍ୟଃ କୃଷ୍ଣଃ ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନ ଏବ’ (ବୃ ୪-୫-୧୩), ଇତ୍ୟାଦିଷୁ ଶୁଚିଷୁ । ତଦେବ ଚେତ୍ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଜୀବସ୍ତସ୍ମାଜ୍ଜୀବସ୍ୟାପି ନିତ୍ୟଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପତ୍ୱ-ମଗ୍ନୌପାସ୍ତ୍ରପ୍ରକାଶବଦିତି ଗମ୍ୟତେ । ବିଜ୍ଞାନମପ୍ରକ୍ରିୟାୟାଂ ଚ ଶୁଚତୟୋ ଭବନ୍ତି-‘ଅସୁପ୍ତଃ ସୁପ୍ତାନଭିରକଶୀତି’ (ବୃ ୪-୩-୧୧), ‘ଅତ୍ରାୟଂ ପୁରୁଷଃ ସ୍ୱୟଂଜ୍ୟୋତିର୍ଭବତି’ (ବୃ ୪-୩-୯), ‘ନହି ବିଜ୍ଞାତୁର୍ବିଜ୍ଞାତେଃ ବିପରିଲୋପୋ ବିଦ୍ୟତେ’ (ବୃ ୪-୩-୩୦) ଇତ୍ୟେବଂରୂପାଃ । ‘ଅଥ ଯୋ ବେଦେଦଂ ଜିଗ୍ରାଶୀତି ସ ଆମ୍ନା’ (ଛା ୬-୧୨-୪) ଇତି ଚ ସର୍ବେଃ କରଣଦ୍ୱାରୈରିଦଂ ବେଦେଦଂ ବେଦେତି ବିଜ୍ଞାନେନାନୁସନ୍ଧାନାତ୍ତଦ୍ୱରୂପତ୍ୱସିଦ୍ଧିଃ ।

(ଗ) ନିତ୍ୟସ୍ୱରୂପଚୈତନ୍ୟତେ ଦ୍ୱାଶାଦ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟମିତି ଚେତାନ । ଗନ୍ଧାଦିବିଷୟ-ବିଶେଷପରିଚ୍ଛେଦାର୍ଥତ୍ୱାତ୍ । ତଥାହି ଦର୍ଶୟତି - ‘ଗନ୍ଧାୟ ଦ୍ୱାଶମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି । ଯତରୁ ସୁପ୍ରାଦୟୋ ନ ଚେତୟନ୍ତ ଇତି ତସ୍ୟ ଶୁଚୈବ ପରିହାରୋଽଭିହିତଃ । ସୁଷୁପ୍ତଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ‘ଯଦ୍ୱେ ତନ୍ନ ପଶ୍ୟନ୍ୱେ ତନ୍ନ ପଶ୍ୟତି-ନହି ଦୁଷ୍ପୂର୍ବୁଷେର୍ବପରିଲୋଗୋ ବିଦ୍ୟତେ’ବିନାଶିତ୍ୱାନ୍ ତୁ ତଦ୍ୱଦିତାୟ ମସ୍ତି ତତୋଽନ୍ୟଦ୍ୱିଭକ୍ତଂ ଯତ୍ ପଶ୍ୟେତ୍’ (ବୃ ୪-୩-୨୩) ଇତ୍ୟାଦିନା ।

(ଘ) ଏତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି- ବିଷୟାଭାବାଦିୟ ମଚେତୟମାନତା ନ ଚୈତନ୍ୟାଭାବାଦିତି । ଯଥା ବିୟଦାଶ୍ରୟସ୍ୟ ପ୍ରକାଶସ୍ୟ ପ୍ରକାଶ୍ୟାଭାବାଦନବିବ୍ୟକ୍ତିର୍ନି ସ୍ୱରୂପଭାବାତ୍ତଦ୍ୱବତ୍ । ବୈଶେଷିକାଦିତର୍କ୍ଷ ଶୁଚିବିରୋଧ ଆଭାସୀଭବତି । ତସ୍ମାନ୍ନି ତ୍ୟଚୈତନ୍ୟସ୍ୱରୂପଃ ଏବାମୈତି ନିର୍ଣ୍ଣୟଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ସେହି ଜୀବାତ୍ମା କଣାଦମତ ପରି ଆଗନ୍ତୁକ ଚୈତନ୍ୟ ହୋଇ ସ୍ୱତଃ ଅଚେତନ ହୁଏ । ଅଥବା ସାଂଖ୍ୟ ମତରେ ନିତ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ କି ? ଏହିପ୍ରକାର ବାଦାମାନଙ୍କର ବିପ୍ରତିପତ୍ତିରୁ ସଂଶୟ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ କଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ଅଗ୍ନି ଓ ଘଟର ସଂଯୋଗଦ୍ୱାରା ଘଟରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ରକ୍ତାଦିଗୁଣପରି ଜୀବାତ୍ମାରେ ଆତ୍ମା ଓ ମନର ସଂଯୋଗକୁ ଜନ୍ୟ ଆଗନ୍ତୁକ ଚୈତନ୍ୟ ଅଟେ । ଏହା ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଚୈତନ୍ୟ ନିତ୍ୟ ହେଲେ ସୁପ୍ତ, ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ଓ ଗ୍ରହାବିଷ୍ଟ ନିଜେ ନିଜେ ଚୈତନ୍ୟ ହୋଇଯିବେ । ପରନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କୁ ପଚାରିବାରୁ ‘ଆମ୍ଭେମାନେ କିଛି ଜାଣିନାହିଁ ବୋଲି ସେମାନେ କହନ୍ତି



ଏବଂ ସେମାନେ ସ୍ଵପ୍ନ ହେଲେ ଚୈତନ୍ୟ ସହ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ତେଣୁ ବେଳେବେଳେ ଚୈତନ୍ୟ ହେଲେ ଜୀବାତ୍ମା ଆଗନ୍ତୁକ ଚୈତନ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ଏହାପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଏହି ଆତ୍ମା ଜ୍ଞ ଅର୍ଥାତ୍ ନିତ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟରୂପ ଅଟେ । ତେଣୁ ସେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ଓ ଅବିକୃତ ପରବ୍ରହ୍ମ ଉପାଧିସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଜୀବଭାବଦ୍ଵାରା ଅବସ୍ଥାନ କରେ । କାରଣ- ‘ବିଜ୍ଞାନମାନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଆନନ୍ଦସ୍ଵରୂପ ଅଟେ), ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ‘ଅନନ୍ତରୋ’ (ଅନ୍ତରହିତ, ବାହ୍ୟରହିତ, କୃଷ୍ଣ ବିଜ୍ଞାନେ କରମ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପରବ୍ରହ୍ମର ଚୈତନ୍ୟସ୍ଵରୂପ କୁହାଯାଇଅଛି । ଯଦି ଏହି ପରବ୍ରହ୍ମ ଜୀବ ଅଟେ, ତେବେ ଏହାଠାରୁ ଅଗ୍ନିର ଉଷ୍ମତା ଓ ପ୍ରକାଶପରି ଜୀବର ନିତ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ଵରୂପ ଜଣାପଡ଼େ । ‘ଅସୁପ୍ତଃ ସୁପ୍ତାନାମ୍’ (ସ୍ଵୟଂ ନ ଶୋଇ ସୁପ୍ତସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ) ‘ଅତ୍ରାୟଂ’ (ସୁପ୍ତାବସ୍ଥାରେ ଏହି ପୁରୁଷ ସ୍ଵୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ଵରୂପ ହୁଏ), ‘ନହି ବିଜ୍ଞାତୃଃ’ (ବିଜ୍ଞାତାର ବିଜ୍ଞାନଶକ୍ତି କଦାପି ଲୋପ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହି ପ୍ରକାରର ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ବିଜ୍ଞାନମୟପ୍ରକରଣରେ ଅଛି । ‘ଅଥ ଯୋ ବେଦେଦଂ’ (ଯାହା ଏହାକୁ ଅନୁଭବ କରେ ଯେ- ମୁଁ ଶୁଦ୍ଧିବି, ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ତାହା ଜଣାପଡ଼େ । ତାହାକୁ ଜାଣେ- ଏହି ପ୍ରକାର ବିଜ୍ଞାନ ସହିତ ଅନୁସନ୍ଧାନ ହେଲେ ଜ୍ଞାନରୂପଦ୍ଵ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଗ) ନିତ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟସ୍ଵରୂପ ହେଲେ ଗ୍ରାଣ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟର୍ଥ ହେବେ ବୋଲି ଯଦି କୁହ, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେମାନେ ଗନ୍ଧାଦିବିଷୟ ବିଶେଷାକାର ବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଅଛି । ସେହିପରି ‘ଗନ୍ଧାୟ ଗ୍ରାଣମ୍’ (ଗନ୍ଧବିଷୟକ ଅନ୍ତଃକରଣବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ତ ଗ୍ରାଣ ଅଛି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି । ସୁପ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଜାଣି ନାହିଁ- ଏହା ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସେହି ସୁପ୍ତର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ଯଦ୍‌ବୈ ତନ୍ମ ପଶ୍ୟତି’ (ସୁପ୍ତାବସ୍ଥାରେ ସେ ଯାହା ଦେଖି ନାହିଁ, ସେ ନିଜେ ଦେଖାହୋଇ ଦେଖିହୁଏ ନାହିଁ । ଦ୍ରଷ୍ଟାର ଦୃଷ୍ଟି କଦାପି ଲୋପ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସେ ଅବିନାଶୀ । ସେତେବେଳେ ତାହାଠାରୁ ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତି ଦ୍ଵିତୀୟ କେହି ନାହିଁ, ଯେପରିକି ସେ ଦେଖେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି ।

(ଘ) ଏଠାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଯେ- ବିଷୟର ଅଭାବରୁ ଏହି ଚୈତନ୍ୟର ଅଭାବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟ ଅଭାବରୁ ନୁହେଁ । ଯେପରି ଆକାଶ ଆଶ୍ରୟ ପ୍ରକାଶର ପ୍ରାକାଶ୍ୟର ଅଭାବରୁ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ, ସ୍ଵରୂପର ଅଭାବରୁ ନୁହେଁ । ବୈଶେଷିକ ପ୍ରଭୃତିର ତର୍କ ଶ୍ରୁତି ବିରୋଧ ହେଲେ ଅଭାବ ହୁଏ । ତେଣୁ ଆମେ ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରୁ ଯେ- ନିତ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ଵରୂପ ହିଁ ଆତ୍ମା ।



୧୩ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିଗତ୍ୟଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ୧୬ - ୩୨

ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିଗତ୍ୟଧିକରଣ - ୧୩

ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିଗତ୍ୟଗତୀନାମ୍ ॥ ୧୩ ॥

୧- ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିଗତ୍ୟଗତୀନାମ୍ ॥ ୨-୩-୧୯ ॥

‘ଅସ୍ମାତ୍ ଶରୀରାଦୁତ୍କ୍ରାନ୍ତି’ ‘ତନ୍ମୁ ମସମେବ ସର୍ବେ ଗଚ୍ଛନ୍ତି’, ‘ତସ୍ମାଲ୍ଲୋକାତ୍ ପୁନରେତି’ ଏହିପ୍ରକାର ଉତ୍କ୍ରମଣ, ଗତି ଓ ଆଗତିର ଶ୍ରବଣରୁ ଜୀବ ଅଣୁ ଅଟେ । ତେଣୁ ଜୀବର ସର୍ବବ୍ୟାପକତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦକ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଶ୍ରୁତିର ‘ଏଷୋଃଶୂରାୟା’ ଏହିଶ୍ରୁତି ସହ ବିରୋଧ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଦାଦୀନ୍ତୁଁ କିଂ ପରିମାଣୋ ଜୀବ ଇତି ଚିନ୍ତ୍ୟତେ । କିମଣୁପରିମାଣ ଉତ ମଧ୍ୟମପରିମାଣ ଆହୋସ୍ୱିନ୍ମହାପରିମାଣ ଇତି । ନନ୍ତୁ ତ ନାମୋପଦ୍ୟତେ ନିତ୍ୟଚୈତନ୍ୟସ୍ୱାୟମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅତଶ୍ଚ ପର ଏବାୟା ଜୀବ ଇତ୍ୟାପତତି । ପରସ୍ୟ ଋତୁନୋଽନନ୍ତତ୍ୱମାୟାତଂ, ତତ୍ତ୍ୱ କୃତୋ ଜୀବସ୍ୟ ପରିମାଣଚିନ୍ତାବତାର ଇତି । ଉତ୍ୟତେସତ୍ୟମେତତ୍ । ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିଗତ୍ୟାଗତି ଶ୍ରବଣାନି ତୁ ଜୀବସ୍ୟ ପରିଚ୍ଛେଦଂ ପ୍ରାପୟତି । ସ୍ୱତୀକେନ ଋଷ୍ୟ କୃତିବଶୁ ପରିମାଣତ୍ୱମାୟାତେ । ତସ୍ୟ ସର୍ବସ୍ୟାନାକୁଲତ୍ୱୋପପଦା-ବନାୟାମାୟମାରମ୍ଭଃ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବଦୁତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଗତ୍ୟାଗତୀନାଂ ଶ୍ରବଣାତ୍ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନୋଽଣୁପରିମାଣୋ ଜୀବ ଇତି । ଉତ୍ କ୍ରାନ୍ତିସ୍ଥାବତ୍-‘ସ ଯଦାସ୍ମାଲ୍ଲୋକାଦୁତ୍କ୍ରାନ୍ତି ସହୈବୈତେଃ ସର୍ବେରୁତ୍କ୍ରାନ୍ତି’ (କୌଷୀ ୩-୩) ଇତି । ଗତିରପି ‘ଯେ ବୈ କେ ଋସ୍ମାଲ୍ଲୋକାତ୍ ପ୍ରୟତି ତନ୍ମୁମସମେବ ତେ ସର୍ବେ ଗଚ୍ଛନ୍ତି (କୌଷୀ ୧-୨) ଇତି । ଆଗତିରପି ‘ତସ୍ମାଲ୍ଲୋକାତ୍ ପୁନରେକ୍ୟସ୍ତୈ ଲୋକାୟ କର୍ମଣୋ’ (ବୃ ୪-୪-୬) ଇତି । ଆସାମୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିଗତ୍ୟାଗତୀନାଂ ଶ୍ରବଣାତ୍ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନାସ୍ଥାବଜୀବ ଇତି ପାପ୍ତୋତି । ନହି ବିଭୋଷ୍ଟଲନମ୍ବବକ୍ଷତ ଇତି । ସତି ତ ପରିଚ୍ଛେଦେ ଶରୀରପରିମାଣତ୍ୱସ୍ୟାହିତ ପରୀକ୍ଷାୟାଂ ନିରସ୍ତତ୍ତ୍ୱାବଶୁରାମ୍ଭେତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାଂତର-(କ) ଜୀବ କଣ ପରିମାଣଶୀଳ ? ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ବିଚାର କରାଯାଉଅଛି- କଣ ଜୀବ ଅଣୁଦ୍ୱାରା ପରିମାଣଶୀଳ, କି ମଧ୍ୟମ ଧରଣର ପରିମାଣଶୀଳ ? ଅଥବା ମହାନ ପରିମାଣଶୀଳ ? ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ କୁହାଯାଉଅଛି ଯେ- ଏହି ଆୟା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଆୟା ନିତ୍ୟଚୈତନ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ଜୀବ ପରମାୟା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ପରମାୟା ଅନନ୍ତ ଅଟେ - ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ପୁଣି ଜୀବର ପରିମାଣ ବିଷୟକ ବିଚାର କିପରି ଅବତରଣ କରେ ? କୁହାଯାଇଛି - ଏହା



ଠିକ୍ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି, ଗତି, ଅଗତିର ଶ୍ରବଣ ଜୀବର ପରିଚିନ୍ନତ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଏ । କେତେକସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରୁତି ସ୍ଵଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ଏହାକୁ ଅଶ୍ରୁ ପରିମାଣ କହେ । ଏହି ସବୁ ଅନାକୁଳତ୍ଵ ବା ଅବାଧତ୍ଵ ଉପପାଦନ କରିବାପାଇଁ ଏହା ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ଜୀବ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓ ଅଶ୍ରୁ ପରିମାଣ ଅଟେ । କାରଣ- ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି, ଗତି, ଅଗତି ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତି କହେ । ଯଥା- ‘ସଃ ଯଦାସ୍ମାତ୍’ (ସେ ଯେତେବେଳେ ମରଣ ସମୟରେ ଏହି ଶରୀରଠାରୁ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ସହ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ) - ଏହା ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି । ‘ଯେ ବୈ କେ’ (ଯିଏ ଏହି ଲୋକରୁ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି, ସେ ସବୁ ତତ୍ତ୍ଵ ଲୋକକୁ ଯା’ନ୍ତି) - ଏହି ଶ୍ରୁତି ଗତିବିଷୟକ । ‘ତସ୍ମାଲ୍ଲୋକାତ୍’ (ସେହିଲୋକଠାରୁ ପୁଣି ଏହା କର୍ମଲୋକକୁ ଯାଏ)- ଏହା ଆଗତିବିଷୟକଶ୍ରୁତି । ଏହି ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି, ଗତି ଏବଂ ଅଗତି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ ଜୀବ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଟେ- ଏହାହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ- ବିଭୁର ଗତି ନ ହୋଇ ପାରେ । ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଶରୀର ପରିମାଣର ଅର୍ହତ ମତକୁ ପରୀକ୍ଷା ଦ୍ଵାରା ନିରାକରଣ କରି ଆତ୍ମା ଅଶ୍ରୁ ହୁଏ - ଏହାହିଁ ଜଣାଯାଏ ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ ୨୦ ॥

୧- ସ୍ଵାତ୍ମନା ଚୋତ୍ତରୟୋଃ ॥ ୨-୩-୨୦ ॥

ଉତ୍ତରୟୋଃ-ଉତ୍କ୍ରମଣପରେ ଗମନ ଓ ଆଗମନର (ସ୍ଵାତ୍ମନା) ସ୍ଵାତ୍ମକର୍ତ୍ତାର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ଆତ୍ମାର ଅଶ୍ରୁତ୍ଵ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିଃ କଦାଚିଦ୍ବଚନତୋଽପି ଗ୍ରାମ୍ୟସ୍ଵାମ୍ୟନିବୃତ୍ତିବ-
ଦେହସ୍ଵାମ୍ୟନିବୃତ୍ତ୍ୟା କର୍ମକ୍ଷୟେଣାଦକଚ୍ଛେଦ । ଉତ୍ତରେରୁ ଗତ୍ୟାଗତୀ ନାଚଳତଃ
ସମ୍ଭବତଃ । ସ୍ଵାତ୍ମନା ହି ତୟୋଃ ସମନ୍ଦୋ ଭବତି, ଗମେଃ କର୍ତ୍ତୃସ୍ଥକ୍ତିୟାଦ୍ଵାତ୍ । ଅମଧ୍ୟମ
ପରିମାଣସ୍ୟ ଚ ଗତ୍ୟାଗତୀ ଅଶ୍ରୁତ୍ଵ ଏବ ସମ୍ଭବତଃ । ସତେ୍ୟାଃ
ଗତ୍ୟାଗତେ୍ୟାରୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିରପ୍ୟପସ୍ତୁପ୍ତରେବ ଦେହାଦିତି ପ୍ରତୀୟତେ । ନହ୍ୟନପସ୍ତୁପ୍ତସ୍ୟ
ଦେହାଦଗତ୍ୟାଗତୀ ସ୍ୟାତାମ୍ । ଦେହପ୍ରଦେଶାନାଂ ଷ୍ଟେଽତ୍ କ୍ରାନ୍ତାବପାଦାନତ୍ଵ ବଚନାତ୍ ।

(ଖ) ତକ୍ଷୁଷ୍ଠୋ ବା ମୂର୍ଧ୍ୟୋ ବାନେତ୍ତେ୍ୟା ବା ଶରୀର ଦେଶେତ୍ୟଃ (ବୃ ୪-୪-
୨) ଇତି । ‘ସ ଏତା ଷ୍ଟେଜୋମାତ୍ରାଃ ସମଭ୍ୟାଦବାନୋ ହୃଦୟମେବାଦୁବକ୍ରାମତି’ (ବୃ-
୪-୪-୧), ‘ଶୁକ୍ରମାଦାୟ ପୁ ନରେତି ସ୍ଥାନମ୍’ (ବୃ ୪-୩-୧୧) ଇତି ଋତ୍ତରେଽପି
ଶରୀରେ ଶରୀରସ୍ୟ ଗତ୍ୟାଗତୀ ଭବତଃ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟସ୍ୟାଶ୍ରୁତ୍ଵସିଦ୍ଧିଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ବେଳେବେଳେ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଅଚଳଆତ୍ମାର ଗ୍ରାମର
ସ୍ଵାମିତ୍ଵନିବୃତ୍ତପରି ଦେହର ସ୍ଵତ୍ଵାମି ନିବୃତ୍ତିଦ୍ଵାରା କର୍ମ କ୍ଷୟହେବାରୁ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ



ଆଗରେ ଥିବା ଗତି ଓ ଆଗତି ଅଚଳ ଆତ୍ମାର ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ - ତାହାର ସମକ୍ଷ ଆତ୍ମାର ସହ ହୁଏ । କାରଣ - ‘ଗମ୍’ ଧାତୁ କର୍ତ୍ତୃନିଷ କ୍ରିୟା ଅଟେ । ମଧ୍ୟମ ପରିମାଣ ରହିତ ଜୀବ ଅଣୁ ହେବାରୁ ଗତି ଓ ଆଗତି ହୁଏ । ଗତି ଓ ଆଗତି ହେଲେ ଶରୀରରୁ ବାହାରି ଯିବାକୁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି କୁହାଯାଏ । ଶରୀରରୁ ନ ବାହାରିଲେ ଗତି କି ଆଗତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ‘ଚକ୍ଷୁଷୋ ବା’ (ତାହା ଦ୍ଵାରା ଏହି ଆତ୍ମା ଚକ୍ଷୁରୁ, ମସ୍ତକରୁ ଅଥବା ଶରୀରର ଅନ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରୁ ବାହାରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଦେହ ପ୍ରଦେଶ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିରେ ଅପାଦାନ ରୂପରେ କୁହାଯାଇଛି । ‘ଏତାସ୍ତେଜୋ’ ସେହି ଆତ୍ମା ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୂହକୁ ପ୍ରକାର ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରି ହୃଦୟରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଜ୍ଞାନବାନ୍ ହୁଏ’ ‘ଶୁକ୍ରମାଦାୟ (ପ୍ରକାଶକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମାତ୍ରକୁ ନେଇ ପୁଣି ଜାଗରିତ ସ୍ଥାନକୁ ଆସେ) ଏହିପରି ଶରୀରର ଅନ୍ତର ଜୀବାତ୍ମାର ଗତି ଓ ଆଗତି ହୁଏ । ତେଣୁ ଜୀବର ଅଣୁରୁ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेपराधिकारात् ॥ ୨୧ ॥

୧- ନାଣୁରତଛ୍ରୁତେରିତି ହ୍ରେତରାଧିକାରାତ୍ ॥ ୨-୩-୨୧ ॥

ନାଣୁ=ଜୀବ ଅଣୁପରିମାଣ ନୁହେଁ । ଅତଛ୍ରୁତେଃ = କାରଣ - ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଜୀବକୁ ସର୍ବଗତ କହେ । ଇତି ଚେନ୍ନ = ଯଦି ଏହା ତୁମେ କହ, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଇତରାଧିକାରାତ୍ = କାରଣ - ତାହା ଇତର ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରକରଣ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଅଥାପି ସ୍ୟାନ୍ନାଣୁରୟମାତ୍ମା । କସ୍ମାତ୍ । ଅତଛ୍ରୁତେଃ । ଅଣୁରୂପିପରୀତ ପରିମାଣ ଶ୍ରବଣାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମା ଯୋଽୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ’ (ବୃ-୪-୦-୧୨) ‘ଆକାଶବତ୍ସର୍ବଗତଶ୍ଚ ନିତ୍ୟଃ’, ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ତେ ୨-୧-୧) ଇତ୍ୟେବଂଜାତାୟକା ହି ଶ୍ରୁତିରାତ୍ମନୋଽଣୁଭେ ବିପ୍ରତିଷ୍ଠିତେତେତି ଚେତ୍ ।

(ଖ) ନୈଷ ଦୋଷଃ । କସ୍ମାତ୍ । ଇତରାଧିକାରାତ୍ । ପରସ୍ୟ ହ୍ୟାତ୍ମନଃ ପ୍ରକ୍ରିୟାୟା-ମେଷା ପରିମାଣାନ୍ତରଶ୍ରୁତିଃ । ପରସ୍ୟେ ବତ୍ତଃ ପ୍ରାଧାନ୍ୟେନ ବେଦାନ୍ତେଷୁ ବେଦିତବ୍ୟତ୍ଵେନ ପ୍ରକୃତତ୍ଵାତ୍ । ବିରଜଃ ପର ଆକାଶାଦିତ୍ୟେବଂବିଧାତ ପରସ୍ୟେବାତ୍ମନଃ ତତ୍ତ୍ଵ ବିଶେଷାଧିକାରାତ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ନୁ ‘ଯୋଽୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ’ (ବୃ ୪-୪-୨୨) ଇତି ଶାରୀର ଏବଂ ମହତ୍ସମନ୍ଧିତ୍ଵେନ ପ୍ରତିନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ୟତେ । ଶାସ୍ତ୍ରଦୃଷ୍ଟ୍ୟା ଡ୍ଵେଷ ନିର୍ଦ୍ଦେଶୋ ବାମଦେବତ୍ଵ ଷ୍ଟବ୍ୟଃ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଜ୍ଞବିଷୟତ୍ଵାତ୍ ପରିମାଣାନ୍ତରଶ୍ରବଣସ୍ୟ ନ ଜୀବସ୍ୟାଣୁରୂପି ବିରୂପତେ ।



(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏଠାରେ ଶକ୍ତା ହୁଏ ଯେ - ଏହି ଜୀବାତ୍ମା ଅଶୁ ନୁହେଁ । କିପରି ? କାରଣ - ତାହାର ଅତତ୍ତ୍ଵ ଥିବି, ଅର୍ଥାଁ ଅଶୁ ପରିମାଣର ବିପରୀତ ପରିମାଣ ଶୁଣାଯାଏ । ‘ସ ବା ଏଷ’ (ଏହି ମହାନ ଅଜ୍ଞ ଆତ୍ମା ଅଟେ । ଯାହା ପ୍ରାଣୀଠାରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ ଅଟେ), ‘ଆକାଶବତ୍’ (ଆକାଶ ପରି ସର୍ବଗତ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ), ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧିଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମାକୁ ଅଶୁ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ବିରୋଧ ହୁଏ । ଯଦି ଏହା କହ,

(ଖ) ତେବେ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ - ଏଠାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଅଧିକାର ଥିବି । ପରମାତ୍ମା ପ୍ରକରଣରେ ଏହା ଅନ୍ୟ ପରିମାଣର ଶୁଦ୍ଧି ଅଟେ । କାରଣ - ପରମାତ୍ମା ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ ବେଦିତବ୍ୟ ରୂପରେ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ । ଯଥା ‘ବିରଜଃ’ (ସେ ଏହି ବିରଜ ଅଟେ, ଏବଂ ଆକାଶଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟରୁ ସେହି ସ୍ଥଳରେ ପରମାତ୍ମାର ବିଶେଷ ଅଧିକାର ହୁଏ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ‘ଯୋଗଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ’ ଏହା ଶରୀର (ଜୀବାତ୍ମା)ର ମହତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ବନ୍ଧ ରୂପର ପ୍ରତିନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଏ । ଏହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଶାସ୍ତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ବାମଦେବ ପରି ଜାଣିବା ଉଚିତ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ପରିମାଣ ବିଷୟକ ଶୁଦ୍ଧି ପରମାତ୍ମା ବିଷୟକ ହେବାରୁ ଜୀବର ଅଶୁଦ୍ଧ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ ୨୨ ॥

୧- ସ୍ଵଶବ୍ଦୋନ୍ମାନାଭ୍ୟାଂ ଚ ॥ ୨-୩-୨୨ ॥

‘ଏଷୋଃଶୁରାତ୍ମା’ ଏହି ଅଶୁଦ୍ଧବାଚକ ଶୁଦ୍ଧି ଏବଂ ‘ବାଳାଗ୍ରଶତଭାଗସ୍ୟ’ ଏହି ଶୁଦ୍ଧିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅପକୃଷ୍ଟ ପରିମାଣରୁ ଜୀବ ଅଶୁ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଇନ୍ଦ୍ରିୟଶୁରାତ୍ମା ଯତଃ ସାକ୍ଷାଦେବାସ୍ୟାଶୁଦ୍ଧବାଚୀ ଶବ୍ଦଃ ଶୁଦ୍ଧତେ - ‘ଏଷୋଃଶୁରାତ୍ମା ଚେତସା ବେଦିତବ୍ୟା ଯସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାଣଃ ପଞ୍ଚଧା ସଂବିବେଶ’ (ମୁଣ୍ଡ ୩-୧-୯) ଇତି । ପ୍ରାଣ ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ମ ଜୀବ ଏବାୟମଶୁଦ୍ଧିହିତଂ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । ତଥୋନ୍ମାନମପି ଜୀବସ୍ୟାଶିମାନଂ ଗମୟତି - ‘ବାଳାଗ୍ରଶତଭାଗସ୍ୟ ଶତଧା କଞ୍ଚିତସ୍ୟ ଚ । ଭାଗୋ ଜୀବଃ ସଃ ବିଞ୍ଚେୟଃ’ (ଶ୍ଳୋ - ୫-୮) ଇତି । ‘ଆରାଗ୍ରମାତ୍ରୋ ହ୍ୟବରୋଽପି ଦୃଷ୍ଟ’ (ଶ୍ଳୋ ୫-୮) ଇତି ଷେଞ୍ଜନାନ୍ତରମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏହି ପ୍ରମାଣରୁ ଜୀବାତ୍ମା ଅଶୁ ଅଟେ । କାରଣ - ‘ଏଷୋଃଶୁରାତ୍ମା’ (ଏହି ଅଶୁ ଆତ୍ମା କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ ବିଜ୍ଞାନରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଯେଉଁ ଶରୀରରେ ପ୍ରାଣ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ହୋଇ ପ୍ରବେଶ କରେ) ଏହିପରି ସାକ୍ଷାତ୍ ତାହାର



ଅଣୁର ବାଚକଶବ୍ଦ ଶୁଣାଯାଏ । ଏଠାରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ- ପ୍ରାଣସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଏହିଜୀବକୁ ଅଣୁ କୁହାଯାଏ । ସେହିପରି ‘ବାଳାଗ୍ରଶତଭାଗସ୍ୟ’ (ମସ୍ତକରେ ବାଳ ଶତଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ତାର ଅଗ୍ରଭାଗକୁ ଶହେଭାଗ କଲେ, ତାହାର ପରିମାଣ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଜାଣ) ଏହି ଉନ୍ମାନ (ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୂକ୍ଷ୍ମପରିମାଣ) ଜୀବକୁ ଅଣୁ କୁହାଯାଏ । ‘ଆରାଗ୍ରମାତ୍ର’ (ଚକ୍ରର ଅରରେ ଲାଗିଥିବା ଲୁହାକଣ୍ଟାର ଆକାର ପରିମିତ ସ୍ଥାନ ପରି ଆତ୍ମା ଦେଖାଯାଏ) ଏହି ଅନ୍ୟ ଉନ୍ମାନ (ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅପକୃଷ୍ଟ) ପରିମାଣ ଅଟେ ।

(୧) ମୂଳ-ନରୁଷ୍ଟ୍ରଦ୍ୱେ ସତ୍ୟେକଦେଶସ୍ତସ୍ୟ ସକଳଦେହଗତୋପଲବ୍ଧିର୍ବିରୁ-ଧତେ । ଦୃଶ୍ୟତେ ତ ଜାହ୍ନବାହୁଦନିମଗ୍ନାନାଂ ସର୍ବାଙ୍ଗଶୈତ୍ୟୋପଲବ୍ଧିର୍ନିବାଦସମୟେ ତ ସକଳଶ-ରୀରପରିତାପୋପଲବ୍ଧିର୍ନିତି । ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି ।

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଜୀବର ଅଣୁର ସ୍ୱାକାର କଲେ ଶରୀରର ଏକଦେଶସ୍ଥିତ ଜୀବକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶରୀରଗତ ଉପଲବ୍ଧି ବିରୋଧ ହୁଏ । କାରଣ-ଗଙ୍ଗା ଅଥବା ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ସ୍ନାନ କରୁଥିବା ଲୋକକୁ ସମସ୍ତ ଶରୀରରେ ଶୈତ୍ୟ ଅନୁଭବ ଓ ଉଷ୍ମକାଳରେ ପରିତାପ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ତାହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ ୨୩ ॥

୨- ଅବିରୋଧଶ୍ଚନ୍ଦନବତ୍ ॥ ୨-୩-୨ ॥

ଚନ୍ଦନବତ୍ = ଯେପରି ଶରୀରର ଗୋଟିଏ ଅବୟବରେ ଥିବା ଚନ୍ଦନବିନ୍ଦୁ ଶରୀରବ୍ୟାପୀ ସୁଖ ଉତ୍ତପନ୍ନ କରେ । ସେପରି ଅଣୁ ମଧ୍ୟ ଦେହବ୍ୟାପୀ ଶୀତାଦିତାପ ଉପଲବ୍ଧି କରିବ । ଅତଃ, ଅବିରୋଧଃ=କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଥାହି ହରିଚନ୍ଦନବିନ୍ଦୁ ଶରୀରୈକଦେଶସମ୍ବନ୍ଧୋଽପି ସନ୍ସକଳ ଦେହବ୍ୟାପିନମାହ୍ନୁତଂ କରୋତ୍ୟେବମାତ୍ମାପି ଦେହୈକଦେଶସ୍ତଃ ସକଳଦେହବ୍ୟାପିମୁପଲବ୍ଧିଂ କରିଷ୍ୟତି । ତ୍ୱକ୍ସମ୍ବନ୍ଧନାତ୍ମସ୍ୟ ସକଳଶରୀରଗତ ବେଦନା ନ ବରୁଧତେ । ତ ଗାତ୍ରନୋହି ସଂବନ୍ଧଃ କୃଷ୍ଣୟାଂ ତ୍ୱରି.ବର୍ତ୍ତତେ ତ୍ୱକ୍ ତ କୃଷ୍ଣ ଶରୀରବ୍ୟାପିନାତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- ଯେପରି ଶରୀରର ଏକଦେଶରେ ସଂଲଗ୍ନ ଥିବା ହରିଚନ୍ଦନବିନ୍ଦୁ ସମସ୍ତ ଶରୀରରକୁ ସୁଖ ପ୍ରଦାନ କରେ, ସେପରି ଆତ୍ମା ଦେହର ଏକଦେଶରେ ରହି ସକଳ ଦେହବ୍ୟାପୀ ଉପଲବ୍ଧି କରିବ । ତାହାର ଚର୍ମସମ୍ବନ୍ଧରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶରୀରଗତ ବେଦନା ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତ୍ୱକ୍ ଓ ଆତ୍ମାର ସମ୍ବନ୍ଧ ପୂରାପୂରି ଚର୍ମରେ ରହିଛି ଏବଂ ଚର୍ମ ସଂସ୍କୃତ ଶରୀରବ୍ୟାପୀ ହୋଇଛି ।



अवस्थितिवैशेष्यादिति चन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

୧-ଅବସ୍ଥିତି ବୈଶେଷ୍ୟାଦିତି ଚେନ୍ନାଭ୍ୟୁପଗମାଦ୍ଧୃଦିହି ॥ ୨-୩-୨୪ ॥

ଅବସ୍ଥିତିବୈଶେଷ୍ୟାତ୍ = ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରୂପରେ ଚନ୍ଦନବିନ୍ଦୁ ଶରୀରର ଏକପ୍ରଦେଶରେ ଦେଖାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଜୀବର ସେହିପ୍ରକାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତାହା ଅତୁଲ୍ୟ ହେଲେ ଚନ୍ଦନଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଠିକ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ଇତି ଚେନ୍ନ=ଏହିପ୍ରକାର କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅଭ୍ୟୁପଗମାତ୍=କାରଣ-ଜୀବର ଅଶୁଦ୍ଧ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଛି । ହୃଦି=ଅସ୍ଥପରିମାଣ ହୃଦୟରେ ‘ହୃଦ୍ୟନ୍ତାଜ୍ୟୋତିଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ଳୁତିରେ ଜୀବ ପାଠ କରାଯାଇଛି, ହି=ତେଣୁ ଜୀବର ଅଶୁଦ୍ଧ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଛି । ଏହିପ୍ରକାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ ଯଦୁକ୍ତମବିରୋଧଃଚନ୍ଦନବଦିତି, ତଦୟୁକ୍ତଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦାର୍ଶନିକଯୋଗତୁଲ୍ୟତ୍ଵାତ୍ । ସିଦ୍ଧେ ହ୍ୟାତ୍ମନୋ ଦେହୈକଦେଶସ୍ଥୁଦେ ଚନ୍ଦନଦୃଷ୍ଟାନ୍ତୋ ଭବତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ତୁ ଚନ୍ଦନସ୍ୟାବସ୍ଥିତି ବୈଶେଷ୍ୟମେକଦେଶସ୍ଥୁଦେ ସକଳଦେହାତ୍ମାଦନଂ ଚ । ଆତ୍ମନଃ ପୁନଃ ସକଳଦେହୋପଲବ୍ଧ୍ୟ ମାତ୍ରଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ନୈକଦେଶବର୍ତ୍ତତ୍ଵମ୍ । ଅନୁମେୟଂ ତୁ ତଦିତି ଯଦପ୍ୟୁଚ୍ୟେତ । ନଚାତ୍ରାନୁମାନଂ ସମ୍ଭବତି । କିମାତ୍ମନଃ ସକଳ ଶରୀରଗତା ବେଦନା ଦୃଗ୍‌ଦ୍ଵିୟସ୍ୟେବ ସକଳଦେହବ୍ୟାପିନଃ ସତଃ କିମ୍ବା ବିଭୋର୍ନଭସଃ ଇବାହୋସ୍ଥିକଚନ୍ଦନବିନ୍ଦୋରିବାଶୋରେକଦେଶସ୍ଥୁସ୍ୟେତି ସଂଶୟାନତିବୃତ୍ତେରିତି ।

(ଖ) ଅତ୍ରୋଚ୍ୟତେ-ନାୟଂ ଦୋଷଃ । କସ୍ମାତ୍ । ଅଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ଅଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ହ୍ୟାତ୍ମନୋଽପି ଚନ୍ଦନସ୍ୟେବ ଦେହୈକଦେଶ ବୃତ୍ତିତ୍ଵାବସ୍ଥିତିବୈଶେଷ୍ୟମ୍ । କଅପିତୁଲ୍ୟତେ । ହୃଦି ହ୍ୟେଷଆତ୍ମା ପଠ୍ୟତେ ବେଦାନ୍ତେଷୁ । ‘ହୃଦି ହ୍ୟେଷ ଆତ୍ମା’ (ପ୍ରଶ୍ନ ୩-୬), ‘ସ ବା ଏଷ ଆତ୍ମା ହୃଦି’ (ଛା ୮-୩-୩), ‘କତମ ଆତ୍ମେତି ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ ହୃଦ୍ୟନ୍ତଂଜ୍ୟୋତିଃ ପୁରୁଷଃ’ (ବୃ ୪-୩-୬) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟୁପଦେଶେଭ୍ୟଃ । ତସ୍ମାଦ୍ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦାର୍ଶନିକଯୋଗବୈଷମ୍ୟାଦ୍ୟୁକ୍ତମେବୈତଦ୍ ବିରୋଧଃଚନ୍ଦନ ବଦିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି-ଚନ୍ଦନ ପରି ଅବିରୋଧ ଅଟେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଅଯୁକ୍ତ ଅଟେ । କାରଣ-ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓ ଦାର୍ଶନିକରେ ସମାନତା ନାହିଁ । ଆତ୍ମାର ଦେହରେ ଏକଦେଶସ୍ଥୁ ସିଦ୍ଧ ହେଲାପରେ ଚନ୍ଦନଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସମ୍ଭବପର ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଚନ୍ଦନର ଅବସ୍ଥିତିବୈଶେଷ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦେଶରେ ସ୍ଥିତି ଏବଂ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେହରେ ଆତ୍ମାଦ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଟେ । ପୁଣି ଆତ୍ମାର ସମଗ୍ର ଦେହରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏକଦେଶବର୍ତ୍ତତ୍ଵ ନୁହେଁ । ଯଦି କହ ଯେ- ସେ ଅନୁମେୟ ଅଟେ, ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଅନୁମାନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଆତ୍ମାର ସକଳଶରୀରରେ ପ୍ରାପ୍ତ ବେଦନା



ଦୃଶିତ୍ୱପରି ସକଳଶରୀରବ୍ୟାପୀ ଆତ୍ମାର ଅଥବା ଆକାଶ ପରି ବ୍ୟାପକ ଆତ୍ମାର ହୁଏ । ଅଥବା ହରିଚନ୍ଦନ ବିନ୍ଦୁ ପରି ଏକଦେଶସ୍ଥ ଅଣୁ ଆତ୍ମାର ଅଟେ । ଏହିପରି ସଂଶୟ ହେବାରୁ ତାହାର ନିବୃତ୍ତି କରାଯାଇନାହିଁ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଏହି ବିଷୟରେ କହନ୍ତି ଯେ- ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଅଭ୍ୟୁପଗମ କରାଯାଇଛି । ଆତ୍ମାର ଚନ୍ଦନପରି ଦେହର ଏକଦେଶରେ ଅବସ୍ଥିତି ବିଶେଷତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । କିପରି ? କୁହାଯାଇଅଛି- ହୃଦି ହ୍ୟେଷ ଆତ୍ମା’ (ଏହି ଆତ୍ମା ହୃଦୟରେ ଅଛି) ‘ସ ବା’ (ସେ ଏହି ଆତ୍ମା ହୃଦୟରେ ଅଛି), ‘କତମ ଆତ୍ମେତି’ (ଆତ୍ମା କିଏ) ଏହା ଯେଉଁ ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକରେ ବୁଦ୍ଧିବୃତ୍ତିର ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ବିଜ୍ଞାନମୟ ଅଟେ, ହୃଦୟର ମଧ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱରୂପ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଉପଦେଶଦ୍ୱାରା ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ହୃଦୟରେ ଏହି ଆତ୍ମା ପଡ଼ାଯାଏ । ତେଣୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓ ଦାର୍ଶନିକରେ ବୈଷମ୍ୟ ନହେଲେ ଚନ୍ଦନପରି ଏହି ଅବିରୋଧ ହୁଏ ।

गुणाद्वा वा लोकवत् ॥ २० ॥

୧- ଗୁଣାଦ୍ ବା ଲୋକବତ୍ ॥ ୨-୩-୨୪॥

ବା = ଅଥବା, ଲୋକବତ୍=ଯେପରି ସଂସାରରେ ଗୃହ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଦୀପ କ୍ଷୁଦ୍ର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି, ଗୁଣାଦ୍=ତାହାର ପ୍ରଭାରୂପ ଗୁଣରେ ଗୃହବ୍ୟାପୀ ପ୍ରକାଶାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ସେପରି ଆତ୍ମା ଅଣୁ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି ଆତ୍ମନିଷ୍ପତ୍ତିଚିନ୍ତନ ଗୁଣକୁ ବ୍ୟାପକରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବ୍ୟାପୀ ଗୁଣଠାରୁ ବ୍ୟାପୀକାର୍ଯ୍ୟ ଜାତ ହେବ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଚୈତନ୍ୟଗୁଣବ୍ୟାପ୍ତୃର୍ବାଃଶୋରପିସତୋ ଜୀବସ୍ୟ ସକଳ ଦେହବ୍ୟାପୀ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନ ବିରୁଧତେ । ଯଥା ଲୋକେ ମଣି ପ୍ରଦୀପ ପ୍ରଭୃତୀନାମପବରକୈକଦେଶାବର୍ତ୍ତନାମପି ପ୍ରଭାଃପବରକବ୍ୟାପିନୀ ସତୀ କୃଷ୍ଣେଃପବରକେ କାର୍ଯ୍ୟଂ କରୋତି ତଦ୍ବତ୍ । ସ୍ୟାତ୍ କଦାଚିଜ୍ଜନସ୍ୟ ସାବୟବଦ୍ୱାର୍ ପୁଷ୍ପାବୟବବିସର୍ପଣୋପି ସକଳଦେହ ଆହ୍ଲାଦୟିତୃତ୍ୱଂ ନ ଦୃଶୋଜୀବସ୍ୟାବୟବାଃ ସନ୍ତି ଯୈରୟ ସକଳଦେହଂ ବିପ୍ରସର୍ପେଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ଗୁଣାଦ୍ ବା ଲୋକବଦିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-ଅଥବା ଚୈତନ୍ୟ ଗୁଣର ବ୍ୟାପ୍ତିରୁ ଜୀବର ଅଣୁ ହେଲେ ବି ସମସ୍ତ ଦେହବ୍ୟାପୀ କାର୍ଯ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଯେପରି ସଂସାରରେ ଗୃହର ଗୋଟିସ୍ଥାନରେ ଥିବା ମଣି, ପ୍ରଦୀପ ପ୍ରଭୃତିର ଆଲୋକ ଗୃହବ୍ୟାପୀ ହୋଇ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଗୃହରେ ପ୍ରକାଶିତ



କରେ । ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ସେପରି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଚନ୍ଦନ ସାବୟବ ଅଟେ । ତେଣୁ ସୁକ୍ଷ୍ମାବୟବ ପଡ଼ିବାଦ୍ୱାରା ବେଳେବେଳେ ସମଗ୍ର ଶରୀରରେ ଆହ୍ଲାଦ କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଅଣୁ ଜୀବର ଅବୟବ ନୁହେଁ । ଯେପରିକି ସେ ସକଳଦେହରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଆଶଙ୍କା କରି ‘ଗୁଣାଦ୍ ବା ଲୋକବତ୍ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କଥା ପୁନର୍ଗୁଣୋ ଗୁଣିବ୍ୟତିରେକେଶାନ୍ୟତ୍ର ବର୍ତ୍ତେତ । ନହି ପଟସ୍ୟ ଶୁକ୍ଳୋ ଗୁଣଃ ପଟବ୍ୟତିରେକେଶାନ୍ୟତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ପ୍ରଦାପପ୍ରଭାବବଦ୍ ଭବେଦିତି ଚେତ୍ । ନ । ତସ୍ୟା ଅପି ଦ୍ରବ୍ୟଦାଢ୍ୟପରମାତ୍ । ନିବିଡ଼ାବୟବଂ ହି ତେଜୋଦ୍ରବ୍ୟଂ ପ୍ରଦାପଃ । ପ୍ରବିରଳାବୟବଂ ତୁ ତେଜୋଦ୍ରବ୍ୟମେବ ପ୍ରଭେତି । ଅତି ଉତ୍ତରଂ ପଠତି -

(୧) ଭାଷ୍ୟ-ତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ଗୁଣ ଗୁଣିକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ କିପରି ରହିବ ? କାରଣ-ବସ୍ତୁର ଶୁକ୍ଳରୂପ ପଟବ୍ୟତିତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରହିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଯଦି କହ ଯେ- ପ୍ରଦାପପରି ହେବ, ତେବେ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟରୂପେ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଅଛି । ଘନାବୟବ ତେଜଦ୍ରବ୍ୟ ହିଁ ପ୍ରଦାପ ଅଟେ ଏବଂ ପ୍ରବିରଳ ଅବୟବ ତେଜୋଦ୍ରବ୍ୟ ହିଁ ପ୍ରଭା ଅଟେ । ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି-

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ ୨୬ ॥

(୨) ବ୍ୟତିରେକୋ ଗନ୍ଧବତ୍ ॥୨-୩-୨୬୫॥

ଗନ୍ଧବତ୍-ଯେପରି ଗୁଣ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଗନ୍ଧର ଅଧାର ଦ୍ରବ୍ୟଠାରୁ ପୃଥକ୍ ରୂପେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ସେପରି ଆତ୍ମାର ଗୁଣ ଚୈତନ୍ୟର ଆତ୍ମାଠାରୁ, ବ୍ୟତିରେକଃ-ପୃଥକ୍ ରୂପେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ଗୁଣସ୍ୟାପି ସତୋ ଗନ୍ଧସ୍ୟ ଗନ୍ଧବଦ୍ରବ୍ୟ ବ୍ୟତିରେକେଶ ବୃତ୍ତିର୍ଭବତି । ଅପ୍ରାପ୍ତେଷ୍ଠପି କୁସୁମାଦିଷ୍ଠୁ ଗନ୍ଧବସ୍ତୁ କୁସୁମଗନ୍ଧୋପଲବ୍ଧଃ । ଏବମଗୋରପି ସତୋ ଜୀବସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ ଗୁଣବ୍ୟତିରେକୋ ଭବିଷ୍ୟତି । ଅତଶ୍ଚାନୈକାତିକମେତଦ୍-ଗୁଣାଦ୍ ରୂପାଦିବିଦାଶ୍ରୟ ବିଶ୍ଳେଷାନୁପପତ୍ତିରିତି । ଗୁଣସୌଧେ ସତୋ ଗନ୍ଧସ୍ୟାଶ୍ରୟବିଶ୍ଳେଷଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଖ) ଗନ୍ଧସ୍ୟାପି ସହୈବାଶ୍ରୟେଣ ବିଶ୍ଳେଷ ଇତି ଚେତ୍ । ନ । ଯସ୍ମାନ୍ ମୂଳ ଦ୍ରବ୍ୟାଦ୍ ବିଶ୍ଳେଷସ୍ତସ୍ୟ କ୍ଷୟପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଅକ୍ଷାୟମାଶ୍ରୟପି ତତ୍ପୂର୍ବାବସ୍ଥାତୋ ଗମ୍ୟତେ । ଅନ୍ୟଥା ତତ୍ପୂର୍ବାବସ୍ଥୈର୍ଗୁରୁ ଦୃଢ଼ିଭିର୍ହାୟେତ । ସ୍ୟାବେତତ୍, ଗନ୍ଧାଶ୍ରୟାଣାଂ ବିଶ୍ଳେଷା ନାମବୟବାନାମଜ୍ଞତ୍ୱାତ୍ ସନ୍ନପି ବିଶେଷୋ ନୋପଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ସୂକ୍ଷ୍ମା ହି ଗନ୍ଧପରିମାଣବଃ



ସର୍ବତୋ ବିପ୍ରସୃଷ୍ଟା ଗନ୍ଧବୁଦ୍ଧିମୁଦ୍ରାଦୟଃ ନାସିକାପୁଟମନୁପ୍ରବିଶନ୍ତି ଇତି ଚେତ୍ । ନ । ଅତୀନ୍ଦରୟତ୍ ପରମାଶୁନାଂ ଖୁଟ ଗନ୍ଧୋପଲବ୍ଧେଷ୍ଠ ନାଗଜେସରାଦିଷ୍ଠ ।

(ଗ) ନ ଚ ଲୋକେ ପ୍ରତୀତିର୍ଗନ୍ଧବଦ୍ଭବ୍ୟ ମାତ୍ରାତମିତି । ଗନ୍ଧ ଏବାଦ୍ରାତ ତୁ ଲୌକିକାଃ ପ୍ରତିଯତି । ରୂପାଦିଷ୍ଠାୟାଦିରେକାନୁପଲବ୍ଧେଃ ଗନ୍ଧସ୍ୟାପ୍ୟପୁକ୍ତ ଆଶ୍ରୟବ୍ୟତିରେକ ଇତି ଚେତ୍ । ନ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବନୁମାନା ପ୍ରବୃତ୍ତେଃ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଦ୍ୟଥା ଲୋକେ ଦୃଷ୍ଟଂ ତେଭ୍ୟବାନୁମତବ୍ୟଂ ନିରୂପକୈର୍ନାମଥା । ନହି ରସୋ ରୁଚୋ ଜିହ୍ଵାଯୋପଲଭ୍ୟତ ଇତ୍ୟତୋ ରୂପାଦୟୋଽପିଗୁଣା ଜିହ୍ଵାଯୋବୋପଲଭ୍ୟରନ୍ନିତି ନିୟନ୍ତୁ ଶକ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେପରି ଗୁଣ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଗନ୍ଧର ଗନ୍ଧବତ୍ ହବ୍ୟଠାରୁ ଅତିରିକ୍ତ ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ, କାରଣ-ଗନ୍ଧପୁକ୍ତ କୁସୁମାଦି ଅପ୍ରାପ୍ତ ହେବାପରେ ମଧ୍ୟ କୁସୁମଗନ୍ଧର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ । ସେପରି ଜୀବ ଅଶୁ ହେଲେ ବି ଚୈତନ୍ୟ ଗୁଣର ବ୍ୟତିରେକ ହେବ । ତେଣୁ ‘ଗୁଣହୀନରେ ରୂପାଦିପରି ଆଶ୍ରୟରେ ତାହାର ବିଶ୍ଳେଷ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ’- ଏହା ଏକ ବ୍ୟତିଚିତ୍ତିତ । କାରଣ-ଗୁଣ ହୋଇ ଗନ୍ଧର ଆଶ୍ରୟରୁ ବିଶ୍ଳେଷ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ଯଦି କହ ଯେ- ଗନ୍ଧ ତାହାର ଆଶ୍ରୟ ସହ ବିଶ୍ଳେଷ ହୁଏ । ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଯାହା ପ୍ରାଧାନହବ୍ୟରୁ ବିଶ୍ଳେଷ ହୁଏ, ତାହାର କ୍ଷୟପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ପରନ୍ତୁ ସେ ମୂଳହବ୍ୟ ପୂର୍ବାବସ୍ଥାରୁ ଅକ୍ଷୀଣ ହୋଇ ଜଣାଯାଏ । ନୋଚେତ୍ ସେ ପୂର୍ବାବସ୍ଥିତି ଗୁରୁତ୍ଵ ପ୍ରଭୃତିରୁ ପୃଥକ୍ ହେବ । ଏହା ସିଦ୍ଧି ହେଲାପରେ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଗନ୍ଧର ଆଶ୍ରୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବାରୁ ବିଶ୍ଳେଷ ହୋଇ ତାହା ଜଣାପଡେ ନାହିଁ । କାରଣ-ଚତୁର୍ଦ୍ଧଗରେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଗନ୍ଧପରମାଣୁ ନାସିକାପୁଟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଗନ୍ଧଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି ବୋଲି ଯଦି ତୁମ୍ଭେ କହ, ତାହା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପରମାଣୁ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଟେ ଏବଂ ପୁଷ୍ପକେଶରରେ ଥିବା ସ୍ଵଗନ୍ଧର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ।

(ଗ) ସଂସାରରେ ‘ଗନ୍ଧବତ୍ ହବ୍ୟକୁ ମୁଁ ଆଦ୍ରାଣ କଲି’ ଏହି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟୁତ ଗନ୍ଧକୁ ମୁଁ ଶୁଦ୍ଧିଲି’ ଏହା ସଂସାରରେ ଅନୁଭବ କରାଯାଏ । ରୂପାଦିର ଆଶ୍ରୟ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ହବ୍ୟରେ ଗନ୍ଧାଦି ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ, ତେବେ ଏପରି ଗନ୍ଧର ଆଶ୍ରୟ ନ କରିବା ଅଯୁକ୍ତ ଅଟେ ବୋଲି ଯଦି କହ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଲେ ଅନୁମାନ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯାହା ଯେପରି ସଂସାରରେ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ତଦନୁସାରେ ନିରୂପକରେ ଅନୁମାନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ କିନ୍ତୁ ନୁହେଁ । ରସଗୁଣ ଜିହ୍ଵାରେ ଜଣାପଡେ, କିନ୍ତୁ ରୂପାଦିଗୁଣ ରସନେନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଉପଲବ୍ଧି ହେବା ବିଷୟରେ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ ।



तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

ତଥା ଚ ଦର୍ଶୟତି ॥ ୨-୩-୨୭॥

ଚ-ଏବଂ ‘ଆ ଲୋମୋଭ୍ୟଃ, ଆ ନଖାଗ୍ରେଭ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି, ତଥା-ଆତ୍ମାର ଜ୍ଞାନରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶରୀରବ୍ୟାପିତ୍ୱ, ଦର୍ଶୟତି=ପ୍ରତିପାଦିତକରେ ।

(୨) ମୂଳ-ହୃଦୟାତ୍ମନତ୍ତ୍ୱମଶ୍ରୁତିମାତ୍ରାଦ୍ ଋତୁନୋଽଭିଧାୟ ତତ୍ତ୍ୱେକ ‘ଆ ଲୋମୋଭ୍ୟ ଆ ନଖାଗ୍ରେଭ୍ୟ ତ୍ୟ’ (ଛା ୮-୮-୧) ଇତି ଚୈତନ୍ୟନ ଗୁଣେନ ସମସ୍ତଶରୀରବ୍ୟାପିତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-ଆତ୍ମାର ହୃଦୟରେ ସ୍ଥାନ ଓ ଅଶ୍ରୁପରିମାଣ କହି ତାହାର ‘ଆ ଲୋମୋଭ୍ୟଃ’ (ଆମେ ନିଜେ ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ଲୋମପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ନଖପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାହାକୁ ବୋଲି ତାହାକୁ ଦେଖେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଚୈତନ୍ୟ ଗୁଣରେ ସମସ୍ତ ଶରୀର ବ୍ୟାପିତ୍ୱ ଦେଖାଏ ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

୧-ପୃଥଗୁପଦେଶାତ୍ ॥ ୨-୩-୨୮॥

‘ପ୍ରଜ୍ଞୟା ଶରୀରଂ ସମାରୁହ୍ୟ’ ଏହି ଶ୍ରୁତି ବଳରେ ଆତ୍ମା ଓ ଜ୍ଞାନର କର୍ତ୍ତୃକରଣ ରୂପରେ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍, ଉପଦେଶାତ୍-ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ତେଣୁ ଜୀବର ସମସ୍ତ ଶରୀର ଗୁଣଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପିତ୍ୱ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-‘ପ୍ରଜ୍ଞୟା ଶରୀରଂ ସମାରୁହ୍ୟ’ (କୌଷା ୩-୬) ଇତି ଋତୁପ୍ରଜ୍ଞୟୋଃ କର୍ତ୍ତୃକରଣଭାବେନ ପୃଥଗୁପଦେଶାଚ୍ଚୈତନ୍ୟଗୁଣେନୈବାସ୍ୟ ଶରୀରବ୍ୟାପିତା ଗମ୍ୟତେ । ‘ତଦେଷାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ବିଜ୍ଞାନେନ ବିଜ୍ଞାନମାଦାୟ’ (ବୃ ୨-୧-୧୭) ଇତି ଚ କର୍ତ୍ତୃଃ ଶରୀରାତ୍ ପୃଥକ୍ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟୋପଦେଶ ଏତମେବାଭିପ୍ରାୟମୁପୋଦ୍ ବଳୟତି ତସ୍ମାଦଶୁରାସ୍ୱେତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-‘ପ୍ରଜ୍ଞୟା ଶରୀରଂ’ (ପ୍ରଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ଶରୀର ଉପରେ ସମ୍ୟଗ୍‌ରୂପରେ ଆରୂଢ୍ ହୋଇ ସୁଖ, ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ଆତ୍ମା ପ୍ରଜ୍ଞା କର୍ତ୍ତୃକରଣ ଭାବରେ ପୃଥକ୍ ରୂପେ ବ୍ୟପଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ତାହାର ଚୈତନ୍ୟଗୁଣଦ୍ୱାରା ଶରୀର ବ୍ୟାପିତା ଜଣାଯାଏ । ‘ତଦେଷାଂ’ (ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଏହି ବାଗାଦି ପ୍ରାଣୀର ବିଷୟ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ନିଜ ଚୈତନ୍ୟ ଗୁଣରେ ଗ୍ରହଣ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତା ଜୀବାତ୍ମାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ବିଜ୍ଞାନର ଉପଦେଶ ଦେଇ ଚୈତନ୍ୟଗୁଣ ବ୍ୟାପ୍ତିବିଷୟକ ଅଭିପ୍ରାୟକୁ ବଳବାନ୍ କରେ । ତେଣୁ ଆତ୍ମା ଅଶ୍ରୁ ଅଟେ ।



(୧) ମୂଳ-ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବନ୍ଧଂ ତୁମ୍ଭଃ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ-

तदगुणसारत्वान्तु तदपदेशः प्राज्ञवत् ॥ ୨୧ ॥

ତଦ୍‌ଗୁଣସାରତ୍ବାନ୍ତୁ ତଦ୍‌ ବ୍ୟପଦେଶଃ ପ୍ରାଜ୍ଞବତ୍ ॥ ୨-୩-୨୯ ॥

ତୁ-ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ତଦ୍‌ଗୁଣସାରତ୍ବାନ୍ତ-ବୁଦ୍ଧି ଓ ଆତ୍ମାର ତାଦାତ୍ମ୍ୟହେଲେ ଜୀବଠାରେ ବୁଦ୍ଧିର ଅଶୁଦ୍ଧ, ଉତ୍କଳମାଣ, ଗମନ, ଆଗମନ, ସୁଖଦୁଃଖାଦିଗୁଣ ପ୍ରଧାନ ହୁଏ । ତଦ୍‌ବାରା ସେଠାରେ, ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶଃ-ଅଶୁଦ୍ଧ ବ୍ୟପଦେଶ ହୋଇଛି । ତାହା କିନ୍ତୁ ସ୍ବାଭାବିକ ନୁହେଁ । ପ୍ରାଜ୍ଞବତ୍-ଯେପରି ପରମାତ୍ମାର ସଗୁଣୋପାସନାରେ ଦହରାଦି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକହେତୁ ସେଠାରେ ଅଶୁଦ୍ଧାଦି ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ୍ଦଃ ପକ୍ଷଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି । ନୈତଦସ୍ତ୍ୟଶୁରାମୈତି । ଉତ୍ ପତତ୍ୟଶ୍ରବଣାଦି ପରସ୍ୟେବ ତୁ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପ୍ରବେଶଶ୍ରବଣାଭାବାଦ୍ୟୋପଦେଶାତ ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମଜୀବ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ପରମେବ ଚେତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଜୀବସ୍ତସ୍ମାଦ୍ୟାବତ୍ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ତାବାନେବ ଜୀବୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । ପରସ୍ୟ ଚ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଭୂତ୍‌ମାତ୍ମାତମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍‌ବିଭୂର୍ଜୀବଃ । ତଥାତ୍ ‘ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମା ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ’ (ବୃ ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟେବଂଜାତାୟକା ଜୀବବିଷୟା ବିଭୂତ୍‌ବାଦଃ ଶ୍ରେୟଃସ୍ମାର୍ଗାର୍ଥା ସମର୍ପିତା ଭବନ୍ତି । ନରଂଶୋର୍ଜୀବସ୍ୟ ସକଳଶରୀରଗତା ବେଦନୋପପଦ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତ୍ବକ୍ ସମକ୍ଷାର ସ୍ୟାଦିତି ଚେତ୍ । ନ । କଷ୍ଟକତୋଦନେଽପି ସକଳଶରୀର ଗତୈବ ବେଦନା ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ତ୍ବକ୍‌କଷ୍ଟକଯୋର୍ହି ସଂଯୋଗଃ କୃଷ୍ଣାୟାଂ ଦୃତି ବର୍ତ୍ତତେ ତ୍ବକ୍‌ଚ କୃଷ୍ଣ ଶରୀରବ୍ୟାପିନାତି । ପାଦତଳ ଏବ ତୁ କଷ୍ଟକନୁନ୍ନୋ ବେଦନାଂ ପ୍ରତିଲଭତେ । ନରଂଶୋର୍ଭୁକ୍ତା ବ୍ୟାପ୍ତିରୂପଦ୍ୟତେ, ଗୁଣାସ୍ୟ ଗୁଣିଦେଶଦ୍ୱାର । ଗୁଣାଦ୍‌ମେବ ହି ଗୁଣିନମନାଶ୍ରିତ୍ୟ ଗୁଣାସ୍ୟ ହୀୟେତ । ପ୍ରଦୀପପତ୍ତାୟାଶ୍ଚ ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରତ୍ବଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ ।

(ଗ) ଗନ୍ଧୋଽପି ଗୁଣତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ସାଶ୍ରୟ ଏବ ସଞ୍ଚରିତୁମର୍ହତି । ଅନ୍ୟଥା ଗୁଣାଦ୍‌ହାନିପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ତଥାରେକଂ ଦ୍ୱୈପାୟନେନ-ଉପଲକ୍ଷ୍ୟାୟସୁ ଚେଦ୍‌ଗନ୍ଧଂ କେଚିଦ୍ ବୃନ୍ଦୁରନୈପୁଣ୍ୟଃ । ପୃଥ୍ବ୍ୟାମେବତଂ ବିଦ୍ୟାଦପୋ ବାୟୁଃ ସଂଶ୍ରିତମ୍’ ଇତି । ଯଦି ଚ ଚୈତନ୍ୟଂ ଜୀବସ୍ୟ ସମସ୍ତ ଶରୀରଂ ବ୍ୟାପୁୟାନ୍ନାଶ୍ରୁର୍ଜୀବଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଚୈତନ୍ୟମେବ ହ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପମଗ୍ନେରିକୌଷ୍ଠନ୍ୟ ପ୍ରକାଶୌ । ନାତୁ ଗୁଣଗୁଣି ବିଭାଗୋ ବିଦ୍ୟତ୍ ଇତି ଶରୀରପରିମାଣତ୍ବଂ ଚ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ । ପରିଶେଷାଦ୍‌ ବିଭୂର୍ଜୀବଃ ।



(ଘ) କଥା ତତ୍ତ୍ଵଶୁଦ୍ଧାଦିବ୍ୟପଦେଶ ଇତ୍ୟତ ଅହ-ତଦ୍ ଗୁଣ ସାରଦ୍ଵାରୁ ତଦବ୍ୟପଦେଶ ଇତି । ତସ୍ୟା ବୁଦ୍ଧେର୍ଗୁଣାସ୍ତଦ୍ଗୁଣା ଇଚ୍ଛା ଦେଷ୍ୟ ସୁଖଂଦୁଃଖମିତ୍ୟେବ-
ମାଦୟସ୍ତଦ୍ ଗୁଣାଃ ସାରଃ ପ୍ରଧାନଂ ଯସ୍ୟାତ୍ମନଃ ସଂସାରିତ୍ଵେ ସମ୍ଭବତି, ସ ତଦ୍ଗୁଣସାରସ୍ତସ୍ୟ
ଭାବସ୍ତଦ୍ଗୁଣସାରଦ୍ଵମ୍ । ନହି ବୁଦ୍ଧେର୍ଗୁଣେର୍ବିନା କେବଳସ୍ୟାତ୍ମନଃ ସଂସାରିତ୍ଵମସ୍ତି ।
ବୁଦ୍ଧ୍ୟପାଧ୍ୟୁର୍ଯ୍ୟାଧାସନିମିତ୍ତଂ ହି କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଭୋକ୍ତୃଦ୍ଵାଦିଲକ୍ଷଣଂ ସଂସାରିତ୍ଵମକର୍ତ୍ତୃ-
ରଭୋଲକ୍ଷଣସଂସାରିଣୋ ନିତ୍ୟମୁକ୍ତସ୍ୟ ସତ ଆତ୍ମନଃ । ତସ୍ମାତ୍ତଦ୍ ଗୁଣସାରଦ୍ଵାଦ୍
ବୁଦ୍ଧିପରିମାଣେନାସ୍ୟ ପରିମାଣବ୍ୟପଦେଶଃ । ତଦୁତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟାଦିଭିଷ୍ଣାସ୍ୟୋତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟା-
ଦିବ୍ୟପଦେଶୋ ନ ସ୍ଵତଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ତୁଣ୍ଡ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ଆତ୍ମା ଅଶୁଅଟେ । ଏହା
ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆତ୍ମାର ଉପବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ନ ଥିଲେ, ପରବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରବେଶ
ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟ ଓ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଉପଦେଶ ଦ୍ଵାରା ପରବ୍ରହ୍ମ ଜୀବ ଅଟେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।
ଯଦି ପରବ୍ରହ୍ମ ଜୀବ ଅଟେ, ତଦ୍ଦ୍ଵାରା ଯେତେବଡ଼ ପରବ୍ରହ୍ମ, ସେତେପରିମାଣର ଜୀବ ହୁଏ ।
ପରବ୍ରହ୍ମକୁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ବିଭୁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତଦ୍ଦ୍ଵାରା ଜୀବ ବୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ସେହିପରି ‘ସ
ବା ଏଷଃ’ (ସେ ଏହି ମହାନ ନିଜ ଆତ୍ମା ଅଟେ । ଯାହାକୁ ଏହି ପ୍ରାଣରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ) ଏହି
ପ୍ରକାର ଜୀବବିଷୟକ ଶ୍ରୋତ ଓ ସ୍ମାର୍ତ୍ତ ବିଭୁତ୍ଵବାଦକୁ ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି । ଅଶୁ ଜୀବରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ
ଶରୀରଗତ ବେଦନା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ତ୍ଵକ୍ ସମ୍ଭବତ୍ ହୁଏ ବୋଲି ଯଦି କହ, ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ତ୍ଵକ୍ରେ
କଣ୍ଠା ପୋଡ଼ିହେଲେ ସମଗ୍ର ଶରୀରରେ ବେଦନା ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । କାରଣ-ତ୍ଵୟ ଓ
କଣ୍ଠାର ସଂଯୋଗ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ତ୍ଵକ୍ରେ ରହେ ଏବଂ ତ୍ଵକ୍ ସମସ୍ତ ଶରୀର ବ୍ୟାପୀ ଥାଏ ।
ପରବ୍ରହ୍ମ କଣ୍ଠା କୁଦିଅବା ଲୋକର ପାଦକୁ ବେଦନା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଅଶୁଗୁଣରବ୍ୟାପ୍ତି
ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଗୁଣର ଗୁଣା ପ୍ରଦେଶ ଅଟେ । ଯଦିଗୁଣ ଗୁଣାର ଅନାଶ୍ରିତ
ହୋଇ ରହେ, ତେବେ ଗୁଣାର ଗୁଣତ୍ଵ ରହେ ନାହିଁ । ପ୍ରଭା କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, -
ଏହି ବିଷୟ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ଗନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ଗୁଣସ୍ଵୀକାର କରିବାରେ ଆଶ୍ରୟ ସହିତ ସଂରକ୍ଷ ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ।
ନୋତେତ୍ ଗୁଣତ୍ଵର ହାନି ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ଏହି ପ୍ରକାର ଭଗବାନ ଦ୍ଵୈପାୟନ କରିଛନ୍ତି
‘ଉପଲମ୍ବାପ୍ତସ୍ତୁ’ (ଜଳରେ ଗନ୍ଧ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇ କୌଣସି ଅନିପୁଣ ପୁରୁଷ ସେଠାରେ
ଗନ୍ଧ ବୋଲି କହନ୍ତି । ପରବ୍ରହ୍ମ ଜଳ ଓ ବାୟୁରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଗନ୍ଧ ପୃଥ୍ଵୀର ବୋଲି ଜାଣିବା
ଉଚିତ୍) । ଯଦି ଜୀବର ଚୈତନ୍ୟ ସମଗ୍ର ଶରୀରକୁ ବ୍ୟାପ୍ତ କରିବ, ତେବେ ଜୀବ
ଅଶୁହେବ ନାହିଁ । କାରଣ- ଯେପରି ଔଷ୍ଣ୍ୟ ଓ ପ୍ରକାଶ ଅଗ୍ନିର ସ୍ଵରୂପ ଅଟେ, ସେପରି



ଚୈତନ୍ୟ ଜୀବର ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ଏଠାରେ ଗୁଣଗୁଣିବିଭାଗ ନାହିଁ । ଜୀବର ଶରୀର ପରିମାଣ କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବରୁ ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଛି । ପରିଶେଷରେ ଜୀବ ବିଭୁ ଅଟେ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଅଶୁଦ୍ଧାଦି ବ୍ୟପଦେଶ କିପରି ହୁଏ । ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି- ‘ତଦ୍‌ଗୁଣ ସାରଦ୍ୱାର ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶଃ’ । ତାହାର ବୁଦ୍ଧିଗୁଣତଦ୍‌ ଗୁଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଳ୍ମା, ଦେଷ, ସୁଖସୁଖାଦି, ତଦ୍‌ଗୁଣ ସାର ଯେଉଁ ଆତ୍ମାରେ ସଂସାରିତ୍ୱରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ସେ ତଦ୍‌ଗୁଣସାର, ତାହାର ଭାବ ତଦ୍‌ଗୁଣସାରତ୍ୱ ଅଟେ । କାରଣ- ବୁଦ୍ଧିର ଗୁଣବ୍ୟତିତ କେବଳ ଆତ୍ମାରେ ସଂସାରିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଅକର୍ତ୍ତା, ଅଭୋକ୍ତା, ଅସଂସାରୀ, ନିତ୍ୟ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ, କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱଦ୍ୱିରୂପ ସଂସାରିତ୍ୱବୁଦ୍ଧି ଉପାଧି ଧର୍ମର ଅଧ୍ୟାସର କାରଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ତଦ୍‌ଗୁଣସାରତ୍ୱ ହେଲେ ବୁଦ୍ଧିର ପରିମାଣରୁ ତାହାର ପରିମାଣବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧିର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଜୀବର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ତାହାର ପରିମାଣ ଓ ଉତ୍କ୍ରମଣ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ମୂଳ-(କ)- ତଥା ଚ - ‘ବାଳାଗ୍ରଗତଭାଗସ୍ୟ ଶତଧା କଞ୍ଚିତସ୍ୟ ଚ । ଭାଗୋ ଜୀବଃ ସ ବିଜ୍ଞେୟଃ ଋନନ୍ତ୍ୟାୟ କଞ୍ଚତେ’ (ଶ୍ଳୋ ୫-୯) ଇତ୍ୟଶ୍ଚୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଜୀବସ୍ୟୋକ୍ତା ତସ୍ୟୈବ ପୁନରାନନ୍ତ୍ୟମାହ । ତଚ୍ଚୈବମେବ ସମଞ୍ଜସଂ ସ୍ୟାଦ୍ୟଦୈପ୍ୟାପରାଧିକ୍ୟମଶ୍ଚୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଜୀବସ୍ୟ ଭବେତ୍ ପାରମାର୍ଥକଂ ଋନନ୍ତ୍ୟମ୍ । ତହ୍ୟଭୟଂ ମୁଖ୍ୟମବକଞ୍ଚେତ, ନଋନନ୍ତ୍ୟମୈପରାଧିକ୍ୟମିତି ଶକ୍ୟଂ ବିଜ୍ଞାତୁମ୍, ସର୍ବୋପନିଷସ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବସ୍ୟ ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷିତଦ୍ୱାର୍ତ୍ତ । ତଥେତରସ୍ମିନ୍ମୁଖ୍ୟମ୍ନାନେ ‘ବୁଦ୍ଧେର୍ଗୁଣେନାତ୍ମଗୁଣେନ ଚୈ ବ ଆରାଗ୍ରମାତ୍ତେ । ହ୍ୟବରୋଽପି ଦୃଷ୍ଟଃ, (ଶ୍ଳୋ ୬-୮) ଇତି ଚ ବୁଦ୍ଧିଗୁଣ ସମ୍ଭବେନୈବାରାଗ୍ରମାତ୍ମା ଶାସ୍ତି ନ ସ୍ୱୈନୈବାତ୍ମନା ।

(ଖ) ‘ଏଷୋଃଶୂରାତ୍ମା ଚେତସା ବେଦିତବ୍ୟଃ’ (ମୁଣ୍ଡ ୩-୧-୯) ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ନ ଜୀବସ୍ୟାଶ୍ଚ ପରିମାଣତ୍ୱଂ ଶିଷ୍ୟତେ, ପରସ୍ୟୈବାତ୍ମନଃଶ୍ଚରାଦ୍ୟନବଗ୍ରାହ୍ୟତ୍ୱେନ ଜ୍ଞାନପ୍ରସାଦଗମ୍ୟତ୍ୱେନ ଚ ପ୍ରକୃତତ୍ୱାତ୍ । ଜୀବସ୍ୟାପି ଚ ମୁଖ୍ୟାଶ୍ଚ ପରିମାଣତ୍ୱାନୁପପତ୍ତେଃ । ତସ୍ମାଦ୍ ବୁଦ୍ଧିନିତ୍ୱାଭିପ୍ରାୟନିଦମଶ୍ଚୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ବଚନମୁପାଧିଭିପ୍ରାୟଂ ବା ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । ତଥା ‘ପ୍ରଜ୍ଞୟା ଶରୀରଂ ସମାରୁହ୍ୟ’ (କୌଷୀ ୩-୬) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକେଷ୍ୱପି ଭେଦୋପଦେଶେଷୁବୁଦ୍ଧ୍ୟୈବୋପାଧିଭୂତୟା ଜୀବଃ ଶରୀରଂ ସମାରୁହ୍ୟତ୍ୟେବଂ ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ବ୍ୟପଦେଶମାତ୍ରଂ ବା, ଶିଳାପୁତ୍ରକସ୍ୟ ଶରୀରମିତ୍ୟାଦିବତ୍ । ନହ୍ୟତ୍ୱ ଗୁଣଗୁଣିବିଭାଗୋଽପି ବିଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ହୃଦୟାୟତନତ୍ୱବଚନମପି ବୁଦ୍ଧେରେବ ତଦାୟତନତ୍ୱାତ୍ । ତଥୋଚ୍ଚ କ୍ରାନ୍ତ୍ୟାଦୀନାମ ପୁ୍ୟପାଧ୍ୟାୟତାତାଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘କସ୍ମିନ୍ନହମୁଚ୍ଚ କ୍ରାନ୍ତ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତୋ ଭବିଷ୍ୟାମି କସ୍ମିନ୍ ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାସ୍ୟାମାତି’ (ପ୍ରଶ୍ନ ୬-୩), ‘ସ



ପ୍ରାଣମୟଜ୍ଞତ’ (ପ୍ର ୬-୪) ଇତି । ଉଦ୍ କ୍ରାନ୍ତ୍ୟଭାବେ ହି ଗତ୍ୟାଗତ୍ୟୋପପତ୍ତାବୋ ବିଜ୍ଞାୟତେ । ନହ୍ୟନପସ୍ତୁପ୍ୟ ଦେହାଦ୍ ଗତ୍ୟାଗତା ସ୍ୟାତାମ୍ ।

(ଘ) ଏବମୁପାଧି ଗୁଣସାରଦ୍ଵାଜୀବସ୍ୟାଶୁଦ୍ଧିବ୍ୟପଦେଶଃ ପ୍ରାଜ୍ଞବତ୍ । ଯଥା ପ୍ରାଜ୍ଞସ୍ୟ ପରମାତ୍ମନଃ ସଗୁଣେଷୁ ପାସନେଷୁ ପାଧିଗୁଣସାରଦ୍ଵାଦଶାୟସ୍ଵାଦିବ୍ୟପଦେଶଃ- ‘ଅଶାୟାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମିର୍ବା ଯବାଦବା, (ଛା ୩-୧-୧୪-୧) ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରଃ ସର୍ବଗଣଃ ସର୍ବରସଃ ସତ୍ୟକାମଃ ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପଃ’ (ଛା ୩-୧୪-୨) ଇତ୍ୟେବଂ ପ୍ରକାରସ୍ତଦ୍‌ବତ୍ । ସ୍ୟାଦେତଦ୍ୟଦି ବୁଦ୍ଧିଗୁଣସାରଦ୍ଵାଦାତ୍ମନଃ ସଂସାରିତ୍ଵଂ କଳ୍ପେତ, ତତୋ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାତ୍ମନୋର୍ଜିନ୍ମୟୋଃ ସଂଯୋଗାବସାନମବଶ୍ୟଂ ଭାବୀତ୍ୟତୋ ବୁଦ୍ଧିର୍ବିଯୋଗେ ସତ୍ୟାତ୍ମନୋ ବିଭକ୍ତସ୍ୟାନାଲକ୍ଷଦ୍ଵାଦସଦ୍‌ମସଂସାରିତ୍ଵଂ ବା ପ୍ରସଙ୍ଗେତେତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେହି ପ୍ରକାର ‘ବାଳାଗ୍ରଶତଭାଗସ୍ୟ’ (ଶହେ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିବା କେଶର ଅଗ୍ରଭାଗ ଶତଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଏ । ସେତିକି ପରିମାଣବିଶିଷ୍ଟ ଜୀବ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । କିନ୍ତୁ ତାହା ସ୍ଵତଃଭାବରେ ଅନନ୍ତ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ) ଏହିପରି ଜୀବକୁ ଅଶୁ ରୂପେ କହି ପୁଣି ତାହାକୁ ଅନନ୍ତ ବୋଲି ଶୁଦ୍ଧି କହେ । ଯେତେବେଳେ ଜୀବଠାରେ ଅଶୁଦ୍ଧ ଗୁଣ ହୁଏ, ଏବଂ ଆନନ୍ଦ୍ୟ ପାରମାର୍ଥକ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଏହା ସଙ୍ଗତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଦୁଇଟିଯାକ ମୁଖ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ଏବଂ ଆନନ୍ଦ୍ୟ ଗୁଣ ଅଟେ ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ସମର୍ଥ ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ଉପନିଷଦରେ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମାବ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଅଭିଳକ୍ଷିତ ଅଟେ । ସେହିପରି ‘ବୁଦ୍ଧେର୍ଗୁଣେନ’ (ବୁଦ୍ଧି ଗୁଣନିମିତ୍ତକ ଆତ୍ମାରେ ଅଧିଷ୍ଠ ଗୁଣରୁ (ଅଧିଷ୍ଠାତାତ୍ମଗୁଣ) ଜୀବ ଅରର ଅଗ୍ରଭାଗପରି ଆକାର ଦେଖାଯାଏ) ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ଉଦ୍ଧାନରେ ବୁଦ୍ଧି ଗୁଣର ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଅଗ୍ରାଗ୍ରପରିମାଣକୁ ଉପଦେଶ କରେ । କିନ୍ତୁ ନିଜ ସ୍ଵରୂପକୁ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ‘ଏଷୋଃଶୁରାତ୍ମା’ (ଏହି ଆତ୍ମା ଅଶୁ ଅଟେ, ବିଶୁଦ୍ଧଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ଜଣାଯାଏ) ଏଠାରେ ଜୀବର ଅଶୁ ପରିମାଣ ଉପଦେଶ ନୁହେଁ, କାରଣ-ପରମାତ୍ମା ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵାରା ଅଗ୍ରାହ୍ୟ ଓ ଜ୍ଞାନପ୍ରସାଦଗମ୍ୟ ହେଲେ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ । ଜୀବର ଅଶୁ ପରିମାଣ ମୁଖ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଜୀବରେ ଅଶୁଦ୍ଧ ବଚନ ଦୁର୍ବିଜ୍ଞେୟଦ୍ ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ଅଥବା ଉପାଧିରୁ ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ଜାଣିବା କଥା । ଏହିପରି ‘ପ୍ରଜ୍ଞୟା’ ପ୍ରଜ୍ଞାଦ୍ଵାରା ଶରୀର ଉପରେ ସମାରୂତ ହୋଇ ସୁଖ ଦୁଃଖକୁ ଅନୁଭବ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ଭେଦୋପଦେଶରେ ଉପାଧିରୂପବୁଦ୍ଧିରୁ ଜୀବ ଶରୀର ଉପରେ ସମାରୋହଣ କରେ ବୋଲି ସ୍ଥିରାକୃତ ।

(ଗ) ଅଥବା ‘ଶିଳାପୁତ୍ରର ଶରୀର’ ଇତ୍ୟାଦିପରି ଏହା ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଏଠାରେ ଗୁଣଗୁଣି ବିଭାଗ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ‘ଜୀବର ସ୍ଥାନ ହୃଦୟ’ ଏହି କଥା ବୁଦ୍ଧିର ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ହୁଏ । କାରଣ-ବୁଦ୍ଧିର ସ୍ଥାନ ହୃଦୟ ଅଟେ । ଏହିପରି ‘କଶ୍ମିନ୍ମନ’ (କାହାକୁ



ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ହେଲାପରେ ମୁଁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ହେବି ଏବଂ କିଛି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲାପରେ ମୁଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବି), ‘ସପ୍ରାଣମ୍’ (ସେ ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା) ଏହିପ୍ରକାର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିର ଅଧୀନ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି କହେ । ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିର ଅଭାବରେ ଗତି ଓ ଆଗତିର ଅଭାବ ଜଣାଯାଏ । ଦେହରୁ ନ ବାହାରି ଗତି ଓ ଅଗତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଏହିପ୍ରକାର ଉପାଧି ଗୁଣର ପ୍ରଧାନ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଞ୍ଜପତି ଜୀବରେ ଅଶୁଦ୍ଧାଦି ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଯେପରି ‘ଅଶୀୟାନ୍ ବ୍ରାହିବା’ (ହୃଦୟ କମଳ ଭିତରେ ଥିବା ଏହି ମୋର ଆତ୍ମା ଧାନଠାରୁ ଓ ଯବଠାରୁ ମଧ୍ୟ ସୁକ୍ଷ୍ମ ଅଟେ) ‘ମନୋମୟଃ’ (ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ମନୋମୟ, ପ୍ରାଣଶରୀର, ସର୍ବଗନ୍ଧ, ସର୍ବରସ, ସତ୍ୟକାମ ଓ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପ ଅଟେ) । ଏହିପ୍ରକାର ସଗୁଣ ଉପାସନାରେ ଉପାଧିର ଗୁଣ ପ୍ରଧାନତାରୁ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଅଶୁଦ୍ଧାଦିର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ସେପରି ଏଠାରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଙ) ଯଦି ଏହା ହୁଏ, ବୁଦ୍ଧିର ଗୁଣ ପ୍ରାଧାନ୍ୟରୁ ଆତ୍ମା ଠାରେ ସଂସାରିତ୍ଵ କଳ୍ପନା କର । ତେବେ ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଆତ୍ମାସଂଯୋଗର ଅବସାନ ଅବଶ୍ୟତାବା ହୁଏ । ତେଣୁ ବୁଦ୍ଧିର ବିଯୋଗ ହେଲେ ବିଭକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅନାଲକ୍ଷ୍ୟ ହୋଇ ତାହାର ଅସତ୍ତ୍ଵ ଅଥବା ଅସଂସାରିତ୍ଵ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ କି ? ତେଣୁ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-

(୧) ମୂଳ- ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୧) ଭାଷାଂତର-ଏହାର ଉତ୍ତର କୁହାଯାଇଛି-

ଯାବଦାତ୍ମଭାବିତ୍ଵାଚ୍ଚ ନ ଦାଷସ୍ତଦ୍ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୨୦ ॥

ଯାବଦାତ୍ମଭାବିତ୍ଵାଚ୍ଚ ନ ଦୋଷସ୍ତଦ୍ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୨-୩-୩୦ ॥

ବୁଦ୍ଧିର ସଂଯୋଗ, ଯାବଦାତ୍ମଭାବିତ୍ଵାଚ୍ଚ - ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆତ୍ମାଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ସଂସାରର ନିବୃତ୍ତି ନ ହୋଇ ସେହିପରି ରହେ, ନ ଦୋଷଃ=ତେଣୁ ତାହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ, ତଦ୍ଦର୍ଶନାତ୍=ଦେହର ବିଯୋଗ ହେଲେ ବୁଦ୍ଧିର ସଂଯୋଗ ‘ସମାନ ସନ୍ନୁଭୌ ଲୋକାବନୁସଞ୍ଚରତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନେୟମନନ୍ତର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦୋଷପ୍ରାପ୍ତିରଶଙ୍କନାୟା । କସ୍ମାତ୍ । ଯାବଦାତ୍ମଭାବିତ୍ଵାଚ୍ଚ ବୁଦ୍ଧିସଂଯୋଗସ୍ୟ । ଯାବଦୟମାତ୍ମା ସଂସାରୀ ଭବତି, ଯାବଦସ୍ୟ ସମମଗ୍ନତ୍ଵନେନ ସଂସାରିତ୍ଵେନ ନିବର୍ତ୍ତତେ, ତାବଦସ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ସଂଯୋଗା ନଶ୍ୟମତି । ଯାବଦେବ ଋୟଂ ବୁଦ୍ଧ୍ୟପାଧିସମ୍ବନ୍ଧସ୍ତାବଜ୍ଞାବସ୍ୟ ଜୀବତ୍ ସଂସାରିତ୍ଵେ ତ । ପରମାର୍ଥତତ୍ତ୍ଵେ ନ ଜୀବୋ ନାମ ବୁଦ୍ଧ୍ୟପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧ ପରିକଳ୍ପିତସ୍ମିନ୍ନୁପାଦିତରେକେଶାସ୍ତି । ନହି ନିତ୍ୟମୁକ୍ତସ୍ମିନ୍ନୁପାଦି ସର୍ବଜ୍ଞାଦୀଶ୍ଵରା ଦନ୍ୟଶ୍ଚେତନୋ ଧାତୁ ଦ୍ଵିତୀୟୋ ବେଦାନ୍ତାର୍ଥ ନିରୂପଣାୟାତ୍ମଲଭ୍ୟତେ ।

(ଖ) ‘ନାନ୍ୟାଦତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟା ଶ୍ରୋତା ମତ୍ତା ବିଜ୍ଞାତା’ (ବୃ ୩-୭-୨୩), ‘ନାନ୍ୟଦତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟୃ ଶ୍ରୋତୃ ମତ୍ତୃ ବିଜ୍ଞାତୃ’ (ଛା-୩-୮-୭)’ ତତ୍ତ୍ଵମସି (ଛା ୬-୧-୬)



‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମି’ (ବୃ ୧-୪-୭) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଶତେଭ୍ୟଃ । କଥଂ ପୁରେବଗମ୍ୟତେ
ଯାବଦାତ୍ମଭାବୀ ବୁଦ୍ଧି ସଂଯୋଗଂ ଇତି ।

(ଗ) ତଦର୍ଶନାଦିତ୍ୟାହ । ତଥାହି ଶାସ୍ତ୍ରଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ
ପ୍ରାଣେଷୁ ହୃଦ୍ୟନ୍ତଃ ଜ୍ୟୋତିଃ ପୁରୁଷଃ ସମାନଃ ସନ୍ନୁତୌ ଲୋକାବନ୍ନୁ ସଞ୍ଚରତି ଧାୟତାବ
ଲେଳାୟତାବ’ (ବୃ ୪-୩-୪) ଇତ୍ୟାଦି । ତତ୍ର ବିଜ୍ଞାନମୟ ଇତି ବୁଦ୍ଧିମୟ
ଇତ୍ୟେତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି । ପ୍ରସେଶାନ୍ତରେ ‘ବିଜ୍ଞାନମୟୋ ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣମୟଶ୍ଚର୍ଯୁଣାମୟଃ
ଶ୍ରେତ୍ରମୟଃ ଇତି ବିଜ୍ଞାନମୟସ୍ୟ ମନ ଆଦିଭିଃ ସହ ପାଠାତ୍ । ବୁଦ୍ଧିମୟତ୍ଵଂ ତ
ତଦ୍‌ଗୁଣସାରତ୍ଵମେବାଭିପ୍ରାୟତେ । ଯଥା ଲୋକେ ସ୍ତ୍ରୀମୟୀ ଦେବଦତ୍ତ ଇତି ସ୍ତ୍ରୀ ଭୋଗାଦି
ପ୍ରଧାନୋଽଭିଧାୟତେ । ତଦ୍‌ବଦ୍ ।

(ଘ) ‘ସ ସମାନଃ ସନ୍ନୁତୌ ଲୋକାବନ୍ନୁସଞ୍ଚରତି’ ଇତି ତ ଲୋକାନ୍ତରଗମନେନ୍‌ଯ୍ୟ
ବିଯୋଗଂ ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ଦର୍ଶୟତି । କେନ ସମାନସ୍ତୟୈବ ବୁଦ୍ଧ୍ୟେତି ଗମ୍ୟତେ ସଂନିଧାନାତ୍ ।
ତଚ୍ଚ ଦର୍ଶୟତି-ଧାୟତାବ ଲେଳାୟତାବ’ (ବୃ ୪-୩-୭) ଇତି । ଏତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି -
ନାୟଂ ସ୍ଵତୋ ଧାୟତି, ନାପି ତଳତି, ଧାୟନ୍ତ୍ୟାଂ ବୁଦ୍ଧୌ ଧାୟତାବ ତଳନ୍ତ୍ୟାଂ ବୁଦ୍ଧୌ
ତଳତାବେତି । ଅପିତ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନପୁରଃସରୋଽୟମାତ୍ମନୋ ବୁଦ୍ଧ୍ୟପାୟ ସମ୍ବନ୍ଧଃ ।

(ଙ) ନତ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନଦନ୍ୟତ୍ର ନିବୃତ୍ତିରସ୍ତାତ୍ୟତୋ ଯାବଦ୍
ବ୍ରହ୍ମମୂଳାନବବୋଧସ୍ତାବଦୟଂ ବୁଦ୍ଧ୍ୟପାୟସମ୍ବନ୍ଧୋ ନ ଶାମ୍ୟତି । ଦର୍ଶୟତି
ଚବେଦାହମେତଂ ପୁରୁଷଂ ମହାତ୍ମମାଦିତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଂ ତମସଃ ପରସ୍ତାତ୍ । ତମେବ
ବିଦିତ୍ଵାତିମୃତ୍ୟୁମେତି ନାନ୍ୟଃ ପରା ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ’ (ଶ୍ଵେ ୩-୮) ଇତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଥିବା ଏହିବୋଧର ଶକ୍ତି କରବା ଉଚିତ୍
ନୁହେଁ । କିପରି ? ବୁଦ୍ଧିର ସଂଯୋଗ ଯାବଦାତ୍ମଭାବୀ ଅଟେ । ଯେତେବେଳେ ଏହା ଆତ୍ମା
ସଂସାରା ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ତାହାର ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନରୁ ସଂସାରିତ୍ଵ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ
ତାହାର ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ ଏହି ବୁଦ୍ଧି ରୂପଭାବର ସମ୍ବନ୍ଧ
ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବରେ ଜୀବତ୍ଵ ଓ ସଂସାରିତ୍ଵ ରହେ । ବାସ୍ତବରେ ବୁଦ୍ଧି ଉପାୟସମ୍ବନ୍ଧରୁ
ପରିକଳ୍ପିତ ସ୍ଵରୂପରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ଜୀବର ନାମ ହୁଏ ନାହିଁ,

(ଖ) କାରଣ- ‘ନାନ୍ୟୋଽନ୍ୟଃ’ (ଏହାଠାରୁ ଅନ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା, ଶ୍ରେତା, ମତ୍ତା ଏବଂ ବିଜ୍ଞାତା
କେହି ନାହାନ୍ତି) ‘ନାନ୍ୟଦତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟୃ, ଶ୍ରେତୃ, ମତ୍ତୃ, ବିଜ୍ଞାତୃ’ ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମି’
ଇତ୍ୟାଦି ଶତଶତିଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ ନିତ୍ୟ, ମୁକ୍ତ ସ୍ଵରୂପ, ସର୍ବଜ୍ଞ, ଈଶ୍ଵରଠାରୁ ପୃଥକ୍, ଅନ୍ୟ ଦ୍ଵିତୀୟ
ତେଜନ, ଇତ୍ୟାଦି ତତ୍ତ୍ଵ ବେଦାନ୍ତ ଅର୍ଥକୁ ନିରୂପଣ କଲାପରେ ଉପଲବଧ୍ଵ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ
ବୁଦ୍ଧିର ସଂଯୋଗ ଯାବଦାତ୍ମଭାବୀ ଅଟେ ବୋଲି ଏଠାରେ କିପରି ଜଣାଯାଏ ?



(ଗ) ତାହାର ଉତ୍ତରରେ ‘ସେ ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ଅଟେ’ ଏହା ସୂତ୍ରକାର କହିଛନ୍ତି । ଯେପରି ‘ଯୋଃୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ’ (ଯାହା ଏହି ପ୍ରାଣରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ ଅଟେ, ବୁଦ୍ଧିରେ ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱରୂପ ପୁରୁଷ, ସେ ବୁଦ୍ଧି ସାଦୃଶହୋଇ ଏହିଲୋକ ଏବଂ ପରଲୋକରେ ସଞ୍ଚାର କରେ । ବୁଦ୍ଧି ବୃଦ୍ଧିର ଅନୁସାରେ ଧ୍ୟାନ କରେ । ପ୍ରାଣବୃଦ୍ଧି ହୋଇ ଅନ୍ୟର କାର୍ଯ୍ୟ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଦେଖାଏ । ଏଠାରେ ‘ବିଜ୍ଞାନମୟଃ’ ଏହିପଦରେ ‘ବୁଦ୍ଧିମୟଃ, ଏହା କୁହାଯାଇଛି, କାରଣ ଅନ୍ୟସ୍ଥଳରେ ‘ବିଜ୍ଞାନମୟଃ’ (ବିଜ୍ଞାନମୟ, ମନୋମୟ, ପ୍ରାଣମୟ, ଚକ୍ଷୁର୍ମୟ, ଶ୍ରୋତ୍ରମୟ) ଏହି ପ୍ରକାର ବିଜ୍ଞାନମୟର ମନ ପ୍ରଭୃତି ସହିତ ପାଠ ହୁଏ । ବୁଦ୍ଧିମୟତ୍ବରୁ ତଦଗୁଣସାରତ୍ୱ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ । ଯେପରି ସଂସାରରେ ସ୍ତ୍ରୀଠାରେ ରାଗାଦି ପ୍ରଧାନତାରୁ ‘ଦେବଦତ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀବଣ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଘ) ‘ସ ସମାନଃ’ (ସେ ବୁଦ୍ଧିପରି ହୋଇ ଦୁଇଲୋକପରେ ସଞ୍ଚରଣ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଲୋକାନ୍ତର ଗମନ କରିବାରେ ଆତ୍ମାର ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଅବିଯୋଗ ପ୍ରତିପାଦିତ କରେ । କିପରି ସମାନ ହୁଏ ? ସାନ୍ନିଧ୍ୟରୁ ଏହା ବୁଦ୍ଧିପରି ଜଣାପଡ଼େ । ସେହି ସମାନତ୍ବକୁ ‘ଧ୍ୟାୟତାବ ଲେଳାୟତାବ’ (ଧ୍ୟାନ କରିବା ପ୍ରତୀତି ହୁଏ, ଚଳନ କରିବା ପ୍ରତୀତି ହୁଏ) ଏହା ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଏ । ଏଠାରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହିପରି- ଏହି ଆତ୍ମା ସ୍ୱତଃ ଧ୍ୟାନ କରେ ନାହିଁ, କି ଚଳେ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧି ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହେଲେ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧିର ଚଳନ ପରେ ସେ ସଂଚରଣ କରିବା ଜଣାପଡ଼େ । ଆତ୍ମାର ଏହି ବୁଦ୍ଧିରୂପ ଉପାଧି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ପୁରଃସର ଅଟେ ।

(ଙ) ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନର ନିବୃତ୍ତି ଯଥାର୍ଥଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧାତ୍ମ ଅଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଏହି ବୁଦ୍ଧି ରୂପ ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏପରି ‘ବେଦାହମେତଂ’ (ମୁଁ ଏହି ଅଜ୍ଞାନାତୀତ ପ୍ରକାଶସ୍ୱରୂପ ମହାନ ପୁରୁଷକୁ ଜାଣେ । ତାହାକୁ ଜାଣି ମୃତ୍ୟୁକୁ ପାରହୁଏ । ଏହାକୁ ଛାଡ଼ି ପରମପଦପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମାର୍ଗ ନାହିଁ) ।

(ଚ) ମୂଳ-ନନ୍ଦୁ ସୁଷୁପ୍ତପ୍ରଳୟଯୋଗେ ଶକ୍ୟତେ ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧ ଆତ୍ମନୋଃଭ୍ୟୁପଗତମ୍ । ‘ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି ସ୍ୱମପାତୋ ଭବତି’ (ଛା ୬-୮-୧) ଇତି ବଚନାତ୍ । କୃଷ୍ଣବିକାରପ୍ରଳୟାଭ୍ୟୁପଗମାଜ୍ଞ । ତତ୍ତ୍ୱକଥଂ ଯାବଦାତ୍ମଭାବିନ୍ ବୁଦ୍ଧି ସଂବନ୍ଧସ୍ୟେତ୍ୟତ୍ରୋତ୍ୟତେ-

(୧) ଭାଷ୍ୟାତର- ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟ ସମୟରେ ଆତ୍ମାର ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସତା ସୋମ୍ୟ ! ହେ ସୋମ୍ୟ ! ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଏହି ସତ୍ପରବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ । ସେ ନିଜସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଏହା



ଶୁଚିବଚନ ଅଟେ । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣବିକାରର ପ୍ରଳୟସ୍ବାକାର କରାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧ ଯାବଦାତ୍ମଭାବୀ କିପରି ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି-

ପୁଂସ୍ତ୍ବାଦିବତ୍ତତ୍ୟବସ୍ୟ ସତୋଽଭିବ୍ୟକ୍ତିଯୋଗାତ୍ ॥ ୩୧ ॥

୨- ପୁଂସ୍ତ୍ବାଦିବତ୍ତତ୍ୟ ସତୋଽଭିବ୍ୟକ୍ତି ଯୋଗାତ୍ ॥ ୨-୩-୩୧ ॥

ପୁଂସ୍ତ୍ବାଦିବତ୍ତ = ଯେପରି ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ରହିଥିବା ପୁଂସ୍ତ୍ବାଦି ଯୌବନରେ ବିକସିତ ହୁଏ, ସେହିପରି, ସତଃ = ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ସୁଷୁପ୍ତରୂପରେ ରହିଥିବା, ଅସ୍ୟ=ବୁଦ୍ଧି ସଂଯୋଗଜାଗ୍ରଦାଦି ଅବସ୍ଥାରେ, ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଯୋଗାତ୍ = ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧ ଯାବଦାତ୍ମଭାବୀ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ଲୋକେ ପୁଷ୍ପାଦାନି ବାଜାମାନା ବିଦ୍ୟମାନାନାମେବ ବାଲ୍ୟାଦିଷ୍ଟନୁପଲଭ୍ୟମାନାମ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନବଦଭିପ୍ରେୟମାଣାନି ଯୌବନାଦିଷ୍ଟାବର୍ତ୍ତବନ୍ତି, ନାବିଦ୍ୟମାନାନୁପଦ୍ୟନ୍ତେ ଷଷ୍ଠାଦାନାମପି ତଦୁପରି ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍, ଏବମୟମପି ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧଃ ଶକ୍ତ୍ୟାମାନା ବିଦ୍ୟମାନ ଏବ ସୁଷୁପ୍ତିପ୍ରଳୟୟୋଃ ପୁନଃ ପ୍ରବୋଧପ୍ରସବୟୋରାବିର୍ଭବତି । ଏବଂ ହେୟତଦ୍ଵ୍ୟଜ୍ୟତେ ।

(ଖ) ନହ୍ୟାକସ୍ମିକା କସ୍ୟଚିଦୁପରିଃ ସମ୍ଭବତି । ଅତିପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଦର୍ଶୟତି ତ ସୁଷୁପ୍ତା ଦୁତ୍ଥାନାମବିଦ୍ୟାତ୍ମକବାଜ ସଦ୍ଭାବକାରିତମ୍ - ‘ସତି ସଂପଦ୍ୟ ନ ବିଦୁଃ ସତି ସଂପଦ୍ୟାମହ’ ଇତି’ ‘ତଇହ ବ୍ୟାଘ୍ରୋ ବା ସିଂହୋ ବା’ (ଛା ୬-୯-୩) ଇତ୍ୟାଦିନା । ତସ୍ମାତ୍ ସିଦ୍ଧମେତଦ୍ୟାବଦାତ୍ମଭାବୀ ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦୁପାୟସଂବନ୍ଧଃ ଇତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଯେପରି ସଂସାରରେ ପୁଂସ୍ତ୍ବାଦି ବାଜରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ବାଲ୍ୟାଦିପ୍ରଭୃତିରେ ଅନୁପଲବ୍ଧ ଏବଂ ଅବିଦ୍ୟମାନର ପରି ଅଭିପ୍ରେତ ହେଲାପରେ ଯୌବନାଦିରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । ଅବିଦ୍ୟମାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ- ନପୁଂସକରେ ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ସେପରି ଏହି ବୁଦ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ପ୍ରଳୟରେ ଶକ୍ତିରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ହୋଇ ପୁଣି ପ୍ରବୋଧ (ଜାଗ୍ରତ) ଓ ପ୍ରସବ (ସୃଷ୍ଟିକାଳ)ରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । କାରଣ-ଏହା ଯୁକ୍ତିସଂଗତ ଅଟେ ।

(ଖ) କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ବିନାକାରଣରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତାହାର ଅତିପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ‘ସତି ସଂପଦ୍ୟ’ (ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଜା ସବୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଏହା ଜାଣେ ନାହିଁ ଯେ- ଆମେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲୁ । ତଦ୍ବାରା ‘ତ ଇହ’ (ସେମାନେ ଏହି ଲୋକରେ ବ୍ୟାଘ୍ର ବା ସିଂହ ଯାହାକି ସୁଷୁପ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ହୋଇଥାନ୍ତି, ସେ ସବୁପୁଣି ହୁଅନ୍ତି)



ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟାତ୍ମକ ବାକ୍ତର ସଦ୍ଭାବ କରାଯାଇ ସୁଷ୍ପ୍ରପ୍ତିରେ ଉତଥାନ ଦେଖାଏ ।
ତେଣୁ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ରୂପେ ଉପାଧିର ସମ୍ବନ୍ଧ ଯାବଦାତ୍ମଭାବୀ ହୁଏ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३ २ ॥

୧- ନିତ୍ୟୋପଲବ୍ଧ୍ୟନୁପଲବ୍ଧ୍ୟୁପସଙ୍ଗୋଽନ୍ୟତର ନିୟମୋ
ବାଽନ୍ୟଥା ॥ ୨-୩-୩୨ ॥

ଅନ୍ତଃକରଣର ଅସ୍ଥିତ୍ୱ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଛି । ଅନ୍ୟଥା- ଏହା ସ୍ୱାକାର
କରାନଯାଏ, ତେବେ ନିତ୍ୟୋପଲବ୍ଧ୍ୟନୁପଲବ୍ଧ୍ୟୁପସଙ୍ଗ-ଆତ୍ମା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ସାଧନ
ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ନିତ୍ୟୋପଲବ୍ଧର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଯଦି ସାଧନ ହୋଇ ଅନୁପଲବ୍ଧ୍ୟ
ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ନିତ୍ୟାନୁପଲବ୍ଧର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ବା-ଅଥବା, ଅନ୍ୟ-
ତରନିୟମ-ଆତ୍ମା ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ପ୍ରତିବନ୍ଧ ସ୍ୱାକାର କରାଯିବ, କିନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।
କାରଣ-ଆତ୍ମା ଅବିକ୍ରିୟ ଅଟେ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଅକସ୍ମାତ୍ ଶକ୍ତିକୁ ପ୍ରତିବନ୍ଧ କରେ ନାହିଁ,
ତେଣୁ ଉପଲବ୍ଧର ସାମାନ୍ୟକାରଣ ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ସ୍ୱାକାର କରିବା ଉଚିତ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱମାନ ଉପାଧିଭୂତମନ୍ତଃକରଣ ମନୋ ବୁଦ୍ଧିର୍ବିଜ୍ଞାନ ଚିତ୍ତମିତି
ଋନେକଥା ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱାଭିଳାଷ୍ୟତେ । କୃତ୍ତିକ ବୃତ୍ତିବିଭାଗେନ ସଂଶୟାଦିବୃତ୍ତିକଂ ମନ
ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, ନିଶ୍ଚୟାଦିବୃତ୍ତିକଂ ବୁଦ୍ଧିରିତି । ତତ୍ତ୍ୱେବଂଭୂତମନ୍ତଃକରଣମବଶ୍ୟମସ୍ତୀତ୍ୟ-
ଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମ୍ । ଅନ୍ୟଥା ହ୍ୟନଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ତସ୍ମିନ୍ନିତ୍ୟୋପଲବ୍ଧ୍ୟନୁପଲବ୍ଧ୍ୟୁପସଙ୍ଗଃ
ସ୍ୟାତ୍ । ଆତ୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟାଣାମୁପଲବ୍ଧ୍ୟସାଧନାନାଂ ସନ୍ନିଧାନେ ସତି ନିତ୍ୟମେବୋ-
ପଲବ୍ଧଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଅଥ ସତ୍ୟପି ହେତୁସମବଧାନେ ପଂକ୍ତାଭାବସ୍ତତୋ ନିତ୍ୟମେବୋ-
ନୁପଲବ୍ଧଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ ।

(ଖ) ନ ଚୈବ ଦୃଶ୍ୟତେ । ଅଥାବାନ୍ୟତରସ୍ୟାମୁନ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ ବା
ଶକ୍ତିପ୍ରତିବନ୍ଧୋଽଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟଃ । ନଋମାନଃ ଶକ୍ତିପ୍ରତିବନ୍ଧଃ ସମ୍ଭବତି । ଅବିକ୍ରିୟତ୍ୱାତ୍ ।
ନାପୀନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ । ନହି ତସ୍ୟ ପୂର୍ବୋତ୍ତରଯୋଃ କ୍ଷଣକ୍ଷଣୋପପ୍ରତିବନ୍ଧଶକ୍ତିକସ୍ୟ
ସତୋଽକସ୍ମାକ୍ଚିତ୍ତଃ ପ୍ରତିବଧେତ । ତସ୍ମାଦ୍ୟସ୍ୟାବଧାନ । ନବଧାନାଭ୍ୟାମୁପଲବ୍-
ଧ୍ୟନୁପଲବ୍ଧା ଭବତସ୍ତନ୍ମନଃ । ତଥା ତ ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ଅନ୍ୟତ୍ରମତା ଅଭୂବଂ ନାଦର୍ଶମ-
ନ୍ୟତ୍ରମନା ଅଭୂବଂ ନାଶ୍ରୋଷମ୍’ (ବୃ ୧-୫-୩) ଇତି, ‘ମନସା ହୈବ ପଶ୍ୟତି ମନସା
ଶୃଣୋତି’ (ବୃ ୧-୫-୩) ଇତି । କାମାଦୟଃସ୍ୟାସ୍ୟବୃତ୍ତୟ ଇତି ଦର୍ଶୟତି ‘କାମଃ ସଙ୍କ୍ଷୋ-
ବିଚିକିକ୍ଷା ଶ୍ରଦ୍ଧାଃଶ୍ରଦ୍ଧା ଧୃତିରଧୃତିହ୍ରୀର୍ଧୀରିତ୍ୟେତଦ୍ୱର୍ମନଃ ଏବ’ (ବୃ ୧-୫-୩) ଇତି ।
ତସ୍ମାଦ୍ଧ୍ୟୁକ୍ତମେତତ୍ ତଦ୍ଗୁଣସାରଭାବଦ୍ୟପଦେଶଃ ।



(୨) ଭାଷାନ୍ତର-(କ) ଆତ୍ମାର ଉପାଧିଭୂତ ଏହି ଅନ୍ତଃକରଣ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଚିତ୍ତ-ଏହିପରି ଅନେକ ପ୍ରକାରରେ କୁହାଯାଇଛି । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ବୃଦ୍ଧି ବିଭାଗ ଦ୍ଵାରା ସଂଶୟପ୍ରଭୃତି ବୃଦ୍ଧିକୁ ମନ କହନ୍ତି ଏବଂ ନିଶ୍ଚୟାଦି ବୃଦ୍ଧିକୁ ବୁଦ୍ଧି କହନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାର ସେହି ଅନ୍ତଃକରଣ ଅବଶ୍ୟ ଅଟେ- ଏହା ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଉପଲବ୍ଧର ସାଧନଭୂତ ଆତ୍ମା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ବିଷୟର ସନ୍ନିଧାନ ହେଲା ପରେ ନିତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ଯଦି ଅହେତୁକ ସନ୍ନିଧାନ ହେଲାପରେ ଫଳର ଅଭାବ ହୁଏ, ତେବେ ନିତ୍ୟ ଅନୁପଲବ୍ଧର ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏହା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅଥବା ଆତ୍ମା ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦୁଇଟିରେ ଗୋଟିଏ ଶକ୍ତିର ପ୍ରତିବନ୍ଧ ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଆତ୍ମାର ଶକ୍ତି ପ୍ରତିବନ୍ଧ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଏହି ଅବିକ୍ରୟ ଅଟେ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଶକ୍ତି ପ୍ରତିବନ୍ଧ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ- ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତରାଂଶରେ ଅପ୍ରତିବନ୍ଧ ଶକ୍ତିଯୁକ୍ତର ଶକ୍ତି ଅକସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯାହାର ସାବଧାନୀ ଓ ଅସାବଧାନୀରୁ ଉପଲବ୍ଧ ଓ ଅନୁପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ତାହା ମନ ଅଟେ । ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ମନଃ’ (ଅନ୍ୟତ୍ର ମନ ଥିଲା । ତେଣୁ ମୁଁ ଦେଖିପାରିଲି ନାହିଁ । ଅନ୍ୟତ୍ର ମନ ଥିଲା, ତେଣୁ ଶୁଣିପାରିଲି ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ମନରେ ଦେଖାଯାଏ ଓ ଶୁଣାଯାଏ) ଏହା ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ‘କାମଃ ସଙ୍କଳ୍ପଃ’ (କାମ, ସଙ୍କଳ୍ପ, ସଂଶୟ, ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଅଶ୍ରଦ୍ଧା, ଧୃତି, ଲଜ୍ଜା, ପ୍ରଜ୍ଞା, ଭୟ - ଏସବୁ ମନ ଅଟେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି କାମାଦି ମନର ବୃଦ୍ଧି ଅଟନ୍ତି - ଏହା ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ତଦଗୁଣସାରଦ୍ଵାର୍ତ୍ତ ତଦ୍ ବ୍ୟପଦେଶଃ ଏହା ଠିକ୍ ଅଟେ ।

୧୪ କର୍ତ୍ତୃଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ॥ ୩୩-୪୦ ॥

କର୍ତ୍ତୃଧିକରଣ - ୧୪

କର୍ତ୍ତା ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ତାତ୍ ॥ ୩୩ ॥

୧-କର୍ତ୍ତା ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ତାତ୍ ॥ ୨-୩-୩୩ ॥

କର୍ତ୍ତା - ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତା ଅଟେ, ବୁଦ୍ଧି ନୁହେଁ । ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ତାତ୍ - କାରଣ- ଏହା ସ୍ଵୀକାର କରାଗଲେ ବିଧିପ୍ରଭୃତି ଶାସ୍ତ୍ର ସାର୍ଥକ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-ତଦଗୁଣସାରଦ୍ଵାଧିକାରଣୋପପାଦୋଽପି ଜୀବଧର୍ମଃ ପ୍ରପଞ୍ଚ୍ୟତେ । କର୍ତ୍ତା ଋୟଂ ଜୀବଃ ସ୍ୟାତ୍ । କସ୍ମାତ୍ । ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ତାତ୍ । ‘ଏବଞ୍ଚ ଯଜେତ’ ‘କୁରୁୟାତ’ ‘ଦଦ୍ୟାତ୍’ ଇତ୍ୟେବଂବିଧଂ ବିଧିଶାସ୍ତ୍ରମର୍ଥବଦ୍ ଭବତି । ନିରୂପିତ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵେ ତଦୁପ ପଦ୍ୟେତ । ତଥେଦମପି ଶାସ୍ତ୍ରମର୍ଥବଦ୍ ଭବତି ‘ଏଷ ହି ବ୍ରହ୍ମା ଶ୍ରୋତା ମନ୍ତ୍ରା ବୋଧା କର୍ତ୍ତା ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପୁରୁଷଃ’ (ପ୍ର ୫-୯) ଇତି ।



(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- ତଦ୍‌ଗୁଣସାରଦ୍‌ପ୍ରକରଣରେ ଜୀବବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟଧର୍ମ ବିସ୍ତୃତ ଭାବେ ବିଚାର କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ଜୀବ କର୍ତ୍ତା ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ଏହାଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ର ସାର୍ଥକ ହୁଏ । ଏହିପରି ଯଜେତ (ଯାଗ କରିବା ଉଚିତ) ‘ଜୁହୁୟାତ୍’ (ହୋମ କରିବା ଉଚିତ) ‘ଦଦ୍ୟାତ୍’ (ଦାନ କରିବା ଉଚିତ) ଏହି ପ୍ରକାର ବିଧିଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରୟୋଜନ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ନୋଚେତ୍ ସେ ନିରର୍ଥକ ହେବ । କାରଣ-ସେହି ଶାସ୍ତ୍ରକର୍ତ୍ତା ହେଲେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିଶେଷ ଉପଦେଶ କରେ । ତାହା କର୍ତ୍ତା ନ ହେଲେ ସେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ‘ଏଷ ହି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ (ଏହି ଆତ୍ମା ଦ୍ରଷ୍ଟା, ଶ୍ରୋତା, ମତ୍ତା, ବୋଧା, କର୍ତ୍ତା ଓ ବିଜ୍ଞାନରୂପ ହୁଏ) ଏହି ଶାସ୍ତ୍ର ସାର୍ଥକ ହୁଏ ।

विहारोपदेशात् ॥ ୩୪ ॥

୧- ବିହାରୋପଦେଶାତ୍ ॥ ୨-୩-୩୪ ॥

ବିହାରୋପଦେଶାତ୍ - ଜୀବକର୍ତ୍ତା ଅଟେ, କାରଣ-ତାହାର ବିଷୟରେ ବିହାର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-ଇତ୍ୟାସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ, ଯଜ୍ଞାବପ୍ରକ୍ରିୟାୟାଂ ସନ୍ଧ୍ୟେ ସ୍ଥାନେ ବିହାରମୁପଦିଶତ - ‘ସ ଇୟତେଂମୃତୋ ଯତ୍ର କାମନ’ (ବୃ ୪-୩-୧୨) ଇତି ‘ଖେ ଶରୀରେ ଯଥାକାମନ ପରିବର୍ତ୍ତତେ’ (ବୃ ୨-୧-୧୮) ଇତି ଚ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- ତେଣୁ ଜୀବ କର୍ତ୍ତା ଅଟେ, କାରଣ- ‘ସ ଇୟତେ’ (ସେ ଏକାକୀ ବିଚାର କରି ଅମୃତ ଜୀବ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ହୁଏ, ସେ ତାହା ଚଳାଏ) ଏବଂ ‘ସ୍ୱେ ଶରୀରେ’ (ସେହିପରି ପ୍ରାଣକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସେ ନିଜ ଶରୀରରେ ଯଥେଷ୍ଟ ବିଚରଣ କରେ) ଏହିପରି ଶୁଦ୍ଧି ଜୀବର ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ବିହାରକୁ ଉପଦେଶ କରେ ।

उपादानात् ॥ ୩୫ ॥

୧- ଉପାଦାନାତ୍ ॥ ୨-୩-୩୫ ॥

ଉପାଦାନାତ୍ - ଜୀବ କର୍ତ୍ତା ଅଟେ । କାରଣ-ଶୁଦ୍ଧିରେ ତାହାଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-ଇତ୍ୟାସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ, ଯଜ୍ଞାବପ୍ରକ୍ରିୟାୟାମେବ କରଣାନାମୁପାଦାନଂ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତୟତି- ‘ତଦେଷାଂ ପ୍ରାଣାନଂ ବିଜ୍ଞାନେନ ବିଜ୍ଞାନମାଦାୟ’ (ବୃ ୨ ୧-୧-୧୭) ଇତି, ‘ପ୍ରାଣାନ୍ ଗ୍ରହାତ୍ମା’ (ବୃ ୨-୧-୧୮) ଇତି ଚ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- ତେଣୁ ଜୀବ କର୍ତ୍ତା ଅଟେ । କାରଣ- ‘ତଦେଷା’ ସେହି ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଏହିବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଶକ୍ତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଶୟନ କରେ ଏବଂ ‘ପ୍ରାଣାନ ଗୃହୀତ୍ୱା’ (ସେହିପରି ଏହି ପ୍ରାଣକୁ ଗ୍ରହଣକରି ନିଜେ ଶରୀରରେ ଯଥେଷ୍ଟ ବିଚରଣ କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଜୀବପ୍ରକରଣରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଗ୍ରହଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରେ ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ୩୬ ॥

୧- ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ କ୍ରିୟାୟାଂ ନ ଚେନ୍ନିର୍ଦ୍ଦେଶବିପର୍ଯ୍ୟୟଃ

॥ ୨-୩-୩୬ ॥

ଚ - ଏବଂ, ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ = ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଯଜ୍ଞଂ ତନ୍ମତେ’ ଏଠାରେ ବିଜ୍ଞାନ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ଜୀବ, କ୍ରିୟାୟାମ୍ - ଲୌକିକାଦି କ୍ରିୟାରେ କର୍ତ୍ତାରୂପେ କୁହାଗଲା । ନଚେତ୍ - ଯଦି ବିଜ୍ଞାନଶବ୍ଦ ଜୀବପରକ ସ୍ୱାକାର ନ କରି ବୁଦ୍ଧିପରକ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ, ନିର୍ଦ୍ଦେଶବିପର୍ଯ୍ୟୟଃ-ତେବେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ବୁଦ୍ଧି କରଣ ହେଲେ ତଦ୍ବାଚକ ବିଜ୍ଞାନ ପଦରେ ପ୍ରଥମାପେକ୍ଷା ‘ବିଜ୍ଞାନେନ’ ବୋଲି ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ଜୀବସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ଯଦସ୍ୟ ଲୌକିକାସ୍ତୁ ବୈଦିକାସ୍ତୁ ଚ କ୍ରିୟାସୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ବ୍ୟପଦିଶତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ - ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଯଜ୍ଞଂ ତନ୍ମତେ କର୍ମାଣି ତନ୍ମତେଽପି ଚ’ (ତୈ ୨-୫-୧) ଇତି । ନନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନଶବ୍ଦୋ ବୁଦ୍ଧିଂ ସମଧାରତଃ । କଥମନେନ ଜୀବସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ସୂଚ୍ୟତ ଇତି । ନେତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ଜୀବସ୍ୟେବେଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶୋ ନ ବୁଦ୍ଧିଃ ।

(ଖ) ନ ଚେତ୍ ଜୀବସ୍ୟ ସ୍ୟାନ୍ନିର୍ଦ୍ଦେଶବିପର୍ଯ୍ୟୟଃ । ସ୍ୟାତ୍ । ବିଜ୍ଞାନେନେତ୍ୟେବଂ ନିରଦ୍ରେଷ୍ୟତ୍ । ତଥା ହ୍ୟନ୍ୟତୁ ବୁଦ୍ଧିବିବକ୍ଷାୟାଂ ବିଜ୍ଞାନଶବ୍ଦସ୍ୟ କରଣବିଭକ୍ତିନିର୍ଦ୍ଦେଶୋ ଦୃଶ୍ୟତେ ‘ତଦେଷାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ବିଜ୍ଞାନେନ ବିଜ୍ଞାନାମାଦାୟ’ (ବୃ ୨-୧-୧୭) ଇତି । ଇହ ତୁ ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଯଜ୍ଞଂ ତନ୍ମତେ’ (ତୈ ୨-୫-୧) ଇତି କର୍ତ୍ତୃସାମାନ୍ୟା କରଣ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦେଶାଦ୍ ବୁଦ୍ଧିବ୍ୟତିରକ୍ତିସୈବାମ୍ଭ୍ୟଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ସୂଚ୍ୟତ ଇତ୍ୟଦୋଷଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତେଣୁ ଜୀବ କର୍ତ୍ତା ଅଟେ । କାରଣ- ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଯଜ୍ଞଂ ତନ୍ମତେ’ (ବିଜ୍ଞାନ ଜୀବ ଯଜ୍ଞ ବିସ୍ତାର କରେ ଏବଂ କର୍ମକୁ ମଧ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଜୀବର ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ କ୍ରିୟାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ପରନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନଶବ୍ଦ ବୁଦ୍ଧିରେ ସ୍ଥିର କରାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ତଦ୍ୱାରା ଜୀବ କର୍ତ୍ତା ହୁଏ ବୋଲି ଜିପରି ସୂଚିତ କରାଯାଏ ? ନୁହେଁ । ଏହା କୁହାଯାଇଅଛି - ସେ ଜୀବକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ, ବୁଦ୍ଧିକୁ ନୁହେଁ ।



(ଖ) ଯଦି ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଜୀବର ନ ହୁଏ, ତେବେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହେବ । ‘ବିଜ୍ଞାନେନ’ (ବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା) -ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହେବ । ଏହିପରି ‘ତଦେଷା’ (ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକର ଶକ୍ତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସେ ଶୟନ କରେ) ଏପରି ଅନ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧିରେ ବିଜ୍ଞାନ ଶବ୍ଦରୁ ବୁଦ୍ଧିବିବକ୍ଷାରେ ବିଜ୍ଞାନ ଶବ୍ଦର କରଣ ବିଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ବିଜ୍ଞାନ ଯଜ୍ଞ’ ତତ୍ତ୍ୱତେ’ ଏହି ପ୍ରକାର କର୍ତ୍ତାର ସାମାନ୍ୟକରଣ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ବୁଦ୍ଧିବିନା ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସୂଚିତ ହୁଏ, ତାହା ଦୋଷ ନୁହେଁ ।

(୧) ମୂଳ - ଅତ୍ରାହ- ଯଦ ବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟତିରିକ୍ତୋ ଜୀବଃ କର୍ତ୍ତା ସ୍ୟାତ୍ତ୍ୱଃ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଃ ସନପ୍ରିୟଂ ହିତଂ ଚୈବାତ୍ମନୋ ନିୟମେନ ସଂପାଦୟେନ୍ନ ବିପରୀତମ୍ । ବିପରୀତମପି ତୁ ସଂପାଦୟନ୍ନ ପଲଭ୍ୟତେ । ନ ଚ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରସ୍ୟାତ୍ମନ ଈଦୃଶୋ ପ୍ରବୃତ୍ତିରନିୟମେନୋପପଦ୍ୟତେ ଇତି । ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୧) ଭାଷ୍ୟାତର -ଏହିପରି କୁହାଯାଉଛି - ଯଦି ବୁଦ୍ଧିଭିନ୍ନ ଜୀବ କର୍ତ୍ତା ହୁଏ, ତେବେ ସେହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୋଇ ପ୍ରିୟ ଓ ହିତନିୟମରୁ ସଂପାଦନ କରିବ । କିନ୍ତୁ ବିପରୀତ କ୍ରିୟା ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ବିପରୀତ କ୍ରିୟା ସଂପାଦନ କରି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆତ୍ମା ଅନିୟମରୁ ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଃ ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-

उपलब्धिवदनियमः ॥ ୩୭୦ ॥

୨- ଉପଲବ୍ଧିବଦନିୟମଃ ॥ ୨-୩-୩୭ ॥

ଉପଲବ୍ଧିବଦ୍ - ଯେପରି ଉପଲବ୍ଧିରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଂପାଦନ ହୋଇ ଇଷ୍ଟ ଓ ଅନିଷ୍ଟ ଉପଲବ୍ଧ କରେ, ସେହିପରି, ଅନିୟମଃ-ଇଷ୍ଟ ଓ ଅନିଷ୍ଟ ଅନିୟମରୁ ସଂପାଦନ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଯଥାୟମାତ୍ମୋପଲବ୍ଧ୍ୟଂ ପ୍ରତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରୋଽପ୍ୟନିୟମେନେଷ୍ଟମନିଷ୍ଟଂ ଚୋପଲଭତ ଏବମନିୟମେନୈବେଷ୍ଟମନିଷ୍ଟଂ ସମ୍ପାଦୟିଷାତି । ଉପଲବ୍ଧାବପ୍ୟସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ-ମୁପଲବ୍ଧହେତୁପାଦାନୋପଲକ୍ଷ୍ୟାଦିତି ଚେତ୍ତାନ । ବିଷୟପ୍ରକଟନାମାତ୍ରପ୍ରୟୋଜନଦ୍ୱାଦୁପ-ଲବ୍ଧହେତୁନାମ । ଉପଲବ୍ଧୌ ଦ୍ୱନନ୍ୟାପେକ୍ଷତ୍ୱମାତ୍ମନର୍ତ୍ତେତନ୍ୟ ଯୋଗାତ୍ ।

(ଖ) ଅପି ଚାର୍ଥକ୍ରିୟାମାପି ନାତ୍ୟନ୍ତମାତ୍ମନଃ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟମସ୍ତି ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତ ବିଶେଷାପେକ୍ଷତ୍ୱାତ୍ । ନଚ ସହାୟାପେକ୍ଷ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ନିବର୍ତ୍ତତେ । ଭବତି ହ୍ୟେଥୋଦ କାଦ୍ୟପେକ୍ଷସ୍ୟାପି ପଲ୍ଲଃ ପଲ୍ଲଭ୍ୟମ୍ । ସହାକାରିବୈଚିତ୍ର୍ୟାଜେଷ୍ଟାର୍ଥ-କ୍ରିୟାୟାମନିୟମେନ ପ୍ରବୃତ୍ତିରାତ୍ମନୋ ନ ବିରୁଦ୍ଧତେ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେପରି ଆତ୍ମା ଉପଲବ୍ଧ ପ୍ରତି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ହୋଇ ଅନିୟମଦ୍ଵାରା ଇଷ୍ଟ ଓ ଅନିଷ୍ଟ ଉପଲବ୍ଧ କରେ, ସେପରି ଅନିୟମରୁ ଇଷ୍ଟ ଓ ଅନିଷ୍ଟର ସଂପାଦନ ହେବ । ଉପଲବ୍ଧରେ ଆତ୍ମା ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ, କାରଣ- ଉପଲବ୍ଧହେତୁର ଉପାଦାନ ଉପଲବ୍ଧ ଅଟେ ବୋଲି ଯଦି କହ, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଉପଲବ୍ଧହେତୁର ପ୍ରୟୋଜନ କେବଳ ବିଷୟକଳ୍ପନା ମାତ୍ର ଅଟେ । ଉପଲବ୍ଧରେ ଆତ୍ମା ଅନ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । କାରଣ-ଚୈତନ୍ୟ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ଅର୍ଥକ୍ରିୟାରେ ଆତ୍ମା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ । କାରଣ- ଦେଶକାଳ ଏବଂ ନିମିତ୍ତବିଶେଷକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ସହକାରୀକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିବା କର୍ତ୍ତାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-କାଷ୍ଠ, ଜଳାଦିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିବା ପାଚକର ପାଚକକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ସହକାରୀ ବୈଚିତ୍ର୍ୟରୁ ଇଷ୍ଟ ଓ ଅନିଷ୍ଟ ଅର୍ଥକ୍ରିୟାରେ ନିୟମବିନା ଆତ୍ମା ପ୍ରବୃତ୍ତି ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ୩୮ ॥

୧- ଶକ୍ତିବିପର୍ଯ୍ୟୟାତ୍ ॥ ୨-୩-୩୮ ॥

ବୁଦ୍ଧିକୁ କର୍ତ୍ତା ରୂପରେ ସ୍ଵାକାର କଲେ କରଣଶକ୍ତିର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହେବ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଜ୍ଞାନବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଜୀବୀ କର୍ତ୍ତା ଭବିତୁମର୍ହିତି । ଯଦି ପୁନର୍ବିଜ୍ଞାନଶବ୍ଦବାଚ୍ୟା ବୁଦ୍ଧିରେବ କର୍ତ୍ତାସ୍ୟାତ୍ ତତଃ ଶକ୍ତିବିପର୍ଯ୍ୟୟଃ ସ୍ୟାତ୍ । କରଣ-ଶକ୍ତିର୍ବୁଦ୍ଧିର୍ଭେଦେତ କର୍ତ୍ତୃଶକ୍ତିଷ୍ଟାପଦେତ । ସତ୍ୟାଂ ଚ ବୁଦ୍ଧେଃ କର୍ତ୍ତୃଶକ୍ତୌ ତସ୍ୟା ଏବାହଂପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟତ୍ଵମଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମ୍ । ଅହଙ୍କାରପୂର୍ବିକାୟା ଏବ ପ୍ରବୃତ୍ତେଃ ସର୍ବତ୍ର ଦର୍ଶନାତ୍ । ଅହଂ ଗଚ୍ଛାମ୍ୟହମାଗଚ୍ଛାମ୍ୟହଂ ଭୁଞ୍ଜେହଂ ପିବାମାସି ଚ ।

(ଖ) ତସ୍ୟାଶ୍ଚ କର୍ତ୍ତୃଶକ୍ତିଯୁକ୍ତାୟାଃ ସର୍ବାର୍ଥକାରି କରଣମନ୍ୟତ୍ କଳ୍ପୟିତବ୍ୟମ୍ । ଶକ୍ତୋଽପି ହି ସନ୍ଦକର୍ତ୍ତା କରଣମୁପାଦାୟ କ୍ରିୟାସୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତ ଇତି । ତତଶ୍ଚ ସଂଜ୍ଞାମାତ୍ରେ ବିବାଦଃ ସ୍ୟାନ୍ନ ବସ୍ତୁଭେଦଃ କର୍ଣ୍ଣତ୍ । କରଣବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ତେଣୁ ବିଜ୍ଞାତ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଜୀବ କର୍ତ୍ତା ଅଟେ । ପୁଣି ଯଦି ବିଜ୍ଞାନ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ବୁଦ୍ଧି କର୍ତ୍ତା ହେବ, ତେବେ ଶକ୍ତିର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହେବ । ବୁଦ୍ଧିର କରଣଶକ୍ତି ନାଶ ହୁଏ ଏବଂ ତାହା ଉପରେ କର୍ତ୍ତୃଶକ୍ତି ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ବୁଦ୍ଧିରେ କର୍ତ୍ତୃଶକ୍ତି ହେଲେ ସେଠାରେ ଅହଂପ୍ରତ୍ୟୟବିଷୟତା ସ୍ଵାକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । କାରଣ- ‘ମୁଁ ଯାଉଛି’ ‘ମୁଁ ଆସୁଛି’ ‘ମୁଁ ପିଉଛି’ ଏହିପରି ଅହଙ୍କାର ପୂର୍ବକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସର୍ବତ୍ର ଦେଖାଯାଏ ।



(ଖ) କର୍ତ୍ତୃଶକ୍ତି ସହିତ ବୁଦ୍ଧିକୁ ସର୍ବାର୍ଥକାରୀ ଅନ୍ୟକରଣ କଳ୍ପନା କରାଯିବ । କର୍ତ୍ତା ସମର୍ଥ ହୋଇ କରଣକୁ ଗ୍ରହଣକରି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ କେବଳ ନାମରେ ବିବାଦ ହୁଏ, ବସ୍ତୁରେ କିଛି ଭେଦ ନାହିଁ । କାରଣ- କରଣ ବିନା କର୍ତ୍ତା ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଛି ।

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

ସମାଧ୍ୟଭାବାଚ୍ଚ ॥ ୨-୩-୩୯ ॥

ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତା ନ ହେଲେ ବେଦାନ୍ତରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ବ୍ରହ୍ମରସାକ୍ଷାତ୍ କାର ସାଧନଭୂତ ସମାଧିର ଅଭାବ ହେବ । ତେଣୁ ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତା ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ- ଯୋଃପ୍ୟୟନୌପନିଷଦାତ୍ ପ୍ରତିପତ୍ତିପ୍ରୟୋଜନଃ ସମାଧିରୂପଦିଷ୍ଟୋ ବେଦାନ୍ତେଷୁ - ‘ଆତ୍ମା ବା ଅରେ ଦ୍ରବ୍ୟ୍ୟଃ ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋ ମତ୍ରବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟଃ, ସୋଂନେଷବ୍ୟଃ ସ ବିଜିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଃ’ (ବୃ ୨-୪-୫) ‘ଓମିତ୍ୟେବଂ ଧ୍ୟାୟନ୍ ଆତ୍ମାନାମ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୨-୬) ଇତ୍ୟେବଂ ଲକ୍ଷଣଃ, ସୋଂପ୍ୟୟସତ୍ୟାତ୍ମନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱେ ନୋପପଦ୍ୟେତ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱସିଦ୍ଧିଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- ‘ଆତ୍ମା ବାହରେ’ (ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ଆତ୍ମା ଦର୍ଶନ କରିବାର ଯୋଗ ଅଟେ । ତେଣୁ ତାହାକୁ ଶୁଣିବା ଉଚିତ, ଚିନ୍ତା କରିବା ଉଚିତ, ନିଦିଧ୍ୟାସନ କରିବା ଉଚିତ, ଅନୈଷଣ କରିବା ଉଚିତ । ତାହାକୁ ବିଶେଷଭାବେ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ) ଏବଂ ‘ଓମିତ୍ୟେବ’ (ଓଁ-ଏହିପ୍ରକାର ଆତ୍ମାକୁ ଧ୍ୟାନ କର) ଏହିପ୍ରକାର ଯେଉଁ ଔପନିଷଦ୍ ଆତ୍ମପ୍ରତିପତ୍ତିରୂପ ପ୍ରୟୋଜନାବାନ୍ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହା ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତା ନ ହେଲେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆତ୍ମା କର୍ତ୍ତା ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

१५ तक्षाधिकरणम् । सू० ॥ ४० ॥

ତକ୍ଷାଧିକରଣ-୧୫

यथा च पक्षोभयथा ॥ ४० ॥

୧-ଯଥା ଚ ତକ୍ଷୋଭୟଥା ॥ ୨-୩-୪୦ ॥

ଚ-ପରନ୍ତୁ, ଯଥା-ଯେପରି ସଂସାରରେ, ତକ୍ଷ-ବଢ଼େଇ, ଉଭୟଥା-କରଣ ବା ଉପକରଣ ଅପେକ୍ଷା ନିଜେ କର୍ତ୍ତା ହୋଇ ଦୁଃଖୀ ହୁଏ ଏବଂ ତାହା ଅପେକ୍ଷା ନକରି



ଅକର୍ତ୍ତା ସୁଖୀ ହୁଏ, ସେହିପରି ଆତ୍ମା ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି କରଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି କର୍ତ୍ତା ସଂସାରୀ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ସ୍ଵରୂପରୁ ଅକର୍ତ୍ତା ଓ ପରମାନନ୍ଦଘନ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ତାବଚ୍ଛାସ୍ଥାର୍ଥବତ୍ତ୍ଵାଦିହିତେତୁରିଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ଶାରୀରସ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତଂ, ତତ୍ତ୍ଵପୁନଃ ସ୍ଵାଭାବିକଂ ବା ସ୍ଵାଧୁପାଧୁନିମିତ୍ତଂ ବେତି ତିନ୍ତ୍ୟତେ । ତତ୍ତ୍ଵେତିତ୍ତ୍ଵେବ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ତ୍ଵାଦିହିତେତୁରିଃ ସ୍ଵାଭାବିକଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମପବାଦହେତୁଭାବାଦିତି । ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ରୂପଃ । ନ ସ୍ଵାଭାବିକଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମାତ୍ମନଃ ସମ୍ଭବତି, ଅନିର୍ମୋକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵସ୍ଵଭାବ-ଦେହ୍ୟାତ୍ମନୋ ନ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାନିର୍ମୋକ୍ଷଃ ସମ୍ଭବତି ଅଗ୍ରେରିବୌଷ୍ପାତ୍ । ନତ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଦନି-ମୁକ୍ତସ୍ୟାସ୍ତି ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧିଃ । କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵସ୍ୟ ଦୁଃଖସ୍ଵରୂପତ୍ଵାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ସ୍ଥିତାତ୍ମାନପି କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଶକ୍ତୌ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵକାର୍ଯ୍ୟପରିହାରାତ୍ ପୁରୁଷାର୍ଥଃ ସେସ୍ୟତି । ତତ୍ତ୍ଵପରିହାରଣଃ ନିମିତ୍ତପରିହାରାତ୍ । ଯଥାଗ୍ରେର୍ଦ୍ଦହନଶକ୍ତିମୁକ୍ତସ୍ୟାପି କାଷ୍ଠବିଯୋଗା-ଦହନକାର୍ଯ୍ୟାଭାବସ୍ତଦ୍ଭବତ୍ । ନ । ନିମିତ୍ତାନାମପି ଶକ୍ତିଲକ୍ଷଣଶୋନ ସମ୍ଭବେନ ସଂବନ୍ଧା-ନାମତ୍ୟକ୍ତପରିହାରାସମ୍ଭବାତ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ତୁ ମୋକ୍ଷସାଧନ ବିଧାନ୍ମୋକ୍ଷଃ ସେସ୍ୟତି । ନ । ସାଧନାୟତ୍ତସ୍ୟାନିତ୍ୟତ୍ଵାତ୍ । ଅପିତ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧବୁଦ୍ଧମୁକ୍ତାତ୍ମପ୍ରତିପାଦନାନ୍ମୋକ୍ଷସିଦ୍ଧିରଭିମତା । ତାଦୃଗାତ୍ମପ୍ରତିପାଦନଂ ତ ନ ସ୍ଵାଭାବିକେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵେତ୍ଵେବକକ୍ଷେତ । ତସ୍ମାଦୁପାଧୁର୍ଯ୍ୟାଧାସ୍ତେନୈ-ବାତ୍ମନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ନ ସ୍ଵାଭାବିକମ୍ । ତଥାତ ଶ୍ରୁତିଃ- ଧାର୍ଯ୍ୟତାବ ଲୋକାୟତାବ’ (ବୃ ୪-୩-୭) ଇତି । ‘ଆତ୍ମେହିତ୍ତୟମନୋଯୁକ୍ତଂ ଭୋକ୍ତେତ୍ୟାହୁର୍ମନୀଷିଣଃ’ (କଣ୍ଠ ୩-୪) ଚେତ୍ୟାଧିପଂ ପୃକ୍ତସୈବାତ୍ମନୋ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵାଦି ବିଶେଷଲାଭଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପରି ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ତ୍ଵାଦିହିତେତୁ ଦ୍ଵାରା ଜୀବାତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସେ ସ୍ଵାଭାବିକ, ଅଥବା ଉପାଧୁନିମିତ୍ତକ ବୋଲି ଏହି ବିଷୟରେ ବିଚାର କରାଯାଏ । ସେହି ବିଚାରରେ ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ତ୍ଵାଦିହିତେତୁରୁ ସ୍ଵାଭାବିକ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ହୁଏ । କାରଣ-ତାହାର ଅପବାଦକ ବିଷୟରେ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହାପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହି- ଆତ୍ମାରେ ସ୍ଵାଭାବିକକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏପରି ପ୍ରମାଣ କଲେ ଆତ୍ମାର ମୋକ୍ଷାଭାବପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ସ୍ଵାଭାବିକ ହେଲେ ଯେପରି ଅଗ୍ନିର ଔଷ୍ଣ୍ୟରୁ ମୋକ୍ଷ ମିଳେ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଦ୍ଵାରା ମୋକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ । କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵରୁ ମୋକ୍ଷ ନ ହେଲେ ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଦୁଃଖରୂପ ଅଟେ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଶକ୍ତିର ସ୍ଥିତି ହେଲେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ କାର୍ଯ୍ୟର ପରିହାରଦ୍ଵାରା ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧି ହେବ ଏବଂ ତାହାର ପରିହାର କାରଣର ପରିହାରଦ୍ଵାରା ସମ୍ଭବପର । ଯେପରି ଦାହଶକ୍ତି ସହ ଅଗ୍ନିରେ କାଷ୍ଠ ବିଯୋଗ ହେଲେ ଦହନ କାର୍ଯ୍ୟର ଅଭାବ ହୁଏ,



ସେହିପରି ଏଠାରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଶକ୍ତିରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ନିମିତ୍ତର ପରିହାର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ମୋକ୍ଷସାଧନର ବିଧାନଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷ ସିଦ୍ଧ ହେବ କି ? ନୁହେଁ, କାରଣ-ଯିଏ ସାଧନର ଅଧ୍ୟାନ ଅଟେ, ସେ ଅନିତ୍ୟ ଏବଂ ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ମୁକ୍ତ, ବୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମାକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାରେ ମୋକ୍ଷସିଦ୍ଧି ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ । ସେହିପରି ଆତ୍ମପ୍ରତିପାଦନ ସ୍ୱାଭାବିକ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଉପାଧି ଧର୍ମର ଅଧ୍ୟାସରୁ ଆତ୍ମାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଯେପରି ‘ଧାର୍ଯ୍ୟତାବ’ (ଧ୍ୟାନ କରେ ଓ ଚଳନ ହୁଏ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ଅଟେ । ‘ଆନେନ୍ଦ୍ରିୟମନୋମୁକ୍ତମ୍’ (ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ମନମୁକ୍ତ ବିବେକୀଲୋକ ଭୋକ୍ତା ସଂସାରୀ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧଆତ୍ମାରେ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ବିଶେଷ ଲାଭ ଦେଖାଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ନହି ବିବେକିନାଂ ପରସ୍ମାଦନ୍ୟୋ ଜୀବୋ ନାମ କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ବା ବିଦ୍ୟତେ । ‘ନାନେୟାତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ (ବୁ ୪-୩-୨୩) ଇତ୍ୟାଦି-ଶ୍ରବଣାତ୍ । ପର ଏବଂ ତହିଁ ସଂସାରୀ କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ତ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ, ପରସ୍ମାଦନ୍ୟଙ୍ଗେ-ଜିତିମାଂଜୀବଃ କର୍ତ୍ତା ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିସଂସ୍ଥାତବ୍ୟତିରିକ୍ତୋ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ନ । ଅବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପ-ସ୍ଥାପିତତ୍ୱାତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱଯୋଃ ।

(ଖ) ତଥାତ ଶସ୍ତ୍ରାତ୍ - ‘ଯତ୍ର ହି ଦୈତମିବ ଭବତି, ତଦିତର ଇତରଂ ପଶ୍ୟତି’ (ବୁ ୨-୪-୧୪) ଇତ୍ୟାଦିଦ୍ୟାବସ୍ଥାୟାଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଭୋକ୍ତୃଦ୍ୱେ ଦର୍ଶୟିତ୍ୱା ବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାୟାଂ ତେ ଏବଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଭୋକ୍ତୃଦ୍ୱେ ନିବାରୟତି - ‘ଯତ୍ର ତ୍ୱସ୍ୟ ସର୍ବମାନୈବାଭୁଭତ୍ କେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍’ (ବୁ ୨-୪-୧୪) ଇତି । ତଥା ସ୍ୱପ୍ନଜାଗରିତଯୋରାତ୍ମନ ଉପାଧିସଂପର୍କକୃତଂ ଶ୍ରମଂ ଶ୍ୟେନସ୍ୟେବାକାଶେ ବିପରିପତତଃ ଶ୍ରୀବୟିତ୍ । ତଦଭାବଂ ସୁଷୁପ୍ତୋ ପ୍ରାଜ୍ଞେନାତ୍ମନା ସଂପରିଷ୍କ୍ରମ୍ୟ ଶ୍ରୀବୟତି - ‘ତଦ୍ୱା ଅସୌତଦାପ୍ତକାମମାତ୍ମକାମମକାମାଂ ରୂପଂ ଶୋକାନ୍ତରମ୍’ (ବୁ ୪-୩-୨୧) ଇତ୍ୟାଦିତ୍ୟ ‘ଏବାସ୍ୟ ପରମା ଗତିରେଷାସ୍ୟ ପରମା ସଂପଦେଷୋଽସ୍ୟ ପରମୋ ଲୋକ ଏଷୋଽସ୍ୟ ପରମ ଆନନ୍ଦଃ’ (ବୁ ୪-୩-୩୨) ଇତ୍ୟୁପସଂହାରାତ୍ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) କାରଣ- ‘ନାନେୟାତୋଽସ୍ତି (ତାହାବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କେହି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟରେ ବିବେକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ନାମକ ଜୀବ କେହି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତତ୍ପରା ପରମାତ୍ମା ସଂସାରୀ, କର୍ତ୍ତା, ଭୋକ୍ତାରୂପେ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେତନମୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତା ଜୀବ ଯଦି ପରମାତ୍ମା ଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୁଏ, ତେବେ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍ଥାତ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ ହୁଏ ।



(ଖ) ତଥା ‘ଯତ୍ର ହି ଦୈତମେବ’ (ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ଦୈତ ହୁଏ, ସେ ନିଜେ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ) ଏହିପ୍ରକାର ଅବିଦ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ଦେଖାଇ ‘ଯତ୍ର ଦୃଷ୍ୟ’ (କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠି ଏହା ପାଇଁ ସବୁ ଆତ୍ମା ହୋଇଗଲା ସେଠାରେ କିଏ କାହାକୁ ଦେଖିବ) ଏହିପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ଶ୍ରୁତି ନିବାରଣ କରେ । ସେହିପରି ସ୍ଵପ୍ନ ଓ ଜାଗରିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଆକାଶରେ ଉଡୁଥିବା ଶ୍ୟେନ (ବାଜପେୟୀ) ପକ୍ଷୀ ସଦୃଶ ଆତ୍ମାର ଉପାଧି ସଂପର୍କରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ଶ୍ରମର ଶ୍ରବଣ କରି ଶ୍ରୁତି ସୁଷ୍ପ୍ତିପିରେ ପ୍ରାଞ୍ଜ ଆତ୍ମାର ଉପାଧିସଂପର୍କରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ଶ୍ରମର ଶ୍ରବଣ କରି ଶ୍ରୁତି ସୁଷ୍ପ୍ତିପିରେ ପ୍ରାଞ୍ଜ ଆତ୍ମାର ସହ ସମ୍ୟକ୍ ଐକ୍ୟପ୍ରାପ୍ତ କରି ଶ୍ରମାଭାବ ଶ୍ରବଣ କରାଏ । ‘ତଦ୍ଵା ବା’ (ଏହି ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ଵରୂପ ଆତ୍ମାର ଆପ୍ତକାମ, ଆତ୍ମକାମ, ଅକାମ ଓ ଶୋକଶୂନ୍ୟ ସ୍ଵରୂପ ହୁଏ) ଏହିପରି ଆରମ୍ଭ କରି ‘ଏକ୍ଷାସ୍ୟ’ (ଏହା ଏହି ପୁରୁଷର ପରଗତି ଅଟେ, ଏହା ତାହାର ପରମସଂପତ୍ତି ଅଟେ । ଏହା ତାହାର ପରମ ଲୋକ ଅଟେ । ଏହା ତାହାର ପରମ ଆନନ୍ଦ ଅଟେ) ଏହା ହିଁ ଉପସଂହାର କରେ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ‘ଯଥା ଚ ତକ୍ଷୋଭୟଥା’ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସୂତ୍ରସ୍ଥ ଏହି ‘ଚ’ ଶବ୍ଦ ‘ତୁ’ ଅର୍ଥରେ ପଢ଼ାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିର ଉଷ୍ମତାପରି ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ସ୍ଵାଭାବିକ ଅଟେ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ଯେପରି ସଂସାରରେ ବଢ଼େଇ ବାରେଣୀ (କାଷ୍ଠଛେଦନ କରଣ) ପ୍ରଭୃତି ଉପକରଣକୁ ହସ୍ତରେ ଧରି କର୍ତ୍ତା ହୋଇ ଦୁଃଖୀ ହୁଏ, ସେ ନିଜ ଘରକୁ ଯାଇ ବାରେଣୀ ଲତ୍ୟାଦି କରଣକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ଵପ୍ନ, ଶାନ୍ତ, ବ୍ୟାପାରଶୂନ୍ୟ ଓ ସୁଖୀ ହୁଏ, ସେହିପରି ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ଵାରା ପ୍ରଭୁପସ୍ଥାପିତ ଦୈତସମ୍ବନ୍ଧ ଆତ୍ମା ସ୍ଵପ୍ନ ଓ ଜାଗରିତ ଅବସ୍ଥାରେ କର୍ତ୍ତା ହୋଇ ଦୁଃଖୀ ହୁଏ, ସେହି ଆତ୍ମା ଶ୍ରମରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବାପାଇଁ ସ୍ଵସ୍ଵରୂପ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରବେଶ କରି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣର ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ସୁଖୀ ହୁଏ ।

(ଘ) ସେହିପରି ମୁକ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଅବିଦ୍ୟା ଅନ୍ଧକାରକୁ ବିଦ୍ୟାପ୍ରଦୀପଦ୍ଵାରା ନିବୃତ୍ତ କରି ଆତ୍ମା କେବଳ ଶାନ୍ତ ଓ ସୁଖୀ ହୁଏ । ତକ୍ଷରଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏତିକିସ୍ଥାନରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ । ତକ୍ଷ କେବଳ ଛେଦନାବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟାପାରରେ ପ୍ରତିନିୟତ ବାରେଣୀ ପ୍ରଭୃତି କରଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି କର୍ତ୍ତା ହୁଏ । ନିଜଶରୀରରୁ ଅକର୍ତ୍ତା ହୁଏ । ସେହିପରି ଏହି ଆତ୍ମା ସମସ୍ତ ବ୍ୟାପାରରେ ମନପ୍ରଭୃତି କରଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି କର୍ତ୍ତା ହୁଏ । ନିଜ ସ୍ଵରୂପରେ ଅକର୍ତ୍ତା ହୁଏ । ତକ୍ଷ ସଦୃଶ ଆତ୍ମାର ଅବସ୍ଥାବ ନାହିଁ । ଯେପରି ତକ୍ଷ ହସ୍ତାଦିଦ୍ଵାରା ବାରେଣୀକୁ ଗ୍ରହଣ ଓ ତ୍ୟାଗକରେ, ସେପରି ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ମନ ପ୍ରଭୃତି କରଣକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ଅଥବା ତ୍ୟାଗ କରେ ।

(ଝ) ମୂଳ—(କ) ଯଦ୍ଭକ୍ତଂ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ସାଦିଭିଃ ହେତୁଭିଃ ସ୍ଵାଭାବିକମାତ୍ମନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମିତି । ତନ୍ନା ବିଧିଶାସ୍ତ୍ରଂ ତାବଦ୍ୟଥାପ୍ରାପ୍ତଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମୁପାବାଧି କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିଶେଷମୁପସିଦ୍ଧିତ ନ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମାତ୍ମନଃ ପ୍ରତିପାଦୟତି । ନଚ ସ୍ଵାଭାବିକମସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମସ୍ତି ବ୍ରହ୍ମମଦୋପଦେଶାଦିତ୍ୟବୋଧଃ ।



ତସ୍ମାଦବିଦ୍ୟାକୃତଂ କର୍ତ୍ତୃମୁପାଦାୟ ବିଧିଶାସ୍ତ୍ରଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟତେ । କର୍ତ୍ତା ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପୁରୁଷ
ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକର୍ମପି ଶାସ୍ତ୍ରମନୁବାଦରୂପଦ୍ୱୟାପ୍ରାପ୍ତମେବାବିଦ୍ୟାକୃତଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱମନୁବଦିଷ୍ୟତି ।
ଏତେନ ବିହାରୋପାଦାନେ ପରିହୃତେ । ତୟୋରପ୍ୟନୁବାଦରୂପଦ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ସନ୍ଧ୍ୟେ ସ୍ଥାନେ ପ୍ରସ୍ତୁତେଷୁ କରଣେଷୁ ସ୍ୱେଶରୀରେ ଯଥାକାମଂ
ପରିବର୍ତ୍ତତ ଇତି ବିହାର ଉପଦିଶ୍ୟମାନଃ କେବଳସ୍ୟାତ୍ମନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱମାବହତି ।
ତଥୋପାଦାନେଽପି ‘ତଦେଷାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ବିଜ୍ଞାନେନ ବିଜ୍ଞାନମାଦାୟ’ ଇତି କରଣେଷୁ
କର୍ମକରଣବିଭକ୍ତା ଶୂନ୍ୟମାଣେ କେବଳସ୍ୟାତ୍ମନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ଗମୟତ ଇତି ।

(ଗ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ- ନ ତାବତ୍ସନ୍ଧ୍ୟେ ସ୍ଥାନେତ୍ୟନ୍ତମାତ୍ମନଃ କରଣବିରମଣମସ୍ତି ।
ସଧୀଃ ସ୍ୱପ୍ନୋ ଭୂତ୍ୱେନଂ ଲୋକମତିକ୍ରାମତି’ (ବୃ ୪-୩-୭) ଇତି ତତ୍ରାପି
ଧୀସମ୍ବନ୍ଧଶ୍ରବଣାତ୍ । ତଥାତ ସ୍ମରନ୍ତି - ‘ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣାମୁପରମେ ମନୋଽନୁପରତଂ ଯଦି ।
ସେବତେ ବିଷୟାନେବ ତଦ୍ବିଦ୍ୟାତ୍ ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନମ୍’ ଇତି । ‘କାମାଦୟଃ ମନସୋ
ବୃତ୍ତୟଃ’ ଇତି ଶ୍ରୁତି । ତାଃସ୍ୱପ୍ନେଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ । ତସ୍ମାତ୍ ସମନା ଏକ ସ୍ୱପ୍ନେ ବିହରତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର-(କ) ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବଦ୍ୱାଦି ହେତୁଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାର ସ୍ୱାଭାବିକକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ହୁଏ
ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବିଧିଶାସ୍ତ୍ର କିନ୍ତୁ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ
କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱକୁ ନେଇ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିଶେଷର ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ଆତ୍ମାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ପ୍ରତିପାଦନ
କରେ ନାହିଁ । ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସେଥିରେ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମର ଉପଦେଶକୁ
ଆମେ କହିଅଛୁ । ତେଣୁ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱକୁ ନେଇ ବିଧିଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବ । ‘କର୍ତ୍ତା
ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପୁରୁଷଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁବାଦ ରୂପହେଲେ ଯଥାପ୍ରାପ୍ତ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର
ଅନୁବାଦ କରିବ । ତେଣୁ ବିହାର ଓ ଉପାଦାନର ପରିହାର ହୋଇଛି । କାରଣ- ସେମାନେ
ଅନୁବାଦରୂପ ଅଟନ୍ତି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ କରଣ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲେ ନିଜଶରୀରରେ ଯଥେଷ୍ଟ
ପରିବର୍ତ୍ତନ କରେ । ଏହିପ୍ରକାର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଥିବା ବିହାର କେବଳ ଆତ୍ମାରେ
କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସିଦ୍ଧି କରେ ଏବଂ ଉପାଦାନରେ ମଧ୍ୟ ‘ତଦେଷାଂ ପ୍ରାଣାନାମ୍’ (ସେ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା
ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ଶକ୍ତିରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଶୟନ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର କରଣରେ
ଶୂନ୍ୟମାଣକର୍ମ ଓ କରଣ ବିଭକ୍ତି କେବଳ ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଜ୍ଞାନ କରେ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି- ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମା କରଣଠାରୁ
ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ବିରାମ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ସଧୀଃ ସ୍ୱପ୍ନ’ (ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ସ୍ୱପ୍ନ ହୋଇ ଏହି
ଲୋକକୁ ଅତିକ୍ରମଣ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ୱପ୍ନରେ ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଶ୍ରବଣ କରାଯାଏ ।
ଯେପରିକି ‘ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣାମୁପରମେ’ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଉପରତ ହେଲେ ଯଦି ମନ ଉପରତ ନ



ହୋଇ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ସେବନ କରେ, ତେବେ ତାହାକୁ ସ୍ଵପ୍ନଦର୍ଶନ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ - ଏହାହିଁ ସ୍ମୃତିରେ ନିହତ ଅଛି । ‘କାମାଦୟଃ ମନସଃ’ (କାମ ପ୍ରଭୃତି ମନର ବୃତ୍ତି ଅଟନ୍ତି) - ଏହା ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି । ସେହି ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଵପ୍ନରେ ଦେଖାଯା’ନ୍ତି । ତେଣୁ ଆତ୍ମା ସ୍ଵପ୍ନରେ ମନ ସହିତ ବିହାର କରେ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ବିହାରୋଽପି ଚ ତତ୍ରତ୍ୟୋ ବାସନାମୟ ଏବ ନତୁ ପାରମାର୍ଥକୋଽସ୍ତି । ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିରିବାକାରାନୁବନ୍ଧମେବ ସ୍ଵପ୍ନବ୍ୟାପାରଂ ବର୍ଣ୍ଣୟତି - ‘ଉତେବ ସ୍ତାଭିଃ ସହ ମୋଦମାନୋ ଜଷ୍ଟୁତୁତେବାପି ଭୟାନି ପଶ୍ୟନ୍’ (ବୃ ୪-୩-୧୩) ଇତି । ଲୌକିକା ଅପି ତଥୈବ ସ୍ଵପ୍ନଂ କଥୟନ୍ତି-ଆରୁକ୍ଷମିବ ଗିରିଶୃଙ୍ଗମଦ୍ରାକ୍ଷମିବ ବନରାଜିମିତି । ତଥୋପାଦାନେଽପି ଯଦ୍ୟପି କରଣେଷୁ କର୍ମକରଣବିଭକ୍ତିନିର୍ଦ୍ଦେଶସ୍ଥଥାପି ତତ୍ତ୍ଵଂ ପୂଜ୍ଞସୈବାତ୍ମନଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । କେବଳେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାସମ୍ଭବସ୍ୟ ଦର୍ଶିତଂ ।

(ଖ) ଭବତି ଚ ଲୋକେନେକପ୍ରକାରା ବିବକ୍ଷା ଯୋଧା ଯୁଧନ୍ତେ ଯୋଧୈଃ ରାଜା ଯୁଧତ ଇତି । ଅପିତ୍ସ୍ଵିନ୍ଦୁପାଦାନେ କରଣବ୍ୟାପାରୋପରମାମତ୍ରଂ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ ନ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ କସ୍ୟଚିଦବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକସ୍ୟାପି ସ୍ଵାପେ କରଣବ୍ୟାପାରୋପରମସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟଂ । ଯସ୍ତ୍ଵୟଂ ବ୍ୟପଦେଶୋ ଦର୍ଶିତଃ ‘ବିଜ୍ଞାତଂ ଯଜ୍ଞଂ ତନ୍ମତେ ଇତି, ସ ବୁଦ୍ଧେରେବ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ପ୍ରାପୟତି । ବିଜ୍ଞାନଶବ୍ଦସ୍ୟ ତତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ଵାତ୍ । ମନୋନନ୍ତରଂ ପାଠାତ୍ । ‘ତସ୍ୟ ଶ୍ରବେବ ଶିରଃ’ (ତୈ ୨-୪) ବୁଦ୍ଧି ଇତି ଚ ବିଜ୍ଞାନମୟସ୍ୟାତ୍ମନଃ ଶ୍ରଦ୍ଧାଦ୍ୟବୟବଦ୍ଵୟକାର୍ଜନାତ୍ । ଶ୍ରଦ୍ଧାଦାନାଞ୍ଚ ବୁଦ୍ଧଧର୍ମଦ୍ଵୟସିଦ୍ଧେଃ ।

(ଗ) ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଦେବାଃ ସର୍ବେ ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ୟେଷ୍ଠମୁପାସତେ’ (ତୈ ୨-୫-୧) ଇତି ଚ ବାକ୍ୟେଶମ୍ଭାତ୍ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠତ୍ଵସ୍ୟ ଚ ପ୍ରଥମଜନ୍ମସ୍ୟ ବୁଦ୍ଧୌ ପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ଵାତ୍ । ‘ସ ଏଷ ବାଚଶ୍ଚିତ୍ତସ୍ୟୋତ୍ତରୋତ୍ତରକ୍ରମୋ ଯଦ୍ୟଜ୍ଞଃ’ ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ଯଜ୍ଞସ୍ୟ ବାଗବୁଦ୍ଧିସାଧୟତ୍ଵାବଧାରଣାତ୍ । ନ ଚ ବୁଦ୍ଧେଃ ଶକ୍ତିବିପର୍ଯ୍ୟୟଃ କରଣାନାଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମେ ଭବତି । ସର୍ବକାରକାଣାମେବ ସ୍ଵସ୍ଵବ୍ୟାପାରେଷୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵସ୍ୟାବଶ୍ୟଂଭାବିତ୍ଵାତ୍ । ଉପଲବ୍ଧ୍ୟପେକ୍ଷାଂ ଦୈଷାଂ କରଣାନାଂ କରଣତ୍ଵଂ, ସା ଚ୍ଚାତ୍ମନଃ । ନ ଚ ତସ୍ୟାମପ୍ୟସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମସ୍ତି । ନିତ୍ୟୋପଲବ୍ଧସ୍ଵରୂପତ୍ଵାତ୍ ।

(ଘ) ଅହଙ୍କାରପୂର୍ବକମପି କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ନୋପଲବ୍ଧଧର୍ମବିତୁମର୍ହତି । ଅହଙ୍କାରସ୍ୟା ପୁଲଭ୍ୟମାନତ୍ଵାତ୍ । ନ ଚୈବଂ ସତି କରଣାତ୍ତରକଜ୍ଞନାପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ବୁଦ୍ଧେଃ କରଣତ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ । ସମାଧିଭାବସ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବଦ୍ଵେନୈବ ପରିହୃତଃ । ଯଥାପ୍ରାପ୍ତମେବ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମୁପାବାୟ ସମାଧିବିଧାନାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵମସ୍ୟାତ୍ମନ ଉପାଧିନିମିତ୍ତମେବେତି ସ୍ଥିତମ୍ ।

(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ସ୍ଵପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ବିହାର ବାସନାମୟ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ପାରମାର୍ଥକ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ‘ଉତେବ ସ୍ତାଭିଃ’ (ସ୍ତା ସହିତ ଆନନ୍ଦରେ ମାତେ । ମିତ୍ର



ସହିତ ହସେ । ତଥା ବ୍ୟାଘ୍ରକୁ ଦେଖି ଭୟକରି ରହେ) ଏହିଶ୍ରୁତି ‘ଜବ’ (ପରି) ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅନୁବନ୍ଧ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନବ୍ୟାପାରକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରେ । ଲୋକ ମଧ୍ୟ ସେପରି ସ୍ୱପ୍ନକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି- ମନେକରି ମୁଁ ପର୍ବତର ଶିଖରପ୍ରଦେଶକୁ ଚଢ଼ିଲି, ମୁଁ ଅରଣ୍ୟକୁ ଦେଖିଲି । ସେହିପରି ଉପାଦାନରେ ଯଦ୍ୟପି କରଣରେ କର୍ମ ଓ କରଣ ବିଭକ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ, ତେବେ ତଦ୍ୱାରା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଆତ୍ମାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ-କେବଳ ଆତ୍ମାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ଅସମ୍ଭବ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ‘ସୈନିକମାନେ ଯୁଦ୍ଧ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସୈନିକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରାଜା ଯୁଦ୍ଧ କରେ, ଏହି ପ୍ରକାର ସଂସାରେ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ବିବକ୍ଷା ହୁଏ ଏବଂ ଏହି ଉପାଦାନରେ କରଣ ବ୍ୟାପାରର ବିରାମମାତ୍ର ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ, କାହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ବିବକ୍ଷିତ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସ୍ୱପ୍ନରେ ଅବୁଦ୍ଧିପୂର୍ବକ କରଣର ବ୍ୟାପାର ଉପରମ ଦେଖାଯାଏ । ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଯଜ୍ଞଂ ତନ୍ମୃତେ’ (ବିଜ୍ଞାନ ଯଜ୍ଞକୁ ବିସ୍ତାର କରେ) ଏଠାରେ ଏହି ଯେଉଁ ବ୍ୟପଦେଶ ଦେଖାଦେଇଛି, ସେହି ବୁଦ୍ଧିରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଏ, କାରଣ-ବିଜ୍ଞାନ ଶବ୍ଦ ସେଠାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ଏବଂ ମନ ପରେ ଏହା ପାଠ କରାଯାଇଛି । ‘ତସ୍ୟ ଶ୍ରବେବ ଶିରଃ’ (ତାହାର ଶ୍ରବଣ ମସ୍ତକ ଅଟେ) ବିଜ୍ଞାନମୟ ଆତ୍ମାର ଶ୍ରବଣ ଅବୟବ କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ଶ୍ରବଣ ପ୍ରଭୃତି ବୁଦ୍ଧିର ଧର୍ମ ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଗ) ତଥା ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଦେବାଃ’ (ସମସ୍ତ ଦେବତା ବିଜ୍ଞାନକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ରୂପରେ ଉପାସନା କରନ୍ତି) ଏହା ବାକ୍ୟଶେଷ ଅଟେ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠତ୍ୱ ଓ ପ୍ରଥମତ୍ୱ ବୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ସ ବା ଏଷ, (ଯେଉଁ ବାଣୀ ଓ ଚିତ୍ତର ଉତ୍ତରୋତ୍ତର କ୍ରମ ଅଟେ, ସେ ଏହି ଯଜ୍ଞ) ଏହିପରି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ଯଜ୍ଞ ବାଣୀ ଓ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ସାଧରୂପେ ଅବଧାରିତ ହୁଏ । କରଣରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ବୁଦ୍ଧିର ଶକ୍ତି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ସମସ୍ତ କାରକର ନିଜେ ନିଜେ ବ୍ୟାପାରରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଅବଶ୍ୟସାବା ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ସେହି କରଣରେ କରଣତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧର ଅପେକ୍ଷାରୁ ହୁଏ ଏବଂ ସେହି ଉପଲବ୍ଧି ଆତ୍ମାର ଅଟେ । ସେଠାରେ ଏହାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ନାହିଁ । କାରଣ- ସେ ନିତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧସ୍ୱରୂପ ଅଟେ ।

(ଘ) ଅହଙ୍କାରପୂର୍ବକ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ହିଁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଅହଙ୍କାର ଉପଲଭ୍ୟମାନ ଅଟେ । ଏହା ହେଲାପରେ ଅନ୍ୟକରଣର କଳ୍ପନା ପ୍ରସଙ୍ଗ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବୁଦ୍ଧିକୁ କରଣରୂପରେ ସ୍ୱୀକୃତ କରାଯାଇଛି । ସମାଧିର ଅଭାବରେ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥବତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ତାହାର ପରିହାର କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଆତ୍ମାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଉପାଧିନିମିତ୍ତକ ଅଟେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।



୧- ପରାଡୁ ଡକ୍ଟ୍ରେଟଃ ॥ ୨-୩-୪୧ ॥

(୨) ଭାଷାଂଚର- (କ) ଅବିଦ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ ଯାହା ଉପାଧିନିମିତ୍ତକ ଜୀବରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ବୋଲି ଲୁହାଯାଇଅଛି; ସେ କଣ ଈଶ୍ୱରକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ହୁଏ, ଅଥବା ଈଶ୍ୱରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ହୁଏ ? ଏହିପ୍ରକାର ବିଚାର ହୁଏ । ଏଠାରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଯେ- ଜୀବ ନିଜ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱରେ ଈଶ୍ୱରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ; କିପରି ? ଏଠାରେ ଅପେକ୍ଷାକୁ ପ୍ରୟୋଜନ କରେ ନାହିଁ । ଏହି ଜୀବ ସ୍ୱୟଂ ରାଗ, ଦ୍ୱେଷାଦିବୋଷ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସକ୍ତ ହୋଇ କାରକସାମଗ୍ରୀ ଦ୍ୱାରା ସଂପନ୍ନ ହୋଇ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ତାହାକୁ ଈଶ୍ୱର କଣ କରିବେ ? ସଂସାରରେ କୃଷିକର୍ମରେ ବଳଦର ଆବଶ୍ୟକତା ପରି ଈଶ୍ୱର ଅପେକ୍ଷିତବ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ସଂସାରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି, କ୍ଲେଶାତ୍ମକ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା



ଜନ୍ତୁ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରୁଥିବା ଈଶ୍ବରଠାରେ ନୈଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ଏବଂ ପ୍ରାଣୀର ବିଷମପଳ କର୍ତ୍ତୃତ୍ବକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରୁଥିବା ଈଶ୍ବରଠାରେ ବୈଷମ୍ୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ବୈଷମ୍ୟ ନୈଦୃଶ୍ୟେ ସାପେକ୍ଷତାତ୍’ (ପ୍ରାଣୀମାନେ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କଲେ ବୈଷମ୍ୟ ଓ ନୈଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ) ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ଈଶ୍ବରଠାରେ ସାପେକ୍ଷତ୍ବ ହେଲେ ଏହା ଉପପନ୍ନ ହେବ । ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଧର୍ମାଧର୍ମ ହେଲେ ଈଶ୍ବରଠାରେ ସାପେକ୍ଷତ୍ବ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଜୀବର କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ ହେଲେ ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ସହଭାବ ହୁଏ । ଯଦି ଏହି କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ ଈଶ୍ବରାପେକ୍ଷ ହୁଏ, ତେବେ ଈଶ୍ବରର ସାପେକ୍ଷତ୍ବ କେଉଁ ବିଷୟରେ କୁହାଯିବ, ଏହା ହେଲାପରେ ଜୀବକୁ ଅକୃତାଭ୍ୟାଗମ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ଜୀବର ସ୍ବତନ୍ତ୍ରତା କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ ଅଛି ।

(ଗ) ମୂଳ- (କ) ଏତାଂ ପ୍ରାପ୍ତିଂ ତୁଶ୍ଚେନ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତ୍ୟ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାତେ ‘ପରାତ୍’ ଇତି । ଅବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାୟାଂ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣସଂଘାତାଦିବେକଦର୍ଶିନୋ ଜୀବସ୍ୟା ବିଦ୍ୟାତିମିରାନ୍ତସ୍ୟ ସତଃ ପରସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ କର୍ମାଧିକ୍ଷାତ୍ ସର୍ବଭୂତାଧିବାସାତ୍ ସାକ୍ଷିଶେଷେତ୍ଯତିରୀଶ୍ବ ରାତ୍ତଦନୁଜ୍ଞୟା କର୍ତ୍ତୃତ୍ବଭୋକ୍ତୃତ୍ଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ସଂସାରସ୍ୟ ସିଦ୍ଧିଃ, ତଦଗ୍ରହ ହେତୁକେନୈବ ଚ ବିଜ୍ଞାନେନ ମୋକ୍ଷ ସିଦ୍ଧିର୍ଭବିତୁମର୍ହତି । କୃତଃ । ତଚ୍ଛତେଃ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ଦୋଷପ୍ରଯୁକ୍ତଃ ସାମଗ୍ରୀ ସଂପନ୍ନଶ୍ଚଜୀବଃ ଜୀବଃ ଯଦ୍ୟପି, ତ ଲୋକେ କୁଷ୍ଠାଦିଷ୍ଟ କର୍ମସ୍ତୁ ନେଶ୍ବରକାରଣତ୍ବଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ, ତଥାପି ସର୍ବାସ୍ବେବ ପ୍ରବୃତ୍ତିସ୍ଥୀଶ୍ବରୋ ହେତୁକର୍ମେତି ଶ୍ରୃତେରବସାୟତେ । ତଥାହି ଶ୍ରୁତିଃ ଭବତି- ଏଷ ହ୍ୟେବସାଧୁ କର୍ମ କାରୟତି ତଂ ଯମେତ୍ୟୋ ଲୋକେଭ୍ୟ ଉନ୍ନିନାମତେ । ଏଷ ହ୍ୟେବାସାଧୁ କର୍ମ କାରୟତି ତଂ ଯମଧୋନିନାମତେ’ (କୌଷୀ ୩-୮) ଇତି । ‘ଯ ଆତ୍ମନି ତିଷ୍ଠନ୍ନାତ୍ମାନମତରୋ ଯମୟତି’ ଇତି ଚୈବଂଜାତାୟକା ।

(ଗ) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଏହି ପୂର୍ବପକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତିକୁ ‘ତୁ’ ଶବ୍ଦଦ୍ବାରା ନିରାକରଣ କରି ସୂତ୍ରକାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରନ୍ତି ଯେ- ‘ପରାତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି । ଅବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସଂଘାତ ସହିତ ଅଭେଦଦର୍ଶୀ ଓ ଅବିଦ୍ୟାରୂପ ଅନ୍ଧକାର ଦ୍ବାରା ଅନ୍ଧ ହୋଇ ଜୀବର କର୍ତ୍ତୃତ୍ବ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ବରୂପ, ସଂସାରର ସିଦ୍ଧକର୍ମର ଅଧିକ୍ଷ, ସମସ୍ତ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଅଧିଷ୍ଠାନ ସାକ୍ଷୀ, ଚେତୟିତା ପରମାତ୍ମା ଈଶ୍ବରଠାରୁ ତାହାର ଅନୁଜ୍ଞାଦ୍ବାରା ହୁଏ । ଏହାର ଅନୁଗ୍ରହହେତୁକ- ବିଜ୍ଞାନରୁ ମୋକ୍ଷସିଦ୍ଧି ହୁଏ । କିପରି ? ତାହାର ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ରାଗାଦିଦୋଷରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସାମଗ୍ରୀ ସଂପନ୍ନ ଜୀବ ହୁଏ । ଯଦ୍ୟପି ସଂସାରରେ କୃଷିକର୍ମରେ ଈଶ୍ବର କାରଣରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରବୃତ୍ତିରେ



ଈଶ୍ଵର ହେତୁ କର୍ତ୍ତା ହୁଏ, ଏପରି ଶ୍ରୁତିରେ ସ୍ଥିର ହୁଏ । ଯେପରିକି ‘ଏଷ ହ୍ୟେବ’ (ସେ ଯାହାକୁ ଉପରକୁ ନେବାକୁ ଚାହେଁ, ତାହାଦ୍ଵାରା ସାଧୁକର୍ମ କରାଯାଏ । ଯାହାକୁ ନିମ୍ନକୁ ନେଇଯାଏ, ସେ ଅଶୁଭ କର୍ମ କରେ) ଏବଂ ‘ଯ ଆତ୍ମନି’ ଆତ୍ମାରେ ଯାହା ରହି ଆତ୍ମାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି ।

(୧) ମୂଳ-ନନ୍ଦେବମାଣ୍ଡରସ୍ୟ କାରୟିତ୍ବତ୍ଵେ ସତି ବୈଷମ୍ୟନୈର୍ଘଣ୍ୟ ସ୍ୟାତାମକୃତାଭ୍ୟାଗମଶ୍ଚ ଜୀବସ୍ୟେତି । ନେତୃତ୍ୟତେ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ପରକୁ ଏହିପରି ଈଶ୍ଵରକୁ କାରୟିତ୍ବତ୍ଵରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବୈଷମ୍ୟ ଓ ନୈର୍ଘଣ୍ୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ଏବଂ ଜୀବ ଅକୃତ୍ୟାଗମ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ନୁହେଁ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି-

କୃତପ୍ରୟତ୍ନାପେକ୍ଷସ୍ତ ବିହିତପ୍ରତିଷିଦ୍ଧା ବୈୟର୍ଥ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୨-୩-୪୨ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु बिहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ତୁ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାକୃତି ପାଇଁ ଅଛି । ବିହିତପ୍ରତିଷିଦ୍ଧାବୈୟର୍ଥ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ବେଦରେ ବିହିତ ଓ ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧ କର୍ମ ବ୍ୟର୍ଥ ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଈଶ୍ଵର ନିଜେ କାରୟିତ୍ବତ୍ଵରେ, କୃତପ୍ରୟତ୍ନାପେକ୍ଷ-ଜୀବକୃତ ପ୍ରୟତ୍ନ ଅପେକ୍ଷା କରେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତୁଶ୍ଵଜ୍ଞେଦିତଦୋଷବ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ନାର୍ଥଃ । କୃତୋ ଯଃ ପ୍ରୟତ୍ନୋ ଜୀବସ୍ୟ ଧର୍ମାଧର୍ମଲକ୍ଷଣ ସ୍ତବପେକ୍ଷାବୈନମାଣ୍ଡରଃ କାରୟତି । ତତ୍ତତ୍ତ୍ଵେତେ ଷ୍ଠେଦିତା ଦୋଷା ନ ପ୍ରସଜ୍ୟନ୍ତେ । ଜୀବକୃତଧର୍ମାଧର୍ମ ବୈଷମ୍ୟାପେକ୍ଷ ଏବ ତତ୍ତତ୍ତ୍ଵଫଳାନି ବିଷମଂ ବିଭଜେତ୍ ପର୍ତ୍ତନ୍ୟବଦୀଶ୍ଵରୋ ନିମିତ୍ତତ୍ଵମାତ୍ରେଣ । ଯଥା ଲୋକେ ନାନାବିଧାନାଂ ଗୁଚ୍ଛକୁଳ୍ପଦାନାଂ ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦାନାଂ ଋଷାଧାରଣେଭ୍ୟଃ ସ୍ଵସ୍ଵବାଜେଭ୍ୟାଂ ଜାୟମାନାନାଂ ସାଧାରଣଂ ନିମିତ୍ତଂ ଭବତି ପର୍ତ୍ତନ୍ୟଃ । ନହ୍ୟସତି ପର୍ତ୍ତନ୍ୟେ ରସପୁଷ୍ପପଲ୍ଲାଦିବୈଷମ୍ୟଂ ତେଷାଂ ଜାୟତେ । ନାପ୍ୟସସ୍ତୁ ସ୍ଵସ୍ଵବାଜେଷୁ, ଏବଂ ଜୀବକୃତପ୍ରୟତ୍ନାପେକ୍ଷଂ ଈଶ୍ଵରସ୍ତେଷାଂ ଶୁଭାଶୁଭଂ ବିଦଧାଦିତି ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ କୃତପ୍ରୟତ୍ନାପେକ୍ଷତ୍ଵମେବ ଜୀବସ୍ୟ ପରାୟର୍ତ୍ତେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵେ ନୋପପଦ୍ୟତେ । ନୈଷଦୋଷଃ । ପରାୟର୍ତ୍ତେଽପି ହି କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵେ କରୋତ୍ୟେବ ଜୀବଃ । କୃତ୍ଵନ୍ତଂ ହି ତମାଶ୍ଵରଃ କାରୟତି । ଅପି ଚ ପୂର୍ବପ୍ରୟତ୍ନପେକ୍ଷ୍ୟଦାନାଂ କାରୟତି ପୂର୍ବତରଞ୍ଚ ପ୍ରୟତ୍ନସପେକ୍ଷ୍ୟ ପୂର୍ବମକାରୟଦିତ୍ୟନାଦିଦ୍ଵାତ୍ ସଂସାରସ୍ୟେତ୍ୟନବବ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) କଥଂ ପୁନରବଗମ୍ୟତେ କୃତପ୍ରୟତ୍ନାପେକ୍ଷ ଈଶ୍ଵର ଇତି । ବିହିତ ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧା ବୈୟର୍ଥ୍ୟାଦିଭ୍ୟ ଇତ୍ୟାହ । ଏବଂ ହି ‘ସ୍ଵର୍ଗକାମୋ ଯଜେତ’ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ନ ହତବ୍ୟଃ’



ଜାତୀୟକର୍ମ୍ୟ ବିହତସ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତସ୍ୟ ଋବୈୟର୍ଥ୍ୟଂ ଭବତି । ଅନ୍ୟଥା ତଦନର୍ଥକଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଈଶ୍ୱର ଏବ ବିଧିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧଯୋନିଯୁଜ୍ୟେତ । ଅତ୍ୟନ୍ତପରତନ୍ତ୍ରଦ୍ୱାଜୀବସ୍ୟ ।

(ଘ) ତଥା ବିହିତାକାରିଣମାପ୍ୟନର୍ଥେନ ସଂସୃଜେତ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କାରିଣ ମାପ୍ୟର୍ଥେନ । ତତଶ୍ଚ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ବେଦସ୍ୟା ସ୍ତମିୟାତ୍ । ଈଶ୍ୱରସ୍ୟ ଋତ୍ୟନ୍ତାନପେକ୍ଷତ୍ୱେ ଲୌକିକସ୍ୟାପି ପୁରୁଷ କାରସ୍ୟ ବୈୟର୍ଥ୍ୟଂ ତଥା ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତାନଂ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗଶ୍ଚେତ୍ୟବଂ ଜାତୀୟକଂ ଦୋଷଜାତମାଦିଗ୍ରହଣେନ ଦର୍ଶୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତୁ ଶବ୍ଦ ଶକ୍ତିଦୋଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତିନିମିତ୍ତ ଅଛି । ଜୀବଦ୍ୱାରା କରାଯାଇଥିବା ଯେଉଁ ଧର୍ମାଧର୍ମରୂପ ପ୍ରପନ୍ନ ଅଟେ, ତାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିବା ଈଶ୍ୱର ତାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଏ । ତେଣୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଶକ୍ତିଦୋଷର ପ୍ରସଙ୍ଗ ନୁହନ୍ତି । ଜୀବ କୃତ ଧର୍ମାଧର୍ମ ବୈଷମ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିବା ଈଶ୍ୱର ମେଘପରି କେବଳ ନିମିତ୍ତରୂପରେତତ୍ ତତ୍ତ୍ୱଫଳକୁ ବିଷମରୂପରେ ବିଭକ୍ତ କରେ । ଯେପରି ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ ନିଜନିଜ ଅସାଧାରଣ କାରଣ ପର୍ଜନ୍ୟ (ମେଘ) ହୁଏ । ପର୍ଜନ୍ୟ ନ ହେଲେ ରସ, ପୁଷ୍ପ, ଫଳ, ପତ୍ରାଦିର ବୈଷମ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ନିଜେ ବାଜଗୁଡ଼ିକ ନହେଲେ ବୈଷମ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଜୀବକୃତ ପ୍ରପନ୍ନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିବା ଈଶ୍ୱର ତାହାର ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭର ବିଧାନ କରେ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଜୀବର ପରମେଶ୍ୱର ଅଧିନ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ହେଲେ ଈଶ୍ୱରଠାରେ ଜୀବକୃତ ପ୍ରପନ୍ନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଉପପନ୍ନ ନୁହେଁ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଈଶ୍ୱର ଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଜୀବ କର୍ମ କରେ । ସେ ନିଜେ କଲେ ଈଶ୍ୱର କର୍ମ କରାନ୍ତି । ପୂର୍ବପ୍ରପନ୍ନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଏହି ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ କରାଏ, ଏବଂ ପୂର୍ବତର ପ୍ରପନ୍ନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ପ୍ରଥମେ କରାଏ-ଏହିପରି ସଂସାରରେ ଅନାଦି ହେବାରୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଈଶ୍ୱର ଜୀବକୃତ ପ୍ରପନ୍ନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ବୋଲି କିପରି ଜଣାଯାଏ ? ‘ବିହିତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ବୈୟର୍ଥାଦିଭ୍ୟଃ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହା ହେଲାପରେ ‘ସ୍ୱର୍ଗକାମୋ ଯଜେତ’ (ସ୍ୱର୍ଗକୁ କାମନା କରୁଥିବା ପୁରୁଷ ଯାଗ କରିବା ଉଚିତ) ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ନ ହତବ୍ୟଃ, (ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ମାରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ) ଏହିପ୍ରକାର ବିହିତ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବ୍ୟର୍ଥ ନୁହେଁ । ନୋଟେର୍ ସେମାନେ ନିରର୍ଥକ ହେବେ । ଈଶ୍ୱର ବିଧି ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧରେ ନିଯୁକ୍ତ କରନ୍ତୁ, କାରଣ-ଜୀବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରତନ୍ତ୍ର ଅଟେ ।

(ଘ) ସେପରି ବେଦ ବିହିତ କର୍ମ କରୁଥିବା ଅନର୍ଥର ସହ ଏବଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରୁଥିବା ଅର୍ଥର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇଯିବ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଦ୍ୱାରା ବେଦର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ବିନାଶ ହେବେ । ଈଶ୍ୱରର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନପେକ୍ଷା ହେଲେ ଲୌକିକ ପୁରୁଷାର୍ଥ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ । ସେହିପରି ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷପ୍ରସଙ୍ଗ ଏହି ପ୍ରକାର ଦୋଷସମୁଦାୟର ଗ୍ରହଣରୁ ଦେଖାଯାଏ ।



୧- ଅଂଶୋ ନାନାବ୍ୟପଦେଶାଦନ୍ୟଥା ଛପି ଦାଶକିତବାଦିତ୍ୱ-
ମଜ୍ଜିଧୀୟତ ଏକେ ॥ ୨-୩-୪୩ ॥

(ଗ) ନନ୍ଦୁ ଋୟଂ ନାନାବ୍ୟପଦେଶାଃ ସୁତରାଂ ସ୍ଵାମିଭୂତ୍ୟସାରୂପେ ଯୁଜ୍ୟତ ଇତ୍ୟତ ଆହ-ଅନ୍ୟଥା ଋପାତି । ନତ ନାନାବ୍ୟପଦେଶାଦେବ କେବଳାଦଂ ଶବ୍ଦପ୍ରତିପତ୍ତିଃ । କିଂ ତତ୍ତ୍ଵ୍ୟନ୍ୟଥା ଋପି ବ୍ୟପଦେଶୋ ଭବତ୍ୟନାନାଦୃଷ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକଃ । ତଥାହିଏକେ ଶାଖିନୋ ଦାଶକିତବାଦିଭାବଂ ବ୍ରହ୍ମଣ ଆମନତ୍ୟାଥର୍ବଣିକା ବ୍ରହ୍ମସୁକ୍ତେ - ‘ବ୍ରହ୍ମ ଦାଶା ବ୍ରହ୍ମ ଦାସା ବ୍ରହ୍ମେବେନେ କିତବାଃ’ ଇତ୍ୟାଦିନା । ଦାଶା ଯ ଏତେ କୈବର୍ତ୍ତାଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧାଃ, ଯେ ଋମୀ



ଦାସାଃ ସ୍ୱାନିଷ୍ଠାମାନମୁପକ୍ଷପୟନ୍ତି, ଯେ ଋଣେ୍ୟ କିତବାଃ ଦ୍ୟୁତକୃତସ୍ତେ ସର୍ବେ ବ୍ରହ୍ମେବେତି ହୀନଜନ୍ମଦାହରଣେନ ସର୍ବେଷାମେବ ନାମରୂପକୃତକାର୍ଯ୍ୟ କରଣସଂଘାତ ପ୍ରବିଷ୍ଟାନାଂ ଜୀବାନାଂ ବ୍ରହ୍ମଦମାହ ।

(ଘ) ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକ୍ରିୟାୟାମେବାୟମର୍ଥଃ ପ୍ରପଞ୍ଚ୍ୟତେ- ‘ତ୍ୱଂ ସ୍ତ୍ରୀ, ତ୍ୱଂ ପୁମାନସି ତ୍ୱଂ କୁମାର ଉତ ବା କୁମାରୀ । ତ୍ୱଂ ଜୀର୍ଣ୍ଣୋ ଦଣ୍ଡେନ ବଞ୍ଚସି ତ୍ୱଂ ଜାତୋ ଭବସି ବିଶ୍ୱତୋମୁଖଃ’ (ଶ୍ଳୋ ୪-୩) ଇତି । ‘ସର୍ବାଣି ରୂପାଣି ବିଚିତ୍ର୍ୟ ଧାରୋ ନାମାନି କୃତ୍ୱାଽଭିବଦନ୍ୟଦାସ୍ତେ’ ଇତି ଚ । ‘ନାନେ୍ୟାଃତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ (ବୃ ୩-୭-୨୩) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟାଶ୍ଚାସ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟାଦିଶ୍ଚ । ଚୈତନ୍ୟଂ ଋଚିଶିଷଂ ଜୀବେଶ୍ୱରଯୋର୍ଯଥାଽଗ୍ନିବି-
ଶ୍ୱଲିଙ୍ଗାୟୋ ରୌଷ୍ୟମ୍ । ଅତୋ ଭେଦାଭେଦାବଗମାଭ୍ୟାମଂଶଦ୍ୱାବଗମଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରର ଉପକାର୍ଯ୍ୟଉପକାରକଭାବ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ସଂସାରରେ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧର ବିଚାର ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ସ୍ୱାମୀ ଓ ସେବକମଧ୍ୟରେ ଅଥବା ଅଗ୍ନି ଓ ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ । ତେଣୁ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରର ଉପକାର୍ଯ୍ୟୋପକାରକଭାବ ସ୍ୱୀକାର କରାଗଲେ ସେ କଣ ସ୍ୱାମୀ ଓ ସେବକ ସଦୃଶ ଅଟେ କି ? ଅଥବା ଅଗ୍ନି ଓ ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗ ସମାନ ? ଏହିପରି ସଂଶୟ ହେବାରୁ ଅନିୟମପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅଥବା ସ୍ୱାମୀ ଓ ସେବକପ୍ରକାରରେ ଯେପରି ଈଶିତ୍ୱ ଓ ଈଶିତବ୍ୟଭାବ ଜଣାଯାଏ, ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ‘ଅଂଶଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ଜୀବ ଈଶ୍ୱରର ଅଂଶବିଶେଷ ଅଟେ । ଯେପରି ଅଗ୍ନିର ଅଂଶ ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗ ଅଂଶର ସଦୃଶ ଅଂଶ । କାରଣ-ନିରବୟବର ମୁଖ୍ୟ ଅଂଶ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ନିରବୟବ ହେଲେ ପରମାତ୍ମା ଜୀବ କାହିଁକି ନ ହୁଏ ? ‘ନାନାବ୍ୟପଦେଶାତ୍’ (ଭେଦର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ) ‘ସୋଽନୈଷ୍ଟବ୍ୟଃ’ (ତାହାକୁ ଅନୈଷ୍ଟଶ କରିବା ଉଚିତ ଏବଂ ତାହାର ବିଶେଷ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ), ‘ଏତମେବ’ (ତାହାକୁ ଜାଣିଲେ ମୁନିରସି ହୁଅନ୍ତି) ‘ଯ ଆତ୍ମନି, (ଯାହା ଆତ୍ମାଭିତରେ ରହି ଆତ୍ମାକୁ ନିୟମନ କରେ) ଏହିପରି ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନ ହେଲେ ତାହା ଘଟେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ସ୍ୱାମୀ ଓ ସେବକ ସାଦୃଶ୍ୟ ପରି ଘଟେ । ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି - ‘ଅନ୍ୟଥା ଋପି’ - ଅନ୍ୟପ୍ରକାରରେ ହୁଏ । କେବଳ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶରୁ ଅଂଶଭିଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରରେ ଅଭେଦପ୍ରତିପାଦକର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଯେପରି ଏକ ଆଥର୍ବଣଶାଖାୟୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ‘ବ୍ରହ୍ମଦାଦେଶା’ (ବ୍ରହ୍ମଧାବର ଅଟେ । ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସେବକ ଅଟେ, ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ପଶାଖେଳାଳୀ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମସୂକ୍ତରେ ବ୍ରହ୍ମର ଦାଶ ଓ କତବାଦି ଭାବକୁ କହେ । ଦାଶା ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ କୈତବ ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ସେମାନେ ଯେଉଁ ଦାସ ଅଟନ୍ତି - ସ୍ୱାମୀପାଇଁ



ନିଜକୁ ଉନକ୍ଷୟ କରନ୍ତି । ଯାହା ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷୀ ଖେଳାଳୀ, ସେସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଏହିପରି ନିକୃଷ୍ଟ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ଉଦାହରଣରେ ନାମରୂପକୃତ କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସଂଘାତରୁ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ଜୀବକୁ ବ୍ରହ୍ମ କୁହାଯାଏ ।

(ଘ) ସେହିପରି ଅନ୍ୟତ୍ର ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକରଣରେ ଏହି ଅର୍ଥ ବିସ୍ତୃତ କରାଯାଇଅଛି - ‘ତ୍ଵଂ ସ୍ତ୍ରୀ’ (ତୁମେ ସ୍ତ୍ରୀ ଅଟ । ତୁମେ ପୁରୁଷ ଅଟ । ତୁମେ କୁମାର ଅଟ ଅଥବା କୁମାରୀ ଅଟ ଏବଂ ତୁମେ ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ବାଡ଼ିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଚାଲୁଛ, ତୁମେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚରୂପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଅନେକ ରୂପ ହେଉଛ), ଏବଂ ‘ସର୍ବାଣି ରୂପାଣି’ (ସମସ୍ତ ରୂପକୁ ନିର୍ମାଣ କରି ନାମ ଦେଇ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ରହିଛି), ‘ନାନକ୍ଷ’ (ତାହାଠାରୁ ଅନ୍ୟ କେହି ଦ୍ରଷ୍ଟା ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଏହି ଅର୍ଥ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଯେପରି ଅଗ୍ନି ଓ ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗର ଔଷ୍ମ୍ୟ ଅନୁଭବ ହୁଏ, ସେହିପରି ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ଵରର ଚୈତନ୍ୟ ସମାନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଭେଦ ଓ ଅଭେଦର ଅବଗମରୁ ଅଂଶ ଅବଗମ ହୁଏ ।

(୧) ଭାଷାଂତର - ଜୀବରେ ଅଂଶଦ୍ୱାର ଅବଗମ କିପରି ହୁଏ ?

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ୪୪ ॥

ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣାଚ୍ଛ ॥ ୨-୩-୪୪ ॥

‘ପାଦୋଽସ୍ୟ ସର୍ବାଭୂତାନି’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ଜୀବଠାରେ ଅଂଶଦ୍ୱାର ଅବଗମ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ - ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣାଚ୍ଛେତମର୍ଥମବଗୟତି ‘ତାବାନସ୍ୟ ମହିମା ତତୋ ଜ୍ୟାୟାଂଷ ପୁରୁଷଃ । ପାଦୋଽସ୍ୟ ସର୍ବାଭୂତାନି ତ୍ରିପାଦସ୍ୟାମୃତଂ ଦିବି’ (ଛା ୩-୧୨-୬) ଇତି । ଅତ୍ର ଭୂତଶବ୍ଦେନ ଜୀବ ପ୍ରଧାନାନି ସ୍ଥାବରଜଙ୍ଗମାନି ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ । ‘ଅହିଂସନ-ସର୍ବାଭୂତାନ୍ୟନ୍ୟତ୍ର ତୀର୍ଥେଭ୍ୟଃ’ ଇତି ପ୍ରୟୋଗାତ୍ । ଅଂଶପାଦୋ ଭାଗ ଇତ୍ୟନ୍ତ୍ୟା-ତ୍ତରମ୍ ତସ୍ମାଦପ୍ୟଂଶଦ୍ୱାବଗମଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - ‘ତାବାନସ୍ୟ’ (ଏହିପରି ଗାୟତ୍ରୀଶ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ମହିମା ବହୁତ । ତାହାଦ୍ୱାରା ସେ ନିର୍ବିକାରପୁରୁଷ ଉକ୍ତ ହୁଏ । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଭୂତ ତାହାର ଏକ ପାଦ ଅଟେ । ଏହାର ପାଦତ୍ରୟ ଅମୃତ ଅଟେ । ତାହା ପ୍ରକାଶମୟ ସ୍ଵାମ୍ଭରେ ସ୍ଥିତ ହୁଏ) ଏହି ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ସେହି ଅର୍ଥକୁ ଅବଗମ କରାଏ । ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତି ଭୂତଶବ୍ଦରୁ ଜୀବପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ । କାରଣ - ‘ଅହିଂସନ’ (ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଅହିଂସା କରନ୍ତି) ଏହା ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଅଂଶ, ପାଦ, ଭାଗ - ଏହିମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ନୁହେଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଗୁଡ଼ିକ ଏକାର୍ଥବାଚୀଶବ୍ଦ । ତେଣୁ ଜୀବଠାରେ ଅଂଶଦ୍ୱାର ଅବଗମ ହୁଏ ।



(୧) ମୂଳ - କୃତଶ୍ଯାଶ୍ଯାବଗମଃ

(୧) ଭାଷାଂତର - ଜୀବଠାରେ ଅଂଶତ, ଅବଗମ କିପରି ହୁଏ ?

अपिच स्मर्यते ॥ ୪୫ ॥

ଅପି ଚ ସ୍ମର୍ଯ୍ୟତେ ॥ ୨-୩-୪୫ ॥

ଅପି ଚ-ମଧ୍ୟ, ସ୍ମର୍ଯ୍ୟତେ-‘ମମୈବାଂଶୋ’ ଏହି ସ୍ମୃତିରେ ଜୀବ ଇଶ୍ବରର ଅଂଶରୂପେ କୁହାଯାଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଶ୍ବରଗୀତାସ୍ତପି ଚେଶ୍ବରାଂଶତ୍ ଜୀବସ୍ୟ ସ୍ମର୍ଯ୍ୟତେ-ମମୈବାଂଶୋ ଜୀବଲୋକେ ଜୀବଭୂତଃ ସନାତନଃ (୧୫-୭) ଇତି । ତସ୍ମାଦପ୍ୟଂଶତ୍ବାବଗମଃ । ଯତ୍ତୁଚ୍ଚଂ ସ୍ବାମିଭୂତ୍ୟାଦିଷ୍ଟେବଶିତ୍ରୀଶିତବ୍ୟଭାବୋ ଲୋକେ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂଏବ ଇତି । ଯଦ୍ୟପ୍ୟେଷା ଲୋକେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିସ୍ତଥାପି ଶାସ୍ତ୍ରତ୍ରାଂଶାଂଶିତ୍ରୀଶିତ୍ରୀଶିତବ୍ୟଭାବଃ ନିଷ୍ପାୟତେ । ନିରତିଶଯୋପାୟସଂପନ୍ନଶ୍ଚେଶ୍ବରୋ ନିହୀନୋପାୟସଂପନ୍ନ-ଜୀବାନ୍ ପ୍ରଶାସ୍ତାତି ନ କିଞ୍ଚିଦ୍ ବିପ୍ରତିଷ୍ଠିଧତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ‘ମମୈବାଂଶୋ’ (ଏହି ଜୀବ ଲୋକରେ ଏହି ସନାତନ ଜୀବାତ୍ମା ମୋର ଅଂଶ ଅଟେ) ଏହିପରି ଭଗବଦ୍ ଗୀତାରେ ଜୀବକୁ ଇଶ୍ବରର ଅଂଶରୂପେ ସ୍ମରଣ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଅଂଶତ୍ବର ଅବଗମ ହୁଏ । ସ୍ବାମୀ ଓ ସେବକଠାରେ ଈଶିତ୍ବ ଓ ଈଶିତବ୍ୟଭାବ ସଂସାରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି । ଯଦ୍ୟପି ଲୋକରେ ଏହିପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ରହିଛି, ତଥାପି ଏଠାରେ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ବାର ଅଂଶାଶିତ୍ବ, ଈଶିତ୍ବ ଓ ଈଶିତବ୍ୟଭାବ ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି । ନିରତିଶୟ ଏବଂ ଉପାୟ ସଂପନ୍ନ ଇଶ୍ବର ହୀନଉପାୟ ସଂପନ୍ନ ଜୀବର ଉପରେ ଶାସନ କରେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କିଛି ବିରୁଦ୍ଧ ନାହିଁ ।

(୧) ମୂଳ-ଅତ୍ରାହ-ନନ୍ତୁ ଜୀବସ୍ୟେଶ୍ବରାଂଶତ୍ବାଭ୍ୟୁପଗମେ ତଦାୟେନ ସଂସାରଦୁଃଖାପଭୋଗେନାଂଶିନଃ ଇଶ୍ବରସ୍ୟାପି ଦୁଃଖିତ୍ ସ୍ୟାତ୍ । ଯଥା ଲୋକେ ହସ୍ତପାଦାଦ୍ୟନ୍ୟତମାଙ୍ଗ ଗତେନ ଦୁଃଖେନାଜିନୋ ଦେବଦତ୍ତସ୍ୟ ଦୁଃଖିତ୍ ତଦ୍ବଦ୍ । ତତଶ୍ଚ ତତପ୍ରାପ୍ତାନାଂ ମହତ୍ତରଂ ଦୁଃଖଂ ପ୍ରାପ୍नुୟାତ୍ । ଅତୋପରଂ ପୂର୍ବାବସ୍ଥଃ ସଂସାର ଏବାସ୍ଥିତି ସମ୍ୟକ୍ ଦର୍ଶନାନର୍ଥକ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗଃ ସ୍ୟାଦିତି । ଅତ୍ରୋଚ୍ୟତେ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ଯେପରି ସଂସାରରେ ହସ୍ତ ପାଦାଦିରେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଅଙ୍ଗରୁ ଦୁଃଖଦ୍ବାରା ଅଙ୍ଗୀ ଦେବଦତ୍ତ ଦୁଃଖୀ ହୁଏ, ସେହିପରି ଜୀବ ଇଶ୍ବରର ଅଂଶରୂପେ ସ୍ବାକାର କଲାପରେ ତାହାର ସଂସାରଦୁଃଖର ଉପଭୋଗରୁ ଅଂଶୀକ୍ଷିତ ଦୁଃଖୀ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଇଥିବା



ପୁରୁଷ ମହାନ ଦୁଃଖ ପାଏ । ତେଣୁ ପୂର୍ବାବସ୍ଥାକୁ ସଂସାର କିନ୍ତୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୁଏ ।
ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନ ନିରର୍ଥକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି-

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ୪୬ ॥

୨- ପ୍ରକାଶାଦିବନ୍ନୈବଂ ପରଃ ॥ ୨-୩-୪୬ ॥

ଯେପରି ଜୀବାତ୍ମା ଦୁଃଖୀ ହୁଏ, ଏବଂ ସେପରି ପରଃ-ପରମାତ୍ମା, ପ୍ରକାଶାଦିବତ୍-
ପ୍ରକାଶାଦି ପରି, ନ-ଦୁଃଖୀ ନୁହେଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ଜୀବଃ ସଂସାରଦୁଃଖମନୁଭବତି ନୈବଂ ପରଂ
ଇଶ୍ଵରୋଽନୁଭବତୀତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାମହେ । ଜୀବୋ ହ୍ୟବିଦ୍ୟାବେଶାଦ୍ଦେହାଦ୍ୟାତ୍ମଭାବମିବ
ଗତ୍ୱା ତତକୃତେନ ଦୁଃଖେନ ଦୁଃଖ୍ୟହମିତ୍ୟବିଦ୍ୟୟା କୃତଂ ଦୁଃଖୋପଭୋଗମଭିମନ୍ୟତେ ।
ନୈବଂ ପରମେଶ୍ଵରସ୍ୟ ଦେହାଦ୍ୟାତ୍ମାଭାବୋ ଦୁଃଖାଭିମାନୋ ବାସ୍ତି । ଜୀବସ୍ୟାପ୍ୟବିଦ୍ୟା-
କୃତନାମରୂପନିବୃତ୍ତତ୍ ଦେହେହିମାଦ୍ୟପାଧ୍ୟବିବେକଭ୍ରମନିମିତ୍ତତ୍ ଏବ ଦୁଃଖାଭିମାନୋ
ନତୁ ପରମାର୍ଥକୋଽସ୍ତି । ଯଥାତ ସ୍ଵଦେହଗତଦାହଲ୍ଲେଦାଦିନିମିତ୍ତତଂ ଦୁଃଖଂ
ତଦଭିମାନଭ୍ରାତ୍ୟାନୁଭବତି ତଥା ପୁତ୍ରମିତ୍ରାଦିଗୋଚରମପି ଦୁଃଖଂ
ତଦଭିମାନଭ୍ରାତ୍ୟେବାନୁଭବତ୍ୟହମେବ ପୁତ୍ରୋଽହମେବ ମିତ୍ରମିତ୍ୟେବଂ ସ୍ଵେହବଶେନ
ପୁତ୍ରମିତ୍ରାଦିଷ୍ଠଭିନିବିଶ ମାନଃ ।

(ଖ) ତତଶ୍ଚ ନିଶ୍ଚିତମେତଦବଗମ୍ୟତେମିଥ୍ୟାଭିମାନଭ୍ରମନିମିତ୍ତତ୍ ଏବ ଦୁଃଖାନୁଭବ
ଇତି । ବ୍ୟତିରେକଦର୍ଶନାଚ୍ଚୈବମବଗମ୍ୟତେ । ତଥାହି-ପୁତ୍ରମିତ୍ରାଦିମସ୍ତୁ ବହୁଷ୍ଟପବିଷ୍ଠେଷୁ
ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧାଭିମାନିଷ୍ଠିବତରେଷୁ ଚ ପୁତ୍ରୋମୃତୋ ମିତ୍ରଂ ମୃତମିତ୍ୟେବମାଦ୍ୟୁଦେବାସିତେ
ଯେଷାମେବ ପୁତ୍ରମିତ୍ରାଦିମସ୍ତୁଭିମାନସ୍ତେଷାମେବ ତନ୍ନିମିତ୍ତତଂ ଦୁଃଖମୁପଦ୍ୟତେ,
ନାଭିମାନହୀନତାଂ ପରିବ୍ରାଜକାଦୀନାମ୍ । ଅତଶ୍ଚ ଲୌକିକସ୍ୟାପି ପୁଂସଃ ସମ୍ୟଗ୍
ଦର୍ଶନାର୍ଥବତ୍ ଦୃଷ୍ୟ, କିମୁତ ବିଷୟଶୂନ୍ୟାଦାତ୍ମନୋଽନ୍ୟଦ୍ ବସ୍ତୁତରମପଶ୍ୟତୋ ନିତ୍ୟଚୈ-
ତନ୍ୟମାତ୍ରସ୍ମରୂପସ୍ୟେତି । ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତି ସମ୍ୟଗ୍ଦର୍ଶନାନର୍ଥକ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(ଗ) ପ୍ରକାଶାଦିବଦିତି ନିଦର୍ଶନୋପନ୍ୟାସଃ । ଯଥା ପ୍ରକାଶଃ ସୌରଶ୍ଚାତ୍ମମସୋ
ବା ବିୟଦ୍ବ୍ୟାପ୍ୟାବତିଷ୍ଠମାନୋଽଲ୍ଲ୍ୟାଦ୍ୟୁପାଧିସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ତେଷୁ କୁବକ୍ରାଦିଭାବଂ
ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନେଷୁ ତତତଦ୍ଭାବମିବ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନୋଽପି ନ ପରମାର୍ଥତତ୍ତ୍ଵଭାବଂ
ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ । ଯଥା ଋକାଶୋ ଘଟାଦିଷୁ ଗଛସୁ ଗଛନ୍ନିବ ବିଭାବ୍ୟମାନୋଽପି ନ
ପରମାର୍ଥତୋ ଗଚ୍ଛତି, ଯଥା ଗେଦଶରବାଦିକମ୍ପିନାରଦ୍ଗତେ ସୂର୍ଯ୍ୟପ୍ରତିବିମ୍ବେ କମ୍ପମାନେଽପି
ନ ତଦ୍ବାନ୍ସୂର୍ଯ୍ୟତ କମ୍ପିତେ, ଏବମବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତେ ବୃକ୍ଷ୍ୟାଦ୍ୟୁପହିତେ



ଜୀବାତ୍ମ୍ୟୋଃଶ ଦୁଃଖାୟମାନେଽପି ନ ତଦ୍‌ବ୍ୟାପୀଶ୍ଚରୋ ଦୁଃଖାୟତେ । ଜୀବସ୍ୟାପି ତୁ
ଦୁଃଖପ୍ରାପ୍ତିରବ୍ୟାପିତ୍ବେବଦୁଃଖମ୍ । ତଥାତ୍ମବ୍ୟାପିତ୍ବଜୀବତ୍ବାବଦ୍‌ଭାବେନ ବ୍ରହ୍ମଭାବମେବ
ଜୀବସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦୟତି ବେଦାନ୍ତଃ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟେବମାଦାୟଃ ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତି ଜୈବେନ
ଦୁଃଖେନ ପରମାତ୍ମମନୋ ଦୁଃଖିତ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗଃ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଯେପରି ଜୀବ ସଂସାରଦୁଃଖକୁ ଅନୁଭବ କରେ,
ସେହିପରି ପରମେଶ୍ୱର ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି ଆମେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରୁ । ଜୀବ
ଅବିଦ୍ୟାର ଆବେଶବଳରେ ଦେହାଦିରେ ଆତ୍ମଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ତତ୍ କୃତଦୁଃଖରେ ‘ମୁଁ
ଦୁଃଖୀ ଅଟେ’ ଏହିପ୍ରକାର ଅବିଦ୍ୟାକୃତ-ଦୁଃଖର ଉପଭୋଗ ଅଭିମାନ କରେ । ସେହିପରି
ପରମାତ୍ମାକୁ ଦେହପ୍ରଭୃତିରେ ଆତ୍ମଭାବ ଅଥବା ଦୁଃଖାଭିମାନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଜୀବର
ମଧ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପରୁ ନିର୍ବୃତ୍ତ (ସଂପାଦିତ) ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ଉପାଧିର ଭ୍ରମନିମିତ୍ତକ
ଦୁଃଖାଭିମାନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପାରମାର୍ଥକ ନୁହେଁ । ଯେପରି ନିଜର ଦେହଗତ ଦାହ ଛେଦନାଦି
ନିମିତ୍ତକ ଦୁଃଖର ସେହିଦେହର ଆତ୍ମାଭିମାନୀ ଭ୍ରାନ୍ତିରୁ ଅନୁଭବ କରେ । ଯେପରି
‘ମୁଁ ଏହି ପୁତ୍ର ଅଟେ’ ‘ମୁଁ ମିତ୍ର ଅଟେ’ ଏହିପରି ସ୍ନେହବଶ ପୁତ୍ର ମିତ୍ରାଦିରେ ଅଭିନିବେଶ
କରି ପୁତ୍ରମିତ୍ରାଦିବିଷୟକ ଦୁଃଖର ସେହି ଅଭିମାନଭ୍ରାନ୍ତିଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବ କରେ ।

(ଖ) ତାହାଦ୍ୱାରା ଏହା ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ଅବଗତ ହୁଏ ଯେ- ମିଥ୍ୟାଭିମାନ
ଭ୍ରମନିମିତ୍ତକ ଦୁଃଖକୁ ଅନୁଭବ କରେ । ବ୍ୟତିରେକ ଦର୍ଶନଦ୍ୱାରା ଏହା ଅବଗତ ହୁଏ ।
ଯେପରି ପୁତ୍ର, ମିତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପରିବାରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସେଠାରେ ସମ୍ବନ୍ଧର ଅଭିମାନୀ ଓ ସେହି
ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଭିମାନରହିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଲୋକ ବାସ କରେ । ସେଠାରେ ପୁତ୍ର ମରିଗଲା,
ମିତ୍ର ମୃତ ହେଲା ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଚାର ହେଲା ପରେ ସେମାନଙ୍କୁ ତଜନିତ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ
ହୁଏ । ଯାହାପାଖରେ ପୁତ୍ରମିତ୍ରାଦିମତ୍ତର ଅଭିମାନ ଅଛି, ସେମାନେ ଅଭିମାନ ରହିତ
ହୋଇ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଲୌକିକ ପୁରୁଷର ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନ ସାର୍ଥକ
ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବିଷୟଶୂନ୍ୟ ଆତ୍ମାଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ । ନିତ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ
ମାତ୍ର ସ୍ୱରୂପରେ ରହି ପୁରୁଷବିଷୟରେ ଆଉ କଣ କହିବ ? ତେଣୁ ସମ୍ୟଗ୍‌ ଦର୍ଶନ
ଅନର୍ଥକପ୍ରସଙ୍ଗ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ‘ପ୍ରକାଶାଦି ସଦୃଶ’- ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉପନ୍ୟାସ କରାଯାଏ । ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟ
ଅଥବା ଚନ୍ଦ୍ରମାର ଆଲୋକ ଆକାଶରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଅଙ୍ଗୁଳି ପ୍ରଭୃତି
ଉପାଧିସମ୍ବନ୍ଧରୁ ସେଠାରେ ରକ୍ତ, ବକ୍ରଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ସେହିଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ
ମଧ୍ୟ ପରମାର୍ଥରୁ ସେହିଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଅଥବା ଯେପରି ଘଟପ୍ରଭୃତି ଗମନ
କଲେ ଗମନ କରୁଥିବା ଆକାଶ ପରମାର୍ଥତଃ ଗମନ କରେ ନାହିଁ, ଅଥବା ଯେପରି
ଜଳପାତ୍ରାଦି କମ୍ପନରୁ ତଦ୍‌ଗତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିପ୍ରତିବିମ୍ବଥିବା



ସୂର୍ଯ୍ୟର କମ୍ପନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଅବିଦ୍ୟା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ, ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତିରୁ ଉପହିତ, ଜୀବନାମକ ଅଂଶ ଦୁଃଖିତ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅଂଶଯୁକ୍ତ ଇଶ୍ଵର ଦୁଃଖୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ଜୀବର ଦୁଃଖପ୍ରାପ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟାନିମିତ୍ତକ ଅଟେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହିପ୍ରକାର ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦାନ୍ତ ଅବିଦ୍ୟାନିମିତ୍ତ ଜୀବଭାବକୁ ନିରସନ (ଖଣ୍ଡନ) କରି ଜୀବର ବ୍ରହ୍ମଭାବକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ତେଣୁ ଜୀବ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟଦୁଃଖରୁ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ଦୁଃଖିତ୍ଵ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ ନାହିଁ ।

स्मरन्ति च ॥ ୪୭ ॥

୧- ସ୍ମରନ୍ତି ଚ ॥୨-୩-୪୭ ॥

ଜୀବର ଦୁଃଖରୁ ପରମେଶ୍ଵର ଦୁଃଖୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ବିଷୟରେ ‘ତତ୍ତ୍ଵ ଯଃ ପରମାତ୍ମା-ଏହି ସ୍ମୃତି କହେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ମରନ୍ତି ଚ ବ୍ୟାସାଦୟୋ ଯଥା ଜ୍ଞେବେନ ଦୁଃଖେନ ନ ପରମାତ୍ମା- ଦୁଃଖୀୟତ ଇତି । ‘ତତ୍ତ୍ଵ ଯଃ ପରମାତ୍ମା ହି ସ ନତ୍ୟୋ ନିର୍ଗୁଣଃ ସ୍ଵତଃ । ନ ଲିପ୍ୟତେ ପଲ୍ଲେଷାପି ପଦ୍ମପତ୍ରସିବାମ୍ବଧା । କର୍ମାତ୍ମା ଉପରୋ ଯୋଃସ୍ୟୋ ମୋକ୍ଷବନ୍ଧୋଃ ସ ଯୁଜ୍ୟତେ । ସ ସପ୍ତଦଶକେନାପି ରାଶିନା ଯୁଜ୍ୟତେ ପୁନଃ’ ଇତି । ତଶ୍ଚାତ୍ ସମାମନନ୍ତି ଚେତି ବାକ୍ୟଶେଷଃ । ‘ତୟୋରନ୍ୟଃ ପିପ୍ପଳଂ ସ୍ଵାଦବତ୍ୟନ୍ନନ୍ୟୋ ଅଭିଷ୍ଠକଶିତି’ (ଶ୍ଳୋ ୪-୬) ଇତି । ‘ଏକସ୍ତଥା ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ନ ଲିପ୍ୟତେ ଲୋକ ଦୁଃଖେନ ବାହ୍ୟଃ’ (କଂ ୫-୧୧) ଇତି ଚ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ତତ୍ତ୍ଵ ଯଃ ପରମାତ୍ମା’ (ଏହି ଦୁଇଟିରେ ଯେଉଁ ପରମାତ୍ମା ଅଛି, ସେ ନିତ୍ୟ ନିର୍ଗୁଣ ରୂପେ କୁହାଯାଇଅଛି । ଯେପରି ପଦ୍ମପତ୍ର ଜଳରେ ଲିପ୍ତ ରହେ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଏହା କର୍ମଫଳ ଦ୍ଵାରା ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯାହା ଅନ୍ୟ ଜୀବାତ୍ମା, କର୍ମାତ୍ମା ବା ସେ ବନ୍ଧ ଓ ମୋକ୍ଷଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ସେ ଏହି ସତର ରାଶିଦ୍ଵାରା ପୁନର୍ବାର ଯୁକ୍ତ ହୁଏ ଏହି ପ୍ରକାର ଜୀବ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟଦୁଃଖରୁ ପରମାତ୍ମା ଦୁଃଖୀ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ବ୍ୟାସ ପ୍ରଭୃତି କହିଅଛନ୍ତି । ‘ତ’ ଶବ୍ଦରୁ ‘ସମାମନନ୍ତି’ (ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟ କହେ) ଏହା ଏକ ବାକ୍ୟଶେଷ ଅଟେ । ‘ତୟୋରନ୍ୟଃ’ (ସେଠାରେ ଜଣେ ଜଣକସ୍ଵାଦିଷ୍ଟ ଫଳକୁ ଓ ଉପଭୋଗ କରେ, ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ଉପଭୋଗ ନ କରି କେବଳ ଦର୍ଶନ କରେ), ‘ଏକସ୍ତଥା’ (ସେହିପ୍ରକାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଏକ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ସଂସାରର ଦୁଃଖରେ ଲିପ୍ତ ରହେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ତାହାଦ୍ଵାରା ସେ ବାହାରେ ରହେ) ଏହାହିଁ ଶୁଦ୍ଧି କହେ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ-ଯଦି ତତ୍ତ୍ଵେକ ଏବ ସର୍ବେଷାଂ ଭୂତାନାମନ୍ତରାତ୍ମା ସ୍ଵାତ୍ମକଥମନ୍ତୁ ଜ୍ଞାପରିହରୌ ସ୍ୟାତାଂ ଲୌକିକୌ ବୈଦିକୌ ଷେତି । ନନ୍ତୁ ଷଂଶୋ



ଜୀବ ଈଶ୍ବରସ୍ୟୋତ୍ପନ୍ନମ୍ । ତଦ୍ ଭେଦାରତ୍ନୁଜ୍ଞାପରିହାରୋ ତଦାଶ୍ରୟାବବ୍ୟତିକାର୍ଯ୍ୟାବୁ-
ପପଦ୍ୟତେ କିମତୁ ରୋଦ୍ୟତ ଇତି । ଉତ୍ୟତେ-ନୈତଦେବମ୍ । ଅନ୍-ଶବ୍ଦମପି ହି
ଜୀବସ୍ୟାଭେଦବାଦିନ୍ୟଃ ଶ୍ରୁତୟଃ ପ୍ରତିପାଦୟତି- ‘ତତ୍ସଂସ୍ୱା ତଦେବାନୁପ୍ରାବିଶତ’ (ତୈ
୨-୬-୧) ‘ନାନୋଽତୋଽସ୍ତି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ (ବୃ ୩-୭-୨୩), ‘ମୃତ୍ୟୋଃ ସଃ ମୃତ୍ୟୁମାମ୍ନୋତି
ଯ ଇହ ନାନେବ ପଶ୍ୟତି (ବୃ ୪-୪-୧୯), ‘ତତ୍ସମସି’ (ଛା ୬-୮-୭), ‘ଅହଂ
ବ୍ରହ୍ମସ୍ମି’ (ବୃ ୧-୪-୧୦) ଇତେବଂ ଜାତୀୟକାଃ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ଭେଦାଭେଦା-ବଗମାଭ୍ୟାମ୍ ଶବ୍ଦଂ ସିଦ୍ଧ୍ୟତାତ୍ପନ୍ନମ୍ । ସ୍ୟାଦେତଦେବଂ
ଯଦ୍ୟୁତାବପି ଭେଦାଭେଦୋ ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷିତୋ ସ୍ୟାତାମ୍, ଅଭେଦ ଏବ ଉତ୍ତ
ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷିତୋ ବ୍ରହ୍ମାମ୍ଭୂତପ୍ରତିପତ୍ତୋ ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧେଃ । ସ୍ୱଭାବପ୍ରାପ୍ତସ୍ତୁ
ଭେଦୋଽନୁଦ୍ୟତେ । ନଚ ନିରବୟବସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ସଖ୍ୟୋଽଂଶୋ ଜୀବଃ
ମୁମ୍ଭବତାତ୍ପନ୍ନମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ପର ଏବୈକଃ ସର୍ବେଷାଂ ଭୂତାନାମନ୍ତରାତ୍ମା ଜୀବଭାବେନାବସ୍ଥିତ
ଇତ୍ୟତୋ ବକ୍ତବ୍ୟାଽନୁଜ୍ଞାପରିହାରୋପପତ୍ତିଃ । ତାଂ ବ୍ରୁମଃ-

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହିଁ ଯେ- ଯଦି ଏକ ହୋଇ
ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ହୁଏ, ତେବେ ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକବିଧି କିପରି ନିଷେଧ
ହେବ ? ପରନ୍ତୁ ଜୀବ ଈଶ୍ବରର ଏକ ଅଂଶବିଶେଷ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଜୀବ ଓ
ଈଶ୍ବରଠାରେ ଭେଦ ହେଲେ ତଦାଶ୍ରୟ ବିଧି ଓ ପ୍ରତିଷେଧ ଅସଙ୍କର ହୋଇ ଉପପନ୍ନ
ହେବ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ କେଉଁ ପ୍ରକାର ଶଙ୍କା ହୁଏ ? କୁହାଯାଇଛି- ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।
କାରଣ- ‘ତତ୍ସଂସ୍ୱା’ (ତାହାଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସେଥିରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରେ), ‘ନାନ୍ୟଃ’
(ତାହାବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା କିଏ ନାହିଁ) ‘ମୃତ୍ୟୋଃ ସଃ’ (ଯିଏ ଏଠାରେ ନାନାରୂପରେ
ଦେଖେ, ସେ ମୃତ୍ୟୁଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ । ‘ତତ୍ସମସି’ ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସି’ ଏହିପରି
ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଜୀବକୁ ଅନ୍-ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରତିପାଦିତ କରେ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଭେଦ ଓ ଅଭେଦର ଅବଗମ ଦ୍ୱାରା ଅଂଶବ୍ଦ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ବୋଲି
କୁହାଯାଇଛି । ଯଦି ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ ଏହି ଦୁଇଟିର ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଇଚ୍ଛା ହୁଏ,
ବୋଲି ଏଠାରେ ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଅଭାଷ୍ ଅଟେ;
କାରଣ- ବ୍ରହ୍ମାମ୍ଭୂତ ପ୍ରତିପତ୍ତି ହେଲେ ପୁରୁଷାର୍ଥର ସିଦ୍ଧି ହୁଏ । ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ଭେଦର
କିନ୍ତୁ ଅନୁବାଦ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ନିରବୟବବ୍ରହ୍ମର ମୁଖ୍ୟଅଂଶ ଜୀବନୁହେଁ ବୋଲି
ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ପରମାର୍ଥମାହିଁ ସମସ୍ତଭୂତର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଜୀବରୂପରେ
ରହିଛି । ତେଣୁ ଅନୁଜ୍ଞା ଓ ପରିହାରର ଅନୁପପତ୍ତି କରିବା ଉଚିତ୍ କି ? ସେମାନଙ୍କୁ
ତେଣୁ ଆମେ କହିଁ ଯେ-



अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धज्ज्योतिरादिवत् ॥ ୪୮ ॥

(୨) ଅନୁଜ୍ଞା ପରିହାରୌ ଦେହସଂବନ୍ଧଜ୍ୟୋତିରାଦିବତ୍ ॥୨-୩-୪୮॥

ଅନୁଜ୍ଞାପରିହାରୌ-‘ମିତ୍ରଂ ସେବ୍ୟମ୍’ ‘ଶତ୍ରୁଃ ପରହିର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ, ଏହିପ୍ରକାର ଅନୁଜ୍ଞା ଓ ପରିହାର ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମାରେ ଦେହସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ - ଦେହସହିତ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଜ୍ୟୋତିରାଦିବତ୍-ଯେପରି ଅଗ୍ନି ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶୁଣାନର ଅଗ୍ନି ପରିହରଣୀୟ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଅଗ୍ନି ଗ୍ରହଣୀୟ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ‘ରତୌ ଭାର୍ଯ୍ୟା ମୁପେୟାତ୍’ ଇତ୍ୟନ୍ତୁଜ୍ଞା । ‘ଗୁର୍ବଜ୍ଞାନାଂ ନୋପଗଚ୍ଛେତ୍’ ଇତି ପରିହାରଃ । ତଥା ‘ଅଗ୍ନାଷ୍ଟମାୟଂ ପଶୁଂ ସଂଜ୍ଞପୟେତ୍’ ଇତ୍ୟନ୍ତୁଜ୍ଞା । ‘ନ ହିଂସ୍ୟାତ୍ ସର୍ବା ଭୂତାନି’ ଇତି ପରିହାରଃ । ଏବଂ ଲୋକେଽପି ମିତ୍ରମୁପସେବିତବ୍ୟମି-ତ୍ୟନ୍ତୁଜ୍ଞା । ଶତ୍ରୁଃ ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ ଇତି ପରିହାରଃ । ଏବଂ ପ୍ରକାରାବନ୍ତୁଜ୍ଞାପରିହାରାବେକ-ଦ୍ଵେଽପ୍ୟାତ୍ମାନୋ ଦେହସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ସ୍ୟାତାମ୍ । ଦେହେଽ ସଂବନ୍ଧୋ ଦେହସମ୍ବନ୍ଧଃ ।

(ଖ) କଃ ପୁନର୍ଦେହ ସଂବନ୍ଧଃ । ଦେହାଦିରୟଂ ସଂସାରୋଽହମେବେତ୍ୟାତ୍ ମନି ବିପରୀତ ପ୍ରତ୍ୟୟୋପୁତ୍ତିଃ । ଦୃଷ୍ଟା ତ ସା ସର୍ବପ୍ରାଣିନାମହଂ ଗଛାମ୍ୟହମଗଛାମ୍ୟହମକ୍ଷୋଽହମନକ୍ଷୋଽହଂ ମୃତୋଽହମମୃତଂ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟେତ୍ୟାତ୍ମନିକା । ତତ୍ତ୍ଵସ୍ୟାଃ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନାଦନ୍ୟ ନ୍ନିବାରକମସ୍ତି । ପ୍ରାକ୍ତୁ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନାତ୍ ପ୍ରତତୈଷା ଭ୍ରାନ୍ତିଃ ସର୍ବଜନ୍ମସୁ । ତଦେବମବିଦ୍ୟାତମିତିଦେହାଦ୍ୟୁପାଧୁ ସମ୍ବନ୍ଧକୃତାଦ୍ ବିଶେଷାଦୈକାତ୍ ମ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗମେଽପ୍ୟନ୍ତୁଜ୍ଞା ପରିହାରାବକତ୍ଵେତେ । ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନସ୍ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାପରିହାରା-ନର୍ଥକ୍ୟଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ନ । ତସ୍ୟ କୃତାର୍ଥତ୍ଵାନ୍ନି ଯୋଜ୍ୟତ୍ଵାନୁପପତ୍ତେଃ । ହେୟାମୁପା-ଦେୟଯୋହିଁ ନିଯୋଜ୍ୟା ନିଯୋକ୍ତବ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଗ) ଆତ୍ମନସ୍ଫୁଟିରିକ୍ତଂ ହେୟମୁପାଦେୟଂ ବା ବସ୍ତୁପଶ୍ୟନ୍ନକଥଂ ନିଯୁଜ୍ୟତେ । ନ ଋତ୍ମାନୁନେ୍ୟବ ନିଯୋଜ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଶରୀରବ୍ୟତିରେକ ଦର୍ଶନ ଏବ ନିଯୋଜ୍ୟଭୂମିତିଚେତ୍ । ନ । ତତ୍ତ୍ଵସଂହତଭୂତିମାନାତ୍ । ସତ୍ୟଂ ବ୍ୟତିରେକ ଦର୍ଶନୋ ନିଯୋଜ୍ୟତ୍ଵଂ, ତଥାପି ବ୍ୟୋମାଦିବଦେହାଦ୍ୟସଂହତଭୂମପଶ୍ୟତ ଏବାତ୍ ମାନୋ ନିଯୋଜ୍ୟଭୂତିମାନଃ । ନହି ଦେହାଦ୍ୟୁପାଦେୟତ୍ତ୍ଵଦର୍ଶନଃ କସ୍ୟଚିଦପି ନିଯୋଗା ଦୃଷ୍ଟଃ । କିମୁଚ୍ଚେକାତ୍ମ୍ୟଦର୍ଶନଃ ।

(ଘ) ନଚ ନିଯୋଗାଭାବାତ୍ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନୋ ଯଥେଷ୍ଟ ଚେଷ୍ଟା ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ସର୍ବଭୂତିମାନସ୍ତେ୍ୟବ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଭୂତିମାନାଭାବାତ୍ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନଃ । ତସ୍ମାଦ୍ଦେହସମ୍ବନ୍ଧା-ଦେବାନୁଜ୍ଞାପରିହାରୌ । ଜ୍ୟୋତିରାଦିବତ୍ । ଯଥା ଜ୍ୟୋତିଷ ଏକଦ୍ଵେଽପ୍ୟଗ୍ନିଃ କ୍ରବ୍ୟାତ୍ ପରିହିୟତେ ନେତରଃ । ଯଥାତ ପ୍ରକାଶ ଏକସ୍ୟାପି ସବିତୁରମେଧ ଦେଶ ଦେଶ ସଂବନ୍ଧଃ



ପରିହିୟତେ ନେତରଃ ଶୁଚିଭୂମିଷଃ । ଯଥା 'ଭୌମାଃ ପ୍ରଦେଶା ବଜ୍ରବୈଭୂର୍ଯ୍ୟାଦୟ
ଉପାଦାୟନ୍ତେ । ଭୌମା ଅପି ସତ୍ତ୍ୱା ନରକଲେବରାଦୟଃ ପରିହିୟନ୍ତେ । ଯଥା
ମୃତ୍ତପୁରାଣଂ ଗର୍ବା ପବିତ୍ରତୟା ପରିଶୁଦ୍ଧ୍ୟତେ ତଦେବ ଜାତ୍ୟନ୍ତିରେ ପରବର୍ଜ୍ୟତେ ତଦ୍‌ବଚ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) 'ରତୌ-ଭାର୍ଯ୍ୟାମୁପେୟାତ୍' (ମାସିକଧର୍ମର ଶୁଦ୍ଧି ପରେ
ସ୍ତ୍ରୀ ସହିତ ସହବାସ କରିବା ଉଚିତ)- ଏହା ବିଧି ଅଟେ । 'ଗୁର୍ବଜାନା' (ଗୁରୁପତ୍ନୀଙ୍କ
ସହିତ ସହବାସ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ)- ଏହା ହେଉଛି ନିଷେଧ ।
'ଅଗ୍ନାଷୋମାୟମ୍' (ଅଗ୍ନାଷୋମାୟ ପଶୁକୁ ବଧ କରିବା ଉଚିତ୍) - ଏହା ହେଉଛି ବିଧି
ଏବଂ 'ନ ହିଂସ୍ୟାତ୍' (କୌଣସିପ୍ରାଣୀକୁ ହିଂସା କରିବା ଉଚିତ୍)- ଏହା ହେଉଛି ନିଷେଧ
ବିଧି । ଏହିପ୍ରକାର ଲୋକରେ 'ମିତ୍ରମୁପସେବିତବ୍ୟମ୍' (ମିତ୍ରର ଉପସେବନ କରିବା
ଉଚିତ୍) - ଏହା ହେଉଛି ବିଧି ଏବଂ 'ଶତ୍ରୁଃ ପରିହର୍ତବ୍ୟଃ' (ଶତ୍ରୁକୁ ତ୍ୟାଗ କରିବା
ଉଚିତ୍)- ଏହା ହେଉଛି ନିଷେଧ । ଏହିପ୍ରକାର ବିଧି ଓ ପ୍ରତିଷେଧ ଆତ୍ମା ଗୋଟିଏ
ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ହୁଏ । ଦେହ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେହସମ୍ବନ୍ଧ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଦେହସମ୍ବନ୍ଧ କଣ ? ଏହି ଦେହାଦି ସଂଘାତ 'ମୁଁ ଅଟେ' ଏହି
ପ୍ରକାର ଆତ୍ମାରେ ବିପରୀତ ପ୍ରତ୍ୟେୟର ଉତ୍ପତ୍ତି । ତାହା 'ମୁଁ ଯାଏ', 'ମୁଁ ଆସେ', 'ମୁଁ
ଅନ୍ଧ', 'ମୁଁ ଅନ୍ଧ ନୁହେଁ', 'ମୁଁ 'ମୃତ୍' 'ମୁ ମୃତ୍ ନୁହେଁ', - ଏହି ରୂପରେ ସମସ୍ତ
ପ୍ରାଣୀରେ ଦେଖାଯାଏ । ତାହା ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନଭିନ୍ନ କୌଣସି ନିବାରକ ନାହିଁ ।
ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନପୂର୍ବରୁ ଏହି ଭ୍ରାନ୍ତି ସବୁ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ପାଖରେ ନିରନ୍ତର ଥାଏ । ଏହି କାରଣ
ଅବିଦ୍ୟା ନିର୍ମିତ ଦେହାଦିଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରୁ କରାଯାଇ 'ବିଶେଷ ଅର୍ଥାତ୍ ଭେଦଦ୍ୱାରା ଏକାତ୍ମ
ସ୍ୱାକାର କଲାପରେ ବିଧି ଓ ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଅନ୍ତି । ତେବେ ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶୀଙ୍କ ବିଧି ଓ ପ୍ରତିଷେଧ
ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ । ନା, ତାହା ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହା କୃତାର୍ଥ ହେଲେ ନିଯୋଜ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମାଭିନ୍ନ ହେଉ ଏବଂ ଉପାଦେୟ ବସ୍ତୁକୁ ନ ଦେଖି ସେ କିପରି
ନିଯୁକ୍ତ ହୁଏ ? କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ନିଜେ ନିଯୋଜ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି କହ ଯେ- ଶରୀର
ଠାରୁ ପୃଥକ୍ ନିଜକୁ ଜାଣିଥିବା ଏହି ନିଯୋଜ୍ୟ ଅଟେ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।
କାରଣ-ଦେହାଦି ସଂଘାତରେ ତାହା ଅଭିମାନୀ ହୁଏ । ଦେହାଦିସଂଘାତ ଭିନ୍ନ ନିଜକୁ
ଜାଣିଥିବା ନିଯୋଜ୍ୟ ଅଟେ ବୋଲି ଯଦ୍ୟପି ଠିକ୍ ଅଟେ । ତଥାପି ଆକାଶ ପରି
ଦେହଦ୍ୱାରା ଅସଙ୍ଗତ, ନିଜକୁ ନ ଜାଣି ନିଯୋଜ୍ୟଠାରେ ନିଯୋଜୟ ଅଭିମାନ ହୁଏ ।
ଦେହାଦି ଦ୍ୱାରା ଅସଂହତତ୍ୱର ଦୃଷ୍ଟା କାହାର ନିଯୋଗ ଦେଖେ ନାହିଁ । ତାହେଲେ
ଆତ୍ମନୈକତ୍ୱ ଦର୍ଶାବିଷୟରେ କଣ କୁହାଯାଇପାରେ ?



(ଘ) ନିଯୋଗ ନ ହେଲେ ସମ୍ପର୍କଦର୍ଶୀଠାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଚେଷ୍ଟାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ ନାହିଁ; କାରଣ-ସର୍ବତ୍ର ଅଭିମାନୀହିଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ସମ୍ପର୍କଦର୍ଶୀ ଅଭିମାନୀ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଦେହସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରଭୃତି ସଦୃଶ ବିଧି ଓ ନିଷେଧ ହୁଏ । ଯେପରି ‘ଜ୍ୟୋତି ଏକ ହେଲେ ‘ବି କ୍ରବ୍ୟାତ୍ ଅଗ୍ନି’ (ଶ୍ଳୋକନର ଅଗ୍ନି)ର ପରିହାର କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟର ନୁହେଁ । ଅଥବା ଯେପରି ଗୋଟିଏ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଅପବିତ୍ରଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶ ପରିହୃତ ହୁଏ, ଅନ୍ୟପବିତ୍ର ଭୂମିସ୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପରିହୃତ ହୁଏ ନାହିଁ । ବଜ୍ର, ବୈଦୁର୍ଯ୍ୟାଦି ଭୂମି ପ୍ରଦେଶର ଉପାଦାନ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ନରକଲେବର ଇତ୍ୟାଦି ଜୌମ ହୋଇ ପରିହୃତ ହୁଅନ୍ତି । ଯେପରିକି ଗାଈର ମୂତ୍ର ଓ ମଳ ପବିତ୍ରତ୍ଵରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟପ୍ରାଣୀର ମଳ ମୂତ୍ର ତ୍ୟାଗ କରାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଏତାଦୃଶ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

असंततेश्चाव्यतिकरः ॥ ୪୯ ॥

୧- ଆସଂତତେଷ୍ଠା ବ୍ୟାତିକରଃ । ୨-୩-୪୯॥

ଚ-ପରନ୍ତୁ, ଅସନ୍ତତେଃ-ଜୀବାତ୍ମାର ସବୁଶରୀର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ହେଲେ, ଆବ୍ୟତିକରଃ-କର୍ମଫଳର ସଙ୍କର ହେବ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାତାଂ ନମାନୁଜ୍ଞାପରିହାରାବେକସ୍ୟାପ୍ୟାମ୍ନନୋ ଦେହବିଶେଷଯୋଗାତ୍ । ନାସ୍ତୃୟଂ କର୍ମଫଳସମ୍ବନ୍ଧଃ ସଃ ଚୈକାତ୍ମ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗମେ ବ୍ୟତିକୀର୍ଯ୍ୟେତ ସ୍ଵାତ୍ମେୟକତ୍ଵାଦିତି ତେତ୍ । ନୈତଦେବେମ୍, ଅସନ୍ତତେଃ । ନହି କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵୋଜ୍ଞୁଷ୍ଟାମ୍ନନଃ ସଂତତଃ ସର୍ବେ ଶରୀରୈଃ ସଂବନ୍ଧୋଽସ୍ତି । ଉପାଧୂତନୋ ହି ଜୀବ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଉପାଧ୍ୟସ୍ତାନାଜ ନାସ୍ତି ଜୀବସ୍ତାନଃ । ତତଶ୍ଚ କର୍ମବ୍ୟତିକରଃ ଫଳବ୍ୟତିକରୋ ବା ନ ଭବିଷ୍ୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ଆତ୍ମା ଏକହେଲେ ଦେହ ବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧରୁ ବିଧି ଓ ନିଷେଧ ହୁଅନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଯିଏ ଏଠାରେ କର୍ମଫଳସମ୍ବନ୍ଧ, ସେହି ଏକ ଆତ୍ମାର ସ୍ଵରୂପ ସ୍ଵାକାର କରିବାରେ ସଙ୍କର ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ-ସ୍ଵାମୀ ଏକ ଅଟେ । ଏହା ଯଦି କହ, ତେବେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ । କାରଣ-ତାହା ଅସନ୍ତତି ଅଟେ । କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ଆତ୍ମାର ସବୁ ଶରୀର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନୁହେଁ । ଜୀବ ଉପାଧୂର ଅଧୀନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଉପାଧୂର ସତ୍ତ ନ ହେଲେ ଜୀବ ସତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ କର୍ମ ସଙ୍କର ଅଥବା ଫଳ ସଙ୍କର ହୁଏ ନାହିଁ ।



आभास एव च ॥ ५० ॥

୧- ଆଭାସ ଏବ ଚ ॥ ୨-୩-୫୦ ॥

ଚ-ଏବଂ, ଆଭାସ ଏବ-ଜୀବ ପରମାତ୍ମାର ଆଭାସ ହୁଏ । ତେଣୁ କର୍ମ ଅଥବା କର୍ମଫଳ ସଙ୍କର ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଆଭାସ ଏବ ଚୈଷ ଜୀବଃ ପରମାତ୍ମାନୋ ଜଳସୂର୍ଯ୍ୟ କାଦିବତ୍ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟଃ । ନ ସ ଏବ ସାକ୍ଷାତ୍ । ନାପି ବସ୍ତୁତରମ୍ । ଅତଃ ଯଥା ନୈକସ୍ମିନ୍ ଜଳସୂର୍ଯ୍ୟକେ କର୍ମମାନେ ଜଳସୂର୍ଯ୍ୟକାନ୍ତରଂ କର୍ମତେ, ଏବଂ ନୈକସ୍ମିନ୍ ଜୀବେ କର୍ମଫଳ ସମ୍ବନ୍ଧିନିଜୀବାନ୍ତରସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱଂବନ୍ଧଃ । ଏବମପ୍ୟବ୍ୟତିକର ଏବ କର୍ମଫଳଯୋଃ । ଆଭାସସ୍ୟ ଋବିଦ୍ୟାକୃତତ୍ୱାଭିବାସ୍ତ୍ରୟସ୍ୟ ସଂସାରସ୍ୟାବିଦ୍ୟାକୃତତ୍ୱୋ ପପତ୍ତିରିତି । ତଦ୍ବ୍ୟୁଦାସେନ ଚ ପାରମାର୍ଥିକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭାବସ୍ୟୋପଦେଶୋପପତ୍ତିଃ ।

(ଖ) ଯେଷାଂ ତୁ ବହବ ଆତ୍ମାନ୍ୟସ୍ତେ ଚ ସର୍ବେ ସର୍ବଗତାସ୍ତେଷାମେବୈଷ ବ୍ୟତିକରଃ ପ୍ରଫୋତି । କଥମ୍ । ବହବୋ ବିଭବତ୍ପ୍ରାଣତ୍ମାନଃଶୈତନ୍ୟ ମାତ୍ରସ୍ୱରୂପା ନିର୍ଗୁଣା ନିରତିଶୟାଃ ତଦର୍ଥଂ ସାଧାରଣଂ ପ୍ରଧାନଂ ତନ୍ନିମିତ୍ତେଷାଂ ଭୋଗାପବର୍ଗ ସିଦ୍ଧିରିତି ସାଂଖ୍ୟାଃ ।

(ଗ) ସତି ବହୁତ୍ୱେ ବିଭୁତ୍ୱେ ଚ ଘଟକୃତ୍ୟାଦିସମାନା ଦ୍ରବ୍ୟମାତ୍ରସ୍ୱରୂପା ସ୍ୱତୋଽଚେତନା ଆତ୍ମନସ୍ତଦୁପକରଣାନି ଋଣୁନି ମନାଂସ୍ୟ ଚେତନାନି । ତତ୍ରାତ୍ମନଦ୍ରବ୍ୟାଣାଂ ମନୋଦ୍ରବ୍ୟାଣାଂ ଚ ସଂଯୋଗାନୁବେକ୍ଷାଦୟୋ ବୈଶେଷିକ । ଆତ୍ମମଗୁଣା ଉପଦ୍ୟନ୍ତେ । ତେ ଋବ୍ୟତିକରେଣ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାୟସୁ ସମବୟତ୍ତି ସ ସଂସାରଃ । ତେଷାଂ ନବାନାମାତ୍ମଗୁଣାନାମତ୍ୟନ୍ତାନୁପ୍ରାଦୋ ମୋକ୍ଷ ଇତି କାଶାଦାଃ ।

(ଘ) ତତ୍ର ସାଂଖ୍ୟାନାଂ ତାବଚ୍ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପତ୍ୱାତ୍ସର୍ବାତ୍ମନାଂ ସଂନିଧାନାଦ୍ୟବିଶେଷାଜ୍ଞେୟ ସୁଖଦୁଃଖ ସମକ୍ଷେ ସର୍ବେଷାଂ ସୁଖଦୁଃଖ ସମକ୍ଷଃ ପ୍ରଫୋତି । ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ପ୍ରଧାନପ୍ରକୃତେଃ ପୁରୁଷ କୈବଲ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱାଦ୍ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଭବିଷ୍ୟତି । ଅନ୍ୟଥାହି ସ୍ୱବିଭୂତିଖ୍ୟାପନାର୍ଥା ପ୍ରଧାନପ୍ରକୃତିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥା ଋନିର୍ମୋକ୍ଷଃ ପ୍ରସଜ୍ୟେତତି ।

(ଙ) ନୈତତ୍ସାରମ୍ । ନହ୍ୟଭିଳକ୍ଷିତସିଦ୍ଧିନିବନ୍ଧନା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଶକ୍ୟା ବିଜ୍ଞାତୁମ୍ । ଉପପତ୍ତ୍ୟା ତୁ କରାତିଦ୍ ବ୍ୟବସ୍ଥାତ୍ୟେତ । ଅସତ୍ୟାଂ ପୁନରୁପପତ୍ତୌ କାମଂ ମା ଭୂଦଭିଳକ୍ଷିତଂ ପୁରୁଷ କୈବଲ୍ୟଂ, ପ୍ରାପ୍ନୋତି ତୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେତୁଭାବାଦ୍ ବ୍ୟତିକରଃ କାଶାଦାନାମପି ଯଦୈକେନାତ୍ ମନା ମନଃ ସଂଯୁଜ୍ୟତେ, ତଦାତ୍ମାନ୍ତରେନିପି ନାନ୍ତରାୟକଃ ସଂଯୋଗଃ



ସ୍ଵାତ୍ ସଂନିଧାନାଦ୍ୟବିଶେଷାତ୍ । ତତଶ୍ଚ ହେତୁବିଶେଷାତ୍ ଫଳାବିଶେଷ ଇତ୍ୟେକସ୍ଵାତ୍ ମନଃ ସୁଖଦୁଃଖ ଯୋଗେ ସର୍ବାତ୍ମନାମପି ସମାନଂ ସୁଖଦୁଃଖିତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଜଳଗତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ସଦୃଶ ଏହି ଜୀବ ପରମାର୍ତ୍ତମାର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ତାହା ସାକ୍ଷାତ୍ ପରମାର୍ତ୍ତମା ନୁହେଁ ଏବଂ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଜଳଗତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବର କମ୍ପନ ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟ ଜଳ ସୂର୍ଯ୍ୟର କମ୍ପନ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଏକଜୀବ କର୍ମଫଳ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ଅନ୍ୟଜୀବର କର୍ମଫଳ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି କର୍ମ ଓ ଫଳର ଅସଙ୍କର ହୁଏ ଏବଂ ଆଭାସ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ହେଲେ ତାହାର ଆଧାର ସଂସାରରେ ମଧ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟାକୃତତ୍ଵ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତାହାର ନିରାକରଣରେ ପାରମାର୍ଥକ ବ୍ରହ୍ମତ୍ଵଭାବର ଉପଦେଶ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ପରବ୍ରହ୍ମ ଯାହାମତରେ ଆତ୍ମା ଅନେକ ଅଟେ, ସେ ସବୁ ବ୍ୟାପକ ଅଟନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି ସଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କିପରି ? ଆତ୍ମା ବହୁତ, ବିଭୁ, ଚୈତନ୍ୟମାତ୍ର ସ୍ଵରୂପ, ନିର୍ଗୁଣ ଓ ନିରତିଶୟ ଅଟେ । ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ପ୍ରଧାନ ସାଧାରଣ ଅଟେ । ତନ୍ମିମିକି ସେମାନଙ୍କର ରୋଗ ଓ ଅପବର୍ଗ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ବୋଲି ସାଂଖ୍ୟମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ।

(ଗ) ଆତ୍ମା ଅନେକ ଓ ବିଭୁ ହେଲେ ଘଟ ଓ କୋଠରୀ ସଦୃଶ ଦ୍ରବ୍ୟମାତ୍ର ସ୍ଵରୂପ ଓ ମନୋଦ୍ରବ୍ୟର ସଂଯୋଗରୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରଭୃତି ନଅଟି ଆତ୍ମାର ବିଶେଷ ଗୁଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ ସଙ୍କର ବିନା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆତ୍ମାରେ ସମବାୟସମ୍ବନ୍ଧରେ ରହନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ସଂସାର ଅଟେ ଏବଂ ଏହି ନଅଟି ଆତ୍ମଗୁଣର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁପ୍ରତି ମୋକ୍ଷ ଅଟେ ବୋଲି କଣାଦଙ୍କର ମତ ।

(ଘ) ଏହି ସାଂଖ୍ୟମତରେ ଆତ୍ମା ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ଵରୂପ ହେଲେ ସବୁ ଆତ୍ମାର ସନ୍ନିଧାନାଦିଅବିଶେଷ ହେତୁ ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମାର ସୁଖଦୁଃଖାଦି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲାପରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସୁଖଦୁଃଖ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହା ହୋଇପାରେ । ପରବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଧାନର ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷର କୈବଲ୍ୟ ପାଇଁ ରହିଥିବାରୁ ସୁଖଦୁଃଖର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେବ, ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରଧାନର ପ୍ରକୃତି ନିଜର ବିଭୂତିପ୍ରସିଦ୍ଧ ପାଇଁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ଵାରା ମୋକ୍ଷାଭାବ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଙ) ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ କାରଣ- ଅଭିଳକ୍ଷିତ ସିଦ୍ଧର ଅଧୀନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅବଗତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାହାର ଉପପତ୍ତି ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେବ ବୋଲି ଯଦି କହ ତେବେ ଉପପତ୍ତି ନ ହେଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ଅଭିଳକ୍ଷିତ ପୁରୁଷ କୈବଲ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ବ୍ୟବସ୍ଥାର



ହେତୁ ନ ହେଲେ ସଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । କଣାଦଅନୁଯାୟୀଙ୍କ ମତରେ ଯେତେବେଳେ ଏକ ଆତ୍ମାର ସହ ମନ ସଂଯୋଗ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ଆତ୍ମା ସହିତ ନିଷ୍ପିତ ଭାବେ ସଂଯୋଗ ହେବ । କାରଣ-ସନ୍ନିଧାନ ପ୍ରଭୃତି ସମାନ ଅଟେ । ତାହାର ହେତୁ ଅର୍ଥାତ୍ ମନୋ ସଂଯୋଗର ଅବିଶେଷ ହେଲେ ଫଳର ମଧ୍ୟ ଅବିଶେଷ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମାରେ ସୁଖଦୁଃଖର ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ସମସ୍ତ ଆତ୍ମାରେ ସମାନ ପ୍ରକାରର ସୁଖଦୁଃଖ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(୧) ମୂଳ-ସ୍ୟାଦେତତ୍ ! ଅଦୃଷ୍ଟନିମିତ୍ତୋ ନିୟମୋ ଭବିଷ୍ୟତୀତି । ନେତ୍ୟାହ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଅଦୃଷ୍ଟ ନିମିତ୍ତକ ନିୟମ ହେବ ବୋଲି ଯଦି କହ ତାହା ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଏହା ନୁହେଁ ।

ଅଦୃଷ୍ଟାନିୟମାତ୍ ॥ ୪୧ ॥

ଅଦୃଷ୍ଟାନିୟମାତ୍ ॥ ୨-୩-୪୧ ॥

ଅଦୃଷ୍ଟର ନିୟମ ନ ହେଲେ କର୍ମଫଳ ସଙ୍କର ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-ବହୁଷ୍ଟାତ୍ ସ୍ବାକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତେଷୁ ପ୍ରତିଶରୀରଂ ବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତରାବିଶେଷେଣ ସଂନିହିତେଷୁ ମନୋବାକ୍ କାର୍ଯ୍ୟୋଧର୍ମାଧର୍ମଲକ୍ଷଣ ମଦୃଷ୍ଟ ମୁପାର୍ଜ୍ୟତେ । ସାଂଖ୍ୟାନାଂ ତାବତ୍ତଦନାମ୍ବମବାୟି ପ୍ରଧାନବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଧାନସାଧାରଣ୍ୟାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାତ୍ ସୁଖଦୁଃଖୋପଭୋଗସ୍ୟ ନିୟାମକ ମୁପଦ୍ୟତେ । କାଶୀଦାନାମପି ପୂର୍ବବତ ସାଧାରଣେନାମ୍ବମନଃ ସଂଯୋଗେନ ନିବର୍ତ୍ତିତସ୍ୟାଦୃଷ୍ଟସ୍ୟାପ୍ୟସୈବାମ୍ବନ ଇଦମଦୃଷ୍ଟମିତି ନିୟମେ ହେତୁଭାବାଦେଷ ଏବ ଦୋଷଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ଆକାଶ ପରି ସର୍ବଗତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶରୀରରେ ଅନ୍ତର ଓ ବାହାର ସମାନରୂପରେ ସନ୍ନିହତ ଅନେକ ଆତ୍ମାରେ ମନ, ବାଣୀ ଓ ଶରୀର ଦ୍ବାରା ଧର୍ମାଧର୍ମରୂପ ଅଦୃଷ୍ଟ ଉପାର୍ଜନ କରାଯାଇଛି । ସାଂଖ୍ୟମତରେ ଏହି ଅଦୃଷ୍ଟ ଅନାମ୍ବମବାୟି ପ୍ରଧାନବର୍ତ୍ତୀ ହୁଏ । ପ୍ରଧାନ ସାଧାରଣ ହେଲେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆତ୍ମାରେ ଏହି ସୁଖ ଦୁଃଖର ଉପଭୋଗନିୟାମକ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କଣାଦମତରେ ପୂର୍ବପରି ସାଧାରଣ ଆତ୍ମା ଏବଂ ମନସଂଯୋଗରୁ ସଂପାଦିତ ଅଦୃଷ୍ଟର ‘ଏହି ଅଦୃଷ୍ଟ ଆତ୍ମାର ଅଟେ’ ଏହି ନିୟମରେ ହେତୁରେ ନ ହେଲେ ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(୧) ମୂଳ-ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଅହମିଦଂ ଫଳଂ ପ୍ରାପ୍ତବାନାଦଂ ପରିହରାଣାତ୍ ଅଂ ପ୍ରୟତା ଇତ୍ୟଂ କରବାଣାତ୍ୟେବିଧିଆ ଅଭିସନ୍ଧ୍ୟାଦୟଃ ପ୍ରତ୍ୟାମ୍ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନା ଅଦୃଷ୍ଟସ୍ୟାମ୍ନାଂ ଚ ସ୍ଵସ୍ଵାମିତାବଂ ନିୟମ୍ୟନ୍ତାତି ନେତ୍ୟାହ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଏହା ହୋଇପାରେ, ପରନ୍ତୁ ମୁଁ ଏହି ଫଳକୁ ପାଇବି- ଏହାର ପରିହାର କରୁଁ । ଏହିପରି ପ୍ରୟତନ କରି ଏତାଦୃଶ କରୁଁ- ଏହିପ୍ରକାର ସଂକଳ୍ପାଦି ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନ ହୋଇ ଅଦୃଷ୍ଟ ଏବଂ ଆତ୍ମାର ସ୍ଵସ୍ଵାମିତାବର ନିୟମନ କରିବୁ । ତେଣୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ-

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ୫୨ ॥

ଅଭିସନ୍ଧ୍ୟାଦିଷ୍ଠପି ଚୈବମ୍ ॥୨-୩-୫୨॥

ଅଭିସନ୍ଧ୍ୟାଦିଷ୍ଠ ଅପି-ସଂକଳ୍ପାଦିରେ, ଚୈବମ୍-ଅଦୃଷ୍ଟର ନିୟାମକତ୍ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷ ଏହିପରି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-ଅଭିସଂଧ୍ୟାଦାନାମପି ସାଧାରଣେନୈବାମ୍ନମନଃ ସଂଯୋଗେନ ସର୍ବାମ୍ନସଂନିଯୋ କ୍ରିୟମାଣାନାଂ ନିୟମହେତୁତ୍ବାନୁପପତ୍ତେରୁକ୍ତଦୋଷାନୁଷଙ୍ଗ ଏବ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ସାଧାରଣ ଆତ୍ମସଂଯୋଗରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମାର ସନ୍ନିଧିରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସଂକଳ୍ପାଦିରେ ନିୟମର ହେତୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଉକ୍ତ ଅନିୟମଦୋଷ ତଦବସ୍ଥୁ ହୁଏ ।

प्रदेशादिति चान्नान्तर्भावात् ॥ ୫୩ ॥

(୧) ପ୍ରଦେଶାଦିତି ଚେନ୍ନାନ୍ତର୍ଭାବାତ୍ ॥୨-୩-୫୩॥

ପ୍ରଦେଶାତ୍-ଆତ୍ମା ବିଭୁ ହେଲେ ବି ଶରୀରାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଆତ୍ମପ୍ରଦେଶରେ ମନ ସଂଯୋଗ ହୁଏ । ସେହି ଆତ୍ମପ୍ରଦେଶରୁ ସଂକଳ୍ପାଦି ନିୟମ ହେବ । ଇତିଚେନ୍ନ ଏହା ନୁହେଁ । ଅନ୍ତର୍ଭାବାତ୍= କାରଣ-ସମସ୍ତ ଶରୀରରେ ସେହି ଆତ୍ମା ଅନ୍ତର୍ଭାବ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହିଦୋଷ ଯାହାର ବୋଲି ତାହାର ହୋଇପାରେ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଅଥୋତ୍ୟେତ ବିଭୁତ୍ଵେଽପ୍ୟାତ୍ମମନଃ ଶରୀରପ୍ରତିଷ୍ଠେନ ମନସା ସଂଯୋଗଃ ଶରୀରାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଏବାତ୍ମପ୍ରଦେଶେ ଭବିଷ୍ୟତି ଅତଃ ପ୍ରଦେଶକୃତା ବ୍ୟବସ୍ଥାଽଭିସଂଧ୍ୟାଦାନାମଦୃଷ୍ଟସ୍ୟ ସୁଖଦୁଃଖଯୋଷ୍ଠ ଭବିଷ୍ୟତାତି । ତଦପି ନୋପପଦ୍ୟତେ



କସ୍ମାତ୍ । ଅତର୍ଭାବାତ୍ । ବିଭୂତ୍ୱା ବିଶେଷାଦି ସର୍ବ ଏକାତ୍ମାନଃ ସର୍ବଶରୀରେଷ୍ଠତ୍ତର୍ଭବନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱ ନ ବୈଶେଷିକୈଃ ଶରୀରାବଚ୍ଛିନ୍ନୋପ୍ୟାତ୍ ମନଃ ପ୍ରଦେଶଃ କଞ୍ଚିଦ୍ୱିତ୍ତଂ ଶକ୍ୟଃ । କଞ୍ଚ୍ୟମାନୋପ୍ୟୟଂ ନିଷ୍ପ୍ରଦେଶସ୍ୟାତ୍ମାନଃ ପ୍ରଦେଶଃ କାଞ୍ଚନିକତ୍ୱାଦେବ ନ ପାରମାର୍ଥିକଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନିୟତ୍ତୁଂ ଶକ୍ନୋତି ।

(ଖ) ଶରୀରମପି ସର୍ବାତ୍ ମସଂନିଧାବୁତ୍ପଦ୍ୟମାନମସୈ୍ୟବାତ୍ ମନୋ ନେତରେଷାମିତି ନ ନିୟତ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ । ପ୍ରଦେଶବିଶେଷାଭ୍ୟୁପଗମେଽପି ଚ ଦୃଶ୍ୟୋରତ୍ ମନୋଃ ସମାନସୁଖଦୁଃଖଭାଜୋଃ କଦାଚିଦେକେନୈବ ତାବଚ୍ଛରୀରେଶୋପଭୋଗସିଦ୍ଧିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ସମାନପ୍ରଦେଶସ୍ୟାପି ଦୃଶ୍ୟୋରାତ୍ମନୋରଦୃଷ୍ୟସ୍ୟ ସମ୍ଭବାତ୍ । ତଥାହି-ଦେବଦତ୍ତୋ ଯଦ୍ୱିନ୍ ପ୍ରଦେଶେ ସୁଖଦୁଃଖମନୁଭୁଞ୍ଜସ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଦେଶାଦପକ୍ରାନ୍ତେ ତଚ୍ଛରୀରେ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତୋଶରୀରେ ଚ ତଂ ପ୍ରଦେଶମନୁପ୍ରାପ୍ତେ ତସ୍ୟାପାତରେଶସମାନଃ ସୁଖଦୁଃଖାନୁଭବୋ ଦୃଶ୍ୟତେ ସ ନ ସ୍ୟାଦି ଦେବଦତ୍ତଯଜ୍ଞଦତ୍ତୟୋଃ ସମାନପ୍ରଦେଶମଦୃଷ୍ଟଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ସ୍ୱଗାଦ୍ୟନୁପଭୋଗପ୍ରସଙ୍ଗେ ପ୍ରଦେଶବାଦିନଃ ସ୍ୟାତ୍ । ବ୍ରାହ୍ମଣାଦିଶରୀରପ୍ରଦେଶେ-ଷ୍ଠଦୃଷ୍ଟନିଷ୍ପତ୍ତେ ପ୍ରଦେଶାନ୍ତରବର୍ତ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ସ୍ୱର୍ଗାଦ୍ୟୁପଭୋଗସ୍ୟ । ସର୍ବଗତତ୍ୱାନୁପପତ୍ତିଷ୍ଠ ବହୁନାମାତ୍ମନାଂ, ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାଭାବାତ୍ ।

(ଗ) ବଦ ତାବତ୍ କେ ବହବଃ ସମାନପ୍ରଦେଶାଶ୍ରେତି । ରୂପାଦୟ ଇତି ଚେତ୍ । ନ । ତେଷାମପି ଧର୍ମ୍ୟଶେନାଭେଦାଲ୍ଲକ୍ଷଣଭେଦାତ୍ । ନ ତୁ ବହୁନାମାତ୍ ମନାଂ ଲକ୍ଷଣଭେଦୋଽସ୍ତି । ଅତ୍ୟବିଶେଷବିଶାଦ୍ ଭେଦୋପପତ୍ତିରିତି ଚେତ୍ । ନ । ଭେଦକଞ୍ଚନାୟ ଅତ୍ୟବିଶେଷୟାକଞ୍ଚନାୟାଶ୍ଚେତରେତରାଶ୍ରୟତ୍ୱାତ୍ । ଆକାଶାଦୀନାମପି ବିଭୂତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମବାଦିନୋଽସିଦ୍ଧିଂ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ତସ୍ମାଦାତ୍ମୈକତ୍ୱପକ୍ଷ ଏବ ସର୍ବଦୋଷାଭାବ ଇତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆତ୍ମା ବିଭୁ ହେଲେ ଶରୀରରେ ରହିଥିବା ମନର ସହିତ ତାହାର ସଂଯୋଗ ଶରୀରାବଚ୍ଛିନ୍ନ ଆତ୍ମପ୍ରଦେଶରେ ହେବ । ତେଣୁ ସଙ୍କଳ୍ପାଦିର, ଅଦୃଷ୍ଟର, ସୁଖଦୁଃଖର ପ୍ରଦେଶକୃତ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେବ ବୋଲି ଯଦି କହ, ସେ ମଧ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହେବ ନାହିଁ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ତାହା ଅତର୍ଭାବ ହୁଏ । ସମସ୍ତ ଆତ୍ମାର ବିଭୂତ୍ୱ ସମାନ ହେଲେ ତାହା ସମସ୍ତଶରୀରରେ ଅତର୍ଭାବ ହୁଏ । ସେହିପରି ସମସ୍ତ ଆତ୍ମାର ସମସ୍ତ ଶରୀରରେ ଅତର୍ଭାବ ହେଲାପରେ ବୈଶେଷିକମାନେ ଶରୀରାବଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରଦେଶ କାଞ୍ଚନିକ ହେବାରୁ ପାରମାର୍ଥିକ କାର୍ଯ୍ୟର ନିୟମନ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।



(ଖ) ସମସ୍ତ ଆତ୍ମାର ସନ୍ନିଧିରେ ଜାତ ହୋଇଥିବା ଶରୀର ମଧ୍ୟ ସେହି ଆତ୍ମାର ଶରୀର ଅଟେ । ଅନ୍ୟର ନୁହେଁ- ଏହିପ୍ରକାର ନିୟମ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ପ୍ରଦେଶ ବିଶେଷସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ସମାନ ସୁଖଦୁଃଖର ଭାଗୀ ଦୁଇଟି ଆତ୍ମାର ଉପଭୋଗ କେତେବେଳେ ଗୋଟିଏ ଶରୀରରେ ସିଦ୍ଧହେବ, କାରଣ-ଦୁଇଟି ଆତ୍ମାର ଅଦୃଷ୍ଟ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଦେଶ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଯେପରିକି ଯେଉଁସ୍ଥାନରେ ଦେବଦତ୍ତ ସୁଖଦୁଃଖକୁ ଅନୁଭବ କରେ, ସେହିଶରୀର ଅନ୍ୟପ୍ରଦେଶଠାରୁ ଦୂରେଇ ରହୁ ଏବଂ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତଶରୀର ସେହିସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ, ତେବେ ତାହାକୁ ଅନ୍ୟପରି ସୁଖଦୁଃଖ ଅନୁଭବ ଦେଖାଯାଏ । ସେହି ଅନୁଭବ ଯଦି ଦେବଦତ୍ତ ଓ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତର ଅଦୃଷ୍ଟପରି ପ୍ରଦେଶ ଯୁକ୍ତ ନହୁଏ, ତେବେ ହେବ ନାହିଁ । ପ୍ରଦେଶବାଦୀକୁ ସ୍ୱର୍ଗାଦିର ଅନୁପଭୋଗପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ? କାରଣ- ବ୍ରାହ୍ମଣାଦିଶରୀର ପ୍ରଦେଶରେ ଅଦୃଷ୍ଟ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗାଦି ଉପଭୋଗ ପ୍ରଦେଶାନ୍ତରୀ ହୁଏ । ଅନେକ ଆତ୍ମା ସର୍ବଗତ ହେବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସେଠାରେ କିଛି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନାହିଁ ।

(ଗ) ବହୁତ ଓ ସମାନ ପ୍ରଦେଶଯୁକ୍ତ କେଉଁ ପଦାର୍ଥ ବୋଲି ଯଦି ତୁମେ କହ, ରୂପାଦି ଅଟନ୍ତି ବୋଲି ଯଦି ତୁମେ କହ, ତେବେ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମର ଅଂଶରୂପରେ ଅଭେଦ ଓ ଲକ୍ଷଣଭେଦ ଅଛି । ପରନ୍ତୁ ବହୁତ ଆତ୍ମାରେ ଲକ୍ଷଣଭେଦ ନାହିଁ । ଯଦି କହ ଯେ- ଅନ୍ତ୍ୟବିଶେଷବଳରୁ ଭେଦ ଉପପତ୍ତି ହୁଏ, ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଭେଦ କଞ୍ଚନା ଓ ଅନ୍ତ୍ୟବିଶେଷର କଞ୍ଚନାରେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଶ୍ରୟ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମବାଦୀମତରେ ଆକାଶପ୍ରଭୃତିର ବିଭିନ୍ନ ଅସିଦ୍ଧ ହୁଏ, କାରଣ-ସେଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟର ସ୍ୱୀକାର ହୁଏ । ଆତ୍ମାର ଏକତ୍ୱ ପକ୍ଷରେ ସମସ୍ତ ଦୋଷ ଅଭାବ ହୁଏ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

ଇତି ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଚୂତୀୟପାଦ ସମାପ୍ତଃ



द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଚତୁର୍ଥ ପାଦ

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । सू० ॥ २-४ ॥

ପ୍ରାଣୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟଧିକରଣ

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

୧- ତଥା ପ୍ରାଣାଃ ॥ ୨-୪-୧ ॥

‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’ ଯେଉଁ ପ୍ରକାରରେ ଆକାଶାଦି ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି । ତଥା-
ସେହିପରି, ପ୍ରାଣାଃ-ପ୍ରାଣେହିୟର ଉତ୍ପତ୍ତିବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ
ଉତ୍ପନ୍ନଶୀଳ ଅଟନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ବିୟବାଦିବିଷୟଃ ଶ୍ରୁତିବିପ୍ରତିଷେଧସ୍ତୃତୀୟେନ ପାଦେନ
ପରିହୃତଃ । ଚତୁର୍ଥେନେବାନାଂ ପ୍ରାଣବିଷୟଃ ପରିହ୍ରୀୟତେ । ତତ୍ ତାବତ୍
‘ତତ୍ତ୍ଵେକୋଽସ୍ତୃଜତ’ (ଛା ୬-୨-୩) ଇତି, ‘ତସ୍ମାଦବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ଆକାଶଃ
ସମୁତ୍ତଃ’ (ତୈତ୍ତି ୨-୧-୧) ଇତି ଟେବମାଦିସ୍ମୁତ୍ତିପ୍ରକରଣେଷୁ ପ୍ରାଣାନୁତ୍ପତ୍ତିର୍ନାମ୍ନାୟତେ
କୃତିରନୁତ୍ପତ୍ତିରେବୈଷାମାମ୍ନାୟତେ ‘ଅସଦ୍ ବା ଇଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍’ (ତୈ ୨-୭) ‘ତଦାହୁଃ
କିଂ ତଦସହାସାଦିତ୍ୟସ୍ୟୋ ବାବ ତେଃଶ୍ରେୟଦାସୀତ୍’ । ତଦାହୁଃ କେ ତେ ରକ୍ଷୟ
ଇତି । ପ୍ରାଣ ବାବ ରକ୍ଷୟଃ ଇତ୍ୟତ୍ ପ୍ରାଗୁତ୍ପତ୍ତେଃ ପ୍ରାଣାନାଂ ସଦ୍ଭାବଶ୍ରବଣାତ୍ ।

(ଖ) ଅନ୍ୟତ୍ର ତୁ ପ୍ରାଣାନାମ୍ୟପ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଃ ପଠ୍ୟତେ- ‘ଯଥାଶ୍ରେର୍ଜ୍ଜ୍ଵଳତଃ କ୍ଷୁଦ୍ରା ବିସ୍ମୁଲିକ୍ତା
ବ୍ୟୁଜରତ୍ୟେକମେବୈତସ୍ମାବାହନଃ ସର୍ବେପ୍ରାଣାଃ ଇତି, ‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ ପ୍ରାଣୋ ମନଃ
ସର୍ବେହିୟାଶି ତ’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୧-୩) ଇତି, ‘ସପ୍ତପ୍ରାଣାଃ ପ୍ରଭବନ୍ତି ତସ୍ମାତ୍ (ମୁ ୨-୧୮)
ଇତି, ‘ସ ପ୍ରାଣମସ୍ତୃଜତ ପ୍ରାଣାଛ୍ଛ୍ଵାଂ ଖଂ ବାୟୁର୍ଜ୍ୟୋତିରାପଃ ପୃଥ୍ଵୀହିୟଂ ମନୋଽନ୍ମନ’
(ପ୍ର ୬-୪) ଇତି ଟେବମାଦିପ୍ରଦେଶେଷୁ ।

(ଗ) ତତ୍ ତତ୍ ଶ୍ରୁତିବିପ୍ରତିଷେଧାଦନ୍ୟରନ୍ଧିର୍ଧାରଣକାରଣାନିରୂପଣାକାପ୍ରତିପତ୍ତିଃ
ପ୍ରାପ୍ନୋତି । ଅଥବା ପ୍ରାଗୁତ୍ପତ୍ତେଃ ସଦ୍ଭାବଶ୍ରବଣାଦ୍ ଗୌଣୀ ପ୍ରାଣାନୁତ୍ପତ୍ତିଶ୍ରୁତିଚିତି ପ୍ରାପ୍ନୋତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆକାଶାଦି ଭୂତବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟର ପରସ୍ପର ବିରୋଧର ପରିହାର ତୃତୀୟପାଦରେ କରାଯାଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଚତୁର୍ଥପାଦରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ବିରୋଧ ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି । ସେଠାରେ ‘ତରେଜୋଃସ୍ଵଜତ’, ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ଆକାଶଃ ସମ୍ଭୂତଃ ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରାଣର ଉତ୍ପତ୍ତିବିଷୟରେ କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କେତେକସ୍ଥଳରେ ସେମାନଙ୍କର ଅନୁତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟରେ ଶୁଣାଯାଏ । ଯଥା- ‘ଅସଦ୍ ବା’ (ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ଏହି ଅସଦ୍ ଅବ୍ୟାକୃତ ଥିଲା), ‘ତଦାହୁଃ’ (ସେମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ସେହି ଅସଦ୍ କଣ ଥିଲା କି ? ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ସେହି ରକ୍ଷିମାନେ ଅସଦ୍ ଥିଲେ । ସେମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ସେହି ରକ୍ଷିମାନେ କିଏ ? ପ୍ରାଣ ହିଁ ରକ୍ଷି ଥିଲେ) ଏହିପ୍ରକାର ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଣର ସଦ୍ଭାବ ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ଅଛି ।

(ଖ) ଅନ୍ୟସ୍ଥଳରେ ‘ଯଥାଃଶ୍ରେୟାକୃତଃ’ (ଯେପରି ଜଳୁଥିବା ଅଗ୍ନିରେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଗ୍ନିକଣା ବାହାରେ, ସେହିପରି ଏହି ଆତ୍ମାରୁ ପ୍ରାଣ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ନିଷ୍କାସିତ ହୁଏ), ‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଜାୟତେ’ (ଏହିଠାରୁ ପ୍ରାଣ, ମନ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି), ‘ସପ୍ରପ୍ରାଣାଃ’ (ତାହାଠାରୁ ସାତୋଟି ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି), ‘ସ ପ୍ରାଣମସ୍ଵଜତ’ (ସେହି ପୁରୁଷ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଣ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭକୁ ଜାତ କରେ, ପ୍ରାଣଠାରୁ ଶ୍ରବଣ, ଆକାଶ, ବାୟୁ, ତେଜ, ଜଳ, ପୃଥିବୀ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ ଓ ଅନ୍ନକୁ ଜାତ କଲା) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ପାଠ କରାଯାଏ ।

(ଗ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ସେହି ସେହି ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରୁତିର ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ହେଲେ ଏବଂ ଦୁଇଟିରେ ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କାରଣର ଅନିରୂପିତ ହେଲେ ପ୍ରାଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଗୌଣ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅତ ଉତ୍ତରମିଦଂ ପଠତି- ‘ତଥା ପ୍ରାଣଃ’ ଇତି । କଥଂ ପୁନରତ୍ତ ତଥେତ୍ୟକ୍ଷରାନୁଲୋମ୍ୟଂ ପ୍ରକୃତୋପମାନାଭାବାତ୍ । ସର୍ବଗତାତ୍ମବହୁତ୍ଵବାଦି-ଦୃଷ୍ଟଶର୍ମା-ତୀତାନାନନ୍ତରପାଦାନ୍ତେ ପ୍ରକୃତଂ ତତ୍ତ୍ଵାବନ୍ଦୋପମାନଂ ସମ୍ଭବତି ସାଦୃଶ୍ୟା ଭାବାତ୍ ।

(ଖ) ସାଦୃଶ୍ୟେହ ସଦୃଶ୍ୟମାନଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଯଥା ସିଂହସ୍ତଥା ବଳବର୍ଦ୍ଧେତି । ଅଦୃଷ୍ଟସାମ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନାର୍ଥମିତି ଯଦ୍ୟୁଦ୍ୟୋତ, ଯଥାଂଦୃଷ୍ଟସ୍ୟ ସର୍ବାରମ୍ଭସଂନିଧା-ବୁଦ୍ଧ୍ୟମାନସ୍ୟା ନିୟତତ୍ଵମେବଂ ପ୍ରାଣାନାମପି ସର୍ବାରମ୍ଭନଃ ପ୍ରତ୍ୟନିୟତତ୍ଵମିତି । ତଦପି ଦେହାନିୟମେନୈବୋକ୍ତୃତ୍ଵାତ୍ ପୁନରୁକ୍ତଂ ଭବେତ୍ । ନଚ ଜୀବେନ ପ୍ରାଣା ଉପମାୟୋରନ୍ ସିଦ୍ଧାନ୍ତବିରୋଧାତ୍ ।



(ଗ) ଜୀବସ୍ୟ ହ୍ୟନୁପୂରିରାଖ୍ୟାତା । ପ୍ରାଣାନଂ ତୁପୂରିର୍ବ୍ୟାତିଶ୍ୟାସିତା । ତସ୍ମାଦ୍ଧ୍ୟେତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧମିବ ପ୍ରତିଭାତି । ନ । ଉଦାହରଣୋପାଦେନାପ୍ୟୁପମାନେନ ସଂବନ୍ଧୋପପତ୍ତେଃ । ଅଥ ପ୍ରାଣୋପୂରିବାଦିବାକ୍ୟଜାତଉଦାହରଣମ୍- ‘ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ସର୍ବେପ୍ରାଣାଃ ସର୍ବେ ଲୋକାଃ ସର୍ବେ ଦେବାଃ ସର୍ବାଣି ଭୂତାନ୍ତି କ୍ଷୁଦ୍ରଚରନ୍ତି’ (ବୃ ୨-୧-୨୦) ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକମ୍ ।

(ଘ) ତତ୍ର ଯଥା ଲୋକାବୟଃ ପରସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉତ୍ପନ୍ୟନ୍ତେ ତଥା ପ୍ରାଣା ଅପାତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା- ‘ଏତସ୍ମାଦ୍ ଜାୟନ୍ତେ ପ୍ରାଣୋ ମନଃ ସର୍ବେହିୟାଣି ତ । ଖଂ ବାୟୁର୍ଜ୍ୟୋତିରାପ୍ୟ ପୃଥ୍ବୀ ବିଶ୍ୱସ୍ୟ ଧାରିଣୀ’ (ମୁଷ୍ଟ ୨-୧-୩) ଇତ୍ୟେବ ମାଦିଷ୍ଠପି ସ୍ୱାଦିବତ୍ପ୍ରାଣାନାମୁପୂରି-ରିତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(ଗା) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - (କ) ଏଠାରେ ଉତ୍ତର ପଢ଼ାଯାଏ- ‘ତଥା ପ୍ରାଣାଃ’ ପରନ୍ତୁ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ତଥା ଏହି ଅକ୍ଷର କିପରି ଅନୁକୂଳ ହେବ ? କାରଣ- ପ୍ରକୃତ ଉପମାନର ଅଭାବ ହୁଏ । ସର୍ବଗତ ଅନେକ ଆତ୍ମା ଅଟେ- ଏହାକୁ ସ୍ୱାକାର କରୁଥିବା ମତର ଦୃଷ୍ଟିଗତ ପାଦର ଶେଷରେ ପ୍ରକୃତ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ସାଦୃଶ୍ୟ ନ ହେଲେ ସେହି ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରାଣର ଉପମାନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ସିଂହ, ସେପରି ବଳବର୍ମା ଏହିପ୍ରକାର ସାଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ ତାହା ଉପମାନ ହୁଏ । ଯେପରି ସମସ୍ତ ଆତ୍ମାର ସମାପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଅଦୃଷ୍ଟ ଅନିୟତ ହୁଏ, ସେପରି ପ୍ରାଣ ସମସ୍ତ ଆତ୍ମା ପାଇଁ ଅନିୟତ ହୁଏ । ସେହିପ୍ରକାର ଯଦି ତୁମେ କହ ଯେ- ଅଦୃଷ୍ଟର ସହିତ ସାମ୍ୟପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରାଣ ଉପମାନ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ସେ ଦେହର ଅନିୟତ କୁହାଯିବାଦ୍ୱାରା ପୁନରୁକ୍ତ ହେବ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ସହ ବିରୋଧ ହେଲେ ଜୀବ ସହିତ ପ୍ରାଣ ଉପମିତ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) କାରଣ-ଜୀବର ଅନୁପୂରି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଏବଂ ପ୍ରାଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟରେ କହିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ଅଛି । ତେଣୁ ‘ତଥା’ ଏହି ଅସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ଆକ୍ଷେପ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଉଦାହରଣରେ ଗୃହୀତ ଉପମାନରୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ବିଷୟରେ - ‘ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ’ (ସେହି ଆତ୍ମାରୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ, ସବୁ ଲୋକ, ସମସ୍ତ ଦେବତା ଓ ସମସ୍ତ ଭୂତ ବିବିଧରୂପରେ ବାହାରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ) ସେହିପ୍ରକାରର ପ୍ରାଣୋପୂରିବାଦୀ ବାକ୍ୟସମୁଦାୟ ଉଦାହରଣ ଅଟେ ।

(ଘ) ସେଠାରେ ଯେପରି ସଂସାର ପ୍ରଭୃତି ପରଂବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ । ସେହିପ୍ରକାର ‘ଏତସ୍ମାଦ୍ଭାୟନ୍ତେ, (ଏଠାରୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ମନ ଇହିୟ ଆକାଶ, ବାୟୁ, ଅଗ୍ନି, ଜଳ ଓ ବିଶ୍ୱକୁ ଧାରଣ



କରୁଥିବା ପୃଥିବୀ ଉପନ୍ନ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟରେ ଆକାଶ ପରି ପ୍ରାଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଅଥବା ‘ପାନବ୍ୟାପଣ ତଦ୍‌ବତ୍’ (ଜୈ. ଅ ୩-୪-୧୫) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଠ ବ୍ୟବହିତୋପମାନସଂବନ୍ଧସ୍ୟାପ୍ୟାଶ୍ରିତତ୍ଵାତ୍ । ଯଥାହତାତାନନ୍ତରପାଦାଦୁ୍ୟକ୍ତା ବିୟଦାଦୟଃ ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିକାରଃ ସମଧିଗତାସ୍ତଥା ପ୍ରାଣା ଅପି ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିକାରା ଇତି ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ । କଃ ପୁନଃ ପ୍ରାଣାନାଂ ବିକାରଃ ହେତୁଃ । ଶ୍ରୁତତ୍ଵମେବ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ କେଷୁଚିତ୍‌ପ୍ରଦେଶେଷୁ ନ ପ୍ରାଣାନାମୁତ୍ପତ୍ତିଃ ଶୂନ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତଂ ତଦ୍‌ଯୁକ୍ତମ୍ । ପ୍ରଦେଶାନ୍ତରେଷୁ ଶ୍ରବଣାତ୍ । ନହି କୃତିଦଶ୍ରବଣମନ୍ୟତୁ ଶ୍ରୁତଂ ନିବାରୟିତୁମୁସ୍ତତ୍ତତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନୁତତ୍ଵାବିଶେଷାଦାକାଶାଦିବତ୍ ପ୍ରାଣାଃ ଅପ୍ୟୁତ୍ପନ୍ୟନ୍ତ ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଥବା ‘ପାନବ୍ୟାପଣ’ (ସୋମପାନ କଲେ ବାଟି ହୁଏ, ଠିକ୍ ସେହିପରି) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟବହିତ ଉପମାନର ସମ୍ବନ୍ଧ ଆଶ୍ରୟଣ କରାଯାଏ । ଯେପରି ଗତପାଦର ଆରମ୍ଭରେ ଉକ୍ତ ଆକାଶାଦି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ବିକାର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ସେହିପରି ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ବିକାର ଅଟେ । ସେପରି ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରାଣର ବିକାରତ୍ଵରେ ହେତୁ କିଏ ?

(ଖ) ବିକାର ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ହିଁ ହେତୁ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଅଯୁକ୍ତ ଅଟେ । କାରଣ-ଅନ୍ୟସ୍ଥଳରେ ତାହା ଶୁଣାଯାଏ । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଅଶ୍ରବଣ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ଶ୍ରୁତି ନିବାରଣ କରିବାରେ ଉସ୍ତାହ କରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହିକଥା ସୁସଙ୍ଗତ ଅଟେ ଯେ-ଶ୍ରୁତିପରି ସମାନ ହେଲେ ଆକାଶପରି ଆତ୍ମା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

ଗୌପ୍ୟସଂଭବାତ୍ ॥ ୨ ॥

୧- ଗୌଣ୍ୟ ସମ୍ଭବାତ୍ ॥ ୨-୪-୨ ॥

ଗୌଣ୍ୟସମ୍ଭବାତ୍-ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଉତ୍ପତ୍ତିପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ଗୌଣୀ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ପନ୍ନ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍‌ପୁନରୁକ୍ତଂ ପ୍ରାଗୁତ୍ପତ୍ତେଃ ତଦ୍‌ଭାବଶ୍ରବଣାଦ୍ ଗୌଣୀ ପ୍ରାଣାନାମୁତ୍ପତ୍ତିଶ୍ରୁତିରିତି । ତତ୍‌ପ୍ରତ୍ୟାହ ଗୌଣ୍ୟସମ୍ଭବାଦିତି । ଗୌଣ୍ୟା ଅସମ୍ଭବୋ ଗୌଣ୍ୟସମ୍ଭବଃ । ନହି ପ୍ରାଣାନାମୁତ୍ପତ୍ତିଶ୍ରୁତି ଗୌଣୀ ସମ୍ଭବତି । ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନିପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ‘କସ୍ମିନ୍ନୁ ଭଗବୋ ବିଜ୍ଞାତେ ସର୍ବମିଦଂ ବିଜ୍ଞାତଂ ଭବତି’ (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୩) ଇତି



ହେକବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟ ତତ୍ତ୍ୱାଧ୍ୟାୟାଦିମାମ୍ନାୟତେ ‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଞାୟତେ’ (ମୁଷ୍ଟ ୨।୧।୩) ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ସା ତ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ପ୍ରାଣାଦେଃ ସମସ୍ତସ୍ୟ ଜଗତୋ ବ୍ରହ୍ମବିକାରଦେ ସତି ପ୍ରକୃତିବ୍ୟତିରେକେଣ ବିକାରାଭାବାତ୍ ସିଧତି । ଗୌଣ୍ୟାଂ ତୁ ପ୍ରାଣାନାମୁପରିଶୁଦ୍ଧୋ ପ୍ରତିଜ୍ଞେୟଂ ହୀୟତେ । ତଥାତ ପ୍ରତିଜ୍ଞାତାର୍ଥମୁପସଂହରତି- ‘ଗୁରୁଷ୍ଟ ଏବେଦଂ ବିଶ୍ୱଂ କର୍ମ ତପୋ ବ୍ରହ୍ମ ପରାମୃତମ୍’ (ମୁଷ୍ଟ ୨।୧।୧୦) ଇତି । ‘ବ୍ରହ୍ମେବେଦଂ ବିଶ୍ୱମିଦଂ ବରିଷ୍ଠମ୍’ (ମୁଷ୍ଟ ୨।୨।୧୨) ଇତି ତ ।

(ଗ) ତଥା ‘ଆତ୍ମନୋ ବାହରେ ଦର୍ଶନେନ ଶ୍ରବଣେନ ମତ୍ୟା ବିଜ୍ଞାନେନେଦଂ ସର୍ବଂ ବିଦିତମ୍’ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକାସ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିଷ୍ଟେଷେବ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଯୋଜୟିତବ୍ୟ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଉପରି ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଣାମାନଙ୍କର ସଦ୍ଭାବଶ୍ରବଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣୀର ଉପରି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଗୌଣ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁ- ଗୌଣୀର ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପ୍ରାଣୀର ଉପରି ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ଗୌଣୀ ହେବା ଅସମ୍ଭବ, କାରଣର ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନି ହୁଏ । ଯଥା- ‘କସ୍ମିନ୍’ (ହେ ଭଗବନ୍ ! ଯାହାକୁ ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ ସେ ସବୁ ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ) ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ବିଜ୍ଞାନରୁ ସମସ୍ତ ବିଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ତାହାର ସାଧନ ପାଇଁ ଏତସ୍ମାତ୍ ଜ୍ଞାୟତେ ତାହାଠାରୁ ପ୍ରାଣ ଉପନ୍ନ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି ।

(ଖ) ସେହି ପ୍ରତିଜ୍ଞା ପ୍ରାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଜଗତ ବ୍ରହ୍ମର ବିକାର ହେଲେ ପ୍ରକୃତି ବ୍ୟତିତ ବିକାରର ଅଭାବ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ପରରୁ ପ୍ରାଣୀର ଉପରିବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ଗୌଣୀ ହେଲାପରେ ସେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ବାଧୁତ ହୁଏ । ଏହିପରି ପୁରୁଷ ଏବେଦଂ’ (ଏହି ସମସ୍ତ ସଂସାର କର୍ମ ଓ ତତରୂପୀ ପୁରୁଷ । ସେ ପରରୂପ ଓ ଅମୃତରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏବଂ ‘ବ୍ରହ୍ମେବେଦଂ’ (ଏହି ସମସ୍ତ ଜଗତ ବରିଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାତ ଅର୍ଥକୁ ଉପସଂହାର କରେ ।

(ଗ) ଏହିପରି ‘ଆତ୍ମନୋ ବାହରେ’ (ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ଆତ୍ମାର ଦର୍ଶନ ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ବିଜ୍ଞାନଠାରୁ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ବିଷୟ ଜଣାପଡେ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) କଥଂ ପୁନଃ ପ୍ରାଗୁପରେଃ ପ୍ରାଣାନାଂ ସଦ୍ଭାବଶ୍ରବଣାତ୍ । ନୈତନମୂଳ ପ୍ରକୃତିବିଷୟମ୍ । ‘ଅପ୍ରାଣୋ ହ୍ୟମନାଃ ଶୁଦ୍ରୋ ହ୍ୟକ୍ଷରାତ୍ ପରତଃ ପରଃ’ (ମୁଷ୍ଟ ୨।୧।୧) ଇତି ମୂଳପ୍ରକୃତେଃ ପ୍ରାଣାଦିସମସ୍ତବିଶେଷରହିତଦ୍ୱାବଧାରଣାତ୍ ।



(ଖ) ଅବାଚରପ୍ରକୃତିବିଷୟଂ ଦେତତ୍ ସ୍ଵବିକାରାପେକ୍ଷଂ ପ୍ରାଗୁପଦେଃ ପ୍ରାଣାନାଂ ସଦ୍ଭାବାବଧାରଣମିତି ଦୃଷ୍ୟମ୍ । ବ୍ୟାକୃତବିଷୟାଣାମପି ଭୂୟସୀନାମବସ୍ତାନାଂ ଶ୍ରୁତିସ୍ମତ୍ୟୋଃ ପ୍ରକୃତି ବିକାରଭାବପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ । ବିୟଦଧିକରଣେ ହି ‘ଗୌଣ୍ୟ ସମ୍ଭବତ୍’ ଇତି ପୂର୍ବପକ୍ଷସୂତ୍ରଦ୍ଵାଦ୍ ଗୌଣୀ ଜନ୍ମଶ୍ରୁତିରସମ୍ଭବାଦିତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନ୍ୟା ତ ତତ୍ ସିଦ୍ଧାନ୍ତୋଽଭିହିତଃ । ଇହ ତୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତସୂତ୍ରଦ୍ଵାଦ୍ ଗୌଣ୍ୟା ଜନ୍ମଶ୍ରୁତେରସମ୍ଭବାଦିତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ । ତଦନୁରୋଧେନ ଦ୍ଵିତୀୟି ଗୌଣୀ ଜନ୍ମଶ୍ରୁତିରସମ୍ଭବାଦିତି ବ୍ୟାଚକ୍ଷାଣୈଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନିରୂପେକ୍ଷିତା ସ୍ୟାତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) କିନ୍ତୁ ଉପରିର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଣର ସଦଭାବବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ କେଉଁ ପ୍ରକାର ହୁଏ ? ଏହି ମୂଳ ପ୍ରକୃତି ବିଷୟକ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଅପ୍ରାଣ ହ୍ୟମନାଃ’ (ଅପ୍ରାଣ, ମନୋହାନ, ବିଶୁଦ୍ଧ-ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅକ୍ଷରଠାରୁ ଉକ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପରି ମୂଳପ୍ରକୃତି ପ୍ରାଣପ୍ରକୃତି ସମସ୍ତ ବିଶେଷ ରହିତ ରୂପେ ଅବଧାରିତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଉପରିର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଣୀ ସଦଭାବର ଅବଧାରଣ ସ୍ଵବିକାର ଅପେକ୍ଷା ଅବାଚରପ୍ରକୃତି ବିଷୟକ ଅଟେ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ । କାରଣ-ବ୍ୟାକୃତ ବିଷୟ ଓ ତାର ବହୁତ ଅବସ୍ଥାବିଷୟରେ ବିକାରଭାବ ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ଦେଖାଯାଏ । ବିୟଦଧିକରଣରେ ‘ଗୌଣ୍ୟସମ୍ଭବତ୍’- ଏହା ପୂର୍ବପକ୍ଷସୂତ୍ର ହେଲେ ଜନ୍ମଶ୍ରୁତି ଗୌଣୀ ହୁଏ, କାରଣ-ମୁଖ୍ୟଶ୍ରୁତି ଏଠାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ବୋଲି ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଏବଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାର ହାନି ହେତୁ ଏଠାରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ସିଦ୍ଧାନ୍ତସୂତ୍ର ହେବାରୁ ଗୌଣୀ ଜନ୍ମ ଶ୍ରୁତିର ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି । ପରନ୍ତୁ ଏହାପାଇଁ ଏଠାରେ ଅସମ୍ଭବ ହେଲେ ଜନ୍ମଶ୍ରୁତି ଗୌଣୀ ଅଟେ ବୋଲି କହିଲେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାହାନିର ଉପେକ୍ଷା ହୁଏ ।

तत्प्राकश्रुतेश्च ॥ ३ ॥

୧- ତତ୍ପ୍ରାକ୍ଶ୍ରୁତେଷ୍ଠ ॥ ୨-୪-୩ ॥

‘ଜାୟତେ’ ଏହି ଜନ୍ମବାଚକପଦ ଆକାଶପଦ ବ୍ୟତିତ ପ୍ରାଣରେ ଶୁଣାଗଲେ ପ୍ରାଣର ଉପରି ମୁଖ୍ୟ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟା କାଶାଦାନାମିବ ପ୍ରାଣାନାମପି ମୁଖ୍ୟେବ ଜନ୍ମଶ୍ରୁତିଃ । ଯଜ୍ଞାୟତ ଇତ୍ୟେକଂ ଜନ୍ମବାଚିପଦଂ ପ୍ରାଣେଷୁ ପ୍ରାକ୍ ଶ୍ରୁତଂ ସଦୂରରେଷ୍ଠ୍ୟାକା- ଶାଦିଷ୍ଠନୁବର୍ତ୍ତତେ । ‘ଏତସ୍ମାଜ୍ଞାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’ (ମୁ ୨-୧-୩) ‘ଇତ୍ୟତ୍ରାକାଶାଦିଷ୍ଠ ମୁଖ୍ୟଂ ଜନ୍ମେତି ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତଂ ତତ୍ସାମାନ୍ୟାତ୍ରାଣେଷ୍ଠପି ମୁଖ୍ୟମେବ ଜନ୍ମ ଭବିତୁମର୍ହତି । ନହ୍ୟେକସ୍ମିନ୍ପ୍ରକରଣେ ଏକସ୍ମିଂଶ୍ଚ ବାକ୍ୟ ଏକଃ ଶବ୍ଦ ସକୃତ୍ଵଚ୍ଚରିତୋ ବହୁଭିଃ ସମୂହମାନଃ କୃତିନୁଖ୍ୟଃ କୃତିଦ୍ ଗୌଣ ଇତ୍ୟଧବସାତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ । ବୈରୂପ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ।



(ଖ) ତଥା ‘ସ ପ୍ରାଣମସ୍ତଜତ ପ୍ରାଣାଛ୍ଛାଦନ’ (ପ୍ରଶ୍ନ ୬-୪) ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ପ୍ରାଣେଷୁ ଶୁଦ୍ଧଃ ସ୍ୱଜତିଃ ପରେ ସ୍ୱପ୍ନପୂର୍ବିମପସ୍ତୁ ଶୁଦ୍ଧାଦିଷ୍ଟନୁଷ୍ଠ୍ୟତେ । ଯତ୍ରାପି ପକ୍ଷାଛ୍ଛତ ଉତ୍ପତ୍ତି ବଚନଃ ଶବ୍ଦଃ ପୂର୍ବେଃ ସମ୍ବଧତେ ତତ୍ରାପେକ୍ଷ ଏବ ନ୍ୟାୟଃ । ଯଥା ‘ସର୍ବାଣି ଭୂତାନ୍ତି ବ୍ୟୁଜରନ୍ତି । ଇତ୍ୟୟମତେ ପଠିତୋ ବ୍ୟୁଜରନ୍ତି ଶବ୍ଦଃ ପୂର୍ବେରପି ପ୍ରାଣାଦିଭିଃ ସମ୍ବଧତେ

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏଠାରେ ଆକାଶପରି ପ୍ରାଣର ଜନ୍ମଶୁଦ୍ଧି ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ଜାୟତେ’ ଏହି ଉତ୍ପତ୍ତିବାଚକପଦ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରଥମେ ଶୁଣାଯାଏ । ଏହାପରେ ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତିରେ ‘ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’ ବୋଲି ଅନୁକୃତି ହୁଏ । ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତିର ଜନ୍ମମୁଖ୍ୟ ଅଟେ । ଏହା ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରାଯାଇଅଛି । ତାହାର ସାଦୃଶ୍ୟରୁ ପ୍ରାଣର ଜନ୍ମ ମୁଖ୍ୟ ହୁଏ । କାରଣ-ଗୋଟିଏ ପ୍ରକରଣରେ ଓ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ଅରେମାତ୍ର ଉଚ୍ଚରିତ ହୋଇ ଏବଂ ବହୁତ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ କେତେବେଳେ ମୁଖ୍ୟ ବା ଗୌଣ ହୁଏ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ-ଏହିପରି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ବାକ୍ୟ ବିରୂପ ବା ଭେଦ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଖ) ସେହିପରି ‘ସ ପ୍ରାଣମ୍’ (ତାହାଠାରୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି, ପ୍ରାଣରୁ ଶୁଦ୍ଧା) ଏଠାରେ ପ୍ରାଣରେ ଶୁଦ୍ଧ ‘ସ୍ୱଜ୍ଜ’ ଧାତୁ ପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ଅନ୍ୟଶୁଦ୍ଧାଦିରେ ଅନୁକୃତ ହୁଏ । ଯେଉଁଠି ପରେ ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟ ଉତ୍ପତ୍ତି ବାଚକ ଶବ୍ଦର ପୂର୍ବରୁ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଏହି ନ୍ୟାୟ ସଙ୍ଗତ ଅଟେ । ଯଥା- ‘ସର୍ବାଣି ଭୂତାନ୍ତି’ ଶୁଦ୍ଧି ଶେଷରେ ପଠିତ ‘ବ୍ୟୁଜରନ୍ତି’ ଶବ୍ଦପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଣାଦିରେ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ୪ ॥

(୧) ତତ୍ପୂର୍ବକତ୍ୱାଦ୍‌ବାଚଃ ॥ ୨-୪-୪ ॥

ବାଚଃ=‘ଅନ୍ନମୟ’ ହି ସୌମ୍ୟ ! ‘ଇତ୍ୟଶ୍ୱଦିରେ ମନ ଓ ପ୍ରାଣ ସହିତ ବାଣୀରେ, ତତ୍ପୂର୍ବକତ୍ୱାଦ୍-ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତିକ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ ପୂର୍ବକତ୍ୱ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଉତ୍ପତ୍ତିର ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟରେ ନିହିତ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପି ‘ତତ୍ତେଜୋଽସ୍ତଜତ’ (ଛା ୬-୨-୩) ଇତ୍ୟେତଦ୍ୱିନ୍ ପ୍ରକରଣେ ପ୍ରାଣାନାମୁତ୍ପତ୍ତିର୍ନ ପଠ୍ୟତେ, ତେଜୋବନ୍ନାନାମେବ ତ ତ୍ରୟାଣାଂ ଭୂତାନାମୁତ୍ପତ୍ତି-ଶ୍ରବଣାତ୍ । ତଥାପି ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତିକତେଜୋବନ୍ନ ପୂର୍ବକ ଧାତ୍ୱିଧାନାଦ୍ ବାକ୍ ପ୍ରାଣମନସାଂ ତତ୍ସାମାନ୍ୟାଜ ସର୍ବେଷାମେବ ପ୍ରାଣାନାଂ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭବତ୍ ସିଦ୍ଧଂ ଭବତି । ତଥାହି- ‘ଅସ୍ମିନ୍ନେବ ପ୍ରକରଣେ ତେଜୋବନ୍ନ ପୂର୍ବକତ୍ୱ ବାକ୍ ପ୍ରାଣମନମାମ୍ନାୟତେ- ‘ଅନ୍ନମୟ’ ହି ସୌମ୍ୟ ମନଃ ଆପୋମୟଃ ପ୍ରାଣସ୍ତେଜୋମୟା ବାକ୍’ (ଛା ୬-୪-୪) ଇତି ।



(ଖ) ତତ୍ର ଯଦି ଚାବନମୁଖ୍ୟମେବୈଷ୍ଣାମନ୍ନାଦିମୟଂ ତତୋ ବର୍ତ୍ତତ ଏବ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଭବତ୍ । ଅଥ ଭାକ୍ତ ତଥାପି ବ୍ରହ୍ମକର୍ତ୍ତୃକାୟା ନାମରୂପବ୍ୟାକ୍ତିୟାୟା ଶ୍ରବଣାତ୍ ‘ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତି’ (ଛା ୬-୧-୩) ଇତି ଚେପକ୍ରମାତ୍ ‘ଐତଦାତ୍ମ୍ୟମିଦଂ ସର୍ବମ୍’ (ଛା ୬-୮-୭) ଇତି ଚେପସଂହାରାହୁତ୍ୟନ୍ତରପ୍ରସିଦ୍ଧେଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟତ୍ଵପ୍ରପଞ୍ଚନାର୍ଥମେବ ମନ ଅଦାନାମନ୍ନାଦି ମୟତ୍ଵ ବଚନମିତି ଗମ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦପି ପ୍ରାଣାନାଂ ବ୍ରହ୍ମବିକାରତ୍ଵସିଦ୍ଧିଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦ୍ୟପି ‘ତରେଜୋଃସ୍ଵଜ୍ଞତ’ ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରାଣାର ଉତ୍ପତ୍ତି ପଠାଯାଇ ନାହିଁ, କାରଣ-ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ- ଏହି ତିନୋଟି ଭୂତର ଉତ୍ପତ୍ତି ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ତଥାପି ବାକ, ପ୍ରାଣ ଓ ମନର ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତିକ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନପୂର୍ବକ ଅଭିଧାନ ହେଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ସାଦୃଶ୍ୟରୁ ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଭବତ୍ଵରୂପେ ସିଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା- ‘ଅନ୍ନମୟଂ ହି’ (ହେ ସୌମ୍ୟ ! ମନ ଅନ୍ନମୟ, ପ୍ରାଣ ଜଳମୟ, ଏବଂ ବାଣୀ ତେଜୋମୟ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ବାଣୀ, ପ୍ରାଣ ଓ ମନ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନପୂର୍ବକ ରୂପେ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଯଦି ସେମାନଙ୍କର ଅନ୍ନମୟ ପ୍ରଭୃତି ମୁଖ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ସେଠାରେ ବ୍ରହ୍ମ ଜନ୍ୟତ୍ଵ ହୁଏ ଏବଂ ଯଦି ସେଥିରେ ଅନ୍ନମୟତ୍ଵ ଗୌଣ ହୁଏ, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମ କର୍ତ୍ତୃକ ନାମ ରୂପର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ଶୁଣାଯାଇ ‘ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତି’ ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ ହୋଇ ‘ଐତଦାତ୍ମ୍ୟମ୍’ (ଏତଦ୍‌ରୂପ ଆତ୍ମରୂପ ସବୁ ସେ ଅଟେ) ଏହିପରି ଉପସଂହାର ହେବାରୁ ଓ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେବାରୁ ମନପ୍ରଭୃତିରେ ଅନ୍ନମୟତ୍ଵାଦି ବଚନ ବ୍ରହ୍ମକାର୍ଯ୍ୟତ୍ଵ ବିସ୍ତାର ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏହାଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଣ ବ୍ରହ୍ମର ବିକାର ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

୨ सप्तगत्यधिकरणम् । सू० ॥ ୫-୬ ॥

ସପ୍ତଗତ୍ୟଧିକରଣ - ୨

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ୫ ॥

(୧) ସପ୍ତ ଗତେର୍ବିଶେଷିତତ୍ଵାତ୍ ॥୨-୪-୫ ॥

ସପ୍ତ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସାତୋଟି । ଗତେଃ-କାରଣ-ଶ୍ରୁତିରେ ସପ୍ତଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ତ ବିଶେଷାତ୍-ଏବଂ ‘ସପ୍ତ ବୈଶାର୍ଯ୍ୟଶ୍ୟାଃ ପ୍ରାଣାଃ’ ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ସେମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଶେଷିତ ଅଟନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଉତ୍ପତ୍ତିବିଷୟଃ ଶ୍ରୁତିବିପ୍ରତିଷେଧଃ ପ୍ରାଣାନାଂ ପରିହୃତଃ । ସଂଖ୍ୟାବିଷୟ ଇଦାନାଂ ପରିହିୟତେ । ତତ୍ର ମୁଖ୍ୟଂ ପ୍ରାଣମୁପପରିଷାଦ୍ ବକ୍ଷ୍ୟତି । ସଂପ୍ରତି



ତୁ କତୀତରେ ପ୍ରାଣା ଇତି ସଂପ୍ରଧାରୟତି । ଶୁଚିବିପ୍ରତି ପଦେଷ୍ଠାତୁ ବିଷୟଃ । କୃତିତସ୍ତୁ ପ୍ରାଣାଃ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ୍ୟନ୍ତେ- ‘ସପତପ୍ରାଣାଃ ପ୍ରଭୁବନ୍ତି ତସ୍ମାତ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୧-୮) ଇତି । କୃତିଷ୍ଟୈ ପ୍ରାଣା ଗ୍ରହଦେନ ଗୁଣେନ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ୍ୟନ୍ତେ- ‘ଅଷ୍ଟୌ ଗ୍ରହା ଅଷ୍ଟାବତିଗ୍ରହାଃ’ (ବୃ ୩-୨-୧) ଇତି । କୃତିନୁବ- ‘ସପ୍ତ ବୈଶାକ୍ଷ୍ୟାଃ ପ୍ରାଣା ଦୂର୍ବବାଞ୍ଚି । (ତୈ ସଂ ୫-୧-୭-୧) ଇତି । କୃତିଦଶ- ‘ନବ ତୈ ପୁରୁଷେ ପ୍ରାଣା ନାଭିର୍ଦଶମୀ’ ଇତି । କୃତିଦ୍ଵାଦଶ-ସର୍ବେଷାଂ ସର୍ଗାନାଂ ଦୁଗେକାୟନମ୍’ (ବୃ ୨-୪-୧୧) ଇତ୍ୟତ୍ । ଏବଂ ହି ବିପ୍ରତିପନ୍ନାଃ ପ୍ରାଣେୟତାଂ ପ୍ରତି ଶୁଚୟଃ ।

(ଖ) କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ସପ୍ତେବ ପ୍ରାଣା ଇତି । କୁତଃ । ଗତେଃପତତ୍ତାବତୋଽ-ଗମ୍ୟନ୍ତେ- ‘ସପ୍ତ ପ୍ରାଣାଃ ପ୍ରଭୁବନ୍ତି ତସ୍ମାତ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୧-୮) ଇତ୍ୟବଂବିଧାସୁଶ୍ରୁତିଷ୍ଠୁ । ବିଶେଷିତାତ୍ତେ- ‘ସପ୍ତ ବୈଶାକ୍ଷ୍ୟାଃ ପ୍ରାଣାଃ’ ଇତ୍ୟତ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ ‘ପ୍ରାଣା ଗ୍ରହାଶୟା ନିହିତାଃ ସପ୍ତ ସପତ’ (ମୁଣ୍ଡ ୨।୧।୮) ଇତି ବାପ୍ୟା ଶ୍ରୁୟନ୍ତେ, ସା ସପ୍ତଭୋଧାତ୍ରିଭାନ୍ ପ୍ରାଣାନ୍ ଗମୟତାତି । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ପୁରୁଷଭେଦାଭିପ୍ରାୟେବ ବାପ୍ୟା ପ୍ରତିପୁରୁଷଂ ସପ୍ତ ସପ୍ତ ପ୍ରାଣାଂ ଇତି, ନ ତତ୍ତ୍ଵଭେଦାଭି ପ୍ରାୟା ସପ୍ତ ସପ୍ତାନେଧ୍ୟେନ ପ୍ରାଣା ଇତି ।

(ଘ) ନନ୍ଦୁଷ୍ଠାଦିକାପି ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାଣେଷ୍ଠାଦୃତା କଥଂ ସପତ୍ତୈବ ସ୍ଵାଃ । ସତ୍ୟମୁଦାହୃତା । ବିରୋଧାତ୍ତୁନ୍ୟତମା ସଂଖ୍ୟାଧବସାତବ୍ୟା । ତତ୍ତ୍ଵ ସ୍ତୋକକଳ୍ପନାନୁରୋଧାତ୍ ସପତ୍ତସଂଖ୍ୟାଧବସାନମ୍ । ବୃତ୍ତିଭେଦାପେକ୍ଷାଂ ଚ ସଂଖ୍ୟାତ୍ତର ଶ୍ରବଣମିତି ମନ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ପ୍ରାଣର ଉତ୍ପତ୍ତିବିଷୟ ଶୁଚିରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧର ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସଂଖ୍ୟାବିଷୟକ ଶୁଚିବିରୋଧର ପରିହାର କରାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ମୁଖପ୍ରାଣ ବିଷୟରେ ସୂତ୍ର ପରେ କହିବେ । ବର୍ତ୍ତମାନ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ଯ କେତୋଟି ଅଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି । ଶୁଚିବାକ୍ୟର ବିରୋଧ ହେତୁ ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ । ‘ସପତପ୍ରାଣାଃ’ (ତାହାଠାରୁ ସପତପ୍ରାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି) ଏହିପରି କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସାତୋଟି ପ୍ରାଣ କୁହାଯାଇଛି, ‘ଏବଂ ‘ଅଷ୍ଟୌ ଗ୍ରହାଃ’ (ଗ୍ରହ ଆଠ ଓ ଆଠ ଅତିଗ୍ରହ) ଏହିପରି କେଉଁଠି ଅଷ୍ଟ ପ୍ରାଣ ଓ ଅଷ୍ଟ ଅତିଗ୍ରହଦ୍ଵରୂପେ ଗୁଣଦ୍ଵାରା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ‘ସପତ ଶାକ୍ଷ୍ୟାଣ୍ୟାଃ’ ସାତୋଟି ଶାକ୍ଷ୍ୟା ପ୍ରାଣ ଅଛି ଏବଂ ଦୁଇଟି ନିତ ପାଇଁ) ଏହିପରି କେଉଁଠାରେ ନଅଟି ପ୍ରାଣ କୁହାଯାଇଅଛି । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ‘ନବ ବୈ ପୁରୁଷାଃ’ (ପୁରୁଷ ଦେହରେ ନଅଟି ପ୍ରାଣ ଓ ଦଶଟି ନାଭି ରହିଛି) - ଏହିପରି ଦଶଟି ପ୍ରାଣ ଗଢ଼ାଯାଏ । ‘ଦଶମେ ପୁରୁଷେ’ (ଦେହରେ ଦଶଟି ପ୍ରାଣ ଓ ଏକାଦଶଟି ମନ ରହିଛି । ସେହିପରି ‘ସର୍ବେଷାଂସର୍ଗାନାଂ’ (ସମସ୍ତ ସର୍ଗର ଦ୍ଵଳ ଏକ ଅୟନ ସ୍ଥାନ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର କେଉଁଠି ଦ୍ଵାଦଶଟି ପ୍ରାଣ ଓ କେଉଁଠି ‘ଚକ୍ଷୁଷ



ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍' (ଚକ୍ଷୁ ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ଏହିପରି ତ୍ରୟୋଦଶଟି ପ୍ରାଣ ରହିଛି । ସେହିପରି ପ୍ରାଣର ସଂଖ୍ୟାବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ଅଟନ୍ତି ।

(ଖ) ତାହେଲେ ଏଠାରେ କଣ ହେବ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ପ୍ରାଣ ସାତୋଟି । କିପରି ? ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଯଥା - 'ସପ୍ତ ପ୍ରାଣାଃ' (ତାହାରୁ ସାତୋଟି ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ ଜଣାପଡ଼େ । 'ସପ୍ତ ବୈ ଶୀର୍ଷାଂଶାଃ' (ମସ୍ତକରେ ରହିଥିବା ପ୍ରାଣ ସାତୋଟି) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ସେମାନେ ବିଶେଷିତ ଅଟନ୍ତି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ 'ପ୍ରାଣା ଗୃହାଣାୟା' (ହୃଦୟରେ ରହିଥିବା ପ୍ରାଣ ନିଜସ୍ଥାନରେ ସାତୋଟି ସାତୋଟି ସ୍ଥାପିତ ଅଟନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଆକାଂକ୍ଷା ଶୁଣାଯାଏ । ଏହା ସାତୋଟିଠାରୁ ଅଧିକପ୍ରାଣ ବୋଧ କରାଏ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଏହି ପ୍ରକାର ଆକାଂକ୍ଷା ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁରୁଷଠାରେ ସପ୍ତ ସପ୍ତ ପ୍ରାଣ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ପୁରୁଷ ଭେଦର ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ହୁଏ । ସାତ ସାତ ଅନ୍ୟ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଅଟେ । ସେପରି ତତ୍ତ୍ଵଭେଦର ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଅଷ୍ଟମସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାଣରେ ଉଦାହୃତ ଅଟନ୍ତି । ତେବେ ପୁଣି ସାତୋଟି କେଉଁ ପ୍ରକାର ହୁଏ । ଏହା ଠିକ୍‌ଭାବେ କୁହାଯାଇଅଛି । ପରନ୍ତୁ ସଂଖ୍ୟାବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ବିରୋଧ ହେଲେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ସଂଖ୍ୟାକୁ ସ୍ଥିର କରାଯାଏ । ସେଠାରେ ଅଳ୍ପ କଳ୍ପନାର ଅନୁସାରେ ସାତୋଟି ସଂଖ୍ୟା ନିଶ୍ଚିତ ଅଟେ । ଅନ୍ୟସଂଖ୍ୟାର ଶ୍ରବଣ ପ୍ରାଣର ବୃତ୍ତିଭେଦକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି ।

(୧) ମୂଳ-ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି-

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ୬ ॥

ହସ୍ତାଦୟସ୍ତୁ ସ୍ଥିତେଽତୋ ନୈବମ୍ ॥ ୬-୪-୬ ॥

ତୁ - ପୂର୍ବପକ୍ଷର ନିରାକରଣ ପାଇଁ ଅଛି । ହସ୍ତାଦୟଃ - 'ହସ୍ତୋ ବୈ ଗ୍ରହଃ ସ କର୍ମଶାଂତିଗ୍ରହେଣ' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ହସ୍ତପ୍ରଭୃତି ଅଧିକ ପ୍ରାଣ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ସ୍ଥିତେ-କିନ୍ତୁ ସାତଟିରୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଣ ହେଲେ ଅତଃ ନୈବମ୍-ତାହା କିନ୍ତୁ ସାତୋଟିରୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଣ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ହସ୍ତାଦୟସ୍ତୁପରେ ସପ୍ତଭୋଂତିରିକ୍ତାଃ ପ୍ରାଣାଃ ଶୂନ୍ୟତେ- ହସା ବୈ ଗ୍ରହଃ ସ କର୍ମଶାଂତିଗ୍ରହେଣ ଗୃହୀତୋ ହସ୍ତାଭ୍ୟାଂ ହି କର୍ମ କରୋତି' (ବୃ ୩-୨-୮) ଇତ୍ୟେକମାଦ୍ୟାସୁ ଶ୍ରୁତିଷୁ । ସ୍ଥିତେ ଚ ସପ୍ତଭୂତିରେକେ ସପ୍ତରୂପତର୍ଜାବାହକ୍ୟତେ



ସମ୍ଭାବୟିତୁମ୍ । ହୀନାଧିକସଂଖ୍ୟାବିପ୍ରତିପତ୍ତୌ ହ୍ୟଧିକା ସଂଖ୍ୟା ସଂଗ୍ରାହ୍ୟା ଭବତି ତସ୍ୟା
ହୀନାନ୍ତର୍ଭବତି ନତୁ ହୀନାନ୍ତାମଧିକା । ଅତଃ ନୈବଂ ମତବ୍ୟଂ ଷ୍ଟୋକକଳ୍ପନାନୁରୋଧାତ୍
ସଂସ୍ତେବ ପ୍ରାଣାଃ ସ୍ଵୀରିତି । ଉତ୍ତର ସଂଖ୍ୟାନୁରୋଧାତ୍ଵେକାଦଶୈବ ତେ ପ୍ରାଣାଃ ସ୍ଵୟଃ ।
ତଥା ଚେଦାହୁତା ଶ୍ରୁତିଃ-ଦଶମେ ପୁରୁଷେ ପ୍ରାଣା ଆତ୍ମେକାଦଶଃ’ (ବୃ ୩-୯-୪) ଇତି ।

(ଖ) ଆତ୍ମଶବ୍ଦେନ ଉକ୍ତାନ୍ତଃକରଣଂ ପରିଗୃହ୍ୟତେ, କରଣାଧିକାରାତ୍ ।
ନନେକାଦଶଦ୍ଵାଦସ୍ୟଧିକେ ଦ୍ଵାଦଶଗୁଡ଼୍ୟୋଦଶତ୍ଵେ ଉଦାହୃତେ । ସତ୍ୟମୁଦାହୃତେ ।
ନତ୍ଵେକାଦଶତ୍ଵଃ କାର୍ଯ୍ୟଜାତେତ୍ଵୋଧିକଂ କାର୍ଯ୍ୟଜାତମସ୍ତି ଯଦର୍ଥମଧିକଂ କରଣଂ
କଷ୍ଟେତ । ଶବ୍ଦସ୍ଵର୍ଗରୂପରସଗନ୍ଧବିଶେଷାଃ ପଞ୍ଚ ବୁଦ୍ଧି ଭେଦାସ୍ତଦର୍ଥାନି ପଞ୍ଚ ବୁଦ୍ଧିନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ।
ବଚନାଦବିହରଣୋତ୍ତରାନ୍ତଃ ପଞ୍ଚ କର୍ମଭେଦାସ୍ତଦର୍ଥାନି ଚ ପଞ୍ଚ କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ।
ସର୍ବାର୍ଥବିଷୟଂ ଶ୍ରେକାଳ୍ୟବୃତ୍ତି ମନସ୍ତ୍ଵେକମନେକବୃତ୍ତିକମ୍ । ତଦେବ ବୃତ୍ତିଭେଦାତ୍ କୃତିଦ୍
ଭିନ୍ନବଦ୍ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ- ‘ମନୋ ବୁଦ୍ଧିରହଙ୍କାରଣ୍ଡଃ ଚ’ ଇତି । ତଥାଚ ଶ୍ରୁତିଃ କାମାଦ୍ୟ ।
ନାନାବିଧା ବୃତ୍ତିରନୁକ୍ରମ୍ୟାହ - ‘ଏ ତତ୍ସର୍ବଂ ମନ ଏବ’ (ବୃ ୧-୫-୩) ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ‘ହସ୍ତୌ ବୈଗ୍ରହଃ’ (ହସ୍ତ ହି ଗ୍ରହ ଅଟେ;
କର୍ମରୂପ ଅତି ଗ୍ରହରେ ଗୃହୀତ ହୁଏ, କାରଣ-ପ୍ରାଣା ହସ୍ତଦ୍ଵାରା କର୍ମ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି
ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଅନ୍ୟହସ୍ତାଦି ସାତୋଟି ଅତିରିକ୍ତ ପ୍ରାଣା ଶୁଣାଯାଏ । ପ୍ରାଣ ସାତୋଟିଠାରୁ
ଅଧିକ ହେଲେ ସେଠାରେ ସପ୍ତପ୍ରାଣର ଅନ୍ତର୍ଭାବ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଅଟେ । କାରଣ-ନ୍ୟୁନ ଓ ଅଧିକ
ସଂଖ୍ୟାର ବିପ୍ରତିପତ୍ତି ହେଲେ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟା ଗୃହୀତ ହୁଏ । ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କଲେ
ନ୍ୟୁନସଂଖ୍ୟା ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭାବ ହୁଅନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ କମ୍ ସଂଖ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କଲେ ଅଧିକ
ସଂଖ୍ୟା ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ତେଣୁ କମ୍ କଳ୍ପନା କଲେ ସପ୍ତ ପ୍ରାଣ ହେବ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର
କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତର ସଂଖ୍ୟା ବିଚାର କଲେ ଏକାଦଶଟି ପ୍ରାଣ ହୁଏ । ଯଥା-
‘ଦଶେମେ ପୁରୁଷେ’ (ଦେହରେ ଦଶଟି ପ୍ରାଣ ଓ ମନ ଏକାଦଶ ପ୍ରାଣ ରୂପେ ଅଛି)
ଏହିପରି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଉଦାହରଣ ରୂପରେ ଦିଆଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ଅତ୍ମଶବ୍ଦରୁ ଅନ୍ତଃକରଣ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କାରଣ-ଏହା ହେଉଛି
କରଣ ପ୍ରକରଣ । ପରନ୍ତୁ ଏକାଦଶଠାରୁ ଅଧିକ ଦ୍ଵାଦଶ, ତ୍ରୟୋଦଶ ଇତ୍ଯିୟ କୁହାଯାଇଅଛି
କି ? ହଁ, କୁହାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏକାଦଶ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅଧିକ କାର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ । ଯାହାପାଇଁ କି
ଅଧିକ କରଣ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇ ପାରିବ । ଶବ୍ଦ, ସ୍ଵର୍ଗ, ରୂପ, ରସ ଓ ଗନ୍ଧ ବିଷୟକ
ପାଞ୍ଚପ୍ରକାରର ବୁଦ୍ଧି ଅଛି । ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି ବିଷୟ ପାଇଁ ପାଞ୍ଚୋଟି ଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିଛି ।
ବଚନ, ଗ୍ରହଣ, ବିହରଣ, ଉତ୍ତର ଓ ଆନନ୍ଦ - ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି କର୍ମଭେଦ ରହିଛି । ଏହାପାଇଁ
ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଚୋଟି କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଛି । ତାହାର ‘ମନୋବୁଦ୍ଧିଃ’ (ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ଅହଙ୍କାର ଏବଂ



ଚିତ୍ର) ଏହିପ୍ରକାର ବୃତ୍ତି ଭେଦରେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟପଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ଅନେକ ପ୍ରକାରର କାମାଦିବୃତ୍ତିକୁ ଅନୁକ୍ରମ କରି କହେ ଯେ- ‘ଏତଦ୍‌ସର୍ବ ମନ ଏବ’ (ଏହି ସବୁ ମନ)

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ସପତୈବ ଶୀର୍ଷଣ୍ୟାନ୍ ପ୍ରାଣାନଭିମନ୍ୟମାନସ୍ୟ ଚତ୍ଵାର ଏବ ପ୍ରାଣା ଅଭିମତଃ ସ୍ଵାଃ । ସ୍ଥାନଭେଦାଦ୍ ହ୍ୟେତେ ଚତ୍ଵାରଃ ସନ୍ତଃ ସପ୍ତ ଗଣ୍ୟନ୍ତେ ‘ଦ୍ଵେ ଶ୍ରୋତ୍ରେ ଦ୍ଵେ ଚକ୍ଷୁଷା ଦ୍ଵେ ନାସିକେ ଏକା ବାକ୍’ ଇତି । ନ ଚ ତାବତାମେବ ବୃତ୍ତିଭେଦା ଇତରେ ପ୍ରାଣା ଇତି ଶକ୍ୟତେ ବହୁମ୍, ହସ୍ତାଦିବୃତ୍ତିନାମତ୍ୟନ୍ତବିଜାତୀୟତ୍ଵାତ୍ । ତଥା ‘ନବ ବୈ ପୁରୁଷେ ପ୍ରାଣାଃ ନାଭିର୍ଦଶମା ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ଦେହହିନ୍ଦ୍ର ଭେଦାଭିପ୍ରାୟେଣୌ ବ ଦଶ ପ୍ରାଣା ଉଚ୍ୟନ୍ତେ ନ ପ୍ରାଣତତ୍ତ୍ଵଭେଦାଭିପ୍ରାୟେଣ । ନାଭିର୍ଦଶମାତି ବଚନାତ୍ ।

(ଖ) ନହି ନାଭିର୍ନାମ କର୍ଣ୍ଣିତ୍ ପ୍ରାଣଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋଽସ୍ତି । ମୁଖ୍ୟସ୍ୟ ତୁ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଭବତି ନାଭିରପ୍ୟେକଂ ବିଶେଷାୟତନମିତ୍ୟତୋ ନାଭିର୍ଦଶମାତ୍ମ୍ୟତ୍ୟତେ । କୃଚିଦୁପାସନାର୍ଥଂ କଚିଚିତ୍ ପ୍ରାଣା ଗଣ୍ୟନ୍ତେ, କୃଚିତ୍ପ୍ରଦର୍ଶନାର୍ଥମ୍ । ତଦେବଂ’ ବଚିତ୍ରେ ପ୍ରାଣେୟଭାଗ୍ନାୟେସତି କ୍ଵ କିଂପରମାତ୍ମାନମିତି ବିବେଚ୍ଚବ୍ୟମ୍ । କାର୍ଯ୍ୟଜାତବଶାତ୍ତ୍ଵେକାଦଶତ୍ଵାତ୍ମାନଂ ପ୍ରାଣବିଷୟଂ ପ୍ରମାଣମିତି ସ୍ଥିତମ୍ ।

(ଗ) ଇନ୍ଦ୍ରମପରା ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରୟଯୋଜନା । ସପ୍ତୈବ ପ୍ରାଣାଃ ସ୍ଵାୟତଃ ସପ୍ତାନାମେବ ଗତିଃ ଶୂନ୍ୟତେ- ‘ତତ୍ତତ୍ କ୍ରାମନ୍ତଂ ପ୍ରାଣୋଽନୁତ୍କ୍ରାମତି ପ୍ରାଣାମନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତଂ ସର୍ବେ ପ୍ରାଣା ଅନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତି’ (ବୃ ୪-୪-୨) ଇତ୍ୟନ୍ତ ।

(ଘ) ନନ୍ତୁ ସର୍ବଶବ୍ଦୋଽପ୍ୟତ୍ର ପଠ୍ୟତେ, ତତ୍‌କଥଂ ସପ୍ତାନାମେବ ଗତିଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତ ଇତି । ବିଶେଷିତତ୍ଵାଦିତ୍ୟାହ । ସପ୍ତୈବ ହି ପ୍ରାଣାଃ କ୍ଷୁରାଦୟସ୍ତ୍ଵକ୍‌ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତା ବିଶେଷିତା ଇହ ପ୍ରକୃତାଃ ‘ସଃ ଯତ୍ରେଷ ଋକ୍ଷୁଷଃ ପୁରୁଷଃ ପରାତ ପର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତତେଽଥାରୂପଞ୍ଚୋ ଭବତି’ (ବୃ ୪-୪-୧) ‘ଏକାଭବତି ନ ପଶ୍ୟତୀତ୍ୟାହୁଃ’ (ବୃ ୪-୪-୨) ଇତ୍ୟେବମାଦିନାନୁକ୍ରମଣେନ । ପ୍ରକୃତଗାମୀ ଚ ସର୍ବଶବ୍ଦୋ ଭବତି ଯଥା- ସର୍ବେ ବ୍ରାହ୍ମଣା ଭୋଜୟିତବ୍ୟା ଇତି ଯେ ନିମନ୍ତ୍ରିତଃ ପ୍ରକୃତା ବ୍ରାହ୍ମଣାସ୍ତ ଏବ ସର୍ବଶବ୍ଦେନୋଚ୍ୟନ୍ତେ ନାନ୍ୟ । ଏବମିହାପି ଯେ ପ୍ରକୃତଃ ସପ୍ତ ପ୍ରାଣାସ୍ତ ଏବ ସର୍ବଶବ୍ଦେନୋଚ୍ୟନ୍ତେ ନାନ୍ୟ ଇତି । ନନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନମକ୍ଷମମନୁକ୍ରାନ୍ତଂ, କଥଂ ସପ୍ତାନାମେବାନୁକ୍ରମଣମ୍ । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ମନୋବିଜ୍ଞାନଯୋଗ୍ଵଭାବେଦାଦ୍ ବୃତ୍ତିଭେଦେଽପି ସପ୍ତଦ୍ଵୋପପତ୍ତୋଃ ତସ୍ମାତ୍ ସପ୍ତୈବ ପ୍ରାଣା ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସାତୋଟି ଶୀର୍ଷଣ୍ୟପ୍ରାଣକୁ ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିବା ଚାରୋଟି ପ୍ରାଣ ଅଭିମତ ହେବେ । ଏହି ଚାରୋଟି ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଭେଦରେ ସାତୋଟି ରୂପେ



ଗଣନା ହୁଅନ୍ତି । (କର୍ଷ-୨, ନେତ୍ର-୨, ନାସିକା-୨, ବାଣୀ-୧-୭) । ତେବେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣ ସେମାନଙ୍କର ବୃତ୍ତିଭେଦ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ-ହସ୍ତପ୍ରଭୃତିର କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଜାତୀୟ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ‘ନବ ବୈ ପୁରୁଷେ’ (ଦେହରେ ନଅଟି ମନ ଓ ଦଶଟି ନାଭି ଅଛି) ଏଠାରେ ଦେହର ଛିଦ୍ର ଭେଦର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା ଦଶଟି ପ୍ରାଣ କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟରେ ଅଭିପ୍ରାୟ ନାହିଁ । କାରଣ-ନାଭି ଦଶଟି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ନାଭି ନାମକ କୌଣସି ପ୍ରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ନାଭି ଏକ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନ ଅଟେ । ତେଣୁ ନାଭି ଦଶଟି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କେଉଁଠି କେଉଁଠି ଉପାସନା ପାଇଁ ଅଥବା ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ପ୍ରାଣ ଗଣା ହୋଇଛି । ଏହିପରି ପ୍ରାଣର ସଂଖ୍ୟା ବିଷୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶ୍ରୁତି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବି କେତେକ ସ୍ଥଳରେ କେଉଁ ଅର୍ଥ ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ବୋଲି ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ । କାର୍ଯ୍ୟ ସମୁଦାୟରୁ ପ୍ରାଣବିଷୟକ ଏକାଦଶତ୍ଵ ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ଅଛି ।

(ଗ) ଦୁଇଟି ସୂତ୍ରର ଦୁଇଟି ଯୋଜନା ଅଛି- ପ୍ରାଣ ସାତୋଟି ହେବ । କାରଣ-‘ତମୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତ’ (ସେହି ଜୀବ ଶରୀରଠାରୁ ଉତ୍କ୍ରମଣ ହେଲାପରେ ତାହାପରେ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ । ପ୍ରାଣପରେ ଉତ୍କ୍ରମଣ ହେଲେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣପ୍ରାଣ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟସମୂହ) ଉତ୍କ୍ରମଣ କରନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ସାତୋଟି ଗତି ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ସବୁଶବ୍ଦ ପଢ଼ାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସାତୋଟି ଗତିର କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଇଛି କି ? ତନ୍ମୁ ପ୍ରଭୃତି ତ୍ଵକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍କ୍ରମଣ ହେବା ଦ୍ଵାରା କାରଣ-‘ସ ଯତ୍ରେଷ୍ଠ’ (ଯେତେବେଳେ ଏହି ଋକ୍ଷ୍ମସ ପୁରୁଷ ସବୁଦିଗରେ ବ୍ୟାବୃତ ହୋଇଛି । ସେତେବେଳେ ମୁମୂର୍ଷୁ ରୂପଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ତନ୍ମୁଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଲିଙ୍ଗାତ୍ମାରୁ ଏକରୂପ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଲୋକ ଦେଖିନାହିଁ ବୋଲି କହେ ।) ଇତ୍ୟାଦି ଅନୁକ୍ରମଣରୁ ତନ୍ମୁ ପ୍ରଭୃତିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ତ୍ଵକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାତୋଟି ବିଶେଷିତପ୍ରାଣ ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଅଟେ । ‘ସର୍ବେ ପ୍ରାଣାଃ’ ପଠାରେ ସର୍ବଶବ୍ଦ ପ୍ରକୃତଗାମୀ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ସପ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ବିଷୟ କରେ । ଯେପରି ‘ସମସ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଭୋଜନ କରାଇବା ଉଚିତ୍’ ବାକ୍ୟରେ ଯେଉଁମାନେ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ପ୍ରକୃତ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ସେମାନେ ସର୍ବ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା କୁହାଯାଆନ୍ତି, ଅନ୍ୟଠାରୁ ନୁହେଁ । ସେହିପରି ଏଠାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକୃତ ସାତୋଟି ପ୍ରାଣ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସର୍ବଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା କୁହାଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟଦ୍ଵାରା ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆଠଟି ବିଜ୍ଞାନକୁ ଅତିକ୍ରମଣ କରାଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ସାତଟିର ଅନୁକ୍ରମଣ କିପରି କହୁଛ ? ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ମନ ଓ ବିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ବୃତ୍ତିଭେଦ ହେଲେବି ସାତଟିର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ । ତେଣୁ ସାତଟି ହିଁ ପ୍ରାଣ ।



(୪) ମୂଳ- (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବୁଝା- ହସ୍ତାଦୟସ୍ତ୍ରପରେ ସପତେଭ୍ୟୋଃ ଅତିରିକ୍ତଃ ପ୍ରାଣଃ ପ୍ରତୀୟତେ-ହସ୍ତୋ ବୈଗ୍ରହଃ' (ବୃ ୩-୨-୮) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଷୁ । ଗ୍ରହଣଦ୍ଵାରା ବନ୍ଧନଭାବୋ ଗୃହ୍ୟତେ; ବଧତେ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୋଽନେନ ଗ୍ରହସଂଜ୍ଞକେନ ବନ୍ଧନେତି । ସତ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞୋ ନୈକସ୍ମିନୈବ ଶରୀରେ ବଧତେ, ଶରୀରାନ୍ତରେଷ୍ଠପି ତୁଲ୍ୟତାଦ୍ ବନ୍ଧନସ୍ୟ । ତସ୍ମାନ୍ନରୀରାନ୍ତରସଂଜ୍ଞାରାଦଂ ଗ୍ରହସଂଜ୍ଞକଂ ବନ୍ଧନମିତ୍ୟର୍ଥାଦୁକ୍ତଂ ଭବତି ।

(ଖ) ତଥା ଚ ସୂତିଃ- 'ପୂର୍ଯ୍ୟଷକେନ ଲିଙ୍ଗେନ ପ୍ରାଣାଦ୍ୟେନ ସ ଯୁଜ୍ୟତେ । ତେନ ବଦସ୍ୟ ବୈ ବନ୍ଧୋ ମୋକ୍ଷୋ ମୁକ୍ତସ୍ୟ ତେନ ଚ' ଇତି ପ୍ରାତଃ ମୋକ୍ଷାଦ୍ ଗ୍ରହସଂଜ୍ଞକେନାନେନ ବନ୍ଧନେନାବିଯୋଗଂ ଦର୍ଶୟତି । ଆଥର୍ବଣେ ଚ ବିଷୟେହିୟାନୁକ୍ରମଣେ 'ଚକ୍ଷୁଃ ଦ୍ରଷ୍ୟସ୍ୟ' ଇତ୍ୟତ୍ ତୁଲ୍ୟବଦ୍ ହସ୍ତାଦୀନାହିୟାଣି ସର୍ବସ୍ୟାଣ୍ୟାନୁକ୍ରମାଦି - 'ହସ୍ତୋ ଋଦତବ୍ୟଂ ଋପସ୍ତୁଷ୍ଟାନନ୍ଦୟିତବ୍ୟଂ ଚ ପାୟୁଷ ବିସର୍ଜୟିତବ୍ୟଂ ଚ ପାଦୌ ଚ ଗତବ୍ୟଃ' (ପ୍ର ୪-୮) ଇତି । ତଥା 'ଦଶମେ ପୁରୁଷେ ପ୍ରାଣା ଆତ୍ମେକାଦଶସ୍ତେ ଯଦାସ୍ମାନ୍ନରୀରାନ୍ତର୍ଭ୍ୟାଦୁତକ୍ରମାନ୍ତ୍ୟଥ ରୋଦୟତି' (ବୃ ୩-୯୪) ଇତ୍ୟେକାଦଶାନାଂ ପ୍ରାଣାନାମୁତକ୍ରାନ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) କିନ୍ତୁ ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହିଁ ଯେ- 'ହସ୍ତୋ ବୈ ଗ୍ରହଃ' (ହସ୍ତ ହି ଗ୍ରହ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଅନ୍ୟର ହସ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ସାତଟି ଅତିରିକ୍ତ ପ୍ରାଣ ଜଣାପଡ଼େ । ଗ୍ରହଦ୍ଵାରୁ ବନ୍ଧନଭାବ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ଜୀବ ସେହି ଗ୍ରହ ନାମକ ବଂଧନଦ୍ଵାରା ବଂଧା ହୋଇଛି ଏବଂ ସେହି କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ଗୋଟିଏ ଶରୀରରେ ବଂଧା ହୋଇ ରହିନାହିଁ, କାରଣ-ଅନ୍ୟଶରୀରରେ ବଂଧନ ସମାନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହି ଗ୍ରହ ସଂଜ୍ଞକବଂଧନ ଅନ୍ୟଶରୀରରେ ସଂଚାରଣ କରେ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ।

(ଖ) ତେଣୁ ସୂତିରେ କୁହାଯାଇଛି- ପୂର୍ଯ୍ୟଷକେନ ଲିଙ୍ଗେନ' (ଏହି ପ୍ରାଣାଦି ପୂର୍ଯ୍ୟଷକ ଲିଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ତଦ୍ଵାରା ବନ୍ଧନ ବଂଧନ ଓ ମୁକ୍ତିର ମୋକ୍ଷ ହୁଏ) । ଏଠାରେ ମୋକ୍ଷର ପୂର୍ବ ଏହି ଗ୍ରହସଂଜ୍ଞକ ବଂଧନଦ୍ଵାରା ଅବିଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଆଥର୍ବଣରେ ବିଷୟ ଓ ଇହିୟର ଅନୁକ୍ରମଣରେ 'ଚକ୍ଷୁଃ ଓ ଦ୍ରଷ୍ୟସ୍ୟ' ସମାନ ରୂପରେ ସର୍ବସ୍ୟ ହସ୍ତାଦି ଇହିୟକୁ 'ହସ୍ତୋ ଋଦତବ୍ୟଂ' (ହସ୍ତଗ୍ରହଣ ଓ ଯୋଗ୍ୟ ବସ୍ତୁ, ଉପସ୍ଥ ଓ ଆନନ୍ଦୟିତବ୍ୟ, ବାୟୁ ଓ ବିସର୍ଜନୀୟ, ପାଦ ଓ ଗତବ୍ୟ ସ୍ଥାନ) ଏହିପ୍ରକାର ଗଣାଯାଏ । ଅତଏବ 'ଦଶମେ ପୁରୁଷେ' (ଦେହରେ ଏହି ଦଶଟି ପ୍ରାଣ ଅଛି । ମନ ଏକାଦଶ ଅଟେ, ଯାହାକି ଯେଉଁ ସମୟରେ ଏହି ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଶରୀରରେ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରନ୍ତି, ସେହି ସମୟରେ ସମ୍ବନ୍ଧିୟକୁ କନ୍ଦାଏ, ତେଣୁ ତାହାକୁ ରୁଦ୍ର କହନ୍ତି) ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରାଣର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ।



(୫) ମୂଳ-(କ) ସର୍ବଶବ୍ଦୋଽପି ଚ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦେନ ସଂବଧାମାନୋଽଶେଷାନ ପ୍ରାଣାନ୍ ଭିଦଧାନୋ ନ ପ୍ରକରଣବଶେନ ସପ୍ତ ସ୍ୱେବାତସ୍ତ୍ୱାପୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ, ପ୍ରକରଣାଛନ୍ଦସ୍ୟ ବଳାୟସ୍ତାତ୍ । ସର୍ବେ ବ୍ରାହ୍ମଣା ଭୋଜୟିତବ୍ୟା ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ସର୍ବେଷାମେବାବନି ବର୍ତ୍ତନାଂ ବ୍ରାହ୍ମଣାନାଂ ଗ୍ରହଣଂ ନ୍ୟାୟମ୍, ସର୍ବଶବ୍ଦସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ସର୍ବ ଭୋଜନାସମ୍ଭବାତ୍ ତତ୍ର ନିମନ୍ତ୍ରିତମାତ୍ରବିଷୟା ସର୍ବଶବ୍ଦସ୍ୟ ବୃତ୍ତିରାଶ୍ରିତା ଇହ ତୁ ନ କିଞ୍ଚିତ୍ ସର୍ବଶବ୍ଦାର୍ଥ ସଙ୍କୋଚନେ କାରଣମସ୍ତି । ତସ୍ମାତ୍ ସର୍ବଶବ୍ଦେନାତ୍ର ଶେଷାଣାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ପରିଗ୍ରହଃ । ପ୍ରଦର୍ଶନାର୍ଥଂ ଚ ସପ୍ତାନାମନୁକ୍ରମଶାମିତ୍ୟ ମବଦ୍ୟମ୍ । ତସ୍ମାଦେକାଦଶୈବ ପ୍ରାଣାଃ ଶବ୍ଦତଃ କାର୍ଯ୍ୟତୟେତି ସିଦ୍ଧମ୍ ।

(୫) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ସର୍ବଶବ୍ଦ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇ ଅଶେଷ ପ୍ରାଣୀକୁ ଅଭିଧାନ କରି ପ୍ରକରଣ ବଳରେ ସପ୍ତ ପ୍ରାଣରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । କାରଣ- ପ୍ରକରଣଠାରୁ ଶ୍ରୁତି ବଳବତୀ ଅଟେ । ସମସ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଭୋଜନ ଦେବା ଉଚିତ' ଏଠାରେ ପୃଥ୍ବୀରେ ବାସ କରିଥିବା ସମସ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ଗ୍ରହଣ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ' କାରଣ-ଏଠାରେ ସର୍ବଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଅଛି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ଭୋଜନ ସମ୍ଭବପର ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ସର୍ବଶବ୍ଦର ବୃତ୍ତି ନିମନ୍ତ୍ରିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମାତ୍ର ବିଷୟକ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସର୍ବଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସଙ୍କୋଚ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ସର୍ବଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ସବୁ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ପରିଗ୍ରହ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପ୍ରାଣ ସାତୋଟିର ଅନୁକ୍ରମଣ ହୁଏ । ଏହା ଦୋଷଶୂନ୍ୟ । ଅତଏବ ଶବ୍ଦ ବା ଶ୍ରୁତି ଓ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ପ୍ରାଣ ଏକାଦଶଟି ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ।

୩ ପ୍ରାଣାଣୁତ୍ବାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୭ ।

ପ୍ରାଣାଣୁତ୍ବାଧିକରଣ-ମ

ଅଣବଶ୍ଚ ॥ ୭ ॥

୧- ଅଣବଶ୍ଚ ॥୭-୪-୭ ॥

ଅଣବଶ୍ଚ ଚ = ପ୍ରାଣ ବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଣୁମାତ୍ର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅଟେ । କାରଣ-ସେମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକଠାରୁ ଅଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଧୁନା ପ୍ରାଣାନାମେବ ସ୍ୱଭାବାତ୍ତରମଭ୍ୟୁକ୍ତିନୋତି । ଅଣବଶ୍ଚେତେ ପ୍ରକୃତଃ ପ୍ରାଣାଃ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟାଃ । ଅଣୁତ୍ୱଂ ଚୈଷାଂ ସୌକ୍ଷ୍ମ୍ୟପରିଚ୍ଛେଦୌ ଚ ପରମାଣୁତୁଲ୍ୟତ୍ୱଂ



କୃଷ୍ଣଦେହବ୍ୟାପିକାର୍ଯ୍ୟାନୁପପତ୍ତିପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ସୁକ୍ଷ୍ମ ଏତେ ପ୍ରାଣଃ ସ୍ଥୂଳାଃ ସ୍ଥୂଳାରଣ୍ୟକାଳେ ଶରୀରାନ୍ତର୍ଗତୋ ବିଳାଦହିରିବୋପଲଭ୍ୟେରନ ପ୍ରିୟମାଣସ୍ୟ ପାର୍ଶ୍ଵେଷ୍ଟେ । ପରିଚ୍ଛିନ୍ନାଶ୍ଵେତେ ପ୍ରାଣଃ ସର୍ବଗତାଶ୍ଚେତ୍ସ୍ଵରୁଦ୍ରକ୍ରାନ୍ତିଗତ୍ୟାଗତିଶ୍ଚୂତିବ୍ୟାକୋପଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଦଦ୍ଗୁଣସାରତ୍ଵଂ ଚ ଜୀବସ୍ୟ ନ ସିଧେତ୍ ।

(ଖ) ସର୍ବଗତାନାମପି ବୃତ୍ତିଲାଭଃ ଶରୀରଦେଶେ ସ୍ୟାଦିତି ଚେତ୍ । ନ । ବୃତ୍ତିମାତ୍ରସ୍ୟ କରତ୍ଵୋପପତ୍ତେଃ । ଯଦେବ ହ୍ୟୁପଲବ୍ଧସାଧନଂ ବୃତ୍ତିରନ୍ୟଦ୍ବା ତସ୍ୟେବ ନଃ କରଣତ୍ଵଂ ସଂଜ୍ଞାମାତ୍ରେ ବିବାଦ ଇତି କରଣାନାଂ ବ୍ୟାପିତ୍ଵକଳ୍ପନା ନିରର୍ଥକା । ତସ୍ମାଦ୍ସୁକ୍ଷ୍ମଃ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନାଶ୍ଚ ପ୍ରାଣଃ ଇତ୍ୟଧିବସ୍ୟାମଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବର୍ତ୍ତମାନ ସୂତ୍ରକାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ୟ ସ୍ୱଭାବ କହୁଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରାଣ ଅଣ୍ଟ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଏହି ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକର ସୁକ୍ଷ୍ମତା ଓ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତା ଅଛି, କିନ୍ତୁ ପରମାଣୁ ତୁଲ୍ୟତା ନାହିଁ । କାରଣ- ଏହିପରି ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ସମସ୍ତ ଦେହବ୍ୟାପୀ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁପପତ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ସେହିପ୍ରାଣ ସୁକ୍ଷ୍ମ ଅଟନ୍ତି । ଯଦି ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଥୂଳ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ମରଣ ସମୟରେ ଗାତରୁ ବାହାରୁଥିବା ସର୍ପର କ୍ଷୀଣ ଶରୀରପରି ପ୍ରିୟମାଣପୁରୁଷର ଶରୀରରୁ ବାହାରି ସେମାନେ ସମାପରେ ଥିବା ଲୋକ ପାଖରେ ଦେଖାହେବେ ଏବଂ ସେହି ପ୍ରାଣ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି । ଯଦି ସେହି ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବଗତ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି, ଗତି ଓ ଆଗତି ଶ୍ଚୂତିର ବିରୋଧ ହେବ ଏବଂ ଜୀବରେ ଅତଃକରଣଗୁଣ ପ୍ରମାଣିତ ହେବ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି ତୁମେ କହ ଯେ- ଶରୀର ପ୍ରଦେଶରେ ସର୍ବଗତର ବୃତ୍ତି ଲାଭ ହେବ, ତେବେ ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବୃତ୍ତିମାତ୍ରରେ କରଣତ୍ଵ ହୁଏ । ବୃତ୍ତି ହେଉ ଅଥବା ଅନ୍ୟ କିଛି ହେଉ, ଯାହା ଉପଲବ୍ଧର ସାଧନ ହୁଏ, ତାହାହିଁ ଆତ୍ମମତରେ କରଣ । କିନ୍ତୁ ସଂଜ୍ଞାମାତ୍ରରେ ତାହା ବିବାଦ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ତେଣୁ କରଣଗୁଡ଼ିକରେ ବ୍ୟାପିତ୍ଵ କଳ୍ପନା ନିରର୍ଥକ ଅଟେ । ଶେଷରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁକ୍ଷ୍ମ ଓ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବୋଲି ଆମେ ସ୍ଥିର କରିଅଛୁଁ ।

୪ ପ୍ରାଣଶ୍ରେଷ୍ଠାଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ୮

ପ୍ରାଣଶ୍ରେଷ୍ଠାଧିକରଣ-୪

ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ॥ ୮ ॥

୧-ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ॥ ୨-୪-୮ ॥

ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ଚ = ପୁଣ୍ୟପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟପରି ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ମୁଖ୍ୟସ୍ତ୍ରାଣ ଇତରପ୍ରାଣବଦ୍ ବିକାର ଇତ୍ୟତିଦିଶତି । ତତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷେଣେବ ସର୍ବପ୍ରାଣାନାଂ ବ୍ରହ୍ମବିକାରତ୍ୱମାଶ୍ୟାତମ୍ । ‘ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟେତ ପ୍ରାଣୋ ମନଃ ସର୍ବେହିୟାଣି ଚ’ (ମୁଖ ୨-୧-୩) ଇତି ସେହିୟମନୋ ବ୍ୟତିରେକେଣ ପ୍ରାଣସ୍ୟୋପଭିଶ୍ମବଶାତ୍ । ‘ସ ପ୍ରାଣମସ୍ତଜତ’ (ପ୍ର ୬୪) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରବଣୋଦ୍ୟତ୍ ।

(ଖ) ନିମର୍ଥଃ ପୁନରତିଦେଶଃ, ଅଧିକାଶକା ପାକରଣାର୍ଥଃ, ନାସଦାସାୟେ ହି ବ୍ରହ୍ମପ୍ରଧାନେ ସୂକ୍ଷ୍ମେ ମନ୍ତବ୍ୟେଷାଂ ଭବତି ‘ନ ମୃତ୍ୟୁରାସାଦମୃତ’ ନ ତର୍ହିନ ରାତ୍ରାଂ ଅହ୍ନ ଆସାତ୍ ପ୍ରକେତଃ । ଆନାଦବାତଂ ସ୍ୱଧୟା ତଦେକଂ ତସ୍ମାଦ୍ ବାନ୍ୟନ୍ ପରଃ କିଂ ଚ ନାସ’ (ର-ସଂ ୮-୭-୧୭) ଇତି । ଆନାଦିତି ପ୍ରାଣକର୍ମୋପାଦାନାତ୍ ପ୍ରାଗୁପ୍ରେଷ ସନ୍ତର୍ମିବ ପ୍ରାଣ ସୂଚୟତି । ତସ୍ମାଦଜଃ ପ୍ରାଣ ଇତି ଜାୟତେ କସ୍ୟଚିନ୍ନତିଃ । ତାମତିଦେଶେନାପନୁଦତି ।

(ଗ) ଆନାଛ୍ଛ୍ଲେଷୋଽପି ପ୍ରାଗୁପ୍ରେଷ ପ୍ରାଣସଦ୍ଭାବଂ ସୂଚୟତି । ଅବାତମିତି ବିଶେଷଣାତ୍ । ‘ଅପ୍ରାଣୋ ହ୍ୟମନାଃ ଶୁଭ୍ରଃ’ ଇତି ଚ ମୂଳ ପ୍ରକୃତେଃ ପ୍ରାଣାଦିସମସ୍ତବିଶେଷ-ରହିତତ୍ୱସ୍ୟ ଦର୍ଶିତତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ କାରଣସଦ୍ ଭାବପ୍ରଦର୍ଶନାର୍ଥ ଏବାୟମାନାଛ୍ଛ୍ଲେଷ ଇତି

(ଘ) ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଇତି ଚ ମୁଖ୍ୟଂ ପ୍ରାଣମଭିଦଧାତି- ‘ପ୍ରାଣୋ ବାବ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ (ଛା ୫-୧-୧) ଇତି ଶ୍ରୁତିନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ । ଜ୍ୟେଷ୍ଠଃ ପ୍ରାଣଃ ଶୁକ୍ଳ ନିଷେକାଳାଦାରଭ୍ୟତସ୍ୟ ବୃତ୍ତିଲାଭାତ୍ । ନ ଚେତସ୍ୟ ତଦାନାଂ ବୃତ୍ତିଲାଭଃ ସ୍ୟାଦ୍ୟୋନୌ ନିଷିକ୍ତଂ ଶୁକ୍ଳଂ ପୂର୍ବେତ ନ ସମ୍ଭବେଦ୍ ବା । ଶ୍ରୋତ୍ରାଦାନାଂ ତୁ କର୍ଷଣଶୂଳ୍ୟାଦିସ୍ଥାନ ବିଭାଗ ନିଷ୍ପତ୍ତୌ ବୃତ୍ତିଲାଭାନ୍ ଜ୍ୟେଷ୍ଠତ୍ୱମ୍ । ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ପ୍ରାଣୋ ଗୁଣାଧିକ୍ୟାତ୍ । ‘ନ ବୈ ଶକ୍ଷ୍ୟାମସ୍ତୁଦୃତେ ଜୀବିତୁମ୍ (ବୃ ୩-୧-୧୩) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ଅନ୍ୟପ୍ରାଣପରି ବ୍ରହ୍ମର ବିକାର ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ସୂତ୍ରକାର ଅତିଦେଶ କରନ୍ତି । ସେହି ବ୍ରହ୍ମବିକାରତ୍ୱ ସବୁପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ରସମାନ ରୂପରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ‘ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟେତ’ (ଏହାଠାରୁ ପ୍ରାଣ, ମନ ଓ ସମସ୍ତ ଇହିୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛନ୍ତି), ଏବଂ ‘ସ ପ୍ରାଣମ୍’ (ତାହାରି ପ୍ରାଣକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଇହିୟ ସହିତ ମନ ବ୍ୟତିତ ପ୍ରାଣର ଉତ୍ପତ୍ତି ଶୁଣାଯାଏ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ପୁଣି ଏଠାରେ ଅତିଦେଶ କାହିଁକି ? ଅଧିକ ଶଙ୍କା ପରିହାର ନିମିତ୍ତ ଅତିଦେଶ । କାରଣ-ନାସଦାସାୟ ନାମକ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଧାନ ସୂକ୍ଷ୍ମରେ ‘ନ ମୃତ୍ୟୋରାସାତ୍’ (ମହାପ୍ରଳୟ କାଳରେ ମୃତ୍ୟୁ ନ ଥିଲା କି ଅମୃତ ନ ଥିଲା । ରାତ୍ରି ଓ ଦିବସର ସୂଚକ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ନ ଥିଲେ । ସ୍ୱଧା ଅର୍ଥାତ୍ ପିତୃଦେୟ ଶ୍ରାବ୍ଧ ନ ଥିଲା । ସେ କେବଳ ବ୍ୟାପାର ରହିତ ବ୍ରହ୍ମ ଥିଲା । ତାହା ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନ ଥିଲା) ଏହି ମନ୍ତବ୍ୟର୍ଥ ଅଛି । ‘ଆନାତ୍’ (ସେ ଚେଷ୍ଟାଯୁକ୍ତ ଅଟେ) ଏହି ଶବ୍ଦ ପ୍ରାଣ କର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ



ପ୍ରାଣକୁ ରଖି ଭୟସୂଚିତ କରେ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍ପତ୍ତି ରହିତ । ସେ କାହାର ବୁଦ୍ଧିକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ ଓ ତାହାର ଅତିଦେଶ ନିରାକରଣ କରେ ।

(ଗ) ଆନାତ ଶବ୍ଦ ଉତ୍ପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଣର ସଦ୍ଭାବ ସୂଚିତ କରେ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ଅବାତ୍ମା ‘(ବାତରହିତ)’ ଅପ୍ରାଣୋ’ (ସେ ଅପ୍ରାଣ, ମନରହିତ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ମୂଳ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରାଣ ଇତ୍ୟାଦି ସମସ୍ତ ବିଶେଷ ରହିତ ବୋଲି ସୂଚିତ କରେ । ତେଣୁ ଆନାତ ଶବ୍ଦ ସଦ୍ଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ରହିଛି ।

(ଘ) ‘ପ୍ରାଣୋ ବା’ (ପ୍ରାଣ ହିଁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ) ଏହି ଶ୍ରୁତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଏହିଶବ୍ଦ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣକୁ କହେ । ପ୍ରାଣ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଅଟେ, କାରଣ-ବୀର୍ଯ୍ୟ ଗର୍ଭାଧାନ ସମୟରୁ ତାହାର ବୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରେ । ଯଦି ସେହି ସମୟ ବୃଦ୍ଧିଲାଭ ନ ହୁଏ, ତେବେ ଗର୍ଭାଶୟରେ ନିଷିଦ୍ଧ ଶୁଦ୍ଧ ଦୂଷିତ ହୁଏ ଅଥବା ତାହାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶ୍ରୋତ୍ରାଦି କିନ୍ତୁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ନୁହେଁ, କାରଣ-କର୍ଷ ଶସ୍ତ୍ରାଳି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନବିଭାଗ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେଲା ପରେ ବୃଦ୍ଧି ଲାଭ ହୁଏ ଏବଂ ଗୁଣର ଆଧିକ୍ୟରୁ ପ୍ରାଣ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ, କାରଣ- ‘ନ ବୈ’ (ତୁମ୍ଭ ବ୍ୟତୀତ ଆମେ ଜୀବିତ ରହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ)-ଏହା ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ।

୫ वायुक्रियाधिकरणम् । सू० ६-१२

ବାୟୁକ୍ରିୟାଧିକରଣ-୫

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ६ ॥

ନ ବାୟୁକ୍ରିୟେ ପୃଥଗୁପଦେଶାତ୍ ॥ ୬-୪-୯ ॥

ନ ବାୟୁକ୍ରିୟେ - ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ବାୟୁ ନୁହେଁ କି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ବାୟୁବିଶେଷ ଅଟେ । ପୃଥଗୁପଦେଶାତ୍-କାରଣ- ‘ସ ବାୟୁନା ଜ୍ୟୋତିଷା’ ଉତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ତାହାର ପୃଥକ ଉପଦେଶ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନ ପୁନର୍ମୁଖ୍ୟଃ ପ୍ରାଣଃ କିଂସ୍ବରୂପ ଇତୀବାନୀଂ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟତେ । ତତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବଦ୍ଭୁ ତେର୍ବାୟୁଃ ପ୍ରାଣ ଇତି । ଏବଂ ହି ଶ୍ରୁୟତେ- ‘ୟଃ ପ୍ରାଣଃ ସ ବାୟୁଃ ସ ଏଷ ବାୟୁଃ ପଞ୍ଚବିଧଃ ପ୍ରାଣୋଽପାନୋ ବ୍ୟାନ ଉଦାନଃ ସମାନଃ ଇତି । ଅଥବା ତନ୍ନାତ୍ତରାୟାଜିପ୍ରାୟାତ୍ ସମସ୍ତକରଣବୃଦ୍ଧିଃ ପ୍ରାଣ ଇତି ପ୍ରାପ୍ତ । ଏବଂ ହି ତନ୍ନାତ୍ତରାୟା ଆତକ୍ଷତେ- ‘ସାମାନ୍ୟା କରଣବୃଦ୍ଧିଃ ପ୍ରାଣାଦ୍ୟା ବାୟବଃ ପଞ୍ଚେ’ତି ।

(ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ- ନ ବାୟୁଃ ପ୍ରାଣୋନାପି କରଣବ୍ୟାପାରଃ । କୃତଃ-ପୃଥଗୁପଦେଶାତ୍ । ବାୟୋସ୍ତାବତ୍ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପୃଥଗୁପଦେଶୋ ଭବତି - ‘ପ୍ରାଣ ଏକ



ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦରୂପି ପାଦଃ ସ ବାୟୁନା ଜ୍ୟୋତିଷା ଭାତି ଚ ତପତି ଚ' (ଛା ୩-୧୮-୪) ଇତି । ନହି ବାୟୁରେବ ସନ୍ବାୟୋଃ ପୃଥଗୁପଦିଶ୍ୟେତ । ତଥା କରଣବୃତ୍ତେରପି ପୃଥଗୁପଦେଶୋ ଭବତି, ବାଗାଦୀନି କରଣାନ୍ୟନ୍ତୁକ୍ରମ୍ୟ ତତ୍ର ତତ୍ର ପୃଥକପ୍ରାଣସ୍ୟାନୁକ୍ରମଣାତ୍ । ବୃତ୍ତି ବୃତ୍ତିମତୋଷ୍ଠଭେଦାତ୍ । ନହି କରଣବ୍ୟାପାର ଏବସନ୍ କରଣେଭ୍ୟ ପୃଥଗୁପଦିଶତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେହି ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ସ୍ବରୂପ କିପରି ? ଏହି ପ୍ରକାର ଜିଜ୍ଞାସା ହୁଏ । ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟରେ ପ୍ରାଣ ହିଁ ବାୟୁ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । କାରଣ- 'ୟଃ ପ୍ରାଣଃ ସଃ ବାୟୁଃ' (ଯାହା ପ୍ରାଣ, ସେ ହିଁ ବାୟୁ । ସେହି ବାୟୁ ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ବ୍ୟାନ, ଉଦାନ ଏବଂ ରସଭେଦରେ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର)- ଏହାହିଁ ଶୁଦ୍ଧି । ଅଥବା ସାଂଖ୍ୟାଶାସ୍ତ୍ରର ଅଭିପ୍ରାୟ ଅନୁସାରେ ପ୍ରାଣ ସମସ୍ତପ୍ରକରଣର ବୃତ୍ତି ଅଟେ; କାରଣ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସାମାନ୍ୟବୃତ୍ତି ପ୍ରାଣ ପ୍ରଭୃତି ପାଞ୍ଚୋଟି ବାୟୁ ଅଟେ, ବୋଲି ଅନ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ କହନ୍ତି ।

(ଖ) ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି- ପ୍ରାଣ ବାୟୁ ନୁହେଁ ଏବଂ ସେହି କରଣଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟାପାର ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ କିପରି ? ପ୍ରାଣର ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । 'ପ୍ରାଣ ଏବ' (ପ୍ରାଣ ହିଁ ମନୋମୟବ୍ରହ୍ମର ଚତୁର୍ଥପାଦ ଅଟେ । ସେହି ବାୟୁରୂପ ଜ୍ୟୋତିରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ଓ ଉଭୟ କରେ) ଏହିପରି ବାୟୁଠାରୁ ପ୍ରାଣ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ପ୍ରାଣ ବାୟୁ ହୋଇ ବାୟୁଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ପ୍ରାଣର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବ୍ୟାପାରଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଉପଦେଶ ହୋଇଛି, କାରଣ-ବାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଅନୁକ୍ରମ କରି ସେହି ସେହି ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରାଣର ପୃଥକ୍ ଅନୁକ୍ରମ ହୁଏ । ବୃତ୍ତି ଓ ବୃତ୍ତିମାନର ଅଭେଦ ହୁଏ । କରଣର ବ୍ୟାପାର ହୋଇ ତାହା କରଣଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଉପଦେଶହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତଥା 'ଏତସ୍ମାଜାୟତେ ପ୍ରାଣୋ ମନଃ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ଚ । ଖଂ ବାୟୁଃ' (ମୁ ୨-୧-୩) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟୋଽପି ବ୍ରାହ୍ମୋଃ କରଣୋଭ୍ୟଷ୍ଟ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପୃଥଗୁପଦେଶା ଅନୁସର୍ତ୍ତବ୍ୟାଃ । ନ ଚ ସମସ୍ତାନାଂ କରଣାନାମେକା ବୃତ୍ତିଃ ସମ୍ଭବତି, ପ୍ରତ୍ୟେକମେକେକବୃତ୍ତିତ୍ବାତ୍ ସମୁଦାୟସ୍ୟ ଝଳାରକତ୍ବାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ପଞ୍ଚରଝଳନନ୍ୟାୟେନୈତଦ୍ ଭବିଷ୍ୟତି । ଯଥୈକ ପଞ୍ଚରବର୍ତ୍ତନ ଏକାଦଶପକ୍ଷିଣଃ ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ପ୍ରତିନିୟତ ବ୍ୟାପାରାଃ ସନ୍ତଃ ସମୁଦ୍ରେକଂ ପଞ୍ଚରଂ ଝଳୟନ୍ତି, ଏବମେକଶରୀରବର୍ତ୍ତନ ଏକାଦଶ ପ୍ରାଣାଃ ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ପ୍ରତିନିୟତବୃତ୍ତୟଃ ସନ୍ତଃ ସମୁଦ୍ରେକାଂ ପ୍ରାଣାଖ୍ୟାଂ ବୃତ୍ତିଂ ପ୍ରତିଲପ୍ସ୍ୟନ୍ତି ଇତି । ନେତ୍ସ୍ୟତ୍ୟନ୍ତେ । ଯୁକ୍ତଂ ତତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟେକବୃତ୍ତିଭିରେବାନ୍ତର ବ୍ୟାପାରୈଃ ପଞ୍ଚରଝଳନାନୁରୂପୈରେ ବୋପେୟଃ ଦକ୍ଷିଣଃ ସମୁଦ୍ରେକଂ ପଞ୍ଚରଂ ଝଳୟେନ୍ନୁରିତି । ତଥା ଦୃଷ୍ଟତ୍ । ଜହ ତୁ ଶ୍ରବଣାଦ୍ୟବାନ୍ତର



ବ୍ୟାପାରୋପେତାଃ ପ୍ରାଣାଃ ନ ସମ୍ଭୂୟ ପ୍ରାଣ୍ୟରିତି ଯୁକ୍ତମ୍ ପ୍ରମାଣାଭାବାତ୍ । ଅତ୍ୟନ୍ତବିଜା-
ତାୟଦ୍ଵାଜ ଶ୍ରବଣାବିଭ୍ୟଃ ପ୍ରାଣନସ୍ୟ ।

(ଗ) ତଥା ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠଦ୍ଵାଦ୍ଵ୍ୟବୋଷଣଂ ଗୁଣାଭାବୋପଗମୟ ତଂ ପ୍ରତି
ବାଗାଦାନାଂ ନ କରଣବୃତ୍ତିମାତ୍ରେ ପ୍ରାଣୋଽବକଳ୍ପତେ । ତସ୍ମାଦନେୟା ବାୟୁକ୍ରିୟାଭ୍ୟାଂ
ପ୍ରାଣଃ କଥଂ ତର୍ହୀୟଂ ଶ୍ରୁତିଃ 'ଯଃ ପ୍ରାଣଃ ସ ବାୟୁଃ ଇତି । ଉଚ୍ୟତେ ବାୟୁରେ ବାୟ
ମଧ୍ୟାତ୍ମନାପନ୍ନଃ ପଞ୍ଚବ୍ୟୁହୋ ବିଶେଷାତ୍ମନା ବତିଷ୍ଠମାନଃ ପ୍ରାଣୋନାମ ଉଣ୍ୟତେ ନ ତଦ୍ଭାବତଂ
ନାପି ବାୟୁମାତ୍ରମ୍ । ଅତଶ୍ଚୋକ୍ତେ ଅପି ଭେଦାଭେଦଶ୍ରୁତୀ ନ ବିରୁଧତେ ।

(ଘ) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସେହିପରି 'ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟତେ' (ଏହାଠାରୁ ପ୍ରାଣ, ମନ
ତଥା ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକ ଆକାଶ ଓ ବାୟୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର
ଯେଉଁଠି ପ୍ରାଣର ବାୟୁ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଉପଦେଶ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଅନୁକରଣ
କରିବା ବିଧେୟ । ସମସ୍ତକରଣର ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତି ହେବା ଅସମ୍ଭବ । କାରଣ- ପ୍ରତ୍ୟେକ
ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରଭାବେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତି ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ କାରକ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପିଞ୍ଚରଞ୍ଜନନ୍ୟାୟାନୁସାରେ ଏହା ସମ୍ଭବ । ଯେପରି ଗୋଟିଏ ପିଞ୍ଚରେ
ଏଗାରଟି ପକ୍ଷୀ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରତିନିଯୁକ୍ତ ବ୍ୟାପାରୀ ହୋଇ ସମସ୍ତ ମିଶି ଗୋଟିଏ ପିଞ୍ଚରାକୁ
ଚଳାନ୍ତି, ସେହିପରି ଏକଶରୀରବର୍ତ୍ତୀ ଏକାଦଶଟି ପ୍ରାଣ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ପ୍ରତିନିୟତ ଭାବେ
ବ୍ୟାପାରୀ ହୋଇ ଏକ ପ୍ରାଣ ନାମକ ବୃତ୍ତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବେ କି ? ନୁହେଁ । କୁହାଯାଇଅଛି
ଯେ- ପ୍ରତ୍ୟେକଠାରେ ରହିଥିବା ପିଞ୍ଚରା ସଞ୍ଚାଳନର ଅନୁରୂପ ଅବାତର ବ୍ୟାପାର ସହିତ
ମିଶି ସେହି ପିଞ୍ଚରାକୁ ହଳାଇ ଦିଅନ୍ତି- ଏହା ପ୍ରସଙ୍ଗପୂର୍ଣ୍ଣ । କାରଣ- ଏହା ସଂସାରରେ
ଦେଖାଯାଏ । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ଶ୍ରବଣାଦି ଅବାତର ବ୍ୟାପାର ଯୁକ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମିଳିକରି
ପ୍ରାଣନ ବ୍ୟାପାର କରିବେ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହି ବିଷୟରେ କୌଣସି
ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ ଏବଂ ପ୍ରାଣନ ବ୍ୟାପାର ଶ୍ରବଣାଦିଠାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ।

(ଗ) ସେହି ପ୍ରକାର ପ୍ରାଣରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠଦ୍ଵାଦି ଉଦ୍‌ଘୋଷ ଏବଂ ତାହାପ୍ରତି ବାଗାଦିର
ଗୁଣ ଭାବସ୍ୱାକାର ଏହି କରଣବୃତ୍ତି ମାତ୍ର ପ୍ରାଣରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣବାୟୁ ଓ
ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ବ୍ୟାପାରଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ 'ଯଃ ପ୍ରାଣଃ' (ଯାହା ପ୍ରାଣ ଅଟେ, ତାହା
ବାୟୁ ଅଟେ)- ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ କିପରି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି- ଏହି
ବାୟୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମାବାପନ୍ନ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ହୋଇ ବିଶେଷରୂପରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ପ୍ରାଣ ନାମରେ
କୁହାଯାଏ । ସେ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟତରୁ କିଛି ନୁହେଁ) ବାୟୁମାତ୍ର ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଭେଦଶ୍ରୁତି ଓ
ଅଭେଦଶ୍ରୁତି ଦୁଇଟିଯାକ ବିରୋଧ ନୁହେଁ ।



(୧) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ପ୍ରାଣୋଽପି ତର୍ହି ଜୀବବଦ୍‌ସ୍ଥିତଶରୀରେ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରାପ୍ନୋତି । ଶ୍ରେଷ୍ଠଦ୍ଵାଦଶଶତାବୋପଗମାକ ତଂ ପ୍ରତି ବାଗାଦାନାମିହିନ୍ଦ୍ରାଣାମ୍ । ତଥାହ୍ୟନେକବିଧା ବିଭୂତିଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ- ‘ସୁପ୍ତେଷୁ ବାଗାଦିଷୁ ପ୍ରାଣ ଏକୋ ହି ଜାଗର୍ତ୍ତି ପ୍ରାଣ ଏକୋ ମୃତ୍ୟୁନାଂନାପତଃ ପ୍ରାଣଃ ସଂବର୍ଗୋ ବାଗାଦାନଂ ସଂବୃତଂକ୍ତେ ପ୍ରାଣ ଇତରାନଂ ପ୍ରାଣାନଂ ରକ୍ଷତି ମାତେବ ପୁତ୍ରାତ୍’ ଇତି । ତସ୍ମାତ୍‌ପ୍ରାଣସ୍ୟାପି ଜୀବବତ୍‌ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ତଂ ପରିହରତି-

(୧) ଭାଷ୍ୟଂତର- ଏହା ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ପ୍ରାଣକୁ ଏହି ଶରୀରରେ ଜୀବପରି ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ମିଳିପାରେ । କାରଣ-ସେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ ଏବଂ ବାଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଇହିନ୍ଦ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ତାହାର ଅଙ୍ଗରୂପରେ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ‘ସୁପ୍ତେଷୁ’ (ବାଗାଦି ଇହିନ୍ଦ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସୁପ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି କେବଳ ପ୍ରାଣ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ରହେ । ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁଦ୍ଵାରା ସଂକ୍ରମିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ବାଗାଦି ନିଜମଧ୍ୟରେ ସଂହରଣ କରେ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣ ସଂବର୍ଗ ଅଟେ । ଯେପରି ମା ପୁତ୍ରକୁ ରକ୍ଷାକରେ, ସେହିପରି ପ୍ରାଣ ଅନ୍ୟଇହିନ୍ଦ୍ରକୁ ରକ୍ଷା କରେ) ଏହିପରି ପ୍ରାଣର ଅନେକପ୍ରକାର ବିଭୂତି ଶୁଣାଯାଏ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣରେ ଜୀବପରି ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗ ଅଛି । ତାହାର ପରିହାର କରନ୍ତୁ-

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्य ॥ ୧୦ ॥

(୨) ଚକ୍ଷୁରାଦିବତ୍ ତତ୍‌ସହଶିଷ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୨-୪-୧୦ ॥

ତୁଳ୍ଲ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତିନିମିତ୍ତ ଅଛି । ପ୍ରାଣ ଜୀବାତ୍ମାପରି ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ନୁହେଁ । ଚକ୍ଷୁରାଦିବତ୍ = ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରଭୃତିର ସମାନଭାବେ ପରାଧୀନ ହୁଏ । କାରଣ- ପ୍ରାଣସମ୍ବାଦ-ପ୍ରକରଣରେ, ତତ୍‌ସହଶିଷ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ=ଚକ୍ଷୁପ୍ରଭୃତି ସହିତ ପ୍ରାଣର ଉପଦେଶ ହୁଏ ଏବଂ ସେଠାରେ ଅଚେତନତ୍ଵ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତୁଳ୍ଲଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଜୀବବତ୍‌ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି । ଯଥା ଚକ୍ଷୁରାଦାନି ରାଜପ୍ରକୃତିବିଜୀବସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ଭୋକ୍ତୃଦ୍ଵଞ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟୁପକରଣାନି ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟାଣି । ତଥା ମୁଖ୍ୟୋଽପି ପ୍ରାଣୋ ରାଜମନ୍ତ୍ରିବିଜୀବସ୍ୟ ସର୍ବାର୍ଥ କରଢ୍ଵେନୋପକରଣଭୂତୋ ନ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରଃ । କୃତଃ ।

(ଖ) ତତ୍‌ସହଶିଷ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ । ତୈଶ୍ଚକ୍ଷୁରାଦିଭ୍ୟଃ ସହେବ ପ୍ରାଣଃ ଶିଷ୍ୟତେ ପ୍ରାଣସମ୍ବାଦାଦିଷୁ । ସମାନଧର୍ମାଣାଂ ଚ ସହ ଶାସନଂ ଯୁକ୍ତଂ ବୃହଦ୍‌ରଥଂତରାଦିବତ୍ । ଆଦିଶବ୍ଦେନ ସଂହତଦ୍ଵାଚେତନଦ୍ଵାଦାନଂ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟନିରାକରଣହେତୁନଂ ଦର୍ଶୟତି ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଦୁଶ୍ମନ୍ ଜୀବପରି ପ୍ରାଣର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରତାକୁ ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ଯେପରି ଚକ୍ଷୁପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ରାଜାଙ୍କର ଭୃତ୍ୟପରି ଜୀବର କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ପ୍ରତି ଉପକରଣ ଅଟେ, ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ । ସେହିପରି ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ରାଜାମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପରି ଜୀବର ସର୍ବାର୍ଥସାଧକ ହେଲେ ଉପକରଣ ଭୂତ ହୁଏ । ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ । କିପରି ?

(ଖ) ସେମାନଙ୍କର ସହିତ ଉପଦେଶାଦି ରହିଛି । ପ୍ରାଣସମ୍ବାଦାଦିରେ ସେହି ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ସହ ପ୍ରାଣର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ସମାନଧର୍ମୀର ବୃହତ୍ (ବୃହଦାଦିତ୍ୟ ପ୍ରୋତମ୍ ଛା ୨-୧୪-୧) ରଥାନ୍ତର (ରଥନ୍ତରମଗ୍ନୌ ପ୍ରୋତମ୍ ଛା ୨-୧ ୨-୧) ପ୍ରଭୃତି ପରି ଜଣକ ସହ ଉପଦେଶ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ସୂତ୍ରସ୍ଥ ଆଦିଶବ୍ଦରୁ ସଂହତତ୍ଵ, ଅଚେତନତ୍ଵାଦି ପ୍ରାଣର ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟନିବାରକ ହେତୁକୁ ଦେଖାଏ ।

(୧) ମୂଳ- ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ଯଦି ଚକ୍ଷୁରାଦିବତ୍ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଜୀବଂ ପ୍ରତି କରଣଭାବୋଽଭ୍ୟୁଗମେତ, ବିଷୟାନ୍ତରଂ ରୂପାଦିବତ୍ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ରୂପାଦ୍ୟାଲୋଚନାଦିଭିଃ ବୃତ୍ତିର୍ଭିର୍ଯଥାସ୍ମିନ୍ ଚକ୍ଷୁରାଦ୍ୟାନାଂ ଜୀବଂ ପ୍ରତି କରଣଭାବୋ ଭବତି । ଅପିତ୍ଵେକାଦଶୈବ କାର୍ଯ୍ୟଜାତାନି ରୂପାଲୋଚନାଦାନି ପରିଗଣିତାନି ଯଦର୍ଥମେକାଦଶ ପ୍ରାଣଃ ସଂଗୃହୀତଃ, ନ ତୁ ଦ୍ଵାଦଶମପରଂ କାର୍ଯ୍ୟଜାତମଧିଗମ୍ୟତେ ଯଦର୍ଥମୟଂ ଦ୍ଵାଦଶଃ ପ୍ରାଣଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟେତେତି । ଅତ ଉଚ୍ଚରଂ ପଠତି-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଏହା ହୋଇପାରେ । ଯଦି ପ୍ରାଣର ନେତ୍ରପ୍ରଭୃତି ସହିତ ଜୀବ ପ୍ରତି କରଣଭାବ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ତାହାର ମଧ୍ୟ ରୂପାଦି ପରି ଅନ୍ୟ ବିଷୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ରୂପାଦିର ଆଲୋଚନା ନିଜବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ଚକ୍ଷୁରାଦିର ଜୀବପ୍ରତି କରଣଭାବ ହୁଏ ଏବଂ ରୂପ ଆଲୋଚନାଦି ଏକାଦଶ କାର୍ଯ୍ୟ ସମୁଦାୟର ଗଣନା ହୋଇଛି । ଯାହାପାଇଁ ଏକାଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଦ୍ଵାଦଶ ଅନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ସମୁଦାୟ ଅଧିଗତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଯାହାପାଇଁ କି ଦ୍ଵାଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୋଇଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହାର ଉଚ୍ଚରରେ କୁହାଯାଇଛି ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ୧୧ ॥

୨-ଅକରଣତ୍ଵାତ୍ ନ ଦୋଷସ୍ତଥା ହି ଦର୍ଶୟତି ॥ ୨-୪-୧୧ ॥

ଅକରଣତ୍ଵାତ୍ ତ-ପ୍ରାଣ ଜ୍ଞାନରେ କରଣ ନ ହେଲେ, ନ ଦୋଷଃ ଚକ୍ଷୁପ୍ରଭୃତି ପରି ଅନ୍ୟ ବିଷୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦୋଷ ନୁହେଁ । ହି କାରଣ- ତଥା-ସେହିପରି ତାନ୍ତ୍ରିକଶ୍ଵ' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଧାରଣରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ, ଦର୍ଶୟତି-ଦେଖାଏ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ନ ତାବଦ୍‌ବିଷୟାନ୍ତରପ୍ରସଙ୍ଗୋ ଦୋଷଃ । ଅକରଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣସ୍ୟ । ନହି ତନ୍ମୁରାଦିବତ୍ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ବିଷୟପରିଚ୍ଛେଦନ କରଣଦ୍ୱୟାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ । ନ ଋଷ୍ୟେତାବତା । କାର୍ଯ୍ୟଭାବ ଏବ । କସ୍ମାତ୍ । ତଥାହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରାଣାନ୍ତରେଷ୍ଠସ୍ଥାବ୍ୟମାନଂ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣସ୍ୟ ବୈଶେଷିକଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଦର୍ଶୟତି ପ୍ରାଣସମାଦାଦିଷୁ - ‘ଅଥ ହ ପ୍ରାଣା ଅହଂ ଶ୍ରେୟସି ବୁଦ୍ଧିରେ’ ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ଯଦ୍ଭିନ୍ ବ ଉତକ୍ରାନ୍ତେ ଶରୀରଂ ପାପିଷ୍ଠତିରମିବ ଦୃଶ୍ୟତେ ସଂ ବଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠ’ (ଛା ୫-୨-୬/୭) ଇତି ଋଷପକ୍ରମ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ବାଗାଦ୍ଭ୍ୟୁତ୍କ୍ରମଣେନ ତଦ୍‌ବୃତ୍ତିମାତ୍ରହୀନଂ ଯଥାପୂର୍ବଂ ଜୀବନଂ ଦର୍ଶୟିତ୍ୱା ପ୍ରାଣୋକ୍ତିକ୍ରମିଷାୟାଂ ବାଗାଦିଶୈଥଲ୍ୟାପତ୍ତିଂ ଶରୀରପାତପ୍ରସଙ୍ଗଃ ଦର୍ଶୟନ୍ତୀ ଶ୍ରୁତିଃ ପ୍ରାଣନିମିତ୍ତାଂ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ଥିତିଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଖ) ‘ତାନ୍ ବରିଷ୍ଠଃ ପ୍ରାଣ ଉବାଚ ମା ମୋହମାପଦ୍ୟଥାହମେବୈତତ୍ ପଞ୍ଚଧାତୁନଂ ପ୍ରବିଭଜ୍ୟେତଦ୍ ବାଣମବଷ୍ଟଭ୍ୟ ବିଧାରୟାମି, ଇତି ଚ ସୁପ୍ତେଷୁ ତନ୍ମୁରାଦିଷୁ ପ୍ରାଣନିମିତ୍ତାଂ ଶରୀରରକ୍ଷାଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଗ) ଯସ୍ମାତ୍‌କସ୍ମାକ୍‌ଜାତ୍ ପ୍ରାଣ ଉତକ୍ରାମତି ତଦୈବ ତଚ୍ଛଷ୍ୟତି’ (ବୃ ୧-୩-୧୯) ‘ତେନ ଯଦ୍‌ଶ୍ରୁତି ଯଦ୍‌ଘିବତି, ତେନେତରାନ୍ ପ୍ରଶାନ୍ନବତି’ ଇତି ଚ ପ୍ରାଣନିମିତ୍ତାଂ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟପୂର୍ଣ୍ଣିଂ ଦର୍ଶୟତି । ‘କସ୍ମିନ୍ନହମୁତ୍ କ୍ରାନ୍ତୋ ଭବିଷ୍ୟାମି କସ୍ମିନ୍ ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠତେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାସ୍ୟାମି’ ଇତି, ‘ସ ପ୍ରାଣମସ୍ତଜତ’ ଇତି ଚ ପ୍ରାଣନିମିତ୍ତେ ଜୀବସ୍ୟୋଜ୍ଜ୍ୱଳିତପ୍ରତିଷ୍ଠେ ଦର୍ଶୟତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) ଏଠାରେ ଅନ୍ୟବିଷୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ପ୍ରାଣ ଅକରଣ ଅଟେ । ପ୍ରାଣର ତନ୍ମୁ ଇତ୍ୟାଦି ପରି ବିଷୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ରୂପରେ କରଣଦ୍ୱୟାକାର କରାଯାଇନାହିଁ । ଏତିକି ମାତ୍ରରେ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟଭାବ ନାହିଁ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ନ ରହି ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ବିଶେଷ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଣସମାଦାଦିରେ ଦେଖାଯାଏ- ‘ଅଥ ହ ପ୍ରାଣା’ (ପରେ ପ୍ରାଣ ନିଜର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱବିଷୟରେ ବିବାଦ କଲା) ଏହିପରି ଆରମ୍ଭ କରି ‘ଯଦ୍ଭିନ୍ ବ (ପ୍ରଜାପତି - ତୁମେ ଯାହାକୁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ହେଲା ପରେ ଶରୀର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପାପିଷ୍ଠରୂପେ ଦେଖାଯାଏ । ତାହା ତୁମ୍ଭଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ) ଏହା ଉପନୟନା କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାଗାଦିର ଉତ୍କ୍ରମଣରୁ କେବଳ ତାହାର ବୃତ୍ତିମାତ୍ର ହୀନପୂର୍ବକ ଜୀବନକୁ ଦେଖାଇ ପ୍ରାଣର ଉତ୍କ୍ରମଣ ଇଚ୍ଛା ହେଲାପରେ ବାକ ପ୍ରଭୃତିର ଶୈଥଲ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ଏବଂ ଶରୀର ପାତ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଦେଖାଇ ହୋଇ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରାଣ ନିମିତ୍ତକ ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସ୍ଥିତି ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ‘ତାନ୍ ବରିଷ୍ଠଃ’ (ସେହି ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ମୋହକୁ ମତ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ । ମୁଁ ନିଜକୁ ପାଞ୍ଚପ୍ରକାରରେ ବିଭକ୍ତ କରି ଏହି କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ସଂସାରରୁ ଶରୀରକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଧାରଣ କରୁଅଛି) - ଏହି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ



କରେ । ‘ପ୍ରାଣେନ’ (ଏହି ନିକୃଷ୍ଟ ଶରୀର ନାମକ ଗୃହ ପ୍ରାଣଦ୍ଵାରା ରକ୍ଷା କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ସୁଷୁପ୍ତି କାଳରେ ନୟନ ପ୍ରଭୃତି ସୁପ୍ତ ହେଲେ ବି ପ୍ରାଣ ନିମିତ୍ତକ ଶରୀରକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ‘ଯସ୍ମାତ୍‌କସ୍ମାତ୍’ (ଯେ କୌଣସି ଅଙ୍ଗରୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ । ସେହି ରସ ସେହିସ୍ଥାନରେ ଶୁଷ୍କ ହୋଇଯାଏ) ଏବଂ ‘ତେନ ଯଦଶ୍ମାତି’ (ସେହି ପ୍ରାଣ ଦ୍ଵାରା ଜୀବ ଯାହା ଭକ୍ଷଣ କରେ, ଯାହା ପାନ କରେ, ତାହାଦ୍ଵାରା ସେ ଅନ୍ୟପ୍ରାଣକୁ ରକ୍ଷା କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରାଣନିମିତ୍ତକ ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେଖାଏ । ‘କସ୍ମିନ୍‌ବହ-ମୁତକ୍ରାନ୍ତମ୍’ (କୌଣସି ଦେହରେ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ ମୁଁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ହେବି ଏବଂ କୌଣସି ଦେହରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲାପରେ ମୁଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବି) ଏହି ବିଚାର କରି ‘ସ ପ୍ରାଣମ୍’ (ସେ ପ୍ରାଣକୁ ଜାତ କଲା) ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ଜୀବର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରାଣନିମିତ୍ତକ ଦେଖାଏ ।

पञ्चवृत्तिर्मनोवध्यपदिश्यते ॥ ୧୨ ॥

୧- ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିର୍ମନୋବଦ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ ॥ ୨-୪-୧୨ ॥

ପ୍ରାଣକୁ ‘ପ୍ରାଣୋଽପାନୋ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ଵାରା, ମନୋବତ୍-ମନପରି, ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିଃ-ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ହୋଇ, ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ-କୁହାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟୁକ୍ତିଃ ମୁଖ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରାଣସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଯତକାରଣଂ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିରୟଂ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ ଶୁଦ୍ଧିଷୁ ‘ପ୍ରାଣୋଽପାନୋ ବ୍ୟାନ ଉଦାନଃ ସମାନଃ’ (ବୃ ୧-୫-୩) ଇତି । ବୃତ୍ତିଭେଦାଷ୍ଟାୟଂ କାର୍ଯ୍ୟଭେଦାପେକ୍ଷଃ । ପ୍ରାଣଃ ପ୍ରାଗ୍‌ବୃତ୍ତିରୁଦ୍ଧାସାଦିକର୍ମା । ଅପାନୋଽର୍ଚ୍ଚାର୍‌ବୃତ୍ତିଃ ନିଶ୍ଵାସାଦିକର୍ମା । ବ୍ୟାନସ୍ତୟୋଃ ସଂଘୌବର୍ତ୍ତମାନୋ ବାର୍ଯ୍ୟବତ୍‌କର୍ମହେତୁଃ । ଉଦାନ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵରୁତକ୍ରାନ୍ତ୍ୟାଦିହେତୁଃ । ସମାନଃ ସମଂ ସର୍ବେଷ୍ଠଜ୍ଞେଷୁ ଯୋଽନ୍ତରସାନ୍ନୟତାତି । ଏବଂ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିଃ ପ୍ରାଣୋ ମନୋବତ୍ ।

(ଖ) ଯଥା ମନସଃ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିୟ ଏବଂ ପ୍ରାଣସ୍ୟାପାତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶ୍ଳୋତ୍ରାଦିନିମିତ୍ତାଃ ଶବ୍ଦାଦିବିଷୟାମନସଃ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିୟଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧାଃ, ନତୁ କାମଃ ସକଳ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାଃ ପରିପଠିତାଃ ପରିଗୃହ୍ୟେରନ୍ । ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାତିରେକାତ୍ । ନନ୍ଦ୍ରାପି ଶ୍ଳୋତ୍ରାଦି ନିରପେକ୍ଷା ଭୂତଭବିଷ୍ୟଦାଦିବିଷୟାଽପରା ମନସୋ ବୃତ୍ତିରସ୍ତାତି ସମାନଃ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାତିରେକଃ ।

(ଗ) ଏବଂ ତର୍ହି ‘ପରମତପ୍ରତିଷ୍ଠିତମନୁଗତଂଭବତି’ ଇତି ନ୍ୟାୟାଦିହାପି ଯୋଗ ପ୍ରସିଦ୍ଧା ମନସଃ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିୟଃ ପରିଗୃହ୍ୟତେ ପ୍ରମାଣବିପର୍ଯ୍ୟୟବିକଳନିଦ୍ରାସ୍ଵତୟଃ’ (ପା ଯୋ



୧-୧-୬) ନାମ । ବହୁବୃତ୍ତିତ୍ୱମାତ୍ରେଣ ବା ମନଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ନିଦର୍ଶନମିତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।
ଜୀବୋପକରଣତ୍ୱମପି ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିତ୍ୱାନୁନୋବଦିତି ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି କାରଣରୁ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣର ବିଶେଷକାର୍ଯ୍ୟ ଅଛି ।
କାରଣ- ‘ପ୍ରାଣୋଽୟମନଃ’ (ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ବ୍ୟାନ, ଉଦାନ ଓ ସମାନ) ଏହିପ୍ରକାର
ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଏହିପ୍ରାଣ ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତି ଯୁକ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ପ୍ରାଣ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଣ ବୃତ୍ତି
ଯାହାର ବ୍ୟାପାର ବାହାର ଉଲ୍ଲାସାଦି ଦେହଧାରଣ କର୍ମ ଅଟେ । ଅପାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ବାଣ୍
ବୃତ୍ତି, ଯାହାର ବ୍ୟାପାର ଭିତର ଆକର୍ଷଣ ଓ ନିଶ୍ୱାସ କର୍ମ ଅଟେ । ବ୍ୟାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି
ଦୁଇଟି ବାୟୁମଧ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ହୋଇ ବାର୍ଯ୍ୟବାନ୍ କର୍ମହେତୁ ହୁଏ । ଉଦାନ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗତିଶୀଳ
ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ପ୍ରଭୃତିର ହେତୁ ଅଟନ୍ତି । ଯେଉଁ ଜୀବ ଅଙ୍ଗରେ ସମାନ ରୂପରେ ଅନୁରସକୁ
ନେଇଯାଏ, ସେ ସମାନ ବାୟୁ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟଭେଦ ଅପେକ୍ଷା ଏହା ବୃତ୍ତିଭେଦ
ଅଟେ । ଏହି ମନପରି ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।

(ଖ) ଯେପରି ମନର ପାଞ୍ଚୋଟି ବୃତ୍ତି ଅଛି । ସେହିପରି ପ୍ରାଣର ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଚୋଟି
ବୃତ୍ତି ଅଛି । ଶ୍ଳୋକାଦି ନିମିତ୍ତରୁ ଶବ୍ଦାଦିବିଷୟକ ମନର ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ
‘କାମାସକ୍ଷଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ପଠିତ କାମ, ସଂକଳ୍ପାଦି ବୃତ୍ତି ଏଠାରେ ଗ୍ରହଣ
କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସେମାନଙ୍କର ଗ୍ରହଣଦ୍ୱାରା ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାରୁ ଅଧିକ ହେବ ।
ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶ୍ଳୋକାଦିନିରପେକ୍ଷ ଭୂତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତାଦିବିଷୟକ ମନର ଅନ୍ୟବୃତ୍ତି
ଅଛନ୍ତି । ସେପରି ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାରୁ ଅଧିକ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦି ଏହା ହୁଏ, ତେବେ ପରମତ୍ତରେ ଅବିରୁଦ୍ଧ ଅନୁମତ ହୁଏ - ଏହି
ନ୍ୟାୟରେ ଏଠାରେ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରସିଦ୍ଧମନର ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଅଛି । ‘ପ୍ରମାଣ’
(ପ୍ରମିତି, ଭ୍ରମ, ବିକଳ ନିଦ୍ରା ଓ ସ୍ମୃତି) ଅଥବା ଅନେକ ବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେଲେ ମନ ପ୍ରାଣର
ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଅଥବା ‘ପ୍ରାଣ ଜୀବର ଉପକରଣ ଅଟେ’ ସେ
ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେଲେ ମନପରି ହୁଏ, ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

୬ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଣୁତ୍ବାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୧ ୩

ଶ୍ରେଷ୍ଠାଣୁତ୍ବାଧିକରଣ-୬

ଅଣୁସ୍ତ ॥ ୧ ୩ ॥

୧-ଅଣୁସ୍ତ ॥ ୨।୪।୧୩ ॥

ଅଣୁସ୍ତ ଚ = ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଟେ ।



(୨) ପୂଜ- (କ) ଅଶୁଷ୍କାୟଂ ମୁଖ୍ୟଃ ପ୍ରାଣଃ ପ୍ରତ୍ୟେତବ୍ୟଃ ଇତରପ୍ରାଣବତ୍ । ଅଶୁଦ୍ଧଂ ଗେହାପି ସୌକ୍ଷ୍ମ୍ୟପରିଚ୍ଛେଦୌ ନ ପରମାଶୁତୁଲ୍ୟତ୍ୱମ୍ । ପଞ୍ଚବୃତ୍ତିଭିଃ କୃଷ୍ଣଶରୀରବ୍ୟା-ପିତ୍ୱାତ୍ । ସୂକ୍ଷ୍ମଃ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତୌ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥେନାନୁପଲଭ୍ୟମାନତ୍ୱାତ୍ । ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଶ୍ଳୋତ୍କ୍ରାନ୍ତିଗତ୍ୟା-ଗତିଶ୍ଚିତ୍ତଭ୍ୟଃ ।

(ଖ) ନନ୍ଦୁ ବିଭୁତ୍ୱମପି ପ୍ରାଣସ୍ୟ ସମାମ୍ନାୟତେ- ‘ସମଃ ପୁଷ୍ପିଣା ସମୋ ମଶକେନ ସମୋ ନାଗେନ ସମ ଏଭିସ୍ଥିତିର୍ଲୌକୈଃ ସମୋଽନେନ ସବେଶ (ବୃ ୧।୩।୨୨) ଇତ୍ୟେବମାଦିପ୍ରଦେଶେଷୁ ।

(ଗ) ତଦୁତ୍ୟତେ- ଆଧିଦେବିକେନ ସମସ୍ତବ୍ୟଷ୍ଟିରୂପେଣ ହୈରଣ୍ୟ ଗର୍ଭେଣ ପ୍ରାଣାମ୍ବନୈବୈତଦ୍‌ବିଭୁତ୍ୱମାମ୍ନାୟତେ ନାଧ୍ୟାତ୍ମିକେନ । ଅପିତ ସମଃ ପୁଷ୍ପିଣୋତ୍ୟାଦିନା ସାମ୍ୟବଚନେନ ପ୍ରତିପ୍ରାଣିବର୍ତ୍ତନଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପରିଚ୍ଛେଦ ଏବ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟତେ ତସ୍ମାଦଦୋଷଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଅନ୍ୟର ପ୍ରାଣ ପରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଏଠାରେ ଅଶୁଦ୍ଧ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଟେ । ପରମାଶୁ ତୁଲ୍ୟ ନୁହଁନ୍ତି । ପ୍ରାଣ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅଟେ, କାରଣ-ପାଞ୍ଚବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଶରୀରରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ସମୟରେ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ଲୋକ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ମଧ୍ୟ ଅଛି । କାରଣ-ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି, ଗତି ଓ ଆଗତି ବିଷୟରେ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣ ରହିଛି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ସମଃ ପୁଷ୍ପିଣା’ (ପୂତିକା ଅର୍ଥାତ୍ ମାଛଠାରୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ପରି, ମାଛପରି ହସ୍ତାପରି ଏହି ତିନିଲୋକରେ ସମାନ ଓ ସମସ୍ତକ ପରି) ଇତ୍ୟାଦିସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାଣର ବିଭୁତ୍ୱପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(ଗ) ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଆଧିଦେବିକ ସମସ୍ତ ବ୍ୟଷ୍ଟିରୂପ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର ପ୍ରାଣରୂପରେ ଏହି ବିଭୁତ୍ୱ ଶ୍ରୁତି ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକରୂପରେ ନୁହେଁ । ‘ପୂତିକାପରି’ ଇତ୍ୟାଦି ସାମ୍ୟବଚନଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟେକପ୍ରାଣୀଠାରେ ପ୍ରାଣ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ ।

୭ ଜ୍ୟୋତିରାୟାଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ୧୪-୧୬

ଜ୍ୟୋତିରାୟାଧିକରଣ

ज्योतिरायधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ ୧୪ ॥

୧-ଜ୍ୟୋତିରାୟାଧିଷ୍ଠାନଂ ତୁ ତଦାମନନାତ୍ । ୨।୪।୧୪।

ତୁଷ୍ଟକ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ନିରାସନିମିତ୍ତ ଅଛି । ଜ୍ୟୋତିରାୟାଧିଷ୍ଠାନମ୍ ଚକ୍ଷୁପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଆଦିତ୍ୟାଦିଦେବତାର ଅଧୀନ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟକରେ । ତଦାମନନାତ୍=କାରଣ-‘ଅଗ୍ନିବାଗଭୂତ୍ୱା’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟ ଅଛି ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ତେ ପୁନଃ ପ୍ରକୃତାଃ ପ୍ରାଣାଃ କିଂ ସ୍ୱପ୍ନେ ସ୍ୱପ୍ନେ କାର୍ଯ୍ୟାୟ ପ୍ରଭବତ୍ୟାହୋସ୍ୱିଦୈବତାଧିଷ୍ଠାତାଃ ପ୍ରଭବତୀତି ବିରାଜ୍ୟତେ-ତତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବଦ୍ୟଥା ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟଶକ୍ତିଯୋଗାତ୍ ସ୍ୱପନ୍ନିମ୍ନେ ପ୍ରାଣାଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେନ୍ନିତି । ଅପିତ ଦେବତାଧିଷ୍ଠିତାନାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ପ୍ରକୃତାବଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟ ମାନାୟାଂ ତାସାମେବାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀଣାଂ ଦେବତାନାଂ ଭୋକ୍ତୃପ୍ରସଙ୍ଗାଞ୍ଜରାରସ୍ୟ ଭୋକ୍ତୃଂ ପ୍ରଳାୟତେ । ଅତଃ ସ୍ୱପନ୍ନିମ୍ନେବୈଷାଂ ପ୍ରକୃତିରିତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ଇଦମୁତ୍ୟତେ - ଜ୍ୟୋତିରାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠାନଂ ତୁ ଇତି । ତୁଶ୍ଚେନଂ ପୂର୍ବପେକ୍ଷା ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତ୍ୟତେ । ଜ୍ୟୋତିରାରିତିରଗ୍ନାଦ୍ୟଭିମାନିନୀଭିର୍ଦେବତାଭିରଧିଷ୍ଠିତଂ ବାଗାଦି କରଣକାତଂ ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟସ୍ତୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ ଇତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାନୀତେ । ହେତୁଂ ବ୍ୟାତଷ୍ଠେ ତଦାମନନାଦିତି ।

(ଗ) ତଥାହ୍ୟାମନନ୍ତି- ‘ଅଗ୍ନିର୍ବାଗଭୂତ୍ୱା ମୁଖଂ ପ୍ରାବିଶତ୍’ । (ଏତ ୨।୪) ଇତ୍ୟଦି । ଅଗ୍ନେଷ୍ଟୟଂ ବାଗ୍ ଭାବୋ ମୁଖପ୍ରବେଶଃ ଦେବତାମନାଧିଷ୍ଠାତୃଦମଙ୍ଗାକୃତ୍ୟୋ-ତ୍ୟତେ । ନହି ଦେବତାସମ୍ବନ୍ଧଂ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାୟାଗ୍ନେର୍ବାତି ମୁଖେ ବା କର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ତଥା ‘ବାୟୁଃ ପ୍ରାଣୋ ଭୂତ୍ୱା ନାସିକେ ପ୍ରାବିଶତ୍’ (ଏତ ୨।୪) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟପି ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ସେମାନେ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରାଣ ନିଜମହିମାଦ୍ୱାରା ନିଜେ ନିଜର କାମ ପାଇଁ କଣ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି କି ଦେବତାମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି ? ଏହି ବିଷୟରେ ବିଚାର କରାଯାଉ ଅଛି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟଶକ୍ତି ପ୍ରଭାବରୁ ନିଜମହିମା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତ ହେବା ଉଚିତ୍ ? କାରଣ- ଦେବତାଦ୍ୱାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ପ୍ରାଣର ପ୍ରକୃତି ସ୍ୱାକାର କଲାପରେ ସେହି ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଦେବତାକୁ ଭୋକ୍ତୃପ୍ରସଙ୍ଗ ହେଲେ ଶାରୀର (ଆତ୍ମା)ର ଭୋକ୍ତୃପ୍ରସଙ୍ଗ ଲୋପ ପାଇବ । ତେଣୁ ନିଜର ମହିମାରୁ ତାହାର ପ୍ରକୃତି ହୁଏ, ବୋଲି ଏଠାରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ପରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ‘ଜ୍ୟୋତିରାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠାନଂ ତୁ’ ଏଠାରେ ତୁ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ହୁଏ । ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ନି ଇତ୍ୟାଦି ଅଭିମାନୀ ଦେବତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ବାଣୀ ପ୍ରଭୃତି କରଣସମୁଦାୟ ନିଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତ ହୋଇଅଛନ୍ତି; ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଉଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ହେତୁର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି- ‘ତଦାମନନାତ୍’ ।

(ଗ) ଏହିପରି ‘ଅଗ୍ନିର୍ବାଗଭୂତ୍ୱା’ (ଅଗ୍ନି ବାକ୍ ହୋଇ ମୁଖରେ ପ୍ରବେଶ କରେ), ଅଗ୍ନିର ଏଠାରେ ବାକଭାବ ଓ ମୁଖ ପ୍ରବେଶ ଦେବତାରୂପରେ ଅଧିଷ୍ଠାତୃତ୍ୱ ଅଙ୍ଗୀକାର କରି କୁହାଯାଇଛି । କାରଣ- ଦେବତାସମ୍ବନ୍ଧକୁ ନିରାକରଣ କରି ଅଗ୍ନିର ବାଣୀ ଓ ମୁଖରେ



କୌଣସି ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଇ ଦିଏ ନାହିଁ । ଏହିପରି ‘ବାୟୁ ପ୍ରାଣ’ (ବାୟୁପ୍ରାଣ ହୋଇ ନାସିକାରେ ପ୍ରବେଶ କଲା) ଇତ୍ୟାଦିର ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି ‘ବାଗେବ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ପାଦଃ ସୋଽଗ୍ନିନା ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠା ଭାତି ଚ ତପତି ଚ’ (ଛା ୩।୧୮।୩) ଇତ୍ୟେବମାଦିନା ବାଗାଦାନାମଗ୍ନାଦି-ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଠାଦିବଚନେନୈତମେବାର୍ଥଂ ଦ୍ରୁତୟତି । ‘ସ ବୈ ବାତମେବ ପ୍ରଥମାମତ୍ୟବହତ୍ ସା ଯଦା ମୃତ୍ୟୁମତ୍ୟମୁତ୍ୟତ ସୋଽଗ୍ନିରଭବତ୍’ (ବୃ ୧।୩।୧୨) ଇତି ଚୈବମାଦିନା ବାଗାଦାନାମଗ୍ନାଦିଭାବାପତ୍ତି ବଚନେନୈତମେବାର୍ଥଂ ଦ୍ୟୋତୟତି । ସର୍ବତ୍ର ଋଧ୍ୟାମ୍ବାୟଦୈ-ବତବିଭାଗେନ ବାଗାଦ୍ୟଗ୍ନାଦ୍ୟନୁକ୍ରମଶମନଯୈବ ପ୍ରତ୍ୟାସନ୍ଧ୍ୟା ଭବତି ।

(ଖ) ସ୍ଵତାବପି-ବାଗଧ୍ୟାମ୍ବମିତି ପ୍ରାହୁର୍ବାହୁଣାସ୍ତଦ୍‌ବର୍ଣ୍ଣନଃ । ବକ୍ତବ୍ୟମଧିଭୂତଂ ତୁ ବହି ସ୍ତୋତ୍ରାୟଦୈବତମ୍ । ଇତ୍ୟାଦିନା ବାଗାଦାନାମଗ୍ନାଦିଦେବତାଧିଷ୍ଠିତତ୍ଵଂ ସ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଦର୍ଶିତମ୍ ।

(ଗ) ଯଦୁକ୍ରମ-ସ୍ଵକାର୍ଯ୍ୟଶକ୍ତିଯୋଗାତ୍ ସ୍ଵମହିମ୍ନେବ ପ୍ରାଣଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେରନ୍ନତି । ତଦଯୁକ୍ରମ୍ । ଶକ୍ତାନାମପି ଶକ୍ତାଦାନାମନତୁଦାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠିତାନାଂ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦର୍ଶନାତ୍ । ଉଭୟଥୋପପତ୍ତୌ ଋଗମାଦେବତାଧିଷ୍ଠିତତ୍ଵମେବ ନିଷ୍ପାଦ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟ-ତର- (କ) ସେହିପରି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ‘ବାଗେବ (ବାଣୀ ବ୍ରହ୍ମର ଚତୁର୍ଥପାଦ ଅଟେ । ସେ ଅଗ୍ନିରୂପ ଜ୍ୟୋତିରେ ଦାସ୍ତ ହୁଏ, ଏବଂ ନିଜେ କାର୍ଯ୍ୟ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ବାକପ୍ରଭୃତି ଜ୍ୟୋତି ଅଟେ । ଆଦିପଦଦ୍ଵାରା ଏହି ଅର୍ଥର ଶ୍ରୁତି ଦୃଢ଼ କରେ । ‘ସ’ ହ ବୈ’ (ସେହି ପ୍ରସିଦ୍ଧପ୍ରାଣଦ୍ଵାରା ଉଦ୍‌ଗାଥ କର୍ମରେ ପ୍ରଧାନ ବାଗଦେବତାକୁ ମୃତ୍ୟୁର ଅନ୍ୟ ପାରକୁ ନେଇଯାଏ) ସେହି ବାକ୍ ଯେତେବେଳେ ମୃତ୍ୟୁଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଅଗ୍ନି ହେଲା) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ପାଗାଦିରେ ଅଗ୍ନିପ୍ରଭୃତି ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତି ବଚନଦ୍ଵାରା ଏହି ଅର୍ଥକୁ ସୂଚିତ କରେ ଏବଂ ସର୍ବତ୍ର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ ଅଧିଦୈବତ ବିଭାଗରୁ ବାଣୀ ଓ ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଅନୁକ୍ରମଣ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟାସନ୍ଧି ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ହୁଏ ।

(ଖ) ସ୍ଵତିରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି- ‘ବାଗଧ୍ୟାମ୍ବମିତି’ (ତତ୍ତ୍ଵବର୍ଣ୍ଣା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବାଣୀକୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ କହେ । ବକ୍ତବ୍ୟକୁ ଅଧିଭୂତ ଓ ସେଠାରେ ଅଧିଦୈବତ କହନ୍ତି) । ବାଗାଦି, ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପରି ବିଚାରପୂର୍ବକ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ପ୍ରାଣ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟବଳରେ ନିଜର ମହିମାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ରଥାଦି ସମର୍ଥ ହେଲା ପରେ ବଳଦ ଗୁଡ଼ିକ



ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସେଠାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ଉପପତ୍ତି ହେଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ଆଗମଦ୍ୱାରା ବାଣୀ ପ୍ରଭୃତିର ଦେବତା ଅଧିଷ୍ଠାତୃତ୍ୱ ନିଶ୍ଚିତ ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତଂ ଦେବତାନାମେବାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀଣାଂ ଭୋକ୍ତୃପ୍ରସଙ୍ଗୋ ନ ଶାରୀରସ୍ୟେତି ତତ୍ପରିହିୟତେ-

(୧) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଅଧିଷ୍ଠାତୃଦେବତାର ଭୋକ୍ତୃ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ, କିନ୍ତୁ ଜୀବର ନୁହେଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହାର ପରିହାର କରାଯାଉଛି-

ପ୍ରାଣବତା ଶବ୍ଦାତ୍ ॥ ୧୫ ॥

ପ୍ରାଣବତା ଶବ୍ଦାତ୍ ॥ ୨-୪-୧୫ ॥

ପ୍ରାଣବତା = ପ୍ରାଣବାନ୍ ଜୀବସହିତ ଜନ୍ତୁର ସ୍ୱସ୍ୱାମିଭାବସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି । ତେଣୁ ସେ ହିଁ ଭୋକ୍ତା । ଶବ୍ଦାତ୍ = କାରଣ-ସେଠାରେ ‘ସ ଋକ୍ଷୁଷଃ ପୁରୁଷଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସତୀଷ୍ଠପି ପ୍ରାଣାନାମଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀଷୁ ଦେବତାସୁ ପ୍ରାଣବତା କାର୍ଯ୍ୟକରଣସଂଘାତସ୍ୱାମିନା ଶାରୀରେଣୈବୈଷାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ସମ୍ବନ୍ଧଃ ଶ୍ରୁତେରବଗମ୍ୟତେ । ତଥାହି ଶ୍ରୁତିଃ ‘ଅଥ ଯତ୍ତୈତଦକାଶମନୁବିଷ୍ଠର୍ଷଂ ଚକ୍ଷୁଃ ସ ଋକ୍ଷୁଷଃ ପୁରୁଷୋ ଦର୍ଶନାୟ ଚକ୍ଷୁରଥ ଯୋ ବେଦେଦଂ ଜିଗ୍ରାଣାତି ସ ଆତ୍ମା ଗନ୍ଧାୟ ଗ୍ରାଣମ୍’ (ଛା ୮-୧୨-୪) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକା ଶାରୀରେଣୈବ ପ୍ରାଣାନାଂ ସମ୍ବନ୍ଧଃ ଶ୍ରୁତମିତି ।

(ଖ) ଅପିଋନେକତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତିକରଣମଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀଣାଂ ଦେବତାନାଂ ନ ଭୋକ୍ତୃଦ୍ୱୟସ୍ତୃତ୍ତିଶରୀରେଽବକଳ୍ପତେ । ଏକୋ ହ୍ୟେବମସ୍ତୃତ୍ତିଶରୀରେ ଶାରୀରୋ ଭୋକ୍ତା ପ୍ରତିସଂଧାନାଦିସମ୍ବଦବଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ପ୍ରାଣ ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଦେବତା ହେଲେ ପ୍ରାଣବାନ କାର୍ଯ୍ୟକରଣ ସଂଘାତର ସ୍ୱାମୀ ଜୀବଦ୍ୱାରା ଏହିପ୍ରାଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ବେଦରେ ଅବଗତ କରାଏ । ଯେପରି ‘ଅଥ ଯତ୍ତୈତଦ୍’ (ଯେଉଁଠି ଏହି ଚକ୍ଷୁ କୃଷ୍ଣତାରାଦ୍ୱାରା ଉପଲକ୍ଷିତ ଆକାଶ ଅନୁଗତ ହୁଏ । ସେହି ଋକ୍ଷୁଷୁ ପୁରୁଷ ଅଟେ । ତାହାର ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଚକ୍ଷୁଜନ୍ତୁ ଅଛି । ଯିଏ ଏପରି ଜାଣେ, ଯେ- ମୁଁ ତାକୁ ଆଗ୍ରାଣ କରିବି ଯେ ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ । ତାହାର ଗନ୍ଧ ଗ୍ରହଣ ପାଇଁ ଗ୍ରାଣ ଅଛି) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଜୀବାତ୍ମାର ସହିତ ପ୍ରାଣର ସମ୍ବନ୍ଧ ଶ୍ରବଣ କରାଏ ।



(ଖ) ପ୍ରତ୍ୟେକ କରଣେର ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଦେବତା ଅଧିକ ହେଲେ ସେମାନେ ଶରୀରରେ ଭୋକ୍ତା ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହି ଶରୀରରେ ଏହି ଗୋଟିଏ ଜୀବାତ୍ମା ପ୍ରତିସଂଧାନାଦି ସମ୍ଭବରୁ ଭୋକ୍ତା ରୂପେ ଅବଗତ ହୁଏ ।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ ୧୬ ॥

୧-ତସ୍ୟ ଚ ନିତ୍ୟତ୍ଵାତ୍ ॥ ୨-୪-୧୬ ॥

ତସ୍ୟ=ଜୀବର ସ୍ୱକର୍ମ ଉପାର୍ଜିତ ଶରୀରରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଓ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵଦ୍ଵାରା, ନିତ୍ୟତ୍ଵାତ୍=ନିତ୍ୟ ହେବାରୁ ଦେବତାମାନଙ୍କଠାରେ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତସ୍ୟ ଚ ଶାରୀରସ୍ୟାସ୍ଥିତଶରୀରେ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵେନ ନିତ୍ୟତ୍ଵଂ ପୁଣ୍ୟପାପୋପଲେପସମ୍ଭବାତ୍ ସୁଖଦୁଃଖୋପଭୋଗସମ୍ଭବାତ୍ ନ ଦେବତାନାମ୍ । ତା ହି ପରସ୍ମିନ୍ନୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ପଦେଃବତିଷ୍ଠମାନା ନ ହୀନେଃସ୍ଥିତଶରୀରେ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵଂ ପ୍ରତିଲବ୍ଧୁମର୍ହନ୍ତି । ଶୁଦ୍ଧିଃ ଭବତି- ପୁଣ୍ୟମେବାମ୍ ଗଚ୍ଛତି ନ ହ ବୈଦେବାନ୍ ପାପଂ ଗଚ୍ଛତି' (ବୃ ୧-୫-୩) ଇତି ।

(ଖ) ଶାରୀରେଣୈବ ଚ ନିତ୍ୟଃ ପ୍ରାଣାନାଂ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟାଦିଷୁ ତଦନୁବୃତ୍ତିଦର୍ଶନାତ୍ । 'ତମୁତ୍କ୍ରାନ୍ତଂ ପ୍ରାଣୋଽନୁକ୍ରାମତି ପ୍ରାଣମନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତଂ ସର୍ବେ ପ୍ରାଣାଃ ଅନୁତ୍କ୍ରାମତି' (ବୃ ୪-୪-୨) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିତ୍ୟାଃ । ତସ୍ମାତ୍ସତୀୟାଦି କରଣାନାଂ ନିୟମାସୁ ଦେବତାସୁ ନ ଶାରୀରସ୍ୟ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵପପଚ୍ଛତି । କରଣପକ୍ଷେସୈବ ହି ଦେବତା ନ ଭୋକ୍ତୃପକ୍ଷସ୍ୟେତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେହି ଜୀବ ଏହି ଶରୀରରେ ଭୋକ୍ତାରୂପରେ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । କାରଣ-ସେଠାରେ ପୁଣ୍ୟ ପାପର ସମ୍ଭବ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ଏବଂ ସୁଖ ଦୁଃଖର ଉପଭୋଗ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଦେବତାଠାରେ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେମାନେ ପରମ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ପଦ ଉପରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିତ ଶରୀରରେ ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । 'ପୁଣ୍ୟମେବ' (ପ୍ରଜାପତ୍ୟ ପଦରେ ରହିଥିବା ଦେବତାଗୁଡ଼ିକୁ ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପାପ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ।

(ଖ) ଜୀବାତ୍ମା ସହିତ ପ୍ରାଣର ନିତ୍ୟସମ୍ଭବ ହୁଏ, କାରଣ- 'ତମୁତ୍କ୍ରାନ୍ତ (ତାହା ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ହେଲାପରେ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରାମଣ କରେ । ପ୍ରାଣର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ହେଲାପରେ ତାହାର ପକ୍ଷରେ ସବୁପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରାମଣ କରନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଆଦିରେ ତାହାର ଅନୁବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକ ନିୟାମକ ଦେବତା ହେଲେ ବି ଜୀବର ଭୋକ୍ତୃତ୍ଵ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-କରଣପକ୍ଷରେ ଦେବତା ରହେ, ଭୋକ୍ତୃ ପକ୍ଷରେ ନୁହେଁ ।



୮ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୧୭-୧୬

ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଧିକରଣ-୮

त इन्द्रियाणि तदव्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ ୧୭ ॥

୧- ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ତଦ୍ ବ୍ୟପଦେଶାଦନ୍ୟତ୍ର ଶ୍ରେଷ୍ଠାତ୍ ॥ ୨-୪-୧୭ ॥

ଶ୍ରେଷ୍ଠାତ୍-ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣରୁ, ଅନ୍ୟତ୍ର-ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ, ତେ-ସେହିବାଗାଦି, ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣି-ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ଦ୍ଵାରା କୁହାଯାଇଛି । ତଦ୍-ବ୍ୟପଦେଶାତ୍-କାରଣ-‘ଏତସ୍ମାଦ୍ଭାୟତେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ତାହାର ଭେଦ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ମୁଖ୍ୟଶୈଳ ଇତିରେ ବୈକାଦଶ ପ୍ରାଣା ଅନୁକ୍ରାନ୍ତଃ । ତତ୍ତ୍ଵେକମପରଂ ସନିହ୍ୟତେ । କିଂ ମୁଖ୍ୟସୈବ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ବୃତ୍ତିଭେଦା ଇତରେ ପ୍ରାଣା ଆହୋସ୍ଥିତଭାବରାଶାତି । କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍, ମୁଖ୍ୟସୈବବେଶ୍ଵତରେ ବୃତ୍ତିଭେଦା ଇତି । କୁତଃ-ଶ୍ରୁତେଃ । ତଥାହି ଶ୍ରୁତି ମୁଖ୍ୟମିତରାଂଶ ପ୍ରାଣାନ୍ ସଂନିଧାପ୍ୟ ମୁଖ୍ୟାତ୍ତମିତ ରେଷାଂ ଖ୍ୟାପୟତି-ହତା ସୈବଂ ସର୍ବେ ରୂପମା ସାମେତି ତ ଏତସୈବ ସର୍ବେ ରୂପମଭବନ୍ (ବୃ ୧-୫-୨୧) ଇତି । ପ୍ରାଣେକ ଶବ୍ଦାତ୍ମକେକତ୍ଵାଧ୍ୟବସାୟଃ । ଇତରଥା ହ୍ୟନ୍ୟାୟମ୍ ମନେକାର୍ଥତ୍ଵଂ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ଏକତ୍ର ବା ସଂଖ୍ୟଭ୍ଵମତରତ୍ର ବା ଲକ୍ଷଣିକତ୍ଵମାପଦ୍ୟେତ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥୈକସୈବ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣାଦ୍ୟାଃ ପଞ୍ଚ ବୃତ୍ତୟ ଏବଂ ବାଗାଦ୍ୟା ଅପେକାଦଶେତି ।

(ଗ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝଂ-ତତ୍ତ୍ଵାନ୍ତରାଶ୍ୟେବ ପ୍ରାଣାଦ୍ ବାଗାଦୀନୀତି । କୁତଃ ବ୍ୟପଦେଶଭେଦାତ୍ । କୋଽୟଂ ବ୍ୟପଦେଶଭେଦଃ । ତେ ପ୍ରାକୃତଃ ପ୍ରାଣାଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠଂ ବର୍ଜୟିତ୍ଵାବଶିଷ୍ଟା ଏକାଦଶେନ୍ଦ୍ରିୟାଣାତ୍ମ୍ୟତ୍ୟନ୍ତେ । ଶ୍ରୁତାଦେବଂ ବ୍ୟପଦେଶ ଦର୍ଶନାତ୍ ‘ଏତସ୍ମାଦ୍ଭାୟତେ ପ୍ରାଣୋ ମନଃ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ତ’ (ମୁ ୨-୧-୩) ଇତି ହେବଂ ଜାତୀୟକେଷୁ ପ୍ରଦେଶେଷୁ ପୃଥକ୍ ପ୍ରାଣୋ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ ପୃଥକ୍ ଷେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ।

(ଘ) ନନୁ ମନସୋଽପେକଂ ସତି ବର୍ଜନମିହିୟତେନ ପ୍ରାଣବତ୍ ସାତ, ‘ମନଃ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ତ’ ଇତି ପୃଥକ୍ ବ୍ୟପଦେଶ ଦର୍ଶନାତ୍ । ସତ୍ୟମେତତ୍ । ସ୍ମୃତୌ ଢେକାଦଶେନ୍ଦ୍ରିୟାଣାତି ମନୋଽପାହିୟତେନ ଶ୍ରୋତ୍ରାଦିବତ୍ ସଂଗୃହ୍ୟତେ । ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଦ୍ଵିହିୟତ୍ଵଂ ନ ଶ୍ରୁତୌ ସ୍ମୃତୌ ବା ପ୍ରସିଦ୍ଧମସ୍ତି । ବ୍ୟପଦେଶଭେଦଶ୍ଚାୟଂ ତତ୍ତ୍ଵଭେଦ ପକ୍ଷ ଉପପଦ୍ୟତେ । ତତ୍ତ୍ଵେକତ୍ଵେ ତୁ ସ ଏବୈକଃ ସନ୍-ପ୍ରାଣ ଇହିୟବ୍ୟପଦେଶଂ ଲଭତେ ନ ଲଭତେ ଷେତି ବିପ୍ରତିଷ୍ଠିକମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ଭାବରଭୂତା ମୁଖ୍ୟାଦିତରେ ।



(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଏକ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଏକାଦଶ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ଅଟେ । ସେ ଏକାଦଶ ପ୍ରାଣ ବିଷୟରେ ଏକ ଅନ୍ୟ ସନ୍ଦେହ କରାଯାଏ ଯେ- ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣ କଣ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣର ବୃତ୍ତିଭେଦ ଅଟେ କି ? ଅଥବା ଅନ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ ଅଟେ । ଏଠାରେ କଣ ହୁଏ ।

(ଖ) ଅନ୍ୟପ୍ରାଣ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ବୃତ୍ତିଭେଦ ଅଟେ । କିପରି ? ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଯେପରିକି ‘ହ୍ରାତ୍ସୈବ’ (ଆଛା ଆମ୍ଭେ ସମସ୍ତେ ଏହିପ୍ରାଣରୂପ ହୋଇଯିବୁ- ଏହା ନିଶ୍ଚିତ କରି ସେହି ବାଗାଦି ସବୁ ତାହାର ରୂପ ହୋଇଗଲେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ମୁଖ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟପ୍ରାଣର ଏକ ସମାପସ୍ଥ ସ୍ଥାପନ କରି ଅନ୍ୟପ୍ରାଣର ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣରୂପତ୍ଵ ସ୍ଥାପନ କରନ୍ତି । ସେହିପରି ସେହି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କରି ‘ପ୍ରାଣ’ ଏହି ଏକଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ତାହାର ଏକତ୍ଵ ନିଶ୍ଚୟ ହୁଏ । ନୋଚେତ୍ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦକୁ ଅନେକାର୍ଥତ୍ଵ ଅନ୍ୟାୟ (ବାକ୍ୟଭେଦ) ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ଅଥବା ଏକରେ ମୁଖ୍ୟତ୍ଵ ଓ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ଲକ୍ଷଣିକତ୍ଵ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଣର ପ୍ରାଣତ୍ଵ ପାଞ୍ଚୋଟି ବୃତ୍ତି ଅଛନ୍ତି, ସେହିପରି ବାକ୍ ପ୍ରଭୃତି ଏକାଦଶପ୍ରାଣରବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(ଗ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତହେଲା ପରେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ବାଗାଦି ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣରେ ଅନ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ ଅଛି । କିପରି ? ବ୍ୟପଦେଶଭେଦଦ୍ଵାରା । ତା ହେଲେ ଏହି ବ୍ୟପଦେଶ ଭେଦ କଣ ? ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରାଣକୁ ଛାଡ଼ି ସେମାନେ ଅବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରାଣ ଏକାଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତିରେ ଏହିପରି ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ଦେଖାଯାଏ ‘ଏତସ୍ମାନ୍ନାୟତେ’ (ତାହାଠାରୁ ପ୍ରାଣ, ମନ ଏବଂ ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ପ୍ରାଣର ପୃଥକ୍ ବ୍ୟପଦେଶ କରାଯାଇଛି । ସେହିପରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପୃଥକ୍ତାବେ ବ୍ୟପଦେଶ ହୋଇଛି ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ହେବାରୁ ମନମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣପରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ମନଃ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି’ ଏହାଦ୍ଵାରା ମନର ପୃଥକ୍ ତାବେ ବ୍ୟପଦେଶ ଶୁଣାଯାଏ । ଏହା ଠିକ୍ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ରରେ ‘ଏକାଦଶେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି’ ବାକ୍ୟରେ ମନର ଶ୍ରୋତାଦିପରି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ରୂପରେ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ପ୍ରାଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଟେ, ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଏହି ବ୍ୟପଦେଶଭେଦ ତତ୍ତ୍ଵଭେଦପକ୍ଷରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତତ୍ତ୍ଵପଦାର୍ଥ ଏକ ହେଲେ ‘ସେ ପ୍ରାଣ ଏକ ହୋଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟବ୍ୟପଦେଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଓ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ-ଏହି ବିରୁଦ୍ଧ ଅଟେ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟତତ୍ତ୍ଵଭୂତ ଅଟନ୍ତି ।



୧- ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କାହିଁକି ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ତରଭୂତ ଅଟନ୍ତି ।

भेदश्रुतेः ॥ ୧୮ ॥

ଭେଦଶ୍ରୁତେଃ ॥ ୨-୪-୧୮ ॥

‘ଅଥ ହେମମାସନ୍ୟଂ ପ୍ରାଣମୁରୁଷ୍ଠ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରାଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ଶୁଣାଯାଏ । ତେଣୁ ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଣଠାରୁ ପୃଥକ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଭେଦେନ ବାଗାଦିଭ୍ୟଃ ପ୍ରାଣଃ ସର୍ବତ୍ର ଶୁଣ୍ୟତେ- ‘ତେ ହ ବାତମୁରୁଷ୍ଠ’ (ବୃ୧।୩।୨) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ବାଗାଦ୍ୟାନ ପୁରପଦ୍ମବିଧିସ୍ଥାନୁପନ୍ୟସ୍ୟୋପସଂହୃତ୍ୟ ବାଗାଦିପ୍ରକରଣମ୍’ ‘ଅଥ ହେମମାସନ୍ୟଂ ପ୍ରାଣମୁରୁଷ୍ଠ’ ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ସିନୋ ମୁଖ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପୃଥଗୁପକ୍ରମଣାତ୍ । ତଥା ‘ମନୋ ବାତଂ ପ୍ରାଣଂ ତାନ୍ୟାମ୍ନେନ୍ଦ୍ରିୟରୁତ’ ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟ ଅପି ଭେଦଶ୍ରୁତୟଃ ଉଦାହର୍ତ୍ତବ୍ୟାଃ । ତସ୍ମାଦପି ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ତରଭୂତା ମୁଖ୍ୟାଦିତରେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବାଗାଦିଦ୍ୱାରା ସର୍ବତ୍ରଭେଦରେ ପ୍ରାଣ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ‘ତେ ହ ବାତମୁରୁଷ୍ଠ’ (ଦେବତାମାନେ ବାଣୀରେ କହିଲେ) ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ଅସୁରମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପାପବିଧି ହୋଇଥିବା ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ କହି ଏବଂ ବାପାଦି ପ୍ରକରଣକୁ ସମାପ୍ତକରି ‘ଅଥ ହୋମମାସନ୍ୟଂ’ (ଏହାପରେ ମୁଖସ୍ଥ ଏହିପ୍ରାଣକୁ କହିଲେ) ଏହିପ୍ରକାର ଅସୁରକୁ ନାଶ କରୁଥିବା ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ପୃଥକ୍ଭାବେ ଉପକ୍ରମ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ‘ମନୋ ବାତ’ (ମନ, ବାକ୍ ଓ ପ୍ରାଣ ଏମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଜାପତି ନିଜପାଇଁ ନେଲେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଉଦାହରଣରୂପରେ ଦିଆଯାଏ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଠାରୁ ଭିନ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ଅଟେ ।

(୧) ମୂଳ- (କ) କୁତଃ ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ତରଭୂତାଃ ।

(୧) ଭାଷାଂତର- ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କଣ ଅନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ କି ?

वैलक्षण्याच्च ॥ ୧୯ ॥

ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟାଚ୍ଛ ॥ ୫।୪।୧୯ ॥

ସୁଷୁପ୍ତି ପ୍ରାଣର ସ୍ଥିତି ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ନୁହେଁ । ଏହି ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟରେ ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣଠାରୁ ଭିନ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟସ୍ଥ ଭବତି ମୁଖ୍ୟସ୍ୟେତରେଷାଂ ଚ । ସୁଷୁପ୍ତେଷୁ ବାଗାଦିଷୁ ମୁଖ୍ୟ ଏକୋ ଜାଗର୍ତ୍ତ ସ ଏବ ଚୈକୋ ମୃତ୍ୟୁନାମନାସ୍ତ ଆପ୍ରାସ୍ତିତରେ । ତସ୍ୟୈବ ଚ ସ୍ଥିତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିଭ୍ୟାଂ ଦେହଧାରଣପତନହେତୁର୍ ନେହିୟାଶାମ୍ । ବିଷୟାଲୋଚନ ହେତୁର୍ ଲେହିୟାଶାଂ ନ ପ୍ରାଣସ୍ୟେତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକୋ ଭୂୟାଂଲକ୍ଷଣଭେଦଃ ପ୍ରାଣେହିୟାଶାମ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟେଷାଂ ତତ୍ତ୍ଵାନ୍ତରଭାବସିଦ୍ଧିଃ ।

(ଖ) ଯଦୁକ୍ତମ୍- ‘ତ ଏତସ୍ୟୈବ ସର୍ବେ ରୂପମଭବନ୍’ (ବୃ ୧।୫।୨୧) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ ପ୍ରାଣ ଏବେହିୟାଶାତି, ତଦପ୍ୟଯୁକ୍ତମ୍ । ତଦ୍ରାପି ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାଦ୍ ଭେଦପ୍ରତୀତେଃ । ତଥାହି- ‘ବଦିଷ୍ୟାମ୍ୟେବାହମିତି ବାଗବଦ୍ଧେ’ (ବୃ ୧-୫-୨୧) ଇତି ବାଗାଦାନାହିୟାଶ୍ୟନୁକ୍ରମ୍ୟ ‘ତାନି ମୃତ୍ୟୁଃ ଶ୍ରମୋ ଭୂତ୍ଵୋପନୋନେ ତସ୍ମାନ୍ନାମ୍ୟତ୍ୟେବ ବାକ୍’ ଇତି ଚ ଶ୍ରମରୂପେଣ ମୃତ୍ୟୁନା ଗ୍ରସ୍ତର୍ ବାଗାଦାନାମଭିଧାୟ ‘ଅଥେମମେବ ନାମ୍ନୋଦ୍ୟୋଃମ୍ୟମଧ୍ୟଃ ପ୍ରାଣଃ’ (ବୃ ୧।୫।୨୧) ଇତି ପୃଥକ୍ ପ୍ରାଣ ମୃତ୍ୟୁନାନଭିଭୂତଂ ତମନୁକ୍ରମତି । ‘ଅୟଂ ବୈନଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ’ ବୃ ୧।୫।୨୧) ଇତି ଚ ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ମସ୍ୟାବଧାରୟତି ।

(ଗ) ତସ୍ମାରବକିରୋଧେନ ବାଗାଦିଷୁ ପରିସ୍ପନ୍ଦଲାଭସ୍ୟ ପ୍ରାଣୟତ୍ତ୍ଵଂ ତଦ୍‌ରୂପ ଭବନ୍ ବାଗାଦାନାମିତି ମତ୍ରବ୍ୟଂ ନ ତାଦାତ୍ମ୍ୟମ୍ । ଅତଏବ ଚ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟେହିୟେଷୁ ଲକ୍ଷଣିକଦୃଷିତଃ । ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ତ ଏତସ୍ୟୈବ ସର୍ବେ ରୂପମଭବନ୍ । ତସ୍ମାଦେତ ଏତେନାଖ୍ୟାୟତେ ପ୍ରାଣଃ’ (ବୃ ୧।୫।୨୧) ଇତି ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣବିଷୟଭେଦେନ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦସ୍ୟେହିୟେଷୁ ଲକ୍ଷଣିକାଂ ବୃତ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାରଭ୍ୟାନ୍ତରାଣି ପାଶାଦିହିୟାଶାତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ବାଗାଦିରେ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ରହିଛି । ବାଗାଦି ଇହିୟ ସୁଷୁପ୍ତ ହେଲାପରେ ଏକାକୀ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ଜାଗରିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ଗୋଟିଏ ମୃତ୍ୟୁରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଣ କିନ୍ତୁ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପରି ସ୍ଥିତି ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିରୁ ଦେହଧାରଣ ଓ ପତନର ହେତୁ କିଏ, କିନ୍ତୁ ଇହିୟ ନୁହେଁ । ଇହିୟଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟଜ୍ଞାନରେ କାରଣ ଅଟନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣ ନୁହେଁ । ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରାଣ ଓ ଇହିୟରେ ବଡ଼ ଲକ୍ଷଣଭେଦ ଅଛି । ତେଣୁ ସେମାନେ ଅନ୍ୟତଃପରୂପେ ସିଦ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) ‘ତେ ଏତସ୍ୟୈବ’ (ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ତାହାର ରୂପ ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ଇହିୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଣ ଅଟନ୍ତି । ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସେଠାରେ ପୂର୍ବାପରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ଦ୍ଵାରା ଭେଦ ଜଣାପଡ଼େ । ଯେପରିକି ‘ବଦିଷ୍ୟାମ୍ୟେବାହମିତି’ (କଥାରେ ବ୍ରତ କରାଯାଇଛି ଯେ- ମୁଁ କହି ରହିବି) ଏହିପ୍ରକାର ବାଗାଦି ଇହିୟର



ଅନୁକ୍ରମ କରି ‘ତାନି ମୃତ୍ୟୁଃ’ (ମୃତ୍ୟୁ ପରିଶ୍ରମ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟାପ୍ତ କଲା) ଏହାଦ୍ୱାରା ବାଣୀ କ୍ଳାନ୍ତ ହେଲା) ଏହିପ୍ରକାର ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ରମରୁପ ମୃତ୍ୟୁରେ ଗ୍ରସ୍ତ ହୁଏ । ଏହାକହି ‘ଅଥମନେବ’ (ପରନ୍ତୁ ଏହି ମଧ୍ୟମପ୍ରାଣ ମୃତ୍ୟୁରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ମୃତ୍ୟୁଦ୍ୱାରା ଅନଭିଭୂତ ଏହିପ୍ରାଣର ପୃଥକ୍ତାବେ ଅନୁକ୍ରମ କରେ । ‘ଅଥ ବୈ’ (ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ତାହା ଆତ୍ମର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ତାହାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତାକୁ ଅବଧାରଣ କରେ ।

(ଗ) ତେଣୁ ତାହା ସହିତ ବିରୋଧ ନ ହେଲେ ବାଗାଦିରେ ନିଜ ବ୍ୟାପାର ଲାଭ ପ୍ରାଣୀ ଅଧୀନ ଅଟେ । ଏହିପରି ବାବାଦିର ପ୍ରାଣରୁପ ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ, କିନ୍ତୁ ତଦ୍ୱ୍ୟାମ୍ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । ଅତଏବ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଠାରେ ଲକ୍ଷଣିକ ରୂପେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଯେପରି କି ‘ତ ଏତସ୍ୟେବ’ (ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ତାହାର ରୂପ ହୋଇଗଲେ । ଅତଃ ତାହାର ନାମରେ ‘ପ୍ରାଣ’ ବୋଲି କହିଲେ) ଏହିଶ୍ରୁତି ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ବିଷୟକ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦର ଇନ୍ଦ୍ରିୟରେ ଲକ୍ଷଣିକବୃତ୍ତି ଦେଖାଏ । ତେଣୁ ବାଗାଦିଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଣଠାରୁ ପୃଥକ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଅଟନ୍ତି ।

୬ ସଂଜ୍ଞାମୂର୍ତ୍ତିକ୍ଲୁପ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ୨୦-୨୨

ସଂଜ୍ଞାମୂର୍ତ୍ତିକ୍ଲୁପ୍ୟାଧିକରଣମ୍-୯

ସଂଜ୍ଞାମୂର୍ତ୍ତିକ୍ଲୁପିତ୍ସୁ ତ୍ରିବୃତ୍ତୁର୍ବତ ଉପଦେଶାତ୍ ॥ ୨୦ ॥

୧-ସଂଜ୍ଞାମୂର୍ତ୍ତିକ୍ଲୁପିତ୍ସୁ ତ୍ରିବୃତ୍ତୁର୍ବତ ଉପଦେଶାତ୍ ॥ ୨-୪-୨୦ ॥

ତୁ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷକୁ ବ୍ୟାବ୍ୟାଧି ପାଇଁ ରହିଛି । ‘ତ୍ରିବୃତ୍ତୁର୍ବତଃ’ = ‘ତାସାଂ ତ୍ରିବୃତମ୍’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ତ୍ରିବୃତ୍ତ କର୍ତ୍ତା ପରମେଶ୍ୱର ଅଟନ୍ତି । ସଂଜ୍ଞାମୂର୍ତ୍ତିକ୍ଲୁପି=ସଂଜ୍ଞା ଅର୍ଥାତ୍ ନାମ, ମୂର୍ତ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ରୂପର ବ୍ୟାକର୍ତ୍ତା ଅଟେ, ଜୀବନୁହେଁ । ଉପଦେଶାତ୍=କାରଣ- ‘ବ୍ୟାକରବାଣୀ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ତାହାଠାରେ ବ୍ୟାକରଣ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନାୟାଂ ତେଜୋବନ୍ଧନାଂ ସୃଷ୍ଟିମତିଧାରୋପଦିଶ୍ୟତେ- ‘ସେୟଂ ଦେବତୈକ୍ଷତ ହତାହମିମାଞ୍ଜିସ୍ତୋ ଦେବତା ଅନେନ ଜାବେନାମ୍ନାନୁପ୍ରବିଶ୍ୟ ନାମରୂପେ ବ୍ୟାକରବାଣୀତି । ତାସାଂ ତ୍ରିବୃତଂ ତ୍ରିବୃତମେକୈକାଂ କରବାଣୀତି’ (ଛା ୬-୩-୨)

(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଶୟ-କିଂ ଜୀବର୍ତ୍ତକମିଦଂ ନାମରୂପବ୍ୟାକରଣମାହୋସ୍ଥିତ୍ ପରମେଶ୍ୱର କର୍ତ୍ତୃକମିତି । ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବଜୀବକର୍ତ୍ତୃକମେବେବଂ ନାମରୂପ-



ବ୍ୟାକରଣମିତି । କୁତଃ-‘ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନା’ ଇତି ବିଶେଷଣାତ୍ । ଯଥା ଲୋକେ ଗୁରୋରାହଂ ପରସ୍ମିନ୍ୟମନୁପ୍ରବିଶ୍ୟ ସକଳୟାନାତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକେ ପ୍ରୟୋଗେ ଗୁରକର୍ତ୍ତୃକମେବ ସତ୍ତ୍ଵେନ୍ୟସକଳନଂ ହେତୁକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଦ୍ ରାଜାତ୍ମନ୍ୟଧାରୋପୟତି ସକଳୟାନାତ୍ୟୁତ୍ତମପୁରୁଷପ୍ରୟୋଗେଣ’ ଏବଂ ଜୀବକର୍ତ୍ତୃକମେବ ସନ୍ନାମରୂପବ୍ୟାକରଣଂ ହେତୁକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଦେବତାତ୍ମନ୍ୟଧାରୋପୟତି ବ୍ୟାକରଣାତ୍ୟୁତ୍ତମପୁରୁଷପ୍ରୟୋଗେଣ ।

(ଗ) ଅପିତ ତିତ୍ଥତବିତ୍ଥାଦିଷୁ ନାମସ୍ତ ଘଟାଶରାବାଦିଷୁ ଚ ରୂପେଷୁ ଜୀବସୈବ ବ୍ୟାକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵଂ ଦୃଷ୍ଟମ୍ । ତସ୍ମାଜୀବକର୍ତ୍ତୃକମେବେତ୍ ନାମରୂପବ୍ୟାକରଣମ୍ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ସପ୍ତପ୍ରକରଣରେ ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନର ସୃଷ୍ଟି କହି ‘ସେୟଂ ଦେବତୈଷ୍ଠତ’ (ସେହି ସତ୍ ନାମକ ଦେବତା ଈକ୍ଷଣ କଲେ ଯେ- ମୁଁ ଏହି ଜୀବ ସ୍ଵରୂପରେ’ ଏହି ତିନୋଟି ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ନାମ ଓ ରୂପକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରିବି ଏବଂ ତାହାଠାରେ ଏକ ଏକ ଦେବତାକୁ ତ୍ରିବୃତ୍ କରିବି) ଏହିପ୍ରକାର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ‘ଏହି ନାମ ରୂପର ବ୍ୟାକରଣ ଜୀବକର୍ତ୍ତୃକ କି ? ଅଥବା ପରମେଶ୍ଵର କର୍ତ୍ତୃକ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଏଠାରେ ଏହି ନାମରୂପର ବ୍ୟାକରଣ (ରଚନା) ଜୀବକର୍ତ୍ତୃକ ଅଟେ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କିପରି ? ଯଥା- ‘ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନା’ (ଏହି ଜୀବ ରୂପରେ) ଏହା ବିଶେଷଣ ଅଟେ । ଯେପରି ସଂସାରରେ, ‘ଦୂତ ଦ୍ଵାରା ଶତ୍ରୁପକ୍ଷର ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ପ୍ରବେଶ କରି ମୁଁ ଗଣନା କରିବି’ ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗରେ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ଗଣନା ଦୂତ ଦ୍ଵାରା ହେଲେ ମଧ୍ୟବି ପ୍ରୟୋଜନ କର୍ତ୍ତା ହୋଇ ରାଜା ‘ମୁଁ ଗଣନା କରିବି’ ଏହିପ୍ରକାର ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ଵାରା ତାହାର ନିଜ ମଧ୍ୟରେ ଅଧାରୋପ କରେ, ଠିକ୍ ସେହିପରି ନାମ ରୂପର ରଚନା କରି ଜୀବକର୍ତ୍ତୃକ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜକ କର୍ତ୍ତାଦ୍ଵାରା ଦେବତା ‘ବ୍ୟାକରଣବାଣୀ’ (ନିର୍ମାଣ କରିବି) ଏହିପ୍ରକାର ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷର ପ୍ରୟୋଗଦ୍ଵାରା ନିଜ ଉପରେ ଅଧାରୋପ କରେ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ତିତ୍ଥ, ତବିତ୍ଥାଦିନାମରେ ଏବଂ ଘଟାଶରାବାଦି ରୂପରେ ଜୀବର ବ୍ୟାକରଣ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଏହି ନାମ ରୂପ-ବ୍ୟାକରଣ ଜୀବ କର୍ତ୍ତୃକ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେଃଭିଧରେ-‘ସଂଜ୍ଞା ମୂର୍ତ୍ତିକୁପିଷୁ’ ଇତି । ତୁଣ୍ଡବେନ ପକ୍ଷଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି । ସଂଜ୍ଞା ମୂର୍ତ୍ତିକୁପିରିତି ନାମରୂପବ୍ୟାକ୍ତିୟେତ୍ୟେତତଃ ତ୍ରିବୃତ୍ତକୁର୍ବତ ଇତି ପରମେଶ୍ଵରଂ ଲକ୍ଷୟତି । ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣେ ତସ୍ୟ ନିରପବାଦକର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାର୍ । ଯେୟଂ



ସଂଜ୍ଞାକୃତ୍ୱିର୍ଭିକ୍ତୁପ୍ରିୟାଗ୍ନିରାଦିତ୍ୟଣ୍ମୁମା ବିଦ୍ୟୁଦିତି, ତଥା କୁଶକାଶପଳାଦିଷ୍ଟ ପଶୁମ୍ଭଗମନୁଷ୍ୟାଦିଷ୍ଟତ ପ୍ରତ୍ୟାକୃତି ପ୍ରତିବ୍ୟକ୍ତି ଋନେକପ୍ରକାରୀ । ସା ଖଲୁ ପରମେଶ୍ୱରସୈବ ତେଜୋବନ୍ନାନା ନିର୍ମାତୁଃ କୃତିର୍ଭବିତୁମର୍ହତି । କୁତଃବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ।

(ଖ) ତଥାହି-‘ସେୟଂ ଦେବତୈଷ୍ଠତ’ ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ବ୍ୟାକରଣ’ ଇତ୍ୟୁପପୁରୁଷ ପ୍ରୟୋଗେଣ ପରସୈବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବ୍ୟାକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱମିହୋ ପଦିଶ୍ୟତେ । ନନ୍ତୁ ଦୀବେନେତି ବିଶେଷଣାଜ୍ଞାବକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ବ୍ୟାକରଣସ୍ୟାଧବମିତୁମ୍ । ନୈତଦେବମ୍ । ଜୀବେ-ନେତ୍ୟେତଦନୁପ୍ରବିଶ୍ୟେତ୍ୟନେନ ସମ୍ଭବତ ଅନନ୍ତର୍ଯ୍ୟାତ୍ । ନ ବ୍ୟାକରଣବାଣୀତ୍ୟନେନ । ତେନ ହି ସମ୍ଭବେ ବ୍ୟାକରଣବାକ୍ୟଂ ଦେବତାବିଷୟ ଉତ୍ତମପୁରୁଷ ଔପରୋକ୍ତ କଷ୍ଟେତ ।

(ଗ) ନତ ଗିରି ନଦୀସମୁଦ୍ରାଦିଷ୍ଟ ନାନାବିଧେଷ୍ଟ ନାମରୂପେଷ୍ଟନାଶ୍ୱରସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣସାମର୍ଥ୍ୟମସ୍ତି । ଯେଷ୍ଟପି ଋଷ୍ତି ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ତେଷ୍ଟପି ପରମେଶ୍ୱରାୟତମେବତତ୍ । ନତ ଜୀବୋ ନାମ ପରମେଶ୍ୱରାଦିତ୍ୟତ୍ତଭିନ୍ନଶ୍ଚାର ଇବ ରାଞ୍ଜଃ, ଆତ୍ମନେତି ବିଶେଷଣାତ୍ । ଉପାଧୁମାତ୍ରନିବନ୍ଧନାତ୍ ଜୀବଭାବସ୍ୟ । ତେନ, ତତ୍ତ୍ୱତମପି ନାମରୂପବ୍ୟାକରଣଂ ପରମେଶ୍ୱରକୃତମେବ ଭବତି । ପରମେଶ୍ୱର ଏବ ଚ ନାମରୂପଯୋର୍ବ୍ୟାକର୍ତ୍ତୈତି ସର୍ବୋପନିଷ୍ଠତସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ । ‘ଆକାଶୋ ହ ବୈ ନାମ ନାମରୂପଯୋନି ବହିତା’ (ଛା ୮-୧୪-୧) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ତସ୍ମାତ୍ ପରମେଶ୍ୱରସୈବ ତ୍ରିବୃତ୍ତକୃର୍ବିତଃ କର୍ମ ନାମରୂପଯୋର୍ବ୍ୟାକରଣମ୍ ।

(ଘ) ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣପୂର୍ବକମେବେଦମିହ ନାମରୂପବ୍ୟାକରଣଂ ବିବକ୍ଷ୍ୟତେ, ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ନାମରୂପବ୍ୟାକରଣସ୍ୟ ତେଜୋବନ୍ନୋତ୍ପତ୍ତିବଚନେନୈବୋକ୍ତଂ । ତତ୍ତ୍ୱ ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣମଗ୍ନାଦିତ୍ୟଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟୁସ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିର୍ଦର୍ଶୟତି-ଯଦଗ୍ନେ ରୋହିତଂ ରୂପଂ ତେଜସସଦ୍ଗୁପ୍ତଂ ଯଜ୍ଞ କ୍ଲଂ ତଦପାଂ ଯତକୃଷ୍ଣଂ ତଦନ୍ୟସ୍ୟ’ (ଛା ୬-୪-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା । ତଦ୍ରାଗ୍ନିରିତାଦଂ ରୂପଂ ବ୍ୟାକ୍ରିୟତେ । ସତି ଚ ରୂପବ୍ୟାକରଣେ ବିଷୟପ୍ରତିଲକ୍ଷ୍ୟାଦଗ୍ନିରିତାଦଂ ନାମ ବ୍ୟାକ୍ରିୟତେ । ଏବମେବାଦିତ୍ୟତନ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟତ୍ସ୍ୱପି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(ଙ) ଅନେନ ଋଗ୍ଯାଜୁର୍ସାହରଣେନ ଭୌମାମ୍ଭସତୈଜସେଷ୍ଟ ତ୍ରିଷ୍ଟପି ଦ୍ରବ୍ୟେଷ୍ଟ ବିଶେଷେଣ ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣଯୁକ୍ତଂ ଭବତି । ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରଯୋଃ ସାଧାରଣତ୍ୱାତ୍ । ତଥାହ୍ୟବିଶେଷଣୌଦୋପକ୍ରମଃ- ‘ଇମାସ୍ତିସ୍ତୋ ଦେବତାସ୍ତିବୃତ୍ ତ୍ରିବୃତ୍ତେକୈକା ଭବତି’ (ଛା ୬-୩-୪) ଇତି । ଅବିଶେଷେଣୈବ ଋପସଂହାରଃ - ‘ଯଦୁ ରୋହିତସିବାଭୂଦିତି ତେଜସସ୍ତଦ୍ଗୁପ୍ତମ୍’ ଇତ୍ୟେବମାଦିଃ, ‘ଯଦବିଜ୍ଞାନମିବାଭୂଦିତ୍ୟେତାସାମେବ ଦେବତାନାଂ ସମାସ ଇତି । (ଛା ୬-୪-୬-୭) ଏବମନ୍ତଃ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିପରି ପ୍ରାସ୍ତୁତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମେ କହୁ ଯେ-
ସଂଜ୍ଞାନୁର୍ଭକ୍ତପ୍ରିୟ । ତୁଣ୍ଡ ଦ୍ଵାରା ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାକୃତ ହୁଏ । ‘ସଂଜ୍ଞାନୁର୍ଭକ୍ତପ୍ରିୟ’ ଅର୍ଥାତ୍
ନାମ ଓ ରୂପର ବ୍ୟାକରଣ ତଥା କୁଣ୍ଡ, କାଶ, ପଳାଶ ପ୍ରଭୃତିରେ, ଏବଂ ପଶୁ, ମୃଗ,
ମନୁଷ୍ୟାଦିରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିରେ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଯେଉଁରୂପ
ବ୍ୟାକରଣ ଅଟେ, ସେ ତେଜ, ବଳ ଓ ଅନ୍ନର ନିର୍ମାତା ପରମେଶ୍ଵରର କୃତି ହୁଏ ।
କିପରି ? ଉପଦେଶଦ୍ଵାରା ।

(ଖ) ଯେପରି ‘ସେୟଂ ଦେବତୈଷ୍ଠତ’ (ସେହି ଦେବତା ଈଶ୍ଵର କଲା) ଏହିପ୍ରକାର
ଉପକ୍ରମ କରି ‘ବ୍ୟାକରଣାଣି’ (ବ୍ୟାକରଣ କରନ୍ତୁ) ଏହିପରି ଉତ୍ତର ପୁରୁଷର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ଵାରା
ପରବ୍ରହ୍ମର ବ୍ୟାକରଣ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵ ଏଠାରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ‘ଜୀବେନ’ ଏହି
ବିଶେଷଣ ଦ୍ଵାରା ବ୍ୟାକରଣ ଜୀବକର୍ତ୍ତୃକ ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି । ପରନ୍ତୁ ‘ଜୀବେନ’ ତାହାର
ଅନୁପ୍ରବିଶ୍ୟ ପଦସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି । ପରନ୍ତୁ ଅନନ୍ତର୍ଯ୍ୟମ ହେବାରୁ ‘ବ୍ୟାକରଣାଣାମି’ ଦ୍ଵାରା
ସେ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହାଠାରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ‘ବ୍ୟାକରଣାଣାମି’ ଏହି ଦେବତା
ବିଷୟକ-ଉତ୍ତମପୁରୁଷ ଔପଚାରିକ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିବାକୁ ହୁଏ ।

(ଗ) ଗିରି, ନଦୀ, ସମୁଦ୍ରାଦି ନାନାପ୍ରକାରର ନାମ ଓ ରୂପକୁ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ
ଅନାଶ୍ଵର ଜୀବରେ ସାମର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠି ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଛି, ସେଠାରେ ସେ ପରମେଶ୍ଵରର
ଅଧିନ ଅଟେ । ଯେପରି ଦୂତ ରାଜାଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ପୃଥକ୍ ଅଟେ, ସେହିପରି ଜୀବ
ପରମେଶ୍ଵରଠାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଆତ୍ମନା’ ଏହି ବିଶେଷଣ ଅଛି । କିନ୍ତୁ
ଜୀବଭାବ କେବଳ ଉପାଧିନିମିତ୍ତ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହାଦ୍ଵାରା ଜୀବ କୃତ ନାମ, ରୂପ
ବ୍ୟାକରଣ ମଧ୍ୟ ପରମେଶ୍ଵରକୃତ ହୁଏ । ‘ଆକାଶଃ ବୈ’ (ଆକାଶ ନାମରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆତ୍ମା
ନାମ ଓ ରୂପର ନିର୍ବାହକ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପରମେଶ୍ଵର ନାମ ଓ ରୂପର ବ୍ୟାକରଣ
ଅଟେ । ଏହି ସବୁ ଉପନିଷଦର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅଟେ । ତେଣୁ ନାମ, ରୂପର ବ୍ୟାକରଣ ତ୍ରିବୃତ୍ତ
କରୁଥିବା ପରମେଶ୍ଵରର କର୍ମ ଅଟେ ।

(ଘ) ଏଠାରେ ଏହି ନାମ, ରୂପର ବ୍ୟାକରଣ ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣପୂର୍ବକ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ ।
କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାମ, ରୂପର ବ୍ୟାକରଣ, ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନର ଉତ୍ପତ୍ତି ଶ୍ରୁତିରେ
କୁହାଯାଇଅଛି । ସେହି ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣକୁ ଅଗ୍ନି, ଆଦିତ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ବିଦ୍ୟୁତରେ ‘ଯଦଗ୍ନେ
ରୋହିତ’ (ଅଗ୍ନିର ଯାହା ରୋହିତ ରୂପ ଅଟେ, ସେ ତେଜର ରୂପ ଅଟେ, ଯାହା ଶୁକ୍ଳରୂପ
ଅଟେ, ତାହା ଜଳର ଅଟେ । ଯାହା କୃଷ୍ଣରୂପ, ତାହା ଅନ୍ନର ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ
କରେ । ସେଠାରେ ‘ଅଗ୍ନି’ ଏହିରୂପର ବ୍ୟାକରଣ କରାଯାଇଛି । ରୂପର ବ୍ୟାକରଣ ହେଲେ
ବିଷୟର ଉପଲକ୍ଷଦ୍ଵାରା ‘ଅଗ୍ନି’ ଏହା ନାମର ବ୍ୟାକରଣ କରାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ଆଦିତ୍ୟ,
ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ବିଦ୍ୟୁତରେ ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।



(୩) ଏହି ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଉଦାହରଣରୁ ପାର୍ଥକ୍ୟ, କଳାୟ ଏବଂ ତୈଜସ- ଏହି ତିନୋଟି ବ୍ରହ୍ମରେ ସମାନରୂପରେ ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣ ଉକ୍ତ ହୋଇଛି । କାରଣ-ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ସେହି ତିନୋଟି ବ୍ରହ୍ମରେ ସାଧାରଣ ଅଟନ୍ତି । ଯେପରିକି ‘ଇମାଃ ତ୍ରିସଃ’ (ଏହି ତିନୋଟି ଦେବତା ପ୍ରତ୍ୟେକ ତ୍ରିବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ସମାନରୂପଦ୍ୱାରା ଉପକ୍ରମ ହୁଏ ଏବଂ ସମାନରୂପରେ ଉପସଂହାର ହୁଏ । ‘ଯଦୁ ରୋହିତ’ ଯାହାକିଛି ରୋହିତ ଅଟେ, ତାହା ତେଜର ରୂପ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଆଦି ଏବଂ ‘ଯଦବିଜ୍ଞାତ’ (ଯାହା କିଛି ଅବିଜ୍ଞାତ, ତାହା ଏହି ଦେବତାମାନଙ୍କର ସମୁଦାୟ ଅଟେ) ଏହାହିଁ ଅନ୍ତ ଅଟେ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ତାସାଂ ତିଷ୍ଠଣାଂ ଦେବତାନାଂ ବହିଃସ୍ତ୍ରିବୃତ୍ତକୃତାନାଂ ସତୀନାମ-
ଧାମ୍ନମପରଂ ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣମୁକ୍ତମ୍- ‘ଇମାସ୍ତ୍ରସ୍ତୋ ଦେବତାଃ ପୁରୁଷଂ ପ୍ରାପ୍ୟ
ତ୍ରିବୃତ୍ତତ୍ରିବୃଦ୍ଧେକୈକା ଭବତି’ (ଛା ୬।୪।୭) ଇତି । ତଦିଦାନୀ ମାର୍ଗର୍ଯ୍ୟୋ ଯଥା-
ଶ୍ରୁତ୍ୟେବୋପଦର୍ଶୟତ୍ୟାଶଙ୍କିତଂ କଂଚିଦ୍ଦୋଷଂ ପରିହରିଷ୍ୟନ୍-

(୧) ଭାଷ୍ୟ-ତର- ‘ଇମାସ୍ତ୍ରସ୍ତୋ’ (ଏହି ତିନୋଟି ଦେବତା ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରାପ୍ତ
ହେଲେ ସେଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ତ୍ରିବୃତ୍ତ ତ୍ରିବୃତ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପରି ବାହ୍ୟପଦାର୍ଥରେ ତ୍ରିବୃତ୍ତ
କୃତ ତିନୋଟି ଦେବତାର ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣ କୁହାଯାଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ
ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆଶଙ୍କା କରୁଥିବା କୌଣସି ଦୋଷକୁ ପରିହାର କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରି ତାହାକୁ
ଶ୍ରୁତିର ଅନୁସାରେ ଦେଖାଏ-

मांसादि भोमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ ୨୧ ॥

୨- ମାଂସାଦି ଭୌମଂ ଯଥାଶବ୍ଦମିତରଯୋଶ୍ଚ ॥୨।୪।୭ ୧॥

ମାଂସାଦି-ମାଂସ ପୁରୁଷପ୍ରଭୃତି, ଭୌମମ୍-ତ୍ରିବୃତ୍ତକୃତ ଅନାମ୍ନକଭୂମିର କାର୍ଯ୍ୟ
ଅଟେ । ଚ-ସେହିପରି, ଯଥା ଶବ୍ଦମ୍-‘ମୃତୁଲୋହିତଂ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିର ଅନୁସାରେ,
ଇତରଯୋଶ୍ଚ-ମୃତୁ ଲୋହିତାଦି ଜଳ ପ୍ରଭୃତିର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଭୂମେଷ୍ଟ୍ରିବୃତ୍ତକୃତାୟାଃ ପୁରୁଷେଶୋପଭୁଜ୍ୟମାନାୟା ମାଂସାଦିକାର୍ଯ୍ୟ
ଯଥାଶବ୍ଦଂ ନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ । ତଥାହି ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ଅନ୍ନମଶିତଂ ତ୍ରେଧା ବିଧାୟତେ ତସ୍ୟ ଯଃ ସ୍ଥବିଷ୍ଠୋ
ଧାତୁସ୍ତତ୍ପୁରାଷଂ ଭବତି ଯୋ ମଧ୍ୟମସ୍ତନ୍ ମାଂସ ଯୋଃଶିଷ୍ଠସ୍ତନମନଃ’ (ଛା ୬।୫।୧) ଇତି ।
ତ୍ରିବୃତ୍ତକୃତା ଭୂମିରେଦୈଷ୍ଟା ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦ୍ୟନ୍ନରୂପେଣାଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ ।



(ଖ) ତସ୍ୟାଶ୍ଚ ସ୍ତବିଷ୍ଠଂ ରୂପଂ ପୁରାଷତାବେନ ବହିର୍ନିଗହତି । ମଧ୍ୟମମଧ୍ୟାତ୍ମାମାତ୍ମ ବର୍ଧୟତି । ଅଶିଷ୍ଠଂ ତୁ ମନଃ । ଏବମିତରଯୋରପ୍ରେକ୍ଷସୋର୍ଯ୍ୟାଶଶ୍ଚ କାର୍ଯ୍ୟମବଗତବ୍ୟମ୍ । ଏବଂ ମୂଢ଼ଂ ଲୋହିତଂ ପ୍ରାଣଶ୍ଯାପାଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ଅସ୍ଥି ମନ୍ଥା ବାକ୍ରେକ୍ଷସ ଇତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁରୁଷର ତ୍ରିବୃତ୍ ଉପଭୋଗ ହୋଇ ଭୂମିର ମାଂସାଦି କାର୍ଯ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧି ଅନୁସାରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଯେପରି ‘ଅନ୍ନମଶିତ’ (ଭକ୍ଷଣ କରାଯାଇଥିବା ଅନ୍ନ ତିନିପ୍ରକାର ହୋଇଯାଏ । ତାହାର ଯାହା ଖୁବ୍ ସୁଲଭଭାଗ, ସେ ମଳ ହୁଏ । ଯାହା ମଧ୍ୟମ ଭାଗ, ତାହା ମାଂସ ହୁଏ । ଯାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁକ୍ଷ୍ମଭାଗ, ତାହା ମନ ହୁଏ) ଏହା ଶୁଦ୍ଧି ଅଟେ । ଏହି ତ୍ରିବୃତ୍ କୃତ ଭୂମି ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦି ଅନ୍ନରୂପରେ ଭକ୍ଷଣ କରାଯାଏ- ଏହାହିଁ ଅଭିପ୍ରାୟ ଅଟେ ।

(ଖ) ତାହାର ସୁଲତମରୂପ ପୁରୁଷଭାବରୁ ବାହାରିଯାଏ । ମଧ୍ୟମରୂପ ଅଧ୍ୟାତ୍ମାତ୍ମକୁ ବୃଦ୍ଧି କରାଏ । କିନ୍ତୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁକ୍ଷ୍ମ ମନ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଜଳ ଏବଂ ତେଜର ଶୁଦ୍ଧି ଅନୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଏହିପରି ମୂଢ଼, ରକ୍ତ ଏବଂ ଜଳର କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ହାଡ଼, ମଜ୍ଜା ଓ ବାକ୍ ତେଜର କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରାହ-ଯଦି ସର୍ବମେବ ତ୍ରିବୃତ୍‌କୃତଂ ଭୂତଭୌତିକମ ବିଶେଷଶ୍ରୃତେଃ । ‘ତାସାଂ ତ୍ରିବୃତଂ ତ୍ରିବୃତମେକେକାମକରୋତ୍ ଇତି । କିଂକୃତସ୍ତତ୍ତ୍ଵିୟଂ ବିଶେଷବ୍ୟପଦେଶଃ ‘ଇଦଂ ତେଜ ଜମା ଆପ ଇଦମନ୍ନମ୍’ ଇତି । ତଥା ଅଧ୍ୟାତ୍ମନିଦମନ୍ନସ୍ୟାଶିତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଂ ମାଂସାଦି । ଇଦମପାଂ ପାତାନଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଲୋହିତାଦି । ଇଦଂ ତେଜସୋଃଶିତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟମସ୍ଥ୍ୟାଦି, ଇତି । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-

(୧) ଭାଷାଂତର- ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି- ‘ତାସାଂ’ (ସେଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକକୁ ତ୍ରିବୃତ୍ ତ୍ରିବୃତ୍ କରାଗଲା) ଏହି ସାମାନ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧିରେ ଯଦି ଭୂତ ଭୌତିକ ସମସ୍ତେ ତ୍ରିବୃତ୍ ଅଟନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ‘ତେଜ’ (ଏହି ତେଜ, ଏହା ଜଳ ଏବଂ ଏହା ଅନ୍ନ ଅଟେ) ଏବଂ ‘ଅଧ୍ୟାତ୍ମନିଦମନ୍ନ’ (ଶରୀରରେ ଯାହା ମାଂସାଦି ହୁଏ, ତାହା ଭକ୍ଷଣକଲେ ଅନ୍ନର କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ, ଏହି ଲୋହିତ ପ୍ରଭୃତି ପାନ କଲେ ଜଳର କାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଅସ୍ଥି ପ୍ରଭୃତି ଭକ୍ଷ କଲେ ତେଜ (ଦୃଢ଼, ଡେଇଦି)ର କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ- ଏହି ଶୁଦ୍ଧିରେ ଏହା ବିଶେଷ ବ୍ୟାପଦେଶ କଣ କରାଯାଇଅଛି କି ? ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି-



वैशेष्यात् तदुवादस्तद्वद ॥ २२ ॥

୨- ବୈଶେଷ୍ୟାତ୍ମ ତଦ୍ବାସ୍ତଦ୍ବାଦଃ ॥୨।୪।୨୨॥

ତୁଷ୍ଟି ଶକ୍ତିତ ଦୋଷର ନିବୃତ୍ତି କରାଏ । ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତିର ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣତ୍ୱ ସମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି ବୈଶେଷ୍ୟାତ୍-ପୃଥ୍ବୀଜାତ୍ୟାଦିର ଆଧିକ୍ୟହେତୁ, ତଦ୍ବାଦଃ-ଏହା ପୃଥ୍ବୀ ଅଟେ । ଏହା ଜଳ ଅଟେ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ସ୍ମୃତସ୍ତୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ‘ତଦ୍ବାଦଃ’ ପଦ ଅଧ୍ୟାୟର ସମାପ୍ତି ସୂଚକ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତୁଷ୍ଟିଭେଦ ରୋଦିତଂ ଦୋଷମପନୁଦତି । ବିଶେଷସ୍ୟଭାବୋ ବୈଶେଷ୍ୟମ୍ । ଭୂୟସ୍ତ୍ୱମିତି ଯାବତ୍ । ସତ୍ୟପି ତ୍ରିବୃତ୍ତକରେଣ କୃତିତ୍ୱକସ୍ୟଚିଦ୍ ଭୂତଧାତୋର୍ଭୂୟସ୍ତ୍ୱମୁପଲଭ୍ୟତେ । ଅଗ୍ନେଷ୍ଟୋଜୋଭୂୟସ୍ତ୍ୱମୁଦକସ୍ୟାବଭୂୟସ୍ତ୍ୱଂ ପୃଥ୍ବ୍ୟା ଅନ୍ନଭୂୟସ୍ତ୍ୱମ୍ ଇତି । ବ୍ୟବହାରପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଂ ରୋଦଂ ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣମ୍ ।

(ଖ) ବ୍ୟବହାରଣ ତ୍ରିବୃତ୍ତକୃତରଜ୍ଜୁ ବଦେକତ୍ୱାପତ୍ନୌ ସତ୍ୟାଂ ନ ଭେଦେନ ଭୂତ ଭୂୟଗୋଚରୋ ଲୋକସ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ସତ୍ୟପି ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣୋ ବୈଶେଷ୍ୟାଦେବ ତେଜୋବନ୍ଧୁବିଶେଷବାଦୋ ଭୂତଭୌତିକବିଷୟ ଉପପଦ୍ୟତେ । ତଦ୍ବାଦସ୍ତଦ୍ବାଦ ଇତି ପଦାଭ୍ୟାସୋଽଧ୍ୟାୟପରିସମାପ୍ତିଂ ଦ୍ୟୋତୟତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ତୁଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ଶକ୍ତିତ ଦୋଷର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି । ବିଶେଷର ଭାବ ବୈଶେଷ୍ୟ, ଅର୍ଥାତ୍ ଭୂୟସ୍ତ୍ୱତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି ‘ଅଗ୍ନେଷ୍ଟୋଜୋ-ଭୂୟସ୍ତ୍ୱମ୍’ (ଅଗ୍ନିରେ ତେଜ ଭୂୟସ୍ତ୍ୱ ଅଟେ । ଉଦକରେ ଜଳ ଭୂୟସ୍ତ୍ୱ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ୟବହାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପାଇଁ ଅଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ତ୍ରିବୃତ୍ତକୃତ ରଜ୍ଜୁପରି ଏକତ୍ୱର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେଲେ ଲୋକରେ ଭୂତଭୂୟ-ବିଷୟକଭେଦରେ ବ୍ୟବହାର ସିଦ୍ଧ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣ ହେଲେ ଭୂତଭୌତିକ ବିଷୟକ ତେଜ, ଜଳ, ଅନ୍ନ - ଏପରି ବିଶେଷବାଦ ବିଶେଷ୍ୟଠାରୁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ‘ତଦ୍ବାଦଃ’, ‘ତଦ୍ବାଦଃ’ ଏହି ପଦର ଅଭ୍ୟାସ କଥନ ଅଧ୍ୟାୟର ପରିସମାପ୍ତିକୁ ସୂଚିତ କରାଏ ।

ଇତି ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ସମାପ୍ତ



ବେଦବ୍ୟାସ ବିରଚିତ

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର

ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ

ପଣ୍ଡିତ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଖଣ୍ଡ

ପ୍ରକାଶକ ଓ ପ୍ରାପ୍ତିସ୍ଥାନ



ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର

ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା - ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ୟାଧର ସାହୁ

ପରିଚାଳକ : ଶ୍ରୀ ମହିମା ପ୍ରସାଦ ସାହୁ

ଅଲିଶା ବଜାର, କଟକ-୨

ଫୋନ୍ ନଂ- (୦୬୭୧) ୨୫୦୮୨୯୬

ବେଦବ୍ୟାସ ବିରଚିତ

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ (ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ)

ଲେଖକ :

ପଣ୍ଡିତ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ

କୂଆପୁଟ, ହଳଦିଆ, ଜି : ପୁରୀ

ପ୍ରକାଶକ :

ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷୋର

ଅଲିଶା ବଜାର, କଟକ-୨

ନୂତନ ମୁଦ୍ରଣ - ୨୦୧୪

ଅକ୍ଷର ସଜ୍ଜା :

ଲିଜା ଡି.ଟି.ପି ସେଣ୍ଟର

ବିଦ୍ଵାନାସୀ, କଟକ

ମୁଦ୍ରାକର :

ବୈଶ୍ଵବିଦ୍ୟା ପ୍ରେସ୍

ଅଲିଶା ବଜାର କଟକ-୨

ମୁଖବନ୍ଧ

ଯାବତ୍ ଗଙ୍ଗା ତ ଗୋଦା ତ, ଯାବତ୍ ବିନ୍ଧ୍ୟାହିମାତଲୌ ।

ଯାବତ୍ ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୟାତ, ତାବଦିଦଂ ହି ସଂସ୍କୃତମ୍ ।

ଅତ୍ୟାଧୁନିକ-ଯୁଗରେ ଭାରତବର୍ଷର ଧନସମ୍ପଦ ଅନ୍ୟ ଦେଶ ଦୁଇନାରେ କମ୍ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଏହାର ଦୁଇଟି ଶାଶ୍ୱତ ପଦାର୍ଥ ରହିଛି, ଯାହାକି ଅନ୍ୟ ଦେଶରେ ଦେଖିବାକୁ ବିରଳ । ତାହା ହେଉଛି ସଂସ୍କୃତ ଓ ସଂସ୍କୃତି । ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟତୀତ ଭାରତ ବର୍ଷର ସଂସ୍କୃତି ନିରର୍ଥକ ଓ ଭିରିହୀନ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ବିଦ୍ୱାନ ଓ ପୁଷ୍ପପୋଷକ ସଂଖ୍ୟା ଆମ ଦେଶରେ ବହୁତ କମ୍ ହେତୁ ସର୍ବଦା ତା'ର ଅନୁବାଦ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ । ଅତଃ ଯେଉଁ ବେଦାନ୍ତଦର୍ଶନର ତତ୍ତ୍ୱରାଜିକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ପ୍ରଚାର କରି ଶ୍ରୀ ଶଙ୍କର ଓ ବିଦେବାନନ୍ଦ ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀକୁ ତମତକୃତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି, ସେହି ଦର୍ଶନାନ୍ତର୍ଗତ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଶାଙ୍କର ଭାଷ୍ୟର ଉତ୍କଳ ଭାଷାନୁବାଦ କରାଯାଇ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟକୁ ନୈ ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ।

ଏହି ପୁସ୍ତକର ରଚୟିତା ଯୁଗାନ୍ତକାରୀ ବିପ୍ଳବୀ, ଆଦିତ ବେଦାନ୍ତର ନୂତନ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଶ୍ରୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ । ସେ କେରଳ ପ୍ରଦେଶାନ୍ତର୍ଗତ କାଲଟା ଗ୍ରାମର 'ଶିବଗୁରୁ' ନାମକ ଜଣେ ବୈଦିକ ନୈଷିକ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଔରସରୁ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମାତାଙ୍କ ନାମ ବିଷୟରେ ବିଭିନ୍ନମତ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ମାଧ୍ୱବାଚାର୍ଯ୍ୟ ବିରଚିତ 'ଶଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ' ନାମକ କାବ୍ୟରେ ସତୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ଆର୍ଯ୍ୟାସା' ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ଓ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ବହୁଦିନ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶିବଗୁରୁ କୌଣସି ସନ୍ତାନ ସନ୍ତତି ଲାଭ କରିପାରି ନଥିଲେ, ଫଳରେ ଦମ୍ପତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ମିଥ୍ୟମାଣ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ଦିନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାକୁଳିତ ମନରେ ଅସହାୟ ଅବସ୍ଥାରେ ଶିବଗୁରୁ ନିଜର ପତ୍ନୀସହ ସ୍ୱକାୟ ଗ୍ରାମ ନିକଟସ୍ଥ ବୃକ୍ଷନାମକ ପର୍ବତର ଶିଖର ପ୍ରଦେଶରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରମୌଳୀଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରସ୍ଥ ହୋଇ କଠୋର ତପସ୍ୟା ଆଚରଣ କଲେ । ଫଳରେ ପିନକାପାଣି ଶିବ ତାଙ୍କର ତପସ୍ୟାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ କହିଲେ —

ଦଦ୍ୟା ମୁଦାରିତପଦଂ ତନୟଂ ତପୋ ଭାମ୍,

ପୂର୍ବୋ ଭବିଷ୍ୟସି ଗୃହଂ ଦ୍ୱିବ ଗୁରୁ ଦାରିଷଃ ।

ଏହା ଶ୍ରବଣ କରି ଶିବଗୁରୁ ପଦ୍ମାଙ୍କର ନିଜ ଗୃହକୁ ଆନନ୍ଦ ମାନରେ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । କିଝିଦିନ ଉତ୍ତାରୁ ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ପଞ୍ଚମ ତିଥିରେ ସତୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଏକ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମଲାଭ କଲା । ଶଙ୍କରଙ୍କ ଅପାର କରୁଣାରୁ ପୁତ୍ରଲାଭ ହେତୁ ତାହାର ନାମ ଶଙ୍କର ହେଲା । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି—

ସଥ ପଶ୍ୟତାଂ ଶିଶୁରସୌ କୁରୁତେ ଶଗଗ୍ୟମ୍,
ତେନାକୃତାସ୍ୟ ଜନକଃ କିଳ ଶଙ୍କରାୟାମ୍ ।
ଯଦ୍ବା ବିରାୟ କିଳ ଶଙ୍କର ସଂପ୍ରସାଦାତ୍,
ଜାତସ୍ତତୋ ବ୍ୟଧୂତ ଶଙ୍କର ନାମଧେୟମ୍ ॥

ଶଙ୍କରଙ୍କର ସମୟ :

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଐତିହାସିକମାନେ ଅଦ୍ୟାବଧି ସନ୍ଦିହମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ତାଙ୍କର କାଳ ନିରୂପଣ ଦୂରୁହ ବ୍ୟାପାର ହୋଇଛି । ଯାହାହେଉ ବିଭିନ୍ନ ଐତିହାସିକ ମାନଙ୍କର ମତାମତକୁ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ କରାଗଲା ।

୧। ମେକେଞ୍ଜିଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୫୦୦

୨। କେ.ଟି. ତେଲଙ୍ଗ ଓ ବାଳଗଙ୍ଗାଧର ତିଳକଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୬୮୮

୩। ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଘୋଷଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୬୯୬

୪। ରାମାବତାର ଶର୍ମାଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୭୭୯ରୁ ଖ୍ରୀ ୮୪୩

୫। ମାକସ୍ମୁଲର, କୃଷ୍ଣସ୍ୱାମୀ ଆୟାର, କେ.ବି. ପାଠକଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୭୮୮

୬। ହଗସ୍‌ଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୮୦୦

୭। ଭେଙ୍କେଟେଶ୍ୱର ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୮୦୫ରୁ ଖ୍ରୀ ୮୯୭

୮। ଉତ୍ତମସନ ଓ କୋଲବୁକ୍‌ଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୮୦୦ରୁ ଖ୍ରୀ ୯୦୦

୯। ଟେଲରଙ୍କ ମତରେ - ଖ୍ରୀ ୯୦୦

କିନ୍ତୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସମୟ ସତୀଙ୍କର ଅନ୍ତିମ ଭାଗରୁ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଅଛି । ତାହା ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରାଯିବ ।

ଭାଷ୍ୟ ରଚନା ସମୟ :

ସନନ୍ଦନ ପ୍ରଭୃତି ବହୁଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଗହଣରେ ଶଙ୍କର ବିଦ୍ରାକାଶ୍ରମରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେତେବେଳେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏକାଦଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଆରୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରିକା ମନ୍ଦିରର ଅନତିଦୂର ନିମ୍ନପ୍ରଦେଶରେ ସଂସ୍ଥାପିତ ଜ୍ୟୋତିର୍ମଠ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ କୃତି ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ଗଢ଼େଇ ଦଶବାର୍ଷିକୋ ବଦରିକାରଣେ ସୁପୁଣ୍ୟାଶ୍ରମେ,
ପଞ୍ଚଦ୍ଵାରକୁଣ୍ଡା ନିଜଧିଆ ଭାଷ୍ୟାଣି ଯା ଷୋଡ଼ଶେ ।
ନିର୍ମାୟ ପ୍ରଥୟାଞ୍ଚକାର ବଦରା ନାରାୟଣାର୍ଜୀଂ ତଥା,
ଶ୍ରୀଜ୍ୟୋତିର୍ମଠ ମାବବନ୍ଧ ସଗୁରୁ ଶ୍ରୀଶଙ୍କରୋ ବନ୍ଧ୍ୟତେ ॥

- ଶଙ୍କର ବିଜୟ

ଉକ୍ତ ମଠରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଶିଷ୍ୟ ଚୋଟକାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ମଠାଧୀଶ ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ କରି ତତ୍ସମୀପସ୍ଥ ବ୍ୟାସାଶ୍ରମରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ପ୍ରମାଣ ମିଳେ— ବ୍ୟାସଦେବ ସେହି ଆଶ୍ରମରେ ଅବସ୍ଥାନ ପୂର୍ବକ ମହାଭାରତ, ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ ଓ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେହି ପୀଠର ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା ଓ ପବିତ୍ର ଭାବ ଅନୁଭବ କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର ଏକ କ୍ରାନ୍ତିକାରୀ ନୂତନ ତତ୍ତ୍ଵକୁ ପରିପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ସେ ଭବ୍ୟ, ଗନ୍ଧାର ଓ ମଧୁମୟ ଭାଷ୍ୟ ରଚନା କଲେ । ସେହି ସମୟକୁ ତାଙ୍କର ବନ୍ଧସ ଦ୍ଵାଦଶ ବର୍ଷ ବୋଲି ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି; ଯଥା -

ସ ଦ୍ଵାଦଶେ ବନ୍ଧସି ତତ୍ର ସାମଧି ନିଷ୍ଠେ,
ବ୍ରହ୍ମର୍ଷିଭିଃ ଶ୍ରୁତିଶିରୋ ବହୁଧା ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ।
ଷଡ଼ଭିଷ୍ଠ ସପ୍ତଭିରଥୋ ନବଭିଷ୍ଠ ଖିନ୍ନେଃ,
ଭବ୍ୟଂ ଗନ୍ଧାର ମଧୁରଂ ଫଣତି ସ୍ଥୁ ଭାଷ୍ୟମ୍ ॥

କିନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ତୃତୀୟ ପାଦରେ ଲିଖିତ “ଷଡ଼ଭିଷ୍ଠ ସପ୍ତଭିର ତଥା ନବଭିଷ୍ଠ ଖିନ୍ନେଃ” ପଦାବଳୀକୁ ମନାସାମାନେ ବହୁଧା ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ତାହା ବିଷଦ୍ ଭାବେ ଆଲୋଚନା ନିମ୍ନରେ କରାଗଲା । (କ) ଧନପତି - ସୁରି ପ୍ରଣାତ ତିଷ୍ଠିମ ନାମକ ଟାକାର ଷଡ଼ପଦାର୍ଥକୁ କ୍ଷୁଧା, ତୃଷା, ଜରା, ମୃତ୍ୟୁ, ଶୋକ ଓ ମୋହ ରୂପରେ, ସପ୍ତପଦାର୍ଥକୁ ଢକ୍, ଚର୍ମ, ମାଂସ, ଅସ୍ଥି, ମେଦ, ମଜ୍ଜା ଓ ଶୁକ୍ଳ ରୂପରେ, ନବପଦାର୍ଥକୁ ପଞ୍ଚଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ଅହଙ୍କାର, ବୁଦ୍ଧି ଓ ଚିତ୍ତ ରୂପରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । (ଖ) ଅଦ୍ଵିତ ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ଟାକାକାର ମତରେ - ଷଡ଼ ପଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି - ଚାର୍ବାକ, ଜୈନ, ବୈଭାଷିକ, ସୌକ୍ରାନ୍ତିକ, ଯୋଗାଚାର ସ ମାଧ୍ୟମିକ ଦର୍ଶନ । ସପ୍ତପଦର ଅର୍ଥ - ନ୍ୟାୟ, ବୈଶେଷିକ, ସଂଖ୍ୟ, ଯୋଗ, କର୍ମମାମାଂସା, ଶାକ୍ତ ଦର୍ଶନ ଓ ଭାଷ୍ଠର ଦର୍ଶନ । ନବ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ - ଜୀବେଶ୍ଵରଭେଦ, ଈଶ୍ଵର ଜଗଦ୍ଭେଦ, ଜୀବନ ପରଶ୍ଚରଭେଦ, ଜଗତ୍ ପରଶ୍ଚରଭେଦ, ଜୀବଜଗତ୍

ଭେଦ, ଅବିଦ୍ୟା, କାମ, କର୍ମ ଓ ବାସନା । (ଗ) କିନ୍ତୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଶରୀରାତ୍ମକଗୁଡ଼ିକ ଯଥାଯଥ ଭାବେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇନାହିଁ । ଖରନ୍ଦ ପଦର ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ଅଛି - ପରାକ୍ରିତ କରିବା ଓ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରିବା । ଶାକରଭାଷ୍ୟରେ ଚାର୍ବାକ ଦର୍ଶନ, ଜୈନ୍ୟଦର୍ଶନ, ବୌଦ୍ଧଦର୍ଶନ, ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନ, ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନ ଓ ମାମାଂସା ଦର୍ଶନଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷଭାବେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇ ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏହି କ୍ଷରପଦ ଉକ୍ତସବୁଦର୍ଶନର ଅର୍ଥକୁ ସାର୍ଥକ କରେ । ଦ୍ଵିତୀୟଟି ହେଲା - ସପ୍ତଭିଃ ଓ ନବଭିଃ ପଦଦ୍ଵୟ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର (୭+୯ = ୧୬) ଷୋଡ଼ଶ ପାଦକୁ ସ୍ଵଷଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ କରେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଆମେ ପ୍ରମାଣ କରୁଛୁ ।

ଶାକର ରଚନାବଳୀ :

ଦ୍ଵାଦ୍ଵିଂଶତ ବର୍ଷାୟାନ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶାକର ସୃଷ୍ଟକାବନ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ଅଗାଧଜ୍ଞାନ ରାଶିକୁ ମନ୍ଦନ କରି ଅଦ୍ଵୈତ ବେଦାନ୍ତ ତତ୍ତ୍ଵରାଶିକୁ ବିଷମଜଞ୍ଜାଳମୟ ସଂସାରରେ ପ୍ରଚାର ସ ପ୍ରସାର କରି ନଥିଲେ ଆଜି ସମଗ୍ର ପୃଥିବୀ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ବ୍ରହ୍ମବାଦ ଓ ଈଶ୍ଵର ବାଦକୁ ବିସ୍ମରଣ କରିଥାନ୍ତା । ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଲେଖନୀ ନିସ୍ତୃତ ବିଧ୍ୟାସମ୍ଭାର ଅଦ୍ୟାବଧି ବହୁକ୍ରତାବେ ପ୍ରଚାର ହୋଇନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ରଚନାବଳୀର କିୟଦଂଶ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । ତାଙ୍କର କୃତି ସାଧାରଣତଃ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଅଛି । (୧) ଭାଷ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ, (୨) ସ୍ତୋତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ, (୩) ପ୍ରକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏହାର ଆଭାସମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଶାକର ଭାଷ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଦିଆଯାଇଛି । ସଂପ୍ରତି ଅଦ୍ୟାବଧି ମିଳିଥିବା ରଚନାବଳୀ ନିମ୍ନଲିଖିତ ମତେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା ।

ଭାଷ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ :

ଶାକରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅନେକ ଉପନିଷଦ୍, ଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଦେୟପୁସ୍ତକ ଗୁଡ଼ିକର ଭାଷ୍ୟ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ମୁଖ୍ୟତଃ ସେଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭାଜିତ । ଯଥା - (କ) ପ୍ରସ୍ଥାନତ୍ରୟୀ ଭାଷ୍ୟ (ଖ) ଅନାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷ୍ୟ । ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତି ବା ଉପନିଷଦ୍ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ର ବା ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବଦ୍ଗୀତା ଓ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରକୁ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରସ୍ଥାନତ୍ରୟୀ କୁହାଯାଏ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁନିକର ଭାଷ୍ୟ ଓ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସଂପ୍ରତିକଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦ୍ଵାଦଶ ଉପନିଷଦ୍‌ର ଶାକରଭାଷ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତାହା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ କରାଗଲା ।

୧। ଈଶାବାସ୍ୟୋପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟ	୭ । କେନୋପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ
୨। କଠୋପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟ	୮ । ପୁଣ୍ଡୋପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ
୩। ମୁଣ୍ଡକୋପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟ	୯ । ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ
୪। କେନ୍ଦରାୟୋପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ	୧୦ । ଐତରାୟୋପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ
୫। ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ	୧୧ । ବୃହଦାରଣ୍ୟକୋପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ
୬। ଶ୍ଵେତାଶ୍ଵେତୋପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ	୧୨ । ନୃସିଂହ ତାପିନୀ ଉପନିଷଦ୍‌ଭାଷ୍ୟ

ସେହିପରି ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍‌ଗୀତାର ଭାଷ୍ୟକୁ ‘ଗୀତା ଶଙ୍କର ଭାଷ୍ୟ’ ଓ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର ଭାଷ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ‘ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଶଙ୍କର ଭାଷ୍ୟ’ କହନ୍ତି ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ଉପନିଷଦ୍ ମଧ୍ୟରୁ ୩୬ଟି ପୁସ୍ତକ ତଥା ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷ୍ୟ ଶଙ୍କର ରଚନା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କେତେକ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କ ମତରେ ୩୬ଟି ପୁସ୍ତକ ଭାଷ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ଶଙ୍କର କରି ନାହାନ୍ତି, ତାହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ ହୋଇ ଶଙ୍କରଙ୍କ ନାମରେ ଲିଖିତ ହୋଇ ରହିଛି ।

୧। ବିଷ୍ଣୁ ସହସ୍ର ନାମଭାଷ୍ୟ	୧୯। ଗୋପାଳତାପନୀୟ ଭାଷ୍ୟ
୨। ଲଳିତା ତ୍ରିଶତାଭାଷ୍ୟ	୨୦। ପଞ୍ଚପଦା ପ୍ରକରଣୀ ଟୀକା
୩। ସନନ୍ତ ଜାତୀୟ ଭାଷ୍ୟ	୨୧। ପରମହଂସ ଉପନିଷଦ୍ ହୃଦୟ
୪। ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ କାରିକା ଭାଷ୍ୟ	୨୨। ବ୍ରହ୍ମଗୀତା ଟୀକା
୫। ମୈତ୍ରାୟଣୀୟ ଉପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟ	୨୩। ରାଜଯୋଗ ଭାଷ୍ୟ
୬। ଗାୟତ୍ରୀ ଭାଷ୍ୟ	୨୪। ଲଳିତା ସହସ୍ର ନାମ ଭାଷ୍ୟ
୭। ଅପରୋଷ୍ଠାନୁଭବ୍ୟାଖ୍ୟା	୨୫। ଶତଶ୍ଳୋକୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା
୮। ଆନନ୍ଦ ଲହରୀ ଟୀକା	୨୬। ଶିବଗୀତା ଭାଷ୍ୟ
୯। ଏକ ଶ୍ଳୋକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା	୨୭। ଶିବଗୀତା ଭାଷ୍ୟ
୧୦। ଦକ୍ଷିଣା ମୂର୍ତ୍ତି ଅଷ୍ଟକଟୀକା	୨୮। ଜୟମଙ୍ଗଳା ଟୀକା
୧୧। କୌଷ୍ଠତକା ଉପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟ	୨୯। ପଞ୍ଚାକରଣ ପ୍ରକ୍ରିୟା ବ୍ୟାଖ୍ୟା
୧୨। କୈବଲ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟ	୩୦। ପାତଞ୍ଜଳି ଯୋଗସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟ ବିବରଣ
୧୩। ମହାନାରାୟଣ ଉପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟ	୩୧। ଭକ୍ତିକାବ୍ୟ ଟୀକା
୧୪। ହଷ୍ଟାମଳକ ସ୍ତୋତ୍ର	୩୨। ଲଘୁବାକ୍ୟ ବୃତ୍ତିଟୀକା
୧୫। ଅଧ୍ୟାତ୍ମପଟଳାଭାଷ୍ୟ	୩୩। ବିବୃଦ୍ଧିତ ଯୋଗ ସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟ
୧୬। ସନ୍ନ୍ୟାସଭାଷ୍ୟ	୩୪। ଶଙ୍କରୀୟନ ଉପନିଷଦ୍ ଭାଷ୍ୟ
୧୭। ଅମରୁଣତକଟୀକା	୩୫। ସତ୍‌ପଦାଟୀକା
୧୮। ଉତ୍ତର ଗୀତାଟୀକା	୩୬। ସୂତ୍ରସଂହତିଭାଷ୍ୟ
	୩୭। ଆତ୍ମବୋଧ ଟୀକା

ଏ ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ଚାରୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାଷ୍ୟ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜୁହାଯାଇପାରିବ; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ୩୩ଟି ପୁସ୍ତକର ଲେଖକ କର୍ତ୍ତା ସ୍ୱୟଂ ଶଙ୍କର କି ନୁହଁନ୍ତି - ଏହି ବିଷୟରେ ବହୁ ମତାମତ ରହିଛି । ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ସେ କେବଳ ଦ୍ୱାଦଶ ଉପନିଷଦ୍‌ର ରଚୟିତା ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ସ୍ତୋତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ :

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଜଣେ ଶୈବ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ବୋଲି କେତେକ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ପରିବାର ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାହା ଆଦୌ ସମାଚୀନ ବା ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । କାରଣ ଶଙ୍କର

ବିଭିନ୍ନ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ରଚିତ ଷୋଡ଼ାବଳୀ ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ କେବଳ ଶିବଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ବିଷ୍ଣୁ, ରାମ, ଶକ୍ତି ଦେବୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବିଷୟରେ ରଚନା ହେବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳେ । ଅଦ୍ୟାବଧି ସମସ୍ତ ଷୋଡ଼ ଗୁଡ଼ିକର ସଙ୍କଳନ କରାଯାଇନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପଲବ୍ଧ ବିଭିନ୍ନ ଷୋଡ଼ାବଳୀ ନିମ୍ନଲିଖିତ ମତେ ଦିଆଗଲା ।

ବିଷ୍ଣୁ ଷୋଡ଼ :

୧। ଅଦ୍ୟୁତାଷ୍ଟକ	୮। ନାରାୟଣ ଷୋଡ଼
୨। ଆର୍ତ୍ତତ୍ରଣ ନାରାୟଣାଷ୍ଟକ	୯। ପାଣ୍ଡୁ ରଜାଷ୍ଟକ
୩। କାମଭୁଜଙ୍ଗ ପ୍ରୟାତଷୋଡ଼	୧୦। ବିଷ୍ଣୁଭୁଜଙ୍ଗ ପ୍ରୟାତ
୪। କୃଷ୍ଣାଷ୍ଟକ	୧୧। ବିଷ୍ଣୁପାପାଦିକେଶାନ୍ତ
୫। ଗୋବିନ୍ଦାଷ୍ଟକ	୧୨। ଭଗବନ୍ ମାନସ ପୂଜା
୬। ଜଗନ୍ନାଥାଷ୍ଟକ	୧୩। ଷଟ୍ପଦୀ ଷୋଡ଼
୭। ଦଶାବତାର ଷୋଡ଼	୧୪। ହରମାତେଷୋଡ଼

ଗଣେଶ ଷୋଡ଼ :

୧। ଗଣେଶ-ପଞ୍ଚରତ୍ନ	୩। ଗଣେଷାଷ୍ଟକ
୨। ଗଣେଶ ଭୁଜଙ୍ଗ ପ୍ରୟାତ	୪। ବରଦ ଗଣେଶ ଷୋଡ଼

ଶିବ ଷୋଡ଼ :

୧। ଶିବଭୁଜଙ୍ଗ ଷୋ	୧୧। ଦକ୍ଷିଣା ମୂର୍ତ୍ତିଷ୍ଟକ
୨। ଶିବଭୁଜଙ୍ଗ ପ୍ରୟାତଷୋଡ଼	୧୨। ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ମାନସ ପୂଜା
୩। ଶିବାନନ୍ଦ ଲହରୀ	୧୩। ଶିବନାମାବଲ୍ୟାଷ୍ଟକ
୪। ଶିବପାଦାଦି କେଶାନ୍ତ ଷୋଡ଼	୧୪। ଶିବପଞ୍ଚାକ୍ଷର ଷୋଡ଼
୫। ଶିବକେଶାଦି ପାଦାନ୍ତ ଷୋଡ଼	୧୫। ଦକ୍ଷିଣାମୂର୍ତ୍ତି ଷୋଡ଼
୬। ବେଦସାର ଶିବଷୋଡ଼	୧୬। କାଶୀବିଶ୍ୱନାଥ ଷୋଡ଼
୭। ଶିବମାନସ ପୂଜା	୧୭। କାଳ ଭୈରବାଷ୍ଟକ
୮। ଶିବପରାଧ କ୍ଷମାପନ ଷୋଡ଼	୧୮। ଶିବପଞ୍ଚାକ୍ଷର ନକ୍ଷତ୍ର ମାଳା
୯। ସୁବର୍ଣ୍ଣମାଳାସ୍ତୁତି	୧୯। ଦ୍ୱାଦଶ ଜ୍ୟୋତିର୍ଲିଙ୍ଗ ଷୋଡ଼
୧୦। ଦକ୍ଷିଣା ମୂର୍ତ୍ତିବର୍ଣ୍ଣମାଳା	୨୦। ଦଶଶ୍ଳୋକୀ ସ୍ତୁତି

ଶକ୍ତିଷୋଡ଼ :

୧। ଅନୁପୂର୍ଣ୍ଣା ଷୋଡ଼	୩। କନକ ରାଧାସ୍ତବ
୨। ଆନନ୍ଦଲହରୀ ଷୋଡ଼	୪। କଲ୍ୟାଣ ଦୃଷ୍ଟିସ୍ତବ

୫। ଆନନ୍ଦ ଲହରୀ	୧୪। ଭ୍ରମରାସ୍ବାସକମ୍
୬। ଗୌରୀ ଦଶକ	୧୫। ମନ୍ତ୍ର ମାତୃକା ପୁଷ୍ପମାଳା
୭। ତ୍ରିପୁର ସୁନ୍ଦରୀ ଅଷ୍ଟକ	୧୬। ମାନାକ୍ଷି ପଞ୍ଚରତ୍ନ
୮। ତ୍ରିପୁର ସୁନ୍ଦରୀ ମାନସ ପୂଜା	୧୭। ମାନାକ୍ଷି ଷୋଡ଼
୯। ତ୍ରିପୁରା ସୁନ୍ଦରୀ ବେଦପାଠ	୧୮। ଲଳିତା ପଞ୍ଚରତ୍ନ
୧୦। ଦେବୀ ଚତୁଃଷ୍ଟୟପଚାର ପୂଜା	୧୯। ଶାରଦାଭୁଜଙ୍ଗ ପ୍ରୟତାସକ
୧୧। ଦେବୀ ଭୁଜଙ୍ଗ ଷୋଡ଼	୨୦। ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀ
୧୨। ନବରତ୍ନମାଳିକା	୨୧। ଦେବୀ ପୁଷ୍ପାଞ୍ଜଳି ଷୋଡ଼
୧୩। ଭବାନୀ ଭୁଜଙ୍ଗ ଷୋଡ଼	୨୨। ଭବାନୀସ୍ତବ

ଯୁଗଳ ଦେବତା ଷୋଡ଼ :

୧। ଅର୍ଦ୍ଧନାରୀଶ୍ବର ଷୋଡ଼	୪। ଲକ୍ଷ୍ମୀନୃସିଂହ କରୁଣରସ ଷୋଡ଼
୨। ଉମାମହେଶ୍ବର ଷୋଡ଼	୫। ହରିଗୌର୍ଯ୍ୟସ୍ତବ ଷୋଡ଼
୩। ଲକ୍ଷ୍ମୀନୃସିଂହ ପଞ୍ଚରତ୍ନ	

ନଦୀତୀର୍ଥ ଷୋଡ଼ :

୧। କାଶୀପଞ୍ଚକ ଷୋଡ଼	୫। ନର୍ମଦାସ୍ତବ
୨। କାଶୀ ଷୋଡ଼	୬। ମଣିକର୍ଣ୍ଣିକାସ୍ତବ
୩। ଗଙ୍ଗାସ୍ତବ	୭। ଯମୁନାସ୍ତବ
୪। ଗଙ୍ଗା ଷୋଡ଼	୮। ଶ୍ରୀ ଯମୁନାସ୍ତବ

ବିବିଧ ଷୋଡ଼ :

୧। ଗୁର୍ବାସ୍ତବ	୫। ଦ୍ବାଦଶ ପଞ୍ଚରିକା
୨। ପ୍ରାତଃସ୍ମରଣ ଷୋଡ଼	୬। ନିର୍ବାଣ ଦଶକ
୩। ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ଭୁଜଙ୍ଗ ଷୋଡ଼	୭। ସୋପାନ ପଞ୍ଚକ
୪। ହନୁମତ୍ ପଞ୍ଚରତ୍ନ	୮। ଚପଟ ପଞ୍ଚରିକା ଷୋଡ଼

ପ୍ରକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥ :

ଅଦ୍ୱୈତବେଦାନ୍ତର ତତ୍ତ୍ୱମାମାଂସା ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ରର ଏକ ମୁର୍ଦ୍ଦନ୍ୟତ୍ୱୁତ ଅଧ୍ୟାୟ । ଏହି ଦିକ୍ଷୟରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କର କେତେକ କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନା ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ପୁସ୍ତକ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ପ୍ରକରଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ୩୯ଟି ପୁସ୍ତକ ନିମ୍ନଲିଖିତ ମତେ ଅବଶ ପାଠକଙ୍କ ଅବଗତି ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଦତ୍ତ କରାଗଲା ।

୧। ଅଦ୍ୱୈତ ପଞ୍ଚରତ୍ନ	୨୧। ପ୍ରୌଢ଼ାନୁଭୂତି
୨। ଅଗଦ୍ୱିତାନୁଭୂତି	୨୨। ବ୍ରହ୍ମନାମାବଳୀମାଳା
୩। ଅନାମ୍ନ ଶ୍ରୀବିଗର୍ହଣ ପ୍ରକରଣ	୨୩। ବ୍ରହ୍ମାନୁ ଚିନ୍ତନ
୪। ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି	୨୪। ମାୟାପଞ୍ଚକ
୫। ଆତ୍ମବୋଧ	୨୫। ମଣିରତ୍ନମାଳା
୬। ଉପଦେଶ ପଞ୍ଚକ	୨୬। ମୁମୁକ୍ଷୁପଞ୍ଚକ
୭। ଉପଦେଶ ସାହସ୍ରୀ	୨୭। ଯୋଗତାରାବଳୀ
୮। ଏକଶ୍ଳୋକୀ	୨୮। ଲଘୁବାକ୍ୟ ବୃତ୍ତି
୯। କୌପୀନ ପଞ୍ଚକ	୨୯। ବାକ୍ୟବୃତ୍ତି
୧୦। ଜୀବନ୍ତୁକ୍ରାନ୍ତ ଲହରୀ	୩୦। ବାକ୍ୟସୁଧା
୧୧। ତତ୍ତ୍ୱବୋଧ	୩୧। ବିଜ୍ଞାନନୌକା
୧୨। ତତ୍ତ୍ୱୋପଦେଶ	୩୨। ବିବେକ ତୃତୀମଣି
୧୩। ଧନ୍ୟାଷ୍ଟକ	୩୩। ବୈରାଗ୍ୟପଞ୍ଚକ
୧୪। ନିର୍ଗୁଣ ମାନସ ପୂଜା	୩୪। ଶତଶ୍ଳୋକୀ
୧୫। ନିର୍ବାଣ ମଞ୍ଜରୀ	୩୫। ସଦାଚାରାନୁସନ୍ଧାନ
୧୬। ନିର୍ବାଣଷଟ୍ପଦ	୩୬। ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତସାର ସଂଗ୍ରହ
୧୭। ପଞ୍ଚକରଣ ପ୍ରକରଣ	୩୭। ସର୍ବସିଦ୍ଧାନ୍ତସାର ସଂଗ୍ରହ
୧୮। ପରାପୂଜା	୩୮। ସ୍ୱାତ୍ମନିରୂପଣ
୧୯। ପ୍ରବୋଧ ସୁଧାକର	୩୯। ସ୍ୱାତ୍ମପ୍ରକାଶିକା
୨୦। ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ରତ୍ନ ମାଳିକା	

ତତ୍ତ୍ୱଗ୍ରନ୍ଥ :

୨। ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀ	୨। ପ୍ରପଞ୍ଚସାର
--------------------	---------------

ଶଙ୍କରଙ୍କର ଦେହତ୍ୟାଗ:

ଆଚାର୍ଯ୍ୟଶଙ୍କର ୩୨ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଇହଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କରିଥିଲେ । ଉକ୍ତବିଷୟରେ କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ବିଭିନ୍ନ ମତ ପୋଷଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତତ୍କାଳୀନରେ ଅଧିକ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ନଥିବାରୁ ଆମ୍ଭେ ସେହି ମତାମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଲୋଚନା ଓ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି ତା'ର ନିଷ୍ପତ୍ତି ନିମ୍ନରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା । ଅଦ୍ୟାବଧି ଶଙ୍କରଙ୍କର ସମାଧିବିଷୟରେ ତିନୋଟି ମତ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ପ୍ରଥମତଃ ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟ ବିରଚିତ ‘ଶଙ୍କର ବିଜୟ କାବ୍ୟର’ ବର୍ଣ୍ଣନାନୁଯାୟୀ ଶଙ୍କର ବହିନୀରାସୁଣପୀଠରେ କିଛିଦିନ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଦତ୍ତାତ୍ରେୟ ନାମକ ରୁଷିକୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଗମନ କଲେ । ସେଠାରେ ଦତ୍ତାତ୍ରେୟଙ୍କ ସହ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପୂର୍ବକ କୈଳାସକୁ ଯାତ୍ରା କରି ନିଜର ସୁଲଗ୍ନରାଜକୁ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ଏହି ପରମ୍ପରାକୁ ବହୁ ବିଦ୍‌ବାନମଣ୍ଡଳୀ ସ୍ୱୀକାର କରି ଗୁରୁବଂଶ କାବ୍ୟରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣଶାସ୍ତ୍ରୀ କହନ୍ତି -

ଦତ୍ତାତ୍ରେୟଂ ଭୁବନବିନୁତଂ ବୀକ୍ଷ୍ୟ ନଦ୍‌ବାନଗାଦୀତଃ;
 ବୃତ୍ତଂ ସ୍ୱାୟଂ ସକଳମପିତାନ୍ ପ୍ରେଷିତାନ୍ ଦିକ୍ଷୁଶିଷ୍ୟାନ୍
 ସୋଽପିଶ୍ରଦ୍ଧା ମୁନିପତିରଦାଦାଶିଷୋ ବିଶ୍ୱରୂପା,
 ଚାର୍ଯ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ସୁଖମବସତାଂ ତତ୍ର ଚୌ ଭାଷମାଶୌ ॥

ଏହି ମତକୁ ଚିଦ୍‌ବିଳାସ ଯତିଙ୍କ ରଚିତ ଶଙ୍କର ବିଜୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇ ରହିଛି -

ଇତ୍ୟୁକ୍ତା ଶଙ୍କରାର୍ଯ୍ୟଃ ପରପଲ୍ଲବମାଦଗରାତ୍
 ଅବଲମ୍ବ୍ୟ କରାଗ୍ରେଣ ଦତ୍ତାତ୍ରେୟଃ ସ ତାପସଃ ॥
 ପ୍ରବିବେଶ ଗୁହାଦ୍‌ବାରଂ ଦତ୍ତାତ୍ତାଂ ଜନସତତେଃ ।
 କ୍ରମାନୁଶାମ କୈଳାସଂ ପ୍ରମଥେଃ ପରିବେଷିତମ୍ ॥

ଦ୍ୱିତୀୟ ମତଟି ହେଲା ଗୋବିନ୍ଦ ଯତିଙ୍କ ରଚିତ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଚରିତମ୍ । ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକର ମତାନୁଯାୟୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦେହାବସାନ କେରଳ ପ୍ରଦେଶରେ ହୋଇଥିଲା । ସେ ରାମେଶ୍ୱର ଦର୍ଶନ କରିବା ପରେ କେରଳ ପ୍ରଦେଶସ୍ଥ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୈବସ୍ଥଳୀ ବୃକ୍ଷାଚଳ ପର୍ବତରେ ଶିବଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିବା ସମୟରେ ଶ୍ରୀମୂଳ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଭାର୍ଗବଙ୍କୁ ପୂଜା କରିଥିଲେ । ତ୍ରିତୁର ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥାନ କଲାବେଳେ ନିଜର ସମାଧିସ୍ଥ ହୋଇଥିଲା । ଅତଃଏବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ଶଙ୍କରଙ୍କର ଏକ ସମାଧି ରହିଛି । ତାହା ‘ମହାବିଷ୍ଣୁ ଚଉତରା’ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି ।

ଅନ୍ତିମ ମତଟି କାଞ୍ଚିକାମକୋଟି ପୀଠର ପଣ୍ଡିତମାନେ ଅଭିମତ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଶଙ୍କରଙ୍କର ପଞ୍ଚଦ୍ରପାସ୍ତି କାଞ୍ଚୀ ପୀଠରେ ନିର୍ଦ୍ଧିତ ଭାବରେ ହୋଇଥିଲା । ସଦାଶିବ ବ୍ରହ୍ମେନ୍ଦ୍ରକୃତ ଗୁରୁରତ୍‌ମାଳିକା ଟୀକା ଓ ଗୁରୁ ପରମ୍ପରା ଷ୍ଟୋତ୍ର ମତରେ ତାଙ୍କର ଶେଷ ଜୀବନ କାଞ୍ଚୀ ପୀଠରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହିପରି ଆନନ୍ଦଗିରି ରଚିତ ରଙ୍କର ବିଜୟ କାବ୍ୟରେ ଶଙ୍କର କାଞ୍ଚୀ ପୀଠରେ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । କଥିତ ଅଛି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନିଜେ କୈଳାସ ପର୍ବତରୁ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଷ୍ଟଟିକଲିଙ୍ଗ ଯୋଗ ବଳରେ ପାଇଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଶୃଙ୍ଗେରୀରେ ଭୋଗଲିଙ୍ଗ, ଚିଦମ୍ବରରେ ମୋକ୍ଷଲିଙ୍ଗ,

ନେବାଳର ନୀଳକଣ୍ଠ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବୀରଲିଙ୍ଗ ଓ ବହିନାରାୟଣଠାରେ ମୁକ୍ତିଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଦେହତ୍ୟାଗ ସମୟରେ କାଞ୍ଚରେ ଶାରଦା ପାଠର ଭାର ଅର୍ପଣ କରି ଯୋଗଲିଙ୍ଗକୁ ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ, ଯେଉଁ ଲିଙ୍ଗ ଅଦ୍ୟାବଧି କାଞ୍ଚପୀଠ ପୂଜାପାଉଛି ଏବଂ ତାପରେ ଶଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଗଲେ ବୋଲି ଶିବ ରହସ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରେ । ସେହିପରି ରାମଭଦ୍ର ଦାକ୍ଷିତ ସ୍ମିରତିତ ପାତଞ୍ଜଳି ଚରିତରେ ଶଙ୍କରଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ କାଞ୍ଚୀପୀଠରେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ଉପଯୁକ୍ତ ମତରେ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଉକ୍ତ ପ୍ରମାଣ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଆନନ୍ଦଗିରିଙ୍କ ମତ ଅଧିକ ପ୍ରାମାଣିକ । କାରଣ ଆନନ୍ଦଗିରି ଶଙ୍କରଙ୍କ ସମୟଠାରୁ ନାତିକାଳ । ଅତଃ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଏ ଯେ ଶଙ୍କରଙ୍କର ଦେହାବସାନ କାଞ୍ଚୀପୀଠରେ ହୋଇଥିଲା ।

ସୁକୋମଳତ ବିଦ୍ୟାନମାନଙ୍କ ସୁଖାବବୋଧ ନିମିତ୍ତ ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଉତ୍ସର୍ଗୀକୃତ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ପ୍ରକାଶନରେ ସର୍ବଦା ଅନେକ ବାଧାବିଘ୍ନ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଛି ଯାହାକି ମୋର ମନେବଳକୁ ଅତିମାତ୍ରାରେ ଦୁର୍ବଳ କରିଥିଲା । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଅପାର କରୁଣାରୁ ପ୍ରଥମେ ଏହି ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡର ପ୍ରକାଶନକାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହେଲା କେବଳ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ କ୍ଷେତ୍ରର ପରିଚାଳକ ଶ୍ରୀ ବିଦ୍ୟାଧର ସାହୁଙ୍କ ଅର୍ଥ ଓ ଶ୍ରମ ବଳରୁ । ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡର ପ୍ରକାଶକନିତ ତିକ୍ତ ଅନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା ଦ୍ୱିତୀୟ ଅନୁବାଦ ନ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଥମେ ମୁଁ ସ୍ଥିର କରିଥିଲି; କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ମୁଖ୍ୟାଧ୍ୟାପକ ଡକ୍ଟର ଅନାମ ଚରଣ ସ୍ୱାଇଁଙ୍କର ଉପବେଶ ଓ ସଦିଚ୍ଛା ମୋତେ ପଦେ ପଦେ ଉତ୍ସାହିତ କରିଥିଲା । ତା’ପରେ ମୁଁ କ୍ରମଶଃ ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡର କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ କଲି । ପୁସ୍ତକର କଳେବର ବୃଦ୍ଧିକରି ଅଧିକ ଚିପ୍ପଣୀ ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଥିଲେ ପାଠକମାନଙ୍କ ଅବବୋଧ ଆଉ ସୁଗମ ହୋଇପାରିଥା’ନ୍ତା; ପରନ୍ତୁ ପ୍ରକାଶନ ପାଇଁ ପ୍ରକାଶକମାନଙ୍କର ଅନିଚ୍ଛାକୁ ଭୟ କରି ପୁସ୍ତକର ପୃଷ୍ଠା ସଂଖ୍ୟା କମାଇବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲି । ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିତାପର ବିଷୟ ଯେ - ବହୁ ଦୂରରେ ମୋର ଅବସ୍ଥାନ ହେତୁ ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ମୁଦ୍ରଣଗତ ବହୁ ଭ୍ରମ ରହିଯାଇଛି । ତେଣୁ ମୋର ପାଠକମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷ ଅନୁରୋଧ ଯେ ସେମାନେ ଭ୍ରମ ସଂଶୋଧନପୂର୍ବକ ପୁସ୍ତକକୁ ପଠନ କରିବେ ଏବଂ ଭ୍ରମସ୍ଥଳଗୁଡ଼ିକ ଲେଖକଙ୍କୁ ଅବଗତ କରାଇଲେ ତାହା ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ସମୟରେ ପରିଷ୍କରଣ କରିବାରେ ମୋତେ ସହାୟକ ହେବ ।

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର-ଶାଙ୍କରଭାଷ୍ୟ

अथ तृतीयोऽध्यायः

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ - ପ୍ରଥମପାଦ

ତଦନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତିପଦ୍ୟାଧିକରଣ - ୧

तदन्तरप्रतिपत्त्याधिकरणम् । सू० १-७ ।

(୧) ତଦନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତିଠାଁ ରଂହତି ସଂପରିଷ୍ପୃକ୍ଷ ପ୍ରଶ୍ନନିରୂପଣାଭ୍ୟାମ୍
॥୩-୧-୧॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननि-

रूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

ତଦନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତିଠାଁ = ଜୀବ ଅନ୍ୟଦେହରେ ପ୍ରାପ୍ତି ବିଷୟରେ ଦେହର ବାଜଭୂତ ସ୍ଥୁଳଭୂତରେ, ସଂପରି... = ପରିବେଷିତ ହୋଇ ଧୂମାଦିପଦ୍ମଦ୍ୱାରା ସ୍ୱର୍ଗଲୋକକୁ, ରଂହତି = ଯାଏ । ପ୍ରଶ୍ନନି.... ୩ସ=କାରଣ- ‘ନେତୃତ୍ୱଂ ଯଥା’ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ‘କତି ତୁ ପଞ୍ଚମ୍ୟାହୁତୌ’ ଇତ୍ୟାଦି ନିରୂପଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣ ଜଣାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଦ୍ୱିତୀୟୋଽଧ୍ୟାୟେ ସ୍ମୃତିନ୍ୟାୟବିରୋଧୋ ବେଦାନ୍ତବିହିତେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନେ ପରିହୃତଃ । ପରପକ୍ଷାଣା ଋନପେକ୍ଷତ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚତଂ । ସ୍ମୃତିବିପ୍ରତିଷେଧଃ ପରିହୃତଃ । ତତ୍ର ଚ ଜୀବବ୍ୟତିରିକ୍ତାନି ତତ୍ତ୍ୱାନି ଜୀବୋପକରଣାନି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଜାୟତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।

(ଖ) ଅଥେଦାନୀମୁପକରଣୋପହିତସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ସଂସାରଗତିପ୍ରକାରସ୍ତଦବସ୍ଥାନ୍ତରାଣି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱଂ ବିଦ୍ୟା ଭେଦାଭେଦୋ ଗୁଣୋପସଂହାରାନୁପସଂହାରୋ ସମ୍ୟଗ୍ଦର୍ଶନାତ୍ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧିଃ ସମ୍ୟଗ୍ଦର୍ଶନୋପାୟବିଧିଭେଦୋ ମୁକ୍ତିଫଳାନିର୍ଯ୍ୟାମକ୍ଷେତ୍ୟେ ତଦର୍ଥଜାତଂ ତୃତୀୟୋଽଧ୍ୟାୟେ ନିରୂପୟିଷ୍ୟତେ ପ୍ରସଙ୍ଗାତଂ ଚ କିମପ୍ୟନ୍ୟତ୍ ।

(ଗ) ତତ୍ର ପ୍ରଥମେ ତାବତ୍ପାଦେ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାମାଣ୍ଡିତ୍ୟ ସଂସାରଗତିପ୍ରଭେଦଃ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟତେ ବୈରାଗ୍ୟହେତୋଃ, ‘ତସ୍ମାନ୍ନୁପସେତ’ ଇତି ଋତେ ଶ୍ରବଣାତ୍ । ଜୀବୋ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣସତିବଃ ସେହିୟଃ ସମନସ୍ତୋବିଦ୍ୟାକର୍ମପୂର୍ବପ୍ରଜ୍ଞାପରିଗ୍ରହଃ ପୂର୍ବଦେହଂ ବିହାୟ ଦେହାନ୍ତରଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟେତଦବଗତମ୍ ।

(ଘ) ‘ଅଥୈନମେତେ ପ୍ରାଣା ଅଭିସମାୟନ୍ତି’ ଇତ୍ୟେବମାଦେଃ ‘ଅନ୍ୟନ୍ନବରତଂ କଲ୍ୟାଣତରଂ ରୂପଂ କୁରୁତେ’ (ବୃହ ୪-୪-୧୪) ଇତ୍ୟେବମନ୍ତାତ୍ ସଂସାରପ୍ରକରଣ- ସ୍ଥାବରତ୍, ଧର୍ମାଧର୍ମଫଳୋପଭୋଗସଂଭାବାତ୍ ।



(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବେଦାନ୍ତପ୍ରତିପାଦିତ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନରେ ସ୍ଵତି ଓ ନ୍ୟାୟର ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି । ପରପକ୍ଷ ହିଁ ଅନପେକ୍ଷିତ- ଏହି ବିଷୟର ବିଷ୍ଠାର ପୂର୍ବକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ଶ୍ରୁତିବିରୋଧୀର ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଜୀବଭିନ୍ନ ଜୀବର ଉପକରଣତତ୍ତ୍ଵ ବ୍ରହ୍ମରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପକରଣୋପହିତଜୀବର ସଂସାରଗତିପ୍ରକାର, ତାହାର ଅନ୍ୟଅବସ୍ଥା ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ଵ, ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ, ଗୁଣର ଉପସଂହାର ଓ ଅନୁପସଂହାର ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନରୁ ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧି, ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନରୁପଉପାୟବିଧିର ଭେଦ ଓ ମୁକ୍ତିପଳର ଅନିୟମ, ଇତ୍ୟାଦି ତୃତୀୟାଧ୍ୟାୟରେ ନିରୂପଣ କରାଯିବ ଓ ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ଆସୁଥିବା କେତେକ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ କୁହାଯିବ ।

(ଗ) ସେହି ପ୍ରଥମପାଦରେ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାକୁ ଆଶ୍ରୟକରି ‘ତସ୍ମାତ୍ କୁରୁପସତେ’ (ତେଣୁ ଗମନାଗମନରେ ଦୁଃଖ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଗାଦିରେ ଘୃଣା କରାଯାଏ) ଏହିପ୍ରକାର ସମାପ୍ତରେ ଶ୍ରବଣରୁ ସଂସାରଗତିର ପ୍ରଭେଦ ଓ ବୈରାଗ୍ୟହେତୁ ଦେଖାଯାଉଅଛି । ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ-ସଚିବ, ଜୀବ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ଅବିଦ୍ୟା, କର୍ମ ଓ ପୂର୍ବପ୍ରଜ୍ଞା ଜନ୍ମାନ୍ତର ସଂସାର ସହିତ ଦେହ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟଦେହକୁ ଯାଏ- ଇତ୍ୟାଦି ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଘ) କାରଣ- ‘ଅଥୈନମେତେ’ (ମରଣ ସମୟରେ ଏହି ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଜୀବର ହୃଦୟରେ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇଯାଆନ୍ତି) ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ‘ଅନ୍ୟନ୍ନବତରଂ’ (ଅନ୍ୟ ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର ଓ କଲ୍ୟାଣତର ରୂପାଦିଦେହର ରଚନା କରେ) ଏହି ବାକ୍ୟପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂସାର ପ୍ରକରଣସ୍ଥ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ଓ ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ଫଳ ଉପଭୋଗର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ- (କ) କିଂ ଦେହବାଦୈର୍ଭୂତସୁକ୍ଷ୍ମେରସଂପରିଷ୍କଳ୍ମେ ଗଚ୍ଛତ୍ୟାହୋସ୍ଥିର୍ ସଂପରିଷ୍କଳ୍ମ ଇତି ଚିନ୍ତ୍ୟତେ । କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ଅସଂପରିଷ୍କଳ୍ମ ଇତି । କୁତଃ ? କାରଣୋପାଦାନବଦ୍ଭୂତୋପାଦାନସ୍ୟାଶ୍ଚୂତତ୍ଵାତ ।

(ଖ) ‘ସ ଏତାସ୍ତେଜୋମାତ୍ରାଃ ସମଭ୍ୟାଦଦାନଃ’ (ବୃହ ୪-୪-୧) ଇତି ହ୍ୟତ୍ଵ ତେଜୋମାତ୍ରାଣଃକେନ କରଣାନାମୁପାଦାନଂ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତୟତି । ବାକ୍ୟଶେଷେ ଚକ୍ଷୁରାଦିସଂଙ୍କୀର୍ତ୍ତନାତ୍ ନୈବଂ ଭୂତମାତ୍ରୋପାଦାନସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନମସ୍ତି ।

(ଗ) ସୁଲଭାଷ୍ଟ ସର୍ବତ୍ର ଭୂତମାତ୍ରାଃ । ଯତ୍ତୈବ ଦେହ ଆରବ୍ଧସ୍ତତତ୍ତ୍ଵିବସନ୍ତି, ତତଶ୍ଚ ତାସାଂ ନୟନଂ ନିଷ୍ଠ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ । ତସ୍ମାଦସଂପରିଷ୍କଳ୍ମେ ଯାତୀତି ।

(ଘ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପଠ୍ୟାୟର୍ଯ୍ୟଃ-ତଦନନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ନୌ ରଂହତି ସଂପରିଷ୍କଳ୍ମ ଇତି । ତଦନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ନୌ ଦେହବୀଦୈ ଭୂତସୁକ୍ଷ୍ମେଃ ସଂପରିଷ୍କଳ୍ମେ ରଂହତି ଗଚ୍ଛତାତ୍ୟବଗତବ୍ୟମ୍ । କୁତଃ ? ପ୍ରଶ୍ନନିରୂପଣାଭ୍ୟାମ୍ ।



(ଡ) ତଥା ହି ପ୍ରଶ୍ନ- ‘ବେଦ୍ୟ ଯଥା ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତାବାପଃ ପୁରୁଷବଚସୋ ଭବତି’ (ଛା ୫-୩-୩) ଇତି ନିରୂପଣଞ୍ଚ ପ୍ରତି ବଚନଂ ଦ୍ଵ୍ୟପର୍ଜନ୍ୟପୃଥ୍ଵୀ-ପୁରୁଷଯୋଷିତସ୍ତୁ ପଞ୍ଚସ୍ତୃଷ୍ଣୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାସୋମବୃଷ୍ୟନ୍ମରୋତୋରୂପାଃ ପଞ୍ଚାହୁତାର୍ଦ୍ଧର୍ଣ୍ଣୟା ‘ଇତି ତୁ ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତାବାପଃ ପୁରୁଷବଚସୋ ଭବତି’ (ଛା ୫-୯-୧) ଇତି ତସ୍ମାଦଦ୍ଵିତୀୟ ପରିବେଷିତୋ ଜୀବୋ ରଂହତି ବ୍ରଜତୀତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେହି ଜୀବ ଦେହର ବାଜଭୂତ ସ୍ଵକ୍ଷୁଭୂତରେ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ କି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ? ଏହି ବିଷୟରେ ବିଚାର କରାଯାଏ । ତେବେ କଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ, କିପରି ? ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଗ୍ରହଣପରି ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଗ୍ରହଣ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ‘ସ ଏତାସ୍ତେଜୋମାତ୍ରାଃ’ (ସେ ଏହି ପ୍ରାଣୀର ତେଜୋମାତ୍ରାକୁ ସମ୍ୟାଗ୍ ପ୍ରକାରରେ ଗ୍ରହଣକରି ହୃଦୟରେ ଅନୁଭବ କରୁଛି ହୁଏ) ଏହିଠାରେ ‘ତେଜୋମାତ୍ରାଃ’ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ଶୁଦ୍ଧିକରଣଗୁଡ଼ିକର ଗ୍ରହଣ ବିଷୟରେ କହେ । କାରଣ-ବାକ୍ୟଶେଷରେ ତନ୍ମୁରାଦିର କଥନ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାରେ କିନ୍ତୁ ଭୂତମାତ୍ରାର ଗ୍ରହଣ କଥନ ନୁହେଁ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଭୂତମାତ୍ରା ସର୍ବତ୍ର ସୁଲଭ ଅଟେ । ଯେଉଁଠାରେ ଦେହର ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ସେଠାରେ ସେ ହି ରହେ । ସେଠାରେ ସେମାନଙ୍କ ସହ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଜୀବ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇଯାଏ ।

(ଘ) ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରାପ୍ତହେବାରୁ ଆତୀର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି- ‘ତଦନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ନୋ ରଂହତି ସଂପରିଷ୍କୃତଃ ତଦନ୍ତର ପ୍ରତିପତ୍ନୋ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହଦ୍ଵାରା ଅନ୍ୟଦେହର ପ୍ରାପ୍ତି ପରିଷ୍କରଣ ଦେହର କାରଣ ସ୍ଵକ୍ଷୁଭୂତାଦ୍ଵାରା ଅସମ୍ଭବ ହୋଇଯାଏ, ଏହି ପ୍ରକାର ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ଏହାହିଁ ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ନିରୂପଣ ଦ୍ଵାରା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଙ) ଯେପରି ‘ବେଦ୍ୟ ଯଥା’ (ପ୍ରକାଶ-ହେ ଶ୍ଵେତକେତୁ ! ତୁ କଣ ଜାଣିଛୁ ? ପଞ୍ଚାହୁତିର ହବନ କଳାପରେ ଜଳ (ସୋମ, ପୃଥାଦି ରସ) ‘ପୁରୁଷ-ଶରୀର ସଂଜ୍ଞାକୁ କିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ହୁଏ, ସ୍ଵର୍ଗ, ପର୍ଜନ୍ୟ, ପୃଥ୍ଵୀ, ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ - ଏହି ପଞ୍ଚ ଅଗ୍ନିରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ସୋମ, ବୃଷ୍ଟି, ଅନ୍ନ ଓ ଶୁକରୂପ ଏହି ପାଞ୍ଚ ଆହୁତିକୁ ଦେଖାଇ ‘ଇତି ତୁ ପଞ୍ଚମ୍ୟା (ଏହିପ୍ରକାର ପଞ୍ଚଆହୁତିର ପ୍ରକ୍ଷେପ ହୋଇ ଜଳ ‘ପୁରୁଷ’ ଶବ୍ଦବାଚୀ ହୁଏ) ଏହା ହି ନିରୂପଣ (ପ୍ରତିବଚନ) ତେଣୁ ଜୀବ ଜଳଦ୍ଵାରା ପରିବେଷିତ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦନ୍ୟା ଶ୍ରୁତିଃ ଜଲୁକାବତ୍ ପୂର୍ବଦେହଂ ନ ମୁଞ୍ଚତି ଯାବନ୍ନ ଦେହାତ୍-ରମାତ୍ରାପତାତିଦର୍ଶୟତିତଦ୍ୟଥା ଦୃଶଜଳାୟୁକା’ (ବୃହ ୪-୪-୩) ଇତି । ତତ୍ରାପ୍ୟ-ପ୍ରପରିବେଷିତସ୍ୟେବ ଜୀବସ୍ୟ କର୍ମୋପସ୍ଥାପିତପ୍ରତିପରବ୍ୟବେହ ବିଷୟ ଭାବନାଦୀର୍ଯ୍ୟ-ଭାବାମାତ୍ରଂ ଜଲୁକୟୋପମାୟତ ଇତ୍ୟବିରୋଧଃ ।



(ଖ) ଏବଂ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟକ୍ତେ ଦେହାନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତିପ୍ରକାରେ ସତି ଯାଃ ପୁରୁଷମତି ପ୍ରଭାବାଃ କଞ୍ଚନା ବ୍ୟାପିନାଂ କରଣାନାମାତ୍ମନଃ ଦେହାନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତୌ କର୍ମବଶାଦ୍ ବୃତ୍ତିଲାଭସ୍ତତ୍ ଉଚତି । କେବଳ ସୈଦ୍ଧାନ୍ତନୋ ବୃତ୍ତିଲାଭସ୍ତତ୍ ଉଚତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ତୁ ଦେହବଦୃଶନବାନେବ ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱ ଭୋଗସ୍ଥାନ ଉପଦ୍ୟତେ ।

(ଗ) ମନ ଏବ ବା କେବଳଂ ଭୋଗସ୍ଥାନମଭିପ୍ରତିଷ୍ଠତେ । ଜୀବ ଏବୋତ୍ପତ୍ତ୍ୟ ଦେହାଦେହାନ୍ତରଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ, ଶୁକ୍ଳ ଜବ ବୃକ୍ଷାଦ୍ ବୃକ୍ଷାନ୍ତରମ୍, ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟାଃ, ତା ସର୍ବା ଏବାନାଦର୍ଭବ୍ୟାଃ ଶ୍ରୁତିବିରୋଧାତ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ‘ତଦ୍ୟଥା ତୃଣଜଳବାୟୁକା’ (ସେହି ଦେହସଞ୍ଚାରରେ ଯେପରି ତୃଣଜଳାୟୁକା ଅର୍ଥାତ୍ ଘାସ ଜାତୀୟ କୀଟବିଶେଷ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଜଳୁକା (କୀଟ) ପରି ଯେତେବେଳେ ଜୀବ ଅନ୍ୟ ଦେହକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ପୂର୍ବଦେହକୁ ତ୍ୟାଗ କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ କହେ । ସେଠାରେ ଜଳଦ୍ୱାରା ପରିବେଷିତ ଜୀବର କର୍ମଦ୍ୱାରା ଉପସ୍ଥାପିତ (ପାଇବା ଯୋଗ୍ୟ) ଦେହବିଷୟକ ଭାବନାର ଦୀର୍ଘ ଭାବମାତ୍ର ଜଳୁକାଦ୍ୱାରା ଉପମିତ ହୁଏ, ତେଣୁ ଏଥିରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଏହିପରି ଅନ୍ୟଦେହର ପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଏହା କୁହାଗଲା ପରେ ପୁରୁଷ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଏହି କଞ୍ଚନା ଉପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଥା- ଆତ୍ମା ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟାପକ । ଅନ୍ୟ ଦେହ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ କର୍ମବଶ ହୋଇ ସେଥିରେ ହିଁ ବୃତ୍ତିଲାଭ ହୁଏ । ସେହି ଦେହରେ କେବଳ ଆତ୍ମାର ହିଁ ବୃତ୍ତିଲାଭ ହୁଏ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କିନ୍ତୁ ଦେହପରି ସେହି ସେହି ଭୋଗ ସ୍ଥାନରେ ନୂଆ ହୋଇ ଉପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ଅଥବା କେବଳ ମନହିଁ ଭୋଗସ୍ଥାନ ପ୍ରତି ଯାଏ, ଅଥବା ଯେପରି ଶୁକ୍ଳ ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷରୁ ଅନ୍ୟ ବୃକ୍ଷକୁ ଡେଇଁଯାଏ, ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ସର୍ବୁକଞ୍ଚନା ଅନାଦରଣୀୟ ହୁଏ, କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ସହିତ ତାହାର ବିରୋଧ ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ନନୁଦାହୃତାଭ୍ୟାଂ ପ୍ରଶ୍ନପ୍ରତିବଚନାଭ୍ୟାଂ କେବଳାଭିରଦୃଷ୍ଟିଃ ସଂପରିଷ୍ପକ୍ତୋ ରଂହତାତି ପ୍ରାପ୍ନୋତି, ଅପଶବ୍ଦଶ୍ରବଣସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ । ତତ୍ତ୍ୱ କଥଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତେ, ସର୍ବେରେବ ଭୂତସୁକ୍ଷ୍ମେଃ ସଂପରିଷ୍ପକ୍ତୋ ରଂହତାତି ? ଅତଃ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଉଦାହୃତ ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ପ୍ରତିବଚନ ଦ୍ୱାରା କେବଳ ଜଳରେ ପରିବେଷିତ ହୋଇ ଜୀବ ଯାଏ, ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ- ଜଳ ଶବ୍ଦର ଶ୍ରବଣ ରୂପ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ସବୁ ସୁକ୍ଷ୍ମଭୂତରେ ପରିବେଷିତ ହୋଇ ରହେ । ଏପରି ସାମାନ୍ୟ ରୂପରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କିପରି ହୁଏ ? ତେଣୁ ତାର ଉତ୍ତର ହେଉଛି-



ଆତ୍ମକତ୍ବାତ୍ତୁ ଭୂୟସ୍ତ୍ବାତ୍ ॥ ୨ ॥

(୨) ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକଦ୍ୱାରୁ ଭୂୟସ୍ତ୍ବାତ୍ ॥ ୩-୧-୨ ॥

ତୁ=ତୁଷ୍ଟି ଶକ୍ତିନିବୃତ୍ତି କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକଦ୍ୱାର-ତ୍ରିବୃତ୍ କରଣଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଦୁଇଭୂତ ଦ୍ୱାରା ଯୋଗ ହୋଇ ଜଳ ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକ ହୁଏ । ତେଣୁ ଜଳଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ଭୂତର ଗମନ ସମ୍ଭବ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଭୂୟସ୍ତ୍ବାତ୍=କାରଣ-ତେଜ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଶରୀରରେ ଜଳ ଭୂୟସ୍ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତୁଷ୍ଟିଭେଦ ରୋଦିତାମାଶକାମୁହିନୁତି । ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକା ହ୍ୟାପଃ, ତ୍ରିବୃତ୍-କରଣଶ୍ରୁତେଃ । ତାସ୍ମାରସିଦ୍ଧିକାର୍ଯ୍ୟପଗତାସ୍ମିତରଦପି ଭୂତଦ୍ୱୟମବଶ୍ୟମଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟଂ ଭବତି । ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକଃ ଦେହସ୍ତ୍ରୟାଶାମପି ତେଦୋବନ୍ନାନାଂ ତସ୍ମିନ୍ କାର୍ଯ୍ୟୋପଲବ୍ଧେଃ, ପୁନଶ୍ଚ ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକସ୍ତ୍ରିଧାତୁଦ୍ୱାର ତ୍ରିଭିର୍ବାତପିତ୍ତଶ୍ଳେଶଭିଃ । ନ ସ ଭୂତାନ୍ତରାଣି ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାୟ କେବଳାଭିରହଭିରାବିଧିଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତସ୍ମାନ୍ ଭୂୟସ୍ତ୍ବାପେକ୍ଷୋଽୟମାପଃ ପୁରୁଷବଚସ୍ ଇତି । ପ୍ରଶ୍ନପ୍ରତି ବଚନଯୋଗ ଫଳିତୋ ନ କୈବଲ୍ୟାପେକ୍ଷଃ । ସର୍ବଦେହେଷୁ ହି ରସଲୋହିତାଦିଦ୍ରବଦ୍ରବ୍ୟଭୂୟସ୍ଵଂ ଦୃଶ୍ୟତେ । ନନ୍ୂ ପାର୍ଥବୋ ଧାତୁଭିର୍ଭୂୟିଷୋ ଦେହେଗୁପଲକ୍ଷତେ, ନେଷୋ ଦୋଷଃ ଇତରାପେକ୍ଷୟାପ୍ୟପାଂ ବାହୁଲ୍ୟଂ ଭବିଷ୍ୟତି । ଦୃଶ୍ୟତେ ଚ ଶୁକ୍ରଶୋଣିତଳକ୍ଷଣେଽପି ଦେହବାଜେ ଦ୍ରବ୍ୟବାହୁଲ୍ୟମ୍ । କର୍ମ ଚ ନିମିତ୍ତକାରଣଂ ଦେହାନ୍ତରାରମ୍ଭୋ ।

(ଗ) କର୍ମାଣି ରକ୍ତିହୋତ୍ରାଦାନି ସୋମାଜ୍ୟପୟଃ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ରବଦ୍ରବ୍ୟବ୍ୟାପ୍ରାଶ୍ରୟାଣି, କର୍ମସମବାୟିନ୍ୟଶ୍ଚାପଃ ଶୁଦ୍ଧାଶୋଦାଦିତଃ ସହ କର୍ମଭିଃ ଦ୍ୟୁଲୋକାଖ୍ୟେଽଗ୍ନୌ ହୃଦି ଇତି ବକ୍ଷାତି । ତସ୍ମାଦପ୍ୟପାଂ ବାହୁଲ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ । ବାହୁଲ୍ୟାୟ ଶବ୍ଦେନ ସର୍ବେଷାମେବ ଦେହବାଜାନାଂ ଭୂତପୁଷ୍ଟାଶାମୁପାଦାନମିତି ନିରବଦ୍ୟମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ତୁଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବୋକ୍ତଶକ୍ତିର ଉଚ୍ଛେଦ କରାଯାଏ । ତ୍ରିବୃତ୍ତକରଣଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଜଳ ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକ ହୁଏ । ସେହି ଜଳକୁ ଦେହର ଆରମ୍ଭକ ସ୍ୱାକାର କଳାପରେ ଅନ୍ୟଦୁଇଟି ଭୂତ ତ୍ୟନ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ- ଏହି ତିନୋଟିରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ସେହି ଜଳକୁ ଦେହର ଆରମ୍ଭକ ସ୍ୱାକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଦେହ ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକ ଅଟେ । କାରଣ-ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନ-ଏହି ତିନୋଟିରେ କାର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ପୁଣି ଦେହ ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକ ଅଟେ । କାରଣ-ବାତ, ପିତ୍ତ ଓ କଫରେ ତ୍ରିଧାତୁ ଅଟେ ।

(ଖ) ଅନ୍ୟ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି କେବଳ ଜଳଠାରୁ ଏହା ଆରମ୍ଭ ହୋ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଜଳ ପୁରୁଷାତ୍ମକ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ପ୍ରତିବଚନରେ



ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ଵାରା ହୁଏ । କାରଣ- ସବୁଦେହରେ ରସ- ଲୋହିତ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ରବୀଭୂତଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ହୁଏ କି ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅନ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କଲେ ଜଳର ବହୁଳ ହେବ । ଶୁକ୍ଳଶୋଣିତରୂପ ଦେହର କାରଣରେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ରବବାହୁଲ୍ୟ ଦେଖିବାରେ ଆସେ । ଅନ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଗାୟ ଦେହର ଆରମ୍ଭରେ କର୍ମ ନିମିତ୍ତକାରଣ ହୁଏ ।

(ଗ) ଅଗ୍ନି ହୋତ୍ରାଦିକର୍ମ ସାମ, ପୁତ, ପୟାଦି ଦ୍ରବଦ୍ରବ୍ୟରେ ଆଶ୍ରିତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ କର୍ମସମ୍ପନ୍ନୀ ଜଳ ଶ୍ରବ୍ଧାଶୟରେ କୁହାଗଲା । ତାହା କର୍ମସହିତ ସ୍ଵର୍ଗଲୋକନାମକ ଅଗ୍ନିରେ ଆହୁତ କରାଯିବା କଥା ଆଗରେ କୁହାଯିବ । ତେଣୁ ଜଳର ବାହୁଲ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ବାହୁଲ୍ୟ ହେଲେ ଅପଶବଦ୍ଵାରା ସମସ୍ତ ଦେହବାଜ ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ବୋଲି କହିଲେ ଦୋଷ ଶୂନ୍ୟ ହେବ ।

प्राणगतेश्च ॥ ୨୦ ॥

(୧) ପ୍ରାଣଗତେଷ୍ଠ ॥ ୩-୧-୩ ॥

ପ୍ରାଣଗତେଷ୍ଠଃ ତ = ‘ତମୁତ୍କ୍ରାନ୍ତଂ ପ୍ରାଣୋନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତି’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଜୀବ ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଗତି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଜୀବ ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତଦ୍ଵାରା ପରିବେଷିତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାଣାନାଂ ଚ ଦେହାନ୍ତର ପ୍ରତିପତ୍ନୌ ଗତିଃ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ- ‘ତମୁତ୍କ୍ରାନ୍ତଂ ପ୍ରାଣୋନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତି ପ୍ରାଣମନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତଂ ସର୍ବେ ପ୍ରାଣା ଅନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତି’ (ବୃହ ୪-୪-୨) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ସା ଚ ପ୍ରାଣାନାଂ ଗତିନାଶ୍ରୟମନ୍ତରେଣ ସମ୍ଭବତାତ୍ୟତଃ ପ୍ରାଣଗତିପ୍ରଯୁକ୍ତା ତଦାଶ୍ରୟଭୂତାନାମପାମପି ଭୂତାନ୍ତରୋପସୂକ୍ଷ୍ମାନାଂ ଗତିରଥୀଦବଗମ୍ୟତେ । ନ ହି ନିରାଶ୍ରୟଃ ପ୍ରାଣଃ କୃତିଦ୍ଗଚ୍ଛନ୍ତି ତିଷ୍ଠନ୍ତି ବା ଜୀବତୋ ଦର୍ଶନାତ୍ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଅନ୍ୟଦେହର ପ୍ରାପ୍ତିରେ ‘ତମୁତ୍କ୍ରାନ୍ତଂ’ (ସେହି ଜୀବର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ହେଲାପରେ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ, ପ୍ରାଣର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ହେଲାପରେ ସବୁପ୍ରାଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଣଗତେ ଶ୍ରୁଣାଯାଏ । ପ୍ରାଣର ସେହିଗତି ବିନା ଆଶ୍ରୟରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣର ଗତିଦ୍ଵାରା ପ୍ରଯୁକ୍ତପ୍ରାଣର ଆଶ୍ରୟଭୂତ ଅନ୍ୟଭୂତଦ୍ଵାରା ସମ୍ଭବ ଜଳର ଗତି ଅର୍ଥତଃ ଅବଗତ ହୁଏ । କାରଣ- ନିରାଶ୍ରୟ ପ୍ରାଣ କେଉଁଠାରେ ହେଲେ ହୁଏ ନାହିଁ ଅଥବା କେଉଁଠାରେ ହେଲେ ରହେନାହିଁ । ଏହିପରି ଦେହରେ ପ୍ରାଣ ସାଶ୍ରୟ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ ।

अन्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ୪॥

(୧) ଅନ୍ୟାଦିଗତିଶ୍ରୁତେରିତି ତେନ୍ନ ଭାକ୍ତତ୍ଵାତ୍ ॥ ୩-୧-୪ ॥

ଅନ୍ୟାଦିଗତିଶ୍ରୁତେଃ=‘ଅଗ୍ନିଂ ବାଗପେତି’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟରେ ବାଗ୍ ପ୍ରଭୃତିର ଅଗ୍ନି ଇତ୍ୟାଦିରେ ଗମନ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତଦ୍ଵାରା ଜୀବର ସହିତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ



ନୁହେଁ । ଇତି ଚେନ୍ନୁ = ଏହିପରି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଇତି ଚେନ୍ନୁ ଏହିପରି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଭାକ୍ତଦାତ୍ = କାରଣ-‘ତମୁତକ୍ରାନ୍ତ’ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟ ସହିତ ବିରୋଧ ହେଲେ ଅଗ୍ନି ଇତ୍ୟାଦିରେ ଗତିପ୍ରତିପାଦକଶ୍ରୁତିଗୌଣ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ । ନୈବ ପ୍ରାଣା ଦେହାନ୍ତରପ୍ରତିପତ୍ତୌ ସହ ଜୀବନେ ଗଚ୍ଛତି । ଅଗ୍ନାଦିଗତିଶ୍ରୁତଃ । ତଥାହି ଶ୍ରୁତିର୍ମରଣକାଳେ ବାଗାଦୟଃ ପ୍ରାଣା ଅଗ୍ନାଦୀନ୍ ଦେବାନ୍ ଗଚ୍ଛନ୍ତିତି ଦର୍ଶୟତି । ‘ଯତ୍ରାସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟ ମୃତସ୍ୟାଗ୍ନିଂ ବାଗପ୍ୟେତି ବାତଂ ପ୍ରାଣଃ’ (ବୃହ ୩-୨-୧୩) ଇତ୍ୟାଦିନେତି ଚେତ୍-

(ଖ) ନ, ଭାକ୍ତଦାତ୍ ବାଗାଦୀନାମଗ୍ନାଦିଗତିଶ୍ରୁତିଗୌଣା; ଲୋମସୁ କେଶେଷୁ ଝଦର୍ଶନାତ୍ । ‘ଔଷଧାର୍ଲୋମାନି ବନସ୍ବତୀନ୍ କେଶାଃ’ (ବୃହ ୩-୨-୧୩) ଇତି ହି ତତ୍ରାତ୍ମାୟତେ । ନ ହି ଲୋମାନି କେଶାଃଶୈତ୍ତ୍ବପତ୍ତୌଔଷଧାର୍ବନସ୍ବତୀଂଷ ଗଚ୍ଛନ୍ତିତି ସମ୍ଭବତି ।

(ଗ) ନ ଚ ଜୀବସ୍ୟ ପ୍ରାଣୋପାଧିପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନେ ଗମନମବକକ୍ଷ୍ୟେତୋ । ନାପି ପ୍ରାଣୈବିନା ଦେହାନ୍ତର ଉପଭୋଗ ଉପପଦ୍ୟତେ ।

(ଘ) ବିସ୍ବସ୍ ତ ପ୍ରାଣାନାଂ ସହ ଜୀବେନ ଗମନମନ୍ୟତ୍ର ଶ୍ରାବିତମ୍ । ଅତୋ ବାଗାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠିତ୍ରାଣାମଗ୍ନାଦିଦେବତାନାଂ ବାଗାଦ୍ୟୁପକାରିଣାନାଂ ମରଣକାଳଉପକାରନିବୃତ୍ତି-ମାତ୍ରମପେକ୍ଷ୍ୟ ବାଗାଦୟୋଽଗ୍ନାଦୀନ୍ ଗଚ୍ଛନ୍ତିତିପ୍ରତ୍ୟୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏହା ହୋଇପାରେ, ପରନ୍ତୁ ପ୍ରାଣ ଦେହାନ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତିରେ ଜୀବ ସହିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଅଗ୍ନାଦିରେ ଗତିଶ୍ରୁତି ଅଛି । ଯେପରି ‘ଯତ୍ରାସ୍ୟ’ (ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଏହି ମୃତପୁରୁଷର ବାକ୍ ଅଗ୍ନିରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ବାୟୁରେ ପ୍ରାଣ ଲୀନ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ମରଣ ସମୟରେ ବାଣୀ ପ୍ରକୃତି ପ୍ରାଣ ଅଗ୍ନି ଇତ୍ୟାଦି ଦେବତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତହେବା ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ଏହିପରି ଯଦି କହ, ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସେ ଗୌଣ ଅଟେ । ବାକ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଅଗ୍ନି ପ୍ରକୃତି ଗତିଶ୍ରୁତି ଅଟେ, କାରଣ - ଲୋମ ଓ କେଶରେ ଏହିପରି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ଔଷଧାର୍ଲୋମାନି’ (ଲୋମ ଓ ଔଷଧରେ ଓ କେଶରେ ବନସ୍ବତୀରେ ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଏଠାରେ ବେଦବାକ୍ୟ ଅଛି । କେଶ ଓ ଲୋମକୁ ଛାଡ଼ିଲେ ଉପାଧି ଓ ବନସ୍ବତୀକୁ ପାଇବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଜୀବର ପ୍ରାଣ ଉପାଧି ପରିତ୍ୟାଗ କଲାପରେ ଯାଇପାରେ ନାହିଁ ଏବଂ ପ୍ରାଣବିନା ଅନ୍ୟଦେହର ଉପଯୋଗ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।



(ଘ) ପ୍ରାଣର ଜୀବ ସହ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନକୁ ଯିବା (ତମୁତକ୍ରାମନ୍ତି) ସ୍ବସ୍ଥଭାବେ ଶୁଣାଯାଏ । ତେଣୁ ବାଣୀ ଇତ୍ୟାଦିର ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଓ ବାଗାଦିର ଉପକାରକ ଅଗ୍ନି ଇତ୍ୟାଦି ଦେବତାମାନଙ୍କର ମରଣକାଳରେ ଉପକାରର ନିବୃତ୍ତକୁ ଅପେକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ବାଗାଦି ଅଗ୍ନିରେ ଲୀନ ହୁଅନ୍ତି - ଏହିପରି ଉପଚାର କରାଯାଇଛି ।

प्रथमेऽश्रवणादित चेन्न ता एव ह्युपपत्ते ॥ ୫ ॥

ପ୍ରଥମେଽଶ୍ରବଣାଦିତ ଚେନ୍ନ ତା ଏବ ହ୍ୟୁପପତ୍ତେଃ ॥ ୩-୧-୫ ॥

ଦ୍ୟୁଲୋକ ଆଦି ପାଞ୍ଚ ଅଗ୍ନିରେ, ପ୍ରଥମେ = ପ୍ରଥମେ ଦ୍ୟୁଲୋକ ନାମକ ଅଗ୍ନିରେ, ଅଶ୍ରବଣାତ୍ = ‘ତସ୍ମିନ୍ନେତସ୍ମିନ୍ନଗ୍ନୌ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଶ୍ରବଣ ଆହୁତିତ୍ୱ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ଜଳର ନୁହେଁ । ଇତି ଚେନ୍ନ = ଏହା ଯଦି କହ, ତାହା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ହି କାରଣ ‘ଆପୋ ଭାସ୍ମୈ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଜଳ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଉପପତ୍ତେଃ କାରଣ ଏପରି ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ପ୍ରତିବଚନର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍-କଥମ୍ ପୁନଃ ‘ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତାବାପଃ ପୁରୁଷବଚସୋ ଭବନ୍ତି’ (ଛା ୫-୩-୩) ଇତ୍ୟେତନ୍ନିର୍ଧାରୟିତୁଂ ପାର୍ଯ୍ୟତେ ? ଯାବତା ନୈବ ପ୍ରଥମେଽ-ଗ୍ଲାବପାଂ ଶ୍ରବଣମସ୍ତି ।

(ଖ) ଇହ ହି ଦ୍ୟୁଲୋକପ୍ରଭୃତୟଃ ପଞ୍ଚାଗ୍ନୟଃ ପଞ୍ଚାନାମାହୁତିମାଧରଦେନାଧାତାଃ, ନୈଷାଂ ଚ ପ୍ରମୁଖେ ‘ଅସୌବାବ ଲୋକେ । ଗୌତମାଗ୍ନିଃ’ (ଛା ୫-୪-୧) ଇତ୍ୟୁପନ୍ୟସ୍ୟ ‘ତସ୍ମିନ୍ନେତସ୍ମିନ୍ନଗ୍ନୌ ଦେବାଃ ଶ୍ରବ୍ଧାଂ କୁହତି’ (ଛା ୫-୪-୨) ଇତି ଶ୍ରବ୍ଧା ହୌମ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟତେନା ବେଦିତା । ନ ତତ୍ରାପୋ ହୌମ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟତୟା ଶ୍ରୁତାଃ ।

(ଗ) ଯଦି ନାମ ପର୍ଜନ୍ୟାଦିଷ୍ଟଭରେଷୁ ଚତୁର୍ଷ୍ବିଷ୍ପାଂ ହୌମ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟତା ପରିକ୍ଷେତ, ପରିକ୍ଷ୍ୟତାଂ ନାମ, ତେଷୁ ହୋତବ୍ୟତୟୋପାଭାନାଂ ସୋମାଦାନାମବ ବହୁଲତ୍ୱୋପପଦେଃ । ପ୍ରଥମେ ତ୍ୱଗ୍ନୌ ଶ୍ରୁତାଂ ଶ୍ରବ୍ଧାଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟାଶ୍ରୁତା ଆପଃ ପରିକ୍ଷ୍ୟନ୍ତ ଇତି ସାହସମେତତ୍ ।

(ଘ) ଶ୍ରବ୍ଧା ଚ ନାମ ପ୍ରତ୍ୟୟବିଶେଷଃ, ପ୍ରସିଦ୍ଧସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦୟୁକ୍ତଃ ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତାବପାଂ ପୁରୁଷଭାବ ଇତି ଚେତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ଶଙ୍କା ହୁଏ ଯେ- ଯଦି ପ୍ରଥମ ଅଗ୍ନିରେ ଜଳର ଶ୍ରବଣ ନୁହେଁ, ତେବେ ‘ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତାବାପଃ’ (ପାଞ୍ଚଆହୁତିରେ ଜଳ ପୁରୁଷସଙ୍କଳ୍ପ ହୁଏ) ଏହି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କେଉଁ ପ୍ରକାରରେ ହୁଏ ?

(ଖ) କାରଣ- ଏଠାରେ ଦ୍ୟୁଲୋକ ପ୍ରଭୃତି ପାଞ୍ଚଆହୁତିର ଆଧାରରୂପରେ ଅଧିନ ହୁଏ । ସେଠାରେ ପ୍ରଥମେ ‘ଅସୌ ବାବ’ (ହେ ଗୌତମ । ଏହି ଦ୍ୟୁଲୋକ ଅଗ୍ନି



ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ଉପନ୍ୟାସ କରି ‘ତସ୍ମିନ୍ନେତସ୍ମିନ୍’ (ଏହି ଦୁଧଲୋକରୁପ ଅଗ୍ନିରେ ଦେବଯଜମାନ ଶ୍ରବାର ହବନ କରନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରବ୍ଧା ହୌମ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟରୁପରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ହୌମ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟରୁପରେ ଜଳ ଶୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ପର୍ଜନାଦି ଉତ୍ତର ଚାରି ଅଗ୍ନିରେ ଜଳର ହୌମ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟରୁପରେ କରିବା ହିଁ ଉତ୍ତମମାତ୍ର । କାରଣ-ସେଥିରେ ହବନୀୟରୁପରେ ଗୃହୀତ ହେଉଥିବା ସୋମ ଇତ୍ୟାଦି ଜଳର ଆଧିକ୍ୟ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଅଗ୍ନିରେ ଶୁଦ୍ଧଶୁଦ୍ଧର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅଶୁଦ୍ଧ ଜଳର କଳ୍ପନା କରିବା ସାହାସମାତ୍ର । ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରସିଦ୍ଧିର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ଶ୍ରବ୍ଧା ପ୍ରତ୍ୟୟ (ବିଶ୍ୱାସ) ବିଶେଷ ଅଟେ । ତେଣୁ ପାଞ୍ଚଆହୁତିରେ ଜଳର ପୁରୁଷଭାବ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ବୋଲି ଯଦି କହ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ନୈଷ୍ଠୋ ଦୋଷଃ । ଯତ୍ରସ୍ତତ୍ରାପି ପ୍ରଥମେଽଗୌ ତା ଏବାପଃ ଶ୍ରବ୍ଧାଶବୋନାଭିପ୍ରେୟତେ । କୁତଃ ? ଉପପତ୍ତେଃ । ଏବଂ ହ୍ୟାଦିମଧ୍ୟାବସାନସଂଗାମଦନା-ଦନା କୁଳମେତଦେବବାକ୍ୟ ମୁପପଦ୍ୟତେ ।

(ଙ) ଇତରଥା ପୁନଃ ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତାବପାଂ ପୁରୁଷବଚସ୍ତ୍ରପ୍ରକାରେ ପୃଷ୍ଠେ ପ୍ରତିବଚ ନାବସରେ ପ୍ରଥମାହୁତିସ୍ଥାନେ ଯଦ୍ୟନପୋ ହୌମ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ଶ୍ରବ୍ଧାଂ ନାମାବତାରୟେତତୋଽ-ନ୍ୟଥା ପ୍ରଶ୍ନୋଽନ୍ୟଥା ପ୍ରତିବଚନମିତ୍ୟେକବାକ୍ୟତା ନ ସ୍ୟାତ୍ । ‘ଇତି ତୁ ପଞ୍ଚମ୍ୟା ହୁତାବାପଃ ପୁରୁଷବଚସୋ ଭବନ୍ତି’ ଇତି ଷ୍ଟେପସଂହରନ୍ନେତ ଦେବ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଚ) ଶ୍ରବ୍ଧାକାର୍ଯ୍ୟଂ ତ ସୋମବୃଷ୍ୟାଦି ସ୍ଥୂଳାଭବଦବହୁଳଂ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ସା ତ ଶ୍ରବ୍ଧାୟା ଅପ୍ସେମୁକ୍ତିଃ । କାରଣାନୁରୂପଂ ହି କାର୍ଯ୍ୟଂ ଭବତି । ନ ତ ଶ୍ରବ୍ଧାଶ୍ୟଃ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ମନସୋ ଜୀବସ୍ୟ ବା ଧର୍ମଃ ସନ୍ ଧର୍ମଶୋ ନିଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ହୋମାୟୋ ପାଦାତୁଂ ଶକ୍ୟତେ, ପଶ୍ୱାଦିଭ୍ୟ ଇବ ହୃଦୟାଦାନାତ୍ୟାପ ଏବ ଶ୍ରବ୍ଧାଶ୍ଚା ଭବେୟୁଃ ।

(ଘ) ଶ୍ରବ୍ଧାଶବଦ୍ଭାସ୍ପୃପପଦ୍ୟତେ, ବୈରିକପ୍ରୟୋଗଦର୍ଶନାତ୍ ‘ଶ୍ରବ୍ଧା ବା ଆପଃ ଇତି । ତନ୍ମୁଦ୍ ଶ୍ରବ୍ଧାସାରୂପ୍ୟଂ ଗଚ୍ଛତ୍ୟ ଆପୋ ଦେହବାଜଭୂତା ଇତ୍ୟତଃ ଶ୍ରବ୍ଧାଶବଦ୍ଭାସୁଃ ଯଥା ସିଂହପରାକ୍ରମୋ ନରଃ ସିଂହଶବୋ ଭବତି ।

(ଙ) ଶ୍ରବ୍ଧାପୂର୍ବକକର୍ମସମବାୟାୟସ୍ତୁ ଶ୍ରବ୍ଧାଶବ ଉପପଦ୍ୟତେ, ମଞ୍ଚଶବ ଇବ ପୁରୁଷେଷୁ । ଶ୍ରବ୍ଧାହେତୁତ୍ୱାତ ଶ୍ରବ୍ଧାଶବୋପପତ୍ତିଃ, ‘ଆପୋ ହାସ୍ତେ ଶ୍ରବ୍ଧାଂ ସଂନମତେ ପୁଣ୍ୟାୟ କର୍ମଶୋ’ ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ତେବେ ସେ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସେଠାରେ ପ୍ରଥମ ଅଗ୍ନିରେ ଶିଖାଶିଖାଦ୍ୱାରା ସେହିଜଳ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ । କିପରି ? ତେଣୁ ଏହା ଠିକ୍ । ଏହିପରି ଆଦି, ମଧ୍ୟ ଓ ଶେଷରେ ସଙ୍ଗାନ (ଏକାର୍ଥତା) ନ ହେଲେ ଆୟାସର ଏକବାକ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ନୋଚେତ୍ ପାଞ୍ଚଆହୁତିରେ ‘ଜଳ ପୁରୁଷସଂଜ୍ଞକ କିପରି ହୁଏ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଜଳାପରେ ପ୍ରତିବଚନର ଅବସରରେ ଯଦି ପ୍ରଥମଆହୁତିର ସ୍ଥାନରେ ଜଳଭିନ୍ନ ହୋଇମଧ୍ୟବ୍ୟ ରୂପରୁ ଶୁଦ୍ଧା ନିଆଯିବ, ତେବେ ପ୍ରଶ୍ନ ଏହିପ୍ରକାରର ଓ ପ୍ରତିବଚନ ଅନ୍ୟପ୍ରକାରର ଏକବାକ୍ୟତା ହେବ ନାହିଁ । ‘ଇତି ତୁ’ (ଏହିପରି ପାଞ୍ଚଆହୁତିରେ ଜଳ ପୁରୁଷସଂଜ୍ଞକ ହୁଏ ଏହିପରି ଉପସଂହାର କରୁଥିବା ଗୁତି ଏଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ଶୁଦ୍ଧାର କାର୍ଯ୍ୟ ସୋମ, ବୃଷ୍ଟି ଆଦି ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ସ୍ଥଳ ହେଉଥିବା ଜଳଭୂୟସ୍ତ ଦେଖାଇବାରେ ଆସେ । ଏହି ଶୁଦ୍ଧାର ଜଳହେବା ପାଇଁ ଯୁକ୍ତି ଅଛି । କାରଣର ଅନୁରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ଯେପରି ପଶୁ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ହୃଦୟାଦି ଅବୟବ ବାହାର କରି ହୋମ ପାଇଁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ସେପରି ଶୁଦ୍ଧାନାମକ ପ୍ରତ୍ୟୟ (ବିଶ୍ୱାସ) ମନ ଅଥବା ଜୀବର ଧର୍ମ ହୋଇଥିବା ଧର୍ମାରୁ ବାହାରକରି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଜଳ, ଶିଖାଶିଖାବାଚ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଘ) ଶୁଦ୍ଧାଶିଦ୍ଧ ଜଳରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ- ‘ଶୁଦ୍ଧା ବା’ (ନିଷ୍ପିତଭାବରେ ଶୁଦ୍ଧା ଜଳ ଅଟେ) ଏହିପରି ବୈଦିକ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ଶୁଦ୍ଧାର ସୁକ୍ଷ୍ମବ୍ୟାପ୍ତତା ଜୀବର ସହିତ ଜାଣିଥିବା ଦେହର ବାଜଭୂତ ଜଳରେ ହୁଏ । ତେଣୁ ଜଳରେ ଶୁଦ୍ଧାଶିଦ୍ଧ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯେପରି ସିଂହ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ପୁରୁଷ ଗୌଶରୂପରେ ସିଂହଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ହୁଏ । ଶୁଦ୍ଧାପୂର୍ବକ କର୍ମରେ ଜଳର ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧାଶିଦ୍ଧ ଜଳରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯେପରି ପୁରୁଷଠାରେ ମଞ୍ଚଶବ୍ଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ‘ଆପୋ ହ୍ୟସ୍ତୈ’ (ନିଷ୍ପିତ ଭାବରେ ଏହି ଯଜମାନର ପୁଣ୍ୟକର୍ମପାଇଁ ଜଳ ଶୁଦ୍ଧା ଉପପନ୍ନ କରେ) ଏହିପରି ଗୁତିଦ୍ୱାରା ଶୁଦ୍ଧାର ହେତୁ ଦ୍ୱାରା ଜଳରେ ଶୁଦ୍ଧାଶିଦ୍ଧର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ।

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

(୧) ଅଶ୍ରୁତତ୍ୱାଦିତି ଚେନ୍ନେଷ୍ଟାଦିକାରିଣାଂ ପ୍ରତୀତେଃ ॥ ୩-୧-୬ ॥

ଶୁଦ୍ଧାଶିଦ୍ଧିତ ଜଳରେ ପୁରୁଷ ବଚସ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜଳରେ ବେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ଜୀବ ଯାଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅଶ୍ରୁତତ୍ୱାତ୍=କାରଣ-ଜଳ ପ୍ରଭୃତି ପରି ଜୀବର କିନ୍ତୁ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଇତି ଚେନ୍ନ = ଏହା ଯଦି କହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଇଷ୍ଟାଦିକାରିଣାଂ ପ୍ରତୀତେଃ=କାରଣ- ‘ଅଥ ଯ ଇମେ’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଶେଷଦ୍ୱାରା ଇଷ୍ଟାପୂର୍ବକର୍ମକାରୀଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଥାପି ସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଶ୍ନପ୍ରତିବଚନାଭ୍ୟାଂ ନାମାପଃ ଶ୍ରଦ୍ଧାଦିକ୍ରମେଣ ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତୌ ପୁରୁଷାକାରଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟେରନ୍ । ନ ତୁ ତତ୍ସଂପରିଷ୍କ୍ରା ଜୀବା ରଂହେୟଃ, ଅଶ୍ରୁତାତ୍ । ନ ହ୍ୟତ୍ରାପାମିବ ଜୀବାନାଂ ଶ୍ରାବୟିତା କର୍ଣ୍ଣିଛନ୍ଦୋଃସ୍ତ୍ରୀ । ତସ୍ମାଦ୍ବରଂହତି ସଂପରିଷ୍କ୍ରା ଇତ୍ୟୟୁକ୍ତମିତି ଚେତ୍ ।

(ଖ) ନୈଷ ଦୋଷଃ, କୁତଃ ? ଇଷାଦିକାରିଣାଂ ପ୍ରତ୍ୟଭେଃ । ‘ଅଥ ଯ ଇମେ ଗ୍ରାମ ଇଷାପୂର୍ବେ ଦତ୍ତମିତ୍ୟୁ ପାସତେ । ତେ ଧୂମ୍ରମଭିସଂବିଶନ୍ତି’ (ଛା ୫-୧-୦-୩) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମେ ଷାଦିକାରିଣାଂ ଧୂମ୍ରାଦାନାଂ ପିତୃଯାନେନ ପଥା ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରାପ୍ତିଂ କଥୟତି- ‘ଆକାଶଚନ୍ଦ୍ରମସମେଷସୋମୋ ରାଜା’ (ଛା ୫-୧୦-୪) ଇତି ।

(ଗ) ତି ଏବେହାପି ପ୍ରତୀକ୍ଷ୍ୟେ ‘ତସ୍ମିନ୍ନେତସ୍ମିନ୍ନଗ୍ନୌ ଦେବାଃ ଶ୍ରଦ୍ଧାଂ ଜୁହୁତି ତସ୍ୟା ଆହୁତେଃ ସୋମୋ ରାଜା ସମ୍ଭବତି’ (ଲା ୫-୪-୨) ଇତି, ଶ୍ରୁତିସାମାନ୍ୟାତ୍ । ତେଷାଂ ଋଗ୍ବିହୋତ୍ରଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣାମାସାଦିକର୍ମସାଧନଭୂତା ଦଧିପୟଃ ପ୍ରଭୃତଯୋ ଦ୍ରବଦ୍ରବ୍ୟ ଭୂୟସ୍ତାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମେବାପଃ ସନ୍ତି । ତା ଆହବନାୟେ ହୃତାଃ ସୁକ୍ଷ୍ମା ଆହୁତ୍ୟାଂପୂର୍ବରୂପା ସତ୍ୟସ୍ତାନିଷାଦି କାରିଣୀ ଆଶ୍ରୟନ୍ତି ।

(ଘ) ତେଷାଂ ଚ ଶରୀରଂ ନଧେନେନ ବିଧାନେନାତ୍ୟେଂଗ୍ନାବୃ-ବୃଦ୍ଧିଜ୍ଞୋ ଜୁହୁତିଅସୌ ସ୍ୱର୍ଗାୟ ଲୋକାୟ ସ୍ୱାହା’ ଇତି । ତତସ୍ତଃ ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ କର୍ମସମବାୟିନ୍ୟ ଆହୁତିମୟ ଆପୋଂପୂର୍ବରୂପାଃ ସତ୍ୟସ୍ତାନିଷାଦିକାରିଣୋ ଜୀବାତି ପରିବେଷ୍ୟାନ୍ତୁ ଲୋକଂ ଫଳଦାନାୟ ନୟନ୍ତାତି ଯତ୍ରବ ଜୁହୋତି ନାଭିଧାୟତେ- ‘ଶ୍ରଦ୍ଧାଂ ଜୁହୋତି’ (ବୃହ ୬-୨-୯) ଇତି ।

(ଙ) ତଥା ଋଗ୍ବିହୋତ୍ରେ ଷଟ୍ପ୍ରଶ୍ନାନିର୍ବଚନନରୂପେଣ ବାକ୍ୟଶେଷେଣ ‘ତା ବା ଏତେ ଆହୁତା ହୃତେ ଉତ୍କ୍ରାମତଃ’ ଇତ୍ୟେବମାଦିନାଗ୍ନି ହୋତ୍ରାହୁତ୍ୟାଃ ଭଳାରମ୍ଭାୟ ଲୋକାନ୍ତରପ୍ରାପ୍ତିଃ ପ୍ରଦର୍ଶିତା । ତସ୍ମାଦାହୁତୀମୟାରବ୍ଧିଃ ସଂପରିଷ୍କ୍ରା ଜୀବା ରଂହତି ସ୍ୱକର୍ମଫଳୋପଭୋଗାୟେତିଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ପ୍ରତି ବଚନ ଦ୍ୱାରା ପାଞ୍ଚ ଆହୁତିରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଦି କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଜଳ ପୁରୁଷାକାର ପ୍ରାପ୍ତି କରିପାରେ । ପରନ୍ତୁ ସେହିଜଳରେ ପରିବେଷିତ ହୋଇ ଜୀବ ଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତାହାହିଁ ଅଶ୍ରୁତ ଅଟେ । ଏଠାରେ ଜଳପରି ଜୀବକୁ ଶୁଣାଇଲା ଭଳି କୌଣସି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଜଳରେ ପରିବେଷିତ ହୋଇ ଜୀବ ଗମନ କରେ ବୋଲି କହିବା ଯଦି ଅଯୌକ୍ତିକ ବୋଲି କହ ।

(ଖ) ତେବେ ଏହା ଅସମୀଚୀନ । କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ଇଷାଦିକାରୀମାନଙ୍କର ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ‘ଅଥ ଯ ଇମେ’ (ତଥା ଯିଏ ଗୃହସ୍ଥ ଲୋକ ଗ୍ରାମରେ ଇଷ ପୂର୍ବ ଓ ଦତ୍ତ



ଏହି ତିନି ପ୍ରକାର କର୍ମ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଧୂମାଭମାନୀ ଦେବତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ କରି ‘ଆକାଶଲକ୍ଷ୍ମୀ’ (ସେମାନେ ଆକାଶଠାରୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଲୋକକୁ ଯା’ନ୍ତି ସେହି ଚନ୍ଦ୍ର ମାରରାଜା ସୋମ ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିଲକ୍ଷ୍ୟାଦିକର୍ମ କରୁଥିବା ଧୂମାଦି ପିତୃ ଯାଣ ମାର୍ଗରେ ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରାପ୍ତି କହେ ।

(ଗ) ‘ତସ୍ମିନ୍ନେତସ୍ମିନ୍’ (ସେହି ଦ୍ୟୁଲୋକ ଅଗ୍ନିରେ ଦେବଗଣ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ହୋମ କରନ୍ତି । ସେହି ଆହୁତି ଦ୍ଵାରା ସୋମରାଜା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ) ସେହି ସାମାନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ସେମାନେ ଏଠାରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ଜୀବର ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର, ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସାଦି କର୍ମର ସାଧନଭୂତ ବଧୂ, ପୟାଦି ଦ୍ରବ୍ୟଭୂତ ଦ୍ରବ୍ୟର ଆଧିକ୍ୟଦ୍ଵାରା ଜଳହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ । ଆହବନୀୟ ଅଗ୍ନିରେ ହୁତ ଏହି ସୁଷ୍ମଭୂତ ଆହୁତି ଗୁଡ଼ିକର ଅପୂର୍ବରୂପ ହୋଇ ରହିଥିବା ଓ ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟାଦି କର୍ମ କରୁଥିବାକୁ ଆଶ୍ରୟଣ କରନ୍ତି ।

(ଘ) ଋତ୍ଵିଜଲୋକ ସେହି ଶରୀରର ମରଣବିଧାନ କରି ଅନ୍ତ୍ୟଅଗ୍ନିରେ ‘ଅସୌ ସ୍ଵର୍ଗାୟ ଲୋକାୟ ସ୍ଵାହା’ ଏହା କହି ହୋମ କରେ । ଏହାପରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପୂର୍ବକ କର୍ମର ସହ ସମ୍ପନ୍ନିତ ଆହୁତିମୟ ସେହି ଜଳ ଅପୂର୍ବରୂପ ହୋଇ ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟାଦି କର୍ମ କରୁଥିବା ଜୀବକୁ ପରିବେଷିତ କରି ଫଳ ଦେବା ପାଇଁ ସେହି ଲୋକକୁ ଯାଏ- ଏହି ପ୍ରକାର କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହାକୁ ଏଠାରେ ‘ଶ୍ରଦ୍ଧା’ କୁହୋତି’ ଏହି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ହୁ ଧାତୁର ଅଭିଧାନ ହୋଇଛି ।

(ଙ) ଏହିପ୍ରକାର ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ଛଅପ୍ରଶ୍ଵର ନିର୍ବଚନରୂପ ‘ତେ ବା ଏତେ’ (ସେ ଏହି ଦୁଇ ଆହୁତିର ଉତ୍କ୍ରମଣ କରନ୍ତି) ଲତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଶେଷବଳରେ ଦୁଇ ଅଗ୍ନି ହୋତ୍ର ଆହୁତିରେ ଫଳାରମ୍ଭକ ପାଇଁ ଅନ୍ୟଲୋକର ପ୍ରାପ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଆହୁତିମୟ ଜଳଦ୍ଵାରା ପରିବେଷିତ ଜୀବ ନିଜେ କର୍ମଫଳୋପଭୋଗ ପାଇଁ ଯାଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ।

(ଞ) ମୂଳ-(କ) କଥା ପୁନରିଦମିଷ୍ଠାଦିକାରିଣାଂ ସ୍ଵକର୍ମଫଳୋପଭୋଗାୟ ଚନ୍ଦ୍ରଶା ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତେ ? ଯାବତ ତେଷାଂ ଧୂମପ୍ରତୀକେନ ବମ୍ବନା ଚନ୍ଦ୍ରମସମଧୂରୁତାନାମନ୍ନଭାବଂ ଦର୍ଶୟନ୍ତି- ଏକ ସୋମୋ ରାଜା ‘ତଦେବାନାମନ୍ନଂ ତଂ ଦେବା ଭକ୍ଷୟନ୍ତି’ (ଛା ୫-୧୦-୪) ଇତି ।

(ଟ) ତେ ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରାପ୍ୟନ୍ନଂ ଭବନ୍ତି ତାସ୍ତତ୍ର ଦେବା ଯଥା ସୋମଂ ରାଜାନମପ୍ୟାୟସ୍ଵାପସ୍ୟାୟସ୍ଵେତ୍ୟବମେନାଂସ୍ତତ୍ର ଭକ୍ଷୟନ୍ତି’ (ବୃହ ୬-୨-୧୬) ଇତି ଚ ସମାନବିଷୟଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରମ୍ ନ ଚ ବ୍ୟାଘ୍ରାଦିଭିରିବ ବେଦେଭିକ୍ଷ୍ୟମାଣାନାମୁପଭୋଗ ସମ୍ଭବତାତି ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି ।



(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ଇଷ୍ଟକାମାଦି କର୍ମକାରୀମାନଙ୍କର ନିଜର କର୍ମଫଳ ଭୋଗ ପାଇଁ ଗମନବିଷୟ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କିପରି ହୁଏ ? କାରଣ- ‘ଏଷ ସୋମେ’ (ଏହି ସୋମ ରାଜା ଅଟେ) ଏହା ଦେବତାର ଅନ୍ନ ଅଟେ । ଦେବତା ଲୋକ ତାହାକୁ ଭକ୍ଷଣ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଧୂମପ୍ରତାକମାର୍ଗଦ୍ୱାରା ସେହି ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରେ ଆରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଅନୁଭବକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ‘ତେ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାପ୍ୟାନ୍ନଂ’ (ସେମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରମାକୁ ପାଇ ଅନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ଏଠାରେ ଯେପରି ରତ୍ନିଗଣ ସୋମରାଜାଙ୍କୁ ‘ଆପ୍ୟାୟସ୍ୱ ଅପକ୍ଷାୟସ୍ୱ’ ଏହା କହି ଭକ୍ଷଣ କରନ୍ତି, ସେପରି ସେମାନଙ୍କର ଦେବଗଣ ଭକ୍ଷଣ କରନ୍ତି) ଏହିପରି ସମାନବିଷୟକ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାଘ୍ରାଦିଦ୍ୱାରା ଭକ୍ଷ୍ୟମାଣ ପରି ଦେବତାଠାରୁ ଭକ୍ଷ୍ୟମାଣ ଉପଭୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଅଛି-

भक्तं वानात्मवित्त्वास्तथाहि दर्शयति ॥ ୨୦ ॥

(୨) ଭାକ୍ତଂ ବାଂନାତ୍ମବିତ୍ତ୍ୱାତ୍ତଥା ହି ଦର୍ଶୟତି-॥ ୩-୧-୭ ॥

ବା-ବାଶବ ଶଙ୍କା ନିରାସାର୍ଥ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଇଷ୍ଟାଦି କର୍ମକାରୀମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ନଦ୍ୱ, ଭାକ୍ତମ୍-ଶୈଶ ଅଟେ । ଅନ୍ୟଥା ‘ସ୍ୱର୍ଗକାମୋ ଯଜେତ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ତାହା ହେବ । ଅନାମ୍ବବିତ୍ତ୍ୱାତ୍-ଅତଃ ଅନାମ୍ବବିତ୍ ହେଲେ ସେଠାରେ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଉପଭୋଗଯୋଗ୍ୟ ଅନ୍ନଦ୍ୱ ବିବକ୍ଷିତ ହେଉଛି । ତଥା ଦର୍ଶୟତି- ସେପରି ମଧ୍ୟ ‘ଅଥ ଯୋଽନ୍ୟାମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବାଶବଶ୍ରେୟାଦିତ ଦୋଷବ୍ୟାବର୍ଜନାର୍ଥଃ । ଭାକ୍ତମେଷାମନ୍ନଦ୍ୱଂ ନ ମୁଖ୍ୟମ୍ । ମୁଖ୍ୟେ ହ୍ୟନ୍ନଦ୍ୱେ ସ୍ୱର୍ଗ କାମୋ ଯଜେତ’ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକାଧିକାରଶ୍ରୁତି-ରୂପରୁଧତେ । ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳେ ଚେଦିଷ୍ଟାଦି କାରିଣୀମୁପଭୋଗୋ ନ ସ୍ୟାତ୍ କିମର୍ଥମଧିକାରିଣ ଭକ୍ଷାଦ୍ୟୟାସବହୁଲ୍ଲିଙ୍ଗିକର୍ମ କୁର୍ଯ୍ୟୁଃ ।

(ଖ) ଅନ୍ନଶବ୍ଦଶ୍ରେୟୋପଭୋଗହେତୁଦ୍ୱ୍ୟାମାନ୍ୟାଦନନ୍ନେଽପ୍ୟୁଚର୍ଯ୍ୟମାଣୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ଯଥା ବିଶୋଽନ୍ନଂ ରାଜ୍ଞାଂ ପଶବୋଽନ୍ନଂ ବିଶାମିତି । ତସ୍ମାଦିଷ୍ଟ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁତ୍ରମିତ୍ରଭୃତ୍ୟାଦିଭିରିବ ଗୁଣଭାବୋପଗତୈରିଷ୍ଟାଦିକାରିରିର୍ଯତ୍ ସୁଖବିହରଣଂ ଦେବାନାଂ ତଦୈବୈଷାଂ ଭକ୍ଷଣମଭିପ୍ରେତଂ ନ ମୋଦକାଦିବଜର୍ବଣଂ ନଗରଣଂ ବା ।

(ଗ) ‘ନ ହ ବୈ ଦେବା ଅଶ୍ରୁତି ନ ପିବନ୍ତ୍ୟେ ତଦେବାମୃତଂ ଦୃଷ୍ଟଂ ତୃପ୍ୟନ୍ତି’ (ଛା ୩-୬-୧) ଇତି ତ ଦେବାନାଂ ଚର୍ବିଆଦିବ୍ୟାପାରଂ ବାରୟତି । ତେଷାଂ ଷ୍ଟେଷ୍ଟାଦି-କାରିଣୀ ଦେବାନ୍ ପ୍ରତି ଗୁଣଭାବୋପଗତାନାମପଭୋଗ ଉପପଦ୍ୟତେ ରାଜୋପଜୀବିନାମିବ



ପରିଜନାନାମ । ଅନାମବତ୍ତାଞ୍ଜେଷାଦିକାରିଣାଂ ଦେବୋପଭୋଗ୍ୟତାବ ଉପପଦ୍ୟତେ ।

(ଘ) ତଥାହି ଶ୍ରୁତିରନାମିଦାଂ ଦେବୋପଭୋଗ ତାଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘ଅଥ ଯୋଃନ୍ୟାଂ ଦେବତାମୁପାସ୍ତେଃନୈମ୍ୟାବନୈମ୍ୟାହମସ୍ମାତି ନ ସ ଦେବ ଯଥା ପଶୁରେବଂ ସ ଦେବାନାମ୍’ (ବୃହ ୧-୪-୧୦) ଇତି । ସ ଋଷିନ୍ନପି ଲୋକ ଇଷାଦିଭିଃ କର୍ମଭିଃ ପ୍ରାଣୟନ୍ ପଶୁବଦ୍ ଦେବାନାମୁପକରୋତ୍ୟମୁମୁଷ୍ମିନ୍ନପି ଲୋକେ ତଦୁପକାବ ତଦାଦିଷଂ ଭଲମୁପଭୁଞ୍ଜାନଃ ପଶୁବଦେବ ଦେବାନାମୁପକରୋତାତି ଗମ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ବାଶବ ଶଙ୍କିତଦୋଷର ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହି ଇଷାଦିକାରୀମାନଙ୍କରେ ଆନ୍ନଦ୍ ଗୌଣ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ ମୁଖ୍ୟ ନୁହେଁ । ମୁଖ୍ୟ ଅନନ୍ଦ ହେଲେ ‘କିନ୍ତୁ ‘ସ୍ୱର୍ଗକାମେ ଯଜେତ’ ଏହିପ୍ରକାର ଅଧିକାରଶ୍ରୁତି ବାଧ୍ଯତ ହେବ । ଯଦି ଇଷାଦିକାରୀଗୁଡ଼ିକର ଚନ୍ଦ୍ର ମଣ୍ଡଳରେ ଉପଭୋଗ ନ ହୁଏ, ତେବେ ଅଧିକାରୀ ଅଧିକ ପରିଶ୍ରମ ସାଧ୍ୟ ଇଷାଦିକର୍ମଗୁଡ଼ିକ କାହାପାଇଁ କରିବା ?

(ଖ) ଅନ୍ନଶବ୍ଦ ଉପଭୋଗହେତୁଦ୍ ଅଟେ । ଏହି ସାମାନ୍ୟଧର୍ମରୁ ଅନ୍ନଭିନ୍ନଠାରେ ମଧ୍ୟ ଉପଚର୍ଯ୍ୟମାଣ (ଉପଚର୍ଯ୍ୟ ହେବା) ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ବୈଶ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅନ୍ନ ଅଟେ, ପଶୁ ବୈଶ୍ୟମାନଙ୍କର ଅନ୍ନ ଅଟେ- ଏହିପରି କୁହାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ଇଷ୍ଠୀ, ପୁତ୍ର, ମିତ୍ର, ସେବକାଦି ପରି ଗୌଣଭାବକୁ ପାଇ ଇଷାଦିକାରୀଗୁଡ଼ିକର ଯେଉଁ ଦେବତାମାନଙ୍କର ସୁଖ ବିହରଣ ହୁଏ, ସେହିମାନଙ୍କର ଏଠାରେ ଭକ୍ଷଣ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ମୋଦକାଦି ପରି ଚୋବାଇବା ଓ ବାହାର କରିବା ଅଭିପ୍ରେତ ନୁହେଁ, କାରଣ-

(ଗ) ‘ନ ହଜ୍ଜେ’ (ଦେବଗଣ ଖାଆନ୍ତି ନାହିଁ, ପାନ କରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେମାନେ ଏହି ଅମୃତକୁ ଦେଖି ତୃପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଚର୍ବଣାଦିବ୍ୟପାରକୁ ନିଷେଧ କରେ । ଦେବତାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଗୁଣଭାବକୁ ପାଇ ଏହି ଇଷାଦିକାରିମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ରାଜାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରୁଥିବା ପରିଜନ ସଦୃଶ ଉପଭୋଗ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) ଯେପରିକି ‘ଅଥ ଯୋଃନ୍ୟାଂ’ (ଯିଏ ଅନ୍ୟ ଦେବତାର ‘ଏହା ଅନ୍ୟ ଅଟେ । ମୁଁ ଅନ୍ୟ ଅଟେ’ ଏହିପ୍ରକାର ଉପାସନା କରେ, ସେ କିନ୍ତୁ ଜାଣେ ନାହିଁ । ଯେପରି ପଶୁ ହୁଏ, ସେପରି ଦେବତାମାନଙ୍କର ପଶୁ ମଧ୍ୟ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅନାମବେତାର ଦେବୋପଭୋଗ୍ୟତା ଦେଖାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି ପଶୁ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଭୋଗ୍ୟ ଅଟେ, ସେପରି ଅଞ୍ଜ ଜୀବ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଉପକାରକ ହୁଏ । ସେ ଏହି ଲୋକରେ ମଧ୍ୟ ଇଷାଦିକର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଦେବତାକୁ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ପଶୁପରି ଦେବତାର ଉପକାରକ ହୁଏ ଓ ପରଲୋକରେ ସେମାନଙ୍କର ଉପଜୀବା ହୋଇ ସେଥିରେ ଆଦିଷ୍ଟଫଳର ଉପଭୋଗ କରି ପଶୁ ପରି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଉପକାରକ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।



(୪) ମୂଳ-(କ) ଅନାମ୍ବିଭାଗିଆ ହି ଦର୍ଶୟତାତ୍ୟୟା ପରାବ୍ୟାଖ୍ୟା- ଅନାମ୍ବିଦୋ ହେତେ କେବଳକର୍ମିଣ ଇଷାଦି କାରିଣୋ ନ ଜ୍ଞାନକର୍ମ ସମୁଚ୍ଚୟାନୁଷ୍ଠାୟିନଃ । ପଞ୍ଚାଗ୍ନି-ଦ୍ୟାମିହାମ୍ବିଦ୍ୟେତ୍ୟୁପଚରନ୍ତି, ପ୍ରକରଣାତ୍ । ପଞ୍ଚାଗ୍ନିଜ୍ଞାନବିହୀନତ୍ବାଜ୍ଞେଦମିଷାଦି କାରିଣାଂ ଗୁଣବାଦେନାନ୍ନଦ୍ୱୟଭାବ୍ୟତେ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିଜ୍ଞାନପ୍ରଶଂସାୟେ ।

(ଖ) ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟା ହାହ ବିଧିସ୍ଥିତା, ବାକ୍ୟତାପୂର୍ଯ୍ୟାବଗମାତ୍ । ତଥାହି ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଂ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳେ ଭୋଗସହଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘ସ ସୋମଲୋକେ ବିଭୂତିମନୁଭୂୟ ପୁନିରାବର୍ତ୍ତତେ’ (ପ୍ର ୫-୪) ଇତି । ତଥାନ୍ୟଦପିଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରମ୍ । ‘ଅଥ ଯେ ଶତଂ ପିତୃଣାଂ ଜିତଲୋକାନାମାନୟାଃ ସ ଏକୋ ଗନ୍ଧର୍ବଲୋକେ ଆନନ୍ଦୋଽଥ ଯେ ଶତଂ ଗନ୍ଧର୍ବଲୋକ, ଆନନ୍ଦାଃ ସ ଏକଃ କର୍ମଦେବାନାମାନନ୍ଦୋ ଯେ କର୍ମଣା ଦେବତାମାନଙ୍କର ଅନୁ ହୁଏ’ (ବୃହ ୪-୩-୩୩) ଇତ୍ୟାଦିକାରିଣାଂ ଦେବୈଃ ସହ ସଂବସତାଂ ଭୋଗପ୍ରାପ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଗ) ଏବଂ ଭାକ୍ତଦ୍ୱାଦନ୍ତରାଦି ବଚନସ୍ୟେଷାଦିକାରିଣୋଽତ୍ର ଜୀବ ରଂହନ୍ତୀତି ପ୍ରତୀୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ରଂହତି ସଂପରିଷ୍କୃତ ଇତି ଯୁକ୍ତମେବୋକ୍ତମ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଅନାମ୍ବିଭାଗିଆ ହି ଦର୍ଶୟତି’ ଏହି ସୁତ୍ରାଂଶର ଏହା ଅନ୍ୟବ୍ୟାଖ୍ୟା ଯେ- କେବଳ କର୍ମୀ ଯେଉଁମାନେ ଇଷାଦିକାରୀ ଅନାମ୍ବିଦ୍ ଅଟନ୍ତି, ସେମାନେ ଉପାସନା ଓ କର୍ମାସମୁଚ୍ଚୟର ଅନୁଷ୍ଠାନକର୍ମୀ ଅଟନ୍ତି । ଏଠାରେ ପ୍ରକରଣଠାରୁ, ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟା ରହିତ ହେଲେ ଇଷାଦିକାରୀ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଅନୁ ହୁଏ । ଏହି ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଶଂସା ପାଇଁ ଗୁଣବାଦରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାର ବିଧାନ କରିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ- ବାକ୍ୟର ତାପୂର୍ଯ୍ୟ ଏହିପରି ଅବଗତ ହୁଏ । ଯେପରି କି ‘ସ ସୋମଲୋକ’ (ସୋମଲୋକରେ ବିଭୂତିର ଅନୁଭବ କରି ସେ ପୁଣି ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟାକୁ ଗୌଣରୂପରେ ଆମ୍ବିଦ୍ୟା କୁହାଯାଏ । ତାହା ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଭୋଗର ସଦ୍ଭାବ ଦେଖାଏ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ‘ଅଥ ଯେ’ (ଯେଉଁମାନେ ପିତୃଲୋକକୁ ଜୟ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପିତୃଗଣର ଶହେଗୁଣ ଆନନ୍ଦ ହୁଅନ୍ତି ଓ ଗନ୍ଧର୍ବଲୋକର ଏକଗୁଣ ଆନନ୍ଦ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଗନ୍ଧର୍ବଲୋକର ଶହେଗୁଣ ଆନନ୍ଦ ହେଲେ ସେ କର୍ମ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଯାହାକି କର୍ମଦ୍ୱାରା ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଅନ୍ତି, ସେ ଏକ ଗୁଣ ଆନନ୍ଦ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ ବାସ କରୁଥିବା ଇଷାଦିକାରୀମାନଙ୍କର ଭୋଗପ୍ରାପ୍ତି ଦେଖାଏ ।



(ଗ) ସେପରି ଅନୁଭାବ ବଚନ ଗୌଣ ହେଲେ ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟାଦିକାରୀ ଜୀବ ଯା'ନ୍ତି ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ତେଣୁ ରା'ହତି ସଂପର୍କିଷ୍ଟଃ (ଜୀବ ପରିବେଷିତ ହୁଏ) ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ଅଟେ ।

२ कृतात्याधिकरणम् । सू० ८ - ११

କୃତାତ୍ୟକ୍ଷାଧିକରଣ-୨

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेयमनेबं च ॥ ८ ॥

(୧) କୃତାତ୍ୟୟେନୁଶୀଳବାନ୍ଦୃଷ୍ଟସ୍ଥିତିଭ୍ୟାଂ ଯଥେତମନେବଂ ଚ । ୩-୧।

କୃତାତ୍ୟୟେ-କର୍ମକୁ ଉପତୋଗ କଲାପରେ ଅନୁଶୟବାନ=ସେହି କର୍ମଠାରୁ ଅତିରିକ୍ତ କର୍ମଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଜୀବ ଏହି ଲୋକକୁ ଆସେ । ଦୃଷ୍ଟସ୍ମୃତିତ୍ୟାସ = କାରଣ-‘ତତ୍ୟ ଇହ ରମଣୀୟଚରଣାଃ’ ଏବଂ ‘ପ୍ରେତ୍ୟ କର୍ମଫଳ ମନୁଭୂୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଏବଂ ସ୍ମୃତିବଚନ ଅଛି । ଏବଂ ଯଥେତମ୍ = ଯେଉଁ ଧର୍ମାଦିମାର୍ଗ ଦ୍ଵାରା ସେମାନେ ଯାଇଥିଲେ, ଅଥବା, ଅନେକମ୍ ତ = ତଦ୍ଵାରା ବିପରୀତ ବନ୍ଧ୍ୟମାଣ ଅଭାଦିମାର୍ଗ ଦ୍ଵାରା ଏହି ଲୋକକୁ ଆସନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଇଷ୍ଟଦିକାରିଣାଂ ଧୂମାଦିନା ବର୍ମନା ତନ୍ତ୍ରମଣ୍ଡଳ ମଧୁରୁତାନାଂ ଭୁକ୍ତଭୋଗାନାଂ ତତଃ ପ୍ରତ୍ୟବରୋହ ଅମ୍ଳାୟତେ 'ତସ୍ମିନ୍ୟାବତସଂପାତସ୍ତୁଷ୍ଟିଦ୍ଵାପ୍ରେତ-ମେବାଧ୍ଵାନଂ ପୁନର୍ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଯଥେତମ୍' (ଛା ୫-୧୦-୫) ଇତ୍ୟାମତ୍ୟ ଯାବତ୍-ରମଣୀୟଚରଣା ବ୍ରାହ୍ମଣାଦି ଯୋନିମାପଦ୍ୟନ୍ତେ କପୟଚରଣାଃ ଶ୍ଵାଦି ଯୋନିମିତ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱେଦଂ ବିରୂପ୍ୟତେ କିଂ ନିରନୁଶୟା ଇତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାସ୍ତୁର୍ ? ନିରନୁଶୟା ଇତି । କୁତଃ । ଯାବତ୍ସଂପାଦନିତି ବିଶେଷଣାତ୍ । ସଂପାଦଶବ୍ଦେନାତ୍ କର୍ମାଶୟ ଉଚ୍ୟତେ-ସଂପଦତ୍ୟନେନାସ୍ମାନ୍ନୋକାଦୃର୍ ଲୋକ ପଂଳୋପଭୋଗାୟେତି ।

(ଗ) ଯାବତ୍ ସମ୍ପାଦନୁଷ୍ଠିତ୍ୱେତି ଚ କୃତ୍ୱସ୍ୟ ତସ୍ୟ କୃତସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱେବ ଭୁକ୍ତତାଂ ଦର୍ଶୟତି ‘ତେଷାଂ ଯଦା ତତ୍ପର୍ଯ୍ୟବେଚି’ (ବୃହ ୬-୧-୧) ଇତିଚ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେଣୈଷ ଏବାର୍ଥଃ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟତେ । ସ୍ୟାଦେତତ୍ପ୍ରାବଦମୁଷ୍ଟିଲ୍ଲୋକେ ଉପତୋକ୍ତବ୍ୟଂ କର୍ମ ତାବଦପଭୃତଃ ଇତି କଞ୍ଚୟିଷ୍ୟାମାତି ।

(ଘ) ନୈବଂ କଞ୍ଚୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ, ଯତଃକିଞ୍ଚିତ୍ୟନ୍ୟତ୍ର ପରାମର୍ଶାତ୍ । ‘ପ୍ରାପ୍ୟାତଂ କର୍ମଶସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ଯତଃ କିଞ୍ଚେହ କରୋତ୍ୟୟମ୍ । ତସ୍ମାଲ୍ଲୋକାତଃ ପୁନରେତ୍ୟସ୍ମୈ ଲୋକାୟ କର୍ମଣେ’ (ବୃହ ୪-୪-୬) ଇତି ହ୍ୟପରାଶ୍ରୁତିର୍ଯତଃ କିଞ୍ଚେତ୍ୟବିଶେଷପରାମର୍ଶେନ କୃଷ୍ଣସ୍ୟେହ କୃତସ୍ୟ କର୍ମଶସ୍ତ୍ରତଃ କ୍ଷୟିତବାଂ ଦର୍ଶୟତି ।



(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଧୂମାଦିମାର୍ଗଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଆରୁତ ଲକ୍ଷ ପ୍ରଭୃତିକାରୀ ଭୁକ୍ତଭୋଗ ସେହିଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟାବରୋହଣ ଶ୍ରୁତିରେ କୁହାଯାଇଛି- ‘ତଦ୍ଦିନ୍ ଯାବତ୍’ (ସେଠାରେ କର୍ମରକ୍ଷୟ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହି ପୁଣି ସେହି ମାର୍ଗରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକାରେ ଯାଇଥିଲେ, ସେହି ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ) ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ‘ରମଣୀୟତରଣାଃ’ (ରମଣୀୟ ଆଚରଣ କରୁଥିବା (ଆତ୍ମା) ବ୍ରାହ୍ମଣାଦିଯୋନିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ପାପ ଆଚରଣ କରୁଥିବା (ଆତ୍ମା) ଶୂନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଯୋନିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ବିଚାର କରାଯାଏ ଯେ- ଯାହାଦ୍ୱାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ମର ଉପଭୋଗ କରାଯାଇଅଛି କି ସେମାନେ ଅନୁଶୟ (କର୍ମ) ରହିତ ଅବରୋହଣ କରନ୍ତି କି ଅନୁଶୟ ସହିତ ଅବରୋହଣ କରନ୍ତି ? ଏଠାରେ କଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଅନୁଶୟରହିତ ଅବରୋହଣ କରନ୍ତି । କିପରି ? ତାହାଦ୍ୱାରା ‘ଯାବତ ସଂପାତମ୍’ (ସଂପାତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଏହି ବିଶେଷଣ ଅଛି । ଏଠାରେ ସଂପାତ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କର୍ମାଶୟ କୁହାଯାଇଅଛି । କାରଣ- ଏହି ଲୋକରୁ ସେହି ଲୋକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ଏହି କର୍ମରୁ ଯା’ନ୍ତି ।

(ଗ) ‘ଯାବତ୍ ସଂପାତମୁଷ୍ଟିର୍’ (ସଂପାତପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହି) ଶ୍ରୁତି ସେଠାରେ ତାହାର ସମଗ୍ର କୃତିକର୍ମର ଭୁକ୍ତତା ଦେଖାଏ । ‘ତେଷାଂ ଯଦା’ (ଯେତେବେଳେ ତାହାର କର୍ମକ୍ଷାଣ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ସେହି ଆକାଶକୁ ପ୍ରାଣପ୍ର ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପରି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଏହି ଅର୍ଥ ଦେଖାଏ । ଏହା କିନ୍ତୁ ହୋଇପାରେ ଯେ- ପରନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହିଲୋକରେ ଉପଭୋଗ ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବ ତାହାର ଉପଭୋଗ କରେ ବୋଲି ମୁଁ କଟ୍ଟନା କରେ ।

(ଘ) କିନ୍ତୁ ଏପରି କଟ୍ଟନା କରାଯାଇନପାରେ କାରଣ- ଯଦ୍ୱିକିଞ୍ଚିତ୍ (ଯାହାକିଛି) - ଏପରି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ପରାମର୍ଶ ଅଛି ‘ପ୍ରାପ୍ୟାତ୍’ (ଏହିଲୋକରେ ଏହା ଯାହାକିଛି କରେ, ସେହିକର୍ମରେ ଫଳ ଖାଇ ସେହି କର୍ମଦ୍ୱାରା କର୍ମ କରିବା ପାଇଁ ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଲୋକକୁ ଆସେ ଓ ଏହି ଅନୁଶ୍ରୁତି ଯାହାକିଛି ଅବିଶେଷ ପରାମର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ କରାଯାଇଥିବା ସମସ୍ତ କର୍ମର ସେଠାରେ କ୍ଷୟିତ୍ୱ ଦେଖାଏ ।

(ଙ) ମୂଳ- (କ) ପ୍ରାୟଶମନାରବ୍ୟଫଳସ୍ୟ କର୍ମଶୋଭିତ୍ୟଞ୍ଜକମ୍ । ପ୍ରାକ୍ପ୍ରାୟ- ଶାଦାରବ୍ୟଫଳେନ କର୍ମଣା ପ୍ରତିବନ୍ଧସ୍ୟାଭିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟନୁପପତ୍ତେଃ । ‘ତଜ୍ଜାବିଶେଷାଦ୍ୟାବତ୍ କିଞ୍ଚିଦନାରବ୍ୟଫଳଂ ତସ୍ୟ ସର୍ବସ୍ୟାଭିବ୍ୟଞ୍ଜକମ୍ ।

(ଖ) ନହି ସାଧାରଣେ ନିମିତ୍ତେ ନୈମିତ୍ତିକମସାଧାରଣଂ ଭବିତୁମର୍ହତି, ନ ହ୍ୟବିଶିଷ୍ଟେ ପ୍ରାପସ୍ୟନ୍ତି ଯୋଗୋପପନ୍ନାସ୍ୟତେ ନ ପତ ଇତ୍ୟୁପପନ୍ୟତେ । ତସ୍ମାନ୍ନିରନ୍ତ- ଶୟା ଅବରୋହନାତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ କ୍ଳମଃ-କୃତାତ୍ୟୟେନ୍ଦୁଶୟବାନିତି ।



(ଗ) ଯେନ କର୍ତ୍ତୃବୃନ୍ଦେନ ଚନ୍ଦ୍ର ମସମାରୁତାଃ ଫଳୋପଭୋଗାୟ ତସ୍ମିନ୍ନୁପଭୋଗେନ କ୍ଷୟିତେ ତେଷାଂ ଯଦନ୍ୟଂ ଶରୀରଂ ଚନ୍ଦ୍ରମସ୍ତ୍ରୁପଭୋଗାୟାରବ୍ୟଂ ତଦୁପଭୋଗକ୍ଷୟ-ଦର୍ଶନଶୋକାଗ୍ନି ସଂପର୍କାତ୍ ପ୍ରବିକାୟତେ । ସବିତୁକିରଣସଂପର୍କାଦିବ ହିମକାରକାଃ ହୃତଭୁଗର୍ବିସଂପର୍କାଦିବ ଚ ଘୃତକାଠିନ୍ୟମ୍ । ତତଃ କୃତାତ୍ୟୟେ କୃତସ୍ୟେଷାଦେଃ କର୍ମଣଃ ଫଳୋପଭୋଗେନାପକ୍ଷୟେ ସତି ସାନ୍ନୁଶୟା ଏବେଷମମବରୋହନ୍ତି ।

(ଘ) କେନ ହେତୁନା ? ଦୃଷ୍ଟସ୍ମୃତିଭ୍ୟାମିତ୍ୟହ । ତଥାହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷା ଶ୍ରୁତି ସାନ୍ନୁଶୟାନାମବରୋହଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘ତଦ୍ୟ ଇହ ରମଣୀୟଚରଣା ଅଭ୍ୟାଶୋ ହ ଯତ୍ତେ ରମଣୀୟାଂ ଯୋନିମାପଦ୍ୟେରନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣଯୋନିଂ ବା କ୍ଷତ୍ରିୟଯୋନିଂ ବା ବୈଶ୍ୟଯୋନିଂ ବାଽଥ ଯ ଇହ କପ୍ତୟଚରଣା ଅଭ୍ୟାଶୋ ହ ଯତ୍ତେ କପ୍ତୟାଂ ଯୋନିମାପଦ୍ୟେରନ୍ ଶ୍ୱଯୋନିଂ ବା ସୁକରଯୋନିଂ ବା ଚଣ୍ଡାଳଯୋନିଂ ବା’ (ଛା ୫-୧୦-୭) ଇତିଃ ଚରଣଶବ୍ଦେ-ନାନ୍ନୁଶୟଃ ସୂଚ୍ୟତ ଇତି ବର୍ଣ୍ଣୟିଷ୍ୟତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ପୁନଶ୍ଚ ମରଣ ମଧ୍ୟ ଅନାରବ୍ୟଫଳବାନ୍ କର୍ମର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅଟେ । କାରଣ-ମରଣଠାରୁ ପୂର୍ବ ଆରବ୍ୟ ଫଳବାନ୍ କର୍ମଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିବଦ୍ଧକର୍ମର ଫଳପାଇଁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତାହା ବିଶେଷ ନ ହେଲେ ସେହି ମରଣ ଯେ କୌଣସି କର୍ମର ଫଳାରମ୍ଭକ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହି ସମସ୍ତ କର୍ମର ଅଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ହୁଏ । କାରଣ-

(ଖ) ସାଧାରଣ ନିମିତ୍ତକ ହେଲେ ନୈମିତ୍ତକ ଅସାଧାରଣ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରଦାପର ଅବଶିଷ୍ଟ (ସାମାନ୍ୟ) ସନ୍ନିଧିରେ ଘଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପଟ୍ଟ ନୁହେଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଜୀବ ଅନୁଶୟରହିତ ଅବରୋହଣ କରେ । ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ‘କୃତାତ୍ୟୟେନ୍ନୁଶୟବାନ୍’ (କର୍ମକ୍ଷୟ ହେଲାପରେ ଅନୁଶୟବାନ୍) ।

(ଗ) ଯେଉଁ କର୍ମ ସମୁଦ୍ଧଦ୍ୱାରା ଫଳର ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଆରୁହ ହୋଇ ସେହି କର୍ମ ସମୁଦ୍ଧାୟର ଉପଭୋଗଦ୍ୱାରା କ୍ଷୟ ହେଲାପରେ ସେମାନଙ୍କର ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଯେଉଁ ଜଳମୟ ଶରୀର ଆରବ୍ୟ ହୋଇଛି । ସେ ଉପଭୋଗ ପାଇଁ କ୍ଷୟଦର୍ଶନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଶାକାଗ୍ନିର ସମ୍ପର୍କଦ୍ୱାରା ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ଯେପରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିରଣର ସଂପର୍କରୁ ହିମ ଓ କରକ ଏବଂ ଅଗ୍ନିର ଜ୍ୱାଳା ସଂପର୍କରୁ ଘୃତର କାଠିନ୍ୟ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ‘କୃତାତ୍ୟୟେ’ କରାଯାଇଥିବା ଇଷଦି କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗରୁ ଉପକ୍ଷୟ ହେଲାପରେ ଅନୁଶୟ ସହିତ ଜୀବ ଏହି ଲୋକରେ ଅବରୋହଣ କରନ୍ତି ।



(ଘ) କିନ୍ତୁ କିପରି ? ଇଷ୍ଟଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଅଛି । ଯେପରି- ‘ତଦ୍ୟ ଇହ’ (ସେହି ଅନୁଶୟୀକାବଳୀରେ ଯେଉଁ ପୁଣ୍ୟବାନ୍ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଶୀଘ୍ର ଉତ୍ତମଯୋନିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣଯୋନି, କ୍ଷତ୍ରିୟଯୋନି ଅଥବା ବୈଶ୍ୟ ଯୋନିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ଯାହା ଅଶୁଭ ଆଚରଣ (ପାପକର୍ମ) ବାନ୍ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ ତତ୍କାଳ ଅଶୁଭଯୋନିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ ଶୂନ୍ୟଯୋନି, ଶୁକର ଯୋନି, ଅଥବା ଚଣ୍ଡାଳଯୋନିକୁ ପା’ନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୁତି ଅନୁଶୟ ସହିତ ଜୀବର ଅବରୋହଣକୁ ଦେଖାଏ । ଏଠାରେ ଚରଣଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅନୁଶୟ (କର୍ମ) ସୂଚିତ ହୁଏ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବୁ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଜନ୍ମନୈବ ପ୍ରତିପ୍ରାଣୁରୂପବତନରୂପି ଉପଭୋଗ ପ୍ରବିଭଜ୍ୟମାନ ଆକସ୍ମିକତାସମ୍ଭବାଦନୁଶୟସଦ୍ଭାବ ସୂତ୍ରଯତି, ଅଭ୍ୟୁଦୟପ୍ରତ୍ୟବାୟୟୋଃ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତହେତୁଭ୍ୟସ୍ୟ ସାମାନ୍ୟତଃ ଶାସ୍ତ୍ରଶାବର୍ତ୍ତମିତଦ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ସ୍ମୃତିରପି ‘ବର୍ଣ୍ଣ ଆଶ୍ରମାଣ୍ଠ ସ୍ୱର୍ଗାର୍ଣ୍ଣିଷାଃ ପ୍ରେତ୍ୟ କର୍ମଫଳମନୁଭୂୟ ତତଃ ଶେଷେଣ ବିଶିଷ୍ଟଦେଶକାତିକୁଳରୂପାୟୁଃ ଶୁଦ୍ଧବୃତ୍ତବିଭସୁଖମେଧସୋ ଜନ୍ମ ପ୍ରତିପଦ୍ୟନ୍ତେ’ ଇତି ସାନୁଶୟାନାମେବବରୋହଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଗ) କଃ ପୁନରନୁଶୟୋ ନାମେତି ? କେଚିତ୍ତାବଦାହୁଃ-ସ୍ୱର୍ଗାର୍ଣ୍ଣିଷ୍ୟ କର୍ମଣୋ ଭକ୍ତଫଳସ୍ୟାବେଶେଷଃ କର୍ଣ୍ଣଦବଶେଷୋ ନାମ, ଭଣ୍ଡାନୁସାରିସ୍ନେହବତ୍ । ଯଥାହି ସ୍ନେହଭାଷ୍ଟଂ ରିତ୍ୟମାନଂ ନ ସର୍ବାମ୍ଭାନା ରିତ୍ୟତେ ଭାଣ୍ଡାନୁସାର୍ଯ୍ୟେବ କର୍ଣ୍ଣତ୍ସ୍ନେହଶେଷୋଽ-ତିଷ୍ଠତେ ତଥାଽନୁଶୟୋଽପାତି ।

(ଘ) ନନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟବିରୋଧ୍ୱଦ୍ୱାଦଦୃଷ୍ଟସ୍ୟ ନ ଭୁକ୍ତଫଳସ୍ୟାବିଶେଷସ୍ଥାନଂ ନ୍ୟାୟମ୍ । ନୈଷ ଦୋଷଃ ନହି ସର୍ବାମ୍ଭାନା ଭୁକ୍ତଫଳତ୍ କର୍ମଣଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାମହେ । ନନ୍ତୁ ନିରବଶେଷ-କର୍ମଫଳୋପଭୋଗାୟ ଚନ୍ଦ୍ର ମଣ୍ଡଳମାରୁତଃ । ବାତମ୍, ତଥାପି ସ୍ୱଜ୍ଜକର୍ମାବଶେଷମାତ୍ରେଣ ତତ୍ତ୍ୱାବସ୍ଥାତୁଂ ନ ଲଭ୍ୟତେ ।

(ଙ) ଯଥା କିଳକର୍ଣ୍ଣିତ୍ ସେବକଃ ସକଳୈଃ ସେବୋପକରଣୈଃ ରାଜକୁଳମୁପସ୍ମପ୍ତ ଷ୍ଟିରପ୍ରବାସାତ୍ ପରିକ୍ଷାଶବହୁପକରଣଶ୍ଚତ୍ରପାଦୁକାଦିମାତ୍ରାବଶେଷୋ ନ ରାଜକୁଳେଽବସ୍ଥାତୁଂ ଶକ୍ନୋତି । ଏବମନୁଶୟମାତ୍ରପରିଗ୍ରହୋ ନ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳେଽବସ୍ଥାତୁଂ ଶକ୍ନୋତି । ନ ଚୈତଦ୍ଦ୍ୟୁକ୍ତମିବ, ନ ହି ସ୍ୱର୍ଗାର୍ଣ୍ଣିଷ୍ୟ କର୍ମଣୋ ଭୁକ୍ତଫଳସ୍ୟାବଶେଷାନୁବୃତ୍ତିରୁପପଦ୍ୟତେ, କାର୍ଯ୍ୟବିରୋଧ୍ୱଦ୍ୱାଦିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।

(ଚ) ନନ୍ଦେତଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ନ ସ୍ୱର୍ଗଫଳସ୍ୟ କର୍ମଣୋ ନିଖିଳସ୍ୟ ଭୁକ୍ତଭଳତ୍ ଭବିଷ୍ୟତାତି । ତଦେତଦପେଶଳମ୍-ସ୍ୱର୍ଗାର୍ଣ୍ଣି କିଳ କର୍ମ ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥସୈବ ସ୍ୱର୍ଗଫଳଂ ନିଖିଳଂ



ନ ଜଳୟତି ସ୍ୱର୍ଗରୂପସ୍ୟାପି କିଞ୍ଚିତ୍ତ୍ୟକ୍ତଲେଶଂ ଜନୟତାତି । ନ ଶବ୍ଦଗ୍ରମାଣକାନାମୀଦୃଶା
କଞ୍ଚନାଂବକଞ୍ଚତେ, ସ୍ନେହଭାଷ୍ଟେ ତୁ ସ୍ନେହଲେଶାନୁବୃତ୍ତିର୍ଦୃଷ୍ଟଦ୍ୱାଦୁପପଦ୍ୟତେ । ତଥା ସେବ-
କସ୍ୟୋପକରଣଲେଶାନୁବୃତ୍ତିଷ୍ଟ ଦୃଶ୍ୟତେ, ନ ତ୍ୱିହ ତଥା ସ୍ୱର୍ଗଫଳସ୍ୟ କର୍ମଣୋ
ଲେଶାନୁବୃତ୍ତିର୍ଦୃଶ୍ୟତେ, ନାପି କଞ୍ଚୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ସ୍ୱର୍ଗଫଳଦୃଷ୍ଟବିରୋଧାତ୍ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଜନ୍ମଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାଣୀରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ
ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଏହି ଉପଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ସେ ଆକର୍ଷକଦ୍ୱାରା ଅସମ୍ଭବରୁ ଅନୁଶୟର
ସଦ୍ଭାବକୁ ସୂଚିତ କରେ । କାରଣ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଓ ପ୍ରତ୍ୟବୀୟ (ଦୁଃଖର ହାନି)ର ସୁକୃତ ଓ
ଦୁଷ୍ଟତ ହେତୁ ବୋଲି ସାମାନ୍ୟରୀତିରୁ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ବର୍ଷା ଆଗମାଣ୍’ (ବର୍ଷ ଓ ଆଶ୍ରମରେ ଥିବା ଲୋକ ନିଜନିଷ୍ଠାରେ ରହି
ମରାଣନନ୍ତର କର୍ମଫଳକୁ ଅନୁଭବ କରି ତଦ୍ୱାରା (ଶେଷକର୍ମ ଦ୍ୱାରା) ଅନୁଶୟ ନାମକ
କର୍ମଦ୍ୱାରା) ବିଶିଷ୍ଟ ଦେଶ, ଜାତି, କୁଳ, ରୂପ, ଆୟୁ, ଜ୍ଞାନ, ଆଚାର, ବିଭ, ସୁଖ ଓ ଜ୍ଞାନ
ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଜନ୍ମ ପାଏ) ଏହି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅନୁଶୟ ସହିତ ଜୀବର ଅବରୋହଣ ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ଅନୁଶୟ କଣ ? କେତେକ ଲୋକ ପାତ୍ରରେ ଥିବା ସ୍ନେହ
(ତୈଳାଦି)ପରି ସ୍ୱର୍ଗ ପାଇଁ କରାଯାଇଥିବା କର୍ମ ଯାହାରକି ଫଳଭୋଗ ନିଆଯାଇଛି ।
ତେଣୁ ତାହାର କେତେକ ଅବଶେଷ ଅନୁଶୟ ରହେ । ଯେପରି ତୈଳପାତ୍ରରୁ ଖାଲି
ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବାଙ୍ଗନା ଖାଲି ହୁଏ ନାହିଁ, ଭଣ୍ଡାନୁସାରୀ କେତେକ ଅବଶିଷ୍ଟ ସ୍ନେହ ରହେ
ସେହିପରି ଅନୁଶୟ ମଧ୍ୟ ଜୀବର ସହିତ ଅବସ୍ଥିତ ରହେ ବୋଲି ଆମେ କହୁଁ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟଫଳବିରୋଧ ହେଲେ ଭୁକ୍ତଫଳ ଅଦୃଷ୍ଟର ଅବଶେଷରେ
ଅବସ୍ଥିତି ନ୍ୟାୟଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ କି ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-କର୍ମ ସର୍ବାଙ୍ଗନା ଭୁକ୍ତଫଳ
ଅଟେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରୁନାହୁଁ । ପରନ୍ତୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ଜୀବ
ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଆରୁଦ୍ଧ ହେବାହିଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ତଥାପି ସ୍ୱକ୍ଷକର୍ମର ଅବଶେଷଦ୍ୱାରା ସେଠାରେ
ଅବସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ।

(ଙ) ଯେପରି କୌଣସି ସେବକ ସେବାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଉପକରଣଦ୍ୱାରା ରାଜକୁଳକୁ
ଯାଏ, ସେଠାରେ ତାହାର ସମସ୍ତ ଉପକରଣ ହେଉ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଛତ୍ରପାଦୁକାଦି ଉପକରଣ
ଶେଷରେ ରହିଯାଏ । ମାତ୍ରକ ସେ ରାଜକୁଳରେ ରହିବାପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ,
ସେହିପ୍ରକାର ଅନୁଶୟମାତ୍ରକୁ ପରିଗ୍ରହ କରି ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହେ ନାହିଁ ।
ପରନ୍ତୁ ଏହା ଯୁକ୍ତି ବଳରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସ୍ୱର୍ଗପାଇଁ କରାଯାଇଥିବା କର୍ମ
ଯାହା ଭୁକ୍ତଫଳ ଅଟେ, ତାହାର ଅବଶେଷରୁ ଅନୁବୃତ୍ତି ଫଳର ବିରୋଧୀ ହେଲେ ଏହା
ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।



(ଚ) ପରନ୍ତୁ ଏହା କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ସ୍ୱର୍ଗପଳବାନ ପୁରୁଷ ସମସ୍ତ କର୍ମର ଫଳକୁ ଭୋଗ କରେ ନାହିଁ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଅଯୁକ୍ତ ଅଟେ, କାରଣ-ସ୍ୱର୍ଗ ପାଇଁ କରାଯାଇଥିବା କର୍ମ ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱର୍ଗପଳ ଉପନ୍ନ କରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱର୍ଗରୁ ବିରୁଦ୍ଧ ହେଲେ ବି ଅନ୍ଧକିଛି ଉପନ୍ନ କରେ । ପରନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିପ୍ରମାଣକୁ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା କଞ୍ଚନା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯେପରି ତୈଳପାତ୍ରରେ ଅନ୍ଧତୈଳର ଅନୁକୃତି କଞ୍ଚନା କରାଯାଏ, ସେପରି ସେବକମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଉପକରଣମାନଙ୍କର ଅନୁକୃତି ଦେଖାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ସେହିପ୍ରକାର ଏଠାରେ ସ୍ୱର୍ଗ ଫଳକାମୀ କର୍ମପାତ୍ରର ଅନୁକୃତି ଦେଖେନାହିଁ ଏବଂ କଞ୍ଚନା ମଧ୍ୟ କରିପାରେ ନାହିଁ; କାରଣ-ସ୍ୱର୍ଗପଳ ପ୍ରତିପାଦକ ଶାସ୍ତ୍ର ବିରୋଧ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(୫) ଅବଶ୍ୟ୍ୟ ଚୈତଦେବଂ ବିଜ୍ଞେୟମ୍ବା ନ ସ୍ୱର୍ଗପଳସ୍ୟେଷାଦେଃ କର୍ମଣୋ ଭଣ୍ଡାନୁସାରି ସ୍ୱେହବଦେକ ଦେଶୋଽନୁବର୍ତ୍ତମା ନୋଽନୁଶୟ ଇତି । ଯଦି ହି ଯେନ ସୁକୃତେନ କର୍ମଣୋଷ୍ଠାଦିନା ସ୍ୱର୍ଗମନୁଭୂଂସ୍ତ ସୈବ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଦେଶୋଽନୁଶୟଃ କଞ୍ଚ୍ୟତ, ତତୋ ରମଣୀୟ ଏବୈକୋଽନୁଶୟଃ ସ୍ୟାନ୍ନ ବିପରୀତଃ । ତତ୍ତ୍ୱେୟମନୁଶୟବିଭାଗ ଶ୍ରୁତି ରୂପରୂପେତ- ‘ତଦ୍ୟ ଇହ ରମଣୀୟତରଣା ଅଥ ଯ ଇହ କପୂୟତରଣାଃ’ (ଛା ୫-୧୦-୭) ଇତି । ତସ୍ମାଦାତ୍ମସ୍ଥିକଫଳେ କର୍ମଜାତ ଉପଭୁକ୍ତେଽବଶିଷ୍ଟ ମେ ହିକଫଳଂ କର୍ମାନ୍ତରଜାତମନୁଶୟସ୍ତଦ୍ବଚ୍ଚୋଽବରୋହତୀତି ।

(ଖ) ଯଦୁକ୍ତମ୍-ଯତ୍ କି ଐତ୍ୟବିଶେଷ ପରାମର୍ଶାତ୍ ସର୍ବସ୍ୟେହ କୃତସ୍ୟ କର୍ମଣଃ ଫଳୋପଭୋଗେନାତ୍ ପ୍ରାପ୍ୟ ନିରନୁଶୟା ଅବରୋହତୀତିନୈତଦେବମ୍, ‘ଅନୁଶୟସହ-ଭାବସ୍ୟା ବଗମିତତ୍ୱାତ୍ । ଯତ୍କିଞ୍ଚିଦିହ କୃତମାତ୍ମସ୍ଥିକଫଳଂ କର୍ମାରବ୍ଧଭୋଗଂ ତତ୍ସର୍ବଂ ଫଳୋପଭୋଗେନ କ୍ଷୟୟିତ୍ୱେତି ଗମ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ପ୍ରାୟଶମବିଶେଷାଦନାରବ୍ଧଫଳଂ କୃଷ୍ଣମେବ କର୍ମାଭିବ୍ୟନକ୍ତି; ତତ୍ର କେନଚିତ୍ କର୍ମଣାଃମୁଷ୍ଟିଂଲ୍ଲୋକେ ଫଳମାରଭ୍ୟତେ, କେନଚିଦସ୍ମିନ୍ନିତ୍ୟୟଂ ବିଭାଗୋ ନ ସମ୍ଭବତୀତିତଦପ୍ୟନୁଶୟସହଭାବ ପ୍ରତିପାଦନେନୈବ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅପି ଚ କେନ ହେତୁନା ପ୍ରାୟଶମନାରବ୍ଧଫଳସ୍ୟ କର୍ମଣୋଽଭିବ୍ୟଞ୍ଜକ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତ ଇତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

(ଘ) ଆରବ୍ଧଫଳେନ କର୍ମାଣ ପ୍ରତିବନ୍ଧସ୍ୟେତରସ୍ୟ ବୃତ୍ତ୍ୟହତାବାନ୍ନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠଦୁ-ପଶମାତ୍ ପ୍ରାୟଶକାଳେ ବୃତ୍ତ୍ୟଦ୍ଭାବୋ ଭବତୀତ ଯଦ୍ୟୁତ୍ୟତ, ତତୋ ବ୍ୟକ୍ତମ୍ ଯଥୈବ ତର୍ହିପ୍ରାକ୍ ପ୍ରାୟଶାଦାରବ୍ଧଫଳେନକର୍ମଣା ପ୍ରତିବନ୍ଧସ୍ୟେତରସ୍ୟ ବୃତ୍ତ୍ୟଦ୍ଭାବାନୁପପତ୍ତି-ରିତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାୟଶକାଳେଽପି ବିରୁଦ୍ଧଫଳସ୍ୟାନେକସ୍ୟ କର୍ମଣୋ ଯୁଗପତ୍ତଫଳାରମ୍ଭାସମ୍ଭବାଦ୍ ବଳବତା ପ୍ରତିବନ୍ଧସ୍ୟ ଦୂର୍ବଳସ୍ୟବୃତ୍ତ୍ୟଦ୍ଭାବାନୁ ପପତ୍ତିରିତି ।



(୭) ନ ହ୍ୟନାରବ୍ୟଫଳଦୁସାମାନ୍ୟେନ ଜାତ୍ୟନ୍ତରୋପଭୋଗ୍ୟଫଳମପ୍ୟନେକଂ କର୍ମେକସ୍ମିନ୍ପ୍ରାୟଶେ ଯୁଗବଦଭିବ୍ୟକ୍ତଂ ସଦେକାଂ ଜାତିମାରଭତ ଇତି ଶକ୍ୟଂ ବକ୍ତୃମ୍- ପ୍ରତିନିୟତଫଳଦ୍ଵ ବିରୋଧାତ୍ । ନାପକିସ୍ୟଚିତ୍ କର୍ମଣଃ ପ୍ରାୟଶେଃଭିବ୍ୟକ୍ତିଃ କସ୍ୟଚିଦୁଚ୍ଛେଦ ଇତି ଶକ୍ୟତେ ବକ୍ତୃମ୍ ‘ଐକାନ୍ତିକଫଳଦ୍ଵବିରୋଧାତ୍ । ନହି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତାଦିଭିର୍ହେତୁଭିର୍ବିନା କର୍ମଣାମୁଚ୍ଛେଦଃ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ।

(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅବଶ୍ୟ ଏହିପରି ଜାଣିବା ଉଚିତ ଯେ- ସ୍ୱର୍ଗ ଫଳବାନ୍ ଇଷ୍ଟାଦିକର୍ମର ପାତ୍ରାନୁସାରେ ତୈଳପରି ଅନୁବର୍ତ୍ତମାନ ହୋଇ ଏକଦେଶ ଅନୁଶୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି ଯେଉଁ ଇଷ୍ଟାଦିସ୍ତୁକ୍ତ କର୍ମଦ୍ୱାରା ଜୀବ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଅନୁଭବ କରି ତାହାର କୌଣସି ଏକାଦେଶ ଅନୁଶୟ କଳ୍ପନା କରିପାରେ, ତେବେ କେବଳ ଏକ ରମଣୀୟ ହିଁ ଅନୁଶୟ ହୁଏ । ତଦ୍ୱାରା ବିପରୀତକପ୍ତୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ‘ତଦ୍ୟ ଇହ ରମଣୀୟଚରଣା ଅଥ ଯ ଇହ କପ୍ତୟଚରଣା’ ଅହି ଅନୁଶୟ ବିଭାଗର ଶ୍ରୁତି ହିଁ ବାଧ୍ୟତ ହେବ । ତେଣୁ ପରଲୋକରେ କର୍ମଦାତା ସମସ୍ତ କର୍ମର ଉପଭୁକ୍ତ ହେଲାପରେ ଏହି ଲୋକରେ ଫଳଦାତା ଅବଶିଷ୍ଟ ଯାହା ଅନ୍ୟକର୍ମ ସମୁଦାୟ, ସେ ଅନୁଶୟ ହୁଅନ୍ତି । ସେହି କର୍ମଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅବରୋହଣ କରନ୍ତି ।

(ଖ) ‘ଯତ୍ କିଞ୍ଚିତ୍’ ଏହି ଅବିଶେଷର ପରାମର୍ଶଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ କରାଯାଇଥିବା ସମସ୍ତ କର୍ମର ଫଳୋପଭୋଗରୁ ଶେଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଇ ଅନୁଶୟ ରହିତ ହୋଇ ଅବରୋହଣ କରନ୍ତି ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅନୁଶୟର ସଦ୍ଭାବ ଅବଗମିତ ଅଟେ । ଯାହାକିଛି ଏଠାରେ ଆମୁଷ୍ମିକ (ପରଲୋକ) ଫଳବାନ୍ କର୍ମ କରାଯାଇଛି, ଏବଂ ଆରବ୍ୟ ଭୋଗଯୁକ୍ତ କର୍ମ ଅଛି, ସେହି ସମସ୍ତଙ୍କର ଉପଭୋଗ ଦ୍ୱାରା କ୍ଷପଣ କରିବା ଅର୍ଥ ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଗ) ମରଣ ଅବିଶେଷ ସମାନରୂପରେ ଅନାରବ୍ୟ ଫଳବାନ୍ ସମସ୍ତ କର୍ମର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ କର୍ମରୁ ପରଲୋକରେ ଏପରି ବିଭାଗ ଅସମ୍ଭବ ଅଟେ । ସେହି ଅନୁଶୟସଦ୍ଭାବର ପ୍ରତିପାଦିନ ଦ୍ୱାରା ତାହା ନିରାକରଣ କରାଯାଇଅଛି ଏବଂ ମରଣ ଅନାରବ୍ୟ ଫଳଯୁକ୍ତ କର୍ମରୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକ ଅଟେ- ଏହିପରି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କେଉଁ କାରଣରୁ କରାଯାଇଛି ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ ।

(ଘ) ଯଦି ତୁମେ କହଯେ- ଯାହାର ଫଳ ଆରବ୍ୟ କରାଯାଇଅଛି, ସେହି କର୍ମଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଅନ୍ୟକର୍ମର ବୃଦ୍ଧି (ଫଳ)ର ଉଦ୍ଭବ ଅନୁପପନ୍ନ ହେଲେ ତାହା ଶାନ୍ତ ହେଲାପରେ ମରଣ ସମୟରେ ବୃଦ୍ଧିର ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ । ତାହେଲେ ଆମ୍ଭେ ଏହି ବିଷୟରେ କହୁ ଯେ- ଯେପରି ମରଣର ପୂର୍ବରୁ ଯାହାର ଫଳ ଆରବ୍ୟ ହୁଏ ଓ କର୍ମଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଅନ୍ୟକର୍ମର ବୃଦ୍ଧିଦ୍ଵାରା ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ମରଣ କାଳରେ ବିରୁଦ୍ଧ



ଫଳରେ ଅନେକ କର୍ମରେ ଯୁଗପତ୍ କର୍ମ ଆରମ୍ଭ ଅସମ୍ଭବ ହେତୁ ଫଳବାନ୍ କର୍ମରୁ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ହୋଇ ଦୁର୍ବଳ ବୃତ୍ତ୍ୟଦ୍ଭବକୁ ଅନୁପପତି ହୁଏ ।

(ଡ) ଅନ୍ୟ ଜାତିରେ ଉପଭୋଗଫଳ ଯୁକ୍ତ ଅନେକ କର୍ମ ମଧ୍ୟ ଏକ ମରଣ ସମୟରେ ଯୁଗପତ୍ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇ ଅନାରବ୍ଧ ଫଳଦ୍ୱାରା ସମାନ ଧର୍ମଦ୍ୱାରା ଏକଜାତିକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ । କାରଣ-ତାହା ପ୍ରତିନିୟତ ଫଳଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଫଳର ବିରୋଧ ମରଣ ସମୟରେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ କର୍ମର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ କୌଣସି କର୍ମର ଉଚ୍ଛେଦକୁ କୁହାଯାଇ ନପାରେ । କାରଣ-ଏହା ଐକାନ୍ତକ ଫଳଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ଅଟେ ଏବଂ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତଭାବେ ହେତୁବିନା କର୍ମର ଉଚ୍ଛେଦ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(ଈ) ମୂଳ-(କ) ସ୍ମୃତିରପି ବିରୁଦ୍ଧଫଳେନ କର୍ମଣା ପ୍ରତିବନ୍ଧସ୍ୟ କର୍ମାନ୍ତରସ୍ୟ ଚିରମବସ୍ଥାନଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘କଦାଚିତ୍ ମୁକ୍ତତ୍ କର୍ମ କୃତସ୍ତମିହ ତିଷ୍ଠତି । ମଞ୍ଜମାନସ୍ୟ ସଂସାରେ ଯାବଦ୍ଦୁଃଖାଦ୍ ବିମୁଚ୍ୟତେ’ - ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକା ।

(ଖ) ଯଦି ତ କୃତ୍ୱମନାରବ୍ଧଫଳଂ କର୍ମେକସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାୟଶ୍ଚେଦ୍ଭବ୍ୟକ୍ତଂ ସଦେକାଂ ଜାତିମାରତେତ, ତତଃ ସ୍ୱର୍ଗନରକତିର୍ଯ୍ୟାୟୋନିଷ୍ପନ୍ଧକାରାନବତମାଦ୍ ଧର୍ମାଧର୍ମାନୁପପତି ନିମତ୍ତାଭାବେନ୍ନୋତ୍ତରା ଜାତିରୁପପଦ୍ୟେତ । ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟାଦୀନାଂ ଚୈକୈକସ୍ୟ କର୍ମଣୋଽନେକଜନ୍ମନିମିତ୍ତତ୍ ସ୍ୱର୍ଗ୍ୟାମାଶ୍ଚରୁପରୁଧେତ ।

(ଗ) ନ ତ ଧର୍ମାଧର୍ମୟୋଃ ସ୍ୱରୂପଫଳସାଧନାଦିସମାଧିଗମେ ଶାସ୍ତ୍ରାଦତିରିକ୍ତଂ କାରଣଂ ଶକ୍ୟଂ ସମ୍ଭାବୟିତୁମ୍ । ନ ତ ଦୃଷ୍ଟଫଳସ୍ୟ କର୍ମଣଃ କାରୀର୍ଯ୍ୟାଦେଃ ପ୍ରାୟଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୱାଦ୍ଭବ୍ୟଞ୍ଜକଂ ସମ୍ଭବତାତ୍ୟବ୍ୟାପିକାଃପ୍ରାୟଂ ପ୍ରାୟଶ୍ଚାତ୍ତ୍ୱାଦ୍ଭବ୍ୟଞ୍ଜକତ୍ୱଜ୍ଞନା । ପ୍ରଦୀପୋପନ୍ୟାସୋଽପି କର୍ମବଳାବଳପ୍ରଦର୍ଶନେନୈବ ପତିନୀତଃ । ସ୍ଥୂଳ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପାଭିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟ ନଭିବ୍ୟକ୍ତିବରେଦଂ ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(ଘ) ଯଥାହି ପ୍ରଦୀପଃସମାନେଽପି ସନ୍ନିଧାନେ ସ୍ଥୂଳଂ ରୂପମଭିବ୍ୟକ୍ତମ୍, ନ ସୂକ୍ଷ୍ମମ୍ ଏବଂ ପ୍ରାୟଶଂ ସମାନେଽପ୍ୟାନାରବ୍ଧଫଳସ୍ୟ କର୍ମଜାତସ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତାବସରତ୍ୱେ ବଳବତଃ କର୍ମଣୋ ବୃତ୍ତିମୁଦ୍ଭାବୟତି, ନ ଦୁର୍ବଳସ୍ୟେତି । ତସ୍ମାନ୍ନୃତିସ୍ମୃତିନ୍ୟାୟବିରୋଧାଦଶ୍ଳିଷ୍ଟୋଽୟମଶେଷକର୍ମାଭିବ୍ୟକ୍ତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମଃ ।

(ଙ) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘କଦାଚିତ୍ ସୁକୃତଂ କର୍ମ’ (କେତେବେଳେ ସଂସାରରେ ମଞ୍ଜି ଯାଇଥିବା ପୁରୁଷ ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖରୁ ବିମୁକ୍ତ ହୋଇ ରହେ, ସେ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାର ସୁକୃତ କର୍ମ କୃତସ୍ତୁ ରୂପରେ ରହେ) ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ ଫଳଯୁକ୍ତ କର୍ମରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ହୋଇ ଅନ୍ୟକର୍ମର ଅବସ୍ଥିତି ଦେଖାଏ ।



(ଖ) ଯଦି ଅନାରବ୍ୟ ଫଳର ସବୁକର୍ମ ଏକ ମରଣ ସମୟରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଜାତି (ଜନ୍ମ) ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ, ତଥାପି ସ୍ୱର୍ଗ ନରକ ସର୍ପାଦି ଯୋନିରେ ଅଧିକାର ଅପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ଉତ୍ପନ୍ନ ନ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିମିତ୍ତର ଅଭାବରୁ ଉତ୍ତରଜନ୍ମ ଉପପନ୍ନ ହେବନାହିଁ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କର୍ମ ଅନେକ ଜନ୍ମର ନିମିତ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିବାକ୍ୟ ବାଧୁତ ହେବ ।

(ଗ) ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ, ଫଳସାଧନାଦିର ଜ୍ଞାନପାଇଁ ଶାସ୍ତ୍ର ଭିନ୍ନକାରଣର ସମ୍ଭାବନା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ମରଣଦୃଷ୍ଟଫଳଯୁକ୍ତ କାରାର୍ଯ୍ୟାଦି କର୍ମର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ମରଣରେ ଏହି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକତା କଟନା ହେଉଛି ଅବ୍ୟାପକ । ପ୍ରତ୍ୟାପର ଉପନାସ ମଧ୍ୟ କର୍ମର ବଳାବଳ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ନିରାକରଣ କରାଯାଇଅଛି । ସୁକ୍ତ ଓ ସୁଷ୍ମରୂପର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତି ପରି ଏହା ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଘ) ଯେପରି ସନ୍ନିଧିର ସମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟାପ ସୁକ୍ତରୂପକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରେ, କିନ୍ତୁ ସୁଷ୍ମକୁ ନୁହେଁ, ସେପରି ଅନାରବ୍ୟ ଫଳଯୁକ୍ତ କର୍ମ ସମୁଦାୟକୁ ସମାନ ଅବସର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମରଣ ବଳବାନ୍ କର୍ମର ବୃତ୍ତି (ବ୍ୟାପାର)କୁ ଉଦ୍ଭୂତ କରେ । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ବଳ ବୃତ୍ତିର ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି (ରମଣୀୟଚରଣାଃ), ସ୍ମୃତି (ତତଃ ଶେଷେଣ) ଓ ନ୍ୟାୟ (ପ୍ରବଳପ୍ରତିବନ୍ଧାତ)ର ବିରୋଧ ହେଲେ ଅଶେଷକର୍ମର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରୂପ ସ୍ୱାକାର ଅସମ୍ଭବ ଓ ଅଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ଶେଷକର୍ମ ସଦ୍ଭାବେନିର୍ମୋକ୍ଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତ୍ୟୟମପ୍ୟସ୍ଥାନେ ସଂଭ୍ରମଃ ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନାଦଶେଷକର୍ମକ୍ଷୟଶ୍ଚିତଃ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ଥିତମେତଦେବାନୁଶୟବଚ୍ଚୋଦ୍‌ବରୋହନ୍ତାତି । ତେ ଋବରୋହନ୍ତୋ ଯଥେତମନେବଂ ଋବରୋହନ୍ତି । ଯଥେତମିତି ଯଥାଗତମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଖ) ଅନେକମିତି ତଦ୍‌ବିପର୍ଯ୍ୟୟେଶେତ୍ୟର୍ଥଃ ଧୂମାକାଶଯୋଃ ପିତୃଯାଶୋଃଧୂନ୍ୟ-ପାତ୍ରଯୋରବରୋହେ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନାଦ୍ୟଥେତଂଶବ୍ଦାତ୍ ଯଥାଗତାମିତି ପ୍ରତୀକ୍ଷତେ । ରାତ୍ରାଦ୍ୟସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନାଦଭ୍ରାତ୍ୟପସଂଖ୍ୟାନାତ୍ ବିପର୍ଯ୍ୟୟୋଽପି ପ୍ରତୀକ୍ଷତେ ।

(ଙ) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ଶେଷକର୍ମର ସଦ୍ଭାବ ହେଲେ ମୋକ୍ଷାଭାବର ପ୍ରସଙ୍ଗ ସ୍ୱାକାର କରିବା ହିଁ ଅସ୍ଥାନରେ ସଂଭ୍ରମ । କାରଣ-ସମ୍ୟଗ୍‌ ଦର୍ଶନଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ କର୍ମ କ୍ଷୟ ହୁଏ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି କହେ, ତେଣୁ ଏଠାରେ ‘ଅନୁଶୟ ସହିତ ଜୀବ ଅବରୋହଣ କରି ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହେଲା । ସେମାନେ ଅବରୋହଣ କରି ଯେଉଁ ମାର୍ଗରେ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେହି ମାର୍ଗରେ ଅଥବା ତାହାର ବିପରୀତ ମାର୍ଗରେ ସେମାନେ ଅବରୋହଣ କରନ୍ତି । ‘ଯଥେତମ୍’ (ଯେପରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ସେପରି) ।



(ଖ) ‘ଅନେବମ୍’ (ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଦ୍ଵାରା) । ଧୂମ ଓ ଆକାଶ ଯାହାକି ପିତୃଯାଶମାର୍ଗ ରୂପରେ ଗୃହୀତ ହେଉଛି, ତାହାର ଅବରୋହଣ କରିବା ମାତ୍ରେ ‘ଯଥେତମ୍’ ଏହି ଶବ୍ଦରୁ ଯେପରି ଆସିଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ରାତ୍ର ଇତ୍ୟାଦିର ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ନହେଲେ ଓ ଅଭ୍ରାଦିର ଗ୍ରହଣ ନ ହେଲେ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

चरणादिति चेन्नोपलक्षणर्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ୧ ॥

ଚରଣାଦିତି ତେନ୍ନାପଲକ୍ଷଣାର୍ଥେତି କାର୍ଷ୍ଣାଜିନିଃ ॥ ୩-୧-୯ ॥

ଚରଣାତ୍-‘ରମଣୀୟଚରଣାଃ’ ଇତ୍ୟାଶଶ୍ରୁତି ଚରଣ (ଝରିତ୍ର୍ୟ) ଦ୍ଵାରା ଯୋନିପ୍ରାପ୍ତି କହେ । କିନ୍ତୁ ଅନୁଶୟଦ୍ଵାରା ନୁହେଁ । ଇତି ତେନ୍ନ-ଯଦି ଏହା କହ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- କାର୍ଷ୍ଣଜିନିଃ=କାର୍ଷ୍ଣଜିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଚରଣ ଶ୍ରୁତିକୁ, ଉପଲକ୍ଷଣାବିଧେତିତି- ଅନୁଶୟର ଉପଲକ୍ଷଣାର୍ଥକୁ ସ୍ଵୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଥାପି ସ୍ୟାତ୍-ଯାଶ୍ରୁତିରନୁଶୟସଦ୍ଭାବ ପ୍ରତିପାଦନାୟୋ- ଦାହୃତା- ‘ତଦ୍ୟ ଇହ ରମଣୀୟଚରଣାଃ’ (ଛା ୫-୧୦-୭) ସା ଖଲୁ ଚରଣାଦ୍ୟୋନ୍ୟା- ପରିଂ ଦର୍ଶୟତି ନାନୁଶୟାତ୍ ଅନ୍ୟଚରଣମନ୍ୟୋଃନୁଶୟଃ । ଚରଣଂ ଝରିତ୍ରମାଝରଃ ଶାଳମିତ୍ୟନର୍ଥାତ୍ତରମ୍ । ଅନୁଶୟସ୍ତୁ ଭୁକ୍ତଫଳାତ୍ କର୍ମଣୋଽତିରିକ୍ତ କର୍ମାଭିପ୍ରେତମ୍ ।

(ଖ) ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠ କର୍ମଚରଣେ ଭେଦେନ ବ୍ୟପଦିଶତି ‘ଯଥାକାରୋ ଯଥାଝରା ଯଥା ଭବତି’ (ବୃହ ୪-୪-୫) ବୃତି । ‘ଯାନ୍ୟ ନବଦ୍ୟାନି କର୍ମାଣି ତାନି ସେବିତବ୍ୟାନି ନୋ ଇତରାଣି, ଯାନ୍ୟସ୍ଵାକଂ ସୁଚରିତାନି ତାନି ଦ୍ଵୟୋପାସ୍ୟାନି’ (ତେ ୧-୧୧-୨) ଇତି ଚ । ତସ୍ମାଚରଣାଦ୍ୟୋନ୍ୟାପରିଶ୍ରୁତେର୍ନାନୁଶୟସିଦ୍ଧିରିତି ତେତ୍ନୈଷ ଦୋଷଃ । ଯତୋଽନୁଶୟୋପଲକ୍ଷଣାର୍ଥେବୈଷା ଚରଣାର୍ଥେବୈଷା ଚରଣଶ୍ରୁତିରିତି କାର୍ଷ୍ଣଜିନିରାଝର୍ଯ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର-(କ) ଯାହାହେଉନା କାହିଁକି, ‘ତଦ୍ୟ ଇହ ରମଣୀୟଚରଣାଃ, ଏହି ପ୍ରକାର ଯେଉଁ ଶ୍ରୁତି ଅନୁଶୟସଦ୍ଭାବର ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି, ସେହି ଚରଣରୁ ଯୋନିପ୍ରାପ୍ତ ଦେଖାଏ, କିନ୍ତୁ ଅନୁଶୟରୁ ନୁହେଁ । ଚରଣ ହେଉଛି ଅନ୍ୟ ଓ ଅନୁଶୟ ତାହାଠାରୁ ପୃଥକ । ଚରଣ ଚାରିତ୍ର, ଆଝର ଓ ଶାଳ ଏମାନେ ଏକାର୍ଥକ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଶବ୍ଦ । କିନ୍ତୁ ଅନୁଶୟ ଭୁକ୍ତଫଳକର୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନପ୍ରେତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେପରି ‘ଯଥାକାରୀ’ (ଯେପରି କର୍ମ ଆଚରଣ କରେ, ସେପରି ସେ ହୁଏ) ଏବଂ ‘ଯାନ୍ୟନବଦ୍ୟାନି’ (ଯାହା ଅନିନ୍ଦ୍ୟକର୍ମ, ସେମାନଙ୍କୁ ସେବନ କରିବା



ଉଚିତ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟର ନୁହେଁ । ଆମେ ଗୁରୁଜନଙ୍କୁ ଯାହା ମଙ୍ଗଳମୟ କାମନା କରୁ, ସେ ସବୁକୁ ସେବନ କରିବା (ଉଚିତ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି କର୍ମ ଓ ଚରଣଭେଦରେ ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ତେଣୁ ଚରଣରୁ ଯୋଗି ପ୍ରାପ୍ତିର ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ଦ୍ଵାରା ଅନୁଶୟସିଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଯଦି କହ, ତେବେ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହି ଚରଣ- ଶ୍ରୁତି ଅନୁଶୟର ଉପଲକ୍ଷଣ ପାଇଁ ବୋଲି କାର୍ଷ୍ଣଜିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपुक्षत्वात् ॥ १० ॥

(୧) ଆନର୍ଥକ୍ୟମିତି ଚେନ୍ନ ତଦପେକ୍ଷତ୍ଵାତ୍ ॥ ୩-୧-୧୦ ॥

ଚରଣ ଶ୍ରୁତି ନିଜର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଅନୁଶୟକୁ କହେ । କିନ୍ତୁ ଚରଣ ଶ୍ରୁତିରେ ଆନର୍ଥକ୍ୟମ୍-ଆନର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ଇତି ଚେନ୍ନ-ଏହା ଯଦି କହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ତଦପେକ୍ଷତ୍ଵାତ୍-କାରଣ-କର୍ମକୁ ଆରମ୍ଭ ଅପେକ୍ଷା କରେ ତେଣୁ ଚରଣ ଶ୍ରୁତି ସାର୍ଥକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍-କସ୍ମାତ୍ ପୁନଶ୍ଚରଣଶବ୍ଦେନ ଶ୍ରୋତଶୀଳଂ ବିହାୟ ଲାକ୍ଷଣିକୋଽନୁଶୟଃ ପ୍ରତ୍ୟାୟତେ ? ନନ୍ନୁ ଶୀଳସୈବ ଶ୍ରୋତସ୍ୟ ବିହିତପ୍ରତିଷିଦ୍ଧସ୍ୟ ସାଧୁସାଧୁରୂପସ୍ୟ ଶୁଭାଶୁଭଯୋନ୍ୟାପରିଃ ପଳଂ ଭବିଷ୍ୟତି । ଅବଶ୍ୟତ ଶୀଳସ୍ୟାପି କିଞ୍ଚିତ୍ ପଳମଭ୍ୟୁପଚିତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଅନ୍ୟଥା ହ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟମେବ ଶୀଳସ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗେତେତି ଚେତ୍-

(ଖ) ନୈଷ ଦୋଷଃ, କୃତଃ ? ତଦପେକ୍ଷତ୍ଵାତ୍ । ଇତ୍ୟଦି ହି କର୍ମଜାତଂ ଚରଣା ପେକ୍ଷମ୍ ନହି ସଦାଋହାନଃ କର୍ଣ୍ଣଦଧିକୃତଃ ସ୍ୟାତ, ‘ଆଚାରହୀନଂ ନ ପୁନତି ବେଦାଃ’ ଇତ୍ୟାଦିସ୍ମୃତିଭ୍ୟଃ । ପୁରୁଷାର୍ଥଭ୍ଵେଦ୍ୟାଋସ୍ୟ ନାନର୍ଥକ୍ୟମ୍ । ଇତ୍ୟାଦୌ ହି କର୍ମଜାତେ ପଳମାରଭମାଣେ ତଦାପେକ୍ଷ ଏବାଋସ୍ତରତ୍ଵେବ କିଞ୍ଚିଦତିଶୟମାରପସ୍ୟତେ ।

(ଗ) କର୍ମ ଚ ସର୍ବାର୍ଥକାରୀତି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ । ତସ୍ମାତ୍ କର୍ମେବ ଶୀଳୋପଲକ୍ଷିତମନୁଶୟଭୂତଂ ଯୋନ୍ୟାପତ୍ତୌ କାରଣମିତି କାର୍ଷ୍ଣଜିର୍ମୈତମ୍ । ନହି କର୍ମଣି ସମ୍ଭବତିଶୀଳାଦ୍ୟୋନ୍ୟାପତ୍ତିର୍ଯୁକ୍ତା । ନହି ପଦ୍ଭ୍ୟ ପଳାୟିତୁଂ ପାରୟମାଣୋ ଜାନୁଭ୍ୟା ରଂହିତମର୍ହତାତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହା ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଚରଣ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତି ପାଦିତଶୀଳକୁ ତ୍ୟାଗକରି ଲାକ୍ଷଣିକ ଅନୁଶୟର ପ୍ରତୀତି କିପରି ହୁଏ ? ପରନ୍ତୁ ଶ୍ରୋତବହିତ ବା ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧ, ସାଧୁ ବା ଅସାଧୁରୂପଶୀଳର ହିଁ ଶୁଭାଶୁଭ ଯୋଗି ପ୍ରାପ୍ତି ରୂପଫଳ ହେବ ।



ଶୀଳର କିନ୍ତୁ ଅବଶ୍ୟ ପଳାୟନକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ନୋଚେତ୍ ଶୀଳରେ ଆନର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ କି ? ଯଦି ଏହା କହ,

(ଖ) ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? କାରଣ- ଏହାଦ୍ୱାରା ତାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଇଷାଦି କର୍ମସମୁଦାୟକୁ ଚରଣ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ‘ଆରୁରହାନଂ ନ’ (ଆଚାର ହୀନ ଲୋକମାନେ ବେଦ-(ଯଜ୍ଞାଦିକର୍ମ)କୁ ପବିତ୍ର କରନ୍ତି ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ଦ୍ୱାରା ସଦାରୁରହାନ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଅଧିକୃତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପୁରୁଷାର୍ଥତ୍ୱ ବା ପୁରୁଷ ସଂସାରତ୍ୱରେ ଆଚାର ଆନକର୍ତ୍ତ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଇଷାଦିକର୍ମ ସମୁଦାୟର ପଳାରମ୍ଭ କଲାପରେ ତାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିବା ଆରୁର ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ କିଛି ଅତିଶୟ ବିଶେଷ ଆରମ୍ଭ କରେ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ କର୍ମ ସବୁପ୍ରକାର ଅର୍ଥ କରେ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି । ତେଣୁ କର୍ମ ହିଁ ଶୀଳଦ୍ୱାରା ଉପଲକ୍ଷିତ ଅନୁଶୟ ରୂପ ହୋଇ ଜନ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତିର କାରଣ ହୁଏ- ଏହା ହିଁ କାର୍ଷାଦିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମତ ଏବଂ କର୍ମର ସମ୍ଭବ ହେଲେ ଶୀଳ ଦ୍ୱାରା ଜନ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ଠିକ୍ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯେପରି କି ପାଦରେ ପଳାଇ ଯାଉଥିବା ଲୋକକୁ ଜଙ୍ଗଲରେ ଦଉଡ଼ିଯାଇ ଅତିକ୍ରମ କରିହୁଏ ନାହିଁ ।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

(୧) ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତେ ଏବେତି ତୁ ବାଦରିଃ ॥୩-୧-୧୧॥

ତୁ-ପରନ୍ତୁ ଚରଣଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ, ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତେ ଏବ-ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତ ଅଟେ । ଇତି-ବୋଲି ବାଦରିଃ-ବାଦରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମତ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବାଦରିଷ୍ଟାୟଃ ସୁକୃତ ଦୁଷ୍ଟତେ ଏବ ଚରଣଶବ୍ଦେନ ପ୍ରତ୍ୟାୟେତେ ଇତି ମନ୍ୟତେ । ଚରଣମନୁଷ୍ଠାନଂ କର୍ମେତ୍ୟନର୍ଥାତ୍ତରମ୍, ତଥାହି ଅବିଶେଷେଣ କର୍ମମାତ୍ରେ ଚରତିଃ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତୋ ଯୋ ଦାଷାଦିଲକ୍ଷଣଂ ପୁଣ୍ୟଂ କର୍ମ କରୋତି ତଂ ଲୋକିକାଃ ଆଚକ୍ଷତେ- ଧର୍ମଂ ଚରତ୍ୟେଷ ମହାତ୍ମେତି । ଆରୁରୋଽପି ଧର୍ମ ବିଶେଷ ଏବ ।

(ଖ) ଭେଦବ୍ୟପଦେଶସ୍ତୁ କର୍ମଚରଣଯୋର୍ବାହୁଣ ପରିବ୍ରାଜକ ନ୍ୟାୟେନାପ୍ୟପ- ପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ଭ୍ରମଣୀୟଚରଣାଃ ପ୍ରଶସ୍ତକର୍ମାଣଃ କପ୍ତୟଚରଣାଃ ନିବିର୍ମାଣ ଇତି ନିର୍ଣ୍ଣୟଃ ।



(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ଚରଣଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟିତ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ବାଦର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଚରଣ, ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ କର୍ମ- ଏମାନେ ହେଲେ ଏକାର୍ଥବାଚୀଶବ୍ଦ । ସେପରି ‘ଚର’ ଧାତୁ ଅବିଶେଷରୂପରେ କର୍ମମାତ୍ରରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଯାହା ଇଷାଦି ରୂପ ପୁଣ୍ୟ କର୍ମ କରେ, ତାହାକୁ ଲୋକମାନେ ‘ଏହା ମହାତ୍ମାଧର୍ମକୁ ଆଚରଣ କରେ ଓ ଆଖର ଧର୍ମବିଶେଷ ଅଟେ’ ବୋଲି କହନ୍ତି ।

(ଖ) କର୍ମ ଓ ଆଖର ମଧ୍ୟରେ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବ୍ରାଜକ ନ୍ୟାୟରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ‘ରମାୟଚଣରଣାଃ’ ପଶସ୍ତ କର୍ମଲୋକ ଓ ‘କପ୍ତୟଚରଣାଃ’ ନିଲିତ କର୍ମଲୋକରୂପରେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଅଛି ।

୩ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । सू० १२-२१

ଅନିଷ୍ଟାଦିକାର୍ଯ୍ୟଧିକରଣ-୩

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

(୧) ଅନିଷ୍ଟାଦିକାରିଣାମପି ଚ ଶ୍ରୁତମ୍ ॥୩-୧-୧୨॥

ଅନିଷ୍ଟାଦି କାରିଣାମପି = ‘ଯେ ବୈ କେ ଖସ୍ତାଲ୍ଲୋକାତ୍ ପ୍ରୟନ୍ତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଅନିଷ୍ଟାଦି କର୍ମକରୁଥିବା ଲୋକର ମଧ୍ୟ, ଶ୍ରୁତମ୍=ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକ ଗମନ ଶୁଣାଯାଏ

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଷାଦିକାରିଣାଃସ୍ତମସଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତୀତାତ୍ମ୍ୟକ୍ତମ୍ । ଯେ ଦ୍ୱିତରେନ୍ଦ୍ରିୟା-ଦିକାରିଣାଃସ୍ତେଽପି କିଂ ଚନ୍ଦ୍ରମସଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତ୍ୟୁତ ନ ଗଚ୍ଛନ୍ତିତି ଚିନ୍ତ୍ୟତେ । ତତ୍ର ତାବଦାହୁଃଇଷା-ଦିକାରିଣା ଏବ ଚନ୍ଦ୍ରମସଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତୀତେଽତନ୍ନାକସ୍ମାତ୍ ? ଯତୋନ୍ଦ୍ରିୟାଦିକାରିଣାମପି ଚନ୍ଦ୍ରମସ୍ତଳଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତିତେନ ଶ୍ରୁତମ୍ ।

(ଖ) ତଥା ହ୍ୟବିଶେଷେଣ କୌଷୀତକିନଃ ସମାନାନନ୍ତି- ‘ଯେ ବୈ କେ ଖସ୍ତାଲ୍ଲୋକାତ୍ ପ୍ରୟନ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ରମସମେବ ତେ ସର୍ବେ ଗଚ୍ଛନ୍ତି’ (କୌଷୀ ୧-୨) ଇତି । ଦେହାରମ୍ଭେଽପି ଚ ପୁନର୍ଜାୟମାନାନାଂ ନାତ୍ତରେଣ ଚନ୍ଦ୍ରପ୍ରାପ୍ତିମବକଚ୍ଛତେ, ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତା-ବିତ୍ୟାହୁତି ସଂଖ୍ୟାନିୟମାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସର୍ବଂ ଏବ ଚନ୍ଦ୍ରମସମାସୀଦେୟଃ । ଇଷାଦିକାରିଣାମିତରେଷାଂ ଚ ସମାନଗତିର୍ ନ ଯୁକ୍ତମିତି ଚେତ୍ ନ, ଇତରେଷାଂ ଚନ୍ଦ୍ରମସ୍ତଳେ ଭୋଗାଭାବାତ୍ ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଇଷାଦି କର୍ମ କରୁଥିବାଲୋକ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଯାଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ପରନ୍ତୁ ତାହାଭିନ୍ନ ଯେଉଁ ଅନିଷ୍ଟାଦି କର୍ମକରୁଥିବାଲୋକ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ କଣ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଯାଆନ୍ତି ଅଥବା ଯା’ନ୍ତି ନାହିଁ- ଏହା ଉପରେ ବିଚାର



କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ବିଷୟରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ କହନ୍ତି ଯେ- ଇଷାଦିକର୍ମ କରୁଥିବା ଲୋକ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଲୋକକୁ ଯାଏ ବୋଲି କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । କିପରି ? କାରଣ-ଅନିଷାଦି କର୍ମ କରୁଥିବା ଲୋକର ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଗନ୍ତବ୍ୟରୂପରେ ଶ୍ରବଣ ଅଛି ।

(ଖ) ଯେପରି କୌଷାତିକୀ ଶାଖାରେ ଅବିଶେଷରୂପରେ ‘ଯେ ବୈ କେ’ (ଯେ କୌଣସି ଲୋକ ଏହିଲୋକରେ ପ୍ରାୟଶ କରନ୍ତି, ସେହିଲୋକ ଚନ୍ଦ୍ର ଲୋକକୁ ଯା’ନ୍ତି) କୁହାଯାଇଅଛି । ପୁନର୍ଜନ୍ମ ପାଉଥିବା ଲୋକର ଦେହୋତ୍ପତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକପ୍ରାପ୍ତି ବିନାହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-‘ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତୌ’ (ପଞ୍ଚମୀ ଆହୁତିରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଆହୁତି ସଂଖ୍ୟାର ନିୟମ ଅଛି । ତେଣୁ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକର ପ୍ରାପ୍ତି ହେବା ଉଚିତ୍ । ଯଦି କହ ଯେ- ଇଷାଦିକାରୀ ଓ ତାହାଠାରୁ ଅନ୍ୟପରି ଗତି ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ଅନ୍ୟର ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଭୋଗାଭାବ ହୁଏ ।

संयमने त्वनुभुयेनरेषामारोहपरोहौ तद्वति

दर्शनात् ॥ ୧୩ ॥

(୧) ସଂଯମନେ ତ୍ବନୁଭୁୟେତରେଷାମାରୋହାବରୋହୌ ତଦ୍‌ଗତି-
ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୩-୧-୧୩ ॥

ତୁ=ତୁଣ୍ଡ ଓ ପୂର୍ବପକ୍ଷବ୍ୟାବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତ । ସଂଯମନେ=ଯମାଳୟରେ, ଅକୁତୁହ=ଯମାଯାତନା ଅନୁଭବ କରି ଏହିଲୋକକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି । ସେପରି, ଇତରେଷାମ୍=ଅନିଷାଦିକାରୀଗୁଡ଼ିକର, ଆରୋହାବରୋହୌ=ଆରୋହ ଓ ଅବରୋହ ହୁଅନ୍ତି । ତଦ୍‌ଗତିଦର୍ଶନାତ୍=କାରଣ=‘ଅୟଂ ଲୋକେ ନାସ୍ତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ତାହାରଗତି ଦର୍ଶନ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ତୁଣ୍ଡଃ ପକ୍ଷଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି । ନୈତଦସ୍ତି-ସର୍ବେ ଚନ୍ଦ୍ରମସଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି । ଏତତ୍ କସ୍ମାତ୍ ? ଯତେ ଭୋଗାୟେବ ଚନ୍ଦ୍ରରୋହଣଂ ନ ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ନାପି ପ୍ରତ୍ୟବରୋହାୟେବ-ଯଥା କର୍ଣ୍ଣଦ୍‌ବୃକ୍ଷମାରୋହତି ପୁଷ୍ପଫଳୋପାଦାନାୟେବ, ନ ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନମ୍, ନାପି ପତନାୟେବ ।

(ଖ) ଭୋଗାଧାନିଷାଦିକାରିଣାଂ ଚନ୍ଦ୍ରମସି ନାସ୍ତୀତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ତସ୍ମାଦନିଷାଦିକାରିଣ ଏବ ଚନ୍ଦ୍ରମସମାରୋହନ୍ତି, ନେତରେ । ତେ ତୁ ସଂଯମନଂ ଯମାଳୟମବଗାହ୍ୟ ସ୍ବଦୁଷ୍ଟତାନୁରୂପା ଯାମାର୍ଯାତନା ଅନୁଭୂୟ ପୁନରେବେମ ଲୋକଂ ପ୍ରତ୍ୟବରୋହନ୍ତି । ଏବଂ ଭୂତୌ ତେଷାମାରୋହାବରୋହୌ ଭବତଃ । କୁତଃ ?



(ଗ) ତଦ୍‌ଗତିଦର୍ଶନାତ୍ । ତଥାହି ଯମବଚନସ୍ବରୂପା ଶ୍ରୁତିଃ ପ୍ରୟତାମନିଷ୍ଠାଦିକାରଣାଂ ଯମବଶ୍ୟତାଂ ଦର୍ଶୟତି- ‘ନ ସାପରାୟଃ ପ୍ରତିଭାତି ବାଳଂ ପ୍ରମାଦ୍ୟତଂ ବିକ୍ଷମୋହେନ ମୃତମ୍ । ଅୟଂ ଲୋକୋନାସ୍ତି ପର ଇତି ମାନୀ ପୁନଃ ପୁନର୍ବିଶମାପଦ୍ୟତେ ମେ’ (କଂ ୨-୬) ଇତି । ‘ବୈବସ୍ବତଂ ସଂଗମନଂ ଜନାନାମ୍’ ଇତ୍ୟେବଜାତୀୟକଂ ଚ ବହ୍ନୈବ ଯମବଶ୍ୟତାପ୍ରାପ୍ତିଲିଙ୍ଗମ୍ ଭବତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର- (କ) ତୁଶବ ପକ୍ଷବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ସମସ୍ତେ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳକୁ ଯିବା ପାଇଁ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । ଏହା କିପରି ହୁଏ ? ତଦ୍‌ବାରା ଭୋଗପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ ସେ ଆରୋହଣ କରିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ନୁହେଁ ଏବଂ କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯେପରି କୌଣସି ପୁଷ୍ପ ଓ ଫଳକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ବୃକ୍ଷରେ ଚଢ଼ିବା ଓ ସେଠାରୁ ଓହ୍ଲାଇବା ପ୍ରୟୋଜନ ଅଟେ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଅନିଷ୍ଠାଦିକାରୀଗୁଡ଼ିକର ଚନ୍ଦ୍ର ଲୋକରେ ଭୋଗନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି, ସେପରି ମଧ୍ୟ ଇଷ୍ଠାଦିକାରୀ ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରେ ଆରୋହଣ କରନ୍ତି, ଅନ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ନୁହେଁ । ସେମାନେ ଅନିଷ୍ଠାଦିକାରୀ ସଂଯମନ ଅର୍ଥାତ୍ ଯମାଳୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ନିଜେ ନିଜର ଦୁଷ୍ଟତ ଅନୁସାରେ ଯମଯାତନାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରେ । ସେପରି ଏହାର ଆରୋହଣ ଓ ଅବରୋହଣ ହୁଏ । କିପରି ? ଏହାର ଗତିଦର୍ଶନ ଦ୍ଵାରା ।

(ଗ) ଯେପରି ‘ନ ସାପରାୟଃ’ (ଧନ ମୋହଦ୍ଵାରା ମୃତ୍, ତଥା ବିପଦ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ସେହି ଅଜ୍ଞକୁ ପରଲୋକର ସାଧନ ପାଇଁ ମୁକ୍ତି କରେ ନାହିଁ । ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବିଶିଷ୍ଟ ଲୋକ, ଏହାର ପରଲୋକ ନାହିଁ, -ଏହିପରି ମନେକରୁଥିବା ପୁରୁଷ ବାରମ୍ବାର ମୋର ବଶତାସ୍ତ୍ରାକାର କରିଥାଏ) ଏହିପରି ଯମ ବଚନରୂପଶ୍ରୁତିମରଣକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଅନିଷ୍ଠାଦିକାରୀଗୁଡ଼ିକୁ ଯମର ଅଧୀନତାରୂପରେ ଦେଖାଏ । ‘ବୈବସ୍ବତଂ ସଂଗମନଂ’, (ଯମଲୋକ ପାପୀଜନର ଗମ୍ୟସ୍ଥାନ ଅଟେ) ଏହିପରି ବହୁତ ଯମର ଅଧୀନତାପ୍ରାପ୍ତି ରୂପର ଲିଙ୍ଗବୋଧକ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି ।

स्मरन्ति च ॥ ୧୪ ॥

(୧) ସ୍ମରନ୍ତି ଚ ॥ ୩-୧-୧୪ ॥

ସ୍ମରନ୍ତି ଚ = ସ୍ମୃତିକାରମାନେ ଏହା ମଧ୍ୟ ସ୍ମରଣ କରନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ମନୁବ୍ୟାସପ୍ରଭୃତୟଃ ଶିଷ୍ୟଃ ସଂଯମନେ ପୁରେ ଯମାୟତ୍ କପୂୟକର୍ମବିପାକଂ ସ୍ମରନ୍ତି ନୀତିକେତୋପାଖ୍ୟାନାଦିଷୁ ।



(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ମନୁ, ବ୍ୟାସ ପ୍ରଭୃତି ମହର୍ଷିମାନେ ସଂଯମନ (ଯମଲୋକ) ରେ ପାପକର୍ମଗୁଡ଼ିକର ବିପାକ ଯମର ଅଧୀନ ଅଟେ ବୋଲି ନବିକେତା ଉପାଖ୍ୟାନ ଇତ୍ୟାଦିରେ ମନେପକାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ।

अपि च ॥ ୧୫ ॥

(୧) ଅପି ଚ ସପ୍ତ ॥ ୩-୧-୧୫ ॥

ଅପି ଚ=ପୁଣି ପୌରାଣିକମାନେ, ସପ୍ତ=ଗୌରବ ଇତ୍ୟାଦି ସପ୍ତନରକ ପାପ-କର୍ମଫଳର ଉପଭୋଗରୂପକ ଭୂମି ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ସପ୍ତ ନରକା ଗୌରବପ୍ରମୁଖାଃ ଦୁଷ୍ଟତପଲୋପଭୋଗଭୂମିଦ୍ୱେନ ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ପୌରାଣିକୈଃ । ତାନନିଷ୍ଠାଦୀକାରିଣଃ ପ୍ରାପ୍नुବନ୍ତି । କୃତସ୍ତେ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପ୍ରାପ୍ନୁୟନ୍ତିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଗୌରବପ୍ରମୁଖ ସପ୍ତନରକ ପାପଫଳର ଉପଭୋଗ ଭୂମି ରୂପରେ ପୌରାଣିକଲୋକେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ଅନିଷ୍ଠାଦିକାରୀ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ କିପରି ଯିବା ସମ୍ଭବ ବୋଲି ଏମାନଙ୍କର ଅଭିପ୍ରାୟ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ନନୁ ବିରୁଦ୍ଧମିଦମ୍-ଯମାୟତା ଯାତନାଃ ପାପକର୍ମାଣୋଃ-ନୁଭବନ୍ତିତି ଯାବତା ତେଷୁ ଗୌରବାଦିଭି-ସ୍ୱନେ୍ୟ ଚିତ୍ରଗୁପ୍ତାଦୟୋ ନାନାଧିଷ୍ଠାତାରଃ ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ଇତି । ନେତ୍ୟାହ-

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ଏହା ବିରୁଦ୍ଧ ଯେ- ପାପକର୍ମ କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ଯମର ଅଧୀନ ହୋଇ ଯାତନାକୁ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । କାରଣ-ସେହି ଗୌରବାଦି ନରକଗୁଡ଼ିକରେ ଅନ୍ୟଚିତ୍ରଗୁପ୍ତାଦି ଅନେକ ଅଧିଷ୍ଠାତା ସ୍ୱରାଜ୍ୟ କରାଯାଏ କି ? ନା, ତାହା ନୁହେଁ ।

तत्रापि च तद्वापारादविरोधः ॥ ୧୬ ॥

(୨) ତତ୍ରାପି ଚ ତଦ୍‌ବ୍ୟାପାରାଦବିରୋଧଃ ॥ ୩-୧-୧୬ ॥

ତତ୍ରାପି = ସେହି ଗୌରବାଦି ନରକଗୁଡ଼ିକରେ ତଦ୍‌ବ୍ୟାପାରାତ୍ = ଯମ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଶାସନ ହେଲେ, ଅବିରୋଧ = ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।



ମୂଳ - (୩) (କ) ତେଷ୍ଠି ସପ୍ତସୁ ନରକେଷୁ ତସ୍ୟୈବ ଯମସ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତୃତ୍ଵ
ବ୍ୟାପାରାଭ୍ୟୁପଗମା ଦବିରୋଧଃ । ଯମପ୍ରଯୁକ୍ତଃ ଏବ ହି ତେ ଚିତ୍ରଗୁପ୍ତା ଦୟୋ ଽ
ଧିଷ୍ଠାତାରଃ ସ୍ଵର୍ଯ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହି ସପ୍ତନରକରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଯମର ଅଧିଷ୍ଠାତୃତ୍ଵରେ
ବ୍ୟାପାର ସ୍ଵୀକୃତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଏହା ବିରୋଧ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେମାନେ ଚିତ୍ରଗୁପ୍ତାଦି
ଯମ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅଧିଷ୍ଠାତୃତ୍ଵରେ ସ୍ଵରାଜ୍ୟ କରାଯାଇଛନ୍ତି ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ୧୭ ॥

(୧) ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣୋରିତି ତୁ ପ୍ରକୃତତ୍ଵାତ୍ ॥ ୩-୧-୧୭ ॥

ତୁ ତୁଶଳ ଶଙ୍କାନିବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଅଛି । ‘ଅପୈତୟୋଃ ପଥୋର୍ନ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ
‘ଏତୟୋଃ’ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା, ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣୋଃ-ବିଦ୍ୟା ଓ କର୍ମ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ପ୍ରକୃତତ୍ଵାତ୍-
କାରଣ-ସେମାନେ ଦେବଯାନ ଓ ପିତୃଯାନ ରୂପରେ ପ୍ରକୃତ ଅଟନ୍ତି ।

ମୂଳ-(୨) (କ) ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାୟାମ୍ ‘ବେତଥ ଯଥାଃସୌ ଲୋକେ ନ
ସଂପୂର୍ଯ୍ୟତେ’ (ଛା ୫-୩-୩) ଇତ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତିବଚନାବସରେ ଶୁଦ୍ଧତେ-
‘ଅପୈତୟୋଃ ପଥୋର୍ନ କତରେଣଚନ ତାନାମାନି କ୍ଷୁଦ୍ରାଣ୍ୟସକୃଦାବର୍ତ୍ତାନି ଭୂତାନି
ଭବନ୍ତି । ଜାୟସ୍ ପ୍ରିୟସ୍ତେତ୍ୟେତଭୂତାୟଂ ସ୍ଥାନଂ ତେନାସୌ ଲୋକୋନ ସଂପୂର୍ଯ୍ୟତେ,
(ଛା ୫-୧୦-୮) ଇତି ।

(ଖ) ତପ୍ତୈତୟୋଃ ପଥୋରିତି ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣୋରିତ୍ୟେତତ୍ । କସ୍ମାତି ? ପ୍ରକୃତତ୍ଵାତ୍ ।
ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣା ହି ଦେବଯାନପିତୃଯାନୟୋଃ ପାଥୋରିତି ପ୍ରତିଗ୍ଵୋ ପ୍ରକୃତେ । ‘ତଦ୍ୟ ଇତ୍ୟଂ
ବିଦ୍ୟୁ’ (ଛା ୫-୧୦-୧) ଇତି ବିଦ୍ୟା, ତୟା ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟୋ ଦେବଯାନଃ ପଦ୍ମଃ ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତିତଃ ।

(ଗ) ‘ଇଷାପୂର୍ବେ ଦଉମ୍’ (ଛା ୫-୧୦-୩) ଇତି କର୍ମ, ତେନ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟଃ
ପିତୃଯାଣଃ ପଦ୍ମଃ ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତିତଃ । ତତ୍ପ୍ରକ୍ରିୟାମ୍-‘ଅପୈତୟୋ ପାଥୋର୍ନ କତରେଣଚନ’
ଇତି ଶ୍ରୁତମ୍ ।

(ଘ) ଏତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି- ଯେ ନ ବିଦ୍ୟାସାଧନେନ ଦେବଯାନେ ପଥ୍ୟଧିକୃତଃ,
ନାପି କର୍ମଣା ପିତୃଯାଣେ, ତେଷାମେଷ କ୍ଷୁଦ୍ରଜନ୍ତୁଲକ୍ଷଣୋଽସକୃଦାବର୍ତ୍ତା ଦୃତୀୟଃ ପଦ୍ମା
ଭବତୀତି । ତସ୍ମାଦପି ନାନିଷ୍ଠାଦିକାରିଭିଷ୍ଟମ୍ନାଃ ପ୍ରାପ୍ୟତେ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାରେ ‘ବେତ୍ୟ ଯଥା’ (ପ୍ରବାହଣ- ଏହି ସଂସାର ଯେଉଁ କାରଣରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ, ତାହା ତୁ କଣ ଜାଣୁ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ପ୍ରତିବଚନ (ଉତ୍ତର) ଅବସରରେ ‘ଅଥୈତୟୋଃ ପଥୋର୍ନ’ (ଯାହା ଏହି ଅଟେ ଓ ଧୂସର କୌଣସି ଏହି ମାର୍ଗ ଦ୍ଵାରା ଯା’ନ୍ତି ନାହିଁ । ସେ ହିଁ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ବାରମ୍ବାର ଯାତାୟତ କରୁଥିବା ପ୍ରାଣୀ ନୁହନ୍ତି । ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉ ବା ମରଣ ହେଉ, ଏହା ତାହାର ତୃତୀୟ ସ୍ଥାନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହି ଲୋକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ ଓ ଏହା ହିଁ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଏହି ଦୁଇଟି (ବିଦ୍ୟା ଓ କର୍ମ)ର ବୋଲି ଅଭିଧାନ ଅଛି । କିପରି ? କାରଣ-ସେମାନେ ପ୍ରକୃତ ଅଟନ୍ତି ବିଦ୍ୟା । ଓ କର୍ମ ଦେବଯାନ ଓ ପିତୃଯାଣ ମାର୍ଗର ପ୍ରାପ୍ତିରେ କର୍ମ ଅଟନ୍ତି । ‘ତଦ୍ୟ ଇତ୍ୟ’ (ସେମାନେ ଯେକି ଏହି ପ୍ରକାର ଜାଣନ୍ତି) ଏହି ବିଦ୍ୟା ଅଟେ । ତେଣୁ ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟ ଦେବଯାନ ମାର୍ଗ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଇଷାପୂର୍ବେ ଦରମ୍ (ଇଷ, ପୂର୍ବ ଓ ଦର) ଏହି କର୍ମ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟ ପିତୃଯାଣ ମାର୍ଗ କୁହାଯାଇଅଛି । ସେହି ପ୍ରକରଣରେ ‘ଅଥୈତୟୋ ପଥୋଃ’ (ଏହି ଦୁଇଟି ମାର୍ଗରେ କୌଣସି ଏକ ମାର୍ଗ ଦ୍ଵାରା ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ବାକ୍ୟ ଅଛି ।

(ଘ) ତେଣୁ ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଲା- ଯାହାକୁ ବିଦ୍ୟାସାଧନ ଦ୍ଵାରା ଦେବଯାନ ମାର୍ଗରେ ଅଧିକୃତ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ କର୍ମଦ୍ଵାରା ପିତୃଯାଣ ମାର୍ଗରେ ଅଧିକୃତ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହାକୁ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଜନ୍ମରୂପ ବାରମ୍ବାର ଆବୃତ୍ତିରୂପ ତୃତୀୟମାର୍ଗ ହୁଏ । ତେଣୁ ଅନିଷ୍ଟାଦିକାରୀଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ଚନ୍ଦ୍ର ଲୋକପ୍ରାପ୍ତ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

ମୂଳ-(୩) (କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍-ତେଽପି ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବମାରୁହ୍ୟ ତତୋଽବରୁହ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ରଜନ୍ମୁର୍ ପ୍ରତିପସ୍ୟନ୍ତି ଇତି । ତଦପି ନାସ୍ତି, ଆରୋହାନାର୍ଥକ୍ୟାତ୍ । ଅପିଚ ସର୍ବେଷୁପ୍ରୟସ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକଂ ପ୍ରାପ୍ତବସ୍ତୁସୌ ଲୋକଃ ପ୍ରୟଦ୍ଭିଃ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣୋତେତ୍ୟତଃ ପ୍ରଶ୍ନବିରୁଦ୍ଧଂ ପ୍ରତିବଚନଂ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ତଥାହି ପ୍ରତିବଚନଂ ଦାତବ୍ୟଂ ଯଥାଽସୌ ଲୋକୋ ନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତେ ।

(ଖ) ଅବରୋହାଭ୍ୟୁପଗମା ଦସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣୋପପରିରିତି ତେତ, -ନ, ଅଶୁଚଦ୍ଵାତ୍ । ସତ୍ୟମବରୋହାଦପ୍ୟସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣମୁପପଦ୍ୟତେ, ଶୁଦ୍ଧିସ୍ତୁ ତୃତୀୟସ୍ଥାନସଙ୍କାର୍ତ୍ତନେନା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରଣ ଦର୍ଶୟତି-ଏତତ୍ତୃତୀୟଂ ସ୍ଥାନଂ ତେନାଦୌ ଲୋକୋ ନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତେ’ (ଛା ୫-୧୦-୮) ଇତି । ତେନାନାରୋହାଦେବାସଂପୂର୍ଣ୍ଣଗମିତି ଯୁକ୍ତମ୍, ଅବରୋହସ୍ୟେଷ୍ଟବିକାରିଷ୍ଟପ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟେ ସତି ତୃତୀୟସ୍ଥାନୋଦ୍ଭ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ।



(ଗ) ତୁଣ୍ଡଭସ୍ତୁ ଶାଖାତରାୟବାକ୍ୟ ପ୍ରଭାବାମଶେଷଗମନାଶଙ୍କାମୁଚ୍ଛିନତି । ଏବଂ ସତ୍ୟଧୃତତାପେକ୍ଷାଶାଖାତରାୟବାକ୍ୟେ ସର୍ବଶବ୍ଦୋଦ୍ଦେଶ୍ୟତେ ‘ଯେ ବୈ କେଚିଦଧୃତତା ଅସ୍ମାଲ୍ଲୋକାତ୍ ପ୍ରୟତି ଚନ୍ଦ୍ରମସମେବ ତେ ସର୍ବେ ଗଚ୍ଛନ୍ତାତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରେ ଚକି ସେଠାରୁ ଅବରୋହଣ କରି କ୍ଷୁଦ୍ରଜନ୍ତୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇପାରିବେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ କି ? ନା ଏହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହାହେଲେ ଆରୋହଣ ଅନର୍ଥକ ହୁଏ ଓ ସମସ୍ତେ ମରିବାକୁ ଜାଣି ଚନ୍ଦ୍ର ଲୋକକୁ ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରି ଏହି ଲୋକରେ ମରିଲାପରେ ପୂରଣ ହୋଇପାରେ- ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ବିରୁଦ୍ଧ ଉତ୍ତର ପ୍ରସକ୍ତ ହୋଇଯିବ । ଯେପରି ଏହିଲୋକ ପୂରଣ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତର ଦେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଯଦି କହ ଯେ- ଅବରୋହ ସ୍ୱାକାର କରିବାରେ ଉତପତ୍ତି ହେବ ତଥାପି ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏହା ଅଶ୍ୱତ ଅଟେ ଅବରୋହ ଦ୍ୱାରା ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣତା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ । ପରନ୍ତୁ ‘ଏ ତତୃତୀୟସ୍ଥାନମ୍’ (ଏହା ତୃତୀୟସ୍ଥାନ ଅଟେ, ତେଣୁ ଏହି ଲୋକ ପୂରଣ ହୋଇନାହିଁ) ଏହି ଶ୍ରୁତି କିନ୍ତୁ ତୃତୀୟସ୍ଥାନକୁ କହିବା ଦ୍ୱାରା ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣତା ଦେଖାଏ । ଯେ ଅନାରୋହ ହେଲେ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ । କାରଣ-ଇଷାଦିଗୁଡ଼ିକର ଅବରୋହ ସମାନ ହେଲେ ତୃତୀୟସ୍ଥାନର ଭକ୍ତିରେ ଅନର୍ଥକ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।

(ଗ) ତୁଣ୍ଡ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟଶାଖାର ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସମସ୍ତଗମନର ଆଶଙ୍କା ଉଚ୍ଛେଦ କରେ । ଏହା ହେଲା ପରେ ‘ଯେ ବୈ’ (ଯେ କୌଣସି ଅଧୃତତା ହୋଇ ଏହି ଲୋକକୁ ପ୍ରୟଣ (ମୃତ୍ୟୁ) କରନ୍ତି, ସେ ସମସ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ର ଲୋକକୁ ଯାଆନ୍ତି) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶାଖାର ବାକ୍ୟରେ ସମସ୍ତଶବ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରେ ଅଧୃତତାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ପୁନରୁକ୍ତମ୍ ଦେହଲୋଭୋପପତ୍ତୟେ ସର୍ବେ ଚନ୍ଦ୍ରମସଂ ଗତୁମର୍ହନ୍ତି ପଞ୍ଚମ୍ୟାୟାହୁତିସଂଖ୍ୟାନିୟମାଦିତି ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ।

(୧) ଭାଷାଂତର- (କ) ଦେହଲୋଭ ଉପପତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ସମସ୍ତେ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଯା’ନ୍ତି, କାରଣ- ‘ପଞ୍ଚମ୍ୟାୟାହୁତୌ’ ଏହି ଆହୁତି ସଂଖ୍ୟାର ନିୟମ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କୁହାଯାଏ-

न तुतीये तथोपलब्धे: ॥ ୨୦ ॥

(୨) ନ ତୃତୀୟେ ତଥୋପଲବ୍ଧେଃ ॥ ୩-୧-୧୮ ॥

ତୃତୀୟ-ତୃତୀୟ ମାର୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବା ପାପୀ ଲୋକର ଦେହପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଆହୁତିସଂଖ୍ୟାରେ ନିୟମ, ନ-ନାହିଁ, ତଥୋପଲବ୍ଧେଃ-କାରଣ- ‘ଜାୟସ୍ତ ପ୍ରିୟସ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ସେପରି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ନ ତୃତୀୟେ ସ୍ଥାନେ ଦେହଲାଭାୟ ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାନିୟମଃ ଆହୁତାନାମାଦର୍ଭବ୍ୟଃ । କୁତଃ ? ତଥୋପଲବ୍ଧେଃ । ତଥା ହ୍ୟନ୍ତରେଣୈବାହୁତି ସଂଖ୍ୟାନିୟମଂ ବର୍ଣ୍ଣିତେନ ପ୍ରକାରେଣ ତୃତୀୟ ସ୍ଥାନପ୍ରାପ୍ତିରୁପଲବ୍ଧ୍ୟତେ- ‘ଜୟସ୍ବ ମିୟସ୍ବେତ୍ୟେତଦ୍ଭୂତିୟଂ ସ୍ଥାନମ୍’ (ଛା ୫-୧୦-୧) ଇତି ।

(ଖ) ଅପି ଚ ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତା ବାପଃ ପୁରୁଷବଚସା ଭବନ୍ତି’ (ଛା ୫-୩-୩) ଇତି ମନୁଷ୍ୟଶରୀରହେତୁତ୍ବେନା ହୁଦିସଂଖ୍ୟା, ସଂକୀର୍ଣ୍ୟତେ, ନ କୀଟ ପତଙ୍ଗାଦିଶରୀର-ହେତୁତ୍ବେନ, ପୁରୁଷଶବ୍ଦସ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟଜାତି ବଚନଦ୍ବାର ।

(ଗ) ଅପି ଚ ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତାବପାଂ ପୁରୁଷବଚସ୍ତୁପଦିଶ୍ୟତେ, ନାପଞ୍ଚମ୍ୟାହୁତୌ ପୁରୁଷବଚସ୍ତୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତେ, ବାକ୍ୟସ୍ୟ ଦ୍ବ୍ୟର୍ଥତାଦୋଷାତ୍ । ତତ୍ତ୍ବ ଯେଷାମାରୋହାବରୋହୌ ସମ୍ଭବ ତ ସ୍ତେଷାଂ ପଞ୍ଚମ୍ୟାମାହୁତୌ ଦେହ ଉଦ୍ଭବିଷ୍ୟତି, ଅନ୍ୟେଷାଂ ତୁ ବିନୈବାହୁତିସଂଖ୍ୟାୟା ଭୂତାନ୍ତରୋପସ୍ତୁଷ୍ଟଭିରତ୍ ଭିର୍ଦ୍ଦେହ ଆରମ୍ଭସ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ତୃତୀୟ ମାର୍ଗରେ ଦେହଲାଭ ପାଇଁ ଆହୁତିର ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାର ନିୟମ ଆଦରଣୀୟ ନୁହେଁ । କିପରି ? ତେଣୁ ସେପରି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଯଥା- ‘ଜାୟସ୍ବ ମିୟସ୍ବେତ୍ୟେତଦ୍ଭୂତୀୟସ୍ଥାନମ୍’ (ଏହିପ୍ରକାର ଆହୁତି ସଂଖ୍ୟାର ନିୟମ ବିନା ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରକାରରେ ତୃତୀୟ ସ୍ଥାନ ପ୍ରାପ୍ତିର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ପୁଣି ‘ପଞ୍ଚମ୍ୟାହୁତଃ’ (ପଞ୍ଚମ ଆହୁତିରେ ଅପ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଳ ପୁରୁଷ ସଂଜ୍ଞକ ହୁଏ) ଏହି ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀର ହେତୁରୂପରେ ଆହୁତି ସଂଖ୍ୟା ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । କୀଟ ପତଙ୍ଗାଦି ଶରୀରର କିନ୍ତୁ ହେତୁରୂପରେ କୁହାଯାଇନାହିଁ, କାରଣ-ପୁରୁଷଶବ୍ଦ ମନୁଷ୍ୟଜାତି ବାଚକ ଅଟେ ।

(ଗ) ପଞ୍ଚମ ଆହୁତିରେ ଜଳ ପୁରୁଷ ସଂଜ୍ଞକ ହୁଏ ବୋଲି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ପଞ୍ଚମ ଆହୁତି ନ ହେଲେ ଜଳ ପୁରୁଷସଂଜ୍ଞକ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ନିଷେଧ କରାଯାଇ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏପରି ହେଲେ ବାକ୍ୟରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ଅର୍ଥରୂପକ ଦୋଷ ହେବ । ସେହି ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଯାହାର ଆରୋହ, ଅବରୋହ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ସେମାନଙ୍କର ଶରୀରେ ପଞ୍ଚମ ଆହୁତିରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଅନ୍ୟର ଶରୀର କିନ୍ତୁ ଆହୁତି ସଂଜ୍ଞା ବିନା ଅନ୍ୟଭୂତରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ଜଳରୁ ଆରମ୍ଭ ହେବ ।

स्मर्यतेऽपि चलोके ॥ ୧୧ ॥

(୨) ସ୍ମର୍ୟତେଽପି ଚ ଲୋକେ ॥୩-୧-୧୯॥

ଚ-ଏବଂ, ଲୋକେ-ସଂସାରେ, ଅପି-ମଧ୍ୟ ଏହିପ୍ରକାର, ସ୍ମର୍ୟତେ-ସ୍ମରଣ କରାଯାଏ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟତେ ଲୋକେଦ୍ରୋଣଧୃଷ୍ଟ୍ୟୁମ୍ନପ୍ରଭୃତୀନାଂ ସୀତାଦ୍ରୋପଦୀପ୍ରଭୃତୀନାଂ ଋଯୋନିଜଦ୍ୱନ୍ । ତତ୍ର ଦ୍ରୋଣାଦୀନାଂ ଯୋଷିଦ୍ବିଷ-
ଯୈକାହୁତିର୍ନାସ୍ତି । ଧୃଷ୍ଟ୍ୟୁମ୍ନାଦୀନାଂ ତୁ ଯୋଷିର୍ ପୁରୁଷବିଷୟେଦ୍ୱେ ଅପ୍ୟାହୁତୀ ନ ସ୍ଥଃ ।

(ଖ) ଯଥା ଚ ତତ୍ରାହୁତି ସଂଖ୍ୟାନିୟମନାଦରୋ ଭବତ୍ୟେ ବମନ୍ୟତ୍ରାପି ଭବିଷ୍ୟତି ।
ବଳାକାପ୍ୟନ୍ତରେଣୈବ ରେତଃ ସେକଂ ଗତଂ ଧତ୍ୱ ଲତି ଲୋଭରୂତିଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନଶ୍ଚ ଲୋକ (ମହାଭାରତ)ରେ ଦ୍ରୋଣ, ଧୃଷ୍ଟ୍ୟୁମ୍ନ
ପ୍ରଭୃତି ତଥା ସୀତା, ଦ୍ରୋପଦୀ ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କର ଅଯୋନିଜଦ୍ୱ ସ୍ମରନ କରାଯାଇଅଛି । ସେଠାରେ
ଦ୍ରୋଣ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ତ୍ରୀ ବିଷୟକ ଏକ ଆହୁତ ନାହିଁ ଏବଂ ଧୃଷ୍ଟ୍ୟୁମ୍ନ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷ
ବିଷୟକ ଆହୁତି ଦ୍ୱୟ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ସେଥିରେ ଆହୁତି ସଂଖ୍ୟାର ନିୟମନ ଆଦର ନାହିଁ, ସେପରି
ଅନ୍ୟତ୍ର (ଅନିଷ୍ଟାଦିକାରୀର ଦେହୋପତ୍ତିରେ) ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ବଳାକା ମଧ୍ୟ ଶୁକ୍ର
ସିଞ୍ଚନ ନ କରି ଗର୍ଭଧାରଣ କରେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଲୋକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି ।

दर्शनाच्च ॥ ୨୦ ॥

(୧) ଦର୍ଶନାଚ୍ଚ ॥୩-୧-୨୦॥

ଦର୍ଶନାତ୍ ଚ-କାରନ-ସଂସାରରେ ଏହିପ୍ରକାର ଦେଖାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ଚତୁର୍ବିଧ ଭୂତଗ୍ରାମେ ଜରାୟୁଜାଣ୍ଡଜ ସ୍ୱେଦଜୋଦ୍ଭିଦ୍-
କୂଳକ୍ଷଣେ ସ୍ୱେଦଜୋଦ୍ ଭିଜ୍ଜୟୋରନ୍ତରେଣୈବ ଗ୍ରାମ୍ୟଧର୍ମମୁପ୍ତାରି ଦର୍ଶନାଦାହୁତି
ସଂଖ୍ୟାନାଦରୋ ଭବତି । ଏବମନ୍ୟତ୍ରାପି ଭବିଷ୍ୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନଶ୍ଚ ଚାରିପ୍ରକାର ଭୂତ ସମୂହରେ ଜରାୟୁଜ, ଅଣ୍ଡଜ,
ସ୍ୱେଦଜ ଓ ଉଦ୍ଭିଜ ରୂପରେ ଥିବା ସ୍ୱେଦଜ ଓ ଉଦ୍ଭିଜ-ଏହି ଦୁଇଟିରେ ଗ୍ରାମ୍ୟଧର୍ମ (ସ୍ତ୍ରୀ
ପୁରୁଷ ସଂପର୍କ) ବିନା ହିଁ ଉପୁତ୍ତି ଦେଖିବାରୁ ଆହୁତି ସଂଖ୍ୟାର ଆଦର ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ
ଅନିଷ୍ଟାଦିକାରୀର ଦେହୋପତ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ହେବ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ନୁନୁ ତେଷାଂ ଖଲ୍ଲେଷାଂ ଭୂତାନାଂ ତ୍ରୀନେ୍ୟବ ବୀଜାନୀ ଭବନ୍ତି
'ଆଣ୍ଡଜଂ ଜୀବଜମୁଦ୍ଭିଜମ୍' (ଛା ୬-୩-୧) ଇତ୍ୟତ୍ର ତ୍ରିବିଧ ଏକ ଭୂତଗ୍ରାମଃ ଶୂନ୍ୟତେ,
କଥଂ ଚତୁର୍ବିଧଂ ଭୂତଗ୍ରାମସ୍ୟ ପ୍ରତିଜ୍ଞାତମିତି ? ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରନ୍ତୁ ‘ତେଷାଂ ଖଲ୍ଲେଷାଂ’ (ସେହି ପକ୍ଷୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତିନି ବାଜ ହୁଅନ୍ତି) - ଅଣ୍ଡଜ, ଜୀବଜ, (କରାୟୁଜ) ଓ ଉଦ୍ଭିଜ - ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ତିନିପ୍ରକାରର ଭୂତିସମୁଦାୟ ଶୁଣାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଏଠାରେ ଭୂତିସମୁଦାୟ ଚାରିପ୍ରକାର ବୋଲି କିପରି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଇଅଛି ? ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି ।

तृतीय शब्दावरोधः शंशोकजस्य ॥ २१ ॥

(୧) ତୃତୀୟ ଶବ୍ଦାବରୋଧଃ ସଂଶୋକଜସ୍ୟ ॥ ୩-୫-୨୧ ॥

ସଂଶୋକଜସ୍ୟ-ସଂଶୋକଜ (ସ୍ୱେଦଜ) ପ୍ରାଣୀଗୁଡ଼ିକର, ତୃତୀୟଶବ୍ଦାବରୋଧଃ-ତୃତୀୟ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା (ଉଦ୍ଭିଜ) ଶବ୍ଦରୁ ଉପସଂଗ୍ରହ କଲେ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ‘ଆଣ୍ଡଜଂ ଜୀବଜମୁଦ୍ଭିଜମ’ (ଛା ୬-୩-୧) ଇତ୍ୟତ୍ ତୃତୀୟେନୋଦ୍ ଭିଜଜବେ ଦେନୈବ ସ୍ୱେଦଶୋପ୍ରସଂଗ୍ରହଃ କୃତଃ ପ୍ରତ୍ୟେତଦ୍ୟଃ, ଉଭୟୋ ରପି ସ୍ୱେଦଯୋଦ୍ଭିଜଜୟୋର୍ଭ୍ୟୁତ୍ୟୁଦକୋଦ୍ଭେଦପ୍ରଭବଦ୍ୱୟ ତୁଲ୍ୟଦ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ସ୍ଥାବରଭେଦାରୁ ବିଲକ୍ଷଣେ । ଜଙ୍ଗମୋଦ୍ ଭେଦ ଇତ୍ୟନ୍ୟତ୍ ସ୍ୱେଦଜୋଦ୍ଭିଜୟୋ ଭେଦବାଦ ଇତ୍ୟବିରୋଧଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଆଣ୍ଡଜଂ ଜୀବଜଂ’ (ଆଣ୍ଡଜପକ୍ଷୀ ଇତ୍ୟାଦି, ଜୀବଜ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି, ଉଦ୍ଭିଜଜ-ବୃକ୍ଷାଦି) ଏଠାରେ ତୃତୀୟ ଉଦ୍ଭିଜ ଶବ୍ଦରୁ ସ୍ୱେଦଜର ଉପସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇଛି ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ପଡ଼ିବ, କାରଣ-ସ୍ୱେଦଜ ଓ ଉଦ୍ଭିଜ-ଏହି ଦୁଇଟିରେ ମଧ୍ୟ ଭୂମି ଓ ଉଦରକୁ ଭେଦକରି ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ଏକାପରି ।

(ଖ) ସ୍ଥାବରର ଉଦ୍ଭିଜଠାରୁ ଜଙ୍ଗମର ଉଦ୍ଭିଜ ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ । ତେଣୁ ସ୍ୱେଦଜ ଓ ଉଦ୍ଭିଜର ଭେଦବାଦ ଅନ୍ୟତ୍ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ତେଣୁ ଏହା ବିରୋଧ ନୁହେଁ ।

४ साभाव्यापत्यधिकरणम् । सू० २२

ସାଭାବ୍ୟାପତ୍ୟାଧିକରଣ-୪

साभाव्यापतिरुपपत्तः ॥ २२ ॥

୧-ସାଭାବ୍ୟାପତିରୁପପତ୍ତେଃ ॥ ୩-୧-୨୨ ॥

ଏହି ସଂସାରରେ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ସମୟରେ ଜୀବକୁ, ସାଭାବ୍ୟାପତିଃ=ଆକାଶାଦିରୁ ସାମ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ଉପପତ୍ତେଃ=କାରଣ-ଏହା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଇଷଦିକାରିଣ୍ଡମ୍ବରାୟମାୟାଂ ତସ୍ମିନ୍ନାବତ୍ସଂପାତସୁଷିତ୍ୱା ତତଃ ସାନୁଶୟା ଅବରୋହନ୍ତୀତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅଥାବରୋହ ପ୍ରକାରଃ ପରୀକ୍ଷ୍ୟତେ । ତତ୍ତ୍ୱେୟମବରୋହଶ୍ଚିତ୍ତ୍ୱର୍ତ୍ତି- ‘ଅଥୈତମେବାଧ୍ୟାନଂ ପୁନର୍ନବର୍ତ୍ତତେ ଯଥେତମାକାଶମାକାଶାଦ୍ ବାୟୁଂ ବାୟୁର୍ଭୂତା ଧୂମୋ ଭବତି, ଭୂତାଃସ୍ତ୍ରଂ ଭବତ୍ୟତ୍ରଂ ଭୂତାଃ ମେଘେ ଭବତି ମେଘୋ ଭୂତା ପ୍ରବର୍ଷତି’ (ଛା-୧୦-୫) ଇତି ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଶୟଃ କିମାକାଶାଦି ସ୍ୱରୂପମେବାବରୋହନ୍ତଃ ପ୍ରତିପଦ୍ୟନ୍ତେ କିଂ ବାକାଶାଦିସାମ୍ୟମିତି । ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବତ୍-ଆକାଶାଦିସ୍ୱରୂପମେବ ପ୍ରତିପଦ୍ୟନ୍ତ ଇତି । କୁତଃ ? ଏବଂ ହି ଶ୍ଚିତ୍ତ୍ୱର୍ତ୍ତି ।

(ଗ) ଇତରଥା ଲକ୍ଷ୍ୟଣା ସ୍ୟାତ୍ । ଶ୍ଚିତ୍ତ୍ୱଲକ୍ଷଣାବିଷୟେ ତ ଶ୍ଚିତ୍ତନ୍ୟାୟିନୀ ନ ଲକ୍ଷଣା । ତଥା ତ ‘ବାୟୁର୍ଭୂତା ଧୂମୋ ଭବତି’ ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟାନ୍ୟକ୍ଷରାଣି ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୱରୂପୋପପତ୍ତାବାଞ୍ଜି-ସ୍ୟେବାଞ୍ଜିସ୍ୟେବାବକକ୍ଷତେ । ତସ୍ମାଦାକାଶାଦିସ୍ୱରୂପପ୍ରତିପତ୍ତିରିତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଇଷଦିକାରୀ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରେ ଆରୋହଣ କରି ସେଠାରେ କର୍ମଫଳଭୋଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହି ସେଠାରୁ ଅନୁଶୟ ସହିତ ଅବରୋହଣ କରିଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବରୋହ ପ୍ରକାରର ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଉଅଛି । ସେଠାରେ ‘ଅଥୈତମେବାଧ୍ୟାନଂ’ (କର୍ମଫଳ ଭୋଗପରେ ପୁନର୍ବାର ଏହିମାର୍ଗରେ ଯେପରି ଯାଇଛନ୍ତି, ସେହିପରି ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଆକାଶକୁ ଯାଆନ୍ତି, ଆକାଶରୁ ବାୟୁକୁ, ବାୟୁରୁ ସେ ଧୂମ ହୁଏ, ଓ ଧୂମହୋଇ ଅତ୍ର ହୁଏ । ଅତ୍ର ହୋଇ ମେଘ ହୁଏ । ମେଘ ହୋଇ ବରଷେ) ଏହା ଅବରୋହ ଶ୍ଚିତ୍ତ୍ୱ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଅବରୋହଣ ଆକାଶର ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ କି ଆକାଶାଦିର ସାମ୍ୟକୁ ? କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଆକାଶର ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । କିପରି ? କାରଣ- ଏହି ବିଷୟରେ ଶ୍ଚିତ୍ତ୍ୱ କହେ ।

(ଗ) ନୋତେତ୍ ଲକ୍ଷଣା ହେବ । ଶ୍ଚିତ୍ତ୍ୱ ଓ ଲକ୍ଷଣାର ଶ୍ଚିତ୍ତ୍ୱକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷଣାକୁ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ‘ବାୟୁର୍ଭୂତା’ ବାୟୁ ଭୂତା’ (ବାୟୁ ହୋଇ ଧୂମ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଅକ୍ଷର ମଧ୍ୟ ସେହିସେହି ସ୍ୱରୂପର ପ୍ରାପ୍ତିରେ ଅନାୟାସ ଉପପନ୍ନ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ଆକାଶାଦିସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝା-ଓକାଶାଦିସାମ୍ୟଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟନ୍ତ ଇତି । ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳେ ଯଦନ୍ୟଂ ଶରୀରସୁପଭୋଗାର୍ଥମାରବ୍ଧଂ ତଦୁପଭୋଗକ୍ଷୟେ ସ୍ଥିତି ପ୍ରବିଳାୟମାନଂ ସୁକ୍ଷ୍ମମାକାଶସମଂ ଭବତି, ତତୋ ବାୟୋର୍ବର୍ଣ୍ଣମେତି, ତତୋ ଧୂମାଦିଭିଃ ସଂପୃତ୍ୟତେ ଇତି ।



(ଖ) ତଦେତଦୁଚ୍ୟତେ- ‘ଯଥେତମାକାଶ ମାକାଶାଦ୍‌ବାୟୁମ୍’ (ଛା ୫-୨୦-୫) ଇତ୍ୟାଦିମାଦିନା । କୁତ ଏ ତତ୍ ? ଉପପତ୍ତେଃ । ଏବଂ ଦେୟତଦୁପପଦ୍ୟତେ । ନ ହ୍ୟନ୍ୟସ୍ୟାନ୍ୟଭାବୋ ମୁଖ୍ୟ ଉପପଦ୍ୟତେ । ଆକାଶସ୍ବରୂପପ୍ରତିପତ୍ତୌ ଚ ବାୟୁଦିକ୍ରମେଣାବ ରୋହୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ ।

(ଗ) ବିଭୁତ୍ବାଜକାଶେନ ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ବନ୍ନ ତତ୍‌ସ୍ବାଦୃଶ୍ୟପତ୍ତେରତ୍ୟସ୍ତତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଘଟତେ । ଶ୍ରୁତିସମ୍ବେଦ ଚ ଲକ୍ଷଣଶ୍ରାୟଣଂ ନାର୍ଯ୍ୟମେବ । ଅତ ଆକାଶାଦିତୁଲ୍ୟପପତ୍ତିରେ- ବାତ୍ରାକାଶାଦିଭବ ଇତ୍ୟୁପଚର୍ଯ୍ୟତେ ।

(ଘ) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ଆକାଶାଦିର ସାଦୃଶ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଯେଉଁ ଜଳମୟଶରୀର ଉପତୋଗ ପାଇଁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା, ଉପତୋଗର କ୍ଷୟ ହେଲାପରେ ସେ ପ୍ରବିକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଆକାଶପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାପରେ ବାୟୁର ଅଧୀନ ହୁଏ, ତାପରେ ଧୂମାଦିରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେ ‘ଯଥେତମା’ (ଯେଉଁପ୍ରକାରେ ଯାଇଥିଲା, ସେହିପ୍ରକାର ଫେରି ପ୍ରଥମେ ଆକାଶକୁ ଯାଇ ଆକାଶରୁ ବାୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କୁହାଯାଇଛି । ଏହା କିପରି ? ଉପପତ୍ତି କାରଣରୁ । ଏହା ଏହିପରି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଅନ୍ୟର ଅନ୍ୟଭାବ ମୁଖ୍ୟଭାବେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ଓ ଆକାଶ ସ୍ବରୂପକୁ ପାଇସାରିଲା ପରେ ବାୟୁ ପ୍ରଭୃତି କ୍ରମରେ ଅବରୋହ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଆକାଶ ବିଭୁ ହେଲେ ଓ ତାହା ସହିତ ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ଆକାଶର ସାଦୃଶ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିଦ୍ବାରା ଭିନ୍ନସମ୍ବନ୍ଧ ଘଟେ ନାହିଁ ଏବଂ ଶ୍ରୁତିର ଅସମ୍ବେଦରେ ଲକ୍ଷଣାର ଆଶ୍ରୟଣ ହେବା ଠିକ୍ । ତେଣୁ ଆକାଶାଦିସାଦୃଶ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହିଁ ଆକାଶାଦିର ଭାବ ହୁଏ ବୋଲି ଉପରରେ କରାଯାଇଅଛି ।

୫ ନାତିଚିରାଧିକରଣମ୍ । ସୂଂ ୨୩

ନାତିଚିରାଧିକରଣ-୫

ନାତିଚିରେଣ ବିଶେଷାତ୍ ॥ ୨୩ ॥

୧-ନାତିଚିରେଣ ବିଶେଷାତ୍ ॥ ୩-୧-୨୩ ॥

ଜୀବ, ନାତିଚିରେଣ-ସ୍ବଜ୍ଞକାଳ ହିଁ ଆକାଶାଦିର ସହିତ ସମାନରୂପରେ ରହି ପୃଥ୍ବୀରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । ବିଶେଷାତ୍ କାରଣ- ‘ଅତୋ ବୈ ଦୁନିଷ୍ପପତରମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ବିଶେଷଭାବେ ଦେଖାଯାଏ ।



୬ ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠିତାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୨୪-୨୭ ॥

ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠାତାଧିକରଣ-୬

ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠିତେଷୁ ପୂର୍ବବଦଭିଳାପାତ୍ । ୨୪ ॥

(୧) ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠିତେଷୁ ପୂର୍ବବଦଭିଳାପାତ୍ ॥୩-୧-୨୪॥

ଅନୁଶାୟୀ ଜୀବ ପୂର୍ବପରି, ଅନ୍ୟାଧିଷ୍ଠିତେଷ-ଅନ୍ୟ ଜୀବ ଦ୍ଵାରା ଅଧିଷ୍ଠିତହୁଅ
ପ୍ରଭୃତିରେ କେବଳ ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତି । ପୂର୍ବବଦଭିଳାପାତ୍=କାରଣ ଆକାଶ ପ୍ରଭୃତି ଭାବପରି
ଏହା କୁହାଯାଇଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତିସ୍ମିନ୍ନେବାବରୋହେ ପ୍ରବର୍ଷଣାନନ୍ତରଂ ପଠ୍ୟତେ- ତ ଇହ
ବ୍ରାହ୍ମିୟବା ଔଷଧବନସ୍ପତୟସ୍ତ୍ରିଳମାଷା-ଇତି ଜାୟନ୍ତେ' (ଛା ୫-୧୦-୬) ଇତି ।
ତତ୍ତ୍ଵସଂଶୟ-କିମସ୍ମିନ୍ନବଧୌ ସ୍ଥାବରଜାତ୍ୟାପନ୍ନାଃ ସ୍ଥାବର ସୁଖଦୁଃଖ ଭାଜୋଽନୁଶୟିନୋ
ଭବନ୍ତ୍ୟାହୋସ୍ୱିତ୍ କ୍ଷେତ୍ରଜାତରାଧିଷ୍ଠିତେଷୁ ସ୍ଥାବରଶରୀରେଷୁ ସଂଶ୍ଳେଷମାତ୍ରଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

(ଖ) କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତତ୍ ? ସ୍ଥାବରଜାତ୍ୟାପନ୍ନାସ୍ତତ ସୁଖ ଦୁଃଖ ଭାଜୋଽ-
ନୁଶୟିନୋ ଭବନ୍ତି । କୁତ ଏତତ୍ ? ଜନେର୍ମୁଖ୍ୟାର୍ଥସ୍ଵତ୍ଵୋପପତ୍ତେଃ ସ୍ଥାବରଭାବସ୍ୟ
ତ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିଯୋରୁପଭୋଗସ୍ଥାନତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ, ପଶୁହଂସାଦି ଯୋଗାଜୋଷ୍ଠାଦେଃ
କର୍ମଜାତସ୍ୟାନିଷ୍ଠପତ୍ତୋପପତ୍ତେଃ ।

(ଗ) ତସ୍ମାନ୍ମୁଖ୍ୟମେବେଦନମନୁଶୟିନଂ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଜନ୍ମ, ଶ୍ଵାଦିଜନ୍ମବତ୍ । ଯଥା
ଶ୍ଵଯୋନିଂ ବା ସୁକର ଯୋନିଂ ବା ଚଣ୍ଡାଳଯୋନିଂ ବେତି ମୁଖ୍ୟମେବାନୁଶୟିନଂ ଶ୍ଵାଦିଜନ୍ମ
ତତ୍ସୁଖଦୁଃଖାନ୍ତିତଂ ଭବତି ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଜନ୍ମପାତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର - (କ) ସେହିଅବରୋହ ବିଷୟରେ ପ୍ରବର୍ଷଣକୃଷ୍ଣର ପରେ
ପଢ଼ାଯାଉଅଛି- 'ତ ଇହ' (ସେତେବେଳେ ସେ ଜୀବ ଏହି ଲୋକରେ ଧ୍ୟାନ, ଯବ,
ଔଷଧ, ବନସ୍ପତି, ତିଳ ଓ ରାଶରୂପ ହୋଇ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି) । ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ
ଯେ- ଅନୁଶୟୀ ଜୀବ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ସ୍ଥାବର ଜାତି ହୋଇ ସ୍ଥାବରଶରୀରେ କେବଳ
ସଂଶ୍ଳେଷ (ସଂସର୍ଗ) ମାତ୍ର କଣ ପାଆନ୍ତି ?

(ଖ) ତାହେଲେ ତେବେ କଣ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଅନୁଶୟୀଜୀବ ସ୍ଥାବରଜାତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ
ହୋଇ ତାହାର ସୁଖଦୁଃଖର ଭାଗୀ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ? କାରଣ-ଏଠାରେ
ଜନ (ଜନ୍ମହେବା) ଧାତୁର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଓ ସ୍ଥାବର ଭାବ ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ



ଉପଭୋଗର ସ୍ଥାନରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ପଶୁହିଂସାଦିର ଯାଗଦ୍ୱାରା ଇଷଦିକର୍ମସମୂହରେ ଅନିଷଦଳଦ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଅନୁଶୟୀଜୀବର ଏହି ବ୍ରାହି ପ୍ରଭୃତି ରୂପରେ ଜନ୍ମ ହେବା କୁକୁର ପ୍ରଭୃତିର ଜନ୍ମ ପରି ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ । ଯେପରିକି କୁକୁର ଯୋନି, ମୁକର ଯୋନି, ଅଥବା ଚଣ୍ଡାଳ ଯୋନି-ଏହି ପ୍ରକାର ଅନୁଶୟୀ ଜୀବର ଶ୍ୱାନାଦି ଜନ୍ମ ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ ଏବଂ ତାହାର ସୁଖ ଦୁଃଖରେ ଅନିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ବ୍ରାହିର ମଧ୍ୟ ଜନ୍ମ ସଙ୍ଗମ ଅଟେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୁମଃ-ଅନ୍ୱୈର୍ଜୀବୈରଧୂଷିତେଷୁ ବ୍ରାହ୍ମାଦିଷୁ ସଂସର୍ଗମାତ୍ରମନୁଶୟିନଃ ପ୍ରତିପଦ୍ୟନ୍ତେ, ନ ତତ୍ସୁଖଭାଜୋ ଭବନ୍ତି, ପୂର୍ବବତ୍ । ଯଥା ବାୟୁଧୂମାଦିଭାଜୋଽନୁଶୟିନାଂ ତତ୍ସଂଶ୍ଳେଷମାତ୍ରମ୍, ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମାଦିଭାବୋଽପି ଜାତି ସ୍ଥାବରୈଃ ସଂଶ୍ଳେଷମାତ୍ରମ୍ ।

(ଖ) କୃତ ଏତତ୍ ? ତଦ୍ବଦେବେହାପ୍ୟଭିଳାପାତ୍, କୋଭିଳାପସ୍ୟ ତଦ୍ବଦଭାବଃ ? କର୍ମବ୍ୟାପାରମତ୍ତରେଣ ସଂକୀର୍ତ୍ତନମ୍, ଯଥାକାଶାଦିଷୁ ପ୍ରବର୍ଷଣାନ୍ତେଷୁ ନାଞ୍ଚୂତ୍ କର୍ମବ୍ୟାପାରଂ ପରାମୃଶତେ୍ୟବଂ ବ୍ରାହ୍ମାଦିଜନ୍ମନ୍ୟପି, ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତ୍ୟତ୍ ସୁଖ ଦୁଃଖ ଭାକ୍ତୁମନୁଶୟିନାମ୍ । ଯତ୍ର ତୁ ସୁଖଦୁଃଖଭାକ୍ତୁମଭିପ୍ରେତି, ପରାମୃଶତି ତତ୍ତ୍ୱକର୍ମବ୍ୟାପରମ୍-ରମଣୀୟତରଣାଃ କପୁୟତରଣା ଜତି ତ ।

(ଗ) ଅପି ତ ମୁଖ୍ୟେଽନୁଶୟିନାଂ ବ୍ରାହ୍ମାଦିଜନ୍ମନି ବ୍ରାହ୍ମାଦିଷୁଲୁୟମାନେଷୁ କଣ୍ଠ୍ୟମାନେଷୁ ପତ୍ୟମାନେଷୁ ଭକ୍ଷ୍ୟମାଣେଷୁ ଚ ତଦଭିମାନିନୋନୁଶୟିନଃ ପ୍ରବସେୟଃ । ଯୋହି ଜୀବୋ ଯଜ୍ଞରାମଭିମନ୍ୟତେ ସ ତସ୍ମିନପାତ୍ୟମାନେ ପ୍ରବସତୀତି ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ତତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମାଦ୍ୱେତଃସିରାଭାବୋଽନୁଶୟିନାଂ ନାଭିଳପ୍ୟତେ । ଅତଃ ସଂସର୍ଗମାତ୍ରମନୁଶୟି ନାମବ୍ୟାଧୂଷିତେଷୁ ବ୍ରାହ୍ମାଦିଷୁ ଭବତି ।

(ଘ) ଏତେନ ଜନେର୍ମୁଖ୍ୟାର୍ଥତ୍ ପ୍ରତିବ୍ରୁୟାଦୁପଭୋଗସ୍ଥାନତ୍ ଚ ନ ଚ ବୟମୁପଭୋଗ ସ୍ଥାନତ୍ ସ୍ଥାବରଭାବସ୍ୟାବଜାନାମହେ । ଭବତୁନୈୟମ୍ୟା-ପଭୋଗସ୍ଥାମମ୍ । ଚନ୍ଦ୍ର ମସୃକ୍ବରୋହନ୍ତୋଽନୁଶୟିନୋ ନ ସ୍ଥାବରଭାବମୁପଭୁଞ୍ଜିତ ଜତ୍ୟାଚକ୍ଷୁହେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମ୍ଭେ କହୁ- ଅନୁଶୟୀ ଜୀବ ଅନ୍ୟ ଜୀବ ଦ୍ୱାରା ଅଧୂଷିତ ବ୍ରାହି ଆଦିରେ ସଂସର୍ଗ ମାତ୍ର ପାଆନ୍ତି କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ସୁଖ ଦୁଃଖର ଭାଗୀ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ପୂର୍ବପରି ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି ଆକାଶାଦି ଭାବ ହୁଅନ୍ତି । ଯେପରି ଅନୁଶୟୀ ଜୀବଗୁଡ଼ିକର ବାୟୁ ଧୂମ ପ୍ରଭୃତି ଭାବ ସେମାନଙ୍କ



ସହିତ କେବଳ ସଂସର୍ଗମାତ୍ର ଅଟନ୍ତି, ସେହିପରି ବ୍ରାହ୍ମ ପ୍ରଭୃତିଭାବ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାବର ଜାତି ସହିତ ସଂସର୍ଗ ମାତ୍ର ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) ଏହା କିପରି ହୁଏ ? କାରଣ-ତାହାର ସଦୃଶ ଅନ୍ୟର କଥନ ଅଛି । ଅଭିଳାପର ସେମାନଙ୍କର ସହିତ ଭାବ କରାଯାଇଅଛି କି ? ହଁ, କର୍ମବ୍ୟାପାର ବ୍ୟତିତ ଏହା କୁହାଯାଇଅଛି । ଯେପରି ଆକାଶାଦିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବୃଷ୍ଟି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୁତି କୌଣସି କର୍ମ ବ୍ୟାପାରର ପରାମର୍ଶ କରେ ନାହିଁ, ସେପରି ବ୍ରାହ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଜନ୍ମରେ ମଧ୍ୟ ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖ ଭାଗାତ୍ ରୂପ ଶ୍ରୁତି ହିଁ ଅଭିପ୍ରେତ । ସେଠାରେ ରମଣୀୟଚରଣାଃ କପ୍ତୟଚରଣାଃ-ଏହି ପ୍ରକାର କର୍ମବ୍ୟାପାରର ପରାମର୍ଶ ଶ୍ରୁତି କରେ ।

(ଗ) ଅନୁଶୟୀ ଜୀବର ବ୍ରାହ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଜନ୍ମ ମୁଖ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ବାନ୍ଧିଲେ, କାଟିଲେ, ସିଞ୍ଚାଇଲେ ଓ ଖାଇସାରିଲା ପରେ ଅଭିମାନୀ ଅନୁଶୟୀ ଜୀବର ପ୍ରବାସ ହୁଏ, କାରଣ-ଜୀବ ଯେଉଁ ଶରୀରର ଅଭିମାନୀ ହୁଏ, ସେ ସେହି ଶରୀରକୁ ପୀଡ଼ା ଦେଇ ପ୍ରବାସ କରେ ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅଛି ଏବଂ ସେଠାରେ ଅନୁଶୟୀଗୁଡ଼ିକର ବ୍ରାହ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଭାବରୁ ରେତର ସିଞ୍ଚନଭାବ କୁହାଯିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଅନୁଶୟୀ ଜୀବର ଅନ୍ୟ ଜୀବ ଦ୍ଵାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ବ୍ରାହ୍ମରେ ସଂସର୍ଗ ମାତ୍ର ହୁଏ ।

(ଘ) ତେଣୁ ‘ଜନ୍’ ଧାତୁର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଓ ସ୍ଥାବର ଭାବର ଉପଭୋଗ ସ୍ଥାନଦ୍ଵାରା ନିରାକରଣ କରିବା ଉଚିତ । ସ୍ଥାବର ଭାବର ଉପଭୋଗ ସ୍ଥାନଦ୍ଵାରୁ ଆମ୍ଭେ ଅବଜ୍ଞା କରୁନାହୁଁ । କିନ୍ତୁ ଅପୁଣ୍ୟର ସାମର୍ଥ୍ୟ ବଳରେ ସ୍ଥାବର ଭାବକୁ ପାଇ ଅନ୍ୟ ଜୀବ ଉପଭୋଗର ସ୍ଥାନ ହେଉ । କିନ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରୁ ଅବରୋହଣ କରି ଅନୁଶୟୀ ଜୀବ ସ୍ଥାବର ଭାବର ଉପଭୋଗ କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ।

अशुद्धमित चेन्न शब्दात् ॥ ୨୫ ॥

(୧) ଅଶୁଦ୍ଧମିତ ତେନ୍ନ ଶବ୍ଦାତ୍ ॥୩-୧-୨୫॥

ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମାଦି ଯାଗ ପଶୁହିଂସାଦିଯାଗଦ୍ଵାରା, ଅଶୁଦ୍ଧମ୍=ଅଶୁଦ୍ଧ ଅଟେ । ଇତି ତେନ୍ନ = ଯଦି ଏହା କହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଶବ୍ଦାତ୍ - କାରଣ- ସେହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣକ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ ପୁନରୁକ୍ତମ୍-ପଶୁହିଂସାଦି ଯୋଗାଦଶୁଦ୍ଧମାଧୁରିକଂ କର୍ମ, ତସ୍ୟାନିଷ୍ଠମପି ଫଳମବକଞ୍ଚତ ଇତ୍ୟତୋ ମୁଖ୍ୟମେବାନୁଶୟିନାଂ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଜାତସ୍ତୁ; ତତ୍ତ୍ଵ ଗୌଣା କଞ୍ଚନାଃନର୍ଥକେତି ତତ୍ପରିହ୍ରାୟତେ-ନ, ଶାସ୍ତ୍ରହେତୁଦ୍ଵାଦ ଧର୍ମାଧର୍ମବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ।



(ଖ) ଅୟଂ ଧର୍ମୋଽୟମଧର୍ମଂ ଇତି ଶାସ୍ତ୍ରମେବ ବିଜ୍ଞାନେ କାରଣମ୍, ଅତିହିୟଦ୍ବାରୟୋଃ, ଅନିୟତ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତଦ୍ବାରା-ଯସ୍ମିନ୍ ଦେଶେ କାଳେ ନିମିତ୍ତେ ଚ ଯୋ ଧର୍ମୋଽନୁଷ୍ଠାୟତେ, ସ ଏବ ଦେଶକାଳନିମିତ୍ତଭାବରେ ସ୍ଥାପର୍ମୋ ଭବତି, ତେନ ଶାସ୍ତ୍ରାଦୃତେ ଧର୍ମାଧର୍ମବିଷୟଂ ବିଜ୍ଞାନଂ ନ କସ୍ୟଚିଦସ୍ତି ।

(ଗ) ଶାସ୍ତ୍ରାତ ହିଂସାନୁଗ୍ରହାଦ୍ୟାମୁକୋ ଜ୍ୟୋତିଷୋମୋ ଧର୍ମଂ ଇତ୍ୟବଧାରିତଃ, ସ କଥମଶୁଦ୍ଧ ଇତି ଶିକ୍ୟତେ ବଲ୍ଲଭ ? ନନ୍ 'ନ ହିଂସାତ୍ ସର୍ବା ଭୂତାନି' ଇତି ଶାସ୍ତ୍ରମେବ ଭୂତବିଷୟାଂ ହିଂସାମଧର୍ମଂ ଇତ୍ୟବଗମୟତି । ବାତମ୍, ଉପସର୍ଗସ୍ତୁ ସଃ । ଅପବାଦଃ- 'ଅଗ୍ନୀଷୋମାୟଂ ପଶୁମାଲଭେତ' (ଯଜୁ) ଇତି । ଭୂତସର୍ଗାପାବାଦୟୋଷ୍ଟ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ବିଷୟଭୂମି । ତସ୍ମିନ୍‌ବିଶୁଦ୍ଧଂ କର୍ମ ବୈଦିକମ୍, ଶିଷ୍ଟୋରନୁଷ୍ଠାୟମାନଦ୍ବାଦନିୟମାନଦ୍ବାରା ।

(ଘ) ତେନ ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରତିରୂପଂ ଫଳଂ ଜାତିସ୍ଥାବରଭୂମି । ନ ଚ ଶ୍ବାଦିଜନ୍ମବଦପି ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଜନ୍ମ ଭବିତୁମର୍ହତି । ତର୍ହି କପୁୟତରଣାନଧିକୃତ୍ବୋତ୍ୟତେ, ନୈବମିହ ବୈଶେଷିକଃ କର୍ଣ୍ଣଦଧିକାରୋଽସ୍ତି । ଅତଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳସ୍ଥଳିତାନାମତିଶୟିନୀଂ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାହିଷଂ-ଶ୍ଳେଷମାତ୍ରଂ ଚଦ୍ଭାବ ଇତ୍ୟୁପଚର୍ଯ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପଶୁହିଂସାପ୍ରଭୃତି ହେତୁଗୁଡ଼ିକ ଯଜ୍ଞକର୍ମ ଅଶୁଦ୍ଧ ଅଟେ, ଏହାର ଅନିଷ୍ଟଫଳ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ, ତେଣୁ ଅନୁଶୟୀଜୀବର ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଜନ୍ମ ମୁଖ୍ୟ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଗୌଣାଦି କଷ୍ଟନା ଅନର୍ଥକ ହେବ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି; ତାହାର ପରିହାର କରାଯାଏ- ଏହା ଅନର୍ଥକ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମବିଜ୍ଞାନ ଶାସ୍ତ୍ରହେତୁକ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏହା ଧର୍ମ, ଏହା ଅଧର୍ମ - ଏହି ବିଜ୍ଞାନରେ ଶାସ୍ତ୍ର ହିଁ କାରଣ ଅଟେ; କାରଣ- ସେମାନେ ନୁହେଁ ହିଁ ଅତୀହିୟ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତ ଅନିୟମିତ ଅଟନ୍ତି । ଯେଉଁ ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତରେ ଯେଉଁ ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଏ, ସେହି ଅନ୍ୟ ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତରେ ଅଧର୍ମ ହୁଏ । ତେଣୁ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ବିନା ଧର୍ମାଧର୍ମବିଷୟ ଜ୍ଞାନ କାହାର ହେଲେ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ହିଂସା ଅନୁଗ୍ରହାଦିରୂପ ଜ୍ୟୋତିଷୋମ ଧର୍ମରୂପରେ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ବାରା ନିଶ୍ଚିତ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ସେ ଅଶୁଦ୍ଧ ବୋଲି କିପରି କୁହାଯାଇଅଛି ? ପରନ୍ତୁ 'ନ



ହିଂସାତ୍ ସର୍ବା ଭୂତାନି' ଏହି ଶାସ୍ତ୍ର ହିଁ ଭୂତବିଷୟକ ହିଂସା ଅଧର୍ମ ବୋଲି ଜଣାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଅଯୁକ୍ତ । କାରଣ-ଏହା ଉତ୍ସର୍ଗ । 'ଅଗ୍ନୀଷୋମାୟଂ ପଶୁମାଳଭେତ' ହେଉଛି ଏହା ଅପବାଦ । ଉତ୍ସର୍ଗ ଓ ଅପବାଦବିଷୟକ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅଟେ । (ଏହା ଶିଷ୍ୟପୁରୁଷ ତାହା ଅନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତି, ଓ ସେ ନିନ୍ଦାର ପାତ୍ର ନୁହେଁ) ତେଣୁ ବୈଦିକ କର୍ମ ବିଶୁଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଘ) ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାବର ରୂପର ପ୍ରତିକୂଳଜନ୍ମ ତାହାର ଫଳ ନୁହେଁ । ଶ୍ୱାନାଦି ଜନ୍ମପରି ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଯେପରି ସେହି ଶ୍ୱାନାଦିଜନ୍ମ କପ୍ତୟଚରଣକୁ ଅଧିକାର କରିଛି, ସେପରି ଏହି ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିରୂପଜନ୍ମରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ଅଧିକାର ନାହିଁ । ତେଣୁ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ସ୍ଥଳିତ ଅନୁଶୟୀଜୀବର ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଭାବ ସଂସର୍ଗ ମାତ୍ର ବୋଲି ଉପଚାର କରାଯାଏ ।

रेतःसिन्धोऽथ ॥ २६ ॥

(୧) ରେତଃ ସିନ୍ଧି ଯୋଗୋଽଥ ॥ ୩-୧-୨୬ ॥

ରେତଃ ସିନ୍ଧି ଯୋଗୋଽଥ=ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଭାବ ପରେ ଅନୁଶୟୀ ଜୀବର ରେତଃସିନ୍ଧି ଭାବ ହୁଏ । କାରଣ-ଯୋ ରେତଃ ସିନ୍ଧୁତି' ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିରେ ଏହା କୁହାଯାଉଅଛି ।

ମୂଳ-(କ) ଇତଃ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିସଂଶ୍ଳେଷମାତ୍ରଂ ତଦ୍ଭାବୋ ଯତ୍ କାରଣଂ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଭାବସ୍ୟା ନନ୍ତରମନୁଶୟିନାଂ ରେତଃସିନ୍ଧିଭାବି ଆମ୍ବାୟତେ- 'ଯୋ ଯୋ ହ୍ୟନୁମନ୍ତି ଯୋ ରତଃ ସିନ୍ଧୁତି ତଦ୍ଭୂୟ ଏବ ଭବତି' (ଛା ୫-୧୦-୬) ଇତି । ନ ଋତୁ ରେତଃସିନ୍ଧିଭାବଃ ସମ୍ଭବତି । ଚିରକାତୋ ହି ପ୍ରାପ୍ତଯୌବନୋ ରେତଃସିନ୍ଧି ଭବତି ।

(ଖ) କଥମିବାନୁପଚରିତଂ ତଦ୍ଭାବମଦ୍ୟମାନାନାନୁଗତୋଽନୁଶୟୀ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ? ତତ୍ତ୍ୱ ତାବଦବଶ୍ୟଂ ରେତଃସିନ୍ଧି ଯୋଗ ଏବ ରେତଃସିନ୍ଧିଭାବୋଽଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟଃ । ତଦ୍ବଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଭାବୋଽପି ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଯୋଗ ଏବେତ୍ୟବିରୋଧଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ଏହି ହେତୁ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଭାବ ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିସଂଶ୍ଳେଷ (ସଂସର୍ଗ) ମାତ୍ର ହୁଏ । କାରଣ- 'ଯୋ ଯୋ' (ଯାହା ଯାହା ଅନୁଶୟୀ ସମ୍ବନ୍ଧିତ, ସେହି ଅନ୍ନ ଭକ୍ଷଣ କରେ, ଯାହା ଯାହା ବୀର୍ଯ୍ୟ ସେଚନ (ଆଧାନ) କରେ, ରୂପହି ସେ ଅନୁଶୟୀଜୀବ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଦିଭାବର ପରେ ଅନୁଶୟୀଭାବର ରେତଃସିନ୍ଧିଭାବ ଶ୍ରୁତି କହେ । ଏଠାରେ ରେତଃସିନ୍ଧିଭାବ ମୁଖ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଚିରକାଳରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଓ ପ୍ରାପ୍ତଯୌବନ ଲୋକ ରେତଃସିନ୍ଧି (ବୀର୍ଯ୍ୟର ଆଧାନ କର୍ତ୍ତା) ହୁଏ ।



(ଖ) ଖିଆଯାଉଥିବା ଅନ୍ନର ସହିତ ଅନୁଗତ ହୋଇ ଅନୁଶୟୀ ଜୀବ ଆଧାନ କ୍ରିୟା ଓ କର୍ତ୍ତାର ଭାବ ଉପଚରିତ ବିନା କିପରି ହୁଏ ? ତେଣୁ ଏଠାରେ ରେତଃ ସେଚନ କର୍ତ୍ତା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇ ରେତଃସିଗ୍ଭାବ ହୁଏ ବୋଲି ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ବ୍ରାହ୍ମାଦି ଭାବ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମାଦି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁ ଏହା ବିରୋଧ ନୁହେଁ ।

ତୃତୀବାଧ୍ୟାୟେ ଦ୍ଵିତୀୟଃ ପାଦଃ ॥ ୨୦ ॥

(୧) ଯୋନେଃ ଶରୀରମ୍ ।। ୩୧-୨୭ ।।

ଯୋନେଃ = ଯୋନିରେ ବାର୍ଯ୍ୟ ସେଚନ ପରେ ସେହି ଯୋନିରୁ ସୁଖଦୁଃଖ ଫଳୋପଭୋଗପାଇଁ, ଶରୀରମ୍ = ଯୋଗ୍ୟଶରୀର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ - ‘ରମଣୀୟ-ଚରଣାଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର କହେ ।

ମୂଳ - ଅତଃ ରେତଃସିଗ୍ଭାବସ୍ଥାନାନ୍ତରଂ ଯୋନିଂ ବିଷିକ୍ତେ ରେତସି ଯୋନେ ଧୃଶରୀରମାନୁଶୟିନୀମାନୁଶୟଫଳୋପଭୋଗାୟ ଜାୟତ ଇତ୍ୟାହ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ - ‘ତଦ୍ୟଇହ ରମଣୀୟ ଚରଣା’ (ଛା ୫-୧୦-୭) ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ତସ୍ମାଦପ୍ୟବଗମ୍ୟତେ ନାବରୋହେ ବ୍ରାହ୍ମାଦିଭାବାବସରେ ତଚ୍ଛରୀରମେବ ସୁଖଦୁଃଖାନ୍ତଂ ଭବତୀତି । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମାଦିସଂଶ୍ଳେଷ ମାତ୍ର ମାନୁଶୟିନୀଂ ତଚ୍ଛନ୍ନେତି ସିଦ୍ଧିମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ରେତଃସେଚନ କର୍ତ୍ତାର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲାପରେ ଯୋନିରେ ବାର୍ଯ୍ୟପ୍ରକ୍ଷେପ ହେଲାପରେ ଅନୁଶୟିଜୀବର ଅନୁଶୟ - କର୍ମଫଳର ଭୋଗପାଇଁ ଯୋନିର ଆଶ୍ରିତ (ଶରୀର) ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ‘ତଦ୍ୟଇହ’ (ସେହି ଅନୁଶୟୀ ଜୀବ ଠାରେ ଯାହା ପୁଣ୍ୟଶାଳୀ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି କହେ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଏଠାରେ ଅବରୋହ ହେଲାପରେ ବ୍ରାହ୍ମାଦିଭାବର ଅବସରରେ ସେହି ଅନୁଶୟୀଜୀବର ଶରୀର ସୁଖ ଦୁଃଖରେ ଅନିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅନୁଶୟୀ ଜୀବର ବ୍ରାହ୍ମି ଇତ୍ୟାଦି ଜନ୍ମବ୍ରାହ୍ମାଦି ସଂଶ୍ଳେଷମାତ୍ର ଅଟେ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

ଇତି ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମ ପାଦ ସମାପ୍ତଃ



ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ

୧ ସଂଖ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ସୂଠ ୧-୬

ସନ୍ଧ୍ୟାଧି କରଣ -୧ ।। ୩-୨-୧ ।।

ସଂଖ୍ୟେ ସୃଷ୍ଟିରାହ ହି ॥ ୧ ॥

(୧) ସନ୍ଧ୍ୟେ ସୃଷ୍ଟିରାହ ହି ॥ ୩-୨-୧ ॥

ସନ୍ଧ୍ୟେ = ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ସୃଷ୍ଟି = ସୃଷ୍ଟି ବ୍ୟାବହାରିକ ସତ୍ୟ ଅଟେ, ହି = କାରଣ
ଆହ = ‘ଅଥରଥାନ’ ବୋଲି ଶୁଦ୍ଧି କହେ ।

ମୂଳ - (କ) ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ପାଦେ ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟାମୁଦାହୃତ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ
ସଂସାରଗତିପ୍ରଭେଦଃ ପ୍ରପଞ୍ଚତ । ଜବାନୀଂତୁ ତତ୍ତ୍ୱୋପାଦେୟାଭେଦଃ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟତେ ।
ଜବମାନନ୍ତି ‘ସ ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତି (ବୃହ ୪-୩-୯) ଇତ୍ୟୁପନ୍ୟମ’ ନତନ୍ତ ରଥା ନ ରଥଯୋଗା
ନ ପଦ୍ମନୋ ଭବନ୍ତ୍ୟଥ ରଥାନରଥଯୋଗ ପଥଃ ସୃଜତେ’ ବୃହ ୪-୩-୧୯ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ତନ୍ତ୍ର ସଂଶୟକିଂ ପ୍ରବୋଧ ଜବ ସ୍ୱପ୍ନେଽପି ପାରମାର୍ଥ୍ୟକୀ ସୃଷ୍ଟିହୋସ୍ମିନ୍
ମାୟାମୟାତି ? ତନ୍ତ୍ର ତାବତ୍ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ-ସନ୍ଧ୍ୟେ ତଥ୍ୟ ରୂପା ସୃଷ୍ଟିରିତି । ସନ୍ଧ୍ୟମିତି
ସ୍ୱପ୍ନସ୍ଥାନମାତତ୍ତ୍ୱେ, ବେଦେ ପ୍ରତିଯୋଗଦର୍ଶନାତ, ‘ସଂଖ୍ୟଂ ତୃତୀୟଂ ସ୍ୱପ୍ନସ୍ଥାନମ୍’ (ବୃହ
୪-୩-୯) ଇତି । ଦ୍ୱୟୋଲୋକସ୍ଥାନୟୋ ପ୍ରବୋଧସଂସ୍ଥାସାଦସ୍ଥାନୟୋର୍ବା ସଂସ୍ୟୋ
ଭବତୀତି ସଂଧ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ତସ୍ମିନ୍ ସଂସ୍ୟେ ସ୍ଥାନେ ତଥ୍ୟରୂପେବ ସୃଷ୍ଟି ଭବିତୁମର୍ହିତ । କୁତଃ ? ଯତଃ
ପ୍ରୟାଣଭୂତା ଶୁଦ୍ଧିରେବମାହ ‘ଅଥ ରଥାନ ରଥଯୋଗାନ ପଥଃ ସୃଜତେ’ (ବୃହ ୪-୩-
୧୦) ଇତ୍ୟାଦି । ‘ସହି କର୍ତ୍ତା’ ଇତି ଉପସଂହାରାଦେବମେବାବଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ପୂର୍ବାପାଦରେ ପାଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାର ଉଦାହରଣ ଦେଇ
ଜୀବର ଗତିସଂସାରପ୍ରଭେଦ ବିସ୍ତୃତରୂପରେ କୁହାଯାଇଛି, ବର୍ତ୍ତମାନ କିନ୍ତୁ ତାର ଭିନ୍ନ
ଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ବିସ୍ତୃତରୂପରେ କୁହାଯିବ । ‘ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର’ (ସେ ଯେଉଁଠାରେ ଶୟନ
କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ନ ତନ୍ତ୍ର ରଥା’ (ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ରଥ ରହେ
ନାହିଁ, ରଥରେ ଯୋଗ ହୋଇଥିବା ଅଶ୍ୱ ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ, ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ,
ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ରହେ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ସେ ରଥ, ରଥରେ ଯୋଗ ହୋଇଥିବା ଅଶ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ
ନିର୍ମାଣ କରେ ।) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି କହେ ।



(ଖ) ସେଠାରେ ସଂଶୟ ଯେ - ଜାଗ୍ରତପରି ସ୍ୱପ୍ନରେ ମଧ୍ୟ ପାରମାର୍ଥକ (ବା ବ୍ୟବହାରିକ) ସୃଷ୍ଟି କି ମାୟାମୟୀ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ତଥ୍ୟରୂପ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ସନ୍ଧ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା । କାରଣ - ସଂଧ୍ୟା ତୃତୀୟା (ତୃତୀୟା ସ୍ୱପ୍ନ ସ୍ଥାନ ହିଁ ସଂକ୍ଷ୍ୟ) ଏହିପ୍ରକାର ବେଦରେ ପ୍ରୟୋଗ ଅଛି । ଦୁଇ ଲୋକର ସ୍ଥାନ ଅଥବା ପ୍ରବୋଧ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାର ସ୍ଥାନକୁ ମଧ୍ୟ ସନ୍ଧ୍ୟା କୁହାଯାଏ ।

(ଗ) ସେହି ସନ୍ଧ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ ସତ୍ୟରୂପର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । କିପରି ? କାରଣ - ‘ଅଥ ରଥାନ’ (ସେହି ରଥ, ରଥରେ ଯୋଗ ହୋଇଥିବା ଅଶ୍ୱ ଓ ରଥପାର୍ଶ୍ୱକୁ ସୃଷ୍ଟି କରେ ।) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରମାଣଭୂତ ଶ୍ରୁତି ଅଛି । କାରଣ - ‘ସହି କର୍ତ୍ତା’ ଏହିପ୍ରକାରର ଉପସଂହାରେ ଏହା ହିଁ ଅବଗତ ହୁଏ ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ୨ ॥

(୧) ନିର୍ମାତାର ଲୈକେ ପୁତ୍ରାଦୟଃ ।। ୩-୨-୨ ।।

ତ = ଏବଂ, ଏକେ = କେତେକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସ୍ୱପ୍ନରେ, ନିର୍ମାତାର = କାମର ନିର୍ମାତା ପରମାତ୍ମା ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏଠାରେ, ପୁତ୍ରାଦୟଃ = ପୁତ୍ରଗଣ କାମଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଅନ୍ତି, କାରଣ - ଶ୍ରୁତିରେ କାମଶବ୍ଦରୁ ଏହା କୁହାଯାଏ ।

ମୂଳ - (କ) ଅପି ତୈକେ ଶାଖିନୋଽସ୍ମିନ୍ନେବ ସନ୍ଧ୍ୟେ ସ୍ଥାନେ କାମାନାଂ ନିର୍ମାତାରମାସାନତି - ‘ଯ ଏଷ ସୁପ୍ତେଷୁ ଜାଗରି କାମାକାମା ପୁରୁଷୋ ନିର୍ମାଣାଃ’ (କଂ - ୫-୮) ଇତି । ପୁତ୍ରାଦୟଃ ତତ୍ର କାମା ଅଭିପ୍ରେୟନ୍ତେ - କାମ୍ୟନ୍ତ ଇତି ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ କାମଶବ୍ଦେନେକାବିଶେଷା ଏବୋ ତ୍ୟେରନ୍ ନ, ‘ଶତାୟୁଷଃ ପୁତ୍ରପୌତ୍ରାନ୍ ବୃଣାଷ୍ଟ’ (କ ୧-୩୩) ଇତି । ପ୍ରକୃତ୍ୟାନ୍ତେ କାମାନାଂ ତ୍ୱା କାମଭାଜଂ କରୋମି’ (କ ୧-୨୪) ଇତି । ପ୍ରକୃତେଷୁ ତନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ପୁତ୍ରାଦିଷୁ କାମଶବ୍ଦସ୍ୟ ପ୍ରଯୁକ୍ତତ୍ୱାତ୍ ।

(ଗ) ପ୍ରାଜ୍ଞଂ ତୈନଂ ନିର୍ମାତାରଂ ପ୍ରକରଣବାକ୍ୟଶେଷାଭ୍ୟାଂ ପ୍ରତୀମଃ । ପ୍ରାଜ୍ଞସ୍ୟ ହାଦଂ ପ୍ରକରଣଂ ‘ଅନ୍ୟନ୍ତ ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରଧର୍ମୀତି’ (କ ୨-୨୪) ଇତ୍ୟାଦି ତଦ୍‌ବିଷୟ ଏବ ତ ବାକ୍ୟଶେଷୋଽପି ‘ତଦେବ ଶୁନ୍ତଂ ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ ତଦେବା ମୃତମୃତ୍ୟୁତେ ।’ ତସ୍ମିଲ୍ଲୋକାଃ ଶ୍ରୀତଃ ସର୍ବେ ତଦୁ ନାନ୍ୟେତି କଷ୍ଟନ (୫-୮) ଇତି ।

(ଘ) ପ୍ରାଜ୍ଞକର୍ତ୍ତୃକା ତସ୍ମିନ୍ନିଥାରୂପା ସମଧିଗତା ଜାଗରିତାଶ୍ରୟା, ତଥା ସ୍ୱପ୍ନାଶ୍ରୟାଽପି ସୃଷ୍ଟି ଭବିତୁମର୍ହତି । ତଥା ତ ଶ୍ରୁତି - ‘ଅଥ ଖଳ୍ମାହୁର୍ଜାଗରିତଦେଶ ଏବା ସୌଷ୍ଠ ଇତି ଯାନି ହ୍ୟେବ ଜାଗ୍ରତ୍ ପଶ୍ୟତି ତାନି ସୁପ୍ତଃ’ (ବୃହ - ୪-୩-୧୪) ଇତି ସ୍ୱପ୍ନଜାଗରିତୟଃ ସମାନନ୍ୟାୟତାଂ ଶ୍ରାବୟତି । ତସ୍ମାନ୍ନିଥାରୂପେବ ସନ୍ଧ୍ୟେ ସୃଷ୍ଟି ରାହି ।



(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) କେତେକ ସଂପ୍ରଦାୟ ଏହି ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ‘ଯ ଏଷ ସୁପ୍ତେଷୁ’ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱପ୍ନ ହେଲାପରେ ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ନିଜର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପଦାର୍ଥକୁ ରଚନାକରି ଜାଗ୍ରତ ରହେ) ଏହି ପ୍ରକାର କାମର ନିର୍ମାତା ଆତ୍ମାକୁ ସ୍ୱାକାର କରେ । ଏଠାରେ ପୁତ୍ର ପ୍ରଭୃତି କାମଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ, କାରଣ - ସେନାଙ୍କର କାମନା କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ କାମଶବ୍ଦରୁ ଇଚ୍ଛାବିଶେଷ କହିବା ଉଚିତ୍ କି ? ନୁହେଁ, କାରଣ - ‘ଶତାୟୁଷଃ’ (ହେ ନ ବିକେତା ତୁମେ ଶହେବର୍ଷ ଆୟୁଷଥବା ପୁତ୍ର ଓ ପୌତ୍ରମାନଙ୍କୁ ମାଗ) ଏହା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘କାମାନାଂ’ (ମୁଁ ତୁମକୁ କାମନା ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ସୁଖଭାବ କରି ଦେଉଛି) । ଏହିପ୍ରକାର ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରକୃତପୁତ୍ର ପ୍ରଭୃତିରେ କାମଶବ୍ଦ ହିଁ ପ୍ରସ୍ତୁତି କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ଏହାର ନିର୍ମାଣ ଏହି ପ୍ରାଜ୍ଞକୁ ଆମ୍ଭେ ପ୍ରକରଣ ଓ ବାକ୍ୟଶେଷଦ୍ୱାରା ପ୍ରତୀତ କରୁ । କାରଣ - ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍’ (ଏହି ଧର୍ମଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଓ ଅଧର୍ମଠାରୁ ପୃଥକ୍) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରାଜ୍ଞର ପ୍ରରଣ ଅଥେ । ‘ତଦେବଂ ଶୁକ୍ଳ’ (ସେ ଶୁଦ୍ଧ ଅଟେ, ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ସେ ହିଁ ଅମୃତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ସେଥିରେ ସମସ୍ତଲୋକ ହିଁ ଆଶ୍ରିତ । କୌଣସି ହେଲେ ପ୍ରାଣୀ ଏହାକୁ ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ କରିପାରେନାହିଁ) । ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷ ମଧ୍ୟ ତଦ୍‌ବିଷୟକ ଅଟେ ।

(ଘ) ଯେପରି ପ୍ରାଜ୍ଞକର୍ତ୍ତୃକ ଜାଗ୍ରତ ଆଶ୍ରୟସୃଷ୍ଟି ସତ୍ୟରୂପରେ ନିଷ୍ପିତ କରାଯାଇଅଛି ସେପରି ସ୍ୱପ୍ନକୁ ଆଶ୍ରୟ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ସେହିପରି ‘ଅଥ ଖଲ୍ଲାହୁଃ’ (ତେଣୁ ଅବଶ୍ୟ କୌଣସି ଲୋକ ଏପରି କହନ୍ତି ଯେ - ଏହି ସ୍ୱପ୍ନସ୍ଥାନ ତାହାର ଜାଗରିତ ଦେଶ ଅଟେ, କାରଣ - ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥକୁ ସେ ଜାଗ୍ରତ ହେବେ ଦେଖେ, ତାହାକୁ ଶୋଇକରି ଦେଖେ) ଏହାଶ୍ରୁତି ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାପରି ରାତିକୁ ଶୁଣେ । ତେଣୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ସତ୍ୟ ରୂପ ହିଁ ସୃଷ୍ଟି ।

(ଂ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟାହ = ଏପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଇଅଛି ।

मायामत्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ୩ ॥

ମାୟାମାତ୍ରଂ ତୁକାସ୍ତ୍ଯେନାନଭିବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ୱରୂପତ୍ୱାତ୍ ॥ ୩-୨ ॥

ତୁ = ତୁଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ କରେ । ମାୟାମାତ୍ରମ୍ = ସ୍ୱପ୍ନ ସୃଷ୍ଟି ହିଁ ମାୟା । କାରଣ - କାହ୍ୟେନ = ଦେଖ, କାଳଦି ସମସ୍ତ ଧର୍ମରୁ, ଅନଭିବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ୱରୂପତ୍ୱାତ୍ = ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ନୁହେଁ ।



(୨) ମୂଳ - (କ) ତନ୍ମାକାଶାଦିପ୍ରତିପତ୍ତୌ ପ୍ରାଗବ୍ରାହ୍ମାଦିପ୍ରତିପତ୍ତେର୍ଭବତି - କିଂ ଦୀର୍ଘକାଳଂ ପୂର୍ବପୂର୍ବସାଦୃଶ୍ୟେନାବସ୍ଥାଭରୋଭରସାଦ୍ୟଶ୍ୟଂ ଗଚ୍ଛନ୍ୟତାନ୍ତମନ୍ତ୍ରମିତ । ତନ୍ମାନିୟମଃ ନିୟମକାରିଣଃ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟାଭବାଦିତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ଇଦମାହ - ନୀତିଚିରେଣେତି । ଅନ୍ତମନ୍ତ୍ରଂ କାଳମାକାଶାଦି ଭାବେନାବସ୍ଥାୟ ବର୍ଷଧାରାଭିଃ ସହେମାଂ ଭୁବମାପତତି । କୁତଃ ଏତତ୍ ? ବିଶେଷ ଦର୍ଶନାତ୍ । ତଥାହି ବ୍ରାହ୍ମାଦିଭାବାପରେନନ୍ତରଂ ବିଶିନିଷ୍ଟ ‘ଅତୋଦୈ ଖଲୁ ଦୁର୍ନିଷ୍ଠ ପତରମ୍’ (ଛା - ୫-୧୦-୬) ଇତି ।

(ଗ) ତକାର ଏକସ୍ଥାୟସ୍ୟାଂ ପ୍ରକ୍ରିୟାୟାଂ ଲପ୍ତୋ ମନ୍ତବଃ’ ଦୁର୍ନିଷ୍ଠ ପତରଂ ଦୁର୍ନିଷ୍ଠ ମତରଂ ଦୁଃଖତରମସ୍ମାଦବ୍ରାହ୍ମାଦିଭାବନ୍ନିଃସରଣଂ ଭବତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦନ୍ତ ଦୁଃଖଂ ନିଷ୍ପତନଂ ପ୍ରଦର୍ଶୟନ୍ ପୂର୍ବେଷୁ ସୁଖଂ ନିଷ୍ପତନଂ ଦର୍ଶୟତି ସୁଖଦୁଃଖ ତାବିଶେଷସ୍ଥାୟଂ ନିଷ୍ପତନସ୍ୟ କାଳାନ୍ତଦ୍ଦୀର୍ଘତ୍ୱ ନିମିତ୍ତଃ । ତସ୍ମିନ୍ନବଧୌ ଶରୀରାନିଷ୍ପତ୍ତେରୁପଭାଗାସମ୍ଭବାତ୍ । ତସ୍ମାଦବ୍ରାହ୍ମାଦିଭାବାପରେଃ ପ୍ରାଗଚ୍ଛେନୈବ କାଳେନାବରୋହଃସ୍ୟାଦିତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର - (କ) ଏଠାରେ ବ୍ରାହିପ୍ରଭୃତିଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଏହା କଣ ଦୀର୍ଘକାଳ ପୂର୍ବାପୂର୍ବସାଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ ଉଭରୋଭିର ସାଦୃଶ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି କି ଅନ୍ତଃକାଳ ହୁଅନ୍ତି ? ଏଥିରେ କିନ୍ତୁ କୌଣସି ନିୟମ ନାହିଁ । କାରଣ - ଯେ ନିୟମ କରେ, ସେ ଶାସ୍ତ୍ର ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ - ‘ନୀତିଶରେଣ ଅନ୍ତମନ୍ତ୍ର କାଳ ଆକାଶାଦିରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ ବୃଷ୍ଟଧାରାର ସହିତ ଏହି ପୃଥ୍ବୀ ଉପରେ ପଡ଼େ ।’ ଏହା କିପରି ? ବିଶେଷଦର୍ଶନ ହେତୁ । ଯଥା - ‘ବ୍ରାହି’ ଇତ୍ୟାଦି ଭାବପ୍ରାପ୍ତି ପରେ ‘ଅତୋ ଦୈ ଖଲୁ’ (ଏହିପ୍ରକାର ଏହି ନିଷ୍ପତ୍ତି ନିଷ୍ପତ୍ତି ଭାବରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ କଷ୍ଟପ୍ରଦ) ଏହିପ୍ରକାର ବିଶେଷ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ଏଠାରେ ଏକ ‘ତ’ ଛାନ୍ଦସପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ଲୁପ୍ତହେବାର ଜଣାଯାଏ । ଦୁର୍ନିଷ୍ଠ, ପତର (ଦୁର୍ନିଷ୍ଠ ମତର) ଏହି ବ୍ରାହିପ୍ରଭୃତି ଭାବରେ ନିଃସରଣ ଦୁଃଖତର ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ସେହି ବଚନ ଦୁଃଖ ପୂର୍ବକ ନିଃସରଣ ଦେଖାଇ ପୂର୍ବଭାବରେ ସୁଖପୂର୍ବକ ନିଃସରଣ ଦେଖାଏ । ନିଷ୍ପତ୍ତିରେ ସୁଖ ଓ ଦୁଃଖଦ୍ୱୟ ଏହି ବିଶେଷକାଳର ଅନ୍ତର ଓ ଦୀର୍ଘତ୍ୱନିମିତ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ - ସେହି ଅବଧୂରେ ଶରୀରର ନିଷ୍ପତ୍ତି (ଉପପତ୍ତି)ନ ହେଲେ ଉପଭୋଗର ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ରାହି ପ୍ରଭୃତି ଭାବପ୍ରାପ୍ତିରୁ ପୂର୍ବ ଅନ୍ତ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଅବରୋହଣ ହେବା ଉଚିତ୍ ।



(ଗ) ଏହାର ନିର୍ମାଣ ଏହି ପ୍ରାଜ୍ଞକୁ ଆମେ ପ୍ରକରଣ ଓ ବାକ୍ୟଶେଷ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିକ କରୁ । କାରଣ -ଅ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାତ୍’ (ଏହି ଧର୍ମଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଓ ଅଧର୍ମଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରାଜ୍ଞର ପ୍ରରଣ ଅଥେ । ‘ତଦେବ ଶୁକ୍ରା’ (ସେ ଶୁକ୍ର ଅଟେ, ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଏବଂ ସେ ହିଁ ଅମୃତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ସେଥିରେ ସମସ୍ତଲୋକ ହିଁ ଆଶ୍ରିତ । କୌଣସି ହେଲେ ପ୍ରାଣୀ ଏହାକୁ ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ କରିପାରେନାହିଁ) । ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷ ମଧ୍ୟ ତଦ୍‌ବିଷୟକ ଅଟେ ।

(ଘ) ଯେପରି ପ୍ରାଜ୍ଞକର୍ତ୍ତୃକ ଜାଗ୍ରତ ଆଶ୍ରୟ ସୃଷ୍ଟି ସତ୍ୟ ରୂପରେ ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଇଅଛି । ସେପରି ସ୍ଵପ୍ନକୁ ଆଶ୍ରୟ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ସେହିପରି ‘ଅଥ ଖଳାହୁଃ’ (ତେଣୁଅବଶ୍ୟ କୌଣସି ଲୋକ ଏପରି କହନ୍ତି ଯେ - ସ୍ଵପ୍ନସ୍ଥାନ ତାହାର ଜାଗରିତ ଦେଶ ଅଟେ, କାରଣ - ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥକୁ ସେ ହେଲେ ଦେଖେ, ତାହାକୁ ଶୋଇକରି ଦେଖେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ସ୍ଵପ୍ନ ଓ ଝାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାପରି ରାତିକୁ ଶୁଣେ । ତେଣୁ ସ୍ଵପ୍ନରେ ସତ୍ୟ ରୂପ ହିଁ ସୃଷ୍ଟି ।

(୧) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟାହ - ଏପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ତାଙ୍କୁ କୁହାଯାଇଛି ।

मायामात्रं तु कास्त्वर्येनानतिव्यक्तस्वरूपतात् ॥ ୩ ॥

ମାୟାମାତ୍ରଂ ତୁକାସ୍ତ୍ଵର୍ଯ୍ୟେନାନତିବ୍ୟକ୍ତ ସ୍ଵରୂପାତ୍ ॥ ୩-୪-୩ ॥

ତୁ = ତୁମ୍ଭର ପୂର୍ବପକ୍ଷ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ କରେ । ମାୟାମାତ୍ରମ୍ = ସ୍ଵପ୍ନ ସୃଷ୍ଟି ହିଁ ମାୟା । କାରଣ- କାର୍ତ୍ତ୍ତ୍ଵିନ୍ - ଦେଶ, କାଳଦି ସମସ୍ତ ଧର୍ମରୁ, ଅନ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ଵରୂପଦ୍ଵାରା - ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ଵରୂପ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ତୁମ୍ଭଙ୍କ ପକ୍ଷ ବାବର୍ତ୍ତୟତି ନୈତଦସ୍ତି - ଯଦୁକ୍ତଂ ସନ୍ଧ୍ୟେ ସୃଷ୍ଟିଃ ପାରମାର୍ଥକୀତି । ମାୟୈବ ସନ୍ଧ୍ୟେ ସୃଷ୍ଟି ନ ପରମାର୍ଥଗନ୍ଧୋଽପ୍ୟସ୍ତି । କୁତଃ ? କାନ୍ଧ୍ୟେନାନତିବ୍ୟକ୍ତସ୍ଵରୂପଦ୍ଵାରା । ନହି କାନ୍ଧ୍ୟେନ ପରମାର୍ଥ ବସ୍ତୁ ଧର୍ମେଣାଭିବ୍ୟକ୍ତ-ସ୍ଵରୂପଃ ସ୍ଵପ୍ନଃ । କିଂ ପୁନରତ୍ର କାନ୍ଧ୍ୟେନାଭିପ୍ରେତଂ ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତ ସଂପତ୍ତି ରବାଧିଷ୍ଠ ।

(ଖ) ନହି ପରମାର୍ଥବସ୍ତୁବିଷୟାଣି ଦେଶକାଳ ନିଷିଦ୍ଧାନ୍ୟ ବାଧୟ ସ୍ଵପ୍ନେ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ । ନ ତାବତ୍ ସ୍ଵପ୍ନେ ରଥାଦୀ ନାମୂଚିତୋ ଦେଶଃ ସମ୍ଭବତି । ନହି ସଂବୃତେ ଦେହଦେଶେ ରଥାଦିଯୋଃସ୍ଵକାଶଂ ଲଭେତନ୍ । ସ୍ୟାଦେତତ୍ - ବହି ଦେହାତ୍ ସ୍ଵପ୍ନଂ ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି ଦେଶାତ୍ତରିତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଗ୍ରହଣାତ୍ । ଦର୍ଶୟତି ଚ ଶ୍ରୁତିର୍ବହିର୍ଦେହାତ୍ ସ୍ଵପ୍ନମ୍ - ‘ବହିଷ୍ମୁଳାୟା ଦମୃତଃପରିତ୍ଵା । ସୋ ଈୟତେତମୃତୋ ଯନ୍ତ୍ର କାମମ୍’ (ବୃହ - ୪-୩-୧) ଇତି ।

(ଗ) ସ୍ଥିତି ଗତି ପ୍ରତ୍ୟୟଭେଦଃ ନାନିଷ୍ଠୋକେ ଜନ୍ତୋ ସାମସ୍ୟମଶ୍ଵମବାତେତି ନେତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ - ନ ହିସ୍ଵପ୍ନସ୍ୟଦାତ୍ତୋଃ କ୍ଷଣମାତ୍ରେ ଯୋଜନଶତାତ୍ତରିତଂ ଦେଶଂ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତୁ



ବିମେଦୁଞ୍ଚ ତତଃ ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ । କୃତିତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଗମନବଜତେଂ ସ୍ୱପ୍ନଂ
ଶ୍ରାବୟତିକୁରୁଷ୍ଠ ମହିମଦ୍ୟ ଶୟାନୋ ନିଦ୍ରାୟାତ୍ମପୁ ତଃ ସ୍ୱପ୍ନେ ତଞ୍ଜଳା ନଭିଗିତଶ୍ଚାସ୍ମିନ୍
ପ୍ରତିବୁଦ୍ଧଞ୍ଜେତି ।

(ଘ) ଦେହାକୋଦପେୟାତ୍ ପଞ୍ଚାଳେଷ୍ୱେବ ପତିବୁଧ୍ୱେତ, ତାନସାବଭିଗତ ଇତି,
କୁରୁଷ୍ୱେବତୁ ପ୍ରତିବୁଧ୍ୱେତେ, ଯେନ ଋଷଂ ଦେହେନ ଦେଶାନ୍ତରମୁଶ୍ମବାନୋ ମନ୍ୟତେ
ତମନ୍ୟେ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥାଃ ଶୟନଦେଶଃ ଏବ ପଶ୍ୟନ୍ତି । ଯଥାଭୂତାନି ଋଷଂ ଦେଶାନ୍ତରାଣି
ସ୍ୱପ୍ନେ ପଶ୍ୟନ୍ତି ତ ତାନି ତଥାଭୂତାନ୍ୟେବ ଭବନ୍ତି । ପରିଧାବଂଶେତ୍ ପଶ୍ୟେତ୍ ଜାଗ୍ରତ୍ -
ବସ୍ତୁଭୂତମର୍ଥମାକାଳୟେତ ।

(୧) ଭାଷାଂତର - (କ) ତୁଣ୍ଡ ପୂର୍ବପକ୍ଷକୁ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ କରେ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ସୃଷ୍ଟି
ପାରମାର୍ଥକ ଅଟେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ତାହା ନୁହେଁ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ସୃଷ୍ଟି ହିଁ ମାୟାରୂପ ।
ସେଠାରେ ପରମାର୍ଥର ଗନ୍ଧଲେଖ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । କିପରି ? କାରଣ - ତାହାର ସର୍ବାତ୍ମନାସ୍ୱରୂପ
ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ନୁହେଁ । ସମସ୍ତ ପରମାର୍ଥ ବସ୍ତୁର ଧର୍ମରୁ ସ୍ୱପ୍ନ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ନୁହେଁ ।
ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟରୁ କଣ ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ ? ଦେଶ କାଳ ନିମିତ୍ତ ରୂପ ସଂପତ୍ତି ଏବଂ
ଅବାଧ ଅଭିପ୍ରେତ ଅଟେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ପରମାର୍ଥ ବସ୍ତୁ ବିଷୟକ ଦେଶ, କାଳ, ନିର୍ମିତ୍ତ ଓ ଅବାଧ ସ୍ୱପ୍ନରେ
ସମ୍ଭାବ୍ୟ ନୁହେଁ । ରଥ ଇତ୍ୟାଦିର ସ୍ୱପ୍ନରେ ପ୍ରକୃତ ଦେଶ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ - ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ
ଦେହ ଦେଶରେ ରଥାଦି ଅବକାଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ଶଙ୍କାଦେହରୁ
ତାହାର ସ୍ୱପ୍ନହେବ, କାରଣ - ଦେହରୁ ବ୍ୟବଧାନଥିବା ପଦାର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଯଥା -
'ବହିଷ୍ଠ ଲାୟାତ୍' (ସେହି ଅମୃତଧର୍ମୀ ଶରୀରରୁ ବାହାରି ବିଚରଣ କରେ । ଯେଉଁଠାରେ
ବାସନା ହୁଏ ସେଠାକୁ ଚାଲିଯାଏ) ଏହିଶୃତି ଦେହରୁ ବାହାରି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ସେପରି ସ୍ଥିତି ଗତି ଓ ପ୍ରତୀତିର ଭେଦ ଜୀବର ଶରୀରରୁ ବାହାରି ନ ଯାଇ
ସଜାତ ହୁଏନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ - ସୁପ୍ତଜୀବରେ ଶହ ଶହ ଯୋଜନାର
ବ୍ୟବଧାନ ଦେଶରେ କ୍ଷଣମାତ୍ରରେ ପହଞ୍ଚିବା ଏବଂ ସେଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଆସିବାର
ସମ୍ଭାବନା କରାଯାଇ ନ ପାରେ । କେଉଁଠାରୁ ମଧ୍ୟ 'ମୁଁ' ଏହି କୁରୁଦେଶରେ ଶୟନ କରି
ନିଦ୍ରାରେ ଅଭିଭୂତ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନରେ ପଞ୍ଚାଳଦେଶକୁ ଗଲି ଏବଂ ସେଠାରେ ଜାଗ୍ରତ ହେଲି ।'
ଏହିପରି ପ୍ରକୃତ ପୁରୁଷ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମ ବିନା ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ଲୋକକୁ ସ୍ୱପ୍ନ ଶୁଣାଏ ।

(ଘ) ଯଦି ଦେହରୁ ବାହାରିଯାଏ, ତେବେ ପାଞ୍ଚାଳ ଦେଶରେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ,
କାରଣ - ଏହା ସେହି ଦେହକୁ ଗଲା, କିନ୍ତୁ କୁରୁଦେଶରେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ, ଯେଉଁ ଦେହରୁ



ସେ ନିଜକୁ ଅନ୍ୟ ଦେଶବ୍ୟାପ୍ତ ଭୂପେ ସ୍ୱାକାର କରେ, ସେହି ଦେହିରୁ ଅନ୍ୟ ସମୀପସ୍ଥ ଲୋକ ଶୟନ୍ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଖେ । ଏହିପରି ଯେଉଁ ଦେଶାନ୍ତର ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ସେହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତରେ ନୁହେଁ । ଯଦି ସେ ଧାର୍ମିକ ସେହି ପଦାର୍ଥକୁ ଦେଖେ ତେବେ ଜାଗରିତ ପରି ଯଥାର୍ଥ ଅର୍ଥକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(୩) ମୂଳ - (କ) ଦର୍ଶୟତି ଚ ଶ୍ରୁତି ଚିନ୍ତାଚରକ ଦେହେ ସ୍ୱପ୍ନମ୍ - ‘ସ ଯତ୍ତେତତ୍ ସ୍ୱପ୍ନାୟା ଚରତି’ ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ସ୍ୱେ ଶରୀରଂ ଯଥାକାମଂ ପରିବର୍ତ୍ତତେ’ (ବୃହ - ୨-୧-୧୮) ଇତି । ଅତଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟୁପପତ୍ତି ବିରୋଧାତ୍ ବହିଷ୍କୃତାୟଶ୍ରୁତି ଗୌଣୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତଦ୍ୟାବହିରିବ କୁଳାଦମୃତଶ୍ଚରିତ୍ୱେତି ।

(ଖ) ଯୋହି ବସନ୍ନପି ଶରୀରେ ନ ତେନ ପ୍ରୟୋଜନଂ କରୋତି ସ ବହିରିବ ଶରୀରାତ୍ ଭବତୀତି । ସ୍ମୃତିଗତି ପ୍ରତ୍ୟୟଭେଦୋପେବଂ ସତି ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଏବାଭ୍ୟୁପ - ଗତବ୍ୟଃ । କାଳବିସମ୍ଭାବୋପି ଚ ସ୍ୱପ୍ନେ ଭବତି ରଜନ୍ୟାଂ ସୁପ୍ତୋ ବାସରଂ ଭାରତବର୍ଷେ ମନ୍ୟତେ । ତଥା ମୁହୂର୍ତ୍ତମାତ୍ରବର୍ତ୍ତନି ସ୍ୱପ୍ନେ କଦାଚିତ୍ ବହୁବର୍ଷ ପୁରାନିତ ବାହୟତି ।

(ଗ) ନିମିତ୍ତାନ୍ୟାପି ଚ ସ୍ୱପ୍ନେ ନ ବୁଦ୍ଧୟେ କର୍ମଣୋ ବୋଚିତାନି ବିଦ୍ୟନ୍ତେ । କରଣୋପସଂହାରାଦି ନାସ୍ୟ ରଥାଦିଗ୍ରହଣାୟ ଚକ୍ଷୁରାଦାନି ସନ୍ତି । ରଥାଦିନିବର୍ତ୍ତନେନପି କୁତୋଽସ୍ୟ ନିମେଷମାତ୍ରେଣ ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ଦାରୁଣି ବା । ବାଧ୍ୟନ୍ତେ ଚୈତେ ରଥାଦୟଃ ସ୍ୱପ୍ନବୃକ୍ଷଃ ପ୍ରବୋଧେ । ସ୍ୱପ୍ନ ଏବ ଚୈତେ ସୁଲଭବାଧା ଭବନ୍ତି, ଆଦ୍ୟନ୍ତଯୋବ୍ୟଭିରାଗ ଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଘ) ରଥୋଽୟମିତି ହି କଦାଚିତ୍ ସ୍ୱପ୍ନେ ଦିର୍ଦ୍ଧାରିତଃ, କ୍ଷଣେନ ମନୁଷ୍ୟଃ ସଂପଦ୍ୟତେ ମନୁଷ୍ୟେୟମିତି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତଃ କ୍ଷଣେନ ବୃକ୍ଷ । କ୍ଷଣଂ ଋତାବଂ ରଥାଦାନାଂ ସ୍ୱପ୍ନେ ଶ୍ରାବୟତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ - ‘ନ ତନ୍ତ ରଥା ନ ରଥଯୋଗା ନ ପଦ୍ମାନୋ ଭବନ୍ତି’ (ବୃହ - ୪-୩-୧୦) ଇତ୍ୟାଦି । ତସ୍ମାନ୍ନାୟାମାତ୍ରଂ ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନମ୍ ।

(ଙ) ଭାଷାଂତର - (କ) ‘ସ ଯତ୍ତେତତ୍ (ଯେଉଁ ସମୟରେ ଏହି ଆତ୍ମା ସ୍ୱପ୍ନ ବୃଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ବିଚରଣ କରେ) ଏହା ଉପକ୍ରମ କରି ‘ସ୍ୱେଶରୀରେ’ (ଏହି ନିଜଶରୀରେ ମନଇଚ୍ଛା ବିଚରଣ କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଶରୀର ଭିତରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ । ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ଓ ଉପପତ୍ତିରୁ ବିରୋଧ ହେଲେ ‘ବହିଷ୍କୃତାୟ’ ଏହି ଶ୍ରୁତି ଗୌଣ ହୁଏ । ଅତଏବ ଏହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଏ - ଦେହରୁ ବାହାରି ଅମୃତଧର୍ମୀ ଭ୍ରମଣ କରେ ।

(ଖ) ଶରୀରରେ ଯାହା ତହିଁ ସେଥିରେ ପ୍ରୟୋଜନ ରଖେ ନାହିଁ, ସେହି ଶରୀରରୁ ବାହାରି ତାହାହିଁ ହୁଏ । ଏହା ହେଲାପରେ ସ୍ଥିତି, ଗତି ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଭେଦର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ୱାକାର



କରାଯାଏ । ସ୍ୱପ୍ନ ସମୟରେ ତାହା ବିରୋଧ ହୁଏ, ରାତ୍ରିରେ ଶୋଇ ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଦିନ ମନେକରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ମୁହୂର୍ତ୍ତ ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ବହୁ ବର୍ଷ ସମୁଦାୟର ଅତି ବହନ କରେ ।

(ଗ) ସ୍ୱପ୍ନରେ ଜ୍ଞାନ ଅଥବା କର୍ମପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ନିମିତ୍ତ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ - ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଉପସଂହାର ହେଲେ ରଥ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରହଣ କଲାପରେ ସେମାନେ ଚକ୍ଷୁ ଇତ୍ୟାଦି ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସେପରି ନିମିତ୍ତମାତ୍ରରେ ରଥାଦିନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ସେହି ପ୍ରକାର ସାମଗ୍ରି ବା କାଠ କେଉଁଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ହୁଏ ? ସ୍ୱପ୍ନଦୃଷ୍ଟ ଏହି ରଥ ପ୍ରଭୃତି ଜାଗ୍ରତ ହେଲା ପରେ ବାଧୁତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହାର ବାଧା ସୁଲଭ ଅଟେ କାରଣ - ସ୍ୱପ୍ନର ଆଦି ଓ ଅନ୍ତରେ ଏହାର ବ୍ୟତିରକ୍ତ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଘ) ଏହା ରଥ ଅଟେ - ଏହିପରି କେତେବେଳେ ହେଲେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ନିଶ୍ଚିତ ହୋଇ ପଦାର୍ଥ କ୍ଷଣକ ମଧ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ହୋଇଯାଏ, ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି କ୍ଷଣକ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବୃକ୍ଷ ହୋଇଯାଏ ତେଣୁ ‘ନ ତନ୍ତରଥା’ (ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ତାହା ରଥ ନୁହେଁ, ରଥରେ ଯୋଗହୋଇଥିବା ଅଶ୍ୱ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି କା ତାହା ମଧ୍ୟ ମାର୍ଗ ନୁହେଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ରଥାଦିର ଅଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ଶ୍ରବଣ କରାଏ । ତେଣୁ ସ୍ୱପ୍ନବର୍ତ୍ତନ ମାୟାମାତ୍ର ଅଟେ ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते तद्धिदः ॥ ୪ ॥

ସୂଚକଃ ହି ଶ୍ରୁତେରାଚକ୍ଷତେ ତ ତଦ୍‌ବିଦଃ ॥ ୩-୨-୪ ॥

ସୂଚକ - ସ୍ୱପ୍ନ ଭବିଷ୍ୟତର ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭର ସୂଚକ ଅଟେ । ହି = କାରଣ, ଶ୍ରୁତେଃ - ‘ଯଦାର୍କମସ୍ତୁ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଏହା ଅବଗତ ହୁଏ, ତ ଏବଂ = ସ୍ୱପ୍ନଶାସ୍ତ୍ର ଦେବିଦ ବେତ୍ତା, ଆଚକ୍ଷତେ - ସ୍ୱପ୍ନକୁ ଶୁଭାଶୁଭ ସୂଚକ ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ମୂଳ - (କ) ମାୟାମାତ୍ରଦ୍ୱାରା ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନେ ପରମାର୍ଥଗନ୍ତୋଃସ୍ଥାତି ନେତୃତ୍ୟତେ ସୂଚକଃ ହି ସ୍ୱପ୍ନୋ ଭବତି, ଭବିଷ୍ୟତୋଃ ସାଧୁସାଧୁନୋଃ । ତଥାହି ଶୁଦ୍ଧତେ ‘ଯଦା କର୍ମସୁ କାମେଷୁଷ୍ପିଷ୍ଠଃ ସ୍ୱପ୍ନେଷୁ ପଶ୍ୟତ । ସମୃଦ୍ଧିଂ ତନ୍ତ୍ର ଜାନାୟାଭସ୍ମିନ୍ ସ୍ୱପ୍ନାନବର୍ତ୍ତନେ’ (ଛା ୫-୨-୮) ତଥା ‘ପୁରୁଷଂ କୃଷ୍ଣଂ କୃଷ୍ଣବନ୍ତଂ ପଶ୍ୟତି ସ ଏନଂ ହନ୍ତି’ ଇତ୍ୟବମାଦିଭିଃ ସ୍ୱପ୍ନେ ରଚିତଜାବିତୃମାବେଦ୍ୟତି ଇତି ଶ୍ରାବୟତି ।

(ଖ) ଆଚକ୍ଷତେ ତ ସ୍ୱପ୍ନାଧ୍ୟାୟବିଦଃ- କୁଞ୍ଜରାରୋହଣାଦାଦି ସ୍ୱପ୍ନେ ଧନ୍ୟାନି ଖରଯାନାଦାନ୍ୟଧାନାନି’ ଇତି । ମନ୍ତ୍ରଦେବତାଦ୍ରବ୍ୟବିଶେଷନିମିତ୍ତାଃ କେଚିତ୍ ସ୍ୱପ୍ନା, ସତ୍ୟାର୍ଥଗନ୍ତନୋ ଭବତାତ ମନ୍ୟତେ, ତଥାପି ଭବତୁ ନାମ ସୂତ୍ୟମାନସ୍ୟ ବସନ୍ତଃ ସତ୍ୟତ୍, ସୂଚକସ୍ୟ ତୁ ସ୍ତ୍ରୀବର୍ତ୍ତନାଦେର୍ଭବତ୍ୟେବ ବୈତଥ୍ୟଂ ବାଧ୍ୟମାନଦ୍ୱାଦିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ ।



(ଗ) ତସ୍ମାଦୁପପନ୍ନଂସ୍ୱ ପୁଷ୍ୟ ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱମ୍ । ଯଦୁକ୍ତଂ ‘ଆହହି’ ଇତି, ତଦେବଂ ସତି ଭାକ୍ତଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତବ୍ୟମ୍ । ଯଥା ଲାଙ୍ଗଳଂ ଗବାଦାନୁଦ୍ ବହତୀତି ନିମିତ୍ତମାତ୍ରଦ୍ୱାଦେବ ମୁଚ୍ୟତେ, ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମେବ ଲାଙ୍ଗଳ ଗବାଦାନୁଦ୍ ବହତି । ଏବଂ ନିମିତ୍ତମାତ୍ରଦ୍ୱାତ୍ ସୁସ୍ତୋ ରଥାଦାନଂ ସୃଜତି, କର୍ତ୍ତେତି ଷ୍ଟେତ୍ୟତେ, ନ ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମେବ ସୁସ୍ତୋ ରଥାଦାନଂ ସଜତି ।

(ଘ) ନିମିତ୍ତତ୍ୱଂ ତ୍ୱଷ୍ୟ ରଥାଦିପ୍ରତିଭାନନିମିତ୍ତମୋଦନ୍ତାସାଦି ଦର୍ଶନାଭିନିମିତ୍ତ ଭୂତଯୋଃ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତଯୋଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱେନେତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଅପି ଚ ଜାଗରିତେ ବିଷୟେନ୍ଦ୍ରିୟସଂଯୋଗାଦାଦିତ୍ୟ ଜ୍ୟୋତି ବ୍ୟତିକରାତ୍ମନଃ ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଷଂ ଦୁର୍ବିବେଚନମିତି ତଦ୍ବିବେଚନାୟ ସ୍ୱପ୍ନ ଉପନ୍ୟସ୍ତଃ । ତତ୍ ଯଦି ରଥାଦିସୃଷ୍ଟବଚନଂ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟା ନାୟେତ, ତଦା ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଷଂ ନ ନିର୍ଣ୍ଣାତଂ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦୁଥାଦ୍ୟ ଭାବବଚନଂ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟା, ରଥାଦିସୃଷ୍ଟବଚନଂ ତୁ ଭକ୍ତ୍ୟତି ବ୍ୟାଖ୍ୟୟମ୍ । ଏତେନ ନିର୍ମାଣଶ୍ରବଣଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ମାୟାମାତ୍ର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନରେ ପରମାର୍ଥର କୌଣସି ଗନ୍ଧ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ସ୍ୱପ୍ନ ଭବିଷ୍ୟର ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭର ସୂଚକ ଅଟେ । ଯେପରି ‘ଯଦା କର୍ମସୁ’ (ପୁରୁଷ ଯେଉଁ ସମୟରେ କାର୍ଯ୍ୟକର୍ମରୂପକ କର୍ମରେ ସ୍ତ୍ରୀ କୁ ଦେଖେ, ସେହିସମୟରେ ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନ ହେଲାପରେ ସେହିକର୍ମର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ) । ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଏବଂ ‘ପୁରୁଷ କୃଷ୍ଣ’ (କଳାଦାତଥ୍ୱବା କୃଷ୍ଣପୁରୁଷକୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖେ, ସେ ଦୃଷ୍ଟସ୍ୱପ୍ନ ସେହି ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ରଷ୍ଟାକୁ ହତ୍ୟାକରେ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱପ୍ନଦ୍ୱାରା ଅଂଶ ଜୀବିତ୍ ସ୍ୱଚିତ ହୁଏ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ଶ୍ରବଣ କରାଏ ।

(ଖ) ସ୍ୱପ୍ନଶାସ୍ତ୍ରବେତ୍ତା କହେ ଯେ - ସ୍ୱପ୍ନରେ ହସ୍ତୀ ଉପରେ ଆରୋହଣ କରି ଇତ୍ୟାଦି ଧନ୍ୟ (ଶୁଭ) ସୂଚକ ଓ ଗଧ ଉପରେ ସବାରୀ ପ୍ରଭୃତି ଅଧନ୍ୟ ବା ଅଶୁଭ ଅଟେ । ମନ୍ତ୍ର, ଦେବତା, ଦ୍ରବ୍ୟବିଶେଷ ନିମିତ୍ତକ କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ୱପ୍ନ ସତ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଯୁକ୍ତହୁଏ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ । ସ୍ୱପ୍ନରେ ସୂଚିତ ହେଉଥିବା ବସ୍ତ୍ର ସତ୍ୟ ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ସୂଚକ ସ୍ତ୍ରୀ ଦର୍ଶନାଦି କିନ୍ତୁ ଅସତ୍ୟ ହୁଏ, କାରଣ - ସେମାନେ ବାଧ୍ୟମାନ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି ଅଭିପ୍ରାୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ତର୍ଜ୍ଜାରା ସ୍ୱପ୍ନରେ ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ‘ଆହ ହି’ (କାହିଁକି ଶ୍ରୁତି କହେ) ଏହାହେଲେ ଶ୍ରୁତି ଓ ଯୁକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସ୍ୱପ୍ନର ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେଲାପରେ ସେ ଗୌଣ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ବ୍ୟାଖାନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯେପରି ହଳ ବଳଦକୁ ଆୟତ କରି ରଖେ ବୋଲି ନିମିତ୍ତମାତ୍ର କୁହାଯାଇଛି ପରନ୍ତୁ ହଳ



ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରୂପରେ ବଳଦପ୍ରଭୃତିକୁ ଆୟତ କରି ରଖେ ନାହିଁ । ସେପରି ନିମିତ୍ତମାତ୍ରରୁ ହିଁ ସୁପ୍ରପୁରୁଷ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷରୂପରେ ରଥ ପ୍ରଭୃତିକୁ ନିର୍ମାଣ କରେ ନାହିଁ ।

(ଘ) ତାର ନିମିତ୍ତ କିନ୍ତୁ ରଥାଦିର ପ୍ରତୀତିଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ହର୍ଷ ଓ କ୍ଳାସାଦି ଦର୍ଶନରୁ ଅନେକ ନିମିତ୍ତରୂପ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତର କର୍ତ୍ତାରୂପରେ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ୍ । ଜାଗ୍ରତରେ ବିଷୟ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ସଂଯୋଗରୁ ଓ ଆଦିତ୍ୟଦି ଜ୍ୟୋତିର ସଙ୍କର ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାତ ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟର ବିବେଚନ ଦୁଷ୍ଟର ଅଟେ । ତେଣୁ ତାହାର ବିବେଚନ ପାଇଁ ସ୍ୱପ୍ନର ଉପନ୍ୟାସ କରାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ଯଦି ରଥ ପ୍ରଭୃତି ସୃଷ୍ଟିବଚନ ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ମୁଖ୍ୟବୃତ୍ତିରେ ତତ୍ ପରକରୂପେ ନିଆଯାଏ, ତେବେ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦୀତ ହେବନାହିଁ । ତେଣୁ ରଥାଦି ଅଭାବବଚନ ମୁଖ୍ୟ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ଓ ରଥାଦିର ସୃଷ୍ଟିବଚନ ଗୌଣବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯିବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ନିର୍ମାଣ ଶ୍ରୁତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହେଲା ।

(ଗ) ମୂଳ - (କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍- ପ୍ରାଞ୍ଜମେନଂ ନିର୍ମାତାରମାନନ୍ତି ଇତି - ତଦପ୍ୟସତ୍ । ଶ୍ରୁତାନ୍ତରେ ‘ସ୍ୱୟଂ ବିହତ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ନିର୍ମାୟ ସ୍ୱେନ ଭାଷା ସ୍ୱେନ ଜ୍ୟୋଦିଷା ପ୍ରସୂୟିତି, (ବ୍ରହ୍ମ ୫-୩-୯) ଇତି ଜୀବବ୍ୟାପାର ଶ୍ରବଣାତ୍ ।’

(ଖ) ଇହାପି ‘ଯ ଏଷ ସୁପ୍ତେଷୁ ଜାଗର୍ତ୍ତି’ (କ ୫-୮) ଇତି ପ୍ରସିଦ୍ଧାନୁବାଦାଜ୍ଞାବ ଏବାୟଂ କାମାନାଂ ନିର୍ମାତା ସଂକାର୍ତ୍ତ୍ୟତେ । ତସ୍ୟ ତୁ ବାକ୍ୟଶେଷେଣ, ତଦେବଂ ଶୁକ୍ଳ ତତ୍ ବ୍ରହ୍ମେତି ଜୀବଭାବଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଭାବ ଉପଦିଶ୍ୟତେ - ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ (ଇ ୬-୯-୪) ଇତ୍ୟାଦିବଦିତି ନ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକରଣଂ ବିରୁଧତେ ।

(ଗ) ନ ଋସ୍ମାଭିଃ ସ୍ୱପ୍ନେଽପି ପ୍ରାଞ୍ଜବ୍ୟବହାରଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତେ । ତସ୍ୟ ସର୍ବେଶ୍ୱରତ୍ୱାତ୍ ସର୍ବାସ୍ୱବସ୍ତୁସ୍ୱାଧିପତ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । ପାରମାର୍ଥକସ୍ତୁ ନାୟଂ ସଂଧ୍ୟାଶ୍ରୟ ସର୍ଗୋ ବିୟଦାଦି ସର୍ଗବଦିତ୍ୟେତାବତ୍ ପ୍ରତିବାକ୍ୟତେ । ନ ଚ ବିୟଦାଦିସର୍ଗସ୍ୟାପ୍ୟାତ୍ୟନ୍ତ୍ରିକଂ ସତ୍ୟତ୍ୱମସ୍ତି ।

(ଘ) ପ୍ରତିପାଦିତଂ ହି ତଦନନ୍ୟତ୍ୱମାରମ୍ଭଶଗ୍ଧାବିଭି ‘୫’ (ବ୍ର ସ୍ୱ - ୨-୧-୧୪) ଇତ୍ୟାତ୍ର ସମସ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱମ୍ । ପ୍ରାକ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଦର୍ଶନାଦ୍ ବିୟଦାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚୋ ବ୍ୟବସ୍ଥିତରୂପ ଭବତି । ସନ୍ଧ୍ୟାଶ୍ରୟସ୍ତୁ ପ୍ରପଞ୍ଚଃ ପ୍ରତିଦିନଂ ବାଧତ ଇତି । ଅତୋ ବୈଶେଷିକମିଦଂ ସଂଧ୍ୟାସ୍ୟ ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱମୁଦିତମ୍ ।

(ଗ) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏହି ପ୍ରାଞ୍ଜକୁ ସ୍ୱପ୍ନ ନିର୍ମାଣ କରେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ - ‘ସ୍ୱୟଂ ବିହତ୍ୟ’ (ନିଜେହିଁ ସ୍ଥୁଳ ଶରୀରକୁ ଅତେତ୍ କରି ତଥା ନିଜେ ବାସନାମୟ ଦେହକୁ ରଚନା କରି ଅନ୍ତଃକରଣ



ବୃତ୍ତିର ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ଓ ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱରୂପରୁ ଏହି ବାସନାମୟକୁ ବିଷୟରୂପେ କରି ଶୟନ କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ୟାପାରକୁ ଶ୍ରବଣ କରେ ।

(ଖ) ‘ଯ ଏଷ’ (ଯେଉଁ ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସ୍ୱପ୍ନ ହେଲାରେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ) ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧର ଅନୁବାଦଦ୍ୱାରା ଏହି ଜୀବହିଁ କାମର ନିର୍ମାତା ରୂପେ କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତାହାର ‘ତଦେବ ଶୁକ୍ତ’ (ସେହି ଶୁକ୍ତ ଅଟେ ଓ ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷଦ୍ୱାରା ଜୀବର ଭାବ ବ୍ୟାବୃତକରି ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟାଦିପରି ବ୍ରହ୍ମଭାବ ଉପଦେଶ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମପକରଣର ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଆମେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନରେ ପ୍ରାଜ୍ଞର ବ୍ୟାପାରକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରୁନାହିଁ । କାରଣ - ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଈଶ୍ୱର ହେଲେ ସବୁ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଧିଷ୍ଠାତା ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଆକାଶାଦି ସୃଷ୍ଟି ପରି ଏହିସ୍ୱପ୍ନ ଆଶ୍ରୟସୃଷ୍ଟି ପାଖମାର୍ଯ୍ୟକ ନୁହେଁ । କେବଳ ଏତିକିହିଁ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଆକାଶାଦିସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମ୍ୟକ୍ତିକ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ ।

(ଘ) କାରଣ - ‘ତଦନନ୍ୟତ୍ୱ ମାରମ୍ଭଣ ଶକାଦିଭ୍ୟଃ’ ଏହି ସୁତ୍ରରେ ସମଗ୍ରପ୍ରପଞ୍ଚରେ ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକ ଜ୍ଞାନର ପୂର୍ବରୁ ଆକାଶାଦି ପ୍ରପଞ୍ଚ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ରୂପ ହୁଏ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାଶ୍ରୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ ମଧ୍ୟ ସର୍ବଦା ବାଧୁତ ହୁଏ । ତେଣୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଏହି ବିଷେଷ ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱ କୁହାଯାଇଛି ।

परभिध्यानात्तु निरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ୫ ॥

(୧) ପରାଭିଧ୍ୟାନାତୁ ତିରୋହିତଂ ତତୋ ହ୍ୟସ୍ୟ

ବନ୍ଧବିପର୍ଯ୍ୟୟୋ ॥ ୩-୨୪ ॥

ତୁ = ପରନ୍ତୁ, ଅସ୍ୟ = ଜୀବର, ତିରୋହିତମ୍ = ଅବିଦ୍ୟାଦିଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାବୃତ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ପରାଭିଧାନାତ୍ = ପରମାତ୍ମାର ଧ୍ୟାନରୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ତଦୋହି = କାରଣ - ବନ୍ଧ ବିପର୍ଯ୍ୟୟୋଈଶ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ନ ହେଲେ ଜୀବର ବନ୍ଧ ଓ ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ମୋକ୍ଷ ହୁଏ । ଏହିପରି ‘ଜ୍ଞାତ୍ୱା ଦେବ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ।

ମୂଳ - (କ) ଅଥାପି ସ୍ୟାତ୍ ପରସ୍ୱେବ ତାବଦାତ୍ମନୋଽଶୋ ଜୀବୋଽଗ୍ନୋରିବ ବିସ୍ମୁଳିଜଃ, ତତ୍ତ୍ୱେବ ସତି ଯଥାଗ୍ନିବିସ୍ମୁଳିଜଃଯୋଃ ସମାନେ ଦହନ ପ୍ରକାଶନ ଶକ୍ତି ଭବତଃ, ଏବଂ ଜୀବେଶ୍ୱରଯୋରପି ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଶକ୍ତି, ତତଶ୍ଚ ଜୀବସ୍ୟ ଜ୍ଞାନେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟବଶାତ୍ ସାକ୍ଷିକୀ ସ୍ୱପ୍ନେ ରଥାଦିସୃଷ୍ଟି ଭବିଷ୍ୟତୀତ ।

(ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ ସତ୍ୟପି ଜୀବେଶ୍ୱର ବିପରୀତଧର୍ମତ୍ୱମ୍ । କିଂ ପୁନର୍ଜୀବ - ସ୍ୟେଶ୍ୱରସମାନ ଧର୍ମତ୍ୱଂ ନାସ୍ତ୍ୟେବ ? ନ ନାସ୍ତ୍ୟେବ, ବିଦ୍ୟମାନମପି ତତ୍ତିରୋହିତମବିଦ୍ୟା - ବିଦ୍ୟବଧାନାତ୍ ।



(ଗ) ତତ୍ପୁନସ୍ତରୋହିତଂ ସତ୍ ପରମେଶ୍ବରମଭିଧ୍ୟାୟତୋ ଯତମାନସ୍ୟ ଜଡ଼ୋର୍ବି-
ଧୂତଧ୍ୟାନ୍ତସ୍ୟ ତିମିରତିଷ୍ଠତୈବ ଦୃକ୍ଶକ୍ତି ଗୌଷଧବାୟ୍ୟାଦାଶ୍ବରପ୍ରସାଦାତ୍ ସଂସିଦ୍ଧସ୍ୟ
କସ୍ୟଚିଦେବାବିର୍ଭବତି, ନ ସ୍ବଭାବତ ଏବ ସର୍ବେଷାଂ ଜନ୍ମନାମ୍ ।

(ଘ) କୁତଃ ତତୋ ହୀଶ୍ବରାଭେତୋରସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ବନ୍ଧମାକ୍ଷୌ ଭବତଃ । ଈଶ୍ବର
ସ୍ବରୂପା ପରିଜ୍ଞାନାଦ୍ ବନ୍ଧଃ, ତତ୍ ସ୍ବରୂପ ପରିଜ୍ଞାନାରୁ ମୋକ୍ଷଃ । ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ - 'ଜ୍ଞାତ୍ବା
ଦେବଂ ସର୍ବପାଶାପହାନିଃ କ୍ଷାଣୌ କୈଶୈର୍ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ ପ୍ରହାଣିଃ । ତସ୍ୟାଭିଧ୍ୟା'-ନାତ୍ମତାୟାଂ
ଦେହଭେଦେ ବିଶ୍ୱେଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଂ କେବଳ ଆତ୍ମକାମଃ' (ଶ୍ଳୋ - ୧-୧୧) ଇତ୍ୟ - ବମାଦ୍ୟା ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ପରନ୍ତୁ ଯେପରି ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗ ଅଗ୍ନିର ଅଂଶ ଅଟେ,
ସେପରି ଜୀବ ପରମାତ୍ମାର ଅଂଶ ଅଟେ ବୋଲି ହୋଇପାରେ । ଏହିପରି ହେଲେ ଯେପରି
ଅଗ୍ନି ଓ ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗରେ ଦହନ ଓ ପ୍ରକାଶନଶକ୍ତି ସମାନ ଅଟେ, ସେପରି ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ବରଠାରେ
ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଓ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଶକ୍ତି ସମାନ ହେବ; ତେଣୁ ଜୀବର ଜ୍ଞାନ ଓ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟର ବଳରୁ
ସ୍ବପ୍ନରେ ସାଙ୍କଳ୍ପିକା ରଥ ପ୍ରଭୃତି ସୃଷ୍ଟି ହେବ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହିଁ ଯେ - ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ବରର ଅଶୀଂଶିଭାବ
ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରୂପରେ ଜୀବଠାରେ ଈଶ୍ବରର ବିପରୀତ ଧର୍ମ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ କ'ଣ
ଜୀବଠାରେ ଈଶ୍ବରର ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ନାହିଁ କି? ନା, ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।
କାରଣ - ସାମାନଧର୍ମ ବିଦ୍ୟାମାନ ହୋଇ ଅବିଦ୍ୟାର ବ୍ୟବଧାନରୁ ସେ ତିରୋହିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ସେ ତିରୋହିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପରମେଶ୍ବରକୁ ଧ୍ୟାନ କରି ଯତ୍ନଶୀଳ ବିନଷ୍ଟ
ଅଜ୍ଞାନ ନିଷ୍ଠାପ କୌଣସି ଏବ ପୁରସ୍କାରେ ଈଶ୍ବରର ଅନୁଗ୍ରହ ଯୋଗୁ ପୁନଃ ଆବିର୍ଭୂତ
ହୁଏ, ଯେପରି 'ଔଷଧର ବଳରୁ କୌଣସି ଏକପ୍ରାଣୀର ରତୌଷଧରୁ ତିରସ୍କୃତ ଦୃକ୍ଶକ୍ତି
ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଏ । ସ୍ବଭାବତଃ ସବୁପ୍ରାଣୀଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଶକ୍ତି ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।

(ଘ) କିପରି ? 'ତତୋ ହି ଅର୍ଥାର୍ ଈଶ୍ବର, ଅସ୍ୟ ଅର୍ଥାର୍ ଜୀବର ବନ୍ଧ ଓ ମୋକ୍ଷ
ହୁଏ । ଈଶ୍ବରରୂପରପରିଜ୍ଞାନ ନ ହେଲେ ବନ୍ଧ ଓ ତାହାର ସ୍ବରୂପ ପରିଜ୍ଞାନ ଦ୍ବାରା ମୋକ୍ଷ
ହୁଏ, କାରଣ - 'ଜ୍ଞାନଦେବଂ' 'ଏହା ମୁଁ ଅଟେ' ଏହିପ୍ରକାର ପରମାତ୍ମାର ଜ୍ଞାନ ହେଲେ
ଅବିଦ୍ୟାଦି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କ୍ଲେଶର ନାଶ ହୋଇଯାଏ ଓ କ୍ଲେଶର କ୍ଷୟ ହେଲାପରେ ଜନ୍ମ ଓ
ମୃତ୍ୟୁରୁ ନିବୃତ୍ତି ହୋଇଯାଏ, ତଥା ତାହାର ଧ୍ୟାନ କଲେ ଶରୀରପାତର ପରେ (ବିରାଟ ଓ
ହିରଣ୍ୟ ଗର୍ଭକୁ ଅପେକ୍ଷା) କାରଣ, ବ୍ରହ୍ମରୂପ ସର୍ବେଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମୟୀ ତୃତୀୟ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ
ଏବଂ ପୁଣି ଆତ୍ମକାମ ହୋଇ କୈବଲ୍ୟପଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅଛି ।



ଦେହଯୋଗାଦ୍ ବା ସୋଽପି ॥ ୬ ॥

(୧) ଦେହଯୋଗାଦ୍ ବା ସୋଽପି ।। ୩-୨-୬ ।।

ସୋଽପି = ଜୀବର ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ତିରୋଭାବ ମଧ୍ୟ ଦେହଯୋଗାତ୍ = ଦେହ ଇତ୍ୟାଦିର ଯୋଗରୁ ହୁଏ ବା, = ବା ଶବ୍ଦ ଶଙ୍କା ନିବାରଣ ପାଇଁ ଅଛି ।

ମୂଳ - (କ) କସ୍ମାତ୍ ପୁନର୍ଜୀବଃ ପରମାତ୍ମାଂଶ ଏବ ସଂସ୍ଥିରସ୍ମୃତ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟେ ଭବତି ? ଯୁକ୍ତଂ ତୁ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ଯୋରତିରସ୍ମୃତତ୍ଵଂ ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗସ୍ୟେବ ଦହନ ପ୍ରକାଶନ-ଯୋରିତ ଉତ୍ୟତେ - ସତ୍ୟମେବୈତତ୍, ସୋଽପି ତୁ ଜୀବସ୍ୟ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟତିରୋଭାବୋ ଦେହଯୋଗାଦେହେହିୟ ମନୋବୁଦ୍ଧି ବିଷୟବେଦନାଦି ଯୋଗାଦ୍ ଭବତି ।

(ଖ) ଅସ୍ଥି ରୈପମା - ଯଥାଂଶ୍ଚେଦହନପ୍ରକାଶନ ସଂପନ୍ନସ୍ୟାପ୍ୟ ରଶ୍ମିଗତସ୍ୟ ଦହନପ୍ରକାଶନେ ତିରୋହିତେ ଭବତୋ, ଯଥା ବା ଭସ୍ମଜ୍ଵଳନସ୍ୟ ଏବମବିଦ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତିପସ୍ଥାପିତ ନାମରୂପକୃତ ଦେହାଦ୍ୟୁପାଧିଯୋଗାଭବବିବେକ ଭ୍ରମକୃତୋ ଜୀବସ୍ୟ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟତିରୋ- ଭାବଃ ।

(ଗ) ବାଶବୋ ଜୀବେଶ୍ଵରଯୋରନ୍ୟତ୍ରାଶଙ୍କା ତ୍ୟାବୃତ୍ୟର୍ଥଃ । ନନ୍ଦନ୍ୟ ଏବ ଜୀବ ଈଶ୍ଵରାଦସ୍ତୁ, ତିରସ୍ମୃତ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟତ୍ଵାତ୍, କିଂ ଦେହଯୋଗଜନ୍ମନା ? ନେତ୍ୟ- ତ୍ୟତେ - ନ ହ୍ୟବ୍ୟତ୍ ଜୀବସ୍ୟେଶ୍ଵରାଦୁପପନ୍ୟତେ, 'ସେୟଂ ଦେବତୈଷ୍ଠତ' (ଛା ୬-୩-୨) ଇତ୍ୟୁପତ୍ରମ୍ 'ଅନେକ ଜୀବେନାତ୍ମନାଂନୁପ୍ରବିଶ୍ୟ' (ଛା - ୨-୩-୨) ଇତ୍ୟାତ୍ମଶବ୍ଦେନ ଜୀବସ୍ୟ ପରାମର୍ଶାତ୍ ।

(ଘ) 'ତତ୍ ସତ୍ୟଂ ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ଵମସି ଶ୍ଵେତକେତୋ' (ଛା - ୬-୯-୪) ଇତି ତ ଜୀବାଯୋପଦିଶତାଶ୍ଵରାଦୁତ୍ତମ୍ । ଅତୋଽନନ୍ୟ ଏବେଶ୍ଵରାଜ୍ଞୀବଃ ସନ୍ ଦେହଯୋଗାଭି-ରୋହିତ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟୋ ଭବତି । ଅତଃ ନ ସାକ୍ଷିକା ଜୀବସ୍ୟ ସ୍ଵପ୍ନେ ରଥାଦି ସୃଷ୍ଟି ଘଟତେ ।

(୭) ଭାଷାଂତର - (କ) ପରମାତ୍ମାର ଅଂଶ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଜୀବତିରସ୍ମୃତ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟବାନ୍ କାହିଁକି ହୁଏ ? ପୁନଶ୍ଚ ଯେପରି ବିଷ୍ଣୁଲିଙ୍ଗର ଦହନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ଅତିରସ୍ମୃତ ହୁଏ, ସେପରି ଈଶ୍ଵରାଂଶ ଜୀବର ଜ୍ଞାନ ଓ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ଅତିରସ୍ମୃତ ହେବା ବିଧେୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହା ସତ୍ୟ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ଜୀବର 'ସୋଽପି' ଅର୍ଥାତ୍ ଜ୍ଞାନେଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ତିରୋଭାବ ମଧ୍ୟ, ଦେହଯୋଗାତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହ, ଇହିୟ, ମନ ବୁଦ୍ଧିବିଷୟ, ବେଦନା ପ୍ରଭୃତିର ଯୋଗରୁ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଯଥୋଚିତଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଛି । ଯେପରି ଅରଣ୍ୟର ଅଗ୍ନି ତାହାର ଦହନ ଓ ପ୍ରକାଶନ ସଂପନ୍ନ କରି ନିଜେ ଦହନ ଓ ପ୍ରକାଶନରୁ ତିରୋହିତ ହୁଏ 'ସେପରି



ବିଦ୍ୟାରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ (ଠିଆ ହୋଇଥିବା) ନାମ ଓ ରୂପରୁ ହେବାକୁ ଥିବା ଦେହାଦି ଉପାଧିର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇ ଜୀବୋପାଧିର ଅବିବେକଭ୍ରମରୁ ହେବାକୁଥିବା ଜ୍ଞାନ ଓ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ତିରୋହିତ ହୁଅନ୍ତି ।’

(ଗ) ବା ଶବ୍ଦ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ବରଠାରେ ଅନ୍ୟତ୍ୱଶଙ୍କା ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଅଛି । ପରନ୍ତୁ ଜୀବ ଈଶ୍ବରଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଘଟେ, କାରଣ - ତାହାର ଜ୍ଞାନ ଓ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ତିରୋହୃତ ହୁଏ ଦେହଯୋଗର କଟ୍ଟନାରୁ କି ପ୍ରୟୋଜନରୁ ? ନୁହେଁ, ଏହା କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ଜୀବରେ ଈଶ୍ବରର ଅନ୍ୟତ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ - ‘ସେୟଂ ଦେବତୈଷ୍ଠତ’ (ସେହି ଦେବତା ଦେଖିଲା) ଏହି ପ୍ରକାର ଆରମ୍ଭ କରି- ‘ଅନେନ ଜୀବେନ’ (ମୁଁ ଏହି ଜୀବାତ୍ମା-ରୂପରେ ସେହି ତିନି ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ନାମ ଓ ରୂପର ବ୍ୟାକରଣ (ବିଶ୍ଳେଷଣ) କରିବ । ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମଶବ୍ଦରୁ ଜୀବର ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ।

(ଘ) ‘ତ ସତ୍ୟଂ’ (ସେ ସତ୍ୟ ଅଟେ, ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ, ହେ ଶ୍ରେତକେତୁ । ସେ ତୁ ଅଟୁ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଜୀବକୁ ଈଶ୍ବରାତ୍ମକ ଉପଦେଶ କରେ । ତେଣୁ ଜୀବ ଈଶ୍ବରଙ୍କଠାରୁ ଅନନ୍ୟ ହୋଇ ଦେହ ସମ୍ବନ୍ଧଦ୍ୱାରାତିରୋହିତ ହୋଇ ଜ୍ଞାନୀ ଓ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଜୀବର ସ୍ୱପ୍ନରେ ସଙ୍କଳ୍ପଜନ୍ୟ ରଥାଦି ସୃଷ୍ଟି ହୁଏନାହିଁ ।

ମୂଳ - (କ) ଯଦି ତ ସାଙ୍କଳ୍ପିକା ସ୍ୱପ୍ନେ ରଥାଦିସୃଷ୍ଟି ସ୍ୟାନ୍ନୈବାନିଷ୍ଠଂ କର୍ଣ୍ଣିତ୍ ସ୍ୱପ୍ନଂ ପଶ୍ୟତ୍, ନହି କର୍ଣ୍ଣିଦନିଷ୍ଠଂ ସଙ୍କଳ୍ପୟତେ । ଯତ୍ ପୁନରୁଦ୍ଭ୍ରମ - ଜାଗରିତଦେଶ-ଶ୍ରୁତିଃ ସ୍ୱପ୍ନସ୍ୟ ସତ୍ୟତ୍ ସ୍ୱାପୟତାତି ନ ତତ୍ ସାମ୍ୟବଚନଂ ସତ୍ୟତ୍ୱାଭିପ୍ରାୟଂ ସ୍ୱୟଂ-ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟବିରୋଧାତ, ଶ୍ରୁତ୍ୟେବ ତ ସ୍ୱପ୍ନେ ରଥାଦ୍ୟଭବସ୍ୟ ଦିର୍ଶିତତ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ଜାଗରି ତ ପ୍ରଭବ ବାସନାନିର୍ମିତତ୍ୱାତ୍ ସ୍ୱପ୍ନସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଲ୍ୟନିର୍ଜାସଦ୍ୱାଭିପ୍ରାୟଂ ତତ୍ । ତସ୍ମାଦୁପପନ୍ନଂ ସ୍ୱପ୍ନସ୍ୟ ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱମ୍ ।

(ଗ) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯଦି ସ୍ୱପ୍ନରେ ସଙ୍କଳ୍ପଜନ୍ୟରଥପ୍ରଭୃତି ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଅନିଷ୍ଟ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ ନାହିଁ, କାରଣ - ଯେ କୌଣସି ଅନିଷ୍ଟ ସଂପର୍କ କରେ ନାହିଁ । ଯାହାପୁଣି କୁହାଯାଇଅଛି - ଜାଗରିତ ଦେଶଶ୍ରୁତି ସ୍ୱପ୍ନରେ ସତ୍ୟତ୍ୱକୁ କହେ । କିନ୍ତୁ ଯେପରି ସାମ୍ୟବଚନ ସତ୍ୟତ୍ୱର ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ନୁହେଁ । କାରଣ - ଆତ୍ମାରେ ସ୍ୱୟଂ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟବିରୋଧ ହୁଏ ଓ ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ରଥାଦିର ଅଭାବକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନ୍ନ ହେଉଥିବା ବାସନା ନିର୍ମିତ ହେବାରୁ ସ୍ୱପ୍ନମଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତପରି ଅବଭାସ ହୁଏ । ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ଏହା ସାମ୍ୟବଚନ ଅଟେ । ତେଣୁ ସ୍ୱପ୍ନରେ ମାୟାମାତ୍ରତ୍ୱ ଠିକ୍ ଅଟେ ।



२ तदभावाधिकरणम् । ८सू० ७-८
तदभावो नाडीषु तच्छुदेरात्मनि च ॥ ७ ॥

ତଦଭାବାଧିକରଣ - ୨

(୧) ତଦଭାବୋ ନାଡ଼ୀଷୁ ତଦ୍ଭୁଦେରାତ୍ମନି ଚ ।। ୩-୨-୭-)

ତଦଭାବଃ = ପ୍ରକତ ସ୍ୱପ୍ନର ଅଭାବରୂପ ସୁଷୁପ୍ତି, ନାଡ଼ୀଷୁ = ପ୍ରବେଶ ହେବାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମନି = ଆତ୍ମାରେ ହୁଏ । ତଦ୍ଭୁଦେଃ = କାରଣ - ଶୁଦ୍ଧିରେ ତାହା ହିଁ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥା ପରୀକ୍ଷିତା, ସୁଷୁପ୍ତାବସ୍ଥେଦାନାଂ ପରୀକ୍ଷ୍ୟତେ । ତଦ୍ଭେଦାଃସୁପ୍ତ ବିଷୟାଃଶୁଦୟୋ ଭବତି । କୃତିହ୍ୱସ୍ୱତେ - ‘ତଦ୍ୟତ୍ତେ ତତ୍ସୁପ୍ତଃ ସମସ୍ତ ସଂପ୍ରସନ୍ନଃ ସ୍ୱପ୍ନଂ ନ ବିଜାନାୟତ୍ ଯାସୁ ତଦା ନାଡ଼ୀଷୁ ସୁପ୍ତୋ ଭବତି’ (ଛା ୮-୬-୩) ଇତି ।

(ଖ) ଅନ୍ୟତ୍ର ନାଡ଼ୀରେବାନୁକ୍ରମ ଶ୍ରୁୟତେ - ‘ତାଭିଃ ପ୍ରତ୍ୟବସ୍ଥାପ୍ୟ ପୁରୀତତି ଶେତେ’(ବୃହ ୨-୧-୧୯) ଇତି । ତଥାନ୍ୟତ୍ର ନାଡ଼ୀରେବାନୁକ୍ରମ୍ୟ ତାସୁ ତଦା ଭବତି, ଯଦା ସୁପ୍ତଃସ୍ୱପ୍ନଂ ନ କଂଚନ ପଶ୍ୟତ୍ୟଥସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାଣ ଏ ବୈକଥ୍ୟା ଭବତି’(କୈଷୀ- ୪-୧୯); ଭବତି ଇତି । ତଥାନତ୍ର - ‘ଯ ଏଷୋଃତତ୍ତଦ୍ୱୟ ଆକାଶସ୍ତସ୍ମିଞ୍ଚେତେ (ବୃହ - ୨-୧-୧୭) ଇତି ।’

(ଗ) ତଥାନ୍ୟତ୍ର - ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତ ସ୍ୱପନୀତୋ ଭବତି । (ଛା ୬-୮-୧) ଇତି । ତଥା ‘ପ୍ରାଞ୍ଜେନାତ୍ମନା ପଂପରିଷ୍ଠତ୍ତୋନ ବାହ୍ୟଂ କିଂଚନ ବେଦ ନାନ୍ତରମ୍’(ବୃହ - ୪-୩-୨୧) ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାର ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ପରୀକ୍ଷା କରାଯିବ । ଏଠାରେ ସୁଷୁପ୍ତି ବିଷୟକ ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଅଛି । କେଉଁଠାରେ ‘ତଦ୍ୟତ୍ତେତତ୍ ସୁପ୍ତଃ’(ଯେଉଁ ସମୟରେ ସମସ୍ତ କରଣବୃତ୍ତିର ଉପସଂହାର କରି ଜୀବ ଶୟନକରେ, ଠିକ୍ ସେହିସମୟରେ (ବାହ୍ୟବିଷୟକ କାଳୁଷ୍ୟ ରହିତ) ସପନ୍ନ ହୋଇ ସ୍ୱପ୍ନଜାଣେ ନାହିଁ କାରଣ - ସେହି ସମୟରେ ଏହା ଏହି ନାଡ଼ିରେ ପ୍ରବେଶ କରେ)ଏହା ହିଁ ଶୁଦ୍ଧି ବାକ୍ୟ ।

(ଖ) ଅନ୍ୟଠାରେ ‘‘ତାଭିଃ ପ୍ରତ୍ୟବସ୍ଥାପ୍ୟ’’(ସେହି ନାଡ଼ିଦ୍ୱାରା ପୁରୀତରେ ବୃଦ୍ଧି ସହିତ ଯାଇ ସେ ଶରୀରରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ଶୟନ କରେ) ଏହିପରି ନାଡ଼ିର ଅନୁକ୍ରମଣ ଶୁଣାଯାଏ । ସେହିପରି ଅନ୍ୟଠାରେ ନାଡ଼ୀର ଅନୁକ୍ରମଣ କରି ସୁପ୍ତ କୌଣସି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ ନାହିଁ । ପରେ ସେ ଏହି ପ୍ରାଣରେ ଏକ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଶୁଦ୍ଧି । ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତ୍ର



‘ଯ ଏଷୋ’ (ଯାହା ଏହିଦୃଢ଼ତାରେ ଆକାଶ ଅଟେ, ସେଠାରେ ସେ ଶୟନ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ।

(ଗ) ଏହିପରି ଅନ୍ୟତ୍ର ‘ସତାସୋମ୍ୟ’ (ସେହି ସମୟରେ ହେ ସୋମ୍ୟ !) ଏହା ସରା ଦ୍ଵାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଏହାନିଜେ ସ୍ଵରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ତଥା ‘ପ୍ରାଞ୍ଜନାତ୍ମନା’ (ଏହିପରି ଏହି ପୁରୁଷ ପ୍ରାଞ୍ଜନରୁ ଆଲିଙ୍ଗିତ ହେଲାପରେ କୌଣସି ବାହାର ବିଷୟକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ କି ଭିତର ବିଷୟକୁ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି କହେ ।

ମୂଳ - (କ) ତନ୍ତ୍ର ସଂଶୟ - କିମୋତନି ନାଡ଼୍ୟାଦାନି ପରସ୍ପରନିରପେକ୍ଷାଣି ଭିନ୍ନାନି ସୁସ୍ଥସ୍ଥାନାନ୍ୟାହୋଷ୍ଠିର୍ ପରସ୍ପରାପେକ୍ଷୟେକଂ ସୁସ୍ଥସ୍ଥି ସ୍ଥାନମିତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ଭିନ୍ନାନାତି କୃତଃ ? ଏକାର୍ଥତ୍ଵାତ୍ ।

(ଖ) ନ ହେକାର୍ଥାନାଂ କୃତିତ୍ପରସ୍ପରାପେକ୍ଷତ୍ଵଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ବ୍ରାହିମବାଦାନାଂ । ଦ୍ଵେକାର୍ଥତା ସୁସ୍ଥସ୍ଥି ଦୃଶ୍ୟତେ - ‘ନାଡ଼ାକ୍ଷ ସୁସ୍ଥା ଭବତି’ (ଛା - ୮-୬-୩) ‘ପୁରାତତି ଶେତେ’ (ବୃହ ୨-୧-୧୯) ଇତି ଚ ତନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ସପ୍ତମାନିର୍ଦ୍ଦେଶସ୍ୟ ତୁଲ୍ୟତ୍ଵାତ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ତୁ ନୈବଂ ସତି ସପ୍ତମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶୋ ଦୃଶ୍ୟତେ - ‘ସତାସୋମ୍ୟ ତବା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି’ (ଛା - ୬-୧-୧) ଇତି, ନୈଷଦୋଷଃ, ତତ୍ରାପି ସପ୍ତମ୍ୟର୍ଥସ୍ୟ ଗମ୍ୟମାନ-ତ୍ଵାତ୍ । ବାକ୍ୟଶେଷୋହି ତତ୍ରାୟତନୈଷାଜାବଃ ସଦୃଶସର୍ପତାତ୍ୟାହ = ‘ଅନ୍ୟତ୍ରାୟତ ନମଲକ୍ଷା ପ୍ରାଣମେବାପଶ୍ଵୟତେ’ (ଛା - ୬-୮-୨) ଇତି । ପ୍ରାଣଶବ୍ଦେନ ତତ୍ର ପ୍ରକୃତସ୍ୟ ସତ ଉପାଦାନାତ୍ । ଆୟତନଂ ଚ ସପ୍ତମ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଘ) ସପ୍ତମାନୁର୍ଦ୍ଦେଶୋଽପି ତତ୍ର ବାକ୍ୟଶେଷେ ଦୃଶ୍ୟତେ - ସତି ସଂପଦ୍ୟ ନ ବିଦୁଃ ସତି ସଂପଦ୍ୟାମହେ’ (ଛା ୬-୯-୨) ଇତି । ସର୍ବତ୍ର ଚ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନୋପରମ୍ ଲକ୍ଷଣଂ ସୁସ୍ଥସ୍ଥଂ ନ ବିଶିଷ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦେକାର୍ଥତ୍ଵନାଡ଼୍ୟାଜାନାଂ ବିକଳ୍ପେନ କଦାଚିତ୍ କିଞ୍ଚିତସ୍ଥାନଂ ସ୍ଥାପାୟୋପସର୍ପତାତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ସେଠାରେ ସଂଶୟ ଯେ ସେହି ନାଡ଼ା ଇତ୍ୟାଦି ପରସ୍ପର ନିରପେକ୍ଷ ହୋଇ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ସୁସ୍ଥସ୍ଥି ସ୍ଥାନ ହୁଅନ୍ତି କି ପରସ୍ପରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଗୋଟିଏ ସୁସ୍ଥସ୍ଥିସ୍ଥାନ ହୁଏ । ତେବେ କ’ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବ ପ୍ରଶ୍ନ - ଭିନ୍ନସ୍ଥାନହୁଏ କିପରି ? କାରଣ - ଏକର୍ଥତ୍ଵ ହେତୁ ।

(ଖ) ଏକାର୍ଥକ ବ୍ରାହି ଯବ ପ୍ରଭୃତିର କୌଣସିଠାରେ ପରସ୍ପର ସାପେକ୍ଷତ୍ଵ ଦେଖା ଯାଏନାହିଁ । ନାଡ଼ାପ୍ରଭୃତିର ଏକାର୍ଥତା କିନ୍ତୁ ସୁସ୍ଥସ୍ଥିରେ ଦେଖାଯାଏ - ‘ନାଡ଼ାକ୍ଷ



ସୁସ୍ତୋଭବତି' ପୁରାତତି ଶେତେ' ଏହିପ୍ରକାର ସେହିଶ୍ରୁତିରେ ସସ୍ତମାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶତୁଲ୍ୟ ଅଟେ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ 'ସତାସୋମ୍ୟ' (ହେ ସୋମ୍ୟ ! ସେହି ସମୟରେ ଏହି ସତରୁ ସଂପନ୍ନ ହୋଇଯାଏ) ଏଠାରେ 'ସତ୍ ରେ' ଏହିପରି ସସ୍ତମାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ - ସେଠାରେ ସସ୍ତମାର ଅର୍ଥ ଗମ୍ୟମାନ ଅଟେ । ସେଠାରେ 'ଆୟତନାଭିଳାଷୀ ଜୀବ ସତ୍ତ୍ୱେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୁଏ' ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟଶେଷ ମଧ୍ୟ କହେ । କାରଣ - ଅନ୍ୟତ୍ର (ଅନ୍ୟତ୍ର ସ୍ଥାନ ନ ପାଇ ପ୍ରାଣର ଆଶ୍ରୟ ନିଏ) ଏହିପରି ଏଠାରେ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦରୁ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ ହିଁ ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ଓ ସସ୍ତମାର ଅର୍ଥ ଆୟତନ ହୁଏ ।

(ଘ) 'ସତିସଂପଦ୍ୟ' (ସତକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସତ୍ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ବୋଲି ସେ ଜାଣେ ନାହିଁ) ଏହିପରି ସେଠାରେ ସସ୍ତମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମମି ବାକ୍ୟଶେଷରେ ଦେଖାଯାଏ । ବିଶେଷ ବିଜ୍ଞାନର ଉତ୍ତମରୂପ ସୁଷୁପ୍ତ ସବୁଠାରେ ସମାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ନାଡ଼ୀ ପ୍ରଭୃତି ଏକାର୍ଥକ ହେଲେ ଜୀବ ବିକଳରେ କେତେବେଳେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଶୟନ ପାଇଁ ପ୍ରବେଶ କରେ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେତଦଭାବୋ ନାଡ଼ୀଷ୍ଟାମ୍ଭି ତେତି । ତଦଭାବ ଇତି ତସ୍ୟ ପ୍ରକୃତସ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନଦର୍ଶନସ୍ୟାଭାବଃ ସୁଷୁପ୍ତନିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନାଡ଼ୀଷ୍ଟାମ୍ଭି ତେତି ସମୁଦ୍ରଯେନୈତାନି ନାଡ଼ୀଦାନି ସ୍ୱାପ୍ନାୟୋପସର୍ପତି ନ ବିକଳେନେତ୍ୟର୍ଥଃ । କୁତଃ ? ତତ୍ତ୍ୱତଃ । ତଥାହି ସର୍ବେଷାମେବ ନାଡ଼ୀଦାନାଂ ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱ ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନତଃ ଶୂନ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ସମୁଦ୍ରଯେ ସଂଗୃହୀତଂ ଭବତି । ବିକଳେ ହ୍ୟେଷାଂ ପକ୍ଷେ ବାଧା ସ୍ୟାତ୍ । ନନ୍ଦେକାର୍ଥତ୍ୱାତ୍ ବିକଳୋ ନାଡ଼ୀଦାନାଂ ବ୍ରାହ୍ମିଯବାଦିବଦିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ନେତୁ୍ୟତ୍ୟତେ ନ ହ୍ୟେକବିଭକ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାତ୍ରର୍ଥେ ଶୈକାର୍ଥକତ୍ୱଂ ବିକଳଶ୍ଵାପତତି ।

(ଗ) ନାନାର୍ଥସ୍ୱପ୍ନକ୍ରୟୋରପେକବିଭକ୍ତିନିର୍ଦ୍ଦେଶଦର୍ଶନାତ୍ ପ୍ରାସାଦେ ଶେତେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ଶେତେ ଇତ୍ୟେବସାଦିଷୁ । ତଥେହାପି ନାଡ଼ୀଷୁ ପୁରାତତି ବ୍ରହ୍ମଣି ଚ ସ୍ୱପିତୀତ୍ୟ-ତଦୁପପଦ୍ୟତେ ସମୁଦ୍ରୟଃ । ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ-'ତାସୁ ତଦା ଭବତି, ଯଦା ସୁପ୍ତଃ ସ୍ୱପ୍ନଂ ନ କଞ୍ଚନ ପଶ୍ୟତ୍ୟଥାସ୍ମିନ୍ ପ୍ରାଣ ଏବୈକଧା ଭବତି' (କୌଷା ୪-୧୯) ଇତ ସମୁଦ୍ରୟଂ ନାଡ଼ୀନାଂ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ସୁଷୁପ୍ତୌ ଶ୍ରାବୟତ୍ୟେକ ବାକ୍ୟୋ ପାଦାନାତ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଅଛି- 'ତଦଭାବେ ନାଡ଼ୀଷ୍ଟାମ୍ଭି ତେତି, ତଦଭାବ ସେହି ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନର



ଅଭାବ ସୁଷ୍ପୃତି ହିଁ ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ । ନାଡ଼ା ଓ ଆତ୍ମାରେ - ଏହି ନାଡ଼ା ଆଦିରେ ସମୁଦୟରୁ ଜୀବଶରୀର ପାଇଁ ପ୍ରବେଶ କରେ । କିନ୍ତୁ ବିକଳରେ ନୁହେଁ । କିପରି ? ତାହାର ଶ୍ରୁତିର ହେତୁ । ଯେପରି ସମସ୍ତ ନାଡ଼ାର ସେହି ସେହି ଶ୍ରୁତି ଗୁଡ଼ିକରେ ସୁଷ୍ପୃତି ସ୍ଥାନରୁ ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେ ସମୁଦୟ ହେଲା ପରେ ସଂଗୃହୀତ ହୁଏ । ବିକଳ ହେଲେ ଏହାର ପକ୍ଷରେ ବାଧକ ହେବ । ଏକାର୍ଥକ ହେଲେ ବ୍ରାହି ଯବାଦିପରି ନାଡ଼ା ପ୍ରଭୃତିର ବିକଳ ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ସମାନ ବିଭକ୍ତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାତ୍ରାରୁ ଏକାର୍ଥକ ଓ ବିକଳର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ନାନାର୍ଥରୁ ଓ ସମୁଦୟରେ ମଧ୍ୟ ସମାନ ବିଭକ୍ତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ‘ପ୍ରାସାଦରେ ଶୋଇଛି’ ପଲକ ଉପରେ ଶୋଇଛି, ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖାଯାଏ । ଏହିପରି ଏତି ନାଡ଼ାରେ ପୁରାତରେ ଓ ବ୍ରହ୍ମରେ ଶୋଇଛି-ଏହିପରି ସମୁଦୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ‘ତାସୁ ତଦା’ (ସେହି ନାଡ଼ାରେ ଯେତେବେଳେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶୋଇ କୌଣସି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ ନାହିଁ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବ ରହିଥାଏ, ପରେ ଏହି ନାଡ଼ାରେ ଏକରୂପ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ନାଡ଼ା ଓ ପ୍ରାଣର ସୁଷ୍ପୃତିରେ ସମୁଦୟ ଶ୍ରବଣ କରେ, କାରଣ-ଏହା ଏକବାକ୍ୟରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛି ।

(ଃ) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଚ ବ୍ରହ୍ମତ୍ ସମଧିଗତମ୍-‘ପ୍ରାଣସ୍ତଥାନୁଗମାତ୍’ (ବ୍ରହ୍ମ ୧-୧୨୮) ଇତ୍ୟାଦି । ଯଦ୍ରାପି ନିରପେକ୍ଷା ଇବ ନାଡ଼ାଃ ସୁଷ୍ପୃତିସ୍ଥାନତ୍ସେନ ଶ୍ରାବୟତି ‘ଆସୁ ତଦା ନାଡ଼ାଷୁ ସୁପ୍ତୋ ଭବତି’ (ଛା ୮-୬-୩) ଇତି, ତଦ୍ରାପି ପ୍ରଦେଶାନ୍ତର ପ୍ରସିଦ୍ଧସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଶୋଫପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାନ୍ନାତ୍ମା ଦ୍ୱାରେଣୈବ ବ୍ରହ୍ମଶୋକବାଚିଷ୍ଟତ ଇତି ପ୍ରତୀୟତେ ।

(ଖ) ନ ଚୈବମପି ନାଡ଼ାଷୁ ସପ୍ତମା ବିରୁଧତେ ନାଡ଼ାଦ୍ୱାରାପି ବ୍ରହ୍ମୋପସର୍ପନ୍ ସୁପ୍ତ ଏବ ନାଡ଼ାଷୁ ଭବତି । ଯୋହି ଗଙ୍ଗାୟା ସାଗରଂ ଗଚ୍ଛତି ଗତ ଏବ ସ ଗଙ୍ଗାୟାଂ ଭବତି । ଅପି ଋତୁ ଋଶ୍ମିନାଡ଼ାଦ୍ୱାରାମୂଳକସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲୋକମାର୍ଗସ୍ୟ ବିବକ୍ଷିତଦ୍ୱାନ୍ନାତ୍ମାସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥଂ ସୃଷ୍ଟିସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନମ୍ ।

(ଗ) ‘ନାଡ଼ାଷୁ ସୁପ୍ତୋ ଭବତି’ (ଛା ୮-୬-୩) ଇତ୍ୟୁକ୍ତା ‘ତଂ ନ କଷ୍ଟନ ପାପ୍ମା ସ୍ମୃଗତି’ (ଛା ୮-୬-୩) ଇତି ବୃବନ୍ନାଡ଼ାଃ ପ୍ରଶଂସତି ବ୍ରବାତି ଚ ପାପ୍ମସ୍ମରୀଭାବେ ହେତୁମତେଜସା ହି ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି’ (ଛା ୮-୬-୩) ଇତି । ତେଜସା ନାଡ଼ାଗତେନ ପିତ୍ତାଶ୍ୟେନାଭିବ୍ୟାପ୍ତକରଣୋ ନ ବାହ୍ୟାନ୍ ବିଷୟାନାକ୍ଷତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର-(କ) ‘ପ୍ରାଣସ୍ତଥାନୁଗମାତ୍’ ଏହ ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରାଣରେ ବ୍ରହ୍ମର ନିଶ୍ଚୟ କରାଯାଏ । ‘ଆସୁ ତଦା’ (ସେହି ସମୟରେ ଏହି ନାଡ଼ାରେ ପ୍ରବେଶ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଯେଉଁଠାରେ ଅନ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ନାଡ଼ାରେ ସୁଷ୍ପୃତିସ୍ଥାନରୁ ଶ୍ରବଣ



କରାଏ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିଷେଧ ନ ହୋଇ ନାଡ଼ାଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ଜୀବ ଅବସ୍ଥିତ ହେବା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହା ହେଲାପରେ ନାଡ଼ିରେ ସପପମୀ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ନାଡ଼ା ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଜୀବ ନାଡ଼ାରେ ପ୍ରବେଶ ହୁଏ; ଯାହା ଗଙ୍ଗାଦ୍ୱାରା ସାଗରକୁ ଯାଏ, ସେ ଗଙ୍ଗାରେ ଯାଇ ସାଗରକୁ ଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଏଠାରେ ରଶ୍ମିନାଡ଼ା ଦ୍ୱାରାମୂଳ ବ୍ରହ୍ମଲୋକମାର୍ଗର ବିବକ୍ଷିତ ହେତୁ ନାଡ଼ିର ସ୍ଥିତିପାଇଁ ହିଁ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ‘ନାଡ଼ାଷ୍ଟ ସୁପତୋ’ (ନାଡ଼ିରେ ପ୍ରବେଶ କରେ) ଏହା କହି ‘ତ’ ନ କଷ୍ଟନ’ (ସେତେବେଳେ କୌଣସି ପାପ କ୍ଷଣ କରେ ନାହିଁ) ଏହି ପ୍ରକାର କହି ଶ୍ରୁତି ନାଡ଼ାର ପ୍ରଶଂସା କରେ । ‘ତେଜସା ହିଁ’ (ତେଜରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ପାପ କ୍ଷଣର ଅଭାବରେ ହେତୁକୁ କହେ । ନାଡ଼ା ନାମକ ପିତ୍ତ ନାମକ ତେଜରେ ଅଭିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବାହ୍ୟବିଷୟକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ଅଥବା-ତେଜସେତି ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବାୟଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ, ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ‘ବ୍ରହ୍ମେବ ତେଜ ଏବ’ (ବୃହ ୪-୪-୭) ଇତି ତେଜଃଶବ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣି ପ୍ରଯୁକ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମଣା ହି ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି ନାଡ଼ାଦ୍ୱାରେଣାତସ୍ତଂ ନ କଷ୍ଟନ ପାପ୍ନା କ୍ଷଣତୀତ୍ୟର୍ଥଃ

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମସଂପର୍କିଷ୍ଟ ପାପୁକ୍ଷଣାଭାବେ ହେତୁଃ ସମଧୁଗତଃ-‘ସର୍ବେ ପାପ୍ମାନୋଃତ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେଽପହତପାପ୍ନା ହେୟସ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଃ (ଛା ୮-୪-୧) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ଏବଂ ତ ସତି ପ୍ରଦେଶାନ୍ତର ପ୍ରସିଦ୍ଧେନ ବ୍ରହ୍ମଣା ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନେନାନୁଗତୋ ନାଡ଼ାନାଂ ସମୁଦ୍ଭୟଃ ସମଧୁଗତୋ ଭବତି ।

(ଗ) ତଥା ପୁରାତତୋଽପି ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକ୍ରିୟାୟାଂ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନାରଦନ୍ତୁଗୁଣମେବ ସୁଷୁପ୍ତି-ସ୍ଥାନତ୍ୱଂ ବିଜ୍ଞାୟତେ-‘ଯ ଏଷୋଽନ୍ତର୍ହୃଦୟ ଆକାଶସ୍ତସ୍ମିଁ ଛେତେ’ (ବୃହ ୨-୧-୧୭) ଇତି ହୃଦୟାକାଶେ ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନେ ପ୍ରକୃତ ଇଦମୁଚ୍ୟତେ ଇତି ହୃଦୟାକାଶେ ସୁଷୁପ୍ତି ସ୍ଥାନେ ପ୍ରକୃତ ଇଦମୁଚ୍ୟତେ ‘ପୁରାତତ ଶେତେ’ (ବୃହ ୨-୧-୧୯) ଇତି ।

(ଘ) ପୁରାତଦିତି ହୃଦୟ ପରିବେଷ୍ଟନମୁଚ୍ୟତେ । ତଦନ୍ତବର୍ତ୍ତନମପି ହୃଦୟାକାଶେ ଶୟାନଃ ଶକ୍ୟତେ ପୁରାତତ ଶେତେ ଇତି ବକ୍ତାମ୍ । ପ୍ରାକାର ପରିକ୍ଷିପତେଽପି ପୁରେ ବର୍ତ୍ତମାନଃ ପ୍ରାକାରେ ବର୍ତ୍ତତ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ । ହୃଦୟାକାଶସ୍ୟ ତ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱଂ ସମଧୁଗତମ୍ ‘ଦହର ଉତ୍ତରେଭ୍ୟଃ’ (ବ୍ରହ୍ମ ୧-୩-୧୪) ଇତ୍ୟତ୍ତ ।

(ଙ) ତଥା ନାଡ଼ାପୁରାତତ୍ ସମୁଦ୍ଭୟୋପି-‘ତାଭିଃ ପ୍ରତ୍ୟବସ୍ତପ୍ୟ ପୁରାତତ ଶେତେ’ (ବ୍ରହ୍ମ ୨-୧-୧୯) ଇତ୍ୟେକ ବା କେମାପାଦାନାଦବଥମ୍ୟତେ ସତ୍ପ୍ରାଜ୍ଞୟୋଷ୍ଠ ପ୍ରସିଦ୍ଧମେବ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱମ୍ । ଏବମେତାସୁ ଶ୍ରୁତିଷୁ ତ୍ରାଣୋପ ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନାନି ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନାନି



ନାଟ୍ୟଃ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱକୁ ଚେତି । ତତ୍ରାପି ଦ୍ୱାରମାତ୍ରଂ ନାଟ୍ୟ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱ, ବ୍ରହ୍ମେକ୍ ଦେବମନପାୟି ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତିସ୍ଥାନମ୍ ।

(୬) ଭାଷାଂତର - (କ) ଅଥବା ‘ତେଜସା’ (ତେଜଦ୍ୱାରା) ବ୍ରହ୍ମକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ । କାରଣ- ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ‘ବ୍ରହ୍ମେକ୍ ତେଜ ଏବ’ (ଏହା ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ତେଜ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ତେଜଃଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ଜୀବ ନାଡ଼ୀ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମସହିତ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ, ତେଣୁ ତାହାକୁ କୌଣସି ପାପ ଶ୍ଚର୍ଶ କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ସର୍ବେ ପାପୁନୌ (ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପାପ ତେଣୁ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, କାରଣ- ଏହି ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ପାପଶୂନ୍ୟ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମସଂପନ୍ନ ପାପଶ୍ଚର୍ଶର ଅଭାବରୁ ହେତୁ ରୂପରେ ଜଣାଯାଏ । ଏହା ହେଲା ପରେ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତି ସ୍ଥାନ ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ସହିତ ଆନୁଗତନାଡ଼ୀ ପ୍ରଭୃତିର ସମୁଚ୍ଚୟ ଜଣାଯାଏ ।

(ଗ) ଏହିପରି ପୁରାତତ୍ତ୍ୱର ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକରଣରେ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମର ଅନୁଗୁଣ ହିଁ ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତି ସ୍ଥାନ ରୂପରେ ଜଣାଯାଏ - ‘ଯ ଏଷୋଽନ୍ତହୃଦୟଃ’ (ଏହି ଯାହା ହୃଦୟ ଭିତର ଆକାଶ ଅଟେ, ସେଥିରେ ଶୟନ କରେ) ଏହିପରି ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତିସ୍ଥାନ ରୂପ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତ ହୃଦୟାକାଶ ବିଷୟରେ ‘ପୁରାତତି ଶେତେ’ (ପୁରାତତ୍ତ୍ୱରେ ଶୟନ କରେ) ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଘ) ହୃଦୟର ପରିବେଷ୍ଟନକୁ ‘ପୁରାତତ୍ତ୍ୱ’ କୁହାଯାଏ । ତାହାର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ମଧ୍ୟ ହୃଦୟ ଆକାଶରେ ଶୟନ କରି ପୁରାତତ୍ତ୍ୱରେ ଶୟନ କରେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଗୃହପରିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିବା ନଗରରେ ରହି ମଧ୍ୟ ଗୃହ ହୋଇ ରହିବା ହିଁ କୁହାଯାଇଅଛି ଏବଂ ‘ଦହର ଉତ୍ତରେଭ୍ୟଃ’ ଏଠାରେ ହୃଦୟାକାଶକୁ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱରୂପେ ସ୍ଥିର କରାଯାଇଅଛି ।

(ଙ) ସେପରି ‘ତାଭିଃ ପ୍ରତ୍ୟବସ୍ଥପ୍ୟ’ (ନାଡ଼ୀଦ୍ୱାରା ପ୍ରବେଶ କରି ପୁରାତତ୍ତ୍ୱରେ ଶୟନ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ନାଡ଼ୀ ଓ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱର ସମୁଚ୍ଚୟ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଉପାଦାନ ହେତୁ ଅବଗତ ହୁଏ । ସତ୍ ଓ ପ୍ରାଣ ବ୍ରହ୍ମବୋଲି ଜଣାଶୁଣା କଥା । ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ ନାଡ଼ୀ, ପୁରାତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଏହି ତିନୋଟି ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତିସ୍ଥାନ କୁହାଯାଇଛି ।

(୭) ମୂଳ-(କ) ଅର୍ଥ ଚ ନାଟ୍ୟଃ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱ ବା ଜୀବସ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ,ର ଏବ ଭବତି, ତତ୍ରାସ୍ୟ କରଣାନି ବର୍ତ୍ତନ୍ତି ଇତି । ନ ହ୍ୟୁପାଧ୍ୟସ୍ୟମନ୍ତରେଣ ସ୍ୱତ ଏବ ଜୀବସ୍ୟାଧାରଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ ସମ୍ଭବତ, ବ୍ରହ୍ମାବ୍ୟତିରେକେଣ ସ୍ୱମହିମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମାଧାରତ୍ୱମପ୍ୟସ୍ୟ ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତେ ନୈବାଧାରାଧେୟଭେଦାଭି ପ୍ରାୟେ ଶୋଚ୍ୟତେ, କଥଂ ତର୍ହି ? ତାଦାତ୍ମ୍ୟାଭିପ୍ରା ଯେଣ ।



(ଖ) ଯତ ଆହ- ‘ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦାସଂପନ୍ନୋ ଭବତି ସ୍ୱମପାତୋ ଭବତି’, (ଛାନ୍ଦ-୮-୧) ଇତି । ସ୍ୱଶବେନାମାଭିଲପ୍ୟତେ, ସ୍ୱରୂପମାପନ୍ନଃ ସୁପତୋ ଭବତାତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅପି ଚ ନ କଦାଚିଜୀବସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣା ସଂପରିର୍ଜାତ୍ରି, ସ୍ୱରୂପସ୍ୟାନପାୟିତ୍ୱାତ୍ । ସ୍ୱପ୍ନଜାଗରିତଯୋଗୁପାଧିସଂପର୍କବଶାତ୍ ପରରୂପାପରିମିବାପେକ୍ଷା ତଦୁପଶନାତ୍ ସୁଷୁପ୍ତେଃ ସ୍ୱରୂପାପରିବିବକ୍ଷ୍ୟତେ ‘ସ୍ୱମପାତୋ ଭବତି’ ଅତଃ ସୁଷୁପ୍ତତାବସ୍ଥାୟାଂ କଦାଚିତ୍ ସତ୍ତ୍ୱା ସଂପଦ୍ୟତେ, କଦାଚିତ୍ ନ ସଂପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟମୁକ୍ତମ୍ ।

(ଗ) ଅପି ଚ ସ୍ଥାନ ବିକଳାଭ୍ୟୁପଗମେଽପି ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନୋପଶମଲକ୍ଷଣଂ ତାବତ୍ ସୁଷୁପ୍ତଂ ନ କୃଚିତ୍ ବିଶିଷ୍ୟତେ । ତତ୍ର ସତି ସଂପନ୍ନସ୍ତାବରଦେକଦ୍ୱାନ୍ ବିଜାନାତାତି ମୁକ୍ତମ୍, ‘ଉତତ୍ତକେନ କଂ ବିଜାନାୟାତ୍’ (ବୃହ ୨-୪-୧୪) ଇତିଶ୍ଚୂତେଃ । ନାଡ଼ାସ୍ତୁ ପୁରାତତି ଶୟାନସ୍ୟ ନ କିଞ୍ଚିଦବିଜ୍ଞାନେ କାରଣଂ ଶକ୍ୟଂ ବିଜ୍ଞତୁମ୍, ଭେଦବିଷୟତ୍ୱାତ୍ । ‘ଯତ୍ର ବା ଅନ୍ୟଦିବ ସ୍ୟାଭ୍ରାତ୍ୟୋଽନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତ୍’ (ବୃହ ୪-୩-୩୯) ଇତିଶ୍ଚୂତେଃ ।

(ଘ) ନନ୍ତୁ ଭେଦବିଷୟସ୍ୟାପ୍ୟତିଦ୍ୱାରାଦି କାରଣ- ମ ବିଜ୍ଞାନେ ସ୍ୟାତ୍ । ବାତମ୍, ଏବଂ ସ୍ୟାଦ୍ୟଦି ଜୀବଃ ସ୍ୱତଃ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନୋଽଭ୍ୟୁପଗମେତ, -ଯଥା ବିଷ୍ଣୁମିତ୍ରଃ ପ୍ରବାସୀ ସ୍ୱଶୃଙ୍ଘଂ ନ ପଶ୍ୟତି, ନ ତୁଜୀବସ୍ୟୋପାଧିବ୍ୟତିରେକେଣ ପରିଚ୍ଛେଦୋ ବିଦ୍ୟତେ । ଉପାଧିଗତମେବା ତିଦ୍ୱାରାଦିକାରଣମବିଜ୍ଞାନ ଇତି । ତଦ୍ୱ୍ୟତ୍ୟେତ, ତଥାପ୍ୟୁପାଧେରୂପଶାନ୍ତତ୍ୱାତ୍ ସତ୍ୟମେବ ସଂପନ୍ନେନ ବିଜାନାତାତ୍ ମୁକ୍ତମ୍ ।

(ଙ) ଭାଷାଂତର- (କ) ନାଡ଼ା ଅଥବା ପୁରାତତ୍ ଜୀବର ଉପାଧି ଆଧାର ଅଟେ କାରଣ-ସେଥିରେ କରଣ ଅଛି । ଉପାଧିସମ୍ବନ୍ଧ ବିନା ଜୀବର ସ୍ୱତଃ କୌଣସି ଆଧାର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କାରଣ-ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭିନ୍ନ ହୋଇ ସ୍ୱମହିମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେହି ଜୀବର ସୁଷୁପ୍ତିରେ ବ୍ରହ୍ମାଧାରତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଆଧାର ଅଥେୟ ଭେଦର ଅଭିପ୍ରାୟରୁ କୁହାଯାଉନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଉଛି ।

(ଖ) କାରଣ- ‘ସ ତା ସୋମ୍ୟ ! (ହେ ସୋମ ସେହି ସମୟରେ ଏହି ସ୍ୱପ୍ନର ସହିତ ସଂପନ୍ନ ହୋଇଯାଏ- ଏହା ନିଜର ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ) ଏହା ହିଁ ଶୁଦ୍ଧି କହେ । ସ୍ୱଶବ୍ଦରୁ ଆତ୍ମା କୁହାଯାଏ । ଶୟନ କରି ସ୍ୱରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ବେଳେବେଳେ ଜୀବର ବ୍ରହ୍ମସହିତ ସଂପର୍କ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ଅବିନାଶୀ ଅଟେ । ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପାଧିର ସଂପର୍କରୁ ଭିନ୍ନରୂପତା ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ତାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ସୁଷୁପ୍ତିରେ ତାହାର ଉପଶମ ହେଲେ ସ୍ୱପରୂପାପ୍ତି ‘ସ୍ୱମପାତୋ ଭବତି’ (ଏହିପ୍ରକାର ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ବେଳେବେଳେ ସତ୍ତ୍ୱାବରା ସଂପନ୍ନ ହୁଏ, କେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।



(ଗ) ଯଦି ସ୍ଥାନ ବିକଳ ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନର ଅଭାବରୁପ ସୁଷୁପ୍ତିରେ କୌଣସିଠାରେ ଭେଦରହେ ନାହିଁ । ସୁଷୁପ୍ତିରେ ସତ୍ ସହିତ ସଂପନ୍ନ ହୋଇ ତାହାସହ ଏକତ୍ୱ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଜାଣେ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ତତ୍ କେନକ’ (ସେଠାରେ କିଏ କାହାକୁ ଜାଣେ) ଏହା ହିଁ ଶୁଚି । ନାଡ଼ି ଓ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱରେ ଶୟନ କରୁଥିବା ଜୀବର ଅଜ୍ଞାନରେ କୌଣସି କାରଣରୁ ଜାଣିହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- ‘ଯତ୍ର ବା’ (ଜାଗ୍ରତ ଓ ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ରହେ ଓ ନିଜେ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ) ଏହି ଶୁଚିଭେଦ ବିଷୟକ ଅଟେ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଭେଦବିଷୟକ ଅଜ୍ଞାନରେ ମଧ୍ୟ ଅତିଦୂରାଦି କାରଣ ହେବା ଭବିତ୍ ଏହା ଠିକ୍ । ଯଦି ଜୀବ ସ୍ୱତଃ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବେ ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ, ଯେପରି ପ୍ରବାସୀ ବିଷ୍ଣୁପିତୃ ନିଜଘରକୁ, ଦେଖେ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଜୀବ ଉପାଧିବିନା ପରିଚ୍ଛେଦ ନୁହେଁ । ଯଦି କହ ଯେ- ଉପାଧିଗତ ଅତିପୁର ଜତ୍ୟାଦି ଅଜ୍ଞାନର କାରଣ ହୁଏ, ତଥାପି ଉପାଧି ଉପଶାନ୍ତ ହେଲେ ତାହା ସତ୍ତ୍ୱେ ସଂପନ୍ନ ହୋଇ ଜାଣେ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ନ ତ ବୟମିହ ତୁଲ୍ୟବନ୍ନାତ୍ୟାଦି ସମୁଜୟଂ ପ୍ରତିପାଦୟାମଃ । ନ ହି ନାତ୍ୟଃ ସୁପ୍ତିସ୍ଥାନଂ ପୁରାତତ୍ ବେତ୍ୟନେନ ବିଜ୍ଞାନେନ କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରୟୋଜନମସ୍ତି, ତତ୍ତ୍ୱେତଦ୍ୱିଜ୍ଞାନପ୍ରତିବନ୍ଧଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ଫଳଂ ଶ୍ରୀୟତେ ।

(ଖ) ନାପ୍ୟେତଦ୍ୱିଜ୍ଞାନଂ ଫଳବତଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିଜ୍ଞାନପ୍ରତିପାଦୟାମଃ । ତେନ ତୁ ବିଜ୍ଞାନେନ ପ୍ରୟୋଜନମସ୍ତି ଜୀବସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମବ୍ୟାପାରଣଂ ସ୍ୱପ୍ନଜାଗରିତ ବ୍ୟବହାରବିମୁକ୍ତତ୍ୱବ୍ୟାପାରଣଃ । ତସ୍ମାଦ୍ୱାଦୈବ ସ୍ୱପ୍ତିସ୍ଥାନମ୍ ।

(ଘ) ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) ଏଠାରେ ଆମ୍ଭେ ବ୍ରହ୍ମ ପରି ନାଡ଼ୀ ପ୍ରଭୃତି ସମୁଜୟର ପ୍ରତିପାଦନ କରୁନାହିଁ । କାରଣ-ନାଡ଼ି ଓ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱ ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନ ଅଟେ, ଏହି ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା କିଛି ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଏହି ବିଜ୍ଞାନ କୌଣସି ଫଳବାନ (ଅଜ୍ଞାନର) ଅଙ୍ଗରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ, ଅବିନାସୀ ବ୍ରହ୍ମ କିନ୍ତୁ ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନ ଅଟେ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଁ । ଏହି ବିଜ୍ଞାନରୁ କିନ୍ତୁ ଜୀବର ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ ନିଷ୍ଠା ଓ ସ୍ୱପ୍ନଜାଗରିତ ବ୍ୟବହାରରୁ ବିମୁକ୍ତତ୍ୱ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ଭାବେ ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ, ତେଣୁ ଆତ୍ମା ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନ ଅଟେ ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ୮ ॥

(୧) ଅତଃ ପ୍ରବୋଧୋଽସ୍ମାତ୍ ॥ ୩-୨-୮॥

ପରମାତ୍ମା ସୁଷୁପ୍ତିସ୍ଥାନ ଅଟେ । ଅତଃ = ଅତଏବ; ଅସ୍ମାତ୍ = ପରମାତ୍ମାରୁ ଜୀବର ପ୍ରବୋଧ = ଉତ୍ଥାନସ୍ୱାପପ୍ରକରଣରେ ‘ସତତ୍ ଆଗମ୍ୟ ଜତ୍ୟାଦି ଶୁଚିଦ୍ୱାରା ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।



(୨) ମୂଳ - (କ) ଯସ୍ମାତ୍ତୈବସ୍ମୃତିସ୍ଥାନମତ ଏବ ଚକାରଣାନୁତ୍ୟବଦେବାସ୍ମାକା-
ମନଃ ପ୍ରବୋଧଃ ସ୍ବାପାଧିକାରେ ଶିଷ୍ୟତେ ‘କୃତ ଏତଦାଗାତ୍’ (ବୃହ-୨-୧-୨୬)
ଇତ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନସ୍ୟ ପ୍ରତିବଚନାବସରେ ‘ଯଥାଗ୍ନେଃ କ୍ଷୁଦ୍ରା ବିଶ୍ବଲିଙ୍ଗାଃ
ବ୍ୟୁତରତ୍ନେ୍ୟବମେବୈତସ୍ମା-ଦାତ୍ମନଃ ସର୍ବେ ପ୍ରାଣାଃ’ (ଛା ୬-୧୦-୨) ଇତି ଚ ।
ବିକଳ୍ୟମାନେଷୁ ତୁ ସୁଷ୍ପପ୍ତିସ୍ଥାନେ କଦାଚିନ୍ନାତାତ୍ୟଃ ପ୍ରତିବୁଧତେ କଦାଚିତ୍ ପୁରାତତଃ
କଦାଚିଦାମାନ ଇତ୍ୟଶାସିଷ୍ୟତ୍ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟାମ୍ଭେବ ସୁଷ୍ପପ୍ତିସ୍ଥାନମିତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର-(କ) କାରଣ-ପରମାତ୍ମା ସୁଷ୍ପପ୍ତିସ୍ଥାନ ଅଟେ । ତେଣୁ
ସ୍ବାପପ୍ରକରଣରେ କୃତ ‘ଏତଦ୍ ଗାତ୍’ (ଏହା କେଉଁଠାରୁ ଆସିଲା) ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରର
ଅବସରରେ ‘ଯଥାଗ୍ନେଃ’ (ଯେପରି ଅଗ୍ନିରୁ ଅନେକ କ୍ଷୁଦ୍ର ବିଶ୍ବଲିଙ୍ଗ ବାହାରନ୍ତି, ସେପରି
ମଧ୍ୟ ଏହି ଆତ୍ମାରୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣ ବାହାରନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରୁ ନିତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନଜୀବର
ପ୍ରବୋଧରୂପକ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ‘ସତ ଆଗମ୍ୟ’ (ଯେଉଁ ପ୍ରଜାମାନେ ସତ୍ତ୍ୱରୁ ଆସି ମଧ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱରୁ ଆସିଛନ୍ତି
ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ) ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି । ସୁଷ୍ପପ୍ତି ଅବସ୍ଥାର ବିକଳ ହେଲେ
କେତେବେଳେ ନାତାରୁ, ବେଳେବେଳେ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱରୁ ଏବଂ କେତେବେଳେ
ପରମାତ୍ମାରୁ ଜୀବର ପ୍ରବୋଧ ହୁଏ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି ଉପଦେଶ କରେ । ତେଣୁ ପରମାତ୍ମାର
ହିଁ ସୁଷ୍ପପ୍ତି ସ୍ଥାନ ଅଟେ ।

୩ କର୍ମାନୁସ୍ମୃତିଶବ୍ଦବିଧ୍ୟାଧିକରଣମ୍ । ॥ ସୁଂ ୧ ॥

କର୍ମାନୁସ୍ମୃତିଶବ୍ଦବିଧ୍ୟାଧିକରଣ - ୩

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दयिधिभ्यः ॥ ୧ ॥

(୧) ସ ଏବ ତୁ କର୍ମାନୁସ୍ମୃତିଶବ୍ଦବିଧିଭ୍ୟଃ ॥ ୩-୨-୯ ॥

ସ ଏବ ତୁ = ଯେଉଁ ଜୀବ ଶୋଇଥାଏ, ସେ ଉଠେ । କର୍ମାନୁସ୍ମୃତିଶବ୍ଦବିଧିଭ୍ୟଃ
= କାରଣ-ଅବିଶେଷକର୍ମ ଆତ୍ମାର ଅନୁସ୍ମୃତି ଓ ବିଧିରୁ ହିଁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ମୂଳ-(କ) ତସ୍ୟାଃ ପୁନଃ ସତ୍ ସଂପରୋଃ ପ୍ରତିବୁଧମାନ କିଂ ଯ ଏବ ସତ୍
ସଂପନ୍ନ ସ ଏବ ପ୍ରତିବୁଧତ ଉତ ସ ବାଃନେ୍ୟା ବେତି ଚିନ୍ତ୍ୟତେ । ତତ୍ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବଦନିୟମ
ଇତି । କୃତଃ ? ଯଦା ହି ଜଳରାଶିଂ କର୍ଣ୍ଣଜଳବିନ୍ଦୁଃ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ୟତେ, ଜଳରାଶିରେବ ସ
ତଦା ଭବତି, ପୁନରୁଦ୍ଧରଣେ ତ ସ ଏବ ଜଳବିନ୍ଦୁର୍ଭବତୀତି ଦୃଷ୍ଟସଂପାଦମ୍ ।

(ଖ) ତଦ୍ ବତ୍ ସୁପ୍ତଃ ପରେଶୈକତ୍ୱମାପନ୍ନଃ ସଂପସାଦତୀତି ନ ସ ଏବ
ପୁନରୁତ୍ପାଦିତମିତି । ତସ୍ମାତ୍ ସ ଏବେଶ୍ୱରୋ ବାଃନେ୍ୟା ବାଜୀବଃ ପ୍ରତିବୁଧତ ଇତ୍ୟେବଂ



ପ୍ରାପ୍ତ ଜୀବମାତ୍ର-ସ ଏବଂ ତୁଳାବଃ ସୁପ୍ତଃ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟଂ ଗତଃ ପୁନରୁତ୍ଥିଷ୍ଠତି, ନାନ୍ୟଃ । କସ୍ମାତ୍ ? କର୍ମାନୁଶୀଳବିଧିତ୍ୟଃ ।

(ଗ) ବିଭଜ୍ୟହେତୁଂ ଦର୍ଶୟିଷ୍ୟାମି । କର୍ମଶେଷାନୁଷ୍ଠାନ ଦର୍ଶନାଭାବାତ୍ ସ ଏବୋତ୍ଥାତୁମର୍ହତି, ନାନ୍ୟଃ । ତଥାହି-ପୂର୍ବେଦ୍ୟୁତନୁଷ୍ଠିତସ୍ୟ କର୍ମଶୋଫରେଦ୍ୟୁଃ ଶେଷମନୁତିଷ୍ଠନ୍ ଦୃଶ୍ୟତେ । ନ ଋନ୍ୟନ ସାମିକୃତସ୍ୟ କର୍ମଶୋଫନ୍ୟଃ ଶେଷକ୍ରିୟାୟାଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତୁମର୍ହତି, ଅତିପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ତସ୍ମାଦେକ ଏବ ପୂର୍ବେଦ୍ୟୁତନରେଦ୍ୟୁର୍ଭେଦସ୍ୟ କର୍ମଶଃ କର୍ତ୍ତେତି ଗମ୍ୟତେ ।

(ଘ) ଜତଃ ସ ଏବୋତ୍ଥିଷ୍ଠତି ଯତ୍ କାରଣମତୀତେଃହନ୍ୟହମଦୋଃଦ୍ରାକ୍ଷମିତି ପୂର୍ବାନୁଭୂତସ୍ୟ ପଶ୍ଚାତ୍ସ୍ମରଣମନ୍ୟସୋତ୍ଥାନେ ନୋପପଦ୍ୟତେ । ନହ୍ୟନ୍ୟଦୃଷ୍ଟମନ୍ୟୋଃ-ନୁସ୍ମରୁମର୍ହତି । ସୋଽହମିତି ଋହାନୁସ୍ମରଣମାତ୍ରାନ୍ତରୋତ୍ଥାନେ ନାବକକ୍ଷତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ସେହି ସତ୍ତ୍ୱଂପ୍ରତିରୁ ପୁଣି କିଏ ଜାଗି ଉଠେ ? ଯିଏ ସତ୍ତ୍ୱଂପନ୍ନ ହୁଏ, ସେ କାହିଁକି ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ ଅଥବା ତାହାଠାରେ ସେ କାହିଁକି ଭିନ୍ନ ଅଟେ ? ବୋଲି ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହା ଅନିୟମ ଅଟେ । ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଏହା କିପରି ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଯେତେବେଳେ ଜଳରାଶିରେ କୌଣସି ଜଳବିନ୍ଦୁକୁ ପ୍ରକ୍ଷିପତ୍ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଜଳରାଶି ହୋଇଯାଏ । ପୁଣି ଉଦ୍ଧିରଣ କଲାପରେ ସେ ଜଳବିନ୍ଦୁ ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତି ସଂଗତ ।

(ଖ) ତେଣୁ ସୁପ୍ତପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମା ସହ ଏକତ୍ରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ଅତଃ ସେ ପୁଣି ଉତ୍ଥାନ ପାଇଁ ଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସେହି ଈଶ୍ୱର ଅଥବା ଅନ୍ୟଜୀବ ପ୍ରତିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି- ସେହି ଜୀବ ସୁପ୍ତସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ (ସ୍ୱରୂପପ୍ରାପ୍ତି) ପ୍ରାପ୍ତ କରି ପୁଣି ଉଠେ, ଅନ୍ୟ କିଏ ନୁହେଁ । କିପରି ? କର୍ମ ଅନୁସୃତି ଶବ୍ଦ ଓ ବିଧିଦ୍ୱାରା ଉଠେ ।

(ଗ) ବିଭାଗ କରି ହେତୁକୁ ଦେଖାଯିବ । କର୍ମ-ଶେଷର ଅନୁଷ୍ଠାନ ଦର୍ଶନରୁ ସେ ଜୀବ ଉଠିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ କିଏ ନୁହେଁ । ଯେପରି ପୂର୍ବଦିନରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ କର୍ମର ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଂଶକୁ ଅନ୍ୟଦିନରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏକରୁ ଅଧେ କରି କର୍ମର ଶେଷକ୍ରିୟାରେ ଅନ୍ୟକିଛି ପ୍ରବୃତ୍ତି ହେଲେ ଅତି-ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେତୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏକ ହିଁ ପୂର୍ବ ଓ ଅପର (ପର) ଦିନ ଏକକର୍ମର କର୍ତ୍ତା ଅଟେ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(ଘ) ତେଣୁ ସେ ସୁଷୁପ୍ତିରୁ ଉଠେ । କାରଣ-ପୂର୍ବଦିନରେ ‘ମୁଁ ଏହା ଦେଖିଥିଲି, ଏହିପ୍ରକାର ପୂର୍ବାନୁଭୂତର ପଶ୍ଚାତ୍ସ୍ମରଣ ଅନ୍ୟଜଣେ ଉଠିଲାପରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।



କାରଣ- ଅନ୍ୟଦୃଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥର ଅନ୍ୟକୁ ଅନୁସ୍ମରଣ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ‘ସୋଃହମ୍’ ଏହିପରି ନିଜର ଅନୁସ୍ମରଣ ଆସାଂର ଉଠିଲା ପରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଶବ୍ଦେଭ୍ୟଷ୍ଟ ତସ୍ୟେବୋତ୍ଥାନମବଗମ୍ୟତେ । ତଥାହି-ପୁନଃ, ପ୍ରତିନ୍ୟାୟଂ ପ୍ରତିଯୋନ୍ୟାଦ୍ରବତି ବୁଦ୍ଧାତ୍ତାୟୈବ’ (ବୃହ ୪-୩-୧୬), ‘ଇମାଃ ସର୍ବାଃ ପ୍ରଜା ଅହରହର୍ଗଚ୍ଛତ୍ୟଂ ଏତଂ ବ୍ରହ୍ମତେଜଂ ନ ବିଯତି’ (ଛା ୮-୩-୨), ‘ତ ଇହ ବ୍ୟାଘ୍ରୋ ବା ସିଂହୋବା ବୃକୋ ବା ବରାହୋ ବା ପତଙ୍ଗୋ ବା ଦଂଶୋ ବା ମଶକୋ ବା ଯଦ୍ୟଦ୍ ଭବତି ତଦା ଭବତି’ (ଛା ୬-୯-୩) ଇତ୍ୟେବମାଦୟଃ ଶବ୍ଦାଃ ସ୍ୱାପପ୍ରବୋଧାଧିକାରେ ପଠିତା ନାମାନ୍ତରୋତ୍ଥାନେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟମାୟୁଃ ।

(ଖ) କର୍ମବିଧ୍ୟା ବିଧିଭ୍ୟଶ୍ଚେବମେବାବଗମ୍ୟତେ । ଅନ୍ୟଥାହି କର୍ମବିଧ୍ୟାବିଧିଯୋନର୍ଥକଃ ସ୍ୱ୍ୟଃ । ଅନ୍ୟୋତ୍ତାନପକ୍ଷେ ହି ସୁପ୍ରମାତ୍ରୋମୁତ୍ୟତ ଇତ୍ୟାପଦ୍ୟେତ । ଏବଂ ତେତ୍ ସ୍ୟାତ୍ ବଦ କିଂ କାଳାତରଫଳେ କର୍ମଣା ବିଦ୍ୟାୟା ବା କିନ୍ତୁ ସ୍ୟାତ୍, ଅପି ଋନ୍ୟୋତ୍ଥାନପକ୍ଷେ ଯଦି ତାବଜ୍ଜରାତରେ ବ୍ୟବହାରମାଣୋ ଜୀବଭିଷ୍ଟେତ୍ ତତ୍ରତ୍ୟବ୍ୟବହାର ଲୋପ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଗ) ଅଥ ତତ୍ର ସୁପ୍ତ ଉତ୍ତିଷ୍ଠେତ କାଳ୍ପନାନର୍ଥକ୍ୟଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଯୋହି ଯସ୍ମିଂଛରାରେ ସୁପ୍ତଃ ସ ତସ୍ମିନ୍ନେତିଷ୍ଠନ୍ ଯସ୍ମିଂଛରାରେ ସୁପ୍ତୋଽନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ଉତ୍ତିଷ୍ଠାତି କୋଽସ୍ୟାଂ କଳ୍ପନାୟାଂ ଲାଭଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅଥ ମୁକ୍ତ ଉତ୍ତିଷ୍ଠେଦନ୍ତବାନ୍ ମୋକ୍ଷ ଆପଦ୍ୟେତ । ନିବୃତ୍ତା ବିଦ୍ୟସ୍ୟ ତ ପୁନରୁତ୍ଥାନମନୁଦୟନମ୍ । ଏତେନେଶ୍ୱରସ୍ୟୋତ୍ଥାନଂ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ନିତ୍ୟନିବୃତ୍ତାବିଦ୍ୟାତ୍ । ଅକୃତାଭ୍ୟାଗମକୃତବିପ୍ରଣାଶୌ ତ ଦୁର୍ଜିବାରାବ୍ୟୋତ୍ଥାନପକ୍ଷେ ସ୍ୟାତ । ତସ୍ମାତ୍ ସ ବାରିଷ୍ଠତ୍, ନାନା ଇତି ।

(୩) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ ପୁଣି ତାହାର ଉତ୍ଥାନ ଅବଗତ ହୁଏ । କାରଣ-ପୁନଃ ପ୍ରତିନ୍ୟାୟଃ (ପୁଣି ଯେଉଁ ପ୍ରକାରର ଆସିଥାଏ ଓ ଯେଉଁଠାରୁ ଆସିଥାଏ, ସେ ପ୍ରତି ଯୋନିଜୀବ ସେହି ଜାଗରିତ ସ୍ଥାନକୁ ଫେରିଯାଏ) ‘ଇମାଃ ସର୍ବାଃ’ (ସେ ସମସ୍ତ ପ୍ରଜା ପ୍ରତିଦିନ ଯାଇ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ) । ‘ତ ଇହ’ (ସେମାନେ ଏହି ଲୋକରେ ବ୍ୟାଘ୍ର, ସିଂହ, ଗଧ, ବରାହ, କୀଟପତଙ୍ଗ, ମାଛି ବା ମଶା ଯିଏ ଯାହା ସୁଷୁପ୍ତ ପୂର୍ବରୁ ହୋଇଥାଏ, ସେ ତାହାହିଁ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ଜାଗରିତର ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟ ଆତ୍ମାର ଉତ୍ଥାନରେ ସଙ୍ଗତ ହେବେ ନାହିଁ ।

(ଖ) କର୍ମବିଧି ଓ ବିଦ୍ୟାବିଧିରୁ ଏହା ଅବଗତ ହୁଏ, ନୋଚେତ୍, କର୍ମବିଧି ଓ ବିଦ୍ୟାବିଧି ଅନର୍ଥକ ହେବ । ଅନ୍ୟର ଉତ୍ଥାନପକ୍ଷରେ ଶୋଇଥିବା ସମସ୍ତେ ମୁକ୍ତ ହେବା ହିଁ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ଯଦି ଏପରି ହୁଏ, ତେବେ ଏହାର ଉତ୍ତର ଦିଆଯାଇ ପାରେ ଯେ-



କାଳାନ୍ତରେ ଫଳ ଦେଉଥିବା କର୍ମ ଓ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରୟୋଜନ କଣ ହେବ ? ଅନ୍ୟ ଉତ୍ଥାନ ପକ୍ଷରେ ଯଦି ଅନ୍ୟଶରୀରରେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ଜୀବ (ସେହି ଶରୀରରେ) ଉଠେ, ସେଠାରେ ହେବାକୁ ଥିବା ବ୍ୟବହାର ଲୋପ ହେବ ।

(ଗ) ଯଦି ସେଠାରେ ଶୋଇ କରି ଉଠେ, ତେବେ କଞ୍ଚନା ମଧ୍ୟ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ, କାରଣ-ଯାହା ଯେଉଁ ଶରୀରରେ ସୁପ୍ତ, ସେ ସେଠାରୁ ଉଠେ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଶରୀରରେ ଶୋଇ ଅନ୍ୟ ଶରୀରରେ ଉଠେ । କିନ୍ତୁ ଏହା କଞ୍ଚନା କରିବା ଦ୍ଵାରା ଲାଭ କଣ ହେବ ? ଯଦି ମୁକ୍ତ ଜୀବ ଉଠେ, ତେବେ ଅନିତ୍ୟର ମୋକ୍ଷ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ? କାରଣ-ନିବୃତ୍ତ ଅବିଦ୍ୟାପ୍ରାଣୀର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଈଶ୍ଵରର ଉତ୍ଥାନ ନିରାକରଣ ହୋଇଛି । କାରଣ-ସେ ନିତ୍ୟ ଅବିଦ୍ୟାରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଅନ୍ୟର ଉତ୍ଥାନ ପକ୍ଷରେ ଅକୃତାନ୍ତ୍ୟାଗମ ଓ କୃତକର୍ମର ହାନି ଦୁର୍ନିବାର ହେବ । ତେଣୁ ସେ ଉଠେ, ଅନ୍ୟ କିଏ ଉଠେ ନାହିଁ ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ ପୁନରୁତ୍ଥମ-ଯଥା ଜଳରାଶିଃ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତୋ ଜଳବିନ୍ଦୁର୍ନୌଞ୍ଚାର୍ତ୍ତୁ ଶକ୍ୟତ ଏବଂ ସତି ସଂପନ୍ନୋ ଜୀବୋ ନୋତ୍ପତିତୁମହତାତି, ତତ୍ ପରିହୀୟତେ-ଯୁକ୍ତଂ ତତ୍ତ୍ଵ ବିବେକକାରଣାଭାବାଜ୍ଜଳବିନ୍ଦୋରନୁବରଣମ୍, ଇହ ତୁ ବିଦ୍ୟତେ ବିବେକକାରଣଂ କର୍ମ ଉଦ୍‌ବିଦ୍ୟା ତେତି ବୈଷମ୍ୟମ୍ ।

(ଖ) ଦୃଷ୍ୟତେ ତ ଦୁର୍ବେବେତୟୋରପ୍ୟସ୍ପୃକ୍ଷାତୀୟୈଃ ସଂସ୍ପୃଷ୍ଟୋ ହଂସେନ ବିବେଚନମ୍ ଅପି ତ ନ ଜୀବୋ ନାମ କର୍ଣ୍ଣତ୍ ପରସ୍ପାଦନ୍ୟୋ ବିଦ୍ୟତେ ଯୋ ଜଳ ବିନ୍ଦୁରିବ ଜଳରାଶିଃ ସତୋ ବିବିଚ୍ୟତ ।

(ଗ) ସଦେବ ତୁପାୟସଂପର୍କାଜୀବ ଇନ୍ଦ୍ରିୟତର୍ଯ୍ୟତ ଇତ୍ୟସକୃତ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚତମ୍ । ଏବଂ ସତି ଯାବଦେକୋପାୟଗତା ବନ୍ଧାନୁବୃତ୍ତିସ୍ତାବଦେକ ଜୀବ ବ୍ୟବହାରଃ । ଉପାଧାନ୍ତର ଗତାୟାଂ ତୁ ବନ୍ଧାନୁ ବନ୍ଧାନୁବୃତ୍ତିଃ ଜୀବାନ୍ତର ବ୍ୟବହାରଃ । ସଂ ଏବାୟମୁପାୟଃ ସ୍ଵାପ-ପ୍ରବୋଧଯୋର୍ବାଜାଙ୍ଗୁରନ୍ୟାୟେନେତ୍ୟତଃ ସ ଏବ ଜୀବଃ ପ୍ରତିବୁଧତ ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍ ।

(ଘ) ଭାଷ୍ୟଂତର - (କ) ଯାହା ପୁଣି କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ - ଯେପରି ଜଳରାଶିରେ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଜଳବିନ୍ଦୁ ପୃଥକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ସେପରି ସର୍ (ବ୍ରହ୍ମ)ରେ ସଂପନ୍ନ ହୋଇ ଜୀବ ଉଠିପାରେ ନାହିଁ । ତାହାର ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି- ବିବେକ (ଭେଦ) କାରଣର ଅଭାବରୁ ଏଠାରେ ଜଳବିନ୍ଦୁର ଅନୁବରଣ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ବିବେକ ହେତୁ ଏଠାରେ କର୍ମ ଓ ଅବିଦ୍ୟା ହୁଏ - ଏହାହିଁ ବୈଷମ୍ୟ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ମିଶିଯାଇଥିବା ଜଳ ଓ କ୍ଷୀରର ଭେଦ ଆମ୍ଭପକ୍ଷରେ ଦୃଷ୍ଟର ଅଟେ, ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ହଂସ ବିବେଚନ କରିପାରେ । କିନ୍ତୁ ଜୀବ କଦାପି



ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ଜଳରାଶିରେ ଜଳବିନ୍ଦୁ ପରି ସତରୁ ବିବିକ୍ତ (ପୃଥକ) କରାଯାଏ ।

(ଗ) ସଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ କିନ୍ତୁ ଉପାଧିର ସଂବନ୍ଧରୁ ଜୀବ ହୁଏ ବୋଲି ଉପଚାର କରାଯାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ବାରମ୍ବାର କୁହାଯାଇଛି । ଏହିପରି ହେଲେ ସେତେବେଳେ ଏକ ଉପାଧିଗତ ବନ୍ଧର ଅନୁବୃତ୍ତି ହୁଏ, ଯେତେବେଳେ ଏକ ଜୀବର ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ଜାଗରିତରେ ଏହି ଉପାଧି ବାଜାକୁର ନ୍ୟାୟରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ସେହି ଜୀବ ପ୍ରତି ବୁଦ୍ଧି ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ।

୪ ମୁଖ୍ୟେଽର୍ଦ୍ଧସଂପତ୍ତ୍ବାଧିକରଣମ୍ । ସୁଂ ୧୦

ମୁଗଧେଽର୍ଦ୍ଧସଂପତ୍ତ୍ୟାଧିକରଣମ୍-

ମୁଖ୍ୟେଽର୍ଦ୍ଧସଂପତ୍ତିଃ ପରିଶେଷାତ୍ ॥ ୧୦ ॥

(୧) ମୁଗଧେଽର୍ଦ୍ଧସଂପତ୍ତିଃ ପରିଶେଷାତ୍ ॥ ୩-୨-୧୦ ॥

ମୁଗଧେ-ମୁର୍ଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ ଜୀବର ଅର୍ଦ୍ଧସମ୍ପତ୍ତିଃ=ଅର୍ଦ୍ଧସୁଷୁପ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ-ପରିଶେଷାତ୍=ପରିଶେଷରେ ଏହା ଜଣାପଡ଼େ ।

(୨)-ମୁଳ (କ) ଅସ୍ଥିମୁଗଧୋ ନାମ ଯଂ ମୂର୍ଦ୍ଧିତ ଇତି ଲୋକିକାଃ କଥୟନ୍ତି, ସ ତୁ କିମବସ୍ଥୁ ଇତି ପରୀକ୍ଷାୟା ମୁଖ୍ୟତେ - ତିସ୍ରବାବଦବସ୍ଥାଃ ଶରୀରସ୍ଥସ୍ୟ ଜୀବସ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧାଃ-ଜାଗରିତଂ ସ୍ୱପ୍ନଂ ସୁଷୁପ୍ତିମିତି । ତତୁର୍ଥା ଶରୀରାଦପସ୍ତସ୍ତିଃ, ନ ତୁ ପଞ୍ଚମୀ କାତିବାବସ୍ଥା ଜୀବସ୍ୟଶ୍ଚୈତି ସ୍ୱତ୍ୱେ ବା ପ୍ରସିଦ୍ଧାସ୍ତି ।

(ଖ) ତସ୍ମାଜ୍ଜତସ୍ତଶାମେବା ବସ୍ତାନାମନ୍ୟତମାବସ୍ଥା ମୂର୍ଦ୍ଧାତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ କ୍ରମଃ-ନତାବନମୁଗଧୋ ଜାଗରିତାବସ୍ଥୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । ନ ହ୍ୟୟମିନ୍ଦ୍ରିୟୈର୍ବିଷୟାନୀକ୍ଷତୋ ସ୍ୟାଦେତତ୍-ଇଷ୍ଟକାରନ୍ୟାୟେନ ମୁଗଧୋ ଭବିଷ୍ୟତି । ଯଥେଷ୍ଟ କାରୋ ଜାଗ୍ରଦ ପାଷ୍ଠାସକ୍ରମନସ୍ତୟା ନାନ୍ୟାନ୍ ବିଷୟାନୀକ୍ଷତ ଇତି, ନ, ଅତେତୟମାନଦ୍ୱାତ୍ ।

(ଗ) ଇଷ୍ଟକାରୋ ହି ବ୍ୟାପୃତମନା ବ୍ରବାତି-ଇଷ୍ଟମେବାହମେତାବନ୍ତଂ କାଳମୁପ-ଲଭମାନୋଽଭୁବମିତି । ମୁଗଧସ୍ତ ଲବ୍ଧସଂଜ୍ଞାବ୍ରବାତି-ଅନ୍ତେ ତମସ୍ୟହମେତାବନ୍ତଂ କାଳଂ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତୋଽଭୁବନଂ କିଞ୍ଚିନ୍ମୟା ଚେତି ତମିତି । ଜାଗ୍ରତଶ୍ଚୈକବିଷୟକ୍ରତେସୋଽପି ଦେହୋ ବିଧୁୟତେ, ମୁଗଧ୍ୟ ତୁ ଦେହୋ ଧରଣ୍ୟାଂ ପତତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେଉଁ ଲୋକ ମୂର୍ଦ୍ଧିତ ତାହାକୁ ‘ମୁଗଧ’ କହନ୍ତି । ତାହାର ଅବସ୍ଥା କିପରି ? ତେଣୁ ଏହି ପରୀକ୍ଷାରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ଶରୀରରେ



ରହିଥିବା ଜୀବର ତିନୋଟି ଅବସ୍ଥା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଯଥା-ଜାଗରିତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି । ଚତୁର୍ଥ ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି - ଶରୀରରୁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଜୀବର ପଞ୍ଚମ ଅବସ୍ଥା ଶୁଦ୍ଧି ବା ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାହିଁ ।

(ଖ) ତେଣୁ ମୂର୍ତ୍ତୀ ଚାରୋଟି ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅବସ୍ଥା ବୋଲି ପୂର୍ବପକ୍ଷ କହନ୍ତେ ତାହାର ଉତ୍ତରରେ ଆମେ କହୁଁ କି - ମୂର୍ତ୍ତିତ ଜାଗରିତ ଅବସ୍ଥା ଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଠାରୁ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ମୂର୍ତ୍ତିତ ଇଷ୍ଟକାରନ୍ୟାୟରେ ହୁଏ ବୋଲି ଶଙ୍କା ହୁଏ । ଯେପରି ବାଣର ନିର୍ମାଣ ସାବଧାନ ହୋଇ ମନୋନିବେଶ କରେ ଓ ଅନ୍ୟ ବିଷୟକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ, ସେପରି ପ୍ରହାର ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବା ଦୁଃଖ ଅନୁଭବଦ୍ୱାରା ମନରେ ବ୍ୟଗ୍ର ହେବାରୁ ତାହା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ମୁଗ୍ଧ ଅନ୍ୟବିଷୟକୁ ଦେଖେ ନାହିଁ, କାରଣ - ସେ ଚେତନ ରହିତ ଅଟେ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଇଷ୍ଟକାର ବ୍ୟାପ୍ତମନା ହୋଇ କହେ - ମୁଁ ଏହିକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ବାଣକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରିଥିଲି । ମୂର୍ତ୍ତିତ କିନ୍ତୁ ଚେତନା ପାଇ କହେ ଯେ - ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁଁ ଘୋର ଅନ୍ଧକାରରେ ପଡ଼ିଥିଲି, ମୁଁ କିଛି ଜାଣି ନଥିଲି, ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ଆସକ୍ତ ଚିତ୍ତବାନ୍-ଜାଗ୍ରତ-ପୁରୁଷର ମଧ୍ୟ ଦେହ ଦକ୍ଷାୟମାନ ରହେ । କିନ୍ତୁ ମୂର୍ତ୍ତିତର ଦେହ ପୃଥିବୀ ଉପରେ ପଡ଼ିରହେ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତସ୍ମାନ୍ ଜାଗର୍ତ୍ତଃ, ନାପି ସ୍ୱପ୍ନାନ୍ ପଶ୍ୟତି, ନିଃସଂଜ୍ଞକଦ୍ୱାର୍ ନାପି ମୃତଃ ପ୍ରାତୋଷ୍ଣଶୋର୍ଭାବାତ୍ । ମୁଗ୍ଧେ ହି ଜନ୍ତୋ ମୃତୋଽୟଂ ସ୍ୟାନ୍ ବା ମୃତ ଜତି ସଂଶୟାନ୍ତା ଭଣ୍ଡାସ୍ତି ନାସ୍ତାତି ହୃଦୟଦେଶମାଲଭନ୍ତେ ନିଷ୍ଠୟାର୍ଥଂ ପ୍ରାଣୋଽସ୍ତି ନାସ୍ତାତି ଚ ନାସ୍ତିକାଦେଶମ୍ ।

(ଖ) ଯଦି ପ୍ରାଣୋଷ୍ଣାଶୋରସ୍ତ୍ୱିତ୍ ନାବଗଚ୍ଛତି, ତତୋ ମୃତୋଽୟମିତ୍ୟଧବସାୟ ଦହନାୟାରଣ୍ୟଂ ନୟତି । ଅଥ ତୁ ପ୍ରାଣମୁଷ୍ଟାଶଂ ବା ପ୍ରତିପଦ୍ୟନ୍ତେ ତତୋ ନାୟଂ ମୃତ ଜତ୍ୟଧବସାୟ ସଂଜ୍ଞାଲାଭାୟ ଭିକ୍ଷ୍ୟତି । ପୁରୁଷରୂପାନାଜ ନ ଦିଷ୍ଂ ଗତଃ । ନହି ଯମଂ ଗତୋ ଯମରାଷ୍ଟ୍ରାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାଗଚ୍ଛତି ।

(ଗ) ଅସ୍ତ ଚର୍ହିସୁଷୁପ୍ତଃ ନିଃସଂଜ୍ଞ ଦ୍ୱାଦମୃତଦ୍ୱାଜ, ନ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟାତ୍ । ମୁଗ୍ଧଃ କଦାଚିକ୍ତିରମପି ନୋଭୁସିତି ସବେପଥୁରସ୍ୟ ଦେହୋ ଭବତି, ଭୟାନକଂ ଚ ବଦନଂ ବିନ୍ଧାରିତେ ନେତ୍ରେ । ସୁଷୁପ୍ତଃ ପ୍ରସନ ବଦନସ୍ତୁଲ୍ୟକାରଂ ପୁନଃ ପୁନରୁଭୁସିତି, ନିମାଳିତେ ଅସ୍ୟ ନେତ୍ରେ ଭବତଃ, ନ ଋସ୍ୟ ଦେହା ବେପତେ । ପାଣିପେଷଣମାତ୍ରେଣ ଚ ସୁଷୁପ୍ତମୃତଥାପୟତି ।



(ଘ) ନ ତୁ ମୁଗଧ ମୁଦଗରଘାତେନାପି । ନିମିତ୍ତଭେଦଃ ଭବତିମୋହସ୍ୱାପଯୋଃ,
ମୁସଳସଂପାତାଦିନିମିତ୍ତଭାବ ମୋହସ୍ୟ, ଶ୍ରମାଦିନିମିତ୍ତଭାବ ସ୍ୱାପସ୍ୟ । ନ ତ ଲେକେଃସ୍ତ୍ରୀ
ପ୍ରସିଦ୍ଧିର୍ମୁଗଧଃ ସୁପ୍ତ ଇତି । ପରିଶେଷଦର୍ଶସଂପତ୍ତିଃ ମୁଗଧତେତ୍ୟବଗଛାମାଃ ନିଃସଙ୍ଗଭାବ
ସଂପନ୍ନ ଇତରସ୍ଥାଦ୍ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟାଦସଂପନ୍ନ ଇତି ।

(ଙ) କଥଂ ପୁନରର୍ଦ୍ଧସଂପତ୍ତି ମୁଗଧତେତି ଶକ୍ୟତେ ବକ୍ତୃମ୍ ? ଯାବତା ସୁପ୍ତଂ ପ୍ରତି
ତାବଦୁକ୍ତଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟା-‘ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି’ (ଛା-୬-୩-୧) ଇତି । ଅତ୍ର
ସ୍ତେନୋଃସ୍ତେନୋ ଭବତି’ (ବୃହ ୪-୩-୨୨), ‘ନୈତଂ ସେତୁମହୋରାତ୍ରେ ତରଣେ
ନ ଜରା ନ ମୃତ୍ୟୁର୍ନ ଶୋକୋ ନ ସୁକୃତଂ ନ ଦୁଃସତମ’ (ଛା ୮-୪-୧) ଇତ୍ୟାଦି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ତେଣୁ ମୁଗଧ ଜାଗ୍ରତ ନୁହେଁ, ଓ ସେ ସୁପ୍ତ ଦେଖେ
ନାହିଁ । କାରଣ-ସେ ତେତନାରହିତ ଅଟେ । ମୃତକ ମଧ୍ୟ ସୁପ୍ତ ଦେଖେ ନାହିଁ, କାରଣ-
ତାହାଠାରେ ପ୍ରାଣ ଓ ଉଷ୍ମ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ମୁଗଧ ପ୍ରାଣୀର ବିଷୟରେ ସେ ମରିଗଲା
ଅଥବା ମରେ ନାହିଁ - ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଶୟ କରି ଲୋକ ସେଠାରେ ଗରମ ହୁଏ କି ନାହିଁ -
ଏହା ନିଶ୍ଚିତ କରିବା ପାଇଁ ହୃଦୟ ଭାଗ ସ୍ପର୍ଶ କରେ, ନାହିଁ । ପ୍ରାଣ କି ନୁହେଁ - ଏହି
ବିଷୟରେ ନାସ୍ତିକା ଦେଶ ସ୍ପର୍ଶ କରେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି ପ୍ରାଣ ଓ ଉଷ୍ମର ଅସ୍ଥିତ୍ୱ ଅନୁଭବ ନ କରାଯିବ, ତେବେ ସେ ମରି ନାହିଁ
ବୋଲି ସ୍ଥିର କରି ତେତନା ପାଇ ବା ପାଇଁ ଚିକିତ୍ସା କରନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ ସେ ଉଠିଲେ ମୁଗଧ
ମୃତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ଯମକୁ ପାଇ ଆଉଥରେ ଯମଲୋକରୁ ଫେରିଆସେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ତେବେ ମୁଗଧ ସୁଷୁପ୍ତ ହେଉ, କାରଣ-ସେ ତେତନରହିତ ଓ ଅମୃତ ଅଟେ ।
ଏହା ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ କାରଣ-ଦୁଇଟି ଯାକରେ ବୈଷମ୍ୟ ରହିଛି । ମୁଗଧ ପ୍ରାଣୀ କେତେବେଳେ
ହେଲେ ଚିରକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଜ୍ଜ୍ୱାସ ନିଏ ନାହିଁ । ତାହାର ଶରୀର କମ୍ପେ, ମୁଖ ବିଖରିତ
ଭୟାନକର ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସୁଷୁପ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନବଦନ ଓ ସମକାଳରେ ଠିକ୍ ଉଜ୍ଜ୍ୱାସ ନିଏ । ତାହାର
ନେତ୍ର ନିମାଳିତ ହୁଏ । ତାହାର ଶରୀର ନାହିଁ, ହାତର ସ୍ପର୍ଶରେ ସେହି ଲୋକ ଉଠେ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ମୁଗଧକୁ ମୁଦଗର ପ୍ରହାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଉଠେ ନାହିଁ । ମୂର୍ଚ୍ଛା ଓ
ସୁଷୁପ୍ତିର କାରଣ ଗୁଡ଼ିକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି, କାରଣ- ମୂର୍ଚ୍ଛାର ମୁସଳ ପ୍ରହାର ପ୍ରଭୃତି ନିମିତ୍ତ
ହୁଏ ଓ ସୁଷୁପ୍ତିର ପରିଶ୍ରମ ହିଁ କାରଣ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ମୁଗଧ ସୁପ୍ତ ହେବା ସଂସାରରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ନାହିଁ ତେଣୁ ପରିଶେଷରେ ମୂର୍ଚ୍ଛା ଅର୍ଦ୍ଧ ସୁଷୁପ୍ତ ଅଟେ ବୋଲି ଆମେ ବୁଝୁ । ଏହା ତେତନା
ରହିତ ହେଲେ ସେ ସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଓ ସୁଷୁପ୍ତ ଠାରୁ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ହେଲେ ଅସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।
ପରନ୍ତୁ ମୂର୍ଚ୍ଛା ଅର୍ଦ୍ଧସୁଷୁପ୍ତି ବୋଲି କିପରି କୁହାଯାଇଅଛି ? କାରଣ- ‘ସତା ସୋମ୍ୟ (ହେ



ସୋମ୍ୟ, ସେହି ସମୟରେ ସତ୍ ସହ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ) ‘ଅତଃ ସ୍ତେନୋଃସ୍ତେନୋ’ (ଏହି ସୁଷୁପ୍ତିରେ ଖେର ମଧ୍ୟ ଭଲ ଲୋକ ହୁଏ । ଏହି ହେତୁରୂପ ଆତ୍ମା ଦିନରାତି ଅତିକ୍ରମଣ କରେ ନାହିଁ । ଏହାଠାରୁ ଅଜର, ଅମୃତ୍ୟୁ, ଅଶୋକ ଓ ସୁକୃତି ବା ଦୁଷ୍ଟତ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଦ୍ୱାରା ସୁଷୁପ୍ତି ପ୍ରତି କୁହାଯାଇଛି ।

ମୂଳ-(କ) ଜୀବେ ହିଁ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତୟୋଃ ପ୍ରାପ୍ତିଃ ସୁଖିତ୍ୱ ଦୁଃଖିତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟୟୋପାଦନେନ ଭବତି । ନ ଚ ସୁଖିତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଦୁଃଖିତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ବା ସୁଷୁପ୍ତେ ବିଦ୍ୟତେ ମୁଗ୍ଧେଧ୍ୟେପି ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ନୈବ ବିଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦୁପାଧୁପଗମାତ୍ ସୁଷୁପ୍ତବନ୍ମୁଗ୍ଧେଧ୍ୟେପି କୃଷ୍ଣସଂପତ୍ତିରେବ ଭବିତୁମର୍ହତି, ନାକ୍ଷସଂପତ୍ତିରିତି ।

(ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ନ, ବୁଝେ ମୁଗ୍ଧେଧ୍ୟେଧ୍ୟସଂପତ୍ତି ଜୀବସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣା ଭବତୀତି । କିଂ ତହିଁ ? ଅର୍ଦ୍ଧେନ ସୁଷୁପ୍ତପକ୍ଷସ୍ୟ ଭବତି ମୁଗ୍ଧଧର୍ମବର୍ଦ୍ଧନାବସ୍ଥାଦ୍ରପକ୍ଷସ୍ୟେତିବୁଝଃ । ଦର୍ଶିତେ ତ ମୋହସ୍ୟ ସ୍ୱାପେନ ସାମ୍ୟା ବୈଷମ୍ୟେ । ଦ୍ୱାରଂ ଚୈତନ୍ୟମନଶସ୍ୟ । ଯଦାହସ୍ୟ ସାବଶେଷଂ କର୍ମ ଭବତି, ତଦା ବାତ୍ସଲ୍ୟସେ ପ୍ରତ୍ୟାଗଛତଃ । ଯଦାରୁ ନିରବଶେଷଂ କର୍ମ ଭବତି, ତଦା ପ୍ରାଣୋଷ୍ମାଣାବପଗଛତଃ । ତସ୍ମାଦର୍ଦ୍ଧ ସଂପତ୍ତିଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦ ଲକ୍ଷ୍ମି ।

(ଗ) ଯତୁକ୍ରମ - ନ ପଞ୍ଚମୀ କାଚିଦବସ୍ତା ପ୍ରସିଦ୍ଧାସ୍ତାତି ନ ପ୍ରସିଦ୍ଧା ସ୍ୟାତ୍ । ପ୍ରସିଦ୍ଧା ଚୈଷା ଲୋକାୟୁର୍ବେଦୟୋଃ । ଅର୍ଦ୍ଧସଂପତ୍ତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ନପଞ୍ଚମୀ ଗଣ୍ୟତ ଇତ୍ୟନବଦ୍ୟମ୍ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଜୀବଠାରେ ସୁଖିତ୍ୱ ଓ ଦୁଃଖିତ୍ୱ ପ୍ରତୀତର ଉପପତ୍ତି ହେଲେ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ସୁଖିତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଥବା ଦୁଃଖିତ୍ୱପ୍ରତ୍ୟୟ ସୁଷୁପ୍ତିରେ ନ ଥାଏ । ସେପରି ମୁଗ୍ଧଧର୍ମରେ ସେ ଦୁହେଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନୁହଁନ୍ତି । ତେଣୁ ସୁଷୁପ୍ତି ପରି ମୁଗ୍ଧଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଉପାଧି ଉପଶମ ହେଲେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଷୁପ୍ତି ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହି ବିଷୟରେ ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି, ମୂର୍ତ୍ତୀରେ ବ୍ରହ୍ମର ସହିତ ଜୀବର ଅର୍ଦ୍ଧ ସଂପତ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ଆମେ କହୁନାହୁଁ । ମୁଗ୍ଧଧର୍ମ ଅର୍ଦ୍ଧସୁଷୁପ୍ତପକ୍ଷରେ ଓ ଅର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାୟ ଅବସ୍ଥାପକ୍ଷରେ ହୁଏ । ମୂର୍ତ୍ତୀର ସୁଷୁପ୍ତିଦ୍ୱାରା ସାମ୍ୟ ଓ ବୈଷମ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ମରଣର ଦ୍ୱାର ଅଟେ । ଯେତେବେଳେ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତୀର ଅବଶେଷ କର୍ମ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ବାଣୀ ଓ ମନ ନିଜନିଜ ସ୍ଥାନକୁ ଫେରିଯା’ନ୍ତି । ଏବଂ ଯେତେବେଳେ ଏହାର ଅବଶେଷ କର୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରାଣ ଓ ଔଷ୍ଠ ଚାଲି ଆସନ୍ତି । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମବେଦୀ ମୂର୍ତ୍ତୀକୁ ଅର୍ଦ୍ଧସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥା କହନ୍ତି ।



(ଖ) ଯାହା ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- କୌଣସି ପଞ୍ଚମୀ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ ବୋଲି କହିଲେ ଦୋଷନାହିଁ, କାରଣ ଏହି ଅବସ୍ଥା କାଦାଚିତ୍ତକ (କେତେବେଳେ) ହେଲେ ଭଜନଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଲୋକ ଓ ଆୟୁର୍ବେଦ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହା ଜଣାଶୁଣା କଥା । ଅର୍ଦ୍ଧସଂପତ୍ତି ସ୍ବାକାର ହେଲେ ପଞ୍ଚମୀ ଅବସ୍ଥା ଗଣାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ ।

୫ ଉଭୟାଲିଙ୍ଗାଧିକରଣମ୍ । ସୁଠ ୧୧-୧୨ ॥

ଉଭୟଲିଙ୍ଗାଧିକରଣ-୫

न स्थानतोऽपि परस्योभयाल्लिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ୧୧ ॥

(୧) ନ ସ୍ଥାନତୋଽପି ପରସ୍ୟୋଭୟାଲିଙ୍ଗମ୍ ସର୍ବତ୍ର ହି ॥ ୩-୨-୧୧ ॥

ସ୍ଥାନତଃ=ସ୍ବାଭାବରୁ ଅଥବା ଉପାଧିଭେଦରୁ ମଧ୍ୟ, ପରସ୍ୟ=ପରଂବ୍ରହ୍ମ, ଉଭୟଲିଙ୍ଗମ୍=ସବିଶେଷ ଓ ନିର୍ବିଶେଷ ଦୁଇଟି ରୂପ ଉପପନ୍ନ, ନ=ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ହି=କାରଣ-, ସର୍ବତ୍ର='ଅଶବ୍ଦମ୍' ଇତ୍ୟାଦି ସବୁ ଉପନିଷଦରେ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମରେ ଉପଦେଶ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଯେନ ବ୍ରହ୍ମଣା ସୁଷୁପ୍ତ୍ୟାଦିଷୁ ଜୀବନ ଜୀବ ଉପାଧିପଶ୍ୟାତ୍ ସଂପଦ୍ୟତେ, ତସ୍ୟେବାନାଂ ସ୍ବରୂପଂ ଶ୍ରୁତି ବଶେନ ନିର୍ଦ୍ଧାୟତେ । ସବ୍ଯୁଭୟଲିଙ୍ଗାଃଶ୍ରୁତଯୋ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟାଃ- 'ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମାଃ ସର୍ବଗନ୍ଧାଃ ସର୍ବରସାଃ' (ଛା ୩-୧୪:୨ ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟା ସବିଶେଷଲିଙ୍ଗାଃ । 'ଅସ୍ତ୍ରୁଳମନଶ୍ଚିତ୍ତ ସ୍ବମଦୀର୍ଘମ୍') ବ୍ରହ୍ମ ୩-୮-୮ ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟାଃ ନିର୍ବିଶେଷଲିଙ୍ଗାଃ ।

(ଖ) କିମାସୁ ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠୁଭୟଲିଙ୍ଗମ୍ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମୁତାନ୍ୟତିରିକ୍ତଲିଙ୍ଗମ୍ ? ଯଦାପ୍ୟନ୍ୟତରଲିଙ୍ଗମ୍, ତଦାପି କିଂ ସବିଶେଷମୃତ ନିର୍ବିଶେଷମିତି ମାମାଂସଂତୋ' ତତ୍ତ୍ଵୋଭୟଲିଙ୍ଗ-ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁଗ୍ରହାଦୁଭୟଲିଙ୍ଗ ମେବ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମ- ନ ତାବତ୍ ସ୍ମୃତ ଏବ ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉଭୟଲିଙ୍ଗାଦୁପପଦ୍ୟତେ । ନ ହେ୍ୟକଂ ବସ୍ତୁ ସ୍ମୃତ ଏବ ରୂପାଦି ବିଶେଷୋପେତଂ ତଦ୍ବିପରୀତଂ ଚୈତ୍ୟଦବଧାରିୟିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍, ବିରୋଧାତ୍ ।

(ଗ) ଅସ୍ତୁ ତହିଁ ସ୍ଥାନତଃ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦ୍ୟୁପାଧିଯୋଗାଦିତି, ତଦପି ନୋପପଦ୍ୟତେନ ହ୍ୟୁପାଧିଯୋଗାଦପ୍ୟନ୍ୟାଦୃଶ୍ୟ ବସ୍ତୁନୋଽନ୍ୟାଦୃଶ୍ୟ ସ୍ବାଭାବଃ ସମ୍ଭବତି । ନ ହି ସ୍ଵଚ୍ଛଃ ସନ୍ ସ୍ଵଚିକୋଽଲକ୍ଷକାଦ୍ୟୁପାଧିଯୋଗାଦସ୍ତେଷାଂ ଭବତି, ଭ୍ରମମାତ୍ରଦ୍ଵାଦସ୍ତେଷାଂଭିନିବେଶ୍ୟ ଉପାଧୀନାଂ ଉଦ୍ଭବ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ୍ଵାତ୍ ।



(ଘ) ଅତଶ୍ଚାନ୍ୟତରଲିଙ୍ଗପରିଗ୍ରହେଽପି ସମସ୍ତବିଶେଷରହିତଂ ନିର୍ବିକଳ୍ପକମେବ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତି ପରତ୍ୟକ୍ତଂ, ନ ତଦ୍ ବିପରୀତମ୍ । ସର୍ବତ୍ର ହି ବ୍ରହ୍ମସ୍ବରୂପପ୍ରତିପାଦନ ପରେଷୁ ‘ଅଶବ୍ଦମସ୍ତର୍ଗମରୂପବ୍ୟୟମ୍’ (କଂ ୩-୧୫, ମୁକ୍ତିକେ ୨-୭୨) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଟପାତ୍ର ସମସ୍ତବିଶେଷମେକ ବ୍ରହ୍ମୋପଦିଶ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ସୁଷୁପ୍ତି ପ୍ରଭୃତିରେ ଉପାଧି ଉପଶାନ୍ତ ହେଲେ ଜୀବ ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ, ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର ସ୍ବରୂପ ଶ୍ରୁତିର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରାଯାଇଅଛି । ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇଟି ଲିଙ୍ଗବିଶେଷ ଅଟନ୍ତି - ‘ସର୍ବକାମାଃ’ (ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ତାହାର କର୍ମ ଅଟେ, ସବୁକାମ ଦୋଷରହିତ ଅଟେ, ସମସ୍ତ ଗଣ ତାହାର ସୁଖକର; ଏବଂ ସେ ସର୍ବରସ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ସବିଶେଷଲିଙ୍ଗକ ଏବଂ ‘ଅସ୍ତୁକ’ (ସେ ସ୍ଥଳ ନୁହେଁ, ଅଶ୍ନ ନୁହେଁ, ହସ୍ତ ନୁହେଁ, ଏବଂ ଦୀର୍ଘ ନୁହେଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ନିର୍ବିଶେଷଲିଙ୍ଗକ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଦୁଇଟି ଲିଙ୍ଗ ଥାଇ ବ୍ରହ୍ମକୁ ବୁଝାଏ, କି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଲିଙ୍ଗ ଥିଲେ ବୁଝାଏ ? ଯଦି ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଲିଙ୍ଗ ଥାଇ ବୁଝାଏ, ତେବେ ସେ ସବିଶେଷ ହୁଏ, ଅଥବା ନିର୍ବିଶେଷ ବିଚାର କରାଯାଏ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ଲିଙ୍ଗ ଥିବାର ଶ୍ରୁତିର ଅନୁଗ୍ରହରୁ ବ୍ରହ୍ମର ଦୁଇଟିଲିଙ୍ଗ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହି- ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସ୍ବତଃ ଉଭୟାଲିଙ୍ଗରୁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସ୍ୱଭାବତଃ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ରୂପାଦିବିଶେଷଯୁକ୍ତ ଓ ରୂପାଦିବିଶେଷରହିତ ହେଲା । ତେଣୁ ଏହା ବିରୋଧ ହେଲେ ଅବଧାରଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯଦି ଏହା କହ ଯେ- ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିଯୋଗରୁ ହିଁ ହୁଏ, କାରଣ- ଉପାଧିଯୋଗରୁ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ସ୍ୱଭାବତଃ ସ୍ୱଚ୍ଛ ହୋଇ ସ୍ବଚ୍ଚ ଲାଖ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଉପସ୍ଥାପିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେଥିରେ ଅସ୍ପଷ୍ଟର ଅହିନିବେଶ ଭ୍ରମମାତ୍ର ଅଟେ, କାରଣ-ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ଅବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଘ) ତେଣୁ ଅନ୍ୟତର ଲିଙ୍ଗର ପରିଗ୍ରହ କଲାପରେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ବିଶେଷ ରହିତ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମକୁ ବୁଝାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତାହାର ବିପରୀତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମସ୍ବରୂପ ପ୍ରତିପାଦନପରେ ‘ଅଶବ୍ଦମସ୍ତର୍ଗ’ (ସେ ଶବ୍ଦରହିତ, ସ୍ପର୍ଶରହିତ ଓ ରୂପରହିତ ଅବ୍ୟୟ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ସମସ୍ତବିଶେଷରହିତ ବ୍ରହ୍ମ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।

न भेदादिति चेत्प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ ୧୨ ॥

(୧) ନ ଭେଦାଦିତି ତେନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟେକମତଦ୍ବଚନାତ୍ ॥ ୩-୨-୧୨ ॥

ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରୁ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ନ=ଏହା କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଭେଦାତ୍ = କାରଣ- ‘ତତ୍ତ୍ୱଷାଦ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ



ଭେଦ କୁହାଯାଇଅଛି, ଇତି ଚେନ୍ନଂ=ଏହା ଯଦି କହ, ତଥାପି ମଧ୍ୟ ସମାଚୀନ ନୁହେଁ ।
 ବିକାତ,=କାରଣ-‘ପ୍ରତ୍ୟେକମ୍’ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପାଧିରେ ଅତଦ୍‌ବଚନାତ୍ = ‘ଯଶ୍ଚାୟମସ୍ୟା’
 ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମଣ ଅଭେଦ ଶୁଣାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅଥାପି ସ୍ୟାଦ୍ୟସ୍ତୁ ନିର୍ବିକଳକମେବଲିଙ୍ଗମେବ ବ୍ରହ୍ମ, ନାସ୍ୟ ସ୍ବତଃ
 ସ୍ଥାନତୋ ଉଭୟଲିଙ୍ଗଭିନ୍ନତ୍ବଂ, ତନ୍ନୋପପଦ୍ୟତେ । କସ୍ମାତ୍ ? ଭେଦାତ୍ । ଭିନ୍ନା ହି
 ପ୍ରତିବିଦ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମଣ ଆକାରା ଉପଦିଶ୍ୟତୋ, ଚତୁଷ୍ପଦ ବ୍ରହ୍ମ ଷୋଡ଼ଶକଳଂ ବ୍ରହ୍ମା
 ବାମନୀୟାଦିଲକ୍ଷଣଂ ବ୍ରହ୍ମ ତ୍ରେଲୋକ୍ୟଶରୀର ବୈଶ୍ଵାନରଶବୋଦିତଂ
 ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟବଂଜାତୀୟକାଃ । ତସ୍ମାତ୍ ସବିଶେଷଭୂମି ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଭ୍ୟୁପଗତବ୍ୟମ୍ ।

(ଖ) ନନୁତ୍ତଂ ନୋଭୟଲିଙ୍ଗଭିନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସମ୍ଭବତୀତି ଅୟମପ୍ୟବିରୋଧଃ,
 ଉପାଧିକୃତ ଭାବାକାରଭେଦସ୍ୟ । ଅନ୍ୟଥା ହି ନିର୍ବିଷୟମେବ ଭେଦଶାସ୍ତ୍ରଂ ପ୍ରସଙ୍ଗ୍ୟେତେତି
 ଚେତ୍ ନେତି ବୁଝା, କସ୍ମାତ୍ ? ପ୍ରତ୍ୟେକମତଦ୍ ବଚନାତ୍ ।

(ଗ) ପ୍ରତ୍ୟୁପାଧିଭେଦଂ ହ୍ୟଭେଦମେବ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶ୍ରାବ୍ୟତ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ - ‘ଯଶ୍ଚାୟମସ୍ୟା’
 ପୃଥ୍ବ୍ୟାଂ ତେଜୋମୟୋଽମୃତମୟଃ ପୁରୁଷୋ ଯଶ୍ଚାୟମଧ୍ୟାତ୍ମଂ ଶରୀରସ୍ତେଜୋମୟଃ
 ପୁରୁଷୋଽୟମେବ ସ ଯୋଃସମାତ୍ମା’ (ବୃହ ୨-୫-୧ ଇତ୍ୟାଦି । ଅତଶ୍ଚ ନ ଭିନ୍ନାକାର-
 ଯୋଗୋବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶାସ୍ତ୍ରାୟ ଇତି ଶକ୍ୟତେ ବକ୍ତୃମ୍, ଭେଦସ୍ୟୋପାସନାର୍ଥଭାବେଦେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହା ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ-
 ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ବିଶେଷ ଏକଲିଙ୍ଗ ଅଟେ, ଏବଂ ସ୍ବତଃ ଅଥବା ଉପାଧିଦ୍ୱାରା ଉଭୟଲିଙ୍ଗ ନୁହେଁ,
 ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? କାରଣ-ଭେଦରୁ । ‘ବ୍ରହ୍ମ ଚତୁଷ୍ପଦ ଅଟେ, ବ୍ରହ୍ମ
 ଷୋଡ଼ଶକଳାୟୁକ୍ତ, ବ୍ରହ୍ମ ବାମନୀୟାଦି, ଆଦିରୂପ, ବ୍ରହ୍ମତ୍ରେଲୋକ୍ୟ ଶରୀର ଯୁକ୍ତ, ବ୍ରହ୍ମ
 ବୈଶ୍ଵାନରଶବରୁ କଥିତ ହୁଏ) ଏହିପରି ଆକାର ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ
 ସବିଶେଷ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ଉଭୟ ଲିଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, - ତାହାର
 ବିରୋଧ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆକାରଭେଦ ହିଁ ଉପାଧିକୃତ ଅଟେ, ଅନ୍ୟଥା
 ଭେଦଶାସ୍ତ୍ର ନିର୍ବିଶେଷ ହିଁ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ବିକାତ- ଏହା ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି- ତାହା
 କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ନାହିଁ । କିପରି ? କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟେକରେ

(ଗ) ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଅତଦ୍‌ବଚନ (ଏହା ନୁହେଁ) ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି
 ‘ଯଶ୍ଚାୟମସ୍ୟା’ (ଏହି ପୃଥ୍ବୀରେ ଯାହା ଏହି ତେଜୋମୟ ଅମୃତମୟ ପୁରୁଷ ଏବଂ



ଶରୀରରେ ଯାହା ଏହି ତେଜୋମୟ ଅମୃତମୟ ପୁରୁଷ-ଏହା ସେ ଅଟେ, ଯାହାକି ଏହି ଆତ୍ମା) ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପାଧି ଭେଦରେ ବ୍ରହ୍ମର ଅଭେଦକୁ ଶ୍ରବଣ କରାଏ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ଭିନ୍ନ ଆକାରର ଯୋଗ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । କାରଣ-ଭେଦ ଉପାସନା ପାଇଁ ଅଭେଦରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଅଛି ।

अपचैवमेके ॥ ୧୩ ॥

ଅପି ଚୈବମେକେ ॥୩-୨-୧୩॥

ଅପିଚୈବମେକେପୁନଶ୍ଚ କୌଣସି ସଂପ୍ରଦାୟ ‘ମୃତ୍ୟୁମାମ୍ବୋତି’ ‘ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ’, ଏବମ୍ ଏହିପରି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ ଭେଦର ନିଯାମୂର୍ବକ ପରମାତ୍ମାର ଅଭେଦ କହେ ।

ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚୈବଂ ଭେଦଦର୍ଶନ-ନିଯାମୂର୍ବକମଦେବମାପ୍ରବ୍ୟ ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ’ । ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମାମ୍ବୋତି ଯଜହ ନାନେବ ପଶ୍ୟତି’ (କ୪-୧୧) ଇତି ।

(ଖ) ତଥା ଋନ୍ୟପି ‘ଭୋକ୍ତା ଭୋଗ୍ୟଂ ପ୍ରେରିତାରଂ ଚ ମତ୍ତା, ସର୍ବଂ ପ୍ରୋକ୍ତଂ ତ୍ରିବିଧଂ ବ୍ରହ୍ମମେ ତତ୍’ (ଶ୍ଳୋ ୧-୧୨) ଇତି ସମସ୍ତସ୍ୟ ଭୋଗ୍ୟ ଭୋକ୍ତୁନିୟତ୍ୱକ୍ଷଣକ୍ଷୟ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମେକ ସ୍ୱଭାବ ତା ମଧ୍ୟାୟତେ ।

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପରି ଭେଦଦର୍ଶନର ନିଯାମୂର୍ବକ ଅଭେଦଦର୍ଶନର କେତେକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଶ୍ରବଣ କରାଏ - ‘ମନ ସୈବେଦଂ’ (ମନର ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ପାଇବା ଉଚିତ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ଅଧିକ କିଛି ନାହିଁ । ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ଏଠାରେ ଭେଦ ଦେଖେ ସେ ମୃତ୍ୟୁଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁକୁ ପାଏ) ।

(ଖ) ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ଶାଖାମାନେ ମଧ୍ୟ ‘ଭୋକ୍ତା ଭୋଗ୍ୟଂ’ (ଭୋକ୍ତା ଜୀବ) ଭୋଗ୍ୟ (ଜଗତ୍) ଏବଂ ପ୍ରେରକ (ଜଣ୍ଡର)ର ବିଚାର କରି ଏହି ତିନିପ୍ରକାର କହି ଏହା ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏହିପରି ଭୋଗ୍ୟ ଭୋକ୍ତା ଓ ନିୟତାରୂପ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରପଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମେକ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ ବୋଲି ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇଅଛି ।

ମୂଳ-(କ) କଥଂ ପୁନରାକାର ବଦୁପଦେଶିନୀଷ୍ଟନାକାରୋପଦେଶିନୀଷ୍ଟ ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାସ୍ମ ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠ ସତୀଷ୍ଟନାକାରମେବ ବ୍ରହ୍ମବଧ୍ୟାର୍ଯ୍ୟତେ, ନ ପୁନର୍ବିପରୀତମିତି ? ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୧) ଭାଷାଂତର- ପରନ୍ତୁ ସାକାରକୁ ଓ ନିରାକାରକୁ ଉପଦେଶ ଦେଉଥିବା ବ୍ରହ୍ମବିଷୟ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମର କିପରି ଅବଧାରଣ କରାଗଲା,



କିନ୍ତୁ ତାହାର ବିପରିତ ସାକାର ବ୍ରହ୍ମର ନୁହେଁ କି ? ତେଣୁ ତାହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି ।

ଅରୂପବଦେବ ହି ତତ୍ପ୍ରଧାନତ୍ବାତ୍ ॥ ୧୪ ॥

ଅରୂପବଦେବ ହି ତତ୍ପ୍ରଧାନତ୍ବାତ୍ ॥ ୩-୨-୧୪ ॥

ଅରୂପବଦେବ=ରୂପାଦି ଆକାରରହିତ ବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ଅବଧାରଣା କରିବା ଉଚିତ୍ ।
ତତ୍ ପ୍ରଧାନତ୍ବାତ୍ = କାରଣ ଅସ୍ଥୁଳମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଧାନ ଅଟେ ।

ମୂଳ-ରୂପାଦ୍ୟାକାରହିତମେବ ବ୍ରହ୍ମାବଧାରୟିତବ୍ୟଂ ନ ରୂପାଦିମତ୍ । କସ୍ମାତ୍ ?
ତତ୍ପ୍ରଧାନତ୍ବାତ୍ । ‘ଅସ୍ଥୁଳମନଶ୍ୱମହ୍ୱସ୍ୱମର୍ଦ୍ଦମ୍’ (ବୃହ ୩-୮-୮), ‘ଅଶବ୍ଦମସର୍ଗମରୂପମ-
ବ୍ୟୟମ୍’, (କଠ ୩-୧୫, ମୁକ୍ତି-୨-୭୨), ‘ଆକାଶୋ ବୈନାମ ନାମରୂପଯୋନିର୍ବହିତା
ତେ ଯଦନ୍ତରା ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୮-୧୪-୧), ‘ଦେବ୍ୟୋ ହ୍ୟମୃତଃ ସବାହ୍ୟାଭ୍ୟନ୍ତରୋ
ହ୍ୟକଃ (ମୁଷ୍ ୨-୧-୨), ‘ତଦେତଦ୍ବ୍ରହ୍ମାପୂର୍ବମନପରମକନ୍ତରମବାହ୍ୟମୟମାମ୍ନା ବ୍ରହ୍ମ
ସର୍ବାନୁଭୂତଃ’ (ବୃହ ୨-୫-୧୯) ଇତ୍ୟେବମାଦାନି ବାକ୍ୟାନି ନିଷ୍ପପଞ୍ଚବାହ୍ୟମୁତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଧାନାନି
ନାର୍ଥାନ୍ତରପ୍ରଧାନାନାତ୍ୟେତତ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତଂ ‘ତତ୍ତ୍ୱ ସମନ୍ୱୟାତ୍’ (ବ୍ରହ୍ମ ୧-୧-୪) ଇତ୍ୟତ୍ ।

(ଖ) ତସ୍ମାଦେବଂଜାତୀୟକେଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ ଯଥାଶ୍ରୁତଂ ନିରାକାରମେବ
ବ୍ରହ୍ମାବଧାରୟିତବ୍ୟମ୍ । ଇତରାଣି ଭାକାରବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟାଣି ବାକ୍ୟାନି, ନ ତତ୍
ପ୍ରଧାନାନି । ଉପାସନା ବିଧିପ୍ରଧାନାନି ହି ତାନି, ତେଷ୍ୱସତି ବିରୋଧେ
ଯଥାଶ୍ରୁତମାଶ୍ରୟିତବ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ସତି ବିରୋଧେ ତତ୍ପ୍ରଧାନାନ୍ୟ ତତ୍ ପ୍ରଧାନେଭ୍ୟୋ ବଳୀୟାଂସି ଭବନ୍ତୁ-
ଇତ୍ୟେଷ ବିନିଗମନାୟାଂ ହେତୁଃ । ଯେନୋଭୟାଷ୍ଟପି ଶ୍ରୁତିଷୁ ସତୀଷ୍ଟନାକାରମେବ
ବ୍ରହ୍ମାବଧାରୟେତେ, ନ ପୁନର୍ବିପରୀତମିତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ରୂପାଦି ଆକାର ରହିତ ବ୍ରହ୍ମର ଅବଧାରଣା କରିବା
ଉଚିତ୍ । କିନ୍ତୁ ରୂପାଦି ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? ତାହାର ପ୍ରଧାନତ୍ୱ ହେତୁ ।
ଯେପରି ‘ଅସ୍ଥୁଳମ୍ (ସେ ସ୍ଥୁଳ ନୁହେଁ, ହ୍ରସ୍ୱ ନୁହେଁ ଦୀର୍ଘ ନୁହେଁ ‘ଅଶବ୍ଦମ୍’ (ସେ ଶବ୍ଦରହିତ,
ସର୍ଗରହିତ, ରୂପରହିତ ଓ ଅବ୍ୟୟ ଅଟେ), ଆକାଶୋ ବୈ (ଆକାଶ ନାମ ଓ ରୂପାତ୍ମକ
ପ୍ରପଞ୍ଚର ନିର୍ବାହକ ଅଟେ, ସେହି ନାମ ଓ ରୂପ ଯାହାର ଭିତରେ ଅଛି, ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ),



‘ବିବେକା ହ୍ୟସୁରୁଷ’ (ଏହା ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ସ୍ୱୟଂପ୍ରକାଶ, ଅମୂର୍ତ୍ତ, ବାହାରେ ଓ ଭିତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଓ ଅଜପୁରୁଷ ଅଟେ), ‘ତଦେତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ’ (ସେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ କାରଣ ରହିତ, କାର୍ଯ୍ୟରହିତ, ବିଜାତୀୟଶବ୍ଦରହିତ ଓ ଅବାହ୍ୟ ଅଟେ) ସେହି ଆତ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ବ୍ରହ୍ମ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ନିଷ୍ପତ୍ତି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକ ପ୍ରଧାନକ ହୁଏ, ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରୂପ ପ୍ରଧାନକ ନୁହେଁ ବୋଲି ‘ତତ୍ତ୍ୱ ସମନ୍ୱୟାତ୍’ ଏହି ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରକାରର ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକରେ ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଧାନ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ଉପାସନା ବିଧିପରକ ଅଟନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ସେ ବିରୋଧ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ ଆଶ୍ରୟ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ବିରୋଧ ହେଲେ ବି ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନ (ନିରାକାର ପ୍ରଧାନ) ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଅତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଧାନ (ନିରାକାର ଅପ୍ରଧାନବାକ୍ୟ ଠାରୁ ବଳବାନ ହୁଅନ୍ତି । ସେହି ହିଁ ବିନିଗମନରେ କାରଣ ଅଟେ । ଯଦ୍ୱାରା ଦୁଇପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେହେଁ ନିରାକରଣ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଅବଧାରିତ ହୁଏ, ତେଣୁ ବିପରୀତ ସାକାର ବ୍ରହ୍ମ ଅବଧାରିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) କା ତତ୍ତ୍ୱାକାରବଦ୍‌ବିଷୟାଶାଂ ଶ୍ରୁତୀନାଂ ଗତିରିତ୍ୟତ ଆହ-

(୧) ଭାଷାନ୍ତର-(କ) ତେବେ ସାକାର ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିର ଗତି କଣ ହେବ ? ଏହା ଉପରେ ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି-

प्रकाशवच्च वैयर्थ्यम् ॥ ୧୫ ॥

ପ୍ରକାଶବଚ୍ଚା ବୈୟର୍ଥ୍ୟମ୍ ॥ ୩-୨-୧୫ ॥

ପ୍ରକାଶବଚ୍ - ସୂର୍ଯ୍ୟାଦିର ପ୍ରକାଶ ବକ୍ତୃଅଙ୍ଗୁଳି, ଇତ୍ୟାଦି ଉପଧୁରୁ ବକ୍ତୃରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମ, ତ=ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀ ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧୁର ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ସେହି ଆକାର ହୋଇଯାଏ । ସେହି ଆକାର ଉପାସନା ପାଇଁ ଏହାହିଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଅବୈୟର୍ଥ୍ୟମ୍=ତେଣୁ ସାକାରବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟର୍ଥ ନୁହଁନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ପ୍ରକାଶଃ ସୈରକ୍ଷାତ୍ତ୍ୱମସୋ ବା ବିୟଦ୍‌ବ୍ୟାପ୍ୟବତିଷ୍ଠ ମାନୋଃକୂଳ୍ୟାଦ୍ୟୁ ପାଧୁସମ୍ବନ୍ଧାଭେଷ୍ଟକୁ ବକ୍ତାଦିଭାବଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନେଷୁ ତଦ୍ ଭାବନିବ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ, ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମାପି ପୃଥ୍ୱ୍ୟୁପାଧୁସମ୍ବନ୍ଧା ଉଦାକାରଣମିବ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ, ତଦାଲମ୍‌ନୋ ବ୍ରହ୍ମଣ ଆକାର ବିଶେଷୋପଦେଶ ଉପାସନାର୍ଥୋ ନ ବିରୁଦ୍ଧତେ ।

(ଖ) ଏବମବୈୟର୍ଥ୍ୟମାକାରବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟଶାମପି ବାକ୍ୟାନାଂ ଭବିଷ୍ୟତି । ନହି ବେଦବାକ୍ୟାନାଂ କସ୍ୟଚିଦ୍‌ର୍ଥବଦ୍ କସ୍ୟଚିଦ୍‌ନର୍ଥ ବଦ୍‌ମିତି ଯତ୍ତଂ ପ୍ରତିପଦମ୍ ।



ପ୍ରମାଣଦ୍ୱାବିଶେଷାତ୍ । ନନ୍ଦେବମପି ତତ୍ପୁରସ୍ତାତ୍ ପ୍ରତିଜ୍ଞାତମ୍-ନୋପାଧିଯୋଗାଦପ୍ୟୁ-
ଭୟଲିଙ୍ଗାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଶୌହାର୍ଯ୍ୟାତିତଦ୍ ବିରୁଧତେ ।

(ଗ) ନେତିବ୍ରୁମଃ-ଉପାଧିନିମିତ୍ତତ୍ତ୍ୱଃ ବସ୍ତୁ ଧର୍ମତାନୁପପତ୍ତେଃ, ଉପାଧିନାଂ ଋବିଦ୍ୟା-
ପ୍ରତ୍ୟୁପ ସ୍ଥାପିତତ୍ୱାତ୍ । ସତ୍ୟାମେବ ଚ ନୈସର୍ଗିକ୍ୟମବିଦ୍ୟାୟାଂ ଲୋକବେଦବ୍ୟ
ବହାରାବତାର ଇତି ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ରାବୋରମ ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଯେପରି ଆକାଶକୁ ବ୍ୟାପି କରି ରହି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅଥବା
ଚନ୍ଦ୍ରର ଆକାଶ ଅଙ୍ଗୁଳି ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିର ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ସେହି ଅଙ୍ଗୁଳି ପ୍ରଭୃତି ସିଧା, ବଳ
ପ୍ରଭୃତି ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ତଦ୍ଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ପୃଥ୍ୱୀ ପ୍ରଭୃତି
ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ତାହାର ଆକାରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ତାହାର ଆଲମ୍ବନ ଉପାସନା ପାଇଁ
ବ୍ରହ୍ମରେ ଆକାର ବିଶେଷର ଉପଦେଶ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ସେହିପରି ଆକାର ପରି ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନରହିତ
ହେବେ ନାହିଁ । ବେଦ ବାକ୍ୟରେ କେଉଁ ବାକ୍ୟର ସାର୍ଥକ ଓ କେଉଁ ବାକ୍ୟର ନିରର୍ଥକ
ଅଛି ବୋଲି ଭାବିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସାର୍ଥକ ଓ ନିରର୍ଥକରେ ପ୍ରମାଣଦ୍ୱ ସମାନ
ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ଏପରି ସ୍ୱାକାର କଲାପରେ ଯାହା ପ୍ରଥମେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଇଅଛି ଯେ-
ଉପାଧି ଯୋଗରୁ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଉଭୟଲିଙ୍ଗ ନୁହେଁ, ସେ କଣ ନୁହେଁ କି ?

(ଗ) ନା, ଏହା ନୁହେଁ । ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଉପାଧି ନିମିତ୍ତକ ବସ୍ତୁର ଧର୍ମ ନାହିଁ,
କାରଣ ଉପାଧି ଗୁଡ଼ିକ ଅବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ ବ୍ୟବହାର ଗୁଡ଼ିକର ଅବତାର
ହୁଏ । ଏହା ଆମେ ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥଳରେ କହିଅଛୁ ।

आह च तन्मात्रम् ॥ ୧୬ ॥

(୧) ଆହ ଚ ତନ୍ମାତ୍ରମ୍ ॥ ୩-୨-୧୬ ॥

ଚ = ତେଣୁ ଯଥା 'ସୈନ୍ଦବଘନଃ' ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି, ତନ୍ମାତ୍ରମ୍ = ନିର୍ବିଶେଷବ୍ରହ୍ମକୁ
ଆହ = କହେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଆହ ଚ ଶ୍ରୁତିର୍ଦେଶନମାତ୍ରଂ ବିଲକ୍ଷଣରୂପାନ୍ତରହିତଂ ନିର୍ବିଶେଷଂ
ବ୍ରହ୍ମ - 'ସ ଯଥା ସୈନ୍ଦବଘନୋଽନନ୍ତରୋଽବାହଃ କୃଷ୍ଣା ରସଘନ ଏବୈବ' ବା
ଅରେନ୍ଦ୍ରମାସାଂଽନନ୍ତରୋଽବାହଃ କୃଷ୍ଣଃ ପ୍ରଜ୍ଞାନ ଘନ ଏବ' (ବୃହ ୪-୫-୧୩) ଇତି ।

(ଖ) ଏତଦ୍ଭୁକ୍ତଂ ଭବତି - ନାସ୍ୟାନ୍ନନୋଽନ୍ତର୍ବହିବା ଚୈତନ୍ୟାଦନ୍ୟତ୍ରୁପନସ୍ତି,
ଚୈତନ୍ୟମେବ ତୁ ନିରନ୍ତରମସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପମ୍ । ଯଥା ସୈନ୍ଦବଘନସ୍ୟାନ୍ତର୍ବହିଶ୍ଚ ଲବଣରସ
ଏବ ନିରନ୍ତରୋ ଭବତି, ନ ରସାନ୍ତରଂ ତଥୈବେତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ସ ଯଥା ସୈନ୍ଧବଘନଃ’ ଯେପରି ଲବଣ ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ଓ ବାହାରେ ନ ରହି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରସଘନ ହୁଏ, ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ସେହିପରି ଆତ୍ମା ଆନ୍ତରବାହ୍ୟଭେଦଠାରୁ ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଜ୍ଞାନ ଘନ ହିଁ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ରୂପାନ୍ତର ରହିତ, ଚୈତନ୍ୟମାତ୍ର, ନିର୍ବିଶେଷବ୍ରହ୍ମକୁ କହେ ।

(ଖ) ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହିକି- ଏହି ଆତ୍ମାର ଅନ୍ତର ଓ ବାହ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟରୂପରେ ଅନ୍ୟ ରୂପ କିଛି ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ତାହାର ନିରନ୍ତର ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ଯେପରି ଲବଣ ପିଣ୍ଡର ଆନ୍ତର ଓ ବାହାର ଲବଣ ରସ ନିରନ୍ତର ହୁଏ, ଅନ୍ୟରସ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଏହା ହିଁ ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ ୧୭ ॥

ଦର୍ଶୟତ ଇଥୋ ଅପି ସ୍ମର୍ୟତେ ॥୩-୨-୧୭॥

‘ଅଥାତୋ ଆଦେଶ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ନିଷେଧ ମୁଖରେ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମକୁ, ଦର୍ଶୟତ - ଦେଖାଏ । ଅଥ - ଏବଂ ସ୍ମର୍ୟତେ - ‘ଅନାଦିମତପରଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଅପି-ମଧ୍ୟ ଏହା ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଦର୍ଶୟତି ଚ ଶ୍ରୁତିଃ ପରରୂପପ୍ରତିଷେଧେନୈବ ବ୍ରହ୍ମ, ନିର୍ବିଶେଷଭାବ-ଅର୍ଥାର ଆଦେଶୋ ‘ନେତି ନେତି’ (ବୃହ ୨।୩।୨୭) ଇତି । ଅନ୍ୟଦେବ ତଦ୍‌ବିଦିତାଦତ୍ତୋ ଅବିଦିତାଦଧି’ (କେ ୧।୩), ‘ଯତୋ ବାରେ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଅପ୍ରାପ୍ୟ ମନସା ସହ’ (ତେ ୨।୪।୧) ଇତ୍ୟେବମାହବ୍ୟା ।

(ଖ) ବାଷ୍କଳିନୀ ତ ବାଧୁଃ ପୃଷ୍ଠଃ ସନ୍ନବଚନେନୈବ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରୋବାରେତି ଶ୍ରୁୟତେ- ‘ସହୋବାୟୁହି ଭୋ ଇତି ସ ତୃଷ୍ଣାଂ ବଭୁବ ତଂ ହ ଦ୍ୱିତୀୟେ ବା ତୃତୀୟେ ବଚନ ଉବାଚ ବ୍ରହ୍ମ ଖଳ ଉଂ ତୁ ନ ବିଜାନାସି । ଉପଦେଶାତୋ ଯମାତ୍ମା, ଇତି ।

(ଗ) ତଥା ସ୍ମୃତିଷ୍ଟପି ପରିପ୍ରତିଷେଧେନୈବୋପଦି ଶ୍ୟତେ-ଐଶଂ ଯଉତ୍ପ୍ରବକ୍ଷ୍ୟାମି ଯଜ୍ଞାଦ୍ୱାୟତମଶ୍ୱତେ । ଅନାଦିମତ୍ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ନ ସଭନ୍ନାସବ୍ରତ୍ୟତେ (ଗୀ ୧୩-୧୨) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟାସୁ । ତଥା ବିଶ୍ୱରୂପଧରୋ ନାରାୟଣୋ ନାରଦମୁବାରେତି ସ୍ମର୍ୟତେ ‘ମାୟା ହ୍ୟସା ମୟା ସୃଷ୍ଟା ଯନ୍ମା ପଶ୍ୟସି ନାରଦ । ସର୍ବଭୂତଗୁଣୈର୍ଯୁକ୍ତଂ ନୈବଂ ମାଂ ଜାବୃମହିସି’ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ‘ଅଥାତ ଆଦେଶେ’ ଏହାପରେ ବ୍ରହ୍ମମୂର୍ତ୍ତି ନୁହେଁ ଏବଂ ଅମୂର୍ତ୍ତି ନୁହେଁ ଏହା ହିଁ ଉପଦେଶ ‘ଅନ୍ୟ ଦେବ’ ସେ ବିଦିତ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ପୃଥକ୍ ଓ ଅବିଦିତରୂପାର୍ଯ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଅଟେ ଏବଂ ‘ଯତୋ ବାରେ’ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ମନ ସହିତ ବାଣୀ



ତାହାକୁ ନପାଇ ଫେରି ଆସେ ଇତ୍ୟାଦି ବେଦବାକ୍ୟ ପରରୂପ ଅନାମରୂପକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଦେଖାଏ । କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ନିର୍ବିଶେଷରୂପ ।

(ଖ) ବାଞ୍ଛଳିନ ବଧୂଙ୍କୁ ପଚାରିବାରୁ ବଧୂ କଥା ନ କହି ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟରେ କହିଲେ ‘ସହୋବାଚ’ ସେ କହିଲେ - ହେ ଭଗବାନ ବଧୂ ! ମୋତେ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟରେ କିଛି କହନ୍ତୁ । ଏହା ପଚାରିବାରୁ ବଧୂ ତୁନି ରହିଲେ । ସେ ଦ୍ଵିତୀୟ ବା ତୃତୀୟ ଥର ପଚାରିବାରୁ ବଧୂ କହିଲେ- ଆମେ କହୁଅଛୁଁ, କିନ୍ତୁ ଏହି ଆତ୍ମା ଉପଶାନ୍ତ ଦୈତରହିତ ବୋଲି ଆମେ ଜାଣିପାରୁନାହିଁ ଏହାହିଁ ବେଦବାକ୍ୟ -

(ଗ) ଏହିପରି ‘ଞ୍ଜେୟଂଯତ୍ ତତ୍ ପ୍ରବକ୍ଷ୍ୟମି’ (ଯାହା ଞ୍ଜେୟ ଅଟେ, ତାହାକୁ ପୂର୍ବପରି କହିବି) ଯାହାକୁ ଜାଣି ମନୁଷ୍ୟ ପରମାନନ୍ଦକୁ ପାଏ, ସେ ଅନାଦିମତ୍ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମସତ୍ (ଇନ୍ଦ୍ରିୟବେଦ୍ୟ) ନୁହେଁ କି ଅସତ୍ (ପରୋକ୍ଷ) ନୁହେଁ, ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଵତିରେ ପରର ପ୍ରତିଷେଧରୁ ତାହାର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ବିଶ୍ଵରୂପଧାରଣ କରିଥିବା ନାରଦ କହିଲେ - ‘ମାୟା ହ୍ୟେଷା’ (ହେ ନାରଦ ! ଏହି ମାୟା ମୁଁ ରଚନା କରିଛି । ଯାହାକି ତମେ ମୋତେ ସର୍ବଭୂତଗୁଣଯୁକ୍ତ ରୂପରେ ଦେଖୁଛ କିନ୍ତୁ ସେପରି ମୋତେ ଦୈତ ରୂପରେ ଦେଖିବା ପାଇଁ ତୁମେ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହଁ ଏହାହିଁ ସ୍ଵତି ।

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

(୧) ଅତଏବ ଓପମା ସୂର୍ଯ୍ୟକାଦିବତ୍ ॥୩-୨-୧୮॥

ଅତଏବ = କାରଣ-ଏହି ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ଵରୂପ ଆତ୍ମାର ପରପ୍ରତିଷେଧ ଦ୍ଵାରା ଉପଦେଶ କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ତାହାର ସୂର୍ଯ୍ୟକାଦିବତ୍ ଜଳଗତ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ସହିତ, ଉପମା=ଉପମା ଦିଆଯାଇଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯତ ଏବ ଋୟମାତ୍ମା ଚୈତନ୍ୟରୂପୋ ନିର୍ବିଶେଷୋ ବାତ୍ସନସାତୀତଃ ପରପ୍ରତିଷେଧୋପଦିଶ୍ୟାତ ଏବ ଋସ୍ୟୋଽପାଧିନିମିତ୍ତାମପାରମାତ୍ମକଂ ବିଶେଷବତ୍ତାମଭିପ୍ରେତ୍ୟ ଜଳସୂର୍ଯ୍ୟକାଦିବତ୍ସ୍ୟପମୋପାଦାୟତେ ମୋକ୍ଷଶାସ୍ତେଷୁ- ‘ଯଥା ହ୍ୟୟଂ ଜ୍ୟୋତିରାତ୍ମା ବିବିସ୍ଵାନପୋ ଭିନ୍ନା ବହୁଧୈକୋଽନୁଗଚ୍ଛନ୍ । ଉପାଧୁନା କ୍ରିୟତେ ଭେଦରୂପୋ କ୍ଷେତ୍ରେଷ୍ଠେବମଜୋଽୟମାତ୍ମା’ ଇତି । ‘ଏକ ଏବହି ଭୂତାତ୍ମା ଭୂତେ ଭୂତେ ବ୍ୟବସ୍ଥିତଃ । ଏକଥା ବହୁଥା ଔବଦୃଶ୍ୟତେ ଜଳଚନ୍ଦ୍ରବତ୍’ (ବ୍ର ହି ୧୨) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷୁ ।



(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) କାରଣ ଏହି ଆତ୍ମା ଚୈତନ୍ୟରୂପ; ନିର୍ବିଶେଷବାଣୀ ଓ ମଜର ଅବିଶୟ ପର (ଦୈତ) ପ୍ରତିଷ୍ଠେୟ ଦ୍ଵାରା ଉପଦେଶ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଉପାଧି ନିମିତ୍ତକ ଅପାରମାର୍ଥକ ସବିଶେଷର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ଵାରା ‘ଯଥା ହ୍ୟୟମ୍’ ଯେପରି ଏହି ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ଵରୂପ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଵତଃ ଗୋଟିଏ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଜଳରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇ ଉପାଧି ଦ୍ଵାରା ଅନେକ ପ୍ରକାର ରୂପେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ଏହି ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରକାଶରୂପ ଅଜ ଆତ୍ମା ଶରୀରରେ ଉପାଧି ଦ୍ଵାରା ଅନେକ ଓ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ‘ଏକ ଦେବ’ (ଏକ ହିଁ ଭୂତାତ୍ମା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭୂତରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇ ଜଳଗତଚନ୍ଦ୍ର-ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପରି ଏକଧା ଓ ଅନେକଧା ଦେଖାଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ମୋକ୍ଷ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଜଳଗତ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ପରି ଉପାଧିର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ।

(୧) ଏଠାରେ ଶଙ୍କା ହୁଏ ଯେ-

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ୧୧ ॥

ଅମ୍ବୁବଦ୍‌ଗ୍ରହଣାତ୍ତୁ ନ ତଥାତ୍ଵମ୍ ॥୩-୨-୧୯॥

ଅମ୍ବୁବଦ୍=ଯେପରି ଜଳକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟାଠାରୁ ପୃଥକ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ସେପରି ଏଠାରେ ଉପାଧିର ପୃଥକ, ଅଗ୍ରହଣାତ୍=ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ, ନ ତଥାତ୍ଵମ୍=ଏହି ସୂର୍ଯ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନ ଜଳସୂର୍ଯ୍ୟ କାଦିତୁଲ୍ୟଭୂମିହୋପପଦ୍ୟତେ, ତଦ୍‌ବଦ୍‌ ଗ୍ରହଣାତ୍ । ସୂର୍ଯ୍ୟାଦିଭେଦ୍ୟା ହି ମୂର୍ତ୍ତେଭ୍ୟଃ ପୃଥଗ୍‌ଭୂତଂ ବିକୃଷ୍ଟାଦେଶଂ ମୂର୍ତ୍ତଃ ଜଳଂ ଗୃହ୍ୟତେ ତତ୍ର ଯୁକ୍ତଃ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ପ୍ରତିବିମ୍ବୋଦୟଃ, ନ ଦ୍ଵାମ୍ବା ମୂର୍ତ୍ତୋ ନ ଚ୍ଵସ୍ମାତ୍‌ପୃଥଗ୍‌ଭୂତା ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟାଦେଶାଘୋପାଧୟଃ, ସର୍ବଗତଦ୍ଵାର୍ ସର୍ବନନ୍ୟଦ୍ଵାଜ । ତସ୍ମାଦ୍‌ଯୁକ୍ତୋଽୟଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେପରି ଜଳଗତସୂର୍ଯ୍ୟର ବିମ୍ବ ସହିତ ସମାନତା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ଆତ୍ମାର ତାହା ସହିତ ସମାନତା ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୂର୍ତ୍ତ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ପୃଥଗ୍‌ଭୂତ ଦୂରଦେଶସ୍ଥ ମୂର୍ତ୍ତ ଜଳକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ, ତେଣୁ ସେଠାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ପ୍ରତିବିମ୍ବର ଉଦୟ ହେବା ଠିକ୍ । ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ମୂର୍ତ୍ତ ନୁହେଁ, ଏବଂ ଉପାଧିଗୁଡ଼ିକ ତାହାଠାରୁ ପୃଥଗ୍‌ଭୂତ ଓ ଦୂରଦେଶସ୍ଥ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆତ୍ମା ସର୍ବଗତ ଓ ସବୁଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ । ତେଣୁ ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(୧) ଏଠାରେ ସେହି ଶଙ୍କାର ସମାଧାନ ହୁଏ ଯେ-



ବୃଦ୍ଧିହସମାକ୍ତ୍ବମନ୍ତର୍ଭାବାଦୁଭୟସାମଞ୍ଜନ୍ୟାଦେବମ୍ ॥ ୨୦ ॥

ବୃଦ୍ଧିହ୍ରାସ ଭାବୁମତର୍ଭାବାଦୁଭୟସାମଞ୍ଜନ୍ୟାଦେବମ୍ ॥ ୩-୧-୨୦ ॥

ଯେପରି ଜଳଗତ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଜଳଗତ ବୃଦ୍ଧି ଓ ହ୍ରାସର ଭାଗୀ (ଭକ୍ଷକ) ହୁଏ, ଏବଂ ସେପରି ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଉପାଧିର ଅନ୍ତର୍ଭାବୀତ୍=ଅନ୍ତର୍ଭାବରୁ; ବୃଦ୍ଧିହ୍ରାସଭାବୁମ୍=ଉପାଧିଗତ ବୃଦ୍ଧି ଓ ହ୍ରାସର ଭାଗୀ ହୁଏ ସେହିପରି, ଉଭୟ ସାମଞ୍ଜନ୍ୟାତ୍=ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଦୁଇଟିରେ ସାମଞ୍ଜନ୍ୟ ରହେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯୁକ୍ତଂ ଏବ ଚୂୟଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ, ବିବକ୍ଷିତାଂଶସମ୍ଭବାତ୍ । ନହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦାର୍ଶନିକଯୋଃ କୃତିତ୍ କଞ୍ଚିତ୍ ବିବକ୍ଷିତାଂଶମୁକ୍ତା ସର୍ବସାରୁପ୍ୟଂ କେନଚିତ୍ ଦର୍ଶୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । ସର୍ବସାରୁପ୍ୟେହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦାର୍ଶନିକଭାବୋଚ୍ଛେଦ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ଚେଦଂ ସ୍ୱମନାଷୟା ଜଳସୂର୍ଯ୍ୟକାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତପ୍ରଣୟନମ୍, ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରଣୀତସ୍ୟ ତୃତ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ ମାତ୍ର ମୁପନୟ୍ୟତେ ।

(ଖ) କିଂ ପୁନରତ୍ର ବିବକ୍ଷିତଂ ସାରୁପ୍ୟମିତି ? ତଦୁତ୍ପତ୍ତେ ବୃଦ୍ଧିହ୍ରାସଭାବୁମିତି । ଜଳଗତଂ ହି ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବଂ ଜଳବୃଦ୍ଧିଂ ବର୍ଦ୍ଧିତେ, ଜଳହ୍ରାସେହସତି, ଜଳଚଳନେ ଚଳତି, ଜଳଭେଦେ ଭିନ୍ନତେ ଇତ୍ୟେବଂ ଜଳଧର୍ମାନୁଯାୟୀ ଭବତି, ନ ତୁ ପରମାର୍ଥତଃ ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ତଥାଦୁମିତି ।

(ଗ) ଏବଂ ପରମାର୍ଥତୋଃବିକୃତମେକରୂପମପି ସଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ ଦେହାଦ୍ୟପାଧିନ୍ତର୍ଭାବାଦ୍ ଭଜତ ଇବୋପାଧିଧର୍ମାନ୍ ବୃଦ୍ଧିହ୍ରାସାଦିନ୍ । ଏବମୁଭୟୋଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଦାର୍ଶନିକଯୋଃ ସାମଞ୍ଜନ୍ୟାଦବିରୋଧଃ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ସେଥିରେ ବିବକ୍ଷିତାଂଶର ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓ ଦାର୍ଶନିକରେ କେଉଁଠି କେତେକ ବିବକ୍ଷିତାଂଶକୁ ଛାଡ଼ି ସମସ୍ତ ସ୍ୱରୂପରେ ସାଦୃଶ୍ୟ କୌଣସି ହେଲେ ଦେଖେ ନାହିଁ । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବର ଉଚ୍ଛେଦ ହେବ ଏବଂ ଏହି ବଳ ସୂର୍ଯ୍ୟାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନିଜର ବୁଦ୍ଧିରୁ ରଚନା କରାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ର ରଚିତ ଏହି ପ୍ରୟୋଜନର ଉପନାୟ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ବିବକ୍ଷିତ ସାରୁପ୍ୟ କଣ ଅଛି ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ- ବୃଦ୍ଧି ଓ ହ୍ରାସର ଭାଗୀ ହେବା ସାରୁପ୍ୟ ଅଟେ । ଜଳଗତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଜଳର ବୃଦ୍ଧି ହେଲେ ବୃଦ୍ଧି ପାଏ, ଜଳର ହ୍ରାସ ହେଲେ ସେ କମିଯାଏ । ପାଣି ହଳିଲେ ସେ ମଧ୍ୟ ହେଲେ ଜଳର ପୃଥକ୍ ହେଲେ ସେ ମଧ୍ୟ ପୃଥକ୍ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତିବିମ୍ବ; ଜଳ ଧର୍ମ ଅନୁଯାୟୀ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ପରମାର୍ଥତଃ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସେପରି ନୁହେଁ ।



(ଗ) କିନ୍ତୁ ଯେପରି ପରମାର୍ଥତଃ ଅବିକୃତ ଏକ ରୂପ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଦେହାଦି ଉପାଧିର ଅନ୍ତର୍ଭାବରୁ ବୃଦ୍ଧି ଓ ହ୍ରାସାଦି ଉପାଧିର ଧର୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ସେପରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓଦାର୍ଶାନ୍ତ-ଏହି ଦୁଇଟିର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟରେ ଅବିରୋଧ ରହେ ।

ଦର୍ଶନାଚ୍ଛ ॥ ୨୧ ॥

(୧) ଦର୍ଶନାଚ୍ଛ ॥୩-୧-୨୧॥

ଦର୍ଶନାଚ୍ଛ ତ = ପ୍ରତିବିମ୍ବ ରୂପ ଦେହାନ୍ତରାନୁପ୍ରବେଶ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ‘ପୁରୁଷକ୍ରେ ଦ୍ଵିପଦଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ (କ) ଦଶଯତି ତ ଶ୍ରୁତିଃ ପରସ୍ୟେବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଦେହାଦିଷ୍ଟୁପାଧିଷ୍ଠିତର ମନୁ ପ୍ରବେଶମ୍ - ‘ପୁରୁଷକ୍ରେ ଦ୍ଵିପଦଃ’ ‘ପୁରୁଷକ୍ରେ ଚତୁସ୍ପଦଃ’ ପୁରଃ ସ ପକ୍ଷୀ ଭୂତା ପୁରଃ ପୁରୁଷ ଆବିଶତ୍’ (ବୃହ ୨।୫।୧୮) ଇତି । ‘ଅନେନ ଜୀବେନାତ୍ମନାନ୍ନୁପ୍ରବିଶ୍ୟ’ (ହୁ ୬।୩।୨) ଇତି ତ । ତସ୍ମାଦ୍ ଯୁକ୍ତ ମେତତ୍ ‘ଅତ ଏବ ଚେପମା ସୂର୍ଯ୍ୟକାଦିବତ୍’ (ବୃ-ମୂ ୩।୨।୧୮) ଇତି ।

(ଖ) ତସ୍ମାନ୍ନିର୍ବିକଳ କୈକଲିଙ୍ଗମେବ ବ୍ରହ୍ମ ଉଭୟଲିଙ୍ଗମ୍ ବିପରୀତଲିଙ୍ଗମ୍ ଚେତି ସିଦ୍ଧମ୍ । ଅତ୍ର କୃତିତ୍ ଦ୍ଵେ ଅଧିକରଣେ କଳ୍ପୟତି । ପ୍ରଥମଂ ତବତ୍-କିଂ ପ୍ରତ୍ୟସ୍ତ ମିତା ଶେଷ ପ୍ରପଞ୍ଚ ମେକାକାରଂ ବ୍ରହ୍ମୋତ ପ୍ରପଞ୍ଚବଦନେକାକାଳରୋ ପେତମିତି ? ଦ୍ଵିତୀୟଂ ତୁ-ସ୍ତୈତେ ପ୍ରତ୍ୟସ୍ତମିତପ୍ରପଞ୍ଚତେ୍ୟ କିଂ ସଲକ୍ଷଣଂ ବ୍ରହ୍ମୋତ ବୋଧ ଲକ୍ଷଣମୁତୋଭୟଲକ୍ଷଣମିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ପୁରୁଷକ୍ରେ ଦ୍ଵିପଦଃ (ପରମେଶ୍ଵର ପାଦଥୁବା ପୁର (ମନୁଷ୍ୟ) ଇତ୍ୟାଦି ଶରୀରକୁ ନିର୍ମାଣ କଲେ । ଋଷିପାଦଥୁବା ପଶୁର ଶରୀରକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ପୁରୁଷ ପକ୍ଷୀ (ଲିଙ୍ଗଶରୀର) ହୋଇ ଶରୀରରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ) ‘ଅନେନ ଜୀବେନ’ (ସେହି ଜୀବରୂପରେ ପ୍ରବେଶ କରି) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଦେହପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଅତଏବ ଚେପମା ସୂର୍ଯ୍ୟକାଦିବତ୍’ ଏହି ବ୍ରହ୍ମସ୍ତୁତ୍ଵ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।

(ଖ) ତେଣୁ ସିଦ୍ଧ ହେଲାଯେନିର୍ବିଶେଷ ଏକଲିଙ୍ଗ ହି ବ୍ରହ୍ମ । କିନ୍ତୁ ଉଭୟଲିଙ୍ଗା ନୁହେଁ କି ବିପରୀତଲିଙ୍ଗା ନୁହେଁ । ଏଠାରେ କୌଣସି ଦୁଇଟି ଅଧିକରଣର କଳ୍ପନା କରନ୍ତି । ପ୍ରଥମଟି ହେଲା- ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରପଞ୍ଚରୁ ଶୂନ୍ୟ ଏକାକାର ବ୍ରହ୍ମ କି ପ୍ରପତଂଯୁକ୍ତ ଅନେକାକାର ବ୍ରହ୍ମ । ଦ୍ଵିତୀୟଟି ହେଲା - ସବୁପ୍ରପଞ୍ଚ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥିତ ହେଲେ କଣ ସବୁପ ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ କି ବୋଧ ରୂପ ହୁଏ, କି ଉଭୟ ରୂପ ହୁଏ ।



(୩) ମୂଳ-(କ) ଅତଃ ବୟଃ ବଦାମଃ ସର୍ବଥାପ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟ ମଧୁକରଣାତରାମ୍ଭସ୍ୟେତି । ଯଦି ତାବଦନେକଲିଙ୍ଗତ୍ ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ନିରାକର୍ତ୍ତବ୍ୟମିତ୍ୟୟଂ ପ୍ରୟାସପ୍ରତ୍ ପୂର୍ବେଣୈବ 'ନ ସ୍ଥାନତୋଽପି' (ବ୍ର ମୂ୩-୨-୧୧) ଇତ୍ୟନେନାଧିକରଣେନ ନିରାକୃତମିତ୍ୟୁତ୍ତରମଧିକରଣା 'ପ୍ରକାଶବଚ୍ଚ' (ବ୍ର ସୂ ୩-୨-୧୫) ଏତଦ୍ବ୍ୟର୍ଥମେବ ଭବେତ୍ ।

(ଖ) ନ ଚ ସଲ୍ଲକ୍ଷଣମେବ ବ୍ରହ୍ମ ନ ବୋଧ ଲକ୍ଷଣମିତି ଶକ୍ୟଂ ବକ୍ତୁମ୍ ? 'ବିଜ୍ଞାନ-
ଘନ ଏବ' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବୈୟର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । କଥଂ ବା ନିରସ୍ତତେତନ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ଚେତନସ୍ୟ
ଜୀବସ୍ୟାମ୍ଭେଦେନୋପଦିଶ୍ୟେତ ? ନାପି ବୋଧଲକ୍ଷଣମେବ ବ୍ରହ୍ମ ନ ସଲ୍ଲକ୍ଷଣମିତି ଶକ୍ୟଂ
ବକ୍ତୁମ୍, 'ଅସ୍ତ୍ରାତ୍ୟେବୋପଲବଧ୍ୟଃ' (କଠ ୬-୧୩) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ବୈୟର୍ଥ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ ।
କଥଂ ବା ନିରସ୍ତରାକୋ ବୋଧୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟେତ ?

(ଗ) ନାପ୍ୟଭୟଲକ୍ଷଣମେବ ବ୍ରହ୍ମେତି ଶକ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ବକ୍ତୁମ୍; ପୂର୍ବାଭ୍ୟୁପଗମବିରୋଧ
ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ସତ୍ତ୍ୱାବ୍ୟାବୃତ୍ତେନ ଚ ବୋଧେନ ବୋଧବ୍ୟାବୃତ୍ତୟା ଚ ସତ୍ତ୍ୱଯୋପେତଂ ବ୍ରହ୍ମ
ପ୍ରତିଜାନାନସ୍ୟ ତଦେବ ପୂର୍ବାଧିକରଣ ପ୍ରତିସିଦ୍ଧି ସପ୍ରପଞ୍ଚତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ୍ ।

(ଘ) ଶ୍ରୁତଦ୍ୱାଦଦୋଷଃ ଇତି ଚେତ୍ - ନ, ଏକସ୍ୟାନେକ ସୁଭାବଦ୍ୱାନୁପପତ୍ତେଃ ।
ଅଥ ସର୍ବେବ ବୋଧୋ ବୋଧ ଏବ ଚ ସତ୍ତ୍ୱା, ନାନୟୋଃ ପରସ୍ପରବ୍ୟାବୃତ୍ତିରସ୍ତୀତି
ଯଦୁଚ୍ୟେତ, ତଥାପି କିଂ ସଲ୍ଲକ୍ଷଣ ବ୍ରହ୍ମେତ ବୋଧଲକ୍ଷଣ ମୁତୋ ଭୟଲକ୍ଷଣମିତ୍ୟୟଂ
ବିକଳୋ ନିରାଲମ୍ବନ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ । ସୁତ୍ରାଣି ଦେକାଧିକରଣ ଦେନେବା ସ୍ୱାଭିର୍ନୀତାନି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏହି ବିଷୟରେ ଆମ୍ଭେ କହି ଯେ- ଅନ୍ୟ ଅଧିକରଣର
ଆରମ୍ଭ ସର୍ବଦା ଅନର୍ଥକ ଅଟେ । ଯଦି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଅନେକ ଲିଙ୍ଗତ୍ ନିରାକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହୁଏ,
ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରୟାସର 'ନ ସ୍ଥାନତୋଽପି' ଏହି ପୂର୍ବଅଧିକରଣରେ ନିରାକରଣ
କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ 'ପ୍ରକାଶବଚ୍ଚ' ଏହି ଅଗ୍ରିମ ଅଧିକରଣ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମ ସଦୃଶ ହିଁ ଜ୍ଞାନରୂପ ନୁହେଁ ବୋଲି ଏହିପରି କୁହାଯାଇ ନପାରେ,
କାରଣ- 'ବିଜ୍ଞାନଘନ ଏବ' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ବୈୟର୍ଥ୍ୟ (ବ୍ୟର୍ଥ) ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିଯିବ ।
ଅଥବା ଚେତନ୍ୟରହିତ ବ୍ରହ୍ମ ଚେତନ୍ୟ ଜୀବର ଆତ୍ମ ରୂପରେ କିପରି ଉପଦିଷ୍ଟ ହେବ ?
ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜ୍ଞାନରୂପ କିନ୍ତୁ ସଦୃଶ ନୁହେଁ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯିବ ନାହିଁ, କାରଣ-
ଅସ୍ତ୍ରାତ୍ୟେବୋପଲବ୍ଧ (ହଁ, ଏହିପରି ଉପଲବ୍ଧ କରିବା ଉଚିତ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଶ୍ରୁତିକର
ବୈୟର୍ଥ୍ୟ ହେବ । ଯାହାର ସତ୍ତ୍ୱା ନାହିଁ, ତାହାର ପ୍ରମାଣ କିପରି ସ୍ୱୀକାର କରାଯିବ ?

(ଗ) ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଉଭୟ ଲକ୍ଷଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ, କାରଣ-
'ନ ସ୍ଥାନତୋଽପି' ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପୂର୍ବକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ସହିତ ବିରୋଧପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ।



ସଭାରହିତ-ଜ୍ଞାନ ବିହୀନ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଏହିପରି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରୁଥିବା ପୂର୍ବ ଅଧିକରଣରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏହି ସପ୍ତ ଯଜ୍ଞଯୁକ୍ତ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ହେବ ।

(ଘ) ଯଦି କହିବ ଯେ-ବେଦରେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରପଞ୍ଚଯୁକ୍ତ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲେ ଏହା ଭ୍ରମ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ - ଗୋଟିଏ ଅନେକ ସ୍ୱଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଦି କହିବ ଯେ-ସତ୍ତା ହିଁ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ସତ୍ତା- ଏହି ଦୁଇଟିର ପରସ୍ପର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ନାହିଁ, ତଥାପି କଣ ବ୍ରହ୍ମ ସଦରୂପ କି ବୋଧରୂପ, ବା ଉଭୟ ରୂପ ହୁଏକି ? ପରି ବିକଳ ନିରାଶ୍ରୟ ହେବ । ସୁତରାଂ ଯୋଜନା ଆମ୍ଭେ ଗୋଟିଏ ଅଧିକରଣରେ କରିଛୁ ।

(ଝ) ମୂଳ- (କ) ଅପିଷ ବ୍ରତାବିଷୟାସୁଶ୍ରୁତି ଷ୍ଟକାର ବଦନାକାର ପ୍ରତିପାଦନେନ ବିପ୍ରତିପନ୍ନାସ୍ତନାକାରେ ବ୍ରହ୍ମଣି ପରିଗୃହ୍ୟାତେଽବଶ୍ୟଂ ବକ୍ତବ୍ୟେତରାସାଂ ଶ୍ରୁତାନ୍ତାଂ ଗତିଃ । ତାଦାତ୍ମ୍ୟେନ ପ୍ରକାଶବତ୍ୟୋଦାନାଂ ସୁତ୍ରାଣ୍ୟର୍ଥବତ୍ତରାଣି ସଂପଦ୍ୟନ୍ତେ । ଯଦ୍ୟପ୍ୟାହୁରାକାର ପ୍ରତିପତ୍ତ୍ୟର୍ଥା ଏବ ନ ପୃଥଗର୍ଥା ଇତି ତଦପି ନ ସମାଚୀନମିବ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ ।

(ଖ) କଥାମ୍ ଯେଦି ପରବିଦ୍ୟାଧିକାର କେଚିତ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚା ଉଚ୍ୟନ୍ତେ, ଯଥା- ‘ଯୁକ୍ତ’ ହ୍ୟସ୍ୟ ହରୟଃ ଶତାଦଶେତ୍ୟୟଂ ବୈ ହରୟୋ ବୈ ଦଶ ଚ ସହସ୍ରାଣି ବହୁନି ତାନନ୍ତାନି ଚ’ (ବୃହ ୨।୫।୧୯) ଇତ୍ୟେବମାଦୟସ୍ତେ ଭବନ୍ତି ପ୍ରବିଲୟାର୍ଥାଃ, ‘ତଦେ ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମା ପୂର୍ବମନପର ମନନ୍ତମବାହ୍ୟମ୍’ (ବୃହ ୨।୫।୧୯) ଇତ୍ୟୁପସଂଭାରାତ୍ ।

(ଗ) ଯେ ପୁନରୁପାସନାବିଧାନାଧିକାର ପ୍ରପଞ୍ଚା ଉଚ୍ୟନ୍ତେ, ଯଥା ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରୋ ଭାରୁପଃ (ଛାନ୍ଦା ୧୪।୨।) ଇତ୍ୟେବମାଦୟୋନ ତେଷାଂ ପ୍ରବିଲୟାର୍ଥଂ ନ୍ୟାୟମ୍, ‘ସକ୍ରତୁଂ କୁର୍ବାତ’ (ଛାନ୍ଦା ୧୪।୧) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକେନ ପ୍ରକୃତେନ ବୋପାସନାବିଧିନା ତେଷାଂ ସମ୍ଭବତ୍ । ଶୂନ୍ୟା ଚୈବଂ ଜାତିୟକାନାଂ ଗୁଣାନାମୁପାସନାର୍ଥଂ ଦୈବିକକ୍ଷମାନେ ନ ଲକ୍ଷଣୟୋ ପ୍ରବିଲୟାଞ୍ଚ ଉପବକ୍ଷନ୍ତେ ।

(ଘ) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ପୁଣି ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତିର ସାକାର ଓ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ହେବାରୁ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମର ପରିଗୃହ୍ୟାତ ହେଲାପରେ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ଗତି ଅବଶ୍ୟ କହିବା ଉଚିତ । ଏହିଗତି ପାଇଁ ‘ପ୍ରକାଶବତ୍’ ଇତ୍ୟାଦିସ୍ମୃତ ଗୁଡ଼ିକର ଅଧିକ ଅର୍ଥସଂଗତ ହୁଏ । ସାକାରବାଦିନା ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଲୟ ଦ୍ୱାରା ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ଞାନପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସେମାନଙ୍କର ପୃଥକ ଶ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ ବୋଲି ଯେଉଁ ଲୋକ କହନ୍ତି, ତାହା ସମାଚୀନ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ,

(ଖ) କିପରି ? ଯାହାସବୁ ପରବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣରେ ‘ଯୁକ୍ତା ହ୍ୟସ୍ୟ’ (ଯେପରି ରଥରେ ଯୋଗ ହୋଇଥିବା ଅଶ୍ୱ) ଶହେ ଦଶ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ପରମେଶ୍ୱର ହରି



(ଇନ୍ଦ୍ରିୟରୂପ ଅଣ୍ଡ) ଦଶ, ସହସ୍ର, ଅନେକ ଓ ଅନନ୍ତ ଅଟନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ବିଷ୍ଣୁତ ରୂପରେ କୁହାଯାଇଅଛି, ସେ ସବୁ ପ୍ରବିଲୟ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । କାରଣ-‘ତଦେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ ସେହି ଏହି ବ୍ରହ୍ମ କାରଣ ରହିବ, କାର୍ଯ୍ୟରହିତ ବିଜାତୀୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ରହିତ ଓ ଅବାହ୍ୟ ଅଟେ, ଏହି ଉପସଂହାର ରୂପେ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ‘ମନୋମୟଃ’ ‘ମନୋମୟଃ’ ମନୋମୟ (ପ୍ରାଣଶରୀର ଓ ଚୈତନ୍ୟରୂପ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଯାହା ଉପାସନାପ୍ରକରଣରେ ବିଷ୍ଣୁର ରୂପରେ କୁହାଯାଇଅଛି, ସେ ସବୁ ପ୍ରକ୍ଷାର୍ଥକରୂପେ ସ୍ୱାକାର କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-‘ସକ୍ରତୁଃ କୁର୍ବାତ’ (ସେ ଧ୍ୟାନ କରିପାରେ) ଏହି ପ୍ରକାରର ପ୍ରକୃତ ଉପାସନା ବିଧି ସହିତ ସେହି ସାକାର ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ଅମ୍ଭକ୍ଷ ହୁଏ । ଶୁଦ୍ଧିରୁ ଅଭିଧାବୃଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଏହି ପ୍ରକାରଗୁଣ ଉପାସନାର୍ଥକ ସମ୍ଭବ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣା ବୃଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ପ୍ରକ୍ଷାର୍ଥକ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଃ) ମୂଳ- (କ) ସର୍ବେଷାଂ ଚ ସାଧାରଣେ ପ୍ରବିଲୟାର୍ଥତ୍ୱେ ‘ସତି ଅରୂପବଦେବ ହି ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନତ୍ୱତ୍’ (ବ୍ର-ସୂ ୩।୨।୧୪) ଇତି ବିନିଗମନ କାରଣ ବଚନମନବିକାଶଂ ସ୍ୟାତ । ଫଳମପ୍ୟେଷାଂ ଯଥୋପଦେଶଂ କୃତିତ୍ୱରୂପିତକ୍ଷୟଃ କୃତିଦୈର୍ଘ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିଃ କୃତିତକ୍ରମପୁଚ୍ଛିରିତ୍ୟବଗମ୍ୟତ ଏତେତ୍ୟତଃ ପାର୍ଥଗର୍ଥ୍ୟ ମେବୋପାସନା ବାକ୍ୟାନାତ ନାର୍ଯ୍ୟଂ ନୈକବାକ୍ୟତ୍ୱମ୍ ।

(ଖ) କଥଂ ଚୈଷାମେକବାକ୍ୟତୋର୍ ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟତ ଇତି ବକ୍ତବ୍ୟସ୍ୟ । ଏକ ଯୋଗପ୍ରତୀତେଃ ପ୍ରୟାଜଦର୍ଶିପୂର୍ଣ୍ଣମାସବାକ୍ୟବିଦିତ ତେତ୍ ନ, ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟେଷୁ ନିଯୋଗାଭାବାତ୍ । ବସ୍ତୁମାତୃର୍ଯ୍ୟବସାୟିନୀ ହି ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟାନି ନ ନିଯୋଗପ ଦେଶାନାତ୍ୟେତଦ୍ ବିଷ୍ଣୁରେଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତସ୍ୟ - ‘ତତ୍ତ୍ୱ ସମନ୍ୱୟାତ୍’ (ବ୍ର-ସୂ ୧।୧।୪) ଇତ୍ୟତ୍ ।

(ଗ) କିଂ ବିଷୟତ୍ୱାତ୍ ନିଯୋଗାଭିପ୍ରେୟତ ଇତି ବକ୍ତବ୍ୟମ୍ । ପୁରୁଷୋ ହି ନିଯୁଜ୍ୟମାନଃ କୁର୍ବିତ ସ୍ୱବ୍ୟାପାରେ କର୍ତ୍ତ୍ୱିଂଶ୍ଚିନ୍ମୁଜ୍ୟତେ । ନନ୍ତୁ ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଲୟୋ ନିଯୋଗବିଲୟୋ ଭବିଷ୍ୟତି । ଅପ୍ରବିଳାପିତେ ହି ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱାବବୋଧୋ ନ ଭବତି, ଅତୋ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱାବବୋଧୁ ପ୍ରତ୍ୟନୀକଭୂତୋ ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରବିଳାପ୍ୟଃ ।

(ଘ) ଯଥା ସ୍ୱର୍ଗକାମସ୍ୟ ଯାଗୋଽନୁଷ୍ଠାତବ୍ୟ ଉପଦିଶ୍ୟତ ଏବମପବର୍ଗକାମସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରବିଲୟଃ । ଯଥା ଚ

ତମସି ବ୍ୟବସ୍ଥିତଂ ଘଟଦିଗ୍ନମବବୁଭୁକ୍ଷମାନେନ ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରତ୍ୟନୀକଭୂତଂ ତମଃ ପ୍ରବିଳାପ୍ୟତ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱମବବୁଭୁକ୍ଷମାନେନ ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରତ୍ୟନୀକଭୂତଃ ପ୍ରପଞ୍ଚଃସ୍ୱଭାବଂ ବ୍ରହ୍ମ, ତେନ ନାମରୂପ ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରବିଳାପନେନ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱାବବୋଧୋ ଭବତୀତି ।



(୫) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି ସମସ୍ତ ଉପାସନା ସାକାର ବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ସାଧାରଣ ପ୍ରବିଳୟାର୍ଥ ସାକାର କରାଯାଏ ତେବେ ‘ଅରୂପବଦେବ ହି ତତ୍’ ଏହି ବିନିଗମନ (ନିୟୋଗ) କାରଣ ବଚନର ଅନବକାଶତ୍ୱ ହେବ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଫଳ ମଧ୍ୟ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ କେଉଁଠାରେ ପାପକ୍ଷୟ, କେଉଁଠାରେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ଏବଂ କେଉଁଠାରେ କ୍ରମମୁକ୍ତି - ଏହିପରି ଅବଗତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଉପାସନାବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଓବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ପୃଥକ ପୃଥକ ଅର୍ଥ ଠିକ୍ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଏକବାକ୍ୟତା (ଏକାର୍ଥବତ୍ତା) ନୁହେଁ ।

(ଖ) ସେମାନଙ୍କର ଏକାର୍ଥ ବାକ୍ୟାର୍ଥର କଳ୍ପନା କେଉଁ ପ୍ରକାରେ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ । ଯଦି କହ-ପ୍ରୟାଜ ଓ ଦର୍ଶ ପୂର୍ଣ୍ଣମାସ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ପରି ଏକ ନିୟୋଗର ପ୍ରତୀତି ହେଲେ ଏକବାକ୍ୟତା ହୁଏ, ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟରେ ନିୟୋଗର ଅଭାବ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟ ବସ୍ତୁମାତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟବସାୟୀ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ନିୟୋଗକୁ ଉପଦେଶ କରେ ନାହିଁ । ଏହା ‘ତତ୍ତ୍ୱ ସମନ୍ୱୟାର୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବିସ୍ତାର ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ ହୋଇଅଛି ।

(ଗ) ଏଠାରେ କେଉଁ ବିଷୟକ ନିୟୋଗ ଅଭିପ୍ରେତ ଅଟେ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ୍ କାରଣ- ଯାହା ପୁରୁଷକୁ ନିୟୁକ୍ତି କରି କୌଣସି ନିଜ ବ୍ୟାପାରେ ‘ଏହା କର’ ବୋଲି ନିୟୁକ୍ତ କରେ, ତାହାହିଁ ନିୟୋଗ ଅଟେ । ଦ୍ୱୈତ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଳାପିତ ନକରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱର ଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକାତ୍ମକ ଦ୍ୱୈତପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଳାପନ କରିବା ଉଚିତ ।

(ଘ) ଯେପରି ସ୍ୱର୍ଗକାମନା କରୁଥିବା ଲୋକ ଯାଗ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବ ଉଚିତ୍ ବୋଲି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ, ସେପରି ମୁମୁକ୍ଷୁ ପାଇଁ ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଲୟର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ ଯେପରି ଅନ୍ଧକାରରେ ରହିଥିବା ଘଟାଦି ପଦାର୍ଥକୁ ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ପୁରୁଷ ତାହାର ପ୍ରତିବନ୍ଧକାତ୍ମକ ତମର ପ୍ରବିଳୟ କରେ, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ପୁରୁଷ ସେହି ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତିବନ୍ଧକାତ୍ମକ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଳୟ କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ - ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱଭାବ ସଂପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରପଞ୍ଚ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ ।

(ଞ) ମୂଳ - (କ) ଅତ୍ର ବୟଂ ପୂଜାମଃ କୋଽୟଂ, ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରବିଳୟୋ ନାମ ? କିମଗ୍ନି ପ୍ରତାପସଂପର୍କାଦ୍ ଗୃତକାଠିନ୍ୟ ପ୍ରବିଳୟ ଇବ ପ୍ରପଞ୍ଚବିଳୟଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଆହ୍ୱାସ୍ତ୍ୱି ନେକସ୍ମିଂଶ୍ଚେ ତିମିରକୃତାନେକ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରପଞ୍ଚ ବଦବିଦ୍ୟାକୃତେ ବ୍ରହ୍ମଣି ନାମରୂପ ପ୍ରପଞ୍ଚୋ ବିଦ୍ୟୟା ପ୍ରବିଳାପୟିତବ୍ୟ ଇତି ?

(ଖ) ତତ୍ର ଯଦି ତାବଦ୍ବିଧ୍ୟମାନେଽୟଂ ପ୍ରପଞ୍ଚୋ ଦେହାଦିଲକ୍ଷଣ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକୋ ବାହ୍ୟଶ୍ଚ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଦିଲକ୍ଷଣଃ ପ୍ରବିଳାପୟିତବ୍ୟ ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟେତ ସ ପୁରୁଷମାତ୍ରେଣାଶଙ୍କ୍ୟଃ



ପ୍ରବିଳାପୟିତୁମିତ ତତ୍ପ୍ରବିଳାପଦେଶୋଽଶକ୍ୟ ବିଷୟ ଏବ ସ୍ୟାତ । ଏକେନ ଚାଦିମୁକ୍ତେନ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦିମୁକ୍ତେନ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦିପ୍ରବିଳୟଃ କୁତ ଇତାଦାନାଂ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦିଶୂନ୍ୟଂ ଜଗଦଭବିଷ୍ୟତ୍ ।

(୬) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ - ଏହି ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରବିଳୟ ଅର୍ଥ କଣ ? ଯେପରି ଅଗ୍ନି ଉଷ୍ମତାର ସଂପର୍କରୁ ଘୃତର କାଠିନ୍ୟ ପ୍ରବିଳୟ ହୁଏ । ସେପରି କଣ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଳୟ କରିବା ଉଚିତ ଅଥବା ଏକ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ନେତ୍ର ଦୋଷକୃତ ଅନେକ ଚନ୍ଦ୍ରର ପ୍ରପଞ୍ଚ ପରି ବ୍ରହ୍ମରେ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପପ୍ରପଞ୍ଚର ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ପ୍ରବିଳୟ କରିବା ଉଚିତ କି ?

(ଖ) ସେଥିରେ ତୁମେ ଯଦି କହ - ବିଦ୍ୟମାନ ଏହି ଦେହାଦିରୂପ ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଓ ପୃଥ୍ବୀ ଇତ୍ୟାଦିରୂପ ବାହ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଳୟ କରିବା ଉଚିତ, ତେବେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରବିଳୟ କରିବାରେ ପୁରୁଷ ମାତ୍ର ଅସମର୍ଥ ହୁଏ, ତେଣୁ ତାହାର ପ୍ରବିଳୟ ଉପଦେଶ ଅଶକ୍ୟବିଷୟକ ହେବ ଏବଂ ଏକ ପ୍ରଭୃତି ମୁକ୍ତପୁରୁଷକୁ ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବଳୟ କରାଯାଇଥାଏ, କିନ୍ତୁ ସେହି ସମୟରେ ଜଗତ ପୃଥ୍ବୀ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଶୂନ୍ୟ ହୁଏ ।

(୭) ମୂଳ- (କ) ଅଥା-ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟାସ୍ତୋ ବ୍ରହ୍ମଶ୍ୟେକସ୍ମିନ୍ନୟଂ ପ୍ରପଞ୍ଚୋ ବିଦ୍ୟମ୍ନାପ୍ରବିଳାପ୍ୟତ ଇତି ବ୍ରୁୟାତ, ତତୋ ବ୍ରହ୍ମେବାବିଦ୍ୟାଧସ୍ତପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନେନା-ବେଦୟିତବ୍ୟମ୍ । ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟଂ ବ୍ରହ୍ମ, ‘ତତ୍ ସତ୍ୟଂ ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି’ (ଛାନ୍ଦ-୮-୭) ଇତି । ତସ୍ମିନ୍ନବେଦିତେ ବିଦ୍ୟା ସ୍ୱୟମେବୋପଦ୍ୟତେ, ତସ୍ୟା ଚାବିଦ୍ୟା ବାଧ୍ୟତେ, ତତଶ୍ଚାବିଦ୍ୟାଧସ୍ତଃ ସକଳୋଽୟଂ ନାମରୂପପ୍ରପଞ୍ଚଃ ସ୍ୱପ୍ନପ୍ରପଞ୍ଚବତ୍ ପ୍ରବିଳାୟତେ ।

(ଖ) ଅନାବିଦିରେ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣି ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନଂ କୁରୁ ପ୍ରପଞ୍ଚପ୍ରବିଳୟଂ ଚେତି ଶତକୃତ୍ୱୋଽପ୍ୟୁକ୍ତେ ନ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରପଞ୍ଚପ୍ରବିଳୟୋ ବା ଜାୟେତ । ନନ୍ଦାବେଦିତେ ବ୍ରହ୍ମଣି ତଦ୍ବିଜ୍ଞାନବିଷୟଃ ପ୍ରପଞ୍ଚବିଷୟୋ ବା ନିଯୋଗଃ ସ୍ୟାତ, ନ ନିଷ୍ପପଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମା ବେଦନେନୈବୋଭୟସିଦ୍ଧେଃ । ରଜ୍ଜୁସ୍ୱରୂପପ୍ରକାଶନେନୈବ ହି ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୱରୂପବିଜ୍ଞାନାବି-ଦ୍ୟାଧସ୍ତସର୍ପାଦିପ୍ରପଞ୍ଚବିଳୟଃ ଭବତି । ନତ କୃତମେବ ପୁନଃ କ୍ରିୟତେ ।

(୭) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯଦି କହ ଯେ - ଏକବ୍ରହ୍ମରେ ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଅଧସ୍ତ ଏହି ପ୍ରପଞ୍ଚବିଦ୍ୟାରୁ ପ୍ରବିଳାପିତ କରାଯାଏ, ତେବେ ‘ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟଂ’ (ଏକ ହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ), ‘ତତ୍ ସତ୍ୟଂ’ (ସେ ସତ୍ୟ ଅଟେ, ସେ ହି ତୁମେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅବିଦ୍ୟାରୁ ଅଧସ୍ତପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଜଣାପଡ଼େ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନହେଲେ ବିଦ୍ୟା ଆପେ ଆପେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ତଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟାର ବାଧ୍ୟ ହୁଏ । ଏହି ଅବିଦ୍ୟାରୁ ଅଧସ୍ତ ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନାମରୂପାତ୍ମକ ପ୍ରପଞ୍ଚର ସଦୃଶ ପ୍ରବିଳୟ ହୋଇଯାଏ ।



(ଖ) ବ୍ରହ୍ମ ଅନବିଦିତ ହେଲେ ‘ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ କର, ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଲୟ କର’ ଏହିପରି ଶହେଥର କହିଲାପରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ବିଜ୍ଞାନ ଅଥବା ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଲୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଦିତ ହେଲେ ତାହାର ଜ୍ଞାନବିଷୟକ ବା ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରଲୟ ବିଷୟକ ନିୟୋଗ ହେବ କି ? ନା, କାରଣ- ନିଷ୍ପ୍ରପଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତ୍ତ୍ୱର ବିଜ୍ଞାନରୁ ଏହି ଦୁଇଟି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପର ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପର ଜ୍ଞାନ ଓ ଅବିଦ୍ୟାରୁ ଅଧିକ୍ଷ୍ଟ ସର୍ବାଦିପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଲୟ ହୁଏ, କାରଣ-ଯାହାସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ତାହାକୁ ପୁନର୍ବାର ସିଦ୍ଧ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(୮) ମୂଳ-(କ) ନିୟୋଜ୍ୟୋଽପି ଚ ପ୍ରପଞ୍ଚାବସ୍ଥାୟାଂ ଯୋଃବଚନମ୍ୟତେ ଜୀବୋ ନାନା, ସ ପ୍ରପଞ୍ଚପକ୍ଷସୈବ ବା ସ୍ୟାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମପକ୍ଷସୈବ ବା ? ପ୍ରଥମେ ବିକଳେ ନିଷ୍ପ୍ରପଞ୍ଚବ୍ରହ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରତିପାଦନେନ ପୃଥ୍ୱ୍ୟାଦିବଜ୍ରାବସ୍ୟାପି ପ୍ରବିଲପିତତ୍ୱାତକସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚବିଲୟେ ନିୟୋଗ ଉଚ୍ୟତେ ? କସ୍ୟ ବା ନିୟୋଗନିଷ୍ପତତ୍ତ୍ୱା ମୋକ୍ଷୋଽବାପ୍ତବ୍ୟ ଉଚ୍ୟତ ।

(ଖ) ଦ୍ୱିତୀୟେଽପି ବ୍ରହ୍ମୈବାନିୟୋଜ୍ୟସ୍ୱଭାବଂ ଜୀବସ୍ୟଂ ସ୍ୱରୂପଂ ଜୀବତ୍ ତ୍ୱବିଦ୍ୟା-କୃତମେବେତି ପ୍ରତିପାଦିତେ ବ୍ରହ୍ମଣି ବିନିୟୋଜ୍ୟାଭାବାନ୍ନିୟୋଗାଭାବଂ ଏବ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟାଦିଶବ୍ଦା ଅପି ପରବିଦ୍ୟାଧିକାରପରିତାନ୍ତରାଦିମୁଖାକରଣପ୍ରଧାନା ନ ତତ୍ତ୍ୱାବବୋଧବିଧିପ୍ରଧାନା ଭବନ୍ତି ।

(ଗ) ଲୋକେଽପାଦଂ ପଶ୍ୟେଦମାକର୍ଷଣେତି ଚୈବଂଜାତୀୟକେଷୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶେଷୁ ପ୍ରଣିଧାନମାତ୍ରଂ କୁର୍ବତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, ନ ସାକ୍ଷାଦ୍ ଜ୍ଞାନମେବ କୁର୍ବତି ଶ୍ରେୟାଭିମୁଖସ୍ୟାପି ଜ୍ଞାନଂ କଦାବିଜ୍ଞାୟତେ, କଦାଚିନ୍ନ ଜାୟତେ, ତସ୍ମାନ୍ନ ପ୍ରତି ଜ୍ଞାନବିଷୟଂ ଏବ ଦର୍ଶୟିତବ୍ୟୋ ଜ୍ଞାପୟିତୁକାମେନ । ତତ୍ତ୍ୱିନ୍ ଦର୍ଶିତେ ସ୍ୱୟମେବ ଯଥାବିଷୟଂ ଯଥାପ୍ରମାଣଞ୍ଚ ଜ୍ଞାନମୁପଦ୍ୟତେ ।

(ଘ) ଯଦି ପୁନର୍ନିଯୁକ୍ତୋଽହମିତ୍ୟନ୍ୟଥା ଜ୍ଞାନଂ କୁର୍ଯ୍ୟାନ୍ନ ତୁ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନଂ, କିଂ ତର୍ହି ? ମାନସା ସା କ୍ରିୟା । ସ୍ୱୟମେବ ଚେଦନ୍ୟଥୋପଦ୍ୟତେ, ଭ୍ରାନ୍ତିରେବ ସ୍ୟାତ୍ । ଜ୍ଞାନଂ ତୁ ପ୍ରମାଣଜନ୍ୟଂ ଯଥାଭୂତବିଷୟଂ ଚ, ନ ତନ୍ନିୟୋଗଶତେନାପି ବାରୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । ନ ଚ ପ୍ରତିଷେଧଶତେନାପି ବାରୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । ନହି ତତ୍ତ୍ୱପୁରୁଷତତ୍ତ୍ୱଂ; ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱମେବହି ତତ୍ । ଅତୋଽପି ନିୟୋଗାଭାବଃ ।

(୮) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯେଉଁ ଜୀବ ପ୍ରପଞ୍ଚାବସ୍ଥାରେ ନିୟୋଜ୍ୟରୂପେ ଅବଗତ ହୁଏ, ସେ ପ୍ରପଞ୍ଚକ୍ଷର ହୁଏ କି ବ୍ରହ୍ମକ୍ଷର ? ପ୍ରଥମ ବିକଳରେ ପ୍ରପଞ୍ଚରହିତ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତିପାଦନ ଦ୍ୱାରା ପୃଥ୍ୱୀ ପ୍ରଭୃତି ପରି ଜୀବର ମଧ୍ୟ ପ୍ରବିଲୟ ହେଲେ କାହାର ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଲୟରେ ନିୟୋଗ କୁହାଯାଇଅଛି, ଅଥବା କାହାକୁ ନିୟୋଗ ନିଷିଦ୍ଧରୁ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି କୁହାଯାଇଅଛି ।



(ଖ) ଦ୍ଵିତୀୟ ବିକଳରେ ମଧ୍ୟ ଅନିଯୋଜ୍ୟ ସ୍ଵଭାବ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଜୀବର ସ୍ଵରୂପ ଅଟେ । ଏହା ପ୍ରତିପାଦନ ହେଲାପରେ ବ୍ରହ୍ମରେ ନିଯୋଜ୍ୟର ଅଭାବ ହେଲେ ନିଯୋଗର ହିଁ ଅଭାବ ହୁଏ ଏବଂ ପରବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତ୍ ‘ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ’ ଆଦି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ତତ୍ତ୍ଵର ଅଭିମୁଖ କରିବାରେ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନରେ ବିଧିପ୍ରଧାନ ନୁହଁନ୍ତି ।

(ଗ) ଲୋକ ବ୍ୟବହାରରେ ମଧ୍ୟ ‘ଏହା ଦେଖ, ଏହାଶୁଣ’ ଏହିପ୍ରକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ‘ଏକାଗ୍ରମନ କର’ ଏହା ହିଁ କୁହାଯାଇଛି । ‘ଜ୍ଞାନକୁ ସାକ୍ଷାତକାର କର’ ବୋଲି କୁହାଯାଇନାହିଁ । ଜ୍ଞେୟର ଅଭିମୁଖ କେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ, କେତେବେଳେ ବା ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯିଏ ଜ୍ଞାନ କରାଇବାକୁ ଚାହେଁ, ତାହାଠାରୁ ସେ ଜ୍ଞାନାର୍ଥୀକୁ ଜ୍ଞାନବିଷୟ ଦେଖାଇବା ଉଚିତ୍ । ତାହାକୁ ଦେଖାଇଲା ପରେ ବିଷୟ ଓ ପ୍ରମାଣର ଅନୁସାରେ ତାହାକୁ ସ୍ଵତଃ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣରୁ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ଦ୍ଵାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ନିଯୁକ୍ତକୁ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟଥାଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନହିଁ ।

(ଘ) ଯଦି ‘ମୁଁ ନିଯୁକ୍ତ ଅଟେ’ ଏହା ଭାବି ଅନ୍ୟଥା ଜ୍ଞାନ କରାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ସେ ଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ସେ ମାନସାକ୍ରିୟା । ଯଦି ସ୍ଵୟଂ ହିଁ ଅନ୍ୟଥା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ସେ ଭ୍ରାନ୍ତି ହେବ । ଜ୍ଞାନ କିନ୍ତୁ ପ୍ରମାଣଜନ୍ୟ ଓ ତଥାତ୍ତ୍ଵ ବିଷୟକ ହୁଏ । ସେ ଏକଶତନିଯୋଗରୁ ମଧ୍ୟ କରାଯାଏ ନାହିଁ ଓ ଏକଶତବାର ପ୍ରତିଷେଧରୁ ତାହାର ନିବାରଣ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ, କାରଣ-ପୁରୁଷର ତାହା ଅଧୀନ ନୁହେଁ । ସେ କିନ୍ତୁ ବସ୍ତୁର ଅଧୀନ ଅଟେ ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) କିଞ୍ଚିଦ୍ଵିଧା ନିଯୋଗନିଷ୍ପତ୍ତିର ଯଥାର୍ଥବ୍ୟାପ୍ୟତାମ୍ନାୟେ ଯଦଭ୍ୟୁପଗତମନିଯୋଜ୍ୟବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନ୍ତଃ ଜୀବସ୍ୟ, ତଦପ୍ରମାଣକମେବ ସ୍ୟାତ୍ । ଅଥ ଶାସ୍ତ୍ରରମେବାନିଯୋଜ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାସଂତ୍ତମପ୍ୟାତ୍ତତ୍ତ୍ଵାତ ତଦବବୋଧେ ଚ ପୁରୁଷଂ ନିଯୁଜ୍ଞୀତ, ତତୋ ବ୍ରହ୍ମଶାସ୍ତ୍ରସୈକ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଥପରତା ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥପରତା ଚ ପ୍ରସଙ୍ଗେୟାତାମ୍ ।

(ଖ) ନିଯୋଗପରତାୟାଂ ଚ ଶ୍ରୁତହାନିରଶ୍ରୁତକଳ୍ପନା କର୍ମଫଳବନ୍ ମୋକ୍ଷସ୍ୟା-ଦୃଷ୍ଟଫଳଭୁମିନିତ୍ୟତ୍ଵଂ ଚେତ୍ୟେବସାଦୟୋ ଦୋଷା ନ କେନଚିତ୍ ପରିହତ୍ଵଂ ଶକ୍ୟାଃ । ତସ୍ମାଦବଗତିନିଷ୍ଠାନେଏ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟାନି, ନ ନିଯୋଗନିଷ୍ଠାନି । ଅତଃକୈକନିଯୋଗ ପ୍ରତୀତେରେକବାକ୍ୟତେତ୍ୟସ୍ମତ୍ ।

(ଗ) ଅଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାଗେଧି ଚ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟେଷୁ ନିଯୋଗସଦ୍ଭାବେ ତଦେକତ୍ଵଂ ନିଷ୍ପପଞ୍ଚୋପଦେଶେଷୁ ଉପସିଦ୍ଧମ୍ । ନ ହି ଶକ୍ତାନ୍ତରାଦିଭିଃ ପ୍ରମାଣୈର୍ନିଯୋଗଭେଦେବ-କ୍ୟେଷୁ ଭୂଧିକାରୀଂଶେନାଭେଦାଦ୍ଭ୍ୟୁକ୍ତମେକତ୍ଵମ୍; ନ ତ୍ଵିହ ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣଭେଦନାସ୍ତ୍ଵ କର୍ତ୍ତ୍ତ୍ଵେକେଦବାଧିକାରୀଂଶୋଃସ୍ତ୍ରି ।



(ଘ) ନ ହି ଭାରୁପାଦୟୋ ଗୁଣାଃ ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରବିଲୟୋପକାରିଣଃ, ନାପି ପ୍ରପଞ୍ଚପ୍ରବିଲୟୋ, ଭାରୁପଦ୍ମାଦିଗୁଣୋପକାରୀ, ପରସ୍ପରବିରୋଧଭାବ । ନହି କୃଷ୍ଣପ୍ରପଞ୍ଚପ୍ରବିଲୀପନଂ ପ୍ରପଞ୍ଚେକଦେଶାପେକ୍ଷଣଂ ଚୈକସ୍ମିନ୍ ଧର୍ମିଣି ଯୁକ୍ତଂ ସମାବେଶୟିତୁମ୍ । ତସ୍ମାଦସ୍ମଦୁକ୍ତ ଏହି ବିଭାଗ ଅକାରବଦନାକାରୋପଦେଶାନାଂ ଯୁକ୍ତତର ଇତି ।

(୯) ଭାଷାଂତର- (କ) ପୁନଶ୍ଚ ଅନ୍ୟ କଥା ଯେ- ଯଦି ବେଦବାକ୍ୟର ନିଯୋଗ ନିଷ୍ଠାରୂପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାନ ହୁଏ, ତେବେ ଜୀବ ଅନିଯୋଜ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଯଦି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ସେ ତେବେ ଅପ୍ରମାଣକ ହେବ । ଯଦି ଶାସ୍ତ୍ର ହିଁ ଜୀବରୁ ଅନିଯୋଜ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ କହେ ଓ ତାହାର ଜ୍ଞାନରେ ପୁରୁଷକୁ ନିଯୁକ୍ତ କରେ, ତେବେ ଗୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥର ପ୍ରତିପାଦକତା ଓ ବିରୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥର ପ୍ରତିପାଦକତା ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଯଦି ନିଯୋଗରେ ହୁଏ, ତେବେ ଶୁଦ୍ଧିର ହାନି ଓ ଅଶୁଦ୍ଧତର କଞ୍ଚନା କର୍ମଫଳ ସଦୃଶ ମୋକ୍ଷଫଳରେ ଅଦୃଷ୍ଟଫଳତ୍ୱ ଓ ଅନିତ୍ୟାଦି ଦୋଷ କାହାଦ୍ୱାରା ବାରଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟ ଅବଗତ ନିଷ୍ଠ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ ନିଯୋଗନିଷ୍ଠ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଗୋଟିଏ ନିଯୋଗର ପ୍ରତୀତିଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଏକବାକ୍ୟତା କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟରେ ନିଯୋଗସଦ୍ଭାବ ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ମଧ୍ୟ ନିଷ୍ପ୍ରପଞ୍ଚ ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକରେ ଓ ସପ୍ରପଞ୍ଚ ଉପଦେଶରେ ତାହାର ଏକତ୍ୱ ଅସିଦ୍ଧ ହୁଏ, କାରଣ- ଅନ୍ୟଶବ୍ଦାଦି ପ୍ରମାଣରୁ ନିଯୋଗର ଭେଦ ଅବଗତ ହେଲା ପରେ ସବୁସ୍ଥଳରେ ଗୋଟିଏ ନିଯୋଗ ହୁଏ-ଏପରି ଆଶ୍ରୟ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ପ୍ରୟୋଜକବାକ୍ୟ ଓ ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଅଧିକାର ଅଂଶରେ ଅଭେଦ ହେଲେ ଏକତ୍ୱ ଠିକ୍ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ବିଧିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଏକତ୍ୱର କୌଣସି ଅଧିକାରାଂଶ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଭାରୁପଦ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଲୟ କରିବାରେ ଉପକାରୀ ନୁହେଁ ଏବଂ ପ୍ରପଞ୍ଚବିଲୟ ମଧ୍ୟ ଭାରୁପଦ୍ମାଦିଗୁଣର ଉପକାରୀ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସେମାନେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ ଅଟନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଧର୍ମରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରବିଲୟ ଓ ପ୍ରପଞ୍ଚର ଏକଦେଶକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ- ଏହି ଦୁଇଟିର ସମାବେଶ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆମେ କହିଥିବା ସ୍ୱୀକାର ଓ ନିରାକାର ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକର ବିଭାଗ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଅଟେ ।



୬ ପ୍ରକୃତୈତାବତ୍ତ୍ୱାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୨୨-୩୦ ॥

ପ୍ରକୃତୈତାବତ୍ତ୍ୱାଧିକରଣ-୬

ପ୍ରକୃତୈତାବତ୍ତ୍ୱଂ ହି ପ୍ରତିଷେଧତି ତତୋ ବ୍ରୁବୀତି ଚ ଭୂୟଃ ॥ ୨୨ ॥

(୧) ପ୍ରକୃତୈତାବତ୍ତ୍ୱଂ ହି ପ୍ରତିଷେଧତି ତତୋ ବ୍ରୁବୀତି ଚ
ଭୂୟଃ ॥ ୩-୨-୨୨ ॥

ହି=କାରଣ-, ପ୍ରକୃତୈତାବତ୍ତ୍ୱଂ=ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ବ୍ରହ୍ମର ଇୟତରା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଅମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରତିଷେଧତି='ନେତି ନେତି' ଏହି ଶବ୍ଦ ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ଚ=ଏବଂ ତତଃ=ସେହି ପ୍ରତିଷେଧରୁ ଆଗେ, ଭୂୟଃ=ପୁଣି, ବ୍ରୁବୀତି='ଅନ୍ୟତ୍ ପରମସ୍ତି' ଏହିପ୍ରକାର କହେ । ତେଣୁ ଶୂନ୍ୟବାଦର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଦେ ବାବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପେ ମୂର୍ତ୍ତଂ ଚୌବାମୂର୍ତ୍ତଂ ତ' (ବୃହ ୨-୩-୧) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ପଞ୍ଚମହାଭୂତାନି ଦୈରାଶ୍ୟେନ ପ୍ରବିଜ୍ୟାମୂର୍ତ୍ତିରସ୍ୟସ୍ୟ ଚ ପୁରୁଷଶବ୍ଦୋଦିତସ୍ୟ ମହାରଜନାଦାନି ରୂପାଣି ଦର୍ଶୟିତ୍ୱା ପୁନଃ ପଠ୍ୟତେ-ଅଥାତ ଆଦେଶୋ ନେତି ନେତି ନ ହ୍ୟେତସ୍ମାଦିତି ନେତ୍ୟନ୍ୟତ୍ ପରମସ୍ତି' (ବୃହ ୨-୩-୬) ଇତି ।

(ଖ) ତତ୍ର କୋଽସ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧସ୍ୟ ବିଷୟ ଇତି ଜିଜ୍ଞାସାମହେ ? ନ ହ୍ୟେତ୍ରେଦଂ ତଦିତି ବିଶେଷିତଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ପ୍ରତିଷେଧମୁପଲଭ୍ୟତେ । ଇତିଶବ୍ଦେନ ତ୍ୱତ୍ ପ୍ରତିଷେଧଂ କିମପି ସମର୍ପ୍ୟତେ-'ନେତି ନେତି' ଇତି ପରଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଃ ପ୍ରୟୋଗସ୍ୟ । ଇତିଶବ୍ଦଶ୍ଚାୟଂ ସନ୍ନିହିତାଲମ୍ବନ ଏବଂ ଶବ୍ଦସମାନବୃତ୍ତିଃ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ 'ଇତି ହି ସ୍ୱୋପାଧ୍ୟାୟଃ କଥୟତି' ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଟ । ସନ୍ନିହିତଂ ଋତ୍ରଂ ପ୍ରକରଣସାମର୍ଥ୍ୟାଦୁପଦୃୟଂ ସପ୍ରପଞ୍ଚଂ ବ୍ରହ୍ମଶସ୍ତ୍ରକ ବ୍ରହ୍ମ ଯସ୍ୟେତେ ଦେ ରୂପେ ।

(ଗ) ତତ୍ର ନଃ ସଂଶୟ ଉପକାୟତେକିମୟଂ ପ୍ରତିଷେଧୋ ରୂପେ ରୂପବଚ୍ଚୋଭୟମପି ପ୍ରତିଷେଧତ୍ୟାହୋସ୍ଥିଦେକତରମ୍ ? ଯଦାପ୍ୟେକତରଂ ତଦାପି କିଂ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିଷେଧତି, ରୂପେ ପରିଶିନସ୍ତି ଆହୋସ୍ଥିତୃପେ ପ୍ରତିଷେଧତି, ବ୍ରହ୍ମ ପରିଶିନସୀତି ? ତତ୍ର ପ୍ରକୃତଦ୍ୱାବିଶେଷାଦୁଭୟମପି ପ୍ରତିଷେଧତ୍ୟାଶଙ୍କାମହେ ।

(ଘ) କୌ ଚୌ ପ୍ରତିଷେଧୋ, ଦ୍ୱିର୍ନେତି ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ । ତୟୋରେକେନ ସପ୍ରପଞ୍ଚଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପଂ ପ୍ରତିଷିଧତେ, ଅପରେଣ ରୂପବତ୍ ବ୍ରହ୍ମେତି ଭବତି ମତି ଅଥବା ବ୍ରହ୍ମେବ ରୂପବତ୍ ପ୍ରତିଷିଧତେ, ତଦ୍ୱି ବାତ୍ମନସାତାତିତ୍ୱାଦସମ୍ଭାବ୍ୟମାନସଦ୍ଭାବଂ ପ୍ରତିଷେଧାର୍ହମ୍, ନ ତୁ ରୂପପ୍ରପଞ୍ଚଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିଗୋଚରତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତିଷେଧାର୍ହଃ । ଅଭ୍ୟାସସ୍ଥାଦରାଧି ଇତି ।



(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ‘ଦେ ବାବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ’ (ବ୍ରହ୍ମର ଦୁଇଟିରୂପ ହେଉଛି ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଅମୂର୍ତ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ପାଞ୍ଚ ମହାଭୂତ ଦୁଇଟି ରାଶିରେ ବିଭକ୍ତ କରି ପୁରୁଷଶବ୍ଦରୁ କୁହାଯାଇଥିବା ଅମୂର୍ତ୍ତସ୍ୱାଭାବର ମହାରଜନ (ହଳଦୀ ପରି) ପ୍ରଭୃତି ରୂପକୁ ଦେଖାଇ ‘ଅଥାତ ଆଦଶଃ’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାପରେ ‘ନେତି ନେତି’ ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ଆଦେଶ ହୁଏ । ନେତି ନେତି ଏହିଠାରୁ ଅଧିକ କୌଣସି ଉକ୍ତ୍ତ୍ୱ ଆଦେଶ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ପୁଣି କହେ ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଏହି ପ୍ରତିଷେଧର ବିଷୟ (ପ୍ରତିଷେଧ) କଣ ବୋଲି ଆମେ ଜିଜ୍ଞାସା କରୁଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ ‘ଏହି ସେ’ ଏହି ବିଶେଷିତ କୌଣସି ପ୍ରତିଷେଧ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଇତି’ ଶବ୍ଦ କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରତିଷେଧକୁ ସମର୍ପଣ କରେ । କାରଣ- ନେତି ନେତି’ ଏଠାରେ ନଞ୍ଜୁ ପ୍ରୟୋଗ ଇତି’ ପରକ ଅଟେ ଏବଂ ସଂନିହିତର ଆଲମ୍ବନ କରି ଏହି ଇତି’ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଶବ୍ଦର ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ‘ଇତି ହ’ ସ୍ୱୋପାଧ୍ୟାୟଃ’ (ଏହା ଉପାଧ୍ୟାୟ କହିଛନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଏଠାରେ ପ୍ରକରଣର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ପ୍ରପଞ୍ଚଯୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ଦୁଇଟି ରୂପ ସନ୍ନିହିତ ହୁଏ । ଯାହାର ଏହି ଦୁଇଟି ରୂପ ଅଛି ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।

(ଗ) ଏଠାରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ ଏହି ପ୍ରତିଷେଧ କଣ ଦୁଇ ରୂପକୁ ଓ ରୂପବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମର ଦୁଇଟିର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ କି ଏହି ଦୁଇଟିରୁ ଗୋଟିକର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ? ଯଦ୍ୟପି ଗୋଟିଏର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ତଥାପି କଣ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ଓ ଦୁଇ ରୂପର ଅବଶିଷ୍ଟ ରଖେ କି ଦୁଇଟି ରୂପକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅବଶିଷ୍ଟ ରଖେ । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପ୍ରକୃତଦ୍ୱାର ସଦୃଶ ହେଲେ ଏଠାରେ ଦୁଇଟିଯାକର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ବୋଲି ଆମେ ଶଙ୍କା କରୁଁ ।

(ଘ) ଏହି ଦୁଇଟି ପ୍ରତିଷେଧ ଅଟେ କାରଣ-ନେତି ଶବ୍ଦର ଦୁଇଥର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ସେ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦରେ ଗୋଟିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରପଞ୍ଚଯୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ରୂପକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଅଛି ଏବଂ ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ରୂପବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମର ବୋଲି ମତ । ଅଥବା ରୂପବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ କାରଣ-ବାଣୀଓ ମନରୁ ଅତୀତ ହେଲେ ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରହେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ପ୍ରତିଷେଧ ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ରୂପପ୍ରସ୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିପ୍ରମାଣ ଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟ ହେଲେ ପ୍ରତିଷେଧଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ନେତି ନେତି’ ଏହି ଅଭ୍ୟାସ (ଦୁଇଥର ଭକ୍ତି) ହିଁ ଆଦର ପାଇଁ ଅଛି ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝା-ନ ତାଦବଦ୍ଭୟ ପ୍ରତିଷେଧ ଉପପଦ୍ୟତେ ଶୂନ୍ୟବାଦପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । କିଂ ଚିଦ୍ଧି ପରମାର୍ଥମାଲମ୍ବ୍ୟା ପରମାର୍ଥଃ ପ୍ରତିଷିଧ୍ୟତେ ଯଥା ରକ୍ଷାଦିଷ୍ଟ ସର୍ପାଦୟଃ । ତତ୍ ପରିଶିଷ୍ୟମାଣେ କସ୍ମିଂଶ୍ଚିଦ୍ଭାବେଽବକଷ୍ୟତେ ଉଭୟ ପ୍ରତିଷେଧେ ତୁ



କୋଽନେୟା ଭାବଃ ପରିଶିଷ୍ଟେତ ? ଅପରିଶିଷ୍ଟ୍ୟମାଶେ ଋନ୍ୟସ୍ମିନ୍ୟ ଇତରଃ ପ୍ରତିଷେଷ୍ଟମାରତ୍ୟତେ ପ୍ରତିଷେଷ୍ଟମଶକ୍ୟଭାବଂ ପରମାର୍ଥପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତିଷେଷନ୍ମୁପପତ୍ତିଃ ।

(ଖ) ନା ପି ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିଷେଧଃ ଉପପଦ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମ ତେଦ୍ରବାଣି (ବୃହ ୨-୧୧) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟୁପକ୍ରମବିରୋଧାତ୍ । ଅସନ୍ନେବ ସ ଭବତି' ଅସଦ୍ ବ୍ରହ୍ମେ ତି ବେଦତେତ୍ (ତେତି ୨-୬-୧) ଇତ୍ୟାଦିନିନ୍ଦାଦି-

(ଗ) ବାତ୍ମନସା ତାତତ୍ତ୍ୱମ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ନାଭାବାଭିପ୍ରାୟେଣାଭିଧାୟତେ । ନହି ମହତ ରିକର ବନ୍ଧନେ 'ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାପ୍ନୋତି ପରମ୍' (ତେ ୨-୧୧) ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମତତ୍ ବ୍ରହ୍ମ' ତେ ୨-୨-୧ ଇତ୍ୟେବମାଦିନା ବେଦାନ୍ତେଷୁବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିବିଦ୍ୟା ତସ୍ୟେବ ପୁନରଭାବୋଽଭିଲପେତ । ପ୍ରକ୍ଷାଳନାଦି ପକ୍ଷସ୍ୟ ଦୂରାଦସ୍ପର୍ଶନଂ ବରମ୍' ଇତି ନ୍ୟାୟଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର - ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ଏହିପରି ସୁଅନ୍ତେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଶୂନ୍ୟବାଦର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେଲେ ଦୁହିଙ୍କର ପ୍ରତିଷେଧ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ କୌଣସି ପରମାର୍ଥକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଅପରମାର୍ଥର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଛି । ଯେପରି ରକ୍ତ ପ୍ରଭୃତିରେ ସର୍ପର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ସେ କୌଣସି ଭାବର ପରିଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ତାହା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଦୁଇଟିର ପ୍ରତିଷେଧ ହେଲେ କେଉଁ ଅନ୍ୟଭାବ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହିବ ? ଅନ୍ୟଭାବ ଅବଶିଷ୍ଟ ନହେଲେ ଯେ କୌଣସି ଅନ୍ୟଭାବର ପ୍ରତିଷେଧ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଏ । ତାହାର ପ୍ରତିଷେଧ ମଧ୍ୟ ନହେବାରୁ ସେଥିରେ ପରମାର୍ଥତ୍ୱ ପ୍ରସକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତିଷେଧର ଅନୁକୃତ୍ତି ହୁଏ ।

(ଖ) ପୁଣି ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିଷେଧ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ 'ବ୍ରହ୍ମ ତେ ବ୍ରବାଣି' (ମୁଁ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ଦେବି) ଇତ୍ୟାଦି ଉପକ୍ରମ ଦ୍ୱାରା ବିରୋଧ ହୁଏ ଏବଂ 'ଅସନ୍ନେବ' (ଯଦି ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମ ଅସତ ହୁଏ' ବୋଲି ଜାଣେ, ତେବେ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଅସତ୍ ହୋଇ ରହେ) ଇତ୍ୟାଦି ନିନ୍ଦାର ବିରୋଧ ହୁଏ ଆବଂ 'ଅସ୍ତୀ ତେ' (ଏହାର ଏହିପରି ଉପଲବ୍ଧ କରିବା ଉଚିତ) ଇତ୍ୟାଦି ଅବଧାରଣାର ବିରୋଧ ହୁଏ । ଓ ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତର ବିରୋଧ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସେ । ବ୍ରହ୍ମ ବାଣୀ ଓ ମନର ଅବିଷୟ ଅଟେ । ତଥାପି ସେହି ଅଭାବର ଅଭିପ୍ରାୟ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ- ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାପ୍ନୋତି ପରମ୍' (ବ୍ରହ୍ମବେଦା ପରବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣେ), 'ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମତତ୍ ବ୍ରହ୍ମ' ଇତ୍ୟାଦିରୁ ବାକ୍ୟର ବେଦାନ୍ତରେମହାନ ଚେଷ୍ଟା ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ତାର ଅଭାବକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନାହିଁ କାରଣ- 'ପ୍ରକ୍ଷାଳନାତ୍' (ପକ୍ଷକୁ ନିଜ ଦେହରେ ଲଗାଇ ତାପରେ ଧୋଇବା ଅପେକ୍ଷା ଏହାର ଦୂରରେ ଅନ୍ତର୍ଗତାବେ ରହିବା ବରଂ ଭଲ) ଏହି ନ୍ୟାୟ ।



(୪) ମୂଳ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦେଖା ‘ଯତୋ ବାରେ ନିବର୍ତ୍ତତେ’ ଅପ୍ରାପ୍ୟ ମନସା ସହ (ତେ ୨।୪।୧) ଇତି । ଏତଦୁକ୍ତ ଉଚିତ ‘ବାଞ୍ଚନସାତୀତମ-ବିୟାୟାତ୍ୟପାତିଃ ପ୍ରତ୍ୟାଗମ୍ଭୂତଂ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧ ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବଂ ବ୍ରହ୍ମେତି । ତସ୍ମାଦ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପପ୍ରପଞ୍ଚଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧତି-ପରିଶିନଷ୍ଟି ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗନ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

(ଖ) ତଦେତଦୁଚ୍ୟତେ-ପ୍ରକୃତୈତାବଦ୍ ହି ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧତୀତି । ପ୍ରକୃତଂ ଯଦେତା-ବଦିୟତା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଂ ମୂର୍ତ୍ତୀମୂର୍ତ୍ତୀଲକ୍ଷଣ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପଂ ତଦେବ ଶବ୍ଦଃ, ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧତି । ତଦ୍ଧି ପ୍ରକୃତଂ ପ୍ରପଞ୍ଚତଂ ଚ ସର୍ବସ୍ମିନ ଗ୍ରନ୍ଥେଧୈବତ ମଧ୍ୟାତ୍ମା ତଦ୍ନିତମେବ ଚ ବାସନା-ଲକ୍ଷଣମପରଂ ରୂପମୂର୍ତ୍ତରସଭୂତଂ ପୁରୁଷଶବ୍ଦୋଦିତଂ ଲିଙ୍ଗାତ୍ମବ୍ୟାପାଶ୍ରୟଂ ମହାରଜନାଦ୍ୟୁପମାଭିଷ୍ଟ ଦର୍ଶିତସ୍, ଅମୂର୍ତ୍ତରମସ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟ ଚକ୍ଷୁର୍ଗ୍ରାହ୍ୟରୂପଯୋଗିବାନୁପପତ୍ତେଃ ।

(ଗ) ତଦେତତ୍ପ୍ରପଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପଂ ସନ୍ନିହିତାଲମ୍ବନେନେତି କରଣେନ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧକଂ ନଅଂ ପ୍ରତ୍ୟୁପନାୟତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । ବ୍ରହ୍ମରୂପବିଶେଷଣଭେନ ସକ୍ଷ୍ୟା ନିଦିଷଂ ପୂର୍ବସ୍ମିନଗ୍ରନ୍ଥେ, ନ ସ୍ୱପ୍ରଧାନତ୍ୟେନ । ପ୍ରପଞ୍ଚାତେ ଚ ତଦାୟେ ରୂପଦୈର୍ଘ୍ୟ ରୂପବତଃ ସ୍ୱରୂପକିଞ୍ଚସାୟାମିଦମୁପକ୍ରାନ୍ତମ- ‘ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦେଶୋ ନେତି ନେତି’ ୨୩।୬ ବୃହ ଇତି ।

(ଘ) ତତ୍ତ୍ୱ କଞ୍ଚିତରୂପପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନେନ । ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସ୍ୱରୂପାବେଦନମିଦମିତି ନିର୍ଣ୍ଣାୟତେ । ତଦାସ୍ମଦ୍ ହାଦଂ ସମସ୍ତକାର୍ଯ୍ୟଂ ନେତି ନେତୀତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତମ୍ । ଯୁକ୍ତଞ୍ଚ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ବାଘରମ୍ଭଣଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟୋଃସଭୂମିତି ନେତି ନେତୀତି ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧନଂ ନ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣଃ, ସର୍ବକଞ୍ଚନା ମୂଳଦ୍ୱାର ।

(୪) ଭାଷାଂତର- କ ‘ଯତୋ ବାରେ’ (ଯେଉଁଠାରୁ ମନ ସହିତ ବାଣୀ ତାହାକୁ ନପାଇ ଫେରିଆସେ । ଏହା କିନ୍ତୁ (ବ୍ରହ୍ମର) ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରକ୍ରିୟା ମାତ୍ର ଏହାର ନିଷ୍କର୍ଷ ଯେ ବ୍ରହ୍ମ ବାଣୀ ଓ ମନଠାରୁ ଅତୀତ ଅଟେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସେ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରତାଗାମ୍ଭୂତ, ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ବୁଦ୍ଧ ଓ ମୁକ୍ତସ୍ୱଭାବ ଅଟେ । ଅତଏବ ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମର ରୂପପ୍ରପଞ୍ଚକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ କରେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅବଶିଷ୍ଟ ରଖେ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ ।

(ଖ) ଏହାଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଅଛି ‘ପ୍ରକୃତୈତାବଦ୍ ହି ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧତି’ ପ୍ରକୃତ ବ୍ରହ୍ମର ଯାହାଲକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଅମୂର୍ତ୍ତରୂପ, ତାହାର ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ କରେ କାରଣ ଏହି ପ୍ରକୃତ ଅଧୈବତ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ପୂର୍ବଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିସ୍ତୃତ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ସେଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ବାସନା ଲକ୍ଷଣ ଅନ୍ୟର ରୂପ ଅମୂର୍ତ୍ତସାରଭୂତ ଯାହା ପୁରୁଷଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଅଛି’ ତାହା ଲିଙ୍ଗାତ୍ମବ୍ୟାପାଶ୍ରୟ ଅଟେ ଓ ମହାରଜନାଦି



ଉପାସନାରୁ ଦେଖାଯାଏ କାରଣ - ଅମୃତର ସାରଭୂତ ପୁରୁଷ ଚକ୍ଷୁର ଗ୍ରାହ୍ୟରୂପ ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମର ସେହି ସପ୍ତପଞ୍ଚ ରୂପ ସନ୍ନିହିତକୁ ଆଶ୍ରୟଣ କରୁଥିବା ‘ଇତି’ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷେଧକ ନଷ୍ଟ ପ୍ରତି ବିଷୟରୂପରେ ସ୍ଥାପନ କରିବା ବିଷୟ ଜଣାଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମ କିନ୍ତୁ ରୂପର ବିଶେଷଣ ରୂପରେ କ୍ଷଣିକାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବଗ୍ରନ୍ଥରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ପରନ୍ତୁ ସ୍ୱପ୍ରଧାନରୂପରେ ନୁହେଁ । ତାହାର ରୂପଦ୍ୱୟକୁ ବିସ୍ତାର ପୂର୍ବକ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲ ରୂପବତ୍ ସ୍ୱରୂପର ଜିଜ୍ଞାସା ହେଲାପରେ ‘ଅଥାତୋ ଆଦେଶୋ ନେତି’ ଏହି ଉପକ୍ରମ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଘ) ଏଠାରେ କହିତ ରୂପର ପ୍ରତ୍ୟାଶ୍ୟାନଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଏହି ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି । କାରଣ- ‘ତଦ୍ ବିଷୟକସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ‘ନେତି ନେତି’ ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧ ହୁଏ ଓ ବାହରମ୍ଭଣ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟ ମିଥ୍ୟା ହୁଏ ତେଣୁ ‘ନେତି ନେତି’ ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧ ହେବା ଠିକ୍ କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧ ନୁହେଁ କାରଣ- ସେ ସର୍ବ କଳ୍ପନାର ମୂଳ ଅଟେ ।

(ଙ) ମୂଳ-(କ) ନ ଋକ୍ତେୟମାଶଙ୍କା କର୍ତ୍ତବ୍ୟକଥା ହି ଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ୱୟମେବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପଦ୍ୱୟଂ ଦର୍ଶୟିତା ସ୍ୱୟମେବ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷେଧତି ‘ପ୍ରକ୍ଷାଳନାଦି ପଙ୍କସ୍ୟ ଦୂରାଦସ୍ପର୍ଶନଂ ବରମ୍’ ଇତି । ଯତୋ ନେଦଂ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେନ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପଦ୍ୱୟଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶତି, ଲୋକପ୍ରସଙ୍ଗ ଦ୍ୱିଦଂ ରୂପଦ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମଣି କହିତଂ ପରାମୁଖତି ପ୍ରତିଶୋଧଦାୟ ଶୁଦ୍ଧବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ-ପ୍ରତିପାଦନାୟ ତେତି ନିରବଦ୍ୟମ୍ ।

(ଖ) ଦ୍ୱୈ ତେତେ ପ୍ରତିଷେଧୋ ଯଥା ସଖ୍ୟ ନ୍ୟାୟେନ ଦ୍ୱେ ଅପି ମୂର୍ତ୍ତାମୂର୍ତ୍ତେ ପ୍ରତିଷେଧତଃ । ଯଦବା-ପୂର୍ବଃ ପ୍ରତିଷେଧୋ ଭୂତରାଶିଂ ପ୍ରତିଷେଧତି, ଉଭରୋ ବାସନାରାଶିମ୍, ଅଥବା-‘ନେତି ନେତି’ (ବୃହ ୨।୩।୬) ଇତି ବାପସେୟମିତାତି ଯାବତ କିଥୁତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟତେ, ତତସର୍ବଂ ନ ଭବତୀ ତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଗ) ପରିଗଣିତପ୍ରତିଷେଧେ ହି କ୍ରିୟମାଣୋ ଯଦି ନୈତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ କିମନ୍ୟଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଭବେଦିତି ଜିଜ୍ଞାସା ସ୍ୟାତ୍ । ବାପ୍‌ସାୟାଂ ତୁସତ୍ୟାଂ ସମସ୍ତମ୍ୟ ବିଷୟଜାତସ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧା-ଦବିଷୟଃ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମେତି ଜିଜ୍ଞାସା ନିବର୍ତ୍ତତୋ ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚମେବ ବ୍ରହ୍ମଣି କହିତଂ ପ୍ରତିଶେଧତି ପରିଶିନଷ୍ଟି ବ୍ରହ୍ମେତି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଃ ।

(ଙ) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ସ୍ୱୟଂ ହି ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ରହ୍ମର ଦୁଇଟି ରୂପ ଦେଖାଇ ପୁଣି ନିଜେ ‘ପ୍ରକ୍ଷାଳନାଦି ପଙ୍କସ୍ୟ ଦୂରାଦସ୍ପର୍ଶନଂ ବରମ୍’ ଏହିପରି ତାହାର ପ୍ରତିଷେଧ କିପରି କରେ ବୋଲି ଶଙ୍କା କରିବା ଅନୁଚିତ । କାରଣ-ଏହି ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ରହ୍ମର ଦୁଇଟି ରୂପକୁ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରହ୍ମରେ କହିତ ଏହି ଦୁଇଟି



ରୂପରେ ପ୍ରତିଷେଧକ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଦାନ କରିବା ପାଇଁ ପରାମର୍ଶ କରେ । ଏଥିରେ କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ପ୍ରତିଷେଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଅମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇ ରୂପକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରନ୍ତି ଅଥବା ପୂର୍ବ (ନେତି) ପ୍ରତିଷେଧ ଭୂତସମୁଦାୟର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟର ପ୍ରତିଷେଧ ବାସନାରାଶିର ପ୍ରତିଷେଧକରେ ଅଥବା ‘ନେତି ନେତି’ ଏହି ବାପସା ହୁଏ ତେଣୁ ଯାହାର କୌଣସି କଳ୍ପନା କରିବା ସମ୍ଭବ, ସେ ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ ।

(ଗ) କାରଣ-ପରିରାଶିତ ପ୍ରତିଷେଧ କଲାପରେ ଯଦି ଏହା ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ, ତାହା କଣ ଅନ୍ୟ କିଛି ବୋଲି ଜିଜ୍ଞାସା ହେବ ଓ ବାପସା ହେଲାପରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟର ପ୍ରତିଷେଧ ହେଲେ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ଅବିଷୟ ହୁଏ । ଏହା ଜାଣି ସାରିଲା ପରେ ଜିଜ୍ଞାସା ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ନିଷେଧଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ରହ୍ମରେ କଳ୍ପିତ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମର ପରିଶେଷ (ଅବଶିଷ୍ଟ) କରେ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟେଷ୍ଠ ଏବ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଯତସ୍ତତଃ ପ୍ରତିଷେଧାଦ ଭୂୟୋ ବ୍ରବୀତି ‘ଅନ୍ୟତ୍ ପରମସ୍ତ୍ରି’ ବୃହ ୨।୩।୬ ଇତି ଅଭାବାବସାନେ ହି ପ୍ରତିଷେଧ କ୍ରିୟମାଣେ କିମନ୍ୟତ ପରମସ୍ତାତି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ । ତତ୍ତ୍ୱେଷାକ୍ଷରଯୋଜନା-ନେତି ନେତିତି ବ୍ରହ୍ମାଦିଶ୍ୟ ତମେବାଦେଶଂ ପୁନନିର୍ବଚ୍ଛି । ନେତି ନେତିତ୍ୟସ୍ୟ କୋଽର୍ଥଃ ? ନ ହ୍ୟେତସ୍ମାଦବ୍ରହ୍ମଣୋ ବ୍ୟତିରିକ୍ତମସ୍ତାତ୍ୟତୋ ନେତି ନେତିତ୍ୟତେ ନ ପୁନଃ ସ୍ୱୟମେବ ନାସ୍ତାତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଙ) ତଳ ଦର୍ଶୟତି-ଅନ୍ୟତ୍ରପରମପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ତାଦି । ଯଦା ପୁନରେବମକ୍ଷରାଣି ଯୋଜ୍ୟନ୍ତେ ନ ହ୍ୟେତସ୍ମାଦିତି ନେତି ନେତି, ନହି ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରତିଷେଧ ରୂପାବାଦେଶନାଦନ୍ୟତ୍ ପରମାଦେଶନଂ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽସ୍ତାତି, ତଦା ତତୋ ବ୍ରବୀତି ତ ଭୂୟଂ ଇତ୍ୟେତନ୍ମାମଧ୍ୟେୟ-ବିଷୟଂ ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ ।

(ଚ) ଅଥ ନାମଧ୍ୟେୟମ୍ - ‘ସତ୍ୟସ୍ୟ ସତ୍ୟମିତି ପ୍ରାଣା ବୈ ସତ୍ୟଂ ତେଷାମେଷ ସତ୍ୟମ୍’ (ବ୍ରହ୍ମ ୨।୧।୨୦) ଇତି ହି ବ୍ରବୀତୀତି । ତଳ ବ୍ରହ୍ମାବସାନେ ପ୍ରତିଷେଧେ ସମାଜ୍ଞସଂ ଭବତି । ଅଭାବାବସାନେ ତୁ ପ୍ରତିଷେଧ କିଂ ସତ୍ୟସ୍ୟ ସତ୍ୟମିତ୍ୟୁଚ୍ୟେତ ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାବସାନୋଽୟଂ ପ୍ରତିଷେଧୋ ନାଭାବାବସାନ ଇତ୍ୟଧିବସ୍ୟାମଃ ।

(ଛ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହାଦ୍ୱାରା ଏହା ହି ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୁଏ, କାରଣ-ତାହାର ପ୍ରତିଷେଧରୁ ‘ଅନ୍ୟତ୍ ପରମସ୍ତ୍ରି’ (ଅନ୍ୟତି ପରମ ଅଟେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ପୁଣି କହେ । ପ୍ରତିଷେଧର ଅଭାବରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାନ କଲାପରେ ଶ୍ରୁତି ‘ଅନ୍ୟତ୍ ପରମସ୍ତ୍ରି’ ଏହା କାହିଁକି କହିଛି ? କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏପରି ଅକ୍ଷର ଯୋଜନା ଅଛି ଯେ ‘ନେତି ନେତି’ ଏହି ପ୍ରକାର



ବ୍ରହ୍ମର ଆଦେଶ କରି ପୁଣି ସେହି ଆଦେଶର ନିର୍ବଚନ କରେ । ‘ନେତି ନେତି’ ଏହାର ଅର୍ଥ କଣ ? ତାହା ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଅନ୍ୟ ପରମ ଅପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଏହା ଅବଶିଷ୍ଟ ସେହି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଦେଖାଏ । ଯଦି ଏହିପ୍ରକାର ଅକ୍ଷର ଯୋଜନା କରାଯାଏ; ତେବେ ନେତି ନେତି (ଏହା ନୁହେଁ) ଏହି ଉପଦେଶରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଉପଦିଷ୍ଟ ହେବ ନାହିଁ । ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧରୂପ ଆଦେଶ ଦ୍ଵାରା ‘ଅନ୍ୟତ ପରମତ୍ତ୍ଵ’ ଏହି ଆଦେଶ ବ୍ରହ୍ମର ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ‘ତତୋ ବ୍ରବାତି ଚ ଭୂୟଃ’ ଏହି ସୂତ୍ରାଂଶର ନାମ ବିଷୟକଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ‘ସତ୍ୟସ୍ୟ ସତ୍ୟମିତି’ (ସତ୍ୟର ସତ୍ୟ ପ୍ରାଣ ହିଁ ସତ୍ୟ ଅଟେ । ସେମାନଙ୍କର ଏହି ସତ୍ୟ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ନାମଧେୟକୁ ଶ୍ରୁତି କହେ ଏବଂ ସେ ନାମଧେୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧର ବ୍ରହ୍ମରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାନ ହେଲାପରେ ସଙ୍ଗତ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧର ଅଭାବରେ ପର୍ଯ୍ୟବସାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟର ସତ୍ୟ କଣ କୁହାଯିବ ? ତେଣୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧର ଅବସାନକ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଅଭାବ ଅବସାନକ ନୁହେଁ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମେ ସ୍ଥିର କରୁଁ ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ ୨୩ ॥

(୧) ତଦବ୍ୟକ୍ତମାହ ହି ॥୩-୨-୨୩॥

ତଦବ୍ୟକ୍ତମ୍ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅଟେ ହି କାରଣ-ଅହ ‘ନ ଚକ୍ଷୁଷା ଗୃହ୍ୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଏହିପରି କହେ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତାତ୍ ପ୍ରପଞ୍ଚଜାତାଦନ୍ୟତ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ତଦସ୍ତି ଚେତ୍ କସ୍ମାନ ଗୃହ୍ୟତି ଇତି । ଉଚ୍ୟତେ ତଦବ୍ୟକ୍ତ ମନିନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟଂ ସର୍ବଦୃଶ୍ୟସାକ୍ଷିତ୍ଵାତ୍ । ଅହ ହେଏବଂ ଶ୍ରୁତିଃ ‘ନ ଚକ୍ଷୁଷା ଗୃହ୍ୟତେ ନାପି ବାଗ୍ଵ ନା ନୌଦୈବେଶ୍ଵପସା କର୍ମଣା ବା’ (ମୁଣ୍ଡ ୩।୨୮) ସ ଏଷ ‘ନେତି ନେତ୍ୟାମ୍ନାଃ ଗୃହ୍ୟୋ ନହିଁ ଗୃହ୍ୟତେ’ (ବୃହ ୩।୯।୨୬) ‘ଯଜଦଦ୍ରେଶ୍ୟ ମଗ୍ରାହ୍ୟମ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୧।୧।୬), ‘ଯଦାହେ୍ୟବୈଷ୍ଠ ଏତସ୍ମିନ୍ନଦୃଶ୍ଟୈନା ମ୍ୟେଃ ନିରୁକ୍ତେଃ ନିଳୟନେ’ ତୈ ୨।୬।୧୬ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା । ସ୍ମୃତିରପି ଅବ୍ୟକ୍ତୋଽୟମତିତ୍ୟୋଽୟମବିକାର୍ଯ୍ୟୋଽୟମୁଚ୍ୟତେ’ (ଭ ଗା ୨।୨୫) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା ।

(୧) ଭାଷ୍ୟାତର- (କ) ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ପ୍ରପଞ୍ଚସମୂହରୁ ଅନ୍ୟଯାହା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅଛି ଯଦି ସେ ରହେ, ତେବେ ସେ କାହିଁକି ପ୍ରମାଣରୂପରେ ଗୃହୀତ ହେବ ନାହିଁ ? ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି - ସେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅଟେ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଆଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ କାରଣ-ସେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଶ୍ୟର ସାକ୍ଷୀ ଏବଂ ‘ନ ଚକ୍ଷୁଷା’ (ସେ ଆତ୍ମାକୁ ନେତ୍ରଦ୍ଵାରା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ କି



ବାଣୀଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ କି ଅନ୍ୟ ଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ କି ତପସ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଅଥବା କର୍ମଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ନୁହେଁ ‘ସ ଏଷାଃ ‘ନେତି ନେତି’ ଏହା ‘କହି ମଧୁକାଣ୍ଡରେ ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି ଯେ ସେ ଆତ୍ମା ଅଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ, କାରଣ-ତାହାର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ’ ‘ଯଉଦହେଶ୍ୟମ୍’ (ଏହା ଯାହା ଅଦୃଶ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ରାହ୍ୟ ଅଟେ) ‘ଯଦା ହି’ ଯେତେବେଳେ ସେ ସାଧକ ଏହି ଅଦୃଶ୍ୟ, ଅଶରୀର, ଅନିର୍ବାଚ୍ୟ ଓ ନିରାଧାର ବ୍ରହ୍ମରେ ଅଭୟସ୍ଥିତି ପ୍ରାପ୍ତ କରେ, ସେତେବେଳେ ଏହା ଅଭୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ଏହି ପ୍ରକାର କହେ । ‘ଅବ୍ୟକ୍ତୋଽୟମ୍’ (ଏହି ଆତ୍ମା ଅବ୍ୟକ୍ତ, ଅଚିନ୍ତ୍ୟ, ଅବିକାର ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ଶାସ୍ତ୍ର ମମିକହେ) ।

अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ୨୪ ॥

ଅପି ଚ ସଂରାଧନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନାଭ୍ୟାମ୍ ॥୩-୨-୨୪॥

(୧) ଅପିଚ ଯୋଗିମାନେ ସେହି ଅବ୍ୟକ୍ତଆତ୍ମାକୁ, ସଂରାଧନେ-ଧ୍ୟାନ ସମୟରେ ଦେଖନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନାଭ୍ୟାମ୍, କାରଣ- ‘କର୍ଣ୍ଣିଦ୍ ଧାରଃ’ ଯଂ ବିନିଦ୍ରା’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ ।

(୨) ଫୁଲ-(କ) ଅପି ଚୈନମାତ୍ମାନଂ ନିରସ୍ପୃସମସ୍ତପ୍ରପଞ୍ଚମବ୍ୟକ୍ତଂ ସଂରାଧନକାଳେ ପଶ୍ୟନ୍ତି ଯୋଗିନଃ । ସଂରାଧନଞ୍ଚ ଭକ୍ତିଧ୍ୟାନ ପ୍ରଣିଧାନାଦ୍ୟନୁଷ୍ଠାନମ୍ । କଥଂ ପୁନରବଗମ୍ୟତେ ସଂରାଧନକାଳେ ପଶ୍ୟନ୍ତୀତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନାଭ୍ୟାଂ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ଭ୍ୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଖ) ତଥାହି ଶ୍ରୁତିଃ-ପରାଞ୍ଚ ଖାନି ବ୍ୟତ୍ରଗତ୍ ସ୍ୱୟମୁଷ୍ମସ୍ମାତପରାତ୍ ପଶ୍ୟତି ମନ୍ତରାତ୍ମନ । କର୍ଣ୍ଣିଦ୍ ଧାରଃ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାନ ମୈକ୍ଷଦାକ୍ରନ୍ତ ଚକ୍ଷୁରମୃତ୍ୱମି ଛନ୍’ (କଂ ୪।୧) ଇତି । ‘ଜ୍ଞାନପ୍ରସାଦେନ ବିଶୁଦ୍ଧସଦ୍‌ସ୍ତତସ୍ତୁ ତଂ ପଶ୍ୟତେ ନିଷ୍କଳଂ ଧାରମାନଃ’ (ସୁ ୩।୧।୮) ଇତି ଚୈବମାଦ୍ୟା । ସ୍ମୃତିରପି ‘ଯଂ ବିନିଦ୍ରା ବିତଶ୍ୱାସାଃ ସଂତୁଷ୍ଟାଃ ସଂଯତେହିୟାଃ ଜ୍ୟୋତିଃ ପଶ୍ୟନ୍ତି ଯୁଜ୍ଞାନାସ୍ତସ୍ମୈ ଯୋଗାତ୍ମନେ ନମଃ । ଯୋଗିନସ୍ତଂ ପ୍ରପଶ୍ୟନ୍ତି ଭଗବନ୍ତ ସନାତନମ୍’ ଇତି ଚୈବମାଦ୍ୟା ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ସମସ୍ତପ୍ରପଞ୍ଚ ରହିତ, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଆତ୍ମାକୁ ଯୋଗିମାନେ ସଂରାଧନସମୟରେ ଦେଖନ୍ତି, ଭକ୍ତି, ଧ୍ୟାନ, ପ୍ରଣିଧାନ ଇତ୍ୟାଦିର ଆଚରଣ ହେଉଛି ସଂରାଧନ । ଯୋଗିମାନେ ସେହି ଆତ୍ମାକୁ ଧ୍ୟାନସମୟରେ ଦେଖନ୍ତି ବୋଲି କିପରି ଜଣାଯାଏ ? ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅନୁମାନଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ଦ୍ୱାରା ।

(ଖ) ଯେପରି ‘ପରାଞ୍ଚ ଖାନି’ (ସ୍ୱୟମ୍ଭୁ ଈଶ୍ୱର ବିଦ୍ରୋପଲକ୍ଷିତ ଇହିୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ବହିର୍ମୁଖ କରି ହିଂସା କଲେ ତେଣୁ ଜୀବ ବାହ୍ୟଜଗତକୁ ଦେଖେ, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତରାତ୍ମାକୁ



ନୁହେଁ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ନିଜ ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ବନ୍ଦକରି ଦିଆଯାଏ) ସେପରି କୌଣସି ଧାରପୁରୁଷ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମାକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ ଏବଂ ଜ୍ଞାନପ୍ରସାଦେନ' (ଜ୍ଞାନପ୍ରସାଦରୁ ପୁରୁଷ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚିତ ହୁଏ ଏବଂ ଧ୍ୟାନ କରି ସେ ନିଷ୍କଳ ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱର ସାକ୍ଷାତକାର କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ । 'ଯଂ ବିନିଦ୍ରା' (ନିଦ୍ରା ରହିତ, ତମୋଗୁଣରହିତ) ଶ୍ୱାସକୁ ଜୟ କରୁଥିବା ସବୁଷ୍ଟ ଓ ସଂଯତେନ୍ଦ୍ରିୟ ପୁରୁଷଧ୍ୟାନ କରି ଯେଉଁ ଜ୍ୟୋତିକୁ ଦେଖେ, ସେହି ଯୋଗଲଭ୍ୟ ଆତ୍ମାକୁ ନମସ୍କାର । ସେହି ସନାତନ ଭଗବାନକୁ ଯୋଗିଲୋକ ସମ୍ୟାକରୂପରେ ଦେଖେ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ନନ ସଂରାଧ ସଂରାଧକଭାବାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍ ପରାପରାତ୍ମନୋ ରନ୍ୟ ଧ୍ୱଂ ସ୍ୟାଦିତି ନେତ୍ୟୁତ୍ୟତେ

(୧) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ସଂରାଧ ଓ ସଂରାଧକଭାବ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ପର ଓ ଅପର ଆତ୍ମାରେ ଭେଦ ସୃଷ୍ଟି ହେବ ।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यम्यासात् ॥ ୨୪ ॥

୨ । ପ୍ରକାଶାଦିବଚ୍ଚାବୈଶେଷ୍ୟଂ ପ୍ରକାଶଃ କର୍ମଣ୍ୟଭ୍ୟାସାତ୍ ॥ ୨୪ ॥

ପ୍ରକାଶାଦିବଚ୍ଚା ଯେପରି ପ୍ରକାଶାଦି ଅଜ୍ଞୁଳି ଇତ୍ୟାଦି ଉପାଧିରେ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବସ୍ତୁତ ତାହା ଏକରୂପ, ସେପରି, ପ୍ରକାଶ-ପରମାତ୍ମା ମଧ୍ୟ କର୍ମଣି-ଧ୍ୟାନ ପ୍ରଭୃତିରେ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇ, ଅବୈଶେଷ୍ୟମ-ବସ୍ତୁତଃ ଏକରୂପ ହୁଏ । ଅଭ୍ୟାସାତ କାରଣ-'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟ ଅଭେଦଶ୍ରୁତିରେ ଅଭ୍ୟାସ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ପ୍ରକାଶାକାଶ ସବିତ୍ପ୍ରଭୃତଯୋଃଜ୍ଞୁଳି କରକୋଦକ ପ୍ରଭୃତିଷ୍ଠ କର୍ମ ସ୍ୱପାଧି ଭୂତେଷ୍ଠ ସବିଶେଷା ଲବାବ ଭାସନ୍ତୋ ନ ସ୍ୱାଭାବିକାମବିଶେଷାତ୍ମତାଂ ବହତି, ଏବମୁପାଧିନିମିତ୍ତା ଏବାୟମାତ୍ମଭେଦଃ ସ୍ୱତଃକ୍ଷେକାତ୍ମ୍ୟମେବ । ତଥାହି ବେଦାନ୍ତେଷ୍ଠ-ଭ୍ୟାସେନା ସକୃଦ୍ୱାବପ୍ରାଞ୍ଜିଯୋରଭେଦଃ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର-(କ) ଯେପରି ପ୍ରକାଶ, ଆକାଶ, ସବିତା ଆଦି ଅଜ୍ଞୁଳି କମଣ୍ଡଳୁଜଳ ଇତ୍ୟାଦି ଉପାଧିଭୂତ କର୍ମଦ୍ୱାରା ସବିଶେଷ ରୂପରେ ପ୍ରତିଭାସ ହୁଏ, ପରନ୍ତୁ ନିଜେ ସ୍ୱାଭାବିକ ସାଧାରଣରୂପକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରେ ନାହିଁ ସେହିପରି ଏହି ଆତ୍ମାଭେଦ ଉପାଧି ନିମିତ୍ତକ ହୁଏ, ସ୍ୱତଃ ହିଁ ଏକରୂପ ହୁଏ, କାରଣ-ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ଅନେକ ବାର ଜୀବ ଓ ପ୍ରାଞ୍ଜର ଅଭେଦ ପ୍ରତିପାଦିତ କରାଯାଇଛି ।



अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

(୧) ଅତୋଽନନ୍ତେନ ତଥାହି ଲିଙ୍ଗମ୍ ॥ ୩-୨-୨୬॥

ଅତଃ=ଭେଦର ଔପାଧିକ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ତାହାର ନିବୃତ୍ତି ହେଲାପରେ ଜୀବ, ଅନନ୍ତେନ=ଅନନ୍ତପରମାତ୍ମାର ସହିତ ଏକ ହୋଇଯାଏ, କାରଣ-ତଥାହି ଲିଙ୍ଗମ୍ ଏହିପରି ଲିଙ୍ଗ (ଜ୍ଞାପକ) ହୁଏ; ଅର୍ଥାତ୍= ସଯୋହବୈ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଅତଃ ସ୍ୱାଭାବିକତ୍ୱାଦଭେଦସ୍ୟାବିଦ୍ୟାକୃତତ୍ୱାତ୍ ଭେଦସ୍ୟ ବିଦ୍ୟୟାଃ ଯଦିଦ୍ୟାଂ ବିଧୁୟଜୀବଃ ପରେଶାନନ୍ତେ ପ୍ରାଜ୍ଞାନାତ୍ମନୈକତାଂ ଗଚ୍ଛତି । ତଥାହି ଲିଙ୍ଗମ୍ ‘ସ ଯୋ ବୈତତ୍ ପରମଂ ବ୍ରହ୍ମ ବେଦ ବ୍ରହ୍ମୈବ ଭବତି’ (ମୁ. ୩।୨।୯), ବ୍ରହ୍ମୈବ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମାପେତି’ ବୃହ ୪।୪।୬ ଇତ୍ୟାଦି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ତେଶୁ ଅଭେଦ ସ୍ୱାଭାବିକ ହେଲେ ଓ ଭେଦ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟାକୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ଜୀବ ପର (ଅନନ୍ତ) ପ୍ରାଜ୍ଞାନର ସହିତ ଏକତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ- ‘ସ ଯୋ’ (ଯେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇଗାଏ,) ‘ବ୍ରହ୍ମୈବ (ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଲିଙ୍ଗ (ଜ୍ଞାପକ) ଅଟେ ।

उभयव्यपदेशात्त्वाहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

(୧) ଉଭୟ ବ୍ୟପଦେଶାଭ୍ୟୁହିକୂଣ୍ଡଳ ବତ୍ ॥ ୩।୨।୨୭॥

ଅହିକୂଣ୍ଡଳବତ୍-ଯେପରି ସର୍ପରୂପରେ ଅଭେଦ ଓ କୁଣ୍ଡଳାଦି ରୂପରେ ଭେଦ ଅଛି, ସେହିପରି ଉଭୟ ବ୍ୟପଦେଶାତ୍-ଧାତୁ ଓ ଧେୟଭାବେ ଏବଂ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଦ୍ୱାରା ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଠାରେ ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ ଦୁଇଟିର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଦୁ-ଦୁଶର ବିଲକ୍ଷଣତାର ଦ୍ୟୋତକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ତସ୍ମିନ୍ନେବ ସଂରାଧସଂ-ରୋଧକଭାବେ ମତାନ୍ତର ମୁପନୟସ୍ୟତି ସ୍ୱମତବିଶ୍ଳେଷେ । କୃତିଜୀବପ୍ରାଜ୍ଞୟୋ ଭେଦୋ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି ପଶ୍ୟତେ ନିଷ୍କଳଂ ଧାୟମାନଃ’ (ମୁ. ୩।୧।୮) ଇତି ଧାତୁଧାତବ୍ୟତ୍ତ୍ୱେନ ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ରହ୍ମବାଦ୍ୱେନ ଚ । ‘ପରାତ୍ପରଂ ପୁରୁଷସ୍ତୈତିବିବ୍ୟମ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୩।୨।୮) ଇତି ଗ୍ରନ୍ଥ ଗତବ୍ୟତ୍ତ୍ୱେନ ।

‘ଯଃ ସର୍ବାଣି ଭୂତାୟତ୍ତରୋ ଯମୟତି’ ଇତି, ନିୟନ୍ତନିୟନ୍ତବ୍ୟ ଦ୍ୱେନତ ।

(ଖ) କୃତିତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱୋରେବାଭେଦୋ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଛା ୬।୮।୭, ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମି, ବୃହ ୧।୪।୧୦, ‘ଏଷତ ଆତ୍ମା ସର୍ବାନ୍ତରଃ’ ବୃହ ୩।୪।୧୬, ଏଷତ



ଆତ୍ମାନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟ ମୃତଃ ବୃହ ଗାତ୍ରାମା ଇତି । ତତ୍ତ୍ୱେବମୁଭୟବ୍ରତଦେଶେ ସତି ଯଦ୍ୟଭେଦ
ଏବୈକାନ୍ତତୋ ଗୃହ୍ୟତେ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶୋ ନିରାଲମ୍ବନ ଏବ ସ୍ୟାତ । ଅତ ଉଭୟ
ବ୍ୟପଦେଶ ଦର୍ଶନାଦହିକୁଣ୍ଡଳବଦତ୍ର ତତ୍ତ୍ୱଂ ଭବତୁମିହିତି । ଯଥାହି-ରିତ୍ୟଭେଦଃ କୁଣ୍ଡଳା
ଭୋଗପ୍ରାଂଶୁଦ୍ୱାଦାନୀତି । ତୁ ଭେଦ ଏବମିହାପାତି ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର (କ) ତାହା ସଂରାଧ = ସଂରାଧକଭାବରେ ନିଜମତର ବିଶୁଦ୍ଧ
ପାଇଁ ଅନ୍ୟମତକୁ ଉପନ୍ୟାସ କରନ୍ତି । ‘ତତସ୍ତୂତଂ’ (ତେଣୁ ସେ ଧ୍ୟାନ କରି ସେ ନିଷ୍କଳ
ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱକୁ ସାକ୍ଷାତକାର କରେ) ଏହିପରି କେଉଁଠାରେ ଧ୍ୟାତୃଧ୍ୟାତବ୍ୟରୂପରେ ଏବଂ ଦ୍ରଷ୍ଟୃ
ଦ୍ରଷ୍ୟରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ‘ପରାତ୍ପରଂ’ ପରାପୁର ଦିବ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ
ପାଇଯାଏ ଏହିପରି କେଉଁଠାରେ ଗନ୍ତୁ-ଗନ୍ତବ୍ୟରୁ ରେ ଏବଂ ‘ଯଃ ସର୍ବାଣି’ (ଯିଏ ସବୁ
ଭୂତର ତାହାର ଭିତରେ ରହି ନିୟମନ କରେ ଏହିପରି କେଉଁଠାରେ ନିୟନ୍ତ୍ର-ନିୟନ୍ତ୍ର-
ବ୍ୟରୂପରେ ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାର ଭେଦବ୍ୟ ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ୨୮ ॥

ପ୍ରକାଶାଶ୍ରୟବଦବା ତେଜସ୍ୱାତ୍ ॥ ୩୧।୨୮ ॥

ବା=ଅଥବା, ପ୍ରକାଶାଶ୍ରୟବଦ୍=ଯେପରି ପ୍ରକାଶ ଓ ତାହାର ଆଶ୍ରୟ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏହି
ଦୁଇଟିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭେଦ ନାହିଁ, ତେଜସ୍ୱାତ୍=କାରଣ- ଦୁଇଟିରେ ତେଜସ୍ୱ ସମାନ ଅଟେ ।
ସେପରି ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱରଠାରେ ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ ଜାଣିବା ଉଚିତ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଅଥବା ପ୍ରକାଶାଶ୍ରୟବଦେତତ୍ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଯଥା ପ୍ରକାଶଃ
ସାବିତ୍ରସ୍ତଦାଶ୍ରୟଃ ସର୍ବତା ନାତ୍ୟନ୍ତରିନ୍ନାବୁଭୟୋରପି ତେଜସ୍ୱାବିଶେଷାତ୍ । ଅଥଚ
ଭେଦବ୍ୟପ ଦେଶଭାଜୌ ଭବତ ଏବମିହାପାତି ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଅଥବା ପ୍ରକାଶ ଓ ତାହାର ଆଶ୍ରୟ ପରି ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାର
ଅଭେଦ ଯେପରି ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଅଛି, କାରଣ-ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ତେଜସ୍ୱ ପରି କିନ୍ତୁ
ଦୁଇଟିଯାକ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶରେ ଭାଗୀ ଅଟନ୍ତି, ସେପରି ଏଠାରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

पूर्ववद्वा ॥ ୨୯ ॥

(୧) ପୂର୍ବବଦ ବା ॥ ୩୧।୨୯ ॥

ବା-ଅଥବା, ପୂର୍ବବଦ୍=ପ୍ରକାଶାଦିବଚନୌବୈଶେଷ୍ୟମ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରଥମ ଭେଦ
କାଳ୍ପନିକ ଓ ଅଭେଦ ପାରମାର୍ଥକ ରୂପେ କୁହାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ଏଠାରେ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଥା ବା ପୂର୍ବ ବଦ୍ଧ ପନ୍ୟଶ୍ରୀ ପ୍ରକାଶାଦିବଜ୍ରା ବୈଶେଷ୍ୟମିତି ତଥୈ ବୈତଦଭବିତୁମର୍ହତି । ତଥା ହ୍ୟବିଦ୍ୟାଭୂତଦ୍ୱାଦ ବନ୍ଧିତ୍ୟ ବିଦ୍ୟୟା ମୋକ୍ଷ ଉପପଦ୍ୟତେ । ଯଦି ପୁନଃ ପରମାର୍ଥତ ଏବ ବନ୍ଧଃ କର୍ତ୍ତ୍ୱିଦାମ୍ବାହିକୃଷ୍ଣଳନ୍ୟାୟେନ ପରସ୍ୟାମ୍ବନଃ ସଂସ୍ଥାନଭୂତଃ ପ୍ରକାଶାଶ୍ରୟନ୍ୟାୟେନ ଚୈକଦେଶଭୂତୋଃ ଭୂପରମେତ, ତତଃ ପାରମାର୍ଥକତ୍ୟ ବନ୍ଧିତ୍ୟ ତିରସ୍କର୍ତ୍ତମଶକ୍ୟତାନ୍ ମୋକ୍ଷଶାସ୍ତ୍ର ବୈୟର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ, ନ ଚତ୍ରୋଭାବପି ଭେଦାଭେଦୌ ଶୁଚିସ୍ଥୂଲ୍ୟବଦ୍ ବ୍ୟପଦିଶତି ।

(ଖ) ଅଭେଦମେବ ହି ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ୍ତେନ ନିର୍ଦ୍ଦିଶତି, ଭେଦତଃ ସ୍ୱର୍ବପ୍ରସିଦ୍ଧମେବାନୁ-ବଦତ୍ୟର୍ଥାନ୍ତରବିବକ୍ଷୟା । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରକାଶାଦିବଜ୍ରାବୈଶେଷ୍ୟମିତ୍ୟେଷ ଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଅଥବା ପ୍ରକାଶାଦିପରି ଜୀବ ଓ ପରମାତ୍ମାର ଅଭେଦ ଯେପରି ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି, ସେପରି ଏହା ମଧ୍ୟ ହୁଏ, କାରଣ-ବନ୍ଧ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାରୁ ମୋକ୍ଷ ଉତ୍ପନ୍ନ । ଯଦି ପୁଣି ପରମାର୍ଥରୁ ଅହିକୃଷ୍ଣଳ ନ୍ୟାୟରେ ପରମାତ୍ମାର ସଂସ୍ଥାନଭୂତ ଅଥବା ପ୍ରକାଶା ଶ୍ରୟନ୍ୟାୟରେ ଏକଦେଶଭୂତ କୌଣସି ବନ୍ଧ ଜୀବାତ୍ମା ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଏଠାରେ ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ- ଏହି ଦୁଇଟିର ଶୁଚି ସମାନ ରୂପରେ ବ୍ୟପଦେଶ କରେନାହିଁ ।

(ଖ) ଶୁଚି ଅଭେଦର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ ଏବଂ ପୂର୍ବପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭେଦର କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥର ବିବକ୍ଷାରେ ଅନୁବାଦ କରେ । ତେଣୁ ‘ପ୍ରକାଶାଦିବଜ୍ରାବୈ-ଶେଷ୍ୟସ୍ତ’ ଏହାହିଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ।

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

(୧) ପ୍ରତିଷେଧାଳ ॥ ୩୦ ॥

‘ନାନେତ୍ୟାତୋଃସ୍ଥି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚିଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମାରୁ ଭିନ୍ନ ଚେତନର ଓ ନେତି ନେତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚିଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଦୃଶ୍ୟମାନ ପ୍ରପଞ୍ଚର ପ୍ରତିଷେଧ ହେଲେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତ୍ୟେଷ ଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ । ଯତ୍କାରଣଂ ପରସ୍ମାଦାମ୍ବନୋଽନ୍ୟଃ ଚେତନଂ ପ୍ରତିଷେଧତି ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ ‘ନାନ୍ୟ ତୋଃସ୍ଥି ଦ୍ରଷ୍ଟା’ ବୃହ ୩।୭।୨୩ ଇତ୍ୟେବମାଦି ‘ଅଥାତ ଅଦେଶୋ ରେତି ନେତି’ ବୃହ-୨।୩।୨, ତଦେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାପୂର୍ବମନପରମନନ୍ତର-ମବାହ୍ୟମ୍ ବୃହ ୨।୫।୨୯ ଇତି ତ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତ ପ୍ରପଞ୍ଚନିରାକରଣାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମମାତ୍ରପରିଶେ-ଷାକୌଷ ଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ତେଣୁ ଏହା ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । କାରଣ- ‘ନାନ୍ୟତୋଃସ୍ଥି’ (ପରମାତ୍ମା-ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା କିଏ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦିଶାସ୍ତ୍ର ପରମାତ୍ମାବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟଚେତନକୁ



ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ କରେ, ‘ଅଥାତ୍’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାପରେ ନେତି’ ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ଆଦେଶ) ‘ତଦେତଦବ୍ରହ୍ମ’ (ସେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ କାରଣରହିତ, କାର୍ଯ୍ୟରହିତ ବିଜାତୀୟବ୍ୟବହୃତ ଓ ଅବାହ୍ୟ ଅଟେ ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତ ପ୍ରପଞ୍ଚର ନିରାକରଣ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମମାତ୍ରାର ପରିଶେଷ ହେଲେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

୭ ପରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୩୨-୩୭ ॥

ପରାଧୀକରଣ - ୭

परमतः सेतून्मनसैर्बन्धमेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ୩୨ ॥

ପରମତଃ ସେତନ୍ମାନସମୂଳ୍ୟ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶେଭ୍ୟଃ ॥ ୩୨ ॥

ଅତଃ = ଏହି ବ୍ରହ୍ମରୁ, ପରମ = ଅବ୍ୟବସ୍ଥୁ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, କାରଣ-ସେତୁନ୍ ମାନ ସମ୍ବନ୍ଧଭେଦବ୍ୟପଦେଶେଭ୍ୟଃ = ସେତୁ, ଭିନ୍ନାନ, ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ଭେଦର ବ୍ୟପଦେଶରୁ ଏହା ଜଣାଯାଏ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଯେତେତଦ୍ବିରସ୍ତସମସ୍ତପ୍ରପଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତମ୍, ଅସ୍ମାତ୍ ପରମନ୍ୟଭିରୁମସ୍ତି ନାସ୍ତାତି ଶୁଦ୍ଧିପ୍ରତିପତ୍ତେଃ ସଂଶୟଃ । କାନିତିର୍ହି ବାକ୍ୟାନ୍ୟାପାତେନୈବ ପ୍ରତିଭାସମାନାନି ବ୍ରହ୍ମଶୌଫି ପରମନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱଂ ପ୍ରତିପାଦୟତାବ । ତେଷାଂହି ପରିହାର ମତିଧାରୁମୟପ୍ରକ୍ରମଃ କ୍ରିୟତେ ପରମତୋ ବ୍ରହ୍ମଶୌଫ ନ୍ୟତିତ୍ତ୍ୱଂ ଭବିତୁମର୍ହିତି । କୂତଃ ? ସେତୁବ୍ୟପଦେଶାଦୁନ୍ମାନବ୍ୟପଦେଶାତ୍, ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶାଦ୍, ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାତୋତି ।

(ଖ) ସେତୁବ୍ୟପଦେଶସ୍ତାବତ୍ ‘ଅଥ ଆତ୍ମା ସ ସେତୁର୍ବଧୃତିଃ’ (ଛା ୮।୪।୧) ଇତ୍ୟାମ୍ବଶଦ୍ଭିହିତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ସେତୁର୍ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣୟତି । ସେତୁଶବ୍ଦଃ ହି ଲୋକେ ଜଳ ସନ୍ତାନବିଚ୍ଛେଦକରେ, ମୁଦାର୍ବାଦିପ୍ରତୟେ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ, ଇହ ଚ ସେତୁଶବ୍ଦ ଆତ୍ମନି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଇତି ଲୋକିକ ସେତୋରିବାମ୍ବସେତୋରନ୍ୟସ୍ୟ ବସ୍ତୁନୋଃସ୍ଥିତ୍ୱଂ ଗମୟତି, ‘ସେତୁଂ ତୀର୍ତ୍ତ’ (ଛା ୮-୪-୨) ଇତି ଚ ତରିତିଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗତାତ୍ ଯଥା ଲୋକିକଂ ସେତୁଂ ତୀର୍ତ୍ତା । ଜାଜ୍ଞାନସେତୁଂ ପ୍ରାପ୍ନୋ ତ୍ୟବମାତ୍ମାନଂ ସେତୁଂ ତୀର୍ତ୍ତ୍ୱାନାତ୍ମନସେତୁଂ ପ୍ରାପ୍ନୋତୀତି ଗମ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ସମସ୍ତ ପ୍ରପଞ୍ଚ ଶୂନ୍ ଏହି ବ୍ରହ୍ମର ଯାହା ନିର୍ଧାରଣ କରାଗଲା, ତାହା ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ କିଛି ନାହିଁ କି ? ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ପୃତିକର ବି ପ୍ରତିପତି ହେତୁ ସଂଶୟ ହୁଏ । ଆପାତତଃ କୌଣସି ପ୍ରତିଭାସମାନ ବାକ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନହୋଇ ଅନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ସେମାନଙ୍କର ପରିହାର ପାଇଁ ଏହି ଉପକ୍ରମ



କରାଯାଇଅଛି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଏହିବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ପର (ଅନ୍ୟ) ତତ୍ତ୍ୱ କିଛି ଅଛି । କିପରି ? ସେତୁର ବ୍ୟପଦେଶ, ଉନ୍ନାଦର ବ୍ୟପଦେଶ, ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବ୍ୟପଦେଶ ଓ ଭେଦର ବ୍ୟବଦେଶ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ଅଥ ଯ ଆତ୍ମା’ ‘ଯାହା ଆତ୍ମା ଅଟେ’ ସେ ବିଧାରକ ସେହି ଅଟେ ଏହି ପ୍ରକାର ହେତୁ ବ୍ୟପଦେଶ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ବ୍ରହ୍ମ ସେତୁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ସଂସାରରେ ସେତୁ ଶବ୍ଦ ଜଳପ୍ରବାହକୁ ବିଚ୍ଛେଦ କରୁଥିବା ମୃତ୍ତିକା, କାଠ ଇତ୍ୟାଦି ସମୂହ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ସେତୁ ଶବ୍ଦ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ ତେଣୁ ସେ ଲୌକିକ ସେତୁ ପରି ଆତ୍ମସେତୁ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟବସ୍ତୁର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ବୁଝାଏ । କାରଣ - ସେତୁକୁ ପାରି ହୋଇ’ ଏହିପରି ତରତି ଶବ୍ଦରୁ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯେପରି ଲୌକିକ ସେତୁକୁ ପାରିହୋଇ ଅସେତୁ ଜାଙ୍ଗଲ (ବାୟୁପ୍ରଧାନ) ସ୍ଥଳକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେପରି ଆତ୍ମସେତୁକୁ ପାରିହୋଇ ଅସେତୁ ଅନାତ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(୩) ମୂଳ - (କ) ଉନ୍ନାଦବ୍ୟପଦେଶର ଭବତି-ତଦେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ତତ୍ତ୍ୱସାଦୃଶ୍ୟମ୍ ଷୋଡଶକଳମିତି । ଯଦ୍ ଲୋକେ ଉନ୍ନିତମେତାବଦିମିତି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନଂ କାର୍ଯ୍ୟପଣାଦି, ତତୋଽନ୍ୟଦ୍ବସ୍ତୁସ୍ଥାତି ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ତଥା ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପ୍ୟୁନ୍ନାନାଭିତୋଽନ୍ୟେନ ବସ୍ତୁନା ଭବିତବ୍ୟମିତି ଗମ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତଥା ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶୋଽପି ଭବତି - ‘ସତା ସୋମ୍ୟ ତଦା ସଂପନ୍ନୋ ଭବତି’ (ଛା ୬-୮-୧) ଇତି, ‘ଶାରୀର ଆତ୍ମା’ (ଚୈ ୨-୩-୧) ପ୍ରାଜ୍ଞେମାନା ନା ସଂପରି ସ୍ମୃତଃ’ (ବୃହ ୪-୩-୨) ଇତି । ମିତାନଂ ଚ ମିତେନ ସମ୍ବନ୍ଧୋ ଦୃଷ୍ଟୋ ଯଥା ନରାଣାଂ ନଗରେଶ । ଜୀବନାତଂ ବ୍ରହ୍ମଣା ସମ୍ବନ୍ଧ ବ୍ୟପଦିଶତି ସୁଷୁପ୍ତୌ । ଅତସ୍ତତଃ ପରମନ୍ୟଦମିତମସ୍ଥାତି ଗମ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଭେଦ ବ୍ୟପଦେଶ ଶୈନମେବାର୍ଥଂ ଗମୟତି । ତଥାହି-ଅଥ ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରାଦିତ୍ୟ ହିରନ୍ମୟ-ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ (ଛା ୧-୬-୬) ଇତ୍ୟାଦିତ୍ୟାଧାରମାଶ୍ୱରଂ ବ୍ୟପାଦିଶ୍ୟ ତତୋ ଭେଦେନା କ୍ଷ୍ୟାଧାରମାଶ୍ୱରଂ ବ୍ୟପଦିଶତି ‘ଅଥଚ ଏଷେଽନ୍ତରାକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋଽନ୍ତରାଦିତ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟତେ’ (ଛା ୧-୬-୪) ଇତି । ଅତିଦେଶଂ ଚାସ୍ୟାତ୍ମନା ରୂପାଦିଶ କରୋତି- ‘ତସ୍ୟୈତସ୍ୟ ତଦେବ ରୂପଂ ଯଦମୁଷ୍ୟ ରୂପଂ ଯାବଦମୁଷ୍ୟ ଗେଷ୍ଠୌ ଚୈ, ଗେଷ୍ଠୌମ ଯନ୍ମାମ୍’ (ଛା ୧-୬-୪) ଇତି ।

(ଘ) ସାବଧୂକଂ ଚୋଶ୍ୱରଦ୍ୱୟୋଽବ୍ୟପଦିଶତି - ‘ଯେତାମୁଷ୍ମାତ୍ ପରାତୋଂ ଲୋକାସ୍ତେଷାଂ ତେଷେ ଦେବକାମାନଂ ଚ’ (ଛା ୧-୬-୮) ଇତ୍ୟେକସ୍ୟ । ‘ଯେ ଚୈତସ୍ମାଦବାତୋଂ ଲୋକାସ୍ତେଷାଂ ତେଷେ ମୁନିଷ୍ୟକାମାନାତଂ’ (ଛା-୧-୬-୬) ଇତ୍ୟେକସ୍ୟ । ଯଥେବଂ ମାଗଧସ୍ୟ ରାଜ୍ୟମିଦଂ ବୈଦେହସ୍ୟେତି ଏବମେତେଭ୍ୟଃ ସେତ୍ୱାଦିବ୍ୟପ ଦେଶେଭ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପରମସ୍ଥାତି ।



(୩) ଭାଷାଂତର- ଉନ୍ମାନର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ - ‘ତଦେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ (ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଚାରିପାଦଯୁକ୍ତ ଆଠଟି ଖୁରାଯୁକ୍ତ ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଅବୟବଯୁକ୍ତ ଅଟେ) ସଂସାରରେ ଯେଉଁ ଉନ୍ନିତ ଅଛି; ଏହା ଏତେ ବିଶାଳକାୟ ଯେ ଏହିପ୍ରକାର ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଯେଉଁ କାର୍ଷୀପଣାଦି ଅଛି, ସେସବୁ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁ । ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମର ଉନ୍ମାନରୁ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁ ହେବା ଉଚିତ୍ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(ଖ) ତଥା ‘ସତା ସୋମ୍ୟ’ ହେ ସୋମ୍ୟ ସେହିସମୟରେ ସତ୍ ସହିତ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ ? ଓ ‘ଶାରୀର ଆତ୍ମ’ (ଅନ୍ନମୟରେ ଏହି ଆତ୍ମ ରହେ) ‘ପ୍ରାଞ୍ଜେନାତ୍ମନ !’ (ଏହି ପୁରୁଷ ପ୍ରାଞ୍ଜାତ୍ମର ସହିତ ସଂସ୍ପର୍ଷ ହୋଇଅଛି) ଏହିପରି ସମ୍ବନ୍ଧର ବ୍ୟପଦେଶ ହୋଇଛି । ମିତ (ପରିଚ୍ଛିନ୍ନର) ପରିଚ୍ଛିନ୍ନର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଯାଏ ଯେପରି ମନୁଷ୍ୟର ନଗର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି । ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ଵପ୍ନସ୍ଥିତିରେ ଜୀବର ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ କଠିନ, ତେଣୁ ଏହାଦ୍ଵାରା ଏହା ଅନ୍ୟ ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(ଗ) ଭେଦବ୍ୟ ଦେଶ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ କାରଣ - ‘ଅଥ ଯ ଏଷୋ’ ତଥା ଏହି ଯେଉଁ ଆଦିତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ତର୍ଗତ ସ୍ଵବର୍ଣ୍ଣମୟ ପୁରୁଷ ଦେଖାଯାଏ) ଏହିପରି ଆଦିତ୍ୟ ଆଧାରଥିବା ଈଶ୍ଵରର ବ୍ୟପଦେଶ କରି ତାହାପରେ ‘ଅଥ ଯ ଏଷ’ (ଏହା ଯେଉଁ ନେତ୍ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷ ଦେଖାଏ) ଏହିପ୍ରକାର ଭେଦରେ ନେତ୍ରର ଆଧାରଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ‘ତତ୍ତ୍ଵେତଦସ୍ୟ (ସେ ଏହି ପୁରୁଷର ସେହିରୂପ ଅଟେ) ଯାହା ସେହି ଆଦିତ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ପୁରୁଷର ରୂପ, ଯାହା ତାହାର ପର୍ବ, ସେହି ଏହାରପର୍ବ ଅଟେ । ଯାହା ତାହାର ନାମ, ସେହି ତାହାର ନାମ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାର ଅକ୍ଷିପ୍ତପୁରୁଷର ଏହି ଆଦିତ୍ୟସ୍ଥ ପୁରୁଷ ସହିତ ରୂପାଦିରେ ଅତଦେଶ କରେ ।

(ଘ) ଯେ ଚାମୁଷ୍ଟର (ଯାହା ଆଦିଲୋକର ଉପରଲୋକ ଏବଂ ଯାହା ଦେବତା ମାନଙ୍କର କାମନା ଅଟନ୍ତି, ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ହିଁ ଶାସନ କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଏକର ଏବଂ ‘ଯେ ଚତୁଷ୍ପାଦ’ ଯାହା ଏହି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଆତ୍ମାରୁ ନିତଲୋକ ଅଟନ୍ତି ଦଶ ମାନବୀୟ-କାମନାକୁ ଶାସନ କରେ । ଏହିପରି ଅସ୍ୟର ଏହିପରି ଦୁଇଟିଯାକର ଈଶ୍ଵରତ୍ଵମର୍ଯ୍ୟାଦିତ ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ଯେପରି ଏହି ମୃଗଧର ରାଜ୍ୟ ଅଟେ ଓ ଏହି ବୈଦେହର ସେପରି ସେତୁଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟପଦେଶରୁ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁ ଅଟେ ।

(୧) ଏହାପ୍ରସ୍ତ ହେଲାପରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଅଛି ।

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

ସାମାନ୍ୟତ୍ଵ ॥ ୩-୨-୩୨ ॥

ସାମାନ୍ୟାତ୍ ତୁ = ପରନ୍ତୁ ଯେପରି ଲୌକିକ ସେତୁ ଜଳର ବ୍ୟବସ୍ଥାପକ ହୁଏ, ସେପରି ବ୍ରହ୍ମ ଜର ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ହ୍ୟବସ୍ଥାପକ । ଏହିପରି ସାଦୃଶ୍ୟରୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ସେତୁତ୍ଵ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ ।



(୨) ମୂଳ - (କ) ତୁଣ୍ଡଭେନ ପ୍ରଦର୍ଶିତାଂ ପ୍ରାପ୍ତିଂ ନିରୁଣ୍ଠି । ନ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽନ୍ୟତ୍ କିଞ୍ଚିଦ୍ ଭବିତୁମର୍ହତି, ପ୍ରମାଣାଭାବାତ୍ । ନ ହ୍ୟନ୍ୟସ୍ୟାସ୍ତିଦେ କିଞ୍ଚିତ୍ପ୍ରମାଣମୁପାଲଭ୍ୟମହେ । ସର୍ବସ୍ୟ ହି ଜନିମତୋ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟ ଜନ୍ମାଦି ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଭବତୀତି ନିର୍ଧାରିତମ୍ । ଅନନ୍ୟତ୍ ଅଜ୍ଞ କାରଣାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ । ନବ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତଂ କିଞ୍ଚିଦକଂ ସମ୍ଭବତି, 'ତଦେବ ସୋମ୍ୟେଦମଗ୍ର ଆସୀଦେକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍' (ଛା ୬-୨-୧) ଇତ୍ୟବଧାରଣାତ୍ । ଏକବିଜ୍ଞାନେନ ଚ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାନ୍ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତବସ୍ତୁସ୍ଥିତମବକଞ୍ଚତେ ।

(ଖ) ନନ୍ ସେତ୍ୱାଦିବ୍ୟପଦେଶା ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତିରିକ୍ତଂ ତତ୍ ସୂତ୍ରଯତୀତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍, ନେତ୍ୟୁତ୍ୟତେ - ସେତୁବ୍ୟପଦେଶସ୍ତାବନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବାହ୍ୟସ୍ୟ ସଦ୍ଭାବଂ ପ୍ରତିପାଦୟିତୁଂ କ୍ଷମତେ । ସେତୁରାମେତି ହ୍ୟାହ, ନ ତତଃ ପରମସ୍ଥିତି । ତତ୍ର ପରସ୍ମିନ୍ନସତି ସେତୁଦ୍ ନାବକଞ୍ଚତି ଇତିପରଂ କିମପି କଞ୍ଚେତ । ନ ଚୈତନ୍ୟାୟମ ହଠାତ୍ ହ୍ୟପ୍ରସିଦ୍ଧ କଞ୍ଚନା ।

(ଗ) ଅପି ଚ ସେତୁବ୍ୟପଦେଶାଦାମ୍ଭନୋ ଗୌକିକ ସେତୁନିଦର୍ଶନେନ ସେତୁବାହ୍ୟବସ୍ତୁତାଂ ପ୍ରସଞ୍ଜୟତା ମୃଦାରୁମୟତାପି ପ୍ରାସଂକ୍ଷ୍ୟତ, ନ ଚୈତନ୍ୟାୟମ୍, ଅଜ୍ଞାଦଶ୍ଚୂତିବିରୋଧାତ୍ । ସେତୁ ସାମାନ୍ୟାତ୍ ସେତୁଶବ୍ଦ ଆତ୍ମନି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଇତି ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ । ଜଗତସ୍ତନମାୟାଦାନାଂ ଚ ବିଧାରକଦ୍ ସେତୁସାମାନ୍ୟମାମ୍ଭନଃ । ଅତଃ ସେତୁରିବ ସେତୁରିତି ପ୍ରକୃତ ଆତ୍ମା ସ୍ଥିୟତେ । ସେତୁଂ ତୀର୍ତ୍ତେତ୍ୟପି ତରତେରତିକ୍ରମାସମ୍ଭବାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତୋତ୍ୟର୍ଥ ଏବ ବର୍ତ୍ତତେ । ଯଥା ବ୍ୟାକରଣଂ ତୀର୍ତ୍ତ ଇତି ପ୍ରାପ୍ତ ଇତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ନାତିକାତସ୍ତଦ୍ଭବତ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- (କ) ତୁ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦର୍ଶିତପ୍ରାପ୍ତି ନିରୋଧ କରାଯାଇଅଛି । ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛିନାହିଁ, କାରଣ-ସେହି ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ ଦେଖାଯାଏନାହିଁ । ଅନ୍ୟର ସଦ୍ଭାବରେ ଆମ୍ଭେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଉପଲବ୍ଧ କରୁନାହିଁ ଉପଲବ୍ଧିତ୍ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ; ବସ୍ତୁସମୁଦାୟର ଜନ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମରୁ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଅଛି । କାରଣଠାରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅନନ୍ୟ ହୁଏ । 'ସଦେବ ସୋମ୍ୟ' (ହେ ସୋମ୍ୟ ଆରମ୍ଭରେ ଏହା ଏକମାତ୍ର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ ଥିଲା । ଏହି ଅବଧାରଣାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତୀତ କୌଣସିବସ୍ତୁ ଅଜ୍ଞ (ଜନ୍ମବିହିନ) ନୁହେଁ । ଗୋଟିଏ ବିଜ୍ଞାନରୁ ସମସ୍ତ ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଭିନ୍ନ ଅତିରିକ୍ତ ବସ୍ତୁ ଅସ୍ଥିତ୍ ନ ଥାଏ ।

(ଖ) 'ସେତୁ ପ୍ରକୃତି ବ୍ୟପଦେଶ ବ୍ରହ୍ମର ଅତିରିକ୍ତ ତତ୍ ପଦାର୍ଥକୁ ସୂଚିତ କରେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା କିନ୍ତୁ ନୁହେଁ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଅଛି ସେତୁବ୍ୟପ-ଦେଶ କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଦ୍ୱାରା ବାହ୍ୟବସ୍ତୁର ସଦ୍ଭାବର ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆତ୍ମା ସେତୁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ପୁଣି ତାହାଠାରୁ ସେ ଅନ୍ୟ ବୋଲି



କୁହାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ଅନ୍ୟର ନ ହେଲେ ସେତୁକୁ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ କୌଣସିର ଚୋଟିଏ ଅନ୍ୟକଳ୍ପନା କରିବା ମଧ୍ୟ ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ - ଅପ୍ରସିଦ୍ଧର କଳ୍ପନା କେବଳ ଦୁରାଗ୍ରହମାତ୍ର ।

(ଗ) ସେତୁର ବ୍ୟପଦେଶରୁ ଲୌକିକ ସେତୁଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ଵାରା ଆତ୍ମା ସେତୁଦ୍ଵାରା ବାହ୍ୟବସ୍ତୁର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆଣି ମୃଶ୍ମତ୍ତା ଓ କାଷ୍ଠମୟତାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିବ । ପରନ୍ତୁ ଏହା ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । କାରଣ - ‘ଆତ୍ମାଅଜ ଅଚେ’ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଏହା ବିରୋଧ ହୁଏ । ସେତୁ ସାମାନ୍ୟରୁ ଆତ୍ମାରେ ସେତୁଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବା ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତା ଜଗତ୍ ଓ ତାହାର ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ବିଧାରକତ୍ ସେତୁ ଆତ୍ମାରେ ଅଛି । ତେଣୁ ‘ସେତୁ ପରି ସେତୁ’ ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରକୃତ ଆତ୍ମାର ସ୍ଥିତି କରାଯାଇଛି । ‘ସେତୁଂ ତୀର୍ତ୍ତା’ (ସେତୁକୁ ପାର ହୋଇ) ଏଠାରେ ‘ତ୍’ ଧାତୁ ଅତିକ୍ରମଣରୁପ ଅର୍ଥରେ ସମ୍ଭବ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତକରଣରୂପ ଅର୍ଥରେ ହୁଏ । ଯେପରି ‘ବ୍ୟାକରଣ ପାରି ହେଲା’ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଉଦାର୍ଥ ହେଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହେଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏନାହିଁ, ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ବୁଝିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

बुद्धयर्थः षादवत् ॥ ३३ ॥

(୧) ବୁଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଃ ପାଦବତ୍ ॥ ୩-୨-୩୩ ॥

ପାଦବତ୍ = ଯେପରି ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତୀକ ମନର ଉପାସଦାପାଇଁ ବାଣୀ ପ୍ରଭୃତିର ପାଦରୂପରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ସେପରି ‘ତତୁଷାଦ ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିରେ ଉନ୍ନାନର ବୁଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଃ = ଉପାସନା ପାଇଁ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଅଛି ।

ମୂଳ-ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ଉନ୍ନାନବ୍ୟପଦେଶାଦସ୍ଥି ପରମିତି । ତତ୍ରାଭିଧୀୟତେ-ଉନ୍ନାନବ୍ୟପଦେଶୋଽପି ନ ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରିକ୍ତ ବସ୍ତୁସ୍ଥିତିପ୍ରତିପତ୍ତ୍ୟର୍ଥଃ । କିମର୍ଥସ୍ତୁହି ? ବୁଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥ ଉପାସନାର୍ଥ ଇତି ଯାବତ୍ । ତତୁଷାଦଶମ୍ ସୋଡ଼ଶକଳମିତ୍ୟେବ୍ବିରୂପା ବୁଦ୍ଧିଃ କଥଂ ନୁ ନାମ ବ୍ରହ୍ମଣି ସ୍ଥିରାସ୍ୟାଦିତି - ବିକାରଦ୍ଵାରେଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଉନ୍ନାନକଳ୍ପନେବକ୍ରିୟତେ । ନହ୍ୟବିକାରେଽନନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଣି ସର୍ବେଃ ପୁଂଜିଃ ଶକ୍ୟା ବୁଦ୍ଧିଃ ସ୍ଥାପୟିତୁମ୍, ମଦମଧ୍ୟମୋରମବୁଦ୍ଧିତ୍ଵାତ୍ ପୁଂସମିତି ।

(ଖ) ପାଦବତ୍ - ଯଥା ମନ - ଆକାଶଯୋରଧ୍ୟାତ୍ମମଧୁଦୈବତଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତୀକଯୋରମ୍ଭାତଯୋଷ୍ଠତ୍ଵାରୋ ବାଗାଦୟୋ ମନଃ ସମକ୍ଷିନଃ ଆଧ୍ୟାନାୟି ତଦ୍ ବତ୍ । ଅଥବା ପାଦାଦିତ ଯଥା - କାର୍ଷୀପଣେ ପାଦବିଭାଗୋ ବ୍ୟବହାର ପ୍ରାତୁର୍ଯ୍ୟାୟ କଳ୍ପନ୍ତେ, ନହି ସକଳନୈବ କାର୍ଷୀପଣେନ ସର୍ବଦା ସର୍ବେ ଜନାଃ ବ୍ୟବହର୍ତ୍ତୁମୀଶତେ, କ୍ରୟବିକ୍ରୟେ ପରିମାଣାନିୟମାଭବହତ୍ୟର୍ଥଃ ।



(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଉନ୍ନାଦବ୍ୟପଦେଶରୁ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅନ୍ୟକିଛି ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ-ଉନ୍ନାଦ ଉପଦେଶ ମଧ୍ୟ ବହୁ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ବସ୍ତୁର ଅସ୍ତିତ୍ୱପ୍ରତିପତ୍ତି ପାଇଁ ନୁହେଁ, ତେବେ କାହାପାଇଁ ? ମୁଖ୍ୟର୍ଥଃ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପାସନାପାଇଁ । ଚାରିପାଦଯୁକ୍ତ, ଆଠଶ୍ଳୋକୀୟ ଶ୍ଳୋକ ଅବୟବଯୁକ୍ତ- ଏହିପ୍ରକାର ବୁଦ୍ଧି ବ୍ରହ୍ମରେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ସ୍ଥିର ହେବ । ତେଣୁ ବିକାରଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ଉନ୍ନାଦର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ, କାରଣ -ବିକାରରହିତ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ ସମସ୍ତ ପୁରୁଷ ବୁଦ୍ଧିର ସ୍ଥାପନ ପାଇଁ, କିନ୍ତୁ ତାର ମନ୍ଦ ମଧ୍ୟମ ଓ ଉତ୍ତମ ବୁଦ୍ଧି ହେତୁ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପାଦବତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ପାଦପରି । ଯେପରି ମନ ଓ ଆକାଶ ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ ଅଧର୍ଦ୍ଦେବତବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତୀକରୂପରେ ଶୁଦ୍ଧିରେ ପଡିତ ହେଇଛି, ସେଠାରେ ମନସମ୍ବନ୍ଧୀ ବାକ୍ ପ୍ରଭୃତି ଚାରିପାଦ ଓ ଆକାଶ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଚାରିପାଦ ଧ୍ୟାନ ପାଇଁ କଞ୍ଚିତ କରାଯାଏ, ସେହିପରି ପାଦବତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ପାଦପରି । ଯେପରି କାର୍ଯ୍ୟପଣରେ ପାଦ ବିଭାଗ ବ୍ୟବହାର ପ୍ରାରମ୍ଭପାଇଁ କଞ୍ଚିତ କରାଯାଇଅଛି, କାରଣ-ସମସ୍ତକାର୍ଯ୍ୟପଣରୁ ସବୁଲୋକ ସର୍ବଦା ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ-କ୍ରୟ ଓ ବିକ୍ରୟରେ ପରିମାଣନିୟମ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଅର୍ଥ ହୁଏ ।

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ୩୪ ॥

(୧) ସ୍ଥାନବିଶେଷାତ୍ ପ୍ରକାଶାଦିବତ୍ ॥ ୩୧-୨-୩୪ ॥

ପ୍ରକାଶାଦିବତ୍ = ପ୍ରକାଶ ପରି । ସ୍ଥାନବିଶେଷାତ୍ = ଉପାଧିଯୋଗରୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ଉପଚରିତ ହୁଅନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଇହ ସୂତ୍ର ଦୃଢ଼ରେ ପି ସମ୍ବନ୍ଧବେଶବ୍ୟପଦେଶଯୋଃ ପରିହାରୋ ବିଧାୟତେ । ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍ - ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶାଦ୍ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶାଜ ପରମତଃ ସ୍ୟାଦିତି ତଦପ୍ୟସତ୍, ଯତ ଏକସ୍ୟାପି ସ୍ଥାନବିଶେଷାପେକ୍ଷୟେତୌ ବ୍ୟପଦେଶାବୁପପଦ୍ୟେତେ ।

(ଖ) ସମ୍ବନ୍ଧ ବ୍ୟପଦେଶେ ତାବଦୟରପି ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟୁପାଧିସ୍ଥାନ ବିଶେଷ ଯୋଗାଦୁଦ୍ ଭୂତସ୍ୟ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନ ସ୍ୟୋପାଧୁ ପଶତମ ଯ ଉପଶମଃ ପରିମାମ୍ନା ସମ୍ବନ୍ଧ ଇତ୍ୟୁପାଧି-ପେକ୍ଷୟେବୋପଚର୍ଯ୍ୟତେ, ନ ପରିମିତତ୍ୱାପେକ୍ଷୟା ।

(ଗ) ତଥା ଭେଦବ୍ୟପଦେଶୋଽପି ବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାଧିଭେଦାପେକ୍ଷୟାପଚର୍ଯ୍ୟତେ, ନ ସ୍ୱରୂପଭେଦାପେକ୍ଷୟା । ପ୍ରକାଶାଦିବଦିତ୍ୟୁ ପମୋପାଦାନାତ୍ । ଯଥୈକସ୍ୟ ପ୍ରକାଶସ୍ୟ ସୌର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଛନ୍ଦ୍ରମସ୍ୟ ବୋପାଧିଯୋଗାଦୁପକାତବିଶେଷସ୍ୟୋ ପାଧୁ ପଶମାତ ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶୋ ଭବତ୍ୟୁପାଧିଭେଦାଜ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶଃ । ଯଥା ସୂଚ୍ୟାଶାଶାଦି-ଷ୍ଟପାଧୁ ପେକ୍ଷୟେବୈତୌ ସମ୍ବନ୍ଧଭେଦବ୍ୟପଦେଶୋ ଭବତସ୍ତଦ୍‌ବତ୍ ।



(୨) ଭାଷାଂତର (କ) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶ ଓ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ-
ଏହି ଦୁଇଟିର ପରିହାର କରାଯାଇଅଛି । ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶ ଓ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶରୁ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ
ଅନ୍ୟ କିଛି ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ କାରଣ -
ସ୍ଥାନବିଶେଷର ଅପେକ୍ଷାରୁ ଗୋଟିକରେ ଏହି ବ୍ୟପଦେଶ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶରେ ଏହି ଅର୍ଥ ଅଭିପ୍ରାୟ ଯେ - ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ଉପାଧିରୂପ
ସ୍ଥାନବିଶେଷର ଯୋଗରୁ ଆବିର୍ଭୂତ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନରେ ଉପାଧି ଉପଶମ (ଲୟ)
ହେଲାପରେ ଯାଇ ଯାହା ଉପଶମ ହୁଏ, ଯାହା ପରମାତ୍ମାର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ । ଏହିପରି
ଉପାଧିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଉପଚାର କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପରିମିତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମରେ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ମଧ୍ୟ ଉପାଧିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଉପଚରିତ
ହୁଏ । ସ୍ୱରୂପଭେଦକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ନୁହେଁ । ପ୍ରକାଶାଦିବତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକାଶାଦି ପରି-
ଏହି ଉପାସନାକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅଥବା ଚନ୍ଦ୍ରମାର ଗୋଟିକର
ପ୍ରକାଶରେ ଉପାଧି ଯୋଗରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ବିଶେଷ ଉପାଧିର ଉପଶମରୁ ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶ
ଓ ଉପାଧି ଭେଦରେ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ, ଅଥବା ଯେପରି ଛୁଞ୍ଚିର ଛିଦ୍ର ପାଶ, ଆକାଶ
ପ୍ରଭୃତିରେ ଉପାଧିକୁ ଅପେକ୍ଷାକରି ଯେଉଁ ସମ୍ବନ୍ଧବ୍ୟପଦେଶ ଓ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ହୁଅନ୍ତି,
ସେ ସବୁ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

उपपत्तेश्च ॥ ୩୫ ॥

(୧) ଉପପତ୍ତେଷ୍ଠ ॥ ୩-୨-୩୫ ॥

ଉପପତ୍ତେଷ୍ଠ ଚ = ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ମୁଖ୍ୟ ନୁହେଁ; କାରଣ ‘ସ୍ୱମପାତୋ
ଭବତି’ ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଏହା ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଉପପଦ୍ୟତେ ଉତ୍ତେଦୃଶ ଏବ ସମ୍ବନ୍ଧୋ ନାନ୍ୟଦୃଶ୍ୟଃ
‘ସ୍ୱମପାତୋ ଭବତି’ (ଛା ୬-୮-୧) ଇତି ହି ସ୍ୱରୂପ ସରିକ୍ଷମେନାମାନନ୍ତ ସ୍ୱରୂପସ୍ୟ
ଚାନପାୟିତତ୍ୱାତ୍ । ନ ନରନଗରନ୍ୟାୟେନ ସମ୍ବନ୍ଧୋ ଘଟତେ । ଉପାଧିକୃତ-
ସ୍ୱରୂପତିରୋଭାବାତ୍- ‘ସ୍ୱମପାତୋ ଭବତି’ (ଛା ୬-୮-୨) ଇତ୍ୟୁପଦ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତଥା ଭେଦୋଽପି ନାନ୍ୟାଦୃଶଃ ସମ୍ବଦ୍ଧି, ବହୁତର ଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧିକେଶ୍ୱରତ୍ୱ
ବିରୋଧାତ୍ । ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିରେକସ୍ୟାପ୍ୟାକାଶସ୍ୟ ସ୍ଥାନକୃତଂ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶସ୍ତୁପପାଦ-
ୟତି । ଯୋଃୟଂ ବହିର୍ଯ୍ୟା ପୁରୁଷାଦାକାଶଃ (ଛା ୩-୨-୧-୯) ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଏଠାର ଏହି ପ୍ରକାରର ସମ୍ବନ୍ଧ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ,
ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରର ନୁହେଁ, କାରଣ - ‘ସ୍ୱମପାତୋ (ନିଜକୁ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ଏହି



ସ୍ୱରୂପସମ୍ବନ୍ଧକୁ କହେ, କାରଣ - ସ୍ୱରୂପ ଅବନାଶୀ ଅଟେ; ତେଣୁ ନରନଗରନ୍ୟାୟ ଅନୁସାରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଉପାଧୂକୃତ ସ୍ୱରୂପର ତିରୋଭାବର 'ସ୍ୱପପାତୋଭବତି' ଏହା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହିପରି ଭେଦମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟପ୍ରକାରେ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- ଅଧିକତର ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଈଶ୍ୱରଦ୍ୱର ବିରୋଧ ହୁଏ । 'ଯୋଃୟଂ ବହିର୍ଧା' (ଏହି ପୁରୁଷ ଦେହ ଭିତରେ ଯେଉଁ ଆକାଶ ଅଛି), 'ଯୋଃୟଂ' (ହୃଦୟ ଭିତରେ ଯେଉଁ ଆକାଶ ରହିଛି) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଗୋଟିଏ ଆକାଶରେ ସ୍ଥାନକୃତ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶର ଉପପାଦନ କରେ ।

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ୩୬ ॥

(୧) ତଥାନ୍ୟପ୍ରତିଷେଧାତ୍ ॥ ୩-୨-୩୬ ॥

ଯେପରି ସେତୁରୁ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟପଦେଶରୁ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁର ଅପ୍ରତିପତ୍ତି ହୁଏ, ତଥା = ସେପରି ଆନୈବାଧସ୍ତାତ୍ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟରୁ, ଅନ୍ୟପ୍ରତିଷେଧାତ୍ = ଅନ୍ୟବସ୍ତୁର ପ୍ରତିଷେଧ ହେଲେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅବଧାରିତ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଏବଂ ସେବାଦିବ୍ୟପଦେଶାନ୍ ପରପକ୍ଷହେତୁନୁନ୍ୟ ସଂପ୍ରତି ସ୍ୱପକ୍ଷଂ ହେତୁତରୋପାପ ସଂହରତି । ତଥାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧାଦପି ନ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପରଂ ବାସ୍ତୁତରମସ୍ତୀତି ଗମ୍ୟତେ ତଥାହି - 'ସ ଏବାଧସ୍ତାତ୍' (ଛା ୭-୨୫-୧) 'ଅହମେବାଧସ୍ତାତ୍' (ଛା ୭-୨୫-୩), ଆନୈବାଧସ୍ତାତ୍ (ଛା ୭-୨୫-୨), ସର୍ବଂ ତଂ ପରାବ୍ୟବ୍ୟୋଧ୍ୟାନ୍ୟତ୍ରାତ୍ମନଃ ସର୍ବଂ ବେଦ' (ବୃହ ୨-୪-୬), 'ବ୍ରହ୍ମେବେଦଂ ସର୍ବମ୍', 'ଆନୈବେଦଂ ସର୍ବମ୍' (ଛା ୭-୨୫-୨), 'ନେହ ନାନାସ୍ତି କିଞ୍ଚନ' (ବୃହ-୪-୧୯) ଯସ୍ମାତ୍ ବରଂ ନାପରମସ୍ତି କିଞ୍ଚତ' (ଶ୍ୱେ ୩-୯), 'ତଦ୍ୱେତଦ୍ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମର୍ବମନପରମନତରମବାହ୍ୟମ୍' (ବୃହ ୨-୫-୧୯) ଇତ୍ୟେବମାଦିବାକ୍ୟାନି ସ୍ୱପ୍ରକରଣ ସ୍ଥାନ୍ୟନ୍ୟାର୍ଥେତ୍ତ୍ୱନ ପରିଶେତମୃଶକ୍ୟାନି ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତୀରିକ୍ତଂ ବସ୍ତୁତରଂ ବାରୟତି ସର୍ବାନ୍ତରଶ୍ଚୈତେଷୁ ନ ପରମାତ୍ମନାନ୍ୟୋନ୍ତରାତ୍ମାତ୍ମ୍ୟବ୍ୟାଧ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଉକ୍ତ ନିୟମାନୁସାରେ ପରପକ୍ଷର ହେତୁଭୂଜ ସେତୁ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟପଦେଶର ଉନ୍ନମଥନ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ୱପକ୍ଷର ଅନ୍ୟ ହେତୁ ଦ୍ୱାରା ଉପ-ସଂହାର କରନ୍ତି । ସେହିପରି ଅନ୍ୟର ପ୍ରତିଷେଧରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁ କିଛି ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଯେପରିକି 'ସ ଏବ' ସେ (ସେ ମଧ୍ୟ ତଳେ ଅଛି), 'ଆହମେବ' ମୁଁ ମଧ୍ୟ ତଳେ ଅଛି), 'ଆନୈବ (ଆମ୍ଭା ମଧ୍ୟ ତଳେ ଅଛି), 'ସର୍ବଂ ତଂ' (ସମସ୍ତେ ଏହାକୁ ପରାସ୍ତ କରି ଦିଅନ୍ତି ଯାହା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଦେଖେ), 'ବ୍ରହ୍ମଦେବଂ' (ଏହା ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) 'ଆନୈବେଦଂ'



(ଏହି ସବୁ ଆତ୍ମା) ‘ନେହ ନାନାସ୍ତି’ (ଏହି ବ୍ରହ୍ମରେ ନାନାପ୍ରକାର କିଛି ନାହିଁ), ‘ଯସ୍ମାତ୍ ପରଂ’ (ଯେଉଁ ପୁରୁଷଠାରୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ଉଚ୍ଛ୍ୱସ୍ତ ନାହିଁ) ‘ତଦେତଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ (ସେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ କାରଣ ରହିତ, କାର୍ଯ୍ୟ ରହିତ, ଅନ୍ତର ରହିତ ଓ ଅବାହ୍ୟ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱପ୍ରକରଣସ୍ଥିତ ବାକ୍ୟ ଅନ୍ୟର ଅର୍ଥ ରୂପରେ ନିଆଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁର ନିବାରଣ କରନ୍ତି ଏବଂ ସର୍ବାନ୍ତରଣ୍ଡିତଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମାଭିନ୍ନ ଅନ୍ତରାତ୍ମା ନାହିଁ ବୋଲି ଅବଧାରଣା ହୋଇଛି ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्ददिभ्यः ॥ ୩୭ ॥

-(୧) ଅନେନ ସର୍ବଗତତ୍ୱମାୟାଶବ୍ଦାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୩-୨-୩୭ ॥

ଅନେନ - ସେତୁ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟପଦେଶରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଓ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁର ନିଷେଧରୁ ବ୍ରହ୍ମରେ, ସର୍ବଗତତ୍ୱ - ସର୍ବଗତତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ଏବଂ ଆତ୍ମାମାଣ୍ଡାଦିଭ୍ୟଃ - ଆକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତସ୍ତୁ ନିତ୍ୟଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ୟାପକ ବାଚକଶବ୍ଦାଦିଠାରୁ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ସର୍ବଗତତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଅନେନ ସେତୁଦିବ୍ୟପଦେଶନିରାକରଣେନାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧ ସମାଶ୍ରୟଣେନ ଚ ସର୍ବଗତତ୍ୱମାୟାମ୍ବନଃ ସିଦ୍ଧଂ ଭବତି । ଅନ୍ୟଥା ହି ତନ୍ମୁ ସିଦ୍ଧେତ୍ । ସେତୁଦିବ୍ୟପଦେଶେଷୁ ହି ମୁଖ୍ୟେଷୁଜ୍ଞାତାୟମାଣେଷୁ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ଆତ୍ମନଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ, ସେତୁଦିନାମେବମାତ୍ମକତ୍ୱାତ୍ । ତଥାନ୍ୟପ୍ରତିଷେଧେଽପ୍ୟସତି, ବସ୍ତୁ ବସ୍ତୁତ୍ୱରାତ୍ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତତ ଇତି ପରିଚ୍ଛେଦ ଏ ବାତ୍ମନଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ ।

(ଖ) ସର୍ବଗତତ୍ୱଂ ଚ୍ୟୟାତ୍ମାମାଣ୍ଡାଦିଭ୍ୟା ବିଜ୍ଞାୟତେ । ଆତ୍ମାମାଣ୍ଡାଦି ବ୍ୟାପ୍ତିବଚନଃ ଶବ୍ଦଃ । ‘ଯାବାନ୍ ବା ଅୟମାକାଶସ୍ତାବନେଷୋଽନ୍ତହୃଦ ଆକାଶଃ’ (ଛା ୬-୮-୩), ‘ଆକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତସ୍ତୁ ନିତ୍ୟଃ’ ‘ଜୋୟାନ୍ ଦିବଃ’ (ଛା ୩-୧୪-୩) ‘ଜ୍ୟାୟାନାକାଶାତ୍’, ‘ନିତ୍ୟଃ ସର୍ବଗତଃ ସ୍ୱାଶ୍ୱରତଲୋଽୟଂ ସନାତନଃ’ (ଭ.ଗା; ୨-୨୪) ଇତ୍ୟେବମାଦିମାନାଃ ହି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିନ୍ୟାୟଃ ସର୍ବଗତତ୍ୱମାୟାନୋଽବବୋଧୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ତେଣୁ ସେତୁ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟପଦେଶର ନିରାକରଣ ଓ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁର ପ୍ରତିଷେଧର ଆଶ୍ରୟଣଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାରେ ସର୍ବଗତତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ନଚେତ୍ ସେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେତୁ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟପଦେଶ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ (ମୂଳଯଦ୍ୱାଦି)ରେ ଅଙ୍ଗୀକାର କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଆତ୍ମାରେ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନତ୍ୱ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ- ସେତୁ ପ୍ରଭୃତି ଏକାତ୍ମକ (ପରିଚ୍ଛିନ୍ନାତ୍ମକ) ଅଟେ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟବସ୍ତୁର ପ୍ରତିଷେଧ ନହେଲେ ଗୋଟିଏ ପଦାର୍ଥ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥକୁ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାରେ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।



(ଖ) ଆତ୍ମାରେ ସର୍ବଗତତ୍ୱ ଆତ୍ମାମଣିଭାବି ଦ୍ୱାରା ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ଆତ୍ମାମଣିର ବ୍ୟାପ୍ତିବାଚନକ ଶବ୍ଦ ଅଟେ । ‘ଯାବାନ ବା’ (ଯେତିକି ଏହି ଭୌତିକ ଆକାଶ ଅଟେ) ସେତିକି ଏହା ହୃଦୟାନ୍ତର୍ଗତ ଆକାଶ ଅଟେ, ‘ଆକାଶବତ୍’ (ଆତ୍ମା ଆକାଶପରି ସର୍ବଗତ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ), ‘ଜାୟାନ୍’ (ଆତ୍ମାଦ୍ୟୁଲୋକଠାରୁ ବୃହତ୍ତର ଅଟେ), ‘ଜ୍ୟାୟାନାକାଶାତ୍’ (ଆତ୍ମା ଆକାଶଠାରୁ ବିଶାଳ) ‘ନିତ୍ୟଃ ସର୍ବଗତଃ’ (ଏହି ଆତ୍ମା ନିତ୍ୟ ସର୍ବଗତ, ସ୍ଥାୟୀ, ଅଚଳ ଓ ସନାତନ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ସୃଷ୍ଟି ନ୍ୟାୟ ଆତ୍ମାରେ ସର୍ବଗତତ୍ୱକୁ ଅବରୋଧ କରନ୍ତି ।

୭ फलाधिकरणम् ॥ सू० ३७-४१ ॥

ଫଳାଧିକରଣ-

फलमत उपपत्ते ॥ ३८ ॥

(୧) ଫଳମତ ଉପପତ୍ତେ ॥ ୩-୨-୩୮ ॥

ଫଳମ-କର୍ମର ଫଳ, ଅତଃ-ଏହି ଈଶ୍ୱରଠାରୁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଉପପତ୍ତେ-କାରଣ - ଏହିପ୍ରକାର ଉପପନ୍ନ ହୋଇଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱୋପବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବ୍ୟାବହାରିକ୍ୟାମୀଶିତ୍ରିତବ୍ୟବିଭାଗାବସ୍ଥାୟା-ମୟମନ୍ୟଃ ସ୍ୱଭାବୋ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟତେ । ଯଦେତଦିଷ୍ଟାନିବ୍ୟାମିଶ୍ରଲକ୍ଷଣଂ କର୍ମଫଳ ସଂସାର ଗୋଚରଂ ତ୍ରିବିଧଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଜନ୍ମନାମ, କିମେତତ୍ କର୍ମଣୋ ଭବତ୍ୟାହୋଷ୍ଟିଦାଶ୍ୱରାଦିତି ଭବତି ବିଚାରଣା । ତତ୍ର ତାବତ୍ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ-ଫଳମତ ଈଶ୍ୱରାଦ୍ଭବିତୁମର୍ହତି ।

(ଖ) କୁତଃ ? ଉପପତ୍ତେ । ସ ହି ସର୍ବାଧିକ୍ଷ୍ଟ ସୃଷ୍ଟି ସ୍ଥିତିସଂହାରାନ୍ ବିଚିତ୍ରାନ ବିଦଧଦେଶକାଳବିଶେଷଭିଜ୍ଞତ୍ୱାତ୍ କର୍ମିଣାଂ କର୍ମନାରୂପଂ ଫଳଂ ସମ୍ପାଦୟତୀଦ୍ୟୁପ-ପଦ୍ୟତେ । କର୍ମିଣସ୍ତୁନୁକ୍ଷଣବିନାଶିନଃ କାଳାନ୍ତରଭାବିଫଳଂ ଭବତୀତ୍ୟୁପପନ୍ନମ୍, ଅଭାବାଦ୍ଭବାନୁପପତ୍ତେ ।

(ଗ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ - କର୍ମ ବିନଶ୍ୟତ୍ ସ୍ୱକାଳମେବ ସ୍ୱାନୁରୂପଂ ଫଳଂ ଜନୟତ୍ୱା ବିନଶ୍ୟତି, ତତ୍ଫଳଂ କାଳାନ୍ତରିତଂ କର୍ତ୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ଷ୍ୟତ ଇତି । ତଦପି ନ ପରିଶୁଦ୍ଧୟତି, ପ୍ରାଗଭୋକ୍ତୁ ସମ୍ଭାଷତ ଫଳଦାନୁପପତ୍ତେ । ଯତକାଂ ହି ଯତସୁଖଂ ଦୁଃଖଂବାୟମନା ଭୁଜ୍ୟତେ ଯସୈବ ଲୋକେ ଫଳଦ୍ୱଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ନହ୍ୟସମ୍ଭବସ୍ୟାୟମନା ଦୁଃଖସ୍ୟ ଦୁଃଖସ୍ୟ ବା ଫଳଦ୍ୱଂ ପ୍ରତିଯନ୍ତି ଲୌକିକାଃ ।



(ଘ) ଅଥୋପ୍ୟତେ- ମା ଭୂତ କର୍ମାନନ୍ତରଂ ଫଳୋପାଦୟଃ । କର୍ମକାର୍ଯ୍ୟାଦପୂର୍ବାର୍ଥ
ଫଳମୁତ୍ପଦସ୍ୟତ ଇତି, ତଦପି ନୋପପନ୍ୟତେ, ଅପୂର୍ବସ୍ୟାତେତନ୍ୟସ୍ୟ କାଷ୍ଠଲୋଷ୍ଠସମସ୍ତସ୍ୟ
ତେତନାପ୍ରବର୍ତ୍ତିତସ୍ୟ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପପତ୍ତୋଃ । ତଦସ୍ତ୍ରିତ୍ତ୍ୱେ ଚ ପ୍ରମାଣାଭାବାତ ଅର୍ଥାପତ୍ତିଃ ପ୍ରମାଣମି
ତେତ୍ - ନ, ଈଶ୍ୱରସିଦ୍ଧେରର୍ଥାପତ୍ତିଯାତ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ସେହି ବ୍ରହ୍ମର ବ୍ୟବହାରିକ ଈଶ୍ୱରୀୟତାଶୃତିବ୍ୟବସ୍ଥାପ
ବିଭାଗ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ଅନ୍ୟସ୍ୱଭାବ ଫଳ ହେତୁରୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ଜୀବର
ଇଷ୍ଟ, ଅନିଷ୍ଟ ଓ ମିଶ୍ରିତ ରୂପ ସଂସାର ବିଷୟକ ତ୍ରିବିଧ ଯାହା କର୍ମଫଳ ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି,
ତାହା କଣ କର୍ମରୁ ହୁଏ କି ଈଶ୍ୱରଠାରୁ ଜାତ ହୁଏ । ଏହା ବିଚର କରାଯାଇଛି । ଉକ୍ତ
ବିଷୟରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି ଯେ ଫଳ ଅତଃ (ଇଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ) ଜାତ ହୁଏ ।

(ଖ) କିପରି ? କାରଣ - ଏହାର ଉପପତ୍ତି ହେତୁ । ସେହି ଈଶ୍ୱର କର୍ମାଧିକ୍ଷ
ବିଚିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ସଂହାରର କର୍ତ୍ତା ଅଟନ୍ତି କାରଣ - ଦେଶ ବିଶେଷ ଓ କାଳବିଶେଷର
ଅଭିଜ୍ଞତା ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ କର୍ମକର୍ତ୍ତା ଜୀବମାନଙ୍କର କର୍ମାନୁସାରରେ ଫଳ ସମ୍ପାଦନ
କରେ ବୋଲି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ପ୍ରତିକ୍ଷଣରେ ବିନାଶଶୀଳ କର୍ମରୁ କାଳାନ୍ତରଭାବା ଫଳ
ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଅନୁପପନ୍ନ, କାରଣ-ଅଭାବରୁ ଭାବର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ହଁ, ଏହା ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ, ପରନ୍ତୁ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇ କର୍ମ ନିଜେ ସ୍ଥିତିକାଳରେ
ନିଜର ଅନୁରୂପ କର୍ମଫଳ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ଓ କର୍ତ୍ତା କାଳାନ୍ତରରେ ସେହି
କର୍ମଫଳକୁ ଭୋଗ କରେ । ସେ ମଧ୍ୟ ପରିଶୁଦ୍ଧି (ଦୋଷରହିତ) ନୁହେଁ । କାରଣ - ଭୋକ୍ତାର
ସମ୍ବନ୍ଧର ପ୍ରଥମରେ ଫଳରୁ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯେହେତୁ ଯେଉଁକାଳରେ ଯେଉଁ ସୁଖ ବା
ଦୁଃଖ ଆତ୍ମାରେ ଉପଭୁକ୍ତ ହୁଏ ସେ ସଂସାରରେ ଫଳରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଆତ୍ମାରେ
ଅସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇ ସେ ଲୋକ ସୁଖ ଅଥବା ଦୁଃଖକୁ ଫଳରୂପରେ ଜାଣେ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଯଦି କର୍ମ ପରେ ଫଳର ଉତ୍ପତ୍ତି ନ ହେଉ ବୋଲି କହ, ତେବେ କର୍ମଜନ୍ୟ
ଅପୂର୍ବରୁ ଫଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ କି ? ତେବେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ -
ତେତନାଠାରୁ ଅପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ କାଷ୍ଠ ଓ ପଥର ପରି ଅଚେତନ ଅପୂର୍ବର ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ଓ
ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଯଦି କହ ଯେ- ଅର୍ଥାପତ୍ତି ପ୍ରମାଣ
ହୁଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଇଶ୍ୱରର ସିଦ୍ଧିରୁ ଅର୍ଥାପତ୍ତିର କ୍ଷୟ ହେବ ।



श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

(୧) ଶ୍ରୁତଦ୍ୱାତ ॥ ୩-୨-୨୯॥

ଶ୍ରୁତଦ୍ୱାତ-‘ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ଫଳଦାତୃତ୍ୱ, ଶୁଣାଗଲେ ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟ ଫଳଦାତା ହୁଅନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନ କେବଳମୁପପତ୍ତେବେଶ୍ୱରଂ ଫଳହେତୁଂ କଞ୍ଚିନ୍ନାମଃ କିଂ ତର୍ହି ? ଶ୍ରୁତଦ୍ୱାଦପାଶ୍ୱରମେବ ଫଳହେତୁଂ ମନ୍ୟାମହେ । ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିର୍ଭବତି-‘ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମାନାଦୋ ବସୁଦାନଃ’ (ବୃହ ୪-୪-୨୪) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକା ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଆମ୍ଭେ କେବଳ ଉପପତ୍ତି (ଯୁକ୍ତି) ଦ୍ୱାରା ଈଶ୍ୱରକୁ ଫଳହେତୁ ବୋଲି କହୁନାହୁଁ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱରକୁ ଫଳହେତୁ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରୁଁ । କାରଣ- ‘ସ ବା ଏଷ’ (ସେ ଏହି ମହାନ ଅଳ ଆତ୍ମା ଅନୁଭକ୍ଷଣ ଘରେ ଓ କର୍ମଫଳ ଦିଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

(୧) ଧର୍ମଂ ଜୈମିନିରତ ଏବ ॥ ୩-୨-୪୦॥

ଯେଉଁ ଶ୍ରୁତିର ଉପପତ୍ତିରୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ ଈଶ୍ୱରକୁ ଫଳଦାତା ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି, ଅତଏବ-ସେହି ଶ୍ରୁତି ଓ ଉପପତ୍ତି ଦ୍ୱାରା, ଜୈମିନିଃ-ଜୈମିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମମ୍-ଯାଗାଦିକୁ ଫଳଦାତା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଜୈମିନିସ୍ମାର୍ଗର୍ଥେଧା ଧର୍ମଂ ଫଳସ୍ୟ ଦାତାରଂ ମନ୍ୟନ୍ତେ । ଅତଏବ ହେତୋଃ ଶ୍ରୁତେରୂପପତ୍ତେଷ୍ଠ । ଶ୍ରୁତ୍ୱତେ ତାବଦ୍‌ୟମର୍ଥଃ ‘ସ୍ୱର୍ଗକାମୋ ଯଦେତ’ ଇତ୍ୟେବମାଦିଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ । ତତ୍ତ୍ୱ ଚ ବିଧିଶ୍ରୁତୋଃ ବିଷୟଭାବୋପଗମାଦ୍ ଯାଗଃ ସ୍ୱର୍ଗସ୍ୟୋପାଦକ ଇତି ଗମ୍ୟତେ । ଅନ୍ୟଥା ହ୍ୟନନୁଷ୍ଠାତୃକୋ ଯାଗ ଆପଦ୍ୟେତ ତକ୍ରାସ୍ୟୋପଦେଶବୈୟର୍ଥ୍ୟଂ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍‌ନୁଷ୍ଠଣ ବିନାଶିନଃ କର୍ମଣଃ ଫଳ ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତି, ପରିଷ୍କ୍ରୋଧଂ ପକ୍ଷଃନୈଷୋ ଦୋଷଃ ଶ୍ରୁତିପ୍ରାମାଣ୍ୟାତ୍ । ଶ୍ରୁତେଷ୍ଠ ପ୍ରମାଣଂ ଯଥାୟଂ କର୍ମଫଳସମ୍ବନ୍ଧଃ ଶ୍ରୁତି ଉପପଦ୍ୟତେ ତଥା କଞ୍ଚିତବ୍ୟଃ । ନ ଚନ୍‌ନୁପାଦ୍ୟ କିମପଂପୂର୍ବଂ କର୍ମ ବିନଶ୍ୟାତ୍ କାଳତ୍ୱରିତଂ ଫଳଂ ଦାତୁଂ ଶକ୍ନୋତି ।

(ଗ) ଅତଃ କର୍ମଣୋ ବା ସୁକ୍ଷ୍ମା କାଚିଦୁତ୍ତରାବସ୍ଥା ଫଳସ୍ୟ ବା ପୂର୍ବାବସ୍ଥାଃପୂର୍ବଂ ନାମାସ୍ତୀତି ତର୍କ୍ୟତେ । ଉପପଦ୍ୟତେ ଚୟମର୍ଥଂ ଉକ୍ତେନ ପ୍ରକାରେଣ । ଉଶ୍ୱରସ୍ତୁ ଫଳଂ



ଦବାତାତ୍ୟନ୍ତୁପପନ୍ନମ୍, ଅବିଚିତ୍ରସ୍ୟ କାରଣସ୍ୟ ବିଚିତ୍ରକାର୍ଯ୍ୟାନୁ, ଗେଃ ବୈଷମ୍ୟନୈଶ୍ଚାଣ୍ୟ-
ପ୍ରସଙ୍ଗାନନୁଷ୍ଠାନବୈରଥ୍ୟା ଗେଷ୍ଟା ତସ୍ମାଦ ଧର୍ମାଦେବ ଫଳମିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଜୈମିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କିନ୍ତୁ ‘ଅତଏବ’ ଏହି ହେତୁରୁ
ଶ୍ରୁତି ଓ ଉପପତ୍ତିରୁ ଧର୍ମକୁ ଫଳଦାତା ରୂପେ ଦେଖାଏ ଏବଂ ଏହି ଅର୍ଥ ‘ସ୍ୱର୍ଗକାମୋ
ଯଜେତ’ (ସ୍ୱର୍ଗକୁ କାମନା କରୁଥିବା ପୁରୁଷ ଯାଗ କରିପାରେ) ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ
ଶୁଣାଯାଏ । କାରଣ-ଏହି ବିଧି ଶ୍ରୁତି ବିଷୟଭାବର ଅବଗତି ଦ୍ୱାରା ‘ଯାଗ ସ୍ୱର୍ଗର ଉତ୍ପାଦକ
ଅଟେ’ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ନୋଟେଟ୍ ଅନୁଷ୍ଠାତା ନ ହୋଇ ଯାଗ ହୁଅନ୍ତା । ତେଣୁ
ଏପରି ହେଲେ ଯାଗର ଉପଦେଶ ବ୍ୟର୍ଥ ହେବ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବିନାଶୀ କର୍ମରୁ ଫଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଏହି ପକ୍ଷ
ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏହାର ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଯଦି
ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ହୁଏ, ତେବେ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦିତ କର୍ମଫଳ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ
ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ କର୍ମ କାଳାନ୍ତରରେ ଫଳଦେବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ତେଣୁ କର୍ମର କୌଣସି ଏକ ସ୍ଥଳ୍ପ ଉତ୍ତରାବସ୍ଥା ଅଥବା ଫଳର ପୂର୍ବାବସ୍ଥା
ଅପୂର୍ବ ନାମକ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ତର୍କ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଅର୍ଥ ଉକ୍ତ ପ୍ରକାରରେ ଉତ୍ପନ୍ନ
ହୁଏ । ଇଶ୍ୱର ଫଳଦାତା ଅଟେ ବୋଲି କହିବା ଅନୁଚିତ କାରଣ ଅବିଚିତ୍ର କାରଣର
ବିଚିତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ‘ବୈଷମ୍ୟ ଓ ନୈଶ୍ଚାଣ୍ୟ’ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନ
ବୈରଥ୍ୟାପତ୍ତି ହେବ । ତେଣୁ ଧର୍ମରୁ ଫଳ ହୁଏ ।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ୨୦ ॥

(୧) ପୂର୍ବଂ ତୁ ବାଦରାୟଣୋ ହେତୁବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ॥ ୩-୨-୪୧ ॥

ତୁ=ଶଙ୍କା ନିବାରଣ ପାଇଁ । ବାଦରାୟଣଃ=ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କିନ୍ତୁ,
ପୂର୍ବଂ=ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଇଶ୍ୱରକୁ ଫଳଦାତା ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । କାରଣ-, ହେତୁ
ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ = ‘ଏକ ହେବ ସାଧୁ କର୍ମ କାରୟତି’, ‘ଅନ୍ନାଦୋ ବସୁଦାନଃ’, ‘ଲଭତେ
ତ ତତଃ କାମାନ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ଇଶ୍ୱରର ହେତୁ ରୂପରେ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(୨) ପୂର୍ବ- (କ) ବାଦରାୟଣସ୍ୱାର୍ଥ୍ୟ ପୂର୍ବୋକ୍ତମେବେଶ୍ୱରଂ ଫଳହେତୁଂ ମନ୍ୟତେ ।
କେବଳାତ୍ କର୍ମଶୋଫପୂର୍ବାଦ୍ ବା କେବଳାତ୍ ଫଳମିତ୍ୟୟଂ ପକ୍ଷସ୍ତୁ ଶବ୍ଦେନ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତ୍ୟତେ ।
କର୍ମାପେକ୍ଷାଦପୂର୍ବାପେକ୍ଷାଦ୍ ବା ଯଥା ତଥାଶ୍ଚାଶ୍ୱରାତ୍ ଫଳମିତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ । କୁତଃ ? ହେତୁ
ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ । ଧର୍ମାଧର୍ମଯୋଗପି ହି କାରୟିତୃଦ୍ୱେନେଶ୍ୱରୋ ହେତୁ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟତେ, ଫଳସ୍ୟ



ତ ଦାତୃଦେନ ଏଷ ହେ୍ୟବ ସାଧୁ କର୍ମ କାରୟତି ତଂ ଯମେତେଷା ଲୋକେଭ୍ୟ ଉନ୍ନିନାପତେ ।
ଏଷ ଉ ଏବାସାଧୁକର୍ମ କାରୟତି ତଂ ଯମଧୋ ନିନୀଷତେ' ଇତି ।

(ଖ) ସୂର୍ଯ୍ୟତେ ଋୟମଥୌ ଭଗବଦଗାତାସୁ 'ଯୋ ଯୋ ଯଂ ଯଂ ତନ୍ତୁ ଭକ୍ତଃ
ଶ୍ରଦ୍ଧାୟାଜିତୁମିଚ୍ଛତି । ତସ୍ୟା ତସ୍ୟାଚଳାଂ ଶ୍ରଦ୍ଧାଂ ତାମେବ ବିଦଧାମ୍ୟହମ୍ । ସ ତୟା ଶ୍ରଦ୍ଧୟା
ଯୁକ୍ତସ୍ତସ୍ୟାରାଧନମୀହତେ । ଲଭତେ ତ ତତଃ କାମାନ୍ ମୟୈବ ବିହିତାନ୍ ॥ (ଭ ଗା
୭-୧୧) ଇତି । ସର୍ବବେଦାନ୍ତେଷୁ ଷେଷ୍ଠରହେତୁକା ଏବ ସ୍ତବ୍ଧସୋ ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟନ୍ତେ ।
ତଦେବ ଷେଷ୍ଠରସ୍ୟ ଫଳହେତୁତ୍ୱଂ ଯତ୍ସ୍ୱକର୍ମାନୁରୂପାଃ ପ୍ରଜାଃ ସଜ୍ଜାତି । ବିଚିତ୍ରକାର୍ଯ୍ୟାନୁ
ପପତ୍ୟାଦୟୋଽପି ଦେଷାଃ କୃତପ୍ରୟନ୍ନାପେକ୍ଷଦ୍ୱାଦାଶ୍ଵରସ୍ୟ ନ ପ୍ରସଜ୍ୟନ୍ତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଈଶ୍ଵରକୁ ଫଳର
ହେତୁରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । କେବଳ କର୍ମରୁ ଫଳ ହୁଏ । ଏହିପକ୍ଷର 'ତୁ' ଶବ୍ଦ
ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥିବା ଅଥବା ଅପୂର୍ବକୁ ଅପେକ୍ଷା କରୁଥିବା
ଈଶ୍ଵରଠାରୁ ଯେପରି ଫଳ ହେବା କଥା, ସେପରି ଫଳ ଏହାର ହୁଏ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ
କରାଯାଇଅଛି । କିପରି ? ହେତୁ ରୂପରେ ବ୍ୟପଦେଶହେତୁ । ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ମଧ୍ୟ
କାରୟିତ୍ୱରୂପରେ ଓ ଫଳାଦତ୍ତ ରୂପରେ ଈଶ୍ଵରର ହେତୁ କୁହାଯାଇଅଛି । 'ଏଷ ହେ୍ୟବ'
(ଏହା ଯାହା ଉପରକୁ ନେବାକୁ ଚାହେଁ, ତଦ୍ୱାରା ସାଧୁକର୍ମ କରାଏ, ସେ ଯାହାକୁ
ତଳକୁ ନେବାକୁ ଚାହେଁ, ସେ ଅସାଧୁକର୍ମ କରାଏ ।

(ଖ) 'ଯୋ ଯୋ' (ଯିଏ ସକାମୀ ଭକ୍ତ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ବିଗ୍ରହର ଶ୍ରଦ୍ଧାଦ୍ୱାରା ପୂଜା
କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ସେହି ସେହି ଭକ୍ତର ମୁଁ ତାହା ପ୍ରତି ଅଚଳଶ୍ରଦ୍ଧା ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ । ତଥା
ସେ ସେହି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଯୁକ୍ତହୋଇ ସେହି ଦେବତାର ଆରାଧନାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ ଏବଂ ସେହି
ଦେବତାଠାରୁ ମୋ ଦ୍ୱାରା ବିଧାନ କରାଯାଇଥିବା ସେହି ଉଚ୍ଛିତ ଭୋଗ ନିଃସନ୍ଦେହରେ
ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।) ଏହିପରି ଭଗବଦ୍‌ଗାତାରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବେଦାନ୍ତରେ
ଈଶ୍ଵର ହେତୁକ ସୃଷ୍ଟିର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଯାହା ପ୍ରକାମାନଙ୍କୁ ନିଜର କର୍ମ ଅନୁରୂପ ସୃଷ୍ଟି
କରେ, ସେହି ଈଶ୍ଵରଠାରେ ଫଳହେତୁତ୍ୱ ହୁଏ । ଜୀବକୃତ ପ୍ରୟନ୍ନର ଅପେକ୍ଷା ହେଲେ
ଈଶ୍ଵରକୁ ବିଚିତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁପପତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଦୋଷମଧ୍ୟ ପ୍ରସକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।





ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ତୃତୀୟ ପାଦ

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ २-४ ॥

ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟାଧିକରଣ-୧

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ २ ॥

(୧) ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟଂ ଚେଦନାଦ୍ୟବିଶେଷାତ୍ ॥୩-୩-୧॥

ସର୍ବବେଦାନ୍ତପ୍ରତ୍ୟୟଂ=ସବୁବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିହିତ ଉପାସନା ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ, ଚେଦନାଦ୍ୟବିଶେଷାତ୍=କାରଣ-ଚେଦନା ପ୍ରଭୃତିର ଅବିଶେଷତା (ସମାନତା ବା ଏକତା) ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଂ ବିଜ୍ଞେୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଶସ୍ତ୍ରଭୂମି, ଇଦାନାଂ ତୁ ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତଂ ବିଜ୍ଞାନାନି ଭିନ୍ନସନ୍ତେ ନ ବେତି ବିରୂପିନ୍ତେ । ନନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞେୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ପୂର୍ବାପରାଦିଭେଦରହିତ-ମେକରସଂ ସୈଷବନ୍ଦନବଦଧାରିତମ୍, ତତ୍ର କୁତୋ ବିଜ୍ଞାନ ଭେଦାଭେଦଚିନ୍ତାବସରଃ ? ନହି କର୍ମବହୁତ୍ବବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ବହୁତ୍ବମପି ବେଦାନ୍ତେଷୁ ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷିତମିତି ଶଙ୍କ୍ୟଂ ବୁଦ୍ଧମ୍ ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମଣ ଏକତ୍ବାଦେକରୂପିତାତ୍ । ନ ଚୈକରୂପେ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ନେକରୂପାଣି ବିଜ୍ଞାନାନି ସମ୍ଭବନ୍ତି । ନହ୍ୟନଆଃର୍ଥୋଽନ୍ୟଥା ଜ୍ଞାନମିତ୍ୟଭ୍ରାନ୍ତଂ ଭବତି । ଯଦି ପୁନରେ-କସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ବହୁନି ବିଜ୍ଞାନାନି ବେଦାନ୍ତାନ୍ତରେଷୁ ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷିତାନି, ତେଷାମେ-କମଭ୍ରାନ୍ତମ୍, ଭ୍ରାନ୍ତାନୀତରାଣୀତ୍ୟନା ଶ୍ବାସପ୍ରସଙ୍ଗୋ ବେଦାନ୍ତେଷୁ । ତସ୍ମାନ ତାବତ୍ ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନଭେଦ ଆଶଙ୍କି ତୁଂ ଶଙ୍କ୍ୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବିଜ୍ଞେୟବ୍ରହ୍ମର ଚର୍ତ୍ତୁଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୋଇସାରିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବେଦାନ୍ତରେ ବିଜ୍ଞାନ (ଉପାସନା) ଭିନ୍ନ ଅଟେ କି ନୁହେଁ ? ଏହାର ବିଚାର କରାଯାଉଛି । ପରନ୍ତୁ ପୂର୍ବାପର ଇତ୍ୟାଦି ଭେଦରହିତ, ସୈଷବନ୍ଦନ ପରି ଏକରସ ବିଜ୍ଞେୟ ବ୍ରହ୍ମର ଅବଧାରଣା କରାଯାଇଛି । ସେଥିରେ ବିଜ୍ଞାନଭେଦ ଅଥବା ଭେଦର ବିଚାରସ୍ଥାନ କେଉଁଠାରେ ଅଛି ? କାରଣ ବ୍ରହ୍ମର ଏକ ଓ ଏକରୂପ ହେଲେ କର୍ମ ବହୁତପରି ବ୍ରହ୍ମ ବହୁତ୍ବର ପ୍ରତିପାଦନ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଭାଷ୍ ଅଟେ ବୋଲି କୁହାଯାଇନପାରେ ।

(ଖ) ଏକରୂପ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକପ୍ରକାର ବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରର ଅର୍ଥ ଓ ଅନ୍ୟପ୍ରକାରର ବିଜ୍ଞାନ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ଯଥାର୍ଥ ନୁହେଁ । ଯଦି ଏକ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକବିଜ୍ଞାନର ଭିନ୍ନଭିନ୍ନବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତିପାଦନ ଅଭାଷ୍ ହୁଏ, ତେବେ ସେଠାରେ



ମଧ୍ୟ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ଓ ଅନ୍ୟଭ୍ରାନ୍ତ ହେବ । ଏହିପରି ବେଦାନ୍ତରେ ଅବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିବ । ଅତଏବ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବେଦାନ୍ତରେ ବ୍ରହ୍ମ ବିଜ୍ଞାନଭେଦର ଆଶଙ୍କା କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନାପ୍ୟସ୍ୟ ଝେଦନାଦ୍ୟ ବିଶେଷାଦତୋଦ ଉତ୍ପତ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନ-ସ୍ୟାଝେଦନା ଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାର । ଅବଧି ପ୍ରଧାନେହି ବସ୍ତୁପର୍ଯ୍ୟବସାୟିତଃ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ତେଃ ବ୍ରହ୍ମ ବିଜ୍ଞାନଂ ଜନ୍ୟତ ଇତ୍ୟବୋଚଦାଚାର୍ଯ୍ୟଃ, ‘ତତ୍ତ୍ୱ ସମନ୍ୱୟାତ୍’ (ବ୍ର ସ୍ୱ ୧।୧।୪) ତ୍ୟତ୍ । ତତ୍-କଥମିମାଂ ଭେଦାଭେଦଚିନ୍ତାମାରଭତ ଇତି ?

(ଖ) ତଦୁତ୍ପତ୍ତେ-ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟା ପ୍ରାଣାଦିବିଷୟା ଝେଦଂ ବିଜ୍ଞାନଭେଦାଭେଦ ଚିନ୍ତେତଦୋଷଃ । ତତ୍ତ୍ୱ ହି କର୍ମବଦ୍ୱୟାସନାନାଂ ଭେଦାଭେଦେ ସମ୍ଭବତଃ କର୍ମବଦେବ ଝେଦାସନାନି ଦୃଷ୍ଟଫଳାନ୍ୟଦୃଷ୍ଟଫଳାନି ଝେତ୍ୟନ୍ତେ, କର୍ମମୁକ୍ତିଫଳାନି ଚ କାନିଚିତ୍ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନୋପ ଭିଦ୍ୱାରେଣ ।

(ଗ) ତେଷ୍ୱେଷା ଚିନ୍ତା ସମ୍ଭବତି କିଂ ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତଂ ବିଜ୍ଞାନଭେଦ ଆହେସ୍ମିନ୍ନେତି ? ତତ୍ତ୍ୱ ପୂର୍ବପକ୍ଷହେତବସ୍ତାବଦୁପନ୍ୟସ୍ୟନ୍ତେ ନାମ୍ନସ୍ତାବଦ୍ ଭେଦପ୍ରତିପତ୍ତିହେତୁର୍ଦ୍ଦଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧଂ ଜ୍ୟୋତିରାଦିଷୁ । ଅସ୍ତି ଋତୁ ବେଦାନାନ୍ତର ବିହିତେଷୁ ବିଜ୍ଞାନେଷ୍ୱନ୍ୟଦନ୍ୟନ୍ନାମ ତେଭିରାୟକଂ ବାଜସନେୟକଂ କୌଥୁମକଂ କୌଷାତକଂ ଶାଟ୍ୟାୟନକମିତ୍ୟେବମାଦି ।

(ଘ) ତଥା ରୂପଭେଦୋଽପି କର୍ମଭେଦସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ବୈଶ୍ୱଦେବ୍ୟାମିକ୍ଷା ବାଜିଭ୍ୟୋ ବାଜିନମିତ୍ୟେବମାଦିଷୁ ଅସ୍ତିଋତୁ ରୂପଭେଦଃ । ତଦ୍ୟଥା କେଚିନ୍ନାଶିନଃ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାୟାଂ କ୍ଷତ୍ରମପରମଗ୍ନିମାମନତ୍ୟପରେ ପୁନଃ ପଞ୍ଚେବ ପଠନ୍ତି । ତଥା ପ୍ରାଣସମ୍ଭାବଗୁଡ଼ିକ୍ଷୁ କେଚିଦୁନାନ୍ ବାଗାଦାନାମନନ୍ତି, କେଚିଦଧିକାନ୍ ।

(ଙ) ଧର୍ମବିଶେଷୋଽପି କର୍ମଭେଦସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକ ଆଶଙ୍କିତଃ କାରାର୍ଯ୍ୟାଦିଷୁ । ଅସ୍ତି ଋତୁ ଧର୍ମବିଶେଷଃ ଯଥାଧର୍ମଶିକାନାଂ ଶିରୋବ୍ରତମିତି । ଏବଂ ପୁନରୁଦ୍ଭ୍ୟାଦୟୋଽପି ଭେଦ-ହେତବୋ ଯଥାସମ୍ଭବଂ ବେଦାନ୍ତାନ୍ତରେଷୁ ଯୋଜୟିତବ୍ୟଃ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତିବେଦାନ୍ତଂ ବିଜ୍ଞାନଭେଦ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଝେଦନା ପ୍ରଭୃତିର ଅବିଶେଷରୁ ବିଜ୍ଞାନର ଅଭେଦ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନ ଅଝେଦନାତ୍ମକ ଅଟେ । ଅବଧି (ପ୍ରଧାନ) ଏବଂ ବସ୍ତୁପର୍ଯ୍ୟବସାୟୀ ବ୍ରହ୍ମବାକ୍ୟରୁ ବ୍ରହ୍ମବିଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ କରାଯାଏ, ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ‘ତତ୍ତ୍ୱ ସମନ୍ୱୟାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ କହିଛନ୍ତି । ପୁଣି ଏହି ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ ବିଚାରକୁ କାହିଁକି ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହି ବିଷୟରେ କହନ୍ତି ଯେ- ଏହି ବିଜ୍ଞାନର ଭେଦ ଓ ଅଭେଦର ବିଚାର ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଓ ପ୍ରାଣାଦି ବିଷୟକ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କୌଣସି



ବୋଧନାହିଁ । ଏଠାରେ କର୍ମପରି ଉପାସନା ଗୁଡ଼ିକର ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, କାରଣ-ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର କର୍ମସଦୃଶ ଦୃଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ଅଦୃଷ୍ଟ୍ୟଲବ୍ଧି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କୌଣସି ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦ୍ୱାରା କ୍ରମମୁକ୍ତି ଫଳବାନ୍ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ସେହି ସ୍ଥଳ ଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତ୍ୟେକବେଦାନ୍ତରେ କଣ ବିଜ୍ଞାନ ଭେଦ ଅଛି କି ନାହିଁ ବୋଲି ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ଏଠାରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ହେତୁଗୁଡ଼ିକୁ ଉପନିୟାସ କରାଯାଇଛି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ନାମ ଭେଦପ୍ରତିପତ୍ତିର ହେତୁ ରୂପରେ ଜ୍ୟୋତିରାଦିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଅନ୍ୟ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିହିତ ବିଜ୍ଞାନରେ ତୈରିରାୟକ, ବାଜସନେୟକ, କୌଥମୁକ, କୌଷୀତକ ଓ ଶାନ୍ୟାୟନ ଇତ୍ୟାଦି ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ନାମ ଅଛି ।

(ଘ) ସେପରି ‘ବୈଶ୍ଣବେଷ୍ୟା ମିକ୍ଷା’ ଇତ୍ୟାଦିର ରୂପଭେଦ ମଧ୍ୟ କର୍ମଭେଦର ପ୍ରତିପାଦକ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏଠାରେ କୌଣସି ଶାଖାୟୁକ୍ତ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାରେ ଅନ୍ୟକ୍ଷେପ ଅପର ଅଗ୍ନି କହନ୍ତି ଏବଂ ପୁଣି ପଞ୍ଚାଗ୍ନିକୁ ପାଠ କରନ୍ତି । ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ରୂପଭେଦ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ । ତଦ୍‌ବଚ୍ ପ୍ରାଣ ସଂବାଦାଦିରେ କୌରସି ଶାଖାବାନକୁ ଗାଦି କହନ୍ତି ଏବଂ କେତେକ ମଧ୍ୟ ଅଧିକବାଗାଦିରୂପେ ପାଠ କରନ୍ତି ।

(ଙ) ସେହିପରି ଧର୍ମ ବିଶେଷ କର୍ମଭେଦର ପ୍ରତିପାଦକ କାରୀର୍ଯ୍ୟାଦିରେ ଆଶଙ୍କିତ ହୁଏ । ଯେପରି ଅଥର୍ବଶିକର ଶିରୋବ୍ରତ ହୁଏ, ସେପରି ଏଠାରେ ଧର୍ମବିଶେଷର ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ସେହିପରି ପୁନରୁକ୍ତାଦିଭେଦର ହେତୁଗୁଡ଼ିକ ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବେଦାନ୍ତରେ ବିଜ୍ଞାନରେ ଭେଦ ଅଛି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ କୁମାର ସର୍ବବେଦାନ୍ତପ୍ରତ୍ୟୟାନି ବିଜ୍ଞାନାନି ତସ୍ମିଂସ୍ତସ୍ମିନ୍ ବେଦାନ୍ତେ ନ ତାନି ତାନ୍ୟେଭ୍ୟଃ ଭବିତୁମର୍ହନ୍ତି । କୃତଃ ? ଷ୍ଟେଦନାଦ୍ୟ ବିଶେଷାତ୍ । ଆଦିଗ୍ରହଣେନ ଶାଖାନ୍ତରାଧିକରଣସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସୁତ୍ରୋଦିତା ଅଭେଦହେତବ ଇହାକୃଷ୍ୟନ୍ତେ । ସଂଯୋଗରୂପଷ୍ଟେଦନାଖ୍ୟାବିଶେଷାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଖ) ଯଥୈକସ୍ମିନ୍ନିହିତୋକ୍ତେ ଶାଖାଭେଦେଽପି ପୁରୁଷପ୍ରୟନ୍ୟାଦୃଶ ଏବ ଷ୍ଟେଦ୍ୟତେ ଜୁହୁୟାଦିତି । ଏବମ- ‘ଯୋ ହ ବୈ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଂ ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ତ ବେଦ’ (ବୃହ ୬.୧.୧, ଛା ୫.୧.୧) ଇତି ବାଜସନେୟିନାଂ ଛନ୍ଦୋଗାନାଂ ତ ତାଦୃଶେଷବ ଷ୍ଟେଦନା । ପ୍ରଯୋଜନସଂଯୋଗାଂସ୍ୟବିଶିଷ୍ଟ ଏବ ‘ଜ୍ୟେଷ୍ଠଶ୍ଚ ଶ୍ରେଷ୍ଠଶ୍ଚ ସ୍ୱାନାଂ ଭବତି’ (ବୃ ହ ୬-୧-୧) ଇତି ।

(ଗ) ରୂପମପ୍ୟୁଦୟତ୍ ତଦେବ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ-ଯଦୁତ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଶ୍ରେଷ୍ଠାଦିଗୁଣ-ବିଶେଷଶାନ୍ତିତଂ ପ୍ରାଣତତ୍ତ୍ୱମ୍ । ଯଥା ତ ଦ୍ରବ୍ୟଦେବତେ ଯାଗସ୍ୟ ରୂପମ୍, ଏବଂ ବିଜ୍ଞେୟଂ ରୂପଂ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ତେନ ହି ତଦୁପ୍ୟତେ । ସମାଖ୍ୟାଂ ପି ସୈବ ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟେତି । ତସ୍ମାତ୍ ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟଦ୍ ବିଜ୍ଞାନାନାମ୍ ।



(ଘ) ଏବଂ ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟା ବୈଶ୍ଵାନର ବିଦ୍ୟା ଶାଶ୍ଵିଲ୍ୟବିଦ୍ୟୋତ୍ୟବମାଦିଷୁ ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ । ଯେ ତୁ ନାମରୂପାଦୟୋ ଭେଦହେତୁଭାବାସ୍ତେ ପ୍ରଥମ ଏବ କାଣ୍ଡେ ‘ନ ନାମ୍ନା ସ୍ୟାଦରେଦନାଭିଧାନଦ୍ଵାର’ ଇତ୍ୟାମତ୍ୟ ପରିହୃତଃ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ-ବିଜ୍ଞାନ ସେହି ସେହି ବେଦାନ୍ତରେ ସେହିମାନେ ହିଁ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି କିପରି ? ତେଣୁ ରେଦନା ପ୍ରଭୃତ ଅବିଶେଷରୂପ ଅଟେ । ଆଦିପଦରେ ଗ୍ରହଣଦ୍ଵାରା ଶାଖାନ୍ତରାଧିକରଣରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସ୍ମୃତରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ଅଭେଦ ହେତୁର ଏଠାରେ ଆକର୍ଷଣ କରାଯାଏ, କାରଣ ସଂଯୋଗ, ରୂପ ରେଦନା ଓ ସମାକ୍ଷାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାଖାରେ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ନଥାଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରାଯାଏ ।

(ଖ) ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ଶାଖାଭେଦ ହେଲେ ‘ଦୃଷ୍ଟମାତ୍’ ଏହିପରି ପୁରୁଷପ୍ରୟତ୍ ବିହିତ ହୁଏ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ‘ଯୋ ହ ବୈ’ (ଯିଏ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୁଣବିଶେଷକୁ ଜାଣେ) ଏହିପ୍ରକାର ବାଜସନେୟୀ ଓ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟର ଏକରୂପ ରେଦନା ହୁଏ । ‘ଜ୍ୟେଷ୍ଠଶ୍ଚ’ (ସେ ନିଜର ଜ୍ଞାତିରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୁଏ ଏହିପରି ପ୍ରୟୋଜନର ସଂଯୋଗ ସମାନ ଅଟେ ।

(ଗ) ଏହି ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ବିଜ୍ଞାନର ରୂପ ମଧ୍ୟ ସେ ଅଟେ । ଯାହା ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣରୂପ ବିଶେଷଣ ଦ୍ଵାରା ଯୁକ୍ତପ୍ରାଣତତ୍ତ୍ଵ ଅଟେ ସେପରି ବିଜ୍ଞାନର ବିଜ୍ଞେୟ ରୂପ ଅଟେ, କାରଣ ତଦ୍ଵାରା ବିଜ୍ଞାନର ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନଗୁଡ଼ିକରେ ସର୍ବ ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟରୁ ହୁଏ ।

(ଘ) ଏହିପରି ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟା ବୈଶ୍ଵାନରବିଦ୍ୟା, ଶାଶ୍ଵିଲ୍ୟବିଦ୍ୟା ଭୃତିରେ ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯାହା ନାମ ରୂପାଦି ଭେଦହେତୁରୁ ହୁଏ, ସେସବୁ ପ୍ରଥମ କାଣ୍ଡରେ ହିଁ ‘ନ ନାମ୍ନା’ (ନାମରୁ ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ରେଦନା ଦ୍ଵାରା ଏହା ଅଭିଧାନ ନୁହେଁ) ଏହା ଆରମ୍ଭ କରି ପରିହାର କରାଯାଇଛି ।

୧-(କ) ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ବିଶେଷକୁ ଆଶଙ୍କା କରି ପରିହାର କରନ୍ତି ।

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ ୨ ॥

(୧) ଭେଦାନ୍ନେତି ଚେନ୍ନୈକସ୍ୟାମପି ॥ ୩-୩-୨ ॥

ଇତିଚେତ୍=ଯଦି ଏପରି କହ, ଭେଦାତ୍=ଯେପରି ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଦେବତା ଭେଦରେ ଯାଗର ଭେଦ ହୁଏ, ସେପରି ବେଦ୍ୟର ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହେବ । ନ,- ଏହା କିନ୍ତୁ



ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-, ଏକସ୍ୟାପି=ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପ୍ରକାର ଗୁଣଭେଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍-ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟତ୍ତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନାନାଂ ଗୁଣଭେଦା-
ନୋପପଦ୍ୟତେ । ତଥାହି ବାଜସନେୟିନଃ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାଂ ପ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟ ଷଷ୍ଠମପରମଗ୍ନିମାମନନ୍ତି
- ‘ତସ୍ୟାଗ୍ନିରେ ଭବତି’ (ବୃହ ୬-୨-୧୪) ଇତ୍ୟାଦିନା । ଛନ୍ଦୋଗାସ୍ତୁ ତଂ ନାମନନ୍ତି-
ପଞ୍ଚସଖ୍ୟେୟେବ ତ ତ ଉପସଂହରନ୍ତି- ‘ଅଥ ହ ଯ ଏତାନେବଂ ପଞ୍ଚାଗ୍ନାନ୍ ବେଦ’ (ଛା
୫-୧୦-୧୦) ଇତି ।

(ଖ) ଯେଷାଞ୍ଚ ସ ଗୁଣୋଽସ୍ତୁ, ଯେଷାଞ୍ଚ ନାସ୍ତି, କଥମୁଭୟେଷ୍ୟମେକା ବିଦ୍ୟୋପ
ପଦ୍ୟତେ ? ନ ଇତ୍ର ଗୁଣୋପସଂହାରଃ ଶକ୍ୟତେ ପ୍ରତ୍ୟେତ୍ତୁମ୍, ପଞ୍ଚସଖାବିରୋଧାତ୍ ।
ତଥା ପ୍ରାଣସମ୍ବନ୍ଧେ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଦନ୍ୟାଂଶୁରୁଃ ପ୍ରାଣାନ୍ ବାକ୍ତବ୍ୟଃ ଶ୍ରୋତ୍ରମନାଂସି ଛନ୍ଦୋଗାଃ
ଆମନନ୍ତି । ବାଜସନେୟିନସ୍ତୁ ପଞ୍ଚମପ୍ୟାନନ୍ତି- ‘ରେତୋ ବୈପ୍ରଜାପତିଃ ପ୍ରଜାୟତେ ହ
ପ୍ରଜୟା ପଶୁଭିର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ବେଦ’ (ବୃହ ୬-୧-୬) ଇତି ।

(ଗ) ଆବୋପୋଦ୍ୟାପଭେଦାଜ୍ଜ ବେଦ୍ୟଭେଦୋ ଭବତି, ବେଦ୍ୟଭେଦାଜ୍ଜ
ବିଦ୍ୟାଭେଦଃ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦେବତାଭେଦାଦିବ ଯାଗସ୍ୟେତି ତେତ୍ନୈଷ ଦୋଷଃ ।, ଯତ
ଏକସ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟାୟାମେବଂ ଛାତୀୟକୋ ଗୁଣଭେଦ ଉପପଦ୍ୟତେ । ଯଦ୍ୟପି
ଷଷ୍ଠସ୍ୟାଗ୍ନେରୁପସଂହାରୋ ନ ସମ୍ଭବତି, ତଥାପି ଦ୍ୟୁପ୍ରଭୃତାନାଂ ପଞ୍ଚାନାମଗ୍ନାନାମୁଭୟତ୍ର
ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞୟମାନଦ୍ୱାନ୍ ବିଦ୍ୟାଭେଦୋ ଭବିତୁମର୍ହତି । ନ ହି ସୋଡ଼ଶିଗ୍ରହଣାଗ୍ରହଣୟୋ-
ରତିରାତ୍ରୋ ଭିଦ୍ୟତେ । ପଠ୍ୟତେଽପି ତ ଷଷ୍ଠୋଽଗ୍ନିଛନ୍ଦୋଗୈଃ- ‘ତଂ ପ୍ରେତଂ
ଦିଷ୍ମମିତୋଽଗ୍ନୟ ଏବଂ ହରନ୍ତି’ (ଛା ୫-୯-୨) ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯାହାହେଉ, ପରନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନଗୁଡ଼ିକରେ ସମସ୍ତବେଦାନ୍ତ
ପ୍ରତ୍ୟୟତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣଭେଦରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ; କାରଣ-ବାଜସନେୟୀ ଶାଖାବାନ୍
ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ତସ୍ୟାଗ୍ନିରେବ’ (ସେହି ଆହୁତିଭୂତ ପୁରୁଷର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଗ୍ନି ହିଁ
ଅଗ୍ନି ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଷଷ୍ଠ ଅଗ୍ନି କହନ୍ତି । ଛାନ୍ଦୋଗ କିନ୍ତୁ ତାହାର କଥନ
କରେ ନାହିଁ ଓ ‘ଅଥ ଯ’ (କିନ୍ତୁ ଯାହା ଏହିପ୍ରକାର ଏହି ପାଞ୍ଚଅଗ୍ନିକୁ ଜାଣେ) ଏହିପରି
ପାଞ୍ଚୋଟି ସଂଖ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଉପସଂହାର କରେ ।

(ଖ) ଯାହାଙ୍କ ମତରେ ସେ ସବୁ ଗୁଣ ଅଟନ୍ତି ଓ ଯାହାଙ୍କ ମତରେ ସେ ସବୁଗୁଣ
ନୁହଁନ୍ତି, ସେ ସବୁ ଦୁଇଟିର ଏ ବିଦ୍ୟା କିପରି ଉପପନ୍ନ ହେବ ? କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଗୁଣର
ଉପସଂହାର କରାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏଠାରେ ପାଞ୍ଚୋଟି ସଂଖ୍ୟାର ବିରୋଧ ହୁଏ ।
ଏହିପରି ପ୍ରାଣସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରାଣରୁ ଅନ୍ୟବାକ୍, ଚକ୍ଷୁ, ଶ୍ରୋତ୍ର ଓ ମନ - ଏହି ଚାରୋଟି
ପ୍ରାଣର ଛାନ୍ଦୋଗ କରନ୍ତି, ବାଜସନେୟୀ କିନ୍ତୁ ‘ରେତୋ ବୈ’ (ରେତ ହିଁ ପ୍ରଜାପତି),



ଏହାକୁ ଯିଏ ଜାଣେ, ସେ ପ୍ରଜା ଓ ପଶୁମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସଂପନ୍ନ ହୁଏ) ଏହିପରି ପଞ୍ଚମର କଥନ କରନ୍ତି ।

(ଗ) ଅବାପ (ପକାଇବା), ଉଦ୍‌ବାପ (ଉଠାଇବା) ଭେଦରେ ବେଦ୍ୟରେ ଭେଦ ହୁଏ । ବେଦ୍ୟର ଭେଦ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାର ମଧ୍ୟ ଭେଦ ହୁଏ । ଯେପରି ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଦେବଦାର ଭେଦରେ ଯାଗର ଭେଦ ହୁଏ । ଯଦି ଏହା କହ, ତଥାପି ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ କାରଣ- ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାରେ ଏହିପ୍ରକାରର ଗୁଣଭେଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଦ୍ୟପି କ୍ଷସ୍ତ ଅଗ୍ନିର ଉପସଂହାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ପାଞ୍ଚୋଟି ଅଗ୍ନିର ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳ (ବାଜସନେୟୀ ଓ ଛାନ୍ଦୋଗ) ରେ ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ ଅତି ରାତ୍ର ଯାଗରେ କ୍ଷୋଡ଼ଶିପାତ୍ରର ଗ୍ରହଣ ଓ ଅଗ୍ରହଣ ଦ୍ୱାରା ଅତି ରାତ୍ରଯାଗର ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଂ ପ୍ରେତ' (କର୍ମବଶ ପରଲୋକରେ ପ୍ରସ୍ଥିତ ହୋଇ ଏହି ମୃତକକୁ ଜ୍ଞାତିବାନ୍ ଅଗ୍ନିପାଖକୁ ନେଇ ଯାଆନ୍ତି । ଏହିପରି ଛାନ୍ଦୋଗ କ୍ଷସ୍ତ ଅଗ୍ନିକୁ ପଢ଼ନ୍ତି ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ବାଜସନେୟିନସ୍ତୁ ସାଂପାଦିକେଷୁ ପଞ୍ଚସ୍ୱଗ୍ନିଷ୍ଟନୁବୃତାୟାଃ ସମିଦଧୁମାଦିକଞ୍ଚନାୟା ନିବୃତ୍ତୟେ 'ତସ୍ୟାଗ୍ନିରେବାଗ୍ନିର୍ଭବତି ସମିତ୍' (ବୃହ ୬-୨-୧୪) ଇତ୍ୟାଦି ସମାମନନ୍ତି, ସ ନିତ୍ୟାନୁବାଦଃ । ଅଥାପ୍ୟୁପାସନାର୍ଥ ଏବ ବାଦସ୍ତଥାପି ସ ଗୁଣଃ ଶକ୍ୟତେ ଛାନ୍ଦୋଗେରପ୍ୟୁସଂହର୍ତ୍ତୁମ୍ ।

(ଖ) ନ ଋତୁ ପଞ୍ଚସଖାବିରୋଧ ଆଶଙ୍କ୍ୟ, ସାଂପାଦିକାଗ୍ନିପ୍ରାୟା ହ୍ୟେଷ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖା ନିତ୍ୟାନୁବାଦଭୂତା ନ ବିଧିସମବାୟିନୀତ୍ୟଦୋଷଃ । ଏବଂ ପ୍ରାଣସମାଦାଦିଷ୍ଟପ୍ୟଧିକସ୍ୟ ଗୁଣସ୍ୟେତରତ୍ରୋପସଂହାରୋ ନ ବିରୁଧତେ । ନ ଋବାପୋଦ୍‌ବାପଭେଦାଦ୍ ବେଦ୍ୟଭେଦୋ ବିଦ୍ୟାଭେଦଶ୍ଚାଶଙ୍କୀ, କସ୍ୟଚିଦ୍‌ବିଦ୍ୟାଂଶସ୍ୟାବାପୋଦ୍ ବାପୟୋରପି ଭୂୟସୋବେଦ୍ୟରା- ଶେରଭେଦାବଗମାତ୍ । ତସ୍ମାଦୈକବିଦ୍ୟମେବ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ବାଜସନେୟୀ କିନ୍ତୁ ଉପାସନା ପାଇଁ ସାଂପାଦିକ (ଆରୋପିତ) ପାଞ୍ଚଅଗ୍ନିରେ ଅନୁବୃତ୍ତ ସମିଧ, ଧୂମାଦି କଞ୍ଚନାର ନିବୃତ୍ତ ପାଇଁ 'ତସ୍ୟାଗ୍ନିରେବ' (ସେହି ମୃତକ ପୁରୁଷର ଦାହପାଇଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଗ୍ନି ହିଁ ଅଗ୍ନି ଏବଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସମିଧ ହିଁ ସମିଧ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି କହନ୍ତି । ସେ ନିତ୍ୟ ଅନୁବାଦ (ଲୋକ ପ୍ରଚଳନ ଅଟେ) ଯଦି ଏହି ବାଦ(କଥନ) ଉପାସନା ପାଇଁ ହୁଏ, ଛାନ୍ଦୋଗ ସେହିଗୁଣର ଉପସଂହାର କରେ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଏଠାରେ ପଞ୍ଚସଖାର ବିରୋଧ ଆଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ଏହି ପାଞ୍ଚସଂଖ୍ୟା ଉପାସନା ପାଇଁ ଆରୋପିତ ଅଗ୍ନିର ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ନିତ୍ୟ ଅନୁବାଦ ରୂପ ହୁଏ । ବିଧିସମ୍ପନ୍ନା କିନ୍ତୁ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ ସେହିପରି ପ୍ରାଣସମାଦ ପ୍ରଭୃତିରେ ଅଧିକ ଗୁଣର ଅନ୍ୟତ୍ର ଉପସଂହାର ମଧ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ନ



ଆବାପ ଉନ୍ ବାପ ଭେଦରେ ବେଦ୍ୟଭେଦ ଓ ବିଦ୍ୟାଭେଦର ଆଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ, କାରଣ-କୌଣସି ବିଦ୍ୟାଂଶର ଅବାପ ଓ ଉଦ୍‌ବାପରେ ମହାନ୍ ବେଦ୍ୟରାଶିର ଅଭେଦ ଅବଗତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟା ।

स्वध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च

सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

(୧) ସ୍ଵାଧ୍ୟାୟସ୍ୟ ତଥାହେନ ହି ସମାପ୍ତରେଧିକାରାଜ ସବବଜ୍ଞ
ତନିୟମଃ ॥ ୩-୩-୩ ॥

ସ୍ବାଧୀୟତା = ଏହି ଶିରୋବୃତ୍ତ ସ୍ବାଧୀୟତା ଧର୍ମ ହୁଏ, ବିଦ୍ୟାର ନୁହେଁ । ହି= କାରଣ-
 , ସମ୍ଭାରରେ=ବେଦବ୍ରତୋପ ଦେଶଜସୂତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥରେ, ତଥାତ୍ ନ=ଏହି ଏହି ସ୍ବାଧୀୟତା
 ଧର୍ମରୂପରେ ବିହିତ ଅଛି । ଅଧିକାରୀ=କାରଣ- ‘ନୈତଦ୍ୟର୍ଥବ୍ରତୋଽଧୀତେ’ ତାହାର ପ୍ରକରଣ
 ଅଟେ । ତ=ଏବଂ ଏହିପରି’, ତନିୟମଃ=ଏହା ଆପର୍ତ୍ତିକର ନିୟମ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ଆଥର୍ବଶିକାନାଂ ବିଦ୍ୟାଂ ପ୍ରତି ଶିରୋବ୍ରତାଦ୍ୟପେକ୍ଷଣାଦ-
ନେୟକ୍ଷାଂ ଚ ତଦନପେକ୍ଷଣାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଭେଦ ଇତି, ତତ୍ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ସ୍ବାଧ୍ୟାୟସୌକ୍ଷ୍ମ ଧର୍ମୋ
ନ ବିଦ୍ୟାୟାଃ କଥମିଦମବଗମ୍ୟତେ ? ଯତସ୍ତଥାତ୍ଦେନ ସ୍ବାଧ୍ୟାୟଧର୍ମତ୍ଦେନ ସମାବ୍ଧରେ
ବେଦବ୍ରତୋପଦେଶପରେ ଗ୍ରହେ, ଆଥର୍ବଶିକା ଇଦମପି ବେଦବ୍ରତତ୍ଦେନ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମପି
ସମାମନନ୍ତି । ନୈତଦକାର୍ତ୍ତବ୍ରତୋଽଧାତେ’ (ମୁ ୩-୨-୧୧) ଇତି ଋଧ୍ବକୃତବିଷୟାଦେତ
ଛବିଦଧ୍ୟୟନଶିଳାଳ ସ୍ତୋପନିଷର୍ବଧ୍ୟୟନଧର୍ମ ଏବୈଷ ନିର୍ଜାୟମତେ ।

(ଖ) ନନ୍ଦୁଚ ‘ତେଷାମେବୈତା’ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାଂ ବଦେତ ଶିରୋବଦୈଷ୍ଟୁ ଚୀର୍ଷ୍ମମ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୩-୨-୧୦) ଲତି । ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାସଂଯୋଗଶ୍ରବଣାଦେକୈବ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟେତି ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତେଷ ଧର୍ମଃ, ନ ତତ୍ରାପ୍ୟୋତାମିତିପ୍ରକୃତପ୍ରତ୍ୟବମର୍ଶାତ୍ । ପ୍ରକୃତତ୍ତ୍ୱଞ୍ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟ ଗ୍ରନ୍ଥବିଶେଷ୍ୟପେକ୍ଷମିତି ଗ୍ରନ୍ଥବିଶେଷସଂଯୋଗୋ ବୈଷ ଧର୍ମଃ ।

(ଗ) ସବବଜ୍ଞ ତନ୍ମୁକ୍ତ ଇତି ନିବର୍ତ୍ତନନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ । ଯଥା ତ ସବାଃ ସସ୍ତ୍ର ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦୟଃ ଶତୋଦନପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବେଦାନ୍ତରୋଦିତତ୍ତ୍ୱତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଭିସମ୍ବନ୍ଧାଦାଥର୍ବଣୋଦି-
ତୈକାଗ୍ରାଭିସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ପର୍ବଣିକାକାମେବ ନିୟମ୍ୟତେ, ତଥୈବାୟମପି ଧର୍ମଃ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟବିଶେ-
ଷସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ତୈବ ନିୟମ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦପ୍ୟନବଦ୍ୟଂ ବିଦ୍ୟେକତ୍ୱମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଆର୍ଥବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟା ପାଇଁ ଶିରୋବ୍ରତପ୍ରଭୃତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ଓ ଅନ୍ୟ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ସେ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ଅଛି ବୋଲି ଯାହା କହାଯାଇଅଛି, ତାହାର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି - ଏହି ଶିରୋବ୍ରତାଦି



ସ୍ବାଧୀୟର ଧର୍ମ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାର ନୁହେଁ । ଏହା କିପରି ଜଣାପଡ଼େ ? ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ବାଧୀୟର ଧର୍ମରୂପଦ୍ୱାରା ସମାଜରେ (ବେଦର ବ୍ରତୋପଦେଶପରକ ସୂତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥରେ) ଏହା ମଧ୍ୟ ବୁଝାଉଥିବେ କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହା ଆଥର୍ବଶିକ ଲୋକ କହନ୍ତି । ‘ନୈତଦତାର୍ଣ୍ଣବ୍ରତୋଧାତେ’ (ଶିରୋବ୍ରତର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରାଯାଇନାହିଁ, ସେ ଏହାର ଅଧ୍ୟୟନ କରିପାରିବ ନାହିଁ ।) ଏହିପ୍ରକାର ଅଧିକୃତ ବିଷୟକ ‘ଏତଦ୍ ଶବ୍ଦରୁ ଏବଂ ଅଧ୍ୟୟନଶବ୍ଦରୁ ଏହା ନିଜ ଉପନିଷଦ୍ ଅଧ୍ୟୟନର ଧର୍ମ ଅଟେ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ତେଷାମେବୈତାମ୍’ (ଯାହାଦ୍ୱାରା ବିଧିବଦ୍ ଶିରୋବ୍ରତର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରାଯାଇଅଛି, ସେହି ଗୁଡ଼ିକରେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା କରିବା ଉଚିତ) ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ସଂଯୋଗର ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ସମସ୍ତ ଶାଖାରେ ଏକ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ଶିରୋବ୍ରତ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ସବୁ ସ୍ଥାନରେ କଣ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେବ ?

(ଗ) ସବବକ୍ତ ତନ୍ମିୟମଃ ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି । ଯେପରି ଶତୌଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୌର୍ଯ୍ୟାଦି ସପ୍ତହୋମର ଅନ୍ୟବେଦରେ କଥିତ ନେତ୍ରାଗ୍ନି (ଦସିଶାଗ୍ନି, ଗାର୍ହପତ୍ୟ ଓ ଆହବନୀୟ) ଅଗ୍ନିର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ହେଲେ ଏବଂ ଆଥର୍ବଶିକରେ (ସେହି ହୋମ ଅଟେ) ଏହି ନିୟମ କରାଯାଇଅଛି । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଏହି ଧର୍ମ ସ୍ବାଧୀୟବିଶେଷର ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଆଥର୍ବଶିକରେ ନିୟମିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଟେ ।

दर्शयति च ॥ ୪ ॥

(୧) ଦର୍ଶୟତି ଚ ॥ ୩-୩-୪ ॥

ଦର୍ଶୟତି ଚ=‘ସର୍ବେ ବେଦାଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ବେଦ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତରେ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ ।

(୧) ମୂଳ-(କ) ଦର୍ଶୟତି ଚ ବେଦୋଽପି ବିଦ୍ୟୈକତ୍ୱଂ ସର୍ବବେଦାନ୍ତେଷୁ ? ବେଦୈକତ୍ୱୋପଦେଶାତ୍ ‘ସର୍ବେ ବେଦା ଯତପଦମାମନନ୍ତି’ (କ ୨-୧୫) ଇତି । ତଥା ‘ଏତଂ ହ୍ୟେବ ବହବୃତ୍ ମହତ୍ୟୁକ୍ତେ ମାମାଂସତ ଏତମଗ୍ରାବଧୃର୍ଯବ ଏତଂ ମହାବ୍ରତେ ଛାନ୍ଦୋଗାଃ’ ଇତି ଚ । ତଥା ‘ମହଦଭୟଂ ବକ୍ତୁମୁଦ୍ୟତମ୍’ (କ ୬-୨) ଇତି କାଠକ ଉକ୍ତସ୍ୟଶ୍ରବପୁଣ୍ୟସ୍ୟ ଭୟହେତୁରୁସ୍ୟ ତୈଭିରାୟକେ ଭେଦବର୍ଣ୍ଣନାନିନ୍ଦାୟେ ପରାମର୍ଶୋ ଦୃଶ୍ୟତେ-‘ଯଦା ହ୍ୟେବୈଷ ଏତସ୍ମିନ୍ନବରମନ୍ତରଂ କୁରୁତେ । ଅଥ ତସ୍ୟ ଭୟଂ ଭବତି । ତତ୍ତ୍ୱେବ ଭୟଂ ଭବତି । ତତ୍ତ୍ୱେବ ଭୟଂ ବିଦୁଷୋଽମନ୍ୟାନସ୍ୟ’ (ତୈ ୨-୭-୯) ଇତି ।

(ଖ) ତଥା ବାଜସନେୟକେ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରସଂପାଦିତସ୍ୟ ବୈଶ୍ୱାନରସ୍ୟ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ସିଦ୍ଧବଦ୍ଯୁପାଦାନମ୍-ଯତ୍ସ୍ୱେତମେବଂ ପ୍ରଦେଶମାତ୍ରପଞ୍ଚବି ମାନମାମ୍ନାନଂ



ବୈଶ୍ଵାନରମୁପାସ୍ତେ’ (ଛା ୫-୧୮-୧) ଲତି । ତଥା ସର୍ବବେଦାନ୍ତପ୍ରତ୍ୟୟଭେଦାନନ୍ୟତ୍ର
ବିହିତାନାମୁକ୍ତ୍ୟାଦାନାମନ୍ୟତ୍ରୋପାସନବିଧାନାନ୍ଯୋପାଦାନାତ୍ପ୍ରାୟ ଦର୍ଶନନ୍ୟାୟେନୋ-
ପାସନାନାମପି ସର୍ବବେଦାନ୍ତପ୍ରତ୍ୟୟଭିଷିଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବେଦ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ;
କାରଣ- ‘ସର୍ବେ ବେଦାଃ’ (ସମସ୍ତ ବେଦ ଯେଉଁ ପଦକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି । ଏହିପରି
ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତରେ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି, ‘ଏତଂ ହେଏବଂ’ (ଏହାର
ବୃହତ୍ବରଗବେଦୀ ମହାନ) ଉକଥାରେ ବିଚାର କରନ୍ତି । ଅଧର୍ମ୍ୟୁ ଏହି ଅଗ୍ନିରେ ଓ ଛାନ୍ଦୋଗ
ଏହି ମହାରୁତରେ ବିଚାର କରନ୍ତି) ତଥା ‘ମହଦଭୟଂ’ (ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ମହାନ ଭୟରୂପ ଓ
ଉପରକୁ ଉଠୁଥିବା ବକ୍ତ୍ର ସଦୃଶ ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର କାଠକରେ ଉକ୍ତ ଭୟହେତୁରୁ ଈଶ୍ୱରଗୁଣର
‘ଯଦା ହ୍ୟେବୈଷ୍ଠ ଯେତେବେଳେ ଏହି ଅଜ୍ଞାନୀ ଏହି ଅଦୃଶ୍ୟ ଆତ୍ମାରେ କିଛି ହିଁ ଭେଦ
ସୃଷ୍ଟି କରେ, ତାହାଦ୍ୱାରା ଭୟପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ’ କାରଣ- ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଭୟଦର୍ଶୀ ଓ ବିଦ୍ୱାନଙ୍କ ପାଇଁ
ଭୟରୂପ) ଏହିପରି ତୈତ୍ତିରୀୟକରେ ଭେଦଦର୍ଶନର ନିନ୍ଦାପାଇଁ ପରାମର୍ଶ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ବାଜସନେୟକରେ ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ରରୁ ସଂପାଦିତ ବୈଶ୍ଵାନରର ‘ଯସ୍ତେତଂ’
(ଯେ କୌଣସି ଏହି ମୁଁ ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ଅଭିମାନର ବିଷୟ ହେବାକୁ ଥିବା ଏହି
ପ୍ରାଦେଶମାତ୍ର ବୈଶ୍ଵାନର ଆତ୍ମାର ଉପାସନା କରେ) ଏହିପରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧ ହେଲା
ପରି ଉପାସନା ହୁଏ । ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟରୂପରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ବିହିତ
ଉକ୍ତାଦିପରି ଅନ୍ୟତ୍ର ଉପାସନା ବିଧାନ ପାଇଁ ଗ୍ରହଣ ହେଲେ ପ୍ରାୟଦର୍ଶନ ନ୍ୟାୟରେ
ଉପାସନାରେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

उपसंहाराधिकरणम् ॥ सू० ५ ॥

ଉପସଂହାରାଧିକରଣ-୨

उपसंहारेऽर्थामेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

(୧) ଉପସଂହାରୋଽର୍ଥାଭେଦାଦ୍ବିଧିଶେଷବତ୍ ସମାନେ ଚ । ୩-୩-୫।

ବିଧିଶେଷବତ୍=ଯେପରି ସବୁସ୍ଥଳରେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଗୋଟିଏ ହେଲେ ତାହାର
ଶେଷଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଉପସଂହାର ହୁଏ । ସେପରି ମଧ୍ୟ, ସମାନେ=ଉପାସନାରେ ମଧ୍ୟ,
ଉପସଂହାରଃ=ଗୁଣୋପସଂହାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଅର୍ଥାଭେଦାତ୍=କାରଣ-ଉପାସ୍ୟର
ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ୟ ଉପାସନା ରୂପ ଅର୍ଥର ସବୁ ଶାଖାଗୁଡ଼ିକରେ ଅଭେଦ ଥାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଲଦଂ ପ୍ରୟୋଜନସୂତ୍ରମ୍ । ସ୍ଥିତେ ଚୈବଂ ସର୍ବବେଦାନ୍ତ-
ପ୍ରତ୍ୟୟଭେଦେ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନାନାମନ୍ୟତ୍ରୋଦିତାନାଂ ବିଜ୍ଞାନଗୁଣାନାମନ୍ୟତ୍ରାପି ସମାନେ ବିଜ୍ଞାନ



ଉପସଂହାରୋ ଭବତି, ଅର୍ଥାଭେଦାତ୍ । ଯ ଏବ ହି ତେଷାଂ ଗୁଣାନାମେକତ୍ୱାର୍ଥୋ ବିଶିଷ୍ଟବିଜ୍ଞାନୋପକାରକଃ ସ ଏବାନ୍ୟତ୍ରାପି । ଉଭୟତ୍ରାପି ହି ତଦେବୈକଂ ବିଜ୍ଞାନମ୍, ତସ୍ମାଦୁପସଂହାରଃ ।

(ଖ) ବିଧିଶେଷବତ୍ । ଯଥା ବିଧିଶେଷାଶାମଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିଧର୍ମାଣାଂ ତଦେବୈକମଗ୍ନି-ହୋତ୍ରାଦି କର୍ମସର୍ବତ୍ରେତ୍ୟର୍ଥାଭୋଦୁପସଂହରଣମେବିହାପି । ଯଦି ହି ବିଜ୍ଞାନଭେଦୋ ଭବେତ୍ତତୋ ବିଜ୍ଞାନାନ୍ତରନିବନ୍ଧଦ୍ୱାଦ୍ ଗୁଣାନାଂ ପ୍ରକୃତିବିକୃତିଭାବାଭାବାଜ୍ଞ ନ ସ୍ୟାଦୁପ-ସଂହାରଃ । ବିଜ୍ଞାନୈକତ୍ୱେ ତୁ ନୈବମିତି । ଅସୈଦ୍ୱେ ତୁ ପ୍ରୟୋଜନସୂତ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚଃ ସର୍ବାଭେଦାଦିତ୍ୟାରଭ୍ୟ ଭବିଷ୍ୟତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହା ଗୋଟିଏ ପ୍ରୟୋଜନ ସୂତ୍ର । ଏହିପରି ସମଗ୍ର ବିଜ୍ଞାନରେ ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେଲାପରେ ଅନ୍ୟଶାଖାଗୁଡ଼ିକରେ ଉକ୍ତ ବିଜ୍ଞାନ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ମଧ୍ୟ ସମାନବିଜ୍ଞାନରେ ଉପସଂହାର ହୁଏ, କାରଣ-ଏହାର ଅର୍ଥରେ କିଛି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ସେହିଗୁଡ଼ିକର ଏକଶାଖାରେ ବିଶିଷ୍ଟ ବିଜ୍ଞାନର ଉପକାରକ ଯାହା ଏକପ୍ରୟୋଜନ ସେହି ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ଅଛି । ଦୁଇଟିସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଏକ ବିଜ୍ଞାନ ଅଟେ, ତେଣୁ ଗୁଣର ଉପସଂହାର ହୁଏ ।

(ଖ) ବିଧିଶେଷବତ୍ । ଯେପରି ବିଧିର ଅଙ୍ଗ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିଧର୍ମର ସେହି ଅଗ୍ନି ହୋତ୍ରାଦିକର୍ମ ସର୍ବତ୍ର ଏକ ହୁଏ, ସେହିପରି ଅର୍ଥପ୍ରୟୋଜନର ଅଭେଦ ହେଲେ ସେହିପରି ଅର୍ଥପ୍ରୟୋଜନର ଅଭେଦ ହେଲେ ସେହିସବୁ ଧର୍ମର ଉପସଂହାର ହୁଏ । ସେହିପରି ପ୍ରୟୋଜନର ଅଭିନ୍ନ ହେଲେ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମର ଉପସଂହାର ହୁଏ । ଯଦି ଶାଖାଭେଦରେ ବିଜ୍ଞାନର ଭେଦ ହୁଏ, ତାହାଲେ ସେହି ବିଜ୍ଞାନଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନରେ ଗୁଣର ନିରୁଦ୍ଧ ହେଲେ ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ବିକୃତିଭାବ ନହେଲେ ଉପସଂହାର ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବିଜ୍ଞାନ ଏକ ହେଲେ ଏହା କିନ୍ତୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରୟୋଜନ ସୂତ୍ରର ବିସ୍ତାର ‘ସର୍ବାଭେଦାତ୍’ (ବ୍ର ସୁ ଗାମୀ ୨ ୫) ସୂତ୍ରର ଆରମ୍ଭରେ କୁହାଯିବ ।

୩ ଅନ୍ୟଥାତ୍ୱାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂଂ ୬ - ୮ ॥

ଅନ୍ୟଥାତ୍ୱାଧିକରଣ-ମ

ଅନ୍ୟଥାତ୍ୱଂ ଶବ୍ଦାଦିତି ଚେନ୍ନାବିଶେଷାତ୍ ॥ ୩ ॥

(୧) ଅନ୍ୟଥାତ୍ୱଂ ଶବ୍ଦାଦିତି ତେନ୍ନାବିଶେଷାତ୍ । ୩-୩-୬ ॥

ଶବ୍ଦାତ୍ = ‘ତ୍ୱଂ ନ ଉଦ୍ଗାୟ’ ‘ତମୁଦ୍ ଗାଥମୁଦାସାଞ୍ଚକ୍ରିରେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି-ଦ୍ୱାରା, ଅନ୍ୟଥାତ୍ୱମ୍ = ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହେବା ଉଚିତ । ଇତି ତେନ୍ନା = ଯଦି ଏହା



କହ ତେବେ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ଅବିଶେଷାତ୍ = କାରଣ - ଶ୍ରୁତି ଅଭିପ୍ରାୟରେ ବିଶେଷତା ନାହିଁ, ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ବାଜସନେୟକେ ‘ତେହ ଦେବା ଉତୁର୍ହନ୍ତାସୁରାନ୍ୟଜ୍ଞ ଉଦ୍ଗାଥେନା ତ୍ୟୟାମେତି’ (ବୃ ହ ୧-୩-୧୧ ‘ତେ ହ ବାଚମ୍ବରୁଷ୍ଟଂନ ଉଦ୍ଗାୟ’ (ବୃହ ୧.୩.୨) ଇତି ପ୍ରକ୍ରମ୍ୟ ବାଗାଦୀନ୍ ପ୍ରାଣାନସୁରପାପୁବିଦ୍ଧଦେବ ନିତିତ୍ବା ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ପରିଗ୍ରହଃ ପଠ୍ୟତେ ‘ଅଥ ହେମମାସନ୍ୟଂ ପ୍ରାଣମୁରୁଷ୍ଟଂ ନ ଉଦ୍ଗାୟେତି ତଥେତି ତେଭ୍ୟ ଏଷ ପ୍ରାଣ ଉଦ୍ଗାୟତ୍’ (ବୃ ହ ୧.୩.୭) ଇତି ।

(ଖ) ତଥା ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେଽପି ‘ତଦ୍ଦ ଦେବ ଉଦ୍ଗାଥମଜହ୍ନୁ ରନେନୈନାନ ମଭି ଭବିଷ୍ୟାମଃ’ (ଛା ୧.୨.୧୧) ଇତି ପ୍ରକ୍ରମେରାନ୍ ପ୍ରାଣାନସୁରପାପୁବିଦ୍ଧଦେବ ନିତିତ୍ବା ତଥୈବ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣପରିଗ୍ରହଃ ପଠ୍ୟତେ ‘ଅଥହ ଯ ଏବାୟଂ ମୁଖ୍ୟଃ ପ୍ରାଣସ୍ତମୁଦ୍ଗାଥ ମୁପାସାଞ୍ଚକାର’ (ଛା ୧.୨.୨) ଇତି । ଇତ୍ୟନ୍ତ୍ରାପି ଚ ପ୍ରାଣପ୍ରଶଂସୟା ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାବିଧିର-ଧବସାୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ବାସଜନେୟକରେ ‘ତେ ହ’ ‘ସେହି ଦେବତାମାନେ କହିଲେ, ଆମେ ଏହି ଯଜ୍ଞରେ ଉଦ୍ଗାଥ ଦ୍ବାରା ଅସୁରମାନଙ୍କୁ ଅତିକ୍ରମଣ କରିବୁ, ‘ତେ ହ ବାଚ’ ‘ସେହି ଦେବତାମାନେ କଥାରେ କହିଲେ, ତୁମେ ଆମ ପାଇଁ ଉଦ୍ଗାନ କର, ବାଣୀ ବହୁତ ଭଲ) ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ କରି ବାଗାଦି ପ୍ରାଣ ଅସୁର ପାପଦ୍ବାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଛି ।) ଏହିପରି ନିନ୍ଦାକରି ‘ଅଥ ହେମମାସନ୍ୟଂ’ (ପୁଣି ନିଜମୁଖରେ ରହି ପ୍ରାଣ କହିଲା, ତୁମେ ମୋପାଇଁ ଉଦ୍ଗାନ କର, ତେବେ ବହୁତ ଭଲ ହେବ । ଏହା କହି ଏହି ପ୍ରାଣ ତାହାପାଇଁ ଉଦ୍ଗାନ କଲା) ଏହିପ୍ରକାର କାର ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ପରିଗ୍ରହ କରନ୍ତି ।

(ଖ) ସେହିରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ‘ତଦ୍ଦ ଦେବା’ ସେଥିରେ ଦେବତାମାନେ ଏହା ଶୋଚନା କରି ତାହାଦ୍ବାରା ଏହାର ପରାଭବ କରିବୁ, ଉଦ୍ଗାଥର ମଧ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରାଯାଇଛି) ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ କରି ଅନ୍ୟପ୍ରାଣ ଅସୁର ପାପଦ୍ବାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ ତାହାକୁ ନିନ୍ଦାକରି ସେପରି ମଧ୍ୟ ‘ଅଥ ହ ଯ’ (ପୁଣି ଏହି ଯାହା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଅଟେ ତାହାର ରୂପରେ ଉଦ୍ଗାଥର ଉପାସନ (ତାହାର ଉଦ୍ଗାଥ ରୂପରେ ଉପାସନା କଲେ) ଏହି ପ୍ରକାର ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ପରିଗ୍ରହ କରନ୍ତି । ବାଜସନେୟନ ଓ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଏହି ଦୁଇଟିରେ ପ୍ରାଣର ସଂସାରୁ ଶବିଦ୍ୟା ବିଧିର ନିଶ୍ଚିତ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ତତ୍ତ୍ବ ସଂଶୟଃ କିମତ୍ର ବିଦ୍ୟାଭେଦଃ ସ୍ୟାଦାହୋସ୍ବିଦ୍ ବିଦ୍ୟେକ୍ ଦ୍ବମିତି ? କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ପୂର୍ବେଣ ନ୍ୟାୟେନ ବିଦ୍ୟେକ୍ଦ୍ବମିତି । ନନ୍ୂ ନ ଯୁକ୍ତଂ



ବିଦ୍ୟୋକତଂ ପ୍ରକ୍ରମଭେଦାତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ହି ପ୍ରକ୍ରମେ ବାଜସନେୟିନୋଽନ୍ୟଥା ଛାନ୍ଦୋଗ-
'ତ୍ୱଂ ନ ଉଦ୍‌ଗାୟ' ବୃ ୧-୩-୨ ଇତି ବାଜସନେୟିନ ଉଦ୍‌ଗାଥାସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱେନ ପ୍ରଶମାମନନ୍ତି
ଛାନ୍ଦୋଗାସ୍ତୁଦ୍‌ଗାଥାଦେନ 'ତମୁଦ୍‌ଗାଥମୁପାସାଂଚକ୍ତିରେ ଛା ୧।୨।୭ ଇତି ।

(ଖ) ତତ୍ କଥଂ ବିଦ୍ୟୋକତ୍ୱଂ ସ୍ୟାଦିତି ଚେତ୍ - ନୈଷ ଦୋଷଃ ନ ହ୍ୟେତାବତା
ବିଶେଷେଣ ବିଦ୍ୟୋକତ୍ୱମପଗଚ୍ଛତି, ଅବିଶେଷ୍ୟାପି ବହୁତରସ୍ୟ ପ୍ରତୀକ୍ଷାମାନତ୍ୱାତ୍ ତଥାହି
ଦେବାସୁରସଂଗ୍ରାମୋପ୍ରକ୍ରମତ୍ୱମସୁରାତ୍ୟୟାଭିପ୍ରାୟ ଉଦ୍‌ଗାଥୋ ନ୍ୟାସୋ ବାଗାଦିସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନଂ
ତନ୍ନିଦୟା ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣବ୍ୟାପାଶ୍ରୟସ୍ତଦ୍ ବୀର୍ଯ୍ୟାତାସୁରବିଧ୍ୱଂସନଶ୍ଚଲୋଷନିଦର୍ଶନେନେତ୍ୟେବଂ
ବହୁବୋଧଃ । ଉଭୟକ୍ରାନ୍ତ୍ୟବିଶିଷ୍ଟଃ ପ୍ରତୀକ୍ଷନ୍ତି ।

(ଗ) ବାଜସନେୟକେଽପି ଚୋଦ୍‌ଗାଥାସାମାନ୍ୟକରଣ୍ୟଂ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଶୁଦନ୍ତ-
'ଏଷଉବା ଉଦ୍‌ଗାଥଃ' (ବୃହ ୧।୩।୨୩) ଇତି । ତସ୍ମାନ୍ନାନୋଗ୍ୟେଽପି କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ
ଲକ୍ଷୟିତବ୍ୟମ୍ ତସ୍ମାନ୍ନ ବିଦ୍ୟୋକତ୍ୱମିତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ ଏଠାରେ କଣ ବିଦ୍ୟାର
ଭେଦ ହୁଏ, ଅଥବା ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ କି ? ଏଠାରେ କଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ? ପୂର୍ବନ୍ୟାୟରେ
ବିଦ୍ୟା ଏକ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଋତୁପ୍ରକ୍ରମ ଭେଦରେ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ଠିକ୍‌ନୁହଁ
କାରଣ- ବାଜସନେୟା ଅନ୍ୟପ୍ରକାରେ ଉପକ୍ରମ କରନ୍ତି ଏବଂ ଛାନ୍ଦୋଗ ଅନ୍ୟଗତିରେ
'ତ୍ୱଂ ନ ଉଦ୍‌ଗାୟ' (ଏହିପରି ବାଜସନେୟା ପ୍ରାଣକୁ ଉଦ୍‌ଗାଥାର କର୍ତ୍ତା ରୂପରେ କହନ୍ତି ।
ଛାନ୍ଦୋଗ କିନ୍ତୁ ତମୁଦ୍‌ଗାତଥ) ତାହାକୁ ଉଦ୍‌ଗାଥ ରୂପରେ ଉପାସନା କରିଥିଲେ) ଏହିପରି
ପ୍ରାଣକୁ ଉଦ୍‌ଗାଥ ରୂପରେ କର୍ମରୂପରେ କହନ୍ତି ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ତଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ କିପରି ହେବ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ଯଦି ତୁମେ
ଏହା କହ, ତାହା ଏଠାର ଦୋଷଯୁକ୍ତ ତେବେ ହେବା କାରଣ 'ଏତେ' ବିଶେଷରେ
ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ବହୁତ ଅବିଶେଷ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।
ଯେପରି ଦେବା ସୁର ସଂଗ୍ରାମର ଉପକ୍ରମ, ଅସୁରମାନଙ୍କର ପରାଭବ ପାଇଁ ସମ୍ଭାବ,
ଉଦ୍‌ଗାଥର ଉପନ୍ୟାସ, ବାଗାଦିସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ, ତାହାର ନିନ୍ଦାରୁ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣର ଆଶ୍ରୟ ଏବଂ
ପାଷାଣ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ସେହି ପ୍ରାଣର ବୀର୍ଯ୍ୟପରାକ୍ରମ ଦ୍ୱାରା ଅସୁରମାନଙ୍କର ବିଧ୍ୱଂସ, ଏହି
ପ୍ରକାରରେ ବହୁତ ଅର୍ଥ ଦୁଇଟି ଶାଖାରେ ସମାନ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଗ) 'ଏଷଉବା' (ଏହା ଉଦ୍‌ଗାଥ ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ବାଜସନେୟକରେ ପ୍ରାଣର
ଉଦ୍‌ଗାଥ ସାମାନ୍ୟକରଣ୍ୟଶୁଦ୍ଧି ହୁଏ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ପ୍ରାଣର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଲକ୍ଷଣା
କରିବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ ।



न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

(୧) ନ ବା ପ୍ରକରଣଭେଦାତପରୋବରୀୟସ୍ତ୍ବାଦିବତ ॥ ୩-୩-୭ ॥

ପ୍ରକରଣଭେଦାତ୍ = ପ୍ରକରଣଭେଦରୁ, ନ ବା = ବିଦ୍ୟା ଏକ ନୁହେଁ । ପରୋ-
ବରୀୟସ୍ତ୍ବାନୁଦଗୀଥଃ = ଏହି ଶ୍ରୁତି ଦ୍ବାରା ବିହିତ ପରୋବରୀୟସ୍ତ୍ବାଦି ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଉଦ୍ଗୀଥ
ଉପାସନାରୁ ଚକ୍ଷୁ ଆଦିତ୍ୟାଦିଗତ ହିରଣ୍ମୟଶ୍ଚକ୍ଷୁ ଆଦି ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଉଦ୍ଗୀଥ ଉପାସନାରୁ
ଭିନ୍ନ ଅଟେ ।

ମୂଳ- (କ) ନ ବା ବିଦ୍ୟାକତ୍ବମତ୍ର ନ୍ୟାୟଃ, ବିଦ୍ୟାଭେଦ ଏବାତ୍ର ନ୍ୟାୟଃ,
କସ୍ମାତ୍ ? ପ୍ରକରଣଭେଦାଦିତି, ପ୍ରକ୍ରମଭେଦାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥାହି - ଇହ ପ୍ରକ୍ରମଭେଦୋ
ଦୃଶ୍ୟତେ, ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ତାବତ୍ ‘ଓମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମୁଦ୍ଗୀଥମୁପାସୀତ’ (ଛା ୧।୧।୧)
ଇତ୍ୟେବମୁଦ୍ଗୀଥାବୟବ ସ୍ୟୋଂକାରସ୍ୟୋପାସ୍ୟତ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟ ରସତମାଦିଗୁଣୋପବ୍ୟାଖ୍ୟାନଂ
ତତ୍ତ୍ବକୃତ୍ ‘ଅଥ ଖଳ୍ବେତସ୍ୟୈବାକ୍ଷରସ୍ୟୋପବ୍ୟାଖ୍ୟାନଂ ଭବତି’ (ଛା ୧।୧।୧୦) ଇତି ।

(ଖ) ପୁନରପି ତମେବୋହଗୀଥାବୟବମୋଂକାରମନୁବର୍ତ୍ତ୍ୟ
ଦେବାସୁରଖ୍ୟାୟିକା-ଦ୍ବାରେଣ ତମ୍ ‘ପ୍ରାଣମୁଦ୍ଗୀଥମୁପାସ୍ତ୍ବଂଚକ୍ରିରେ, ଛା ୧।୨।୨
ଇତ୍ୟାହା ତତ୍ର ଯଦ୍ୟୁଦ୍-ଗୀଥଶବ୍ଦେନ ସକଳା ଭକ୍ତିରଭିପ୍ରେକ୍ଷେତ ତସ୍ୟାଷ୍ଟ
କର୍ତ୍ତୃଦ୍ଗୀତର୍ତ୍ତ୍ବକତତ୍ ଉପକ୍ରମ ଷ୍ଟୋପରୁଧେତ ଲକ୍ଷଣା ତ ପ୍ରସକ୍ଷେପତ ।
ଉପକ୍ରମମତକ୍ଷେଣ ଚୈକସ୍ମିନ ବାକ୍ୟ ଉପସଂହାରେଣ ଭବିତବ୍ୟମ୍ । ତସ୍ମାଦତ୍ର
ତାବଦ୍ଗୀଥାବୟବ ଓଂକାରେ ପ୍ରାଣଦୃଷ୍ଟିରୁ ପଦିଶ୍ୟତେ ।

(ଗ) ବାଜସନେୟକେ ଉଦ୍ଗୀଥଶବ୍ଦେନାବୟବ ଗ୍ରହଣେ କାରଣ । ଭାବାତ୍
ସକଳୈବ ଭକ୍ତି ରାବେଦ୍ୟତେ । ‘ଓଂ ନ ଉଦ୍ଗୀୟ’ ବୃହ ୧।୩।୨ ଇତ୍ୟପି ତସ୍ୟାଃ
କର୍ତ୍ତୃଦ୍ଗୀତର୍ତ୍ତ୍ବକ ପ୍ରାଣଦ୍ବେନ ନିରୁପ୍ୟତ ଇତି ପ୍ରସ୍ଥାନାନ୍ତରମ୍ । ଯଦପି ତତ୍ରୋଦ୍ଗୀଥ
ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟଂ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ତଦପ୍ୟୁଦ୍ଗୀତୃଦ୍ବେନୈବ ଦିଦର୍ଶୟିଷତସ୍ୟ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ସର୍ବାମୁଦ୍
ପ୍ରତିପାଦନାର୍ଥମିତି ନ ବିଦୌକତ୍ବମାବହତି । ସକଳ ଭକ୍ତି ବିଷୟ ଏବ ତ ତତ୍ରାପ୍ୟୁଦ୍ଗୀ-
ଥଶବ୍ଦ ଇତି ବୈଷମ୍ୟମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ବ ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ
ବିଧ୍ୟାର ଭେଦ କହିବା ଠିକ୍ । କିପରି ? ପ୍ରକରଣ ଭେଦରେ ଉପକ୍ରମ ଭେଦରେ ଏହାହିଁ
ଅର୍ଥ ହୁଏ । ଯେପରିକି ‘ଓଂ ମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରସ’ ‘ଓଂ ଏହି ଅକ୍ଷର ଉଦ୍ଗୀଥ ଅଟେ’, ତାହାର
ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହିପରି ଉଦ୍ଗୀଥର ଅବୟବ ଅଂକାରରେ ଉପାସ୍ୟତ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତ



କରି ଏବଂ ସେଠାରେ ରସତମାଦିଗୁଣର ଉପବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ‘ଖେଳେତସୌବ’ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଏହି ପ୍ରକୃତ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଅକ୍ଷରର ଉପବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୁଏ) ଏହିପରି ଏହାରେ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ଉପକ୍ରମଭେଦ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ସେହି ଉଦ୍‌ଗୀଥାବୟବ ଓଁକାରର ଅନୁବୃତ୍ତି କରି ଦେବାସୁର ଆଖ୍ୟାୟିକାଦ୍ୱାରା ତାହାକୁ ‘ପ୍ରାଣମୁଦ୍‌ଗୀଥ’ ସେହି ଦେବତା ନାସିକାର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ପ୍ରାଣ ରୂପରେ ଉଦ୍‌ଗୀଥକୁ ଉପାସନା କଲେ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି କହେ । ଏହି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ଯଦି ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଶବ୍ଦରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସାମଭକ୍ତି ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ ଏବଂ ତାହାର କର୍ତ୍ତା ଉଦ୍‌ଗାତା ରତ୍ନିକ ହୁଏ, ତେବେ ଉପକ୍ରମର ବାଧା ହେବ ଓ ଲକ୍ଷଣା ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ଉପକ୍ରମ ଅନୁସାରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଉଦ୍‌ଗୀ ଥାଦି ଅବୟବ ଓଁକାରରେ ପ୍ରାଣ ଦୃଷ୍ଟିର ଉପଦେଶ ହୁଏ ।

(ଗ) ବାଜସନେୟକରେ ଉଦ୍‌ଗୀଥଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅବୟବ ଗ୍ରହଣ କରିବାର କାରଣ ନହେଲେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସାମଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ । ‘ତ୍ଵଂ ନ ଉଦ୍‌ଗାୟ’ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର କର୍ତ୍ତା ଉଦ୍‌ଗାତ ରତ୍ନିକ ପ୍ରାଣ ରୂପରେ ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି, ତେଣୁ ଏହା ଅନ୍ୟ ପ୍ରସ୍ଥାନ ଅଟେ । ସେଠାରେ ଯାହା ପ୍ରାଣର ଉଦ୍‌ଗୀଥ ସହିତ ସାମାନ୍ୟକରଣ ହୁଏ, ସେହି ହିଁ ଉଦ୍‌ଗାତ୍ଵ ରୂପରେ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଅଭିଳକ୍ଷିତ ପ୍ରାଣରେ ସର୍ବାମୃତ ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ରହେ । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାର ଏକଦଳ ବହନ କରିବା ପାଇଁ ନୁହେଁ ସେହି ବାହିସହନୟକରେ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଶବ୍ଦ ସମସ୍ତ ଭକ୍ତି ବିଷୟକ ହୁଏ । ତେଣୁ ଦୁଇଟି ଶାଖାରେ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଭେଦ ଅଛି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ନ ଚ ପ୍ରାଣସ୍ୟୋଦ୍ ଗାତୃତ୍ଵମସମ୍ଭବେନ ହେତୁନା । ପରିତ୍ୟଜ୍ୟତେ, ଉଦ୍‌ଗୀଥଭାବବଦ୍ୱୟ ଗାତୃଭାବସ୍ୟାପ୍ୟୁପାସନାର୍ଥେନୋପବିଶ୍ୟମାନଦ୍ୱାତ୍ । ପ୍ରାଣବାୟୋଶୈବ ଚୋଦ୍‌ଗାତୌଦ୍‌ଗାତ୍ଵଂ କରୋତାତି ନାସ୍ତ୍ୟସମ୍ଭବଃ । ତଥା ଚ ତତ୍ତୈବ ଶ୍ରୀବିତମ୍ - ‘ବାତା ନ ହ୍ୟେବ ସ ପ୍ରାଣେନ ଚୋଦ୍‌ଗାୟତ୍’ (ବୃହ ୧-୩-୨୪) ଇତି ।

(ଖ) ନ ଚ ବିବକ୍ଷିତାର୍ଥଭେଦେଽବଗମ୍ୟମାନେ ବାକ୍ୟଛାୟାନୁକାରମାତ୍ରେଣ ସମାନାର୍ଥତ୍ଵମଧ୍ୟବସାତ୍ ମୁକ୍ତମ୍ । ତଥାହ୍ୟଭ୍ୟୁଦୟବାକ୍ୟେ ପଶୁକାମବାକ୍ୟେ ଚ - ‘ତ୍ରେଧା ତଷ୍ଟୁକାନ୍ ବିଭଜେଦ୍ୟେ ମଧ୍ୟମଃ ସ୍ପ୍ୟନ୍ତାନଗ୍ନୟେବାତ୍ରେ ପୁରୋଜଗମକ୍ଷାକପାଳଂ କୂର୍ଯ୍ୟାତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ନିର୍ଦ୍ଦେଶସାମ୍ୟୋଽପ୍ୟୁପକ୍ରମଭେଦାଦଭ୍ୟୁଦୟବାକ୍ୟେ ଦେବତାପନଯୋଃସ୍ୱବିତଃ, ପଶୁକାମବାକ୍ୟେ ତୁ ଯାଗବିଧିଃ । ତଥେହାପ୍ୟୁପକ୍ରମଭେଦାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଭେଦଃ ।

(ଗ) ପରୋବରାୟସ୍ତାଦିବତ୍ । ଯଥା ପରମାତ୍ମସ୍ପ୍ୟୁଧସମାମ୍ୟୋଽପି ‘ଆକାଶୋ ହ୍ୟେବୈଭ୍ୟୋ ଜ୍ୟାୟାନାକାଶଃ ପରାୟଣମ୍’ (ଛା ୧-୯-୧), ‘ସ ଏଷ ପରୋବରାୟ-



ନୁଦ୍‌ଗାଥସ୍ୟ ଏଷୋଽନନ୍ତଃ' (ଛା ୧-୯-୨) ଇତି ପରୋବରାୟସ୍ତୁଗୁଣବିଶିଷ୍ଟମୁଦ୍‌ଗା-
ଥୋପାସନମନ୍ତ୍ରାଦିତ୍ୟାଦିଗତହିରଣ୍ୟଗୁଣ୍ଡଦ୍ୱିଗୁଣବିଶିଷ୍ଟୋଦଘର୍ମାଥୋପାସନାଦ୍ ଭିନ୍ନମ୍ ।
ନ ଚେତରେତରଗୁଣୋପସଂହାର ଏକସ୍ୟାମପି ଶାଖାୟାଂ ତଦ୍‌ବଚ୍ଛାଖାଭରସ୍ତେଷୁ-
ପେୟବଂଜାତୀୟକେଷୁପାସନେଷ୍ଠିତି ।

(୩) ଭାଷ୍ୟଂତର - (କ) ପ୍ରାଣରେ ଉଦ୍‌ଗାତଦ୍ୱର ଅସମ୍ଭବ ହେତୁ ତ୍ୟାଗ
କରାଯାଇନାହିଁ, କାରଣ- ଉଦ୍‌ଗାଥଭାବ ପରି ଉଦ୍‌ଗାତୃଭାବ ଉପାସନା ପାଇଁ
ଉପବିଶ୍ୟମାନ ହୁଏ ଏବଂ ଉଦ୍‌ଗାତା ପ୍ରାଣର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ହି ଉଦ୍‌ଗାତୃକର୍ମ କରେ ।
ତେଣୁ ପ୍ରାଣରେ ଉଦ୍‌ଗାତୃଦ୍ୱର ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । 'ବାଚା ଚ ହେୟବ' (ଉଦ୍‌ଗାତା
ପ୍ରାଣପ୍ରଧାନବାଣୀ ଦ୍ୱାରା ଓ ଆତ୍ମଭୂତି ପ୍ରାଣଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ଗାନ କରେ) ଏହିପରି
ସେଠାରେବାଜସନେୟକରେ ଶ୍ରବଣ କରାଏ ।

(ଖ) ଏହିପରି ବିବକ୍ଷିତ ଅର୍ଥର ଭେଦ ଜଣାପଡ଼ିଲେ ବାକ୍ୟ-ଛାୟାର ସାଦୃଶ୍ୟରୁ
ସମାନାର୍ଥରୁ (ଏକାର୍ଥରୁ)କୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ - ଅଭ୍ୟୁଦୟେଷ୍ଟ
ବାକ୍ୟରେ ଓ ପଶୁକାମେଷ୍ଟବିଧାୟକବାକ୍ୟରେ 'କ୍ରେଧା ତଷ୍ଟୁଜାନ' (ତଷ୍ଟୁଜକୁ ଚିତିଭାଗ
କରି ସେଥିରେ ଯାହା ମଧ୍ୟମ ହୁଏ, ତାହାର ଦାତୃତ୍ୱ ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଅଗ୍ନିପାଇଁ ଅଷ୍ଟକପାଳ
ପୁରୋଡ଼ାଶ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ନିର୍ଦ୍ଦେଶର ସାମ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି ଉପକ୍ରମଭେଦରେ
ଅଭ୍ୟୁଦୟବାକ୍ୟରେ (ହବିର) ପୂର୍ବଦେବତାଦ୍ୱାରା ଅପନୟ (ବିଦ୍ରୋଗ) ନିଷ୍ପିତ
କରାଯାଇଅଛି । ପଶୁକାମ ବାକ୍ୟରେ କିନ୍ତୁ ଯାଗବିଧି ନିଷ୍ପିତ କରାଯାଇଛି । ସେପରି
ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଉପକ୍ରମ ଭେଦରେ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହୁଏ ।

(ଗ) ପରୋବରାୟସ୍ତୁଦିର ପରି । ଯେପରି ପରମାତ୍ମାଦୃଷ୍ଟିର ଅଧ୍ୟାସ ସମାନ
ହେଲାପରେ 'ଆକାଶୋ ହେୟବୈଭେୟା' (ଆକାଶହିଁ ଏହି ପୃଥିବୀଠାରୁ ବଡ଼ । ତେଣୁ
ଆକାଶ ହିଁ ଏହାର ଆଶ୍ରୟ) 'ସ ଏସ' ସେହି ସେହି ଉଦ୍‌ଗାଥ ପରମଭକ୍ତୁଷ୍ଟ ଅଟେ ?
ଏହା ଅନନ୍ତ' ଏହିପରି ପରୋବରାୟସ୍ତୁଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଉଦ୍‌ଗାଥ ଉପାସନା ଅକ୍ଷି, ଆଦିତ୍ୟାଦିଗତ
ହିରଣ୍ମୟଗୁଣ୍ଡଦ୍ୱିଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ଉଦ୍‌ଗାଥ ଉପାସନାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ ଓ ଯେପରି ଗୋଟିଏ
ଶାଖାରେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ଗୁଣର ଉପସଂହାର ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ରହିଥିବା
ଏହିପ୍ରକାରର ଉପାସନାରେ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ୮ ॥

(୧) ସଂଜ୍ଞାତସ୍ତେଉଦୁକ୍ତମସ୍ତି ତୁ ତଦପି ॥୩-୩-୮॥

ଚେତ୍-ଯଦି କହ ଯେ, ସଂଜ୍ଞାତଃ-ଦୁକ୍ତମ୍ ସ୍ଥଳରେ 'ଉଦ୍‌ଗାଥବିଦ୍ୟା' ଏହି ଗୋଟିଏ
ସଂଜ୍ଞାରେ ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ, ତଦୁକ୍ତମ୍ - 'ନ ବା. ପ୍ରକରଣଭେଦାର୍' ଏହି



ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ‘ଅସ୍ତି ତୁ ତଦପି - ଏବଂ ଯାହା ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଅଗ୍ନି ହୋତ୍ରାଦି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ, ତାହାର ମଧ୍ୟ କାଠକଗ୍ରନ୍ଥରେ ପଠିତ ହେଲେ ଏକ କାଠକ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଅଥୋତ୍ୟେତ - ସଂଜ୍ଞେକଦ୍ୱାଦ୍‌ବିଦ୍ୟେକଦ୍‌ମତ୍ର ନ୍ୟାୟମୁଦ୍‌ଗୀଥବିଦ୍ୟେତ୍ୟୁଦ୍‌ୟତ୍ରାପେକା ସଂଜ୍ଞେତିତଦପି ନୋପପଦ୍ୟତେ, ଉକ୍ତ ହେତତ୍ - ‘ନ ବା ପ୍ରକରଣଭେଦାତ୍ ପରୋବରାୟସ୍ତ୍ୱାଦିବତ୍’ (ବ୍ର ସ୍ୱ ୩-୩-୭) ଇତି । ତଦେବ ଚାତ୍ର ନ୍ୟାୟତରଂ ଶୁଦ୍ୟକ୍ଷରାନୁଗତଂ ହି ତତ୍‌ସଂଜ୍ଞେକଦ୍ ତୁ ଶୁଦ୍ୟକ୍ଷରବାହ୍ୟମୁଦ୍‌ଗୀଥ-ଶବ୍ଦମାତ୍ରପ୍ରୟୋଗାଲ୍ଲୋକି କୈର୍ବ୍ୟବହୃତ୍‌ଭିରୂପଚର୍ଯ୍ୟତେ ।

(ଖ) ଅସ୍ତି ଚେତତ୍ ସଂଜ୍ଞେକଦ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧଭେଦେଷ୍ଠପି ପରୋବରାୟସ୍ତ୍ୱାଦ୍‌ୟାସ-ନେଷ୍ଠୁଦ୍‌ଗୀତବିଦ୍ୟେତି । ତଥା ପ୍ରସିଦ୍ଧଭେଦାନାମପ୍ୟଗ୍ନି ହୋତ୍ରଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସାଦୀନାଂ କାଠକେକଗ୍ରନ୍ଥପରିପଠିତାନାଂ କାଠକସଂଜ୍ଞେକଦ୍ ଦୃଶ୍ୟତେ, ତଥେହିପି ଭବିଷ୍ୟତି । ଯତ୍ର ତୁ ନାସ୍ତି କର୍ଣ୍ଣଦେବଂଜାତୀୟକେ ଭେଦହେତୁଷ୍ଟତ୍ର ଭବତୁ ସଂଜ୍ଞେକଦ୍‌ଦ୍ୱାଦ୍ ବିଜ୍ଞେକଦ୍ ଯଥା ସଂବର୍ଗବିଦ୍ୟାଦିଷ୍ଠ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଦି କହ ଯେ -- ସଂଜ୍ଞାର ଏକତ୍ୱଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ଏଠାରେ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ଅଟେ; କାରଣ- ଉଦୟତ୍ର ‘ଉଦ୍‌ଗୀଥବିଦ୍ୟା’ ଏହିପ୍ରକାର ଏକସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ଏହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ ତାହାର ‘ନ ବା ପ୍ରକରଣଭେଦାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଅଛି । ସେହି ଏହା ପ୍ରକୃତରେ ଯୁକ୍ତତର, କାରଣ ତାହାହିଁ ଶ୍ରୁତିର ଅକ୍ଷରଦ୍ୱାରା ଅନୁଗତ ଅଟେ ଏବଂ ସଂଜ୍ଞା ଏକତ୍ୱ କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିର ଅକ୍ଷରଠାରୁ ବାହ୍ୟ ଅଟେ, ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଶବ୍ଦମାତ୍ରର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ଲୌକିକ ତାହାର ଉପଚାର କରନ୍ତି ।

(ଖ) ସେହିପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧଭେଦଯୁକ୍ତ ପରୋବରାୟସ୍ତ୍ୱ ଆଦି ଉପାସନାରେ ‘ଉଦ୍‌ଗୀଥବିଦ୍ୟା’ ସଂଜ୍ଞାର ଏକତ୍ୱହୁଏ । କାଠକଗ୍ରନ୍ଥରେ ପଠିତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭେଦଥିବା ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର, ଦର୍ଶ, ପୂର୍ଣ୍ଣମାସ ପ୍ରଭୃତିର ଏକତ୍ୱ ସଂଜ୍ଞା ଦେଖାଯାଏ, ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ହେବା । ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ଏହିପ୍ରକାର କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ ସେଠାରେ ସଂଜ୍ଞାର ଏକତ୍ୱରୁ ବିଧ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ହେଉ, ଯେପରିକି ସଂବର୍ଗ ଇତ୍ୟାଦିରେ ହୁଏ ।

୪ व्याप्त्यधिकरणम् ॥ सु० १ ॥

ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟଧିକରଣ - ୪

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ १ ॥

(୧) ବ୍ୟାପ୍ତେଷ୍ଠ ସମଞ୍ଜସମ୍ ॥ ୩-୩-୭ ॥

ବ୍ୟାପ୍ତେଃ = ରକ୍, ଯଜୁ ଓ ସାମରେ ଓଁକାରର ବ୍ୟାପ୍ତି କୁହାଯାଇଅଛି, ତେଣୁ ଯେ କୌଣସି ଓଁକାରର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ଜାଣି ସାରିଲା ପରେ ‘ଉଦ୍‌ଗୀଥାବୟବ



ପ୍ରକୃତରେ ଓଁ କାରର' ଏହିପ୍ରକାର ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଓଁ କାରଣ ବିଶେଷଣ ଅଟେ । ସମଞ୍ଜସମ୍ - ଏହି ପକ୍ଷ ଦୋଷ ରହିତ ଅଟେ । 'ତ' ଶବ୍ଦ କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥରେ ରହେ । ତେଣୁ ଅଧ୍ୟାସ ଅପବାଦ ଓ ଐକ୍ୟପକ୍ଷକୁ ନିରାସ କରେ ।

ମୂଳ-(କ) 'ଓଁ ମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷର ମୁଦ୍‌ଗୀଥମୁପାସାତ' (ଛା ୧-୧-୧) ଇତ୍ୟାଦି କ୍ଷରୋଦ୍‌ଗୀଥଶବ୍ଦଯୋଃ ସାମାନ୍ୟାଧିକାରଣେ ଶୂନ୍ୟମାଣେଷାସାପବାଦେକଦ୍‌ବିଶେଷଣ ପକ୍ଷାଶାଂ ପ୍ରତିଭାସନାତ୍ କତମୋଽତ୍ର ପକ୍ଷୋ ନ୍ୟାୟଃ ସ୍ୟାଦିତି ବିଚାରଃ । ତତ୍ରାଧ୍ୟାସୋ ନାମ -ଦ୍‌ଯୋର୍ବସ୍ତୁନୋରନିବର୍ତ୍ତତାୟାମେବାନ୍ୟତର ବୁଦ୍ଧାନ୍ୟତରବୁଦ୍ଧିରଧ୍ୟସ୍ୟତେ, ଯଦ୍‌ବୁଦ୍ଧିତରବୁଦ୍ଧିରଧ୍ୟସ୍ୟତେଽନୁବର୍ତ୍ତତ ଏତ ତସ୍ମିଂସ୍ତଦ୍‌ବୁଦ୍ଧିରଧ୍ୟସ୍ତେତରବୁଦ୍ଧାବପି ।

(ଖ) ଯଥା ନାମ୍ନି ବ୍ରହ୍ମବୁଦ୍ଧା ବଧସ୍ୟ ମାନାୟମ ପ୍ୟନୁବର୍ତ୍ତନ ଏବ ନାମବୁଦ୍ଧିର୍ନ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ନିବର୍ତ୍ତତେ । ଯଥା ବା ପ୍ରତିମାଦିଷୁ ବିଷ୍ଣୁଦିବୁଦ୍ଧ୍ୟଧ୍ୟାସଃ । ଏବ ମିତ୍ରାପ୍ୟକ୍ଷର ଉଦ୍‌ଗୀଥବୁଦ୍ଧିରଧ୍ୟସ୍ୟତେ, ଉଦ୍‌ଗୀଥେ ବାଃକ୍ଷରବୁଦ୍ଧିରିତି । ଅପବାଦୋ ନାମ ଯତ୍ର କସ୍ମିଂଶ୍ଚିଦ୍ ବସ୍ତୁନି ପୂର୍ବନିବିଷ୍ଟାୟାଂ ମିଥ୍ୟାବୁଦ୍ଧୌ ନିର୍ଣ୍ଣିତାୟାଂ ପଶ୍ଚାଦ୍‌ପକ୍ଷାୟମାନା ଯଥାର୍ଥା ବୁଦ୍ଧିଃ ପୂର୍ବନିବିଷ୍ଟାୟା ମିଥ୍ୟାବୁଦ୍ଧେର୍ନିବର୍ତ୍ତକା ଭବତି ।

(ଗ) ଯଥା ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟସଂଘାତେ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧିରାତ୍ମନେ୍ୟବାତ୍‌ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ପଶ୍ଚାଦ୍ ଭାବିନ୍ୟା ଚତୁର୍ଥସି' (ଛା ୬-୮-୭) ଇତ୍ୟନୟା ଯଥାର୍ଥବୁଦ୍ଧ୍ୟା ନିବର୍ତ୍ତ୍ୟତେ । ଯଥା ବା ଦିଗ୍‌ଭ୍ରାନ୍ତି-ବୁଦ୍ଧିଦି 'ଗନ୍ଧାଆତ୍ମବୁଦ୍ଧ୍ୟା ନିବର୍ତ୍ତ୍ୟତେ । ଏବମିତ୍ରାପ୍ୟକ୍ଷରବୁଦ୍ଧ୍ୟୋଦ୍‌ଗୀଥବୁଦ୍ଧିର୍ନିବର୍ତ୍ତେତ, ଉଦ୍‌ଗୀଥବୁଦ୍ଧ୍ୟାବାଃକ୍ଷରବୁଦ୍ଧିରିତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାଂତର-(କ) 'ଓଁମିତ୍ୟେତଦ୍ (ଏହି ଉଦ୍‌ଗୀଥର ଅବୟବ ଓଁ ଅକ୍ଷରର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍) ଏଠାରେ ଅକ୍ଷର ଏବଂ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଶବ୍ଦର ସାମାନ୍ୟାଧିକାରଣଶୂନ୍ୟମାଣ ହେଲେ ଅଧ୍ୟାସ, ଅପବାଦ, ଏକଦ୍ ଓ ବିଶେଷଣ - ଏହିପକ୍ଷର ପ୍ରତିଭାସ ହେଲେ କେଉଁପକ୍ଷ ହୁଏ - ତାହାହିଁ ବିଚାର କରାଯାଉଛି । ସେହି ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁରେ ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁର ବୁଦ୍ଧି ନିବୃତ୍ତି ନ ହୋଇ ଅନ୍ୟର ବୁଦ୍ଧି ଯଦି ଯଦି ଅଧ୍ୟସ୍ତ ହୁଏ, ତାହାହିଁ ଅଧ୍ୟାସ । ଯେଉଁଠାରେ ଅନ୍ୟବୁଦ୍ଧି ଅଧ୍ୟସ୍ତ ହୁଏ, ସେଠାରେ ବୁଦ୍ଧିର ଅଧ୍ୟସ୍ତ ହେଲାପରେ ସେହିବସ୍ତୁର ବୁଦ୍ଧି ଅନୁବୃତ୍ତି ହୁଏ ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମ ବୁଦ୍ଧିର ଅଧ୍ୟାସ ହେଲା ପରେ ନାମବୁଦ୍ଧି ଅନୁବୃତ୍ତି ହୁଏ ଓ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଅଥବା ଯେପରି ପ୍ରତିମା ପ୍ରଭୃତିରେ ବିଷ୍ଣୁ ଇତ୍ୟାଦି ବୁଦ୍ଧିର ଅଧ୍ୟାସ ହେଲେ ସେହି ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଭୃତି ବୁଦ୍ଧିରୁ ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ପ୍ରକୃତିରେ ଓ ଅକ୍ଷରରେ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ବୁଦ୍ଧିର ଅଧ୍ୟାସ ହୁଏ ଅଥବା ଉଦ୍‌ଗୀଥରେ ଅକ୍ଷର ବୁଦ୍ଧିର ଅଧ୍ୟାସ ହୁଏ । ଯେ କୌଣସି ବସ୍ତୁରେ ପୂର୍ବନିବିଷ୍ଟମିଥ୍ୟା ବୁଦ୍ଧିର ନିର୍ଣ୍ଣିତ



ହେଲାପରେ ପଛରେ ଉପପ୍ଳ ହେବାକୁ ଥିବା ଯଥାର୍ଥକୁ ପୂର୍ବନିବିଷ୍ଟ ମିଥ୍ୟାବୁଦ୍ଧିର ନିବର୍ତ୍ତକ ହୁଏ, ସେହି ଅପବାଦ ।

(ଗ) ଯେପରି ଦେହ ଲକ୍ଷ୍ମିୟସଂଘାତରେ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହାପରେ ଉପନ୍ନ ହେଉଥିବା ଆତ୍ମାରେ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି ଅନ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ, ଅଥବା ଯେପରି ଦେଶର ଭ୍ରାନ୍ତି ବୁଦ୍ଧି, ଦେଶର ଯଥାର୍ଥ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ନିବୃତ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷର ବୁଦ୍ଧିରୁ ଉଦ୍‌ଗୀଥବୁଦ୍ଧି ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ, ଅଥବା ଉଦ୍‌ଗୀଥବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଅକ୍ଷର ବୁଦ୍ଧି ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଏକତ୍ୱଂ ଦ୍ୱକ୍ଷରୋଦ୍‌ଗୀଥଶବ୍ଦଯୋରନତିରିକ୍ତାର୍ଥବୃତ୍ତିତ୍ୱମ୍-ଯଥା ଦ୍ୱିମୋଭମୋ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଭୂମିଦେବ ଇତି । ବିଶେଷଣଂ ପୁନଃ ସର୍ବ ବେଦବ୍ୟାପିନ ଓମିତ୍ୟେତସ୍ୟ ଗ୍ରହଣପ୍ରସଙ୍ଗ ଔଦ୍‌ଗାତ୍ରବିଶେଷସ୍ୟ ସମର୍ପଣମ୍ ଯଦୁପଲଂ ତଦାନୟେତି । ଏବମିହାପ୍ୟୁଦ୍‌ଗୀଥୋ ଯ ଓକାର ସ୍ତମ୍ଭପାସାତେତି ।

(ଖ) ଏବମେତସ୍ମିନ୍ ସାମନାଧିକରଣ୍ୟବାକ୍ୟେ ବିମୃଶ୍ୟମାନ ଏତେ ପକ୍ଷାଃ ପ୍ରତିଭ୍ରାନ୍ତି, ତତ୍ରାନ୍ୟତମନିର୍ଧାରଣକାରଣାଭାବାଦନିର୍ଧାରଣ ପ୍ରାପ୍ତୋବିଦମୁତ୍ୟତେ -ବ୍ୟାପ୍ତେଷ୍ଠ ସମାଜସମିତି । ‘ତ’ ଶବ୍ଦେଽୟେ ‘ତୁ’ ଶବ୍ଦସ୍ଥାନନିବେଶୀ ପକ୍ଷତ୍ରୟବ୍ୟାବର୍ତ୍ତନପ୍ରୟୋଜନଃ ।

(ଗ) ତଦିହ ତ୍ରୟଃ ପକ୍ଷାଃ ସାବିଦ୍ୟା ଇତି ପନ୍ଥୁଦସ୍ୟତେ । ବିଶେଷଣପକ୍ଷ ଏବୈକୋ ନିରବଦ୍ୟ ଇତ୍ୟୁପାଦୀୟତେ । ତତ୍ରାଧାସେ ତା ବିଦ୍ୟା ବୁଦ୍ଧିଚିତରତ୍ରାଧ୍ୟସ୍ୟତେ ତତ୍ତ୍ୱବିଷୟ ଲକ୍ଷଣାବୃତ୍ତିତ୍ୱଂ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ, ତତ୍ତ୍ୱଫଳଞ୍ଜ କଙ୍ଗେତ । ଶ୍ରୁୟତ ଏବ ଫଳମ୍- ‘ଆପୟିତା ହ ବୈ କାମାନାଂ ଭବତି’ (ଛା ୧-୧-୭) ଇତ୍ୟାଦାତି ଚେତ୍-ନ, ତସ୍ୟାନ୍ୟ ଫଳଦ୍ୱାତ୍ । ଅପ୍ୟାଦିଦୃଷ୍ଟଫଳଂ ହି ତନ୍ନୋଦ୍‌ଗୀଥାଧ୍ୟାସଫଳମ୍ ।

(ଘ) ଅପବାଦେଽପି ସମାନଃ ଫଳାଭାବଃ, ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ନିବୃତ୍ତିଃ ଫଳମିତି ଚେତ୍-ନ ପୁରୁଷାର୍ଥୋ ଯୋଗାନବଗମାତ୍ । ନ ଚ କଦାଚିଦପ୍ୟୈକାରବୁଦ୍ଧିଃ ନିବର୍ତ୍ତତେ, ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦ୍ ବୋଦ୍‌ଗୀଥବୁଦ୍ଧିଃ । ନଚୋଦ୍‌ବାକ୍ୟଂ ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱପ୍ରତିପାଦର ପରମ୍, ଉପାମାନାବିଧିପରତ୍ୱାତ୍ ।

(ଘା) ଭାଷାଂତର - (କ) ଯେପରି ଦ୍ୱିକୋଭମ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଭୂମିଦେବ ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷଣ ଅର୍ଥ ବୃତ୍ତିରେ ସମାନ, ସେପରି ଏକତ୍ୱ ହିଁ ଅକ୍ଷର ଏବଂ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଶବ୍ଦର ଅଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବୃତ୍ତିତ୍ୱ ହୁଏ । ବିଶେଷଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ବିଶେଷଣ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ଏହି ଅକ୍ଷର ଗ୍ରହଣରେ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଉଦ୍‌ଗୀତାର କର୍ମବିଶେଷର ସମର୍ପଣ କରେ । ଯେପରି ନୀଳ ଯାହାକି ଉପଲ (କଇଁ) ତାହାକୁ ନେଇଯାଅ, ଅର୍ଥାତ୍ ନୀଳବିଶିଷ୍ଟ କମଳକୁ ନେଇଯାଅ, ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଯାହାକି ଓକାର, ତାହାର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ ।



(ଖ) ସେହିପରି ଏହା ସାମାନ୍ୟାଧିକରଣ୍ୟ ବାକ୍ୟର ବିଚାର ହେଲାପରେ ସେହିପକ୍ଷଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି । ସେଠାରେ କୌଣସି ଗୋଟିଏର ନିର୍ଧାରଣ କାରଣ ନ ହେଲେ ଅନିର୍ଧାରଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନେ କହନ୍ତିଯେ - ‘ବ୍ୟାପ୍ତେଷ୍ଠ ସମ୍ପଞ୍ଜସମ୍ପ’ - ‘ତ’ ଶବ୍ଦ ତୁ ଶବ୍ଦର ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ତିନୋଟି ପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ପ୍ରୟୋଜନଯୁକ୍ତ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଏହି ତିନୋଟିପକ୍ଷ ସଦୋଷ୍ଠ ଓ ସେମାନେ ପର୍ଯ୍ୟୁଦୟ । କେବଳ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷପକ୍ଷ ହିଁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ହୁଏ, ତେଣୁ ତାହାର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଅଛି । ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଯେଉଁବୁଦ୍ଧି ଅନ୍ୟତ୍ର ଅଧିଷ୍ଠ ହୁଏ, ସେହି ଶବ୍ଦର ଲକ୍ଷଣାବୃତ୍ତି ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ଏବଂ ତାହାର ଫଳକଳ୍ପନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଯଦି କହ ଯେ-‘ଆପୟିତା ହି’ (ସେହି ଯଜମାନର କାମନାଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାପ୍ତକାରୀ ଫଳଶ୍ରୁତି ଅଟେ, ଏହାମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ତାହାର ଅନ୍ୟଫଳ ଅଟେ ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଅନ୍ୟର ଫଳ ଅଟେ । ଆଦି ପ୍ରଭୃତି ରୂପରେ ଓଁ କାରଣ ଦୃଷ୍ଟିଫଳ ଅଟେ, ଉଦ୍‌ଗାଥର କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟାସଫଳ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ଅପବାଦର ମଧ୍ୟ ଫଳର ଅପବାଦଫଳ ସମାନ ଅଟେ । ଯଦି କହ ଯେ - ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନର ନିବୃତ୍ତି ତାହାର ଫଳ ଅଟେ । ତାହା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ- ତାହାର ପୁରୁଷାର୍ଥ ରୂପଫଳ ଉପଯୋଗ ଜ୍ଞାତ ନୁହେଁ ଏବଂ କର୍ମ ମଧ୍ୟ ଓଁକାରରୁ ଓଁକାର ବୁଦ୍ଧି ଓ ଉଦ୍‌ଗାଥରୁ ଉଦ୍‌ଗାଥ ବୁଦ୍ଧି ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିବାକ୍ୟ ‘ଓଁମିତ୍ୟେତକ୍ଷରମୁଦ-ଗାଥମୁଦାସାତ’ ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନପରକ ନୁହେଁ, କାରଣ - ସେ ଉପାସନାବିଧିପରକ ଅଟେ ।

ମୂଳ- (କ) ନାପ୍ୟେକତ୍ୱପକ୍ଷଃ ସଂଗଢ଼ତେ, ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ହି ତଦାଶ ବଦ୍‌ଯୋ- ତାରଣଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଏକେନେବ ବିବିତାର୍ଥସମର୍ପଣାତ୍ । ନତ ହୌତୁ ବିଷୟ ଅଧର୍ଯ୍ୟବବିଷୟେ ବାଃକ୍ଷର ଓଁକାର ଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ଉଦ୍‌ଗାଥଶବ୍ଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧିରସ୍ତି । ନାପି ସକଳାୟାଂ ସାମ୍ନୋଦିତାୟାଂ ଭକ୍ତାଦୁଦ୍‌ଗାଥଶବ୍ଦବାଚ୍ୟାୟାମାପ୍ୟକାରଣଶ୍ଚ ପ୍ରସିଦ୍ଧିର୍ଯେନା ନ ତିରିକ୍ତର୍ଥତା ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ପରିଶେଷାଦ୍ ବିଶେଷପକ୍ଷଃ ପରିଗୃହ୍ୟତେ । ବ୍ୟାପ୍ତେଷ୍ଠ ସର୍ବବେଦ ସାଧାରଣ୍ୟାତ୍ । ସର୍ବବ୍ୟାପ୍ୟକ୍ଷରମିହ ମା ପ୍ରସଞ୍ଜାତ୍ୟତ ଉଦ୍‌ଗାଥଶବ୍ଦୋନାକ୍ଷରଂ ବିଶେଷ୍ୟତେ । କଥଂ ନାମ୍ ଉଦ୍‌ଗାଥାବୟବଭୂତ ଓଁକାରୋ ଗୃହ୍ୟେତେତି, ନନ୍ଦସ୍ମନ୍ନପି ପକ୍ଷେ ସମାନା ଲକ୍ଷଣା, ଉଦ୍‌ଗାଥ ଶବ୍ଦସ୍ୟାବୟବଲକ୍ଷଣାଥତ୍ୱାତ୍ ।

(ଗ) ସତ୍ୟମେବମେତତ, ଲକ୍ଷଣାଂୟାମପି ତୁ ସନ୍ନିକର୍ଷା ବିପ୍ରକର୍ଷୋ ଭବତ ଏବ । ଅଧ୍ୟାସପକ୍ଷେ ହ୍ୟର୍ଥାନ୍ତରବୁଦ୍ଧିରର୍ଥାନ୍ତରେ ନିକ୍ଷିପ୍ୟର ଇତି ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟା ଲକ୍ଷଣା ବିଶେଷଣପକ୍ଷେ ଦ୍ୱୟବିବଚନେନ ଶବ୍ଦଦେବାବୟବ ସବର୍ଯ୍ୟତ ଇତି ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟା, ସମୁଦାୟେଷୁ ହି ପ୍ରବୃତ୍ତାଃ ଶବ୍ଦା ଅବୟବେଷୁପି ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନାଃ ଦୃଷ୍ଟାଃ ପଟଗ୍ରାମାଦିଷୁ ।



ଅତଶ୍ଚ ବ୍ୟାପ୍ତୁର୍ହେ ତୋରୋମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମିତ୍ୟେତ ସ୍ୟୋଦ୍ଗୀଥମିତ୍ୟେତଦ୍ ବିଶେଷଣମିତି ସମଞ୍ଜସମେତତ୍ ନିରବଦ୍ୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିପରି ଏକତ୍ରପକ୍ଷ ସଂଗତ ନୁହେଁ । କାରଣ- ସେହିପକ୍ଷରେ ଦୁଇଥର ଶବ୍ଦର ଉଚାରଣ ନିରର୍ଥକ ଅଟେ । ଏକବାର ଉଚାରଣଦ୍ୱାରା ବିବକ୍ଷିତାର୍ଥ ସମର୍ପିତ ହୁଏ । ହୋତ୍ରବିଷୟକ ଅଥବା ଅଧ୍ୟୁର୍ଯ୍ୟବିଷୟକ ଓଁକାର ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ଅକ୍ଷରରେ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଗୀଥ ଶବ୍ଦର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ନାହିଁ, ଏବଂ ସାମର ଉଦ୍ଗୀଥଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ୟଭକ୍ତି ଭାଗରେ ଓଁକାର ଶବ୍ଦର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ନାହିଁ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେଥିରେ ଏକାର୍ଥତ୍ୱ ହେବ ।

(ଖ) ତେଣୁ ପରିଶେଷରେ ବିଶେଷପକ୍ଷ ପରିଗୃହୀତ ହୁଏ, କାରଣ - ଓଁକାର ବ୍ୟାପ୍ତି ସର୍ବବେଦ ସାଧାରଣ ସମାନ ଅଟେ । ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓଁ ଅକ୍ଷର ଏଠାରେ ପ୍ରସକ୍ତ ନ ହେଉ, ତେଣୁ ଉପଗୀଥ ଶବ୍ଦରୁ ଓଁ ଅକ୍ଷର ଏଠାରେ ବିଶେଷିତ କରାଯାଇଅଛି । କେଉଁ ପ୍ରକାରେ ଉଦ୍ଗୀଥର ଅବୟବଭୂତ ଓଁକାରର ପ୍ରକୃତରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । (ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟର) ପରନ୍ତୁ ଏହି ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷଣର ପ୍ରସଙ୍ଗ ସମାନ ଅଟେ । କାରଣ ଉଦ୍ଗୀଥଶବ୍ଦର ଅବୟବ ଅର୍ଥଲକ୍ଷଣାଦ୍ୱାରା ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହା ଠିକ୍ କଥା । ପରନ୍ତୁ ଲକ୍ଷଣରେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ନିକର୍ଷ ଓ ବିପ୍ରକର୍ଷ ହୁଏ । ଅଧ୍ୟାସ ପକ୍ଷରେ ଅନ୍ୟଅର୍ଥ ବିଷୟକ ବୁଦ୍ଧି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ତେଣୁ ଏହା ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣା । ବିଶେଷଣ ପକ୍ଷରେ ଅବୟବାବାଚକ ଶବ୍ଦରୁ ଅବୟବ ସମର୍ପିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହା ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣା । ସମୁଦାୟରେ ପ୍ରକୃତ ଶବ୍ଦ ଅବୟବ ଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରକୃତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ପଟ, ଗ୍ରାମ, ପ୍ରକୃତିରେ । ତେଣୁ ବ୍ୟାପ୍ତି ହେତୁରୁ ଓଁ ଏହି ପକ୍ଷର ‘ଉଦ୍ଗୀଥ’ ଏହା ବିଶେଷଣ ହୁଏ । ଏହିପରି ଏହା ସମଞ୍ଜସ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଅଟେ ବୋଲି ତର୍ଥ ହେବ ।

୫ सर्वभेदाधिकरणम् ॥ सू० १० ॥

ସର୍ବାଭେଦାଧିକରଣ -୪

सर्वाभेदादेन्यत्रेमे ॥ १० ॥

(୧) ସର୍ବାଭେଦାଦନ୍ୟତ୍ରେତେ ॥ ୩-୩-୧୦ ॥

କୌଣସି ଶାଖାରେ ପଡ଼ାଯାଇଥିବା, ଲମ୍ବେ = ବସିଷଦ୍ୱାଦିକଷ୍ଟଣା, ଅନ୍ୟତ୍ର = ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ମଧ୍ୟ ଗୃହିତ ହୁଅନ୍ତି । ସର୍ବାଭେଦାତ = କାରଣ- ସମସ୍ତଶାଖାରେ ପ୍ରାଣ ବିଜ୍ଞାନର ଅଭେଦ ଅଛି ।



ମୂଳ - (କ) ବାଜିନାଂ ଛାନ୍ଦୋଗାନାଂ ଚ ପ୍ରାଣସମ୍ଭାବେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ୍ୟଗୁଣାନ୍ୱିତଂ ପ୍ରାଣସ୍ୟୋପାସ୍ୟଦ୍ୱମୁକ୍ତମ୍ । ବାଗାଦୟୋଽପି ହିତତ୍ତ୍ୱ ବସିଷ୍ଠଦ୍ୱାଦିଗୁଣାନ୍ୱିତା ଭକ୍ତାଃ । ତେ ଚ ଗୁଣାଃ ପ୍ରାଣେ ପୁନଃ ପ୍ରତ୍ୟର୍ପିତାଃ, ଯଦ୍ୱା ଅହଂ ବସିଷ୍ଠାଽସ୍ମି ଧ୍ୱଂ ତଦ୍ୱବସିଷ୍ଠୋଽସି ବୃହ ଽା୧।୧୪ ଇତ୍ୟାଦିନା ।

(ଖ) ଅନ୍ୟେଷାମପି ତୁ ଶାଖିନାଂ କୌଷାତକି ପ୍ରଭୃତୀନାଂ ପ୍ରାଣସମ୍ଭାବେଷୁ ‘ଅଥାତୋ ନିଃଶ୍ରେୟସାଦାନମେତା ହବୈ ଦେବତା ଅହଂ ଶ୍ରେୟସେ ବିବଦମାନାଃ’ (କୌ ୨।୧୪) ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକେଷୁ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ୍ୟମୁକ୍ତମ ନଦ୍ୱିମେ ବସିଷ୍ଠଦ୍ୱାଦୟୋଽପି ଗୁଣାଃ ଭକ୍ତାଃ ।

(ଗ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ କିମିମେ ବସିଷ୍ଠଦ୍ୱାଦୟୋ ଗୁଣାଃ କୃତିଦୃଷ୍ଟା ଅନ୍ୟତ୍ରାପ୍ୟସ୍ୟ ରନ୍ତୁତ । ତତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବନ୍ନାସ୍ୟେରନ୍ତିତି । କୁତଃ ? ଏବଂ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଗାତ୍ ‘ଅଥୋ ଯ ଏବଂ ବିଦାନ ପ୍ରାଣେ ନିଃଶ୍ରେୟସଂବିଦିତ୍ ।’ (କୌ ୨।୧୪) ଇତି ତତ୍ର ତତ୍ତ୍ୱେବଂଶବ୍ଦେନ ବେଦ୍ୟଂ ବସ୍ତୁ ନିବେଦ୍ୟତେ । ଏବଂ ଶବ୍ଦସ୍ତ୍ୱ ସନ୍ନିହିତା ବଲମ୍ବନୋ ନ ଶାଖାନ୍ତର ପରିପଠିତମେବଂଜାତୀୟକଂ ଗୁଣଜାତଂ ଶକ୍ନୋତି ନିବେଦୟିତୁମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ୱପ୍ରକରଣଶ୍ଚୈ ରେବ ଗୁଣୈନିରକାଟକ୍ଷୟମିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବାଜସନେୟୀ ଓ ଛାନ୍ଦୋଗର ପ୍ରାଣସମ୍ଭାବରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ଗୁଣଯୁକ୍ତପ୍ରାଣକୁ ଉପାସ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ବାଗାଦି ମଧ୍ୟ ବସିଷ୍ଠଦ୍ୱାଦିଗୁଣଯୁକ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସେହିଗୁଣ ‘ଯଦ୍ ବା ଅହଂ’ (ମୁଁ ଯାହା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅଟେ ତୁମେ ସେହି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ଅଟେ ବୋଲି ନେତ୍ର କହିଲା) । ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ପୁନଃ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରତ୍ୟର୍ପି କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) କୌଷାତକୀ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟଶାଖା ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ‘ଅଥାତୋ ନିଃଶ୍ରେୟସାଦ୍’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ରେଷ୍ଠତାର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ହେଉ; ସେହି ଦେବତାମାନେ ନିଜର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ପାଇଁ ବିବାଦ କରିଥିଲେ ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରାଣ ସମ୍ଭାବରେ ପ୍ରାଣକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ସେ ବସିଷ୍ଠଦ୍ୱାଦିଗୁଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇନାହିଁ ।

(ଗ) ସେଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ କୌଣସି ଶାଖାରେ କୁହାଯାଇଥିବା ଏହି ବସିଷ୍ଠଦ୍ୱାଦିଗୁଣ କଣ ଅନ୍ୟଶାଖାକୁ ନିଆଯାଇଛି । ଅଥବା ନିଆଯାଇନାହିଁ । ଯଦି ଅନ୍ୟତ୍ର ନିଆଯାଇନାହିଁ, ତାହେଲେ ସେଠାରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କିପରି ? ତେଣୁ ‘ଏବଂ’ ଶବ୍ଦର ସଂଯୋଗ ହୁଏ । ‘ଅଥୋ’ ଯ ଏବଂ ବିଦାନ’ (ପ୍ରାଣଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ ଏହିପ୍ରକାର ଜାଣିଥିବା ବିଦାନ ପ୍ରାଣରେ ନିଃଶ୍ରେୟସକୁ ଜାଣି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନ ଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଏବଂ’ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବେଦ୍ୟବସ୍ତୁ ନିବେଦିତ ହୋଇଛି ଓ ସନ୍ନିହିତାବଲମ୍ବୀ ‘ଏବଂ’



ଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ପତାଯାଇଥିବା ଗୁଣସମୂହର ନିବେଦନ କରେନାହିଁ । ତେଣୁ ନିଜ ପ୍ରକରଣରେ ସ୍ଥିତଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ଏହା ନିରାକାଂକ୍ଷତା ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟାହତସ୍ୟେରନ୍ନିମେ ଗୁଣାଃ କୃତିଦୁକ୍ତା ବସିଷ୍ଠା ଦୟୋଃନ୍ୟତ୍ରାପି । କୃତଃ ? ସର୍ବଭେଦାତ୍ । ସର୍ବତ୍ରେବ ହି ତଦେବେକଂ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନ-ମଭିନ୍ନଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟତେ, ପ୍ରାଣସମାଦଦିସାରୂପ୍ୟାତ୍ । ଅଭେଦେ ଚ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ କଥମିମେ ଗୁଣାଃ କୃତିଦୁକ୍ତା ଅନ୍ୟତ୍ର ନାସ୍ୟେରନ୍ ?

(ଖ) ନନ୍ଦେବଂ ଶବ୍ଦସ୍ତୁ ତତ୍ରଭେଦେନୈବଂଜାତୀୟକଂ ଗୁଣଜାତଂ ବେଦ୍ୟଦ୍ଵାୟ ସମପ୍ରୟତୀତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଯଦ୍ୟପି କୌଷାତକିବାହୁଣ ଗତେନୈବଂଶବ୍ଦେନ ବାଜସନେୟିବାହୁଣଗତଂ ଗୁଣଜାତମସଂଶଦ୍ଧି ତମସଂନିହିତଦ୍ଵାରଥାପି ତସ୍ମିନ୍ନେବ ବିଜ୍ଞାନେ ବାଜସନେୟିବାହୁଣଗତେନୈବଂଶବ୍ଦେନ ତତ୍ସଂଶଦ୍ଧିତମିତି ନ ପରଶାଖାଗତମପ୍ୟଭିନ୍ନ-ବିଜ୍ଞାନାବବଦଂ ଗୁଣଜାତଂ ସ୍ଵଶାଖାଗତାନାବିଶିଷ୍ୟତେ ।

(ଗ) ନ ଚୈବଂ ସତି ଶ୍ରୁତିହାନିରଶ୍ରୁତକଳ୍ପନା ବା ଭବତି । ଏକସ୍ୟାମପି ହି ଶାଖାୟାଂ ଶ୍ରୁତା ଏବ ସର୍ବତ୍ର ଭବନ୍ତି, ଗୁଣବତୋ ଭେଦାଭାବାତ୍ । ନହି ଦେବଦତ୍ତଃ ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦିଗୁଣାଦ୍ଦେନ ସ୍ଵଦେଶେ ପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ଦେଶାନ୍ତରଂ ଗତସ୍ତଦ୍ଦେଶୈଋବିଭାବିତଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି-ଗୁଣୋଽପ୍ୟତଦ୍ ଗୁଣୋ ଭବତି ।

(ଘ) ଯଥା ଚ ତତ୍ର ପରିଚୟ ବଶେଷାଦ୍ଦେଶାନ୍ତରେଽପି ଦେବଦତ୍ତଗୁଣା ବିଭାବ୍ୟନ୍ତେ । ଏବମଭିଯୋଗବିଶେଷାଛାଶାନ୍ତରେଽପ୍ୟୁପାସ୍ୟା ଗୁଣାଃ ଶାଖାନ୍ତରେଽପ୍ୟସ୍ୟେରନ୍ । ତସ୍ମାଦେକପ୍ରଧାନସମୂହା ଧର୍ମା ଏକତ୍ରାପ୍ୟୁତ୍ୟମାନାଃ ସର୍ବତ୍ରେବୋପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟା ଜତି ।

(ଘା) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହାପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ - କେଉଁଠାରେ ଉକ୍ତ ବଶିଷ୍ଠାଦିଗୁଣ ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ଗୃହୀତ ହୁଅନ୍ତି ? କିପରି ? କାରଣ- ଏହା ସର୍ବତ୍ର ଅଭେଦ ଅଟେ । ସବୁଶାଖାରେ ସେ ଏକ ଅଭିନ୍ନ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାତ ହୁଏ । କାରଣ- ପ୍ରାଣସମାଦାଦିର ସମାନତା ଅଛି । ବିଜ୍ଞାନର ଅଭେଦ ହେଲେ କୌଣସି ଶାଖାରେ କୁହାଯାଇଥିବା ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟଶାଖାଗୁଡ଼ିକରେ କାହିଁକି ନିଆ ନ ଯିବ ?

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ଏବଂ’ ଶବ୍ଦ ସେହି ସେହି ସ୍ଥଳରେ ଏହିପ୍ରକାରର ଗୁଣସମୂହର ଭେଦ ରୂପରେ ବେଦ୍ୟତ୍ଵ ପାଇଁ ସମର୍ପଣ କରେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ- ଯଦ୍ୟପି କୌଷାତକି ବାହୁଣଗତ ଏବଂ ଶବ୍ଦରୁ ବାଜସନେୟାଗତ ଗୁଣ ସମୁଦାୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସେହିଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଅସଂନିହିତ ଅଟନ୍ତି । ତଥାପି ସେହି ବିଜ୍ଞାନରେ ବାଜସନେୟା ବାହୁଣଗତ ‘ଏବଂ’ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ଗୁଣସମୂହ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଭିନ୍ନବିଜ୍ଞାନରୁ ଅବବଦ୍ଧ (ସମ୍ବନ୍ଧ) ଅନ୍ୟ ଶାଖାଗତ ଗୁଣସମୁଦାୟ ନିଜର ଶାଖାଗତଗୁଣ ସମୂହରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହଁନ୍ତି ।



(ଗ) ଅତଏବ ଶ୍ରୁତିହୀନି ଅଥବା ଅଶ୍ରୁତ କଳ୍ପନା ହୁଏ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଶାଖାରେ ଶ୍ରୁତକଳ୍ପନା ସର୍ବଦା ଶ୍ରୁତ ହୋଇ ରହେ କାରଣ- ଗୁଣବାନର ଭେଦାଭାବ ଅଛି । ନିଜ ଦେଶରେ ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦିଗୁଣରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେବଦତ୍ତ ଅନ୍ୟଦେଶକୁ ଗଲା, ସେହି ଦେଶବାସୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ତାହାର ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦିଗୁଣ ଅଜ୍ଞାତ ହେଲେ ବି ସେ ସେହିଗୁଣ ରିହତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଯେପରି ପରିବନ୍ଧବିଶେଷରୁ ସେହି ଅନ୍ୟ ଦେଶରେ ଦେବଦତ୍ତର ଗୁଣ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ, ସେହିପରି ସମ୍ବନ୍ଧବିଶେଷରୁ ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ଉପାସ୍ୟ ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ନିଆଯାଏ । ତେଣୁ ଗୋଟାଏ ଶାଖାରେ କୁହାଯାଇଥିବା ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଧର୍ମର ସମସ୍ତ ଶାଖାରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ ।

୬ ଆନନ୍ଦାଦ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ सू० ୧୧-୧୩ ॥

ଆନନ୍ଦାଦ୍ୟଧିକରଣ-୬

ଆନନ୍ଦାଦୟः प्रधानस्य ॥ ୧୧ ॥

(୧) ଆନନ୍ଦାଦୟଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ॥ ୩-୩-୧୧ ॥

ପ୍ରଧାନସ୍ୟ=ବ୍ରହ୍ମର, ଆନନ୍ଦାଦୟଃ= ଆନନ୍ଦାଦିଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ସବୁସ୍ଥଳରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ-ସମସ୍ତ ଶାଖାରେ ବେଦ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ଏକ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵରୂପ ପ୍ରତିପାଦନପରାସ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିସ୍ମାନନ୍ଦରୂପଂ ବିଜ୍ଞାନଘନଂ ସର୍ବଗତଂ ସର୍ବାତ୍ମଜି ତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକା ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଧର୍ମଃ କୃତିତ୍ କେନଚିତ୍ଛୁଦ୍ଧତେ । ତେଷୁ ସଂଶୟଃ କିମାନବାନ୍ଦୟୋ ବ୍ରହ୍ମଧର୍ମା ଯତ୍ର ଯାବନ୍ତଃ ଶୁଦ୍ଧତେ ତାବନ୍ତଃ ଏବ ତତ୍ର ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟାଃ, କିଂ ବା ସର୍ବେ ସର୍ବତ୍ରେତି ।

(ଖ) ତତ୍ର ଯଥାଶ୍ରୁତିବିଭାଗଂ ଧର୍ମପ୍ରତିପତ୍ତେ ପ୍ରାପ୍ତାୟାମିଦମୁତ୍ୟତେ ଆନନ୍ଦାଦୟଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣା ଧର୍ମାଃ ସର୍ବେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟାଃ । କସ୍ମାତ ? ସର୍ବାଭେଦାଦେବ । ସର୍ବତ୍ର ହି ତଦେବେକ ପ୍ରଧାନଂ ବିଶେଷ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ ନ ଭିଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ ସାର୍ବତ୍ରିକଂ ବ୍ରହ୍ମଧର୍ମାଣାମ୍, ତେନୈବ ପୂର୍ବା କରଣୋଦିତେନ ଦେବଦତ୍ତଶୌର୍ଯ୍ୟାଦିନିଦର୍ଶନେନ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବ୍ରହ୍ମସ୍ଵରୂପକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିବା ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକରେ ଆନନ୍ଦସ୍ଵରୂପକୁ, ବିଜ୍ଞାନଘନଂ ସର୍ବଗତଂ ଓ ସର୍ବାତ୍ମଜ - ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମର ଧର୍ମ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ କିଛି ଶୁଣାଯାଏ । ସଂଚିୟ ହୁଏ ହେ ବ୍ରହ୍ମର ଆନନ୍ଦାଦିଧର୍ମ ଯେଉଁଠାରେ ଯେତିକି ଶୁଣାଯାଏ, ସେତିକି ହିଁ ସେଠାରେ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟ ଅଟେ କି ସମସ୍ତଙ୍କର ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରତିପତ୍ତି ହେବା ଉଚିତ ?



(ଖ) ଶ୍ରୁତିବିଭାଗର ଅନୁସାରେ ଧର୍ମର ପ୍ରତିପତ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି- ପ୍ରଧାନଭୂତ ବ୍ରହ୍ମର ଆନନ୍ଦାଦି ସବୁଧର୍ମ ସବୁସ୍ଥାନରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ, । କିପରି ? ସମସ୍ତଙ୍କ ସହିତ ଅଭେଦ ହେବାରୁ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ହିଁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ବିଶେଷ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ସବୁସ୍ଥଳରେ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପୂର୍ବାଧିକରଣରେ ଉକ୍ତ ଦେବଦତ୍ତର ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ଵାରା ବ୍ରହ୍ମର ଧର୍ମ ସାର୍ବତ୍ରିକ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦେବଂ ସତି ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ଵାଦିଯୋଽପି ଧର୍ମାଃ ସର୍ବେ ସର୍ବତ୍ର ସଙ୍କର୍ଯ୍ୟେରନ୍ । ତଥାହିତୈତ୍ତିରୀୟକ ଆନନ୍ଦମୟମାତ୍ମାନଂ ପ୍ରକମ୍ୟାମ୍ନାୟତେ=‘ତସ୍ୟପ୍ରିୟ ମେବ’ ଶିରଃ । ମୋଦୋ ଦକ୍ଷିଣଃ ପକ୍ଷଃ । ପ୍ରମୋଦଃ ଉତ୍ତରଃ ପକ୍ଷଃ । ଆନନ୍ଦ ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ପୁଞ୍ଜଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ (ତୈ ୨-୫) ଇତି । ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ହେବାରୁ ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ଵାଦି ସମସ୍ତ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ସଂଗୃହୀତ ହେବେ । କାରଣତୈତ୍ତିରୀୟକରେ ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମାର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ତସ୍ୟ ପ୍ରିୟମେବ’ (ସେହି ଆନନ୍ଦମୟ ଆତ୍ମାର ପ୍ରିୟ ହିଁ ଶିର ଅଟେ । ମୋଦ ହେଉଛି ଦକ୍ଷିଣପକ୍ଷ । ପ୍ରମୋଦ ଉତ୍ତରପକ୍ଷ । ଆନନ୍ଦ ଆତ୍ମା ଓ ବ୍ରହ୍ମପୁଞ୍ଜଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠା) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କହନ୍ତି-

ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ଵାୟମାଜିରୂପଚୟାପଚୟୌ ହି ଭେଦେ ॥ ୧୨ ॥

(୨) ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ଵାଦ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିରୂପତୟାପତୟୌ ହି ଭେଦେ ॥ ୩-୩-୧୨ ॥

ଗୋଟିଏ ଶାଖାରେ ଶ୍ରୁତି, ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ଵାଦ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିଃ=ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ଵାଦିଧର୍ମର ସର୍ବତ୍ରପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ହି=କାରଣ-ପ୍ରିୟ, ମୋଦ, ପ୍ରମୋଦ ଓ ଆନନ୍ଦ-ଏମାନେ ପରସ୍ପରର ଓ ଅନ୍ୟଭୋକ୍ତାର ଅପେକ୍ଷାରେ ଉପତୟୌ ବୁଦ୍ଧି ଓ ହ୍ରାସରୂପରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ଭେଦେ = ଭେଦରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ହୋଇପାରେ । ବ୍ରହ୍ମ କିନ୍ତୁ ଏକା ତେଣୁ ତାହାର ଧର୍ମ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ଵାଦାନାଂ ଧର୍ମାଣାଂ ତୈତ୍ତିରୀୟକ ଅମ୍ନାତାନଂ ନାସ୍ତ୍ୟନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତିଃ । ଯତ୍ କାରଣଂ ପ୍ରିୟଃ ମୋଦଃ ପ୍ରମୋଦ ଆନନ୍ଦ ଇତ୍ୟେତେ ପରସ୍ପରାପେକ୍ଷୟା ଭୋକ୍ତରାପେକ୍ଷୟା ଶେଷପିତାପତିତରୂପା ଉପଲବ୍ୟନ୍ତେ । ଉପତୟା ପତୟୌ ସଦି ଭେଦେ ସମ୍ଭବତଃ ନିଭେଦଂ ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ‘ଏକମେବାଦିତୀୟମ୍’ (ଛା ୬।୨।୧) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ।

(ଖ) ନ ଚୈତେ ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ଵାଦୟୋ ବ୍ରହ୍ମଧର୍ମାଃ କୋଶଧର୍ମାସ୍ତେତ ଇତ୍ୟୁପଦିଷ୍ଠ-ମସ୍ମାଭିଃ ‘ଆନନ୍ଦମୟୋଽଭ୍ୟାସାତ୍’ (ବ୍ର ସ୍ଵ ୨-୧-୧୨) ଇତ୍ୟତ୍ । ଅପି ପରସ୍ମିନବ୍ରହ୍ମଣି



ଚିତ୍ତାବତାରୋପାୟମାତ୍ର ଦେନୈତେ ପରିକଳ୍ପ୍ୟତେ, ନ ଦ୍ରବ୍ୟଦେନ । ଏବମପି ସୁତରାମ-
ନ୍ୟତ୍ରାପ୍ରାପ୍ତିଃ ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ୱାଦୀନାମ୍ ।

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମଧର୍ମାସ୍ତେତାନ୍ କୃତ୍ୱା ନ୍ୟାୟମାତ୍ରମିଦମାର୍ତ୍ତର୍ଯ୍ୟେଣ ପ୍ରଦର୍ଶିତମ୍-ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ୱା-
ଦ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିରିତି । ସ ଚ ନ୍ୟାୟୋଽନ୍ୟେଷୁ ନିଶ୍ଚିତେଷୁ ବ୍ରହ୍ମଧର୍ମେଷୁପାସନାୟୋ ପଦିଶ୍ୟମାନେଷୁ
ନେତବ୍ୟଃ ସଂଯଦ୍‌ବାମାଦିଷୁ ସତ୍ୟକାମାଦିଷୁ ଚ । ତେଷୁ ହି ସତ୍ୟପୁଂପାସ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ
ଏକଦ୍, ପ୍ରକ୍ରମଭେଦାଦୁପାସନା ଭେଦେ ସତି, ନାନ୍ୟାନ୍ୟଧର୍ମାଣା ମନୋନ୍ୟାନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତିଃ ।

(ଘ) ଯଥା ଚ ଦେନାର୍ଯ୍ୟାବେକଂ ନୃପତିମୁପା ସେତେ - ଛାତ୍ରେଣାନ୍ୟା ଋମରେ-
ଣାନ୍ୟା, ତତ୍ରୋପାୟୈକକେତ୍ତ୍ୱେପୁଂପାସନାଭେଦୋ ଧର୍ମବ୍ୟବସ୍ଥା ଚ ଭବତିଧର୍ମବ୍ୟବସ୍ଥା
ଚ ଭବତି-ଏବମିହାପାତି । ଉପଚିତାପଚିତଗୁଣାଦ୍ ହି ସତି ଭେଦବ୍ୟବହାରେ ସଗୁଣୋ
ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟପଦବ୍ୟତେ, ନ ନିର୍ଗୁଣୋ ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି । ଅତୋ ନ ସତ୍ୟକାମଦ୍ୱାଦୀନାଂ ଧର୍ମାଣାଂ
କୃତିକୃତାନାଂ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତିରି ତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଙ) ଭାଷାଂତର- (କ) ତୈତିରୀୟକରେ ପଠିତ ପ୍ରିୟ, ଶିର ସ୍ତାଦି ଧର୍ମ ଗୁଡ଼ିକରେ
ଅନ୍ୟତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ; କାରଣ ପ୍ରିୟ, ମୋଦ, ପ୍ରମୋଦ ଓ ଆନନ୍ଦ-ଏମାନେ ପରସ୍ପରର
ଓ ଅନ୍ୟଭୋକ୍ତାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଉପଚିତ (ବୁଦ୍ଧି) ଓ ଅପଚିତ (ହାସ) ରୂପରେ ଉପଲବ୍ଧ
ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଉପଚୟ ଓ ଅପଚୟ ଭେଦ ହେଲେ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ
‘ଏକମେବାଦିତୀୟମ୍’ (ଏକ ହି ଅଦିତୀୟ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଭେଦରହିତ
ରୂପରେ ଜଣାପଡ଼େ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ୱାଦି ବ୍ରହ୍ମର ଧର୍ମ ନୁହଁନ୍ତି । ଏମାନେ କୋଶର ଧର୍ମ ।
ଏହା ଆମ୍ଭେ ‘ଆନନ୍ଦମୟୋଽଭ୍ୟାସାତ୍’ ସୂତ୍ରରେ କହିଅଛୁ । ପରବ୍ରହ୍ମରେ ଚିତ୍ତର ଅବସ୍ଥିତିର
ସାଧନମାତ୍ରରୂପରେ ପରିକଳ୍ପିତ କରାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଦ୍ରବ୍ୟ୍ୟ ରୂପରେ ନୁହେଁ । ଏହିପରି
ମାଧ୍ୟ ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ୱାଦିର ସୁତରାଂ ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ଅପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ୱାଦିକୁ ବ୍ରହ୍ମର ଧର୍ମରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ପ୍ରିୟଶିରସ୍ତ୍ୱାଦିର ଅପ୍ରାପ୍ତି
ହୁଏ- ଏହି ନ୍ୟାୟ କେବଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ନ୍ୟାୟର ଉପାସନା ପାଇଁ
ଉପଦିଶ୍ୟମାନ ସଂଯଦ୍‌ ବାମାଦ୍ ପ୍ରଭୃତି ଏବଂ ସତ୍ୟକାମଦ୍ୱାଦି ନିଶ୍ଚିତ-ବ୍ରହ୍ମର ଅନ୍ୟଧର୍ମରେ
ନେବା ଉଚିତ, କାରଣ-ସେଠାରେ ଉପାସ୍ୟବ୍ରହ୍ମର ଏକ ହେଲାପରେ ଉପକ୍ରମ୍ ଭେଦରେ
ଉପାସନାର ଭେଦ ହେଲାପରେ ଧର୍ମର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଶାଖାରେ ପ୍ରାପ୍ତିହୁଏ ନାହିଁ ।



(ଘ) ଯେପରି ଦୁଇଟି ସ୍ତ୍ରୀ ଗୋଟିଏ ରାଜାକୁ ଜଣେ ଛତ୍ରଦ୍ୱାରା ଓ ଅପରଟି ଋମର ଦ୍ୱାରା ଉପାସନା କରିଛି, ସେପରି ଉପାସ୍ୟ ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପାସନାର ଭେଦ ଓ ଧର୍ମର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୁଏ, ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ । ଉପଚିତ ଓ ଅପଚିତ ଗୁଣର ଭେଦ ବ୍ୟବହାର ହେଲା ପରେ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମରେ ହୁଏ ନିର୍ଗୁଣ ପରବ୍ରହ୍ମରେ ନୁହେଁ । ତେଣୁ କୌଣସି ଶ୍ରୁତିରେ ଥିବା ସତ୍ୟକାମଦ୍ୱାଦିଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ସବୁଶାଖାରେ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ ।

ईतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ୧୩ ॥

(୧) ଇତରେ ତ୍ୱର୍ଥସାମାନ୍ୟାତ୍ ॥୩-୩-୧୩॥

ଇତରେ ତୁ-ଆନନ୍ଦାଦିଧର୍ମର ସବୁସ୍ଥାନରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ । ଅର୍ଥସାମାନ୍ୟାତ୍- କାରଣ- ପ୍ରତିପାଦ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବତ୍ର ଏକ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତରେ ଭାନନ୍ଦାଦିଯୋଧର୍ମା ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପପ୍ରତିପାଦନାୟେ- ବୋଧ୍ୟମାନା ଅର୍ଥସାମାନ୍ୟାତ୍ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଧର୍ମଣଃ ଏକତ୍ୱାତ୍ ସର୍ବେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରତିଯେରନ୍ତିତି ବୈଷମ୍ୟମ୍, ପ୍ରତିପରିମାତ୍ରପ୍ରୟୋଜନା ହି ତ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ପରବ୍ରହ୍ମବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପର ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ କୁହାଯାଇଥିବା ଅନ୍ୟ ଆନନ୍ଦପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମ ଅର୍ଥର ସମାନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦ୍ୟଧର୍ମା ଏକ ହେଲେ ସମସ୍ତେ ସବୁସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତୀତି ହେବା ହିଁ ବୈଷମ୍ୟ; କାରଣ-ସେମାନେ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତିପତ୍ତି (ଜ୍ଞାନମାତ୍ର) ପ୍ରୟୋଜନଶାଳୀ ଅଟନ୍ତି ।

७ आध्यानाधिकरणम् ॥ सू० ୧୪-୧୫ ॥

ଆଧ୍ୟାନାଧିକରଣ-୭

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ୧୪ ॥

(୧) ଆଧ୍ୟାନାୟ ପ୍ରୟୋଜନା - ଭାବାତ ॥୩-୩-୧୪॥

ଇନ୍ଦ୍ରିୟେଭ୍ୟଃ ପରା ହ୍ୟର୍ଥାଃ, ଏହି ସ୍ତୁତ୍ରେ ଆଧ୍ୟାନାୟ-ଆଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ପୁରୁଷ ପରଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ, ପ୍ରୟୋଜନାଭାବାତ୍- କାରଣ- ଏହାର ପରଦ୍ୱପ୍ରତି ପାଦନରେ କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) କାଠକେଷୁ ପଠ୍ୟତେ- ‘ଇନ୍ଦ୍ରିୟେଭ୍ୟା ପରା ହ୍ୟର୍ଥାଃ, ଅର୍ଥେଭ୍ୟଃ ପରଂ ମନଃ, ମନସସ୍ତୁ ପରାବୁଦ୍ଧି’ (କ ୦ ୩-୧୦) ଇତ୍ୟାଦି ‘ପୁରୁଷାନ୍ତ’



ପରଂ କିଞ୍ଚିନ୍ନା କାଷ୍ଠା ସା ପରା ଗତିଃ' (କ ୦ ୩-୧୧) ଇତି । ତତ୍ର ସଂଶୟଃ-କିମିମେ ସର୍ବ ଏବାଧୀଦୟସ୍ତତସ୍ତତଃ ପରତ୍ବେନ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ ଉତ ପୁରୁଷ ଏବୈଭ୍ୟ ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପରଃ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ ଇତି ।

(ଖ) ତତ୍ର ତାବତ୍ ସର୍ବେଷାମେବୈଷାଂ ପରତ୍ବେନ ପ୍ରତିପାଦନମିତି ଭବତି ମତିଃ । ତଥାହି ଶୂନ୍ୟତେ- 'ଇଦମସ୍ମାତ୍ ପରମିଦମସ୍ମାତ୍ ପରମ୍' ଇତି । ନନ୍ତୁ ବହୁସ୍ପର୍ଥେଷୁ ପରତ୍ବେନ- ପ୍ରତିପାଦୟିଷିତେଷୁ ବାକ୍ୟଭେଦଃ ସ୍ୟାତ, ନୈଷ ଦୋଷଃ; ବାକ୍ୟବହୁତ୍ବାପପତ୍ତେଃ । ବହୁନେ୍ୟବ ହ୍ୟେତାନି ବାକ୍ୟାନି ପ୍ରଭବନ୍ତି ବହୁନର୍ଥାନ୍ ପରତ୍ବୋପେତାନ୍ ପ୍ରତିପାଦୟିତୁମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକମେଷାଂ ପରତ୍ବ ପ୍ରତିପାଦନମିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) କାଠକରେ 'ଇନ୍ଦ୍ରିୟେଭ୍ୟପରାଃ' (ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ସେମାନଙ୍କର ବିଷୟରେ (ସୂକ୍ଷ୍ମ) ଅଥବା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହୁଏ । ବିଷୟଦ୍ୱାରା ମନ ପର ହୁଏ ଓ ମନଦ୍ୱାରା ବୁଦ୍ଧି ପର ହୁଏ) ଏହା ଆରମ୍ଭ କରି 'ପୁରୁଷାନ୍ତ' (ପୁରୁଷଠାରୁ ପର କିଛି ନାହିଁ, ସେ ହିଁ ସୂକ୍ଷ୍ମର ପରାକାଷ୍ଠା ଅଟେ । ସେ ହିଁ ପରାଗତି (ଉକ୍ତସ୍ତ ଗତି ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର କୁହାଯାଇଅଛି । ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଏହି ସମସ୍ତ କଣ ଅର୍ଥାଦି ତତ୍ ତତ୍ ଦ୍ୱାରା ପରରୂପରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଅନ୍ତି ଅଥବା ପୁରୁଷ ହିଁ ଏହି ସମସ୍ତ ପର ରୂପଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ?

(ଖ) ସେଥିରେ ସେହି ସମସ୍ତଙ୍କର ପରରୂପଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦନ ହୁଏ ବୋଲି ଧାରଣା କରାଯାଏ, କାରଣ-ଏହି ଏହାଠାରୁ ପର, ଏହି ଏହାଠାରୁ ପର ବୋଲି ଶ୍ରୁତି କହେ । ପରନ୍ତୁ ବହୁତ ଅର୍ଥରେ ପରରୂପଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଯଦି ଅଭାଷ୍ଟ ହୁଏ, ତେବେ ବାକ୍ୟଭେଦ ହେବ କି ? ହଁ, କିନ୍ତୁ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବାକ୍ୟର ବହୁତ୍ୱ ଉପପତ୍ତି ହୁଏ । ପରତ୍ବ ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅନେକ ବିଷୟର ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ସେହି ଅନେକ ବାକ୍ୟ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରରୂପ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦନ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ତୁମ୍ଭଃ ପୁରୁଷ ଏବ ହ୍ୟେଭ୍ୟଃ ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପରଃ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍, ନ ପ୍ରତ୍ୟେକମେଷାଂ ପରତ୍ବ ପ୍ରତିପାଦନମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ପ୍ରୟୋଜନାଭାବାତ୍ । ନ ହୀତରେଷୁ ପରତ୍ବେନ ପ୍ରତିପନ୍ନେଷ୍ଠ କିଞ୍ଚିତ୍ପ୍ରୟୋଜନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ଶୂନ୍ୟତେ ବା । ପୁରୁଷେ ଦ୍ୱିନ୍ଦ୍ରିୟାଦିଭ୍ୟଃ ପରସ୍ମିନ୍ ସର୍ବାନର୍ଥବ୍ରାତାତାତେ ପ୍ରତିପନ୍ନେ ଦୃଶ୍ୟତେ ପ୍ରୟୋଜନଂ ମୋକ୍ଷସିଦ୍ଧିଃ ।

(ଖ) ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ- 'ନିର୍ଋୟଂ ତନମ୍ବରୁ୍ୟମୁଖାତ୍ ପ୍ରମୁଚ୍ୟତେ' (କ ୩-୧୫) ଇତି ଅପି ଚ ପରପ୍ରତିଷ୍ଠେଧେନ କାଷ୍ଠାଶ୍ଚେନ ଚ ପୁରୁଷବିଷୟମାଦରଂ ଦର୍ଶୟନ୍ ପୁରୁଷ ପ୍ରତିପତ୍ତ୍ୟର୍ଥେବ ପୂର୍ବପରପ୍ରବାହୋକ୍ତିରିତି ଦର୍ଶୟତି- 'ଆଧାନାୟେତି' ଆଧାନପୂର୍ବକାୟ



ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନାୟତ୍ୟର୍ଥଃ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନାର୍ଥମେବ ହାହାଧାନମୁପଦିଶ୍ୟତେ, ନ ଦ୍ଵାଧାନମେବ ସ୍ଵପ୍ରଧାନମ୍ ।

ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିପରି ପ୍ରାସ୍ତୁ ହୁଅନ୍ତେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଏହି ସମସ୍ତଙ୍କ ଠାରୁ ପୁରୁଷ ପରରୂପ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଏହିଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅର୍ଥାଦିରେ ପରତ୍ଵପ୍ରତିପାଦନ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? କାରଣ-ଏହାଦ୍ଵାରା ପ୍ରୟୋଜନରେ ଅଭାବ ହୁଏ । ଅନ୍ୟଟି ପରରୂପଦ୍ଵାରା ଜଣାପଡ଼ିଲେ କୌଣସି ଅନ୍ୟପ୍ରୟୋଜନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ କି ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିରୁ ସବୁ ଅନର୍ଥ ସମୁଦାୟ ରହିତ ପରପୁରୁଷର ଜ୍ଞାତ ହେଲା ପରେ ମୋକ୍ଷସିଦ୍ଧି ରୂପ ପ୍ରୟୋଜନ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) କାରଣ- ‘ନିତ୍ୟାୟ ତଂ’ (ସେହି ଆତ୍ମ ତତ୍ତ୍ଵକୁ ଜାଣି ପୁରୁଷ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ) ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୁତି କହେ । ପରର ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ ଦ୍ଵାରା ଓ କାଷ୍ଠ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ପୁରୁଷ ବିଷୟକ ଆଦର ଦେଖାଇ ପୁରୁଷର ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ପୂର୍ବାପର ପ୍ରବାହର ଉକ୍ତି ହୁଏ ବୋଲି ‘ଆଧ୍ୟାନାୟ’ ଦ୍ଵାରା ଦେଖାଏ । ଆଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଏହି ଅର୍ଥ ହୁଏ । ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଏଠାରେ ଆଧ୍ୟାନର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ଆଧ୍ୟାନର ସ୍ଵପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ ।

आत्मशब्दाच्च ॥ ୧୫ ॥

(୧) ଆତ୍ମଶବ୍ଦାତ ॥ ୩-୩-୧୫ ॥

ଆତ୍ମଶବ୍ଦାର ତ=‘ଏକ ସର୍ବେଷୁ’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକୃତ ପୁରୁଷଠାରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ଏହି ବାକ୍ୟ ଆତ୍ମପରକ ହୁଏ, କାରଣ-ଶ୍ରୁତିରୁ ଆତ୍ମାରେ ମାନାନ୍ତରାବେଦ୍ୟତ୍ଵ (ଅପୂର୍ବ)ର ପ୍ରତିପାଦନ ହେଉଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଇତଶ୍ଚ ପୁରୁଷପ୍ରତିପତ୍ତ୍ୟର୍ଥେବେୟମିନ୍ଦ୍ରିୟାଦିପ୍ରବାହୋକ୍ତିଃ । ଯତ୍‌କାରଣମ୍-‘ଏକ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ ଗୁଡାତ୍ମା ନ ପ୍ରକାଶତେ’ ଦୃଶ୍ୟତେ ଦ୍ଵଗ୍ର୍ୟୟା ବୁଦ୍ଧ୍ୟା ସୁକ୍ଷ୍ମୟା ସୁକ୍ଷ୍ମଦର୍ଶିଭିଃ’ (କଠ ୩-୧୨) ଇତି ପ୍ରକୃତଂ ପୁରୁଷମାତ୍ମେତ୍ୟାହ । ଅତଶ୍ଚ ନାତ୍ମଦ୍ଵିତରେଷାଂ ବିବକ୍ଷିତମିତି ଗମ୍ୟତେ । ଯସ୍ୟେବ ତ ଦୁର୍ବିଜ୍ଞାନତାଂ ସଂସ୍କୃତମତି-ଗମ୍ୟତାଂ ତ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଖ) ତଦ୍‌ବିଜ୍ଞାନାୟୈବ ‘ଯଚ୍ଛେଦ୍‌ବାତ୍‌ମନସୀ ପ୍ରାଞ୍ଜଃ’ (କଠ ୩-୧୩) ଇତ୍ୟାଧ୍ୟାନଂ ବିଦଧାତି । ତଦ୍‌ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍-‘ଆତ୍ମାନିକମପ୍ୟେ’ କେଷାମ୍ (ବ୍ରହ୍ମ ୧-୪-୧) ଇତ୍ୟତ୍ତ । ଏବମନେପ୍ରକାର ଆଶୟାତିଶୟଃ ଶ୍ରୁତେଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ନେତରେଷୁ



(ଗ) ଅପି ଚ ‘ସୋଽଧୁନଃ ପାରମାପ୍ନୋତି ତଦବିଷ୍ଣୋଃ ପରମଂ ପଦମ୍’ (କଠ ୩-୯ ଇତ୍ୟୁକ୍ତେ କିଂ ତଦଧୁନଃ ପାରଂ ବିଷ୍ଣୋଃ ପରମଂ ପଦମିତ୍ୟସ୍ୟାମାକାତ୍ଷାୟାମିହି-
ୟାଦ୍ୟନୁକ୍ରମଶାତ ପରମପଦପ୍ରତିପତ୍ୟର୍ଥ ଏବାୟମାମ୍ନାୟ ଇତ୍ୟବସାୟତେ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏହିଠାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରବାହର ଉକ୍ତି କେବଳ ପୁରୁଷର ପ୍ରତିପତ୍ତି (ଜ୍ଞାନ) ପାଇଁ ଅଛି । କାରଣ- ‘ଏଷ ସର୍ବେଷୁ ଭୂତେଷୁ’ (ସମଗ୍ର ଭୂତରେ ଲୁଚିରହିଥିବା ଏହି ଆତ୍ମା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା କିନ୍ତୁ ସୂକ୍ଷ୍ମଦର୍ଶୀ ପୁରୁଷ ଦ୍ଵାରା ନିଜର ତୀବ୍ର ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମବୁଦ୍ଧିରୁ ହିଁ ଦେଖାଯାଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରକୃତପୁରୁଷକୁ ଆତ୍ମାରୂପରେ ଦେଖେ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟଠାରେ ଅନାମ୍ଭବ ବିବକ୍ଷିତ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ତାହାଠାରେ ଦୁର୍ବିଜ୍ଞେୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତ ବୁଦ୍ଧିଗମ୍ୟତା ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ତାହାକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ‘ଯଚ୍ଛେଦ୍ ବାତ୍ ମନସୀ’ (ବିବେକୀ ପୁରୁଷ ବାଣୀର ମନରେ ଉପସଂହାର କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାନର ବିଧାନ ଶ୍ରୁତି କରେ । ତାହାର ‘ଆନୁମାନିକମପେକ୍ଷେଷାମ୍’ ଏହି ସ୍ଵତ୍ତ୍ଵରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି । ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିରେ ଅନେକପ୍ରକାରର ଆଶ୍ରୟାତିଶୟତାପୂର୍ଣ୍ଣ ପୁରୁଷଠାରେ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟଠାରେ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ‘ସୋଽଧୁନଃ’ (ଏହି ସଂସାର ମାର୍ଗରୁ ପାର ହୋଇ ସେହି ବିଷ୍ଣ ବ୍ୟାପକ ପରମାତ୍ମାରପରମପଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହା କହିଲା ପରେ ମାର୍ଗରୁ ପାର ହୋଇ ବିଷ୍ଣର ପରମପଦ କଣ ହୁଏ ? ଏହିପରି ଆକାତ୍ଷା ହେଲାପରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦିର ଅନୁକ୍ରମଣରୁ ପରମପଦର ପ୍ରତିପତ୍ତିନିମିତ୍ତ ଏହି ଶ୍ରୁତି ରହେ ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଇଅଛି ।

୮ ଆତ୍ମଗୃହୀତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୨୬-୨୭ ॥

ଆତ୍ମଗୃହୀତ୍ୟଧିକରଣ-୮

ଆତ୍ମଗୃହୀତିରିତରବଦୁତ୍ତରାତ୍ ॥ ୧୬ ॥

(୧) ଆତ୍ମଗୃହୀତିରିତର ବଦୁତ୍ତରାତ୍ ॥ ୩-୩-୧୬ ॥

ଆତ୍ମଗୃହୀତଃ= ‘ଆତ୍ମେବେଦମ୍’ ଏଠାରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୋଇଛି । ଅନ୍ୟର ନୁହେଁ । କାରଣ-ଇତରବତ୍=ଅନ୍ୟପରି ‘ଆତ୍ମନଃ ଆକାଶଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମଶବ୍ଦରୁ ରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ, ଉତ୍ତରାତ୍= ‘ସ ଇକ୍ଷତ ଏହିପ୍ରକାର ଉତ୍ତର ବିଶେଷଣ ବାକ୍ୟରୁ ଯେପରି ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ, ସେହିପରି ଆତ୍ମଶବ୍ଦରୁ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହେବା ଉଚିତ୍ ।



ମୂଳ- (କ) ଐତରେୟକେ ଶ୍ରୁୟତେ ‘ଆତ୍ମା ବା ଇବମେକ ଏ ବା ଗ୍ର ଆସୀନ୍ମାନ୍ୟତ୍ କିଂଚନ ମିଷତ୍ ସ ଈକ୍ଷତ ଲୋକାନୁ ସ୍ତଦା ଇତି’ (ଏ ୧-୧), ‘ସ ଇମାଂ ଲ୍ଲୋକାନ- ସ୍ତଜନାୟୋ ମରୀଚାର୍ମରବାପଃ’ (ଏ ୧-୨) ଇତ୍ୟାଦି । ତତ୍ର ସଂଶୟଃ-କିଂ ପର ଏବା- ମେହାତ୍ମଣ୍ଡେନାଭିଲପ୍ୟତ ଉତାନ୍ୟଃ କର୍ଣ୍ଣଦିତି । କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ?

(ଖ) ନନ୍ଦୁ ବାକ୍ୟାନୁୟଃ ସୁତରାଂ ପରମାତ୍ମବିଷୟୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ପ୍ରାଗୁପ୍ତଭେରାତ୍ମେକ ଦ୍ଵାବଧାରଣାତ୍, ଈକ୍ଷଣପୂର୍ବକସ୍ପଷ୍ଟ ବଚନାତ୍ । ନେତୃତ୍ୟତେ, ଲୋକସ୍ପଷ୍ଟ ବଚନାତ୍ । ପରମାତ୍ମନି ହିଂସ୍ରସ୍ପରି ପରିଗୃହ୍ୟମାଣେ ମହାଭୂତସ୍ପଷ୍ଟିରାଦୌ ବକ୍ତବ୍ୟା ଲୋକସ୍ପଷ୍ଟିସ୍ଥିତା ଦା ବୃତ୍ୟତେ । ଲୋକାଣ୍ଡ ମହାଭୂତସମ୍ବନ୍ଧବେଶ ବିଶେଷାଃ ।

(ଗ) ତଥା ଋକ୍ଷପ୍ରଭୃତୀଂ ଲ୍ଲୋକଭେଦେନିବ ନିର୍ବିକ୍ରାନ୍ତି ‘ଅଦୋଃକ୍ଷଃ ପରେଣ ଦିବମ୍ (ଏ ୧-୨) ଇତ୍ୟାଦିନା । ଲୋକସ୍ପଷ୍ଟିଃ ପରମେଶ୍ଵରାତ୍ମସ୍ଥି ତେନାପରେଣ କେନଚିଦାଶ୍ଵରେଣ କ୍ରିୟତ ଇତି ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତ୍ୟୋରୁପଲଭ୍ୟତେ । ତଥା ହି ଶ୍ରୁତିର୍ଭବତି ‘ଆତ୍ମେବେଦମଗ୍ର ଆସାତ୍ ପୁରୁଷବିଧଃ’ (ବୃହ ୧-୪-୧) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା । ସ୍ମୃତିରପି ‘ସ ବୈ ଶରୀରୋ ପ୍ରଥମଃ ସ ବୈ ପୁରୁଷ ଉତ୍ୟତେ, ଆଦିକର୍ତ୍ତା ସ ଭୂତାନାଂ ବ୍ରହ୍ମାଗ୍ରେ ସମବର୍ତ୍ତତ’ ଇତି ।

(ଘ) ଐତରେୟିଣୋଽପି ‘ଅଥାତୋ ରେତସଃ ସୃଷ୍ଟିଃ ପ୍ରଜାୟତେ ରେତୋ ଦେବାଃ’ ଇତ୍ୟତ୍ର ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ ପ୍ରକରଣେ ପ୍ରଜାପତି କର୍ତ୍ତୃକାଂ ବିଚିତ୍ରାଂ ସୃଷ୍ଟିମାମନନ୍ତି । ଆତ୍ମଣ୍ଡୋଽପି ତସ୍ମିନ୍ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟମାନୋ ଦୃଶ୍ୟତେ- ‘ଆତ୍ମେବେଦମଗ୍ର ଆସାତ୍ ପୁରୁଷବିଧଃ (ବୃହ ୧-୪-୧) ଇତ୍ୟତ୍ର । ଏକଦ୍ଵାବଧାରଣାପି ପ୍ରାଗୁପ୍ତଭୈଃ ସ୍ଵବିକାରାପେକ୍ଷମୁପପଦ୍ୟତେ । ଈକ୍ଷଣମପି ତସ୍ୟ ଚେନଦ୍ଵାଭ୍ୟୁପଗମାଦୁପପନ୍ନମ୍ ।

(ଙ) ଅପି ତ ‘ତାତ୍ତ୍ଵେନ ଗାମାନୟତାତ୍ତ୍ଵେନାଶ୍ଵମାନୟତାତ୍ତ୍ଵେନ ପୁରୁଷମାନୟତା ଅବୁଦନ’ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକୋ ଭୂୟାନ୍ ବ୍ୟାପାରବିଶେଷୋ ଲୌକିକେଷୁ ବିଶେଷବତ୍ ସ୍ଵାତ୍ମସ୍ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଇହାନୁରାମ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ବିଶେଷବାନେବ କର୍ଣ୍ଣଦିହାତ୍ମା ସ୍ୟାଦିତି ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ଐତରେୟ କରେ ‘ଆତ୍ମା ବା’ (ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମେ ଏହି ଜଗତ୍ ଏକମାତ୍ର ଆତ୍ମା ହିଁ ଥିଲା, ତାହା ବ୍ୟତିତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସକ୍ରିୟ ବସ୍ତୁ ନ ଥିଲା । ମୁଁ ଏହି ସଂସାରକୁ ରଚନା କରିବି ବୋଲି ସେ ଈକ୍ଷଣ କଲା), ଏବଂ ‘ସ ଇମାଂ ଲ୍ଲୋକାନ’ (ସେ ଆତ୍ମ (ସ୍ଵର୍ଗ), ମରୀଚି (ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ) ମର (ମର୍ତ୍ତ୍ୟ) ଓ ଆପ (ପାତାଳ) ଏହି ଲୋକଗୁଡ଼ିକୁ ରଚନା କଲେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଅଛି । ସେଠାରେ ସଂଶୟ ହଏ ଯେ- ଏଠାରେ ଆତ୍ମ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା କଣ ପରମାତ୍ମା କୁହାଯାଇଛି କି ଅନ୍ୟ କଣ ? ତେବେ କଣ ହେବ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-



(ଖ) ଏଠାରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ପରମାତ୍ମାର ଅଭିଧାନ ହୁଏ ନାହିଁ, କିପରି ? କାରଣ-ବାକ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟ ସେହିପରି ଦେଖାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ବାକ୍ୟାନ୍ତର୍ଯ୍ୟ ପରମାତ୍ମା ବିଷୟକ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ, କାରଣ-ଉପରି ପୂର୍ବରୁ, ଆତ୍ମେକତ୍ଵର ଅବଧାରଣା ହୁଏ ଓ ଈଶ୍ଵର ପୂର୍ବକସ୍ତୃଷ୍ଟବଚନ ହୁଏ କି ? ନୁହେଁ, କାରଣ-ଏହା ଲୋକସ୍ତୃଷ୍ଟିର ବଚନ ଅଟେ ପରମାତ୍ମା ସ୍ଵଭାବରୂପେ ପରିଚିତ ହେଲାପରେ ମହାଭୂତସ୍ତୃଷ୍ଟି ପ୍ରଥମେ କହିବା ଉଚିତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ପ୍ରଥମେ ଲୋକସ୍ତୃଷ୍ଟି କୁହାଯାଇଛି । ସଂସାର କିନ୍ତୁ ମହାଭୂତର ଆକାର ବିଶେଷ ଅଟେ ।

(ଗ) ସେହିପରି ‘ଅଦୋଃସଃ’ (ସେହି ଆତ୍ମ ଦୁଧଲୋକଠାରୁ ପର ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ଶ୍ରୁତି ଆତ୍ମ ଆଦିର ଲୋକରୂପରେ ନିର୍ବାଚନ କରେ । ଲୋକସ୍ତୃଷ୍ଟି ପରମେଶ୍ଵର ଦ୍ଵାରା ଅଧିଷ୍ଠିତ କୌଣସି ଈଶ୍ଵରଠାରୁ କରାଯାଏ । ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ମିଳେ । ଯଥା- ‘ଆତ୍ମେବେଦସ’ (ସ୍ତୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ସଂସାର ପୁରୁଷାକାର ଏକ ଆତ୍ମା ଥିଲା) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି । ‘ସ ବୈ ଶାରୀରୀ’ (ସେ ପ୍ରଥମେ ଶାରୀରୀ ଥିଲା, ସେ ହିଁ ପୁରୁଷ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ଚରାଚରଭୂତର ସେ କର୍ତ୍ତା, ସେ ବ୍ରହ୍ମ ସବୁଠାରୁ ପ୍ରଥମେ ଥିଲା ଏହା ହିଁ ସ୍ମୃତି କହେ ।

(ଘ) ଐତରେୟ ସଂପ୍ରକାୟ ମଧ୍ୟ ‘ଅଥାତୋ’ (ଏହା ପରେ ଏହିଠାରୁ ରେତ (ସ୍ତୃଷ୍ଟି କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହେଲା, ଦେବତା (ପ୍ରଜାପତି) ଏହାର ରେତକାର୍ଯ୍ୟ ଅଟନ୍ତି ।) ଏଠାରେ ପୂର୍ବ ପ୍ରକରଣରେ ବିଚିତ୍ର ସ୍ତୃଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରଜାପତି କର୍ତ୍ତୃକ କୁହାଯାଏ । ଏବଂ ଆତ୍ମେବେଦମଗ୍ର ଆସୀତ୍ ପୁରୁଷବିଧଃ’ ଏଠାରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଏକତ୍ଵର ଅବଧାରଣା ଉପରି ପୂର୍ବରୁ ନିଜର ବିକାରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଚେତନତ୍ଵ ସ୍ଵୀକାର ହେଲେ ସେଠାରେ ଈଶ୍ଵର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଙ) ‘ତାତ୍ତ୍ଵୋ’ (ସ୍ତୃଷ୍ଟା ସେହି ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଗାଇ ଆଣିଛି, ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଅଶ୍ରୁ ଆଣିଛି ପୁରୁଷାକାର (ମାନବାକୃତି) ଶରୀର ଆଣିଛି । ତାହାପରେ ପ୍ରଜାମାନେ ତାହା ହିଁ କହିଥିଲେ) ଏହିପରି ମହାନ ବ୍ୟାପାରବିଶେଷ ବିଶେଷବାନ୍ ଲୌକିକ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ ବୋଲି ଅନୁଗମ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଏଠାରେ ବିଶେଷଯୁକ୍ତ କୌଣସି ସ୍ତୃଷ୍ଟା ଆତ୍ମା ହେବା ଉଚିତ୍ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝା-ପର ଏବାତ୍ମେଶବେନ ଗୃହ୍ୟତ, ଇତରବଚ୍ । ଯଥେତରେଷ୍ଠ ସ୍ତୃଷ୍ଟିଶ୍ରବଣେଷୁ ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବା ଏତସ୍ମାଦାତ୍ମନ ଆକାଶ ସମୂତଃ’ (ତେ ୨-୧-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷୁ ପରସ୍ୟାତ୍ମନୋ ଗ୍ରହଣମ୍ । ଯଥା ଚେତରସ୍ମିନ୍ଲୌକିକାତ୍ମଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗେ ପ୍ରତ୍ୟାଗାତ୍ମେବ ମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମଶବ୍ଦେନ ଗୃହ୍ୟତେ, ତଥେହାପି ଭବିତୁମର୍ହିତି ।



(ଖ) ଯଦି ତୁ ‘ଆନ୍ଦ୍ରେବେଦମଗ୍ର ଅସାତ୍’ (ବୃହ ୧-୪-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦୌ ‘ପୁରୁଷବିଧଃ’ (ବୃହ ୧-୪-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦି ବିଶେଷଣାନ୍ତରଂ ଶୂନ୍ୟତେ, ତବେତଦ୍ ବିଶେଷବତ ଆତ୍ମନା ଗ୍ରହଣମ୍ । ଅତଃ ପୁନଃ ପରମାତ୍ମଗ୍ରହଣାନୁଗୁଣମେବ ବିଶେଷଣମସ୍ମି-
ଭରମୁପଲଭ୍ୟତେ- ‘ସ ଈକ୍ଷତ ଲୋକାନୁ ସୃଜା ଇତି’ (ଏ ୧-୧) ‘ସ ଇମାଂଲୋକାନ-
ସୃଜତ’ (ଏ ୧-୨) ଇତ୍ୟେ ବମାଦି । ତସ୍ମାଦ୍ଭବ୍ୟେବ ଗ୍ରହଣମିତି ନ୍ୟାୟମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ-
ଏଠାରେ ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ଗୃହୀତ ହୁଏ ଇତରର ପରି । ଯେପରି ‘ତସ୍ମାଦ୍
ବା’ (ସେହି ଆତ୍ମାଦ୍ଵାରା ଆକାଶ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା) ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟସୃଷ୍ଟି ଶ୍ରୁତିରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦରୁ
ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ, ଯେପରି ଅନ୍ୟ ଲୌକିକ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ
ଦ୍ଵାରା ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ହିଁ ଗୃହୀତ ହୁଏ, ସେପରି ଏଠାରେ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ ।

(ଖ) ଯେଉଁଠାରେ ‘ଆନ୍ଦ୍ରେବେଦମଗ୍ର ଅସାତ୍ ଇତ୍ୟାଦିରେ ‘ପୁରୁଷବିଧଃ’ ଇତ୍ୟାଦି
ବିଶେଷଣାନ୍ତର ଶୁଣାଯାଏ, ସେଠାରେ ବିଶେଷଯୁକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହେବା ଉଚିତ ।
ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ଅନୁକୂଳ, ସେଠାରେ ‘ସ ଈକ୍ଷତ’ (ମୁଁ ସଂସାରକୁ
ସୃଷ୍ଟି କରିବି ବୋଲି ସେ ଦେଖିଲା), ‘ସ ଇମାଂଲୋ’ (ସେ ସଂସାରକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲା)
ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଥମେ ବିଶେଷଣର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦରୁ ଏହି
ପରମାତ୍ମା ଗ୍ରହଣ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ ୧୭ ॥

(୧) ଅନୁୟାଦିତି ତେତ୍ ସ୍ୟାଦବଧାରଣାତ୍ ॥୩-୩-୧୭॥

ଇତି ତେତ୍ = ଯଦା ଏହା ତୁମ୍ଭେ କହ, ତେବେ, ଅନୁୟାତ୍=ବା୍ୟକନ୍ୟର
ଦେଖିବା ଦ୍ଵାରା ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେବେ ଏଠାରେ, ସ୍ୟାତ୍-ପରମାତ୍ମାର
ଗ୍ରହଣ ହୁଏ, ଅବଧାରଣାତ୍=‘ଆନ୍ଦ୍ରେବେଦମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଆନ୍ଦ୍ରେକତ୍ଵର ଅବଧାରଣା
ହୁଏ । ତେଣୁ ସେଠାରେ ପରମାତ୍ମା ଗ୍ରହଣ-ଯୋଗ୍ୟ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବାକ୍ୟାନୁୟାଦର୍ଶନାନୁ ପରମାତ୍ମଗ୍ରହଣମିତି ପୁନର୍ଯ ‘ଦୁକ୍ତଂ
ତତ୍ପରିହର୍ତ୍ତବ୍ୟମିତି । ଅକ୍ରୋଧ୍ୟତେ-ସ୍ୟାଦବଧାରଣାଦିତି । ତବେଦୁପପନ୍ନ ପରମାତ୍ମନା
ଗ୍ରହଣମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ଅବଧାରଣାତ୍ । ପରମାତ୍ମଗ୍ରହଣେ ହି ପ୍ରାଗୁପ୍ରେରାନ୍ଦ୍ରେକତ୍ଵାବଧାରଣା
ମାଂଜସମବକଜ୍ଞତେ, ଅନ୍ୟଥା ହ୍ୟନାଞ୍ଜସଂ ତତ୍ ପରିକଳ୍ପେତ ।

(ଖ) ଲୋକସୃଷ୍ଟିବଚନଂ ତୁ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରପ୍ରସିଦ୍ଧମହାଭୂତସୃଷ୍ଟ୍ୟନନ୍ତରମିତି ଯୋଜୟି-
ଷ୍ୟାମି । ଯଥା ‘ତରେଜୋଃସୃଜତ’ (ଛା ୬-୨-୩) ଇତ୍ୟେତଦ୍ଭୂତ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରସିଦ୍ଧବିୟଦ୍-



ବାୟୁ ସୃଷ୍ୟନନ୍ତରମିତ୍ୟ ଯୁଯୁକ୍ତମେବମିହାପି ଶୁଦ୍ଧତରପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ହି ସମାନ ବିଷୟୋ ବିଶେଷଃ ଶୁଦ୍ଧତରେଷ୍ଟପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ ଭବତି ।

(ଗ) ଯୋଃପ୍ୟୟଂ ବ୍ୟାପାରବିଶେଷାନୁଗମସ୍ତାତ୍ତେ୍ୟା ଗାମନଯଦିତ୍ୟେବମାଦିଃ ସୋଽପି ବିବକ୍ଷିତାର୍ଥାବଧାରଣାନୁଗୁଣେ୍ୟନୈବ ଗ୍ରହୀତବ୍ୟଃ । ନ ହ୍ୟୟଂ ସକଳଃ କଥାପ୍ରବକ୍ଷୋ ବିବକ୍ଷିତ ଇତି ଶକ୍ୟତେ ବକ୍ତୃମ୍, ତତ୍ପ୍ରତିପତ୍ତୌ ପୁରୁଷାର୍ଥାଭାବାତ୍ । ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନ୍ ଦ୍ୱିହ ବିବକ୍ଷିତମ୍ ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ଏଠାରେ ଯାହା କୁହାଗଲା ଯେ- ବାକ୍ୟନ୍ଦୟକୁ ଦେଖିବା ଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତାହାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ । ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି- ‘ସ୍ୟାଦବଧାରଣାତ୍’ । ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ଉପପନ୍ନ ହେବ କିପରି ? ଅବଧାରଣା କାରଣରୁ । ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହେଲାପରେ ଉପଭିର ପୂର୍ବ ଆତ୍ମେକତ୍ୱ (ଏକ ହି ଆତ୍ମାଥିଲା) ଅବଧାରଣା ସଂଗତ ହୁଏ । ନୋଚେତ୍ ସେ ଅସଂଗତ ହେବ ।

(ଖ) ଏତରେୟରେ ଲୋକସୃଷ୍ଟି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟର ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି (ତୈତରୀୟା)ରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମହାଭୂତ ସୃଷ୍ଟିର ଅନନ୍ତର ଯୋଜନା ଆମ୍ଭେ କରୁଁ । ଯେପରି ‘ତତ୍ତେଜୋଽସୃଜତ’ (ସେ ତେଜ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲା) ଏହି ଛାୟୋଗ୍ୟବାକ୍ୟର ଅନ୍ୟତୈତରୀୟଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆକାଶ ଓ ବାୟୁ ସୃଷ୍ଟିର ପରେ ତେଜର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ବୋଲି ଆମ୍ଭେ ଯୋଜନା କରୁଁ । ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଯୋଜନା କରୁ; କାରଣ-ଗୋଟିଏ ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପରି ବିଷୟକ ବିଶେଷ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ଉପସଂହାର ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ସମଗ୍ର କଥାଗ୍ରନ୍ଥ ବିବକ୍ଷିତ ହେଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇନପାରେ; କାରଣ- ତାହାର ପ୍ରତିପତ୍ତିରେ ପୁରୁଷାର୍ଥର ଅଭାବ ହୁଏ । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମାସତ୍ତ୍ୱ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ତଥାହି ଆମ୍ଭଃପ୍ରଭୃତାନାଂ ଲୋକାନାଂ ଲୋକପାଳାନାଂ ଋଗ୍ବ୍ୟାଦାନାଂ ସୃଷ୍ଟିଃ ଶିଷ୍ଟା କରଣାନି କରଣାୟତନଂ ତ ଶରୀରମୁପସିଷ୍ୟ ସ ଏବ ସୃଷ୍ଟା ‘କଥଂ ଦ୍ୱିଦଂ ମତ୍ରତେ ସ୍ୟାତ୍’ (ଏ ୧-୩-୨୧) ଇତି ବୀକ୍ଷେୟଂ ଶରୀରଂ ପ୍ରବିବେଚକେତି ଦର୍ଶୟତି- ‘ସ ଏତମେବଂ ସାମାନଂ ବିଦାୟୈତୟା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପଦ୍ୟତ’ (ଏ ୧-୩-୧୨) ଇତି ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ଯଦିବାଋତ୍ରିବ୍ୟାହୃତଂ ଯଦି ପ୍ରାଣୋନାଭି ପ୍ରାଣିତମ୍’ (ଏ ୧-୩-୨୧) ଇତ୍ୟେବମାଦିନା କରଣବ୍ୟାପାରବିବେଚନପୂର୍ବକମ୍, ‘ଅଥ କୋଽହମ୍’ (ଏ ୧-୩-୧୧) ଇତି ବୀର୍ଯ୍ୟଂ ‘ସ ଏତମେବ ପୁରୁଷଂ ବ୍ରହ୍ମ ତତମମପଶ୍ୟତ’ (ଏ ୩-୧୩) ଇତି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଦ୍ୱିର୍ଗନମବଧାରୟତି ।



(ଗ) ତଥୋପରିଷ୍ଠାତ୍ ‘ଏଷ ବ୍ରହ୍ମେଷ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଃ’ (ଏତି ୫-୩) ଇତ୍ୟାଦିନା ସମସ୍ତ ଭେଦଜାତଂ ସହ ମହାଭୂତୈରନୁକ୍ରମ୍ୟ ‘ସର୍ବଂ ତତ୍ପ୍ରଜ୍ଞାନେତ୍ରଂ ପ୍ରଜ୍ଞାନେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ପ୍ରଜ୍ଞାନେତ୍ରେ ଲୋକଃ ପ୍ରଜ୍ଞା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରଜ୍ଞାନଂ ବ୍ରହ୍ମ (ଏ ୫-୩) ଇତି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନ୍ତଃ ଦର୍ଶନମେବାବଧାରୟିତା ତସ୍ମାଦିହାତ୍ମଗୁହାତିରିତ୍ୟନପବାଦମ୍ ।

(୩) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) କାରଣ-ଆତ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକ ଓ ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଲୋକପାଳର ସୃଷ୍ଟିକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଆୟତନ ଶରୀରର ଉପଦେଶ (ରଚନା) କରି ସେହି ସ୍ରଷ୍ଟା ‘କଥଂହିଦଂ’ (ମୋଦ୍ୟତିତ ଏହା କିପରି ହେବ ?) ଏହିପରି ବିଚାର କରି ଏହି ଶରୀରରେ ପ୍ରବେଶ କଲା । ଏହିପରି ‘ସ ଏତମେବ’ (ସେହି ପରମେଶ୍ୱର ଏହି ସାମାକୁ ବିଦୀର୍ଣ୍ଣ କରି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ ଦ୍ୱାରରେ ପ୍ରବେଶ କଲା) ଏହା ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧି ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ପୁଣି ‘ଯଦି ବାୟଂ’ (ଯଦି ମୋ ବିନା କଥା କୁହାଯାଏ ଯଦି ପ୍ରାଣଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣର ବ୍ୟାପାର କରାଯାଏ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି କରଣବ୍ୟାପାରର ବିବେଚନା ପୂର୍ବକ ‘ଅଥ କୋଽହମ୍’ (କିନ୍ତୁ ମୁଁ କିଏ) ଏହା ବିଚାର କରି ‘ସ ଏତମେବ’ (ଏହିପରି ସେ ଏହି ପୁରୁଷକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଦେଖେ) ଏହିପରି ଶୁଦ୍ଧି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ ଦର୍ଶନର ଅବଧାରଣା କରେ ।

(ଗ) ସେହିପରି ଆଗରେ ମଧ୍ୟ ‘ଏଷ ବ୍ରହ୍ମେଷ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଃ’ (ଏହା ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ଏହା ଇନ୍ଦ୍ର) ଇତ୍ୟାଦି ମହାଭୂତ ସହିତ ସମସ୍ତ ଭେଦସମୁଦାୟର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ସର୍ବଂ ତତ୍ ପ୍ରଜ୍ଞାନେତ୍ରଂ’ (ସେ ସମସ୍ତ ପ୍ରଜ୍ଞାନେତ୍ର ପ୍ରଜ୍ଞା ଯାହାର ନେତ୍ର ଅଟେ) । ପ୍ରଜ୍ଞାରେ ଚିଦାତ୍ମାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଲୋକପ୍ରଜ୍ଞାନେତ୍ରପ୍ରଜ୍ଞା ଚୈତନ୍ୟ ଯାହାର ନେତ୍ର ରୂପରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ କାରଣ ହୁଏ । ପ୍ରଜ୍ଞା ହିଁ ତାହାର ଲୟସ୍ଥାନ । ତେଣୁ ପ୍ରଜ୍ଞା ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଦର୍ଶନର ଅବଧାରଣା କରେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ପରମାତ୍ମା ହିଁ ଗୁହାତ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ନିରପବାଦ (ଅବାଧ) କଥା ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ଅପରା ଯୋଜନା- ଆତ୍ମଗୁହାତରିତରବଦୁରାର୍ତ୍ତ । ବାଜସନେୟକେ ‘କତମ୍ ଆତ୍ମେତି ଯୋଽୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ ହ୍ୟବ୍ୟକ୍ତଜ୍ୟୋତିଃ ପୁରୁଷଃ’ (ବୃହ ୪-୩-୭) ଇତ୍ୟାତ୍ମଶବ୍ଦେନୋପକ୍ରମ୍ୟ ତସ୍ୟୈବ ସର୍ବସଙ୍ଗବିନିମୁକ୍ତପ୍ରତିପାଦନେନ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତାମବାଧାରୟତି । ତଥା ହ୍ୟପସଂହରତି-ସବା ଏଷ ମହାଜନ ଆତ୍ମାଽଜରୋଽମୁତୋଽଭୟୋ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃହ ୪-୪-୨୫) ଇତି ।

(ଖ) ଛାନ୍ଦୋଷ୍ୟ ତୁ ‘ସଦେବ ସୋମେ୍ୟଦମଗ୍ର ଅସାଦେକମେବାଦ୍ୱିତୀୟମ୍’ (ଛା ୬-୨-୧) ଇତ୍ୟନ୍ତରେଶୈବାତ୍ମଶବ୍ଦମୁପକ୍ରମୋଦକେ ‘ସ୍ୱ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସି’ (ଛା ୬-୮-୬)



ଇତି ତାଦାତ୍ମ୍ୟମୁପଦିଶତି । ତତ୍ରସଂଶୟଃ-ତୁଲ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱଂ କିମନନ୍ଦୋରାମ୍ଭାନନ୍ଦୋ
ସ୍ୟାଦତୁଲ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱଂ ବେତି । ଅତୁଲ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱମିତି ତାବତ୍ରପ୍ରାପ୍ତମତୁଲ୍ୟତ୍ୱାଦାମ୍ଭାନନ୍ଦୋଃ । ନ
ହ୍ୟାମ୍ଭାନବୈଷମ୍ୟେ ସତ୍ୟର୍ଥସାମ୍ୟଂ ଯୁକ୍ତଂ ପ୍ରତିପତ୍ତୁମ୍, ଆମ୍ଭାନତନ୍ତତ୍ୱାଦର୍ଥ ପରିଗ୍ରହସ୍ୟ ।

(ଗ) ବାଜସନେୟକେ ଋମୁଣଙ୍ଗୋପକ୍ରମାଦାମ୍ଭତତ୍ତ୍ୱୋପଦେଶ ଇତି ଗମ୍ୟତେ ।
ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପକ୍ରମ ବିପର୍ଯ୍ୟୟାଦୁପଦେଶ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ । ନନ୍ଦୁ ଛାନ୍ଦୋଗାନାମପ୍ୟସ୍ତଦ୍ୟକ୍ତେ
ତାଦାତ୍ମ୍ୟୋପଦେଶ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ସତ୍ୟଯୁକ୍ତମ୍, ଉପକ୍ରମମତନ୍ତତ୍ୱାଦୁପସଂହାରସ୍ୟ,
ତାଦାତ୍ମ୍ୟସଂପତ୍ତି ସେତି ମନ୍ୟତେ ।

(ଘ) ତଥା ପ୍ରାପ୍ତେ ଅଭିଧାୟତେ-ଆମ୍ଭଗୃହାତିଃ । ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟ ଦମଗ୍ର
ଆସାତ୍’ (ଛା ୬-୨-୧) ଇତ୍ୟତୁ ଛାନ୍ଦୋଗାନାମପି ଭବିତୁମର୍ହତି; ଇତରବତ୍ । ଯଥା
‘କତମୋ ଆମ୍ଭା’ (ବୃହ ୪-୩-୭) ଇତ୍ୟତୁ ବାଜସନେୟନାମାମ୍ଭଗୃହାତିସ୍ତଥୈବ ।
କସ୍ମାତ୍ ? ଉତ୍ତରାଭାଦାତ୍ମୋପଦେଶାତ୍ ।

(ଘ) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଏହି ଅନ୍ୟ ଏକ ଯୋଜନା ଯେ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ;
ଅନ୍ୟ ସଦୃଶ ଉତ୍ତରଦ୍ୱାରା । ବାଜସନେୟକରେ ‘କତମ ଆମ୍ଭେତି’ (ଆମ୍ଭା କିଏ ? ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ
- ଏହା ଯେଉଁ ପ୍ରାଣରେ ବୁଦ୍ଧି ବୃତ୍ତିର ଭିତରେ ରହି ବିଜ୍ଞାନମୟ ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱରୂପ ପୁରୁଷ ଅଟେ)
ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଆତ୍ମଶବ୍ଦରୁ ଉପକ୍ରମ କରି ତାହାକୁ ସର୍ବସଙ୍ଗ ବିନିର୍ମୂଳ ପ୍ରତିପାଦନ ଦ୍ୱାରା
ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତ୍ୱ ଅବଧାରଣ କରେ । ‘ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ’ (ଏହି ସେ ମହାନ ଅଜ ଆତ୍ମା ଅଜର,
ଅମର, ଅମୃତ ଏବଂ ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏହା ଉପକ୍ରମ କରେ ।

(ଖ) ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ସଦେବ ସୋମ୍ୟ ! (ଉତ୍ତରର ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଜଗତ୍ ଏକ
ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସଦୂପ ଥିଲା) ଏହାପରେ ତତ୍ତ୍ୱଶବ୍ଦରୁ ଉପକ୍ରମ କରି ଉପସଂହାରରେ ‘ସ ଆମ୍ଭା
ତତ୍ତ୍ୱମସି’ (ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ, ସେହି ତୁମେ) ଏହିଶ୍ରୁତି ତାଦାତ୍ମ୍ୟର ଉପଦେଶ କରେ ।
ତେଣୁ ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଏହି ଦୁଇଟି ଶ୍ରୁତିର କଣ ତୁଲ୍ୟାର୍ଥ ହୁଏ ଅଥବା
ଅତୁଲ୍ୟାର୍ଥ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ଅତୁଲ୍ୟାର୍ଥ ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ-ଦୁଇଟି
ଶ୍ରୁତିର ଅତୁଲ୍ୟାର୍ଥ ହେଉଛି । ଶ୍ରୁତିରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ହେଲେ ଅର୍ଥର ସମାନତା ଜାଣିହୁଏ
ନାହିଁ, କାରଣ-ଅର୍ଥର ପରିଗ୍ରହ (ସ୍ୱୀକାର) ଶ୍ରୁତିର ଅଧିକ ଅଟେ ।

(ଗ) ବାଜସନେୟକରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ଉପକ୍ରମରୁ ଆମ୍ଭତତ୍ତ୍ୱର ଉପଦେଶ
ଜଣାପଡ଼େ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ କିନ୍ତୁ ଉପକ୍ରମର ବିପର୍ଯ୍ୟୟର ଉପଦେଶ ହିଁ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହୁଏ ।



ପରନ୍ତୁ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟର ଉପସଂହାରରେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟର ଉପଦେଶ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହାହିଁ ଠିକ୍ । ଉପସଂହାର ଉପକ୍ରମର ଅଧୀନ ଅଟେ । ତେଣୁ ସେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟସଂପତ୍ତି (ଉପାସନା) ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ।

(ଘ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ‘ସଦେବ ସୋମ୍ୟଦମଗ୍ର ଆସିତ୍’ ଏଠାରେ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ଅନ୍ୟପରି ହେବା ଉଚିତ୍ । ଯେପରି ‘କତମ୍ ଆତ୍ମା’ ଏଠାରେ ବାଜସନେୟକୁ ପରମାତ୍ମା ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ସେପରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟକୁ ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । କିପରି ? ଉତ୍ତରାତ୍ ? (ଆଗରେ) ତାଦାତ୍ମ୍ୟର ଉପଦେଶ ଦିଆଯିବ ।

(ଃ) ମୂଳ - (କ) ଅନ୍ୟାଦିତି ତେତ୍ ସ୍ୟାଦବଧାରଣାତ୍ । ଯଦୁକ୍ରମ-ଉପକ୍ରମାନ୍-ୟାଦୁପକ୍ରମେ ଋତୁଶବ୍ଦଶ୍ରବଣାଭାବାଦନ୍ନାତ୍ମହାତିରିଚି ତସ୍ୟ କଃ ପରିହାର ଇତି ତେତ୍ସୋଽ-ଭିଧାୟତେସ୍ୟାଦବଧାରଣାଦିତି । ଭବେଦୁପପନ୍ନେହାତ୍ମହାତିଃ । ଅବଧାରଣାତ୍ । ତଥାହି-ଯେନାଶ୍ରୁତଂ ଶ୍ରୁତଂ ଭବତ୍ୟମତଂ ମତମବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞତମ (ଛା ୬।୧।୧) ଇତ୍ୟେକ ବିଜ୍ଞାନେନ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନମବଧାର୍ଯ୍ୟ ତତ୍ସଂପିପାଦୟିଷ୍ୟା ‘ସଦେବ’ ଇତ୍ୟାହ ।

(ଖ) ତତ୍ତାତ୍ମ୍ୟଗୁହ୍ୟତୋ ସତ୍ୟାଂ ସଂପଦ୍ୟତେ । ଅନ୍ୟଥା ହି ଯୋଃୟଂ ମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମା ସନ ବିଜ୍ଞାତ ଇତି ନୈବ ସର୍ବବିଜ୍ଞାନଂ ସଂପଦ୍ୟତେ । ତଥା ପ୍ରାଗୁପ୍ତଭେରେକଦ୍ୱା-ବଧାରଣାଂ ଜୀବସ୍ୟ ଋତୁଶବ୍ଦେନ ପରାମର୍ଶ ସ୍ୱାପାବସ୍ଥାୟାଂ ଚ ତତ୍ ସ୍ୱଭାବସଂପତ୍ତିକଥନଂ ପରିଚ୍ଛେଦନାପୂର୍ବକଂ ଚ ପୁନଃ ପୁନଃ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ (ଛା ୬।୮।୭) ଇତ୍ୟବଧାରଣାମ୍ ଇତି ଚ ସର୍ବମେତତ୍ତାଦାତ୍ମ୍ୟପ୍ରତିପାଦନାୟାମେବାବକଜ୍ଞତେ, ନ ତଦାସ୍ୟସଂପାଦନାୟାମ୍ ।

(ଗ) ନ ଋତ୍ରୋପକ୍ରମତତ୍ତୋ ପନ୍ୟାସୋ ନ୍ୟାୟଃ । ନ ହ୍ୟୁପକ୍ରମଃ ଆତ୍ମଦ୍ୱସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ-ନମନାତ୍ମଦ୍ୱସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନଂ ବାଃସ୍ତି । ସାମାନ୍ୟୋପକ୍ରମସ୍ତ ନ ବାକ୍ୟଶେଷଗତେନ ବିଶେଷେଣ ବିରୁଧ୍ୟତେ, ବିଶେଷାକାତ୍ତ୍ୱସ୍ମାଦ୍ୱାତ ସାମାନ୍ୟସ୍ୟ । ସଂହତାର୍ଥୋଽପି ଚ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚ୍ୟମାନୋ ନ ମୁଖ୍ୟାଦାତ୍ମନୋଽନ୍ୟଃ ସମ୍ଭବତି । ଅତୋଽନ୍ୟସ୍ୟ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟାରମ୍ଭଶଶ୍ଚାଦିତ୍ୟୋଃ ତତ୍ତ୍ୱୋଦ୍ଦୋପପତ୍ତେଃ ।

(ଘ) ଆତ୍ମାନବୈଷମ୍ୟମପି ନାବଶ୍ୟମର୍ଥବୈଷମ୍ୟମାବହତି । ଆହାରପାତ୍ରଂ ପାତ୍ରମାହରେତ୍ୟେକାଦିସ୍ପର୍ଥସାମେଽପି ତଦର୍ଶନାତ୍ । ତସ୍ମାଦେବଂଜାତୀୟନେଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ ପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରକାରଭେଦେଽପି ପ୍ରତିପାଦ୍ୟାର୍ଥଭେଦ ଇତିସିଦ୍ଧମ୍ ।

(ଃ) ଭାଷାଂତର- (କ) ଯଦି ତୁମେ କହଯେ- ଅନ୍ୟରୁ ପରମାତ୍ମାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଆମେ କହୁଁ ଯେ ପରମାତ୍ମାର ଅବଧାରଣା ହେତୁ ଏହା ଗୁହ୍ୟତ ହୁଏ । ଯଦି ପୁଣି କହ ଯେ- ଉପକ୍ରମର ଅନ୍ୟରୁ ଉପକ୍ରମରେ ଆତ୍ମଶବ୍ଦର ଗ୍ରହଣ ନହେଲେ



ପମାମ୍ବର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ନାହିଁ; ତେବେ ଏହାର ଉପସଂହାର କାହିଁକି ହେବ ? ଅତଏବ କୁହାଯାଇଛି- ସ୍ୟାଦବଧାରଣାତ୍ । ଅବଧାରଣା ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ ପରମାମ୍ବର ଗ୍ରହଣ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ଯେନାଶ୍ଚିତ’ (ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ଅଶ୍ଚିତ ଶ୍ଚିତ ହୁଏ, ଅମତ ହିଁ ମତ ହୁଏ ଅବିଜ୍ଞାତ ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାରର ଏକ ବିଜ୍ଞାନରୁ ସମସ୍ତ ବିଜ୍ଞାନ ଅବଧାରଣ କରି ତାହାର ସଂପାଦନା କରିବାର ଜଞ୍ଜାରେ ‘ସଦେବ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ସେହି ପରମାମ୍ବର ଗ୍ରହଣ ହେଲା ପରେ ହିଁ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ । ନୋଚେତ୍ ଯାହା ଏହି ମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମା, ସେ ବିଜ୍ଞାତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସବବିଜ୍ଞାସଂପନ୍ନ ହେବ ନାହିଁ । ସେହି ପ୍ରକାର ଉପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୁ ଏକତ୍ୱ ଅବଧାରଣ, ଜୀବର ଆତ୍ମଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପରାମର୍ଶ, ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥାରେ ଜୀବ ସତରୁ ହିଁ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ- ଏହି କଥନ ପ୍ରଶ୍ନପୂର୍ବକ ପୁନଃ ପୁନଃ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହିପରି ଅବଧାରଣ, ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ତାଦାତ୍ମ୍ୟପ୍ରତିପାଦନ ହେଲାପରେ ହିଁ ସଙ୍ଗତ ହୁଅନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାଦାତ୍ମ୍ୟର ସଂପାଦନା (ଆରୋଗ) ରେ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଏଠାରେ ଉପକ୍ରମର ଅଧିକ ଉପନ୍ୟାସ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ଉପକ୍ରମରେ ଆତ୍ମତ୍ୱସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ଅଥବାଅନାତ୍ମତ୍ୱସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏବଂ ସାମାନ୍ୟ ଉପକ୍ରମ ବାକ୍ୟ ବିଶେଷଗତ ବିଶେଷ ଦ୍ୱାରା ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସାମାନ୍ୟ ବିଶେଷର ଆକାଂକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କରି ମଧ୍ୟ ମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମାରୁ ‘ସତ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଅନ୍ୟ କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଏହିଠାରୁ ବସ୍ତୁ ସମୂହରେ ଆରମ୍ଭଶଶବ୍ଦାଦିରୁ ଅତତତ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଘ) ଶ୍ରୁତିବଚନର ବିଷମତା ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥର ବିଷମତାକୁ ଅବଶ୍ୟ ନିଏ ନାହିଁ । କାରଣ - ‘ଆହାରପାତ୍ରମ୍’ (ପାତ୍ରକୁ ଆଣ), ‘ପାତ୍ର ମାହର’ (ପାତ୍ରକୁ ଆଣ) ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ଅର୍ଥର ସାମ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବାକ୍ୟର ବିଷମତା ଦେଖାଯାଏ, ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରତିପାଦଶୈଳୀର ଭେଦ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ଅର୍ଥର ଅଭେଦ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

६ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ सू० १८ ॥

କାର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟାନାଧିକରଣ-୯

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

(୧) କାର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟାନାଦପୂର୍ବମ୍ ॥ ୩-୩-୧୮ ॥

‘ଶ୍ରେତିକ୍ଷ୍ମା ଅଶିଷ୍ୟତି ଆରମ୍ଭତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅନୁଗତ ସ୍ୱଚନର, ଅପୂର୍ବମ୍ = ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାର ଅଙ୍ଗରୂପରେ ଅପୂର୍ବର ବିଧାନ କରେ, କାର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟାନାତ୍ କାରଣ- ଦ୍ୱିଜୋ



ନିତ୍ୟପ୍ରପଞ୍ଚର୍ଣ୍ଣେ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ବିଧିରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଷ୍ଠାନାଙ୍କରୂପରେ ଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ଓ ବିଧିପ୍ରାପ୍ତ ଆଚମନର ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ଅନଗୁତା ବିଧାନ ପାଇଁ ଅନୁବାଦ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ - (କ) ଛନ୍ଦୋଗା ବାଜସନେୟିନଶ୍ଚ ପ୍ରାଣସମ୍ବାଦେ ଶ୍ୱାଦିମର୍ଯ୍ୟାଦଂ ପ୍ରାଣ ସ୍ୟାନ୍ନାମ୍ନାୟଂ ତସ୍ୟୈବାପୋ ବାସ ଅମନନ୍ତି । ଅନନ୍ତରଂ ଚ ଛନ୍ଦୋଗା ଅମନନ୍ତି- 'ତସ୍ମାଦବା ଏତଦଶିଷ୍ୟନ୍ତଃ ପୁରସ୍ତା ଜ୍ଞୋପରିଷ୍ଠାଜାଦ୍ଭିଃ ପରିଦଧତି' (ଛା ୫-୨-୨) । ବାଜସନେୟିନ ସ୍ଥାନମନନ୍ତି- 'ତଦ୍ ବିଦ୍ବାଂସଃ ଶ୍ରୋତ୍ରିୟା ଅଶିଷ୍ୟନ୍ତ ଆରୁମନ୍ତ୍ୟଶିତ୍ୱା ବାରୁମନ୍ତ୍ୟତମେବ ତଦନମନଗ୍ନଂ କୁର୍ବନ୍ତୋ ମନ୍ୟନ୍ତେ (ବୃହ ୬-୧-୧୪) 'ତସ୍ମାଦେବଂ ବିଦଶିଷ୍ୟନ୍ନାରୁମନ୍ତ୍ୟଶିତ୍ୱା ରୁରୁମନ୍ତ୍ୟତମେବ ତଦନମନଗ୍ନଂ କୁରୁତେ' ଇତି । ତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରୁମନମନଗ୍ନ ତାଚିନ୍ତନଂ ଚ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରତୀକ୍ଷତେ ।

(୫) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ କୁମ୍ଭାଃ-ନାଚମନସ୍ୟ ବିଧେୟତ୍ୱମୁପପଦ୍ୟତେ, କାର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟାନାତ୍ । ପ୍ରାପ୍ତମେବ ହୀଦଂ କାର୍ଯ୍ୟଦେନାଚମନଂ ପ୍ରାୟତ୍ୟାର୍ଥଂ ସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧମନ୍ତ୍ରା- ଖ୍ୟାୟତେ । ନନ୍ଦିୟଂଶ୍ଚୁତିସ୍ତସ୍ୟାଃ ସ୍ମୃତେର୍ମୂଳଂସାତ୍, ନେତ୍ୟୁତ୍ୟତେ, ବିଷୟନାନାଦ୍ୱାତ୍ ସାମାନ୍ୟବିଷୟା ହି ସ୍ମୃତିଃ ପୁରୁଷମାତ୍ରସମ୍ବନ୍ଧଂ ପ୍ରାୟତ୍ୟାର୍ଥକାଚମନଂ ପ୍ରାପୟତି ।

(ଖ) ଶ୍ଚୁତିସ୍ତୁ ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାପ୍ରକରଣ ପଠିତା ତଦବିଷୟମେବାଚମନଂ ବିଦଧତା ବିଦଧାତ୍ । ନ ଚ ଭିନ୍ନବିଷୟଯୋଃ ଶ୍ଚୁତିସ୍ମୃତ୍ୟୋର୍ମୂଳମୂଳିଭାବୋଽବକଳ୍ପତେ । ନ ଚେୟଂ ଶ୍ଚୁତିଃ ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାସଂଯୋଗ୍ୟପୂର୍ବମାଚମନଂ ବିଧାସ୍ୟତୀତି ଶଙ୍କ୍ୟମାଶ୍ରୟତୁମ୍ । ପୂର୍ବସ୍ୟେବ ପୁରୁଷମାତ୍ରସଂଯୋଗିନ ଆଚମନସ୍ୟେହ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟମାନତ୍ୱାତ୍ । ଅତଏବ ଚ ନୋଭୟବିଧାନମ୍ ।

(ଗ) ଉଭୟବିଧାନେ ଚ ବାକ୍ୟଂ ଭିଦ୍ୟତ । ତସ୍ମାତ୍ପ୍ରାପ୍ତମେବାଶିଶିଷ୍ଟତାମଶିତ- ବତାଂ ଷେଷତଃ ଆଚମନନୂୟା 'ଏତମେବ ତଦନମନଗ୍ନଂ କୁର୍ବନ୍ତୋ ମନ୍ୟନ୍ତେ' (ବୃହ ୬-୧-୪) ଇତି ପ୍ରାଣସ୍ୟାନଗୁତାକରଣ ସଂକଳ୍ପୋଽନେନ ବାକ୍ୟେନାଚମନାୟାସ୍ୱପ୍ନ ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାସମ୍ବନ୍ଧିଦେନାପୂର୍ବ ଉପବିଶ୍ୟତେ ।

(ଘ) ନ ରୁରୁମନଗୁତାବାଦ ଆଚମନସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥ ଇତି ନ୍ୟାୟମ୍, ଆଚମନସ୍ୟାବିଧେ- ଯତ୍ୱାତ୍, ସ୍ୱୟଂ ରୁନଗୁତା ସଂକଳ୍ପସ୍ୟ ବିଧେୟତ୍ୱପ୍ରତୀତେଃ । ନ ଚୈବଂ ସତ୍ୟେକ୍ୟସ୍ୟାଚ- ମନସ୍ୟୋଭୟର୍ଥତାଭ୍ୟୁପଗମତା ଭବତି, ପ୍ରାୟତ୍ୟାର୍ଥତା ପରିଧାନାର୍ଥତା ଚେତି, କ୍ରିୟାନ୍ତରତ୍ୱା- ଭ୍ୟୁପଗମତ୍ୱାତ୍ । କ୍ରିୟାନ୍ତରମେବ ହ୍ୟାଚମନଂ ନାମ ପ୍ରାୟତ୍ୟାର୍ଥଂ ପୁରୁଷସ୍ୟାଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ତଦାୟାସୁ ଦ୍ୱୟସୁ ବାସଃ ସଂକଳ୍ପମ୍ ନାମ କ୍ରିୟାନ୍ତରମେବ ପରିଧାନାର୍ଥଂ ପ୍ରାଣସ୍ୟା- ଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତ ଇତ୍ୟନବଦ୍ୟମ୍ ।



(୩) ଭାଷାଂତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମେ କହୁଁ- ଆତମନ ବିଧେୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ତାହାର ଆଖ୍ୟାନ ଅଛି । କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିବା ଯାହା ଆତମନଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତାହାର ଅନ୍ୟାଖ୍ୟାନ (ଅନୁବାଦ) କରେ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ଶୁଦ୍ଧି-ସେହି ସ୍ମୃତିର ମୂଳ ହେବ କି ? ନୁହେଁ । ଏହା ନୁହେଁ କାରଣ- ବିଷୟ ହିଁ ନାନାପ୍ରକାର । ସାମାନ୍ୟ ବିଷୟକ ସ୍ମୃତି ଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ପୁରୁଷମାତ୍ର ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଆତମନକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଏ ।

(ଖ) ଶୁଦ୍ଧି କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ତତ୍ତ୍ୱବିଷୟକ ଆତମନର ବିଧାନ କରି ହୋଇ ନିଜେ ବିଧାନ କରିବ । ଭିନ୍ନବିଷୟକ ଶୁଦ୍ଧି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ମୂଳମୂଳିଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ପୁରୁଷମାତ୍ରସଂଯୋଗୀ ପୂର୍ବ ଆତମନର ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଦୁହିଙ୍କର ବିଧାନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଦୁଇଟିର ବିଧାନ ହେଲାପରେ ବାକ୍ୟଭେଦ ହେବ । ତେଣୁ ଯିଏ ଭୋଜନ କରିବାକୁ ଚାହେଁ ଓ ଯେଉଁଠାରେ ଭୋଜନ କରିସାରିଛନ୍ତି - ସେହି ଦୁଇଟିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଆତମନର ଅନୁବାଦ କରି ‘ଏତମେବ’ (ସେହି ପ୍ରାଣକୁ ଅନଗ୍ନ କରିବାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି) ଏହି ବାକ୍ୟରୁ ପ୍ରାଣକୁ ଅନଗ୍ନ କରିବାର ସଙ୍କଳ୍ପ ଆତମନୀୟ ଜଳରେ ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାର ସମ୍ବନ୍ଧ ରୂପରେ ଅପୂର୍ବ ଉପଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଘ) ଏହି ଅନଗ୍ନ ତାବାଦ ଆତମନର ସ୍ମୃତି ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆତମନ ବିଧେୟ ନୁହେଁ ଏବଂ ଅନଗ୍ନତା ସଙ୍କଳ୍ପ ସ୍ୱୟଂ ବିଧେୟ ରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ହେଲେ ଏକ ଆତମନର ଗୋଟିଏ ବୁଦ୍ଧି ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ ଓ ଅନ୍ୟର ପରିଧାନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ- ଏହିପରି ଦୁଇଟି ପ୍ରୟୋଜନ ସ୍ୱୀକୃତ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ ଅନ୍ୟକ୍ରିୟାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ । ଆତମନ ଅନ୍ୟକ୍ରିୟା ଅଟେ । ସେ କେବଳ ପୁରୁଷର ଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ ସ୍ୱୀକୃତ ଏବଂ ତାହାର (ଆତମନ ଯୋଗ୍ୟ) ଜଳରେ ବସ୍ତୁ ସଙ୍କଳ୍ପ ଅନ୍ୟକ୍ରିୟା ନାହିଁ । ସେହି ପ୍ରାଣର ପରିଧାନ ପାଇଁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ । ତେଣୁ ସେ ଦୋଷର ହିତ ଅଟେ ।

(ଝ) ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ‘ଯଦିଦଂ କିଂ ଋ ଶୁଭ୍ୟ ଅକୃମିଭ୍ୟଥା କୀଟପତଙ୍ଗଭ୍ୟ- ସ୍ତରୋଽନୁମ୍, (ବୃହ ୬-୧-୧୪) ଇତ୍ୟତ୍ର ତାବନ୍ ସର୍ବାନ୍ନାଭ୍ୟ ବ୍ୟବହାରଶ୍ଚେଦ୍ୟତ ଇତି ଶକ୍ୟଂ ବକ୍ତୃମ୍, ଅଶବ୍ଦଃ ଦଶବଦ୍ୱାଜ, ସର୍ବଂ ତୁ ପ୍ରାଣସ୍ୟାନ୍ମୁମିତୀୟମନ୍ନଦୃଷ୍ଟି ଶ୍ଳୋଦ୍ୟତେ, ତତ୍ତ୍ୱାହତର୍ଯ୍ୟାଋପୋ ବାସ ଇତ୍ୟତ୍ରାପି ନାପାତମନଂ ଶ୍ଳେଦ୍ୟତେ, ପ୍ରସିଦ୍ଧିସ୍ଥିବ ଦ୍ୱର୍ଷମନୀୟାସ୍ତପସ୍ତୁ ପବିଧାନ ଦୃଷ୍ଟିଶ୍ଳୋଦ୍ୟତ ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍ ।

(ଖ) ନ ହ୍ୟର୍ଦ୍ଧବୈଶସ୍ୟ ସମ୍ଭବତି । ଅପି ଋଷମନ୍ତାତି ବର୍ତ୍ତମାନାପଦେଶିତ୍ୱାନ୍ନାଂ ଶବ୍ଦୋ ବିଧିଷ୍ୟାଃ । ନନ୍ତୁ ମନ୍ୟତ ଇତ୍ୟପି ସମାନଂ ବର୍ତ୍ତମାନାପଦେଶିତଦ୍ୱମ୍ । ସତ୍ୟମେବ



ତତ୍, ଅବଶ୍ୟବିଧେୟେ ଭୂତ୍ୟତରସ୍ଥିନ୍ ବାସଃ କାର୍ଯ୍ୟାଶ୍ୟାନାଦପାଂ ବାସଃ ସଙ୍କଟନମେ-
ବାପୂର୍ବଂ ବିଧାୟତେ, ନାତମନମ୍, ପୂର୍ବବଦ୍ଧି ତତ୍ ଇତ୍ୟୁପପାଦିତମ୍ ।

(ଗ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ବିଷୟ ଉତମନେ ବିଧିବିଭିକ୍ତିରିତି, ତଦପି ପୂର୍ବବଦ୍ଧେନୈବା
ତମନସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅତଏବାତମନସ୍ୟାବିଧିସ୍ଥିତଦ୍ୱାଦେତମେବ ତଦନମନଗ୍ କୁର୍ବତ୍ତେ
ମନସ୍ୟ ଇତ୍ୟତ୍ରେବ କାଶ୍ଵାଃ ପର୍ଯ୍ୟବସ୍ୟନ୍ତି, ନାମନନ୍ତି ‘ତସ୍ମାଦେବଂବିତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଘ) ତସ୍ମାନ୍ ମାଧ୍ୟମିନାନାମପି ପାଠେ ଆତମନାନୁବାଦେନୈବଂବିଭୁମେବ
ପ୍ରକୃତପ୍ରାଣବାସୋବିତ୍ଵଂ ବିଧାୟତ ଇତି ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଯୋଃପାୟମତ୍ୟୁପଗମଃ
କୃତିଦାଗମନଂ ବିଧାୟତାମ୍, କୃତିଂ ବାସୋ ବିଜ୍ଞାନମିତି ସୋଽପି ନ ସାଧୁଃ । ଆପୋ
ବାସ ଇତ୍ୟାଦିକାୟା ବାକ୍ୟପ୍ରବୃତ୍ତେଃ ସର୍ବତ୍ରେକରୂପ୍ୟାତ୍, ତସ୍ମାଦ୍ବାସୋ ବିଜ୍ଞାନମେବେହ
ବିଧାୟତେ, ନାତମନମିତି ନ୍ୟାୟମ୍ ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର- (କ) ‘ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚି’ (ଶ୍ଵାନ, କୃମି ଓ କୀଟ ପତଙ୍ଗାଦିଠାରୁ
ଆରମ୍ଭ କରି ଏହା ଯାହା କିଛି ଅଛି, ସେ ସବୁ ତୋର ଅନ୍ନ ଅଟେ) ଏଠାରେ ସମସ୍ତ
ଅନ୍ନର ଭକ୍ଷଣବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ, କାରଣ- ସେହି ଶୁଚି
ପ୍ରତିପାଦିତ ନୁହେଁ ଏବଂ ଶକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ‘ସବୁ ପ୍ରାଣର ଅନ୍ନ ଅଟେ’ ଏହା କେବଳ
ଅନ୍ନଦୃଷ୍ଟିର ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ତାହାର ସାହଚର୍ଯ୍ୟରୁ ‘ଜଳ ବସ୍ତ୍ର ଅଟେ’
ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଜଳର ଆତମନବିଧାନ କରାଯାଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆତମନଯୋଗ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ଜଳରେ ପ୍ରାଣର ପରିଧାନ ଦୃଷ୍ଟିର ବିଧାନ କରାଯାଏ-ଏହା ହିଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ।

(ଖ) କାରଣ-ଅର୍ଥବିନାଶର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଆଉ ମଧ୍ୟ ‘ଆତମନ୍ତି’ (ଆତମନ
ବା ସ୍ଥାନ କରନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ବର୍ତ୍ତମାନର କଥନ ହେଲେ ଏହି ଶବ୍ଦ ବିଧୂର ଯୋଗ୍ୟ
ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ‘ମନସନ୍ତେ’ ଏଠାରେ ସମାନଭାବେ ବର୍ତ୍ତମାନାପଦେଶ ହୁଏ
କି ? ଯଦ୍ୟପି ଏହା ଠିକ୍, ତଥାପି ଦୁଇଟିରେ କୌଣସି ଗୋଟିକର ବିଧେୟ ହେଲାପରେ
ବସ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ କହିବା ଦ୍ଵାରା ଜଳର ବସ୍ତରୂପରେ ଅପୂର୍ବ ସଂକଳ୍ପ ବିଧାନ
କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଆତମନ ବିଧେୟ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସେ ପୂର୍ବପରି- ପ୍ରଥମେ
ଏହା ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ଆତମନରେ ବିଧି ବିଭକ୍ତି (ପ୍ରତ୍ୟୟ) ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ, ବୋଲି ଯାହା
କୁହାଯାଇଅଛି, ସେ ମଧ୍ୟ ଆତମନର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ନିରାକୃତ ହୁଏ, ଅତଏବ
(ଅବିଧେୟ ହେଲେ) ଆତମନର ବିଧି ଅତୀତ ନ ହେବାରୁ ‘ଏତମେବ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି
ପ୍ରାଣକୁ ଅନଗ୍ନ କରି ସ୍ଵୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଏହି ମତରେ କାଶ୍ଵ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୁଅନ୍ତି ।
‘ତସ୍ମାଦେବଂବିତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ ।



(ଘ) ତେଣୁ ମାଧ୍ୟମିନ ସଂପ୍ରଦାୟର ପାଠରେ ଆତମନର ଅନୁବାଦଯୋଗୁଁ ‘ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଏହାକୁ ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରାଣକୁ ବସ୍ତ୍ର ଜାଣି ବିଧାନ କରେ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । କେଉଁଠି ଆତମନର ବିଧାନ ଓ କେଉଁଠି ବସ୍ତ୍ରବିଜ୍ଞାନର ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ - ‘ଏକ ହିଁ ବସ୍ତ୍ର ଅଟେ’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟର ପ୍ରକୃତି ସର୍ବତ୍ର ଏକରୂପ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ବସ୍ତ୍ରବିଜ୍ଞାନର ଅଭିଧାନ କରାଯାଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ଆତମନ ନୁହେଁ । ଏହା ହିଁ ଠିକ୍ ।

୧୦ ସମାନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂଂ ୧୧ ॥

ସମାନାଧିକରଣ - ୧୦

समान एवं चाभेदात् ॥ ୧୧ ॥

(୧) ସମାନ ଏବଂ ଉଭେଦାତ୍ ॥ ୩-୩-୧୯ ॥

ଯେପରି ଭିନ୍ନ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ବିଧି ଏକ ଓ ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକର ଉପସଂହାର ହୁଏ ଏବଂ = ସେପରି ସମାନେ = ଗୋଟିଏ ଶାଖାରେ ଏହା ସମ୍ଭବ । ଅଭେଦାତ୍ = କାରଣ-ଉପାସ୍ୟର ଭେଦ ନାହିଁ ।

ମୂଳ- (କ) ବାଜସନେୟଶାଖାୟାମଗ୍ନିରହସ୍ୟେ ଶାନ୍ତିଲ୍ୟନାମାକିତା ବିଦ୍ୟା ବିଜ୍ଞତା । ତତ୍ର ତ ଗୁଣା ଶୂନ୍ୟତେ - ‘ସ ଆତ୍ମାନମୁପାସାତ, ମନୋମୟଂ ପ୍ରାଣ ଶରୀରଂ ଭାରୁପମ୍’ ଇତ୍ୟେବମାଦୟଃ । ତସ୍ୟାମେବ ଶାଖାୟାଂ ବୃହଦାରଣ୍ୟକେପୁନଃ ପଠ୍ୟତେ, ‘ମନୋମୟୋଽୟଂ ପୁରୁଷଃ ଭାଃ ସତ୍ୟସ୍ତସ୍ମିନ୍ନନ୍ତହୃଦୟେ ଯଥା ବ୍ରାହ୍ମିର୍ବା ଯତୋ ବା ସ ଏଷ ସର୍ବସ୍ୟେଶାନଃ ସର୍ବସ୍ୟାଧିପତିଃ ସର୍ବମିଦଂ ପ୍ରଶାସ୍ତି ଯଦିଦଂ କିଞ୍ଚ’ (ବୃହ ୫-୬-୧) ଇତି ।

(ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ କିମିୟମେକା ବିଦ୍ୟାଂଗ୍ନିରହସ୍ୟବୃହଦାରଣ୍ୟକଯୋଗୁଁଶୋ-ପସଂହାରଃ ଉଦୟେ ଇମେ ବିଦ୍ୟେ ଗୁଣାନୁପସଂହାରଃ ଷେତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ବିଦ୍ୟାଭେଦୋ ଗୁଣବ୍ୟବସ୍ଥା ତେତି । କୃତଃ ? ପୌନରୁକ୍ତ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଭିନ୍ନାସ୍ତୁ ହି ଶାଖାସ୍ତେଧେତୃବେଦିତୃଭେଦାତ୍ ପୌନରୁକ୍ତ୍ୟ ପରିହାମାଲୋଚ୍ୟ ବିଦ୍ୟୈକତ୍ୱମଧ୍ୟବସାୟେ-କତ୍ରାତିରିକ୍ତ ଗୁଣା ଇତରତ୍ରୋପସଂହୃୟତେ ପ୍ରାଣସମାଦାଦିଷ୍ଟିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।

(ଗ) ଏକସ୍ୟାଂ ପୁନଃ ଶାଖାୟାମଧେଦୃବେଦିତୃ ଭେଦାଭାବାଦଶକ୍ୟପରିହାରେ ପୌନରୁକ୍ତ୍ୟଂ ନ ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟବେଶ ସ୍ତୈକା ବିଦ୍ୟା ଭବିତୁମର୍ହତି । ନ ତାତ୍ତ୍ୱିକମାମ୍ନାନଂ ବିଦ୍ୟାବିଧାନାର୍ଥମପରଂ ଗୁଣବିଧାନାର୍ଥମିତି ବିଭାଗଃ ସମ୍ଭବତି, ତଦା ହ୍ୟତିରିକ୍ତା ଏବ ଗୁଣା ଇତରତ୍ରୋତରତ୍ର ତାମ୍ନାୟେରନ୍ତ ସମାନାଃ, ସମାନା ଅପି ତୁଭୟତ୍ରାମ୍ନାୟତେ ମନୋମୟଦ୍ୱାଦନ୍ତଃ । ତସ୍ମାନ୍ନାନୋନ୍ୟଂ ଗୁଣୋପସଂହାର ଇତି ।



(୨) ଭାଷାନ୍ତର- (କ) ବାକସନେୟଶାଖାର ଅଗ୍ନିରହସ୍ୟରେ ଶାନ୍ତିଲ୍ୟ ନାମକ ଅକ୍ତିତ ବିଦ୍ୟା ବିଜ୍ଞାତ ହୁଏ, ସେଥିରେ ‘ଆତ୍ମାନୁପାସୀତ’ (ସେ ମନୋମୟ, ପ୍ରାଣ ଶରୀର ପ୍ରକାଶ ରୂପ ଆତ୍ମାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ) ଇତ୍ୟାଦି ଗୁଣ ଶୁଣାଯାଏ । ସେହି ଶାଖାର ବୃହଦାରଣ କରେ ପୁଣି ‘ମନୋମୟୋଽୟଂ ପୁରୁଷୋ’ (ପ୍ରକାଶ ହିଁ ଯାହାର ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଅଟେ, ସେ ସେହି ଅସ୍ପର୍ଶ୍ୟରେ ଯେପରି ଧ୍ୟାନ ଅଥବା ଯବ ହୁଏ ସେତିକି ପରିମାଣଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରକର୍ଷ ରୂପେର ଶାସନ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ପତାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ - ଅଗ୍ନିରହସ୍ୟ ଓ ବୃହଦାରଣ୍ୟକ - ଏହି ଦୁଇଟିରେ କଣ ଗୁଣର ଉପସଂହାର ହୋଇଛି, ଅଥବା ଏହି ଦୁଇଟି ବିଧ୍ୟା ଓ ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକର ଉପସଂହାର କରେ ନାହିଁ ? ତେବେ ଏହା କଣ ହେବ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ଓ ଗୁଣର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କିପରି ? କାରଣ- ପୁନରୁକ୍ତିର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅଛି ଭିନ୍ନ ଶାଖାରେ ଅଧେତା ଓ ବେଦିତାର ଭେଦରେ ପୁନରୁକ୍ତି ପରିହାରର ପର୍ଯ୍ୟାହେଳାତନା କରି ବିଦ୍ୟାର ଏକତାକୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ କରି ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାରେ, ଭିନ୍ନ ବିଦ୍ୟାକୁ ଅନ୍ୟବିଦ୍ୟାରେ ଉପସଂହାର କରେ । ଏହି ସବୁ ପ୍ରାଣସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବ୍ରହ୍ମହେ ଯଥା ଭିନ୍ନସୁଶାଖାସୁ ବିଦ୍ୟେକତ୍ୱଂ ଗଣୋପସଂହାରଣ୍ଡ ଭବତ୍ୟେବମେକସ୍ୟାମପି ଶାଖାୟାଂ ଭବିତୁମର୍ହତି, ଉପାସ୍ୟାଭେଦାତ୍ । ତଦେବ ବ୍ରହ୍ମ ମନୋମୟଦ୍ୱିଗୁଣକମୁଭୟତ୍ରାପୁଂପାସ୍ୟମଭିନ୍ନଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାମଃ । ଉପାସ୍ୟ ଚ ରୂପଂ ବିଦ୍ୟାୟଃ । ନ ଚ ବିଦ୍ୟାମାନେ ରୂପାଭେଦେ ବିଦ୍ୟାଭେଦମଧ୍ୟବସାତୁଂ ଶକ୍ନୁମଃ । ନାପି ବିଦ୍ୟାଃଭେଦେ ଗୁଣବ୍ୟବସ୍ଥାନମ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ୱ ପୌନରୁକ୍ତ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗାଦ୍‌ବିଦ୍ୟାଭେଦୋଦ୍ୟୋଗସ୍ୱିତଃ, ନେତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, ଅର୍ଥବିଭାଗୋପପତ୍ତେଃ । ଏକଂ ହ୍ୟମ୍ଭାନଂ ବିଦ୍ୟାବିଧାନାର୍ଥମପରଂ ଗୁଣବିଦାନାର୍ଥମିତି ନ କିଞ୍ଚିନ୍ନୋପପତ୍ତେ । ନନ୍ୱେବଂ ସତି ଯଦପଠିତମଗ୍ନିରହସ୍ୟେ, ତଦେବ ବୃହଦାରଣ୍ୟକେ, ପଠିତବ୍ୟମ୍- ‘ସ ଏଷ ସର୍ବସ୍ୟେଶାନଃ ଇତ୍ୟାଦି । ଯତ୍ତୁଂ ପଠିତମେବ ମନୋମୟ’ ଇତ୍ୟାଦି, ତନ୍ନ ପଠିତବ୍ୟମ୍ । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ତଦ୍‌ବଳେନୈବ ପ୍ରଦେଶାନ୍ତର ପଠିତବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାତ୍ ।

(ଗ) ସମାନଗୁଣାମ୍ନା ନେନ ହି ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଦେଶାଂ ଶାନ୍ତିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାପ୍ୟ ତସ୍ୟମୀକ୍ଷାନଦ୍ୱାଦ୍ୟୁପଦିଶ୍ୟତେ । ଅନ୍ୟଥା ହି କଥଂ ତସ୍ୟାମୟଂ ଗୁଣବିଧୂରଭିଧାୟତେ ? ଅପି ତପ୍ରାପ୍ତାଂଶୋପଦେଶେନାର୍ଥବତି ବାକ୍ୟେ ସଂଜାତେ ପ୍ରାପ୍ତାଂଶ ପରାମର୍ଶସ୍ୟ ନିତ୍ୟାନୁ-ବାଦ୍‌, ତତ୍ପ୍ରାୟପପଦ୍ୟମାନଦ୍ୱନ୍ନ ତଦ୍‌ବଳେନ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞେପକ୍ଷିତୁଂ ଶକ୍ୟରେ । ତସ୍ମାଦତ୍ର ସମାନାୟାମପି ଶାଖାୟା ବିଦ୍ୟେକତ୍ୱଂ ଗୁଣୋପସଂହାରଣ୍ଡେତୁପନ୍ନମ୍ ।



(୩) ଭାଷାଂତର - ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - (କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ - ଯେପରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶାଖାରେ ବିଦ୍ୟାର ଅଭେଦ ଓ ଗୁଣ ଗୁଣିକର ଉପସଂହାର ହୁଏ, ସେପରି ଏକଶାଖାରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଉପାସ୍ୟର ଅଭେଦ ହେତୁ ହେବା ଉଚିତ୍ । ମନୋମୟତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣଯୁକ୍ତ ସେହି ଗୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମ ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ଉପାସ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରୁଁ । ବିଦ୍ୟାରୂପ ହିଁ ଉପାସ୍ୟ ରୂପାର ଅଭେଦରେ ଏହା ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ବିଧ୍ୟାଭେଦ ସ୍ଥିର କରିବା ପାଇଁ ଆମ୍ଭେ ସମର୍ଥ ନୋହୁଁ । ବିଦ୍ୟାର ଅଭେଦ ହେଲା ପରେ ଗୁଣର ପୃଥକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ପୈନରୁକ୍ତିର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଇଅଛି କି ? ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥର ବିଭାଗ ହୋଇପାରେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଗୋଟିଏ ଶ୍ରୁତିବିଦ୍ୟା ବିଧାନ ପାଇଁ ଏବଂ ଅପରଶ୍ରୁତି ଗୁଣବିଧାନ ପାଇଁ ରହେ । ଏହିପରି କେତେକ ମଧ୍ୟ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ବୃହଦାରଣ୍ୟକରେ 'ସ ଏଷ' (ସେ ଏହି ସମସ୍ତଙ୍କର ସ୍ୱାମୀ) ଇତ୍ୟାଦି ସେମାନେ ଗୁଣ ପଢ଼ିବା ପାଇଁ ଚାହାଁନ୍ତି । ଏବଂ ଯାହା 'ମନୋମୟଃ' ଇତ୍ୟାଦି ପଠିତ ହୁଏ । ତାହାକୁ ପଢ଼ିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ - ତାହାର ବଳରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ପଠିତ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ ହୁଏ ।

(ଗ) ସମାନ ଗୁଣର ଶ୍ରୁତିରୁ ଦୂର ସ୍ଥାନରେ ରହିଥିବା ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ଜ୍ଞାନ କରାଇ ସେଥିରେ ଈଶ୍ୱାନନ୍ଦ (ସ୍ୱାମୀତ୍ୱ) ପ୍ରଭୃତିର ଉପଦେଶ କରାଯାଏ ନୋଚେତ୍ ସେଥିରେ ଏହି ଗୁଣ ବିଧାନ କିପରି ହେବ ? ଅପ୍ରାପ୍ତ ଅଂଶର କଣ ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟ ଅର୍ଥବାନ୍ ହେଲେ ପ୍ରାପ୍ତ ଅଂଶର ପରାମର୍ଶ ନିତ୍ୟ ଅନୁବାଦ ରୂପରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ? ତେଣୁ ତାହାର ବଳରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଶାଖାରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ଓ ଗୁଣର ଉପସଂହାର କରିବା ଉପପନ୍ନ ଅଟେ ।

୧୧ ସମ୍ବନ୍ଧାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୨୦-୨୧ ॥

ସମ୍ବନ୍ଧାଧିକରଣ - ୧୧

ସମ୍ବନ୍ଧାଦେବମନ୍ୟତ୍ରାପି ॥ ୨୦ ॥

(୧) ସମ୍ବନ୍ଧାଦେବମନ୍ୟତ୍ରାପି ॥ ୩-୩-୨୦ ॥

ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ = ଗୋଟିଏ ଶାଖାରେ ବରାଗ ରୂପରେ ଅଧୀତ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାତ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ପରସ୍ପର ଗୁଣୋପସଂହାର ଯେପରି ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି ।



ବଏସ = ସେପରି ଅନ୍ୟତ୍ରାପି = ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ସତ୍ୟବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାକୁ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟରୁ ପରସ୍ପର ଗୁଣୋପସଂହାର ହୁଏ ।

(୧) ମୂଳ (କ) ବୃହଦାରଣ୍ୟକେ ‘ସତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବ୍ରହ୍ମ-୫-୫୧) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ତଦ୍ୟାଉସତ୍ୟମସୌସ୍ୟ ଅଦିତ୍ୟୋ ଯ ଏଷ ଏତସ୍ମିନ୍ ମଣ୍ଡଳେ ପୁରୁଷୋ ଯଶ୍ଚାୟଂ ଦକ୍ଷିଣେଷନ୍ ପୁରୁଷଃ’ (ବୃହ ୫-୫-୨) ଇତି ତସ୍ୟୈବ ସତ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽଧିଦେବତ ମଧ୍ୟାତ୍ମଂ ଚାୟତନବିଶେଷମୁଦ୍ଦିଶ୍ୟ ବ୍ୟାହୃତଶରୀରତ୍ୱଂ ସଂପାଦ୍ୟ ଦ୍ୱେ ଉପନିଷଦାବୁ ପଦିଶ୍ୟତେ । ତସ୍ୟୋପନିଷଦହରିତ୍ୟଧିଦେବତମ୍ । ତସ୍ୟୋପନିଷଦହରିତ୍ୟଧ୍ୟାତ୍ମମ୍ ।

(ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ - କିମବିଭାଗେନେବୋକ୍ତେ ଅୟନିଷଦାବୁଭୟତ୍ରାସନ୍ନାତକ୍ୟ, ଉତ ବିଭାଗେନେକାଧିଦେବତମେକାଧ୍ୟାତ୍ମମିତି । ତତ୍ରସୁତ୍ରେଣେବୋପକ୍ରମତେ । ଯଥା ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାୟାଂ ବିଭାଗେନାପ୍ୟଧ୍ୟାତାୟାଂ ଗୁଣୋପସଂହାର ଉକ୍ତ ଏବ ମନ୍ୟତ୍ରାପେ୍ୟବଂଜାତାୟକେ ବିଷୟେ ଭିତ୍ତିମର୍ହତି, ଏକବିଦ୍ୟାମଭିସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ।

(ଗ) ଏକା ହୀୟଂ ସତ୍ୟବିଦ୍ୟାଧିଦେବ ମଧ୍ୟାତ୍ମଚାୟତା, ଉପକ୍ରମାଭେଦାଦ୍ ବ୍ୟତିଷ୍ଠିକ୍ରପାଠାତ୍ । କଥଂ ତସ୍ୟାମୁଦିତୋ ଧର୍ମତସ୍ୟାମେବ ନ ସ୍ୟାତ୍ ? ଯୋ ହ୍ୟାତାୟେ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣଦନ୍ତଗମନାଦିରାଚାରଣେଦିତଃ ସଃ ଗ୍ରାମଗତେଃଶ୍ୟଗତେ ତ ତୁଲ୍ୟବଦେବ ଭବତି । ତସ୍ମାଦୁଭୟୋରପ୍ୟୁପନି ଦୋରୁ ଭୟତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତିରିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବୃହଦାରଣ୍ୟକରେ ‘ସତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ‘ତଦ୍ୟାଉସତ୍ୟମସୌସ୍ୟ’ (ସେ ଯେଉଁ ସତ୍ୟ ଅଟେ, ସେ ହିଁ ଏଠାରେ ଆଦିତ୍ୟ । ଯାହା ଏହି ଆଦିତ୍ୟମଣ୍ଡଳରେ ପୁରୁଷ ଓ ଯାହା ଏହି ଦକ୍ଷିଣ ନେତ୍ରରେ ପୁରୁଷ ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ସେହି ସତ୍ୟବ୍ରହ୍ମର ଅଧିଦେବତ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ସ୍ଥାନବିଶେଷର ଉପଦେଶ ଦେଇ ଚ୍ୟବହୃତଶରୀର ସଂପାଦନ କରି ଦୁଇ ଉପନିଷଦର (ରହସ୍ୟ ନାମକୁ) ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଅଛି । ‘ଅହଃ’ ତାହାର ଅଧିଦେବତ ଉପନିଷଦ୍ (ରହସ୍ୟ) ନାମ ଅହଂ ତାହାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମଉପନିଷଦ୍ (ରହସ୍ୟ) ନାମ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ - କଣ ଅବିଭାଗଦ୍ୱାରା ଦୁଇଟି ଉପନିଷଦର ଦୁଇସ୍ଥଳରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଚିତ୍ ଅଥବା ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ଏକ ଅଧିଦେବକ ଓ ଏକ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ? ଏହି ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ ଉପକ୍ରମ କରନ୍ତି - ଯେପରି ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଉପସଂହାର କରାଯାଇଅଛି । ସେପରି ଏହିପ୍ରକାର ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ - ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାର ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ।



(ଗ) ଉପକ୍ରମର ଅଭେଦ ହେଲେ ଓ ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ପାଠ ହେଲେ ଅଧିଦୈବତ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମରୂପରେ ଅଧୀନ ଏହି ସତ୍ୟବିଦ୍ୟା ଏକ ହୁଏ । ସେହି ଏକବିଦ୍ୟାରେ କୁହାଯାଇଥିବା ଧର୍ମ ସେଥିରେ କାହିଁକି ନ ହେବ ? କାରଣ- ଯେଉଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟରେ କୌଣସି ଅନୁଗତାଦିବିଚାର ବିହିତ ହୁଏ, ସେ ଗ୍ରାମଗତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଥବା ଅରଣ୍ୟଗତ ଆଚାର୍ଯ୍ୟରେ ଏକ ହୋଇ ରହେ । ତେଣୁ ଦୁଇ ଉପନିଷଦର ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

(୧) ଏହିପରି ହୁଅନ୍ତେ ତାର ସମାଧାନ-

न वा विशेषात् ॥ ୨୧ ॥

ନ ବା ବିଶେଷାତ୍ ॥ ୩-୩-୨୧ ॥

ନାବ = ଦୁଇଟିଯାକ ଉପନିଷଦର ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ ନାହିଁ;
ବିଶେଷାତ୍=କାରଣ-ତାର ବିଶେଷ ଅଛି, ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଥାନବିଶେଷ ସହିତ ତାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ନ ଗୋଭୟୋରୁଭୟତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତିଃ । କସ୍ମାତ୍ ? ଉପାସନାସ୍ଥାନ-
ବିଶେଷୋପନିବନ୍ଧାଦିତ୍ୟତର୍ଥଃ । କଥଂ ସ୍ଥାନବିଶେଷୋପନିବନ୍ଧ ଇତି ? ଉଚ୍ୟତେୟଂ ଏଷ
ଏତସ୍ମିନ୍ମଣ୍ଡଳେ ପୁରୁଷଃ (ବୃହ ୫-୫୩) ଇତି ହ୍ୟାଧିଦୈବିକଂ ପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତ୍ୟ
ତସ୍ୟୋପନିଷଦହରିତି ଶ୍ରାବୟତି । ‘ଯୋଃୟଂ ଦକ୍ଷିଣେଷ୍ଠନ୍ ପୁରୁଷଃ’ (ବୃହ ୫-୫-
୪) ଇତି ହ୍ୟାଧ୍ୟାତ୍ମିକଂ ପୁରୁଷଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ତସ୍ୟୋପନିଷଦହରିତି ।

(ଖ) ତସ୍ୟେତି ଚୈତତ୍ସନ୍ନିହିତାବଲମ୍ବନଂ ସର୍ବନାମ, ତସ୍ମାଦୟତନବିଶେଷ
ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟେ ଶୈବୈତେ ଉପନିଷଦାବୁପଦିଶ୍ୟେତେ । କୁତଃ ଉଭୟୋରୁଭୟତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତିଃ
? ନନ୍ଦେକ ଏ ବାୟୁମଧିଦୈବତ ମଧ୍ୟାତ୍ମଂ ଚ ପୁରୁଷଃ, ଏକସୈବ ସତ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ
ଆୟତନଦ୍ୱୟପ୍ରତିପାଦନାତ୍ । ସତ୍ୟମେବେତଦ୍ ଏକସ୍ୟାପି ଦ୍ୱବସ୍ଥାବିଶେଷୋପାଦାନେ
ନୈବୋପନିଷଦ୍ ବିଶେଷୋପଦେଶାଭବ ବସ୍ତୁସୈବ ସା ଭବିତୁମର୍ହତି ।

(ଗ) ଅସ୍ତ୍ରିତାୟଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ - ସତ୍ୟପ୍ୟାଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱରୂପାନପାୟେ, ସଦାଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟାସା-
ନସ୍ୟାନୁବର୍ତ୍ତନ ମୁକ୍ତଂ ନ ଉତ୍ତିଷ୍ଠତୋ ଭବତି । ଯତ ତିଷ୍ଠତ୍ ଉକ୍ତଂ ନ କଦାସାସ୍ୟେତି ।
ଗ୍ରାମାରଣ୍ୟଯୋଷ୍ଠାଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୱରୂପାନପାୟାଭତ୍ ସ୍ୱରୂପାନୁବନ୍ଧସ୍ୟ ଚ ଧର୍ମସ୍ୟ
ଗ୍ରାମାରଣ୍ୟକୃତବିଶେଷାଭାବାଦୁଭୟତ୍ର ତୁଲ୍ୟବଦଭାବ ଇତ୍ୟଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ ସଃ । ତସ୍ମାଦ୍
ବ୍ୟବସ୍ଥାୟନୟୋରୁପନିଷଦୋଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଅଥବା ଦୁହିଙ୍କର ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।
କିପରି ? ବିଶେଷ ଦ୍ୱାରା । ଉପାସନାର ସ୍ଥାନବିଶେଷ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁ । ସ୍ଥାନ



ବିଶେଷର ସହିତ ଉପନିବନ୍ଧ (ସମ୍ବନ୍ଧ) କିପରି ହୁଏ ? ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି-
'ଯ ଏଷ ଏତସ୍ମିନ୍' (ଯାହା ଏହି ମଣ୍ଡଳରେ ପୁରୁଷ ଅଟେ) ଏହିପରି ଅଧିଦେବିକ
ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି 'ତସ୍ୟାପନିଷଦହଃ' ତାହାର ଉପନିଷଦ୍ (ରହସ୍ୟନାମ) ଅହଃ
ଅଟେ ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତିଶ୍ରବଣ କରାଏ ଓ 'ଯୋଃୟ' (ଯିଏ ଏହି ଦକ୍ଷିଣ ଅକ୍ଷିରେ ପୁରୁଷ)
ଏହିପ୍ରକାର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ପୁରୁଷର ଉପକ୍ରମ କରି ତାହାର ଉପନିଷଦ୍ (ରହସ୍ୟନାମ) ଅହମ୍
ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଶ୍ରବଣ କରାଏ ।

(ଖ) 'ସତ୍ୟ' ଏହି ଶବ୍ଦ ସମ୍ବିତର ଆଲମ୍ବନ କରୁଥିବା ସର୍ବନାମ । ତେଣୁ ସ୍ଥାନ
ବିଶେଷର ଅବଲମ୍ବନରୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଉପନିଷଦ୍ରେ ରହସ୍ୟର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।
ଅତଃ ଦୁଇଟିର ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ କିପରି ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ? ପରନ୍ତୁ ଅଧିଦେବତ୍ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ
ରୂପରେ ଏହା ଗୋଟିଏ ପୁରୁଷ । କାରଣ - ଏକହିଁ ସତ୍ୟ ଦୁଇଟି ସ୍ଥାନରେ ବ୍ରହ୍ମର
ପ୍ରତିପାଦନ କରାଏ । ହଁ, ଏହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ । ପରନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମର
ଅବସ୍ଥାରେ ଆସିଥିବା ହିଁ ଉପନିଷଦ୍ ।

(ଗ) ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ - ଅତୀତ୍ୟରେ ସ୍ବରୂପ ଅପାୟ (ବିନାଶ ନ ହେଲେ) ମଧ୍ୟ
ବସିଥିବା ଆତୀତ୍ୟର ଯାହା ଅନୁବର୍ତ୍ତନ, ତାହାହିଁ କୁହାଯାଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ଦକ୍ଷାୟମାନ
ହୋଇଥିବା ଆତୀତ୍ୟର ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଗ୍ରାମ ଓ ଅରଣ୍ୟରେ ଅତୀତ୍ୟର ସ୍ବରୂପ
ଅପାୟନ ହେଲେ ଓ ସ୍ବରୂପ ସହିତ ଅନୁବନ୍ଧ (ସମ୍ବନ୍ଧିତ) ଧର୍ମରେ ଗ୍ରାମ ଓ ଅରଣ୍ୟକୃତ
ବିଶେଷ ନ ହେଲେ ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ଗୋଟିଏ ଭାବ୍ ହୁଏ, ତେଣୁ ସେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହୁଏ
ନାହିଁ । ଅତଃ ଏହି ଦୁଇଟି ଉପନିଷଦ୍ରେ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୁଏ ।

दर्शयति च ॥ ୨୨॥

(୧) ଦର୍ଶୟତି ଚ ॥୩-୩-୨୨॥

ଦର୍ଶୟତି ଚ = ତତ୍ତ୍ଵୋପାଦ୍ୟ ତଦେବ ରୂପମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି
ଦେଖାଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅପି.ଟେବଂ ଜାତୀୟକାନଂ ଧର୍ମାଣାଂ ବ୍ୟବସ୍ଥେତି ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନଂ
ଭବିତି-'ତତ୍ତ୍ଵୋପାଦ୍ୟ ତଦେବ ରୂପଂ ଯଦମୁଷ୍ୟ ରୂପଂ ଯଦେବ ମୁଷ୍ୟ ତେଷ୍ଠୋ ଯନ୍ମାନ
ତନ୍ମାନ' (ଛା ୧-୬-୫) ଇତି । କଥମସ୍ୟ ଲିଙ୍ଗଦୃଶିତି ?

(ଖ) ତଦୁତ୍ପତ୍ତେ ଅକ୍ଷାଦିତ୍ୟସ୍ଥାନ ଭେଦଭିନ୍ନତ୍ଵମାନନ୍ୟୋନ୍ୟସ୍ମିନ୍ନୁପସଂହାର୍ଯ୍ୟାନ୍
ପଶ୍ୟନ୍ନିହାତି ଦଶେନାଦିତ୍ୟପୁରୁଷଗତାନ୍ ରୂପାଦାନାକ୍ଷି ପୁରୁଷେ ଉପସଂହରତି-
ତ୍ତ୍ଵୋପାଦ୍ୟ ତଦେବ ରୂପମ୍ (ଛା ୧୭-୫) ଇତ୍ୟାଦିନା ତସ୍ମାତ୍ ବ୍ୟବସ୍ଥେତେ ଏବୈତେ
ଉପନିଷଦାବିତି ନିର୍ଣ୍ଣୟଃ ।



(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ଧର୍ମବ୍ୟବସ୍ଥାଅଛି- ଏହି ବିଷୟରେ ‘ତସ୍ୟୈଷତ୍ୟ’ (ସେ ଏହି ଚକ୍ଷୁସ୍ତ ପୁରୁଷର ସେହି ରୂପ ଅଟେ, ଯାହାକି ତାହାର ନାମ ଅଟେ । ସେ ହିଁ ତାହାର ନାମ) ଏହାହିଁ ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନ । ଏହି ଲିଙ୍ଗ ଦର୍ଶନ କିପରି ହୁଏ ?

(ଖ) ତାହାକୁ କୁହାଯାଇଛି -ଅକ୍ଷି ଓ ଆଦିତ୍ୟ - ଏହିସ୍ଥାନ ଭେଦରୁ ଭିନ୍ନ ପରସ୍ପରରେ ଉପସଂହାର ପାଇଁ ଅଯୋଗ୍ୟ ଏହି ଧର୍ମକୁ ଦେଖି ଶୁଦ୍ଧି ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷଗତ ରୂପାଦିର ଅତିଦେଶ ହେତୁ ଏଠାରେ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷରେ ‘ତସ୍ୟୈଷତ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଉପସଂହାର କରେ । ତେଣୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଉପନିଷଦ୍ (ରହସ୍ୟ) ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଅଛି ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇଅଛି ।

୧୨ ସଂଭୃତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୨୩ ॥

ସଂଭୃତ୍ୟଧିକରଣମ୍ -୧୨

ସଂଭୃତିସ୍ତୁତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ଚାତ: ॥ ୨୩ ॥

(୧) ସଂଭୃତିଦ୍ବ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତି ଚାତଃ ॥ ୩-୩-୨୩ ॥

ସଂଭୃତିଦ୍ବ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତି - ସଂଭୃତି, ଦ୍ବ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଗୁଡ଼ିକର ମଧ୍ୟ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦିରେ ଉପସଂହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଅତଃତ = କାରଣ -ତାହା ଆୟତନ ବିଶେଷ ଯୋଗ ଅଟେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟେଷ୍ଠା ବୀର୍ଯ୍ୟା ସଂଭୃତାନି ବ୍ରହ୍ମାଗ୍ରୋ ଜ୍ୟେଷ୍ଠା ଦେବମାତତାନ’ ଇତ୍ୟବଂରାଶାନାୟାନାଂ ଖିଳେଷୁ ବୀର୍ଯ୍ୟସଂଭୃତିଦ୍ବ୍ୟଧିବେଶ ପ୍ରଭୃତୟୋ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ବିଭୂତୟଃ ପଠ୍ୟନ୍ତେ । ତେଷାମେବ ଚୋପନିଷଦି ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାପ୍ରଭୃତୟୋ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ପଠ୍ୟନ୍ତେ । ତାସୁ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାସୁ ତା ବ୍ରହ୍ମବିଭୂତୟ ଉପସଂହୃତୟୋରନ୍ତ ବେତି ବିଚାରଣାୟାଂ ବ୍ରହ୍ମସମକ୍ଷାଦୁପସଂହାରପ୍ରାପ୍ତାବେଦଂ ପଠତି । ସଂଭୃତିଦ୍ବ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତିପ୍ରଭୃତୟୋ ବିଭୂତୟଃ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାପ୍ରଭୃତିଷୁ ନୋପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟାଃ । ଅତଏବ ଚାୟତନବିଶେଷଯୋଗାତ୍ ।

(ଖ) ତଥାହି ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାୟାଂ ହୃଦୟାୟତନଦ୍ବଂ ବ୍ରହ୍ମଣ ଉକ୍ତମ୍ ‘-ଏଷ ମ ଆତ୍ମାଞ୍ଜିତହୃଦୟେ’ (ଛା ୩-୧୪-୩) ଇତି । ତଦ୍ବଦେବ ଦହରବିଦ୍ୟାୟାମପି ‘ଦହର’ ପୁଣ୍ଡରୀକଂ ବେଶ୍ମ ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରାକାଶ’ (ଛା ୬-୧-୧) ଇତି । ଉପକାସଲବିଦ୍ୟାୟାଂ ଦୃଷ୍ୟାୟତନଦ୍ବମ୍ ‘ଯ ଏଷୋଽକ୍ଷିଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’, (ଛା ୪-୧୫-୧) । ଏବଂ ତତ୍ତତ୍ତ ତତ୍ତଦାଧ୍ୟାତ୍ମିକମାୟତନମେତାସୁ ବିଦ୍ୟାସୁ ପ୍ରତାପ୍ୟତେ ।



(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ‘ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟେଷ୍ଠ’ (ବ୍ରହ୍ମହିଁ ଯାହାର କାରଣ, ସେହି ପରାକ୍ରମବିଶେଷ (ଆକାଶକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବା) ନିର୍ବିଘ୍ନ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ସେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମଦେବତାର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ସ୍ୱର୍ଗରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହେଲା) ଏହିପରି ରାଶାୟନାୟସଂପ୍ରଦାୟର ଶିଳକାଣ୍ଡରେ ବୀର୍ଯ୍ୟସମୃଦ୍ଧି, ସ୍ୱର୍ଗବ୍ୟାପ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମର ବିଭୂତିଗୁଡ଼ିକ କୁହାଯାଇଅଛି । ସେହି ଉପନିଷଦରେ ଶାଶ୍ୱିଲ୍ୟବିଦ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ପଢ଼ାଯାଆନ୍ତି । ସେହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମବିଭୂତିଗୁଡ଼ିକ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ କି ନୁହେଁ ? ଏହି ବିଚାର ଉପସ୍ଥିତ ହେଲାପରେ ବ୍ରହ୍ମସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଉପସଂହାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ପରେ ଏହା କୁହାଯାଇଅଛି - ସଂଭୃତି, ଦ୍ୱ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ବିଭୂତି ଗୁଡ଼ିକର ଶାଶ୍ୱିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆୟତନର ବିଶେଷରୁ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଯେପରି ଶାଶ୍ୱିଲ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ‘ଏକମ ଆତ୍ମାତ୍ତ୍ୱଦୟେ’ (ଏହି ମୋର ଆତ୍ମାତ୍ତ୍ୱଦୟାର ଭିତରେ ଅଟେ ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମର ହୃଦୟ ଆୟତନ କୁହାଯାଇଅଛି । ସେହିପରି ଦହରବିଦ୍ୟାରେ ‘ଦହରଂ ପୁଷ୍ପରାକଂ’ (ସେହି ବ୍ରହ୍ମପୁରର ଭିତରେ ଯାହା ସୁକ୍ଷ୍ମ କମଳାକାର ସ୍ଥାନ ଅଛି, ସେଠାରେ ଯାହା ସୁକ୍ଷ୍ମ ଆକାଶ ଅଟେ) ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମର ହୃଦୟସ୍ଥାନ କୁହାଯାଇଅଛି । ଉପକୋଶକ ବିଦ୍ୟାରେ ‘ଯ ଏଷୋ’ (ଯାହା ଏହି ଅକ୍ଷିରେ ପୁରୁଷ ଦେଖାଯାଏ) ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମର ନେତ୍ରସ୍ଥାନ କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହିପରି ଏହି ସ୍ଥଳ ମାନକରେ ସେହି ସେହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆୟତନ ଏହି ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଆଧିଦେବିକସ୍ୱେତା ବିଭୂତୟଃ ସଭୃତିଦ୍ୱ୍ୟବ୍ୟାପ୍ତିପ୍ରଭୂତୟଃ ତାସାଂକୃତ ଏତାସୁ ପ୍ରାପ୍ତିଃ ? ନନ୍ଦେତାସ୍ୱପ୍ୟଧିବେଦିକ୍ୟୋ ବିଭୂତୟଃ ଶ୍ରୁୟନ୍ତେ- ‘ଜ୍ୟାୟାନ୍ ଦିବୋ ଜ୍ୟାୟାନ୍ନେଭ୍ୟୋଲୋକେଭ୍ୟଃ’ (ଛା ୩-୧୪-୩), ‘ଏକ ଉଏବ ଭାମନାରେଷ ହି ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ ଭାତି’ (ଛା ୪-୧୫-୪) ‘ଯାବାନ ବା ଅୟମାକାଶସ୍ତା ବା ନେଷୋଽନ୍ତର୍ହିଦୟ ଆକାଶ ଉତ୍ତେ ଅସ୍ମିନ୍ ଦ୍ୟାବା ପୃଥିବୀ ଅନ୍ତରେବ ସମାହିତେ’ (ଛା ୮-୧୩) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟାଃ ।

(ଖ) ସଦ୍ଧି ଚାନ୍ୟା ଆୟତନ ବିଶେଷହୀନା ଅପୀହ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାଃ ଷୋଡ଼ଶକଳାଦ୍ୟାଃ । ସତ୍ୟମ୍, ଏବମେତତ୍, ତଥାପ୍ୟତ୍ର ବିଦ୍ୟତେ ବିଶେଷଃସଂ- ଭୂତ୍ୟାଦ୍ୟନ୍ତୁପସଂହାରହେତୁଃ । ସମାନଗୁଣାମ୍ନାନେନ ହି ପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପିତାସୁ ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟଦେଶାସ୍ତ୍ୱପି ବିଦ୍ୟାସୁ ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟଦେଶା ଗୁଣାଂ ପସଂହିୟେନନ୍ତିତି ସୁକ୍ତମ୍, ସଂଭୂତ୍ୟାଦୟସ୍ତୁ ଶାଶ୍ୱିଲ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଗୋଚରାଣ୍ଡ ମନୋମୟତ୍ୱାଦୟୋ ଗୁଣାଃ ପରସ୍ପରବ୍ୟାବୃତ୍ତସ୍ୱରୂପତ୍ୱାନ୍ ପ୍ରଦେଶାତର ବର୍ତ୍ତବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାନକ୍ଷମାଃ ।



(ଗ) ନବ ବ୍ରହ୍ମସମ୍ବନ୍ଧମାତ୍ରେଣ ପ୍ରଦେଶାନ୍ତରବର୍ତ୍ତ ବିଦ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାପନମିତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, ବିଦ୍ୟାଭେଦେଽପି ତତ୍ତ୍ୱପପରେଃ । ଏକମପି ହି ବ୍ରହ୍ମ ବିଭୂତିଭେଦେନେକଧୋପାସ୍ୟତ ଇତି ସ୍ଥିତିଃ; ପରୋବରାୟଦାଦିବଦ୍ ଭେଦଦର୍ଶନାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ବାର୍ଯ୍ୟସଂଭୃତ୍ୟାଦାନାଂ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାଦିଷ୍ଟନୁପସଂହାର ଇତି ।

(ଘ) ଭାଷାଂତର-(କ) ପରନ୍ତୁ ସଂଭୂତି, ଦୁବ୍ୟାପ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଏହିଭୂତଗୁଡ଼ିକ ଆଧିଦେବିକା । ସେହି ବିଭୂତିଗୁଡ଼ିକର ଏହି ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରାପ୍ତି କିପରି ହେବ ? ଏହିବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ଆଧିଦେବିକା ବିଭୂତିଗୁଡ଼ିକର ‘ଜ୍ୟାୟାନ୍ ଦିବୋ’ (ଆତ୍ମା ଦ୍ୟୁଲୋଠାରୁ ବଡ଼, ଏହି ଲୋକଠାରୁ ବଡ଼), ‘ଏଷ ଉ (ଏହି ଆତ୍ମା ଭାମନୀ ଅଟେ, କାରଣ -ସମଗ୍ର ସଂସାରରେ ଆଦିତ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଅଗ୍ନିପ୍ରଭୃତିର ରୂପରେ ଏହା ଦୀପ୍ତ ହୁଏ) ‘ଯାବାନ୍ ବା’ (ଯେତେବେଳେ ଏହି ଭୌତିକ ଆକାଶ, ସେତିକି ବଡ଼ ଏହି ହୃଦୟାନ୍ତର ଆକାଶ ଅଟେ) ଦ୍ୟୁଲୋ ଓ ପୃଥିବୀ- ଏହି ଦୁଇଲୋକ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରକାରରେ ତାହା ଭିତରେ ରହନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ।

(ଙ) ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ସ୍ଥାନବିଶେଷରହିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସୋଡ଼ଶକଳାପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଅଟନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ସତ୍ୟ ଅଟେ । ତଥାପି ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଯେ- ସେହି ସଂଭୂତି ଆଦି ଅନୁପସଂହାରରେହେତୁ ଅଟେ । କାରଣ-ସମାନଗୁଣର ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଉପସ୍ଥାପିତ ହେଉଥିବା, ଦୂରସ୍ଥାନରେ ରହିଥିବା ବିଦ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ଦୂରସ୍ଥାନସ୍ଥ ଗୁଣର ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ । ପରନ୍ତୁ ସଂଭୂତି ଆଦିଗୁଣ ଓ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟା ଦିବାକ୍ୟବିଷୟକ ମନୋମୟତ୍ୱବିଗୁଣ ପରସ୍ପର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି (ଭିନ୍ନ) ସ୍ୱରୂପ ଯୁକ୍ତ ହେବାରୁ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ରହିଥିବା ବିଦ୍ୟାର ଉପସ୍ଥାପନ କରିବାରେ ଏହା ସମର୍ଥ ନୁହେଁ । ସେହିପରି କେବଳ ବ୍ରହ୍ମସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶବର୍ତ୍ତୀ ବିଦ୍ୟାର ଉପସ୍ଥାପନ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ - ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହେଲାପରେ ବ୍ରହ୍ମର ସମ୍ବନ୍ଧ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବିଭୂତି ଦ୍ୱାରା ଅନେକ ପ୍ରକାରରେ ଉପାସନା ହୁଏ ବୋଲି ଆମ୍ଭର ମତ । କାରଣ - ପରୋବରାୟସ୍ୱଭାବି ଏଠାରେ ଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ବାର୍ଯ୍ୟସଂଭୃତ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣରା ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ଉପସଂହାର ହୁଏ ନାହିଁ ।

୧୩ ପୁରୁଷାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୨୪ ॥

ପୁରୁଷାଦ୍ୟଧିକରଣ - ୧୩

ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାଧାମିବ ଚେତରେଷାମନାମ୍ନନାତ୍ ॥ ୨୪ ॥

(୧) ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାଧାମିବ ତେତରେଷାମନାମ୍ନନାତ ॥ ୩-୩-୨୪ ॥

ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାଧାମିବ = ତାଣ୍ଡିପ୍ରଭୃତି ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାରେ ଯେପରି ପୁରୁଷ ଯଜ୍ଞ ରୂପରେ କଳ୍ପନା ହୁଏ, ସେହିପରି ଇତରେଷାସଂ = ତୈତ୍ତେରୀୟର ପୁରୁଷ ବିଦ୍ୟାରେ,



ଅନାମ୍ନାତ = ପଠିତ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତପ୍ରଭୃତି ଗତ ଯଜ୍ଞାର୍ଥେ ତୈତ୍ତିରୀୟରେ ଉପସଂହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ଅସ୍ତି ତାସ୍ମିନାଂ ପୈଙ୍ଗିନାଞ୍ଚ ରହସ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣେ ପୁରୁଷବିଦ୍ୟା । ତତ୍ର ପୁରୁଷୋ ଯଜ୍ଞଃ କଞ୍ଚିତଃ । ତଦାୟମାୟୁଷ୍ଠେଧା ବିଭାଜ୍ୟ ସବନତ୍ରୟଂ କଞ୍ଚିତମ୍ । ଅଶିଶିଷାଦାନି ତ ଦାକ୍ଷାଦିଭାବେନ କଞ୍ଚିତାନି । ଅନ୍ୟେ ତ ଧର୍ମାସ୍ତତ୍ରସମଧିଗତା ଅଶୀର୍ଘ-ପ୍ରୟୋଗାଦୟଃ । ତୈତ୍ତିରୀୟକା ଅପି କଂଚିତ୍ ପୁରୁଷଯଜ୍ୟଂକଞ୍ଚୟନ୍ତି- ‘ତସ୍ୟୈବ’ ବିଦୁଷୋ ଯଜ୍ଞସ୍ୟାମ୍ । ଯଜମାନଃ ଶୁଦ୍ଧା ପତ୍ନୀ (ନରା-୮୦) ଇତ୍ୟେତେନାନୁବାକେନ ।

(ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟ-କିଂ ଯ ଇତରତ୍ରୋକ୍ତାଃ ପୁରୁଷଯଜ୍ଞସ୍ୟ ଧର୍ମାସ୍ତେ ତୈତ୍ତିରୀୟ-କେଷୁପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟାଃ, କିଂ ବା ନୋପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟାଂ ଇତି ? ପୁରୁଷଯଜ୍ଞଦ୍ୱାବିଶେଷାଦୁପସ-ହାରପ୍ରାପ୍ତବାଚସ୍ତୁହେନୋପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟା ଇତି । କସ୍ମାତ ? ତଦୁପପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାଭାବାତ୍ ।

(ଗ) ତଦାହାଚାର୍ଯ୍ୟଃ - ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାୟାମିବେତି । ଯଥୈକେଷାଂ ଶାଖିନାଂ ତାସ୍ମିନାଂ ପୈଙ୍ଗିନାଂ ତ ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାୟାମାମ୍ନାନଂ ନୈବମିତରେଷାଂ ତୈତ୍ତିରୀୟଶାମ୍ନାନମସ୍ତି । ତେଷାଂ ହାତରବିଲକ୍ଷଣମେବ ଯଜ୍ଞସଂପାଦନଂ ଦୃଶ୍ୟତେପତ୍ନୀଯଜମାନବେଦିବେଦବର୍ତ୍ତୟି-ପାଜ୍ୟପୁଣ୍ଡବତିଗାଦ୍ୟନୁକ୍ରମଶାତ୍ । ଯଦପି ସବନଂ ସଂପାଦନଂ ତଦପୀତରବିଲକ୍ଷଣମେବ ‘ଯତପ୍ରାତମଦ୍ୟଦିଗ୍ନିସାୟଂ ତ ତାନି’ (ନାରା-୮୦) ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ତାସ୍ତି ଓ ପୈଙ୍ଗିନୀର ରହସ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣରେ ପୁରୁଷବିଦ୍ୟା ହୁଏ । ସେଠାରେ ପୁରୁଷ ଯଜ୍ଞ ରୂପରେ କଞ୍ଚିତ ହୁଏ ତାହାର ଆୟୁ ତିନିପ୍ରକାରରେ ବିଭାଗ କରି ତିନୋଟି ସବନ କଞ୍ଚିତ କରାଯାଇଅଛି । ଭୋଜନେଚ୍ଛା ପ୍ରଭୃତି ଦାକ୍ଷା ଇତ୍ୟାଦି ଭାବଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ପରିକଞ୍ଚିତ ହୋଇଛି । ଆଶୀର୍ବାଦ ପ୍ରୟୋଗ, ମନ୍ତ୍ରପ୍ରୟୋଗ ଆଦି ଅନ୍ୟଧର୍ମ ସେଠାରେ ସମଧିଗତ ହୋଇଛି । ତୈତ୍ତିରୀୟକ ମଧ୍ୟ, ‘ତସ୍ୟୈବ ବିଦୁଷୋ’ (ତାହା ଏହା ଜାଣିଥିବା ଯଜ୍ଞର ଆତ୍ମା ଯଜମାନ ଅଟେ ଓ ଶୁଦ୍ଧା ପତ୍ନୀ ଅଟେ) ଏହି ଅନୁବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା କୌଣସି ପୁରୁଷ ଯଜ୍ଞର କଞ୍ଚନା କରନ୍ତି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ - ଯାହାପୁରୁଷର ଧର୍ମ, ତାହାସବୁ କଣ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ଶାଖାରେ କୁହାଯାଇଅଛି ? ସେମାନେ ତୈତ୍ତିରୀୟକରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ କି’ ନୁହେଁ ? ପୁରୁଷଯଜ୍ଞଦ୍ୱାର ଅବିଶେଷ ହେବାରୁ ଉପସଂହାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେ କହୁ-ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ । କିପରି ? କାରଣ - ସେହି ରୂପର ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ନହେବାରୁ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ - ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାୟାମିବ । ଯେପରି ଗୋଟିଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ତାସ୍ତି ଓ ପୈଙ୍ଗିନୀ ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଣାଯାଏ, ସେହିପରି ତୈତ୍ତିରୀୟକରେ ଶୁଣାଯାଏ, ନାହିଁ । ତାହାର ଯଜ୍ଞ ସଂପାଦନ ଅନ୍ୟର ବିଲକ୍ଷଣ ରୂପରେ ଦେଖ ।



ଯାଏ । କାରଣ - ସେଠାରେ ପତ୍ନୀ, ଯଜମାନ, ବେଦ, ବେଦୀ, ବହି, ଯୂପ, ଆଦ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନ, ରହିକ ପ୍ରଭୃତିର ଅନୁକ୍ରମ ହୁଏ । ଯେଉଁ ସବନ ସଂପାଦନ ହୁଏ, ସେ ମଧ୍ୟ ‘ଯତ୍ପ୍ରାତଃ’ (ଯାହାର ସବୁ ପ୍ରାତଃ, ମଧ୍ୟାହ୍ନ ଓ ସାନ୍ଧ୍ୟକାଳରେ ହୁଏ, ସେହି ସବୁ ସବନ ଅଟେ) ଏହିପରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟଗତ ସବନ ସଂପାଦନରେ ବିଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଯାଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଯଦି କିଛି ମରଣାବତ୍ତୁଅଦ୍ୱାଦିସାମ୍ୟ ତଦପ୍ୟଜ୍ଞାୟତ୍ତ୍ୱାଦ୍ଭୂୟା ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟଭିଭୂୟମାନଂ ନ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞପନକ୍ଷମମ୍ । ନ ଚ ତୈଭିରାୟକ ପୁରୁଷସ୍ୟ ଯଜ୍ଞତ୍ୱଂ ଶ୍ରୀୟତେ, ବିଦୁଷୋ ଯଜ୍ଞସ୍ୟେତି । ହିନ ତୈତେ ସମାନାୟକରଣେ ଷଷ୍ଠ୍ୟାୟେ ବିଦ୍ୱାନେବ ଯଜ୍ଞସ୍ତସ୍ୟେତି । ନହି ପୁରୁଷସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟଂ ଯଜ୍ଞତ୍ୱମସ୍ତି । ବ୍ୟୟକରଣେ ଦେତେ ଷଷ୍ଠିବିଦୁଷୋ ଯୋ ଯଜ୍ଞସ୍ତସ୍ୟେତି । ଭବିତି ହି ପୁରୁଷସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟା ଯଜ୍ଞସମ୍ବନ୍ଧଃ । ସତ୍ୟା ଚ ଗତୌ ମୁଖ୍ୟ ଏକାର୍ଥ ଆଶ୍ରୟିତବ୍ୟୋ ନ ଭାନ୍ତଃ ।

(ଖ) ‘ଆତ୍ମା ବ ଯଜମାନତ୍ୱଂ ପୁରୁଷସ୍ୟ ନିବୁନେ ବୈୟଧିକରଣ୍ୟନୈବାସ୍ୟ ଯଜମାନଃ’ ଇତି ଚ ଯଜ୍ଞସମ୍ବନ୍ଧଂ ଦର୍ଶୟତି । ଅପି ଚ ତଥୌବଂ ବିଦୁଷ ଇତି ସିଦ୍ଧବଦନ୍ତୁ-ବଦଶ୍ରୁତୌ ସତ୍ୟାଂପୁରୁଷସ୍ୟ ଯଜ୍ଞଭାବମାତ୍ମାଦାନାଞ୍ଚ ଯଜମାନାଦିଭାବଂ ପ୍ରତିପିମ୍ବମାନସ୍ୟ ବାକ୍ୟଭେଦଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅପି ଚ ସସଂନ୍ୟାସାମାତ୍ମବିଦ ପୁରସ୍ତାଦୁପଦଶ୍ୟାନନ୍ତରଂ ତଥୌବଂବିଦୁଷଃ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟନୁକ୍ରମଣଂ ପଶ୍ୟନ୍ତଃ ପୂର୍ବଶେଷ ଏବୈଷ ଅମ୍ଭାୟୋ ନ ପୂତନ୍ତ ଇତି ପ୍ରତୀୟନ୍ତେ ।

(ଗ) ତଥା ଚୌକମେବ ଫଳମୁଭୟୋରପ୍ୟନ୍ତୁବାକୟୋରୁପଲଭାମହେ - ‘ବ୍ରାହ୍ମଣେ ମହିମାନମାପ୍ନୋତି’ (ନାରା-୮୦) ଇତି । ଇତରେଷାଂ ଦ୍ୱନନ୍ୟଶେଷା ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାମ୍ଭାୟ ଆୟୁରଭିବୃଦ୍ଧିଫଳେ ହ୍ୟସୌ ‘ପ୍ରାହ ଷେଷାତ୍ତ୍ୱଶଂ ବର୍ଷଶତଂ ଜୀବତି ଯ ଏବଂ ଦେବ’ (ଛା ୩-୧୬-୭) ଇତି ସମଭିବ୍ୟାହାରାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନାଶାନ୍ତରାଧୀତାନାଂ ପୁରୁଷବିଦ୍ୟାଧର୍ମାଣାମାଶାମନ୍ତାଦାନାମପ୍ରାପ୍ତିସ୍ତୈଭିରାୟକେ ।

(୩) ଭାଷାଂତର - (କ) ସେହି ଦୁଇଟି ବିଦ୍ୟାରେ ଯାହାକିଛି ମରଣାବତ୍ତୁଅଦ୍ୱାଦି ସାମ୍ୟ ଅଛି, ସେ ସବୁ ବହୁତ ଅନ୍ତଃସେବାଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟରେ ଅଭିଭୂତ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ କରାଇବାରେ ଅସମର୍ଥ ହୁଏ । ତୈଭିରାୟକଗତ ପୁରୁଷ ପାଖରେ ଯଜ୍ଞତ୍ୱ ଶ୍ରୁତ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ବିଦୁଷୋ ଯଜ୍ଞସ୍ୟ’- ଏହି ଦୁଇଟି ସାମାନାୟକରଣ୍ୟ ଷଷ୍ଠୀ ନୁହେଁ । ବିଦ୍ୱାନ ହି ଯାହା ଯଜ୍ଞ ଅଟେ, ତାହାର ସେହିପରି । କାରଣ- ପୁରୁଷ ମୁଖ୍ୟଯଜ୍ଞ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୱାନ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ ଯାହାର, ସେହିପରି ଦୁଇଟି ଷଷ୍ଠୀ ବ୍ୟୟକରଣରେ ହୁଏ । କାରଣ- ରୁଷଠାରେ ମୁଖ୍ୟଯଜ୍ଞ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲାପରେ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥକୁ ଆଶ୍ରୟଣ କରିବା ଉଚିତ କିନ୍ତୁ ଗୌଣକୁ ନୁହେଁ ।



(ଖ) ‘ଆତ୍ମା ଯଜମାନଃ’ ଏହି ବାକ୍ୟର ପୁରୁଷଠାରେ ଯଜମାନତ୍ବ କହି ବୈୟାଧିକରଣ୍ୟ ରୂପରେ ସେଠାରେ ଯଜ୍ଞତ୍ବ ଦେଖାଏ ଏବଂ ‘ତସୌବ ପୁରୁଷଃ’ (ସେ ଏହାଜାଣିବା ଲୋକ) ଏହିପରି ସିଦ୍ଧ ହେଲାପରି ଅନୁବାଦରୂପଶ୍ରୁତି ହେଲାପରେ ପୁରୁଷଠାରେ ଯଜ୍ଞଭାବ ଓ ଆତ୍ମପ୍ରଭୃତିରେ ଯଜମାନ ପ୍ରଭୃତି ଭାବକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିବା ମତରେ ବାକ୍ୟଭେଦ ହେବ । ସନ୍ନ୍ୟାସ ସହିତ ଆତ୍ମବିଦ୍ୟାର ପୂର୍ବରୁ ଉପଦେଶ କରି ପରେ ‘ତସୌବ ବିଦୁଷଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଅନୁକ୍ରମଣକୁ ଦେଖି ଏହିଶ୍ରୁତି ପୂର୍ବଶେଷ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମେ ଜାଣୁ ।

(ଗ) ‘ବ୍ରହ୍ମଣୋ ମହିମାନଂ’ (ବ୍ରହ୍ମର ମହିମାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଧନୁବାକର ଗୋଟିଏ ଫଳ ଆମେ ଉପଲବ୍ଧ କରୁଁ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷେ-ପୈଙ୍ଗୀ ଓ ତାଣ୍ଡିର ପୁରୁଷବିଧ୍ୟା ଶ୍ରୁତି କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଅନ୍ୟଶେଷ (ଅଙ୍ଗ) ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଏଷ ହ’ (ଯାହା ଏହାକୁ ଜାଣେ ସେ ଶହେ ଷୋହଳ ୧୧୬ ବର୍ଷ ବଞ୍ଚିରହେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଆତ୍ମର ଅଭିବୃଦ୍ଧିଫଳ କରେ । କାରଣ- ଏତାଦୃଶ ସମଭିବ୍ୟାହାର ସହୋଜାରଣ ଅଟେ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ଅଧିକ ଆଶୀର୍ବାଦ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ରୁଷବିଦ୍ୟାର ଧର୍ମର ତୈଭାରାୟରେ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

୧୪ वेधाद्याधिकरणम् ॥ सू० २५ ॥

ବେଧାଦ୍ୟାଧିକରଣ-୧୪

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

(୧) ବେଧାଦ୍ୟର୍ଥଭେଦାତ ॥ ୩-୩-୨୫ ॥

ବେଧାଦ୍ୟର୍ଥଭେଦାତ = ଏହି ମନ୍ତ୍ର ଓ କର୍ମର ବିଦ୍ୟାରେ ଉପସଂହାର ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ -ବେଧ ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥର ଭେଦ ଅଛି ।

ମୂଳ-(କ) ଅଷ୍ଟ୍ୟାଧର୍ବଣିକାନାମୁପନିଷଦାରମ୍ଭେ ମନ୍ତ୍ର ସମାମ୍ନାୟ-‘ସର୍ବ, ପ୍ରବିଧ ହୃଦୟଂ ପ୍ରବିଧ ଧମନୀ ପ୍ରବୃଜ୍ୟ ଶିରୋଽଭିପ୍ରବୃଜ୍ୟ ବ୍ରୁଧା ବିବୃଜଃ’ ଇତ୍ୟାଦି । ତାଣ୍ଡିନାମ ଦେବ ସର୍ବତଃ ପ୍ରସୁବ ଯଜ୍ଞମ୍’ ଇତ୍ୟାଦିଃ । ଶାତ୍ୟାୟନିନାମ ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେ ହରିତନାଲୋଽସି ଇତ୍ୟାଦିଃ । କଠନାଂ ତୈଭାରାୟାଣାଂ ତ - ‘ଶଂ ନୋ ମିତ୍ରଃ ଶଂ ବରୁଣଃ’ (ତୈ-୧-୧-୧) ଇତ୍ୟାଦିଃ । ବାଜସନେୟିନାଂ ତୃପନିଷଦାରମ୍ଭେ ପ୍ରବର୍ଣ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣଂ ପଠ୍ୟତେ- ‘ଦେବା ହ ବୈ ସତ୍ରଂ ନିଷେଦୁଃ’ ଇତ୍ୟାଦିଃ ।

(ଖ) କୈଷାତକିନାମପ୍ୟଗ୍ନିଷୋମବ୍ରାହ୍ମଣମ୍’ ବ୍ରହ୍ମ ବା ଅଗ୍ନିଷୋମୋ ବ୍ରହ୍ମିବ ତଦହବ୍ରହ୍ମଣୈବ ତେ ବ୍ରହ୍ମୋପୟତି ତେଂମୃତତ୍ୱମାପୁବନ୍ତି ଯ ଏତଦହରୂପୟତି’ ଇତି । କିମିମେ ସର୍ବେ ପ୍ରବିଧାଦୟୋ ମନ୍ତ୍ରଃ ପ୍ରବର୍ଣ୍ୟାଦାନି ତ କର୍ମାଣି ବିଦ୍ୟାସୁପସଂହିୟେରନ କିଂ ବାନୋପସଂହିୟେରନ୍ତିତି ମାମାଂସାମହେ । କିଂ ତାବନ୍ ପ୍ରତିଭାତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର -(କ) ଆଧର୍ବଣିକର (ଅଥର୍ବ ବେଦୀର) ଉପନିଷଦ୍‌କର ଆରମ୍ଭରେ ‘ସର୍ବ ପ୍ରବିଧି’ (ହେ ଦେବ ମୋ ଶତ୍ରୁର ସମସ୍ତ ଅଙ୍ଗକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କରି ବିଶେଷତଃ ହୃଦୟକୁ ବିଦାର୍ଣ କରି ମୁଣ୍ଡକୁ ଛିଣ୍ଡାଇ ମୁଣ୍ଡର ସମସ୍ତ ଶିରାପ୍ରଶିରାକୁ ନାଶ କରି ଏହି ପ୍ରକାର ମୋ ଶତ୍ରୁ ତିନିପ୍ରକାର ଭିନ୍ନ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ର-ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ତାହା ଉପନିଷଦର ଆରମ୍ଭରେ ମଧ୍ୟ ‘ଦେବଃ ସେବିତଃ’ (ହେ ବିଶ୍ୱପ୍ରକାଶକଃ ହେ ଉତ୍ତର ହେତୁଭୂତ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ, ତୁମ୍ଭେ ଯଜ୍ଞ ଓ ଯଜ୍ଞପତିଙ୍କୁ ଉତ୍ସନ୍ନ କର) ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରପାଠ ଅଛି । ସେପରି ଶାମ୍ବ୍ୟାୟନଉପନିଷଦର ଆରମ୍ଭରେ ‘ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱଃ’ (ଧବଳ ଅଶ୍ୱଯୁକ୍ତ ହେ ଇନ୍ଦ୍ର ତୁମେ ହରିତମଣି ପରି ନୀଳ ହୁଅ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଛି । କଠ ଓ ତୈତ୍ତୀରୀୟ ଉପନିଷଦର ଆରମ୍ଭରେ ଶଂ ନୋ (ହେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ପାଇଁ ସୁଖକର ହୁଅ ହେ ବରୁଣ ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସୁଖକର ହୁଅ ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ର ଅଛି । ବାଜସନେୟୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଉପନିଷଦ ଆରମ୍ଭରେ ‘ଦେବାହ ବୈ’ (ପୂର୍ବକାଳରେ ଇନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଦେବତା ସୂତ୍ର ଯାଗ କରିବା ପାଇଁ ବସିଥିଲେ) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରବର୍ଗ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଢ଼ାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) କୌଷୀତକିରେ ମଧ୍ୟ ‘ବ୍ରହ୍ମ ବା’ (ଅଗ୍ନିଷୋମ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଯେଉଁ ଦିନରେ ସେ କରାଯାଇଅଛି, ସେଦିନ ସେ ବ୍ରହ୍ମ । ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଯାହା ସେହି ଦିବସରେ କର୍ମ କରାଯାଇଅଛି, ସେସବୁ ଅମୃତତ୍ୱକୁ ପାଏ ଏହିପ୍ରକାର (ଅଗ୍ନିଷୋମ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଟେ । ସେମାନେ କଣ ସବୁ ପ୍ରବିଧି ପ୍ରଭୃତି ମନ୍ତ୍ର ଓ ପ୍ରବର୍ଗ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି କର୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଉପସଂହାର କରିବାକୁ ଚାହାଁନ୍ତି କି ଉପସଂହାର ନ କରିବା ପାଇଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମେ ବିଚାର କରୁ । ତେବେ ଆତ୍ମଙ୍କୁ କଣ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଉପସଂହାରଃ ଏବୈଷାଂ ବିଦ୍ୟାସ୍ଥିତି କୃତଃ ? ବିଦ୍ୟାପ୍ରଧାନାନାମ୍-ପନିଷଦନ୍ତଗ୍ରନ୍ଥାନାଂ ସମୀପେ ପାଠାତ୍ । ନନ୍ଦେଷାଂ ବିଦ୍ୟାର୍ଥତୟା ବିଧାନଂ ନୋପଲଭ୍ୟାମହେ, ବାତମ୍, - ଅନୁପଲଭ୍ୟମାନା ଅପିତ୍ୱନ୍ତୁମାସ୍ୟାମହେ, ସନ୍ନିଧିସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ । ନହି ସନ୍ନିଧେରର୍ଥବତ୍ ସମ୍ଭବତ୍ୟକସ୍ମାଦବସାନାଶ୍ରୟିତୁଂ ଯୁକ୍ତଃ ।

(ଖ) ନନ୍ଦୁ ନୈଷାଂ ମନ୍ତ୍ରାଣାଂ ବିଦ୍ୟାବିଷୟଂ କିଞ୍ଚିତ୍‌ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ପଶ୍ୟାମାଃ କଥଞ୍ଚ ପ୍ରବର୍ଗ୍ୟାଦାନି କର୍ମାଣା ନ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱେନୈବ ବିନିଯୁକ୍ତାନି ସନ୍ନି ବିଦ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱେନାପି ପ୍ରତିପଦ୍ୟେମହାତି ? ନୈଷ ଦ୍ୟେଷଃ । ସାମର୍ଥ୍ୟଂ ତାବନ୍‌ମନ୍ତ୍ରାଣାଂ ବିଦ୍ୟାବିଷୟମପି କିଞ୍ଚିଦ୍‌କ୍ୟଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍, ହୃଦୟାଦିସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନାତ୍ ।

(ଗ) ହୃଦୟାଦାନି ହି ପ୍ରାୟେଶୋପାସନେଷ୍ଟାୟତନାଦିଭାବେନୋପଦିଷ୍ଟାନି ତଦ୍‌ଦ୍ୱାରୋଶ ତ ହୃଦୟଂ ପ୍ରବଧ୍ୟେତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକାନାଂ ମନ୍ତ୍ରାଣାମୁପପନ୍ନପ୍ରାପ୍ୟନାଙ୍ଗତ୍ୱମ୍ ଦୃଷ୍ଟଶ୍ଚୋପାସନେଷ୍ଟପି ମନ୍ତ୍ରବିନିଯୋଗଃ ‘ଭୃଃ ପ୍ରପଦ୍ୟେଃମୁନାମୁନା’ (ଛା ୩-୧୫-୩)



ଇତ୍ୟେବମାଦିଃ । ତଥା ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟାଦାନାଂ କର୍ମଶାମନ୍ୟତ୍ରାପି ବିନିଯୁକ୍ତାନାଂ ସତାମବିରୁଦ୍ଧୋ ବିଦ୍ୟାସୁ ବିନିଯୋଗୋ ବାଜପେୟ ଇବ ବୃହସ୍ପତିସବସ୍ୟେତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର- ପୂର୍ବପକ୍ଷ- (କ) ସେହି ବିଦ୍ୟାରେ ଉପସଂହାର ହୁଏ । କିପରି ? ତାହାର ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନ ଉପନିଷଦ ଗ୍ରନ୍ଥର ସମାପରେ ପାଠ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରୟୋଜନ ରୂପରେ ବିଧାନ କରିବା ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ହଁ, ଏହା ଠିକ୍ ଅଟେ । ଯଦ୍ୟପି ତାହାର ବିଧାନ ଉପଲବ୍ଧ ନ ହେବ, ତଥାପି ଆମ୍ଭେ ସନ୍ନିଧିର ସାମର୍ଥ୍ୟକୁ ବିଧାନକୁ ଅନୁମାନ କରିବୁ । କାରଣ ସନ୍ନିଧିରେ ପ୍ରୟୋଜନବଦ୍ ସମ୍ଭବ ହେଲାପରେ ବିନା କାରଣରେ ତାହାର ଅବଲମ୍ବନ ନ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ବିଦ୍ୟାବିଷୟକ କୌଣସି ସାମର୍ଥ୍ୟ ଆମ୍ଭେ ଦେଖୁନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟାଦିକର୍ମ ଯାହା ଅନ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟା ରୂପ ପ୍ରୟୋଜନପାଇଁ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ଆମ୍ଭେ କିପରି ଜାଣିବୁ ? ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । ସେହି ମନ୍ତ୍ରରେ ବିଧ୍ୟା ବିଷୟକ କିଛି ସାମର୍ଥ୍ୟର କବ୍ଜନା କରାଯାଏ, କାରଣ- ସେଠାରେ ହୃଦୟର ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ଉପାସନାରେ ପ୍ରାୟ ହୃଦୟର ସ୍ଥାନ ପ୍ରଭୃତି ଭାବରେ ଉପଦେଶ କରାଯାଏ ଏବଂ ତଦ୍ବାରା ‘ହୃଦୟଂ ପ୍ରବିଧ୍ୟ ଏହିପରି’ ମନ୍ତ୍ରର ଉପାସନା ଅଙ୍ଗଦ୍ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଉପାସନାରେ ‘ଭୁ ପ୍ରପଦ୍ୟେ’ (ସେହି ପୁତ୍ର ସହିତ ମୁଁ ଭୂଲୋକକୁ ପାଉଛି) ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରର ବିନିଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ସର୍ବପରି ଅନ୍ୟଠାରେ ବିନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟାଦିବିଦ୍ୟାରେ ବିନିଯୋଗ ବାଜପେୟରେ ବୃହସ୍ପତି ସର୍ବପରି ଅବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାସ୍ତେ ବୁମଃ - ନୈଷ୍ଠମୁପସଂହାରୋ ବିଦ୍ୟାସ୍ମତି । କସ୍ମାତ୍ ? ବେଦାଦ୍ୟର୍ଥଭେଦାତ୍ । ହୃଦୟଂ ପ୍ରବିଧ୍ୟେତେବଂଜାତୀୟକାନାଂ ହି ମନ୍ତ୍ରଶାଂ ଯେଃସ୍ୟାଂ ହୃଦୟବେଧାଦୟୋ ଭିନ୍ନା ଅନଭିସମ୍ବନ୍ଧାସ୍ତ ଉପନିଷଦୁଦ୍ଧିତାଭିବିଦ୍ୟାଭିଃ, ନ ତେଷାଂ ତାଭିଃ ସଂପନ୍ନ ସାମର୍ଥ୍ୟମସ୍ତି । ନନ୍ତୁ ହୃଦୟସ୍ୟୋପାସନେଷ୍ଠପ୍ରପୟୋଗାଭଦ୍ବାରକ ଉପାସକାସମ୍ବନ୍ଧ ଉପନୟସ୍ତଃ, ନେତ୍ୟୁତ୍ୟତେ, ହୃଦୟମାତ୍ରସଙ୍ଗୀର୍ତ୍ତନସ୍ୟ ହ୍ୟେବମୁପଯୋଗଃ କଥଂଚିଦ୍ଭୁତପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟତ, ନ ଚ ହୃଦୟମାତ୍ରମତ୍ର ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥଃ ।

(ଖ) ହୃଦୟଂ ପ୍ରବିଧ୍ୟ ଧମନୀଃ ପ୍ରବୃଜ୍ୟେତ୍ୟେବଂଜାତୀୟକୋ ହିନ ସକଳୋ ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥୋ । ବିଦ୍ୟାଭିରଭିସମ୍ବନ୍ଧ୍ୟତେ ଆଭିଚାରିକବିଷୟୋ ହ୍ୟେଷେଧ୍ୟାଃସ୍ୟଃ । ତସ୍ମାଦଭିଚାରିକେଶ କର୍ମଣା ସର୍ବଂ ପ୍ରବିଧ୍ୟେତ୍ୟେତସ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରସ୍ୟାଭିସମ୍ବନ୍ଧଃ । ତଥା ‘ଦେବ ସବିତଃ ପ୍ରସୁବ ଯଜ୍ଞମ୍’ ଇତ୍ୟସ୍ୟ ଯଜ୍ଞ ପ୍ରସୁବଳିଙ୍ଗଦ୍ବ୍ୟାଞ୍ଜନ । କର୍ମଣା ସମ୍ବନ୍ଧଃ, ତଦ୍ବିଶେଷସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରମାଣାତ୍ରାଦନ୍ତୁସର୍ବବ୍ୟଃ ।



(ଗ) ଏବମନେ୍ୟଷାମପି ମନ୍ତ୍ରାଣାଂ କେଷାଂଚିଲିଙ୍ଗେନ, କେଷାଞ୍ଚିଦ୍ ବଚନେନ କେଷାଞ୍ଚିତପ୍ରମାଣାତ୍ତରେଣେତ୍ୟେବମର୍ଥାନ୍ତରେଷୁ ବିନିଯୁକ୍ତାନାଂ ରହସ୍ୟପିଠିତାନାମପି ସତାଂ ନ ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରେଣ ବିଦ୍ୟାଶେଷତ୍ଵୋପପତ୍ତିଃ । ଦୁର୍ବଳୋ ହି ସଂନିଧିଃ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ଇତ୍ୟୁକ୍ତଂ ପ୍ରଥମେ ତନ୍ତ୍ରେ-ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗବାକ୍ୟପ୍ରକରଣସ୍ଥାନସମାଖ୍ୟାନାଂ ସମବାୟେ ପାରଦୌର୍ବଲ୍ୟ-ମର୍ଥବିପ୍ରକର୍ଷାତ (ଜୈ ସୁ ୩-୩-୧୩) ଇତ୍ୟତ୍ ।

(୪) ଭାଷାଂତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମେ କହୁଁ ଯେ ଏହିମନ୍ତ୍ର ଓ କର୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଉପସଂହାର ହୁଏ ନାହିଁ । କିପରି ? ବେଧାଦି ଅର୍ଥର ଭେଦ ହେବାକୁ । ‘ହୃଦୟ ପ୍ରବିଧି’ ଏହିପ୍ରକାର ମନ୍ତ୍ରର ଯାହା ଅର୍ଥ ହୁଏ, ସେମାନେ ଉପନିଷଦରେ ସେହି ବିଦ୍ୟା ଭିନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିତ ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ସେହି ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ସେହି ବିଦ୍ୟା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବାକୁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ନ ରହେ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ କେବଳ ହୃଦୟ ଆଧର୍ବଣମନ୍ତ୍ରର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ । ‘ହୃଦୟଂ ପ୍ରବିଧା ଧର୍ମନଃ ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟ’ ଏହିପରି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ତ୍ରର ବିଦ୍ୟାର ସହିତ ଅଭିସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- ଏହା ଅଭିଚାରବିଷୟକ ଅର୍ଥ ଅଟେ । ତେଣୁ ‘ସର୍ବଂ ପ୍ରବିଧି’ (ଶତ୍ରୁର ସବୁ ଅଙ୍ଗକୁ ବିଦାର୍ଣ କରି) ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ଆଭିଚାରିକ କର୍ମ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି । ତେଣୁ ‘ଦେବଃ ସବିତଃ’ ପ୍ରସ୍ତବ ଯଜ୍ଞମ - ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ଯଜ୍ଞପ୍ରସବଲିଙ୍ଗଦ୍ଵାରା ଯଜ୍ଞକର୍ମରେ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେ । ତାହାର ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ଵାରା ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଉଚିତ ।

(ଗ) ଏହିପରି ଅନ୍ୟ କେତେକ ମନ୍ତ୍ରର ଲିଙ୍ଗରୁ, କେତେକ ବଚନରୁ, କେତେକ ଅନ୍ୟପ୍ରମାଣ (ପ୍ରକରଣ)ରୁ ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବିନିଯୋଗ ହୁଏ ଏବଂ ରହସ୍ୟ (ଉପନିଷଦ) ରେ ପଢ଼ାଯାଉଥିବା ସନ୍ନିଧିମାତ୍ର ଦ୍ଵାରା ସେମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଶେଷତ୍ଵ ଉପପନ୍ନ ହୁଏନାହିଁ, କାରଣ- ‘ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗବାକ୍ୟ’ (ଶ୍ରୁତି, ଲିଙ୍ଗ, ବାକ୍ୟ, ପ୍ରକରଣ, ସ୍ଥାନ, ସମାଖ୍ୟାର ସମବାୟ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଏକରୁ ଅଧିକର ସମାବେଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ପୂର୍ବପୂର୍ବର ଅପେକ୍ଷା ଉପରେ ଦୁର୍ବଳ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ବାଧିତ ହୁଏ । କାରଣ ଅର୍ଥ, ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗି ନିର୍ଣ୍ଣୟ ରୂପ ବିନିଯୋଗକୁ ବୋଧ କରାଇବାରେ ବ୍ୟବହିତ ହେବାରୁ ବିଳମ୍ବିତ ହୁଏ, ଏହି ସ୍ମୃତିରେଶ୍ରୁତିପ୍ରଭୃତିରୁ ସନ୍ନିଧି ଦୁର୍ବଳ ହୁଏ । ଏହିପରି ପୂର୍ବମାମାଂସା ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।

(୩) ମୂଳ - (କ) ତଥା କର୍ମଶାମପି ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟାଦାନାମନ୍ୟତ୍ର ବିନିଯୁକ୍ତାନାଞ୍ଚ ବିଦ୍ୟାଶେଷତ୍ଵୋପପତ୍ତିଃ ନ ହେ୍ୟଷାଂ ବିଦ୍ୟାଭିଃ ସହୈକାର୍ଥ୍ୟଂ କିଞ୍ଚିଦସ୍ତି । ବାଜପେୟେ ତୁ ବୃହସ୍ପତିସବସ୍ୟ ସ୍ଵଷଂ ବିନିଯୋଗାନ୍ତରମ୍ - ବାଜପେୟେନେଷା ବୃହସ୍ପତିସବେନ ଯଜେତ୍ ଇତି । ଅପି ଚୈକୋଽୟଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତଃ ସକୃଦୁତ୍ପନ୍ନୋ ବଳୀୟସା ପ୍ରମାଣେନାନ୍ୟତ୍ର ବିନିଯୁକ୍ତୋ ନ ଦୁର୍ବଳେନ ପ୍ରମାଣେନାନ୍ୟତ୍ରାପି ବିନିଯୋଗମର୍ହତି ।



(ଖ) ଅଗୃହମାଣବିଶେଷତ୍ୱେ ବି ପ୍ରମାଣଯୋଗେତଦେବଂ ସ୍ୟାନ୍ ତୁ ବଳବଦ୍-
ବଳବତୋଃ ପ୍ରମାଣଯୋଗଗୃହ୍ୟମାଣ ବିଶେଷତା ସମ୍ଭବତି, ବଳବଦବଳବତ୍ୱବିଶେଷା-
ଦେବ । ତସ୍ମାଦେବଂଜାତୀୟକାନାଂ ମନ୍ତ୍ରଣାଂ କର୍ମଣାଂ ବା ନ ସନ୍ନିଧିମାତ୍ରେଣ ବିଦ୍ୟା-
ଶେଷତ୍ୱମାଶଙ୍କି ତବ୍ୟମ୍ । ଅରଣ୍ୟାନୁବଚନାଦି ଧର୍ମସାମାନ୍ୟାନ୍ତୁ ସନ୍ନିଧିପାଠ ଇତି
ସନ୍ତୋଷବ୍ୟମ୍ ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର-(କ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟତ୍ର ବିନିଯୁକ୍ତପ୍ରବର୍ତ୍ତାଦି କର୍ମ ମଧ୍ୟ
ବିଦ୍ୟାର ଶେଷ (ଅଙ୍ଗ) ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଏମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟା ସହିତ କିଛି ହେଲେ
ଏକାର୍ଥତା ନାହିଁ ଏବଂ ‘ବାଜପେୟେନ’ (ବାଜେପେୟ ଯାଗକରି ବୃହସ୍ପତି ସବନାମକ
ଯାଗକରେ) ଏହିପରି ବାଜପେୟରେ ବୃହସ୍ପତିସବର ଅନ୍ୟ ବିନିଯୋଗ ସ୍ୱଷ୍ଟ ଅଟେ ।
ଏହା ଗୋଟିଏ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ୍ୟ କର୍ମ ଥରେ ମାତ୍ର ଉପନ୍ନ ହୋଇ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ବିନିଯୁକ୍ତ ହେବ ଓ
ପୁଣି ତାହାର ଦୁର୍ବଳ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟତ୍ର ବିନିଯୋଗ ହେବ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍
ନୁହେଁ କାରଣ-ଦୁଇଟି ପ୍ରମାଣରେ ବିଶେଷତା ଗୃହୀତ ନହେଲେ ଏହାହିଁ ହେବ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ବଳବାନ୍ ଓ ଦୁର୍ବଳ - ଏହି ଦୁଇଟି ପ୍ରମାଣରେ ଅଗୃହ୍ୟମାଣ ବିଶେଷତା
ନାହିଁ କାରଣ-ବଳବତ୍ ଓ ଦୁର୍ବଳବତ୍ ହିଁ ବିଶେଷ ଅଟେ । ଏହିପ୍ରକାରେ ମନ୍ତ୍ରରେ ଅଥବା
କର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ସନ୍ନିଧିପାଠମାତ୍ରଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାଶେଷତ୍ୱର ଆଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଅରଣ୍ୟରେ
ତାହାର ଅନୁବଚନାଦିପରି ଧର୍ମ ହେଲେ କେବଳ ତାହା ସନ୍ନିଧିରେ ପାଠ ହୁଏ- ଏହାହିଁ
ସନ୍ତୋଷ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

୧୫ ହିନ୍ୟଧିକରଣମ ॥ ସୁଂ ୨୬ ॥

ହୀନ୍ୟଧିକରଣ-୧୬

ହାନୌ ତୁପାୟନଶବ୍ଦଶେଷତ୍ୱାତ୍କୁଶାଞ୍ଚନ୍ଦ୍‌ସ୍ତୁତ୍ୟୁ-

ପଗାନବତ୍ତଦୁକ୍ତମ୍ ॥ ୨୬ ॥

(୧) ହାନୌ ତୃପାୟନଶ୍ଚଶେଷତ୍ୱାତ୍କୁଶା-

ଛନ୍ଦସ୍ତୁତ୍ୟୁପଗାନବତ୍ତଦୁକ୍ତମ୍ ॥ ୩-୩୩-୨୬ ॥

ହାନୌ - ଯେଉଁ ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କର ଶେଷ ସମୟରେ ତୁ - କେବଳ
ପାପର ହାନି ଶୁଣାଯାଏ, ସେଠାରେ ପୁରାଦିଦ୍ୱାରା ଦାୟ ପ୍ରଭୃତି ଉପାୟନର ମଧ୍ୟ
ଉପାଦାନ ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ୍ । ଉପାୟନ ଶବ୍ଦ ବିଶେଷାତ = କାରଣ - ଉପାୟନ
ଶବ୍ଦ ହାନିଶବ୍ଦର ଅଙ୍ଗରୂପ ଠାରୁ କୁହାଯାଏ । କୁଶାଛନ୍ଦସ୍ତୁତ୍ୟୁପଗାନବତ୍ = ଏହି ପୂର୍ବ
ମାମାଂସାରେ ପ୍ରତିପାଦିତ କୁଶା, ଛନ୍ଦ ଓ ସ୍ତୁତି ଉପାଗାନ ପରି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।



ତଦୁକ୍ତମ୍ = କାରଣ-ଅପି ତୁ ବାକ୍ୟଶେଷଦ୍ୱାରା ଏହି ଜୈମିନୀ ସୂତ୍ରରେ ଏହା କୁହାଯାଇଅଛି ଅଥବା ହାନି ଶବ୍ଦ ବିଧୁନନ ଅର୍ଥରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ । କାରଣ- ଉପାୟନ ଶବ୍ଦର ସମାପ ଓ ପଠିତ ବିଧୁନନଶବ୍ଦ ଉପାୟନଶବ୍ଦର ଅଙ୍ଗ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହାର ପୂର୍ବପରି କଶାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଅସ୍ତି ତାତ୍ପରିୟଂ ଶ୍ରୁତିଃ ‘ଅଶ୍ୱ ଇବ ରୋମାଣି ବିଧୁୟ ପାଠଂ ଚନ୍ଦ୍ର ଇବ ରାହୋର୍ମୁଖାତ୍ ପ୍ରମୁତ୍ୟ ଧୃତ୍ୱା ଶରୀରମକୃତଂ କୃତାମ୍ନା ବ୍ରହ୍ମଲୋକମଭିସମ୍ବ୍ୟାପି’ (ଛା ୮-୧୩-୧) ଇତି । ତଥାଏଥର୍ବଶିକାନାମ୍ ‘ବିଦ୍ୱାନ୍ନାମରୁପାଦବିମୁକ୍ତଃ ପରାତ୍ପରଂ ପୁରୁଷମୁପୈତି ଦିବ୍ୟମ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୩-୨-୮) ଇତି । ତଥା ଶାତ୍ୟାୟନିନଃ ପଠନ୍ତି ‘ତସ୍ୟ ପୁତ୍ରା ଦାୟମୁପୟନ୍ତି, ସୁହୃଦଃ ସାଧୁକୃତ୍ୟାଂ ଦ୍ୱିଷନ୍ତଃ ପାପକୃତ୍ୟାସଂ’ ଇତି । ତଥୈବ କୌଷାତକିନଃ ‘ତତ୍ସ୍ମକୃତଦୃଷ୍ଟକୃତୋ’ ବିଧୁନ୍ନତେ’ ତସ୍ୟ ପ୍ରିୟାଜ୍ଞାତୟଃ ସୁକୃତମୁପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ୍ୟ-ପ୍ରିୟା ଦୁଷ୍ଟତମ୍’ (କୌ ୧-୪) ଇତି ।

(ଖ) ତଦିହ କୃତିତ୍ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତୟୋଃ ହାନଂ ଶ୍ରୁୟତେ, କୃତିଭୟୋରେବ ବିଭାଗେନ ‘ପ୍ରିୟୈରପ୍ରିୟୈଷ୍ଠୋପାୟନମ୍’ କୃତିଭୁଭୟମପି ହାନମୁପାୟନଞ୍ଚ । ତଦ୍ୟତ୍ରୋ-ଭୟଂ ଶ୍ରୁୟତେ, ତତ୍ର ତାବନ୍ କିଞ୍ଚିଦବକ୍ତବ୍ୟମସ୍ତି । ଯତ୍ରାପ୍ୟୁପାୟନମେବ ଶ୍ରୁୟତେ ନ ହାନଂ ତତ୍ରାପ୍ୟର୍ଥାଦେବ ପାନଂ ସଂନିପତତି । ଅନ୍ୱୈରାମ୍ନାୟୟୋଃ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତୟୋରୁପେୟମାନୟୋରାବଶ୍ୟକ ଦ୍ୱନ୍ଦନସ୍ୟ ।

(ଗ) ଯତ୍ର ତୁ ହାନମେବ ଶ୍ରୁୟତେ ନୋପାୟନଂ ତତ୍ରୋପାୟନଂ ସନ୍ନିପତେଦ ବା ନ ବେତ ବିଚିକିଷାୟାମଗ୍ରବଣାଦସନ୍ନିପାତଃ । ବିଦ୍ୟାନ୍ତରଗୋଚର ଦ୍ୱାତ ଶାଖାନ୍ତରାୟସ୍ୟ ଶ୍ରବଣସ୍ୟ । ଅପିଃ ଚାମ୍ବକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱକଂ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତୟୋର୍ହାନମ୍; ତୟୋରସତ୍ୟାବଶ୍ୟକଭାବେ କଥଂ ହାନେନୋପୟନମାକ୍ଷିପେତ ? ତସ୍ମାଦ୍ସନ୍ନିପାତୋ ହାନାକୁପାୟନସ୍ୟେତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ‘ଅଶ୍ୱ ଇବ ରୋମାଣି’ (ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ଅଶ୍ୱ ନିଜର ଲୋମକୁ ଝାଡ଼ି ଲୋମ କମ୍ପନ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରମ ଓ ଧୂଳି ପ୍ରଭୃତିକୁ ଦୂର କରି ନିର୍ମଳ ହୁଏ ସେହିପରି ହାର୍ଦ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମର ଜ୍ଞାନରୁ ଧର୍ମାଧର୍ମ ରୂପକ ପାପକୁ ଛାଡ଼ି ତଥା ରାହୁର ମୁଖରୁ ବାହାରୁ ଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରମା ପରି ଅନର୍ଥକ ଆଶ୍ରୟଭୂତ ଏହି ଶରୀରକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କୃତ୍ୟକୃତ୍ୟ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଛି ? ଏହିପରି ତାତ୍ପରିୟ ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ତଥା ବିଦ୍ୱାନ’ (ସେହିପରି ବିଦ୍ୱାନ ରୂପରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପରାତ୍ପର ଦିବ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।) ପୁତ୍ର (ଶିଷ୍ୟ) ଧନକୁ ପାଆନ୍ତି । ସୁହୃଦ, ପୁଣ୍ୟକର୍ମ ଓ ଶତ୍ରୁ ପାପକର୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପରି ଶାତ୍ୟାୟନିନଃ ଶ୍ରୁତି । ‘ତତ୍ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତେ’ ‘ଶରୀରର ପରିତ୍ୟାଗ ସମୟରେ ବିଦ୍ୱାନ



ସେହି ବିଦ୍ୟା ବଳରେ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତକୁ ତ୍ୟାଗ କରେ । ତାହାର ପ୍ରିୟ ବନ୍ଧୁ ସୁକୃତକୁ ଓ ଦୈଷା ଦୁଷ୍ଟତକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପରି କୌଣସିକରି ଶୁଚି ।

(ଖ) ଏହି ଉଦାହୃତବାକ୍ୟରେ କେଉଁଠାରେ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତର ତ୍ୟାଗ ମଧ୍ୟ ଶୁଣାଯାଏ । କେଉଁଠାରେସେହି ଦୁଇଟିର ବିଭାଗରୁ ପ୍ରିୟ ଓ ଅପ୍ରିୟ ପୁରୁଷ ଦ୍ଵାରା ଗ୍ରହଣ ହେବା ଶୁଣାଯାଏ ଏବଂ କେଉଁଠାରେ ହାନି ଓ ଉପାୟନ ଦୁଇଟିର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ଯେଉଁଠାରେ ଦୁଇଟିର ଶୁଚି, ସେଠାରେ ଆତ୍ମର କିଛି କହିବାର ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ଗ୍ରହଣର ଶୁଚି ଅଛି, କିନ୍ତୁ ତ୍ୟାଗ ନାହିଁ ସେଠାରେ କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥଦ୍ଵାରା ତ୍ୟାଗପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ - ଅନ୍ୟଦ୍ଵାରା ନିଜର ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତ ଗ୍ରହଣ କଲାପରେ , ତାହାର ତ୍ୟାଗ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ କେବଳ ତ୍ୟାଗ ହିଁ ଯେଉଁଠି ଶ୍ରବଣ ହୁଏ, ଉପାୟନର ଗ୍ରହଣ ନୁହେଁ । ସେଠାରେ ଗ୍ରହଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ କି ନାହିଁ ? ଏହା ସନ୍ଦେହ ହେବାରୁ ଗ୍ରହଣ ଶ୍ରବଣ ନ ହେଲେ ଗ୍ରହଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଶାଖାରେ ଗ୍ରହଣର ଶ୍ରବଣ ଅନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାବିଷୟକ ଅଟେ । ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତର ତ୍ୟାଗ ଓ ଉପାୟନ ପରକାର୍ତ୍ତକ । ଆତ୍ମକର୍ତ୍ତକ ଅଟେ ତେଣୁ ତ୍ୟାଗ ଓ ଗ୍ରହଣ ଏହି ଦୁଇଟି ଆବଶ୍ୟକ ଭାବ ନହେଲେ ଯେକୌଣସି ପ୍ରକାର ହାନିରେ ଉପାୟନକୁ ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ହାନିରେ ଉପାୟନର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅସ୍ୟାଂ ପ୍ରାପ୍ତୌ ପଠତି-ହାନୌ ତ୍ଵିତି । ହାନୌ ଦ୍ଵେତସ୍ୟାଂ କେବଳାୟାମପି ଶୁଭମାଶାୟାମୁପାୟନଂ ସନ୍ନିପତିତୁମର୍ହତି । ତତ୍ତ୍ଵେଷଦ୍ଵାର୍ ହାନିଶବ୍ଦଶେଷୋ ହୁପାୟନଶବ୍ଦ ସମଧ୍ଵଗତଃ କୌଣସିକରିହସ୍ୟେ । ତସ୍ମାଦନ୍ୟତ୍ର କେବଳାହାନିଶବ୍ଦ ଶ୍ରବଣେଽପ୍ୟୁପାୟନାନୁବୃତ୍ତିଃ ।

(ଖ) ଯଦୁକ୍ତମଶ୍ରବଣାଦ୍ ବିଦ୍ୟାନ୍ତରଗୋଚରତ୍ଵାଦନ୍ୟାବଶ୍ୟକତାବାସଂନିପାତ ଇତି, ତଦ୍ୟତ୍ୟେତ ଉବେଦେଷା ବ୍ୟାବସ୍ଥୋକ୍ତିର୍ଯ୍ୟଦ୍ୟନ୍ତୁଷ୍ଠେୟଂ କିଞ୍ଚଦନ୍ୟତ୍ରଶୁଚିମନ୍ୟତ୍ର ନିନୀକ୍ଷେତ ନ ତ୍ଵହି ହାନିମୁପାୟନଂ ବାନ୍ତୁଷ୍ଠେୟତ୍ଵେନ ସଙ୍ଗୀର୍ତ୍ତ୍ୟତେ ବିଦ୍ୟାସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥଂ ତ୍ଵନୟୋଃ ସଙ୍ଗୀର୍ତ୍ତନମ୍ - ଇତ୍ୟଂ ମହାଭଗା ବିଦ୍ୟା ଯତ୍ସାମର୍ଥ୍ୟାଦସୀ ବିଦୁଷଃ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତେ ସଂସାରକାରଣଭୂତେ ବିଧୂୟେତେ ତେ ତାସ୍ୟ ସୁହୃଦଦ୍ଵିଷସ୍ତୁ ନିବିଶେତେ ଇତି । ସୁତାର୍ଥ୍ୟଂ ତାସ୍ମିନ୍ ସଙ୍ଗୀର୍ତ୍ତନେ ‘ହାନାନନ୍ତରଭାବିତ୍ଵେନୋପାୟନସ୍ୟ କୃତିତ୍ଵଂ ତ୍ଵାଦନ୍ୟତ୍ରାପି ହାନଶୁଚିତାତ୍ଵାୟାନୁବୃତ୍ତିଃ ମନ୍ୟତେ ସ୍ମୃତିପ୍ରକର୍ଷଲାଭଃ ।

(୩) ଭାଷାତର- ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - (କ) ଏହିପରି ଶଙ୍କା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆକ୍ଷେପ କରୁ- ‘ହାନୌ ତ୍ଵିତ୍’ ଏହି ଶୁଚିରେ କେବଳ ହାନିର ଶୁଭମାଶା ହେଲାପରେ ଉପାୟନର ସନ୍ନିପାତ



ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ -ଉପାୟନ ହାନର ଶେଷ (ଅଙ୍ଗ) ଅଟେ । କୌଷତକିରହସ୍ୟରେ ଉପାୟନଶବ୍ଦ ହାନଶବ୍ଦର ଶ୍ରୁତି ହେଲାପରେ ଉପାୟନର ଅନୁକୃତି ହୁଏ ।

(ଖ) ଶ୍ରୁତି ନ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାନ୍ତରର ବିଷୟ ହେଲେ, ଅନାବଶ୍ୟକ ହେଲେ ଉପାୟନର ସନ୍ନିପାତ (ପ୍ରାପ୍ତ) ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ- ଯଦି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଶୁଣାଯାଉଥିବା ଅନୁଷ୍ଠେୟକୁ ଅନ୍ୟ ଶାଖାରେ ନିଆ ଯିବାକୁ ଲଜ୍ଜା ହୁଏ, ତଥାପି ଏହି ଉକ୍ତବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ହାନ (ତ୍ୟାଗ) ଅଥବା ଉପାୟନ (ଗ୍ରହଣ) ଅନୁଷ୍ଠେୟରୂପର କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଦୁଇଟି ବିଦ୍ୟାର ସ୍ଥିତିପାଇଁ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ହୁଏ -ଏହିପରି ମହାଭାଗା ବିଦ୍ୟା ଅଛି, ଯାହା ର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ଏହି ବିଦ୍ୟାନର ସଂସାର କାରଣଭୂତ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତ ନିବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ ଏହାର ସୁହୃଦ ଓ ଦୈଷ୍ଟ୍ୟ ପାଖରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥକ ଏହି ସଂକୀର୍ତ୍ତନରେ ହେବାର ପରେ ଭାବିରୂପରୁ ଉପାୟନର କେଉଁଠି ହେଲେ ଶୁଣାଗଲେ ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ହାନର ଶୁଣାହେଲା ପରେ ସ୍ଥିତିପ୍ରକର୍ଷର ଲାଭ ପାଇଁ ଉପାୟନର ଅନୁକୃତି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଅଛି ।

(୪) ମୂଳ- (କ) ପ୍ରସିଦ୍ଧା ଚାର୍ଯବାଦାନ୍ତରାପେକ୍ଷାର୍ଥବାଦାନ୍ତରପ୍ରକୃତିଃ - ‘ଏକଂ ବିଶୋ ବା ଇତୋଽସ୍ତବାଦିତ୍ୟଃ’ (ଛା ୨-୧୦-୫) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷୁ । କଥଂ ହ୍ରୀଦୌକବିଂ ଶତାଦିତ୍ୟସ୍ୟାଭିଧାୟେତାନପେକ୍ଷ୍ୟ ମାଣେଽର୍ଥବାଦାନ୍ତରେ ‘ଦ୍ୱାଦଶଃ ମସାଃ ପଞ୍ଚର୍ଥବସ୍ତୟ ଇମେ ଲୋକା ଅସାବାଦିତ୍ୟ ଏକବିଂଶଃ’ ଇତ୍ୟେତସ୍ମିନ (ତଥା ‘ତ୍ରିଷୁଭୋ ଭବତଃ ସେହି ଯଦ୍ଭାୟ’ ଇତ୍ୟେବମାଦିବାଦେଷୁ ‘ଇନ୍ଦ୍ରିୟଂ ବୈତ୍ରିଷ୍ଣୁଫ’ ଇତ୍ୟେମାଦ୍ୟର୍ଥବାଦାନ୍ତରାପେକ୍ଷା ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(ଖ) ବିଦ୍ୟାସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥଦ୍ୱାତାତ୍ତୋପାୟନବାଦସ୍ୟ କଥମନ୍ୟଦାୟେ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତେ ଅନ୍ତ୍ୟେରୂପେୟେତେ ଇତି ନାତାବାଭିନିବେଷ୍ୟମ୍ । ଉପାୟନଶବ୍ଦଶେଷଦ୍ୱାଦିତି ତୁ ଶବ୍ଦଶବ୍ଦଂ ସମୁଚାୟନ ସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥାମେବ ହାନାବୁପାୟନାନୁକୃତିଂ ବ୍ରୁୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦଗୁଣୋପ ସଂହାରବିଚାରପ୍ରସଙ୍ଗେନ ସ୍ତୁତ୍ୟୁପସଂହାରପ୍ରଦର୍ଶନାର୍ଥମିଦଂ ସୂତ୍ରମ୍ ।

(୪) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର- (କ) ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥବାଦ ଅପେକ୍ଷା ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥବାଦର ପ୍ରକୃତି ‘ଏବ ବଂଶୋ’ (ଏହି ଲୋକରେ ସେହି ଆଦିତ୍ୟ ନିଷ୍ପତ ଭାବେ ଏକବିଂଶତି ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି । କାରଣ - ‘ଦ୍ୱାଦଶମାସାଃ’ (ଦ୍ୱାଦଶମାସ, ପାଞ୍ଚରତ୍ନ, ତିନିଲୋକ ଓ ଗୋଟିଏ ଆଦିତ୍ୟ ମିଶ୍ରି ଏକବିଂଶତି) ଏହି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥବାଦକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ଏଠାରେ ଆଦିତ୍ୟର ଏକୋଇଶତି ଦୌଶସି ପ୍ରକାରେ କୁହାଯାଇଛି । ଏହିପରି ସେହିଯଦି ପାଇଁ ଦୁଇଟି ତ୍ରିଷୁଭ ଅଛନ୍ତି । ଏହିସବୁ ବାଦିରେ ମଧ୍ୟ ସେହିଯଦି ତ୍ରିଷୁଭ ଅଟନ୍ତି । ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟ (ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ସ୍ଥିତ) ଅର୍ଥବାଦର ଅପେକ୍ଷା ଦେଖାଯାଏ ।



(ଖ) ବିଦ୍ୟା ସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥକ ହେଲେ ଏହି ଉପାୟନ ବାଦରେ ଅନ୍ୟ କେତେକ ସ୍ତୁକୃତ ଓ ଦୃଷ୍ଟତ ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା କିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ? ଏହିପରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଭିନିବେଶ କରିବା ଉଚିତ, କାରଣ - ଉପାୟଶବ୍ଦଶେଷଦ୍ୱାରା (ଉପାୟନ ଶବ୍ଦ ହାନର ଅଙ୍ଗ ଅଟେ) ଏହି ସ୍ତୁତରେ ‘ଶବ୍ଦ’ ପଦର ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ସ୍ତୁତକାର ସୂଚିତ କରନ୍ତି ଯେ - ହାନରେ ଉପାୟନର ଅନୁକୃତି ସୂଚି ପାଇଁ ହୁଏ । ଯଦି ଗୁଣର ଉପସଂହାର ବିବକ୍ଷା ହୁଏ, ତେବେ ଉପାୟବ ଅର୍ଥର ହାନିରେ ଅନୁକୃତି କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ ଗୁଣୋପସଂହାର ବିଚାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସୂଚିପାଇଁ ଓ ଉପସଂହାରର ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଏହି ସ୍ତୁତ ଅଛି ।

(୫) ମୂଳ - (କ) କୁଶାଛନ୍ଦସ୍ତୁତ୍ୟୁପଗାନବଦିତ୍ୟୁପମୋପାଦାନମ୍ । ତଦ୍ୟଥା ଭାଲ୍ଲବିନାମ୍ - ‘କୁଶା ବାନସ୍ତତ୍ୟାଃ ସ୍ଥୂତାମାପାତ୍’ ଇତ୍ୟେତସ୍ମିନ୍ନିଗମେ କୁଶାନାମ ବିଶେଷେଣ ବନସ୍ତତିଯୋନିତ୍ୱେନ ଶ୍ରବଣେ ଶାତ୍ୟାୟନିନାମୌଦୁମରାଃ କୁଶାଃ ଇତି ବିଶେଷବଚନାଦୌଦୁମର୍ଯ୍ୟଃ କୁଶା ଆଶ୍ରୟନ୍ତେ ।

(ଖ) ଯଥା ଚ କୃଚିଦେବାସୁରଚକ୍ତଦସାମବିଶେଷେଣ ପୌବାପର୍ଯ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗେ ‘ଦେବଛନ୍ଦାଂସି ପୂର୍ବଣି’ ଇତି ପୈଙ୍ଗ୍ୟାମ୍ବାନାର୍ ପ୍ରତାୟତେ । ଯଥା ଚ ସୋଡ଼ଶିଷ୍ଠୋତ୍ତେ କେଶାଞ୍ଚିତ୍ କାଳାବିଶେଷପ୍ରୋତ୍ତୋ ‘ସମାୟାଧୁଷିତେ ସୂର୍ଯ୍ୟେ’ ଇତ୍ୟାଚ୍ଚିତ୍ । କାଳବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିଃ । ଯଥୈବ ଚାବିଶେଷେଣୋପଗାନଂ କେଚିତ୍ ସମାମନନ୍ତି ବିଶେଷେଣ ଭାଲ୍ଲବିନଃ ।

(ଗ) ଯଥୈତେଷୁ କୁଶାଦିଷୁ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଗତବିଶୋଷାନୁୟଃ, ଏବଂ ହନାବପ୍ତ୍ୟ-ପାୟନାନୁୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରକୃତ ହି ବିଶେଷଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେନଭ୍ୟୁପଗଚ୍ଛତଃ ସର୍ବତ୍ରେବ ବିକଳଃ ସ୍ୟାତ । ସ ଚାନ୍ୟାୟ ସତ୍ୟାଂ ଗତୌ । ତଦୁକ୍ତଂ ଦ୍ୱାଦଶ-ଲକ୍ଷଣ୍ୟାମ୍ - ‘ଅପିତୁ ବାକ୍ୟଶେଷଦ୍ୱିତରପର୍ଯ୍ୟଦାୟଃ ସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରତିଷେଧେ ବିକଳଃ ସ୍ୟାତ୍’ ଇତି ।

(ଝ) ଭାଷାଂତର - (କ) ‘କୁଶାଛନ୍ଦସ୍ତୁତ୍ୟୁପଗାନବଦ୍’ (କୁଶା, ଛନ୍ଦ, ସ୍ତୁତି, ଉପଗାନପରି - ଏହି ଉପମାର ଗ୍ରହଣ ହୁଏ) ଯେପରି ‘କୁଶା ବନସ୍ତତ୍ୟାଃ’ (ହେ କୁଶ । ତୁମେ ବନସ୍ତତିଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅ । ତୁମେ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କର) ଏହି ଭାଲ୍ଲବିର ଶ୍ରୁତିରେ କୁଶରେ ସମାନରୂପ ହେତୁ ବନସ୍ତତି ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପତ୍ତି ରୂପରେ ଶ୍ରବଣ ହେତୁ ଶାତ୍ୟାୟନିର ‘ଔଦମରାଃ’ (ଉଦମରଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି କୁଶା) ଏହିପରି ବିଶେଷ ବଚନର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା କୁଶାର ଆଶ୍ରୟଣ କରାଯାଏ ।



(ଖ) ଯେପରି ଦେବଛନ୍ଦ ଓ ଅସୁରଛନ୍ଦର ସମାନ ରୂପରେ ପୂର୍ବାପର ପ୍ରସଙ୍ଗ ‘ଦେବଛନ୍ଦାଂସି (ଦେବଛନ୍ଦ ହେଉଛି ପୂର୍ବ) ଏହିପରି ପୈଙ୍ଗାଶ୍ରୁତିରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ସେପରି ଷୋଡ଼ଶୀ ସୂତ୍ରରେ କେତେକକୁ କାଳବିଶେଷ ପ୍ରାପ୍ତ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ‘ସମାଧ୍ୟାୟସି’ (ଅର୍ଥ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଅସ୍ତହେବା ସମୟରେ ଷୋଡ଼ଶୀ ସ୍ତୋତ୍ର କରିବା ଉଚିତ) ଏହି ରଚାର ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା ଶ୍ରୁତିରେ କାଳବିଶେଷର ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଯେପରି କୌଣସି ଉପଗାନ ଅବିଶେଷ ରୂପଦ୍ୱାରା କହନ୍ତି ଏବଂ ଭାଲୁକା ବିଶେଷ ରୂପରୁ ଉପଭାସନ କହନ୍ତି ।

(ଗ) ଯେପରି କୁଶାଦିରେ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ରହି ବିଶେଷର ଅନ୍ୟ କରେ, ସେପରି ମଧ୍ୟ ହାନରେ ଉପାୟନର ଅନ୍ୟ ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ଶ୍ରୁତି କୃତ ବିଶେଷର ସ୍ୱୀକାର ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ନଥିବା ହେତୁ ଏହା ସବୁଠାରେ ବିକଳ ହେବ । ଗତିବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲାପରେ ସେହି ବିକଳ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଦ୍ୱାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ଯୁକ୍ତ ପୂର୍ବମୀମାଂସା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ‘ଅପି ତୁ’ (ବାକ୍ୟଶେଷ ହେତୁ ପର୍ଯ୍ୟୁଦାସ ହୁଏ ଓ ପ୍ରତିଷେଧ ହେତୁ ବିକଳ ହୁଏ) ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଞ) ମୂଳ- (କ) ଅଥବା - ଏତାସ୍ତେବ ବିଧିନନଶ୍ରୁତିଷେତେନ ସ୍ୱତ୍ୱେଣୈତଦ୍ୱିତ୍ୟତ୍ୟମ୍ - କିମନେନ ବିଧିନବଚନେନ ସ୍ୱକୃତଦୃଷ୍ଟତୟୋହାନି-ମଭିଦାୟତେ, କିମାୟାତ୍ତରମିତି ? ତତ୍ତ୍ୱ ଚୈବଂ ପ୍ରାପୟିତ୍ୟମ୍, ନ ହାନଂ ବିଧିନନମଭିଧାୟତେ- ‘ଧୁଞ୍ଜି- କମ୍ପନେ’ ଇତି ସ୍ମରଣାତ୍, ଦୋଧୁୟତେ ଧୂଜାଗ୍ରଣୀ’ତ ଚ ବାୟୁନା ଚାଲ୍ୟମାନେଷୁ ଧୂଜାଗ୍ରେଷୁ ପ୍ରୟୋଗଦର୍ଶନାତ୍, ତସ୍ମାଦ୍ଧାନଂ ବିଧିନନମଭିଧାୟତେ ।

(ଖ) ଚାଳନନ୍ତୁ ସ୍ୱକୃତ ଓ ଦୃଷ୍ଟତୟୋଃ କିଞ୍ଚିତକାଳଂ ଫଳପ୍ରତିବନ୍ଧନାଦିତ୍ୟେଷଂ ପ୍ରାପୟ ପ୍ରତିବନ୍ଧବ୍ୟମ୍ । ହାନାବେଦେଷ ବିଧିନନନଶବେ ବର୍ତ୍ତତୁମର୍ତ୍ତତି, ଉପାୟନ-ଶବ୍ଦଶ୍ରେଷ୍ଠତାତ୍ । ନ ହି ପରପରିଗ୍ରହଭୂତୟୋଃସ୍ୱକୃତଦୃଷ୍ଟତୟୋରପ୍ରହୀଣୟୋଃ ପରେରୂପାୟମଂ ସମ୍ଭବତି । ଯଦ୍ୟପୀଦଂ ପରକାୟୟୋଃ ସ୍ୱକୃତଦୃଷ୍ଟତୟୋଃ ପରେଅରୂପାୟମ ନାଞ୍ଚସଂ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ, ତଥାପି ତତ୍ତ୍ୱଂକାର୍ତ୍ତନାଭାବଭଦାନୁଗୁଣ୍ୟେନ ହାନମେବ ବିଧିନନଂ ନାମେତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(ଗ) କୃତିଦପି ଚେଦଂ ବିଧିନନସନ୍ନିଧାବୁପାୟନଂ ଶୂନ୍ୟମାଶଂ କୁଶାଛନ୍ଦସ୍ତୁତ୍ୟୁ-ପଗାନବଦ୍ବିଧିନନଶ୍ରୁତ୍ୟା ସର୍ବତ୍ରାପେକ୍ଷମାଶଂ ସାର୍ବତ୍ରିକଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକାରଣଂ ସମ୍ଭବ୍ୟତେ । ନ ଚ ଚାଳନଂ ଧୂଜାଗ୍ରବତ୍ ସ୍ୱକୃତଦୃଷ୍ଟତୟୋମୁଖ୍ୟଂ ସମ୍ଭବତି, ଅଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ଅଶ୍ୱଶ୍ଚ-ରୋମାଣି ବିଧିନବାନସ୍ତ୍ୟଜନ୍ ରଜଃ ସହେବ ତେନ ରୋମାଣ୍ୟପି ଜୀର୍ଣ୍ଣାନି ଶାତୟତି ଅଶ୍ୱଜ୍ୱବ ରୋମାଣି ବିଧିନ ପାପମ୍’ (ଛା ୮-୧୩-୧) ଇତିଚ ବ୍ରାହ୍ମଣମ୍ । ଅନେକାର୍ଥତା ଭୁଗେମାତ ଧାତୁନଂ ନ ସ୍ମରଣବିରୋଧଃ । ତଦୃକ୍ତମିତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ ।



(୬) ଭାଷାନ୍ତର - (କ) ଅଥବା ଏହି ବିଧାନ ଶୁଦ୍ଧିର ବିଷୟରେ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବିଚାର କରାଯିବା ଉଚିତ୍ ଯେ- କଣ ଏହି ବିଧାନବଚନଦ୍ୱାରା ସୁକୃତ ଓ ଦୃଷ୍ଟତର ହାନବିଧାନ କରାଯାଇ ଅଛି କି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥର ? ଏହିପରି ସଂଶୟ ହେବାରୁ ବିଧାନ ଶବ୍ଦ ହାନର ଅଭିଧାନ କରେ ନାହିଁ ବୋଲି ହେବା ଉଚିତ୍; କାରଣ - 'ଧୃଞ୍ଜ କର୍ମେନ' (ଧୃଞ୍ଜ ଧାତୁର ଅର୍ଥ କର୍ମେ) ଏହି ପାଣିନିର ସୂତି ଏବଂ 'ଧୂଜୟନ୍ତେ ଧୂଜାଗ୍ରାଣି' (ଧୂଜାର ଅଗ୍ରଭାବ ବାରମ୍ବାର ହଲୁଛି) ଏହି ପଥ ବାୟୁଦ୍ୱାରା ତଳାୟମାନ ଧୂଜାର ଅଗ୍ର ଭାଗରେ ବିଧାନନଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ସୁକୃତ ଓ ଦୃଷ୍ଟତର ତାଳନ କେତେ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଫଳର ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହୁଏ । ଏହିପରି ପୂର୍ବପକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତକରି ନିରାକରଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ବିଧାନ ଶବ୍ଦ ହାରରେ ରହିବାକୁ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । କାରଣ - ଉପାୟନ ଶବ୍ଦର ଶେଷ ଅଟେ । ଯେହେତୁ ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପରିଗୃହୀତ ହେଉଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ (ପରିହାରହୀନ) ସୁକୃତ ଦୃଷ୍ଟତର ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ଉପାୟନ ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ତାହାର ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ୱାରା ତାହାର ଅନୁକୂଳ ହାନ ହିଁ ବିଧାନ ଅଟେ । ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ବିଧାନର ସନ୍ନିଧିରେ କେଉଁଠି ଶୁଦ୍ଧିପାଣି ଉପାୟନ କୁଣ୍ଡା ଛନ୍ଦ, ସୁତି ଓ ଉପାଗାନର ପରି ବିଧାନ ଶୁଦ୍ଧିରୁ ସର୍ବତ୍ର ଅପେକ୍ଷମାଣ ହୋଇ ସବୁଠାରେ ନିର୍ଣ୍ଣୟର କାରଣ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ । ସୁକୃତ ଦୃଷ୍ଟତର ଧୂଜାର ଅଗ୍ରଭାଗ ପରି ମୁଖ୍ୟ ତାଳନ ହୁଏ ନାହିଁ । - କାରଣ ସେମାନେ ଅଦ୍ରବ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ରୋମର ବିଧାନ କରୁଥିବା ଅଶ୍ୱ ଦଉଡ଼ିକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ତାହା ସହିତ ଜୀର୍ଣ୍ଣଲୋମ ଗୁଡ଼ିକ ଝାଡ଼େ - ଏହି ବିଷୟରେ 'ଅଶ୍ୱଜବ' (ଯେପରି ଅଶ୍ୱ ଲୋମଗୁଡ଼ିକୁ ବିଧାନ କରେ, ସେହିପରି ବିଦାନ ପାପକୁ ବିଧାନ କରେ) ଏହା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଟେ । ଧାତୁଗୁଡ଼ିକର ଅନେକ ଅର୍ଥ ସ୍ୱାକାର କରିବାରେ ଉକ୍ତ ସୂତି ସହ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । 'ତଦୁକ୍ତମ୍' (ସେ କୁହାଗଲା) ଏହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି ।

୧୬ ସାମ୍ପରାୟାଧିକରଣମ୍ । ॥ ସୁଂ ୨୭-୨୮ ॥

ସାଂପରାୟାଧିକରଣ - ୧୬

ସମ୍ପରାୟେ ତର୍ତ୍ତତ୍ତ୍ୱାଭାବାତ୍ତା ହ୍ୟନ୍ୟେ ॥ ୨୭ ॥

୧- ସାଂପରାୟେ ତର୍ତ୍ତବ୍ୟାଭାବାତ୍ତା ହ୍ୟନ୍ୟେ ॥୩-୪-୨୭॥

ସାଂପରାୟେ- ଦେହତ୍ୟାଗ ସମୟରେ ବିଦ୍ୟାର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ସୁକୃତ ତ ଦୃଷ୍ଟତର ହାନ୍ତି ହୁଏ । ତର୍ତ୍ତବ୍ୟାଭାବ - କାରଣ - ବିଦ୍ୟାନକୁ କେତେକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାପିବ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ହି -କାରଣ - ଅନ୍ୟ-ଅନସଂପ୍ରଦାୟ 'ଅଶ୍ୱଜବ ରୋମାଣି ବିଧୁୟ ପାପମ୍' । ତଥା - ଏହାହିଁ କହନ୍ତି ।



(୨) ମୂଳ- (କ) ଦେବଯାନେନ ପଥା ପର୍ଯ୍ୟକ୍ଷଂ ବ୍ରହ୍ମାଭିପ୍ରସ୍ଥିତସ୍ୟ ବ୍ୟଧିନି ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତୟୋର୍ବିଯୋଗଂ କୌଷ୍ଠିତକିନଃ ପର୍ଯ୍ୟକ୍ଷବିଦ୍ୟାୟାମାମନତି 'ସ ଏତଂ ଦେବଯାନଂ ପଦ୍ମାନମାସାଦ୍ୟାଗ୍ନିଲୋକମାଗଚ୍ଛତି' (କୌ ୧-୩) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ 'ସ ଆଗଚ୍ଛତି ବିରଜାଂ ନଦୀଂ ତାଂ ମନସୈବାତ୍ୟତି ତତ୍ସୁକୃତ ଦୃଷ୍ଟତେ ବିଧୁନୁତେ' (କୌ ୧-୪) ଇତି ।

(ଖ) ତତକିଂ ଯଥାଶୁଚିଂ ବ୍ୟଧିନେୟବ ବିଯୋଗବଚନଂ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମାହୋଷ୍ଠି-ଦାଦାବେବ ଦେହାଦପସପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ଇତି ବିଚାରଣାୟାଂ ଶୁଚିପ୍ରାମାଣ୍ୟାସଦ୍ୟଂ । ଆଶୁଚି ପ୍ରତିପତ୍ତିପ୍ରସଙ୍ଗେ ପଠତି - ସାଂପରାୟ ଇତି । ସାଂପରାୟେ ଗମନ ଏବ ଦେହାଦପସପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ ଇଦଂ ବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତହାନଂ ଭବତୀତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାନୀତେ ।

(ଗ) ହେତୁଂ ଚାତଷ୍ଠେ - ତର୍ଜବ୍ୟାଭାବାଦିତି । ନ ହି ବିଦୁଷଃ ସଂପରେତସ୍ୟ ବିଦ୍ୟାୟା ବ୍ରହ୍ମ ସଂପ୍ରେପସତୋଃତ୍ରାଲେ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତାଭ୍ୟାଂ କିଞ୍ଚିତ୍ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟମସ୍ତି, ଯଦ୍ୟଥଂ କତିଚିତ୍ତକ୍ଷଣାନକ୍ଷଣେ ତେ କଷ୍ଟେୟାତାମ୍ । ବିଦ୍ୟାବିରୁଦ୍ଧଫଳଦ୍ୱାକ ବିଦ୍ୟା ସାମର୍ଥ୍ୟେନ ତୟୋଃ କ୍ଷୟଃ, ସ ତ ଯଦୈବ ବିଦ୍ୟଂ ଫଳାଭିମୁଖୀ ତଦେବ ଭବିତୁମର୍ହିତି ।

(ଘ) ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଗେବ ସନ୍ନୟଂ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତକ୍ଷୟଃ ପଶ୍ୟାତ୍ ପଠ୍ୟତେ । ତଥା ହ୍ୟନୈମାଽପି ଶାଖିନସ୍ତାଣ୍ଡିନଃ ଶାଖ୍ୟାୟନିତଶ୍ଚ ପ୍ରାଗବସ୍ଥାୟାମେବ ସୁକୃତଦୃଷ୍ଟତହାନ-ମାମନତି 'ଅଶ୍ୱଇବ' ରୋମାଣି ବିଦୁଃ ପାପମ୍, (ଛା ୮-୧୩-୧) ଇତି, ତସ୍ୟ ପୂତ୍ରା ବାୟମୁପସନ୍ତି, ସୁହୃଦଃ ସାଦୁକୃତ୍ୟାଂ ଦ୍ୱିଷନ୍ତଃ ପାପକୃତ୍ୟାମିତି ତ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) ଦେବଯାନମାର୍ଗରେ ପର୍ଯ୍ୟାକ୍ଷସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ଆଡ଼କୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ପୁରୁଷର ସୁକୃତ ଦୃଷ୍ଟତ ଅର୍ଦ୍ଧମାର୍ଗରେ ବିଯୋଗ କୈଷାତକା ସଂପ୍ରଦାୟମାନେ ପର୍ଯ୍ୟକ୍ଷ ବିଦ୍ୟାରରେ କହନ୍ତି - 'ଏ ଏତଂ ଦେବଯାନଂ' (ସେ ଏହି ଦେବଯାନମାର୍ଗକୁ ପାଇ ଅଗ୍ନିଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) 'ଏହା ଆରମ୍ଭ କରି, 'ସ ଆଗଚ୍ଛତି' (ସେ ବିରଜାନରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ସେ ମନଦ୍ୱାରା ଲଙ୍ଘନ କରେ, ତଦ୍ୱାରା ସୁକୃତ, ଦୃଷ୍ଟତକୁ ତ୍ୟାଗ କରେ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ଶୁଚିର ଅନୁସାରେ ଏହି ସୁକୃତ ଦୃଷ୍ଟତର ଅର୍ଦ୍ଧମାର୍ଗରେ ବିଯୋଗ ବଚନ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ଅଥବା ଆରମ୍ଭରେ ଦେହଦ୍ୱାରା ପ୍ରୟାଣ କଲା ପରେ ଏହି ବିଚାରି ପାଇ ସାରିଲା ପରେ ଶୁଚି ପ୍ରମାଣ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଶୁଚି ଅନୁସାରେ ପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରସକ୍ତି ହେଲାପରେ ସୂତ୍ରକାର କହନ୍ତି - ସାଂପରାୟେ । ସାଂପରାୟ ସମୟରେ (ଗମନ କାଳରେ) ଦେହରୁ ବାହାରିଲା ପରେ ବିଦ୍ୟାର ସମାର୍ଥ୍ୟରୁ ଏହି ସୁକୃତ ଓ ଦୃଷ୍ଟତ ହାନ ହୁଏ - ଏହାହିଁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରନ୍ତି ।

(ଗ) ତାହାର କାରଣ କହନ୍ତି - ତର୍ଜବ୍ୟାଭାବାତ୍ । ବିଦ୍ୟାରୁ ବାହ୍ୟସ ପ୍ରାପ୍ତକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ମୃତ ବିଦ୍ୟାନକୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବେ ସୁକୃତ ଓ ଦୃଷ୍ଟତ କ୍ଷାଣ ନ ହେବାର କଟନା କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ସେହି ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ବିରୁଦ୍ଧ ଫଳ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାର



ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ସେହି ଦୁଇଟିର କ୍ଷୟ ହୁଏ ଓ ସେହି ବିଦ୍ୟା ଯେତେବେଳେ ଫଳାଭିମୁଖୀ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାର କ୍ଷୟ ହେବାକଥା ।

(ଘ) ତେଣୁ ଦେହପାତ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ସୁକୃତ ଦୁଷ୍ଟତର କ୍ଷୟ ଫଳରେ ପଡ଼ାଯାଏ । ଏନ୍ୟ ନାଡ଼ୀ ଓ ଶାଟ୍ୟାୟନୀ ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟ ‘ଅଶ୍ୱ ଉବ’ (ଯେପରି ଅଶ୍ୱ ଝାଡ଼ିଦିଏ ସେହିପରି ବିଦ୍ୱାନ୍ ପାପମୁକ୍ତ ହୁଏ) ଏବଂ ‘ତସ୍ୟଦାୟଂ’ (ସେହି ମୃତଦ୍ୱାନ୍‌କୁ ପୁତ୍ର (ଶିଷ୍ୟ) ଧନ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ସୁହୃଦ ପୂଣ୍ୟ କର୍ମ ଓ ଦେଷୀ ପାପକର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି) ଏହିପରି ପୂର୍ବବସ୍ତାରେ ସୁକୃତ ଦୁଷ୍ଟତର ହାନି କୁହାଯାଏ ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ ୨୮ ॥

(୧) ଛନ୍ଦତଃ ଉଭୟାବିରୋଧାତ୍ ॥୩-୩୨ ॥

ଛନ୍ଦତଃ = ଜୀବିତ ପୁଷ୍ଟ ନିଜର ଇଚ୍ଛାରେ ବିଦ୍ୟାକୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ତେଣୁ ତାହାର କର୍ମମୟ ମଧ୍ୟ ଜୀବନ କାଳରେ ହେବ । ଉଭୟାବିରୋଧାତ୍ = ଏହିପରି ଉପପତ୍ତି ଓ ନାଡ଼ି ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ଦୁଇଟି ସହ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଯଦି ତ ଦେହାଦପସପ୍ରସ୍ୟ ଦେବଯାନେନ ପଥା ପ୍ରସ୍ଥିତ-ସ୍ୱାର୍ଜପଥେ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତକ୍ଷୟୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟେତ, ତତଃ ପତିତେ ଦେହେ ଯମନିୟମ-ବିଦ୍ୟାଭ୍ୟାସାମୁକ୍ତସ୍ୟ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତକ୍ଷୟହେତୋଃ ପୁରୁଷପ୍ରଯନ୍‌ସେଷାତୋଽନୁଷ୍ଠାନାନୁ-ପପତ୍ତେରନୁପପତ୍ତିରେବ ତଦ୍ଦେତୁକସ୍ୟ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତକ୍ଷୟସ୍ୟସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ତସ୍ମାତ୍ ପୂର୍ବମେବ ସାଧକାବସ୍ଥାୟାଂ ଛନ୍ଦତୋନୁଷ୍ଠାନଂ ତସ୍ୟ ସ୍ୟାତ୍ । ତତ୍‌ପୂର୍ବକଞ୍ଚ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତହାନମିତି ଦୃଷ୍ୟମ୍ । ଏବଂ ନିମିତ୍ତ ନୈମିତ୍ତିକଯୋଗୁ-ପପତ୍ତିପ୍ରାପ୍ତିଶାଟ୍ୟାୟନଶୁଦ୍ଧୋଷ୍ଟ ସଂପତ୍ତିରିତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର -(କ) ଦେହରୁ ନିଷ୍ପିତ ଦେବଯାନମାର୍ଗରେ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ପୁରୁଷର ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତର କ୍ଷୟ ଆଦି ଅର୍କ୍ଷମାର୍ଗରେ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଦେହପାତ ହେଲାପରେ ସୁକୃତ ଦୁଷ୍ଟତ କ୍ଷୟର ହେତୁ ଭୂତ-ଯମନିୟମ ସହିତ ବିଦ୍ୟାର ଅଭ୍ୟାସ ରୂପ ପୁରୁଷଯନ୍‌ରେ ନିଜର ଇଚ୍ଛାଦ୍ୱାରା ଅନୁଷ୍ଠାନ ଉପପତ୍ତି ନ ହେବାରୁ ତତ୍‌ଦ୍ୱାରା ହେବାକୁ ଥିବା ସୁକୃତ-ଦୁଷ୍ଟତର କ୍ଷୟର ଅନୁପପତ୍ତି ହେବ ।

(ଖ) ତେଣୁ ପୂର୍ବରେ (ସାଧକାବସ୍ଥାରେ) ନିଜର ଇଚ୍ଛାରୁ ତାର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହେବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ଅନୁଷ୍ଠାନପୂର୍ବକ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତର ହାନି ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଏହିପରି ନିମିତ୍ତ ନୈମିତ୍ତିକର ଉପପତ୍ତି ତାଣ୍ଡି ଓ ଶାଟ୍ୟାୟନୀ- ଏହି ଦୁଇଶୁଦ୍ଧିରେ ସଂଗତି ହୁଏ ।



୨୭ ଗତେରର୍ଥବତ୍ତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୨୯-୩୦ ॥

ଗତେରର୍ଥବତ୍ତ୍ବାଧିକରଣ-୧୭

ଗତେରର୍ଥବତ୍ତ୍ବମୁଭୟଥାନ୍ୟଥା ହି ବିରୋଧଃ ॥ ୨୯ ॥

(୧) ଗତେରର୍ଥବତ୍ତ୍ବମୁଭୟଥାନ୍ୟଥା ହି ବିରୋଧଃ ॥ ୩-୩-୨୯ ॥

ଗତେ- ଦେବଯାନମାର୍ଗର, ଅର୍ଥବତ୍ତ୍ବମୁଭୟଥାନ୍ୟଥା- ବିଭାଗରୁ ହି ହୁଏ । ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଦ୍ୟାରେ ଦେବଯାନମାର୍ଗ ହୁଏ, ନିର୍ଗୁଣବିଦ୍ୟାରେ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟଥା - ଯଦି ଦେବଯାନମାର୍ଗର ସର୍ବତ୍ର ଉପସଂହାର କରିବା, ତେବେ ବିରୋଧଃ-ବିଦ୍ବାନ ପୁଣ୍ୟ-ପାପେ ବିଧୁୟ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚିଦ୍ବାରା ବିରୋଧ ହେବ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) କୃତିତ୍ ପୁଣ୍ୟପାପହାନସନ୍ନିର୍ଦ୍ଦେଶା ଦେବଯାନଃ ପଦ୍ମା ଶୁଦ୍ଧତେ, କୃତିନ୍ନ । ତତ୍ରସଂଶୟକିଂ ହାନାବଶେଷେଣୈବ ଦେବଯାନଃ ପଦ୍ମା ସନ୍ନିପତେଦୁତ୍ତ- ବିଭାଗେନ କୃତିତ୍ ସନ୍ନିପତେତ୍ କୃତିନ୍ନେତି । ଯଥା ତାବଦ୍ ହାନାବଶେଷେଣୈବୋ- ପାୟନାନୁ ବୃତ୍ତିରୁକ୍ତେବଂ ଦେବଯାନାନୁବୃତ୍ତିରପି ଉଚିତ୍ତୁମର୍ହତୀତ ।

(ଖ) ଅସ୍ୟାଂ ପ୍ରାପ୍ତାବାଚକ୍ଷୁହେଗତେର୍ଦେବଯାନ ସ୍ୟ ପଥୋଽର୍ଥବତ୍ତ୍ବମୁଭୟଥା ବିଭାଗେନ ଉଚିତ୍ତୁମର୍ହତି; କୃତିତ୍ ଅର୍ଥବତୀ ଗତିଃ, କୃତିନ୍ନେତି, ନାବିଶେଷେଣ । ଅନ୍ୟଥା ହ୍ୟବିଶେଷେଣୈବିତସ୍ୟାଂ ଗତାବଜ୍ଞାତ୍ରିୟମାଶାୟାଂ ବିରୋଧଃ ସ୍ୟାତ୍ । ‘ପୁଣ୍ୟପାପେ ବିଦୁୟନିରଂଜନଃ ପରମଃ ସାମ୍ୟମୁପୈତି’ (ସୁ ୩-୧-୩) ଇତସ୍ୟାଂ ଶୁଚିତୌ ଦେଶାନ୍ତରପ୍ରାପଣା ଗତିର୍ବିରୁଦ୍ଧେତ । କଥଂ ହି ନିରଞ୍ଜନୋଽଗତା ଦେଶାନ୍ତର ଗଚ୍ଛେତ୍ ? ଗଚ୍ଚବ୍ୟଂ ତ ପରମଂ ସାମ୍ୟଂ ନ ଦେଶାନ୍ତରପ୍ରାପ୍ତ୍ୟୟତ୍ତିମିତ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟମେବାତ୍ମ ଗତେର୍ମନ୍ୟାମହେ ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ପୁଣ୍ୟ ପାପର ହାନିର ସନ୍ନିବରେ ଦେବଯାନମାର୍ଗର ଶୁଚି ହୁଏ ଏବଂ କେଉଁଠି ମଧ୍ୟ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ - ହାନରେ ସମାନ ରୂପରେ କଣ ଯାନମାର୍ଗର ସନ୍ନିପାତହେଲେ ବିଭାଗରୁ କେଉଁସ୍ଥଳରେ ସନ୍ନିପାତ ହୁଏ ଅଥବା କେଉଁଠାରେ ହୁଏ ନାହିଁ ? ଯେପରି ହାନରେ ସମାନ ରୂପରେ ଉପାୟନର ଅନୁବୃତ୍ତି କୁହାଯାଏ, ସେପରି ଦେବଯାନର ଅନୁବୃତ୍ତି ହେବା ଉଚିତ୍ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-

(ଖ) ଏହାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ପରେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ- ଗତି (ଦେବଯାନମାର୍ଗ)ର ଅର୍ଥବତ୍ତ୍ବ ଉଭୟଥା ବିଭାଗ ଦ୍ବାରା ହେବା ଉଚିତ୍ । କେଉଁଠି ଅର୍ଥବତି ଗତିହୁଏ, କେଉଁଠି ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅବିଶେଷରେ ସର୍ବତ୍ର ଗତି ନାହିଁ । ନୋଚେତ୍ ଅବିଶେଷରୁ ଏହି ଗତିର ଅଙ୍ଗୀକାର କଲାପରେ ବିରୋଧ ହେବ । ‘ପୁଣ୍ୟପାପେ’ (ବିଦ୍ବାନ୍ ପୁଣ୍ୟ-ପାପ ଏହି ଦୁଇଟିକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନିର୍ମଳ ହୋଇ ପରମସାମ୍ୟ (ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଏ) ଏହି ଶୁଚିରେ ଅନ୍ୟଦେଶ, ପ୍ରାପକ ଗତି



ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ, କାରଣ-ଗତି ଇତ୍ୟାଦି ରହିତ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପ ଦେଶାନ୍ତରରେ କିପରି ଯିବ ଏବଂ ପ୍ରାପଣୀୟ ପରମସାମ୍ୟ ଦେଶାନ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତିର ଅଧୀନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆମେ ଏଠାରେ ନିଗୁଣ ବିଦ୍ୟାରେ ଗତି ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରୁଁ ।

उपपन्नस्तल्लक्षणथौपलव्यर्लोକवत् ॥ ୨୦ ॥

୧- ଉପପନ୍ନସ୍ତଲ୍ଲକ୍ଷଣାର୍ଥୋପଲବ୍ଧଲୋକବତ୍ ॥୩-୩-୩୦॥

ଉପପନ୍ନ- ଗତିର ବିଭାଗରୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ତଲ୍ଲକ୍ଷଣାର୍ଥୋପଲବ୍ଧ୍ୟେ- କାରଣ-ଗତିକାରଣ ଭୂତ ଅର୍ଥ ସଗୁଣ ଉପାସନାରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଲୋକବତ୍- ଯେପରି ସଂସାରରେ ସେ ତୁ ଲୋକମାନଙ୍କର ଗ୍ରାମକୁ ଯିବାପାଇଁ ମାର୍ଗରୂପରେ କାମ କରେ । କିନ୍ତୁ ଆରୋଗ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିରେ ତାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଉପପନ୍ନଶାୟମୁରାୟଥାଭାବଃକୃତିଦର୍ପବତୀ ଗତିଃ ବୃତିନୈତି, ତଲ୍ଲକ୍ଷଣାର୍ଥୋପଲବ୍ଧ୍ୟେ । ଗତିକାରଣଭୂତୋ ହ୍ୟର୍ଥଃ ପର୍ଯ୍ୟକ ବିଦ୍ୟାଦିଶ ସଗୁଣେଷୁପ୍ରା-ସନେଷୁପଲଭ୍ୟତେ । ଯତ୍ତୁ ହି ପର୍ଯ୍ୟକା ରୋହଣଂ ପର୍ଯ୍ୟକସ୍ତେନବ୍ରହ୍ମଣା ସମ୍ବଦନଂ ବିଶିଷ୍ଟ-ଗନ୍ଧାଦିପ୍ରାପ୍ତିଷ୍ଟେତ୍ୟେବମାଦି ବହୁ ଦେଶାନ୍ତରପ୍ରାପ୍ତ୍ୟାୟତ୍ତିଂ ଫଳଂ ଶୁଦ୍ଧତେ, ତତ୍ତ୍ୱାର୍ଥବତୀ ଗତିଃ । ନହି ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନେ ତଲ୍ଲକ୍ଷଣାର୍ଥୋପଲବ୍ଧିରସ୍ତି ।

(ଖ) ନ ହ୍ୟାମୈକଦର୍ଶନାପ୍ରକାମନାମିହେବ ଦଗ୍ଧାଧଶେଷକ୍ଲେଶବିଦାନାମା-ରବ୍ୟଭୋଗକର୍ମାଶୟକ୍ଷପଣ୍ୟବିତରେକେଶାପେକ୍ଷିତବ୍ୟଂ କିଞ୍ଚବସ୍ତି, ତତ୍ରାନର୍ଥକା ଗତିଃ । ଲୋକବତୈଷ ବିହାଗୋ ଦୁଷ୍ଟବଃ - ଯଥା ଲୋକେ ଗ୍ରାମପ୍ରାପ୍ତେ ଦେଶାନ୍ତରପ୍ରାପଣ୍ୟ ପଦ୍ମା ଅପେକ୍ଷ୍ୟତେ ନାରୋଗ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତବେବମିହାପାତି । ଭୂୟର୍ଣ୍ଣେନଂ ବିଭାଗଂ ଚତୁର୍ଥାଧ୍ୟାତୟ ନିଗୁଣତର ମୁପପାଦୟିଷ୍ୟାମଃ ।

(୨) ଭାଷାଂତର - (କ) କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଗତି ପ୍ରୟୋଜନବତୀ ହୁଏ ଓ କେଉଁଠାରେ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ - ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ବିଭାବ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତି ଅଟେ । କାରଣ - ଗତି- କାରଣକ ପ୍ରୟୋଜନ ଏଠାରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ସେଠାରେ ପର୍ଯ୍ୟକ ଆରୋହଣ ପର୍ଯ୍ୟକସ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମର ସହିତ ସମ୍ବାଦ ଓ ବିଶିଷ୍ଟ ଗନ୍ଧ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରାପ୍ତି ଇତ୍ୟାଦିଅନେକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦେଶପ୍ରାପ୍ତିର ଅଧୀନ ଫଳ ଶୁଣାଯାଏ । ଏଠାରେ ଗତି ହିଁ ପ୍ରୟୋଜନବତୀ । କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନରେ ଗତି କାରଣଭୂତ ଅର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି ନୁହେଁ ।

(ଖ) କାରଣ - ଆମୈକଦର୍ଶୀ, ଆତ୍ମକାମ, ଏଠାରେ ଦଗ୍ଧ ହୋଇଗଲେ ସର୍ବସ୍ତକ୍ଲେଶ ଓ ତାହାର କାରଣାଭୂତ ବୀଜ ଅବିଦ୍ୟା, ଯାହାର, ତାହାକୁ ଏହିପରି ମହାନୁଭବକୁ ପାରବ୍ୟଭୋଗ କର୍ମ ଓ ଆଶୟକ୍ଷୟର ଅତିରିକ୍ତ କେୟେମ ମଧ୍ୟ ଫଳ



ଅପେକ୍ଷଣୀୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଗତି ପ୍ରୟୋଜନରହିତ ଅଟେ । ଏହି ବିଭାଗ ଲୋକ ବ୍ୟବହାର ପରି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଯେପରି ସଂସାରରେ ଗ୍ରାମକୁ ଯିବାକୁ ହେଲେ ଦେଶାନ୍ତରପ୍ରାପକ ମାର୍ଗକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ କିନ୍ତୁ ଆରୋଗ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିରେ ନୁହେଁ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତରେ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହିବିଭାଗକୁ ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଧିକ ନିପୁଣତାର ସହିତ ଉପାଦାନ କରିବୁ ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ୩୧ ॥

୧- ଅନିୟମଃ ସର୍ବାସାମବିରୋଧଃ ଶାବ୍ଦାନୁମାନାଭ୍ୟାମ୍ ॥୩-୩-୩୧॥

ସର୍ବାସାମ୍ - ସମସ୍ତ ସଗୁଣ ଉପାସନଗୁଡ଼ିକରେ, ଅନିୟମଃ-ଅବିଶେଷ ରୂପରେ ଦେବକାନାମାର୍ଗ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଅବିରୋଧଃ-ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶାବ୍ଦାନୁମାନାଭ୍ୟାମ୍-କାରଣ- ‘ତଦ୍ୟ ଇତ୍ୟ’ ବିଦୁଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ଓ ‘ଶୁକ୍ଳକୃଷ୍ଣେ ଗତୀ ହେ୍ୟତେ’ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(୩) ମୂଳ- (କ) ସଗୁଣାସୁ ବିଦ୍ୟାସୁ ଗତିରର୍ଥବତୀ, ନ ନିର୍ଗୁଣାୟାଂ ପରମାତ୍ମ ବିଦ୍ୟାୟାସିଦ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ସଗୁଣାସୁପି ବିଦ୍ୟାସୁ କାସୁଚିଦ୍ ଗତି ଶୁଦ୍ଧତେ - ଯଥା ପର୍ଯ୍ୟାଙ୍କ ବିଦ୍ୟାୟାମୁକୋଶଳବିଦ୍ୟାୟାଂ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାୟାଂ ଦହରବିଦ୍ୟାୟାମିତି । ନାନ୍ୟାସୁ- ଯଥା ମଧୁବିଦ୍ୟାୟାଂ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟାୟାଂ ଷୋଡ଼ଶକଳ ବିଦ୍ୟାୟାଂ ବୈଶ୍ଵାନରବିଦ୍ୟାୟାମିତି ।

(ଖ) ତତ୍ରସଂଶୟଃକିଂ ଯାସ୍ଵେକୈଷା ଗତି ଶୁଦ୍ଧତେ, ତାସ୍ଵେବ ନିୟମେତୋ- ତାନିୟମେନ ସର୍ବାଭିରେବଂଜାତୀୟକାର୍ତ୍ତବିଦ୍ୟାଭିରଭିସମ୍ବନ୍ଧେତେତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରସ ? ନିୟମ ଇତି । ଯତ୍ତେବଶୁଦ୍ଧତେ, ତତ୍ତ୍ଵେବ ଭବିତୁମର୍ହିତି । ପ୍ରକରଣସ୍ୟ ବିୟମକତ୍ୱାତ୍ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟନ୍ୟତ୍ରାଶୟମାଶାପି ଗତିବିଦ୍ୟାନ୍ତରଂ ଗଚ୍ଛେଚ୍ଛତ୍ୟାଦାନାଂ ପ୍ରାମାଣ୍ୟଂ ହାୟେତ, ସର୍ବସ୍ୟ ସର୍ବାର୍ଥତ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଅପି ଚାର୍ଜିରାଦିକେକୈବ ଗତିରୂପକୋସଳ- ବିଦ୍ୟାୟାଂ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାୟାଞ୍ଚ ତୁଲ୍ୟବତ୍ ପଠ୍ୟତେ, ତତ୍ସର୍ବାର୍ଥତ୍ୱେନର୍ଥକଂ ପୁନର୍ବଚନଂ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାନିୟମ ଇତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର-(କ) ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକରେ ଗତି ପ୍ରୟୋଜକବେତୀ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ନିର୍ଗୁଣପରମାତ୍ମାବିଦ୍ୟାରେ ନୁହେଁ । ଏହା ପୂର୍ବଅଧିକରଣରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାରେ କେତେକ ବିଦ୍ୟାର ଗତି ଶୁଣାଯାଏ, ଯେପରି ପର୍ଯ୍ୟାଙ୍କବିଦ୍ୟା, କୋସଳବିଦ୍ୟା, ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟା ଓ ଦହରବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଣାଯାଏ, ସେପରି ଅନ୍ୟବିଦ୍ୟାର ଗତି ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ମଧୁବିଦ୍ୟା, ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟବିଦ୍ୟା, ଷୋଡ଼ଶକଳା ବିଦ୍ୟା ଓ ବୈଶ୍ଵାନର ବିଦ୍ୟାରେ ।



(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ - କଣ ଯେଉଁଠି ଏହିପରି ଗତି ଶୁଣାଯାଏ ? ସେଠାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ କି ? ଅଥବା ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟରେ ଏଥିପ୍ରକାର ସବୁ ବିଦ୍ୟାର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ । ତେବେ କଣ ହୁଏ ? ପୂର୍ବଅକ୍ଷ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟାରେ ଗତି ଶୁଣାଯାଏ । ସେହି ବିଧିରେ ହିଁ ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ - ପ୍ରକରଣ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଟେ ।

(ଗ) ଅନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ଶୁଣା ନ ଯାଇ ଗତି ଯଦି ଅନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତାହେଲେ ଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରାମାଣ୍ୟର ହାନି ହେବ । କାରଣ - ସବୁଠାରେ ସର୍ବାଧିକତା ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଅର୍ଚ୍ଚିତାଦି ଗୋଟିଏ ଗତି ଉପକୋମଳବିଦ୍ୟା ଓ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାରେ ସମାନ ରୂପରେ ଯେପରି ଶୁଣାଯାଏ ସେ ଯଦି ସବୁବିଦ୍ୟା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତେବେ ପୁନର୍ବଚନ ଅନର୍ଥକ ହେବ, ତେଣୁ ଗତିର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି ।

ମୂଳ- (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପଠି-ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଇତି । ସର୍ବାସ୍ତ୍ରାମେବାଭ୍ୟୁଦୟ-ପ୍ରାପ୍ତିଫଳାନାଂ ସଗୁଣାନାଂ ବିଦ୍ୟା ନାମ ବିଶେଷେଣେଷା ଦେବଯାନାଂ ଗତିର୍ଭବିତୁ-ମର୍ହତି । ନନ୍ଦନିୟମାଭ୍ୟୁପଗମେ ପ୍ରକରଣ ବିରୋଧ ଉକ୍ତ । ନୈଷୋଽସ୍ତି ବିରୋଧଃ, ଶବ୍ଦାନୁମାନାଭ୍ୟା ଶୁଦ୍ଧିସ୍ମୃତିଭ୍ୟାମିତ୍ୟର୍ଥ । ତଥାହିଶ୍ଚୁତିଃ - ‘ତଦ୍ୟ ଇତ୍ୟ’ ବିଦୁଃ’ (ଛାଃ-୧୦-୧) ଇତି ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାବତୀଂ ଦେବଯାନଂ ପଦ୍ମାନତବତାରୟତୀ ‘ଯେ ତେମେଃରଣ୍ୟ ଶ୍ରଦ୍ଧା ତପ ଇତ୍ୟୁପାସତେ’ (କା ୫-୧୦-୧) ଇତି ବିଦ୍ୟାନ୍ତରଣ-ଶାଳିନାମପି ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାବିଦ୍ଭି ସମାନମାର୍ଗତାଂ ଗମୟତି ।

(ଖ) କଥଂ ପୁନରବଗମ୍ୟତେ ବିଦ୍ୟାନ୍ତରଣାଳିନାମିୟଂ ଗତିରିତି ? ନନ୍ଦଶ୍ରଦ୍ଧା ତପଃ ପରାୟଣାନାମେବ ସ୍ବାତ୍, ତନ୍ମୁପଶ୍ରବଣାତ୍ । ନୈଷ ଦୋଷଃ, ନ ହି କେବଳାଭ୍ୟାଂ ଶ୍ରଦ୍ଧତପୋଭ୍ୟାମନ୍ତରୋଣ ବିଦ୍ୟାବଞ୍ଚବେଷା ଗତିର୍ଲଭ୍ୟତେ । ‘ବିଦ୍ୟୟା ତଦାରୋହନ୍ତି ଯତ୍ରକାମାଃ ପରାଗତଃ । ନ ତ୍ର ଦକ୍ଷିଣା ଯନ୍ତି ନାବିଦ୍ୟାସପ୍ତପଦ୍ମିନଃ, ଇତିଶୁଦ୍ଧତନ୍ତରାତ୍ । ତସ୍ମାଦିହ ଶ୍ରଦ୍ଧାତପୋଭ୍ୟାଂ ବିଦ୍ୟାନ୍ତରୋପଲକ୍ଷଣମ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତନ- (କ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- (କ) ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେକହିଁ - ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଏହି ଦେବଯାନ ନାମକ ଗତି, ଅଭ୍ୟୁଦୟପ୍ରାପ୍ତିର ଫଳବତୀ ସମସ୍ତ ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାରେ ସମାନ ରୂପରେ ହେବା ଉଚିତ୍ । ପରନ୍ତୁ ଅନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ବାକାର କଲେ ପ୍ରକରଣର ବିରୋଧ କିପରି ହେବ ? ଏହା କିନ୍ତୁ ବିରୋଧ ନୁହେଁ, କାରଣ - ସେଠାରେ ଶବ୍ଦ ଓ ଅନୁମାନ (ଶୁଦ୍ଧି ଓ ସ୍ମୃତି) ବୋଲି ଅର୍ଥ କରାଯାଏ ? ଯେପରି ‘ତଦ୍ୟ ଇତ୍ୟ’ (ସେଠାରେ ଏହିଲୋକ ପ୍ରତି ଉତ୍ପତ୍ତ ହୋଇ ଅଧିକାରୀ ଗୃହସ୍ଥରେ ସେହିପରି ପଞ୍ଚାଗ୍ନିକୁ ଜାଣେ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟାର ଉପାସକ ପାଇଁ ଦେବଯାନ ପଥରେ ଅବତରଣ କରି ଯେ ଚୋମେ’ (ଯାହା ଅରଣ୍ୟ ଦ୍ବାରା ସପଲକ୍ଷିତ, ବୈଶ୍ୟାନସ ଓ ପରିବ୍ରାଜକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ତପରୁ ଉପଲକ୍ଷିତ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଧ୍ୟାନ କରନ୍ତି) ଅନ୍ୟବିଦ୍ୟାରେ ଅନୁଶୀଳନ କରାଉଥିବା ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟା ଜାଣିଥିବାକୁ ସମାନମାର୍ଗ ଜଣାଏ ।



(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟବିଦ୍ୟାର ଅନୁଶୀଳନ କରୁଥବବାର ଏହି ଗତି ବୋଲି କିପରି ଜଣାପଡ଼େ । ପରନ୍ତୁ ଶ୍ରବଣ ଓ ତପରେ ସଂଲଗ୍ନ ଅରଣ୍ୟବାସୀକୁ ଏହି ଗତି ପ୍ରାପ୍ତି ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-କେବଳ ଗତି ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ - ବିଦ୍ୟାଭଳ ବିନା କେବଳ ଶ୍ରବଣ ଓ ତପଦ୍ୱାରା ଏହି ଗତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ବିଦ୍ୟାୟା ତଦାରୋହତି’ (ଉପାସନା)ରୁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞେକକୁ ପାଆନ୍ତି, ସେଠାରେ ଜାଣିଥିବା କାମନାଗୁଡ଼ିକ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯା’ନ୍ତି, ସେଠାରେ ଦକ୍ଷିଣ ମାର୍ଗରେ ଉପଲକ୍ଷିତ କେବଳ କର୍ମୀ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଅବିଦ୍ୟାନ ଉପାସନାରହିତ ତପସ୍ୱୀ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହା ଏକ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଶ୍ରବଣ ଓ ତପରୁ ଅନ୍ୟବିଦ୍ୟାର ଉପଲକ୍ଷଣ ହେବ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

(୪) ମୂଳ-(କ) ବାଜସନେୟିନସ୍ତୁ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାଧିକାରୋଽଭିଧୀୟତେ- ‘ଯ ଏବମେତଦ୍ ବିଦୁର୍ଯ୍ୟୋଗୀନୀ ଅରଣ୍ୟେ ଶ୍ରବଣଂ ସତ୍ୟମୁପାସତେ’ (ବ୍ରହ୍ମ ୩-୧-୧୫) ଇତି । ତତ୍ର ଶ୍ରବଣ ଲବେ ଯେ ସତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମୋପାସୀତ ଇତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟମ୍ । ସତ୍ୟଶବ୍ଦସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟସ୍ମତ୍ ପ୍ରଯୁକ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ପଞ୍ଚାଗ୍ନିମେବୈତଦୁପାଦାନଂ ନ୍ୟାୟମ୍ ।

(ଖ) ‘ଅଥ ଯ ଏତୌ ପତ୍ନୀନୌ ନ ବିଦୁଷ୍ଠେ କୀଟାଃ ପତଙ୍ଗା ଯଦିଦଂ ଦନ୍ଦଶୂଳମ୍’ (ବୃହ ୩-୨-୧୬) ଇତି ତ ମାର୍ଗଦ୍ୱୟ ଭ୍ରଷ୍ଟାନାଂ କଷାମଧୋଗତିଂ ଗମୟନ୍ତିଶ୍ରୁତିଦେବଯାନପିତୃଯାନପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ।

(ଗ) ସ୍ମୃତିରପି, ‘ଶୁକ୍ଳକୃଷ୍ଣେ ଗତି ହ୍ୟେତେ ଜଗତଃ ଶ୍ୱାଶତେ ମତେ । ଏକୟା ଯାତ୍ୟନ୍ତାବୃତ୍ତିମନ୍ୟୟାଃବର୍ତ୍ତତେ ପୁନଃ’ (ଭ ଗା ୮-୨୬) ଇତି । ଯତ୍ ନୁନଦୈବ ଯାନସ୍ୟ ପଥୋ ଦ୍ୱିରାମ୍ଭାନମୁପକୋସଳବିଦ୍ୟାୟାଂ ପଞ୍ଚବିଦ୍ୟାୟାଂ ତ ତଦୁଭୟତ୍ରାପ୍ୟନିଚକ୍ଚନାର୍ଥମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ନିୟମଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର - ବାଜସନେୟ ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣରେ ‘ଯ ଏବମେତଦ୍’ ସେମାନେ ଯେଉଁ ଗୃହସ୍ଥ ଏହିପ୍ରଭାର ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାକୁ ଜାଣେ ତଥା ଯାଦା ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅଥବା ବାନସ୍ତସ୍ତ୍ର ଶ୍ରବଣାୟୁକ୍ତ ହୋଇ ସତ୍ୟକୁ ଉପାସନା କରେ ଏହା କହନ୍ତି । ସେଠାର ଶ୍ରବଣକୁ ସତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନାବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍, କାରଣ- ସତ୍ୟ ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକବାର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟାବିଦ୍ୟାନଙ୍କର ‘ଯ ଇତଥଂ ବିଦୁଃ’ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଇତଥ ବିଦୁଃ’ (ଏହିପ୍ରକାର ଜାଣିଥିବା ଲୋକ) ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ ହେବାରୁ ଅନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ସଂଲଗ୍ନ ଉପାସକ ଏହା ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ‘ଅଥ ଯ ଏତୌ’ (ଯାହା ଉତ୍ତରଓ ଦକ୍ଷିଣ ଏହି ଦୁଇଭାଗକୁ ଜାଣେ ନାହିଁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଦେବାଦାନ ଦକ୍ଷିଣ ମାର୍ଗର ସାଧନଭୂତ, ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ଅଥବା କର୍ମାନୁକରଣ



ନାହିଁ, ସେମାନେ କୀଟ, ପତଙ୍ଗ ଓ ସର୍ପ ପ୍ରଭୃତି ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଦୁଇଟି ମାର୍ଗଦ୍ୱାରା ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଦୁଃଖଦାୟକ ଅଧୋଗତିର ବୋଧ କରାଇ ଦେବଯାନ ଓ ପିତୃଯାନରେ ସେହି ଉପାସକଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭାବ କରେ । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଉପାସନା ବିଶେଷରୁ ଏହି ଉପାସକମାନଙ୍କୁ ଦେବଯାନ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

(ଗ) ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷେ' ଉପାସନା ଓ କର୍ମର ଅଧିକାରୀ ଲୋକଙ୍କ ପାଇଁ ଦେବଯାନ ଓ ପୃଥ୍ବୀମାର୍ଗ ସମାପନ ଅଟନ୍ତି, ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଦ୍ୱାରା ଯାଇଥିବା ପରମଗତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଓ ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ଯାଇ ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ - ଏହାହିଁ ସ୍ମୃତି ଅଛି । ଦେବଯାନମାର୍ଗର ଉପକୋସଳବିଦ୍ୟା ଓ ପଞ୍ଚାଗିବିଦ୍ୟାରେ ଯାହା ଦୁଇଥର କୁହାଯାଇଅଛି, ସେହି ଦୁଇବିଦ୍ୟାରେ ତାହା ଧ୍ୟାନପାଇଁ ଅଛି । ତେଣୁ ଗତି ଅନିୟମ ହୁଏ ।

୧୧ ଯାବଦଧିକାରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୩୨ ॥

ଯାବଦଧିକାରାଧିକରଣ - ୧୯

ଯାବଦଧିକାରମବସ୍ଥିତିରାଧିକାରିକାଣାମ୍ ॥ ୩୨ ॥

(୧) ଯାବଦଧିକାରମବସ୍ଥିତିରାଧିକାରିକାଣାମ୍ ॥ ୩-୩-୩୨ ॥

ଆଧିକାରିକାଣାମ୍ = ଲୋକବ୍ୟବସ୍ଥାର ହେତୁଭୂତ ଅଧିକାରିରେ ବିନୟୁକ୍ତ ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନରୁ କ୍ଷୀଣକର୍ମଯୁକ୍ତ ଲୋକ ଉପାନ୍ତରତମା ଆଦି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୀର, ଯାବଦଧିକାରମ୍ = ପ୍ରାରବଧକର୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଅବସ୍ଥିତିଃ = ଅବସ୍ଥିତି ରହେ ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ବିଦୁଷୋ ବର୍ତ୍ତମାନଦେହପାତାନନ୍ତରଂ ଦେହାନ୍ତରମୁପୁଦ୍ୟତେ, ନ ବେତି ଚିନ୍ତ୍ୟତେ । ନନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ସାଧନ ଭୂତାୟାଂ ସଂପରୋ କୈବଲ୍ୟନିବୃତ୍ତିଃ ସ୍ୟାନ୍ନ ବେତି ନେୟ ଚିନ୍ତାପପଦ୍ୟତେ, ନ ହି ପାପସାଧନ ସଂପରାବୋଦନା ଭବେନ୍ନ ବେତି ଚିନ୍ତା ଭବତି, ନାପି ଭୁଞ୍ଜାନସ୍ତୃଷ୍ଣେନ୍ନ ବେତିଚିନ୍ତ ତେ ଉପପନ୍ନାଦ୍ୱିୟଂ ଚିନ୍ତା, ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାପତି କେଷାଂଚିତିହାସପୁରାଣଯୋର୍ଦେହାନ୍ତରୋପ୍ରିଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଖ) ତଥାହି ଅପାନ୍ତରତମା ନାମ ବେଦାବାର୍ଯ୍ୟଃ ପୁରାଣର୍ଷବିଷ୍ଣୁନିଯୋଗାତ୍ କଳିଦବ୍ୟାପାରଯୋଃସତ୍ତ୍ୱୋ କୃଷ୍ଣଦ୍ୱୈପାୟନଃ ସମ୍ଭବୁବେତି ସ୍ମରନ୍ତି । ବିଶିଷ୍ଟଃ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ମାନସଃ ପୁତ୍ରଃ ସନ୍ନିମିଶାପାଦପଗତପୂର୍ବଦେହଃ ପୁନର୍ବ୍ରହ୍ମାଦେଶାନ ମିତ୍ରବରୁଣାଭ୍ୟାଂ ସଂବ୍ରତୁବେତି । ଭୁରବାଦାନାମପି ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ ମାନସପୁତ୍ରାଣାଂ ବାରୁଣେ ଯଜ୍ଞେ ପୁନରାପୁତ୍ରଃଶ୍ଚୟତେ । ସନତକୁମାରୋଽପି ବ୍ରହ୍ମଣ ଏବ ମାନସଃ ପୁତ୍ରଃ ସ୍ୱୟଂ ରୁଦ୍ରାୟ ବରପ୍ରଦାନାତ୍ସ୍ୱଭବେନ ପ୍ରାଦୁର୍ଭବ ।



(ଗ) ଏବମେବ ଦକ୍ଷନାରଦପ୍ରଭୃତୀନାଂ ଭୂୟସୀ ଦେହାନ୍ତରୋପଭିଃ କଥ୍ୟତେ, ତେନଚତନ ନିମିତ୍ତେନ ସ୍ମୃତୌ । ଶ୍ରୁତ୍ବର୍ପି ମନାର୍ଥବାଦୟୋଃ ପ୍ରାୟେଶୋପଲଭ୍ୟତେ । ତେ ଚ କେଚିତ୍ପତିତେ ପୂର୍ବଦେହେ ଦେହାନ୍ତରମାଦଦତେ, କେଚିତ୍ସ୍ଥିତ ଏବ ତସ୍ମିନ ଯୋଗୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟବଶାଦନେକଦେହାଦାନନ୍ୟାୟେନ । ସର୍ବେ ଚୈତେ ସମଧିଗତେ ସକଳବେଦାର୍ଥାଃ ସ୍ୱର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ । ତଦେତେଷାଂ ଦେହାନ୍ତରୋପଭିଦର୍ଶନାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟାଂ ପାକ୍ଷିକଂ ମୋକ୍ଷହେତୁତ୍ୱମହେତୁତ୍ୱଂ ବେତି ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର-(କ) ବିଦ୍ୱାନର ବର୍ତ୍ତମାନ ଶରୀର ପାତ ହେଲେ ଅନ୍ୟ ଶରୀର ହୁଏ କି ନାହିଁ ? ଏହି ପ୍ରକାର ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ପରନ୍ତୁ ସାଧନଭୂତବିଦ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ ମୋକ୍ଷ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ କି ନାହିଁ - ଏହି ବିଷୟରେ ବିଚାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ ଓ ଭୋଜନ କରୁଥିବା ଲୋକ ତୃପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ଏହି ବିଷୟର କରାଯାଏନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟରେ ବିଚାର କରିବା ଠିକ୍ । କାରଣ-କେତେକ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଶରୀରର ଉତ୍ପତ୍ତି ବିଷୟ ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

(ଖ) ଯେପରି ଅପାତ୍ରରତମା ନାମକ ବେଦାଚାର୍ଯ୍ୟ ପୁରାଣରଷି ବିଷ୍ଣୁର ଆଦେଶ ଦ୍ୱାରା କଳି ଓ ଦ୍ୱାପରର ମଧ୍ୟଭାଗରେ କୃଷ୍ଣ ଦ୍ୱୈପାୟନ ରୂପରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ସ୍ମୃତି କହେ ଓ ବଶିଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମାନସପୁତ୍ର ହୋଇ ନିମିତ୍ତର ଅଭିଶାପରୁ ପୂର୍ବଦେହକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରୁ ପୁନର୍ବାର ମିତ୍ର ଓ ବରୁଣ ହୋଇ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ । ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମାର ମାନସପୁତ୍ର ସନତ୍କୁମାର ମଧ୍ୟ ନିଜେ ରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ବରଦାନ କରିବାକୁ ସେ କାର୍ତ୍ତିକେୟ ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ ।

(ଗ) ସେହିପରି ଦକ୍ଷ, ନାରଦ ପ୍ରଭୃତିର ସେହି ସେହି ନିମିତ୍ତଦ୍ୱାରା ଅନେକ ଶରୀରରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ କହେ । ଶ୍ରୁତି (ବେଦ)ରେ ମଧ୍ୟ ମନ୍ତ୍ର ଓ ଅର୍ଥବାଦରେ ଏହା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କୌଣସି ଗୋଟିଏ କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ପୂର୍ବଦେହର ପାତହେଲେ ଅନ୍ୟଦେହ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । କୌଣସି ଗୋଟିଏ ମଧ୍ୟ ସେହି ଦେହରେ ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ଯୋଗ ଓ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ବଳରେ ଅନେକ ଅନ୍ୟ ଶରୀର ଧାରଣ ନ୍ୟାୟରେ ଅନ୍ୟ ଶରୀରକୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନେ ସମସ୍ତ ସମାଧିଗତ ସମସ୍ତବେଦ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ସମ୍ୟରାଜ୍ଞତା ସ୍ମରଣ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ତାହାର ଦେହାନ୍ତରୋପଭିର ଦର୍ଶନ ହେତୁ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ମୋକ୍ଷର ପାକ୍ଷିକହେତୁ ହୁଏ ଅଥବା ଅହେତୁ ହୁଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଅଥ ଉତ୍ତରମୁଖ୍ୟତେ - ନ, ତେଷାମପାତ୍ରରତମଃ ପ୍ରଭୃତୀନାଂ ବେଦପ୍ରବର୍ତ୍ତନନାଦିଷ୍ଠ ଲୋକସ୍ଥି ହେତୁଷ୍ପାତ୍କାରେଷୁ ନିଯୁକ୍ତାନାମାଧିକାରତତ୍ତ୍ୱଭାତସ୍ଥିତେଃ ଯଥାସୌ ଭଗବାନ୍ ସବିତା ସହସ୍ର ଯୁଗପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ଜଗତୋଧିକାରଂ ଚରିତ୍ୱା ତଦବସାନ୍ନ



ଉଦୟାସ୍ତମିତବର୍ଜିତଂ କୈବଲ୍ୟମନୁଭବତି - ‘ଅଥ ତତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଂଉଦ୍ୟତ୍ୟ ନୈବୋଦେ-
ତା ନାସ୍ତମେତୈକଳ ଏବ ମଧ୍ୟେ ସ୍ଥାତା’ (ଛା ୩-୧୧-୧୧) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । ଯଥା ଚ
ବର୍ତ୍ତମାନା ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଆରବ୍ୟଭୋଗକ୍ଷୟେ କୈବଲ୍ୟମନୁଭବନ୍ତି, ତସ୍ୟ ତାବଦେବ ଚିରଂ
ଯାବନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟୋଽଥସଂପଦ୍ଧେ’ (ଛା ୬-୧୪-୨) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ ।

(ଖ) ଏବମପାତ୍ରରତମଃ ପ୍ରଭୃତଯୋଃପାଶ୍ବରେଣ ତେଷୁ ତେଶ୍ବଧିକାରେଷୁ ନିଯୁକ୍ତାଃ
ସନ୍ତଃ ସତ୍ୟପି ସମ୍ୟଗ୍ବର୍ଣ୍ଣନେ କୈବଲ୍ୟହେତାବକ୍ଷାଶକର୍ମଣୋ ଯାବଦଧିକାରମବତିଷ୍ଠନ୍ତେ,
ତଦବସାନେ ଚାପବୃଜ୍ୟନ୍ତ ଇତ୍ୟବିରୁଦ୍ଧମ୍ । ସକୃତ ପ୍ରବୃତ୍ତମେବ ହି ତେ ଫଳଦାନାୟ
କର୍ମାଶୟମତିବାହୟନ୍ତଃ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟଶୈବ ଗୃହାବିବ ଗୃହାନ୍ତରମାନ ମନ୍ୟଂ ଦେହଂ ସଞ୍ଚରନ୍ତଃ
ସ୍ବାଧିକାରନିବର୍ତ୍ତନାୟାପରିମୂଷିତ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଏବ ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରକୃତି ବଶିଭ୍ୟାନ୍ନିର୍ମାୟ
ଦେହାନ୍ୟଗୁପତକ୍ରମେଣ ବାଧିତିଷ୍ଠତି । ନ ତୈତେ ଜାତିସ୍ମରା ଇତ୍ୟୁଚ୍ୟନ୍ତେ ‘ତ ଏବୈତେ’
ଇତି ସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ ।

(ଗ) ଯଥା ହି ସୁଲଭା ନାମ ବ୍ରହ୍ମବାଦିନୀ ଜନକେନ ବିବଦିତୁକାମା ବ୍ୟୁଦସ୍ୟ ସ୍ବଂ
ଦେହଂ ଜାନକଂ ଦେହମାବିଶ୍ୟ, ବ୍ୟୁଦା ତେନ, ପକ୍ଷାତ୍ ସ୍ବୟମେବ ଦେହମାବିବେଶେତି
ସୂର୍ଯ୍ୟତେ । ଯଦି ହ୍ୟୁପଯୁକ୍ତେ ସକୃତପ୍ରବୃତ୍ତେ କର୍ମଣି କର୍ମାନ୍ତରଂ ଦେହାନ୍ତରାରମ୍ଭକାରଣା-
ବିଭବେତ୍ତତୋଽନ୍ୟଦପ୍ୟଦରଘ ଧବାଜଂ କର୍ମାନ୍ତରଂତଦ୍ବଦେବ ପ୍ରସଜେ ତେତି
ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟାଃ ପାକ୍ଷିକଂ ମୋକ୍ଷହେତୁତ୍ବମହେତୁତ୍ବଂ ବା ଶଙ୍କୋତ, ନ ଦ୍ବିୟମାଶଙ୍କା ଯୁକ୍ତା
ଜ୍ଞାନାତ କର୍ମବାଜଦାହସ୍ୟ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିପ୍ରସିଦ୍ଧିଭ୍ୟାତ୍ ।

(୩) ଭାଷାଂତର -ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ତେଶୁ ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଉଅଛି -
ନୁହେଁ, ଲୋକସ୍ଥିତିର ହେତୁ ଭୂତ ଦେବ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପ୍ରଭୃତି ଅଧିକାରଗୁଡ଼ିକରେ ନିଯୁକ୍ତ
ହୋଇଥିବା ଏହି ଅପାତ୍ରରତମା ପ୍ରଭୃତି ଅବସ୍ଥିତି ଅଧିକାରର ଅଧୀନ ଅଟେ । ଯେପରି
ଏହି ଭଗବାନ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସହସ୍ର ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗତ ଅଧିକାରକୁ ତଳାଇ ତାହାର ସମାପ୍ତି
ହେଲାପରେ ଉଦୟ ଓ ଅସ୍ତହୀନ କୈବଲ୍ୟକୁ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି, କାରଣ-ଅଥ ତତ୍ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଂ ।
(ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ପ୍ରାରବ୍ୟ କର୍ମ ଶୀଘ୍ର ହେଲା ପରେ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମସ୍ବରୂପ ଉଦୟ ହୁଏ
ନାହିଁ ଅଥବା ଅସ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ସ୍ଥିର ହୋଇ ରହେ । ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି
କହେ । ଯେପରି ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ରହ୍ମବେଦୀ ପ୍ରାରବ୍ୟକର୍ମର ଭୋଗ କ୍ଷୟ ହେଲା ପରେ
କୈବଲ୍ୟ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି, କାରଣ - ‘ତସ୍ୟ ତାବଦେବ’ (ତାହାର ମୋକ୍ଷରେ ଏତେ
ବିଳମ୍ବ ହୁଏ । ଯେଉଁ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ଦେହ ବନ୍ଧନ ଶରୀର ଦ୍ବାରା ମୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ
ତା’ପରେ ସେ ତତସଂପନ୍ନ ବ୍ରହ୍ମ ପାଏ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତିରେ ଅଛି ।

(ଖ) ସେପରି ଈଶ୍ବର ଦ୍ବାରା ସେହି ସେହି ଅଧିକାରଗୁଡ଼ିକରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ
ଅପାତ୍ରରତମା ପ୍ରଭୃତି ଈଶ୍ବର କୈବଲ୍ୟର ହେତୁଭୂତ ତତ୍ତ୍ବଜ୍ଞାନ ହେଲା ପରେ କର୍ମର ଶୀଘ୍ର
ନ ହେଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଧିକାରରେ ରହେ ଏବଂ କର୍ମ ଶୀଘ୍ର ହେଲା ପରେ ମୁକ୍ତ ହୁଏ-



ଏଠାରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅଧିକାରର ଫଳ ଦେବା ପାଇଁ ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତି ହୋଇ କର୍ମାଶୟକୁ ସମାପ୍ତି କରି ଗୋଟିଏ ଘରୁ ଅନ୍ୟଘରକୁ ଗଲାପରି ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ଅନ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦେହକୁ ସଞ୍ଚାରଣ କରି ନିଜକୁ ଅଧିକାର ସଂପନ୍ନ କରିବାପାଇଁ ପୂର୍ବସୂତିର ଲୋପ ନ ହୋଇ ଦେହ ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ପ୍ରକୃତି (ସ୍ବଭାବ)କୁ ନିଜର ଅଧୀନ କରି ଯୁଗପତ୍ (କ୍ରମଶଃ) ଅନେକ ଦେହକୁ ନିର୍ମାଣ କରି ସେଥିରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ କିନ୍ତୁ ଜାତିସ୍ମର ବୋଲି କୁହାଯା'ନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ-‘ତ ଏବୈତେ’ (ଏମାନେ ହିଁ ସେମାନେ) ଏହା ସୂଚିରେ ଅଛି ।

(ଗ) ଯେପରି ସୁଲଭା ନାମକ ବ୍ରହ୍ମବାଦିନୀ ଜନକ ସହିତ ବିବାହ କାମନା କରି ନିଜର ଶରୀରକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଜନକର ଶରୀରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ତାହା ସହିତ ବିବାହ କରି ପଛରେ ଶରୀରରେ ପ୍ରବେଶ କରେ-ଏହାହିଁ ସୂଚିରେ ଅଛି । ଯଦି ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରକୃତି ହୋଇ ଉପଯୁକ୍ତ କର୍ମରେ ଦେହରେ ଉପସ୍ଥିତ କାରଣଭୂତ ଅନ୍ୟକର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ ତେବେ ଅନ୍ୟ ଯାହାର ବାଜ ଦଗ୍ଧ ହୋଇନାହିଁ, ତାହାର କର୍ମାନ୍ତର ସେହିପରି ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ପାଣ୍ଡିକ ମୋକ୍ଷର ହେତୁ ହୁଏ କି ? ଅହେତୁ ହୁଏ - ଏହା ଆଶଙ୍କା ହେବ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ଶକ୍ତ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଜ୍ଞାନରୁ କର୍ମବାଜର ଦାହ ଶୁଦ୍ଧି ଓ ସୂଚିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି ।

(ଘ) ମୂଳ-(କ) ତଥା ହି ଶୁଦ୍ଧିଃ - ‘ଭିଦ୍ୟତେ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିଃକ୍ରିଦ୍ୟନ୍ତେ ସବ ସଂଶୟାଃ’ କ୍ଷୀୟନ୍ତେ ତାସ୍ୟ କର୍ମାଣି ତସ୍ମିନକୃଷ୍ଣେ ପୁରାବରେ । (ମୁଣ୍ଡ ୨-୨-୮), ‘ସୂତିଲକ୍ଷେ ସର୍ବଗ୍ରନ୍ଥାନାଂବିପ୍ରମୋକ୍ଷଃ’ (ଛା ୨-୨୭-୨) ଇତି ଚୈବମାଦ୍ୟା । ସୂତିରପି- ‘ଯଥୈଧାଂସି ସମିକ୍ଷୋଽଗ୍ନିର୍ଭସ୍ମସାତ୍ କୁରୁତେଽର୍ହ୍ଣୁନ ! ଜ୍ଞାନାଗ୍ନିଃ ସର୍ବକର୍ମାଣି ଭସ୍ମସାତ୍ କୁରୁତେ ତଥା’ (ଭଗା ୪-୩୭) ।

(ଙ) ବାଜାନ୍ୟଗ୍ନ୍ୟପଦଗ୍ରନ୍ଥାନି ନ ରୋହନ୍ତି ଯଥା ପୁନଃ । ଜ୍ଞାନଦଗ୍ଧଽପୈଶ୍ଚଥା କ୍ଳୈଶୈର୍ନାମ୍ନା ସଂପଦ୍ୟରେ ପୁନଃ ଇତି ଚୈବମାଦ୍ୟା । ନ ତାବିଦ୍ୟାଦିକ୍ଳେଶଦାହେ ସତି କ୍ଳେଶବାଜସ୍ୟ କର୍ମାଶୟସୈକଦେହଦାହ ଏକଦେଶପ୍ରରୋହଃଷ୍ଟୋପପଦ୍ୟତେ, ନ ହ୍ୟଗ୍ନିଦଗ୍ଧସ୍ୟ ଶାଳିବାଜସୈକଦେଶପ୍ରରୋହୋ ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(ଚ) ପ୍ରକୃତଫଳସ୍ୟ ତୁ କର୍ମାଶୟସ୍ୟ ମୁକ୍ତେଷୋରିବ ବେଗକ୍ଷୟାନ୍ନିବୃତ୍ତିଃ, ‘ତସ୍ୟ ତାବଦେବ ଚିରମ୍’ (ଛା ୬-୧୪-୨) ଇତି ଶରୀରପାତାବଧିକ୍ଷେପକରଣାତ୍ । ତସ୍ମାଦୁପପନ୍ନା ଯାବଦଧିକାରମାଧିକାରଶାମବସ୍ଥିତିଃ । ନ ତ ଜ୍ଞାନଫଳସ୍ୟ ନୈକାନ୍ତିକତା । ତଥା ତ ଶୁଦେରବିଶେଷେଣୈବ ସର୍ବେଷାଂ ଜ୍ଞାନାନ୍ ମୋକ୍ଷଂ ଦର୍ଶୟତିତଦ୍ୟୋଯୋ ଦେବାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟବୁଧତଂ ସ ଏବ ତଦଭବଉଥର୍ଷ୍ୟଶାଂ ତଥା ମନୁଷ୍ୟାଶାମ୍’ (ବୃହ ୧-୪-୧୦) ଇତି ।



(ଘ) ଜ୍ଞାନାନ୍ତରେଷୁ ଚୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟାଦିଫଳେଷ୍ଵାସକ୍ତାଃ ସ୍ଵ୍ୟର୍ଥହର୍ଷୟଃ ତେ ପଶ୍ଵାଦୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟକ୍ଷୟ ଦର୍ଶନେନ ନିର୍ବିଷାଃ ପରମାତ୍ମଜ୍ଞାନେ ପରିନିଷାଃ କୈବଲ୍ୟଂ ପ୍ରାପୁରିତୁ୍ୟପପଦ୍ୟତେ - ବ୍ରହ୍ମଣା ସହ ତେ ସର୍ବେ ସଂପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତିସଞ୍ଚରେ । ପରସ୍ୟାନ୍ତେ କୃତାତ୍ମନଃ ପ୍ରବିଶନ୍ତି ପରଂପଦମ୍' ଇତି ସ୍ମରଣାତ୍ ।

(ଙ) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଫଳଦ୍ଵାରା ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଫଳବିରହାଶଙ୍କାନୁପପଦିଃ । କର୍ମଫଳେ ହି ସ୍ଵର୍ଗାଦାବନୁଭବାନାରୁତେ ସ୍ୟାଦାଶଙ୍କା ଭବେଦ୍ ବା ନ ବେତି । ଅନୁଭବାରୁତଂ ତୁ ଜ୍ଞାନଫଳମ୍, 'ଯତ୍ ସାକ୍ଷାଦପରୋକ୍ଷାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ' (ବୃହ ୩-୪-୧) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ, 'ତତ୍ତ୍ଵମସି (ବୃ ୬-୮-୭) ଇତି ତ ସିଦ୍ଧବଦୁପଦେଶାତ୍ ।

(ଚ) ନ ହି 'ତତ୍ତ୍ଵମସି' ଇତ୍ୟସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟାର୍ଥସ୍ତତ୍ତ୍ଵଂ ମୃତୋ ଭବିଷ୍ୟସୀତେ୍ୟବଂ ପରିଶେତୁଂ ଶକ୍ୟଃ । 'ତଦ୍‌ହେତତ୍ ପଶ୍ୟନ୍ତୁ ଷିର୍ବାମଦେବଃ ପ୍ରତିପେଦେଃହଂ ମନୁରଭବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟଶ୍ଚ' (ବୃହ ୭-୪-୧୦) ଇତି ସମ୍ଭବ ଦର୍ଶନକାଳମେବ ତତ୍‌ଫଳମ୍ ସର୍ବାତ୍ମନ୍ ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାଦୈବାଦିକା ବିଦୁଷଃ କୈବଲ୍ୟସିଦ୍ଧିଃ ।

(୪) ଭାଷାଂତର - (କ) 'ଭିଦ୍ୟନ୍ତେ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିଃ' (କାର୍ଯ୍ୟକାରଣ ରୂପରେ ସେହି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହେଲାପରେ ଏହି ଜୀବକୁ ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥି ଜନ ଚେତନ ଓ ତାହାର ଧର୍ମର ତାଦାତ୍ମ୍ୟାଧାରରୂପ ସଂଶୟଛିନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ଆତ୍ମବିଷୟକ ସେ ସବୁ ସଂଶୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଏ ଓ ତାହାର ସମସ୍ତ କର୍ମ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯାଏ) । 'ସ୍ଵତିଲମ୍ବେ' (ସ୍ଵତିରେ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତି ହେଲାପରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରନ୍ଥିର ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଖ) 'ଯଥୈଧାଂସି' (ହେ ଅର୍ଜୁନ । ଯେପରି ପ୍ରଜ୍ଵଳିତ ଅଗ୍ନିଜ୍ଵଳନକୁ ଉସ୍ମାଦ୍‌ କରେ ସେପରି ଜ୍ଞାନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ମକୁ ନିର୍ବାଜ କରିଦିଏ) ଏବଂ ବୀଜାନୁଗ୍ନ୍ଧ୍ୟପଦଗ୍ୟାନି' (ଯେପରି ଅଗ୍ନିଦ୍ଵାରା ଉସ୍ମା ହୋଇ ବୀଜ ପୁନର୍ବୀର ଅଜୁରୋଦଗମ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି ଜ୍ଞାନାଗ୍ନି ଦ୍ଵାରା ସମସ୍ତ କ୍ଲେଶ ଦଗ୍ଧ ହୋଇ ପୁନଶ୍ଚ ଶରୀର ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଏହିପରି ଅବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି କ୍ଲେଶର ଦାହ ହେଲାପରେ କ୍ଲେଶର ବୀଜ କର୍ମାଶ୍ରୟତ ଗୋଟିଏ ଦେଶର ଦାହ ହୁଏ ଓ ଅନ୍ୟ ଦେଶର ପ୍ରରୋହ ହୁଏ, ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅଗ୍ନିଦ୍ଵାରା ଦଗ୍ଧଶାଳା ବୁଜର ପ୍ରରୋହ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯେପରି ନିକ୍ଷେପ କରିବା ପାଇଁ ଥିବା ବାଣର ନିବୃତ୍ତି ବେଗ କ୍ଷୟ ହେବାଦ୍ଵାରା ହୁଏ, ସେହିପରି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଫଳଯୁକ୍ତ କର୍ମାଶୟର ନିବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟ ବେଗକ୍ଷୟ (ଭୋଗକ୍ଷୟ) ହେଲା ପରେ ହୁଏ । କାରଣ- 'ତସ୍ୟ ତାବଦେବ ଚିରସ' (ତାହାର ସମସ୍ତ ଅବସ୍ଥିତି ବିଳମ୍ବ ହୁଏ) ଏହିପରି ଶରୀର ପାତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଳମ୍ବ ହୁଏ । ତେଣୁ ଅଧିକାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ



ଅଧିକାରୀଙ୍କର ଅବସ୍ଥିତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଫଳରେ ଜ୍ଞାନର ବ୍ୟତିରାମ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ତଦ୍ୟୋ ଯୋ ସେହି ଦେବତା ଠାରେ ଯିଏ ଯାହା ଜାଣେ, ସେ ତାହାହିଁ ହେଲା । ସେହିପରି ରକ୍ଷି ଓ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ ପାଖରେ ଯାହା ଯିଏ ଜାଣେ, ସେ ତଦୁପ (ବ୍ରହ୍ମରୂପ) ହେଲା ଏହି ଶ୍ରୁତି ସମାନ ରୂପରେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷ ଦେଖାଏ ।

(ଘ) ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଫଳକୁ ଦେଉଥିବା ଅନ୍ୟ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ମହର୍ଷିଲୋକ ଆସକ୍ତ ହୋଇ, ପରେ ସେମାନେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର କ୍ଷୟଦର୍ଶନ ହେତୁ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ପରମାତ୍ମାର ଜ୍ଞାନରେ ପୂର୍ବ ରୂପରେ ନିଷାବାନ୍ ହୋଇ କୈବଲ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି - ଏହା ହିଁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ‘ବ୍ରହ୍ମଣା ସହ ତେ’ (ମହାପ୍ରଳୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ଓ ପର ହିରଣ୍ୟଗଭର ଅନ୍ତହେଲା ପରେ ନିର୍ମଳ ଅତ୍ୟକରଣ ଥିବା ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ରହ୍ମର ସହିତ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ପାଆନ୍ତି । ଏହି ସ୍ମୃତି କୁର୍ମପୁରାଣରେ ଅଛି ।

(ଙ) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଫଳବାନ୍ ହେଲେ ଜ୍ଞାନରେ ଫଳର ଅଭାବ ଆଶଙ୍କା ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଅନୁଭବରେ ନ ଆସୁଥିବା କର୍ମଫଳ ସ୍ୱର୍ଗ ପ୍ରଭୃତିରେ ହେବ କି ନାହିଁ, ଏହା ଆଶଙ୍କା ହୁଏ । ଜ୍ଞାନର ଫଳ କିନ୍ତୁ ଅନୁଭବରେ ଅରୂପ ହୁଏ ଅର୍ଥାତ୍ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । କାରଣ - ‘ଯତ୍ ସାକ୍ଷାତ୍’ (ଯାହା ସାକ୍ଷାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷ ବ୍ରହ୍ମ) ଏହା ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ଓ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହିପରି ସିଦ୍ଧବତ୍ ଉପଦେଶ ଅଛି । ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ସେ ହିଁ ତୁ, ମୃତ ହେବ’- ଏହିପ୍ରକାର ପରିଶତ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ତତ୍ତ୍ୱେତତ୍’ (ତାହାକୁ ବାକ୍ୟରୂପରେ ଅନୁଭବ କରି ରକ୍ଷି ବାମଦେବ ଜଣାଇଲେ - ମୁଁ ମନୁ ହେଲି ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ କାଳରେ ସେହି ଫତର ସର୍ବାମ୍ଭକୁ ଦେଖାଏ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୱାନର କେବିଲ୍ୟସିଦ୍ଧି ଅବ୍ୟତିରକ୍ତି ହୁଏ ।

ଅକ୍ଷରଧ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୩୩ ॥

ଅକ୍ଷରଧ୍ୟାଧିକରଣମ୍ - ୨

ଅକ୍ଷରଧିଆଁ ତ୍ୱରୋଧଃ ସାମାନ୍ୟତଦ୍ଭାବାଭ୍ୟାମୌପସଦବତ୍ତଦୁକ୍ତମ୍ ॥ ୩୩ ॥

(୧) ଅକ୍ଷରଧ୍ୟାଧିକରଣୋପାଧିଃ ସାମାନ୍ୟତଦ୍ଭାବାଭ୍ୟାମୌପସଦବତ୍ତଦୁକ୍ତମ୍ -

ପସଦବତ୍ତଦୁକ୍ତମ୍ ॥ ୩-୩-୩୩ ॥

ଅକ୍ଷରଧ୍ୟାଧିକରଣମ୍=ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ବିଶେଷ ପ୍ରତିଷେଧକ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କର ସର୍ବତ୍ର, ଅବିରୋଧଃ=ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ । ସାମାନ୍ୟତଦ୍ଭାବାଭ୍ୟାମୌପସଦବତ୍ତଦୁକ୍ତମ୍ = କାରଣ- ‘ଦ୍ୱୈତ ନିରସନଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରକାର ସମାନ ଅଟେ ଏବଂ ସେହି ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବତ୍ର ଏକ ରୂପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ଔପସଦ୍ ବତ୍ ଯେପରି ଉପସଦ୍ ଜଷ୍ଟିମର ସର୍ବତ୍ର ସମାନ ଅଟେ । ତଦୁକ୍ତମ୍-ତେଣୁ ଏହା ଜୈମିନି ସତ୍ତ୍ୱରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ବାଜସମେନକେ ଶ୍ରୀୟତେଏତର୍ବେ ତଦକ୍ଷରଂ ଗାର୍ଗି ବ୍ରାହ୍ମଣା ଅଭିବଦତ୍ୟସ୍ତୁଳ ମନଦ୍ବହସ୍ବମଦୀର୍ଘମଲୋହିତ ମସ୍ବେହମ୍’ (ବୃହ ୩-୬-୮) ଇତ୍ୟାଦି । ତଥା ଅଥର୍ବଶେଷ୍ଠଯତେ- ‘ଅଥା ପରାୟୟା ତଦକ୍ଷର ମଧୁଗମ୍ୟତେ, ଯତ୍ବଦଦ୍ବେଶ୍ୟମ ଗ୍ରାହ୍ୟମଗୋତ୍ରମବର୍ଣ୍ଣମ’ (ମୁ ୧-୧-୫) ଇତ୍ୟାଦି, ତଥୈବାବ୍ୟାସଂ ବିଶେଷନିରାକରଣ ଦ୍ବାରୋଶାକ୍ଷରଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ । ତତ୍ତ୍ବ ଚ କୃତିତ୍ବ କେନଚିଦିତିରିକ୍ତା ବିଶେଷାଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିଧନ୍ତେ ।

(ଖ) ତାସାଂ ବିଶେଷପ୍ରତିଷେଧବୁଦ୍ଧାନାଂ କିଂ ସର୍ବାସାଂ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତିରୁଚ୍ୟବସ୍ତୁତି ସଂଶୟେ, ଶ୍ରୁତିବିଭାଗାଦ ବ୍ୟବସ୍ଥାପ୍ରାପ୍ତସ୍ବରୂପତେ- ଅକ୍ଷର ବିଷୟାସ୍ତା ବିଶେଷପ୍ରତିଷେଧବୁଦ୍ଧୟଃ ସର୍ବାଃ ସର୍ବତ୍ରାବରୋଦ୍ଧବ୍ୟାଃ ସାମାନ୍ୟତଦ୍ଭାବାଭ୍ୟାମ୍ ସମାନୋହି ସର୍ବତ୍ର ବିଶେଷନିରାକରଣ ରୂପୋ ବସ୍ତୁପ୍ରତିପାଦନ ପ୍ରକାରଃ । ତଦେବ ଚ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମାଭିନ୍ନଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟତେ ।

(ଗ) ତତ୍ତ୍ବ କିମିତ୍ୟନ୍ୟତ୍ର କୃତା ବୁଦ୍ଧିଯୋଃନ୍ୟତ୍ର ନ ସ୍ବଃ ? ତଥାଚ ଆନନ୍ଦାଦୟଃ ପ୍ରଧାନସ୍ୟ’ (ବ୍ର.ମୁ. ୩-୩-୧୧) ଇତ୍ୟତ୍ର ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ । ତତ୍ର ବିଧିରୂପାଣି ବିଶେଷଣାନି ଚିତ୍ତିତାନାହ ପ୍ରତିଷେଧରୂପାଣାତି ବିଶେଷଃ । ପ୍ରପଞ୍ଚାର୍ଥସ୍ବୟଂ ଚିତ୍ତାଭେଦଃ ।

(ଘ) ଔପସଦବିଦିତି ନିଦର୍ଶନମ୍ । ଯଥା ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟୋଽହୀନେ ପୁରୋତାଶିନୀ ଷ୍ଟପସସ୍ତୁ ଚୋଦିତାସୁ ପୁରୋତାଶପ୍ରଦାନମନୁଶାମ୍ ଅଗ୍ନ୍ୟର୍ବେହ୍ନେଦଂ ବେରଧୁରମ ଇତ୍ୟବମାଦାନାମୁଦଗାତୁ ବେଦୋପନ୍ନାମପ୍ୟଧୁର୍ଭିରସମକ୍ଷୋ ଭବତି, ଅଧୁର୍ଯ୍ୟୁକର୍ତ୍ତୃକଦ୍ବାର ପୁରୋତାଶପ୍ରଦାନସ୍ୟ ପ୍ରଧାନତତ୍ତ୍ବଦ୍ବାରାଜ୍ଞାନାମ୍ । ଏବମିହାପ୍ୟକ୍ଷର ତତ୍ତ୍ବଭାବ ବିଶେଷଣାନାଂ ଯତ୍ର କୃତିଦପ୍ୟୁପନ୍ନାନାମକ୍ଷରେଣ ସର୍ବତ୍ରାଭିସମକ୍ଷ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦୁକ୍ତଂ ପ୍ରଥମକାଣ୍ଡେ ‘ଗୁଣମୁଖ୍ୟେ ବେଦ ସଂଯୋଗଃ (ଦୌ-ମୁ. ୩-୩-୮) ଇତ୍ୟତ୍ର ।

(୨) ଭାଷାଂତର- (କ) ବାଜସନେୟକରେ ‘ଏତଦ୍ବହ୍ନୈତନ’ (ଯାଜ୍ଞବଲକ୍ୟ-ହେ ଗାର୍ଗୀ ତୁମେ ମୋତେ ଯାହା ପଚାରିଲ ଯେ - ଆକାଶ କେଉଁଠାରେ ଓତପ୍ରୋତ ? ସେ ଏହା ଯେ - ବ୍ରହ୍ମବେରା ସେହି ତତ୍ତ୍ବକୁ ଅକ୍ଷର କହନ୍ତି, ସେ ସ୍ତୁଳ, ଅନଶୁ, ଅହସ୍, ଅଦୀର୍ଘ, ଅଲୋହିତ ଓ ଅସ୍ବେହ ଅଟେ । ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କହେ । ସେହିପରି ଅଥର୍ବଶିରେ ‘ଅଥପରା’ (ତଥା ଯଦ୍ବାରା ଏହି ଅକ୍ଷର ପରମାତ୍ମା ରୂପରେ ଅଧିଗତ ହୁଏ, ସେ ପରା ବିଦ୍ୟା । ସେ ଯାହା ଅଦ୍ବେଶ୍ୟ (ସେ ସବୁ ବୁଦ୍ଧି ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ଅବିଷୟ), ଅଗ୍ରାହ୍ୟ, (କର୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟର ଅବିଷୟ), ଅଗୋତ୍ର, ଅଗୋତ୍ର, (ଅନନ୍ୟ ଓ ଅବର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କହେ । ସେହିପରି ଅନ୍ୟ



ଶାଖାରରେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ନିରାକାଶ ଦ୍ୱାରା ଅକ୍ଷର ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଶ୍ରବଣ କରେ । ସେଠାରେ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ କେତେକ ଅଧିକ ବିଶେଷର ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେହି ବିଶେଷ ପ୍ରତିଷେଧକ ବୁଦ୍ଧିର କଣ ସବୁଠାରେ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ଅଥବା ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୁଏ - ଏହିପରି ସଂଶୟ ହେବାରୁ ଶ୍ରୁତିବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ବିଷେଧ ବୁଦ୍ଧିର ତତ୍ତ୍ୱଶାଖାରେ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ପରେ କୁହାଯାଇଅଛି - ଅକ୍ଷର ବିଷୟକ ସବୁବିଶେଷ ପ୍ରତିଷେଧକ ବୁଦ୍ଧିଗୁଡ଼ିକର ସବୁ ଜାଗାରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ କାରଣ - ତାହାର ସାମାନ୍ୟ ଓ ତଦ୍ଭାବ ହୁଏ । ସେହି ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବତ୍ର ଅଭିନ୍ନ ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ସେହି ଗୋଟିଏ ଶାଖାରେ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଥିବା ବୁଦ୍ଧି ଅନ୍ୟଶାଖାରେ କଣ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ କି ? ସେହି ପ୍ରକାର ‘ଅସ୍ୟନନ୍ଦାବୟଃ ପ୍ରଧାନା’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି । ସେଠାରେ ବିଧିରୂପ ବିଶେଷଣର ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଅଧିକରଣରେ ବିଶେଷ ଭେଦ ଅଛି ଏବଂ ଏହା ପୁଣି କରାଯାଇଥିବା ବିଚାର- ବିଶେଷ ହିଁ ତାହାର ବିସ୍ତାର ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

(ଘ) ଔପନିଷଦ୍ ପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଛି । ଯେପରି ଜାମଦଗ୍ନିଦ୍ୱାରା କରାଯାଇଥିବା ଅହୀନସାମକ ସୋମଯାଗରେ ପୁରୋଡ଼ାଶ ଯୁକ୍ତ ଉପସ୍ତଦ୍ ଇଷ୍ଟଗୁଡ଼ିକର ବିଧାନ ହେଲା ପରେ ‘ଆଗ୍ନେର୍ଦ୍ଦେହେ’ (ଦେବତାମାନଙ୍କର ହୋତ୍ର ଓ ଅଧବର କର୍ମ ଅଗ୍ନିରୁ ସଂପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଉଦ୍‌ଗାତାର ବେଦରେ ଉଦ୍‌ଗ୍ନ ହୋଇ ପୁରୋଡ଼ାଶ ପ୍ରଦାନ ମନ୍ତ୍ରର ଅଧିଷ୍ଠ୍ୟ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ । କାରଣ ପୁରୋଡ଼ାଶପ୍ରଦାନ ଅଧିଷ୍ଠ୍ୟର ସହ ହୁଏ, କାରଣ-ପୁରୋଡ଼ାଶପ୍ରଦାନ ଅଧିଷ୍ଠ୍ୟକର୍ତ୍ତୃକ ହୁଏ ଓ ଅଜ୍ଞ ପ୍ରଧାନର ଅଧୀନ ହୁଅନ୍ତି । ସେପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷରର ଅଧୀନ ହେଲେ ଯେଉଁ କେଉଁଠାରେ ଉଦ୍‌ଗ୍ନ ତାହାର ବିଶେଷଣର ସର୍ବତ୍ର ଅକ୍ଷର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ । ସେ ପ୍ରଥମ କାଣ୍ଡରେ ‘ଗୁଣ ଓ ମୁଖ୍ୟର ବିରୋଧ ହେଲେ ମନ୍ତ୍ରାତ୍ମକ ବେଦର ମୁଖ୍ୟ ବଳବତ୍ତର ପାଇଁ ହୁଏ’ ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।

୨୧ इयदधिकरणम् ॥ सू० ३४ ॥

ଇୟଦଧିକରଣ-୨୧

इयदामनानत् ॥ ३४ ॥

ଇୟଦାମନାନତ୍ ॥ ୩-୩-୩୪ ॥

ଇୟଦାମନାନତ୍ - ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ, କାରଣ - ‘ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣ୍ଣା ଓଁ ରତଂ’ ପିବନ୍ତେ ଏହି ଦୁଇଟି ମନ୍ତ୍ରରେ ଉଭୟଭାଦ୍ୱାରା ପରିଚ୍ଛେଦବେଦ୍ୟ ଏକ ଅଟେ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ‘ଦ୍ଵା ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’ ସମୁଦ୍ରା ସଖାୟା ସମାନଂ ବୃକ୍ଷଂ ପରିକ୍ଷୟକାତେ । ତତ୍ତ୍ଵୋରନ୍ୟଃ ପିପ୍ପଳଂ ସ୍ଵାଦବତ୍ୟନଶ୍ଚୟନେୟା ଅଭିଚାକ୍ଷୀତି’ (ମୁଷ୍ଟ ୩-୧-୧) ଇତ୍ୟଧ୍ୟାୟକାରେ ମନୁମାଧବଶିଳାଃ ଶ୍ଵେତାଶ୍ଵତରାଶ୍ଚ ପଠନ୍ତି । ତଥା କଠାଃ ‘ରତଂ ପିବନ୍ତୋ ସୁକୃତସ୍ୟ ଓଁଲାକେ, ଗୃହାଂ ପ୍ରବିଷ୍ଠୋ ପରମେ ପରାର୍ଚ୍ଚେ । ଛାୟାତପୌ ବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ବଦନ୍ତି, ପଞ୍ଚାଗ୍ନୟୋ ଯେ ଚ ତ୍ରିଶାକୋତାଃ (କ ୩-୧) ଇତି ।

(ଖ) କିମତ୍ର ବିଦ୍ୟେକଦ୍ଵମିତ୍ ବିଦ୍ୟାନାମାଦିମିତି ସଂଶୟଃ । କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ବିଦ୍ୟାନାମାଦିମିତି । କୁତଃ ? ବିଶେଷଦର୍ଶନାତ୍ । ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣତ୍ୟତ୍ର ହେୟକସ୍ୟ ଭୋକ୍ତୃଦ୍ ଦୃଶ୍ୟତେ, ଏକସ୍ୟ ଚାଭୋକ୍ତୃଦ୍ ଦୃଶ୍ୟତେ । ‘ରତଂ ପିବନ୍ତୋ ଇତ୍ୟତ୍ରୋତ୍ତରୋପି ଭୋକ୍ତୃଦ୍ମେବ ଦୃଶ୍ୟତେ ତଦ୍ବେଦ ରୂପଂ ଭିଦ୍ୟମାନଂ ବିଦ୍ୟାଂ ଭିଦ୍ୟାଦିତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରବାତି - ‘ବିଦ୍ୟେକଦ୍ଵମିତି । କୁତଃ ? ଯତ ଉତ୍ତରୋରିୟତା-ପରିଚ୍ଛନ୍ନଂ ଦ୍ଵିତ୍ଵୋପେତଂ ବେଦ୍ୟରୂପଭିନ୍ନମାନନ୍ତି ।

(ଗ) ନନ୍ଦୁ ଦର୍ଶିତୋ ରୂପଭେଦଃ - ନେତୃତ୍ୟତେ ଉଦ୍ଭାବପେତୌ ମନ୍ତ୍ରୋ ଜୀବ ଦ୍ଵିତୀୟମାଶ୍ଵରଂ ପ୍ରତିପାଦୟତଃ, ନାର୍ଥାନ୍ତରମ୍ । ‘ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’ ଇତ୍ୟତ୍ର ଅତାବତ୍ ‘ଅନଶ୍ଚନେୟା ଅଭିଚାକ୍ଷୀତି’ ଇତ୍ୟଶନାୟାଦ୍ୟତାତିଃ ପରମାତ୍ମା ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ । ବାକ୍ୟଶେଷେପି ଚ ମ ଏବ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟମାନେ ଦୃଶ୍ୟତେ । କୁଃ ଯଦା ପଶ୍ୟତ୍ୟମାଶମସ୍ୟ ମହିମାନମ୍’ (ଶ୍ଵେ ୪-୭) ଇତି । ‘ରତଂ ପିବନ୍ତୋ ଇତ୍ୟତ୍ର ତୁ ଜୀବେ ପିବତ୍ୟଶୟନାୟାଦତାତଃ ପରମାତ୍ମାପି ସାହଚର୍ଯ୍ୟାଛନ୍ତିନ୍ୟାୟେନ୍ ପିବତାତ୍ମପତର୍ଯ୍ୟତେ, ପରମାତ୍ମାପ୍ରକରଣଂ ହେୟତତ୍ ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରଧର୍ମତ୍’ (କ ୨-୧୪) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମାତ୍ ।

(ଘ) ତଦବିଷୟ ଏବ ତାତ୍ତ୍ଵାପି ବାକ୍ୟଶେଷେ ଭବତି - ‘ଯଃ ସେତୁରାଜାନାନା-ମକ୍ଷରଂ ବ୍ରହ୍ମଯତ୍ ପରମ୍’ (କ ୩-୨) ଇତି । ‘ଗୃହାଂ ପ୍ରମିଷାବାମ୍ବନୌ ହି (ବ୍ର ସୁ ୧-୨-୧୧) ଇତ୍ୟତ୍ର ଚୈତତ୍ତ୍ଵପ୍ରପଞ୍ଚତମ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନାସ୍ତି ବେଦ୍ୟଭେଦସ୍ତସ୍ମାକ୍ ବଦ୍ୟେକଦ୍ଵମ୍ । ଅପି ଚ ତ୍ରିଷ୍ପଦେତେଷୁ ବେଦାନ୍ତେଷୁ ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟଲୋଗେନି ପରମାତ୍ମବିଦ୍ୟେବାବଗମତେ । ତାଦାତ୍ମବିବକ୍ଷୟେବ ଜୀବପାଦାନଂ ନାର୍ଥାନ୍ତର ବିବକ୍ଷୟା । ନ ଚ ପରମାତ୍ମାବିଦ୍ୟାୟାଂ । ଭେଦାଭେଦବିଚାରାବତାରୋଽସ୍ତୀତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ତ୍ଵପ୍ରପଞ୍ଚାର୍ଥ ଏବୈଷ ଯୋଗଃ ତସ୍ମାତାଧିକ୍ୟଧର୍ମୋପସଂହାର ଇତି ।

(୨) ଭାଷାନ୍ତର -(କ) ‘ଦ୍ଵା ସୁପର୍ଣ୍ଣା (ସୁଦର, ପକ୍ଷୀଥୁବା ନିୟମ୍ୟନିୟାମକ ଭାବ ଥୁବା (ଜୀବାତ୍ମା) ଠାରେ ସମସ୍ତେ ସର୍ବଦା ରହନ୍ତି । ସଖା ସଦୃଶଥୁବା ଆଖ୍ୟାନ ଯୁକ୍ତ ଦୁଇଟି ପକ୍ଷୀ ଶରୀର ନାମକ ସମାନ (ଏକ) ବୃକ୍ଷକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହନ୍ତି । ତଦ୍ଦ୍ଵାରା ଗୋଟିଏ କିନ୍ତୁ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ସ୍ଵାଦିଷା କର୍ମ ପଳକୁ ଭୋଗ କରେ ଓ ଅନ୍ୟ



ଜଣେ ଭୋଗ ନକରି କେବଳ ସାକ୍ଷୀ ରୂପରେ ଦେଖେ) ସେହିପରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମପ୍ରକରଣରେ ଆଧର୍ବଣିକ ଓ ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ମନ୍ତ୍ର ପଢ଼ାଯାଏ ଏବଂ ‘ରତଂ ପିବନ୍ତୋ’ (ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା କହନ୍ତି ଯେ-ଶରୀରରେ ବୁଦ୍ଧିରୂପ ଗୁହାର ଭିତରେ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଥାନରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ନିଜ କର୍ମଫଳକୁ ଭୋଗ କରୁଥିବା ଛାୟା ଓ ଆତ୍ମ ପରି ପରସ୍ପର ବିଲକ୍ଷଣହିଁ ଦୁଇଟି ତତ୍ତ୍ୱ ଏହି କଥା ଯିଏ ତିନିଥର ନଚିକେତାଗ୍ନିର ଚୟନ କଲେଲ ସେ ଦାନେ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିର ଉପାସନା କରନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକାର କଠଶାଖା ସଂପ୍ରଦାୟ କରନ୍ତି ।

(ଖ) ଏଠାରେ କଣ ବିଦ୍ୟା ଏକ ହୁଏ, କି ନାନାପ୍ରକାର ? ଏହା ସଂଶୟ ହେଲା, ତେବେ କଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ବିଦ୍ୟା ନାନାପ୍ରକାର । କିପରି ? କାରଣ- ବିଶେଷର ଦର୍ଶନ ହୁଏ । ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’ ଏଲାରେ ଗୋଟିକରେ ଭୋକ୍ତୃ ଦେଖାଯାଏ ଓ ଅନ୍ୟଠାରେ ଅଭୋକ୍ତୃ ଦେଖାଯାଏ । ‘ରତଂ ପିବନ୍ତୋ’ ଏହି ଦୁଇଟିରେ ମଧ୍ୟ ଭୋକ୍ତୃ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ବେଦ୍ୟର ରୂପ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ବିଦ୍ୟାକୁ ଭିନ୍ନ କରିବ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ କୁହାଯାଇଅଛି- ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ । କିପରି ? ଦୁଇଟି ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଲୟଳିଦ୍ୱାରା ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ, ଦ୍ୱିତୟୁକ୍ତ ବୈଦ୍ୟରୂପ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ରୂପଭେଦ ଦେଖାଗଲା କି ? ନୁହେଁ, ଏହା କୁହାଯାଇଅଛି - ଏହି ଦୁଇଟି ମନ୍ତ୍ର ବାକ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଈଶ୍ୱରର ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି । ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ନୁହେଁ । ‘ଦ୍ୱା ସୁପର୍ଣ୍ଣା’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ କିନ୍ତୁ ‘ଅନଶନୁନେମ୍ୟା ଅଭିତାକଶୀତି’ ବୁଦ୍ଧିକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ଅତୀତ ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରତିପାଦନ ହୁଏ ଏବଂ ‘ଜୁଷ୍ଠଂ ଯଦା’ (ଯେତେବେଳେ ଅନେକ ଯୋଗମାର୍ଗରୁ ସେବିତ ଓ ଦେହପ୍ରଭୃତିଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଏହି ପରମାତ୍ମା ଓ ତାହାର ମହିମାକୁ ଦେଖେ, ସେହି ସମୟ ସେ ଶୋକରହିତ ହୋଇଯାଏ) ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପରମାତ୍ମା ପ୍ରତିପାଦ୍ୟମାନ ରୂପେ ଦେଖାଯାଏ । ‘ରତୁଂ ପିବନ୍ତୋ’ ଏହି ମନ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଜୀବ ପାନ କଲାପରେ କ୍ଷୁଧା ପ୍ରଭୃତିରୁ ଅତୀତ ପରମାତ୍ମାର ସାହାଯ୍ୟରୁ ଛତ୍ରିନ୍ୟାୟରେ ପାନକରେ, ଏହିପରି ଉପଚାର ହୁଏ କାରଣ - ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାର୍’ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ତଥା ତାହାର ଫଳ, କର୍ତ୍ତା, କରଣ ପ୍ରଭୃତିରୁ ପୃଥକ ଅଟେ । ଅଧର୍ମରୁ ପୃଥକ ଅଟେ) ଏହି ଉପକ୍ରମରୁ ଏହି ପରମାତ୍ମା ଗୃହୀତ ହୁଏ ।

(ଘ) ଆଧର୍ବଣିକ ପ୍ରଭୃତି ବାକ୍ୟପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ଯଃ ସେତୁରାଜାନାନାମଣରମ୍’ (ସିଏ ଯଜନ କରିବା ପାଇଁ ସେତୁ ପରି ହୁଏ, ଯେଉଁ ଅକ୍ଷର ପରବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏହି ବାକ୍ୟଶେଷ ପରମାତ୍ମା ବିଷୟକ ଅଟେ । ‘ଗୁହାଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟବାମ୍ବାନୋହି’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଏହି ବିଷୟର ବିସ୍ତାର ପୂର୍ବକ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ବେଦ୍ୟର ଭେଦ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ । କଣ ପୂର୍ବାପରର ବିଚାର କଲାପରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଆଧର୍ବଣିକ



ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ଓ କାଠକ) ବେଦାନ୍ତରେ ପରମାତ୍ମାବିଦ୍ୟା ଅବଗତ ହୁଏ ଓ ଜୀବର ଗ୍ରହଣ କିନ୍ତୁ ତାହାମ୍ୟବିକ୍ଷାରୁ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥର ବିବିକ୍ଷାରୁ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପରମାତ୍ମା ବିଦ୍ୟାରେ ଭେଦ ଅଥବା ଅଭେଦର ବିଚାର କରିବାପାଇଁ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପରମାତ୍ମା-ବିଦ୍ୟାରେ ଭେଦ ଅଥବା ଅଭେଦର ବିଚାର କରିବାପାଇଁ ଅବତରଣ ନାହିଁ - ଏହିପରି କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଏହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିକ୍ଷାର ପାଇଁ ଅଛି ଓ ଅଧିକ ଧର୍ମର ଉପେକ୍ଷା ହୁଏ ।

୨୨ ଅନ୍ତରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୩୫-୩୬ ॥

ଅନ୍ତରାଧିକରଣ - ୨୨

ଅନ୍ତରାତ୍ମଗ୍ରାମବତ୍ୟାତ୍ମନଃ ॥ ୩୫ ॥

୧- ଅନ୍ତରାତ୍ମଗ୍ରାମବତ୍ୟାତ୍ମନଃ ॥ ୩-୩-୩୫ ॥

‘ଯତ୍ୟାକ୍ଷାଦପରୋକ୍ଷାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ ‘ଯଥାତ୍ମା ସର୍ବାନ୍ତରଃ’ ଏହି ଦୁଇଟି ଶ୍ରୁତିରେ, ସ୍ୱାତ୍ମନଃ-ସ୍ୱାତ୍ମର, ଅନ୍ତରା - ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ୱ କୁହାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ । ଭୂତଗ୍ରାମବତ୍-ଯେପରି ଭୂତସମୁଦାୟରେ ଏକ ହିଁ ସର୍ବାନ୍ତର ଆତ୍ମା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି ।

(୨) ମୂଳ- (କ) ‘ଯତ୍ୟାକ୍ଷାଦପରୋକ୍ଷାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’, ‘ଯଥାତ୍ମା ସର୍ବାନ୍ତରଃ’, (ବୃ ହ ୩-୪-୧, ୩-୫-୧) ଇତ୍ୟାଦିଂ ଦ୍ୱିରୁଷ୍ଟକହୋଳପ୍ରଶ୍ନୋନ୍ନେତୃତ୍ୱର୍ଯ୍ୟେଣ ବାଜସନେୟିନଃ ସମାମନନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱ ସଂଶୟଃ - ବିଦ୍ୟେକତ୍ୱଂ ବା ସ୍ୱାଦ୍ବିଦ୍ୟାନାନାତ୍ମଂ ବେତି ? ବିଦ୍ୟାନାନାତ୍ମମିତି ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ଅଭ୍ୟାସମାମର୍ଥାତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ହ୍ୟନ୍ୟୁନାନ-ତିରିକ୍ତାର୍ଥେ ଦ୍ୱିରାତ୍ମାନମର୍ଥକମେବ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥାଽଭ୍ୟାସାତ୍ କର୍ମଭେଦ ଏବମ-ଭ୍ୟାସାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଭେଦଃ ।

(ଖ) ଇତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟାହ - ଅନ୍ତରାତ୍ମନାବିଶେଷାତ୍ ସ୍ୱାତ୍ମନୋ ବିଦ୍ୱୋ-କତ୍ୱମିତି । ସର୍ବାନ୍ତରୋ ହି ସ୍ୱାମ୍ନୋଭୟତ୍ରାପ୍ୟବିଶିଷ୍ଟଃ ପୃଷ୍ଠ୍ୟତେ, ତ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ତ । ନହି ଦ୍ୱାବାତ୍ମନାବେକସ୍ଥିନଦେହେ ସର୍ବାନ୍ତେତେରୌ ସମ୍ଭବତଃ । ତଦା ହ୍ୟେକାକସ୍ୟାଞ୍ଜସ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ୱମବକଶ୍ଚେତ, ଏକସ୍ୟ ତୁ ଭୂତଗ୍ରାମବନ୍ତେବ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ୱଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଯଥା ବା ପଞ୍ଚଭୂତସମୂହେ ଦେହେ ପୃଥ୍ୱବ୍ୟା ଅପୋଃତରା ଅଦ୍ଭ ଷ୍ଟେଜୋଃତରମିତି ସତ୍ୟପ୍ୟାପେକ୍ଷିକେଃତରତ୍ୱେନେବ ମୁଖ୍ୟଂ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ୱଂ ଭବତି ? ତଥେହାପାତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଗ) ଅଥବା-ଭୂତଗ୍ରାମବଦିତି ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଂ ନିବର୍ତ୍ତୟତି । ଯଥା-ଏକୋ ଦେବଃ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଗୁତଃ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା (ଶ୍ୱେ ୬-୧୧) ଇତ୍ୟସ୍ଥିନ୍ ମନ୍ତ୍ରେ ସମସ୍ତେଷୁ ଭୂତଗ୍ରାମେଷୁକ ଏକ ସର୍ବାନ୍ତର ଆତ୍ମାମ୍ନାୟତେ । ଏବମନନ୍ତରୋପି ବ୍ରାହ୍ମଣୋରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତସ୍ମାଦ୍ ବିଦ୍ୱୋକ୍ୟାଦ୍ ବିଦ୍ୱୋକତ୍ୱମିତି ।



(୨) ଭାଷାଂତର - ‘ଯତ୍ ସାକ୍ଷୀନ୍’ (ଯାହା ସାକ୍ଷୀର ଅପରୋକ୍ଷ ବ୍ରହ୍ମଅଟେ) ‘ଯଥାମ୍ବା’ (ଯେଉଁ ଆମ୍ବା ସର୍ବାନ୍ତର ଅଟେ) ଏହିପରି ଉଷସ୍ତ ଓ କହୋଳର ଦୁଇଥର ପ୍ରଶ୍ନରେ ନୈରନ୍ତର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ବାଜସନେୟୀ କହନ୍ତି । ଏଠାରେ ସଂଶୟ କିନ୍ତୁ ହୁଏ ଯେ- ବିଦ୍ୟା ଏକ କି ନାନାଦ୍ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ - ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ଅନେକ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? କାରଣ - ତାର ଅଭ୍ୟାସର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଛି । ଅନ୍ୟଥା ନ୍ୟୁନତା ଓ ଅଧିକତାରରହିତ ଅର୍ଥରେ ଦୁଇଥର କହିବା ନିରର୍ଥକ ହେବ । ତେଣୁ ଯେପରି ‘ଯଜତ’ ପଦର ଅଭ୍ୟାସରୁ କର୍ମର ଭେଦ ହୁଏ । ସେପରି ମଧ୍ୟ ଅଭ୍ୟାସରୁ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହୁଏ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ତାର ନିରାକରଣ କରନ୍ତି-ସ୍ଵାମୀରେ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ଵ ଦୁଇଟି ଶ୍ରୁତିରେ ସମାନ ରୂପରେ କୁହାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ । କାରଣ-ସମସ୍ତଙ୍କ ଅଭ୍ୟାସର ସ୍ଵାମୀର ବିଷୟରେ ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ସମାନ ରୂପରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଓ ପ୍ରତିବଚନ ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ଦେହରେ ଦୁଇଟି ଆତ୍ମାର ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ଵ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯଦି ଗୋଟିଏର ତୁମ୍ଭେ କହ, ତେବେ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ଵ ହେବ ନାହିଁ । ଯେପରି ପାଞ୍ଚୋଟି ଭୂତ ଗ୍ରାମର ସମୂହ ଦେହରେ ପୃଥ୍ଵୀଠାରୁ ଜଳ ଆଭ୍ୟନ୍ତର ହୁଏ ଓ ଜଳଠାରୁ ତେଜ ହିଁ ଆନ୍ତର ହୁଏ, ସେହିପରି ଆପେକ୍ଷିକ ଆନ୍ତରତ୍ଵ ହେଲାପରେ ସେ ଗୁଡ଼ିକରେ ମୁଖ୍ୟ ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ଵ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ଅଥବା ଭୂତଗ୍ରାମପରି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ କହନ୍ତି - ଯେପରି ‘ଏକୋ ଦେବଃ’ (ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ମାନଙ୍କଠାରେ ଗୋଟିଏ ଦେବତା ରହିଛି, ସେ ସର୍ବବ୍ୟାପକ ଓ ସମସ୍ତ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ଅଟେ) ଏହି ମନ୍ତ୍ର ସମସ୍ତଭୂତ ସମୁଦାୟରେ ଗୋଟିଏ ହିଁ ସର୍ବାନ୍ତର ଆତ୍ମା କୁହାଯାଏ, ସେହିପରି ଏହି ଦୁଇଟି ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରେ ଏକ ହିଁ ଆତ୍ମାର ସର୍ବାନ୍ତରତ୍ଵ ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ । ତେଣୁ ବେଦ୍ୟର ଏକ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାମଧ୍ୟ ଏକ ହୁଏ ।

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ୩୬ ॥

୧- ଅନ୍ୟଥା ଭେଦାନୁପପତ୍ତିରିତି ଚେନ୍ନୋପଦେଶାନ୍ତରବତ୍ ॥୩-୩-୩୬॥

ଅନ୍ୟଥା = ଯଦି ବିଦ୍ୟାରେ ଭେଦ ସ୍ଵୀକାର କରା ନଯାଏ, ତେବେ ଭେଦାନୁପପତ୍ତିଃ ଶ୍ରୁତିଭେଦ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ, ଇତିଚେନ୍ନ = ଏହା ଯଦି କହ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍‌ନୁହେଁ । କାରଣ-ଉପଦେଶାନ୍ତରବତ୍ = ଯେପରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ ଏହାର ‘ନ’ ଥର ଅଭ୍ୟାସ (ପୁନରାବୃତ୍ତି) କଲାପରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଭେଦ ଓ ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ପ୍ରକୃତରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।



(୨) ମୂଳ-(କ) ଅଥ ମୁଦୁକ୍ରମ-ଅନ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ବିଦ୍ୟାଭେଦ ଆମ୍ଭାନ ଭେଦାନୁପପତ୍ତିରିତି, ତତ୍ ପରିହରଣ୍ୟମ । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ - ନାୟଂ ଦୋଷଃ, ଉପଦେଶା-
ନ୍ତରବଦୁପପତ୍ତେଃ । ତଥା ତାଣ୍ଡିନୀମୁପନିଷଦି ଷଷ୍ଠେ ପ୍ରପାଠକେ ‘ସ ଆମ୍ବା ତତ୍ତ୍ୱମସି
ଶ୍ୱେତକେତୋ’ (ଛା ୬-୮-୭) ଇତି ନବକୃତ୍ୱୋଽପ୍ୟୁପଦେଶେ ନ ବିଦ୍ୟାଭେଦୋ
ଭବତ୍ୟେବମିହାପି ଭବିଷ୍ୟତି ।

(ଖ) କଥଂ ତ ନବକୃତ୍ୱୋଽପ୍ୟୁପଦେଶେ ବିଦ୍ୟାଭେଦା ନ ଭବତି ? ଉପକ୍ରମୋ-
ପସଂହାରାଭ୍ୟାମେକାର୍ଥତାବରମାତ । ‘ଭୂୟ ଏବ ମା ଭଗବାନ୍ ବିଜ୍ଞାପୟିତୁ (ଛା ୬-୮-
୭) ଇତି ଚୈକସୈବାପ୍ୟର୍ଥସ୍ୟ ପୁନଃ ପୁନଃ ପ୍ରତିପାଦୟିଷିତବ୍ୟଢ୍ଵେନୋପକ୍ଷେପାତ୍ ଆଶଙ୍କା-
ନ୍ତରନିରାକରଣେନ ତାସକୃଦୁପଦେଶୋପପତ୍ତେଃ ।

(ଗ) ଏବମିହାପି ପ୍ରଶ୍ନରୂପାଭେଦାତ, ‘ଅଥଗୋତ୍ୟଦାର୍ଭମ୍’ (ବୃହ ୩-୪-୨;
୩-୫-୧) ଇତି ତ ପରିସମାପ୍ତ୍ୟବିଶେଷାଦୁପକ୍ରମୋପସଂହାରୋ ତାବଦେକାର୍ଥବିଷୟୋ
ଦୃଶ୍ୟେତେ । ‘ଯଦେବ ସାକ୍ଷାଦପରୋକ୍ଷାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃହ ୩-୫-୧) ଇତି ଦ୍ୱିତୀୟେ ପ୍ରଶ୍ନ
ଏବାକାରଂ ପ୍ରସ୍ତୁତାନଃ ପୂର୍ବପ୍ରଶ୍ନଗତମେବାର୍ଥମୁଚ୍ଚରତ୍ରାନୁକୃଷ୍ୟମାଣଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଘ) ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଣ ବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟାମ୍ବନଃ ସଦ୍ଭାବଃ କଥ୍ୟତେ,
ଉଚ୍ଚରସ୍ମିଂସ୍ତୁ ତସୈବାଶନାୟାଦି ସଂସାରଧର୍ମାତୀତତ୍ କଥ୍ୟତେ’ ଇତ୍ୟେକାର୍ଥତୋପପତ୍ତିଃ
ତସ୍ମାଦେକା ବିଦ୍ୟେତି ।

(୨) ଭାଷାଂତର- ବିଦ୍ୟାଭେଦ ସ୍ୱାକାର ନ କଲେ ମନ୍ତ୍ରଭେଦରେ ଅନୁପପତ୍ତି
ହୁଏ -ଏହା ହିଁ ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ସେହି ବିଷୟରେ
କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ-ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅନ୍ୟର ଉପଦେଶ ପରି ଉପପତ୍ତି
ହୁଏ । ଯେପରି ତାଣ୍ଡିଗୁଡ଼ିକର ଉପନିଷଦ୍ୱର ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟରେ ‘ସ ଆମ୍ବା ତତ୍ତ୍ୱମସି
ଶ୍ୱେତକେତୋ’ ଏହିପରି ପିତା ଉଦାଳକ ‘ନ’ ଥର ଉପଦେଶ ଦେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାର
ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ହେବ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ନ’ ଥର ଉପଦେଶ କଲାପରେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ ?
ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାରକୁ ଏହିପରି ଅର୍ଥ ବୁଝିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ‘ଭୂୟ ଏବ’ (ହେ
ଭଗବାନ୍ ! ଆପଣ ମୋତେ ପୁଣି ବୁଝାନ୍ତି) ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ ପୁନଃ ପୁନଃ
ପ୍ରତିପାଦନ ଇଚ୍ଛାର ବିଷୟ ହେଲେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଆଶଙ୍କାର ନିରାକରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା
ବାରମ୍ବାର ଉପଦେଶ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନ ରୂପର ଅଭେଦ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ ।
‘ଅତୋତ୍ୟଦାର୍ଭମ୍’ (ସେହି ଆମ୍ବାଜିନ୍ନୁ ହିଁ ଅବିନାସୀ ଅଟେ) ଏହିପରି ପରିସମାପ୍ତିର



ମଧ୍ୟ ଏକରୂପ ହେଲେ ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ଏକାର୍ଥ ବିଷୟକ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ । ‘ଯଦେବ ସାକ୍ଷାଦପରୋକ୍ଷାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ ଏହିପରି ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରଶ୍ନରେ ମଧ୍ୟ ‘ଏବ’ର ପ୍ରୟୋଗ କରୁଥିବା ରଷି ପୂର୍ବ ପ୍ରଶ୍ନଗତ-ଅର୍ଥର ଉତ୍ତର ପ୍ରଶ୍ନରେ ଅନୁକର୍ଷଣ କରି ଦେଖାଏ ।

(ଘ) ପୂର୍ବବ୍ରାହ୍ମଣରେ କାର୍ଯ୍ୟ-କରଣଠାରୁ ଭିନ୍ନ ରୂପ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ଥିତ୍ୱ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଉତ୍ତର ବ୍ରହ୍ମଣ୍ଡରେ ତାହାକୁ ହିଁ କ୍ଷୁଧା ଇତ୍ୟାଦି ସଂସାର ଧର୍ମଠାରୁ ଅତୀତ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହିପରି ଏକାର୍ଥତା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାହିଁ ଗୋଟିଏ ।

व्यातिहाराधिकरणम् ॥ सू० ३७ ॥

ବ୍ୟତିହାରାଧିକରଣ-୨୩

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ୨୦ ॥

(୧) ବ୍ୟତିହାରୋ ବିଶିଷ୍ଟି ହୀତରବତ୍ ॥୩-୩-୩୭॥

ଈତରବତ = ସର୍ବାତ୍ମତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ପରି, ବ୍ୟତିହାରଃ = ବ୍ୟତିହାର ଉପାସନା-ପାଇଁ କୁହାଯାଇଅଛି । ହି=କାରଣ-ଶ୍ରୁତିକୁ କହୁଥିବା ‘ତ୍ଵ’ ବା ଅହମସ୍ମି’ ଏହିପ୍ରକାର -ଉଭୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି, ବିଶିଷ୍ଟି=ତାହାକୁ ବିଶିଷ୍ଟ କରନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ)ତଥା-ତଦ୍ୟୋଃହଂ ସୋଽସୌ ଯୋଽସୌ’ ଇତ୍ୟାଦିତ୍ୟପୁରୁଷଂ ପ୍ରକୃତୈତରେୟିଣଃ ସମାମନନ୍ତି । ତଥା ଜାବାଳାଃ-‘ତ୍ଵ’ ବା ଅହମସ୍ମି ଭଗବୋ ବେଦତେହଂ ବୈ ତ୍ଵମସି’ କର୍ତ୍ତବ୍ୟୋତ୍ତେକରୂପେବୈତି ?

(ଖ) ଏକରୂପେବୈତି ତାବବାହ । ନ ହ୍ୟତ୍ତାମ୍ଭଃ ଇଶ୍ଵରେଣୈକତ୍ଵଂ ମୁକ୍ତାଂନ୍ୟତ୍ କିଞ୍ଚିତ୍ତତ୍ତ୍ୱିତ୍ୟମସ୍ତି । ଯଦି ତୈବଂ ଚିତ୍ତତ୍ତ୍ୱିତ୍ୟେବା ବିଶେଷ ପରିକଳ୍ପେତ, ସଂସାରିଣଶ୍ଚେବଶ୍ଵରାତ୍ମଜାଶ୍ଵରସ୍ୟ ସଂସାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମତ୍ଵମିତି । ତତ୍ର ସଂସାରିଣସ୍ତ୍ରାବଦାଶ୍ଵରାଦାତ୍ମତ୍ଵେ ଉତ୍ପର୍ଷୋ ଭବେତ୍, ଇଶ୍ଵରସ୍ୟତୁ ସଂସାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମତ୍ଵେ ନିଷ୍ପର୍ଷେଃ କୃତଃ ସ୍ୟାତ୍, ତସ୍ମାଦୈକରୂପ୍ୟମେବ ମତେଃ । ବ୍ୟତିହାରାମ୍ନାୟଶ୍ଚେକତ୍ଵତ୍ଵତାକାରାର୍ଥ ଇତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟଂତର -(କ) ଯେପରି ‘ତଦ୍ୟୋଃହଂ’ (ଯିଏ ମୁଁ ଅଟେ, ସେ ହି ଆଦିତ୍ୟମଣ୍ଡଳସ୍ଥ-ପୁରୁଷ ଅଟେ ଏବଂ ଯାହା ଯେ ଅଟେ ସେ ହିଁ ମୁଁ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଐତରେୟ ସଂପ୍ରଦାୟମାନେ କହନ୍ତି ଏବଂ ‘ତ୍ଵ’ ବା (ହେ ଦେବତା ତୁମେ ହିଁ ମୁଁ ଅଟେ, ଏବଂ ମୁଁ ହିଁ ତୁମେ ଅଟେ) ଏହିପରି ଜାବାଳ କହନ୍ତି । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ - ଏଠାରେ କଣ ବ୍ୟତିହାର (ବିଶେଷଣ ବିଶେଷ୍ୟ ଭାବ)-ରୂପରେ ଉଭୟରୂପ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ ଅଥବା ଏକରୂପ କି ?



(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏକରୂପ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ଏହି ବ୍ୟତିହାରରେ ଆତ୍ମାର ଈଶ୍ବର ସହିତ ଏକତ୍ବର ବିନା ଅନ୍ୟ କିଛି ଚିନ୍ତା କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଯଦି ଜୀବକୁ ଈଶ୍ବରରୂପତା ଓ ଈଶ୍ବରଠାରେ ଜୀବରୂପତା-ଏହିପରି ଚିନ୍ତା ଉପଯୁକ୍ତ ବିଶେଷର କଳ୍ପନା ହୁଏ, ତେବେ ସଂସାରୀ ଜୀବକୁ ଈଶ୍ବରାତ୍ମକ ସ୍ବାକାର କଲାପରେ, ତାହାର ଅପକର୍ଷ ହେବ । ତେଣୁ ମତି ଏକରୂପ ଅଟେ । ‘ତ୍ବଂ ବା’ ଏହି ବ୍ୟତିହାର ଶୁଦ୍ଧି ଏକତ୍ବକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ପାଇଁ ଅଛି ।

(୨) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟାହ ବ୍ୟତିହାରେୟମାଧ୍ୟାନାୟାୟତେ, ଇତରବତ୍ । ଯଥେତରେ ଗୁଣାଃ ସର୍ବାତ୍ମକ ପ୍ରଭୃତୟ ଅଧ୍ୟାନାୟାୟତେ, ତଦ୍ବତ୍ । ତଥାହି ବିଶିଷ୍ଟତ୍ବ ସମାମ୍ନାତାର ଉଭୟୋକାରଣେନ ‘ତ୍ବମହମସ୍ମାହଂ ଚ ତ୍ବମସି’ ଇତି । ତତ୍ତୋଭୟରୂପାୟାଂ ମତୌ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାମାର୍ଥବଦ୍ ଭବତି । ଅନ୍ୟତା ହାଦଂ ବିଶେଷେଣୋ ଭୟାମ୍ନାନମନର୍ଥକଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଏକେନୈବ କୃତତ୍ବାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ଦୁଭୟାମ୍ନାନସ୍ୟାର୍ଥବିଶେଷେ ପରିକଳ୍ପ୍ୟମାନେ ଦେବତାୟାଃ ସଂସାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମତା-ପତ୍ତେର୍ନିଷ୍ପତ୍ତିଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତେତ୍ସୁକ୍ରମନୈଷ ଦୋଷଃ, ଏକାତ୍ମ୍ୟସୈବାନେନ ପ୍ରକରଣାନ୍ତ-ଚିନ୍ତ୍ୟମାନତ୍ବାତ୍ । ନନ୍ଦେବଂ ସତି ସ ଏବୈକତ୍ବଦୃତୀକାର ଆପଦେ୍ୟତ । ନ ବୟମେବ-ତ୍ବଦୃତୀକାରଂ ବାରୟାମଃ ।

(ଗ) କିଂ ତତ୍ତ୍ବଂ ? ବ୍ୟତିହାରେଣହ ଦ୍ବିରୂପା ମତିଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟା, ବଚନ ପ୍ରାମାଣ୍ୟାତ୍ ନୈକରୂପେତ୍ୟତାବଦ୍ବିପାଦୟାମଃ । ଫଳତଃସ୍ବେକତ୍ବମପି ଦୃତୀଭବତି । ଯଥାଧ୍ୟାନା-ର୍ଥେଽପି ସତ୍ୟକାମାଦିଗୁଣୋପଦେଶେ ତଦ୍ଗୁଣ ଈଶ୍ବରଃ ପ୍ରତିଦ୍ୟତି, ତଦ୍ବତ୍ । ତସ୍ମାଦୟ-ମାଧ୍ୟାତବ୍ୟୋ ବ୍ୟତିହାରଃ ସମାନେ ଚ ବିଷୟ ଉପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ ଭବତୀତି ।

(୩) ଭାଷାଂତର - ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- (କ) ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ, ତାହାର ନିରାକରଣ କରାଯାଉଅଛି - ଏହି ବ୍ୟତିହାର ଉପାସନା ପାଇଁ ଅଛି । ଅନ୍ୟ କିଛି କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ-ଯେପରି ସର୍ବାତ୍ମତ୍ବାଦି ଅନ୍ୟଗୁଣ ଉପାସନା ପାଇଁ କୁହାଯାଇଅଛି, ସେପରି ମଧ୍ୟ ବ୍ୟତିହାର ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଅଛି । କାରଣ - ଶୁଦ୍ଧିକୁ କହୁଥିବା ‘ତ୍ବମହମସ୍ମାହଂ ଚ ତ୍ବମସି’ ଏହିପ୍ରକାର ଦୁଇଟି ଉଚାରଣରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସେହିପରି ବିଶିଷ୍ଟ କରାନ୍ତି । ସେହି ଉଭୟୋକାରଣ ଉଭୟ ରୂପଦ୍ବାରା ଚିନ୍ତା କଲାପରେ ସାର୍ଥକ ହୁଏ । ନୋତେତ୍ ଏହି ବିଶେଷଣରୁ ଉଭୟଶୁଦ୍ଧି ଅନର୍ଥକ ହେବ । କାରଣ - ଗୋଟିକର ଉଚ୍ଚାରଣରୁ ଗୋଟିଏ ରୂପର ବିଚାର ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଉଭୟଶୁଦ୍ଧିରେ ଅର୍ଥବିଶେଷର କଳ୍ପନା କଲାପରେ ଦେବତାଠାରୁ ସଂସାରୀ ଜୀବାତ୍ମାତ୍ମର ଆପତ୍ତି ହେଲେ ଅପକର୍ଷ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ କି ? ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ



ନୁହେଁ । କାରଣ-ଗୋଟିଏ ସ୍ୱରୂପତାର ଏହିପ୍ରକାର ଅନୁଚିନ୍ତନ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏହା ହେଲାପରେ ତାହାର ଏକତ୍ୱତ୍ୱତାକରଣରେ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ । ଆନ୍ଦେମାନେ ଏକତ୍ୱର ଦୃତାକରଣକୁ ବାରଣ କରୁ ନାହାଁ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତିବଚନ ପ୍ରାମାଣ୍ୟରୁ ବ୍ୟତିହାର ଦ୍ୱାରା ଦ୍ୱିରୂପମତି କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏକରୂପ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆନ୍ଦେ କେବଳ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଁ । ଫଳତଃ ଏକରୂ ମଧ୍ୟ ଦୃତହୁଏ । ଯେପରି ସତ୍ୟକାମଦାଦିଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଉପଦେଶ ଆଶ୍ୱାନପାଇଁ ହେଲେ ସେହି ଗୁଣଯୁକ୍ତ ଈଶ୍ୱର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ବୁଝିବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ଏହିବ୍ୟତିହାର ଧ୍ୟାନ କରିବା ଯୋଗ୍ୟ ଓ ସମାନ ବିଷୟରେ ଉପସଂହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

୨୪ सत्याद्याधिकरणम् ॥ सू० ३८ ॥

ସତ୍ୟାଦ୍ୟଧିକରଣ - ୨୪

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

(୧) ସୈବ ହି ସତ୍ୟାଦୟଃ ॥ ୩-୩-୩୮ ॥

ସୈବ = ସତ୍ୟବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ । ହି = କାରଣ - ‘ତଦ୍ୟତ୍ ସତ୍ୟମ୍’ ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଉପାସ୍ୟ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର ଆକର୍ଷଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ନାହିଁ । ଅତଏବ ସମସ୍ତେ ‘ସତ୍ୟାଦୟଃ = ସତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ସ ଯୋ ହୈତଂ ମହଦ୍ୟକ୍ଷଂ ପ୍ରଥମକଂ ବେଦ ସତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃହ ୫-୪-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା ବାଜସେନୟକେ ସତ୍ୟବିଦ୍ୟାଂ ସନାମାକ୍ଷରୋପାସନାଂ ବିଧାୟନା-ନନ୍ତରମାମ୍ନାୟତେ ‘ତଦ୍ୟତ୍ ସତ୍ୟସୌ ସ ଆଦିତ୍ୟା ଯ ଏଷ ଏତସ୍ମିନ୍ ମଣ୍ଡଳେ ପୁରୁଷୋ ଯଶ୍ଚାୟଂ ଦକ୍ଷିଣୋଽକ୍ଷନ୍ ପୁରୁଷଃ’ (ବୃହ ୫-୫-୨) ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ - କିଂ ଦେ ଏତେ ସତ୍ୟବିଦ୍ୟେ କିବିକୈବେତି ? ଦେ ଇତି ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ଭେଦେନ ହି ଫଳସଂଯୋଗୋ ଭବତି-‘ଜୟତାମାଁଲ୍ଲୋକାନ’ (ବୃହ ୫-୪-୧) ଇତି ପୁରୁଷାତ୍ । ‘ହତି ପାପ୍ମାନଂ ଜହାତି ତ’ (ବୃହ ୫-୫-୩-୪) ଇତ୍ୟୁପରିଷ୍ଠାତ୍ । ପ୍ରକୃତାକର୍ଷଣଂ ତୁପାସ୍ୟେକଦାଦିତି ।

(୨) ଭାଷ୍ୟାନ୍ତର-(କ) ‘ସ ଯୋ ହୈ ତଂ’(ଯାହା ଏହି ମହତ୍, ଯକ୍ଷପୂଜ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ଉପନ୍ନ ହୋଇ ଏହି ସତ୍ୟବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣେ, ସେ ଏହି ଲୋକକୁ ଜୟ କରେ) ଇତ୍ୟାଦିଦ୍ୱାରା ବାଜସେନୟକରେ ନାମ ଅକ୍ଷରକୁ ଉପାସନାର ସହିତ ସତ୍ୟବିଦ୍ୟାକୁ ବିଧାନ କରି ପରେ ‘ତଦ୍ୟତ୍’ (ଯେ ଯାହା ସତ୍ୟ ଅଟେ, ସେ ଏହା ଆଦିତ୍ୟ ଅଟେ । ଯାହା



ଏହି ଆଦିତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳରେ ପୁରୁଷ ଅଟେ, ଯାହା ମଧ୍ୟ ଏହି ଦକ୍ଷିଣନେତ୍ରରେ ପୁରୁଷ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ - ଏମାନେ ଦୁଇଟି ସତ୍ୟବିଦ୍ୟା ଅଟନ୍ତି କି ଏକ ବିଦ୍ୟା ଅଟେ । ପୂର୍ବମ୍ଭ-ଦୁଇଟି ଅଟନ୍ତି ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ - ‘ଜୟତାମାଲ୍ଲୋ-କାନ’ (ସେ ଏହି ଲୋକକୁ ଜୟ କରେ ବା ପ୍ରାପ୍ତ କରେ) ଏହି ପରି ପୂର୍ବ ଉପାସନାରେ ଏବଂ ‘ହୃତି ପାପ୍ମାନ’ (ଯିଏ ଏହା ଜାଣେ, ସେ ପାପକୁ ନାଶକରେ ଓ ତାହାକୁ ତ୍ୟାଗକରେ ଏହି ଅନ୍ତ୍ରମ ଉପାସନାରେ ଫଳର ସଂଯୋଗ ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ରହେ । ପ୍ରକୃତର ଆକର୍ଷଣ କିନ୍ତୁ ଉପାସ୍ୟର ଏକ ରୂପରେ ଥାଏ ।

(୩) ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମ-ଏକୈବେୟମ୍ ସତ୍ୟବିଦ୍ୟେତି । କୁତଃ ? ତଦ୍ୟତ୍ତ୍ୱ ସତ୍ୟମ୍ (ବୃହ ୪-୫-୨) ଇତି ପ୍ରକୃତାକର୍ଷଣାତ୍ । ନନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାଭେଦେଽପି ପ୍ରକୃତାକର୍ଷଣମୁପାସ୍ୟେକତ୍ୱପ୍ରପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ନୈତଦେବମ୍ । ଯତ୍ର ତୁ ବିସ୍ମୟାତ୍ କରଣାନ୍ତରାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଭେଦଃ ପ୍ରତୀୟତେ ତତ୍ତ୍ୱେତଦେବଂ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ଏତ୍ର ତୃତୀୟା ସମ୍ଭବେ ତଦ୍ୟତ୍ତ୍ୱସତ୍ୟମିତି ପ୍ରକୃତାକର୍ଷଣାତ୍ ପୂର୍ବବିଦ୍ୟା ସମ୍ଭବମେବ ସତ୍ୟମୁତ୍ତରତ୍ରାକୃଷ୍ୟତି ଇତ୍ୟେକ ବିଦ୍ୟାତ୍ତ୍ୱିତ୍ୟୟଃ । ଯତ୍ ପୁନରୁକ୍ତଂ ଫଳାନ୍ତରଶ୍ଚିତ୍ତାତ୍ ବିଧ୍ୟାନ୍ତରମିତି । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ ତସ୍ୟୋପନିଷଦହରମିତି ଚାଜ୍ଞାତରୋ ପଦେଶସ୍ୟ ସ୍ଥାବକମିଦଂ ଫଳାନ୍ତର ଶ୍ରବଣମିତ୍ୟ ଦୋଷଃ ।

(ଗ) ଅପି ଋର୍ଥବାଦାଦେବ ଫଳେ କଳ୍ପୟିବ୍ୟେ ସତି ବିଦ୍ୟୈକତ୍ୱେ ଋବୟବେଷୁ ଶୁଦ୍ଧମାଣାନି ବହୁନ୍ୟପି ଫଳାନ୍ୟବୟବିନ୍ୟାମେବ ବିଦ୍ୟାୟାମୁପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟାନି ଭବନ୍ତି । ତସ୍ମାତ୍ତସେବେୟମେକା ସତ୍ୟବିଦ୍ୟା ତେନ ତେନ ବିଶେଷେଣୋପେତାମ୍ନାତେତ୍ୟତଃ ସର୍ବ ଏବ ସତ୍ୟାଦୟୋ ଗୁଣା ଏକସ୍ମିନ୍ନୈବ ପ୍ରୟୋଗେ ଉପସଂହର୍ତ୍ତବ୍ୟାଃ ।

(ଘ) କେଚିତ୍ ପୁନରପ୍ନୁନ ସୂତ୍ର ଇଦଞ୍ଚ ବାଜସନେୟିକମନ୍ୟାଦାତ୍ୟପୁରୁଷବିଷୟଂ ବାକ୍ୟମ୍, ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ଚ - ‘ଅଥ ଯ ଏଷୋଽନ୍ତରାଦିତ୍ୟେ ହିରଣ୍ମୟଃ ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ (ଛା ୧-୬-୬)’ ‘ଅଥ ଯ ଏଷୋଽକ୍ଷଣି ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ (ଛା ୪-୧୫-୧) ଇତ୍ୟୁଦାହୃତ୍ୟ ସୈବେୟମନ୍ୟାଦିତ୍ୟପୁରୁଷ ବିଷୟା ବିଦ୍ୟୋଭୟତ୍ତ୍ୱେକୈବେତି କୃତ୍ୱା ସତ୍ୟାଦାନୁ ଗୁଣାନ୍ ବାଜସନେୟିକ୍ୟଛାନ୍ଦୋଗାନାମୁପସଂହାର୍ଯ୍ୟାନ୍ ମନ୍ୟନ୍ତେ । ତନ୍ନ ସାଧୁ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ଛାନନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ହି ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋରମକର୍ମସମ୍ବନ୍ଧିନୀୟମୁଦ୍ଗାଥବ୍ୟପାଶ୍ରୟା ବିଦ୍ୟା ବିଜ୍ଞାୟତେ ।

(ଙ) ତତ୍ର ହ୍ୟାଦିମଧ୍ୟାବସାନେଷୁ ହି କର୍ମସମ୍ବନ୍ଧିବିହ୍ୱାନି ବନ୍ତି ‘ଇୟମେବର୍ଗଞ୍ଜି ସାମ’ (ଛା ୧-୬-୮) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମେ ‘ତସ୍ୟକିର୍ତି ସାମ ଚ ଗେଷ୍ଠୌ ତସ୍ମାଦୁଗାଥ’ (ଛା ୧-୬-୮) ଇତି ମଧ୍ୟେ ‘ଯ ଏବଂ ବିଦ୍ୱାନ୍ ସାମ ଗାୟତି’ (ଛା ୧-୬-୯) ଇତ୍ୟୁପସଂହାରେ ।



ନୈବଂବାଜସନେୟକେ କିଞ୍ଚିତକର୍ମସମ୍ପାଦିତମସ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକ୍ରମଭେଦାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଭେଦେ ସତି ଗୁଣବ୍ୟବସ୍ଥିତ ସୁକ୍ଷେତି ।

(୩) ଭାଷାନ୍ତର-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହିପରି ପ୍ରାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ଏହି ସତ୍ୟବିଦ୍ୟା ଏକ ଅଟେ । କିପରି ? କାରଣ-‘ତଦ୍ୟତ୍’ ଏହିପରି ପ୍ରକୃତର ଆକର୍ଷଣ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତର ଆକର୍ଷଣ ଉପାସ୍ୟର ଏକ ହେଲେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି , ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ ଯେଉଁଠାରେ ବିଷୟ ଅନ୍ୟକାରଣ (ପ୍ରକରଣ)ରୁ ବିଦ୍ୟା ଭେଦ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ସେଠାରେ ପ୍ରକୃତର ଆକର୍ଷଣ ଉପାସ୍ୟର ଏକ ହେଲେ ଠିକ୍ ହେବ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ ଦୁଇଟି ପ୍ରକରଣରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ସେଠାରେ ‘ତଦ୍ୟତ୍ ସତ୍ୟମ୍’ (ଏହିପ୍ରକାରର ପ୍ରକୃତ ଆକର୍ଷଣ ହୋଇ ପୂର୍ବବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ସଂବନ୍ଧ ସତ୍ୟର ଉତ୍ତର ବିଦ୍ୟାରେ ଆକର୍ଷଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟା ନିଶ୍ଚିତ ଅଟେ । ଅନ୍ୟ ଫଳର ଶ୍ରୁତି ହେଲେ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ସେହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଏ- ତାହାର ରହସ୍ୟ ନାମକ ‘ଅହଃ’ ଓ ‘ଅହମ୍’ ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଅଙ୍ଗର ଉପଦେଶରେ ଏହି ଅନ୍ୟଫଳର ଶ୍ରବଣ କେବଳ ଶ୍ରୁତିମାତ୍ର ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଅର୍ଥବାଦରୁ ଫଳକଳ୍ପନା ହେଲେ କଣ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱରେ ଅବୟବଗୁଡ଼ିକରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ ? ତେଣୁ ସେହି ଏକ ସତ୍ୟବିଦ୍ୟା ସେହି ସେହି ବିଶେଷଣରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ କୁହାଯାଇଅଛି । ଅତଏବ ସତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଗୋଟିଏ ପ୍ରୟୋଗରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଘ) ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଟୀକାକାର ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବାଜସନେୟର ବାକ୍ୟ ଅକ୍ଷିପୁରୁଷ ବିଷୟକ ଅଟେ ଏବଂ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ‘ଅଥ ଯ ଏଷୋ’ (ତଥା ଏହି ଯାହା ଆଦିତ୍ୟମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ତର୍ଗତ ସୁବର୍ଣ୍ଣମୟ ବା ପୁରୁଷ ଦେଖାଯାଏ) ‘ଅଥ ଏଷୋ’ (ଯାହା ଏହି ଅକ୍ଷର ପୁରୁଷ ଦେଖାଏ) ଏହି ଦୁଇଟି ବାକ୍ୟର ଉଦାହରଣ ଦେଇ ସେ ଏହି ଅକ୍ଷିପୁରୁଷ ଓ ଆଦିତ୍ୟପୁରୁଷ ବିଷୟକ ବିଦ୍ୟା ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ଗୋଟିଏ ହୁଏ- ଏହିପରି ସ୍ୱାକାର କରି ବାଜସନେୟତର ଉପସଂହାର ଯୋଗ୍ୟ ସତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକର ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟକୁ ଉପସଂହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ରୂପରେ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ କାରଣ- ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ମେମ କର୍ମସମ୍ପନ୍ନା ଏହି ଉଦ୍‌ଗାର୍ଥାଶ୍ରୁତ ବିଦ୍ୟା ଜଣାପଡ଼େ କାରଣ-ସେଠାରେ ଆଦି, ମଧ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତରେ କର୍ମସମ୍ପନ୍ନା ଚିହ୍ନ ଅଛି । ‘ଇୟମେବ’ (ଏହି ପୃଥିବୀ ରକ୍ ଓ ଅଗ୍ନି ହିଁ ସାମ ଅଟେ । ଏହି ଉପକ୍ରମରେ ‘ତସ୍ୟକ୍ ତ’ (ରକ୍ ଓ ସାମ ତାହାର ପର୍ବ ଅଟେ । ତାହାଦ୍ୱାରା ସେହି ଦେବ ଉଦ୍‌ଗାଥରୁ) ଏହା ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଏବଂ ଯଂ ଏବଂ ବିଦ୍ମାନ୍) ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି



ଏହା ଜାଣିଥାଏ, ସେ ସାମକୁ ଗାନକରେ), ଏହି ପ୍ରକାର ଶେଷ ଭାଗରେ କୁହାଯାଇଅଛି; କିନ୍ତୁ ବାକିସନେୟକରେ ଏତାଦୃଶ କର୍ମସମ୍ବନ୍ଧ ସଙ୍କେତ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାର ଉପକ୍ରମ ଭେଦ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟବସ୍ଥା ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ ଅଟେ ।

୨୫ କାମାଦିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୩୧ ॥

କାମାଦ୍ୟଧିକରଣମ୍ - ୨୫

୨- କାମାଦିତରତ୍ର ତତ୍ର ଗୁଣତନାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୩୧ ॥

୧-କାମାଦୀତରତ୍ର ତତ୍ର ଗୁଣତନାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୩-୩-୩୯ ॥

କାମାଦି-ସତ୍ୟକାମତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣ ସମୂହର, ଇତରତ୍ର = ବୃହଦାରଣ୍ୟକରେ ସର୍ବବଶିଷ୍ଠାଦିଗୁଣ ସମୂହର ମଧ୍ୟ, ତତ୍ର=ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ଉପସଂହାର ହେବା ଉଚିତ୍ । ଆୟତନାଦିଭ୍ୟଃ=କାରଣ - ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ଆୟତନାଦି ସମାନ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅଥ ଯଦି ଦମସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମପୁରେ ଦହନ୍ ପୁଣ୍ଡରୀକଂ ବେଶ୍ମ ଦହରୋଽସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରାକାଶେ' (ଛା ୮-୧-୧) ଇତି ପ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟ ଛାନ୍ଦୋଗା ଅଧ୍ୟାୟତେ-ଏଷ ଆତ୍ମାଽପହତପାପ୍ତା ବିଜରୋ ବିମୃତ୍ୟୁର୍ବିଶୋକୋ ବିଜିହ୍ନସ୍ତୋଽପାସଃ ସତ୍ୟକାମଃ ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପଃ' (ଛା-୮-୧-୫) ଇତ୍ୟାଦି । (ଖ) ତଥା ବାଜସନେୟିନଃ- 'ସ ବା ଏଷ ମହାଜନ ଆତ୍ମା ଯୋଽୟଂ ବିଜ୍ଞାନମୟଃ ପ୍ରାଣେଷୁ ଯ ଏଷୋଽନ୍ତର୍ହୃଦୟ ଆକାଶସ୍ତସ୍ମିନ୍ଲେହେ ସର୍ବସ୍ୟ ବଶୀ')ବୃହ ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟାଦି ।

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଅଥ ଯଦିବଂ (ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ରହ୍ମପୁର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ କମଳାକାର ସ୍ଥାନ ରହିଛି, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଆକାଶ ରହିଛି), ଏହି ପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ 'ଏଷ ଆତ୍ମା' (ଏହି ଆତ୍ମା ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମ ବିହୀନ, ଜରାହୀନ, ମୃତ୍ୟୁରହିତ ଶୋକାତୀତ, ଭୋଜନେଚାରହିତ, ପିପାସା ରହିତ, ସତ୍ୟକାମ ଏବଂ ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ପାଠ କରାଯାଏ । (ଖ) ଏହି ପ୍ରକାର ବାଜସନେୟୀ 'ସ ବା ଏଷ ମହାଜନ' (ସେ ଏହି ମହାନ ଅଜନ୍ମା ଆତ୍ମା, ଯାହା ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟରେ ବିଜ୍ଞାନମୟ, ହୃଦୟରେ ଆକାଶ ଅଟେ । ସେଠାରେ ଶୟନ କରେ । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବଶୀଭୂତ କରେ), ଇତ୍ୟାଦି ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇଛି ।

ମୂଳ-(କ) ତତ୍ର ବିଦ୍ୟେକତ୍ ପରସ୍ପର ଗୁଣଯୋଗଶ୍ଚ, କିଂ ବା ନେତି ସଂଶୟେ ବିଦ୍ୟେକତ୍ମନିତି । (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱେ ମୁତ୍ୟତେ - କାମାଦୀତି ସତ୍ୟକାମାଦୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଥା ଦେବଦତ୍ତୋ ଦତ୍ତଃ, ସତ୍ୟଭାମା ଭାମେତି । (ଗ) ଯଦେତଦ୍ଦାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ହୃଦୟାକାଶସ୍ୟ



ସତ୍ୟକାମଦ୍ୱାଦିଗୁଣକାତମୁପଲଭ୍ୟତେ, ତଦିତରତ୍ର ବାଜସନେୟକେ ‘ସ ବା ଏଷ ମହାଜନ ଆମ୍ବା’ ଇତ୍ୟନ୍ତ୍ର ସଂବଧତେ, ଯ ଜ ବାଜସନେୟକେ ବଶିତ୍ୱାଦ୍ୟୁପଲଭ୍ୟତେ ତରତ୍ର ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ‘ଏଷ ଆମ୍ବାଽପହତପାପ୍ମା’ (ଛା ୮-୧-୫) ଇତ୍ୟନ୍ତ୍ର ସମ୍ବଧତେ (ଘ) କୁତଃ ? ଆୟତାନାଦି ସାମାନ୍ୟାତ୍ । ସମାନଂ ହ୍ୟୁଭୟତ୍ରାପି ହୃଦୟମାୟତନ ସମାନଶ୍ଚ ବେଦ୍ୟ ଈଶ୍ୱରଃ ସମାନଞ୍ଚ ତସ୍ୟ ଲୋକାସଂଭେଦପ୍ରୟୋଜନମିତ୍ୟେବମାଦି ବହୁ ସାମାନ୍ୟଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ।

ଭାଷା-(କ) ସେହି ସ୍ଥାନରେ ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ଏବଂ ପରସ୍ପର ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଯୋଗ (ଉପସଂହାର) ହୁଏ କି ହୁଏ ନାହିଁ ? ଏହି ସ୍ଥଳରେ ସଂଶୟ ବିଦ୍ୟା ଏକ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯାଇଛି । (ଖ) କୁହାଯାଇଅଛି - କାମାଦି ସତ୍ୟକାମାଦି ରୂପରେ । ଯେପରି ଦେବଦତ୍ତକୁ ଦତ୍ତ ଏବଂ ସତ୍ୟଭାମାକୁ ଭାମା ବୋଲି ଆଖ୍ୟାନ କରାଯାଏ, (ଗ) ସେହିପରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ହୃଦୟାକାଶର ଯେଉଁ ସତ୍ୟକାମଦ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ତାହା ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ‘ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ ଆମ୍ବା’ ଏହି ବାଜସନେୟ କରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ଏବଂ ବାଜସନେୟକରେ ଯେଉଁ ବଶିତ୍ୱାଦିଗୁଣ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ତାହା ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ‘ଯ ଆମ୍ବାଽପହତ ପାପ୍ମା’ ବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ । (ଘ) କିପରି ? ଏହାଦ୍ୱାରା ଦୁଇଟି ଆୟତନରେ ସମାନ ଅଟେ । ଦୁଇଟି ଶାଖାରେ ହୃଦୟ ସ୍ଥାନ ସମାନ ଅଟେ । ବେଦ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ସମାନ ଅଟେ ଏବଂ ଲୋକ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ସମ୍ବନ୍ଧିତ ପ୍ରୟୋଜକର ସେତୁତ୍ୱ ସମାନ ଅଟେ । ଇତ୍ୟାଦି ବହୁ ସାମାନ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ନନ୍ତୁ ବିଶେଷୋଽପି ଦୃଶ୍ୟତେ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ହୃଦୟାକାଶସ୍ୟ ଗୁଣ ଯୋଗୋ ବାଜସନେୟକେ ଦ୍ୱାକାଶାଶ୍ରୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣ ଇତି । ନା ‘ଦହର ଉତ୍ତରେଭ୍ୟ (ବ୍ର. ସୁ: ୧-୩-୧୪) ଇତ୍ୟନ୍ତ୍ର ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋଽପ୍ୟାକାଶଶବ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମେବେତି ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ ଯାତ୍ । ‘ଅୟଂ ଉତ୍ର ବିଦ୍ୟତେ ବିଶେଷଃ- ସଗୁଣାହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପଦିଶ୍ୟତେ ‘ଅଥ ଯ ଇହାମ୍ବାନମନୁବିଦ୍ୟ ବ୍ରଜତ୍ୟେତାଂଶ୍ଚ ସତ୍ୟାନ କାମାନ’ (ଛା ୮-୧-୬) ଇତ୍ୟାମ୍ବବତ୍ କାମାନାମପି ବେଦ୍ୟଭୃଶବଶାତ୍ । (ଖ) ବାଜସନେୟକେ ତୁ ନିର୍ଗୁଣ ମେବ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମୋପଦିଶ୍ୟମାନଂ ଦୃଶ୍ୟତେ ‘ଅତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଂ ବିମୋକ୍ଷାୟ ବୁହି (ବୃହ ୪-୩-୧୪) ‘ଅସଙ୍ଗୋହ୍ୟୟଂପୁରୁଷଃ’ (ବୃହ ୪-୩-୧୫) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଶ୍ନ ପ୍ରତିବଚନ ସମନ୍ୱୟାତ୍ । ବଶିତ୍ୱାଦି ତୁ ତତ୍ତ୍ୱତ୍ୱତ୍ୱର୍ଥମେ ବଶିତାଗୁତଂବାଜସନେୟକେ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣରେ । (ଗ) ତଥା ଚୋପରିଶତ୍ ‘ସ ଏଷ ନେତି ନେତ୍ୟାମ୍ବା’ ବୃହ ୩-୯-୨୬) ଇତ୍ୟାଦିନା ନିର୍ଗୁଣମେବ ବ୍ରହ୍ମୋପସଂହରତି । ଗୁଣବସ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏକତ୍ୱାଦ୍ ବିଭୂତି ପ୍ରଦର୍ଶନାୟାୟଂ ସୂତ୍ରିତୋ ନୋପାସନାୟେତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।



ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ଏହାର ବିଶେଷତ୍ୱ ଯେ -ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟାନୁସାରେ ହୃଦୟାକାଶରେ ଗୁଣଯୋଗ ଏବଂ ବାଜସନେୟକରେ ଆକାଶର ଆଶ୍ରୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ଗୁଣଯୋଗ ଅଛି । ଏହା ନୁହେଁ । କାରଣ-‘ଦହର ଉତ୍ତରେଭ୍ୟ’ ସ୍ଥୂତରେ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟର ଆକାଶ ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମବାଚକ ରୂପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରାଯାଇଛି । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏକ ବିଶେଷତ୍ୱ ସେ-ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଉପଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ‘ଅଥ ଯ’ (ଯିଏ ଏହି ଆତ୍ମ ଓ ସତ୍ୟକାମକୁ ଜାଣି ପରଲୋକକୁ ଯାଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମାତ୍ମଲ୍ୟ ସତ୍ୟକାମରେ ବେଦ୍ୟତ୍ୱର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । (ଖ) ବାଜସନେୟକରେ କିନ୍ତୁ ଅତି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ’ (ମୋତେ ପ୍ରଥମେ ମୋକ୍ଷ ପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତି) ‘ଅସଙ୍ଗେ । ହିୟଂ ପୁରୁଷଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଶ୍ନ ଏବଂ ପ୍ରତିବଚନର ସମନ୍ୱୟ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଗୁଣ ପରବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ତେଣୁ ବଶିଷ୍ଠାଦି ଗୁଣ ତାହାର ସ୍ମୃତିପାଇଁ ବାଜନେୟକରେ କୁହାଯାଇଛି । (ଘ) ସେହିପରି ପ୍ରଥମେ ‘ସ ଏଷ’ (ନେତି ନେତି କହି ଯାହା ନିରୂପଣ ହୋଇଛି, ତାହାହିଁ ଆତ୍ମା ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ କରେ । ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ଏକ ହେଲେ ତାହାର ବିଭୂତି ପ୍ରଦର୍ଶନ ପାଇଁ ଏହି ଗୁଣୋପସଂହାର ସୂତ୍ରିତ କରାଯାଇଛି ; କିନ୍ତୁ ଉପାସନା ପାଇଁ ନୁହେଁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

୨୬ ଆଦରାଧିକରଣମ୍ ସୁ. (୪୦-୪୨)

ଆଦରାଧିକରଣମ୍ - ୨୬

୨-ଆଦରାଦଲୋପଃ ॥ ୩-୩-୪୦ ॥

୧- ଆଦରାଦଲୋପଃ ॥୩-୩-୪୦॥

ଅଲୋପଃ = ଭୋଜନ ସମାପ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରର ଲୋପ ହୁଏନାହିଁ । ଆଦରାତ୍=କାରଣ ପୂର୍ବୋଦ୍ଧୃତ୍ୟୋଃଶ୍ଚାୟାତ୍ ଇତ୍ୟାଦି ଜାବାଳ ଶୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରାଣାଗ୍ନି ହୋତ୍ରକୁ ଆଦର କରାଯାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ବୈଶ୍ୱାନରବିଦ୍ୟାଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟଶ୍ଚୂୟତେ- ‘ତଦ୍‌ଯଦ୍‌ଭକ୍ତଂ ପ୍ରଥମମାଗନ୍ଧେଚ୍ଛେତ୍‌ଦହୋମାୟଂ ସ ଯାଂ ପ୍ରଥମମାହୁତିଂ ଜୁହୁୟାତାଂ ଜୁହୁୟାତ ପ୍ରାଣାୟ ସ୍ୱାହା’ (ଛା ୫-୧୯-୧) ଇତ୍ୟାଦି । (ଖ) ତତ୍ର ପଞ୍ଚ ପ୍ରାଣାହୁତୟେ ବିହିତାଃ, ତାମ୍ନ ତ ପରସ୍ତାଦଗ୍ନିହୋତ୍ର ଶବ୍ଦଃ ପ୍ରଯୁକ୍ତଃ - ‘ଯ ଏତଦେବଂ ବିଦ୍‌ାନଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ ଜୁହୋତି’ (ଛା ୫-୨୪-୨) ଇତି, ଯଥେହ କ୍ଷୁଧବତା ବାଳା ମାତରଂ ପର୍ଯ୍ୟୁପାସତେ ଏବଂ ସର୍ବାଣି ଭୂତାନ୍‌ଯଗ୍ନିହୋତ୍ର ସୁପାସତେ’ (ଛା ୫-୨୪-୫) ଇତି ଚ । (ଗ) ତତ୍ତ୍ୱେଦଂ ବିଚାର୍ଯ୍ୟତେ- କିଂ ଭୋଜନଲୋକେ ଲୋପଃ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରସ୍ୟୋତାଲୋପ ଇତି । ତଦ୍‌ଯଦ୍‌ଭକ୍ତମିତି ଭକ୍ତାଗମନସଂଯୋଗଶ୍ରବଣାତ୍ ଭକ୍ତାଗମନସ୍ୟ ଚ ଭୋଜନାର୍ଥଦ୍ୱାଦ୍ ଭୋଜନଲୋପେ ଲୋପଃ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରସ୍ୟେତି ॥



ଭାଷା-(କ) ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ବୈଶ୍ଵାନର-ବିଦ୍ୟାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ତଦ୍‌ଯଦ୍‌ଭକ୍ତଂ’ (ତେଣୁ ଭୋଜନ ସମୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଥମେ ଆସେ, ତାହାକୁ ରାନ୍ଧିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଏହିପରି ଯେଉଁ ଭୋକ୍ତା ପ୍ରଥମ ଆହୁତି ଦିଏ ତାହାକୁ ‘ପ୍ରାଣାୟ ସ୍ଵାହା’ ଏହ କୁହାଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚି ଅଟେ । (ଖ) ସେଠାରେ ପାଞ୍ଚୋତି ପ୍ରାଣାହୁତି ଅଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ‘ଯ ଏତଦେବଂ’ (ସେହି ବୈଶ୍ଵାନରକୁ ପୁରୁଷ ଜାଣି ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର କରେ । ଏବଂ ‘ଯଥେହ କ୍ଷୁଧୃତା ବାଳା’ (ଯେଉଁପରି ଏହି ସଂସାରରେ କ୍ଷୁଧୃତ ବାଳକ ମାଆକୁ ସମୋଧନ କରେ, ସେହିପରି ପ୍ରାଣୀ ଏହି ଜ୍ଞାନୀର ଭୋଜନରୁ ପ୍ରାଣାହୁତିକୁ ଉପାସନା କରେ । ଏହିପରି ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । (ଗ) ଭୋଜନ ଲୋପ ହେଲେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ହୋମ ଲୋପ ହୁଏ କି ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ବିଚାର କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ‘ତଦ୍‌ଯଦ୍‌ଭକ୍ତଂ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅଗ୍ନିର ଉପସ୍ଥିତି ସମ୍ଭବ ଶ୍ରବଣରେ ଏବଂ ଅନ୍ନ ଭୋଜନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେଲେ ଏବଂ ଭୋଜନ ଲୋପ ହେଲେ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ର ହେବା ଆବଶ୍ୟକ କି ?

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ନ ଲୁପ୍ୟେତେତି ତାବଦାହ । କସ୍ମାତ୍ ? ଆଦରାତ୍ ! ତଥାହି ବୈଶ୍ଵାନରବିଦ୍ୟାୟାମେବ ଜାବାଳାନାଂ ଶୁଚିଃ-ପୂର୍ବୋଽତିଥୃତ୍ୟୋଽଗ୍ନାୟାତ୍ । ଯଥା ହ ବୈ ସ୍ଵୟମହୁତ୍ୟାଂଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ ପରସ୍ୟ ଜୁହୁୟାଦେବଂ ତତ୍’ ଇତ୍ୟତିଥ୍ ଭୋଜନସ୍ୟ ପ୍ରାଥମ୍ୟଂ ନିନ୍ଦିତ୍ଵା ସ୍ଵାମୀଭୋଜନଂ ପ୍ରଥମଂ ପ୍ରାପ୍ୟନ୍ତୀ ପ୍ରାଣାଗ୍ନାହୋତ୍ରେ ଆଦରଂ କରୋତି । ଯା ହି ନ ପ୍ରାଥମ୍ୟଲୋପଂ ସହତେ ନେତରାଂ ଯା ପ୍ରାଥମ୍ୟବତୋଽଗ୍ନିହୋତ୍ରସ୍ୟ ଲୋପଂ ସହତେତି ମନ୍ୟତେ । (ଖ) ନନ୍ନୁ ଭୋଜନାର୍ଥ୍ୟଭକ୍ତାଗମନସଂଯୋଗାଦ୍ ଭୋଜନଲୋପେ ଲୋପଃ ପ୍ରାପିତଃ ନ, ତସ୍ୟ ଦ୍ରବ ବିଶେଷବିଧାନାର୍ଥତ୍ଵାତ୍ । ପ୍ରାକୃତେ ହ୍ୟଗ୍ନିହୋତ୍ରେ ପୟଃପ୍ରଭୃତାନାଂ ଦ୍ରବ୍ୟାଣାଂ ନିୟତତ୍ଵାଦିହାପ୍ୟଗ୍ନିହୋତ୍ରଶବ୍ଦାତ୍ କୌଣସିଯାନାମୟ ନବଭଦ୍‌ଧର୍ମପ୍ରାପ୍ତୌ ସତ୍ୟାଂ ଭକ୍ତଦ୍ରବ୍ୟେକତା ଗୁଣବିଶେଷବିଧାନାର୍ଥମିଦଂ ବାକ୍ୟଂ ତଦ୍‌ଯଦ୍‌ଭକ୍ତମିତି । (ଗ) ଅତୋ ଗୁଣଲୋପେ ନ ମୁଖ୍ୟସ୍ୟତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍, ଭୋଜନଲୋପେଽପ୍ୟଦ୍‌ଭିର୍ବାଂନେ୍ୟନ ବା ଦ୍ରବେଶା-ବିରୁଦ୍ଧେନ ପ୍ରତିନିଧାନନ୍ୟାୟେନ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରସ୍ୟାନ୍ତୁଷ୍ଠାନମିତି ।

ଭାଷା-(କ) ଏହି ବିଷୟରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ କହନ୍ତି ଯେ - ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ର ଲୋପ ହୁଏ ନାହିଁ । କିପରି ? କାରଣ- ତାହାର ଶୁଚିରେ ଆଦର ନାହିଁ । ତେଣୁ ବୈଶ୍ଵାନର ବିଦ୍ୟାରେ ଜାବାଳିର ‘ପୂର୍ବୋଽତିଥୃତ୍ୟୋ’ (ଅତିଥିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଏହାକୁ ଭକ୍ଷଣ କରିବା ଉଚିତ; ଯେପରି ସେ ନିଜେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ହୋମ ନକରି ଅନ୍ୟ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ହୋମ କରେ ।) ଏହି ଶୁଚି ଅତିଥି ଭୋଜନର ପ୍ରଥମତାକୁ ନିନ୍ଦା କରି ସ୍ଵାମୀ ଭୋଜନକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରାଣାଗ୍ନି ହୋତ୍ରହୋମରେ ଆଦର କରେ; କାରଣ ଯେଉଁ ଶୁଚି ପ୍ରଥମତାକୁ ଲୋପ କରିପାରେ ନାହିଁ, ସେହି ପ୍ରଥମ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରର ଲୋପ କଦାପି ହୁଏନା ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି ।



(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଭୋଜନ ପାଇଁ ଅନ୍ନର ଆଗମନ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରର ସହ ସମ୍ଭବ ହେଲେ ଭୋଜନ ଲୋପ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଲୋପ ହୁଏ କି ? ନୁହେଁ । କାରଣ - ଏହା ଦ୍ରବ୍ୟବିଶେଷର ବିଧାନ ପାଇଁ ରହିଛି । ପ୍ରାକୃତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ଦୁଗଧ ପ୍ରଭୃତି ନିୟତ ହେଲେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା କୁଷ୍ଠପାୟିତ ଅୟନ ସଦୃଶ୍ୟ ତାହାକୁ ଧର୍ମପ୍ରାପ୍ତି ହେବାରୁ ଅନ୍ନରୂପ ଦ୍ରବ୍ୟର ଏକତା ରୂପଗୁଣ ବିଶେଷର ବିଧାନ ପାଇଁ ‘ତଦ୍‌ଯଦ୍‌ଭକ୍ତମ୍’ ଏହି ବାକ୍ୟ ହୁଏ । ତେଣୁ ଗୁଣର ଲୋପ ହେଲେ ମୁଖ୍ୟର ଲୋପ ହୁଏନାହିଁ । ଭୋଜର ଲୋପ ହେଲେ ବି ଜଳଦ୍ଵାରା ଅଥବା ବିରୁଦ୍ଧ ଅନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିନିଧି ନ୍ୟାୟାପରି ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହୁଏ ।

(କ) ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି- ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-

୨. उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ୪୧ ॥

୨. ଉପସ୍ଥିତେଽତସ୍ତଦ୍‌ବଚନାତ୍ ॥୩-୩-୪୧॥

ଉପସ୍ଥିତେ=ଭୋଜନଦ୍ରବ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ, ଅତଃ=ଏହି ପ୍ରଥମପ୍ରାପ୍ତ ଭୋଜନ ଦ୍ରବ୍ୟରୁ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ର କରିବା ଉଚିତ । ତଦ୍‌ବଚନାତ୍ = କାରଣ-ତଦ୍‌ଯଦ୍‌ଭକ୍ତମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ଆଦର ବଚନ କିନ୍ତୁ ଭୋଜନପ୍ରାପ୍ତି ଦଶାକୁ ନେଇଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଉପସ୍ଥିତେ ଭୋଜନେଽତସ୍ତଦ୍‌ବଚନାତ୍ ଭୋଜନଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ ପ୍ରଥମୋ-
ପନିପତିତାତ୍ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ ନିବର୍ତ୍ତୟିତବ୍ୟମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ତଦ୍‌ବଚନାତ୍ । ତଥାହି -
‘ତଦ୍‌ଯଦ୍‌ଭକ୍ତମ୍’ ପ୍ରଥମାଗଚ୍ଛେତଦ୍‌ହୋମୀୟମ୍’ (ଛା ୫-୧୯-୧) ଇତି ।
ସିଦ୍ଧବଦ୍‌ଭକ୍ତୋପନିପାତପରାମର୍ଶେ ନ ପରାର୍ଥଦ୍ରବ୍ୟସାଧତାଂ ପ୍ରାଣାହୁତୀନାଂ ବିଦଧାତି । ତା
ଅପ୍ରୟୋଜକ ଲକ୍ଷଣାପନ୍ନଃ ସତ୍ୟଃ କଥଂ ଭୋଜନଲୋପେ ଦ୍ରବ୍ୟାନ୍ତରଂ ପ୍ରତିନିଧାପୟେୟଃ ।
ନ ଚାତ୍ର ପ୍ରାକୃତାଗ୍ନିହୋତ୍ର ଧର୍ମପ୍ରାପ୍ତିରସ୍ଥିତି । (ଖ) କୁଷ୍ଠପାୟିନୀମୟନେ ହି ‘ମାସମଗ୍ନି-
ହୋତ୍ରଂକୁହୋତି’ ଇତି ବିଦ୍ୟୁଦ୍‌ଶଗତୋଽଗ୍ନିଶବ୍ଦସ୍ତଦ୍‌ବଦ୍‌ଭାବଂ ବିଧାପୟେଦିତି ଯୁକ୍ତା ତଦ୍‌ଧର୍ମ-
ପ୍ରାପ୍ତିଃ । ଇହ ପୁନରର୍ଥବାଦଗତୋଽଗ୍ନିହୋତ୍ରଶବ୍ଦୋ ନ ତଦ୍‌ବଦ୍‌ଭାବଂ ବିଧାପୟିତୁମ୍‌ହିତି ।
ତଦ୍‌ଧର୍ମପ୍ରାପ୍ତୌ ଚାତ୍ମ୍ୟପରମ୍ୟମାନାୟାମ୍ବୁଦ୍ଧରଣାବୟୋଽପି ପ୍ରାପ୍ୟେରନ୍ ।

(ଗ) ନ ଚାସ୍ତି ସମ୍ଭବଃ ॥ ଅଗ୍ନିଞ୍ଚରଣଂ ତାବଦ୍‌ବୋମାଧିକରଣ ଭାବୀୟ । ନ
ଚାୟମଗ୍ନୋ ହୋମଃ, ଭୋଜନାର୍ଥତାବ୍ୟାଘାତ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଭୋଜନୋପନୀତଦ୍ରବ୍ୟ
ସମ୍ଭବଜାତ୍ୟ ଏବୈଷଃ ହୋମଃ । ତଥା ଚ ଜାବାଳଶ୍ଚୂତିଃ ‘ପୂର୍ବୋଽତିଥିଭ୍ୟୋଽଶ୍ମାୟାତ୍’
ଇତ୍ୟସ୍ୟାଧାରା ମେବୈଷା ହୋମନିବୃତ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି ।



ଭାଷା-(କ) ଭୋଜନ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସେହି ପ୍ରଥମପ୍ରାପ୍ତଭୋଜନଦ୍ରବ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରକୁ ସମାପନ କରିବା ଉଚିତ୍; କାରଣ-ତାହାର ଶୁଚି ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଯେପରିକି ‘ତଦ୍ଘୃତଃ ଉକ୍ତମ୍’ (ତେଣୁ ଯେଉଁ ଭୋଜନ ପ୍ରଥମେ ମିଳିଥାଏ, ତାହାକୁ ବହନ କରିବା ଉଚିତ୍) ଏହି ଶୁଚି ସିଦ୍ଧିପରି ପ୍ରକୃତପ୍ରାପ୍ତ ଭକ୍ତ ଭୋଜନର ଆଗମନ ପରାମର୍ଶ ଦ୍ଵାରା ଭୋଜନର ତୃପ୍ତି ପାଇଁ ଦ୍ରବ୍ୟ ସାଧ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଆହୁତିର ବିଧାନ କରେ । ଏହି ଆହୁତିଗୁଡ଼ିକ ତୃପ୍ତିରୂପ ଅର୍ଥର ପ୍ରୟୋଜନ ଲକ୍ଷଣର ଅଭାବ ହେତୁ ଭୋଜନ ଲୋପ ହେଲା ପରେ କୌଣସି ପକାର ଅନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟର ପ୍ରତିନିଧାପନ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିନିଧ୍ୟୁନାୟକୁ ଆକ୍ଷେପ କରାହେବ ଏବଂ ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଧର୍ମର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କୁଣ୍ଡପାୟାର ଅୟନରେ ‘ମାସମଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ ତୁହୋତି’ ଏହି ବିଧିର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଶବ୍ଦ ମିଳେ ଏବଂ ସେହି ତଦ୍ଵଦ୍ଭାବ’ ପ୍ରାକୃତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ପରି ଧର୍ମବିଧାନ ହୁଏ ଏବଂ ଧର୍ମର ପ୍ରାପ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ପ୍ରାଣାଗ୍ନି ହୋତ୍ରରେ ଅର୍ଥବାଦଗତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଶବ୍ଦ ପ୍ରକୃତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଶବ୍ଦ ପରି ଧର୍ମନିଧାନ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଯଦି ପ୍ରକୃତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ଧର୍ମପ୍ରାପ୍ତି ସ୍ଵାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଅଗ୍ନିର ଉଦ୍ଧରଣ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ ହୋମର ଅଧିକାରଣ ପାଇଁ ଅଗ୍ନିର ଉଦ୍ଧରଣ ଅଛି । ଏହି ଦ୍ରବ୍ୟରୂପ ହୋମ ପ୍ରକୃତ ଅଗ୍ନିରେ ହୁଏ ନାହିଁ; କାରଣ- ତାହା ଭୋଜନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଏବଂ ତାହାର ବ୍ୟାଘାତ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ; ତେଣୁ ଭୋଜନ ପାଇଁ ଦ୍ରବ୍ୟ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବାରୁ ସୁଖରେ ହୋମ ହୁଏ । ତେଣୁ ‘ପୂର୍ବୋଽତିଥୃତ୍ୟୋଽଶ୍ଵାୟତ୍’ ଏହି ଜାବାଳ ଶୁଚିରେ ମୁଖରେ ହୋମନିଷ୍ଠି ଦେଖାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅତଏବ ରେହାପି ସାଂପାଦିକାନ୍ୟବାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଜ୍ଞାନି ଦର୍ଶୟତି- ‘ଉର ଏବ ବେଦିର୍ଲୋମାନି ବହିର୍ହୃଦୟଂ ଗାର୍ହପତ୍ୟା ମନୋଽନ୍ତ୍ରାହାର୍ଯ୍ୟପତନ ଆସ୍ୟମାବନାୟଃ’ (ସ୍ଥା ୫-୧୮-୨) ଇତି । ବେଦିଷ୍ଟତ୍ର ସ୍ଥୂଷ୍ଟିମାତ୍ରୋପଲକ୍ଷଣାର୍ଥା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା; ମୁଖ୍ୟାଗ୍ନିହୋତ୍ରେ ବେଦ୍ୟଭାବାତ, ତଦଜ୍ଞାନାଂ ଚୋହ ସଂପିପାଦୟିଷ୍ଠିତତ୍ଵାତ୍ । ଭୋଜନେନୈବ ଚ କୃତକାଳେନ ସଂଯୋଗାନ୍ନାଗ୍ନିହୋତ୍ର କାଳାବରୋଧସମ୍ଭବଃ ।

(ଖ) ଏବମନ୍ୟେଽପ୍ୟୁପସ୍ଥାନାଦୟୋ ଧର୍ମାଃ କେଚିଦ୍ କଥଞ୍ଚିତ୍ ବିରୂପ୍ୟନ୍ତେ । ତସ୍ମାଦ୍-ଭୋଜନପକ୍ଷ ଏବୈତେ ମନ୍ତ୍ରଦ୍ରବ୍ୟ ଦେବତା ସଂଯୋଗତ୍ ପଞ୍ଚ ହୋମାନିବର୍ତ୍ତୟିତବ୍ୟାଃ । ଯତ୍ସାଦର ଦର୍ଶନ ବଚନଃ, ତଦ୍ଭୋଜନପକ୍ଷେ ପ୍ରାଥମ୍ୟବିଧାନାର୍ଥମ୍ । ନ ହ୍ୟସ୍ଥି ବଚନସ୍ୟାତିଭାରଃ । ନ ଦ୍ଵନେନାସ୍ୟ ନିତ୍ୟତା ଶକ୍ୟତେଂ ଦର୍ଶୟିତୁମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ ଭୋଜନ ଲୋପେ ଲୋପେ ଏବ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରସ୍ୟେତି ।



ଭାଷା-(କ) ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ କଳ୍ପନା ଦ୍ଵାରା ସମ୍ପାଦନ କରାଯାଉଥିବା ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରର ଅଙ୍ଗକୁ ‘ଉର ଏବ’ (ଏହି ବୈଶ୍ଵାନର ଉପାସକର ବକ୍ଷସ୍ଥଳ ବେଦୀସ୍ଵରୂପ । ଲୋମ କୁଶସ୍ଵରୂପ, ହୃଦୟ ଗାର୍ହପତ୍ୟାଗ୍ନିରୂପ, ମନ ଅହ୍ଵାହର୍ଯ୍ୟପତନ ରୂପ ଏବଂ ମୁଖ ଆହବନାୟ ଅଗ୍ନିରୂପ ଅଟେ) ଏହି ବାକ୍ୟକୁ ଶୁଦ୍ଧି ଦେଖାଏ । ଏହି ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ବେଦୀର ଶୁଦ୍ଧି ସ୍ଥୂଳିକ ମାତ୍ର ଉପଲକ୍ଷଣାର୍ଥକ ରୂପେ ମନେ କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ - ମୁଖ୍ୟ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ବେଦୀର ଅଭାବ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ତାହାର ଅଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ପାଦନ କରିବା ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ । ଭୋଜନ ଦ୍ଵାରା ନିଶ୍ଚିତ ହେବାକୁ ଥିବା କାଳ ସହିତ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିର ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ମୁଖ୍ୟ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରର କାଳ ସହିତ ଅବରୋଧ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଏହିପରି ଉପସ୍ଥାନ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମ ବେଳେ ବେଳେ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ମନ୍ତ୍ର, ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଦେବତା ସମ୍ବନ୍ଧ ଦ୍ଵାରା ଭୋଜନ ପକ୍ଷରେ ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି ହୋମ ସମାପ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ଯେଉଁ ଆଦର ଦର୍ଶନ କଥା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଭୋଜନ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରଥମତଃ ବିଧାନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏଠାରେ ବଚନର କୌଣସି ଗୁରୁତ୍ଵ ନାହିଁ, କାରଣ - ପ୍ରଥମତା ବଚନ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରର ନିତ୍ୟତା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଭୋଜନ ଲୋପ ହେବାପରେ ପ୍ରାଣାଗ୍ନିହୋତ୍ରର ଲୋପ ସମ୍ଭବପର ।

୨୭-ତନ୍ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାଧିକରଣମ୍ - ୪୨

ତନ୍ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାନିୟମକରଣମ୍ - ସୂ-୪୨

ତନ୍ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାନିୟମସ୍ତଦ୍ଵୃଷ୍ଟେ: ପୃଥଗ୍ଧ୍ୟପ୍ରତିବନ୍ଧ: ଫଳମ୍ ॥୩-୩-୪୨॥

ତନ୍ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାନିୟମସ୍ତଦ୍ଵୃଷ୍ଟେ: ପୃଥଗ୍ଧ୍ୟପ୍ରତିବନ୍ଧ: ଫଳମ୍ ॥୩-୩-୪୨॥

ତନ୍ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାନିୟମ-କର୍ମାଙ୍ଗକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଥିବା ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଷ୍ଠାନ ନିତ୍ୟକର୍ମ ପରି ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହି ଅନିୟମ, ତଦ୍ଵୃଷ୍ଟେ=‘ତେନୋତ୍ତୋ କୁରୁତଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ପୃଥଗ୍ଧ୍ୟପ୍ରତିବନ୍ଧ: ଫଳମ୍-ସେହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର କର୍ମଫଳରୁ ପୃଥକ୍ ଅପ୍ରତିବନ୍ଧ ଫଳବିଶେଷ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।’

ମୂଳ-(କ) ସକ୍ତି କର୍ମାଙ୍ଗବ୍ୟାପାଶ୍ରୟାଣି ବିଜ୍ଞାନାନି-ଓମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମୁଦଗୀଥ-ମୁପାସୀତ’ (ଛା ୧-୧-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦାନି । କିଂ ତାନି ନିତ୍ୟାନ୍ୟେବ ସ୍ଵୀଃ କର୍ମସୁ; ପର୍ଣ୍ଣମୟାଦ୍ଵାଦିବଦୁତାନିତ୍ୟାନି; ଗୋଦୋହନାଦିବଦିତି ବିରରୟାମଃ । (ଖ) କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ନିତ୍ୟାନୀତ । କୁତଃ ? ପ୍ରୟୋଗବଚନପରିଗ୍ରହାତ୍ । ଅନାରଭ୍ୟାଧୀତାନ୍ୟପି ହେତ୍ଵାନୁପଦଗୀଥାଦିଦ୍ଵାରେଣ କ୍ରତୁ ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ କ୍ରତୁପ୍ରୟୋଗବଚନେନୈବାଜ୍ଞାତର-



ବତ୍ସଂସ୍ପୃଶ୍ୟତେ । (ଗ) ଯଦ୍ଦେଷାଂ ସ୍ୱବାକ୍ୟେଷୁ ଫଳଶ୍ରବଣମ୍-‘ଆପୟିତା ହବେ କାମାନାଂ ଭବତି’ (ଛା ୧-୧-୭) ଇତ୍ୟାଦି, ତଦ୍‌ବର୍ତ୍ତମାନାପଦେଶରୂପଦ୍ୱାଦର୍ଥବାଦମାତ୍ର-ମେବାପାପଶ୍ଳୋକଶ୍ରବଣାଦିବନ୍ନ ଫଳପ୍ରଧାନମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥା ‘ଯସ୍ୟ ପର୍ଷ୍ଣମୟୀ କୁହୁର୍ଭବତି, ନ ସ ପାପଂ ଶ୍ଳୋକଂ ଶୁଣୋତି’ ଇତ୍ୟେବମାଦାନାମପ୍ରକରଣ ପଠିତାନାମପି କୁହୁଦିଦ୍ୱାରେଣ କ୍ରତୁପ୍ରବେଶାତ୍ ପ୍ରକରଣପଠିତବନ୍ନିତ୍ୟତ୍ତେବମୁଦ୍‌ଗାଥାଦ୍ୟୁପାସନାନାମପୀତି ॥

ଭାଷା-(କ) ଓମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମ୍ (ଉଦ୍‌ଗାଥର ଅବୟବ ଏହି ଓଁ ଅକ୍ଷରକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ) ଇତ୍ୟାଦି ଜ୍ୟୋତିଷୋମାଦି ଅଙ୍ଗର ଆଶ୍ରୟ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅଟେ । ଏହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ କର୍ମରେ ପର୍ଷ୍ଣମୟୀଭାବପରି କ’ଣ ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ଅଥବା ଗୋଦୋହନପରି ଅନିତ୍ୟ ? ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ ବିଚାର କରିବୁ । (ଖ) ଏହା କ’ଣ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ନିତ୍ୟ ଅଟେ । କିପରି ? କାରଣ-ପ୍ରୟୋଗ-ବଚନର ପରିଗ୍ରହ ଅଟେ । କ୍ରତୁ ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତ ହୋଇନଥିବା ଏହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ଉଦ୍‌ଗାଥାଦିଦ୍ୱାରା କ୍ରତୁର ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବାରୁ ଓ କ୍ରତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହେବାରୁ ଅଙ୍ଗପରି ଏମାନେ ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଅଟନ୍ତି । (ଗ) ଯେଉଁ ବିଜ୍ଞାନର ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଆପୟିତା ହ ବେ’ (ଯେଉଁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଏତାଦୃଶ ଉଦ୍‌ଗାଥ ରୂପ ଅକ୍ଷରର ଉପାସନା କରେ, ସେହି ଯଜ୍ଞମାନର ଫଳଶ୍ରୁତି କରାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଫଳର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ଏହିଫଳ ଶ୍ରବଣବାକ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳର ଉପଦେଶ ହେଲେ ଅର୍ଥବାଦ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଅପାପଶ୍ଳୋକ ଶ୍ରବଣପରି ଫଳପ୍ରଧାନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଯେପରି ‘ଯସ୍ୟ ପର୍ଷ୍ଣମୟୀ (ଯେଉଁ ପର୍ଷ୍ଣମୟୀ କୁହୁ ହୁଏ, ସେ ସଂଗରେ ପାପଶ୍ଳୋକକୁ ଶ୍ରବଣ କରେନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି କ୍ରତୁ ପ୍ରକରଣରେ ଅପଠିତ କୁହୁ ଦ୍ୱାରା କ୍ରତୁର ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତପରି ନିତ୍ୟତ୍ୱ ହୁଏ । ସେହିପରି ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ ॥

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାସ୍ତେ କୁମ୍ଭଃ-ତନ୍ନିର୍ଧାରଣାନିୟମ ଇତି ॥ ଯାନେୟତାନ୍ୟଦ୍‌ଗାଥା-ଦିକର୍ମଗୁଣାଥାତ୍ମ୍ୟ ନିର୍ଧାରଣାନି ରସତମ ଆସ୍ତ୍ରଃ ସମୃଦ୍ଧିମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣ ଆଦିତ୍ୟ ଇତ୍ୟେବମାଦାନି ନୈତାନି ନିତ୍ୟବତ୍‌କର୍ମସୁନିୟମୋପରମ୍ । (ଖ) କୁତଃ ? ତଦ୍‌ଦୃଷ୍ଟୋ ତଥାହ୍ୟନିୟତତ୍ୱମେବଂଜାତୀୟକାନାଂ ଦର୍ଶୟତି ଶ୍ରୁତିଃ- ‘ତେନାଭୌ କୁରୁତୋ ଯଶ୍ଚୈତଦେବଂ ବେଦ ଯଷ୍ଟ ନ ବେଦ’ (ଛା ୧-୧-୧୦) ଇତ୍ୟଦିଦୁଷୋଽପି କ୍ରିୟାଭ୍ୟନ୍ତୁ-ଜ୍ଞାନାତ୍ । ପ୍ରସ୍ତାବାଦିଦେବତାବିଜ୍ଞାନବିହୀନାନାମପି ପ୍ରସ୍ତୋତ୍ରାଦାନାଂ, ଯାଜନାଧିବସାନ ଦର୍ଶନାତ୍ ‘ପ୍ରସ୍ତୋତର୍ଯ୍ୟା ଦେବତା ପ୍ରସ୍ତାବମଦ୍ୱାୟତାତାଂ ଚେଦ ବିଦ୍ୱାନ୍ ପ୍ରସ୍ତୋଷ୍ୟାସି’ (ଛା ୧-୧୦-୯) ତାଂ ଚେଦବିଦ୍ୱାନ୍ନୁଦ୍‌ଗାସ୍ୟତି’ (ଛା ୧-୧୦-୧୦) ‘ତାଂ ଚେଦବିଦ୍ୱାନ୍ ପ୍ରତିହରିଷ୍ୟସି’ (ଛା ୧-୧୦-୧୧) ଇତ ଚ । (ଗ) ଅପି ଋବଂଜାତୀୟକସ୍ୟ କର୍ମବ୍ୟାପାଶ୍ରୟସ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପୃଥଗେବ କର୍ମଣଃ ଫଳମୁପଲଭ୍ୟତେ; କର୍ମଫଳସିଦ୍ଧ୍ୟଂ



ପ୍ରତିବନ୍ଧସ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧିତଶୟବିଶେଷଃ କର୍ଣ୍ଣିନ୍ ‘ତେନାତ୍ମୋ କୁରୁତେ ଯତ୍ସୈତଦେବ’ ବେଦ ଯଷ୍ଟ ନ ବେଦ । ନାନା ତୁ ବିଦ୍ୟା ଋବିଦ୍ୟା ତ ଯଦେବ ବିଦ୍ୟୟା କରୋତି ଶ୍ରଦ୍ଧଯୋପନିଷଦା ତଦେବ ବୀର୍ଯ୍ୟ ବରଂ ଭବତି’ (ଛା ୧-୧-୧୦) ଇତି । (ଘ) ତତ୍ର ‘ନାନା ତୁ’ ଇତି ବିଦ୍‌ବିଦ୍‌ପ୍ରୟୋଗଯୋଃ ପୃଥକ୍‌କରଣାଦ୍‌ବୀର୍ଯ୍ୟବରଂମିତି ତରସ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରୟୋଗାଦ୍‌ ବିଦ୍ୟାବିହୀନମପି କର୍ମ ବୀର୍ଯ୍ୟବଦିତି ଗମ୍ୟତେ । ତତ୍‌ଜାନିତ୍ୟତ୍ରେ ବିଦ୍ୟାୟା ଉପପଦ୍ୟତେ । ନିତ୍ୟତ୍ରେ ତୁ କଥଂ ତଦ୍‌ବିହୀନଂ କର୍ମବୀର୍ଯ୍ୟବିଦିତ୍ୟନୁଜ୍ଞାୟେତ । ସର୍ବାଙ୍ଗୋପସଂହାରେ ହି ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍‌କର୍ମେତି ସ୍ଥିତିଃ ॥

ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଭାଷା-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ ଉପାସନାର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଅନିୟମ ଅଟେ । ରସଶ୍ରେଷ୍ଠ, କାମନା ପ୍ରାପ୍ତି କରୁଥିବା, ସମୃଦ୍ଧି ଦାନ କରୁଥିବା, ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଆଦିତ୍ୟ ଅଟେ, ଇତ୍ୟାଦି ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି କର୍ମାଙ୍ଗସହିତ ଯଥାବତ୍ ସ୍ବରୂପ, ରସତମତ୍ବାଦିର ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅଛି, (ଖ) ସେହିସବୁ ପର୍ଯ୍ୟୟା ରୂପକ ନିତ୍ୟକର୍ମାଙ୍ଗ କର୍ମରେ ନିୟମିତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ଶ୍ରୁତିରେ ଏହା ଦୃଷ୍ଟ ଅଟେ; କାରଣ-ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅନିତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ‘ତେନାତ୍ମୋ କୁରୁତେ’ (ଯେଉଁ ଉଦ୍‌ଗୀଥାବନ୍ଧବ ଭୂତ, ଏହି ଓଁକାରକୁ ରସତମତ୍ବାଦି ବିଶିଷ୍ଟ କର୍ମକୁ ଜାଣେ ଏବଂ ଯିଏ ଜାଣେ ନାହିଁ, ସେହି ଦୁଇଟି କର୍ମ କରନ୍ତି) ଏହିପରି ଅବିଦ୍‌ବାନ୍ ପାଇଁ କର୍ମର ଅନୁଜ୍ଞା ହୁଏ । ‘ପ୍ରସ୍ତୋତର୍ଯ୍ୟା’ (ହେ ପ୍ରସ୍ତୋତା ଯେଉଁ ଦେବତା ପ୍ରସ୍ତାବ ଭକ୍ତିରେ ଅନୁଗତ ଅଟେ । ଯଦି ଏହାକୁ ନଜାଣି ତୁମେ ପ୍ରସ୍ତାବନ କରିବ, ତେବେ ତୁମ୍ଭର ଶିର କଟିଯିବ । ‘ତାଂ ତେଦ୍‌ବିଦ୍‌ବାନ୍’ (ହେ ଉଦ୍‌ଗାତା ! ଯଦି ତୁମ୍ଭେ ଏହାକୁ ନଜାଣି ଉଦ୍‌ଗାନ କରିବ) ଏବଂ ‘ତାଂ ତେଦ୍’ ହେ ପ୍ରତିହର୍ତ୍ତା ! ଯଦି ତୁମେ ଏହାକୁ ନଜାଣି ପ୍ରତିହାରଭକ୍ତିକୁ ଗାନ କରିବ, ତେବେ ତୁମ୍ଭର ମସ୍ତକ ଛିଣ୍ଡିଯିବ) । (ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରସ୍ତାବ ପ୍ରଭୃତି ଦେବତା ବିଜ୍ଞାନ ରହିତ ହେଲେ ପ୍ରସ୍ତୋତା ପ୍ରଭୃତିରେ ଯାଜନ ସ୍ଥିର କରାଯାଏ) । (ଗ) ଏହି ପ୍ରକାରର କର୍ମରେ ଆଶ୍ରିତ ବିଜ୍ଞାନର କର୍ମଫଳଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଫଳ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କର୍ମଫଳ ସିଦ୍ଧି ପ୍ରତିବନ୍ଧ ରହିତ ହେଲେ ତା’ର କୌଣସି ସମୃଦ୍ଧି ରୂପ ଅତିଶୟ ବିଶେଷଫଳ ବିଜ୍ଞାନରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ- ‘ତେନାତ୍ମୋ କୁରୁତେ’ (ଯେଉଁ ଉଦ୍‌ଗୀଥାର ଅବସର ଭୂତ ଏହି ଓଁ କାର ଅକ୍ଷରକୁ ରସତମତ୍ବାଦି ବିଶିଷ୍ଟ ଜାଣେ, ଅଥବା ଜାଣେନାହିଁ, ସେହି ଦୁଇଟି ଏହାଦ୍ୱାରା କର୍ମ କରେ, କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟା ଓ ଅବିଦ୍ୟା-ଏହି ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଅଟେ । ଯେଉଁ କର୍ମ ବିଦ୍ୟା-ଶୃଙ୍ଖା ଏବଂ ଯୋଗଯୁକ୍ତ ହୋଇ କରାଯାଏ, ସେ ଅବିଦ୍‌ବାନ୍ କର୍ମଦ୍ୱାରା ବୀର୍ଯ୍ୟବାନ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ । (ଘ) ‘ନାନା ତୁ’ ଏ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍‌ବାନ୍ ଓ ମୂର୍ଖ କୃତକାର୍ଯ୍ୟରେ ପୃଥକ୍‌କରଣ ହେବାରୁ ‘ବୀର୍ଯ୍ୟବରଂ’ ଏହି ଶବ୍ଦରେ ତରପ୍



ପ୍ରତ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ଵାରା ଉପାସନାହୀନ କର୍ମ ବାର୍ଯ୍ୟବତ୍ ଫଳବାନ୍ ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ବିଦ୍ୟା ଅନିତ୍ୟ ହେଲେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଦି ବିଦ୍ୟା ନିତ୍ୟ ହୁଏ, ତେବେ ନିତ୍ୟହୀନ କର୍ମ ବାର୍ଯ୍ୟବତ୍ ହେବ, ବୋଲି ଅନୁଜ୍ଞା କିପରି ହୁଏ; କାରଣ- ସମସ୍ତ ଅଜ୍ଞାନ ଉପସଂହାର ହେଲେ କର୍ମ ବାର୍ଯ୍ୟବତ୍ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ତଥା ଲୋକସାମାନ୍ୟସ୍ତୁ ପ୍ରତିନିୟତାନି ପ୍ରଭୃତ୍ୟାସନଂ ଫଳାନି ଶିଷ୍ୟତ୍ତେ-
 ‘କଚ୍ଚତେ ହ୍ୟାସ୍ମୈ ଲୋକାଃ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵାଂଶୁଭାଃ’ (ଛା ୧-୨-୩) ଇତ୍ୟେବମାଦାନି; ନ
 ତେଦଂ ଫଳଶ୍ରବଣାର୍ଥବାଦନାତ୍ରଂ ଯୁକ୍ତଂ ପ୍ରତିପତ୍ତୁମ୍ । (ଖ) ତଥା ହି ଗୁଣବାଦ ଆପଦ୍ୟେତ ।
 ଫଳୋପଦେଶେ ତୁ ମୁଖ୍ୟବାଦୋପପତ୍ତିଃ । ପ୍ରୟାଜାଦିଷ୍ଠ, ତ୍ଵିତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାକାଂକ୍ଷସ୍ୟ କ୍ରତୋଃ
 ପ୍ରକୃତତ୍ଵଭାବର୍ଥେ ସତି ଯୁକ୍ତଂ ଫଳଶ୍ରୃତେରର୍ଥବାଦତ୍ତମ୍ । (ଗ) ତଥାନାରଭ୍ୟା ଧୀତେଷ୍ଠପି
 ପର୍ଷମୟାଦ୍ଵାଦିଷ୍ଠ । ନହି ପର୍ଷମୟାଦ୍ଵାଦାନାମକ୍ରିୟାମ୍ଭାବନାଶ୍ରୟମତ୍ତରେଣ ଫଳସମ୍ବନ୍ଧୋ-
 ବକଚ୍ଚତେ । ଗୋଦାହନାଦାନାଂ ହି ପ୍ରକୃତାଽପ୍ ପ୍ରଣୟନାଦ୍ୟାଶ୍ରୟଲାଭାଦୁପପନ୍ନଃ ଫଳବିଧିଃ ।
 (ଘ) ତଥା ବୈଲ୍ଲୀଦାନାମପି ପ୍ରକୃତୟୁପାଦ୍ୟାଶ୍ରୟନ୍ନଭାଦୁପପନ୍ନଃ ଫଳବିଧିଃ, ନତୁ ପର୍ଷମୟା-
 ଦ୍ଵାଦିଷ୍ଠେବଂବିଧିଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଶ୍ରୟଃ ପ୍ରକୃତୋଽସ୍ତି । ବାକ୍ୟେନୈବ ତୁ କୁହୁଦ୍ୟାଶ୍ରୟତାଂ ବିବକ୍ଷିତ୍ଵା
 ଫଳେଽପି ବିଧିଂ ବିବକ୍ଷତୋ ବାକ୍ୟଭେଦଃ ସ୍ୟାତ୍ । (ଙ) ଉପାସନାନାଂ ତୁ କ୍ରିୟାମ୍ଭାବଦ୍ଵାଦ୍
 ବିଶିଷ୍ଟବିଧାନୋପପତ୍ତେଃ ରୁଦ୍ଘୀଥାଦ୍ୟାଶ୍ରୟାଣାଂ ଫଳେ ବିଧାନଂ ନ ବିରୁଧତେ ॥
 ତସ୍ମାଦ୍ୟଥା କୁଦ୍ଵାଶ୍ରୟାଣ୍ୟପି ଗୋଦାହନାଦାନି ଫଳସଂଯୋଗାଜନିତ୍ୟାନ୍ୟେବମୁଦ୍ ଗାଥା-
 ଦ୍ୟୁପାସନାନ୍ୟପାତି ଦ୍ରଷ୍ୟମ୍ । ଅତଏବ ତ କଚ୍ଚସୂତ୍ରକାରା ନୈବଂଜାତୀୟକାନ୍ୟୁପାସନାନି
 କ୍ରତୁଷ୍ଠ କଚ୍ଚୟାଂ ତକ୍ତଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ତଥା ଲୌକିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାମ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉପାସନାରେ ‘କଚ୍ଚତେ
 ହ୍ୟାସ୍ମୈ’ (ତେଣୁ ଯିଏ ଏହିପ୍ରକାର ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷ ସଂସାରରେ ପଞ୍ଚବିଧସାମକୁ ଉପାସନା
 କରେ । ତାହାପାଇଁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ ଏବଂ ଅଧୋମୁଖ ସଂସାର ଭୋଗ୍ୟରୂପରେ ରହେ) ଇତ୍ୟାଦି
 ପ୍ରତିନିୟତ ଫଳ ଉପଦେଶ ଅଟେ । (ଖ) ଏହି ଫଳଶ୍ରୃତିକୁ ଅର୍ଥବାଦ ବୋଲି ଭାବିବା ଠିକ୍
 ନୁହେଁ) କାରଣ-ତାହାକୁ ଅର୍ଥବାଦ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କଲେ ଗୁଣବାଦ ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ ।
 କିନ୍ତୁ ଫଳୋପଦେଶରେ ମୁଖ୍ୟବାଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ପ୍ରୟାଜାଦିରେ କିନ୍ତୁ ଇତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାର
 ଆକାଂକ୍ଷା କରୁଥିବା ପୁରୁଷ କ୍ରତୁର ପ୍ରକୃତ ହେଲେ ପ୍ରୟାଜାଦି କ୍ରତୁପାଇଁ ହେଲେ ସେଠାରେ
 ଫଳଶ୍ରୃତି ଅର୍ଥବାଦ ହେବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । (ଗ) ସେହିପରି କର୍ମପ୍ରକରଣର ଆରମ୍ଭରେ ପଠିତ
 ନ ହେଲେ ବି ପର୍ଷମୟାଦ୍ଵାଦିରେ ଫଳଶ୍ରୃତି ଅର୍ଥବାଦ ଅଟେ । ଅକ୍ରିୟାମ୍ଭାବ ପର୍ଷମୟାଦ୍ଵା
 ଆଦିରେ ଆଶ୍ରୟ; ବିନା ଫଳସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗୋଦାହନ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରକୃତ
 ଜଳପ୍ରଣୟନାଦି ଆଶ୍ରୟ ଲାଭ ହେଲେ ଫଳାର୍ଥବିଧି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । (ଘ) ସେହିପରି



ବେଳୁ ପ୍ରଭୃତିରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିଯୁଗାଦି ଆଶ୍ରୟ ଲାଭହେଲେ ଫଳାର୍ଥବିଧି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ପର୍ଷମୟାଭ୍ୟାସରେ ଏହିପ୍ରକାର କୌଣସି ଆଶ୍ରୟ ପ୍ରକୃତ ନୁହେଁ । ବାକ୍ୟରୁ କୃତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତିରେ ଆଶ୍ରୟ କରି ଫଳରେ ମଧ୍ୟ ବିଧିର ବିବକ୍ଷା କରୁଥିବା ପୁରୁଷଠାରେ ବାକ୍ୟଭେଦ ହେବ । (୭) କ୍ରିୟାତ୍ମକ ହେବାରୁ ଉପାସନାର ବିଶିଷ୍ଟ ବିଧାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଉଦ୍‌ଗାଥାଦିର ଆଶ୍ରିତ ସେହି ଉପାସନାର ବିଧାନ କର୍ମଫଳରେ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଯେପରି ଯଜ୍ଞାଶ୍ରିତ ଗୋଦୋହନାଦି ପୃଥକ୍ ଫଳ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଅନିୟମିତ ଅଟେ, ସେପରି ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅନିୟମିତ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି । ଅତଏବ ଅନିତ୍ୟ ହେବାରୁ କଞ୍ଚନାସୂତ୍ରକାର ଏହିପ୍ରକାର ଉପାସନାକୁ କ୍ରତୁରେ କଞ୍ଚନା କରିନାହାନ୍ତି ।

୨୮ ପ୍ରଦାନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୪୩ ॥

୧୮ । ପ୍ରଦାନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୪୩ ॥

ପ୍ରଦାନବଦେବ ତଦୁକ୍ତମ୍ ॥ ୩-୩-୪୩ ॥

ପ୍ରଦାନବଦେବ ତଦୁକ୍ତମ୍ ॥ ୩-୩-୪୩ ॥

ପ୍ରଦାନବତ୍=‘ଯଥେନ୍ଦ୍ରାୟ ରାଜେ’ ଏଠାରେ ଉକ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରଦେବତା ଏକ ହେଲେ ବି ରାଜା, ଅଧିରାଜ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣଭେଦରୁ ଦେବତାଭେଦ କରାଯାଏ; ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାରେ ବାୟୁ, ପ୍ରାଣର ସ୍ୱରୂପରେ ଅଭେଦ ହେଲେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକାଦି ଅବସ୍ଥା ଭେଦରୁ ଗୁଣଭେଦ ହୁଏ । ତେଣୁ ପ୍ରୟୋଗ ଭେଦ ଅଟେ । ତଦୁକ୍ତମ୍=‘ନାନା ବା’ ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରରେ ଜୈମିନିମୁନି ପୂର୍ବକାଣ୍ଡରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ?

ମୂଳ-(କ) ବାଜସନେୟକେ- ‘ବଦିଷ୍ୟାମ୍ୟବାହମିତି ବାଗ୍‌ଦସ୍ତେ’ (ବୃହ (୧-୫-୨୧) ଇତ୍ୟାଦ୍ରାଧ୍ୟାତ୍ମ ବାଗାଦାନାଂ ପ୍ରାଣଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠସ୍ବଧାରିତୋଽଧିଦୈବତମଗ୍ନାଦାନାଂ ବାୟୁଃ । ତଥା ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ- ‘ବାୟୁର୍ବାବସଂବର୍ଗଃ’ (ଛା ୪-୩-୧) ଇତ୍ୟାଦ୍ରାଧିଦୈବତମଗ୍ନାଦାନାଂ ବାୟୁଃ ସଂବର୍ଗୋଽସ୍ବଧାରିତଃ ‘ପ୍ରାଣୋ ବାବ ସଂବର୍ଗଃ’ (ଛା ୪-୩-୨) ଇତ୍ୟାଦ୍ରାଧ୍ୟାତ୍ମ ବାଗାଦାନାଂ ପ୍ରାଣଃ । (ଖ) ତତ୍ରସଂଶୟଃ-କିଂ ପୃଥଗେବେନୌ ବାୟୁପ୍ରାଣାବୃଥଗନ୍ତବ୍ୟେ ସ୍ୟାତାମପୃଥଗ୍‌ବେତି । ଅପୃଥଗ୍‌ବେତି ତାବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତମ୍, ତତ୍ତ୍ୱାଭେଦାତ୍ ନିହଂଭିନ୍ନେ ତତ୍ତ୍ୱେ ପୃଥଗନ୍ତୁତିତ୍ତନଂ ନ୍ୟାୟମ୍ । ଦର୍ଶୟତି ଚ ଶ୍ରୁତିରଧ୍ୟାତ୍ମମଧିଦୈବତଂ ଚ ତତ୍ତ୍ୱାଭେଦମ୍-ଅଗ୍ନିବାଗ୍‌ଭୂତା ମୁଖଂ ପ୍ରାବିଶତ୍’ (ଏ ୨-୪) ଇତ୍ୟାଦିଭ୍ୟ ତଥା ‘ତ ଏତେ ସର୍ବ ଏବ ସମାଃ-ସର୍ବସନତାଃ’ (ବୃ ୧-୫-୧୩) ଇତ୍ୟଧ୍ୟାତ୍ମିକାନାଂ ପ୍ରାଣାନାମଧିଦୈବିକାଂ ବିଭୂତିମାତ୍ମଭୂତାଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଗ) ତଥାନ୍ୟତ୍ରାପି



ତତ୍ର ତତ୍ରାଧ୍ୟାତ୍ମମଧୈବତଂ ଚ ବୁଦ୍ଧଧା ତତ୍ତ୍ବାଭେଦଦର୍ଶନଂ ଭବତି । କୃତିକ ‘ଯଃ ପ୍ରାଣଃ ସଃ ବାୟୁଃ’ ଇତି ସ୍ବକ୍ଷମେବ ବାୟୁଂ ପ୍ରାଣଂ ଚୈକଂ କରୋତି । ତଥୋଦାହୃତେଽପି ବାଜସନେୟିବ୍ରାହ୍ମଣେ ‘ଯତକ୍ଷୋଦେତି ସୂର୍ଯ୍ୟଃ’ (ବୃହ ୧-୫-୨୩) ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ନୁପସଂହାର-ଶ୍ଳୋକେ ‘ପ୍ରାଣାଦ୍ ବା ଏସ ଉଷଦତି ପ୍ରାଣେଽସ୍ତମେତି’ (ବୃହ ୧-୫-୨୩) ଇତି ପ୍ରାଣେନୈବୋପସଂହରନ୍ନେକତ୍ବଂ ଦର୍ଶୟତି । (ଘ ‘ତସ୍ମାଦେକମେବ ବ୍ରତଂ ତରେତ୍ ପ୍ରାଣ୍ୟାଜ୍ଞେବାପା ନ୍ୟାଜ’ (ବୃହ ୧-୫-୨୩) ଇତି ଚ ପ୍ରାଣବ୍ରତେନୈକେ-ନୋପସଂହରନ୍ନେତଦେବ ବ୍ରତୟତି, ତଥା ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେଽପି ପରସ୍ତାତ୍ ‘ମହାତ୍ମନଶ୍ଚତୁରୋ ଦେବ ଏକଃ କଃ ସ ଜଗାର ଭୁବନସ୍ୟ ଗୋପା’ (ଛା ୪-୩-୬) ଇତ୍ୟେକମେବ ସଂବର୍ଗ ଗମୟତି ନ ବ୍ରବାତ୍ୟେକ ଏକେଷାଂ ଚତୁର୍ଣ୍ଣାଂ ସଂବର୍ଗୋଽପରୋଽପରେଷ ମିତି । ତସ୍ମାଦପୃଥକ୍ତ୍ବମ୍ଭୁପଗମନସ୍ୟେତି ॥

ଭାଷା-(କ) ବାଜସନେୟକରେ ‘ବଦିଷ୍ୟାମ୍ୟବାହମିତି’ (ମୁଁ କହିବି ବୋଲି ବାଣୀ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କଲା) ଏଠାରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଣୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରାଣ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ ଅଧୈବତ ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତିରେ ବାୟୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ସେହିପରି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ‘ପ୍ରାଣୋବାତ ସଂବର୍ଗଃ’ ବୋଲି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ବାଗ୍ ଇତ୍ୟାଦିରେ ପ୍ରାଣ ସଂବର୍ଗ ରୂପରେ ଅବଧାରିତ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ କି- ଏହି ବାୟୁ କ’ଣ ଏବଂ ପ୍ରାଣ ପୃଥକ୍ ଭାବେ ସ୍ବାକାର କରିବା ଉଚିତ କି ? ଅଥବା ଏକଭାବରେ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ସ୍ବରୂପର ଅଭେଦରେ ଅପୃଥକ୍ ହୁଏ । ଅଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ବରେ ପୃଥକ୍ ରୂପରେ ଅନୁଚିନ୍ତନ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ‘ଅଗ୍ନିର୍ବାଗ୍ ଭୂତା’ (ଅଗ୍ନିଦ୍ବାରା ବାଗ୍ନିହିୟ ହୋଇ ସୁଖରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଆରମ୍ଭ କରି ଶ୍ରୁତି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଏବଂ ଅଧୈବତର ସ୍ବରୂପାଭେଦ ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ଏହିପରି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ତତ୍ତ୍ବତ୍ତ୍ବ ସ୍ଥଳରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ ଅଧୈବତର ବହୁଧା ତତ୍ତ୍ବାଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । କେଉଁଠାରେ ‘ଯଃ ପ୍ରାଣଃ’ (ଯିଏ ପ୍ରାଣ, ସେହି ବାୟୁ) ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ସ୍ବକ୍ଷ ରୂପରେ ପ୍ରାଣ ଓ ବାୟୁରେ ଏକତ୍ବ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଉଦାହୃତ ବାଜସନେୟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ‘ଯତକ୍ଷୋଦେତି ସୂର୍ଯ୍ୟଃ’ (ଯେଉଁ ବାୟୁରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହୁଏ) ଉପସଂହାର ଶ୍ଳୋକରେ ‘ପ୍ରାଣାଦ୍ ବା’ (ଏହି ପ୍ରାଣରୁ ଉଦୟ ହୁଏ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରାଣରେ ଅସ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରାଣରୁ ଉପସଂହାର କରି ଏକତ୍ବକୁ ଦେଖାଏ । ‘ତସ୍ମାଦେକମେବ’ (ତେଣୁ ଗୋଟିଏ ବ୍ରତକୁ ଆଚରଣ କରନ୍ତି, ପ୍ରାଣ ବ୍ୟାପାର କରନ୍ତି ଏବଂ ଅପାନ ବ୍ୟାପାର କରନ୍ତି) ଏହି ପ୍ରକାର ଏକପ୍ରାଣ ବ୍ରତରୁ ଉପସଂହାର କରି ତାହାକୁ



ଦୃଢ଼ କରେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ ‘ମହାମୁନଃତୁରୋ’ (ଭୁବନର ରକ୍ଷକ ସେହି ଏକ ପ୍ରଜାପତି ଚାରି) (ଅଗ୍ନି, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଦିବ୍ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଅଥବା ବାକ, ଚକ୍ଷୁ, ଶ୍ରୋତ୍ର ଓ ମନ, ମହାମାମାନଙ୍କୁ ଭକ୍ଷଣ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଗୋଟିଏ ସଂବର୍ଗକୁ ବୋଧ କରାଏ, ଗୋଟିଏ ଚାରୋଟିର ଏକ ସଂବର୍ଗ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଚାରୋଟିର ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂବର୍ଗ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଉପଗମନ ବା ଅନୁଚିନ୍ତନ ପୃଥକ୍ ନୁହେଁ ॥

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୃକ୍ଷ-ପୃଥଗେବ ବାୟୁପ୍ରାଣାବୁପଗନ୍ତବ୍ୟାବିତି । କସ୍ତାଭ । ପୃଥଗୁପଦେଶାତ୍ । ଆଧାନାର୍ଥୋ ହ୍ୟୟ ମଧ୍ୟାମାଧୈବବିଭାଗୋପଦେଶଃ, ସୋଽସତ୍ୟାଧାନ ପୃଥକ୍ତ୍ବେନର୍ଥକ ଏବ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ନନୁକ୍ତଂ ନ ପୃଥଗନୁଚିନ୍ତନଂ ତତ୍ତ୍ବାଭେଦାଦିତି ନୈଷ ଦୋଷଃ, ତତ୍ତ୍ବାଭେଦେଽପ୍ୟବସ୍ଥା ଭେଦାଦୁପଦେଶ ଭେଦବଶେନାନୁଚିନ୍ତନ ଭେଦୋପପତ୍ତେଃ । ଶ୍ଳୋକୋପନ୍ୟାସସ୍ୟ ଚ ତତ୍ତ୍ବାଭେଦାଭିପ୍ରାୟେଶାୟାଂ ପପଦ୍ୟ ମାନସ୍ୟ ପୂର୍ବୋଦିତଧେୟ ଭେଦନିରାକରଣ ସାମର୍ଥ୍ୟାଭାବାତ୍ । ‘ସ ଯଥୈଷାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ମଧ୍ୟମଃ ପ୍ରାଣ ଏବମେତାସାଂ ଦେବତାନାଂ ବାୟୁଃ’ (ବୃହ ୧-୫-୨୨) ଇତି ଷ୍ଟେପମାନୋପମେୟକରଣାତ୍ । ଏତେନ ବ୍ରତୋପଦେଶୋ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତଃ ।

(ଗ) ‘ଏକମେବ ବ୍ରତମ୍’ (ବୃହ ୧-୫-୨୩) ଇତି ଟୈବକାରୋ ବାଗାଦିବ୍ରତ ନିବର୍ତ୍ତନେନ ପ୍ରାଣବ୍ରତପ୍ରତିପତ୍ୟର୍ଥଃ । ଭଗ୍ନବ୍ରତାନି ହି ବାଗାଦୀନ୍ ଯୁକ୍ତାନି ‘ତାନି ମୃତ୍ୟୁଃ ଶ୍ରମୋ ଭୂଦ୍ବୋପକ୍ଷେମେ (ବୃହ-୧-୫-୨୧) ଇତିଶ୍ଚୈତେଃ, ନ ବାୟୁବ୍ରତ ନିବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଃ, ‘ଅଥାତୋ ବ୍ରତମାମାସା’ (ବୃହ ୧-୫-୨୩) ଇତି ଷ୍ଟେକ୍ତା ‘ତେନୋ ଏତଞ୍ଚେଽପି ଦେବତାୟୈ ସାୟୁଜ୍ୟଂ ସଲୋକତାଂ ଜୟତି’ (ବୃହ ୧-୫-୨୩) ଇତି ବାୟୁପ୍ରାପ୍ତିଂ ଫଳଂ ବ୍ରବନ୍ ବାୟୁବ୍ରତ ମନିବର୍ତ୍ତତଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଘ) ଦେବତେ ତ୍ୟତ୍ର ବାୟୁଃ ସ୍ୟାତ୍, ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନାତ୍ମକଦ୍ବୟ ପ୍ରେତ୍ସିତଦ୍ବାତ୍ । ପୁରସ୍ତାତ୍ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ ‘ସୈଷାଂନସ୍ତମିତା ଦେବତା ଯଦ୍ବାୟୁଃ’ (ବୃହ ୧-୫-୨୨) ଇତି । ତଥା ‘ତୌ ବା ଏତୌ ଦ୍ବୌ ସଂବର୍ଗୌ ବାୟୁରେବ ଦେବେଷୁ ପ୍ରାଣଃ, ପ୍ରାଣେଷୁ’ (ଛା ୪-୩-୪) ଇତି ଭେଦେନ ବ୍ୟପଦିଶତି ‘ତେ ବା ଏତେ ପଞ୍ଚାନେ୍ୟ ପଞ୍ଚାନେ୍ୟ ଦଶ ସ୍ତନସ୍ତତ୍କୃତମ୍’ (ଛା ୪-୩-୮) ଇତି ଚ ଭେଦେନୈବୋପସଂହରତି ।



ଭାଷା-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତହେଲା ପରେ ଆମେ କହୁଁ-ବାୟୁ ଓ ପ୍ରାଣର ପୃଥକ୍ ଚିନ୍ତା କରିବା ଉଚିତ୍ । କିପରି ? ତାହାର ପୃଥକ୍ ଉପଦେଶ ହେବାରୁ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ ଅଧିଦେବତା ବିଭାଗର ଉପଦେଶ ଧ୍ୟାନ ପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ଧ୍ୟାନ ପୃଥକ୍ ନହେଲେ ନିରର୍ଥକ ହେବ ।

(ଖ) ପରବ୍ରହ୍ମ ସ୍ବରୂପ ଅଭେଦ ହେଲେ ପୃଥକ୍ ଅନୁଚିନ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ତତ୍ତ୍ବର ଅଭେଦ ହେଲେ ଅବସ୍ଥାଭେଦ ଓ ଉପଦେଶ ଭେଦରେ ଅନୁଚିନ୍ତନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ତତ୍ତ୍ବାଭେଦରୁ ଉପପଦ୍ୟମାନ ଶ୍ଳୋକ ଉପନ୍ୟାସରେ ପୂର୍ବକଥିତ ଧ୍ୟେୟ ଭେଦର ନିରାକରଣ ସାମର୍ଥ୍ୟ ନୁହେଁ; କାରଣ- ‘ସ ଯଥୈଷା’ (ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ଏହି ବାଗାଦି ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟମ ଅଟେ । ସେହିପରି ଦେବତାମାନଙ୍କଠାରେ ବାୟୁ ଅଟେ) ଏହିପରି ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟ କରଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ରତୋପଦେଶର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ‘ଏକମେବ ବ୍ରତମ୍’ ଏଠାରେ ଏବ ବାଗାଦିବ୍ରତ ନିବୃତ୍ତ କରି ପ୍ରାଣବ୍ରତର ପ୍ରତିପତ୍ତି ପାଇଁ ରହିଛି । କାରଣ- ‘ତାନି ମୃତ୍ୟୁଃ’ (ଯମ ଶ୍ରମ ରୂପ ହୋଇ ସେହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ସଂଗ୍ରହ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ଭଗ୍ନବ୍ରତ କୁହାଯାଇଛି । ପରବ୍ରହ୍ମ ସ୍ବେହି ‘ଏବକାର’ ବାୟୁବ୍ରତର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଅଥାତୋ ବ୍ରତମାମାସା’ (ଏହାପରେ ବ୍ରତ ବିଚାର କରାଯାଇଛି) ଏହିପରି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ବାୟୁ ଓ ପ୍ରାଣର ସମାନ ରୂପରେ ଅଭଗ୍ନବ୍ରତତ୍ବ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଇଛି । ‘ଏକମେବ ବ୍ରତଂ ଚରେତ୍’ ଏହା କହି ଚେତନା ଏତଥୈ୍ୟ’ (ସେହି ବ୍ରତଦ୍ବାରା ଏହି ଦେବତାର ଏକ ରୂପତା ଓ ସମାନ ସ୍ଥାନତ୍ବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ବାୟୁପ୍ରାପ୍ତି ଫଳକୁ ସ୍ଥିର କରି ବାୟୁବ୍ରତକୁ ଅନିବର୍ତ୍ତ ଦେଖାଏ ।

(ଘ) ଏଠାରେ ଦେବତା ବାୟୁ ହେବା ଉଚିତ୍, କାରଣ-ଅପରିଚ୍ଛନ୍ନାତ୍ମତ୍ବ ପ୍ରେତସିଦ୍ଧି ଅଟେ । ଯଥା- ‘ସୈଷାଃତନ୍ତ୍ରମିତା’ (ଯେଉଁ ବାୟୁ ଅଛି, ସେ ଅସ୍ତ୍ର ନ ହେଉଥିବା ଦେବତା ଅଟେ) ଏହା ପ୍ରଥମେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ତୌ ବା ଏତୌ (ସେମାନେ ଦୁଇଟି ସଂବର୍ଗ ଅଟନ୍ତି, ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାରେ ବାୟୁ ଓ ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକରେ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରାଣ ସଂବର୍ଗ ଅଟେ ।) ଏହିପରି ଭେଦ ବ୍ୟପଦେଶ କରେ । ‘ତେ ବା ଏତେ’ (ଯିଏ ଭକ୍ଷଣ କରେ, ସେହି ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତି ଚାରି ଏବଂ ତାହାର ଗ୍ରସନ କରୁଥିବା ବାୟୁ- ଏହି ପାଞ୍ଚ ବାଗାଦି ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଅଟେ, ଏହାଦ୍ବାରା ବାଗାଦି ଚାରି ଓ



ପ୍ରାଣ ପ୍ରଭୃତି ପାଞ୍ଚ ଅନ୍ୟ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ସବୁ ଦଶ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଦଶକୃତ (କୃତ ନାମକ ପାଶଦ୍ୱାରା ଉପଲକ୍ଷିତ ହୁଏତ ହୁଏ ।) ଏହି ପ୍ରକାର ଭେଦରେ ଉପସଂହାର କରେ । ତେଣୁ ବାୟୁ ଓ ପ୍ରାଣର ପୃଥକ୍ ଅନୁଚିନ୍ତନ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ପ୍ରଦାନବତ୍ । ଯଥେନ୍ଦ୍ରାୟ ରାଜେ ପୁରୋଡ଼ାଶମେକାଦଶ କପାଳ ମିନ୍ଦ୍ରାୟାଧିରାଜାୟେନ୍ଦ୍ରାୟ ସ୍ୱରାଜେ ଇତ୍ୟସ୍ୟାଂ ତ୍ରିପୁରୋଧାଶିନ୍ୟାମିଷ୍ଠେ ସର୍ବେଷାମଭିଗମୟନ୍ ବଦ୍ୟତ୍ୟକ୍ଷଂବଟକାରମିତି । ଅତୋ ବଟନାଦିନ୍ଦ୍ରାଭେଦାତ ସହପ୍ରଦାନାଶଙ୍କାୟାଂ ରାଜାଦି ଗୁଣଭେଦାଦ୍ୟାଜ୍ୟାନୁବାକ୍ୟାବ୍ୟତ୍ୟାସବିଧାନାତ ଯଥାନ୍ୟାସମେବ ଦେବତାପୃଥକ୍ତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରଦାନପୃଥକ୍ତ୍ୱଂ ଭବତି ।

(ଖ) ‘ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱଭେଦେଫୟାଧେୟାଂଶ ପୃଥକ୍ତ୍ୱାଦଧ୍ୟାନ ପୃଥକ୍ତ୍ୱଂ ମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଦୁକ୍ତଂ ସଂକର୍ଷେ ନାନା ବା ଦେବତା ପୃଥରଞ୍ଜାନାତ୍’ ଇତି । ତତ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ରବ୍ୟ ଦେବତା-ଭେଦାଦ୍ୟାଗଭେଦୋ ବିଦ୍ୟତେ, ନୈବମିହ ବିଦ୍ୟାଭେଦୋଽସ୍ତି, ଉପକ୍ରମୋପସଂହାରଭ୍ୟା ମଧ୍ୟାନ୍ତାଧୈବୋପଦେଶେ ଷ୍ଟେକବିଦ୍ୟା ବିଧାନ ପ୍ରତୀତେଃ । ବିଦ୍ୟେକ୍ୟପିଂସି ପି ଦ୍ୟାନ୍ତାଧୈବଭେଦାତ୍ ପ୍ରବୃତ୍ତିଭେଦୋ ଭବତି, ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଇବ ସାୟଂ ପ୍ରାତଃକାଳ ଭେଦାତ୍ । ଇତ୍ୟତୀବଦଭିପ୍ରତ୍ୟ ପ୍ରଦାନ ବଦିତୁ୍ୟକ୍ତମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ପ୍ରଦାନ ପରି । ଯେପରି ‘ଇନ୍ଦ୍ର ରାଜାଙ୍କ ପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ର ଅଧିରାଜଙ୍କ ପାଇଁ ଓ ଇନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ପାଇଁ ଏକାଦଶଟି କପାଳଯୁକ୍ତ ପୁରୋଡ଼ାଶ-ଏହି ତିନୋଟି ପୁରୋଡ଼ାଶଯୁକ୍ତ ଇଷିବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇ ନପାରେ, ଏହି ନିମିତ୍ତ ଦ୍ୱାରା ସବୁ ଦେବତାଗୁଡ଼ିକୁ ଘୃତପ୍ରାସ୍ତ କରାଇବା ପାଇଁ ଏକ ସମୟରେ ପୁରୋଡ଼ାଶ ଅବଦାନ କରେ । ଏହି କଥାରୁ ଓ ଇନ୍ଦ୍ର ଅଭେଦ ହେବାରୁ ସହିତ ପ୍ରଦାନର ଆଶଙ୍କା ହେଲେ ରାଜା ପ୍ରଭୃତି (ରାଜ, ଅଧିରାଜ ଓ ସ୍ୱରାଜ) ଗୁଣଭେଦରେ ଏବଂ ଯାଜ୍ୟା ଓ ଅନୁବାକ୍ୟାର ବିଧାନ ହେଲେ ଲେଖକ୍ତମ୍ ଅନୁସାରେ ଦେବତା ପୃଥକ୍ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେହିପରି ବାୟୁ ଓ ପ୍ରାଣର ସ୍ୱରୂପ ଅଭେଦ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପାସ୍ୟ ଅଂଶ ପୃଥକ୍ ହେବା ଦ୍ୱାରା ଅନୁଚିନ୍ତନ ପୃଥକ୍ ହୁଏ- ‘ଏହାହିଁ ଅର୍ଥ । ସେହି ସଙ୍କର୍ଷକାଣ୍ଡରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ‘ନାନା ବା ଦେବତା’ (ଦେବତା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି, କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ପୃଥକ୍ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ।) ସେଠାର ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଦେବତା ଭେଦରେ ଯାଗରେ ଭେଦ ହୁଏ ବୋଲି ବିଦ୍ୟାଭେଦ ନାହିଁ; କାରଣ-ଉପକ୍ରମ ଓ ଉପସଂହାର ଦ୍ୱାରା ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ ଅଧିଦେବ ଉପଦେଶରେ ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାର ବିଧାନ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ଯେପରି ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ



ପ୍ରଭାତକାଳ ଭେଦରେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଭେଦ ହୁଏ, ସେପରି ବିଦ୍ୟାର ଏକତ୍ୱ ହେଲେ ବି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭେଦରେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଭେଦ ହୁଏ । ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟରୁ ପ୍ରଦାନବତ୍ କୁହାଯାଇଛି ।

୨୧- ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୪୪-୫୨ ॥

୨୯- ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ-୪୪-୫୨ ॥

ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ତ୍ବାତ୍ତଦ୍ଧି ବଲ୍ଲୀୟସ୍ତଦପି ॥ ୩-୩-୪୪ ॥

ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ତ୍ବାତ୍ତଦ୍ଧି ବଳୀୟସ୍ତଦପି ॥ ୩-୩-୪୪ ॥

ବାଜସନେୟକ ଅଗ୍ନି ରହସ୍ୟରେ ଅଗ୍ନିବିଦ୍ୟା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ, ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ତ୍ବାତ୍=କାରଣ-ଏଠାରେ ଏହି ‘ଯତକିଂତରମାନି ଭୂତାନି’ ଇତ୍ୟାଦି ଅନେକ ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରମାଣ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରକରଣାଦିର ଅପେକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା, ତତ୍ତ୍ୱ=ଲିଙ୍ଗ, ବଳୀୟଃ=ବଳବାନ୍ ଅଟେ । ତଦପି=ତାହାକୁ ‘ଶୁଚିଲିଙ୍ଗ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଜୈମିନିମୁନି କହିଛନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ବାଜସନେୟନୋହରିରହସ୍ୟ-‘ନୈବ ବା ଇଦମଗ୍ରେ ତଦାସୀତ୍’ ଇତ୍ୟେତଦ୍ୱିନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣେ ମନୋଽଧିକୃତ୍ୟାଧ୍ୟାୟତେ- ‘ତତ୍ତ୍ୱତ୍ତ୍ୱିଂଶତ୍ ସହସ୍ରାଣ୍ୟ ପଶ୍ୟଦାତ୍- ନୋହ୍ମାନିର୍ଦ୍ଦାନୋମାନ୍ନନଶ୍ଚିତଃ’ ଇତ୍ୟାଦି । ତଥୈବ ‘ବାକ୍ତିତଃ ପ୍ରାଣଚିତ ଶ୍ଚକ୍ଷୁର୍ଚିତଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠଚିତଃ କର୍ମଚିତୋହରିଚିତଃ । ଇତି ପୃଥଗଗ୍ନା ନାମନନ୍ତି ସାଂପାଦିକାନ ।

(ଖ) ତେଷୁ ସଂଶୟଃ କିମେତେ ମନଶ୍ଚିଦାଦୟଃ କ୍ରିୟାନ୍ତୁପବେଶିନାସ୍ତଚ୍ଛେଷ୍ଟଭୂତାଃ ଉତ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରାଃ କେବଳ ବିଦ୍ୟାତ୍ମିକା ଇତି । ତତ୍ର ପ୍ରକରଣାତ୍ କ୍ରିୟାନ୍ତୁପବେଶେ ପ୍ରାପ୍ତେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ତାବତ୍ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନୀତେ ।

(ଗ) ଲିଙ୍ଗ ଭୂୟସ୍ତ୍ବାଦିତି । ଭୂୟାଂସି ହି ଲିଙ୍ଗାନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣେ କେବଳ ବିଦ୍ୟାତ୍ମକତ୍ୱ ମକ୍ଷାମୁପୋଦ୍ ବଳୟନ୍ତି ଦୃଶ୍ୟତେ- ‘ତଦଯତ କିଂ ରେମାନି ଭୂତାନି ମନସାଂ ସଙ୍କଞ୍ଚୟନ୍ତି, ତେଷାମେବ ସାକ୍ତିତଃ’ ଇତି, ‘ତାନର୍ହେତାନେବଂବିଦେ ସର୍ବଦା ସର୍ବାଣି ଭୂତାନି ଚିନ୍ତୟନ୍ତି ସ୍ୱପତେ । ଇତି ଚୈବଂଜାତୀୟକାନି । ତତ୍ତ୍ୱି ଲିଙ୍ଗମ୍ ପ୍ରକରଣାଦ ବଳୀୟଃ ତଦପ୍ୟୁକ୍ତଂ ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ କାଣ୍ଡେ- ‘ଶୁଚିଲିଙ୍ଗ ବାକ୍ୟ ପ୍ରକରଣ ସ୍ଥାନ ସମାଖ୍ୟାନାଂ ସମବାୟେ ପାରଦୌର୍ବଲ୍ୟମର୍ଥ ବିପ୍ରକର୍ଷାତ (ଜୈ. ସୁ. ୩-୩-୧୩) ଇତି ।



ଭାଷା-(କ) ବାଦସନେୟର ଅଗ୍ନିରହସ୍ୟରେ- ‘ନୈବ ବା ଲଦମଗ୍ର’ (ଉତ୍ତରି ପୂର୍ବରୁ ଏହି ସତ୍ ନଥିଲା) ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମନକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ଏହି ମନ ନିଜେ ଅର୍ଚ୍ଚନାୟ ମନୋମୟ ମନଶ୍ଚିତ୍ ଛତିଶ ସହସ୍ର ଅଗ୍ନିକୁ ଦେଖିଲା’ ଇତ୍ୟାଦି କହନ୍ତି; ଏବଂ ବାକରୁ ସଂପାଦିତ ନିଜନିଜର ବୃତ୍ତିରୂପ ଅଗ୍ନିକୁ ବାକ୍ ପ୍ରାଣ ଦର୍ଶନ କଲା’ ଏହି ପ୍ରକାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସାଂପାଦିକ ଅଗ୍ନିକୁ କହନ୍ତି ।

(ଖ) ସେଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ କି ଏମାନେ କ’ଣ ମନଶ୍ଚିତ୍ ପ୍ରଭୃତି କ୍ରିୟାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରି ସେହି କର୍ମର ଅଙ୍ଗଭୂତ ହୁଏ ଅଥବା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଦ୍ୟାତ୍ମକ ଅଟେ କି ? ଏହିପରି ପ୍ରକରଣରୁ କ୍ରିୟାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ ହେବାପରେ, (ସିଦ୍ଧାନ୍ତ)

(ଗ) ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରନ୍ତି । କାରଣ-ବହୁତ ଲିଙ୍ଗଦ୍ୱାରା । ‘ତତ୍ତ୍ୱତ୍ କିଂ ଚ’ (ତାହାଠାରେ ଏହି ଭୂତ ପ୍ରାଣୀ ମନରେ ଯାହା ସଙ୍କଳ୍ପ କରେ, ସେ ସେହି ଅଗ୍ନିର କର୍ମ କରେ) ଏବଂ ‘ତାନ୍ ହୈତାନ୍’ (ଏହିପରି ଉପାସନା କରି ଯଦି ଶୟନ କରିବାକୁ ଚାହେଁ କିମ୍ବା ଜାଗ୍ରତ ହେବାକୁ ଚାହେଁ, ତେବେ ତାହାପାଇଁ ସର୍ବଦା ସମସ୍ତ ଭୂତଗୁଡ଼ିଏକ ସେହି ଅଗ୍ନିକୁ ସମ୍ପାଦନ କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ବହୁଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରକରଣଦ୍ୱାରା ବଳବାନ୍ ହୁଏ । ସେ ମଧ୍ୟ ‘ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗ’ (ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗ, ବାକ୍ୟ, ପ୍ରକରଣ, ସ୍ଥାନ ଏବଂ ସମାଖ୍ୟା ଏହାର ଏକ ବିଷୟରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧ ହେଲେ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ପୂର୍ବ ପୂର୍ବଠାରୁ ଦୁର୍ବଳ ହୁଅନ୍ତି, କାରଣ-ନିଜର ଅର୍ଥବୋଧ କରାଇବାରେ ଉତ୍ତର-ଉତ୍ତରକୁ ପୂର୍ବ-ପୂର୍ବଅପେକ୍ଷା ବିଳମ୍ବ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ପୂର୍ବକାଣ୍ଡରେ କୁହାଯାଇଛି ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ३-३-४५ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्क्रिया मानसवत् ॥ ୩-୩-୪୫ ॥

ଯେଉଁ ମନଶ୍ଚିତ୍ ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରକରଣାତ୍=ପ୍ରକରଣରୁ ପୂର୍ବବିକଳ୍ପଃ=ପୂର୍ବରେ ପ୍ରକୃତ କ୍ରିୟାମୟ ଅଗ୍ନିର ଏହା ସଙ୍କଳ୍ପାତ୍ମକ ଅଗ୍ନି, କ୍ରୟାସ୍ୟାତ୍=ଅଙ୍ଗ ଅଟେ । ମାନସବତ୍=ଯେପରି ‘ମନୋଗ୍ରହ’ ଗୃହାତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାଦଶାହରେ ଶ୍ରୁତମାନ ସଂଗ୍ରହ ବାରଦିନର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଦଶମ ଗ୍ରହର ଅଙ୍ଗ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ନୈତଦ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରା ଏତେଂଗ୍ନୟେନନ୍ୟଶେଷଭୂତା ଇତି । ପୂର୍ବସ୍ୟ କ୍ରିୟାମୟସ୍ୟାଗ୍ନୋ ପ୍ରକରଣାତ୍ତଦ୍ବିଷୟ ଏବାୟଂ ବିକଳ୍ପବିଶେଷୋପଦେଶଃ ସ୍ୟାନ୍ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଃ ।

(ଖ) ନନ୍ନୁ ପ୍ରକରଣାଲିଙ୍ଗମ୍ ବଳୀୟଃ ସତ୍ୟମେବମେତତ୍, ଲିଙ୍ଗମପି ଦ୍ୱେବଂ ଜାତୀୟକଂ ନ ପ୍ରକରଣାତ୍ ବଳିୟୋ ଭବତି । ଅନ୍ୟାର୍ଥଦର୍ଶନଂ ହ୍ୟେତତ୍, ସାଂପାଦିକାଗ୍ନି



ପ୍ରଶଂସାରୂପଦ୍ୱାର । ଅନ୍ୟାର୍ଥଦର୍ଶନଂ ଉପତ୍ୟାମାନ୍ୟସ୍ୟାଂ ପ୍ରାପ୍ତୌ ଗୁଣବାଦେନାପୁମପଦ୍ୟମାନଂ
ନ ପ୍ରକରଣଂ ବାଧୁତୁମୁସ୍ତତେ । ତସ୍ମାତ୍ ସାଂପାଦିକା ଅପେକ୍ଷାତେଃଶ୍ଚୟଃ ପ୍ରକରଣାତ୍
କ୍ରିୟାନୁପ୍ରବେଶିନ ଏବ ସ୍ୱୟଃ ମାନସବତ୍ ।

(ଗ) ମାନସବତ୍ । ଯଥା ଦଶରାତ୍ରସ୍ୟ ଦଶମୋହନ୍ୟ ବି ବାକ୍ୟେ ପୃଥ୍ବ୍ୟା
ପାତ୍ରେଣ ସମୁଦ୍ରସ୍ୟ ସୋମସ୍ୟ ପ୍ରଜାପତୟେ ଦେବତାୟେ ଗୃହ୍ୟମାଣସ୍ୟ ଗ୍ରହଣାସାଦନହବ-
ନାହରଣୋପହ୍ୱାନ ଭକ୍ଷଣାନି ମାନସାନ୍ୟେବାମ୍ନାୟତେ । ସ ତ ମାନସୋଽପି ଗ୍ରହକକ୍ଷଃ
କ୍ରିୟାପ୍ରକରଣାତ୍ କ୍ରିୟାଶେଷ ଏବ ଭବତ୍ୟେବମୟପ୍ୟଗ୍ନିକକ୍ଷ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଭାଷା-(କ) ଅଗ୍ନି ଅନ୍ୟର ଅଙ୍ଗ ନ ହୋଇ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।
ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପୂର୍ବକ୍ରିୟାମୟ ଅଗ୍ନିର ପ୍ରକରଣ ହେଲେ ତଦ୍‌ବିଷୟକ ଏହି
ବିକଳ ବିଶେଷ ଉପଦେଶ ହେବା ଉଚିତ୍, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ପ୍ରକରଣଠାରୁ ଲିଙ୍ଗ କ'ଣ ବଳବାନ କି ? ହଁ ଏହାସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ଏହି
ପ୍ରକରଣର ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରକରଣରୁ ବଳବାନ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ଲିଙ୍ଗ ଅନ୍ୟାର୍ଥଦର୍ଶନ ଅଟେ;
କାରଣ-ସାମ୍ପାଦିକ ଅଗ୍ନିର ପ୍ରଶଂସାରୂପ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାର୍ଥଦର୍ଶନ ଅନ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ନ ହେଲେ
ଗୁଣବାଦ ଦ୍ୱାରା ଉପପନ୍ନ ହୋଇ ପ୍ରକରଣକୁ ବାଧା ଦେବାରେ ଅସମର୍ଥ ନୁହେଁ । ତେଣୁ
ସାମ୍ପାଦିକ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକରଣ ଦ୍ୱାରା କ୍ରିୟାରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ମାନସସଦୃଶ । ଯେପରି ଦଶରାତ୍ର କ୍ରତୁର ଦଶମଦିବସରେ ଅବିବାକ୍ୟରେ
ପୃଥ୍ବ୍ୟା ରୂପମାତ୍ରରୁ ଗୃହ୍ୟମାଣ ସମୁଦ୍ର ରୂପ ସୋମର ପ୍ରଜାପତି ଦେବତା ପାଇଁ ଗ୍ରହଣ,
ଆସାଦନ, ହବନ, ଆହରଣ, ଉପହ୍ୱାନ ଏବଂ ଭକ୍ଷଣ ଏହି ମାନସ ଶ୍ରୁତିରେ କୁହାଯାଇଛି ।
ଯେପରି ସେହି ମାନସ ଗ୍ରହକକ୍ଷ ମଧ୍ୟ କ୍ରିୟା ପ୍ରକରଣରୁ କ୍ରିୟାର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ, ସେହିପରି
ସେହି ଅଗ୍ନିକକ୍ଷ ଅଟେ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

अतिदेशाच्च ॥ ३-३-४६ ॥

ଅତିଦେଶାତ୍ ॥ ୩-୩-୪୬ ॥

ଅତିଦେଶାତ୍ ତ=‘ଏକୈକ ଏବ ତାବାନ୍’ ଏହିପ୍ରକାର ଅତିଦେଶରେ ଏହି
ସାମ୍ପାଦିକ ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ କ୍ରିୟାର ଅଙ୍ଗ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ଅତିଦେଶାତ୍ତୌଷାମଗ୍ନାନାଂ କ୍ରିୟାନୁପ୍ରବେଶ ମୁପୋଦ୍‌ବଳୟତି -
‘ଷଟ୍‌ତ୍ରିଂଶତ୍ ସହସ୍ରାଣ୍ୟଗ୍ନିୟୋଂକାର୍ଣ୍ଣେଷାମେକୈକ ଏବ ତାବାନ୍ ଯାବାନସୌ ପୂର୍ବଃ’



ଇତି । ସତି ହି ସାମାନ୍ୟତଦେଶଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ । ତତଶ୍ଚ ପୂର୍ବେଶୈଷକାଚିତେନ କ୍ରିୟାନ୍-
ପ୍ରବେଶନାଂଗ୍ନିନା ସାଂପାଦିକାନଗ୍ନାନତିଦିଶାନ୍ କ୍ରିୟାନ୍ପ୍ରବେଶମେବୈଷାଂ ଦ୍ୟୋତୟତି ।

ଭାଷା (କ) ‘ଷଟ୍ରିଂଶତ୍’ (ଛତିଶ ସହସ୍ର ପୂଜ୍ୟ ଅଗ୍ନି ଅଟନ୍ତି, ଏହାଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ
ଗୋଟିଏ ଏପରି ଅଛନ୍ତି ଯେ ସେହି ପୂର୍ବାଗ୍ନି ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଏହି ଅଗ୍ନିର ଅତିଦେଶ
କ୍ରିୟାନ୍ପ୍ରବେଶକୁ ପୁଷ୍ଟି କରାଏ । ତେଣୁ ପୂର୍ବକାମନାଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ କ୍ରିୟାନ୍ପ୍ରବେଶୀ ହୋଇ
ଅଗ୍ନିରୁ ସାଂପାଦିକ ଅଗ୍ନିର ଅତିଦେଶ କରି ଶୁଚି ଏହାର କ୍ରିୟାନ୍ପ୍ରବେଶ ସୁଚିତ କରେ ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ३-३-४७ ॥

ବିଦ୍ୟୈବ ତୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାତ୍ ॥୩-୩-୪୭॥

ତୁ=ପୂର୍ବପକ୍ଷ ନିବୃତ୍ତିନିମିତ୍ତ ଅଟେ । ବିଦ୍ୟା ଏବ=ବିଦ୍ୟାତ୍ମକ ମନଶ୍ଚିତ୍ ଆଦି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ
ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଟେ । ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାତ୍=କାରଣ-ଶ୍ରୁତିରେ ଏହାହିଁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ମୂଳ-(କ) ତୁ ଶବ୍ଦଃ ପକ୍ଷଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି । ବିଦ୍ୟାତ୍ମକା ଏବୈତେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରା ମନଶ୍ଚି-
ଦାଦୟୋଃଶ୍ରବଣଃ ସ୍ୱୀର୍ତ୍ତ କ୍ରିୟାଶେଷଭୂତାଃ । ତଥାହି ନିର୍ଦ୍ଧାରୟତି ‘ତେ ହେତୃତେ ବିଦ୍ୟାଚିତ
ଏବ’ ଇତି, ବିଦ୍ୟାୟା-ହେତୈତ ଏବଂବିଦୟିତା ଭବନ୍ତି । ଇତି ଚ ।

ଭାଷା-(କ) ତୁ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ କରେ । ବିଦ୍ୟାତ୍ମକ ସେମାନେ ମନଶ୍ଚିତ୍
ଆଦି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହେବା ଉଚିତ୍, କ୍ରିୟାର ଅଙ୍ଗଭୂତ ନୁହେଁ; କାରଣ- ‘ତେ ହୈ
ତେ’ (ସେହି ଏହିଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟାଭାବନାରୁ ସଂପାଦିତ ହୁଏ) ଏବଂ ‘ବିଦ୍ୟାୟା’ । (ଏହା
ଜାଣିଥିବା ଉପାସକଙ୍କୁ ଏହି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟାରୁ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି
ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରେ ।

दर्शनाच्च ॥ ३-३-४८ ॥

ଦର୍ଶନାଚ୍ଚ ୩-୩-୪୮॥

ଦର୍ଶନାତ୍ ଚ=ଏହି ମନଶ୍ଚିତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରରେ ଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଦୃଶ୍ୟତେ ଚୌଷାଂ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟେ ଲିଙ୍ଗମ୍ । ତତ୍ପୁରସ୍ତା ଦର୍ଶିତମ୍
ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ୱାତ୍ (ବ୍ର.ସୂ. ୩-୩-୪୪) ଇତ୍ୟତ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ଏହି ଅଗ୍ନିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟରେ ଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ସେ
‘ଲିଙ୍ଗଭୂୟସ୍ୱାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରଥମେ ଦେଖାଯାଏ ॥୪୮॥



ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦୁ ଲିଙ୍ଗମପ୍ୟସତ୍ୟାମନ୍ୟସାଂ ପ୍ରାପ୍ତାବସାଧକ କସ୍ୟଚିଦର୍ଥସ୍ୟେ-
ତ୍ୟପାସ୍ୟ ତତ୍ପ୍ରକରଣସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ କ୍ରିୟାଶେଷତ୍ୱ ମଧ୍ୟବସିତମିତ୍ୟତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ନହେବାରୁ ଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଅର୍ଥର ସାଧକ
ନୁହେଁ । ଏହିପରି ଲିଙ୍ଗକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପ୍ରକରଣର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ସେହି ଅଗ୍ନିକ୍ରିୟାର
ଅଙ୍ଗରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି ।

ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦିବଳୀୟସ୍ତ୍ବାଚ୍ୟ ନ ଦାୟଃ ॥ ୩-୩-୪୯ ॥

ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦିବଳୀୟସ୍ତ୍ବାଚ୍ୟ ନ ବାଧଃ ॥ ୩-୩-୪୯ ॥

ତ=ଏବଂ, ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦିବଳୀୟସ୍ତ୍ବାଚ୍ୟ=ଶ୍ରୁତି ପ୍ରଭୃତି ବଳବାନ ହେବାରୁ ଦୁର୍ବଳକର୍ମ-
ପ୍ରକରଣଦ୍ୱାରା ମନଶ୍ଚିତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ନିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ନ ବାଧଃ=ବାଧା ହୁଏ ନାହିଁ ॥

ମୂଳ-(କ) ନୈବଂ ପ୍ରକରଣସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ କ୍ରିୟାଶେଷତ୍ୱ ମଧ୍ୟବସାୟ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟପକ୍ଷୋ
ବାଧୂତବ୍ୟଃ, ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦେର୍ବଳୀୟସ୍ତ୍ବାଚ୍ୟ । ବଳୀୟାସି ହି ପ୍ରକରଣାଛୁତିଲିଙ୍ଗ ବାକ୍ୟାନୀତି ସ୍ଥିତଂ
ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗ ସୁତ୍ରେ । ତାନି ରେହ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପକ୍ଷଂ ସାଧୟତି ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ । କଥମ୍ ? ଶ୍ରୁତିସ୍ତ୍ରାବତ୍-
ତେ ହେତେ ନିଦ୍ୟାଚିତ ଏବ ଇତି ।

(ଖ) ତଥା ଲିଙ୍ଗମ୍- ‘ସର୍ବଦା ସର୍ବାଣି ଭୂତାନି ଚିନ୍ତନ୍ତ୍ୟପି ସ୍ୱପତେ’ ଇତି । ତଥା
ବାକ୍ୟମପି ‘ବିଦ୍ୟୟା ହେବୈତ ଏବଂ ବିଦଶ୍ଚିତା ଭବନ୍ତି’ ଇତି । ‘ବିଦ୍ୟାଚିତ ଏବ’ ଇତି
ହି ସାଂବଧାରଣେୟଂ ଶ୍ରୁତିଃ କ୍ରିୟାନୁପ୍ରବେଶେନାସାମାନ୍ୟପରମ୍ୟମାନେ ପାଡ଼ିତା ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ଦବାହ୍ୟ ସାଧନଭୂତିପ୍ରାୟମିଦମବଧାରଣଂ ଭବିଷ୍ୟତି । ନେତୁ୍ୟତ୍ୟତେ,
ତଦଭିପ୍ରାୟତାୟାଂ ହି ବିଦ୍ୟାଚିତ ଇତୀୟତା ସ୍ୱରୂପ ସଂକୀର୍ତ୍ତନେନୈବ କୃତଦ୍ୱାଦନର୍ଥକ-
ମବଧାରଣଂ ଭବେତ୍ । ସ୍ୱରୂପମେବ ହେୟମାମବାହ୍ୟ ସାଧନମିତି । ଅବାହ୍ୟ ସାଧନଭୂତ୍ୟପି
ତୁ ମାନସଗ୍ରହବତ୍କ୍ରିୟାନୁପ୍ରବେଶ ଶଙ୍କାୟାଂ ତନ୍ନିବୃତ୍ତିଫଳମବଧାରଣମର୍ଥବଦ୍ ଭବିଷ୍ୟତି ।

ଭାଷା-(କ) ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରକରଣ ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ମନଶ୍ଚିତ ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକରେ
କ୍ରିୟାଙ୍ଗତ୍ୱ ସ୍ଥିର କରି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟପକ୍ଷକୁ ବାଧା ଦେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ପ୍ରଭୃତି
ବଳବାନ ଅଟେ । ଶ୍ରୁତି, ଲିଙ୍ଗ, ବାକ୍ୟ-ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକରଣ ଠାରୁ ବଳବାନ ଅଟନ୍ତି । ଏହି
‘ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗ’ ସୂତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରଭୃତି ଏଠାରେ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ପକ୍ଷକୁ
ସିଦ୍ଧ କରାହେବାର ଦେଖାଯାଏ । କିପରି ? ‘ତେ ହେତେ’ (ସେମାନେ ଏହି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ
ବିଦ୍ୟାରୁ ସଂପାଦିତ ହୁଅନ୍ତି) । ଏହି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟ ଅଟେ ।



(ଖ) ସେହିପରି ଲିଙ୍ଗବାକ୍ୟ ରହିଅଛି । ‘ସର୍ବଦା (ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଜାଗ୍ରଦବସ୍ଥାରେ ବା ଗୁପ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ତାହା ପାଇଁ ଅଗ୍ନିକୁ ଚୟନ କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଲିଙ୍ଗ ଅଟେ । ଏବଂ ‘ବିଦ୍ୟାୟା’ (ଏହାକୁ ଜାଣିବାକୁ ଥିବା ଉପାସକର ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟାୟୁକ୍ତ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟ ଅଛି । ‘ବିଦ୍ୟାଚିତ ଏବଂ’ ଅବଧାରଣ ସହ ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅଗ୍ନି କ୍ରିୟାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ମଧ୍ୟ ବାଧୁତ ହେବ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ଅବଧାରଣ ବାହ୍ୟ ସାଧନାଭାବର ଅଭିପ୍ରାୟ ହେବକି ? ନୁହେଁ, ଏହା କୁହାଯାଇଛି ଯଦି ଏହାର ଅଭିପ୍ରାୟରେ ହୁଏ, ତେବେ ‘ବିଦ୍ୟାଚିତ’ରେ ସ୍ୱରୂପ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ହେବାରୁ ଅବାହ୍ୟ ସାଧନତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ହେବ ଏବଂ ଏହି ଅବଧାରଣ ଅନର୍ଥକ ହେବ; କାରଣ-ଏହି ବାହ୍ୟ ସାଧନାଭାବ ଅଗ୍ନିସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ଅଗ୍ନିର ବାହ୍ୟ ସାଧନତା ଅଭାବ ହେଲେବି ମାନସଗ୍ରହ ପରି କ୍ରିୟା ଅନୁପ୍ରବେଶ ଶକ୍ତ ହେବାଦ୍ୱାରା ତାହାର ନିବୃତ୍ତି ରୂପ ପ୍ରୟୋଜନ ଅବଧାରଣ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବ ।

ମୂଳ - (କ) ତଥା ‘ସ୍ୱପତେ ଜାଗ୍ରତେ ଚୈବଂବିଦେ ସର୍ବଦା ସର୍ବାଣି ଭୂତୋନ୍ୟ-ତାନଗ୍ନାଂଶ୍ଚିନ୍ତି’ ଇତି ସାତତ୍ୟଦର୍ଶନମେଷାଂ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟବକ୍ଷତେ । ଯଥା ସାଂପାଦିକେ ବାକ୍ପ୍ରାଣମୟେଽଗ୍ନିହୋତ୍ରେ ‘ପ୍ରାଣଂ ତଦା ବାଚି ଜୁହୋତି ବାଚଂ ତଦା ପ୍ରାଣେ ଜୁହୋତି’ (କୌ ୨-୫) ଇତି ଗ୍ରେଞ୍ଜୋତ୍ୟତେ- ‘ଏତେ ଅନନ୍ତେ ଅମୃତେ ଆହୁତୀ ସ୍ୱପଂଃ ସତତଂ ଜୁହୋତି’ (କୌଷୀ ୨-୫) ଇତି ତଦ୍‌ବତ୍ ।

(ଖ) କ୍ରିୟାନୁପ୍ରବେଶେ ତୁ କ୍ରିୟା ପ୍ରୟୋଗସ୍ୟାବକାଳତ୍ୱେନ ନ ସାତତ୍ୟେ ନୈଷାଂ ପ୍ରୟୋଗଃ କଞ୍ଚେତ୍ । ନ ଗ୍ରେହମର୍ଥବାଦ ମାତ୍ରମିତି ନ୍ୟାୟମ୍ । ଯତ୍ ହି ବିଶ୍ୱସ୍ତୋ ବିଧାୟକୋ ଲିଙ୍ଗାଦିରୂପ ଲଭ୍ୟତେ, ଯୁକ୍ତଂ ତତ୍ ସଂକୀର୍ତ୍ତନମତ୍ରସ୍ୟାର୍ଥ ବାଦଦମ୍ । ଇହ ତୁ ବିଶ୍ୱସ୍ତବିଧି-ରାନୁପଲକ୍ଷେଃ ସଂକୀର୍ତ୍ତନାଦେବୈଷାଂ ବିଜ୍ଞାନ ବିବଧାନଂ କଞ୍ଚନାୟମ୍ ।

(ଗ) ତତ୍ତ୍ୱ ଯଥା ସଂକୀର୍ତ୍ତନମେବ କଞ୍ଚୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତ ଇତି, ସାତତ୍ୟ ଦର୍ଶନାଭିପ୍ରାୟତମେବ କଞ୍ଚେତ୍ । ତତ୍ତ୍ୱ ସାମର୍ଥ୍ୟାଦୋଷଂ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟସିଦ୍ଧିଃ । ଏତେନ ‘ତଦ୍‌ଯତ୍ତ୍ୱିନ୍ତେମାନି ଭୂତାନି ମନସାଂ ସଙ୍କଳୟନ୍ତି ତେଷାମେବ ସାକୃତିଃ ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ । ତଥା ବାକ୍ୟମପି ‘ଏବଂବିଦେ’ ଇତି ପୁରୁଷବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ମେବୈଷା-ମାତସ୍ୟାଣଂ ନ କ୍ରତୁସମ୍ବନ୍ଧଂ ପୁଷ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ଏବ ଜ୍ୟାୟମିତି ॥



ଭାଷା-(କ) ଏହିପରି ‘ସ୍ୱପ୍ନତେ’ (ସେ ଏହା ଜାଣି ଜାଗ୍ରତ ହେଉ ବା ସୁପ୍ତ ହେଉ; କିନ୍ତୁ ଉପାସକପାଇଁ ସର୍ବଦା ସବୁପ୍ରାଣୀ ଏହି ଅଗ୍ନିକୁ ସମ୍ପାଦନ କରନ୍ତି) ଏହି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଦର୍ଶନ ଏହି ଅଗ୍ନିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ହେବାରୁ ସଙ୍ଗତ ହୁଏ । ଯେପରି ସାଂପାଦିକ ବାକ୍ ପ୍ରାଣମୟ ଅଗ୍ନି ହୋତ୍ରରେ ‘ପ୍ରାଣତଦା ବାଚି’ (ଧାନକାଳରେ ପ୍ରାଣ ବାଣୀରେ ହୋମ କରେ ଏବଂ ଧାନକାଳରେ ବାଣୀ ପ୍ରାଣରେ ହୋମ କରେ) ଏହା କହି ‘ଏତେ ଅନନ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟତେ’ (ଏହି ଅନନ୍ତ ଅମୃତ ଆହୁତି ଜାଗ୍ରତ ବା ସୁପ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ହୋମ କରେ) ଏହା କହେ । ତାହାପରି ଏହି ଅଗ୍ନିର କ୍ରିୟାକାନ୍ଦ ନାହିଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ କ୍ରିୟାର ପ୍ରୟୋଗ ଅଳ୍ପକାଳରୁ ହେଲେ ଏହି ମନଶ୍ଚିତ୍ ଆଦି ଅଗ୍ନିର ନୈରନ୍ତର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା କେବଳ ଅର୍ଥବାଦ ମାତ୍ର ଅଟେ ବୋଲି କହିବା ନ୍ୟାୟ ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ; କାରଣ-ଯେଉଁଠାରେ ଲିଙ୍ଗଆଦି ବିଧାୟକ ବିଶେଷ ରୂପରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି, ସେଠାରେ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ମାତ୍ର ଅର୍ଥବାଦ ହେବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବିଶେଷ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ରୂପରେ ଅନ୍ୟବିଧିର ଉପଲବ୍ଧ ନହେଲେ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଅଗ୍ନିର ବିଜ୍ଞାନ ବିଧାନ କଳ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଗ) ତାହାର ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ଅନୁସାରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଏ; ତେଣୁ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଦର୍ଶନ ହେଲେ ସେପରି ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନ ବିଧିର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । ସେହି ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ତାହାର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ । ଉକ୍ତ ନ୍ୟାୟରେ ତଦ୍ୱୟତ୍ କିରେମାନି’ (ଯେଉଁ ପ୍ରାଣୀ ମନରେ ଯାହା ସଙ୍କଳ୍ପ କରନ୍ତି, ସେ ସେହି ଅଗ୍ନିର ଆକୃତି ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ‘ଏବଂ ବିଦେ’ ଏହି ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅଗ୍ନିର ପୁରୁଷ ବିଶେଷ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ କହି ଯୋଗ ସହିତ ତାହାର ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରେ ନାହିଁ; ତେଣୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପକ୍ଷ ଅଧିକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ ॥୫୦॥

अनुवन्धादिभ्यः प्रज्ञानतृपथकत्ववददृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ३-३-५० ॥
 ଅନୁବନ୍ଧାଦିଭ୍ୟଃ ପ୍ରଜ୍ଞାନ୍ତର ପୃଥକତ୍ୱବଦ୍ଦୃଷ୍ଟ ଚଦୁକ୍ତମ୍ ॥୩-୩-୫୦॥

ଅନୁବନ୍ଧାଦିଭ୍ୟଃ=ଅନୁବନ୍ଧାଦି ହେତୁଦ୍ୱାରା ମନଶ୍ଚିତ ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ନି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଟେ; ପ୍ରଜ୍ଞାନ୍ତର ପୃଥକତ୍ୱବଦ୍=ଯେପରି ଶାଶ୍ୱିଲ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଟେ; କାରଣ-ଦୃଷ୍ଟ=ରାଜସୂୟ ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତ ହେବା ପରେ ଅବେଷି ଯାଗର ବର୍ଣ୍ଣତ୍ରୟ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେବାରୁ ପ୍ରକରଣଠାରୁ ପୃଥକତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ । ତଦୁକ୍ତମ୍=ଏହି କଥାକୁ ପୂର୍ବମାମାଂସରେ ‘କ୍ରତୁର୍ଥାୟାମିତି’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।



ମୂଳ-(କ) ଇତସ୍ମ ପ୍ରକରଣ ମୁପମୃଦ୍ୟ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ମନଶ୍ଚିଦାଦାନାଂ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଯତକ୍ରିୟା ବୟବାମ୍ନ ଆଦିତ୍ୟବ୍ୟାପାରେଷ୍ଠନୁବ୍ୟାପ୍ତି- ‘ତେ ମନସୈବା ତାୟତ ମନସୈବା ଗ୍ରହା ଅଗୃହ୍ୟତ ମନସାଃସ୍ତୁବନ୍ ମନସାଃଶଂ ସନ୍ୟତକ୍ଷି ଯଜ୍ଞେ କର୍ମ କ୍ରିୟତେ, ଯତକିଂଚ ଯଜ୍ଞିୟଂ କର୍ମ ମନସୈବ ତେଷୁ ତନ୍ମନୋମେୟେଷୁ ମନଶ୍ଚିତସୁ ମନୋମୟମେବ କ୍ରିୟତେ’ ଇତ୍ୟାଦିନା ।

(ଖ) ସଂପତଫଳୋ ହ୍ୟୟମନୁବନ୍ଧଃ । ନ ତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଃ କ୍ରିୟାବୟବାଃ ସନ୍ଧ୍ୟସମ୍ପଦା ଲିପସିତବ୍ୟାଃ । ନ ଋତୋଦ୍ଗାଥାଦ୍ୟୁପାସନବତ୍ କ୍ରିୟାଜ୍ଞ ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ତଦନୁପ୍ରବେଶିତ୍ୱମା-ଶକ୍ତିବ୍ୟମ୍, ଶ୍ରୁତି ବୈରୂପ୍ୟାତ୍ । ନ ହ୍ୟତ୍ର କ୍ରିୟାଜ୍ଞମ୍ କିଂଚିଦାଦାୟ ତସ୍ମିନ୍ନଦୋ ନାମାଧିବସିତବ୍ୟମିତି ବଦତି ।

(ଗ) ଷଟ୍ତ୍ରିଂଶତ୍ ସହସ୍ରାଣି ତୁ ମନୋବୃତ୍ତିଭେଦାନାଦାୟ ତେଷ୍ଠଗ୍ନିତ୍ୱଂ ଗ୍ରହାଦୀଂଶ୍ଚ କଳ୍ପୟତି, ପୁରୁଷଯଜ୍ଞାଦିବାତ୍ । ସଂଖ୍ୟା ଋୟଂ ପୁରୁଷାୟୁଷସ୍ୟାହଃସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟା ସତୀ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧିନୀଷୁ ମନୋବୃତ୍ତିଷ୍ଠାରୋପ୍ୟତ ଇତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । ଏବମନୁବନ୍ଧାତ୍ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ମନଶ୍ଚିଦାଦାନାମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରକରଣର ଉପମର୍ଦ୍ଦନ କରି ମନଶ୍ଚିତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ନିର ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ-ଶ୍ରୁତି କ୍ରିୟାର ଅବୟବଗୁଡ଼ିକୁ ମନ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟାପାରରେ ‘ତେ ମନସୈବାଧାୟତ’ (ଏହି ଅଗ୍ନି ମନରେ ଆଧାନ କରେ, ମନରେ ଇଚ୍ଚାକୁ ତୟନ କରେ, ମନରେ ଯଜ୍ଞପାତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରେ, ମନରେ ଉଦ୍ଗାତା ସ୍ତୁତି କରେ, ମନରେ ରହି ମଧ୍ୟ ସ୍ତୁତି କରେ । ଯାହା କିଛି ଯଜ୍ଞରେ କର୍ମ କରାଯାଏ ଏବଂ ଯଜ୍ଞସମ୍ବନ୍ଧୀ କର୍ମ କରାଯାଏ, ସେହିସବୁ ମନରେ ସେହି ମନଶ୍ଚିତ୍ ମନୋମୟ ଅଗ୍ନିରେ ମନୋମୟ କରାଯାଏ) ଏହିପରି ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ ।

(ଖ) କାରଣ-ଏହି ଅନୁବନ୍ଧ ସମ୍ପଦରୂପ ଫଳବାନ୍ ଅଟେ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସିଦ୍ଧ କ୍ରିୟାର ଅବୟବକୁ ସମ୍ପତ୍ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ଉଦ୍ଗାଥାଦି ଉପାସନା କରି କ୍ରିୟା ଅଜ୍ଞ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେଲେ କ୍ରିୟା ଅନୁପ୍ରବେଶତ୍ୱକୁ ଆଶଙ୍କା କରେ ନାହିଁ; କାରଣ-ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅସମାନ ଅଟନ୍ତି । ଏଠାରେ କୌଣସି କ୍ରିୟା ଅଜ୍ଞକୁ ନେଇ ତଦ୍ବ୍ୟୟରେ ଅଧିବସାୟ କରିବା ଉଚିତ୍ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି କହେ ନାହିଁ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଛତିଶ ସହସ୍ର ମନୋବୃତ୍ତି ଭେଦକୁ ନେଇ ସେଠାରେ ଅଗ୍ନିତ୍ୱ ଓ ଗ୍ରହାଦିର ପୁରୁଷ ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି ସଦୃଶ କଳ୍ପନା କରେ ଏବଂ ଛତିଶ ସହସ୍ର ସଂଖ୍ୟା ପୁରୁଷର ଆୟୁଷ ଦିନଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ଅନୁଭୂତ ହୋଇ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧୀ ମନୋବୃତ୍ତିରେ ଆରୋପିତ କରାଯାଏ ବୋଲି ଜାଣିବା ବିଧେୟ । ଏହିପରି ଅନୁବନ୍ଧନରେ ମନଶ୍ଚିତ୍ ଆଦି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଅଟେ ।



ପୂଜ-(କ) ଆଦିଶବ୍ଦାଦତିଦେଶାଦପି ଯଥାସମ୍ଭବଂ ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ । ତଥାହି -
'ତେଷାମେକେକ ଏବ ତାବାନ୍ ଯାବ୍ ନସୌ ପୂର୍ବ' ଇତି କ୍ରିୟାମୟସାଗ୍ରେ ମାହାତ୍ମ୍ୟଂ
ଜ୍ଞାନମାୟାନାମେକେକସ୍ୟାତି ଦିଶନ୍ କ୍ରିୟାମାୟାନାଦରଂ ଦର୍ଶୟତି । ନ ତ ସତ୍ୟେବ କ୍ରିୟା
ସମ୍ଭବେ ବିକଳଃ ପୂର୍ବୋତ୍ତରୋପାତ୍ତି ଶକ୍ୟଂ ବଦ୍ଧମ୍ । ନହି ଯେନ ବ୍ୟାପାରୋଶା ହବନାୟ
ଧାରଣାଦିନା ପୂର୍ବଃ କ୍ରିୟାୟା ମୁପକରୋତି । ତେନୋତ୍ତରେ ଉପକର୍ତ୍ତୁଂ ଶକ୍ନୁବନ୍ତି ।

(ଖ) ଯତ୍ନ ପୂର୍ବପକ୍ଷେଽପ୍ୟତିଦେଶେ ଉପୋଦ୍ବଳକ ଇତ୍ୟୁକ୍ତଂ-ସତି ହି ସାମାନ୍ୟେ-
ତିଦେଶଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ ଇତି, ତଦସ୍ମତ ପକ୍ଷେଽପ୍ୟଗ୍ନିତ୍ ସାମାନ୍ୟନାତିଦେଶସମ୍ଭବତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।
ଅସ୍ତି ହି ସାଂପାଦିକା ନାମପ୍ୟଗ୍ନାନାମଗ୍ନିତ୍ମିତି । ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦାନି ତ କାରଣାନି ଦର୍ଶିତାନି ।
ଏବମନୁ ବନ୍ଧାଦିତ୍ୟଃ କାରଣୋତ୍ତୟଃ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ମନର୍ଷିଦାଦାନାମ୍, ପ୍ରଜ୍ଞାତର ପୃଥକ୍ ଦ୍ଵବତ୍ ।

(ଗ) ଯଥା ପ୍ରଜ୍ଞାତରାଣି ଶାଶ୍ଵଳ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତାନି ସ୍ଵେନ ସ୍ଵେନାନୁବନ୍ଧେନାନୁ
ବନ୍ଧମାନାନି ପୁଥ୍ଵଗେବ କର୍ମତ୍ୟଃ ପ୍ରଜ୍ଞାତରେତ୍ୟୟଃ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରାଣି ଭବତ୍ୟେବମିତି ।
ଦୃଷ୍ଟିଶ୍ଚାବେଷେଃ ରାଜସୂୟ ପ୍ରକରଣ ପିତାୟାଃ ପ୍ରକରଣାଦୁତ୍କର୍ଷୋ ବର୍ଷକ୍ରିୟାନୁବନ୍ଧାଦ୍
ରାଜଯଜ୍ଞତ୍ଵାକ ରାଜସୂୟସ୍ୟ । ତତ୍ତୁକ୍ତଂ ପ୍ରଥମେ କାଣ୍ଡେ କୁର୍ବ୍ୟାୟାମିତି ତେନ୍ନ ବର୍ଷତ୍ରୟ
ସଂଯୋଗାତ୍ । (ଜୈ.ସୁ. ୧୧, ୪-୧୦) ଇତି ॥

ଭାଷା-(କ) ସୁତ୍ରସ୍ଥ ଆଦିଶବ୍ଦରୁ ଅତିଦେଶ ପ୍ରଭୃତିର ଯଥାସମ୍ଭବ ଯୋଜନା କରିବା
ବିଧେୟ । ଯେପରିକି 'ତେଷାମେକେକ' (ସେହି ସାଂପାଦିକ ଅଗ୍ନିରେ ଏପରି ଗୋଟିଏ
ଗୋଟିଏ ଅଛି ଯେ, ଯାହାର ପୂର୍ବରୁ ସେ ଅଗ୍ନି ରହିଛି) । ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି କ୍ରିୟାମୟ
ଅଗ୍ନିର ମାହାତ୍ମ୍ୟକୁ ଜ୍ଞାନମୟ ଅଗ୍ନିରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏରେ ଅତିଦେଶ କରି କ୍ରିୟାରେ
ଅନାଦର ଦେଖାଏ ଏବଂ କ୍ରିୟା ସହିତ ସମ୍ଭବିତ ହେଲେ ଉତ୍ତର ଅଗ୍ନିର ପୂର୍ବ ଅଗ୍ନି ସହ
ବିକଳ ହୁଏ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ; କାରଣ-ଯେଉଁ ଆହବନୀୟ ହବିଷର ଧାରଣାଦି
ବ୍ୟାପାରର ପୂର୍ବରୁ ଅଗ୍ନି କ୍ରିୟାରେ ଉପକାରକ ହୁଏ, ସେହି ବ୍ୟାପାରରେ ଉତ୍ତର ଅଗ୍ନିର
ଉପକାରକ ହୁଏ ନାହିଁ କି ?

(ଖ) ସାଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ ଅତିଦେଶ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ, ଏହି ପ୍ରକାର ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ
ଅତି ଦେଶ କ୍ରିୟାନୁପ୍ରବେଶର ପୋଷାକ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଆମ୍ଭ
ପକ୍ଷରେ ଅଗ୍ନିତ୍ ସାଦୃଶ୍ୟରୁ ଅତିଦେଶର ସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ନିରାକୃତ ହୋଇଛି; କାରଣ-
ସାଂପାଦିକ ଅଗ୍ନିରେ ଅଗ୍ନିତ୍ ରହିଛି; ତେଣୁ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରଭୃତି କାରଣ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଅଛି ।
ଏହି ପ୍ରକାର ଅନୁବନ୍ଧାଦି କାରଣରୁ ମନର୍ଷିତ ଆଦି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଅଟନ୍ତି; ଯେପରିକି
ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରତା ଅଛି ।



(ଗ) ଯେପରି ନିଜର ଅନୁବନ୍ଧନରୁ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇ ‘ଶାଶ୍ୱତ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞାଗୁଡ଼ିକ କର୍ମ ଓ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୁଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ରାଜସ୍ୱୟ ପ୍ରକରଣରେ ପଠିତ ଆବେଷି ନାମକ ଇଷିର ପ୍ରକରଣରୁ ଉକ୍ତର୍ଷ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ; କାରଣ-ତିନୋଟି ବର୍ଷ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେଲେ ରାଜସ୍ୱୟଂ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଯଜ୍ଞ ହୁଏ । ଏହା କଥାକୁ ‘କୁତୂର୍ଥାୟାମିତି’ (ଯଦି କହ ଯେ ଲିଙ୍ଗବର୍ଗନ କୁତୂର୍ଥର ଅବେଷି ହୁଏ, ତେବେ ତାହା ଅସମାଚାନ । କାରଣ-ଅବେଷିତ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦି ବର୍ଣ୍ଣବ୍ରହ୍ମର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଟେ) । ଏହି ପ୍ରକାର ପୂର୍ବ ମାମାଂସାରେ କୁହାଯାଇଅଛି ॥୫୧॥

न सामान्यदप्युपलब्धे मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ३-३-५१ ॥

ସ ସାମାନ୍ୟାଦପ୍ୟୁପଲବ୍ଧେ ମୃତ୍ୟୁବନ୍ନ ହି ଲୋକାପତ୍ତିଃ

॥୩-୩-୫୧॥

ସାମାନ୍ୟାଦପି=ମନସ୍ଥିତ ପ୍ରଭୃତି ଅଗ୍ନିର ମାନସଗ୍ରହ ସହିତ, ମାନସଦ୍ ସାଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି, ନ=ଏମାନେ କ୍ରିୟା ଅଙ୍ଗ ନୁହନ୍ତି । ଉପଲବ୍ଧଃ=କାରଣ-ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ରୁତି ଆଦି କାରଣ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ମୃତ୍ୟୁବତ୍=ଯେପରି ‘ସ ବା ଏଷ’ ଅଗ୍ନିର୍ବେ ମୃତ୍ୟୁଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷ ଏବଂ ଅଗ୍ନି-ଏହି ଦୁଇଟିରେ ମୃତ୍ୟୁ ଶବ୍ଦ ସମାନ ହେବାରୁ ସେମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସାମ୍ୟ ନାହିଁ । ଅଥବା, ନହିଁ ଲୋକାପତ୍ତିଃ=‘ଅସୌ ବାବ ଲୋକଃ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ସମିଧ ପ୍ରଭୃତିର ସାଦୃଶ୍ୟ ହେବା ଦ୍ୱାରା ଦ୍ୟୁଲୋକରେ ଅଗ୍ନିର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦୁକ୍ତଂ ମାନସବିତି, ତତ୍ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେ । ନ ମାନସଗ୍ରହ ସାମାନ୍ୟାଦପି ମନସ୍ଥିତାଦାନାଂ କ୍ରିୟା ଶେଷତ୍ କଷ୍ୟମ୍; ପୂର୍ବୋକ୍ତେଭ୍ୟଃ ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦି ହେତୁଭ୍ୟଃ କେବଳ ପୁରୁଷାର୍ଥୋଦ୍ଘୋପଲବ୍ଧେଃ । ନହିଁ କିଂଚିତ୍ କସ୍ୟଚିତ୍ କେନଚିତ୍ ସାମାନ୍ୟଂ ନ ସମ୍ଭବତି । ନ ତ ତାବତା ଯଥା ସ୍ତ୍ରଂ ବୈଷମ୍ୟଂ ନିବର୍ତ୍ତତେ । ମୃତ୍ୟୁବତ୍ ।

(ଖ) ଯଥା ସ ବା ଏଷ ଏବ ମୃତ୍ୟୁର୍ଯ୍ୟ ଏଷ ଏତସ୍ମିନ୍ ମଣ୍ଡଳେ ପୁରୁଷଃ, ଇତି ଅଗ୍ନିର୍ବେ ମୃତ୍ୟୁଃ’ (ବୃହ ୩-୨-୧୦) ଇତି ଋଗ୍ବିଦ୍ୟାଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷୟୋଃ ସମାନେଽପି ମୃତ୍ୟୁ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗୋ ନାତ୍ୟନ୍ତ ସାମ୍ୟାପତ୍ତିଃ । ଯଥା ତ ‘ଅସୌ ବାବ ଲୋକୋ ଗୌତମାଗ୍ନି ସ୍ତସ୍ୟାଦିତ୍ୟ ଏବ ସମିତ୍’ (ଛା ୫-୪-୧) ଇତ୍ୟନ୍ତ ନ ସମିତାଦି ସାମାନ୍ୟା ଲ୍ଲୋକସ୍ୟାଗ୍ନି ଭାବାପତ୍ତିସ୍ତଦ୍ବତ୍ ।



ଭାଷା-(କ) ମାନସପରି ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହାର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଅଛି । ମାନସ ଗ୍ରହର ସହିତ ସାଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମନଶ୍ଚିତ୍ ଆଦି ଅଗ୍ନିରେ କ୍ରିୟାଙ୍ଗଦ୍ୱର କଳ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ; କାରଣ-ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରଭୃତି ହେତୁଦ୍ୱାରା ସେଠାରେ କେବଳ ପୁରୁଷାର୍ଥର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ । କାହାର କାହା ସହିତ କୌଣସି ସାମାନ୍ୟ ନ ହେଉ-କହିବା ଅସମ୍ଭବ, ଏତେ ପରିମାଣରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁରେ ନିଜର ସ୍ୱାଭାବିକ ବିଷମତା ନିବୃତ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ମୃତ୍ୟୁ ସଦୃଶ ।

(ଖ) ଯେପରି ‘ସ ବା ଏଷଃ’ (ସେ ଏହି ମୃତ୍ୟୁ ଅଟେ, ଯାହା ଏହି ମଣ୍ଡଳରେ ପୁରୁଷ ଅଟେ) ଏବଂ ଅଗ୍ନିର୍ବେ ମୃତ୍ୟୁଃ (ଅଗ୍ନି ମୃତ୍ୟୁ ଅଟେ) ଏଠାରେ ଅଗ୍ନି ଓ ଆଦିତ୍ୟ ପୁରୁଷଠାରେ ମୃତ୍ୟୁ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହେଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇଟିରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସାମ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଯେପରି ‘ଅସୌ ବାବ ଲୋକୋ’ ହେ ଗୌତମ ! ଏହି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦ୍ୟୁଲୋକ ଅଗ୍ନି ଅଟେ, ଯାହାର ଆଦିତ୍ୟ ସମିଧା ଅଟେ), ଏଠାରେ ସମିଧା ପ୍ରଭୃତିର ସାଦୃଶ୍ୟରେ ଦ୍ୟୁଲୋକରେ ଅଗ୍ନିଭାବର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ପ୍ରକରଣରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ ॥୫୧॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वत्त्वनुबन्धः ॥ ३-३-४२ ॥

ପରେଣ ଚ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ତାଦ୍‌ବିଧ୍ୟଂ ଭୂୟସ୍ତ୍ୱାତ୍‌ତ୍ୱନୁବନ୍ଧଃ ॥୩-୩-୪୨॥

ପରେଣ=‘ଅୟଂ ବାବ ଲୋକ’ ଏହି ଉତ୍ତର ବ୍ରାହ୍ମଣର ସହ ସମାନ ହେବାରୁ ଶବ୍ଦସ୍ୟ=ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣର, ତାଦ୍‌ବିଧ୍ୟ=ବିଦ୍ୟା ବିଧିର ପ୍ରୟୋଜନ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ; କାରଣ ଭୂୟସ୍ତ୍ୱାତ୍‌ତ୍ୱନୁବନ୍ଧଃ=ମାନସ ଅଗ୍ନିରେ ବହୁତ ଦ୍ୱାରା ଅବୟବ ସମ୍ପାଦ୍ୟ ହେଲେ କ୍ରିୟା ଅଗ୍ନିର ସହିତ ତାହାକୁ ପାଠ କରାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ପରସ୍ତାଦପି ‘ଅୟଂ ବାବ ଲୋକ’ ଏଷୋଽଗ୍ନିଶ୍ଚିତ’ । ଏତସ୍ମିନ୍ନନ୍ତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣେ, ତାଦ୍‌ବିଧ୍ୟଂ କେବଳବିଦ୍ୟାବିଧିର ଶବ୍ଦସ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନଂ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ନ ଶୁଦ୍ଧକର୍ମା-ଜାବିଧିର । ତତ୍ରହି- ‘ବିଦ୍ୟାୟା ତଦାରୋହତି ଯତ୍ର କାମାଃ ପରାଗତାଃ । ନ ତତ୍ର ଦକ୍ଷିଣା ଯାନ୍ତି ନାବିଦ୍ୟାସଞ୍ଚପଶ୍ଚିନଃ’ ଇତ୍ୟନ୍ତେନ ଶ୍ଳୋକେନ କେବଳଂ କର୍ମ ନିନ୍ଦନବିଦ୍ୟାଂ ଚ ପ୍ରଶଂସନ୍ନିଦଂ ଗମୟତି ।

(ଖ) ତଥା ପୁରସ୍ତାଦପି ‘ଯଦେତନ୍ମଣ୍ଡଳଂ ତପତି’ ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣେ ବିଦ୍ୟାପ୍ରାଧାନତ୍ୱମେବ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ, ‘ସୋଽମୃତୋ ଭବତି, ମୃତ୍ୟୁର୍ହ୍ୟସ୍ୟାୟା ଭବତି’ ଇତି ବିଦ୍ୟାପଲେନୈବୋପସଂହାରାନ୍ନ କର୍ମପ୍ରଧାନତା । ତସ୍ମାତ୍ ସାମାନ୍ୟାବିହାପି ତଥାତ୍ମନ୍ । ଭୂର୍ଯ୍ୟାସସ୍ତଗ୍ନା-ବୟଃ ସଂପାଦୟିତବ୍ୟା ବିଦ୍ୟାୟାମିତ୍ୟେ ତସ୍ମାତ୍ କାରଣାଦଗ୍ନିନାଽନୁବଧ୍ୟତେ ବିଦ୍ୟା, ନ କର୍ମାଜାତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନନ୍ଦିଦାଦାନାଂ କେବଳ ବିଦ୍ୟାମୁକ୍ତସିଦ୍ଧିଃ ॥



ଭାଷା-(କ) ପ୍ରଥମେ ‘ଅୟଂ ବାବ ଲୋକ’ (ଏହି ଲୋକ ଅଗ୍ନିଷ୍ଟିତ୍ ଅଟେ) ଏହାପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଶୁଦ୍ଧିତ ପ୍ରୟୋଜନ ତାଦ୍‌ବିଧି କେବଳ ବିଦ୍ୟାବିଧି ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଶୁଦ୍ଧ କର୍ମାଙ୍ଗବିଧି ନୁହେଁ; କାରଣ-ସେଠାରେ ‘ବିଦ୍ୟାୟା ତଦାରୋହନ୍ତି’ (ବିଦ୍ୟା ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଯେଉଁସ୍ଥାନରେ ମନୋରଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ସେଠାରେ କର୍ମ କୁଶଳ ନୁହେଁ, କି ଅବିଦ୍‌ବାନ୍ ତପସ୍‌ବା ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ) ଏହି ଶ୍ଳୋକ ଦ୍ଵାରା କେବଳ କର୍ମର ନିନ୍ଦା କରି ବିଦ୍ୟାକୁ ପ୍ରଶଂସା କରି ଶୁଦ୍ଧି ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟକୁ ବୋଧୁତ କରାଏ ।

(ଖ) ସେହିପରି ପୂର୍ବରେ ‘ଯଦେତନ୍‌ମଣ୍ଡଳଂ ତପତି’ (ଏହି ମଣ୍ଡଳ ତପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନତ୍ଵ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ‘ସୋଽମୃତୋ ଭବତି’ (ସେ ଅମୃତ ହୁଏ, କାରଣ-ମୃତ୍ୟୁ ତାହାର ଆତ୍ମା ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟାଫଳ ଦ୍ଵାରା ଉପସଂହାର ହୋଇ କର୍ମର ପ୍ରଧାନତା ନଥାଏ । ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ବ୍ରାହ୍ମଣଦ୍ଵୟର ଏହି ମଧ୍ୟସ୍ଥ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନତା ଥାଏ । ପରନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାରେ ଅଗ୍ନି ବହୁତ ହେଲେ ଅବୟବ ସଂପାଦନା ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟତା ଆସେ । ଏହି କାରଣରୁ ଅଗ୍ନିରେ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଥାଏ, କର୍ମର କିନ୍ତୁ ଅଙ୍ଗରୂପ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ମନସ୍ଥିତ ଆଦି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ବିଦ୍ୟାତ୍ମକ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି ।

୩୦-ऐकात्म्यधिकरणम् ॥ सू० ५३-५४ ॥

୩୦-ଏକାତ୍ମ୍ୟଧିକରଣମ୍ ସୂ । ୫୩-୫୪ ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३-३-५३ ॥

ଏକ ଆତ୍ମନଃ ଶରୀରେ ଭାବାତ୍ ॥ ୩-୩-୫୩ ॥

ଏକେ=ଉର୍ବାକଲୋକ ଆତ୍ମନଃ=ଦେହାତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ଥିତ୍ଵ ସ୍ଵାକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ, ଶରୀରେ=କାରଣ-ଶରୀର ଥିଲେ ମଧ୍ୟବି ଭାବାତ୍=ଆତ୍ମା-ଧର୍ମର ଅସ୍ଥିତ୍ଵ ଅଛି ।

ମୂଳ-(କ) ଲହ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟାତ୍ମନଃ ସଦ୍‌ଭାବଃ ସମର୍ଥ୍ୟତେ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷାଧି-କାରସିଦ୍ଧୟେ । ନ ହ୍ୟସତି ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତେ ଆତ୍ମନି ପରଲୋକଫଳାଞ୍ଜୋଦନା ଉପପଦେ୍ୟରନ୍‌ କସ୍ୟ ବା ବାହ୍ୟାତ୍ମତ୍ଵମୁପଦିଶ୍ୟତି ?

(ଖ) ନନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରମୁଖ ଏବ ପ୍ରଥମେ ପାଦେ ଶାସ୍ତ୍ରଫଳୋପଭୋଗଯୋଗ୍ୟସ୍ୟ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟାତ୍ମନୋଽସ୍ଥିତ୍ଵମୁକ୍ତମ୍ । ସତ୍ୟମୁକ୍ତଂ ଭାଷ୍ୟକୃତା, ନ ତୁ ତତ୍ରାତ୍ମାସ୍ଥିତ୍ଵେ ସୁତ୍ରମସ୍ତି, ଲହ ତୁ ସ୍ଵୟମେବା ସୁତ୍ରକୃତା ତଦସ୍ଥିତ୍ଵମାକ୍ଷେପୁରଃସରଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତମ୍ । ଛତ ଏବ ଋକ୍‌କୃଷ୍ଣ୍ୟଃଋୟେଶ ଶବ୍ଦରସ୍ଵାମିନା ପ୍ରମାଣଲକ୍ଷଣେ ବର୍ଣ୍ଣିତମ୍ ।



(ଗ) ଅତଏବ ଚ ଭଗବତୋପବର୍ଣ୍ଣଣ ପ୍ରଥମେ ତନ୍ତ୍ର ଆତ୍ମାସ୍ଥିତିଭିଧାନପ୍ରସକ୍ତେ ଶାରୀରିକେ ବକ୍ଷ୍ୟାମାଃ ଇତ୍ୟୁକ୍ତାରଃ କୃତଃ । ଇହ ଚେଦଂ ଚେଦନା ଲକ୍ଷଣେଷୁପାସନେଷୁ ବିରୂପ୍ୟମାଶେଷାତ୍ମାସ୍ଥିତିଂ ବିରୂପ୍ୟତେ କୃଷ୍ଣଶାସ୍ତ୍ରଶେଷତ୍ ପ୍ରଦର୍ଶନାୟ ॥

(ଘ) ଅପି ଚ ପୂର୍ବସ୍ଥିତଧ୍ୟାନରୂପେ ପ୍ରକରଣୋକ୍ତସ୍ଥାୟୀପରମନେ ମନଶ୍ଚିଦାଦାନାଂ ପୁରୁଷାର୍ଥତ୍ୱଂ ବର୍ଣ୍ଣନା, କୋଽସୌପୁରୁଷଃ ? ଯଦର୍ଥା ଏତେ ମନଶ୍ଚିଦାଦୟ ଇତ୍ୟସ୍ୟାଂ ପ୍ରସକ୍ତାବିଦଂ ଦେହବିଚିରିକ୍ତସ୍ୟାତ୍ମନୋଽସ୍ଥିତିମୁଚ୍ୟତେ । ତଦସ୍ଥିତିସେପାର୍ଥଂ ଚେଦନାଦିନାଂ ସୂତ୍ରମ୍ । ଆକ୍ଷେପପୂର୍ବକାହି ପରିହାରୋକ୍ତିର୍ବିବକ୍ଷିତେଽର୍ଥେ ସ୍ଥୂଳାନିଖନନନ୍ୟାୟେନ ଦୃଢ଼ଂ ବୁଦ୍ଧିମୁପଦୟେବିତି ।

ଭାଷା-(କ) ଏହି ଅଧିକରଣରେ ବକ୍ଷ ଓ ମୋକ୍ଷର ଅଧିକାର ସିଦ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ଥିତି ସମ୍ପର୍କ ନିରାଯାଇଅଛି । ଦେହ ଅତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମା ନ ହେଲାପରେ ପରଲୋକ ଫଳବାନ୍ ବିଧିବାକ୍ୟର ଉପପତ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ର କାହାକୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକୁ ଉପଦେଶ କରିବ ?

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ପୂର୍ବମାମାଂସାର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ଫଳର ଉପଭୋଗଯୋଗ୍ୟ, ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ଥିତି କୁହାଯାଇଅଛି । ସ୍ୱତ୍ୱଭାବରେ ଉପସ୍ଥାପନା ଶବ୍ଦରସ୍ୱାମୀ ଏହା କହିଛନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ସଦ୍ଭାବ ବିଷୟକ ସୂତ୍ର ନାହିଁ । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ସ୍ୱର୍ଘଂ ସୂତ୍ରକାର ଆକ୍ଷେପ ପୂର୍ବକ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ଥିତି ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରାଯାଇଛି । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦରସ୍ୱାମୀ ଏଠାରୁ ଆକର୍ଷଣ କରି ପ୍ରମାଣ ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଦେହଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଆତ୍ମାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

(ଗ) ଅତଏବ ଭଗବାନ୍ ଉପବର୍ଣ୍ଣ ପୂର୍ବମାମାଂସାରେ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ଥିତି କଥନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେଲେ ଆମ୍ଭେ ଶାରୀରିକ ପକ୍ଷରୁ କହିଁ । ଏହା କହି ଉପରତ ହୋଇ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରକରଣ ସମାପ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ଚେଦନାଲକ୍ଷଣ ବିଧିଷ୍ଠାପିତ ବିଚାର୍ଯ୍ୟମାଣ ଉପାସନାରେ ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ଆତ୍ମାସ୍ଥିତି ଅଙ୍ଗ ଅଛି, ଏହା ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଆତ୍ମା ଅସ୍ଥିତି ବିଚାର କରାଯାଇଛି ।

(ଘ) ପୂର୍ବ ଅଧିକରଣରେ କ୍ରତୁର ପ୍ରକରଣଦ୍ୱାରା ଉକ୍ତ ସ୍ୱାକାର କରି ମନଶ୍ଚିତ୍ ଆଦି ଅଗ୍ନିରେ ପୁରୁଷାର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ସେହି ପୁରୁଷ କିଏ, ଯାହାଙ୍କ ପାଇଁ ସେମାନେ ମନଶ୍ଚିତ୍ ଆଦି ଅଗ୍ନିଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଉପସ୍ଥିତ ହେବାପରେ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଏହି ଆତ୍ମାର ଅସ୍ଥିତି କୁହାଯାଇଛି । ତାହାର ଅସ୍ଥିତିକୁ ଆକ୍ଷେପ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ପ୍ରଥମସୂତ୍ର ଅଛି । ଆକ୍ଷେପପୂର୍ବକ କୁହାଯାଇଥିବା ପରିହାର ସ୍ଥୂଳାନିଖନନନ୍ୟାୟ ଦ୍ୱାରା ବିବକ୍ଷିତ ଅର୍ଥରେ ଦୃଢ଼ବୃଦ୍ଧି ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ ॥



ମୂଳ-(କ) ଅଦ୍ୱୈତେକ ଦେହମାତ୍ରାମୁଦର୍ଶନୋ ଲୋକାୟତିକା ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟା-
ମୁନୋଽଭାବଂ ମନ୍ୟମାନାଃ ସମସ୍ତବ୍ୟସ୍ତେଷୁ ବାହ୍ୟେଷୁ ପୃଥୁବ୍ୟାଦିଷ୍ଟଦୃଷ୍ଟମପି ଚୈତନ୍ୟଂ
ଶରୀରାକାର ପରିଣତେଷୁ ଭୂତେଷୁ ସ୍ୟାଦିତି ସମ୍ଭାବୟତସ୍ତେଭ୍ୟ ଷ୍ଟେତନ୍ୟଂ ମଦଶକ୍ତିବଦ୍-
ବିଜ୍ଞାନଂ ଚୈତନ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟଃ କାୟାଃ ପୁରୁଷ ଇତି ଆହୁଃ ।

(ଖ) ସ୍ୱର୍ଗଗମନାୟାପବର୍ଗଗମନାୟା ବା ସମର୍ଥୋ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାଽସ୍ତି
ଯତକୃତଂ ଚୈତନ୍ୟଂ ଦେହେ ସ୍ୟାତ୍ । ଦେହ ଏବ ତୁ ଚୈତନ୍ୟଶ୍ଚାତ୍ମା ଷ୍ଟେତି
ପ୍ରତିଜାନତେ । ହେତୁଂ ଋତସ୍ତେ-ଶରୀରେ ଭାବାଦିତି । ଯଦ୍ଧି ଯସ୍ମିନ୍ ସତି ଭବତ୍ୟସତି
ନ ଭବତି, ତତ୍ତଦଧର୍ମଦ୍ୱେନାଧ୍ୟବସାୟତେ ଯଥାଂଗ୍ଧିଧର୍ମାବୋଷ୍ପ୍ରକାଶୋ ।

(ଗ) ପ୍ରାଣଶ୍ଵେତେତନ୍ୟସ୍ମୃତ୍ୟାଦୟଶ୍ଚାତ୍ମଧର୍ମଦ୍ୱେନାଭିମତା ଆତ୍ମାବାଦିନାଂ ତେ-
ପ୍ୟନ୍ତରେବ ଦେହ ଉପଲଭ୍ୟମାନା ବହିଷ୍କାନ୍ତୁପଲଭ୍ୟମାନା ଅସିଦ୍ଧେ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତେ
ଧର୍ମଶି ଦେହଧର୍ମା ଏବ ଭବିତୁମର୍ହତି, ତସ୍ମାଦବ୍ୟତିରେକୋ ଦେହାବାଦୀନ ଇତି ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଆତ୍ମବିଚାର ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦେହମାତ୍ରାକୁ ଆତ୍ମାରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା
କେତେକ ଲୋକାୟତିକ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅଭାବ ସ୍ୱୀକାର କରି ସମସ୍ତ ଓ ବ୍ୟସ୍ତ
ବାହ୍ୟ ପୃଥୁବୀ ପ୍ରଭୃତିରେ ଅଦୃଷ୍ଟ ଚୈତନ୍ୟ ଶରୀର ଆକାରରେ ପରିଣତ ଭୂତରେ ହେବା
ଉଚିତ୍ । ଏହି ପ୍ରକାର ସେହି ଭୂତଠାରୁ ଚୈତନ୍ୟକୁ ସମ୍ଭାବନା କରି ମଦଶକ୍ତି ପରି
ବିଜ୍ଞାନ ଅଟେ ଓ ଚୈତନ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟକାୟ ପୁରୁଷ ଅଟେ ବୋଲି କହନ୍ତି ।

(ଖ) ସ୍ୱର୍ଗ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଅଥବା ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ସମର୍ଥ ଆତ୍ମା
ନୁହେଁ, ଯାହାର ପ୍ରଭାବରୁ ଦେହ ଚୈତନ୍ୟହେଉ, ଦେହହିଁ ଚୈତନ ଓ ଆତ୍ମା ବୋଲି
ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରତିଜ୍ଞାତ ଅର୍ଥରେ ହୋତୁ କହନ୍ତି- ‘ଶରୀରେ ଭାବାତ୍ ଶରୀର
ହେଲାପରେ ଆତ୍ମା ଧର୍ମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । କାରଣ-ଯାହାକୁ ହେଲାପରେ ହୁଏ ଏବଂ ନ
ହେଲାପରେ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ତାହାର ଧର୍ମରୂପରେ ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଏ । ଯେପରି ଅଗ୍ନିର
ଧର୍ମ ଔଷ ଓ ପ୍ରକାଶ ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଏ ।

(ଗ) ପ୍ରାଣ, ଚେଷ୍ଟା, ଚୈତନ୍ୟ ଓ ସ୍ମୃତି ପ୍ରଭୃତି ଯାହା ଆତ୍ମାବାଦୀର ଆତ୍ମଧର୍ମ
ରୂପରେ ଅଭିମତ ରହିଛି, ସେମାନେ ଦେହ ମଧ୍ୟରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇ, ବାହାର ଉପଲବ୍ଧ ନ
ହୋଇ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଧର୍ମର ଅସିଦ୍ଧ ହୋଇ ଦେହର ଧର୍ମ ହେବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ ଦେହରୂପ
ଆତ୍ମା ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମା ନୁହେଁ ॥୫୩॥ ଇଦଂ ପ୍ରାପ୍ତେତ୍ସୁଫାଃ ଏହାପରେ ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି ।



व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ३-३-५४ ॥

ବ୍ୟତିରେକସ୍ତଦ୍ଭାବାଭାବିତ୍ୱାନ୍ନ ତୂପଲବ୍ଧିବତ୍ ॥ ୩-୩-୫୪ ॥

ବ୍ୟତିରେକଃ=ଆତ୍ମା ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ତଦ୍ଭାବାଭାବିତ୍ୱାତ୍=କାରଣ-ମୃତାବସ୍ଥାରେ ଦେହରେ ହେଲାପରେ ଆତ୍ମାର ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ନ ତୁ ଉପଲବ୍ଧିବତ୍=ଯେପରି ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଉପଲବ୍ଧି ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ସେପରି ଭୌତିକ ଦେହର ଉପଲବ୍ଧି ମଧ୍ୟ ଦେହର ଧର୍ମ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ତାହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ ।

ମୂଳ (କ) ନଦେତଦସ୍ତି ଯଦୁକ୍ତମ୍ ଅବ୍ୟତିରେକୋ ଦେହାତ୍ମନଃ ଇତି, ବ୍ୟତିରେକ ଏବାସ୍ୟ ଦେହାତ୍ ଭବିତୁମର୍ହତି; ତଦ୍ଭାବାଭାବିତ୍ୱାତ୍ । ଯଦି ଦେହଭାବେ ଭାବାଦେହଧର୍ମ-ତ୍ୱମାତ୍ମଧର୍ମାଣାଂ ମନେତ, ତତୋ ଦେହଭାବେତ୍ୟଭାବାଦତତ୍ତ୍ୱଧର୍ମତ୍ୱମେବୈଷାଂ କିଂ ନ ମନ୍ୟତେ ?

(ଖ) ଦେହଧର୍ମବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟାତ୍ । ଯେ ହି ଦେହଧର୍ମା ରୂପାଦୟସ୍ତେ ଯାବଦେହଂ ଭବନ୍ତି । ପ୍ରାଣଚେଷ୍ଟାଦୟସ୍ତୁ ସତ୍ୟମି ଦେହେ ମୃତାବସ୍ଥାୟାଂ ନ ଭବନ୍ତି । ଦେହଧର୍ମଶ୍ଚ ରୂପାଦୟଃ ପରୈରପ୍ୟୁପଲଭ୍ୟନ୍ତେ, ନ ଦ୍ୱାତ୍ମଧର୍ମାଞ୍ଜୈତନ୍ୟସ୍ତୃତ୍ୟାଦୟଃ ।

(ଗ) ଅପିତ ସତି ହି ତାବଦେହେ ଜୀବଦବସ୍ଥାୟାମେଷାଂ ଭାବଃ ଶକ୍ୟତେ ନିଷ୍ପେତୁମ୍, ନ ତ୍ୱସତ୍ୟ ଭାବାଃପତିତେତ୍ତ୍ୱମିଦଂଦେହେ ଦେହାନ୍ତରସଞ୍ଚରେଣାତ୍ମଧର୍ମା ଅନୁବର୍ତ୍ତେନ୍ । ସଂଶୟମାତ୍ରେଣାପି ପରପକ୍ଷ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତତ୍ୱେ ।

ଭାଷା-ଦେହରୂପ ଆତ୍ମାଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଆତ୍ମା ନାହିଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଆତ୍ମା-ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍, କାରଣ-ଦେହର ହେଲେ ଆତ୍ମା ଧର୍ମାଭାବ ହୁଏ । ଯଦି ଦେହର ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ଆତ୍ମଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ ସଦ୍ଭାବ ହେଲେ ଆତ୍ମଧର୍ମକୁ ଦେହଧର୍ମ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ଦେହର ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ଆତ୍ମାର ଚୈତନ୍ୟଧର୍ମ ନ ରହିଲେ ଏହି ଆତ୍ମଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ ଦେହଧର୍ମ ହେବେ ନାହିଁ ବୋଲି କାହିଁକି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) କାରଣ ଏଗୁଡ଼ିକ ଦେହଧର୍ମଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଅଟନ୍ତି । ଯେଉଁ ରୂପ ପ୍ରଭୃତି ଦେହର ଧର୍ମ ଅଟେ, ସେମାନେ ଦେହ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣ, ଚେଷ୍ଟା ପ୍ରଭୃତି ମରଣାବସ୍ଥାରେ ଦେହହେଲେ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ, ରୂପପ୍ରଭୃତି ଦେହଧର୍ମ ଅନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ମୃତିପ୍ରଭୃତି ଆତ୍ମଧର୍ମ ଅନ୍ୟଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ।

(ଙ) ଏହିପରି ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ଦେହ ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନିଷ୍ପିତ କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଦେହ ନ ହେଲେ ତାହାର ଅଭାବ ସ୍ଥିର କରାଯାଏ ନାହିଁ;



କାରଣ ଦେହ ବିନାଶ ହେଲେ ଆତ୍ମାର୍ଥ ଅନ୍ୟର୍ଥରେ ସଂଚାର ହେବାରୁ ଅନୁକୃତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଶୟ ଦ୍ଵାରା ପରପକ୍ଷର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଅଛି ।

ମୂଳ-(କ) କିମାତ୍ମକଂ ଚ ପୁନରିଦଂ ଚୈତନ୍ୟଂ ମନ୍ୟତେ, ଯସ୍ୟ ଭୂତେଭ୍ୟ ଉତ୍ତରିମିଚ୍ଛତାତି ପରଃ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଯୋଗବ୍ୟଃ । ନହି ଭୂତଚତୁଷ୍ଟୟବ୍ୟତିରେକେଣ ଲୋକାୟତିଃ କିଞ୍ଚିତ୍ତଦ୍ ପ୍ରତ୍ୟେତି ।

(ଖ) ଯଦନୁଭବନଂ ଭୂତଭୌତିକାନାମ୍ ତଚ୍ଚୈତନ୍ୟମିତି ଚେତ୍-ତହି ବିଷୟଭୂତେଷାଂ ନ ତଦ୍‌ଧର୍ମତ୍ତମଶ୍ଚୁବାତ, ସ୍ଵାତ୍ମନି କ୍ରିୟାବିରୋଧାତ୍ । ନ ହ୍ୟଗ୍ନିରୁଷ୍ଣଃ ସନ୍ ସ୍ଵାତ୍ମାନଂ ଦହତି, ନ ହି ନଟଃ ଶିକ୍ଷିତଃ ସନ୍ ସ୍ଵଫଳମଧିରୋକ୍ଷାତି । ନହି ଭୂତଭୌତିକ ଧର୍ମେଣ ସତା ଚୈତନ୍ୟେନ ଭୂତଭୌତିକାନି ବିଷୟାକ୍ରିୟେରନ୍ ।

(ଗ) ନ ହି ରୂପାଦୟଃ ସ୍ଵରୂପଂ ପରରୂପଂ ବା ବିଷୟାକ୍ରିୟତେ । ବିଷୟା କ୍ରିୟତେ ଚ ବାହ୍ୟଧାତ୍ମିକାନି ଭୂତଭୌତିକାନି ଚୈତନ୍ୟେନ । ଅତଃ ଯଥୈବାସ୍ୟା ଭୂତଭୌତିକବିଷୟ ଯା ଉପଲକ୍ଷେର୍ତ୍ତାବୋଧଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ, ଏବଂ ବ୍ୟତିରେକୋପାସ୍ୟା-ସ୍ତେଭ୍ୟୋଧିଭ୍ୟୁପଗମନ୍ତବ୍ୟଃ ।

(ଘ) ଉପଲକ୍ଷିତ୍ତ୍ଵରୂପ ଏବଂ ଚ ନ ଆତ୍ମେତ୍ୟାତ୍ମନୋ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତତ୍ତ୍ଵମ୍, ନିତ୍ୟତ୍ତ୍ଵ-ରେପଲକ୍ଷେରେକରୂପାତ, ଅହମିଦମଦ୍ରାକ୍ଷମିତି ଋବସ୍ଥାନ୍ତରଯୋଗେପଲବ୍ଧତ୍ତ୍ଵେନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷି-ଜ୍ଞାନାତ୍; ସ୍ମୃତ୍ୟାଦ୍ୟୁପପରେଷ୍ଠ ।

ଭାଷା-(କ) ଯେଉଁ ଚୈତନ୍ୟର ଭୂତଗୁଡ଼ିକରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ୍ତି, ସେହି ସେହି ଚୈତନ୍ୟର ସ୍ଵରୂପ କାହିଁକି ସ୍ଵୀକାର କରିବା ? ଏହି ପ୍ରକାର ପଚାରିବା ଅନୁଚିତ; କାରଣ-ଲୋକାୟତିକ ଚାରିଟି ଭୂତବ୍ୟତିରିକ୍ତ କୌଣସି ପଦାର୍ଥକୁ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯଦି କହ ଯେ ଭୂତ ଓ ଭୌତିକର ଯେଉଁ ଅନୁଭବ ହୁଏ, ତାହା ଚୈତନ୍ୟ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ ସେହି ଭୂତ ଏବଂ ଭୌତିକରେ ଚୈତନ୍ୟର ବିଷୟତ୍ତ୍ଵ ହେଲେ ଚୈତନ୍ୟ ତାହାର ଧର୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ନିଜର କ୍ରିୟାକୁ ବିରୋଧ କରେ । ଯେପରି ଅଗ୍ନି ଉଷ୍ମ ହୋଇ ନିଜକୁ ଜଳାଏ ନାହିଁ, ନଟ ଶିକ୍ଷିତ ହୋଇ ନିଜ କାନ୍ଧ ଉପରେ ଚଢ଼ିପାରେ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଭୂତ ଓ ଭୌତିକର ଧର୍ମ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ ଦ୍ଵାରା ଭୂତଭୌତିକବିଷୟ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯେପରି ରୂପ ପ୍ରଭୃତିରେ ଭୂତ-ଭୌତିକଧର୍ମରୁ ନିଜ-ରୂପ ବିଷୟ କରାଯାଏ ନାହିଁ, ପରନ୍ତୁ ବାହ୍ୟ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭୂତ-ଭୌତିକ ପଦାର୍ଥ ଚୈତନ୍ୟଦ୍ଵାରା ବିଷୟ କରାନ୍ତି ।



ତେଣୁ ଯେପରି ଭୂତ-ଭୌତିକ ବିଷୟକ ଏହି ଉପଲବ୍ଧିର ଅସ୍ତିତ୍ବ ସ୍ବାକାର କରାଯାଏ, ସେହିପରି ସେଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ବାରା ଏହି ଉପଲବ୍ଧିର ବ୍ୟତିରେକ ସ୍ବାକାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଘ) ଆମ୍ଭ ମତରେ ଆତ୍ମା ଉପଲବ୍ଧ ସ୍ବରୂପ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମା ଦେହ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ଏକ ରୂପ ହେଲେ ଉପଲବ୍ଧ ନିତ୍ୟ ହୁଏ । କାରଣ ମୁଁ ଏହା ଦେଖିଲି ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଅବସ୍ଥାର ସମ୍ଭବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ରୂପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷିଜ୍ଞାତ ହୁଏ । ଏବଂ ସ୍ମୃତି ପ୍ରଭୃତି ଉପପତ୍ତି ହୁଅନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ଭିକ୍ତମ୍-ଶରୀରେ ଭାବାହାରାର୍ଥମ୍ ଉପଲବ୍ଧିରିତି, ତଦ୍ବର୍ଷତେନ ପ୍ରକାରେଣ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅପି ଚ ସସ୍ତୁ ପ୍ରଦୀପାଦିଷ୍ଟପକରଣେଷୁପଲବ୍ଧିର୍ଭବତ୍ୟସସ୍ତୁ ନ ଭବତି । ନ ଚୌତାବତା ପ୍ରଦୀପାଦିଧର୍ମ ଏବୋପଲବ୍ଧିର୍ଭବତି ।

(ଖ) ଏବଂ ସତି ଦେହ ଉପଲବ୍ଧିର୍ଭବତ୍ୟସତି ଚ ନ ଭବତୀତି ନ ଦେହଧର୍ମୋ ଭବିତୁମର୍ହତି ଉପକରଣତ୍ବ ମାତ୍ରେଣାପି ପ୍ରଦୀପାଦିବଦ୍ଦେହୋପଯୋଗୋପପତ୍ତେଃ । ନ ଋତ୍ୟନ୍ତଂ ଦେହସ୍ୟୋପଲବ୍ଧ୍ୟାବୁପଯୋଗୋଽପି ଦୃଶ୍ୟତେ, ନିଷ୍ପେଷେଽପ୍ୟସ୍ମିନ୍ଦେହେ ସ୍ବପ୍ନେ ନାନାବିଧୋପଲବ୍ଧିଃ ଦର୍ଶନାତ୍ । ତସ୍ମାଦନବଦ୍ୟଂ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତସ୍ୟାତ୍ମନୋଽସ୍ତିତ୍ବମ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ଶରୀରରେ ଅସ୍ତିତ୍ବ ହେଲେ ଉପଲବ୍ଧି ଶରୀରର ଧର୍ମ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସେହି ବର୍ଷନାକୁ ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରଦୀପ ପ୍ରଭୃତି ଉପକରଣଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ କ'ଣ ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ; ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟମାନ ନ ହେଲେ ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଉପଲବ୍ଧି ପ୍ରଦୀପର ଧର୍ମ ନୁହେଁ କି ?

(ଖ) ସେହିପରି ଦେହ ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ଏବଂ ଦେହ ନ ହେଲେ ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଦେହର ଧର୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ; କାରଣ-ଉପଲବ୍ଧିର ଉପକରଣମାତ୍ରାରୁ ପ୍ରଦୀପ ପ୍ରଭୃତି ପରି ଦେହର ଉପଯୋଗ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧିରେ ଦେହର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉପଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏହିଦେହ ନିଷ୍ପେଷ ହେଲେ ସ୍ବପ୍ନରେ ଅନେକ ପ୍ରକାରର ଉପଲବ୍ଧି ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଦେହ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ବ ଦୋଷରହିତ ଅଟେ । ୫୪।

୩୧-ଅଜ୍ଞାବବଦ୍ଧାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୫୫-୫୬ ॥

୩୧-ଅଜ୍ଞାବବଦ୍ଧାଧିକରଣମ୍ ସୂଂ ୫୫-୫୬

ଅଜ୍ଞାବବଦ୍ଧାସ୍ତୁ ନ ଶାଖାସୁ ହି ପ୍ରତିବେଦମ୍ ॥ ୩-୩-୫୫ ॥

ଅଜ୍ଞାବବଦ୍ଧାସ୍ତୁ ନ ଶାଖାସୁ ହି ପ୍ରତିବେଦମ୍ ॥ ୩-୩-୫୫ ॥



ତୁ = ତୁ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ପାଇଁ ରହିଛି । ଅଙ୍ଗାବବଦ୍ଧଃ = ଅଙ୍ଗାଶ୍ରିତ ଉଦ୍ଗାଥାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ, ପ୍ରତିବେଦନ = ପ୍ରତ୍ୟେକ ବେଦରେ, ଶାଖାସୁ = ସ୍ୱାକ୍ଷିୟଶାଖାରେ, ନ = ଅବସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ଶାଖାରେ ଅନୁବୃତ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ହି = କାରଣ- ‘ଉଦ୍ଗାଥମୁପାସାତ’ ଏହିପ୍ରକାର ଉଦ୍ଗାଥାଦିର ଅବିଶେଷ ଶୁଦ୍ଧି ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ସମାପ୍ତା ପ୍ରାସଙ୍ଗିକା କଥା, ସଂପ୍ରତି ତୁ ପ୍ରକୃତାମେବାନୁବର୍ତ୍ତୀ ମହେ- ‘ଓମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷର ମୁଦ୍ଗାଥ ମୁପାସାତ’ (ଛା ୧-୧-୧), ‘ଲୋକେଷୁ ପଞ୍ଚବିଧଂ ସୋମୋପାସାତ’ (ଛା ୨-୨-୧), ‘ଉକଥମିତିକ୍ୱେ ପ୍ରଜା ବଦନ୍ତି ତଦିଦମେବୋକଥମ୍’, ‘ଇୟମେବ ପୃଥ୍ବୀ’, ‘ଅୟଂ ବାବ ଲୋକଃ ‘ଏଷୋଽଗ୍ନିର୍ହିତଃ’ ‘ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟା ଯ ଉଦ୍ଗାଥାଦି କର୍ମାଙ୍ଗାବବଦ୍ଧଃ ପ୍ରତ୍ୟୟାଃ ପ୍ରତିବେଦଂ ଶାଖାଭେଦେଷୁ ବିହିତାସ୍ତେ ତତ୍ରାଙ୍ଗା- ଗତେଷ୍ୱେବୋଦ୍ଗାଥାଦିଷୁ ଉବେଚ୍ଛୁରଥବା ସର୍ବଶାଖାଗତେଷ୍ୱିତି ବିଷୟଃ । ପ୍ରତିଶାଖାଞ୍ଚ, ସ୍ୱରାଦିଭେଦାଦୁଦ୍ଗାଥାଦି ଭେଦାନୁପାଦାୟାୟମୁପନ୍ୟାସଃ ।

(ଖ) କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ସ୍ୱଶାଖାଗତେଷ୍ୱେବୋଦ୍ଗାଥାଦିଷୁ ବିଧୀୟେରନ୍ତିତି । କୃତଃ ? ସନ୍ନିଧାନାତ୍ । ‘ଉଦ୍ଗାଥ ମୁପାସାତ’ (ଛା ୧-୧-୧) ଇତି ଚ ସାମାନ୍ୟ ବିହିତାନାଂ ବିଶେଷ୍ୟକାଂକ୍ଷାୟାଂ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟେନୈବ ସ୍ୱଶାଖାଗତେନ ବିଶେଷେଣା କାଂକ୍ଷାଦିନିବୃତ୍ତେଃ । ତଦତିଲକ୍ଷ୍ୟନେନ ଶାଖାନ୍ତର ବିହିତ ବିଶେଷୋପାଦାନେ କାରଣଂ ନାସ୍ତି । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତିଶାଖାଂ ବ୍ୟବସ୍ଥେତି ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ କଥା ସମାପ୍ତ ହେଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ପ୍ରକୃତ କଥାକୁ ଅନୁବୃତ୍ତି କରୁଛୁ- ‘ଓମିତ୍ୟେଦକ୍ଷର’ (‘ଓ’ ଏହି ଅକ୍ଷର ଉଦ୍ଗାଥକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍), ‘ଲୋକେଷୁ’ (ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକରେ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାରର ସାମକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍), ‘ଉକଥ ମୁକଥମିତି’ (ପ୍ରଜା ଉକଥ ଉକଥ ବୋଲି କହନ୍ତି; ସେହି ଉକଥ ଏଠାରେ ବକ୍ଷ୍ୟମାଣ ଅଟେ; ଯାହା ଉକଥ ଅଟେ, ତାହାହିଁ ପୃଥ୍ବୀ ଅଟେ), ‘ଅୟଂ ବାବ ଲୋକ’ (ଏହି ଲୋକ ଅଟେ, ଏହା ଅଗ୍ନିର୍ହିତ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି କର୍ମାଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଉଦ୍ଗାଥାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଯାହାକି ବେଦରେ ପୃଥକ୍ ଶାଖାରେ ବିହିତ ଅଛି, ସେମାନେ ସେହି ଶାଖାଗତ ଉଦ୍ଗାଥାଦିରେ କ’ଣ ହେବା ଉଚିତ୍ ? ଅଥବା ସର୍ବଶାଖାଗତ ଉଦ୍ଗାଥାଦିରେ ହେବା ଉଚିତ୍ କି ? ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଶୟ ହେବାରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାଖାର ସ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ଭେଦରେ ଉଦ୍ଗାଥାଦି ଭେଦକୁ ନେଇ ଏହି ଉପନ୍ୟାସ ହୁଏ ।

(ଖ) ତେବେ କ’ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ କୁହାଯାଇଛି- ସ୍ୱକାୟ ଶାଖାଗତ ଉଦ୍ଗାଥାଦି ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର ବିଧାନ ହୋଇଅଛି । କିପରି ? ଏହାର ସନ୍ନିଧାନରୁ । ‘ଉଦ୍ଗାଥମୁପାସାତ’ (ଉଦ୍ଗାଥକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍) ଏହି ପ୍ରକାର ସାମାନ୍ୟ



ଦ୍ୱାରା ବିହିତ ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର ବିଶେଷ ଆକାଂକ୍ଷା ହେବାପରେ ସନ୍ନିକୃଷ୍ଟ ସ୍ୱଶାଖାଗତବିଶେଷ ଦ୍ୱାରା ଆକାଂକ୍ଷାର ନିବୃତ୍ତି ହୁଏ । ତେଣୁ ତାହାକୁ ଅତିକ୍ରମଣ କରି ଅନ୍ୟ ଶାଖାରେ ବିହିତ ବିଶେଷର ଉପାଦାନରେ କାରଣ ନୁହେଁ; ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାଖାରେ ବ୍ୟବସ୍ଥା ରହିଛି ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାତି-ଅଜ୍ଞାବବଦ୍ଧାସ୍ଥିତି । ତୁ ଶବ୍ଦଃ ପକ୍ଷଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟତି । ନୈତେ ପ୍ରତିବେଦଂ ସ୍ୱଶାଖାସ୍ୱେବ ବ୍ୟବତିଷ୍ଠେରେନ୍, ଅପିତୁ ସର୍ବଶାଖାସ୍ମିନ୍ ବର୍ତ୍ତେରନ୍ । କୁତଃ ? ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦିଶ୍ରୁତି ବିଶେଷାତ୍ । ସ୍ୱଶାଖାବ୍ୟସ୍ଥାୟାଂ ହ୍ୟଦ୍‌ଗୀଥାମୁପାସୀ-ତେତି ସାମାନ୍ୟଶ୍ରୁତିର ବିଶେଷ ପ୍ରକୃତ୍ତା ସତା ସନ୍ନିଧାନବଶେନ ବିଶେଷେ ବ୍ୟବସ୍ଥାପ୍ୟମାନା ପାଡ଼ିତା ସ୍ୟାତ୍ । .

(ଖ) ନ ଚୈତନ୍ୟାୟମ୍, ସନ୍ନିଧାନାତ୍ମ ଶ୍ରୁତିର୍ବିକାୟସା । ନ ଚ ସାମାନ୍ୟାଶ୍ରୟଃ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ୱରାଦିଭେଦେ ସତ୍ୟପୁଂସଦ୍‌ଗୀଥାଦ୍ୟବିଶେଷାତ୍ ସର୍ବଶାଖାଗତେଷ୍ୱେବୋଦ୍‌ଗୀଥାଦିଷ୍ଟେବଂ ଜାତାୟକାଃ ପ୍ରତ୍ୟୟାଃ ସ୍ୱୃୃଃ ।

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ କୁହାଯାଇଅଛି- ‘ଅଜ୍ଞାବବଦ୍ଧାସ୍ଥି’, ‘ତୁ’ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷକୁ ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ଏହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି-ବେଦରେ ନିଜ ଶାଖାରେ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ଶାଖାରେ ଅନୁକୃତ ହେବା ଉଚିତ୍ । କିପରି ? ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ଶ୍ରୁତିର-ଅବିଶେଷ ଦ୍ୱାରା । ନିଜର ଶାଖାରେ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହେଲାପରେ ‘ଉଦ୍‌ଗୀଥ ମୁପାସୀତ’ ଏହି ସାମାନ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ଅବିଶେଷ ରୂପରେ ପ୍ରକୃତ ହୋଇ ସନ୍ନିଧି ବଳରୁ ବିଶେଷରେ ବ୍ୟବସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ବାଧୁତ ହେଉ ।

(ଖ) ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ ଶ୍ରୁତି ସନ୍ନିଧିଠାରୁ ବଳବାନ୍ ଅଟେ । ସାମାନ୍ୟର ଆଶ୍ରୟରୁ ବିଦ୍ୟା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସ୍ୱରାଦିର ଭେଦ ହେବା ପରେ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦିର ଅବିଶେଷରୁ ସମସ୍ତ ଶାଖାଗତ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦିରେ ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାସନା ହେବା ଉଚିତ୍ ॥

ମନ୍ତ୍ରଦିବଦ୍ଭ୍ୟାଽବିରୋଧଃ ॥ ୩-୩-୫୬ ॥

ମନ୍ତ୍ରାଦିବଦ୍ଭ୍ୟାଽବିରୋଧଃ ॥ ୩-୩-୫୭ ॥

ଅବିରୋଧଃ=ଗୋଟିଏ ଶାଖାରେ ବିହିତ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦିର ଅନ୍ୟ ଶାଖାଗତ ଉଦ୍‌ଗୀଥାନିରେ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବା ପରେ ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ମନ୍ତ୍ରାଦିବଦ୍=ଯେପରି



ଏକ ଶାଖାଗତ ମନ୍ତ୍ର, କର୍ମ ଏବଂ ଗୁଣର ଅନ୍ୟ ଶାଖାରେ ଉପସଂଗ୍ରହ ଦେଖାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅଥବା ନୈବାତ୍ର ବିରୋଧଃ ଶକ୍ତିବ୍ୟଃ-କଅମନ୍ୟ ଶାଖାଗତେଷୁ-ଗାଥାଦିଷ୍ଟନ୍ୟଶାଖାବିହିତଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଃ ଭବେନ୍ନୁଚିତି, ମନ୍ତ୍ରାଦିବଦବିରୋଧୋପପତ୍ତେଃ । ତଥାହି-ମନ୍ତ୍ରାଣାଂ କର୍ମଣାଂ ଗୁଣାନାଂ ତ ଶାଖାତ୍ରୋତ୍ପନ୍ନାନାମପି ଶାଖାତ୍ର ଉପସଂଗ୍ରହୋ ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(ଖ) ଯେଷାମପି ଶାଖିନାଂ କୁଟରୁରସୀତ୍ୟଶ୍ଳାଦାନମନ୍ତ୍ରୋ ନାମ୍ନାତସ୍ତେଷାମପ୍ୟସୌ ବିନିଯୋଗୋ ଦୃଶ୍ୟତେ-କୁଳକୁଟୋଃସୀତ୍ୟଶ୍ଳାନମାଦରେ କୁଟରୁରସୀତି ବା' ଇତି ॥ ଯେଷାମପି ସମିଦାଦୟଃ ପ୍ରୟାଜା ନାମ୍ନାତସ୍ତେଷାମପି ତେଷୁ ଗୁଣବିଧିରାମ୍ଭାୟତେ-ରତବୋ ବୈ ପ୍ରୟାଜଃ ସମାନତ୍ର ହୋତବ୍ୟଃ ଇତି ।

(ଗ) ତଥା ଯେଷାମପି 'ଅଜୋଃଗ୍ରାଷୋମାୟଃ' ଇତି ଜାତିବିଶେଷୋପଦେଶୋ ନାସ୍ତି, ତେଷାମପି ତଦ୍‌ବିଷୟୋ ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ଉପଲଭ୍ୟତେ- 'ଛାଗସ୍ୟ ବପାୟା ମେଦସୋଃ-ନୁବୁହି' ଇତି । ତଥା ବେଦାନ୍ତରୋତ୍ପନ୍ନାନାମପି 'ଅଗ୍ନୈର୍ବେର୍ହୈତ୍ରଂ ବେରଧୁରମ୍' ଇତ୍ୟେବ-ମାଦିମନ୍ତ୍ରାଣାଂ ବେଦାନ୍ତରେ ପରିଗ୍ରହୋ ଦୃଷ୍ଟଃ ।

(ଘ) ତଥା ବହୁବୃତ ପଠିତସ୍ୟ ସୁକ୍ରସ୍ୟ ଯୋ ଜାତ ଏବ ପ୍ରଥମୋ ମନସ୍ୱାନ (ର ସଂ ୨-୬-୭) ଇତ୍ୟସ୍ୟ 'ଅଧୂର୍ଯବେ ସଜନାୟଂ ଶସ୍ୟମ୍' ଇତ୍ୟ ପରିଗ୍ରହୋ ଦୃଷ୍ଟଃ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥାଃଶ୍ରୟାଣାଂ କର୍ମାଙ୍ଗାଂନାଂ ସର୍ବତ୍ରାନୁବୃତ୍ତିରେବମାଶ୍ରିତାନାମପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନାମିତ୍ୟ ବିରୋଧଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ଅଥବା ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ ଶାଖାରେ ବିହିତ ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟଶାଖାଗତ ଉଦ୍‌ଗାଥାଦିରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ହେବ କି ବୋଲି ବିରୋଧଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ୍; କାରଣ-ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ପରି ବିରୋଧ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯେପରିକି ଗୋଟିଏ ଶାଖାରେ ବିହିତ ମନ୍ତ୍ର, କର୍ମ ଓ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟ ଶାଖାରେ ଉପସଂଗ୍ରହ ରୂପେ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ଯେଉଁ କାଣ୍ଡଶାଖାର 'ତୁମେ କୁକୁଡ଼ା' ଏହିପରି ପ୍ରସ୍ତରବାନ ମନ୍ତ୍ର ପଠିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହାର ମଧ୍ୟ 'କୁଳକୁଟୋଃସି' ଏହି ବାକ୍ୟ ଶୁକ୍ଳଯଜୁର୍ବେଦର ମାଧ୍ୟକିନ ଶାଖାରେ ମନ୍ତ୍ରର ଅଶ୍ଳାଦାନରେ ବିନିଯୋଗ ହେବା ଦେଖାଯାଏ ଅଥବା 'କୁଟରୁରସି' ଏହି ମନ୍ତ୍ରକୁ ପାଠ କରି ଅଶ୍ଳର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ସେହିପରି ଯେଉଁ ଶାଖାରେ ସମିଧାଦି ପ୍ରୟାଜ ପଠିତ ନୁହେଁ, ତାହାର ଶାଖାରେ ମଧ୍ୟ 'ରତବୋ ବୈ (ରତୁ ହିଁ ପ୍ରୟାଜ ହୁଏ, ଏକ ସ୍ଥାନରେ ତାହାର ହୋମ କରାଯାଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ସେଠାରେ ଗୁଣବିଧି କୁହାଯାଇଅଛି ।



(ଗ) ଯେଉଁ ଶାଖାରେ ଅଜ୍ଞୋତ୍ପାତୀୟାମୟଃ (ଅଜ ଅଗ୍ନାତୀୟାମୟ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଜାତି ବିଶେଷର ଉପଦେଶ ନାହିଁ । ସେହି ଶାଖାରେ ‘ଛାଗସ୍ୟ ବପାୟା’ (ଛେଲିର ବପାର ମେଦର ହୋମାର୍ଥ ଅନୁବାକ୍ୟ କହ) ଏହି ତଦ୍‌ବିଷୟକ ମନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ବେଦରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା “ଅଗ୍ନେବେଃ” (ଦେବତାର ହୋତ୍ର ଏବଂ ଅଧିକାର କର୍ମ ଅଗ୍ନିଠାରୁ ସମ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରର ଅନ୍ୟ ବେଦରେ ପରିଗ୍ରହ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଘ) ସେହିପରି ‘ଯୋଜାତ ଏବ’ (ଯାହା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ବାଳକ ଗୁଣଦ୍ୱାରା ଶେଷ ଓ ମନସ୍ତା ହୋଇ, “ହେ ଜନ ! ସେ ଇନ୍ଦ୍ର ଅଟେ” ବୋଲି କହେ) ଏହି ବହୁବଚ୍ଚେ (ହୋତା) ଦ୍ୱାରା ପଠିତ ସୂକ୍ତର ଅଧିର୍ଯ୍ୟବେ ସଜନୀୟଂ (ଅଧିର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା କରାଯାଇଥିବା ପ୍ରୟାଗରେ ସଜନୀୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସଜନା ସ ଇନ୍ଦ୍ରଃ (ହେ ଜନ ! ସେ ଇନ୍ଦ୍ର ଅଟେ) ବୋଲି ସୂକ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଯେପରି ଆଶ୍ରୟ କର୍ମୀଙ୍କୁ ସର୍ବତ୍ର ଅନୁକୃତି ହୁଏ, ସେପରି ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାର ସର୍ବତ୍ର ଅନୁକୃତି ହୁଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ॥୫୬॥

୩୨- ଭୂମଜ୍ୟାୟସ୍ତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୫୭ ॥

ଗା ୨। ଭୂମଜ୍ୟାୟସ୍ତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସଂ-୫୭॥

ଭୂମ୍ନଃ କ୍ରତୁବଜ୍ଜୟାସ୍ତ୍ବଂ ତଥା ହି ଦର୍ଶୟତି ॥ ୩-୩-୫୭ ॥

ଭୂମ୍ନଃ କ୍ରତୁବଜ୍ଜାୟାସ୍ତ୍ବଂ ତଥା ହି ଦିର୍ଶୟତି ॥ ୩-୩-୫୭॥

ଭୂମ୍ନଃ=‘ପ୍ରାଚୀନଶାଳଃ ଔପମନ୍ୟବଃ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ସମସ୍ତ ଉପାସନାର ଜ୍ୟାୟସ୍ତ୍ବଂ=ପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦନ ହୁଏ । କ୍ରତୁବଜ୍=ଯେପରି ଦର୍ଶ ପୂର୍ଣ୍ଣମାସ ଯାଗରେ ଏକହିଁ ସାଜପ୍ରଧାନର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ, ହି=କାରଣ-ତସ୍ୟ ହ ବା ଏହି ଶୁଚି ମଧ୍ୟ ବ୍ୟସ୍ତ ଉପାସନାର ନିନ୍ଦା କରି, ତଥା-ସେହିପରି ସମସ୍ତ ଉପାସନାର ପ୍ରତିପତ୍ତି, ଦର୍ଶୟତି=ଦେଖାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ‘ପ୍ରାଚୀନଶାଳଃ ଔପମନ୍ୟବଃ’ (ଛା ୫-୧୧-୧) ଇତ୍ୟସ୍ୟାମାଖ୍ୟା-ଯିକାୟାଂ ବ୍ୟସ୍ତସ୍ୟ ସମସ୍ତସ୍ୟ ଚ ବୈଶ୍ୱାନରସ୍ୟୋପାସନଂ ଶୁଦ୍ଧତେ । ବ୍ୟସ୍ତୋପାସନଂ ତାବତ୍-ଔପମନ୍ୟବ କଂ ତ୍ୱମାମ୍ନାନମୁପାସ୍ତୁ, ଇତି, ଦିବମେବ ଭଗବୋ ରାଜନ୍ତିତି ହୋବାଚୈଷ ବୈ ସୁତେଜା ଆତ୍ମା ବୈଶ୍ୱାନରୋ ଯଂ ତ୍ୱମାମ୍ନାନମୁପାସ୍ତୁ (ଛା ୫-୧୨-୨) ଇତ୍ୟାଦି, ତଥା ସମସ୍ତୋପାସନମପି ‘ତସ୍ୟ ହ ବା ଏତସ୍ୟାମ୍ନନୋ ବୈଶ୍ୱାନରସ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତେବ ସୁତେଜାଷ୍ଟୁବିଶ୍ୱରୂପଃ ପ୍ରାଣଃ ପୃଥବିର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ୍ବଂ ସଂଦେହୋ ବହୁଲୋ ବସ୍ତିରେକ ରୟିଃ ପୃଥ୍ବ୍ୟବ୍ୟବ ପାଦୌ (ଛା ୫-୧୮-୨) ଇତ୍ୟାଦି ।



(ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟ-କିମିହୋଭୟଥାପୁ୍ୟପାସନଂ ସ୍ୟାଦବ୍ୟସ୍ତସ୍ୟ ସମସ୍ତସ୍ୟ ଚେତ ସମସ୍ତସ୍ୟୈବେତି ? କିଂ ତାବତପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ପ୍ରତ୍ୟବୟବଂ ସୁତେଜଃ-ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥୁପାସ୍ତ୍ବ ଇତି କ୍ରିୟାପଦ ଶ୍ରବଣାତ୍, ‘ତସ୍ମାନ୍ନବଂ ସୁତଂ ପ୍ରସୂତମାସୁତଂ କୁଳେ ଦୃଶ୍ୟତେ’ (ଛା ୫-୧୨-୧) ଇତ୍ୟାଦି ଫଳଭେଦ ଶ୍ରବଣାତ୍, ବ୍ୟସ୍ତାନ୍ୟପୁ୍ୟପାସନାନି ସୁଧରିତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ପ୍ରାଚୀନଶାଳଃ ଔପମନ୍ୟବଃ’ (ଉପମନ୍ୟୁଙ୍କର ପୁତ୍ର ପ୍ରାଚୀନଶାଳୀ) ଏହି ଆଖ୍ୟାୟିକାରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଓ ସମସ୍ତ ରୂପରେ ବୈଶ୍ଵାନରର ଉପାସନା ଶୁଣାଯାଏ । ଔପମନ୍ୟବଃ କଃ (ହେ ଉପମନ୍ୟୁକୁମାର ! ତୁମେ କୌଣସି ଆତ୍ମାର ଉପାସନା କରିପାର । ଏହିପରି ରାଜା ଅଶ୍ବପତିର ପ୍ରଶ୍ନ କରି ହେ ପୂଜ୍ୟ ରାଜନ୍ ! ମୁଁ ଦୁଧ୍ଲୋକର ଉପାସନା କରୁଛି । ଏହିପରି ସେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ । ରାଜା-ତୁମେ ଯେଉଁ ଆତ୍ମାର ଉପାସନା କରୁଛ, ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ‘ସୁତେଜା’ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈଶ୍ଵାନର ଆତ୍ମା ଅଟେ ।) ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟସ୍ତୋପାସନା ଅଛି । ଏହିପରି ‘ତସ୍ୟ ହ ବା’ (ଏହି ବୈଶ୍ଵାନ) ଆତ୍ମାର ମସ୍ତକ ସୁତେଜା (ଦୁଧ୍ଲୋକ) ଅଟେ । ତସ୍ମୁ ବିଶ୍ବରୂପ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ । ପ୍ରାଣ ପୃଥଗବନ୍ଦା ବାୟୁ ଅଟେ । ଦେହର ମଧ୍ୟଭାଗ ବହୁଳ ଆକାଶ ଅଟେ । ବସ୍ତି ଜଳ ଅଟେ, ପୃଥ୍ବୀ ଦୁଇଟି ପାଦ ଅଟେ) ଏହିପରି ସମସ୍ତୋପାସନା କରାଯାଇଛି ॥

(ଖ) ବୈଶ୍ଵାନର ବାକ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତ ଓ ସମସ୍ତ - ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ଉପାସନା ହେବା ଉଚିତ୍ କି ବୋଲି ସଂଶୟ ହୁଏ । ତେବେ ଏହା କ’ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ ସୁତେଜା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବୟବରେ ‘ଉପାସ୍ତସେ’ କ୍ରିୟାପଦ ଶ୍ରବଣ ଦ୍ଵାରା ଓ ‘ତସ୍ମାନ୍ନବ’ (ତେଣୁ ତୁମ୍ଭ ବଂଶରେ ସୁତ (ଖଣ୍ଡିତ ସୋମଦ୍ରବ୍ୟ), ପ୍ରସୂତ ଓ ଆସୁତ ଦେଖାଇ ଦିଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଫଳଭେଦର ଶ୍ରବଣଦ୍ଵାରା ବ୍ୟସ୍ତଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ହେବା ବିଧେୟ, ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ତତୋଽଭିଧାୟତେ ଭୃମ୍ନଃ ପଦାର୍ଥୋପବୟାମ୍ବକସ୍ୟ ବୈଶ୍ଵାନରୋପା-ସନସ୍ୟ ଜ୍ୟାୟତ୍ସ୍ଵଂ ପ୍ରାଧାନ୍ୟମସ୍ମିନ୍ବାକ୍ୟେ ବିବକ୍ଷିତଂ ଭବିତୁମର୍ହତି, ନ ପ୍ରତ୍ୟେକମବୟ-ବୋପାସନାନାମପି । କ୍ରତୁବତ୍ । ଯଥା କ୍ରତୁଷ୍ଠ ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସପ୍ରଭୃତିଷ୍ଠ ସାମସ୍ତେୟନ ସାଙ୍ଗପ୍ରଧାନସ୍ୟ ତଦ୍ବତ୍ ।

(ଖ) କ୍ରତୁ ଏତଦ୍ଭୂମିନିବ ଜ୍ୟାୟାନିତି ? ତଥାହି ଶୁଚିର୍ଭୂମ୍ନୋ ଜ୍ୟାୟତ୍ସ୍ଵଂ ଦର୍ଶୟତି, ଏକବାକ୍ୟତାବଗମାତ୍ । ଏବଂ ହୀନଂ ବାକ୍ୟଂ ବୈଶ୍ଵାନର ବିଦ୍ୟା ବିଷୟଂ ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟା-ଲୋଚନାତ୍ ପ୍ରତୀୟତେ ।



(ଗ) ତଥାହି-ପ୍ରାଚୀନଶାଳ ପ୍ରଭୃତୟ ଉଦାଳକାବସାନାଃ ସ୍ମୃତରକ୍ଷୟୋ ବୈଶ୍ଵାନରବିଦ୍ୟାୟାଂ ପରିନିଷ୍ଠାପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନା ଅଶ୍ଵପତିଂ କୈକେୟଂ ରାଜାନମଭ୍ୟା ଜଗନ୍ନିରୁପକ୍ରମୈକୈକସ୍ୟର୍ଷେରୁପାସ୍ୟଂ ଦୁଃପ୍ରଭୃତାନାମେକୈକଂଶ୍ରାବୟିତ୍ଵା ମୂର୍ଧ୍ନାଦୈଷ୍ଠଆତ୍ମନ ଇତି ହୋବାଚ' (ଛା ୫-୧୨-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା ମୂର୍ଧ୍ନାଦିଭାବଂ ତେଷାଂ ବିଦଧାତି । 'ମୂର୍ଧ୍ନାତେ ବ୍ୟପତିଷ୍ୟଦ୍ୟନ୍ତମାନାଗର୍ମଷ୍ୟଃ (ଛା ୫-୧୨-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା ଚ ବ୍ୟଷ୍ଟୋପାସନମପବଦତି ।

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଅଛି-ଭୂମାର ପଦାର୍ଥୋପଚୟାତ୍ମକ ସମସ୍ତ ବୈଶ୍ଵାନର ଉପାସନାର ଜ୍ୟାୟସ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟରୁ ଏହି ବାକ୍ୟରେ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବୟବୋପାସନର ଜ୍ୟାୟସ୍କ ବିବକ୍ଷିତ ନୁହେଁ । କ୍ରତୁ ପରି ଅର୍ଥାତ୍ ଯେପରି ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସ ପ୍ରଭୃତି କ୍ରତୁରେ ସମାନ ରୂପରେ ଅଙ୍ଗ ସହିତ ପ୍ରଧାନର ଏକ ପ୍ରୟୋଗ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । ବ୍ୟସ୍ତ ପ୍ରୟାଜାଦିର ପ୍ରୟୋଗ ବିବକ୍ଷିତ ନୁହେଁ ଏବଂ ଏକଦେଶ ରୂପ ଅଙ୍ଗ ସହିତ ପ୍ରଧାନର ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ବିବକ୍ଷିତ ନୁହେଁ । ସେହିପରି ପ୍ରକୃତରେ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଭୂମା ଜ୍ୟାୟାନ୍ ବୋଲି କିପରି ଜଣାଯାଏ ? କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ଭୂମାର ଜ୍ୟାୟସ୍କ ଦେଖାଏ; କାରଣ-ଏକବାକ୍ୟତା ଜଣାପଡ଼େ । ଏହି ବୈଶ୍ଵାନର ବିଦ୍ୟାବିଷୟକ ବାକ୍ୟ ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯେପରିକି ପ୍ରାଚୀନଶାଳଠାରୁ ଉଦାଳକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଛଅ ରକ୍ଷିଗଣ ବୈଶ୍ଵାନର ବିଦ୍ୟାରେ ପରିନିଷ୍ଠିତକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହୋଇ ରାଜା ଅଶ୍ଵପତି କୈକେୟୀଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସିଲେ । ଏହି ଉପକ୍ରମ କରି ସେହି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ରକ୍ଷିକୁ ଏକ ଏକ ଉପାସ୍ୟ ଶ୍ରବଣ କରାଇ 'ମୂର୍ଧ୍ନା ଦୈଷ୍ଠ' (ଏହି ବୈଶ୍ଵାନର ଆତ୍ମାର ମୁଁ ଶିର) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ସେହି ସ୍ଵର୍ଗ ଆଦିର ମୂର୍ଧ୍ନା ଆଦି ରୂପରେ ବିଧାନ କରେ । 'ମୂର୍ଧ୍ନା ତେ' (ଯଦି ତୁମେ ମୋର ସମୀପକୁ ନ ଆସିଲେ ତୁମ୍ଭର ମସ୍ତକ ପଡ଼ିଯିବ) ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ବ୍ୟଷ୍ଟୋପାସନାର ଅପବାଦ କରେ ।

ମୂଳ-(କ) ପୁନଶ୍ଚ ବ୍ୟଷ୍ଟୋପାସନଂ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତ୍ୟ ସମସ୍ତୋପାସନମେବାନୁବର୍ତ୍ତ୍ୟ 'ସ ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ ଭୂତେଷୁ ସର୍ବେଷ୍ଠାତ୍ମନୁମତ୍ତି (ଛା ୫-୧୮-୧) ଇତି ଭୂମାଶ୍ରୟମେବ ଫଳଂ ଦର୍ଶୟତି । ଯତ୍ନୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଂ ସ୍ମୃତେଜଃ ପ୍ରଭୃତିଷୁ ଫଳଭେଦଶ୍ରବଣଂ ପରାଭିପ୍ରାୟା-ନୁବାଦାର୍ଥଂ ନ ବ୍ୟଷ୍ଟୋପାସନବିଧାନାର୍ଥମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସମସ୍ତୋପାସନପକ୍ଷ ଏବ ଶ୍ରେୟାନିତି ।

(ଖ) କେଚିଦ୍ଭୂତ ସମସ୍ତୋପାସନପକ୍ଷଂ ଜ୍ୟାୟାଂସଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପ୍ୟ ଜ୍ୟାୟସ୍କ ବଚ-ନାଦେବ କିଳ ବ୍ୟଷ୍ଟୋପାସନପକ୍ଷମପି ସୂତ୍ରକାରୋଽନୁମନ୍ୟତ ଇତି କଞ୍ଚୟନ୍ତି, ତଦନୁକ୍ରମ, ଏକବାକ୍ୟତାବଗତୌ ସତ୍ୟାଂ ବାକ୍ୟଭେଦ କଞ୍ଚନସ୍ୟାନ୍ୟାୟତ୍ଵାତ୍, 'ମୂର୍ଧ୍ନା ତେ ବ୍ୟପତିଷ୍ୟତ୍' (ଛା ୫-୧୨-୨) ଇତି ଚୈବମାଦିନିନ୍ଦାବଚନବିରୋଧାତ୍, ସ୍ଵଷ୍ଟେ



ରୈପସଂହାରସ୍ତେ ସମସ୍ତୋପାସନାବଗମେ ତଦଭାବସ୍ୟ ପୂର୍ବପକ୍ଷେ ବକ୍ତୃମଣକ୍ୟଦ୍ୱାତ୍' ସୌତ୍ରସ୍ୟ ଜ୍ୟାୟସ୍କବଚନସ୍ୟ ପ୍ରମାଣବଦ୍ଧାଭିପ୍ରାୟେଶାୟୁପପଦ୍ୟମାନଦ୍ୱାତ୍, 'ମୂର୍ତ୍ତା ତେ ବ୍ୟପତିଷ୍ୟତ୍' (ଛା ୫-୧୨-୨) ଇତି ଚୈବମାଦିନିନ୍ଦାବଚନବିରୋଧାତ୍, ସ୍ପଷ୍ଟେ ରୈପସଂହାରସ୍ତେ ସମସ୍ତୋପାସନାବଗମେ ତଦଭାବସ୍ୟ ପୂର୍ବପକ୍ଷେ ବକ୍ତୃମଣକ୍ୟଦ୍ୱାତ୍' ସୌତ୍ରସ୍ୟ ଚ ଜ୍ୟାୟସ୍କବଚନସ୍ୟ ପ୍ରମାଣବଦ୍ଧାଭିପ୍ରାୟେଶାୟୁପପଦ୍ୟମାନଦ୍ୱାତ୍ ।

(ଭାଷା)-(କ) ପୁନଶ୍ଚ ବ୍ୟସ୍ତୋପାସନର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ଓ ସମସ୍ତୋପାସନକୁ ଅନିବୃତ୍ତ କରି 'ସ ସର୍ବେଷୁ' (ସେହି ସମସ୍ତ ଲୋକରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କଠାରେ ଏବଂ ସମସ୍ତ ଆତ୍ମାରେ ଅନୁଭକ୍ଷଣ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ଭୂମାର ଆଶ୍ରିତଫଳକୁ ଦେଖାଏ । ଯେଉଁ ସୁତେଜା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଙ୍ଗରେ ଫଳଭେଦର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ, ଏହା ହେଲାପରେ ମଧ୍ୟ ବି ସେହି ଅଙ୍ଗର ଫଳ ପ୍ରଧାନରେ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ । 'ଉପାସସେ' ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବୟବରେ ଯେଉଁ କ୍ରିୟାପଦ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ, ତାହା ଅନ୍ୟର ଅଭିପ୍ରାୟ ଅନୁବାଦ କରିବା ପାଇଁ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟସ୍ତୋପାସନାର ବିଧାନ ପାଇଁ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ଉପାସନାପକ୍ଷ ଅଧିକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ ।

(ଖ) ବେଦାନ୍ତ ଏକଦେଶୀ ଲୋକ ଏହି ଅଧିକରଣରେ ସମସ୍ତ ଉପାସନା ଜ୍ୟାୟସ୍କ ପକ୍ଷକୁ ସ୍ଥାପନ କରି ଜ୍ୟାୟସ୍କ ବଚନ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟସ୍ତ ଉପାସନା ପକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ସୂତ୍ରକାର ଅନୁମତ ଅଟେ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ; କାରଣ-ଏକବାକ୍ୟତାର ଅବଗତି ହେଲେ ବାକ୍ୟଭେଦର କଳ୍ପନା ଉଚିତ୍ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- 'ମୂର୍ତ୍ତା ତେ' (ତୁମ୍ଭର ଶିର ତଳେ ପଡ଼ିବ) ଇତ୍ୟାଦି ନିନ୍ଦା ବଚନର ବିରୋଧ ହୁଏ । ଉପସଂହାରରେ ସମସ୍ତ ଉପାସନାର ଅବଗମ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବି ପୂର୍ବପକ୍ଷରେ ତାହାର ଅଭାବ କୁହାଯିବ ନାହିଁ ଏବଂ ସୂତ୍ରରେ ଜ୍ୟାୟସ୍କ ବଚନ ପ୍ରମାଣବଦ୍ଧର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାରା ଉପପଦ୍ୟମାନ ହୁଏ ॥୫୭॥

३३-शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ सू० ५८ ॥

୩୩-ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାଧିକରଣମ୍ ସୂ-୫୮

ନାନା ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାତ୍ ॥ ३-३-५८ ॥

ନାନା ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାତ୍ ॥୩-୩-୫୮॥

ନାନା=ବିଦ୍ୟା ଅନେକ ଅଟେ । ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାତ୍=କାରଣ- 'ବେଦ' 'ଉପାସାତ' ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦାଦି ଭେଦ ଅଛି ॥

ମୂଳ- (କ) ପୂର୍ବସ୍ମିନ୍ନାଧିକରଣେ ସତ୍ୟାମପି ସୁତେଜଃପ୍ରଭୃତାନାଂ ଫଳଭେଦଶ୍ଚୈତୌ ସମସ୍ତୋପାସନଂ ଜ୍ୟାୟ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । ଅତଃ ପ୍ରାପ୍ତା ବୁଦ୍ଧିରନ୍ୟାନ୍ୟପି ଭିନ୍ନଶ୍ରୁତାନ୍ୟୁପାସନାନି



ସମସ୍ୟୋପାସିଷ୍ୟତି ଇତି । ଅପି ଚ ନୈବ ବିଦ୍ୟାଭେଦେ ବିଦ୍ୟାଭେଦୋ ବିଜ୍ଞାତୁଃ
ଶକ୍ୟତେ । ବେଦ୍ୟଂ ହି ରୂପଂ ବିଦ୍ୟାୟା ଦ୍ରବ୍ୟଦୈବତମିବ ଯାଗସ୍ୟ ।

(ଖ) ବେଦ୍ୟର୍ଥେକ ଏବେଶ୍ବରଶ୍ଚୂତିନାନାଦ୍ଦେଫ୍ୟବଗମ୍ୟତେ ‘ମନୋମୟଃ
ପ୍ରାଣଶରୀରଃ’ (ଛା ୩-୧୪-୨) ‘କଂ ବ୍ରହ୍ମ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୪-୧୭-୫) ‘ସତ୍ୟକାମଃ
ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପଃ’ (ଛା ୮-୧-୫) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷୁ । ତଥା (ଏକ ଏବ ପ୍ରାଣଃ’ ‘ପ୍ରାଣୋ
ବାବ ସଂବର୍ଗଃ’ (ଛା ୪-୩-୩) ପ୍ରାଣୋ ବାବ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଃ’ (ଛା ୫-୧-୧) ‘ପ୍ରାଣୋହ
ପିତା, ପ୍ରାଣୋ ମାତା (ଛା ୭-୧୫-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷୁ ।

(ଗ) ବେଦ୍ୟେକତ୍ବାକ ବିଦ୍ୟେକତ୍ବମ୍ । ଶ୍ଚୂତିନାନାଦୁପପାଦ୍ୟୁନ୍ୟସେ ଗୁଣାତରପର-
ତ୍ବାନ୍ମାନର୍ଥକତ୍ବମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ସ୍ବପରଶାଖାବିହିତମେକବେଦ୍ୟବ୍ୟପାଶ୍ରୟଂ ଗୁଣଜାତମୁପସଂହ-
ର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ବିଦ୍ୟାକାର୍ତ୍ତ୍ତ୍ବ୍ୟାୟେତି ।

ଭାଷା-(କ) ପୂର୍ବାଧିକରଣରେ ସୁତେଜା ପ୍ରଭୃତିରେ ଫଳଭେଦର ଶ୍ଚୂତି ବିଦ୍ୟମାନ
ହେବାରୁ ସମସ୍ତ ଉପାସନା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ଭିନ୍ନ ଶ୍ଚୂତିଯୁକ୍ତ ଅନ୍ୟ
ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ସମସ୍ତ ରୂପରେ ଉପାସନା ହୁଅନ୍ତି-ଏହିପରି ବୁଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ବେଦ୍ୟର
ଅଭେଦ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ଜଣାପଡ଼େ ନାହିଁ, କାରଣ-ଯେପରି ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ
ଦେବତା ଯାଗର ରୂପ ଅଟେ । ସେହିପରି ବେଦ୍ୟ ବିଦ୍ୟାର ରୂପ ଅଟେ ।

(ଖ) ‘ମନୋମୟଃ’ (ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ମନୋମୟ ଏବଂ ପ୍ରାଣଶରୀର ଲିଙ୍ଗାଦ୍ୱା ଶରୀରଯୁକ୍ତ
ଅଟେ) ‘କଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ସୁଖ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ଆକାଶ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ‘ସତ୍ୟକାମଃ’ (କିଶ୍ବର
ସତ୍ୟକାମ ଓ ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି । ସେହିପରି ‘ଏକ ଏବ ପ୍ରାଣଃ’ (ପ୍ରାଣ ଏକ
ଅଟେ ।) ପ୍ରାଣହିଁ ସଂବର୍ଗ ଅଟେ । ପ୍ରାଣ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ । ପ୍ରାଣ ପିତା ଓ ପ୍ରାଣ
ମାତା । ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ଚୂତିର ଭେଦ ହେବାରୁ ବେଦ୍ୟ ଏକ କିଶ୍ବର ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଗ) ବେଦ୍ୟ ଏକ ହେବାରୁ ବିଦ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଏକ ରୂପେ ଶୁଣାଯାଏ । ଶ୍ଚୂତିଭେଦ
ମଧ୍ୟ ଏହି ପକ୍ଷରେ ଅନ୍ୟଗୁଣପରକ ହେଲେ ନିରର୍ଥକ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ନିଜର ଶାଖା
ଓ ଅନ୍ୟ ଶାଖାଗୁଡ଼ିକରେ ବିହିତ ଏକ ବେଦ୍ୟର ଆଶ୍ରିତ ଗୁଣ ସମୂହ ବିଦ୍ୟା ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଇଁ
ଉପସଂହାର କରେ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ-ନାନେତି । ବେଦ୍ୟାଭେଦେଫେୟବଂ-
ଜାତାୟକା ବିଦ୍ୟା ଭିନ୍ନା ଭବିତୁମହିତି, କୂତଃ ? ଶିଦ୍ଧାଦିଭେଦାତ୍ । ଭବତି ହି ଶିଦ୍ଧଭେଦଃ-



‘ବେଦ’, ‘ଉପାସୀତ’, ‘ସ କ୍ରତୁଂ କୁର୍ବାତ’ (ଛା ୩-୧୪-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦିଃ । ଶବ୍ଦଭେଦଃ କର୍ମଭେଦହେତୁଃ ସମଧିଗତଃ ପୁରସ୍କାତ୍ ‘ଶବ୍ଦାନ୍ତରେ କର୍ମଭେଦଃ କୃତାନ୍ତୁବନ୍ଧୁତ୍ୱାତ୍’ (ଜୈ. ସୁ. ୨-୨-୧) ଇତି । ଆଦିଗ୍ରହଣାଦ୍ ଗୁଣାଦୟୋଽପି ଯଥାସମ୍ଭବଂ ଭେଦହେତବୋ ଯୋଜୟିତବ୍ୟାଃ । (ଖ) ନନ୍ତୁ ବେଦେତ୍ୟାଦିଷ୍ଟୁ ଶବ୍ଦଭେଦ ଏବାବ-ଗମ୍ୟତେ, ନ ଯଜତୀତ୍ୟାଦିବଦର୍ଥଭେଦଃ ସର୍ବେଷାମେବୈଷାଂ ମନୋବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଭେଦାତ୍, ଅର୍ଥାନ୍ତରାସମ୍ଭବାତ୍ । ତତ୍ କଥଂ ଶବ୍ଦଭେଦାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଭେଦ ଇତି ? ନୈଷଃ ଦୋଷଃ, ମନୋବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଭେଦେଽପ୍ୟନ୍ତୁବନ୍ଧୁଭେଦାଦ୍ ବେଦ୍ୟଭେଦେ ସତି ବିଦ୍ୟାଭେଦୋପପତ୍ତେଃ । (ଗ) ଏକସ୍ୟାପାଶ୍ଚରସେଧ୍ୟାସ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରତିପ୍ରକରଣଂ ବ୍ୟାବୃତ୍ତା ଗୁଣାଃ ଶିଷ୍ୟତ୍ତେ । ତଥୈକ-ସ୍ୟାପି ପ୍ରାଣସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ରୋପାସ୍ୟସ୍ୟାଭେଦେଽପ୍ୟନ୍ୟାଦୃଗଗୁଣୋଽନ୍ୟତ୍ରୋପାସିତବ୍ୟା-ନ୍ୟାଦୃଗଗୁଣାନ୍ୟତ୍ରେତେଷାମନ୍ତୁବନ୍ଧୁଭେଦାଦ୍ ବେଦ୍ୟଭେଦେ ସତି ବିଦ୍ୟାଭେଦୋ ବିଜ୍ଞାୟତେ ।

ଭାଷା-(ସିଦ୍ଧାନ୍ତ) (କ) - ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ‘ନାନା’ ପଦ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଅଛି । ବେଦ ଅଭେଦ ହେଲେବି ଏହିପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହେବା ଠିକ୍ ଅଟେ । କିପରି ? ଆଦିଶବ୍ଦ ଭେଦରେ । ‘ବେଦ ଉପାସୀତ’ ‘ସ କ୍ରତୁଂ କୁର୍ବାତ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଭେଦ ଅଛି । ଶବ୍ଦଭେଦ କର୍ମଭେଦର କାରଣ ଅଟେ । ତେଣୁ ପୂର୍ବ ମାମାଂସାରୋ କୁହାଯାଇଛି-ଶବ୍ଦାନ୍ତର କର୍ମଭେଦଃ କୃତାନ୍ତୁବନ୍ଧୁତ୍ୱାତ୍’ (ଜୈ. ସୁ. ୨-୨-୧) ଅର୍ଥାତ୍ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ ଅନୁସାରେ କର୍ମ ଭେଦ ହୁଏ; କାରଣ-ଭିନ୍ନ ରୂପରେ ତାହାର ବିଷୟ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ । ଧାତୂର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଭେଦ ହୁଏ)- ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଅଧିଗତ ହୁଏ । ଆଦିପଦର ଗ୍ରହଣ ହେବାଦ୍ୱାରା ଯଥାସମ୍ଭବ ଭେଦର ହେତୁ ରୂପରେ ଯୋଜନା ହେବା ଉଚିତ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ବେଦ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଶବ୍ଦଭେଦ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ କି ? ‘ଯଜତି’, ‘ଦଦାତି’ ଇତ୍ୟାଦିର ସମାନ ଅର୍ଥଭେଦ ଅବଗତ ହେଉନାହିଁ । କାରଣ- ‘ବେଦ’ ‘ଉପାସୀତ’ ଏହି ସବୁ ଶବ୍ଦର ମନୋବୃତ୍ତି ରୂପ ଏକ ଅର୍ଥ ଅଟେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ଅର୍ଥ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଶବ୍ଦଭେଦଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ କିପରି ହେବ ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ ମନୋବୃତ୍ତି ରୂପ ଅର୍ଥର ଅଭେଦ ହେବାପରେ ଅନ୍ତୁବନ୍ଧର ଭେଦରୁ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହେବାରୁ ବିଦ୍ୟାଭେଦର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ।

(ଗ) ଉପାସ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ଏକ ହେବାରୁ ତାହାର ଗୁଣ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକରଣରେ ବ୍ୟାବୃତ୍ତ (ପୃଥକ ରୂପ) କୁହାଯାଏ । ସେହିପରି ଏକ ହିଁ ପ୍ରାଣ ସେହି ସେହି ସ୍ଥଳରେ ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ଅଭିନ୍ନ ହେବାରୁ ଏକପ୍ରକାର ଗୁଣଯୁକ୍ତ ଏକ ସ୍ଥାପରେ ଉପାସନୀୟ ହୁଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ଗୁଣଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଉପାସନୀୟ ହୁଏ । ସେହିପରି ଅନ୍ତୁବନ୍ଧ ଭେଦରେ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ହେବାରୁ ବିଦ୍ୟାର ଭେଦ ଜଣାପଡ଼େ ।



ମୂଳ-(କ) ନ ଋତ୍ରେକୋ ବିଦ୍ରାବିଧିତରେ ଗୁଣବିଧି ଇତି ଶବ୍ଦ୍ୟଂ ବକ୍ତୃମ୍, ବିନିଗମନାୟଂ ହେତୁତାବାତ, ଅନେକତ୍ୱାତ ପ୍ରତିପ୍ରକରଣଂ ଗୁଣାନାଂ ପ୍ରାପ୍ତବିଦ୍ୟାନୁବାଦେନ ବିଧାନାନୁପପତ୍ତେଃ । ନ ଋତ୍ସିନ୍ଦ୍ରପକ୍ଷେ ସମାନଃ ସତଃ ସତ୍ୟକାମାଦୟୋ ଗୁଣା ଅସକୃତ୍ତ୍ୱା-ବର୍ଯ୍ୟତବ୍ୟାଃ । ପ୍ରତିପ୍ରକରଣଂ ଷେଦଂ କାମେନେଦମୁପାସିତବ୍ୟମିଦଂ କାମେନ ଷେଦମିତି ନୈରାକାଂକ୍ଷ୍ୟାବଗମାନୈକ ବାକ୍ୟତାପତ୍ତିଃ ।

(ଖ) ନ ଋତ୍ର ବୈଶ୍ୱାନର ବିଦ୍ୟାୟାମିବ ସମସ୍ତଷେଦନାପରାସ୍ତି ଯଦ୍ବଳେନ ପ୍ରତିପ୍ରକରଣବର୍ତ୍ତନ୍ୟବୟବୋପାସନାନ୍ତି ଭୂତ୍ୱେକ ବାକ୍ୟତାମିୟଃ । ବିଦ୍ୟେକତ୍ୱ ନିମିତ୍ତୋତ ବିଦ୍ୟେକତ୍ୱେ ସର୍ବତ୍ର ନିରକ୍ତୁଶେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟମାନେ ସମସ୍ତ ଗୁଣୋପସଂହାରୋଽଶକ୍ୟଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ସୁଷ୍ଟୃତ୍ୟତେ-ନାନା ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାଦିତି । ସ୍ଥିତେ ଷେଦସ୍ମିନ୍ନକରଣେ ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟମିତ୍ୟାଦି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାବିଧି ଏବଂ ଅନ୍ୟସବୁ ଗୁଣବିଧି ଅଟନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନପାରେ, କାରଣ-ଏହି ପ୍ରକାର ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକରଣରେ ଗୁଣ ଅନେକ ହେବାରୁ ପ୍ରାପ୍ତବିଦ୍ୟାର ଅନୁବାଦରୁ ଗୁଣ ବିଧାନର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପକ୍ଷରେ ସମାନ ହେବାରୁ ସତ୍ୟକାମ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣର ଅନେକଥର ଶ୍ରବଣ ହେବା ବିଧେୟ ନୁହେଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକରଣରେ ଏହି ଫଳର କାମନା କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଠାରୁ ଏହି ଉପାସ୍ୟର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ଏହି ଫଳର କାମନା କରୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଠାରୁ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ସେହିପରି ଏକ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ନୈରାକାଂକ୍ଷ୍ୟ ଅବଗତ ହେବାରୁ ଏକବାକ୍ୟତା ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ବୈଶ୍ୱାନର ବିଦ୍ୟାରେ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଉପାସନା ବିଧି ହୁଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତ ଶାଶ୍ୱିଲ୍ୟାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଉପାସନା ବିଧି ନୁହେଁ । ଯାହାର ବଳରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକରଣବର୍ତ୍ତୀ ଅବୟବ ଉପାସନା ରୂପରେ ଏକବାକ୍ୟତା ପ୍ରାପ୍ତ କରନ୍ତି । ବେଦ୍ୟର ଏକତ୍ୱ ନିମିତ୍ତଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟା ଏକ ହେଲେ ସର୍ବତ୍ର ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟାଠାରେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣବ୍ୟତୀତ ଯଦି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଏ, ତେବେ ସମସ୍ତ ଗୁଣର ଉପସଂହାର ଯାହା ଅଶକ୍ୟ ଅଟେ, ତାହାର ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହିଁ ହେବ; ତେଣୁ, ନାନା ଶବ୍ଦାଦିଭେଦାତ୍ ଏହି ପ୍ରକାର ସୂତ୍ରକାର ଠିକ୍ କହିଛନ୍ତି । ଏହି ଅଧିକରଣରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ ‘ସର୍ବ ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଅଧିକରଣରେ ଦେଖାଯିବ ॥୫୮॥



୪- विकल्पाधिकरणम् ॥ सू. ५९ ॥

୩୪- ବିକଳ୍ପାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୫୯ ॥

विकल्पोऽ विशिष्ट कल्पत्वात् ॥ ३-३-५९ ॥

ବିକଳ୍ପୋଽବିଶିଷ୍ଟ ଫଳଭାବ୍ ॥ ୩-୩-୫୯ ॥

ବିକଳ୍ପ=ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର ବିକଳ୍ପ ହେବା ବିଧେୟ । ଅବଶିଷ୍ଟ ଫଳଭାବ୍=କାରଣ-ବେଦ୍ୟ ବସ୍ତୁର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ରୂପ ସମାନଫଳ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ସ୍ଥିତେ ବିଦ୍ୟାଭେଦେ ବିରୂପ୍ୟତେ-କିମାସାମିଚ୍ଛୟା ସମୁଚ୍ଚୟୋ ବିକଳ୍ପୋ ବା ସ୍ୟାତ୍, ଅଥବା ବିକଳ୍ପ ଏବ ନିୟମେନେତି ? ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ଥିତଭାବଦ୍‌ବିଦ୍ୟାଭେଦସ୍ୟ ନ ସମୁଚ୍ଚୟ ନିୟମେ କିଞ୍ଚିତ୍ କାରଣମସ୍ତି ।

(ଖ) ନନ୍ତୁଭିନ୍ନା ନାମପରିହୋତୁ ଦର୍ଶ ପୂର୍ଣ୍ଣମାସାଦୀନାଂ ସମୁଚ୍ଚୟ ନିୟମୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ନୈଷଦୋଷଃ । ନିତ୍ୟତାଶ୍ଚୁତିର୍ହି ତତ୍ତ୍ୱ କାରଣଂ ନୈବ ବିଦ୍ୟାନାଂ କାଚିନ୍ନିତ୍ୟ-ତାଶ୍ଚୁତିରସ୍ତି । ତସ୍ମାନ୍ ସମୁଚ୍ଚୟ ନିୟମଃ ।

(ଗ) ନାପି ବିକଳ୍ପ ନିୟମଃ । ବିଦ୍ୟାତରାଧିକୃତସ୍ୟ ବିଦ୍ୟାତରା ପ୍ରତିଷେଧାତ୍ । ପାରିଶେଷ୍ୟାଦ୍ୟାଥାକାମ୍ୟମାପଦ୍ୟତେ । ନନ୍‌ବଶିଷ୍ଟ ଫଳଭାବସ୍ୟାଂ ବିକଳ୍ପୋ ନ୍ୟାୟଃ । ତଥାହି- ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣ ଶରୀରଃ’ (ଛା ୩-୧୦-୨) ‘କଂ’ ବ୍ରହ୍ମ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୪-୧୦-୫), ‘ସତ୍ୟକାମଃ ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପଃ’ (ଛା ୮-୧-୫) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟାସ୍ତୁଲ୍ୟ ବଦାଶ୍ଚର ପ୍ରାପ୍ତିଫଳା ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ସମାନ ଫଳେଷ୍ଠପି ସ୍ୱର୍ଗାଦି ସାଧନେଷୁ କର୍ମସୁ ଯାଥାକାମ୍ୟଦର୍ଶନାତ୍ ॥

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-(କ) ଏହି ପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟାଭେଦ ସିଦ୍ଧ ହେବା ପରେ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି ଯେ- ଏହି ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ଉପାସକର ଇଚ୍ଛାଦ୍ୱାରା ସମୁଚ୍ଚୟ ହୁଏ, କି ବିକଳ୍ପ ହୁଏ, ଅଥବା ନିୟମଦ୍ୱାରା ବିକଳ୍ପ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ସେଠାରେ ବିଦ୍ୟାଭେଦ ସିଦ୍ଧ ହେବାରୁ ସମୁଚ୍ଚୟ ନିୟମରେ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିହୋତୁ, ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସାଂ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଭିନ୍ନଗୁଡ଼ିକର ସମୁଚ୍ଚୟ ନିୟମ ଦେଖାଯାଏ କି ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅଗ୍ନିହୋତୁ ପ୍ରଭୃତି ନିତ୍ୟତ୍ୱ ଶୁଚି ତାହାର ସମୁଚ୍ଚୟ ନିୟମରେ କାରଣ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାରେ ଏପରି କୌଣସି ନିତ୍ୟତ୍ୱ ଶୁଚି ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେଠାରେ ସମୁଚ୍ଚୟର ନିୟମ କିଛି ନାହିଁ ।



(ଗ) ସେହିପରି ବିକଳର ମଧ୍ୟ ନିୟମ କିଛି ନାହିଁ; କାରଣ-ଗୋଟିଏ ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକୃତ ହେଲେ ଅନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠେୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରିଶେଷରୁ ସ୍ୱେଚ୍ଛାପକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ବିଦ୍ୟାର ସମାନ ଫଳ ହେଲେ ବିକଳ ଠିକ୍ ହୁଏ । କାରଣ ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣ ଶରୀରଃ’, ‘କଂ ବ୍ରହ୍ମ ଖଂ ବ୍ରହ୍ମ’, ସତ୍ୟକାମଃ ସତ୍ୟ ସକଳଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ସମାନ ରୂପରେ ଈଶ୍ବର ପ୍ରାପ୍ତି ରୂପ ଫଳବାନ୍ କୁ ଦେଖାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଦୋଷଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସମାନ ଫଳବାନ୍ ସ୍ୱର୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ସାଧନଭୂତ କର୍ମରେ ଯଥାକାମ୍ୟ ଦେଖିବାରେ ଜଣାପଡ଼େ ।

ମୂଳ-(କ) ତତ୍ତ୍ୱାଦ୍ୟାଥାକାମ୍ୟପ୍ରାପ୍ତାବୃତ୍ୟତେ-ବିକଳ ଏବାସାଂ ଭବିତୁମର୍ହତି, ନ ସମୁଚ୍ଚୟଃ । କସ୍ମାତ୍ ? ଅବଶିଷ୍ଟ ଫଳଦ୍ୱାରା । ଅବଶିଷ୍ଟ ହ୍ୟାସାଂ ଫଳମୁପାସ୍ୟ ବିଷୟ ସାକ୍ଷାତ୍‌କରଣମ୍ । ଏକେନ ଛେପାସନେନ ସାକ୍ଷାତ୍‌କୃତେ ଉପାସ୍ୟ ବିଷୟ ଈଶ୍ବରାଦୌ ଦୃତୀୟ ମନର୍ଥକମ୍ । ଅପି ଋସମ୍ଭବ ଏବ ସାକ୍ଷାତ୍‌କରଣସ୍ୟ ସମୁଚ୍ଚୟପକ୍ଷେ ଚିତ୍ତ ବିକ୍ଷେପ ହେତୁତ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ସାକ୍ଷାତ୍‌କରଣଂସାଧଂ ଚ ବିଦ୍ୟାଫଳଂ ଦର୍ଶୟନ୍ତି ଶ୍ରୁତୟଃ- ‘ଯସ୍ୟ ସ୍ୟାଦକ୍ଷା ନ ବିଚିକିସାସ୍ତି’ (ଛା ୩-୧୪-୪), ଇତି, ‘ଦେବୋ ଭୂତ୍ୱା ଦେବାନପ୍ୟେତି’ (ବୃହ ୪-୧-୨), ‘ସଦା ତଦ୍ଭାବଭାବିତଃ’ (ଗା. ୮-୬) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟା । ତତ୍ତ୍ୱାଦ ବିଶିଷ୍ଟଫଳାନାଂ ବିଦ୍ୟାନାମନ୍ୟତମାମାଦାୟ ତତ୍‌ପରଃ ସ୍ୟାଦ୍ ଯାବଦୁପାସ୍ୟ ବିଷୟ ସାକ୍ଷାତ୍‌କରଣେନ ତତ୍‌ଫଳଂ ପ୍ରାପ୍ତମିତି ॥

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(ଖ) ତେଣୁ ଯଥାକାମ୍ୟ ପକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ କୁହାଯାଇଛି-ଏହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ବିକଳ ହେବା ଉଚିତ୍ । ସମୁଚ୍ଚୟ ନୁହେଁ, କିପରି ? କାରଣ-ଏହା ଅବଶିଷ୍ଟ ଫଳ ଅଟେ । ଏହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଉପାସ୍ୟ ବିଷୟକ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରିବା ସଦୃଶ । ଏକ ଉପାସନାରୁ ଉପାସ୍ୟ ଈଶ୍ବରାଦି ବିଷୟକ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହେଲେ ଅନ୍ୟ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରୟୋଜନ ରହିତ ହୁଅନ୍ତି । ସମୁଚ୍ଚୟ ପକ୍ଷରେ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ଅନ୍ୟ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରୟୋଜନ ରହିତ ହୁଅନ୍ତି । ସମୁଚ୍ଚୟ ପକ୍ଷରେ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ; କାରଣ-ସମୁଚ୍ଚୟ ଚିତ୍ତି ବିକ୍ଷେପର ହେତୁ ଅଟେ । ‘ଯସ୍ୟସ୍ୟାଦକ୍ଷା’ (ମୁଁ ମରିଯାଇ ତାହାକୁ ପାଇବି । ଏହା ନିଶ୍ଚିତ । ଏହି ବିଷୟରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତାହାଦ୍ୱାରା ଈଶ୍ବରଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏବଂ ‘ଦେବୋ ଭୂତ୍ୱା’ (ସେ ଏହି ଲୋକରେ ଦେବତା ହୋଇ ଶରୀରପାତ ହେବା ପରେ ଦେବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରଦ୍ୱାରା ସାଧବିଦ୍ୟାର ଫଳକୁ ଦେଖାଏ । ସେହିପରି ସମାନ ଫଳଯୁକ୍ତ ବିଦ୍ୟାରେ ଏକକୁ ନେଇ ତତ୍‌ପର ହୋଇପାରେ । ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପାସ୍ୟ ବିଷୟକ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରରୁ ତାହାର ଫଳ ମିଳେ ॥୫୯॥



୩୫- କାମ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୬୦ ॥

୩୫-କାମ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୬୦ ॥

କାମ୍ୟାସ୍ତୁ ଯଥାକାମ୍ୟମ୍ ସମୁଚ୍ଚିୟେନ୍ନ ବା ପୂର୍ବହେତୁଭାବାତ୍ ॥ ୩-୩-୬୦ ॥

କାମ୍ୟାସ୍ତୁ ଯଥାକାମ୍ୟମ୍ ସମୁଚ୍ଚିୟେନ୍ନ

ବା ପୂର୍ବହେତୁଭାବାତ୍ ॥ ୩-୩-୬୦ ॥

କାମ୍ୟାସ୍ତୁ=କାମ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର କିନ୍ତୁ, ଯଥାକାମ୍ୟମ୍=ବହୁଳ ଭାବରେ ସମୁଚ୍ଚିୟେନ୍ନ ବା=ସମୁଚ୍ଚୟ ହେଉ ବା ନହେଉ, ପୂର୍ବହେତୁଭାବାତ୍=କାରଣ- ସମାନ ଫଳରୂପ ବିକଳର ପ୍ରୟୋଜକ ଫଳରେ ଅଭାବ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ‘ଅବଶିଷ୍ଟ ଫଳଦ୍ୱାର୍ତ୍ତ’ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ଧରଣମ୍ । ଯାସୁ ପୁନଃ କାମ୍ୟାସୁ ବିଦ୍ୟାସୁ ‘ସ ଯ ଏତମେବ ବାୟୁଂ ଦିଶାଂ ବସଂ ବେଦ ନ ପୁତ୍ରୋଦଂ ରୋଦିତି’ (ଛା ୩-୧୫-୨), ‘ସ ଯୋ ନାମ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟପାସ୍ତେ ଯାବାନ୍ନାମ୍ନୋ ଗତଂ ତତ୍ରାସ୍ୟ ଯଥାକାମ୍ୟ-ରୋଦିତି’ (ଛା ୭-୧-୫) ଇତି ଚୈବମାଦ୍ୟସୁ କ୍ରିୟାବଦବୃତ୍ତେନାମ୍ନାନାମ୍ନାୟଂ ଫଳଂ ସାଧ୍ୟମିତ୍ୟାସୁ ସାକ୍ଷାତ୍‌କରଣାପେକ୍ଷା ନାସ୍ତି । ତା ଯଥାକାମ୍ୟ ସମୁଚ୍ଚିୟେନ୍ନ ବା ସମୁଚ୍ଚିୟେନ୍ନ, ପୂର୍ବହେତୁଭାବାତ୍ । ପୂର୍ବସ୍ୟାବଶିଷ୍ଟ ଫଳଦ୍ୱାର୍ତ୍ତାଦିତ୍ୟାଦି ବିକଳହେତୋରଭାବାତ୍ ॥

ଭାଷା- ‘(କ) ସମାନ ଫଳ ହେବାରୁ’ ଏହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ହେତୁର ଏହା ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ଧରଣ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ‘ସ ଯ ଏତମେବ’ (ସେ ଯେ କୌଣସି ପୁତ୍ରର ଦୀର୍ଘଜୀବନକୁ କାମନା କରି ଏହିପରି ବାୟୁକୁ ଗୋ-ରୂପରେ କଳ୍ପିତଦିଗକୁ ବସାରୂପରେ ଜାଣେ । ପୁତ୍ର ନିମିତ୍ତରୁ ରୋଦନ କରେ ନାହିଁ । ପୁତ୍ର ମରଣଜନ୍ୟ ରୋଦନ କରେ ନାହିଁ ।) ‘ସ ଯୋ ନାମ ବ୍ରହ୍ମ’ (ସେ ଯେ କୌଣସି ନାମ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । - ଏହା ଉପାସନା କରେ । ତାହା ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାମର ଗତି ହୁଏ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯଥେଚ୍ଛା ଗତି ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଯେଉଁ କାମ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ କ୍ରିୟା ପରି ଅଦୃଷ୍ଟ ରୂପରେ ନିଜେ ସେହି ସେହି ଫଳକୁ ସିଦ୍ଧ କରି ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ସେମାନେ ଯଥେଚ୍ଛାଭାବେ ସମୁଚ୍ଚିତ ହେବା ଉଚିତ୍ ଅଥବା ସମୁଚ୍ଚିତ ଗତି ହେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ ପୂର୍ବର ହେତୁର ଅଭାବ ହୁଏ । ଅବଶିଷ୍ଟ ଫଳ ହେଲେ ଏହି ପୂର୍ବବିକଳ ହେତୁର ଅଭାବ ହୁଏ ॥୬୦॥

୩୬- ଯଥାଶ୍ରୟଭାବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୬୧-୬୬ ॥

୩୬-ଯଥାଶ୍ରୟଭାବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୬୧-୬୬ ॥

ଅଙ୍ଗେଷୁ ଯଥାଶ୍ରୟଭାବଃ ॥ ୩-୩-୬୧ ॥

ଅଙ୍ଗେଷୁ ଯଥାଶ୍ରୟଭାବଃ ॥ ୩-୩-୬୧ ॥



ଅଙ୍ଗେଷୁ=କର୍ମଜୋଦ୍ଗୀଆଦି ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଯଥାଶ୍ରୟ ଭାବଃ=ସମୁଚ୍ଚୟ ଦ୍ଵାରା ଅନୁଷ୍ଠାନ ନିର୍ଯ୍ୟମ ହୁଏ । ଯେପରି କ୍ରତୁରେ ଆଶ୍ରିତ ଅଙ୍ଗର ଅନୁଷ୍ଠାନ ନିର୍ଯ୍ୟମ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) କର୍ମାଙ୍ଗେଷୁଦ୍ଗୀଆଦିଷୁ ଯେ ଆଶ୍ରିତାଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଃ ବେଦତ୍ରୟ ବିହିତାଃ, କିଂ ତେ ସମୁଚ୍ଚାୟେନ କିଂ ବା ଯଥାକାମଂ ସ୍ଵାରିତି ସଂଶୟେ ଯଥାଶ୍ରୟଭାବ ଇତ୍ୟାହ । ଯଥୈବୈଷାମାଶ୍ରୟାଃ ସ୍ତୋତ୍ରାଦୟଃ ସଂଭୂୟ ଭବତ୍ୟେବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷା ଅପି ଆଶ୍ରୟତନ୍ତ୍ରଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାମାନା ॥

ଭାଷା- କର୍ମର ଅଙ୍ଗଭୂତ ଉଦ୍ଗୀଆଦିର ଆଶ୍ରିତ ବେଦତ୍ରୟରେ ବିହିତ ଯେଉଁ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ରହିଛି, ତାହାର କ'ଣ ସମୁଚ୍ଚୟ ହେବା ଉଚିତ୍ କି ଯଥେଷ୍ଟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ହେବା ଉଚିତ ? ଏହିପରି ସଂଶୟ ହେବାରୁ 'ଯଥାଶ୍ରୟଭାବଃ' କୁହାଯାଇଛି । ଯେପରି ଏହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟଭୂତ ସ୍ତୋତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ସମୁଚ୍ଚୟରୁ ଜାତ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ସମୁଚ୍ଚୟରୁ ଜନ୍ମ ହୁଅନ୍ତି । କାରଣ-ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଆଶ୍ରୟର ଅଧୀନ ଅଟେ ॥୨୧॥

शिष्टेष्ट ॥ ୩-୩-୬୧ ॥

ଶିଷ୍ଟେଷ୍ଟ ॥୩-୩-୬୧॥

ଶିଷ୍ଟେଷ୍ଟ ଚ=ବିଧାନ ହେଲେ ଅଙ୍ଗପରି ସମୁଚ୍ଚୟ ହୁଏ ॥

ମୂଳ - (କ) ଯଥା ବାଶ୍ରୟାଃ ସ୍ତୋତ୍ରାଦୟସ୍ତ୍ରୈଷୁ ଶିଷ୍ୟତ୍ ଏବମାଶ୍ରିତା ଅପି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଃ । ନୋପଦେଶକୃତୋଽପି କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିଶେଷୋଽଙ୍ଗାନାଂ ତଦାଶ୍ରୟାଣାଂ ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାମାନୀତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

ଭାଷା - (କ) ଯେପରି ସ୍ତୋତ୍ର ପ୍ରଭୃତିର ଆଶ୍ରୟ ବେଦତ୍ରୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି, ସେହିପରି ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ କୁହାଯାଇଅଛି । ଅଙ୍ଗ ଓ ତାହାର ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଉପଦେଶକୃତ କୌଣସି ବିଶେଷ ନାହିଁ, ସେପରି ଅର୍ଥ କରିବା ବିଧେୟ ॥୨୧॥

समाहारात् ॥ ୩-୩-୬୩ ॥

ସମାହାରାତ୍ ॥୩-୩-୬୩॥

ସମାହାରାତ୍=ଅନ୍ୟ ବେଦୋକ୍ତ ପ୍ରଣବର ଅନ୍ୟତ୍ର ସମାହାର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅଙ୍ଗାଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ସମୁଚ୍ଚୟ ହୁଏ ॥

ମୂଳ (କ) 'ହୋତୃଷଦନାଦୈବାପି ଦୁରୁଦ୍ଗୀଥମନୁସମାହରତି' (ଛା ୧-୫-୫) ଇତି ଚ ପ୍ରଣବୋଦ୍ଗୀଥୈକଦ୍ଵିଜ୍ଞାନ ମାହାତ୍ମ୍ୟାଦୁଦ୍ଗୀତା ସ୍ଵକର୍ମଶ୍ରୀପଦ୍ମଂ କ୍ଷତଂ ହୌତ୍ରା-



ତ୍ରକର୍ମଣଃ ପ୍ରତିସମାଦଧତାତି କୁବନ୍ ବେଦାନ୍ତରୋଦିତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସ୍ୟ ବେଦାନ୍ତରୋଦିତ ପଦାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧ ସାମାନ୍ୟାତ୍ ସର୍ବବେଦୋଦିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପସଂହାରଂ ସୂଚୟତାତି ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନମ୍ ॥

ଭାଷା- ‘ହୋତୃଷଦନାତ୍’ (ସ୍ବର ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରମାଦରୁ ଦୃଷ୍ଟ ଉଦ୍ଗୀଆଦିକୁ ଉଦ୍ଗୀତା ସମ୍ୟକ୍ କୃତ, ହୋତାର ଶଂସନରୁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ପ୍ରଣବ ଓ ଉଦ୍ଗୀଥାର ଏକତ୍ବ ବିଜ୍ଞାନ ମାହାତ୍ମ୍ୟରୁ ଉଦ୍ଗୀତା ନିଜ କର୍ମରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଦୋଷହୋତର କର୍ମରୁ ପ୍ରତି ସମାଧାନ ଅର୍ଥାତ୍ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ କରେ-ଏହା କୁହାଯାଇ ଅନ୍ୟବେଦରେ କଥିତ ଉପାସନା ଅନ୍ୟ ବେଦରେ ଉକ୍ତ ପଦାର୍ଥର ସହିତ ସମାନ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବାରୁ ସର୍ବବେଦୋକ୍ତ ଉପାସନାର ଉପସଂହାର ସୂଚିତ କରେ । ଏହା ହିଁ ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନ ଅଟେ ॥୨୩॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३-३-६४ ॥

ଗୁଣ ସାଧାରଣ୍ୟଶ୍ରୁତେଷ୍ଠ ॥୩-୩-୬୪॥

ଗୁଣ ସାଧାରଣ୍ୟଶ୍ରୁତେଃ ଚ= ‘ତେନେୟଂ ତ୍ରୟୀ ବିଦ୍ୟା ବର୍ତ୍ତତେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଉଦ୍ଗୀଥ ଉପାସନାରେ ଗୁଣଭୂତ ଓ କାର ତିନି ବେଦରେ ସାଧାରଣ ରୂପରେ ଶୁଣାଯାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ବିଦ୍ୟାଗୁଣଂ ଚ ବିଦ୍ୟାଶ୍ରୟଂ ସନ୍ତମୋକାରଂ ବେଦତ୍ରୟ ସାଧାରଣଂ ଶ୍ରାବୟତି-ତେନେୟଂ ତ୍ରୟୀ ବିଦ୍ୟା ବର୍ତ୍ତତେ ଓ ମିତ୍ୟାଶ୍ରାବୟତ୍ୟୋମିତି ଶଂସତ୍ୟୋସିତ୍ସୁଦ୍-ଗାୟତି’ (ହା ୧-୧-୯) ଇତି ଚ । ତତଶ୍ଚାଶ୍ରୟସାଧାରଣ୍ୟାଦାଶ୍ଚିତ ସାଧାରଣ୍ୟମିତି ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନମେବ ।

(ଖ) ଅଥବା-ଗୁଣସାଧାରଣ୍ୟଶ୍ରୁତେଷ୍ଠେତି । ଯଦାମେ କର୍ମଗୁଣା ଉଦ୍ଗୀଥାଦୟଃ ସର୍ବେ ସର୍ବପ୍ରୟୋଗସାଧାରଣା ନ ସ୍ବର୍ନ ସ୍ୟତସ୍ତଦାଶ୍ରୟାଣାଂ ପ୍ରତ୍ୟୟାନାଂ ସହଭାବଃ । ତେ ତୁଦ୍ଗୀଥାଦୟଃ ସର୍ବାଙ୍ଗଗ୍ରାହିଣା ପ୍ରୟୋଗବଚନେନ ସର୍ବେ ସର୍ବପ୍ରୟୋଗସାଧାରଣାଃ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ । ତତଶ୍ଚାଶ୍ରୟସହଭାବାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟସହଭାବ ଇତି ॥

ଭାଷା - (କ) ‘ତେନେୟଂ ତ୍ରୟୀ’ (ସେହି ଅକ୍ଷରରୁ ଏହି ଋଗ୍ବେଦ ଆଦିରୂପ ତ୍ରୟୀବିଦ୍ୟା ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଓ କହି ଅଧିର୍ଯ୍ୟୁଶ୍ରବଣ କରେ । ଓ କହି ହୋତା ଶଂସନ କରେ ଏବଂ ଓ କହି ଉଦ୍ଗୀତା ଗାନ କରେ) । ଏହି ଶ୍ରୁତି ବିଦ୍ୟାର ଗୁଣ ବିଦ୍ୟାର ଆଶ୍ରୟଭୂତ ଓ କାରକୁ ବେଦତ୍ରୟରେ ସାଧାରଣ ସମାନ ରୂପରେ ଶ୍ରବଣ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଆଶ୍ରୟ ଓ କାର ସାଧାରଣ ହେଲେ ତାହାର ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ସାଧାରଣ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା ଲିଙ୍ଗ ଦର୍ଶନ ଅଟେ ।



(ଖ) ଅଥବା ‘ଗୁଣ ସାଧାରଣ ଶୁଦେଃ’ ଯଦି ଉଦ୍‌ଗୀଥାନି ଏହି ସମସ୍ତ କର୍ମଗୁଣ ପ୍ରୟୋଗରେ ଗୁଣସାଧାରଣ ବା ସମାନ ନ ହୁଏ, ତେବେ ତାହାର ଏହି ରଗ୍‌ବେଦ ଆଦିରୂପ ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବତ୍ର ସହଭାବ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ସେମାନେ ସବୁ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ସର୍ବାଙ୍ଗଗ୍ରାହୀ ପ୍ରୟୋଗ ବଚନରୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରୟୋଗରେ ସମାନ ରୂପରେ ଶ୍ରବଣ କରାଇଦିଏ । ତେଣୁ ତାହାର ଆଶ୍ରୟ ସଦ୍‌ଭାବରୁ ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ସହଭାବ ଅଟନ୍ତି ॥୨୪॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ३-३-६५ ॥

ନ ବା ତତ୍‌ସହଭାବାଶ୍ରୁତେଃ ॥୩-୩-୬୫॥

ନ ବା = ଅଙ୍ଗାଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ସମୁଚ୍ଚୟ ନାହିଁ, ତତ୍‌ସହଭାବ ଶୁଦେଃ=କାରଣ- ‘ଗ୍ରହ’ ଗୃହୀତ୍ବା’ ଏହିପ୍ରକାର ଯେପରି ଅଙ୍ଗର ସହଭାବ ଶୁଣାଯାଏ ସେହିପରି ଅଙ୍ଗାଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ସହଭାବ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

ମୂଳ-(କ) ନ ବେତି ପକ୍ଷବ୍ୟାବର୍ତ୍ତନମ୍ । ନ ଯଥାଶ୍ରୟଭାବ ଆଶ୍ରିତାନାମୁପାସନାନାଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । କୁତଃ ? ତତ୍‌ସହଭାବାଶ୍ରୁତେଃ । ଯଥାହି ତ୍ରିବେଦବିହିତାନାମଙ୍ଗାନାଂ ଷୋଡ଼ାଦାନାଂ ସହଭାବଃ ଶୂନ୍ୟତେ-ଗ୍ରହଂ ବା ଗୃହୀତ୍ବା ତମସଂ ବୋଦ୍ଧାୟଂ ଷୋଡ଼ମୁ-ପାକରୋତି, ଷୋଡ଼ମନୁଶଂସତି, ପ୍ରଷୋତଃ ସାମ ଗାୟ ହୋତରେତଦ୍ୟଜ୍ଞ’ ଇତ୍ୟାଦିନା । ନୈବୋପାସନାନାଂ ସହଭାବଶ୍ରୁତିରସ୍ତି ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ପ୍ରୟୋଗ ବଚନ ଏଷାଂ ସହଭାବଂ ପ୍ରାପୟେତ୍ । ନେତି କ୍ରମଃ । ପୁରୁଷାର୍ଥତ୍ବାଦ୍ ଉପାସନାନାମ୍ । ପ୍ରୟୋଗ ବଚନୋ ହି କ୍ରତୁର୍ଥାନାମୁଦ୍‌ଗୀଥାଦାନାଂ ସହଭାବଂ ପ୍ରାପୟେତ୍ । ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦ୍ୟୁପାସନାନି କ୍ରତୁର୍ଥାଶ୍ରୟାଣ୍ୟପି ଗୋଦୋହନାଦିବତ୍ ପୁରୁଷାର୍ଥାନା-ତ୍ୟବୋଋମ୍ ପୃଥଗ୍‌ଧ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଫଳମ୍ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୩-୪୭) ଇତ୍ୟତ୍ତୁ ।

(ଗ) ଅୟମେବ ଋପଦେଶାଶ୍ରୟୋ ବିଶେଷୋଽଙ୍ଗାନାଂ ତଦ୍‌ଲକ୍ଷନାନାଂ ଋପା-ସନାନାଂ ଯଦେକେଷାଂ କ୍ରତୁର୍ଥଦ୍‌ମେକେଷାଂ ପୁରୁଷାର୍ଥ ଉ୍‌ମିତି । ପରଞ୍ଚ ଲିଙ୍ଗଦ୍‌ୱୟମ୍ କାରଣ-ମୁପାସନ ସହଭାବସ୍ୟ ଶ୍ରୁତିନ୍ୟାୟା ଭାବତ୍ । ନଚ ପ୍ରତିପ୍ରୟୋଗମାଶ୍ରୟ କାର୍ତ୍ତ୍ତ୍ବୋପସଂହାରା-ଦାଶ୍ରିତାନାମପି ତଥାତ୍ମଂ ବିଜ୍ଞାତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ ।

(ଘ) ଅତତ୍ ପ୍ରଯୁକ୍ତତ୍ବାଦୁପାସନାନାମ୍ । ଆଶ୍ରୟ ତତ୍ତ୍ବାଣ୍ୟପି ହ୍ୟୁପାସନାନି କାମମାଶ୍ରୟା ଭାବେ ମା ଭୁବନ୍ନଦ୍‌ଶାଶ୍ରୟ ସହଭାବେନ ସହଭାବ ନିର୍ଯ୍ୟମ ମର୍ହନ୍ତି, ତତ୍‌ସହ-ଭାବା ଶ୍ରୁତେରେବ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥା କାମମେବୋ ପାସନାନ୍ୟନୁଷ୍ଠାୟେରନ୍ ।



ଭାଷା-(କ) ‘ନ ବା’ ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରନ୍ତି । ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟଭାବ ଅନୁସାରେ ସମୁଦୟ ହୁଏ ନାହିଁ, କିପରି ? ତାହାର ସହଭାବ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ତିନୋଟି ବେଦରେ ବିହିତ ଷୋଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ଅଙ୍ଗର ସହଭାବ ‘ଗ୍ରହଂ ଗୃହାଦ୍ୱା’ (ଗ୍ରହ ପାତ୍ରାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଅଥବା ଚମସ ପାତ୍ରରେ ସୋମର ସ ରଖି ସେହି ଷୋଡ଼କୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ଷୋଡ଼କୁ ଅନୁଶଂସନ କରେ, ହେ ପ୍ରଷୋତା ! ତୁମ୍ଭେ ସାମକୁ ଗାୟନ କର । ହେ ହୋତା ! ତୁମ୍ଭେ ଏହାକୁ ଯାଗ କର ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚି କହେ । ସେହିପରି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ସହଭାବର ଶୁଚି ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ପ୍ରୟୋଗ ବଚନ ବିଧି ତାହାର ସହଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଇବ ନାହିଁ ବୋଲି ଆମେ କହୁଁ । କାର୍ତ୍ତବୀ-ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ପୁରୁଷାର୍ଥ ଅଟନ୍ତି । ପ୍ରୟୋଗବିଧି କୃତ୍ୱର୍ଥ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ପ୍ରଭୃତିର ସହଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଇବ । ପରନ୍ତୁ କୃତ୍ୱର୍ଥ ଆଶ୍ରୟ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଗୋ-ଦୋହନର ପରି ପୁରୁଷାର୍ଥ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ‘ପୃଥଗ୍ଧ ପ୍ରତିବନ୍ଧଃ’ ‘ଫଳମ୍’ ଏହି ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ ଆମେ କହିଅଛୁ ।

(ଗ) ଅଙ୍ଗ ଓ ତାହାର ଆଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଉପଦେଶର ଆଶ୍ରୟ ଉପରେ ଏହା ଏକ ବିଶେଷ ଯେ-ଏଠାରେ କୃତ୍ୱର୍ଥ ଏକ ଅଟେ । ଅନ୍ୟଟି ପୁରୁଷାର୍ଥ ଅଟେ । ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ଲିଙ୍ଗ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ସହଭାବରେ କାରଣ ନୁହେଁ; କାରଣ ସେଠାରେ ଶୁଚି ଓ ନ୍ୟାୟ ବାକ୍ୟର ଅଭାବ ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରୟୋଗରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଶ୍ରୟର ଉପସଂହାର ହେଲେ ଆଶ୍ରିତର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଉପସଂହାର ହେଉ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) କାରଣ-ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ନୁହଁନ୍ତି । ଆଶ୍ରୟ ଅଧୀନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଆଶ୍ରୟର ଅଭାବରେ ଭଲ ନ ହେଉ; ପରନ୍ତୁ ଆଶ୍ରୟଗୁଡ଼ିକର ସହଭାବ ହେଲେ ବି ସହଭାବର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ସେଗୁଡ଼ିକ ସହଭାବ ପାଇଁ ଶୁଚିବାକ୍ୟ ନାହିଁ; ତେଣୁ ନିଜେ ଇଚ୍ଛା ଅନୁସାରେ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବା ଉଚିତ ॥୨୫॥

दर्शनाच्च ॥ ३-३-६६ ॥

दर्शनाच्च ॥ ୩-୩-୬୬॥

दर्शनाच्च ଚ=‘ଏବଂ ବିଦ୍ଧି ବୈ ବ୍ରହ୍ମା’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚି ଅଙ୍ଗାଶ୍ରିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ସହଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଏ ॥



ମୂଳ (କ) ଦର୍ଶୟତି ଚ ଶ୍ରୁତିର ସହଭାବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନାମ୍-‘ଏବଂବିଦ୍ଧ ବୈ ବ୍ରହ୍ମାୟଜ୍ଞ
ଯଜମାନଂ ସର୍ବାଞ୍ଜର୍ତ୍ତଜୋଃଭିରକ୍ଷତି’ (ଛା ୪-୧୭-୧୦) ଇତି । ସର୍ବ ପ୍ରତ୍ୟୟୋପ-
ସଂହାରେ ହି ସର୍ବେ ସର୍ବବିଦ୍ ଇତି ନ ବିଜ୍ଞାନବତା ବ୍ରହ୍ମଣା ପରିପାଳ୍ୟତ୍ୱମିତରେଷାଂ
ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣେତ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଥାକାମମୁପାସନାନାଂ ସମୁଚ୍ଚୟୋ ବିକଳୋ ବେତି ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ‘ଏବଂବିଦ୍ଧ ବୈ ବ୍ରହ୍ମା’ (ଏହାକୁ ଜାଣିଥିବା ବ୍ରହ୍ମା ଯଜ୍ଞ, ଯଜମାନ
ଓ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ରତ୍ନିକଗୁଡ଼ିକୁ ସବୁଦିଗରୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତି ।) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର
ଅସହଭାବକୁ ଦେଖାଏ । କାରଣ ସବୁ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ଉପସଂହାର ହେବାପରେ ସବୁ
ରତ୍ନିକ୍ ସର୍ବଜ୍ଞ ହେବାର ବିଜ୍ଞାନଯୁକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଠାରୁ ଅନ୍ୟ କିଏ ପରିପାଳୟ ଅଛି କି ବୋଲି
କୁହାଯାଇନାହିଁ; ତେଣୁ ଉପାସକ ପାଇଁ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ଅଥବା ବିକଳ
ଅଛି ବୋଲି ସିଦ୍ଧ କରାଯାଇଛି ॥୨୭॥

॥ ଇତି ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ତୃତୀୟ ପାଦ ସମାପ୍ତ ॥





ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ - ଚତୁର୍ଥ ପାଦ ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ - ଚତୁର୍ଥ ପାଦ

୧- ପୁରୁଷାର୍ଥାଧିକରଣମ୍ ॥ ୧-୧୭ ॥

୧-ପୁରୁଷାର୍ଥାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୧-୧୭ ॥

ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତଃ ଶବ୍ଦାଦିତି ବାଦରାୟଣଃ ॥ ୩-୪-୧ ॥

ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତଃ ଶବ୍ଦାଦିତି ବାଦରାୟଣଃ ॥ ୩-୪-୧ ॥

ବାଦରାୟଣଃ=ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମନଃ ଯେ, ଅତଃ=ଏହି ଔପନିଷଦ୍ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନରୁ ପୁରୁଷାର୍ଥଃ=ମୋକ୍ଷରୂପ ପୁରୁଷାର୍ଥ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଶବ୍ଦାତ୍=କାରଣ-‘ତରତି ଶୋକାମାତ୍ମବିତ୍’ ଏହି ପ୍ରକାରର ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟ ଅଛି ।

ମୂଳ - (କ) ଅଥେବାନୀମୌପନିଷଦମାତ୍ମଜ୍ଞାନଂ କିମଧିକାରିଦ୍ବାରେଣ କର୍ମଣ୍ୟେ-
ବାନ୍ ପ୍ରବିଶ୍ୟତ୍ୟାହୋସ୍ଥିତଃ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରମେବ ପୁରୁଷାର୍ଥ ସାଧନଂ ଭବତୀତି ମାମାଂସମାନଃ
ସିଦ୍ଧାନ୍ତେନୈବ ତାବଦ୍ବିପକ୍ରମତେ ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତ ଇତି । ଅସ୍ମାଦ୍ ବେଦାନ୍ତ ବିହିତାତ୍ମଜ୍ଞାନାତ୍
ସ୍ବତନ୍ତ୍ରାତ୍ ପୁରୁଷାର୍ଥଃ ସିଦ୍ଧ୍ୟତୀତି ବାଦରାୟଣ ଆରାଧ୍ୟମା ମନ୍ୟତେ ।

(ଖ) କୁତ ଏତଦବଗମ୍ୟତେ ? ଶବ୍ଦାଦିତ୍ୟାହ-ତଥାହି ‘ତରତି ଶୋକାମାତ୍ମବିତ୍’
(ଛା ୭-୧-୩), ‘ସ ଯୋ ହ ବୈ ତତ୍ପରମଂ ବ୍ରହ୍ମ ବେଦ ବ୍ରହ୍ମେବ ଭବତି’ (ମୁ ୩-
୨-୯), ‘ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାମାତ୍ମୋତି ପରମ୍’ (ତୈ ୨-୧-୧), ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ପୁରୁଷୋ ବେଦ
ତସ୍ୟ ତାବଦୈବ ଚିତ୍ତଂ ଯାବନ୍ ବିମୋକ୍ଷେଥ ସଂପସ୍ରେୟ’ (ଛା ୬-୧୪-୨) ଇତି ।
‘ଯ ଆତ୍ମାଽପହତପାପ୍ତା’ (୮-୭-୧) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ସର୍ବାଣ୍ ଲୋକାନାମୋତିସର୍ବାଣ୍
କାମାନ୍ୟସ୍ତମାତ୍ମାନ ମନୁବିଦ୍ୟ ବିଜାନାତି’ (ଛା ୮-୭-୧) ଇତି, ‘ଆତ୍ମା ବା ଅରେ
ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ’, (ବୃହ ୪-୫-୬) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ଏତାବଦରେ ଖଲ୍ଲମୃତଭ୍ବମ୍’ (ବୃହ ୪-୫-
୧୫) ଇତ୍ୟେବଂଜାତୀୟାଶ୍ଚ ଶ୍ରୁତିଃ କେବଳାୟାଃ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ପୁରୁଷାର୍ଥହେତୁର୍ଭୁଂ ଶ୍ରାବୟତି ॥

ଭାଷା-(କ) ଏହାପରେ ଔପନିଷଦ୍ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଅଧିକାରୀ ପୁରୁଷ କର୍ମରେ କ’ଣ
ଅନୁପ୍ରବେଶ କରେ ଅଥବା ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ହିଁ ପୁରୁଷାର୍ଥର ସାଧନ ଅଟେ କି ? ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହିସବୁ



ବିଚାର କରି ସ୍ମୃତିକାର ପ୍ରଥମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ‘ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତଃ’ ଏହି ପ୍ରକାରରେ ଉପକ୍ରମ କରନ୍ତି । ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବେଦାନ୍ତ ବିହିତ ସ୍ମୃତି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ପୁରୁଷାର୍ଥ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ।

(ଖ) ଏହା କିନ୍ତୁ କିପରି ଜଣାପଡ଼େ ? ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଯେପରି ‘ତରତି ଶୋକମ୍’ (ଆତ୍ମବେଦା ଶୋକକୁ ଅତିକ୍ରମଣ କରେ), ‘ସ ଯୋ ହ ବୈ’ (ଯେ କୌଣସି ଏହି ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିପାରେ; ସେ ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇଯାଏ), ‘ବ୍ରହ୍ମବିଦାପ୍ନୋତି’ (ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ), ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟବାନ୍’ (ଆଚାର୍ଯ୍ୟବାନ ପୁରୁଷ ସତ୍ତ୍ଵକୁ ଜାଣିଥାଏ, ତାହାପାଇଁ ମୋକ୍ଷ ହେଲେ ଏତେ ବିଳମ୍ବ ହୁଏ, ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ଶରୀର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାପରେ କିନ୍ତୁ ସେହି ସତ୍ତ୍ଵପନ୍ଥ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଏ), ‘ଯ ଆତ୍ମାପହତ ପାପ୍ମା (ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ପାପ ଶୂନ୍ୟ ହୁଏ) ଏହା ଉପକ୍ରମ କରି ‘ସ ସର୍ବାଂଶୁ (ଯିଏ ସେହି ଆତ୍ମାକୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ଅନେକ୍ଷଣ କରି ଜାଣିପାରେ କି ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଲୋକକୁ ଓ ସମସ୍ତ କାମନାଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ), ‘ଆତ୍ମାବାହରେ’ (ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ଆତ୍ମାକୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ଉଚିତ) ଏହିପରି ଆରମ୍ଭ କରି ‘ଏତାବଦରେ’ (ଆରେ ମୈତ୍ରେୟୀ । ଏତିକି ପରିମାଣର ଅମୃତତ୍ଵକୁ ଉପଦେଶ ଅଛି) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ବିଦ୍ୟା (ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ) କୁ ପୁରୁଷାର୍ଥ ହେତୁ ଶ୍ରବଣ କରାଏ ॥୧॥

ଅଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟବଚିଷ୍ଠତେ-ଉକ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଉପରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଶଙ୍କା କରନ୍ତି-

ରୋଷତ୍ବାତ୍ ପୁରୁଷାର୍ଥବାଦୋ ଯଥାଽନ୍ୟେଷ୍ଠିତି ଜୈମିନିଃ ॥ ୨୦ ॥

ଶେଷତଃ ପୁରୁଷାର୍ଥବାଦୋ ଯଥାଽନ୍ୟେଷ୍ଠିତି ଜୈମିନିଃ ॥୩-୪-୨॥

ଶେଷତଃ=କର୍ତ୍ତୃ ରୂପରେ ଆତ୍ମା କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ । ତେଣୁ ତାହାର ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହି ପ୍ରୋକ୍ଷଣ ସଦୃଶ କର୍ମର ଅଙ୍ଗଭୂତ ଆତ୍ମାଦ୍ଵାରା କୃତର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା=ଯେପରି, ଅନ୍ୟେଷ୍ଠ=ଅନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ସଂସ୍କାର କର୍ମରେ ଅପାପାଦି ଶ୍ରୁତି ଅର୍ଥବାଦ ଅଟେ । ସେପରି, ପୁରୁଷାର୍ଥବାଦଃ=ଜ୍ଞାନରୁ ପୁରୁଷାର୍ଥ ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥବାଦ ଅଟେ । ଇତି ଜୈମିନିଃ=ବୋଲି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୈମିନିଙ୍କର ମତ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵେନାତ୍ମନଃ କର୍ମଶେଷତଃ ବିଜ୍ଞାନମପି ବ୍ରାହିପ୍ରୋକ୍ଷଣାଦିବଦ୍-ବିଷୟଦ୍ଵାରେଣ କର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧେବେତ୍ୟତସ୍ତସ୍ମିନ୍ନବଗତପ୍ରୟୋଜନେଽଽତ୍ମଜ୍ଞାନେ ଯା ଫଳଶ୍ରୁତିଃ, ସାଂପ୍ରବାଦଃ ଇତି ଜୈମିନିରାତ୍ମାର୍ଥେ ମନ୍ୟତେ, ଯଥାଽନ୍ୟେଷ୍ଠ ଦ୍ରବ୍ୟସଂସ୍କାର କର୍ମସୁ ‘ଯସ୍ୟ ପର୍ଶମୟା କୁହୁର୍ଭବତି, ନ ସ ପାପ୍ମା ଶ୍ଳୋକାଂ ଶୁଣୋତି । ଯଦତ୍ତେ



ଚକ୍ଷୁରେଷ ଶ୍ରୀତୃତ୍ୟସ୍ୟ ବୃତ୍ତେନ୍ନ ଯତ୍ ପ୍ରାୟାଜାନ୍ନୁଯାଜା ଇତ୍ୟନ୍ତେ ବର୍ମ ବା ଏତଦ୍ୟଜ୍ଞସ୍ୟ କ୍ରିୟତେ ବର୍ମ ଯଜମାନସ୍ୟ ଶ୍ରୀତୃତ୍ୟାଭିଭୂତୈଃ' ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକା ଫଳଶ୍ରୁତିରର୍ଥବାଦଃ ତଦ୍‌ବତ୍ ।

(ଖ) କଥଂ ପୁନରସ୍ୟାନାରତ୍ୟାଧାତସ୍ୟାମ୍ନଜ୍ଞାନସ୍ୟ ପ୍ରକରଣାଦୀନାମନ୍ୟତମେନାପି ହେତୁନା ବିନା କ୍ରତୁପ୍ରବେଶ ଆଶଙ୍କ୍ୟତେ ? କର୍ତ୍ତୃଦ୍‌ବାରଣ ବାକ୍ୟାତ୍ ତଦ୍‌ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ କ୍ରତୁସମ୍ବନ୍ଧ ଇତି ଚେତ୍-ନ, ବାକ୍ୟାଦ୍‌ବିନିଯୋଗାନୁପପତ୍ତେଃ ଅବ୍ୟଭିଚ୍ଛରିଣା ହି କେନଚିଦ୍-ଦ୍‌ବାରଣାରତ୍ୟାଧାତାନାମପି ବାକ୍ୟନିମିତ୍ତଃ କ୍ରତୁସମ୍ବନ୍ଧୋଽବକଶ୍ଚତେ । କର୍ତ୍ତା ତୁ ବ୍ୟଭିଚ୍ଛରି ଦ୍ଵାରମ୍, ଲୌକିକ ବୈଦିକକର୍ମସାଧାରଣ୍ୟାତ୍ ।

(ଗ) ତସ୍ମାନ୍ନ ତଦ୍‌ଦ୍ଵାରଣାମ୍ନଜ୍ଞାନସ୍ୟ କ୍ରତୁସମ୍ବନ୍ଧସିଦ୍ଧରତି-ନ, ବ୍ୟତିରେକବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବୈଦିକେତ୍ୟଃ କର୍ମଭେଦାନ୍ୟତ୍ରାନୁପଯୋଗାତ୍ । ନ ହି ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତାମ୍ନଜ୍ଞାନଂ ଲୌକିକେଷୁ କର୍ମସୁପଯୁଜ୍ୟତେ, ସର୍ବଥା ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥପ୍ରବତ୍ତ୍ୟପପତ୍ତେଃ । ବୈଦିକେଷୁ ତୁ ଦେହପାତୋତ୍ତରକାଳଫଳେଷୁ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତାଜ୍ଞାନମତ୍ତରେଣ ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ ନୋପପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁପଯୁଜ୍ୟତେ ବ୍ୟତିରେକ ବିଜ୍ଞାନମ୍ ।

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-(କ) କର୍ତ୍ତୃ ରୂପରେ ଆତ୍ମା କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ । ତେଣୁ ତାହାର ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମିପ୍ରେକ୍ଷଣାଦିକର୍ମ ପରି ବିଷୟ ଆତ୍ମାଦ୍ଵାରା କର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେହି କର୍ମର ପ୍ରୟୋଜନ ଅବଗତ ହେଲାପରେ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନରେ ଯେଉଁ ଫଳଶ୍ରୁତି ରହେ, ତାହା ଅର୍ଥବାଦ ବୋଲି ଜୈମିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଵୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଯେପରି ଅନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ସଂସ୍କାର କର୍ମରେ 'ଯସ୍ୟ ପର୍ଣ୍ଣମୟୀ' (ଯାହାର ପର୍ଣ୍ଣମୟୀ କୁହୁ ହୁଏ) ସେ ପାପ ବଚନକୁ ଶ୍ରବଣ କରେ ନାହିଁ । ସେ ଯେଉଁ ନିଜ ଚକ୍ଷୁରେ ଅଞ୍ଜନ ଲଗାଏ, ତାହାଦ୍ଵାରା ଶତ୍ରୁର ଚକ୍ଷୁକୁ ବିନାଶ କରେ । ଯାହା ପ୍ରୟାଜ ଓ ଅନ୍ନଯାଜ କରାଯାଇଅଛି, ସେସବୁ ଯଜ୍ଞର କବଚ କରାଯାଇଛି । ଶତ୍ରୁର ଅଭିଭବ ପାଇଁ ସେସବୁ ଯଜମାନ କବଚ ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ପ୍ରକାର ଫଳଶ୍ରୁତି ଅର୍ଥବାଦ ଅଟେ, ସେହିପରି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନରେ ଫଳଶ୍ରୁତି ଅର୍ଥବାଦ ରହିଛି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଯଜ୍ଞପ୍ରକରଣରେ ଅନଧାତ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପ୍ରକରଣ ପ୍ରଭୃତିର ଗୋଟିଏ କାରଣ ବ୍ୟତିତ କ୍ରତୁ ପ୍ରବେଶର ଆଶଙ୍କା କିପରି ହୋଇଛି ? ଯଦି କହ ଯେ- କର୍ତ୍ତାଦ୍ଵାରା ବାକ୍ୟରୁ ସେହି ବିଜ୍ଞାନର କ୍ରତୁ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି, ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ; କାରଣ ବାକ୍ୟରୁ ବିନିଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଅବ୍ୟଭିଚାରି ନିତ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧ କ୍ରତୁର ଦ୍ଵାରରୁ ଅପ୍ରକରଣରେ ପଠିତର ବାକ୍ୟନିମିତ୍ତକ କ୍ରତୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ କର୍ତ୍ତା ଲୌକିକ ଓ ବୈଦିକ କର୍ମରେ ସାଧାରଣ ହେଲେ ବ୍ୟଭିଚାରି ଦ୍ଵାର ହୁଏ ।



(ଗ) ତେଣୁ ତାହାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ କ୍ରତୁ ସହିତ ସମ୍ଭବ ସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ ବୋଲି କହିବା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ, କାରଣ ଦେହ ଅତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମା ଅଟେ, ଏହାର ଜ୍ଞାନ ବୈଦିକ କର୍ମଠାରୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ଉପଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଦେହ ଅତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର ଲୌକିକକର୍ମର ଉପଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସର୍ବଦା ଦେହ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ହେଉ ବା ନ ହେଉ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରୟୋଜନଶୀଳ କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ବ୍ୟତିରେକ ବିଜ୍ଞାନ ।

ମୂଳ (କ) - ନନ୍ଦପ୍ରହତପାପ୍ମାଦ୍ୱାଦିବିଶେଷଣାଦସଂସାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମବିଷୟମୌପନିଷଦଂ ଦର୍ଶନଂ ନ ପ୍ରବୃତ୍ତ୍ୟଙ୍ଗମସ୍ୟାତ୍ । ନ ପ୍ରିୟାଦିସଂସ୍ପତିତସ୍ୟ ସଂସାରିଣ ଏବାମ୍ଭନୋ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ-ଭୂନୋପଦେଶାତ୍ । ଅପ୍ରହତପାପ୍ମାଦି ବିଶେଷଣଂ ତୁ ସ୍ମୃତ୍ୟର୍ଥଂ ଭବିଷ୍ୟତି ।

(ଖ) ନନ୍ଦ ତତ୍ର ତତ୍ର ପ୍ରସାଧିତମେତଦଧିକମ୍ ସଂସାରି ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତ୍କାରଣଂ ତଦେବ ତ ସଂସାରିଣ ଆତ୍ମନଃ ପାରମାର୍ଥିକଂ ସ୍ୱରୂପମୁପନିଷତସ୍ମୃତିଶ୍ୟତ ଇତି । ସତ୍ୟଂ ପ୍ରସାଧିତମ୍, ତସ୍ୟେବ ତୁ ସ୍ଥାନିଜନନବତ୍ପଳଦ୍ୱାରେଣାକ୍ଷେପସମାଧାନେ କ୍ରିୟେତେ ଦାର୍ଢ୍ୟାୟ ।

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ପରନ୍ତୁ ଦେହପାତ ହେବାପରେ ଫଳଦାତା ବୈଦିକ କର୍ମରେ ଦେହବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତିତ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ମରଣ ପରେ ଫଳଦାତା ବୈଦିକ କର୍ମରେ ଦେହ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଆତ୍ମା ଅଛି - ଏହି ଜ୍ଞାନର ଉପଯୋଗ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଅପ୍ରହତପାପ୍ମାଦି । ବିଶେଷଣରୁ ଅସଂସାରୀ ଆତ୍ମବିଷୟକ ଔପନିଷଦ୍ୱଜ୍ଞାନ ବୈଦିକ କର୍ମରେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଅଙ୍ଗ ହେବ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ପ୍ରିୟପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍ପତିତ ସଂସାରୀ ଆତ୍ମା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଅପ୍ରହତପାପ୍ମାଦି ବିଶେଷଣ କିନ୍ତୁ ସ୍ମୃତି ପାଇଁ ରହିବ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଜୀବଭିନ୍ନ ଅସଂସାରୀ ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର କାରଣ ଏବଂ ସେହି ସଂସାରୀ ଆତ୍ମାର ପାରମାର୍ଥିକ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ-ଏହା ଉପନିଷଦରେ ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି । ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଉତ୍ତମ ଭାବେ ସନ୍ଦେହ ମୋଚନ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରଣ ପରି ଫଳଦ୍ୱାରା ତାହାର ଦୃଢ଼ତା ପାଇଁ ଆକ୍ଷେପ ଓ ସମାଧାନ କରାଯାଇଅଛି । ୨ ।

आचारदर्शनात् ॥ ३-४-३ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ୩-୪-୪ ॥

ଆଚାରଦର୍ଶନାତ୍=‘ଜନକୋ ହ ବୈଦେହୋ’ ଏହିପ୍ରକାର ଜନକ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମ ଜ୍ଞାନିମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟା ସହିତ କର୍ମର ଆଚରଣ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ଅଟନ୍ତି ।



ମୂଳ-(କ) ‘ଜନକୋ ହ ବୈଦେହୋ ବହୁ ଦକ୍ଷିଣେନ ଯଜ୍ଞନେହ’ (ବୃ ୩-୧-୧), ‘ଯକ୍ଷ୍ୟମାଣୋ ବୈ ଭଗବତୋଽହମସ୍ମି’ (ଛା ୫-୧୧-୫) ଇତ୍ୟେକମାଦାନି ବ୍ରହ୍ମ-ବିଦ୍ୟାମ୍ୟନ୍ୟପରେଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ କର୍ମସମ୍ବନ୍ଧଦର୍ଶନାନି ଭବନ୍ତି ।

(ଖ) ତଥୋଦ୍ଧାତକାଦାନାମପି ପୁତ୍ରାନୁଶାସନାଦିଦର୍ଶନାଦ୍ ଗାହିଷ୍ଠ୍ୟସଂବନ୍ଧୋଽ-ବଗମ୍ୟତେ । କେବଳାତ୍ତୋଜ୍ଞାନାତ୍ ପୁରୁଷାର୍ଥସିଦ୍ଧିଃ ସ୍ୟାତ୍ କିମର୍ଥମନେକାୟାସସମ ନି ତାନି କର୍ମାଣି ତେ କୁର୍ତ୍ତୁଃ ? ଅର୍କ୍ଷେତେନମଧୁ ବିନ୍ଦେତ କିମର୍ଥଂପର୍ବତଂ ବ୍ରଜେତ୍’ ଇତିନ୍ୟାୟାତ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ‘ଜନକୋ ହ’ (ବିଦେହ ଦେଶର ରାଜା ଜନକ ବହୁ ଦକ୍ଷିଣା ଯୁକ୍ତ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ), ‘ଯକ୍ଷ୍ୟମାଣୋ ବୈ’ (ହେ ପୂଜ୍ୟ ରଷି ବୃନ୍ଦ ! ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଯଜ୍ଞ କରୁଛି) ଇତ୍ୟାଦି ବିଦ୍ୟା ବିଧିପରକବାକ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର କର୍ମ-ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ସେହିପରି ଉଦ୍ଧାତକ ପୁତ୍ରର ଉପଦେଶ ପ୍ରଭୃତି ଦର୍ଶନ ଦ୍ଵାରା ଗାହିଷ୍ଠ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ଜଣାପଡ଼େ । ଯଦି କେବଳ ଜ୍ଞାନରୁ ପୁରୁଷାର୍ଥ ସିଦ୍ଧି ହେବ, ତେବେ ବିଦ୍ଵାନ ଅନେକପ୍ରକାର ବିଶ୍ରାମଯୁକ୍ତ କର୍ମ କାହିଁକି କରୁଛୁ ? କାରଣ-ଘରର କୋଣରେ ମହୁପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ପର୍ବତକୁ କାହିଁକି ଯିବା ? ଏହି ନ୍ୟାୟ ପରି ॥୩॥

तदुत्ते: ॥ ३-४-४ ॥

ତତ୍ତ୍ଵତେଃ ॥୩-୪-୪॥

ତତ୍ତ୍ଵତେଃ= ‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟୟା କରୋତି’ ଇତ୍ୟାଦି ତୃତୀୟା ଶ୍ରୁତିରୁ ବିଦ୍ୟାରେ କର୍ମାଙ୍ଗତ୍ ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ଜ୍ଞାନ କର୍ମାଙ୍ଗ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦେବ ବିଦ୍ୟୟା କରୋତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଯୋପନିଷଦା ତଦେବ ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତରଂ ଭବତି’ (ଛା ୧-୧-୧୦) ଇତି ତ କର୍ମଶେଷତ୍ଵଶ୍ରବଣାତ୍ ବିଦ୍ୟାୟା ନ କେବଳାୟାଃ ପୁରୁଷାର୍ଥହେତୁର୍ଦମ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟୟା’ (ଯେଉଁ କର୍ମ ବିଦ୍ୟା, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଯୋଗଯୁକ୍ତ ହୋଇ କରାଯାଇଅଛି, ସେହି କର୍ମ ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିଦ୍ଵାନ ଦ୍ଵାରା କରାଯାଇଥିବା କର୍ମରୁ ଅଧିକ ଫଳବାନ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ରୂପରୁ ବିଦ୍ୟାର ଶ୍ରବଣ ହେବାରୁ କେବଳ କର୍ମରହିତ ବିଦ୍ୟା ମୋକ୍ଷର ହେତୁ ନୁହେଁ ॥

समन्वरम्भणाम् ॥ ३-४-५ ॥

ସମନ୍ଦାରମ୍ଭାଣତ୍ ॥୩-୪-୫॥



— ସମନ୍ୱାରମ୍ଭଣାତ୍=‘ତଂ ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣା’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟା ଓ କର୍ମର ସଂଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ, ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ॥

ମୂଳ-(କ) ‘ତଂ ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣା ସମନ୍ୱାରଭେତେ’ (ବୃହ ୪-୪-୨) ଇତି ତ ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣୋଃ ଫଳାରମ୍ଭେ ସହକାରିତ୍ୱ ଦର୍ଶନାନ୍ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ତଂ ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣା’ (ମରଣ ପରେ ପରଲୋକରେ ଜାଣୁଥିବା ପୁରୁଷ ପକ୍ଷରେ ଫଳ ଉତ୍ପାଦନ ପାଇଁ ବିଦ୍ୟା ଓ କର୍ମବାନ୍ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟା ଓ କର୍ମରେ ଫଳର ଆରମ୍ଭରେ ସହକାରିତ୍ୱ ଦେଖାଇବା ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ ବୋଲି ପ୍ରତୀତି ହୁଏ ॥୫॥

तद्वतो विधानात् ॥ ୩-୪-୬ ॥

ତଦ୍ବତୋ ବିଧାନାତ୍ ॥୩-୪-୬॥

ତଦ୍ବତଃ=‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳାଦ୍ ବେଦମଧ୍ୟାତ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରୁ ସମସ୍ତ ବେଦାର୍ଥ ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷ ପାଇଁ, ବିଧାନାତ୍=କର୍ମ ବିଧାନ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳାଦ୍ ବେଦମଧ୍ୟାତ୍ୟ ଯଥାବିଧାନଂ ଗୁରୋଃ କର୍ମାତିଶେଷେ-ଶାଭିସମାବୃତ୍ୟ କୁତୁମ୍ଭେଶୁଚୌ ଦେଶେ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟମଧ୍ୟାୟନଃ’ (ଛା ୮-୧୫-୧) ଇତି ଚୈବଂଜାତାୟକା ଶ୍ରୁତିଃ ସମସ୍ତବେଦାର୍ଥବିଜ୍ଞାନବତଃ କର୍ମାଧିକାରଂ ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାଦପି ନ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଶ୍ଚ ଫଳହେତୁତ୍ୱମ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ଦାତ୍ରାଧ୍ୟାତେୟତ୍ୟଧ୍ୟୟନମାତ୍ରଂ ବେଦସ୍ୟ ଶ୍ରୁତ୍ୟତେ, ନାର୍ଥବିଜ୍ଞାନମ୍ । ନୈଷଃ ଦୋଷଃ ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥତ୍ୱାଦ୍ ବେଦାଧ୍ୟୟନମର୍ଥାବବୋଧପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମିତି ସ୍ଥିତମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳାଦ୍ ବେଦମ୍’ (ନିୟମାନୁସାରେ ଗୁରୁଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟକର୍ମକୁ ସମାପ୍ତ କରି ବେଦ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳରୁ ସମାବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ରହି ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନରେ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ କରିବା ବିଧେୟ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ସମସ୍ତବେଦାର୍ଥ ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷର କର୍ମରେ ଅଧିକାର ଦେଖାଏ । ତଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପରେ ଫଳର ହେତୁ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରେ ‘ଅଧ୍ୟାତ୍ୟ’ ଏହି ପ୍ରକାର ବେଦର ଅଧ୍ୟୟନ ମାତ୍ର ଶୁଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥର ବିଧାନ ନୁହେଁ କି ? ନା, ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । ବେଦାଧ୍ୟୟନର ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥ ହେଲେ ବେଦର ଅଧ୍ୟୟନ ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି ।୬।



ନିୟମାଚ୍ଛ ॥ ୩-୪-୭ ॥

ନିୟମାତ୍ତ ॥ ୩-୪-୭ ॥

ନିୟମାତ୍ତ ତ = 'କୁର୍ବନ୍ତେ ବେହ' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ ଜୀବନପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କର୍ମାଚରଣର ନିୟମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) 'କୁର୍ବନ୍ତେ ବେହ' କର୍ମାଣି ଜିବାବିଷେଷତ୍ ସମାଃ । ଏବଂ ଦୃଢ଼ି ନାନ୍ୟ-
ଥେତୋଽସ୍ତି ନ. କର୍ମ ଲିପ୍ୟତେ ନରେ' (ଇଶା-୨) ଇତି ତଥା 'ଏତଦ୍‌ବୈ ଜରାମର୍ଯ୍ୟ ସତ୍ରଂ
ଯଦଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ' ଜରୟା ବା ହ୍ୟେବାୟ୍ମାନୁମୃତ୍ୟତେ ମୃତ୍ୟୁନା ବା' ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକାତ୍
ନିୟମାଦପି କର୍ମଶେଷତ୍‌ମେବ ବିଦ୍ୟାୟାଃ । ଇତି ।

ଭାଷା-(କ) 'କୁର୍ବନ୍ତେ ବେହ' (ଏହି ସଂସାରରେ କର୍ମ କରି ଶହେବର୍ଷ ଜୀବିତ
ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାର ମନୁଷ୍ୟଦ୍ୱରା ଅଭିମାନ ରଖି ତୁମ୍ଭପାଇଁ କୌଣସି ମାର୍ଗ
ନାହିଁ ଯାହାଦ୍ୱାରା ତୁମ୍ଭେ ଅଶୁଭକର୍ମରେ ଲିପ୍ତ ନହେବ) ଏହିପ୍ରକାର 'ଏତଦ୍‌ବୈ' (ଯାହା
ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଅଟେ, ସେ ଜରା ଓ ମରଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସତ୍ର ଅଟେ । ଏହି ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରରେ ପୁରୁଷ
ଜରା ଓ ମୃତ୍ୟୁଠାରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ନିୟମ ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟା କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ଅଟେ । ୭।

ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତିବିଧିରେ-ଏଠାରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି ।

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैव तद्दर्शनात् ॥ ୩-୪-୮ ॥

ଅଧିକୋପଦେଶାତ୍ତୁ ବାଦରାୟଣସ୍ୟୈବ ତଦ୍‌ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୩-୪-୮ ॥

ତୁ = ସୁତସ୍ତୁ ତୁ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ବୋଲି
ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଅଧିକୋପଦେଶାତ୍ତୁ = କାରଣ-ସଂସାରୀ
ଜୀବଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଚିନ୍ତାତ୍ର ଭୋକ୍ତାଦ୍ୱାଦିରହିତ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ତେଣୁ
ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ଫଳଶ୍ରୁତି ଅର୍ଥବାଦ ଅଟେ । ଏବମ୍ ଏହିପରି, ବାଦରାୟଣସ୍ୟ=ବାଦରାୟଣଙ୍କର
ମତ ଅଟେ । ତଦ୍‌ଦର୍ଶନାତ୍=କାରଣ- 'ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିତ୍' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ସେହି
ସଂସାରୀ ଜୀବାତ୍ମାଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ପରମାତ୍ମାର ଦର୍ଶନ ହେଉଛି ।

ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ୍ଦାତ୍‌ପକ୍ଷୋ ବିପରିଭର୍ତ୍ତତେ । ଯଦୁକ୍ତମ୍ 'ଶେଷତ୍‌ବ୍ରାତ୍‌ପୁରୁଷାର୍ଥବାଦଃ'
(ବ୍ର. ସୁ. ୩-୪-୨) ଇତି, ତନ୍ନୋପପଦ୍ୟତେ, କସ୍ମାତ୍ ? ଅଧିକୋପଦେଶାତ୍ତୁ । ଯଦି
ସଂସାର୍ଯ୍ୟବାତ୍ମା ଶାରୀର୍ୟ କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ତ ଶାରୀରମାତ୍ରବ୍ୟତିରେକେଣ ବେଦାନ୍ତେ-
ସୂପଦିଷ୍ଟଃ, ସ୍ୟାଭତୋ ବର୍ଣ୍ଣତେନ ପ୍ରକାରେଣ ଫଳଶ୍ରୁତେରର୍ଥବାଦତ୍ ସ୍ୟାତ୍ ।



(ଖ) ଅଧିକସ୍ଥାବଳରାଜାମାନୋଽସଂସାରାଶ୍ଚରଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାସଂସାରଧର୍ମରହିତୋଽପହତ-
ପାପୁଦ୍ୱାଦିବିଶେଷଣଃ ପରମାତ୍ମା ବେଦ୍ୟତ୍ୱେନୋପଦିଶ୍ୟତେ ବେଦାନ୍ତେଷୁ । ନ ଚ
ତଦ୍‌ବିଜ୍ଞାନଂ କର୍ମଣାଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଂ ଭବତି, ପ୍ରତ୍ୟୁତ କର୍ମାଣ୍ଡ୍ୟୁଚ୍ଛିନ୍ନତୀତି ବକ୍ଷ୍ୟତି, ‘ଉପମର୍ଦ୍ଦଂ
ଚ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୪-୧୬) ଇତ୍ୟତ୍ ।

(ଗ) ତସ୍ମାତ୍ ‘ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତଃ ଶବ୍ଦାତ୍’ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୪-୧) ଇତି ଯନ୍ମତଂ
ଭଗବତୋ ବାଦରାୟଣସ୍ୟ ତଥୈବ ତିଷ୍ଠତି, ନ ଶେଷତ୍ୱପ୍ରଭୃତିଭିର୍ହେତ୍ୱାଭାସୈଷାଳୟିତୁଂ
ଶକ୍ୟତେ । ତଥାହି-ତମଧିକଂ ଶରୀରାଦାଶ୍ଚରମାତ୍ମାନଂ ଦର୍ଶୟତି ଶ୍ରୁତୟଃ- ‘ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ
ସର୍ବବିତ୍’ (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧-୯), ‘ଭାଷାଂସ୍ମାଦ୍‌ବାତଃ ପର୍ବତେ’ (ତୈତ୍ତେ ୨-୮-୧),
‘ମହଦ୍‌ଭୟଂ ବଜ୍ରମୁଦ୍ୟତମ୍’ (କଂ ୬-୨) ‘ଏତସ୍ୟ ବା ଅକ୍ଷରସ୍ୟ ପ୍ରଶାସନେ ଗାର୍ଗି
(ବୃହ ୩-୮-୯), ‘ତଦୈକ୍ଷତ ବହୁ ସ୍ୟାଂ ପ୍ରଜାୟେୟେତି ତତ୍ତ୍ୱେକୋଽସ୍ମଜ୍ଜତ’ (ଛା ୬-
୨-୩) ଇତ୍ୟେକମାଦ୍ୟାଃ ।

ଭାଷା-(କ) ତୁ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବପକ୍ଷକୁ ବ୍ୟାବୃତ୍ତି କରେ । ‘ଶେଷତ୍ୱାତ୍ ପୁରୁଷାର୍ଥବାଦଃ’
ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ସମାପନ ନୁହେଁ; କାରଣ-ଅଧିକର ଉପଦେଶ ହୁଏ ।
ଯଦି ସଂସାରୀ ଜୀବାତ୍ମା ମଧ୍ୟ ଶାରୀର କର୍ତ୍ତା ହୁଏ, ଭୋକ୍ତା ଶରୀରମାତ୍ରରୁ ଅତିରିକ୍ତ
ବେଦାନ୍ତରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହେବ, ତେବେ ବର୍ଣ୍ଣତପ୍ରକାରରୁ ପଲଶ୍ରୁତି ଅର୍ଥବାଦ ହେବ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଶାରୀର ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବାତ୍ମାଠାରୁ ଅତିରିକ୍ତ ଅସଂସାରୀ; ଈଶ୍ୱର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦି
ଜୀବାତ୍ମା, ଧର୍ମରହିତ ଅପହତପାପୁଦ୍ୱାଦି ବିଶେଷଣଯୁକ୍ତ ପରମାତ୍ମା, ବେଦ୍ୟରୂପରେ
ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହାର ଜ୍ଞାନ କର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ କର୍ମକୁ
ଉଚ୍ଛେଦ କରେ । ଏହା ‘ଉପମର୍ଦ୍ଦଂ ଚ’ ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯିବ ।

(ଗ) ତେଣୁ ‘ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତଃ ଶବ୍ଦାତ୍’ ସୂତ୍ରଟି ଯାହା ଭଗବାନ ବାଦରାୟଣଙ୍କର
ମତ, ସେ ସେହିପରି ଅବସ୍ଥିତ ରହେ । ଶେଷତ୍ୱାଦି ହେତ୍ୱାଭାସରେ ତାହା ବିଚଳିତ ହୁଏ
ନାହିଁ; କାରଣ- ‘ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିତ୍’ ‘ଭାଷାଂସ୍ମାଦ୍’ (ଯାହାର ଭୟରେ ବାୟୁ ପ୍ରବାହିତ
ହୁଏ । ତାହାର ଶକ୍ତିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟ ହୁଏ) ‘ମହଦ୍‌ଭୟମ୍’ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ମହାନ ଭୟରୂପ
ହୋଇ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗାମୀ ବଜ୍ରତୁଲ୍ୟ ଅଟେ) ‘ଏତସ୍ୟ ବା’ (ହେ ଗାର୍ଗି ! ଏହି ଅକ୍ଷରର
ପ୍ରଶାସନରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଅବଧୃତ ହୋଇଉଠେ), ‘ତଦୈକ୍ଷତ’ (ସେ ସଦ୍‌ରୂପ ବ୍ରହ୍ମ
ଈକ୍ଷଣ କରି କହିଲେ- ‘ମୁଁ ଏକରୁ ଅନେକ ହେବି ଏବଂ ଅନେକ ପ୍ରକାରରେ ଉତ୍ପନ୍ନ
ହେବି ।’ ଏହି ପ୍ରକାର ଈକ୍ଷଣ କରି ସେ ତେଜକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କଲେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ
ସେହି ଈଶ୍ୱର ପରମାତ୍ମାକୁ ଜୀବାତ୍ମାଭିନ୍ନ ରୂପେ ପ୍ରମାଣିତ କରେ ।



ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୱା ପ୍ରିୟାଦିସଂସୃତିତସ୍ୟ ସଂସାରଣା ଏବାମୁନୋ ବେଦ୍ୟତୟାଂନୁକର୍ଷ-
ଣମ୍- ‘ଆତ୍ମନସ୍ତୁ କାମାୟ ସର୍ବଂ ପ୍ରିୟଂ ଭବତି । ଆତ୍ମା ବା ଅରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ’ (ବୃହ ୨-
୪-୫), ‘ଯଃ ପ୍ରାଣେନ ପ୍ରାଣିତି ସତ ଆତ୍ମା ସର୍ବାନ୍ତରଃ’ (ବୃହ ୩-୪-୧) ‘ଯ ଏଷୋଂକ୍ଷିଣି
ପୁରୁଷୋ ଦୃଶ୍ୟତେ’ (ଛା ୮-୭-୪) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ‘ଏତଂଦେବ ତେ ଭୂୟୋଂନୁବ୍ୟାଖ୍ୟା-
ସ୍ୟାମି (ଛା ୮-୯-୩) ଇତି ଚୈବମାଦି ।

(ଖ) ତଦପି ‘ଅସ୍ୟ ମହତୋ ଭୂତସ୍ୟ ନିଃଶ୍ୱସିତମେତଦ୍ୟଗବେଦଃ’ (ବୃ ୨-୪-
୧୦), ‘ଯୋଂଶନାୟାପିପାସେ ଶୋକଂ ମୋହଂ ଜରାଂ ମୃତ୍ୟୁମତ୍ୟେତି’ (ବୃହ ୩-୫-
୧), ‘ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୂପସଂପଦ୍ୟସ୍ୱେନ ରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ ସ ଉତମଃ ପୁରୁଷଃ’ (ଛା
୮-୧୨-୩) ଇତ୍ୟେବମାଦିଭିର୍ବାକ୍ୟଶେଷେଃ ସତ୍ୟାମେବାଧିକୋପଦିଦିକ୍ଷାୟାମତ୍ୟନ୍ତାଭେ-
ଦାଭିପ୍ରାୟମିତ୍ୟବିରୋଧଃ ।

(ଗ) ପାରମେଶ୍ୱରମେବ ହି ଶାରୀରସ୍ୟ ପାରମାର୍ଥକଂ ସ୍ୱରୂପମ୍, ଉପାଧିକୃତଂ ତୁ
ଶାରୀରତ୍ୱମ୍, ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି (ଛା ୬-୮-୭), ‘ନାନ୍ୟଦତୋଂସ୍ତ୍ରି ଦ୍ରଷ୍ଟୂ’ (ବୃ ୩-୮-୧୧)
ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ସର୍ବଂ ଚୈତଦ୍ୱିଷ୍ଟରେଣାସ୍ମାଭିଃ ପୁରସ୍ତାଭତୁ ତତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତମ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ‘ଆତ୍ମନସ୍ତୁ କାମାୟ’ (ଆତ୍ମାର ନିଜେ ପ୍ରୟୋଜନ ପାଇଁ ସବୁ ପ୍ରିୟ
ହୁଏ, ହେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ଆତ୍ମାକୁ ଦର୍ଶନ କର), ‘ଯଃ ପ୍ରାଣେନ’ (ମୁଖନାସିକା ସଞ୍ଚାରି
ପ୍ରାଣଦ୍ୱାରା ଯାହା କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ, ତାହା ତାହାର ଆତ୍ମା ସର୍ବାନ୍ତର ଅଟେ । ‘ଯ ଏଷୋଂକ୍ଷିଣି’
(ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ଏହାକୁ ସ୍ପର୍ଶରେ ଦେଖେ, ସେ ଆତ୍ମା) ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ । ‘ଏତଂ
ଦେବ’ (ମୁଁ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଏହା ଆତ୍ମା ବିଷୟରେ କହିବି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରିୟାଦିରୁ ସଂସୃତିତ
ସଂସାରୀ ଆତ୍ମାକୁ ବେଦ୍ୟରୂପରେ ଅନୁକର୍ଷଣ କରେ ।

(ଖ) ତାହା ‘ଅସ୍ୟ ମହତୋ’ (ହେ ମୈତ୍ରେୟଃ : ଏହା ଯାହା ରଗବେଦ, ସେ
ଏହି ମହଦ୍ଭୂତର ନିଃଶ୍ୱାସ ଅଟେ), ‘ଯୋଂଶନାୟାପିପାସେ’ (ଯାଜ୍ଞବଲକ୍ୟଯାହା ବୁଝୁଣା,
ପିପାସା, ଶୋକ, ମୋହ ଓ ମୃତ୍ୟୁଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ), ‘ପରଂଜ୍ୟୋତିଃ’ (ଏହା ଶାରୀରରୁ
ସମୁତ୍ଥାନ କରି ପରଂଜ୍ୟୋତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଓ ନିଜ ସ୍ୱରୂପରେ ରହେ । ସେ ହିଁ ଉତମ
ପୁରୁଷ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟଶେଷ ଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ଉପଦେଶ ଲକ୍ଷା ହେବାପରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ
ଅଭେଦର ଉପଦେଶରୁ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତେଣୁ ଏହା ବିରୋଧ ନୁହେଁ ।

(ଗ) କାରଣ-ପରମେଶ୍ୱରର ସ୍ୱରୂପ ହିଁ ଜୀବାତ୍ମାର ପାରମାର୍ଥକ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ ।
ଶାରୀରତ୍ୱ କିନ୍ତୁ ଉପାଧିକୃତ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ନାନ୍ୟଦତୋଂସ୍ତ୍ରି ଦ୍ରଷ୍ଟୂ (ସେ
ଅନ୍ୟର ଦ୍ରଷ୍ଟା ନୁହେଁ । ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଛି) । ଏହିସବୁ ସେହି ସେହି ସ୍ଥଳରେ ବିଷ୍ଣୁର
ପୂର୍ବକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି ॥୮॥



तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ३-४-९ ॥

ତୁଲ୍ୟଂ ତୁ ଦର୍ଶନମ୍ ॥ ୩-୪-୯ ॥

ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ନୁହେଁ । କାରଣ ସେଠାରେ ‘ଏତଦ୍ ସ୍ମ ବୈ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ, ତୁଲ୍ୟଂ = ସମାନ ଦର୍ଶନମ୍-ଆରର ଦର୍ଶନ ହୁଏ । ତୁ-ତୁ ଶବ୍ଦ କର୍ମାଙ୍ଗ ଲିଙ୍ଗ ଦର୍ଶନର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ସୂଚିତ କରେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ତୁଲ୍ୟମ୍ ଆରରଦର୍ଶନାତ୍ କର୍ମଶେଷୋ ବିଦ୍ୟେତି; ଅତ୍ର ବ୍ରୁମଃ ତୁଲ୍ୟମାରରଦର୍ଶନମକର୍ମଶେଷଭେଦେ ବିଦ୍ୟାୟାଃ । ତଥାହି ଶ୍ରୁତିର୍ଭବତି-ଏତଦ୍ବ ସ୍ମ ବୈ ତଦ୍ବିଦ୍ୟାଂସ ଆହୁର୍ଷୟଃ କାବଶେୟଃ କିମର୍ଥା ବୟମଧେଷ୍ୟାମହେ କିମର୍ଥା ବୟଂ ଯକ୍ଷାମହେ । ଏତଦ୍ବ ସ୍ମବୈ ତତ୍ତ୍ୱପୂର୍ବେ ବିଦ୍ୟାଂସୋଽଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ ନ ଜୁହୁବାଞ୍ଚିତ୍ରେ’, ‘ଏତଂ ବୈ ତମାତ୍ମନାଂ ବିଦିତ୍ୱା ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପୁତ୍ରେଷଣାୟାଃ ବିଭେଷଣାୟାଃ ଲୋକେଷଣାୟାଃ ବ୍ୟୁତ୍ଥାୟାଃ ଭିକ୍ଷାଚାର୍ଯ୍ୟଂ ଚରନ୍ତି’ (ବୃହ ୩-୫-୧) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକା ।

(ଖ) ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟାଦିନମପି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାମ୍ବୁଦ୍ଧିନିଷ୍ପଦଂ ଦୃଶ୍ୟତେ - ‘ଏତାବଦରେ ଖକ୍ଷମୃତଭୂମିତି ହୋକ୍ତା ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟଃ ପ୍ରବକ୍ତାଜ’ (ବୃ ୪-୫-୧୫) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ଅପି ଚ ‘ଯକ୍ଷ୍ୟମାଣୋ ବୈ ଭଗବତୋଽହମସ୍ମି’-(ଛା ୫-୧୧-୫) ଇତ୍ୟେତଲ୍ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନଂ ବୈଶ୍ଵାନର ବିଦ୍ୟାବିଷୟମ୍ । ସମ୍ଭବତି ଚ ସୋପାଧୁକାୟାଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟାଂ କର୍ମସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ଶନମ୍ । ନଦୃଶ୍ତାପି କର୍ମାଙ୍ଗଭୂମିଷ୍ଠି, ପ୍ରକରଣାଦ୍ୟଭାବାତ ॥

ଭାଷା - (କ) ‘ଆରରଦର୍ଶନାତ୍’ ସୂତ୍ରରେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଆରରଦର୍ଶନରୁ ଜ୍ଞାନ କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ଅଟେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା ଉପରେ ଆମ୍ଭେ କହିଁ ଯେ ବିଦ୍ୟାର ଅକର୍ମଶେଷଭୂମିରେ ମଧ୍ୟ ଆରରଦର୍ଶନ ସମାନ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ଏତଦ୍ ସ୍ମ’ (ଏହା ଜାଣି କବଷକର ପୁତ୍ର ରକ୍ଷିମାନେ କହିଲେ ଯେ ଆମ୍ଭେ କାହା ପାଇଁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା, ଆମ୍ଭେ କାହାପାଇଁ ଯଜ୍ଞ କରିବା, ନିଃସନ୍ଦେହ ବାକ୍ ଓ ପ୍ରାଣର ପରସ୍ପର ହୋମାତ୍ମକ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରକୁ ଜାଣି ପ୍ରାଚୀନ ଉପାସକମାନେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ହୋମ କରିନାହାନ୍ତି), ‘ଏତଂ ବୈ’ (ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ମୁଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ-ଏହା ଜାଣି ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୁତ୍ରେଷଣା, ବିଭେଷଣା ଏବଂ ଲୋକେଷଣାଠାରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ (ଭିକ୍ଷାଚାର୍ଯ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ବିଚରଣ କରନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଖ) ‘ଏତାବଦରେ’ (ଅରେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! - ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଏହା ଅମୃତଭୂ ବୋଲି ଜାଣ, ଏହା କହି ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସବ୍ରତ ଆଚରଣ କଲେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟରୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଅକର୍ମନିଷ୍ଠରୂପେ ଦେଖାଯା’ନ୍ତି । ‘ଯକ୍ଷ୍ୟମାଣୋ’ (ହେ



ପୂଜ୍ୟ ରକ୍ଷିମାନେ ! ମୁଁ ଯଜ୍ଞ କରେ) ଏହି ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନ ବୈଶ୍ଵାନର ଶିବ୍ୟା ବିଷୟକ ଅଟେ । ସୋପାୟକ ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟାରେ କର୍ମ ସାହିତ୍ୟଦର୍ଶନ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ବିଦ୍ୟାରେ କର୍ମାଙ୍ଗଦ ନଥାଏ, କାରଣ-ପ୍ରକରଣାଦିର ଅଭାବ ହୁଏ ॥୯॥

ଯଦ୍‌ପୁନରୁକ୍ତମ୍- ‘ତତ୍ତ୍ଵ ତେଃ’ (ବ୍ର ସୁ ୩-୪-୪) ଇତି, ଅତ୍ର ବ୍ରୁମଃ ‘ତତ୍ତ୍ଵ ତେଃ’ ଏହି ସ୍ଥୁତିରେ ଯାହା ପୂର୍ବପକ୍ଷ କହନ୍ତି, ତାହା ଉପରେ ଆମ୍ଭେ କହୁ-

असार्वत्रिकी ॥ ୩-୪-୧୦ ॥

ଅସାର୍ବତ୍ରିକୀ ॥ ୩-୪-୧୦ ॥

ଅସାର୍ବତ୍ରିକୀ=‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟା କରୋତି’ - ଏହି ଶ୍ରୁତି ସର୍ବବିଦ୍ୟାବିଷୟକ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ କେବଳ ଉଦ୍‌ଗାଥବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ନୁହେଁ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟା କରୋତି’ (ଛା ୧-୧-୧୦) ଇତ୍ୟେଷା ଶ୍ରୁତିର୍ନ ସର୍ବବିଦ୍ୟାବିଷୟା, ପ୍ରକୃତବିଦ୍ୟାଭିସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ । ପ୍ରକୃତା ଚେଦ୍ ଗାଥବିଦ୍ୟା ‘ଓଁ ମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମୁଦ୍ ଗାଥମୁପାସୀତ’ (ଛା ୧-୧-୧) ଇତ୍ୟତ୍ର ।

ଭାଷା-(କ) ‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟା କରୋତି’ (ପୁରୁଷ ବିଦ୍ୟାଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯେଉଁ କର୍ମ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ସର୍ବବିଦ୍ୟାବିଷୟକ ନୁହେଁ, କାରଣ-ତାହାର ପ୍ରକୃତ ବିଦ୍ୟାର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି, ‘ଓଁ ମିତ୍ୟେଦକ୍ଷରମ୍ (ଓଁ ଏହି ଅକ୍ଷର ଉଦ୍‌ଗାଥର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ) ଏଠାରେ ଉଦ୍‌ଗାଥବିଦ୍ୟା ପ୍ରକୃତ ଅଟେ । ୧୦ ।

विभागः शतवत् ॥ ୩-୪-୧୧ ॥

ବିଭାଗଃ ଶତବତ୍ ॥ ୩-୪-୧୧ ॥

ବିଭାଗଃ=‘ତଂ ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣା’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ପ୍ରତିପାଦିତବିଦ୍ୟା ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷର ଓ କର୍ମ ଅନ୍ୟପୁରୁଷକୁ ଅନୁଗମନ କରେ- ଏହାହିଁ ବିଭାଗ । ଶତବତ୍=ଯେପରି ଏହି ଦୁଇଟି ମନୁଷ୍ୟକୁ ଶହେ ଟଙ୍କା ଦିଆଯାଏ, ତେବେ ଜଣକୁ ପଚାଶ ପଚାଶ କରି ବଣ୍ଟାଯିବ ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ତଂ ବିଦ୍ୟା କର୍ମଣା ସମନ୍ୱାରଭେଦେ (ବୃହ ୪-୪-୨) ଇତ୍ୟେତତ୍ ସମନ୍ୱାରସ୍ଵଚରନମସ୍ଵାତନ୍ତ୍ରେ ବିଦ୍ୟାୟା ଲିଙ୍ଗମିତି, ତତ୍‌ପ୍ରୟୁଜ୍ୟତେ । ବିଭାଗୋଽତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା ବିଦ୍ୟାଂ ପୁରୁଷମନ୍ୱାରଭେଦେ, କର୍ମାନ୍ୟମିତି । ଶତବତ୍ । ଯଥା ଶତମାଭ୍ୟାଂ ଦୀୟତାମିତ୍ୟୁକ୍ତେ ବିଭଜ୍ୟ ଦୀୟତେ ପଞ୍ଚାଶଦେକଶ୍ଚୈ ପଞ୍ଚାଦଶପରସ୍ତୈତଦ୍‌ବତ୍ ।



(ଖ) ନ ଋଦଂ ସମନ୍ତାରମ୍ଭବଚନଂ ମୁମୁକ୍ଷୁବିଷୟମ୍, ‘ଇତି ନୁ କାମୟମାନଃ’ (ବୁଦ୍ଧ ୪-୪-୬) ଇତି ସଂସାରିବିଷୟଭୋପସଂହାରାତ୍, ଅଥାକାମୟମାନଃ’ (ବୁଦ୍ଧ ୪-୪-୬) ଇତି ଚ ମୁମୁକ୍ଷୋଃ ପୃଥଗୁପକ୍ରମାତ୍ ।

(ଗ) ତତ୍ର ସଂସାରବିଷୟେ ବିଦ୍ୟା ବିହିତା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ଚ ପରିଗୃହ୍ୟତେ ବିଶେଷାଭାବାତ୍ । କର୍ମାପି ବିହିତଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଂ ଚ ଯଥାପ୍ରାପ୍ତାନୁବାଦିତ୍ୱାତ୍ ଏବଂ ସତ୍ୟବିଭା-ଗେନାପାଦଂ ସମନ୍ତାରମ୍ଭ ବଚନମବକଳ୍ପତେ ।

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-(କ) ‘ତଂ ବିଦ୍ୟାକର୍ମଣା (ବିଦ୍ୟା ଓ କର୍ମ ପରଲୋକରେ ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷକୁ ଅନୁଗମନ କରେ) ଏହି ସହାନୁଗମନ ବଚନ ବିଦ୍ୟାର ଅସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାରେ ଲିଙ୍ଗ ଅଟେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହାର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଅଛି । ବିଦ୍ୟା ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ ଅନୁଗମନ କରେ ଏବଂ କର୍ମ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟପୁରୁଷକୁ-ଏହି ପ୍ରକାର ଏଠାରେ ବିଭାଗ ହୋଇଛି ଶହେ ଟଙ୍କା ପରି । ଯେପରି ଦୁଇଜଣକୁ ଶହେ ଟଙ୍କା ଦିଅ ବୋଲି କହିବା ଦ୍ୱାରା ତାହାକୁ ବିଭାଗ କରି ପଚାଶଟଙ୍କା ଜଣକୁ ଓ ଅନ୍ୟଜଣକୁ ପଚାଶ ଟଙ୍କା ଦିଆଯାଏ, ସେହିପରି ପ୍ରକୃତରେ ଜାଣିବା ବିଧେୟ ।

(ଖ) ଏହି ସହାନୁଗମନ ବଚନ ମୁମୁକ୍ଷୁବିଷୟକ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଇତି ତୁ କାମୟମାନଃ’ (ଏହି ପ୍ରକାର କାମନାକରି ପୁରୁଷ ଏହାହିଁ କରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସାରରେ କର୍ମ କରେ) । ଏହିପରି ସଂସାର ବିଷୟଦ୍ୱାରା ଉପସଂହାର ହୁଏ ଏବଂ ଅଥାକାମୟମାନଃ’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁପୁରୁଷ କାମନା କରେ ନାହିଁ, ସେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ମୁମୁକ୍ଷୁର ପୃଥକ୍ ଉପକ୍ରମ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ସଂସାରବିଷୟକ ବାକ୍ୟରେ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ବିଷୟକ ବିହିତ ବିଦ୍ୟା ଓ ନଗ୍ନସ୍ତ୍ରାଦର୍ଶନରୂପ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବିଦ୍ୟାର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କାରଣ-ବିଦ୍ୟାବିଶେଷର ଅଭାବ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର କର୍ମ ମଧ୍ୟ ବିହିତ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ) କାରଣ-ସେହିବାକ୍ୟ ଯଥାପ୍ରାପ୍ତର ଅନୁବାଦକ ଅଟେ-ଏହା ହେବାପରେ ଏହା ସହାନୁଗମନ ବଚନ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ୧୧ ।

ଯଚ୍ଛେତତ୍-‘ତଦ୍‌ବତେ ବିଧାନାତ୍’ (ବୁ. ସ୍ଥ. ୩-୪-୬) ଇତି, ଅତ ଉଚ୍ଚରଂ ପଠତି ତଦ୍‌ବତୋ ବିଧାନାତ୍’ ଏହି ସ୍ମୃତିରେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଯାହା କହିଲେ, ତାହାର ଉଚ୍ଚର କୁହାଯାଇଅଛି ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ ३-४-१२० ॥

अध्ययनमात्रवतଃ ॥ ୩-୪-୧୨ ॥

ଅଧ୍ୟୟନମାତ୍ରବତଃ-ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳାଦି ବେଦମଧ୍ୟାତ୍ମ୍ୟ ଏହି ବାକ୍ୟରେ କେବଳ ବେଦ କରିବା ପୁରୁଷ ପାଇଁ ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି, ଔପନିଷଦ୍ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ନୁହେଁ ।



ମୂଳ-(କ) ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳାଦ୍ ବେଦମଧ୍ୟାତ୍ୟ’ (ଛା-୮-୧୫-୧) ଇତ୍ୟାଦିଧ୍ୟୟନ-ମାତ୍ରସ୍ୟ ଶ୍ରବଣାଦଧ୍ୟୟନମାତ୍ରବତ ଏବ କର୍ମବିଧିରୂପାବସ୍ୟାମଃ । ନନ୍ଦେବଂ ସତ୍ୟବିଦ୍ୟା-ଦ୍ଵାଦନଧିକାରଃ କର୍ମସ୍ତୁ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ, ନୈଷ ଦୋଷଃ, ନ ବୟମଧ୍ୟୟନ ପ୍ରଭବଂ କର୍ମାବବୋ-ଧନମଧିକାରକାରଣଂ ବାରୟାମଃ, କିଂ ତର୍ହି ?

(ଖ) ଔପନିଷଦମାତ୍ଵାନ୍ ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଶୈବ ପ୍ରୟୋଜନବତପ୍ରତୀକ୍ଷମାନଂ ନ କର୍ମାଧିକାରକାରଣତାଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ଇତ୍ୟତବାତ୍ ପ୍ରତିପାଦୟାମଃ । ଯଥା ତ ନ କ୍ରଦ୍ଵତରଜ୍ଞାନଂ କ୍ରଦ୍ଵତରାଧିକାରୋପାୟେଷ୍ୟତ ଏବମେତଦପି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମିତି ।

ଭାଷା-(କ) ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳାଦ୍’ (ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳରୁ ବେଦ ପତି) ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଅଧ୍ୟୟନମାତ୍ରର ଶ୍ରବଣ ହେଲେ କେବଳ ବେଦାଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ କର୍ମ ବିଧି ହୁଏ ବୋଲି ଆମେ ସ୍ଥିରକରିଛୁ । ପରନ୍ତୁ ଏହା ହେଲେ ବିଦ୍ୟାହୀନ ହେବାରୁ ତାହାର କର୍ମରେ ଅନଧିକାର ପ୍ରସକ୍ତ ହେବ କି ? ନୁହେଁ । ଆମେ ବୋଦଧ୍ୟୟନରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବାକୁ ଥିବା କର୍ମରେ ଅଧିକାରର କାରଣଭୂତ କର୍ମାବବୋଧର ବାରଣ କରାଯାଇନାହିଁ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ଔପନିଷଦ୍ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରରୂପରେ ପ୍ରୟୋଜନରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୋଇ କର୍ମରେ ଅଧିକାରକାରଣତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଆମେ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଁ । ଯେପରି ଗୋଟିଏ କୁତୁର ଜ୍ଞାନ ଅନ୍ୟ କୁତୁର ଅଧିକାରଦ୍ଵାର ଅପେକ୍ଷିତ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ୧୨ ।

ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ନିୟମାତ୍ (ବ୍ର. ସୂ. ୩-୪-୭) ଇତି ଅତ୍ରାଭିଧାୟତେ ନିୟମାତ୍ ତ ସୂତ୍ରରେ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ ।

नाविशेषात् ॥ ୩-୪-୧୩ ॥

ନାବିଶେଷାତ୍ ॥ ୩-୪-୧୩ ॥

ନ = ‘କୁର୍ବନ୍ନେବେହ କର୍ମାଣି’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନୀ ବିଷୟକ ନୁହେଁ । ଅବିଶେଷାତ୍=କାରଣ- ‘ବିଦ୍ଵାନ୍’ ବିଶେଷର ଅଭାବ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) କୁର୍ବନ୍ନେବେହ କର୍ମାଣି ଜିଜ୍ଞାବିଷେତ୍ (ଇଶା-୨) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଟ ନିୟମଶ୍ରବଣେଷୁ ନ ବିଦୁଷ ଇତି ବିଶେଷୋଽସ୍ଥି, ଅବିଶେଷେଣ ନିୟମବିଧାନାତ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ‘କୁର୍ବନ୍ନେବେହ’ (ଏହି ସଂସାରରେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ କରି ଶହେବର୍ଷ ବଞ୍ଚିରହିବା ପାଇଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା ଉଚିତ୍) ଇତ୍ୟାଦି ନିୟମଗୁଡ଼ିକର ଶ୍ରବଣରେ ବିଦ୍ଵାନ୍ ପାଇଁ ରହିଛି-ଏହି ବିଶେଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଅବିଶେଷ ରୂପରେ ନିୟମର ବିଧାନ ହୁଏ । ୧୩ ।



स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ ३-४-१४ ॥

ସ୍ତୁତୟେଽନୁମତିର୍ବା ॥ ୩-୪-୧୪ ॥

ବା=ଅଥବା ଅନୁମତିଃ=ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଯେଉଁ କର୍ମାନୁଜ୍ଞା ହୁଏ, ସ୍ତୁତୟେ=ତାହା କେବଳ ସ୍ତୁତିପାଇଁ ରହିଛି ।

ମୂଳ=(କ) ‘କୁର୍ବନ୍ନେବେହ କର୍ମାଣି’ (ଇଶା-୨) ଇତ୍ୟାଦିପରେ ବିଶେଷ ଆଶ୍ୟାୟତେ । ଯଦ୍ୟପ୍ୟତ୍ ପ୍ରକରଣସାମର୍ଥ୍ୟାଦ୍ ବିଦ୍ଵାନେବ କୁର୍ବନ୍ନିତି ସଂବଧେତ, ତଥାପି ବିଦ୍ୟାସ୍ତୁତୟେ କର୍ମାନୁଜ୍ଞାନମେତଦ୍ ଦୃଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(ଖ) ‘ନ କର୍ମ ଲିପ୍ୟତେ ନରେ’ (ଇଶା-୨) ଇତି ହି ବକ୍ଷ୍ୟତି । ଏତଦ୍ଭୁକ୍ତ ଭବତି ଯାବନ୍ନାବଂ କର୍ମ କୁର୍ଭିତ୍ୟପି ବିଦୁଷି ପୁରୁଷେ ନ କର୍ମ ଲେପାୟ ଭବତି, ବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟାଦିତି ତଦେବଂ ବିଦ୍ୟା ସ୍ତୁତୟେ ॥

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-(କ) ‘କୁର୍ବନ୍ନେବେହ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଅନ୍ୟବିଶେଷ କୁହାଯାଇଅଛି । ଯଦ୍ୟପି ଏଠାରେ ପ୍ରକରଣ ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ବିଦ୍ଵାନ ‘କୁର୍ବନ ଏବଂ’ ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ମକରି ଏହିପ୍ରକାର ସମ୍ଭବିତ ହେବ, ତେବେ ଏହା କର୍ମାନୁଜ୍ଞା ବିଦ୍ୟାସ୍ତୁତି ପାଇଁ ରହିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) କାରଣ-ନ କର୍ମ ଲିପ୍ୟତେ ନରେ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି କହେ । ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଯେ- ଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କର୍ମ କରି ତତ୍ତ୍ଵବିତ୍ ପୁରୁଷଠାରେ ବିଦ୍ୟା ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ଫଳବନ୍ଧନ ନିମିତ୍ତ ରହେନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହିପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟାର ସ୍ତୁତି କରାଯାଇଅଛି ॥ ୧୪ ॥

कामकारेण चैके ॥ ३-४-१५ ॥

କାମକାରେଣ ଚୈକେ ॥ ୩-୪-୧୫ ॥

ଚ=ଏବଂ, ଏକେ=‘ଏତଦ୍ ବ ସ୍ଵ ବୈ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ଵାରା ଜଣାପଡ଼େ ଯେ- କୌଣସି ବିଦ୍ଵାନବ୍ୟକ୍ତି, କାମକାରେଣ=ସ୍ଵେଚ୍ଛାରେ କର୍ମର ସାଧନଭୂତ ପ୍ରଜା ପ୍ରଭୃତିକୁ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ଅପିଚୈକେ ବିଦ୍ଵାଂସଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାକୃତବିଦ୍ୟାଫଳଃ ସତସ୍ତଦବଶ୍ୟାତ୍ଫ- ଲାଭରସାଧନେଷୁ ପ୍ରଜାଦିଷୁ ପ୍ରୟୋଜନାଭାବଂ ପରାମୃଶନ୍ତି । କାମକାରେଣେତି ଶ୍ରୁତିର୍ଭବତି ବାଜସନୈୟିନୀମ୍ ଏତଦ୍ ବ ସ୍ଵ ବୈତତ୍ ପୂର୍ବେ ବିଦ୍ଵାଂସଃ ପ୍ରଜାଂ ନ କାମୟନ୍ତେ କିଂ ପ୍ରଜୟା କରିଷ୍ୟାମୋ ଯେଷାଂ ନୋଽୟମାତ୍ମାୟଂ ଲୋକଃ’ (ବୃ ୪-୪-୨୨) ଇତି । ଅନୁଭବାଭୂତମେବ ତ ବିଦ୍ୟାଫଳଂ ନ କ୍ରିୟାଫଳବତ୍ କାଳାନ୍ତରଭାବୀତ୍ୟସକୃଦବୋରମ୍ । ଅତୋଽପି ନ ବିଦ୍ୟାୟାଃ କର୍ମଶେଷତ୍ ନାପି ତଦ୍‌ବିଷୟାୟାଃ ଫଳଶ୍ରୃତେରୟଥାର୍ଥତତ୍ ଶକ୍ୟମାଶ୍ରୟିତୁମ୍ ।



ଭାଷା-(କ) ବିଦ୍ୟାଫଳକୁ ଦର୍ଶନ କରୁଥିବା କେତେକ ବିଦ୍ଵାନମାନେ ବିଦ୍ୟାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଅନ୍ୟଫଳର ସାଧନ ପ୍ରଜାପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରୟୋଜନାଭାବକୁ ପରାମର୍ଶ କରନ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରୟୋଜନାଭାବକୁ ଦେଖନ୍ତି । କାରଣ- ‘ଏତଦ୍ ସ୍ଵ ବୈ’ (ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବିଦ୍ଵାନ ସନ୍ତାନ ତଥା କର୍ମାଦିର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ଅନୁଶୋଚନା କରୁଥିଲେ ଯେ- ଆମ୍ଭେ ଏହି ପ୍ରଜାଙ୍କଠାରୁ କ’ଣ ପାଇବା ? ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଜାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରୟୋଜନ କ’ଣ ଅଛି ? ଯାହାଦ୍ଵାରାକି ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଏହି ଆତ୍ମଲୋକ ଅଭିଷ୍ଟ ହେବ) ଏହିପରି ସ୍ଵକାୟ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ତ୍ୟାଗ କରିବାପାଇଁ ବାଜସନେୟୀ ଶାଖାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାଫଳ ଅନୁଭବସିଦ୍ଧ ଅଟେ, କର୍ମଫଳ ପରି ଏହା ଜନ୍ମାନ୍ତରଭାବୀ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ ବହୁବାର କହିଛୁ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା କର୍ମଶେଷ ନୁହେଁ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାବିଷୟକ ଫଳଶ୍ରୁତି ଅଯଥାର୍ଥ ବୋଲି ଆଶ୍ଚୟ ନେବା ସମାଚୀନ ନୁହେଁ ॥୧୫॥

उपमर्दं च ॥ ३-४-१६ ॥

ଉପମର୍ଦଂ ଚ ॥୩-୪-୧୬॥

ଉପମର୍ଦଂ ଚ- ‘ଯତ୍ର’ ବା ଅସ୍ୟ’ ଲତ୍ୟାଦିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନର ହେତୁଭୂତ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ କ୍ରିୟା, କାରକ, ଫଳ ବିଭାଗର ଉପମର୍ଦ ନ କରେ ॥

ମୁଳ - (କ) ଅପି ଚ କର୍ମାଧିକାରହେତୋଃ କ୍ରିୟାକାରଫଳଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ସମସ୍ତସ୍ୟ ପ୍ରପଞ୍ଚସ୍ୟା ବିଦ୍ୟାକୃତସ୍ୟ ବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ ସ୍ଵରୂପୋପମର୍ଦମାନନ୍ତି- ‘ଯତ୍ର ତ୍ଵସ୍ୟ ସର୍ବମାଗ୍ନୈବାତ୍ମତତ୍ତ୍ଵତକେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍ ତତକେନ କଂ ଜିହ୍ଵେତ୍ (ବୃହ ୨-୪-୧୪) ଲତ୍ୟାଦିନା । ବେଦାନ୍ତୋଦ୍ଵିତାତ୍ମଜ୍ଞାନପୂର୍ବକଂ ତୁ କର୍ମାଧିକାରସିଦ୍ଧିଂ ପ୍ରତ୍ୟାଶାସାସନସ୍ୟ କର୍ମାଧିକାରୋ ଛିନ୍ନିରେବ ପ୍ରସଙ୍ଗେତ । ତସ୍ମାଦପି ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ॥

ଭାଷା-(କ) କର୍ମାଧିକାରର ହେତୁ କ୍ରିୟା, କାରକ ଏବଂ ଫଳରୂପ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ସମସ୍ତ ପ୍ରପଞ୍ଚର ବିଦ୍ୟା ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ସ୍ଵରୂପ ନିବୃତ୍ତି ‘ଯତ୍ର ତ୍ଵସ୍ୟ’ (ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ପାଇଁ ସବୁ ଆତ୍ମା ହୋଇଗଲେ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ କୌଣସି କାରଣ ଦ୍ଵାରା କୌଣସି ବିଷୟ ଦେଖନ୍ତି ଏବଂ କୌଣସି ଲକ୍ଷ୍ମିୟଦ୍ଵାରା ବିଷୟକୁ ଗ୍ରାଣ କରନ୍ତି ଲତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କହେ । ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ଵାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନରୁ ଯାହା ପୂର୍ବ, ତାହାକୁ କର୍ମାଧିକାର ସିଦ୍ଧିର ପ୍ରତ୍ୟାଶା କଲେ କର୍ମାଧିକାରର ଉଚ୍ଛେଦ ହେବ, ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଅଟେ । ୧୭।



उध्वरेतः सु च शब्दे हि ॥ ३-४-१७ ॥

ଉଧ୍ବରେତଃସୁ ଚ ଶବ୍ଦେ ହି ॥ ୩-୪-୧୭ ॥

ଚ=ଏବଂ, ଉଧ୍ବରେତଃସୁ=ସଂନ୍ୟାସାଶ୍ରମରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା କର୍ମାଙ୍ଗ ନୁହେଁ । ହି=କାରଣ-ଶବ୍ଦେ=ତ୍ରୟୋଧର୍ମସ୍ୱକ୍ଷାଃ' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ସନ୍ନ୍ୟାସଶ୍ରମ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଉଧ୍ବରେତଃସୁ ଋଶ୍ରମେଷୁ ବିଦ୍ୟାଶ୍ରୟତେ । ନ ଚ ତତ୍ର କର୍ମାଙ୍ଗତ୍ ବିଦ୍ୟାୟା ଉପପଦ୍ୟତେ, କର୍ମାଭାବାତ୍ । ନ ହ୍ୟଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦାନି ବୈଦିକାନି କର୍ମାଣି ତେଷାଂ ସନ୍ତି । ସ୍ୟାଦେତତ୍-ଉଧ୍ବରେତଃସ ଆଶ୍ରମା ନ ଶ୍ରୁୟନ୍ତେ ବେଦ ଇତି ତଦପି ନାସ୍ତି ।

(ଖ) ତେଽପି ହି ବୈଦିକେଷୁ ଶବ୍ଦେଷ୍ବବଗମ୍ୟନ୍ତେ- 'ତ୍ରୟୋ ଧର୍ମସ୍ୱକ୍ଷାଃ' (ଛା ୨-୨୩-୧), 'ଯେ ଷେମେଽରଣ୍ୟେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ତପ ଇତ୍ୟୁପାସତେ, (ଛା ୫-୧୦-୧), 'ତପଃଶ୍ରବେ ଯେ ହ୍ୟୁପବସନ୍ତ୍ୟରଣ୍ୟେ' (ମୁଣ୍ଡ ୧-୧୨-୧୧), ଏତମେବ ପ୍ରବ୍ରାଜିନୋ ଲୋକମିଚ୍ଛନ୍ତି ପ୍ରବ୍ରଜନ୍ତି' (ବୃହ ୪-୪-୨୨), 'ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେବ ପ୍ରବ୍ରଜେତ୍' (ଜା-୪) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷୁ । ପ୍ରତିପନ୍ନାପ୍ରତିପନ୍ନଗାର୍ହସ୍ଥାନାମପାକୃତାନପାକୃତର୍ଷ୍ଣତ୍ରୟାଣାଂ ଷେଷ୍ବରେତସ୍ବଂ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ । ତସ୍ମାଦପି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ।

ଭାଷା-(କ) ଉଧ୍ବରେତଃ ସଂନ୍ୟାସାଶ୍ରମରେ ବିଦ୍ୟାପଦ ଶୁଣାଯାଏ । ସେହି ବିଦ୍ୟାରେ କର୍ମାଙ୍ଗତ୍ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଉକ୍ତ ଆଶ୍ରମଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ମାଭାବ ହୁଏ- ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ବୈଦିକ କର୍ମ ସେହି ଆଶ୍ରମରେ ନ ରହୁ । ପରନ୍ତୁ ଉଧ୍ବରେତଃ ଆଶ୍ରମ ବେଦରେ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ; କାରଣ- ସେସବୁ 'ତ୍ରୟୋ ଧର୍ମସ୍ୱକ୍ଷାଃ' (ଧର୍ମର ତିନୋଟି ସ୍ୱକ୍ଷ ପ୍ରବିଭାଗ ହୁଏ), 'ଯେ ଷେମେ' (ସେମାନେ ଜ୍ଞାନଯୁକ୍ତ ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଓ ସଂନ୍ୟାସୀ ଅରଣ୍ୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ତପକୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି), 'ତପଃ ଶ୍ରବେ' (ଯେଉଁ ବିଦ୍ୱାନ ଅରଣ୍ୟରେ ତପଃ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାକୁ ସେବନ କରେ), ଏତମେବ' (ସେ ଆତ୍ମଲୋକକୁ ଚାହିଁ, ସଂନ୍ୟାସୀ ସବୁ କର୍ମକୁ ସଂନ୍ୟାସ କରନ୍ତି) 'ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେବ' (ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟରୁ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ) ଇତ୍ୟାଦି ବୈଦିକଶିଳ୍ପରେ ଅବଗତ ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରାପ୍ତଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ, ଅପାକୃତ ତିନୋଟି ଗଣ ଏବଂ ଅନପାକୃତ ତିନୋଟି ଗଣଯୁକ୍ତ ଉଧ୍ବ ରେତସ୍ବ ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଟେ ॥ ୧୭ ॥

୨- परामर्शाधिकरणम् ॥ सू०-१८-२० ॥

୨ । ପରାମର୍ଶାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୧୮-୨୦ ॥



परामर्शं जैमिनिचोदना चापबदति हि ॥ ३-४-१८ ॥

ପରାମର୍ଶଂ ଜୈମିନିରଞ୍ଜେଦନା ଇପବଦତି ହି ॥୩-୪-୧୮॥

‘ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥୋଽମୃତଦମେତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର, ପରାମର୍ଶମ୍=ଅନ୍ଧପରଂପରା-ନ୍ୟାୟରେ ପ୍ରାପ୍ତ ସଂନ୍ୟାସାଶ୍ରମର ଅନୁବାଦକ ଅଟେ, ଜୈମିନିଃ-ଏହା ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୈମିନିଙ୍କର ମତ । ହି=କାରଣ-ଅଞ୍ଜେଦନା=ଏହି ବାକ୍ୟରେ ବିଧାୟକ ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ନାହିଁ, ତ=ଏବଂ, ଅପବଦତି=ବୀରହା ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ସଂନ୍ୟାସାଶ୍ରମର ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ କରେ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ବ୍ରହ୍ମୋ ଧର୍ମଞ୍ଜ୍ଞାଃ’ (ଛା ୨-୨୪-୧) ଇତ୍ୟାଦି ଯେ ଶବ୍ଦା ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେତସ୍ୟାମାଶ୍ରମାଣାଂ ସଦ୍ଭାବାୟୋଦାହୃତାଃ ନ ତେ ତତ୍ପ୍ରତିପାଦନାୟ ପ୍ରଭବତି । ଯତଃ ପରାମର୍ଶମେଷୁ ଶବ୍ଦେଷ୍ଵାଶ୍ରମାନ୍ତରାଣାଂ ଜୈମିନିରାଞ୍ଜୟୋଂ ମନ୍ୟତେ, ନ ବିଧି କୁତଃ ? ନ ହ୍ୟତ୍ର ଲିଙ୍ଗାଦାନାମନ୍ୟତମଶ୍ଵେଦନାଶବ୍ଦୋଽସ୍ତି ! ଅର୍ଥାନ୍ତର ପରତ୍ଵଂ, ତୈଷୁ ପ୍ରତ୍ୟେକମୁପଲଭ୍ୟତେ ।

(ଖ) ବ୍ରହ୍ମୋଧର୍ମାଞ୍ଜ୍ଞାଃ ଇତ୍ୟତ୍ର ତାବଦ୍ୟଜ୍ଞୋଽଧ୍ୟୟନଂ ଦାନମିତି ପ୍ରଥମସ୍ତପ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟୋ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଞ୍ଜ୍ଞ୍ୟକୁଳବାସୀ ତୃତୀୟୋଽତ୍ୟତ୍ତମାୟାନମାଞ୍ଜ୍ଞ୍ୟକୁଳେ-ଽବସାଦଧ୍ୟନ ସର୍ବ ଏତେ ପୁଣ୍ୟଲୋକା ଭବନ୍ତୀତି ପରାମର୍ଶପୂର୍ବକମାଶ୍ରମାଣମନାତ୍ୟ-ତିକଫଳତ୍ଵଂ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ୍ୟାତ୍ୟତିକଫଳତୟା ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥତା ସ୍ଵୟତେବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥୋଽମୃତ ଦମେତି’’ (ଛା ୨-୨୩-୧) ଇତି ।

(ଗ) ନନୁ ପରାମର୍ଶେଽପ୍ୟାଶ୍ରମା ଶମ୍ୟତ ଏବ । ସତ୍ୟଂ ଗମ୍ୟତେ, ସ୍ଵତ୍ୟାଞ୍ଜ୍ଞରାଭ୍ୟାଂ ତୁ ତେଷାଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧିର୍ନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଶ୍ରୁତେଃ । ଅତଶ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଶ୍ରୁତିବିରୋଧେ ସତ୍ୟନାଦରଣୀୟାସ୍ତେ ଭବିଷ୍ୟତି, ଅନଧିକୃତବିଷୟା ବା ।

ଭାଷା (କ) ‘ବ୍ରହ୍ମୋ ଧର୍ମଞ୍ଜ୍ଞାଃ’ (ଧର୍ମ ଡିନୋଟି ବିଭାଗ ଯୁକ୍ତ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଯେଉଁ ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସନ୍ୟାସାଶ୍ରମର ସଦ୍ଭାବ ପାଇଁ ଉଦାହୃତ ହୋଇଛି; ସେଗୁଡ଼ିକ ତାହା ପ୍ରତିପାଦନ ପାଇଁ ସମର୍ଥ ନୁହନ୍ତି; କାରଣ ଜୈମିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର ପରାମର୍ଶ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଧିକୁ ନୁହେଁ, କିପରି ? ତାହାଦ୍ଵାରା ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତିରୁ ଗୋଟିଏ ବିଧିଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥପରକ ରୂପେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ‘ବ୍ରହ୍ମୋ ଧର୍ମଞ୍ଜ୍ଞା’ ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ‘ଯଜ୍ଞୋଽଧ୍ୟୟନଂ ଦାନମିତି’ (ଯଜ୍ଞ, ବେଦାଧ୍ୟୟନ ଓ ଦାନ- ଏହା ପ୍ରଥମ ଞ୍ଜ୍ଞ ଅଟନ୍ତି । ତପ ଦ୍ଵିତୀୟ ଧର୍ମଞ୍ଜ୍ଞ ଏବଂ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ



ଗୃହରେ ବାସ କରି ଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିୟମ ପୂର୍ବକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୃହରେ ଶରୀରକୁ ସୀତ କରି ନୈଷିକ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ହେବା ତୃତୀୟ ଧର୍ମସ୍ଥଳ-ଏହିସବୁ ତିନୋଟି ଆଶ୍ରମୀ ଯଥୋକ୍ତ ଧର୍ମରେ ପୁଣ୍ୟଲୋକଯୋଗ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ଆଶ୍ରମଗୁଡ଼ିକର ପରାମର୍ଶ ପୂର୍ବକ ବ୍ୟଭିଚରିତ ଫଳକୁ କହି ‘ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥୋଽମୃତତ୍ବମେତି’ (ବ୍ରହ୍ମରେ ସମ୍ୟକ ପ୍ରକାରରେ ରହି ଚତୁର୍ଥାଶ୍ରମୀ ସଂନ୍ୟାସୀ ଅମୃତତ୍ବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅବ୍ୟଭିଚରିତଫଳତ୍ବଦ୍ବାରା ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥିତାର ସ୍ଥିତି ହୁଏ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ପରାମର୍ଶରେ ଆଶ୍ରମର ପରାମର୍ଶ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ହୁଏ ବୋଲି ସମ୍ୟଗଭାବେ ଜଣାପଡ଼େ । ପରନ୍ତୁ ତାହାର ସ୍ମୃତି ଓ ଆରମ୍ଭରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୁତିଦ୍ବାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧି ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୁତିର ବିରୋଧ ହେଲେ ସେମାନେ ଅନାଦରଣୀୟ ହେବେ ଅଥବା ଅନଧିକାର ବିଷୟକ ହେବେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମରେ ଅନଧିକାରାବିଷୟ ହେବ ।

ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦୁ ଗାହିସ୍ଥ୍ୟମପି ସହିବୋଧୁରେତୋଭିଃ ପରାମୁଷଂ ଯଜ୍ଞୋଽଧ୍ୟୟନଂ ଦାନମିତି ପ୍ରଥମ ଇତି । ସତ୍ୟମେବମ, ତଥାପି ତୁ ଗାହିସ୍ଥ୍ୟଂ ପ୍ରତ୍ୟେବାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦୀନାଂ କର୍ମଣାଂ ବିଧାନାଛୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧମେବ ହି ତଦସ୍ତିତ୍ବମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ମୃତ୍ୟର୍ଥଂ ଏବାୟଂ ପରାମର୍ଶୋ ନ ଗ୍ରେହନୀୟଃ ।

(ଖ) ଅପି ଋପବଦତି ହି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷା ଶ୍ରୁତିରାଶ୍ରମାନ୍ତରମ୍- ‘ବୀରହା ବା ଏଷ ଦେବୀନାଂ ଯୋଃଶ୍ଚିମୁଦ୍‌ବାସୟତେ’, ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟାୟ ପ୍ରିୟଂ ଧନମାହୃତ୍ୟ ପ୍ରଜାନନ୍ତୁଂ ମା ବ୍ୟବଛେସା’, (ତୈ ୧-୧୧-୧), ନାପୁତ୍ରସ୍ୟ ଲୋକଂସ୍ତାତି ତତ୍ସର୍ବେ ପଶବୋ ବିଦୁଃ’ ଇତ୍ୟେବାମଦ୍ୟା ।

(ଗ) ତଥା ‘ଯେ ଋମେମେରଣ୍ୟେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ତପ ଇତ୍ୟୁପାସତେ’ (ଛା ୫-୧୦-୧), ‘ତପଃଶ୍ରଦ୍ଧେ ଯେ ହ୍ୟପବସନ୍ତ୍ୟରଣ୍ୟେ (ମୁଷ୍ଟ ୧-୨-୧୧) ଇତି ତ ଦେବଯାନୋପଦେଶଃ । ସନ୍ଦିଗ୍ଧ୍ୟଂ ଋଶ୍ରମାନ୍ତରାଭିଧାନମ୍- ‘ତପ ଏବ ଦ୍ବିତୀୟଃ (ଛା ୨-୨୩-୧) ଇତ୍ୟେବାମଦିଷ୍ଟ ।

(ଘ) ତଥା ଏତମେବ ପ୍ରବ୍ରଜିନୋଃଲୋକମିଚ୍ଛନ୍ତଃ ପ୍ରବ୍ରଜନ୍ତି’ (ବୃହ ୪-୪-୨୨) ଇତି ଲୋକସଂସ୍ତବୋଽୟଂ ନ ପାରିବାଜ୍ୟବିଧିଃ । ନନ୍ଦୁ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେବ ପ୍ରବ୍ରଜେଦିତି ବିଷ୍ଣୁମିଦଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ପାରିବାଜ୍ୟବିଧାନଂ ଜାବାଳ ନାମ୍ । ସତ୍ୟମେବତତ୍-ଅନପେକ୍ଷ୍ୟ ଢେଡ଼ାଂ ଶ୍ରୁତିମୟଂ ବିଚାର ଇତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) କିନ୍ତୁ ଯଜ୍ଞୋଽଧ୍ୟୟନଂ ଦାନମିତି ପ୍ରଥମଂ ଏହିପ୍ରକାର ଗାହିସ୍ଥ୍ୟର ମଧ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ସହିତ ପରାମର୍ଶ କରାଯାଇଅଛି ବୋଲି କହିବା ଉଚିତ । କିନ୍ତୁ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ



ପ୍ରତି ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ବିଧାନ ହେଲେ ତାହାର ଅସ୍ତିତ୍ବ ଶ୍ରୁତିପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ପରାମର୍ଶ ସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥକ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ବିଧର୍ଯ୍ୟକ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ‘ବାରହା ବା ଏଷଃ’ (ଯେଉଁ ଅଗ୍ନିର ଉଦ୍‌ବାସନ କରାଯାଏ, ସେହି ଦେବତାଙ୍କର ବାରହା ଅର୍ଥାତ୍ ପୁତ୍ରଘାତୀ ହୁଏ), ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟାୟ’ (ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରିୟ ଧନକୁ ଚୋରି କରି ଅଥବା ତାହାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ସ୍ବାକୁ ପରିହରଣ କରି ସନ୍ତାନପରମ୍ପରାକୁ ଉଲ୍ଲେଦ କରନାହିଁ), ‘ନାପୁତ୍ରସ୍ୟ’ (ଅପୁତ୍ରିକକୁ ପୁତ୍ରପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ-ଏହା ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଜାଣନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଶ୍ରୁତି ଆଶ୍ରମାନ୍ତରର ପ୍ରତିଷେଧ କରେ ।

(ଗ) ସେହିପରି ‘ଯେ ଗ୍ରେମେଶ୍ବରଣ୍ୟ’ (ଏମାନେ ଅରଣ୍ୟରେ ଶ୍ରବ୍ଧା ଓ ତିପକୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି), ‘ତପଃଶ୍ରବେ’ (ଯେଉଁଲୋକ ତପଃ ଓ ଶ୍ରବ୍ଧା ରୂପକ ଅରଣ୍ୟରେ ରହି ସେବନ କରନ୍ତି) ଏହି ଦେବସାନ ମାର୍ଗ ଉପଦେଶ ହୋଇଛି, ଆଶ୍ରମାନ୍ତରର ଉପଦେଶ କିନ୍ତୁ ନାହିଁ ଏବଂ ‘ତପଃ ଏବ ଦ୍ବିତୀୟଃ’ (ତପ ହିଁ ଦ୍ବିତୀୟ ଧର୍ମ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର କଥନ ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଘ) ତେଣୁ ‘ଏତମେବ’ (ସେହି ଆତ୍ମଲୋକର ଅଭିଳାଷୀ ପରିବ୍ରାଜକ ସମସ୍ତ କର୍ମର ତ୍ୟାଗ କରେ) ଏହି ଆତ୍ମଲୋକକୁ ସ୍ଥୁତି କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପରିବ୍ରାଜ୍ୟ ବିଧି ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ‘ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେବ’ (ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟରୁ ସଂନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ) ଏହିପରି ଜାବାଳଠାରେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପରିବ୍ରାଜକର ବିଧାନ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏହା ଶ୍ରୁତିକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ବିଚାର କରାଯାଇଛି ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ॥୧୮॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ३-४-१९ ॥

ଅନୁଷ୍ଠେୟଂ ବାଦରାୟଣଃ ସାମ୍ୟଶ୍ରୁତେଃ ॥୩-୪-୧୯॥

ଅନୁଷ୍ଠେୟମ୍=ସଂନ୍ୟାସାଶ୍ରମ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ଅଟେ, ସାମ୍ୟଶ୍ରୁତେଃ=କାରଣ-‘ତ୍ରୟୋ ଧର୍ମସ୍ବନ୍ଧଃ’ ଏହିପ୍ରକାର ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମର ସହିତ ସଂନ୍ୟାସାଶ୍ରମର ସମାନ ପରାମର୍ଶର ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣ ଅଛି, ବାଦରାୟଣଃ=ବୋଲି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବାଦରାୟଣ ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି ॥

ମୂଳ-(କ) ଅନୁଷ୍ଠେୟମାଶ୍ରମାନ୍ତରେଷୁ ବାଦରାୟଣ ଆରବ୍ଧ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ, ବେଦେଶ୍ରବଣାତ୍ । ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦାନାଂ ଋବଶ୍ୟାନୁଷ୍ଠେୟଦ୍ବାରଦ୍ବିରୋଧାଦନିଧୃତାନୁଷ୍ଠେୟମାଶ୍ରମାନ୍ତରମିତି ହାମାଂ ମତିଂ ନିରାକରୋତି, ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟବଦେବାଶ୍ରମାନ୍ତରମପ୍ୟନିଛତା ପ୍ରତିପତ୍ତିବ୍ୟମିତି ମନ୍ୟମାନଃ ।

(ଖ) କୁତଃ ? ସାମ୍ୟଶ୍ରୁତେଃ । ସମା ହି ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟନାଶ୍ରମାନ୍ତରସ୍ୟ ପରାମର୍ଶଶ୍ରୁତେଃ ଦୃଶ୍ୟତେ- ‘ତ୍ରୟୋ ଧର୍ମସ୍ବନ୍ଧଃ’ (ଛା ୨-୨୩-୧) ଇତ୍ୟାଦି । ଯଥେହ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତର



ବିହିତମେବ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟଂ ପରାମୃଷ୍ଟମେବମାଶ୍ରମାନ୍ତରମପାତି ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟମ୍ । ଯଥା ତ ଶାସ୍ତ୍ରାନ୍ତ-
ରପ୍ରାପ୍ତୟୋରେବ ନିବୀତପ୍ରାଚୀନାବିତୟୋଃ ପରାମର୍ଶ ଉପବୀତବିଧିପରେବାକ୍ୟେ ।

(ଗ) ତସ୍ମାନ୍ନୃତ୍ୟମନୁଷ୍ଠେୟତ୍ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟମାଶ୍ରମାନ୍ତରସ୍ୟ । ତଥା ‘ଏତମେବ
ପ୍ରବ୍ରାଜିନୋ ଲୋକମିଚ୍ଛନ୍ତି ପ୍ରବ୍ରଜନ୍ତି’ (ବୃହ ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟସ୍ୟ ବେଦାନୁବଚନାଦିଭିଃ
ସମଭିବ୍ୟାହାରଃ । ‘ଯେଷେର୍ଯ୍ୟେଷେଷେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ତପ ଇତ୍ୟୁପାସତେ’ (ଛା ୫-୧୦-୧)
ଇତ୍ୟସ୍ୟ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାୟା ॥

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ବୋଲି ବାଦରାୟଣଙ୍କର ମତ,
କାରଣ-ତାହାର ବେଦରେ ଶ୍ରବଣ ଅଛି । ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ଅବଶ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ହେଲେ
ତାହାର ବିରୋଧରେ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମକୁ ଇଚ୍ଛା ନକରୁଥିବା ଆଶ୍ରମକୁ ସ୍ବାକାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।
ଏହିପରି ମତକୁ ସ୍ବାକାର କରୁଥିବା ସଂପ୍ରଦାୟକୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନିରାକରଣ କରନ୍ତି ।

(ଖ) କିପରି ? କାରଣ-ସାମ୍ୟଶ୍ରୁତି ଦ୍ବାରା । ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟର ସହିତ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର
ମଧ୍ୟ ‘ତ୍ରୟୋ ଧର୍ମଞ୍ଚକ୍ଷାଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ପରି ପରାମର୍ଶ ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ଏଠାରେ
ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ବିହିତ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟର ପରାମର୍ଶ କରାଯାଇଛି, ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ବିହିତ
ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର ପରାମର୍ଶ କରାଯାଇଛି । ଯେପରି ଅନ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାପ୍ତ ନିବୀତ ଓ
ପ୍ରାଚୀନାବୀତର ଉପବୀତ ବିଧିପରକ ବାକ୍ୟରେ ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ସହ ଅନୁଷ୍ଠେୟତ୍ ସମାନ ଅଟେ । ସେହିପରି
‘ଏତମେବ’ (ସେହି ଆତ୍ମଲୋକକୁ ଇଚ୍ଛା କରି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସବୁକିଛି ତ୍ୟାଗକରି ଚାଲିଯା’ନ୍ତି)
ତାହାର ବେଦବଚନ ସହିତ ସହୋଚାରଣ ହୁଏ । ‘ଯେ ଷେମେ’ (ଯେଉଁମାନେ ବନରେ
ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ତପର ଉପାସନା କରନ୍ତି) ଏହି ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟା ସହିତ ସହୋଚାରଣ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଯତୁକ୍ରମ- ‘ତପ ଏବ ଦ୍ବିତୀୟଃ’ (ଛା ୨-୨୩-୧) ଇତ୍ୟାଦି
ସ୍ବାଶ୍ରମାନ୍ତରାଭିଧାନଂ ସନ୍ଦିଗ୍ଧମିତି, ନୈଷଃ ଦୋଷଃ । ନିଷ୍ପନ୍ନ କାରଣ ସଦ୍ଭାବାତ୍ ।
‘ତ୍ରୟୋ ଧର୍ମଞ୍ଚକ୍ଷାଃ’ (ଛା ୨-୨୩-୧) ଇତିହି ଧର୍ମଞ୍ଚକ୍ଷତ୍ରିତ୍ଵଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାତମ୍ । ନ ତ
ଯଜ୍ଞାଦୟୋ ଭୂୟାଂସୋ ଧର୍ମା ଉତ୍ପତ୍ତିଭିନ୍ନଃ ସନ୍ତୋଦୟତ୍ରାଶ୍ରମ ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍
ତ୍ରିତ୍ଵେଽନ୍ତର୍ଭାବଯିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତତ୍ର ଯଜ୍ଞାଦିଲିଙ୍ଗୋ ଗୃହାଶ୍ରମ ଏକୋ ଧର୍ମଞ୍ଚକ୍ଷୋ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟୋ ବ୍ରହ୍ମରୀତି ତ
ସ୍ବସ୍ ଆଶ୍ରମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସ୍ତପ ଇତ୍ୟପି କୋଦୟସ୍ତପଃ ପ୍ରଧାନାଦାଶ୍ରମାଦ୍ ଧର୍ମଞ୍ଚକ୍ଷେଷତ୍ତ୍ବ-



ପରମେଷ୍ଠ ? ‘ଯେ ଗ୍ରେମେଫରଣେ’ (ଛା ୫-୧୦-୨) ଇତି ଗ୍ରେମେ ଲିଙ୍ଗାଛାଡ଼ି-
ପୋଭ୍ୟାମା ଶ୍ରମଗୃହୀତିଃ ॥ ତସ୍ମାତ୍ ପରାମର୍ଶେଽପ୍ୟନୁଷ୍ଠେୟ ମାଶ୍ରମାନ୍ତରମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ତପଃ ଏବ ଦ୍ଵିତୀୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର ବିଧାନ
ସଂଦିଗ୍ଧ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସେଠାରେ କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ । କାରଣ-
ନିଷ୍ଠୟ କାରଣର ସଦ୍ଭାବ ଅଛି । ‘ତ୍ରୟୋ ଧର୍ମସ୍ତନ୍ୟଃ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଧର୍ମସ୍ତନ୍ୟ ତିନୋଟି
ରହିଛି- ଏହା ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଇଛି । ବହୁତ ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମ ଉପସ୍ଥିତି ବିଧି ଦ୍ଵାରା ଭିନ୍ନ
ହୋଇ ଆଶ୍ରମ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ତ୍ରିଦ୍ଵରେ ଅନ୍ତର୍ଭାବ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଯଜ୍ଞବିଲିଙ୍ଗକ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ ଏହା ଏକ ଧର୍ମସ୍ତନ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଟେ ।
‘ବ୍ରହ୍ମଚରୀ’ ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ଆଶ୍ରମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଛି । ‘ତପଃ’ ଏହା ମଧ୍ୟ
ତପଃ ପ୍ରଧାନର ଆଶ୍ରମରୁ ଆଉ କେଉଁ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମସ୍ତନ୍ୟ ସ୍ଵୀକାର କରାଯିବ ? ‘ଯେ
ଗ୍ରେମେଫରଣେ’ ଏଠାରେ ଅରଣ୍ୟ ଲିଙ୍ଗ ଦ୍ଵାରା ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ତପରୁ ଆଶ୍ରମର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ;
ତେଣୁ ପରାମର୍ଶରେ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ହୋଇଛି । ୧୯ ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ ୩-୪-୨୦ ॥

ବିଧିର୍ବା ଧାରଣବତ୍ ॥ ୩-୪-୨୦ ॥

ବା=ଅଥବା ବିଧି=ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର ବିଧି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଧାରଣବତ୍=ଯେପରି
‘ଅଧସ୍ତାତ୍ ସମିଧମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ସମିଧ ଧାରଣର ବିଧି ଅଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ବିଧିର୍ବାୟମାଶ୍ରମାଶ୍ରମାନ୍ତରସ୍ୟ, ନ ପରାମର୍ଶମାତ୍ରମ୍ । ନନ୍ତୁ ବିଧିଭ୍ୟୁପଗମା
ଏକବାକ୍ୟତାପ୍ରତୀତିରୂପରୂପେତ, ପ୍ରତୀୟତେ ଗୁପ୍ତେକ ବାକ୍ୟତା-ପୁଣ୍ୟ-ଲୋକପଳାସ୍ତ୍ରୟୋ
ଧର୍ମସ୍ତନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍କୃତା ଦ୍ଵମୃତତ୍ଵ ଫଳେତି । ସତ୍ୟମେତତ୍, ସତ୍ୟମପି ତ୍ଵେକ ବାକ୍ୟତା ପ୍ରତୀତିଂ
ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ବିଧିରେବାଭ୍ୟୁପ ଗନ୍ତବ୍ୟଃ, ଅପୂର୍ବଦ୍ଵାର୍ତ୍ତ, ବିଧିନ୍ତରସ୍ୟ ଦର୍ଶନାତ୍,
ବିଶ୍ଵକ୍ଷାତ୍ରମାନ୍ତରପ୍ରତ୍ୟୟାଦ୍ ଗୁଣବାଦ କଞ୍ଚନୟୈବ ବାକ୍ୟତ୍ଵ ଯୋଜନାନୁପପତ୍ତେଃ ।

(ଖ) ଧାରଣବତ୍ । ଯଥା- ‘ଅଧସ୍ତାତ୍ ସମିଧମ୍’ ଧାରୟନ୍ତୁଦ୍ଵେଦୁପରି ହି
ଦେବେଭ୍ୟା ଧାରୟତି’ ଇତ୍ୟତ୍ର ସତ୍ୟାମୟଧ୍ୟୋଧାରଣେନୈକ ବାକ୍ୟତାପ୍ରତୀତୌ
ବିଧାୟତ ଏବୋପରି ଧାରଣମ୍, ଅପୂର୍ବଦ୍ଵାର୍ତ୍ତ । ତଥା ଗ୍ରେହଂ ଶେଷଲକ୍ଷଣେ - ‘ବିଧିସ୍ତୁ
ଧାରଣେଽପୂର୍ବଦ୍ଵାର୍ତ୍ତ’ ଇତି । ତଦ୍‌ବଦିହାପ୍ୟାଶ୍ରମ ପରାମର୍ଶ ଶ୍ରୁତିଃବିଧିରେବେତି କଞ୍ଚତେ ।



(ଗ) ଯଦାପି ପରାମର୍ଶ ଏବାୟମା ଶ୍ରୀମାତ୍ରରାଶାମ୍, ତଦାପି ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥତା ତାବତ୍ସଂସ୍ତବ ସାମର୍ଥ୍ୟାଦବଶ୍ୟଂ ବିଧେୟାତ୍ତ୍ୱପଗତବ୍ୟା । ସା ଚ କିଂ ଚତୁର୍ଥୀଶ୍ରମେଷୁ ଯସ୍ୟ କସ୍ୟଚିଦାହୋସ୍ଥିତ୍ ପରିବ୍ରାଜକସୌବେତି ବିବେକଭ୍ୟାମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ଅଥବା ଏହା ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର ବିଧି ଅଟେ, କେବଳ ଅନୁବାଦ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ବିଧିର ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ଏକବାକ୍ୟତାର ପ୍ରତୀତି ବାଧ୍ୟ ହେବ ଏବଂ ଏଠାରେ ତିନୋଟି ଧର୍ମସ୍ତବ ପୁଣ୍ୟଲୋକ ଫଳବାନ୍ ଅଟନ୍ତି ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥତା ଅମୃତର ଫଳବାନ୍ ଅଟେ=ଏହି ପ୍ରକାର ଏଠାରେ ଏକବାକ୍ୟତାର ପ୍ରତୀତି ହେଉଛି ଏହା ଠିକ୍ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏକ ବାକ୍ୟତାର ପ୍ରତୀତି ହେଲାପରେ ତାହାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅପୂର୍ବ ହେବାରୁ ବିଧିସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ତାହାର ଅନ୍ୟବିଧି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱଷ୍ଟଜ୍ଞାନ ହେବାରୁ ଗୁଣବାଦ କଳ୍ପନାରୁ ଏକ ବାକ୍ୟତାଯୋଜନା ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ଧାରଣାର ପରି । ଯେପରି ଅଧ୍ୟକ୍ଷାତ୍ସର୍ମଧ୍ୟମ୍ (ସୁବୀରେ ରଖାଯାଇଥିବା ହବିଷ୍ୟର ତଳେଥିବା ସମିଧାକୁ ଧାରଣକରି ଅନୁଦ୍ରବଣ କରିବା ଉଚିତ-ଆହବନୀୟାଗ୍ନିର ପାଖକୁ ଯାଏ । କାରଣ-ସେହି ଦେବତାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ହବିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜହ୍ନ ଉପରେ ସମିଧାକୁ ଧାରଣ କରେ) ଏଠାରେ ନୀଚଧାରଣ ସହିତ ଏକବାକ୍ୟତା ପ୍ରତୀତି ହେବାପରେ ଅପୂର୍ବ ହେବାରୁ ଉପର ଧାରଣାକୁ ବିଧାନ କରାଯାଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଉପର ଧାରଣାର ବିଧି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଯେପରି ‘ବିଧିଷ୍ଠ ଧାରଣେତ୍ସର୍ବଦ୍ୱାର’ (ଦୈବିକ ହବିଷ୍ୟରେ କୁହୁ-ସୁବୀର ଉପରେ ସମିଧାର ଧାରଣା ଅପୂର୍ବ ହେଲେ ବିଧି ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ଶେଷଲକ୍ଷଣରେ କୁହାଯାଇଛି; ସେହିପରି ଏଠାରେ ଆଶ୍ରମର ପରାମର୍ଶ ଶ୍ରୁତିବିଧି ହୁଏ ବୋଲି କଳ୍ପନା ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ଏହି ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମଗୁଡ଼ିକର ପରାମର୍ଶ ହୁଏ, ତଥାପି ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥତା ସ୍ମୃତିର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ବିଧିରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହି ସ୍ମୃତି କ’ଣ ଚାରୋଟି ଆଶ୍ରମରେ ରହୁ ବା ଯେ କୌଣସି ଆଶ୍ରମର ଅଥବା ପରିବ୍ରାଜକର ? ତାହାର ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦି ଚ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେଷ୍ଟାଶ୍ରମେଷୁ ପରାମୃଣ୍ୟମାନେଷୁ ପରିବ୍ରାଜକୋଽପି ପରାମୃଷ୍ଟତତ୍ତ୍ୱତୁର୍ଥୀମପ୍ୟାଶ୍ରମାଣାଂ ପରାମୃଷ୍ତ୍ୱା ବିଶେଷାଦନାଶ୍ରମି ଦ୍ୱାନୁପପଦେଷ୍ଠ ଯଃ କର୍ଣ୍ଣତ୍ ଚତୁଷ୍ଟାଶ୍ରମେଷୁ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥୋ ଭବିଷ୍ୟତି । ଅଥ ନ ପରାମୃଷ୍ଟତଃ ପରିଶିଷ୍ୟମାଣଃ ପରିବ୍ରାଜେବ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥ ଜତି ସେହ୍ୟତି । ତତ୍ତ୍ୱ ତପଃଶବେନ ବୈଶାନବ ଗ୍ରାହିଣା ପରାମୃଷ୍ଟ ପରିବ୍ରାଜଫାତି କେଚିତ୍ ।



(ଖ) ତଦୟୁକ୍ତମ୍ । ନହି ସତ୍ୟାଂ ଗତୌ ବାନପ୍ରସ୍ତବିଶେଷଣେନ ପରିବ୍ରାଜକୋ ଗ୍ରହଣମର୍ହତି, ଯଥାଽତ୍ର ବ୍ରହ୍ମରାଗିବୃହମେଧୁନାବସାଧାରଣେନୈବ ସ୍ୱେନ ସ୍ୱେନ ବିଶେଷଣେନ ବିଶେଷିତାବେଦଂ ଭିକ୍ଷୁବୈଖାନସାବପାତି ଯୁକ୍ତମ୍ । ତପସ୍ତାସାଧାରଣୋ ଧର୍ମୋ ବାନପ୍ରସ୍ଥାନାମ୍, କାୟକ୍ଲେଶପ୍ରଧାନଦ୍ୱାତ, ତପଃଶବ୍ଦସ୍ୟ ତତ୍ର ରୂତେଃ । ଭିକ୍ଷୋଷ୍ଟୁ ଧର୍ମ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସଂଯମାଦିଲକ୍ଷଣୋ ନୈବ ତପଃଶବ୍ଦେ ନାଭିଲିପ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଚତୁଷ୍ଟେନ ଚ ପ୍ରସିଧା ଆଶ୍ରମାସ୍ତିତ୍ୱେନ ପରାମୃଣ୍ୟତେ ଇତ୍ୟନ୍ୟାୟମ୍ । ଅପି ଚ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶୋଽତ୍ର ଭବତି- ‘ତ୍ରୟ ଏତେ ପୁଣ୍ୟଲୋକଭାଜ ଏକୋଽମୃତଦ୍ୱଭାକ୍ ‘ଇତି’ ପ୍ରଥକ୍ତ୍ୱେ ଚୈଷ ଭେଦବ୍ୟପଦେଶୋଽବକ୍ଷତେ । ନ ହେ୍ୟବଂ ଭବତି ଦେବଦତ୍ତ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତୌ ମନ୍ଦପ୍ରଜ୍ଞବାନ୍ୟତରସ୍ତୁ ନ ଯୋର୍ମହାପ୍ରଜ୍ଞା ଇତି । ଭବତି ତ୍ୱେବଂ ଦେବଦତ୍ତଯଜ୍ଞଦତ୍ତୌ ମନ୍ଦପ୍ରଜ୍ଞେ, ବିଷ୍ଣୁମିତ୍ରସ୍ତୁ ମହାପ୍ରଜ୍ଞ ତତି । ତସ୍ମାତ୍ତତ୍ତ୍ୱେ ତ୍ରୟ ଆଶ୍ରମିଣଃ ପୁଣ୍ୟଲୋକଭାଜଃ, ପରିଶିଷ୍ୟମାଣଃ ପରିବ୍ରାତ୍ୱବାମୃତଦ୍ୱଭାକ୍ ।

ଭାଷା- (କ) ଯଦି ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନୁବାଦ କରାଯାଇଥିବା ଆଶ୍ରମରେ ପରିବ୍ରାଜକ ପରାମୃଷ୍ଟ ହେବ, ତେବେ ଚାରୋଟି ଆଶ୍ରମର ସମାନରୂପରେ ପରାମର୍ଶ ହୋଇ ଅନାଶ୍ରମିତ୍ୱର ଅନୁପପତ୍ତି ହେବାରୁ ଆଶ୍ରମରେ କୌଣସି ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥ ହେବ । ଯଦି ପରିବ୍ରାଜକର ପରାମର୍ଶ ନହୁଏ, ତେବେ ଅବଶିଷ୍ଟ ପରିବ୍ରାଜକ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହେବ । ସେଠାରେ ବୈଖାନସଗ୍ରହଣୀ ତପଃଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପରିବ୍ରାଜକର ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ବୋଲି କେତେକ ଲୋକ କହନ୍ତି ।

(ଖ) ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଗତିର ହେଲେ ବାନପ୍ରସ୍ଥର ବିଶେଷଣରୁ ପରିବ୍ରାଜକର ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଯେପରି ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଓ ଗୃହସ୍ଥ ନିଜର ଅସାଧାରଣ ବିଶେଷଣରୁ ବିଶେଷିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ଭିକ୍ଷୁ ଓ ବାନପ୍ରସ୍ଥ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷିତ ହେବା ହିଁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ତପଃ ବାନପ୍ରସ୍ଥ ର ଅସାଧାରଣ । ଧର୍ମ । କାରଣ-ସେଠାରେ କାୟକ୍ଲେଶ ପ୍ରଧାନ ଅଟେ । ତପଃଶବ୍ଦ କାୟକ୍ଲେଶାଦିରେ ରୂପ । ପରନ୍ତୁ ପରିବ୍ରାଜକର ଇନ୍ଦ୍ରିୟସଂଯମାଦି ରୂପଧର୍ମ ତପଃଶବ୍ଦରୁ କୁହାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ରାଗିରୂପଦ୍ୱାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଶ୍ରମର ତିନୋଟି ରୂପରେ ଅନୁବାଦ କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ‘ଯତ୍ର ଏତେ’ (ଯେଉଁଠି ଏହି ତିନୋଟି ପୁଣ୍ୟଲୋକର ଭାଗୀ ହୁଏ ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଅମୃତଦ୍ୱର ଭାଗୀ ହୁଏ) ଏହିପରି ଏଠାରେ ଭେଦର ବ୍ୟପଦେଶ ଅଛି । ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଓ ପରିବ୍ରାଜକ ପ୍ରଥକ୍ ହେବାରୁ ଏହାର ଭେଦବ୍ୟପଦେଶ ଏକ ହୁଏ । ଦେବଦତ୍ତ ଓ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତ ମନ୍ଦବୁଦ୍ଧି ଅଟନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଏହି ଦୁଇଟିରେ ଏକ ମହାପ୍ରଜ୍ଞ ଅଛି ବୋଲି କଦାପି ହୁଏ



ନାହିଁ । ବରଂ ଦେବଦତ୍ତ ଓ ଯଜ୍ଞଦତ୍ତ ମନ୍ଦବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବିଷମିତ୍ର ମହାପ୍ରଜ୍ଞ ହୋଇପାରେ ତେଣୁ ପୂର୍ବର ତିନୋଟି ଆଶ୍ରମୀ ପୁଣ୍ୟଲୋକରେ ଭାଗୀ ଅଟନ୍ତି, ଏବଂ ପରିଶିଷ୍ୟମାଣ ପରିବ୍ରାଜକ ଅମୃତଦ୍ବର ଭାଗୀ ହୁଅନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) କଥା ପୁନଃ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥାପନା ଯୋଗାତ୍ ପ୍ରବର୍ତ୍ତମାନଃ ସର୍ବତ୍ର ସମ୍ଭବନ୍ ପରିବ୍ରାଜକ ଏବାବତିଷେତ ? ରୂପଭ୍ୟୁପଗମେ ଋଶ୍ମମମାତ୍ରାଦମୃଦ୍ବେପ୍ରାପ୍ତେଃ ଜ୍ଞାନାନର୍ଥକ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତି । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥ ଇତି ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ରହ୍ମଣି ପରିସମାପ୍ତିରନ୍ୟ-ବ୍ୟାପାରତାରୂପଂ ତନ୍ନିଷ୍ପତ୍ତ୍ୟଭିଧାୟତେ ।

(ଖ) ତତ୍ତତ୍ତ୍ୱଯାଶାମାଶ୍ରମାଣାଂ ନ ସମ୍ଭବତି, ସ୍ୱାଶ୍ରମବିହିତକର୍ମାନୁଷ୍ଠାନେ ପ୍ରତ୍ୟବା-ୟଶ୍ରବଣାତ୍ ପରିବ୍ରାଜକସ୍ୟ ତୁ ସର୍ବକର୍ମସଂନ୍ୟାସାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟବାୟୋ ନ ସମ୍ଭବତ୍ୟନୁଷ୍ଠାନନି-ମିତଃ । ଶ୍ରମଦମାଦିଷ୍ଟ ତଦାୟୋ ଧର୍ମୋ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥତାୟା ଉପୋଦବଳକୋ ନ ବିରୋଧୀ । ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ପତ୍ତମେବ ହି ତସ୍ୟ ଶ୍ରମଦମାଦ୍ୟୁ ପବୃହିତଂ ସ୍ୱାଶ୍ରୟବିହିତଂ କର୍ମ, ଯଜ୍ଞାଦାନି ଗେତରେଷାଂ, ତଦବ୍ୟତିକ୍ରମେ ତ ତସ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟବାୟଃ ।

(ଗ) ତଥା ତ ନ୍ୟାସ ଇତି ବ୍ରହ୍ମା ବ୍ରହ୍ମା ହି ପରଃ ପରୋ ହି ବ୍ରହ୍ମା' ତାନି ବା ଏତାନ୍ୟବରାଣି ତପାସି ନ୍ୟାସ ଏବାତ୍ୟରେତୟତ୍ (ନାରା), 'ବେଦାନ୍ତ ବିଜ୍ଞାନସୁନିଷ୍ଠିତାର୍ଥାଃ, ସଂନ୍ୟାସଯୋଗାଦ୍ୟତୟଃ ଶୁଦ୍ଧସତ୍ତ୍ୱାଃ' (ମୁଣ୍ଡ ୩-୨-୬), ନାରା-୧୨-୩, କୈବଲ୍ୟ-୩)' ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାଃ ଶ୍ରୁତୟଃ । ସୂତୟଃ-ତଦ୍ବଚ୍ଚୟଃ ତଦାମାନସ୍ତନ୍ନିଷ୍ପାତ୍ତପରାୟଣାଃ' (ଗା. ୫-୧୭) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥସ୍ୟ କର୍ମଭାବଂ ଦର୍ଶୟନ୍ତି ॥

ଭାଷା-ପୂର୍ବପକ୍ଷ (କ) କିନ୍ତୁ ଯୋଗରୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥାପନ ସମସ୍ତ ଆଶ୍ରମରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପୁନଶ୍ଚ ପରିବ୍ରାଜକରେ କାହିଁକି ଅବସ୍ଥିତ ହେବ ? ଏବଂ ରୂପ ସ୍ୱାକାର କଳାପରେ କେବଳ ଆଶ୍ରମମାତ୍ରରୁ ଅମୃତଦ୍ବର ପ୍ରାପ୍ତି ହେବାରୁ ଜ୍ଞାନରେ ଅନର୍ଥକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ କି ? ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି- ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥ ଶବ୍ଦରୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ପରିସମାପ୍ତି ଅନନ୍ୟବ୍ୟାପାରରୂପ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ପତ୍ତ କୁହାଯାଏ ।

(ଖ) ସେ ତିନୋଟି ଆଶ୍ରମରେ ରହେ ନାହିଁ, କାରଣ-ନିଜର ଆଶ୍ରମବିହିତ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ନ ହେଲେ ପ୍ରତ୍ୟବାୟ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ପରିବ୍ରାଜକରେ ସମସ୍ତ କର୍ମ ସଂନ୍ୟାସ ହେଲେ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ନିମିତ୍ତକ ପାପର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶ୍ରମ, ଦମାଦି କିନ୍ତୁ ସେହି ପରିବ୍ରାଜକର ଧର୍ମ ଅଟେ । ସେ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥାର ପୋଷାକ ଅଟେ, ବିରୋଧ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଶ୍ରମ, ଦମାଦି ଦ୍ୱାରା ଦୃଢ଼ ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ପତ୍ତ ତାହାର ସ୍ୱାଶ୍ରମ ବିହିତ କର୍ମ ଅଟେ ଏବଂ ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର କର୍ମ ଅଟନ୍ତି । ସ୍ୱାଶ୍ରୟବିହିତ କର୍ମର ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ ହେଲେ ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟବାୟ ହୁଏ ।



(ଗ) କାରଣ- ‘ନ୍ୟାସ ଇତି’ (ଏହି ସଂନ୍ୟାସ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମା କେବଳ ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରଧାନ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମା ସଂନ୍ୟାସ ମୁଖ୍ୟ । ଯାହା ତପ, ତାହାହିଁ ଅଳ୍ପ । ସଂନ୍ୟାସ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ ।) ‘ବେଦାନ୍ତବିଜ୍ଞାନମ୍’ (ଯାହାଠାରୁ ବେଦାନ୍ତଜନିତ ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞେୟ ଅର୍ଥର ଉତ୍ତମଭାବେ ସ୍ଥିର କରାଯାଏ, ସେସବୁ ସଂନ୍ୟାସଯୋଗରୁ ଯନ୍ କରି ସମସ୍ତ ଶୁଦ୍ଧଚିତ୍ତ ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିବା ସମୟରେ ପରମଅମରତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସବୁଦିଗରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ । ‘ତଦ୍‌ବୁଦ୍ଧୟଃ’ (ତଦ୍‌ରୂପ ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ, ବୁଦ୍ଧିମାନ, ତଦାକାରମନସ୍ୱୀ ତଦାକାରକର୍ମନିଷ୍ଠ, ତତ୍‌ପରାୟଣ ପୁରୁଷ ପରମଗତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥରେ କର୍ମର ଅଭାବ ଦେଖାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ତସ୍ମାତ୍ ପରିବ୍ରାଜକ ସ୍ୟାଶ୍ରମମାତ୍ରାଦମୃତତ୍ୱପ୍ରାପ୍ତଃ ଜ୍ଞାନାନର୍ଥକ୍ୟପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତ୍ୟେଷୋଽପି ଦୋଷୋ ନାବତରତି । ତଦେବଂ ପରାମର୍ଶେଽପାତରେଷାମାଶ୍ରମାଣାଂ ପାରିବ୍ରାଜ୍ୟଂ ତାବଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥତାଲକ୍ଷଣଂ ଲଭ୍ୟେତ୍ତିବ । ଅନପେକ୍ଷେ୍ୟବ ଜାବାଳଶ୍ରୁତିମାଶ୍ରୁ-ତିମାଶ୍ରମାନ୍ତରବିଧାୟିନୀମୟାମାତାତ୍ୟେଷା ବିଚାରଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତଃ ।

(ଖ) ବିଦ୍ୟତ ଏବ ଉାଶ୍ରମାନ୍ତରବିଧିଶ୍ରୁତିଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷା- ‘ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟଂ ପରିସମାପ୍ୟ ଗୃହୀ ଭବେଦ୍‌ଗୃହୀ ଭୂତ୍ୱା ବନୀ ଭବେଦ୍‌ବନିଭୂତ୍ୱା ପ୍ରବ୍ରଜେତ୍ । ଯଦି ବେତରଥା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେବ ପ୍ରବ୍ରଜେଦ୍‌ଗୃହାଦ୍ ବା ବନାଦ୍ ବା’ (ଜାବାଳ-୪ ଇତି ।

(ଗ) ନ ଚେୟଂ ଶ୍ରୁତି ରନଧିକୃତବିଷୟା ଶକ୍ୟାବହ୍ନୁମ୍, ଅବିଶେଷଶ୍ରବଣାତ୍ । ପୃଥଗ୍‌ବିଧାନାଜାନଧିକୃତାନାମ୍ ‘ଅଥ ପୁନରେବ ବ୍ରତାବାଽବ୍ରତୀ ବା ସ୍ମାତ୍‌କୀ ବାଽସ୍ମାତକୀ ବୋସନ୍ନାଗ୍ନିରନଗ୍ନିକୋ ବା’ (ଜାବା-୪) ଇତ୍ୟାଦିନା ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନପରିପାକାଙ୍ଗତ୍ୱାକ ପାରିବ୍ରାଜ୍ୟସ୍ୟ ନାନଧିକୃତବିଷୟତ୍ୱମ୍ । ତତ୍ ଦର୍ଶୟତି- ‘ଅଥ ପରିବ୍ରାଜବିବର୍ଣ୍ଣବାସ’ ମୁକ୍ତୋଽପରିଗ୍ରହଃ ଶ୍ରୁତିରଦ୍ରୋହୀ, ଭୈକ୍ଷାଶୋ ବ୍ରହ୍ମଭୂୟାୟ ଭବତି’ (ଜାବା-୫) ଇତି ତସ୍ମାତ୍‌ସିଦ୍ଧା ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱେରେତସ୍ୟାମାଶ୍ରମାଃ । ସିଦ୍ଧଂ ଚେଧ୍ୱରେତଃସ୍ତୁ ବିଧାନାଦ୍‌ବିଦ୍ୟାୟାଃ ସ୍ମାତନ୍ତ୍ୟମିତି ॥

ଭାଷା-(କ) ତେଣୁ ପରିବ୍ରାଜକକୁ ଆଶ୍ରମମାତ୍ରଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ ଜ୍ଞାନରେ ଅନର୍ଥପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ-ଏହି ଦୋଷ ମଧ୍ୟ ଅବିତରତ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର ପରାମର୍ଶ ହେବାଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମସଂସ୍ଥାରୂପ ପାରିବ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମକୁ ବିଧାନ କରୁଥିବା ଜାବାଳଶ୍ରୁତି ଅପେକ୍ଷା ନକରି ଆତ୍ମର୍ଥ୍ୟ ଜୈମିନି ଏହା ବିଚାର କରିଛନ୍ତି ।



(ଖ) ‘ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟା’ (ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟକୁ ଭଲଭାବରେ ସମାପ୍ତ କରି ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମୀ ହୁଅ, ଗୃହସ୍ଥ ହୋଇ ବାନପ୍ରସ୍ଥ ହୁଅ । ବାନପ୍ରସ୍ଥ ହୋଇ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଅ, ଅଥବା ତାହାର ବିପରୀତ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟରୁ ଗୃହସ୍ଥରୁ ଅଥବା ବାନପ୍ରସ୍ଥରୁ ପରିବ୍ରାଜକ ହୁଅ) ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟସଂନ୍ୟାସ ଆଶ୍ରମର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବିଧି ଶୁଚି ରହିଛି ।

(ଗ) ‘ଅଥ ପୁନରେବ’ (ବ୍ରତୀ ଅଥବା ଅବ୍ରତୀ, ସ୍ନାତକ ଅଥବା ଅସ୍ନାତକ, ଅଗ୍ନି ଅର୍ଥାତ୍ କାମ ବିନାଶିତ ବିଧିର ଅଥବା ଅଗ୍ନିରହିତ ପୁରୁଷ ସଂନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ) ଇତ୍ୟାଦି କର୍ମରେ ଅନଧିକାରର ପୃଥକ୍ ବିଧାନ ହୁଏ ଓ ପାରିବାଜ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ପରିପାକଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରୀର ଅଙ୍ଗ ହେଲେ ଅନଧିକୃତ ବିଷୟକ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହାଦ୍ୱାରା ‘ଅଥ ପରିବ୍ରାଜ୍’ (ବର୍ଣ୍ଣରହିତ ବସ୍ତ୍ରପୁଚ୍ଛ ମୁଣ୍ଡୀ, ପରିଗ୍ରହରହିତ ପବିତ୍ର, ଦ୍ରୋହରହିତ ଭିକ୍ଷାର୍ଥୀ ପରିବ୍ରାଜକ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୁଏ) ଏହା ଶୁଚି ଦେଖାଏ । ତେଣୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେତଙ୍କର ଆଶ୍ରମ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ, ଏବଂ ବିଦ୍ୟାର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ତସ୍ ପାଇଁ ବିଧାନ ହେଲେ ବିଦ୍ୟାରେ ସ୍ନାତବ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ॥୨୦॥

स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ सू-२१-२२ ॥

ସ୍ତୁତିମାତ୍ରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୨୧-୨୨॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वତ୍वात् ॥ ३-୪-୨୧ ॥

ସ୍ତୁତିମାତ୍ରମୁପାଦାନାଦିତି ତେନ୍ନାପୂର୍ବତ୍ୱାତ୍ ॥ ୩-୪-୨୧ ॥

ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଶ୍ରୁୟମାଣ ‘ସ ଏଷ ରସାନାଂ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚିଗୁଡ଼ିକ, ସ୍ତୁତିମାତ୍ରମ୍=କେବଳ ସ୍ତୁତିମାତ୍ର ଅଟେ । ଉପାଦାନାତ୍=କାରଣ-ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି କର୍ମାଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଇତି ତେନ୍ନ=ଏହା ଯଦି କୁହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ଅପୂର୍ବତ୍ୱାତ୍ କାରଣ-ସେ ସବୁ ଅପୂର୍ବ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ତାହାର ବିଧାନ ଅଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ସ ଏଷ ରସାନାଂ ରସତମଃ ପରମ ପରାର୍ଷ୍ୟାଂଷ୍ଟମୋ ଯଦୁଦ୍‌ଗାଥଃ’ (ଛା ୧-୧-୩), ‘ଇନ୍ଦ୍ରମେବର୍ଗଗ୍ନିଃ ସାମଃ’ (ଛା ୧-୬-୧), ‘ଅୟଂ ବାବ ଲୋକ ଏଷୋଽଗ୍ନିଶ୍ଚିତଃ । ତଦିଦମେବେକଥମିନ୍ଦ୍ରମେବ ପୃଥ୍ୱୀ’ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକଃ ଶୁଚୟଃ କିମୁଦ୍‌ଗାଥାଦେଃ ସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥା ଆହୋସ୍ୱିଦୁପାସନାବିଧ୍ୟର୍ଥା ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍‌ସଂଶୟେ-ସ୍ତୁତ୍ୟଥା ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍ । ଉଦ୍‌ଗାଥାଦାନି କର୍ମାଙ୍ଗାନୁପାଦାୟ ଶ୍ରବଣାତ୍ ।



(ଖ) ଯଥା ଇୟମେବ କୁହୁରାଦିତ୍ୟ କୁର୍ମଃ ସ୍ୱର୍ଗୋ ଲୋକ ଆହବନୀୟଃ' ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା କୁହୁଦିଷ୍ଟତ୍ୟର୍ଥାସ୍ତଦ୍‌ବଦିତି ଚେତ୍-ନେତ୍ୟାହ, ନହିଷ୍ଠୁତିମାତ୍ରାମାସାଂ ଶ୍ରୁତାନାଂ ପ୍ରୟୋଜନଂ ଯଜ୍ଞମ୍, ଅପୂର୍ବଦ୍ୱାର୍ । ବିଧର୍ଥତାୟାଂ ହ୍ୟପୂର୍ବୋଽର୍ଥୋ ବିହିତୋ ଭବତି, ସ୍ଫୁତ୍ୟର୍ଥତାୟାଂ ଦ୍ୱାନର୍ଥକ, ମେବ ସ୍ୟାତ୍ । ବିଧାୟକସ୍ୟ ହି ଶବ୍ଦସ୍ୟ ବାକ୍ୟଶେଷଭାବଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନା ସ୍ଫୁତିରୁପଯୁଜ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍- 'ବିଧୁନା ଦେକବାକ୍ୟଦ୍ୱାର୍ ସ୍ଫୁତ୍ୟର୍ଥେନ ବିଧାନାଂ ସ୍ୱୀଃ' ଇତ୍ୟତ୍ ।

(ଗ) ପ୍ରବେଶାନ୍ତରବିହିତାନାଂ ଉଦ୍‌ଗାଥାଦାନାମିୟଂ ପ୍ରବେଶାନ୍ତରପଠିତା ସ୍ଫୁତିର୍ବାକ୍ୟ-ଶେଷଭାବମ୍‌ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନାଂନର୍ଥକୈବ ସ୍ତ୍ୟାତ୍ । ଇୟମେବ ଦୁହୁରିତ୍ୟାଦି ତୁ ବିଧୁସଂନିଧାବେବାମ୍ନାତମିତି ବୈଷମ୍ୟମ୍‌ତସ୍ମାଦ୍‌ବିଧର୍ଥାଃ ଏବୈଂଜାତୀୟକାଃ ଶ୍ରୁତୟଃ ।

ଭାଷା-(କ) 'ସ ଏଷ ରସାନାମ୍' (ଏହି ଯେଉଁ ଉଦ୍‌ଗାଥ ସଂଜ୍ଞକ ଓ କାର ଅଟେ, ସେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂତାଦି ରସଗୁଡ଼ିକରେ ରସତମ, ଉକ୍ତଃ, ପରମାତ୍ମାର ପ୍ରତୀକ ହେଲେ ପରମ ପରମାତ୍ମା ସଦୃଶ୍ୟ ଉପାସ୍ୟ ହେଲେ ପରମାତ୍ମାର ସ୍ଥାନଯୋଗ୍ୟ ଏହି ଉଦ୍‌ଗାଥ ପୃଥ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ରସଗୁଡ଼ିକରେ ଆଠପ୍ରକାର ଅଟନ୍ତି), 'ଇୟମେବର୍ଗନ୍ତ୍ରି' (ଏହି ପୃଥ୍ବୀର ରକ୍ ଅଟେ ଏବଂ ସାମ ଅଗ୍ନି ଅଟେ । ଅର୍ଥାତ୍ ରକରେ ପୃଥ୍ବୀ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ସାମରେ ଅଗ୍ନିଦୃଷ୍ଟି ହେବା ଉଚିତ୍ ।) 'ଅୟଂ ବାବ' (ଏହିଲୋକ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ଭାବେ ଅଗ୍ନିଚିତ୍ ଅଟେ), 'ତଦିକଂ' (ସେ ଉକ୍ତ ଏହି ଅଟେ, ଯାହା ଏହି ପୃଥ୍ବୀ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ କ'ଣ ଉଦ୍‌ଗାଥ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ଫୁତିପାଇଁ ରହିଛି । ଅଥବା ଉପାସନାବିଧି ପାଇଁ ? ଏହିପରି ସଂଶୟ ହେବାରୁ ସ୍ଫୁତିପାଇଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ । କାରଣ-ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି କର୍ମାଙ୍ଗକୁ ନେଇ ତାହା ଶ୍ରବଣ କରାଯାଏ ।

(ଖ) ଯେପରି 'ଇୟମେବ' (ଏହି ପୃଥ୍ବୀ କୁହୁ ଅଟେ, ଆଦିତ୍ୟ ଚୟନସ୍ତ କୁର୍ମ ପୁରୋଡ଼ାଶ ଅଟେ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଗଲୋକ ଆହବନୀୟ ଅଗ୍ନି ଅଟେ ।) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କୁହୁ ପ୍ରଭୃତିର ସ୍ଫୁତି ପାଇ ରହିଛି, ସେହିପରି ପ୍ରକୃତିରେ ମଧ୍ୟ । ଯଦି କହ ଯେ- ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ସୂତ୍ରକାର କହନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ସ୍ଫୁତି ପାଇଁ ପ୍ରୟୋଜନ ସ୍ୱୀକାର ବିଧେୟ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସେସବୁ ଅପୂର୍ବ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ସ୍ଫୁତିଗୁଡ଼ିକ ବିଧର୍ଥକ ହେଲେ ଅପୂର୍ବ ଅର୍ଥର ବିଧାନ ହୁଏ । ଏହିସବୁକୁ ସ୍ଫୁତ୍ୟର୍ଥକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲେ ଅନର୍ଥକ ହେବ, କାରଣ-ବିଧର୍ଥକଶବ୍ଦର ବାକ୍ୟଶେଷତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାକୁ ଥିବା ସ୍ଫୁତି ଉପଯୁକ୍ତ ହୁଏ । 'ବିଧୁନା ଦେକବାକ୍ୟ' (ବିଧୁର ସ୍ତ୍ରାବକ ରୂପରେ ବିଧୁବାକ୍ୟ ସହିତ ଏକବାକ୍ୟତା ହେଲେ ଅର୍ଥବାଦବାକ୍ୟର ସାର୍ଥକତା ହୁଏ) ଏ ସୂତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।



(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ବିହିତ ଉଦ୍‌ଗାଥାଦିର ଅନ୍ୟପ୍ରଦେଶରେ ପଠିତ ଏହି ସ୍ମୃତି ବାକ୍ୟଶେଷଦ୍ୱୟ ପ୍ରାପ୍ତ ନହୋଇ ଅନର୍ଥକ ହିଁ ହେବ । ‘ଲକ୍ଷ୍ୟମେବ’ ଛୁହୁଁ ଇତ୍ୟାଦି କିନ୍ତୁ ବିଧିର ସନ୍ନିଧିରେ କୁହାଯାଇଅଛି) ଏହା ଏକ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବିଧିପାଇଁ ରହିଛି । ୨୧ ।

भाब शब्दाच्च ॥ ३-४-२२ ॥

ଭାବଶବ୍ଦାଚ୍ଚ ॥ ୩-୪-୨୨ ॥

ଭାବଶବ୍ଦାତ୍ ଚ = ‘ଉଦ୍‌ଗାଥାମୁପାସାତ’ ଇତ୍ୟାଦି ବିଧିବାକ୍ୟହେଲେ ସ ଏଷ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ବିଧିପରକ ହେବେ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ଉଦ୍‌ଗାଥା ମୁପାସାତ’ (ଛା ୧-୧-୧), ‘ସାମୋପାସାତ’ (ଛା ୨-୨-୧), ‘ଅହମୁକଥମସ୍ମାତି ବିଦ୍ୟାତ୍’ ଇତ୍ୟାଦୟଷ୍ଟ ବିଧିଶବ୍ଦ ଶୁଦ୍ଧତେ । ତେ ଚ ସ୍ମୃତିମାତ୍ର ପ୍ରୟୋଜନତାୟାଂ ବ୍ୟାହତନେମରନ୍ । ତଥା ଚ ନ୍ୟାୟବିଦ୍ୟାଂ ସ୍ମରଣମ୍-‘କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ କ୍ରିୟେତ୍ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ଭବେତ୍ ସ୍ୟାଦିତି ପଞ୍ଚମମ୍ । ଏତତ୍ ସ୍ୟାତ୍ ସର୍ବବେଦେଷୁ ନିୟତଂ ବିଧି ଲକ୍ଷଣମ୍’ ଇତି ଲିଙ୍ଗଦ୍ୟଥୌ ବିଧିରିତି ମନ୍ୟମାନାସ୍ତ ଏବଂ ସ୍ମରତି ।

(ଖ) ପ୍ରତିପ୍ରକରଣଂ ଚ ପଳାନ୍ତି ଶ୍ରାବ୍ୟତେ- ‘ଆପରିତା ହବୈ କାମାନାଂ ଭବତି’ (ଛା ୧-୧-୭), ଏଷ ହେବେ କାମାଗାନା ସ୍ୟେଷେ (ଜି ୧-୭-୧) ‘କଚ୍ଚତେ ହାସ୍ତେଲୋକା ଉର୍ଜ୍ଜ୍ୱାତୃତାୟାଂ (ଛା ୨-୨-୩) ଇତ୍ୟାଦାନି । ତସ୍ମାଦପ୍ୟୁପାସନ ବିଧାନାର୍ଥା ଉଦ ଗାଥାଦି ଶ୍ରୁତୟଃ ॥

ଭାଷା- (କ) ‘ଉଦ୍‌ଗାଥା ମୁପାସାତ’ (ଉଦ୍‌ଗାଥାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ), ‘ସାମୋପାସାତ’ (ସାମକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ ।) ଅହମୁକଥମ ସ୍ମାତି’ (ମୁଁ ଉକଥା ଅଟେ-ଏହିପରି ଧ୍ୟାନ କର) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱଷ୍ଟ ରୂପରେ ବିଧିଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଶୁଣାଯାଏ । ସେ ସବୁ କେବଳ ସ୍ମୃତି ପ୍ରୟୋଜନବାନ୍ ସ୍ୱାକାର କଲେ ବାଧୁତ ହେବ । କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ (କରିବା ଉଚିତ୍), କ୍ରିୟେତେ (କରାଯାଇ ପାରେ) କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ (ବିଧେୟ), ଭବେତ୍ (ହୋଇପାରେ) ଓ ସ୍ୟାତ୍ (ହେଉ) - ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି ସବୁ ବେଦରେ ନିଶ୍ଚିତ ବିଧି ଲକ୍ଷଣ ଅଟନ୍ତି । ଏହିପରି ସେ ନ୍ୟାୟବେତ୍ତାର ସ୍ମୃତି ଅଟନ୍ତି । ଲିଙ୍ଗଦିର ଅର୍ଥ ବିଧି ଅଟେ । ଏହା ସ୍ୱାକାର କଲେ ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ମରଣ କରନ୍ତି ।



(ଖ) ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକରଣରେ ‘ଆପୟିତା ହ ବୈ’ (ଯେଉଁ ବିଦ୍ବାନ୍ ଆପ୍ତିଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଏହି ଉଦ୍‌ଗାଥ ଅକ୍ଷରକୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି ସେହି ଯଜମାନର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କାମନାକୁ ପ୍ରାପ୍ତି କରାଏ, ‘ଏଷ ହେଏବ’ (କାରଣ-ଏହି ଉଦ୍‌ଗାତା କାମନା ସମକ୍ଷୀ ଆଗାନର ଉଦ୍‌ଗାନ ଦ୍ବାରା ଏହି କାମନାକୁ ସଂପନ୍ନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ), ‘କଚ୍ଚନ୍ତେ ହାସ୍ତେ, (ସେହି ଉପାସକ ପ୍ରତି ଉର୍ଜ୍ଜ୍ବ ଓ ଅଧୋମୁଖ ଲୋକ ଭୋଗ୍ୟ ରୂପରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଫଳର ଶ୍ରବଣ କରାଯାଇଛି । ତଦ୍ବାରା ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଉପାସନାର ବିଧାନ କରିବା ପାଇଁ ଅଛନ୍ତି ॥୮୮॥

୪-ପାରିପ୍ଲବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୨୩-୨୨ ॥

୪ । ପାରିପ୍ଲବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୨୩-୨୨ ॥

ପାରିପ୍ଲବାର୍ଥା ଇତି ଚେନ୍ନ ବିଶେଷିତତ୍ବାତ୍ ॥ ୩-୪-୨୩ ॥

ପାରିପ୍ଲବାର୍ଥା ଇତି ଚେନ୍ନ ବିଶେଷିତତ୍ବାତ୍ ॥୩-୪-୨୩॥

ପାରିପ୍ଲବାର୍ଥା=‘ଅଥହ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟସ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଆଖ୍ୟାୟିକାରେ ପାରିପ୍ଲକ ନାମକ କର୍ମର ଅଙ୍ଗ ହୁଏ, ଇତି ଚେନ୍ନ=ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ବିଶେଷିତତ୍ବାତ୍=କାରଣ-‘ପାରିପ୍ଲବମାତ୍ରସ୍ଥାତ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ବିଶେଷିତ କରାଯାଇଅଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ‘ଅଥହ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟସ୍ୟ ଦେଭାୟେ ବଭୂବୁଃ ମୈତ୍ରେୟା ତ କାତ୍ୟାୟନୀତ’ (ବୃହ ୪-୫-୧), ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନୋ ହବୈଦୈବୋଦାସିରିନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ପ୍ରିୟଂ ଧାମୋପଜଗାମ’ (କୈଷା ୩-୧) ‘ଜାନଶ୍ରୁତିର୍ହ ପୌତ୍ରାୟଣଃ ଶ୍ରବ୍ଧାଦେୟୋ ବହୁଦାୟା ବହୁପାକ୍ୟ ଆସ’ (ଛା ୪-୧-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଟ ବେଦାନ୍ତପରିଚେଷ୍ଟ ସଂଶୟଃ-

(ଖ) କିମିମାନି ପାରିପ୍ଲବପ୍ରୟୋଗାର୍ଥାନ୍ୟାହୋସ୍ଥିତ ସଂନିହିତବିଦ୍ୟାପ୍ରତିତଷ୍ଟ-ଭ୍ୟର୍ଥାନୀତି । ପାରିପ୍ଲବାର୍ଥା ଇମା ଆଖ୍ୟାନଶ୍ରୁତୟଃ, ଆଖ୍ୟାନସାମାନ୍ୟାତ୍, ଆଖ୍ୟାନ-ପ୍ରୟୋଗସ୍ୟ ତ ପାରିପ୍ଲବେ ଷେଦିତତ୍ବାତ୍ । ତତଶ୍ଚ ବିଦ୍ୟାପ୍ରଧାନତ୍ବଂ ବେଦାନ୍ତାନାଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ ମନ୍ତ୍ରବତ୍ପ୍ରୟୋଗଶେଷତ୍ବାଦିତି ଚେତ୍ ।

(ଗ) ତନ୍ମ, କସ୍ମାତ୍ । ବିଶେଷିତତ୍ବାତ୍ । ‘ପାରିପ୍ଲବମାତ୍ରସ୍ଥାତ’ ଇତି ହି ପ୍ରକୃତ୍ୟ ‘ମନୁର୍ବୈବସ୍ବତୋ ରାଜା’ ଇତ୍ୟେବମାଦାନି କାନିତିଦେବାଖ୍ୟାନାନି ତତ୍ତ୍ବ ବିଶେଷ୍ୟତେ । ଆଖ୍ୟାନସାମାନ୍ୟଜେତ୍ ସର୍ବଗୃହାଦିଃ ସ୍ୟାଦନର୍ଥକମେବେଦଂ ବିଶେଷଣଂ ଭବେତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ନ ପାରିପ୍ଲବାର୍ଥା ଏତା ଆଖ୍ୟାନଶ୍ରୁତୟଃ ॥



ଭାଷା- (କ) ‘ଅଥହ’ (ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟର ମୈତ୍ରେୟୀ ଓ କାତ୍ୟାୟନୀ ନାମକ ଦୁଇଟି ସ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି) ‘ପ୍ରତଦିନୋ ହ’ (ଦିବୋଦାସର ପୁତ୍ର ପ୍ରତଦିନ ଜନ୍ମର ପ୍ରିୟ ସ୍ଥାନ ସ୍ବର୍ଗକୁ ଗଲେ) ‘ଜାନଶ୍ଚୂତିଃ’ (ଜନଶ୍ଚୂତିର ସନ୍ତାନ ପରମ୍ପରାରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ଏବଂ ତାହାର ପୁତ୍ରର ପୌତ୍ର ଶ୍ରଦ୍ଧାପୂର୍ବକ ଦାନୀ ଓ ବହୁତଦାନୀ ଥିଲେ ଏବଂ ତାହାର ଭୋଜନାର୍ଥୀ ପାଇଁ ବହୁତ ଅନନ୍ନ ପାକ କରାଯାଇଥିଲା) ଇତ୍ୟାଦି ବେଦାନ୍ତ ପଠିତ କଥାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ-

(ଖ) ଏହିସବୁ ଆଖ୍ୟାନ କ’ଣ ପାରିପ୍ଲବର ପ୍ରୟୋଗ ପାଇଁ ଅଥବା ସନ୍ନିହିତ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରତିପତ୍ତି ପାଇଁ । ଆଖ୍ୟାନଶ୍ଚୂତି ପାରିପ୍ଲବାର୍ଥକ ଅଟେ, କାରଣ-ଏଠାରେ ଆଖ୍ୟାନର ପରି ହୁଏ ଏବଂ ଆଖ୍ୟାନର ପ୍ରୟୋଗ ପାରିପ୍ଲବରେ ବିହିତ ଅଛି । ତେଣୁ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟରେ ମନ୍ତ୍ର (ବେଦସ୍ୟତ୍ତ୍ୱେ ସବିତୁଃ) ପରିପ୍ରୟୋଗର ଶେଷ ହେବାରୁ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଧାନତ୍ୱ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଯଦି ଏହା କହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? ବିଶେଷକ୍ଷିତ ହେବାକୁ; କାରଣ ପାରିପ୍ଲବମାତ୍ରକ୍ଷୀତ (ପାରିପ୍ଲବ କହେ) ଏହି ଉପକ୍ରମ କରି ମନୁର୍ବେଦସ୍ବତୋ ରାଜା (ବିବସ୍ୱାନର ପୁତ୍ର ରାଜା ମନୁ) ଇତ୍ୟାଦି କେତେକ ଉପାଖ୍ୟାନ ଶ୍ଚୂତିରେ ବିଶେଷିତ କରାଯାଇଛି । ଯଦି ଆଖ୍ୟାନର ପରି ଧର୍ମର ସବୁ ଆଖ୍ୟାନଗୁଡ଼ିକ ଜ୍ଞାନ ହେବ, ତେବେ ପାରିପ୍ଲବ ବିଶେଷଣ ନିଷ୍ଫଳ ହେବ । ତେଣୁ ଏହି ଆଖ୍ୟାନଶ୍ଚୂତିଗୁଡ଼ିକ ପାରିପ୍ଲବାର୍ଥକ ନୁହେଁ ॥୨୩॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ३-४-२४ ॥

ତଥା ଚୈକବାକ୍ୟତୋପବନ୍ଧାତ୍ ॥୩-୪-୨୪॥

ତ=ଏବଂ, ତଥା=ସେହିପରି ଏହି ଆଖ୍ୟାୟିକା ଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟା ନିମିତ୍ତ ରହିଛି । ଏକବାକ୍ୟତୋପବନ୍ଧାତ୍= କାରଣ-ସନ୍ନିହିତ ସେହି ବିଦ୍ୟାର ସହ ଏକବାକ୍ୟତା ଉପବନ୍ଧ (ଉପପତ୍ତି) ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅସତ୍ ତ ପାରିପ୍ଲବାର୍ଥତ୍ୱେଽଽଖ୍ୟାନାନାଂ ସଂନିହିତବିଦ୍ୟାପ୍ରତିପାଦନୋ-ପଯୋଗିତୈବ ନ୍ୟାୟା, ଏକବାକ୍ୟତୋପବନ୍ଧାତ୍ । ତଥାହି-ତତ୍ତ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱ ସଂନିହିତାଭିର୍ବି-ଦ୍ୟାଭିରେକବାକ୍ୟତା ଦୃଶ୍ୟତେ, ପ୍ରରୋଚନୋପଯୋଗାତ୍ ପ୍ରତିପତ୍ତିସୌକର୍ଯ୍ୟୋ-ପଯୋଗାତ୍ । ମୈତ୍ରେୟୀବ୍ରାହ୍ମଣେ ତାବତ୍- ‘ଆତ୍ମାବାହରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ’ (ବୃହ ୪-୫-୬) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା ବିଦ୍ୟୈକବାକ୍ୟତା ଦୃଶ୍ୟତେ ।

(ଖ) ପ୍ରାତର୍ଦିନେଽପି ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା’ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା ଜାନଶ୍ଚୂତିରିତ୍ୟତ୍ରାପି ‘ବାୟୁର୍ବାଦ ସଂବର୍ଗଃ’ (ଛା ୪-୩-୧) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା । ଯଥା ‘ସ ଆତ୍ମନୋବବପାତ୍ମ-



ଦୃଷ୍ଟବତ୍ ଇତ୍ୟେବମାଦାନାଂ କର୍ମଶ୍ରୁତିରତାନାମାଖ୍ୟାନାନାଂ ସଂନିହିତବିଧିସ୍ତୃତ୍ୟର୍ଥତା, ତଦ୍ବତ୍ । ତସ୍ମାନ୍ ପାରିପ୍ଳବାର୍ଥବ୍ଦମ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ଆଖ୍ୟାନଶ୍ରୁତିକର ପାରିପ୍ଳବାର୍ଥକ ନ ହେବାରୁ ତାହାର ସନିହିତବିଦ୍ୟା-ପ୍ରତିପାଦନର ଉପଯୋଗିତା ହୁଏ; କାରଣ-ଏକବାକ୍ୟତାର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ-ସେହିପରି ସେହି ସେହି ପ୍ରଦେଶରେ ସଂନିହିତ ସହିତ ସେହି ସେହି ଆଖ୍ୟାନଶ୍ରୁତିକର ପ୍ରୀତି ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବାର ଉପଯୋଗରୁ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ ସୌକାର୍ଯ୍ୟର ଉପଯୋଗରୁ ମଧ୍ୟ ଏକବାକ୍ୟତା ଦେଖାଯାଏ । ମୈତ୍ରେୟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ‘ଆତ୍ମା ବାହରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ବିଦ୍ୟାର ସହିତ ଆଖ୍ୟାନରେ ଏକବାକ୍ୟତା ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ପ୍ରାତଃଦିନ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ‘ପ୍ରାଣୋଽସ୍ମି ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା’ । (ମୁଁ ପ୍ରଜ୍ଞାତ୍ମା ପ୍ରାଣ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ବିଦ୍ୟାର ସହିତ ଏକବାକ୍ୟତା ଦେଖାଯାଏ । ‘ଜାନଶ୍ରୁତିଃ’ ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ବାୟୁର୍ବାବ ସଂବର୍ତ୍ତଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ବିଦ୍ୟାର ସହିତ ଏକବାକ୍ୟତା ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ‘ସ ଆତ୍ମନୋ’ (ସେହି ପ୍ରଜାପତି ହୋମପାଇଁ ହୃଦୟ ଭିତରେ ବିଭାଗ ଉଦ୍ଧରଣ କଲେ) ଇତ୍ୟାଦି କର୍ମଶ୍ରୁତିରେ ରହିଥିବା ଆଖ୍ୟାନ ସଂନିହିତ ବିଧିର ସ୍ମୃତିପାଇଁ ରହିଛି । ସେହିପରି ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ; ତେଣୁ ଏହି ଆଖ୍ୟାନ ପାରିପ୍ଳବାର୍ଥକ ନୁହେଁ । ୨୪ ।

-अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ॥ सू० २५ ॥

୫- ଅଗ୍ନୀନ୍ଧନାଦ୍ୟଧିକରଣମ୍ ସୂ. ୨୫

अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३-४-२५ ॥

ଅତଏବ ଚ ଅଗ୍ନୀନ୍ଧନାଦ୍ୟନପେକ୍ଷା ॥ ୩-୪-୨୫ ॥

ଅତଏବ=ଅତଏବ ବିଦ୍ୟା ପୁରୁଷାର୍ଥର ହେତୁହେଲେ, ଅଗ୍ନୀନ୍ଧନାଦି=ଅଗ୍ନୀନ୍ଧନ ପ୍ରଭୃତି ଆଶ୍ରମ କର୍ମକୁ, ଅନପେକ୍ଷା=ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତଃ ଶବ୍ଦାତ୍’ (ବ୍ର. ସୂ. ୩-୪-୧) ଇତ୍ୟେତଦ୍ବ୍ୟ-ବହିତମପି ସମ୍ଭବାଦତ ଇତି ପରାମୃଶ୍ୟ ତ । ଅତଏବ ତ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ପୁରୁଷାର୍ଥହେତୁତ୍ବାଦଗ୍ନା-ନ୍ଧନାଦୀନ୍ୟାଶ୍ରମକର୍ମାଣି ବିଦ୍ୟାୟା ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧୌ ନାପେକ୍ଷିତବ୍ୟାନାତ୍ୟାଦ୍ୟସୈବାଧିକରଣସ୍ୟ ଫଳପ୍ରପଞ୍ଚହରତ୍ୟଧିକବିବକ୍ଷୟା ।

ଭାଷା-(କ) ‘ପୁରୁଷାର୍ଥୋଽତଃ’ (ଏହି ଔପନିଷଦ୍ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନରୁ ମୋକ୍ଷ ହୁଏ) ଯଦ୍ୟପି ଏହି ପୁରୁଷାର୍ଥ ଅଧିକରଣ ଦୂରସ୍ଥ ହୁଏ, ତଥାପି ସମ୍ଭବ ହେଲେ ସୂତ୍ରସ୍ଥ ‘ଅତଃ’ ଶବ୍ଦରୁ ତାହାର ପରାମର୍ଶ କରାଯାଏ । ଅତଏବ ବିଦ୍ୟାକୁ ମୋକ୍ଷକୁ ହେତୁ ଦେଲେ ଅଗ୍ନି, ଲକ୍ଷନ ପ୍ରଭୃତି ଆଶ୍ରମକର୍ମ-ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ନିଜର ଫଳସିଦ୍ଧିରେ ଅପେକ୍ଷିତବ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆଦ୍ୟ ଅଧିକରଣ ଫଳର ଅଧିକ କହିବାର ଇଚ୍ଛାରେ ଉପସଂହାର କରନ୍ତି ॥ ୨୫ ॥



୬-ସର୍ବାପେକ୍ଷାଧିକରଣମ୍ - ॥ ସୂ. ୨୬-୨୭ ॥

୬-ସର୍ବାପେକ୍ଷାଧିକରଣମ୍ .ସୂ. ୨୬-୨୭ ॥

ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଚ ଯଜ୍ଞାଦିଶ୍ଚୁତେରଶ୍ଚବତ୍ ॥ ୩-୪-୨୬ ॥

ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଚ ଯଜ୍ଞାଦିଶ୍ଚୁତେରଶ୍ଚବତ୍ ॥ ୩-୪-୨୬ ॥

ବିଦ୍ୟା ନିଜର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ, ସର୍ବାପେକ୍ଷା=ସବୁ ଆଶ୍ରମ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଯଜ୍ଞାଦିଶ୍ଚୁତେଃ=କାରଣ- ‘ବିବିଦିଷନ୍ତି ଯଜ୍ଞେନ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚି ଦ୍ଵାରା ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତିରେ ଜ୍ଞାନୋପୁତ୍ତି ହେତୁତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି । ଅଶ୍ଚବତ୍=ଯେପରି ଅଶ୍ଚ ଯୋଗ୍ୟତାବଶ ରଥରେ ଯୋଗ କରାଯାଏ, ସେହିପରି କର୍ମ ମଧ୍ୟ ଯୋଗ୍ୟତା ଜ୍ଞାନୋପୁତ୍ତିରେ ଅପେକ୍ଷିତ ହୁଏ, ମୋକ୍ଷରେ ନୁହେଁ ।

ମୂଳ-(କ) ଇଦମିଦାନାଂ ଚିନ୍ତ୍ୟତେ-କିଂ ବିଦ୍ୟାୟା ଅତ୍ୟନ୍ତ ମେବାନପେକ୍ଷାଃଶ୍ରମ-କର୍ମଣାମୁତାସ୍ତି କାଚିଦଂପକ୍ଷେତେ । ତତ୍ରାତ ଏବାଗ୍ରାନ୍ଧନାଦାନ୍ୟାଶ୍ରମକର୍ମାଣି ବିଦ୍ୟାୟା ସ୍ଵାର୍ଥସିଦ୍ଧୌ ନାପେକ୍ଷ୍ୟନ୍ତେ । ଏବମତ୍ୟନ୍ତମେବାନପେକ୍ଷାୟାଂ ପ୍ରାପ୍ତାୟାମିଦମୁଚ୍ୟତେ-ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଗେତି । ଅପେକ୍ଷତେ ଚ ବିଦ୍ୟା ସର୍ବାଣ୍ୟାଶ୍ରମକର୍ମାଣି ନାତ୍ୟନ୍ତ ମନପେକ୍ଷେବ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ବିରୁଦ୍ଧମିଦଂ ବଚନମ୍ପେକ୍ଷତେ ଗୁଣମକର୍ମାଣି ବିଦ୍ୟା ନାପେକ୍ଷତେଗେତି । ନେତି ବୁଝ-ଉପନ୍ନାହି ବିଦ୍ୟା ଫଳସିଦ୍ଧିଂ ପ୍ରତି ନ କିଂଚଦନ୍ୟପେକ୍ଷତେ, ଉତ୍ପତ୍ତିଂ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟେକ୍ଷତେ । କୃତଃ ? ଯଜ୍ଞାଦିଶ୍ଚୁତେଃ ତଥାହି ଶୁଚିଃ-‘ତମେତଂ ବେଦାନୁବଚନେନ ବ୍ରହ୍ମଣା ବିବିଦିଷନ୍ତି ଯଜ୍ଞେନ ଦାନେନ ତପସାଃନାଶକେନ’ (ବୃହ ୪-୪-୨୨) ଇତି ଯଜ୍ଞାଦାନାଂ ବିଦ୍ୟାସାଧନଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଗ) ବିବିଦିଷାସଂଯୋଗକୌଷାମୁପୁତ୍ତିସାଧନଭାବୋଽବସାୟତେ । ‘ଅଥଯଦ୍ୟଜ୍ଞ ଇତ୍ୟାତକ୍ଷତେ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟମେବତତ୍’ (ଛା ୮-୫-୧ ଇତ୍ୟତ୍ର ଚ ବିଦ୍ୟାସାଧନଭୂତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଯଜ୍ଞାଦିଭିଃ ସଂସ୍ରବାଦ୍ୟଜ୍ଞାଦାନାମପି ହି ସାଧନଭାବଃ ସୂଚ୍ୟତେ । ‘ସର୍ବେ ବେଦାଃ ଯତ୍ପଦମାମନନ୍ତି ସର୍ବାଣି ଚ ଯଦ୍ବଦନ୍ତି । ଯଦିଚ୍ଛନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଂ ତରନ୍ତି ତତ୍ତେ ପଦଂ ସଂଗ୍ରହେଣ ବ୍ରବାମି’ (କ ୨-୧୫) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟା ଚ ଶୁଚିରାଶ୍ରମକର୍ମଣାଂ ବିଦ୍ୟାସାଧନଭାବଂ ସୂଚୟତି ।

(ଘ) ସ୍ମୃତିରପି-କଷାୟପଂକ୍ତିଃ କର୍ମାଣି ଜ୍ଞାନଂ ତୁ ପରମା ଗତିଃ । କଷାୟେ କର୍ମଭିଃ ପକ୍ତେ ତତୋ ଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ । ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟା । ଅଶ୍ଚବଦିତି ଯୋଗ୍ୟତାନିଦର୍ଶନମ୍ । ଯଥା ଚ ଯୋଗ୍ୟତାବଶେନାଶ୍ଚୌ ନ ଲାଜ୍ଞାକର୍ଷଣେ ଯୁଜ୍ୟତେ, ରଥଚର୍ଯ୍ୟାୟାଂ ତୁ ଯୁଜ୍ୟତେ । ଏବାଶ୍ରମକର୍ମାଣି ବିଦ୍ୟାୟା ଫଳସିଦ୍ଧୌ ନାପେକ୍ଷ୍ୟନ୍ତେ, ଉତ୍ପତ୍ତିଂ ଗୁଣପକ୍ଷ୍ୟନ୍ତ ଇତି ।



ଭାଷା-(କ) ଏଠାରେ ବିଚାର କରାଯାଇଛି ଯେ- ବିଦ୍ୟା କ’ଣ ଆଶ୍ରମ ବିହିତ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ, ଅଥବା କେତେକ ଅପେକ୍ଷା ହୁଏ କି ? ସେଠାରେ ଅଗ୍ରୀହନ ଯଜ୍ଞାଦି ଆଶ୍ରମକର୍ମର ବିଦ୍ୟାକୁ ନିଜର ଫଳସିଦ୍ଧିରେ ଅପେକ୍ଷା ନୁହେଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନପେକ୍ଷା ଯାହା ହେବାରୁ ସେମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ‘ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଚ’ ବିଦ୍ୟା ସମସ୍ତ ଆଶ୍ରମକର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରନ୍ତି, ତାହାକୁ ଅନପେକ୍ଷା ହୁଏ ନାହିଁ ଅଥବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନପେକ୍ଷା ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏକ ବିରୁଦ୍ଧ କଥା ଯେ- ବିଦ୍ୟା ଆଶ୍ରମକର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ କି ଅପେକ୍ଷା କରେନାହିଁ ? ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମେ କହିଁ । କାରଣ-ଉପନ୍ୟାସ ହୋଇଥିବା ବିଦ୍ୟା ଫଳସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ନିଜର ଉତ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । କିପରି ? କାରଣ-ଏଠାରେ ଯଜ୍ଞାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ଯେପରି ‘ତମେତ’ ବେଦାନ୍ତବଚନେନ’ (ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯଜ୍ଞ, ଦାନ ଓ ତପଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତିକୁ ବିଦ୍ୟାର ସାଧନ ରୂପରେ ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ବିବିଦିଷାର ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଏହି ଯଜ୍ଞାଦିରେ ବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ପତ୍ତିର ପ୍ରତି ସାଧନତ୍ୱ ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଇଛି । ‘ଅଥ’ ଯଦ୍ୟଜ୍ଞ’ (ଏହି ଲୋକରେ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ ପରମପୁରୁଷାର୍ଥର ସାଧନ କହନ୍ତି, ସେ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ) । ଏଠାରେ ବିଦ୍ୟାର ସାଧନଭୂତ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟର ଯଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ସ୍ମୃତି ହେବାରୁ ଯଜ୍ଞାଦି ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୟାପାଇଁ ସାଧନ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ‘ସର୍ବେ ବେଦାଃ’ (ସବୁବେଦ ଯେଉଁ ପଦକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି, ସମସ୍ତ ତପକୁ ଯାହାର ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ କୁହନ୍ତି, ଯାହାର ଇଚ୍ଛାଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପାଳନ କରନ୍ତି, ସେହିପଦକୁ ମୁଁ ସଂକ୍ଷେପରେ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ କହୁଅଛି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଆଶ୍ରମକର୍ମରେ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତି ସାଧନଭାବ ସୂଚିତ କରେ ।

(ଘ) ‘କଷାୟପଂକ୍ତି’ (କାମ, ରାଗ, ଦ୍ୱେଷାଦି ପାପକୁ ନିବୃତ୍ତ କରନ୍ତି । ଜ୍ଞାନ କିନ୍ତୁ ପରମଗତି ମୋକ୍ଷସାଧନ କରନ୍ତି । କର୍ମରୁ ପାପ ବିନାଶ ହେଲେ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅଛି । ‘ଅଶ୍ୱର ପର’ ଏହା ଯୋଗ୍ୟତା ବିଷୟକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଟେ । ଯେପରି ଯୋଗ୍ୟତାବଶ ଅଶ୍ୱ ହଳ ହଳ କରିବାରେ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହଁନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ରଥ ଭିଡ଼ିବାରେ ନିଯୁକ୍ତ କରାଯା’ନ୍ତି । ସେହିପରି ଆଶ୍ରମ କର୍ମ ବିଦ୍ୟାରେ ଫଳସିଦ୍ଧିରେ ଅପେକ୍ଷିତ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ତାହାର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ଅପେକ୍ଷିତ ଅଟେ । ୨୬।

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषाम

वश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३-४-२७ ॥

ଶମଦମାହୁପେତଃ ସ୍ୟାତଥାପି ତୁ ତଦ୍‌ବିଧେଷ୍ଟଦଙ୍ଗତୟା

ତେଷାମବଶ୍ୟାନୁଷ୍ଠେୟତ୍ୱାତ୍ ॥୩-୪-୨୭॥



ଯଦ୍ୟପି ‘ବିବିଦିଷନ୍ତି’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳର ପ୍ରୟୋଗ ହେବାରୁ ବିଧି ନୁହେଁ, ତଥାପି=ତଥାପି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଅଭିଳାଷକୁ ‘ଶମଦମାଦ୍ୟୁପେତଃ ସ୍ୟାତ୍ = ଶମ ଦମାଦିଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହେବା ଉଚିତ; କାରଣ-ତଦଙ୍ଗତୟା = ବିଦ୍ୟାର ଅଙ୍ଗ ରୂପରେ ତଦ୍‌ବିଧେଃ=ତସ୍ମାଦେବବିତ୍, ‘ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା’, ତେଷାମ୍ = ଶମାଦିର ବିଧାନ ହୁଏ ଏବଂ ବିହିତ ହେବାରୁ ‘ଅବଶ୍ୟାନୁଷ୍ଠେୟତ୍=ସେମାନେ ଅବଶ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ଅଟନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦି କର୍ଣ୍ଣିନ ମନେ୍ୟତ-ଯଜ୍ଞାଦାନାଂ ତ୍ରିଷ୍ୟା ସାଧନ ଭାବେ ନ ନ୍ୟାୟଃ, ବିଧିଭାବାତ୍ । ‘ଯଜ୍ଞେନ ବିବିଦିଷନ୍ତି’ ଇତ୍ୟେକ୍ ଜାତୀୟକାହିଁ ଶ୍ରୁତିରନୁବାଦ ସ୍ୱରୂପା ବିଦ୍ୟାଭିଷ୍ଟବପରା, ନ ଯଜ୍ଞାଦବିଧିପରା - ଇତ୍ୟଂ ମହାଭାଗା ବିଦ୍ୟା ଯଦ୍ୟଜ୍ଞାଦିଭିରେତାମବାସ୍ତୁ ମିଚ୍ଛନ୍ତି । ତଥାପି ତୁ ଶମଦମାଦ୍ୟୁପେତଃ ସ୍ୟାଦ୍‌ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ତସ୍ମାଦେବବିଚ୍ଛାନ୍ତୋ ଦାନ୍ତ ଉପରତସ୍ତ୍ରିତିଷ୍ଠ ସମାହିତୋ ଭୂତାମ୍ନେ୍ୟ ବାମ୍ନାନ୍ ପଶ୍ୟତି’ (ବୃହ ୪-୪-୨୩) ଇତି ବିଦ୍ୟା ସାଧନତ୍ୱେନ ଶମଦମାଦାନାଂ ବିଧାନାଦ୍ ବିହିତାନାଂ ଙ୍‌ଦେଶ୍ୟାନୁଷ୍ଠେୟତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ଦ୍ରାପି ଶମାଦ୍ୟୁପେତୋ ଭୂତା ପଶ୍ୟାମାତି ବର୍ତ୍ତମାନପଦେଶ ଉପଲଭ୍ୟତେ ନ ବିଧିଃ, ନେତି ବ୍ରୂୟା, ତସ୍ମାଦିତି ପ୍ରକୃତ ପ୍ରଶଂସା ପରିଗ୍ରହାଦ୍ ବିଧି ପ୍ରତୀତେଃ । ପଶ୍ୟେଦିତି ଚ ମାଧ୍ୟନ୍ଦିନଃ ବିଶ୍ୱକ୍ଷମେବ ବିଧିମଧ୍ୟାୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ୟଜ୍ଞଦ୍ୟନ-ପେକ୍ଷାୟାମପି ଶମାଦାନ୍ୟପେକ୍ଷିତବ୍ୟାପି । ଯଜ୍ଞାଦାନ୍ୟପି ଦୃପେକ୍ଷିତବ୍ୟାମାତି ଯଜ୍ଞାଦିଶ୍ରୁତେରେବ ।

ଭାଷା-(କ) ଯଦି କୌଣସି ଲୋକ କହେ ଯେ- ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତିରେ ବିଦ୍ୟାକୁ ସାଧନଭାବ ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ବିଧିର ଅଭାବ ଅଟେ । ‘ଯଜ୍ଞେନ ବିବିଦିଷନ୍ତି’ (ଯଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଅନୁବାଦ ସ୍ୱରୂପ ଅଟେ । ତେଣୁ ସେହି ବିଦ୍ୟା ସ୍ମୃତିପରକ; କିନ୍ତୁ ଯଜ୍ଞାଦି ବିଧିପରକ ନୁହେଁ । ଏହି ମହାଭାଗା ବିଦ୍ୟା ଅଟେ, ବୋଲି ମୁମୁକ୍ଷୁ ଲୋକ ସେହି ଯଜ୍ଞାଦିରେ କିଛି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଦି ଏହା ହୁଏ, ତଥାପି ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ଶମ, ଦମାଦି ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହେବା ଉଚିତ; କାରଣ- ‘ତସ୍ମାଦେବବିଚ୍ଛାନ୍ତୋ’ (ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରକାର ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷ ଶାନ୍ତ, ଦାନ୍ତ ଉପରତ, ତିତିଷ୍ଠ ଏବଂ ସମାହିତ ହୋଇ ଆତ୍ମାଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟକରଣ ସଂଘାତ ରୂପରେ ଆତ୍ମାକୁ ଦେଖେ) ଏହି ପ୍ରକାର ଶମ, ଦମାଦିର ବିଦ୍ୟାପ୍ରତି ସାଧନ ରୂପରେ ବିଧାନ ହୁଏ ଏବଂ ବିହିତ ହେଲେ ଶମ, ଦମାଦି ଅନୁଷ୍ଠେୟ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶମ, ଦମାଦି ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅନୁଭବ କରେ, ‘ପଶ୍ୟତି’ ଏହି ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳର ପ୍ରୟୋଗ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ବିଧି ଉପଲବ୍ଧ-ହୁଏ ନାହିଁ କି ? ଆମ୍ଭେ କହି-ଏଠାରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-‘ତସ୍ମାତ୍’ ଏହି ଶ୍ରୁତିର ପଦରୁ ପ୍ରକୃତ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଶଂସା କରାଯିବା ଦ୍ୱାରା ଏହି ବିଧି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।



ମାଧ୍ୟମିନଶାଖା ‘ପଶ୍ୟେତ୍’ ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ୱଷ୍ଟ ରୂପରେ ବିଧିର ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ଯଜ୍ଞକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ଶମ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍ । କିନ୍ତୁ ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ୍, କାରଣ-ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି ଶୁଦ୍ଧ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ନନ୍ୱିତ୍-ଯଜ୍ଞାଦିଭିର୍ବିଦିଷନ୍ନାତ୍ୟତ୍ ନ ବିଧିରୂପଲଭ୍ୟତ ଇତି-ସତ୍ୟମୁକ୍ତମ୍, ତଥାପି ଦ୍ୱପୂର୍ବଦ୍ୱାର୍ ସଂଯୋଗସ୍ୟ ବିଧି ପରିକଳ୍ପ୍ୟତେ । ନ ହ୍ୟୟଂ ଯଜ୍ଞାଦାନାଂ ବିଦିଦିଷା ସଂଯୋଗଃ ପୂର୍ବଂ ପ୍ରାପ୍ତୋ ଯେନାନୁଦୋତ । ‘ତସ୍ମାତ୍ ପୁଷ୍ପା ପ୍ରପିଷ୍ଠ ଭାଗୋଦଦନ୍ତକୋ ହି’ ‘ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଠ ଋଶୁତବିଧିକେଷୁପି ବାକ୍ୟେଷୁ ପୂର୍ବଦ୍ୱାର୍ ବିଧିଂ ପରିକଳ୍ପ୍ୟ, ପୌଷଣଂ ପେଷଣଂ ବିକୃତୌ ପ୍ରତ୍ୟୟେତେତ୍ୟାଦି ବିରୂପଃ ପ୍ରଥମେ ତନ୍ତେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତଃ । ତଥା ଷ୍ଟେକ୍ତମ୍ ବିଧିବାଂ ଧାରଣବତ୍’ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୪-୨୦) ଇତି ।

(ଖ) ସ୍ମୃତିଷ୍ପତି ଭଗବତ୍ ଗୀତାଦ୍ୟାସ୍ୱବିଧିସଂଧ୍ୟାୟ ଫଳମନୁଷ୍ଠିତାନି ଯଜ୍ଞାଦାନି ମୁମୁକ୍ଷୋର୍ଜ୍ଜ୍ଞାନ ସାଧନାଦି ଭବନ୍ତୀତି ପ୍ରପଞ୍ଚତମ୍’ ତସ୍ମାଦ୍ୟଜ୍ଞାଦାନି ଶମଦମାଦାନି ଚ ଯଥାଶ୍ରମଂ ସର୍ବାଣ୍ୟେବା ଶ୍ରମକର୍ମାଣି ବିଦ୍ୟୋତ୍ତରାବପେକ୍ଷିତବ୍ୟାନି । ତଦ୍ରାପ୍ୟେବଂ ବିଦିତ ବିଦ୍ୟା ସଂଯୋଗାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାସନ୍ନାନି ବିଦ୍ୟାସାଧନାନି ଶମାଦାନି, ବିଦିଦିଷ ସଂଯୋଗାତ୍ତୁ ବାହ୍ୟତରାଣି ଯଜ୍ଞାଦାନୀତି ବିବେକ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି- ‘ଯଜ୍ଞାଦିଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତି’-ଏଠାରେ ବିଧି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ଠିକ୍ ! ତଥାପି ସଂଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଅପୂର୍ବଦ୍ୱାରା ବିଧିର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । କାରଣ-ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତିର ବିଦିଦିଷା ସହ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରଥମେ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଯେପରିକି ଏହାର ଅନୁବାଦ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଛି । ‘ତସ୍ମାତ୍ ପୁଷ୍ପା’ (ଏହି ପୁଷ୍ପା ଦେବତାର ଉଦେଶ୍ୟରୁ ଭଲଭାବରେ ପିଷ୍ଟକୁ ଭାଗ କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ସେ ଦନ୍ତବିହୀନ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଅଶୁଦ୍ଧି ବେଦ ବାକ୍ୟରେ ଅପୂର୍ବ ହେବାରୁ ବିଧିର କଳ୍ପନା କରି ପୁଷ୍ପା ସମ୍ବନ୍ଧୀ ପେଷଣ-ପିଷ୍ଟଭାଗ ବିକୃତି ଯାଗରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍) ଇତ୍ୟାଦି ବିଚାର କରି ପୂର୍ବମାମାଂସା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରାଯାଇଛି । ସେହିପରି ‘ବିଧିବାଂ ଧାରଣବତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ସୂତ୍ରକାର କହିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ଭଗବତ୍ ଗୀତା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ମୃତିରେ ଫଳର ଅନୁସନ୍ଧାନ ବିନା ଅନୁଷ୍ଠିତ ଯଜ୍ଞାଦିକର୍ମ ମୁମୁକ୍ଷୁ ପାଇଁ ଜ୍ଞାନସାଧନ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ବିଷ୍ଣୁର ରୂପରେ କୁହାଯାଇଛି; ତେଣୁ ଆଶ୍ରମର ଅନୁସାରେ ଯଜ୍ଞାଦି ଏବଂ ଶମଦମାଦି ସମସ୍ତ ଆଶାକର୍ମ ବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ପତ୍ତିରେ ଅପେକ୍ଷିତବ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ଏବଂବିତ୍’ ଏହି ପ୍ରକାର ବିଦ୍ୟାସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବାରୁ ଶମ ପ୍ରଭୃତି ବିଦ୍ୟାର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସାଧନ ହୁଏ ଏବଂ ବିଦିଦିଷା ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି କର୍ମ ଓ ବହରିଙ୍ଗ ସାଧନ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି ଲେଦ୍ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ॥୨୭॥



୭-ସର୍ବାନ୍ନାନୁମତ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୨୮-୩୧ ॥

୭-ସର୍ବାନ୍ନାନୁମତ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସ. ୨୮-୩୧ ॥

ସର୍ବାନ୍ନାନୁମିତିଃ ପ୍ରାଣାତ୍ୟୟେ ତଦ୍ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୩-୪-୨୮ ॥

ସର୍ବାନ୍ନାନୁମିତିଃ ପ୍ରାଣାତ୍ୟୟେ ତଦ୍ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୩-୪-୨୮ ॥

ପ୍ରାଣାତ୍ୟୟେ = 'ନ ହ ବାଂସ୍ୟ' ଇତ୍ୟାଦିରୁ ପ୍ରାଣ ନିର୍ଗମନ କାଳରେ ସର୍ବାନ୍ନାନୁମିତିଃ = ସର୍ବାନ୍ନଭକ୍ଷଣର ଅନୁଜ୍ଞା ହୁଏ । ତଦ୍ଦର୍ଶନାତ୍ = କାରଣ-ତାହାକୁ 'ମତତା ହତେଷୁ କୁରୁଷ୍ଠ' ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ଦେଖାଯାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ପ୍ରାଣ ସମ୍ବାଦେ ଶୁଦ୍ଧତେ ଛନ୍ଦୋଗାନାମ୍ ନ ହ ବା ଏବଂ ବିଦି କିଞ୍ଚିବାନ୍ନଂ ଭବତି' (ଛା ୫-୨-୧) ଇତି । ତଥା ବାଜସନେୟିନାମ୍ ନ ହ ବା ଅସ୍ୟାନନ୍ନଂ ଦଗଧଂ ଭବତି ନାନନ୍ନଂ ପ୍ରତିଗହୀତମ୍' (ବୃହ ୬-୧-୧୪) ଇତି । ସର୍ବମସ୍ୟାଦନାୟମେବ ଭବତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । କିମିଦଂ ସର୍ବାନ୍ନାନୁଜ୍ଞାନଂ ଶମାଦିବଦ୍ ବିଦ୍ୟାଙ୍ଗମ୍ ବିଧାୟତେ । ଉତ ସ୍ତୁତ୍ୟର୍ଥଂ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତ୍ୟ ଇତି ସଂଶୟେ-ବିଧୁରିତି ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ।

(ଖ) ତଥାହି ପ୍ରକୃତ୍ତି ବିଶେଷକର ଉପଦେଶୋ ଭବତି, ଅତଃ ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାସଂନିଧା-ନାଭବଜ୍ଞାତ୍ତେନେୟଂ ନିୟମ ନିବୃତ୍ତି ରୂପଦିଶ୍ୟତେ । ନନ୍ଦେବଂ ସତି ଭକ୍ଷ୍ୟା ଭକ୍ଷ୍ୟ ବିଭାଗ ଶାସ୍ତ୍ର ବିଦ୍ବାତଃ ସ୍ୟାତ୍-ନୈଷ ଦୋଷଃ, ସାମାନ୍ୟବିଶେଷ ଭାବାଦ୍ ବୋଧୋ ପପତ୍ତେଃ । ଯଥା ପ୍ରାଣିହିଂସା ପ୍ରତିଷେଧସ୍ୟ ପଶୁ ସଂଜ୍ଞାପନବିଧିନାଂ ବାଧଃ ।

(ଗ) ଯଥା ଚ 'ନ କାଂଚନ ସ୍ତ୍ରୀୟଂ ପରିହରେତ୍ତଦ୍ବ୍ରତମ୍' (ଛା ୨-୧୩-୨) ଇତ୍ୟନେନ ବାମଦେବ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ବିଷୟେଣ ସର୍ବସ୍ତ୍ରୀୟ ପରିହାରବଚନେନ ତତ୍ ସାମାନ୍ୟ ବିଷୟଂ ଗମ୍ୟାଗମ୍ୟ ବିଭାଗ ଶାସ୍ତ୍ର ବାଧତେ । ଏବମନେନାପି ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟା ବିଷୟେଣ ସର୍ବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣ ବଚନେନ ଭକ୍ଷ୍ୟାଭକ୍ଷ୍ୟ ବିଭାଗ ଶାସ୍ତ୍ର ବାଧେତେତି ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଛନ୍ଦୋଗ୍ୟର ପ୍ରାଣ ସମ୍ବାଦରେ 'ନ ହ ବା' (ଯଥୋକ୍ତ ପ୍ରାଣକୁ ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷକୁ ଯିଏ ଜାଣେ, ଯେ-ମୁଁ ସମସ୍ତ ଭୂତରେ ରହି ସବୁ ଅନ୍ନର ଭୋକ୍ତା ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ନୁହେଁ) ଏହା ଶୁଦ୍ଧି ଅଟେ । ସେହିପରି ବାଜସନେୟିର ପ୍ରାଣ ସମ୍ବାଦରେ 'ନ ହ ବାସ୍ୟ' (ଯିଏ ସେହି ପ୍ରାଣର ଅନ୍ନକୁ ଜାଣେ, ତାହାଦ୍ୱାରା ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ଭକ୍ଷଣ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରେ ନାହିଁ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ଅଟେ । ତାହାର ସବୁ ଅଭକ୍ଷଣୀୟ ହୁଏ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରାଯାଏ । ଏହା ସର୍ବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣର ଅନୁଜ୍ଞା ଶମ ପରି ବିଦ୍ୟାର ଅଙ୍ଗ ରୂପରେ ବିଧାନ ହୁଏ କି ବିଦ୍ୟାର ସ୍ତୁତି ପାଇଁ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ କରାଯାଏ ? ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଶୟ ହେବାରୁ ବିଧୁ ହୁଏ ବୋଲି ପୂର୍ବପକ୍ଷ କହନ୍ତି ।

(ଖ) କାରଣ-ବିଶେଷ ପ୍ରକୃତିକାରୀ ଉପଦେଶ ହୁଏ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟାର ସନ୍ନିଧାନରୁ ବିଦ୍ୟାର ଅଙ୍ଗ ରୂପରେ ଏହି ନିୟମ ନିବୃତ୍ତି ଉପଦେଶ କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ



ଏହା ହେଲେ ଭକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଅଭକ୍ଷ୍ୟକୁ ବିଭାଗ କରୁଥିବା ଶାସ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାଘାତ ହେବ କି ? ନୁହେଁ । କାରଣ-ସାମାନ୍ୟ ଓ ବିଶେଷ ଭାବରେ ବାଧ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହେବ । ଯେପରି ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଣହିଂସା ପ୍ରତିଷେଧକ ଶାସ୍ତ୍ରର ପଶୁହିଂସା ବୋଧକ ବିଧିରେ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ନ କାଞ୍ଚନ’ (କୌଣସି ସ୍ତ୍ରୀକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ-ଏହା ହିଁ ବ୍ରତ ଅଟେ) ଏହି ବାମ ଦେବବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ସର୍ବସ୍ତ୍ରୀ ଅପରିତ୍ୟାଗ ବଚନରୁ ସେହି ସାମାନ୍ୟ ବିଷୟକ ଗମ୍ୟ ଓ ଅଗମ୍ୟ ବିଭାଗ ଶାସ୍ତ୍ରର ବାଧ୍ୟ ହୁଏ । ସେହିପରି ଏହି ପ୍ରାଣବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ସର୍ବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣ ବଚନରୁ ଭକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ବିଭାଗଶାସ୍ତ୍ର ବାଧ୍ୟତ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୁମଃ ଏନଦଂ ସର୍ବାନ୍ନାନୁଜ୍ଞାନଂ ବିଧାୟତ ଇତି । ନ ହ୍ୟତ୍ରୁ ବିଧାୟକଃ ଶବ୍ଦ ଉପଲଭ୍ୟତେ, ‘ନ ହ ବା ଏବଂବିଦ୍ କିଂଚନାନନ୍ନଂ, ଭବତି’ (ଛା ୫-୨-୧) ଇତି ବର୍ତ୍ତମାନାପଦେଶାତ୍ । ନ ଋସତ୍ୟାମପି ବିଧିପ୍ରତୀତେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବିଶେଷ କରତ୍ ଲୋଭେନୈବ ବିଧିରଭ୍ୟୁପଗନ୍ତୁ ଶକ୍ୟତେ । ଅପି ଚ ଶ୍ବାଦିମର୍ଯ୍ୟାଦଂ ପ୍ରାଣସ୍ୟାନ୍ନମିତୁ-ଲ୍ଲେଦମୁଚ୍ୟତେ ‘ନୈବଂ ବିଦଃ କିଞ୍ଚିଦନନ୍ନଂ ଭବତି’ ଇତି ।

(ଖ) ନ ଚ ଶ୍ବାଦିମର୍ଯ୍ୟାଦମନ୍ନଂ ମାନୁଷେଶ ଦେହେନୋପଭୋକ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟତେ । ଶକ୍ୟତେ ତୁ ପ୍ରାଣସ୍ୟାନ୍ନମିଦଂ ସର୍ବମିତି ବିଚିନ୍ତୟିତୁମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଣାନ୍ନ ବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରଣଂସା-ର୍ଥୋଽୟମର୍ଥବାଦୋ ନ ସର୍ବାନ୍ନାନୁଜ୍ଞାନ ବିଧିଃ । ତଦର୍ଶୟତି ସର୍ବାନ୍ନାନୁ ମତିଷ୍ଠ ପ୍ରାଣାତାୟେ ଇତି ।

(ଗ) ଏତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି-ପ୍ରାଣାତ୍ୟୟ ଏବ ହି ପରସ୍ୟାମାପଦି ସର୍ବମନ୍ନ ମଦନାୟ-ଦେନାଭ୍ୟୁନୁଜ୍ଞାୟତେ ତଦର୍ଶନାତ୍ । ତଥାହି-ଶ୍ରୁତିଶ୍ଚାକ୍ରାୟଶସ୍ୟେଷେ କାଷ୍ଠାୟାମବସ୍ତ୍ରାୟାମଭକ୍ଷ୍ୟ ଭକ୍ଷଣେ ପ୍ରବୃତ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି-‘ମତଚାହତେଷୁ କୁରୁଷୁ’ (ଛା ୧-୧୦-୧) ଇତ୍ୟଦ୍ଭିନ୍ନ ବ୍ରାହ୍ମଣେ ।

(ଘ) ଋକ୍ତାୟଶଃ କିଲର୍ଷିରାପଦଗତ ଇତ୍ୟେନ ସାମିଖ୍ୟାଦିତାନ୍ କୁଲ୍ଲାଷାଂଶ୍ଚ ଖାଦ । ଅନୁପାନଂ ତୁ ତଦାୟ ମୁହିଷ ଦୋଷାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାବଚକ୍ଷେ । କାରଣଂ ଋତ୍ରୋବାଚ ‘ନ ବା ଅଜାବିଷ୍ୟମିମାନ ଖାଦନ୍’ (ଛା ୧-୧୦-୪) ଇତି, ‘କାମୋ ମ ଉଦପାନମ୍’ (ଛା ୧-୧୦-୪) ଇତି ଚ । ପୁନଶ୍ଚୋଭରେଦ୍ୟୁଷ୍ଟାନେବ ସ୍ବପରୋହିଷ୍ଟାନ୍ କୁଲ୍ଲାଷାନ୍ ଭକ୍ଷୟାଂବଭୁବେତି ।

(ଙ) ତଦେତଦୁହିଷ୍ଠୋ ହିଷ୍ଠପର୍ଯ୍ୟୁଷିତ ଭକ୍ଷଣଂ ଦର୍ଶୟତ୍ୟାଃ ଶ୍ରୁତେରାଶୟାତିଶୟୋ ଲକ୍ଷ୍ୟତେ-ପ୍ରାଣାତ ଯ ପ୍ରସଙ୍ଗେ ପ୍ରାଣସଂଘାରଣାୟା ଭକ୍ଷ୍ୟମପିଭକ୍ଷୟିତବ୍ୟମିତି । ଶ୍ବସ୍ତ୍ରବସ୍ତ୍ରାୟାଂ ତୁ ତନ୍ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ବିଦାବତା ପାତାନୁପାନ ପ୍ରତାଖ୍ୟାନାତ୍ ଗମ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦର୍ଥବାଦୋ ‘ନ ହ ବା ଏବଂ ବିଦି’ (ଛା ୫-୨-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦିଃ ॥



ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- (କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ-ଏହି ସର୍ବାନ୍ନ ଅନୁଜ୍ଞାନର ବିଧି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ ବିଧାୟକ ଶବ୍ଦ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ନ ହ ବା’ (ପ୍ରାଣୋପସକ ପାଇଁ କିଛି ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ନାହିଁ) ଏହିପରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପଦେଶ ହୁଏ । ଏଠାରେ ବିଧି ପ୍ରତୀତ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ବିଶେଷକଦ୍ୱାରା ଲୋଭରେ ବିଧି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଶ୍ୱାନାଦି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଣ ଅନ୍ନ ଅଟେ, ଏହା କହି ‘ନୈବଂବିଦଃ’ (ଏହାକୁ ଜାଣିଥିବା ପ୍ରାଣୋପସକର କିଛି ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ନାହିଁ) ଏହି ପ୍ରକାର କୁହାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ଶ୍ୱାନାଦି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ନର ମନୁଷ୍ୟ ଦେହରେ ଉପଭୋଗ କରାଯାଏ ନାହିଁ; ପରନ୍ତୁ ଏହିସବୁ ପ୍ରାଣର ଅନ୍ନ ଅଟେ । ଏହି ଚିନ୍ତନ ବା ଧ୍ୟାନ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣାନ୍ନ ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରଣୟା ପାଇଁ ଏହାହିଁ ଅର୍ଥବାଦ । କିନ୍ତୁ ସର୍ବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣର ଅନୁଜ୍ଞା ବିଧି ନୁହେଁ । ତାହାକୁ ‘ସର୍ବନ୍ନାନୁମତିଷ୍ଠ ପ୍ରାଣାତ୍ୟୟେ’ ଏହି ସ୍ମୃତିରେ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ତାପର୍ଯ୍ୟ ଏହିକି ଯେ- ପ୍ରାଣ ବିନାଶ ହେଲା ପରେ ମହତୀ ଆପତ୍ତିରେ ସର୍ବନ୍ନଭକ୍ଷଣ ରୂପରେ ଅନୁଜ୍ଞା ଦିଆଯାଇଛି । କାରଣ-ତାହା ଶୁଦ୍ଧିରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରିକି ‘ମତତାହତେଷୁ କୁରୁଷୁ’ (ଶଲଭ କୁରୁଦେଶ ଶେତ୍ରସ୍ଥ ଅନ୍ନକୁ ବିନାଶ କରି) ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଶୁଦ୍ଧି ଋକ୍ତାୟଣ ରକ୍ଷିକର କଷ୍ୟବସ୍ତୁରେ ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ଭକ୍ଷଣରେ ପ୍ରକୃତି ଦେଖାଯାଏ । ଏଠାରେ ବୃତ୍ତି ହୁଏ ଯେ- ଆପଦଗ୍ରସ୍ତ ଋକ୍ତାୟଣ ରକ୍ଷି ହସ୍ତାପାଳକର ଅର୍ଥଭୁକ୍ତ କୋଳଥ ଭକ୍ଷଣ କଲେ, ତା’ପରେ ଜଳପାନର ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଦୋଷରୁ ନିଷେଧ କଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ତାହାର କାରଣ କହିଲେ- ‘ନ ବା’ (ଏହି କୋଳଥକୁ ନଖାଇ ମୁଁ ଜୀବିତ ରହିପାରି ନଥା’ନ୍ତି ।) ଏବଂ ‘କାମୋନ’ (ଜଳପାନ ମୋତେ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ମିଳିଲା) । ପୁନଶ୍ଚ ଅନ୍ୟ ଦିନରେ ସେ ନିଜର ଓ ଅନ୍ୟର ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଓ ବାସି କୋଳଥ ଖାଇଲା ।

(ଘ) ସେହି ପରୋଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଓ ସ୍ୱୋଚ୍ଛିଷ୍ଟ (ବାସି) ଖାଦ୍ୟକୁ ଦେଖାଇ ଶୁଦ୍ଧିର ଆଶ୍ରୟାତିଶୟ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ କି ପ୍ରାଣନାଶର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବା ପରେ ପ୍ରାଣ ସନ୍ଧାରଣ ପାଇଁ ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ଷଣଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ । ସୁସ୍ଥ ଅବସ୍ଥାରେ କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ତାହା କରେନାହିଁ । କାରଣ-ଏହି ଜଳପାନର ପ୍ରତିଷେଧରୁ ଅବଗତ ହୁଏ; ତେଣୁ ‘ନ ହ ବା ଏବଂବିଦି’ ଇତ୍ୟାଦି ଅର୍ଥବାଦ ଅଟନ୍ତି ॥୨୮॥

अन्नाया च्च ॥ ३-४-२९ ॥

अवाया च ॥ ୩-୪-୨୯ ॥

ଅବାଧାର୍ତ୍ତ ତ = ଭକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ବିଭାଗ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅବାଧ ହେବାରୁ ‘ନ ହ ବା ଏବଂବିଦି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଅର୍ଥବାଦ ହୁଏ ॥



ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ତ ସତ୍ୟାହାର ଶୁଦ୍ଧି ସଦ୍‌ଶୁଦ୍ଧିରିତ୍ୟେବମାଦି ଭକ୍ଷ୍ୟାଭକ୍ଷ୍ୟ ବିଭାଗଶାସ୍ତ୍ରମାଧ୍ୟତଂ ଭବିଷ୍ୟତି ॥

ଭାଷା-(କ) ସୁସ୍ଥ ଅବସ୍ଥାରେ ଭକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଅଭକ୍ଷ୍ୟର ଭେଦ ହେବାରୁ ‘ଆହାର ଶୁଦ୍ଧି ହେଲେ ଅଭକ୍ଷକରଣ ଶୁଦ୍ଧି ହୁଏ’ ଇତ୍ୟାଦି ଭକ୍ଷ୍ୟ, ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ବିଭାଗଶାସ୍ତ୍ର ଅବାଧୃତ ହେବ ॥୨୯॥

अपि च स्मर्यते ॥ ୩-୪-୩୦ ॥

ଅପି ଚ ସ୍ମର୍ୟତେ ॥୩-୪-୩୦॥

ଅପି ଚ ସ୍ମର୍ୟତେ = ‘ଜୀବିତାତ୍ୟୟ ମାପନ୍ତେ’ ଇତି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଆପତ୍ତି ସମୟରେ ବିଦ୍‌ବାନ୍ ଓ ଅବିଦ୍‌ବାନ୍ ପାଇଁ ସର୍ବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଅପି ଉପଦି ସର୍ବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣମପି ସ୍ମର୍ୟତେ ବିଦୁଷୋଽବିଦୁଷଣ୍ଠାଦିଶେଷେ-
ଣ- ‘ଜୀବିତାତ୍ୟୟମାପନ୍ତେ ଯୋଃନୁମତ୍ତି ଯତସ୍ତତଃ । ଲିପ୍ୟତେ ନ ସ ପାପେନ ପଦ୍ମପତ୍ର ମିବାମ୍ବୟା’ ଇତି । ତଥା ମଦ୍ୟଂ ନିତ୍ୟଂ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ’ ‘ସୁରାପସ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟୋଷ୍ଣା ମାସିତେୟଃ ।’ ‘ସୁରାପାଃ କୃମୟୋ ଭବନ୍ତ୍ୟ ଭକ୍ଷ୍ୟ ଭକ୍ଷଣାତ୍’ ଇତି ଚ ସ୍ମର୍ୟତେ ବର୍ଜନମନ୍ୱୟ ।

ଭାଷା-(କ) ବିପଦ କାଳରେ ବିଦ୍‌ବାନ୍ ଓ ଅବିଦ୍‌ବାନ୍‌ମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସମାନ ଭାବରେ ସର୍ବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣର ସ୍ମୃତି ରହିଛି । ଯଥା- ‘ଜୀବିତାତ୍ୟୟମାପନ୍ତେ (ଜୀବନ୍ ବିନାଶକୁ ପାଇ ପୁରୁଷ ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ଅନ୍ନ ଭକ୍ଷଣ କରେ, ତାହା ଅଭକ୍ଷ୍ୟ ଭକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ପାପରେ ଲିପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଜଳ ପଦ୍ମ ପତ୍ରରେ ସଂଲଗ୍ନ ହେଲେ ବି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ମିଶାଯାଏ ନାହିଁ) । ସେହିପରି ‘ମଦ୍ୟଂ ନିତ୍ୟଂ’ (ବ୍ରାହ୍ମଣ ସର୍ବଦା ମଦପାନକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ) ଏବଂ ‘ସୁରାପସ୍ୟ’ (ମଦ୍ୟପୀ ବ୍ରାହ୍ମଣର କଣ୍ଠରେ ଅତିତସ୍ତ୍ର ସୁରା ଜାଳିବା ଉଚିତ), ‘ସୁରାପା’ (ଅଭକ୍ଷ୍ୟକୁ ଭକ୍ଷଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ମଦ୍ୟପୀ କୃମି ହୋଇଯାଏ) ଏହି ପ୍ରକାର ଅଭକ୍ଷ ଅନ୍ନର ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଛି ॥୩୦॥

शब्दश्चाताडकामकारे ॥ ୩-୪-୩୧ ॥

ଶବ୍ଦଶ୍ଚାତୋଽକାମକାରେ ॥୩-୪-୩୧॥

ଅକାମକାରେ=ସ୍ଵେଚ୍ଛାପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ନିରାକରଣରେ ମଧ୍ୟ, ଶବ୍ଦଃ=ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ଅତଃ=ଅତଏବ ପ୍ରାଣବିଦ୍ ପାଇଁ ସର୍ବାନ୍ନ ଭକ୍ଷଣର ଅନୁଜ୍ଞା ଅର୍ଥବାଦମାତ୍ର ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଶବ୍ଦଶ୍ଚାନନ୍ୱୟ ପ୍ରତିଷେଧକଃ କାମକାରନିବୃତ୍ତି ପ୍ରୟୋଜନଃ କାଠକାନାଂ ସଂହିତାୟାଂ ଶୂନ୍ୟତେ ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ସୁରାଂ ନ ପିବେତ୍’ ଇତି ସୋଽପି ‘ନ ହ ବା ଏବଂବିଦି’ (ଛା ୫-୨-୧) ଇତ୍ୟସ୍ୟାର୍ଥବାଦ ଦ୍ୱାବୁପପନ୍ନତରୋ ଭବତି । ତସ୍ମାଦେବଂ ଜାତୀୟକ ଅର୍ଥବାଦା ନ ବିଧେୟ ଇତି ॥



ଭାଷା-(କ) ଯଥେଚ୍ଛ ପ୍ରକୃତିର ନିବୃତ୍ତି ପ୍ରୟୋଜନ ଯୁକ୍ତ ଅଭିଷ୍ୟ ପ୍ରତିଷେଧକ ‘ତଦ୍ଭାବଦ୍ରାହ୍ନଶଃ’ (ତେଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସ୍ୱରାପାନ କରିବା ବିଧେୟ ନୁହେଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କାଠକ ସଂହିତାରେ ଦେଖାଯାଏ । ‘ନହ ବା’ (ତେଣୁ ଅର୍ଥବାଦ ହେଲେ ଉପପନ୍ନତର ହେବ) ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି-ବାକ୍ୟ ଅର୍ଥବାଦ ଅଟେ, ବିଧି ନୁହେଁ ॥୩୧॥

୮- ଆଶ୍ରମକର୍ମାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ ୩୨-୩୫ ॥

୮-ଆଶ୍ରମ କର୍ମାଧିକରଣମ୍, ସୁ. ୩୨-୩୫ ॥

ବିହିତତ୍ବାଚ୍ଛାଶ୍ରମ କର୍ମାପି ॥ ୩-୪-୩୨ ॥

ବିହିତତ୍ବାଚ୍ଛାଶ୍ରମ କର୍ମାପି ॥୩-୪-୩୨॥

ଅପି = ଆଶ୍ରମମାତ୍ର ନିଷ୍ଠ ଅମୁମୁଷ୍ଟକୁ ମଧ୍ୟ, ଆଶ୍ରମକର୍ମ ନିତ୍ୟ କର୍ମ କରିବା ଉଚିତ୍ । ବିହିତତ୍ୱାତ୍ ତ = କାରଣ-‘ଯାବଜ୍ଜୀବନ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିହିତ ଅଛି ।

ମୂଳ-(କ) ‘ସର୍ବାପେକ୍ଷା ତ’ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୪-୨୬) ଇତ୍ୟତ୍ତାଶ୍ରମ କର୍ମଶାଂ ବିଧିସାଧନତ୍ୱମବଧାରିତମ୍, ଇଦାନାଂ ତୁ କିମମୁମୁକ୍ଷୋରପ୍ୟାଶ୍ରମ ମାତ୍ର ନିଷ୍ଠସ୍ୟ ବିଦ୍ୟାମକା-ମୟମାନସ୍ୟ ତାନ୍ୟନୁଷ୍ଠେୟାନ୍ୟତାହୋ ନେତି ଚିନ୍ତ୍ୟତେ । ତତ୍ର ‘ତମେତ’ ବେଦାନୁ-ବଚନେନ ବ୍ରାହ୍ମଣା ବିବିଦିଷନ୍ତି’ (ବ୍ର. ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟାଦିନା ଆଶ୍ରମ କର୍ମଶା ବିଦ୍ୟା ସାଧନତ୍ୱେନ ବିହିତତ୍ୱାତ୍ ବିଦ୍ୟାମନିଚ୍ଛତଃ ପଳାତରଂ କାମୟମାନସ୍ୟ ନିତ୍ୟାନ୍ୟନୁଷ୍ଠେୟାନି ।

(ଖ) ଅଥ ତସ୍ୟାପ୍ୟନୁଷ୍ଠେୟାନି ନ ତତ୍ତ୍ୱେଷାଂ ବିଦ୍ୟା ସାଧନତ୍ୱଂ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟ ସଂଯୋଗ ବିରୋଧାଦିତି । ଅସ୍ୟାଂ ପ୍ରାପ୍ତୌ ପଠତି-ଆଶ୍ରମମାତ୍ର ନିଷ୍ଠସ୍ୟାପ୍ୟମୁମୁକ୍ଷୋଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାନ୍ୟେବ ନିତ୍ୟାନି କର୍ମାଣି, ‘ଯାବଜ୍ଜୀବନ ମଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ କୁହୋତି’ ଇତ୍ୟାଦିନା ବିହିତତ୍ୱାତ୍ । ନହି ବଚନସ୍ୟାତିତାରୋ ନାମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ସର୍ବାପେକ୍ଷା ତ’ ଏହି ସୁତ୍ରରେ ଆଶ୍ରମକର୍ମ ସାଧନ ରୂପରେ ନିଷିଦ୍ଧ କରାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଶ୍ରମମାତ୍ର ନିଷ୍ଠ ବିଦ୍ୟାକୁ କାମନା ନକରି ଅମୁମୁଷ୍ଟକୁ ସେମାନେ ଆଶ୍ରମକର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ହୁଅନ୍ତି; ଅଥବା ନୁହେଁ କି ବୋଲି ଚିନ୍ତା କରାଯାଇଛି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହା ସନ୍ଦେହ ହେବାରୁ ‘ତମେତ’ ବେଦାନୁ ବଚନେନ’ (ଏହି ଉପନିଷଦ୍ ଗମ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବେଦର ନିତ୍ୟ ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଆଶ୍ରମକର୍ମ ବିଦ୍ୟାର ସାଧନ ରୂପରେ ବିହିତ ହୁଅନ୍ତି, ଅତଃ ବିଦ୍ୟାକୁ ଇଚ୍ଛା ନକରି ଅନ୍ୟ ଫଳକୁ କାମନା କରୁଥିବା ପୁରୁଷକୁ ନିତ୍ୟକର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଯଦି ତାହାର ନିତ୍ୟକର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ହୁଏ; ତେବେ ସେଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟାର ସାଧନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ-ନିତ୍ୟ ଓ ଅନିତ୍ୟର ସଂଯୋଗ ବିରୋଧ ହୁଏ । ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତି ପକ୍ଷ କହନ୍ତି- ଆଶ୍ରମମାତ୍ର ନିଷ୍ଠ ଅମୁମୁଷ୍ଟର ନିତ୍ୟକର୍ମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ



ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ଯାବଜ୍ଞୀବନମ୍’ (ଜୀବନ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର କରିବା ଉଚିତ) ଇତ୍ୟାଦିରେ ବିହିତ ଅଛି । କାରଣ-ଏହି କଥା ଉପରେ କୌଣସି ଅତିକାର ନାହିଁ ॥୩୨॥

ମୂଳ-(କ) ଅଥ ଯଦୁକ୍ତମ୍-ନୈବଂ ସତି ବିଦ୍ୟା ସାଧନଦ୍ୱୟେଷାଂ ସ୍ୟାଦିତି ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

ଭାଷା-(କ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଯଦି ଆଶ୍ରମକର୍ମ ଅମୁମୁଷ୍ଟକୁ ନିତ୍ୟାନୁଷ୍ଠେୟ ହୁଅନ୍ତି; ତେବେ ଯଜ୍ଞାଦି ବିଦ୍ୟାର ସାଧନ ହେବେ ନାହିଁ । ତାହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଅଛି-

सहकारित्वेन च ॥ ୩-୪-୩୩ ॥

ସହକାରିତ୍ୱେନ ଚ ॥୩-୪-୩୩॥

ସହକାରିତ୍ୱେନ ଚ=ବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ତରିରେ ସହକାରୀ ରୂପରେ ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି କର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ହୁଅନ୍ତି, କାରଣ-‘ତମେତଂ ବେଦାନୁବଚନେନ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ବିହିତ ଅଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ବିଦ୍ୟା ସହକାରିଣା ତୈତାନି ସ୍ୱ୍ୟର୍ବିଦିତଦ୍ୱାଦେବ ‘ତମେତ୍ୟ ବେଦାନୁ ବଚନେନ ବିବିଦିଷନ୍ତି’ (ବୃ ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟାଦିନା । ତଦୁକ୍ତମ୍- ‘ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଚ ଯଜ୍ଞାଦି ଶ୍ରୁତେରଶ୍ୱବତ୍’ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୪-୨୬) ଇତି । ନ ଋଦଂ ବିଦ୍ୟାସହକାରିତ୍ୱ ବଚନମାଶ୍ରମ କର୍ମଣାଂ ପ୍ରୟାଜାଦିବଦ୍ ବିଦ୍ୟାଫଳଂ ବିଷୟଂ ମତବ୍ୟମ୍, ଅବିଧୂ ଲକ୍ଷଣଦ୍ୱାର ବିଦ୍ୟାଯାଃ, ଅସାଧ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ବିଦ୍ୟା ଫଳସ୍ୟ ।

(ଖ) ବିଧୁଲକ୍ଷଣଂ ହି ସାଧନଂ ଦର୍ଶୟତୁମ୍ ମାସାଦି ସ୍ୱର୍ଗଫଳସିଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତିପ୍ରାପ୍ତି ସହକାରି ସାଧନାତରମପେକ୍ଷତେ, ନୈବଂ ବିଦ୍ୟା । ତଥା ଋକ୍ତମ୍ ‘ଅତଏବ ଋଗ୍ବିଜ୍ଞାନାଦ୍ୟନପେକ୍ଷା’ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୪-୨୪) ଇତି । ତସ୍ମାଦୁତ୍ତରି ସାଧନଦ୍ୱଂ ଏବୈଷାଂ ସହକାରିତ୍ୱନାଋ ଯୁକ୍ତିଃ । ନ ଋତୁ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟ ସଂଯୋଗ ବିରୋଧ ଆଶଙ୍କା, କର୍ମାଭେଦେଽପି ସଂଯୋଗଭେଦାତ୍ ।

(ଗ) ନିତ୍ୟୋ ହ୍ୟେକଃ ସଂଯୋଗୋ ଯାବଜ୍ଞୀବାଦି ବାକ୍ୟ କଞ୍ଚିତୋ ନ ତସ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ଫଳଦ୍ୱମ୍ । ଅନିତ୍ୟ ସ୍ତୂପରଃ ସଂଯୋଗଃ, ‘ତମେତଂ ବେଦାନୁବଚନେନ’ (ବୃହ. ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟ କଞ୍ଚିତସ୍ତସ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ଫଳଦ୍ୱମ୍ । ଯଥୈକସ୍ୟାପି ଖାଦିରତ୍ୱସ୍ୟ ନିତ୍ୟେନ ସଂଯୋଗେନ କ୍ରତ୍ୱର୍ଥ ଦ୍ୱମନିତ୍ୟେନ ସଂଯୋଗେନ ପୁରୁଷାର୍ଥଦ୍ୱଂ ତଦ୍ୱଚତ୍ ।

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ- (କ) ଏହି କର୍ମଗୁଡ଼ିକ ବିଦ୍ୟାର ସହକାରୀ ହେବା ଉଚିତ; କାରଣ- ‘ତମେତଂ ବେଦାନୁବଚନେନ’ ଇତ୍ୟାଦି-ଶ୍ରୁତିରେ ବିହିତ ଅଛି । ଏହି ‘ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଚ ଯଜ୍ଞାଦି ଶ୍ରୁତେରଶ୍ୱବତ୍’ ସ୍ତୁତ୍ରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଏବଂ ଆଶ୍ରମ କର୍ମ ବିଦ୍ୟାର ସହକାରୀ



ଅଟନ୍ତି । ଏହି କଥା ପ୍ରୟାଜାଦି ପରି ବିଦ୍ୟାର ଫଳ ବିଷୟକ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ବିଦ୍ୟା ବିଧିରୂପ ନୁହେଁ ଏବଂ ବିଦ୍ୟାର ଫଳ ଅସାଧ୍ୟ ଅଟେ ।

(ଖ) ଯେପରି ବିଧିରୂପ ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣ ମାସାଦି ସାଧନ ସ୍ୱର୍ଗରୂପ ଫଳସିଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରି ଅନ୍ୟ ସହକାରୀ ସାଧନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିଥାଏ, ସେପରି ବିଦ୍ୟା ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ‘ଅତଏବ ଋଗ୍ନାଦିନାଦ୍ୟନପେକ୍ଷା’ ସ୍ମୃତିରେ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସାଧନତ୍ୱରେ ଏହି କର୍ମଗୁଡ଼ିକର ସହକାରୀତ୍ୱବଚନ ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ।

(ଗ) ଏଠାରେ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟ ସଂଯୋଗର ବିରୋଧ ଆଶଙ୍କା କରିବା ଉଚିତ; କାରଣ-କର୍ମର ଏକତ୍ୱ ହେଲେବି ସଂଯୋଗ ଭେଦ ହୁଏ । ଯାବଜ୍ଜୀବାଦି ବାକ୍ୟରୁ କଞ୍ଚିତ ଅନ୍ୟ ସଂଯୋଗବିଧି ନିତ୍ୟ ଅଟେ । ତାହାର ଫଳ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ନୁହେଁ । ଏବଂ ‘ତମେତ ବେଦାନୁବଚନେନ । ଇତ୍ୟାଦି ବାକ୍ୟରେ କଞ୍ଚିତ ଅନ୍ୟ ସଂଯୋଗବିଧି ଅନିତ୍ୟ ଅଟେ, ତାହା ବିଦ୍ୟା ଅଟେ । ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଖାଦିରରେ ନିତ୍ୟ ସଂଯୋଗ ଦ୍ୱାରା କ୍ରତୁର୍ଯତ୍ତ ଓ ଅନିତ୍ୟ ସଂଯୋଗରୁ ପୁରୁଷାର୍ଥତ୍ୱ ହୁଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଜାଣିବା ବିଧେୟ ॥୩୩॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ୩-୪-୩୪ ॥

ସର୍ବଥାପି ତ ଏବୋଭୟଲିଙ୍ଗାତ୍ ॥ ୩-୪-୩୪ ॥

ତେ ଏବ-ଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମ, ସର୍ବଥାପି-ଆଶ୍ରମତ୍ୱ ପକ୍ଷରେ ଏବଂ ବିଦ୍ୟା ସହକାରିତ୍ୱ ପକ୍ଷରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାରରେ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ହୁଅନ୍ତି, ଉଭୟ ଲିଙ୍ଗାତ୍=କାରଣ - ‘ଯଜ୍ଞେନ ବିବିଦିଷନ୍ତି’ ଏବଂ ‘ଅନାଶ୍ରିତଃ କର୍ମଫଳମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ଉଭୟେ ଲିଙ୍ଗ ଅଟନ୍ତି ॥

ମୂଳ-(କ) ସର୍ବଥାପ୍ୟାଶ୍ରମ କର୍ମତ୍ୱପକ୍ଷେ ବିଦ୍ୟା ସହକାରିତ୍ୱପେକ୍ଷ ତ ତ ଏବାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦୟୋ ଧର୍ମା ଅନୁଷ୍ଠେୟାଃ । ତ ଏବେତ୍ୟବଧାରୟନ୍ନାର୍ହର୍ଯ୍ୟାଃ କିଂ ନିବର୍ତ୍ତୟତି ? କର୍ମଭେଦ ଶଙ୍କାମିତି ତୁମଃ । ଯଥା କୁଷ୍ଠପାୟିନାମୟନେ ‘ମାସମଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ କୁହୋତି’ ଇତ୍ୟତ୍ ନିତ୍ୟାଦଗ୍ନିହୋତ୍ରାତ୍ କର୍ମାନ୍ତରମୁପଦିଶ୍ୟତେ, ନୈବମିହ କର୍ମଭେଦୋଽସ୍ତାତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଖ) କୁତଃ ? ଉଭୟଲିଙ୍ଗାତ୍, ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗାତ୍ ସ୍ମୃତିଲିଙ୍ଗାତ୍ । ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗମ୍ ଯାବତ୍-‘ତମେତଂ ବେଦାନୁ ବଚନେନ ବ୍ରାହ୍ମଣା ବିବିଦିଷନ୍ତି’ (ବୃହ. ୪-୪-୨୨) ଇତି ସିଦ୍ଧ ବହୁପଦ୍ମ ରୂପାଶ୍ୟେବ ଯଜ୍ଞାଦାନି ବିବିଦିଷାୟାଂ ବିନିଯୁଜ୍ଞେ, ନତୁ କୁହତାତ୍ୟାଦି ବଦପୂର୍ବମେଷାଂ ରୂପମୁପାତାତି । ସ୍ମୃତିଲିଙ୍ଗମପି- ‘ଅନାଶ୍ରିତଃ କର୍ମଫଳଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କର୍ମ କରୋତିୟଃ’ (ଗୀ-୬-୧) ଇତି ।



(ଗ) ବିଜ୍ଞାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟତାକମେବ କର୍ମ ବିଦ୍ୟୋପଭ୍ୟର୍ଥଂ ଦର୍ଶୟତି । ଯଥେତେ-
ଷାତଦ୍ୱାରିଂ ଶତସଂସ୍କାରାଃ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା ତ ସଂସ୍କାରଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ବୈଦିକେଷୁ କର୍ମସୁ ତତସଂସ୍କୃତସ୍ୟ
ବିଦ୍ୟୋପଭିମତିପ୍ରେତ୍ୟ ସ୍ୱତୋ ଭବତି । ତସ୍ମାତ୍ ସାଧୁଦମତେଦାବଧାରଣମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ସର୍ବସ୍ଥଳରେ ଆଶ୍ରମ କର୍ମର ପକ୍ଷରେ ଓ ବିଦ୍ୟାସହକାରିତ୍ୱ ପକ୍ଷରେ
ଏହି ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠେୟ ଅଟନ୍ତି । ‘ତେ ଏବ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅବଧାରଣା କରି
ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କାହାକୁ ନିବୃତ୍ତ କରନ୍ତି ? ଏହି ଶଙ୍କା ବାରଣ ପାଇଁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ଯେପରି
କୁଣ୍ଡପାୟିର ଅୟନରେ ‘ମାସମଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ ଜୁହୋତି’ ବାକ୍ୟରେ ନିତ୍ୟ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରରୁ ଅନ୍ୟ
କର୍ମ ଉପଦେଶ କରାଯାଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ କର୍ମଭେଦ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) କିପରି ? ଉଭୟ ଲିଙ୍ଗରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗ ଓ ସ୍ମୃତିଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରୁ ‘ତମେତଂ
ବେଦାନୁବଚନେନ ବ୍ରାହ୍ମଣା ବିବିଦିଷନ୍ତି’ ଏହି ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗ ସିଦ୍ଧ ହେବାପରି ଉପପନ୍ନ ରୂପଯୁକ୍ତ
ଯଜ୍ଞାଦିର ବିବିଦିଷାରେ ବିନିଯୋଗ କରେ ଏବଂ ‘ଜୁହୋତି’ ଇତ୍ୟାଦି ପରି ଏହି ଯଜ୍ଞାଦିର
ଅପୂର୍ବରୂପ ଉପାଦାନ କରେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ସେହିପରି, ‘ଅନାଶ୍ରିତଃ କର୍ମପଲଂ’ (ଯେଉଁ ପୁରୁଷ କର୍ମରେ ପଲକୁ କାମନା
ନ କରି ଉପଯୁକ୍ତ କର୍ମ କରେ)-ଏହି ସ୍ମୃତିଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ବିଜ୍ଞାତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଯୁକ୍ତ କର୍ମକୁ ବିଦ୍ୟାର
ଉତ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଏ । ଯେପରି ୪୮ ସଂସ୍କାର ରହିଛି-ଏହି ବୈଦିକ କର୍ମରେ
ସଂସ୍କାରର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ସେହି ସଂସ୍କୃତ ପୁରୁଷ ବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ସ୍ମୃତିରେ ଅଭିପ୍ରେତ କରେ;
ତେଣୁ ଏହି ଅଭେଦର ଅବଧାରଣା ଉଚିତ ଅଟେ ॥୩୪॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३-୪-୩୫ ॥

ଅନଭିଭବଂ ଚ ଦର୍ଶୟତି ॥୩-୪-୩୫॥

ଚ=ଏବଂ, ଅନଭିଭବମ୍=ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦି, ସାଧନସଂପନ୍ନ ପୁରୁଷର ରାଗ, ଦ୍ୱେଷ
ପ୍ରଭୃତି କ୍ଳେଶଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଅଭିଭବ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଦର୍ଶୟତି=‘ଏକ୍ଷ ହ୍ୟାତ୍ମା’ ଇତ୍ୟାଦି
ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ସହକାରୀରୂପେବୈତଦୁପୋଦ୍ବଳକଂ ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନମନଭିନବଂ ଚ
ଦର୍ଶୟତି ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦି ସାଧନ ସଂପନ୍ନସ୍ୟ ରାଗାଦିଭିଃ କ୍ଳେଶେଃ “ଏକ୍ଷ ହ୍ୟାତ୍ମା ନ
ନଶ୍ୟତି ଯଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟେଣାନୁବିଦତେ’ (ଛା ୮-୫-୩) ଇତ୍ୟାଦିନା । ତସ୍ମାଦ୍ୟ
ଜ୍ଞାଦାନ୍ୟାଶ୍ରମ କର୍ମାଣି ତ ଭବନ୍ତି ବିଦ୍ୟା ସହକାରିଣା ତେତି ନିଶ୍ଚିତମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ଆଶ୍ରମକର୍ମ ବିଦ୍ୟାର ସହକାରୀ ହୁଏ । ତାହାର ସମର୍ଥକ ଏହି
ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନ ଅଟେ । ‘ଏକ୍ଷ ହ୍ୟାତ୍ମା’ (ଯେଉଁ ସାଧକ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେ ଏହି



ଆତ୍ମା ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦିସାଧନ ସଂପନ୍ନ ପୁରୁଷର ରାଗାଦି କ୍ଳେଶଦ୍ୱାରା ଅନଭିଭବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଏ; ତେଣୁ ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି ଆଶ୍ରମ କର୍ମ ଅଟନ୍ତି ଏବଂ ବିଦ୍ୟାର ମଧ୍ୟ ସହକାରୀ ଅଟନ୍ତି ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତ କରାଯାଇଅଛି ॥୩୫॥

୧ ବିଧିରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୩୬-୩୯ ॥

୯ ବିଧିରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୩୭-୩୯ ॥

ଅନ୍ତରୋ ଯାପିତୁ ତଦ୍ଦୃଷ୍ଟେ ॥ ୩-୪-୩୬ ॥

ଅନ୍ତରୋ ଋପିତୁ ତଦ୍ଦୃଷ୍ଟେ ॥୩-୪-୩୭॥

ତୁ=ପୂର୍ବପକ୍ଷର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ପାଇଁ ରହିଛି । ଅନ୍ତରା=ଆଶ୍ରମରହିତପୁରୁଷାର୍ଥମାନଙ୍କର, ଅପି=ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଅଛି, ତଦ୍ଦୃଷ୍ଟେ=କାରଣ-ଚୈତ୍ଯ ପ୍ରଭୃତିର ଶ୍ରୁତି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ବିଧିରାଧାନାଂ ବ୍ରହ୍ମାଦିସଂପଦରହିତାନାଂ ଋନ୍ୟତମାଶ୍ରମପ୍ରତିପତ୍ତି ହୀନାନାମତରାଳବର୍ତ୍ତନାଂ କିଂ ବିଦ୍ୟାୟାମଧିକାରୋଽସ୍ତି କିଂ ବା ନାସ୍ତାତି ସଂଶୟେ ନାସ୍ତାତି ତାବତପ୍ରାପ୍ତମ୍, ଆଶ୍ରମ କର୍ମଣାଂ ବିଦ୍ୟା ହେତୁ ଧ୍ୱାବଧାରଣାଦାଶ୍ରମ କର୍ମା ସମ୍ଭବାଜ୍ଞୋତେଷାମିତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ଇଦମାହ-ଅନ୍ତରାଋପି ତୁ ଅନାଶ୍ରମିତ୍ୱେନ ବର୍ତ୍ତମାନୋଽପି ବିଦ୍ୟାୟା ମଧିକୃୟତେ । କୁତଃ ? ତଦ୍ଦୃଷ୍ଟେ । ଚୈତ୍ଯକବାଚକ୍ୱାପ୍ରଭୃତାନାମେବଂ ଭୂତାନାମପି ବ୍ରହ୍ମବିଭ୍ୱଶ୍ଚତୁଧିପଲବ୍ଧେଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ବିଧିରାଦି ବ୍ରହ୍ମାଦି ସଂପଦ ରହିତ, କୌଣସି ଏକ ଆଶ୍ରମର ପ୍ରାପ୍ତି ରହିତ, ପୁରୁଷଗୁଡ଼ିକର କ'ଣ ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଅଛି, କି ନାହିଁ ? ଏହା ସଂଶୟ ହେବାରୁ ପୂର୍ବପକ୍ଷ କହନ୍ତି-ସେହି ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ନାହିଁ; କାରଣ ଆଶ୍ରମକର୍ମ ବିଦ୍ୟାର ହେତୁରୂପରେ ନିଶ୍ଚିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେହି ପୁରୁଷଠାରେ ଆଶ୍ରମକର୍ମର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାର କୁହାଯାଇଛି- ‘ଅନ୍ତରା ଋପି ତୁ’ ଅନାଶ୍ରମୀ ରୂପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରୁଷର ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଅଛି । କିପରି ? ଏହା ଶ୍ରୁତିରେ ଦେଖାଯାଏ, ଚୈତ୍ଯ ବାଚକ୍ୱା ପ୍ରଭୃତି ଏହି ପ୍ରକାରର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କଠାରେ ବ୍ରହ୍ମବିଭ୍ୱଶ୍ରୁତି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ॥୩୭॥

ଅପି ଚ ସ୍ମର୍ୟତେ ॥ ୩-୪-୩୭ ॥

ଅପି ଚ ସ୍ମର୍ୟତେ ॥୩-୪-୩୭॥

ଅପି ଚ ସ୍ମର୍ୟତେ=ଅନାଶ୍ରମୀ ସଂବର୍ତ୍ତାଦି ମହାଯୋଗୀ ରୂପରେ ଇତିହାସରେ ସ୍ମରଣ କରାଯାଇଛି ॥



ମୂଳ-(କ) ସଂବର୍ତ୍ତ ପ୍ରଭୃତୀନାଂ ଚ ନଗ୍ନାଚର୍ଯ୍ୟାଦିଯୋଗାଦନପେକ୍ଷିତାଶ୍ରମ
କର୍ମଶାମପି ମହାଯୋଗିନ୍ଦ୍ରଂ ସ୍ମର୍ୟତେ ॥

ଭାଷା-(କ) ନଗ୍ନାଚର୍ଯ୍ୟାଦି ଯୋଗରୁ ଆଶ୍ରମ କର୍ମକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ସଂବର୍ତ୍ତ
ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ମହାଯୋଗୀ ରୂପରେ ଇତିହାସରେ ସ୍ମରଣ କରାଯାଏ ॥୩୬॥

ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦ ଲିଙ୍ଗମିଦଂ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ଦର୍ଶନ ମୁପନ୍ୟସ୍ତଂ କା ନୁ ଖଲୁ ପ୍ରାପ୍ତିରିତି,
ସାଂଭିଧାୟତେ ॥

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଏହି ଲିଙ୍ଗ ରୂପ ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ଦର୍ଶନ ଉପନ୍ୟସ୍ତ
କରାଯାଇଅଛି । ତାହାର ବିଧିବାକ୍ୟ କିଏ ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଅଛି ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३-४-३८ ॥

ବିଶେଷାନୁଗ୍ରହଃ ॥୩-୪-୩୮॥

ବିଶେଷାନୁଗ୍ରହଃ ଚ=ରେକ୍ ପ୍ରଭୃତି ଅନାଶ୍ରମୀମାନଙ୍କର ଜପ ପ୍ରଭୃତି ଜ୍ଞାନର
ହେତୁଭୂତ କର୍ମ ବିଶେଷରୁ ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ଶୁଣାଯାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ତେଷାମପି ବିଧିରାଦାନାମବିରୁଦ୍ଧେ ପୁରୁଷମାତ୍ର ସଂବନ୍ଧିଭିର୍ଜ୍ଞେୟୋପବାସ
ଦେବତାରାଧନାଦିର୍ଭର୍ତ୍ତା ବିଶେଷେରନୁଗ୍ରହୋ ବିଦ୍ୟାୟାଃ ସମ୍ଭବତି । ତଥା ଚ ସ୍ମୃତିଃ-
ଜପେନୈବ ତୁ ସଂସିଧେଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ଯତ୍ର ସଂଶୟଃ । କୁର୍ଯ୍ୟାଦନ୍ୟନ୍ନ ବା କୁର୍ଯ୍ୟାନନୈତ୍ରେ
ବ୍ରାହ୍ମଣ ଉଚ୍ୟତେ'' ଜପସମ୍ଭବାଦାଶ୍ରମକର୍ମଶୋଫି ଜପେଧିକାରଂ ଦର୍ଶୟତି । ଜନ୍ମାନ୍ତ-
ରାନୁଷ୍ଠିତୈରପି ଋଶ୍ରମକର୍ମଭିଃ ସମ୍ଭବତ୍ୟେବ ବିଦ୍ୟାୟା ଅନୁଗ୍ରହଃ ।

(ଖ) ତଥା ଚ ସ୍ମୃତିଃ-ଅନେକ ଜନ୍ମସଂସିଦ୍ଧସ୍ତତୋ ଯାତି ପରାଂ ଗତିମ୍ (ଗା. ୬-
୪୫) ଇତି ଜନ୍ମାନ୍ତରସଞ୍ଚିତାନପି ସଂସ୍କାର ବିଶେଷାନୁଗ୍ରହାଦ୍ଭିନ୍ନ ବିଦ୍ୟାୟାଂ ଦର୍ଶୟତି ।
ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥା ଚ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧାଭାବମାତ୍ରେଣାପ୍ୟର୍ଥନ ମଧ୍ୟକରୋତି ଶ୍ରବଣାଦିଷ୍ଟ । ତସ୍ମାଦ୍
ବିଧିରାଦାନାମପ୍ୟଧିକାରୋ ନ ବିରୁଦ୍ଧତେ ॥

ଭାଷା-(କ) ସେହି ବିଧିରାଦିର ଅନାଶ୍ରମିର ଅବିରୁଦ୍ଧ ପୁରୁଷମାତ୍ର ସଂବନ୍ଧୀ ଜପ,
ଉପବାସ, ଦେବାରାଧନ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମବିଶେଷରୁ ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।
ସେହିପରି 'ଜପେନୈବତୁ' (ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜପଦ୍ୱାରା ସଂସିଦ୍ଧ ହୁଏ, ଏହି ସ୍ଥାନରେ ସନ୍ଦେହ
ନାହିଁ । ସେ ଅନ୍ୟ କର୍ମ କରୁ ବା ନକରୁ, ତାହାକୁ ଦୟାବାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁହାଯାଏ ।
ଯେଉଁଠାରେ ଆଶ୍ରମ କର୍ମର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହାର ଜପରେ ଅଧିକାରକୁ ଏହି ସ୍ମୃତି
ଦେଖାଏ । ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଆଶ୍ରମ କର୍ମଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।



(ଖ) ସେହିପରି ‘ଅନେକ ଜନ୍ମ’ (ଅନେକ ଜନ୍ମର ସଂସ୍କାର ଉପଚୟ ହୋଇ ଶୁଦ୍ଧ ଅତୀତକରଣଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ସମ୍ୟକ୍ ଦର୍ଶନରେ ମୋକ୍ଷକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ସ୍ମୃତିବଚନ ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ସଞ୍ଚିତ ଓ ଅନୁଗ୍ରହ କରୁଥିବା ସଂସ୍କାର ବିଶେଷକୁ ବିଦ୍ୟାରେ ଦେଖାଏ । ଦୃଷ୍ଟଫଳଯୁକ୍ତ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧର ଅଭାବ ମାତ୍ରକୁ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ଶ୍ରବଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଅଧିକୃତ କରେ; ତେଣୁ ବିଧିରାଦିର ବିଦ୍ୟାରେ ଅଧିକାର ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ॥୩୮॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३-४-३९ ॥

ଅତସ୍ତ୍ବିତରଜ୍ୟାୟୋ ଲିଙ୍ଗାଚ ॥୩-୪-୩୯॥

ଅତସ୍ତ୍ବ = ଅନାଶ୍ରମିତକୁ ଅପେକ୍ଷା କଲେ କିନ୍ତୁ, ଇତରତ୍=ଆଶ୍ରମିତ୍ ଜ୍ୟାୟଃ=ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବିଦ୍ୟାର ସାଧନ ହୁଏ । ଲିଙ୍ଗାଚ= କାରଣ-‘ତେନୈତିବ୍ରହ୍ମବିତ୍’ ଏହି ପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରୂପ ଲିଙ୍ଗ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଅତସ୍ତ୍ବତ୍ରାଳ ବର୍ତ୍ତ୍ତାଦିତରଦାଶ୍ରମ ବର୍ତ୍ତ୍ତ୍ବ ଜ୍ୟାୟୋ ବିଦ୍ୟା ସାଧନମ୍, ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ସଂଦୃଷ୍ଟାତ୍, ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗାଚ- ‘ତେନୈତି ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ପୁଣ୍ୟକୃତୈଜସଃ’ (ବୃ. ୪-୪-୯) ଇତି । ‘ଅନାଶ୍ରମା ନ ତିଷ୍ଠେତ ଦିନମେକମପି ଦ୍ବିଜଃ । ସଂବତ୍ସରମନାଶ୍ରମା ସ୍ଥିତ୍ୱା କୃତ୍ତ୍ବମେକଂ ଚରେତ୍’ ଇତି ସ୍ମୃତିଲିଙ୍ଗାତ୍ ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ପରନ୍ତୁ ତଦ୍ୱାରା ଅନ୍ତରାଳବର୍ତ୍ତ୍ବ ଅନାଶ୍ରମିତରୁ ଅନାଶ୍ରମିତବର୍ତ୍ତ୍ବ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବିଦ୍ୟାର ସାଧନ ହୁଏ, କାରଣ-ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ଏହା ଦେଖାଯାଏ । କାରଣ- ‘ତେନୈତି ବ୍ରହ୍ମବିତ୍’ (ପୁଣ୍ୟକୃତ୍ ଶୁଦ୍ଧସ୍ବରୂପ ତେଜଃସ୍ବରୂପ ବ୍ରହ୍ମବେଦା ସେହି ଜ୍ଞାନ ମାର୍ଗରୁ ଯାଏ ଓ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହା ହିଁ ଶ୍ରୁତିଲିଙ୍ଗ ଅଟେ ଏବଂ ‘ଅନାଶ୍ରମା ନ’ (ଦ୍ବିଜ ଗୋଟିଏ ଦିନ ଅନାଶ୍ରମା ରହିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । ଏକବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନାଶ୍ରମା ହୋଇ କୃତ୍ତ୍ବ କରିବା ଉଚିତ୍) ଏହାହିଁ ସ୍ମୃତିଲିଙ୍ଗ ଅଟେ ॥୩୯॥

२० । तद्भूताधिकरणम् सू० ॥ ४० ॥

୧୦॥ ତଦ୍ଭୂତାଧିକରଣମ୍. ସୂ. ୪୦ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्दुषाभावेभ्यः ॥ ३-४-४० ॥

ତଦ୍ଭୂତସ୍ୟ ତୁ ନାତଦ୍ଭାବୋ ଜୈମିନେରପି ନିୟମାତଦ୍ଦୁଷା

ଭାବେଭ୍ୟଃ ॥୩-୪-୪୦॥

ତଦ୍ଭୂତସ୍ୟ=ଉତ୍ତମାଶ୍ରମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପୁରୁଷର, ଅତଦ୍ଭାବଃ ଉତ୍ତମାଶ୍ରମରୁ ବିଚ୍ୟୁତ, ନ=ହୁଏ ନାହିଁ । ଜୈମିନେରପି=ଏହା ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୈମିନିଙ୍କର ମତ ଅଟେ । ନିୟମାତଦ୍ଦୁଷାଭାବେଭ୍ୟଃ=କାରଣ-ନିୟମ, ଅତଦ୍ଭୂତ ଓ ଅଭାବ ଏଗୁଡ଼ିକ କାରଣ ଅଟନ୍ତି ।



ମୂଳ-(କ) ସନ୍ଧ୍ୟାର୍ଦ୍ଧରେତସ ଆଶ୍ରମା ଇତି ସ୍ଥାପିତମ୍ । ତାଂସ୍ତୁ ପ୍ରାପ୍ତସ୍ୟ କଥାଚିତ୍ତଃ ପ୍ରତ୍ୟୁତିରସ୍ତି ନାସ୍ତିବେତି ସଂଶୟଃ । ପୂର୍ବକର୍ମସ୍ବନୁଷ୍ଠାନଚିକାର୍ଷୟା ବା ରାଗାଦିବଶେନ ବା ପ୍ରତ୍ୟୁତୋଽପି ସ୍ୟାଦବିଶେଷା ଭାବାଦିତି ॥

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ଉତ୍ୟତେ-ତଦ୍ଭୂତସ୍ୟ ତୁ ପ୍ରତିପନ୍ନୋର୍ଧ୍ବରେତୋ ଭାବସ୍ୟ ନ କଥାଚିଦପ୍ୟତଦଭାବୋ ନ ତତଃ ପ୍ରତ୍ୟୁତିଃ ସ୍ୟାତ୍ । କୃତଃ ? ନିୟମାତତୁପା ଭାବେଭ୍ୟଃ । ତଥାହି- ‘ଅତ୍ୟନ୍ତମାତ୍ମାନମାର୍ଯ୍ୟକୁଳେଽବସାଦୟନ୍’ (ଛା ୨-୨୩-୨) ଇତି, ଅରଣ୍ୟ ମିୟାଦିତି ପଦଂ ତତୋ ନ ପୁନରେୟାଦିତ୍ୟୁପନିଷଦ୍’ ଇତି, ଆର୍ୟୋଶାତ୍ୟନୁଜ୍ଞାତଶ୍ଚଦ୍-ଶ୍ୟାମେକମାଶ୍ରମମ୍ । ଆ ବିମୋକ୍ଷାଛାରସ୍ୟ ସୋଽନୁତିଷ୍ଠେଦ୍ୟଥା ବିଧିଂ । ଇତି ଚୈବଂ ଜାତୀୟକୋ ନିୟମଃ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ୟଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି । ଯଥା ତ ‘ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟଂ ସମାପ୍ୟ ଗୃହା ଉବେତ’ (ଜା-୪), ‘ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେବ ପ୍ରବ୍ରଜେତ୍’ (ଜା-୪) ଇତି ଚୈବମାଦାନ୍ୟା ରୋହଣରୂପାଣି ବରଂସୁ ପଲଭ୍ୟନ୍ତେ, ଚୈବଂ ପ୍ରତ୍ୟବରୋହ ରୂପାଣି । ନ ଚୈବମାରାଃ ଶିଷ୍ଟ ବିଦ୍ୟନ୍ତେ ।

(ଗ) ଯତୁ-ପୂର୍ବକର୍ମ ସ୍ବନୁଷ୍ଠାନ ଚିକାର୍ଷୟା ପ୍ରତ୍ୟବରୋହଣମିତି, ତଦସତ୍’ ‘ଶ୍ରେୟାନ୍ ସ୍ବଧର୍ମୋ ବିଗୁଣଃ ପରଧର୍ମାତ୍ ସ୍ବନୁଷ୍ଠିତାତ୍’ (ଗା ୩-୫) ଇତି ସ୍ବରଣାତ, ନ୍ୟାୟାଜ । ଯୋହି ଯଂ ପ୍ରତି ବିଧାୟତେ ସ ତସ୍ୟ ଧର୍ମୋ ନ ତୁ ଯୋ ଯେନ ସ୍ବନୁଷ୍ଠାତୁଂ ଶକ୍ୟତେ, ଷେଦନା ଲକ୍ଷଣାଦ୍ବାଦ ଧର୍ମସ୍ୟ । ନ ତ ରାଗାଦିବଶାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁତିଃ, ନିୟମ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ବଳାୟସ୍ତାତ୍ । ଜ୍ଞେମିନେନପାତ୍ୟପିଶବ୍ଦେନ ଜ୍ଞେମିନିବାଦରାୟଶଯୋରତ୍ର ସଂପ୍ରତିପତ୍ତିଂ ଶାସ୍ତି ପ୍ରତିପତ୍ତିବାକ୍ୟାୟ ॥

ଭାଷା-(କ) ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେତା ଆଶ୍ରମ ଅଟେ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରମାଣିତ କରାଯାଇଅଛି । ପରନ୍ତୁ ସେହି ଆଶ୍ରମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପୁରୁଷ କୌଣସି କାରଣରୁ ସେହି ଆଶ୍ରମରୁ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପୂର୍ବ ଆଶ୍ରମ ବିହିତ କର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବା ଦ୍ବାରା ଅଥବା ରାଗ ପ୍ରଭୃତିର ବଶତାରୁ ସେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେତ ପ୍ରତ୍ୟୁତ ହେବ, କାରଣ-ବିଶେଷର ଏଠାରେ ଅଭାବ ହୁଏ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ-ତଦ୍ଭୂତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେତ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପୁରୁଷର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅତଦ୍ଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ଆଶ୍ରମରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତି ହୁଏ ନାହିଁ । କିପରି ? କାରଣ-ତାହା ପାଇଁ ନିୟମ, ଅତଦ୍ଭୂତ ଓ ଅଭାବ ରହିଛି । ଯେପରି ‘ଅତ୍ୟନ୍ତ ମାତ୍ମାନମ୍’ (ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କୁଳରେ ବାସ କରି ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଯେଉଁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୃହରେ ଶରୀରକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ଷୀଣ କରେ), ‘ଅରଣ୍ୟ ମିୟାଦିତି’, (ଅରଣ୍ୟ ପାରିବ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ କରୁ, ଏହି ପଦ ଶାସ୍ତ୍ରମାର୍ଗ ଅଟେ, ସେହି ପାରିବ୍ରାଜ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ ନହେଉ-ଏହାହିଁ ଉପନିଷଦର ରହସ୍ୟ), ‘ଆଚାର୍ଯ୍ୟୋଶାତ୍ୟନୁଜ୍ଞାତଃ’ (ଆଚାର୍ଯ୍ୟଠାରୁ ଅନୁଜ୍ଞା ପାଇ ଶରୀର ବିମୋକ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାରି ଆଶ୍ରମରେ ଏକହ ସେହି ଯଥାବିଧି ଆଚରଣ କର) ଏହି ପ୍ରକାରର ନିୟମ



ପ୍ରତ୍ୟୁତିର ଅଭାବ ଦେଖାଏ ଏବଂ ଯେପରି ‘ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟଂ ସମାପ୍ୟ’ (ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ କରି ବୃହସ୍ପତିଶ୍ରମା ହୁଅ), ‘ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେବ’ (ବ୍ରହ୍ମଚାରୀରୁ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କର) ଏହି ପ୍ରକାର ଆରୋହ ରୂପବଚନ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ; ସେହିପରି ପ୍ରତ୍ୟବରୋହରୂପ ନୁହେଁ । ଏତାଦୃଶ ଆଚରଣ କିନ୍ତୁ ଶିଷ୍ୟ ନୁହେଁ ।

(ଗ) ଯାହା ପୂର୍ବ ଆଶ୍ରମକର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବା ଇଚ୍ଛାରେ ପ୍ରତ୍ୟବରୋହଣ କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ଶ୍ରେୟାନ୍ ସ୍ଵଧର୍ମୋ’ (ନିଜର ଧର୍ମ ଉତ୍ତମ; କିନ୍ତୁ ପରଧର୍ମ ଉତ୍ତମ ହେଲେ ବି ତାହା ନିଜପାଇଁ ହେୟ ।) ଏହା ସ୍ମୃତି ଅଟେ ଓ ନ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ଅଟେ । ଯିଏ ଯାହାପାଇଁ ବିଧାନ କରାଯାଇଅଛି, ସେ ତାହାର ଧର୍ମ । ଯାହାଠାରୁ ଯେଉଁ ଧର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରାଯାଇଅଛି, ସେ ତାହାର ଧର୍ମ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଧର୍ମ କିନ୍ତୁ ଷ୍ଟେସନାରୂପ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଧିରୂପ ଅଟେ । ରାଗ ପ୍ରଭୃତି ଦଶ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୁତି ନୁହେଁ । କାରଣ-ନିୟମଶାସ୍ତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ବଳବାନ୍ । ‘ଜୈମିନେରପି’ ଏହି ଅପିଶବ ଦ୍ଵାରା ଏହି ବିଷୟରେ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଦୃଢ଼ କରିବା ପାଇଁ ଜୈମିନି ଓ ବାଦରାୟଣଙ୍କର ସଂପ୍ରତିପତ୍ତି ଉପଦେଶ କରନ୍ତି । ୪୦ ।

୧୧ ଅଧିକାରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୪୧-୪୨ ॥

୧୧ ଅଧିକାରାଧିକରଣମ୍ ସୁ. ୪୧-୪୨

ନ ଚାଧିକାରିକମପି ତପନାନୁମାନାତଦୟୋଗାତ୍ ॥ ୩-୪-୪.୧ ॥

ନ ଋଧିକାରିକମପି ପତନାନୁମାନାତଦ ଯୋଗାତ୍ ॥ ୩-୪-୪.୧ ॥

ଅଧିକାରିକମପି=ଅଧିକାର ଶାସ୍ତ୍ର ଦ୍ଵାରା ପ୍ରାପ୍ତ ଅଧିକାରିକ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ନୈଷ୍ଠିକ ବ୍ରହ୍ମଚାରିପାଇଁ, ନ=ନୁହେଁ । ପତନାନୁମାନାତ୍ = କାରଣ-‘ଆରୁଡ଼ୋ ନୈଷ୍ଠିକଂ ଧର୍ମମ୍’, ଇତ୍ୟାଦିରୁ ପାତିତ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ଅନୁମାପକସ୍ମୃତି ଅଟେ । ତଦ ଯୋଗାତ୍ = କାରଣ-ସେହି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଅଯୋଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଅସମ୍ଭବ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦି ନୈଷ୍ଠିକୋ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ପ୍ରମାଦାଦବକାର୍ଯ୍ୟେତ, କିଂ ତସ୍ୟ ‘ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟବକାର୍ଯ୍ୟ ନୈର୍ବତ’ ଗର୍ବଭମାଳଭେତ’ ଇତ୍ୟେତଦପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ସ୍ୟାଦୁତ ନେତି ? ନେତ୍ୟୁଚ୍ୟତେ, ଯଦପ୍ୟଧିକାରଲକ୍ଷଣେ ନିର୍ଣ୍ଣିତ-ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତମ୍ ଅବକାର୍ଯ୍ୟପଶୁଷ୍ଟ ତଦ୍ବିଦ୍ୟାଧାନସ୍ୟାପ୍ରାପ୍ତକାଳଦ୍ଵାର୍ (ଜୈ. ସୁ. ୬-୮-୨୧) ଇତି ତଦପି ନ ନୈଷ୍ଠିକସ୍ୟ ଭବିତୁମର୍ହିତି ।

(ଖ) କିଂ କାରଣମ୍ ? ‘ଆରୁଡ଼ୋ ନୈଷ୍ଠିକଂ ଧର୍ମଂ ଯସ୍ମୁ ପ୍ରତ୍ୟବଚେ ପୁନଃ । ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତଂ ନ ପଶ୍ୟାମି ଯେନ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟେତ୍ ସ ଆତ୍ମହା’ ଇତ୍ୟ ପ୍ରତିସମାଧେୟପତନସ୍ମରଣା-ଜିନୁଶିରସ ଇବ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାନୁପପତ୍ତେ ଉପକୁର୍ବାଣସ୍ୟ ତୁ ତାଦୃକ୍ପତନସ୍ମରଣାଭାବାଦୁପ-ସ୍ଥାପ୍ୟତେ ତତ୍ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତମ୍ ।



ଭାଷା-(କ) ଯଦି ନୈଷିକ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ପ୍ରମାଦବଶତଃ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀବ୍ରତରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ ହୁଏ, ତେବେ ତାହାର ‘ବ୍ରହ୍ମଚାର୍ଯ୍ୟବକାର୍ଯ୍ୟ’ (ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ-ନୈରତ୍ତ ଗର୍ବଭକ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ଉଚିତ) ଏହି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ହେବ କି ନୁହେଁ ? ନୁହେଁ; କାରଣ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଅଧିକାର ଲକ୍ଷଣରେ ‘ଅବକାର୍ଯ୍ୟପଶୁଷ୍ଟ’ (ଯେପରି ଉପନୟନ କାଳରେ ଲୌକିକ ଅଗ୍ନିରେ ହୋମ କରାଯାଏ, ସେପରି ଅବକାର୍ଯ୍ୟ ପଶୁର ଲୌକିକ ଅଗ୍ନିରେ ହୋମ କରାଯାଏ । କାରଣ-ଆଧାନ ଏଠାରେ ଅପ୍ରାପ୍ତକାଳ ଅଟେ) ଏଠାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି, ସେସବୁ ନୈଷିକ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀର ନୁହେଁ ।

(ଖ) କାରଣ କ’ଣ ? ‘ଆରୁଡ଼ୋ ନୈଷିକ’ (ନୈଷିକ ଧର୍ମରେ ଆରୁତ ହୋଇ ଯିଏ ପୁନଶ୍ଚ ପ୍ରତ୍ୟୁତ ହୁଏ, ସେ ଆତ୍ମପାତୀ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ଶୁଦ୍ଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ମୃତିରେ ଅପ୍ରତିକାର୍ଯ୍ୟ ପତନ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଯେପରି ଖଣ୍ଡିତ ମସ୍ତକର ପୁନର୍ବାର ପ୍ରତିସନ୍ଧାନ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପରି ଏହି ପତନର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିକାର କିଛି ନାହିଁ । ଉପକୁର୍ବାଣର ଏହିପରି ପତନର ସ୍ମୃତି ନ ହେବାରୁ ତାହାର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ସମ୍ଭବପର ॥୪ ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ३-४-४२ ॥

ଉପପୂର୍ବମପି ତ୍ୱେକେ ଭାବମଶନବତ୍ତଦୁକ୍ତମ୍ ॥୩-୪-୪୨॥

ଅପି ତୁ ଏକେ=କେତେକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଉପପୂର୍ବମ୍-‘ଉପ’ ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ଉପପାତକ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ଅଶନବତ୍=ଯେପରି ଉପକୁର୍ବାଣ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଯଦି ମନ୍ୟ ମାଂସ ଖାଏ, ତେବେ ବ୍ରତଲୋପ ଓ ପୁନଃସଂସ୍କାର ହୁଏ । ସେପରି ପ୍ରତ୍ୟୁତ ନୈଷିକ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ପାଇଁ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତର ଭାବମ୍=ବିଧାନ ହୋଇଛି । ତଦୁକ୍ତମ୍=ଏହାର ବିଚାର ପୂର୍ବମାମାଂସାର ‘ସମା ବିପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ସୂତ୍ରରେ କରାଯାଇଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ଅପି ତ୍ୱେକ ଆଚାର୍ଯ୍ୟୋ ଉପପାତକ ମେବୈତଦିତି ମନ୍ୟତେ, ଯନୈଷିକସ୍ୟ ଗୁରୁଦାରାଦିଭୋମ୍ୟତ୍ର ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟଂ ବିଶାୟୋର୍ନ ତନ୍ନିହାପାତକଂ ଭବତି, ଗୁରୁ ତତ୍ତ୍ୱାଦିଷ୍ଟ ମହାପାତକେଷୁ ପରିଗଣନାତ୍ । ତସ୍ମାଦୁପକୁର୍ବାଣବନୈଷିକସ୍ୟାପି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତସ୍ୟ ଭାବମିଚ୍ଛତି, ବ୍ରହ୍ମରୁରିଦ୍ୱାବିଶେଷାଦବକାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱା ବିଶେଷାତ୍ ।

(ଖ) ‘ଅଶନବତ୍ । ଯଥା ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣୋ ମଧୁମାଂସାଶନେ ବ୍ରତଲୋପଃ ପୁନଃ ସଂସ୍କାରଞ୍ଜେବମିତି । ଯେହି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତସ୍ୟାଭାବମିଚ୍ଛତି ତେଷାଂ ନ ମୂଳମୁପଲବ୍ୟତେ, ଯେ ତୁ ଭାବମିଚ୍ଛତି ତେଷାଂ ବ୍ରହ୍ମରୁର୍ଯ୍ୟ ବକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୟେତଦବିଶେଷଣ ଶ୍ରବଣଂ ମୂଳମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ଭାବୋ ଯୁକ୍ତତରଃ ।

(ଗ) ତଦୁକ୍ତଂ ପ୍ରମାଣ ଲକ୍ଷଣେ- ‘ସମା ବିପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍’ (ଜୈ. ସୁ. ୧-୩-୮), ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ଥା ବା ତନ୍ନିମିତ୍ତାତ୍ (ଜୈ. ସୁ. ୧-୩-୯) ଇତି । ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତାବ ସ୍ମରଣଂ



ଦେବଂ ସତି ଯନ୍ତ୍ରଗୌରବୋପାଦନାର୍ଥମିତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତବ୍ୟମ୍ । ଏବଂ ଭିକ୍ଷୁବୈଖାନସଂଯୋଗେ
‘ବାନପ୍ରସ୍ଥୋ ଦୀକ୍ଷାଭେଦେ କୃଷ୍ଣଂ ଦ୍ଵାଦଶ ରାତ୍ରଂ ଚରିତ୍ଵା ମହାକର୍ଷଂ ବର୍ଧୟେତ’, ‘ଭିକ୍ଷୁର୍ବାନ
ପ୍ରସ୍ଥବତ୍ ସୋମବଲ୍ଲିବର୍ଜଂ ସ୍ଵଶାସ୍ତ୍ରସଂସ୍କାରଣ୍ଠ’, ଇତ୍ୟେବମାଦି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ସ୍ମରଣମନୁସ୍ମୃତବ୍ୟମ୍ ॥

ଭାଷା- (କ) ଅନ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ଯେ- ଯେଉଁ ନୈଷିକ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀର
ଗୁରୁପତ୍ନୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କଠାରୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ବିଶାର୍ଦ୍ଧ ହୁଏ, ତେବେ ସେ ଉତପାତକ ହୁଏ;
ମହାପାତକ ନୁହେଁ । କାରଣ-ତାହାର ଗୁରୁତତ୍ତ୍ଵାଦି ମହାପାତକରେ ପରିଗଣିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।
ତେଣୁ ଉପକୁର୍ବାଣ ପରି ନୈଷିକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତର ଅସ୍ତିତ୍ଵ ଜଞ୍ଜା କରେ । କାରଣ-
ବ୍ରହ୍ମଚାରିତ୍ଵ ଅବିଶେଷ ଅଟେ ଏବଂ ଅବକୀର୍ଣ୍ଣତ୍ଵ ଅବିଶେଷ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁଇଟିର
ସମାନ ଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଓ ଅବକୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ।

(ଖ) ଅଶନ ସମାନ । ଯେପରି ମଧୁ, ମଦ୍ୟ ଓ ମାଂସ ଭକ୍ଷଣ କଲେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀର
ବ୍ରତଲୋପ ଓ ସଂସ୍କାର ହୁଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଯାହା ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତର
ଅଭାବ ଚାହାନ୍ତି, ତାହାର ମତ ମୂଳ ପ୍ରମାଣ ରୂପେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେଉଁମାନେ
ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତର ଭାବକୁ ଚାହାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଅବକୀର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ଅବିଶେଷ
ଶ୍ରୁତିମୂଳ ଅଟେ । ତେଣୁ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତର ଅସ୍ତିତ୍ଵ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ।

(ଗ) ‘ସମାଃ ବିପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍’ ଅର୍ଥାତ୍ ବୃକ୍ଷମାନଙ୍କ ବଚନ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥରେ
ସମାନ ହେଲେ ବିକଳ ସମାନ ପ୍ରତିପତ୍ତି ହେବ । ‘ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ଥା ବା ତନ୍ନିମିତ୍ତତ୍ଵାତ୍’ ଅର୍ଥାତ୍
ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଅଧିକ ବଳବତୀ ହୁଏ, କାରଣ-ଧର୍ମବିଜ୍ଞାନ ଶାସ୍ତ୍ରନିମିତ୍ତକ ଅଟେ ।
ସେହିପରି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତାଭାବ ପ୍ରତିପାଦକ ସ୍ମୃତି କିନ୍ତୁ ଯନ୍ତ୍ରଗୌରବ କରିବା ପାଇଁ ରହିଛି
ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଏ । ସେହିପରି ଭିକ୍ଷୁବୈଖାନସମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ‘ବାନପ୍ରସ୍ଥୋ
ଦୀକ୍ଷାଭେଦେ’ (ବାନପ୍ରସ୍ଥବ୍ରତ ଲୋପ ହେବା ପରେ ଦ୍ଵାଦଶ ରାତ୍ରି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଜାପତ୍ୟ
କରି ବହୁତ ଡ଼ଣ ଓ ବୃକ୍ଷ ଥିବା ସ୍ଥାନରେ ଜଳଦାନ କରି ବୃଦ୍ଧି କର), ‘ଭିକ୍ଷୁର୍ବାନପ୍ରସ୍ଥଂ’
ଭିକ୍ଷୁ ବାନପ୍ରସ୍ଥ ପରି ସୋମଲତାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ଵଶାସ୍ତ୍ରବିହିତ ସଂସ୍କାର, ଧ୍ୟାନ, ପ୍ରାଣାୟାମ
କର) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ସ୍ମୃତିର ଭିକ୍ଷୁ ଓ ବାନପ୍ରସ୍ଥରେ ଅନୁସ୍ମରଣ କରିବା ଉଚିତ ॥୪ ୨॥

୧୨ । ବହିରଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂଠ ୪୩ ॥

୧୨ । ବହିରଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂଠ-୪୩॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ୩-୪-୪୩ ॥

ବହିଷ୍ଠଭୟଥାପି ସ୍ମୃତେରାଚାରାଚ୍ଚ ॥୩-୪-୪୩॥



ଉଭୟଥାପି = ଉଭୈରେତା ନିଜ ଆଶ୍ରମରୁ ବାହାରି ଉପପାତକ ହେଉ, ଅଥବା ମହାପାତକ ହେଉ, ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ତାହାର ଶିଷ୍ୟ ଦ୍ଵାରା, ବହିଷ୍କୃତ = ବହିଷ୍କାର କରବା ଉଚିତ । ସ୍ଵତେରାଘରାଜ = କାରଣ - ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ନ ପଶ୍ୟାମି । ଇତ୍ୟାଦି ନିନ୍ଦା ସ୍ଵତି ଓ ଶିଷ୍ୟତାର ବାକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟୁର୍ଦ୍ଧ୍ବରେତାସାଂ ସ୍ଵାଶ୍ରମେତ୍ୟଃ ପ୍ରତ୍ୟବନ୍ ମହାପାତକଂ ଯଦି ବୋପାତକମୁଭୟଥାପି ଶିଷ୍ୟେଷ୍ଠେଃ ବହିଷ୍କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ ଆରୁଡ଼ୋ ନୈଷ୍ଠିକଂ ଧର୍ମଂ ଯସ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟବତେ ପୁନଃ । ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତଂ ନ ପଶ୍ୟାମି ଯେନ ଶୁଦ୍ଧେତସ୍ୟ ଆମ୍ଭାହା, ଇତି । ‘ଆରୁଡ଼ପତିତଂ ବିପ୍ରଂ ମଣ୍ଡଳାଜ ବିନିଃସୃତମ୍ । ଉଦ୍‌ବନ୍ଧଂ କୃମିଦଂ ଚ ଘୃଷ୍ଣା ଋଦ୍ରାୟଣଂ ଚରେତ୍’ ଇତି ଚୈବମାଦିନିନ୍ଦାତିଶୟସ୍ଵତିତ୍ୟଃ ଶିଷ୍ୟା ତାରାଜ । ନହିଯଜ୍ଞାଧ୍ୟୟନବିବାହା-ଦିତି ତୈଃ ସହାଚରନ୍ତି ଶିଷ୍ୟଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ଯଦି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବରେତର ନିଜ ଆଶ୍ରମରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁତ ହୋଇ ମହାପାତକ ହୁଏ, ଅଥବା ଉପପାତକ ହୁଏ-ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାରରେ ସେହି ଶିଷ୍ୟପୁରୁଷ ଦ୍ଵାରା ବହିଷ୍କୃତ ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ- ‘ଆରୁଡ଼ୋ ନୈଷ୍ଠିକଂ’ (ଯେଉଁ ନୈଷ୍ଠିକ ଧର୍ମରେ ଆରୁଡ଼ ହୋଇ ପୁଣି ପ୍ରତ୍ୟୁତ ହୁଏ, ସେହି ଆତ୍ମାତା’ ଶୁଦ୍ଧ ହେଲେ ତା’ର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏବଂ ‘ଆରୁଡ଼ପତିତଂ’ (ଆଶ୍ରମରେ ଆରୁଡ଼ ହୋଇ ପତିତବିପ୍ରକୁ, ମଣ୍ଡଳ ଦ୍ଵାରା ବହିଷ୍କୃତକୁ ପାଣିଦ୍ଵାରା ସ୍ଵୟଂ ମୃତ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ, କୃମିଦ୍ଵାରା ଦୁଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ସ୍ପର୍ଶକରି ଋଦ୍ରାୟଣ କର) ଇତ୍ୟାଦି ଅତିଶୟ ନିନ୍ଦା କରୁଥିବା ସ୍ଵତି ଓ ଶିଷ୍ୟତାର ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଶିଷ୍ୟପୁରୁଷ ତାହା ସହିତ ଯଜ୍ଞ, ଅଧ୍ୟୟନ, ବିବାହାଦି ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି ନାହିଁ ॥୪୩॥

୧୩ । स्वाम्यधिकरणम् ॥ सू. ୪୪-୪୬ ॥

୧୩ । ସ୍ଵାମ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୪୪-୪୬॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ୩-୪-୪୪ ॥

ସ୍ଵାମିନଃ ଫଳଶ୍ରୁତେରିତ୍ୟାତ୍ରେୟଃ ॥୩-୪-୪୪॥

ସ୍ଵାମିନଃ = ଯଜ୍ଞମାନ ସାଙ୍ଗପ୍ରଧାନ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର କର୍ତ୍ତା ଅଟେ । ଇତି ଆତ୍ରେୟଃ=ଏହା ଆତ୍ରେୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତ ଅଟେ । ଫଳଶ୍ରୁତେ= କାରଣ-‘ବର୍ଷତି ହାସ୍ତୈ’ ଇତ୍ୟାଦି ଫଳଶ୍ରୁତି ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଅଜ୍ଞେଷୁପାସନେଷୁ ସଂଶୟଃ - କିଂ ତାନି ଯଜ୍ଞମାନକର୍ମାଣ୍ୟାହୋଷ୍ଠିରତ୍ଵିକକର୍ମଣୀତି । କିଂ ତାବତପ୍ରାସ୍ତମ୍ ? ଯଜ୍ଞମାନକର୍ମାଣୀତି । କୁତଃ ? ଫଳଶ୍ରୁତେଃ । ଫଳ ହି ଶ୍ରୁତ୍ୟତେ- ‘ବର୍ଷତି ହାସ୍ତୈ ବର୍ଷୟତି ହ ଯ.ଏତଦେବ’ ବିଦ୍ଵାନବୃଷ୍ଟୋ ପଞ୍ଚବିଧଂ



ସାମୋପାସ୍ତେ' (ଛା ୨-୩-୨) ଇତ୍ୟାଦି । ତତ୍ ସ୍ୱାନିଗାମି ନ୍ୟାୟମ୍, ତସ୍ୟ ସାଙ୍ଗେ ପ୍ରୟୋଗୋଽଧିକୃତଦ୍ୱାର, ଅଧିକୃତାଧିକାରଦ୍ୱାଳୋକଂ ଜାତୀୟକସ୍ୟ ।

(ଖ) ଫଳଞ୍ଚ କର୍ତ୍ତୃମ୍ୟପାସନାନାଂ ଶୂନ୍ୟତେ- 'ବର୍ଷତ୍ୟସ୍ତୈ ଯ ଉପାସ୍ତେ' ଇତ୍ୟାଦି । ନନ୍ଦୁଦ୍ୱିଜୋଽପି ଫଳଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱ 'ଆତ୍ମନେ ବା ଯଜମାନାୟ ବା ଯଂ କାମଂ କାମୟତେ ତମାଗାୟତି' (ବୃ. ୧-୩-୧୮) ଇତି । ନ ତସ୍ୟ ବାଚନିକଦ୍ୱାର । ତସ୍ମାଦ୍‌ସ୍ୱାନିନ ଏବ ଫଳବସ୍ତୁପାସନେଷୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାମିତ୍ୟାତ୍ରେୟ ଆରାଧ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ ॥

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-(କ) ଅଙ୍ଗସମ୍ବନ୍ଧ ଉପାସନାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ କି ସେହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ଯଜମାନର କର୍ମ ଅଟନ୍ତି କି ରତ୍ନିକର କର୍ମ ? ତେବେ କ'ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ପୂର୍ବପକ୍ଷ ସେହିଗୁଡ଼ିକ ଯଜମାନର କର୍ମ ଅଟନ୍ତି, କାରଣ ଏହାର ଫଳଶ୍ରୁତି ଅଛି । 'ବର୍ଷତି ହାସ୍ତୈ' (ଏହିପ୍ରକାର ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷ ବୃଷିରେ ପାଞ୍ଚର ସାମର ଉପାସନା କରେ । ତାହା ପାଇଁ ବର୍ଷା ହୁଏ । ସେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ମେଘଦ୍ୱାରା ବର୍ଷା କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଫଳଶ୍ରୁତି ଅଛି । ସେହି ଫଳ ଯଜମାନକୁ ମିଳେ, କାରଣ ସେ ସାଙ୍ଗପ୍ରୟୋଗରେ ଅଧିକୃତ ଅଟେ । ଏହି ପ୍ରକାରର ଉପାସନାରେ ସେ ଅଧିକୃତ ଅଧିକାର ଅଟେ ।

(ଖ) 'ବର୍ଷତ୍ୟସ୍ତୈ' (ଯାହା ଉପାସନା କରେ, ତାହା ପାଇଁ ମେଘ ଯଥେଷ୍ଟ ବୃଷି କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଫଳ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକର କର୍ତ୍ତାରେ ଶ୍ରବଣ କରାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ 'ଆତ୍ମନେ ବା' (ନିଜପାଇଁ ଅଥବା ଯଜମାନ ପାଇଁ ଯେଉଁ ମନୋରଥର ସେହି ଉଦ୍‌ଗାତା କାମନା କରେ, ତାହାକୁ ସାମର ଉଦ୍‌ଗାନ ଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ କରାଯାଏ) ଏହପ୍ରକାର ରତ୍ନିକକୁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ହେବାର ଦେଖାଯାଏ କି ? ନୁହେଁ; କାରଣ-ସେ ବାଚନିକ ଅଟେ । ତେଣୁ ଯଜମାନ ଫଳଯୁକ୍ତ ଉପାସନାର କର୍ତ୍ତା ଅଟେ । ଏହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆତ୍ରେୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ॥୪୪॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीर्त्यते ॥ ୩-୪-୪୫ ॥

ଆର୍ତ୍ତ୍ୱିଜ୍ୟମିତେପୌଡୁଲୋମିଷ୍ଟସ୍ତୈ ହି ପରିକୀର୍ତ୍ତ୍ୟତେ ॥୩-୪-୪୫॥

ଆର୍ତ୍ତ୍ୱିଜ୍ୟ=ଏହି ଉପାସନାର କର୍ତ୍ତା ରତ୍ନିକ ଅଟେ । ଇତି ଔଡୁଲୋମିଃ=ଏହା ଔକ୍ତୁଲୋମି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ହି=କାରଣ; ତସ୍ତୈ=ସେହି ସାଙ୍ଗ କର୍ମପାଇଁ ପରିକୀର୍ତ୍ତ୍ୟତେ=ଦକ୍ଷିଣା ଦେଇ ରତ୍ନିକକୁ କ୍ରୟ କରାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ନୈତଦସ୍ତ୍ରି-ସ୍ୱାନିକର୍ମାଣ୍ୟୁପାସନାନୀତି, ରତ୍ନିକ କର୍ମାଣ୍ୟୁତାନି ସ୍ୱୁରି-ତୌଡୁଲୋମିରାଉର୍ଯ୍ୟେ ମନ୍ୟତେ । କିଂ କାରଣମ୍ ? ତସ୍ତୈ ହି ସାଙ୍ଗାୟ କର୍ମଣୋ ଯଜମାନେନନ୍ଦିକପରିକ୍ରାୟତେ; ତତ୍‌ପ୍ରୟୋଗାତଃପାତାନି ଚେଦନ୍ତାଆଦ୍ୟୁପାସନାନ୍‌ଧିକୃତାଧିକାରଦ୍ୱାର । ତସ୍ମାଦ୍ ଗୋଦୋହନାଦିନିୟମବଦେବର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱଗ୍ନିର୍ବର୍ତ୍ତେୟରନ୍ ।



(ଖ) ତଥାତ ‘ତ’ ହ ବକୋ ଦାଲୋଭ ବିଦାଞ୍ଚକାର ସହ ନୈମିଶାୟାନାମୁଦଗାତା ବଭୂବ’ (ଛା ୧-୨-୧୩) ଇତ୍ୟୁଦଗାତୁକର୍ତ୍ତୃକତା ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଦର୍ଶୟତି । ଯତ୍ତୁକ୍ତ-କର୍ତ୍ତାଶ୍ରୟଂ ଫଳଂ ଶ୍ରୁୟତ ଇତି ନୈଷଦୋଷଃ, ପରାର୍ଥଦ୍ୱାଦୁଦ୍ଦିକୋଦ୍ୟନ୍ତ ବଚନାତ୍ଫଳ-ସମ୍ବନ୍ଧାନୁପପତ୍ତେଃ ॥

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱାମିକର୍ମ ନୁହେଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ ରତ୍ନିକର କର୍ମ ହେବା ଉଚିତ୍-ଏହା ଆରମ୍ଭ୍ୟ ଔତୁଲୋମି ମାନନ୍ତି । କାରଣ-ସେହି ସାଜକର୍ମ ନିମିତ୍ତ ଯଜମାନ ରତ୍ନିକକୁ ପରିଚିତ୍ତ କରେ । ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ସେହି ପ୍ରୟୋଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି, କାରଣ-ଅଧିକୃତର ଅଧିକାର ଅଛି । ତେଣୁ ଗୋଦୋହନ କାର୍ଯ୍ୟ ପରି ସେହି ସାଜ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ରତ୍ନିକ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦନା କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ସେହିପରି ‘ତହ ବକୋ’ (ଅତଃ ଦାଲଭ୍ୟର ପୁତ୍ର ବକ ଜାଣିଲେ ଯେ-ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରାଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉଦ୍‌ଗାଥର ଉପାସନା ଏହି ନୈମିଷ୍ୟାଗଣ୍ୟରେ ଯଜ୍ଞ କରି ଉଦ୍‌ଗାତା ହେଲେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବିଜ୍ଞାନର ଉଦ୍‌ଗାତା କର୍ତ୍ତୃକ ଦେଖାଏ । ପୂର୍ବରୁ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- କର୍ତ୍ତାର ଆଶ୍ରୟ ଫଳଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ରତ୍ନିକ ଯଜମାନ ପାଇଁ ଉଦିଷ୍ଟ । ତଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ରତ୍ନିକର ଫଳସମ୍ବନ୍ଧ ଅନୁପାପନ୍ନ ହୁଏ ॥୪୫॥

श्रुतेश्च ॥ ३-४-४६ ॥

ଶ୍ରୁତେଷ୍ଚ ॥୩-୪-୪୬॥

ଶ୍ରୁତେଃ ଚ=କାରଣ- ‘ଯା’ ବୈ କାଞ୍ଚନ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ରତ୍ନିକ କର୍ତ୍ତୃକ ଉପାସନାର ଫଳ ଯଜମାନ ପାଇଁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ଯା’ ବୈ କାଞ୍ଚନ ଯଜ୍ଞେ ରତ୍ନିକ୍ ଆଶିଷମାଶାସତ ଇତି ଯଜମାନାୟୈବ ତାମାଶାସତ ଇତି ହୋବାଚ’ ଇତି । ‘ତସ୍ମାଦୁ ହୈବ’ବିଦୁଦ୍‌ଗାତାବୁୟାତକ୍ ତେ କାମମାଗାୟାମି । (ଛା ୧-୭-୮/୯) ଇତି ତତ୍ତ୍ୱିକର୍ତ୍ତୃକସ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଯଜମାନଗାମିଫଳଂ ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାଦଜ୍ଞୋପାସନାମୁଦ୍‌ଦିକକର୍ମଦ୍ୱାସିଦ୍ଧିଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ଯା’ ବୈ’ (ରତ୍ନିକ ଯଜ୍ଞରେ ଯେ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି, ଯଜମାନ ପାଇଁ ତାହାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି ବୋଲି ସେ କହନ୍ତି), ‘ତସ୍ମାଦୁ’ (ତେଣୁ ତାହାକୁ ଜାଣିଥିବା ଉଦ୍‌ଗାତା ଯଜମାନ ଦ୍ୱାରା ତାହା କହନ୍ତି ଯେ- ମୁଁ ତୁମ୍ଭ ପାଇଁ କେତେକ କାମନାକୁ ଗାନ କରିବ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ରତ୍ନିକ କର୍ତ୍ତୃକ ଉପାସନାର ଫଳ ଯଜମାନଗାମୀ ଦେଖାଏ । ତେଣୁ ଅଜ୍ଞୋପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ରତ୍ନିକ କର୍ମଦ୍ୱସିଦ୍ଧି ହୁଏ ॥୪୬॥



୧୪ । सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ सू० ४७-४९ ॥

୧୪-ସହକାର୍ଯ୍ୟନ୍ତରବିଧ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ୪୭-୪୯ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो बिध्यादिवत् ॥ ३-४-४७ ॥

ସହକାର୍ଯ୍ୟନ୍ତରବିଧିଃ ପକ୍ଷେଣ ତୃତୀୟଂ ତଦ୍‌ବତୋ

ବିଧ୍ୟାଦିବତ୍ ॥ ୩-୪-୪୭ ॥

ସହକାର୍ଯ୍ୟନ୍ତରବିଧିଃ = ‘ବାଲ୍ୟଂ ଚ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଂ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ବିଦ୍ୟାର ସହକାରୀମାନ ଅପୂର୍ବ ହେବାରୁ ତାହାକୁ ବିଧି ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ତୃତୀୟମ୍ = ଶ୍ରବଣାଦି ସାଧନରେ ତୃତୀୟ ସାଧନ ନିଦିଧାସନ ମୌନଶବ୍ଦରୁ ବିହିତ ହୁଏ । ତଦ୍‌ବତଃ = ପରୋକ୍ଷ ଜ୍ଞାନଯୁକ୍ତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସାକ୍ଷାତକାର ନିମିତ୍ତ ଏ ବିଧି ଅଟେ । ପ୍ରକ୍ଷେପଃ = ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଭେଦଦର୍ଶନ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ସେହି ପକ୍ଷରେ ସାକ୍ଷାତକାରର ପ୍ରାପ୍ତି ନ ହେଲେ ଏହି ବିଧି ସାର୍ଥକ ହୁଏ । ବିଧାଦିବତ୍ = ଯେପରି ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସ ପ୍ରଧାନ ବିଧିରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଙ୍ଗର ବିଧି ହୁଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ ମୌନର ବିଧି ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ତସ୍ମାଦ୍‌ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଂ ନିର୍ବିଦ୍ୟ ବାଲ୍ୟେନ ତିଷ୍ଠାସେଦ୍ ବାଲ୍ୟଂ ଚ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଂ ଚ ନିର୍ବିଦ୍ୟାଽଥ ମୁନିରମୌନଂ ଚ ମୌନଂ ଚ ନିର୍ବିଦ୍ୟାଽଥ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ (ବୃହ ୩-୫-୧) ଇତି ବୃହଦାରଣ୍ୟକେ ଶ୍ରୁୟତେ ।

(ଖ) ତତ୍ରସଂଶୟଃ-ମୌନଂ ବିଧାୟତେ ନ ବେତି । ନ ବିଧାୟତ ଇତି ତାବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତମ୍, ବାଲ୍ୟେନ ତିଷ୍ଠାସେଦିତ୍ୟତ୍ତ୍ରେକ ବିଧେରବସିତତ୍ତ୍ୱାତ୍ । ନ ହ୍ୟଥ ମୁନିରିତିତ୍ୟତ୍ର ବିଧାୟିକା ବିଭକ୍ତିରୂପ ଲଭ୍ୟତେ, ତସ୍ମାଦୟମନୁବାଦୋ ଯୁକ୍ତଃ ।

(ଗ) କୃତଃ ପ୍ରାପ୍ତିରିତି ଚେତ୍-ମୁନିପଣ୍ଡିତଶବ୍ଦଯୋଃ ଜ୍ଞାନାର୍ଥତ୍ୱାତ୍ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଂ ନିର୍ବିଦ୍ୟେତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତଂ ମୌନମ୍ । ଅପି ଚ-ଅମୌନଂ ଚ ମୌନଂ ନ ନିର୍ବିଦ୍ୟାଽଥ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ’ ଇତ୍ୟତ୍ର ତାବନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ୱଂ ବିଧାୟତେ, ପ୍ରାଗେବ ପ୍ରାପ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ‘ଅଥବ୍ରାହ୍ମଣଃ’ ଇତି ପ୍ରଶଂସାବାଦସ୍ତଥୈବାଥ ମୁନିରିତିପି ଭବିତୁମର୍ହତି, ସମାନନିର୍ଦ୍ଦେଶତ୍ୱାଦିତି ।

ଭାଷା-(କ) ‘ତସ୍ମାଦ୍‌ବ୍ରାହ୍ମଣଃ’ (ଅତଃ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର ପୂର୍ଣ୍ଣତୟା ସମ୍ପାଦନ କରି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପ ବଳରେ ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ । ପୁନଶ୍ଚ ବାଲ୍ୟ ଏବଂ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତୟା ପ୍ରାପ୍ତ କରି ସେ ମୁନି ହୁଏ । ତଥା ଅମୌନ ଓ ମୌନର ପୂର୍ଣ୍ଣତୟା ସମ୍ପାଦନ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ କୃତକୃତ୍ୟ ହୁଏ) ଏହା ବୃହଦାରଣ୍ୟକରେ ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ଯେ- ମୌନର ବିଧାନ ହୁଏ କି ନୁହେଁ । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ମୌନର ବିଧାନ କରାଯାଏ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ- ‘ବାଲ୍ୟେନ ତିଷ୍ଠାସେଦ୍’



ବାକ୍ୟରେ ବିଧି ସମାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ - ‘ଅଥ ମୁନିଃ’ ବାକ୍ୟରେ ବିଧାୟକ ବିଧି-ପ୍ରତିପାଦକ ବିଭକ୍ତି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ ଏହି ଅନୁବାଦ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ।

(ଗ) ଯଦି କହ ଯେ- ମୌନର ପ୍ରାପ୍ତି କେଉଁଠାରେ ହୋଇଛି, ତେବେ ମୁନି ଓ ପଣ୍ଡିତଶବ୍ଦ ଜ୍ଞାନାର୍ଥକ ହେବାରୁ ‘ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ’ ନିର୍ବିଦ୍ୟ’ ଏଠାରେ ମୌନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ଅମୌନଂ ଚ ମୌନଂ ଚ’ (ଅମୌନ ଓ ମୌନର ପୂର୍ଣ୍ଣତୟା ସମ୍ପାଦନ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣ କୃତ୍ୟକୃତ୍ୟ ହୁଏ) ଏଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଦ୍ୱର ବିଧାନ କରାଯାଇନାହିଁ; କାରଣ-ସେହି ‘ବିବିଦିଷନ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣାଃ’ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ‘ଅଥ ବ୍ରାହ୍ମଣାଃ’ ଏହି ପ୍ରଶଂସାବାଦ ଅଟେ । ତେଣୁ ‘ଅଥ ମୁନିଃ’ ଏଠାରେ ‘ପ୍ରଶଂସାବାଦ’ ହୁଏ । କାରଣ-ଦୁଇଟିରେ ଏହା ସମାନ ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୋଇଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ କୁମ୍ଭଃ-ସହକାର୍ଯ୍ୟତରବିଧିରିତି । ବିଦ୍ୟା ସହକାରିଣୋ ମୌନସ୍ୟ ବାଲ୍ୟାପାଣ୍ଡିତ୍ୟବଦ୍‌ବିଧିରେବାଶ୍ରୟିତବ୍ୟଃ, ଅପୂର୍ବଦ୍ୱାର । ନନ୍ଦୁ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଶବ୍ଦେନୈବ ମୌନସ୍ୟାବଗତତ୍ୱମୁକ୍ତମ୍ । ନୈଷ ଦୋଷଃ । ମୁନିଶବ୍ଦସ୍ୟ ଜ୍ଞାନାତିଶୟାର୍ଥଦ୍ୱାର, ମନନାନୁମିରିତି ଚ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିସମ୍ଭବତଃ, ‘ମୁନୀନାମପ୍ୟହଂବ୍ୟାସଃ’ (ଗୀ ୧୦-୩୭) ଇତି ଚ ପ୍ରୟୋଗଦର୍ଶନାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ଦୁ ମୁନିଶବ୍ଦ ଉତ୍ତମାଶ୍ରମବଚନୋଽପି ଶୁଦ୍ଧତେ- ‘ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟମାର୍ଯ୍ୟକୁଳଂ ମୌନଂ ବାନପ୍ରସ୍ଥମ୍’ ଇତ୍ୟତ୍ର, ନ, ‘ବାଲ୍ଲିକିମୁନିପୁଙ୍ଗବଃ’ ଇତ୍ୟାଦିଷୁ ବ୍ୟତିଚାରଦର୍ଶନାତ୍ । ଇତରାଶ୍ରମସଂନିଧାନାରୁ ପାରିଶେଷ୍ୟାଉତ୍ତୋତ୍ତମାଶ୍ରମୋପାଦାନଂ ଜ୍ଞାନପ୍ରଧାନତ୍ୱାଦୁତ୍ତମାଶ୍ରମସ୍ୟ । ତସ୍ମାଦ୍ ବାଲ୍ୟପାଣ୍ଡିତ୍ୟାପେକ୍ଷୟା ତୃତୀୟମିଦଂ ମୌନଂ ଜ୍ଞାନାତିଶୟରୂପଂ ବିଧାୟତେ ।

(ଗ) ଯତ୍ନ ବାଲ୍ୟ ଏବ ବିଧେଃ ପର୍ଯ୍ୟବସାନମିତି, ତଥାପ୍ୟପୂର୍ବନମୁନିବିଦ୍ୟା ବିଧେୟତ୍ୱ-ମାଶ୍ରାୟତେ-ମୁନିଃ ସ୍ୟାଦିତି । ନିର୍ବେଦନାୟତ୍ୱନିର୍ଦ୍ଦେଶାଦପି ମୌନସ୍ୟ ବାଲ୍ୟପାଣ୍ଡିତ୍ୟବଦ୍‌ବିଧେୟତ୍ୱାଶ୍ରୟତାମ୍ । ତଦ୍‌ବତୋ ବିଦ୍ୟାବତଃ ସଂନ୍ୟାସିନଃ କଥଂ ବିଦ୍ୟାବତଃ ସଂନ୍ୟାସିନ ଇତ୍ୟବଗମ୍ୟତେ ? ତଦଧିକାରାତ୍ । ‘ଆହାନଂ ବିଦିତ୍ୱା ପୁରାଦ୍ୟେ-ଷଶାଭେୟା ବ୍ୟୁତଥାୟାଥ ଭିକ୍ଷାଚର୍ଯ୍ୟଂ ଚରନ୍ତି’ ଇତି ।

(ଘ) ନନ୍ଦୁ ସଦି ବିଦ୍ୟାବଦ୍‌ ପ୍ରାପ୍ତୋତ୍ୟେବ ତତ୍ରାତିଶୟଃ କିଂ ମୌନବିଧିନେତ୍ୟତ ଆହପକ୍ଷେଶେତି । ଏତଦୁକ୍ତ ଭବତି-ଯସ୍ମିନ୍‌ପକ୍ଷେ ଭେଦଦର୍ଶନପ୍ରାବଲ୍ୟାନୁ ପ୍ରାପ୍ତୋତି, ତସ୍ମିନ୍ନେବ ବିଧିରିତି । ବିଧାଦିବତ୍ । ଯଥା- ‘ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସାଭ୍ୟାଂ ସ୍ୱର୍ଗକାମୋ ଯଜେତ’ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକେ ବିଧାଦୌ ସହକାରିତ୍ୱେନାଶ୍ୱ୍ୟନ୍ୟାଧାନାଦିକମଙ୍ଗଳାତଂ ବିଧାୟତେ । ଏବମବିଧିପ୍ରଧାନେଽପ୍ୟସ୍ମିନ୍ ବିଦ୍ୟାବାକ୍ୟେ ମୌନବିଧିରତ୍ୟର୍ଥଃ ॥



ମୂଳ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ‘ସହକାର୍ଯ୍ୟତ୍ବବିଧିଃ’ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଦ୍ୟାର ସହକାରୀ ମୌନର ବାଲ୍ୟ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପରି ବିଧି ଆଶ୍ରୟତା କରିବା ଉଚିତ୍, କାରଣ-ସେ ଅପୂର୍ବ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି-ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଦ୍ବାରା ମୌନ ଅବଗତ ହୁଏ କି ? ହଁ, ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ମୁନିଶବ୍ଦ ଜ୍ଞାନାତିଶୟାର୍ଥକ ଅଟେ ଏବଂ ମନନରୁ ମୁନିଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ଏବଂ ମୁନିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୁଁ ବ୍ୟାସ ଅଟେ’ ବୋଲି ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଗାରସ୍ଥ୍ୟ (‘ଗାହିସ୍ଥ୍ୟ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟକୁଳ, ମୌନ ଓ ବାନପ୍ରସ୍ଥ’) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ମୁନିଶବ୍ଦ ଉତ୍ତମାଶ୍ରମର ବାଚକ କି ? ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ବାଲ୍ମୀକିଃ ମୁନିପୁଞ୍ଜବଃ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ବ୍ୟାଜିତାର ଦେଖାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମଗୁଡ଼ିକର ସଂନ୍ୟାସୀନରୁ ଓ ପରିଶେଷରୁ ଏହି ବଚନରେ ଉତ୍ତମ ଆଶ୍ରମ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ) କାରଣ-ଉତ୍ତମ ଆଶ୍ରମ ଜ୍ଞାନପ୍ରଧାନ ଅଟେ ।

(ଗ) ତେଣୁ ବାଲ୍ୟରେ ବିଧିର ପର୍ଯ୍ୟବସାନ କରାଯାଇଛି । ତଥାପି ମୁନିତ୍ବର ଅପୂର୍ବ ହେଲେ ‘ମୁନିଃ ସ୍ୟାତ୍’ ଏହିପ୍ରକାର ବିଧେୟତ୍ବ ଆଶ୍ରୟଣ କରାଯାଏ । ମୌନର ନିର୍ବେଦନାୟ ରୂପରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହେଲେ ବାଲ୍ୟ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ପରି ବିଧେୟତ୍ବ ଆଶ୍ରୟଣ ହୁଏ । ‘ତଦ୍ବଚତୋ’ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଦ୍ୟାବାନ ସଂନ୍ୟାସୀ । ବିଦ୍ୟାବାନ୍ ସଂନ୍ୟାସୀର ବୋଲି କିପରି ଅବଗତ ହୁଏ ? କାରଣ-‘ଆତ୍ମାନଂ ବିଦିତ୍ବା’ (ଆତ୍ମାକୁ ଜାଣି ପୁରାଦି ଏକଶାକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ପରେ ଭିକ୍ଷାଚାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ସଂନ୍ୟାସୀର ଅଧିକାର ରହିଛି ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାବତ୍ ହେଲେ ସେଠାରେ ଅତିଶୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ମୌନବିଧିର କି ପ୍ରୟୋଜନ ରହିଛି ? ଏହି ସ୍ଥଳରେ କୁହନ୍ତି- ‘ପକ୍ଷେଣ’ ଅଭିପ୍ରାୟ ଅଛି । ଯେଉଁ ପକ୍ଷରେ ଭେଦଦର୍ଶନର ପ୍ରଧାନତାକୁ ଜ୍ଞାନାତିଶୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହି ପକ୍ଷରେ ଏହି ବିଧି ଅଛି । ବିଧିପ୍ରଭୃତି ସମାନ । ଯେପରି ଦର୍ଶପୂର୍ଣ୍ଣମାସାଭ୍ୟାଂ ସ୍ବର୍ଗକାମୋ ଯଜେତ୍’ ଏହି ବିଧିରେ ସହକାରି ରୂପରେ ଅଗ୍ନିର ଅନ୍ୟାୟନାଦି ଅଙ୍ଗ ସମୂହର ବିଧାନ କରାଯାଇଛି । ସେହିପରି ଅବିଧି-ପ୍ରଧାନ-ବିଦ୍ୟାବାକ୍ୟରେ ମୌନବିଧି ଅଟେ-ଏହାହିଁ ଅର୍ଥ ॥୪୭॥

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ବାଲ୍ୟାଦିବିଶିଷ୍ଟେ କୈବଲ୍ୟାଶ୍ରମେ ଶ୍ରୁତିମତି ବିଦ୍ୟମାନେ କସ୍ତାଞ୍ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଗୃହିଣୋପସଂହାରଃ ‘ଅଭିସମାବୃତ୍ୟ କୁରୁମେ’ (ଛା ୬-୧୫-୧) ଇତ୍ୟାଦୃ ? ତେନ ହ୍ୟୁପସଂହରଂସ୍ତଦ୍ବିଷୟମାଦରଂ ଦର୍ଶୟତାତି । ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଏହିପ୍ରକାର ବାଲ୍ୟାଦି ବିଶିଷ୍ଟ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରତିପାଦିତ କୈବଲ୍ୟାଶ୍ରମରେ ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍ରେ ‘ଅଭିସମାବୃତ୍ୟ’ (ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୃହରେ



ସମାବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମରେ ରହ, ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନରେ ସ୍ବାଧ୍ୟାୟ ସମାପନ କରି) ଏହି ବାକ୍ୟରେ ଗୃହରେ କିପରି ଉପସଂହାର ହୋଇଛି ? ତେଣୁ ଉପସଂହାର କରି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ ବିଷୟକ ଆଦର ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଏ; ତେଣୁ ତାହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-

କୃତ୍ସନଭାବାତୁ ଗୃହିଣୋପସଂହାର: ॥ ୩-୪-୪୮ ॥

କୃଷ୍ଣଭାବାତୁ ଗୃହିଣୋପସଂହାରଃ ॥ ୩-୪-୪୯ ॥

କୃଷ୍ଣଭାବାତ୍=ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମରେ ବିଶେଷ ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ହୁଏ । ଅତଃ ଯଜ୍ଞାଦି ଓ ଆଶ୍ରମାନ୍ତର ବିହିତ ଶମାଦିର, ଗୃହିଣା=ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମଦ୍ୱାରା, ଉପସଂହାରଃ=ଉପସଂହାର ହୋଇଛି । ତୁ=ତୁ ଶବ୍ଦ ବିଶେଷଣାର୍ଥକ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ତୁ ଶବ୍ଦୋ ବିଶେଷଣାର୍ଥଃ । କୃଷ୍ଣଭାବୋଽସ୍ୟ ବିଶେଷ୍ୟତେ । ବହୁକାୟାସାନି ହି ବହୁନ୍ୟାଶ୍ରମ କର୍ମାଣି ଯଜ୍ଞାଦାନି ତଂ ପ୍ରତି କର୍ତ୍ତବ୍ୟତୟୋପଦିଷ୍ଟାନି, ଆଶ୍ରମାନ୍ତର କର୍ମାଣି ଚ ଯଥାସମ୍ଭବ ଯଦ୍ୱିଂସେହିୟ ସଂଯମାଦାନି ତସ୍ୟ ବିଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ଗୃହମେଧ୍ନୋପସଂହାରୋ ନ ବିରୁଧତେ ॥

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-(କ) ତୁ ଶବ୍ଦ ବିଶେଷଣାର୍ଥକ ଅଟେ । ତେଣୁ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ବିଶେଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ ହୁଏ । କାରଣ-ବହୁତ ଆୟାସବାନ୍ ବହୁତରୁ ଯଜ୍ଞାଦି ଆଶ୍ରମକର୍ମ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ ପାଇଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏବଂ ଅହିଂସା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଯମାଦି ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରମର କର୍ମ ମଧ୍ୟ ଯଥାସମ୍ଭବ ସେଠାରେ ରହେ । ଅତଃ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମରେ ଉପସଂହାର ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ॥୪୮॥

ମୌନବଦିତରେଷାମପ୍ୟୁପଦେଶାତ୍ ॥ ୩-୪-୩୯ ॥

ମୌନବଦିତରେଷାମପ୍ୟୁପଦେଶାତ୍ ॥ ୩-୪-୪୯ ॥

ମୌନବତ୍ = ଯେପରି ମୌନ ଓ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ ଶ୍ରୁତି ସମ୍ମତ, ସେପରି, ଇତରେଷାମପି=ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଓ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୁତିସମ୍ମତ । ଉପଦେଶାତ୍=କାରଣ- ଏହି ଚାରୋଟି ଆଶ୍ରମର ଶ୍ରୁତିରେ ଉପଦେଶ ହୋଇଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ଯଥା ମୌନଂ ଗାହ୍ନସ୍ଥ୍ୟଂ ଷ୍ଟେତାବାଶ୍ରମୌ ଶ୍ରୁତିମତ୍ତାବେବମ୍ବିତରାବପି ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଗୁରୁକୁଳାବାସୌ । ଦର୍ଶିତାହି ପୁରସ୍କାହୁତିଃତପ ଏବ ଦ୍ୱିତୀୟୋ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟା- ଚର୍ଯ୍ୟକୁଳବାସା ତୃତୀୟଃ (ଛା ୨-୨୩-୧) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା ।

(ଖ) ତସ୍ମାଦ୍ତୃତ୍ୱାମପ୍ୟାଶ୍ରମାଣାମୁପଦେଶାବିଶେଷାଭୁଲ୍ୟବତ୍ ବିକଳ ସମୁଚ୍ଚୟାଭ୍ୟା ପ୍ରତିପତ୍ତିଃ । ଇତରେଷାମିତି ଦ୍ୱିତୀୟା ଶ୍ରମଯୋର୍ବିଦୁବଚନଂ ବୃତ୍ତିଭେଦାପେକ୍ଷୟାନ୍ଦୁଷ୍ଟାତ୍- ଭେଦାପେକ୍ଷୟା ବେତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ॥



ଭାଷା-(କ) ଯେପରି ମୌନ ସଂନ୍ୟାସାଶ୍ରମ ଓ ବୃହସ୍ପାଶ୍ରମ-ଏହି ଦୁଇଟି ଆଶ୍ରମ ଶୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ ଅଟେ; ସେହିପରି ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଓ ଗୁରୁକୁଳବାସ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରମ-ଏହି ଦୁଇଟି ଆଶ୍ରମ ଶୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ । କାରଣ-‘ତପ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟା’ ତପ ହିଁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଧର୍ମସ୍ବରୂପ ଅଟେ; ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କୁଳବାସୀ-ଏହା ତୃତୀୟ ଧର୍ମସ୍ବରୂପ ଅଟେ । ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ତେଣୁ ଚାରୋଟି ଆଶ୍ରମର ଅବିଶେଷ ଉପଦେଶ ହେଲେ ତାହାର ସମାନ ରୂପରେ ବିକଳ ଏବଂ ସମୁଦୟ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତି ହୁଏ । ‘ଇତରେଷାମ୍’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଅନ୍ୟମାନଙ୍କରେ’ ଏହିପ୍ରକାର ଦୁଇଟି ଆଶ୍ରମ ନିମିତ୍ତ ବହୁବଚନ ବୃତ୍ତି ଭେଦରେ ଅଥବା ଅନୁଷ୍ଠାନର ଭେଦରେ ହୁଏ-ଏହା ଜାଣିବା ଉଚିତ ॥୪୯॥

୧୫ । ଅନାବିସ୍କାରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୫୦ ॥

୧୫ ଅନାବିଷ୍କାରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୫୦॥

ଅନାବିଷ୍କର୍ବନ୍ନନ୍ଦୟାତ୍ ॥ ୩-୪-୫୦ ॥

ଅନାବିଷ୍କର୍ବନ୍ନନ୍ଦୟାତ୍ ॥ ୩-୪-୫୦॥

ଅନାବିଷ୍କର୍ବନ୍=ଶିଶୁପରି ନିଜର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଲୋକମାନଙ୍କ ପାଖରେ ପ୍ରକଟ ନ କରି ‘କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ ଭାବ ହେଉ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅବ୍ୟକ୍ତିଲିଙ୍ଗ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିରେ ବିହିତ ରହିଛି । ଅନ୍ୟାତ୍=କାରଣ-ତାବନ୍ମାତ୍ର ହିଁ ଜ୍ଞାନର ଅଭ୍ୟାସରେ ଅନୁଗତ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଂ ନିର୍ବିଦ୍ୟ ବାଲ୍ୟେନ ତିଷ୍ଠାସେତ୍’ (ବୃହ ୩-୫-୧) ଇତି ବାଲ୍ୟମନୁଷ୍ଠେୟତୟା ଶୂନ୍ୟତେ । ତତ୍ର କାଳସ୍ୟ ଭାବଃ କର୍ମ ବା ବାଲ୍ୟମିତି ତିଦ୍ଧିତେ ସତି ବାଳଭାବସ୍ୟ ବୟୋ ବିଶେଷସ୍ଵେଚ୍ଛୟା ସଂପାଦୟିତୁମଶକ୍ୟତ୍ବାଦ୍ୟଥୋପପାଦମୂଳ ପୁରାଷତ୍ବାଦି ବାଳଚରିତମନ୍ତର୍ଗତା ବା ଭାବ ବିଶୁଦ୍ଧିପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷିତ୍ଵଂ ଦମ୍ଭଦର୍ପାଦିରହିତତ୍ଵଂ ବା ବାଲ୍ୟଂ ସ୍ୟାଦିତି ସଂଶୟଃ ।

(ଖ) କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? କାମରୂପବାଦ ଭକ୍ଷଣତା ଯଥୋପପାଦମୂଳପୁରାଷତ୍ଵଂ ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧତରଂ ଲୋକେ ବାଲ୍ୟମିତି ତଦ୍ଗ୍ରହଣଂ ଯୁକ୍ତମ୍ । ନନ୍ତୁ ପ୍ରତିତତ୍ତ୍ଵାଦି ଦୋଷ ପ୍ରାପ୍ତେର୍ନ ଯୁକ୍ତଂ କାମରୂପତାଦ୍ୟାଶ୍ରୟଣମ୍, ନ, ବିଦ୍ୟାବତଃ ସଂନ୍ୟାସିନୋ ବଚନ ସାମର୍ଥ୍ୟାଦି ଦୋଷନିବୃତ୍ତିଃ, ପଶୁହିଂସାଦିସ୍ଥିବେତି ।

(ଗ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେଃତ୍ରିଧୀୟତେ-ନ, ବଚନସ୍ୟ ଗତ୍ୟନ୍ତର ସମ୍ଭବାତ୍ । ଅବିରୁଦ୍ଧେ ହ୍ୟନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ବାଲ୍ୟଶବ୍ଦାଭିଲମ୍ବେନ ଲଭ୍ୟମାନେ ନ ବିଧିନ୍ତର ବ୍ୟାଘାତ କଳ୍ପନା ଯୁକ୍ତା ।



ପ୍ରଧାନୋପକାରୀୟ ଉତ୍ଥାନ ବିଧାନରେ । ଜ୍ଞାନଭ୍ୟାସ ସ୍ଥାନମିତ୍ର ଯତନାମାନୁଷ୍ଠାନ ।
ନଃ ସକଳାୟାଂ ବାଳଚର୍ଯ୍ୟାୟାମଜ୍ଞାନାକ୍ରିୟମାଶାୟାଂ ଜ୍ଞାନଭ୍ୟାସଃ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ।
ତସ୍ମାଦାତ୍ତରୋ ଭାବିଶେଷୋ ବାଳସ୍ୟା ପ୍ରଭୁତେନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱିରିତ୍ତ ବାଲ୍ୟମାଶ୍ରୟତେ ।

(ଘ) ତଦାହ-ଅନାବିଷ୍ଟବିନିତ । ଜ୍ଞାନାଧ୍ୟୟନଧାର୍ମିକଦ୍ୱିଭିରାତ୍ମାନାମ ବିଖ୍ୟାପୟନ୍
ଦମ୍ଭଦର୍ପାଦି ରହିତୋ ଭବେତ୍ । ଯଥା ବାଳୋଽପ୍ରଭୁତେନ୍ଦ୍ରିୟତୟା ନ ପରେଷାମାତ୍ମାନ-
ମାବିଷ୍ଟର୍ତ୍ତୁମାହତେ; ତଦ୍ୱଚ୍ଚ । ଏବଂ ହ୍ୟସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରଧାନୋପକାର୍ଯ୍ୟାନୁଚୀମ୍ଭବେତ୍ ।

(ଙ) ତଥା ଚେକ୍ତଂ ସ୍ମୃତିକାର୍ତ୍ତେଃ-ଯଂ ନ ସତ୍ତଂ ନ ଉତ୍ତତ୍ତଂ ନାଶ୍ଚିତ୍ତଂ ନ ବହୁଶ୍ଚିତ୍ତମ୍,
ନ ସୁବୃତ୍ତଂ ବେଦ କର୍ଣ୍ଣିତ୍ ସ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ । ଗୁହ୍ୟମୀଶ୍ଚିତୋ ବିଦ୍ୱାନଜ୍ଞାତ ଚରିତଂ ଚରେତ୍ ।
ଅକ୍ଷବଜ୍ରତବଜ୍ରାପି ମୃକବଜ୍ର ମହୀଂ ଚରେତ୍ । ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲିଙ୍ଗୋଽବ୍ୟକ୍ତାଋଷଃ । ଇତି
ଚୈବମାଦି ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ’ (ତେଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର ପୂର୍ଣ୍ଣତୟା ସଂପାଦନା
କରି ବାଲ୍ୟଜ୍ଞାନ ବଳ ଭାବ ଦ୍ୱାରା ରହିବା ଉଚିତ) ଏହିପରି ବାଲ୍ୟର ଅନୁଷ୍ଠାନ ରୂପରେ
ଶ୍ରୁତି ରହିଛି । ଏଠାରେ ବାଳର ଭାବ ବା କର୍ମକୁ ବାଲ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏହିପରି ତତ୍ତ୍ୱତ
ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଲେ ବାଳଭାବ ବୟୋବିଶେଷର ଇଚ୍ଛା ସଂପାଦନ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଅତଃ
ଯଥାସମ୍ଭବ ମୃତୁ, ପୁରୀଷଦ୍ୱର ତ୍ୟାଗ ପ୍ରଭୃତି ବାଳଚରିତ ବାଲ୍ୟ ଅଟେ ଅଥବା ଅନ୍ତର୍ଗତ
ଭାବବିଶୁଦ୍ଧି ଅଥବା ଦର୍ପ, ଦମ୍ଭ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରଭୃତାଦି ରହିତ ବାଲ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ତେବେ ଏଠାରେ କ’ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ବଦନ,
ଭକ୍ଷଣ, ଯଥେଚ୍ଛ ମୃତୁ, ପୁରୁଷର ତ୍ୟାଗ ପ୍ରଭୃତି ସଂସାରରେ ବାଳଭାବ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ଅଟେ । ତାହାର ଗ୍ରହଣ ଠିକ୍ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ପତିତଦ୍ୱାଦି ଦୋଷାପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ କାମଋଚ୍ଛା
ଆଦିର ଆଶ୍ରୟଣ ଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବିଦ୍ୟାବାନ୍
ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ବଚନରୁ ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ଦୋଷ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଯେପରିକି ବିଧିପ୍ରାପ୍ତ ପଶୁ ହିଂସାଦିରେ
ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(ଗ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ-ତାହା ନୁହେଁ, କାରଣ-‘ବାଲ୍ୟେନ
ତିଷ୍ଠାସେତ୍’ ଏହି ବଚନର ଅନ୍ୟଗତି ଅଛି । ବାଲ୍ୟ ଶବ୍ଦ ବାଚ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଅବିରୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥର
ଉପଲବ୍ଧ ହେଲେ ଅନ୍ୟ ବିଧିର ବ୍ୟାଘାତ କଳ୍ପନା ଠିକ୍ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରଧାନର ଉପକାରକ
ପାଇଁ ଅଜ୍ଞାନ ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଏଠାରେ ଜ୍ଞାନଭ୍ୟାସ ଯତିମାନଙ୍କ ନିର୍ମିତ ପ୍ରଧାନ
ଅନୁଷ୍ଠେୟ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବାଳଚର୍ଯ୍ୟା ଅଜ୍ଞାନୀକର କରାଗଲା ପରେ ଜ୍ଞାନଭ୍ୟାସାର
ସମ୍ଭାବନା ହେବ ନାହିଁ; ତେଣୁ ବାଳର ଅନ୍ତର ଭାବିଶେଷ ଅପ୍ରଭୁତ୍ୱ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ବାଲ୍ୟ
ଏଠାରେ ଆଶ୍ରୟଣ କରାଯାଇଅଛି ।



(ଘ) ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କୁହାଯାଇଅଛି- ‘ଅନାବିଷ୍ଟବନ, ଜ୍ଞାନ, ଅଧ୍ୟୟନ, ଧାର୍ମିକତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ନିଜର ଖ୍ୟାତି ନକରି ଦମ୍ଭ, ଦର୍ପଦି ରହିତ ହେଉ । ଯେପରି ବାଳକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ନିଜକୁ ଅନ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରକଟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ ନାହିଁ, ସେହିପରି ବିଦ୍ୱାନର ବିଷୟରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ସେହିପରି ‘ବାଲ୍ୟେନ ତିଷ୍ଠାସେତ୍’ ଏହି ବାକ୍ୟର ପ୍ରଧାନୋପକାରୀ ଜ୍ଞାନାଭ୍ୟାସୋପକାରୀ ଅର୍ଥାନୁଗମ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଙ) ସେହିପରି ‘ଯଂ ନ ସକ୍ଷମ’ (ଯାହାକୁ କିଏ ନ ସତ୍, ନ ଅସତ୍, ନ ଅଶୁଦ୍ଧ, ନ ବହୁଶୁଦ୍ଧି, ନ ସଂବୃତ୍ତ ଓ ନ ଦୁର୍ବୃତ୍ତ ଜାଣେ, ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଟେ) ଗୁଡ଼ିକ ଧର୍ମର ଆଶ୍ରୟ କରି ବିଦ୍ୱାନ୍ ଅନ୍ୟ ଜଣକଠାରୁ ଅଜ୍ଞାତ ଚରିତ ହୋଇ ବିଚରଣ କରେ । ଅନ୍ଧପରି, ଜଡ଼ପରି ଏବଂ ମୁକପରି ପୃଥ୍ୱୀରେ ବିଚରଣ କରେ) (ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲିଙ୍ଗ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଆଚରଣ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିକାର କହନ୍ତି ।

୧୬ । ऐहिकाधिकरणम् ॥ सू. ୫୧ ॥

୧୭ । ऐहिकाଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୫୧ ॥

ऐहिकमप्यस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ୩-୪-୫୧ ॥

ऐहिकମପ୍ୟସ୍ତୁତପ୍ରତିବନ୍ଧେ ତଦ୍ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୩-୪-୫୧ ॥

ଅସ୍ତୁତ ପ୍ରତିବନ୍ଧେ=ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ନ ହେଲେ, ଏହିକମପି=ଏହି ଜନ୍ମରେ ବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ତଦ୍ଦର୍ଶନାତ୍=କାରଣ- ‘ଗର୍ଭଂ ଏବୈତଢ୍ଠାୟାନୋ ବାମଦେବଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ତାହାକୁ ଦେଖାଯାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ସର୍ବପୋ ଚ ଯଜ୍ଞାଦିଶ୍ରୁତେର ଶ୍ରୁବତ୍ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୪-୨୬) ଇତ୍ୟତ ଆରଭ୍ୟୋଜାବତଂ ବିଦ୍ୟା ସାଧନମବଧାରିତମ୍, ତତ୍ତଫଳଂ ବିଦ୍ୟା ସିଦ୍ଧିଃ କିମିହୈବ ଜନ୍ମନି ସିଦ୍ଧରୂପ କଦାଚିଦ୍ ମୃତ୍ତାପାତି ତିତ୍ୟତେ ।

(ଖ) କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ଇହେବୈତି । କିଂ କାରଣମ୍ ? ଶ୍ରବଣାଦିପୂର୍ବିକା ହି ବିଦ୍ୟା । ନ ଚ କର୍ଣ୍ଣଦମୃତ ମେ ବିଦ୍ୟା ଜାୟତାମିତ୍ୟଭିସଂଧାୟ ଶ୍ରବଣାଦିଷ୍ଟୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ । ସମାନ ଏବଂ ତୁ ଜନ୍ମନି ବିଦ୍ୟାଜନ୍ମଭିସଂଧାୟୈତେଷୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାମାନୋଦୃଶ୍ୟତେ । ଯଜ୍ଞାଦାନ୍ୟପି ଶ୍ରବଣାଦିଦ୍ୱାରେଣୈବ ବିଦ୍ୟାଂ ଜନୟନ୍ତି, ପ୍ରମାଣଜନ୍ୟଦ୍ୱାଦ୍ ବିଦ୍ୟାୟାଃ । ତସ୍ମାଦୈହିକମେବ ବିଦ୍ୟାଜନ୍ମେତି ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ‘ସର୍ବପେକ୍ଷା ଚ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଆରମ୍ଭ କରି ବହୁ ପ୍ରକାରରେ ବିଦ୍ୟା ସାଧନକୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଅଛି । ସେହି ସାଧନର ଫଳ ରୂପରେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇ ବିଦ୍ୟା ଏହି ଜନ୍ମରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଅଧିବା କଦାଚିତ୍ ଅନ୍ୟ ଜନ୍ମରେ ହୁଏ କି ? ଏହି ବିଷୟରେ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି ।



(ଖ) ତେବେ ଏଠାରେ କ'ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହି ଜନ୍ମରେ ବିଦ୍ୟାସିଦ୍ଧ ହୁଏ; କାରଣ-ବିଦ୍ୟା ଶ୍ରବଣାଦି ପୂର୍ବକା ଅଟେ । ମୋର ପରଜନ୍ମରେ ବିଦ୍ୟା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉ-ଏହା ସଙ୍କଳ୍ପ କରି କୌଣସି ଶ୍ରବଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଜନ୍ମରେ ବିଦ୍ୟା ଜନ୍ମର ସଙ୍କଳ୍ପ କରି ଏହି ସାଧନରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଜ୍ଞାଦି ଶ୍ରବଣଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରନ୍ତି । କାରଣ-ବିଦ୍ୟା ପ୍ରମାଣଜନ୍ୟ ଅଟେ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାର ଜନ୍ମ ଏହି ଜନ୍ମରେ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବଦାମଃ - ଏହିକଂ ବିଦ୍ୟାଜନ୍ମ ଭବତ୍ୟସତି ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଇତି । ଏତଦୁକ୍ତ ଭବତି - ଯଦି ପ୍ରକ୍ତାନ୍ତସ୍ୟ ବିଦ୍ୟା ସାଧନସ୍ୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରତିବନ୍ଧୋ ନ କ୍ରିୟତ, ଉପସ୍ଥିତ ବିପାକେନ କର୍ମାନ୍ତରେଣ, ତଦେହେବ ବିଦ୍ୟୋତ୍ପଦ୍ୟତେ, ଯଦା ତୁ ଖଲୁ ତତ୍ପ୍ରତିବନ୍ଧଃ ତ୍ରିୟତେ, ତଦାମୁତ୍ତେତି । ଉପସ୍ଥିତ ବିପାକତ୍ ତ କର୍ମଣୋ ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତୋପନିପାତାଦ୍ ଭବତି ।

(ଖ) ଯାନି ଚୈକସ୍ୟ କର୍ମଣୋ ବିପାତକାନି ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତାନି, ତାନ୍ୟାବାନ୍ୟସ୍ୟାପାତି ନ ନିୟନ୍ତୁ ଶକ୍ୟତେ । ଯତୋ ବିରୁଦ୍ଧ ଫଳାନ୍ୟପି କର୍ମାଣି ଭବନ୍ତି । ଶାସ୍ତ୍ରମପ୍ୟସ୍ୟ କର୍ମଣଃ ଇଦଂ ଫଳଂ ଭବତୀତ୍ୟତାବତି କର୍ମ୍ୟବସିତ, ନ ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତ ବିଶେଷମପି ସଙ୍କାର୍ତ୍ତୟତି ।

(ଗ) ସାଧନବୀର୍ଯ୍ୟ ବିଶେଷାଭୂତାହିୟା କସ୍ୟଚିଜ୍ଜନ୍ତ୍ରାବିର୍ଭବତି, ତତ୍ପ୍ରତିବନ୍ଧା ପରସ୍ୟ ତିଷ୍ଠତି ନ ତାବିଶେଷେଣ ବିଦ୍ୟାୟା ମଭିସନ୍ଧିନୋତ୍ପଦ୍ୟତେ, ଇହାମୂତ୍ର ବା ମେ ବିଦ୍ୟା ଜାୟତାମଭ୍ୟଭି ସଂଧେର୍ନିରଜ୍ଜୁଶତ୍ୱାତ୍ । ଶ୍ରବଣାଦିଦ୍ୱାରଣାପି ବିଦ୍ୟୋତ୍ପଦ୍ୟମାନା ପ୍ରତିବନ୍ଧକ୍ଷୟାପେକ୍ଷ ଯୈବୋତ୍ପଦ୍ୟତେ ।

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ - ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରତିବନ୍ଧର ନ ହେଲେ ଏହି ଜନ୍ମରେ ବିଦ୍ୟା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଅଭିପ୍ରାୟ ଏହା ଯେ - ଯେତେବେଳେ ପ୍ରକ୍ତାନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣିତ, ବିଦ୍ୟା ସାଧନର ଉପସ୍ଥିତି, ବିପାକଯୁକ୍ତ ଅନ୍ୟ କର୍ମଦ୍ୱାରା କୌଣସି ପ୍ରତିବନ୍ଧ କରାଯାଏ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ସେହି ଜନ୍ମରେ ବିଦ୍ୟା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । କର୍ମରେ ଉପସ୍ଥିତ ବିପାକତ୍ ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ହିଁ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେଉଁ ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତ ଗୋଟିଏ କର୍ମର ବିପାତକ ହୁଏ, ସେମାନେ ଅନ୍ୟ କର୍ମର ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ନିୟମ କରାଯାଇ ନାହିଁ, କାରଣ-ବିରୁଦ୍ଧ ଫଳବାନ୍ କର୍ମ ନୁହଁନ୍ତି । ଏହି କର୍ମର ଏହି ଫଳ ହୁଏ ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ସେହି ପରିମାଣରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୁଏ । ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତ ବିଶେଷର ସଙ୍କାର୍ତ୍ତନ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।



(ଗ) ସାଧନ ସାମର୍ଥ୍ୟ ବିଶେଷରୁ କାହାର ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଶକ୍ତି ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟର ତାହା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିବନ୍ଧ ହୋଇ ରହେ । ଅବିଶେଷ ରୂପରେ ବିଦ୍ୟାରେ ଅଭିସନ୍ଧି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ - ଏହି ଜନ୍ମରେ ଅଥବା ଅନ୍ୟ ଜନ୍ମରେ ମୋତେ ବିଦ୍ୟା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉ - ଏହି ଅଭିସନ୍ଧି ନିରଞ୍ଜନ ଅଟେ । ଶ୍ରବଣାଦି ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତିବନ୍ଧ କ୍ଷୟକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ତଥାତ ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱିବୋଧରୁ ମାମ୍ବନୋ ଦର୍ଶୟତି-‘ଶ୍ରବଣାୟାପି ବହୁଭିର୍ଯ୍ୟୋ ନ ଲଭ୍ୟଃ ଶୁଶ୍ରୁତୋଽପି ବହବୋ ଯାଂ ନ ବିଦ୍ୟୁଃ । ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟୋଽସ୍ୟ ବକ୍ତା କୁଶଳୋଽସ୍ୟ ଲବଧାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟୋ ଜ୍ଞାତା କୁଶଳାନୁଶିଷ୍ଠଃ’ (କଠ ୨-୭) ଇତି । ଗର୍ଭସ୍ଥିତ୍ୟ ଏବ ଚ ବାମଦେବଃ ପ୍ରତିପଦେ ବ୍ରହ୍ମଭାବମିତି ବଦନ୍ତା ଜନ୍ମାନ୍ତର ସଞ୍ଚିତ୍ ସାଧନଂ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ।

(ଖ) ସ୍ମୃତାବପି - ‘ଅପ୍ରାପ୍ୟ ଯୋଗସଂସିଦ୍ଧିଂ କାଂ ଗତିଂ କୃଷ୍ଣ ଗଚ୍ଛତି’ (ଗୀ. ୬-୩୭) ଇତ୍ୟକ୍ତନେନ ପୃଷ୍ଠୋ ଭଗବାନ୍ ବାସୁଦେବଃ ‘ନହି କଲ୍ୟାଣକୃତ କର୍ଣ୍ଣିତ୍ ଦୁର୍ଗତିଂ ତାତ ଗଚ୍ଛତି’ (ଗୀ ୬-୪୦) ଇତ୍ୟକ୍ତା ପୁନସ୍ତସ୍ୟ ପୁଣ୍ୟଲୋପ୍ରାପ୍ତିଂ ସାଧୁକୁଳେ ସଂଭୂତିଂ ଭାଭିଧାୟାନନ୍ତରମ୍-‘ତତ୍ର ତଂ ବୁଦ୍ଧି ସଂଯୋଗଂ ଲଭତେ ପୌର୍ବଦେହିକମ୍’ (ଗୀ ୬-୪୩) ଇତ୍ୟାଦିନା, ‘ଅନେକ ଜନ୍ମ ସଂସିଦ୍ଧସ୍ତତୋ ଯାତି ପରାଂ ଗତିମ୍’ (ଗୀ ୬-୪୫) ଇତ୍ୟନ୍ତେ ନୈତଦେବ ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାଦେହିକମାମୁଷ୍ମିକଂ ବା ବିଦ୍ୟାଜନ୍ମ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ୍ଷୟାପେକ୍ଷୟେତି ସ୍ଥିତମ୍ ।

ଭାଷା- (କ) ସେହିପରି ଶ୍ରୁତି ଆମ୍ଭ ଦୁବୋଧକୁ ଦେଖାଏ- ‘ଶ୍ରବଣାୟାପି’ (ଯାହା ବହୁତକୁ ଶ୍ରବଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପାଇବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ, ଯିଏ ବହୁତ ଶ୍ରବଣ କରି ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ, ସେହି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ନିରୂପଣ କରିବାହିଁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ରୂପ ଅଟେ । ତାହାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ନିପୁଣ ପୁରୁଷ ହୁଏ । ତଥା କୁଶଳ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଉପଦେଶ ହେଉଥିବା ଜ୍ଞାତା ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ରୂପ ଅଟେ) । ଗର୍ଭସ୍ଥିତ ବାମଦେବ ବ୍ରହ୍ମଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ - ଏହା କହି ଶ୍ରୁତି ଜନ୍ମାନ୍ତର ସଂଚିତ ସାଧନରୁ ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ ବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ପତ୍ତି ଦେଖାଏ । ଗର୍ଭସ୍ଥିତରେ କୌଣସି ଏହିକ ସାଧନର ସମ୍ଭାବନା କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ସ୍ମୃତିରେ ମଧ୍ୟ ‘ଅପ୍ରାପ୍ୟ ଯୋଗ ସଂସିଦ୍ଧି’ (ହେ କୃଷ୍ଣ ! ଯୋଗଫଳ ସମ୍ୟକ୍ ଦର୍ଶନକୁ ନ ପାଇ କୌଣସି ଗତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପରି ଅର୍ଜୁନ ପଚାରିବାରୁ ଭଗବାନ୍ ବାସୁଦେବ ‘ନହି କଲ୍ୟାଣକୃତ୍’ (ହେ ତାତ ! କୌଣସି କଲ୍ୟାଣକୃତ୍ କୁହିତ ଗତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହା କହି ପୁନଃ ତାହାର ପୁଣ୍ୟଗତି ପ୍ରାପ୍ତି ଏବଂ ସାଧୁକୁଳରେ



ଉତ୍ପତ୍ତି କହି ପରେ ‘ତତ୍ତ୍ୱ ତଂ’ (ସେହି ଯୋଗୀକୁଳରେ ପୂର୍ବ ଦେହରେ ରହି ବୁଦ୍ଧି ସଂଯୋଗକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ନେଇ ‘ଅନେକ ଜନ୍ମ ସଂସିଦ୍ଧଃ’ (ଅନେକ ଜନ୍ମରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ସଂସ୍କାରକଦ୍ୱାରା ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ ହୋଇ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) । ଏହି ସ୍ଥାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଚନ ଦେଖାଯାଏ; ତେଣୁ ଏହି ଜନ୍ମରେ ଅଥବା ଅନ୍ୟ ଜନ୍ମରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧ କ୍ଷୟକୁ ଆପେକ୍ଷା କରି ବିଦ୍ୟା ଜନ୍ମ ହୁଏ- ଏହାହିଁ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି ।

୧୭ । ମୁକ୍ତିଫଳାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୫୨ ॥

୧୭- ମୁକ୍ତିଫଳାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ ୫୨ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते ॥ ୩-୪-୫୨ ॥

ଏବଂ ମୁକ୍ତିଫଳାନିୟମସ୍ତଦବସ୍ଥାବଧୃତେ ସ୍ତଦବସ୍ଥାବଧୃତେ ॥ ୩-୪-୫୨ ॥

ଏବମ୍ = ବ୍ରହ୍ମ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ସଦୃଶ, ମୁକ୍ତିଫଳାନିୟମଃ = ମୁକ୍ତି ଫଳରେ ବିଶେଷ ନିୟମ ନାହିଁ । ତଦବସ୍ଥାଧୃତଃ = କାରଣ - ସେହି ମୁକ୍ତ୍ୟବସ୍ଥାରେ ସବୁ ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏକରୂପ ଅବଧାରଣ କରାଯାଇଛି । ତଦବସ୍ଥାଧୃତଃ = ଏହି ପଦର ଦୁଇଥର ଉଚ୍ଚାରଣ ଅଧ୍ୟାୟର ପରିସମାପ୍ତିସୂଚକ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଯଥା ମୁମୁକ୍ଷୋର୍ବିଦ୍ୟାସାଧନାବଳମ୍ବିନଃ ସାଧନବୀର୍ଯ୍ୟବିଶେଷାଦ୍ ବିଦ୍ୟାଲକ୍ଷଣେ ଫଳ ଏହିକାମୁଷ୍ଟିକଫଳଭୂତୋ ବିଶେଷ ପ୍ରତି ନିୟମୋ ଦୃଷ୍ଟଃ ଏବଂ ମୁକ୍ତିଲକ୍ଷଣୋଽପ୍ୟକର୍ଷାପକର୍ଷକୃତଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିଶେଷପ୍ରତିନିୟମଃ । ସ୍ୟାଦିତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟାହ - ଏବଂ ମୁକ୍ତିଫଳାନିୟମ ଇତି ।

(ଖ) ନ ଖଲୁ ମୁକ୍ତିଫଳେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଭୂତେ ବିଶେଷ ପ୍ରତିନିୟମ ଆଶଙ୍କିତବ୍ୟଃ । କୃତଃ ? ତଦବସ୍ଥାଧୃତଃ । ମୁକ୍ତ୍ୟବସ୍ଥା ହିଁ ସର୍ବବେଦାନ୍ତଶ୍ଳେକରୂପୈବାବଦ୍ୟାୟତେ । ବ୍ରହ୍ମୈବ ହି ମୁକ୍ତ୍ୟବସ୍ଥା, ନ ତ ବ୍ରାହ୍ମଣୋଽନେକାରକାରଯୋଗୋଽସ୍ତି, ଏକଲିଙ୍ଗତ୍ୱାବଧାରଣାତ୍ ।

(ଗ) ‘ଅସ୍ତ୍ରମନଶ୍ଚ’ (ବୃହ ୩-୮-୮), ‘ସ ଏଷ ନେତି ନେତ୍ୟାମ୍ନା’ (ବୃହ ୩-୯-୨୬), ‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ରପଶ୍ୟତି’ (ଛା ୭-୨୪-୧), ବ୍ରହ୍ମୈବେଦମମୃତଂ ପୁରସ୍କାର’ (ମୁଣ୍ଡ ୨-୨-୧୧), ଇଦଂ ସର୍ବଂ ଯଦୟମାମ୍ନା’ (ବୃହ ୨-୪-୬), ‘ସ ବା ଏଷ ମହାଜନ ଆତ୍ମାଽଜରୋଽମରେଽମୃତେଽଭୟୋବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃହ ୪-୪-୨୫), ‘ଯତ୍ର ବ୍ୟସ୍ୟ ସର୍ବମାମ୍ନୈବାଭୁତ୍ ତତ୍ କେନ କଂ ପଶ୍ୟତ୍ (ବୃ ୪-୫-୧୫) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଭ୍ୟଃ ।



ଭାଷା-(କ) ଯେପରି ବିଦ୍ୟାର ସାଧନକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିବା ମୁମୁକ୍ଷୁର ସାଧନ ସାମର୍ଥ୍ୟ ବିଶେଷରୁ ବିଦ୍ୟାରୂପ ଫଳରେ ଏହିକ ଫଳକୁ ଏବଂ ଜନ୍ମାନ୍ତରାୟଫଳକୁକୃତ, ବିଶେଷ ପ୍ରତି ନିୟମ ଦେଖାଦେଇଛି, ସେପରି ମୁକ୍ତିଲକ୍ଷଣରେ ଉତ୍କର୍ଷା ଓ ଅପକର୍ଷକୃତ କୌଣସି ବିଶେଷ ପ୍ରତିନିୟମ ହେବା ଆବଶ୍ୟକ - ଏହା ଆଶଙ୍କା କରି କହନ୍ତି - ‘ଏବଂ ମୁକ୍ତିଫଳାନିୟମଃ’ ।

(ଖ) ମୁକ୍ତି ଫଳରେ ଏହି ପ୍ରକାରର କୌଣସି ବିଶେଷ ପ୍ରତିନିୟମର ଆଶଙ୍କା କରିବ ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ । କିପରି ? ସେହି ଅବସ୍ଥା ଅବଧାରଣ ହେବାରୁ । ମୁକ୍ତି ଅବସ୍ଥା ସବୁ ବେଦାନ୍ତରେ ଏକରୂପ ରୂପେ ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରାଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମ ମୁକ୍ତି ଅବସ୍ଥା ରହେ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକ ପ୍ରକାର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହେନାହିଁ ।

(ଗ) କାରଣ - ‘ଅସ୍ତୁଳମ୍’ (ନ ସ୍ତୁଳ କି ନ ଅଶୁ ଅଟେ), ‘ସ ଏଷ ଆତ୍ମା’ (ଏହି ଆତ୍ମା ଏହିପରି ନୁହେଁ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି), ‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି’ (ଯେଉଁଠି ଅନ୍ୟକିଛି ଦେଖେନାହିଁ), ବ୍ରହ୍ମେବେଦମମତଂ’ (ଏହି ଅମୃତବ୍ରହ୍ମ ସମ୍ବୁଦ୍ଧରେ ଅଛି) ‘ଜାତଂ ସର୍ବଂ’ (ଏହି ଯାହା କିଛି ଅଛି, ସେସବୁ ଆତ୍ମା ଅଟେ), ‘ସ ବା ଏଷ’ (ସେହି ଏହା ମହାନ୍ ଅଜ ଆତ୍ମା ଅଜର, ଅମୃତ, ଅମର ଏବଂ ଅଭୟବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ), ‘ଯକୁ ଉସ୍ୟ’ (ଯେଉଁଠି ତାହାର ସବୁ ଆତ୍ମା ହୋଇଯାଏ, ତା ପରେ କିଏ କାହାକୁ ଦେଖେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଏକଲିଙ୍ଗତ୍ୱ ସ୍ଥିର କରାଯାଏ ।

ମୂଳ— (କ) ଅପି ଚ ବିଦ୍ୟାସାଧନଂ ସ୍ୱବୀର୍ଯ୍ୟବିଶେଷାତ୍ ସ୍ୱଫଳ ଏବ ବିଦ୍ୟାୟା କଞ୍ଚଦତିଶୟମାସମଞ୍ଜୟେନ୍ ବିଦ୍ୟାଫଳେ ମୁକ୍ତୋ । ତଦହ୍ୟସାଧଂ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧସ୍ୱଭାବମେବ ବିଦ୍ୟାୟାଧିଗମ୍ୟତ ଇତ୍ୟସକୃଦବାଦିଷ୍ଟ । ନ ଚ ତସ୍ୟାମପ୍ୟୁକ୍ତର୍ଷନିଷର୍ଣ୍ଣାମୁକୋଽତିଶୟ ଉପପଦ୍ୟତେ, ନିକୁଷ୍ଠାୟା ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାଭାବାଦୁକ୍ତୁଷ୍ଣେବ ହି ବିଦ୍ୟା ଭବତି । ତସ୍ମାତ୍ତସ୍ୟାଂ ଚିରାଚିରୋପଭିରୂପୋଽତିଶୟୋ ଭବନ୍ଭବେତ୍ । ନ ତୁ ମୁକ୍ତୋ କର୍ଣ୍ଣଦତିଶୟସମ୍ଭବୋଽସ୍ତି ।

(ଖ) ବିଦ୍ୟାଭେଦାଭାବାଦପି ତତ୍ତ୍ୱଫଳଭେଦନିୟମାଭାବଃ, କର୍ମଫଳବତ୍ । ନହି ମୁକ୍ତିସାଧନଭୂତାୟାଃ ବିଦ୍ୟାୟା କର୍ମଶାମିବଭେଦୋଽସ୍ତୀତି । ସୁଗୁଣାସୁ ତୁ ବିଦ୍ୟାସୁ- ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରଃ’ (ଛା ୩-୧୪-୨) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାସୁ ଗୁଣା ବାପୋଦ୍‌ବାପବଶାନ ଭେଦୋପପତ୍ତୌ ସତ୍ୟାମୁପଦ୍ୟତେ, ଯଥାସ୍ ଫଳଭେଦନିୟମଃ, କର୍ମଫଳବତ୍ ।



(ଗ) ତଥା ଚ ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନମ୍ - ‘ତଂ ଯଥା ଯଥୋପାସତେ ତଦେବ ଭବତି’ ଇତି । ନୈବଂ ନିର୍ଗୁଣାୟାଂ ବିଦ୍ୟାୟାମ୍, ଗୁଣାଭାବାତ୍ । ତଥା ଚ ସ୍ମୃତିଃ - ନହି ଗତିରଧିକାନ୍ତଃ କସ୍ୟଚିତ୍ ସତି ହି ଗୁଣେ ପ୍ରବଦନ୍ତ୍ୟ ତୁଲ୍ୟତାମ୍’ ଇତି । ତଦବସ୍ଥାବଧୃତେ ପ୍ରଦବସ୍ଥାବଧୃତେ ରିତି ପଦାଭ୍ୟାସୋଽଧ୍ୟାୟ ପରିସମାପ୍ତଂ ଦ୍ୟୋତୟତି ॥

ଭାଷା-(କ) ବିଦ୍ୟାର ସାଧନ ସ୍ୱକାୟ ସାମର୍ଥ୍ୟ ବିଶେଷରୁ ସୁଫଳ ବିଦ୍ୟାରେ କୌଣସି ଏକ ଅତିଶୟର ଅଧ୍ୟାନ କରିବ; କିନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାର ଫଳ ମୁକ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ- ସେ ଅସାଧ୍ୟ ଅଟେ ଏବଂ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ସ୍ୱଭାବ ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଅଧିଗତ ହୁଏ । ଏହି କଥା ଆମ୍ଭେ ଅନେକ ଥର ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁ । ସେହି ବିଦ୍ୟାରେ ଉକ୍ତର୍ଥାତ୍ମକ ଓ ନିକୃଷ୍ଟାତ୍ମକ ଅତିଶୟ ଉପପନ୍ନ ହେବ ନାହିଁ, କାରଣ ନିବୃତ୍ତରେ ବିଦ୍ୟାରୁ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତଷ୍ଟ ହିଁ ବିଦ୍ୟା । ତେଣୁ ସେହି ବିଦ୍ୟାରେ ବିଳମ୍ବ ଓ ଅବିଳମ୍ବରୁ ରୂପ ଅତିଶୟ ହେଲେ ଭଲ ହେବ; କିନ୍ତୁ ମୁକ୍ତିରେ କୌଣସି ଅତିଶୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ବିଦ୍ୟାଭେଦର ଅଭାବ ହେଲେ ତାହାର ଫଳଭେଦ ନିୟମର ଅଭାବ ହୁଏ । ଯେପରି କର୍ମର ଫଳ । ମୁକ୍ତିର ସାଧନଭୂତ ବିଦ୍ୟାରେ କର୍ମପରି ଭେଦ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣ ଶରୀରଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାରେ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ଆବାପ ଓ ଉଦ୍‌ବାପ ବଶରୁ ଭେଦର ଉପପତ୍ତି ହେଲେ ତାହା ଅନୁସାରେ କର୍ମର ଫଳପରି ଫଳଭେଦର ନିୟମ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ସେହିପରି ‘ତଂ ଯଥା’ ତାହାର ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ଉପାସନା କରାଯାଇଅଛି ସେ ତାହାହିଁ ହୋଇଛି । ଏହା ଲିଙ୍ଗଦର୍ଶନ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ନିର୍ଗୁଣ ବିଦ୍ୟାରେ ଫଳଭେଦର ନିୟମ ନାହିଁ । କାରଣ - ସେଠାରେ ଗୁଣର ଅଭାବ ଅଛି । ‘ନ ହି ଗତିରଧିକା’ (କୌଣସି ନିର୍ଗୁଣ ବେତାର ଅଧିକ ଗତି ନାହିଁ । କାରଣ-ଗୁଣର ହେଲେ ଅତ୍ୟୁଲ୍ଲଭା କୁହାଯିବ) ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ‘ତଦବସ୍ଥା ବଧୃତେଃ’ ଏହି ପଦର ଦୁଇଥର କଥନ ଅଧ୍ୟାୟର ପରିସମାପ୍ତିକୁ ପରିପ୍ରକାଶ କରେ ॥

ଇତି ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ଚତୁର୍ଥପାଦ ସମାପ୍ତ ॥





ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟେ - ପ୍ରଥମ: ପାଦ
 ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ - ପ୍ରଥମପାଦ
 ୧ ଆବୃତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୧-୨ ॥
 ୧-ଆବୃତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୧-୨ ॥
 ଆବୃତ୍ତିରସକୃତପଦେଶାତ୍ ॥ ୪-୧-୧ ॥
 ଆବୃତ୍ତି ରସକୃତପଦେଶାତ୍ ॥ ୪-୧-୧ ॥

ଆବୃତ୍ତି=ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆବୃତ୍ତି କରିବା ଉଚିତ, ଅସକୃତପଦେଶାତ୍=କାରଣ-
 ‘ଶ୍ରୋତବ୍ୟଃ ମନ୍ତବ୍ୟଃ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଏହି ପ୍ରକାର ବହୁବାର ଉପଦେଶ କରାଯାଇଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ତୃତୀୟୋଽଧ୍ୟାୟେ ପରାପରାସୁ ବିଦ୍ୟାସୁ ସାଧନାଶ୍ରୟୋ ବିଚାରଃ
 ପ୍ରାୟୋଗାତ୍ୟଗାତ୍ । ଅଥେହ ଚତୁର୍ଥେ ଫଳାଶ୍ରୟ ଆଗମିଷ୍ୟତି । ପ୍ରସଙ୍ଗାଗତଂ ଚନ୍ୟଦପି
 କିଂଚିଦ୍ଭବିଷ୍ୟତେ । ପ୍ରଥମ ତାବତ୍ କତିଭିକ୍ଷିଦଧିକରଣୈଃ ସାଧନାଶ୍ରୟ ବିଚାର ଶେଷମେ-
 ବାନୁସରାମଃ ।

(ଖ) ‘ଆତ୍ମା ବାହରେ ଦ୍ରବ୍ୟଃ ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋ ମନ୍ତବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟଃ’ (ବୁଦ୍ଧ
 ୪-୫-୬), ‘ତମେବ କ୍ଷାରୋ ବିଜ୍ଞାୟ ପ୍ରଜ୍ଞାଂ କୁର୍ବାତ’ (ବୁଦ୍ଧ ୪-୪-୨୯),
 ‘ସୋଽନୁଷ୍ଠବ୍ୟଃ’, ସ ବିଜ୍ଞାସିତବ୍ୟଃ’ (ଛା ୬-୭-୧) ଇତି ଚୈବମାଦିଶ୍ରବଣେଷୁ
 ସଂଶୟଃ-କିଂ ସକୃତପ୍ରତ୍ୟୟଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ, ଆହୋସ୍ଥିତା ବୃତ୍ତେତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ?
 ସକୃତପ୍ରତ୍ୟୟଃ ସ୍ୟାତ୍ ପ୍ରୟୋଜାଦିବତ୍, ତାବତା ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ କୃତାର୍ଥତ୍ବାତ୍ । ଅଶୂନ୍ୟମାଶାୟାଂ
 ହ୍ୟାବୃତ୍ତୌ କ୍ରିୟମାଶାୟାମଶସ୍ତାର୍ଥଃ କୃତୋ ଭବେତ୍ ।

(ଗ) ନନ୍ଦସକୃତପଦେଶା ଉଦାହୃତଃ- ‘ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋ ମନ୍ତବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟଃ’
 ଜଡ଼ତ୍ୟବମାଦୟଃ । ଏବମପି ଯାବଜ୍ଜନ୍ମାବର୍ତ୍ତୟେତ୍ ସକୃତ୍ତ୍ବ ବଣଂ ସକୃନ୍ମାନନଂ ସକୃନ୍ନିଦିଧ୍ୟାସନଂ
 ଷେତି, ନାତିରିକ୍ତମ୍ । ସକୃତପଦେଶେଷୁ ତୁ ବେଦୋପାସାତେତ୍ୟବମା-ଦିଷ୍ଟନାବୃତ୍ତିରିତି ॥

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ - (କ) ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପର ଓ ଅପର ବିଦ୍ୟାର ସାଧନାଶ୍ରୟ ବିଚାର
 ପ୍ରାୟତଃ କରାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଫଳାଶ୍ରୟ ବିଚାର ହେବ ।
 ପ୍ରସଙ୍ଗତଃ କେତେକ ଅନ୍ୟ ବିଷୟକ ବିଚାର ମଧ୍ୟ ହେବ । ପ୍ରଥମେ କିନ୍ତୁ କେତେକ
 ଅଧିକରଣ ଦ୍ବାରା ସାଧନାଶ୍ରୟ ଅବଶିଷ୍ଟ ବିଚାର ଆମ୍ଭେ ଅନୁସରଣ କରିବୁ ।



(ଖ) ‘ଆତ୍ମା ବାହରେ’ (ଅରେ ମୈତ୍ରେୟୀ ! ଆତ୍ମାକୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ଉଚିତ୍, ଶ୍ରବଣ କରିବା ଉଚିତ୍, ମନନ କରିବା ଉଚିତ୍ ଏବଂ ନିଦିଧ୍ୟାସନ କରିବା ଉଚିତ୍) “ତମେବ ଧାରୋ” (ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଉପଦେଶ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ସେହି ଆତ୍ମାର ପରୋକ୍ଷଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ପ୍ରଜ୍ଞା ଅର୍ଥାତ୍ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ନିମିତ୍ତ ଶମ, ଦମ ପ୍ରଭୃତି ସାଧନ କରିବା ଉଚିତ୍), ସୋଂଦେଷବ୍ୟଃ (ତାହାର ଅନେଷଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । ତାହାର ବିଶେଷଜିଜ୍ଞାସା କରିବା ଉଚିତ୍) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରବଣରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ-ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୟ କରିବା ଉଚିତ୍ କି ଆବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଏହି ଶ୍ରବଣାଦି ସାଧନଗୁଡ଼ିକର ଥରେ ମାତ୍ର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବା ଉଚିତ୍ ? କ’ଣ ଏଠାରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ ପ୍ରୟାଜାଦିର ସମାନ ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୟ କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ଏଠାରେ ଶାସ୍ତ୍ର କୃତାର୍ଥ ହୁଏ, ଆବୃତ୍ତିର ଅଶୂନ୍ୟମାଣ ହେବାପରେ ତାହାର ଆବୃତ୍ତି କରିବା ପରେ କିନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ବିରୁଦ୍ଧ କରାଯିବ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଶ୍ରେତବ୍ୟଃ ମତ୍ରବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟଃ ଇତ୍ୟାଦି ବହୁବାର ଉପଦେଶ ଉଦାହୃତ କି ? ଏହା ହେବା ପରେ ଯାହାର ଶବ୍ଦ ଅଛି, ତାହାର ଆବୃତ୍ତି କରିବା ଉଚିତ୍-ଥରେ ମାତ୍ର ଶ୍ରବଣ, ଥରେ ମନନ ଓ ଥରେ ନିଦିଧ୍ୟାସନ-ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ନୁହେଁ । ‘ବେଦ ଉପାସୀତ’ ଇତ୍ୟାଦି ସକୃତ୍ ଉପଦେଶରେ ଆବୃତ୍ତି ନାହିଁ ॥

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝି-ପ୍ରତ୍ୟୟାବୃତ୍ତିଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟା । କୃତଃ ? ଅସକୃଦୁପଦେଶାତ୍ । ‘ଶ୍ରେତବ୍ୟୋ ମତ୍ରବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟଃ’ ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକୋ ହ୍ୟସକୃଦୁପଦେଶଃ ପ୍ରତ୍ୟୟାବୃତ୍ତିଂ ସୂଚୟତି ।

(ଖ) ନନୁକ୍ରମାବଚ୍ଛକ୍ୟଇମେବାବର୍ତ୍ତୟେନ୍ନାଧିକମିତି-ନ, ଦର୍ଶନ ପର୍ଯ୍ୟବସିତତ୍ୱା-ଦେଷାମ୍ । ଦର୍ଶନ ପର୍ଯ୍ୟବସାନାନି ହି ଶ୍ରବଣାଦାନ୍ୟାବର୍ତ୍ତ୍ୟମାନାନି ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାନି ଭବନ୍ତି । ଯଥାବଚ୍ଛାତାଦାନି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନିଷ୍ପତି ପର୍ଯ୍ୟବସାନାନି ହି ତଦ୍‌ବତ୍ । ଅପି ଶ୍ରେୟାସନଂ ନିଦିଧ୍ୟାସନଂ ଚେତ୍ୟନ୍ତର୍ଯ୍ୟାତାବୃତ୍ତିଗୁଣୈବ କ୍ରିୟାଭିଧାୟତେ । ତଥାହି-ଲୋକେ ଗୁରୁମୁପାସ୍ତେ ରାଜାନମୁପାସ୍ତ ଇତି ଚ ଯସ୍ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟେଣ ଗୁର୍ବାଦାନନୁବର୍ତ୍ତତେ ସ ଏବମୁଚ୍ୟତେ ।

(ଗ) ତଥା ଧ୍ୟାୟତି ପ୍ରୋଷିତନାଥା ପତିମିତି ଯା ନିରନ୍ତରସ୍ମରଣା ପ୍ରତିଂ ପ୍ରତି ସୋତ୍‌କଷ୍ଟା, ସୈବମଭିଧାୟତେ । ବିଦ୍ୟୁପାସ୍ତେଷାଃ ବେଦାନ୍ତେଷ୍ଠ ବ୍ୟତିରେକେଣ ପ୍ରୟୋଗୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । କୃତିଦ୍‌ ବିଦିନୋପକ୍ରମୋପାସିନୋପସଂହରତି, ଯଥା- ‘ଯସ୍ତ-ଦ୍‌ବେଦ ଯତ୍‌ସ୍‌ ବେଦ ସ ମୟୈତଦୁକ୍ତଃ’ (ଛା ୪-୧-୪) ଇତ୍ୟତ୍ ଅନୁ ମ ଏତାଂ ଭଗବୋ ଦେବତାଂ ଶାମ୍ନ ଯାଂ ଦେବତାସୁପାସ୍ତେ’ (ଛା ୪-୨-୨) ଇତି ।



(ଘ) କୃତିଜ୍ଞୋପାସିନୋପକ୍ରମ୍ୟ ବିଦିନୋପ ସଂହରତି, ଯଥା- ‘ମନୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟୁପାସାତ (ଛା ୩-୧୮-୧) ଇତ୍ୟତ୍ତ ‘ଭାତି ଚ ତପତି ଚ କୀର୍ତ୍ତ୍ୟା ଯଶସା ବ୍ରହ୍ମବର୍ଚ୍ଚସେନ ଯ ଏବଂ ବେଦ’ (ଛା ୩-୧୮-୩) ଇତି । ତସ୍ମାତ୍ ସୁକୃଦୁପଦେଶେଷ୍ଠ-ପ୍ୟାବୃତ୍ତିସିଦ୍ଧିଃ । ଅସକୃଦୁପଦେଶସ୍ତାବୃତ୍ତେତ ସୂଚକଃ ॥

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷର ଆବୃତ୍ତି କରିବା ଉଚିତ୍ । କିପରି ? ଅସକୃଦ୍ ଉପଦେଶ କାରଣରୁ । ‘ଶ୍ରେଣୀତବ୍ୟୋ ସନ୍ତବ୍ୟୋ ନିଦିଧାସିତଃସ୍ୟଃ’ ଏହି ପ୍ରକାରର ଅନେକବାର ଉପଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଆବୃତ୍ତିକୁ ସୂଚିତ କରେ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଶୁଦ୍ଧିର ଅନୁସାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଆବୃତ୍ତି କରିବା ଉଚିତ୍ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ଅଧିକ ନୁହେଁ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ; କାରଣ-ସେହିଗୁଡ଼ିକ ଦର୍ଶନ ପର୍ଯ୍ୟବସାୟୀ ଅଟନ୍ତି । ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ପର୍ଯ୍ୟବସାୟୀ ବହୁବାର ଆବୃତ୍ତି କରାଇଲେ ଶ୍ରବଣାଦି ସାଧନ ଦୃଷ୍ଟ ପଳୟୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯେପରି ଅବଗାତାଦି ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ ନିଷ୍ପତ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟବସାୟୀ ହୁଅନ୍ତି ସେହିପରି ପ୍ରକରଣରେ ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଉପାସନା ଏବଂ ନିଦିଧାସନ ଆବୃତ୍ତିଗୁଣ ଗର୍ଭିତକ୍ରିୟାର ଅଭିଧାନ କରନ୍ତି । ଯେପରି ସଂସାରରେ ‘ଗୁରୁମୁପାସ୍ତେ’ (ଗୁରୁଙ୍କୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍, ରାଜାଙ୍କୁ ଉପାସନା କରେ) ଯେଉଁ ତତ୍ପରତାରୁ ଗୁରୁ ପ୍ରଭୃତିର ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ, ସେ ଏହାହିଁ କୁହାଯାଇଛି । ସେପରି ‘ଧ୍ୟାୟତି’ ଯାହାର ପତି ପରଦେଶ ଯାଇଛି, ତାହାର ସ୍ତ୍ରୀ ପତିକୁ ସ୍ମରଣ କରେ । ଯିଏ ସର୍ବଦା ସ୍ମରଣ କରି ସ୍ବାମୀ ପ୍ରତି ସୋଚକଣ୍ଠା ହୁଏ, ତାହା ହିଁ କୁହାଯାଇଛି । ବିଦ୍ ଓ ‘ଉପ’ ପୂର୍ବକ ‘ଅସ୍’ ଧାତୁର ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ସମାନ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ‘ବିଦ୍’ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉପାସ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଉପସଂହାର କରନ୍ତି । ଯେପରି କି ‘ଯସ୍ତଦ୍‌ବେଦ’ (ଯାହା ଦ୍ଵାରା ରୈକ୍ କ୍ ଜାଣେ, ତାହାକୁ ଯିଏ ଜାଣେ, ସେ ମୋତେ ସେପରି କହିଛନ୍ତି, ଏବଂ ସେହିପରି ରୈକ୍ ସଦୃଶ ହୁଏ ।) ଏଠାରେ ‘ବିଦ୍’ ଠାରୁ ଉପକ୍ରମ ହୁଏ ଏବଂ ‘ଅନୁ ମେ ଏତାମ୍’ (ହେ ଭଗବାନ୍ ! ଆପଣ ମୋତେ ସେହି ଦେବତା ବିଷୟରେ ଉପାସନା ଦିଅନ୍ତୁ, ଯେପରି କି ଆପଣ ଉପାସନା କରୁଛନ୍ତି) ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାସ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଉପସଂହାର ହୁଏ ।

(ଘ) କେତେ ସ୍ଥାନରେ ଉପାସ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଉପକ୍ରମ କରି ‘ବିଦ୍’ ଧାତୁ ଦ୍ଵାରା ଉପସଂହାର କରନ୍ତି- ଯେପରି ‘ମନୋ ବ୍ରହ୍ମ’ (ମନ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ତାହାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍) ଏଠାରେ ଉପାସ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଉପକ୍ରମ ହୁଏ, ଏବଂ ‘ଭାତି ଚ’ (ଯେ ଏହି କଥା ଜାଣେ, ସେ କାର୍ତ୍ତି ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମତେଜର କାରଣ ଦେବୀପ୍ୟମାନ ହୁଏ ଓ ତପ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପରି ବିଦ୍ ଦ୍ଵାରା ଉପସଂହାର ହୁଏ । ତେଣୁ ଥରେ ଉପଦେଶରେ ଆବୃତ୍ତି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ଓ ବହୁବାର ଉପଦେଶ ଆବୃତ୍ତିର ସୂଚକ ଅଟେ ।



ଲିଙ୍ଗାଚ୍ଛ ॥ ୪-୧-୨ ॥

ଲିଙ୍ଗାଚ୍ଛ ॥ ୪-୧-୨ ॥

ଲିଙ୍ଗାଚ୍ଛ = ‘ରଶ୍ମୀଞ୍ଚ’ ପର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତନାତ୍’ ଏହି ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ବହୁ କିରଣର ବିଧାନ କରି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକର ଆବୃତ୍ତି କରିବା ଉଚିତ ।

ମୂଳ-(କ) ଲିଙ୍ଗମପି ପ୍ରତ୍ୟୟାବୃତ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୟାୟତି । ତଥା ହ୍ୟୁଦ୍‌ଗାଥବିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରସ୍ତୁତ୍ୟ ‘ଆଦିତ୍ୟ ଉଦ୍‌ଗାଥଃ’ (ଛା ୧-୫-୧) ଇତ୍ୟେତଦେକପୁତ୍ରତାଦୋଷେଣାପୋଦ୍ୟ ‘ରଶ୍ମୀଞ୍ଚ’ ପର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତନାତ୍’ (ଛା ୧-୫-୨) ଇତି ରଶ୍ମି ବହୁଦ୍‌ବିଜ୍ଞାନଂ ବହୁପୁତ୍ରତାୟେ ବିଦ୍ୟତ୍ ସିଦ୍ଧବତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାବୃତ୍ତି ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାତ୍ ତତ୍‌ସାମାନ୍ୟାତ୍ ସର୍ବପ୍ରତ୍ୟୟେଷ୍ଠାବୃତ୍ତିସିଦ୍ଧଃ ।

(ଖ) ଅତ୍ରାହ-ଭବତୁ ନାମ ସାଧ୍ୟଫଳେଷୁ ପ୍ରତ୍ୟୟେଷ୍ଠାବୃତ୍ତିଃ, ତେଷ୍ଠାବୃତ୍ତିସାଧ୍ୟସ୍ୟା-ତିଶୟସ୍ୟ ସମ୍ଭବାତ୍ । ଯସ୍ମୁ ପରବ୍ରହ୍ମବିଷୟଃ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ନିତ୍ୟଶୁଦ୍ଧ ବୃଦ୍ଧମୁକ୍ତ-ସ୍ଵଭାବମେବାମୁତୁତଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସମର୍ପୟତି, ତତ୍ର କିମର୍ଥାବୃତ୍ତିରିତି ? ସକ୍ତୁତୌ ତ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକ ପ୍ରତୀତ୍ୟନୁପପତ୍ତୋରାବୃତ୍ତିଭ୍ୟାମୁପଗମ ଇତି ଚେତ୍-ନ, ଆବୃତ୍ତାବପି ତଦନୁପପତ୍ତେଃ ।

(ଗ) ଯଦି ଅହି ‘ତତ୍ତ୍ଵମସି’ (ଛା ୬-୮-୭) ଇତ୍ୟେବଂ ଜାତୀୟକଂ ବାକ୍ୟଂ ସକ୍ତୁତୌ ନାମଂ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକପ୍ରତୀତିଂ ନୋପାଦୟେତ୍, ତତସ୍ତଦେବାବର୍ତ୍ତ୍ୟମାନମୁପାଦୟିଷ୍ୟତୀତି କା ପ୍ରତ୍ୟାଶା ସ୍ୟାତ୍ ?

ଭାଷା-(କ) ଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକର ଆବୃତ୍ତି ଜ୍ଞାନ କରାଏ; କାରଣ- ‘ଆଦିତ୍ୟ ଉଦ୍‌ଗାଥଃ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଉଦ୍‌ଗାଥ ବିଜ୍ଞାନକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଏବଂ ଗୋଟିଏ ପୁତ୍ର ତାର ଦୋଷ ଦ୍ଵାରା ତାହାକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରି ‘ରଶ୍ମୀଞ୍ଚ’ (ହେ ପୁତ୍ର ! ତେଣୁ ତୁମ୍ଭେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ରଶ୍ମୀକୁ ଆଦିତ୍ୟ ଓ ଭେଦରୂପଦ୍ଵାରା ଚିନ୍ତନ କର) ଏହି ପ୍ରକାର ବହୁତ ପୁତ୍ର ତା’ର ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ବହୁ ରଶ୍ମୀ ବିଜ୍ଞାନର ବିଧାନ କରି ଲିଙ୍ଗ ସିଦ୍ଧବତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆବୃତ୍ତି ଦେଖାଏ । ପ୍ରକୃତ ଉଦ୍‌ଗାଥ ପ୍ରତ୍ୟୟର ସହ ସବୁ ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକର ସାକ୍ଷାତକାର ହେତୁ ରୂପ ଦ୍ଵାରା ଏବଂ ଧ୍ୟାନରୂପ ଦ୍ଵାରା ସମାନତା ହେତୁ ଅହଂଗ୍ରହୋପାସନା ଏବଂ ଶ୍ରବଣ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକରେ ଆବୃତ୍ତି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ସାଧ୍ୟ ଫଳଯୁକ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକରେ ଆବୃତ୍ତି ହେଉ; କାରଣ ସେଠାରେ ଆବୃତ୍ତି ଦ୍ଵାରା ସାଧ୍ୟ ଅତିଶୟର ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଯାହା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ପ୍ରତ୍ୟୟ, ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ, ବୃଦ୍ଧ, ମୁକ୍ତ ସ୍ଵଭାବ, ଆମୁତୁତ ପରଂବ୍ରହ୍ମର



ବୋଧ କରାଏ, ସେଠାରେ ଆବୃତ୍ତିର କ'ଣ ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି ? ଯଦି କହ ଯେ- କେବଳ ଅରେମାତ୍ର ଶ୍ରବଣ ହେବା ପରେ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକ ପ୍ରତୀତିର ଅନୁପପତ୍ତି ହେବାରୁ ଆବୃତ୍ତିର ସ୍ୱାକାର ହୁଏ, ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆବୃତ୍ତି ହେବାପରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯଦି 'ତତ୍ତ୍ୱମସି' ଏହିପ୍ରକାର ଅରେମାତ୍ର ଶୂନ୍ୟମାଣ ବାକ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକ ପ୍ରତୀତିକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିପାରେ ନାହିଁ, ତଥାପି ସେ ଆବୃତ୍ତ୍ୟମାନ ହୋଇ ପ୍ରତୀତିକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ ବୋଲି କ'ଣ ଆଶା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ?

ମୂଳ-(କ) ଅଥୋତ୍ୟେତ-ନ କେବଳ ବାକ୍ୟ କିଞ୍ଚିଦର୍ଥ ସାକ୍ଷାତ୍‌କର୍ତ୍ତୁ ଶଙ୍କ୍ଳୋତ୍ୟତୋ ଯୁକ୍ତ୍ୟପେକ୍ଷ ବାକ୍ୟମନୁଭାବୟିଷ୍ୟତି ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକମିତି, ତଥାପ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟ-ମେବ । ସାଂପି ହି ଯୁକ୍ତିଃ ସକୃତପ୍ରବୃତ୍ତେବ ସ୍ୱମର୍ଥମନୁଭାବୟିଷ୍ୟତି । ଅଥାପି ସ୍ୟାଦୁପକ୍ରାନ୍ତ୍ୟା ବାକ୍ୟେନ ତ ସାମାନ୍ୟବିଷୟମେବ ବିଜ୍ଞାନଂ କ୍ରିୟତେ, ନ ବିଶେଷବିଷୟମ୍ ।

(ଖ) ଯଥାସ୍ତି ମେ ହୃଦୟେ ଶୂଳମିତ୍ୟତୋ ବାକ୍ୟାଦ୍‌ଗାତ୍ରଜ୍ଞପାଦିଲିଙ୍ଗାତ୍ ଶୂଳସଦ୍-ଭାବସାମାନ୍ୟମେବ ପରଃ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ, ନ ବିଶେଷମନୁଭବତି, ଯଥା ସ ଏ ଶୂଳା । ବିଶେଷାନୁଭବଶ୍ଚାବିଦ୍ୟାୟା ନିବର୍ତ୍ତକସ୍ତତସ୍ତଦର୍ଥା ବୃତ୍ତିରିତି ଚେତ-ନ, ଅସକୃଦପି ତାବନ୍ମାତ୍ରେ କ୍ରିୟମାଣେ ବିଶେଷବିଜ୍ଞାନୋପଭ୍ୟସମ୍ଭବାତ୍ ।

(ଗ) ନହି ସକୃତପ୍ରଯୁକ୍ତାଭ୍ୟା ଶାସ୍ତ୍ରଯୁକ୍ତିଭ୍ୟାମନବଗତୋ ବିଶେଷଃ ଶତକୃତ୍ୱୋଽପି ପ୍ରଯୁକ୍ୟମାନାଭ୍ୟାମବଗତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(ଗ) ତସ୍ମାଦ୍ୟଦି ଶାସ୍ତ୍ରଯୁକ୍ତିଭ୍ୟା ବିଶେଷଃ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ, ଯଦି ବା ସାମାନ୍ୟମେବ ଉଭୟଥାପି ସକୃତପ୍ରବୃତ୍ତେ ଏବତେ ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟଂ କୁରୁତ ଲତ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟନୁପଯୋଗଃ । ନ ତ ସକୃତପ୍ରଯୁକ୍ତେ ଶାସ୍ତ୍ରଯୁକ୍ତି କସ୍ୟଚିଦପ୍ୟନୁଭବଂ ନୋପାଦୟତ ଇତି ଶକ୍ୟତେ ନିୟତ୍ତୁମ୍, ବିଚିତ୍ରପ୍ରଜ୍ଞଦ୍ୱତପ୍ରତିପ୍ରଭୁଶାମ୍ ।

(ଘ) ଅପିତ୍ତନେକାଂଶୋପେତେ ଲୌକିକେ ପଦାର୍ଥେ ସାମାନ୍ୟବିଶେଷବତ୍ୟ-କେନାବଧାନେନୈକମଂଶମବଧାରୟତ୍ୟ ପରେଣାପରମିତି ସ୍ୟାଦପ୍ୟଭ୍ୟାସୋପଯୋଗୋ ଯଥା ଦୀର୍ଘପ୍ରାଠକ ଗ୍ରହଣାଦିଷ୍ଟ, ନତୁ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମଣି ସାମାନ୍ୟବିଶେଷରହିତେ ଚୈତନ୍ୟମାତ୍ରାତ୍ମକେ ପ୍ରମୋଦଭାବଭ୍ୟାସାପେକ୍ଷା ଯୁକ୍ତେତି ॥

ଭାଷା-(କ) ଯଦି କହ ଯେ- କେବଳ ବାକ୍ୟ କୌଣସି ଅର୍ଥର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରିବା ନିମିତ୍ତ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ, ତେଣୁ ଯୁକ୍ତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ବାକ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମକ ଅନୁଭବ କରାଇବ । ତଥାପି ଏହା ସ୍ୱାକାର କଲାପରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରବଣ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକର ଆବୃତ୍ତି



ନିରର୍ଥକ ଅଟେ । କାରଣ-ସେହି ଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଥରେମାତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ନିଜର ଅର୍ଥକୁ ବୋଧ କରାଇବ । ଯଦି ଏହି ଶଙ୍କା କର ଯେ- ଯୁକ୍ତି ଓ ବାକ୍ୟରୁ ସାମାନ୍ୟ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନ କରାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ବିଶେଷବିଷୟକ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଯେପରି ମୋର ହୃଦୟରେ ଶୂଳ ଅଛି, - ଏହି ବାକ୍ୟରୁ ଓ ଗାତ୍ରକଂପନାଦି ଲିଙ୍ଗରୁ ଶୂଳର ଅସ୍ତିତ୍ବ ସାମାନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଅନ୍ୟକୁ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ବିଶେଷର ଅନୁଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା ସେହି ଶୂଳବାନ୍ ବିଶେଷଶୂଳର ସ୍ବୟଂ ଅନୁଭବ କରେ । ଯଦି କହ ଯେ- ବିଶେଷ ଅନୁଭବ ଅବିଦ୍ୟାର ନିବର୍ତ୍ତକ ଅଟେ, ତେଣୁ ତାହା ପାଇଁ ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଯଦ୍ୟପି ବହୁବାର ଶ୍ରବଣ ପ୍ରଭୃତି କରାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ବିଜ୍ଞାନର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବା ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଯୁକ୍ତି ଦ୍ବାରା ଅନବଗତ ବିଶେଷ ଶହେ ଥର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଶାସ୍ତ୍ର ଏବଂ ଯୁକ୍ତି ଦ୍ବାରା ବିଶେଷ ଅନବଗତ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ତେଣୁ ଯଦି କହ ଯେ- ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଯୁକ୍ତିଦ୍ବାରା ବିଶେଷର ପ୍ରତିପାଦନ ହୁଏ, ଅଥବା ଯଦି କହ ଯେ- ସେ ସମସ୍ତ ଯୋଗରେ ସାମାନ୍ୟର ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇ ପ୍ରକାରରେ ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ପରେ ସେମାନେ ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ବୃତ୍ତିର ଉପଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଯୁକ୍ତି କାହାର ଅନୁଭବକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ ନାହିଁ = ଏହି ପ୍ରକାର ନିୟମନ କରାଯାଇନାହିଁ । କାରଣ-ଅନୁଭବିତାମାନଙ୍କର ବୁଦ୍ଧି ବିଚିତ୍ର ଅଟେ ।

(ଗ) ସେହିପରି ଅନେକାଂଶ ଯୁକ୍ତ ସାମାନ୍ୟ ଏବଂ ବିଶେଷଯୁକ୍ତ ଲୌକିକ ପଦାର୍ଥରେ ଏକ ଅବଧାନ ଦ୍ବାରା ଏକ ଅଂଶର ଓ ଅନ୍ୟ ଅବଧାନ ଦ୍ବାରା ଅନ୍ୟ ଅଂଶର ନିର୍ଦ୍ଧିତ କରୁଥିବା ପୁରୁଷଠାରେ ଆବୃତ୍ତିର ଉପଯୋଗ ହେଉ । ଯେପରି ଦୀର୍ଘ ପ୍ରପାଂକୁର ଗ୍ରହଣାଦିରେ ଆବୃତ୍ତିର ଉପଯୋଗ ହୁଏ, ପରନ୍ତୁ ସାମାନ୍ୟ ବିଶେଷରହିତ ଚୈତନ୍ୟ ମାତ୍ରରୁପ ନିର୍ବିଶେଷ ବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରମାର ଉତ୍ପତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଆବୃତ୍ତିର ଅପେକ୍ଷା ସମାଚୀନ ହୁଏନାହିଁ ।

ମୂଳ-(କ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଭବେଦାବୃତ୍ତ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟଂ ତଂ ପ୍ରତି ଯସ୍ତତ୍ସମସାଧି ସକୃଦୁକ୍ତମେବ ବ୍ରହ୍ମାମୃତମନୁଭବିତୁଂ ଶକ୍ନୁୟାତ୍ । ଯସ୍ତୁ ନ ଶକ୍ନୋତି ତଂ ପ୍ରତ୍ୟୁପଯୁଜ୍ୟତ ଏବାବୃତ୍ତିଃ । ତଥାହି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟେ ‘ତତ୍ତ୍ବମସି ଶ୍ବେତକେତୋ’ (ଛା ୬-୮-୭) ଇତ୍ୟୁପଦିଶ୍ୟ ‘ଭୂୟ ଏବ ମା ଭଗବାନ୍ ବିଜ୍ଞାପୟତୁ’ (ଛା ୬-୮-୭) ଇତି ପୁନଃ ପୁନଃ ପରିଚ୍ଛେଦ୍ୟ-ମାନସ୍ତତ୍ତ୍ବଦାଶଙ୍କାକାରଣଂ ନିରାକୃତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ବମସାତ୍ୟେବାସକୃଦୁପଦିଶତି ।

(ଖ) ତଥା ଚ ‘ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋ ମନ୍ତବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟଃ’ (ବୃ ୪-୫-୬) ଇତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶିତମ୍ । ନନୁକ୍ତଂ ସକୃତ୍ତଂ ଚେତତ୍ତ୍ବମସିବାକ୍ୟଂ ସ୍ବମର୍ଥମନୁଭାବୟିତୁଂ ନ ଶକ୍ନୋତି, ତତ ଆବର୍ତ୍ତ୍ୟମାନମପି ନୈବ ଶକ୍ଷ୍ୟତାତି ନୈଷ ଦୋଷଃ । ନହିଦୃଷ୍ଟେନ୍ନୁପପନ୍ନଂ ନାମ ।



ଦୃଶ୍ୟତେ ହି ସକୃତ୍ତଦ୍ବାକ୍ୟାନୁମାନପ୍ରତୀତଂ ବାକ୍ୟାର୍ଥମାବର୍ତ୍ତୟତସ୍ତଦବାତାସବ୍ୟୁଦାସେନ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନଃ ।

(ଗ) ଅପି ତ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଇତ୍ୟେତଦ୍ବାକ୍ୟଂ ତ୍ୱଂପଦାର୍ଥସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱପଦାର୍ଥ ଭାବମାତସ୍ତେ । ତତ୍ତ୍ୱପଦେନ ତ ପ୍ରକୃତଂ ସଦ୍ବ୍ରହ୍ମକ୍ଷିତ୍ୱ ଜଗତୋ ଜନ୍ମାଦିକାରଣମଭିଧୀୟତେ- ‘ସତ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନମନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ଚୈ ୨-୧-୧), ‘ବିଜ୍ଞାନମାନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃ ୩-୯-୨୮), ‘ଅଦୃଷ୍ଟଂ ଦ୍ରଷ୍ଟୂମ୍’ (ବୃ ୩-୮-୧୧), ‘ଅବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜ୍ଞାତୃ’ (ବୃ ୩-୮-୧୧), ‘ଅଜମଜରମମରମ୍’, ‘ଅସ୍ଥୁଳମନନ୍ଦାହସ୍ୱମଦୀର୍ଘମ୍’ (ବୃ ୩-୮-୮) ଇତ୍ୟାଦିଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ ॥

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହି ବିଷୟରେ କହନ୍ତି ଯେ ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହି ପ୍ରକାର ଅରେମାତ୍ର ଉକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମା ଅନୁଭବ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେଉ, ତାହା ପ୍ରତି ଆବୃତ୍ତି ନିରର୍ଥକ ହେଉ । ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁଠି ଏହିପରି ସମର୍ଥ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ତାହାପ୍ରତି ଆବୃତ୍ତି ଉପଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଯେପରିକି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟରେ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଶ୍ୱେତକେତୋ’ ଏହିପରି ଉପଦେଶ ଦେଇ ‘ଭୂୟ ଏବ’ (ଶ୍ୱେତକେତୁ-ହେ ଭଗବାନ ! ପୁନର୍ବାର ମୋତେ ବୁଝାଇ ଦିଅନ୍ତୁ) ଏହିପରି ପୁନଃ ପୁନଃ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ସେହି ସେହି ଆଶଙ୍କା କାରଣର ନିରାକରଣ କରି ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହିପରି ଅନେକବାର ଉପଦେଶ କରନ୍ତି ।

(ଖ) ସେହିପରି ‘ଶ୍ରୋତବ୍ୟୋ ମନ୍ତବ୍ୟୋ ନିଦିଧ୍ୟାସିତବ୍ୟଃ, ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି’ । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଯଦି ଥରେ ମାତ୍ର ଶ୍ରୁତ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ବାକ୍ୟ ନିଜର ଅର୍ଥ ଅନୁଭବ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଆବର୍ତ୍ତ୍ୟମାନ ହେଲେ ବି ସମର୍ଥ ହେବ ନାହିଁ କି ? ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ; କାରଣ-ଦୃଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରିବାରେ କେତେକ ମଧ୍ୟ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଥରେମାତ୍ର ଶ୍ରୁତବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ମନ୍ଦପ୍ରତୀତ-ସାମାନ୍ୟଜ୍ଞାତ ବାକ୍ୟାର୍ଥର ଆବୃତ୍ତି କରି ସେହି ଆଭାସଗୁଡ଼ିକୁ ନିରାକରଣ କରି ସମ୍ୟକ୍ଜ୍ଞାନ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ଏହି ବାକ୍ୟ ‘ତ୍ୱମ୍’ ପଦାର୍ଥର ‘ତତ୍’ ପଦାର୍ଥ ଭାବ କହେ ଏବଂ ତତ୍ ପଦରୁ ପ୍ରକୃତ ଈକ୍ଷିତ୍ୱ ସଦ୍ବ୍ରହ୍ମ ଜଗତର ଜନ୍ମାଦି କାରଣ କୁହାଯାଉଛି । ଯାହା ‘ସତ୍ୟଂ’ ଜ୍ଞାନଂ ଅନନ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମ’, ‘ବିଜ୍ଞାନଂ ଆନନ୍ଦଂ ବ୍ରହ୍ମ’, ‘ଅଦୃଷ୍ଟଂ ଦ୍ରଷ୍ଟୂ’ ଓ ‘ଅବିଜ୍ଞାତମ୍’ (ଯାହା ଅକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱୟଂ ଦୃଷ୍ଟର ବିଷୟକ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ସ୍ୱୟଂ ଦ୍ରଷ୍ଟା ଅଟେ । ସ୍ୱୟଂ ଅବିଜ୍ଞାତ ରହି ଅନ୍ୟର ବିଜ୍ଞାତା ହୁଏ), ‘ଅଜମଜରମ୍’ (ବ୍ରହ୍ମ ଅଜ, ଅଜର ଏବଂ ଅମର ଅଟେ) ‘ଅସ୍ଥୁଳମ୍’ (ସେ ସ୍ଥୁଳ ନୁହେଁ, ଅଶ୍ୱ ନୁହେଁ, ହସ୍ତ ନୁହେଁ କି ଦୀର୍ଘ ନୁହେଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ॥



ମୂଳ- (କ) ତତ୍ତ୍ୱଜାଦିଶବ୍ଦେର୍ଜନୁଦୟୋ ଭାବବିକାରା ନିବର୍ତ୍ତତାଃ । ଅସ୍ତ୍ରଜାଦିଶବ୍ଦେଷୁ ସ୍ତ୍ରୋଲ୍ୟାଦୟୋ ଦ୍ରବ୍ୟଧର୍ମାଃ । ବିଜ୍ଞାନାଦିଶବ୍ଦେଷୁ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରକାଶାତ୍ମକତ୍ୱମୁକ୍ତମ୍ । ଏଷ ବ୍ୟାବୃତ୍ତସର୍ବସଂସାରଧର୍ମକୋଽନୁଭବାତ୍ମକୋ ବ୍ରହ୍ମସଂଜ୍ଞସ୍ତତ୍ପଦାର୍ଥୋ ବେଦାନ୍ତଭିନ୍ନଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ । ତଥା ଦ୍ୱଂପଦାର୍ଥୋଽପି ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଶ୍ରୋତା ଦେହାଦାରଭ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମତୟା ସମ୍ଭାବ୍ୟମାନଚୈତନ୍ୟପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଦୈନାବଧାରିତଃ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ଯେଷାମେତୌ ପଦାର୍ଥାବିଜ୍ଞାନ ସଂଶୟବିପର୍ଯ୍ୟୟପ୍ରତିବନ୍ଧୋ ତେଷାଂ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସୀ’ ତ୍ୟେତଦ୍‌ବାକ୍ୟଂ ସ୍ୱାର୍ଥେ ପ୍ରମାଂ ନୋପାଦୟିତୁଂ ଶକ୍ନୋତି, ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବକ-ଭାବବାକ୍ୟାର୍ଥ ସ୍ୟେତ୍ୟତସ୍ତାନୁପ୍ରତ୍ୟେଷ୍ୟଃ ପଦାର୍ଥବିବେକପ୍ରୟୋଜନଃ ଶାସ୍ତ୍ରଯୁକ୍ତ୍ୟଭ୍ୟାସଃ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ଚ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟ ଆତ୍ମା ନିରଂଶସ୍ତଥାପ୍ୟଧାରୋପିତଂ ତସ୍ମିନ୍‌ବହୁଂଶଦ୍ଵଂ ଦେହେହିୟମନୋବୁଦ୍ଧିବିଷୟବେଦନାଦିଲକ୍ଷଣମ୍ । ତତ୍ତ୍ୱେକେନାବଧାନେନୈକମଂଶମ-ପୋହତ୍ୟାପରେଣାପରମିତି, ଯୁଜ୍ୟତେ ତତ୍ତ୍ୱ କ୍ରମବତୀ ପ୍ରତିପତ୍ତିଃ । ତତ୍ତ୍ୱ ପୂର୍ବରୂପମେବାତ୍ମ-ପ୍ରତିପତ୍ତେଃ ।

ଭାଷା-(କ) ସେହି ବ୍ରହ୍ମରେ ଅଜାଦିଶବ୍ଦରୁ ଜନ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଭାବ ବିକାର ନିବୃତ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଅସ୍ତ୍ରଜାଦିଶବ୍ଦରୁ ସ୍ତ୍ରୋଲ୍ୟାଦି ଦ୍ରବ୍ୟଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ନିବୃତ୍ତ କରାଯାଇଛି । ବିଜ୍ଞାନାଦିଶବ୍ଦରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରକାଶାତ୍ମକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସମସ୍ତ ସଂସାରର ଧର୍ମରହିତ ଜ୍ଞାନାତ୍ମକ ‘ତତ୍’ ପଦ ବାଚ୍ୟ ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ବେଦାନ୍ତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ସେହିପରି ‘ଦ୍ୱଂ’ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ଶ୍ରୋତାର ଦେହରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମା ରୂପରେ ସମ୍ଭାବ୍ୟମାନ ଚୈତନ୍ୟାବିଧିଦ୍ୱାଦ୍ ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ସେହିପରି ଯାହାର ଏହି ଦୁଇଟି ପଦାର୍ଥ ଅଜ୍ଞାନ, ସଂଶୟ ଏବଂ ବିପର୍ଯ୍ୟୟରୁ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି, ସେସବୁ ପାଇଁ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସୀ’ ଏହି ବାକ୍ୟ ସ୍ୱାର୍ଥରେ ପ୍ରମା ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ନୁହଁନ୍ତି, କାରଣ-ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନ ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବକ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ପଦାର୍ଥଗୁଡ଼ିକର ବିବେକ ପ୍ରୟୋଜନବାନ୍ ଶାସ୍ତ୍ର ଏବଂ ଯୁକ୍ତିର ଅଭ୍ୟାସ ହେବା ଉଚିତ ।

(ଗ) ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରତିପତ୍ତିର ଯୋଗ୍ୟ ଆତ୍ମା ନିରଂଶ ଅଟନ୍ତି, ତଥାପି ଦେହ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ବୁଦ୍ଧି, ବିଷୟ, ବେଦନା ପ୍ରଭୃତି ରୂପ ବହୁ ଅଂଶ ସେଠାରେ ଅଧାରୋପିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେଠାରେ ଏକ ଅବଧାନରୁ ଗୋଟିଏ ଅଂଶର ଓ ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଅଂଶର ନିଷେଧ କରି କ୍ରମିକ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ଆବୃତ୍ତି ଆତ୍ମପ୍ରତିପତ୍ତିର ପୂର୍ବରୂପ ଅଟେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର କାରଣ ଅଟେ ।



ମୂଳ-(କ) ଯେଷାଂ ପୁନର୍ନିପୁଣ୍ୟମତୀନାଂ ନାଜ୍ଞାନସଂଶୟବିପର୍ଯ୍ୟୟଲାକ୍ଷଣଃ ପଦାର୍ଥବିଷୟଃ ପ୍ରତିବନ୍ଧୋଽସ୍ତି, ତେ ଶକ୍ତୃବନ୍ତି ସକ୍ତଦୁଃସ୍ଥମେବ ତତ୍ତ୍ୱମସିବାକ୍ୟାର୍ଥମନୁଭବିତୁ-ମିତି, ତାନ୍ ପ୍ରତ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟାନର୍ଥକ୍ୟମିଷ୍ଟମେବ । ସକ୍ତଦୁଃସ୍ଥମେବ ହ୍ୟାତ୍ମପ୍ରତିପତ୍ତିରବିଦ୍ୟାଂ ନିବର୍ତ୍ତୟତୀତି, ନାତ୍ର କର୍ଣ୍ଣଦପି କ୍ରମୋଽଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ।

(ଖ) ସତ୍ୟମେବ-ଯୁକ୍ତ୍ୟେତ-ଯଦି କସ୍ୟଚିଦେବଂ ପ୍ରତିପତ୍ତିର୍ଭବେତ୍ । ବଳବତୀ ହ୍ୟାତ୍ମନୋ ଦୁଃଖିଭାଦି ପ୍ରତିପତ୍ତିଃ । ଅତୋ ନ ଦୁଃଖିଭାଦ୍ୟଭାବଂ କର୍ଣ୍ଣେ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ଇତି ଚେତ-ନ, ଦେହାଦ୍ୟଭିମାନବଦ୍ଦୁଃଖିଭାଦ୍ୟଭିମାନସ୍ୟ ମିଥ୍ୟାଭିମାନ ଡୋପପତ୍ତେଃ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂହି ଦେହେ ଛିଦ୍ୟମାନେ ଦହ୍ୟମାନେ ବାଃହଂ ଛିଦ୍ୟେ ଦହ୍ୟେ ଇତି ଚ ମିଥ୍ୟାଭିମାନିନୋ ଦୃଷ୍ଟଃ । ତଥା ବାହ୍ୟତରେଷ୍ଠପି ପୁତ୍ରମିତ୍ରାଦିଷ୍ଠ ସଂତପ୍ୟମାନେଷ୍ଠହମେବ ସତ୍ୟମ୍ ଇତ୍ୟଧାରୋପୋ ଦୃଷ୍ଟଃ ॥

(ଗ) ତଥା ଦୁଃଖିଭାଦ୍ୟଭିମାନୋଽପି ସ୍ୟାତ୍ । ଦେହାଦିବଦେବ ଚୈତନ୍ୟାଦ୍ ବହିରୁ-ପଲଭ୍ୟାମନଦ୍ୱାଦ୍ଦୁଃଖିଭାଦ୍ୟାନାମ, ସୁଷ୍ପ୍ତପ୍ରାଦିଷ୍ଠ ଝନନୁବୃତ୍ତେଃ । ଚୈତନ୍ୟସ୍ୟ ତୁ ସୁଷ୍ପ୍ତପ୍ରେ-ପ୍ୟନୁବୃତ୍ତିମାନନ୍ତି-‘ଯଦ୍ବେ ତନ୍ନ ପଶ୍ୟନ୍ବେ ତନ୍ନ ପଶ୍ୟତି’ (ବୃ ୪ ୩ ୨ ୩) ତସ୍ମାତ୍ ସର୍ବଦୁଃଖବିନିମୁକ୍ତେକଚୈତନ୍ୟାତ୍ମକୋଽହମିତ୍ୟେଷ ଆତ୍ମାନୁଭବଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ପରତୁ ଯେଉଁ ନିପୁଣମତିମାନର ଅଜ୍ଞାନ, ସଂଶୟ ଓ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ, ‘ତତ୍’ ‘ତ୍’ ପଦାର୍ଥ ବିଷୟକ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ନାହିଁ, ସେମାନେ ଥରେମାତ୍ର ଉକ୍ତ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଆବୃତ୍ତିର ଅନର୍ଥକତା ଲକ୍ଷ ହୁଏ । କାରଣ- ଥରେ ମାତ୍ର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଜ୍ଞାନ ଅବିଦ୍ୟାର ନିବୃତ୍ତ କରେ । ଏହା ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ କୌଣସି କ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇନାହିଁ ।

(ଖ) ଏହା ଠିକ୍ ଅଟେ । ଯଦି କାହାକୁ ଏହି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତେବେ ଆବୃତ୍ତିର ନିରର୍ଥକତା ସମାଚୀନ ହୁଏ । ଯଦି କହ ଯେ- ଆତ୍ମାରେ ଦୁଃଖିଭାଦିର ଜ୍ଞାନ ବଳବାନ୍ ହୁଏ; ତେଣୁ କୌଣସି ଦୁଃଖିଭାଦି ଅଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆତ୍ମାରେ ଭେଦ ପ୍ରଭୃତି ଅଭିମାନର ସମାନ ଦୁଃଖିଭାଦି ମଧ୍ୟ ଅଭିମାନରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଶରୀରକୁ ଛେଦନ କଲାପରେ ଅଥବା ଦହନ କଲେ ମୁଁ କଟା ହୋଇଛି ବା ଜଳା ହୋଇଛି- ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମିଥ୍ୟାଭିମାନ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ଦେହ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ବାହ୍ୟ ପୁତ୍ର ମିତ୍ରାଦି ସଂତପ୍ତ ହେବାପରେ ମୁଁ ସନ୍ତପ୍ତ ଅଟେ ବୋଲି ଅଧାରୋପ ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ସେହିପରି ଦୁଃଖିଭାଦି ଅଭିମାନ ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ-ଦେହ ପ୍ରଭୃତି ପରି ଦୁଃଖିଭାଦି ଚୈତନ୍ୟ ରୂପରେ ପୃଥକଭାବେ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇ ସୁଷ୍ପ୍ତପ୍ରାଣପରି



ଅନୁକୃତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ‘ଯଦ୍‌ବେ’ (ସେ ଯେଉଁ ସୁସ୍ଥପ୍ତିରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ସେ ସ୍ଥିର ଭାବେ ଦେଖି ଦେଖେ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧି ଚୈତନ୍ୟର ଅନୁକୃତି ସୁସ୍ଥପ୍ତିରେ କହନ୍ତି । ତେଣୁ ସମସ୍ତେ ଦୁଃଖରୁ ବିନିର୍ମୁକ୍ତ ଏକ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ମୁଁ ଅଟେ । ଏହି ଆତ୍ମାନୁଭବ ରହିଛି ।

ମୂଳ-(କ) ନ ଚୌବମାତ୍ମାନମନୁଭବତଃ କିଞ୍ଚିଦନ୍ୟତ୍‌କୃତ୍ୟମବଶିଷ୍ୟତେ । ତଥାଚ ଶୁଦ୍ଧି- ‘କି ପ୍ରଜୟା କରିଷ୍ୟାମୋ ଯେଷାଂ ନୋଽୟମାତ୍ମାୟଂ ଲୋକଃ’ (ବୃ ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟାଦିବିଦଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି । ସ୍ମୃତିରପି=‘ଯସ୍ମାତ୍‌ମରତିରେବ ସ୍ୟାଦାତ୍ମତୃପ୍ତ୍ୟ ମାନବଃ । ଆତ୍ମନେଏବ ତ ସନ୍ତୁଷ୍ଟସ୍ତସ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଂ ନ ବିଦ୍ୟତେ’ (ଗୀ ୩-୧୭) ଇତି ।

(ଖ) ଯସ୍ୟ ତୁ ନୈଷ୍ଠୋଽନୁଭବୋ ଦ୍ରାଗିବ ଜାୟତେ ତଂ ପ୍ରତ୍ୟନୁଭବାର୍ଥଂ ଏକାନୁକୃତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗମଃ । ତତ୍ତାପି ନ ତତ୍ତ୍ୱମସିବାକ୍ୟାର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟାବ୍ୟାବୃତ୍ତୌ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟେତ୍ । ନହି ବରଯାତାୟ କନ୍ୟାମୁଦ୍‌ବାହୟତି । ନିଯୁକ୍ତସ୍ୟ ଋସ୍ମିନ୍ନଧିକୃତୋଽହଂ କର୍ତ୍ତା ମୟେଦଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମିତ୍ୟବଶ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟାଦିବିପରୀତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଉପଦ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଯସ୍ତୁ ସ୍ୱୟମେବ ମନମତରପ୍ରତିଭାନାଥଂ ବାକ୍ୟାର୍ଥଂ ଜିହ୍ୱାସେତ ସୌତପ୍ତି ନେବ ବାକ୍ୟାର୍ଥେ ସ୍ଥିରାକାର ଆବୃତ୍ୟାଦିବାଚେନ୍ନୁକ୍ତ୍ୟାଽଭ୍ୟୁପେୟତୋ । ତସ୍ମାତ୍ ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟେଽପି ପ୍ରତ୍ୟୟେ ତଦୁପାୟୋପଦେଶେଷ୍ଟାବୃତ୍ତିଂ ସିଦ୍ଧିଃ ।

ଭାଷା- (କ) ସେହିପରି ଆତ୍ମାକୁ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ପୁରୁଷ ପାଇଁ କେତେକ ଅନ୍ୟ କୃତ୍ୟ ଅବଧିଷ୍ଟ ରହେ । ଯେପରି ‘କି ପ୍ରଜୟା’ (ପରମାର୍ଥଦର୍ଶୀ ଯେଉଁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଏହା ଆତ୍ମା ଅଟେ, ସେମାନେ ଆମ୍ଭେ ଏହି ପ୍ରଜାଠାରୁ କ’ଣ କରିବୁ ?) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ଆତ୍ମବେର୍ତ୍ତା ନିମିତ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାଭାବ ଦେଖାଏ ଏବଂ ‘ଯସ୍ମାତ୍‌ମରତିରେବ’ (ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁ ମନୁଷ୍ୟ ଆତ୍ମାଠାରେ ପ୍ରୀତି କରେ, ବିଷୟରେ ନୁହେଁ । ସେ ଆତ୍ମାରେ ତୃପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ନ ରସାଦିରେ ନୁହେଁ, ଆତ୍ମାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ବାହ୍ୟାର୍ଥଲାଭ ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ତେଣୁ ତାହା ପାଇଁ କୌଣସି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନାହିଁ । ଏହା ସ୍ମୃତି କହେ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଯାହାକୁ ଏହି ଅନୁଭବ ଶୀଘ୍ର ହୁଏ, ତାହାର ଅନୁଭବ ପାଇଁ ଆବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ତାହାକୁ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟୁତ କରି ଆବୃତ୍ତିରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, କାରଣ ବରର ବିନାଶ ପାଇଁ କନ୍ୟାର ବିଭାହ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଅଧିକୃତ ହୋଇ ‘ମୁଁ କର୍ତ୍ତା ଅଟେ, ଏହା ମୋର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଅଟେ’ ଏହିପରି ନିଯୁକ୍ତି ପୁରୁଷକୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ବିପରୀତ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଯାହା ସ୍ୱୟଂ ମନ୍ଦମତି ବାକ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରତିଭାବ ନ ହେବାରୁ ତାହାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାର ଇଚ୍ଛା କରୁ; କିନ୍ତୁ ତାହାକୁ ଏହି ବାକ୍ୟାର୍ଥରେ ଆବୃତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ବଚନ



ଓ ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥିର କରିବା ଉଚିତ । ତେଣୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଜ୍ଞାନରେ ତାହାର ସାଧନଭୂତ ଉପନିବେଶଗୁଡ଼ିକରେ ଆବୃତ୍ତି ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ॥ ୨ ॥

୨- ଆତ୍ମତ୍ୱୋପାସନାଧିକରଣମ୍ ॥ सू० ୩ ॥

୨-ଆତ୍ମତ୍ୱୋପାସନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ-୩ ॥

आत्मोति तुपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ୪-୧-୩ ॥

ଆତ୍ମେତି ତୁପଗଚ୍ଛନ୍ତି ଗ୍ରାହୟନ୍ତି ଚ ॥ ୪-୧-୩ ॥

ଆତ୍ମେତି = ‘ଆତ୍ମରୂପରେ ପରମେଶ୍ୱରକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ’ ତୁ=କାରଣ, ଉପଗଚ୍ଛନ୍ତି=ଜାବାଳ ‘ତୁ’ ବା ଅହମସ୍ମି’ ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଚ=ଏବଂ, ଗ୍ରାହୟନ୍ତି-‘ଏକ ତ ଆତ୍ମ ସର୍ବାନ୍ତରଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଆତ୍ମରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ଯଃ ଶାଷ୍ଠୋକ୍ତବିଶେଷଣଃ ପରମାତ୍ମା ସ କମିହମିତି ଗ୍ରହୀତବ୍ୟଃ, କିଂ ବା ମଦନ୍ୟଃ ଇତ୍ୟେତଦ୍‌ବିରୋଧତି । କଥଂ ପୁନରାତ୍ମଶବ୍ଦେ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମବିଷୟେ ଶୂନ୍ୟମାଶେ ସଂଶୟ ଇତି ? ଉତ୍ୟତେ ଆତ୍ମମାତ୍ମଶବ୍ଦୋ ମୁଖ୍ୟଃ ଶକ୍ୟତେଃତ୍ସୁପଗଚ୍ଛନ୍ତି ସତି ଜୀବେଶ୍ୱରଯୋରଭେଦସମ୍ଭବ ଇତରଥା ତୁ ଗୌଣୋଽୟମତ୍ସୁପଗଚ୍ଛବ୍ୟ ଇତି ମନ୍ୟତେ ।

(ଖ) କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ - ନାହମିତି ଗ୍ରାହ୍ୟଃ । ନହ୍ୟପହତପାପୁଦ୍ୱାଦିଗୁଣୋ ବିପରୀତଗୁଣଦ୍ୱେନ ଶକ୍ୟତେ ଗ୍ରହୀତୁମ୍, ବିପରୀତଗୁଣୋ ବାସପହତପାପୁଦ୍ୱାଦିଗୁଣଦ୍ୱେନ । ଅପହତପାପୁଦ୍ୱାଦିଗୁଣସ୍ତ ପରମେଶ୍ୱରଃ, ତଦ୍‌ବିପରୀତଗୁଣସ୍ତୁ ଶାରୀରଃ । ଈଶ୍ୱରସ୍ୟ ଚ ସଂସାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମଦେ ଈଶ୍ୱରାଭାବାପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ତତଃ ଶାସ୍ତ୍ରାନର୍ଥକ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ସଂସାରିଣୋଽପାଶ୍ୱରାତ୍ମଦ୍ୱେୟକାର୍ଯ୍ୟଭାବାଛାନ୍ଦାନର୍ଥକ୍ୟମେବ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି-ବିରୋଧଃ । ଅନନ୍ୟଦ୍ୱେୟି ତାଦାତ୍ମ୍ୟ ଦର୍ଶନଂ ଶାସ୍ତ୍ରାତ୍ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ପ୍ରତିମାଦିଷ୍ଟିବ ବିଷ୍ଣାଦି-ଦର୍ଶନମିତି ତେତ, କାମମେବଂ ଭବତୁ । ନତୁ ସଂସାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମୋ ମୁଖ୍ୟ ଆତ୍ମେଶ୍ୱର ଇତ୍ୟେତନ୍ନଃ ପାପଯିତବ୍ୟମ୍ ।

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-(କ) ଯାହା ଶାଷ୍ଠୋକ୍ତ ବିଶେଷଣବିଶିଷ୍ଟ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ, ସେ କ’ଣ ‘ମୁଁ ଅଟେ’ ଏହି ପ୍ରକାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ । ଅଥବା କ’ଣ ସେ ‘ମୋ ଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଅଟେ’ । ଏହା ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ-ଏହା ବିଚାର କରନ୍ତୁ । ପରତୁ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମ ବିଷୟକ ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଶୂନ୍ୟମାଣ ହେବା ପରେ ପୁନର୍ବାର ସଂଶୟ କିପରି ହୁଏ ?

(ଖ) କୁହାଯାଇଛି ଜୀବଓ ଈଶ୍ୱରର ଅଭେଦ ସମ୍ଭବ ହେବାପରେ ଏହି ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଅନ୍ୟଥା ଏହି ଆତ୍ମଶବ୍ଦ ଗୌଣ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ, କାରଣ- ‘ଅପହତପାପୁଦ୍ୱାଦି’ ଗୁଣବାନ୍ ବିପରୀତ ଗୁଣରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ



ନାହିଁ ଅଥବା ବିପରୀତ ଗୁଣ ପାପାଦି ବିଶିଷ୍ଟ, ଅପହତପାପୁଦ୍ୱାଦି ‘ଗୁଣ ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ; ‘ଅପହତପାପୁଦ୍ୱାଦି’ ଆଦି ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ପରମେଶ୍ୱର ଅଟେ ଏବଂ ତାହାଦ୍ୱାରା ବିପରୀତ ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଜୀବାତ୍ମା ଅଟେ । ଈଶ୍ୱରଠାରେ ସଂସାର୍ଯ୍ୟାମୁଦ୍ୱ ସ୍ୱାକାର ହେବା ପରେ ଈଶ୍ୱରର ଅଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ, ତାହାଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ର ଅନର୍ଥକ ହେବ ।

(ଗ) ସଂସାରୀଠାରେ ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱରାମୁଦ୍ୱ ସ୍ୱାକାର ହେବା ପରେ ଓ ଅଧିକାରୀର ନ ହେବାରୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଅନର୍ଥକ ହେବ ଏବଂ ଦୁଇଟି ଅଭେଦପକ୍ଷରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିର ବିରୋଧ ହୁଏ । ଯଦି କହ ଯେ- ଦୁଇଟିରେ ଭେଦ ହେବାପରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିମାଦିରେ ବିଷ୍ଣୁ ଆଦି ଦର୍ଶନ ପରି ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରାମାଣ୍ୟଦ୍ୱାରା ତାଦାତ୍ମ୍ୟଦର୍ଶନ ହେବା ଉଚିତ୍ । ତଦ୍ୱାରା ଏହା ସମାପନ । ପରନ୍ତୁ ସଂସାରୀ ଜୀବ ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ପରମାତ୍ମା ଈଶ୍ୱର ଅଟେ- ଏହା ଆତ୍ମକୁ ଜଣାଇବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ କୁମାର-ଆତ୍ମେତ୍ୟେବ ପରମେଶ୍ୱରଃ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟଃ । ତଥାହି-ପରମେଶ୍ୱର ପ୍ରକ୍ରିୟାୟା ଜୀବାତ୍ମା ଆତ୍ମଦେନୈବୈତମୁପଗଚ୍ଛତି-‘ତ୍ୱଂ ବା ଅହମସ୍ମି ଭଗବୋ ଦେବତେଽହଂ ବୈ ତ୍ୱମସି ଭଗବୋ ଦେବତେ’ ଇତି । ତଥାଽନେ୍ୟଽପି ‘ଅଥ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି’ ଇତ୍ୟେବମାଦୟ ଆତ୍ମଦେପଗମା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ । ଗ୍ରାହୟତ୍ରିତ୍ତ୍ୱମ୍ଭେନୈବେଶ୍ୱରଂ ବେଦାନ୍ତବାକ୍ୟାନି- ‘ଏଷ ତ ଆତ୍ମା ସର୍ବାନ୍ତରଃ’ (ବୃ ୩-୪-୧), ‘ଏଷ ତ ଆତ୍ମାଽନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମ୍ୟମୃତ’ (ମୁ ୩-୭-୩), ‘ତତ୍ସତ୍ୟଂ ଆତ୍ମା ତତ୍ୟମସି’ (ଛା ୬-୮-୭) ଇତ୍ୟେବମାଦାନି ।

(ଖ) ଯଦ୍ଭୁକ୍ତମ୍-ପ୍ରତୀକଦର୍ଶନମିଦଂ ବିଷ୍ଣୁପ୍ରତିମାନ୍ୟାୟେନ ଭବିଷ୍ୟତୀତି, ତଦଯୁକ୍ତମ୍, ଗୌଣଦ୍ୱୟସଙ୍ଗତ, ବାକ୍ୟବୈରୂପ୍ୟାତ୍ । ଯତ୍ର ହି ପ୍ରତୀକଦୃଷ୍ଟିରଭିପ୍ରୟତେ’ ସକୃଦେବ ତତ୍ର ବଚନଂ ଭବତି । ଯଥା- ‘ମନୋବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୩-୧୮-୧), ‘ଆଦିତ୍ୟୋ ବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୩-୧୯-୧) ଇତ୍ୟାଦି, ଇହ ପୁନଶ୍ଚମହମସ୍ତ୍ୟହଂ ତ ତ୍ୱମସୀତ୍ୟାହ, ଅତଃ ପ୍ରତୀକଶ୍ରୁତି-ବୈରୂପ୍ୟାଦଭେଦପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ଭେଦଦୃଷ୍ଟ୍ୟପବାଦାତ୍ ।

(ଗ) ତଥାହି-‘ଅଥ ଯୋଽନ୍ୟଂ ଦେବତାମୁପାସ୍ତେଽନେ୍ୟଽସାବନେ୍ୟଽହମସ୍ମାତି ନ ସ ବେଦ’ (ବୃ ୧-୪-୧୦) ‘ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମାପ୍ନୋତି ଯ ଇହ ନାନେବ ପଶ୍ୟତି’ (ବୃ ୪-୪-୧୯, କଂ ୪-୧୦), ‘ସର୍ବଂ ତଂ ପରାବାଦ୍ୟୋଽନ୍ୟତ୍ରାତ୍ମନଃ ସର୍ବଂ ବେଦ’ (ବୃ ୪-୪-୭) ଇତ୍ୟେବମାଦ୍ୟା ଭୂୟସୀ ଶ୍ରୁତିର୍ଭେଦଦର୍ଶନମପବଦାତି ।

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହି- ଏହି ଆତ୍ମା ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍; କାରଣ-ପରମେଶ୍ୱର-ପ୍ରକରଣରେ ‘ତ୍ୱଂ ବା’ (ହେ ଭଗବାନ୍ ଦେବତା ! ତୁମେ ହିଁ ମୁଁ ଅଟେ । ହେ ଭଗବାନ୍ ଦେବତା ! ମୁଁ ହିଁ ତୁମ୍ଭେ ଅଟେ) ଏହିପରି ଜୀବାତ୍ମା ଆତ୍ମ ରୂପରେ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ସେହିପରି ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି’ ଇତ୍ୟାଦି ଅନ୍ୟମଧ୍ୟ



ଆତ୍ମ ସ୍ୱାକାର କରିବା ଉଚିତ୍ । ‘ଏଷ ତ ଆତ୍ମା’ ଏହି ତୁମ୍ଭର ଆତ୍ମା ସର୍ବାନ୍ତର ଅଟେ) ‘ଏଷ ତ ଆତ୍ମା’ (ଏହି ତୁମ୍ଭର ଆତ୍ମା ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ ଓ ଅମୃତ ଅଟେ) ‘ତତ୍ ସତ୍ୟମ୍’ (ସେହି ସତ୍ୟ ଅଟେ, ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ । ହେ ଶ୍ରେଷ୍ଠକେତୁ ! ସେ ତୁମ୍ଭେ ଅଟ) ଇତ୍ୟାଦି ବେଦାନ୍ତ ବାକ୍ୟ ଈଶ୍ବରକୁ ଆତ୍ମରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଏ ।

(ଖ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି- ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିମାନାୟାୟଦ୍ୱାରା ଏହି ପ୍ରତୀକ ଠିକ୍ ହେବ କି ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ; କାରଣ-ଏହା ସ୍ୱାକାର କଲେ ଗୌଣତ୍ୱପ୍ରସଙ୍ଗ ଓ ବାକ୍ୟବିରୁଦ୍ଧ ହେବ । ଏଠାରେ ପ୍ରତୀକ ଦୃଷ୍ଟି ଅଭିପ୍ରେତ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଥରେ ମାତ୍ର ବଚନ ହୁଏ । ଯେପରି କି ‘ମନୋବ୍ରହ୍ମ’, ‘ଆଦିତ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମ’ ଇତ୍ୟାଦି । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ‘ତୁମ୍ଭେ ହିଁ ମୁଁ ଅଟେ’ ଏବଂ ‘ମୁଁ ତୁମ୍ଭେ ଅଟ’- ଏହା କୁହନ୍ତି । ତେଣୁ ପ୍ରତୀକ ଶ୍ରୁତିର ବିରୋଧ ହେଲେ ଅଭେଦ ପ୍ରତିପତ୍ତି ହୁଏ; କାରଣ-ଭେଦ ଦୃଷ୍ଟିର ଅପବାଦ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯେପରି କି ‘ଅଥ ଯୋଃନ୍ୟାମ୍’ (ଯାହା ଅନ୍ୟ ଦେବତାର ‘ଏହା ଅନ୍ୟ ଅଟେ’ ଏବଂ ‘ମୁଁ ଅନ୍ୟ ଅଟେ’ ଏହିପ୍ରକାର ଉପାସନା କରେ ଏବଂ ସେ ମୃତ୍ୟୁ ଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) । ‘ସର୍ବ ତଂ’ (ଯାହା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ରୂପେ ଜାଣେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରେ-କୈବଲ୍ୟଯୋଗରୁ ରହିତ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ବହୁତ ଶ୍ରୁତିଭେଦ ଦର୍ଶନର ନିଷେଧ କରେ ।

ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ନକ୍ରମ - ନ ବିରୁଦ୍ଧଗୁଣଯୋରଜନ୍ୟାନାମ୍ନାତ୍ମସମ୍ଭବ ଇତି, ନାୟଂ ଦୋଷଃ, ବିରୁଦ୍ଧଗୁଣତାୟା ମିଥ୍ୟାଦୋପପତ୍ତେଃ ।

(ଖ) ଯତ୍ନପୁନରୁକ୍ତମ୍-ଈଶ୍ବରଭାବପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତି, ତଦସତ୍, ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରାମାଣ୍ୟାଦନଭ୍ୟୁ-ପଗମାତ୍ । ନହାଶୂରସ୍ୟ ସଂସାର୍ଯ୍ୟାତ୍ମକଂ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟଭ୍ୟୁପଗଛାମଃ କିଂ ତର୍ହି ? ସଂସାରିଣଃ ସଂସାରିତ୍ୱାପୋହେନେଶ୍ୱରାତ୍ମକଂ ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷିତମିତି; ଏବଂ ତ ସତ୍ୟଦ୍ୱୈ-ତେଶ୍ୱରସ୍ୟାପହତପାପ୍ମାଦ୍ୱିଗୁଣତା ବିପରୀତଗୁଣତା ତ୍ୱି ତରସ୍ୟ ମିଥ୍ୟେତି ବ୍ୟବଚ୍ଛିଷ୍ଟେ ।

(ଗ) ଯଦପ୍ୟୁକ୍ତମ୍-ଅଧିକାର୍ଯ୍ୟଭାବଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିରୋଧଃକ୍ଷେତି, ତଦପ୍ୟସତ୍, ପ୍ରାକପ୍ରବୋଧାତ୍ ସଂସାରିତ୍ୱାଭ୍ୟୁପଗମାତ୍, ତଦବିଷୟତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିବ୍ୟବହାରସ୍ୟ । ‘ଯତ୍ରଦୃଶ୍ୟ ସର୍ବମାନ୍ତେବାଭୁତତ୍ୱେନ କଂ ପଶ୍ୟତ୍’ (ବୃ ୨-୪-୧୪) ଇତ୍ୟାଦିନା ହି ପ୍ରବୋଧେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦ୍ୟଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦ୍ୟଭାବେ ଶ୍ରୁତେତରପ୍ୟଭାବପ୍ରସଙ୍ଗ ଇତି ଚେତ୍-ନ, ଈଷଦ୍ୱାତ୍ । ‘ଅତ୍ର ପିତାପିତା ଭବତି’ (ବୃ ୪-୩-୨୨) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମଃ, ‘ବେଦାଃ ଅବେଦାଃ’ (ବୃ ୪-୩-୨୨) ଇତି ବଚନାଦିଷ୍ୟତି ଏବମସ୍ମାଦ୍ୱିଃ ଶ୍ରୁତେତରପ୍ୟଭାବଃ ପ୍ରବୋଧେ ।



(ଘ) କଷ୍ୟ ପୁନରାୟମପ୍ରବୋଧ ଇତି ଚେତ୍ତୟତ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣସି ତସ୍ୟ ତ ଇତି ବଦାମଃ । ନନ୍ଦହମୀଶ୍ୱରଃ ଏବୋକ୍ତଃ ଶୁଦ୍ୟା, ଯଦେବଂ ପ୍ରତିବୃଦ୍ଧୋଽସି, ନାସ୍ତି କସ୍ୟଚିଦ୍ପ୍ରବୋଧଃ । ଯୋଽପି ଦୋଷଷ୍ଟୋଦ୍ୟତେ, କୈଶ୍ଚିତ-ଅବିଦ୍ୟୟା କିଳାମ୍ଭନଃ ସ୍ୱଦିତୀୟଭାବଦୈତାନ୍ତ-ପପତ୍ତିରିତି, ସୋଽଦ୍ୟେତେନ ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତଃ । ତସ୍ମାଦ୍ଦାମ୍ଭେତ୍ୟେବେଶ୍ୱରେ ମନୋ ଦଧାତ ॥

ଭାଷା-(କ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ବିରୁଦ୍ଧ ଗୁଣବାନ ଜୀବ ଓ ଈଶ୍ୱର ମଧ୍ୟରେ ଏକସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହା ସମାଚୀନ ନୁହେଁ; କାରଣ ବିରୁଦ୍ଧ ଗୁଣତାରେ ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଈଶ୍ୱରର ଅଭାବପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ, ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଶାସ୍ତ୍ରପ୍ରମାଣ ଅଟେ ଏବଂ ତାହାକୁ ଆମ୍ଭେ ସ୍ୱୀକାର କରୁନାହୁଁ । ଈଶ୍ୱରଠାରେ ସଂସାରୀ ଆତ୍ମତ୍ୱର ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଛି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭେ ସ୍ୱୀକାର କରୁନାହୁଁ । କିନ୍ତୁ ସଂସାରୀ ଜୀବର ସଂସାରିତ୍ୱ ନିରାଶ କରି ଈଶ୍ୱରର ଭାବ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ଅଭୀଷ୍ଟ ଅଟେ । ଏହା ହେବାପରେ ଅଦୈତ ଈଶ୍ୱରର ଅପହତପାପୁଲ୍ଲ ଆଦି ଗୁଣତ୍ୱ ଏବଂ ଅନ୍ୟଜୀବର ବିପରୀତଗୁଣତ୍ୱ ମିଥ୍ୟା ଅଟେ-ଏହା ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯାହା ଏଠାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଅଧିକାରୀର ଅଭାବ ଓ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିର ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ତାହା ମଧ୍ୟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଅଟେ । କାରଣ-ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ପୂର୍ବରୁ ଜୀବର ସଂସାରୀ ଆତ୍ମତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିବ୍ୟବହାର ତଦ୍‌ବିଷୟକ । ‘ଯତ୍ର ତ୍ୱସ୍ୟ’ (ଯେଉଁଠି ଏହାସବୁ ଆତ୍ମା ହୋଇଗଲା, ସେଠାରେ କିଏ କାହାକୁ ଦେଖେ ?) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ହେବାପରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିର ଅଭାବ ଦେଖାଯାଏ, ଯଦି କହ ଯେ- ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦିର ଅଭାବ ହେଲେ ଶ୍ରୁତିର ଅଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ- ଏହା ଆମ୍ଭେ ଚାହୁଁ । ‘ଅତ୍ର ପିତା’ (ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ପିତା ଅପିତା ହୁଏ) ଏହା ଆରମ୍ଭ କରି ‘ବେଦାଃ’ (ବେଦ ଅବେଦ ହୁଏ) ଏହି ବାକ୍ୟରୁ ପ୍ରବୋଧରେ ଶ୍ରୁତିର ଅଭାବ ଆମ୍ଭେ ଚାହୁଁ ।

(ଘ) ଯଦି କହ ଯେ- ଏହି ଅଜ୍ଞାନ କାହାର ଅଟେ ? ତେବେ ଆମ୍ଭେ କହିବୁ ସେ ତୁମ୍ଭର ଅଟେ ବୋଲି ତୁମ୍ଭେ ପଚାରୁଛ କି ? ପରତୁ ‘ମୁଁ ଈଶ୍ୱର ଅଟେ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ କୁହାଯାଇଛି । ଯଦି ଏହିପରି ପ୍ରତିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ, ତେବେ କାହାର ଅଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ କେତେକ ଲୋକ ଦୋଷ ଦିଅନ୍ତି ଯେ- ଅବିଦ୍ୟାରୁ ଆତ୍ମାରେ ସ୍ୱଦିତୀୟତ୍ୱ ହେବାରୁ ଅଦୈତର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ । ତାହା ମଧ୍ୟ ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ଅଟେ । ସେହି ଈଶ୍ୱରଠାରେ ମନ ଧ୍ୟାନ ଦେବା ଉଚିତ ॥୩॥



୩ । ପ୍ରତିକାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂଠ ୪ ॥

୩-ପ୍ରତୀକାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ-୪ ॥

ନ ପ୍ରତୀକେ ନ ହି ସଃ ॥ ୪-୧-୪ ॥

ନ ପ୍ରତୀକେ ନ ହି ସଃ ॥ ୪-୧-୪ ॥

ପ୍ରତୀକେ=ପ୍ରତୀକରେ, ନ ଆତ୍ମବୁଦ୍ଧି ହେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, ହି=କାରଣ-, ସଃ=ଉପାସକକୁ ବ୍ୟକ୍ତ ପ୍ରତୀକରୁ ଆତ୍ମରୂପରେ ଅକଳନ, ନ=କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ॥

ମୂଳ-(କ) ‘ମନୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟୁପାସୀତେତ୍ୟଧ୍ୟାତ୍ମନାଧିଦେବତମାକାଶୋ ବ୍ରହ୍ମେତି, (ଛା ୩-୧୮-୧) ତଥା ‘ଆଦିତ୍ୟୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟାଦେଶଃ’ (ଛା ୩-୧୯-୧) ‘ସ ଯୋ ନାମ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟୁ ପାଶ୍ରେ’ (ଛା ୭-୧-୫) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଟ ପ୍ରତୀକୋପାସନେଷୁ ସଂଶୟଃ-କିଂ ତେଷ୍ଠ୍ୟମାତ୍ମଗ୍ରହଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ ନ ବେତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ତେଷ୍ଠ୍ୟମାତ୍ମଗ୍ରହଃ ଏବ ଯୁକ୍ତଃ କର୍ତ୍ତୁମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠାମ୍ ତ୍ଵେନ ପ୍ରସିଦ୍ଧତ୍ଵାତ୍ ପ୍ରତୀକାନାମପି ବ୍ରହ୍ମବିକାରତ୍ଵାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମତ୍ଵେ ସତ୍ୟାତ୍ତ୍ଵୋପପତ୍ତେରିତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ କୁଳଃ ନ ପ୍ରତୀକେଷ୍ଠାତ୍ମନତିଂ ବଧ୍ୟାୟାତ୍ । ନ ହି ସ ଉପାସକଃ ପୁତିକାନ୍ତି ବ୍ୟସ୍ଥାନ୍ୟାତ୍ତ୍ଵେନାକଳୟେତ୍ । ଯତ୍ପୁନଃ-ବ୍ରହ୍ମବିକାରତ୍ଵାତ୍ପ୍ରତୀକାନାଂ ବ୍ରହ୍ମତ୍ଵଂ ତତ୍ତ୍ଵାତ୍ମନତିତଦସତ୍, ପ୍ରତୀକାଭାବପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ବିକାରସ୍ଵରୂପୋପମର୍ଦ୍ଦେନ ହି ନାମାଦିକାତସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମତ୍ଵମେବାଶ୍ରିତଂ ଭବତି । ସ୍ଵରୂପୋପମର୍ଦ୍ଦେନ ନାମାଦାନାଂ କୁତଃ ପ୍ରତୀକତ୍ଵମାତ୍ମଗ୍ରହୋ ବା ?

(ଗ) ନ ଜ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଆତ୍ମତ୍ଵାଦ୍ବ୍ରହ୍ମତ୍ଵସ୍ଵପଦବେଶେଷ୍ଠାତ୍ମତୃଷ୍ଣିଃ କଷ୍ଟ୍ୟା, କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଦ୍ୟନି-ରାକରଣାତ୍ । କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାଦିସର୍ବସଂସାର ଧର୍ମନିରାକରଣେ ହି ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଆତ୍ମତ୍ଵୋପଦେଶଃ । ତଦନିରାକରଣେନ ଉପାସନବିଧାନମ୍ । ଅତଃୋପାସକସ୍ୟ ପ୍ରତୀକେଃ ସମତ୍ଵାଦାତ୍ମଗ୍ରହୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ । ନହି ରୁଚକସ୍ପଷ୍ଟିକୟୋରିତରେତରାତ୍ମନସ୍ତି, ସୁବର୍ଣ୍ଣାତ୍ମତ୍ଵେନେବ ତୁ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମତ୍ଵେନୈକତ୍ଵେ ପ୍ରତୀକାଭାବପ୍ରସଙ୍ଗମବୋଧମ୍ । ଅତୋ ନ ପ୍ରତୀକେଷ୍ଠାତ୍ମତୃଷ୍ଣିଃ କ୍ରିୟତେ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ମନୋ ବ୍ରହ୍ମ’ (ମନ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ-ଏହାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ଆତ୍ମତୃଷ୍ଣି ଅଟେ । ଆକାଶ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ - ଏହାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ଅଧିଦେବତ ଅଟେ । ଏହିପରି ‘ଆଦିତ୍ୟୋ’ (ଆଦିତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ-ଏହା ହି ଉପଦେଶ), ‘ସ ଯୋ’ (ସେ ଯାହାକି ନାମ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ-ତାହାକୁ ଉପାସନା କରାଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତୀକୋପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ-ସେଗୁଡ଼ିକରେ କ’ଣ ଆତ୍ମଗ୍ରହ କରିବା ଉଚିତ୍ ଅଥବା ନୁହେଁ ? ଏଠାରେ କ’ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ସେଠାରେ ଆତ୍ମଗ୍ରହ



ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । କିପରି ? କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମ ଆତ୍ମରୂପରେ ଶୁଦ୍ଧିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ପ୍ରତୀକ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ବିକାର ଅଟେ, ତେଣୁ ସେଠାରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ହେବାପରେ ଆତ୍ମରୂପ ଉପପତ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(ଖ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ- ପ୍ରତୀକରେ ଆତ୍ମବୃଦ୍ଧି କରାଯାଏ ନାହିଁ; କାରଣ-ଉପାସକକୁ ବ୍ୟସ୍ତ ପ୍ରତୀକର ଆତ୍ମରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ଏବଂ ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ବ୍ରହ୍ମର ବିକାର ହେଲେ ପ୍ରତୀକ ବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ, ତାହାଠାରୁ ଆତ୍ମା ହୁଏ, ସେସବୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏହା ହେବା ପରେ ପ୍ରତୀକର ଅଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । କାରଣ-ବିକାରର ସ୍ୱରୂପ ନାଶ ହେବାପରେ ନାମାଦି ସମୁଦାୟ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଏ । ନାମାଦିର ସ୍ୱରୂପନାଶ ହେବାପରେ ସେଠାରେ ପ୍ରତୀକକୁ ଏବଂ ଆତ୍ମଗ୍ରହ କିପରି ହେବ ?

(ଗ) ବ୍ରହ୍ମର ଆତ୍ମକୁ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟି ଉପଦେଶରେ ଆତ୍ମଦୃଷ୍ଟିର କଳ୍ପନା କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦିର ନିରାକରଣ କରାଯାଇ ନାହିଁ । କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଦି ସମସ୍ତ ସଂସାର ଧର୍ମର ନିରାକରଣ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ଆତ୍ମକୁ ଉପଦେଶ ହୁଏ ଏବଂ ତାହାର ଅନିରାକରଣରୁ ଉପାସନାର ବିଧାନ ହୁଏ । ତେଣୁ ଉପାସନାର ପ୍ରତୀକ ସହ ସମାନତା ହେଲେ ପ୍ରତୀକରେ ଆତ୍ମଗ୍ରହ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ରୂପକ ଏବଂ ସ୍ୱସ୍ତିକରେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ-ମୂଳକୁ ନାହିଁ । ଯେପରିକି ଦୁଇଟି ପଦାର୍ଥ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ଏକ ଅଟେ । ସେହିପରି ପ୍ରତୀକ ଓ ଉପାସନା ଦୁଇଟି ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ଏକ ହେବାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତୀକର ଅଭାବ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ- ଏହା ଆମ୍ଭେ କହୁଁ । ତେଣୁ ପ୍ରତୀକରେ ଆତ୍ମଦୃଷ୍ଟି କରାଯାଇନାହିଁ ।

୪ । ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୫ ॥

୪-ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୫ ॥

ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିରୁତକର୍ଷାତ୍ ॥ ୪-୧-୫ ॥

ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିରୁତକର୍ଷାତ୍ ॥ ୪-୧-୫ ॥

ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିଃ=ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତୀକରେ ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟି କରିବା ଉଚିତ୍ ଉତ୍ତକର୍ଷାତ୍=କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟି ଉତ୍ତର୍ଷ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ତେଷ୍ଟୀଦାହରଣେଷ୍ଟୁନ୍ୟଃ ସଂଶୟ-କିମାଦିତ୍ୟାଦିଦୃଷ୍ଟୟୋ ବ୍ରହ୍ମଶାଧସିତବ୍ୟଃ, କିଂ ବା ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିରାଦିତ୍ୟାଦିଷ୍ଟିତ । କୁତଃ ସଂଶୟଃ ? ସମାନାଧିକରଣ୍ୟୋ କାରଣାନବଧାରଣାତ୍ । ଅତ୍ର ହି ବ୍ରହ୍ମଶାଧସାଦିତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦେଷୁ ସମାନାଧିକରଣ୍ୟମୁପଲଭ୍ୟତେ; ଆଦିତ୍ୟୋ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟୁଦ୍ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟାଦିସମାନବିଭକ୍ତିନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ । ନିଷତ୍ରାଞ୍ଜସଂ ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟମବକଳ୍ପତେ, ଅର୍ଥାନ୍ତର ବଚନଦ୍ୱାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାଦିତ୍ୟାଦିଶବ୍ଦାନାମ୍ । ନହି ଭବତି ଗୌରଶ୍ଚ ଜତି ସାମାନାଧିକରଣ୍ୟମ୍ ।



ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବୃନ୍ଦା-ବ୍ରହ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରେବାଦିତ୍ୟାଦୃଷ୍ଟିଷ୍ଠ ସ୍ୟାଦିତି । କସ୍ମାତ୍ ? ଉତ୍ତରାତ । ଏବମୁକର୍ଷେଣାଦିତ୍ୟାଦୟୋ ଦୃଷ୍ଟା ଭବନ୍ତି, ଉକ୍ତୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟେଷ୍ଠେଷ୍ଠାସ୍ୟାତ୍ । ତଥାତ ଲୌକିକୋନ୍ୟାୟୋଽନୁଗତୋ ଭବତି, ଉକ୍ତୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟି ହିନିକୃଷ୍ଟେଽଧିତବ୍ୟେତି ଲୌକିକୋ ନ୍ୟାୟଃ । ଯଥା ରାଜଦୃଷ୍ଟିଃ କ୍ଷରନ୍ତି ସ ଋନ୍ମୁସର୍ଜକ୍ୟଃ, ବିପର୍ଯ୍ୟୟେ ପ୍ରତ୍ୟବୀୟ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ସହି କ୍ଷତ୍ର ଦୃଷ୍ଟି ପରିଗୃହୀତୋ ରାଜା ନିଷ୍ପର୍ଷ ନାୟମାନଃ ଶ୍ରେୟସେ ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ମୁ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଦନାଶଙ୍କନାୟୋଽତ୍ ପ୍ରତ୍ୟବୀୟ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ନ ଚ ଲୌକିକେନ ନ୍ୟାୟେନ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟା ଦୃଷ୍ଟିର୍ନୟନ୍ତୁଂ ଯୁକ୍ତେତି । ଅକ୍ରୋଧ୍ୟତେ-ନିର୍ଧାରିତେ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥେ ଏତଦେବଂ ସ୍ୟାତ୍, ସନ୍ଦିଗ୍ଧେ ତୁ ତସ୍ମିନ୍ନିର୍ଣ୍ଣୟଂ ପ୍ରତି ଲୌକିକୋଽପି ନ୍ୟାୟ ଆଶ୍ରୀୟମାଣୋ ନ ବିରୁଦ୍ଧତେ । ତେନ ଚେକ୍ତୃଷ୍ଟଦୃଷ୍ଟ୍ୟାସେ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥେଽବଧାର୍ଯ୍ୟମାଣେ ନିକୃଷ୍ଟଦୃଷ୍ଟିମଧ୍ୟମନ୍ ପ୍ରତ୍ୟବେକ୍ଷାଦିତି ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ ।

(ଗ) ପ୍ରାଥମ୍ୟାତ୍ମାଦିତ୍ୟାଦିଶଙ୍କନାଂ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥଦମବିରୋଧାନ ଗ୍ରହୀତବ୍ୟମ୍ । ତୈଃ ସ୍ୱାର୍ଥବୃଦ୍ଧିଭିରବରୁଦ୍ଧାୟାଂ ବୁଢ଼ି, ପଶ୍ଚାଦବତରଣୋ ବ୍ରହ୍ମଶଙ୍କସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତା ବୃଦ୍ଧ୍ୟା ସାମାନ୍ୟକରଣ୍ୟା ସମ୍ଭବାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟି ବିଧାନାର୍ଥତୈବାବତିଷ୍ଠତେ । ଇତି ପରଦ୍ୱାଦପି ବ୍ରହ୍ମ ଶଙ୍କସୈଷ୍ଠ ଏବାପ୍ୟୋ ନ୍ୟାୟଃ ।

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ-ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟି ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିରେ ହେବା ଉଚିତ୍, କିପରି ? ଉତ୍ତରାଠାରୁ । ଏହିପରି ଉତ୍ତରାଦ୍ୱାରା ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଦୃଷ୍ଟି ହୁଅନ୍ତି । କାରଣ-ଉତ୍ତର ଦୃଷ୍ଟିର ସେଠାରେ ଅଧ୍ୟାସ ହୋଇଛି । ସେହିପରି ଲୌକିକ ନ୍ୟାୟ ଅନୁଗତ ହୁଏ, ଉକ୍ତୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟିର ନିକୃଷ୍ଟରେ ଅଧ୍ୟାସ କରିବା ଉଚିତ୍ । ଏହା ଲୌକିକ ନ୍ୟାୟ ଅଟେ ଯେପରି ସାରଥୀରେ ରାଜଦୃଷ୍ଟି ଏହି ଲୌକିକ ନ୍ୟାୟର ଏଠାରେ ଅନୁସରଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହେଲେ ପ୍ରତ୍ୟବୀୟର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହୁଏ । ସାରଥୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପରିଗୃହୀତ ହେବାରୁ ନିକୃଷ୍ଟତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ରାଜା ଶ୍ରେୟ ପାଇଁ ରହେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରାମାଣ୍ୟରୁ ଏଠାରେ ପ୍ରତ୍ୟବୀୟ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଶଙ୍କା ହେବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ଏବଂ ଲୌକିକନ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ କି ? ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ- ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥର ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେବା ପରେ ଏହା ହୋଇପାରେ । ପରନ୍ତୁ ତାହାର ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ହେବାପରେ ତାହାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ପ୍ରତି ଆଶ୍ରୀୟମାଣ ଲୌକିକନ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ; ତେଣୁ ଉକ୍ତୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟିର ଅଧ୍ୟାସରୂପ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହେବାପରେ ନିକୃଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟିର ଅଧ୍ୟାସ କରି ପ୍ରତ୍ୟବୀୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ-ଏହାହିଁ ଠିକ୍ ଅଟେ ।



(ଗ) ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେବାରୁ ସେମାନେ ମଖାର୍ଯ୍ୟକ ଅଟନ୍ତି- ଏହି ପ୍ରକାର ଅବିରୋଧ ଦ୍ଵାରା ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ । ନିଜର ଅର୍ଥରେ ବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ସେହି ଶବ୍ଦରୁ ବୁଦ୍ଧିର ଅବିରୁଦ୍ଧ ହେବାପରେ ପଛରେ ବୁଦ୍ଧିରେ ପାଦ ଦେଇ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟ ବୃତ୍ତି ଦ୍ଵାରା ସାମାନ୍ୟକରଣ୍ୟ ସମ୍ଭବ ନ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମବୃତ୍ତି ବିଧାନାର୍ଥତା ଅବସ୍ଥିତ ହୁଏ । ‘ଇତି’ ଶବ୍ଦ ପରହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦର ଏହି ଅର୍ଥ ଉଚିତ୍ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ତଥାହି-‘ବ୍ରହ୍ମତ୍ୟାଦେଶଃ’, ‘ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟଂପାସାତ’ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟଂପାସେ’ ଇତି ତ ସର୍ବତ୍ରେତିପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦ ମୁକ୍ତାରୟତି, ଶୁଦ୍ଧାଂସ୍ତାଦିତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦାନାଂ । ତତସ୍ତ୍ଵ ଯଥା ଶୁକ୍ତିକାଂ ରଜତମିତି ପ୍ରତ୍ୟେତାତ୍ୟତ୍ର, ଶୁକ୍ତି ବଚନ ଏବଂ ଶୁକ୍ତିକାଶବ୍ଦୋ ରଜତ ଶବ୍ଦସ୍ତୁ ରଜତ ପ୍ରତୀତି ଲକ୍ଷଣାର୍ଥଃ । ପ୍ରତ୍ୟେତ୍ୟେବ ହି କେବଳଂ ରଜତମିତି ନ ତୁ ତତ୍ର ରଜତମସ୍ତି ଏବମତ୍ରାପ୍ୟାଦିତ୍ୟାଦାନାଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ପ୍ରତୀୟାଦିତି ଗମ୍ୟତେ ।

(ଖ) ବାକ୍ୟଶେଷୋଽପି ତ ଦ୍ଵିତୀୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶେନାଦିତ୍ୟାଦିନେବୋପାସ୍ତି କ୍ରିୟୟା ବ୍ୟାପ୍ୟମାନାନ୍ ଦର୍ଶୟତି- ‘ସ ଯ ଏତମେବ ବିଦ୍ଵାନାଦିତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟଂପାସେ’ (ଛା ୩-୧୯-୪), ‘ଯୋ ବାଚଂ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟଂପାସେ’ (ଛା ୭-୨-୨) ଯାଃ ସଙ୍କଳ୍ପଂ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟଂପାସେ (ଛା ୭-୪-୫) ଇତି ତ ।

(ଗ) ଯଦ୍ଭୁକ୍ତମ୍-ବ୍ରହ୍ମୋପାସନମେବାତ୍ରାଦରଣୀୟଂ ଫଳବତ୍ତାୟେତିତଦସ୍ମୁକ୍ତମ୍, ଉକ୍ତେନ ନ୍ୟାୟେନାଦିତ୍ୟାଦାନାଂ ମେବୋପାସ୍ୟତ୍ଵାବଗମ୍ୟାତ୍ । ଫଳଂ ତ୍ଵିତିଥ୍ୟାଦ୍ୟୁପାସନା ଇବ ଆଦିତ୍ୟାଦ୍ୟୁପାସନେଽପି ବ୍ରହ୍ମେବ ଦାସ୍ୟତି; ସର୍ବାଧ୍ୟକ୍ଷତ୍ଵାତ୍ । ବର୍ଣ୍ଣିତଂ ଚୈତତ୍- ‘ଫଳମତ ଉପପତ୍ତେଃ’ (ବ୍ର. ସୂ. ୩-୨-୩୮) ଇତ୍ୟତ୍ର । ଇଦୃଶଂ ଋତ୍ରବ୍ରହ୍ମଣ ଉପାସ୍ୟତ୍ଵଂ, ଯତ୍ପ୍ରତୀକେଷୁ ତଦ୍ଦୃଷ୍ୟଧାରୋପଣଂ ପ୍ରତିମାଦିଶ୍ଚିବ ବିଷ୍ଣ୍ଵାଦାନାମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ଯେପରି ‘ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଉପଦେଶ ଦେବା ଉଚିତ୍’, ‘ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଉପାସନା କରିବା ବିଧେୟ’, ‘ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଉପାସନା କରନ୍ତି’ ଏହିପରି ସର୍ବତ୍ର ‘ଇତି’ ପରକ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦର ଉଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି ଏବଂ ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଶୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଉଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି । ତାହାଦ୍ଵାରା ଯେପରି ଶୁକ୍ତିକାକୁ ରଜତ ରୂପରେ ଜ୍ଞାନ କରାଯାଏ । ଏଠାରେ ଶୁକ୍ତିକାର ଶବ୍ଦ ଶୁକ୍ତି ଅଟେ ଓ ରଜତଶବ୍ଦ କିନ୍ତୁ ରଜତପ୍ରତୀତି ଲକ୍ଷଣାର୍ଯ୍ୟକ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ରଜତ ଅଟେ’- ଏହା କେବଳ ପ୍ରତୀତି କରାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ରଜତ ନଥାଏ । ସେହିରୂପେ ଉଦାହରଣରେ ମଧ୍ୟ ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିକୁ ‘ଏହା ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ- ଏହାକୁ ଜାଣ’ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ।



(ଖ) ‘ସ ଯ’ (ସେ ଯେଉଁ ଏହି ପ୍ରକାର ଜ୍ଞାନୀ ହୋଇ ଆଦିତ୍ୟକୁ ସେ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ଉପାସନା କରେ), ‘ସ ଯୋ, (ସେ ଯାହା ବାଣୀର ବ୍ରହ୍ମ ରୂପରେ ଉପାସନା କରେ)’ ‘ଯଃ ସକଞ୍ଚଂ’ (ଯାହା ସକଞ୍ଚର ବ୍ରହ୍ମ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଉପାସନା କରେ) ଏହି ପ୍ରକାର ବାକ୍ୟଶେଷ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଉପାସନା କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପ୍ୟ ବିଷୟ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଫଳବତ୍ତୁ ପାଇଁ ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା ଆଦରଣୀୟ ଅଟେ- ଏହା କିନ୍ତୁ ଭ୍ରମ ଧାରଣା; କାରଣ-ଉକ୍ତ ନ୍ୟାୟ ଦ୍ୱାରା ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଉପାସ୍ୟ ଅବଗତ ହୁଅନ୍ତି । ଫଳ କିନ୍ତୁ ଅତିଥି ପ୍ରଭୃତିର ଉପାସନା ପରି ଆଦିତ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ଉପାସନାରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଦେବ, କାରଣ-ସେ ସର୍ବାଧିକ୍ଷ ଅଟେ । ତାହାର ‘ଫଳମତ ଉପପତ୍ତେଃ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମର ଏହି ପ୍ରକାର ଉପାସ୍ୟତ୍ୱ ଅଛି, ଯାହାକି ପ୍ରତିମା ପ୍ରଭୃତିରେ ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଭୃତିର ଅଧାରୋପ ପରି ପ୍ରତୀକରେ ବ୍ରହ୍ମଦୃଷ୍ଟିର ଅଧାରୋପ ହୁଏ ॥୫॥

୫-ଆଦିତ୍ୟାଦିମତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୬ ॥

୫-ଆଦିତ୍ୟାଦି ମତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୭ ॥

ଆଦିତ୍ୟାଦିଭତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ୫-୧-୬ ॥

ଆଦିତ୍ୟାଦି ମତ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ୫-୧-୭ ॥

ଅଙ୍ଗେ = ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି କର୍ମାଙ୍ଗରେ, ଆଦିତ୍ୟାଦି ମତ୍ୟଧିକରଣମ୍=ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବୁଦ୍ଧି କହିବା ଉଚିତ୍ । ଉପପତ୍ତେଃ= କାରଣ-ଏହା ହେଲେ କର୍ମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପ ଫଳର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଯ ଏବାସୌ ତପତି ତମୁଦ୍‌ଗାଥ ମୁପାସାତ’ (ଛା ୧-୩-୧), ଲୋକେଷୁ ପଞ୍ଚବିଧଂ ସାମୋପାସାତ’ (ଛା ୨-୨-୧), ‘ବାଚି ସପ୍ତବିଧଂ ସାମୋପାସାତ’ (ଛା ୨-୮-୧), ‘ଇନ୍ଦ୍ରମେବର୍ଗଗ୍ନିଃ ସାମ’ (ଛା ୧-୬-୧) ଇତ୍ୟେବମାଦିଷ୍ଟଜ୍ଞା ବବାଦେଷୁପାସନେଷୁ ସଂଶୟଃ-

(ଖ) କିମାଦିତ୍ୟାଦିଷ୍ଟଦ୍ ଗାଥାଦି ଦୃଷ୍ଟଯୋ ବିଧାୟତେ, କିଂ ବୋଦ୍‌ଗାଥାଦିଷ୍ଟେବାଦିତ୍ୟାଦି ଦୃଷ୍ଟୟ ଇତି । ତତ୍ରା ନିୟମଃ, ନିୟମ କାରଣା ଭାବାଦିତି ପ୍ରାପ୍ତାମ୍ ନିନ୍ଦ୍ୟତୁ ବ୍ରହ୍ମଣ ଇବକସ୍ୟ ଚିତ୍ତ୍ୟୁତକର୍ଷ ବିଶେଷୋଦ୍‌ବଧାର୍ଯ୍ୟତେ । ବ୍ରହ୍ମକୁ ସମସ୍ତ ଜଗତ୍ କାରଣତ୍ୱାତ୍ ପହତପାମ୍ନଦ୍ୱାଦିଗୁଣ ଯୋଗାଜାଦିତ୍ୟାଦିତ୍ୟ ଉକ୍ତସ୍ମିନ୍ତି ଶକ୍ୟମବଧାରୟିତୁମ୍, ନ ଦ୍ୱାଦିତ୍ୟୋଦ୍‌ଗାଥାଦିନାଂ ବିକାରତ୍ୱା ବିଶେଷାତ୍ କିଞ୍ଚିଦୁକ୍ତର୍ଷ ବିଶେଷାବଧାରଣେ କାରଣମସ୍ତି ।



ଭାଷା—(କ) ‘ଯ ଏବାସୌ’ (ଯାହାକି ଏହି ଆଦିତ୍ୟ ତପ୍ତ କରେ । ତାହାର ରୂପରେ ଉଦ୍‌ଗୀଥାର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦିତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉଦ୍‌ଗୀଥାର ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍), ‘ଲୋକେଷୁ’ (ପୃଥିବୀ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକରେ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ସାମକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍) ‘ବାଚି ସପ୍ତବିଧମ୍’ (ବାଣୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସାତ ପ୍ରକାରର ସାମକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍) ‘ଇନ୍ଦ୍ରମେବ’ (ଏହି ପୃଥିବୀ ରକ୍ ଅଟେ ଏବଂ ଅଗ୍ନି ସାମ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଅଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ।

(ଖ) ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିରେ କ’ଣ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ଦୃଷ୍ଟିର ବିଧାନ କରାଯାଇଛି, ଅଥବା ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ଦୃଷ୍ଟିରେ କ’ଣ ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିରେ ବିଧାନ କରାଯାଇଛି କି ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ସେଠାରେ ନିୟମର କାରଣ ନହେବାରୁ ଅନିୟମ ଅଟେ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମ-ପରି କାହାର ଉତ୍କର୍ଷ ବିଶେଷ ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରାଯାଇନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମ ସମସ୍ତ ଜଗତର କାରଣ ଏବଂ ଅପହତପାପୁତାଦି ଗୁଣଯୋଗରୁ ଆଦିତ୍ୟାଦିରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଅଟେ ବୋଲି ଅବଧାରଣା କରାଯାଇଛି । ପରନ୍ତୁ ଆଦିତ୍ୟ ଓ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦିରେ ବିକାରତ୍ବ ସମାନ ହେବାରୁ ଉତ୍କର୍ଷ ବିଶେଷ ଅବଧାରଣାରେ କୌଣସି କାରଣ ନଥାଏ ।

ମୂଳ—(କ) ଅଥବା-ନିୟମୋନୋଦ୍‌ଗୀଥାଦିତମୟଆଦିତ୍ୟାଷ୍ଟଧସ୍ୟେରନ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? କର୍ମାତ୍ମକତ୍ବଦ୍‌ଗୀଥାଦାନାଂ କର୍ମଣସ୍ତ୍ବ ଫଳପ୍ରାପ୍ତିପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ । ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦିମତିଭିନ୍ନ-ପାସ୍ୟମାନା ଆଦିତ୍ୟାଦୟଃ କର୍ମାତ୍ମକଃ ସତ୍ତ୍ବ ଫଳହେତବୋ ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି ।

(ଖ) ତଥାଚ ‘ଇନ୍ଦ୍ରମେବବର୍ଚ୍ଚିଷ୍ଠ ସାମଃ’ (ଛା ୧-୬-୧) ଇତ୍ୟନ୍ତ ‘ତଦେତଦେ-ତସ୍ୟାମୃତ୍ୟୁଧୂତଂ ସାମ’ (ଛା ୧-୬-୧) ଇତ୍ୟୁକ୍ତଶବ୍ଦେନ ପୃଥିବୀ ନିର୍ଦ୍ଦିଶିତ ସାମଶବ୍ଦେ-ନାଗ୍ନିମ୍, ତତ୍ ପୃଥିବ୍ୟାଗ୍ନୋର୍ଦ୍ଧ୍ବକସାମଦୃଷ୍ଟିକାର୍ଯ୍ୟାୟାମବକଜ୍ଞତେ, ନ ରକ୍ସାମୟୋଃ ପୃଥିବ୍ୟାଗ୍ନିଦୃଷ୍ଟିକାର୍ଯ୍ୟାୟାମ୍ । କ୍ଷତରି ହି ରାଜଦୃଷ୍ଟିକରଣାଦ୍ରାଜଶବ୍ଦ ଉପତର୍ଯ୍ୟତେ, ନ ରାଜନି କ୍ଷତ୍ବଶବ୍ଦଃ ।

(ଗ) ଅପି ଚ ‘ଲୋକେଷୁ ପଞ୍ଚବିଧଂସାମୋପାସାତ’ (ଛା ୨-୨-୧) ଇତ୍ୟଧି-କରଣନିର୍ଦ୍ଦେଶାଲ୍ଲୋକେଷୁ ସାମାଧ୍ୟସିତବ୍ୟମିତି ପ୍ରତୀୟତେ । ‘ଏତଦ୍ ଗାୟତ୍ରଂ ପ୍ରାଣେଷୁପ୍ରୋତମ୍’ (ଛା ୨-୧୧-୧) ଇତି ଚୈତଦେବଂ ଦର୍ଶୟତି । ପ୍ରଥମନିର୍ଦ୍ଦେଶେଷୁ ଋଦିତ୍ୟାଦିଷ୍ଟୁ ଚରମନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ବ୍ରହ୍ମାଧିଷ୍ଠମ୍- ‘ଆଦିତ୍ୟୋ ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟାଦେଶଃ’ (ଛା ୩-୧୯-୧) ଇତ୍ୟାଦିଷ୍ଟୁ । ପ୍ରଥମନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ପୃଥିବ୍ୟାଦୟଶ୍ଚରମନିର୍ଦ୍ଦେଶାହିଂକାରାଦୟଃ ‘ପୃଥିବୀହିଂକାରଃ’ (ଛା ୨-୨-୧) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଷ୍ଟୁ । ଅତୋଽନଙ୍ଗେଷ୍ଠାଦିତ୍ୟାଦିଷ୍ଟଜ୍ଞମତିନିକ୍ଷେପ ଇତି ।

ଭାଷା— ଅଥବା ଉଦ୍‌ଗୀଥ ପ୍ରଭୃତି ବୁଦ୍ଧିର ନିୟମରୁ ଆଦିତ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିରେ ଆଧାରୋପ ହେବା ଉଚିତ୍ । କିପରି ? କାରଣ-ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି କର୍ମାତ୍ମକ ଅଟେ ଏବଂ କର୍ମରୁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ବୁଦ୍ଧିରୁ ଉପାସ୍ୟମାନ ଆଦିତ୍ୟାପ୍ରଭୃତି କର୍ମାତ୍ମକେ ହୋଇ ଫଳର ହେତୁ ହେବେ ।



(ଖ) ସେହିପରି ‘ଇୟମେବ’ (ଏହି ପୃଥିବୀ ରକ୍ ଅଟେ ଏବଂ ଅଗ୍ନି ସାମ ଅଟେ) ଏଠାରେ ‘ତଦେତଦେତସ୍ୟାମ୍’ (ସେ ଏହି ଅଗ୍ନିସଂଜ୍ଞକ ସାମ ଏହି ପୃଥିବୀ ରୂପ ରକ୍ରେ ଉପରି ଭାବରେ ରହେ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ରକ୍ଷଣକରୁ ପୃଥିବୀର ଏବଂ ସାମଶବ୍ଦରୁ ଅଗ୍ନିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ । ସେହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କ୍ରମଶଃ ପୃଥିବୀ ଓ ଅଗ୍ନିରେ ରକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ସାମଦୃଷ୍ଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ରକ୍ ଓ ସାମରେ ପୃଥିବୀ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଅଗ୍ନିଦୃଷ୍ଟି କରିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ପରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସାରଥରେ ଗୁରୁଦୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ସାରଥରେ ରାଜଶବ୍ଦ ଗୌଣାବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଉପଚରିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ଲୋକେଷୁ’ (ସଂସାରରେ ପାଞ୍ଚପ୍ରକାରର ସାମ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ) ଏହିପ୍ରକାର ଅଧିକରଣରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ ସଂସାରରେ ସାମର ଅଧ୍ୟାସ କରିବା ଉଚିତ-ଏହା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ । ‘ଏତଦ୍‌ଗାୟତ୍ରୀ’ (ଏହି ଗାୟତ୍ରୀସଂଜ୍ଞକ ସାମ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଦେଖାଯାଏ । ‘ଆଦିତ୍ୟା ବ୍ରହ୍ମ’ (ଆଦିତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ-ଏହି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଥମନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଆଦିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିରେ ଅନ୍ତିମନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବ୍ରହ୍ମ ଅଧିଷ୍ଠ ହୁଏ ଏବଂ ‘ପୃଥିବୀ ହିକାରଃ’ (ପୃଥିବୀ ହିଂକାର ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ପୃଥିବୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଥମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ ଏବଂ ହିଂକାର ଆଦି ଅନ୍ତିମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ । ତେଣୁ ଅନିଜ୍ଞ ଆଦିତ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଅଜ୍ଞାନତା ନିକ୍ଷେପ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝା- ଆଦିତ୍ୟାଦିମତଃ ଏବାଲୋକେଷୁ ଗାଥାଦିଷୁ କ୍ଷିପ୍ୟୋରନ୍ । କୁତଃ ? ଉପପତ୍ତେଃ । ଉପପଦ୍ୟତେ ହେବ୍ୟମପୂର୍ବସଂ ନିକର୍ଷାଦିତ୍ୟାଦି ମତିଭିଃ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟମାଣେଷୁ ଗାଥାଦିଷୁ କର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧିଃ । ‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟୟା କରୋତି ଶ୍ରବ୍ୟୋପନିଷଦା ତଦେବ ବାୟଂବଭୂରଂ ଭବତି’ (ଛା ୧-୧-୧୦) ଇତି ତ ବିଦ୍ୟାୟାଃ କର୍ମସମ୍ବନ୍ଧ ହେତୁର୍ଦ୍ଦଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଖ) ଭବତୁ କର୍ମା ସମ୍ବନ୍ଧ ଫଳେଷ୍ୱବଂ, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଫଳେଷୁ ତୁ କଥମ୍, ଯ ଏତଦେବ ବିଦ୍‌ଲୋକେଷୁ ପଞ୍ଚବିଧଂ ସାମୋପାସ୍ତେ’ (ଛା ୨-୨-୩) ଇତ୍ୟାଦିଷୁ ? ତେଷ୍ୱପ୍ୟଧି କୃତାଧିକାରାତ୍ ପ୍ରକୃତଂପୂର୍ବସଂ ନିକର୍ଷେଣୈବ ଫଳକଳ୍ପନା ଯୁକ୍ତା । କ୍ଷୋଦୋହନଦିନିୟମବତ୍ । ଫଳାତ୍ମକତ୍ୱାଦିତ୍ୟାଦାନାମୁଦ୍‌ଗାଥାଦିତ୍ୟଃ କର୍ମାତ୍ମକତ୍ୟଃ ଉକ୍ତର୍ଷୋପପତ୍ତିଃ । ଆଦିତ୍ୟାଦିପ୍ରାପ୍ତି ଲକ୍ଷଣଂ ହି କର୍ମାତ୍ମକଂ ଶିଷ୍ୟତେ ଶ୍ରୁତିଷୁ ।

(ଗ) ଅପି ତ ଓ ‘ମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷର ମୁଦ୍‌ଗାଥ ମୁପାସାତ’ (ଛା ୧-୧-୧), ଖଚ୍ଛେ-ତସ୍ୟୋବାକ୍ଷର ସୋପବ୍ୟାଖ୍ୟାନଂ ଭବତି’ (ଛା ୧-୧-୧୦) ଇତି ଷ୍ଟେଦ୍‌ଗାଥମେବୋପାସ୍ୟତ୍ତେନୋପକ୍ରମା ଦିତ୍ୟାଦିମତୀ ବିଦଧାତି ॥



ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ- ଆଦିତ୍ୟାଦି ବୁଦ୍ଧି ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ଅଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକରେ କରିବା ଉଚିତ୍ । କିପରି ? କାରଣ-ଏହା ଉପପତ୍ତି ହୁଏ । ଏହିପରି ଅପୂର୍ବ ସଂନିକର୍ଷରୁ ଆଦିତ୍ୟାଦି ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ଵାରା ସଂସ୍କୃତମାଣ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦିରେ କର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟା’ (ଯେଉଁ କର୍ମ ବିଦ୍ୟା, ଶୁଦ୍ଧା ଏବଂ ଯୋଗଯୁକ୍ତ ହୋଇ କରେ ସେ ବଳବତ୍ତର ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ବିଦ୍ୟାକୁ କର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧିର ହେତୁ ରୂପେ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) କର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧି ଫଳଯୁକ୍ତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ହେଉ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅଙ୍ଗରେ ଅନଙ୍ଗବୃଦ୍ଧିର ଅଧ୍ୟାସ ହେଉ । ପରନ୍ତୁ ‘ଯ ଏତଦେବଂ’ (ଯାହା ଏହିପ୍ରକାର ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷ ଲୋକରେ ପଞ୍ଚବିଧ ସାମର ଉପାସନା କରେ, ତାହାପାଇଁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ ଓ ଅଧୋମୁଖ ଲୋକ ଭୋଗ୍ୟ ଉପରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଫଳଯୁକ୍ତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଅଙ୍ଗରେ ଅନଙ୍ଗ ଆଦିତ୍ୟାଦିର ଅଧ୍ୟାସ କିପରି ହୁଏ ? ସେହି ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ଅଧିକୃତର ଅଧିକାର ହେବାରୁ ପ୍ରକୃତ ଅପୂର୍ବ ସଂନିକର୍ଷଦ୍ଵାରା ଗୋଦୋହନ ପ୍ରଭୃତି ନିୟମର ପରି ଫଳର କଳ୍ପନା ଠିକ୍ ହୁଏ । ଆଦିତ୍ୟାଦି ଫଳାତ୍ମକ ହେଲେ କର୍ମାତ୍ମକ ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦି ଦ୍ଵାରା ସେଠାରେ ଉକ୍ତର୍ଷଦ୍ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । କାରଣ ଆଦିତ୍ୟାଦି ପ୍ରାପ୍ତିରୂପ କର୍ମାତ୍ମକ ଶୁଦ୍ଧିରେ ଉପପିଷ୍ଠ ହୋଇଛି ।

(ଗ) ‘ଓଁ ମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମ୍’ (ଓଁ ଏହି ଅକ୍ଷର ଉଦ୍‌ଗୀଥ ଅଟେ- ତାହାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ), ‘ଖଲ୍ଲେତସ୍ୟୈ’ (ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଏହି ସବୁ ଅକ୍ଷରର ଉପବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ଶୁଦ୍ଧି ଉଦ୍‌ଗୀଥର ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ଉପକ୍ରମ କରି ଆଦିତ୍ୟାଦି ବୁଦ୍ଧିର ବିଧାନ କରେ ।

ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ଭୁକ୍ତମ୍-ଉଦ୍‌ଗୀଥାଦିମତି ଭିରୂପାସ୍ୟମାନା ଆଦିତ୍ୟାଦୟଃ କର୍ମଭୂୟଂ ଭୂତ୍ଵା ଫଳଂ କରିଷ୍ୟନ୍ତାତି । ତଦୟୁକ୍ତାମ୍, ସ୍ଵୟମେବୋପାସନସ୍ୟ କର୍ମାତ୍ମାତ୍ ଫଳବତ୍ତୋପପତ୍ତେଃ, ଆଦିତ୍ୟାଦିଭାବେନାପି ତ ଦୃଶ୍ୟମାନାନାମୁଦ୍‌ଗୀଥାଦାନାଂ କର୍ମାତ୍ମକତ୍ଵାନ ପାୟାତ୍ । ‘ତଦେତଦେତସ୍ୟାମୁତ୍ୟଧୁତଂ ସାମ୍’ (ଛା ୧-୬-୧) ଇତି ତୁ ଲକ୍ଷଣିକ ଏବ ପୃଥ୍ବ୍ୟଗ୍ନୋର୍ଗ୍ଗ୍ ସାମ ଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗଃ । ଲକ୍ଷଣା ତ ଯଥା ସମ୍ଭବଂ ସଂନିକୃତ୍ସେନ ବିପ୍ରକୃତ୍ସେନ ବା ସ୍ଵାର୍ଥ ସମ୍ଭବେନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ଵ ଯଦ୍ୟପ୍ୟୁକ୍ତସାମୟୋଃ ପୃଥ୍ବ୍ୟଗ୍ନି ଦୃଷ୍ଟି ତିକାର୍ଷୀ, ତଥାପି ପ୍ରସିଦ୍ଧୟୋ ଗ୍ଗ୍ ସାମୟୋର୍ଭେଦେନାନ୍ତୁ କାର୍ତ୍ତ୍ତ୍ଵିନାମ୍ ପୃଥ୍ବ୍ୟଗ୍ନୋଃ ସଂନିଧାନାଭୟୋରେବୈଷ ରକ୍ତସାମ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ରକ୍ ସାମ ସଂବନ୍ଧାଦିତି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟତେ । କ୍ଷତ୍ରୁଶବ୍ଦୋପି ହି କୃତକ୍ଷିତ୍ କାରଣାଦ୍ରାଜାନମୁପସର୍ପନ୍ନ ନିବାରୟିତୁଂ ପାର୍ଯ୍ୟତେ ‘ଲଭ୍ୟେବକ୍’ (ଛା ୧-୬-୧) ଇତି ତ ଯଥାକ୍ଷରନ୍ୟାସମୃତ ଏବ ପୃଥ୍ବ୍ୟାତ୍ମବଧାରୟତି ।



(ଗ) ପୃଥିବୀ ଋକ୍ତଦେବତାଧ୍ୟାୟମାନ ଇନ୍ଦ୍ରମଣିବେତ୍ୟକ୍ଷର ନ୍ୟାସଃ ସ୍ୟାତ୍ । ‘ଯ ଏବଂ ବିଦ୍ବାନ୍ ସାମ ଗାୟତି’ (ଛା ୧-୭-୭) ଇତି ଋକ୍ଷାଶ୍ରୟମେବ ବିଜ୍ଞାନମୁପ ସଂହରତି, ନ ପୃଥିବୀଦ୍ୟାଶ୍ରୟମ୍ ତଥା ‘ଲୋକେଷୁ ପଞ୍ଚବିଧଂ ସାମୋପାସୀତ’ (ଛା ୨-୨-୧) ଇତି ଯଦ୍ୟପି ସପ୍ତମାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟା ଲୋକାଃ ତଥାପି ସାମେତ୍ୟବ ତେତ୍ୟସ୍ୟେତନ୍ ଦ୍ଵିତୀୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶେନ ସାମ୍ ଉପାସ୍ୟତ୍ବାବଗମାତ୍ ।

(ଘ) ସମାନି ହି ଲୋକେଷ୍ଠସ୍ୟ ମାନେଷୁ ସାମ ଲୋକାମୁନୋପାସିତ ଭବତି, ଅନ୍ୟଥା ପୁନର୍ଲୋକାଃ ସାମାମୁନୋପାସିତାଃ ସ୍ୟୁଃ । ଏତେନ ‘ଏତଦ୍ ଗାୟତ୍ର ପ୍ରାଣେଷୁ ପ୍ରୋତମ୍’ (ଛା ୨-୧୧-୧) ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଉଦ୍‌ଗାଥାଦି ବୁଦ୍ଧିରୁ ଉପାସ୍ୟମାନ ଆଦିତ୍ୟାଦି କର୍ମାତ୍ମକତ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଫଳ କରିବେ । ଏହା ଅସମାଚୀନ ଅଟେ । କାରଣ-ଉପାସନା କର୍ମ ହେଲେ ସ୍ଵୟଂ ଫଳବାନ୍ ହୁଅନ୍ତି । ସେହିପରି ଆଦିତ୍ୟାଦି ଭାବରୁ ଦୃଶ୍ୟମାନ ଉଦ୍‌ଗାଥାଦିର କର୍ମାତ୍ମକତ୍ଵ ନଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ତଦେତଦେତସ୍ୟା’ ଏହି ଅଗ୍ନି ନାମକ ସାମ ପୃଥିବୀରୁପ ରକ ଉପରେ ରହିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ପୃଥିବୀ ଓ ଅଗ୍ନିରେ ରକ୍ ଓ ସାମ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଲକ୍ଷଣିକ ଅଟେ । ଲକ୍ଷଣ ଯଥାସମ୍ଭବ ସନିକୃଷ୍ଟ ଓ ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟ ସ୍ଵାର୍ଥର ସହିତ ସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ପ୍ରକୃତ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଯଦ୍ୟପି ରକ୍ ଓ ସାମରେ ପୃଥିବୀ ଓ ଅଗ୍ନିକୁ ଦୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ, ତଥାପି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରକ୍ ଓ ସାମର ଭେଦରେ ଅନୁକାର୍ତ୍ତନ ହେବାରୁ ଏବଂ ପୃଥିବୀ ଓ ଅଗ୍ନିର ସଂନିଧାନରୁ ରକ୍ ଓ ସାମ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସେଠାରେ ହୋଇଛି । ରକ୍ ଓ ସାମ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗରୁ ଏହା ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । କାରଣ-ସାରଥୀ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ କୌଣସି କାରଣରୁ ରାଜାନୁଗାମୀ ହେଲେ, ତାହା ନିବାରଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ଇନ୍ଦ୍ରମେବ’ (ଏହା ରକ୍ ଅଟେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅକ୍ଷରର ନ୍ୟାସ ଅନୁସାରେ ରକ୍ତରେ ପୃଥିବୀକୁ ଅବଧାରଣ କରେ ।

(ଗ) ଯଦି ପୃଥିବୀ ରକ୍ତ ହୁଏ, ତଥାପି ଏହା ରକ୍ ଅଟେ, ଏହିପରି ଅକ୍ଷର ଗୁଡ଼ିକର ନ୍ୟାସ ହେବ । ‘ଯ ଏବଂ ବିଦ୍ବାନ୍’ (ଯେଉଁ ବିଦ୍ବାନ ଏହିପରି ଜାଣି ସାମକୁ ଗାନ କରେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅଜ୍ଞାଶ୍ରୟ ବିଜ୍ଞାନର ଉପସଂହାର କରେ; କିନ୍ତୁ ପୃଥିବୀାଦି ଆଶ୍ରୟର ବିଜ୍ଞାନର ନୁହେଁ । ସେହିପରି ‘ଲୋକେଷୁ’ (ସଂସାରରେ ପଞ୍ଚବିଧ ସାମକୁ ଉପାସନା କର) ଏଠାରେ ଯଦ୍ୟପି ସପ୍ତମା ବିଭକ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଲୋକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତଥାପି ତାହାର ସାମରେ ଅଧ୍ୟାସ ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସାମ ଉପାସ୍ୟ ଅବଗତ ହୁଏ ।



(ଘ) ସାମରେ ଲୋକର ଅଧ୍ୟୟନାନ ହେଲେ ସାମ ଲୋକ ରୂପରେ ଉପାସିତ ହୁଏ । ନୋଟେଡ୍ ଲୋକ ସାମ ରୂପରେ ଉପାସିତ ହେବ । ତେଣୁ-ଲୋକ ରୂପରେ ସାମର ଉପାସନା ‘ଏତଦ୍ ଗାୟତ୍ରୀ’ (ଏହି ଗାୟତ୍ରୀ ନାମ ପ୍ରାଣରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୋଇଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ରାପି ତୁଲ୍ୟୋ ଦ୍ୱିତୀୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶଃ- ‘ଅଥ ଖଲୁ ମୁମାଦିତ୍ୟଂ ପଞ୍ଚବିଧଂ ସାମୋପାସୀତ’ (ଛା ୨-୯-୧) ଇତି, ତତ୍ରାପି ‘ସମସ୍ତସ୍ୟ ଖଲୁ ସାମ୍ନ ଉପାସନଂ ସାଧୁ’ (ଛା ୨-୧-୧)’ ‘ଇତି ତୁ ପଞ୍ଚବିଧସ୍ୟ’ (ଛା ୨-୭-୨), ‘ଅଥ ସପ୍ତବିଧସ୍ୟ’ (ଛା ୨-୮-୧) ଇତି ଚ ସାମ୍ନ ଏବୋପାସ୍ୟେ ଡୋପକ୍ରମାଭସ୍ମିନ୍ନେବାଦିତ୍ୟାଦ୍ୟଧ୍ୟାସଃ ।

(ଖ) ଏତସ୍ମାଦେବ ଚ ସାମ୍ନ ଉପାସ୍ୟତ୍ବାବଗମାତ, ‘ପୃଥ୍ୱୀ ହିଁକାରଃ’ (ଛା ୨-୨-୧) ଇତ୍ୟାଦି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପରିପର୍ଯ୍ୟୟେଽପି ହିଁକାରାଦିଷ୍ଟେବ ପୃଥ୍ୱୀବ୍ୟାଦିଦୃଷ୍ଟିଃ । ତସ୍ମାଦନଙ୍ଗାଶ୍ରୟ ଆଦିତ୍ୟାଦି ମତଯୋଃଲେଖୁଦ୍ଗୀଥାଦିଷ୍ଟୁ ଶିଷ୍ୟେରନ୍ୱିତି ସିଦ୍ଧମ୍ ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଏଠାରେ ‘ଅଥ ଖଲୁମୁମ୍’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଆଦିତ୍ୟ ରୂପରେ ସପ୍ତବିଧ ସାମକୁ ଉପାସନା କର) ଏହିପରି ଦ୍ୱିତୀୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସମାନ ଅଟେ, ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ‘ସମସ୍ତସ୍ୟ’ ସମସ୍ତ ସାମର ଉପାସନା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ) ଇତି ତୁ (ଏଠାରେ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାରର ସାମୋପାସନା ନିରୂପଣ ହୋଇଛି) ‘ଅଥ ସପ୍ତବିଧସ୍ୟ’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ସାତପ୍ରକାରର ସାମର) ଏହିପ୍ରକାର ସାମର ଉପାସ୍ୟ ରୂପରେ ଉପକ୍ରମ ହେବାରୁ ସେଠାରେ ଆଦିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟାସ ହୋଇଛି ।

(ଖ) କାରଣ-ତାହାଦ୍ୱାରା ସାମ ଉପାସ୍ୟ ରୂପେ ଅବଗତ ହୁଏ । ‘ପୃଥ୍ୱୀ ହିଁକାରଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ନିର୍ଦ୍ଦେଶର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହେବାପରେ ହିଁକାର ଆଦିରେ ପୃଥ୍ୱୀ ପ୍ରଭୃତି ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ; ତେଣୁ ଏଠାରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ଯେ- ଅନଙ୍ଗାଶ୍ରୟ ଆଦିତ୍ୟାଦି ବୁଦ୍ଧି ଉଦ୍ଗୀଥାଦି ଅଙ୍ଗରେ ହେବା ଉଚିତ୍ ॥୬॥

୬ । आसीनाधिकरणम् ॥ सू०. ୭-୨୦ ॥

୬-ଆସୀନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୭-୧୦ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ୪-୧-୭ ॥

ଆସୀନଃ ସମ୍ଭବାତ୍ ॥ ୪-୧-୭ ॥

ଆସୀନଃ=ବସି ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ସମ୍ଭବାତ୍=କାରଣ-ଏହିପରି ତାହାର ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।



୧୨୮୮-୧୨୮୯-(କ) କର୍ମାଙ୍ଗ ସମକ୍ଷେଷୁ ତାବଦୁପାସନେଷୁ କର୍ମତନ୍ତ୍ରଦ୍ୱାନ୍ନାସନାଦିଚିନ୍ତା, ନାମି ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନେ, ବସ୍ତୁତନ୍ତ୍ରଦ୍ୱାଦ୍ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ । ଇତରେଷୁ ଦ୍ୱପାସନେଷୁ କିନ୍ତୁ ନିୟମେନ ତିଷ୍ଠନ୍ନାସନଃ ଶୟାନୋ ବା ପ୍ରବର୍ତ୍ତେଶେତ ନିୟମେନାସାନ ଏବେତି ଚିନ୍ତୟତି । ତତ୍ର ମାନସଦ୍ୱା ଦୁପାସନସ୍ୟା ନିୟମଃ ଶରୀର ସ୍ଥିତେରିତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରବାତି-ଆସାନ ଏବୋପାସାତେତି । କୁତଃ ? ସମ୍ଭବତଃ । ଉପାସନଂ ନାମ ସମାନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରବାହ କରଣମ୍, ନ ତ ତଦଗ୍ରହଣତୋ ଧାବତୋ ବା ସମ୍ଭବତି, ଗତ୍ୟାଦାନାଂ ଚିତ୍ତ ବିକ୍ଷେପକଦ୍ୱାତ୍ । ତିଷ୍ଠତୋଽପି ଦେହ ଧାରଣେ ବ୍ୟାପୃତଂ ମନୋ ନ ସ୍ଥୁଳବସ୍ତୁ ନିରାକ୍ଷଣ କ୍ଷମଂ ଭବତି । ଶୟାନସ୍ୟାପ୍ୟକସ୍ମାଦେବ ନିଦ୍ରାଭିଭୂୟେତ । ଆସାନସ୍ୟ ଦେବଂ ଜାତୀୟକୋ ଭୂୟାନଦୋଷଃ ସୁପରିହାର ଇତି ସମ୍ଭବତ ତତ୍ୟୋପାସନମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) କର୍ମାଙ୍ଗ ସହିତ ସମ୍ଭବିତ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ କର୍ମର ଅଧ୍ୟାନ ଅଟନ୍ତି, ଅତଃ ସେଠାରେ ଆସନାଦିର ବିଚାର ନାହିଁ । ସେହିପରି ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନରେ ଏହି ବିଚାର ନାହିଁ, କାରଣ-ଜ୍ଞାନ ବସ୍ତୁର ଅଧ୍ୟାନ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ କ'ଣ ଅନିୟମରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ, ଉପବେଶନା ଅଥବା ଶୟନ କରି ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଅଥବା ଅନିୟମରୁ ଦଣ୍ଡାୟମାନ, ଉପବେଶନା ଅଥବା ଶୟନ କରି ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଅଥବା ଅନିୟମରୁ ବସି କରି ବୋଲି ବିଚାର କରନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଉପାସନାର ମାନସିକ ହେଲେ ଶରୀର ସ୍ଥିତିର ଅନିୟମ ହୁଏ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେ କହିଁ- ବସି କରି ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । କିପରି ? କାରଣ-ଏହିପରି ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଏକ ପ୍ରକାରର ବୃତ୍ତିର ପ୍ରବାହକୁ ଉପାସନା କହନ୍ତି । ଉପାସନା ଚାଲୁଥିବା ଅଥବା ଦଉଡୁଥିବା ପୁରୁଷ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । କାରଣ-ଗତି ପ୍ରଭୃତି ଚିତ୍ତକୁ ବିକ୍ଷେପ କରନ୍ତି । ଦଣ୍ଡାୟମାନ ପୁରୁଷ ଦେହ ଧାରଣର ବ୍ୟାପୃତ ହେଲେ ମନ ସ୍ଥୁଳବସ୍ତୁର ନିରାକ୍ଷଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶୟନ କରୁଥିବା ପୁରୁଷର ମନ ଅକସ୍ମାତ୍ ନିଦ୍ରାରେ ଅଭିଭୂତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବସିଥିବା ପୁରୁଷର ଏହିପରି ବହୁତ ଦୋଷ ସୁପରିହାର ହୁଏ; ତେଣୁ ଉପବେଶନର ଉପାସନା ସମ୍ଭବ ଅଟେ ॥୬॥

ଧ୍ୟାନାଚ୍ଚ ॥ ୪-୧-୮ ॥

ଧ୍ୟାନାଙ୍ଗ ॥ ୪-୧-୮ ॥

ଧ୍ୟାନାତ୍ ତ = ଉପାସନା ଧ୍ୟାନରୂପେ ହେଲେ ବସିକରି ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ ॥



ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ଧାୟତ୍ୟର୍ଥ ଏକ୍ଷ, ଯତ୍ସମାନ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପ୍ରବାହରକଣ୍ଠ ।
ଧାୟତିଷ୍ଠ ପ୍ରଶିଥୁଳାଙ୍ଗ ଚେଷ୍ଠେଷୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦୃଷ୍ଟିଷ୍ଠେକ ବିଷୟାକ୍ଷିପ୍ତ ତିଭେଷୁପତର୍ଯ୍ୟାମାଣୋ
ଦୃଶ୍ୟତେ ଧାୟତି ବକୋ ଧାୟତି ପ୍ରୋଷିତ ବଂଧୁରିତି ଆସାନଶ୍ଚାନାୟାସୋ ଭବତି ।
ତସ୍ମାଦ୍‌ପ୍ୟାସାନ କର୍ମୋପାସନମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ଯାହା ଏକ ସମାନ ବୃତ୍ତିର ପ୍ରବାହକ, ସେହି ହିଁ ଧାୟତି ଅର୍ଥାର୍ଥ
ଧାନ । ଧାୟତି ଶବ୍ଦ ପ୍ରଶିଥୁଳ ଅଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଯୁକ୍ତିଶାଳୀ ଏବଂ ଏକ ବିଷୟରେ
ଆକ୍ଷିପ୍ତ ତିଭକୁ ଉପରତ କରି ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ବକ ଧାନ କରେ, ପରଦେଶକୁ
ଯାଜୁବା ପୁରୁଷ ମିତ୍ରକୁ ସ୍ମରଣ କରନ୍ତି । ବସିଥିବା ପୁରୁଷ ବିଶ୍ରାମଶୂନ୍ୟ ଭାବେ ରହେ;
ତେଣୁ ଉପାସନା ବସିକରି ପୁରୁଷ କରେ ॥୮॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ୪-୧-୧ ॥

ଅଚଳତ୍ୱଂ ଉପେକ୍ଷ୍ୟ ॥ ୪-୧-୧ ॥

ଅଚଳତ୍ୱ, ଚ=‘ଧାୟତାବ ପୃଥ୍ୱୀ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ପୃଥ୍ୱୀ ପ୍ରଭୃତିର ଅଚଳତାକୁ
ଅପେକ୍ଷ୍ୟ=ଅପେକ୍ଷା କରି ଧାନଶବ୍ଦ ଉପଚରିତ ହୁଏ ॥

ଅପି ଚ ‘ଧାୟତାବ ପୃଥ୍ୱୀ’ (ଛା ୭-୭-୧) ଇତ୍ୟାଦି ପୃଥ୍ୱୀବିଷ୍ଣୁଚଳତ୍ୱମେବା-
ପେକ୍ଷ୍ୟ ଧାୟତିବାଦୋ ଭବତି । ତଳ ଲିଙ୍ଗ ମୁପାସନସ୍ୟାସାନ କର୍ମତ୍ୱେ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ଧାୟତାବ’ (ମନେକର ପୃଥ୍ୱୀ ଧାନ କରେ) ଏଠାରେ ପୃଥ୍ୱୀ
ଆଦିରେ ଅଚଳତାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ‘ଧାୟତି’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ସେହି ଉପାସନା
ବସିକରି କର୍ମ ହୁଏ । ଏଠାରେ ଏହାହିଁ ଲିଙ୍ଗ ଅଟେ ॥୯॥

स्मरन्ति च ॥ ୪-୧-୧୦ ॥

ସ୍ମରନ୍ତି ଚ ॥ ୪-୧-୧୦ ॥

ସ୍ମରନ୍ତି ଚ= ‘ଶୁଭୌଦେଶେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପ୍ୟ’ ଏହିପ୍ରକାର ଶିଷ୍ଟପୁରୁଷ ଆସନର ଉପାସନା
ପାଇଁ ସ୍ମୃତିରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ସ୍ମରନ୍ତ୍ୟପି ଚ ଶିଷ୍ଟା ଉପାସନାଙ୍ଗଦ୍ୱେନାସନମ୍-‘ଶୁଭୌଦେଶେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପ୍ୟ
ସ୍ଥିର ମାସନାମାତ୍ମନଃ’ (ଗୀ ୬-୧୧) ଇତ୍ୟାଦିନା । ଅତଏବ ପଦ୍ମକାଦୀନାମାସନ
ବିଶେଷ୍ୟଣା ମୁପଦେଶୋ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରେ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ଶୁଭୌ ଦେଶେ’ (ପବିତ୍ର ଦେଶରେ ନିଜେ ସ୍ଥିର ଆସନ ସ୍ଥାପନ
କରି) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ବଚନରୁ ଶିଷ୍ଟପୁରୁଷ ଉପାସନାର ଅଙ୍ଗ ରୂପରେ ଆସନକୁ ପ୍ରତିପାଦନ
କରନ୍ତି । ଅତଏବ ପଦ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଆସନ ବିଶେଷର ଉପଦେଶ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ରହିଛି ॥୧୦॥



୭ । एकाग्रताधिकरणम् ॥ सू. ११ ॥

୭ - ଏକାଗ୍ରତାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୧୧ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ୪-୧-୧୧ ॥

ଯତ୍ତ୍ରେକାଗ୍ରତା ତତ୍ରା ବିଶେଷାତ୍ ॥ ୪-୧-୧୧ ॥

ଯତ୍ର = ଯେଉଁ ଦେଶ ଓ କାଳରେ ଏକାଗ୍ରତା = ମନର ସ୍ଥିରତା ହୁଏ, ତତ୍ର-ସେହି ଦେଶାଦିରେ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଅବିଶେଷାତ୍=କାରଣ-ଶୁଦ୍ଧିରେ ଦେଶବିଶେଷ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

ମୂଳ-(କ) ଦିଗ୍‌ଦେଶ କାଳେଷୁ ସଂଶୟ-କିମସ୍ତି କଷ୍ଟନ୍ନିୟମୋ ନାସ୍ତ ବେତି । ପ୍ରାୟେଶ ବୈଦିକେଷ୍ଠାରମ୍ଭେଷୁ ଦିଗାଦି ନିୟମ ଦର୍ଶନାତ୍ ସ୍ୟାଦିହାସି କଷ୍ଟି ନିୟମ ଇତି ମତିଷ୍ଠଂ ପ୍ରତ୍ୟାହ ଦିଗ୍‌ଦେଶ କାଳେଷ୍ଠର୍ଥ ଲକ୍ଷଣ ଏବ ନିୟମଃ । ଯତ୍ତ୍ରେବାସ୍ୟ ଦିଶି ଦେଶେ କାଳେ ବା ମନସଃ ସୌକର୍ଯ୍ୟେଣୈକାଗ୍ରତା ଉବତି ତତ୍ତ୍ରେବୋପାସାତ, ପ୍ରାଚୀଦିବ୍‌ପୂର୍ବାହଣ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରବଶାଦିବଦ୍ ବିଶେଷାଶ୍ରବଣାତ୍, ଏକାଗ୍ରତାୟା ଲକ୍ଷଣାୟା ସର୍ବତ୍ରା ବିଶେଷାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ନୁ ବିଶେଷମପି କେଚିଦାମନନ୍ତି- ‘ସମେ ଶୁଭୌ ଶର୍କରା ବହ୍ନି ବାଲୁକା ବିବର୍ଜିତେ ଶବ୍ଦ ଜଳାଶ୍ରୟାଦିଭିଃ । ମନୋନୁକୂଳେ ନତୁ ଚକ୍ଷୁପାତ୍ତନେ ଗୁହାନିବାତା ଶ୍ରୟଣେ ପ୍ରୟୋଜୟେତ୍’ (ଶ୍ଳୋ ୨-୧) ଇତି ଯଥେତ । ଉତ୍ୟତେ-ସତ୍ୟମସ୍ତେଷାଂ ଜାତୀୟକୋ ନିୟମଃ । ସତି ଦୈତସି ମସ୍ତଦ୍‌ଗତେଷୁ ବିଶେଷେଷ୍ଠେ ନିୟମ ଇତି ସ୍ବ ହୃଦ୍‌ଭୂତ୍‌ଃସଂରାୟ ଆଚକ୍ଷେ । ‘ମନୋନୁକୂଳେ’ ଇତି ଶୈଷା ଶୁଦ୍ଧିର୍ଯତ୍ତ୍ରେକାଗ୍ରତା ତତ୍ତ୍ରେବେତ୍ୟତଦେବ ଦର୍ଶୟତି ॥

ଭାଷା-(କ) ଦିଶା, ଦେଶ ଓ କାଳ- ଏହି ବିଷୟରେ କ’ଣ କୌଣସି ନିୟମ ଅଛି କି ନାହିଁ-ଏହା ସଂଶୟ ହୁଏ । ବୈଦିକ ଆରମ୍ଭରେ ପ୍ରାୟଃ ଦିଗାଦିର ନିୟମ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ କୌଣସି ନିୟମ ଅଛି-ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯାହାର ବିଚାର ହେଉଛି, ତାହା ପ୍ରତି କୁହାଯାଇଛି- ଦିଶା, ଦେଶ ଓ କାଳରେ ଅର୍ଥଲକ୍ଷଣ ପ୍ରୟୋଜନାତ୍ମକ ନିୟମ ରହିଛି । ଯେଉଁ ଦିଗ, ଦେଶ ଅଥବା କାଳରେ ଏହି ଉପାସକର ମନରେ ସହଜରେ ଏକାଗ୍ରତା ହୁଏ, ତାହା ଉପରେ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍, କାରଣ- ପୂର୍ବଦିଗ, ପୂର୍ବାହଣ, ପୂର୍ବଦିଶାରେ ନିମ୍ନସ୍ଥାନର ପରି ଏଠାରେ ବିଶେଷର ଶ୍ରବଣ ନାହିଁ । କାରଣ- ଲକ୍ଷ ଏକାଗ୍ରତା ସବୁସ୍ଥାନର ସମାନ ଅଟେ ।



(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ସମେ ଶୁଭେ’ (ସମତଳ, ପବିତ୍ର, ସୁସ୍ଥପାମ୍ବାଣ) ଅଗ୍ନି ଏବଂ ବାଲୁକାରହିତ, ଏ ତଥା ଶବ୍ଦ, ଜଳ ଓ ଜନସାଧାରଣର ନିବାସସ୍ଥଳରହିତ ମନୋନ୍ମୁକୁଳ ଏବଂ ନେତ୍ରର ପାତ୍ରାପ୍ରଦାୟକ, ମଶାବିବର୍ଜିତ, ଗୁହାରେ ବସି ମନକୁ ପରମାତ୍ମାରେ ନିଯୁକ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍) ଏହିପରି କେତେକ ଲୋକ କହନ୍ତି । ଯେପରି ଏହି ଦେଶ ବିଶେଷର ନିୟମ ରହିଛି ସେହିପରି କାଳବିଶେଷର ରହିଛି । ଏହି ବିଷୟରେ କହନ୍ତି- ହଁ, ଏହିପ୍ରକାରର ନିୟମ ଅଛି । ପରନ୍ତୁ ଏତାତୁଶ ନିୟମ ହେବାପରେ ତଦ୍ଗତ ବିଶେଷରେ ନିୟମ ନାହିଁ । ସେହିପରି ସୁହୃଦ୍ ହୋଇ ଆତାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି । ‘ମନୋନ୍ମୁକୁଳେ’ ଏହିଶ୍ରୁତି ଯେଉଁଠି ଏକାଗ୍ରତା ରହିଛି, ସେହିସ୍ଥାନକୁ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରେ ॥୧୧॥

୮ । ଆ ପ୍ରାୟଣାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୨ ॥

୮-ଆ ପ୍ରାୟଣାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ-୧୨ ॥

ଆ ପ୍ରାୟଣାତ୍ତତ୍ରାପି ହି ଦୃଷ୍ଟମ୍ ॥ ୪-୨-୧୨ ॥

ଆ ପ୍ରାୟଣାତ୍ତତ୍ରାପି ହି ଦୃଷ୍ଟମ୍ ॥ ୪-୧-୧୨ ॥

ଆପ୍ରାୟଣାତ୍-ମରଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଉପାସନର ଆବୃତ୍ତି କରିବା ଉଚିତ୍ । ହି=କାରଣ - ତତ୍ରାପି=ମରଣ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ‘ସ ଯାବତ୍ କ୍ରତୁ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ମଧ୍ୟ, ଦୃଷ୍ଟମ୍=ଏହା ଦେଖାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଆବୃତ୍ତି ସର୍ବୋପାସନେଷ୍ଠାଦର୍ଥବ୍ୟତିଷ୍ଠିତିମାଦେଃଧିକରଣେ । ତତ୍ର ଯାନି ତାବତ୍ ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନାର୍ଥାନ୍ତ୍ୟପାସନାନି ତାନ୍ୟବଦ୍ଧାତାଦିବତ୍ କାର୍ଯ୍ୟପର୍ଯ୍ୟବସନାନାତି ଜ୍ଞାତମବୈଷାମାବୃତ୍ତିପରିମାଣମ୍ । ନହି ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନେ କାର୍ଯ୍ୟୋ ନିଷ୍ପଦନେ ଯନ୍ତ୍ରାନ୍ତର କିଂଚିତ୍ ଶାସିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍, ଅନିଯୋଜ୍ୟବ୍ରହ୍ମାନିତ୍ପ୍ରତିପତ୍ତେଃ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟାବିଷୟତ୍ଵାତ୍ ।

(ଖ) ଯାନି ପୁନରୁତ୍ଥ୍ୟଦୟତ୍ଵାନି ତେଷେଷା ତିତ୍ତା-କିଂ କିୟନ୍ତଂଚିତ୍ କାଳଂ ପ୍ରତ୍ୟୟମାବର୍ତ୍ତେଧାପରିମେଦୁତ ଯାବଜୀବମାବର୍ତ୍ତୟେଦିତି । କିଂ ତାବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? କିୟନ୍ତଂଚିତ୍ କାଳଂ ପ୍ରତ୍ୟୟମାବର୍ତ୍ତେଧାପରିମେଦୁତ ଯାବଜୀବମାବର୍ତ୍ତୟେଦିତି ॥

ଭାଷା-(କ) ସବୁ ଉପାସନାରେ ଆବୃତ୍ତି ଆଦରଣୀୟ ଅଟେ-ଏହା ପ୍ରଥମ ଅଧିକରଣରେ କୁହାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ ପାଇଁ ଉପାସନା ରହିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ଅବଦ୍ଧାତାଦି ପରି କାର୍ଯ୍ୟନିଷ୍ପତ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହେ । ଏହି ଉପାସନାର ଆବୃତ୍ତି ପରିମାଣ ଜ୍ଞାତ ଅଟେ । ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନରୂପ କାର୍ଯ୍ୟର ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବାପରେ କୌଣସି ଅନ୍ୟଯନ୍ତ୍ରର ଉପଦେଶ କରାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଅନିଯୋଜ୍ୟବ୍ରହ୍ମାନିତ୍ପ୍ରତିପତ୍ତିଶାସ୍ତ୍ରର ବିଷୟ ନୁହେଁ ।



(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଫଳବାନ୍ ଅଟେ, ସେଠାରେ କେତେ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆବୃତ୍ତି କରି ଉପରାମ ହେବା ଉଚିତ୍ କି ଜୀବନପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆବୃତ୍ତି ହେବା ଉଚିତ୍ ବୋଲି ଏଠାରେ ବିଚାର ହୁଏ । ତେବେ କ'ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-କିଛି ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ଆବୃତ୍ତି କରି ତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଚିତ୍, କାରଣ-ଆବୃତ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ଉପାସନା-ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଗତାର୍ଥକ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେକ୍ଷୁମଃ-ଆ ପ୍ରାୟଶାଦେବାବର୍ତ୍ତୟେତ୍, ପ୍ରତ୍ୟୟମ୍ ଅନ୍ତ୍ୟ-ପ୍ରାୟଶବଶାଦଦୃଷ୍ଟଫଳପ୍ରାପ୍ତେଃ । କର୍ମାଣ୍ୟପି ହି ଜନ୍ମାନ୍ତରୋପଭୋଗ୍ୟଂ ଫଳମାରମ୍ଭମାଣାନି ତଦନୁରୂପଂ ଭାବନାବିଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରାୟଶକାଳେ ଆକ୍ଷିପତ୍ତି', 'ସବିଜ୍ଞାନୋ ଭବତି ସବିଜ୍ଞାନମେ-ବାନ୍ଦବକ୍ରାମତି', 'ଯଜିର୍ଭସ୍ତେନୈବ ପ୍ରାଣମାୟାତି', 'ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସା ଯୁକ୍ତଃ ସହାୟନା ଯଥାସଙ୍କଷ୍ଟିତଂ ଲୋକଂ ନିୟତି' ଇତି ଶୈବମାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ, ତୃଣଜଳୁକାନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ ।

(ଖ) ପ୍ରତ୍ୟୟାସ୍ତେତେ ସ୍ବରୂପାନୁବୃତ୍ତିଂ ମୁକ୍ତା କିମନ୍ୟତ୍ପ୍ରାୟଶକାଳଭାବି ଭାବନା-ବିଜ୍ଞାନମପେକ୍ଷେରନ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ୟେ ପ୍ରତିପତ୍ତବ୍ୟଫଳଭାବନାମୁକ୍ତଃ ପ୍ରତ୍ୟୟାସ୍ତେଷ୍ଠାପ୍ରାୟଶା-ଦାବୃତ୍ତିଃ । ତଥାତ ଶ୍ରୁତିଃ- 'ସ ଯାବତ୍ କ୍ରତୁରୟମସ୍ମାଲ୍ଲୁକାତପ୍ରେତି' ଇତି ପ୍ରାୟଶକାଳେଽପି ପ୍ରତ୍ୟୟାନୁବୃତ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତି ।

(ଗ) ସ୍ମୃତିରପି- 'ଯଂ ଯଂ ବାଽପି ସ୍ମରନ୍ତଭାବଂ ତ୍ୟଜ୍ୟତ୍ୟକ୍ତେ କଳେବରମ୍ । ତଂ ତମେବୈତି କୌତେୟଂ ସଦା ତଦ୍ଭାବଭାବିତଃ' (ଗୀ ୮-୬) ଇତି, ପ୍ରାୟଶକାଳେ ମନସାଽଚଳେନ' (ଗୀ ୮-୧୦) ଇତି ଚ । 'ସୋଽକ୍ତବେଳାୟାମେତତ୍କ୍ରୟଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟେତ' ଇତି ଚ ମରଣବେଳାୟାମପି କର୍ତ୍ତବ୍ୟଶେଷଂ ଶ୍ରାବୟତି ॥

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ମରଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଆବୃତ୍ତି ହେବା ଉଚିତ୍; କାରଣ-ଅତିମପ୍ରତ୍ୟୟ ବଳରେ ଅଦୃଷ୍ଟଫଳ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ-'ସବିଜ୍ଞାନୋ ଭବତି' (ଭାବନାମୟ ବିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେହି ବିଜ୍ଞାନ ସହିତ ଫଳ ଅନୁଗମନ କରେ), 'ଯତ୍ତିଭଃ (ମରଣ କାଳରେ ଯେପରି ଚିତ୍ତଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ସେହି ସଂକଳ୍ପରୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ମୁଖ୍ୟପ୍ରାଣବୃତ୍ତି ମିଳେ । ସେହି ଉପାଦାନ ଗୃହୀତ ହୋଇ ଜୀବାତ୍ମାର ସହିତ ସଂକଳ୍ପ କରିବା ଅନୁସାରେ ସେହି ଲୋକକୁ ନେଇଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଏବଂ ତୃଣଜଳୁକାଦୃଷାତ୍ତଦ୍ୱାରା ।

(ଖ) ଏହା ଜଣାଯାଏ ଯେ- ଅନ୍ୟ ଜନ୍ମରେ ଉପଭୋଗଯୋଗ୍ୟ ଫଳକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରୁଥିବା କର୍ମ ତାହାର ଅନୁରୂପ ଭାବନା ବିଜ୍ଞାନର ମରଣ କାଳରେ ଆକ୍ଷେପ କରନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଶ୍ରୁତିକ କିନ୍ତୁ ସ୍ବରୂପାନୁବୃତ୍ତିକୁ ଛାଡ଼ି ମରଣ ସମୟରେ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ଭାବଭାବନା ବିଜ୍ଞାନକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ କି ? ତେଣୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଯୋଗ୍ୟଫଳର



ଅନୁରୂପ ଭାବନାତ୍ମକ ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଅଛି, ତାହାର ମରଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ । ସେହିପରି ‘ସ ଯାବତ୍ କୁତୁଷ୍ଠ’ (ସେ ଯେପରି ସଂକଳ୍ପ ବିଶେଷଯୁକ୍ତ ଏହି ଶରୀର ରୂପା ଲୋକରୁ ପ୍ରୟାଣ କରେ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରୟାଣ ସମୟରେ ପ୍ରତ୍ୟୟର ଅନୁବୃତ୍ତି ଦେଖାଏ ।

(ଗ) ‘ଯଂ ଯଂ ବାଂସି’ (ହେ କୁତୁସ୍ଠ ପୁତ୍ର ଅର୍ଜୁନ ! ଏହି ମନୁଷ୍ୟ ଅନ୍ତଃକାଳରେ ଯେଉଁ ଭାବକୁ ସ୍ମରଣ କରି ଶରୀରକୁ ତ୍ୟାଗ କରେ, ସର୍ବଦା ସେହି ଭାବଦ୍ୱାରା ଭାବିତ ହୋଇ ସେହି ସେହି ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ), ‘ପ୍ରୟାଣ କାଳେ’ (ମରଣ ସମୟରେ ଅଚଳ ମନଦ୍ୱାରା) ଏହି ସ୍ମୃତି ରହିଛି । ‘ସୋଽନ୍ତବେଳାୟାମ୍’ (ସେହି ଉପାସକ ଅତି ସମୟରେ ‘ଅକ୍ଷିତମସି’, ‘ଅରୂପମସି’, ‘ପ୍ରାଣସଂଶ୍ଳିତମସି’ ଏହି ତିନୋଟି ମନ୍ତ୍ରକୁ ସ୍ମରଣ କରେ) ଏହିପରି ଶୁଦ୍ଧି ମରଣ କାଳରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଶେଷକୁ ସ୍ମରଣ କରେ ॥ ୧୨ ॥

୧ । तदधिगमाधिकरणम् ॥ सू. १३ ॥

୯-ତଦଧିଗମାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୧୩ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ ୪-୧-୧୩ ॥

ତଦଧିଗମ ଉତ୍ତର ପୂର୍ବାଘୟୋରଶ୍ଳେଷବିନାଶୌ

ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ॥ ୪-୧ ୧୩ ॥

ତଦଧିଗମେ=ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେବାପରେ, ଉତ୍ତର ପୂର୍ବାଘୟୋଃ=ଉତ୍ତର ଓ ପୂର୍ବ ପାପଗୁଡ଼ିକର, ଅଶ୍ଳେଷବିନାଶୌ=ଅଶ୍ଳେଷ ଓ ବିନାଶ ହୁଏ । ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶାତ୍=କାରଣ-‘ଯଥା ପୁଷ୍କରପଳାଶ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିରେ ତାହାର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଗତସ୍ମୃତୀୟଶେଷଃ । ଅଥେଦାନାଂ ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟାଫଳଂ ପ୍ରତି ଚିନ୍ତା ପ୍ରତୀୟତେ । ବ୍ରହ୍ମାଧିଗମେ ସତି ତଦ୍‌ବିପରୀତ ଫଳଂ ଦୂରିତଂ କ୍ଷୀୟତେ ବେତି ସଂଶୟଃ । କିଂ ତାବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ଫଳାର୍ଥାଦ୍ୱାତ୍ କର୍ମଣଃ ଫଳମଦତ୍ତା ନ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ କ୍ଷୟଃ । ଫଳକାୟିନୀ ହାସ୍ୟ ଶକ୍ତିଃ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟା ସମଧିଗତା । ଯଦି ତଦନ୍ତରେଣୈବ ଫଳୋପଭୋଗ-ମପବୃଜ୍ଞେତ, ଶୁଦ୍ଧିଃ କଦର୍ଥତା ସ୍ୟାତ୍ । ସ୍ମରନ୍ତି ‘ନହି କର୍ମ କ୍ଷୀୟତେ’ ଇତି ।

(ଖ) ନନ୍ଦେବଂ ସତି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତୋପଦେଶୋଽନର୍ଥକଃ ପ୍ରାପ୍ତୋତି, ନୈଷଃ ଦୋଷଃ, ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତାନାଂ ନୈମିତ୍ତିକଦୋପପତ୍ତୋଃ ଗୃହଦାହେଷ୍ଟ୍ୟାଦିବତ୍ । ଅପି ତ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଭାନାଂ ଦୋଷ ସଂଯୋଗେନ ବିଧାନାଦଭବେଦପି ଦୋଷପତ୍ତାର୍ଥତା, ନନ୍ଦେବଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟାଂ ବିଧାନମସ୍ତି । ନନ୍ଦନଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ କର୍ମକ୍ଷୟେ ତତ୍‌ଫଳସ୍ୟାବଶ ଭୋକ୍ତବ୍ୟଦ୍ୱାଦ



ନିର୍ମୋକ୍ଷ ସ୍ୱାତ୍ । ନେତୃତ୍ୟତେ । ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତାପେକ୍ଷା ମୋକ୍ଷ କର୍ମଫଳବଦ୍ ଭବିଷ୍ୟତି । ତତ୍ପ୍ରାନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଧିଗମେ ଦୁରିତନିବୃତ୍ତିରିତି ।

ଭାଷା - (କ) ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟର ଶେଷ ସମାପ୍ତରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ଫଳ ବିଚାର କରାଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେବାପରେ ତାହାର ବିପରୀତ ବ୍ୟଥା ଫଳଯୁକ୍ତ ପାପ କ୍ଷୟ ହୁଏ ଅଥବା କ୍ଷୟ ନୁହେଁ - ଏହାହିଁ ସଂଶୟ ହୁଏ । ତେବେ କ'ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ କର୍ମ ଫଳାର୍ଥକ ହେବାରୁ ଫଳ ନଦେଇ ତାହାର କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଫଳ ଦେଉଥିବା ତାହାର ଶକ୍ତି ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଜଣାପଡ଼େ । ଯଦି କର୍ମ ଫଳୋପଭୋଗ ବିନା କ୍ଷୟ ହୁଏ, ତେବେ ଫଳବୋଧକ ଶୁଦ୍ଧି ବାଧୁତ ହେବ 'ନ ହି (କର୍ମ କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହିପ୍ରକାର ସୃତିକାର କହିଛନ୍ତି ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ଏହା ହେବାପରେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତର ଉପଦେଶ ଅନର୍ଥକ ହେବ କି ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତକୁ ଗୃହ୍ୟାହେଷ୍ଠ ପ୍ରଭୃତି ପର ନୈମିତ୍ତିକବଦ୍ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ଦୋଷର ସଂଯୋଗରୁ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତର ବିଧାନ ଯୋଗୁଁ ଦୋଷନାଶ ପ୍ରୟୋଜନବତ୍ତା ସେଠାରେ ହେଉ । ପରନ୍ତୁ ଏହିପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାରେ ବିଧାନ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର କର୍ମକ୍ଷୟ ସ୍ୱାକାର କଳାପରେ ତାହାର ଫଳଅବଶ୍ୟ ଭୋକ୍ତବ୍ୟ ହେବାରୁ ମୋକ୍ଷ ହୁଏ ନାହିଁ କି ? ନୁହେଁ, ଏହା କହନ୍ତି ଯେ - ଦେଶ, କାଳ ଏବଂ ନିମିତ୍ତକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ମୋକ୍ଷ କର୍ମଫଳର ସଦୃଶ ହେବ କି ।

ମୂଳ (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ କ୍ରମଃ-ତଦ୍‌ଗମେ ବ୍ରହ୍ମାଧିଗମେ ସତ୍ୟଭର ପୂର୍ବଯୋର-ଘଣ୍ଟୋରଶ୍ଳେଷ ବିନାଶୌ ଭବତଃ, ଉତ୍ତରସ୍ୟାଶ୍ଳେଷଃ ପୂର୍ବସ୍ୟ ବିନାଶଃ । କସ୍ମାତ୍ ? ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ । ତଥାହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ପ୍ରକ୍ରିୟାୟା ସମ୍ଭାବ୍ୟମାନ ସମ୍ଭବସ୍ୟାଗାନିନୋ ଦୁରିତସ୍ୟା ନଭି ସମ୍ଭବଂ ବିଦୁଷୋ ବ୍ୟାପଦିଶତି 'ଯଥା ପୁଷ୍ପରପଳାଶ ଆପୋ ନଶ୍ଳିଷ୍ୟତ ଏବ ମେବଂ ବିଦିତ ପାପଂ କର୍ମ ନ 'ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ' (ଛା ୪-୧୪-୩) ଇତି ।

(ଖ) ତଥା ତ ବିନାଶମପି ପୂର୍ବୋପତିତସ୍ୟ ଦୁରିତସ୍ୟ ବ୍ୟପଦିଶତି 'ତଦ୍ୟଥୋଷ କାତୁଳମଗ୍ନୌ ପ୍ରୋତଂ ପ୍ରଦୃଶେଅୟମପରଃ କର୍ମକ୍ଷୟ ବ୍ୟପଦେଶୋ ଭବତି 'ଭିଦ୍ୟତେ' ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥିକ୍ତିଦ୍ୟତେ ସର୍ବସଂଶୟାଃ । କ୍ଷାୟତେ ରସ୍ୟ କର୍ମାଣି ତସ୍ମିନ୍‌ଦୃଷ୍ଟୋ ଯରାବରେ' (ମୁ ୨-୨-୮) ।

(ଗ) ଯଦୁକ୍ତମ୍-ଅନୁପଭୁକ୍ତ ଫଳସ୍ୟ କର୍ମଣଃ କ୍ଷୟ କଳ୍ପନାୟା ଶାସ୍ତ୍ର କଦର୍ଥତଂ ସ୍ୟାଦିତି-ନୈଷଃ ଦୋଷଃ, ନହି ବୟଂ କର୍ମଣଃ ଫଳବାୟିନାଂ ଶକ୍ତିମବଜାନାମହେ, ବିଦ୍ୟତ ଏବ ସା, ସା ତୁ ବିଦ୍ୟାଦିନା କାରଣାନ୍ତରେଣ ପ୍ରତିବନ୍ଧିତ ଇତି ବଦାମଃ-। ଶକ୍ତି ସଦ୍‌ଭାବମାତ୍ରେ ତ ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତିୟତେ, ନ ପ୍ରତିବନ୍ଧା ପ୍ରତିବନ୍ଧଯୋଗପି ।



ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ- ତଦଧିଗମେ' ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେବାପରେ ଉତ୍ତର ଓ ପୂର୍ବ ପାପର ଅଶ୍ଳେଷ ଓ ବିନାଶ ହୁଏ । ଉତ୍ତର- ଦେହ ଧାରଣ କରିବାକୁ ଜାଣି ପାପର ଅଶ୍ଳେଷ ଓ ପୂର୍ବ ପାପର ବିନାଶ ହୁଏ, କିପରି ? ତାହାର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଯେପରି କି 'ଯଥା ପୁଷ୍କରପଳାଶ' (ଯେପରି କମଳପତ୍ର ଜଳ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି 'ଏବଂବିତ୍' ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ'- ଏହା ଜାଣିଥିବା ବିଦ୍ଵାନକୁ ପାପ ସମ୍ବନ୍ଧିତ କରେ ନାହିଁ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣରେ ସମ୍ଭାବ୍ୟମାନ ସମ୍ବନ୍ଧବାନ ଭବିଷ୍ୟତ ପାପର ସମ୍ଭାବନା ବିଦ୍ଵାନ ପାଇଁ କହେ ।

(ଖ) ସେହିପରି 'ତଦ୍ୟଥେଷାକା' (ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ଲଜ୍ଜା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଗ୍ରଭାଗ ଅଗ୍ନିରେ ପ୍ରସିପ୍ତ କଲେ ତତକାଳ ଜଳ ହୁଏ, ସେହିପରି ଏହି ବିଦ୍ଵାନର ସବୁ ପାପ ଦଗଧି ହୋଇଯାଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ପୂର୍ବୋପରିତ ପାପର ବିନାଶ କହେ । 'ଭିଦ୍ୟତେ' (ସେହି ପରାବର ବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ହେବାପରେ ସେହି ଜୀବର ହୃଦୟଗ୍ରନ୍ଥ ନଷ୍ଟ ହୁଏ । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ନଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହାର କର୍ମ କ୍ଷାୟ ହୁଏ) ଏହି ଦ୍ଵିତୀୟ ବାକ୍ୟ କର୍ମକ୍ଷୟର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(ଗ) ଅଭୁକ୍ତ ଫଳଯୁକ୍ତ କର୍ମର କ୍ଷୟର କଳ୍ପନା ହେବାପରେ ଫଳବୋଧକ ଶାସ୍ତ୍ର ବାଧୂତ ହେବ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ; କାରଣ ଆମେ କର୍ମର ଫଳ ଦେଉଥିବା ଶକ୍ତିର ଅବହେଳା କରୁନାହିଁ, ସେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହୁ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ କାରଣରୁ ପ୍ରତିବନ୍ଧ ହୁଏ, ବୋଲି ଆମେ କହୁଁ । କର୍ମର ଫଳଦାୟକ ଶକ୍ତିର ସଦ୍‌ଭାବ ମାତ୍ରରେ ଶାସ୍ତ୍ରର ବ୍ୟାପାର ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଶକ୍ତିର ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଓ ଅପ୍ରତିବନ୍ଧରେ ନୁହେଁ ।

ମୂଳ (କ) 'ନ ହି କର୍ମ କ୍ଷାୟତେ' ଇତ୍ୟତଦପି ସ୍ମରଣ-ମୌସୁର୍ଗିକଂ ନ ଭୋଗାଦୃତେ କର୍ମ କ୍ଷାୟତେ ତଦର୍ଥଘାତଃ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଏବଂ ତୁ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତାଦିନା ତସ୍ୟ କ୍ଷୟ- 'ସର୍ବଂ ପାପାନ୍ ତରତି', 'ତରତି ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟା' ଯୋଗ୍ୟମେତେନ ଯଜତେ 'ଯ ଉ ଚୈନମେବ ବେଦ' ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତିଭ୍ୟଃ ।

(ଖ) ଯଭୁକ୍ତମ୍-ନୈମିତ୍ତିକାନି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତାନି ଭବିଷ୍ୟନ୍ତାତି-ତଦସତ୍, ଦୋଷ ସଂଯୋଗେନ ରୋଦ୍ୟମାନାନାମେଷାଂ ଦୋଷ ନିଘାତ ଫଳସମ୍ଭବେ ଫଳାନ୍ତର କଳ୍ପନାନ୍ତପପତ୍ତେଃ । ଯତ୍ ପୁନରେତ ଦୁକ୍ତମ୍-ନ ସଗୁଣାସୁ ତାବଦ୍ ବିଦ୍ୟାସୁ ବିଦ୍ୟତ ଏବ ବିଧାନମ୍ ।

(ଗ) ତାସୁ ତ ବାକ୍ୟଶେଷ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତ ପାପ ନିବୃତ୍ତିଷ୍ଟ ବିଦ୍ୟାବତ ଉତ୍ୟତେ । ତଯୋ-ଶ୍ଵାବିବକ୍ଷା କାରଣଂ ନାସ୍ତୀତ୍ୟତଃ ପାପପ୍ରହାର ପୂର୍ବକୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିସ୍ତାସାଂ ଫଳମିତି



ନିଶ୍ଚୟତେ । ନିର୍ଗୁଣାୟାଂ ତୁ ବିଦ୍ୟାୟାଂ ଯଦ୍ୟପି ବିଧାନଂ ନାସ୍ତି, ତଥାପ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱେଦଂ ବୋଧାତ୍ କର୍ମ ପ୍ରବାହସିଦ୍ଧିଃ । ଅଶ୍ୱେଷ୍ଟ ଇତିରାମାମିଷ କର୍ମସୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱେନେବ ନ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମବଦିତି ଦର୍ଶୟତି ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ନ ହି କର୍ମ’ (କର୍ମ କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ନିୟମ ରୂପ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ କର୍ମଭୋଗ ପାଇଁ ନୁହେଁ; ତେଣୁ ଭୋଗ ବିନା କର୍ମ କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ; କାରଣ ‘ସର୍ବଂ ପାପ୍ମାନମ୍’ (ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପାପକୁ ତରିଯାଏ, ଯିଏ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରେ, ଯିଏ ଯେଉଁ ପରି ଜାଣେ, ସେ ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟାରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଏବଂ ସ୍ମୃତିର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ଦ୍ୱାରା ଦୂରିତକ୍ଷୟ ଲକ୍ଷ ହୁଏ ।

(ଖ) ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ନିମିତ୍ତକ ହେବେ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ ଦୋଷ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଶାସ୍ତ୍ର ବିହିତ ଏହି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତର ଦୋଷ ନାଶରୂପ ଫଳର ସମ୍ଭବ ପରେ ଅନ୍ୟ ଫଳର କଳ୍ପନା ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ ପରି ଦୋଷକ୍ଷୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୁ ବିଦ୍ୟାର ବିଧାନ ନୁହେଁ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସେହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ-ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାରେ କିନ୍ତୁ ବିଧାନ ବିଦ୍ୟମାନ ହୁଏ; କାରଣ-ସେହି ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର ବାକ୍ୟ ଶେଷରେ ବିଦ୍ୟାବାନ୍ର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ଓ ପାପନିବୃତ୍ତି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ସେହି ଦୁଇଟି ଅବିବକ୍ଷାର କାରଣ ନୁହେଁ; ତେଣୁ ପାପକ୍ଷୟପୂର୍ବକ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ତାହାର ଫଳ ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି । ନିର୍ଗୁଣ ବିଦ୍ୟାରେ ଯଦ୍ୟପି ବିଧାନ ନୁହେଁ, ତଥାପି ଅକର୍ତ୍ତା ଆତ୍ମଭୋଜନରୁ କର୍ମପ୍ରବାହ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ‘ଅଶ୍ୱେଷ୍ଟ’ ଏହି ଶବ୍ଦ ଭବିଷ୍ୟ କର୍ମରେ ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ଦେଖାଯାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅତିକ୍ରାନ୍ତେଷୁ ତୁ ଯଦ୍ୟପି ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନାତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଂ ପ୍ରତିପେଦ ଇବ; ତଥାପି ବିଦ୍ୟା ସାମର୍ଥ୍ୟାନ୍ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ନିବୃତ୍ତୋପାନ୍ତ୍ୟପି ପ୍ରବିଳାୟନ୍ତ ଇତ୍ୟାହବିନାଶ ଇତି । ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ କଳ୍ପତ୍ୱ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ବିପରୀତଂ ହି ତ୍ରିଷ୍ପଦି କାଳେଷୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱା ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପଂ ବ୍ରହ୍ମାହମସ୍ମି ନେତଃ ପୂର୍ବମପି କର୍ତ୍ତା ଭୋକ୍ତା ବାଃହମାସଂ ନେଦାନାଂ ନାପି ଭବିଷ୍ୟତ୍କାଳ ଇତି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍-ବଚନଃ । ଏବନେବ ତ ମୋକ୍ଷ ଉପପଦ୍ୟତେ ।

(ଖ) ଅନ୍ୟଥା ହ୍ୟନାଦି-କାଳ ପ୍ରବୃତ୍ତାନାଂ କର୍ମଣାଂ କ୍ଷୟାଭାବେ ମୋକ୍ଷାଭାବଃ ସ୍ୟାତ୍ । ନ ତ ଦେଶ-କାଳ ନିମିତ୍ତାପେକ୍ଷା ମୋକ୍ଷଃ କର୍ମ ଫଳବଦ୍ ଭବିତୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ, ଅନିତ୍ୟ-ତ୍ୱ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ପରୋକ୍ଷଦ୍ୱାନୁପପତ୍ତେଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନଫଳସ୍ୟ । ତସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମାଦିଗମେ ଦୂରିତକ୍ଷୟ ଇତି ସ୍ଥିତମ୍ ॥



ଭାଷା-(କ) ଅତୀତ କର୍ମରେ ଯଦ୍ୟପି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନରୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଏ, ତଥାପି ଜ୍ଞାନର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ଞାନର ନିବୃତ୍ତି ହେବାରୁ ସେମାନେ ଅତୀତ କର୍ମ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବିଳୀନ ଜାତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ସ୍ୱରୂପ ବିନାଶ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା କହନ୍ତି । ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱର ବିପରୀତ, କାଳତ୍ରୟରେ ଆକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଅଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ ଅଟେ । ଏହାର ପୂର୍ବରୁ କର୍ତ୍ତା ବା ଭୋକ୍ତା ମୁଁ ନଥିଲି । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ନୁହେଁ । ଏହିପ୍ରକାର ଭବିଷ୍ୟତ୍ କାଳରେ ମୁଁ ରହିବି ନାହିଁ । ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ଜାଣେ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରକାର ମୋକ୍ଷ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ନୋଟେଡ୍ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା କର୍ମକ୍ଷୟ ସ୍ୱୀକାର କଲେ, ଅନାଦି କାଳରୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉଥିବା କର୍ମକ୍ଷୟର ଅଭାବ ମଧ୍ୟ ହେବ । କର୍ମଫଳର ପରି ମୋକ୍ଷ ଦେଶ, କାଳ-ନିମିତ୍ତକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏହା ସ୍ୱୀକାର କଲେ କର୍ମର ଫଳପରି ମୋକ୍ଷରେ ଅନିତ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଆସିବ । ଜ୍ଞାନର ପରୋକ୍ଷତ୍ୱ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ; ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ହେବା ପରେ ପାପ କ୍ଷୟ ହୁଏ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି ॥୧୩॥

୧୦ । ଇତରାସଂଶ୍ଳେଷାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୧୪ ॥

୧୦-ଇତରାସଂଶ୍ଳେଷାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ-୧୪ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ୪-୧-୧୪ ॥

ଇତରସ୍ୟାପ୍ୟେବମସଂଶ୍ଳେଷଃ ପାତେ ତୁ ॥ ୪-୧-୧୪ ॥

ଇତରସ୍ୟାପି=ଜ୍ଞାନବାନର ପୁଣ୍ୟ, ଏବମ୍=ପାପ ସଦୃଶ ଅସଂଶ୍ଳେଷଃ=ଅସଂଶ୍ଳେଷ ଓ ବିନାଶ ହୁଏ । ପାତେ ତୁ=ଏହିପରି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନରୁ ବନ୍ଧର ହେତୁଭୂତ ପୁଣ୍ୟ ଓ ପାପର ଅସମ୍ଭବ ଏବଂ ବିନାଶ ସିଦ୍ଧ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମବେଦାର ଶରୀରପାତ ହେବାପରେ ମୋକ୍ଷ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ପୂର୍ବସ୍ଥିତାଧିକରଣେ ବନ୍ଧହତୋରୋଘସ୍ୟ ସ୍ୱାଭାବିକସ୍ୟାଶ୍ଳେଷ ବିନାଶେ ଜ୍ଞାନନିମିତ୍ତେ ଶାସ୍ତ୍ରବ୍ୟପଦେଶାନ୍ନି ରୂପିତେ । ଧର୍ମସ୍ୟ ପୁନଃ ଶାସ୍ତ୍ରାୟତ୍ୱା ଛାସ୍ତ୍ରାୟେଣ ଜ୍ଞାନେ-ନାବିରୋଧ ଇତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟା ତନ୍ନିରାକରଣାୟ ପୂର୍ବାଧିକରଣନାୟାତିଦେଶଃ କ୍ରିୟତେ । ଇତରସ୍ୟାପି ପୁଣ୍ୟସ୍ୟ କର୍ମଣ ଏବମପବଦସଂଶ୍ଳେଷୋ ବିନାଶଃ ଜ୍ଞାନବତୋ ଭବତଃ ।

(ଖ) କୁତଃ ? ତଥାପି ସ୍ୱପ୍ନହେତୁଭେଦେନ ଜ୍ଞାନଫଳ ପ୍ରତିବନ୍ଧତ୍ୱ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍, ‘ଉଭେ ବୈହୈବୈଷ ଏତେ ତରତି’ (ବୃ ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଷ୍ଠୁ ତ ଦୁଷ୍ଟତବତ୍ ସୁକୃତସ୍ୟାପି ପ୍ରାଣାଶବ୍ୟ-ପଦେଶାତ୍ । ଅଂଗୁର୍ତ୍ତାମୁଦ୍‌ବୋଧ ନିମିତ୍ତସ୍ୟ ତ କର୍ମକ୍ଷୟସ୍ୟ ସୁକୃତ ଦୁଷ୍ଟତୟୋ-ସ୍ତୁଲ୍ୟତ୍ୱାତ୍, ‘କ୍ଷାୟତେ ଋଷ୍ୟ କର୍ମାଣି’ (ମୁ ୨-୨-୮) ଇତି ଋବିଶେଷ ଶ୍ରୁତେଃ ।



(ଗ) ଯଦ୍ରାପି କେବଳ ଏକ ପାପୁଶବୋ ଦୃଶ୍ୟତେ, ତତ୍ରାପି ତେନୈବ ପୁଣ୍ୟମ-
ପ୍ୟାକଳିତମିତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍, ଜ୍ଞାନଫଳାପେକ୍ଷା ନିକୃଷ୍ଟ ଫଳଦ୍ୱାର୍ । ଅସ୍ତ ତ ଶ୍ରୁତୌ ପୁଣ୍ୟେଽପି
ପାପୁଶବଃ ‘ନୈତ’ ସେତୁମହୋରାତ୍ରେ ତରତଃ’ (ଛା ୮-୪-୧) ଇତ୍ୟତ୍ର ସହ ଦୁଷ୍ଟକୃତେନ
ସୁକୃତମପ୍ୟନୁକ୍ରମ ‘ସର୍ବେ ପାପ୍ମାନୋଽତୋ ନିବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । ଇତ୍ୟ ବିଶେଷେଣୈବ ପ୍ରକୃତେ
ପୁଣ୍ୟ ପାପୁଶବ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ ।

(ଘ) ପାତେ ଦ୍ୱିତି ତୁଶବୋଽବଧାରଣାର୍ଥଃ ଏବଂ ଧର୍ମାଧର୍ମଯୋର୍ବିକ୍ଷହେତୁର୍ବିଦ୍ୟା
ସାମର୍ଥ୍ୟାଦଶ୍ଳେଷ ବିନାଶ ସିଦ୍ଧେର ବଶ୍ୟଂ ଭାବିନୀ ବିଦୁଷଃ ଶରୀରପାତେ ମୁକ୍ତିରିତ୍ୟ ବଧାରୟତି ॥

ଭାଷା-(କ) ପୂର୍ବ ଅଧିକରଣରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ବନ୍ଧର ହେତୁଭୂତ-ପାପର ଜ୍ଞାନ
ନିମିତ୍ତକ ଅସମ୍ଭବ ଓ ବିନାଶ ଶାସ୍ତ୍ରବ୍ୟପଦେଶରୁ ନିରୂପିତ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରାୟ
ଅଟେ; ତେଣୁ ତାହାର ଶାସ୍ତ୍ରାୟ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଅବିରୋଧ ହୁଏ । ଏହିପରି ଆଶଙ୍କା କରି
ତାହାର ନିରାକରଣ ପାଇଁ ପୂର୍ବ ଅଧିକରଣର ନ୍ୟାୟ ଅତିଦେଶ ହୋଇଛି । ଜ୍ଞାନବାନ୍ର
ପୁଣ୍ୟକର୍ମର ଏହିପରି ପାପପରି ଅସଂଶ୍ଳେଷ ଓ ବିନାଶ ହୁଏ ।

(ଖ) କିପରି ? ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ନିଜ ଫଳର ହେତୁ ରୂପରେ ଜ୍ଞାନଫଳରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧିତ
ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ‘ଉଭେ ଉ’ (ଏହି ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ପୁଣ୍ୟ ଓ ପାପରୂପ ଦୁଇଟି କର୍ମକୁ ପାର
ହୋଇଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକରେ ପାପ ପରି ପୁଣ୍ୟର ପ୍ରଣାଶ ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ । ଆତ୍ମା
ଅକର୍ତ୍ତା ଅଟେ- ଏହି ବୋଧ-ନିମିତ୍ତକ କର୍ମକ୍ଷୟ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତରେ ସମାନ ଅଟେ,
କାରଣ ‘କ୍ଷାୟନ୍ତେ ଋଷ୍ୟ’ (ତାହାର କର୍ମ କ୍ଷାୟ ହୁଏ) ଏହା ଅବିଶେଷ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(ଗ) ଯେଉଁଠି କେବଳ ପାପଶବ୍ଦ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି, ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ପୁଣ୍ୟଶବ୍ଦ
ଗ୍ରହଣ ହୁଏ ବୋଲି ଜାଣ । କାରଣ-ଜ୍ଞାନଫଳ ଅପେକ୍ଷା ପୁଣ୍ୟ ନିକୃଷ୍ଟ ଫଳବାନ୍ ଅଟନ୍ତି ।
ଶ୍ରୁତିରେ ପାପଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ପୁଣ୍ୟରେ ଅଛି, ‘ନୈତ’ ସେତୁମ୍’ (ଏହି ସେତୁରୂପ
ଆତ୍ମାର ଦିନ (ପୁଣ୍ୟ) ଓ ରାତ୍ରି (ପାପ) ଅତିକ୍ରମଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ) ଏଠାରେ ଦୁଷ୍ଟତ ସହିତ
ସୁକୃତର ମଧ୍ୟ ଉପକ୍ରମ କରି ‘ସର୍ବେ ପାପ୍ମାନୋ’ (ଏହି ଆତ୍ମାରୂପ ସେତୁରୁ ସମସ୍ତ ପାପ
ନିବୃତ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପରି ଅବଶେଷରୁ ପ୍ରକୃତ ପୁଣ୍ୟରେ ପାପ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।

(ଘ) ‘ପାପେ ତୁ’ ‘ତୁ’ ଶବ୍ଦ ଅବଧାରଣାର୍ଥକ ଅଟେ । ଏହିପରି ବନ୍ଧର ହେତୁଭୂତ
ଧର୍ମ ଓ ଅଧର୍ମର ବିଦ୍ୟା ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ଅସଂଶ୍ଳେଷ ଓ ବିନାଶ ସିଦ୍ଧ ହେବାକୁ ବିଦ୍ୱାନ୍ର ଶରୀର
ପାତ ହେବାପରେ ମୁକ୍ତି ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବା ହୁଏ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି ॥୧୪॥



୧୧ । ଅନାରବ୍ଧାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୬ ॥

୧୧-ଅନାରବ୍ଧାଧିକରଣମ୍ ସୁ. ୧୫

ଅନାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟେ ଏବ ତୁ ପୂର୍ବେ ତଦବଧେଃ ॥ ୪-୨-୧୫ ॥

ଅନାରବ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟେ ଏବ ତୁ ପୂର୍ବେ ତଦବଧେଃ ॥ ୩-୧-୧୫ ॥

ଅନାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟେ ଏବ=ଅନାରବ୍ଧ ଫଳବାନ୍ ମଧ୍ୟ, ପୂର୍ବେ-ପୂର୍ବସଂଚିତ ପୁଣ୍ୟପାପର ଜ୍ଞାନର କ୍ଷୟ ହୁଏ । ତଦବଧେଃ ତୁ=କାରଣ ‘ତସ୍ୟ ତାବଦେବ ଚିରମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଦେହପାତରୂପ ଅବଧି ଶ୍ରୁତ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ପୂର୍ବଯୋଗଧିକରଣଯୋଗୀ ନିମିତ୍ତଃ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତଯୋର୍ବିନାଶୋଽବଧାରିତଃ । ସ କିମବିଶେଷେଣାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟଯୋରନାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟଯୋଗ୍ୟ ଭବତ୍ୟୁତ ବିଶେଷେଣାନାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟଯୋରେବେତି ବିଚାର୍ଯ୍ୟତେ । ତତ୍ତ୍ୱ ‘ଉଭେଽଽହେବୈଷ୍ୟ ଏତେ ତରତି’ (ବ୍ରହ୍ମ ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟେବମାଦିଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିବିଶେଷଶ୍ରବଣାଦବିଶେଷେଣୈବ କ୍ଷୟ ଇତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟାହ-ଅନାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟେ ଏବ ଦ୍ୱିତି । ଅପ୍ରବୃତ୍ତକାଳେ ଏବ ପୂର୍ବେ ଜନ୍ମାନ୍ତରସଂଚିତେ, ଅନ୍ୟସ୍ମିନ୍ମଧି ଚ ଜନ୍ମନି ପ୍ରାରଞ୍ଜାନୋପଭୋଃ ସଞ୍ଚିତେ, ସୁକୃତ-ଦୁଷ୍ଟତେ ଜ୍ଞାନାଧିଗମାତ୍ କ୍ଷାୟେତେ, ନ ଦ୍ୱାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟେ ସାମିଭୁକ୍ତଫଳେ, ଯାଭ୍ୟା ମେତଦବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନାୟତନଂ ଜନ୍ମଂ ନିମିତ୍ତମ୍ ।

(ଗ) କୁତଃ ଏତତ୍ ? ‘ତସ୍ୟ ତାବଦେବ ଚିରଂ ଯାବନ୍ନ ବିମୋକ୍ଷେଽଥ ସଂପହ୍ଲେୟ’ (ଛା ୬-୧୪-୨) ଇତି ଶରୀରପାତାବଧିକରଣାତ୍ କ୍ଷେମପ୍ରାପ୍ତେଃ । ଇତରଥାହି ଜ୍ଞାନାଦ୍-ଶେଷକର୍ମକ୍ଷୟେ ସତି ସ୍ଥିତିହେତୁଭାବାଜ୍ଜ୍ଞାନାଂ ପ୍ରାପ୍ତ୍ୟନନ୍ତରମେବ କ୍ଷେମମଶ୍ନୁବାତ । ତତ୍ତ୍ୱ ଶରୀରପାତପ୍ରତୀକ୍ଷାଂ ନାବକ୍ଷାତ ॥

ଭାଷା-(କ) ପୂର୍ବ ଦୁଇଟି ଅଧିକରଣରେ ଜ୍ଞାନରୁ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତର ବିନାଶ ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରାଯାଇଛି । ସେ ଆରବ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ କି ଅନାରବ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ଏହି ଦୁଇଟିର ଅବିଶେଷ ରୂପରେ ହୁଏ-ଏହି ବିଷୟରେ ବିଚାର କରାଯାଇଛି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ ସେଠାରେ ‘ଉଭେଽଽହେବୈଷ୍ୟ’ (ଏହି ବ୍ରହ୍ମବେଦା ପାପ ଓ ପୁଣ୍ୟ କର୍ମରୁ ଅତିକ୍ରମଣ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଅବିଶେଷରୂପରେ ଶ୍ରବଣ ହେଲେ କ୍ଷୟ ହୁଏ ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ନିରାକରଣ କରନ୍ତି- ‘ଅନାରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟେ ଏବ ତୁ’ ପୂର୍ବଜନ୍ମରେ ସଞ୍ଚିତ ଏବଂ ଜ୍ଞାନୋପଭବି ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଜନ୍ମରେ ସଂଚିତ ଆପ୍ରବୃତ୍ତ ଫଳଯୁକ୍ତ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତିରୁ କ୍ଷୟ ହୁଅନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଅନାରବ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ୟୁକ୍ତ ଫଳଯୁକ୍ତ ଯେଉଁ ପୁଣ୍ୟ ପାପରୁ ଏହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ପ୍ରାପ୍ତି ସ୍ଥାନ - ଏହାହିଁ ଜନ୍ମନିର୍ମିତ ହୋଇଛି) ସେମାନେ କ୍ଷୟ ନୁହଁନ୍ତି ।



(ଗ) କିପରି ? ‘ତତ୍ତ୍ୱ ଚାବଦେବ ବିରମ’ (ସେହି ବିଦ୍ୱାନର ମୋକ୍ଷରେ ବହୁ ବିଳମ୍ବ ହୁଏ, ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କି ସେହି ଦେହ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ତା’ପରେ କିନ୍ତୁ ସେ ସତ୍ୟପନ୍ନ ହୁଏ) ଏହିପରି ଦେହପାତ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ଅବଧି କରାଯାଇଛି । ନୋଚେତ୍ ଜ୍ଞାନରୁ ଅନାସ୍ତ କର୍ମ କ୍ଷୟ ହେବାପରେ ଶରୀର ସ୍ଥିତି ନହେବାରୁ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତି ପରେ ବିଦ୍ୱାନର ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ହେବ । କିନ୍ତୁ ଶରୀରପାତକୁ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।

ମୂଳ- (କ) ବସ୍ତୁବଳେନ ବାୟମକର୍ତ୍ତାମ୍ବାବବୋଧଃ କର୍ମାଣି କ୍ଷପୟନ୍ କଥଂ କାନିଚିତ୍ କ୍ଷପୟେନ୍ କାନିଚିତ୍ରେପେକ୍ଷେତ ? ନହି ସମାନ୍ତେନ୍ଦ୍ରିୟାବଳାସଂପର୍କେ କେଷାଞ୍ଚିଦ୍-ବାଜଶକ୍ତିଃ କ୍ଷାୟତେ, କେଷାଞ୍ଚିନ୍ କ୍ଷାୟତ ଇତି ଶକ୍ୟମଜ୍ଞାନାର୍ହୁମିତି ।

(ଖ) ଉଚ୍ୟତେନତାବଦନଶ୍ଚିତ୍ୟାରବ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟେ କର୍ମାଣାଂ ଜ୍ଞାନୋପଭିରୂପପଦ୍ୟତେ । ଆଶ୍ରିତେ ଚ ତସ୍ମିନ୍ କୁଳାଳତକ୍ରବତ୍ ପ୍ରବୃତ୍ତବେଗସ୍ୟାନ୍ତରାଳେ ପ୍ରତିବନ୍ଧା ସମ୍ଭବାଦ୍ ଭବତି ବେଗକ୍ଷୟପ୍ରତିପାଳନମ୍ । ଅକାର୍ତ୍ତମ୍ବାବୋଧୋଽପି ହି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନବାଧନେନ କର୍ମାଣୁଜ୍ଞାନିତି । ବାଧୂତମପି ତୁ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନଂ ଦ୍ୱିତନ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନବତ୍ତତ୍ତ୍ୱସ୍ମାରବଶାତ୍ କଞ୍ଚିତ୍କାଳମନୁବର୍ତ୍ତତ ଏବ ।

(ଗ) ଅପି ଚ ନୈବାତ୍ତ ବିବଦିତବ୍ୟମ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା କଞ୍ଚିତ୍କାଳଂ ଶରୀରଂ ପ୍ରିୟତେ ନ ବାପ୍ରିୟତ ଇତି । କଥଂ ହେକସ୍ୟ ସ୍ୱହୃଦୟପ୍ରତ୍ୟୟଂ ବ୍ରହ୍ମବେଦନଂ ଦେହଧାରଣଂ ଋପରେଣ ପ୍ରତିକ୍ଷେପୁଂ ଶକ୍ୟେତ ? ଶୁଦ୍ଧିସ୍ୱତିଷ୍ଠ ଚ ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞାକ୍ଷଣଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶେନୈତଦେବ ନିରୂପ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦନାରବ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟଯୋରେବ ସୁକୃତଦୁଷ୍ଟତୟୋଃ ବିଦ୍ୟା ସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ କ୍ଷୟ ଇତି ନିର୍ଣ୍ଣୟଃ ।

ଭାଷା - (କ) ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମା ଅକର୍ତ୍ତା ଅଟେ । ଏହି ବୋଧ ବସ୍ତୁସାମର୍ଥ୍ୟରୁ କର୍ମର କ୍ଷୟ କରି କେତେକ କର୍ମକୁ କରେ ଏବଂ କେତେକ କର୍ମକୁ ଉପେକ୍ଷା କରେ- ଏହା କିପରି ହେବ ? ଅଗ୍ନି ଓ ବାଜର ସଂପର୍କ ହେଲେ କେତେକ ବାଜଶକ୍ତି କ୍ଷୟ ହୁଏ ଏବଂ କେତେକ ବାଜ-ଶକ୍ତି କ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ କି ?

(ଖ) କୁହାଯାଇଛି ଆରବ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ କର୍ମାଣାଂ ଆଶ୍ରୟ ନକରି ଜ୍ଞାନର ଉପରି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାହାର ଆଶ୍ରିତ ହେବାପରେ କୁମାରତକ୍ତେ ପରି ପ୍ରବୃତ୍ତ ବେଶବନ୍ଦର ମଝିରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନ ହେଲେ ବେଗ କ୍ଷୟର ପ୍ରତୀକ୍ଷା ହୁଏ । ଅକର୍ତ୍ତୁ ଆତ୍ମବୋଧ ମଧ୍ୟ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନର ବାଧାରୁ କର୍ମକୁ ଉଚ୍ଛେଦ କରେ । ବାଧୂତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିତନ୍ତ୍ର ଜ୍ଞାନ ପରି ସଂସ୍କାର ବଳରେ କେତେ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନୁବର୍ତ୍ତତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଏହି ବିଷୟରେ ବାଦ ପ୍ରତିବାଦ କରିବା ଉଚିତ୍ ନୁହେଁ ଯେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ କେତେ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶରୀର ଧାରଣ କରେ ଅଥବା ଧାରଣା କରେ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ପୁରୁଷର ସୁହୃଦୟ ସ୍ୱସଂବେଦ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଦେହ ଧାରଣ ସେଠାରେ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା



ଆକ୍ଷେପ କିପରି କରାଯାଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଆକ୍ଷେପ କରାଯାଇନାହିଁ । ଶୁଦ୍ଧି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞର ଲକ୍ଷଣ ଉପଦେଶ ଦ୍ଵାରା କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଅନାରବ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ ସୁକୃତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତର ବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟରୁ କ୍ଷୟ ହୁଏ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇଛି । ୧୫।

୧୨ । ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିଧିକରଣମ୍ ॥ ୧୬-୧୭ ॥

୧୨ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୧୬-୧୭ ॥

ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ତୁ ତଦ୍‌କାର୍ଯ୍ୟୋଽୟେବ ତଦ୍‌ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୪-୧-୧୬ ॥

ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ତୁ ତଦ୍‌କାର୍ଯ୍ୟୋଽୟେବ ତଦ୍‌ଦର୍ଶନାତ୍ ॥ ୪-୧-୧୬ ॥

ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି=ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ କର୍ମ ସମୁଦାୟ କିନ୍ତୁ; ତଦ୍‌କାର୍ଯ୍ୟୋଽୟେବ = ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନ ସାଧ୍ୟ ମୋକ୍ଷରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଅଛି । ତଦ୍‌ଦର୍ଶନାତ୍=କାରଣ-‘ତମେତ’ ବେଦାନୁବଚନେନ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିରେ କର୍ମାଦି ପ୍ରଭୃତିରେ ଜ୍ଞାନହେତୁତା ଦେଖାଯାଏ । ତୁ=ତୁ ଶବ୍ଦ ଶଙ୍କାକୁ ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ କୁହାଯାଇଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ପୁଣ୍ୟସ୍ୟାପ୍ୟଶ୍ଳେଷ ବିନାଶଯୋରଘନ୍ୟାୟୋଽତିଦିଷ୍ଟଃ, ସୋଽତିଦେଶଃ ସର୍ବପୁଣ୍ୟ ବିଷୟ ଇତ୍ୟାଶଙ୍କ୍ୟ ପ୍ରତିବକ୍ତି ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ଦ୍ଵିତି । ତୁ ଶବ୍ଦ ଆଶଙ୍କାମପନୁଦତି, ଯନ୍ତ୍ରିତ୍ୟଂ କର୍ମ ବୈଦିକମଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି, ତତ୍ତ୍ଵ କାର୍ଯ୍ୟୋଽୟେବ ଭବତି, ଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଯତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟଂ ତଦେବାସ୍ୟାପି କାର୍ଯ୍ୟନିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଖ) କୁତଃ ? ‘ତମେତ’ ବେଦାନୁବଚନେନ ବ୍ରାହ୍ମଣା ବିବିଦିଷନ୍ତି ଯଜ୍ଞେନ ଦାନେନ’ (ବୃ ୪-୪-୨୨) ଇତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନାତ୍ । ନନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନ କର୍ମଣୋଃ ବିଲକ୍ଷଣ କାର୍ଯ୍ୟଭାବ କାର୍ଯ୍ୟକଦାନୁପପତ୍ତିଃ, ନୈଷ ଦୋଷଃ କ୍ଷରମରଣ କାର୍ଯ୍ୟୋଽୟୋରପି ଦଧିବିଷ-ଯୋର୍ଗୁତ ମନ୍ତ୍ର ସଂଯୁକ୍ତଯୋଷ୍ଠିପୁଷ୍ଟି କାର୍ଯ୍ୟଦର୍ଶନାତ୍, ତଦ୍‌ବତ୍ କର୍ମଣୋଽପି ଜ୍ଞାନ ସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟ ମୋକ୍ଷକାର୍ଯ୍ୟୋ-ପପତ୍ତେଃ ।

(ଗ) ନନ୍ଦାନାରଭ୍ୟୋ ମୋକ୍ଷଃ କଥମସ୍ୟ କର୍ମକାର୍ଯ୍ୟଦ୍ଵୟତ୍ୟତେ ? ନୈଷ ଦୋଷଃ, ଆରାଦୁପକାରଭାବ କର୍ମଣଃ । ଜ୍ଞାନସ୍ୟେବ ହି ପ୍ରାପକ ସତ୍‌କର୍ମ ପ୍ରାଣାତ୍ମ୍ୟା ମୋକ୍ଷ କାରଣମି-ତ୍ୟୁପପତ୍ୟତେ । ଅତଏବ ଋତିକ୍ରାନ୍ତ-ବିଷୟମେତତ୍ କାର୍ଯ୍ୟକ ଭୂତିଧ୍ୟାନମ୍ । ନହି ବ୍ରହ୍ମବିଦ ଆଗାମ୍ୟଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ସମ୍ଭବତି, ଅନିଯୋଜ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାମ୍ଭୂ ପ୍ରତିପତ୍ତେଃ ଶାସ୍ତ୍ରସ୍ୟା ବିଷୟଭାବ ।

(ଘ) ସଗୁଣାସ୍ତୁ ତୁ ବିଦ୍ୟାସୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ଵାନତିବୃତ୍ତେଃ ସମ୍ଭବତ୍ୟା ଗାମ୍ୟପ୍ୟଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି । ତସ୍ୟାପି ନିରଭିସନ୍ଧିନଃ କାର୍ଯ୍ୟାତରାଭାବାଦ୍ ବିଦ୍ୟାସଂଗତ୍ୟୁପପତ୍ତିଃ ॥

ଭାଷା- (କ) ପୁଣ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଅଶ୍ଳେଷ ଓ ବିନାଶରେ ପାପନାୟ ଅତିଦେଶ କରାଯାଇଛି । ସେହି ଅତିଦେଶ କ’ଣ ସମସ୍ତ ପୁଣ୍ୟ ବିଷୟକ ଅଟେ ? ଏହିପରି ଆଶଙ୍କା



କରି ତାହାର ନିରାକରଣ କହନ୍ତି ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ‘ଭୁ’ ଶବ୍ଦ ଆଶଙ୍କାକୁ ପରିହାର କରେ । ଯେଉଁ ବୈଦିକ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ନିତ୍ୟକର୍ମ ଅଟେ, ସେସବୁ ସେହି ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ରହନ୍ତି । ଯାହା ଜ୍ଞାନର କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ, ସେହି ତାହା କାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ ବୋଲି ଅର୍ଥ ହୁଏ ।

(ଖ) କିପରି ? କାରଣ ‘ତମେତଂ ବେଦାନୁ ବଚନେନ’ (ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏହି ଆତ୍ମାକୁ ବେଦାଧ୍ୟୟନଦ୍ୱାରା ଯଜ୍ଞ ଓ ଦାନଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ ।) ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖାଯାଏ । ପରନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମ ବିଲକ୍ଷଣ କାର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ ହେଲେ ସେଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟକତ୍ୱ ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ କି ? ନୁହେଁ, ତାହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ କୃତ ଓ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁ କାର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ ଦଧି ଓ ବିଷୟରେ, ଗୁଡ଼ ଓ ମନ୍ତ୍ର ସଂଯୁକ୍ତ ହେବାପରେ ତୃପ୍ତି ଓ ପୁଷ୍ଟିରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ଜ୍ଞାନ ସଂଯୁକ୍ତ କର୍ମର ମଧ୍ୟ ମୋକ୍ଷ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ମୋକ୍ଷ ଅନାରଭ୍ୟ ଅଟେ, ତାହାକୁ କର୍ମର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କିପରି କୁହାଯିବ ? ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-କର୍ମ ଜ୍ଞାନର ଦୂରରେ ରହି ଉପକାର କରେ । ଜ୍ଞାନର ପ୍ରାପକ ହୋଇ କର୍ମ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷର କାରଣ ହୁଏ । ଏହିପରି ଉପଚାର କରାଯାଇଛି । ଅତଏବ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟକତ୍ୱର ଅଭିଧାନ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ କର୍ମ ବିଷୟକ ଅଟେ । କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ପାଇଁ ଭବିଷ୍ୟତ୍ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅନିଯୋଜ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଜ୍ଞାନ ଶାସ୍ତ୍ରର ବିଷୟ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାଗୁଡ଼ିକରେ କିନ୍ତୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ଅନିବୃତ୍ତି ହେବାରୁ ଭବିଷ୍ୟତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ସମ୍ଭବ ହୁଅନ୍ତି । ଫଳ କାମନାର ହିତ ଏହି କର୍ମକୁ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ନ ହେବାରୁ ବିଦ୍ୟାର ସମ୍ଭବ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ॥୧୬॥

ମୂଳ-(କ) କିଂ ବିଷୟଂ ପୁନରିଦମଶ୍ଳେଷ ବିନାଶ ବଚନଂ, କିଂ ବିଷୟଂ ବାଂଘୋ ବିନିଯୋଗ ବଚନମୈକୈଷାଂ ଶାଖିନାମ୍-‘ତସ୍ୟ ପୁତ୍ରା ଦାୟ ମୁପୟନ୍ତି ସୁହୃଦଃ ସାଧୁକୃତ୍ୟା’ ଦ୍ୱିଷନ୍ତଃ ପାପକୃତ୍ୟାମ୍ ଇତି ? ଅତ ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

ଭାଷା-(କ) ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଅଶ୍ଳେଷ ଓ ବିନାଶବଚନ କେଉଁ ବିଷୟକ ଅଟେ ଏବଂ ଏହିପରି ଏହି ଶାଖାଯୁକ୍ତର ‘ତସ୍ୟ ପୁତ୍ରାଃ’ ତାହାର ପୁତ୍ର ଧନ ପ୍ରାପ୍ତ କରନ୍ତି । ମିତ୍ର ସାଧୁକର୍ମ ଓ ଶତ୍ରୁ ପାପକର୍ମ କରନ୍ତି) ଏହି ବିନିଯୋଗ ବଚନ କାହାପାଇଁ ରହିଛି ? ଏହାପାଇଁ ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-

ଅତୋଽନ୍ୟାପି ହ୍ୟେକେଷାମୁଭୟୋଃ ॥ ୪-୧-୧୭ ॥

ଅତୋଽନ୍ୟାପି ହ୍ୟେକେଷାମୁଭୟୋଃ ॥ ୪-୧-୧୭ ॥



ଏକେଷାମ୍=କେତେକ ସଂପ୍ରଦାୟକ ମତରେ, ଅତଃ=ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ନିତ୍ୟ କର୍ମରୁ, ଅନ୍ୟା = ସ୍ୱର୍ଗାଦିର ସାଧନାଭୂତ କ୍ରିୟା ଅନ୍ୟ କିଛି ଅଟେ । ଉଭୟୋରପି=ସେହି କ୍ରିୟା ଜୈମିନି ଓ ବାଦରାୟଣ ସମ୍ମତ କରନ୍ତି ॥

ମୂଳ-(କ) ଅତୋଽଗ୍ନିହୋତ୍ରା ଦେର୍ନତ୍ୟାତ୍ କର୍ମଣୋଽନ୍ୟସ୍ୟାପିହ୍ୟସ୍ତି ସାଧୁ କୃତ୍ୟା, ଯା ଫଳ ମଭିସନ୍ଧାୟ କ୍ରିୟତେ, ତସ୍ୟା ଏଷ ବିନିଯୋଗ ଉକ୍ତ ଏକେଷାମ୍ ସାଖିନାମ୍-‘ସୁ ହୃଦଃ ସାଧୁକୃତ୍ୟା ମୁପୟନ୍ତି’ ଇତି । ତସ୍ୟା ଏବ ଷ୍ଟେଦମାଦବଶ୍ଚେଷ ବିନାଶ ନିରୂପଣ ମିତରସ୍ୟାପେକବଶ୍ଚେଷ ଇତି । ତଥା ଜାତୀୟକସ୍ୟ କାମ୍ୟସ୍ୟ କର୍ମଣୋ ବିଦ୍ୟାଂ ପ୍ରତ୍ୟନ୍ତୁପକାରକତ୍ୱେ ସଂପ୍ରତିପତ୍ତିରୁ ଉୟୋରପି ଜୈମିନିବାଦରାୟଣୋରାଚ୍ଛର୍ଯ୍ୟଯୋଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ତେଣୁ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ନିତ୍ୟକର୍ମରୁ ଅନ୍ୟ କିଛି ସାଧୁକୃତ୍ୟ ହୁଏ, ଯାହାକି ଫଳର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୁ କରାଯାଏ । ତାହାର କେତେକ ସଂପ୍ରଦାୟକ ମତରେ ‘ସୁ ହୃଦଃ ସାଧୁକୃତ୍ୟାମ୍’ (ମିତ୍ର ତାହାର ସାଧୁକୃତ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ବିନିଯୋଗ କୁହାଯାଇଛି । ପାପ ସଦୃଶ ତାହାର ଏହି ଅଶ୍ଳେଷ ଓ ବିନାଶ ଅଛି ଏହା ‘ଜତରସ୍ୟାପେକବଶ୍ଚେଷ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ନିରୂପଣ କରାଯାଇଛି । ସେହିପରି କାମ୍ୟ କର୍ମର ବିଦ୍ୟା ପ୍ରତି ଅନ୍ତୁପକାରକତ୍ୱ ହେବାରେ ଜୈମିନି ଓ ବାଦରାୟଣ-ଏହି ଦୁଇଜଣ ଆଚ୍ଛର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସମ୍ମତି ଅଟେ ॥୧୭॥

୧୩ । विद्या ज्ञान साधनाधिकरणम् ॥ सू० १८ ॥

୧୩ । ବିଦ୍ୟାଜ୍ଞାନ ସାଧନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ° ୧୮ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ ୪-୧-୧୮ ॥

ଯଦେବ ବିଦ୍ୟୟେତି ହି ॥୪-୧-୧୮॥

ବିଦ୍ୟାୟା=ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ, ଯଦ୍ = ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ନିତ୍ୟକର୍ମ ଏବଂ କେବଳ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ନିତ୍ୟକର୍ମ-ଏହି ଦୁଇଟି ଏହି ଜନ୍ମରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ସାଧନ ହୁଅନ୍ତି । ‘ଏବ ହା’ = କାରଣ-‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟା’ ଏହା ଶ୍ରୁତି କହେ ॥

ମୂଳ-(କ) ସମାଧିଗତ ମେତଦନନ୍ତରାଧିକରଣେ ନିତ୍ୟମଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିକଂ କର୍ମମୁମୁକ୍ଷୁଣା ମୋକ୍ଷ ପ୍ରୟୋଜନୋଦ୍ଦେଶେନ କୃତ ମୁପାଭ ଦୁରିତକ୍ଷୟ ହେତୁତ୍ୱ ଦ୍ୱାରେଣ ସତ୍ତ୍ୱଶୁଦ୍ଧି କାରଣତାଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନଂ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରୟୋଜନ ବ୍ରହ୍ମାଧିଗମ ନିମିତ୍ତତ୍ୱେନ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟା ସହୈକକାର୍ଯ୍ୟଂ ଭବତୀତି । ତତ୍ରାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମାଙ୍ଗ ବ୍ୟପାଶ୍ରୟ ବିଦ୍ୟା ସଂଯୁକ୍ତଂ କେବଳଂ ଚ୍ଛନ୍ତି ।



(ଖ) ‘ଯ ଏବଂ ବିଦ୍ବାନ୍ ଯଜତି’ ‘ଯ ଏବଂ ବିଦ୍ବାନ୍ ଜୁହୋତି’ ‘ଯ ଏବଂ ବିଦ୍ବାନ୍ ଶଂସତି’ ‘ଯ ଏବଂ ବିଦ୍ବାନ୍ ଗାୟତି’ ‘ତସ୍ମାଦେବଂ ବିଦମେବ ବ୍ରହ୍ମାଣଂ କୁର୍ବାତ ନାନେବଂବିଦମ’ (ଛା ୪-୧-୭-୧୦), ‘ତେନାତ୍ମୋ କୁରୁତୋ ଯଶ୍ଚୈତଦେବଂ ବେଦ ଯଶ୍ଚ ନ ବେଦ’ (ଛା ୧-୧-୧୦) ଇତ୍ୟାଦି ବଚନେତ୍ୟୋ ବିଦ୍ୟା ସଂଯୁକ୍ତମସ୍ତି, କେବଳମପ୍ୟସ୍ତି ।

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ- (କ) ମୁମୁକ୍ଷୁଦ୍ବାରା ମୋକ୍ଷରୂପ ପ୍ରୟୋଜନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୁ କରାଯାଇଥିବା ନିତ୍ୟ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ସଂଚିତ ପାପକ୍ଷୟ ହେତୁଦ୍ବାରା ଅନ୍ତଃକରଣ ଶୁଦ୍ଧିର କାରଣ ତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରୟୋଜନବାନ୍ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ନିମିତ୍ତ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ସହିତ ଏକକାର୍ଯ୍ୟଯୁକ୍ତ ହୁଏ-ଏହା ପୂର୍ବ ଅଧିକରଣରେ ଭଲଭାବରେ କୁହାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ଅଜ୍ଞାଦ୍ବାରା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୋଇ ଉପାସନା ସଂଯୁକ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ କେବଳ ଉପାସନା ଅସଂଯୁକ୍ତ ମଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) ‘ଯ’ ଏବଂ’ (ଯିଏ ଏହାକୁ ଜାଣି ଯଜ୍ଞ କରେ । ଏହାକୁ ଜାଣି ହୋମ କରେ । ଏହାକୁ ଜାଣି ଶଂସନ କରେ, ଏହାକୁ ଜାଣି ଉଦ୍‌ଗାନ କରେ, ‘ତସ୍ମାଦେବଂ’ (ତେଣୁ ଏହିପ୍ରକାର ଜାଣୁଥିବା ପୁରୁଷକୁ ବ୍ରହ୍ମା ସୃଷ୍ଟି କରିପାରେ; କିନ୍ତୁ ନ ଜାଣିଥିବା ପୁରୁଷକୁ ନୁହେଁ), ‘ତେନାତ୍ମୋ’ (ଯେଉଁ ଏହି ଅକ୍ଷରକୁ ଏହିପରି ଜାଣେ, ଯିଏ ଏହା ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ-ସେହି ଦୁହେଁ ତାହା ମାଧ୍ୟମରେ କର୍ମ କରନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବଚନରୁ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମବିଦ୍ୟା ସଂଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ କେବଳ (ଅନାସକ୍ତ) ହୋଇ ରହନ୍ତି ।

ମୂଳ- (କ) ତତ୍ତ୍ୱେଦଂ ବିରୂପ୍ୟତେ-କିଂ ବିଦ୍ୟସଂଯୁକ୍ତମେବାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିକଂ କର୍ମ ମୁମୁକ୍ଷୋର୍ବିଦ୍ୟାହେତୁଭେଦେନ ତୟା ସହିକକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ, ନ କେବଳମୁତ ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତଂ କେବଳଂ ଋବିଶେଷେଶେତି ।

(ଖ) କୁତଃ ସଂଶୟଃ ? ‘ତମେତମାତ୍ମାନଂ ଯଜ୍ଞେନ ବିବିଦସନ୍ତି’ ଇତି ଯଜ୍ଞଦୀ-ନାମବିଶେଷେଣାତ୍ମବେଦନାଜ୍ଞେନ ଶ୍ରବଣାତ୍ । ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟ ଋଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦେବଶିଷ୍-ଦ୍ବାବଗମାତ୍ ।

(ଗ) କିଂ ତାବତପ୍ରାପ୍ତମ୍-ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟମେବ କର୍ମାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦ୍ୟାନୁବିଦ୍ୟାଶେଷତ୍ୱଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ, ନ ବିଦ୍ୟାହାନମ୍, ବିଦ୍ୟୋପେତସ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟତ୍ୱାବଗମମାତ୍ ବିଦ୍ୟା ବିହୀନାତ୍, ‘ଯଦହରେବ ଜୁହୋତି ତଦହଃ ପୁନର୍ମୃତ୍ୟୁମପଜୟତ୍ୟେବଂ ବିଦ୍ବାନ୍’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ବୁଦ୍ଧ୍ୟାୟୁକ୍ତୋ ଯୟା ପାର୍ଥ କର୍ମବନ୍ଧଂ ପ୍ରହାସ୍ୟସି’ (ଗା ୨-୩୮), ‘ଦୂରେଣ ହ୍ୟବରଂ କର୍ମ ବୁଦ୍ଧି ଯୋଗାଜନଞ୍ଜୟ’ (ଗା ୨-୪୯) ଇତ୍ୟାଦିସ୍ମୃତିଭ୍ୟଶ୍ଚେତି ॥



ଭାଷା-(କ) ବିଦ୍ୟା ସଂଯୁକ୍ତ କ'ଣ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ମୁମୁକ୍ଷୁର ବିଦ୍ୟା ହେତୁ ରୂପରେ ତାହା ସହିତ ଏକକାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ଅଥବା ଅବିଶେଷରେ ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ ଏବଂ କେବଳ କର୍ମ ଏକ କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ବିଚାର କରାଯାଉଛି କି ?

(ଖ) ଏହି ସଂଶୟ କିପରି ହୁଏ ? କାରଣ-'ତମେତମାତ୍ମାନମ୍' (ସେ ଏହି ଉପନିଷଦଗ୍ରନ୍ଥ ଆତ୍ମାକୁ ଯଜ୍ଞଦ୍ୱାରା ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ) ଏହିପରି ଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତିର ଅବିଶେଷ ରୂପରେ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର ଅଙ୍ଗରୂପରେ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଦ୍ୟା ସଂଯୁକ୍ତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଅବଗତ ହୁଏ ।

(ଗ) ତେବେ କ'ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ଆତ୍ମବିଦ୍ୟା ଶେଷତ୍ୱକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉପାସନାହୀନ କର୍ମ ନୁହେଁ । କାରଣ-'ଯଦହରେବ' (ଯିଏ ଏହା ଜାଣେ, ଯେଉଁ ଦିନ ହୋମ କରେ, ସେହିଦିନ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଜୟ କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ଏବଂ 'ବୃଦ୍ଧ୍ୟାକ୍ଷ ଯୁକ୍ତୋ' (ହେ ପାର୍ଥ ! ଯାହା ବୁଦ୍ଧି ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯାହାଦ୍ୱାରା କର୍ମବନ୍ଧନକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ବିନାଶ କରିବ), 'ଦୂରେଣ' (ଏହି ସମତୁଲ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିଯୋଗରୁ ସକାମକର୍ମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନ୍ୟୁନ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାଯୁକ୍ତ କର୍ମ ବିଦ୍ୟାହୀନ କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ବିଶିଷ୍ଟ ଅବଗତ ହୁଅନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ-ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟେତି ହି, ସତ୍ୟମେତତ୍; ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ କର୍ମାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିକଂ ବିଦ୍ୟାବିହୀନାତ୍ କର୍ମଣୋଽଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦ୍ ବିଶିଷ୍ଟମ୍, ବିଦ୍ୱାନିବ ବ୍ରାହ୍ମଣୋ ବିଦ୍ୟାବିହୀନାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣାତ୍, ତଥାପି ନାତ୍ୟନ୍ତମନପେକ୍ଷଂ ବିଦ୍ୟା ବିହୀନଂ କର୍ମାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିକମ୍ । କସ୍ମାତ୍ ? 'ତମେତମାତ୍ମାନଂ ଯଜ୍ଞେନ ବିବିଦିଷତି' ଇତ୍ୟବିଶେଷେ-ଶାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦେଃ ବିଦ୍ୟାହେତୁତ୍ୱେନ ଶ୍ରୁତଦ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦେର୍ବିଦ୍ୟାବିହୀନାଦ୍ବିଶିଷ୍ଟତ୍ୱାବଗମାଦ୍ ବିଦ୍ୟାବିହୀନମଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦ୍ୟାତ୍ମବିଦ୍ୟାହେତୁତ୍ୱେନାନପେକ୍ଷମେବେତି ଯୁକ୍ତମ୍, ନୈତଦେବମ୍ । ବିଦ୍ୟାସହାୟସ୍ୟାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦେଃ ବିଦ୍ୟାନିମିତ୍ତେନ ସାମର୍ଥ୍ୟାତିଶୟେନ ଯୋଗାଦାତ୍ମଜ୍ଞାନଂ ପ୍ରତି କର୍ଷିତକାରଣତ୍ୱାତିଶୟୋ ଭବିଷ୍ୟତି, ନ ତଥା ବିଦ୍ୟାବିହୀନସ୍ୟେତି ଯୁକ୍ତଂ କଞ୍ଚିତ୍ତ୍ୱମ୍, ନ ତୁ 'ଯଜ୍ଞେନ ବିବିଦିଷତି' ଇତ୍ୟତ୍ରାବିଶେଷେଣାତ୍ମଜ୍ଞାନାଜ୍ଞାତ୍ୱେନ ଶ୍ରୁତସ୍ୟାଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦେରନଙ୍ଗତ୍ୱଂ ଶକ୍ୟମଭ୍ୟୁପଗମ୍ଭୁମ୍ ।

(ଗ) ତଥାହି ଶ୍ରୁତିଃ- 'ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟା କରୋତି ଶ୍ରଦ୍ଧାଯୋପନିଷଦା ତଦେବ ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତରଂ ଭବତି' (ଛା ୧-୧-୧୦) ଇତି ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟ କର୍ମଣୋଽଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦ୍ୟେ ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତରତ୍ୱାଭିଧାନେନ ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରତି କଂଚିଦତିଶୟଂ କ୍ରୂରାଣା ବିଦ୍ୟାବିହୀନସ୍ୟ ତସ୍ୟୈବ ତତପ୍ରୟୋଜନଂ ପ୍ରତି ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି । କର୍ମଣଶ୍ଚ ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତ୍ୱଂ ତତ୍, ଯତ୍ସପ୍ରୟୋଜନସାଧନପ୍ରସହତ୍ୱମ୍ ।



(ଘ) ତତ୍ସ୍ବାଦ୍ ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତଂ ନିତ୍ୟମଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି ବିଦ୍ୟାବିହୀନଂ ଖେଉଟମପି ମୁମୁକ୍ଷୁଣା ମୋକ୍ଷପ୍ରୟୋଜନୋଦ୍ଦେଶୋନେହ ଜନ୍ମନି ଜନ୍ମାନ୍ତରେ ଚ ପ୍ରାଗଜ୍ଞାନୋପଭୋକୃତଂ ଯତ୍, ତଦ୍ୟଥାସାମର୍ଥ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମଧ୍ବଗମପ୍ରତିବନ୍ଧକାରଣୋପାତଦୁରିତକ୍ଷୟହେତୁଦ୍ୱାରେଣ ବ୍ରହ୍ମଧ୍ବଗମକାରଣତ୍ୱଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନଂ ଶ୍ରବଣମାନନ ଶ୍ରଦ୍ଧାତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଦ୍ୟାଂତରଙ୍ଗକାରଣା ପେକ୍ଷଂ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାୟା ସହେକକାର୍ଯ୍ୟଂ ଭବତୀତି ସ୍ଥିତମ୍ ॥

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଅଛି- ‘ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟେତି ହି’ ଏହି ବାକ୍ୟ ସମାଚାରଣ ଅଟେ । ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ବିଦ୍ୟାହୀନ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିକର୍ମଠାରୁ ଉତ୍ତମ ଅଟେ; ଯେପରି ବିଦ୍ୱାନ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଦ୍ୟାହୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଟେ । ତଥାପି ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟାବିହୀନ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନପକ୍ଷ ନୁହେଁ, କିପରି ? କାରଣ- ‘ତମେତଶାମ୍ନାନଂ ଯଜ୍ଞେନ ବିବିଦିଷନ୍ତି’ ଏହିପ୍ରକାର ଅବିଶେଷରୁ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମବିଦ୍ୟା ହେତୁ ରୂପରେ ଶୁଦ୍ଧ ଅଟନ୍ତି ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ପରନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିକର୍ମରେ ବିଦ୍ୟାବିହୀନ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିକର୍ମଠାରୁ ଉକ୍ତ୍ତ୍ୱ ଅବଗମହେବାରୁ ବିଦ୍ୟାବିହୀନ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିକର୍ମ ଆତ୍ମବିଦ୍ୟାର ହେତୁ ରୂପରେ ଅନପେକ୍ଷ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି କହିବା ଠିକ୍ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ ବିଦ୍ୟାର ସହାୟକ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିରେ ବିଦ୍ୟାନିର୍ମିତ ସାମର୍ଥ୍ୟାତିଶୟର ଯୋଗରୁ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି କୌଣସି କାରଣ ରୂପରେ ଅତିଶୟ ହେବ । ‘ବିଦ୍ୟାବିହୀନ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିରେ କିନ୍ତୁ ଏହିପରି ଅତିଶୟ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି କହନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ପରନ୍ତୁ ‘ଯଜ୍ଞେନ ବିବିଦିଷନ୍ତି’ ଏଠାରେ ଅବଶେଷରେ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନର ଅଙ୍ଗରୂପରେ ଶୁଦ୍ଧ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦିରେ ଅନଙ୍ଗତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇନାହିଁ ।

(ଗ) କାରଣ- “ଯଦେବ ବିଦ୍ୟାୟା” (ଯେଉଁ କର୍ମ ବିଦ୍ୟାଠାରୁ, ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଯୋଗଯୁକ୍ତ ହୋଇ କରେ, ସେ ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତର ହୁଏ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ଅଧିକ ବୀର୍ଯ୍ୟମାନ ଅଟେ । ଏହି କଥାନ୍ ଦ୍ୱାରା ନିଜର କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରତି କେତେକ ଅତିଶୟ କହି ବିଦ୍ୟାବିହୀନ ସେହି କର୍ମକୁ ତାହାର ପ୍ରୟୋଜନ ପ୍ରତି ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ ଦେଖାଏ । ଏହାହିଁ କର୍ମର ବୀର୍ଯ୍ୟବତ୍ତ୍ୱ, ଯାହାକି ନିଜର ପ୍ରୟୋଜନ ସିଦ୍ଧି ପାଇଁ କ୍ଷମତା ଅଟେ ।

(ଘ) ତେଣୁ ବିଦ୍ୟାସଂଯୁକ୍ତ ନିତ୍ୟ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରାଦି କର୍ମ ଓ ବିଦ୍ୟାରହିତ କର୍ମ ଏହି ଦୁହେଁ ମୁମୁକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷପ୍ରୟୋଜନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୁ ଏହି ଜନ୍ମରେ ଅଥବା ଜନ୍ମାନ୍ତରେ ଜ୍ଞାନୋପଭବିତ ପୂର୍ବରୁ ଯାହା କରନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ନିଜର ସାମର୍ଥ୍ୟାନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧ କାରଣ ରୂପରେ ପ୍ରାପ୍ତ ପାପକ୍ଷୟର ହେତୁରୂପ ଦ୍ୱାରରୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର କାରଣତ୍ୱକୁ ପାଇ ଶ୍ରବଣ, ମନନ, ଶ୍ରଦ୍ଧା, ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଦି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ କାରଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ସହିତ ମୋକ୍ଷରୂପ ଏକକାର୍ଯ୍ୟବାନ୍ ହୁଅନ୍ତି । ଏହାହିଁ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି ॥୧୮॥



୧୪ । ଇତରକ୍ଷପଣାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୯ ॥

୧୪ । ଇତରକ୍ଷପଣାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୯ ॥

ଭୋଗେନ ତ୍ୱିତରେ କ୍ଷପୟିତ୍ବା ସମ୍ପଦ୍ୟତେ ॥ ୪-୧-୧୯ ॥

ଭୋଗେନ ଦ୍ୱିତରେ କ୍ଷପୟିତ୍ବା ସଂପଦ୍ୟତେ ॥ ୪-୧-୧୯ ॥

ଇତରେତୁ=ଆରବ୍ୟ ପାପପୁଣ୍ୟଗୁଡ଼ିକର କିନ୍ତୁ ଭୋଗେନ-ଭୋଗଦ୍ୱାରା, କ୍ଷପୟିତ୍ବା=ବିନାଶ କରି, ସଂପଦ୍ୟତେ=ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅନାରବ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟଯୋଃ ପାପପୁଣ୍ୟଯୋବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ କ୍ଷୟ ଇଚ୍ଛା ଇତରେ ଦ୍ୱାରବ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ପୁଣ୍ୟପାପେ ଉପଭୋଗେନ କ୍ଷପୟିତ୍ବା ବ୍ରହ୍ମ ସଂପଦ୍ୟତେ, 'ତସ୍ୟ ତାବଦେବ ଚିରଂ ଯାବନ୍ ନିମୋକ୍ଷେଽଥ ସଂପଦ୍ୟେ' (ଛା ୬-୧୪-୨) ଇତି, 'ବ୍ରହ୍ମେବ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମାପ୍ୟତି' ଇତି ଚୈବମାଦିଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ।

(ଖ) ନନ୍ୱସତ୍ୟପି ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନେ ଯଥା ପ୍ରାଗ୍‌ଦେହପାତାଦ୍ ଭେଦଦର୍ଶନଂ ଦ୍ୱିତନ୍ତ୍ର-ଦର୍ଶନନ୍ୟାୟୋନାନୁବୃତ୍ତମେବଂ ଶିଷ୍ୟାଦପ୍ୟନୁବର୍ତ୍ତେତ ନ, ନିଧିଭାଭାବାତ୍ । ଉପଭୋଗ ଶେଷକ୍ଷପଣଂ ହି ତତ୍ରାନୁବୃତ୍ତିନିମିତ୍ତମ୍, ନ ଚ ତାଦୃଶମତ୍ର କିଞ୍ଚିଦସ୍ତି ।

(ଗ) ନନ୍ୱପରଃ କର୍ମାଣ୍ୟୋଽଭିନବମୁପଭୋଗମାରମ୍ଭସ୍ୟତେ, ନ, ତସ୍ୟ ଦଗ୍ଧ-ବିଜ୍ଞତାତ୍ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନାବଶ୍ୟକଂ ହି କର୍ମାନ୍ତରଂ ଦେହପାତ ଉପଭୋଗାନ୍ତରମାରଭତେ, ତତ୍ ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନଂ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନେନ ଦଗ୍ଧମିତ୍ୟତଃ ସାଧୈତହାରବ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷୟେ ବିଦୁଷଃ କୈବଲ୍ୟମବଶ୍ୟଂ ଭବତୀତି ॥

ଭାଷା-(କ) ଅନାରବ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଯୁକ୍ତ ସଂପଦ୍ମ ପାପ ଓ ପୁଣ୍ୟର ବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟରୁ କ୍ଷୟ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅନ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଆରବ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଶାଳ ପାପପୁଣ୍ୟର ଉପଭୋଗକୁ ବିନାଶ କରି ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । କାରଣ 'ତସ୍ୟ ତାବଦେବ ଚିରମ୍' ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଦେହବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହାପାଇଁ ମୋକ୍ଷ ହେବାରେ ବିଳମ୍ବ ହୁଏ । ତାହାର ପରେ ସେ ସତ୍‌ସଂପଦ୍ମ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, 'ବ୍ରହ୍ମେବ ସନ୍ (ବ୍ରହ୍ମହୋଇ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି ।

(ଖ) ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ପରନ୍ତୁ ଯେପରି ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନ ହେବାପରେ ଦେହପାତର ପୂର୍ବରୁ ଦ୍ୱିତନ୍ତ୍ରଦର୍ଶନନ୍ୟାୟ ଦ୍ୱାରା ଅନୁବୃତ୍ତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଦେହପାତର ପରେ ଭେଦଦର୍ଶନ ଅନୁବୃତ୍ତ ହେବା ଉଚିତ କି ? ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ନୁହେଁ, କାରଣ ତାହାର କାରଣ ଅଭାବ ଅଟେ । ଉପଭୋଗ ଶେଷର କ୍ଷପଣ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀର ଭେଦଦର୍ଶନ ଅନୁବୃତ୍ତିର କାରଣ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଦେହପାତ ହେବାପରେ ଏପରି କୌଣସି ନିମିତ୍ତ ନାହିଁ ।



(ଗ) ପରତୁ ଅନ୍ୟ କର୍ମାଣ୍ଡ ନବୀନ ଉପଭୋଗର ଆରମ୍ଭ କରିବ ? ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-
ନୁହେଁ । କାରଣ-ତାହାର ବାଜ ଦଗ୍ଧ ହୁଏ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନର ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିବା କର୍ମାନ୍ତର
ଦେହପାତ ହେବାପରେ ଅନ୍ୟର ଉପଭୋଗକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ସେହି ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ
ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ଦଗ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ଆରବ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟର କ୍ଷୟ ହେବାପରେ
ବିଦ୍ଵାନ୍କୁ ଅବଶ୍ୟ କୈବଲ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ॥୧୯॥

ଇତି ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ପ୍ରଥମପାଦ ସମାପ୍ତ





ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ - ଦ୍ଵିତୀୟପାଦ

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ଵିତୀୟପାଦ

୧ । ବାଗ୍ଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୧-୨ ॥

୧ । ବାଗଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୧-୨ ॥

ବାଙ୍ମନସି ଦର୍ଶନାଚ୍ଛବ୍ଦାଚ୍ଚ ॥ ୪-୨-୧ ॥

ବାଙ୍ମନସି ଦର୍ଶନାଚ୍ଛବ୍ଦାଚ୍ଚ ॥ ୪-୨-୧ ॥

ବାକ୍=ବାଣୀର ବୃତ୍ତି, ମନସି=ମନରେ ଲୀନ ହୁଏ । ଦର୍ଶନାତ୍ = କାରଣ-ମନର ବୃତ୍ତି ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟବି ବାଗ୍ ବୃତ୍ତିର ଲୟ ଦେଖାଯାଏ । ଚ=ମଧ୍ୟ, ଶବ୍ଦାତ୍=ବୃତ୍ତି ଓ ବୃତ୍ତିମାନର ଅଭେଦ ବିବକ୍ଷାଦ୍ଵାରା ଏଠାରେ ଉପଚାରରୁ ବାକ୍ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ବାକ୍ ମନରେ ଲୟ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ଅଥାପରାସୁ ବିଦ୍ୟାସୁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତୟେ ଦେବଯାନଂ ପଦ୍ମାନମବ ତାରୟିଷ୍ୟନ୍ ପ୍ରଥମଂ ତାବଦ୍ୟଥା ଶାସ୍ତ୍ରମୁତ୍କ୍ରାନ୍ତି କ୍ରମମଦ୍ଵାରତଃ । ସମାନା ହି ବିଦ୍ଵଦ୍ ବିଦୁଷୋରୁତ୍ କ୍ରାନ୍ତିରିତି ବକ୍ଷ୍ୟତି । ଅସ୍ତି ପ୍ରାୟଶ ବିଷୟା ଶ୍ରୁତିଃ-‘ଅସ୍ୟ ସୋମ୍ୟ ପୁରୁଷସ୍ୟ ପ୍ରୟତୋ ବାଙ୍ମନସି ସଂପ୍ରଦ୍ୟତେ ମନଃ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି ତେଜଃ ପରସ୍ୟାଂ ଦେବତାୟାମ୍’ (ଛା ୬-୮-୮) ଇତି ।

(ଖ) କିମିହ ବାଚ ଏବ ବୃତ୍ତିମତ୍ୟା ମନସି ସଂପରିରୁତ୍ୟତେ, ଉତ ବାଗ୍ ବୃତ୍ତିରିତି ବିଶୟଃ । ତତ୍ତ୍ଵ ବାଗେବ ତାବନ୍ମନସି ସଂପ୍ରଦ୍ୟତ ଇତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ତଥାହି-ଶ୍ରୁତିରନୁ ଗୃହୀତା ଭବତି । ଇତରଥା ଲକ୍ଷଣା ସ୍ୟାତ୍ । ଶ୍ରୁତିଲକ୍ଷଣା ବିଷୟେ ତ ଶ୍ରୁତିର୍ନିର୍ଦ୍ଦାୟା ନ ଲକ୍ଷଣା । ତସ୍ମାଦ୍ବାଚ ଏବାୟଂ ମନସି ପ୍ରଲୟ ଇତି ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ନିର୍ଗୁଣ ବିଦ୍ୟାର ଫଳ କହିବା ପରେ ସଗୁଣବିଦ୍ୟାରେ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ଦେବଯାନ ମାର୍ଗକୁ ଅବତରଣ କରି ସୂତ୍ରକାର ପ୍ରଥମେ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁସାରେ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିର କ୍ରମ କହିଛନ୍ତି । ଉପାସକ ଓ ଅନୁପାସକର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ସମାନ ବୋଲି ଆମ୍ଭ ଆଗରେ କହନ୍ତି । ‘ଅସ୍ୟ ସୋମ୍ୟ’ (ହେ ସୋମ୍ୟ ! ଏହି ପ୍ରିୟମାଣ ପୁରୁଷର ବାକ୍ ମନରେ ଲୀନ ହୁଏ । ସେହିପରି ମନ ପ୍ରାଣରେ, ପ୍ରାଣ ତେଜରେ ଓ ତେଜ ପରଦେବତାଠାରେ ଲୀନ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରାୟଶ ବିଷୟକ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।



(ଖ) ଏଠାରେ ବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ବାଣୀର କ'ଣ ମନରେ ସଂପତ୍ତି ଅଥବା ବାଣୀର ବୃତ୍ତିକୁ କୁହାଯାଇଛି । ଏହା ହିଁ ସଂଶୟ । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ସେଠାରେ ବାଣୀ ମନରେ ଲୀନ ହୁଏ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି । କାରଣ-ଏହା ସ୍ବାକାର କରିବା ପରେ ଶ୍ରୁତି ଅନୁଗୃହୀତ ହୁଏ । ନୋଚେତ୍ ଲକ୍ଷଣା ହେବ । ଶ୍ରୁତି ଓ ଲକ୍ଷଣାରେ ସନ୍ଦେହ ହେବାପରେ ଶ୍ରୁତି ନ୍ୟାୟ ହୁଏ କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷଣା ନୁହେଁ । ତେଣୁ ବାଣୀର ମନରେ ପ୍ରଳୟ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଝା-ବାଗ୍‌ବୃତ୍ତିର୍ମନସି ସଂପଦ୍ୟତ ଇତି । କଥଂ ବାଗ୍‌ବୃତ୍ତିରିତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟତେ ? ଯାବତା ବାତ୍‌ମାନସାତ୍ୟେବାଘର୍ଯ୍ୟଃ ପଠତି । ସତ୍ୟମେତତ୍ । ପରିଷ୍କୃତି ତୁ ପରସ୍ପାର୍ ଅବିଭାଗୋ ବଚନାତ୍, (ବ୍ର. ସୁ. ୪-୨-୧୬) ଇତି । ତସ୍ମାଦନ୍ୟତ୍ର ବୃତ୍ତ୍ୟପଶ୍ୟମାତ୍ରଂ ବିବକ୍ଷିତମିତି ଗମ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଳୟ ବିବକ୍ଷାୟାଂ ତୁ ସର୍ବତ୍ରେବା ବିଭାଗ ସାମ୍ୟାତ୍ କିଂ ପରତ୍ରେବ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ ବିଭାଗ ଇତି । ତସ୍ମାଦତ୍ର ବୃତ୍ତ୍ୟପସଂହାର ବିବକ୍ଷା । ବାଗ୍‌ବୃତ୍ତିଃ ପୂର୍ବମୁପ-ସଂହିୟତେ ମନୋବୃତ୍ତାବ ବସ୍ଥିତାୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । କସ୍ମାତ୍ ? ଦର୍ଶନାତ୍ । ଦୃଶ୍ୟତେ ହି ବାଗ୍‌ବୃତ୍ତେଃ ପୂର୍ବୋପସଂହାରୋ ମନୋବୃତ୍ତୋ ବିଦ୍ୟମାନାୟାମ୍, ନ ତୁ ବାଚ ଏବ ବୃତ୍ତିମତ୍ୟା ମନସ୍ତ୍ୟପସଂହାରଃ କେନଚିଦପିଦ୍ରଷ୍ଟୁଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(ଗ) ନନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତି ସାମର୍ଥ୍ୟାଦ୍‌ବାଚ ଏବାୟଂ ମନସ୍ୟପ୍ୟୟୋ ଯୁକ୍ତ ଇତ୍ୟୁକ୍ତ-ମନେତ୍ୟାହ, ଅତତ୍ ପ୍ରକୃତିଭାତ୍ । ଯସ୍ୟହି ଯତ ଉପରିଷ୍ଠସ୍ୟ ତତ୍ ପ୍ରଳୟୋ ନ୍ୟାୟୋ ମୃଦାବ ଶରାବସ୍ୟ । ନ ତ ମନସୋ ଦାରୁପଦ୍ୟତ ଇତି କିଂଚନ ପ୍ରମାଣମସ୍ତି । ବୃତ୍ତ୍ୟଦ୍‌ଭବା-ଭିଭବୌ ଉପ୍ରକୃତି ସମାଶ୍ରୟାବପି ଦୃଶ୍ୟେତ । ପାର୍ଥବେତ୍ୟୋହାନ୍‌ନେଭ୍ୟ ଶ୍ରେଜସ୍ୟମାଗ୍ନୋଃ ବୃତ୍ତିରୁଦ୍ ଭବତ୍ୟପସ୍ତୁ ଗ୍ରେପଶାମ୍ୟତି ।

(ଘ) କଥଂ ତତ୍‌ସ୍ୱିଦ୍‌ମନସେ ଶବ୍ଦୋ 'ବାତ୍‌ମନସି ସଂପଦ୍ୟତେ' ଇତି ? ଅତ ଆହ-ଶବ୍ଦାଚ୍ଚେତି ଶବ୍ଦୋଽପ୍ୟସ୍ୱିନପକ୍ଷେଽବକ୍ଷତେ, ବୃତ୍ତିବୃତ୍ତିମତୋରଭେଦୋ-ପରୋଦିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ବାଣୀର ବୃତ୍ତି ମନରେ ଲୟ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ 'ବାତ୍‌ମନସି' ଅର୍ଥାତ୍ ବାଣୀ ମନରେ ବୋଲି ପଡ଼ିଛି, ସେତେବେଳେ 'ବାଣୀର ବୃତ୍ତି' ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କିପରି କରାଯାଏ ? ଏହା ଠିକ୍ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ 'ଅବିଭାଗୋ ବଚନାତ୍' ଏହି ପ୍ରକାର ପ୍ରଥମେ କହିବୁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ବୃତ୍ତି ଉପଶମ ମାତ୍ର ବିବକ୍ଷିତ ଅଟେ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଳୟ ବିବକ୍ଷା ହେବାପରେ ସର୍ବତ୍ର ଅବିଭାଗ ସାମ୍ୟ ହେବାରୁ ପରତ୍ର କେବଳ ପ୍ରଥମେ 'ଅବିଭାଗ'- ଏହି ବିଶ୍ଳେଷଣ କାହିଁକି ଦେଇଛନ୍ତି ? ତେଣୁ ଏଠାରେ ବୃତ୍ତି ଉପସଂହାରର ବିବକ୍ଷା ଅଟେ । ମନର ବୃତ୍ତି ଅବସ୍ଥିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ



ବାଗବତ୍ତର ଉପସଂହାର ହୁଏ-ଏହାହିଁ ଅର୍ଥ । କିପରି ? କାରଣ-ସେହିପରି ଦେଖାଯାଏ । ମନୋବୃତ୍ତିର ବିଦ୍ୟମାନ ହେବାରୁ ପୂର୍ବ ବାଗବତ୍ତର ଉପସଂହାର ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ବାଣୀର ଉପସଂହାର କାହିଁକି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ?

(ଗ) କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତିର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ବାଣୀର ପ୍ରଳୟ ମନ ସହ ରହିଛି ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଅତର ପ୍ରକୃତି ଅଟେ । ତାହା ବାଣୀର ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ । ଯାହା ଯାହାଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ତାହାର ପ୍ରଳୟ ସେଠାରେ ହିଁ ହୁଏ । ଯଥା-ଶରା ଘଟ ପ୍ରଭୃତିର ମୃତ୍ତିକାରେ । ବାଣୀ ମନରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ବୋଲି କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ବୃତ୍ତିର ଉଦ୍ଭବ ଓ ଅଭିଭବକିନ୍ତୁ ଅପ୍ରକୃତି ଅନୁପାଦନ ଆଶ୍ରୟ ରୂପେ ଦେଖାଯା'ନ୍ତି । ଯେପରି ପାର୍ଥବ ଲକ୍ଷନଦ୍ୱାରା ତୈଳସ୍ୟ ଅଗ୍ନିର ବୃତ୍ତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ଜଳରେ ଉପଶାନ୍ତ ହୁଏ ।

(ଘ) ତା'ହେଲେ ଏହି ପକ୍ଷରେ 'ବାତ୍ ମନସି ସଂପଦ୍ୟତେ' ଏହି ଶ୍ରୁତି କିପରି ସଙ୍ଗତ ହୁଏ ? ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି- 'ଶବ୍ଦାକ' ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ଏହି ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ॥୧॥

अतएव च सर्वाण्यनु ॥ ୪-୨-୨ ॥

ଅତଏବ ଚ ସର୍ବାଣ୍ୟନୁ ॥ ୪-୨-୨ ॥

ଅତଏବ=ଉକ୍ତଦର୍ଶନାଦି କାରଣ ମଧ୍ୟରୁ ବାଣୀପରି ସର୍ବାଣ୍ୟନୁ=ସମସ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ବୃତ୍ତି, ତ=ମଧ୍ୟ ବୃତ୍ତିବିଶିଷ୍ଟ ମନରେ ଲୟ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) 'ତସ୍ମାଦୁପଶାନ୍ତ ତେଜଃ । ପୁନର୍ଭବମିନ୍ଦ୍ରିୟୈଃ ମନମି ସଂପଦ୍ୟମାନୈଃ (ପ୍ରଶ୍ନ ୩-୯) ଇତ୍ୟତ୍ରା ବିଶେଷେଣ ସର୍ବେଷା-ମେବେନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ମନସି ସଂପତ୍ତିଃ ଶୂନ୍ୟତେ । ତତ୍ରାପ୍ୟତ ଏବ ବାତ ଇବ ତନ୍ମୁରାଦାନାମପି ସବୃତ୍ତିକେ ମନସ୍ୟବସ୍ଥିତେ ବୃତ୍ତିଲୋପଦର୍ଶନାତ୍ ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଳୟା ସମ୍ଭବାଦ୍ଭୋପପତ୍ତେଷ୍ଠ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରେଣୈବ ସର୍ବାଣାନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ମନେନନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । ସର୍ବେଷାଂ କରଣାନାଂ ମନସ୍ତ୍ୟପସଂହାରାବିଶେଷେ ସତି ବାତଃ ପୃଥଗ୍ ଗ୍ରହଣଂ ବାତ୍-ମନସି ସଂପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁଦାହରଣାନୁରୋଧେନ ॥

ଭାଷା-(କ) 'ତସ୍ମାଦୁପଶାନ୍ତ ତେଜଃ' (ଅତଃ ଯେଉଁ ଶରୀରର ଉଷ୍ମ ଶାନ୍ତ ହୁଏ, ତାହା ମନରେ ଲୀନ ହୋଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏଠାରେ ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସମାନ ରୂପରେ ଲୟ ହେବା ଶୁଣାଯାଏ । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ବାଣୀ ପରି ତତ୍ତ୍ୱ ଆଦିର ମଧ୍ୟ ସବୃତ୍ତିକ ମନର ଅବସ୍ଥିତ ହେବା ପରେ ବୃତ୍ତିଲୟର ଦର୍ଶନ ହୁଏ । ତେଣୁ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଳୟର ଅସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ଏବଂ ଶବ୍ଦୋପପତ୍ତି ହେବାରୁ ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା



ମନକୁ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ କରେ । ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସମାନ୍ତ ରୂପରେ ମନରେ ଉପସଂହାର ହେବାପରେ । ‘ବାତ୍‌ମନସି ସଂପଦ୍ୟତେ’ ଏହି ପ୍ରକାର ବାଣୀର ପୃଥକ୍ ଗ୍ରହଣ ଉଦାହରଣର ଅନୁରୋଧରୁ ହୁଏ ॥୨॥

୨ । मनोऽधिकरणम् ॥ सू०-୩ ॥

୩ । ମନୋଽଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୩ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ୪-୨-୩ ॥

ତନ୍ମନଃ ପ୍ରାଣ ଉତ୍ତରାତ୍ ॥୪-୨-୩॥

ତତ୍=ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକର ବୃତ୍ତି-ଲୟର ଆଧାରଭୂତ ମନଃ=ଏହି ମନ ମଧ୍ୟ, ପ୍ରାଣେ=ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣରେ ଲୀନ ହୁଏ । ଉତ୍ତରାତ୍=କାରଣ- ‘ମନଃ ପ୍ରାଣେ’ ଏହା ଉତ୍ତରାବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅବଗତ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ସମଧ୍ୱଗତମେତତ୍-‘ବାତ୍ ମନସି ସଂପଦ୍ୟତେ’ (ଛା ୬-୮-୬) ଇତ୍ୟନ୍ତ ବୃତ୍ତିସଂପତ୍ତି ବିବକ୍ଷେତି । ଅଥ ଯଦୁତ୍ତରବାକ୍ୟମ୍-ମନଃ ପ୍ରାଣେ’ (ଛା ୬-୮-୬) ଇତି, କିମତ୍ରାପି ବୃତ୍ତିସଂପତ୍ତିରେବ ବିବକ୍ଷ୍ୟତ ଉତ ବୃତ୍ତିମତ ସଂପତ୍ତିରିତି ବିଚିକିତ୍ସାୟାଂ ବୃତ୍ତିମତସଂପତ୍ତିରେବାକ୍ରେତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍, ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁଗ୍ରହାତଃପ୍ରକୃତିକଦ୍ୱେପପତ୍ତେଷ୍ଠ ।

(ଖ) ତଥାହି-ଅନୁମୟଂ ହି ସୋମ୍ୟ ମନ ଆପୋମୟଃ ପ୍ରାଣଃ’ (ଛା ୬-୫-୪) ଇତ୍ୟନୁଯୋନି ମନ ଆମନତ୍ୟବ୍ୟୟୋନି ତ ପ୍ରାଣମ୍ । ‘ଆପୟାନୁମୟଜତ’ ଇତି ଶ୍ରୁତିଃ । ଅତଃ ଯନ୍ମନଃ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରଲୀୟତେଽନୁମେବ ତଦପସ୍ତୁ ପ୍ରଲୀୟତେଽନଂ ଆପୟ, ପ୍ରାଣଃ ପ୍ରକୃତିବିକାରାଭେଦାଦିତି ॥

ଭାଷା-(କ) ବାତ୍‌ମନସି ସଂପଦ୍ୟତେ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ବୃତ୍ତିଲୟର ବିବକ୍ଷା ହୁଏ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ପରବାକ୍ୟ ‘ମନଃ ପ୍ରାଣେ’ ଅର୍ଥାତ୍ ମନ ପ୍ରାଣରେ ଲୟ ହୁଏ, ଅଛି, ତାହା କ’ଣ ଏଠାରେ ବୃତ୍ତିଲୟର ବିବକ୍ଷିତେ ଅଥବା ବୃତ୍ତିବାନ୍ତର ଲୟ ବିବକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହି ପ୍ରକାର ସଂଶୟହେବାରୁ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଏଠାରେ ବୃତ୍ତିମାନ ମନର ଲୟ ହୁଏ ବୋଲି କହନ୍ତି । କାରଣ-ଶ୍ରୁତିର ଅନୁଗ୍ରହରୁ ପ୍ରାଣ ମନର ପ୍ରକୃତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେପରି ‘ଅନୁମୟଂ ହି ସୋମ୍ୟ’ (ହେ ସୋମ୍ୟ ! ମନ ଅନୁମୟ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରାଣ ଜଳମୟ ହୁଏ) ଏହିପ୍ରକାର ଅନୁକାରଣକ ମନ ଓ ଜଳକାରଣକ ପ୍ରାଣ ବୋଲି ଶ୍ରୁତି କହେ । ‘ଆପୟାନୁମ୍’ (ଜଳରୁ ଅନୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ତେଣୁ ମନର ବିଲୟ ଯେଉଁ ପ୍ରାଣରେ ହୁଏ । ସେ ଅନୁର ଜଳରେ ଲୟ ହୁଏ । ମନହିଁ ଅନୁ ଅଟେ । ଏବଂ ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ ଜଳ ଅଟେ କାରଣ - ପ୍ରକୃତି ଓ ବିକାରର ଅଭେଦ ଅଛି ।



ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବୁଝା-ତଦପ୍ୟାଗୃହୀତବାହ୍ୟେହିୟକୃତ୍ରି ମନୋ
ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରେଣୈବ ପ୍ରାଣେ ପ୍ରଳାୟତେ ଇତ୍ୟୁତ୍ତରାଦ୍ୱାକ୍ୟାଦବଗତବ୍ୟମ୍ । ତଥାହିସୁଷ୍ପୃପ୍ତସୋଃ
ମୁମୂର୍ଷୋଃ ପ୍ରାଣବୃତ୍ତି । ପରିଷ୍ଠନାମ୍ନିକାୟାମବସ୍ଥିତାୟାଂ ମନୋବୃତ୍ତୀନାମୁପଶମୋ
ବୃତ୍ତ୍ୟତେ । ନତ ମନସଃ ସ୍ୱରୂପାପ୍ୟୟଃ ପ୍ରାଣେ ସମ୍ଭବତି, ଅତତ୍ ପ୍ରକୃତିତ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ଦୁଦର୍ଶିତଂ ମନସଃ ପ୍ରାଣପ୍ରକୃତିର୍ଦ୍ୱନ୍-ନୈତତ୍ତ୍ୱାରମ୍-ନ ଦୃଶେନ ପ୍ରାଣାଡିକେନ
ତତ୍ପ୍ରକୃତିଭେଦ ମନଃ ପ୍ରାଣେ ସଂପର୍କମର୍ହତି । ଏବମପି ହ୍ୟନ୍ଦେ ମନଃ ସଂପଦ୍ୟେତାପ୍ତସ୍ତୁ
ଋନ୍ମମପ୍ରେବ ତ ପ୍ରାଣଃ । ନ ହ୍ୟେତସ୍ମିନ୍ମପି ପକ୍ଷେ ପ୍ରାଣଭାବ ପରିଶତାଭ୍ୟୋଽଦଭ୍ୟା
ମନୋଜାୟତ ଇତି କିଂଚନ ପ୍ରମାଣମସ୍ତି, ତସ୍ମାନ୍ ମନସଃ ପ୍ରାଣେ ସ୍ୱରୂପାପ୍ୟୟଃ ।
ବୃତ୍ତ୍ୟପ୍ୟୟେଽପି ତୁ ଶବ୍ଦୋଽକ୍ଷତେ ବୃତ୍ତିବୃତ୍ତିମତୋରଭେଦୋପରୋଦିତି ଦର୍ଶିତମ୍ ।

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- କିନ୍ତୁ ବାହ୍ୟ
ଇହିୟଗୁଡ଼ିକର ବୃତ୍ତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବା ମନ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣରେ ଲୟ ହୁଏ । ଏହାର
ପରବାକ୍ୟରୁ ଜାଣିବା ଉଚିତ । କାରଣ-ମୁଷ୍ପୃପ୍ତ ଓ ମୁମୂର୍ଷୁପୁରୁଷ ତଳନାମକ ପ୍ରାଣବୃତ୍ତିର
ଅବସ୍ଥିତ ହେଲେ ମନର ବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଉପଶମ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ମନରେ
ପ୍ରାଣରେ ସ୍ୱରୂପ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅତତ୍ପ୍ରକୃତି ଅଟେ । -ପ୍ରାଣ ମନର ପ୍ରକୃତି ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ପ୍ରାଣ ମନର ପ୍ରକୃତି ଅଟେ କି ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି ସେଠାରେ
କୌଣସି ଯଥାର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ । କାରଣ-ଏହି ପ୍ରକାରର ପରଂପରାପ୍ରଣାଳୀ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣ ମନର
ପ୍ରକୃତି ହେବାରୁ ମନ ପ୍ରାଣରେ ଲୟ ହେବା ବିଧେୟ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ପରମ୍ପରା ପ୍ରଣାଳୀ
ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମନ ଅନ୍ନରେ ଲୟ ହେଉ ଏବଂ ଅନ୍ନ ଜଳରେ, ତଥା ପ୍ରାଣ ଜଳରେ ଲୟ
ହେଉ । ଏହିପକ୍ଷରେ ପ୍ରାଣରୂପରେ ପରିଣତ ଜଳରୁ ମନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ବୋଲି ସେଠାରେ
କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତେଣୁ ମନର ପ୍ରାଣରେ ସ୍ୱରୂପ ଲୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ବୃତ୍ତିର ଲୟ
ହେବାପରେ ମଧ୍ୟ ମନଃ ପ୍ରାଣେ-ଏହି ଶ୍ରୁତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ-ବୃତ୍ତି ଓ ବୃତ୍ତିମାନର
ଅଭେଦୋପରୋଦ ହୁଏ-ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି ॥୩॥

୩ । अध्यक्षाधिकरणम् ॥ सू० ४-६ ॥

୩। ଅଧ୍ୟକ୍ଷାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ-୪-୬ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४-२-४ ॥

ସୋଽଧ୍ୟକ୍ଷେ ତଦୁପଗମାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୪-୨-୪॥



ସଃ=ସେହି ପ୍ରାଣ ବୃତ୍ତିରହିତ ହୋଇ, ଅଧକ୍ଷେ-ଜୀବାତ୍ମାରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହେ । ତଦୁପଗମାଦିଭ୍ୟଃ=କାରଣ-ଜୀବରେ ପ୍ରାଣର ଉପଶମ, ଅନୁଗମ, ଓ ଅବସ୍ଥାନ ଶ୍ରୁତି ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ସ୍ଥିତମେତତ୍-ଯସ୍ୟ ଯତୋନୋପୁତ୍ରିଷ୍ଠସ୍ୟ ତସ୍ମିନ୍ ବୃତ୍ତିପ୍ରଳୟୋ ନ ସ୍ୱରୂପପ୍ରଳୟ ଇତି । ଇଦମିଦାନଂ ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସାତ୍ୟତ୍ୱ ଚିତ୍ୟତେ-କିଂ ଯଥାଶ୍ରୁତି ପ୍ରାଣସ୍ୟ ତେଜସ୍ୟେବ ବୃତ୍ତ୍ୟପସଂହାରଃ କିଂ ବା ଦେହେହିୟପଞ୍ଜରାଧକ୍ଷେ ଜୀବେ ଇତି । ତତ୍ତ୍ୱ ଶ୍ରୁତେରନତିଶକ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ତେଜସ୍ୟେବ ସଂପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅଶ୍ରୁତକଳ୍ପନାୟା ଅନାୟତ୍ୱାଦିତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତେ-ସୋଽଧକ୍ଷ ଇତି । ସ ପ୍ରକୃତଃ ପ୍ରାଣୋଽଧକ୍ଷେ- ବିଦ୍ୟାକର୍ମପୂର୍ବପ୍ରଜ୍ଞୋପାଧିକେ ବିଜ୍ଞାନାତ୍ମନ୍ୟବତିଷ୍ଠତେ । ତତ୍ପ୍ରଧାନା ପ୍ରାଣବୃତ୍ତି- ଭବତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । କୁତଃ ? ତଦୁପଗମାଦିଭ୍ୟଃ । ‘ଏବମେବେଂମହାନମନ୍ତ୍ରକାଳେ ସର୍ବେ ପ୍ରାଣା ଅଭିସମାୟନ୍ତି ଯତ୍ତୈତଦୂର୍ବୋଽଭ୍ୟାସୀ ଭବତି’ ଇତି ହି ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରମଧକ୍ଷୋପଗାମିନଃ ସର୍ବାନ୍-ପ୍ରାଣାନବିଶେଷେଣ ଚ ‘ତମୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତଂ ପ୍ରାଣୋଽନୁତ୍କ୍ରାମତି’ (ବୃହ ୪-୪-୨) ଇତି ପଞ୍ଚବୃତ୍ତେ ‘ପ୍ରାଣସ୍ୟାଧକ୍ଷାନୁଗାମିତାଂ ଦର୍ଶୟତି’ ତଦନୁବୃତ୍ତିତାଂ ଚେତରେଷାମ୍ ‘ପ୍ରାଣମନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତଂ ସର୍ବେ ପ୍ରାଣା ଅନୁତ୍କ୍ରାମନ୍ତି’ (ବୃହ ୪-୪-୨) ଇତି ।

(ଗ) ‘ସବିଜ୍ଞାନୋ ଭବତି’ ଇତି ଋଧକ୍ଷସ୍ୟାତ୍ତର୍ବିଜ୍ଞାନବତ୍ତ୍ୱପ୍ରଦର୍ଶନେନ ତସ୍ମିନ୍ନପା- ତକରଣଗ୍ରାମସ୍ୟ ପ୍ରାଣସ୍ୟାବସ୍ଥାନଂ ଗମୟତି । ନନ୍ ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି’ ଇତି ଶ୍ରୁୟତେ, କଥଂ ପ୍ରାଣୋଽଧକ୍ଷେ ଇତ୍ୟଧିକାରପଦ କ୍ରିୟତେ ? ନୈଷ ଦୋଷଃ ଅଧକ୍ଷପ୍ରଧାନତ୍ୱାଦୁତ୍କ୍ରମଣାଦିବ୍ୟ- ବହାରସ୍ୟ, ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଗତସ୍ୟାପି ଚ ବିଶେଷସ୍ୟାପେକ୍ଷଣୀୟତ୍ୱାତ୍ ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଯାହାଠାରୁ ଯେଉଁବସ୍ତୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା ସେହି କାରଣରେ ବୃତ୍ତିଲୟ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପ ନୁହେଁ ବୋଲି ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି’ (ପ୍ରାଣ ତେଜରେ ଲୀନ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟରେ ବିଚାର କରାଯାଇଛି ଯେ- ଶ୍ରୁତି ଅନୁସାରେ କ’ଣ ପ୍ରାଣର ତେଜରେ ବୃତ୍ତିଲୟ ହୁଏ କି ଦେହ, ଇହିୟରୂପ ପଞ୍ଜରର ଅଧକ୍ଷଜୀବଠାରେ ବୃତ୍ତିଲୟ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ହେଠାରେ ଶ୍ରୁତିର ବିଷୟରେ ଅତିଶକ୍ତୀ ନ ହେବାରୁ ପ୍ରାଣରେ ତେଜରେ ଲୟ ହେବା ଉଚିତ । କାରଣ ଅଶ୍ରୁତର କଳ୍ପନା ଅନାୟା ଅଟେ ।

ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(ଖ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁ ଯେ- ‘ସୋଽଧକ୍ଷେ’ ଏହି ପ୍ରକୃତି ପ୍ରାଣ ଅବିଦ୍ୟା, କର୍ମ ଓ ପୂର୍ବପ୍ରଜ୍ଞାରୂପ ଉପାଧିବାନ୍ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୱରୂପ ଅଧକ୍ଷରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୁଏ । ସେହି ଅଧକ୍ଷ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରାଣବୃତ୍ତି ହୁଏ- ଏହାହିଁ ଅର୍ଥ ଅଟେ । କିପରି ? ତାହାଦ୍ୱାରା



ପ୍ରାଣର ଉପଗମାଦି ହୁଏ । ‘ଏବମେବେମମ୍’ (ସେହିପରି ଅନ୍ତଃକାଳରେ ଯେତେବେଳେ ସେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱୋର୍ଲ୍ଲାସା ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସବୁ ବାକ୍ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଣ ଏହି ଆତ୍ମାର ଅଭିମୁଖ ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟଶ୍ରୁତି ଅବିଶେଷରେ ସବୁପ୍ରାଣକୁ ଅଧକ୍ଷୋପଗାମୀ ଦେଖାନ୍ତି । ‘ତମୁତକ୍ରାନ୍ତଂ ଚ’ (ତାହାକୁ ଉତ୍କ୍ରମଣ କଲାପରେ ତାହାର ପଛରେ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ) ଏହି ଅନ୍ୟପ୍ରାଣରେ ସେହି ପ୍ରାଣର ଅନୁବୃତ୍ତିତା ଦେଖାଯାଏ ।

(ଗ) ‘ସବିଜ୍ଞାନୋ’ (ସେତେବେଳେ ଏହି ବିଜ୍ଞାନବାନ୍ ହୁଏ) ଏହିପରି ଅଧକ୍ଷରେ ଅନ୍ତବିଜ୍ଞାନବତ୍ ପ୍ରଦର୍ଶନରେ ସେଠାରେ ବିଲୟ କରଣ ସମ୍ଭାବନା ପ୍ରାଣର ଅବସ୍ଥାନ ବୋଧ କରେ । କିନ୍ତୁ ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି’ ଏହି ଶ୍ରୁତି ସେତେବେଳେ ପ୍ରାଣ ଅଧକ୍ଷରେ ଲୀନ ହୁଏ-ଏହି ଅଧିକଗ୍ରହଣ କାହିଁକି କରାଯାଇଛି ? ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଉତ୍କ୍ରମଣାଦି ବ୍ୟବହାର ଅଧକ୍ଷ ପ୍ରଧାନ ଅଟେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିଗତ ବିଶେଷକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ ॥୪॥

ମୂଳ-(କ) କଥା ତହିଁ ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି’ ଇତି ଶ୍ରୁତିରିତ୍ୟତ ଆହ-

ଭାଷା (କ) କାହିଁକି ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି’ ଏହି ଶ୍ରୁତି କୁହାଯାଇଛି ?

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ୪-୨-୫ ॥

ଭୂତେଷୁ ତତ୍ତ୍ୱତୋଃ ॥୪-୨-୫॥

ଭୂତେଷୁ=ପ୍ରାଣସଂଯୁକ୍ତ ଏହି ଅଧକ୍ଷ ତେଜର ସହଚାରୀ ଦେହର ବାଜଭୂତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭୂତଶ୍ରୁତିକରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୁଏ । ତତ୍ତ୍ୱତୋଃ=କାରଣ-‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି’ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ରହିଛି ।

ମୂଳ-(କ) ସ ପ୍ରାଣସଂଯୁକ୍ତୋଽଧକ୍ଷସ୍ତେଜସହଚରିତେଷୁ ଭୂତେଷୁ ଦେହବାଜ-ଭୂତେଷୁ ସୂକ୍ଷ୍ମେଷୁବଚିଷ୍ଟତ ଇତ୍ୟବଗତବ୍ୟମ୍ । ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି’ ଇତି ଶ୍ରୁତୋଃ । ନନୁ ଚେୟଂ ଶ୍ରୁତିଃ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ତେଜସି ସ୍ଥିତିଂ ଦର୍ଶୟତି, ନ ପ୍ରାଣସଂଯୁକ୍ତସ୍ୟାଧକ୍ଷସ୍ୟ- ନୈଷ ଦୋଷଃ । ସୋଽଧ୍ୟାୟେ ଇତ୍ୟଧକ୍ଷସ୍ୟାପ୍ୟତ୍ରୋକ ଉପସଂଖ୍ୟାତତ୍ୱାତ୍ ।

(ଖ) ଯୋଽପି ହି ସ୍ୱପ୍ନାନ୍ ମଥୁରାଂ ଗତ୍ୱା ମଥୁରାୟାଃ ପାଟଳିପୁତ୍ରଂ ବ୍ରଜତି, ସୋଽପି ସ୍ୱପ୍ନାତପାଟଳିପୁତ୍ରଂ ଯାତାତି ଶକ୍ୟତେ ବଦିତୁମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସା’ ତି ପ୍ରାଣସଂଯୁକ୍ତ-ସ୍ୟାଧକ୍ଷସ୍ୟେବୈତରେଜସହଚରିତେଷୁ ଭୂତେଷୁବସ୍ଥାନମ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ପ୍ରାଣସଂଯୁକ୍ତ ସେହି ଜୀବାତ୍ମା ତେଜସହଚରିତ ଦେହର ବାଜଭୂତ ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୁଏ- ଏହାହିଁ ଜଣାପଡ଼େ । କାରଣ- ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସି’ (ପ୍ରାଣ ତେଜରେ ଲୀନ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ରହିଛି । ପରନ୍ତୁ ଏହି ଶ୍ରୁତି ପ୍ରାଣର ତେଜରେ ସ୍ଥିତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣସମ୍ବନ୍ଧ ଜୀବାତ୍ମାର ନୁହେଁ କି ? ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ- ‘ସୋଽଧ୍ୟାୟେ’ ଏହିପ୍ରକାର ଅଧକ୍ଷର ମଧ୍ୟ ମଝିରେ କଥନ ହୁଏ ।



(ଖ) ଯେଉଁବ୍ୟକ୍ତି ସୁନ୍ଦର ମଥୁରା ଯାଇ ପୁନଶ୍ଚ ମଥୁରାରୁ ପାଟଳୀପୁତ୍ର ଯାଏ, ସେ ମଧ୍ୟ ସୁନ୍ଦର ପାଟଳୀପୁତ୍ର ଯାଏ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ, ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସୀ’ ଏହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣସମ୍ବନ୍ଧିତାବର ତେଜସହଚରିତ ଭୂତଗୁଡ଼ିକରେ ଅବସ୍ଥାନ ହୁଏ ॥୫॥

ମୂଳ-(କ) କଅଁ ତେଜଃସହ ଚରିତେଷୁ ଭୂତେଷ୍ଠିତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ? ଯାବତ୍ତେଜମେବ ତେଜଃ ଶୂନ୍ୟତେ ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସୀ’ତି । ଅତ ଆହ-

ଭାଷା-(କ) ପରତୁ ତେଜସହଚାରୀ ଭୂତଗୁଡ଼ିକରେ ଜୀବର ଅବସ୍ଥିତି ହୁଏ- ଏହା କିପରି କୁହାଯାଇଛି ? କାରଣ-ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ‘ପ୍ରାଣସ୍ତେଜସୀ’ ଏହିପ୍ରକାର ଏକ ତେଜର ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ଏହା ଉପରେ କୁହାଯାଇଛି-

ନୈକସ୍ମିନ୍ ଦର୍ଶୟତୋ ହି ॥ ୪-୨-୬ ॥

ନୈକସ୍ମିନ୍ ଦର୍ଶୟତୋ ହି ॥ ୪-୨-୭ ॥

ଏକସ୍ମିନ୍=ଜୀବର ଉତ୍କ୍ରମଣ କାଳରେ ଗୋଟିଏ ତେଜରେ ଅବସ୍ଥିତି, ନ=ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଦେହର ପାଞ୍ଚଭୌତିକ ହେବାରୁ ତାହା ପାଞ୍ଚଭୌତିକରେ ରହିଛି । ହି=କାରଣ, ଦର୍ଶୟତଃ=ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ଏହି ଅର୍ଥକୁ ଦେଖାନ୍ତି ॥

ମୂଳ-(କ) ନୈକସ୍ମିନ୍ନେବ ତେଜସି ଶରୀରାନ୍ତର ପ୍ରେୟସାବେଳୟାଂ ଜୀବାତଃବତ୍ତିଷ୍ଠତେ, କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଶରୀରସ୍ୟାନେକାତ୍ମକତ୍ୱଦର୍ଶନାତ୍ । ଦର୍ଶୟତଃଶ୍ଚେତମର୍ଥଂ ପ୍ରଶ୍ନପ୍ରତିବଚନେ ‘ଆପଃ ପୁରୁଷବଚସଃ’ (ଛା ୫-୩-୩) ଇତି । ତଦ୍‌ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍- ‘ତ୍ର୍ୟାମ୍ବକଦ୍ୱାରୁ ଭୂୟସ୍ୱାତ୍’ (ବ୍ର: ସୁ: ୨-୧-୨) ଇତ୍ୟତ୍ ।

(ଖ) ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ଚେତମର୍ଥଂ ଦର୍ଶୟତଃ । ଶ୍ରୁତିଃ-‘ପୃଥ୍ୱୀମୟ ଆପୋମୟୋ ବାୟୁମୟ ଆକାଶମୟସ୍ତେଜୋମୟଃ’ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା । ସ୍ମୃତିରପି-‘ଅଶ୍ୱବ୍ୟା ମାତ୍ରାଃବିନଶିନ୍ୟା ଦଶାର୍ଦ୍ଧାନାଂ ତୁ ଯାଃ ସ୍ୱତାଃ । ତାଭିଃ ସାର୍ବମିଦଂ ସର୍ବଂ ସମ୍ବଦତ୍ୟନୁପୂର୍ବଶଃ’ ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା । (ଗା ନନ୍ତୁ ଶ୍ରେୟଃହୃତେଷୁ ବାଗାଦିଷୁ କରଣେଷୁ ଶରୀରାନ୍ତରପ୍ରେୟସାବେଳୟାଂ କାକ୍ଷ୍ୟଂ ତଦା ପୁରୁଷୋ ଭବତି’ (ବୃ ହ ୩-୨-୧୩) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରଂ କର୍ମାଶ୍ରୟତାଂ ନିରୂପୟତି- ‘ତୌ ହ ଯଦୁତତୁଃ କର୍ମ ହୈବ ତଦୁତତୁରଥ ହ ଯତ୍ ପ୍ରଶଶଂସତୁଃ କର୍ମ ହୈବ ତତପ୍ରଶଶଂସତୁଃ’ (ବୃ ହ ୩-୨-୧୩) ଇତି ।

(ଘ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ତତ୍ କର୍ମପ୍ରଯୁକ୍ତସ୍ୟ ଗ୍ରହତିଗ୍ରହସଂଜ୍ଞକସ୍ୟେହିୟବିଷୟାତ୍ମକସ୍ୟ ବନ୍ଧନସ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିରିତି କର୍ମାଶ୍ରୟତୋକ୍ତା, ଇହ ପୁନର୍ଭୂତୋପାଦାନଦେହାନ୍ତରୋପରିରିତି ଭୂତାଶ୍ରୟତ୍ୱମୁକ୍ରମ୍ । ପ୍ରଶଂସାଶଙ୍କାଦପି ତତ୍ ପ୍ରାଧାନ୍ୟମାତ୍ରଂ କର୍ମଣଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତମ୍, ନଦ୍ୱାଶ୍ରୟାନ୍ତରଂ ନିବାରିତମ୍ ତସ୍ମାଦବିରୋଧଃ ।



ଭାଷା-(କ) ଅନ୍ୟଶରୀରକୁ ପ୍ରାପ୍ତକରିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଜୀବ ଏକତେଜରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୁଏ, କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟଶରୀର ଅନେକାତ୍ମକରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ । ‘ଆପଃ ପୁରୁଷବଚସଃ’ (ଆପ ଅର୍ଥାତ୍ ସୋମନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ପୁରୁଷସଂଜ୍ଞାକୁ କିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଏବଂ ଉତ୍ତରର ଅର୍ଥକୁ ଦେଖାଏ । ତାହାର ତ୍ୱାମ୍ଭକଦ୍ୱାର୍ତ୍ତ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଖ) ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଏହି ଅର୍ଥକୁ ଦେଖାନ୍ତି । ‘ପୃଥ୍ୱୀବାମୟଃ’ (ପୃଥ୍ୱୀବାମୟ, ଆପୋମୟ, ବାୟୁମୟ, ଆକାଶମୟ ଓ ତେଜୋମୟ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ରହିଛି । ‘ଆଶ୍ୱବ୍ୟୋ’ (ମୋକ୍ଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଞ୍ଚଟି ଭୂତରେ ଯେଉଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବିନାଶୀ ଭାଗ କୁହାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଏହିସବୁ କ୍ରମରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

(ଗ) ପରନ୍ତୁ ଶରୀରାନ୍ତର-ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମୟରେ ବାଗାଦି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଆତ୍ମାରେ ଉପସଂହାର ହେବାପରେ ‘କାକ୍ଷ୍ୟଂ ପୁରୁଷୋ’ (ଆର୍ତ୍ତଭାଗ-ସେହି ସମୟ ଏହି ପୁରୁଷ କେଉଁଠି ରହେ ?) ଏହା ଆରମ୍ଭ କରି ‘ତୋ ହ’ (ସେତେବେଳେ ଯାଜ୍ଞବଲ୍ଲକ୍ୟ ଓ ଆର୍ତ୍ତଭାଗ ଏହି ଦୁଇଟି ଦ୍ୱାରା ଉଠି ଏକାନ୍ତରେ ବିଚାର କଲେ । ତାହାଦ୍ୱାରା ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ସେସବୁ କର୍ମ ଏବଂ ଯାହାର ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଛି, ସେସବୁ ପ୍ରଶଂସା କେବଳ କର୍ମର) ଏହିପରି ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତି ଆତ୍ମାକୁ କର୍ମାଶ୍ରୟତା ନିରୂପଣ କରନ୍ତି ।

(ଘ) ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି ସେଠାରେ କର୍ମ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଗ୍ରହ ଏବଂ ଅତିଗ୍ରହ ନାମକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ବିଷୟାତ୍ମକ ବନ୍ଧନର ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ । ଅତଃ କର୍ମ ଆଶ୍ରୟ ରୂପରେ କୁହାଯାଇଛି । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ଭୂତୋପାଦାନଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟଗ୍ରହର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । ତେଣୁ ଭୂତାଶ୍ରୟତ୍ୱ କୁହାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ପ୍ରଶଂସାଶବ୍ଦରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟମାତ୍ର କର୍ମ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଆଶ୍ରୟର ନିବାରଣ କରାଯାଇନାହିଁ - ଏହି ବିଷୟରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ॥୬॥

୪ । ଆସୂତ୍ୟୁପକ୍ରମାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୭ ॥

୪ । ଆସୂତ୍ୟୁପକ୍ରମାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଂ ୭ ॥

समानाचासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ सु० ४-२-७ ॥

ସମାନାଞ୍ଚସୂତ୍ୟୁପକ୍ରମାଦମୃତତ୍ୱଂ ଚାନୁପୋଷ୍ୟ ॥ ସୁ. ୪-୨-୭ ॥

ଆସୂତ୍ୟୁପକ୍ରମାତ୍=ଦେବଯାନ ମାର୍ଗର ଉପକ୍ରମର ପୂର୍ବରୁ ବିଦ୍ୱାନ ଏବଂ ଅବିଦ୍ୱାନର ସମାନ=ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ସମାନ ଅଟେ; କାରଣ- ‘ବାତ୍ସମନସି; ଏହା ଏକ ଅବିଶେଷ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ଏବଂ ସଗୁଣବିଦ୍ୟାରେ, ଅମୃତତ୍ୱ ଚ୍ଛନ୍ଦୋପୋଷ୍ୟ=ଯାହା ଅମୃତତ୍ୱ ଅଟେ, ତାହା ଅପେକ୍ଷିତ ହୁଏ ।



ମୂଳ-(କ) ସେୟମୁତକ୍ରାନ୍ତିଃ କିଂ ବିଦ୍‌ବିଦୁଷୋ ସମାନା, କିଂବା ବିଶେଷବତୀତି ଉଚୀତି ବିଶୟନାନାଂ ବିଶେଷବତୀତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ଭୂତାଶ୍ରୟବିଶିଷ୍ଟା ହ୍ୟେଷା । ପୁନର୍ଭବାୟ ଚ ଭୂତାନ୍ୟାଶ୍ରୟତେ । ନ ଚ ବିଦୁଷଃ ପୁନର୍ଭବଃ ସମ୍ଭବତି । ‘ଅମୃତତ୍ୱଂ ହି ବିଦ୍‌ବାନଶ୍ଚୂତେ’ ଇତି ସ୍ଥିତିଃ । ତସ୍ମାଦ୍‌ବିଦୁଷ ଏବୈଷୋତକ୍ରାନ୍ତିଃ ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାପ୍ରକରଣେ ସମାମ୍ନାନାଦ୍‌ବିଦୁଷ ଏବୈଷା ଭବେତ୍ ନ, ସ୍ୱାପାଦିବ-ଦ୍ୟଥାପ୍ରାପ୍ତାନୁକାର୍ତ୍ତନାତ୍ । ଯଥାହି ଯତ୍ତୈତତ୍ ପୁରୁଷଃ ସ୍ୱପିତି ନାମ୍, ଅଶିଶିଷତି ନାମ୍ ପିପାସତି ନାମ୍ (ଛା ୬-୮-୧, ୩, ୫) ଇତି ଚ ସର୍ବପ୍ରାଣିସାଧାରଣ । ଏବ ସ୍ୱାପାଦୟୋଽନୁକାର୍ତ୍ତତେ ବିଦ୍ୟାପ୍ରକରଣୋଽପି ପ୍ରତିପିପାଦୟିଷିତବସ୍ତୁପ୍ରତିପାଦନାନୁଗୁଣ୍ୟେନ, ନ ତୁ ବିଦୁଷୋ ବିଶେଷବତୋ ବିଧିସ୍ୟନ୍ତେ ।

(ଗ) ଏବମିୟମପ୍ୟୁତକ୍ରାନ୍ତିର୍ମହାଜନଗତୈବାନୁକାର୍ତ୍ତତେ, ଯସ୍ୟାଂ ପରସ୍ୟାଂ ଦେବତାୟାଂ ପୁରୁଷସ୍ୟ ପ୍ରୟତସ୍ତେଜଃ ସଂପଦ୍ୟତେ ସ ଆତ୍ମା ତତ୍ତ୍ୱମସାତ୍ୟତତ୍ ପ୍ରତିପାଦୟିତୁମ୍ । ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ତୈଷା ବିଦୁଷଃ-‘ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରାଣା ଉତକ୍ରାମନ୍ତି’ (ବୃ. ୪-୪-୬) ଇତି । ତସ୍ମାଦ୍‌ବିଦୁଷ ଏବୈଷେତି ।

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଏହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଉତକ୍ରାନ୍ତି କ’ଣ ବିଦ୍‌ବାନ୍ ଏବଂ ଅବିଦ୍‌ବାନ ପରି ହୁଅନ୍ତି, କି ବିଶେଷ ଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହିପରି ସନ୍ଦେହ କରୁଥିବା ପୁରୁଷମତରେ ବିଶେଷ ସମାଚୀନ ନୁହେଁ-ଏହା ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ-ଏହି ଉତକ୍ରାନ୍ତି ଭୂତାଶ୍ରୟ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । -ଏହାର ପୁନର୍ଜନ୍ମପାଇଁ ଆଶ୍ରୟ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ବିଦ୍‌ବାନର ପୁନର୍ଜନ୍ମ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, କାରଣ ଅମୃତତ୍ୱହି ବିଦ୍‌ବାନ ଶ୍ଚୂତେ ବିଦ୍‌ବାନ ମୋକ୍ଷକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ଚୂତି ଅଟେ । ତେଣୁ ଏହି ଉତକ୍ରାନ୍ତି ଅବିଦ୍‌ବାନ୍ ଅଟେ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣରେ ତାହା ଶ୍ରବଣ ହେଲେ ଏହି ଉତକ୍ରାନ୍ତି ବିଦ୍‌ବାନର ହେବା ଉଚିତ୍ କି ? ନୁହେଁ । କାରଣ ସ୍ୱାପାଦିର ପରି ଏଠାରେ ଯଥା- ପ୍ରାପ୍ତର ଅନୁକାର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । ଯେପରି ‘ଯତ୍ତୈତତ୍’ (ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ପୁରୁଷ ‘ଶୟନ କରେ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, ସେହି ସମୟରେ ଏହା ଭୋଜନ କରିବା ଉଚିତ୍ ଓ ପାନ କରିବା ଉଚିତ୍) ଏହିପରି ବିଦ୍ୟା ପ୍ରକରଣରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନର ଅଭାବସିତ ବସ୍ତୁର ପ୍ରତିପାଦନର ଅନୁଗୁଣ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ସାଧାରଣ ହୋଇ ସ୍ୱାପାଦି ରୂପେ କୁହାଯା’ନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିଦ୍‌ବାନ ପାଇଁ ବିଶେଷରୂପରେ ବିଧାନ କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଏହିପରି ଯାହା ଯେଉଁ ଦେବତାରେ ପ୍ରୟାଣ କରି ପୁରୁଷ ତେଜ ସଂପନ୍ନ ହୁଏ, ‘ସେ ଆତ୍ମା ଅଟେ’ ‘ସେ ତୁମ୍ଭେ ଅଟେ’ ଏହି ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ମହାଜନ ଜନସାଧାରଣଗତ ଏହି ଉତକ୍ରାନ୍ତିର ଅନୁକାର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । ‘ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରାଣା’ (ତାହାର ପ୍ରାଣ



ଉତ୍କଳମଣି କରେ ନାହିଁ) ଏହିପ୍ରକାର ଉତ୍କଳାନ୍ତି ବିଦ୍ଵାନ୍ଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏହି ଉତ୍କଳାନ୍ତି ଅବିଦ୍ଵାନ୍ର ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବୁଦ୍ଧଃ ସମାନା ତୈଷୋତ୍କଳାନ୍ତିଃ ବାତ୍ଫନସି ତ୍ୟାଦ୍ୟା ବିଦ୍ଵଦ୍ ବିଦୁଷୋରାମୃତ୍ୟୁପକ୍ରମାହଭବିତୁମର୍ହତି, ଅବିଶେଷଶ୍ରବଣାତ୍ । ଅବିଦ୍ଵାନ୍ ଦେହବାଜ ଭୂତାନି ଭୂତସୁକ୍ଷ୍ମାଣ୍ୟାଶ୍ରିତ୍ୟ କର୍ମପ୍ରୟୁକ୍ତୋ ଦେହଗ୍ରହଣମନୁ ଭବିତୁଂ ସଂସରତି; ବିଦ୍ଵାଂସ୍ତୁ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶିତଂ ମୋକ୍ଷନାଡ଼ା ଦ୍ଵାରମାଶ୍ରୟତ୍ । ତଦେତତଥାସ୍ମତ୍ୟୁପକ୍ରମାଦିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ଦମୃତଦ୍ଵଂହି ବିଦୁଷା ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟମ୍, ନ ଚ ତଦେଶାନ୍ତରାୟରମ୍, ତତ୍ର କୁତୋ ଭୂତାଶ୍ରୟଦ୍ଵଂ ସ୍ମତ୍ୟୁପକ୍ରମୋ ବେତି ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-ଅନୁପୋଷ୍ୟ ଚେଦମ୍, ଅଦଗଧ୍ୟାତ୍ୟ-ତ୍ତମବିଦ୍ୟାଦାନଂ କ୍ଲେଶାନପରବିଦ୍ୟା ସାମର୍ଥ୍ୟା ଦାପେକ୍ଷିକମମୃତଦ୍ଵଂ ପ୍ରେପସତେ, ସମ୍ଭବତି ତତ୍ର ସ୍ମତ୍ୟୁପକ୍ରମୋ ଭୂତାଶ୍ରୟଦ୍ଵଂ ଚ । ନହି ନିରାଶ୍ରୟାଣାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ଗତିରୂପ ପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦଦୋଷଃ ॥

ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ‘ବାତ୍ଫନସୀ’ (ବାଣୀ ମନରେ ଲୀନ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଏହି ଉତ୍କଳାନ୍ତି ବିଦ୍ଵାନ୍ ଓ ଅବିଦ୍ଵାନ୍ ଦୁହିଁଙ୍କର ମାର୍ଗ ଆରମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମାନ ହେବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ-ତାହାର ସମାନ ରୂପରେ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ । ଅବିଦ୍ଵାନ୍ ଦେହର ବାଜରୂପ ଭୂତସୁକ୍ଷ୍ମକୁ ଆରମ୍ଭ କରି କ୍ରମଦ୍ଵାରା ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୋଇ ଶରୀର ଗ୍ରହଣ କରି ଅନୁଭବ କରିବା ପାଇଁ ସଂସାରକୁ ଆସେ । ବିଦ୍ଵାନ୍ କିନ୍ତୁ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଦ୍ଵାରା ଆଲୋକିତ ହୋଇ ମୋକ୍ଷ ନାଡ଼ାର ଦ୍ଵାରକୁ ଆଶ୍ରୟଣ କରେ ॥ ଏହି ‘ଆସ୍ମତ୍ୟୁପକ୍ରମାତ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରାବୟବରୁ କୁହାଯାଏ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ବିଦ୍ଵାନକୁ ଅମୃତଦ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ସେ ଅନ୍ୟ ଦେଶର ଅଧୀନ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ପୁଣି ସେହି ବିଦ୍ଵାନ ପାଇଁ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟ ଅଥବା ମାର୍ଗର ଉପକ୍ରମ କିପରି ହୁଏ ? ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହି ବିଷୟରେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ- ଏହି ଅମୃତଦ୍ଵ ଆପେକ୍ଷିକ ଅଟେ । ଉପାସକ ଅବିଦ୍ୟାଦି କ୍ଲେଶକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦଗଧ୍ୟ ନକରି ଅପରବିଦ୍ୟା ଅର୍ଥାତ୍ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ଆପେକ୍ଷିକ ଅମୃତଦ୍ଵ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବା ଉଚିତ୍; ତେଣୁ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ ବିଦ୍ଵାନ୍ ପାଇଁ ମାର୍ଗର ଉପକ୍ରମ ଓ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, କାରଣ-ନିରାଶ୍ରୟ ପ୍ରାଣୀର ଗତି ଉତ୍ପନ୍ନ ନୁହେଁ; ତେଣୁ ତାହା ଦୋଷ ନୁହେଁ ॥୭॥

୫ । संसार व्यपदेशाधिकरणम् ॥ सू० ୮-୧୧ ॥

୫ । ସଂସାର ବ୍ୟପଦେଶାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ. ୮-୧୧ ॥



तदाऽऽपीते: संसार व्यपदेशात् ॥ ୪-୨-୮ ॥

ତଦାଃଽପୀତେଃ ସଂସାର ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ॥ ୪-୨-୮ ॥

ତତ୍=ସେହି ତେଜାଦି ସ୍ୱକ୍ଷୁଭୂତ, ଆପୀତେଃ=ମୋକ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବସ୍ଥାନ କରେ । ସଂସାର ବ୍ୟପଦେଶାତ୍=କାରଣ-‘ଯୋନିମନ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ସଂସାର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ‘ତେଜଃ ପରସ୍ୟାଂ ଦେବତାୟାମ୍’ (ଛା ୬-୮-୬) ଇତ୍ୟତ୍ ପ୍ରକରଣ ସାମର୍ଥ୍ୟାଭବ୍ୟଥା ପ୍ରକୃତଂ ତେଜଃ ସାଧକ୍ଷଂ ସପ୍ରାଣଂ ସକରଣଗ୍ରାମଂ ଭୂତାନ୍ତର ସହିତଂ ପ୍ରୟତଃ ପୁସଃ ପରସ୍ୟାଂ ଦେବତାୟାଂ ସଂପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟେତଦ୍ଭୁକ୍ତଂ ଭବତି । କୀଦୃଶୀ ପୁନରିୟଂ ସାଦିତି ଚିନ୍ତ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତତ୍ରାତ୍ୟକ୍ତିକ ଏବ ତାବତ୍ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରବିଲୟ ଇତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍, ତତ୍ପ୍ରକୃତି-ଦ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ । ସର୍ବସ୍ୟ ହି ଜନିମତୋ ବସ୍ତୁଜାତସ୍ୟ ପ୍ରକୃତିଃ ପରା ଦେବତେତି ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତମ୍ । ତସ୍ମାଦାତ୍ୟକ୍ତିକାୟମବିଭାଗାପରିଚିତି ।

(ଗ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୂମଃ-ତତ୍ତେଜ ଆଜି ଭୂତ ସ୍ୱକ୍ଷୁ ଶ୍ରୋତାଦିକରଣାଶ୍ରୟ ଭୂତମାଃ-ଽପୀତେରା ସଂସାର ମୋକ୍ଷାତ୍ ସମ୍ୟଗ୍ଜ୍ଞାନ ନିମିତ୍ତାଦିବଚିଷ୍ଟତେ । ‘ଯୋନିମନ୍ୟେ ପ୍ରପଦ୍ୟତେ ଶରୀରଦ୍ୱାୟ ଦେହିନଃ । ସ୍ଥାଶୁମନ୍ୟେଽନୁସଂଯତି ଯଥାକର୍ମ ଯଥାଶୁଚମ୍’ (କଠ ୫-୭) ଇତ୍ୟାଦି ସଂସାର ବ୍ୟପଦେଶାତ୍ ।

(ଘ) ଅନ୍ୟଥା ହି ସର୍ବଃ ପ୍ରୟାଣସମୟ ଏବୋପାଧିପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମୟାଦତ୍ୟତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ସଂପଦ୍ୟତ । ତତ୍ର ବିଧିଶାସ୍ତ୍ରମନର୍ଥକଂ ସ୍ୟାଦ୍ବିଦ୍ୟା ଶାସ୍ତ୍ରଂ ଚ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ନିମିତ୍ତେ ବନ୍ଧୋ ନ ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନଦୃତେ ବିସ୍ତଂସିତୁ ମର୍ହିତି । ତସ୍ମାତ୍ତତ୍ ପ୍ରକୃତିଦ୍ୱେପି ସୁସ୍ଥୁ ପ୍ରଲୟ-ବଦ୍ବାଜଭାବାବଶେଷେବୈଷା ସତ୍ସଂପରିଚିତି ॥

ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ-(କ) ‘ତେଜ ପରସ୍ୟାମ୍’ (ତେଜ ପରଦେବତାରେ ଲୀନ ହୁଏ) ଏହି ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରକରଣର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ପ୍ରୟାଣ କରୁଥିବା ପୁରୁଷର ଯାହା ପ୍ରକୃତ ତେଜ ରହିଛି, ତାହା ଅଧକ୍ଷ ସହିତ, ପ୍ରାଣ ସହିତ, କରଣ ଗ୍ରାମ ସହିତ, ଭୂତାନ୍ତର ସହିତ ପରଦେବତାରେ ଲୀନ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ପରନ୍ତୁ ଏହି ସଂପତ୍ତି କେଉଁପ୍ରକାରର ହେବା ଉଚିତ୍ ?

(ଖ) ତାହାର ବିଚାର କରାଯାଇଛି । ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହି ଶଙ୍କା ହେବାପରେ ଆତ୍ୟକ୍ତିକ ସ୍ୱରୂପ ବିଲୟ ହୁଏ ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ; କାରଣ ସେହି ପରଦେବତା ତେଜର ପ୍ରକୃତି ହୁଏ ଏବଂ ସମସ୍ତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବାକୁ ଥିବା ବସ୍ତୁ ସମୁଦାୟର ପରଦେବତା ପ୍ରକୃତି ଅଟେ-ଏହାହିଁ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରାଯାଇଛି; ତେଣୁ ଏହି ଅବିଭାଗାପରି ଆତ୍ୟକ୍ତିକୀ ଅଟେ ।



ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(ଗ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- ସେହି ତେଜ ପ୍ରଭୃତି ସୂକ୍ଷ୍ମଭୂତ ଶ୍ରୋତ୍ରାଦି କରଣଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟରୂପ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ନିମିତ୍ତକ ସଂସାର ମୋକ୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବସ୍ଥିତ ରହନ୍ତି । କାରଣ- ‘ଯୋନିମନୈ’ (କେତେକ ଅବିଦ୍ୟାବାନ୍ ମୃତଜୀବ ନିଜର କର୍ମ ଓ ଜ୍ଞାନର ଅନୁସାରେ ଶରୀର ଧାରଣ କରିବା ପାଇଁ ବାର୍ଯ୍ୟରୂପ ବାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯୋନିଦ୍ୱାରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । କୌଣସି ଯୋନିରେ ପ୍ରବେଶ କରେ ଏବଂ କେତେକ ଅଧମ ଜୀବ ମୃତ ହୋଇ ସ୍ଥାବର ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ସଂସାରର ବ୍ୟପଦେଶ ହୁଏ ।

(ଘ) ନୋତେର୍ ଯଦି ସ୍ୱରୂପତଃ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଏ, ତେବେ ପ୍ରୟାଣ ସମୟରେ ଉପାଧିର ଅସ୍ତ୍ରମୟରୁ ସବୁ ବ୍ରହ୍ମ ସହ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂପନ୍ନ ହେବ । ଏହା ହେବା ପରେ ବିଧିଶାସ୍ତ୍ର ଓ ବିଦ୍ୟାଶାସ୍ତ୍ର ଉଭୟେ ଅନର୍ଥକ ହେବେ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ନିମିତ୍ତକ ବନ୍ଧ ସମ୍ୟଗ୍‌ଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତିତ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ; ତେଣୁ ପରଦେବତା ତେଜର ପ୍ରକୃତି ହେବାପରେ ସୁଷୁପ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରଳୟ ପରି ବାଜଭାବ ଅବଶେଷ ହିଁ ସତ୍‌ସଂପଦି ହୁଏ ॥୮॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धे: ॥ ୪-୨-୬ ॥

ସୂକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରମାଣତଃ ତଥୋପଲବ୍ଧେଃ ॥୪-୨-୬॥

ଅନ୍ୟ ଭୂତଗୁଡ଼ିକ ସହି ଏହି ତେଜ, ପ୍ରମାଣତଃ=ପ୍ରମାଣରୁ, ତ=ଏବଂ, ସ୍ୱରୂପତଃ=ସ୍ୱରୂପରୁ, ସୂକ୍ଷ୍ମମ୍=ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅଟେ, ତଥୋପଲବ୍ଧେଃ=କାରଣ-ଏହିପ୍ରକାର ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

ମୂଳ- (କ) ତଳେତରଭୂତ ସହିତ° ତେଜୋ ଜୀବସ୍ୟା ସ୍ୱାଛରୀରାତ୍ ପ୍ରବସତ ଆଶ୍ରୟଭୂତ° ସ୍ୱରୂପତଃ ପରିମାଣତଃ ସୂକ୍ଷ୍ମ° ଭବିତୁ ମର୍ହିତି । ତଥା ହି ନାଡ଼ୀ ନିଶ୍ଚ୍ରମଣ ଶ୍ରବଣାଦିଭୋଧ୍ୟାଂସ୍ୟ ସୌକ୍ଷ୍ମ୍ୟ ମୁପଲଭ୍ୟତେ । ତତ୍ର ତନ୍ମୁଦ୍ୱାର ସଞ୍ଚାରୋପପତ୍ତିଃ, ସ୍ୱଚ୍ଛଦ୍ୱାଜା-ପ୍ରତୀକ୍ଷାତୋପପତ୍ତିଃ । ଅତଏବ ତ ଦେହାନ୍ତର୍ଗତ୍ତ୍ୱନ୍ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ତୈର୍ନୌପଲଭ୍ୟତେ ॥

ଭାଷା- (କ) ଏହି ଦେହରୁ ପ୍ରୟାଣ କରୁଥିବା ଜୀବର ଅନ୍ୟଭୂତ ସହିତ ଆଶ୍ରୟଭୂତ ସେହି ତେଜ ସ୍ୱରୂପରୁ ଓ ପରିମାଣରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବା ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ । କାରଣ ନାଡ଼ୀ ମାର୍ଗରୁ ନିଶ୍ଚ୍ରମଣ ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ତାହାର ସୂକ୍ଷ୍ମତା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ଏହା ହେବାପରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବା ଦ୍ୱାରା ତାହାର ସଞ୍ଚାରୋପପତ୍ତି ଏବଂ ସ୍ୱଚ୍ଛ ହେବାରୁ ଅପ୍ରତିକ୍ଷାତୋପପତ୍ତି ହୁଏ । ତେଣୁ ଦେହକୁ ନିରାକରଣ କରି ସେହି ମୁମୂର୍ଷୁ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ଲୋକଦ୍ୱାରା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ ॥୯॥



ନୌପମର୍ଦ୍ଦନାତଃ ॥ ସୁଂ ୪-୨-୧୦ ॥

ନୌପମର୍ଦ୍ଦନାତଃ ॥ ସୁ. ୪-୨-୧୦ ॥

ଅତଃ = ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବାରୁ, ଉପମର୍ଦ୍ଦନ=ସୁଲ ଶରୀରର ଉପମର୍ଦ୍ଦନ ଦ୍ଵାରା ମଧ୍ୟ, ନ=ଉପମର୍ଦ୍ଦିତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ମୂଳ-(କ) ଅତଏବ ସୂକ୍ଷ୍ମଦାନୁଷ୍ଠ୍ୟ ସୁଲସ୍ୟ ଶରୀରସ୍ୟୋପମର୍ଦ୍ଦନ ଦାହାଦି ନିମିତ୍ତେ ନେତରତଃ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ମୁପପଦ୍ୟତେ ॥

ଭାଷା - (କ) ତେଣୁ ସେହି ଲିଙ୍ଗାତ୍ମକ ଶରୀର ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବାରୁ ଏହି ସୁଲ ଶରୀରର ଦାହାଦି ନିମିତ୍ତରୁ ଉପମର୍ଦ୍ଦନ ହେବାରୁ ଅନ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀର ଉପମର୍ଦ୍ଦିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ ॥

अस्यैव चोपपत्तरेष ऊष्मा ॥ सू. ୪-୨-୧୧ ॥

ଅସ୍ୟୈବ ଚୋପପତ୍ତରେଷ ଉଷ୍ମା ॥ ସୁ. ୪-୨-୧୧ ॥

ଅସ୍ୟୈବ=ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରର, ଏଷ ଉଷ୍ମା'=ଏହି ଉଷ୍ମା ଅଟେ । ଉପପତ୍ତେଃ=କାରଣ-ତାହାର ସୁଲ ଶରୀର ସ୍ପର୍ଶ ହେବାରୁ ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅସ୍ୟୈବ ଚ ସୂକ୍ଷ୍ମସ୍ୟ ଶରୀରାସ୍ୟୈବ ଉଷ୍ମା, ଯମେତଦ୍ଵିଜ୍ଞା ଶରୀରେ ସଂସ୍ପର୍ଶେନୋଷ୍ମାଣଂ ବିଜାନନ୍ତି । ତଥାହି ମୃତାବସ୍ଥାୟାମବସ୍ଥିତେଽପି ଦେହେ ବିଦ୍ୟମାନେଷ୍ଠପି ଚ ରୂପାଦିଷ୍ଠ ଦେହଗୁଣେଷ୍ଠ ନୋଷ୍ଠୋପଲଭ୍ୟତେ, ଜୀବଦବସ୍ଥାୟାମେବ ତୁପଲଭ୍ୟତଇତ୍ୟତ ଉପପଦ୍ୟତେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶରୀର ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ବ୍ୟାପାଶ୍ରୟ ଏବୈଷ ଉଷ୍ମେତି । ତଥା ଶୁଦ୍ଧିଃ 'ଉଷ୍ମ ଏବ ଜୀବିଷ୍ୟଞ୍ଜି ଶୀତୋ ମରିଷ୍ୟନ୍ ଇତି ॥

ଭାଷା-(କ) ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶରୀରର ଏହା ଉଷ୍ମ ଅଟେ । ଯେଉଁ ଉଷ୍ମାକୁ ଏହି ଶରୀରରେ ସଂସ୍ପର୍ଶ ଦ୍ଵାରା ଜାଣନ୍ତି, କାରଣ-ମୃତାବସ୍ଥାରେ ଦେହ ଅବସ୍ଥିତ ହେବାପରେ ଏବଂ ଦେହର ରୂପାଦି ଗୁଣ ବିଦ୍ୟାମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉଷ୍ମା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଅନ୍ୟତମ ବ୍ୟତିରେକରୁ ଏହି ଉଷ୍ମା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସୁଲ ଶରୀରଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଶରୀରାଶ୍ରୟ ବୋଲି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ସେହିପରି 'ଉଷ୍ମ ଏବ' (ଜୀବିତ ହୋଇ ଏହି ଶରୀର ଉଷ୍ମ ହୁଏ ଏବଂ ମୃତ ହେଲେ ଶୀତଳ ହୋଇଯାଏ)- ଏହା ହିଁ ଶୁଦ୍ଧି ॥୧୧॥

୬ । प्रतिषेधाधिकरणम् ॥ सू० ୧୨-୧୫ ॥

୬ । ପ୍ରତିଷେଧାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୨-୧୫ ॥



प्रतिषेधादिति चेन्न शीररात् ॥ सू० ४-२-१२ ॥

ପ୍ରତିଷେଧାଦିତି ଚେନ୍ନ ଶୀରରାତ୍ ॥ ସୂ. ୪-୨-୧୨ ॥

ପ୍ରତିଷେଧାତ୍=‘ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରାଣା ଉତ୍କ୍ରାମନ୍ତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରୁ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବିତର ଶରୀରରୁ ଉତ୍କ୍ରାମଣର ପ୍ରତିଷେଧ ହେବାରୁ ତାହାର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ । ଇତି ଚେନ୍ନ-ଯଦି ଏହା କହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ଶୀରରାତ୍=କାରଣ ଏହି ଉତ୍କ୍ରାମଣ ନିଷେଧ ଜୀବରୁ ହୁଏ । ଶରୀରଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ । ତେଣୁ ପ୍ରାଣାଦିଯୁକ୍ତ ଜୀବ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମବିତର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ‘ଅମୃତତ୍ ଋନ୍ନୁପ୍ରୋଷ୍ୟ’ ଇତ୍ୟତୋ ବିଶେଷଣାଦାତ୍ୟନ୍ତିକେଽମୃତେ ଗତ୍ୟୁତକ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋରଭାବୋଽଭ୍ୟୁଗତଃ । ତଦ୍ରାପିକେନଚିତ୍ କାରଣେନୋତ୍ କ୍ରାନ୍ତିମାଶଙ୍କ୍ୟ ପୁରିଷେଧତି- ‘ଅଥାକାମୟମାନୋ ଯୋଃକାମୋ ନିଷ୍ଟାମ ଆପ୍ତକାମ ଆପ୍ତକାମୋ ଭବତି, ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରାଣା ଉତ୍କ୍ରାମନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମେବ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମାପ୍ୟେତି’ (ବୃହ ୪-୪-୬) ଇତ୍ୟତଃ ପରବିଦ୍ୟାବିଷୟାତ୍ ପ୍ରତିଷେଧାନ୍ ପରବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ଦେହାତ୍ପ୍ରାଣାନାମୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିରକ୍ଷାତି ତେତ, ନେତ୍ୟୁତ୍ୟତେ, ଯତଃ ଶାରୀରାଦାତ୍ମନ ଏଷ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିପ୍ରତିଷେଧଃ ପ୍ରାଣାନାଂ ନ ଶରୀରାତ୍ ।

(ଖ) କଥମବଗମ୍ୟତେ ? ‘ନ ତସ୍ମାତ୍ପ୍ରାଣା ଉତ୍କ୍ରାମନ୍ତି’ ଇତି ଶାଖାତ୍ତରେ ପଞ୍ଚମ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ । ସମ୍ବନ୍ଧସାମାନ୍ୟ-ବିଷୟା ହି ଷଷ୍ଠୀ ଶାଖାତ୍ତରଗତୟା ପଞ୍ଚମା ସଂବନ୍ଧବିଶେଷେ ବ୍ୟବସ୍ଥାପ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦିତି ତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟାଦଭ୍ୟୁଦୟନିଃଶ୍ରେୟସାଧିକୃତୋ ଦେହା ସଂବଧତେ ନ ଦେହଃ । ନ ତସ୍ମାଦୁକ୍ତିମିଷ୍ଟୋର୍ଜୀବାତ୍ପ୍ରାଣା ଅପକ୍ରାମନ୍ତି, ସହିବ ତେନ ଭବନ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ଅମୃତତ୍ ଋନ୍ନୁପ୍ରୋଷ୍ୟ’ (ଅବିଦ୍ୟାଦି କ୍ଲେଶ ସମୁଦାୟର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦାହ ନ କରି ଅମୃତତ୍ ଆପେକ୍ଷିକ ହୁଏ) ଏହି ବିଶେଷଣ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଅମୃତତ୍ତ୍ୱରେ ଗତି ଏବଂ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଅଭାବ ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇଛି । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ କାରଣରୁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ବିଷୟକ ଆଶଙ୍କା କରି ପ୍ରତିଷେଧ କରନ୍ତି ‘ଅଥାକାମୟମାନୋ’ (ସକାମର ସଂସାରୋକ୍ତି ପରେ ଯେଉଁ କାମନକାରୀ ନାହିଁ, ଅକାମ, ନିଷ୍ଟାମ, ଆପ୍ତକାମ ଏବଂ ଆତ୍ମକାମ ହୁଏ, ତାହାର ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରାମଣ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ବ୍ରହ୍ମହୋଇ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) । ତେଣୁ ପରବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ପ୍ରତିଷେଧ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀର ଶରୀରରୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା କିନ୍ତୁ ସମାଚୀନ ନୁହେଁ, ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- କାରଣ ପ୍ରାଣଗୁଡ଼ିକର ଏହି ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ପ୍ରତିଷେଧ ଜୀବାତ୍ମାଦ୍ୱାରା ହୁଏ, ଶରୀରରୁ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଏହା କିପରି ଅବଗତ ହୁଏ ? କାରଣ- ‘ନ ତସ୍ମାତ୍’ (ତେଣୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରାମଣ କରେ ନାହିଁ) ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟଶାଖାରେ ପଞ୍ଚମୀର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ସମ୍ବନ୍ଧ ସାମାନ୍ୟ ବିଷୟକ ଷଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟ ଶାଖାତ୍ତରଗତ ପଞ୍ଚମୀର ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଶେଷରେ ବ୍ୟବସ୍ଥାପିତ ହୁଏ ।



‘ତସ୍ମାତ୍’ ସହିତ ପ୍ରାଧାନ୍ୟରୁ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଓ ନିଃଶ୍ରେୟସରେ ଅଧିକୃତ ଦେହୀ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଦେହ ନୁହେଁ । ସେହି ଉତ୍କଳମଣକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ଜୀବରୁ ପ୍ରାଣ ଛାଡ଼ି ଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସେହି ଜୀବର ସହିତ ରହେ-ଏହା ହିଁ ଅର୍ଥ ॥୧୨॥

ମୂଳ-(କ) ସପ୍ରାଣସ୍ୟ ଚ ପ୍ରବସତୋ ଭବତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିଃ ଦେହାଦିତ୍ୟେବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ୟତେ-

ତାଷା-(କ) ପ୍ରଯାଣ କରିଥିବା ପୁରୁଷର ଓ ପ୍ରାଣର ଏହି ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଶରୀରରୁ ହୁଏ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ତାହାର ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି ।

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ ୪-୨-୧୩ ॥

ସ୍ପଷ୍ଟୋ ହେଏକେଷାମ୍ ॥ ୪-୨-୧୩ ॥

ଏକେଷାମ୍=କାର୍ଣ୍ଣସଂପ୍ରଦାୟ ମତରେ ପରବ୍ରହ୍ମବିତର ପ୍ରାଣ ଶରୀରଠାରୁ ଉତ୍କଳମଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ, ସ୍ପଷ୍ଟଃ=ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । ହି=କାରଣ-ବ୍ରହ୍ମବେତାର ପ୍ରାଣ ଶରୀରକୁ ଉତ୍କଳମଣ କରେ ନାହିଁ ॥

ମୂଳ-(କ) ନୈତଦସ୍ତି ଯଦୁତ୍କଳ-ପରବ୍ରହ୍ମବିଦୋଽପି ଦେହାଦସ୍ତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିରୁତ୍କ୍ରାନ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧସ୍ୟ ଦେହ୍ୟାପାଦାନଦ୍ୱାଦିତି ଯତୋ ଦେହାପାଦାନ ଏବୋତ୍କ୍ରାନ୍ତିପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ ଏକେଷାଂ ସମାମ୍ଭାର୍ତ୍ତଶାଂ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲଭ୍ୟତେ ।

(ଖ) ତଥାହି ଆର୍ତ୍ତଭାଗପ୍ରଶ୍ନେ ‘ଯତ୍ରାୟଂ ପୁରୁଷୋ ମିୟତେ ଉଦସ୍ମାତ୍ପ୍ରାଣାଃ କାମନ୍ତ୍ୟାହୋ ନେତି ।’ (ବୃହ ୩-୨-୧୧) ଇତ୍ୟତ୍ର ‘ନେତି ହୋବାଚ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟଃ’ (ବୃହ ୩-୨-୧୧) ଇତ୍ୟନ୍ତୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିପକ୍ଷଂ ପରିଗୃହ୍ୟ ନ ତର୍ହ୍ୟୟମନ୍ତୁତ୍କ୍ରାନ୍ତେଷୁ ‘ପ୍ରାଣେଷୁ ମିୟତ ଇତ୍ୟସ୍ୟାମାଶଙ୍କାୟାମ୍ ‘ଅତ୍ରେବ ସମବନୀୟନ୍ତେ’ ଇତି ପ୍ରବିଲୟଂ ପ୍ରାଣାନାଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟ ତତ୍ତ୍ୱିକ୍ଷୟେ ‘ସ ଉଚ୍ଛୟତ୍ୟାୟାୟତ୍ୟାୟାତୋ ମୃତଃ ଶେତେ’ (ବୃହ ୩-୨-୧୧) ଇତି ସଶବ୍ଦପରାମୃଷ୍ଟସ୍ୟ ପ୍ରକୃତସ୍ୟୋତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟବଧେରୁଚ୍ଛୟନାଦାନି ସମାନାନନ୍ତି ।

(ଗ) ଦେହସ୍ୟ ଚୈତାଦି ସ୍ୱର୍ଗେ ଦେହିନଃ, ତତସ୍ୟାମନୀୟତଃ; (ନ ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରାଣା ଉତ୍କଳମନ୍ତ୍ୟତ୍ରେବ ସମବନୀୟନ୍ତେ’ ଇତାତ୍ରାପ୍ୟଭେଦୋପରତ୍ନରେଣ ଦେହାପାଦାନସ୍ୟେବୋତ୍କଳମଣସ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧଃ ।

(ଘ) ଯଦ୍ୟପି ପ୍ରାଧାନ୍ୟଂ ଦେହିନ ଇତି ବ୍ୟାଖ୍ୟେୟଂ ଯେଷାଂ ପଞ୍ଚମାପାଠଃ । ଯେଷାଂ ତୁ ଷଷ୍ଠାପାଠସ୍ତେଷାଂ ବିଦୂର ସଂବନ୍ଧିନ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଇତି ପ୍ରାପ୍ତୋତ୍କ୍ରାନ୍ତି-ପ୍ରତିଷ୍ଠୋର୍ଥଦ୍ୱାଦସ୍ୟ ବାକ୍ୟସ୍ୟ ଦେହାପାଦାନୈବ ସା ପ୍ରତିଷ୍ଠିକା ଭବତି, ଦେହାଦୁତ୍କ୍ରାନ୍ତିଃ ପ୍ରାପ୍ତା ନ ଦେହିନଃ ।



ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ - (କ) ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର ଉତ୍କଳାନ୍ତି ଶରୀରଠାରୁ ହୁଏ । କାରଣ ଉତ୍କଳାନ୍ତି-ପ୍ରତିଷେଧରେ ଜୀବ ଅପାଦାନ ହୁଏ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ତାହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କେତେକ ସଂପ୍ରଦାୟକ ମତରେ ଦେହ ଅପାଦାନ ଅର୍ଥାତ୍ ଦେହଠାରୁ ଉତ୍କଳାନ୍ତିର ପ୍ରତିଷେଧ ସ୍ବତନ୍ତ୍ରପରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ।

(ଖ) ଯେପରି ‘ଯତ୍ରାୟଂ ପୁରୁଷୋ’ (ହେ ଯାଜ୍ଞବଲକ୍ୟ ! ଯେତେବେଳେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ପୁରୁଷ ମରେ, ସେତେବେଳେ ସେହି ପ୍ରାଣର ଉତ୍କଳମଣ ହୁଏ କି ନାହିଁ ?) ଏଠାରେ ଏତାଦୃଶ ଆର୍ତ୍ତଭାଗର ପ୍ରଶ୍ନ ହେବାପରେ ‘ନେତି ହୋବାଚ’ (ଯାଜ୍ଞବଲକ୍ୟ କହିଲେ, ‘ପ୍ରାଣ ଉତ୍କଳମଣ କରେ ନାହିଁ) ଏହିପରି ଅନୁତ୍କଳାନ୍ତି ପକ୍ଷ ପରିହାର ହୋଇ କ’ଣ ଏହି ପ୍ରାଣର ଅନୁତ୍କଳାନ୍ତ ହେବାପରେ ମରେନାହିଁ ? ଏହିପରି ଆଶଙ୍କା ହେବାପରେ ‘ଅତ୍ରେବ’ (ସେମାନେ ଏଠାର ଲୀନ ହୋଇଯାଆନ୍ତି) ଏହିପରି ପ୍ରାଣର ପ୍ରବିଳୟକୁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ତାହାର ସିଦ୍ଧି ପାଇଁ ‘ସ ଉଚ୍ଛ୍ଵୟତ୍ୟା’ (ସେ ପୁଲିଯାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ବାହ୍ୟବାୟୁକୁ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଭର୍ତ୍ତି କରେ ଏବଂ ବାୟୁଦ୍ବାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ମୃତହୋଇ ନିଷ୍ଠେଷ ହୁଏ) ଏହି ‘ସଃ’ ଶବ୍ଦରୁ ପରାମ୍ବୃତ୍ ପ୍ରକୃତ ଉତ୍କଳାନ୍ତିର ଅବଧୂର ଉଚ୍ଛ୍ଵୟନ (ପୁଲିବା) ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଗ) ସେଗୁଡ଼ିକ ଦେହର ହେବା ଆବଶ୍ୟକ; କିନ୍ତୁ ଦେହୀର ନୁହେଁ । ତତ୍ସାମାନ୍ୟାତ୍ବିନ୍ଦ୍ୟା ପ୍ରକରଣରୂପ ସାଧର୍ମ୍ୟ ହେଲେ ଉକ୍ତଶ୍ରୁତି ସହ ଏକାର୍ଥକ ହେବାରୁ ‘ତସ୍ମାତ୍ପ୍ରାଣା’ (ତାହାଦ୍ବାରା ପ୍ରାଣ ଉତ୍କଳମଣ କରେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ପରମାତ୍ମାଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ବିଲୀନ ହୁଏ) ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅଭେଦୋପପନ୍ନତ୍ବାରା ଦେହ ଅପାଦାନକ ଉତ୍କଳମଣ ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ ।

(ଘ) ଯାହାର ପଞ୍ଚମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ, ତାହାର ଯଦ୍ୟପି ଦେହୀର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହୁଏ, ତଥାପି ତାହାକୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ଉଚିତ । ଯାହା ମତରେ କ୍ଷଷାପାଠ ହୁଏ, ସେମାନଙ୍କର ମତରେ ବିଦୃତସଂବନ୍ଧୀ ଉତ୍କଳାନ୍ତିର ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ‘ତସ୍ୟ’ ଏହି ବାକ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଉତ୍କଳାନ୍ତିର ପ୍ରତିଷେଧାର୍ଥକ ହେଲେ ଦେହାପାଦାନକ ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧ ହୁଏ, କାରଣ-ଦେହରୁ ଉତ୍କଳାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଦେହୀର ନୁହେଁ ॥

ମୂଳ-(କ) ଅପି ଚ ‘ତତୁଷୋ ବା ମୂର୍ତ୍ତୋ ବାଃନେ୍ୟଭେ୍ୟା ବା ଶରୀରଦେଶେଭ୍ୟ-ସ୍ତମୁତ୍କଳାମତଃ ପ୍ରାଣୋଽନୁତ୍କଳାମତି ପ୍ରାଣମନୁତ୍କଳାମତଃ ସର୍ବେ ପ୍ରାଣା ଅନୁତ୍କଳାମତି’ (ବୃହ ୪-୪-୨) ଇତ୍ୟେବମବିଦ୍ବଦ୍ବିଷୟେ ସପ୍ରପଞ୍ଚମୁତ୍କଳମଣଂ ସଂସାରରମନଂ ଚ ଦର୍ଶୟିତ୍ବା ‘ଇତି ନୁ କାମୟମାନଃ (ବୃହ ୪-୪-୩) ଇତ୍ୟୁପସଂହୃତ୍ୟାବିଦ୍ବଦ୍ବକଥାମ୍ ‘ଅଥାକାମୟମାନଃ’ (ବୃହ ୪-୪-୩) ଇତି ବ୍ୟପଦିଶ୍ୟ ବିଦ୍ବାଂ ଯଦି ତଦ୍ବିଷୟେଽପ୍ୟୁତ୍କଳାନ୍ତିମେବ ପ୍ରାପୟେଦସମାଜ୍ଞସ ଏବ ବ୍ୟପଦେଶଃ ସ୍ୟାତ୍ ।



(ଖ) ତତ୍ସାଦବିଦ୍‌ବିଷୟେ ପ୍ରାପ୍ତଯୋଗ୍‌ଭ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟାବିଦ୍‌ବିଷୟେ ପ୍ରତିଷେଧ
ଇତ୍ୟେବମେବ ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟମ୍, ବ୍ୟପଦେଶାର୍ଥବତ୍ତାୟ । ନ ଚ ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ ସର୍ବଗତବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ-
ଭୂତସ୍ୟ ପ୍ରକ୍ଷାଣକାମକର୍ମଣ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିର୍ଗତିର୍ବୋପପଦ୍ୟତେ, ନିମିତ୍ତାଭାବାତ୍ । ‘ଅତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ
ସମଶ୍ଚୂତେ’ ଇତି ଚୈବଂଜାତାୟକାଃ ଶ୍ରୁତୟେ ଗତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋରଭାବଂ ସୂଚୟନ୍ତି ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ଚକ୍ଷୁଷୋ ବା’ (ଏହି ଆତ୍ମା ନେତ୍ର, ମସ୍ତକ କିମ୍ବା ଶରୀରର କୌଣସି
ଅଂଶଦ୍ୱାରା ବାହାରକୁ ଯାଏ । ସେ ଉତ୍କ୍ରମଣ ହେବା ପରେ ତାହା ସହିତ ପ୍ରାଣ ମଧ୍ୟ
ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ । ପଛରେ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରି ସେହିପ୍ରାଣର ପଛରେ ସମସ୍ତବାଗାଦି ପ୍ରାଣ
ଉତ୍କ୍ରମଣ କରନ୍ତି) ଏହିପରି ଅବିଦ୍‌ବିଷୟକ ବିସ୍ତାର ସହିତ ଉତ୍କ୍ରମଣ ଓ ସଂସାରଗମନ
ଦେଖାଇ ‘ଇତି ତୁ କାମୟମାନଃ’ (ଏହିପ୍ରକାର କାମନା କରି ସଂସାରକୁ, ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ)
ଏହିପରି ଅବିଦ୍‌ବିଷୟ କଥାକୁ ଉପସଂହାର କରି ଅଥାକାମୟମାନଃ’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ
କାମନା କରେନାହିଁ) ଏହି ରୀତିରେ ବିଦ୍‌ବିଷୟ ଉପଦେଶ କରି ଯଦି ତାହାର ବିଷୟରେ
ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ କରାଏ, ତେବେ ଏହି ବ୍ୟପଦେଶ ଅଯୁକ୍ତ ହେବ ।

(ଖ) ତେଣୁ ଅବିଦ୍‌ବିଷୟରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ଗତି ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିର ବିଦ୍‌ବିଷୟ
ବିଷୟରେ ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ୟପଦେଶର ସାର୍ଥକତା ପାଇଁ ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
କରିବା ଉଚିତ । ସର୍ବଗତ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭୂତ ପ୍ରକ୍ଷାଣ କାମ କର୍ମ କରୁଥିବା ବ୍ରହ୍ମବିତ୍‌ର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି
ଅଥବା ଗତି, ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ତାହାର ନିମିତ୍ତ ଅଭାବ ହୁଏ, ‘ଅତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ
ସମଶ୍ଚୂତେ’ (ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ) ଏହି ପ୍ରକାରର ଶୂଚିବାକ୍ୟ ଗତି ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିର
ଅଭାବ ସଚିତ କରେ ॥

स्मर्यते च ॥ ୪-୨-୧୪ ॥

ସ୍ମର୍ୟତେ ଚ ॥ ୪-୨-୧୪ ॥

‘ଦେବାଃ ଅପି ମାର୍ଗଂ ମୁହ୍ୟନ୍ତି’- ଏହି ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ଗତି ଓ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିର
ଅଭାବ ଦେଖାଏ ।

ମୂଳ-(କ) ସ୍ମର୍ୟତେ ଚ ମହାଭାରତେ ଗତ୍ୟୁତ୍କ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋରଭାବଃସର୍ବଭୂତାତ୍ମଭୂତସ୍ୟ
ସମାରଭୂତାନି ପଶ୍ୟତଃ । ଦେବା ଅପି ମାର୍ଗେ ମୁହ୍ୟନ୍ତ୍ୟପଦସ୍ୟ ପଦୈଷିଣଃ’ ଇତି ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ଗତିରପି ବ୍ରହ୍ମବିଦଃ ସର୍ବଗତବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭୂତସ୍ୟ ସ୍ମର୍ୟତେ- ‘ଶୁକଃ କିଳ
ବୈଦ୍ୟାସକିର୍ମୁମୁକ୍ଷୁରାଦିତ୍ୟମଣ୍ଡଳମଭିପ୍ରତସ୍ତେ ପିତ୍ରା ଝନ୍ଦୁଗତ୍ୟାହୃତୋ ଭୋ ଇତି ପ୍ରତିଶ୍ଚ
ଶ୍ରାବ’ ଇତି । ନ, ସଶରୀରସୈବୀୟଂ ଯୋଗବଳେନ ବିଶିଷ୍ଟଦେଶପ୍ରାପ୍ତି ପୂର୍ବକଃ



ଶରୀରୋତ୍ତରୀଞ୍ଚ ଇତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ । ସର୍ବଭୂତଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦ୍ୟୁପନୟାସାତ୍ । ନହ୍ୟଶରୀରଂ ଗଚ୍ଛତ୍ ସର୍ବଭୂତାନି ଦ୍ରଷ୍ଟୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ତଥାତ ଡଡ଼େ ବୋପସଂହୃତମ୍-‘ଶୁକସୁ ମାରୁତାଛାନ୍ତା’ ଗତିଂ କୃତ୍ୱାଞ୍ଚରାକ୍ଷଗଃ । ଦର୍ଶୟିତ୍ୱା ସ୍ୱଂ ସର୍ବଭୂତଗତୋଞ୍ଚରାତ୍’ ଇତି । ତସ୍ମାଦଭାବଃ ପରବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ଗତ୍ୟୁଚ୍ଛାନ୍ତୋଽଃ । ଗତିଶ୍ଚୂତାନାଂ ତୁ ବିଭାୟମୁପରିଷ୍ଟାଦ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟାମଃ ।

ଭାଷା-(କ) ମହାଭାରତରେ ‘ସର୍ବଭୂତାମ୍ଭୂତସ୍ୟ’ (ସମସ୍ତ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ଯାହା ଆତ୍ମରୂପ ରହିଛି ଏବଂ ଯାହାକୁ ଭୂତଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମଭାବଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାନ ହୁଏ, ତାହା ପାଇଁ ପ୍ରାପ୍ୟସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଏହିପରି ପ୍ରାପ୍ୟ ପଦରହିତ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର ପଦକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ଦେବଗଣ ମଧ୍ୟ ସେହି ମାର୍ଗରେ ବିମୋହିତ ହୁଅନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ମାର୍ଗ ଅଭାବ ହେତୁ ଦେବତାମାନେ ଜାଣିପାରନ୍ତି ନାହିଁ) ଏହିପ୍ରକାର ଗତି ଓ ଉଚ୍ଚକ୍ରାନ୍ତିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ମୃତିରେ ନାହିଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ଶୁକ କିଳଃ’ (ମହର୍ଷି ବେଦବ୍ୟାସର ପୁତ୍ର ମୁନୁଷ୍ଠ ଶୁକଦେବ ଆଦିତ୍ୟ ପାଖକୁ ଗଲେ, ତାହାର ପଛକୁ ଯାଇ ବ୍ୟାସଦେବ କହିଲେ, ତାହା ଶ୍ରବଣ କରି ‘ଭୋ’ ଅର୍ଥାତ୍ ‘ହେ’ ବୋଲି ଉତ୍ତର ଦେଲେ ଏବଂ ଶ୍ରବଣ କଲେ) ଏହିପ୍ରକାର ସର୍ବଗତ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମଭୂତ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର ଗତି ସ୍ମୃତିରେ ଦେଖାଯାଏ କି ? ନୁହେଁ, ଯୋଗବଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଅପରବିଦ୍ୟା ବଳରେ ଶରୀର ସହିତ ବିଶିଷ୍ଟଦେଶପ୍ରାପ୍ତିପୂର୍ବକ ଏହି ଶରୀରର ତ୍ୟାଗ ଅଛି ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ପଡ଼ିବ; କାରଣ-ସବୁପ୍ରାଣରୁ ଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାଦିର ଉପନୟାସ ହୁଏ । ଅଶରୀର ଗତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିବା ସବୁପ୍ରାଣୀ ଦେଖାଯାନ୍ତି ନାହିଁ ।

(ଗ) ‘ଶୁକସୁ’ (ଶୁକଦେବ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତରିକ୍ଷକୁ ଯାଇ ପବନଠାରୁ ଶୀଘ୍ରଗତି ହୋଇ ଏବଂ ନିଜର ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଇ ସର୍ବଭୂତକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ) ଏହିପ୍ରକାର ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଉପସଂହୃତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ପରବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର ଗତି ଓ ଉଚ୍ଚକ୍ରାନ୍ତିର ଅଭାବ ହୁଏ । ଗତି ଓ ଶୁଚିଗୁଡ଼ିକର ବିଷୟରେ ଆମ୍ଭେ ପରେ କହିବୁ ॥୧୪॥

୭ वागादिलयाधिकरणम् ॥ सू०-१५ ॥

୭ । ବାଗାଦିଲୟାଧିକରଣମ୍ ॥ସୂ-୧୫॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ ୪-୨-୧୫ ॥

ତାନି ପରେ ତଥା ହ୍ୟାହ ॥୪-୨-୧୫॥

ତାନି=ସେହି ପ୍ରାଣାତ୍ମକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଓ ଭୂତ, ପରେ=ପରମାତ୍ମାରେ ଲୟ ହୁଅନ୍ତି । ହି-କାରଣ, ତଥା ଆହ=ସେହିପରି ‘ଏବମେବାସ୍ୟ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚି କହେ ॥



ମୂଳ-(କ) ତାନି ପୁନଃ ପ୍ରାଣଶବ୍ଦୋଦିତାନାନ୍ଦିୟାଣି ଭୂତାନି ଚ ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଦସ୍ତସ୍ମି
ନୈବ ପରସ୍ମିନ୍ନାତ୍ମି ପ୍ରଳାୟନ୍ତେ, କସ୍ମାତ୍ ? ତଥା ହ୍ୟାହ ଶ୍ରୁତିଃ ‘ଏବମେବାସ୍ୟ ପରିଦ୍ରଷ୍ଟୁ-
ରିମାଃ ଷୋଡ଼ଶ କଳାଃ ପୁରୁଷାୟଣାଃ ପୁରୁଷଂ ପ୍ରାପ୍ୟାସ୍ତଂ ଗଚ୍ଛତି’, (ପ୍ରଶ୍ନ ୬-୫) ଇତି ।

(ଖ) ନନ୍ତୁ ‘ଗତାଃ କଳାଃ ପଞ୍ଚଦଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠା’ (ମୁ ୩-୨-୭) ଇତି ବିଦ୍‌ବିଷୟେ-
ବାପରା ଶ୍ରୁତିଃ ପରସ୍ତାବାମ୍‌ନୋନ୍ୟତ୍ରାପି କଳାନାଂ ପ୍ରଳୟମାହ ସ୍ତ, ନ, ସା ଖଲୁ
ବ୍ୟବହାରପେକ୍ଷା, ପାର୍ଥବ୍ୟାଃ କଳାଃ ପୃଥ୍ବ୍ୟାଦୀରେବ ସ୍ବପ୍ରକୃତି ରପି ଯନ୍ତ୍ରୀତି, ଇତରା
ତୁ ବିଦ୍‌ ପ୍ରତିପତ୍ୟପେକ୍ଷା, କୃଷ୍ଣଂ କଳାଜାତଂ ପରବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ବ୍ରହ୍ମେକ ସଂପଦ୍ୟତ ଇତି ।
ତସ୍ମାଦ୍‌ଦୋଷଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ପରବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର ପ୍ରାଣ ଶବ୍ଦରୁ କଥିତ ସେହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକ ଏବଂ
ଭୂତ ସେହି ପରମାତ୍ମାରେ ବିଲୀନ ହୁଅନ୍ତି କାରଣ- ‘ଏବମେବାସ୍ୟ’ (ଯେଉଁ ପ୍ରକାର
ନଦୀଗୁଡ଼ିକ ସମୁଦ୍ରରେ ପହଞ୍ଚି ବିଲୀନ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ଦ୍ରଷ୍ଟାର ସମସ୍ତ ଷୋଡ଼ଶ
କଳାଗୁଡ଼ିକ, ଯାହାର ଅଧ୍ୟକ୍ଷାନ ପୁରୁଷ ଅଟେ, ସେହି ପୁରୁଷକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଲୀନ
ହୋଇଯା’ନ୍ତି) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ଗତାଃ କଳାଃ’ (ମୋକ୍ଷ କାଳରେ ଦେହାରମ୍ଭକ ପ୍ରାଣାଦି ପଞ୍ଚଦଶ
କଳା ନିଜ ନିଜ ଆଶ୍ରୟରେ ରହନ୍ତି) ଏହିପ୍ରକାର ପାର୍ଥବ୍ୟାଦି କଳାଗୁଡ଼ିକ ନିଜର ପ୍ରକୃତି
ପୃଥ୍ବୀ ଆଦିରେ ବିଲୀନ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ଶ୍ରୁତି ବ୍ୟବହାରକୁ ଅପେକ୍ଷା କରନ୍ତି ।
ପରବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କଳାସମୂହ ବ୍ରହ୍ମରେ ବିଲୀନ ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପ୍ରକାର ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତି
କିନ୍ତୁ ବିଦ୍‌ ପ୍ରତିପତ୍ତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ତେଣୁ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ ॥୧୫॥

୮ । ଅବିଭାଗାଧିକରଣମ୍ ॥ ୪-୨-୧୬ ॥

୮ । ଅବିଭାଗାଧିକରଣମ୍ ॥ ୪-୨-୧୬ ॥

ଅବିଭାଗୋ ବଚନାତ୍ ॥ ୪-୨-୧୭ ॥

ଅବିଭାଗୋ ବଚନାତ୍ ॥ ୪-୨-୧୬ ॥

ଅବିଭାଗୋ-ବିଦ୍‌ାନର କଳାଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅବିଭାଗ ହୁଏ । ସେଠାରେ,
ବଚନାତ୍=କାରଣ- ‘ଭିଦ୍ୟେତେ’ ତାସ୍ୟ ନାମରୂପେ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବଚନ ରହିଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ସ ପୁନର୍ବିଦୁଷଃ କଳାପ୍ରଳୟଃ କିମେତରରେଷାମିବ ସାବଶେଷୋ
ଭବତ୍ୟା ହୋସ୍ମିନ୍ନିର ବିଶେଷ ଇତି ? ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଳୟ-ସାମାନ୍ୟାବୃତ୍ତ୍ୟ ବଶେଷତା ପ୍ରସକ୍ତୌ
ବ୍ରବାତି- ‘ଅବିଭାଗାପତ୍ତିରେବେତି । କୃତଃ ? ବଚନାତ୍ ।



(ଖ) ତଥାହି-କଳାପ୍ରଲୟ ମୁକ୍ତା ବକ୍ତି ‘ଭିଦ୍ୟେତେ ତାସାଂ ନାମରୂପେ ପୁରୁଷ ଇତ୍ୟେବଂ ପ୍ରୋକ୍ୟତେ ସ ଏଷୋଽକଳୋଽମୃତୋ ଭବତି’ (ପ୍ର ୬-୫) ଇତି । ଅବିଦ୍ୟା ନିମିତ୍ତାନାଂ ତ କଳାନାଂ ନ ବିଦ୍ୟା ନିମିତ୍ତେ ପ୍ରଲୟେ ସାବଶେଷତ୍ୱୋପପତ୍ତିଃ । ତସ୍ମାଦବିଭାଗ ଏବେତି ॥

ଭାଷା-(କ) ବିଦ୍ୱାନର ଏହି କଳା ପ୍ରଲୟଃ କ’ଣ ଅନ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନର କଳା ପ୍ରଲୟ ପରି ସାବଶେଷ ହୁଏ, କି ନିରବଶେଷ ହୁଏ ? ଏହିପ୍ରକାର ସଂଶୟ ହେବାରୁ ପ୍ରଲୟ ସାଦୃଶ୍ୟରୁ ଶକ୍ତି ଅବଶେଷ ହୁଏ । ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରସକ୍ତ ହେବାପରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନେ କହନ୍ତି ଯେ- ‘ଏହା ଅବିଭାଗଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ’ କିପରି ? ଶୁଦ୍ଧିବଚନଦ୍ୱାରା ।

(ଖ) ଯେପରି କଳାପ୍ରଲୟ କହି ‘ଭିଦ୍ୟେତେ ତାସାଂ’ (ସେହି କଳାଗୁଡ଼ିକର ନାମରୂପ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଅନିଷ୍ଟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତା ପୁରୁଷ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେହି କଳାହୀନ ଓ ଅମୃତ ହୁଏ) ଏହା ଶୁଦ୍ଧି କହେ । ଅବିଦ୍ୟା ନିମିତ୍ତକ କଳାଗୁଡ଼ିକର ବିଦ୍ୟା ନିମିତ୍ତକ ପ୍ରଲୟ ହେଲେ ତାହାର ସାବଶେଷତ୍ୱ ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ; ତେଣୁ ତାହା ଅବିଭାଗ ଅଟେ ॥୧୬॥

୧ । तदोकोऽधिकरणम् ॥ सू० ୧୭ ॥

୯ । ତଦୋକୋଽଧିକରଣମ୍ ॥୧୭॥

तदोकोऽग्रज्जलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनु

स्मृतियोगाच्च हार्ଦାନୁगृहीतः शताधिक्या ॥ ୪-୨-୧୭ ॥

ତଦୋକୋଽଗ୍ରଜ୍ଜଳନଂ ତତ୍ପ୍ରକାଶିତଦ୍ୱାରୋ ବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟା-

ଉଚ୍ଛେଷ୍ଟଗତ୍ୟନୁସ୍ମୃତିଯୋଗାତ୍ତ ହାର୍ଦାନୁଗୃହୀତଃ ଶତାଧିକ୍ୟା

॥୪-୨-୧୭॥

ତଦୋକୋଽଗ୍ରଜ୍ଜଳନମ୍=ଏହି ଶରୀରରୁ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରୁଥିବା ବିଦ୍ୱାନର ଆୟତନ ରୂପ ହୃଦୟ ଭାଗରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ତତ୍ ପ୍ରକାଶିତ ଦ୍ୱାରଃ=ଏହି ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ଦ୍ୱାରା ସେହି ବିଦ୍ୱାନ, ବିଦ୍ୟା ସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍=ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ, ତଚ୍ଛେଷ୍ଟଗତ୍ୟନୁ-ସ୍ମୃତିଯୋଗାତ୍=ବିଦ୍ୟାର ଅଜ୍ଞତ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଗମନ ବିଷୟକ ସ୍ମରଣ କରି, ହାର୍ଦାନୁଗୃହୀତଃ=ହୃଦୟସ୍ଥ ପରମେଶ୍ୱରଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୋଇ, ‘ଶତାଧିକ୍ୟା’ ଏକଶତ ଏକ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ ନାଡ଼ୀଦ୍ୱାରା ନିଷ୍କ୍ରମଣ କରେ ॥

ମୂଳ-(କ) ସମାପ୍ତା ପ୍ରାସଙ୍ଗିକୋ ପରବିଦ୍ୟାଗତା ଚିନ୍ତା । ସଂପ୍ରତି ଦ୍ୱପରବିଦ୍ୟା ବିଷୟାତ୍ମେବ ଚିନ୍ତାମନୁବର୍ତ୍ତୟତି । ସମାନ୍ତା ଋଷୁରୂପକ୍ରମାଦ୍ବିଦ୍ୱଦ୍ ବିଦୁଷୋରୁତ୍-



କ୍ରାନ୍ତିରିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍, ତମିଦାନାଂ ସ୍ୱତ୍ୱପକ୍ୱମ୍ ଦର୍ଶୟତି, ତସ୍ୟୋପସଂହୃତ ବାଗାଦି କଳାପସ୍ୟୋ-
ଜିକ୍ରମିଷତୋ ବିଜ୍ଞାନାମ୍ନଃ, ଓକ ଆୟତନଂ ହୃଦୟମ୍ । ‘ସ ଏତାସ୍ତେଜୋମାତ୍ରାଃ
ସମଭ୍ୟାଦଦାନୋ ହୃଦୟମେବାନ୍ୱବକ୍ରାୟତି’ ଇତିଶ୍ରୁତେଃ ।

(ଖ) ତଦଗ୍ରପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳନପୂର୍ବକା ଚକ୍ଷୁରାଦିସ୍ଥାନାପାଦାନା ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିଃ ଶୂନ୍ୟତେ ତସ୍ୟ
ହୈତସ୍ୟ ହୃଦୟସ୍ୟାଗ୍ରଂ ପ୍ରଦ୍ୟୋତତେ ତେନ ପ୍ରଦ୍ୟୋତେନୈଷ ଆତ୍ମା ନିଷ୍ପାନ୍ନତି ଚକ୍ଷୁଷୋ
ବା ମୂର୍ଖୋ ବାନେୟତ୍ୟୋ ବା ଶରୀର ଦେଶେଭ୍ୟଃ’ (ବୃହ ୪-୪-୨) ଇତି ।

(ଗ) ସା କିମନିୟ ମେନୈବ ବିଦ୍ୱଦ୍ବିଦୁଷୋର୍ଭବତି, ଅଥାସ୍ତି କର୍ଣ୍ଣଦ୍ ବିଦୁଷୋ
ବିଶେଷ ନିୟମ ଇତି ଚିକିତ୍ସାୟାଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟବିଶେଷାଦ ନିୟମପ୍ରାପ୍ତାବାଚକେ ସମାନେଽପି ହି
ବିଦ୍ୱଦ୍ ବିଦୁଷୋଃ ହୃଦୟାଗ୍ର ପ୍ରଦ୍ୟୋତନେ ତତ୍ ପ୍ରକାଶିତ ଦ୍ୱାରତ୍ୱେ ତ ମୂର୍ଖ ସ୍ଥାନାଦେବ
ବିଦ୍ୱାନ୍ନିଷ୍କ୍ରାମତି ସ୍ଥାନାନ୍ତରେଭ୍ୟଶ୍ଚିତରେ ॥

ଭାଷା- (କ) ପ୍ରସଙ୍ଗପ୍ରାପ୍ତ ପରବିଦ୍ୟାଗତ ବିଚାର ସମାପ୍ତ ହେଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ
କିନ୍ତୁ ସୂତ୍ରକାର ଅପର ବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ବିଚାର ଅନୁବୃତ୍ତି କରନ୍ତି । ଏଠାରେ ଅର୍ଜିତାଦି
ମାର୍ଗର ଉପକ୍ରମ ଉପାସକ ଓ ଅନୁପାସକର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ସମାନ ହୁଏ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।
ବର୍ତ୍ତମାନ ମାର୍ଗ ଉପକ୍ରମକୁ ଦେଖାଏ । ଉପସଂହୃତ ବାଗାଦି ସମୂହଯୁକ୍ତ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରିବାର
ଇଚ୍ଛକ ଏହି ଜାବାଦାର ଆୟତନ ହୃଦୟ ଅଟେ; କାରଣ ‘ସ ଏତାସ୍ତେଜୋ’ (ସେହି
ଜାବାଦା ଏହି ତେଜର ଅବୟବ ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରଭୃତି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ଉପସଂହାର କରି ହୃଦୟରେ
ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି ଅଛି ।

(ଖ) ସେହି ହୃଦୟର ଅଗ୍ରଭାଗ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହି ହୃଦୟାଗ୍ରଭାଗ ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳନ
ପୂର୍ବକା ଚକ୍ଷୁ ଆଦିସ୍ଥାନରୁ ତାହାର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ହୁଏ; କାରଣ- ‘ତସ୍ୟ ହୈତସ୍ୟ’ (ସେ ଏହି
ହୃଦୟର ଅଗ୍ରଭାଗକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ, ସେହି ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ନେତ୍ର ଦ୍ୱାରା, ଶିର ଦ୍ୱାରା
ଅଥବା ଶରୀରର ଯେକୌଣସି ଅନ୍ୟଭାଗ ଦ୍ୱାରା ବାହାରକୁ ବାହାରି ଯାଏ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି ।

(ଗ) ସେହି ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଅନିୟମ ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୱାନ ଓ ଅବିଦ୍ୱାନର କ’ଣ ହୁଏ ଅଥବା
ବିଦ୍ୱାନ ପାଇଁ କୌଣସି ବିଶେଷ ନିୟମ ନାହିଁ କି ? - ଏହିପ୍ରକାର ସଂଶୟ ହେବାରୁ
ଶ୍ରୁତିର ଅବିଶେଷ ଦ୍ୱାରା ଅନିୟମ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ କହନ୍ତି ଯେ ବିଦ୍ୱାନ ଓ ଅବିଦ୍ୱାନର
ହୃଦୟ ନାଡ଼ୀ ମୁଖର ପ୍ରଦ୍ୟୋତନ ଏବଂ ତାହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା ଦ୍ୱାରା ପରି
ହେଲେ ବି ବିଦ୍ୱାନ ମୂର୍ଖାସ୍ଥାନରୁ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଅନୁଶାସକ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରୁ
ନିଷ୍ପାମଣ କରନ୍ତି ।

ମୂଳ- (କ) କୁତଃ ? ବିଦ୍ୟାସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ । ଯଦି ବିଦ୍ୱାନପାତରବଦ୍ୟତଃ କୁତସ୍ତଦ୍ଦେହ
ଦେଶାଦୁତ୍କ୍ରାମେନୈବୋତ୍କୃଷ୍ଟଂ ଲୋକଂ ଲଭେତ । ତତ୍ରାନର୍ଥକୈବ ବିଦ୍ୟା ସ୍ୟାତ୍ ।



ତଲ୍ଲେଷ ଗତ୍ୟନ୍ତୁ ସ୍ମୃତି ଯୋଗାଜ । ବିଦ୍ୟାଶେଷଭୂତା ତ ମୂର୍ଧନ୍ୟନାତ୍ତା ସଂବନ୍ଧା ଗତିରନ୍ତୁ-
ଶାଳକ୍ଷିତବ୍ୟା ବିଦ୍ୟାବିଶେଷେଷୁ ବିହିତା, ତାମଭ୍ୟସ୍ୟଂସ୍ତୟେବ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଇତି ଯୁକ୍ତମ୍ ।

(ଖ) ତସ୍ମାଦ୍ ହୃଦୟାଳୟେନ ବ୍ରହ୍ମଣା ସୁପାସିତେନାନୁଗୃହୀତ ସ୍ତବଭାବଂ ସମାପନ୍ନୋ
ବିଦ୍ବାନ୍ ମୂର୍ଧନ୍ୟୟେବ ଶତାଧିକୟା ଶତାଦତିରିକ୍ତୟେକ ଶତତମ୍ୟା ନାତ୍ତ୍ୟା ନିଷ୍ପାମତାତ-
ରାଭିରିତରେ । ତଥାହି - ହାର୍ଦ୍ଦବିଦ୍ୟାଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ସମାମନନ୍ତି- ‘ଶତଂ ତୈକା ତ ହୃଦୟସ୍ୟ
ନାତ୍ତ୍ୟସ୍ତାସାଂ ମୂର୍ଧାନମଭିଷ୍ଠିତୈକା । ତୟୋର୍ଧ୍ୟୁମାୟନ୍ ମୃତବ୍ଦମେତି ବିଷ୍ଣୁଃ ତନ୍ୟ
ଉତ୍କଳମେଶେ ଭବନ୍ତି (ଛା ୮-୬-୬) ଇତି ॥

ଭାଷା (କ) କିପରି ? ବିଦ୍ୟାର ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ । ଯଦି ବିଦ୍ବାନ୍ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟପରି ଯେକୌଣସି
ଦେହଭାଗରୁ ଉତ୍କଳମଣ କଲେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏହି
ପରିସ୍ଥିତିରେ ବିଦ୍ୟା ଅନର୍ଥକ ହେବ, କାରଣ-ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାର ଶେଷଭୂତ ଗତିର ଅନୁସୂତି
ସମ୍ଭବ ରହେ । ବିଦ୍ୟାର ଶେଷଭୂତ ଏବଂ ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟନାତ୍ତା ଦ୍ଵାରା ସମ୍ଭବ ବିଦ୍ୟାବିଶେଷରେ
ବିହିତ ଗତିର ଧ୍ୟାନ କରିବା ଉଚିତ୍ । ସେହି ଗତିର ଚିନ୍ତନ କରି ତାହାଠାରୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରେ
ଏହାହିଁ ସମାପାନ; ତେଣୁ ହୃଦୟସ୍ଥାନ ସ୍ଥିତ ଏବଂ ସମ୍ୟକ୍ ରୂପରେ ଉପାସିତ ବ୍ରହ୍ମ ଦ୍ଵାରା
ଅନୁଗୃହୀତ ହୋଇ ତାହାର ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ବିଦ୍ବାନ୍ ଶହେରୁ ଭିନ୍ନ ଓ ଅଧିକ ହୋଇ
ଏକଶତ ଏକ ମୂର୍ଧନ୍ୟ ନାତ୍ତାଦ୍ଵାରା ନିଷ୍ପ୍ରମଣ କରେ । ଅନ୍ୟ ଉପାସକ ଅନ୍ୟ ନାତ୍ତାଦ୍ଵାରା
ନିଷ୍ପ୍ରମଣ କରନ୍ତି; କାରଣ-ହାର୍ଦ୍ଦବିଦ୍ୟାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ‘ଶତଂ ତୈକା’ (ହୃଦୟର ଏକଶହ
ଏକ ମୁଖ୍ୟ ନାତ୍ତା ଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଏକ ମୂର୍ଧାରଦିଗ ବାହାରିଛି । ତାହାଦ୍ଵାରା ଉପରକୁ
ଜାଣିଥିବା ଜୀବ ଅମୃତବ୍ଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଶେଷ ନାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକ ନାନାପ୍ରକାର ଗତିକୁ ଦାନ କରି
କେବଳ ନିଷ୍ପ୍ରମଣର କାରଣ ହୁଏ, ଏହା କୁହାଯାଇଛି ॥ ୧୭ ॥

୧୦ । ରଶ୍ମ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୮-୧୯ ॥

୧୦ । ରଶ୍ମ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୮-୧୯ ॥

ରଶ୍ମ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ୪-୨-୧୮ ॥

ରଶ୍ମ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ୪-୨-୧୮ ॥

ରଶ୍ମ୍ୟଧିକରଣମ୍=ସୁଷୁମ୍ନାନାତ୍ତା ଦ୍ଵାରା ଶରୀରରୁ ଉତ୍କଳମଣ କରାଇ ଉପାସକ ନାତ୍ତା
ସମ୍ଭବ ସୂର୍ଯ୍ୟ କିରଣର ଅନୁସାରୀ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ଅସ୍ତି ହାର୍ଦ୍ଦବିଦ୍ୟା-‘ଅଥ ଯଦିଦମସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମପୁରେ ଦହରଂ ପୁଷ୍ପରାକଂ
ବେଶ୍ମ’ (ଛା ୮-୧-୧) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ବିହିତା । ତତ୍ ପ୍ରକ୍ରିୟାୟାମ୍ ‘ଅଥ ଯା ଏତା



ହୃଦୟସ୍ୟ ନାଡ଼୍ୟଃ’ (ଛା ୮-୬-୧) ଇତ୍ୟୁପକ୍ରମ୍ୟ ସପ୍ତପଞ୍ଚ ନାଡ଼ାରଶ୍ଚି ସମ୍ବନ୍ଧ ମୁକ୍ତୋକମ୍-‘ଅଥ ଯତ୍ତୈତଦ୍‌ସ୍ଥାବ୍ଧାରାଦୁତ୍କ୍ରାମତ୍ୟଥୈତୈରେବ ରଶ୍ଚି ଭିରୁର୍ଦ୍ଦମା କ୍ରମତେ’ (ଛା ୮-୬-୫) ଇତି ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚୋକ୍ତମ୍-‘ତୟୋର୍ଧ୍ୟମାୟନୁମୃତଦ୍‌ମେତି’ (ଛା ୮-୮-୬) ଇତି । ତସ୍ଥାବ୍ଧତାଧିକତୟା ନାଡ଼୍ୟା ନିଷ୍ପାମନ୍ ରଶ୍ଚ୍ୟନୁସାରା ନିଷ୍ପାମତାତି ଗମ୍ୟତେ । ତତ୍‌କ୍ରିମ ବିଶେଷେଣୈବାହନି ରାତ୍ରୌ ବା ମିଥ୍ୟମାଶୟ୍ୟ ରଶ୍ଚ୍ୟନୁସାରିତ୍ ମାହୋଦ୍‌ବିଦନ୍ୟେବେତି ସଂଶୟେ ସତ୍ୟବିଶେଷ ଶ୍ରବଣାଦ ବିଶେଷେଣୈବ ତାବଦ୍‌ଶ୍ଚ୍ୟନୁସାରାତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟତେ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ଅଥ ଯଦିଦମ୍‌ସ୍ମିନ୍’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ବ୍ରହ୍ମପୁରର ମଧ୍ୟରେ ଯାହା ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ କମଳାକାର ସ୍ଥାନ ରହିଛି) ଏହିପରି ଉପକ୍ରମ କରି ହାର୍ଦ୍‌ବିଦ୍ୟା ବିହିତ ହୁଏ । ସେହି ପ୍ରକରଣରେ ‘ଅଥ ଯା ଏତା’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାର ସ୍ଥାନ କମଳାକାର ହୃଦୟର ଯେଉଁ ବନ୍ଧ୍ୟମାଣ ନାଡ଼ାଗୁଡ଼ିକ ଅଟନ୍ତି) ଏହିପରି ଆରମ୍ଭ କରି ସବିସ୍ତାର ନାଡ଼ା ଓ ରଶ୍ଚି ସମ୍ବନ୍ଧକୁ କହି ‘ଅଥ ଯତ୍ତୈତଦ୍’ (ପୁଣି ଯେଉଁ ସମୟରେ ଏହି ଉପାସକ ଏହି ଶରୀରରୁ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ, ସେହି ସମୟରେ ଏହି କିରଣରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବକୁ ଯାଏ) ଏହା କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) ପୁନଶ୍ଚ ‘ତୟୋର୍ଧ୍ୟମାୟ’ (ତାହାଦ୍‌ବାରା ଉପର ଦିଗକୁ ଯାଉଥିବା ଜୀବ ଅମୃତକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହା କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଏକଶହ ଏକ ନାଡ଼ାରୁ ବାହାରି ରଶ୍ଚି ଅନୁସାରେ ନିଷ୍ପାମଣ ହୁଏ ଏହା ଜଣାଯାଏ । ତେବେ କ’ଣ ଅବିଶେଷରୁ ଦିନ ବା ରାତ୍ରିରେ ସେ ମିଥ୍ୟମାଣ ରଶ୍ଚି ଅନୁସାରା ହୁଏ, ଅଥବା ଦିନରେ ? ଏହା ସଂଶୟ ହେବାରୁ ଅବିଶେଷ ଶ୍ରୁତିରୁ ରଶ୍ଚିର ଅନୁସାରା ହୁଏ- ଏହାହିଁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରାଯାଇଛି ॥୧୮॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादर्शयति च ॥ ୪-୨-୧୯ ॥

ନିଶିନେତି ଚେନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟ ଯାବଦ୍‌ଦେହଭାବିତ୍ବାଦର୍ଶୟତି ଚ ॥୪-୨-୧୯॥

ଦିନରେ ନାଡ଼ା ରଶ୍ଚି ସମ୍ବନ୍ଧ ହେବାରୁ ଦିନରେ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ଉପାସକ ରଶ୍ଚି ଅନୁସାରେ ହୁଏ । ନିଶି=ରାତ୍ରିରେ ନାଡ଼ା ରଶ୍ଚି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ହେଲେ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ ଉପାସକ, ନ=ରଶ୍ଚି ଅନୁସାରା ହୁଏ ନାହିଁ । ଇତି ଚେନ୍ନ=ଯଦି ଏହା କହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ସମ୍ବନ୍ଧସ୍ୟ ଯାବଦ୍‌ଦେହ ଭାବିତ୍ବାତ୍=କାରଣ ନାଡ଼ା ରଶ୍ଚି ସମ୍ବନ୍ଧ ଯାବଦ୍‌ଦେହଭାବୀ ହୁଏ, ଦର୍ଶୟତି=‘ଅମୁଷ୍ମାଦାଦିତ୍ୟାତ୍’ - ଏହି ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଏ ॥



ମୂଳ - (କ) ଅସ୍ତ୍ରହନି ନାଡ଼ାରଣ୍ଡି ସମ୍ବନ୍ଧ ଇତ୍ୟହନି ମୃତସ୍ୟ ସ୍ୟାଦୁଶ୍ମନ୍ୟୁସାରିତ୍ୱମ୍, ରାତ୍ରୋ ତୁ ପ୍ରେତସ୍ୟ ନ ସ୍ୟାତ୍, ନାଡ଼ାରଣ୍ଡି ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଜ୍ଞେଦାଦିତି ଚେନ୍, ନାଡ଼ାରଣ୍ଡି ସଂବନ୍ଧସ୍ୟ ଯାବଦେହ ଭାବିତ୍ୱାତ୍ । ଯାବଦେହଭାବା ହି ଶିରାକରଣ ସଂପର୍କଃ । ଦର୍ଶୟତି ଚୈତମର୍ଥଂ ଶ୍ରୁତିଃ ଅମୁଷ୍ମାଦାଦିତ୍ୟାତ୍ ପ୍ରତାୟନ୍ତେ ତା ଆସୁ ନାଡ଼ାସୁ ସ୍ତପ୍ତା ଆଭ୍ୟା ନାଡ଼ାଭ୍ୟଃ ପ୍ରତାୟନ୍ତେ ତେଃମୁଷ୍ମାନ୍ନାଦିତ୍ୟେ ସ୍ତପ୍ତାଃ, (ଛା ୮-୬-୨) ଇତି ।

(ଖ) ନିଦାଘସମୟେ ଚ ନିଶାସ୍ତପି କିରଣାନୁବୃତ୍ତିରୂପ ଲଭ୍ୟତେ ପ୍ରତାପାଦି କାର୍ଯ୍ୟଦର୍ଶନାତ୍ । ସ୍ତୋକାନୁ ବୃତ୍ତେଷୁ ଦୁର୍ଲ୍ଲକ୍ଷ୍ୟତ୍ୱମୁଦ୍ଭବତ ରଜନୀଷୁ, ଶୈଶିରେଷ୍ଟିକ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନେଷୁ । ‘ଅହରେବୈ ତଦରାଂତ୍ରୀ ଦଧାତି’ ଇତି ଚୈତଦେବ ଦର୍ଶୟତି । ଯଦି ଚ ରାତ୍ରୋ ପ୍ରେତୋ ବିନୈବ ରଶ୍ମ୍ୟନ୍ୟୁସାରେଣୌର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ମାକ୍ରମେତ ରଶ୍ମ୍ୟନ୍ୟୁସାରାନର୍ଥକ୍ୟଂ ଭବେତ୍, ନ ହ୍ୟତ୍ତ୍ୱବିଶିଷ୍ୟା ଭିଧାୟତେଯୋ ଦିବା ପ୍ରେତି ସ ରଶ୍ମାନପେକ୍ଷୋର୍ଧ୍ୱମା କ୍ରମେତ୍, ଯସ୍ତୁରାତ୍ରୋ ସୋଽନପେକ୍ଷ୍ୟବେତି ।

(ଗ) ଅଥ ତୁ ବିଦ୍ୱାନପି ରାତ୍ରି ପ୍ରାୟଶାପରାଧମାତ୍ରେଣ ନୌର୍ଦ୍ଧ୍ୱମାକ୍ରମେତ ପାକ୍ଷିକଫଳା ବିଦ୍ୟେତ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିରେବ ତସ୍ୟାଂ ସ୍ୟାତ୍, ମୃତ୍ୟୁକାଳା ନିମ୍ନମାତ୍ । ଅଥାପି ରାତ୍ରା ରୂପରତୋଽହରାଗମମୁଦାକ୍ଷେପ । ଅହରାଗମେଽପ୍ୟସ୍ୟ କଦାଚିଦ୍ ରଶ୍ମି ସଂବଂଧାହିଂ ଶାରୀରଂ ସ୍ୟାତ୍, ପାବକାଦି ସଂପର୍କାତ୍ ‘ସ ଯାବତ୍ତ୍ୱକ୍ଷିପ୍ୟେନ୍ ମନସ୍ତା ବଦାଦିତ୍ୟଂ ଗଚ୍ଛତି’ (ଛା ୮-୬-୪) ଇତି ଚ ଶ୍ରୁତିରନୁଦାକ୍ଷାଂ ଦର୍ଶୟତି । ତସ୍ମାତ୍ତଦ୍ ବିଶେଷେଣୈବେଦଂ ରାତ୍ରିଂଦିବଂ ରଶ୍ମ୍ୟନ୍ୟୁ ସାରିତ୍ୱମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ଦିନରେ ନାଡ଼ା ଓ ରଶ୍ମିର ସଂବନ୍ଧ ଅଛି । ଅତଃଏବ ଦିନରେ ମୃତ ବିଦ୍ୱାନ୍ ରଶ୍ମି ଅନୁସାରେ ହେଉ, କିନ୍ତୁ ରାତ୍ରିରେ ମୃତକ ରଶ୍ମି ଅନୁସାରେ ନ ହେଉ, କାରଣ ରାତ୍ରିରେ ନାଡ଼ା ଓ ରଶ୍ମିର ସଂବନ୍ଧ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୁଏ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯଦି ଏହା କହ, ତା’ହେଲେ ଏହା ସମାଚୀନ ନୁହେଁ, କାରଣ ନାଡ଼ା ଓ ରଶ୍ମି ସଂବନ୍ଧ ଯାବଦ୍ ଦେହଭାବା ହୁଏ । ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେହ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାଡ଼ା ଓ ରଶ୍ମିର ସଂବନ୍ଧ ଅଛି । ଏହି ଅର୍ଥକୁ ‘ଅମୁଷ୍ମାଦାଦିତ୍ୟାତ୍’ (ସେହିସବୁ ରଶ୍ମିଗୁଡ଼ିକ ସଦାବେଳେ ସେହି ଆଦିତ୍ୟମଣ୍ଡଳରୁ ପଡ଼େ ଏବଂ ଏହି ସବୁ ନାଡ଼ାରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । ଏହା ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳରେ ରାତ୍ରିରେ କିରଣର ଅନୁବୃତ୍ତି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କାରଣ- ତା ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଶିଶିର ରତ୍ନରେ ମେଘାଛନ୍ଦ୍ର ଦିନପରି ଅନ୍ୟ ରତ୍ନର ରାତ୍ରିରେ କିରଣର ଅଳ୍ପ ଅନୁବୃତ୍ତି ହେବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଦୁର୍ଲ୍ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ‘ଅହରେବୈତତ୍’ (ସୂର୍ଯ୍ୟ



କେବଳ ଏହି ତାପ ରାତ୍ରିରେ ଧାରଣ କରନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ ଦେଖାଏ । ଯଦି ରାତ୍ରିରେ ମୃତକରଣ୍ଡି ରଣ୍ଡି ଅନୁସାରକୁ ଛାଡ଼ି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଆକ୍ରମଣ କରେ, ତେବେ ରଣ୍ଡିର ଅନୁସାରେ ଅନର୍ଥକ ହେବ । ଶୁଦ୍ଧି ଏହିପରି ଏଠାରେ ବିଶେଷକରି ଯାହା ଦିନରେ ମୃତ ହୁଏ, ସେ ରଣ୍ଡିକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଆକ୍ରମଣ କରେ । ଯିଏ ରାତ୍ରିରେ ମୃତ ହୁଏ, ସେ ରଣ୍ଡିକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଆକ୍ରମଣ କରେ ବୋଲି କହେ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯଦି ବିଦ୍ୱାନ୍ ରାତ୍ରି ପ୍ରାୟଶଃ ଅପରାଧମାତ୍ରରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗମନ କରେ ନାହିଁ, ତେବେ ବିଦ୍ୟାପାକ୍ଷିକ ଫଳଯୁକ୍ତ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେଠାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ତାହା ମୃତ୍ୟୁ ସମୟର ଅନିୟମ ଅଟେ । ଯଦି ରାତ୍ରିରେ ମୃତଦିନ ଆଗମନକୁ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରିବ, ତେବେ ଦିନର ଆଗମନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବେଳେବେଳେ ତାହାର ଶରୀର ଅଗ୍ନି ପ୍ରଭୃତିର ସଂପର୍କରୁ ରଣ୍ଡି ସଂବନ୍ଧର ଅଯୋଗ୍ୟ ହେବ । ‘ସ ଯାବତ୍’ (ସେ ଯେଉଁ ସମୟରେ ମନକୁ ପ୍ରେରଣା କରେ, ସେହି ସମୟରେ ଆଦିତ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚେ) ଏହିପରି ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ଅପ୍ରତୀକ୍ଷା ଦେଖାଏ । ତେଣୁ ଅବିଶେଷରୁ ଏହି ରାତ୍ରି ଓ ଦିନରେ ରଣ୍ଡିକୁ ଅନୁସରଣ କରେ ॥୧୯॥

୧୨ । ଦକ୍ଷିଣାୟନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୨୦-୨୧ ॥

୧୨ । ଦକ୍ଷିଣାୟନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୨୦-୨୧ ॥

ଅତସ୍ତ୍ରାୟନେଽପି ଦକ୍ଷିଣେ ॥ ୨୦ ॥

ଅତସ୍ତ୍ରାୟନେଽପି ଦକ୍ଷିଣେ ॥ ୪-୨-୨୦ ॥

ଅତସ୍ତ୍ରାୟନେଽପି = ପ୍ରତୀକ୍ଷାର ଉପପତ୍ତି ନ ହେଲେ, ଦକ୍ଷିଣେ ଅୟନେଽପି=ଦକ୍ଷିଣାୟନରେ ମଧ୍ୟ ମୃତ ଉପାସକକୁ ବିଦ୍ୟାପଳ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ମୂଳ - (କ) ଅତଏବ ଋଦ୍ଧାୟନୁପପରେଃ, ଅପାକ୍ଷିକଫଳଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାୟାଃ, ଅନିୟତକାଳଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୋର୍ଦକ୍ଷିଣାୟନେଽପି ମିୟମାଣୋ, ବିଦ୍ୱାନ୍ ପ୍ରାୟୋତ୍ୟେ ବିଦ୍ୟାପଳମ୍ । ଉତ୍ତରାୟନମରଣପ୍ରାଣସ୍ତ୍ୟପ୍ରସିଦ୍ଧେର୍ବାଷ୍ପୟ ଚ ପ୍ରତୀକ୍ଷାଦର୍ଶନାତ, ଆତ୍ମର୍ଯ୍ୟମାଣପକ୍ଷାଦ୍ୱାନ୍ ସତ୍ତ୍ୱଦତ୍ତେତି ମାୟାଂସ୍ତାନ୍ (ଛା ୪-୧୫-୫) ଇତି ଚ ଶୁଦ୍ଧେଃ, ଅପେକ୍ଷିତବ୍ୟମୁତ୍ତରାୟନମିତିମାମାଣକାମନେନ ସୁଦ୍ଧେଶାପନୁଦତି । ପ୍ରାଣସ୍ତ୍ୟପ୍ରସିଦ୍ଧିବିଦ୍ୱଦ୍ୱିଷୟା । ଭୀଷ୍ମସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଳନମାର୍ଗରପ୍ରତିପାଳନାର୍ଥଂ ପିତୃପ୍ରସାଦକ୍ତବଧ୍ୱସ୍ତୁତମୃତ୍ୟୁତାଖ୍ୟାପନାର୍ଥଂ ଚ । ଶୁଦ୍ଧେଷ୍ୱର୍ଥଂ ବନ୍ଧ୍ୟତି ‘ଆତିବାହିକାସ୍ତଲ୍ଲିକାର୍’ (ବ୍ର. ସୁ. ୪-୩-୪) ଇତି ॥



ଭାଷା (କ) ଅତଏବ ପ୍ରତିକ୍ଷାର ଅନୁପପତ୍ତି ବିଦ୍ୟାତ୍ମକର ଆପେକ୍ଷିକ ଓ ମୃତ୍ୟୁର ଅନିୟମିତକାଳ ହେଲେ ଦକ୍ଷିଣାୟନରେ ପ୍ରିୟମାଣ ବିଦ୍ୱାନ ବିଦ୍ୟାତ୍ମକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଉତ୍ତରାୟଣରେ ମରଣର ପ୍ରଶସ୍ତା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଲେ ଓ ଭୀଷ୍ମର ପ୍ରତୀକ୍ଷାଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ‘ଆତ୍ମରୂପମାଣପକ୍ଷା; ‘ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷାଭିମାନୀ ଦେବତାଠାରୁ ଉତ୍ତରାୟଣର ଛଅମାସକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ତରାୟଣକୁ ଅପେକ୍ଷା କରାଯାଏ- ଏହି ଶଙ୍କାକୁ ଏଠାରେ ନିବାରଣ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରାଶସ୍ତାପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅବିଦ୍ୱଦ୍ବିଷୟକ ଅଟନ୍ତି । ଭୀଷ୍ମର ଉତ୍ତରାୟଣ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କିନ୍ତୁ ଆରବର ପ୍ରତିପାଳନ ପାଇଁ ଓ ପିତା ଶାନ୍ତନୁର ପ୍ରସାଦଦ୍ୱାରା ପ୍ରାପ୍ତ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁ ଦେଖାଯିବା ପାଇଁ ଅଛି । ଶୁଦ୍ଧିର ଅର୍ଥ କିନ୍ତୁ ‘ଆତିବାହିକାସ୍ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାର’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ କହିବୁ ॥ ୨୦ ॥

ମୂଳ-(କ) ନନ୍ତୁ ଚ ‘ଯତ୍ର, କାଳେ ଦ୍ୱନାବୃତ୍ତିମାବୃତ୍ତି’ ଚୈବ ଯୋଗିନଃ, ପ୍ରୟାତା ଯାନ୍ତି ତଂ କାଳଂ ବକ୍ଷ୍ୟାମି ଭରତର୍ଷଭ’ (ଗୀ ୮-୨୩) ଇତି କାଳପ୍ରାଧାନ୍ୟେନୋପକ୍ରମ୍ୟାଃ- ହରାଦିକାଳବିଶେଷଃ ସ୍ୱତାବନାବୃତ୍ତିୟେ ନିୟମିତଃ, କଥଂ ରାତ୍ତ୍ରୌ ଦକ୍ଷିଣାୟନେ ବା ପ୍ରୟାତୋଽନାବୃତ୍ତିଂ ଯାୟାଦିତି ? ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ‘ଯତ୍ର କାଳେ’ (ହେ ଅର୍ଜୁନ ! ଯେଉଁ ସମୟରେ ଶରୀର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଯୋଗୀଜନ ଅନାବୃତ୍ତି ଗତି ଓ ଆବୃତ୍ତି ଗତିକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି- ସେ ସମୟରେ ମାର୍ଗକୁ ମୁଁ କହିବି । ଏହିପରି କାଳର ପ୍ରାଧାନ୍ୟରୁ ଉପକ୍ରମ କରି ଦିନ ପ୍ରଭୃତି କାଳବିଶେଷ ଅପୂନରାବୃତ୍ତି ପାଇଁ, ସୂଚିତ ନିୟମିତ କରାଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ରାତ୍ରିରେ ଅଥବା ଦକ୍ଷିଣାୟନରେ ପ୍ରୟାଣ କରୁଥିବା ଅନାବୃତ୍ତିକୁ କିପରି ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ ୪-୨-୨୧ ॥

ଯୋଗିନଃ ପ୍ରତି ଚ ସ୍ମର୍ୟତେ ସ୍ମାର୍ତ୍ତେ ଚୈତେ ॥ ୪-୨-୨୧ ॥

ଯୋଗିନଃ ପ୍ରତି=ଯୋଗୀ ପ୍ରତି ଅହ ଆଦିକାଳର ବିନିଯୋଗ ଅନାବୃତ୍ତି ପାଇଁ ସ୍ମର୍ୟତେ=ସ୍ମରଣ କରାଯାଏ । ସ୍ମାର୍ତ୍ତେଚୈତେ=ଏହି ଦୁଇଟି ଗତି ସାଂଖ୍ୟ ଓ ଯୋଗରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ଯୋଗିନଃ ପ୍ରତି ଋୟମହରାଦିକାଳବିନିଯୋଗେନାବୃତ୍ତିୟେ ସ୍ମର୍ୟତେ । ସ୍ମାର୍ତ୍ତେଚୈତେ ଯୋଗସାଂଖ୍ୟେ ନ ଶ୍ରୋତେ । ଅତୋ ବିଷୟଭେଦାତ୍ ପ୍ରମାଣବିଶେଷାକ ନାସ୍ୟ ସ୍ମାର୍ତ୍ତସ୍ୟ କାଳବିନିଯୋଗସ୍ୟ ଶ୍ରୋତେଷୁ ବିଜ୍ଞାନେଷ୍ୱବତାରଃ ।



(ଖ) ନନ୍ଦୁ ‘ଅଗ୍ନିଜ୍ୟୋତିରହଃ ଶୁକ୍ଳଃ, ଷଷ୍ଠାସା ଉତ୍ତରାୟଣମ୍ । ‘ଧୂମୋ ରାତ୍ରି ସ୍ତଥା କୃଷ୍ଣଃ ପ୍ରଶ୍ନାସା ଦକ୍ଷିଣାୟନମ୍ (ଗା ୮-୨୫) ଇତି ଚ ଶ୍ରୌତାବେତୋ ଦେବଯାନ-ପିତୃଯାଣୌ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାୟେତେ ସ୍ମୃତାବପାତି ।

(ଗ) ଉଚ୍ୟତେ- ‘ତଂ କାଳଂ ବକ୍ଷ୍ୟାମି’ (ଗା ୮-୨୩) ଇତି ସ୍ମୃତୌ କାଳପ୍ରତି-ଜ୍ଞାନାଦ୍ବିରୋଧମାଶଙ୍କ୍ୟ ଅୟଂ ପରିହାର ଉକ୍ତଃ । ଯଦା ପୁନଃସ୍ମୃତାବପ୍ୟଗ୍ନାଦ୍ୟା ଦେବତା ଏବାତିବାହିକ୍ୟୋ ଗୃହ୍ୟତେ, ତଦା ନ କର୍ଷିଦ୍ବିରୋଧ ଇତି ॥

ଭାଷା-(କ) ଯୋଗାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଏହି ଅହ ଆଦିକାଳର ବିନିଯୋଗ ଅନାବୃତ୍ତି ନିମିତ୍ତ ରହିଛି-ଏହା ହିଁ ସ୍ମୃତି ଏବଂ ଏହି ଦୁଇଟି ଯୋଗ ଓ ସାଂଖ୍ୟ ସ୍ମୃତି ବଚନ ଅଟେ; କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୁତି ବଚନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ବିଷୟ ଭେଦରେ ଓ ପ୍ରମାଣବଶେଷରୁ ଏହି ସ୍ୱାର୍ଥକାଳ ବିନିଯୋଗର ଶ୍ରୌତ ଉପାସନାରେ ଅବତରଣ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ‘ଅଗ୍ନିଜ୍ୟୋତିଃ’ (ଅଗ୍ନିଜ୍ୟୋତି, ଅହଃ, ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ, ଷଷ୍ଠାସା, ଉତ୍ତରାୟଣ, ଧୂମ, ରାତ୍ରି କୃଷ୍ଣପକ୍ଷ ଓ ଷଷ୍ଠାସା ଓ ଦକ୍ଷିଣାୟନ) ଏହିପ୍ରକାର ସବୁ ଶ୍ରୌତ ଦେବଯାନ ଓ ପିତୃଯାନ ସ୍ମୃତିରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଗ) ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି- ତଂ କାଳଂ ବକ୍ଷ୍ୟାମି’ (ସେ କାଳକୁ ମୁଁ କହିବି) ଏହିପ୍ରକାର ସ୍ମୃତିରେ କାଳର ପ୍ରତିଜ୍ଞାତ ହେବାରୁ ବିରୋଧର ଆଶଙ୍କା ପରିହାର କରାଯାଇଛି । ପରନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସ୍ମୃତିରେ ଅଗ୍ନିପ୍ରଭୃତି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଆତିବାହିକ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ କୌଣସି ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ॥୨୧॥

ଇତି ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ଦ୍ୱିତୀୟପାଦ ସମାପ୍ତ ।





ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ - ତୃତୀୟ ପାଦ

चतुर्थ अध्याय तृतीयपाद

୧ । ଅର୍ଚିରାୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୧ ॥

୧ । ଅର୍ଚିରାଦ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ ୧ ॥

ଅର୍ଚିରାଦିନା ତତ୍ପ୍ରାପ୍ତିତେ: ॥ ୪-୩-୧ ॥

ଅର୍ଚିରାଦିନା ତତ୍ପ୍ରାପ୍ତିତେଃ ॥ ୪-୩-୧ ॥

ଅର୍ଚିରାଦିନା=ବ୍ରହ୍ମଲୋକପ୍ରାପ୍ତିର ଅଭିଳାଷୀ ସବୁ ଉପାସକ ଅର୍ଚିରାଦିମାର୍ଗରେ ଗମନ କରନ୍ତି । ତତ୍ପ୍ରାପ୍ତିତେଃ=କାରଣ-ସବୁ ବିଦ୍ବାନମାନଙ୍କର ସେହି ମାର୍ଗ ଅନୁମୋଦିତ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ଆସୃତ୍ୟପକ୍ରମାତ୍ ସମାନୋତ୍କ୍ରାନ୍ତିରିତ୍ୟୁ ଛମ, ସୃତିସ୍ତୁ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେଷ୍ଟନେ-କଧା ଶୂନ୍ୟତେ । ନାଡ଼ାରଶ୍ମିସଂବନ୍ଧେନୈକା ‘ଅଥୈତୈରେବ ରଶ୍ମିଭିରୁର୍ଦ୍ଧ୍ୱମାକ୍ରମତେ’ (ଛା ୮-୬-୫) ଇତି । ଅର୍ଚିରାଦିକୈକା ‘ତେର୍ଚ୍ଚିଷମଭିସଂ ଭବ ତର୍ଚ୍ଚିଷୋଽହଂ’ (ବୃହ ୬-୨-୧୫) ଇତି । ‘ସ ଏତଂ ଦେବଯାନଂ ପଦ୍ମାନମାସାଦ୍ୟାଗ୍ନିଲୋକମାଗଚ୍ଛତି’ (କୌଷ୍ଠ ୧-୩) ଇତ୍ୟନ୍ୟା । ‘ଯଦା ବୈ ପୁରୁଷୋଽସ୍ମାଲ୍ଲୋକାତ୍ପ୍ରେତି ସ ବାୟୁମାଗଚ୍ଛତି’ (ବୃହ ୫-୧୦-୧) ଇତ୍ୟପରା । ସୂର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରେଣ ତେ ବିରଜାଃ ପ୍ରୟାନ୍ତି’ (ମୁଣ୍ଡ ୧-୨-୧୧) ଇତି ଋପରା ।

(ଖ) ତତ୍ର ସଂଶୟଃ-କିଂ ପରସ୍ପରଂ ଭିନ୍ନା ଏତାଃ ସୂତୟଃ କି ବୈକୈନାନେକବି-ଶେଷଶୈତି ? ତତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତଂ ତାବତ୍ ଭିନ୍ନାଃ ଏତାଃ ସୂତୟଃ ଇତି; ‘ଭିନ୍ନପ୍ରକରଣଭାତ୍; ଭିନ୍ନୋପାସନଶେଷଭାତ୍ । ଅପି ତ ‘ଅଥୈତୈରେବ ରଶ୍ମିଭିଃ’ (ଛା ୮-୬-୫) ଇତ୍ୟ-ବଧାରଣମର୍ଚିରାଦ୍ୟପେକ୍ଷାୟାମୁପରୁଦ୍ଧେତ । ଭୂରାବଚନଂ ତ ପ୍ରାତ୍ୟେତ ‘ସ ଯାବତ୍ କ୍ଷିପେନ୍ ମନସ୍ତାବଦାଦିତ୍ୟଂ ଗଚ୍ଛତି’ (ଛା ୮-୬-୫) ଇତି । ତସ୍ମାଦ୍ଦନ୍ତ୍ୟାନ୍ୟଭିନ୍ନା ଏବେତେ ପଦ୍ମାନ ଇତି ।

ଭାଷା-(କ) ମାର୍ଗର ଉପକ୍ରମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉକ୍ତି ସମାନ ଅଛି ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଅଛି, ସେହି ମାର୍ଗ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ଅନେକ ପ୍ରକାରରେ ଶ୍ରବଣ କରାଯାଏ । ଅଥୈତୈରେବ’ (ମରଣାନନ୍ତର ଏହି ରଶ୍ମି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଆରୋହଣ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ନାଡ଼ା



ଓ ରଶ୍ମି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ମାର୍ଗ ରହିଛି । ‘ଦେହର୍ଚ୍ଚସାମ୍’ (ଯେଉଁ ଜ୍ୟୋତିର ଅଭିମାନୀ ଦେବତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଜ୍ୟୋତି ଅଭିମାନୀ ଦେବତାଠାରୁ ଏହି ଅଭିମାନୀ ଦେବତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହିପରି ଏହା ଏକ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଚ୍ଚରାଦିମାର୍ଗ । ‘ଯଦା ବୈ (ଯେଉଁ ସମୟରେ ଏହି ଉପାସକ ପୁରୁଷ ଲୋକରୁ ପ୍ରାୟଶ କରିଯାଏ, ସେହି ସମୟରେ ସେ ବାୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହା ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟମାର୍ଗ ଅଟେ । ‘ସୂର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରଣ’ (ସେମାନେ ପାପରହିତ ହୋଇ ସୂର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଉତ୍ତରାୟଣମାର୍ଗରୁ ସେଠାକୁ ଗମନ କରେ) ଏହା ମଧ୍ୟ ଏକ ଅନ୍ୟମାର୍ଗ ଅଟେ ।

(ଖ) ଏଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ- ଏହି ମାର୍ଗ ଗୁଡ଼ିକ କ’ଣ ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ, କି ଅନେକ ବିଶେଷ ବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ମାର୍ଗବିଶିଷ୍ଟ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହି ସଂଶୟରେ ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ଯେ-ଏହି ମାର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି । କାରଣ-ଏହା ଏକ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକରଣ ଏବଂ ଭିନ୍ନ ଉପାସନାର ଅଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ । ‘ଅଥୈତେରେବ’ (ଏହାପରେ ଏହି ରଶ୍ମିଠାରୁ) ଏହି ଅବଧାରଣ ଅର୍ଚ୍ଚରାଦିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ବାଧ୍ୟ ହେବ । ‘ସ ଯାବତ୍ସିଦ୍ୟେତ୍’ (ସେ ଯେଉଁ ସମୟରେ ମନକୁ ପ୍ରେରିତ କରେ, ସେହି ସମୟରେ ସେ ଆଦିତ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ଦ୍ୱାରାବଚନ ବାଧୁତ ହେବ । ତେଣୁ ଏହି ମାର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ପରସ୍ପର ଭିନ୍ନ ଅଟନ୍ତି ॥

ମୂଳ - (କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେଽଭିଦଧୁହେ-ଅର୍ଚ୍ଚରାଦିନେତି । ସର୍ବୋ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରେପସ୍ୱରା-ର୍ଚ୍ଚରାଦି ନିବାଧୁନା ରଂହତାତି ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାମହେ କୁତଃ ? ତତ୍ତତ୍ପଥତେଃ । ପ୍ରଥତୋ ହ୍ୟେଷମାର୍ଗ ସର୍ବେଷାଂ ବିଦୁଷାମ୍ । ତଥାହି ପଥାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାପ୍ରକରଣେ ‘ଯେ ଝମୀ ଅରଣ୍ୟେ ଶ୍ରବ୍ୟା ସତ୍ୟମୁପାସତେ (ବୃହ ୬-୨-୧୫) ଇତି ବିଦ୍ୟାନ୍ତରଶାଳିନାମପ୍ୟର୍ଚ୍ଚରାଦିକା ସ୍ମୃତି ଶ୍ରାବ୍ୟତେ ।

(ଖ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ତୟାସୁ ବିଦ୍ୟାସୁ ନ କାଚିଦ୍ଗତିରୁଚ୍ୟତେ, ତାସ୍ମିନ୍ନମର୍ଚ୍ଚରାଦିକୋପ-ତିଷ୍ଠତାମ୍, ଯାସୁ ଉନ୍ୟା ଶ୍ରାବ୍ୟତେ ତାସୁ କିମନ୍ୟର୍ଚ୍ଚରାଦ୍ୟାଶ୍ରୟଣମତି ? ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେଭ-ବେଦେତଦେବମ୍-ଯଦ୍ୟପ୍ୟତ୍ୟନ୍ତିଭିନ୍ନା ଏବୈତାଃ ସ୍ମୃତୟଃ ସ୍ୱା । ଏକୈବ ଚ୍ୱେଷା ସ୍ମୃତିର-ନେକବିଶେଷଣା ବ୍ରହ୍ମଲୋକପ୍ରପଦନୀ କୃତିତକେନଚିଦ୍ବିଶେଷଣେନୋପଲକ୍ଷିତେତି ବଦାମଃ । ସର୍ବତ୍ରେକଦେଶପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନାଦିତରେତରବିଶେଷଣାବିଶେଷ୍ୟଭାବୋପପତ୍ତେଃ ।

(ଗ) ପ୍ରକରଣଭେଦେଽପି ହି ବିଦ୍ୟକତ୍ୱେ ଭବତୀତରେତରବିଶେଷଣୋପସଂହା-ରବଦ୍ ଗତିବିଶେଷଣାନାମପୁ୍ୟପସଂହାରଃ । ବିଦ୍ୟାଭେଦେଽପି ତୁ ଗତ୍ୟେକଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟଭି-ଜ୍ଞାନାଦ୍ଗତବ୍ୟାଭେଦାକଗତ୍ୟଭେଦ ଏବ । ତଥାହି- ‘ତେ ତେଷୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକେଷୁ ପରାଃ ପରାବତୋ ବସନ୍ତି’ (ବୃହ ୬-୨-୧୫), ‘ତସ୍ମିନ୍ ବସନ୍ତି ଶାଶ୍ୱତାଃ ସମାଃ’ (ବୃହ ୫-୧୦-୧), ସା ଯା ବ୍ରହ୍ମଣୋଜିତିର୍ଯା ବ୍ୟୁଷ୍ଟିଷ୍ଠା ଜିତି ଜୟତି ତା ବ୍ୟୁଷ୍ଟିଂ ବ୍ୟଶୁତେ’ (କୌଷ୍ଠୀ ୧-୪), ତଦା ଏବୈତଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟୋଶାନୁବିନ୍ଦତି’ (ଛା ୮-୪-୩) ଇତି ତ ତତ୍ତ ତତ୍ତ ତଦେବୈକଂ ଫଳଂ ବ୍ରହ୍ମଲୋକପ୍ରାପ୍ତି ଲକ୍ଷଣଂ ପ୍ରଦର୍ଶ୍ୟତେ ।



ଭାଷା-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-(କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ- ‘ଅର୍ଚିରାଦିନା’ । ଏଠାରେ ଆମେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରୁଛି ଯେ- ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବା ସମସ୍ତ ଉପାସକ ଅର୍ଚିରାଦିମାର୍ଗରେ ଗମନ କରନ୍ତି । କିପରି ? କାରଣ-ତାହାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି । ଏହି ମାର୍ଗ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ବାନ୍ଙ୍କ ପାଖରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ । ଯେପରି ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣରେ ‘ଯେ ଋମା ଅରଣ୍ୟେ’ (ସେହିପରି ଯେଉଁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅଥବା ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଅରଣ୍ୟରେ ଶ୍ରବ୍ଧାୟୁକ୍ତ ହୋଇ ସତ୍ୟହିରଣ୍ୟଗର୍ଭକୁ ଉପାସନା କରନ୍ତି) ଏହିପରି ଅନ୍ୟବିଦ୍ୟାର ପରିଶୀଳନ କରିବା ପାଇଁ ଅର୍ଚିରାଦିମାର୍ଗ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ ।

(ଖ) ଏହା ହୋଇପାରେ, ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟାରେ କୌଣସି ଗତି କୁହାଯାଇ ନାହିଁ, ସେଠାରେ ଅର୍ଚିରାଦିଗତ ସ୍ଥାପନ ହେଉ । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଅନ୍ୟର ଗତି ଶ୍ରବଣ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଅର୍ଚିରାଦି ଗତିର ଆଶ୍ରୟଣ କାହିଁକି ନ ହେବ ? ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଯଦି ଏହି ମାର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭିନ୍ନ ହୁଏ, ତେବେ ତାହା ସମ୍ଭବପର । ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ପାଇବାକୁ ପୁରୁଷ ଅନେକ ବିଶେଷଣଯୁକ୍ତ ଏକମାର୍ଗୀ ହୁଏ ଏବଂ ସେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ କୌଣସି ଏକ ବିଶେଷଣଦ୍ୱାରା ଉପଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ବୋଲି ଆମେ କହୁ, କାରଣ-ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥାନରେ ଏକଦେଶର ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନ ହେବାରୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଶେଷଣବିଶେଷ୍ୟଭାବ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଗ) ପ୍ରକରଣ ଭେଦ ହେବାରୁ ବିଦ୍ୟା ଏକହୋଇ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଶେଷଣର ଉପସଂହାର ପରି ବିଶେଷଣର ଉପସଂହାର ହୁଏ । ବିଦ୍ୟା ଭିନ୍ନ ହେଲେ ବି ଗତିର ଏକଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଓ ଗନ୍ତବ୍ୟର ଅଭେଦ ଦ୍ୱାରା ଗତିର ଅଭେଦ ହୁଏ; କାରଣ- ‘ତେ ତେଷୁ’ (ସେମାନେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ଦୀର୍ଘାୟୁ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର ଅନନ୍ତ ସଂବହର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହନ୍ତି), ‘ତସ୍ମିନ୍ ବସନ୍ତି’ (ସେଠାରେ ବ୍ରହ୍ମାର ଅନେକ କଳ୍ପପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସ କରନ୍ତି), ‘ସା ଯା’ (ସେ ଯେଉଁ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର ସର୍ବଲୋକ ଜୟ ହୁଏ ଏବଂ ଯାହା ବ୍ୟାପ୍ତି ଅଟେ, ତାହା ଜୟ ଓ ବ୍ୟାପ୍ତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ), ‘ତଦା ଏବୈତ’ (ସେଠାରେ ଏହା ହେବାରୁ ଯାହା ଏହି ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଆର୍ୟ୍ୟଙ୍କ ଉପଦେଶ ଅନୁସାରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛି) ଏହିପରି ସେହି ଶ୍ରୁତିରେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତି ରୂପ ଏକପଳ ଦେଖାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ଭେତ୍ତେରେବେତ୍ୟବଧାରଣମର୍ଚିରାଦ୍ୟାଶ୍ରୟଣେ ନ ସ୍ୟାଦିତିନୈଷ ଦୋଷଃ, ରଶ୍ମି ପ୍ରାପ୍ତିପରଦ୍ୱାଦସ୍ୟ । ନହ୍ୟେକ ଏବ ଶବ୍ଦୋ ରଶ୍ମୀଂଷ୍ଠ ପ୍ରାପ୍ତିତୁମର୍ତ୍ତ-ତ୍ୟର୍ଚିରାଦ୍ୟଂଷ୍ଠ ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତୟିତୁମ୍ । ତସ୍ମାଦ୍ରଶ୍ମିସଂବନ୍ଧ ଏବାୟମବଧାର୍ଯ୍ୟତ ଇତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍, ଦୂରାବଚନଂ ଦୂର୍ଚିରାଦ୍ୟପେକ୍ଷାୟାମପି ଗନ୍ତବ୍ୟାନ୍ତରାପେକ୍ଷୟା କ୍ଷେପ୍ର୍ୟର୍ଥଦ୍ୱାନ୍ନୋପରୂପତେ ଯଥା ନିମିଷମାତ୍ରେଣାତ୍ରାଗମ୍ୟତ ଇତି ।



(ଖ) ଅପି ଚ ‘ଅପୈତୟୋଃ ପଥୋର୍ନ କତରେଣଚନ’ (ଛା ୫-୧୦-୮) ଇତି ମାର୍ଗଦ୍ୱୟଭିଷାନାଂ କଷ୍ଠଂ ତୃତୀୟଂ ସ୍ଥାନମାଚକ୍ଷାଣା ପିତୃପାଶବ୍ୟତିରିକ୍ତମେକମେବ ଦେବସ୍ଥାନମର୍ଚିରାଦିପର୍ବାଣାଂ ପଲ୍ଲୀନଂ ପ୍ରଥୟତି । ଭୂୟାଂସ୍ୟର୍ଚିରାଦିସ୍ୱତୋ ମାର୍ଗପର୍ବାଣ୍ୟ-ଜ୍ଞାୟାସି ଉନ୍ନତଂ । ଭୂୟସାଂ ଋନ୍ତୁଗୁଣ୍ୟନାଜ୍ଞାୟସାଂ ନୟନଂ ନ୍ୟାୟମିତି, ଅତୋଽପ୍ୟ-ର୍ଚିରାଦିନା ତତ୍ପ୍ରଥ୍ୱତେରିତ୍ୟୁ ଇମ୍ ।

ଭାଷା—(କ) ଅର୍ଚିରାଦିର ଆଶ୍ରୟଣ ହେବାପରେ ‘ଏତେରେବ’ (ଏହି ରଶ୍ମି ଦ୍ୱାରା) ଏହି ଅବଧାରଣ ହେବ ନାହିଁ । ଏହା-ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ନୁହେଁ; କାରଣ—ଏହି ରଶ୍ମି ପ୍ରାପ୍ତି ପରକ ଅଟେ । ଏକ ‘ଏବ’ ଶବ୍ଦ ରଶ୍ମି ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଓ ଅର୍ଚିରାଦିର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏହି ରଶ୍ମି ସମ୍ବନ୍ଧ ବୋଲି ଅବଧାରିତ ହୁଏ । ଦୂରାବଚନ କିନ୍ତୁ ଅର୍ଚିରାଦିକୁ ଅପେକ୍ଷା ଗନ୍ତବ୍ୟାଦିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ଶୀଘ୍ରତା ଅର୍ଥପାଇଁ ବାଧୁତ ହେବ । ‘ଯେପରି ନିମିଷମାତ୍ରରୁ ଏହାହିଁ ଆସେ ।

(ଖ) ଅପୈତୟୋଃ ପାର୍ଥୋର୍ନ’, (ଯେତେବେଳେ ଉପାସନା ଓ ଇଷାଦି କର୍ମ ଏହି ଦୁଇଟି ଏକକୁ ସେବନ କରେ ନାହିଁ, ସେତେବେଳେ ଅର୍ଚିରାଦିମାର୍ଗ ଓ ଧୂମମାର୍ଗ ଏହି ଦୁଇଟି ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି ମାର୍ଗକୁ ଯାଏ ନାହିଁ) ଏହି ଦୁଇମାର୍ଗରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହେବାପାଇଁ କଷ୍ଟପ୍ରଦ ତୃତୀୟସ୍ଥାନକୁ କହି ଶୁଦ୍ଧି ପିତୃସ୍ଥାନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଚିରାଦି ପର୍ବବାନ୍ ଗୋଟିଏ ଦେବସ୍ଥାନମାର୍ଗକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କରେ । ଅର୍ଚିରାଦିଗତିରେ ବହୁଜ୍ଞତାବେ ମାର୍ଗ ପର୍ବ ଅଟେ, ଏବଂ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ କମ୍ ପରିମାଣରେ ପର୍ବ ହୁଏ । ବହୁତ ଅନୁରୂପରେ ଅକ୍ଷର ଗ୍ରହଣ ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ । ତେଣୁ ‘ଅର୍ଚିରାଦିନା ତତ୍ପ୍ରଥ୍ୱତେଃ ଏହା କୁହାଯାଇଛି ॥୧॥

୨ । वाय्यधिकरणम् ॥ सू. ୨ ॥

ବାୟ୍ୟଧିକରଣମ୍ ॥ସୂ-୨॥

वायुमब्दादविशेषविषोभ्याम् ॥ ୪-୩-୨ ॥

ବାୟୁମବ୍ଦାଦବିଶେଷବିଶେଷାଭ୍ୟାମ୍ ॥୪-୩-୨॥

ଅଭାତ୍=ସଂବସରର ପରେ ଆଦିତ୍ୟର ପୂର୍ବରୁ, ବାୟୁମ୍=ବାୟୁଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅବିଶେଷବିଶେଷାଭ୍ୟାମ୍=କାରଣ— ‘ସ ବାୟୁଲୋକମ୍’ ସାମାନ୍ୟ ଓ ‘ଯଦା ବୈ ପୁରୁଷୋ’ ଏହା ବିଶେଷ ଶୁଦ୍ଧି ଅଟେ ॥

ମୂଳ—(କ) କେନ ପୁନଃ ସଂନିବେଶବିଷେଷେଣ ଗତିବିଶେଷଶାନ୍ତମିତରେତରବି-ଶେଷବିଶେଷାଭାବ ଇତି ? ତଦେତତ୍ ସହୃଦଭୂତଂ ଋୟୋ ପ୍ରଥୟତି । ‘ସ ଏତଂ ଦେବସ୍ଥାନଂ ପଲ୍ଲୀନମାପଦ୍ୟଗ୍ନିଲୋକମାଗଚ୍ଛତି ସ ବାୟୁଲୋକଂ ସ ଇନ୍ଦ୍ରଲୋକଂ ସ ପ୍ରଜାପତିଲୋକଂ ସ ବ୍ରହ୍ମଲୋକମ୍’ (କୌ ୧-୩) ଇତି କୌଷାତକିନଂ ଦେବସ୍ଥାନଃ ପଲ୍ଲୀ ପଠ୍ୟତେ ।



(ଖ) ତତ୍ତ୍ୱାର୍ଥରଗ୍ନିଲୋକଶବ୍ଦୋ ତାବଦେକାଥ୍ୟୋ ଜ୍ଞାନବଚନଭାବିତି ନାତୁ ସନିବେଶକ୍ରମଃ କୃତିବଦ୍ଦେଷ୍ୟଃ । ବାୟୁସ୍ତୁର୍ତ୍ତରାଦୌବର୍ତ୍ତନି ନ ଶ୍ରୁତଃ କତମସ୍ମିନ୍ ସ୍ଥାନେ ନିବେଶୟିତବ୍ୟ ଇତି । ଉତ୍ପତେ- ‘ତେର୍ତ୍ତମେବାଭିଷଂ ଭବତ୍ୟର୍ତ୍ତସୋଽହରହ୍ନ ଆପୂର୍ଣ୍ଣ୍ୟ-ମାଶପକ୍ଷମାପୂର୍ଣ୍ଣ୍ୟମାଶପକ୍ଷାଦ୍ୟାନ୍ ଷଡ୍ଭୁଦତ୍ତେତି ମାସାଂସ୍ତାନ୍ ମାସେଭ୍ୟଃ ସଂବସରଂ ସଂବସରାଦାଦିତ୍ୟମ୍’ (ଛା ୫-୫-୧୦-୧, ୨) ଇତ୍ୟତ୍ତ ସଂବସରାତ୍ ପରାଞ୍ଚମାଦିତ୍ୟା-ଦର୍ବାଞ୍ଚଂ ବାୟୁମଭିଷମ୍ବଦ୍ଧି ।

(ଗ) କସ୍ମାତ୍ ? ଅବିଶେଷବିଶେଷାଭ୍ୟାମ୍ । ତଥାହି- ‘ସ ବାୟୁଲୋକମ୍’ (କୈ ୧-୩) ଇତ୍ୟତ୍ରାବିଶେଷୋପଦିଷ୍ଟସ୍ୟବାୟୋ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେଣ ବିଶେଷାପଦେଶୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ‘ଯଦା ବୈ ପୁରୁଷୋଽସ୍ମାଲ୍ଲୋକାତ୍ ପ୍ରେତି ସ ବାୟୁମାଗଚ୍ଛତି ତସ୍ମୈ ସ ତତ୍ତ୍ୱ ବିଜିହାତେ ଯଥା ରଥଚକ୍ରସ୍ୟ ରବଂ ତେନ ସ ଭର୍ତ୍ତ୍ୱ ମାକୁମତେ ସ ଆଦିତ୍ୟମାଗଚ୍ଛତି’ (ବୃହ ୫-୧୦-୧) ଇତି । ଏତସ୍ମାଦାଦିତ୍ୟାଦ୍ବାୟୋଃ ପୂର୍ବଭୁବର୍ଗନାଦ୍ ବିଶେଷାଦବାଦିତ୍ୟା-ରନ୍ତରାଳେ ବାୟୁଃ ନିବେଶୟିତବ୍ୟଃ ॥

ଭାଷା- (କ) ପୁନଶ୍ଚ କୌଣସି ସମ୍ଭବ ବିଶେଷରୁ ଗତିବିଶେଷର ଅନେୟାନ୍ୟ ବିଶେଷଣ ବିଶେଷ ଭାବ ରହିଛି କି ? ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବଂଧୁ ହୋଇ ତାହାକୁ ପ୍ରତିପାଦନ କରନ୍ତି । ‘ସ ଏବଂ ଦେବଯାନଂ’ (ସେ ଏହି ଦେବଯାନ ମାର୍ଗରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଅଗ୍ନିଲୋକ ଯାଏ । ତା’ପରେ ସେ ବାୟୁଲୋକରେ, ପରେ ବରୁଣଲୋକରେ, ପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଲୋକରେ, ପ୍ରଜାପତିଲୋକରେ ଓ ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ପହଞ୍ଚେ) ଏହିପରି କୌଷୀତକୀ ଶାଖାର ଉପନିଷଦରେ ଦେବଯାନମାର୍ଗ ପଠିତ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେଠାରେ ଅର୍ତ୍ତ ଓ ଅଗ୍ନିଲୋକଶବ୍ଦ ଏକାର୍ଥକ ଅଟେ । କାରଣ- ସେମାନେ ଅଗ୍ନିବାଚକ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ଏଠାରେ କଦାଚିତ୍ ସଂନିବେଶକ୍ରମ ଅନୁଷ୍ଠାୟ ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ବାୟୁ ଅର୍ତ୍ତରାଦି ମାର୍ଗରେ ଶ୍ରୁତ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ତାହାର କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ନିବେଶ ହେବା ଉଚିତ୍ କି ? କୁହାଯାଇଛି ‘ତେର୍ତ୍ତମମ୍’ (ସେମାନେ ପ୍ରାୟଶଃ ପରେ ପରେ ଅର୍ତ୍ତଅଭିମାନୀ ଦେବତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଅର୍ତ୍ତଠାରୁ ଦିବସକୁ ଦିବସରୁ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷରୁ ଯେଉଁ ଛଅ ମାସରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍ତରାୟଣକୁ ଗତି କରନ୍ତି ସେହି ଛଅ ମାସକୁ ସେହି ମାସରୁ ସଂବସରକୁ, ସଂବସରକୁ ଆଦିତ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏଠାରେ ସଂବସର ପରେ ଓ ଆଦିତ୍ୟର ପୂର୍ବରୁ ବାୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଗ) କିପରି ? ସାମାନ୍ୟ ଓ ବିଶେଷ ଶ୍ରୁତି କାରଣରୁ । ଯେପରି ‘ସ ବାୟୁଲୋକମ୍’ (ସେ ବାୟୁଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଅବିଶେଷ ରୂପରେ ଉପଦିଷ୍ଟ ବାୟୁର ‘ଯଦା ବୈ’ (ଯେଉଁ ସମୟରେ ଏହି ଉପାସକ ଏହି ଶରୀରରୁପୀ ଲୋକରେ ପ୍ରାୟଶଃ



କରନ୍ତି, ସେହି ସମୟରେ ସେ ବାୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେଠାରେ ବାୟୁ ତାହାପାଇଁ ଛିଦ୍ରଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଦିଏ । ଯେପରିକି ରଥର ପହିରୁଡ଼ିକ ଛିଦ୍ରଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତାହାଦ୍ୱାରା ସେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ହୋଇ ଚଢ଼େ । ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟଲୋକରେ ପହଞ୍ଚେ) ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ରୂପରେ ଉପଦେଶ ଦେଖାଯାଏ, ଏହି ଆଦିତ୍ୟଦ୍ୱାରା ବାୟୁର ପୂର୍ବଦର୍ଶନ ହୁଏ ଏବଂ ଏହି ବିଶେଷରୁ ସଂବସର ଓ ଆଦିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବାୟୁର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) କସ୍ତାଭ ପୁନରଗ୍ରେଷ୍ଠ ପରଦ୍ୱଦର୍ଶନାଦ୍ ବିଶେଷାଦର୍ଶିଷୋଽନନ୍ତରଂ ବାୟୁର୍ନିବେଶ୍ୟତେ ? ନୈଷୋଽସ୍ତି ବିଶେଷ ଇତି ବଦାମଃ । ନନ୍ୱଦାହୃତା ଶୁଦ୍ଧିଃ ‘ସ ଏତଂ ଦେବଯାନଂ ପଦ୍ମାନମାପଦ୍ୟାଗ୍ନିଲୋକମାଗଚ୍ଛତି ସ ବାୟୁଲୋକଂ ସ ବରୁଣଲୋକମ୍’ (କୌଷୀ ୧-୩) ଇତି, ଉଚ୍ୟତେ-କେବଳୋଽତ୍ର ପାଠଃ ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟୋକାବସ୍ଥିତୋ ନାତ୍ର କ୍ରମାବଚନଃ କର୍ତ୍ତୃଦୁଲ୍ଲେଭୋଽସ୍ତି ।

(ଖ) ପଦାର୍ଥୋପଦର୍ଶନମାତ୍ରଂ ହ୍ୟତ୍ର କ୍ରିୟତେ-ଏତମେତଂ ଋଗଚ୍ଛତାତି । ଇତରତ୍ର ପୁନର୍ବାୟୁପ୍ରଭେଦେନ ରଥଚକ୍ର ମାତ୍ରେଣ ଛିଦ୍ରୋଶୋର୍ଯ୍ୟକୁମାଦିତ୍ୟ ମାଗଚ୍ଛତାତ୍ୟ ବଗମ୍ୟତେ କ୍ରମଃ । ତସ୍ମାଦ୍ୱସ୍ତୁକ୍ରମ ଅବିଶେଷ ବିଶେଷାଭ୍ୟାସିତି । ବାଜସନେୟିନସ୍ତୁ ‘ମାସେଭ୍ୟୋ ଦେବଲୋକଂ ଦେବଲୋକାଦାଦିତ୍ୟମ୍’ (ବୃ ୬-୨-୫) ଇତି ସମାମନନ୍ତି ।

(ଗ) ତତ୍ରାଦିତ୍ୟାନନ୍ତର୍ଯ୍ୟାୟ ଦେବଲୋକାଦ୍ ବାୟୁମଭି ସମ୍ବବେୟଃ । ବାୟୁମଭାତ୍ । ଇତି ତୁ ଛାନ୍ଦୋଗଶ୍ରୁତ୍ୟ ପେକ୍ଷଯୋକ୍ତମ୍ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟବାଜସନେୟକୟୋ-ଷ୍ଟେକତ୍ର ଦେବଲୋକୋ ନ ବିଦ୍ୟତେ, ପରତ୍ର ସଂବସରଃ । ତତ୍ର ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ୱୟପ୍ରତ୍ୟୟାଦୁଭାବପ୍ତ୍ୟ ଭୟତ୍ର ଗ୍ରଥୟିତବୈଃ । ତତ୍ରାପି ମାମ ସଂବନ୍ଧାତ୍ ସମ୍ବସରଃ ପୂର୍ବ ପଶ୍ଚିମୋ ଦେବଲୋକ ଇତି ବିବେକ୍ତବ୍ୟମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ଅଗ୍ନି ପରେ ବାୟୁର ଦର୍ଶନ ହୁଏ, ଏହି ବିଶେଷରୁ ଅର୍ଚ୍ଚର ପରେ ବାୟୁର ନିବେଶ କାହିଁକି କରାଯାଇନାହିଁ । ଏହା କିନ୍ତୁ ବିଶେଷ ନୁହେଁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେ କହୁଁ । ପରନ୍ତୁ ‘ସ ଏତଂ’ (ଏହି ଦେବଯାନମାର୍ଗକୁ ପାଇ ସେ ଅଗ୍ନିଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ସେ ବାୟୁଲୋକ ଓ ବରୁଣଲୋକକୁ ପାଏ) ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ଉଦାହୃତ କି ? କୁହାଯାଇଛି-ଏଠାରେ ପୌର୍ବା ପୌର୍ଣ୍ଣମ୍ୟଦ୍ୱାରା କେବଳ ପାଠ ଅବସ୍ଥିତ ରହେ; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ କ୍ରମାବଚନ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ନାହିଁ ।

(ଖ) ‘ସେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଯାଏ’ ଏଠାରେ କେବଳ ପଦାର୍ଥର ଉପଦର୍ଶନମାତ୍ର କରାଯାଇଛି । ଅନ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧିରେ ବାୟୁକୁ ଦେଇଥିବା ରଥଚକ୍ର ଯେପରି ଛିଦ୍ରଦ୍ୱାରା ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଯାଇ ଆଦିତ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚେ, ସେପରି କ୍ରମ ଅବଗତ ହୁଏ । ତେଣୁ ‘ଅବିଶେଷ ଓ ବିଶେଷରୁ’ ବୋଲି ସମୀଚୀନ କୁହାଯାଇଛି । ବାଜସନେୟୀ କିନ୍ତୁ ‘ମାସେଭ୍ୟୋ’ (ମାସରୁ ଦେବଲୋକ ଓ ଦେବଲୋକରୁ ଆଦିତ୍ୟଲୋକା ଯାଏ) ଏହା କୁହାଯାଇଛି ।



(ଗ) ସେଠାରେ ଆଦିତ୍ୟର ଆନନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ଦେବଲୋକରେ ବାୟୁକୁ ପାଇବା ଉଚିତ୍ । ‘ବାୟୁମଦ୍ଭାତ୍’ (ସମସ୍ତରୁ ବାୟୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ସୂତ୍ରପାଠ ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଶ୍ରୁତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଓ ବାଜସନେୟକରେ ଗୋଟିକରେ ଦେବଲୋକ ନାହିଁ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ରିରେ ସଂବସ୍ତର ନାହିଁ । ସେହି ଦୁଇ ଶ୍ରୁତିର ପ୍ରତ୍ୟୟ ହେଲେ ଦୁଇଟିର ଦୁଇଟି ସ୍ଥଳରେ ସଂନିବେଶ ହେବା ଉଚିତ୍ । ସେଠାରେ ମାସର ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ସଂବସ୍ତରର ପୂର୍ବରୁ ଓ ଦେବଲୋକର ପରେ ସଂନିବେଶ ହୁଏ- ଏହା ହିଁ ବିଚାର କରିବା ଉଚିତ୍ ॥ ୨ ॥

୩ । ତଡିଦଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୩ ॥

୩ । ତଡିଦଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୩ ॥

ତଡିତୋଽପି ବରୁଣଃ ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ॥ ୪-୪-୩ ॥

ତଡିତୋଽପି ବରୁଣଃ ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍ ॥ ୪-୪-୩ ॥

ତଡିତୋଽପି=ବିଦ୍ୟୁତ୍ଲୋକରୁ ଅଧି=ଉପରେ ବରୁଣଃ=ବରୁଣଲୋକ ଅଛି । ସମ୍ବନ୍ଧାତ୍=କାରଣ-ବରୁଣର ବିଦ୍ୟୁତ୍ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି ।

ମୂଳ-(କ) ‘ଆଦିତ୍ୟାତ୍ ଚନ୍ଦ୍ରମସଂ ଚନ୍ଦ୍ରମସୋ ବିଦ୍ୟୁତମ୍’ (ଛା ୪-୧୫-୫) ଇତ୍ୟାଦ୍ୟା ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଉପରିଷ୍ଠାତ୍ ସ ବରୁଣଲୋକ ମିତ୍ୟୟଂ ବରୁଣଃ ସଂବଧତେ । ଅସ୍ତି ହି ସଂବଧୋ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ବରୁଣୟୋଃ । ‘ଯଦା ହି ବିଶାଳା ବିଦ୍ୟୁତସ୍ତ୍ରାକ୍ରସ୍ତନିତ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷା ଜାମ୍ବତୋଦରେଷୁ ପ୍ରନୃତ୍ୟନ୍ତ୍ୟଥାୟ ପ୍ରପତନ୍ତି । ‘ବିଦ୍ୟୋତତେ ସ୍ତନୟତି ବର୍ଷଷ୍ୟତି ବା’ (ଛା ୭-୧୧-୧) ଇତି ଚ ବ୍ରାହ୍ମଣମ୍ ।

(ଖ) ଅପାଂ ଋଧିପତିବରୁଣ ଇତି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧିଃ । ବରୁଣାଦଧାତୁ ପ୍ରଜାପତୀ, ସ୍ଥାନାନ୍ତରାଭାବାତ୍ ପାଠ ସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ । ଆଗନ୍ତୁକଦ୍ୱାଦପି ବରୁଣାଦାନାମନ୍ତ ଏବ ନିବେଶଃ, ବୈଶେଷିକ ସ୍ଥାନ ଭାବାଦ୍ ବିଦ୍ୟୁଜାନ୍ତ୍ୟାଚ୍ଚିରାଦୌ ବର୍ତ୍ତନ୍ତି ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ଆଦିତ୍ୟାତ୍ ଚନ୍ଦ୍ରମସମ୍’ (ଆଦିତ୍ୟଠାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରମାଠାରୁ ବିଦ୍ୟୁତ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହିପରି ବିଦ୍ୟୁତ୍ଠାରୁ ଉପରେ ସେ ବରୁଣଲୋକକୁ ଯାଏ-ଏହା ବରୁଣର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଟେ । ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଓ ବରୁଣର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଟେ । ଯେତେବେଳେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଜୋରରେ ଗର୍ଜନ କଲାପରି ବିଶାଳ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ମେଘର ଗର୍ଭରେ ନୃତ୍ୟ କରେ, ସେତେବେଳେ ଜଳ ବର୍ଷଣ ହୁଏ । ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଚମକେ, ମେଘ ଗର୍ଜେ, ବର୍ଷା ହେବ ବୋଲି ଲୋକମାନେ କହନ୍ତି) ଏହା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(ଖ) ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି ଯେ=ଜଳର ଅଧିପତି ବରୁଣ । ବରୁଣଲୋକ ଉପରେ ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ପ୍ରଜାପତି ଲୋକ ଅଛି; କାରଣ-ତାହା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ନାହିଁ ଏବଂ



ପାଠର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଛି । ବରୁଣାଦିର ଆଗନ୍ତୁକ ହେଲେ ଶେଷରେ ନିବେଶ ହୁଏ । କାରଣ-
ବିଶେଷ ସ୍ଥାନର ହେଲେ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦି ମାର୍ଗରେ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଅନ୍ତିମ ସ୍ଥାନ ହୁଏ ॥୩॥

୪ । ଆତିବାହିକାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୪-୬ ॥

୪ । ଆତିବାହିକାଧିକରଣମ୍ ॥ ୪-୬ ॥

ଆତିବାହିକାସ୍ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ ॥ ୪-୩-୪ ॥

ଆତିବାହିକାସ୍ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ ॥ ୪-୩-୪ ॥

ଆତିବାହିକାଃ=ସେମାନେ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦି ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ନେବା ପାଇଁ ଆତିବାହିକ
ହୁଏ । ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍-କାରଣ- ‘ଅମାନବଃ ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି, ଏହିପରି ତାହାର
ଲିଙ୍ଗ ଅଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ତେଷେବାର୍ଚ୍ଚିରାଦିଷୁ ସଂଶୟଃ-କିମେତାନି ମାର୍ଗଚିହ୍ନାନ୍ୟତ ଭୋଗଭୂମି-
ଯୋଃଅବା ନେତାରୋ ଗତତୃଣାମିତି ? ତତ୍ତ୍ୱ ମାର୍ଗ ଲକ୍ଷଣଭୂତା ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦୟଃ ଇତି ତାବତପ୍ରାପ୍ତମ୍,
ତତ୍ସ୍ୱରୂପଦ୍ୱାଦୁପଦେଶସ୍ୟ । ଯଥାହି ଲୋକେ କର୍ଷିଦ୍ୱ୍ୟାମ୍ ନଗରଂ ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମାନୋଽନୁ-
ଶିଷ୍ୟତେ-ଗଚ୍ଛେତସ୍ତମମ୍ ଗିରିଂ ତତୋ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧଂ ତତୋ ନଦୀଂ ତତୋ ଗ୍ରାମଂ ତତୋ
ନଗରଂ କା ପ୍ରାପ୍ତସ୍ୟସୀତ୍ୟେବମିହାପ୍ୟର୍ଚ୍ଚିଷୋଽଦରହ୍ନ ଆପୂର୍ଣ୍ଣ୍ୟମାଶପକ୍ଷମିତ୍ୟାଦ୍ୟାହ ।

(ଖ) ଅଥବା-ଭୋଗଭୂମୟ ଇତି ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । ତଥାହି-ଲୋକଶବ୍ଦେନାଗ୍ନ୍ୟାଦୀନାନୁ-
ବଧ୍ୱାତି ‘ଅଗ୍ନିଲୋକମାଗଚ୍ଛତି’ (କୌଷୀ ୧-୩) ଇତ୍ୟାଦି । ଲୋକଶବ୍ଦଃ ପ୍ରାଣିନଂ
ଭୋଗାୟତନେଷୁ ଭାଷ୍ୟତେ- ‘ମନୁଷ୍ୟଲୋକଃ ପିତୃଲୋକୋ ଦେବଲୋକଃ’ (ବୃହ
୧-୫-୧୬) ଇତି ତ ।

(ଗ) ତଥା ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ-ଅହୋରାତ୍ରେଷୁ ତେ ଲୋକେଷୁ ସଜ୍ଜତେ ଇତ୍ୟାଦି ।
ତସ୍ମାନ୍ନାତିବାହିକା ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦୟଃ । ଅତେତନଦ୍ୱାଦପ୍ୟେ ତେଷାମିତି ବାହିକଦ୍ୱାନ୍ୱପପରିଃ ।
ତେତନା ହି ରାଜନିଯୁକ୍ତଃ ପୁରୁଷଃ ଦୁର୍ଗେଷୁ ମାର୍ଗେଷ୍ୱତି ବାହ୍ୟାନତିବାହୟନ୍ତତି ।

(ଘ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୁମଃ-ଆତିବାହିକା ଏବୈତେ ଭବିତୁମର୍ହନ୍ତି । କୃତଃ ?
ତଲ୍ଲିଙ୍ଗାତ୍ । ତଥାହି ‘ଚନ୍ଦ୍ରମାସୋ ବିଦ୍ୟୁତଂ ତତ୍ପୁରୁଷୋଽମାନବଃ ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’
(ଛା ୪-୧୫-୫) ଇତି ସିଦ୍ଧବଦ୍ ଗମୟିତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି । ତଦ୍ବଚନଂ ତଦ୍ବିଷୟମେବୋ-
ପକ୍ଷାଶମିତିତେତ୍ ନ ପ୍ରାପ୍ତମାନବଦ୍ ନିବୃତ୍ତି ପରତ୍ୱାଦ୍ ବିଶେଷଣସ୍ୟ । ଯଦ୍ୟର୍ଚ୍ଚିରାଦିଷୁ ପୁରୁଷା
ଗମୟିତାରଃ ପ୍ରାପ୍ତାସ୍ତେ ତ ମାନବାସ୍ତତୋ ଯୁକ୍ତଂ ତନ୍ନିବୃତ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ ପୁରୁଷବିଶେଷଣମାନବ ଇତି ॥



ଭାଷା-(କ) ଏହି ଅଟରାଦିରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ-ଏଗୁଡ଼ିକ 'କ' ଶ ମାର୍ଗଚିହ୍ନକି ଭୋଗସ୍ଥାନ ଅଥବା ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯିବା ପାଇଁ ନେତା (ଯେ ନେଇପାରେ) ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହା ସଂଶୟ ହେବାରୁ ଏହି ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦି ମାର୍ଗର ଚିହ୍ନରୂପ ଅଟେ ବୋଲି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ-ସେହି ମାର୍ଗର ସ୍ବରୂପକୁ କହି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଯେଉଁ ଲୋକରେ ଗ୍ରାମ ଅଥବା ନଗରକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ ଇଚ୍ଛାକରି କାହାକୁ ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଏ ଯେ ତୁମ୍ଭେ ଏଠାରୁ ସେହି ପର୍ବତକୁ ଯାଅ, ସେଠାରୁ ବୃକ୍ଷ ଆଡ଼କୁ, ତା'ପରେ ନଦୀକୁ ତା'ପରେ ଗ୍ରାମକୁ, ଅଥବା ନଗରକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅ । ସେହିପରି ଏଠାରେ ଅର୍ଚ୍ଚିରୁ ଅହଙ୍କୁ, ଅହରୁ ଆପୂର୍ଯ୍ୟମାଣ ପକ୍ଷକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି-ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚି କହେ ।

(ଖ) ଅଥବା ଏଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦି ଭୋଗସ୍ଥାନ ଅଟନ୍ତି-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, କାରଣ- 'ଅଗ୍ନିଲୋକମ୍' (ଅଗ୍ନିଲୋକକୁ ଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଚି ଲୋକଶବ୍ଦ ସହିତ ଅଗ୍ନି ପ୍ରତ୍ଯୁତ୍ତିର ସମ୍ବନ୍ଧ କରେ । ମନୁଷ୍ୟଲୋକ, ପିତୃଲୋକ, ଦେବଲୋକ ଏହିପରି ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ମାର୍ଗସ୍ଥାନରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ସେହିପରି 'ଅହୋରାତ୍ରେଷୁ' (ସେହି ଅହ ଓ ରାତ୍ରିଲୋକରେ ସେମାନେ କର୍ମାଓ ଉପାସକ ଭୋଗକୁ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି ।) ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ରାହ୍ମଣବଚନ ଅଟେ । ତେଣୁ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦି ଅତିବାହିକ ନୁହେଁ । ଅତେତ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକ ଅତିବାହିକ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ; କାରଣ-ସଂସାରରେ ରାଜାଦ୍ୱାରା ନିଯୁକ୍ତ ତେତନ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ଗମାର୍ଗକୁ ଜାଣିଥିବା ଲୋକକୁ ନେଇଯା'ନ୍ତି ।

(ଘ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ-ଏହି ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦି ଆତିବାହିକ ହୋଇପାରନ୍ତି । କିପରି ? କାରଣ-ତାହାର ଲିଙ୍ଗ ଅଛି । ଯେପରି କି 'ଚନ୍ଦ୍ରମସୋ ବିଦ୍ୟତ୍' (ସେହି ଉପାସକମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକରୁ ବିଦ୍ୟତ୍‌କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ସେଠାରୁ ସେ ଅମାନବ ପୁରୁଷ ତାହାକୁ ସତ୍ୟଲୋକସ୍ଥ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଏ । ଏହି ଶୁଚି ସିଦ୍ଧବତ୍ ଗମୟିତୃ ଦେଖାଏ । ଯଦି କହ ଯେ-ସେହି ବଚନ ତାହାର ବିଷୟରେ ଉପକ୍ଷାଣ ହୁଏ, ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ- 'ଅମାନବ'-ଏହି ବିଶେଷଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ମାନବତ୍ବର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ରହେ । ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିରେ ଯାହା ନେବାପୁରୁଷ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଯଦି ସେମାନେ ମାନବ ଅଟନ୍ତି, ତଥାପି ସେମାନଙ୍କୁ ତାହାର ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଅମାନବ ପୁରୁଷ ବୋଲି ବିଶେଷଣ କୁହାଯାଇଛି ॥୪॥

ମୂଳ-(କ) ନନୁ ତଲ୍ଲିଙ୍ଗମାତ୍ର ଗମକମ୍, ନ୍ୟାୟାଭାବାର୍ 'ନୈଷ ଦୋଷଃ' ।

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ସେ ଲିଙ୍ଗମାତ୍ର ଉଦ୍ଭାସର ବୋଧକ ନୁହେଁ, କାରଣ-ସେଠାରେ ନ୍ୟାୟ ନାହିଁ । ଏହା ଦୋଷ କିନ୍ତୁ ନୁହେଁ ॥



उभयव्यामोहात्तसिद्धे: ॥ ୪-୩-୫ ॥

ଉଭୟବ୍ୟାମୋହାଉତ୍ସିଦ୍ଧେଃ ॥୪-୩-୫॥

ଉଭୟବ୍ୟାମୋହାତ୍=ମାର୍ଗ ଓ ଗତା, ଜଡ଼ ତଥା ଅସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହେଲେ ଉଦ୍ଭିଗତି ହୁଏ ନାହିଁ, ତେଣୁ 'ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରୟତ୍ନଶୂନ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଚେତନରୁ ନେଇଯାଏ-ଏହି ନ୍ୟାୟ ବଳରେ ଅନୁଗ୍ରହୀତ ଲିଙ୍ଗରୁ, ତତ୍ସିଦ୍ଧେଃ=ନେତୃତ୍ୱର ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ଯେ ତାବଦର୍ଚ୍ଚିରାଦି ମାର୍ଗଗାଣ୍ଡେ ଦେହବିଯୋଗାତ୍ ସଂପିଣ୍ଡିତକରଣ ଗ୍ରାମା ଇତ୍ୟସ୍ୱତନ୍ତ୍ରା ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦାନାମପ୍ୟ ଚେତନଦ୍ୱାଦସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ମିତ୍ୟତୋଽର୍ଚ୍ଚିରାଦ୍ୟଭି ମାନିନିଷ୍ଠେତନା ଦେବତା ବିଶେଷା ଆତିଯାତ୍ରାୟାଂ ନିଯୁକ୍ତା ଇତି ଗମ୍ୟତେ । ଲୋକେଽପି ହି ମଉର୍ତ୍ତ୍ତିତାଦୟଃ ସଂପିଣ୍ଡି ତକରଣାଃ ପରପ୍ରଯୁକ୍ତ ବର୍ମାନୋ ଭବନ୍ତି । ଅନବସ୍ଥିତଦ୍ୱାଦ୍ୟ-ର୍ଚ୍ଚିରାଦାନାଂ ନ ମାର୍ଗ ଲକ୍ଷଣଭୋପପତ୍ତିଃ, ନହିରାତ୍ତୋ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାହଃ ସ୍ୱରୂପାଭି ସମ୍ଭବ ଉପପଦ୍ୟତେ ।

(ଖ) ନ ଚ ପ୍ରତିପାଳନ ମସ୍ତାଭ୍ୟୁକ୍ତଂ ପୁରସ୍କାତ୍ । ଧ୍ରୁବଦ୍ୱାରା ଦେବତାମ୍ନାଂ ନାୟଂ ଦୋଷୋ ଭବତି । ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦି ଶକ୍ତତା ଚୈଷାମର୍ଚ୍ଚିରାଦ୍ୟଭିମାନାଦୁପପଦ୍ୟତେ । 'ଅର୍ଚ୍ଚିଷୋଽହଃ' (ଛା ୪-୧୫-୫, ୫-୧୦-୧) ଇତ୍ୟାଦିନିର୍ଦ୍ଦେଶସ୍ତାତି ବାହିକଭେଦେଽପି ନ ବିରୁଧତେ-ଅର୍ଚ୍ଚିଷା ହେତୁନାଽହରଭିସମ୍ଭବତି । ଅହା ହେତୁନା ଆପୂର୍ଣ୍ଣ୍ୟମାଣ ପକ୍ଷମିତି । ତଥା ଚ ଲୋକେ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଷ୍ୱପ୍ୟାତି ବାହକେଷ୍ୱେବ ଜାତୀୟକ ଉପଦେଶୋ ଦୃଶ୍ୟତେ । ଗଚ୍ଛନ୍ତିମିତୋ ବଳବର୍ମାଣାଂ ତତୋ ଜୟସିଂହଂ ତତଃ କୃଷ୍ଣଗୁପ୍ତମିତି ।

ଭାଷା-(କ) ଯେଉଁମାନେ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିମାର୍ଗରେ ଗମନ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଶରୀର ବିଯୋଗରୁ ଏକାଭୂତକରଣ ସମୁଦାୟ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ହୁଅନ୍ତି । ତେଣୁ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦି ଅଭିମାନୀ ଚେତନ ଦେବତାବିଶେଷ ଅତିମାତ୍ରାରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ସଂସାରରେ ଏକାଭୂତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମୁଦାୟ ମଉ ଓ ମୂର୍ତ୍ତିତାଦି ଅନ୍ୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ମାର୍ଗଗାମୀ ହୁଅନ୍ତି । ତାହା ଅନବସ୍ଥିତ ହେଲେ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିରେ ମାର୍ଗ ଚିହ୍ନକୁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ରାତ୍ରିର ମୃତକରେ ଦିନ ସ୍ୱରୂପର ସମ୍ଭବ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(ଖ) ସେହିପରି ରାତ୍ରିର ମୃତକରେ ଦିନର ପ୍ରତୀକ୍ଷା ହୁଏ ନାହିଁ- ଏହା ଆମ୍ଭେ ପ୍ରଥମେ କହିଅଛୁ । ଦେବତାମାନେ ଧ୍ରୁବ ହେଲେ ଏହା ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିର ଅଭିମାନରୁ ଏହି ଦେବତାମାନଙ୍କଠାରେ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିଶବ୍ଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । 'ଅର୍ଚ୍ଚିଷୋଽହଃ' (ଅର୍ଚ୍ଚିଦ୍ୱାରା ଅହ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦିନିର୍ଦ୍ଦେଶ କିନ୍ତୁ ଅର୍ଚ୍ଚିରାଦିର ଅତିବାହିକ ହେବାରୁ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଚ୍ଚିରୂପ ହେତୁଦ୍ୱାରା ଅହକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଅହ ହେତୁଦ୍ୱାରା ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷକୁ



ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେହିପରି ସଂସାରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅତିବାହିକରେ ମଧ୍ୟ (ତୁମ୍ଭେ ଏହି ବଳବର୍ମାର ପାଖକୁ ଯାଅ । ସେଠାରୁ ଜୟିବଂହ ପାଖକୁ ଯାଅ । ସେଠାରୁ କୃଷ୍ଣଗୁପ୍ତର ସମାପକୁ ଯାଅ । ଏହିପରି ଉପଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।

ମୂଳ-(କ) ଅପି ଶ୍ରେୟକୁମେ ‘ତେର୍ତ୍ତରଜିସମ୍ଭବନ୍ତି’ (ବୁଦ୍ଧ ୬-୨-୧୫) ଇତି ସଂବନ୍ଧମାତ୍ରମୁକ୍ତମ୍; ନ ସଂବନ୍ଧବିଶେଷଃ କର୍ତ୍ତୃତ୍ । ଉପସଂହାରେ ତୁ ‘ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’ (ଛା ୪-୧୫-୬) ଇତି ସଂବନ୍ଧବିଶେଷୋଽତିବାହ୍ୟାତିବାହକଭୂଲକ୍ଷଣଃ ଉକ୍ତଃ । ତେନ ସ ଏବୋପକ୍ରମେଽପାତି ନିର୍ଧାର୍ଯ୍ୟତେ ।

(ଖ) ସଂପିଣ୍ଡିତ କରଣଭୂଦେବ ତ ଗତୁଣାଂ ନ ତତ୍ରୋପଭୋଗସମ୍ଭବଃ । ଲୋକଶବ୍ଦସ୍ତନ୍ମୁପଭୁଞ୍ଜାନେଷ୍ଠପି ଗତୁଷ୍ଠ ଗମୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ; ଅନ୍ୟେଷାଂ ତଲ୍ଲୋକବାସିନାଂ ଭୋଗଭୁମିଭାତ୍ । ଅତୋଽଗ୍ନିଗ୍ରାମିକଂ ଲୋକଂ ପ୍ରାସ୍ତୋଽଗ୍ନିନାଽତିବାହ୍ୟତେ ବାୟସ୍ୱାମିକଂ ପ୍ରାସ୍ତୋ ବାୟୁନେତି ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ତେର୍ତ୍ତରଜିସମ୍ଭବନ୍ତି’ (ସେମାନେ ଜ୍ୟୋତିର ଅଭିମାନୀ ଦେବତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ଉପକ୍ରମରେ ସମ୍ଭବମାତ୍ର କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସମ୍ଭବବିଶେଷ କୁହାଯାଇନାହିଁ । ‘ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’ ଏହି ଉପସଂହାରରେ କିନ୍ତୁ ଅତିବାହ୍ୟ ଓ ଆତିବାହିକଭୂପ ସମ୍ଭବବିଶେଷ କୁହାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ଉପକ୍ରମରେ ସେହି ସମ୍ଭବବିଶେଷ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ଏକାତ୍ମତ ହୋଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଙ୍କର ଜାଣିଥିବା ଉପାସକଗୁଡ଼ିକର ଏଠାରେ ଉପଭୋଗ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଶବ୍ଦଲୋକ କିନ୍ତୁ ଉପଭୋଗ ନ ହେଲେ ଗମନକାରୀଠାରେ ଗମନଭୂସମ୍ଭବ ହୁଏ । କାରଣ-ଅନ୍ୟ ସେହି ଲୋକବାସୀଙ୍କର ସେହି ଭୋଗଭୁମି ଅଟେ । ତେଣୁ ଅଗ୍ନିସ୍ୱାମୀମୁକ୍ତ ସଂସାରରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଅଗ୍ନିକୁ ନେଇଯା’ନ୍ତି । ସେହି ପ୍ରକାର ବାୟୁସ୍ୱାମୀ ସଂସାରରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ବାୟୁକୁ ନେଇଯାଏ ଏହାହିଁ ଯୋଜନା ॥୫॥

ମୂଳ-(କ) କଥଂ ପୁନରାତିବାହିକଭୂପକ୍ଷେ ବରୁଣାଦିଷୁ ତତ୍-ସମ୍ଭବଃ ? ବିଦ୍ୟୁତୋହ୍ୟଧି ବରୁଣାଦୟ ଉପକ୍ଷିପ୍ତାଃ, ବିଦ୍ୟୁତସ୍ତନ୍ନତରମାବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତେରମାନବସୈବ ପୁରୁଷସ୍ୟ ଗମୟିତୃତ୍ୱଂ ଶୁଚମିତି । ଅତି ଉତ୍ତରଂ ପଠତି-

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ଆତିବାହିକଭୂ ପକ୍ଷରେ ବରୁଣାଦିରେ ଆତିବାହିକଭୂ କିପରି ସମ୍ଭବ ହେବ ? କାରଣ-ବିଦ୍ୟୁତ୍-ଲୋକର ଉପରେ ବରୁଣାଦି କୁହାଯାଏ ଏବଂ ବିଦ୍ୟୁତ୍-ପରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକପ୍ରାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅମାନବ ଗମୟିତା ଶୁଣାଯାଏ କି ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-



वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ୪-୩-୬ ॥

ବୈଦ୍ୟୁତେନୈବ ତତସ୍ତତ୍ତ୍ୱତଃ ॥ ୪-୩-୭ ॥

ବୈଦ୍ୟୁତେନ ଏବ=ବିଦ୍ୟୁତଲୋକରେ ରହି ଅମାନବ ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା, ତତଃ=ବିଦ୍ୟୁତପ୍ରାପ୍ତିର ଉପରେ ନେଉଥିବା ଉପାସକ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱତଃ=କାରଣ-ତାହାର ବିଷୟରେ ‘ଅମାନବଃ ସ ଏତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଂ ଗମୟତି’-ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ତତୋ ବିଦ୍ୟୁଦଭିସମ୍ବନାଦୃଜ୍ଞଂ ବିଦ୍ୟୁଦନନ୍ତରବର୍ତ୍ତନୈବା ମାନବେନ ପୁରୁଷେଣ ବରୁଣଲୋକାଦିଷ୍ଠିତି ବାହ୍ୟମାନା ବ୍ରହ୍ମଲୋକଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତୀତ୍ୟବଗତବ୍ୟମ୍ । ‘ତାନବୈଦ୍ୟୁତାତ୍ ପୁରୁଷୋଽମାନବଃ ସ ଏତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଂ ଗମୟତି’ । ଇତି ତସ୍ୟୈବ ଗମୟିତୃତ୍ୱତଃ ।

(ଖ) ବରୁଣାଦୟସ୍ତୁ ତସ୍ୟୈବା ପ୍ରତିବନ୍ଧ କରଣେନ ସାହାଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠେନ ବା କେନଚିଦନୁ ଗ୍ରାହକା ଇତ୍ୟବ ଗତବ୍ୟମ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ସାଧୁକ୍ତମ୍-ଆତିବାହିକା ଦେବତାମ୍ନା-ନୋଽର୍ଚିରାଦୟ ଇତି ।

ଭାଷା-(କ) ସେଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାପରେ ବିଦ୍ୟୁତର ଅନନ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ଅମାନବ ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ବରଣଲୋକ ପ୍ରଭୃତି ଅତି ବାହ୍ୟମାନ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । କାରଣ- ‘ତାନବୈଦ୍ୟୁତାତ୍’ (ବିଦ୍ୟୁତଲୋକରେ ପହଞ୍ଚି ସେହି ଉପାସକଲୋକକୁ ସେ ଅମାନବ ପୁରୁଷ ଆସି ବିଦ୍ୟୁତଲୋକରୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାଏ) ଏହା ସେହି ଅମାନବ ପୁରୁଷର ଗମୟିତୃତ୍ୱ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ ।

(ଖ) କିନ୍ତୁ ବରୁଣାଦି ତାହାର ଅପ୍ରତିବନ୍ଧକରଣ ଦ୍ୱାରା ଅଥବା କୌଣସି ସହାୟତାର ଅନୁଷ୍ଠାନରୁ ଅନୁଗ୍ରାହକ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଜାଣ । ତେଣୁ ଏହା ଠିକ୍ କୁହାଯାଇଛି ଯେ-ଅର୍ଚିରାଦି ଅତିବାହିକ ଦେବତାମ୍ନା ଅଟନ୍ତି ॥୭॥

୫ । कार्याधिकरणम् ॥ सू. ୭-୧୪ ॥

୫ । କାର୍ଯ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂତ୍ର-୧୪ ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ୪-୩-୭ ॥

କାର୍ଯ୍ୟଂ ବାଦରିରସ୍ୟ ଗତ୍ୟୁପପତ୍ତେଃ ॥ ୪-୩-୭ ॥

କାର୍ଯ୍ୟଂ=କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ମଧ୍ୟ ‘ସ ଏତାନ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ଗତବ୍ୟ ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ ହୋଇଛି, କାରଣ-ଅସ୍ୟ=କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମରେ, ଗତ୍ୟୁପପତ୍ତେଃ=ଗତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ବାଦରିଃ=ଏହା ବାଦରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ॥



ମୂଳ- (କ) ‘ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’ (ଛା ୪-୧୫-୫) ଇତ୍ୟନ୍ତ ବିଚିକିତ୍ସ୍ୟତେ କିଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତ୍ୟାହୋସ୍ଥିତ୍ ପରମେବା ବିଷ୍ଣୁତଂ ମୁଖ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମେତି । କୃତଃ ସଂଶୟଃ ? ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗାଦ୍ ଗତିଶ୍ଚିତେଷ୍ଠ । ତତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟମେବ ସଗୁଣମପରଂ ବ୍ରହ୍ମେନାନୁ ଗମୟତ୍ୟାମାନବଃ ପୁରୁଷ ଇତି ବାଦରିରାଭ୍ୟର୍ଥେନା ମନ୍ୟତେ ।

(ଖ) କୃତଃ ? ଅସ୍ୟ ଗତ୍ୟପପରେଃ ଅସ୍ୟହି କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଣୋ ଗତବ୍ୟତ୍ ପୁପପଦ୍ୟତେ, ପ୍ରଦେଶବଦ୍ୱାତ୍ । ନତୁ ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ଗତ୍ୱତ୍ ଗତବ୍ୟତ୍ ଗତିର୍ବାଧିକକ୍ଷତେ । ସର୍ବଗତ-
ଦ୍ୱାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟଗାତ୍ମଦ୍ୱାକ ଗତୁଶାମ୍ ॥

ଭାଷା- (କ) ‘ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’ (ସେହି ଅମାନବ ପୁରୁଷ ଏହି ଉପାସକକୁ ବ୍ରହ୍ମ ସମାପକୁ ନେଇଯାଏ) ଏଠାରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ଯେ କାର୍ଯ୍ୟ ଅପରବ୍ରହ୍ମ ପାଖକୁ କ’ଣ ପହଞ୍ଚେ କି ଅବିକୃତ ମୁଖ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପାଖକୁ ନେଇଯାଏ ? ସଂଶୟ କିପରି ହୁଏ ? ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଓ ଗତି ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ସଂଶୟ ହେବାପରେ ଅମାନବ ପୁରୁଷ ଏହି ଉପାସକମାନଙ୍କୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସଗୁଣ ଅପରବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତି ନେଇଯାଏ ଏହା ବାଦରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

(ଖ) କିପରି ? କାରଣ-ସେଠାରେ ଗତି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ଗତବ୍ୟତ୍ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ-ଏହା ଅପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଟେ । ପରତୁ ପରବ୍ରହ୍ମରେ ଗତ୍ୱତ୍, ଗତବ୍ୟ ଅଥବା ଗତି ନାହିଁ । କାରଣ-ସେ ସର୍ବଗତ ଓ ଗତିଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ ଆତ୍ମା ଅଟେ ॥୭॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ୪-୩-୮ ॥

ବିଶେଷିତତ୍ୱାଚ୍ ॥ ୪-୩-୮ ॥

ବିଶେଷିତତ୍ୱାତ୍ ଚ= ‘ବ୍ରହ୍ମଲୋକାନୁ ଗମୟତି’ ଅନ୍ୟଶ୍ରୁତିରେ ବିଶେଷିତ ହେଲେ କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକଗତି ରୂପେ ଅବଗତ ହୁଏ ॥

ମୂଳ - (କ) ‘ବ୍ରହ୍ମଲୋକାନୁ ଗମୟତି’ ତେ ତେଷୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକେଷୁ ପରାଃ ପରାବତୋ ବସନ୍ତି’ (ବୃହ ୬-୨-୧୫) ଇତି ତ ଶ୍ରୁତ୍ୟନ୍ତରେ ବିଶେଷିତତ୍ୱାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟେବ ଗତିରିତି ଗମ୍ୟତେ । ନହି ବହୁବଚନେନ ବିଶେଷଣଂ ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟବ କ୍ଷତେ । କାର୍ଯ୍ୟଂ ଦ୍ୱବସ୍ଥାଭେଦୋପପରେଃ ସମ୍ଭବତି ବହୁବଚନମ୍ ।

(ଖ) ଲୋକଶ୍ରୁତିରପି ବିକାରଶୋଚରାୟାମେବ ସଂନିବେଶ ବିଶିଷ୍ଟାୟାଂ ଭୋଗ-
ଭୂମାବାଞ୍ଜିସାଗୌଣା ଦନ୍ୟତ୍ର ‘ବ୍ରହ୍ମେବ ଲୋକ ଏଷ ସମ୍ରାଟ୍’ ଇତ୍ୟାଦିଷୁ । ଅଧିକରଣାଧି
କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶୋଽପି ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟନାଞ୍ଜିସଃ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ
ବିଷୟମେବେଦଂ ନୟନମ୍ ॥



ଭାଷା-(କ) ‘ବ୍ରହ୍ମଲୋକାନ’ (ଜଣେ ଅମାନବ ପୁରୁଷ ଆସି ତାହାକୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାଏ । ସେମାନେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ହିରଣ୍ୟମୟଗର୍ଭର ପରମାତ୍ମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନନ୍ତ ସଂବସ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସ କରନ୍ତି) ଏହି ଅନ୍ୟ ଶ୍ରୁତିରେ ବିଶେଷିତ ହେବାରୁ କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଗତି ହୁଏ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ; କାରଣ ପରବ୍ରହ୍ମରେ ଅବସ୍ଥାଭେଦର ଉପପତ୍ତି ହେବାରୁ ବହୁବଚନ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।

(ଖ) ଲୋକଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ବିକାର ବିଷୟକ ସମ୍ଭବ ବିଶିଷ୍ଟ ଭୋଗଭୁମିରେ ମୁଖ୍ୟ ଅଟେ ଏବଂ ଅନ୍ୟତ୍ର ‘ବ୍ରହ୍ମେବ ଲୋକ ଏଷ ସମ୍ରାଟ୍’ (ହେ ସମ୍ରାଟ୍ । ଏହାହିଁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦିରେ ଗୌଣୀ ଅଟେ । ଅଧିକରଣ ଓ ଅଧିକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମଧ୍ୟ ପରବ୍ରହ୍ମରେ ମୁଖ୍ୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏହା ଉପାସକର ନୟନ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଅଟେ । ୮ ।

ମୂଳ - (କ) ନନ୍ଦ କାର୍ଯ୍ୟବିଷୟେଽପି ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦୋ ନୋପପଦ୍ୟତେ, ସମନ୍ୱୟେ ହି ସମସ୍ତସ୍ୟ ଜଗତୋ ଜନ୍ମାଦିକାରଣଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ସ୍ଥାପିତମିତି । ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ-

ଭାଷା-(କ) ପରତୁ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସମନ୍ୱୟ ଅଧିକରଣରେ ସମସ୍ତ ଜଗତର ଜନ୍ମ ପ୍ରଭୃତିର କାରଣ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ- ଏହା କ’ଣ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ-

समीप्यातु तदव्यपदेशः ॥ ୪-୩-୧ ॥

ସାମୀପ୍ୟାତୁ ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶଃ ॥ ୪-୩-୧ ॥

ସାମୀପ୍ୟାତ୍=କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ କାରଣବ୍ରହ୍ମରସନ୍ନିଧିରେ ରହେ । ଅତଃ, ତଦ୍‌ବ୍ୟପଦେଶଃ=କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମରେ ମଧ୍ୟ କାରଣବ୍ରହ୍ମର ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ତୁ=ତୁଶବ୍ଦ ଶଙ୍କା ନିବାରଣ ପାଇଁ ଅଛି ।

ମୂଳ-(କ) ତୁଶବ୍ଦ ଆଶଙ୍କା ବ୍ୟାବୃତ୍ୟର୍ଥଃ । ପରବ୍ରହ୍ମସାମୀପ୍ୟାତ୍‌ପରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସ୍ମିନ୍ନପି ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗୋ ନ ବିରୁଦ୍ଧତେ । ପରମେବ ହି ବ୍ରହ୍ମ ବିଶ୍ୱବୋପାୟସମ୍ଭବଂ କୃତିତ୍ କେଶିନ୍‌ବିକାରଧର୍ମେର୍ନୋମୟଭାବିଭିରୂପାସନାୟୋ ପଦିଶ୍ୟମାନମପରମିତି ସ୍ଥିତିଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ତୁ ଶବ୍ଦ ଶଙ୍କାର ବ୍ୟାବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଅଛି । ଅପରବ୍ରହ୍ମକୁ ପରବ୍ରହ୍ମସମାପ ହେବାରୁ ସେଠାରେ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ । କାରଣ=ବିଶ୍ୱବ୍ଦ ଉପାଧି ବିଶିଷ୍ଟ ପରବ୍ରହ୍ମ କେଉଁଠି କୌଣସି ମନୋମୟଭାବିବିକାର ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଉପାସନା ପାଇଁ ଉପଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ଅପରବ୍ରହ୍ମ ହୁଏ=ଏହାହିଁ ସ୍ଥିତି ଅଟେ ॥ ୧ ॥



ମୂଳ-(କ) ନନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତାବନାବୃତ୍ତିଶ୍ରବଣଂ ନ ଘଟତେ । ନହି ପରସ୍ମାଦ୍ବହ୍ନ-
ଶୋଂନ୍ୟତ୍ର କୃତିନିତ୍ୟତାଂ ସମ୍ଭବୟତି । ଦର୍ଶୟତି ଚ ଦେବଯାନେନ ପଥା ପ୍ରସ୍ଥିତାନାମନା-
ବୃତ୍ତିମ୍ 'ଏତେନ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନା ଜମଂ ମାନବମାବର୍ତ୍ତନାବର୍ତ୍ତନ୍ତେ' (ଛା ୪-୧୫-୫),
ଇତି, ତେଷାମିହ ନ ପୁନରାବୃତ୍ତିରସ୍ତି 'ତୟୋର୍ଧୂମାୟନ୍ମୃତବୃମେତି' (ଛା ୮-୬-୬)
କଂ ୬-୧୬) ଇତି ଚେତ୍ । ଅଳ୍ପ ବୁଝା-

ତାଷା - (କ) ଉପାସକକୁ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତି ହେବା ପରେ କିନ୍ତୁ ଅନାବୃତ୍ତି ଶ୍ରୁତି
ଘଟେ ନାହିଁ, କାରଣ-ପରବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅନ୍ୟତ୍ର କେଉଁଠି ନିତ୍ୟତା ସମ୍ଭବନା ହୁଏ ନାହିଁ ।
'ଏତେନ ପ୍ରତୀପଦ୍ୟମାନା' (ଏହି ଦେବପଥକୁ ଜାଣି ଏହି ମାନବ ଆବର୍ତ୍ତରେ ଫେରେ
ନାହିଁ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଦେବଯାନମାର୍ଗ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରସ୍ଥାନ କରିବା ପାଇଁ ଅନାବୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ।
ତାହାରି ଏହି ସଂସାରରେ ପୁନରାବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ- 'ତୟୋର୍ଧୂମାୟନ୍ମୃତବୃମେତି'
ଏହି ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ଏହା ଯଦି କହ, ତେବେ ଆମ୍ଭେ କହୁଁ ଯେ-

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ୪-୩-୧୦ ॥

କାର୍ଯ୍ୟାତ୍ୟୟେ ତଦଧ୍ୟକ୍ଷେଣ ସହାତଃ ପରମଭିଧାନାତ୍ ଚ ॥

॥୪-୩-୧୦॥

କାର୍ଯ୍ୟାତ୍ୟୟେ=କାର୍ଯ୍ୟ ପରବ୍ରହ୍ମର ବିନାଶ ହେବା ପରେ ସେହି ଲୋକରେ ଉତ୍ପନ୍ନ
ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାରୀ ତତ୍ତ୍ଵଜ୍ଞାନୀ, ତଦଧ୍ୟକ୍ଷେଣ ସହ=ସେହି ଲୋକର ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ସହିତ,
ଅତଃ=କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମରେ, ପରମ-ପରବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଅଭିଧାନାତ୍=କାରଣ ଏହା
ଶ୍ରୁତିରେ କୁହାଯାଇଛି ।

ମୂଳ- (କ) କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଲୋକପ୍ରଳୟପ୍ରତ୍ୟୁପସ୍ଥାନେ ସତି ତତ୍ତ୍ଵେକୋତ୍ପନ୍ନସମ୍ୟଗ୍-
ଦର୍ଶନଃ ସତସ୍ତଦଧ୍ୟକ୍ଷେଣ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭେଣ ସହାତଃ ପରଂ ପରିଶୁଦ୍ଧଂ ବିଷ୍ଣୋଃ ପରମଂ
ପଦଂ ପ୍ରତିପଦ୍ୟତି ଇତି । ଇତ୍ୟଂକ୍ରମମୁକ୍ତିରନାବୃତ୍ତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତ୍ୟଭିଧାନେତ୍ୟୋଃତ୍ତ୍ଵପରଗତ୍ୟା ।
ନ ହ୍ୟଞ୍ଜୟେବ ଗତିପୂର୍ବକା ପରପ୍ରାପ୍ତିଃ ସମ୍ଭବତୀତ୍ୟୁପପାଦିତମ୍ ।

ତାଷା-(କ) କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମଲୋକର ପ୍ରଳୟ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲାପରେ ଏଠାରେ ଯାହାକୁ
ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ତତ୍ତ୍ଵଦର୍ଶୀଲୋକ ସେହି ଲୋକର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ
ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ସହ ପରିଶୁଦ୍ଧ ବିଷ୍ଣୁର ପରମପଦକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେହିପରି କ୍ରମମୁକ୍ତି ଅନାବୃତ୍ତି
ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଭିଧାନଦ୍ଵାରା ସ୍ଵୀକାର କରିବା ଉଚିତ୍; କାରଣ ପରବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରାପ୍ତି ଗତିପୂର୍ବକ
ମୁଖ୍ୟ ନୁହେଁ-ଏହାକୁ ଆମ୍ଭେ 'ଉପପତ୍ତି' ପଦରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛୁ ॥୧୦॥



स्मृतेश्च ॥ ୪-୩-୧୧ ॥

ସ୍ମୃତେଷ୍ଠ ॥୪-୩-୧୧॥

ସ୍ମୃତେଷ୍ଠ=‘ବ୍ରହ୍ମଣା ସହ’ ଏହି ସ୍ମୃତିରେ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଗତି ଶ୍ରବଣ ହୁଏ ।

ମୂଳ (କ) ସ୍ମୃତିରପେକ୍ଷତମର୍ଥମନୁଜାନାତି-‘ବ୍ରହ୍ମଣା ସହ ତେ ସର୍ବେ ସଂପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତିସଞ୍ଚରେ । ପରସ୍ୟାନ୍ତେ କୃତାମ୍ନାଃ ପ୍ରବିଶନ୍ତି ପରଂ ପଦମ୍’ ଇତି । ତସ୍ମାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମବିଷୟା ଗତିଃ ଶ୍ରୁୟତ ଇତି ସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ ।

ଭାଷା (କ) ‘ବ୍ରହ୍ମଣା ସହ’ (ମହା ପ୍ରଳୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ ଲିଙ୍ଗ ଶରୀରରୂପ ବିକାରର ସମାପ୍ତ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକବାସୀ ସେହି ସବୁ ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସହ ପରବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି) ଏହି ସ୍ମୃତି ତାହାର ଅର୍ଥକୁ ଅନୁମୋଦନ କରେ । ତେଣୁ କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଗତିଶ୍ରୁତି ଅଟେ ଏହାହିଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ॥୧୧॥

ମୂଳ (କ) କିଂ ପୁନଃ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ମାଣଙ୍କ୍ୟାୟଂ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତଃ ? ‘କାର୍ଯ୍ୟଂ ବାଦରିଃ’ (ବ୍ର. ମୂ ୪-୩-୭) ଇତ୍ୟାଦିନେତି । ଇଦାନାଂ ସୁତ୍ରେରେବୋପ ଦର୍ଶ୍ୟତେ

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ପୁନଃ କୌଣସି ପୂର୍ବପକ୍ଷକୁ ଶଙ୍କା କରି ‘କାର୍ଯ୍ୟ ବାଦରିଃ’ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ ହୋଇଛି କି ? ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ସୁତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ୱାରା ଦେଖାଯାଏ-

परं जैमिनिमुख्यत्वात् ॥ ୪-୩-୧୨ ॥

ପରଂ ଜୈମିନି ମୁଖ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ॥୪-୩-୧୨॥

ଜୈମିନିଃ=ଜୈମିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମତରେ, ପରମ୍=ଗତିର ବିଶେଷ ପରବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ମୁଖ୍ୟତ୍ୱାତ୍=କାରଣ ପରବ୍ରହ୍ମ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟ ଆଲମ୍ବନ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଜୈମିନିସ୍ତାୟତ୍ତଃ ‘ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’ (ଛା ୪-୧୫-୫) ଇତ୍ୟତ୍ର ପରମେବ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତତାତି ମନ୍ୟତେ । କୁତଃ ? ମୁଖ୍ୟତ୍ୱାତ୍ । ପରଂ ହି ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟମାଲମ୍ବନଂ ଗୌଣମପରମ୍, ମୁଖ୍ୟ ଗୌଣଯୋଗମୁଖ୍ୟେ ସଂପ୍ରତ୍ୟୟୋ ଭବତି ॥



ଭାଷା-(କ) ଜୈମିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କିନ୍ତୁ ‘ସ ଏତାନ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’ ଏଠାରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରାଏ ବୋଲି ସ୍ବାକାର କରନ୍ତି । ପରବ୍ରହ୍ମ କେବଳ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟ ଆଲମ୍ବନ ଅଟେ ଏବଂ ଅପର ଗୌଣ ଅଟେ । ମୁଖ୍ୟ ଓ ଗୌଣର ମୁଖ୍ୟରେ ସଂପ୍ରତୟ ହୁଏ ।

दर्शनाच्च ॥ ୪-୩-୧୩ ॥

ଦର୍ଶନାଚ ॥ ୪-୩-୧୩ ॥

ଦର୍ଶନାଚ୍ ଚ=‘ତତ୍ତ୍ଵୋର୍ଥମାୟନ୍ମତତ୍ତ୍ଵମେତି’ ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତ ମଧ୍ୟ ଗତିପୂର୍ବକ ଅମୃତତ୍ଵ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ‘ତତ୍ତ୍ଵୋର୍ଥମାୟନ୍ମତତ୍ତ୍ଵମେତି’ (ଛା ୮-୬-୬, କଂ ୬-୧୫) ଇତି ଚ ଗତିପୂର୍ବକମ୍ ମୃତତ୍ଵଂ ଦର୍ଶୟତି । ଅମୃତତ୍ଵଂ ଚ ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ପଦଦ୍ୟତେ ନ କାର୍ଯ୍ୟେ, ବିନାଶିତ୍ଵାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ । ‘ଅଥ ଯତ୍ରାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି, ତଦନ୍ତଂ ତନ୍ମର୍ତ୍ତ୍ୟମ୍’ (ଛା ୭-୨୪-୨) ଇତି ପ୍ରବଚନାତ୍ ପର ବିଷୟୈବ ଚୈଷା ଗତିଃ କଠବଲ୍ଲୀଷୁ ପଠ୍ୟତେ । ନହି ତତ୍ର ବିଦ୍ୟାନ୍ତର ପ୍ରକ୍ରମୋଽସ୍ତି, ‘ଅନ୍ୟତ୍ର ଧର୍ମାଦନ୍ୟତ୍ରାଧର୍ମାତ୍’ (କଂ ୨-୧୫) ଇତି ପରସ୍ୟୈବ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରକ୍ରାନ୍ତତ୍ଵାତ୍ ॥

ଭାଷା - (କ) ‘ତତ୍ତ୍ଵୋର୍ଥମାୟନ୍ମତତ୍ତ୍ଵମେତି’ (ହୃଦୟ ଦେଶରୁ ବାହାରି ସେହି ମୁଖ୍ୟ ସୁଷ୍ମମ୍ନା ନାଡ଼ାରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବକୁ ଗମନ କରି ଅମୃତ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଗତି ପୂର୍ବକ ଅମୃତତ୍ଵକୁ ଦେଖାଏ ଏବଂ ଅମୃତତ୍ଵ ପରବ୍ରହ୍ମରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମରେ ନୁହେଁ । କାରଣ-କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ବିନାଶୀ ଅଟେ । ‘ଅଥ ଯତ୍ରାନ୍ୟତ୍’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଅବିଦ୍ୟା ଅବସ୍ଥାରେ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ, ସେ ଅଜ୍ଞ ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରବଚନରୁ ପର ବିଷୟକ ଏହି ଗତି କଠବଲ୍ଲୀରେ ପଠିତ ହୋଇଛି । ସେଠାରେ ଅପର ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣ ନାହିଁ, କାରଣ ‘ଅନ୍ୟତ୍ ଧର୍ମାତ୍’ (ଧର୍ମଭିନ୍ନ ଓ ଅଧର୍ମରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ) ଏହିପରି ପରବ୍ରହ୍ମର ଉପକ୍ରମ କରାଯାଇଛି ॥ ୧୩ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ ୪-୩-୧୪ ॥

ନ ଚ କାର୍ଯ୍ୟେ ପ୍ରତିପତ୍ୟଭିସନ୍ଧିଃ ॥ ୪-୩-୧୪ ॥

ପ୍ରତିପତ୍ୟଭିସନ୍ଧିଃ=‘ପ୍ରଜାପତେଃ ସଭାଂ ବେଶୁ ପ୍ରପଦ୍ୟେ’ ଏହି ଗୃହ ପ୍ରତିରୂପ ସଂକଳ୍ପ, ଚ=ମଧ୍ୟ, ନ କାର୍ଯ୍ୟେ=କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ନୁହେଁ । କାରଣ-ବାକ୍ୟ ଓ ଶ୍ରୁତି ପ୍ରମାଣଦ୍ଵାରା ଦୂର୍ବଳ ପ୍ରକରଣ ବାଧ୍ଯତ ହୁଏ । ଅତଃ ଗୃହ ପ୍ରାପ୍ତିରୂପ ସଂକଳ୍ପ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅଟେ; ତେଣୁ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ଗନ୍ତବ୍ୟ ଅଟେ ।



ମୂଳ (କ) ଅର୍ଥେ ଚ ‘ପ୍ରଜାପତେଃ ସଭାଂ ବେଶ୍ମ ପ୍ରପଦ୍ୟେ’ (ଛା ୮-୧୪-୧) , ଇତି ନାୟଂ କାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟଃ ପ୍ରତିପତ୍ୟାଭିସଂଧୂଃ ‘ନାମ ରୂପଯୋର୍ନିବହିତା ତେ ଯଦତରା ତଦ୍ବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୮-୧୪-୧) ଇତି କାର୍ଯ୍ୟବିଲକ୍ଷଣସ୍ୟ ପରସ୍ୟୈବ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ପ୍ରକୃତତ୍ୱାତ, ‘ଯଶୋଽହଂ ଭବାମି ବ୍ରାହ୍ମଣାନାମ୍’ (ଛା ୮-୧୪-୧) ଇତି ଚ ସର୍ବାମୁଦ୍ଦେନୋପ କ୍ରମଣାତ, ‘ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରତିମା ଅସ୍ତି ଯସ୍ୟ ନାମ ମହଦ୍ୟଶଃ’ (ଶ୍ଳୋକ ୪-୧୯) ଇତି ଚ ପରସ୍ୟୈବ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଯଶୋ ନାମାତ୍ମ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ ।

(ଖ) ସା ଗ୍ରେୟଂ ବେଶ୍ମ ପ୍ରତିପତ୍ତିର୍ଗତି ପୂର୍ବିକା ହାର୍ଦ୍ଦବିଦ୍ୟାୟାମୁଦିତା- ‘ତଦପରାଜିତା ପୂର୍ବବ୍ରହ୍ମଣ ପ୍ରଭୁବିମିତଂ ହିରଣ୍ମୟମ୍’ (ଛା ୮-୫-୩) ଇତ୍ୟତ୍ରା ପଦରେପି ଚ ଗତ୍ୟର୍ଥତ୍ୱାନ୍ ମାର୍ଗାପେକ୍ଷାବସାୟତେ । ତସ୍ମାତ୍ ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟା ଗତିଶ୍ଚିତୟ ଇତି ପକ୍ଷାନ୍ତରମ୍ । ତାବେତୌ ଦ୍ୱୌ ପକ୍ଷାବାଚାର୍ଯ୍ୟଶ ସୂତ୍ରିତୌ ଗତ୍ୟୁପପତ୍ୟାଦି ଭିରପରଃ । ତତ୍ତ୍ୱ ଗତ୍ୟୁପପତ୍ୟାଦୟଃ ପ୍ରଭବନ୍ତି ମୁଖ୍ୟ ଡାଦାନାମାଭାସଯିତୁଂ, ନ ତୁ ମୁଖ୍ୟତ୍ୱାଦୟୋ ଗତ୍ୟୁପପ- ତ୍ୟାଦିନିତ୍ୟାଦ୍ୟ ଏବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତୋ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତୋ ଦ୍ୱିତୀୟସ୍ତୁ ପୂର୍ବପକ୍ଷଃ ।

(ଗ) ନ ହ୍ୟ ସତ୍ୟପି ସମ୍ଭବେ ମୁଖ୍ୟସ୍ୟୈବାର୍ଥସ୍ୟ ଗ୍ରହଣମିତି କଷ୍ଟଦାକ୍ଷାପୟିତା ବିଦ୍ୟତେ । ପରବିଦ୍ୟା ପ୍ରକରଣେଽପି ଚ ସୂତ୍ୟର୍ଥଂ ବିଦ୍ୟାନ୍ତରାଶ୍ରୟଗତ୍ୟନ୍ତକାର୍ତ୍ତନ ମୁପପଦ୍ୟତେ ‘ବିଷ୍ଣୁତ୍ତନ୍ୟା ଉତ୍କ୍ରମଣେ ଭବନ୍ତି’ (ଛା ୮-୬-୬) ଇତିବତ୍ । ‘ପ୍ରଜାପତେଃ ସଭାଂ ବେଶ୍ମ ପ୍ରପଦ୍ୟେ’ (ଛା ୮-୧୪-୧) ଇତି ତୁ ପୂର୍ବବାକ୍ୟ ବିଚ୍ଛେଦେନ କାର୍ଯ୍ୟେଽପି ପ୍ରତିପତ୍ୟାଭି ସଂଧର୍ମବିରୁଧତେ । ସଗୁଣେଽପି ଚ ବ୍ରହ୍ମଣି ‘ସର୍ବାମୁଦ୍ ସଂକାର୍ତ୍ତନଂ’ ‘ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ବଦବକଳ୍ପତେ । ତସ୍ମାଦ୍ ପରବିଷୟା ଏବ ଗତିଶ୍ଚିତୟଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ପ୍ରଜାପତେଃ ସଭାମ୍’ (ମୁଁ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କର ସଭାଗୃହକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବି) ଏହି ପ୍ରାପ୍ତିର ସଂକଳ୍ପ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ନାମରୂପଯୋଃ’ (ସେହି ଆକାଶ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆତ୍ମା ନିଜ ପାଖରେ ରହି ଜଗତ୍ ବାଳଭୂତ ନାମ ଓ ରୂପକୁ ଅବିଭକ୍ତ କରେ, ସେମାନେ ଯାହାର ମଧ୍ୟରେ ଅଛନ୍ତି, ସେ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ) ଏହିପ୍ରକାର କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ପରବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକୃତ ଅଟେ । ‘ଯଶୋଽହଂ’ (ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମାଣଙ୍କର ଯଶ ଆତ୍ମା ଅଟେ) ଏହା ସର୍ବାମୁ ରୂପରେ ଉପକ୍ରମ ଅଟେ । କାରଣ- ‘ନ ତସ୍ୟ’ (ଯେଉଁ ଈଶ୍ୱରର ନାମ ମହଦ୍ ଯଶପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଯେ) ସେହି ବ୍ରହ୍ମର କୌଣସି ଉପମା ନାହିଁ ଏହିପରି ପରବ୍ରହ୍ମ ଯଶ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

(ଖ) ଏହା ବେଶ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତି ଗତିପୂର୍ବକ ଅଟେ । ସେ ତଦପରାଜିତା (ସେଠାରେ ଅପରାଜିତ ନାମକ ବ୍ରହ୍ମପୁରୀ ଅଛି, ତାହା ପ୍ରଭୁ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର ବିଶେଷ ରୂପରେ ନିର୍ମିତ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣମୟ ଅଟେ) ଏଠାରେ ହାର୍ଦ୍ଦବିଦ୍ୟାରେ କୁହାଯାଇଛି । ପଦ୍ୟାତୁ ମଧ୍ୟ ଗତ୍ୟର୍ଥକ



ହେବାରୁ ସେହି ମାର୍ଗକୁ ଅପେକ୍ଷା ନିଶ୍ଚିତ ହେବ । ତେଣୁ ଗତିବୋଧକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅଟନ୍ତି-ଏହା ପକ୍ଷାତର ଅଟେ । ଏହି ଦୁଇଟି ପକ୍ଷ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ମୃତିରେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଗତିର ଉପପତ୍ତି ହେଲେ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ମୁଖ୍ୟତଃ ଆଦିଦ୍ଵାରା । ସେଠାରେ ଗତିର ଉପପତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ମୁଖ୍ୟତାଦିର ଆଭାସ ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ନୁହଁ, ପରନ୍ତୁ ମୁଖ୍ୟତାଦି ଗତିର ଉପପତ୍ତି ପ୍ରଭୃତିର ଆଭାସ ରୂପରେ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ନୁହେଁ; ତେଣୁ ପ୍ରଥମ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କୁହାଯାଇଅଛି ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ଅଟେ ।

(ଗ) କାରଣ ତାହା ସମ୍ଭବ ନ ହେଲେ ବି ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ ହେବା ପାଇଁ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବିଦ୍ୟମାନ ନୁହେଁ । ପରବିଦ୍ୟାର ପ୍ରକରଣରେ ମଧ୍ୟ ଅପରବିଦ୍ୟାର ଆଶ୍ରୟ ଗତିର ଅନୁକାର୍ତ୍ତନ ପରବିଦ୍ୟାର ସ୍ମୃତିପାଇଁ ‘ବିଶ୍ଵତ୍ତନ୍ୟା ଉତ୍କ୍ରମଣେ ଭବନ୍ତି’ (ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଗତିଶୀଳ ନାଡ଼ିଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ପାଇଁ ରହିଛି) ତାହା ସଦୃଶ ଉପପନ୍ନ ଅଟେ । ‘ପ୍ରଜାପତେଃ ସତ୍ତ୍ଵାଂ ବେଶ୍ମ ପ୍ରପଦ୍ୟେ । ଏଠାରେ କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବବାକ୍ୟରୁ ବିଚ୍ଛେଦ କରି କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମରେ ପ୍ରାପ୍ତିର ସଂକଳ୍ପ ବିରୁଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ସଗୁଣବ୍ରହ୍ମରେ ସର୍ବାତ୍ମକ ସଂକାର୍ତ୍ତନ ‘ସର୍ବକର୍ମା ସର୍ବକାମଃ’ ଇତ୍ୟାଦି ପରି ହୋଇପାରେ; ତେଣୁ ଗତିବୋଧକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଅଟନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) କେଚିତ୍ ପୁନଃ-ପୂର୍ବାଣି ପୂର୍ବରକ୍ଷ ସ୍ମୃତାଣି ଭବନ୍ତ୍ୟୁତ୍ତରାଣି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସ୍ମୃତାଣାତ୍ୟେତାଂ ବ୍ୟବସ୍ଥାମନୁରୂପମାନାଃ ପରବିଷୟା ଏବ ଗତିଶ୍ରୁତିଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପୟନ୍ତି, ତଦନୁପପନ୍ନମ୍, ଗନ୍ତବ୍ୟତ୍ଵାନୁପପତ୍ତେର୍ବ୍ରହ୍ମଣଃ ଯତ୍ ସର୍ବଗତଂ ସର୍ବାନ୍ତରଂ ସର୍ବାତ୍ମକଞ୍ଚ ପରଂବ୍ରହ୍ମ’, ଆକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତଃ, ନିତ୍ୟଃ’, ଯତ୍ ସାକ୍ଷାଦପରୋକ୍ଷାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ (ବୃହ ୩-୪-୧), ‘ଯ ଆତ୍ମା ସର୍ବାନ୍ତରଃ (ବୃହ ୩-୪-୧), ଆତ୍ମେବେଦଂ ସର୍ବମ୍’ (ଛା ୬-୨୫-୨), ବ୍ରହ୍ମେବେଦଂ ବିଶ୍ଵମିଦଂ ବରିଷ୍ଠମ୍’ (ମୁ ୨-୨-୧୧) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ବିଶେଷମ୍, ତସ୍ୟ ଗନ୍ତବ୍ୟତା ନ କଦାଚିତପ୍ୟୁପପଦ୍ୟତେ । ନହି ଗତମେବ ଗମ୍ୟତେ । ଅନ୍ୟେନା ହ୍ୟନ୍ୟଦ୍ଗଚ୍ଛତାତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲୋକେ ।

(ଖ) ନନୁ ଲୋକେ ଗତସ୍ୟାପି ଗନ୍ତବ୍ୟତା ଦେଶାନ୍ତର ବଶିଷ୍ଟସ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟା । ଯଥା ପୃଥ୍ଵୀବାସ୍ତୁ ଏବ ପୃଥ୍ଵୀଂ ଦେଶାନ୍ତର ଦ୍ଵାରେଣ ଗଚ୍ଛତାତି । ଯଥାନ୍ନିତ୍ୟତ୍ଵେଽପି ବାଳସ୍ୟ କାଳାନ୍ତରବିଶିଷ୍ଟଂ ବାର୍ଯ୍ୟକଂ ସ୍ଵାମୀଭୂତମେବ ଗନ୍ତବ୍ୟଂ ଦୃଷ୍ଟମ୍, ତଦବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽପି ସର୍ବଶକ୍ତ୍ୟୁପେତତ୍ଵାତ୍ କଥଂଚିଦ୍ ଗନ୍ତବ୍ୟତା ସ୍ୟାଦିତି ନ, ପ୍ରତିସିଦ୍ଧସର୍ବ ବିଶେଷତ୍ଵାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ । ‘ନିଷ୍ଠଳଂ, ନିଷ୍ପ୍ରାୟଂ ଶାନ୍ତଂ ନିରବଦ୍ୟଂ ନିରଞ୍ଜନମ୍’ (ଶ୍ଵେତା ୬-୨୯), ‘ଅସ୍ତ୍ରଜ ମନଶ୍ଚହସ୍ତକାଦାର୍ଯ୍ୟମ୍’ (ବୃହ ୩-୮-୮), ‘ସ ବାହ୍ୟଭ୍ୟନ୍ତରୋ ହ୍ୟଙ୍ଗଃ’ (ମୁ ୬-୧-୨), ‘ସ ବା ଏଷ ମହାନଜ ଆତ୍ମାଽଜରୋଽମୃତୋଽଭୟୋ (ବ୍ରହ୍ମ ୪-୪-୨୫), ସ



ଏକ ନେତ୍ରି ନେତ୍ୟାମ୍ନା’ (ବୃ ୩-୯-୨୬) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି ନ୍ୟାୟେଭ୍ୟୋ ନ ଦେଶକାଳାଦି ବିଶେଷ ଯୋଗଃ ପରମାତ୍ମନି କଞ୍ଚୟିତୁଂ ଶକ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଯେନ ଭୂପ୍ରଦେଶବୟୋବସ୍ଥାନାୟୋନାସ୍ୟ ଗନ୍ତବ୍ୟତା ସ୍ୟାତ୍ । ଭୂବୟସୋଷ୍ଠ ପ୍ରଦେଶାବସ୍ଥାଦି ବିଶେଷ ଯୋଗାଦୁପପଦ୍ୟତେ ଦେଶକାଳ ବିଶିଷ୍ଟା ଗନ୍ତବ୍ୟତା । ଭୂବୟସୋଷ୍ଠ ପ୍ରଦେଶାବସ୍ଥାଦି ବିଶେଷ ଯୋଗାଦୁପପଦ୍ୟତେ ଦେଶକାଳ ବିଶିଷ୍ଟ ଗନ୍ତବ୍ୟତା ।

(ଘ) ଜଗଦୁପରିସ୍ଥିତି ପ୍ରଳୟ ହେତୁତ୍ୱ ଶ୍ରୁତେରନେକ ଦେଶଶକ୍ତିତ୍ୱଂ ବ୍ରହ୍ମଣ ଇତି ଚେତ୍ ନ ବିଶେଷ ନିରାକରଣ ଶ୍ରୁତାନାମନ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱାତ୍ । ଉପଭ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତାନାମପି ସମାନମାନ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱମିତି ଚେତ୍-ନ ତାସାମେକତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ ପରତ୍ୱାତ୍ । ମୃଦାଦିବୃକ୍ଷାନ୍ତେହି ସତୋ ବ୍ରହ୍ମଣ ଏକସ୍ୟ ସତ୍ୟତ୍ୱଂ ବିକାରସ୍ୟ ଋତ୍ତତ୍ୱଂ ପ୍ରତିପାଦୟାନ୍ତାସଂ ନୋପଭ୍ୟାଦିପରଂ ଭବିତୁମର୍ହିତି ।

ଭାଷା (କ) କେତେକ କହନ୍ତି ଯେ ପୂର୍ବପକ୍ଷ ରୂପେ ପୂର୍ବସୂତ୍ର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଉତ୍ତରସୂତ୍ରଟି ସିଦ୍ଧାନ୍ତପକ୍ଷ ଅଟେ । ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଜାଣିପାରି ଗତିବୋଧକ ଶ୍ରୁତି ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ କରନ୍ତି । ପରବ୍ରହ୍ମ ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ ବ୍ରହ୍ମରେ ଗନ୍ତବ୍ୟତ୍ୱର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଯତ୍ ସର୍ବଗତଂ’ (ଯାହା ସର୍ବଗତ, ସର୍ବାନ୍ତର ଓ ପରବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ), ‘ଆକାଶବତ୍ ସର୍ବଗତଃ’ (ଆତ୍ମା ଆକାଶ ପରି ସର୍ବଗତ ଓ ନିତ୍ୟ ଅଟେ), ‘ଯତ୍ ସାକ୍ଷାତ୍’ (ଯାହା ସାକ୍ଷାତ୍ ଅପରୋକ୍ଷ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ), ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ସମସ୍ତଙ୍କର ଅନ୍ତର ଅଟେ) ‘ଆତ୍ମେବେଦଂ’ (ଏହି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଜଗତ୍ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ସର୍ବଗତ, ସର୍ବାନ୍ତର, ସର୍ବାତ୍ମକ, ପରବ୍ରହ୍ମ ଯାହା ବିଶେଷ ରୂପରେ ନିର୍ଧାରିତ କରାଯାଇଅଛି । ସେଠାରେ ଗନ୍ତବ୍ୟତା କଦାଚିତ୍ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ; କାରଣ-ପ୍ରାପ୍ତ ହିଁ ପ୍ରାପ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟଟି ଅନ୍ୟପ୍ରତି ଯାଏ ବୋଲି ଲୋକରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।

(ଖ) ପରବ୍ରହ୍ମ ଲୋକରେ ପ୍ରାପ୍ତର ଦେଶାନ୍ତର ବିଶିଷ୍ଟ ରୂପରେ ଗନ୍ତବ୍ୟତା ଦେଖାଯାଏ । ଯେପରି ପୃଥିବୀ ଉପରେ ରହି ଅନ୍ୟ ଦେଶଦ୍ୱାରା ପୃଥିବୀକୁ ଯାଏ । ଯେପରିକି ବାଳକର ଅନନ୍ୟ ହେଲେକି ଅନ୍ୟକାଳରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଆତ୍ମଭୂତ ବାକ୍ୟ୍ୟ ଗନ୍ତବ୍ୟ ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିପରି ମଧ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବାରୁ ବ୍ରହ୍ମରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଗନ୍ତବ୍ୟତା ହୁଏ କି ? ନା, କାରଣ ସର୍ବବିଶେଷପର ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ । ‘ନିଷଳଂ’ (ବ୍ରହ୍ମ ଅବୟବରହିତ, ନିଷ୍ପ୍ରୟ, ଶାନ୍ତି, ଅନିବ୍ୟ, ନିର୍ଲୋପ ହୁଏ), ‘ଅସ୍ଥୁଳମ୍’ (ସେ ସ୍ଥୁଳ ନୁହେଁ, ଅଶ୍ଳୁ ନୁହେଁ କି ଦାର୍ଢ଼ ନୁହେଁ) ‘ସ ବାହ୍ୟମ୍’ (ସେ ବାହ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଟେ ଓ ଅଜ୍ଞ ଅଟେ), ‘ସ ବା



ଏଷ' (ସେ ଏହି ଆତ୍ମା ମହାନ ଅଜ୍ଞ, ଅଜର, ଅମର, ଅମୃତ, ଅଭୟ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ), 'ସ ଏଷ' (ଯାହାର ମଧୁକାଣ୍ଡରେ ଏହା ନୁହେଁ ଏହା ନୁହଁ କହି ନିରୂପଣ କରାଯାଇଅଛି, ସେ ହିଁ ଆତ୍ମା ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି ଏବଂ ଅନୁକୂଳ ଡକ୍ଟ୍ରେରେ ଦେଶ, କାଳ ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷ ଯୋଗର ପରମାତ୍ମାରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଗ) ଯେପରିକି ଭୂପ୍ରଦେଶ, ବୟଃ ଅବସ୍ଥା ନ୍ୟାୟରେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ଗତବ୍ୟତା ହେଉ, ପୃଥିବୀ ଓ ବୟରେ କିନ୍ତୁ ପ୍ରଦେଶ ଓ ଅବସ୍ଥାଦି ବିଶେଷ ଯୋଗରୁ ଦେଶ, କାଳ ବିଶିଷ୍ଟ ଗତବ୍ୟତା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଦି କହ ଯେ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟ କାରଣତ୍ବୋପକ ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକ ଶ୍ରୁତିତ୍ବ ହୁଏ କି ? ନା, କାରଣ-ବିଶେଷ ନିରାକରଣକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅନନ୍ୟାର୍ଥକ ହୁଏ । ଯଦି କହ ଯେ- ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଅନନ୍ୟାର୍ଥକ ସମାନ ଅଟେ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଏହା ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସେମାନେ ଏକତ୍ବ ପ୍ରତିପାଦନ ପରକ ଅଟନ୍ତି । ମୃତ୍ତିକାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ସତ୍ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ସତ୍ୟତ୍ବର ଓ ବିକାରରେ ଅନ୍ତତ୍ବର ପ୍ରତିପାଦନ କରି ଶାସ୍ତ୍ର ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦିପରକ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ॥

ମୂଳ-(କ) କସ୍ତାତ୍ ପୁନରୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତୀନାଂ ବିଶେଷ ନିରାକରଣଶ୍ରୁତିଶେଷତ୍ବଂ ନ ପୁନରିତର ଶେଷ ଉପିତରା ସାମିତି ? ଉଚ୍ୟତେ ବିଶେଷ ନିରାକରଣ ଶ୍ରୁତୀନାଂ ନିରାକାତ୍-କ୍ଷ୍ୟାର୍ଥତ୍ବାତ୍ । ନ ହ୍ୟାତ୍ମନ ଏକତ୍ବନିତ୍ୟତ୍ବ ଶୁଦ୍ଧତ୍ବାଦ୍ୟ ବଗତୌ ସତ୍ୟାଂ ଭୂୟଃ କାଚିଦାକାଂ-କ୍ଷେପ ଜାୟତେ, ପୁରୁଷାର୍ଥ ସମାପ୍ତି ବୁଦ୍ଧ୍ୟପପରେଃ, 'ତତ୍ରକୋ ମୋହଃ, କଃ ଶୋକ ଏକତ୍ବ ମନୁପଶ୍ୟତଃ' (ଇଶା-୭) 'ଅଭୟଂ ବୈଜନକ ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି' (ବୃହ ୪-୨-୪) 'ବିଦ୍ବାନ୍ ବିଭେତି କୃତଶ୍ଚନ । ଏତଂ ହ ବାବ ନ ତପତି, କିମହଂ ସାଧୁ ନକରବଂ କିମହଂ ପାପମ କରବମ୍' (ତେଜି ୨-୯-୧) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ ।

(ଖ) ତଥୈବ ତ ବିଦୁଷାଂ ତୁଷ୍ୟନ୍ତୁଭବାଦିଦର୍ଶନାତ୍ । ବିକାରାନୃତାଭି ସଂଧପବାଦଦ୍ୱାଜ, 'ମୃତ୍ୟୋଃ ସ ମୃତ୍ୟୁମାପ୍ନୋତି ଯ ଇହ ନାନେବ ପଶ୍ୟତି' ଇତି । ଅତୋ ନ ବିଶେଷ ନିରାକରଣ ଶ୍ରୁତି ନାମନ୍ୟଶେଷତ୍ବମବଗନ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ । ନୈବ ମୁତ୍ତ୍ୟାଦି-ଶ୍ରୁତିନାଂ ନିରାକାଂକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ ସାମର୍ଥ୍ୟମସ୍ଥି । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଂ ତୁ ତାସାମନ୍ୟାର୍ଥତ୍ବଂ ସମାନୁଗମ୍ୟତେ ।

ଭାଷା - (କ) ପରନ୍ତୁ ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ ନିରାକରଣ କରୁଥିବା ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଅଙ୍ଗଭୂତ ଅଟନ୍ତି ଏବଂ ବିଶେଷ ପ୍ରତିଷେଧକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକର ଅଙ୍ଗଭୂତ ନୁହଁନ୍ତି କି ? ଏହା କିପରି ଜଣାପଡ଼େ । କୁହାଯାଇଛି



ବିଶେଷ ନିରାକରଣ ଶୁଦ୍ଧିଗୁଡ଼ିକ ନିରାକାଂକ୍ଷାର୍ଥକ ଅଟନ୍ତି, କାରଣ- ଆମ୍ଭାର ଏକତ୍ୱ, ନିତ୍ୟତ୍ୱ, ଶୁଦ୍ଧତ୍ୱାଦି ଜ୍ଞାନ ହେବାରୁ ପୁଣି କୌଣସି ଆକାଂକ୍ଷା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ‘ତତ୍ତ୍ୱ କୋ ମୋହ’ (ସେହି ସମୟରେ ଏକତ୍ୱଦର୍ଶୀ ଅନ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନ୍ତଠାରେ ମୋହ ଓ ଶୋକ ଦେଖିପାରେ କି ?) ‘ଅଭୟଂ ବୈ’ (ହେ ଜନକ ! ତୁମ୍ଭେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଅଭୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅଅଛି), ‘ବିଦ୍ୱାନ୍’, (ସେହି ବ୍ରହ୍ମର ଆନନ୍ଦକୁ ଜାଣି ବିଦ୍ୱାନ୍ କାହାକୁ ଭୟଭୀତ କରେ ନାହିଁ । ସେହି ବିଦ୍ୱାନ୍‌କୁ ମୁଁ କାହିଁକି ଶୁଭକର୍ମ ନ କଲି ? ପାପକର୍ମ କାହିଁକି କଲା ? ଏହିପରି ଚିନ୍ତାସନ୍ତପ କରେ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ପୁରୁଷାର୍ଥର ଅଭିଷ୍ଟବସ୍ତୁର ସମାପ୍ତି ବିଷୟକ ବୁଦ୍ଧି ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ।

(ଖ) ସେହିପରି ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ବିଦ୍ୱାନ୍ତଠାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଅନୁଭବାଦି ଦେଖାଯାଏ । ବିକାର ଓ ଅନୁତରେ ଅଗ୍ରାହ୍ୟର ଅପବାଦ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ମୃତ୍ୟୋଃ ସଃ’ (ଯାହା ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମରେ ନାନା ରୂପରେ ଦେଖାଯାଏ, ସେ ମୃତ୍ୟୁଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହା ଶୁଦ୍ଧି କହେ । ତେଣୁ ବିଶେଷ ନିରାକରଣ କରୁଥିବା ଶୁଦ୍ଧିରେ ଅନ୍ୟ ଶେଷତ୍ୱ କରାଯାଇ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିପାଦକ ଶୁଦ୍ଧିରେ ନିରାକାଂକ୍ଷ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ । କାରଣ- ତାହାର ଅନ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମାନ୍ୱିତ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ତଥାହି-‘ତତ୍ତ୍ୱେତନ୍ତ୍ରଜମୁପ୍ପତିତଂ ସୋମ୍ୟ ବିଜାନାହ ନେଦମମୂଳଂ ଭବିଷ୍ୟତି’ (ଛା ୬-୮-୩) ଇତ୍ୟୁଦ୍ୟ ସ୍ୟାଦର୍କେ ସତ ଏବୈକସ୍ୟ ଜଗନ୍ମୂଳସ୍ୟ ବିଜ୍ଞେୟତ୍ୱଂ ଦର୍ଶୟତି । ‘ଯତୋ ବା ଇମାନି ଭୂତାନି ଜାୟନ୍ତେ । ଯେନେ ଜାତାନି ଜୀବନ୍ତି । ଯତ୍ ପ୍ରୟତ୍ୟଭିସଂବିଶନ୍ତି । ତଦ୍‌ବିଜିଜ୍ଞାସସ୍ୱ, ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମେତି’ (ତୈ ୩-୧-୧) ଇତି ଚ ।

(ଖ) ଏବମୁତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦିଶୁଦ୍ଧତାନାମୈକାନ୍ୟା ବଗମେ ପରଦ୍ୱାନ୍ନାନେକକ୍ଷତ୍ରିୟୋଗୋ ବ୍ରହ୍ମଣଃ । ଅତଶ୍ଚ ଗତବ୍ୟଦ୍ୱାନୁପପତ୍ତିଃ । ‘ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରାଣା ଉତ୍କ୍ରାମନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମୈବ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମାପେୟତି’ (ବୃହ ୪-୪-୬) ଇତି ଚ ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ଗତିଂ ନିବାରୟତି । ତଦ୍‌ବ୍ୟାଖ୍ୟାତମ୍ ‘ସ୍ୱଷ୍ଟୋ ହ୍ୟେକେଷାମ୍’ (ବୃ ୪-୨-୧୩) ଇତ୍ୟତ୍ ।

ଭାଷା-(କ) ଯେପରିକି ‘ତତ୍ତ୍ୱେତତ୍ତ୍ୱ’ (ହେ ସୋମ୍ୟ ! ସେହି ଜଳରୁ ତୁମେ ଏହି ଶରୀରରୂପ ଅଙ୍ଗୁର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ଜାଣ ଯେ- ଏହା ନିର୍ମୂଳ ଅର୍ଥାତ୍ କାରଣ ରହିତ ହୁଏ ନାହିଁ) ଏହିପ୍ରକାର ଉପକ୍ରମ କରି ଶେଷରେ ଜଗତର ମୂଳଭୂତ ଏକ ସତକୁ ବିଜ୍ଞେୟ ରୂପରେ ଦେଖାଏ ।



(ଖ) ସେହିପରି ଉପତ୍ୟାଦି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ଏକାନ୍ୟ ଅବଗମପରକ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକ ଶକ୍ତିର ଯୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମରେ ଗନ୍ତବ୍ୟତ୍ୱ ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ । ‘ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରାଣା’ (ସେହି ବ୍ରହ୍ମବେତ୍ତାର ପ୍ରାଣ ଶରୀରରୁ ଉତ୍କଳମଣି କରେ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି ପରବ୍ରହ୍ମରେ ଗତିକୁ ନିବାରଣ କରେ । ତାହାର ‘ସ୍ୱଷୋ ହ୍ୟେକେଷାମ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି ।

ମୂଳ-(କ) ଗତିକଳ୍ପନାୟାଂ ଚ ଗନ୍ତା ଜୀବୋ ଗନ୍ତବ୍ୟସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽବୟବୋ ବିକାରୋ ବାଂନେୟା ବା ତତଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅତ୍ୟନ୍ତତାଦାତ୍ମ୍ୟେ ଗମନାନୁପପତ୍ତେଃ । ଯଦ୍ୟେବଂ ତତଃ କିଂ ସ୍ୟାତ୍-ଉଚ୍ୟତେ ? ଯଦ୍ୟେକ ଦେଶସ୍ତେ ନୈକଦେଶିନୋ ନିତ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତତ୍ୱାନ୍ ପୁନର୍ବ୍ରହ୍ମ ଗମନମୁପପଦ୍ୟତେ, ଏକଦେଶିକ ଦେଶିତ୍ୱ କଳ୍ପନା ଚ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟନୁପପନ୍ନା ନିରବୟବତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ ।

(ଖ) ବିକାରପକ୍ଷେଽପ୍ୟେ ତତ୍ତ୍ୱଲ୍ୟମ୍, ବିକାରୋପାପି ବିକାରିଣୋ ନିତ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତତ୍ୱାତ୍ । ନହି ଘଟେ । ମୃଦାମୃତାଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟାବତିଷ୍ଠତେ, ପରିତ୍ୟାଗେ ବାଂଭାବପ୍ରାପ୍ତେଃ । ବିକାର ବୟକ ପକ୍ଷଯୋଗ୍ୟ ତଦ୍ବଚଃ ସ୍ଥିରତ୍ୱାତ୍ ବ୍ରହ୍ମଣଃ ସଂସାର ଗମନମପ୍ୟନବକୁପ୍ତମ୍ ।

(ଗ) ଅଥାନ୍ୟ ଏବ ଜୀବୋ ବ୍ରହ୍ମଣଃ । ସୋଂଶୁର୍ବ୍ୟାପୀ ମଧ୍ୟମ ପରିମାଣୋ ବା ଭବତୁ ମୁହୂର୍ତି । ବ୍ୟାପିତ୍ୱେ ଗମନାନୁପପତ୍ତିଃ, ମଧ୍ୟ ପରିମାଣତ୍ୱେ ଋନିତ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ଅଶୁଭେ କୃଷ୍ଣଶରୀ ବେଦନାନୁପପତ୍ତିଃ । ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ୍ୱେ ଋଣୁତ୍ୱ ମଧ୍ୟମ ପରିମାଣତ୍ୱେ ବିଷ୍ଣୁରେଣ ପୁରସ୍କାତ୍ । ପରସ୍ମାଜାନ୍ୟତ୍ୱେ ଜୀବସ୍ୟ ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ (ଛା ୬-୧-୭) ଇତ୍ୟାଦିବାଧ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ବିକାରାବୟବ ପକ୍ଷଯୋରପି ସାମାନ୍ୟୋଽୟଂ ଦୋଷଃ’ ।

(ଘ) ବିକାରା ବୟବଯୋଷ୍ଟଦ୍ବତୋଽନନ୍ୟତ୍ୱାଦଦୋଷ ଇତି ଚେତ୍-ନ, ମୁଖୈକତ୍ୱାନୁପପତ୍ତେଃ । ସର୍ବେଷ୍ୱେତେଷୁ ପକ୍ଷେଷୁନି ମୋକ୍ଷ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ । ସଂସାର୍ଯ୍ୟାମୃତାନି ବୃତ୍ତେଃ । ନିବୃତ୍ତୋ ବା ସ୍ୱରୂପନାଶ ପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ବ୍ରହ୍ମାମୃତାନୁପପତ୍ତମାତ୍ମକଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ଗତି କଳ୍ପନା କଲେ ସେହି ଗନ୍ତା ଜୀବ ଗନ୍ତବ୍ୟବ୍ରହ୍ମର ଅବୟବ ବା ବିକାର ଅଥବା ତାହାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ କିଛି ହେବା ଉଚିତ୍ କି ? କାରଣ- ଅତ୍ୟନ୍ତତାଦାତ୍ମ୍ୟରେ ଗମନ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ । ଯଦି କହ ଯେ- ଏହାଦ୍ୱାରା କ’ଣ ହେବ ? ତାହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ- ଯଦି ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମର ଏକଦେଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଭାଗ ଅବୟବ ହୁଏ, ତେବେ ସେହି ଏକଦେଶୀ ବ୍ରହ୍ମ ନିତ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ପୁନଃ ବ୍ରହ୍ମଗମନ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏକଦେଶ ଓ ଏକଦେଶିତ୍ୱ କଳ୍ପନା ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନୁପପନ୍ନ ହୁଏ, କାରଣ-ସେ ନିରବୟବ ରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ ।



(ଖ) ବିକାରପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଅନୁପପତ୍ତି ପରି ହୁଏ, କାରଣ ବିକାରଦ୍ୱାରା ବିକାରୀ ନିତ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଘଟମୁଦାମୂଳକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କଦାପି ରହେନାହିଁ, କାରଣ-ତାହା ପରିତ୍ୟାଗ କଲାପରେ ତାହାର ଅଭାବ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ବିକାରପକ୍ଷ ଓ ବିକାରୀପକ୍ଷରେ ବିକାରୀ ଓ ଅବୟବ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ଥିର ହେବାରୁ ସଂସାରଗମନ ମଧ୍ୟ ଅନିଷ୍ଠିତ ହୁଏ ।

(ଗ) ଯଦି ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମଠାରୁ ଅନ୍ୟ ଅଟେ, ତଥାପି ସେ ଅଶୁ, ବ୍ୟାପୀ, ଅଥବା ମଧ୍ୟମ ପରିମାଣବାନ୍ ହୁଏ । ବ୍ୟାପୀ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟାପକ ହେବାପରେ ଗମନର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ । ମଧ୍ୟମ ପରିମାଣବାନ ହେଲେ ଅନିତ୍ୟର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଅଶୁଦ୍ଧ ହେଲେ ସମସ୍ତ ଶରୀରଗତ ବେଦନା ରହିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅଶୁଦ୍ଧ ଓ ମଧ୍ୟମ ପରିମାଣରୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠେଧ ବିଷ୍ଣୁରତ୍ନାବେ ପୂର୍ବରୁ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ଦୋଷ ବିକାର ଓ ଅବୟବ ପକ୍ଷରେ ସମାନ ଅଟେ ।

(ଘ) ଯଦି କହ ଯେ- ବିକାର ଓ ଅବୟବ କିନ୍ତୁ ବିକାରୀ ଓ ଅବୟବ, ବିକାରୀ ଓ ଅବୟବଠାରୁ ପୃଥକ ନୁହେଁ, ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ- ମୁଖ୍ୟ ଏକତ୍ୱର ଅନୁପପତ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ଏହା ସମସ୍ତ ପକ୍ଷରେ ଅନିର୍ମୋକ୍ଷପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ, କାରଣ-ସଂସାର୍ଯ୍ୟାମୁଦ୍ଧର ନିବୃତ୍ତି ହେବନାହିଁ । ଅଥବା ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ତାହାର ସ୍ୱରୂପନାଶ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ; କାରଣ-ତାହାଠାରେ ବ୍ରହ୍ମାମୁଦ୍ଧର ସ୍ୱାକାର କରାଯାଇନାହିଁ ॥

ମୂଳ-(କ) ଯତ୍ନ କୈଶିଞ୍ଜୟତେ-ନିତ୍ୟାନିନୈମିତ୍ତିକାନି କର୍ମାଣ୍ୟନୁଷ୍ଠାୟତେ ପ୍ରତ୍ୟ-ବାୟାନୁପୁତ୍ରୟେ, କାମ୍ୟାନି ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧାନି ଚ ପରିହ୍ରାୟତେ ସ୍ୱର୍ଗନରକାନବାପ୍ରୟେ, ସାଂପ୍ରତ-ଦେହୋପଭୋଗ୍ୟାନି ଚ କର୍ମାଣ୍ୟୁପଭୋଗେନୈବ କ୍ଷିପ୍ୟନ୍ତ ଇତ୍ୟତେ । ବର୍ତ୍ତମାନଦେହପାତଦୁର୍ଭୁକ୍ତଂ ଦେହାନ୍ତରପ୍ରତିସନ୍ଧାନାକାରଣାଭାବାତ୍ ସ୍ୱରୂପାବସ୍ଥାନଲକ୍ଷଣଂ କୈବଲ୍ୟଂ ବିନାପି ବ୍ରହ୍ମାମୁତୟୈବଂ ବୃତ୍ତୟା ସେହ୍ୟତାତି-

(ଖ) ତଦସତ୍ ପ୍ରମାଣାଭାବାତ୍ । ନ ହ୍ୟେତଚ୍ଛାସ୍ତେଶ କେନଚିତ୍ପ୍ରତିପାଦିତଂ ମୋକ୍ଷାର୍ଥାରଥଂ ସମାତରେଦିତି । ସ୍ୱମନାକ୍ଷୟା ଦୃତଭର୍ତ୍ତଂ ଯସ୍ମାତ୍ କର୍ମନିମିତ୍ତଃ ସଂସାର-ସ୍ତସ୍ମାନ୍ନିମିତ୍ତାଭାବାନ୍ ଉଦିଷ୍ୟତାତି । ନ ଚୈତରକ୍ତୟିତୁମପି ଶକ୍ୟତେ, ନିମିତ୍ତାଭାବସ୍ୟ ଦୁର୍ଜ୍ଜାନତ୍ୱାତ୍ । ବହୁନି ହି କର୍ମାଣି ଜାତ୍ୟନ୍ତରସଞ୍ଚାନିଷ୍ପାନିଷ୍ପବିପାକାନ୍ୟକୈକସ୍ୟ ଜନ୍ତୋଃ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ । ତେଷାଂ ବିରୁଦ୍ଧଫଳାନାଂ ଯୁଗପଦୁପଭୋଗାସମ୍ଭବାତ କାନଚିଲ୍ଲୁପ୍ୟାବସ-ରାଣାଦଂ ଜନ୍ମ ନିର୍ମମିତେ ।

(ଗ) କାନଚିତ୍ତୁ ଦେଶକାଳ ନିମିତ୍ତପ୍ରତୀକ୍ଷାଣ୍ୟାସତ ଇତ୍ୟତସ୍ତେଷାମବଶିଷ୍ଠାନାଂ ସାଂପ୍ରତେନୋପଭୋଗେନ କ୍ଷପଣାସମ୍ଭବାନ୍ ଯଥାବର୍ଷତଚରିତସ୍ୟାପି ବର୍ତ୍ତମାନଦେହ-ପାତେ ଦେହାନ୍ତରନିମିତ୍ତାଭାବଃ ଶକ୍ୟତେ ନିଷ୍ପେତୁମ୍ । କର୍ମଶେଷସଦ୍ଭାବସିଦ୍ଧିଷ୍ଠ 'ତଦ୍ୟ ଇହ ରମଣୀୟଚରଣାଃ; ତତଃଶେଷେଣ' ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତିଭ୍ୟଃ ॥



ଭାଷା (କ) କେତେକ ଲୋକ ଏହା କହନ୍ତି ଯେ- ନିତ୍ୟ ଓ ନୈମିତ୍ତିକକର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରତ୍ୟବୀକ୍ଷାର ଅନୁପ୍ରାପ୍ତି ନିମିତ୍ତ କରାଯାଇଛି । କାମ୍ୟ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କର୍ମର ସ୍ୱର୍ଗ ଓ ନରକର ଅପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ପରିହାର କରାଯାଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେହର ଉପଭୋଗ ଯୋଗ୍ୟ କର୍ମ ଉପଭୋଗ ଦ୍ୱାରା କ୍ଷୟ ହୁଏ । ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେହର ପରେ ଅନ୍ୟ ଦେହର ପ୍ରତିସନ୍ଧାନ; କାରଣ ଅଭାବ ହେବାରୁ ସ୍ୱରୂପାବସ୍ଥାନରୂପ କୈବଲ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମମୁକ୍ତା ବ୍ୟତୀତ ଏବଂ ଭୂତପୁରୁଷକୁ ସିଦ୍ଧି ହେବ ।

(ଖ) ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଏହା ନିଜ ବୁଦ୍ଧି ବଳରେ ତର୍କ କରାଯାଏ । କାରଣ-କର୍ମନିମିତ୍ତକ ସଂସାର ଅଟେ । ତେଣୁ ନିମିତ୍ତର ଅଭାବ ହେଲେ ସଂସାର ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଏହିପରି ତର୍କ କରାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ନିମିତ୍ତର ଅଭାବ ଦୁଃଖେୟ ଅଟେ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଣ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଜନ୍ମରେ ସଞ୍ଚିତ ଇଷ୍ଟ, ଅନିଷ୍ଟଫଳଯୁକ୍ତ କର୍ମରେ ସମ୍ଭବିତ ହୁଅନ୍ତି । ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧ ଫଳଯୁକ୍ତ ଏହି କର୍ମର ଯୁଗପତ୍ ସମ୍ଭବ ନ ହେବାରୁ ତାହାଦ୍ୱାରା ଫଳଦାନର ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ କରାଯାଇ କେତେକ କର୍ମ ଏହି ଜନ୍ମକୁ ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି ।

(ଗ) କେତେକ ଦେଶ, କାଳ ଓ ନିମିତ୍ତକୁ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରି କର୍ମ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ସେହି ଅବଶିଷ୍ଟ କର୍ମର ସଂପ୍ରାପ୍ତ ଉପଭୋଗ ଦ୍ୱାରା କ୍ଷୟ ଅସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ଯଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚରିତର ବର୍ତ୍ତମାନ ଶରୀରର ପାତ ହେବାପରେ ଅନ୍ୟଦେହର ନିମିତ୍ତ ଅଭାବ ସ୍ଥିର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ତଦ୍ୟ ଜହ୍ୟ’ (ତେଣୁ ଏଠାରେ ରମଣୀୟ ଚରଣଯୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି ।) ‘ତତଃ ଶେଷେଣ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିଦ୍ୱାରା କର୍ମଶେଷର ସଦ୍ଭାବ ସିଦ୍ଧି ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍-ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକାନି ତେଷାଂ କ୍ଷେପକାଣି ଭବିଷ୍ୟନ୍ତାତି, ତନ୍ନ, ବିରୋଧାଭାବାତ୍ । ସତ୍ତି ହି ବିରୋଧେ କ୍ଷେପ୍ୟକ୍ଷେପକଭାବୋ ଭବତି । ନ ଚ ଜନ୍ମାନ୍ତର-ସଂଚିତାନାଂ ସୁକୃତାନାଂ ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକୈରସ୍ତି ବିରୋଧଃ; ଶୁଦ୍ଧରୂପଦ୍ୱାବିଶେଷାତ୍ ।

(ଖ) ଦୂରିତାନିଦୁଃଶୁଦ୍ଧିରୂପଦ୍ୱାରସତ୍ତି ବିରୋଧେ ଭବତୁ କ୍ଷପଣଂ ନ ତୁ ତାବତା ଦେହାନ୍ତରନିମିତ୍ତାଭାବସିଦ୍ଧିଃ, ସୁକୃତନିମିତ୍ତଦ୍ୱୋପପତ୍ତେଃ; ଦୂରିତସ୍ୟାପ୍ୟଶେଷକ୍ଷପଣାନ-ବଗମାତ୍ । ନ ଚ ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକାନୁଷ୍ଠାନାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟବୀକ୍ଷାନୁପ୍ରାପ୍ତିମାକ୍ରମ, ନ ପୁନଃ ଫଳାନ୍ତରୋପଭବିତ ପ୍ରମାଣମସ୍ତି, ଫଳାନ୍ତରସ୍ୟାପ୍ୟାନୁନିଷ୍ଠାଦିନଃ ସମ୍ଭବାତ୍ । ସ୍ମରତି ଆପସ୍ତମ୍ବଃ-‘ତଦ୍ୟଥାମ୍ନେ ଫଳାର୍ଥେ ନିମିତ୍ତେଚ୍ଛାୟାଗନ୍ଧାବନ୍ନପ୍ରଦ୍ୟେତେ ଏବଂ ଧର୍ମଂ ଚର୍ଯ୍ୟମାଣ ମର୍ଥା ଅନୁପ୍ରଦ୍ୟନ୍ତେ । ଇତି ।

(ଗ) ନ ଋସତି ସମ୍ୟଗ୍ଦର୍ଶନେ ସର୍ବାମ୍ଭା କାମ୍ୟପ୍ରତିଷ୍ଠିତବର୍ଜନଂ ଜନ୍ମପ୍ରାୟଶାନ୍ତ-ରାଜେ କେନଚିତ୍ ପ୍ରତିଜ୍ଞାତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ । ସୁନିପୁଣ୍ୟାନାମପି ସୁକ୍ଷ୍ମାପରାଧଦର୍ଶନାତ୍ ।



ସଂଶୟିତବ୍ୟଂ ତୁ ଭବତି, ତଥାପି ନିମିତ୍ତଭାବସ୍ୟ ଦୁଃଖାନମେବ । ନରଂନରଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟମାନେ
ଜ୍ଞାନଗମ୍ୟେ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନ୍ତେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଭୋକ୍ତୃସ୍ୱଭାବସ୍ୟାତ୍ମନ କୈବଲ୍ୟମାକାଂକ୍ଷିତୁଂ ଶକ୍ୟମ୍ ।
ଅଗ୍ନୌଷ୍ମବତ୍ସ୍ୱଭାବସ୍ୟାପରିହାର୍ଯ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଶଙ୍କା ହୁଏ ଯେ- ନିତ୍ୟ ଓ ନୈମିତ୍ତିକକର୍ମ
ଅବଶିଷ୍ଟକର୍ମର ବିନାଶକ ହେବେ କି ? ନୁହେଁ, କାରଣ ସେଗୁଡ଼ିକରେ ବିରୋଧର
ଅଭାବ ହୁଏ । ବିରୋଧ ହେବାପରେ ନାଶ୍ୟ-ନାଶକଭାବ ହୁଏ । ଜନ୍ମାନ୍ତରରେ
ସଞ୍ଚିତସ୍ମୃତ କର୍ମର ବର୍ତ୍ତମାନ ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ ସହିତ ବିରୋଧ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏହି
ଦୁଇଟିରେ ଶୁଦ୍ଧରୂପ ସମାନ ଅଟେ ।

(ଖ) ଦୂରିତଗୁଡ଼ିକ ଅଶୁଦ୍ଧରୂପ ହେବାରୁ ବିରୋଧ ହେବାପରେ ବିନାଶ ହେଉ,
ପରନ୍ତୁ ତାହାଦ୍ୱାରା ଦେହାନ୍ତରନିମିତ୍ତର ଅଭାବସିଦ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ସ୍ମୃତରେ
ନିମିତ୍ତର ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ଦୂରିତର ମଧ୍ୟ ଅଶେଷ ବିନାଶ ଅବଗତ ହୁଏନାହିଁ ।
ସେହିପରି ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ ଅନୁଷ୍ଠାନରୁ ପ୍ରତ୍ୟକାୟର ଅନୁପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ର ହୁଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟଫଳର
ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏନାହିଁ-ଏଠାରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ; କାରଣ ଅନ୍ୟଫଳର ମଧ୍ୟ ତାହା
ସହିତ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବା ସମ୍ଭବ ଅଟେ । ‘ତଦ୍ୟଥାଗ୍ନେ’ (ଯେପରି ଫଳ ପାଇଁ ନିମିତ୍ତ
ଆସ୍ତବୃକ୍ଷର ପତ୍ତରେ ଛାୟା ଓ ଗନ୍ଧ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେପରି ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନର ପରେ ଅର୍ଥ
ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି) ଏହା ଆପସ୍ତମ୍ବ ସ୍ମୃତିରେ କୁହାଯାଇଛି ।

(ଗ) ସମ୍ୟକ୍ଦର୍ଶନ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜନ୍ମମରଣ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବାତ୍ମନା କାମ୍ୟ
ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତର ପରିତ୍ୟାଗ କାହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-କର୍ମକୁଶଳ ପୁରୁଷଠାରେ
ସୂକ୍ଷ୍ମାପରାଧ ଦେଖାଯାଏ । ସଂଶୟର ବିଷୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବେ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ନିମିତ୍ତର
ଅଭାବ ଦୁର୍ବିଜ୍ଞେୟ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନଗମ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମନ୍ତେ ସ୍ୱାକାର ନ କଲେ ମଧ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଭୋକ୍ତୃ
ସ୍ୱଭାବଯୁକ୍ତ ଆତ୍ମାର କୈବଲ୍ୟ ଆକାଂକ୍ଷା କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ଅଗ୍ନିର ଉଷ୍ମତା
ପରି ସ୍ୱଭାବ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅଟେ ।

ମୂଳ-(କ) ସ୍ୟାଦେତତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଭୋକ୍ତୃକାର୍ଯ୍ୟମନର୍ଥୋ ନ ତଚ୍ଛକ୍ତିସ୍ତେନ
ଶକ୍ୟବସ୍ତାନେଽପି କାର୍ଯ୍ୟପରିହାରାଦୁପପନ୍ନୋ ମୋକ୍ଷ ଇତି-ତତ୍ତ୍ୱ ନ, ଶକ୍ତିସ୍ୱଭାବେ
କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରବସ୍ୟ ଦୁର୍ନିବାରତ୍ୱାତ୍ । ଅଥାପି ସ୍ୟାନ୍ କେବଳା ଶକ୍ତିଃ କାର୍ଯ୍ୟମାରତ୍ତେଽନପେକ୍ଷା-
ନ୍ୟାନି ନିମିତ୍ତାନି, ଅତ ଏକାକିନୀ ସା ସ୍ଥିତାପି ନାପରାଧତୀତି ତତ୍ତ୍ୱ ନ, ନିମିତ୍ତାନାମପି
ଶକ୍ତିଲକ୍ଷଣେନ ସମକ୍ଷେନ ନିତ୍ୟସମ୍ଭବତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଭୋକ୍ତୃସ୍ୱଭାବେ ସତ୍ୟାତ୍ମନ୍ୟ-
ସତ୍ୟାଂ ବିଦ୍ୟାଗମ୍ୟାୟାଂ ନ କଥଂତନ ମୋକ୍ଷଂ ପ୍ରତ୍ୟାଶାସ୍ତି । ଶୁଦ୍ଧିଃ ‘ନାନ୍ୟଃପଦ୍ମା
ବିଦ୍ୟତେଽୟନାୟ’ (ଶ୍ଳୋକ ୩-୮) ଇତି ଜ୍ଞାନାଦନ୍ୟଂ ମୋକ୍ଷମାର୍ଗଂ ବାରୟତି ।



(ଖ) ପରସ୍ପାଦନନ୍ୟଦ୍ୱେପି ଜୀବସ୍ୟ ସର୍ବବ୍ୟବହାରଲୋପପ୍ରସଙ୍ଗଃ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି-ପ୍ରମାଣପ୍ରବୃତ୍ତେରିତିଚେତ୍-ନ, ପ୍ରାକ୍ପ୍ରବୋଧାତ୍ ସ୍ୱପ୍ନବ୍ୟବହାରବରଦ୍ୱୟପପତ୍ତେଃ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ଚ ‘ଯତ୍ର ହି ଦୈତମିବ ଭବତି, ତଦିତର ଇତିରଂପଶ୍ୟତି’ (ବୃହ ୨-୪-୧୪, ୪-୫-୧୫) ଇତ୍ୟାଦିନାଃପ୍ରବୃତ୍ତବିଷୟେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ବ୍ୟବହାରମୁକ୍ତା ପୁନଃ ପ୍ରବୃତ୍ତବିଷୟେ ‘ଯତ୍ର ଦ୍ୱୟ ସର୍ବମାଗ୍ନୈବାଭୂତକେନ କଂ ପଶ୍ୟେତ୍’ (ବୃହ ୨-୪-୧୪, ୪-୫-୧୫) ଇତ୍ୟାଦିନା ତଦଭାବଂ ଦର୍ଶୟତି । ତଦେବଂ ପରବ୍ରହ୍ମୋବିଦୋ ଗତବ୍ୟାଦିବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ବାଧ୍ୱତଦ୍ୱାନ୍ କଥଂତନ ଗତିରୁପପାଦୟିତୁଂ ଶକ୍ୟା ।

(ଗ) କିଂ ବିଷୟାଃ ପୁନର୍ଗତି ଶୁଭୟ ଇତି ? ଉତ୍ୟତେ-ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟା ବିଷୟା ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି । ତଥାହି-କୃତିତ୍ ପଞ୍ଚାଗ୍ନିବିଦ୍ୟାଂ ପ୍ରକୃତ୍ୟ ଗତିରୁତ୍ୟତେ କୃତିତ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୟାଂ କୃତିତ୍ବେଶ୍ୱାନରବିଦ୍ୟାମ୍ । ଯତ୍ରାପି ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକୃତ୍ୟ ଗତିରୁତ୍ୟତେ- ‘ଯଥା ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ କଂ ବ୍ରହ୍ମ ଶଂ ବ୍ରହ୍ମ’ (ଛା ୪-୧୦-୫) ଇତି, ‘ଅଥ ଯଦିଦମସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମପୁରେ ଦହର୍ଂ ପୁଣ୍ଡରୀକଂ ବେଶ୍ମ’ (ଛା ୭-୧-୧) ଇତି ଚ, ତତ୍ରାପି ବାମନାଦ୍ୱାଦିଭିଃ ସତ୍ୟକାମାଦିଭିଃ ଗୁଣୈଃ ସଗୁଣସୈବୋପାସ୍ୟତ୍ୱାତ୍ ସମ୍ଭବତି ଗତିଃ ॥

ଭାଷା (କ) ଏହା ହେଉ, ପରନ୍ତୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ, ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ଅନର୍ଥକ ଅଟେ, ତାହାର ଶକ୍ତି ନାହିଁ; ତାହାଦ୍ୱାରା ଶକ୍ତି ଅବସ୍ଥିତ ହେଲେବି କାର୍ଯ୍ୟର ପରିହାରରୁ ମୋକ୍ଷ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ କି ? ଏହା କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଶକ୍ତିର ସହଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟର ଜନ୍ମ ଦୁର୍ନିର୍ବାର ହୁଏ । ଏଠାରେ ଶଙ୍କା ହୁଏ ଯେ- କେବଳ ଶକ୍ତି ଅନ୍ୟ ଦେଶ, କାଳାଦି ନିମିତ୍ତକୁ ଅପେକ୍ଷା ନକରି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ନାହିଁ; ତେଣୁ ସେ ଏକାକୀ ରହି ଅପରାଧ କରେ ନାହିଁ କି ? ଏହା ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ନିମିତ୍ତର ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତିରୂପ ସମ୍ଭବରୁ ନିତ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ତେଣୁ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଭୋକ୍ତୃତ୍ୱ ସ୍ୱଭାବ ବିଦ୍ୟମାନ ହେଲାପରେ ଏବଂ ଆତ୍ମାରେ ବିଦ୍ୟାଗମ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମ ନହେଲେ କୌଣସି ପ୍ରକାରରେ ମୋକ୍ଷର ଆଶା କରାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ନାନ୍ୟଃ ପରା’ (ଜ୍ଞାନ ବିନା ମୋକ୍ଷପାଇଁ ଅନ୍ୟ ସାଧନ ନାହିଁ) ଏହି ଶୁଚି ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ମୋକ୍ଷ ମାର୍ଗକୁ ବାରଣ କରେ ।

(ଖ) ଜୀବ ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଅନନ୍ୟ ହେବାରୁ ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାରର ଲୋପପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ, କାରଣ-ଏହି ପକ୍ଷରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ପ୍ରମାଣର ପ୍ରବୃତ୍ତି ନାହିଁ-ଏହା ଯଦି ତୁମ୍ଭେ କୁହ, ତେବେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ନୁହେଁ, କାରଣ-ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ପୂର୍ବରୁ ସ୍ୱପ୍ନ ବ୍ୟବହାର ସଦୃଶ, ତାହାର ଉପପତ୍ତି ହୁଏ । ‘ତତ୍ର ହି’ (ଯେଉଁଠି ଦୈତ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଅନ୍ୟକୁ ଦେଖେ) ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ଶାସ୍ତ୍ର ଅପ୍ରବୃତ୍ତି ବିଷୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାଦି ବ୍ୟବହାର କରି ପୁନଃ ପ୍ରବୃତ୍ତ ବିଷୟରେ ‘ଯତ୍ର ତସ୍ୟ’ (ଯେତେବେଳେ ଏହି ବିଦ୍ୱାନ୍ ପାଇଁ ସବୁ ଆତ୍ମା ହୋଇଗଲେ,



ସେତେବେଳେ କିଏ କାହାକୁ ଦେଖିବ ?) ଇତ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ତାହାର ଅଭାବ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ପରବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନର ଗତବ୍ୟାଦି ବିଜ୍ଞାନର ବାଧା ହେଲେ କୌଣସି ପ୍ରକାରରେ ଗତିର ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଏନାହିଁ ।

(ଗ) ସେତେବେଳେ ଗତି ପ୍ରତିପାଦକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ କାହାକୁ ବିଷୟ କରେ ? କୁହାଯାଇଅଛି ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟା ବିଷୟକ ହେବ । ଯେପରି କେଉଁଠି ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଗତିରୂପେ କୁହାଯାଇଛି । କେଉଁଠି ପର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ଅଥବା କେଉଁଠି ବୈଶ୍ୱାନରବିଦ୍ୟାର ଉପକ୍ରମ କରି କୁହାଯାଇଅଛି । କେଉଁଠି ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଗତିକୁ କୁହାଯାଇଛି । ଯେପରି ‘ପ୍ରାଣୋ ବ୍ରହ୍ମ’ (ପ୍ରାଣ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ, ସୁଖବ୍ରହ୍ମ, ଆକାଶବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଏବଂ ‘ଅଥ ଯଦିଦଂ’ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଶରୀରରୂପା ବ୍ରହ୍ମପୁରର ମଧ୍ୟରେ ଯାହା ସୂକ୍ଷ୍ମ କମଳାକାର ଗୃହ ଅଟେ) ଏହା ଶ୍ରୁତି କହେ । ସେଠାରେ ବାମନାତ୍ମାଦି ଓ ସତ୍ୟକାମାତ୍ମାଦି ଗୁଣଦ୍ୱାରା ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସ୍ୟ ହେବାରୁ ଗତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ନ କୃଚିତ୍ ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟା ଗତିଃ ଶ୍ରାବ୍ୟତେ, ଯଥା ଗତି ପ୍ରତିଷେଧାଃ ଶ୍ରାବିତଃ- ‘ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରାଣା ଉତ୍କ୍ରାମନ୍ତି’ (ବୃହ ୪-୪-୬) ଇତି । ବ୍ରହ୍ମ ବିଦାପ୍ନୋତି ପରମ୍’ (ତୈ ୨-୧-୧) ଇତ୍ୟାଦିଷୁ ତୁ ସତ୍ୟପ୍ୟାପ୍ନୋତେର୍ଗତ୍ୟର୍ଥେ ବର୍ଣ୍ଣିତେନ ନ୍ୟାୟେନ ଦେଶାନ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତ୍ୟ ସମ୍ଭବତ୍ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିପତ୍ତିରେବେକ୍ଷମ ବିଦ୍ୟାଧାରୋପିତ ନାମରୂପ ପ୍ରତିଳ-ଯୋପେକ୍ଷୟାଃ ଉପାୟତେ- ‘ବ୍ରହ୍ମେବ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମାପ୍ୟେତି’ (ବୃହ ୪-୪-୭) ଇତ୍ୟାଦି ବଦିତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

(ଖ) ଅପି ତ ପରବିଷୟା ଗତିର୍ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟମାନା ପ୍ରରୋଚନାୟ ବା ସ୍ୟାଦନୁ ଚିନ୍ତନାୟ ବା ? ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରରୋଚନଂ ତାବଦ୍ ବ୍ରହ୍ମବିଦୋ ନ ଗତ୍ୟୁକ୍ତ୍ୟା କ୍ରିୟତେ, ସ୍ୱସଂ ବେଦ୍ୟେନୈବାବ୍ୟବହିତେନ ବିଦ୍ୟାସମର୍ପିତେନ ସ୍ୱାସ୍ଥେନ ତତ୍ତ୍ୱସିଦ୍ଧେଃ । ନ ତ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧନିଃ ଶ୍ରେୟସ ନିବେଦନସ୍ୟା ସାଧ୍ୟଫଳସ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନସ୍ୟ ଗତ୍ୟନୁ ଚିନ୍ତନେ କାଟିଦପେ-କ୍ଷୋପପଦ୍ୟତେ । ତସ୍ମାଦ୍ ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟା ଗତିଃ । ତତ୍ତ୍ୱ ପରାପରବ୍ରହ୍ମ ବିବେକାନବଧାରଣେନ ପରସ୍ମିନ୍ ବ୍ରହ୍ମଣି ବର୍ତ୍ତମାନା ଗତିଶ୍ରୁତୟଃ ପରସ୍ମିନ୍ନୁଧା ରୋପ୍ୟନ୍ତେ ॥

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ଯେପରି ‘ନ ତସ୍ୟ’ (ସେହି ବ୍ରହ୍ମବିରର ଶରୀରରୁ ପ୍ରାଣ ଉତ୍କ୍ରମଣ କରେ ନାହିଁ) ଏହିପରି ଗତିର ପ୍ରତିଷେଧ ଶ୍ରବଣ କରାଯାଏ, ସେହିପରି କେଉଁଠି ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଗତି କିନ୍ତୁ ଶୁଣାଯାଏ ନାହିଁ । ‘ବ୍ରହ୍ମବିଦାପ୍ନୋତି ପରମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଅପ୍ୟାତୁ ଗତ୍ୟର୍ଥକ ହେଲେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ନ୍ୟାୟ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଗତ, ସର୍ବାନ୍ତର ଏବଂ



ସର୍ବାତ୍ମା ଅଟେ-ଏହାଦ୍ୱାରା ଦେଶାନ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତିର ଅସମ୍ଭବ ହେବାରୁ ଅବିଦ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଅଧାରୋପିତ ନାମ, ରୂପର ବିଷୟ ଅପେକ୍ଷା-‘ବ୍ରହ୍ମ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମାପ୍ୟେତି’ ଇତ୍ୟାଦି ପରି ଏହା ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରାପ୍ତିକୁ ଅଭିହିତ କରେ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ଗତି ପ୍ରରୋଚନା ପାଇଁ ଅଥବା ଅନୁଚିନ୍ତକ ପାଇଁ ହେବ କି ? ସେଠାରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ପୁରୁଷଠାରେ ଗତିର ଉକ୍ତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରରୋଚନା କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ ‘ସେ କିନ୍ତୁ ସ୍ୱସଂବେଦ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ସମର୍ପିତ ଅବ୍ୟବହିତ ସ୍ୱାସ୍ଥାଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ନିଃଶ୍ରେୟସ ନିବେଦନ ବିଶିଷ୍ଟ ଅସାଧ୍ୟ ଫଳଯୁକ୍ତ ବିଜ୍ଞାନର ଗତି ଅନୁଚିନ୍ତନରେ କୌଣସି ଅପେକ୍ଷା ଉପପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅପରବ୍ରହ୍ମ ବିଷୟକ ଗତି ହୁଏ । ସେଠାରେ ପର ଓ ଅପରବ୍ରହ୍ମର ବିବେକ ନିଶ୍ଚୟ ନ ହେବାରୁ ଅପରବ୍ରହ୍ମରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗତିବୋଧକ ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ପରବ୍ରହ୍ମରେ ଅଧାରୋପିତ କରାଯାଆନ୍ତି ।

ମୂଳ-(କ) କିଂ ଦେ ବ୍ରହ୍ମଣା ପରମପରଂ ଗେତି ? ବାତଂ ଦେ- ‘ଏତଦ୍ୱେ ସତ୍ୟକାମ ପରଂ ଋପରଂ ଚ ବ୍ରହ୍ମ ଯଦୋକାରଃ’ (ପ୍ର ୫-୨) ଇତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନାତ୍ । କିଂ ପୁନଃ ବ୍ରହ୍ମ କିମପରମିତି ? ଉତ୍ୟତେ ଉତ୍ୟତେ ଯତ୍ରା ବିଦ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପାଦି ବିଶେଷ ପ୍ରତିଷେଧାଦସ୍ତ୍ରୁକାଦିଶବ୍ଦେଷୁ ବ୍ରହ୍ମୋପଦିଶ୍ୟତେ, ତତ୍ତ୍ୱପରମ୍ । ତଦେବ ଯତ୍ର ନାମରୂପାଦି ବିଶେଷେଣ କେନଚିଦ୍ ବିଶିଷ୍ଟମୁପାସନାଯୋପଦିଶ୍ୟତେ- ‘ମନୋମୟଃ ପ୍ରାଣଶରୀରୋ ଭାରୂପଃ’ (ଛା ୩-୧୪-୨) ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦେଷ୍ଟଦପରମ୍ ।

(ଖ) ନନ୍ଦେବମଦ୍ୱିତୀୟଶ୍ରୁତିରୂପ ରୁଦ୍ଧେତ, ନ, ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପୋପାଧିକୃତତ୍ତ୍ୱା ପରିହୃତତ୍ୱାତ୍ । ତସ୍ୟ ଋପର ବ୍ରହ୍ମୋପାସନସ୍ୟ ସଂନିଧୌ ଶୂନ୍ୟମାଶମ୍ ‘ସ ଯଦି ପିତୃଲୋକକାମୋ ଭବତି’ (ଛା ୮-୨-୧) ଇତ୍ୟାଦି ଜଗଦୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷଣଂ ସଂସାର ଗୋଚରମେବ ଫଳଂ ଭବତି । ଅନିବର୍ତ୍ତିତତ୍ୱାଦ୍ ବିଦ୍ୟାୟାଃ । ତସ୍ୟ ଚ ଦେଶ ବିଶେଷା-ବବଦ୍ଧତ୍ୱାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ ଗମନ ବିରୁଦ୍ଧମ୍ ।

(ଗ) ସର୍ବଗତଭୂୟଃ ପି ଋତୁନ ଆକାଶସ୍ୟେବ ଘଟାଦିଗମନେ, ବୁଦ୍ଧ୍ୟାଦ୍ୟୁପାଧି ଗମନେ ଗମନ ପ୍ରସିଦ୍ଧିରିତ୍ୟବାଦିଷ୍ଠ ‘ତଦଗ୍ରଣ ସାରତ୍ୱାତ୍’ (ବ୍ର. ସୁ ୨-୩୪-୨୯) ଇତ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାତ୍ ‘କାର୍ଯ୍ୟଂ ବାଦରିଃ’ (ବ୍ର. ସୁ ୪-୩-୭) ଇତ୍ୟେଷ ଏବ ସ୍ଥିତଃ ପକ୍ଷଃ । ‘ପରଂ ଜୈମିନିଃ’ (ବ୍ର. ସୁ ୪-୩-୧୨) ଇତି ତୁ ପକ୍ଷାନ୍ତରପ୍ରତ୍ୟାୟନମାତ୍ରଂ ଦର୍ଶନଂ ପ୍ରଜ୍ଞାବିକା-ସନାୟେତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ପର ଓ ଅପର ବ୍ରହ୍ମରୂପେ କ’ଣ ଦୁଇଟି ଅଟନ୍ତି ? ହଁ, ଦୁଇଟିବ୍ରହ୍ମ ଅଟନ୍ତି । କାରଣ ‘ଏତଦ୍ୱେ ସତ୍ୟକାମ’ (ପିପ୍ପଲୀଦ କହିଲେ ହେ ସତ୍ୟକାମ ! ଏହା ଯେଉଁ ଓଁ କାର ଅଟେ, ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ପର ଓ ଅପରବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ କ’ଣ ଓ ଅପରବ୍ରହ୍ମ କ’ଣ ଅଟେ ? କୁହାଯାଇଛି- ଯେଉଁଠି



ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପ ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷର ପ୍ରତିଷେଧଦ୍ୱାରା ଅସ୍ଥୁଳାଦି ଶବ୍ଦରୁ ବ୍ରହ୍ମ ଉପଦିଷ୍ଟ ଅଟେ, ସେ ପରବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ । ସେ ଯେତେବେଳେ ନାମ-ରୂପ ପ୍ରଭୃତି କୌଣସି ବିଶେଷଣଦ୍ୱାରା ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ଉପାସନା ପାଇଁ ‘ମନୋମୟ’ (ମନୋମୟ ପ୍ରାଣଶରୀର ଭାରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଉପଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେ ଅପରବ୍ରହ୍ମ ଅଟେ ।

(ଖ) ପରବ୍ରହ୍ମ ଏହାହେଲେ ଅଦୈତ ପ୍ରତିପାଦକଶ୍ରୁତି ବାଧୁତ ହେବ କି ? ନୁହେଁ, କାରଣ ଅବିଦ୍ୟାକୃତ ନାମରୂପ ଉପାଧିଯୁକ୍ତ ହେବାକୁ ସେ ପରିହୃତ ହୁଏ ? ଅପରବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା ତାହାର ନିକଟରେ ‘ସ ଯଦି’ (ଯଦି ସେ ‘ପିତୃଲୋକକୁ କାମନା କରେ) ଇତ୍ୟାଦି ଜଗଦ୍-ଶୃଙ୍ଖାରୂପ ସଂସାର ବିଷୟକ ମଧ୍ୟ ଶୂନ୍ୟମାଣ ପଳ ହୁଏ । କାରଣ-ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର ଅବିଦ୍ୟା ନିବୃତ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ସେ ଦେଶବିଦେଶରେ ଅବବଦ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ସେହି ଦେଶର ପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଗମନ ବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ।

(ଘ) ଆତ୍ମା ସର୍ବବ୍ୟାପକ ହେଲେବି ଆତ୍ମାରେ ଗମନ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ, ଏହା ‘ତଦଗ୍ରାଣ ସାରଦ୍ୱାର୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଆମ୍ଭେ କହିଛୁ । ତେଣୁ କାର୍ଯ୍ୟ ବାଦର ‘ଏହି ସୂତ୍ର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପକ୍ଷ ଅଟେ ।’ ‘ପରଂ ଜୈମିନିଃ’ ଏହା ଅନ୍ୟପକ୍ଷର ପ୍ରତିଭାନମାତ୍ର ପ୍ରଦର୍ଶନ କେବଳ ବୁଦ୍ଧିର ବିଶଦତା ପାଇଁ ଅଛି-ଏହା ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ ॥୧୪॥

୬ । ଅପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାଦିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୫-୧୬ ॥

୭ । ଅପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୫-୧୭ ॥

ଅପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାନ୍ତରୀତୀତି ବାଦରାୟଣ ଓଭ୍ୟଥାଽଦୋଷାତ୍ତତ୍ତ୍ୱତୁଷ୍ଠ

॥ ୪-୩-୧୫ ॥

ଅପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାନ୍ତରୀତୀତି ବାଦରାୟଣ ଓଭ୍ୟଥାଽଦୋଷାତ୍ତତ୍ତ୍ୱତୁଷ୍ଠ

॥ ୪-୩-୧୫ ॥

ଅପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାତ୍=ଅମାବନ ପୁରୁଷ ଅପ୍ରତୀକୋପାସକଗୁଡ଼ିକର ନୟତି=ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାଏ । ବାଦରାୟଣ ଏହା ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ବାଦରାୟଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଓଭ୍ୟଥାଽଦୋଷାତ୍=କାରଣ-କେତେକ ଉପାସକଙ୍କୁ ନେଇଯା’ନ୍ତି ଏବଂ କେତେକଙ୍କୁ ନିଅନ୍ତି ନାହିଁ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ତତ୍ତ୍ୱତୁଷ୍ଠ=ବ୍ରହ୍ମକୃତ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ସ୍ଥିତମେତତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟା ଗତିର୍ନ ପରବିଷୟେତି । ଇଦମିଦାନଂ ସଦିହ୍ୟତେ-କିଂ ସର୍ବାନ୍-ବିକାରାଲମ୍ବନାନ ବିଶେଷେଣୈବା ମାନବଃ ପୁରୁଷଃ ପ୍ରାପୟତି ବ୍ରହ୍ମଲୋକମୁତ କାଂକ୍ଷିଦେବେତି । କିଂ ତାବତ୍ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ସର୍ବେଷା ମେବୈଷାଂ



ବିଦୁଷାମନ୍ୟତ୍ର ପରସ୍ମାଦ୍ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ଗତିଃ ସ୍ୟାତ୍ । ତଥାହି ‘ଅନିୟମଃ ସର୍ବାସାମ୍’ (ବ୍ର ସ୍ମ ୩-୩-୩୯) ଇତ୍ୟନ୍ତ୍ରା ବିଶେଷେଣୈବୈଷା ବିଦ୍ୟାତ୍ତରେଷ୍ଠବତାରିତେତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟାହ-ଅପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାନ୍ତି । ପ୍ରତିକାଲମ୍ବନାନ୍ ବର୍ଜୟିତ୍ବା ସର୍ବାନନ୍ୟାନ୍ ବିକାରାଲମ୍ବନାନୁୟତି ବ୍ରହ୍ମଲୋକମିତି ବାଦରାୟଣ ଆରମ୍ଭ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ । ନ ହେ୍ୟବ ମୁଭୟଥାଭାବାଭ୍ୟୁପଗମେ କର୍ଣ୍ଣିକୋଷୋଽସ୍ଥି, ଅନିୟମନ୍ୟାୟସ୍ୟ ପ୍ରତୀକ ବ୍ୟତିରିକ୍ତେଷ୍ଠପ୍ୟୁପାସନେଷ୍ଠପପତ୍ତେଃ ।

(ଗ) ତତ୍ତ୍ୱତୁଷ୍ଟସ୍ୟୋଭୟଥା ଭାବସ୍ୟ ସମର୍ଥକୋ ହେତୁଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ । ଯୋହି ବ୍ରହ୍ମକ୍ରତୁଃ ସ ବ୍ରାହ୍ମମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମାସୀ ଦେବିତି ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ । ‘ତଂ ଯଥା ଯଥୋପାସତେ ତଦେବ ଭବତି’ ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ, ନତୁ ପ୍ରତୀକେଷୁ ବ୍ରହ୍ମକ୍ରତୁତ୍ତମସ୍ତି, ପ୍ରତୀକ ପ୍ରଧାନତ୍ୱାଦୁପାସନସ୍ୟ ।

(ଘ) ନନ୍ଦବ୍ରହ୍ମକ୍ରତୁରପି ବ୍ରହ୍ମ ଗଚ୍ଛତାତି, ଶୂନ୍ୟତେ ଯଥା ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟାୟାମ୍- ‘ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ ଗମୟତି’ (ଛା ୪-୧୫-୪) ଇତି ଭବତୁ । ଯତ୍ରେବମାହତ୍ୟବାଦ ଉପଲଭ୍ୟତେ, ତଦଭାବେ ଦ୍ୱୈସର୍ବଜ୍ଞୋକୋ ତତ୍ତ୍ୱତୁନ୍ୟାୟେନ ବ୍ରହ୍ମକ୍ରତୁନାମେବ ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରାପ୍ତି ନୈତରେଷାମିତି ଗମ୍ୟତେ ॥

ଭାଷା (କ) କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଗତି ଅଟେ ଏବଂ ପରବ୍ରହ୍ମ କିନ୍ତୁ ବିଷୟକ ଗତି ନୁହେଁ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ଯେ- ବିକାରର ଆଲମ୍ବନ କରୁଥିବା ଉପାସଗୁଡ଼ିକୁ କ’ଣ ଅମାନବ ପୁରୁଷ ସମାନ ରୂପରେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତ କରାନ୍ତି କି କାହାକୁ କରନ୍ତି ? ତେବେ କ’ଣ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଏହି ସମସ୍ତ ଉପାସକଗୁଡ଼ିକ ପରବ୍ରହ୍ମ ଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମରେ ଗତି ହୁଏ କି ? କାରଣ - ‘ଅନିୟମଃ ସର୍ବାସାମ୍’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ଗତିର ଅନ୍ୟ ଉପାସକଗୁଡ଼ିକଠାରେ ଅବତରଣ କରାଯାଇଛି ।

(ଖ) ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ନିରାକରଣ କରାଯାଇଛି- ‘ଅପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାତ୍’ ପ୍ରତୀକର ଆଲମ୍ବନ କରିଥିବା ପୁରୁଷକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ବିକାରାଲମ୍ବୀ ସମସ୍ତ ଉପାସକକୁ ଅମାନବ ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି-ଏହା ବାଦରାୟଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଏହିପରି ଉଭୟଥାଭାବ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାମାନଙ୍କୁ ନିଅନ୍ତି ନାହିଁ ଓ ବିକାରାଲମ୍ବୀମାନଙ୍କୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି ଏହା ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ମଧ୍ୟ କିଛି ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ- ଅନିୟମନ୍ୟାୟ ପ୍ରତୀକ ବ୍ୟତିରିକ୍ତ ଉପାସନାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଗ) ‘ତତ୍ତ୍ୱତୁଷ୍ଟ’ (କାର୍ଯ୍ୟବ୍ରହ୍ମକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍) ଏହାକୁ ଉଭୟଥାଭାବର ସମର୍ଥକ ହେତୁ ବୋଲି ଜାଣିବା ଉଚିତ୍ । ଯାହା ବ୍ରହ୍ମକେତୁ ଅଟେ, ସେ ବ୍ରହ୍ମର ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ପାଏ-ଏହାହିଁ ହୁଏ, କାରଣ- ‘ତଂ ତଥା’ (ଯିଏ, ତାହାକୁ ଯେଉଁ ପ୍ରକାରରେ ଉପାସନା କରେ, ସେ ତାଦୃଶ ହୁଏ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ପ୍ରତୀକରେ ବ୍ରହ୍ମକ୍ରତୁତ୍ତ୍ୱ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଉପାସନା ପ୍ରତୀକ ପ୍ରଧାନ ଅଟେ ।



(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଅବହୁକ୍ତରୁ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ- ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି । ଯେପରି ‘ସ ଏତାନ୍ ବ୍ରହ୍ମ’ (ସେହି ଅମାନବ ଏହି ଉପାସକକୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପଠାଇଦିଏ) ଏହିପରି ପଞ୍ଚାଗ୍ନି ବିଦ୍ୟା ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ଯେଉଁଠି ଏହିପ୍ରକାର ସାକ୍ଷାତ୍ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ସେଠାରେ ତାହା ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ତାହାର ଅଭାବରେ ଔସର୍ଗିକ ତତ୍ତ୍ୱତୁଲ୍ୟାୟରେ ବ୍ରହ୍ମକୃତକୁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପଠାଇଦିଏ କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟକୁ ନୁହେଁ-ଏହାହିଁ ଜଣାପଡ଼େ ॥୧୫॥

विसेषं च दर्शयति ॥ ୩-୪-୧୬ ॥

ବିଶେଷଂ ଚ ଦର୍ଶୟତି ॥୩-୪-୧୬॥

ବିଶେଷଂ ଚ=ନାମାଦି ପ୍ରତୀକୋପାସନରେ ପୂର୍ବ-ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକରେ ଏବଂ ଆଧିକ୍ୟାୟ, ଦର୍ଶୟତି=ଶ୍ରୁତି ଦେଖାଏ । ଅତଃ ପ୍ରତୀକୋପାସକ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ଯାଏ ନାହିଁ ॥

ମୂଳ (କ) ନାମାଦିଷ୍ଟ ପ୍ରତୀକୋପାସନେଷୁ ପୂର୍ବସ୍ୱାର୍ ପୂର୍ବସ୍ୱାତ ପଲବିଶେଷ ମୁଖରସ୍ନିଗୁଭରସ୍ନିଗୁପାସନେ ଦର୍ଶୟତି- ‘ଯାବନ୍ନାମ୍ନୋ ଗତିଂ ତତ୍ରାସ୍ୟ ଯଥାକାମରୋ ଭବତି’ (ଛା ୭-୧-୫), ‘ବାଗ୍ବାବ ନାମ୍ନୋ ଭୂୟସୀ (୭-୨-୧), ‘ଯାବଦ୍ବାରେ ଗତଂ ତତ୍ରାସ୍ୟ ଯଥାକାମରୋ ଭବତି’ (ଛା ୭-୨-୨), ‘ମନୋ ବାବ ବାରେ ଭୂୟୋ’ (ଛା ୭-୩-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା ।

(ଖ) ସରଂ ଫଳବିଶେଷ ପ୍ରତୀକହୃଦ୍‌ପାସନାନାମୁପପଦ୍ୟତେ, ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱେ ତୁ ବ୍ରହ୍ମଣୋଽବଶିଷ୍ଟାତ୍ କଥଂ ଫଳବିଶେଷ ସ୍ୟାତ୍ ? ତସ୍ମାନ୍ ପ୍ରତୀକାଲମ୍ବନାନାମିତରେ-ସ୍ତୁଲ୍ୟ ଫଳଭୂମିତି ॥

ଭାଷା-(କ) ନାମ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତୀକ ଉପାସନାରେ ପୂର୍ବପୂର୍ବ ଅପେକ୍ଷା ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଉପାସନାରେ ‘ଯାବନ୍ନାମ୍ନୋ’ (ଯାହାର ନାମ ସେ ବ୍ରହ୍ମ, ତାହାକୁ ଉପାସନା କରିବା ଉଚିତ୍ । ଯେଉଁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାମର ଗତି ହୁଏ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ଗତି ହୁଏ), ‘ବାଗ୍ବାବ’ (ବାକ୍ ନାମଠାରୁ ବୃଦ୍ଧି ପାଏ), ଯଦ୍ବାରେ ଗତମ୍ (ଯାହା ବାଣୀର ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ତାହାକୁ ଉପାସନା କରେ । ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଣୀର ଗତି ହୁଏ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହାର ସ୍ୱଳ୍ପ ଗତି ହୁଏ), ‘ମନୋବାବ’ (ମନ ବାଣୀରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦିଶ୍ରୁତି ଫଳବିଶେଷକୁ ଦେଖାଏ ।

(ଖ) ଏହି ଫଳବିଶେଷ ପ୍ରତୀକର ଅଧୀନ ହେବାରୁ ଉପାସନାରେ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ । ଉପାସନାଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରହ୍ମର ଅଧୀନ ହେଲେ ଫଳବିଶେଷ କିପରି ହେବ ? କାରଣ- ବ୍ରହ୍ମ ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । ତେଣୁ ପ୍ରତୀକାଲମ୍ବୀଗୁଡ଼ିକ ଅନ୍ୟପରି ଫଳ ନୁହେଁ ॥୧୬॥

ଇତି-ଚତୁର୍ଥ-ଅଧ୍ୟାୟ ତୃତୀୟପାଦ ସମାପ୍ତ





चतुर्थ अध्याय - चतुर्थ पाद ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ - ଚତୁର୍ଥ ପାଦ

१ संप्रत्याविर्भावाधिकरणम् ॥ सु. २-३ ॥

୧ । ସଂପଦ୍ୟାବିର୍ଭା ବାଧୁକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୧-୩ ॥

संप्रत्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ ४-१-१ ॥

ସଂପଦ୍ୟାବିର୍ଭାବଃ ସ୍ୱେନଶବ୍ଦାତ୍ ॥ ୪-୧-୧ ॥

ସଂପଦ୍ୟ=ପ୍ରକାଶରୂପ ଆତ୍ମାର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରି ସେହି ଆତ୍ମରୂପରେ ଆବିର୍ଭାବଃ=ବିଦ୍ୱାନ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଏ । ସ୍ୱେନଶବ୍ଦାତ୍=କାରଣ- ‘ସ୍ୱେନରୂପେଣ’ ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ ‘ସ୍ୱ’ ଶବ୍ଦ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ମୂଳ-(କ) ଏବେମେବେଷ୍ଟ ସଂପ୍ରାପ୍ତବୋଧୋଽସ୍ମାନ୍ନରାଗାତ୍ ସମୁତ୍ଥାୟ ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୂପ ସଂପଦ୍ୟ ସ୍ୱେନ ରୂପେଣାଭି ନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତି ଶ୍ରୁୟତେ । ତତ୍ର ସଂଶୟଃ-କିଂ ଦେବଲୋକା-ଦ୍ୟୁପଭୋଗ ସ୍ଥାନେଷ୍ୱିବା ଗନ୍ତୁକେନ କେନଚିଦ୍‌ବିଶେଷେଣାଭି ନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ, ଆହୋସ୍ୱିଦାମ୍ ମାତ୍ରେଣେତି ।

(ଖ) କିଂ ତାବତପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ସ୍ଥାନାତ୍ତରେଷ୍ୱିବା ଗନ୍ତୁକେନ କେନଚିଦ୍‌ପେଣାଭି ନିଷ୍ପତ୍ତିଃ ସ୍ୟାତ୍, ମୋକ୍ଷସ୍ୟାପି ଫଳତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧେଃ । ଅଭି ନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତି ଷ୍ଟେପୁରି ପର୍ଯ୍ୟାୟଦ୍ୱାର୍ତ୍ତ ସ୍ୱରୂପମାତ୍ରେଣ ଚେଦଭି ନିଷ୍ପତ୍ତିଃ ପୂର୍ବାସ୍ୱପ୍ୟକସ୍ତାସ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପାନପାୟାଦ୍ ବିଭାବ୍ୟତ । ତସ୍ମାଦ୍ ବିଶେଷେଣ କେନଚିଦ୍‌ଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତି ।

(ଗ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ବ୍ରୂମଃ କେବଳେନୈବାତ୍ମନାଃଽବିର୍ଭବତି, ନ ଧର୍ମାତ୍ତରେଣେତି । କୁତଃ ? ସ୍ୱେନ ରୂପେଣାଭି ନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତି ସ୍ୱଶବ୍ଦାତ୍ । ଅନ୍ୟଥା ହି ସ୍ୱଶବ୍ଦେନୈତି ବିଶେଷଣମନକୃପ୍ତଂସ୍ୟାତ୍ ।

(ଘ) ନନ୍ଦାତ୍ମାରଯାଭିପ୍ରାୟଃ ସ୍ୱଶବ୍ଦୋ ଭବିଷ୍ୟତି । ନ, ତସ୍ୟାନିର୍ବଚନାୟଦ୍ୱାର୍ତ୍ତ । ଯେନୈବ ହି କେନଚିଦ୍‌ପେଣାଭି ନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ ତସ୍ୟୈବାତ୍ମାୟଦ୍‌ପପତ୍ତେଃ ସ୍ୱେନେତି ବିଶେଷଣ ମନର୍ଥକଂ ସ୍ୟାତ୍ । ଆତ୍ମବଚନତାୟାଂ ଦୂର୍ଥବତ୍‌କେବଳେନୈବାତ୍ମ ରୂପେଣାଭି ନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ; ନାଗନ୍ତୁକେନାପର ରୂପେଣାପାତି ॥



ଭାଷା-(କ) ‘ଏବମେବେଷ’ (ଏହିପ୍ରକାର ଜୀବ ଏହି ଶରୀରରୁ ସମ୍ବୃତ୍ତାନ କରି (ଦେହାତ୍ମକ ତ୍ୟାଗ କରି) ଜ୍ୟୋତିଃ ସ୍ୱରୂପ ପରବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର କରି ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଏ) ଏହା ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ସେଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ-ଦେବଲୋକ କ’ଣ ଉପଭୋଗସ୍ଥାନ ସଦୃଶ କୌଣସି ଏକ ଆଗନ୍ତୁକ ସ୍ୱରୂପ ବିଶେଷରୁ ଅଭିନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଅଥବା ଆତ୍ମମାତ୍ରରେ ?

(ଖ) ତେବେ କ’ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ଅନ୍ୟସ୍ଥାନ ପରି କୌଣସି ଏକ ଆଗନ୍ତୁକରୂପରେ ଅଭିନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବା ଉଚିତ୍, କାରଣ ମୋକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ଫଳରୂପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ‘ଅଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟାତେ’ ଏହା ଉପରି ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ । ଯଦି ସ୍ୱରୂପମାତ୍ରରୁ ଅଭିନିଷ୍ପତ୍ତି ହେବେ ତେବେ ପୂର୍ବ ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱରୂପର ଅବିନାଶ ହେବାରୁ ଜ୍ଞାତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ତେଣୁ କୌଣସି ଏକ ବିଶେଷ ରୂପରେ ଅଭିନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-

(ଗ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ କେବଳ ଆତ୍ମରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ଧର୍ମରେ ନୁହେଁ । କାହିଁକି ? କାରଣ ‘ସ୍ୱେନ ରୂପେଣ’ (ନିଜ ରୂପରେ ଅଭିନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ) ଏଠାରେ ସ୍ୱଶବ୍ଦ ଅଟେ । ନୋଚେତ୍ ବିଶେଷଣାତ୍ମକ ‘ସ୍ୱେନ’ ସ୍ୱଶବ୍ଦ ଅନୁପପନ୍ନ ହେବ ।

(ଘ) ପରନ୍ତୁ ଆତ୍ମାୟ ଅଭିପ୍ରାୟଯୁକ୍ତ ‘ସ୍ୱ’ ଶବ୍ଦ ହେବ କି ? ନୁହେଁ; କାରଣ-ଏହି ସ୍ୱକାୟ କହିବା ଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯେକୌଣସି ରୂପରେ ତାହା ଅଭିନିଷ୍ପନ୍ନ ହେବ । ସେଠାରେ ଆତ୍ମାୟତ୍ୱର ଉପପତ୍ତି ହେଲେ ‘ସ୍ୱେନ’ ଏହି ବିଶେଷଣ ଅନର୍ଥକ ହେବ ଏବଂ ଆତ୍ମବାଚୀ ହେଲେ କିନ୍ତୁ ତାହା ସାର୍ଥକ ହୁଏ । ତେଣୁ କେବଳ ଆତ୍ମରୂପରେ ହିଁ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ଆଗନ୍ତୁକ ରୂପରେ ନୁହେଁ ॥୧॥

ମୂଳ-(କ) ପୁନର୍ବିଶେଷ ପୂର୍ବାସ୍ୱବସ୍ଥାସ୍ଥିତ ଚ ସ୍ୱରୂପାନପାୟସାମ୍ୟ ସତାତ୍ୟତ ଆହ-

ଭାଷା (କ) ପରନ୍ତୁ ସ୍ୱରୂପର ଅବିନାଶ ହେବାପରେ ପୂର୍ବାବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ଓ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ କ’ଣ ବିଶେଷ ଅଛି । ଏହି ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି ।

मुक्तः प्रतीज्ञानात् ॥ ୪-୪-୨ ॥

ମୁକ୍ତଃ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାତ୍ ॥ ୪-୪-୨ ॥

ମୁକ୍ତଃ=ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆନନ୍ଦ ରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୁଏ । ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାତ୍=କାରଣ-‘ଏତଂ ଦେବ ତେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ୟର୍ଥ ହେବାରୁ ମୁକ୍ତ ଆନନ୍ଦସ୍ୱରୂପ ଆତ୍ମାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟ ରୂପରେ ପ୍ରତିଜ୍ଞା ହୋଇଛି ॥



ମୂଳ-(କ) ଯୋଃତ୍ରାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁ ଇଃ, ସ ସର୍ବବନ୍ଧ ବିନିର୍ମୂଳଃ ଶୁଦ୍ଧେନୈବା-
ମାନାବ ତିଷ୍ଠତେ । ପୂର୍ବତୁ ଦୃଷ୍ଟୋ ଭବତ୍ୟପି ରୋଦତୀବ ବିନାଶ ମେବାପାତୋ ଭବତୀତି-
ରବସ୍ଥାତ୍ରୟ କଲୁଷି ତେନାମ୍ନେତ୍ୟୟଂ ବିଶେଷଃ । କଥଂ ପୁନରବଗମ୍ୟତେ
ମୁକ୍ତୋଽୟମିଦାନଂ ଭବତୀତି ? ପ୍ରତିଜ୍ଞାନାଦିତ୍ୟାହ ।

(ଖ) ତଥା ହି-‘ଏତ ଦେବଂତେ ଭୂୟୋଽନୁବ୍ୟାଖ୍ୟାସ୍ୟାମି’ (ଛା ୮-୯୩, ୮-
୧୦-୪, ୮-୧୧-୩) ଇତ୍ୟବସ୍ଥାତ୍ରୟ ଦୋଷବିହୀନମାମ୍ନାନ୍ ବ୍ୟାଖ୍ୟୟତ୍ତେନ
ପ୍ରତିଜ୍ଞାୟ, ‘ଅଶରୀରଂ ବାବସନ୍ତଂ ନ ପ୍ରିୟାପ୍ରିୟେ ସ୍ଫୁଗତଃ’ (ଛା ୮-୧୨-୧) ଇତି
ରେପନସ୍ୟ ‘ସ୍ଵେନ ରୂପେଣାଭି ନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ ସ ଉତ୍ତମଃ ପୁରୁଷଃ’ (ଛା ୮-୧୨-୩)
ଇତି ରେପସଂହରତି ।

(ଗ) ତଥାଽଂଶ୍ୟାୟିକୋପକ୍ରମେଽପି ‘ଯ ଆତ୍ମାଽପହତପାପ୍ନା’ (ଛା ୮-୭-୧) ଇତ୍ୟାଦି
ମୁକ୍ତାନ୍ ବିଷୟମେବ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନମ୍ । ଫଳତଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧିରପି ମୋକ୍ଷସ୍ୟ ବନ୍ଧନିବୃତ୍ତି ମାତ୍ରାପେକ୍ଷା
ନାପୂର୍ବୋପଜନନାପେକ୍ଷା । ଯଦ୍ୟପ୍ୟଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୁପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟାୟତଃ ତଦପି
ପୂର୍ବାବସ୍ଥାପେକ୍ଷା-ଯଥା ରାଗନିବୃତ୍ତାବ ରୋଗୋଽଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତି ତଦ୍ଭବତ୍ । ତସ୍ମାଦ ଦୋଷଃ ॥

ମୂଳ (ଖ) ଏଠାରେ ‘ଅଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ’ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଛି-ସେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ
ବନ୍ଧରୁ ମୁକ୍ତହୋଇ ଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୁଏ । ପୂର୍ବ ଅବସ୍ଥାରେ ‘ଅନ୍ଧୋ ଭବତି’
(ଜାଗ୍ରଦବସ୍ଥାରେ ଅନ୍ଧ ହୁଏ), ‘ଅପି ରୋଦତୀବ’ (ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଆହତ ହୋଇ ଅଥବା
ପ୍ରିୟବସ୍ତୁର ବିନାଶରୁ କ୍ରନ୍ଦନ କରେ), ‘ବିନାଶମେପାପାତୋ’ (ସୁଷୁପ୍ତିରେ ବିଶେଷଜ୍ଞାନ
ନହେଲେ ବିନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ), ‘ଏହିପରି ତିନୋଟି ଅବସ୍ଥାରେ କଲୁଷିତ ଆତ୍ମରୂପରେ
ରହିଥାଏ । ଏହା ବିଶେଷ ଅଟେ । ପରନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁକ୍ତହୁଏ ବୋଲି କିପରି ଜଣାପଡ଼େ ?
ପ୍ରତିଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

(ଖ) କାରଣ- ‘ଏତଂ ଦେବ’ (ମୁଁ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ଏହି ଆତ୍ମା ବିଷୟରେ ପୁନଃ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ
କରିବି), ଏହିପରି ଅବସ୍ଥାତ୍ରୟର ଦୋଷରହିତ ଆତ୍ମାର ବ୍ୟାଖ୍ୟୟତ୍ତେନ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି
‘ଅଶରୀରଂ ଦାବ ସନ୍ତଂ’ (ଏହି ଅଶରୀର ଭୂତ ଆତ୍ମାକୁ ପ୍ରିୟ ଓ ଅପ୍ରିୟ ସ୍ପର୍ଶ କରେ
ନାହିଁ) ଏହିପରି ଆରମ୍ଭ କରି ‘ସ୍ଵେନ ରୂପେଣ’ (ସ୍ୱରୂପରେ ଯିଏ ଅଭିନିଷ୍ଠନ ହୁଏ, ସେ
ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ଅଟେ) ଏହା ଉପସଂହାର କରନ୍ତି ।

(ଗ) ସେହିପରି ଆଖ୍ୟାୟିକାର ଉପକ୍ରମରେ ‘ଯ ଆତ୍ମା’ (ଏହି ଆତ୍ମା ପାପରହିତ
ଅଟେ) ଇତ୍ୟାଦି ମୁକ୍ତ ଆତ୍ମବିଷୟକ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନ ଅଛି ଏବଂ ମୋକ୍ଷରେ ଫଳତୁସିଦ୍ଧି ମଧ୍ୟ
ବନ୍ଧ ନିବୃତ୍ତିମାତ୍ରର ଅପେକ୍ଷାରେ ରହେ । ଅପୂର୍ବ ଉତ୍ପତ୍ତିକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ ।
ଯଦ୍ୟପି ‘ଅଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ’ ଏହା ଉତ୍ପତ୍ତିର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅଟେ । ତଥାପି ମଧ୍ୟ ସେ ପୂର୍ବାବସ୍ଥାକୁ



ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଯେପରି ରାଗ ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ଅରୋଗ ଅଭିନିଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେହିପରି ଏଠାରେ କୌଣସି ଦୋଷ ନାହିଁ ବୋଲି ଅବଗତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ ॥୨॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ୪-୪-୩ ॥

ଆତ୍ମା ପ୍ରକରଣାତ୍ ॥ ୪-୪-୩ ॥

ଆତ୍ମା=ଏଠାରେ ଆତ୍ମାର ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ପ୍ରକରଣାତ୍=କାରଣ ‘ଯ ଆତ୍ମା’ ଏହିପ୍ରକାର ତାହାର ପ୍ରକରଣ ଅଛି ॥

ମୂଳ-(କ) କଅଁ ପୁନର୍ମୁକ୍ତ ଇତ୍ୟୁତ୍ୟତେ ? ଯାବତା ‘ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୂପସଂପଦ୍ୟ’ (ଛା ୮-୧୨-୩) ଇତି କାର୍ଯ୍ୟଗୋଚରମେବେନଂ ଶ୍ରାବୟତି, ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦସ୍ୟ ଭୌତିକେ ଜ୍ୟୋତିଷି ଭୂତଦ୍ୱାର । ନ ନାନତିବୃତ୍ତୋ ବିକାରବିଷୟାତ୍ କର୍ଣ୍ଣନମୁକ୍ତୋ ଭବିତୁମର୍ହତି, ବିକାରସାର୍ତ୍ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧେତି ।

(ଖ) ନୈଷ ଦୋଷଃ; ଯତ ଆତ୍ମେରାତ୍ର ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦେନାବେଦ୍ୟତେ, ପ୍ରକରଣାତ୍, ‘ଯ ଆତ୍ମାଽପହତପାପା ବିଜରୋ ବିମୃତ୍ୟୁଃ’ (ଛା ୮-୭-୧) ଇତି ହି ପ୍ରକୃତେ ପରସ୍ମିନ୍ନାତ୍ମା ନାକସ୍ମାଦ୍ ଭୌତିକଂ ଜ୍ୟୋତିଃ ଶବ୍ଦଂ ଗ୍ରହାତୁମ୍, ପ୍ରକୃତହାନାପ୍ରକୃତପ୍ରକ୍ରିୟାପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦସ୍ତାତ୍ମନାମପି ଦୃଶ୍ୟତେ - ‘ତଦେବା ଜ୍ୟୋତିଷାଂ ଜ୍ୟୋତିଃ (ବୃହ ୪-୪-୧୬) ଇତି । ପ୍ରପଞ୍ଚତଂ ଚୈତତ୍-‘ଜ୍ୟୋତିଃଦର୍ଶନାତ୍’ (ବ୍ର. ସୁ. ୧-୩-୪୦) ଇତ୍ୟତ୍ର ॥

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୂପସଂପଦ୍ୟ (ପରଜ୍ୟୋତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱାତ୍ମରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହେ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ଏହି କାର୍ଯ୍ୟବିଷୟକ ଶ୍ରବଣ କରେ । କିନ୍ତୁ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି କାହିଁକି କୁହାଯାଇଛି ? କାରଣ ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ଭୌତିକ ଜ୍ୟୋତିରେ ରୂପ ହୁଏ । କାର୍ଯ୍ୟବିଷୟର ଅନତିକ୍ରମଣ କରି କିଏ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ-ବିକାର ଦୁଃଖ ରୂପରେ ପ୍ରତିଭାତ ହେଉଛି ।

(ଖ) ଏହା ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଏଠାରେ ଆତ୍ମା ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା କୁହାଯାଇଛି । କାରଣ ତାହାର ପ୍ରକରଣ ରହିଛି । ‘ଯ ଆତ୍ମା’ (ଯେଉଁ ଆତ୍ମା ପାପ ରହିତ ଜରାରହିତ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁରହିତ) ଏହି ପ୍ରକୃତ ପରମାତ୍ମାରେ ଅକସ୍ମାତ୍ ଭୌତିକ ଜ୍ୟୋତିରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ, କାରଣ-ଏହା ସ୍ୱାକାର କଲେ ପ୍ରକୃତିହୀନ ଓ ଅପ୍ରକୃତ କ୍ରିୟାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ । ଜ୍ୟୋତିଃଶବ୍ଦ କିନ୍ତୁ ‘ତଦେବା’ (ତାହାକୁ ଦେବତାଲୋକ ଜ୍ୟୋତିର ଉପାସନା ଜ୍ୟୋତିରୂପରେ କରନ୍ତି) ଏହିପରି ଆତ୍ମାରେ ଦେଖାଯାଏ । ତାହାର ‘ଜ୍ୟୋତିଦର୍ଶନାତ୍’ ଏହି ସ୍ଥୁତରେ ବିସ୍ତୃତଭାବେ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି ॥୩॥



୨ । ଅବିଭାଗେନ ଦୃଷ୍ଟତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁଠ ୪ ॥

୨ । ଅଭିଭାଗେନ ଦୃଷ୍ଟତ୍ବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ-୪ ॥

ଅବିଭାଗେନ ଦୃଷ୍ଟତ୍ବାତ୍ ॥ ୪-୪-୪ ॥

ଅଭିଭାଗେନ ଦୃଷ୍ଟତ୍ବାତ୍ ॥ ୪-୪-୪ ॥

ଅବିଭାଗେନ=ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ପରବ୍ରହ୍ମରେ ଅବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଅବସ୍ଥିତ ରହେ ।
ଦୃଷ୍ଟତ୍ବାତ-କାରଣ - ‘ବ୍ରହ୍ମେବ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମପେତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ଅଭେଦ ଦେଖାଯାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ପରଂ ଜ୍ୟୋତିରୂପସଂପଦ୍ୟ ସ୍ୱେନ ରୂପେଶାଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତେ ଯଃ ସକ୍ତିଂ
ପରସ୍ମାଦାତ୍ମନଃ ପୃଥଗେବ ଭବତ୍ୟୁତାବିଭାଗେନୈବାତିଷ୍ଠତ ଇତି ବାକ୍ଷାୟାମ୍ ‘ସ ତତ୍ର
ପର୍ଯ୍ୟେତି’ (ଛା ୮-୧୨-୩), ଇତ୍ୟଧିକରଣାଧିକର୍ତ୍ତବ୍ୟନିର୍ଦ୍ଦେଶାତ୍ ଜ୍ୟୋତିରୂପସଂପଦ୍ୟ’
(ଛା ୮-୧୨-୩) ଇତି କର୍ତ୍ତୃକର୍ମନିର୍ଦ୍ଦେଶାଦ୍ଭେଦେନୈବାବସ୍ଥାନମିତି ଯସ୍ୟ ମତିଷ୍ଠଂ
ବ୍ୟୁତ୍ପାଦୟତ୍ୟବିଭକ୍ତ ଏବ ପରେଶାତ୍ମନା ମୁକ୍ତୋଽବତିଷ୍ଠତେ ।

(ଖ) କୁତଃ ? ଦୃଷ୍ଟତ୍ବାତ୍ । ତଥାହି ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି (ଛା ୬-୮-୭), ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି’
(ବୃ ୧-୪-୧୦), ‘ଯତ୍ର ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି’ (ଛା ୭-୨୪-୧), ‘ନ ତୁ ତଦ୍ଦିତୀୟାଂସ୍ତି
ତତୋଽନ୍ୟଦ୍ବିଭକ୍ତଂ ଯତ୍ ପଶ୍ୟତ୍’ (ଛା ୪-୩-୩୩) ଇଷତ୍ୟବମାଦାନି ବାକ୍ୟାନ୍ୟ-
ବିଭାଗନୈବ ପରମାତ୍ମାନଂ ଦର୍ଶୟନ୍ତି । ଯଥାଦର୍ଶନମେବ ତ ଫଳଂ ସୁକ୍ତମ୍,
ତତ୍କୁତୁହ୍ୟାତ୍ ।

(ଗ) ଯଥୋଦକଂ ଶୁଦ୍ଧେ ଶୁଦ୍ଧମାସିକ୍ତଂ ତାଦୃଗେବ ଭବତ । ଏବଂ ମୁନେର୍ବିଜାନତ
ଆତ୍ମା ଭବତି ଗୌତମ’ (କ-୧୫) ଇତ ଚୈବମାଦାନି ମୁକ୍ତସ୍ୱରୂପନିରୂପଣାର୍ଥ
ବାକ୍ୟାନ୍ୟବିଭାଗମେବ ଦର୍ଶୟନ୍ତି । ନଦାସମୁଦ୍ରାଦିନିଦର୍ଶନାନି ତ । ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶସ୍ତୁ
ଭେଦେଽପ୍ୟୁପଚର୍ଯ୍ୟତେ । ସ ଭଗବଃ କସ୍ମିନ୍ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତଃ ଇତି ସ୍ୱେ ମତିମ୍ନି (ଛା ୭-୨୪-
୧) ଇତି, ‘ଆତ୍ମରତିରାତ୍ମକୀଡ଼’ (ଛା ୭-୨୫-୨) ଇତି ଚୈବମାଦିଦର୍ଶନାତ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ପରଜ୍ୟୋତିକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମରୂପରେ ଅଭିନିଷ୍ଠନ୍ ହୁଏ । ସେ
କ’ଣ ପରମାତ୍ମାରୁ ପୃଥକ୍ ଅଥବା ଅଭେଦ ହୋଇ ରହେ । ଏହିପ୍ରକାର ବିଚାର ହେବାରୁ
‘ସ ତତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟେତି’ (ସେ ନିଜ ଆତ୍ମାରେ ରହି ସବୁଦିଗକୁ ସଞ୍ଚାର କରେ) ଏଠାରେ
ଅଧିକରଣ ଓ ଅଧିକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହେବାରୁ ଏବଂ ‘ଜ୍ୟୋତିରୂପସଂପଦ୍ୟ’ ଏଠାରେ କର୍ତ୍ତା ଓ
କର୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହେବାରୁ ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ରହେ । ଏହିପରି ବୁଦ୍ଧି
ଯାହାକୁ ହେଉ, ତାହାକୁ ଆମେ କହିଁ-ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମାଠାରୁ ଅବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହିଥାଏ ।



(ଖ) କିପରି ? ଦେଖାଯିବାରୁ । ଯେପରି ‘ତତ୍ତ୍ୱମସି’ ‘ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି’, ‘ଯତ୍ ନାନ୍ୟତ୍ ପଶ୍ୟତି, ନ ତୁ ତଦ୍’ (ସେ ସେହି ସମୟରେ ଅନ୍ୟ କିଛି ବସ୍ତୁ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦିବାକ୍ୟ ଅବିଭାଗଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମାକୁ ଦେଖାଏ ଏବଂ ଦର୍ଶନ ଅନୁସାରେ ତତ୍ତ୍ୱତୁଳ୍ୟାୟରେ ଫଳଯୁକ୍ତ ହୁଏ ।

(ଗ) ‘ଯଥୋଦକ’ (ଯେପରି ଶୁଦ୍ଧ ଜଳରେ ଶୁଦ୍ଧ ଜଳ ଜଳାଗଲେ, ତାହା ସେହିପରି ରହେ, ସେପରି ହେ ଗୌତମ ! ବିଜ୍ଞାନୀ ମଧ୍ୟ ମୁନିର ଆତ୍ମା ହୋଇଯାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ମୁକ୍ତିସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ ପରକ ବାକ୍ୟ ଓ ନଦୀ, ସମୁଦ୍ରାଦି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅବିଭାଗ ଦେଖାଏ । ଭେଦନିର୍ଦ୍ଦେଶ କିନ୍ତୁ ସ ଭଗବୋ’ (ନାରଦ-ହେ ଭଗବାନ ! ସେହି ଭୂମା କୌଣସିଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କି ? ସନତ୍ କୁମାର-ନିଜର ମହିମାରେ), ଏବଂ ‘ଆତ୍ମରତଃ’ (ସେହି ଜାଣି ଆତ୍ମରତି ଓ ଆତ୍ମକ୍ରୀଡ଼ା ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଦର୍ଶନରେ ଅଭେଦରେ ଉପଚରିତ ହୁଏ ॥୪॥

୩ । ବ୍ରାହ୍ମାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୫-୭ ॥

୩ । ବ୍ରାହ୍ମ୍ୟାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୫-୭ ॥

ବ୍ରାହ୍ମେଣ ଜୈମିନିରୂପନ୍ୟାପାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୪-୪-୫ ॥

ବ୍ରାହ୍ମେଣ ଜୈମିନିରୂପନ୍ୟାପାଦିଭ୍ୟଃ ॥ ୪-୪-୫ ॥

ବ୍ରାହ୍ମେଣ=ମୁକ୍ତିପୁରୁଷ ସବିଜ୍ଞତ୍ୱ, ସର୍ବେଶ୍ୱରତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପରେ ରହେ । ଜୈମିନି ଏହା ଜୈମିନି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଉପନ୍ୟାସାଦିଭ୍ୟଃ-କାରଣ-ଉପନ୍ୟାସାଦି ହେତୁରୁ ଏହା ଅବଗତ ହୁଏ ॥

ମୂଳ (କ) ସ୍ଥିତମେତତ୍-ସ୍ୱେନ ରୂପେଣ’ (ଛା ୮-୩-୪) ଇତ୍ୟତ୍ତ୍ରାତ୍ମାତ୍ମରୂପେଣ ଭିନିଷ୍ଟବ୍ୟତେ, ନାଗନ୍ତୁକେନାପରରୂପେଣେତି । ଅଧୁନା ତୁ ତଦ୍ବିଶେଷବୁଦ୍ଧିମାୟା-ମତିଧାୟତେ- ସ୍ୱମସ୍ୟ ରୂପଂ ବ୍ରାହ୍ମମପହତ ପାପୁଦ୍ୱାଦିସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପବାଦ୍ୟାନଂ ତଥା ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ୱଂ ଚ ତେନ ସ୍ୱରୂପେଣାଭିନିଷ୍ଟବ୍ୟତ ଇତି ଜୈମିନିରାଭ୍ୟର୍ଥେନା ମନ୍ୟତେ । କୂତଃ ? ଉପନ୍ୟାସାଦିଭ୍ୟସ୍ତଥାଭାବଗମାର୍ ।

(ଖ) ତଥାହି ‘ଯ ଆତ୍ମାଽପହତପାପ୍ମା’ (ଛା ୮-୭-୧) ଇତ୍ୟାଦିନା ‘ସତ୍ୟକାମଃ ସତ୍ୟ ସଙ୍କଳ୍ପଃ (ଛା ୮-୭-୧) ଇତ୍ୟେବମନ୍ତେନୋପନ୍ୟାସେନୈବମାତ୍ମକତାମାତ୍ମନୋ ବୋଧୟତି । ତଥା ‘ସ ତତ୍ତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତି ଜ୍ୟେନ୍ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ ରମମାଣଃ’ (ଛା ୮-୧୨-୩) ଇତ୍ୟେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟରୂପମାବେଦୟତି । ‘ତସ୍ୟ ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ କାମଋରୋ ଭବତି (ଛା ୭-୨୫-୨) ଇତି ଚ । ‘ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବେଶ୍ୱରଃ’ ଇତ୍ୟାଦିବ୍ୟପଦେଶାଞ୍ଚୈବମୁପପ୍ତା ଭବିଷ୍ୟନ୍ତୀତି ॥



ଭାଷା-(କ) 'ସ୍ଵେନ ରୂପେଣ' (ଆତ୍ମରୂପରେ ଅଭିନିଷ୍ପଦ ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତିରେ କେବଳ ଆତ୍ମରୂପରେ ଅଭିନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଅନ୍ୟଥା ଗହ୍ମକ ରୂପରେ ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ କିନ୍ତୁ ସେହି ବିଷୟରେ ଜାଣିବାକୁ ଲଜ୍ଜା କରି କହନ୍ତି ଯେ- ତାହାର ନିଜର ବ୍ରାହ୍ମରୂପ ଅପହତପାପୁତ୍ବାଦିଠାରୁ ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତଥା ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ଵ, ସର୍ବେଶ୍ଵରତ ଅଟନ୍ତି । ସେହି ସ୍ଵରୂପରେ ଅଭିନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଜୈମିନି ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି । କିପରି ? ଉପନ୍ୟାସାଦି କାରଣରୁ ସେହିପରି ଅବଗତ ହୁଅନ୍ତି ।

(ଖ) କାରଣ ଯ ଆତ୍ମାଽପହତପାପୁ ଇତ୍ୟାଦିଠାରୁ ସତ୍ୟକାମଃ ସତ୍ୟସଙ୍କଳ୍ପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପନ୍ୟାସ କରି ଆତ୍ମାର ସ୍ଵରୂପକୁ ବୋଧ କରନ୍ତି । ସେହିପରି 'ସତତ ପର୍ଯ୍ୟେତି' (ସେ ସଂପ୍ରସାଦ ଜୀବ ନିଜର ଆତ୍ମସ୍ଵରୂପରେ ରହେ, ସେହି ଅବସ୍ଥାରେ କାହାକୁ ଭକ୍ଷଣ, ରମଣ କରି ଓ ହସି ବିଚରଣ କରେ) ଏହିପ୍ରକାର ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ରୂପର ଆବେଦନ କରନ୍ତି । 'ତତ୍ୟ ସର୍ବେଷୁ (ସବୁଲୋକରେ ତାହାର ଯଥେଚ୍ଛ ଗତି ଅଛି) ଏହି ଶ୍ରୁତି ରହିଛି । 'ସର୍ବଜ୍ଞ ସର୍ବେଶ୍ଵରଃ' ଇତ୍ୟାଦି ବ୍ୟପଦେଶ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସ୍ଵୀକାର କଲେ ଉପପନ୍ନ ହେବ ॥୫॥

चित्रितमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलेभिः ॥ ୪-୪-୬ ॥

ଚିତ୍ରିତମାତ୍ରେଣ ତଦାତ୍ମକତ୍ବାଦିତ୍ୟୌଡୁଲୋମିଃ ॥୪-୪-୬॥

ତଦାତ୍ମକତ୍ବାତ୍=ଜୀବର ଚୈତନ୍ୟରୂପ ହେଲେ, ଚିତ୍ରିତମାତ୍ରେଣ=ମୁକ୍ତପୁରୁଷ କେବଳ ଚୈତନ୍ୟରୂପରେ ରହେ । ଇତି ଔଡୁଲୋମିଃ=ଏହା ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଔଡୁଲୋମି ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ॥

ମୂଳ-(କ) ଯଦ୍ୟପ୍ୟପହତପାପୁତ୍ବାଦିଂ ଯେ ଭେଦେନୈବ ଧର୍ମା ନିର୍ବିଶ୍ୟନ୍ତେ, ତଥାପି ଶବ୍ଦ ବିକଳ୍ପନା ଏବୈତେ । ପାପୁଦିନିବୃତ୍ତିମାତ୍ରଂ ହି ତତ୍ର ଗମ୍ୟନ୍ତେ । ଚୈତନ୍ୟମେବ ଦୃଷ୍ୟାତ୍ମନଃ ସ୍ଵରୂପମିତି ତନ୍ମାତ୍ରେଣ ସ୍ଵରୂପେଣାଭିନିଷ୍ପନ୍ନମିଦ୍ଭା । ତଥା ଚ ଶ୍ରୁତିଃ-ଏବଂ ବା ଅରେୟମାତ୍ମାନନ୍ତରେବାହ୍ୟଃ କୃଷ୍ଣଃ ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନ ଏବ' (ବୃହ ୪-୫-୧୩ ଇତ୍ୟେବଂ-ଜାତୀୟକାନୁଚ୍ଚିନ୍ତାତା ଭବିଷ୍ୟତି ।

(ଖ) ସତ୍ୟକାମତ୍ବାଦୟସ୍ତୁ ଯଦ୍ୟପି ବସ୍ତୁସ୍ଵରୂପେଣୈବ ଧର୍ମା ଉଚ୍ୟନ୍ତେ ସତ୍ୟାଃ କାମା ଅସ୍ୟେତି, ତଥାପ୍ୟପାଧ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧାଧୀନତ୍ବାତ୍ତେଷାଂ ନ ଚୈତନ୍ୟବତ୍ ସ୍ଵରୂପଦୃଷମ୍ବନ୍ଧଃ, ଅନେକାକାରତ୍ଵପ୍ରତିଷେଧାତ୍ । ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧଂ ହି ବ୍ରହ୍ମଣୋନେକାକାରତ୍ଵମ୍- 'ନ ସ୍ଥାନତୋଽପି ପରସ୍ୟୋଭୟଲିଙ୍ଗମ୍ (ବ୍ର. ସୁ. ୩-୨-୧୧) ଇତ୍ୟତ୍ ।

(ଗ) ଅତଏବ ଚ ଜଷଣାଦି ସଂକାର୍ଜନମପି ଦୁଃଖାଭାବମାତ୍ରାଭିପ୍ରାୟଂ ସ୍ଵତ୍ୟର୍ଥମାତ୍ମ-ରତିରିତ୍ୟାଦିବତ୍ । ନହି ମୁଖ୍ୟାନ୍ତେବ ରତିକ୍ରାନ୍ତମିଥୁନାନ୍ୟାତ୍ମନି ଶକ୍ୟନ୍ତେ ବର୍ଣ୍ଣୟିତୁଂ ଦ୍ଵିତୀୟବିଷୟତ୍ବାତ୍ତେଷାମ୍ ତସ୍ମିନ୍ନିରସ୍ତାଶେଷପ୍ରପଞ୍ଚେନ ପ୍ରସନ୍ନେନାବ୍ୟପଦେଶେନ ବୋଧାତ୍ମନାଃଭିନିଷ୍ପଦ୍ୟତ ଇତ୍ୟୌଡୁମିରାୟର୍ଯ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ ॥



ଭାଷା-(କ) ଯଦ୍ୟପି ଅପହତପାପୁତ୍ବାଦି ଧର୍ମଭେଦରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୁଏ, ତଥାପି ସେହି ଧର୍ମ ଶବ୍ଦବିକଳରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, କାରଣ ସେଠାରେ କେବଳ ପାପାଦିର ନିବୃତ୍ତି ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ପରନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟ ହିଁ ଆତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ । ତେଣୁ କେବଳ ସେହି ଚୈତନ୍ୟରେ ଅଭିନିଷ୍ଟନ୍ନ ହୁଏ । ତେଣୁ ‘ଏବଂ ବା ଅରେ’ (ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ହେ ମୈତ୍ରେୟି । ସେହିପରି ଏହି ଆତ୍ମା ବାହ୍ୟଭେଦରେ ଶୂନ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଜ୍ଞାନଘନ ଅଟେ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ଅନୁଗୃହୀତ ହେବ ।

(ଖ) ପରନ୍ତୁ ସତ୍ୟକାମ ହିଁ ଏହାର ସେହି ସତ୍ୟକାମ ଅଟେ-ଏହି ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିରୁ ଯଦ୍ୟପି ସତ୍ୟକାମତ୍ବାଦି ଧର୍ମ ବସ୍ତୁ ରୂପରେ କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଉପାଧିସମ୍ବନ୍ଧର ଅଧୀନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ଚୈତନ୍ୟପରି ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ; କାରଣ-ଆତ୍ମାରେ ଅନେକାକାରତ୍ୱର ପ୍ରତିଷେଧ ହୁଏ । ‘ନ ସ୍ଥାନତୋଽପି’ । ‘ପରସ୍ୟୋଭୟଲିଙ୍ଗମ୍ ଏହି ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱରେ ବ୍ରହ୍ମରେ ଅନେକାକାରତ୍ୱର ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଅଛି ।

(ଗ) ଅତଏବ ଭକ୍ଷଣାଦି ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ଦୁଃଖ ଅଭାବମାତ୍ରର ଅଭିପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାରା ରହିଛି ଏବଂ ସେହି ଆତ୍ମାର ପ୍ରଭୃତି ପରି ସ୍ତୂତ୍ୟର୍ଥକ ଅଟେ । କାରଣ-ରତି, କ୍ରାନ୍ତା, ମୈଥୁନ ଆତ୍ମାରେ ମୁଖ୍ୟ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଏ ନାହିଁ; କାରଣ- ସେମାନେ ଅନ୍ୟବିଷୟକ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ପଞ୍ଚରହିତ ପ୍ରସନ୍ନ ଅବ୍ୟପଦେଶ୍ୟ ବୋଧରୂପଦ୍ୱାରା ଅଭିନିଷ୍ଟନ୍ନ ହୁଏ-ଏହା ଔତୁଲୋମି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି ॥୬॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ୪-୪-୭ ॥

ଏବମପ୍ୟୁପନ୍ୟାସାତ୍ପୂର୍ବଭାବାଦବିରୋଧଂ ବାଦରାୟଣଃ ॥୪-୪-୭॥

ଏବମପି=ଏହା ହେବାପରେ, ଉପନ୍ୟାସାତ୍=ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଉପନ୍ୟାସାଦି-ହେତୁଦ୍ୱାରା, ପୂର୍ବଭାବାତ୍=ପ୍ରଥମ ବ୍ରହ୍ମର ସର୍ବଜ୍ଞତ୍ବାଦି ବ୍ୟବହାରିକ ହେବାରୁ ମୁକ୍ତ ଆତ୍ମାରେ, ଅବିରୋଧଃ=ବିରୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ବାଦରାୟଣଃ=ଏହା ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମତ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଏବମପି ପାରମାର୍ଥିକଚୈତନ୍ୟମାତ୍ରସ୍ୱରୂପାଭ୍ୟୁପଗମେଽପି ବ୍ୟବହାର-ପେକ୍ଷୟା ପୂର୍ବସ୍ୟାପ୍ୟୁପନ୍ୟାସାଦିଭୋଧବଗତସ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟରୂପସ୍ୟାପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନାଦ-ବିରୋଧଂ ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟୋ ମନ୍ୟତେ ॥

ଭାଷା-(କ) ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହେବାରୁ ପାରମାର୍ଥିକ ଚୈତନ୍ୟମାତ୍ର ସ୍ୱରୂପ ରୂପେ ସ୍ୱାକାର କଲେ ବ୍ୟବହାରର ଅପେକ୍ଷାରୁ ଉପନ୍ୟାସାଦିର ପୂର୍ବରୁ ଅବଗତ ବ୍ରହ୍ମର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟରୂପର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ନ ହେବାରୁ ଏହା ଅବିରୋଧ ବୋଲି ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି ॥



୪ । ସକଲ୍ପାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୮-୧ ॥

ସକ୍ଷାଦ୍‌ଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ ୮-୧ ॥

ସଂକଲ୍ପାଦେବ ତୁ ତଚ୍ଛୁ ତେ: ॥ ୪-୪-୮ ॥

ସକ୍ଷାଦେବ ତୁ ତଚ୍ଛୁତେଃ ॥ ୪-୪-୮ ॥

ସକ୍ଷାଦେବ=ଏହି ବିଦ୍‌ବାନର କେବଳ ସକ୍ଷରୂପରେ ପିତର ପ୍ରଭୃତି ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି । ତଚ୍ଛୁତେଃ=କାରଣ- ‘ସକ୍ଷାଦେବାସ୍ୟା ଏହି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ଅଛି ॥

ମୂଳ-(କ) ହାର୍ଦ୍ଦିଦ୍ୟାୟାଂ ଶୂନ୍ୟତେ- ‘ସ ଯଦି ପିତୃଲୋକକାମୋ ଭବତି ସକ୍ଷାଦେବାସ୍ୟ ପିତରଃ ସମୁତ୍ଥସ୍ତି’ (ସୁ ୮-୧-୧) ଇତ୍ୟାଦି । ତତ୍ର ସଂଶୟଃ-କିଂ ସକ୍ଷ ଏବ କେବଳ ପିତ୍ରାଦି ସମୁତ୍ଥାନେ ହେତୁରୁତ ନିମିତ୍ତାନ୍ତରସହିତ ଇତି । ତତ୍ର ସତ୍ୟମି ସକ୍ଷାଦେବେତି ଶ୍ରବଣେ ଲୋକବନ୍ନିମିତ୍ତାନ୍ତରାପେକ୍ଷଣ ଯୁକ୍ତା । ଯଥା ଲୋକେଽସ୍ମଦାଦାନାଂ ସକ୍ଷାଦ୍ ଗମନାଦିଭ୍ୟଃ ହେତୁଭ୍ୟଃ ପିତ୍ରାଦିସଂପର୍କିତ୍ତ୍ବେତ୍ୟେବଂ ମୁକ୍ତସ୍ୟାପି ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ଏବଂ ଦୃଷ୍ଟ ବିପରୀତଂ ନ କଞ୍ଚିତଂ ଭବିଷ୍ୟତି । ସଂକ୍ଷାଦେବେତି ତୁ ରାଜ୍ଞ ଇବଂ ସଂକଞ୍ଚିତାର୍ଥ ସିଦ୍ଧିକାରୀଂ ସାଧନାନ୍ତରସାମଗ୍ରୀଂ ସୁଲଭମାପେକ୍ଷାତ୍ୟତେ । ନ ଚ ସଂକଞ୍ଚମାତ୍ର ସମୁତ୍ଥାନଃ ପିତ୍ରାଦୟୋ ମନୋରଥା ବିକୃନ୍ଧିତବଜ୍ରଜ୍ଞାତ୍‌ପୁଷ୍ପଳଂ ଭୋଗ ସମର୍ପଣିତୁଂ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତାସ୍ମରିତି ॥

ଭାଷା-(କ) ହାର୍ଦ୍ଦିଦ୍ୟାରେ ‘ସ ଯଦି’ (ସେ ଯଦି ପିତୃଲୋକ କାମନା କରେ, ତେବେ ତାହାର ସକ୍ଷରୂପ ପିତୃଗଣ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ରହନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ସେଠାରେ ସଂଶୟ ହୁଏ ଯେ କେବଳ ସକ୍ଷ କ’ଣ ପିତୃଲୋକର ସମୁତ୍ଥାନରେ ହେତୁ ଅଥବା ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତ ସହିତ ସକ୍ଷର ହେତୁ ଅଟେ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ସେହି ଶ୍ରୁତିରେ ‘ସଂକ୍ଷାଦେବ’ ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରବଣମାତ୍ରରୁ ଲୋକପରି ଅନ୍ୟ ନିମିତ୍ତକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଯେପରି ସଂସାରରେ ଅସ୍ମଦାଦିର ସଂକ୍ଷ ଦ୍ଵାରା ଏବଂ ଗମନାଦି ହେତୁଦ୍ଵାରା ପିତୃଲୋକ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, ସେହିପରି ମୁକ୍ତପାଇଁ ହେବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଏହା ପ୍ରମାଣ ହେଲେ ବିପରୀତ କଞ୍ଚିତ ହେବନାହିଁ । ‘ସଂକ୍ଷାଦେବ’- ଏହା ରାଜାଙ୍କ ପରି ସଂକଞ୍ଚିତ ଅର୍ଥକୁ ସିଦ୍ଧ କରି ଅନ୍ୟ ସାଧନ ସାମଗ୍ରୀର ସୁଲଭତାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା କୁହାଯାଇଛି । ସଂକଞ୍ଚମାତ୍ରରୁ ସମୁତ୍ଥାନ ହୋଇଥିବା ପିତରାଦି ମନୋରଥ ଦ୍ଵାରା କଞ୍ଚିତ ପରି ତଞ୍ଜଳ ହେଲେ ପୁଷ୍ପଳଭୋଗ ସମର୍ପଣ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ ।



ମୂଳ-(କ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତ ବୁଝା-ସଂକଳ୍ପାଦେବ ତୁ କେବଳାତ୍ ପିତ୍ରାଦି ସମୁତ୍ଥାନମିତି । କୁତଃ ? ତତ୍ତ୍ୱତେ । ‘ସଂକଳ୍ପାଦେବାସ୍ୟ ପିତରଃ ସମୁତ୍ଥିଷ୍ଠି’ (ଛା ୮-୨-୩) ଇତ୍ୟାଦିକା ହି ଶ୍ରୁତି ନିମିତ୍ତାନ୍ତରାପେକ୍ଷାୟା ପାତ୍ରେୟତ । ନିମିତ୍ତାନ୍ତରମପି ତୁ ଯଦି ସଂକଳ୍ପାନୁବିଧାୟୋକ ସ୍ୟାଦ୍ଭବତୁ ନ ତୁ ପ୍ରୟନ୍ତାନ୍ତରସଂପାଦ୍ୟା ନିମିତ୍ତାନ୍ତରମିତୀକ୍ଷ୍ୟତେ ।

(ଖ) ପ୍ରାକ୍ ସଂପରୋଧକ୍ଷ୍ୟ ସଂକଳ୍ପଃ ପ୍ରସଙ୍ଗାତ୍ । ନ ଚ ଶ୍ରୁତ୍ୟବଗମ୍ୟୋଃର୍ଥେ ଲୋକାବଦିତି ସାମାନ୍ୟତୋ ଦୃଷ୍ଟଂ କ୍ରମତେ । ସଂକଳ୍ପବଳାଦେବ ଚୈଷାଂ ଯାବତ୍ ପ୍ରୟୋଜନଂ ସ୍ତୈର୍ଯ୍ୟୋପପତ୍ତିଃ । ପ୍ରାକୃତ ସକଳ ବିଲକ୍ଷଣଭ୍ୱାନୁକ୍ତ ସକଳସ୍ୟା ॥

ଭାଷା - ସିଦ୍ଧାନ୍ତ (କ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଆମେ କହୁଁ ଯେ- କେବଳ ସଂକଳ୍ପରୁ ପିତୃପ୍ରଭୃତି ସମୁତ୍ଥାନ ହୁଏ । କିପରି ? କାରଣ-ତାହାର ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ‘ସଂକଳ୍ପାଦେବ’ (ସେହି ବିଦ୍ୱାନର ସଂକଳ୍ପଦ୍ୱାରା ପିତୃଗଣ ସମୁତ୍ଥତ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅନ୍ୟ ନିମିତ୍ତକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ମଧ୍ୟ ବାଧୁତ ହୁଅନ୍ତି । ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତ ମଧ୍ୟ ଯଦି ସଂକଳ୍ପର ଅନୁବିଧାୟୀ ହୁଏ, ତଥାପି ଅନ୍ୟ ପ୍ରୟନ୍ତ ସାଧ୍ୟ ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତ ବୋଲି ଆମେ ଚାହୁଁନାହୁଁ ।

(ଖ) କାରଣ ଅନ୍ୟନିମିତ୍ତର ପ୍ରାପ୍ତିର ପୂର୍ବ ସଂକଳ୍ପରୁ ବନ୍ଧୁ ପ୍ରସଙ୍ଗ ହେବ ଏବଂ ଶ୍ରୁତ୍ୟର୍ଥରେ ‘ଲୋକାବଦ୍’ ଏହି ସାମାନ୍ୟତୋଦୃଷ୍ଟ ଅନୁମାନ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସଂକଳ୍ପ ବଳରେ ସେହି ବିଦ୍ୱାନର ଯାବତ୍ ପ୍ରୟୋଜନ ସ୍ଥିରତାକୁ ଉପପନ୍ନ ହୁଏ; କାରଣ-ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ସଂକଳ୍ପ ପ୍ରାକୃତ ପୁରୁଷର ସଂକଳ୍ପଠାରୁ ବିଲକ୍ଷଣ ଅଟେ ॥୮॥

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ୪-୪-୧ ॥

ଅତଏବ ଚାନନ୍ୟାଧିପତିଃ ॥୪-୪-୧॥

ଅତଏବ=ଅବଶ୍ୟ ସଂକଳ୍ପରୁ ବିଦ୍ୱାନ, ଅନନ୍ୟାଧିପତିଃ=ଅନନ୍ୟାଧିପତି ହୁଏ ।

ମୂଳ-(କ) ଅତଏବ ଚାନନ୍ୟାଧିପତିଃ ସଂକଳ୍ପାଦ୍ୱାଦନନ୍ୟାଧିପତି ବିଦ୍ୱାନ୍ ଭବତିନାସ୍ୟା-ନେମାଧିପତିର୍ଭବତାତ୍ୟର୍ଥଃ । ନହି ପ୍ରାକୃତୋଽପି ସଂକଳ୍ପଃ ଅନନ୍ୟାଧିପତିକର୍ତ୍ତୃମାନଃ ସତ୍ୟାଂ ଗତୌ ସଂକଳ୍ପଃ । ଶ୍ରୁତିଃ ତୈତ୍ତର୍ୟ ଦର୍ଶୟତି ‘ଅଥ ଯ ଇହାମାନମାନୁବିଦ୍ୟ ବ୍ରଜତ୍ୟେତାଂଷ୍ଠ ସତ୍ୟାନ୍ କାମାଂସ୍ତେଷାଂ ସର୍ବେଷୁ ଲୋକେଷୁ କାମଋରୋ ଭବତି’ (ଛା ୮-୧-୬) ଇତି ।

ଭାଷା- (କ) ତେଣୁ ଅବଶ୍ୟ ସଂକଳ୍ପଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୱାନ ଅନନ୍ୟାଧିପତି ହୁଏ, ତାହାର ଅନ୍ୟ ଅଧିପତି ନୁହେଁ-ଏହାହିଁ ଅର୍ଥ । ସଂକଳ୍ପ କରି ପ୍ରକୃତ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟ ଗତି ହେବାପରେ ନିଜ ଉପରେ ଅନ୍ୟଜଣକୁ ସ୍ୱାମୀ କରିବା ସଂକଳ୍ପ କରେ ନାହିଁ । ‘ଅଥ ଯ’ (ଯାହା ଏହି



ସଂସାରରେ ଆତ୍ମାକୁ ତଥା ସତ୍ୟକାମନାକୁ ଜାଣି ପରଲୋକକୁ ଯାଏ, ତାହାର ସମସ୍ତ ଲୋକରେ ଯଥେଚ୍ଛ ଗତି ହୁଏ) ଏହି ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ଦେଖାଏ ॥୯॥

୫ । ଅଭାବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୦-୧୪ ॥

୪ । ଅଭାବାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୁ. ୧୦-୧୪ ॥

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ ୪-୪-୧୦ ॥

ଅଭାବଂ ବାଦରିରାହ ହ୍ୟେବମ୍ ॥ ୪-୪-୧୦ ॥

ବାଦରିଃ=ବାଦରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି-, ଅଭାବମ୍=ବିଦ୍ୱାନର ଶରୀର ସେଠାରେ ଅଭାବ ହୁଏ, ହି=କାରଣ-‘ମନସୈତାନ୍’ ଏହି ଶ୍ରୁତି କହେ ॥

ମୂଳ=(କ) ‘ସଂକଳ୍ପାଦେବାସ୍ୟ ପିତରଃ ସମୁଦ୍ରିଷ୍ଠତି’ (ଛା ୮-୨-୧) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତେର୍ମନସ୍ତାବତ୍ ସଂକଳ୍ପ ସାଧନଂ ସିଦ୍ଧମ୍ । ଶରୀରେହିୟାଣି ପୁନଃ ପ୍ରାପ୍ତୈଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ବିଦୁଷଃ ସନ୍ତି, ନ ବା ସତୀତି ସମାକ୍ଷ୍ୟତେ । ତତ୍ର ବାଦରିସ୍ତାବଦାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶରୀରସେହିୟାଣାଂ ଉଭାବଂ ମହୀୟମାନସ୍ୟ ବିଦୁଷ୍ୟ ମନ୍ୟତେ ।

(ଖ) କସ୍ମାତ୍ ? ଏବଂ ହ୍ୟାହାମ୍ନାୟଃ ‘ମନସୈତାନ୍ କାମାନ୍ ପଶ୍ୟନ୍ ରମତେ’ (ଛା ୮-୧୨-୫), ‘ଯ ଏତେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକେ’ (ଛା ୮-୧୩-୧) ଇତି । ଯଦି ମନସା ଶରୀରେହିୟୈଷ୍ଠ ବିହରେନ୍ ମନସେତି ବିଶେଷଣଂ ନ ସ୍ୟାତ୍ । ତସ୍ମାଦଭାବଃ ଶରୀରେହିୟାଣାଂ ମୋକ୍ଷେ ॥

ଭାଷା=(କ) ‘ସଂକଳ୍ପାଦେବ’ (ତାହାର ସଂକଳ୍ପରୁ ପିତୃଗଣ ସମୁପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତି) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିରେ ମନ ସଂକଳ୍ପର ସାଧନରୂପେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ପ୍ରାପ୍ତ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ବିଦ୍ୱାନ୍ର ଶରୀର ଓ ଇହିୟଶୁଦ୍ଧିକ ଅଛି କି ନାହିଁ ? ଏହି ବିଷୟ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ ବାଦରି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟାଦି ମହିମାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ବିଦ୍ୱାନ୍ର ଶରୀର, ଇହିୟକୁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

(ଖ) ତେଶୁ ‘ମନସୈତାନ୍’ (ଏହି ଆତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ମନରେ ଭୋଗ ଦେଖି ରମଣ କରେ), ‘ଯ ଏତେ’ (ଏମାନେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ସଂକଳ୍ପଲଭ୍ୟ ଭୋଗ ଅଟେ) ହା ଶ୍ରୁତି କହେ । ଯଦି ମନ, ଶରୀର ଓ ଇହିୟ ଦ୍ୱାରା ବିହାର ହେବ, ତେବେ ‘ମନସା’ ବିଶେଷଣ ହେବ ନାହିଁ, ତେଣୁ ମୋକ୍ଷରେ ଶରୀର ଓ ମନର ଅଭାବ ହୁଏ ॥୧୦॥



भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४-४-११ ॥

ଭାବଂ ଜୈମିନିର୍ବିକଳ୍ପାମନନାତ୍ ॥ ୪-୪-୧୧ ॥

ଭାବମ୍=ମନ ସହ ଶରୀର ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ମୋକ୍ଷରେ ଭାବ, ଜୈମିନିଃ=ଜୈମିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ବିକଳ୍ପାମନନାତ୍=କାରଣ- 'ସ ଏକଧା ଭବତି' ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅନେକଧାଭାବର ବିକଳ୍ପ କହେ ॥

ମୂଳ=(କ) ଜୈମିନିସ୍ୱାର୍ଥେ ମନୋବହୁରାସ୍ୟାପି ସେହିୟସ୍ୟ ଭାବଂ ମୁକ୍ତ ପ୍ରତି ମନସ୍ୟତେ । ଯତଃ 'ସ ଏକଧା ଭବତି ତ୍ରିଧା ଭବତି' (ଛା ୭-୨୬-୨) ଇତ୍ୟାଦିନା- ଅନେକଧାଭାବ ବିକଳ୍ପାମନନ୍ତି । ନ ହ୍ୟନେକବିଧତା ବିନା ଶରୀରଭେଦେନାଞ୍ଜିସା ସ୍ୟାତ୍ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ନିର୍ଗୁଣାୟାଂ ଭୂମବିଦ୍ୟାୟାମୟ ମନେକଧାଭାବ ବିକଳ୍ପଃ ପଠ୍ୟତେ, ତଥାପି ବିଦ୍ୟମାନମେବେଦଂ ସଗୁଣାବସ୍ଥାୟାମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଭୂମବିଦ୍ୟା ସ୍ତୁତୟେ ସଂକୀର୍ତ୍ତ୍ୟତଂ ଇତ୍ୟତଃ ସମୁଣାବିଦ୍ୟା ଫଳଭାବେନୋପତିଷ୍ଠତ ଇତି ॥

ଭାଷା-(କ) ଜୈମିନି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କିନ୍ତୁ ମନର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ଶରୀରର ଭାବ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ପ୍ରତି ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି, କାରଣ 'ସ ଏକଧା' (ସେ ଏକପ୍ରକାରର ହୁଏ, ତିନିପ୍ରକାରର ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅନେକଧା ଭାବର ବିକଳ୍ପ କହେ । ଶରୀର ଭେଦବିନା ଅନେକ ବିଧତା ମୁଖ୍ୟ ସଂଗତ ନୁହେଁ ।

(ଖ) ଯଦ୍ୟପି ନିର୍ଗୁଣ ଭୂମବିଦ୍ୟାରେ ଏହି ଅନେକଧା ଭାବ ବିକଳ୍ପ ଅଟେ, କିନ୍ତୁ ସଗୁଣ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ବିଦ୍ୟାମାନ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଭୂମବିଦ୍ୟା ସ୍ତୁତି ପାଇଁ ଭୂମବିଦ୍ୟାରେ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ କରାଯାଏ, ତେଣୁ ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାର ଫଳରୂପରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ ॥ ୧୧ ॥

ଉତ୍ପତେ କୃତ୍ୱାଯାଜନ୍ତି-

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ ४-४-१२ ॥

ଦ୍ୱାଦଶାହବଦୁଭୟବିଧଂ ବାଦରାୟଣୋଽତଃ ॥ ୪-୪-୧୨ ॥

ବାଦରାୟଣଃ=ବାଦରାୟଣଙ୍କ ମତରେ, ଅତଃ=ଉଭୟଲିଙ୍ଗଶ୍ରୁତି ଦେଖିବାରେ, ଉଭୟବିଧମ୍=ଉଭୟବିଧ ହୁଏ, ଦ୍ୱାଦଶାହବତ୍=ଯେପରି ଦ୍ୱାଦଶାହ ଉଭୟବିଧ ଅଟେ ॥

ମୂଳ (କ) ବାଦରାୟଣ ପୁନରାବର୍ତ୍ତ୍ୟାତଃ ଏବୋଭୟଲିଙ୍ଗଶ୍ରୁତି ଦର୍ଶନାଦୁଭୟ ବିଧତ୍ ସାଧୁମନସ୍ୟତେ, ଯଦା ସଶରୀରତାଂ ସଂକଳ୍ପୟତି, ତଦା ସଶରୀରୋ ଭବତି, ଯଦା



ଦୃଶରୀରତା ତଦାଃଶରୀର ଇତି ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପଦ୍ୱାତ୍, ସଂକଳ୍ପ ବିଚିତ୍ରାକ୍ । ଦ୍ୱାଦଶାହବତ୍ ।
ଯଥା ଦ୍ୱାଦଶାହଃ ସତ୍ରମହାନଶ୍ଚ ଭବତି, ଉଭୟ ଲିଙ୍ଗଶ୍ରୁତିଦର୍ଶନାଦେବମିଦମପାତି ॥

ଭାଷା-(କ) ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଉଭୟ ଲିଙ୍ଗର ଶ୍ରୁତି ଦେଖିବାରେ ପ୍ରମାଣିକତା
ସ୍ୱାକାର କରନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଉପାସକ ସଶରୀରତାର ସଂକଳ୍ପ କରେ, ସେତେବେଳେ
ଅଶରୀର ହୁଏ, କାରଣ-ତାହା ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପ ଅଟେ ଓ ସଂକଳ୍ପ ବିଚିତ୍ର ଅଟେ ।
ଦ୍ୱାଦଶାହବତ୍ ॥ ଯେପରି ଦ୍ୱାଦଶାହ ସତ୍ର ଓ ଅହାନ ହୁଏ, କାରଣ-ଉଭୟ ଲିଙ୍ଗକ ଶ୍ରୁତି
ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଏହା ଉଭୟବିଧ ଅଟେ ॥୧୨॥

तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ ୪-୪-୧୩ ॥

ତନ୍ତ୍ରଭାବେ ସଂଧ୍ୟବଦୂପପତ୍ତେଃ ॥୪-୪-୧୩॥

ତନ୍ତ୍ରଭାବେ=ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମୁକ୍ତ ଶରୀରର ଅଭାବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ସଂଧ୍ୟବତ୍=ସ୍ୱପ୍ନ
ମାନସିକ ବିଷୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ, ଉପପତ୍ତେଃ=କାରଣ ଏହା ସମାଚୀନ ଅଟେ ।

ମୂଳ (କ) ଯଦା ତନୋଃ ସେନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ୟ-ଶରୀରସ୍ୟା-ଭାବସ୍ତଦା, ଯଥା ସଂଧ୍ୟ
ସ୍ଥାନେ ଶରୀରେନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଷୟେଷ ବିଦ୍ୟମାନେଷ୍ୱପ୍ୟଲବ୍ଧମାତ୍ରା ଏବ ପିତ୍ରାଦିକାମା
ଭବତ୍ୟେକ ମୋକ୍ଷେପିସ୍ତ୍ୟୁରେବଂ ହ୍ୟେତଦୂପପଦ୍ୟତେ ॥

ଭାଷା-ଯେତେବେଳେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହ ଶରୀରର ଅଭାବ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ
ଯେପରି ସ୍ୱପ୍ନାବସ୍ଥାରେ ଶରୀର, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ବିଷୟର ଅବିଦ୍ୟମାନ ହେଲେ ପିତୃ ଆଦି
ପଦାର୍ଥ ଉପଲବ୍ଧ ମାତ୍ର ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ମୋକ୍ଷ ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ଉପଲବ୍ଧମାତ୍ର
ହେବ-ଏହା ନ୍ୟାୟସଂଗତ ଅଟେ ॥୧୩॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ ୪-୪-୧୪ ॥

ଭାବେ ଜାଗ୍ରଦ୍ବତ୍ ॥୪-୪-୧୪॥

ଭାବେ=ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ଶରୀରର ସଦ୍ଭାବଯୋଗରୁ,
ଜାଗ୍ରଦ୍ବତ୍=ଜାଗ୍ରତ୍ ପରି ପିତର ପ୍ରଭୃତି ଉପଲବ୍ଧ ହୁଅନ୍ତି ॥

ମୂଳ-(କ) ଭାବେ ପୁନଶ୍ଚନୋର୍ଯ୍ୟଥା ଜାଗରିତେ ବିଦ୍ୟମାନା ଏବ ପିତ୍ରାଦିକାମା
ଭବତ୍ୟେବ ମୁକ୍ତସ୍ୟାପ୍ୟପଦ୍ୟତେ ॥

ଭାଷା-(କ) ପରନ୍ତୁ ଶରୀର ହେଲାପରେ ଯେପରି ଜାଗ୍ରଦ୍ବସ୍ଥାରେ ରହି ପିତରାଦି
ପଦାର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି, ସେପରି ମୁକ୍ତକୁ ମଧ୍ୟ ଉପପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି ॥୧୪॥



୬ । ପ୍ରତିପାଧିକରଣମ୍ ॥ ୧୫-୧୬ ॥

୭ । ପ୍ରତୀପାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୧୫-୧୬ ॥

ପ୍ରଦୀପବଦ୍‌ଦେଶାସ୍ତଥା ହି ଦର୍ଶୟତି ॥ ୪-୪-୧୫ ॥

ପ୍ରଦୀପବଦ୍‌ଦେଶାସ୍ତଥା ହି ଦର୍ଶୟତି ॥ ୪-୪-୧୫ ॥

ବିଦ୍‌ବାନୁଦାରା ନିର୍ମିତ ଅନେକ ଶରୀରରେ ବିଦ୍‌ବାନ, ପ୍ରଦୀପବଦ୍‌=ପ୍ରଦୀପପରି, ଆବେଶଃ=ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୁଏ ।, ହି=କାରଣ-, ତଥା=ସେହିପରି ଦର୍ଶୟତି= ‘ସ ଏକଥା ଭବତି’ ଇତ୍ୟାଦି ଶୁଦ୍ଧିବାକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ‘ଭାବଂ ଜୈମିନିବିକଳ୍ପା ମନନାତ’ (ବ୍ର. ସୂ. ୪-୪-୧୧) ଇତ୍ୟନ୍ତ ସଶରୀରତ୍ୱଂ ମୁକ୍ତସ୍ୟୋକ୍ତମ୍ । ତତ୍ର ତିଧା ଭାବାଦିଷ୍ଟନେକଶରୀରସର୍ଗେ କିଂ ନିରାତ୍ମକାନି ଶରୀରାଣି ଦାରୁଯନ୍ତ୍ରାଣାଂ ସୃଜନ୍ତେ, କିଂ ବା ସାତ୍ତ୍ୱାକାନ୍ୟସ୍ମଦାଦି ଶରୀରବଦିତି ଭବତି ଦୀକ୍ଷା । ତତ୍ର ଉତ୍ତମାନ ସୋର୍ତ୍ତେଦାନୁପପତ୍ତେରେକେନ ଶରୀରେଣ ଯାଗାଦିତରାଣି ଶରୀରାଣି ନିରାତ୍ମକାନାତି ॥

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ-ପ୍ରଦୀପ ବଦାବେଶ ଇତି । ଯଥା ପ୍ରଦୀପ ଏକୋଽନେକ ପ୍ରଦୀପ ଭାବମାପଦ୍ୟତେ, ବିକାରଶକ୍ତି ଯୋଗାତ୍ । ଏବମେକୋଽପି ସନ୍ ବିଦ୍‌ବାନୈଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗାଦନେକ ଭାବମାପଦ୍ୟ ସର୍ବାଣି ଶରୀରାଣ୍ୟା ବିଶତି ।

(ଗ) କୁତଃ ? ତଥାହି ଦର୍ଶୟତି ଶାସ୍ତ୍ରମେକ ସ୍ୟାନେକଭାବମ୍- ‘ସ ଏକଥା ଭବତି କ୍ରିଧା ଭବତି, ପଞ୍ଚଥା ଭବତି ସପ୍ତଥା ନବଥା’ (ଛା ୭-୨୭-୨) ଇତ୍ୟାଦି । ନୈତଦ୍‌ଦାରୁଯନ୍ତ୍ରୋପମାଭ୍ୟୁପଗମୋଽବକଳ୍ପତେ, ନାପି ଜୀବାନ୍ତରାବେଶେ । ନ ଚ ନିରାତ୍ମକାନାଂ ଶରୀରାଣାଂ ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ ସମ୍ଭବତି ।

(ଘ) ଯଦ୍‌ବାନୁମାନସୋର୍ତ୍ତେଦାଦୁ ପପତ୍ତେରେକେନ ଶରୀରଯୋଗା ସମ୍ଭବ ଇତିନୈଷ୍ଠଃ ଦୋଷଃ, ଏବମନୋନୁବୃତ୍ତାନି ସମନସ୍ଥାନେ୍ୟବାପରାଣି ଶରୀରାଣି ସତ୍ୟ ସକଳ୍ପଦ୍ୱାର୍ ସ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି । ସୃଷ୍ଟେଷୁ ଚ ତେଷୁପାଧି ଭେଦାଦାନୁମୋଽପି ଭେଦେନାଧିଷ୍ଠିତତ୍ୱଂ ଯୋଷ୍ୟତେ । ଏଷୈବ ଚ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରେଷୁ ଯୋଗିନାମନେକ ଶରୀର ଯୋଗ ପ୍ରକ୍ରିୟା ॥

ଭାଷା (କ) ‘ଭାବଂ ଜୈମିନିବିକଳ୍ପା ମନନାତ’ ଏହି ସୂତ୍ରରେ ମୁକ୍ତପୁରୁଷକୁ ସଶରୀର କୁହାଯାଇଛି । ସେଠାରେ କ୍ରିଧା ଭାବାଦିରେ ଅନେକ ଶରୀରକୁ ସୃଷ୍ଟିରେ ଦାରୁଯନ୍ତ୍ର ପରି କ’ଣ ନିରାତ୍ମକ ଶରୀର ଉତ୍ପନ୍ନ କରାଯାଇଛି ଅଥବା କ’ଣ ଅସ୍ମଦାଦି ଶରୀର ପରି



ସାମ୍ବଦ୍ଧ ଉତ୍ପନ୍ନ କରାଯାଇଛି କି ? ଏହା ଉପରେ ବିଚାର କରାଯାଇଛି ଯେ- ପୂର୍ବପକ୍ଷ- ସେଠାରେ ଆତ୍ମା ଏବଂ ମନର ଭେଦ ଅନୁପପତ୍ତି ଦ୍ଵାରା ଏକ ଶରୀରର ସହ ଯୋଗ ହୁଏ । ତେଣୁ ଅନ୍ୟ ଶରୀର ନିରାତ୍ମକ ହୁଏ । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-

(ଖ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ପ୍ରେତିପାଦନ କରାଯାଇଅଛି ଯେ- ‘ପ୍ରତ୍ୟାପବଦାବେଶଃ’ ଯେପରି ଗୋଟିଏ ପ୍ରତ୍ୟାପ ବିକାର ଶକ୍ତି ଯୋଗରୁ ଅନେକ ପ୍ରତ୍ୟାପଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେହିପରି ବିଦ୍ଵାନ୍ ଏକ ହୋଇ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗରୁ ଅନେକ ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସବୁ ଶରୀରରେ ପ୍ରବେଶ କରେ ।

(ଗ) କାରଣ ସେହିପରି ‘ସ ଏକଧା’ (ସେ ଗୋଟିଏ ରୂପ, ତିନିରୂପ, ପଞ୍ଚରୂପ, ସପ୍ତରୂପ ଓ ନବରୂପ ଧାରଣ କରେ) ଇତ୍ୟାଦିଶାସ୍ତ୍ର ଏକର ଅନେକଭାବ ଦେଖାଏ । ଏହି ଦାରୁଯନ୍ତ୍ରର ଉପମା ସ୍ଵାକାର କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ ଜୀବର ପ୍ରବେଶ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ନିରାତ୍ମକଶରୀର ପ୍ରକୃତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଆତ୍ମା ଓ ମନର ଭେଦ ଅନୁପପତ୍ତି ହେଲେ ଅନେକ ଶରୀରର ସହ ସମ୍ଭବ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଏହା କିନ୍ତୁ ଦୋଷ ନୁହେଁ । କାରଣ ସେ ସତ୍ୟ ସଙ୍କଳ୍ପରୁ ଏକ ମନର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ମନର ସହ ଅନ୍ୟ ଶରୀର ସୃଷ୍ଟି ହେବ, ତାହାର ସୃଷ୍ଟି ହେଲାପରେ ଉପାଧି ଭେଦରେ ଆତ୍ମାର ଭେଦ ହୋଇ ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଯୁକ୍ତ ହେବ । ତେଣୁ ଯୋଗିମାନଙ୍କର ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅନେକ ଶରୀରସହ ସମ୍ଭବର ପ୍ରକ୍ରିୟା ରହିଛି ॥୧୫॥

ମୂଳ (କ) କଥା ପୁନର୍ମୁକ୍ତସ୍ୟନେକଶରୀରାବେଶାଦିଲକ୍ଷଣମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମଭ୍ୟୁପଗମ୍ୟତେ ? ଯାବତା ‘ତତ୍ତ୍ଵେନେନ କଂ ବିଜ୍ଞାନୀୟାତ୍’ (ବୃହ ୪-୫-୧୫), ‘ନ ତୁ ତଦ୍‌ଦ୍ଵିତୀୟମସ୍ତି ତତୋନ୍ୟଦ୍ ବିଭକ୍ତଂ ଯଦ୍ ବିଜ୍ଞାନୀୟାତ୍’ (ବୃହ ୪-୩-୩୦), ‘ସଲିଳ ଏକୋ ଦ୍ରଷ୍ଟାଽଦ୍ୱୈତୋ ଭବତି’ (ବ୍ର. ସୁ. ୪-୩-୩୨) ଇତି ଝେବଂଜାତୀୟକା ଶ୍ରୁତିର୍ବିଶେଷ ବିଜ୍ଞାନଂ ବାରୟତାତ୍ୟତ ଉତ୍ତର ପଠତି-

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ପରନ୍ତୁ ମୁକ୍ତର ଅନେକ ଶରୀରରେ ଆବେଶାଦିରୂପ, ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ କିପରି ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଛି । ଯେତେବେଳେ ‘ତତ୍ତ୍ଵେନେନ’ (ମୁକ୍ତାବସ୍ଥାରେ ଜ୍ଞାନୀ କୌଣସି କାରଣଦ୍ଵାରା ବିଷୟକୁ ଜାଣେ), ‘ନ ତୁ ତଦ୍‌ଦ୍ଵିତୀୟମସ୍ତି’ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ତାହାଭିନ୍ନ କୌଣସି ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ନାହିଁ, ଯାହାକୁ ତୁମ୍ଭେ ବିଶେଷ ରୂପରେ ଜାଣିବ)’ ‘ସଲିଳ ଏକଃ’ (ଜଳଠାରୁ ଶୁଦ୍ଧ ଏକଦ୍ରବ୍ୟ ଅଦ୍ୱୈତ ଅଟେ) ଏହି ପ୍ରକାରର ଶ୍ରୁତିଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ ବିଜ୍ଞାନକୁ ବାରଣ କରେ କି ? ତାହାର ଉତ୍ତରରେ କୁହାଯାଇଛି-



स्वाध्यायसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ୪-୪-୧୬ ॥

ସ୍ବାଧ୍ୟାୟ ସଂପତ୍ତ୍ୟୋରନ୍ୟତରାପେକ୍ଷମା

ବିଷ୍ଟୂତଂ ହି ॥ ୪-୪-୧୭ ॥

ସ୍ବାଧ୍ୟାୟ ସଂପତ୍ତ୍ୟାଃ=ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତି ଓ ମୁକ୍ତିରେ, ଅନ୍ୟତରାପେକ୍ଷମ=ଏକକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିବା ଦ୍ଵାରା ବିଶେଷଜ୍ଞାନର ଅଭାବ ସ୍ଵାକାର କରାଯାଇଛି ହି=କାରଣ-, ଆବିଷ୍ଟୂତମ୍-ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟାରେ ଶରୀରାଦିର ସ୍ଵାକାର କରିବାରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

ମୂଳ (କ) ସ୍ବାଧ୍ୟାୟଃ ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତମ୍, 'ସ୍ଵପପୀତୌ ଭବତି ତସ୍ମାଦେନଂ ସ୍ଵପୀତୀତ୍ୟାତକ୍ଷତେ' (ଛା ୬-୮-୧) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । ସଂ ଭିଃ କୈବଲ୍ୟମ୍, 'ବ୍ରହ୍ମେବ ସନ୍ ବ୍ରହ୍ମାପେତୀ' (ବୃହ ୪-୪-୬) ଇତି ଶ୍ରୁତେଃ । ତୟୋରନ୍ୟତରାମବସ୍ତା ମପେକ୍ଷେତଦ୍ ବିଶେଷ ସଂଜ୍ଞାଭାବ ବଚନମ୍ । କୃତିତ୍ ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତାବସ୍ଥା ମପେକ୍ଷ୍ୟା ଚ୍ୟତେ, କୃତିତ୍ କୈବଲ୍ୟାବସ୍ଥାୟମ୍ ।

(ଖ) କଥମବ ଗମ୍ୟତେ ? ମତସ୍ତତ୍ତ୍ଵେ ବୈତଦଧିକାର ବଶାଦା ବିଷ୍ଟୂତମ୍ 'ଏତେଭ୍ୟା ଭୂତେଭ୍ୟଃ ସମୁତ୍ଥାୟ ତାନ୍ୟେବାନ୍ମୁର୍ମାନଶ୍ୟତି ନ ପ୍ରେତ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାଃସ୍ତାତି (ବୃହ ୨-୪-୧୨), 'ଯତ୍ତ୍ଵ ଦ୍ଵସ୍ୟ ସର୍ବମାମୈବାଭୂତ୍' (ବୃହ ୨-୪-୧୪) 'ଯତ୍ତ୍ଵ ସୁପ୍ତୋ ନ କଂଚନ କାମଂ କାମୟେତ ନ କଂଚନ ସ୍ଵପ୍ନଂ ପଶ୍ୟତି' (ବୃହ ୪-୩-୧୯) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟଃ । ସଗୁଣ ବିଦ୍ୟା ବିପାକସ୍ଥାନଂ ଦ୍ଵେତତ୍ ସ୍ଵର୍ଗାଦିବଦବସ୍ଥାତରମ୍ । ଯତ୍ତେତଦୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମୁପ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟତେ, ତସ୍ମାଦବୋଷଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ସ୍ବାଧ୍ୟାୟଃ ଅର୍ଥାତ୍ ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତି, କାରଣ-ସ୍ଵପପୀତୌ ଭବତି' (ଏହି ନିଜେ ସ୍ଵରୂପକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତେଣୁ ଏହି ମାନବ ଶୟନ କରେ=ଏହା କୁହାଯାଇଛି) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ । ସଂପତି ଅର୍ଥ କୈବଲ୍ୟ; କାରଣ- 'ବ୍ରହ୍ମେବ ସନ୍' (ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହାହିଁ ଶ୍ରୁତି । ଏହି ଦୁଇଟିରେ ଗୋଟିଏ ଅବସ୍ଥାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି ସେହି ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନର ଅଭାବବୋଧକ ବଚନ ରହିଛି । ଶ୍ରୁତି କେଉଁଠି ସୁଷ୍ଟୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥା ଅଥବା କୈବଲ୍ୟ ଅବସ୍ଥାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରି କହେ ?

(ଖ) ଏହା କିପରି ଅବଗତ ହୁଏ ? କାରଣ 'ଏତେଭ୍ୟା ଭୂତେଭ୍ୟଃ (ଏହି ସତ୍ୟ ଶବ୍ଦବାଚ୍ୟ ଭୂତରୁ ପ୍ରକଟ ହୋଇ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ବିନାଶପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଦେହେହିୟ ଭାବଦ୍ଵାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଏହି ଆତ୍ମା ରୂପ ହେଲା) ଯତ୍ତ୍ଵ ସୁପ୍ତୋ' (ଯେଉଁଠି ଶୟନ କରି ଏହା କୌଣସି ବସ୍ତୁକୁ କାମନା କରେ ନାହିଁ, ଅଥବା ସ୍ଵପ୍ନ ଦେଖେ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ବାକ୍ୟଦ୍ଵାରା ସେହି ପ୍ରକରଣ ବଳରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି । ଯେଉଁଠି ଏହି ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟର



ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି, ତାହା ସଗୁଣବିଦ୍ୟାର ବିପାକସ୍ଥାନ ଓ ସ୍ୱର୍ଗପରି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନ ଅଟେ-
ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ ॥୧୬॥

୭ । ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂଠ ୧୭-୨୨ ॥

୭ । ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରାଧିକରଣମ୍ ॥ ସୂ ୧୭-୨୨ ॥

ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରବର୍ଜନୀୟମ୍ ॥ ୪-୪-୧୭ ॥

ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରବର୍ଜନୀୟମ୍ ପ୍ରକରଣାଦସଂନିହିତତ୍ୱଜ୍ଞ ॥ ୪-୪-୧୭ ॥

ଜଗଦ୍‌ବ୍ୟାପାରବର୍ଜନୀୟମ୍=ଜଗତ୍‌ର ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟାପାରକୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଅଣିମାଦି
ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନ ପାଏ । ପ୍ରକରଣାତ୍=କାରଣ ଜଗତ୍‌ ସୃଷ୍ଟିରେ ଈଶ୍ୱର ପ୍ରକୃତ ଅଟେ ।
ଅସଂନିହିତତ୍ୱଜ୍ଞ ଚ=ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଅସଂନିହିତ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ଯେ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାତ୍ ସହୈବ ମନସେଶ୍ୱରସାମୁଜ୍ୟଂ ବ୍ରଜନ୍ତି,
କିଂ ତେଷାଂ ନିରବଗ୍ରହମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଭବତ୍ୟାହୋସ୍ଥିତ୍ ସାବଗ୍ରହମିତି ସଂଶୟଃ । କିଂ
ତାବତପ୍ରାପ୍ତମ୍ ? ନିରଞ୍ଜଣ ମେବୈଷାମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଭବିତୁମର୍ହତି, ‘ଆପ୍ନୋତି ସ୍ୱାରାଜ୍ୟମ୍’
(ତୈ ୧-୬-୨), ‘ସର୍ବସ୍ତୈଦେବା ବଳିମାବହନ୍ତି’ (ତୈ ୧-୫-୬), ‘ତେଷାଂ ସର୍ବେଷାଂ
ଲୋକେଷୁ କାମାରୋ ଭବତି’ (ଛା ୭-୨୫-୨, ୮-୧-୬) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିଭ୍ୟାଂ ଇତି ।

(ଖ) ଏବଂ ପ୍ରାପ୍ତେ ପଠତି-ଜଗଦ୍‌ ବ୍ୟାପାର ବର୍ଜନୀୟମ୍ । ଜଗଦ୍‌ସମୁଦ୍ଭାବି ବ୍ୟାପାରଂ
ବର୍ଜୟିତ୍ୱାଽନ୍ୟଦଶି ମାଦ୍ୟାତ୍ମକ ମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ମୁକ୍ତାନାଂ ଭବିତୁମର୍ହତି । ଜଗଦ୍‌ ବ୍ୟାପାରସ୍ତୁ
ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧସୈବେଶ୍ୱରସ୍ୟ ॥

(ଗ) କୁତଃ ? ତସ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକୃତତ୍ୱାଦସଂନିହିତତ୍ୱକୋତରେଷାମ୍ । ପର ଏବଂ ହାଶ୍ୱରୋ
ଜଗଦ୍‌ ବ୍ୟାପାରୋଽଧିକୃତଃ, ତମେବ ପ୍ରକୃତେଷାମୁଦ୍ଭାବ୍ୟପଦେଶାତ୍, ନିତ୍ୟଶବ୍ଦନିବନ୍ଧନାଦ୍ୱାଜ୍ଞ ।
ତଦନ୍ୱେକଶବ୍ଦବିଜ୍ଞାନମ୍ ପୂର୍ବକଂ ଦ୍ୱିତରେଷାମଣିମାଦ୍ୟୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଶୁଦ୍ଧତେ ।

(ଘ) ତେନାସଂନିହିତାସ୍ତେ ଜଗଦ୍‌ ବ୍ୟାପାରେ । ସମନ ସ୍ୱଭାବେବ ତୈତେଷାଂ
ମନୈକମତେକକ୍ଷୟତିତ୍ୱଂ ସ୍ଥିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ କ୍ଷୟତିତ୍ୱଂ ସଂହାରାଭିପ୍ରାୟଃ ଇତ୍ୟେବଂ
ବିରୋଧୋଽପି କଦାଚିତ୍‌ସ୍ୟାତ୍ । ଅଥ କ୍ଷୟତିତ୍ୱଂ ସଂକଳ୍ପ ମନୁଜସ୍ୟ ସଂକଳ୍ପ ଜତ୍ୟ
ବିରୋଧଃ ସମର୍ଥେତ, ତତଃ ପରମେଶ୍ୱରାକୃତତତ୍ତ୍ୱଦ୍ୱମେବେତରେଷାମିତି କ୍ୟପତିଷ୍ଠତେ ॥

ଭାଷା-(କ) ଯାହା ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମରେ ଉପାସନାଦ୍ୱାରା ମନ ସହ ଈଶ୍ୱର ସାମୁଜ୍ୟ
ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତାହାର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ କ’ଣ ନିରଞ୍ଜଣ ଅଥବା ସାଞ୍ଜ୍ଞ୍ୟ ଅଟେ ? ଏହିପ୍ରକାର
ସଂଶୟ ହୁଏ । ତେବେ କ’ଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ? ପୂର୍ବପକ୍ଷ-ତାହାର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ନିରଞ୍ଜଣ ହେବା



ଉଚିତ୍, କାରଣ- ‘ଆପ୍ନୋତି ସ୍ଵରାଜ୍ୟମ୍’ (ସେ ସ୍ଵରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ), ‘ସର୍ବେଷ୍ଠେ’ (ସମସ୍ତ ଦେବଗଣ ତାହାକୁ ଉପହାର ସମର୍ପଣ କରନ୍ତି) ‘ତେଷାଂ ସର୍ବେଷୁ’ (ତାହାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଲୋକରେ ଯଥେଚ୍ଛା ଗତି ହୁଏ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ଅଛି । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-

(ଖ) ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ କୁହାଯାଇଛି- ‘ଜଗଦ୍ ବ୍ୟାପାରବର୍ଜନ’ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦିବ୍ୟାପାରକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ଅନ୍ୟ ଅଣିମାଦି ରୂପ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟକୁ ପାଏ । ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ବ୍ୟାପାର କିନ୍ତୁ ନିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ଶ୍ରେଣୀର ଅଟେ ।

(ଗ) କିପରି ? ସେ ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରକୃତ ହୁଏ ଏବଂ ଅନ୍ୟଜୀବ ଅସଂନିହିତ ଅଟେ । ପରମେଶ୍ଵର କେବଳ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦି ବ୍ୟାପାରରେ ଅଧିକୃତ ହୋଇଛି । କାରଣ ତାହାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଉତ୍ପତ୍ତ୍ୟାଦିର ଉପଦେଶ ହୁଏ ଏବଂ ନିତ୍ୟଶବ୍ଦ ଦ୍ଵାରା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହୁଏ । ତାହାର ଅନେକ୍ଷଣ ବିଶେଷ ଜିଜ୍ଞାସାପୂର୍ବକ ଅନ୍ୟର ଅଣିମାଦି ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରବଣ ହୁଏ ।

(ଘ) ତେଣୁ ମନସ୍କା ହେବାରୁ ଓ ଐକମତ୍ୟର ସମ୍ଭବ ନହେବାରୁ କାହାର ସଂସାରର ସ୍ଥିତିରେ ଅଭିପ୍ରାୟ ଓ କାହାର ତାହାର ସଂହାରରେ ଅଭିପ୍ରାୟ ହେବ ? ଏହିପ୍ରକାର କଦାଚିତ୍ ବିରୋଧ ହେବ । ଯଦି କୌଣସି ଜଣକର ସଂଜ୍ଞାନୁସାରେ ଅନ୍ୟର ସଂଜ୍ଞା ହେଉ- ଏହିପ୍ରକାର ଅବିରେଧର ସମର୍ଥନ ହେଲେ, ପରମେଶ୍ଵରର ଅଭିପ୍ରାୟର ଅଧୀନ ଅନ୍ୟଜୀବ ହୁଏ ଏହା ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୁଏ ॥୧୭॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ ୪-୪-୧୮ ॥

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଦେଶାଦିତି ଚେନ୍ନାଧିକାରିକମଣ୍ଡଳ ସ୍ଥୋକ୍ତଃ

॥୪-୪-୧୮॥

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଦେଶାତ୍=‘ଆପ୍ନୋତି ସ୍ଵରାଜ୍ୟମ୍’ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଶ୍ରୁତିରେ ବିଦ୍ଵାନ୍ର ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ନିରଞ୍ଜଣ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି । ଇତି ଚେନ୍=ଏହି ଠିକ୍ ନୁହେଁ । କାରଣ-ଆଧିକାରିକ ମଣ୍ଡଳସ୍ଥୋକ୍ତଃ - ଆଦିତ୍ୟମଣ୍ଡଳ ସ୍ଥିତ ଆଧିକାରିକ ପରମେଶ୍ଵରର ଅଧୀନ ସ୍ଵରାଜ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ବିଷୟକ ଏହା ବଚନ ଅଟେ ॥

ମୂଳ=(କ) ଅଥ ଯଦୁକ୍ତମ୍=ଆପ୍ନୋତି ସ୍ଵରାଜ୍ୟମ୍’ (ଚୈ ୧-୬-୨) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୋପଦେଶାନୁବଚନଗ୍ରହଣେ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ବିଦୁଷାଂ ନ୍ୟାୟାମିତି ତତ୍ପରି ହର୍ଷବ୍ୟମ୍ ।



(ଖ) ଅତ୍ରୋତ୍ୟତେ- ନାୟଂ ଦୋଷଃ-ଆଧିକାରିକ ମଣ୍ଡଳସ୍ଥୋକ୍ତେଃ । ଆଧିକାରିକୋ ଯଃ ସବିତୁ ମଣ୍ଡଳାଦିଷୁ ବିଶେଷାୟତନେ ସ୍ୱବସ୍ଥିତଃ ପରି ଈଶ୍ୱରସ୍ତଦାୟ ଶୈବେୟଂ ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ରୁତ୍ୟତେ । ଯତ୍କାରଣମନନ୍ତରମ୍ ‘ଆପ୍ନୋତି ମନସ୍ୱତିମ୍’ (ତୈ ୧-୬-୨) ଇତ୍ୟାହ ॥

(ଗ) ଯୋହି ସର୍ବମନସାଂପତିଃପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ଈଶ୍ୱରସ୍ତଂ ପ୍ରାପୋତୀତ୍ୟେତଦୁକ୍ତଂ ଭବତି । ତଦନୁସାରେଣୈବ ଉନନ୍ତରମ୍ ବାକ୍ପତିଶ୍ଚକ୍ଷୁଷ୍ଟିଃ । ଶ୍ଳୋତ୍ରପତିଃ, ବିଜ୍ଞାନପତିଃ’ (ତୈ ୧-୬-୨) ଚ ଭବତି ଇତ୍ୟାହ । ଏବମନ୍ୟତ୍ରାପି ଯଥାସମ୍ଭବଂ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧେଶ୍ୱରାୟମେତ-ବତରେଷା ମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଂ ଯୋଜୟିତବ୍ୟମ୍ ॥

ଭାଷା (କ) ‘ଆପ୍ନୋତି ସ୍ୱରାଜ୍ୟମ୍’ (ସେ ସ୍ୱରାଜ୍ୟକୁ ପାଏ) ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଶ୍ରୁତିରେ ଉପାସକଗୁଡ଼ିକର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ନିରକୃଣ ସମାପାନ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଛି, ତାହାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ୍ ।

(ଖ) ଏହି ବିଷୟରେ ଆମେ କହୁଁ ଏହା ଦୋଷ ନୁହେଁ, କାରଣ-ଆଧିକାରିକ ମଣ୍ଡଳ ସ୍ଥିତିପାଇଁ ଏହା ଉକ୍ତି ଅଟେ । ଆଦିତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳାଦି ବିଶେଷ ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକରେ ଅବସ୍ଥିତ ଯେଉଁ ଆଧିକାରିକ ପରମେଶ୍ୱର ରହିଛି, ତାହାର ଅଧୀନ ଏହି ସ୍ୱରାଜପ୍ରାପ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ, କାରଣ-ଅନନ୍ତର ‘ଆପ୍ନୋତି ମନସ୍ୱତିମ୍’ (ସେ ମନର ପତି ବ୍ରହ୍ମକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ) ଏହା ଶ୍ରୁତି କହେ ।

(ଗ) ଯାହା ସବୁ ମନର ପତି ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ଈଶ୍ୱର, ତାହାକୁ ହିଁ ଏହା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବୋଲି ଏହା କୁହାଯାଇଛି । ପରେ ତାହା ଅନୁସାରେ ବାକ୍ପତିଃ ଚକ୍ଷୁଷ୍ଟିଃ । (ତାହା ବାଣୀର ପତି, ଚକ୍ଷୁର ପତି, ଶ୍ଳୋତ୍ରର ପତି ଏବଂ ବିଜ୍ଞାନର ପତି ଅଟେ) ଏହିପ୍ରକାର ଶ୍ରୁତି କହେ । ସେହିପରି ଅନ୍ୟତ୍ର ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଉପାସକର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ଈଶ୍ୱରର ଅଧୀନ ଅଟେ-ଏହା ଯଥାସମ୍ଭବ ଯୋଜନା କରିବା ଉଚିତ୍ ॥୧୮॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ ୪-୪-୧୯ ॥

ବିକାରାବର୍ତ୍ତ ଚ ତଥା ହି ସ୍ଥିତିମାହ ॥୪-୪-୧୯॥

ବିକାରବର୍ତ୍ତ ଚ=ବିକାରରେ ନ ରହିଲେ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ହୁଏ । ହି=କାରଣ, ତଥା=ସେହିପରି, ସ୍ଥିତିମ୍=ପରମେଶ୍ୱରର ଦୁର୍ଲଭସ୍ଥିତି, ଆହ=‘ତାବାନୟ୍ୟ ମହିମା’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି କହେ ॥

ମୂଳ=(କ) ବିକାରବର୍ତ୍ତ୍ୟପି ଚ ନିତ୍ୟମୁକ୍ତଂ ପାରମେଶ୍ୱରଂ ରୂପଂ ନ କେବଳଂ ବିକାରମାତ୍ର ଗୋଚରଂ ସବିତୁ ମଣ୍ଡଳାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠାନମ୍ । ତଥାହ୍ୟସ୍ୟ ଦ୍ୱିରୂପାଂ ସ୍ଥିତିମାହାତ୍ମାୟଃ-



‘ତାବନସ୍ୟ ମହିମା, ତତୋ ଜ୍ୟାୟାଂଷ ପୁରୁଷଃ । ପାଦୋଽସ୍ୟ ସର୍ବାଭୂତାନି,
ତ୍ରିପାଦସ୍ୟାମୃତଂ ଦିବି’ (ଛା ୩-୧୨-୬) ଇତ୍ୟେବମାଦିଃ’

(ଖ) ନ ତ ତନ୍ନିବିକାରଂ ରୂପମିତରା ଲକ୍ଷଣଃ ପ୍ରାପ୍ତବନ୍ତାତି ଶକ୍ୟଂ ବଚ୍ଛମ,
ଅତତ୍କ୍ରତୁ ଦ୍ଵାଭେଷାମ୍ । ଅତଶ୍ଚ ଯଥୈବ ଦ୍ଵିରୂପେ ପରମେଶ୍ଵରେ ନିର୍ଗୁଣଂ ରୂପ ମନବାପ୍ୟ
ସଗୁଣ ଏବାବତିଷ୍ଠନ୍ତେ ଏବଂ ସଗୁଣେଽପି ନିରବଗ୍ରହମୈଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟାମନବାପି ସାବଗ୍ରହ
ଏବାବତିଷ୍ଠନ୍ତି ଇତି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ॥

ଭାଷା-(କ) ବିକାରରେ ନରହିଥିବାରୁ ପରମେଶ୍ଵରକୁ ନିତ୍ୟରୂପ କୁହାଯାଇଛି,
କେବଳ ବିବାରମାତ୍ର ବିଷୟକ ସବିତ୍ତମଣ୍ଡଳାଦି ଅଧ୍ଵଞ୍ଚାନରୂପ ନୁହେଁ, କାରଣ- ‘ତ
ବନସ୍ୟ ମହିମା’ (ଏହି ଗାୟତ୍ରୀଶ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ଏତେ ମହିମା ଯେ, ସେ ନିର୍ବିକାର ପୁରୁଷ
ତାହାଠାରୁ ଉକ୍ରଷ୍ଟ, ତେଜ, ଜଳ ଓ ଅନ୍ନାଦି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଚରାଚର ପ୍ରାଣୀ ତାହାର ଗୋଟିଏ
ପାଦ ଓ ତାହାର ପୁରୁଷ ନାମକ ତ୍ରିପାଦ ଅମୃତ ପ୍ରକାଶମୟ ସ୍ଵାତ୍ମାରେ ରହିଛି ।) ଇତ୍ୟାଦି-
ଶ୍ରୁତି ତାହାର ଦୁଇଟି ରୂପର ସ୍ଥିତି କହେ ।

दर्शयतरश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ୪-୪-୨୦ ॥

दर्शयतश्ଚୈବଂ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନେ ॥ ୪-୪-୨୦ ॥

ଏବଂ=ଏହିପରି, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମାନେ ଚ=ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତିରେ ମଧ୍ୟ
ଦର୍ଶୟତଃ=ପରମେଶ୍ଵରର ନିର୍ବିକାରରୂପ ଦେଖାଏ ॥

ମୂଳ-(କ) ଦର୍ଶୟତଶ୍ଚ ବିକାରାବର୍ତ୍ତତ୍ଵଂ ପରସ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଷଃ ଶ୍ରୁତିସ୍ମୃତି । ‘ନ ତତ୍ତ୍ଵ
ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଭାତି ନ ଚନ୍ଦ୍ରତାରକଂ ନେ ମା ବିଦ୍ୟୁତୋଭାତି କୁତୋଽୟମଗ୍ନିଃ’ (କଂ ୫-୧୫,
ଶ୍ଵେତା ୬-୨୪, ମୁଣ୍ଡ ୧-୨-୧୦) ଇତି, ‘ନ ତଦ୍ଭାସୟତେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ନ ଶଶାଙ୍କୋ
ନ ପାବକଃ (ଗା ୧୫-୬) ଇତି ଚ । ତଦେବଂ ବିକାରାବର୍ତ୍ତତ୍ଵଂ ପରସ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଷଃ
ପ୍ରସିଦ୍ଧମିତ୍ୟଭିପ୍ରାୟଃ ॥

ଭାଷା-(କ) ‘ନ ତତ୍ତ୍ଵ ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଭାତି’ (ସେହି ଜ୍ୟୋତିଷସ୍ଵରୂପ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ
ଲୋକାବଭାସକ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ତାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ,
ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଚମକେ ନାହିଁ ପୁନଶ୍ଚ ଅସ୍ପଦାଦି ଗୋଚର ଏହି ଭୌତିକ ଅଗ୍ନି କେଉଁଠି ପ୍ରକାଶିତ
ହୁଏ କି ? ଏବଂ ‘ନ ତଦ୍ ଭାସୟତେ’ (ସେ ସ୍ଵୟଂ ପ୍ରକାଶମୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ଚନ୍ଦ୍ର,
ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରମା ପ୍ରକାଶିତ କରନ୍ତି ନାହିଁ) ଏହିପରି ଶ୍ରୁତି ଓ ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ ଜ୍ୟୋତିଷସ୍ଵରୂପ
ବିକାରାବର୍ତ୍ତତ୍ଵ ଦେଖାଏ । ଏହିପରି ପର ଜ୍ୟୋତିରେ ବିକାରାବର୍ତ୍ତତ୍ଵ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟେ
ବୋଲି ଅଭିପ୍ରାୟ ଟେ ॥୨୦॥



भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ४-४-२१ ॥

ଭୋଗମାତ୍ରସାମ୍ୟଲିଙ୍ଗାଚ୍ଛ ॥ ୪-୪-୨୧ ॥

ଭୋଗମାତ୍ର ସାମ୍ୟଲିଙ୍ଗାତ୍ ତ = ଉପାସକଗୁଡ଼ିକୁ ଈଶ୍ବର ସହ ଭୋଗମାତ୍ରର ସାମ୍ୟ ଶ୍ରୁତି ହେବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ନିରଞ୍ଜୁଣ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ॥

ମୂଳ-(କ) ଇତସ୍ମି ନ ନିରଞ୍ଜୁଣଂ ବିକାରାଲବ୍ୟମନାନାମୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ଯସ୍ମାଦ୍ ଭୋଗମାତ୍ରମେ ବୈଷାମନାଦି ସିଦ୍ଧେନେଶ୍ବରେଣ ସମାନମିତି ଶ୍ରୁୟତେ ‘ତମାହାପୋ ବୈଷକୁ ମାୟତେ ଲୋକୋଽସୌ’ ଇତି, ‘ସ ଯଥୈତଂ ଦେବତାଂ ସର୍ବାଣା ଭୂତାନ୍ୟ ବତ୍ୟବଂ ହ୍ୟବଂବିଦଂ ସର୍ବାଣି ଭୂତାନ୍ୟବନ୍ତି’, ‘ତେନୋ ଏତସୌ ଦେବତାୟୈ ସାମୁଜ୍ୟଂ ସଲୋକତାଂ ଜୟତି’ (ବୃହ ୧-୫-୨୩) ଇତ୍ୟାଦି ଭେଦ ବ୍ୟପଦେଶ ଲିଙ୍ଗେଭ୍ୟଃ ॥

ଭାଷ୍ୟ - (କ) ଏହି ବକ୍ଷ୍ୟମାଣ ହେତୁଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ବିକାରକୁ ଉପାସନା କରୁଥିବା ଉପାସକଗୁଡ଼ିକର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ନିରଞ୍ଜୁଣ ନୁହେଁ । କାରଣ - ସେଗୁଡ଼ିକର ଭୋଗମାତ୍ର ଅନାଦିସିଦ୍ଧ ଈଶ୍ବର ସହିତ ସମାନ ଅଟେ । ‘ତମାହାପୋ’ (ସେହି ଉପାସକରୁ ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ସାଦୃଶ୍ୟ ପୂର୍ବକ କହନ୍ତି - ମୋଠାରୁ ସେମାନେ ଅମୃତମୟ ଜଳକୁ ଭୋଗ କରନ୍ତି । ତୁମ୍ଭେ ଏହି ଅମୃତମୟ ଲୋକର ଭୋଗ୍ୟ ଅଟ । ତୁମ୍ଭେ କାହାକୁ ଠିକ୍ ଭାବେ ଭୋଗ କର) ଏହା ଶ୍ରୁତି ଅଟେ । ‘ସ ଯଥୈତାଂ’ ଯେପରି ଏହି ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଦେବତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତେ ଭୋଗ କରନ୍ତି, ସେହିପରି ସବୁ ଜାଣିଥିବା ଭୂତଗୁଡ଼ିକୁ ମୂଢ଼ା କରନ୍ତି), ‘ତେନୋ ଏତସୌ’, (ସେହି ପ୍ରାଣୀମ୍ବ ପ୍ରତିରୂପ ବୃତ୍ତର ଯାଗରେ, ଉପାସକ ସେହି ପ୍ରାଣ ଦେବତାର ଏକାମୃତା ଓ ସମାନଲୋକତା ଅର୍ଥାତ୍ ଏକସ୍ଥାନତ୍ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ । (ଇତ୍ୟାଦି ଭେଦ ବ୍ୟପଦେଶ ଲିଙ୍ଗଗୁଡ଼ିକଦ୍ୱାରା ଉପାସକରୁର ଉପାସ୍ୟ ଈଶ୍ବର ସହ ଭୋଗ ସାମ୍ୟ ରୂପେ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ॥ ୨ ୧ ॥

ମୂଳ-(କ) ନନ୍ଦେବଂ ସତି ସାତିଶୟ ଡାଦନ୍ତବତ୍ତମୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ୟାତ୍, ତତର୍ଥେଷାମାବୃତ୍ତିଃ ପ୍ରସଙ୍ଗେତେତ୍ୟତ ଉତ୍ତରଂ ଭଗବାନ୍ ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପଠତି -

ଭାଷ୍ୟ-(କ) ପରନ୍ତୁ ଉପାସକର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ସାଙ୍କୁଶ ହେବା ପରେ ସାତିଶୟ ହେବାରୁ ତାହାର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ବିନାଶୀ ହେବ; ତେଣୁ ତାହା ଆବୃତ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସାରାଗମନ ପ୍ରଶସ୍ତ ହେବ କି ? ତେଣୁ ଭଗବାନ୍ ବାଦରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଉତ୍ତରରେ କହନ୍ତି -



अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ४-४-२२ ॥

ଅନାବୃତ୍ତିଃ ଶବ୍ଦାଦନାବୃତ୍ତିଃ ଶବ୍ଦାତ୍ ॥ ୪-୪-୨୨॥

ଅନାବୃତ୍ତିଃ = ଅର୍ଚ୍ଚିତାଦିପର୍ବଯୁକ୍ତ ଦେବଯାନ ମାର୍ଗରୁ ଯେଉଁ ଉପାସକ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତାହାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ । ଶବ୍ଦାର୍-କାରଣ- ‘ନ ନ ପୁନରାବର୍ତ୍ତତେ’ ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତି ରହିଛି । ସୂତ୍ରର ଆବୃତ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ର ପରିସମାପ୍ତିଦେହାତକ ଅଟେ ॥

ମୂଳ-(କ) ନାଡ଼ୀ ରଶ୍ମି ସମନ୍ୱିତେନାର୍ଚ୍ଚିତାଦି ପର୍ବଣା ଦେବଯାନେନ ପଥା ଯେ ବ୍ରହ୍ମଲୋକଂ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ବିଶେଷଣ ଗଚ୍ଛତି, ‘ଯସ୍ମିନ୍ନରଣ ହବ୍ୟେଶଶ୍ଚାର୍ଣ୍ଣବୌ ବ୍ରହ୍ମଲୋକେ ତୃତୀୟସ୍ୟାମିତୋଦିବି, ଯସ୍ମିନ୍ନୈରଂ ମଦୀୟଂ ସରୋ ଯଦ୍ବିନ୍ନଶ୍ଚତଃ ସୋମସବନେ ଯସ୍ମିନ୍ ପରାଜିତା ପୂର୍ବହ୍ନଶୋଯସ୍ମିଷ ପ୍ରଭୁବିମିତଂ ହିରଣ୍ମୟଂ ବେଶ୍ମ ଯଷ୍ଟାନେକଧା ମନ୍ତ୍ରାର୍ପବାଦାଦିପ୍ରଦେଶେଷୁ ପ୍ରପଞ୍ଚ୍ୟତେ-ତେ ତଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ନ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକାଦିବ ଭୁକ୍ତଭୋଗା ଆବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । କୁତଃ ? ତୟୋର୍ଦ୍ଦମାୟନ୍ନମୃତ ଦ୍ୱମେତି’ (ଛା ୮-୬-୬, କଂ ୬-୧୬), ‘ତେଷାଂ ନ ପୁନରାବୃତ୍ତିଃ (ବୃହ ୬-୨-୧୫), ‘ଏତେନ ପ୍ରତିପଦ୍ୟମାନା ଇମଂ ମାନବମାବର୍ତ୍ତ ନାବର୍ତ୍ତନ୍ତେ’ (ଛା ୪-୧୫-୫), ‘ବ୍ରହ୍ମଲୋକମଗ୍ନି ସଂପଦ୍ୟତେ’ (ଛା ୮-୧୫-୧), ‘ନଚ ପୁନରାବର୍ତ୍ତତେ’ (ଛା ୮-୧୫-୧) ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦେଭ୍ୟଃ ।

(ଖ) ଅତବଭୋଽପି ଦୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଯଥାଂନୋ ବୃତ୍ତିଥା ବର୍ଣ୍ଣିତମ୍ ‘କାର୍ଯ୍ୟାତ୍ୟୟେ ତଦଧ୍ୟକ୍ଷେଣ ସହାତଃ ପରମ୍’ (ବ୍ର ସୁ ୪-୩-୧୦) ଇତ୍ୟତ୍ର । ସମ୍ୟଗ୍ ଦର୍ଶନ ବିଧିସ୍ତ ତମସାଂ ତୁ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ନିର୍ବାଣ ପରାୟଣାନଂ ସିଦ୍ଧିବାନାବୃତ୍ତିଃ ତଦାଶ୍ରୟଶେନୈବ ହି ସଂଗ୍ରାଶରଣାନାମାପା ନାବୃତ୍ତି ସିଦ୍ଧିରିତି । ଅନାବୃତ୍ତିଃ ଶବ୍ଦାଦନାବୃତ୍ତିଃ ଶବ୍ଦାଦିତି ସୂତ୍ରାଭ୍ୟାସଃ ଶାସ୍ତ୍ର ପରିସମାପ୍ତିଂ ଦେହାତୟତି ॥

ଭାଷା (କ) ଯେଉଁ ଉପାସକ ନାଡ଼ିରଶ୍ମି ସମନ୍ୱିତ ଅର୍ଚ୍ଚିତାଦି ପର୍ବଯୁକ୍ତ ଦେବଯାନ ମାର୍ଗରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ବିଶେଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ରହ୍ମଲୋକକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି - ଏହି ପୃଥିବୀ ନାମକ ଲୋକରୁ ତୃତୀୟଦ୍ୟୁଲୋକର ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମଲୋକ ରହିଛି, ସେହି ବ୍ରହ୍ମଲୋକରେ ‘ଅର’ ଓ ‘ଶ୍ୟ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ସମୁଦ୍ରପରି ପୁଷ୍କରିଣୀ ରହିଛି । ସେହି ଅନ୍ନମୟ ମଣ୍ଡରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନର ହର୍ଷୋପାଦକ ସର ଅଛି । ସେହି ଅମୃତଦ୍ୱର ସ୍ରୋତ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା ଅଶ୍ୱରଥ ବୃକ୍ଷ ଅଛି । ତାହା ଉପରେ ବ୍ରହ୍ମାର ଅପରାଜିତପୁରୀ ରହିଛି, ସେହି ବ୍ରହ୍ମାଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ସୁବର୍ଣ୍ଣମୟ ଗୃହ ରହିଛି, ଯାହାର କି ଅନେକ ପ୍ରକାର ମନ୍ତ୍ର, ଅର୍ଥବାଦାଦି ପ୍ରଦେଶରେ ବିସ୍ତାର ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ତାହାକୁ ପାଇ ଯେପରି କର୍ମଠ ଲୋକ ଭୁକ୍ତଭୋଗ ହୋଇ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରେ, ସେହିପରି ସେ ଫେରେ ନାହିଁ । କିପରି କାରଣ ‘ତୟୋଧମାମନ୍’ (ସେହି ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟାନାଦିରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଜାଣିଥିବା ଅମୃତବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ,)



‘ତେଷାଂ ନ ପୁନରାବୃତ୍ତି’ (ତାହାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ) ‘ଏତେନ ପ୍ରତିପଦ ମାନା’ ଏହି ଦେବମାର୍ଗକୁ ଜାଣି ମନୁଷ୍ୟ ମାନବ ମଣ୍ଡଳରୁ ଫେରେ ନାହିଁ ‘ନ ଚ’ (ସେ ପୁଣି ଫେରେ ନାହିଁ) ଇତ୍ୟାଦି ଶ୍ରୁତିବାକ୍ୟ ରହିଛି ।

(ଖ) ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ବିନାଶୀ ହେବା ପରେ ଯେପରି ଅନାବୃତ୍ତି ହୁଏ, ସେପରି ‘କାର୍ଯ୍ୟତ୍ୟୟେ ତଦଧକ୍ଷେଷ ସଦାତଃ ପରମ’ ଏହି ସ୍ତୁତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନରୁ ବିଧୁସ୍ତ ଅଜ୍ଞାନଯୁକ୍ତ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ନିର୍ବାଣ ପରାୟଣ ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ଅନାବୃତ୍ତି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ସରୁଣ ଶରଣାର୍ଥୀ ସେହି ଜ୍ଞାନର ଆଶ୍ରୟ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଅନାବୃତ୍ତି ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ‘ଅନାବୃତ୍ତି ଶବ୍ଦରୁ’ ଏହି ପ୍ରକାର ସ୍ତୁତର ପୁନରୁକ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରର ପରିସମାପ୍ତି ସୂଚିତ କରେ ॥ ୨୨ ॥

ଇତି ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ଚତୁର୍ଥପାଦ ସମାପ୍ତ ।



ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷୋରରର ପ୍ରକାଶିତ ଉପାଦେୟ ପୁସ୍ତକ

ସାମବେଦ ଏକଖଣ୍ଡ	ମନୁସଂହିତା
ଯଜୁର୍ବେଦ ଦୁଇଖଣ୍ଡ	ପରାଶର ସଂହିତା
ଅବ୍ୟର୍ଥ ଚାରିଖଣ୍ଡ	ଯାଜ୍ଞବଲ୍କକଳ ସଂହିତା
ରକ୍‌ବେଦ ଆଠଖଣ୍ଡ	ଶୂନ୍ୟସଂହିତା
୧୦୮ ଉପନିଷେଧ	ଆଦି ସଂହିତା
ନିୟାକ୍ ଦର୍ଶନ	ଅନାଦି ସଂହିତା
ପାତଞ୍ଜଳି ଯୋଗ ଦର୍ଶନ	ପରମ ସଂହିତା
ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ	ଜୀବ ପରମ ସଂହିତା
ନ୍ୟାୟ ଦର୍ଶନ	ଅକଳି ସଂହିତା
ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନ	କାଣ୍ଡ ସଂହିତା
ମୀମାଂସା ଦର୍ଶନ	
ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନ	ଭୃଗୁ ସଂହିତା

